

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

12 2023

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2023

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2023**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 5 від 19.12.2023 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Бойко Н.І. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ	16
Васильєв Є.О. РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ У КРАЇНАХ ЄС.....	20
Настюк А.А. ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА РУСІВ.....	30
Подорога Л.В. ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ XV–XVI СТ.....	36
Скоморовський В.Б. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ В УКРАЇНІ.....	39
Соколова І.О., Гавриляк Е.І., Балог В.Ю. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ. ПОСЯГАННЯ НА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ.....	42

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гаврильців М.Т., Лук'янова Г.Ю. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ.....	47
Гришко Л.М. ОСОБЛИВОСТІ АРАБСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ.....	52
Діденко О.М. ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСНОВИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ.....	55
Любарський В.С. РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОЗВИТКУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	59
Олійник А.Ю. НАЦІОНАЛЬНІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	63
Салюк І.О. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	67
Стешенко Т.В., Філіппова Д.О. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	70

РОЗДІЛ 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Алексій Р.В. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАСТОСУВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ЯК МЕТОДУ ЛІКУВАННЯ БЕЗПЛІДДЯ	74
Бутрин-Бока Н.С. КОРПОРАТИВНЕ ПРАВО НІМЕЧЧИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	78
Войтенко Т.В. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ СМЕРТІ ЧИ ОГОЛОШЕННЯ ПОМЕРЛИМ: ВИБІР СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	81
Гейнц Р.М. КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ В АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВАХ: НОВЕЛИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	88
Гетманцев О.В. ІМУНІТЕТ СВІДКА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	91
Горобець Н.О., Мозгова В.В. ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО НА ВАКЦИНАЦІЮ.....	94
Жорнокуй Ю.М. РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ» У СПІВВІДНОШЕННІ ЗІ ЗМІСТОМ ОДНОПОРЯДКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ.....	98
Кашук Д.А. УМИСНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ЖИТТЯ СПАДКОДАВЦЯ ЧИ БУДЬ-КОГО З МОЖЛИВИХ СПАДКОЄМЦІВ АБО ВЧИНЕННЯ ЗАМАХУ НА ЇХНЕ ЖИТТЯ ЯК ПІДСТАВА УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ.....	102
Клейменова С.М. ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗПОРЯДЖЕННЯ ВИКЛЮЧНИМИ ПРАВАМИ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ.....	106
Кройтор В.А. ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ЗАКЛАДУ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА МЕДИЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	108

Лук'янчук М.О. ЩОДО ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЖИТЛОМ.....	112
Новосад І.В. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРИНЦИПІВ РИМСЬКОГО ПРАВА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	115
Панченко В.В. РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОЇ ТРАНСПОРТНОЇ СФЕРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНСПОРТНОЇ СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНІ.....	118
Садковський С.П. ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	121
Тимошенко О.О. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА ЛАТВІЇ ТА УКРАЇНИ ЩОДО ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, СТВОРЕНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ.....	124
Чупрін А.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ.....	128
Якубівський І.Є. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ З ПОЗИЦІЇ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	131

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Гаркавенко С.В. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ УКРАЇНИ.....	135
Дутка В.В. ЛІКВІДАЦІЙНА ПРОЦЕДУРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО.....	138
Дюльгер І.М., Дмитрук І.М. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА КАНАДИ ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ВИМІР.....	141
Капцова Т.П. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ АНАЛОГІЇ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ.....	144
Ковалишин О.Р. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КОРПОРАТИВНОГО СЕКРЕТАРЯ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	147
Мищенко В.С. ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ (ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	150
Моїсеєнко Ю.М. СВОБОДА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ЮРИДИЧНИЙ СИМВОЛІЗМ.....	153
Огурченко В.Г. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ФУНКЦІЇ ЯК НАПРЯМУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ.....	157
Уртаєва Л.Г. ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ.....	160
Червонописький В.С. ВІНА У АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОНАСТАВЛЕННЯ.....	163
Чупрін О.О. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАВОНАСТАВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ.....	167

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бук М.О., Бурак В.Я. СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	170
Назаров Д.В., Шаров Є.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	175
Серєда О.Г., Красюк Т.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ МОБІНГУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	179

РОЗДІЛ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Балюк Г.І. НОРМАТИВНИЙ ПІДХІД ДО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА КАНАДИ.....	183
Висоцька А.Є., Латишева В.В. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ЯК ОБ'ЄКТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	187
Дрозд О.В., Папакиця І.В., Шимбарьов В.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....	191

Задихайло Д.Д., Вольвич Є.Р. ГРІНВОШИНГ. МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЮ СУСПІЛЬНОЮ ЕКОЛОГІЧНОЮ АКЦЕНТУАЦІЄЮ.....	195
Кулинич А.П. ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ МІСЬКИХ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....	201
Лейба М.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	205
Малохліб О.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВЕДЕННЯ В ЕКОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНИЙ СТАН РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ.....	208
Мірошниченко О.В. ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	212
Петрова Н.О., Курило О.М., Болдін О.В. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ..	217
Petrova N.O. EUROPEAN INTEGRATION GUIDELINES FOR STATE AND LEGAL REGULATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS WITH THE HELP OF TOURISM.....	221
Смольська Я.В., Задихайло Д.Д. КОНЦЕПЦІЯ «SMART CITY» ТА НОРМОТВОРЧІ ЗАВДАННЯ ЩОДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	225

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Антонов А.О., Чарченко Є.В., Дамірчись Мушфік Іскандер. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ.....	229
Бааджи Н.П. НОВІТНІ ІНСТРУМЕНТИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	233
Буханевич О.М., Галус О.О., Рижук І.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРАХ З ПРИВОДУ ПРИЙНЯТТЯ НА ПУБЛІЧНУ СЛУЖБУ, ЇЇ ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ.....	240
Воротинцев Ю.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ АКТИВ, ЯКІ РЕГЛАМЕНТУЮТЬ СФЕРУ ОБІГУ ПУБЛІЧНИХ КОШТІВ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА «УКРАЇНСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ».....	243
Дашко Д.С., Ковтуненко О.А. ОСНОВИ РЕЖИМУ IP VOX: АНАЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	247
Зубко А.О. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	251
Кириченко Ю.М. ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ.....	254
Ковальова О.В., Берендєєва А.І. ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	259
Лисеюк А.М. СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВПЛИВАМ: ПРАВОВИЙ ПІДХІД.....	264
Німа А.О. ЗАХОДИ НЕТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ: ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ.....	267
Ноздрачов О.О. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ.....	272
Павленко Д.Ю. ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ФУНКЦІЙ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ.....	275
Петричук М.В. ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.....	279
Піддубний Д.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ У ПУБЛІЧНИХ ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	283
Сокіран М.В. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ КРИТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	287
Стебелєв А.М. ФУНКЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ.....	292
Стрілець Г.О., Філіпова Н.А., Гончар Є.С. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ПИТАННЯХ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....	295
Товкун Л.В., Чуряєва А.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДАРНOSTІ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	299

Толстяков Є.О. ВПЛИВ ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ПЛАГІАТ В НАУКОВОМУ ПИСЬМІ В УКРАЇНІ.....	303
Шестак Л.В., Веремієнко С.В. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОВЕДЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ДО СТАНУ СП'ЯНІННЯ (СТ. 180 КУПАП).....	306
Шестак Л.В., Керноз Н.Є., Новомлинець А.О. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	310
Ярема В.В. ФУНКЦІЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ.....	314

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бахуринська О.О. ЛЕГАЛІЗАЦІЯ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЙМОВІРНІ РИЗИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	317
Василенко Ю.В., Кірільцева Я.П. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ).....	322
Волуйко О.М. ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ.....	325
Григчук А.С. АНАЛІЗ ДЕЯКИХ СКЛАДОВИХ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТИВ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНОГО ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ.....	329
Драган О.В. ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ДОТРИМАННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	333
Завгородня Ю.В., Грудницький В.М. РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СУДОВІЙ ГІЛЦІ ВЛАДИ.....	336
Загиней-Заболотенко З.А. САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ ТА ДЕЗЕРТИРСТВО (СТАТТІ 407 ТА 408 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ): ОСНОВНІ ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО КВАЛІФІКАЦІЇ.....	339
Музиченко О.В., Обловацька Н.О., Карандась М.В. ВЗАЄМОДІЯ З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	343
Терлецький Є.В. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ У СВІТЛІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	347
Хом'яченко С.І. ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	351
Шрамко С.С. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДСЬКОСТІ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В УКРАЇНІ.....	355
Янішевська К.Д., Шульга М.О., Жмаєва М.Ю. ДО ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ.....	359

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ахтирська Н.М. ДО ПИТАННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПРАВ ОСІБ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЩОДО ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ТА БЕЗПЕКИ З УРАХУВАННЯ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ.....	363
Басиста І.В., Глинська Н.В., Дроздов О.М. ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКУ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ У СПРОЩЕНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ, ДЛЯ ПРОКУРОРА, ЯКИЙ НЕ БРАВ УЧАСТІ У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ.....	367
Батраченко Т.С., Сухацька І.Ю., Єфімова І.В. ДЕЯКІ СПЕЦИФІЧНІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	372
Біліченко В.В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	375
Вольвак О.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ.....	378
Гвоздюк В.В., Моргун Н.С., Сєдакова В.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЛІДЧИМ ЗАСАДИ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗАНЬ, РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	381

Гіденко Є.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ.....	385
Глобенко Г.І. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ «IN ABSENTIA».....	389
Залуговська Г.П. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТУ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ	393
Клімов Б.В. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА, ВЧИНЕНОГО ФУТБОЛЬНИМИ ВБОЛІВАЛЬНИКАМИ, ТА АЛГОРИТМИ ЇХ ВИРШЕННЯ.....	397
Колосовський Є.Ю., Круць Е.М. СУЧАСНИЙ СТАН КІБЕРБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	402
Король К.С. НЕОБХІДНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ДІЛЬНИЧНИМИ ОФІЦЕРАМИ ПОЛІЦІЇ ПОРТАТИВНИХ ВІДЕОРЕЄСТРАТОРІВ ПРИ РЕАГУВАННІ НА СИТУАЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ.....	406
Ларкін М.О. СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ).....	409
Лісниченко Д.В. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ.....	412
Любезніков Д.О. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ДОСУДОВОГО ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	415
Машика В.П., Ховпун О.С. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА.....	418
Митрофанов І.І., Стародубцева-Бавровська Д.О., Козаченко Я.М., Сербов С.Г., Висоцька А.Є. ВЗАЄМОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК.....	421
Степанюк Д.Р. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ГЕНОМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ.....	426
Суворова А.О. РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ З ВАДАМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ: ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД.....	430
Хабло О.Ю. БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ.....	437
Чорний Г.О., Бойко В.З. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПРИ УКЛАДЕННІ УГОД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	442
Чорний Г.О., Жигальов І.Г. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФУ ПРИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ.....	446
Щербина С.О. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ – ЧЛЕНА МОЛОДІЖНОЇ НЕФОРМАЛЬНОЇ ГРУПИ (ОБ'ЄДНАННЯ).....	450

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Назаров І.В., Сухарко А.В. ЩОРІЧНА ДОПОВІДЬ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ.....	454
Храпенко О.О., Сперанський В.О. ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ, ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ.....	458

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бакай Н.Є., Панченко В.В. ЗАХИСТ СПАДКОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНОГО ЕЛЕМЕНТА.....	462
Бойко І.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АКТИ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ У ВІЙНІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	465
Вавринчук А.С. ЗНАЧЕННЯ ACQUIS COMMUNAUTAIRE ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	471
Ганган В.Г. ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКУ ПРАВОВУ СИСТЕМУ ПОНЯТТЯ «КРИПТОВАЛЮТА» В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ЄС.....	475
Гнітій А.О., Козаченко Д.І., Лисенко Є.П. АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЄС ЩОДО БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ.....	480
Гроза Д.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС.....	484

Дедюєва Н.В. CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН...	490
Задихайло Д.Д., Серпутько А.Д., Харламова Д.В. ОЦІНКА ВПЛИВУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	493
Іванов А.Г. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ОБСЛІДУВАННЯ В МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ І В РАМКАХ ООН.....	500
Лазоренко О.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО РОЗПАЛЮВАННЯ НЕНАВИСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ УКРАЇНИ.....	504
Матвійчук М.А., Сойка С.В. ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕРЕБІГ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	508
Негіна В.Р. ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ООН У ВРЕГУЛЮВАННІ ІЗРАЇЛЬСЬКО-ПАЛЕСТИНСЬКОГО КОНФЛІКТУ.....	514
Футорянська К.П. ЩОДО ДЕЯКИХ КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ ТИМЧАСОВИХ ЗАХОДІВ, РОЗРОБЛЕНИХ ІНСТИТУТОМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	521

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Гунченко Д.І. ЩОДО ПИТАННЯ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ПІД ЧАС ОБРАННЯ, ЗМІНИ, СКАСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	526
Сівак В.М. ФОРМА ПРАВЛІННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	529
Брусакова О.В. ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	533
Азізова Сабіна Хамід. ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ.....	536
Бабич А.М. ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ СПІР ЩОДО РІШЕННЯ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ.....	539
Заросило В.О., Капля О.М., Чалчинський В.І. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ: НАПРЯМИ ТА ШЛЯХИ ВВЕДЕННЯ, ОСНОВНІ ЦІЛІ, МЕТА ТА ПРОБЛЕМИ.....	544
Ольшєвська Ю.М. ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....	547
Дрозд О.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНІ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ.....	550
Аркуша Л.І., Сидорчук І.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА.....	553
Джафарова О.В. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЗАХИСНИКА ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ.....	557
Яковлев О.А. ЦІННІСНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО МОТИВАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ У ЗАРУБІЖНИХ КОМПАНІЯХ.....	560
Лебеза Ю.О. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НЕДОТОРКАНОСТІ СУДДІ.....	564
Дубинський О.Ю., Дубинський І.Ю. ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У БУДІВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ.....	567
Біленко В.І. ОСОБЛИВОСТІ УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В УКРАЇНІ.....	570
Коваль М.П. АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО У ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ЯК ОБ'ЄКТ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВознавства.....	574
Чанишева Г.І., Панченко А.О. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ.....	577
Batiuk O.V., Tserkunyk L.V. THE POWERS OF A FORENSIC EXPERT IN PREVENTING (PROPHYLAXIS) THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY BY MEANS OF FORENSIC SCIENCE.....	581
Gurzhii T.O., Gurzhii A.V. SANCTIONING POWERS OF THE NATIONAL SECURITY COUNCILS.....	585
Волошанівська Т.В. СЛІДОВІ КАРТИНИ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНИМИ.....	589
Задирака Н.Ю., Литвин Н.А. ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА ДОСУДОВІЙ СТАДІЇ.....	593
Лисенко Н.А. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ТА БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	596
Ткач А.В. СУДОВА ДИСКРЕЦІЯ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ПРОКУРОРА ПРИ ВИРШЕННІ ПИТАННЯ ПРО ЗУПИНЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЗОВОМ ОБВИНУВАЧЕНОГО НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ.....	600
Крайник Г.С., Ніколаско Т.Б. ПИТАННЯ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ СВІДКОМ І ПОТЕРПІЛИМ (СТАТТЯ 384 КК УКРАЇНИ).....	604
Воробей П.А., Мірошниченко С.С., Микитчик О.В., Воробей О.В. ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЙОГО ЗМІНИ.....	608
Пінчук П.А. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛЮЧОВИХ ПРИНЦИПІВ ВИРШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПОРІВ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ З ПРИВОДУ ОСКАРЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АКТА СУБ'ЄКТА ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ.....	614
Колодій О.А. ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ У СФЕРІ ОСВІТИ: СТРАТЕГІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЯГНЕННЯ РІВНОСТІ.....	617

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Boiko N.I. METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH LEGAL ARGUMENTATION.....	16
Vasyliiev Ye.O. DEVELOPMENT OF LEGAL PROTECTION OF OBJECTS OF INDUSTRIAL PROPERTY RIGHTS IN EU COUNTRIES.....	20
Nastiuk A.A. SACRIFICE AS AN ELEMENT OF THE CUSTOMARY LAW OF THE RUS' PEOPLE.....	30
Podoroha L.V. THE CONCEPT OF CRIME IN UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE XV–XVI CENTURIES.....	36
Skomorovskiy V.B. HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE FORMATION OF EXTERNAL FUNCTIONS IN UKRAINE	39
Sokolova I.O., Havryliak Ye.I., Baloh V.Yu. LEGAL REGIME. ENCROACHMENT ON STATE SOVEREIGNTY.....	42

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Havryltsiv M.T., Lukianova H.Yu. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS OF GENDER EQUALITY IN UKRAINE.....	47
Hryshko L.M. FEATURES OF THE ARABIC LANGUAGE AS THE STATE LANGUAGE IN THE MONARCHIES OF THE ARAB EAST.....	52
Didenko O.M. ON THE LEGAL BASIS FOR THE CONDUCT OF POST-WAR ELECTIONS IN UKRAINE.....	55
Liubarskyi V.S. THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN PROMOTING TRANSPARENCY IN PUBLIC GOVERNANCE.....	59
Oliinyk A.Yu. NATIONAL PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF BUSINESS ENTITIES.....	63
Saliuk I.O. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	67
Steshenko T.V., Filippova D.O. PECULIARITIES OF THE WORK OF SELF-ORGANIZATION BODIES OF THE POPULATION DURING MARTIAL LAW.....	70

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Aleksii R.V. THE LEGAL NATURE AND RESTRICTIONS ON REALIZATION OF THE PERSON'S RIGHT TO USE SURROGACY AS A METHOD OF INFERTILITY TREATMENT.....	74
Butryn-Boka N.S. GERMAN CORPORATE LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....	78
Voitenko T.V. ESTABLISHMENT OF THE FACT OF DEATH OR DECLARATION OF DECEASED: CHOICE OF JUDICIAL PROCEDURE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	81
Heints R.M. CORPORATE GOVERNANCE IN JOINT STOCK COMPANIES: NOVELTIES OF LEGAL REGULATION.....	88
Hetmantsev O.V. IMMUNITY OF A WITNESS IN CIVIL JURISDICTION.....	91
Horobets N.O., Mozghova V.V. PERSONAL PROPERTY RIGHT TO VACCINATIONS.....	94
Zhornokui Yu.M. UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE CATEGORY OF “JURISDICTIONAL IMMUNITY” IN COMPARISON TO THE CONTENT OF HOMOGENEOUS TERMINOLOGY.....	98
Kashchuk D.A. DELIBERATELY TAKING THE LIFE OF THE TESTATOR OR ANY OF THE POSSIBLE HEIRS OR COMMITTING AN ATTEMPT ON THEIR LIFE AS A BASIS FOR REMOVAL FROM THE RIGHT TO INHERIT.....	102
Kleimenova S.M. REGARDING THE ISSUE OF DISPOSAL OF EXCLUSIVE RIGHTS TO A TRADEMARK.....	106
Kroitor V.A. LEGAL CHARACTERISTICS OF A HEALTHCARE INSTITUTION AS A SPECIAL ENTITY IN MEDICAL LEGAL RELATION.....	108

Lukianchuk M.O. REGARDING ISSUES OF PROVIDING HOUSING FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....	112
Novosad I.V. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF ROMAN LAW IN THE SYSTEM OF MODERN JURISPRUDENCE.....	115
Panchenko V.V. DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL TRANSPORT FIELD THROUGH THE PRISM OF TRANSPORT STRATEGY IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	118
Sadkovskiy S.P. SOME ASPECTS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF INFORMATION SECURITY OF UKRAINE.....	121
Tymoshenko O.O. COMPARATIVE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE LEGISLATION OF LATVIA AND UKRAINE REGARDING OBJECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	124
Chuprin A.O. ACTUAL PROBLEMS OF PRACTICAL APPLICATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS.....	128
Yakubivskiy I.Ye. LEGAL CONSEQUENCES OF INVALIDITY OF TRANSACTIONS FROM THE POSITION OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....	131

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Harkavenko S.V. HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE ELECTRICITY MARKET OF UKRAINE.....	135
Dutka V.V. LIQUIDATION PROCEDURE IN A BANKRUPTCY CASE.....	138
Diulher I.M., Dmytruk I.M. FEATURES OF THE MODERN SOURCES OF THE LAW OF CANADA AND UKRAINE: A COMPARATIVE DIMENSION.....	141
Kaptsova T.P. THEORETICAL PRINCIPLES OF ANALOGY APPLICATION IN ECONOMIC LAW.....	144
Kovalyshyn O.R. THE LEGAL POSITION OF THE CORPORATE SECRETARY: A RETROSPECTIVE ANALYSIS.....	147
Mishchenko V.S. POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE ON THE BASIS OF SOCIAL JUSTICE (ECONOMIC AND LEGAL ASPECT.....	150
Moiseienko Yu.M. FREEDOM OF BUSINESS ACTIVITY AND JURIDICAL SYMBOLISM.....	153
Ohurchenko V.H. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE FUNCTION AS A DIRECTION OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE: CONCEPT AND CONTENT.....	157
Urtaieva L.H. ON THE QUESTION OF THE LEGAL STATUS OF SUBJECTS OF THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES OF UKRAINE.....	160
Chervonopyskyi V.S. GUILT IN ADMINISTRATIVE-DELICT LEGAL RELATIONS: FOREIGN EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT.....	163
Chuprin O.O. PECULIARITIES OF MANAGEMENT IN WARTIME CONDITIONS: LEGISLATION AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	167

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Buk M.O., Burak V.Ya. SOCIAL ASSISTANCE FOR ORPHANED AND PARENTLESS CHILDREN: LEGAL REGULATION FEATURES.....	170
Nazarov D.V., Sharov Ye.V. ENSURING JUDICIAL PROTECTION OF THE LABOR RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF EMPLOYEES UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE.....	175
Sereda O.H., Krasiuk T.V. ANTI-MOBGING THEORETICAL AND LEGAL BASIS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE.....	179

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Baliuk H.I. NORMATIVE APPROACH TO THE REGULATION OF LAND RELATIONS: COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN UKRAINE AND CANADA.....	183
Vysotska A.Ye., Latysheva V.V. NORMATIVE PROVISION OF ATMOSPHERIC AIR AS AN OBJECT OF ENVIRONMENTAL LAW.....	187

Drozd O.V., Papakytsia I.V., Shymbarov V.O. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE ENVIRONMENT DURING ARMED CONFLICTS.....	191
Zadykhailo D.D., Volych Ye.R. GREENWASHING. INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE IN COUNTERACTING ABUSE OF PUBLIC ECOLOGICAL EMPHASIS.....	195
Kulynych A.P. LEGAL PROTECTION OF THE LANDS OF URBAN UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES.....	201
Leiba M.O. ON THE LEGAL NATURE OF AGRICULTURAL LAND RESTORATION.....	205
Malokhlib O.S. FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF BRINGING RADIOACTIVELY CONTAMINATED AREAS INTO AN ENVIRONMENTALLY SAFE STATE: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES OF AMERICA.....	208
Miroshnychenko O.V. DIGITAL TRANSFORMATION OF AGRARIAN RELATIONS AS A LEGAL CATEGORY.....	212
Petrova N.O., Kurylo O.M., Boldin O.V. STATE-LEGAL REGULATION OF RURAL GREEN TOURISM SPHERE: CURRENT STATE AND EUROPEAN INTEGRATION PROSPECTS.....	217
Petrova N.O. EUROPEAN INTEGRATION GUIDELINES FOR STATE AND LEGAL REGULATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS WITH THE HELP OF TOURISM	221
Smolska Ya.V., Zadykhailo D.D. THE “SMART CITY” CONCEPT AND REGULATORY TASKS REGARDING ITS IMPLEMENTATION.....	225

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Antonov A.O., Charchenko Ye.V., Damirchyiev Mushfik Iskander. FEATURES OF THE INTERNATIONAL CRYPTOCURRENCY MARKET: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS IN UKRAINE...	229
Baadzhy N.P. THE LATEST TOOLS LEGAL EDUCATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	233
Bukhanevych O.M., Halus O.O., Ryzhuk I.V. TO THE ISSUE OF THE TYPES OF JUDICIAL CONTROL OF ADMINISTRATIVE COURTS IN PUBLIC LEGAL DISPUTES REGARDING ADMISSION TO PUBLIC SERVICE, ITS COMPLETION AND DISMISSAL FROM PUBLIC SERVICE.....	240
Vorotyntsev Yu.Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL ANALYSIS OF THE ACTS REGULATING THE SPHERE OF CIRCULATION OF PUBLIC FUNDS OF JOINT-STOCK COMPANY “UKRAINIAN RAILWAY”.....	243
Dashko D.S., Kovtunencko O.A. BASICS OF THE IP BOX MODE: ANALYTICAL AND LEGAL ASPECT...	247
Zubko A.O. STATUS OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE ISSUE OF LEGAL NATURE OF ADMINISTRATIVE POLICY IN UKRAINE.....	251
Kyrychenko Yu.M. ABOUT DEFINING THE CONCEPT AND PURPOSE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT OF UKRAINE.....	254
Kovalova O.V., Berendieieva A.I. PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS	259
Lyseiuk A.M. THE SOCIAL PURPOSE OF COUNTERING DESTRUCTIVE INFORMATION INFLUENCES: A LEGAL APPROACH.....	264
Nima A.O. MEASURES OF NON-TARIFF REGULATION DURING THE MOVEMENT OF GOODS BY INDIVIDUALS ACROSS THE CUSTOMS BORDER OF UKRAINE: APPROACHES TO CLASSIFICATION.....	267
Nozdrachov O.O. LEGAL BASIS OF CIVIL-MILITARY COOPERATION IN THE FIELD OF PREPARATION FOR MILITARY SERVICE.....	272
Pavlenko D.Yu. THE LEGAL FOUNDATIONS AND INSTRUMENTALITY OF ENSURING THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE FUNCTIONS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE.....	275
Petrychuk M.V. GUARANTEES OF LEGALITY OF REALIZATION OF ADMINISTRATIVELY-JURISDICTION PLENARY POWERS BY ORGANS OF STATE FINANCIAL CONTROL.....	279
Piddubnyi D.I. LEGAL REGULATION OF MEDIATION IN PUBLIC LEGAL RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION.....	283
Sokiran M.V. STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROBLEMS OF SECURITY AND SUSTAINABILITY OF CRITICAL INFORMATION INFRASTRUCTURE.....	287
Stiebieliev A.M. FUNCTIONS OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF A COMPLETE SYSTEM OF ALTERNATIVE WAYS OF RESOLVING PUBLIC LEGAL DISPUTES AND CONFLICTS.....	292

Strilets H.O., Filipova N.A., Honchar Ye.S. EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN MATTERS OF PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION.....	295
Tovkun L.V., Churiaieva A.S. LEGAL REGULATION OF THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARY IN UKRAINE: COMPREHENSIVE ANALYSIS AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	299
Tolstiaikov Ye.O. THE IMPACT OF LEGAL REGULATION ON PLAGIARISM IN SCIENTIFIC WRITING IN UKRAINE.....	303
Shestak L.V., Veremiienko S.V. SEPARATE PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR PROVIDING A MINOR TO A STATE OF INTOXICATION (ART. 180 OF THE KUPAP).....	306
Shestak L.V., Kernoz N.Ye., Novomlynets A.O. SOME PROBLEMS OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE SUPREME ANTI-CORRUPTION COURT OF UKRAINE.....	310
Yarema V.V. FUNCTIONS OF LEGAL SUPPORT OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION IN THE TRAINING SYSTEM OF RESERVE OFFICERS.....	314

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Bakhurynska O.O. MEDICAL CANNABIS LEGALIZATION: CURRENT TRENDS AND PROBABLE RISKS FOR UKRAINE.....	317
Vasylenko Yu.V., Kiriltseva Ya.P. SUBJECTIVE ELEMENTS OF COLLABORATIVE ACTIVITY.....	322
Voluiko O.M. THE PHENOMENON OF PSYCHOLOGICAL READINESS IN THE CONTEXT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF POLICE OFFICERS.....	325
Hryhochuk A.S. ANALYSIS OF SOME COMPONENTS OF THE CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SUBJECTS OF CRIMINAL ABUSE OF INFLUENCE.....	329
Drahan O.V. ECHR CASE LAW AND COURT PRACTICE ON OBSERVANCE OF REASONABLE TIME LIMITS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	333
Zavhorodnia Yu.V., Hrudnytskyi V.M. LEGISLATIVE INITIATIVES TO IMPLEMENT ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE JUDICIARY.....	336
Zahynei-Zabolotenko Z.A. VOLUNTARY ABANDONMENT OF A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE AND DESERTION (ARTICLES 407 AND 408 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): THE MAIN LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT REGARDING QUALIFICATIONS.....	339
Muzychenko O.V., Oblovatska N.O., Karandas M.V. INTERACTION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	343
Terletskyi Ye.V. MODERN PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION IN THE LIGHT OF CRIME FIGHTING.....	347
Khomiachenko S.I. THE INSTITUTE OF SPECIAL CONFISCATION IN THE SYSTEM OF CRIME PREVENTION MEASURES IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....	351
Shramko S.S. INTERACTION OF THE PUBLIC WITH GOVERNMENT AUTHORITIES IN THE FIELD OF ROAD SAFETY IN UKRAINE.....	355
Yanishevskaya K.D., Shulha M.O., Zhmaieva M.Yu. ON THE ISSUE OF LEGAL RESPONSIBILITY FOR SEXUAL VIOLENCE IN UKRAINE AND ABROAD.....	359

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Akhtyrskaya N.M. ON THE ISSUE OF HARMONIZATION OF THE RIGHTS OF VICTIMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND THE RIGHTS OF PERSONS AFFECTED BY CRIMINAL OFFENSES REGARDING LEGAL AID AND SECURITY, TAKING INTO ACCOUNT CHALLENGES AND THREATS.....	363
Basysta I.V., Hlynska N.V., Drozdov O.M. CALCULATION OF THE APPEAL TERM OF COURT DECISIONS MADE IN SIMPLIFIED PROCEEDINGS REGARDING CRIMINAL OFFENSES FOR THE PROSECUTOR WHO DID NOT PARTICIPATE IN THE COURT PROCEEDINGS.....	367
Batrachenko T.S., Sukhatska I.Yu., Yefimova I.V. SOME SPECIFIC ASPECTS OF PROVIDING MEDICAL ASSISTANCE BY POLICE OFFICERS.....	372
Bilichenko V.V. CURRENT PROBLEMS AND BASIC PRINCIPLES OF PERFORMING OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITIES.....	375
Volvak O.M. SOME ASPECTS OF THE EFFECTIVENESS OF LEGAL REGULATION OF THE EXTENSION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION PERIODS UNTIL THE NOTIFICATION OF A PERSON ABOUT SUSPICION.....	378
Hvozdiuk V.V., Morhun N.S., Siedakova V.V. PECULIARITIES OF INVESTIGATOR'S IMPLEMENTATION OF IMMEDIACY PRINCIPLE DURING THE EXAMINATION OF TESTIMONY, ITEMS AND DOCUMENTS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	381
Hidenko Ye.S. FEATURES OF PROFESSIONAL TRAINING IN UNITS OF THE NATIONAL POLICE	

OF UKRAINE REGARDING ENSURING TACTICAL LITERACY.....	385
Hlobenko H.I. PROBLEM ASPECTS OF THE INSTITUTE OF SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION IN ABSENTIA.....	389
Zaluhovska H.P. LEGAL STATUS OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT PERFORMING TASKS REGARDING THE IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CRIMINAL PUNISHMENTS.....	393
Klimov B.V. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS OF THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF HOOLIGANISM COMMITTED BY FOOTBALL FANS, AND ALGORITHMS FOR THEIR RESOLUTION.....	397
Kolosovskiy Ye.Yu., Kruts Ye.M. THE CURRENT STATE OF CYBER SECURITY IN UKRAINE IN THE LANGUAGES OF THE WAR PERIOD.....	402
Korol K.S. THE NEED FOR POLICE OFFICERS TO USE PORTABLE VIDEO RECORDERS WHEN RESPONDING TO DOMESTIC VIOLENCE SITUATIONS.....	406
Larkin M.O. THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE PROBLEMS OF FORENSIC METHODS OF INVESTIGATING CRIMES COMMITTED BY MEMBERS OF INFORMAL YOUTH GROUPS (ASSOCIATIONS).....	409
Lisnichenko D.V. SOME FEATURES OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL POSSESSION OF VEHICLES...	412
Liubeznikov D.O. COMPENSATION FOR DAMAGE AS A METHOD OF PRE-TRIAL DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	415
Mashyka V.P., Khovpun O.S. PROCEDURAL REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER THE LAWS OF THE REPUBLIC OF POLAND.....	418
Mytrofanov I.I., Starodubtseva-Bavrovska D.O., Kozachenko Ya.M., Serbov S.H., Vysotska A.Ye. INTERACTION OF CRIMINAL PROCESS AND FORENSICS AND ITS DEVELOPMENT.....	421
Stepaniuk D.R. PROBLEMATIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF STATE REGISTRATION OF HUMAN GENOMIC INFORMATION IN UKRAINE.....	426
Suvorova A.O. INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED REGARDING MINOR VICTIMS WITH DISABILITIES OF PSYCHO-PHYSICAL DEVELOPMENT: DOMESTIC PRACTICE AND FOREIGN EXPERIENCE.....	430
Khablo O.Yu. THE BALANCE OF INTERESTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A BASIS FOR DIFFERENTIATING THE CRIMINAL PROCEDURAL FORM.....	437
Chorny H.O., Boiko V.Z. PSYCHOLOGICAL IMPACT WHEN COCLUDING AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	442
Chorny H.O., Zhyhalov I.H. FEATURES OF USING THE POLYGRAPH IN FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION.....	446
Shcherbyna S.O. PERSONAL CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL – MEMBER OF YOUTH INFORMAL GROUP (ASSOCIATION).....	450

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Nazarov I.V., Sukharko A.V. THE ANNUAL REPORT OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE AS A TOOL FOR ENSURING THE INDEPENDENCE OF JUDGES.....	454
Khrapenko O.O., Speranskyi V.O. DIGITAL TRANSFORMATION OF THE JUSTICE SYSTEM, LAW ENFORCEMENTS AND THE ADVOCACY SYSTEM IN UKRAINE.....	458

SECTION 11

INTERNATIONAL LAW

Bakai N.Ye., Panchenko V.V. PROTECTION OF INHERITANCE RIGHTS IN UKRAINE WITH THE PARTICIPATION OF A FOREIGN ELEMENT.....	462
Boiko I.V. INTERNATIONAL LEGAL ACTS IN THE FIELD OF PREVENTION ARMED AGGRESSION IN THE WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE.....	465
Vavrynychuk A.S. SIGNIFICANCE OF ACQUIS COMMUNAUTAIRE FOR THE FORMATION OF MODERN LEGISLATION OF UKRAINE.....	471
Hanhan V.H. UKRAINE'S LEGAL SYSTEM FACES DIFFICULTIES IN UNDERSTANDING AND IMPLEMENTING CRYPTOCURRENCY LAWS WHILE INTEGRATING INTO THE EUROPEAN UNION.....	475
Hniti A.O., Kozachenko D.I., Lysenko Ye.P. ADAPTATION OF UKRAINE'S NATIONAL LEGISLATION TO THE EU ACQUIS REGARDING ANTI-CORRUPTION EFFORTS.....	480
Hroza D.V. SOME ASPECTS OF EU INFORMATION SECURITY.....	484
Dediuieva N.V. CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT CONDITION.....	490

Zadykhailo D.D., Serputko A.D., Kharlamova D.V. ASSESSMENT OF THE IMPACT AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATION OF WAR CRIMES AGAINST THE NATURAL ENVIRONMENT.....	493
Ivanov A.H. CORRELATION OF THE INQUIRY PROCEDURE IN INTERSTATE RELATIONS AND WITHIN THE UN.....	500
Lazorenko O.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF PUBLIC IGNITION OF HATRED IN INTERNATIONAL LAW AND THE RIGHTS OF UKRAINE.....	504
Matviichuk M.A., Soika S.V. THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON THE COURSE OF POST-WAR RECOVERY IN UKRAINE.....	508
Niehina V.R. THE ISSUE OF THE EFFECTIVENESS OF THE UN BODIES IN SETTTLING THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT.....	514
Futorianska K.P. ABOUT SOME GUIDING PRINCIPLES FOR GRANTING PROVISIONAL MEASURES ELABORATED BY THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL LAW.....	521

SECTION 12

TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Hunchenko D.I. ON THE ISSUE OF THE DEFENSE INITIATIVE IN CHOOSING, CHANGING, CANCELING MEASURES TO ENSURE CRIMINAL PROCEEDINGS.....	526
Sivak V.M. A GOVERNMENT FORM THROUGH THE PRISM OF MODERN TRANSFORMATIONS.....	529
Brusakova O.V. LEGAL BASES OF THE ACTIVITY OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AS AN ENTITY PUBLIC AUTHORITY.....	533
Azizova Sabina Hamid. CERTAIN ISSUES OF DIVORCE WITH A FOREIGN ELEMENT.....	536
Babych A.M. A PUBLIC LAW DISPUTE OVER THE DECISION OF THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE COUNCIL OF UKRAINE TO IMPOSE SANCTIONS: DEFINITION AND PROSPECTS FOR LITIGATION.....	539
Zarosylo V.O., Kaplia O.M., Chalchynskiy V.I. ELECTRONIC GOVERNMENT: DIRECTIONS AND WAYS OF IMPLEMENTATION, MAIN GOALS, PURPOSE AND PROBLEMS.....	544
Olshevska Yu.M. USING OF FOREIGN EXPERIENCE REGARDING THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF LEGAL RESPONSIBILITY OF CIVIL SERVANTS.....	547
Drozd O.Yu. ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE PROCEDURE.....	550
Arkusha L.I., Sydorchuk I.S. SEPARATE ISSUES OF THE LEGAL STATUS OF THE WHISTLEBLOWER.....	553
Dzhafarova O.V. PROCEDURAL STATUS OF DEFENSE COUNSEL AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	557
Yakovliev O.A. VALUE-LEGAL APPROACHES TO THE MOTIVATION OF EMPLOYEES IN FOREIGN COMPANIES.....	560
Leheza Yu.O. REGULATORY AND LEGAL PRINCIPLES OF IMMUNITY OF JUDGES.....	564
Dubynskiy O.Yu., Dubynskiy I.Yu. STATE CONTROL AS A MEANS OF PREVENTING OFFENSES IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY OF UKRAINE.....	567
Bilenko V.I. FEATURES UNIVERSAL LEGAL SUCCESSION IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS IN UKRAINE.....	570
Koval M.P. ADMINISTRATIVE JUSTICE IN DEMOCRATIC STATES AS AN OBJECT OF EPISTEMOLOGY OF JURISPRUDENCE.....	574
Chanysheva H.I., Panchenko A.O. CONCEPT AND TYPES OF COLLECTIVE LABOUR DISPUTES.....	577
Batiuk O.V., Tserkunyk L.V. THE POWERS OF A FORENSIC EXPERT IN PREVENTING (PROPHYLAXIS) THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY BY MEANS OF FORENSIC SCIENCE.....	581
Gurzhii T.O., Gurzhii A.V. SANCTIONING POWERS OF THE NATIONAL SECURITY COUNCILS.....	585
Voloshanivska T.V. TRACE PATTERNS OF JUVENILE MERCENARY-VIOLENT CRIMES.....	589
Zadyraka N.Yu., Lytvyn N.A. SETTLEMENT OF DISPUTES ON THE APPLICATION OF RESPONSIBILITY MEASURES TO PUBLIC SERVANTS AT THE PRE-JUDICIAL STAGE.....	593
Lysenko N.A. ORGANIZATION AND PLANNING OF FRAUD INVESTIGATIONS IN THE SPHERE OF VOLUNTEER AND CHARITY ACTIVITIES.....	596
Tkach A.V. JUDICIAL DISCRETION AND POWERS OF THE PROSECUTOR IN DECIDING ON THE SUSPENSION OF PROCEEDINGS IN CONNECTION WITH THE CALL OF THE ACCUSED FOR MILITARY SERVICE DURING MOBILIZATION.....	600
Yakovleva T.K. CRIMINOLOGICAL STRUCTURE OF A PERSON AVOIDING ALIMONY PAYMENTS.....	604
Krainyk H.S., Nikolaienko T.B. THE ISSUE OF PROSECUTION FOR CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY A WITNESS AND A VICTIM (ARTICLE 384 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....	604
Vorobei P.A., Miroshnychenko S.S., Mykytchuk O.V., Vorobei O.V. THE OBJECT OF THE CRIMINAL OFFENSE AND ITS CHANGES.....	608
Pinchuk P.A. TO CHARACTERIZE THE KEY PRINCIPLES OF RESOLVING ADMINISTRATIVE DISPUTES THAT ARISE IN CONNECTION WITH THE APPEAL OF AN ADMINISTRATIVE ACT OF A SUBJECT OF AUTHORITY.....	614
Kolodii O.A. POSITIVE DISCRIMINATION IN EDUCATION: STRATEGIES AND RESULTS OF ACHIEVING EQUALITY.....	617

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34.037

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/1>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH LEGAL ARGUMENTATION

Бойко Н.І., аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Юридична аргументація є невід'ємною складовою належного застосування права. У широкому контексті, кожна юридична справа, кожна правова позиція, кожен документ, юридично значуща дія, потребують високого рівня аргументованості.

В основі методології дослідження юридичної аргументації лежить діалектичне поєднання класичного та постнекласичного методологічного інструментарію. Найбільш чітко зазначена дихотомія отримує прояв при аналізі принципів та підходів дослідження юридичної аргументації.

Так, основоположними принципами, на підставі яких розкривається природа юридичної аргументації є: раціоналізму, детермінізму, принцип об'єктивної істини, верифікації, історизму, плюралізму, міждисциплінарності.

В свою чергу, до методологічних підходів використання яких дозволяє отримати необхідну інформацію про природу юридичної аргументації, відносяться наступні: аксіологічний, антропологічний, діяльнісний, системний, логічний, герменевтичний. При чому, триада антропологічного, аксіологічного та діяльнісного підходів, є системоутворюючими у контексті розуміння призначення юридичної аргументації та її соціальної ролі.

Безпосередні процеси наукових досліджень відбуваються із використанням конкретних методів, зокрема: загальних методів пізнання (опис, спостереження, узагальнення та ін.); загальнонаукових методів пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія та ін.); міждисциплінарних методів пізнання (соціологічний, статистичний); спеціально-наукових методів пізнання (формально-юридичний, порівняльно-правовий, юридичної герменевтики).

Поряд із зазначеними методологічними інструментами використовуються й наукові досягнення зі сфери філософії, теорії держави і права, історії держави і права, юридичної деонтології, етики.

Юридична аргументація є складною процедурою здійснення якої потребує не тільки спеціальних знань у суб'єкта її здійснення, але й наявності таких компонентів як: належна правова регламентація, визначеність фактичних обставин та їх належна документальна фіксація.

Ключові слова: аксіологічний підхід, антропологічний підхід, діяльнісний підхід, принципи пізнання, юридична аргументація.

Legal argumentation is an integral part of the proper application of law. In a broad context, every legal case, every legal position, every document, legally significant action requires a high level of argumentation.

The methodology of legal argumentation research is based on a dialectical combination of classical and post-non-classical methodological tools. The most clearly stated dichotomy is manifested in the analysis of principles and approaches to the study of legal argumentation.

Thus, the fundamental principles on the basis of which the nature of legal argumentation is revealed are: rationalism, determinism, the principle of objective truth, verification, historicism, pluralism, interdisciplinary.

In turn, methodological approaches, the use of which allows obtaining the necessary information about the nature of legal argumentation, include the following: axiological, anthropological, activity, systemic, logical, hermeneutic. Moreover, the triad of anthropological, axiological and activity approaches are system-forming in the context of understanding the purpose of legal argumentation and its social role.

Direct processes of scientific research take place using specific methods, in particular: general methods of cognition (description, observation, generalization, etc.); general scientific methods of cognition (analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, etc.); interdisciplinary methods of cognition (sociological, statistical); special scientific methods of cognition (formal-legal, comparative-legal, legal hermeneutics).

Legal argumentation is a complex procedure, the implementation of which requires not only special knowledge of the subject of its implementation, but also the presence of such components as: proper legal regulation, determination of factual circumstances and their proper documentary recording.

Key words: axiological approach, anthropological approach, activity approach, principles of knowledge, legal argumentation.

Актуальність. Одним з ключових компонентів якісної юридичної діяльності адвоката є юридична аргументація. Вміння переконати у істинності власної позиції, пошук та використання належних форм та способів доведення необхідної інформації, креативне абстрактне мислення, все це є невід'ємними складовими досягнення адвокатом визначених цілей та вирішенні встановлених завдань.

Відтак, загальнотеоретичне дослідження методологічних засад юридичної аргументації вбачається актуальним напрямом наукових розробок в сучасній юриспруденції.

Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися у роботах: М. В. Афанасьєвої, Н. М. Бакаянєвої, С. Д. Гусарєва, Я. П. Зейкана, Д. Г. Манька, М. І. Козюбри, О. Д. Святоцького, П. М. Рабіновича, І. Д. Шутака та ін.

Мета статті. Встановити та проаналізувати методологічні засади дослідження юридичної аргументації.

Основний матеріал. Юридична аргументація є невід'ємною складовою належного застосування права.

У широкому контексті, кожна юридична справа, кожна правова позиція, кожен документ, юридично значуща дія, потребують високого рівня аргументованості.

П. М. Рабінович обґрунтував, що досягнення мети правової аргументації (досягнення переконання реципієнтів у правильності, підставності, справедливості обстоюваних аргументатором поглядів, пояснень, висновків стосовно певних юридично значущих фактів, ситуацій) дає підставу вважати останню належно якісною, ефективною. Якщо правова аргументація має таку якість, то її об'єкт (юридичний акт тощо) набуває таких властивостей, як вмотивованість (доказовість), переконливість. Їх наявність якраз і забезпечує, доводить ефективність правової аргументації» [7, с. 16].

Особливі вимоги щодо проведення юридичної аргументації, висуваються до адвокатів, як представників правозахисної системи сучасної держави.

За твердженням О. М. Юркевич, у практичному значенні юридична аргументація є однією з основних логіч-

них складових юридичної техніки, що має за мету здійснення правозастосування за певними логіко-юридичними нормами. Сучасна теорія юридичної аргументації поєднує знання формально-логічних теорій загальнотеоретичного значення зі змістовними завданнями правознавчої теорії та юридичної практики [12, с. 6].

Зазначені положення зумовлюють обґрунтування належної методологічної бази дослідження природи юридичної аргументації. При чому, слід відразу зауважити, що методологічна складова юридичної аргументації має два рівні. Перший рівень, це площина дослідження юридичної аргументації як специфічного явища у юриспруденції, другий рівень, це вже безпосередня сукупність принципів, підходів та методів які використовуються під час проведення процедур аргументації.

Д. Г. Манько зазначає, що аналіз юридичної практики показує, що одним із найефективніших механізмів досягнення позитивного результату вирішення юридичної справи є належна юридична аргументація. Уміння переконати в істинності своєї позиції засновано на сукупності чинників, як-от: знання, практичний досвід, мистецтво викладення матеріалу, розуміння основ психології та багатьох інших складників. Інколи юридична справа, яка спочатку не мала позитивних перспектив, наприкінці вирішується саме в тому варіанті, який є максимально прийнятним для сторони, яка провела ґрунтовний юридичний аналіз фактичних обставин справи, належним чином здійснила їх юридичну кваліфікацію та переконала всіх учасників розгляду справи в обґрунтованості своєї позиції [5, с. 21].

В рамках даного дослідження буде проаналізовано саме перший рівень методології юридичної аргументації, визначено його складові елементи та обґрунтовано їх роль у юридичній науці.

На справедливу думку О. Ю. Щербини, стосовно юриспруденції, аргументація є універсальною для всієї сфери права, логіко-методологічною процедурою пошуку та встановлення переконливих підстав судженням щодо юридично значущих подій, їхньої правової оцінки та прийняття адекватних їм рішень. У теоретичних розробках у царині права поняття «аргументація» постає підґрунтям формування теорії юридичної аргументації та аргументативного підходу до розуміння права [11, с. 65].

Зазначені положення зумовлюють проведення впорядкування теоретико-методологічних знань щодо сутності, природи та методологічного потенціалу юридичної аргументації. Вирішення поставленого завдання перш за все, пов'язано із з'ясуванням сутності методології та її складових.

На думку В. В. Дудченко, «сучасна методологія є системою концептуальних підходів, загальнонаукових та спеціальних методів і засобів дослідження, а також знанням про закономірності їх застосування» [3, с. 248].

В свою чергу М. С. Кельман визначає, що «методологія є складним багатоплановим утворенням, яке охоплює проблеми структури юридичного наукового знання загалом і особливо його теорії, концепції, тенденції виникнення, функціонування і зміни наукового знання, а також його класифікації, типології, понятійний апарат методології та її наукову мову, структуру і склад методологічного підходу та інших наукових методів, що застосовуються в юридичній науці» [4, с. 92].

Методологія може розглядатися у широкому та вузькому значенні. Де широкий рівень відображає розуміння методології юриспруденції як впорядкованої системи знань про виникнення, шляхи використання та структуру методологічних інструментів. В свою чергу, вузький рівень характеризує методологію виключно як сукупність методів, принципів, підходів та інших елементів методологічного арсеналу.

Пізнання юридичної аргументації з позицій загально-теоретичної юриспруденції забезпечує збагачення гносе-

ологічним інструментарієм усі галузеві юридичні науки. Адже методологія не просто об'єднує досягнення наук різного спрямування, а забезпечує їх розвиток за рахунок взаємного обміну досягненнями, розширюючи та доповнюючи одна одну.

В основі методології дослідження юридичної аргументації лежить діалектичне поєднання класичного та постнекласичного методологічного інструментарію. Найбільш чітко зазначена дихотомія отримує прояв при аналізі принципів та підходів дослідження юридичної аргументації.

Так, основоположними принципами, на підставі яких розкривається природа юридичної аргументації є: раціоналізму, детермінізму, принцип об'єктивної істини, верифікації, історизму, плюралізму, міждисциплінарності.

Раціоналізм (від лат. *rationalis* – розумний) – напрям у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей. Раціоналізм проголошує розум єдиним джерелом і основою наших знань. У цьому розумінні раціоналізм протистоїть як сенсуалізму (емпіризму), який шукає джерело пізнання у свідченнях органів чуття, а в знанні фактів – головну форму пізнання, так і ірраціоналізму [10].

В процесі юридичної аргументації, раціоналізм обґрунтовує, що за істину можна приймати тільки те, що має чіткий вираз, самоочевидне для розуму. Логіка аргументації вимагає ділити складне питання на складові елементи, тобто розчленовувати труднощі, що зустрічаються на часткові, простіші проблеми з тим, щоб прийти до очевидних і зрозумілих речей. При цьому в процесі формування аргументативного ряду необхідно додержуватися порядку в мисленні, переходячи від речей менш складних до більш складних, від доведеного до недоведеного, за умови всебічного аналізу предмета дослідження.

Детермінізм (від лат. *determine* – визначаю, обмежую) – філософське вчення про визначеності (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Детермінізм відповідає на питання, чому виникає річ, чим вона породжена, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, у що перетворюється. Детермінізм фіксує активність буття та стверджує, що будь-яка річ є результатом зміни інших речей [10].

Принцип об'єктивної істини відображає усебічність у вивченні важливих та другорядних ознак юридичної аргументації. Особлива увага приділяється взаємозв'язку з розвитком системи державно-правових явищ, поєднанню антропологічного й ціннісного підходів; надається пріоритет демократичним цінностям, які втілюють у собі сучасний рівень розвитку світової цивілізації.

Верифікаційний принцип (від лат. *verus* – істинний і *facio* – роблю) – загальнонауковий принцип філософії науки, за яким визначається істинність або хибність наукових теорій, з'ясовується, які емпіричні складники наукових теорій підтверджують або спростовують теоретичну складову науки, а також, чи мають раціонально-пізнавальний смисл [10].

Принцип історизму відображає послідовність виникнення, формування та розвитку юридичної аргументації як явища у юриспруденції. Як зазначає Н. М. Оніщенко, «... ґрунтуючись на принципі історизму, логічне дослідження права розкриває історичну повторюваність та загальні принципи їх розвитку. Тому будь-яке дослідження права у своїй основі має ґрунтуватися на єдності історичного й логічного» [6, с. 110].

Принцип плюралізму забезпечує врахування якомога більшої кількості варіантів підготовки та проведення юридичної аргументації, її співвідношення з іншими видами соціальної активності. Дослідник має враховувати, що чим більше критеріїв аналізу застосовується, тим вірогіднішими будуть висновки.

Вбачається неможливим провести якісну юридичну аргументацію на підставі однорідних показників, отриманих у результаті дослідження одного аспекту досліджуваного явища лише під одним кутом зору. Необхідно враховувати максимальну кількість наявних поглядів на проблему, яка підлягає розгляду, використовувати сукупність існуючих підходів і методів з метою отримання повного та збалансованого результату.

В свою чергу принцип міждисциплінарності формує можливість розширення дискурсу щодо встановлення цілісної та багатоаспектної загальної панорами розуміння ролі юридичної аргументації.

На думку Т. Л. Тибайкіної, міждисциплінарність виражається в застосуванні ідей та результатів інших наук до досліджуваного питання, у порівнянні ряду фактів із різних наукових галузей в аналізі дискурсів різних наук та авторів. При цьому жодною мірою не повинні ігноруватися власне окремо наукові результати, які дозволяють досягти необхідної глибини аналізу і забезпечують наукову відкритість дослідження [9, с. 281].

В свою чергу, до методологічних підходів використання яких дозволяє отримати необхідну інформацію про природу юридичної аргументації, відносяться наступні: аксіологічний, антропологічний, діяльнісний, системний, логічний, герменевтичний. При чому, тріада антропологічного, аксіологічного та діяльнісного підходів, є системоутворюючими у контексті розуміння призначення юридичної аргументації та її соціальної ролі.

Аксіологічний підхід можна вважати методологічною основою юридичної аргументації, як гуманістично-орієнтованої діяльності, оскільки він спрямований на формування гуманних професійно-ціннісних орієнтацій. Цінності, які визнає людина, формують її ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації визначають загальний підхід людини до світу, до себе, до інших людей, надають сенс особистісним позиціям, поведінці, вчинкам і професійній діяльності.

На думку С. О. Сисоевої, ціннісні орієнтації охоплюють ідеали, уявлення про сенс життя і діяльності людини. Вони є основою мотиваційно-ціннісної сфери особистості, яка характеризується єдністю процесів саморегуляції й усвідомленого саморозвитку у процесі набуття смислів-цілей, смислів-інтересів, смислів-мотивів, смислів-відношень [8, с. 6].

Антропологічний підхід орієнтує на людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірюваннях, характеристиках. Складові юридичної антропології сприяють вивченню правової культури, правової свідомості і правового менталітету, а відтак розкриваються гуманістичні характеристики, що дозволяють проводити юридичну аргументацію із урахуванням вихідних вимог людини і соціуму.

Як зазначає Х. Н. Бехруз, антропологічний підхід дозволяє розкрити суть відносин, що склалися в людському суспільстві, які згодом послужили підставою для формування різних правових відносин у рамках різних правових систем [1, с. 61].

В системі методологічних підходів які використовуються для розкриття природи та призначення юридичної аргументації є діяльнісний підхід.

С. Д. Гусарев ґрунтовно доводить, що діяльнісний підхід як провідна ідея, вимагає відшукувати причинні зв'язки між подіями в суспільстві через їх детермінацію предметною діяльністю членів суспільства. Саме ця ідея (принцип) зумовленості правових явищ предметною цілеспрямованою діяльністю людини і є тим прагматом, що дозволяє теорію наблизити до практики, надати їй рис дієвості та прикладного характеру [2, с. 36].

Діяльнісний підхід пояснює юридичну аргументацію у нерозривній єдності з діяльністю людини. При цьому, безпосередня процедура аргументації може бути як

об'єктом впливу, засобом діяльності, метою або результатом, чинником зовнішнього впливу тощо, але у всіх випадках проявляється певне співвідношення людини і явища, зумовлене включенням людини у складну систему соціальних взаємодій, побудованих на правових стандартах поведінки.

Системний підхід припускає розгляд юридичної аргументації та її складових елементів, етапів і стадій як компонентів, що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем. При використанні методології системного підходу досліджуються статичні, структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні та зовнішні прояви, генетичні та функціональні зв'язки, взаємодії з середовищем за допомогою методів аналізу, синтезу, функціонального, структурного та інших.

При логічному підході об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і функціонування юридичної аргументації розкривається шляхом їх вивчення на стадіях існування, у яких концентровано отримують прояв їх головні риси.

Логічний підхід є важливим для формального аналізу та оцінювання юридичної аргументації. Логіка є інструментом для відтворення формальної структури аргументу та його прихованих елементів. Проте логіка не пропонує норм для оцінювання матеріальних та процесуальних аспектів аргументування.

Герменевтичний підхід ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних текстів. Юридична герменевтика як наукова методологія спрямована на теоретичне осмислення правової реальності, з метою створення наукових концепцій, в рамках яких здійснюється виявлення сутності різноманітних правових явищ, а також форм їх існування і розвитку. Інтерпретація передбачає не тільки осягнення, але й дослідження умов породження явища, відповідно, вона націлена, на правотворчість.

В контексті юридичної аргументації, герменевтичний підхід є тим методологічним інструментом, який дозволяє отримати всебічну інформацію щодо змісту правових актів, що використовуються під час аргументації, в тому числі, відносно історичних умов створення таких актів та особливостей застосування у різні історичні періоди.

Безпосередні процеси наукових досліджень відбуваються із використанням конкретних методів, зокрема:

загальних методів пізнання (опис, спостереження, узагальнення та ін.) так, приміром, опис застосовується для виявлення характеристик або умов певної групи населення чи явища без маніпулювання будь-якими змінними. Основна мета описових досліджень – надати детальний і точний звіт про явище або групу населення, зазвичай за допомогою різних методів збору даних, таких як опитування, інтерв'ю та спостереження;

загальнонаукових методів пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія та ін.) так, приміром, метод переходу від знання загальних закономірностей до окремого його прояву має назву дедукції. Інакше кажучи, це є рух нашого мислення від загального до часткового, окремого. Так, із загального положення, презумпцію невинуватості фізичних осіб, можна зробити дедуктивний умовивід про невинуватість конкретної особи на підставі результатів юридичної аргументації. Якщо вихідні загальні положення є встановленою науковою істиною, то завдяки методу дедукції завжди можна дістати вірний висновок. Загальні принципи й закони не дають ученим у процесі дедуктивного дослідження збитися зі шляху, вони допомагають правильно зрозуміти конкретні явища правової реальності та провести юридичну аргументацію на високому рівні;

міждисциплінарних методів пізнання (соціологічний, статистичний) так, приміром, соціологічний метод отримує вираз у переробці та відборі необхідної інформації

про той аспект правової реальності, який досліджується в процесі проведення процедури юридичної аргументації. При використанні цього методу застосовуються різноманітні прийоми: аналіз документів, усні й письмові опитування (інтерв'ю, співбесіди, анкетування), вивчення матеріалів судової практики, суспільної думки про діяльність державних органів тощо;

спеціально-наукових методів пізнання (формально-юридичний, порівняльно-правовий, юридичної герменевтики). Так формально-юридичний метод полягає у вивченні юридичних понять в «чистому вигляді», їх визначенні та виявленні ознак. Іноді його називають догматичним методом, оскільки дослідження ведеться переважно на рівні абстрактних юридичних понять і категорій без урахування зовнішніх чинників – політичних, соціально-економічних, культурних. Оперуючи цими поняттями, дослідник в будь-якій галузі юридичних досліджень може проводити класифікацію, тлумачити зміст правових приписів, виявляти закономірності, виробляючи теорії, спираючись на інші методи і підходи.

На формально-юридичному методі ґрунтується дослідження будови правових норм, аналіз форм права, систематизації законодавства, правил юридичної техніки. Використання даного методу дозволяє провести право-відповідну процедуру юридичної аргументації із повно-

цінним розумінням змісту правових приписів, їх зв'язку із іншими нормами чинного законодавства.

Поряд із зазначеними методологічними інструментами використовуються й наукові досягнення зі сфери філософії, теорії держави і права, історії держави і права, юридичної деонтології, етики.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження слід зазначити, що належний рівень методологічної підготовки дослідника є безумовною запорукою можливості отримання цінного та обґрунтованого результату наукових розробок.

Юридична аргументація є складною процедурою здійснення якої потребує не тільки спеціальних знань у суб'єкта її здійснення, але й наявності таких компонентів як: належна правова регламентація, визначеність фактичних обставин та їх належна документальна фіксація. Досягнення якісних результатів юридичної аргументації можливо виключно за умови всебічного розкриття її правової природи та соціальної ролі та належного засвоєння отриманої інформації аргументатором.

В статті нами розглянуто лише один з аспектів методологічного аналізу юридичної аргументації. Безумовно, окремого дослідження вимагає розкриття сутності безпосередньої методології проведення юридичної аргументації, з центруванням на правила, способи та методи її здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник. Одеса: Фенікс. 2009. 464 с.
2. Гусарев С. Д., Білозоров Є. В. Методологічні засади використання діяльнісного підходу у сучасному правознавстві. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні: монографія / за ред. Д.С. Шеншученка. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 31-41.
3. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2006. 304 с.
4. Кельман М. С. *Юридична наука: проблеми методології*: монографія. Тернопіль: ТЗОВ «Тернограф», 2011. 492 с.
5. Манько Д. Г. Юридична аргументація: поняття та технології здійснення. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 30. С. 21–23.
6. Оніщенко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 460 с.
7. Рабінович П., Дудаш Т. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 8–20.
8. Сисоєва С.О., Бондарева Л.І. Педагогічні технології професійної освіти. Навчальний тренінг: навч.-метод. посіб. К.: ВМУРоЛ «Україна», 2006. 262 с.
9. Тибайкіна Т. Л. Міждисциплінарність як принцип сучасної теорії. *Українознавчий альманах*. Київ, 2013. Вип. 11. С. 278–281.
10. Філософський енциклопедичний словник. URL: <http://surl.li/orgue>
11. Щербина О. Ю. Специфіка витлумачення терміна «юридична аргументація» у логіко-юридичних студіях. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2016. № 25. С. 61–66.
12. Юридична аргументація: Логічні дослідження: колективна монографія / О. Юркевич та ін.; за заг. ред. О. Юркевич. Харків, 2012. 211 с.

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ У КРАЇНАХ ЄС

DEVELOPMENT OF LEGAL PROTECTION OF OBJECTS OF INDUSTRIAL PROPERTY RIGHTS IN EU COUNTRIES

Васильєв Є.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Розглядаються передумови для формування правової охорони промислової власності в країнах ЄС. Виявлено, що заснування Ради Європи у 1949 році відкрило додаткові можливості для уніфікації європейської патентної системи. Висвітлені ключові положення низки конвенцій Ради Європи щодо охорони права інтелектуальної власності. Підкреслюється значення Конвенції про уніфікацію деяких положень матеріального права щодо патентів на винаходи, якою були визначені спільні для держав-учасниць критерії патентоспроможності винаходів. Розглядаються також положення Європейської патентної конвенції 1973 р. Досліджуються приклади з практики правозастосування Суду ЄС та їх вплив на подальшу уніфікацію підходів держав-членів до охорони прав промислової власності.

Проаналізовані положення Першої Директиви Ради 89/104/ЄЕС щодо торгових марок, яка обмежувала наближення законодавства держав-членів тими національними положеннями законодавства, які найбільш безпосередньо впливають на функціонування внутрішнього ринку. Встановлено, що поява цієї директиви була зумовлена розбіжностями, які могли стати на заваді вільному рухові товарів та свободі надання послуг і порушити конкуренцію на спільному ринку. Виявлено, що ідея унітарної торгової марки ЄС була вперше втілена у Регламенті Ради ЄС № 40/94 від 20 грудня 1993 року про торговельну марку Співтовариства.

Виявлено, що після укладення Маастрихтського договору 1992 р. зусилля держав-учасниць ЄС вже не обмежуються виданням директив про гармонізацію національного законодавства щодо охорони права промислової власності, з'являються також регламенти ЄС з прямою дією. Також упродовж 1990-х років була приділена увага правовій охороні специфічних об'єктів права промислової власності – медичних продуктів, біотехнологічних винаходів, засобів захисту рослин тощо.

Досліджені кроки, спрямовані на наближення законодавства держав-членів щодо правової охорони промислових зразків. Відзначено, що Директива Європейського Парламенту та Ради 98/71/ЄС від 13 жовтня 1998 року мала на меті усунення перешкод для вільного руху товарів. Виявлено, що цілях надання правової охорони промислових зразків мала бути надана оцінка тому, чи має дизайн індивідуальний характер, чи має загальне враження від нього у поінформованого користувача чітку відмінність від вже відомого дизайну. Встановлено, що Регламентом Ради ЄС № 6/2002 від 12 грудня 2001 року були запропоновані додаткові можливості унітарної правової охорони промислових зразків на рівні Співтовариства, але це не перешкоджало застосуванню законів про промислову власність або інших відповідних законів держав-членів ЄС.

Виявлено, що найбільш суттєвою проблемою у впровадженні єдиного патенту ЄС тривалий час продовжувало залишатись мовне питання. Встановлено, що за відсутності однотайності серед держав-членів ЄС у питанні унітарного патенту ЄС, Рада ЄС рішенням № 2011/167/ЄС від 10 березня 2011 р. дозволила використання механізму посиленої співпраці задля реалізації ідеї унітарного патенту ЄС. Відзначено, що створений у межах механізму посиленої співпраці Регламент № 1257/2012 про унітарний патент ЄС розглядався як спеціальна угода у розумінні статті 142 Конвенції про видачу європейських патентів від 5 жовтня 1973 року.

Ключові слова: промислова власність, патенти, винаходи, корисні моделі, знаки для товарів і послуг.

The prerequisites for the formation of legal protection of industrial property in the EU countries are considered. It was revealed that the founding of the Council of Europe in 1949 opened up additional opportunities for the unification of the European patent system. The key provisions of a number of conventions of the Council of Europe on the protection of intellectual property rights are highlighted. The significance of the Convention on the Unification of Certain Provisions of Substantive Law Regarding Patents for Inventions, which defined the common criteria for the patentability of inventions for the participating states, is emphasized. The provisions of the European Patent Convention of 1973 are also considered. Examples from the law enforcement practice of the EU Court and their influence on the further unification of member states' approaches to the protection of industrial property rights are studied.

The provisions of the First Council Directive 89/104/EEC on trademarks were analyzed, which limited the approximation of the legislation of the member states to those national provisions of the legislation that most directly affect the functioning of the internal market. It was established that the emergence of this directive was due to differences that could hinder the free movement of goods and the freedom to provide services and disrupt competition in the common market. It was revealed that the idea of a unitary EU trademark was first embodied in the EU Council Regulation № 40/94 of December 20, 1993 on the Community trademark.

It was revealed that after the conclusion of the Maastricht Treaty in 1992, the efforts of the EU member states are no longer limited to the issuance of directives on the harmonization of national legislation on the protection of industrial property rights, there are also EU regulations with direct effect. Also, during the 1990s, attention was paid to the legal protection of specific objects of industrial property law – medical products, biotechnological inventions, plant protection products, etc.

The steps aimed at approximation of the legislation of the member states regarding the legal protection of industrial designs have been studied. It was noted that Directive 98/71/EC of the European Parliament and the Council of October 13, 1998 was aimed at eliminating obstacles to the free movement of goods. It was found that for the purposes of granting legal protection of industrial designs, an assessment should be made as to whether the design has an individual character, or whether the general impression of it in the informed user has a clear difference from the already known design. It is established that EU Council Regulation № 6/2002 of December 12, 2001 offered additional possibilities for unitary legal protection of industrial designs at the Community level, but this did not prevent the application of industrial property laws or other relevant laws of the EU member states.

It was revealed that the language issue continued to be the most significant problem in the implementation of the EU single patent for a long time. It was established that in the absence of unanimity among the EU member states on the issue of the EU unitary patent, the Council of the EU by decision № 2011/167/EU of March 10, 2011 allowed the use of the enhanced cooperation mechanism to implement the idea of the EU unitary patent. It was noted that Regulation № 1257/2012 on the EU unitary patent, created within the mechanism of enhanced cooperation, was considered a special agreement within the meaning of Article 142 of the Convention on the Issuance of European Patents of October 5, 1973.

Key words: industrial property, patents, inventions, utility models, marks for goods and services.

Питання правової охорони права промислової власності в країнах Європи розглядалися в роботах багатьох дослідників, наприклад, М. Лампінг [1], D. Matthews [2], A. Plomer [3], Г. О. Андрощук [4], В. С. Дроб'язко [5],

Р. Є. Еннан [6], Ю. М. Капіца [7], О. П. Орлюк [8] та інші. Надання Україні статусу кандидата в члени Європейського Союзу зумовлює актуальність подальших історико-правових досліджень правових актів ЄС та механізмів гар-

монізації законодавства держав-членів. В цьому контексті заслуговує на увагу досвід держав-членів Європейського Союзу щодо уніфікації підходів до правової охорони об'єктів права промислової власності. Мета цієї статті – виявлення конкретно-історичних умов та закономірностей розвитку права ЄС у сфері охорони промислової власності. Запропоновано комплексний історико-правовий аналіз міжнародних угод, а також правових актів ЄС, що мали визначальний вплив на розвиток правової охорони промислової власності у країнах ЄС.

Започаткування міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони промислової власності мало місце завдяки до заснування Ради Європи та утворення Європейських співтовариств. Вперше ці питання були розв'язані Паризькою конвенцією від 20 березня 1883 р. про охорону промислової власності, тоді ж був заснований Міжнародний союз з охорони промислової власності [9; 10]. 14 квітня 1891 р. у Мадриді були укладені ще дві міжнародні угоди: про боротьбу з фальшивими або оманливими позначеннями походження товарів та про міжнародну реєстрацію знаків. Водночас, ні Паризька угода 1883 р., ні Мадридські угоди 1891 р. не передбачали заснування єдиної наднаціональної системи реєстрації та охорони прав на об'єкти промислової власності, видача патентів на винаходи та охоронних свідоцтв на знаки для товарів та послуг продовжувала залишатись прерогативою урядів договірних держав [9; 10; 11].

Питання заснування міжнародного патентного відомства, яке мало б перевіряти новизну винаходів, було предметом обговорення на міжнародній економічній конференції в Парижі у 1916 році, однак ця ідея тоді не була реалізована. Певні успіхи щодо уніфікації правової охорони промислових зразків були досягнуті у зв'язку з прийняттям Гаазької угоди про міжнародне депонування промислових зразків від 6 листопада 1925 р. [12].

По завершенні Другої світової війни найбільш потужні європейські патентні відомства Великої Британії та Нідерландів продовжили просування ідеї створення міжнародного патентного інституту, який мав бути розташований в Гаазі та здійснювати централізований патентний пошук, а в перспективі перетворитись на загальноєвропейське патентне відомство. У 1947 році ця ідея була реалізована лише частково, оскільки діяльність міжнародного патентного інституту була обмежена технічною експертизою новизни винаходів, тоді як видача самих патентів продовжувала залишатись прерогативою національних патентних відомств [3, р. 510].

Станом на середину ХХ століття Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 р. продовжувала залишатись ключовим міжнародно-правовим актом з питань охорони промислової власності для понад 20 європейських країн. Лісабонський акт 1958 р. підтвердив принцип незалежності патентів, що отримані на винахід у різних країнах, та вперше визнавав за винахідником особисте немайнове право на зазначення його імені у патенті, дозволяв за певних умов надання примусових ліцензій на винаходи, а також визначав підстави для скасування реєстрації зареєстрованої марки, крім того був передбачений виключний перелік підстав для відмови у реєстрації або визнання недійсними торгових марок або знаків для товарів та послуг [13; 15, с. 29].

За підсумками Стокгольмської конференції 1967 р. країни-учасниці Паризької конвенції мали забезпечити громадянам ефективний захист від недобросовісної конкуренції, тож промислова власність починає розглядатись не лише як специфічний об'єкт майнових прав, але й як суттєвий чинник у конкурентній боротьбі. 14 липня 1967 р. у Стокгольмі також були засновані Всесвітня організація інтелектуальної власності та Асамблея Міжнародного союзу з охорони промислової власності [14]. Крім того, у 2000 році був схвалений Договір про патентне

право (PLT), що був покликаний гармонізувати формальні процедури щодо національних та регіональних патентних заявок [15, с. 29].

Заснування Ради Європи у 1949 році відкрило додаткові можливості для уніфікації європейської патентної системи. Вже у вересні 1949 року на засіданні комітету з економічних питань та розвитку представник Франції Анрі Лоншамбон виступив з ініціативою створення Європейського патентного відомства (Бюро), функція якого мала полягати у видачі «Європейських сертифікатів на винахід». Серед аргументів на користь заснування такого Бюро було зазначено, що кожна нація визнала своїм законодавством виключні права винахідника на використання плодів свого винаходу, і з цією метою створила офіційну службу для видачі патенту. При цьому кожна нація має власне визначення умов і формальностей, які необхідно виконати для отримання такого патенту. Ідея «новизни», яка є важливою умовою в усіх законодавствах для дійсності патенту, мала відмінне втілення у патентних системах окремих країн [16]. Запропоноване до заснування Європейське патентне відомство мало здійснювати патентний пошук та перевірку винаходів на їх відповідність критерію новизни, не впливаючи безпосередньо на видачу національних патентів, тож його діяльність по суті дублювала роботу міжнародного патентного інституту у Гаазі.

Суттєвою перешкодою у функціонуванні загальноєвропейського патентного відомства також вважалась різноманітність та неузгодженість національних законодавчих актів з питань патентування. Для розв'язання цієї проблеми у 1950 році був створений Комітет експертів Ради Європи з патентів, до складу якого увійшли керівники патентних відомств та представники держав-членів. Цей Комітет мав дослідити можливі шляхи уніфікації європейського патентного законодавства та прискорити втілення в життя ідеї централізованої загальноєвропейської системи патентування.

Резолюція Комітету міністрів Ради Європи від 12.09.1952 за результатами заслуховування звіту Комітету експертів Ради Європи з патентів відзначила суттєві відмінності у підходах до розгляду заявок на видачу патентів у різних країнах Європи. Було відзначено, що в деяких державах-членах проводиться перевірка новизни перед видачею патенту, але в інших державах-членах така перевірка не відбувається. З метою стандартизації практики в цьому відношенні, а також з урахуванням інтересів винахідників і промисловості, державам-членам було рекомендовано проводити експертизу винаходів як частину процедури видачі патентів. Також було запропоновано організувати максимально тісну співпрацю між національними патентними офісами, а також між ними та Міжнародним патентним інститутом у Гаазі шляхом обміну інформацією та персоналом, а також шляхом взаємних консультацій [17].

За підсумками роботи Комітету експертів Ради Європи з патентів була прийнята Європейська конвенція про формальності, необхідні для патентних заявок від 11.12.1953. Заявка на патент у будь-якій Договірній державі мала відповідати уніфікованим вимогам, які були визначені умовами цієї конвенції, при цьому договірні держави не мали висувати до таких заявок жодних додаткових формальних вимог. Навіть при неповній відповідності патентної заявки вимогам цієї конвенції дата подання такої заявки не могла бути заперечена, якщо така заявка включала щонайменше один примірник специфікації винаходу мовою, визнаною для цілей країни, в якій подається заявка, одну копію креслень, якщо це необхідно для розуміння специфікації, та підтвердження сплати реєстраційного збору [18]. Запропонований підхід дозволяв заявнику посила- тись на право пріоритету навіть за наявності формальних недоліків поданої заявки, які не перешкоджали розумінню сутності винаходу.

Європейська конвенція про міжнародну класифікацію патентів на винаходи від 19.12.1954 також стала результатом діяльності Ради Європи. Конвенція була відкрита для приєднання будь-якого члена Міжнародного союзу з охорони промислової власності, який не є членом Ради Європи [19]. На тлі цієї конвенції країнами-учасницями Паризької конвенції 1883 р. була схвалена Страсбурзька угода про міжнародну патентну класифікацію від 24.03.1971, яка крім патентів на винаходи також упорядкувала класифікацію авторських свідоцтв, корисних моделей і свідоцтв про корисність у межах єдиної міжнародної патентної класифікації [20].

За підсумками діяльності Комітету експертів Ради Європи 27.11.1963 у м. Страсбурзі була прийнята Конвенція від про уніфікацію деяких положень матеріального права щодо патентів на винаходи, яка набрала чинності у 1980 році. Конвенцією було передбачено, що у договірних державах патенти видаються на будь-який винахід, який допускає промислове застосування, є новим і ґрунтується на винахідницькій діяльності. В такий спосіб були визначені спільні для держав-учасниць критерії патентоспроможності винаходів – новизна, винахідницький рівень і промислове застосування [21]. Винахід міг вважатись новим, якщо він не був частиною рівня техніки, доступного для громадськості за допомогою письмового чи усного опису, використання або будь-яким іншим способом до дати заявка на патент. Винахід вважався таким, що має винахідницький рівень, якщо він неочевидний з огляду на рівень техніки. Винахід вважався придатним для промислового застосування у разі, якщо він міг бути виготовлений або використаний у будь-якому виді промисловості, включаючи сільське господарство.

Страсбурзька конвенція 1963 року, як відзначає німецька дослідниця А. Пломер, згадала, здавалося б, непереможні відмінності в національних патентних законах, які не дозволяли патенти для багатьох типів застосувань, включаючи хімічні та фармацевтичні продукти, шляхом прийняття спрощеного, максималістського потрійного спільного знаменника [3, р. 514].

Наступним вагомим кроком на шляху до уніфікації правової охорони винаходів став укладений країнами-учасницями Паризької конвенції Договір про патентну кооперацію від 19.06.1970 (Patent Cooperation Treaty – PCT). За цим Договором був заснований Міжнародний патентний союз, покликаний забезпечити співпрацю у поданні та експертизі заявок на захист винаходів. Основна перевага полягала у спрощенні процедури отримання правової охорони у багатьох країнах з урахуванням конвенційного пріоритету [22].

На дипломатичній конференції 1973 року в Мюнхені була прийнята Європейська патентна конвенція (European Patent Convention – EPC), яка містила уніфіковані правила стосовно видачі європейських патентів на різноманітні винаходи. Заснована Конвенцією Європейська патентна організація (ЄПО) мала забезпечувати видачу європейських патентів, чинність яких могла охоплювати одну або більше договірні держави. Цією конвенцією було врегульовано не лише процедуру розгляду заявок на видачу патентів, але й передбачено процедури розгляду скарг зацікавлених осіб. Конвенція у ст. 52 дозволяла видачу європейських патентів на будь-які промислові винаходи, які є новими та мають винахідницький рівень. Не вважались винаходами відкриття, наукові теорії та математичні методи; естетичні твори; схеми, правила та методи для виконання розумових дій, ігор або ведення бізнесу, а також програми для комп'ютерів; представлення інформації. Право на європейський патент надавалось винахіднику або його правонаступнику строком на 20 років. Якщо ж винахідник був найманим працівником, то його право на європейський патент визначалось національним законодавством країни його працевлаштування або зако-

нодавством країни розташування підприємства роботодавця [23].

Ще однією міжнародною організацією, яка суттєво вплинула на регулювання права інтелектуальної власності у країнах Європи наприкінці ХХ століття, стала Світова організація торгівлі (СОТ). У квітні 1994 року країнами-учасницями СОТ була схвалена Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 (Угода TRIPS) [24], яка серед іншого була присвячена охороні торгових знаків, географічних позначень, промислових зразків і винаходів, топографії інтегральних мікросхем тощо. Тож, як бачимо, міжнародне співробітництво у сфері правової охорони об'єктів промислової власності упродовж ХХ століття було реалізовано зусиллями цілої низки міжнародних організацій – Міжнародного союзу з охорони промислової власності, Всесвітньої організації інтелектуальної власності, Ради Європи і навіть Світової організації торгівлі.

По завершенні Другої світової війни в Європі також набирають популярності ідеї економічного об'єднання Європи, які були втілені, насамперед, у декларації, оприлюдненій 09.05.1950 міністром закордонних справ Франції Робертом Шуманом. Пропозиція французького уряду стає підґрунтям для формування Європейського об'єднання вугілля та сталі. Об'єднання вугільної та сталеплавильної промисловості розглядалося у документі як «утворення загальних передумов для економічного розвитку – першого етапу Європейської Федерації» [25]. Подальші інтеграційні процеси в Європі зумовлюють укладення так званих «Римських договорів» про заснування у 1957 році Європейської економічної спільноти та Європейської спільноти з атомної енергії.

Європейська економічна спільнота, започаткована з укладенням договору від 25.03.1957, мала на меті реалізацію спільної економічної політики країн-учасниць переважно у сфері торгівлі та сільського господарства. Договір про заснування Європейської економічної спільноти безпосередньо не регулював питання охорони права промислової власності, хіба що ст. 36 Договору ЗЄЕС дозволяла, як виняток, обмежувати імпорт, експорт чи транзит товарів між країнами-учасницями з міркувань захисту промислової чи комерційної власності. Формування спільного ринку для низки європейських країн, а також заснування Європейських співтовариств поступово створюють передумови для формування специфічної царини права інтелектуальної власності Європейського Союзу [26].

За шість місяців після заснування ЄЕС керівники національних патентних відомств шести договірних держав почали зустрічатися для обговорення впливу Римського договору на охорону об'єктів права промислової власності. Дискусії точились стосовно компетенції Комісії за ст. 100 Договору ЗЄЕС, яка на той час була обмежена діями, які безпосередньо впливали на створення або функціонування спільного ринку. Дискусійним було питання, чи мало різноманіття національних патентних законів прямий вплив на функціонування спільного ринку, чи цей вплив був непрямим, чи спричиняв цей вплив потребу у застосуванні ст. 100 Договору ЗЄЕС задля видання директив у сфері інтелектуальної власності. Також не було зрозуміло, чи відмінності в національному законодавстві самі по собі спричиняють шкідливі спотворення конкуренції всупереч ст. 101 Договору ЗЄЕС [3, р. 516].

У липні 1959 року Європейською Комісією була започаткована ініціатива щодо гармонізації чи уніфікації права промислової власності шляхом впровадження унітарних та автономних законів про захист промислової власності, які охоплювали б всю територію спільного ринку та доповнювали національні закони про промислову власність, які продовжували б існувати. Водночас, у перші заходи існування ЄЕС так і не були впроваджені засоби прямого директивного регулювання права інтелектуальної

власності для держав-членів Співтовариства, тому вкрай важливого значення набуває правозастосовна практика Суду справедливості ЄС. Широке залучення Суду справедливості ЄС до розв'язання спорів у сфері права промислової власності було зумовлено принципом прямої дії права Співтовариства в державах-членах. Громадяни та суб'єкти господарювання держав-членів могли безпосередньо покладатись на норми права Європейських співтовариств та його тлумачення Судом справедливості перед їхніми національними судами.

Як відзначає Т.В. Комарова, розвиток феномену судового активізму в ЄС тісно пов'язаний із роками кризи європейської інтеграції у 60–70 рр. XX ст. Саме криза була стимулом для Суду ЄС більш активно гарантувати цілі європейської інтеграції та компетенції європейських співтовариств. Судовий активізм у практиці Суду ЄС став наріжним інструментом інституційної динаміки ЄС, створивши нерозривний зв'язок між правовою та політичною інтеграцією, рішення Суду ЄС були використані як основна не лише для актів первинного чи вторинного права ЄС, а і як певні межі для формування національної політики [27, с. 217–218].

До прикладу, у справі № 24/67 за позовом Arke, Davis and Co проти Probel, Reese, Beintema-Interpharm та Centrafarm на розв'язання суду були винесені питання про тлумачення статей 85 (1) та 86 Договору ЗЄЕС. Приводом до звернення до суду стала реалізація прав власника патента, якому була надана правова охорона у Нідерландах, по відношенню до такого самого продукту, виробленого у країні, де охорона подібному об'єкту не надається. При розгляді цієї справи суд виходив з того, що за статтею 86 Договору ЗЄЕС будь-яке зловживання одним або кількома підприємствами домінуючим положенням на спільному ринку або на істотній його частині забороняється як несумісне зі спільним ринком тільки якщо це може впливати на торгівлю між державами-членами. Водночас, для застосування цієї заборони необхідна присутність трьох елементів: існування домінуючого положення, зловживання цим положенням та можливість впливати на торгівлю між державами-членами [28].

Рішення суду справедливості від 31 жовтня 1974 р. у справі Centrafarm BV та Adriaan de Peijper проти Sterling Drug Inc. вказувало на те, що здійснення власником патенту наданого законодавством держави-члена права на заборону продаж у цій державі продукту, захищеного патентом, раніше проданого в іншій державі-члені власником патенту або за його згодою, несумісна з правилами договору ЄЕС щодо вільного руху товарів в межах спільного ринку [29]. Це рішення ілюструє втілення в практиці Суду справедливості доктрини вичерпання права інтелектуальної власності, в силу якої власник патенту не міг перешкоджати подальшому вільному руху товарів, які були введені в обіг в межах Співтовариства з дотриманням його права інтелектуальної власності.

За результатами розгляду справи Merck & Co. Inc. проти Stepha BV і Petrus Stephanus Exler Суд справедливості у рішенні від 14.07.1981 визначив, що сутність патентного права полягає по суті у винятковому праві першого розміщення продукту на ринок, тож це право дає можливість винахіднику реалізувати монополію на використання свого продукту, отримати винагороду за свої творчі зусилля, однак, без гарантії, що він отримає таку винагороду за будь-яких обставин [30]. Власник патенту повинен вирішити за яких умов він продаватиме свій продукт в державі-члені, законодавство якої не забезпечує патентну охорону для захищеного патентом продукту, та прийняти наслідки свого вибору щодо вільного руху продукту в межах спільного ринку.

Практика правозастосування Суду ЄС засвідчила необхідність подальшої уніфікації підходів держав-членів до охорони прав промислової власності. Невдовзі після

схвалення Європейської патентної конвенції 1973 року перед країнами-учасницями ЄЕС постало питання впровадження унітарного патенту. Підписана у Люксембурзі 15.12.1975 Конвенція про патент Європейського Співтовариства мала втілити в життя ідею єдиного патенту, але ця конвенція так і не набрала чинності через зволікання з її ратифікацією державами-членами ЄЕС [31].

Конвенція 1975 р. мала сприяти досягненню цілей єдиного ринку з особливим акцентом на чесну конкуренцію та вільний рух товарів, її головним завданням було започаткування гнучкого та зручного інструменту для надання охорони винаходу. Недоліками існуючої моделі європейського патенту на той час вважались складність та дорожняча реєстраційної процедури, а також відсутність єдиного підходу до розв'язання спорів щодо патентів, що створювало ризики ухвалення національними судами суперечливих рішень. Патенти спільноти за Люксембурзькою конвенцією мали отримати унітарний характер та рівну силу на всій території дії конвенції, водночас, це не позбавляло держави-учасниці конвенції їх права на видачу національних патентів. Люксембурзька конвенція 1975 р. мала набрати чинності після її ратифікації щонайменше дев'ятьма державами-учасницями, але ратифікували її лише сім держав.

Робота над ідеєю уніфікованого європейського патенту була продовжена у 1989 році під час нової конференції в Люксембурзі за участю 12 держав-членів ЄЕС та Європейської Комісії, результатом якої стає схвалення Угоди про патенти Європейського Співтовариства. Невід'ємним додатком цієї Угоди став текст Конвенції 1975 року, а також Протокол про спірні питання щодо європейських патентів. Р. Є. Еннан відзначає, що підписання угоди стало можливим передусім завдяки компромісу щодо перекладів опису до патенту, який враховував категоричні вимоги деяких держав (перш за все, Іспанії та Португалії), але робив процедуру одержання патенту надто дорогою через його переклад у повному обсязі всіма офіційними мовами ЄЕС у строк, що не перевищував би шість місяців від дати видачі. Відтак чергова конференція 1992 року в Лісабоні засвідчила, що умови для набрання чинності Угодою про патенти ЄС досі не створені [6, с. 38–39].

Правозастосовна практика Суду ЄС також охоплювала питання щодо захисту прав на торгові марки у різних державах-членах. В цьому контексті можна згадати рішення Суду справедливості від 31.10.1975 у справі № 119/75 Terrapin v Terranova, в якому застосування положення національного законодавства щодо запобігання змішуванню торгових марок було визнано сумісним із положеннями договору ЄЕС щодо вільного руху товарів на території держав-членів. Тож обмеження використання назви, яка може плутати з торговою маркою та комерційною назвою іншого підприємства держави-члена співтовариства, вважалось правомірним за умови, що між підприємствами немає угод, які обмежують конкуренцію, і немає юридичних чи економічних зв'язків, і що їхні відповідні права виникли незалежно одне від одного [32].

Перші результати зусиль держав-учасниць ЄЕС щодо гармонізації законодавства про торгові марки були втілені у проекті Конвенції про європейську торгову марку, який був підготовлений у квітні 1964 року, але офіційно оприлюднений лише у 1973 році. В обґрунтування необхідності запровадження уніфікованих підходів до регулювання правової охорони торгових марок у проекті було зазначено, що фірмові товари є результатом масового виробництва промисловістю все більш різноманітних споживчих товарів. Тож саме товарні знаки допомагають споживачеві розрізнити, відповідно до його побажань, різні запропоновані йому товари чи послуги. З огляду на те, що Договір про ЄС передбачав наближення законодавства держав-членів до міри, необхідної для належного функціонування спільного ринку, поставало питання про можли-

вість видання директиви щодо торгових марок відповідно до статті 100 Договору [33, р. 5–6].

Водночас, Меморандум 1976 року щодо створення торговельної марки Співтовариства засвідчив, що принцип територіальності в національних системах законодавства про торговельні марки не міг бути подоланий виключно шляхом директивного регулювання. Меморандум вказував на те, що створення системи законодавства про торговельні марки Співтовариства та створення Бюро торговельних марок ЄЕС є найбільш відповідним способом, за допомогою якого конфлікти, що перешкоджають вільному руху товарів, можуть бути зменшені та, зрештою, повністю усунені [33, р. 7].

Попри наявні напрацювання, втілені у Меморандумі 1976 року, питання про наближення законодавства держав-членів на рівні ЄЕС було врегульовано лише 21.12.1988 шляхом прийняття Першої Директиви Ради 89/104/ЄЕС. Ця директива обмежувала наближення законодавства держав-членів тими національними положеннями законодавства, які найбільш безпосередньо впливають на функціонування внутрішнього ринку. Директива 89/104/ЄЕС підлягала застосуванню до кожної товарної марки щодо товарів і послуг, яка підлягала реєстрації чи поданням заяви про реєстрацію в якості окремої торговельної марки, загальної торговельної марки чи гарантійного знака або знака сертифікації в державі-члені, або до такої торговельної марки, яка підлягає реєстрації чи поданням заяви про реєстрацію в Управлінні торгових марок Бенілюксу або міжнародній реєстрації, яка є чинною в державі-члені [34].

Директивою 89/104/ЄЕС було визначено, що торгова марка може складатися з будь-якого знака, який можна представити у графічній формі, зокрема слів, включаючи власні імена, малюнків, літер, цифр, зображень товарів чи їхніх упаковок, за умови, що такі знаки здатні розрізняти товари чи послуги одного підприємства від товарів чи послуг інших підприємств. Зареєстрована торгова марка за ст. 5 Директиви 89/104/ЄЕС мала надавати її власнику ексклюзивні права на неї. Власнику мало бути надано право не допускати використання в процесі торгівлі будь-якою третьою стороною, що не отримала згоди від нього: будь-якого знака, який є тотожним до такої торговельної марки, у зв'язку з товарами або послугами, тотожними до тих, стосовно яких було зареєстровано цю торгову марку; будь-якого знака, якщо через його тотожність чи схожість на таку торгову марку і тотожність чи схожість товарів або послуг, які охоплюються згаданими торговою маркою та знаком, існує імовірність виникнення плутанини серед громадськості, включаючи імовірність виникнення асоціацій між даним знаком та торговою маркою.

У ст. 7 Директиви 89/104/ЄЕС була втілена сформована правозастосовною практикою Суду ЄС норма про вичерпання прав, які дає торгова марка: торгова марка не давала власнику права на заборону її використання у зв'язку з товарами, які було запроваджено на ринок Співтовариства під такою торговою маркою самим власником або з його згоди. Директивою 89/104/ЄЕС були передбачені зобов'язання держави-членів щодо прийняття законів, постанов та адміністративних положень, необхідних для виконання цієї Директиви, не пізніше 28 грудня 1991 року [34]. В подальшому шляхи гармонізації національного законодавства держав-членів ЄС були деталізовані новими директивами Європейського парламенту та Ради про наближення законодавства держав-членів стосовно торгових марок: № 2008/95/ЄС від 22.10.2008 та № 2015/2436/ЄС від 16.12.2015.

Ідея унітарної торговельної марки ЄС була вперше втілена у Регламент Ради (ЄС) № 40/94 від 20.12.1993 про торговельну марку Співтовариства, прийнятого на підставі ст. 235 Договору про функціонування Європейського Союзу. Торгова марка Співтовариства могла складатися з будь-яких знаків, які можна представити графічно,

зокрема слів, включаючи особисті імена, малюнки, літери, цифри, форму товарів або їх упаковок, за умови, що такі знаки здатні розрізняти товари чи послуги одного підприємства від підприємств інших підприємств [35]. Регламент № 40/94 надавав власникам торговельної марки Співтовариства додаткові можливості її захисту у зв'язку з публікацією відомостей про неї у словниках та у випадку реєстрації торговельної марки Співтовариства на ім'я агента чи представника. Також було передбачено надання правової охорони колективним маркам Співтовариства, які були покликані відрізнити товари чи послуги членів асоціації, яка є власником марки, від товарів чи послуг інших підприємств [35].

Регламентом Ради (ЄС) № 207/2009 від 26.02.2009 положення попереднього регламенту № 40/94 були переглянуті. Управління з гармонізації внутрішнього ринку, яке опікується торговельними марками та зразками Співтовариства, мало стати незалежним у технічних питаннях та мати юридичну, адміністративну та фінансову автономію, а його дохід мав складатися головним чином із зборів, які сплачують користувачі системи [36]. Задля посилення захисту торговельних марок Співтовариства держави-члени мали призначити на національному рівні якомога меншу кількість національних судів першої та другої інстанції, які мають юрисдикцію у справах про порушення та дійсність торгових марок Співтовариства, пріоритет мав бути відданий судовим установам ЄС. У регламенті № 207/2009 було відзначено, що рішення щодо дійсності та порушення торговельних марок Співтовариства повинні мати силу та охоплювати всю територію Співтовариства, оскільки це єдиний спосіб запобігти непослідовним рішенням з боку судів і Офісу та забезпечити дотримання унітарного характеру торгових марок Співтовариства.

Поряд з формуванням правових засад охорони прав на торгові марки у межах Європейського Співтовариства виникла потреба у запровадженні посиленних засобів правової охорони географічних позначень походження продукції. Найбільш чутливою товарною групою, яка потребувала посиленого захисту місця походження продукції, поза сумнівом, були вина та інші спиртні напої. Ці питання на рівні ЄЕС вперше були врегульовані у Регламенті Ради (ЄС) № 1576/89 від 29.05.1989 про загальні правила щодо визначення, опису та презентації спиртних напоїв. Регламент № 1576/89 стосувався, насамперед, питань захисту прав споживачів спиртних напоїв та передбачав опис конкретних специфічних видів спиртних напоїв, міцність яких перевищувала 15% об. Водночас, зазначений регламент у ст. 5 також надавав правову охорону географічним найменуванням місць походження спиртних напоїв, які могли замінювати найменування окремих найменування видів спиртних напоїв або доповнювати їх, утворюючи складені найменування [37].

Регламентом Ради (ЄС) № 2081/92 від 14.07.1992 були визначені засади охорони географічних позначень та позначень походження сільськогосподарських продуктів і продовольчих товарів. Регламент № 2081/92 врегулював на рівні Співтовариства правовідносини щодо набуття та захисту прав на зазначення походження та географічні позначення сільськогосподарських продуктів та продовольчих товарів [38]. Відповідні зазначення мали відображати якість, репутацію або характеристики якого в основному або виключно зумовлені певним географічним середовищем з притаманними йому природними та людськими факторами, за умови що виробництво, обробка та підготовка яких відбувається у визначеній географічній зоні або ж характеризується географічним походженням продукції. Наступний Регламент Ради (ЄС) № 510/2006 від 20.03.2006 вже містив вимоги до змісту специфікації продукту, необхідної для отримання захищеного позначення походження (PDO) або захищеного географічного позначення (PGI) продукції [39]. Назва, зареєстрована від-

повідно до цього Регламенту, могла використовуватись будь-яким оператором, що продає сільськогосподарську продукцію чи харчові продукти, що відповідають відповідній специфікації. Водночас, реєстрація географічних зазначень та найменувань походження могла бути скасована у разі, якщо відповідність умовам специфікації для сільськогосподарського або харчового продукту під захищеною назвою більше не забезпечується.

В розвиток положень Регламенту № 510/2006 був схвалений оновлений Регламент № 110/2008 від 15.01.2008 щодо визначення, опису, представлення, маркування та захисту географічних зазначень спиртних напоїв. У ст. 15 Регламенту № 110/2008 під географічним зазначенням розумілось зазначення, яке ідентифікує спиртний напій як такий, що походить з території країни, або регіону чи місцевості на цій території, де дана якість, репутація чи інша характеристика цього алкогольного напою в основному пояснюється його географічним походженням. Також Регламентом № 110/2008 був затверджений Додаток III із переліком охоронюваних географічних зазначень, які за жодних умов не могли стати загальними (родовими) назвами алкогольних напоїв [40].

Ю. М. Капіца відзначає своєрідність охорони географічних позначень походження продукції в ЄС, яка спирається на права *sui generis* для регіональної охорони найменувань сільськогосподарських продуктів та продовольчих товарів зі встановленням вищих стандартів охорони, ніж визначені міжнародними конвенціями та законодавством більшості іноземних країн. Основним чинником утворення та розвитку регіональної системи охорони таких позначень, на його переконання, було забезпечення конкурентоспроможності європейської харчової промисловості, в тому числі через її високу якість. Це призвело до розгляду охорони географічних зазначень у межах законодавства про якість продукції, а не права інтелектуальної власності [7, с. 301].

Як бачимо, з укладенням Маастрихтського договору від 07.02.1992 євроінтеграційні процеси прискорюються, зусилля держав-учасниць ЄС вже не обмежуються лише гармонізацією національного законодавства. З'являються численні нормативно-правові акти (регламенти ЄС) у галузі права промислової власності з прямою дією. Суттєва увага упродовж 1990-х років була приділена також правовій охороні специфічних об'єктів права промислової власності – медичних продуктів, біотехнологічних винаходів, засобів захисту рослин тощо.

18 червня 1992 р. був схвалений Регламент Ради ЄС №1768/92 про запровадження додаткового охоронного сертифіката щодо медичних продуктів. У статті 4 Регламенту №1768/92 було передбачено, що дія сертифікату додаткової охорони розповсюджується тільки на продукт (активний інгредієнт або поєднання активних інгредієнтів медичної продукції), на який поширюється дозвіл на розміщення на ринку та на будь-яке використання такого продукту, що одержаний до закінчення терміну дії сертифікату додаткової охорони. Сертифікат надавав такий самий обсяг прав, що і основний патент, і міг бути виданий за клопотанням патентовласника чи його представника [41].

Схвалення регламенту № 1768/92, на переконання Ю. М. Капіци, так само як і охорона географічних позначень походження продукції, пов'язано із правом особливого роду (*sui generis*). Появу такого розширеного захисту медичних продуктів він пов'язує з необхідністю запровадити рівні умови конкуренції у створенні ліків (у порівнянні з США та Японією) та сприяти розвитку фармацевтичної промисловості держав-членів ЄС. Додаткова охорона лікарських засобів із застосуванням інструменту регламенту, віднесення цього права до прав інтелектуальної власності мало запровадити уніфікований режим продовження використання лікарських засобів після закінчення строку дії патенту у зв'язку із значним стро-

ком надання медичного дозволу на використання такого засобу [7, с. 54].

Питання правової охорони біотехнологічних винаходів було врегульовано шляхом видання Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС № 98/44/ЄС від 06.07.1998. У цій Директиві було визнано, що наявна патентна система забезпечує недостатній стимул для заохочення дослідження та виробництва біотехнологічних ліків, які необхідні для боротьби з рідкісними або «орфанними» захворюваннями. Норми патентного права держав-членів відповідно до Директиви № 98/44/ЄС мали створюватись у дусі поваги фундаментальних принципів захисту гідності та цілісності особи, виходячи з неможливості патентування людського тіла на будь-якій стадії його становлення або розвитку. Директива № 98/44/ЄС визнавала патентоспроможним елемент, виділений з людського тіла або іншим чином вироблений за допомогою технічного процесу, включаючи послідовність або часткову послідовність гена, навіть якщо структура цього елемента ідентична структурі природного елемента. Водночас, за ст. 6 Директиви біотехнологічні винаходи вважались непатентоспроможними, якщо їх комерційне використання суперечило б суспільному порядку чи моралі [42].

Наступна Директива Європейського Парламенту та Ради 98/71/ЄС від 13.10.1998 була покликана наблизити законодавство держав-членів щодо правової охорони промислових зразків. В цілях надання правової охорони промислових зразків мала бути надана оцінка тому, чи має дизайн індивідуальний характер, чи має загальне враження від нього у поінформованого користувача чітку відмінність від вже відомого дизайну, беручи до уваги характер продукту та промисловий сектор, до якого він належить [43]. Під «дизайном» розумівся зовнішній вигляд продукту в цілому або його частини, що є результатом особливостей, зокрема, ліній, контурів, кольорів, форм, текстури, матеріалів продукту чи його орнаменту. Охорона прав на промислові зразки могла стосуватись будь-якого промислового або ремісничий предмету, включаючи, також частини складного продукту, упаковку, одяг, графічні символи та типографські шрифти, але за винятком комп'ютерних програм.

Практика застосування Директиви 98/71/ЄС засвідчила, що лише країни Бенілюксу запровадили єдиний закон про охорону промислових зразків, тоді як в усіх інших державах-членах охорона зразків є предметом відповідного національного законодавства та обмежується територією відповідної держави-члена. Відтак ідентичні зразки могли по різному охоронятись в різних державах-членах і на користь різних власників, що породжувало конфлікти у ході торгівлі між державами-членами. Було відзначено, що істотні відмінності між законами про дизайн держав-членів запобігають і спотворюють конкуренцію в масштабах Співтовариства.

Наступним закономірним кроком на шляху до досягнення цілей Співтовариства мало стати забезпечення механізму правової охорони унітарного промислового зразка Співтовариства, який буде безпосередньо застосовний у кожній державі-члені. Регламент Ради ЄС № 6/2002 від 12.12.2001 запропонував додаткові можливості унітарної правової охорони промислових зразків на рівні Співтовариства, не перешкоджаючи при цьому застосуванню законів про промислову власність або інших відповідних законів держав-членів [43]. Правову охорону було надано як для зареєстрованих, так і для незареєстрованих зразків, що стали доступними для громадськості у спосіб визначений Регламентом № 6/2002.

Одним з найбільш складних та дискусійних питань у царині права інтелектуальної власності до останнього часу залишалось питання унітарного патенту ЄС. Розв'язання цього питання мала сприяти Зелена книга Співтовариства від 24.06.1997, яка закликала запропонувати користувачам

доступну та юридично безпечну систему захисту прав на винаходи за розумну ціну. Було запропоновано ухвалити регламент Співтовариства з приводу унітарного патенту, який мав би стати *acquis communautaire*, спираючись на компетенцію Ради ЄС за статтею 235 Договору ЗЄЕС. До недоліків існуючої системи європейських патентів розробники Зеленої книги відносили складність управління патентними правами при переході патенту до національної фази, дорожнечу процедури, яка вимагала здійснення перекладів специфікацій для національних патентних відомств кожної з країн де запитувалась охорона, справляння зборів за підтримання чинності патенту окремо для кожної країни чинності патенту, необхідність оскарження виданого патенту зацікавленими особами у національних судах кожної з країн дії патенту та ймовірність ухвалення такими судами суперечливих рішень щодо того самого патенту [44].

У 2000 році Європейською комісією була внесена пропозиція щодо створення Регламенту про унітарний патент ЄС, яка містила нові підходи до заснування унітарного патенту Співтовариства. Було відзначено, що діяльність Співтовариства включає створення внутрішнього ринку та усуненням перешкод для вільного руху товарів, створенням системи, яка забезпечує відсутність спотворень конкуренції на внутрішньому ринку [45]. Патентне право, що застосовується до патенту Співтовариства, не мало замінювати ні законодавство держав-членів про патенти, ні європейське патентне право, встановлене Мюнхенською конвенцією.

Найбільш суттєвою проблемою у впровадженні єдиного патенту ЄС тривалий час продовжувало залишатись мовне питання, а саме забезпечення перекладів патенту мовами усі держав-учасниць ЄС. У квітні 2007 р. Європейська Комісія намагалась розв'язати цю проблему у повідомленні «Про покращення патентної системи в Європі», у якому державам-членам ЄС було запропоновано викладення патенту однією з офіційних мов ЄС та забезпечення наступного його перекладу іншими мовами на вимогу держав-учасниць. Патент ЄС мав видаватись Європейським патентним відомством та мати унітарний автономний характер у всьому Союзі [46]. Також був запропонований проект міжнародної угоди про заснування Патентного суду ЄС із виключною юрисдикцією стосовно спорів з приводу чинності унітарного патенту. Водночас, остання пропозиція була визнана Судом ЄС несумісною з принципами функціонування Союзу, оскільки патентний суд матиме повноваження тлумачити та застосовувати законодавство ЄС, а його виключна юрисдикція в межах ЄС позбавить національні суди виконання їхнього завдання як «звичайних» судів у рамках правового порядку Європейського Союзу [3, р. 524].

У ст. 118 Договору про ЄС в редакції Лісабонського договору 2007 р. були передбачені заходи щодо започаткування Європейського права інтелектуальної власності із застосуванням звичайної законодавчої процедури. Водночас, положення щодо мови Європейського права інтелектуальної власності мали визначатись за допомогою регламентів згідно зі спеціальною законодавчою процедурою, тож Рада ЄС після консультацій з Європейським парламентом мала забезпечити одноставне схвалення таких регламентів.

Задля розв'язання досить чутливого для унітарного патенту мовного питання 04.12.2019 Радою ЄС був схвалений висновок щодо розширеної патентної системи в Європі, який передбачав поряд із Патентним регламентом ЄС видання окремого регламенту щодо порядку перекладу патенту ЄС, обидва регламенти мали набуті чинність одночасно. Пропозиція щодо мовних домовленостей була винесена на обговорення 30.06.2010, але за підсумками тривалих дискусій Рада ЄС була змушена визнати відсутність одноставної згоди із запропонованим меха-

нізмом перекладу патентів. Рада ЄС з питань конкурентоспроможності 10.12.2010 констатувала очевидну недосконалисть одноставної згоди з цього питання в найближчому майбутньому, тому подальша реалізація ідеї унітарного патенту ставала можливою лише в межах механізму посиленої співпраці держав-учасниць ЄС [47]. Така посиленна співпраця була ініційована дванадцятьма державами-членами ЄС (Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Литва, Люксембург, Нідерланди, Польща, Словенія, Швеція та Великобританія). Поступово до цієї ініціативи були залучені інші держави-члени, за винятком Іспанії та Італії.

На підставі ст. 329 Договору про ЄС Європейська Комісія 14.12.2010 звернулася до Ради ЄС задля отримання дозволу на використання механізму посиленої співпраці у питанні про заснування унітарного патенту ЄС. Рада ЄС рішенням № 2011/167/ЄС від 10.03.2011 [48] схвалила цю ініціативу, але вже 03.06.2011 Іспанія та Італія оскаржили це рішення у Європейському суді. Скаржники послали на те, що механізм посиленої співпраці використовувався для уникнення переговорів з державою-членом, нав'язуючи їй рішення щодо відмови, тоді як поставлені цілі могли бути досягнуті в інший спосіб – за допомогою спеціальної угоди, як це передбачено ст. 142 ЄПК. Також скаржники послали на недотримання принципів судової системи ЄС, оскільки посиленою співпрацею не була передбачена система вирішення спорів щодо певних законних прав, які підпадають під дію законодавства ЄС. За результатами розгляду позову у справі C-274/11 (C-295/11) Велика Палата Суду ЄС 16.04.2013 відкинула доводи скаржників [49].

На підставі Рішення Ради ЄС № 2011/167/ЄС від 10.03.2011 року механізм посиленої співпраці у сфері унітарної патентної охорони винаходів був втілений у Регламенті № 1257/2012 (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 17.12.2012 [50]. Того ж дня був затверджений Регламент № 1260/2012 про здійснення посиленої співпраці у сфері створення унітарної патентної охорони щодо застосовних механізмів перекладу [51]. Невдовзі Іспанією був поданий до Суду ЄС новий позов про анулювання Регламенту № 1257/2012 (ЄС), однак Велика Палата Суду ЄС у рішенні від 05.05.2015 у справі C-146/13 знову відкинула доводи Іспанії [52].

Регламент № 1257/2012 передбачав, що унітарний патентний захист сприятиме науково-технічному прогресу та функціонуванню внутрішнього ринку, зробить доступ до патентної системи легшим, дешевшим і юридично безпечним. Унітарний патентний захист передбачалося досягти шляхом приписування унітарної дії європейським патентам по відношенню до всіх держав-учасниць. Європейський патент з уніфікованою дією мав надавати його власнику право перешкоджати будь-якій третій стороні вчиняти дії, проти яких патент надає захист, зокрема, шляхом створення Єдиного патентного суду.

Регламент № 1257/2012 розглядався як спеціальна угода у розумінні статті 142 Конвенції про видачу європейських патентів від 5 жовтня 1973 року зі змінами 17 грудня 1991 року та 29 листопада 2000 року. Названа стаття дозволяла будь-якій групі договірних держав на підставі спеціальної угоди, надавати європейському патенту цих держав унітарний характер на всій їхній території, та дозволяти видачу такого європейського патенту лише спільно щодо всіх цих держав [23]. Тож «Європейський патент з уніфікованою дією» означав європейський патент, виданий Європейським патентним відомством (ЄПВ), який користується уніфікованою дією в державах-учасниках відповідно до Регламенту № 1257/2012. Видання патентів та ведення реєстру таких патентів продовжувало належати до компетенції Європейського патентного відомства, яке не є органом Європейського Союзу.

Юрисдикція щодо європейських патентів з унітарною силою повинна бути встановлена та регулюватися докумен-

том, що встановлює уніфіковану систему розгляду патентних справ щодо європейських патентів і європейських патентів з унітарною силою. Угода про Єдиний патентний суд, укладена у Брюсселі 19.02.2013 [53] та передбачала заснування суду з виключною юрисдикцією щодо розгляду справ про порушення і визнання недійсними (анулювання) будь-якого Європейського патенту з унітарним ефектом, сертифікату додаткової охорони, який видано для продукту, що охороняється патентом, Європейського патенту, строк дії якого не закінчився на свою дію на дату набрання чинності цією Угодою або який був виданий після цієї дати, Європейської патентної заявки, яка знаходиться на розгляді на дату набрання чинності цією Угодою або яка подана після цієї дати. Ця судова установа, на переконання дослідників, є унікальною за своєю правовою природою та організаційною структурою, самостійною інституцією, яка не входить до інституційної системи ЄС. За ст. 1 Угоди про Єдиний патентний суд право приєднання до цієї угоди належить лише державам-членам ЄС [54, с. 407].

Завершення ратифікації Угоди про Єдиний патентний суд від 19.02.2013 за ст. 85 цієї Угоди було пов'язано зі здачаю на зберігання тринадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання відповідно до статті 84, включаючи три держави-члени з найбільшою кількістю європейських патентів (Німеччина, Велика Британія та Франція). Тривала затримка з набранням чинності Угодою про Єдиний патентний суд була пов'язана з ратифікацією Угоди Німеччиною. Німецьким парламент схвалив відповідний законопроект 07.08.2021, але остаточна ратифікація Угоди стала можливою лише 17.02.2023 після відхилення конституційним судом Німеччини двох скарг проти ратифікаційного законопроект. Завершення ратифікації Угоди про Єдиний патентний суд також означало, що ця Угода, а також регламенти 1257/2012 (ЄС) та № 1260/2012 (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 17.12.2012 нарешті набрали чинності з 01.06.2023.

Висновок. Розвиток правової охорони права промислової власності в країнах Європейського Союзу був заснований на міжнародних угодах з питань охорони права інтелектуальної власності, укладених зусиллями цілої низки міжнародних організацій – Міжнародного союзу з охорони промислової власності, Всесвітньої організації інтелектуальної власності, Світової організації торгівлі. Важливу роль у заснуванні Європейського патентного відомства також відіграли зусилля Ради Європи, однак суттєвою перешкодою у функціонуванні загальноєвропейського патентного відомства вважалась різноманітність та неузгодженість національних законодавчих актів з питань патентування. Уніфікація патентного законодавства європейських країн була частково реалізована із прийняттям Європейської конвенції від 11.12.1953 про формальності, необхідні для патентних заявок.

Укладена завдяки зусиллям Ради Європи Європейська конвенція про міжнародну класифікацію патентів на

винаходи від 19.12.1954 та схвалена на її основі Страсбурзька угода про міжнародну патентну класифікацію від 24.03.1971 були покликані впровадити єдину міжнародну патентну класифікацію. Діяльність Комітету експертів Ради Європи з патентів також сприяла укладенню у м. Страсбурзі Конвенції про уніфікацію деяких положень матеріального права щодо патентів на винаходи від 27.11.1963, якою були визначені спільні для держав-учасниць критерії патентоспроможності винаходів – новизна, винахідницький рівень і промислове застосування. Схвалена у 1973 році Європейська патентна конвенція містила уніфіковані правила стосовно видачі європейських патентів на різноманітні винаходи, чинність яких могла охоплювати одну або більше договірні держави, а видачу європейських патентів мала забезпечувати Європейська патентна організація.

Договір про заснування Європейської економічної спільноти від 25.03.1957 безпосередньо не регулював питання охорони права промислової власності, однак правозастосовна практика Суду ЄС свідчила, що питання правової охорони винаходів, а також охорона знаків для товарів і послуг дедалі частіше породжували суперечки щодо наявності колізії між національними законами про охорону прав промислової власності з положеннями Договору ЗЄС. Попри започаткування Європейською Комісією у липні 1959 року ініціативи щодо впровадження унітарних законів про захист промислової власності, які охоплювали б всю територію спільного ринку, Перша директива № 89/104/ЄЕС «Про наближення законодавства держав-членів, що стосується торгових марок» була прийнята лише 21.12.1988, а ідея унітарної торгової марки ЄС була реалізована у Регламенті Ради (ЄС) про торговельну марку Співтовариства № 40/94 від 20.12.1993. У Регламенті Ради ЄС № 6/2002 від 12.12.2001 також був втілений механізм правової охорони унітарного промислового зразка Співтовариства.

Ідея унітарного патенту ЄС, вперше втілена у Конвенції про патент Європейського Співтовариства від 15.12.1975, до останнього часу залишалась нереалізованою через суперечності держав-членів у питанні перекладу патентів їх національними мовами. За відсутності одностайного схвалення державами-членами регламенту щодо порядку перекладу патенту ЄС подальша робота над реалізацією ідеї унітарного патенту ЄС відбувалась у межах механізму посиленої співпраці на підставі рішення Рада ЄС № 2011/167/ЄС від 10.03.2011. Вирішальне значення для остаточного втілення в життя ідеї унітарного патенту ЄС мала укладена у Брюсселі 19.02.2013 Угода про Єдиний патентний суд, саме з її ратифікацією тринадцятьма державами-членами, у тому числі Німеччиною, Великою Британією та Францією, залежало набрання чинності Регламентом Європейського Парламенту та Ради від 17.12.2012 № 1257/2012 (ЄС) щодо здійснення поглибленого співробітництва у сфері створення єдиної патентної охорони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lamping, Matthias, Enhanced Cooperation – A Proper Approach to Market Integration in the Field of Unitary Patent Protection? (October 20, 2011). published in 42 IIC 2011, 879, Режим доступу: <https://ssrn.com/abstract=1946875> (Дата перегляду: 30.11.2023).
2. Matthews Duncan. Globalizing intellectual property rights: the TRIPs agreement. Routledge, 2002. 208 p.
3. Plomer, Aurora. A Unitary Patent for a (Dis)United Europe: The Long Shadow of History. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2015. № 46. P. 508-533. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/281275458_A_Unitary_Patent_for_a_DisUnited_Europe_The_Long_Shadow_of_History (Дата перегляду: 30.11.2023).
4. Андрощук Г.О. Інтелектуальна власність в національних інноваційних системах: монографія; Нац. акад. прав. наук України, НДІ інтелект. власності. – Київ: Інтерсервіс, 2018. – 364 с.
5. Правове забезпечення сфери інтелектуальної власності в Україні в контексті Європейської інтеграції: концептуальні засади: монографія / В. С. Дроб'язко та ін.; за наук. ред. О.П. Орлюк; Нац. акад. прав. наук України, НДІ інтелект. власності. К.: Лазурит-Поліграф, 2010. 464 с.
6. Еннан Р. Є. Формування європейської регіональної патентної системи та європейських стандартів охорони винаходів. *Часопис цивільстики*. 2009. Вип. 8. С. 34–39. – Режим доступу: URL: <http://clj.nuova.od.ua/archive/8/9.pdf> (Дата перегляду: 30.11.2023).
7. Капіца Ю.М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку: монографія; Нац. акад. наук України, Центр дослідж. інтелект. власн. та трансф. технол. К.: Академперіодика, 2017. 664 с.

8. Орлюк О.П. Захист прав інтелектуальної власності в контексті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3. С. 58-74. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapnu_2016_3_15 (Дата перегляду: 30.11.2023).
9. Васильєв Є.О. Започаткування міжнародної охорони прав інтелектуальної власності у XIX ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 24-29.
10. Convention de Paris pour la protection de la propriété industrielle du 20 mars 1883. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/text/287780>. (дата звернення 30.11.2023).
11. Arrangement de Madrid concernant la répression des fausses indications de provenance sur les marchandises (1891). URL: <https://wipolex.wipo.int/en/text/281783>. (дата звернення 30.11.2023).
12. Arrangement de La Haye concernant le dépôt international des dessins et modèles industriels (1925). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/textdetails/12526>. (дата звернення 30.11.2023).
13. Acte de Lisbonne (1958) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/textdetails/12990>. (дата звернення 30.11.2023).
14. Stockholm Act (1967) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/textdetails/12989>. (дата звернення 30.11.2023).
15. Васильєв Є.О. Розвиток міжнародної правової охорони промислової власності у XX столітті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 27-32.
16. Creation of a European patents office. Committee on Economic Affairs and Development. Report | Doc. 75 | 06 September 1949. URL: <https://pace.coe.int/en/files/34/html> (дата звернення 30.11.2023).
17. Resolution (52) 49 (12 September 1952) – (Adopted by the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/09000016805e37ae> (дата звернення 30.11.2023).
18. European Convention relating to the Formalities required for Patent Applications Paris, 11.XII.1953. URL: <https://rm.coe.int/168006457c> (дата звернення 30.11.2023).
19. European Convention on the International Classification of Patents for Invention Paris, 19.XII.1954. European Treaty Series – № 17. URL: <https://rm.coe.int/168006457d> (дата звернення 30.11.2023).
20. Strasbourg Agreement Concerning the International Patent Classification (of March 24, 1971). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/291766> (дата звернення 30.11.2023).
21. Convention on the Unification of Certain Points of Substantive Law on Patents for Invention Strasbourg, 27.XI.1963. European Treaty Series. № 47. URL: <https://rm.coe.int/168006b65d> (дата звернення 30.11.2023).
22. Patent Cooperation Treaty (1970) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/textdetails/13065>. (дата звернення 30.11.2023).
23. Convention on the grant of European patents (European patent convention) and attached annexes. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201065/volume-1065-i-16208-english.pdf>. (дата звернення 30.11.2023).
24. World Trade Organization (WTO) – Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS Agreement) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/305907>. (дата звернення 30.11.2023).
25. Декларация Шумана 1950. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с.
26. Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html. (дата звернення 30.11.2023).
27. Комарова Т.В. Феномен судового активізму у практиці Суду Справедливості Європейського Союзу. *Право України*. 2018. № 2. С. 217–232.
28. Judgment of the Court of 29 February 1968. – Parke, Davis and Co. v Probel, Reese, Beintema-Interpharm and Centrafarm. – Reference for a preliminary ruling: Gerechtshof 's-Gravenhage – Netherlands. – Case 24–67. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:61967CJ0024> (дата звернення 30.11.2023).
29. Judgment of the Court of 31 October 1974. – Centrafarm BV et Adriaan de Peijper v Sterling Drug Inc. – Reference for a preliminary ruling: Hoge Raad – Netherlands. – Parallel patents. – Case 15-74. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61974CJ0015> (дата звернення 30.11.2023).
30. Judgment of the Court of 14 July 1981. – Merck & Co. Inc. v Stephar BV and Petrus Stephanus Exler. – Reference for a preliminary ruling: Arrondissementsrechtbank Rotterdam – Netherlands. – Patents – Pharmaceutical products. – Case 187/80. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61980CJ0187> (дата звернення 30.11.2023).
31. Convention for the European patent for the common market 76/76/EEC (Community Patent Convention). *Official Journal* L 017, 26/01/1976 P. 0001–0028. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX%3A41975A3490%3AEN%3AHTML> (дата звернення 30.11.2023).
32. Judgment of the Court of 22 June 1976. – Société Terrapin (Overseas) Ltd. v Société Terranova Industrie CA Kapferer & Co. – Reference for a preliminary ruling: Bundesgerichtshof – Germany. – Right to a trade-mark and commercial name. – Case 119-75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61975CJ0119&qid=1703346014219> (дата звернення 30.11.2023).
33. Memorandum on the creation of an EEC trade mark adopted by the Commission on 6 July 1976. Bulletin of the European Communities. URL: <https://aei.pitt.edu/5363/1/5363.pdf> (дата звернення 30.11.2023).
34. Перша Директива Ради 89/104/ЄС "Про наближення законодавства держав-членів, що стосується торгових марок" від 21 грудня 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_352#Text (дата звернення 30.11.2023).
35. Council Regulation (EC) № 40/94 of 20 December 1993 on the Community trade mark. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31994R0040&qid=1703347287526> (дата звернення 30.11.2023).
36. Council Regulation (EC) № 207/2009 of 26 February 2009 on the Community trade mark (codified version). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009R0207> (дата звернення 30.11.2023).
37. Council Regulation (EEC) № 1576/89 of 29 May 1989 laying down general rules on the definition, description and presentation of spirit drinks. *Official Journal* L 160, 12/06/1989 P. 0001–0017 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31989R1576&qid=1702937111800> (дата звернення 30.11.2023).
38. Council Regulation (EEC) № 2081/92 of 14 July 1992 on the protection of geographical indications and designations of origin for agricultural products and foodstuffs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992R2081&qid=1703349887358> (дата звернення 30.11.2023).
39. Council Regulation (EC) No 510/2006 of 20 March 2006 on the protection of geographical indications and designations of origin for agricultural products and foodstuffs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006R0510&qid=1703350045390> (дата звернення 30.11.2023).
40. Regulation (EC) No 110/2008 of the European Parliament and of the Council of 15 January 2008 on the definition, description, presentation, labelling and the protection of geographical indications of spirit drinks and repealing Council Regulation (EEC) № 1576/89. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008R0110&qid=1703350227826> (дата звернення 30.11.2023).
41. Council Regulation (EEC) No 1768/92 of 18 June 1992 concerning the creation of a supplementary protection certificate for medicinal products. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992R1768&qid=1703356566147> (дата звернення 30.11.2023).
42. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0044&qid=1703357448582> (дата звернення 30.11.2023).
43. Council Regulation (EC) № 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002R0006&qid=1703109130706> (дата звернення 30.11.2023).

44. Promoting innovation through patents: Communication from the commission to the council the european parliament and the economic and social committee. Brussels, 05.02. 1999 COM(1999) 42 final. URL: https://aei.pitt.edu/1215/1/patents_gp_follow_COM_99_42.pdf (дата звернення 30.11.2023).
45. Proposal for a Council Regulation on the Community patent (2000/C 337 E/45). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000PC0412&from=EN> (дата звернення 30.11.2023).
46. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – Enhancing the patent system in Europe. Brussels, 03.04.2007 COM(2007). 165 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0165> (дата звернення 30.11.2023).
47. Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011PC0215&qid=1703362730547> (дата звернення 30.11.2023).
48. Council Decision 2011/167/EU of 10 March 2011 authorising enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011D0167&qid=1703364224627> (дата звернення 30.11.2023).
49. Judgment of the court (Grand Chamber) of 16 April 2013 in Joined Cases C-274/11 and C-295/11 for annulment under Article 263 TFEU, lodged on 30 and 31 May 2011. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=136302&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=891883> (дата звернення 30.11.2023).
50. Regulation (EU) № 1257/2012 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012R1257&qid=1703193116316> (дата звернення 30.11.2023).
51. Council Regulation (EU) № 1260/2012 of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection with regard to the applicable translation arrangements. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012R1260&qid=1703364664068> (дата звернення 30.11.2023).
52. Judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 5 May 2015 – Case C-146/13. URL: <https://www.epo.org/en/legal/official-journal/2015/05/a49.html> (дата звернення 30.11.2023).
53. Agreement on a Unified Patent Court. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A42013A0620%2801%29> (дата звернення 30.11.2023).
54. Соколова О.О. Уніфікований патентний суд як унікальна інституція патентного захисту в ЄС. *Право і суспільство*. 2023. Вип. 1. С. 403–412. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/1_2023/57.pdf (дата звернення 30.11.2023).

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА РУСІВ

SACRIFICE AS AN ELEMENT OF THE CUSTOMARY LAW OF THE RUS' PEOPLE

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Метою нашого дослідження є розкриття питання регуляції процесу жертвоприношення в звичаєвому язичницькому праві. Особливу увагу приділено людським жертвоприношенням. Для отримання необхідної інформації нами була використана літописна, візантійська та арабська джерельна база.

Ми прийшли до думки, що жертвоприношення були важливим елементом побуту для мотивації тодішнього суспільства. Русь, через жертви, отримували психологічну підтримку та впевненість в успіху своїх дій. Людські жертвоприношення теж мали своє місце в житті русів. Жертвоприношення людей відбувались добровільно та примусово. В жертву могла бути прийнята людина будь-якого віку і це залежало від причини необхідності жертвоприношення. Для деяких ритуалів були необхідні вдови, для інших жертвоприношень діти, для відзначення перемоги – юнаки та дівчата. Для запобігання наслідків голоду могли використовувати як літніх жінок впливових людей, так і молодих жінок. В жертву міг бути принесений навіть князь.

У нашому дослідженні було виявлено, що жінки мотивували свою готовність принести себе в жертву після смерті чоловіка тим, щоб попасти в язичницький рай і продовжити життя в шлюбі вже там. Ми звернули увагу на дані, що дівчину могли одружити вже на покійному чоловіку і через своє жертвоприношення вона могла попасти в язичницький еквівалент раю і почати жити там із своїм чоловіком. Як правило вдів приносили в жертву шляхом їх задушення, але процес самого жертвоприношення міг різнитись. Зазначене жертвоприношення мало добровільний характер.

Аналіз першоджерел вказує на те, що волхви мали право вільного вибору жертви, мотивуючи це потребою в налагодженні зав'язків із богами для вирішення людських потреб або вираження вдячності. Жертвоприношення могло носити і характер жеребкування. Батьки мали право принести в жертву богу своїх дітей.

У роботі нами було зазначено, що княгиня Ольга, з метою утримання влади та ефективного протистояння дrevлянам, здійснила цілий рад жертвоприношень.

Нами було прослідковано, що з посиленням християнізації серед київських еліт, людські жертвоприношення перестали проводити. Повернення до людських жертвоприношень при Володимирі Святославовичу було останньою спробою утвердити жертвоприношення не тільки як звичай, але й як княжий закон. Ця спроба провалилася, так як Володимир прийняв християнство і заборонив поклоніння язичницьким богам включно і принесення їм в жертви людей.

В цілому ми у своїй роботі прийшли до думки, що жертвоприношення повністю відповідали звичаєвому праву і базувалися на язичницьких традиціях та були важливим елементом вірувань тодішніх людей. Навіть прийняття християнства не одразу змогло побороти в світобаченні людей необхідність відмови від людських жертвоприношень. Це вдалося здійснити при підтримці князівською владою церкви.

Ключові слова: жертвоприношення, звичаєве право, київська еліта, Київська Русь, волхв, християнство.

Our study aims to reveal the regulation of sacrificial practices in customary pagan law. A special attention is given to the human sacrifice. To obtain the necessary information, we included Byzantine, Arabic, and chronicle sources in our source base.

We came to the conclusion that sacrifices were an important element of everyday life, serving as a motivation factor for the society. The Rus' people performed sacrifices to receive psychological support and be confident in their endeavors. Human sacrifices were also a part of the Rus' people's way of life. Human sacrifice took place both voluntarily and forcibly. A person of any age could be accepted as a sacrifice, and the choice depended on the reason for the sacrifice. Rituals may have required widows and children; boys and girls were sacrificed to celebrate victory. Elderly wives of wealthy people and young women were sacrificed to prevent the consequences of hunger. Even a prince could be sacrificed.

Our research found that women were ready to sacrifice themselves after their husbands' deaths to enter the pagan paradise and continue their married life there. In particular, our findings revealed that a girl could marry a deceased man and become a sacrifice to get into the pagan paradise and live there with her husband. As a rule, widows were sacrificed by strangulation, but the sacrificial procedures could vary. The aforementioned sacrifice was voluntary.

The analysis of primary sources indicates that the volkhvs (magi) had the right to freely choose the victim, justifying this by the need to communicate with the gods for addressing human needs or expressing gratitude. The sacrifice could be performed by drawing lot. Parents had the right to sacrifice their children to the god.

Our paper highlighted that Princess Olga of Kyiv performed multiple sacrifices to maintain her power and effectively fight the Drevlians.

Our analysis showed that with the growing influence of Christianization among the leadership of the Kyivan Rus', human sacrifice came to an end. The return to human sacrifice under Volodymyr I Sviatoslavych was the last attempt to establish sacrifice not only as a custom but also as a princely law. This attempt failed, as Volodymyr converted to Christianity and forbade the worship of pagan gods including human sacrifice.

We came to the conclusion that sacrifices were fully consistent with customary law and were based on pagan traditions being an important element of the beliefs of the people of that time. Even with the adoption of Christianity, people were not able to refrain from human sacrifice immediately. This was achieved due to Prince's support of the church.

Key words: sacrifice, customary law, leaders of the Kyivan Rus', Kyivan Rus', volkhv, Christianity.

Постановка проблеми. В язичницькому суспільстві світ людей був тісно пов'язаний із богами. Русь не була виключенням. Для отримання позитивного результату руси слід було звертатися до богів з метою отримання їхньої підтримки. В звичаєвому праві мало б регулюватися питання правил взаємовідносин між людиною та богами, щоб не накликати біди на себе та на свій рід. На жаль із-за монополії християнських джерел в джерельній базі Київської Русі у нас немає в достатній мірі згадок про язичницькі ритуали включно і проведення жертвоприношень. Доволі цінними виступили арабські та візантійські джерела. Араби в своїх розповідях про Русь не тільки описали

випадки принесення жертв богам русів, але й розкрили деякі аспекти процедури цих заходів. До наших часів не дійшли вітчизняні язичницькі джерела, достовірність яких не викликала питань і які б розкрили нам аспекти духовного світосприйняття язичником навколишнього світу. Християнство активно боролось проти звичаєвого язичницького права, яке регулювало взаємозв'язок людини та богів. Язичницькі ритуали або зникли, або перебудувалися на християнський манер. Людські жертвоприношення засуджувалися церквою та переслідувалися князівською владою. Все, що відомо нам з літописних джерел, мало епізодичний характер і, як правило, було пов'язано

з якоюсь історичною постаттю, яка або здійснювала чи боролася проти даного явища.

У нашій роботі ми спробуємо проаналізувати згадки про жертвоприношення в іноземних та вітчизняних джерелах. Ми вважаємо, що деякі історичні події, які не класифікувалися як жертвоприношення мали всі його ознаки і, ймовірно, ними були, але літописцями замовчувалися з метою не дискредитації влади та церкви. Розкриття даного питання дасть нам змогу розкрити світобачення язичників і його відображення в звичаєвому язичницькому праві.

Оцінка стану наукового дослідження. Питання щодо жертвоприношень русами були присутні в роботах як Грушевського М. С., Аркаса М. М., Брайчевського М. Ю., Козлова М. М., Войтовича Б. О., Толочко П. П., Шевченка А. Є., Кудіна С. М. та інш. Головною проблемою є не достатня джерельна база. Нам слід проаналізувати джерельні згадки про жертвоприношення і виявити його природу та роль в язичницькому суспільстві.

Метою даного дослідження є здійснення на основі джерельної бази аналізу фактів жертвоприношень пов'язаних з русами. З'ясування ролі жертвоприношень в світобаченні русів та чи відповідали дані дії звичаєвому праву. Особливу увагу приділено людським жертвоприношенням, а саме в чому полягала їх суть та як звичай їх регулювали.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні, щодо жертвоприношень ми вирішили спочатку проаналізувати арабські джерела, де мандрівники із сходу розкривали певні аспекти питань, пов'язаних із жертвоприношенням.

У нас є повідомлення Ібн-Фадлана, який описав процедури жертвоприношень. Перша процедура жертвоприношення стосувалась торгівельних операцій. Мандрівник вказав на те, що як тільки руський купець прибував в Ітіль, він брав з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гарячий напій та підходив до стовпа, який зображав бога, звертався до нього, перераховуючи йому скільки товару він привіз. Після чого залишав біля стовпа те, що приніс як жертву богу, а взамін бажав у бога, щоб йому трапився купець з грошима і купив у нього весь його товар не торгуючись з ним. Якщо торгівля не вдавалась, купець ішов знову і знову до стовпа з другими подарунками для бога, кланяючись йому і просячи допомоги.

Коли торгівля йшла успішно, то купець казав, що його володар (Бог) виконав бажання. В такому випадку він брав худобу (рогатий скот, вівці), забивав їх, частину м'яса роздавав бідним, а інше м'ясо розкидав біля стовпа. Біля стовпа знаходилися менші стовпці, на які купець вившував голови принесених в жертву тварин. Коли вночі приходили собаки та з'їдали м'ясо, то купець казав, що його володар (Бог) прийняв його жертву [1, с. 95, 96].

З повідомлення арабського мандрівника ми бачимо, що купець для успішної торгівлі здійснював принесення жертви. Коли Бог не відкликався на прохання купця і торгівля була поганою, купець приносив нові жертви. Успішність в торгівлі означала, що Бог відкликнувся на прохання купця. Після успішної торгівлі купець мусив знову провести ритуал жертвоприношення. Отже купець намагався максимально задобрити подарунком божество за успіх. Бог, у свою чергу, мав подати сигнал купцю чи задоволений той жертвою чи ні. Ми бачимо вироблений цілий кодекс правил при проведенні процедури жертвоприношення. Ритуал, який описується, полягав в принесенні Богу жертви у вигляді їжі, але арабський мандрівник розказав про інший ритуал.

Друга процедура жертвоприношень була пов'язана із похоронами руса. Так сталося, що він зміг особисто побачити поховання руса. В даному ритуалі відбулися жертвоприношення включно і людські. Коли помер рус, то його жінок запитували, хто із них готова з ним піти. Коли одна

дівчина погодилася, то до неї приставили двох дівчат, які її не покидали і завжди були з нею. Жінка пила, веселилася і раділа до дня спалення покійника.

В день його спалення на погребальному кораблі ставили лавку і накривали її килимами і подушками. Потім приходила стара жінка, яку називали ангелом смерті. Спочатку приносили в жертву тварин. Їх рубали на частини і закидали на корабель. Пізніше в жертву приносили жінку, яка погодилася піти за покійним чоловіком. Її фіксували, тримаючи за руки та ноги, а на шії затягували мотузку, кінці якої тягнули із двох сторін, душачи таким чином жінку. В цей момент ангел смерті ножом наносила удар по грудній клітці і жінка вмирала від задушення. Після цього покійника і принесену в жертву жінку спалювали в човні [1, с. 97–100].

Отже при похоронах русів його жінка або наложниця могли принести себе в жертву, щоб жити з чоловіком на тому світі. В даному ритуалі принесли в жертву не тільки тварин, але й людину. Але слід зазначити, що дане людське жертвоприношення мало добровільний характер.

Абуль Хасан (Аль-Масуді) описував життя русів і слов'ян язичників, які жили в Хазарії. Мандрівник теж підтвердив традицію принесення в жертву жінок та спалювання їх разом із покійними чоловіками. Автор додав, що коли помирала жінка, то чоловіка не приносили в жертву та не спалювали разом із нею. Коли чоловік помирав не жонатий, то його женили після смерті. Ймовірно жінці, яка вступала в шлюб з покійником, теж пропонували піти разом з ним через ритуал жертвоприношення.

Абуль Хасан пояснював, що жінки погоджувались на своє ритуальне вбивство, так як надіялись потрапити в рай разом із своїм чоловіком. Мандрівник провів аналогію даного звичаю із індійським звичаєм, де жива жінка теж за бажанням спалювалась з чоловіком [2, с. 50; 1, с. 129].

В даному повідомленні особливо цікаво те, що жінка могла вступити в шлюб з мертвим чоловіком і продовжити з ним жити в раю після того як вона буде ритуально вбита. Жінки бажали бути вбиті разом із своїм чоловіком так як вірили, що вони можуть потрапити в рай, використовуючи свого покійного чоловіка як трамплін. В свою чергу чоловіки не приносили себе в жертву після смерті своєї жінки. Ми припускаємо, що принесення себе в жертву чоловіком по смерті дружини, не давало йому права потрапити в рай. Отже звичай вибудовувався так, щоб саме жінки були схильні до самогубства по смерті своїх чоловіків, а не навпаки.

Ібн-Дусте теж повідомляє про те, що жінка могла принести себе в жертву по смерті чоловіка, але здійснювала це ритуальне вбивство по іншому. Із його слів жінка ставала на лавку, натягала на шию петлю, після чого лавку з під її ніг забирали і вона задушувалась в підвішеному стані біля тіла свого чоловіка. Далі відбувався обряд їх спалювання. У зазначеному ритуалі не вказується на участь в обряді ангела смерті і необхідності нанесення удару ножом в груди. Але в обох ритуалах жінку душать, хоча способи задушення відрізняються. В даних ритуалах прослідковується звичай, що жінку потрібно саме задушити. Ми вважаємо, що даний ритуал був введений з метою, щоб жінки колишнього глави роду приносились в жертву по смерті свого чоловіка. А якщо вони відмовлялися від ритуального самогубства, то цим показували всім, що вони не любили свого чоловіка. Це, в свою чергу, сприяло втраті свого авторитету в роду. Без нього вони не могли протистояти невісткам, які перебирали управління на себе, відтісняючи колишніх лідерів в родині. Це мало б сприяти тому, що конфлікт в роду між старим та молодим поколінням дружин не загострювався [2, с. 46].

Наступний відомий приклад принесення людей в жертву стосувався ближників царя. Він має більш кількісний характер одночасного принесення в жертву людей. Ібн-Фалдан повідомив, що з королем русів живе 400 від-

важних товаришів, які вірно служать йому. Коли король вмирає, то вони вмирають разом із ним [2, с. 45].

Цими 400 товаришами, ймовірно, є гвардія короля, яка його охороняє і виконує поставлені ним задачі. Вони живуть доти, доки живе їх правитель. Після його смерті вони приносять себе в жертву, тобто проводиться ритуальне вбивство. Воно теж мало добровільних характер і обумовлювалося звичаєм. Цей випадок має більший кількісний характер, так як за раз приносять в жертву одночасно 400 людей. Ймовірно, цілі даного звичая полягали в тому, що ближники короля розуміли, що якщо король помре, їм теж не жити.

Ібн-Дусте вказує на те, що руси мають знахарів, які відносяться до королів так ніби вони його начальники. Знахарі могли принести в жертву будь-якого чоловіка чи жінку або коня. Якщо знахар вказав жертву, то ніхто відмінити його рішення не може. Він накидає на жертву мотузку і підвищує жертву та чекає поки вона не помре. Після жертвопринесення знахар каже, що це жертва Богу [2, с. 50; 3, с. 259].

Фактично дані вказують, що жерці русів не боялися царів і могли принести в жертву не тільки тварину, але й чоловіка чи жінку. Він сам призначав жертву і задушував її. У вибір жерця неможливо втручатися. Імовірно мандрівник сам свідком таких подій не був, а дізнався про цю інформацію від інших та гіперболізував її. Але разом з тим, ми бачимо, що жерці могли назначати майбутніх жертв. Людину приносили в жертву без її згоди. Захистити жертву було, ймовірно, не можливо.

Мандрівник розповідає, що в столиці Хазарії із семи суддів є один для русів та слов'ян, який судить по язичницькому закону, тобто закону розуму. Коли справа не може бути врегульована по язичницькому закону, тоді суддя іде до мусульманських суддів і ті приймають рішення за законом іслама [1, с. 129].

Отже араби повідомляли про те, що руси здійснювали поклоніння своїм богам через принесення жертв. Жертвою богам могла слугувати їжа, живі тварини або люди. Жертвоприношення мало мати як добровільний, так і обов'язковий характер. Жертви приносили для отримання від богів допомоги, шанування богів. Коли допомога відбувалась, то слід було принести нову жертву, щоб подякувати Богу. Далі відбувалась процедура, яка вказувала чи Бог прийняв подарунок. Причиною жертвоприношення могло слугувати бажання попасти в рай разом із чоловіком. Жертвоприношення мали легітимний характер згідно із звичаєвим правом.

За власним бажанням принести себе в жертву могла дружина, щоб попасти в рай разом із своїм покійним чоловіком. Жінка, яка приносить себе в жертву, могла одружитися вже з мертвим чоловіком, і в очах богів такий шлюб був законний і вона після того, як вбивали за її згодою, могла потрапити рай. В жертву приносили ближників короля після його смерті. Знахарі були наділені надзвичайними привілеями і могли за волею богів вказати на того, кого вони хочуть бачити жертвою; могли задушити будького чи чоловіка, жінку або наприклад коня. Дозвіл жертви був не обов'язковий. Захистити жертву було, ймовірно, неможливо, так як знахарів побоювались навіть царі.

Араби повідомляли, що артанці убивали всіх чужинців, які появлялися на їх землі. Дану традицію ми теж схильні вважати як ритуал принесення жертви богам [4, с. 19].

Наступні джерела ми розглянемо візантійські. В Житіє Георгія Амастрійського описується напад русів на місто Амастриду. Автор описує, що руси убивали всіх, не дивлячись на вік та стать. Жертвами ставали старі та діти. Руси руйнували церкви та споруджували алтарі язичницькі і здійснювали возліяння (безкровне жертвоприношення) та жертви. Автор вказав на те, що давнє тавричне правило знищення іноземців у них ще в силі. Ми вважаємо, що це правило регулюється звичаєвим правом. Язичники руси

убивали дівчат, чоловіків і жінок. Вони здійснювали обряди поклоніння лугам, джерелам та деревам [2, с. 15, 16].

Георгій вказав на те, що руси оскверняли храми, на їх місці встановлювали алтарі та здійснювали людські жертвоприношення. Руси приносили в жертву всіх, незалежно від статі та віку. Ми вважаємо, що жорстокість та масові вбивства місцевих були визвані релігійними язичницькими традиціями, які базувалися на людських жертвоприношеннях. Також вказується на те, що руси поклонялися лугам, джерелам та деревам і, можливо, ці обряди поклоніння теж потребували людських жертвоприношень. Масове вбивство місцевих нагадує звичай артанців вбивати всіх чужинців на їхній території. Можливо захоплене місто стало вважатися територією русів (тимчасово на момент здійснення релігійних обрядів) і всіх чужинців для русів стали приносити в жертву.

Наступне джерело це Послання Патріарха Фотія. Патріарх Фотій описував напад русів на Константинополь. Околиці Константинополя були піддані розоренню з боку русів. Руси не щадили ні дітей, ні матерів убиваючи їх. Фотій здивувало те, що крім людей руси знищували ще й худобу (волів, коней, птиць). Фотій вказував на те, що руси завалювали трупами річки, джерела та ставки. Рілля, гаї та дороги теж були завалені трупами [2, с. 22–24].

Ймовірно мало місце, як і у випадку з Амастридою, принесення людей в жертву. В даному джерелі вказано, що руси приносили в жертву і тварин. Те, що руси закидали трупами водойми, рілля та гаї, можливо, і є підтвердженням людських жертвоприношень при поклонінні річкам, деревам та лугам.

Лев Діакон описував війну Святослава Ігоровича з Іоаном Цімісієм. В даній війні нас цікавить процес поховання воїнів. Руси розклали багато багать та розпочали спалювати своїх вбитих воїнів. При цьому, вони згідно своїх звичаїв закололи полонених чоловіків та жінок. Після цього русами було задушено декілька грудних немовлят. Також для ритуалу були принесені в жертву півні. Інформація, яку надав Лев Діакон вказує на те, що руси при похованні своїх воєнків приносили в жертву чоловіків та жінок і навіть дітей. Дітей задушували, що вказує на те, що процес задушення мав сакральне значення для русів. Полонених чоловіків і жінок просто різали.

В літописних руських джерелах теж вказуються факти принесення людей в жертву. В Києві при Володимирі Святославовичі, коли було введено шестибожжя, стали проводити жертвоприношення, включно і людські [5, с. 40; 6, с. 35].

Дана інформація прямо підтверджується літописними джерелами і пов'язана з жертвоприношенням в Києві при Володимирі Святославовичі.

Літопис повідомляв, що при проведенні Володимиром релігійних реформ шестибожжя, а саме ведення культу шести богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла та Макош, Перун виступав головним божеством згідно даної реформи. В Києві було дозволено проводити жертвоприношення. В жертву приносили своїх синів та дочок, щоб отримувати бажане від богів. Якщо вірити вище вказаним даним, то виходить, що язичники могли принести в жертву своїх дітей. Дане жертвоприношення проходило з дозволу і ініціативи батька [5, с. 40].

В Повісті временних літ повідомляється, що після перемоги над ятвігами Володимир повернувся в Київ і вирішив принести жертву богам. Старці та бояри вирішили провести жеребкування, щоб вибрати жертву. Механізм жеребкування зводився до того, що на кого випаде жереб, того і принесуть в жертву будь то хлопець чи дівчина. Літопис повідомив, що жеребкування випало на Івана, сина варяга Федора, які були таємними християнами. Батьку запропонували добровільно віддати сина, але він відмовився. Тому його вбили коли той намагався захистити свого сина. Син теж був вбитий разом із батьком [6, с. 35; 7, с. 85].

В даному випадку приносили в жертву з метою віддячити богам за отриману князем перемогу. Для вибору жертви провели жеребкування. Ініціаторами жеребкування були представники еліти, яких підтримали язичники кияни. Даний випадок показує на схожість в послідовності процесу принесення жертви із русом купцем, який приносив жертву за успіх в торгівлі. Якщо боги, на думку язичників, здійснюють прохання, то їм мають ще віддячити додатковим жертвопринесенням, яке символізує саме вдячність. Ми припускаємо, що перед військовим походом Володимира теж були принесені богам жертви. Щодо вибору жертви, то стаття не відігравала значення. Дозвіл жертви або її родичів був не потрібний, так як права вибору не було. Якщо виборна людина відмовлялась бути принесена в жертву або на її захист ставали родичі, то їх вбивали. Зазначений випадок, як і вище наведені дані про душителей знахарів Ібн-Дусте підтверджують, що людину могли принести в жертву без її згоди, за жеребкуванням чи вибором знахаря.

У 1024 році в суздальській землі відбувся голод. Того ж року там появилися волхви і за словами літописця «и избиваху старую чадь бабы по діаволу накченію и бесованію, глаголюще, яко сїи дрѣжать гобино и жито и голодь пушають» [5, с. 78]. Волхви звинувачували старих (старших) жінок, що ті утримують благо та урожай і тим саме допускають голод. Ми припускаємо, що раз саме цих людей назвали причиною голоду, то їх принесення в жертву мало б вирішити проблему. Фактично волхви виявили причину голоду в старих жінках і приносили їх в жертву, щоб голод припинився.

У 1071 році в ростовській землі теж був голод. Знову з'явилися волхви і стали звинувачувати багатих жінок в тому, що у них в череві повно жита, м'яса, риби, кунів та іншого. Люди приводили до них нещасних жінок. Волхви розрізали їм спину і обманом показували те, що казали. Літописець вказував, що білоозерці повідали «яко два кудесника набила уже множество жонь по Волже, по Шехень» [8, с. 143, 144; 9, с. 123]. В даному випадку знову жінок звинувачували в тому, що вони винні в голоді і що вони забирають їжу, яка знаходиться в них. Тому і виникав голод. Цих жінок розрізали і з них виймали їжу та гроші. Ситуація схожа на елементарне шахрайство, де волхви, користуючись примітивним світобаченням та довірливістю місцевих, імітували процес знаходження їжі. Ймовірно цих жінок теж приносили в жертву, щоб зупинити голод.

Тут прослідковується схожа ситуація із волхвами, які діяли в суздальській землі. Ті теж звинувачували людей (стара чадь, жінок) в проблемі голоду. Можливо згідно язичницького звичаєвого права при голоді була традиція приносити багатих жінок у жертву. Ці дії, можливо, були спрямовані на те, щоб гнів народу не був направлений на багатих чоловіків, а переносився на їх жінок. Можливо, волхви були націлені на принесення в жертву літніх людей та жінок, щоб зменшити кількість голодних шляхом знищення їх частини. Ймовірно, в їхньому світобаченні молоді люди та чоловіки представляли більшу цінність.

Інші літописні дані прямо не вказують на жертвопринесення, але з опису подій там явно є його ознаки. Ми звернули увагу на вбивство древлянами Великого князя Ігоря. Причиною вбивства слугувало порушення князем Ігорем домовленостей з древлянами щодо сплати данини. Він, підбурюваний своїм людьми, пішов у незапланований час по данину до древлян. Древляни заплатили данину, але князь, повертаючись додому, прийшов до думки, що древлянам слід заплатити ще. Коли Ігор з малою дружиною повернувся за даниною, древляни попередили його про небезпеку і загрозу для нього ж. Князь проігнорував це і був схоплений древлянами та убитий [10, с. 56, 57].

Для нашого дослідження цікавим є саме спосіб вбивства Ігоря древлянами. Князя Ігоря прив'язали до двох зігнутих дерев, потім відпустили їх і його розірвало

навіл [11, с. 26]. Ці події були описані Левом Дяконом [12, с. 214]. Ми вважаємо, що даний спосіб вбивства був вибраний не випадково і не символізував страту князя. Його принесли в жертву місцевим богам. Фактично життя у князя забрали дерева, від яких він і прийняв смерть. Боги сказали своє слово і забрали собі жертву. Ймовірно місцеві вважали, що смерть князя на древлянській землі могла викликати прокляття. Принісши князя в жертву богам, древляни тим самим просили в них, щоб ніякого прокляття на їх землі не було і щоб боги захистили їх та дарували благополуччя. З вище наведених джерел ми дізналися, що жерці могли вибрати любую жертву і навіть могли наказувати царю. Можливо жерці і порадили принести князя в жертву.

Принесення князя в жертву призвело до симетричної відповіді русів. Руси теж вирішили принести древлян в жертву. Тільки їхня протидія мала набагато більші масштаби. Розкриємо ці події.

Після вбивства Ігоря древлянський князь Мал направив посольство до Києва, щоб засватати вдову Ігоря Ольгу. Коли дипломати припливли на човні до Боричева, їх зустріли. В цей час в Києві було стихійне лихо. Через повінь Поділ був затоплений і на думку Леонтія Войтовича складалося враження, що боги відвернулися від киян [12, с. 216].

Ольга запропонувала послам, що коли прийдуть за ними вранці із запрошенням до княжого двору, то вони мають сказати, що не підуть пішими чи кінними, і нехай їх несуть до княгині Ольги прямо в човні. Коли посли виконали рекомендації, то кияни їх у човні занесли на княжий двір. Далі човни з послами спустили в спеціально вириту яму і живцем закопали [13, с. 448]. Фактично відбулося ритуальне вбивство, цілі якого полягали в принесенні жертви богам. Слід зазначити, що руси своїх покійників спалювали. Але візантійці, описуючи масові вбивства людей русами, не вказували, що вони спалювали вбитих ними людей. Отже необов'язково, щоб жертву обряду слід було спалити чи задушити. Візантійці описували, що жертв просто могли зарізати. Ми гадаємо, що були різні обряди принесення жертви і вони залежали від того, якому богу їх здійснюють і які підстави щодо жертвопринесення. Можливо для здобрення богів в деяких ритуалах слід було саме закопувати живцем.

Після знищення першої дипломатичної місії за проханням Ольги древлянами була направлена друга делегація з добрих і хоробрих мужів, які мали допомогти княжні покинути Київ. Друга місія була запрошена відвідати з дороги баню та була живцем спалена [14, с. 56]. Спалення місії ми теж вважаємо людським жертвопринесенням як і попереднього посольства. Тільки на цей раз відбулося спалення жертв живцем. Тобто обряд був інший на відміну від попереднього. Єдине, що схоже в обох обрядах так це те, що жертву закопували чи спалювали саме живцем.

Смерть князя Ігоря та його людей в древлянській землі мала сприйматися киянами як недобрый знак того, що боги від них відмовилися. Принесення в жертву двох древлянських посольств мало задобрити богів та підняти впевненість киян у тому, що боги з ними.

Наступний момент був пов'язаний з прибуттям в древлянську землю княгині Ольги для здійснення тризни по вбитому чоловіку князю Ігорю. Древляни, включно і представники їхньої еліти, прибули до Ольги на тризну по її чоловіку. Княгиня наказала напоїти людей, а коли вони упились, то їх убили. Літописець вказує на те, що було вбито 5000 древлян [15, с. 243]. На даній тризні була знищена і частина древлянської еліти. Вбивство на тризні запрошених людей, ми вважаємо, мало ритуальний характер. Цих людей, ймовірно, принесли в жертву, щоб спровадити у вирій князя Ігоря. Ще скіфи при похованні правителя убивали людей, щоб ті служили йому на тому світі. Принесення в жертву князя було великим ударом по

репутації правлячого дому Рюриків. Для того, щоб вернути авторитет вже мертвого князя було, на нашу думку, прийнято рішення масових жертвоприношень древлян, які кинули виклик правлячому дому Київської Русі.

Слід взяти до уваги, що у всіх випадках щодо принесення в жертву древлян, останні мали б мати статус гостей. Зупинимось більш детально на статусі людей, яких принесла в жертву Ольга. В перших двох випадках були древлянські послы. Перше посольство прийняли і запросили до княжого двору. З моменту, коли купців запросили до двору, ті отримали статус гостей. Друге посольство теж прийняли і запропонували помитися в бані. Це, у свою чергу, теж означає, що древлянських послів прийняли і вони отримали статус гостей. Згідно звичаєвого руського права руси поважали право гостей [16, с. 39]. Ольга, убивши купців, порушила право гостей, тим саме мала б викликати гнів богів на себе і на свій рід. В очах народу боги вже покарали її, так як її чоловік був вбитий. Населення Києва мало б боїтися вчиняти дане безчестя з дипломатами, так як не хотіли ще більше покарань від богів. Коли Ольга, справляючи тризну, запросила древлян до столу, ті теж отримали статус гостей. Як Ольга могла убити цих людей не порушуючи право гостя? Ми вважаємо, що єдиним можливим варіантом було переведення цих людей із статусу гостя в статус жертви Богу. З арабських джерел, як вказано вище, жерці могли вибрати любу жертву і об'явити, що вона належить Богу. Зі слів арабів жерці мали таку владу, що могли наказувати царям. Отже, якщо б Ольга домовилась із жерцями, то вони могли вказати на древлян і їх з чистою совістю по звичаєвому праву принесли б в жертву богам. Можливо цих людей з самого початку призначили жертвами для богів і тому право гостей на них не діяло. Одне зрозуміло, що Ольга змогла убити цих людей, не порушуючи звичаєве право і те, що вони отримали статус не гостя, а жертви і дало можливість їх усіх вбити, при цьому не наволікаючи на себе гнів, а навпаки благодать богів.

Ользі мало було принести в жертву цих людей, Вона, здійснюючи похід в древлянські землі, оточила місто Іскоростень, біля якого був вбитий її чоловік і спалила його разом із жителями [17, с. 10, 11]. Дані дії княгині теж нагадують масове принесення жертви богам. По закінченні дії Ольги всі мали б зрозуміти, що принесення князя в жертву було негативно сприйнято богами. Багато древлян поплатилося життям а місто біля якого був вбитий князь було повністю знищене. Фактично місце, де був вбитий князь стало на якийсь час проклятим, так як нікого із жителів міста не залишилось. Ми не виключаємо, що в Іскоростені княжив Мал, а так як вбивство князя було тісно пов'язане з Малом, то Ольга вирішила їх всіх принести в жертву. Ольга використала ці звірства, щоб укріпити свої позиції в державі та отримати повагу серед язичників. Чому в літописі не було чітко вказано, що Ольга здійснювала саме ритуальні вбивства згідно язичницьким обрядам? Так як княгиня Ольга була однією із стовпів християнської ідеології, то ймовірно було прийнято рішення, що літописці не мають в повній мірі розкривати ці події. Дії Ольги по своїй жорстокості та віроломству перевищують діяльність її внука, коли той був язичником, Володимира Святославовича. Навряд чи при Володимирі за такий короткий час стільки людей було принесено в жертву як при Ользі. Літописці не хотіли ламати образ мудрої та справедливої княгині. Ольгу описували як нещасну матір, яку зневажає син язичник Святослав, не прислухаючись до її мудрих порад, що і призвело до його смерті. Кара древлян мала б виглядати як відчайдушна акція жінки, яка, втративши чоловіка, з горя стала імпульсивно мстити древлянам.

Володимир, захопивши Полоцьк, згвалтував доньку князя Рогволода, а її батька та братів убив [5, с. 39]. Данні події, схожі на ритуал, в якому чоловіки роду знищуються, а жінка береться силою.

Пізніше Володимир перемиг свого брата Ярополка і наказав двом варягам вбити його. Але Володимир не тільки вбив Ярополка, але і згвалтував його дружину. В обох випадках ми бачимо язичницький ритуал. Ритуал зводився до вбивства чоловіків роду (батько, брати, чоловік) та згвалтування представниці роду. В обох випадках жінки народили Володимиру дітей, які були визнані ним як законні його діти. Ці дії схожі з тим, що Володимир приніс в жертву богам чоловіків роду, брав жінок силою, а їхніх народившихся дітей вважав частиною уже свого роду. Таким чином за язичницьким правом Володимир забирив все, що належало родам, до яких відносились жінки. Фактично Володимир з жінкою Ярополка зробив те, що Мал хотів зробити з його бабкою Ольгою, але, на відміну від князя Мала, йому це вдалося. У випадку з Малом в жертву принесли його, рід та підлеглих. Володимир, в свою чергу, забрав собі все, що належало Рогволоду та Ярополку, принісши їх в жертву, а жінки роду мали влити кров в його рід, тим самим закріпивши право. Ймовірно народження жінкою дітей і символізувало, що боги прийняли жертву і освячують дії князя. Можливо саме із-за цього Володимир визнав Святополка своїм сином, хоча літописець не був впевнений від кого родила жінка Ярополка, від нього чи від Володимира. Ймовірно Володимир дуже потрібна була ця дитина. Можливо саме цей обряд зробив Володимира законним представником дому Рюрика, а не бастардом від рабині.

У 1147 році кияни вирішили вбити свого колишнього князя за його образи їм. Ігор на той момент був пострижений в монахи. Кияни, не дивлячись на те, що Великий князь заборонив їм чіпати Ігоря, вирішили вчинити самосуд. Князь Володимир, який спробував заступитися за Ігоря, був побитий і сам чуть не загинув від юрби. Натопв, схопивши князя, повів його до церкви Святої Богородиці де і вбив. Фроянов І. Я. бачив в даному вбивстві магічно ритуальний характер і що воно повністю відповідало язичницькому характеру. Ми у вбивстві князя бачимо відголоски язичницьких традицій з елементами християнських вірувань. Князя Ігоря вбили на торгу біля церкви Святої Богородиці. Те, що князя вбили біля церкви, або його труп приволокли туди мало символічний характер. Звісно кияни пояснювали причину вбивства в тому, що в цьому винні Давидовичі, які хотіли князя звільнити та погубити Великого князя з киянами. Але саме вбивство явно носило ритуальний характер та схоже на жертвоприношення [18, с. 311–312]. Слід зазначити, що князя Ігоря Ольгича церква проголосила мучеником. Натопв повністю був впевнений в своїй правоті і вважав що діє по праву. Але чи їхнє право відповідало християнству? Ми припускаємо, що князя вбили по язичницькому праву і фактично принесли його в жертву. Ось чому церква, на нашу думку, повністю стала на сторону вбитого князя і канонізувала його. Вбивство князя церква сприйняла як посягання на християнську віру через дотримання поганських ритуалів, які противні християнству. Хоча слід згадати для об'єктивності, що кияни ненавиділи князя із-за того, що той був грабіжником та гвалтівником і вчиняв наругу як над двічатами, так і над одруженими жінками [18, с. 312].

Висновок. Жертвоприношення було важливим елементом побуту русів та державних і релігійних ритуалів. Жертву приносили для того, щоб отримати милість або віддячити за успіх богам. Жертвоприношення здійснювалося як в середині Русі, так і за її межами. Ініціаторами жертвоприношень могли виступати руси, жерці, влада. В жертву могли приносити їжу, тварин, людей, та інше. Жертвоприношення відповідало звичаєвому язичницькому праву і вважалося в язичницький період звичайною практикою. Русі приносили в жертву жінок померлих чоловіків. Слід зазначити, що навіть мертвого чоловіка могли одружити, а його жінка могла бути принесеною в жертву, щоб жити із чоловіком на тому світі. Русі також приносили в жертву

полонених, своїх дітей, навіть віку немовлят. Жертва могла бути вибрана серед русів за жеребкуванням. Жерці русів могли принести в жертву будь-кого, мотивуючи це тим, що так хочуть боги. Жертвою могла стати як людина, так і тварина. Даним жерцям не могли вказувати навіть царі, зі слів арабських мандрівників. В жертву могли принести не тільки ворога, звичайну людину чи представника еліт, але й і князя, як це сталося із Ігорем. Жертвоприношення мали свої процедури і були за процесом різні. Часто практикувалось задушення жертви. Воно могло мати як добровільний, так і примусовий характер. Разом із тим на людські жертвоприношення в Києві могли накладати обмеження. Доказом цього слугує те, що Володимир Святославович дозволив людські жертвоприношення. Із цього ми можемо

зробити висновки, що до цього в Києві людей в жертву вже не приносили. Це можна пояснити сильними позиціями християн в оточенні попередніх правителів Києва Ігоря, Ольги, Ярополка. Разом із тим просте населення продовжувало вважати жертвоприношення дозволеною мірою, яка була виправданою та відповідала звичаєвому праву. Ось чому ініціатива Володимира частиною киян була сприйнята позитивно. З прийняттям християнства практика жерців приносити людей в жертву не зникла, але князі почали активно боротись з цим явищем. Разом із тим ритуальні вбивства ще відбувалися і на язичницькі ритуали приплітали християнський колорит. Наприклад, людину вбивали не на капищі, а біля храму. Деякі елементи жертвоприношень, виключаючи людські, збереглися до нашого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей славянхъ и рускихъ (съ половины VII века до конца X века по Р.Х). Санктпетербургъ: Типографія Императорской академии наук. 1870. 308 с.
2. Грушевський М.Ю. Віймки з жерел до історії України-Руси : до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
3. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Настюк А.А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XI ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
4. Юрій Діба. Географія початкової Русі за східними джерелами . Княжа доба: історія і культура. 2016. Вип. 10. С. 9–58.
5. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
6. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
7. Козлов М.М. До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі. «Глея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць.К., 2009. Випуск 27. С. 83–88.
8. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
9. Летопись по Ипатьевскому списку. Санктпетербург: Печатная В. Головина, 1871. Т. 2. 377 с.
10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ именуемый тверскою летописью. Санкт-Петербург: Типографія Леонида Демиса, 1865. Т. 15. 267 с.
11. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
12. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
13. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 1. 648 с.
14. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. С-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1910. Ч. 1. Т. 20. 418 с.
15. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типографія Едуарда Праца, 1843. Т. 2. 379 с.
16. Настюк А.А. Муляр Г.В. Зародження та правова регуляція діяльності купців як закордоном так і в Київській Русі згідно джерел права. Юридичний науковий електронний журнал. 2023 р. № 10 С. 38–43.
17. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Книга Степенная царского родословия С-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. Ч. 1. Т. 21. 342 с.
18. Татищев В.Н. История Российская с самых древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Унверситете, 1773. Т. 2. 536 с.

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ XV–XVI СТ.

THE CONCEPT OF CRIME IN UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE XV–XVI CENTURIES

Подорога Л.В., аспірант кафедри теорії та історії держави і права

Державний податковий університет

У статті досліджено розвиток поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. Метою даної статті є доведення існування даного процесу у визначених хронологічних рамках, а також сутності змін у понятті злочину протягом досліджуваного періоду. Акцентовано увагу на низці ключових термінів, які відображали поняття злочину («проступок», «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого», «спротив праву посполитому», «винен», «кривда», «гвалт», «шкода», «гріх»), які відображали суспільну небезпеку і шкідливість будь-якого злочину і віддзеркалювали формальний, матеріальний та релігійний елементи. Доведено, що посиленню ролі у понятті злочину релігійного елементу сприяла та важлива роль, яку відігравала у житті суспільства релігія. Доведено, що на протязі XV–XVI ст. відбувається генеза поняття злочину. Виявлено, що основними тенденціями цього процесу були: сталість матеріального елементу у понятті злочину; посилення у понятті злочину формального та релігійного елементу (злочин розглядався як діяння гріховне); закріплення домінуючої ролі формального елементу. Про це свідчить існування термінів, які відображали саме формальну сторону поняття злочину. Зберігався об'єктивний елемент злочину. Встановлено істотне збільшення протягом XV–XVI ст. кількості об'єктів злочинних посягань (особа, її життя, здоров'я та честь, право власності, права сім'ї, права шляхти, інтереси християнської церкви, релігія, норми права, моралі, суспільний спокій, інтереси держави, правосуддя, порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, проходження військової служби, порядок управління). З'ясовано, що у досліджуваній період відбувається розвиток поняття суб'єкта злочину, що виявилось у поступовому переході від формування перших понять про відповідальність особи, неосудність за станом здоров'я та віком до оформлення норм щодо віку відповідальності, збільшення вікової межі відповідальності, законодавчого закріплення норм щодо рівної відповідальності усіх мешканців держави, відповідальності чужинців, більш детального визначення умов відповідальності неосудних осіб. Виявлено, що за нормами Литовського Статуту до кримінальної відповідальності притягувались усі піддані монарха, а також іноземці.

Ключові слова: доба Середньовіччя, Україна, литовсько-руський період, українське кримінальне право, розвиток, поняття злочину.

The article examines the development of the concept of crime in Ukrainian criminal law of the fifteenth – sixteenth centuries. The purpose of this article is to prove the existence of this process within a certain chronological framework, as well as the essence of changes in the concept of crime during the period under study. The author focuses on a number of key terms which reflected the concept of crime ("misdemeanor", "speech", "act", "insult to the peace of the Commonwealth", "resistance to the right of the Commonwealth", "guilty", "offence", "violence", "harm", "sin"), which reflected the public danger and harmfulness of any crime and reflected the formal, material and religious elements. It is proved that the important role played by religion in the life of society contributed to the strengthening of the role of the religious element in the concept of crime. It is proved that during the fifteenth – sixteenth centuries the genesis of the concept of crime took place. It is found that the main trends of this process were: the constancy of the material element in the concept of crime; strengthening of the formal and religious element in the concept of crime (crime was considered as a sinful act); consolidation of the dominant role of the formal element. This is evidenced by the existence of terms that reflected the formal side of the concept of crime. The objective element of the crime was preserved. A significant increase in the number of objects of criminal encroachments (a person, his/her life, health and honour, property rights, family rights, rights of the gentry, interests of the Christian Church, religion, rules of law, morality, public peace, interests of the State, justice, the procedure for exercising of powers by officials, military service, and the procedure of governance) was established during the XV–XVI centuries. It is found that during the period under study, the concept of a criminal subject evolved, which manifested itself in a gradual transition from the formation of the first concepts of person's liability, insanity due to health and age to the formulation of the rules on the age of liability, increase of the age limit of liability, legislative consolidation of the rules on equal liability of all residents of the State, liability of foreigners, and more detailed definition of the conditions of liability of insane persons. It is found that under the Lithuanian Statute, all subjects of the monarch, as well as foreigners, were held criminally liable.

Key words: Middle Ages, Ukraine, Lithuanian-Russian period, Ukrainian criminal law, development, concept of crime.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочину. Можна говорити про три тенденції вказаного розвитку. Основним лейтмотивом даного процесу стає поступове закріплення у понятті злочину домінуючої ролі формального елементу, що й було відображено у правових пам'ятках другої половини XV–XVI ст.

Як справедливо зазначає П. П. Музиченко, «Поняття злочину все більше зміщується в сферу порушення правової норми» [1, с. 139]. Цьому процесу сприяв розвиток загальної культури населення, що відбулось і на генезисі правосвідомості як суспільства, так і законодавця.

Кожне злочинне діяння, незалежно від того, на який об'єкт воно посягало, розглядалось як таке, що порушувало норму права (як писаного, так і неписаного).

Так, у пункті 4 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р. зазначається: «Також за проступок, який коли відбудеться, ніхто інший, тільки той винуватець, хто проступить, відповідно до права християнського повинен бути страчений» [2, с. 6]. Отже, «проступок» – це, очевидно, узагальнене поняття злочину, що відображає посягання на один із об'єктів правової охорони.

У Судебнику Казимира 1468 р. для більш чіткішого визначення протиправного характеру злочину вживається

термін «виступ з права» (ст. 12) [2, с. 13]. У Литовському Статуті порушення норми права називається «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого», «спротив праву посполитому», «винен» тощо.

На нашу думку, дані терміни досить переконливо відображали суспільну небезпеку і шкідливість будь-якого злочину і віддзеркалювали, по суті, формальний елемент. Фактично, «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого» – це загальні назви злочину, як порушення норми права.

Слід зазначити, що за умов існування у той період значної кількості норм звичаєвого права, які повністю до Литовського Статуту не увійшли, злочин варто розглядати як порушення не тільки законодавчих норм, а й звичаєвих.

Якщо формальний елемент міститься в усіх видах протиправних діянь, то матеріальний – лише у злочинах, які посягали на особу або її майнові права тощо, і передавались поняттям «кривда» (він мав кілька специфічних термінів: «гвалт» – посягання як на особу, так і на її майнові права, «шкода» – спричинення особі майнових збитків).

Термін «кривда» був узагальнюючий і використовувався для позначення посягань на охоронювані нормами права інтереси особи. Саме тому у Жалуваній грамоті Казимира 1457 р., Судебнику Казимира, Литовському Статуті поняття злочину виражається у термінах «гвалт»,

«шкода», «кривда», а у вказаних пам'ятках, а також листах-привілеях, окружних королівських грамотах багато місця відведено захисту прав особи [2, с. 10–14; 3; 4; 5].

Отже, матеріальний елемент обов'язково пов'язується із спричиненням особі моральної, фізичної та матеріальної шкоди. Значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність розуміння у суспільстві чіткої розмежованості між злочином і цивільним правопорушенням. Тому у понятті злочину відображений і приватний погляд.

Таким чином, злочин спричинював шкоду об'єктам захисту (посягання на державну владу, інтереси держави, християнську церкву, релігію, моральні традиції та звичаї, суспільний мир, права сім'ї, особу, її життя, здоров'я, честь, свободу, її майнові права, права окремих станів, зокрема, шляхетського), відтак, у понятті злочину віддзеркалювався матеріальний підхід. Як справедливо відзначає С. В. Кудін, «Значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність у суспільстві чіткої розмежованості між злочином і цивільним правопорушенням» [6, с. 134–135].

Іншою тенденцією було посилення у понятті злочину релігійного елемента, адже специфіка світогляду епохи Середньовіччя вплинула на релігійне забарвлення поняття злочину. Саме тому в українському кримінальному праві досліджуваного періоду злочин визначався і як гріх; злочин все більше ототожнювався із гріхом; будь-які правопорушення йшли врозрід із «правом християнським», а «пан Бог тим буває ображений» [2, с. 5, 6; 3, с. 207; 4, с. 156, 158; 5, с. 288, 292, 294].

Даному процесу сприяла та важлива роль, яку відіграла у житті суспільства релігія. Як стверджує Я. Падох, «Злочин, поза порушенням приватного добра і норм обов'язкового права, є ще гріхом, тобто порушенням Божої волі і аморальним вчинком» [7, с. 37].

Не дивно, що і злочинців карали за Божим законом. Тому і застосовували поряд із світськими карами церковну покуту – коли злочинець на великі свята стояв біля входу до церкви і розповідав прихожанам про свій злочин (гріх).

Так, у II редакції Литовського Статуту, XI розділі, 16 статті зазначається, що за вбивство батьками своїх дітей вони мають «спокутувати і визнавати явно найвищий гріх свій», у III редакції Литовського Статуту, XI розділі, 15 статті повідомляється, що особа, яка побила вагітну шляхтянку, має «у дверей костьолу стояти і гріх свій визнавати» [4; 5] тощо.

Характерними є такі речові звороти, як: «і тим не менш пана Бога до гніву побуджають»; «яких нехай сам Господь Бог судить»; «чого не дай Боже якщо би притрапило» (III редакція Литовського Статуту, XII розділ, 1 стаття) [8, с. 80, 88] та ін.

Нарешті, поняття злочину все більше формалізується, ототожнюється із порушенням норми права, у ньому все більше проглядається не лише приватний погляд, але й суспільний. Саме для цього у правових пам'ятках дуже часто використовуються такі терміни як «проступок», «ображення покою посполитого», «выступ из права», «спротивеньє праву посполитому» [128, с. 6, 13; 46, 49, 50].

Усвідомлення у суспільстві злочину як діяння гріховного сприяло визнанню деяких з них як вчинків ганебних, аморальних, що мало і своє практичне значення. Так, за деякі ганебні злочини (зрада державі, втеча з поля бою, вбивство «таємним») способом, вбивство батьків тощо), шляхтичі втрачали свою честь.

У Судебнику Казимира 1457 р., Литовському Статуті, інших актах XVI ст. було відображено розвиток в українському кримінальному праві поняття суб'єкта злочину. Так, суб'єктом злочину згідно з Литовським Статутом визнавався будь-який мешканець держави (I редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття; II редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття; III редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття) [3, с. 2; 4, с. 15; 5, с. 1].

Слід зазначити, що юрисдикції кримінального закону підлягав і великий князь (король). Так, в одній з постанов Бельського привілею 1564 р. говорилось, що «уся шляхта без винятку, почав від старшого по нас Господаря аж до найменшого в одне рівне право в однаковій а не по-іншому суд могли підпадати» [4, с. 7].

Можна засвідчити і те, що у XVI ст. законодавчо закріплюється відповідальність чужинців (II редакція Литовського Статуту, I розділ, 17 стаття; III редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття) [4, с. 23; 5, с. 1].

Так, у III редакції Литовського Статуту, I розділі, 1 статті зазначається, що «постановили, що всім обивателям усіх земель панства нашого усіх підданих наших, і усіх станів тими одними правами і артикулами судити маємо, так же чужоземці тим же правом мають бути судимі» [5, с. 1].

Подібне, на наш погляд, зумовлювалось впливом на розвиток правосвідомості законодавця традиційного позитивного відношення у суспільстві до рівності усіх вільних. Як наслідок, законодавець вносить у правові акти відповідні норми.

Ми вважаємо, що у ту добу це було досить прогресивним, враховуючи те, що за Литовським Статутом, як правило, відповідальність різних станів населення була неоднаковою і зазначене відношення у суспільстві до рівності вільних у багатьох випадках не було відображено.

Якщо говорити про вік, з якого наступала відповідальність, то вже у ст. 1 Судебника Казимира йшлося, що від покарання звільняються діти, яким менше 7 років («а якщо будуть малі діти, менш сіми років, то вони у тому невинні» [2, с. 11] У II редакції Литовського Статуту, XIV розділі, 8 статті встановлено новий вік – 14 років. III редакція ще більше підвищує вік відповідальності, встановлюючи його з 16 років (XIV розділ, 11 стаття) [4, с. 180; 5, с. 369].

Саме з цього віку особа підлягала покаранню. Іншими словами, суб'єктом злочину визнавалась особа, яка мала на момент вчинення нею злочину 16 років. Подібне свідчить про значний вплив на розвиток правосвідомості законодавця еволюції гуманістичних поглядів українського суспільства.

Достатньо цікавим є питання щодо визначення кола неосудних осіб, тобто, тих, хто не вважався суб'єктом злочину. Такими були неповнолітні у віці до 16 років. Поняття неосудності за станом здоров'я (психічна хвороба, божевілля – «шаленість») знаходилося ще у стані формування, визначались умови звільнення таких осіб до відповідальності, втім стан здоров'я у деяких випадках не звільняв від кримінальної відповідальності.

З однієї сторони, психічно хворий звільнявся від відповідальності за заочну обмову господаря, наклеп, вбивство з намови іншого (III редакція Литовського Статуту, I розділ, 4 стаття; IV розділ, 105 стаття; XI розділ, 38 стаття) [5, с. 4, 194, 311]. З іншої, «шалені» піддаються покаранням за злочини, скоєні ними самостійно, але не на загальних підставах.

Загалом, відповідальність психічно хворих була менш суворою. Наприклад, якщо божевільний вирвався з відповідної установи і когось вбив, то за вбивство вони каралися торемним ув'язненням терміном на 1 рік та 1,5 місяця.

Але нормами Литовського Статуту 1588 року передбачаються покарання на загальних підставах для тих психічно хворих, у яких можливе тимчасове відновлення свідомості. Такі особи, які вчинили, наприклад, вбивство в стані «шаленства», мали бути карані на горло (XI розділ, 35 стаття) [5].

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки:

1. Протягом XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочину. Основними тенденціями цього процесу були: сталість матеріального елемента у понятті злочину; посилення у понятті злочину формального та релігійного

елементу (злочин розглядався як діяння гріховне); закріплення домінуючої ролі формального елемента. Про це свідчить існування термінів, які відображали саме формальну сторону поняття злочину.

Зберігався об'єктивний елемент злочину. Також збільшується кількість об'єктів злочинних посягань (особа, її життя, здоров'я та честь, право власності, права сім'ї, права шляхти, інтереси християнської церкви, релігія, норми права, моралі, суспільний спокій, інтереси держави, правосуддя, порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, проходження військової служби, порядок управління).

2. У досліджуваний період відбувається розвиток поняття суб'єкта злочину, що виявилось у поступовому переході від формування перших понять про відповідальність особи, неосудність за станом здоров'я та віком до оформлення норм щодо віку відповідальності, збільшення вікової межі відповідальності, законодавчого закріплення норм щодо рівної відповідальності усіх мешканців держави, відповідальності чужинців, більш детального визначення умов відповідальності неосудних осіб. За нормами Литовського Статуту до кримінальної відповідальності притягувались усі піддані монарха, а також іноземці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Товариство «Знання» КОО, 1999. 662 с.
2. Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI вв. / за ред. І. І. Яковкіна. Київ: Державне соціально-економічне видавництво, 1936. 153 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2002. Т. 1. 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2003. Т. 2. 560 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3. 672 с.
6. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: дис....канд.юрид.наук : 12.00.01. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.
7. Падох Я. Нарис історії українського карного права : монографія. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. 128 с.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / за ред. І. Крип'якевича. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ В УКРАЇНІ**HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE FORMATION OF EXTERNAL FUNCTIONS IN UKRAINE**

**Скоморовський В.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Університет «КРОК»**

Процес становлення кожної держави має свою специфіку і динаміку. Вони залежать від певного стану суспільства, соціальних завдань та конкретизуються насамперед у відповідних напрямках її діяльності – функціях. За найбільш поширеним в науковій літературі визначенням під функціями держави слід розуміти основні напрямки її діяльності. Практика державотворення кожної держави проходить свої історичні шляхи. Історико-правові аспекти питання генези зовнішніх функцій України на шляху до пошуку вдосконалення елементів сучасного державотворення мають давні традиції й виступають дзеркальним відображенням такого ж тривалого й складного шляху, як і історія становлення самої держави. Дане питання завжди є актуальним та вкрай важливим, особливо на етапі проведення правового аналізу в загальній системі юридичних наук та насамперед в науці теорії та історії держави і права. Одним із перших відомих в історії княжої України закордонним дипломатичним візитом вважається візит київського князя Кия до столиці Візантії Царгорода 530 року. В результаті цього між Юстиніаном I і Кієм був укладений договір про припинення нападів підлеглих князю племен на Візантію та її придунайські землі і перехід їх на службу до імперії, так званий договір «миру і любові». З початком IX століття прийшов період розпаду Антського союзу на племенні частини з яких і сформувалася Київська Русь – наступний важливий етап історичного державотворення. Впродовж багатьох років вже після розпаду Київської Русі становище як і саме формування зовнішніх функцій було малореалізованим. Особливо важливим кроком на шляху до формування зовнішніх функцій України стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою 16 липня 1990 року. Вже після прийняття історичного Акта про незалежність України 24 серпня 1991 року перед Міністерством закордонних справ постали цілком нові завдання, пов'язані з визнанням України міжнародним співтовариством, встановленням дипломатичних відносин, створення ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, розбудовою повноцінних двосторонніх відносин з зарубіжними країнами, набуттям членства і утворенням у провідних міжнародних організаціях.

Ключові слова: Україна, зовнішні функції, державотворення, генеза зовнішніх функцій України, історико-правовий аспект.

The process of formation of each state has its own specifics and dynamics. It depends on a certain state of society, social tasks and is specified primarily in the relevant directions of its activity – functions. According to the most common definition in the scientific literature, the functions of the state should be understood as the main directions of its activity. The practice of state formation in each state follows its own historical path. The historical and legal aspects of the question of the genesis of Ukraine's external functions on the way to the search for improvement of the elements of modern state-building have long-standing traditions and act as a mirror image of the same long and complex path as the history of the formation of the state itself. However, this question is always relevant and extremely important, especially at the stage of legal analysis in the general system of legal sciences and, first, in the science of theory and history of the state and law. One of the first known foreign diplomatic visits in the history of princely Ukraine is the visit of Prince Kiy of Kyiv to the capital of Byzantium Tsargorod in 530. As a result of this, a treaty was concluded between Justinian I and Kyus on the cessation of attacks by the prince's subordinate tribes on Byzantium and its Danubian lands and their transfer to the service of the empire, the so-called "peace and love" treaty. With the beginning of the 9th century came the period of disintegration of the Ante Union into tribal parts from which Kyiv Rus was formed – the next stage of historical state formation. For many years already after the disintegration of Kyivan Rus, the situation, as well as the formation of external functions, was poorly realized. The Declaration on State Sovereignty of Ukraine, adopted by the Verkhovna Rada on July 16, 1990, was a particularly important step on the way to the formation of Ukraine's external functions. Already after the adoption of the historic Act on the Independence of Ukraine on August 24, 1991, the Ministry of Foreign Affairs faced completely new tasks related to the recognition of Ukraine by the international community, the establishment of diplomatic relations, the creation of an effective network of its own diplomatic and consular missions, and the development of full-fledged bilateral relations with foreign countries, acquiring membership and approval in leading international organizations. Keywords: Ukraine, external functions, state formation, genesis of external functions of Ukraine, historical and legal aspect.

Key words: Ukraine, External functions, state formation, genesis of external functions of Ukraine, historical and legal aspects.

Постановка проблеми. Зважаючи на значну кількість на сьогоднішній день наукових напрацювань, які присвячені питанням євроінтеграції України, необхідності вдосконалення ключових сфер її розвитку, піднімаючи питання про імплементацію, оновлення тих чи інших підходів, на наш погляд, не можна оминати історико-правові аспекти формування зовнішніх функцій в країні. Ефективні процеси сучасного державотворення мають включати відповідний позитивний досвід минулих епох. Досліджуючи історичний шлях формування зовнішніх функцій України необхідно детально проаналізувати ті фактори, які зумовлювали їх перебіг та визначали специфіку й особливості на різних етапах розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З даної проблематики ґрунтовними розробками відзначились О. Бандурка, М. Буцан, О. Головка, В. Головченко, О. Дурман, О. Заяць, О. Кучик, В. Магвієнко, В. Опришко, О. Передрій, О. Скакун, С. Шимон, Ф. Шульженко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної потреби. Всебічне вивчення генези зовнішніх функцій України дасть можливість проаналізувати і врахувати відповід-

ний досвід попередніх історичних епох в сучасних умовах державотворення.

Метою даної статті є вивчення з історико-правових позицій процесу формування зовнішніх функцій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держава є соціальним інститутом для здійснення управління суспільством. Водночас державотворення є складним тривалим процесом, спрямованим на становлення держави, який включає культурні, політичні, релігійні та інші чинники. Державотворення є складним процесом, який включає формування та трансформацію політичних утворень від найдавніших спільнот до сучасних національних держав.

Становлення кожної держави має свою динаміку. Вона залежить від певного стану суспільства, соціальних завдань та конкретизується насамперед у відповідних напрямках її діяльності – функціях [1, с. 375]. За найбільш поширеним в науковій літературі визначенням під функціями держави слід розуміти основні напрямки її діяльності [2, с. 98]. О. Скакун стверджує, що функції держави – це основні напрямки її діяльності [3], М. Буцан переконує, що це основні напрямки діяльності з наявною сукупністю

інструментів та засобів щодо здійснення тієї діяльності [4]. Інші автори під функцією розуміють не тільки напрямки, але й аспект діяльності держави [5].

Досліджуване питання генези зовнішніх функцій держави має давні традиції і виступає дзеркальним відображенням того ж довгого та складного шляху, як і історія становлення самої держави, завжди є актуальним та вкрай важливим на етапі проведення правового аналізу в загальній системі юридичних наук та насамперед в науці теорії та історії держави і права [6].

Як зауважує О. Дурман, «витоки української зовнішньої політики є значно глибшими. Її коріння слід шукати на стику візантійської і римської традицій, що лежать в основі усіх сучасних європейських держав» [7, с. 23]. Одним із перших відомих в історії княжої України закордонним дипломатичним візитом вважається візит київського князя Кия до столиці Візантії Царгорода 530 року у результаті якого між Юстиніаном I і Кієм був укладений договір про припинення нападів підлеглих князю племен на Візантію та її придунайські землі і перехід їх на службу до імперії, так званий договір «миру і любові». На цьому міжнародні договори Антського союзу та слов'янських вождівств із наймогутнішою тогочасною європейською державою – Східною Римською імперією, яка безумовно визнавала їхню міжнародну правосуб'єктність, і брала на себе серйозні міжнародно-правові зобов'язання, лише беруть початок. Варта зазначити, що заселення візантійських володінь слов'янськими поселеннями набирало все більшого розмаху, вони все більше проникали в їх володіння. Це призвело до того, що з метою запобігання слов'янським заворушенням та використанням їх на свій лад уряд Юстиніана I вчинив досить дипломатично, уклавши черговий договір – «Візантійсько-Антський мирний договір» 545 року. Документ передбачав, що Анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще імператором Траяном фортеці Турріс. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів тюркомовних болгар та склавинів імператорський уряд обіцяв антам велику платню і всілякі вигоди [8, с. 24].

На початку IX століття спостерігається розпад Антського союзу на плеємні частини. На їх основі відбулось оформлення Київської Русі, якісно нового й важливого етапу вітчизняного державотворення. У зв'язку з цим важливо відзначити діяльність її видатних князів. У 907 році, коли князь Олег на чолі великого кінного війська, що пройшло територією союзної Болгарії, й флоту звідусіль заблокував Константинополь і спустошив його околиці, греки надіслали своїх послів до Олега з проханням не руйнувати місто. Натомість вони обіцяли виплатити данину, розмір якої мав визначити князь [8, с. 33]. За Візантійсько-руським торговельним договором, візантійська контрибуція була – 12 грн (близько 200 грам срібла за 1 грн) на судно, а Русь пообіцяла надавати постійну військову допомогу. Умови договору також передбачали, що під час перебування в столиці імперії київські послы без жодних обмежень отримуватимуть спеціальний «посольський» пайок, а купці – «місячину» протягом півроку: хліб, вино, рибу, м'ясо і овочі. Візантійська влада також зобов'язувалася постачати руських послів і купців усім необхідним для зворотного шляху: вітрилами, якорями, канатами і харчами. Для проживання у Константинополі їм відвели передмістя поблизу церкви монастиря Святого Мами (Маманта). Найголовнішим же в угоді було те, що Русь отримала право безмитної торгівлі у Константинополі. Слід відзначити, що даний договір був укладений в усній формі та скріплений присягами сторін. А вже Договір 911 року був своєрідним оновленням договору 907 року та укладеним вже у письмовій формі, містив низку нових статей, що визначали порядок урегулювання конфліктів при операціях купівлі-продажу, а також обмін і викуп військовополонених, повернення рабів і злочин-

ців-утікачів, охорону товарів русинів у Константинополі, наслідування майна, повернення статків померлих у Константинополі. Сторони несли рівну відповідальність за здійснені злочини – вбивства, завдання тяжких тілесних пошкоджень (штраф у чотири гривні срібла), бійки, грабежі й крадіжки (повернення втраченого у потрібному розмірі), зобов'язувалися надавати допомогу в урятуванні торговельних суден, що зазнали аварії, примусово повертати полонених і втікачів-злочинців [8, с. 33–34].

Особливого розмаху та динаміки зовнішні відносини набули за князя Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). Дипломатія у середні віки часто велася через династичні шлюби, що було актуальним типом укріплення дипломатичних відносин, тобто так звана «шлюбна дипломатія». На основі цього, князь Давньоруської держави мав родинні зв'язки з візантійським імператором Константином IX, французьким королем Генріхом I, норвезьким королем Гаральдом Суворим, угорським королем Андрашом I, і краківським князем Казимиром [9].

Проте в результаті неможливості утримати владу в своїх руках та міжособистісних сутичок за князівську владу відбувся занепад і розпад Давньоруської держави, а наступний реальний поступ української дипломатії став більш помітним у козацьку добу. В першій половині XVI століття українське козацтво розпочало своє формування і поступове перетворення на носія національної державності. Загальновідомо, що станом на початок XVII Військо Запорізьке вже характеризується як повноцінний суб'єкт міжнародних відносин, було впливовим військово-політичним чинником у Східній і Південно-Східній Європі. У 1594 році Січ вперше в історії стала повноправним учасником міжнародної коаліції після укладення домовленості з представниками «Священної Ліги» про спільну боротьбу проти Османської імперії [9].

На початковому етапі української національної революції середини XVII століття та розгортання національно-визвольної війни особливу увагу потрібно звернути на постать Богдана Хмельницького. За свідченням Гійома Левассера де Боплана, з приходом гетьмана Б. Хмельницького, який «вільно розмовляв польською, російською, турецькою та латинською мовами, мав тонкий і проникливий розум, був терплячий і хитрий» міжнародні зв'язки з його військовими перемогами значно зміцнилися й розширилися [10, с. 124].

Б. Хмельницький у своїй резиденції в Переяславі приймав посланців європейських держав трансільванського князя Георгія Ракоці, послів, султана і московського царя. Вів переговори з польськими представниками, налагоджував і розвивав відносини зі Швецією. Проте зусиль гетьмана, в тому числі й дипломатичних, виявилось недостатньо для забезпечення незалежності України. Після Б. Хмельницького найбільший внесок у становлення та розвиток української дипломатії зробили гетьмани Іван Виговський, Іван Мазепа та Пилип Орлик. У наступні періоди розвитку української державності розвиток дипломатії відбувався не так інтенсивно [10].

В контексті нашого дослідження варто виокремити період національно-визвольних змагань початку XX ст. Проголошення Універсалів Центральної Ради, їх історичність та значимість не викликає сумнівів, оскільки після тривалої паузи почалася активна фаза дипломатичної діяльності. Зауважимо, що передумови для створення Міністерства закордонних справ України як повноцінної державної структури пов'язане саме з проголошенням Першого Універсалу Центральної Ради 10 червня 1917 року та створенням Української Народної Республіки. А процес становлення органів законодавчої та виконавчої гілок влади було оформлено II Універсалом, проголошеним Центральною Радою 16 липня 1917 р., у якому йшлося про створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату. З самого першого дня існування

Генерального Секретаріату в його складі почав діяти Генеральний секретаріат національних справ.

В історії становлення зовнішніх зносин України слід згадати також і «Брест-Литовський мирний договір» – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією з другого, підписаний в Бресті (Брест-Литовську) перший мирний договір у Першій світовій війні 1914–1918 рр. Делегація УНР складалася з представників Центральної ради і Генерального секретаріату: прем'єр-міністра В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка. Підписанню Центральними державами договору з УНР передувало визнання її повноправним учасником переговорів. За умовами договору, до складу УНР відходили Холмщина і Підляшшя, а Галичина і Буковина виділялися в окремий коронний край у складі Австро-Угорської імперії. УНР зобов'язувалася поставляти Центральним державам промислову і сільсько-господарську продукцію. Брестський договір, підписаний 3 березня 1918 між Центральними державами і РРФСР, зобов'язував Раднарком останньої визнати законність Центральної Ради і її Народного Секретаріату, припинити політичну пропаганду в УНР, вивести з неї радянські війська і підписати мирний договір [11].

Якісно новий історичний етап у розвитку української дипломатії розпочався 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. А після прийняття історичного Акта про незалежність України 24 серпня 1991 року перед Міністерством закордонних справ постали цілком нові завдання, пов'язані з визнанням України міжнародним співтовариством, встановленням дипломатичних відно-

син, створення ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, розбудовою повноцінних двосторонніх відносин з зарубіжними країнами, набуттям членства і утвердженням в провідних міжнародних організаціях. З проголошенням незалежності перед Україною постали нові можливості та виклики. Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин проголошувалось Міністерство Закордонних справ [12].

Як зауважили О. Кучик та О. Заяць, одним із пояснень складності становища України було в її оточенні з усіх боків [13]. Тому вироблення власної стратегії на міжнародній арені, визначення національних інтересів та визначення геополітичних пріоритетів було досить складним завданням. Ухваливши Декларацію про державний суверенітет Україна вже офіційно стала суб'єктом міжнародного права, почала повноцінно брати участь у роботі міжнародних організацій, заявила про намір стати нейтральною безядерною державою та підтвердила відсутність територіальних претензій до сусідніх держав, і що не визнає територіальних претензій до себе.

Висновки. На основі проведеного дослідження маємо підстави стверджувати, що генеза зовнішніх функцій України сягає найдавніших глибин і безумовно має тривалий шлях державотворення сучасної України. За сотні років найбільшого процвітання зовнішні функції мали в часи існування Київської Русі, де міжнародна діяльність часто здійснювалась на основі укладення договорів. В подальші періоди існування української державності реалізація зовнішніх функцій характеризувалася нестійкістю, що напряму було пов'язано із становищем тодішньої України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоменюк З. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 373–384.
2. Теорія держави і права: підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
3. Скакун О. Теорія держави і права. Харків. Консум, 2001. 656 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-51.html> (дата звернення 23.12.2023).
4. Буцан М. Функції держави: поняття, класифікація, наукові трактування. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/938349.pdf>. (дата звернення 23.12.2023).
5. Функції та механізми держави. URL: https://pidru4niki.com/1719051256711/pravo/funktsiyi_mehanizm_derzhavi (дата звернення 23.12.2023).
6. Опришко В., Шульженко Ф., Шимон С. та ін. Правознавство. Київ. КНЕУ, 2003. 767 с. URL: <https://buklib.net/books/22139/> (дата звернення 23.12.2023).
7. Дурман О. Розвиток зовнішньої політики та становлення зовнішньополітичних структур України: історичний аспект. *Державне управління*. 2019. № 4. С. 22–29.
8. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України. Київ. Ніка-Центр, 2018. 420 с.
9. Міністерство закордонних справ України. Історія. URL: <https://mfa.gov.ua/pro-ministerstvo/istoriya>. (дата звернення 21.12.2023).
10. Гійом Левассер де Боплан. Проспер Меріме Українські козаки та їхні останні гетьмани Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр 1990. 301 с.
11. 1918 – підписання Брест-Литовського мирного договору. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyuty/9/1918-brest-lytovskyy-mirnyy-dogovor> (дата звернення 23.12.2023).
12. Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» від 30.03.2016 року. № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.12.2023).
13. Кучик О., Заяць О. Зовнішня політика України. Київ: Знання, 2010. 572 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-150.html> (дата звернення 20.12.2023).

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ. ПОСЯГАННЯ НА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ**LEGAL REGIME. ENCROACHMENT ON STATE SOVEREIGNTY**

Соколова І.О., к.ю.н.,

асистент кафедри теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гавриляк Е.І., студентка I курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Балог В.Ю., студентка I курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню правового режиму в умовах воєнного стану та посягання на державний суверенітет. У цій статті порушуються проблеми щодо державного суверенітету та правового режиму країни під час воєнного стану. Проблема суверенності держав була і буде актуальною віками. У статті проаналізовано посягання на суверенітет держави та її територіальну цілісність в Україні.

Особливу увагу приділяється правовому режиму та його важливим аспектам під час воєнного стану, розкривається сутність правового режиму і його важливим складовим елементам. Зазначено, що воєнний стан створює надзвичайні умови, що вимагають особливих заходів для збереження суверенітету країни. Розглядаються міжнародні норми, які регулюють встановлення воєнного стану та застосування правових механізмів в цей період. Детально аналізується поняття "воєнного стану" з правової точки зору та його вплив на суспільство та законність дій органів влади.

У статті розкривається важливість збереження державного суверенітету в умовах конфліктів та зовнішніх загроз, вказуючи на необхідність правового захисту територіальної цілісності. Висвітлюється роль міжнародних угод та конвенцій у регулюванні питань воєнного стану та захисту суверенітету. Аналізуються можливі шляхи вирішення конфліктів, що порушують суверенітет держави, зокрема шляхом дипломатичних зусиль або миротворчої діяльності міжнародних організацій. Досліджується відповідальність за порушення державного суверенітету та міжнародного права в умовах воєнного конфлікту. Робиться акцент на необхідності співпраці між державами та міжнародними організаціями для ефективного захисту суверенітету та міжнародного правопорядку. У статті розглядаються приклади країн, які стикалися з порушенням свого суверенітету, детально аналізується досвід України у забезпеченні суверенітету під час воєнного конфлікту на сході країни.

Мета статті. Дослідити проблеми державного суверенітету та територіальної цілісності як фундаментальних національних інтересів держав та виявлення їх як характерної ознаки злочинів у цій сфері, розкрити основні положення правового режиму під час воєнного стану, розкриття його сутності, мети, а також основні питання порядку його введення та припинення дії.

Ключові слова: правовий режим, воєнний стан, державний суверенітет, територіальна цілісність, посягання на державний суверенітет, національний інтерес.

The article is devoted to the study of the legal regime under martial law and the encroachment on state strictness. This article raises problems regarding state strictness and the legal regime of the country during martial law. The problem of the sovereignty of states has been and will be relevant for centuries. The article analyzes the encroachment on the state's sovereignty and territorial integrity in Ukraine.

Particular attention is paid to the legal regime and its important aspects during martial law, reveals the essence of the legal regime and its important components. It is noted that martial law creates emergency conditions that require special measures to preserve the sovereignty of the country. International norms governing the establishment of martial law and the application of legal mechanisms during this period are considered. The concept of "martial law" is analyzed in detail from the legal point of view and its impact on society and the legality of the actions of the authorities.

The article reveals the importance of preserving state sovereignty in conditions of conflicts and external threats, pointing out the need for legal protection of territorial integrity. The role of international agreements and conventions in the regulation of martial law and the protection of sovereignty is highlighted. Possible ways of resolving conflicts that violate the sovereignty of the state are analyzed, in particular through diplomatic efforts or peacekeeping activities of international organizations. Responsibility for violation of state sovereignty and international law in conditions of military conflict is investigated. Emphasis is placed on the need for cooperation between states and international organizations to effectively protect sovereignty and international law and order. The article examines examples of countries that have faced a violation of their sovereignty, analyzes in detail the experience of Ukraine in ensuring sovereignty during the military conflict in the east of the country.

Purpose of the article. Investigate the problems of state sovereignty and territorial integrity as fundamental national interests of states and identify them as a characteristic feature of crimes in this area, reveal the basis for the establishment of the legal regime during martial law, the disclosure of its essence, purpose, as well as the main issues of the procedure for its introduction and termination of actions.

Key words: legal regime, martial law, state suvernity, territorial integrity, encroachment on state sovereignty, national interest.

Постановка проблеми. Останніми роками, у світі порушуються проблеми державного суверенітету, а саме посягання деяких держав на територіальну цілісність. Питання введення воєнного стану є надзвичайно актуальним у світлі нинішніх подій, зокрема мова йде про вторгнення російської армії на територію України. На фоні цих подій, певними українськими політиками, громадськими діячами, у засобах масової інформації час від часу порушуються питання щодо необхідності введення в Україні правового режиму воєнного стану. Відзначається, що влада вирішила внести суттєві зміни до законодавства з метою забезпечення ефективної правової підтримки протидії збройній агресії Російської Федерації, включаючи запровадження правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Термін «режим» тісно пов'язаний з поняттям «влада». Це відноситься до можливості й права конкретних осіб, органів чи установ робити рішення та впливати на дії та поведінку людей, груп та інституцій за допомогою різноманітних засобів – правових норм, авторитету, свободи або примусу. Правовий режим визначається, перш за все, інтересами держави, волею законодавця, а також особливостями та характером суспільних відносин, що потребують спеціальних підходів, форм та методів правового регулювання, а також свого роду юридичного інструментарію для своєї організації. Правові режими дозволяють зосередити увагу учасників правовідносин на найбільш значущих аспектах їх діяльності. Він знаходить своє вираження в зако-

нодавчих актах України, що мають різну юридичну силу, завдяки своїй меті, яка обумовлює причини й підстави його встановлення, строку дії, територіальній юрисдикції, об'єкту і сфері правого впливу тощо, і це все забезпечується державою й іншими суб'єктами. Таким чином, навіть незважаючи на високу динаміку суспільних відносин, режим характеризується певною стабільністю, стійкістю й постійністю [1, с. 47].

Правовий режим – це один із правових феноменів, який викликає багато дискусій і розбіжностей у наукових поглядах. Поняття правового режиму не має єдиного та точного визначення в науковій літературі. Різні автори надають йому різний зміст, залежно від того, як вони розуміють сутність права, його функції та методи регулювання суспільних відносин. За загальним визначенням, правовий режим – це порядок регулювання, впорядкування соціальних відносин, який встановлюється державою за допомогою правових норм і засобів впливу на поведінку суб'єктів права. Правовий режим відображає історично умовлені особливості суспільства, його політичний лад, економічний розвиток, культурні та духовні цінності. Правовий режим спрямований на забезпечення законності, прав і свобод людини, захисту державних інтересів, гармонізації суспільних відносин.

У зв'язку з сьогоденнішими подіями Україна переживає найскладніший період своєї історії, коли її територіальна цілісність, національна безпека, державна незалежність та суверенітет знаходяться під загрозою з боку Російської Федерації. У зв'язку з цим, 24 лютого 2022 року Указом Президента України № 64/2022 введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб [2].

Стаття 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначає, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Цей режим передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, таких як обмеження прав і свобод громадян, введення комендантської години, контроль за діяльністю засобів масової інформації, забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури тощо. Повноваження військових адміністрацій щодо відвернення загрози, відсічі тощо можуть бути такими:

- забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів, зокрема шляхом мобілізації населення, підприємств, установ та організацій для потреб оборони, відновлення зруйнованих об'єктів, надання допомоги постраждалим від воєнних дій тощо;

- здійснення управління майном, яке перебуває у комунальній власності відповідної територіальної громади, а також майном, яке належить державі або іншим суб'єктам, якщо це необхідно для забезпечення обороноздатності, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку;

- співпраця з військовим командуванням, органами внутрішніх справ, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою України, Національною поліцією України, Національною гвардією України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державною службою України з надзвичайних ситуацій, іншими органами і суб'єктами, які вказані і у цьому абзаці, з питань забезпечення оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. Воєнний стан також передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [4].

Під час воєнного стану, влада переходить до військових органів, які мають право обмежувати права і свободи громадян, якщо це необхідно для забезпечення безпеки та оборони держави. Одним з таких обмежень є заборона проводити вибори та референдуми, оскільки це може порушити конституційний лад, стабільність та цілісність держави, а також створити умови для зовнішнього втручання або маніпуляції громадською думкою. Також, під час воєнного стану, не можна змінювати Конституцію України, припиняти повноваження президента, парламенту, судів та інших державних органів. Це має важливе значення для збереження демократичних принципів та суверенітету України [5].

У воєнний час або надзвичайних обставинах, які загрожують безпеці держави, проведення виборів може створити серйозні загрози безпеці громадян, оскільки воно вимагає значних ресурсів, уваги та може призвести до ескалації напруження в суспільстві.

Воєнний стан або надзвичайна ситуація часто вимагає концентрації влади для ефективного управління країною та вирішення нагальних проблем. Проведення виборів може порушити цю стабільність, розподіливши увагу та ресурси між виборчим процесом і вирішенням нагальних питань.

В умовах воєнного стану або кризи, результати виборів чи референдуму можуть бути спроміжними або викривленими під впливом емоцій, стресу та зовнішнього тиску. Це може підірвати легітимність результатів та спричинити подальші конфлікти.

Це необхідний захід у ситуаціях, коли важливо забезпечити безпеку та стабільність країни. Однак, це також потребує уважного балансу між обмеженням прав та захистом інтересів громадян.

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України. В умовах воєнного стану забороняється змінювати конституцію України, також забороняється проведення виборів президента і виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування. В умовах воєнного стану не проводяться всеукраїнські та місцеві референдуми.

Під час воєнного стану йде пряма загроза територіальній цілісності, яка в свій час є принципом міжнародного права, яке означає, що територія держави є недоторканою від будь-яких посягань з боку інших держав або сил. Територіальна цілісність є однією з основних ознак суверенітету держави та її національної безпеки. Територіальна цілісність включає не тільки земельну територію, але й повітряний простір, територіальні води, континентальний шельф та виключну економічну зону держави. Територіальна цілісність визнається та захищається Статутом ООН, Декларацією про зміцнення міжнародної безпеки, а також іншими міжнародними договорами та актами. Територіальна цілісність є важливим аспектом всіх суверенних держав, тобто вона є невід'ємним правом, яке полягає у недоторканості

територій в межах визначеного кордону. Якщо мова йде про Україну, то варто звернути увагу на статтю 1 Конституції України, яка визначає Україну суверенною, незалежною, демократичною державою.

Державний суверенітет є невід'ємною складовою держави, оскільки він визначає її статус, права і обов'язки на міжнародній арені, будь-яка держава незалежно від розміру її території, чисельності населення, кількості національних меншин, форми правління, устрою чи режиму може бути суверенною. Державний суверенітет має два основні аспекти: внутрішній і зовнішній. Внутрішній суверенітет означає, що держава має виключне право встановлювати і змінювати свої закони, конституцію, уряд, суди, сили безпеки тощо, а зовнішній суверенітет означає, що держава має право вступати в міжнародні відносини, укладати договори, вести торгівлю, захищати свої інтереси і територію від зовнішніх загроз.

Відповідно до статті 2 Конституції України «Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою».

Державний суверенітет є важливим для забезпечення національної безпеки, економічного розвитку, соціальної справедливості тощо. Без державного суверенітету держава не може ефективно вирішувати свої проблеми та захищати свої права і інтереси, співпрацювати з іншими державами на рівноправній основі. Однак державний суверенітет не є абсолютним і необмеженим, адже держава повинна дотримуватися міжнародного права, поважати права людини, демократію і правила міжнародної співдружності, також вона повинна брати участь у міжнародній співпраці, вирішенні глобальних проблем, таких як зміна клімату, тероризм, бідність, міграція, але не може зловживати своїм суверенітетом для порушення прав інших держав або народів, це означає об'єктивну можливість держави мати відповідні суверенні права.

Суверенітет держави визнає собою абсолютну владу та незалежність в межах власної території. Посягання на суверенітет може бути різного виду, включаючи військову агресію, політичний тиск, економічні санкції тощо. Причини таких посягань можуть бути різними, до прикладу геополітичні інтереси, економічні мотиви, етнічні або релігійні конфлікти. Національні (внутрішньодержавні) відносини з охорони територіальної цілісності і недоторканності України засновані, насамперед, на проголошенні констатації цілісності і недоторканності території України спочатку в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., а потім і в Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., де вказано, що територія України є неподільною та недоторканою [6].

Сучасний світ сповнений прикладами посягань на суверенітет держав. Однією з перших загроз, яку необхідно розглянути, є територіальні претензії з боку інших держав світу. Справа в тому, що Україна географічно має дуже привабливе положення для будь-яких іноземних держав... бажання зруйнувати державний суверенітет України і порушити її територіальну цілісність, внаслідок чого постійні територіальні претензії з боку інших держав світу виступають детермінуючими фактором злочинів, що посягають на державний суверенітеті територіальну цілісність України [7, с. 53]. Можна навести приклади, анексії Криму Росією в 2014 році, коли Росія незаконно анексувала Кримський півострів у 2014 році, порушивши територіальну цілісність України і міжнародне право. Анексія викликала міжнародне осудження і санкції проти Росії. Ще одним відомим прикладом посягань на суверенітет держави є війна в Сирії, яка триває з 2011 року її ще називають сирійською громадянською війною, вона є конфліктом між урядом Башара Асада і різними опозиційними силами. Війна втягнула в себе багато іноземних держав, які надають військову, фінансову або політичну підтримку

різним сторонам, порушуючи суверенітет Сирії і погіршуючи гуманітарну ситуацію.

Всі ці події вказують нам на те, що посягання на суверенітет держав може приймати різні форми та мати різні наслідки. Воно може призвести до війн, гуманітарних криз, масового вигнання людей, а також до порушення міжнародного права. Крім того, це може підірвати довіру між державами та створювати напруженість у міжнародних відносинах. Такі дії також можуть призвести до зміни балансу сил у світі та спричинити нові конфлікти. Тому важливо, щоб міжнародна спільнота вживала всіх можливих заходів для запобігання та вирішення таких ситуацій.

У широкому розумінні безпека держави і суспільства означає захищеність його життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Наголошуючи на проблемі розуміння національної безпеки України, ми завжди пам'ятаємо про те, що це є певний рівень захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі та інші міжнародні організації відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання суверенітету держав.

Якщо мова йде про ООН, то вона використовує дипломатію та посередництво для запобігання конфліктам. Організація об'єднаних націй також допомагає зміцнювати національні та субнаціональні установи для вирішення кореневих причин конфліктів, таких як дискримінація, нерівність та маргіналізація.

Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН) має на меті збереження миру та безпеки, сприяння співробітництву між націями, розвиток дружби між народами та сприяння вирішенню міжнародних конфліктів мирними шляхами. Він передбачає ряд принципів, які визначають правила поведінки країн, щоб запобігти загрозам миру та врегулювати конфлікти.

Щодо воєнного стану, Статут ООН встановлює принципи, згідно з якими держави мають утримуватися від використання сили чи загрози силою в їхніх міжнародних відносинах, за винятком випадків самооборони в разі нападу. Воєнний стан – це режим, що встановлюється у державі для реагування на загрозу або факт воєнного конфлікту. Зазвичай він передбачає ряд обмежень щодо громадських свобод та прав, а також надає владі розширені повноваження для забезпечення безпеки та порядку у країні.

За загальними принципами ООН, воєнний стан має бути винятковим заходом та обмеженим застосуванням, необхідним для тимчасового забезпечення безпеки, при цьому він не повинен порушувати базові права та свободи людей більше, ніж це необхідно для забезпечення безпеки та порядку.

Розділ VI Статуту ООН закликає сторони спору до мирного врегулювання через переговори, дослідження, посередництво, примирення, арбітраж, судове врегулювання, звернення до регіональних органів або угод, або інших мирних засобів, обраних сторонами спору [8, с. 25].

Однак, коли мирні засоби виявляються недостатніми, ООН може вжити більш рішучих заходів відповідно до Розділу VII Статуту ООН. Цей розділ надає Раді Безпеки ООН повноваження визначати наявність будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії та вживати військові та невійськові заходи для відновлення міжнародного миру та безпеки [9, с. 28].

Ще однією організацією яка відіграє важливу роль у забезпеченні та дотримання суверенітету держав є Рада Європи. Рада Європи – це міжнародна організація, створена після Другої світової війни з метою захисту прав людини, демократії та верховенства права в Європі. Кожна країна, яка приєднується до Ради Європи, погоджується бути підданою незалежному механізму моніторингу, які оцінюють її дотримання прав людини та демократич-

них практик. Варто зазначити, що найвідомішим органом Ради Європи є Європейський суд з прав людини, який працює на основі Європейської конвенції про права людини 1953 року. Рада Європи здійснює різноманітні дії для захисту меншин, включаючи найбільшу меншину в Європі – роми.

Існує також організація, яка допомагає здійснювати важливі заходи з підтримки довіри та безпеки, що регулює обмін військовою інформацією та взаємну перевірку між державами, а також Кодекс поведінки, ключовий документ, який забезпечує демократичний контроль над силами безпеки. Організація з безпеки і співробітництва в Європі займається широким колом питань безпеки. ОБСЄ спостерігає за розповсюдженням озброєння та дотриманням міжнародних договорів з контролю над озброєнням, використовує дипломатичні засоби для попередження конфліктів та працює над підвищенням рівня довіри між країнами-членами.

У сучасному світі держави змушені постійно адаптуватися до змінних умов та викликів, які виникають на міжнародній арені. Для того, щоб ефективно захищати свою суверенність, безпеку, розвиток та вплив, держави повинні мати чітку та послідовну зовнішню політику, яка відповідає їх національним інтересам. Але що таке національний інтерес і як його визначити?

Національний інтерес – це система цілей і завдань зовнішньої політики держави [10]. Національний інтерес може включати такі аспекти, як національна безпека, економічний розвиток, соціальна стабільність, культурна ідентичність, міжнародна співпраця тощо. Національний інтерес є динамічним і залежить від ситуації, історії, географії, ресурсів, цілей та викликів держави, він може бути поділений на дві категорії: вітальні і вторинні. Вітальні інтереси стосуються тих сфер, які безпосередньо впливають на виживання, безпеку та незалежність держави, таких як територіальна цілісність, національна оборона, економічний розвиток, енергетична безпека тощо. Вторинні інтереси стосуються тих сфер, які не є життєво важливими для держави, але можуть покращити її статус, престиж, вплив, співробітництво, культуру тощо, таких як регіональна інтеграція, глобальне лідерство, права людини, демократія, екологія тощо.

Визначення національного інтересу не є простим та однозначним процесом, адже воно залежить від багатьох факторів, таких як історичний контекст, геополітичне положення, соціально-економічний розвиток, політична культура, ідеологія, національна ідентичність, внутрішня та зовнішня ситуація, глобальні тенденції тощо. Також важливо враховувати, що національний інтерес не є статичним та незмінним, а динамічним та адаптивним, який може змінюватися в залежності від обставин.

Національний інтерес тісно пов'язаний з воєнним станом, оскільки воєнний стан є одним з інструментів захисту та забезпечення національного інтересу в критичних обставинах. Він може бути використаний як засіб протидії агресії, запобігання розпаду, збереження порядку, зміцнення єдності, підтримки легітимності, однак, воєнний стан також має свої негативні наслідки, такі як порушення прав людини, зниження довіри до влади, погіршення економічної ситуації, ізоляція від міжнародної спільноти, ризик зловживання владою тощо. Тому, воєнний стан повинен бути введений тільки в крайньому випадку, коли інші засоби не ефективні, і повинен бути скасований якнайшвидше, коли загроза минає.

Таким чином, правовий режим є важливою складовою будь-якої демократичної суспільної системи, адже він визначає рамки для взаємодії людей та влади, забезпечуючи стабільність і справедливість. По-перше, він забезпечує законність та відповідність дій або рішень певним правилам чи стандартам, що може бути критичним у сферах, де потрібна точність, об'єктивність та послі-

довність, це особливо важливо у правничих, наукових або експертних сферах, де висновки повинні ґрунтуватися на об'єктивних фактах та законних принципах. Правовий режим також допомагає уникнути суб'єктивності та будь-яких конфліктів інтересів, це може захищати від політичних чи особистих впливів, забезпечуючи об'єктивність оцінки. Для великої частини суспільства правовий режим також є важливим інструментом у забезпеченні довіри та стабільності. Він формує основу для дотримання правил, дисципліни та визнання результатів, що є важливим для функціонування будь-якої системи чи спільноти, тому правовий режим має велике значення для забезпечення об'єктивності, законності та довіри у прийнятті рішень та визначенні різних аспектів життя спільноти.

Щодо державного суверенітету, то він є невід'ємною складовою держави, адже вимагає відповідальності, солідарності і співробітництва з іншими державами і міжнародними організаціями. Він надає країні можливість формувати свою внутрішню політику, приймати власні рішення та визначати свій шлях розвитку. Він дозволяє зберігати культурну спадщину та традиції, забезпечує вільний вибір моделі управління, економічних політик та співпраці з іншими країнами. Особливо в сучасному світі, де глобалізація та міжнародна співпраця стають все важливішими, державний суверенітет є ключовим для збереження національної ідентичності та здатності самостійно реагувати на зміни у міжнародних відносинах. Проте, важливо розуміти, що суверенітет також несе відповідальність за власні дії перед міжнародним співтовариством. Збереження суверенітету потребує балансу між самовизначенням та співпрацею з іншими країнами на основі взаємовигідних умов. Отже, державний суверенітет визначає не лише політичну самостійність, а й відповідальність країни за свої дії, відносини з іншими державами та здатність до розвитку у власних інтересах.

Варто зазначити, що територіальна цілісність і державний суверенітет є ключовими складовими будь-якої країни, оскільки вони визначають її незалежність та право на власний розвиток. Порушення цих принципів, такі як посягання на територіальну цілісність чи суверенітет, можуть мати серйозні наслідки для міжнародного порядку та безпеки, це ж стосується й посягання на державний суверенітет – це втручання у внутрішні справи і суверенні права країни. Наприклад, кібератаки, вплив на вибори чи інші форми зовнішнього втручання без згоди країни є порушенням суверенітету та можуть підірвати стабільність і безпеку. Важливо зберігати повагу до територіальної цілісності та суверенітету кожної держави для забезпечення мирного співіснування та розвитку на основі взаємної поваги та співпраці. Міжнародні договори, дипломатичні зусилля та взаємодія на основі правових норм допомагають у збереженні цих принципів у міжнародних відносинах.

Національний інтерес є важливим показником, який визначає пріоритети, цілі і потреби країни як цілісної системи. Це сукупність стратегічних цілей та завдань, які визначаються на основі потреб нації та її громадян. Національний інтерес виступає як основа для формування зовнішньої та внутрішньої політики країни. Важливо визначити національний інтерес у структурі держави, полягає в тому, що він визначає напрямки розвитку, забезпечує безпеку, економічний розвиток, соціальну стабільність та добробут громадян. Він слугує як орієнтир для прийняття рішень у всіх сферах життя країни – від зовнішньої політики до соціально-економічних програм. Реалізація національного інтересу потребує балансу між внутрішніми та зовнішніми потребами країни. Він враховує безпеку, вплив на міжнародні відносини, розвиток економіки та соціальний прогрес. Загалом, національний інтерес становить основу для стабільного та ефективного функціонування держави, визначаючи її стратегічні цілі та пріоритети як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб.наук. пр. / редкол.: С. Г. Серьогіна та ін. – Харків : Право, 2018. – Вип. 35. – 314 с. Соколова І.О Децентралізація влади в Україні: проблеми і перспективи.
2. Декларація про державний суверенітет України : декларація Верховної Ради УРСР від 16 лип. 1990 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>; Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради УРСР№ 1427-XII від 24 серп. 1991 р. / Офіц. сайт Верховної Ради України.
3. Конституція України – Розділ 1. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>
4. Стаття 15. Повноваження військових адміністрацій – Про правовий режим воєнного стану – Закони України | Protocol. *Безкоштовний сервіс для вирішення юридичних питань № 1 в Україні!*. URL: https://protocol.ua/ua/pro_pravoviy_regim_voennogo_stanu_statya_15/
5. Введення воєнного стану: заборони та обмеження – WikiLegalAid. *Платформа правових консультацій – WikiLegalAid*. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Введення_воєнного_стану:_заборони_та_обмеження.
6. Носач А.В. Загрози національній безпеці як обов'язкова ознака злочинності, що посягає на державний суверенітет і територіальну цілісність України. *Право і суспільство*. 2019. № 3, ст. 50–56 URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/238194>
7. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. *DSpace at NLU: Home*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/14470>
8. Статут ООН URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
9. Статут ООН URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
10. Учасники проєктів Вікіпедія. Національний інтерес – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_інтерес

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/7>

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS OF GENDER EQUALITY IN UKRAINE

Гаврильців М.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін Інституту права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Лук'янова Г.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена дослідженню проблематики імплементації міжнародних стандартів принципу гендерної рівності в Україні, що передбачає рівність прав, свобод та обов'язків для жінок і чоловіків, їх однакову значимість у суспільстві, можливості, участь у всіх сферах суспільного життя та міжособистісних відносин.

Зауважується, що особливістю формування державної гендерної політики в Україні, є те, що вона побудована, по-перше, на основі міжнародних нормативно-правових актів, які є ратифіковані Україною, а по-друге, регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівноправності жінок та чоловіків.

Зазначено, що правове регулювання державної гендерної політики в Україні здійснюється нормативно-правовими актами двох рівнів: міжнародного та національного. Формування та розвиток національного рівня нормативно-правової бази державної гендерної політики в Україні, відповідно до концепції, втілюється поетапно, а розробка необхідних нормативно-правових документів у зазначеній сфері дозволяє впорядкувати вже розроблений масив нормативно-правових актів різної юридичної сили.

У статті доводиться, що протягом останнього десятиліття нашої державі вдалося досягти чималого прогресу в сфері формування політики гендерної рівності. Про це свідчить приведення вітчизняної законодавчої бази у відповідність до міжнародних стандартів, створення спеціальних уповноважених органів та розвиток сильного сектору неурядових організацій, діяльність яких спрямована на боротьбу з гендерною нерівністю. Ці кроки у напрямку імплементації стандартів принципу гендерної рівності визнані хорошим початком руху до рівноправності, руйнування стереотипів і створення рівних можливостей для всіх – незалежно від статевої приналежності.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, принцип гендерної рівності, політика гендерної рівності, міжнародні стандарти, імплементація.

The article is devoted to the study of the implementation of international standards of the principle of gender equality in Ukraine, which provides for equality of rights, freedoms and responsibilities for women and men, their equal importance in society, opportunities, participation in all spheres of public life and interpersonal relations.

It is noted that the peculiarity of the formation of state gender policy in Ukraine is that it is built, firstly, on the basis of international legal acts ratified by Ukraine, and secondly, it is regulated by national legal acts on the equality of women and men.

It is noted that the legal regulation of state gender policy in Ukraine is carried out by normative legal acts of two levels: international and national. The formation and development of the national level regulatory framework of the state gender policy in Ukraine, according to the concept, is being implemented in stages, and the development of the necessary regulatory and legal documents in the specified area allows streamlining the already developed array of regulatory and legal acts of different legal force.

The article proves that during the last decade, our country managed to achieve considerable progress in the field of gender equality policy formation. This is evidenced by bringing the domestic legislative framework into compliance with international standards, the creation of special authorized bodies, and the development of a strong sector of non-governmental organizations whose activities are aimed at combating gender inequality. These steps towards the implementation of the standards of the principle of gender equality are recognized as a good beginning of the movement towards equality, the destruction of stereotypes and the creation of equal opportunities for all, regardless of gender.

Key words: gender, gender equality, principle of gender equality, gender equality policy, international standards, implementation.

Постановка проблеми. Утвердження та забезпечення принципу гендерної рівності прав на сьогодні виступає одним із основних стандартів і водночас важливим показником демократичного поступу до втілення всезагальної рівності в діяльності провідних міжнародних організацій. Втілення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків проголошено ключовим напрямком міжнародної політики.

Дослідження проблематики імплементації міжнародних стандартів принципу гендерної рівності в Українській державі потребує вивчення світових тенденцій рівності статей, які задекларовані в наднаціональних документах, аналізу внутрішніх державних механізмів забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у різних

країнах та регіонах світу, визначення форм гендерної демократії та формування гендерної політики і культури сучасності, з'ясування ефективної гендерної складової в публічній політиці європейських країн, діяльності політичних партій, громадських об'єднань, міжнародних організацій та дослідження інших ключових питань.

Гендерна рівність передбачає рівні права, свободи та обов'язки для жінок і чоловіків, їх однакову значимість у суспільстві, можливості, участь у всіх сферах суспільного життя та міжособистісних відносин. У відповідності до цього, вона також означає рівний доступ жінок і чоловіків до різних благ, ресурсів та їх розподілу між представниками обох статей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження питання гендерної рівності є праці представників юридичної науки, які вивчали проблематику міжнародних стандартів рівноправ'я жінок і чоловіків, а також прав і можливостей жінок у різних сферах, зокрема, М. Баймуратов, І. Грицай, Т. Заворотченко, Г. Ігнатенко, В. Костицький, О. Матвієнко, О. Мельникова, Т. Мельник, А. Мовчан, Н. Оніщенко, Ж. Пустовіт, П. Рабінович, В. Тимошенко та інші.

Мета статті полягає у комплексному аналізі міжнародних правових стандартів гендерної політики та їх закріплення в національному законодавстві України.

Вклад основного матеріалу. Гендерна рівність є невід'ємною частиною загального правового статусу людини, однією з основних передумов сталого розвитку суспільства, а також індикатором розвинутості інститутів демократії та громадянського суспільства.

Слово «gender» походить від латинських слів «genus», «genetic», що мають багато різноманітних значень: від класифікації виду чи класу до визначення сім'ї або народу з окремою ідентичністю, тобто нації. Порівняно нещодавно в деяких мовах, особливо в англійській, слово «гендер» набуло інших граматичних форм, серед яких – чоловічий і жіночий рід, стать; відмінність між чоловіками та жінками за анатомічною статтю [14, с. 161].

Разом з тим, «Сучасний словник іншомовних слів» тлумачить поняття «гендерна політика» надто обмежено – як «сукупність внутрішньо політичних заходів, спрямованих на здійснення реальної рівноправності осіб чоловічої та жіночої статі, здебільшого для поліпшення становища жінок, що працюють, розширення їхніх соціальних прав» [14, с. 161].

Слід звернути увагу, що в цьому джерелі йдеться тільки про соціальні права жінок і, зокрема, право на працю. На наше ж переконання, гендерну політику держави потрібно розглядати більш масштабно – як сукупність усіх організаційних і правових засобів, заходів і способів, спрямованих на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах життя суспільства, політиці, що базується на справедливому підході до місця та ролі особистості жінки і чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках, можливостях і відповідальності за вчинки.

Принцип гендерної рівності слід розуміти як сукупність обумовлених конкретно-історичними умовами розвитку суспільства базових ідей та положень, що об'єктивують правові цінності по відношенню до встановлення гендерної справедливості в усіх сферах приватного, громадського та державного життя та забезпечує розвиток правової держави та громадянського суспільства. Компонентами принципу гендерної рівності є свобода, справедливість, верховенство права і законність. Гендерна рівність передбачає створення і використання єдиних засобів правового захисту для всіх учасників суспільних відносин – жінок та чоловіків; гарантування організаційних і процесуальних засобів для реалізації права та обов'язки жінок і чоловіків [1, с. 28].

Особливістю формування державної гендерної політики в Україні, є те, що вона побудована, по-перше, на основі міжнародних нормативно-правових актів, які є ратифіковані Україною, а по-друге, регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівноправності жінок та чоловіків. Таким чином, правове регулювання державної гендерної політики України здійснюється нормативно-правовими актами двох рівнів: наддержавного (наднаціонального) та національного [18, с. 762].

Сучасна міжнародна політика спрямована на досягнення рівності жінок і чоловіків у суспільстві, подолання всіх форм дискримінації, зокрема за ознакою статі, створення необхідних соціальних і політичних передумов для реалізації прав та можливостей жінок і чоловіків

у всіх сферах трудового, суспільного та особистого життя. Вагому роль у формуванні та реалізації гендерної політики відіграє держава, яка створює механізми для досягнення гендерної рівності [17, с. 153].

Важливе значення в цьому відіграє підписання та практичне впровадження Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ратифікованої Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII.

До нормативно-правових актів наднаціонального рівня слід віднести, насамперед, Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 р. [4], Конвенцію ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18 грудня 1979 р. [11], та Декларацію тисячоліття ООН [2], підписану Президентом України на саміті тисячоліття 8 вересня 2000 р.

Загальна декларація прав людини 1948 р. вперше закріпила правило рівності всіх людей на міжнародному рівні: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового чи іншого стану» [4]. Цією нормою автори Декларації – представники країн, які підписали її, прагнули визначити напрям подальшого розвитку людства на засадах рівноправності, зокрема й незалежно від статі.

Конвенцію «Про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок» [11], ратифіковану Україною 12 березня 1980 р., часто називають «Біллем про права жінок». Це одна з головних міжнародних угод з прав людини згідно з договірною системою ООН, яка накладає юридичні зобов'язання на держави-члени забезпечити повагу, захист і реалізацію прав і свобод людини. Відповідно до взятих міжнародних зобов'язань, кожна країна-член ООН кожні чотири роки представляє національний звіт про свої законодавчі, судові, адміністративні та інші заходи, вжиті нею для виконання положень Конвенції, а також про прогрес, досягнутий у забезпеченні рівності прав і можливостей чоловіків і жінок.

Проте, у процесі реалізації в Україні положень цієї Конвенції були виявлені певні проблеми, тому в 1995 р. проводились парламентські слухання на тему «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», на яких прийняті рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації зазначеної Конвенції в Україні. Вони були затверджені постановою Верховної Ради України «Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо імплементації в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок».

Декларація тисячоліття ООН 2000 р. однією з цілей розвитку тисячоліття проголосила «Забезпечення гендерної рівності» [2]. Взнявши на себе зобов'язання вирішувати гендерні проблеми в рамках Цілей розвитку тисячоліття, Україна поставила перед собою низку проблем для подолання цієї нерівності між жінками та чоловіками. Зокрема, цілі національного гендерного розвитку зосереджуються на забезпеченні рівного представництва жінок і чоловіків у виборчому та державному управлінні, а також на зменшенні гендерної нерівності в оплаті праці [16].

Ще одним важливим міжнародним нормативно-правовим актом слід визнати Пекінську декларацію та Платформу дій, що були схвалені Четвертою Всесвітньою конференцією у справах жінок, де було визначено 12 проблемних стратегій: бідність, освіта та навчання, охорона здоров'я, насильство щодо жінок, збройні конфлікти, економіка, влада та прийняття рішень, механізми гендерної рівності, права людини, засоби масової інформації, екологія та проблеми жінок [6]. Стратегії визнані пріоритетними у підсумкових документах Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї

ООН «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток і мир у XXI столітті» (червень 2000 року) та є основою гендерної рівності для України.

7 березня 2018 року Рада Європи прийнята Стратегією гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки [13], яка базується на величезному правовому та політичному атрибуті Ради Європи щодо гендерної рівності та досягнення першої в Раді Європи Стратегії гендерної рівності 2014–2017 рр. Ця стратегія визначила цілі та пріоритети Ради Європи щодо гендерної рівності на 2018–2023 роки, методи роботи та ключових партнерів, а також заходи, необхідні для підвищення ефективності результатів.

До нормативно-правових актів національного рівня, що регулюють відносини у сфері державної гендерної політики в Україні, належить, насамперед, Конституція України 1996 року. Відповідно до вимог вищезгаданої Конвенції ООН, Україна включила принцип рівноправності жінок і чоловіків до Основного Закону, відповідно положення якого є основою для подальшого розвитку гендерного законодавства.

Слід підкреслити, що наша держава була у першій п'ятірці країн світу, які внесли до Конституції самостійну норму про рівні права та можливості жінок і чоловіків. Таким чином, рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі визначається і гарантується ст. 24 Конституції України, яка, зокрема закріплює: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [5].

Принцип гендерної рівності також закріплений у ст. 51 Конституції України: «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї... Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [5].

З прийняттям Основного Закону конституційно-правове регулювання рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні не лише не завершилося, а навпаки, активізувалось та поглибилося шляхом конкретизації відповідних конституційних норм у кодексах, законах, постановах, указах, розпорядженнях та інші нормативно-правові акти компетентних органів влади в Україні.

Інтереси жінок і чоловіків захищаються національними законодавчими актами різної юридичної сили. Водночас положення законів не встановлюють належних процедур та механізмів забезпечення гендерної рівності, а тому залишаються декларативними. Те, що саме закон має конкретизувати конституційно закріплені права і свободи, встановити відповідні гарантії для здійснення всіх конституційних прав без дискримінації за ознакою статі, також визначено в Протоколі № 12 Європейської конвенції 1950 року [12].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Протоколу користування будь-якими правами, визнаними законом, забезпечується без дискримінації за ознаками статі, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, приналежності до національних меншин, майнового стану, народження, або будь-якої іншої обставини [12].

У Пекінській декларації зі становища жінок прийнятій на IV Всесвітній конференції 15 вересня 1995 р. наголошувалось, що до тих пір, поки в національному законодавстві та національній практиці – у цивільному, сімейному, кримінальному, трудовому та господарському кодексах та адміністративних правилах і положеннях – повністю не будуть забезпечені повне визнання та ефективний захист, застосування, здійснення і дотримання прав жінок, відповідно до міжнародних договорів з прав людини, ці договори не застосовуватимуться [6].

З юридичної точки зору, в Україні передбачено недискримінаційне для жінок законодавство. З погляду забезпечення гендерної рівності, слід зазначити, що українське законодавство перебуває на стадії трансформації від гендерно нейтрального до гендерно збалансованого.

Основні права людини, а також гарантії їх захисту закріплені на конституційному рівні. Права людини та громадянина в Україні захищені національними законами та кодексами. Разом з тим, положення законів не встановлюють належних процедур забезпечення гендерної рівності, а тому залишаються декларативними. Відповідно до Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина мають безпосередню дію. Вони визначають зміст законів та інших нормативно-правових актів.

Усі конституційні норми, що визначають права і свободи людини та громадянина, містять моделі поведінки громадян і держави. Закономірно, що ці моделі потребують законодавчого закріплення механізму реалізації положень Основного Закону. Подальшим завданням є прийняття таких законів і нормативно-правових актів, які забезпечуватимуть практичну реалізацію принципу гендерної рівності в усіх сферах життя українського суспільства.

В Україні принцип гендерної рівності закріплено не лише в Конституції, а й у Законах України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [9] та «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» [8]. Законодавче врегулювання гендерної рівності створило правові основи діяльності державних і громадських структур, визначило роль парламенту, уряду, громадських організацій, забезпечило гарантування юридичних можливостей для самоствердження жінок і чоловіків як рівних у правах, обов'язках і відповідальності.

Метою Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах суспільства шляхом законодавчого забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, усунення дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, що спрямовані на усунення дисбалансу між спроможністю жінок і чоловіків здійснювати рівні права, надані їм Конституцією. Це означає інтеграцію гендерних підходів у різні сфери суспільних відносин в Україні [8].

З прийняттям зазначеного Закону органи виконавчої влади отримали нові гендерно орієнтовані завдання. Зокрема, ст. 4 Закону передбачає гендерно-правову експертизу чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів: «Гендерна експертиза – аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом яких є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [8].

У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України від ухвалив постанову «Питання проведення гендерно-правової експертизи» від 28 листопада 2018 р. № 997, яким було затверджено Порядок проведення гендерної експертизи [7]. Відповідно до цієї постанови Міністерство юстиції проводить гендерно-правову експертизу чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів у всіх сферах законодавства, пов'язаних з правами і свободами людини.

Метою проведення гендерно-правової експертизи є: по-перше, проведення комплексного вивчення законодавства та проєктів нормативно-правових актів та їх відповідність міжнародним договорам України, затвердженим Верховною Радою України, та резолюція міжнародних конференцій, міжнародних організацій, її правозахисних органів щодо дотримання рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків; по-друге, недопущення прийняття та існування нормативно-правових актів, положення яких не відповідають принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

За результатами гендерно-правової експертизи законодавства Мін'юст готує висновок. Окрім того, за ініціативою фізичних, юридичних осіб та громадських формувань може проводитися громадська гендерно-правова експертиза проєктів нормативно-правових актів [7].

Необхідно звернути увагу, що гендерно-правова експертиза законодавства проводиться Міністерством юстиції не лише щодо законів України, а й актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших нормативно-правових актів. Гендерно-правова експертиза проєктів нормативно-правових актів здійснюється Міністерством юстиції під час правової експертизи.

У разі визнання законодавчого акта таким, що не відповідає принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, Міністерство юстиції надсилає висновок з обґрунтованими зауваженнями до органу, який прийняв такий акт. Копію такого висновку також надсилається до Міністерства соціальної політики України та Кабінету Міністрів України [7].

Крім зазначених нормативно-правових актів гендерне законодавство також складається з таких законодавчих актів, як Кодекс законів про працю України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Виборчий кодекс України та Кримінальний кодекс України, законодавства України про освіту, пенсійне забезпечення, державна допомога сім'ям з дітьми, охорону праці, охорону здоров'я та інші.

25 серпня 2019 року лідери Групи «Великої сімки» (G7) на саміті в м. Біарріц (Франція) заснували Біарріц партнерство. Метою цього партнерства є консолідація зусиль міжнародного співтовариства та посилення відповідальності за рівність між жінками та чоловіками.

11 вересня 2020 року Україна отримала офіційний статус члена «партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 15788-р Україна взяла на себе зобов'язання за такими напрямками: 1) запобігання насильству; 2) зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків; 3) розвиток безбар'єрного громадського простору, дружнього для сімей з дітьми та менш мобільних груп; 4) створення більших можливостей для чоловіків піклуватись про дітей; 5) навчання дітей принципам рівності жінок і чоловіків [10].

Слід також згадати, що розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. було схвалено Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року, що визначає базові принципи, цільові групи, стратегічні цілі та завдання щодо реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти. Відтак, одним із суб'єктів міжнародної ініціативи «партнерства Біарріц» та виконує свої зобов'язання з утвердження гендерної рівноваги є також Міністерство освіти і науки України.

В цілому освітня діяльність з питань гендерної рівності здійснюється в закладах освіти відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Відповідно до ч. 3 ст. 21 цього Закону Міністерство освіти і науки України здійснює експертизу навчальних програм, підручників і посібників для закладів освіти на відповідність принципу забезпечення рівних

прав і можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі [8].

Вихідним пунктом для запровадження гендерної рівності в навчальних закладах є принцип гуманітаризації та демократизації навчально-виховного процесу, змістом якого є повага о жінок і чоловіків, відсутність насильства, толерантність, рівність чоловіків і жінок, розширення прав і можливостей жінок.

Окрім того Україна втілює в життя принцип гендерної рівності, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, в якій проголошено важливе положення: «Забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та соціальної діяльності, а також у процесі прийняття рішень» [15].

У квітні 2018 року Кабінет Міністрів України затвердив розроблену Міністерством соціальної політики Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. У документі враховано міжнародні документи ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, а також рекомендації міжнародних моніторингових інституцій у сфері прав людини.

Зазначений документ спрямований на впровадження комплексних заходів на національному та місцевому рівнях щодо зміцнення національного механізму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства та впровадження європейських стандартів рівності.

Важливою складовою документу є врахування гендерного аспекту в програмах економічного та соціального розвитку з огляду на актуальні потреби галузей та регіонів, а також оцінка гендерного впливу реформ.

Зокрема, державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695, визначає таку оперативну ціль: «Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія домашньому насильству та дискримінації», що передбачає застосування таких заходів: по-перше, забезпечення застосування гендерного підходу до процесів стратегічного планування та формування бюджету на регіональному та місцевому рівнях із залученням до цього процесу місцевих жіночих організацій, а також осіб, які зазнають різних форм дискримінації; по-друге, запровадження системи моніторингу та оцінювання регіонального та місцевого розвитку, орієнтованої на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, дотримання прав людини, у тому числі шляхом розрахунку та застосування індексу гендерної нерівності та регіонального індексу гендерного розвитку як коригуючих факторів, пов'язаних з розрахунком регіонального індексу людського розвитку в Україні на основі методології Програми розвитку ООН [3].

Для забезпечення реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, удосконалення механізмів її реалізації 12 серпня 2022 р. Урядом було схвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затверджено операційний план з її реалізації на 2022–2024 роки. Стратегія ґрунтується на базових міжнародних документах у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, а також враховує стратегічні документи у сфері прав людини та вже затверджені національні плани у сфері гендерної рівності.

Висновки. Таким чином, правове регулювання державної гендерної політики в Україні здійснюється нормативно-правовими актами двох рівнів: міжнародного та національного. Формування та розвиток національного рівня нормативно-правової бази державної гендерної політики в Україні, відповідно до концепції, втілюється

поетапно, а розробка необхідних нормативно-правових документів у зазначеній сфері дозволяє впорядкувати вже розроблений масив нормативно-правових актів різної юридичної сили.

Таким чином, протягом останнього десятиліття нашої держави вдалося досягти чималого прогресу в сфері формування політики гендерної рівності. Про це свідчить приведення вітчизняної законодавчої бази у відповідність до міжнародних стандартів, створення спеціальних уповноважених органів та розвиток сильного сектору неурядових організацій, діяльність яких спрямована на

боротьбу з гендерною нерівністю. Вважаємо, що ці кроки у напрямку імплементації стандартів принципу гендерної рівності є хорошим початком руху до рівноправності, руйнування стереотипів і створення рівних можливостей для всіх – незалежно від статевої приналежності.

Необхідно також зауважити, що однією з умов вступу України до Європейського Союзу є побудова гендерно збалансованого суспільства, у перспективі – гендерної демократії, що, зокрема, передбачає встановлення рівності прав, свобод, обов'язків, відповідальності та можливостей чоловіків і жінок у життєдіяльності держави й суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. К.: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
2. Декларація тисячоліття ООН: Генеральна Асамблея ООН від 08.09.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621#Text (дата звернення: 27.12.2023).
3. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до 2030 року. URL: <https://www.msp.gov.ua/project/s/709/?fbclid=IwAR1FVo8KtabLHY99Sc31UTG8dpJGsEI4mAbR41XeiuHIYC-yEy36xyLa0U> (дата звернення: 27.12.2023).
4. Загальна декларація прав людини: Генеральна Асамблея ООН від 10.12.1948 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.12.2023).
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. (дата звернення: 27.12.2023).
6. Пекінська декларація: IV Всесвітня конференція зі становища жінок від 15.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text. (дата звернення: 27.12.2023).
7. Питання проведення гендерно-правової експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.2018 № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.12.2023).
8. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>. (дата звернення: 27.12.2023).
9. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>. (дата звернення: 27.12.2023).
10. Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1578-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-zobovuzan-uryadu-ukrayini-vzuyatih-v-ramkah-t161220>. (дата звернення: 27.12.2023).
11. Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція ООН від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 27.12.2023).
12. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS № 177) від 04.11.2000 № 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537. (дата звернення: 27.12.2023).
13. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 рр. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (дата звернення: 27.12.2023).
14. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2016. 789 с.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
16. Цілі розвитку тисячоліття. Україна-2013: Національна доповідь. К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2013. 178 с. URL: <C:/Users/Asus/Downloads/MDGs%20Progress%20Report%20Ukraine%202013%20ukr.pdf>. (дата звернення: 27.12.2023).
17. Щербак Н. В. Міжнародні стандарти з питань гендерної рівності та їх запровадження в Україні (в умовах реформування державного управління). *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 153–165. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.22> (дата звернення: 27.12.2023).
18. Lukianova H., Havryltsiv M. Ensuring implementation of the constitutional principle of gender equality in Ukraine: problems and prospects / *International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph*. Georgian Aviation University. Tbilisi, Georgia 2023. 1438 p. P. 760–782. DOI: 10.5281/zenodo.7825520 (дата звернення: 27.12.2023).

ОСОБЛИВОСТІ АРАБСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ

FEATURES OF THE ARABIC LANGUAGE AS THE STATE LANGUAGE IN THE MONARCHIES OF THE ARAB EAST

Гришко Л.М., к.ю.н.,

завідуюча сектором муніципального права та місцевого самоврядування

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

У статті розкрито особливості арабської мови як державної мови в монархіях Арабського Сходу. Виокремлено основні аспекти, які слід врахувати при визначенні значення арабської мови в політико-правовому та суспільному житті.

Автор підкреслює що арабська мова є не просто державною мовою. Загальні засади організації державно-правового життя монархій Арабського Сходу визначаються релігійними джерелами. Підкреслюється що до сьогодні велике значення має принцип «аш-шури».

Державотворча сутність ісламу накладає обов'язок ісламської держави у поширенні та захисті арабської мови. Роль ісламу та арабської мови в процесах державотворення є визначальною для сучасних монархій Аравійського півострову.

Особливістю державної мовної політики в монархіях Арабського Сходу є те, що арабська мова є мовою релігії. Саме це визначає особливості правового регулювання та захисту арабської як державної. Наголошується, що статус арабської мови в цих країнах перебуває під особливою охороною у порівнянні з іншими державами, де значна кількість мусульман, але переважає багатомовне населення та секуляризм.

Зроблено висновок, що арабська мова є невід'ємною складовою державності і ця теза доводиться положеннями конституції цих держав де іслам передбачено в якості державної релігії, а закони шариату основним джерелом законодавства. Для арабських країн релігійні арабські джерела є гарантією релігії, державності, арабської єдності, цінностей, основним джерелом законодавства. Арабська мова не просто обрана мовою законодавства. Це мова, яку неможливо замінити у цій сфері, оскільки вона залишається мовою основних джерел законодавства.

Наголошується, що жодна інша мова не може застосовуватися для набуття релігійних знань громадянами цих країн. Зроблено висновок про те, що державна мова за рівнем захисту прирівнюється до захисту ісламу як державної релігії. Мова є глибинним ідентифікатором мусульман як віруючих.

Сталість захисту арабської мови забезпечується тим, що арабська мова в поєднанні з державною релігією закладає основи принципів організації та діяльності органів публічної влади та функціонування держави в цілому.

Ключові слова: державна мова, мовна політика, захист державної мови, арабська мова як державна, мова релігії.

The article reveals the peculiarities of the Arabic language as the state language in the monarchies of the Arab East. The main aspects that should be considered when determining the importance of the Arabic language in political, legal and social life are highlighted.

The author emphasizes that Arabic is not just a state language. The general principles of the organization of the state and legal life of the monarchies of the Arab East are determined by religious sources. It is emphasized that the principle of "ash-shura" is of great importance to this day.

The state-building essence of Islam imposes the duty of the Islamic state to spread and protect the Arabic language. The role of Islam and the Arabic language in the processes of state formation is decisive for the modern monarchies of the Arabian Peninsula.

A feature of the state language policy in the monarchies of the Arab East is that Arabic is the language of religion. This is precisely what determines the peculiarities of legal regulation and protection of Arabic as a state language. It is emphasized that the status of the Arabic language in these countries is under special protection compared to other states where there is a significant number of Muslims, but a multilingual population and secularism prevail.

It was concluded that the Arabic language is an integral part of statehood, and this thesis is proved by the provisions of the constitution of these states where Islam is provided as the state religion, and Sharia laws are the main source of legislation. For Arab countries, religious Arab sources are a guarantee of religion, statehood, Arab unity, values, and the main source of legislation. Arabic is not just chosen as the language of legislation. It is a language that cannot be replaced in this area because it remains the language of the main sources of legislation.

It is emphasized that no other language can be used for the acquisition of religious knowledge by the citizens of these countries. It was concluded that the level of protection of the state language is equal to the protection of Islam as the state religion. Language is a deep identifier of Muslims as believers.

The sustainability of the protection of the Arabic language is ensured by the fact that the Arabic language, in combination with the state religion, lays the foundations for the principles of organization and activity of public authorities and the functioning of the state.

Key words: state language, language policy, protection of the state language, Arabic as the state language, language of religion.

«Мовне» питання залишається об'єктом багатьох маніпуляцій та породжує конфлікти. Для забезпечення зваженої державної політики слід враховувати позитивний та негативний досвід зарубіжних країн. При цьому, не достатньо провести аналіз нормативно-правового регулювання статусу державної мови, а слід також враховувати соціокультурний, релігійний, національний та політичний аспекти.

Політологи висвітлюють проблему суперництва України та Росії за підтримку держав Перської затоки. Б. Черкас звертає увагу, що у відповідь на проблеми зовнішньополітичної взаємодії при вирішенні проблем в умовах війни у 2022 році було відновлено Інститут спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки. Крім цього, Україна запропонувала провідним арабським телеканалам відкрити в Україні свої

представництва, кореспондентські пункти, щоб швидко і об'єктивно доводити інформацію про війну в Україні своїй аудиторії [1, с. 30].

В. Крисаченко в межах дослідження практики функціонування державних мов у демократичному світі зазначає, що повноцінна державність своїм обов'язковим атрибутом повинна мати функціонування спільного, єдиного комунікаційного простору. Зазвичай цю функцію виконує спільна/зрозуміла для всього соціуму мова. Звертається увага, що до 2018 року арабська мова в Ізраїлі також мала статус офіційної. У повсякденній практиці соціальної адаптації нових переселенців до держави Ізраїль важливе місце займає програма ульпан – діяльність закладів для оволодіння івритом. «Випускники» ульпанів із засадничими навиками івritу психологічно легше імплементуються у відповідне єврейське, аніж в арабомовне

середовище [2, с. 8, 14]. Отже, з проблемою захисту мови в умовах війни стикалася не тільки наша держава. Підхід Ізраїлю рішучий і зрозумілий, оскільки інтеграція в іншомовне населення без комунікації неможлива.

С. Ясір (Suleiman Yasir) розкриває питання арабської мови та національної ідентичності в аспекті ідеології і мало звертає уваги на конституційно-правовий аспект [3].

Конституціоналістами присвячено недостатньо уваги монархіям Арабського Сходу, що пояснюється частково інтенсифікацією європейського напрямку розвитку України. Однак, не слід залишати поза увагою сучасну повну політику держав Аравійської затоки, які сприяють у вирішенні багатьох питань для України. Шпак Ю. О., досліджуючи місцеве самоврядування Саудівської Аравії та Султанату Оману в умовах модернізації абсолютних монархій Аравійського півострова звертає на релігійну складову без якої складно надати характеристику державно-правовому життю [4, с. 231].

Отже, *метою статті* є розкриття особливостей арабської мови як державної в монархіях Арабського Сходу.

Згідно з конституціями цих країн, державною мовою проголошується арабська. Наприклад, у статті другій Конституції Йорданії проголошено, що іслам є державною релігією, а арабська мова офіційною мовою [5]. Характерною ознакою, без якої аналізувати державний устрій монархій Аравійського півострову неможливо, є верховенство шариату та ісламського віровчення. Цей принцип пронизує всю систему влади країн, органи влади та навіть король уповноважений діяти в межах шариату та наглядати за дотриманням його приписів [4, с. 231].

Якщо вести мову про юдаїзм то, на думку вчених, в аспекті націєутворення та національної ідентичності мовна і релігійна складова поєднуються. Тоді як про християнство та іслам, як універсальні релігії, аналогічного висновку зробити не можна. Різниця полягає в тому, що християнство та іслам є релігією багатомовних націй. Релігія відіграє важливу роль у формуванні нації [3, с. 140]. Слід виокремити монархії Арабського Сходу, де до сьогодні зберігається статут державної релігії та переважає арабомовне населення, а отже роль релігії та арабської мови відіграє важливу роль у державотворчих процесах.

Вчені вивчаючи походження юридичної термінології сучасної арабської літературної мови, звертають увагу, що розвиток правової мови арабських країн тісно пов'язаний зі становленням і розвитком ісламської юриспруденції фікха. Коранічна складова лексики права арабських країн представляє собою значний лексичний пласт, який прямо чи опосередковано виводиться з правотворчих аятів Корану. Зазначений лексичний пласт став основою ісламської юриспруденції [6, с. 170].

Будь-яка роль, на думку С. Ясіра, яку відіграє релігія так чи інакше необхідно визначати через її внесок у мову щодо її поширення та захисту. І з цим висновком слід повністю погодитися, оскільки державотворча сутність ісламу накладає обов'язок ісламської держави у поширенні та захисті арабської мови. Також вчений робить висновок, що роль ісламу в націєутворенні має значення лише у тій мірі, в якій покращує позиції арабської мови, як фактору навколо якого концептуалізується арабська нація [3, с. 140–141]. У той же час, роль ісламу та арабської мови в процесах державотворення є визначальною для сучасних монархій Аравійського півострову.

Коранічна складова лексики права арабських країн хронологічно тісно пов'язана з першою ісламською державою створеною в Медині, з тогочасним життям та побутом. Висновки мовознавців щодо арабської мови, в аспекті досліджуваного питання можна узагальнити наступним чином: це мова Корану, яка виступає не тільки в якості морально-світоглядної основи ісламу, але як базове джерело правових архетипів; це мова Сунни тобто хадисів Пророка Мохаммеда діяння та його судження в різних

ситуаціях, в тому числі, й правових; арабська – правова мова ісламських юридичних шкіл; фіхх та його складові правотворчі коранічні норми хадиси юридичного змісту юридичні норми, які базуються на теоретичних положеннях ісламських правових шкіл, тобто, ісламська юриспруденція. Під фіххом ісламської юриспруденції розуміється поняття, які виникли в юридичній практиці Арабського Халіфату і використовували в країнах де визнається державна релігія іслам. Держава будується на ісламських принципах [6, с. 70, 171].

Відмінністю від світських країн, зокрема, від держав Європи є те, що право та релігія в Аравійських монархіях не розмежовані повністю. Діючі шариатські суди, які здійснюють правосуддя на підставі законів шариату і тлумачать виключно арабські поняття арабською, що вимагає високого рівня знань мови та законів шариату.

У результаті, мова юридичної техніки монархій Арабського Сходу за своєю природою є мовою яка широко застосовує фундаментальні релігійні принципи ісламу. Наприклад, одним із них є принцип «аш-шура» – принцип консультування, який походить, у тому числі, від практики Пророка Мохаммеда консультуватися з найближчими сподвижниками при прийнятті рішень.

Принцип «аш-шура» (консультації) розглядається не тільки в релігійному аспекті, а також суспільному, державно-правовому. «Шура» означає саме взаємну консультацію, спільний пошук рішення. Стиль прийняття рішень у консультативному управлінні в ісламі створює велику загальну цінність. Відзначається, що сучасні практики менеджменту, дослідники, менеджери, політики могли б наслідувати або вивчати багато відповідних, ефективних і життєздатних ідей і концепцій з консультативного менеджменту ісламу [7, с. 86]. Це свідчить про можливий подальший сталій вплив норм ісламу на широке коло суспільних відносин.

Коли вчені та письменники обговорюють консультацію та підтверджуючі докази в ісламських правових текстах вони, як правило, зосереджуються на двох конкретних віршах Корану (42:38 і 3:159). Консультація є першою соціальною практикою, для якої саме Бог створив прецедент (йде мова про описані в Корані консультації Бога з янголами щодо створення Адама) [8, с. 1, 2].

На державно-правовому рівні можна навести декілька яскравих прикладів різноманітності мусульманського світу та продемонструвати застосування різних підходів щодо впровадження норм ісламу у наш час. Наприклад, діяльність Консультативної ради Саудівської Аравії та парламенту Йорданії ґрунтується на принципі «шура», але вони суттєво відрізняються за своїм державно-правовим статусом. Консультативна рада Саудівської Аравії володіє виключно консультативними повноваженнями, тоді як парламент Йорданії – законодавчим [9, с. 46].

Сьогодні структура нормативних актів арабських країн наблизилася до структури сучасних нормативних актів європейських країн. Однак, ми хочемо наголосити на тому, що роль державної релігії залишилася незмінною особливо в таких країнах як Саудівська Аравія та Султанат Оман. І хоча відзначається, що з часом змішання норм європейського права та шариату призвело до повного витіснення традиційного права мусульман в окремих сферах суспільних відносин, однак цей факт не змінює статусу арабської мови в державі [6, с. 172, 174].

Для країни Арабського Сходу виокремлюють окремо групи країн у залежності від статусу мови. Перша група – до них відносять країни для мовної політики мовних практик яких характеризує наявність функціонування арабської мови на всіх рівнях і в усіх сферах суспільних відносин у поєднанні з обмеженим використанням іноземної мови, насамперед, у сфері освіти в вищій школі. Подібна ситуація відзначається в Йорданії, Кувейті, Саудівській Аравії та інших країнах [10, с. 57].

Друга та третя, групи, які виділяють не можна застосувати до монархій Перської затоки, оскільки друга група передбачає використання паралельно з арабською, як державною, іноземної мови в освіті, а також у господарському житті й адмініструванні. Третя група, – це країни в яких є регіони в яких комунікаційні потреби населення різноманітні і вони говорять іншою мовою окрім арабської. До цих країн відносять Мавританію, Судан та ін. Ставлення до арабської мови в країнах арабського світу і в середовищі державно-політичних духовних еліт цих країн відзначається з одного боку неабияким пієтетом, а з другого, дуже солідною долею політизації. Проблеми мови та культури прийнято ставити в найтісніший безпосередній зв'язок з проблемами політичними [10, с. 57]. У результаті вивести мовне питання поза межі політики в монархіях Арабського Сходу неможливо.

Арабська мова згуртовує мусульман сама по собі як мова релігії. Українська мова такої особливості немає, а отже, державна мовна політика має враховувати цей аспект та забезпечити мовне згуртування населення, як вираження ідентичності з належними гарантіями використання усіх інших мов згідно до Конституції України.

Актуальними питання подальших досліджень є визначення особливостей конституційно-правового регулювання статусу державної мови в монархіях Арабського Сходу.

Висновки. Державотворча сутність ісламу накладає обов'язок ісламської держави у поширенні та захисті арабської мови. Роль ісламу та арабської мови в процесах державотворення є визначальною для сучасних монархій Аравійського півострову.

Особливістю державної мовної політики в монархіях Арабського Сходу є те, що арабська мова є «мовою релігії». Саме це визначає особливості правового регулювання та захисту арабської як державної. Отже, з особливостей арабської мови як державної мови в монархіях Арабського Сходу слід виокремити наступні:

1. Арабська мова є невід'ємною складовою державності цих країн. Ця теза доводиться положеннями конституції цих держав де іслам передбачено в якості державної релігії, а закони шариату основним джерелом законодавства. Отже, якщо ми будемо говорити про світські країни, неісламські європейські країни, то слід відзначити, що для них державна мова є мовою «творення» законів. Для арабських країн релігійні арабські джерела є гарантією релігії, державності, арабської єдності, цінностей, основним джерелом законодавства. Арабська мова не просто обрана мовою законодавства. Це мова, яку неможливо замінити у цій сфері, оскільки вона залишається мовою основних джерел законодавства.

2. Арабська мова є мовою державної релігії. Жодна інша мова не може застосовуватися для набуття релігійних знань громадянами цих країн. Державна релігія перебуває під особливим захистом держави, а це означає що мова цієї релігії перебуває під тим самим захистом. Це не просто традиція чи звичка, – це глибинна ідентифікація мусульман як віруючих.

3. Арабська мова в поєднанні з державною релігією закладає основи принципів організації та діяльності органів публічної влади функціонування держави в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черкас. Б. Суперництво України та РФ за міжнародну підтримку держав Перської затоки. *Міжнародні відносини*. 2022. № 2 (56). С. 29–31.
2. Крисаченко В. Практика функціонування державних мов у демократичному світі: евристичний досвід для національно-патріотичного виховання в Україні. *Українознавство*. 2023. № 3 (88). С. 8–23.
3. Yasir Suleiman Arabic Language and National Identity: A Study in Ideology. Edinburgh University Press, 7.08.2019 p. 288 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=eacxEAAAQBAJ&dq=governmental+regulation+of+the+status+of+the+Arabic+language&lr=&hl=uk&source=gbs_navlinks_s
4. Шпак Ю. О. Місцеве самоврядування Саудівської Аравії та Султанату Оману в умовах модернізації абсолютних монархій Аравійського півострова. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26. С. 228–237.
5. Jordan's Constitution of 1952 with Amendments through 2016. URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/jor128635e.pdf>
6. Троеглазова М.М. Походження юридичної термінології сучасної арабської літературної мови. *Одеський лінгвістичний вісник*. № 5. Том I. 2015. С. 170–174.
7. Mohiuddin Md Golam, Muzahidul Islam Mohammad Decision Making Style in Islam: A Study of Superiority of Shura (Participative Management) and Examples from Early Era of Islam. *European Journal of Business and Management*. Vol.8, № 4, 2016. P. 79–88.
8. Al-raysuni Ahmad Al-Shura Book: The Qur'anic Principle of Consultation. International Institute of Islamic. Thought Stable. 191 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvkc67gn.2>
9. Державний лад монархій Арабського Сходу в умовах модернізації: дисертація...к.ю.н.: 12.00.02. Харків 2013. 240 с.
10. Канавець М.В. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної мовної політики. *Держава та регіони серія державне управління*. 2017. № 2 (58). С. 54–58.

ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСНОВИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

ON THE LEGAL BASIS FOR THE CONDUCT OF POST-WAR ELECTIONS IN UKRAINE

Діденко О.М., PhD,
Голова

Центральна виборча комісія

У статті розглядаються питання створення правової основи для проведення повоєнних виборів в Україні.

Відзначається, що в умовах триваючих бойових дій, постійного завдання ракетних, артилерійських та авіаційних обстрілів по містах і селищах України будь-які загальнодержавні вибори в установлені строки не можуть бути організовані та проведені. Верховна Рада та Президент України згідно з положеннями Конституції мають подовжувати виконувати свої повноваження до дня складання присяги народними депутатами України і главою держави, які будуть обрані на повоєнних виборах. Однак у теперішній час постало питання розробки законодавчої основи для проведення повоєнних виборів з урахуванням загроз для організації народного волевиявлення, які постали.

З огляду на руйнування чи пошкодження значної кількості приміщень, які раніш використовувалися для роботи виборчих комісій і здійснення волевиявлення виборців, у законі про повоєнні вибори пропонується передбачити використання під час проведення цих виборів тимчасових споруд (наметів, павільйонів, інших легких конструкцій тощо).

Для гарантування реалізації права голосу на повоєнних виборах для громадян, які виїхали до країн Європи, у законі про повоєнні вибори запропоновано передбачити утворення додаткових закордонних виборчих дільниць, а також можливість дострокового голосування.

Відмічається, що для забезпечення проведення повоєнних виборів із скасуванням дії режиму воєнного стану має бути відновлено роботу Державного реєстру виборців, оновлено базу даних, яка міститься у цьому реєстрі.

Запропоновано запровадити на повоєнних виборах активну реєстрацію виборців, які перебуватимуть за кордоном, і внутрішньо переміщених осіб.

Зроблено висновок, що залежно від того як демократично, прозоро і чесно будуть проведені повоєнні вибори буде залежати подальша трансформація української держави, її європейське майбутнє.

Ключові слова: вибори, Конституція, демократія, військова агресія, держава-агресор, виборці, виборчі права, міжнародні стандарти виборів, виборче законодавство.

The article deals with the creation of a legal basis for conduct of post-war elections in Ukraine.

It is noted that in the conditions of ongoing hostilities, the constant to launch missile, artillery and air strikes of cities and towns of Ukraine, any nationwide elections cannot be organized and held within the established time frame. According to the provisions of the Constitution, the Verkhovna Rada and the President of Ukraine should extend their powers until the day of the oath-taking of the people's deputies of Ukraine and the head of state, who will be elected in the post-war elections. However, at the present time, the issue of developing a legislative framework for the conduct of post-war elections has arisen, taking into account the threats to the organization of popular expression of will that have arisen.

In view of the destruction or damage of a significant number of premises, which were previously used for the work of election commissions and the exercise of the will of voters, in the law on post-war elections proposes to provide for the use of temporary structures (tents, pavilions, other light structures, etc.) during these elections.

In order to guarantee the exercise of the right to vote in the post-war elections for citizens who have left for European countries, the law on post-war elections proposes to provide for the creation of additional foreign polling stations, and also for the possibility of early voting.

It is noted that in order to ensure the holding of post-war elections with the cancellation of martial law, the work of the State Register of Voters must be resumed, and the database contained in this register updated.

It is proposed to introduce active registration of voters who will be abroad and internally displaced persons in the post-war elections.

It was concluded that the further transformation of the Ukrainian state and its European future will depend on how democratically, transparently and honestly the post-war elections will be conducted.

Key words: elections, Constitution, democracy, military aggression, the aggressor state, voters, electoral rights, international election standards, electoral legislation.

У теперішній час Збройні Сили України та інші військові формування за підтримки волонтерів і міжнародних партнерів з гідністю виконують свою конституційну функцію з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, захищають від російських загарбників демократію, права та свободи людини, інші цінності, які є спільним надбанням європейської цивілізації.

Відповідно до Конституції, яка є основою національної правової системи, Україна є республікою, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади – народ, що здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частини перша, друга статті 5). Способом реалізації народом належної йому верховної влади щодо формування на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування громадянами України, які мають право голосу, представницьких органів державної влади і органів місцевого самоврядування є вибори (статті 69, 71 Основного Закону України). У разі організації і проведення виборів у відповідності із міжнародними виборчими стандартами [1], вони виступають засобом легітимації представницьких інститутів влади як в українському суспільстві, так і в світі.

У загальних зауваженнях до Пояснювальної доповіді до Керівних принципів щодо виборів, ухваленої Венеційською комісією на 52-й пленарній сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 року), вказано, що поряд із правами людини й верховенством права одним з трьох стовпів європейської конституційної спадщини, а також діяльності Ради Європи, є демократія; демократія немислима без виборів з дотриманням певних засад, які й дають підстави вважати їх за демократичні (пункт 1); загальноєвропейський досвід у царині виборів включає два аспекти: перший – це міцні підвалини європейської виборчої спадщини, а саме такі конституційні принципи виборчого права, як загальні, рівні, вільні й прямі вибори шляхом таємного голосування; другий – це те, що справді демократичні вибори не можливі без дотримання певних основоположних для демократичної держави, в якій сповідують верховенство права, – таких, як повага до основних прав, стабільність виборчого права й існування дієвих процесуальних гарантій (пункт 2) [2].

Рагіфікувавши Законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї, Україна взяла на себе зобов'язання проводити з розумною періодичністю вільні

вибори шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Право на вільні вибори, яке включає відповідне зобов'язання держав-сторін його забезпечувати, закріплено, зокрема, в статті 3 Першого протоколу до цієї Конвенції [3].

Невід'ємною властивістю будь-якої сучасної європейської демократичної держави загалом виступає гарантована змінюваність влади через періодичне застосування механізму вільних, чесних і прозорих виборів. Проведення виборів із дотриманням перелічених стандартів, зазначає Н. Максименцева, з одного боку, є формою передачі влади народу своїм представникам, з іншого боку, форматом «перезавантаження» влади, межею її політичної відповідальності та «звіту» за виконану попередню роботу, гарантією політичної безпеки держави [4, с. 12].

Зауважимо, що якби не розпочата 24 лютого 2022 року російською федерацією широкомасштабна військова агресія проти України, у зв'язку з якою в державі було введено і до теперішнього часу діє правовий режим військового стану, у відповідності з приписами Конституції 29 жовтня 2023 року вже мали б відбутися чергові вибори до Верховної Ради України (частина перша статті 77), а також йшлося про підготовку до проведення в останню неділю березня 2024 року чергових виборів Президента України (частина п'ята статті 103).

Однак в умовах триваючих бойових дій, завдання агресором щоденно ракетних, у тому числі із застосуванням балістики, дронами типу «Shahed» атак по містах і селищах України, артилерійських і авіаційних обстрілів наближених до лінії фронту і до державного кордону населених пунктів, тобто за обставин постійного перебування під загрозою ураження значної кількості виборців, виборчої, енергетичної, комунікаційної та іншої цивільної і військової інфраструктури, знаходження на передовій сотень тисяч військовослужбовців, виїзду за межі держави понад 6 мільйонів громадян [5], запровадження зумовлених потребами підтримки обороноздатності певних обмежень щодо змісту інформаційного мовлення для медіа, будь-які загальнодержавні вибори об'єктивно з безпекової точки зору та дотримання при цьому усіх міжнародних виборчих стандартів не можуть бути організовані і проведені.

Заборона на застосування будь-яких форм безпосередньої демократії в умовах триваючого надання відсічі збройній агресії проти нашої держави прямо встановлюється в чинному законодавстві України. А саме, в частині першій статті 19 Закону України «Про правовий режим військового стану» визначено, що в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування, а також всеукраїнських та місцевих референдумів [6].

Крім того, неможливість проведення під час дії воєнного стану парламентських виборів фактично закріплена у приписах частини четвертої статті 83 Конституції України, оскільки у них встановлено, що у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Згідно з проведенням у жовтні 2023 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) опитуванням більшість населення України, зокрема 81% з опитаних, вважає, що проведення виборів під час війни є неможливим, що наразі вибори не на часі. При цьому тільки 16% респондентів заявили про можливість проведення чергових виборів до Верховної Ради України попри бойові дії. Водночас, більшість українців (65%) висловили своє негативне ставлення до ідеї електронного голосування (через інтернет), завдяки якому можна запобігти скупченню

виборців на дільницях в день волевиявлення, адже вважають, що при проведенні такого голосування існують значні ризики фальсифікації результатів. Підтримують ідею щодо інтернет-голосування лише 29% респондентів [7].

Очевидно, що з урахуванням існування загроз можливих кібер-атак, зокрема з боку держави-агресора, труднощів із забезпеченням дотримання під час його застосування таємниці волевиявлення, а також із спостереженням за здійсненням виборцем голосування особисто, запровадження механізму електронного голосування на повоєнних виборах є передчасним.

Відмітимо також, що у зазначених вище приписах частини четвертої статті 83 Конституції України отримав закріплення принцип континуїтету (безперервності) [8, с. 351] здійснення державної влади, зокрема у цьому випадку законодавчої. Адже визначено, що склад парламенту, який обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права, за обставин дії воєнного стану, що виключає можливість проведення чергових виборів до нього, подовжує здійснювати свої визначені Основним Законом повноваження до дня першого засідання новообраного після завершення чи скасування названого стану складу єдиного органу законодавчої влади в Україні.

Аналогічно в частині першій статті 108 Конституції України встановлені приписи про безперервність здійснення повноважень глави держави [9, с. 60–64]. А саме визначено, що Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Тобто у разі, якщо чергові президентські вибори у зв'язку з дією в державі військового стану не будуть проведені в установлені в частині п'ятій статті 103 Основного Закону України строки, Президент, термін повноважень якого спливає, має подовжувати виконувати повноваження глави держави до складення на урочистому засіданні Верховної Ради України присяги народом новообраним на проведених після завершення чи скасування військового стану загальнодержавних виборах Президентом.

Конституційний Суд України наголосив на важливості дотримання в діяльності вищих органів влади в Україні принципу інституційної безперервності. Зокрема, в пункті 5 мотивувальної частини Рішення від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 визначив, що «при внесенні змін до Конституції України має бути забезпечений принцип інституційної безперервності, який означає, що органи державної влади, встановлені Основним Законом України, продовжують функціонувати в інтересах Українського народу та реалізовувати свої повноваження, виконувати завдання і функції, визначені у Конституції України, незалежно від цих змін, якщо тільки цими змінами не передбачено істотну (докорінну) зміну їх конституційного статусу, у тому числі їх ліквідацію» [10].

Водночас, визначена як чинним законодавством, так і така, яка реально обумовлюється існуючими через військові дії, систематичні ворожі ракетні атаки та обстріли труднощами із забезпеченням під час їх проведення безпечного голосування виборців, неможливість проведення в установлені Конституцією України строки загальнодержавних парламентських і президентських виборів, не означає, що уповноваженими державними інституціями за підтримки та участі профільних громадських організацій вже зараз, за обставин подовження надання збройної відсічі агресору, не має вестися підготовча робота над оцінкою ризиків для проведення зазначених виборів у повоєнний період, не розроблятися і не прийматися законодавча основа для забезпечення здійснення волевиявлення на них згідно з міжнародними виборчими стандартами.

Тим більше, що у підпункті «б» пункту 2 розділу II «Умови реалізації керівних принципів» Керівних принципів щодо виборів закріплено принцип стабільності виборчого законодавства як стандарт правової основи для організації і проведення виборів на європейському просторі.

А саме, визначено про неприйнятність перегляду виборчого законодавства менш, як за рік до проведення виборів, у частині основних елементів виборчого права, зокрема власне виборчої системи, складу виборчих комісій і визначення меж виборчих округів тощо [2].

Тобто вже зараз постало питання про розробку та прийняття спеціального закону, який би врегулював особливості проведення повоеєних виборів, визначив правове підґрунтя для уможливлення голосування на цих виборах для понад 4 мільйонів виборців, які перебувають за кордоном (переважно в європейських країнах), для військовослужбовців при виконанні обов'язків служби, осіб, які отримали інвалідність через участь у бойових діях чи через ворожі атаки (обстріли), для осіб, які проживають на нерозмінованих та невідновлених територіях, для мільйонів внутрішньо переміщених осіб тощо. На підставі та у порядку чинних норм Книги другої «Вибори Президента України», Книги третьої «Вибори народних депутатів України», Книги четвертої «Місцеві вибори» Виборчого кодексу України (далі – ВК України), не внісши до них відповідних змін вказаним спеціальним законом, загальнодержавні і місцеві вибори, які відбуватимуться після завершення військових дій, вже зараз зрозуміло буде провести неможливо.

Щодо нормативних положень, які мають бути закріплені у законі про особливості проведення повоеєних виборів, в аспекті визначення у них гарантій реалізації виборчих прав для військовослужбовців, громадян України за кордоном, внутрішньо переміщених осіб, виборців, які проживають на територіях, на яких знищена чи пошкоджена виборча інфраструктура, в наближених до кордону з державою-агресором населених пунктах, по яких існують загрози нанесення ворогом ударів тощо, то в їх основу можуть бути взяті законопроектні пропозиції, викладені в постанові Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК, Комісія) від 27 вересня 2022 року № 102 [11], а також напрацювання утворених та функціонуючих у Комісії трьох відповідних робочих груп за участі народних депутатів України, представників громадських організацій, які спеціалізуються на темі виборів, а також міністерств й інших органів влади [12].

Так, у вказаному спеціальному законі про особливості проведення повоеєних виборів має міститися відповідь на питання щодо того, в який строк будуть призначені після скасування або припинення дії воєнного стану парламентські і президентські вибори. Також у ньому варто визначити механізм та суб'єктів вирішення питання неможливості проведення голосування на окремих територіях, а саме які: перебуватимуть на період виборів під реальною загрозою обстрілів з боку військ держави-агресора; будуть залишатися нерозмінованими чи з невідновленою інфраструктурою, необхідною для забезпечення його проведення; тривалий час перебували під окупацією і на яких не буде розпочато повноцінне функціонування українських органів влади, осередків політичних партій, медіа тощо. Так, суб'єктом вирішення зазначеного питання щодо неможливості проведення голосування на окремих названих територіях, як варіант, за чинної парламентсько-президентської форми правління може бути Верховна Рада за поданням Кабінету Міністрів України, якому підпорядковуються відповідні місцеві державні, у тому числі військові, адміністрації, що безпосередньо володіють інформацією з приводу безпеки голосування на певних територіях.

З огляду на руйнування чи пошкодження через бойові дії чи ворожі обстріли великої кількості приміщень закладів освіти, культури, органів влади, які раніш використовувалися для роботи виборчих комісій і здійснення волевиявлення виборців, у цьому законі можна, зокрема, передбачити використання під час проведення голосування на повоеєних виборах тимчасових споруд (наметів,

павільйонів, інших легких конструкцій тощо), які б облаштуватися структурами ДСНС і охоронялися Національною поліцією України.

Для гарантування реалізації права голосу на повоеєних виборах для мільйонів внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які внаслідок чи з метою уникнення негативних наслідків збройної агресії російської федерації, тимчасової окупації нею частини території України, виїхали за кордон (крім як в РФ та в Білорусь), у законі варто визначити утворення додаткових виборчих дільниць та додаткових закордонних виборчих дільниць. На території України додаткові виборчі дільниці можуть утворюватися у разі необхідності у місцях компактного проживання внутрішньо переміщених осіб, містечках зі збірних модулів, гуртожитках, оздоровчих таборах, будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях тощо за рішеннями Центральної виборчої комісії, прийнятими на основі відповідних подань від місцевих органів влади.

Для забезпечення можливості реалізувати конституційне право обирати для українців, які перебуватимуть на час повоеєних виборів за кордоном, враховуючи обмежені можливості дільниць, які утворюються при закордонних дипломатичних представництвах і консульських установах України, та для військовослужбовців, які перебуватимуть на оборонних позиціях, у законі про такі вибори доцільно передбачити можливість здійснення дострокового голосування (протягом декількох днів до дня виборів). При цьому військовослужбовців можна включати за поданнями командирів відповідних підрозділів до уточнених списків виборців на звичайних виборчих дільницях.

Під час прийняття зазначеного закону має бути також запроваджено активну реєстрацію виборців, насамперед тих, які перебуватимуть за кордоном і плануватимуть реалізувати право голосу на повоеєних парламентських і президентських виборах на закордонних виборчих дільницях, у тому числі у спосіб дистанційного подання відповідної заяви в додатку «Дія» чи через сайт ЦВК.

Також для забезпечення проведення повоеєних виборів із скасуванням чи припиненням дії режиму воєнного стану ЦВК має бути прийнята постанова про відновлення роботи і оновлення бази даних Державного реєстру виборців (далі – ДРВ). Адаже у зв'язку із введенням в Україні зазначеного стану та з метою захисту цілісності бази даних автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державного реєстру виборців», забезпечення захисту персональних даних, що відповідно до закону зберігаються в ній, захисту її від несанкціонованого доступу, незаконного використання, незаконного копіювання, спотворення, знищення даних, забезпечення кіберзахисту Комісія постановою від 24 лютого 2022 року № 61 тимчасово, на час дії воєнного стану, припинила функціонування ДРВ та внесення до нього відомостей про виборців [13]. Таким чином, з 24 лютого 2022 року персональні дані виборців в ДРВ не оновлювалися.

Ураховуючи, що згідно із частиною четвертою статті 7 ВК України підставою для реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці відповідно до цього Кодексу, для гарантування виборцям можливості взяти участь в голосуванні на повоеєних виборах органам ведення ДРВ буде потрібен певний час на оновлення даних про виборців. Тому у законі про повоеєні вибори доцільно збільшити строк, в який вони повинні будуть призначені після скасування чи припинення воєнного стану (наприклад, до шести місяців).

Окрім величезних руйнувань інфраструктури, масштабних міграційних процесів, питань безпеки, потреби у розмінуванні значної кількості територій, після перемоги над російським агресором постане також питання проведення виборів на звільнених від окупантів територіях, на яких з початку загарбання не було органів укра-

їнської влади, політичних партій, медіа, утворених відповідно до законодавства України виборчих комісій, не вівся облік виборців, не оновлювався ДРВ.

Тому закономірно, що перш ніж вести мову про проведення виборів на територіях України, які тривалий час (з 2014 року) перебували під окупацією (Автономна Республіка Крим, окремі райони та міста Донецької та Луганської областей), потрібно буде вжити не тільки безпекові, а й організаційні та правові заходи, спрямовані на реінтеграцію цих територій, відновлення діяльності на цих територіях органів виконавчої і судової влади України, функціонування українських медіа та політичних партій, створити передумови для вільного волевиявлення, забезпечення свобод слова, зборів, вільної агітації тощо. Тому спочатку необхідно створити належні умови для вільного волевиявлення, але й для вільного формування волі виборців.

Отже, незалежно від того, в які терміни будуть призначені повоєнні парламентські, президентські та місцеві вибори, законодавство для їх проведення, що має визначати шляхи і способи подолання усіх зазначених вище викликів, уможливити дотримання при їх проведенні існуючих міжнародних виборчих стандартів, має бути створено заздалегідь. При вирішенні питань часу організації і проведення повоєнних виборів потрібно знайти баланс між необхідністю забезпечення виборчих прав,

можливості наших громадян формувати представницькі органи влади і створенням належних умов для організації та здійснення народного волевиявлення. Адже вибори не є самоціллю. Важливо аби повоєнні вибори були проведені у відповідності з міжнародними стандартами та кращими практиками. Тільки в такому разі вони можуть бути визнані демократичними, а обрані органи та посадові особи матимуть необхідну суспільну підтримку в їх рішеннях та діях. Ну і звичайно усьому цьому повинен передувати безпековий фактор – адже життя і здоров'я людини є найвищою цінністю в державі Україна.

Інститути української влади вже зараз повинні зайнятися розробкою правової основи для забезпечення на повоєнних виборах вільного, прямого та таємного волевиявлення для усіх громадян України, що мають право голосу, з тим, щоб вони вирішили, який склад представницьких інститутів влади вони хочуть бачити після перемоги над агресором.

Від того як демократично, прозоро і чесно будуть проведені повоєнні вибори буде залежати подальша трансформація української держави, втілення у життя прагнень громадян, воїнів-захисників увійти до складу Європейського Союзу, уможливлено притік в Україну іноземних інвестицій, відновлення економіки та забезпечення гідного рівня життя для кожного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Використання міжнародних виборчих стандартів. Посібник Ради Європи для громадських організацій/ Рада Європи, 2016. URL: <https://rm.coe.int/using-international-election-standards-ukr-web/168077d48b>.
2. Кодекс належної практики у виборчих справах, CDL-AD(2002)023rev, Страсбург, 30 жовтня 2002 р. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf.
3. Протокол перший до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Максименцева Н.О., Максименцев М.Г. Політичні маніпуляції під час виборчого процесу як загрозу політичній безпеці та реалізації влади народу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 3. С. 12. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/378/347>.
5. За кордоном перебувають близько 6,2 мільйона українських біженців – Мінекономіки. URL: <https://suspijne.media/540975-zakordonom-perebuvaout-blizko-62-miljona-ukrainskih-bizenciv-minekonomiki/>
6. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
7. Богданьок О. Більшість українців виступають проти виборів під час війни і онлайн-голосування – КМІС. URL: <https://suspijne.media/605517-bilsist-ukrainciv-vistupaut-proti-viboriv-pid-cas-vijni-i-onlajn-golosuvanna-kmis/>.
8. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. К.: ВАІТЕ, 2021. 528 с.
9. Савчин М.В. Установлення конституції та правовий континуїтет державності: шляхи реалізації Основного Закону. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 1. С. 60–64.
10. Рішення Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20#Text>.
11. Постанова Центральної виборчої комісії від 27 вересня 2022 року № 102 «Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-22#Text>.
12. Україна вже працює над наступними виборами. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/ukrayina-vzhe-pracyuye-nad-nastupnimi-viborami-24939>.
13. Постанова Центральної виборчої комісії від 24 лютого 2022 року № 61 «Про тимчасове припинення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державний реєстр виборців» на час дії воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0061359-22#Text>.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОЗВИТКУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN PROMOTING TRANSPARENCY IN PUBLIC GOVERNANCE

Любарський В.С., аспірант кафедри
конституційного і адміністративного права
Національний авіаційний університет

Автор статті розглядає роль громадських організацій у забезпеченні транспарентності публічної влади в Україні з огляду на думки різних вчених та діяльність окремих громадських організацій. Підкреслюється значення адміністративно-правових засад як фундаменту для впровадження ефективних правових механізмів, спрямованих на організацію та контроль діяльності публічної влади.

У дослідженні виокремлено різновиди громадських об'єднань та проведено аналіз їхньої ролі в системі народовладдя. Особливу увагу приділяється розгляду ролі громадських об'єднань як значущого інструменту для реалізації принципів народовладдя. На прикладі діяльності різноманітних громадських організацій автор аналізує їхню діяльність як показник ефективності громадського впливу.

Подальше обговорення включає розгляд консультацій як ефективного інструменту взаємодії влади з громадськістю. Автор також враховує погляди М. Канавця та А. Матвійчука, вказуючи на частково сформовані інституціональні передумови для прогресивного розвитку громадської ініціативи. Зазначається, що громадська ініціатива виступає ключовим інструментом впливу на формування політичних рішень та розв'язання соціально-економічних проблем країни.

Розглядаються зміни в рівні довіри до громадських організацій та ЗМІ від липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року, що свідчать про позитивну динаміку та їхню важливу роль у забезпеченні транспарентності та довіри громадян до владних структур.

У висновках статті підкреслюється важливість активної участі громадських організацій, активістів та ЗМІ у контролі за діяльністю публічної адміністрації, яка сприяє створенню ефективної та відкритої системи управління в Україні.

Ключові слова: транспарентність публічної влади, громадські організації, народовладдя, ЗМІ, консультації з громадськістю, рівень довіри, громадська ініціатива.

The author of the article explores the role of civil organizations in ensuring transparency in public administration in Ukraine, considering various scholars' perspectives. The significance of administrative and legal principles as the foundation for implementing effective legal mechanisms aimed at organizing and controlling the activities of public authorities is emphasized.

The study identifies various types of civic associations and analyzes their role in the system of governance. The article delves into different views on the concept of public authorities, providing analytical reasoning to highlight key features and alternative approaches to understanding their essence and functions in democratic governance. Various types of civic associations, distinguishing between civic organizations and unions, are outlined, analyzing their role in the system of people's governance.

Further discussion includes the examination of consultations as an effective tool for interaction between authorities and the public. The author also considers the perspectives of M. Kanavets and A. Matviychuk, pointing out partially formed institutional prerequisites for the progressive development of civic initiatives. It is noted that civic initiatives play a key role in influencing the formation of political decisions and addressing socio-economic issues in the country.

Changes in the level of trust in civic organizations and media from July-August 2021 to February-March 2023 are discussed, indicating a positive dynamic and their crucial role in ensuring transparency and citizens' trust in governmental structures.

In the conclusions of the article, the importance of active participation by civic organizations, activists, and media in monitoring public administration is emphasized, contributing to the establishment of an effective and transparent governance system in Ukraine.

Key words: transparency of public administration, civic organizations, popular governance, media, consultations with the public, level of trust, civic initiative.

У сучасному світі, де демократія та прозорість є основними принципами політичного ладу, питання ефективності та відкритості діяльності публічної влади стають ключовими в аналізі політичних та соціальних процесів. Наукове дослідження, присвячене ролі громадських організацій у розвитку транспарентності публічної влади, є актуальним напрямом в умовах визначення та вдосконалення адміністративно-правових засад, що регулюють взаємодію суспільства та влади. Адже саме адміністративно-правовий каркас стає фундаментальним елементом для забезпечення взаємодії та взаєморозуміння між громадським сектором та органами влади у досягненні спільних цілей сталого розвитку та зміцненні демократичних цінностей.

Категорія «адміністративно-правові засади» може бути розкрита як основна ідея, принцип адміністративно-правового регулювання [1, с. 213]. Вона становить основу для встановлення правових механізмів, спрямованих на організацію та контроль за діяльністю публічної влади. Важливо відзначити, що адміністративно-правові засади стають не лише теоретичним засобом, але і практичним інструментарієм для взаємодії громадських організацій та органів влади в рамках забезпечення транспарентності публічного управління.

Одним із критеріїв та гарантій забезпечення громадянських прав і свобод у сфері інформаційної діяльності визнано принцип свободи отримання, зберігання та поширення інформації. Згідно з ч. 2 ст. 34 Конституції України, кожен індивід має необхідність та право вільно володіти інформацією, збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати її у будь-якому форматі – усно, письмово або за іншими доступними способами [2].

Правове закріплення вказаного принципу розширюється положеннями Закону України «Про інформацію». Зокрема, п. 4 ч. 1 ст. 3 даного Закону визначає основний напрям інформаційної політики – забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень [3]. Таким чином, обговорювана норма передбачає не лише забезпечення загального доступу до інформації, але й активне впровадження механізмів та практик, які сприяють відкритості владних структур перед суспільством.

Далі варто звернутися до розгляду органів публічної влади, які здійснюють реалізацію адміністративно-правових засад у практиці.

У науковому дискурсі щодо поняття публічної влади існують різні підходи, а думки науковців відзначаються відмінностями. Наприклад, у дослідженні Т. Стукана, публічна влада проявляється у двох формах: державна

влада та муніципальна влада. Державна влада представлена системою структур, органів та установ, які забезпечують функціонування держави через управлінську діяльність з упорядкування, організації життя, забезпечення стабільності та розвитку суспільства. Муніципальна влада визначається як система владних відносин, що реалізує функції та повноваження органів місцевого самоврядування. Дана форма публічної влади діє в інтересах територіальних громад, взаємодіючи через виконавчі органи та посадових осіб, правовий статус яких визначається Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами [4, с. 39].

Інша група дослідників вбачає, що органами публічної влади є Президент України як гарант державного суверенітету та прав людини та громадянина, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування [5, с. 489]. Формами публічної влади є влада народу як безпосереднє народовладдя, державна влада (законодавча, виконавча, судова) та муніципальна влада (органи місцевого самоврядування).

Перша форма наочно визначена активною інтеграцією громадян у процеси управління та прийняття рішень, що впливають на суспільство в цілому, визначає історичну реалізацію народовладдя шляхом застосування різноманітних механізмів, включаючи систему представництва та, у сучасний період, активну участь громадян у різноманітних формах. Однією з ефективних форм виявлення народовладдя є громадське об'єднання.

Відповідно до визначень, що містяться у статті 3 Закону України «Про громадське об'єднання», громадські об'єднання відокремлюються на дві основні категорії: громадські організації та громадські спілки. Громадська організація є формою громадського об'єднання, основними учасниками (засновниками та членами) якого є фізичні особи. З іншого боку, громадська спілка визначається як громадське об'єднання, засновниками якого виступають юридичні особи приватного права. Членами (учасниками) громадської спілки можуть бути як юридичні особи приватного права, так і фізичні особи [6].

Таке чітке розмежування між громадськими організаціями та громадськими спілками визначається основними учасниками та засновниками даних об'єднань і сприяє створенню різнопланових форм громадської активності та участі в суспільних процесах.

Діяльність громадських об'єднань базується на поєднанні професійних та інших інтересів їх членів і спрямована на участь у формуванні державної політики, розвитку науки, культури, відродження духовних цінностей, а також розв'язання соціальних проблем окремих категорій і груп громадян, надання благодійної допомоги, збереження навколишнього природного середовища та інших сфер громадського інтересу. Взаємодія між державою та громадськими об'єднаннями регулюється переважно нормами адміністративного права. Дані норми конкретизують адміністративно-правовий статус громадських об'єднань, що складається з сукупності прав та обов'язків, реалізованих у межах адміністративних правовідносин. Останні виникають між об'єднаннями громадян і суб'єктами публічної адміністрації [7, с. 134]. Правове регулювання визначає контекст та рамки взаємодії, встановлює основні принципи та процедури, що визначають взаємовідносини між сторонами, сприяючи систематизації та стабілізації цього важливого аспекту суспільних відносин.

Громадські об'єднання сьогодні виступають невіддільною складовою участі громадян та впливу на процеси управління та формування державної політики.

Серед найбільш відомих таких об'єднань варто виділити коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» (далі – коаліція РПР), яка, об'єднуючи понад 22 громадські організації, благодійні фонди та інші структури, відіграє значущу роль у взаємодії громадянського суспільства з органами

державної влади. Нинішня політична обстановка в Україні, зокрема питання проведення президентських виборів в умовах війни, ставить перед громадськими організаціями завдання активної участі у формуванні публічної думки та визначенні власної позиції. На прикладі діяльності зазначеної коаліції можна виявити ключові аспекти такої взаємодії. До одного з актуальних питань, яке об'єднує громадські організації, належить несумісність проведення виборів в умовах повномасштабної війни. Коаліція РПР активно приєднала свої зусилля до спільної заяви української громадськості, наголосивши на необхідності припинення маніпуляцій навколо теми виборів під час правового режиму воєнного стану [8]. За 5 років свого існування коаліція взяла участь у реалізації важливих реформ в Україні, таких як конституційна, судова, антикорупційна та інші. Вона сприяла впровадженню інституту конституційної скарги, скасуванню неконституційних законів та активно долучилася до процесу очищення судової системи від недобросовісних елементів. Разом із тим, коаліція взяла участь у створенні Вищого антикорупційного суду та інших ключових органів [9].

Одним із прикладів успішного впливу громадських організацій на розбудову транспарентності є рух «ЧЕСНО», який засновано у 2011 році.

Даний рух вирізняється своєю історією ефективного контролю за порушеннями Конституції народними депутатами. Специфічною особливістю є систематичний моніторинг неперсонального голосування та створення бази даних щодо депутатів, які порушували конституційні принципи. Також громадська організація зробила вагомий внесок у підвищення транспарентності під час парламентських виборів 2019 року, змусивши Центральну Виборчу Комісію оприлюднити фото всіх кандидатів на своєму офіційному сайті. Важливим напрямком діяльності «ЧЕСНО» стало також вивчення роботи депутатів міських та обласних рад. Крім того, вперше в Україні проведено системне дослідження декларацій депутатів місцевих рад та витрат політичних партій. Кампанії «Чесна весна – відповідальна осінь» та «Стеж за грошима» вказують на необхідність високої фінансової прозорості як ключового інструменту боротьби з корупцією та впливом на політичний процес в Україні [10].

Громадська мережа «Опора» відіграє важливу роль у розвитку транспарентності та участі громадян в Україні. Заснована в 2005 році, вона активно працює у сферах освіти та суспільно-політичних ініціатив. Організація моніторить зовнішнє незалежне оцінювання, надає підтримку вступникам та сприяє розвитку транспарентності в освітній сфері. З 2016 року «Опора» активно публікує дані у форматі Open Data, сприяючи створенню сервісів для громадськості. Поза сферою освіти, «Опора» взяла на себе ініціативу у суспільно-політичних процесах та енергоефективності. З 2006 року організація мобілізує громадян для участі в справах ЖКГ та енергетики, сприяючи реформам для сталого енергетичного розвитку [11].

Трансперенсі Інтернешнл Україна (далі – ТІ Україна) відіграє важливу роль у розвитку транспарентності та протидії корупції в Україні. Організація активно залучається до ключових реформ, передаючи державі електронні системи, такі як ProZorro та eHealth, що підвищує ефективність та прозорість у різних сферах. ТІ Україна брала участь у медичній та антикорупційній реформах, здійснюючи аналіз кандидатів на посади суддів та надаючи рекомендації для підвищення ефективності антикорупційних інститутів. Організація також контролює дотримання законодавства в системі ProZorro через спільноту DOZORRO та аналізує політики у сфері приватизації та управління державною власністю. Програма «Прозорі міста» сприяє підвищенню прозорості місцевого самоврядування та розробці рекомендацій для поліпшення практик прозорості в міських радах [12]. Таким чином,

діяльність громадських об'єднань відзначається їхньою ключовою роллю в процесі формування та впровадження реформ в Україні, а також в їхньому впливі на взаємодію з органами державної влади. На нашу думку, це свідчить про важливий внесок громадських об'єднань у розбудову транспарентності та демократії у сучасному українському суспільстві.

З огляду на досвід описаних громадських організацій, можна виділити загальні адміністративно-правові принципи їхньої діяльності: 1) *транспарентність* (публікація інформації про діяльність та витрати для громадськості); 2) *участь у реформах*; 3) *громадянська участь* (мобілізація громадян для участі у виборчих процесах та громадських ініціативах); 4) *контроль та моніторинг* (систематичний контроль за діяльністю влади та народних депутатів); 5) *ефективна комунікація* (співпраця між громадськими організаціями та іншими суб'єктами громадянського суспільства); 6) *взаємодія з державою* (активна взаємодія з органами державної влади для формування публічної думки та реалізації реформ). Вказані принципи свідчать про важливість громадських організацій у створенні відкритого, прозорого та взаємодіючого громадянського суспільства.

У свою чергу, адміністративно-правові відносини між владою та громадськими об'єднаннями базуються на таких принципах, як: 1) *взаємодія та партнерство* (сприяння взаємодії для досягнення спільних цілей); 2) *обов'язковість інформації* (зобов'язання публікувати обов'язкову інформацію про діяльність); 3) *громадянська участь* (активне залучення громадян до рішень та проектів); 4) *взаємний контроль* (встановлення системи взаємного контролю для забезпечення відкритості та ефективності).

Однією з важливих форм взаємодії держави з суспільством є проведення консультацій з громадськістю щодо формування та реалізації державної політики, що відображено у постанові Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13]. Зазначений Порядок визначає принципи організації та проведення консультацій з громадськістю з метою залучення громадян до управління державними справами, забезпечення вільного доступу до інформації про діяльність виконавчих органів влади, а також забезпечення гласності та прозорості їхньої роботи. Консультації спрямовані на розв'язання суттєвих питань суспільно-економічного розвитку держави, захисту прав і свобод громадян, а також задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших потреб.

Проведення консультацій з громадськістю, як визначено у Порядку, є ефективним інструментом для налагодження діалогу між органами виконавчої влади та громадськістю. Даний механізм сприяє взаєморозумінню та обміну інформацією, забезпечуючи при цьому врахування громадської думки під час ухвалення важливих рішень. Отримані під час консультацій результати використовуються при формуванні остаточних вирішень та у подальшій діяльності виконавчих органів влади. Окрім того, існує окремий Порядок проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 року № 1018 [14]. Даний Порядок регламентує взаємодію між центральними та місцевими органами виконавчої влади та представницькими органами корінних народів України, акцентуючи на необхідності забезпечення консультативного процесу відповідно до специфічних потреб та інтересів таких народів.

Згідно з поглядом М. Канавця, в Україні вже частково сформовані інституціональні передумови для прогресивного розвитку громадської ініціативи як важливої складової громадянської участі у суспільних процесах.

Громадська ініціатива, яка розглядається як активна діяльність окремих осіб чи спільнот громадян, спрямована на вплив на формування політичних рішень, що, наприклад, спрямована на залучення публічної влади до розв'язання конкретних проблем. Типовими методами реалізації громадської ініціативи слугують налагодження контактів із політичними представниками та чиновниками, ведення публічних звернень, ініціація демонстрацій, здійснення страйків, формування груп тиску (лобі) та рухів. Дані засоби взаємодії з публічною владою сприяють активній участі громадян у процесах управління та прийнятті політичних рішень, а також визначають важливі елементи взаємодії між суспільством та органами влади [15, с. 406].

У дослідженні, проведеному А. Матвійчуком, акцентується увага на особливостях реалізації громадянської ініціативи в сучасній Україні. Зазначається зростання громадянських ініціатив як важливого показника посилення самоорганізаційного капіталу громадянського суспільства. Дослідник висвітлює широкий спектр проблематики, пов'язаної з появою ініціатив у соціальних мережах та залученням інтернет-ресурсів. Також відзначається підвищення впливу громадянської ініціативи на формування системи цінностей українців у сфері розвитку європейської цивілізації та відтворення досвіду консенсусного прийняття рішень. Однак в дослідженні вказується на незавершеність створення інституціонального клімату для ефективної імплементації громадянських ініціатив. Це суттєво обмежує їхню здатність впливати на формування стратегічних напрямів розвитку суспільства та призводить до збереження пасивності та відстороненості частини населення від участі в процесах управління та контролю за їхнім виконанням [16].

Наукове обґрунтування громадської ініціативи в Україні вказує на те, що даний вид громадянської активності може відігравати ключову роль у розв'язанні соціально-економічних проблем та формуванні політичного розвитку країни. Розвиток громадської ініціативи є важливим чинником підвищення ефективності взаємодії громадянського суспільства та органів влади, сприяючи становленню відкритого та демократичного суспільства.

Науковий аналіз показує динаміку та зміни в рівні довіри громадських організацій, що спостерігаються в період з липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року. За результатами опитування, проведеного протягом вказаного періоду, виявлено, що рівень довіри громадським організаціям у лютому-березні 2023 року зріс і склав 65,8% громадян. Порівняно з аналогічним періодом минулого року (серпень 2022 року), коли показник становив 64,5%, відзначається певне підвищення довіри [17]. Інтерес до діяльності громадських організацій має стійку тенденцію до зростання, що визначається інтенсивною взаємодією даних організацій з громадськістю. У порівнянні з липнем-серпнем 2021 року, коли лише 47% громадян висловлювали довіру громадським організаціям [17], спостерігається значущий прогрес.

Не менш важливим фактором є вплив ЗМІ на формування громадської думки. За період з липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року відзначається помітне збільшення рівня довіри громадян до ЗМІ. У липні-серпні 2021 року цей показник складав 45,4%, тоді як в лютий-березень 2023 року цифра зросла до 65,1% [17]. Такі показники свідчать про позитивну динаміку в сприйнятті громадянами інформації, що надходить через ЗМІ, та високий рівень довіри до вказаних джерел інформації.

Зазначені тенденції свідчать про активну роль громадських організацій у підвищенні довіри громадян до публічної влади та важливість впливу ЗМІ на формування громадської думки. Отже, можна визначити, що громадські організації та ЗМІ відіграють ключову роль у забезпеченні транспарентності публічної влади та зміцненні довіри громадян до інститутів влади.

Варто додати, що у сучасному політичному ландшафті розгляд амбівалентного впливу ЗМІ на політичний процес виявляє двозначні наслідки даної взаємодії. З одного боку, засоби масової інформації відіграють конструктивну роль, надаючи можливість загального охоплення та активного залучення населення до демократичних процесів. Зокрема, вони надають громадянам право вибору кандидата, ідеології чи програми, забезпечуючи їхню участь у формуванні політичної реальності. З іншого боку, розширені можливості політичної комунікації, які надають ЗМІ, призводять до перенесення політичного життя у сферу символічного простору масових медіа. Це призводить до того, що свідомість населення стає залежною від розповсюджуваних ЗМІ повідомлень і відбитків подій, що розгортаються в цьому медійному просторі. У результаті такого процесу настає ситуація, коли сприйняття подій та політичних реалій визначається не стільки самими подіями, скільки їхнім відображенням та інтерпретацією в засобах масової інформації [18, с. 89].

На наш погляд, громадські активісти, як суб'єкти громадянського суспільства, мають великий вплив на формування політичного дискурсу та сприяють впровадженню етичних норм у публічний сектор. Їхня активність не лише виявляється у власних ініціативах, але й у тісній співпраці з громадськими організаціями, що дозволяє їм впливати на розвиток та реформу публічного управління. Даний взаємозв'язок сприяє формуванню високих стандартів

етики та забезпеченню ефективного контролю за владними інстанціями, сприяючи високому рівню транспарентності публічної влади у сучасному соціально-політичному контексті.

У висновку слід відзначити, що громадськість, активісти та представники масової інформації відіграють важливу роль у контролі за діяльністю органів публічної адміністрації. Їхня участь у громадському моніторингу відкритих даних та публічної інформації сприяє ефективному забезпеченню принципу зв'язаності органів публічної влади з правом.

Здійснюючи ретельний контроль, громадські організації допомагають у формуванні прозорої та відкритої системи управління, сприяючи тим самим зміцненню довіри громадян до діяльності органів влади. Громадський моніторинг стає необхідною ланкою у розбудові ефективної системи взаємодії між громадянами та публічною владою, що базується на принципах прозорості, відповідальності та взаємної довіри.

Результати дослідження підтверджують, що громадські організації виступають ефективними каталізаторами для забезпечення взаємодії між громадянами та публічною владою на основі прозорих та відкритих принципів. Їхня роль полягає в активному сприянні демократичному процесу, розвитку громадянського суспільства та формуванні дієвого механізму контролю, що сприяє дотриманню принципів правової зв'язаності органів публічної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сопілко І., Токарева К. Генезис наукових досліджень проблеми визначення сутності та змісту адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 12(26). С. 204–219.
2. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
3. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
4. Стукан Т. Публічна влада: характеристика, ознаки та форми прояву. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 4 (31). С. 37–41.
5. Битяк Ю., Гаращук В., Дьяченко О. Адміністративне право України : підручник / ред. Ю. Битяк. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
6. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 28.11.2023).
7. Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / ред.: В. Галуцько, О. Правоторова. 4-те вид. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
8. Заява проти проведення виборів в Україні під час війни. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/zaiava-proty-provedennia-vyboriv-v-ukraini-pid-chas-viyni/> (дата звернення: 29.11.2023).
9. Здобутки ГО-учасниць РПР. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/zdobutky/> (дата звернення: 29.11.2023).
10. Історія руху Чесно. *Чесно*. URL: https://www.chesno.org/background_chesno/ (дата звернення: 11.12.2023).
11. Про ОПОРУ. *ОПОРА – Громадянська мережа*. URL: <https://oporgua.org/about#Section1> (дата звернення: 11.12.2023).
12. Про нас. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/about/> (дата звернення: 11.12.2023).
13. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 : станом на 27 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p#Text> (дата звернення: 29.11.2023).
14. Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України : Постанова Каб. Міністрів України від 19.08.2022 р. № 1018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2022-p#Text> (дата звернення: 29.11.2023).
15. Канавець М. Роль громадськості у просуванні реформи державного управління. *Гілея: науковий вісник*. 2017. № 119. С. 405–410.
16. Матвійчук А. Громадянська ініціатива як чинник самоорганізації громадянського суспільства в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. № 3–4. С. 288–298.
17. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-dosotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення: 04.12.2023).
18. Федорищак Х., Мосора Л. Місце та роль засобів масової інформації у сфері публічної політики. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. № 1(61). С. 86–91.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

NATIONAL PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF BUSINESS ENTITIES

Олійник А.Ю., к.ю.н., професор,
професор кафедри приватного та публічного права

Інститут права та сучасних технологій

Київського національного університету технологій та дизайну

Стаття містить узагальнені наукові праці щодо національних принципів конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні. Проведено аналіз існуючих наукових праць авторів по предмету дослідження, здійснено розгляд правових норм і нормативно-правових актів, що регулюють названі національні принципи суб'єктів підприємництва, сформульовано та аргументовано ознаки, які лежать в основі визначення названих принципів, запропоновано висновки і рекомендації по темі дослідження.

Національні принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні пропонуються визначати як урегульовані нормами національного права правилами поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, що характеризують основні ідеї чи основоположні засади та визначають їх правове становище у підприємницьких відносинах. Серед ознак, що їх характеризують є: а) основні ідеї, основоположні засади; б) урегульовані нормами національного права; в) є правилами поведінки суб'єктів підприємницької діяльності; г) визначають їх правове становище у підприємницьких відносинах.

Різновидами національних принципів конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності, на нашу думку, слід вважати такі: а) гуманістична спрямованість конституційно-правового статусу та його відповідність міжнародним стандартам; б) верховенство права та закону; в) рівність прав і свобод учасників підприємницьких правовідносин; г) їх невичерпність, невідчужуваність, непорушність; р) єдність і гарантованість прав і обов'язків; д) вільний найм підприємцем працівників та вільне розпорядження прибутком; е) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом.

Рекомендуємо ст. 6 ГК України, де закріплюються загальні принципи господарювання в Україні, доповнити принципом «верховенство права та закону».

Ключові слова: принципи конституційно-правового статусу, міжнародні принципи, національні принципи, суб'єкти підприємницької діяльності, верховенство права та закону та ін.

The article contains generalized scientific works on the national principles of the constitutional and legal status of business entities in Ukraine. An analysis of the existing scientific works of the authors on the subject of the study was carried out, a review of legal norms and legal acts regulating the named national principles of business entities was carried out, the characteristics that underlie the definition of the named principles were formulated and argued, conclusions and recommendations on the topic of the study were proposed. It is proposed to define the national principles of the constitutional and legal status of business entities in Ukraine as regulated by the norms of national law by the rules of conduct of business entities that characterize the main ideas or fundamental principles and determine their legal position in business relations. Among the signs that characterize them are: a) basic ideas, basic principles; b) regulated by the norms of national law; c) are the rules of conduct of business entities; d) determine their legal status in business relations. In our opinion, the following types of national principles of the constitutional and legal status of business entities should be considered: a) humanistic orientation of the constitutional and legal status and its compliance with international standards; b) rule of law and law; c) equality of rights and freedoms of participants in business relations; d) their inexhaustibility, inalienability, inviolability; r) unity and guarantee of rights and obligations; e) free hiring of employees by the entrepreneur and free disposal of profits; g) freedom of entrepreneurial activity within the limits defined by law. We recommend Art. 6 of the Civil Code of Ukraine, which enshrines the general principles of business in Ukraine, should be supplemented with the principle of "rule of law."

Key words: principles of constitutional and legal status, international principles, national principles, subjects of entrepreneurial activity, rule of law and others.

Проблема принципів правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні має важливе значення і зв'язок з теорією і практикою. За територіальністю названі принципи поділяють на міжнародні і національні. Вони мають конституційно-теоретичне та практичний значення. Міжнародні принципи конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в юридичній літературі визначаються як найбільш загальні ідеї і правила поведінки суб'єктів підприємництва, що закріплені нормами міжнародних договорів, конвенцій та інкорпоровані в національному законодавстві які гарантують реалізацію їх прав, свобод, обов'язків при здійсненні діяльності не забороненої законами та невідворотність і юридичну відповідальність в разі вчинення правопорушення [1, с. 700]. Національні принципи конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності як самостійна проблема в Україні ще не досліджувалися.

Останні дослідження щодо поняття, змісту і принципів конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності розглядаються в працях окремих авторів: Л. Адашис, Н. Анішук, С. Грудницька, А. Колодій, О. Колодій, А. Олійник, І. Полховська, О. Скакун, Г. Смоліна, В. Щербина та ін. Серед невіршених питань національні

принципи названого правового статусу, що складає мету дослідження. Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання: а) проаналізувати існуючі наукові праці по проблемі дослідження; б) розглянути правові норми, що регулюють національні принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємництва; в) сформулювати ознаки і визначення названих принципів; г) запропонувати висновки і рекомендації по темі дослідження.

Питання правового статусу та елементів змісту, включаючи принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності, досліджуються в працях окремих авторів, які слід проаналізувати. Так, на думку Л. Адашис, одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві. Серед таких принципів Л. Адашис пропонує досліджувати: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність консти-

туційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина [2, с. 29].

Отже, Л. Адашис у своїй науковій праці досліджує такий змістовний елемент конституційно-правового статусу як його принципи і визначає місце особи в державі і суспільстві в процесі здійснення її прав, свобод та обов'язків та пропонує аналіз окремих груп таких принципів.

Н. Аніщук, досліджуючи правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні, робить висновок про те, що на початку XXI ст. гендерне насильство все ще зберігається в сучасному українському суспільстві, призводячи до порушення принципу рівноправ'я жінок та чоловіків, проголошеному у ст. 24 Конституції України. Хоча права людини, що закріплені у чинній Конституції, сконструйовані з позиції поваги до принципу рівності за ознакою статі, проте на практиці існує гендерна асиметрія. Жінки та дівчата певною мірою зазнають різних форм гендерного насильства (фізичного, сексуального, соціально-економічного та психологічного) як у публічному, так і в приватному житті, незалежно від ознак заможності, соціального статусу та культури. На сьогодні у багатьох країнах світу жінки на конституційному рівні отримали рівні права з чоловіками, проте проблема гендерного насильства все ще залишається гострою [3, с. 28].

Отже, Н. Аніщук серед принципів конституційного правового статусу щодо викорінення гендерного насильства в Україні виділяє порушення принципу рівноправ'я жінок та чоловіків, що проголошений ст. 24 Конституції України.

В. Висоцький, досліджуючи структуру конституційно-правового статусу політичних партій, включає конституційну правосуб'єктність, принципи, права і обов'язки, гарантії реалізації, конституційно-правову відповідальність. На його думку, принципи утворюють каркас, який служить основою для усіх правових актів, що регулюють організацію і діяльність політичних партій. Він вважає, що принципи організації і діяльності політичних партій закріплені в Конституції і законах України і містять ознаки, що визначають організаційний устрій, відмінність їх від інших організацій [4, с. 5].

Отже, В. Висоцький переконаний, що принципи правового статусу закріплюються в Конституції і законах України, тобто в національному законодавстві.

С. Грудницька, досліджуючи конституційні основи господарської правосуб'єктності підприємств, розглядає принцип, відповідно до якого жоден державний орган чи посадова особа, ніякі колективи, державна чи громадська організація, жодна людина, підприємство не звільняються від обов'язку підкорятися закону. Названий принцип вона іменує принципом законності, а не верховенства закону, як це продовжують сприймати з часів тотальної державної влади частина вчених і практиків – прихильників догматичної юриспруденції. С. Грудницька наголошує на тому, що загальними принципами господарювання в Україні є: а) свобода підприємницької діяльності в межах, установлених законом; вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України; б) обмеження державного регулювання економічних процесів, здійснюваного у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, сумлінної конкуренції в підприємстві, екологічної захисту населення, захисту прав споживачів і безпеки суспільства і держави; в) заборона незаконного втручання органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб у господарські відносини, інші принципи, що забезпечують сполучення державного регулювання і саморегуляції [5, с. 2–3].

Отже, до національних принципів суб'єктів господарювання відносяться загальні конституційні і господарські принципи правового статусу названих суб'єктів.

А. Колодій, під конституційними принципами правового статусу людини і громадянина розуміє вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків особи. На його думку, до них відносяться принципи: свободи людини; рівності людей у своїй гідності та правах; невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини; гарантованості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина; рівності конституційних прав і свобод громадян України та рівності їх перед законом; єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством [6].

Отже, А. Колодій визначає конституційні принципи правового статусу людини і громадянина як вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків особи та характеризує їх види і зміст.

О. Колодій, пропонує розглядати принципи конституційно-правового статусу українського народу як найбільш загальні, основоположні, нормативно-регулятивні або свідомо-вольові правила поведінки, або основні начала (ідеї), що спільно з правосуб'єктністю, повноваженнями (правами та обов'язками) і гарантіями визначають правове положення українського народу у національному суспільстві та державі серед інших народів, закордонних суспільств і держав, міжнародних об'єднань, демонструючи його сутність і соціальне призначення [7, с. 218].

Отже, О. Колодій досліджує принципи конституційно-правового статусу українського народу і характеризує їх як правила поведінки та основні начала чи ідеї, що визначають його правове положення в міжнародному і національному праві.

А. Олійник визначає принципи конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності як закріплені міжнародними і національними правовими актами норми-ідеї чи основоположні засади, що гарантують реалізацію прав, свобод і обов'язків та юридичну відповідальність суб'єктів підприємництва при здійсненні діяльності не забороненої законами [8].

Отже, А. Олійник підкреслює функціонування принципів конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності на міжнародному і національному рівнях.

І. Полховська серед принципів правового статусу людини виділяє: а) рівність прав людини і рівність перед законом; б) гуманістичну спрямованість конституційно-правового статусу людини; в) відповідність основ правового статусу особи міжнародним стандартам; г) невідчужуваність і непорушність прав і свобод; г) невичерпність і гарантованість прав і свобод; д) єдність прав і обов'язків. На думку І. Полховської, конституційно-правові принципи деталізуються у чинному законодавстві [9, с. 22].

Отже, І. Полховська визнає наявність національних конституційно-правових принципів і підкреслює той факт, що вони деталізуються у чинному національному законодавстві.

О. Садовська під системою конституційних принципів правового статусу людини і громадянина становить основу всіх прав і свобод, які закріплюються нормами галузевого законодавства й за своїми «духом і літерою» мають відповідати настановам Конституції України. Конституція України завдяки закріпленню загальним принципам встановлює ті права, свободи і обов'язки, які життєво важливі і соціально необхідні як для окремої людини, так і нормального функціонування суспільства, держави. О. Садовська виділяє такі принципи конституційного правового статусу: 1) свободи (вільності), яким забезпечується конституційна стабільність та унеможливується узурпа-

ція влади; 2) рівності людей у своїй гідності та правах; 3) невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини, який означає, що закріплені Конституцією України права і свободи людини є незворотними та невід'ємними; 4) невичерпності прав і свобод людини й громадянина, закріплених Конституцією, відповідно до якого коло прав і свобод людини й громадянина, закріплених цією Конституцією, може розширюватися; 5) гарантованості і довічності прав і свобод, за яким конституційні права і свободи не можуть бути скасовані; 6) рівності конституційних прав і свобод громадян та їх рівності перед законом, згідно з яким не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [10, с. 76–77].

Отже, О. Садовська досліджує принципи конституційного правового статусу, як свободи, які забезпечують конституційну стабільність та унеможливується узурпація влади.

В. Щербина, досліджуючи суб'єкти господарського права, визначає, що головним завданням її дослідження є комплексне, системне викладення засад правового становища суб'єктів господарського права і вироблення пропозицій щодо його вдосконалення шляхом внесення змін до чинного законодавства. Правовий статус окремого суб'єкта господарювання визначається уповноваженими органами управління відповідно до вимог ГК та інших законів. Відносини органів управління між зазначеними суб'єктами у випадках, передбачених законом, можуть здійснюватися на договірних засадах. Проведене дослідження правового становища суб'єктів господарського права підтвердило необхідність: а) подальшого теоретичного дослідження правового статусу учасників відносин у сфері господарювання; б) вдосконалення законодавства про правовий статус зазначених суб'єктів з метою приведення його до потреб господарського життя [11].

Отже, правовий статус суб'єктів господарювання потребує подальшого дослідження у сфері господарювання та вдосконалення законодавства про правовий статус зазначених суб'єктів.

Важливе значення для характеристики принципів правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності мають національні правові норми, що регулюють названий статус. В систему законодавства включаються акти, що вміщують правові норми які регулюють правовий статус діяльності суб'єктів підприємництва. В таку систему, на нашу думку, слід включати: а) Конституцію України; б) закони України; в) підзаконні нормативно-правові акти та ін.

Конституція України закріплює, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Серед суб'єктів підприємництва конституція закріплює фізичних і юридичних осіб діяльність яких обмежується законом і відноситься до них депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 42).

До норм законів України, що регулюють принципи правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності відносяться Цивільний кодекс (ЦК) України, Господарський кодекс (ГК) України та деякі інші закони України. Так, право фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю (ст. 50 ЦК України). ГК України та іншими законами закріплюються суб'єкти підприємництва окремих організаційних форм (ст. 45) та їх принципи, до яких відносяться: а) вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності; б) самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових

та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону; в) вільний найм підприємцем працівників; г) комерційного розрахунку та власного комерційного ризику; г) вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; д) самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд (ст. 44). ГК України (ст. 6) закріплює загальні принципами господарювання в Україні є: а) забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; б) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом; в) вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України; г) обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; г) захист національного товаровиробника; д) заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [12].

Закон України від 28 липня 2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави» вносить зміни до окремих законодавчих актів України таких, наприклад, як закон «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» та ін. [13]. Суб'єкти господарської діяльності України керуються принципами: а) суверенітету народу України; б) свободи підприємництва; в) юридичної рівності і недискримінації; г) верховенства закону; г) захисту інтересів суб'єктів підприємницької діяльності; д) еквівалентності обміну, неприпустимості демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів [14]. Пропонується сформулювати принцип верховенства права та закону.

Отже, національні принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності урегульовані законодавчими актами України.

Підсумовуючи вище досліджене щодо національних принципів конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні можемо сформулювати їх ознаки і дати визначення. На нашу думку, до названих ознак, що їх характеризують можна віднести: а) основні ідеї, основоположні засади; б) урегульовані нормами національного права; в) є правилами поведінки суб'єктів підприємницької діяльності; г) визначають їх правове становище у підприємницьких відносинах.

Національними принципами конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності є: а) гуманістична спрямованість конституційно-правового статусу та його відповідність міжнародним стандартам; б) рівність прав і свобод учасників підприємницьких правовідносин; в) їх невичерпність, невідчужуваність, непорушність; г) єдність і гарантованість прав і обов'язків; г) вільний найм підприємцем працівників та вільне розпорядження прибутком; д) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом.

Підводячи підсумок, пропонуємо такі висновки і рекомендації по темі дослідження. Національні принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні – це урегульовані нормами національного права правилами поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, що характеризуються як основні ідеї чи основоположні засади та визначають їх правове становище у підприємницьких відносинах.

Серед ознак, що їх характеризують є: а) основні ідеї, основоположні засади; б) урегульовані нормами національного права; в) є правилами поведінки суб'єктів під-

приємницької діяльності; г) визначають їх правове становище у підприємницьких відносинах.

Різновидами національних принципів конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності є: а) гуманістична спрямованість конституційно-правового статусу та його відповідність міжнародним стандартам; б) верховенство права та закону; в) рівність прав і свобод учасників підприємницьких правовідносин;

г) їх невичерпність, невідчужуваність, непорушність; г) єдність і гарантованість прав і обов'язків; д) вільний найм підприємцем працівників та вільне розпорядження прибутком; є) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом.

Рекомендується ст. 6 ГК України, де закріплюються загальні принципами господарювання в Україні доповнити принципом «верховенство права та закону».

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник А.Ю. Міжнародні принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності. *The 9th International scientific and practical conference "Progressive research in the modern world" (May 25–27, 2023) BoScience Publisher, Boston, USA. 2023. 731 p. С. 693–702.*
2. Адашис Л.І. Конспект лекцій доцента кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидатки юридичних наук, доцент URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/626622/mod_resource/content/1/%D0%A3.pdf (дата звернення 25.11.2023 р.).
3. Аніщук Н.В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз : автореф. дис. ...-д-ра юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2008. 35 с.
4. Висоцький В. М. Структура конституційно-правового статусу політичних партій. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2015. № 1. С. 3–6.
5. Грудницька С.М. Конституційні основи господарської правосуб'єктності підприємств : поняття і структура господарсько-правового інституту. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 8 (3). С. 1–12.
6. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
7. Колодій О.А. Принципи конституційно-правового статусу українського народу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 216–220.
8. Олійник А.Ю. Принципи конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності. *SWorldJournal*", Issue № 13, Part 2 May 2022. *Болгарія (ISSN 2663-5712, DOI 10.30888/2663-5712, IndexCopernicus, Google Scholar)* 2022. Р. 69–77.
9. Полховська І.К. Поняття і принципи конституційно-правового статусу особи в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 19–23.
10. Садовська О.М. Система конституційних принципів правового статусу людини та громадянина в Україні. С. 75–79 URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/24457/1/75-79.pdf>
11. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.
12. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. Поточна редакція від 08.10.2023.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави : Закон України від 28 липня 2022 р. 2022. № 2468-IX, Поточна редакція від 28.07.2022.
14. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 29. Ст. 377. Поточна редакція від 04.03.2023.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Салюк І.О., аспірант кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ

У статті висвітлено взаємозв'язок інституту воєнного стану, національної безпеки та прав людини і громадянина, досліджено їх правову природу та особливості застосування механізмів їх впровадження. Особливу увагу приділено проблемі встановлення стійкого балансу між захистом національної безпеки й дотриманням прав та свобод людини і громадянина. В науковій роботі акцентовано увагу на неможливості, з одного боку, панування права за умови відсутності національної безпеки або її порушення, однак, з іншого боку, доведено виправданість та необхідність введення певних обмежень прав людини і громадянина задля встановлення національної безпеки в державі. У праці розглянуто роль державного апарату в процесі становлення безпекового стану та гарантування системи конституційних прав і свобод, досліджено сутнісні особливості введення обмежень прав та критерії виправданості застосування такого механізму. Встановлено, що забезпечення режиму національної безпеки може вимагати введення тимчасових обмежень прав та свобод індивіда, що уособлює співвідношення загальнонаціонального та приватного інтересу. Проте, будь-яке обмеження гарантованих на конституційному рівні прав та свобод повинно передбачатися законодавчо, тобто має бути прописаний механізм, порядок, терміни введення та умови продовження/припинення, інакше існує ризик зітхнути з проявами свавілля, що суперечить побудові демократичного режиму та сталого розвитку. Обґрунтовано, що захист національних інтересів, а саме збереження основ безпекового стану, виступає правовою підставою обмеження деяких прав та свобод та виправдовує невиконання зобов'язань стосовно захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина. Визначено, що складність геополітичних реалій, з якими наразі зітхнула Україна, жодним чином не повинно вплинути на обраний країною вектор євроінтеграції, для якого вимагається беззаперечне гарантування державою прав та свобод. За таких умов воєнного стану виникає гостра потреба оперативної та якісної адаптації законодавчої бази України до європейської, що беззаперечно сприятиме глибшій взаємодії України та ЄС в галузі захисту прав людини і громадянина.

Ключові слова: права та свободи людини і громадянина, національна безпека, воєнний стан.

The article reveals the interrelation between the institution of martial law, national security and human and civil rights, explores their legal nature and the peculiarities of applying mechanisms of their implementation. Particular importance is attached to the issue of establishing a sustainable balance between the protection of national security and the observance of human and civil rights and freedoms. The academic paper places an emphasis on the impossibility, on the one hand, of the rule of law in the absence of national security or its violation, however, on the other hand, the paper asserts the justification and substantiates necessity of introducing certain restrictions on human and civil rights for the sake of establishing national security in the state. The scholarly work examines the role of the state apparatus in the process of establishing a security status and guaranteeing the system of constitutional rights and freedoms. The paper explores the essential features of introducing rights restrictions and the requirements to be satisfied in order to justify application of such a mechanism. It is ascertained that ensuring the national security regime may require the introduction of temporary restrictions on the rights and freedoms of an individual, which reflects the correlation between the all-national interest and the private one. However, any restriction of constitutionally guaranteed rights and freedoms must be provided for by law, i.e., there should be a prescribed mechanism, procedure, terms of introduction and conditions for its extension/termination, otherwise, there is a threat of acts of arbitrariness, which is contrary to the construction of a democratic regime and sustainable development. It is substantiated that the protection of national interests, namely the maintenance of the foundations of a security status, serves as a legal basis for restricting certain rights and freedoms and it justifies the non-fulfillment of obligations to protect constitutional human and civil rights and freedoms. It is affirmed that the complexity of the geopolitical realities currently faced by Ukraine must not in any way affect the state's chosen vector of European integration, that requires the peremptory guarantee by the state of rights and freedoms. Under such conditions of martial law, there is an acute need for the prompt and high-quality adaptation of the legislative framework of Ukraine to the European one, that will undoubtedly contribute to deeper interaction between Ukraine and the EU in the field of human and civil rights protection.

Key words: human and civil rights and freedoms, national security, martial law.

Постановка проблеми. Сьогодні сміливо можна стверджувати, що питання забезпечення безпеки є важливим елементом розвитку політичної системи більшості країн світу. Передові країни приділяють неабияку увагу забезпеченню безпеки особистості, суспільства та держави загалом, що має на меті досягнення політичної стабільності, стану реальної захищеності населення, зокрема, прав та свобод особистості.

Як відомо, інститут прав та свобод є своєрідною нормативною площиною, в рамках якої відбувається практична реалізація основ національної безпеки. Саме тому проблема забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язана з питанням дотримання та гарантування прав і свобод людини й громадянина. Сміливо можна стверджувати, що однією зі складових концепції національної безпеки держави, яка є комплексним явищем і включає себе безпеку особистості, суспільства та країни, виступають права й свободи.

Безпека – це запорука побудови демократичного ладу та характеристика цивілізованості держави, своєрідна гарантія функціонування життєздатного механізму соці-

ального захисту індивідів, їх прав та свобод. Непрості політичні реалії сьогодення ставлять під загрозу забезпечення національної безпеки, в тому числі й гарантування безпеки особистості, що призводить до її соціальної незахищеності.

Результати аналізу наукових публікацій демонструють тісний взаємозв'язок основ національної безпеки держави та прав людини і громадянина. Теоретичною основою дослідження цієї тематики можуть слугувати наукові праці С. Кузніченко, В. Обушко, Г. Татаренко, Д. Чиждова, О. Гончаренка, М. Левицької, О. Гавриленко, Р. Мельник, Т. Чубко, О. Скрипнюк, Л. Сиволапа, В. Співака, Е. Тітка та ін. Хоча у науці конституційного права України вже існує чимало наукових розробок, деякі концептуальні питання стосовно механізмів гарантування дотримання та реалізації прав людини в умовах воєнного стану та національної безпеки, їх теоретичні засади й досі залишаються малодослідженими або мають несистемний, некомплексний характер.

Метою наукової статті є дослідження взаємозалежності національної безпеки та прав людини й громадянина;

вияву того, як підрив національної безпеки впливає на рівень забезпечення прав та свобод. В роботі акцентована увага на виправданій та допустимій можливості, з однієї сторони, обмеження прав та свобод людини й громадянина з метою досягнення національної безпеки, з іншої ж сторони, визначено, що виключно за умови встановлення стану національної безпеки в країні панують сприятливі умови для належного забезпечення прав і свобод.

Виклад основного матеріалу. Непроста геополітична ситуація, в якій наразі перебуває Україна, зовнішня агресія зі сторони країни-терориста привертають неабияку увагу до правової природи й сутнісних особливостей інституту воєнного стану та національної безпеки. Так, п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України проголошує, що Президент України приймає відповідно до закону рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [1].

Подальшої конкретизації та процедурного врегулювання вищезазначена норма знаходить у приписах Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Зазначений законодавчий акт наводить визначення поняття «воєнний стан», розкриває його сутнісні та змістовні характеристики, визначає правовий порядок його введення та скасування, регламентує процедурні аспекти функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування за умови його запровадження.

Не можна оминати й положення Закону України «Про оборону України», який наводить визначення воєнного стану та закріплює підставу його введення: воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (абзац 13 статті 1 ЗУ «Про оборону України») [2].

Введення воєнного стану на території України націлено на забезпечення національної безпеки, яка в свою чергу, слугує своєрідним правовим механізмом захисту державних та суспільних інтересів, гарантом забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина, засобом збереження суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держави.

Навіть за умови запровадження воєнного стану на території країни, одним з найбільш пріоритетних завдань, що постає перед нею, є забезпечення національної безпеки, яка, в свою чергу, розглядається як сприятливе середовище для функціонування та розвитку державного апарату, суспільства та індивіда. Важливо наголосити, що стан безпеки не є сталим, він розглядається як динамічне явище, що може зазнавати змін у зв'язку з різноманітними глобалізаційними трансформаціями і тим самим нести потенційні ризики та загрози для сталого розвитку як держави, так і населення загалом.

Закон України «Про національну безпеку України», а саме пункт 9 частини 1 статті 1, визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [3]. Так, аналізуючи вищезазначене положення, ми розуміємо, що конструкція «національна безпека» є комплексною та багатоаспектною й складається з таких складових: державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші національні інтереси України, що потребують захисту від реальних і потенційних загроз. Таким чином, перелік ком-

понентів, що входять до механізму національної безпеки є невичерпним і може включати безліч об'єктів, які націлені на задоволення національних інтересів.

Серед таких об'єктів центральне місце займає інститут конституційних прав та свобод людини і громадянина, який спрямований на захист інтересів особистості й досягнення сталого суспільного розвитку. Така пріоритетність забезпечення прав та свобод зумовлена визнанням людини найвищою соціальною цінністю. Більше того, саме індивід, його права та свободи є першочерговою суспільною ланкою у системі національних інтересів, гарантування якої сприяє встановленню безпекового стану й нормальному функціонуванню всіх складових національної безпеки. Важливо підкреслити, що з одного боку, кожен з об'єктів національної безпеки є самостійною структурною одиницею, з іншого ж боку, між усіма складовими наявний тісний взаємозв'язок, оскільки вони формують цілісну систему. Так, наприклад, порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина тягне за собою порушення демократичного ладу в державі. Таким чином, можна дійти висновку, що факт порушення належного забезпечення людини правами та свободами негативно впливає на рівень функціонування національної безпеки.

Чіткий взаємозв'язок між категорією «національна безпека» та інститут прав і свобод вибудовується за рахунок того, що саме рівень дотримання конституційних прав і свобод людини й громадянина дозволяє оцінити ступінь панування національної безпеки в межах країни. Проте, також необхідно усвідомлювати, що відсутність основ національної безпеки призводить до фактичної неможливості практичного втілення індивідами гарантованих прав та свобод. Іншими словами, національна безпека має реальний вплив на функціонування механізму дотримання й гарантування прав та свобод людини і громадянина, оскільки порушення безпекового стану значно обмежує ступінь реалізації прав та свобод, а втілення конституційних прав і свобод безпосередньо визначає рівень національної безпеки, тобто сприймається як індикатор стану безпеки.

Режим національної безпеки може бути забезпечено в межах держави виключно за умови дотримання основ безпеки індивіда, як центральної фігури, яка формує суспільство та інтереси якої визначають напрям державної політики. Безпековий стан людини розкривається крізь призму дотримання встановлених на законодавчому рівні прав та свобод. Важливо розуміти, щоб вести мову про забезпечення національної безпеки, спершу, потрібно створити нормальні умови для повноцінної реалізації конституційних прав та свобод людини й громадянина, тобто досягнути стану безпеки особи, оскільки будь-яка складна надбудова, наприклад, держава або суспільство – складається з простих одиничних конструкцій, як-от індивід.

Тож, інститут прав та свобод людини і громадянина є однієї з ключових суспільних цінностей, яка охороняється та забезпечується державою. На розвиток системи прав людини прийнято чимало міжнародних та національних законодавчих актів, створено ряд профільних міждержавних та державних інституцій, запроваджено чисельні механізми практичної реалізації конституційних прав та свобод й притягнення до відповідальності за їх порушення.

Хоча, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод є своєрідним кроком до формування політики сталого розвитку, елементом побудови демократичного суспільства, це зовсім не означає їх винятковості та абсолютності. Як відомо, ряд прав та свобод, які гарантовані на законодавчому рівні, можуть підлягати звууженню та обмеженню, якщо цього вимагають інтереси країни або суспільства цілому, в тому числі й у випадку загрози національній безпеці. Важливим аспектом таких обмежень є чіткість та визначеність підстав їх застосування, обґрунтування доцільності, часові терміни та межі впро-

вадження, а також врегульованість можливості продовження їх дії чи скасування.

Закономірною тенденцією є те, що міжнародне законодавство, до гармонізації з яким завжди прагнула та прагне Україна, особливо в аспекті взятого курсу на європейську інтеграцію, також передбачає можливість обмеження прав та свобод людини. Пропоную звернутися до положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка була ратифікована Україною 17 червня 1997 року, а саме частини 1 статті 15, яка регламентує, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [6]. Частина 2 вищезазначеної статті акцентує увагу не тому, що не може бути жодних обмежень, яких би непередбачуваних ситуацій не зазнавала країна, стосовно права на життя, на заборону катування, заборону рабства і примусової праці [6]. Національне законодавство також закріплює у статті 64 Конституції України ряд прав та свобод, дотримання яких є беззаперечним за будь-яких обставин, навіть на період дії воєнного стану [1].

Розкриваючи питання правомірного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина за умови введення воєнного стану, слід зазначити, що на законодавчому рівні обов'язково повинен бути визначений чіткий процесуальний порядок запровадження таких обмежень. Більше того, необхідно встановити дієвий механізм контролю та нагляду за діяльністю представників державного апарату, яка провадиться з метою встановлення режиму національної безпеки та супроводжується запровадженням обмежень. Важливо, щоб процедура введення обмежень конституційних прав та свобод базувалася на реальній можливості притягнення до юридичної відповідності владних осіб, які перевищили допустиму міру таких обмежень, що, зі свого боку, сприятиме викориненню будь-яких проявів зловживань владними повноваженнями. Насправді ж стан національної безпеки, який розглядається як загальносуспільна цінність, вимагає провадження якісної політичної діяльності як в межах країни, так і на світовій арені. Більше того, за умов найменших ризиків безпекового стану, аби не втратити його, влада повинна вдаватися до рішучих дій, в тому числі й введення певних обмежень конституційних прав та свобод. В свою чергу, саме функціонування безпекового стану дозволить безперешкодно реалізовувати на практиці надані права та свободи. Тобто чітко простежується взаємозв'язок і взаємозалежність категорії «національна безпека» та інститут конституційних прав та свобод людини й громадянина. Звісно, можливо, не кожен погодиться з тим, що

можливість обмежень прав заради збереження основ національної безпеки є виправданою. Чимало науковців, посилаючись на правову природу демократичного устрою, наголошують, що безпековий стан та права й свободи індивіда є суцільним механізмом, сутність якого нівелює можливість введення обмежень конституційних прав заради досягнення національної безпеки.

Попри численну кількість різноманітних позицій стосовно взаємозв'язку безпекового стану та інституту прав і свобод людини й громадянина, останній виступає одним з найбільш значущих об'єктів комплексної системи національної безпеки та своєрідним орієнтиром сталого розвитку країни. Крайне важливо, щоб обидва механізми працювали злагоджено, не створюючи передумов вибору якогось одного вектору розвитку державної політики, так як національна безпека та права і свободи людини доповнюють один одного та формують єдину систему державного розвитку.

Висновки. Стаття висвітлює взаємозв'язок та взаємозалежність категорії «національна безпека» й інституту конституційних прав і свобод, що розкривається через призму можливості введення обмежень прав з метою захисту безпекового стану країни. І національна безпека, і права та свободи особи виступають найбільш важливими суспільними цінностями, гарантування яких є пріоритетними напрямками державної політики і запорукою забезпечення сталого розвитку. Проте, геополітичні реалії, сучасні світові виклики змушують оперативного реагувати на зміни, що відбуваються довкола, та шукати нові умови забезпечення національної безпеки. За таких обставин постає питання співвідношення національних та особистісних інтересів. Як наслідок, виправданим та необхідним для захисту безпекового стану держави вважається тимчасове введення обмежень конституційних прав та свобод людини і громадянина, своєрідне нівелювання обов'язку влади стосовно захисту прав індивіда. Однак, не будь-яке обмеження може виправдовувати мету забезпечення національної безпеки, важливо досягнути балансу, аби інститут конституційних прав та свобод не зазнавав неправомірних утисків, а діяльність/органів державної влади, органів місцевого самоврядування не переросла у свавілля. Все ж таки запровадження обмежень розглядається як винятковий спосіб, коли інакше неможливо сприяти встановленню стану безпеки. В свою чергу, досягнення національної безпеки є крайнє необхідним для повноцінної реалізації особою конституційних прав та свобод, оскільки наявність ризиків безпекового стану значно ускладнює процес гарантування конституційних прав і свобод, впливає на їх повноту. Саме національна безпека є тим сприятливим середовищем, в межах якого можливо продуктивно реалізовувати систему прав та свобод. В свою чергу, інститут прав та свобод людини й громадянина, а точніше повнота його практичної реалізації, є своєрідною умовою досягнення стану безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 29 вересня 2022 р. № 89VІІІ / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
5. Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Чижов Д.А. Державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах цифровізації. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2021. № 4 (121). doi: <https://doi.org/10.33270/01211214.46>.
8. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78–87.
9. Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. *Юридичні науки*. С. 114–120.
10. Щербанюк О. Права людини і національна безпека: проблеми забезпечення конституційним судом України. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 червня 2019 р.) Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 368–375.
11. Чепульченко Т.О. Права людини як мета та межі правотворчості. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 348–353.

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF THE WORK OF SELF-ORGANIZATION BODIES OF THE POPULATION DURING MARTIAL LAW

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Філіппова Д.О., студентка II курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Особливим суб'єктом місцевого самоврядування виступають органи самоорганізації населення. Вони є максимально наближеними до жителів, а тому є добре обізнаними з їх повсякденними потребами та інтересами. Діяльність цих органів сприяє більш повному задоволенню соціальних, культурних, побутових та інших потреб членів територіальної громади, підвищенню ефективності функціонування інституту місцевого самоврядування. Утворення цих органів в системі місцевого самоврядування певної територіальної громади зумовлюється різноманітними чинниками політико-правового, економічного, соціально-культурного та іншого характеру.

Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста. Члени органу самоорганізації населення виконують свої обов'язки на громадських засадах. Керівник і секретар органу самоорганізації населення за рішенням зборів (конференції) жителів за місцем проживання можуть працювати в ньому на постійній основі з оплатою їх праці за рахунок коштів, переданих органу самоорганізації населення. Основною умовою успішного виконання такими органами своєї соціальної місії, є участь кожного громадянина в розвитку нашого суспільства – зокрема в покращенні стану систем життєзабезпечення, благоустрою, впровадження енергозберігаючих технологій, створення умов для позитивних форм дозвілля, тощо.

Тема наукової роботи є актуальною на сьогодні, багатогранною і зовсім невичерпною. Органи самоорганізації населення завжди відігравали одну з ключових ролей у державній системі, оскільки їх діяльність перш за все була спрямована на забезпечення комфортних умов в правових межах для існування суспільства, а з впровадженням воєнного стану рівень значущості органів самоорганізації населення виріс ще більшим чином, зважаючи на нововведені функції, такі як визначення об'єктів для обстеження у зв'язку з пошкодженнями, завданими бойовими діями; координація невідкладних робіт; застосування аварійного демонтажу та інше. В загальному це означає виокремлення нового напрямку роботи описаних органів, що в поєднанні зі свого роду реструктуризацією означає підвищену ефективність. Усунувши ж перелік певних труднощів, можливо ще ліпшим чином покращити весь цей механізм, що гарним чином відобразиться на стані держави, котра наразі знаходиться у стані війни і особливо гостро потребує удосконалення власних основних сфер, які прямо стосуються життя нації.

Органи самоорганізації населення сприяють формуванню громадянської свідомості членів громади, організації активного співробітництва їх з органами місцевого самоврядування, подоланню пасивності територіальних громад.

Тенденція сприяння самоорганізації населення цілком відповідає новітнім європейським стандартам, закріпленим у конституційних документах Європейського Союзу.

Розбудова інституту територіальної самоорганізації населення в Україні є одним із напрямків реалізації муніципальної реформи. Зокрема, в Концепції адміністративної реформи запропоновано забезпечити «розвиток ініціативи та самодіяльності населення, створення органів самоорганізації населення».

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, органи самоорганізації населення, військові адміністрації.

Bodies of self-organization of the population are a special subject of local self-government. They are as close as possible to the residents, and therefore are well aware of their daily needs and interests. The activities of these bodies contribute to a more complete satisfaction of the social, cultural, domestic and other needs of members of the territorial community, increasing the efficiency of the functioning of the institute of local self-government.

Bodies of self-organization of the population are representative bodies created by part of the inhabitants who temporarily or permanently reside in the corresponding territory within the village, settlement, city. Members of the body of self-organization of the population perform their duties on a voluntary basis. The head and secretary of the body of self-organization of the population by decision of the meeting (conference) of residents at the place of residence can work in it on a permanent basis with the payment of their labor at the expense of funds transferred to the body of self-organization of the population. The main condition for the successful implementation by such bodies of their social mission is the participation of every citizen in the development of our society – in particular in improving the state of life support systems, improvement, the introduction of energy-saving technologies, creating conditions for positive forms of leisure, etc.

The topic of the scientific work is relevant today, multidimensional and completely inexhaustible. Bodies of self-organization of the population have always played one of the key roles in the state system, since their activities were primarily aimed at ensuring comfortable conditions within the legal framework for the existence of society, and with the introduction of martial law, the level of significance of the bodies of self-organization of the population increased even more. In view of the new features, such as the identification of objects for examination in connection with damage caused by hostilities; coordination of urgent works; application of emergency dismantling, etc. In general, this means the allocation of a new direction of the described bodies, which, combined with a kind of restructuring, means increased efficiency. Having eliminated the list of certain difficulties, it is possible to improve this whole mechanism even better, which will have a good effect on the state of the state, which is now in a state of war and is in particular urgent need of improving its own main spheres, which directly relate to the life of the nation.

Bodies of self-organization of the population contribute to the formation of civil consciousness of community members, the organization of active cooperation with local governments, overcoming the passivity of territorial communities.

The tendency to promote self-organization of the population is fully consistent with the latest European standards enshrined in the constitutional documents of the European Union.

The development of the institute of territorial self-organization of the population in Ukraine is one of the directions for the implementation of municipal reform. In particular, the Concept of administrative reform proposes to ensure "the development of initiative and self-activity of the population, the creation of self-organization bodies of the population."

Key words: local self-government, territorial community, bodies of self-organization of population, military administrations.

Постановка проблеми. Особливим суб'єктом місцевого самоврядування виступають органи самоорганізації населення. Вони є максимально наближеними до жителів, а тому є добре обізнаними з їх повсякденними потребами та інтересами. Діяльність цих органів сприяє більш повному задоволенню соціальних, культурних, побутових та інших потреб членів територіальної громади, підвищенню ефективності функціонування інституту місцевого самоврядування. Утворення цих органів в системі місцевого самоврядування певної територіальної громади зумовлюється різноманітними чинниками політико-правового, економічного, соціально-культурного та іншого характеру.

Тенденція сприяння самоорганізації населення цілком відповідає новітнім європейським стандартам, закріпленим у конституційних документах Європейського Союзу. Так, Лісабонський договір 2007 року, який набув чинності 1 грудня 2009 року, наголошує на необхідності «реалізації принципу субсидиарності» і «відкритості функціонування всіх органів ЄС із метою широкого залучення інститутів громадянського суспільства до участі в управлінні». Розбудова інституту територіальної самоорганізації населення в Україні є одним із напрямків реалізації муніципальної реформи. Зокрема, в Концепції адміністративної реформи запропоновано забезпечити «розвиток ініціативи та самодіяльності населення, створення органів самоорганізації населення».

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання, досліджувані у цій роботі, були предметом розгляду вчених, які розглядають органи самоорганізації населення як такі, що мають публічну (В. В. Кравченко, М. В. Пітцик, О. В. Прієшкіна), громадську (В. І. Брудний, А. С. Крупник, О. С. Орловський) або змішану, публічно-громадську (Д. В. Кольцова, О. Г. Остапенко) природу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу чинного законодавства, що регулює окремі питання правового регулювання статусу органів самоорганізації населення, а також проектів нормативно-правових актів; вивчення практики його застосування; виокремлення позитивних та негативних наслідків можливого правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Існування цієї неоднозначності на нормативному рівні зумовлює невизначеність місця органів самоорганізації населення у сучасному українському суспільстві та напрямків їх розвитку. Пізнання закономірностей і властивостей створення, розвитку і функціонування органів самоорганізації населення сприятиме оновленню нормативно-правових актів про них, яке доцільно здійснювати на належній теоретико-методологічній базі, з використанням єдиного комплексного підходу, який має ґрунтуватися як на вітчизняному історичному та сучасному досвіді, так і на теорії і практиці кращих зразків територіальної самоорганізації населення за кордоном. Попри зазначені недоліки Закону України «Про органи самоорганізації населення», відмітимо, що сам факт його наявності в Україні є позитивним. Адже більшість пострадянських країн аналогічних законів не мають. Тож побудова ефективно функціуючої мережі органів самоорганізації населення в них є ще більш ускладненою [1].

Створення органів самоорганізації населення може бути особливо ефективним у процесі відновлення території, адже їхня діяльність стосується різних сфер. Враховуючи те, що органи самоорганізації населення разом з депутатами представляють жителів вулиці, будинку, кварталу тощо, їхня ініціатива може мінімізувати ризики зловживань та корупції. Ще однією перевагою функціонування такого органу у процесі відновлення території є можливість залучення фінансування, оскільки ці органи фінансуються не тільки коштами місцевого бюджету, але і добровільними внесками осіб та іншими надходженнями, які не заборонені законодавством.

Відповідно до ст. 7 Конституції України, в нашій державі визнається і гарантується місцеве самоврядування, що безперечно є важливою частиною побудови демократичної соціальної держави, котра б могла забезпечити реалізацію прав громадян, а також піклувалася про добробут всього суспільства в цілому і кожної людини окремо [2].

Органи самоорганізації населення – це специфічні утворення, що поєднують у собі риси як органу публічної влади, так і громадської організації. Основною умовою успішного виконання такими органами своєї соціальної місії, є участь кожного громадянина в розвитку нашого суспільства – зокрема в покращенні стану систем життєзабезпечення, благоустрою, впровадження енергозберігаючих технологій, створення умов для позитивних форм дозвілля, тощо.

За останніми статистичними даними, станом на сьогодні більшість громадян живуть старими стереотипами минулого століття, перекладаючи всю відповідальність за розвиток громади на міську владу, та вважаючи, що виключно їй доручено управління містом, вулицями, будинками, тощо. Відповідно, таким представникам нашого суспільства було б важливим взяти приклад з небаждужих осіб, котрі завдяки своїй наполегливості постійно активно розвиваються самостійно, та ведуть в цьому ж напрямку суспільство, втілюючи у життя п. 3.3 ст. 3 Закону «Про органи самоорганізації населення», згідно з яким їх основними завданнями є:

1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;

2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;

3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм [3].

Зазначена загальнотеоретична інформація чітко проявляється на реальних прикладах. Так, мешканці мікрорайону Пряме в місті Вознесеньську, на території якого діє орган самоорганізації населення «Перлина Гаю», вже близько десяти років опікуються майже всіма питаннями життєдіяльності своєї території. Встановлення дитячих та спортивних майданчиків, створення власного кінозалу, проведення безкоштовного інтернету, проїзд без оплати в автобусах, відвідування людей похилого віку – все це і навіть більше не становить навіть більшу частину їх досягнень [4].

Включити до предмету обговорення можна і місто Луцьк, адже всупереч тому, що впродовж 6 місяців високпосадовці Луцька не давали дозвіл на створення органу самоорганізації населення, квартальний комітет «Маломелянівський» танаполегливість активістів все ж дали свої результати. Жителі домоглися, щоб міська влада не тільки затвердила, а ще й профінансувала будівництво господарсько-побутової каналізації, що допомогло зупинити постійні підтоплення їхніх домівок, а також встановили дорожні знаки регулювання на ділянках доріг, де неодноразово виникали аварійні ситуації, до того ж їм вдалося провести частковий ямковий ремонт вуличних доріг [5].

В цьому ж місті жителі гуртожитків об'єдналися для вирішення проблеми з приватизацією свого майна – кімнат у гуртожитку де проживали. Створивши будинковий комітет «Віра», люди домоглися передати аварійну будівлю в комунальну власність, реставрували, вклали певний бюджет та зберегли таким чином від руйнування, внаслідок чого мешканців 99 квартир не було позбавлено житла [6].

Насправді таких прикладів багато, але всі вони базуються перш за все на небаждужості, саме тому кожен громадянин має перейматися суспільством, в якому живе. Без органів самоорганізації населення неможливо здій-

снювати ефективне місцеве самоврядування, так само, як неможливо розвивати місцеву інфраструктуру без врахування очікувань, інтересів та побажань мешканців територіальної громади.

24 лютого 2022 року – це день, котрий ознаменувався початком повномасштабного вторгнення, та який увійшов в історію нашої держави, так чи інакше змінивши функціонування кожної сфери суспільного життя, що, безперечно, вплинуло і на діяльність органів самоорганізації населення. Так, саме в зазначену дату було видано Указ Президента України, відповідно до якого вперше на 30 діб вводився воєнний стан, а це в свою чергу потягнуло за собою значні правові наслідки, які знайшли своє відображення у змінах до чималого переліку положень нормативно-правових актів, у розробці та запровадженні нових документів, переорієнтації діяльності певних органів тощо.

Аби якомога швидше й ефективніше не допустити виникнення ризику хаосу в структурах, що прямим чином корелюють із державним ладом, легітимна влада розпочала активну законотворчу діяльність, результатом якої, зокрема, стало прийняття Верховною Радою законопроекту № 7153, що має на меті спростити роботу місцевого самоврядування і Уряду в описаний період; законопроекту № 7283 для поліпшення рівня відкритості й прозорості діяльності органів місцевого самоврядування та розширення правових можливостей залучення мешканців і громадських організацій до вироблення рішень на рівні місцевого самоврядування [7]; а також Закону «Про правовий режим воєнного стану», котрий визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [8].

Зважаючи на вищевказане, прослідковується, що органи місцевого самоврядування своєї роботи не припиняли, але їх устрій потерпів серйозних змін внаслідок формування військових адміністрацій, котрі з моменту створення впливають на управління територією, питання охорони міста, розпорядження ресурсами міста та інше, на базі колишніх місцевих державних адміністрацій чи ж виконавчих органів рад. Такі нововведення стали також причиною модифікації повноважень органів самоорганізації населення, бо ж з моменту оновлення законодавства вже описаним чином, вони зобов'язані здійснювати конкретні заходи з метою забезпечення оборони України, захисту безпеки населення тощо, ліквідувати наслідки бойових дій згідно із постановою Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 року № 423, яка визначає процедуру здійснення обстеження об'єктів, що були пошкоджені через війну та відповідно вносить зміни до Порядку проведення обстеження прийнятих в експлуатацію об'єктів будівництва [9].

В цьому ж аспекті не можна не зробити акцент і на ключовому питанні співпраці органів місцевого самоврядування з військовими адміністраціями, котрому надана така характеристика у зв'язку з позитивно високою результативністю, що проявляється у надійній та ефективній обороні населених пунктів, забезпеченні військових необхідними ресурсами, наявності у громаді необхідної інформації, що забезпечує життя в умовах війни тощо. Підтвердженням виступають реальні кейси, як от взаємодія Київської міської державної адміністрації разом із Київською міською військовою адміністрацією, оскільки даними органами було поділено обов'язки в межах компетенції, що досить таки закономірно призвело до сприятливих наслідків. Варто звернути увагу і на прикордонні з західними країнами громади, які в умовах війни наразі ефективно допомагають з гуманітарною допомогою, виведенням жінок і дітей та забезпеченням житлом осіб – зде-

більшого жителів прифронтових територій, домівки яких постраждали внаслідок бойових дій.

Станом на сьогодні існує і ряд недоліків щодо окресленої тематики, ігнорування котрих провокує застій розвитку всієї системи самоорганізації. До таких прийнято відносити:

1) конфліктні ситуації в певних громадах у зв'язку з блокуванням бюджету, так як місцевою казною розпоряджаються представницькі органи місцевого самоврядування, проте зміст самої процедури виділення коштів полягає у здійсненні функцій виконавчими органами рад, що відповідно до останніх змін наділені статусом військових адміністрацій;

2) недоскональне регулювання нормативно-правовими актами механізму функціонування органів місцевого самоврядування там, де діють військові адміністрації;

3) відсутність чіткого законодавчого розмежування між компетенцією військових адміністрацій та компетенцією місцевих рад/виконкомів;

4) неможливість ліквідації наслідків бойових дій через недостатнє фінансування громад, що наразі знаходяться у «гарячих» зонах та або не мають у зв'язку з цим платників податків зовсім, або ж мають виключно релоковані компанії, тобто перенесені з місця постійної дислокації повністю чи ж частково.

Події сьогодення не дають можливості оперувати великою кількістю часу, тож вищезазначені проблемні сторони мають бути усунуті владою якомога швидше, аби не викликати ланцюгову реакцію, що спричинить значну шкоду і стануть на заваді об'єднанню населенню реалізовувати право на народовладдя шляхом вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, насправді, тема, охарактеризована в змісті всього вищевказаного, є, безсумнівно, багатоаспектною і зовсім невичерпною, однак певні фундаментальні тези з неї винести цілком можливо, таким чином більш-менш коротко передавши сутність. Органи самоорганізації населення завжди відігравали одну з ключових ролей у державній системі, оскільки їх діяльність перш за все була спрямована на забезпечення комфортних умов в правових межах для існування суспільства, а з впровадженням воєнного стану рівень значущості органів місцевого самоврядування виріс ще більшим чином, зважаючи на нововведені функції, такі як визначення об'єктів для обстеження у зв'язку з пошкодженнями, завданнями бойовими діями; координація невідкладних робіт; застосування аварійного деонтажу та інші. В загальному це означає виокремлення нового напрямку роботи описаних органів, що в поєднанні зі свого роду реструктуризацією означає підвищену ефективність. Усунувши ж перелік певних труднощів, можливо ще ліпшим чином покращити весь цей механізм, що гарним чином відобразиться на стані держави, котра наразі знаходиться у стані війни і особливо гостро потребує удосконалення власних основних сфер, які прямо стосуються життя нації.

Умови воєнного стану дали поштовх для інтенсифікації інформаційно-роз'яснювальної діяльності з боку органів місцевого самоврядування з безпекових питань, розвитку електронних інструментів залучення громадян до вирішення питань місцевого значення, помітного зростання активності в громадах, переважно у волонтерській діяльності.

В цілому, на думку експертів, місцеве самоврядування швидко відреагувало на виклики воєнного стану у сфері інформування та залучення мешканців громади, проте, питання забезпечення посиленних заходів інформаційної безпеки в діяльності органів місцевого самоврядування потребує переосмислення та пошуку балансу між створенням безпечних умов для депутатів і посадових осіб місцевого самоврядування та дотриманням демократичних принципів відкритості, гласності і підзвітності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орловський О.С., Крупник А.С., Мішина Н.В., Терзіанова К.В. Закон України «Про органи самоорганізації населення»: науково-практичний коментар. Одеса: ПП «Євродрук», 2012. 192 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.12.2023).
3. Про органи самоорганізацію населення: Закон України від 11.07.2001 № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (дата звернення: 15.12.2023).
4. Завдяки ОСН «Перлина гаю» мешканці мікрорайону Пряме матимуть більш якісні водозабезпечення та пасажирське сполучення з центром м. Вознесенська. © 2023 *Фонд розвитку м. Миколаєва*. 8.01.2015. URL: <http://frgn.mk.ua/?p=7021> (дата звернення 15.11.2023).
5. Про надання дозволу на створення квартального комітету «Малоомелянівський»: рішення Луцької міської ради від 25.09.2013 р. № 45/40. © 2023 *Луцька міська рада*. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-nadannya-dozvolu-na-stvorennya-kvartalnoho-komitetu-maloomeyanivskiy> (дата звернення 15.11.2023).
6. Про реєстрацію органу самоорганізації населення – «БУДИНКОВИЙ КОМІТЕТ «ВІРА»»: Рішення виконавчого комітету Луцької міської ради від 11.03.2014 р. № 134-1. © 2023 *Луцька міська рада*. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-reyestraciyu-organi-samoorganizaciyi-naselennya-budynkovyy-komitet-vira> (дата звернення 15.11.2023).
7. Мірошник О. Місцеве самоврядування в умовах війни: підсумки за період від 24 лютого до 30 квітня. *Портал «UPLAN» 2.05.2022 р.* URL: <https://uplan.org.ua/analytics/mistseve-samovriadvannia-v-umovakh-viiny-pidsumky-za-period-vid-24-liutoho-do-30-kvitnia/> (дата звернення 15.11.2023).
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 15.12.2023).
9. Про затвердження Порядку проведення обстеження прийнятих в експлуатацію об'єктів будівництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2017 р. № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/257-2017-%D0%BF> (дата звернення 15.12.2023).

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/14>

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАСТОСУВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА ЯК МЕТОДУ ЛІКУВАННЯ БЕЗПЛІДДЯ

THE LEGAL NATURE AND RESTRICTIONS ON REALIZATION OF THE PERSON'S RIGHT TO USE SURROGACY AS A METHOD OF INFERTILITY TREATMENT

Алексій Р.В., к.ю.н.,
головний спеціаліст відділу взаємодії із суб'єктами державної реєстрації
та підвищення кваліфікації
Західне міжрегіональне управління Міністерства юстиції

Ця стаття присвячена дослідженню правової природи права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя, а також обмеження реалізації цього права. Констатується актуальність та недостатнє висвітлення в наукових публікаціях цієї проблематики. Також акцентується увага на великій ролі розвитку допоміжних репродуктивних технологій через зростання безпліддя у всьому світі. Поряд з цим зазначається, що в Україні відсутнє чітке правове регулювання інституту сурогатного материнства.

У цьому науковому дослідженні право особи на застосування сурогатного материнства розглядається крізь призму розуміння цього права як частини невід'ємного та гарантованого Конституцією України та законами України права на життя, а також як одного з видів репродуктивних прав людини.

У контексті дослідження права особи на застосування сурогатного материнства розглядається феномен репродуктивних прав людини, у тому числі права особи на репродуктивне відтворення, що є важливою характеристикою права на життя.

Поряд з цим, у цьому науковому доробку наведені деякі ключові обмеження реалізації права особи на застосування сурогатного материнства. При цьому, сурогатне материнство розглядається виключно як метод лікування безпліддя. Також констатується, що особа може бути пролікованою шляхом застосування сурогатного материнства виключно за медичними показаннями.

У цій науковій роботі розглядаються думки науковців щодо видів сурогатного материнства. Також наголошується на тому, що в Україні дозволене гестаційне сурогатне материнство, при якому між сурогатною матір'ю та дитиною відсутній генетичний зв'язок, а сурогатна матір виконує тільки функцію виношування та народження дитини, яка належить іншим особам.

Поряд з цим, розглядається проблема реалізації права на застосування сурогатного материнства особою, яка страждає безпліддям та не перебуває у законному шлюбі. Зазначається, що наявність у законодавстві норм, які передбачають право на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя тільки подружжям (чоловіком та дружиною), є дискримінацією, а самі положення, у яких це визначено, є такими, що не відповідають вимогам Конституції України.

Ключові слова: сурогатне материнство, сурогатна матір, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивне здоров'я, репродуктивні права, безпліддя.

This article is devoted to the research of the legal nature of person's right to use surrogacy as a method of infertility treatment, as well as restrictions on the realization of this right. The relevance and insufficient coverage of this issue in scientific publications are noted. The attention is emphasized on the important role of the development of assistive reproductive technologies due to the growth of infertility worldwide. At the same time, it is noted that Ukraine lacks clear legal regulation of the surrogacy institute.

In this research, the person's right to use surrogacy is considered through the prism of understanding this right as part of the inalienable right to life guaranteed by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, as well as one of the types of human reproductive rights.

In the context of researching of person's right to use surrogacy, the author examines the phenomenon of reproductive human rights, including the right to reproduction, which is an important characteristic of the right to life.

At the same time, this scientific work provides some key restrictions on the realization of the right to use surrogacy. At the same time, surrogacy is considered exclusively as a method of infertility treatment. It is also stated that a person may be treated by surrogacy only on medical grounds.

This research article examines the opinions of scientists on the types of surrogacy. It is also emphasized that gestational surrogacy is permitted in Ukraine, which means that there is no genetic relationship between the surrogate mother and the child, and the surrogate mother performs only the function of carrying and giving birth to a child belonging to other persons.

At the same time, the author examines the problem on realization of the right to use surrogacy by a person who is infertile and he/she is not in legally marriage. It is noted that the existence of provisions in the legislation providing for the right to use surrogacy as a method of infertility treatment only by spouses (husband and wife) is discrimination, and the provisions themselves, which define this, are not in line with the requirements of the Constitution of Ukraine.

Key words: surrogacy motherhood, surrogate mother, assistive reproductive technology, reproductive health, reproductive rights, infertility.

Глобальна проблема значної кількості осіб у всьому світі, які страждають безпліддям, стала серйозним викликом сьогодення. Всесвітня організація охорони здоров'я дослідила, що ця проблема постає однаково гостро у різних регіонах та країнах незалежно від економічних показників та рівня розвитку. У зв'язку з цим існує необхідність захисту права особи на репродуктивне відтворення. Тому зараз велику роль відіграє розвиток допоміжних репродуктивних технологій, які дозволяють за медичними показан-

нями бездітним особам зачати й народити генетично рідну дитину. Особливу увагу як метод лікування безпліддя заслуговує сурогатне материнство. Ця тема є важливою, оскільки сурогатне материнство є складною та делікатною темою, яка зачіпає різні правові, етичні та соціальні питання. Поряд з цим існує проблема щодо відсутності чіткого правового регулювання цього феномена.

Також на сьогодні недостатньо дослідженим виступає право особи на сурогатне материнство, його сутність, осо-

бливості реалізації, а також, які обмеження можуть бути при реалізації особою цього права. Враховуючи вищеведене, можна констатувати неабияку актуальність цієї теми та необхідність проведення глибшого дослідження питань, пов'язаних з нею.

Питанням дослідження права особи на сурогатне материнство займається досить багато науковців та науковиць. Поміж них можна виокремити: С. Б. Булецу, І. Я. Верес, А. О. Дудко, М. Р. Заболотну, Н. М. Купчак, Р. А. Майданика, Я. Р. Марко, М. В. Меджул, Л. Г. Николайчук, Д. О. Пугач, О. В. Рябенко, Б. Р. Срібну, В. І. Чечерського, О. А. Явор тощо.

Метою статті є з'ясування сутності та правової природи права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя, а також визначення видів обмеження реалізації цього права.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Таким чином, у цій нормі закладені одні з пріоритетних прав людини, які перебувають під охороною держави. Також Цивільний кодексом України (далі – ЦК) передбачено право на життя, яке є невід'ємним для фізичної особи. Стаття 281 ЦК як складову частину права на життя визначає право повнолітніх жінки або чоловіка за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством, а також виключно добровільну стерилізацію повнолітньої фізичної особи [2].

Поряд з цим, кожна особа має репродуктивні права, у тому числі, право на репродуктивне здоров'я та на репродуктивне відтворення. Головною метою репродуктивних прав людини є забезпечення можливості репродукції (відтворення) людини. Адже саме властивість відтворюваності є невід'ємною характеристикою права людини на життя. Це підтверджується тим, що здатність людини до репродукції впливає на якість життя людини та на можливість продовження власного роду [3, с. 149].

Репродуктивні права можна визначити як комплекс загальнолюдських прав і свобод, що забезпечує реалізацію основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду – незалежно від віку, статі, національності, сімейного стану і стану здоров'я, включно з правом на використання допоміжних репродуктивних технологій, зокрема донорських і сурогатних програм, а також правом на самостійне планування сім'ї, включно зі свободою визначати кількість і стать дітей і тимчасові інтервали між їх народженням [4, с. 26].

Отже, репродуктивні права фізичної особи – це гарантовані, заохочувані державою можливості осіб щодо охорони їх репродуктивного здоров'я, вільне прийняття і реалізація фізичними особами рішення про зачаття дитини, про народження або відмову від народження дітей у шлюбі або поза ним, методів зачаття і народження дітей, в тому числі й за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, кількості дітей, часу і місця народження, інтервалів між їх народженнями, необхідних для збереження здоров'я матері і дитини, а також щодо медико-соціальної, інформаційної та консультативної допомоги в цій сфері [5, с. 86].

Пекинською декларацією та Платформою дій, прийнятою 15.09.1995 року на IV Всесвітній конференції щодо становища жінок, визначено, що репродуктивне здоров'я – це стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороби чи недуги у всіх питаннях, пов'язаних з репродуктивною системою та з її функціями й процесами [6].

Також цим документом визначено, що репродуктивні права охоплюють певні права людини, які вже визнані в національному законодавстві, міжнародному праві

у документах щодо прав людини та інших консенсусних документах. Ці права покладаються на визнання основного права всіх пар та окремих осіб вільно приймати рішення і відповідально підходити до кількості, інтервалів і часу народження своїх дітей і мати інформацію та засоби для цього, а також право на досягнення найвищого стандарту сексуального та репродуктивного здоров'я. Це також включає їх право приймати рішення щодо відтворення без дискримінації, примусу та насильства, як виражені в документах з прав людини [6].

Ураховуючи вищеведене, якщо фізична особа не може реалізувати своє право на відтворення, право на продовження роду через хворобу чи недугу репродуктивної системи, вона може бути піддана лікуванню шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій, тому числі сурогатного материнства як одного з методів лікування безпліддя.

Також варто звернути увагу на те, що ст. 5 Сімейного кодексу України (далі – СК) передбачено обов'язок держави охороняти сім'ю, дитинство, материнство, батьківство та створення умов для зміцнення сім'ї. Держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. А статтями 49 і 50 СК визначено право дружини та чоловіка на материнство та батьківство відповідно. Поряд з цим, ст. 123 СК зазначає можливість застосування допоміжних репродуктивних технологій подружжям (у тому числі, сурогатного материнства) і в разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [7].

На сьогодні в українському законодавстві відсутній спеціальний закон, який би врегулював правовідносини, пов'язані з сурогатним материнством. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі сурогатного материнства, передбачено Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» (далі – Порядок застосування ДРТ).

Згідно із п. 6.2 глави VI Порядку застосування ДРТ показаннями до сурогатного материнства є:

- відсутність матки (вроджена або набута);
- деформація порожнини або шийки матки при вроджених вадах розвитку або внаслідок хірургічних втручань, доброякісних пухлин, при яких неможливе виношування вагітності;
- структурно-морфологічні або анатомічні зміни ендометрія, що призводять до втрати рецептивності, синехії порожнини матки, які не піддаються лікуванню;
- тяжкі соматичні захворювання, при яких виношування вагітності загрожує подальшому здоров'ю або життю реципієнта, але які не впливають на здоров'я майбутньої дитини;
- невдалі повторні спроби ДРТ (4 і більше разів) при неодноразовому отриманні ембріонів високої якості, перенесення яких не приводило до настання вагітності [8].

Сурогатне материнство може розглядатися як: 1) штучне запліднення яйцеклітини з наступним поміщенням ембріона в порожнину матки іншої жінки (сурогатної матері); 2) метод лікування неплідності, за якого ембріон, отриманий від генетичних батьків, переноситься в порожнину матки іншої жінки [9, с. 47].

Зазвичай сурогатне материнство передбачає перенесення ембріона, отриманого заплідненням яйцеклітини біологічної матері – дружини, спермою біологічного батька – чоловіка, та виношування дитини, яка є біологічно «чужою» для жінки. За медичною термінологією, така процедура називається екстракорпоральне запліднення і може

здійснюватися лише у спеціалізованих медичних закладах високо кваліфікованими спеціалістами [10, с. 15].

Таким чином, можна зробити висновок, що відповідно до чинного національного законодавства сурогатне материнство як метод лікування безпліддя може бути застосоване виключно за медичними показаннями. Це виступає обмеженням реалізації цього права для особи. На нашу думку, таке обмеження застосування сурогатного материнства є доцільним. Оскільки, якщо використання сурогатного материнства буде можливим для всіх без винятку, то блага місія такого виду допоміжних репродуктивних технологій буде зведена нанівець і призведе до комерціалізації цієї послуги, а сурогатне материнство стане не тільки методом лікування безпліддя, а набуде якісно нових значень та ролей.

Також важливим аспектом застосування методу сурогатного материнства є вибір сурогатної матері. Відповідно до Порядку застосування ДРТ сурогатною матір'ю може бути повнолітня дієздатна жінка за умови наявності власної здорової дитини, добровільної письмово оформленої заяви сурогатної матері за формою, наведеною в додатку 17 до цього Порядку, а також за відсутності медичних протипоказань. Також дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].

При цьому необхідно враховувати генетичний зв'язок сурогатної матері та дитини. Залежно від наявності чи відсутності генетичного зв'язку дитини з цією жінкою можна виділити різні види сурогатного материнства. Медичні фахівці з США, враховуючи судову практику, визначають можливість виділити такі види сурогатного материнства: 1. Традиційне сурогатне материнство – спосіб, заснований на згоді між майбутніми батьками дитини та жінкою, яка погодилася на штучне запліднення її яйцеклітини спермою майбутнього батька дитини. У більшості штатів батьківські права майбутня мати дитини отримують після процедури усиновлення (удочеріння). 2. Сурогатна вагітність – спосіб, при якому згода між майбутніми батьками дитини і жінкою, згідною на імплантацію ембріона, заснована на зачатті з використанням яйцеклітини та сперми майбутніх батьків. 3. Донорська сурогатна вагітність – спосіб, відповідно до якого згода між майбутніми батьками і жінкою, яка погодилася на імплантацію і виношування дитини, полягає у зачатті з використанням яйцеклітини донора (зазвичай анонімного) і сперми майбутнього батька чи донора [11, с. 247].

О. В. Рябенко виділяє два різновиди сурогатного материнства, а саме: гестаційне (сурогатна матір не має генетичного стосунку до дитини) і гендерне (жінка виношує генетично свою дитину) [12, с. 36].

Л. Николайчук, Н. Купчак, Б. Срібна виділяють два типи сурогатного материнства: традиційна та гестаційна форми. У традиційній формі сурогатного материнства яйцеклітини сурогатної матері спочатку запліднюються спермою потенційного батька, а потім імплантуються в сурогатну матір. Гестаційна форма сурогатного материнства являє собою яйцеклітини жінки, запліднені спермою її чоловіка і імплантовані в матку до третьої партії, яка потім виношує дитину певний термін для пари. Здебільшого у випадках гестаційної форми сурогатного материнства сурогатна мати погоджується на сурогатне материнство як на ділову угоду суто для грошової компенсації [13, с. 116].

І. Я. Верес у своєму дослідженні зазначає такі види сурогатного материнства як повна або гестаційна сурогатність – перенесення в організм сурогатної матері ембріона людини, зачатого подружжям, дружиною та донором, донорами. При цьому сурогатна мати не має генетичного зв'язку з дитиною; часткова або гендерна сурогатність передбачає генетичний зв'язок з дитиною, оскільки використовується яйцеклітина сурогатної матері [14, с. 27].

Аналізуючи наведені думки з приводу цього, можна констатувати загалом схоже трактування науковцями правової природи кожного виду сурогатного материнства, незалежно від використаного терміну. Проте, на нашу думку, більш вдалими термінами для визначення видів сурогатного материнства є гестаційна сурогатність та гендерна сурогатність.

Отже, враховуючи норми законодавства та наявні види, необхідно зазначити, що в Україні визнане та дозволене гестаційне сурогатне материнство (гестаційна сурогатність), тобто сурогатна матір не має генетичного зв'язку з дитиною, а виконує лише функцію виношування та народження дитини для інших осіб, що обумовлено ними в договорі.

Таким чином, умова щодо відсутності у дитини генетичного зв'язку з сурогатною матір'ю виступає ще одним обмеженням при використанні технології сурогатного материнства.

Також варто звернути увагу, що відповідно до українського законодавства суб'єктами реалізації права на застосування сурогатного материнства є подружжя, всупереч тому, що право на застосування допоміжних репродуктивних технологій мають всі повнолітні дієздатні чоловіки та жінки, які страждають безпліддям. Таким чином, у цьому випадку існує серйозна прогалина в правовому регулюванні інституту сурогатного материнства. А це, зі свого боку, є суттєвим обмеженням для реалізації одинокою особою, яка страждає безпліддям, свого права бути пролікованою шляхом застосування сурогатного материнства.

На сьогодні в Україні відсутні правові конструкції, які дозволяють регулювання відносин між поодиноким жінкою та сурогатною матір'ю, між самотнім чоловіком та сурогатною матір'ю, між особами, які знаходяться у фактичних шлюбних відносинах (а не зареєстрованому шлюбі) та сурогатною матір'ю [15, с. 130]. Так, дійсно така правова невизначеність суттєво обмежує права осіб, які страждають безпліддям і з тих чи інших причин не вступили в законний шлюб, але виявили бажання мати генетично рідну дитину.

Варто погодитися з висловленою С. Б. Булецою та М. В. Менджулом думкою про те, що дискримінаційним є також і той факт, що підставою для лікування методом сурогатного материнства є не лише медичні показання, але й перебування жінки у шлюбі [16, с. 250].

У такому випадку існує ризик укладення фіктивних шлюбів. Цілком можлива ситуація укладення шлюбу на період оформлення усіх необхідних процедур, пов'язаних із зачаттям, виношуванням та народженням дитини в результаті сурогатного материнства, з подальшим розірванням шлюбу та відмовою від батьківських прав після реєстрації дитини в органах реєстрації актів цивільного стану. При цьому, на практиці досить важко визнати шлюб фіктивним, особливо, якщо обидва члени подружжя заявляють, що шлюб не є фіктивним.

Самотній чоловік взагалі позбавлений такої можливості, як лікування безпліддя за допомогою сурогатного материнства, попри те, що для нього це може бути єдиною можливістю мати генетично рідну дитину. Для чоловіків додатковим викликом є й те, що навіть уклавши шлюб «про людське око», задля набуття статусу подружжя, чоловік є залежним від фізичного стану своєї «дружини», яка цілком може бути фертильна і не мати показань до сурогатного материнства, а відтак і «чоловік» позбавляється доступу до такого методу лікування [16, с. 250].

У цьому контексті варто навести положення ст. 21 Конституції України, яка передбачає, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [1]. Також ст. 24 Конституції України визначено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [17].

На думку Я. Р. Марко, факт реєстрації шлюбу не може бути правомірним обмеженням права на використання репродуктивних прав у разі безпліддя. Обмеження права одинокої особи, яка не перебуває у фактичних шлюбних відносинах, можливості продовження роду шляхом використання сурогатного материнства також визначаємо неправомірним [11, с. 248].

Важко не погодитися з твердженням про те, що право на батьківство безперечно належить до особистих немайнових прав людини й відповідно принцип невтручання у сферу батьківства дозволяє особам на власний розсуд визначати момент, коли ставати батьками і, враховуючи можливі проблеми із репродуктивним здоров'ям та можливостями технологічного прогресу у галузі медицини, самостійно визначати, яким чином ставати батьками [16, с. 252].

Таким чином, у разі, якщо сурогатне материнство – єдиний метод лікування, який дозволяє мати генетично рідну дитину для одинокої особи, то умова щодо перебування у законному шлюбі виступає певного роду непрямим примусом. Поряд з цим варто зазначити, відповідно до СК шлюб ґрунтується виключно на вільній згоді жінки та чоловіка [7].

Виходячи з наведених положень, норма щодо застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя виключно для осіб, які перебувають у законному шлюбі та є подружжям, виступає дискримінацією та порушенням прав людини, у тому числі права на репродуктивне

відтворення. Отже, можна зробити висновок, що наявність такої норми у Сімейному кодексі України суперечить положенням Конституції України як основного закону України і є правовою колізією, яку необхідно усунути.

Я. Р. Марко пропонує розширити трактування терміну сурогатного материнства, а саме: сурогатне материнство – це право людини на продовження роду шляхом використання репродуктивних технологій, що полягає у заплідненні генетично сторонньої жінки, шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка, жінки, або донорів, з метою виношування і народження дитини, яка надалі буде визнана такою, що є дитиною цієї пари або окремої особи [11, с. 248]. Проте, тут варто зазначити, що право на застосування сурогатного материнства повнолітніми дієздатними фізичними особами, які страждають безпліддям і не перебувають у шлюбі, має бути чітко визначено нормами законодавства. Тільки в такому випадку гарантування реалізації цього права можливе в повному обсязі.

Таким чином, право на застосування сурогатного материнства – це вид репродуктивного права на відтворення та частина невід'ємного права на життя, що означає право повнолітньої дієздатної особи (жінки чи чоловіка), яка страждає безпліддям, бути пролікованою шляхом внесення в організм іншої жінки (сурогатної матері) ембріона людини, який зачатий цією особою і донором та є генетично чужим для сурогатної матері.

Право на застосування сурогатного материнства може бути реалізоване особою виключно за медичними показаннями. Також між дитиною та сурогатною матір'ю не має бути ніякого генетичного зв'язку. При цьому на сьогодні особа, яка бажає бути пролікованою шляхом застосування цього методу лікування безпліддя, повинна перебувати у зареєстрованому шлюбі.

Отже, тема права на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя є актуальною та недостатньо дослідженою. Додаткового вивчення потребують місце права на застосування сурогатного материнства в системі прав людини, а також види обмежень реалізації цього права. З огляду на це, можна констатувати необхідність проведення подальших досліджень цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Голос України*. 1996. № 128.
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. С. 356.
3. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип.30. Том 1. С. 148–151.
4. Пугач Д.О. Сучасний стан правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3(9). Том 3. С. 26–29.
5. Дудко А.О., Заболотна М.Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2016. № 3. С. 82–90.
6. Beijing Declaration and Platform for Action: The Fourth World Conference on Women (Beijing, 4 to 15 September 1995): веб-сайт. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf> (дата звернення 01.12.2023)
7. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Голос України*. 2003. № № 38.
8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні від 09 вересня 2013 року № 787/ Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення 30.11.2023).
9. Медико-правовий тлумачний словник: словник/ за ред І.Я.Сенюти. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2010. 540 с.
10. Майданик Р.А. Репродуктивні права. Сурогатне материнство: навчально-практичний посібник. Київ: Алерта, 2013. 48 с.
11. Марко Я.Р. Право на сурогатне материнство: проблеми розширеного розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850 (38). С. 245–249.
12. Рябенко О.В. Право осіб мати дитину шляхом застосування сурогатного материнства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №17. Том 2. С. 35–38.
13. Николайчук Л., Купчак Н., Срібна Б. Сурогатне материнство: суть, проблеми та правове регулювання. *Публічне право. Серія «Медичне право»*. 2020. № 2 (38). С. 113–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/2020-38-13/> (дата звернення 30.11.2023).
14. Верес І.Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства. *Адвокат*. 2013. № 3 (150). С. 27–31.
15. Явор О.А. Правові аспекти сурогатного материнства. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 127–133.
16. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія/ за заг. ред.: С.Б. Булеци, М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
17. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»: Закон України від 06 вересня 2012 року № 5207-VI. *Голос України*. 2012. № 185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5207-17> (дата звернення 01.12.2023).

КОРПОРАТИВНЕ ПРАВО НІМЕЧЧИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

GERMAN CORPORATE LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Бутрин-Бока Н.С., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Західноукраїнський національний університет

Стаття присвячена дослідженню формування корпоративного права Німеччини, зокрема закріплення таких правових форм як командитне товариство, командитно-акціонерне товариство, повне товариство, акціонерне товариство та товариство з обмеженою відповідальністю а також кооперативи.

Відзначається, що до поч. 1860-х років кожна з німецьких держав мала своє корпоративне право і лише в 1861 р. члени Німецького союзу погодили єдиний комерційний кодекс – Загальне німецьке торгове уложення (Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch, ADHG).

Автор аналізує основні правові акти, як кодифіковані так і спеціальні нормативно-правові, які визначили систему господарських товариств Німеччини та основні принципів німецького корпоративного права.

Акцентується увага на тому, що акціонерна форма отримала значний успіх серед підприємців, в першу чергу завдяки обмеженій відповідальності та швидкості залучення капіталу. Але акціонерна форма ведення підприємницької діяльності все ж залишалась швидше прерогативою великого підприємництва. Для малого та середнього підприємництва формами провадження діяльності переважно залишались повне та командитне товариства, суттєвий недолік яких у порівнянні з новелами акціонерної форми, становила повна відповідальність усіх (повне товариство) або хоча б одного учасника (командитне товариство).

Автор підкреслює, що необхідність закріплення досі невідомого товариства з обмеженою відповідальністю обґрунтовувалося потребою задовольнити інтереси дрібного та середнього бізнесу, а також відповідало загальноєвропейській тенденції до запровадження аналогічних правових форм.

В статті наведено висновки про те, що друга половина XIX ст. є саме тим періодом, коли: було прийнято більшість спеціальних законів про окремі види товариств, частина з яких діє і по сьогодні (Комерційний кодекс Німеччини, 1897 р.); сформувались сучасна система правових форм господарських товариств; основні засади сучасного корпоративного права Німеччини.

Ключові слова: корпоративне право, право Німеччини, командитне товариство, командитно-акціонерне товариство, товариство осіб, підприємницьке товариство, учасник товариство.

The article is devoted to corporate law in Germany. Establishing of such legal forms as a limited partnership, a limited joint-stock partnership, a general partnership, a joint-stock company and a limited liability company, as well as cooperatives is analyzed.

It is noted that until the 1860s, each of the German states had its own corporate law, and only in 1861 the members of the German Union agreed on a single commercial code – the General German Commercial Code (Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch, ADHG).

The author analyzes the main legal acts, both codified and special legal acts, which defined the system of business companies in Germany and the main principles of German corporate law.

Attention is focused on the fact that the joint-stock form has gained considerable success among entrepreneurs, primarily due to limited liability and the speed of raising capital. But the joint-stock form of business activity still remained rather the prerogative of large entrepreneurship. For small and medium-sized enterprises, the forms of activity were mainly limited partnerships and general partnerships, the significant drawback of which compared to joint-stock companies was the full responsibility of everyone (full partnership) or at least one participant (limited partnership).

The author emphasizes that the need to establish a hitherto unknown limited liability company was justified by the need to satisfy the interests of small and medium-sized businesses, and also corresponded to the general European tendency to introduce similar legal forms.

The article concludes that the second half of the 19th century is precisely the period when: the majority of special laws on certain types of companies were adopted, some of which are still in effect today (Commercial Code of Germany, 1897); a modern system of legal forms of business associations was formed; basic principles of modern German corporate law.

The structure of corporate management of German companies was subsequently taken as a basis by the vast majority of Eastern European states and is still decisive in continental Europe today.

Key words: corporate law, German law, limited partnership, limited joint-stock partnership, partnership, business partnership, partner.

Постановка проблеми. В контексті реформування корпоративного права України у зв'язку з інтеграцією вітчизняного права до права Європейського Союзу важливе значення набуває вивчення правового досвіду країн Європи. Вартим уваги є перш за все система права тих країн (зокрема, Німеччини), законодавство яких аналізувалося в процесі становлення моделі корпоративного права України.

В рамках даного дослідження видається за доцільне розглянути період розвитку корпоративного права Німеччини в XIX ст., оскільки саме в цей час відбулось об'єднання німецькомовних держав та відповідно виникла потреба у формуванні єдиного уніфікованого законодавства.

Однак питанням генезису корпоративного права як в Україні, так і в країнах Європи приділялося значно менше уваги. Зважаючи на те, що в українській системі права була взята за основу саме німецьку модель, то особливий інтерес викликає саме вивчення корпоративного права Німеччини, зокрема його історико-правові аспекти.

Стан дослідження. Генезис розвитку корпоративного права Німеччини був предметом досліджень ряду

вчених, серед яких варто зокрема виділити А. В. Зеліско, О. Р. Ковалишин, О. В. Овченко, І. В. Спасибо-Фатєєва та інші. Однак в працях згаданих вчених досліджувались, як правило, правовий статус окремих організаційно-правових форм. Втім комплексного аналізу не проводилося.

Постановка завдання. Тому мета дослідження полягає в з'ясуванні історико-правових аспектів розвитку корпоративного права Німеччини в XIX ст.

Виклад основного матеріалу. До поч. XIX ст. німецьке корпоративне право перебувало під суттєвим впливом французького права, а кожна з німецьких держав мала власне законодавство. Найбільш вагоме значення для уніфікації німецького корпоративного права мало Пруське земське право (уложення) 1794 р. [1] (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten (ALR)*). В даному Уложенні закріплювалась можливість створення товариств (*erlaubte Privatgesellschaften*) однак без статусу юридичної особи та без можливості набувати майно у власність та виступати як окремиї суб'єкти у цивільних правовідносинах [2].

З сер. XIX ст. німецьке право товариств суттєво видозмінилося, коли в 1861 р. члени Німецького союзу пого-

дили єдиний комерційний кодекс – Загальне німецьке торгове уложення (*Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch, ADHGB*). Німецький Союз зібрав комісію в Нюрнберзі з метою розробки кодексу, яка розпочала свою діяльність в 1857 р. Пруський проект став відправною точкою для майбутнього ADHGB, а та його частина, яка стосувалася регулювання права товариств, майже повністю відобразила Пруський Закон про товариства капіталів.

Затвердження ADHGB обумовлено не в останню чергу побоюванням, що відсутність єдиного кодифікованого акту зумовить відтік товариств з одних німецьких держав з більш жорстким правовим регулюванням до німецькомовних країн з ліберальнішими підходами до правового регулювання підприємницьких відносин. Дане явище в комерційному та корпоративному праві відоме як “race to the bottom” (перегони вниз»). Побоювання були небезпідставними, оскільки правилами Митного союзу дозволялося провадження підприємницької діяльності незалежно від країни реєстрації товариства, але в рамках Митного Союзу.

Загальним уложенням передбачалося створення реєстру товариств та деталізувалися правила реєстрації товариств капіталу. Запроваджувалась необхідність реєстрації підприємницької діяльності.

Положення стосовно товариств були систематизовані в окрему книгу. Загалом три з п’яти книг стосувалися тим чи іншим чином товариств. Книга I містила загальні положення стосовно здійснення комерційної діяльності, серед них норми стосовно реєстру, фірмового найменування, бухгалтерського обліку тощо. Книга II закріплювала положення про товариства осіб та товариства капіталу. Зокрема в ній містилися норми про повне товариство (*Von der offene Handelsgesellschaft* (ст. ст. 85–149)), командитне товариство (*Von der Kommanditgesellschaft im Allgemeinen* (ст. ст. 150–172), командитні товариства на акціях (*Von der Kommanditgesellschaft auf Aktien insbesondere*, ст. ст. 173–206), акціонерне товариство (*Von der Aktiengesellschaft*, ст. ст. 207–249)). Книга III закріплювала положення про тихе (негласне) товариство а також про об’єднання торгових операцій із спільним рахунком (*Von der stillen Gesellschaft und von der Vereinigung zu einzelnen Handelsgeschäften für gemeinschaftliche Rechnung*, ст. ст. 250–270)) [3, с. 12].

Дозвільна реєстрація акціонерних товариств запроваджена в Німеччині на підставі Закону про акціонерні товариства 1870 р. Причин для скасування принципу надання концесії було декілька: по-перше, необхідність позбавитися тотального державного контролю за процедурою створення товариств; по-друге, необхідність забезпечення публічних інтересів, а саме інтересів інвесторів та кредиторів; по-третє, необхідність захисту інтересів малого підприємництва та загального економічного добробуту в державі. Автори Закону піддали критиці необхідність отримання концесії для АТ як обмеження принципу свободи підприємництва, оскільки концесійний порядок ставив у нерівне становище АТ у порівнянні з іншими правовими формами здійснення підприємницької діяльності. Адже обсяги капіталу підприємницьких об’єднань, зареєстрованих в інших організаційно-правових формах (зокрема, командитні товариства, командитно-акціонерні товариства) іноді досягали або й перевищували масштаби діяльності акціонерних товариств.

Крім того, принцип одкровення (надання концесії) державними органами, запроваджений декілька століть раніше, уже не відповідав соціально-економічним умовам сер. XIX ст. Специфіка контролю, здійснюваного державними службовцями, не відповідала потребам підприємницьких товариств. І врешті ризик виникнення «бульбашок капіталу» (як основний аргумент прихильників принципу одкровення) був притаманний також й іншим правовим формам підприємницьких товариств.

А тому автори законопроекту обстоювали необхідність лібералізації акціонерного законодавства, що в підсумку трансформувалось в прийняття в 1870р. Закону про акціонерні товариства, який закріпив систему органів та процедур, які би мали заповнити відсутність прямого державного впливу на регулювання підприємницьких відносин акціонерного товариства в цивільному обороті та його внутрішніх корпоративних правовідносин, в тому числі питань корпоративного управління. Було виділено три групи таких механізмів стримування і противаг: акціонерний капітал; органи корпоративного управління; система кримінально-правових покарань за порушення акціонерного законодавства. Закріплення необхідності формування мінімального статутного капіталу повинно було забезпечити оновлену акціонерну форму від ризикових та недосвідчених підприємців, що могли поставити під ризик капіталовкладення ширшого загалу.

Статутний капітал повинен був бути сформований повністю до моменту емісії наступного випуску акцій. А на момент реєстрації засновники вносили не менше 10% від вартості статутного капіталу. Для того аби надати ширшої можливості для формування статутного капіталу, впроваджувалась можливість формування статутного капіталу не тільки за рахунок грошових внесків, але й за рахунок нерухомості, іншого майна, прав інтелектуальної власності чи частки в певному іншому підприємстві. З метою запобігти можливим зловживанням пов’язаним з переоцінкою статутного капіталу запроваджено обов’язкове оцінювання та затвердження вартості внесків до статутного капіталу (ст. 209б).

Закон імплементував нові механізми внутрішнього контролю [4, с. 327]. Наглядова рада стає обов’язковим органом управління акціонерним товариством. Закріплено систему кримінальних покарань (ув’язнення та штрафи) за вчинення порушень в сфері корпоративних правовідносин з боку посадових осіб органів управління а також засновників, зокрема за такі правопорушення як : 1) фальсифікування інформації про підписку на акції, 2) необрання членів наглядової ради; 3) введення в оману акціонерів (ст. 240). Таким чином, закріплювався зовсім інший, ніж до цього часу підхід, – держава поступово визнає, що замість здійснення контролю за діяльністю товариств, доцільніше закріпити правові умови, за яких учасники самостійно здійснюють контроль за товариством.

Зміна правового регулювання суттєво вплинула на динаміку реєстрації АТ. Якщо до 1870 р. в Німеччині загалом налічувалося 203 АТ, то тільки за 1871 р. було зареєстровано близько 200 товариств, в 1872 р. – 478, в 1873 – 162 акціонерних товариства. Однак пропорційного економічного ефекту не було досягнуто, оскільки, як правило, реєструвались товариства без залучення значного акціонерного капіталу. Середня номінальна вартість капіталу становила 2,5 млн. німецьких марок у порівнянні з АТ, що створювались до 1870 р. [5, с. 219]. Втім загалом у відсотковому відношенні у зв’язку з прийняттям Закону про акціонерні товариства (1870) кількість АТ збільшилась у декілька разів, чого раніше за всю попередню історію розвитку підприємництва не було. Однак різке зростання їх кількості (*Gründerboom*), яке було непропорційно вище за зростання валового внутрішнього продукту Німеччини, цілком закономірно обумовило в скорому часі хвилю банкрутств та ліквідацій зареєстрованих АТ, від яких в першу чергу зазнали втрат дрібні інвестори.

Досвід 1870-х років став основою для розробки нового Закону про АТ 1884 р. Найбільш суттєві зміни стосувалися: 1) порядку заснування товариства та обсягу статутного капіталу; 2) корпоративного управління; 3) захисту прав міноритарних акціонерів [6, с. 108].

Суттєво (трикратно) зросла номінальна мінімальна вартість акції (іменної чи на пред’явника) та становила 1000 німецьких марок. Мета відповідного положення поля-

гала у «відмежуванні» від інвестицій дрібних інвесторів, поведінка яких, як правило, на фондовому ринку є достатньо хаотичною та піддається ажіотажному впливу, таким чином, створюючи додаткові ризики для обвалу фондового ринку, що саме і мало місце в 1870-х роках в Німеччині.

Відбулися зміни в структурі корпоративного управління. Серед підприємців остаточно прийшло усвідомлення того, що акціонери не завжди самостійно можуть належним чином управляти товариством. Тому Законом 1884 р. було закріплена можливість обрання до складу наглядової ради осіб, які не є акціонерами товариства (ст. 224). Крім того, запроваджено принцип несумісності посад – члени наглядової ради не могли входити до складу виконавчого органу і навпаки (ст. 225а). Наглядова рада набула ряд додаткових повноважень, зокрема скликання загальних зборів акціонерів, винесення на розгляд та схвалення щорічних звітів. Поряд з розширенням повноважень Закон одночасно посилив юридичну відповідальність посадових осіб товариства за порушення корпоративного законодавства.

Розширення прав міноритарних акціонерів проявилось, зокрема, в тому, що зменшено до 5% мінімальне порогове значення для акціонерів, які уповноважені самостійно скликати збори акціонерів. Учасники, які володіють 20% акцій, надіялися правом з власної ініціативи вимагати компенсації у посадових осіб товариства за правопорушення останніх (ст. 237).

Закон про АТ 1884 р. дещо негативно вплинув на командитні товариства на акціях. Якщо імплементація попереднього Закону (1870 р.) зумовила сплеск реєстрації нових АТ, то після прийняття Закону (1884 р.) кількість КТнА суттєво знизилась. Командитно-акціонерні товариства втратили свою основну перевагу як механізму залучення капіталу. Поряд з тим акціонерним законодавством встановлювалась вимога, що щонайменше 10% статутного капіталу повинні набуватися учасником з повною відповідальністю. Відповідна вимога була покликана протидіяти призначенню «людей з вулиці» як формального акціонера з повною відповідальністю.

В цілому акціонерна форма отримала значний успіх серед підприємців, в першу чергу завдяки обмеженій відповідальності та швидкості залучення капіталу. Але акціонерна форма ведення підприємницької діяльності все ж залишалась швидше прерогативою великого підприємництва. Для малого та середнього підприємництва формами провадження діяльності переважно залишались повне та командитне товариства, суттєвий недолік яких у порівнянні з новелами акціонерної форми, становила повна відповідальність усіх (повне товариство) або хоча б одного учасника (командитне товариство).

У 1892 р. в німецькій правовій науці розроблено нову правову форму товариств – товариство з обмеженою відповідальністю. Необхідність його закріплення обґрунтовувалась потребою задовольнити інтереси дрібного та середнього бізнесу, а також відповідало загальноєвропейській тенденції до запровадження аналогічних правових форм.

Для ТОВ встановлювався значно менший статутний капітал у порівнянні з АТ – 20 тис. німецьких марок, з яких лише 5 тис. необхідно було сплатити до моменту реєстрації товариства. Частка учасника могла бути вільно відчужувана та успадковуватися, якщо інше не встановлено статутом товариства. Якщо спочатку ТОВ не користувалося широкою популярністю серед підприємців, то вже на початку ХХ ст. стала переважаючою формою товариств в Німеччині.

Висновки. Таким чином, в другій половині ХІХ ст.:

1) було прийнято більшість спеціальних законів про окремі види підприємницьких товариств, частина з яких діє і по сьогодні (Комерційний кодекс Німеччини, 1897 р.); 2) сформувалась сучасна система правових форм господарських товариств; 3) основні засади сучасного корпоративного права Німеччини.

Структура корпоративного управління німецькими товариствами капіталу згодом була взята за основу переважною більшістю держав Східної Європи та є визначальною в континентальній Європі і по сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten von 1794. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110810105653951>
2. Brooks R., Guinane T.W., The right to associate and the rights of Associations: Civil-Society organisations in Prussia, 1794–1908; in Naomi Lamoreaux and John Joseph Wallis, *Organizations, Civil Society and the Roots of Development*, Chicago, 2017.
3. Ковалишин О.Р. Корпоративне право Німеччини. Київ, 2021. 214 с.
4. Wilhelm J., Kapitalgesellschaftsrecht. Berlin, 2009. 572 p.
5. Wells Harwell, History of Corporate and Company Law. 2018. p. 638.
6. Hoffer Sybille, Das Aktiengesetz von 1884 – ein Lehrstück für prinzipielle Schutzkonzeptionen; in Walter, Habersack, *Aktienrecht im Wandel, Band 1: Entwicklung des Aktienrechts*, Tübingen, 2007.

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ СМЕРТІ ЧИ ОГолоШЕННЯ ПОМЕРЛИМ: ВИБІР СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ESTABLISHMENT OF THE FACT OF DEATH OR DECLARATION OF DECEASED: CHOICE OF JUDICIAL PROCEDURE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Войтенко Т.В., к.ю.н.,
суддя

Подільський районний суд міста Києва

У статті досліджуються норми Цивільного кодексу України, які передбачають підстави та умови оголошення особи померлою, та норми Цивільного процесуального кодексу України, які регламентують підстави та порядок встановлення факту смерті особи, в тому числі особливості встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території.

Досліджується різна судова практика у вирішенні питання про встановлення факту загибелі особи на території ведення бойових дій, коли тіло загиблої особи знайдено не було.

Стверджується, що у випадку вірогідної загибелі особи у зв'язку з воєнними діями, коли її тіло не було віднайдене, така особа може бути оголошена судом померлою після спливу шести місяців від дня вірогідної смерті. Наводяться аргументи, що відносно такої особи не може бути встановлено факт її смерті через відсутність достатніх доказів смерті.

Визначається, що критерієм розмежування застосування статей 305–309 Цивільного процесуального кодексу України (оголошення особи померлою) та статті 315 Цивільного процесуального кодексу України (встановлення факту смерті особи в певний час), є наявність чи відсутність достовірної, належної доказової бази, що підтверджує смерть особи в певний час за певних обставин.

Відзначається некоректність змісту статті 315 Цивільного процесуального кодексу України, яка у пункті 9 частини 1 передбачає підставу для встановлення факту смерті особи, яка є дублюючою з підставою для оголошення особи померлою – «смерть особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру».

Стверджується про необхідність виключення зі змісту частини 1 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України пункту 9, який передбачає можливість встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою.

Ключові слова: встановлення факту смерті, оголошення особи померлою, загибель особи під час бойових дій, вірогідна смерть, безвісти відсутня особа, смерть на тимчасово окупованій території.

The article examines the provisions of the Civil Code of Ukraine that outline the grounds and conditions for declaring a person deceased, as well as the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine that regulate the grounds and procedure for establishing the fact of a person's death, including the peculiarities of establishing the fact of a person's death in temporarily occupied territories.

The author explored various judicial practices in resolving issues related to establishing the fact of a person's death on the territory of armed conflict, where the body of the deceased person has not been found. It is asserted that in the case of a probable death due to military actions, when the body has not been found, such a person may be declared deceased by the court after six months from the likely date of death. Arguments are presented that the fact of death cannot be established for such a person due to the lack of sufficient evidence of death.

It is determined that the criterion for distinguishing the application of Articles 305–309 of the Civil Procedure Code of Ukraine (declaration of a person deceased) and Article 315 of the Civil Procedure Code of Ukraine (establishment of the fact of a person's death at a certain time) is the presence or absence of credible, proper evidence confirming the person's death at a specific time under certain circumstances.

The inaccuracy of the content of Article 315 of the Civil Procedure Code of Ukraine is noted, which in paragraph 9 of part 1 provides a basis for establishing the fact of a person's death duplicating the grounds for declaring a person deceased – "the death of a person who disappeared without a trace under circumstances threatening her life or giving reason to believe she perished from a specific accident due to emergencies of a technological and natural nature."

The author emphasized necessity of excluding from the content of part 1 of Article 315 of the Civil Procedure Code of Ukraine paragraph 9, which allows for the possibility of establishing the fact of a person's death who disappeared without a trace under circumstances threatening her life or giving reason to believe she perished.

Key words: establishment of the fact of death, declaration of a person deceased, death of a person during armed conflict, probable death, person missing without a trace, death in temporarily occupied territory.

Актуальність теми та постановка проблеми. Норми Цивільного процесуального кодексу України називають чотири процедури, за результатами яких суд ухвалює судові рішення, за підставі якого може бути видано свідоцтво про смерть особи: три процедури стосуються встановлення факту смерті особи, одна – оголошення особи померлою. Інституту встановлення факту смерті особи приділено мало уваги у Цивільному кодексі України. Одночасно з цим, Цивільний процесуальний кодекс України називає підстави для встановлення факту смерті особи, які можуть сприйматися як дублюючі з підставами для оголошення особи померлою, зазначеними у Цивільному кодексі України. Комплексного наукового дослідження та дослідження судової практики застосування зазначених правових інститутів не проводилося. Наразі судова практика демонструє наявність різних підходів до питання про встановлення факту загибелі особи на території, на якій введено воєнний стан, або тимчасово окупованій території

України, якщо тіло особи знайдено не було. Зважаючи на проблеми законодавчого врегулювання та неоднозначну судову практику, зазначені питання мають бути з'ясовані на доктринальному рівні, з метою формування рекомендацій щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співвідношення понять «оголошення особи померлою» і «встановлення факту смерті особи» були предметом дослідження С. С. Бичкової, Ю. В. Білоусова, І. А. Бірюкова, С. В. Васильєва, О. В. Дзери, О. С. Іоффе, Т. В. Корчак, Н. С. Кузнєцова, В. В. Мазур, Р. А. Майданика, В. А. Плева, В. І. Тертишнікова, С. Я. Фурси, Є. О. Харитоновна, Я. М. Шевченко та інших. Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень цієї теми, в судовій практиці спостерігаються різні підходи до застосування тієї чи іншої правової процедури. Значної актуальності дослідження особливостей оголошення особи померлою та встанов-

лення факту смерті особи набуло після 24 лютого 2022 року, коли площа тимчасово окупованої території України збільшилася майже втричі, та, відповідно, збільшилася кількість судових справ даних категорій.

Метою статті є здійснення порівняння чотирьох судових процедур, в результаті яких суд ухвалює судові рішення, на підставі якого орган державної реєстрації актів цивільного стану здійснює реєстрацію смерті особи; проведення порівняльного аналізу інститутів оголошення особи померлою та встановлення факту смерті особи згідно з пунктом 9 частини 1 статті 315 Цивільного процесуального права України; виявлення колізій у цивільному процесуальному законодавстві та з'ясування способів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Чинний Цивільний процесуальний кодекс України передбачає чотири процедури, наслідком яких є ухвалення судового рішення, на підставі якого органами реєстрації актів цивільного стану може бути видано свідоцтво про смерть:

- встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті (пункт 8 частини 1 статті 315 ЦПК України);

- встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (пункт 9 частини 1 статті 315 ЦПК України);

- встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території України або на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан (стаття 317 ЦПК України);
- визнання фізичної особи померлою (статті 305, 309 ЦПК України) [1].

Отже, в порядку окремого провадження за нормами Цивільного процесуального кодексу України розглядаються три категорії справ про встановлення факту смерті особи (як факту, що має юридичне значення), та одна категорія – про визнання фізичної особи померлою.

В той же час, одна з підстав встановлення факту смерті особи – «зникнення безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підстави вважати особу загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (пункт 9 частини 1 статті 315 ЦПК України)» фактично дублює підстави для оголошення особи померлою, встановлені статтею 46 Цивільного кодексу України [2].

Дані обставини породили колізію у судовій практиці, про яку буде викладено згодом.

Аналіз судових рішень, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень у 2022–2023 роках з маркером «війна», показав, що в провадженні судів перебувають справи про встановлення факту смерті, які можна поділити на такі категорії:

- справи, в яких заявники просять встановити факт смерті особи на тимчасово окупованій території на підставі документів, які засвідчують факт смерті особи, виданих окупаційними органами;

- справи, в яких заявники просять встановити факт смерті особи на території, на якій введено воєнний стан чи надзвичайний стан, коли факт смерті посвідчується лікарською довідкою про причини смерті українського зразка, однак реєстрація смерті не може бути здійснена у зв'язку з припиненням роботи органів реєстрації актів цивільного стану в районі бойових дій;

- справи, в яких заявники просять встановити факт смерті особи на території ведення бойових дій, де органи державної влади України вже не діють та відсутня можливість отримати лікарські довідки про причини смерті особи.

Саме остання категорія справ, в яких заявники просять встановити факт смерті (загибелі) особи на території ведення бойових дій, демонструє різну судову практику та підлягає більш ретельному науковому дослідженню.

Згідно положень прийнятого 15 квітня 2014 року Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який набув чинності 27 квітня 2014 року, датою початку тимчасової окупації Російською Федерацією окремих територій України є 19 лютого 2014 року [3].

Згідно частини 2 статті 1 цього Закону – Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими Російською Федерацією з 20 лютого 2014 року. Окремі території України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, є окупованими Російською Федерацією починаючи з 7 квітня 2014 року.

Межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях, було визначено Указом Президента України № 32/2019 від 7 лютого 2019 року за поданням Міністерства оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генерального штабу Збройних Сил України [4].

18 липня 2022 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України"», яким передбачене застосування загального формулювання «тимчасово окупована Російською Федерацією територія України» замість «тимчасово окупована територія Автономній Республіці Крим та міста Севастополь» і «тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях» [5].

Відповідно до пункту 7 частини 1 статті 1-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупованою Російською Федерацією територією України є частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації Російської Федерації [3].

Практично, тимчасово окупованою територією України є частина міжнародно визнаної території України, на яку не поширюється фактичний контроль української влади внаслідок її окупації Росією.

22 грудня 2022 року Наказом № 309 Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України було затверджено Перелік територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією [6]. Вказаний перелік підлягає оновленню. Так, на підставі Наказу Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 125 від 25 квітня 2023 року Перелік було оновлено за погодженням із Міністерством оборони на підставі пропозицій відповідних обласних військових адміністрацій [7].

У випадках смерті особи на тимчасово окупованій території, коли документи, які засвідчують факт смерті особи, видані окупаційними органами; або смерті особи на території, на якій введено воєнний стан чи надзвичайний стан, коли факт смерті посвідчується лікарською довідкою про причини смерті встановленого зразка, однак реєстрація смерті не здійснена у зв'язку з припиненням роботи органів реєстрації актів цивільного стану в районі бойових дій, єдиною підставою для проведення державної реєстрації смерті особи, яка померла на території, де тимчасово не діють органи державної реєстрації актів цивільного стану України, відповідно до статті 17 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» є рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час [8].

Так, відповідно до частини 1 статті 17 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» дер-

жовна реєстрація смерті проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану на підставі:

- документа встановленої форми про смерть, виданого закладом охорони здоров'я або судово-медичною установою;
- рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час або про оголошення її померлою.

Норми Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» про підставу здійснення державної реєстрації смерті особи кореспондується з Правилами державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5, відповідно до яких підставою для державної реєстрації смерті є:

- лікарське свідоцтво про смерть (форма № 106/о);
- фельдшерська довідка про смерть (форма № 106-1/о);
- лікарське свідоцтво про перинатальну смерть (форма № 106-2/о);
- рішення суду про оголошення особи померлою;
- рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час;
- повідомлення державного архіву або органів Служби безпеки України у разі реєстрації смерті осіб, репресованих за рішенням несудових та судових органів;
- повідомлення установи виконання покарань або слідчого ізолятора, надіслане разом з лікарським свідоцтвом про смерть [9].

Отже, в Україні державна реєстрація смерті особи може бути здійснена виключно на підставі документів, передбачених зазначеними Правилами.

За загальним правилом відповідно до статті 318 «Зміст заяви» Цивільного процесуального кодексу України, у заяві про встановлення факту, що має юридичне значення, повинно бути зазначено:

- 1) який факт заявник просить встановити та з якою метою;
- 2) причини неможливості одержання або відновлення документів, що посвідчують цей факт;
- 3) докази, що підтверджують факт [1].

До заяви додаються докази, що підтверджують викладені в заяві обставини, і довідка про неможливість відновлення втрачених документів (частина 2 цієї статті).

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2019 в справі № 320/948/18 (провадження № 14-567цс18) зроблено висновок про те, що у порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, за наявності певних умов. А саме, згідно з законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян; чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення; заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення; встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право [10].

В абзаці 1 пункту 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» були надані роз'яснення, згідно яких заяви про встановлення факту смерті особи в певний час приймаються до провадження суду і розглядаються за умови подання заявниками документів про відмову органів реєстрації актів громадянського стану в реєстрації події смерті. Заявник зобов'язаний обґрунтувати свою заяву посиланнями на докази, що достовірно свідчать про смерть особи у певний час і за певних обставин [11].

В той же час, 22 квітня 2021 року Верховний Суд звернувся до апеляційних судів з листом № 985/0/208-21, яким інформував про те, що з аналізу змісту статті 317 Цивільного процесуального кодексу України вбачається відсутність необхідності подання до суду письмової відмови

органу реєстрації актів цивільного стану у здійсненні реєстрації факту смерті та народжень [12].

Верховний Суд у листі виснував, що вимога про отримання письмової відмови органів реєстрації актів цивільного стану у здійсненні реєстрації таких фактів не ґрунтується на положеннях чинного законодавства.

В першій категорії судових справ (справи, в яких заявники просять встановити факт смерті особи на тимчасово окупованій території на підставі документів, які засвідчують факт смерті особи, виданих окупаційними органами) рішення суду фактично стало формальним.

Відповідно до частини 2 статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом [3].

Здійснити державну реєстрацію смерті особи в органах реєстрації актів цивільного стану України на підставі документів, виданих окупаційними органами, не можливо.

Єдиною підставою для проведення державної реєстрації смерті особи навіть у випадку, якщо факт смерті особи підтверджується документами, однак виданими окупаційними органами, є судове рішення про встановлення факту смерті особи в певний час.

На підставі такого судового рішення державна реєстрація смерті особи здійснюється органом державної реєстрації актів цивільного стану без звернення будь-якої особи, тобто на підставі завіреної копії судового рішення, яка направлена судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану як учаснику провадження, що ґрунтується на вимогах абзацу 4 пункту 6 Розділу 5 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 [9].

Правовий статус рішень, актів та документів, виданих органами окупаційної влади, визначається частиною 3 статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» зі змінами, внесеними 21 квітня 2022 року, які набрали чинності 07 травня 2022 року: «Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану» [3].

Посилання у частині 3 статті 9 згаданого Закону на визнання Україною правових наслідків документів, які підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, не означає, що на їх підставі органи державної реєстрації актів цивільного стану можуть здійснити державну реєстрацію, наприклад, смерті особи.

Вказані зміни фактично дозволяють суду брати до уваги та оцінювати разом з іншими доказами видані окупаційною владою документи про смерть особи при вирішенні питання про встановлення факту смерті особи на підставі таких документів, з метою подальшого внесення актового запису про смерть особи на підставі відповідного судового рішення.

Після внесення змін до частини 3 статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно яких Україна погодилася визнавати правові наслідки, породжені документами, які підтверджують факт смерті, у судів з'явилася законна підстава (при вирішенні справи про встановлення факту смерті особи) брати до уваги свідоцтва про смерть особи та лікарські довідки, видані органами окупаційної влади.

З цього приводу Верховний Суд у постанові від 16 листопада 2022 р. у справі № 759/1443/22 зазначив:

«Частинами третьою-четвертою статті 49 ЦК України передбачено, що державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть. Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону. Народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян в органах юстиції в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Частиною третьою статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (у редакції, чинній на час звернення заявника до суду) визначено, що будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами на тимчасово окупованій території, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом, є недійсним і не створює правових наслідків.

07 травня 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», яким, зокрема, частину третю статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» доповнено словами «крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану».

Положеннями статей 3, 8, 9 Конституції України визначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, а чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Питання про окуповані території у практиці Міжнародного суду ООН сформульовані як «намібійські винятки»: документи, видані окупаційною владою, повинні визнаватися, якщо їх невизнання веде за собою серйозні порушення або обмеження прав громадян....

Таким чином, суд може застосувати названі загальні принципи («Намібійські винятки»), сформульовані в рішеннях Міжнародного суду ООН та Європейського суду з прав людини, у контексті як мінімум «реєстрація народжень, смертей і шлюбів», виданих закладами, що знаходяться на окупованій території, у сукупності з іншими доказами, як встановлення можливих фактів, оскільки встановлення цих фактів має істотне значення для реалізації низки прав людини (громадянина України)....

Розгляд державними органами таких документів не означає автоматичного визнання окупаційної влади. У той же час держава має вживати заходів щодо ефективного захисту прав громадян на своїй території, навіть якщо частина цієї території знаходиться під ефективним контролем іншої держави.

Документи, видані органами та установами (зокрема, закладами реєстрації актів цивільного стану), що знаходяться на тимчасово окупованій території України, визначеній Верховною Радою України, як виняток можуть братись до уваги судом та оцінюватись разом із іншими доказами в їх сукупності та взаємозв'язку, зокрема, під час розгляду справ у порядку статті 315 ЦПК України» [13].

Після внесення змін до частини 3 статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до якої документи, що підтверджу-

ють факт смерті особи на тимчасово окупованій території визнаються судами України, судові рішення фактично зводяться до легалізації документів про смерть (свідчення про реєстрацію смерті та лікарської довідки про причини смерті), виданих незаконними органами на окупованій території, шляхом оцінки сукупності усіх доказів, наданих заявником.

Під час розгляду справ цієї категорії суди враховують правову позицію Верховного Суду, викладену у постанові від 20 грудня 2018 року у справі № 707/1607/16-ц, згідно якої «посилання заявника на застосування «намібійського винятку» не дає підстав для висновку, що факт смерті може підтверджуватись лише документами, виданими органами на непідконтрольній території України; заявник мусить надавати суду й інші докази, що не отримані від органів ТОТ; це можуть бути пояснення свідків, фототаблиці тощо» [14].

Друга категорія справ стосується випадків, коли заявники отримували лікарські свідчення про смерть своїх рідних, складені медичними працівниками закладів охорони здоров'я України українською мовою та встановленого Міністерством охорони здоров'я України зразка, однак не змогли зареєструвати факт смерті особи, у зв'язку з припиненням роботи органів реєстрації актів цивільного стану в районі бойових дій.

Так, наприклад, у справі № 758/3634/23 до суду звернулася дочка, яка просила суд встановити факт смерті її матері, яка померла в травні 2022 року в місті Херсон, яке було включене до Переліку територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), який втратив чинність на підставі Наказу № 309 від 22.12.2022 Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією». Заявниця надала копію лікарського свідчення про смерть матері, виданого КНП «Херсонська міська клінічна лікарня ім. С.С. Карабелеша» українською мовою за формою № 106/о, затвердженою Наказом МОЗ України 08.08.2006. Вказувала на те, що органи реєстрації актів цивільного стану станом на травень 2022 року в місті Херсон вже не працювали, а тому вона не змогла зареєструвати факт смерті матері та отримати свідчення її про смерть. Відтак, просила встановити факт смерті матері на підставі лікарського свідчення про смерть в судовому порядку. Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 04.04.2023 заяву було задоволено та встановлено факт смерті матері в певний час [15].

В іншій справі № 758/1188/23 за заявою сина про встановлення факту смерті в грудні 2022 року батька в місті Олешки Херсонської області, заявник також надавав суду лікарське свідчення про смерть, видане КП «Олешківська багатопрофільна лікарня, хірургічне відділення» українською мовою за формою № 106/о. Заяву обґрунтував неможливістю отримання свідчення про смерть в місті Олешки через його тимчасову окупацію, у зв'язку з чим просив встановити факт смерті батька у судовому порядку. Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 03.02.2023 заяву було задоволено [16].

Третя категорія справ стосується випадків, коли заявники просили встановити факт смерті загиблої особи на території ведення бойових дій, де органи державної влади України не діють та відсутня можливість отримати лікарські довідки про причини смерті особи.

Дослідивши практику розгляду справ даної категорії, можна дійти висновку про різні підходи до розуміння суті даного питання.

Так, у справі № 758/11507/22 за заявою заявниці, яка є матір'ю загиблого сина, заявниця просила встановити факт смерті її сина, який загинув за таких обставин:

13.09.2022 при виконанні бойового завдання по звільненню міста Лисичанськ Северодонецького району Луганської області під час штурму висоти та внаслідок авіаудару солдат отримав поранення, несумісні із життям. Солдат опинився завалений в окопі землею та іншими твердими уламками. Тіло залишалося на позиціях, захоплених збройними силами російської федерації. Про смерть сина заявницю було повідомлено 26.09.2022.

У заяві про встановлення факту смерті сина від 24.12.2022 заявниця посилалася на те, що за фактом гибелі солдатів 22.09.2022 було розпочате розслідування, яке закінчилося 19.10.2022. В матеріалах розслідування є пояснення двох свідків про обставини загибелі сина заявниці.

Посилаючись на те, що стаття 317 ЦПК України встановлює особливий порядок встановлення факту смерті особи на території, де введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, заявниця просила встановити факт смерті її сина 13 вересня 2022 р. внаслідок авіаудару.

Ухвалою судді від 19 грудня 2022 р. заяву заявниці було залишено без руху. В ухвалі суддя посилалася на те, що стаття 46 Цивільного кодексу України передбачає порядок оголошення особи померлою. Зокрема, частиною 2 вказаної статті визначено, що фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу 2 років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу 6 місяців. Суддя в ухвалі констатувала, що із заявою про встановлення факту смерті сина заявниці звернулася 14 грудня 2022 р., тобто ще не минуло 6 місяців для оголошення сина померлим, у зв'язку з чим залишила заяву без руху. Ухвалою від 24 січня 2023 р. заяву було повернуто заявниці у зв'язку з не усуненням її недоліків [17].

Дана ухвала до суду апеляційної інстанції не оскаржувалася. Однак, зі змісту ухвали про залишення заяви без руху вбачається, що суд вважав за необхідне у конкретній ситуації не встановлювати факт смерті особи, а оголошувати особу померлою після спливу 6 місяців з дня вірогідної смерті.

Отримавши ухвалу від 24 січня 2023 р., заявниця вже 30 січня 2023 р. знову звернулася до суду з аналогічною заявою (справа № 758/1085/23). У заяві мати просила встановити факт смерті її сина, який загинув при виконанні бойового завдання. До заяви мати долучила копію повідомлення начальника Подільського районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки, згідно якого солдат загинув, отримавши поранення, несумісні з життям. До заяви заявниці також долучила копії матеріалів службового розслідування за фактом гибелі солдата; акт за фактом загибелі, затверджений командиром військової частини. Згідно матеріалів справи тіло загиблого залишилося на окупованій території. Рішенням Подільського районного суду міста Києва від 31 січня 2023 р. заяву було задоволено та встановлено факт смерті сина, який загинув при виконанні бойового завдання [18].

Отже, на прикладі даних двох справ, які були предметом розгляду одного й того ж суду, можна продемонструвати різні підходи до розуміння, у порядку якої процедури слід констатувати факт вірогідної смерті особи – у порядку встановлення факту смерті особи, чи в порядку оголошення її померлою.

Також слід звернути увагу на іншу справу, в якій суд зайняв позицію про можливість встановлення факту смерті особи на підставі довідок військової частини про загибель військового. Так, в провадженні Подільського районного суду м. Києва перебувала справа № 758/6460/22 за заявою сестри загиблого про встановлення факту смерті солдата

в м. Маріуполь, що підтверджується копією довідки про загибель військовослужбовця, виданої військовою частиною. Така довідка складена на підставі донесення командира військової частини, який засвідчив факт загибелі солдата у м. Маріуполь. У судовому засіданні заявниця долучила Витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань, з якого вбачалося, що 04 червня 2022 р. було внесено відомості про кримінальне провадження за статтею 115 ч. 2 Кримінального кодексу України за фактом здійснення нападу військовослужбовцями збройних сил російської федерації та учасниками контрольованих росією незаконних збройних формувань на ТОВ «Металургійний комбінат «Азовсталь», який розташований за адресою: м. Маріуполь, яким спричинили загибель значної кількості людей. На підставі Довідки-донесення командира та витягу з ЄРДР за фактом загибелі значної кількості людей на ТОВ «Азовсталь», рішенням Подільського районного суду міста Києва від 08 серпня 2022 р. було задоволено заяву заявниці та встановлено факт смерті її брата 31 березня 2022 р. у місті Маріуполь [19].

З даного рішення вбачається, що суд вважав за можливе встановити факт смерті особи в порядку статті 315 Цивільного процесуального кодексу України, зважаючи на неможливість заявниці у інший спосіб зареєструвати смерть брата та отримати свідчення про його смерть.

Щоб дати відповідь на питання, яка ж правильна процедура констатації вірогідної дати загибелі особи, досліджено таке.

У пункті 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», зазначено: «Заявник зобов'язаний обґрунтувати свою заяву посиланнями на докази, що достовірно свідчать про смерть особи у певний час і за певних обставин».

При цьому слід мати на увазі, що встановлення з зазначених підстав факту смерті, відрізняється від встановлення факту реєстрації смерті (яке полягає у з'ясуванні, насамперед, обставин не самої події смерті, а її реєстрації в органах реєстрації актів громадянського стану) та від оголошення особи померлою.

На відміну від факту смерті особи, який встановлюється судом за умови підтвердження доказами, що ця подія мала місце у певний час та за певних обставин, громадянин може бути оголошений в судовому порядку померлим, у разі встановлення обставин, зазначених у Цивільному кодексі України, на підставі яких суд робить вірогідне припущення про смерть громадянина, коли немає доказів про факт його смерті» [11].

Отже, аналізуючи рекомендації, надані Пленумом Верховного Суду України ще у 1995 році, висновоюмо, що за відсутності доказів про факт загибелі особи, суд може зробити лише припущення про смерть особи, а тому – оголосити таку особу померлою в день її вірогідної загибелі.

Питання співвідношення понять «оголошення особи померлою» і «встановлення факту смерті» досліджувалося В. А. Плева та В. В. Мазур. Науковці висували, що «основною відмінністю цих двох видів справ є те, що оголошення громадянина померлим базується на презумпції його можливої смерті і відсутності яких-небудь доказів щодо цього, а встановлення факту смерті – на доказах його смерті» [20, с. 108].

Вбачається, що вибір правової процедури, в порядку якої суд може констатувати загибель особи, повинне здійснюватися через призму достатності доказів, які засвідчують факт смерті особи.

У випадку загибелі особи під час виконання бойового завдання, коли тіло особи віднайдено не було, або не було можливості його розшукати через окупацію території, на якій відбулася загибель, констатувати факт смерті особи (а не факт вірогідної смерті через оголошення померлим)

лише на підставі показань свідків (наприклад, солдатів, які вижили, але не бачили момент загибелі інших побратимів), або на підставі довідок військової частини, складених на основі донесення про загибель солдатів, видається неправильним.

На користь процедури оголошення померлим, а не встановлення факту смерті особи, діє норма про те, що якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо буде одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою (частина 1 статті 48 Цивільного кодексу України).

Отже, у випадку, якщо суд оголосить померлим солдата, факт загибелі якого ніхто достеменно не бачив, але допускав, та через деякий час такий солдат буде відшуканий, наприклад, у полоні, суд скасує рішення про оголошення солдата померлим. У випадку, якщо суд встановить факт смерті особи у певну дату, запуститься незворотний процес, який не можна буде відмінити у процесуальний спосіб, адже фактично суд констатує смерть особи судовим рішенням, на підставі якого буде здійснено актовий запис про смерть особи.

Видається, що допоки не буде віднайдено тіло особи, встановлювати факт смерті особи не можна. Відомості про ймовірну загибель особи можуть бути підставою для оголошення її померлою.

Однак, якщо вважати відстоюваний нами підхід про те, що за відсутності прямих доказів смерті, правильною є процедура оголошення особи померлою, виникає питання про доцільність існування в Цивільному процесуальному кодексі України пункту 9 частини 1 статті 315 [1], відповідно до якого суд встановлює факт смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували її смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Передбачена у даному пункті підстава для встановлення факту смерті особи фактично дублює підставу для оголошення особи померлою, передбачену статтею 46 Цивільного кодексу України [2].

Так, відповідно до частини 1 статті 46 Кодексу, фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували її смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [2].

Питання про дублювання в Цивільному процесуальному кодексі підстави для встановлення факту смерті особи з передбаченою у Цивільному кодексі підставою для оголошення особи померлою вже піднімалося науковцями. На основі порівняння даних правових інститутів

було зроблено висновок про те, що оголошення фізичної особи померлою і встановлення факту смерті особи суттєвих відмінностей не мають. Висловлено позицію, що пункти статті, які стосуються встановлення факту смерті особи, а саме пункти 8 і 9 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України, треба виключити з цивільного-процесуального законодавства (ще й тому, що такий інститут не передбачений цивільним правом та законодавством), а такі справи треба розглядати в окремому провадженні про оголошення особи померлою [20, с. 107–108].

Досліджена практика розгляду судами справ про встановлення факту смерті особи показала, що запропонований підхід є не зовсім правильним, адже поряд із справами про оголошення особи померлою є справи про встановлення факту смерті особи в певний час, у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті (пункт 8 частини 1 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України), особливості яких розкрито у статті 317 Цивільного процесуального кодексу України (якщо встановлюється факт смерті особи на тимчасово окупованій території України або на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан).

Однак, не можна не погодитися, що передбачена у пункті 9 частини 1 статті 315 Цивільного процесуального кодексу України підстава для встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, дублює підставу для оголошення особи померлою, а відтак, повинна бути виключена з переліку фактів, які встановлюються в порядку окремого провадження згідно статті 315 Цивільного процесуального кодексу України.

Висновки. Критерієм розмежування застосування статей 305–309 (які регламентують процедуру оголошення особи померлою) та статті 315 Цивільного процесуального кодексу України (встановлення факту смерті особи в певний час, особливості застосування якої передбачені у статті 317 Цивільного процесуального кодексу України, якщо смерть особи настала на тимчасово окупованій території) є наявність чи відсутність достовірної, належної доказової бази, що підтверджує смерть особи в певний час за певних обставин.

Якщо особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями та її тіло не було віднайдене, така особа може бути оголошена судом померлою після спливу шести місяців від дня вірогідної смерті. Відносно такої особи не може бути встановлено факт її смерті в порядку статей 315, 317 Цивільного процесуального кодексу України, адже доказів смерті не буде достатньо у сукупності.

Стаття 315 Цивільного процесуального кодексу України у пункті 9 передбачає підставу для встановлення факту смерті особи, яка є дублюючою з підставою для оголошення особи померлою – «смерть особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», а тому пункт 9 цієї статті необхідно виключити зі змісту статті 315 Цивільного процесуального кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2003 р. №1618–IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
4. Указ Президента України № 32/2019 від 7 лютого 2019 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050>
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 18 липня 2022 р. № 2417-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2417-20#Text>
6. Перелік територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затверджений Наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України №309 від 22 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text>

7. Зміни до Переліку територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затверджені Наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 125 від 25 квітня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0690-23#Text>
8. Закон України "Про державну реєстрацію актів цивільного стану" від 1 липня 2010 р. № 2389-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>
9. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі №320/948/18 (провадження №14-567цс18) від 10 квітня 2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574014>
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» № 5 від 31 березня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95#Text>
12. Лист Верховного Суду № 985/0/208-21 від 22 квітня 2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Vstanovl_faktuv_narodj.pdf
13. Постанова Верховного Суду у справі № 759/1443/22 від 16 листопада 2022 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651726>
14. Постанова Верховного Суду у справі № 707/1607/16 від 20 грудня 2018 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78978236>
15. Рішення Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/3634/23 від 4 квітня 2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110036107>
16. Рішення Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/1188/23 від 3 лютого 2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772122>
17. Ухвала Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/11507/22 від 19 грудня 2022 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108184090>
18. Рішення Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/1085/23 від 3 лютого 2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108787524>
19. Рішення Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/6460/22 від 8 серпня 2022 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105642973>
20. Співвідношення понять «оголошення особи померлою» і «встановлення факту смерті» за цивільним та цивільно-процесуальним законодавством України / В. А. Плева, В. В. Мазур // *Право і суспільство*. – 2018. – № 3. – С. 104–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2018_3_21

**КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ В АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВАХ:
НОВЕЛИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ****CORPORATE GOVERNANCE IN JOINT STOCK COMPANIES:
NOVELTIES OF LEGAL REGULATION**

Гейнц Р.М., к.ю.н., доцентка,
завідувачка кафедри цивільного права
Навчально-наукового юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

В статті аналізуються основні новели корпоративного управління в акціонерних правовідносинах. Автором наголошується, що зміни в корпоративному управлінні умовно можна поділити на дві групи: 1) ті, які стосуються системи органів управління (однорівнева чи дворівнева структура управління, скасування ревізійної комісії, розширення компетенції та посилення впливу корпоративного секретаря, тощо) та 2) ті, які стосуються безпосередньо процесу та процедур управління (розширення можливостей дистанційного голосування, впровадження авторизованої електронної системи, тощо).

Констатується, що внаслідок змін оптимізовано систему органів перевірки фінансово-господарської діяльності АТ. Зокрема, виключена можливість створення ревізійної комісії або впровадження посади ревізора в АТ. Відтепер функції перевірки фінансово-господарської діяльності акціонерного товариства за результатами фінансового року, а також підготовки висновку, покладено на аудитора (аудиторську службу).

Акцентується увага на тому, що в рамках загальної поступової цифровізації корпоративного права закріплено можливість проведення загальних зборів АТ шляхом електронного голосування та опитування (дистанційні загальні збори).

Відзначається, що запровадження однорівневої системи корпоративного управління, з одного боку, є зручною для невеликих підприємств акціонерної форми власності, оскільки спрощує та мінімізує витрати на управління. Крім того, така модель є більш зрозумілою для інвесторів з країн правової системи прецедентного права. Однак містить і певні ризики пов'язані з тим, що однорівнева система управління є абсолютно непритаманною українській правовій традиції та звичайній практиці.

Автор підсумовує, що серед суттєвих новел нового Закону варто відзначити детальне регулювання правового статусу посадових осіб органів управління АТ, зокрема корпоративного секретаря, можливість проведення загальних зборів товариства в дистанційному (заочному режимі). В цілому запропоновані нововведення сприятимуть покращенню інвестиційного клімату та залученню додаткових іноземних інвестицій.

Ключові слова: акціонерне товариство, корпоративне управління, посадові особи, корпоративне право, корпоративний секретар, член наглядової ради, правовий трансфер, правління.

The article analyzes the main novelties of corporate governance in shareholder legal relations. The author emphasizes that changes in corporate governance can be conditionally divided into two groups: 1) those related to the system of management bodies (one-level or two-level corporate governance structure, abolition of the audit commission, expansion of competence and strengthening of the influence of the corporate secretary, etc.) and 2) those which relate directly to the governance and procedures (expansion of remote voting opportunities, implementation of an authorized electronic system, etc.).

It is noted that as a result of the changes, the system of bodies for checking the financial and economic activity of JSC has been optimized. In particular, the possibility of creating an audit commission or introducing the position of an auditor in JSC is excluded. From now on, the functions of checking the financial and economic activity of the joint-stock company based on the results of the financial year, as well as preparing the conclusion, are entrusted to the auditor (auditing service).

Attention is drawn to the fact that within the framework of the general gradual digitization of corporate law, the possibility of holding JSC general meetings by means of electronic voting and polling (remote general meetings) has been fixed.

It is noted that the introduction of a single-level corporate governance system, on the one hand, is convenient for small joint-stock enterprises, as it simplifies and minimizes management costs. In addition, this model is more understandable for investors from the countries of the legal system of case law. However, it also contains certain risks due to the fact that the one-level management system is completely uncertain for Ukrainian legal tradition and business practice.

The author concludes that among the significant novelties of the new corporation law, it is worth noting the detailed regulation of the legal status of officials of JSC management bodies, in particular the corporate secretary, the possibility of holding general meetings of the company remotely (in absentia mode). In general, the proposed innovations will contribute to the improvement of the investment climate and the attraction of additional foreign investments.

Key words: joint stock company, corporate governance, officials, corporate law, corporate secretary, member of the supervisory board, legal transfer, board.

Постановка проблеми. Акціонерне право України належить до найбільш динамічних підгалузей приватного права, яка сформувалася на початку 90-х років ХХ ст. Становлення законодавства про акціонерні товариства розпочалося із прийняттям у 1991 році Закону України «Про господарські товариства» [1] і у 2008 році трансформувалося в Закон України «Про акціонерні товариства» [2]. Водночас підписання у 2014 році Договору про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, подальше зростання обсягу іноземних інвестицій зумовило необхідність суттєвого оновлення законодавства про акціонерні товариства, внесення до нього змін, які відповідатимуть загальноприйнятим у світі Принципам корпоративного

управління Організації економічного розвитку та співробітництва. Такий проєкт досить довго обговорювався науковцями та практиками і, врешті-решт, у 2022 р. було прийнято нову редакцію Закону України «Про акціонерні товариства» [3] (надалі – Закон). Цим нормативним актом запроваджено низку суттєвих змін у правовому регулюванні обігу акцій, регулюванні корпоративних правовідносин між акціонерами, юридичної відповідальності основних груп стейкхолдерів, а також у сфері корпоративного управління. Відповідні зміни внесено і у Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України) [4].

Стан дослідження. Інститут корпоративного управління в Україні був предметом дослідження багатьох уче-

них, серед яких слід назвати О. А. Беяневич, Ю. В. Біляк, В. А. Васильєву, Ю. М. Жорнокуя, Д. В. Задихайла, А. В. Зеліско, О. І. Зозуляк, О. Р. Кібенко, А. В. Мягкого, Л. В. Сіщук, І. В. Спасибо-Фатєєву та ін. У своїх працях зазначені науковці розглядають проблематику правового регулювання діяльності акціонерних товариств, інституту корпоративного управління, достатньо ґрунтовно її розкривають і пропонують власні шляхи вирішення. Однак, незважаючи на вагомий вклад зазначених науковців у розробку в науці цивільного права інституту корпоративного управління, більшість із наукових праць опубліковані до оновлення законодавства про акціонерні товариства і, відповідно, не охоплюють аналіз положень чинного на сьогодні Закону України «Про акціонерні товариства».

Постановка завдання. Метою статі є розкриття основних сутнісних змін чинного законодавства у підходах до корпоративного управління акціонерним товариством.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі сформувалися два підходи до розуміння корпоративного управління: широкий – корпоративне управління як діяльність усіх осіб по управлінню компанією [5, с. 20] і вузький – корпоративне управління – це діяльність виключно органів юридичної особи [6, с. 22].

Під корпоративним управлінням розуміють відносини, в які вступають органи товариства та особи, залучені до сфери його діяльності (особи, уповноважені на те законом та установчими документами, або пов'язані трудовими відносинами [7, с. 157]). Більш комплексним є розуміння корпоративного управління як сукупності юридичних, економічних, організаційних норм і правил, у межах яких функціонує господарське товариство, і на основі яких вибудовуються взаємини між усіма його учасниками [8, с. 23].

Зміни чинного законодавства у правовому регулюванні корпоративного управління умовно можна поділити на дві групи: 1) ті, які стосуються системи органів управління (однорівнева чи дворівнева структура управління, скасування ревізійної комісії, розширення компетенції та посилення впливу корпоративного секретаря тощо) та 2) ті, які стосуються безпосередньо процесу та процедури управління (розширення можливостей дистанційного голосування, впровадження авторизованої електронної системи, тощо).

Запровадження можливості однорівневої структури управління товариством є чи не найбільш суттєвою реформою акціонерного права щонайменше останнього десятиліття. До цього часу в Україні традиційно в управлінні товариством завжди були присутні два органи: виконавчий (директор, правління) та наглядовий (наглядова рада чи раніше спостережна рада). Таким чином, функції управління були чітко розмежовані, хоча їх обсяг періодично змінювався, переважно у сторону розширення повноважень наглядової ради.

З набранням чинності оновленого законодавства про акціонерні товариства, АТ отримали змогу обирати ту форму управління, яка є більш прийнятною для засновників. За однорівневої структури органами управління акціонерним товариством є загальні збори акціонерів та рада директорів (ч. 2 ст. 160 ЦК України). Однорівнева структура управління передбачає здійснення функцій контролю та управління діяльністю акціонерним товариством єдиним колегіальним органом – радою директорів.

За дворівневої структури органами управління АТ є, як і раніше, загальні збори акціонерів, орган, відповідальний за здійснення нагляду (наглядова рада), і виконавчий орган (колегіальний або одноосібний) (ч. 3 ст. 160 ЦК України). В рамках дворівневої структури корпоративного управління має місце чітке розмежування функцій стосовно управління поточною (операційною) діяльністю АТ [9, с. 158], які здійснює його виконавчий орган, та функцій контролю діяльності виконавчого органу, а також інших

керівних посад АТ (у тому числі керівників підрозділів контролю та внутрішнього аудиту), які входять до компетенції наглядової ради АТ.

Однорівнева система управління запроваджена з метою спрощення структури невеликих товариств, чи товариств з незначною кількістю акціонерів, де немає необхідності створення додаткових механізмів контролю над виконавчим органом. Крім того, однорівнева система управління особлива поширена серед іноземних інвесторів з країн англо-американського права, в яких така система управління є домінуючою.

Закон України «Про акціонерні товариства» 2008 року містить достатньо узагальнені положення про компетенцію посадових осіб АТ. Натомість у чинному Законі закріплені обов'язки посадових осіб органів товариства та передбачено визначення розумності у діях посадових осіб. Посадові особи товариства повинні діяти: 1) в інтересах товариства; 2) добросовісно та розумно; 3) у межах повноважень, наданих їм статутом акціонерного товариства та законодавством. До обов'язків посадових осіб віднесено: сприяння досягненню товариством успішних результатів, ухвалення незалежних рішень, уникнення конфлікту інтересів, утримування від прийняття вигод (благ) від третіх осіб, повідомлення про заінтересованість у правочині.

Оптимізовано систему органів перевірки фінансово-господарської діяльності АТ. Зокрема, виключена можливість створення ревізійної комісії або впровадження посади ревізора в АТ. Як слушно зазначила Є. Р. Жорова, теоретично діяльність ревізійної комісії є доцільною та обґрунтованою, але на практиці цей орган функціонував формально як індикатор відповідності певним загальноприйнятим та законодавчим стандартам [10, с. 198]. Досить часто до складу ревізійної комісії включали осіб, за критерієм приналежності до тієї чи іншої групи акціонерів, а не за професіоналізмом. Таким чином, перевірку господарської діяльності могли здійснювати особи, що не мали ні відповідної фінансово-бухгалтерської освіти, ні досвіду ведення бухгалтерського обліку чи проведення фінансових перевірок.

Відтепер функції перевірки фінансово-господарської діяльності акціонерного товариства за результатами фінансового року, а також підготовки висновку, в якому міститься інформація про підтвердження достовірності та повноти даних фінансової звітності за відповідний період, факти порушення законодавства під час провадження фінансово-господарської діяльності, а також встановленого порядку ведення бухгалтерського обліку та подання звітності покладається виключно на професійні аудиторські служби: «Акціонерне товариство у встановлених законом випадках для перевірки та підтвердження правильності річної фінансової звітності щороку залучає незалежного аудитора» (ч. 1 ст. 162 ЦК України). Безумовно покладення обов'язків перевірки фінансово-господарської діяльності на аудитора покращить стан фінансового моніторингу та прозорість фінансової звітності товариств, однак також не позбавлено ризиків пов'язаних із зловживаннями.

У рамках загальної поступової цифровізації корпоративного права, на які вплинули перш за все такі фактори як глобалізація, діджиталізація та пандемія Covid-19 [11, с. 55], закріплено можливість проведення загальних зборів АТ шляхом електронного голосування та опитування (дистанційні загальні збори). Дистанційні загальні збори не передбачають спільної присутності на них акціонерів (їх представників) та проводяться шляхом дистанційного заповнення бюлетенів акціонерами і надсилання їх до товариства через депозитарну систему України (ч. 2 ст. 38 Закону).

Крім того, впроваджується термін «авторизована електронна система». Саме вона буде використовуватися

для організації проведення електронного голосування на загальних зборах акціонерів. Під нею мається на увазі авторизований Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку програмно-технічний комплекс Центрального депозитарію цінних паперів.

Особливе місце в Законі присвячено правовому статусу корпоративного секретаря, якому присвячено окремий розділ Закону. Корпоративний секретар є відносно новим учасником у структурі корпоративного управління [12, с. 33]. Хоча на практиці в акціонерних товариствах відповідна посада існує уже достатньо давно, однак лише нещодавно інститут корпоративного секретаря став належно урегульованим. Зокрема, в Законі йому присвячено окремий розділ XI, де визначено компетенцію, перелік акціонерних товариств, для яких призначення корпоративного секретаря є обов'язковим, порядок призначення та звільнення корпоративного секретаря. До повноважень корпоративного секретаря віднесено забезпечення підготовки, скликання та проведення загальних зборів, підготовка та проведення засідань наглядової ради або ради директорів; виконання функцій голови лічильної комісії відповідно до статті 55 Закону; надання статуту акціонерного товариства та його внутрішніх положень, у тому числі змін до них, для ознайомлення особам, які мають на це право; надання інформації акціонерам та/або інвесторам, іншим заінтересованим особам про діяльність товариства.

Суттєві зміни стосуються корпоративного договору. Загалом інститут корпоративного договору не був новим для акціонерного права та застосовувався на практиці й раніше. Однак коло учасників акціонерної угоди було доволі обмежене [13, с. 56]. Домінуючим було так зване вузьке розуміння корпоративного договору, відповідно до якого сторонами корпоративного договору можуть бути виключно учасники / акціонери товариства (усі або декілька) [14, с. 13]. Учасниками є тільки ті суб'єкти, що чітко зазначені в законі, тобто учасники (акціонери). При цьому основною й обов'язковою ознакою, яка має бути властива суб'єкту для того, щоб мати право укласти такий договір, є саме володіння акціями або частками в господарському товаристві. Саме таке розуміння було закріплено в ч. 1 ст. 26¹ Закону України «Про акціонерні товариства» (на сьогодні втратив чинність – *прим. автора*): договір між акціонерами товариства – це договір, предметом якого є реалізація акціонерами – власниками простих та привілейованих акцій прав на акції та/або прав за акціями, передбачених законодавством та статутом. За договором між акціонерами його сторони зобов'язуються реалізувати свої права у спосіб, передбачений цим договором, або утримуватися від реалізації зазначених прав.

Згідно з ч. 1 ст. 29 чинного Закону корпоративний договір – це договір, за яким акціонери товариства зобов'язуються реалізувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації. При цьому додатковими сторонами корпоративного договору також можуть бути саме акціонерне товариство та треті особи. Таким чином, учасниками корпоративного договору можуть виступати не тільки акціонери, товариство, але й члени правління, наглядової ради чи корпоративний секретар. Тим самим створюються передумови для побудови такої структури корпоративного управління на окремо взятому товаристві, які найбільше відповідатимуть запитам усіх груп стейкхолдерів (акціонерам, товариству, кредиторам, посадовим особам органів управління).

Не впливає безпосередньо на корпоративне управління, однак вартою уваги є новела пов'язана із статутним капіталом. Знижено розмір мінімального розміру статутного капіталу акціонерного товариства. Зменшення розміру статутного капіталу є достатньо давно усталеною тенденцією для акціонерного права в країнах Європейського Союзу, оскільки на практиці статутний капітал не покриває збитків інвесторів у випадку неплатоспроможності товариства. Чинним Законом такий розмір зменшений у понад шість разів і становить 200 розмірів мінімальної зарплати, виходячи із розміру мінімальної заробітної плати, що діє на день створення (реєстрації) акціонерного товариства (ч. 1 ст. 16 Закону). Такі зміни суттєво спрощують доступ до даної правової форми тим інвесторам, які потребують значних капіталовкладень та швидкого залучення капіталу, і які, водночас, не мають достатнього фінансового ресурсу для першої емісії акцій.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що однорівнева система корпоративного управління, з одного боку, є зручною для невеликих акціонерних товариств, оскільки спрощує та мінімізує витрати на управління. Крім того, така модель є більш зрозумілою для інвесторів з країн правової системи прецедентного права. Водночас містить певні ризики пов'язані з тим, що однорівнева система управління є непритаманною українській правовій традиції та звичасвій практиці.

Серед суттєвих новел Закону також варто відзначити детальне регулювання правового статусу посадових осіб органів управління АТ, зокрема корпоративного секретаря, можливість проведення загальних зборів товариства в дистанційному (заочному режимі).

В цілому запропоновані нововведення сприятимуть покращенню інвестиційного клімату та залученню додаткових іноземних інвестицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. (дата оновлення: 23.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>
2. Про акціонерні товариства: Закон України № 514-VI від 17 вересня 2008 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text>
3. Про акціонерні товариства: Закон України № 2465-IX від 27 липня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1048>
4. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 року. (дата оновлення: 05.10.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Мягкий А. В. Корпоративне управління за законодавством України. Дис. д-ра юрид. наук. 12.00.04. Київ, 2017. 228 с.
6. Єфименко А. Американське корпоративне управління: базові правові концепції та нові виклики. *Юридичний журнал*. 2007. № 12. С. 22–30.
7. Гарагонич О. В. Поняття і принципи корпоративного управління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 155–157.
8. Задихайло Д. В. Корпоративне управління: Навчальний посібник / За ред. Д. В. Задихайла. Харків, 2003. 688 с.
9. Беляневич О. А. Корпоративне управління за законодавством України: теоретико-прикладні проблеми / Беляневич О. А., Мягкий А. В.; НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2017. 318 с.
10. Жорова Є. Р. Вдосконалення функціонування органів системи антикризового корпоративного управління. *Наука й економіка*. 2013. № 4 (32). Т. 1. С. 196–202.
11. Васильєва В. В. Дистанційна форма реалізації корпоративних прав учасником товариства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2021. № 56. С. 47–58.
12. Савчук В. П. Корпоративний секретар як посадова особа акціонерного товариства. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8. 2022. С. 32–34.
13. Сигидин М. М. Особливості суб'єктного складу корпоративного договору. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції молодих вчених і аспірантів*. Івано-Франківськ, 2015. С. 55–57.
14. Пожоджук Т. Б. Суб'єктний склад корпоративного договору. *Право і Суспільство*. № 2. Ч. 2. 2020. С. 11–18.

ІМУНІТЕТ СВДКА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

IMMUNITY OF A WITNESS IN CIVIL JURISDICTION

Гетманцев О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри процесуального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена науковому і практичному дослідженню одного із самих поширених у цивільному судочинстві засобів доказування яким є показання свідка, аналізу процесуального статусу свідка у судовому процесі та його правових гарантій у зв'язку із участю у цивільному судочинстві.

Питання щодо імунітету свідка чи свідочького імунітету займають важливе місце у системі цивільного процесуального статусу фізичної особи, яка відповідно до §3 Глави 4 Розділу I цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПКУ) [1], залучається до цивільного судочинства у якості іншого учасника судового процесу.

Наділяючи свідка процесуальними правами і процесуальними обов'язками разом із тим ЦПКУ закріплює і процесуальні гарантії його участі у судовій справі, що забезпечують захист його прав та інтересів у зв'язку з такою участю у суді з розгляду і вирішення конкретної цивільної справи. Такі гарантії пов'язуються з процесуально-правовим імунітетом свідка або свідочьким імунітетом.

Відкриття судового провадження у цивільній справі із захисту прав, свобод та інтересів особи чи інтересів суб'єкта матеріальних правовідносин з необхідністю потребує здійснення процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу до складу яких ЦПКУ відносить свідка із дослідження та встановлення обставин (фактів) справи за допомогою доказів і доказування. Підкреслюється, що повинен бути установлений логічний зв'язок між обставиною (фактом) справи і доказом (засобом доказування).

Констатується, що виконання функції носія необхідної інформації для цивільної справи виконує свідок який може об'єктивувати таку інформацію через свої показання у суді. До такого засобу доказування пред'являються певні вимоги і критерії його оцінки щодо належності (ст. 77 ЦПКУ), допустимості (ст. 78 ЦПКУ), достовірності (ст. 79 ЦПКУ) і достатності (ст. 80 ЦПКУ) щоб забезпечити об'єктивність та істинність існування конкретної обставини (факту) справи та її значення для правильного вирішення цивільної справи.

Установлення у процесі доведення конкретної обставини цивільної справи за допомогою показань свідка сприяє формуванню плану процесуальної діяльності у судовому процесі.

Доводиться, необхідність одночасного урахування судового імунітету, який пов'язаний із участю у цивільному судочинстві особи в якості свідка так і суспільний, який пов'язується із необхідністю гарантувати захист не лише прав, свобод та інтересів особи-свідка, а й прав, свобод та інтересів членів сім'ї, рідних та близьких до свідка осіб від негативного стороннього впливу на них у зв'язку із судовим провадженням судової справи у цивільному судочинстві.

Ключові слова: цивільне судочинство, докази, засоби доказування, показання свідка, імунітет свідка, свідочький імунітет, захист свідка, відповідальність свідка, види імунітета свідка.

The article is devoted to the scientific and practical research of one of the most common means of proof in civil proceedings, which is the testimony of a witness, as well as to the analysis of the procedural status of a witness in a trial and his procedural guarantees in connection with participation in civil proceedings.

Questions regarding the immunity of a witness or witness immunity occupy an important place in the system of civil procedural status of a natural person who, in accordance with §3 of Chapter 4 of Section I of the Civil Procedure Code of Ukraine [1], is involved in civil proceedings as another participant in the court process.

By granting the witness procedural rights and procedural duties, at the same time, the Civil Procedure Code of Ukraine establishes procedural guarantees of his participation in the court case, which ensure the protection of his rights and interests in connection with such participation in the court in the consideration and resolution of a specific civil case. Such guarantees are associated with the procedural and legal immunity of a witness or witness immunity.

The opening of court proceedings in a civil case for the protection of the rights, freedoms and interests of a person or the interests of the subject of material legal relations necessarily requires the implementation of the procedural activities of the court and the participants in the court process, to which the witness from the investigation and establishment of the circumstances (facts) of the case with the help of evidence and proof. A logical connection between the circumstance (fact) of the case and the evidence (means of proof) must be established.

The function of the bearer of the necessary information for a civil case is performed by a witness who can objectify such information through his testimony in court. Certain requirements and criteria for its assessment regarding appropriateness (Article 77 of the Civil Procedure Code of Ukraine), admissibility (Article 78 of the Civil Procedure Code of Ukraine), reliability (Article 79 of the Civil Procedure Code of Ukraine) and sufficiency (Article 80 of the Civil Procedure Code of Ukraine) are imposed on such a means of proof in order to ensure objectivity and the truth of the existence of a specific circumstance (fact) of the case for its significance for the correct resolution of the civil case.

Establishing in the process of proving a specific circumstance of a civil case with the help of a witness's testimony contributes to the formation of a plan of procedural activity in the court process.

It is necessary to simultaneously take into account judicial immunity, which is related to the participation in civil proceedings of a person as a witness, and public immunity, which is related to the need to guarantee the protection of not only the rights, freedoms and interests of the person-witness, but also the rights, freedoms and interests of members family, relatives and persons close to the witness from negative external influence on them in connection with the judicial proceedings of the court case in civil proceedings.

Key words: civil proceedings, evidence, means of proof, testimony of a witness, immunity of a witness, protection of a witness, responsibility of a witness, types of witness immunity.

Завдання дослідження – проаналізувати і удосконалити поняття та види імунітету свідка у цивільному судочинстві та визначити складові елементи, що утворюють зміст процесуального імунітета свідка у цивільному судочинстві.

Наукове і практичне дослідження питань процесуальних особливостей участі свідка у цивільному судочинстві, його процесуального становища, а також дослідження показань свідка, як самостійного засобу доказування здійснювали представники науки цивільного проце-

суального права такі як А. Б. Войнарович, С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, К. В. Гусаров, Д. Д. Луспенник, Н. А. Новікова, М. М. Ясинок та інші. Аналізом процесуальних особливостей імунітета свідка (свідочького імунітету) займалися С. В. Васильєв, Н. Ю. Голубєва, В. А. Кройтор, О. І. Сліпченко, А. С. Штефан, М. М. Ясинок, Є. В. Чупрун та інші учені.

Виклад основного матеріалу. Цивільне судочинство за своєю природою і функціональним призначенням

у суспільстві повинно виконувати соціальну функцію, яка пов'язана із необхідністю здійснення судового захисту прав, свобод та інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави і суспільства у випадку їх порушення, оспорення чи невизнання. Забезпечення прав і свобод людини у сучасному прогресивному та демократичному суспільстві є пріоритетним напрямком у правовій політиці України.

Із проголошенням у статті 8 Конституції України принципу верховенства права [2] закладено правовий фундамент для формування наукових досліджень із питань взаємозв'язку особи і держави, а саме визнання головного обов'язку за державою не лише утвердження прав і свобод особи, а й їх забезпечення та захист усіма можливими для неї правовими способами та формами. Адже серед важливих ознак правової і демократичної держави є саме наявність ефективного правового механізму захисту, який повинен бути реалізований через незалежні та безсторонні судові органи у змагальному і відкритому, гласному процесі відповідно до визначених законодавством судових процедур [3]. У такій системі зазвичай важливе місце посідає цивільне судочинство у межах якого захищаються переважна кількість прав, свобод та інтересів. Сам по собі судовий процес із захисту цивільних прав та інтересів відбувається за участі учасників судового процесу у системі яких важливе місце посідають інші учасники судового процесу, до переліку яких Глава 4 §3 ЦПК включає свідків.

Участь у цивільному судочинстві свідка є найбільш поширеною процесуальною діяльністю учасника судового процесу, завдяки якому суд встановлює обставини (факти) цивільної справи, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення учасників справи або мають інше значення для розгляду справи та підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 статті 76 ЦПК). Встановлення судом обставин (фактів), що включені до предмета доказування будуть спрямовувати процесуальну діяльність суду та учасників судового процесу в напрямку їх підтвердження або спростування.

Варто зазначити, що у нормах чинного цивільного процесуального законодавства термін «іmunітет» не уживається узагалі. У теорії цивільного процесуального права поняття іmunітет, в основному, використовується стосовно свідка, а тому в науковій доктрині, на твердження Є.В. Чупрун, отримав назву «іmunітет свідка» [4, с. 153] задля характеристики сукупності цивільних процесуальних норм, що визначають механізм забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та інтересів фізичної особи у цивільному судочинстві, яка залучається судом до участі у цивільній справі з єдиною метою – надати правдиву інформацію про обставини (факти) справи очевидцем яких він став та які мають значення для вирішення справи.

Як указується у статті 69 ЦПКУ: «Свідком може бути кожна особа, якій відомі буд-які обставини, що стосуються справи» [1]. Отже, свідок – це фізична особа, яка здатна правильно особисто сприймати інформацію об'єктивного (навколишнього) світу та правильно її відтворювати у разі процесуальної необхідності у цивільному судочинстві. Процесуальна функція свідка у суді полягає у словесній, письмовій чи в іншій правовій формі відтворення «необхідної інформації» якою він володіє та з приводу якої він буде зобов'язаний дати показання у суді. Надання свідком такої інформації у суді буде сприяти повноті, всебічності та об'єктивності розгляду цивільної справи і ухваленню судом законного та обгрунтованого рішення. Це слугуватиме однією із гарантій виконання мети і завдань цивільного судочинства встановлених у статті 2 ЦПК. Також, це пояснює універсальність показань свідка, які можуть бути використані у більшості категорій цивільних справ, за окремими винятками які передбачені у цивільному процесуальному законодавстві України. Отже, свідок є носієм певної необхідної інформації про обставини (факти), що

стосуються цивільної справи і така інформація здатна суттєво вплинути на її вирішення судом, і головне, сприятиме ухваленню у ній законного і обгрунтованого судового рішення.

Участь свідка у цивільному судочинстві передбачає процесуальні гарантії пов'язані з такою участю у цивільному судочинстві, а також гарантії, які необхідні для захисту його прав та інтересів, що мають правову, соціальну і громадську природу у людському суспільстві та правових механізмів їх застосування. Переконані, що у таких випадках мова йде саме про іmunітет свідка.

Для розкриття поняття та виявлення процесуальних особливостей іmunітету свідка, необхідно розпочати із визначення загальнотеоретичного розуміння іmunітету та його правових властивостей, які пропонуються представниками науки загальної теорії права. До прикладу, О. В. Ткаля характеризує правовий іmunітет як «виключення із загального порядку встановленого правовими нормами» [5, с. 1024]. Отже, іmunітет розглядається у значенні правового правила, у межах якого особа, звільняється від виконання окремих юридичних обов'язків, від юридичної відповідальності або інших примусових заходів [6, с. 5]. Можна погодитися з О. П. Васильченко, що у загальнотеоретичному значенні «іmunітет є своєрідним винятком із загального правового статусу, які притаманні конкретно визначеному колу осіб та має такі ознаки: створює особливий правовий режим для суб'єктів, які ним володіють; є гарантією суспільно корисної діяльності, сприяє виконанню певних обов'язків; являє собою своєрідні винятки із загального правового статусу; притаманний конкретно визначеному колу осіб, перелік яких міститься як у міжнародному, так і в національному законодавстві; зміст певного іmunітету підлягає обов'язковому закріпленню в законодавстві, зазвичай на конституційному рівні; звільняє особу від виконання певних обов'язків чи відповідальності за певні діяння, які впливають з її правового статусу; являє собою форми прояву диференціації правових статусів та юридичних зв'язків; більшість іmunітетів спрямовані на виконання приписів міжнародних нормативно-правових актів [7, с. 59]».

Термін «іmunітет» має латинське походження *immunitas (immunitatis)* і у перекладі означає звільнення від повинності, недоторканість. Іmunітет свідка, співавтор юридичної енциклопедії В. П. Шибіко, визначає «як звільнення у передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у кримінальній чи цивільній справі» [8, с. 669–670]. Отже, процесуальним іmunітетом наділяється лише свідок який ЦПК включений до «інших учасників судового процесу», а саме до осіб, які сприяють суду в розгляді цивільної справи [9, с. 288–291]. На погляд С. В. Васильєва, під іmunітетом свідка необхідно розуміти як «надане законом право свідка відмовитися від дачі показань в силу родинних відносин або службових обов'язків [9, с. 183]». Право особи відмовитися від обов'язку давати показання має правову підставу, яка передбачена, насамперед, у Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права де у пункті g частини 3 статті 14 закріплено право особи не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним [11]. У статті 63 Конституції України закріплено, що «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [2]. У ЦПКУ питанням іmunітету свідка присвячено стаття 70 «Особа, які не можуть бути допитані як свідок» і стаття 71 «Відмова свідка від давання показань». У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» у пункті 20 дано роз'яснення, відповідно до якого «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких

родичів, коло яких визначається законом, а отже, вона не може бути змушена свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів. З урахуванням зазначеного конституційного положення, члени сім'ї чи близькі родичі цивільного позивача або цивільного відповідача не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань. У разі ж, коли зазначені особи погодились давати показання, вони несуть відповідальність за завідомо неправдиві показання» [12].

У науці цивільного процесуального права на підставі указаних статей ЦПК, імунітет поділяють на два взаємопов'язані елементи – недоторканості, через індивідуальну свободу і правовий захист від заходів процесуального примусу, адміністративної, кримінальної відповідальності і несхильності, тобто, це стан правової захищеності і незалежності від обов'язків і заборон, установлених нормами міжнародного права і національним законодавством [8, с. 183]. У залежності від обсягу показань свідка у суді, імунітет свідка поділяється на повний, коли особа може звільнитися від давання показань по суті справи і частковий (не повний) коли свідок може відмовитися від надання свідоцьких показань або не допитуватися лише стосовно окремих питань які торкаються цивільної справи [13, с. 156]. Імунітет свідка може також поділятися на види в залежності від виконання ним у суспільстві соціальної, професійної та інших функцій чи обов'язків. Відповідно, за таким критерієм можна виділити імунітет судді, імунітет державного службовця, дипломатичний чи консульський імунітет, імунітет працівника правоохоронних органів, імунітет адвоката, імунітет нотаріуса, релігійний, лікарський, військовий та інші імунітети. Наведені

види процесуальних імунітетів засновані на привілеях які встановлюють конституційні гарантії не притягнення до юридичної відповідальності за відмову від давання показань у цивільному судочинстві стосовно певної категорії суб'єктів. Такі особа, які відмовляються давати показання зобов'язані повідомити суд про причини такої відмови (ч. 2 статті 71 ЦПК).

Отже, на підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що питання процесуального імунітету свідка у цивільному судочинстві є не достатньо розробленими у науці цивільного процесуального права, а отже потребують як загального так і спеціального дослідження.

Висновки. Імунітет свідка у цивільному судочинстві – це один із видів правових імунітетів, відповідно до якого, фізична особа, котра підлягає допиту у якості свідка у цивільній справі, звільняється від процесуального обов'язку надавати показання у суді, який може проявлятися у праві свідка відмовитися від дачі показань і заборони допитувати свідка за підстав передбачених чинним процесуальним законодавством.

Поділ процесуальних імунітетів свідка у цивільному судочинстві на види має теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє виділити загальне та особливе у їх процесуально-правовому змісті їх правового статусу у судовому процесі, розмежувати й охарактеризувати процесуальні підстави їх застосування та використання у цивільному судочинстві стосовно свідків. Поділ імунітета свідка на види може впливати на межі давання показань свідка та рівень оцінки таких показань судом з позиції їх правового значення для цивільної справи, що розглядається і вирішується судом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
4. Чупрун Є.В. Імунітети свідка та їх класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 152–156.
5. Ткаля О.В. Загально-правові принципи правових імунітетів. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1024–1030.
6. Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.
7. Васильченко О.П. Правові імунітети як винятки реалізації принципу рівності прав та свобод людини та громадянина в Україні. *Наше право*. 2014. № 7. С. 58–64.
8. Юридична енциклопедія. Т.2: Д – Й. /Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова рекол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. 744 с.
9. Цивільне процесуальне право України (загальна частина) : підруч. / за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 408 с.
10. Васильєв С.В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ : Алерта, 2021. 658 с.
11. Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 від 01.11.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>
13. Васильєв С.В. Цивільний процес : підручник. К. : Алерта, 2019. 516 с.

ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО НА ВАКЦИНАЦІЮ

PERSONAL PROPERTY RIGHT TO VACCINATIONS

Горобець Н.О., к.ю.н.,

доцент професор кафедри юридичних дисциплін

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

Мозгова В.В., студентка II курсу

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем сьогодення – цивільно-правовій природі права на вакцинацію. Досліджено поняття медична допомога. Установлено, що профілактика не завжди включається до складу поняття «медична допомога». З'ясовано, що сучасні міжнародні стандарти та прогресивна правова думка обґрунтовано визнають профілактику невід'ємною складовою поняття «медична допомога». Визначено, що право на вакцинацію слід вважати складовою змісту особистого немайнового права на медичну допомогу та елементом профілактики, що має на меті попередження захворювань та у свою чергу передбачає збереження фізичного і психічного здоров'я. Пропонується поняття вакцинації розглядати як процес введення медичних імунобіологічних препаратів призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань (створення штучного імунітету). Установлено, що право на вакцинацію має включати в себе такі правомочності: право доступу до безпечних, ефективних вакцин; право бути поінформованим про наслідки введення вакцини (поствакцинальні ускладнення); право вибору наявних вакцин; право відмови від вакцинації. Пропонується особисте немайнове право на вакцинацію розглядати як міру можливої поведінки уповноваженої особи щодо введення доступної, безпечної вакцини, спрямованої на створення штучного імунітету від інфекційних хвороб з метою збереження життя, здоров'я та забезпечення фізичних і соціальних потреб людини. З'ясовано, що особисте немайнове право фізичної особи на вакцинацію є невід'ємною складовою більш складного права на медичну допомогу, є одним із видів надання первинної медичної допомоги. Без права на вакцинацію не можливо повноцінно здійснити право на медичну допомогу. Уважається, що Календар профілактичних щеплень в Україні позбавляє права осіб до 15 років брати участь у вирішенні питань щодо свого здоров'я. Зазначено, що на законодавчому рівні потрібно чітко прописати правила здійснення добровільної вакцинації.

Ключові слова: медична допомога, право на медичну допомогу, вакцинація, щеплення, право на вакцинацію, особисте немайнове право.

The article is devoted to highlighting one of the current problems – the civil-legal nature of the right to vaccination. The concept of medical care has been studied. It was established that prevention is not always included in the concept of "medical care". It was found that modern international standards and progressive legal opinion reasonably recognize prevention as an integral part of the concept of "medical care". It was determined that the right to vaccination should be considered a component of the content of the personal non-property right to medical care and an element of prevention, which aims to prevent diseases and, in turn, provides for the preservation of physical and mental health. It is proposed to consider the concept of vaccination as a process of administration of medical immunobiological drugs intended for immunoprophylaxis of infectious diseases (creation of artificial immunity). It is established that the right to vaccination should include the following powers: the right to access safe, effective vaccines; the right to be informed about the consequences of vaccine administration (post-vaccination complications); the right to choose available vaccines; the right to refuse vaccination. It is suggested that the personal non-property right to vaccination be considered as a measure of the authorized person's possible behavior regarding the introduction of an affordable, safe vaccine aimed at creating artificial immunity from infectious diseases in order to preserve life, health and ensure the physical and social needs of a person. It was found that the personal non-property right of an individual to vaccination is an integral component of the more complex right to medical assistance, is one of the types of primary medical assistance. Without the right to vaccination, it is not possible to fully exercise the right to medical assistance. It is believed that the Calendar of preventive vaccinations in Ukraine deprives persons under 15 of the right to participate in solving issues related to their health. It is noted that at the legislative level it is necessary to clearly prescribe the rules of voluntary vaccination.

Key words: medical care, right to medical care, vaccination, vaccination, right to vaccination, personal non-property right.

У суспільстві панує неоднозначне ставлення до вакцинації. Рівень інфекційних хвороб під час війни зростає. Ефективність та безпечність наявних вакцин до кінця не вивчена. Відмова від вакцинації суттєво погіршує епідеміологічну ситуацію. Чинна нормативна база не відповідає вимогам нинішньої ситуації в Україні, на її оновлення та створення нової потрібен час і правове підґрунтя.

Правова природа особистого немайнового права на вакцинацію, його місце в праві на медичну допомогу, обмеження та способи його здійснення це лише частина запитів, які на сьогодні потребують негайного вирішення з метою подолання наслідків пандемії та спалахів інфекційних хвороб в Україні під час війни. Обов'язкова вакцинація, здійснення особистих прав фізичної особи під час війни, допустимість меж обмеження у їх реалізації є первинним завданням цивілістичних досліджень.

Зазначене дозволяє з впевненістю говорити про актуальність дослідження цивільно-правової природи права на вакцинацію, його місця в праві на медичну допомогу.

Вивченню проблематики права на медичну допомогу, вакцинації присвятили роботи такі науковці як С. Булеца, Т. Блащук, І. Сенюта, Р. Стефанчук, Р. Майданник, Н. Коробцова, О. Прасов та інші.

Право на охорону здоров'я у відповідності до Хартії прав пацієнтів – це право на доступ до профілактичного медичного обслуговування і право одержувати вигоду від медичної допомоги згідно з положеннями національного права та практикою» [1, с. 8]. Відповідно Хартія трактує означене поняття як право особи на дихотомію профілактики та користі наданої медичної допомоги у випадку виникнення проблем зі здоров'ям.

«Медична допомога» у розумінні Декларації про політику в галузі забезпечення прав пацієнта у Європі – це різновиди лікарських, сестринських або супутніх послуг, які надаються установами охорони здоров'я та лікувально-профілактичними закладами. Вони відповідають фінансовим, людським та матеріальним ресурсам суспільства і мають за мету забезпечити постійний доступ до необхідної медичної допомоги для всіх без будь-якої дискримінації [2]. Дана декларація також містить важливі для загальної тенденції положення, які закріплюють рівність прав пацієнтів лікувально-профілактичного характеру.

У цілому аналіз міжнародних документів дозволяє зробити висновок, що міжнародні стандарти медичної допомоги є пацієнтоцентричними, виключають будь-яку дискримінацію, закріплюють гарантії доступності необ-

хідної медичної допомоги та спрямовані на профілактику та раннє виявлення захворювання. Медична допомога повинна враховувати індивідуальні потреби пацієнта і орієнтована не лише на виконання необхідних маніпуляцій, а й на уникнення невинуватених страждань і болю, забезпечення працездатності та можливості задоволення особистих потреб пацієнта.

Стаття 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-ХІІ [3] визначає «медичну допомогу» як діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами. Тоді як більшість міжнародних актів допомоги розглядають через послуги, вітчизняний закон говорить про діяльність виключно професійно підготовлених медичних працівників, що спрямована на профілактику, діагностику та лікування хвороб, травм та патологічних станів. Це свідчить про вузьке розуміння медичної допомоги у порівнянні з міжнародними актами.

У підзаконних актах медична допомога розглядається як вид діяльності, Медична практика, спрямована на надання комплексу заходів для оздоровлення та лікування пацієнтів у критичних станах, що загрожують їхньому життю, здоров'ю та працездатності. Ці заходи виконуються фахівцями з відповідною професійною підготовкою згідно з вимогами чинного законодавства [4]. Дане положення закріплює ще вужче поняття, що обмежує діяльність медиків винятково станами, що існують на момент надання допомоги. Відповідно підзаконний акт не розкриває положення закону, а закріплює протилежне за значенням поняття.

У доктрині цивільного права під «медичною допомогою» представляє собою комплекс діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на встановлення діагнозу, усунення або зменшення симптомів хвороби або патологічного стану, що спричинило звернення пацієнта, мета таких заходів полягає у нормалізації життєдіяльності та поліпшенні або відновленні здоров'я [5, с. 352]. Слід вказати неповноту даного визначення, оскільки виключається профілактика.

На думку І. Сенюта «медична допомога» представляє собою вид професійної діяльності, що включає в себе заходи з профілактики, діагностики, лікування і реабілітації; мета цієї діяльності полягає в збереженні, зміцненні, розвитку та, у випадку порушень, відновленні максимально досяжного рівня фізичного й психічного стану людського організму; ці процеси реалізуються медичними працівниками, які мають відповідне право відповідно до чинного законодавства [6, с. 278–279]. Дане визначення більш повно розкриває поняття «медична допомога», що відповідає сучасним тенденціям її надання.

О. Прасов стверджує, що право на медичну допомогу похідне від права на життя; є можливістю отримання комплексу заходів, спрямованих на оздоровлення та лікування у критичних станах, що загрожують життю, здоров'ю і працездатності; ці заходи реалізуються кваліфікованими фахівцями. Зміст права на медичну допомогу полягає у можливості особи вільно (на власний розсуд) визначити свою поведінку у сфері оздоровлення та лікування, обумовлену об'єктивним становищем, станом здоров'я та соціальним статусом [7]. Автор не включив профілактику та діагностику хвороб та пограничних станів, що суттєво звужує поняття та зміст медичної допомоги.

Т. Блашук під медичною допомогою розглядає діяльність суб'єктів системи охорони здоров'я, що спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію людини для збереження її фізичного та психічного здоров'я через надання відповідних медичних послуг. Особисте немайнове право пацієнта на медичну допо-

могу – можливість кожної людини вимагати від суб'єктів, які здійснюють медичне обслуговування населення надання комплексу заходів, спрямованих на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію для збереження її фізичного та психічного здоров'я [8, с. 7]. Даним визначенням учена вказує на медичну допомогу як на надання медичних послуг, що на сьогодні окремо обговорюється в науковому середовищі.

Виходячи з вищезазначеного слід вказати, що здебільшого національне законодавство та науковці розглядає медичну допомогу як фахову діяльність медичних працівників з профілактики (запобіжні заходи), діагностики, лікування та реабілітації хвороб та небезпечних станів, що загрожують життю чи здоров'ю пацієнта, з метою збереження його фізичного та психічного здоров'я. Слід відмітити, що не усі учені схильні розглядати профілактику як елемент медичної допомоги. Певна невизначеність щодо цього положення існує і в законодавстві. В умовах пандемії COVID-19, спалаху інфекційних захворювань, війни – це породжує неефективність системи охорони здоров'я та сприяє поширенню захворюваності серед населення.

Медична допомога повинна розглядатися як надання медичних послуг, які включають в себе не лише виявлення та лікування хвороби, але і попередження (профілактику) та реабілітацію. До профілактики слід відносити медичні огляди, вакцинація тощо. Якісна та доступна профілактика становить основу медичної допомоги, оскільки покликана зберегти здоров'я та зекономити витрати на лікування.

Слід вважати, що сучасні міжнародні стандарти та прогресивна правова думка обґрунтовано визнають профілактику невід'ємною складовою поняття «медична допомога». Відповідно *медична допомога* – це діяльність, яка здійснюється медичними працівниками та спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію з метою збереження, відновлення або покращання здоров'я особи.

Для з'ясування змісту поняття права на вакцинацію необхідно розкрити його правову природу. Перш за все, з'ясуємо поняття «вакцинація». Абзацом 1 п. 5 Наказу МОЗ України «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів» від 16.09.2011 № 595 закріплено поняття «вакцинація (щеплення, імунізація)» – це створення штучного імунітету в людини до певних інфекційних хвороб шляхом введення вакцини чи імуноглобуліну [9].

У даному підзаконному акті поняття «вакцинація» ототожнюється з поняттями «імунізація» та «щеплення». Проте дані поняття не тотожні. У науковій літературі вказується, що імунізація – це процес, завдяки якому людина набуває імунітету, зазвичай, шляхом вакцинації [10, с. 133]. Відповідно імунізація значно ширше поняття і не тотожне вакцинації. У тлумачному словнику щеплення визначається як дія за значенням щепити [11]. Тобто щеплення означає сам процес введення вакцини. Вакцини є одим із видів медичних імунобіологічних препаратів, призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань. Вакцини можуть бути живі, інактивовані та отримані за допомогою технології рекомбінантної ДНК (Порядок відпуску громадянам вакцин).

Відповідно поняття вакцинації пропонуємо розглядати як процес введення медичних імунобіологічних препаратів призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань (створення штучного імунітету).

Об'єктом права на вакцинацію є особисте немайнове благо вакцинація. Воно належить особі від народження довічно, немає економічного змісту, невід'ємне від особи, тісно пов'язане з особою (загальні ознаки), має бути доступним; спрямованим на збереження життя та здоров'я людини; забезпечувати фізичні та соціальні потреби людини (спеціальні ознаки).

Право на вакцинацію має включати в себе такі правомочності: право доступу до безпечних, ефективних вакцин; право бути поінформованим про наслідки введення вакцини (поствакцинальні ускладнення); право вибору наявних вакцин; право відмови від вакцинації.

Стаття 49 Конституції України закріплює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Відповідно до ст. 10 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» [12] громадяни України зобов'язуються: а) виявляти піклування щодо свого здоров'я та здоров'я дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян; б) проходити профілактичні медичні огляди та робити щеплення у випадках передбачених законодавством.

Обов'язками громадян відповідно до ч. 2 ст. 15 Закону України «Про систему громадського здоров'я» [13] є: піклування про своє здоров'я та здоров'я і гігієнічне виховання своїх дітей, не шкодити здоров'ю інших осіб; участувати у проведенні медико-санітарних заходів; виконувати розпорядження та вказівки посадових осіб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час здійснення ними медико-санітарних заходів; виконувати інші обов'язки, передбачені санітарним законодавством. Хворі на інфекційні хвороби чи носії збудника інфекційної хвороби, зобов'язані: виконувати вимоги медичних працівників та положення актів законодавства для запобігання поширенню інфекційних хвороб; виконувати вимоги медичних працівників щодо порядку та умов лікування, додержуватися режиму роботи закладів охорони здоров'я та наукових установ, у яких вони лікуються.

При загрози появи особливо небезпечної інфекційної хвороби або масового поширення небезпечної інфекційної хвороби на певних територіях та об'єктах можуть проводитися обов'язкові профілактичні щеплення проти цієї інфекційної хвороби за епідемічними показаннями.

Для проведення профілактичних щеплень може застосовуватися адміністративний примус, як забезпечення вирішення питань охорони громадського здоров'я, коли публічні інтереси збереження та зміцнення громадського здоров'я переважають над приватними інтересами дотримання прав та приватних інтересів окремих людей [14].

Як приклад, негативного наслідку ухилення від обов'язкового щеплення є рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Вавржичка та інші проти Чеської Республіки», де ЄСПЛ визнав правомірним застосування адміністративного покарання батьків за відмову від обов'язкової вакцинації дітей, зазначивши, що заходи, які оскаржувалися, мають розумне співвідношення з тим, що має на меті Чехія – захистити від хвороб, проти яких вакцинація вважається ефективною і безпечною [15].

Здійснення права на вакцинацію передусє розробка та реєстрація безпечної, ефективної вакцини в державі; доступність вакцини громадянам; поінформованість про властивості вакцини і наслідки її введення. Відносини вакцинації регулюються Конституцією України, Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб від 06.04.2000 № 1645-III» [16], «Календарем профілактичних щеплень в Україні» затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 [17], «Переліком медичних протипоказань до проведення профілактичних щеплень» затвердженим МОЗ України від 16.09.2011 № 595 [18] та іншими актами.

Вакцинація в Україні є добровільною. А. Бондаренко зазначає, що використання вакцин дійсно відчутно змінило природний перебіг епідемічного процесу інфекцій, стосовно яких проводиться активна імунізація, яка змогла забезпечити реальне та істотне зниження рівня захворюваності на ці інфекції, аж до одиничних випадків, значно знизити їх поширеність і найголовніше – практично звести до нуля випадки інвалідизації та смертності від цих інфекційних захворювань. Імунопрофілактика (вакцинація) дозволяє лише умовно говорити про «керуваність інфекцією». Сучасна людина та збудники інфекцій

перебувають під постійними, закономірними змінами, що зробило вакцинацію не завжди стовідсотковим засобом забезпечення реального індивідуального чи колективного специфічного імунітету від інфекції [19, с. 78].

Разом з тим, на сьогодні вакцинація визнана єдиним дієвим засобом боротьби з інфекціями, вірусами (хоча її ефективність не завжди 100%), тому не можна виключати і випадків обов'язкової вакцинації, тобто обмеження права на вакцинацію, з метою вироблення колективного імунітету, зменшення тяжких наслідків інфікування.

Обов'язковими визнано профілактичні щеплення від туберкульозу, гепатиту В, дифтерії, кашлюку, правцю, поліомієліту, гемофільної інфекції, кіру, краснухи, паротиту. Винятком є щеплення певних категорій працівників через їх особливості виробництва або виконуваної роботи.

Профілактичні щеплення проводяться: лише медичними працівниками, які пройшли відповідну підготовку; з обов'язковим наданням об'єктивної інформації медиками особам, яким проводиться щеплення, або їх законним представникам про ефективність профілактичних щеплень та про можливі поствакцинальні ускладнення; з обов'язковим попереднім медичним оглядом щоб визначити стан пацієнта та прийняти рішення про вакцинацію.

Стаття 284 ЦК України передбачає, що надання медичної допомоги особі, яка досягла 14 років проводиться за її згодою. Однак Календарем профілактичних щеплень в Україні затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 [17] встановлено, що особам до 15 років, недієздатним особам профілактичні щеплення проводяться за згодою їх об'єктивно інформованих батьків (інших законних представників), опікунів.

Особам у віці 15–18 рр., а також особам, визнаним судом обмежено дієздатними профілактичні щеплення проводяться за їх згодою після надання об'єктивної інформації та за згодою об'єктивно інформованих батьків або інших законних представників цих осіб. Вважаємо, що підзаконний акт суперечить положенням ЦК України та позбавляє права осіб до 15 років брати участь у вирішенні питань щодо свого здоров'я.

Лікар має право взяти письмове підтвердження про відмову від обов'язкових профілактичних щеплень, яке висловила особа та (або) її законні представники, а в разі відмови дати таке підтвердження – засвідчити це актом у присутності свідків [17]. Дане положення Календаря профілактичних щеплень в Україні затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 також потребує доопрацювання оскільки виключається можливість проведення щеплення неповнолітній особі у випадку якщо батьки проти щеплення.

Крім того, більшість щеплень проводиться у віці до 14 років. Питання вакцинації малолітніх дітей цілком і повністю залежить від позиції батьків. Слід удосконалити процедуру проведення вакцинації малолітніх з метою дотримання та забезпечення найкращих інтересів дітей та запровадити юридичну відповідальність батьків за безпідставну відмову від вакцинації, що спричинила негативні наслідки для здоров'я дитини.

Як і будь-яке право, право відмовитися від вакцинації може бути обмежено. Варто погодитися з думкою А. Б. Касумової про те, що обмеження прав громадян, через стан їх здоров'я – це встановлені законом винятки з правового статусу осіб, які закріплюються з метою захисту та забезпечення інших осіб, суспільства або держави [20, с. 73–79].

Для забезпечення колективного імунітету [21], в інтересах держави та суспільства для забезпечення нормального функціонування державних органів на громадських інституцій, обмеження права на вакцинацію потрібно встановити законом, а не в підзаконних актах як це наразі відбувається.

Виходячи з положень ст. 271 ЦК України вирішуючи питання вакцинації особа має право самостійно вирішити

робити їй щеплення чи ні. При прийнятті такого рішення вона повинна мати доступ до безпечної та ефективною вакцини, мати право вибору вакцини (якщо є така можливість) та бути обстеженою на предмет протипоказань та проінформованою про наслідки вакцинації.

Вважаємо за потрібне ч. 2 ст. 284 ЦК України доповнити абзацом другим такого змісту «Фізична особа має право на вакцинацію. У випадках встановлених законом вакцинація є обов'язковою. Фізична особа може відмовитися від вакцинації за наявності протипоказань, у інших випадках встановлених законом. Безпідставна відмова від обов'язкової вакцинації може бути підставою обмеження прав фізичної особи у порядку визначеному законом з метою захисту інтересів суспільства та держави».

Особисте немайнове право фізичної особи на вакцинацію є невід'ємною складовою більш складного права на медичну допомогу, є одним із видів надання первинної медичної допомоги. Без права на вакцинацію не можливо повноцінно здійснити право на медичну допомогу. Вакцинація дозволяє захистити себе і членів суспільства від небезпечних інфекцій та входить в поняття здоров'я людини.

Виходячи з цього особисте немайнове право на вакцинацію це міра можливої поведінки управомоченої особи щодо введення доступної, безпечної вакцини, спрямованої на створення штучного імунітету особи та вироблення колективного імунітету від інфекційних хвороб з метою збереження життя, здоров'я та забезпечення фізичних і соціальних потреб людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна крізь призму Європейської Хартії прав пацієнтів: результати виконання в Україні другого етапу європейських досліджень на відповідність стандартам ЄС з прав пацієнтів. К. Видавництво ТОВ «Дизайн і поліграфія», 2012. 158 с.
2. Декларація про політику в області забезпечення прав пацієнта в Європі. Амстердам. Нідерланди, березень 1994. URL: https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Patients_rights_WHO.pdf (дата звернення 04.12.2023).
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 05.12.2023).
4. Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги Постанова Кабінету Міністрів України; Програма від 11.07.2002 № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 01.12.2023).
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України /за редакцією доктора юридичних наук, професора В.М. Коссака. К., 2004. 620 с.
6. Сенюта І. Я. Право людини на медичну допомогу: деякі теоретикопрактичні аспекти. Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Львів, 17–18 квіт. 2008 р. Л., 2008. С. 277–283.
7. Прасов Олександр Олександрович. Право на медичну допомогу та його здійснення : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гуманітарний ун-т «Запорізький ін-т держ. та муніципального управління». Запоріжжя, 2007. 196 с. URL: <http://www.disslib.org/pravo-na-medychnu-dopomogu-ta-yoho-zdiysnennja.html> (дата звернення 05.11.2023).
8. Блашук Т. Право на медичну допомогу та його реалізація в умовах пандемії COVID-19. *Підприємництво, господарство і право*. № 11, 2000. С. 5–15.
9. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів МОЗ України; Наказ, Положення, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
10. Демченко І.С., Дубинська Н.Т. Нормативно-правове регулювання обов'язкової вакцинації: аргументи «за» та «проти». *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 133–138.
11. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/shheplennja#:~:text=%D0> (дата звернення: 13.12.2023).
12. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
13. Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#n840> (дата звернення: 13.12.2023).
14. Рішення Конституційного Суду України (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 23. Ст. 107.
15. Вакцинація як частина політики охорони здоров'я в Чехії відповідає найкращим інтересам дітей. *Юридична практика*. 2021. № 15–16 (1216–1217). URL: <https://pravo.ua/articles/vaktsynatsiia-ia-khastyna-polityky-okhorony-zdorov-ia-v-chekhii-vidpovidaie-naikrashchym-interesam-ditei/> (дата звернення: 13.12.2023).
16. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
17. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів МОЗ України; Наказ, Положення, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
18. Перелік медичних протипоказань до проведення профілактичних щеплень МОЗ України; Наказ, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1161-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
19. Бондаренко А.М. Вакцинація – оцінка доцільності та ризиків. *Інфекційні хвороби*. 2019. 2(96). С. 75–95.
20. Касумова А. Б. Поняття та загальна характеристика права на таємницю про стан здоров'я особи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 3(1). С. 107–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhd_u_jur_2015_3%281%29__28 (дата звернення: 15.12.2023).
21. Covid-19 vaccines: ethical, legal and practical considerations. Resolution 2361 (2021). URL: https://pace.coe.int/en/files/29004/html?_cf_chl_jschl_tk__=paB8ydQ5wX4iEv0B8MQmuQ_jHm3oliU_JYFoOrlZ9E-1642544739-0-gaN_ycGzNCNE (дата звернення: 01.12.2023).

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ» У СПІВВІДНОШЕННІ ЗІ ЗМІСТОМ ОДНОПОРЯДКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE CATEGORY OF “JURISDICTIONAL IMMUNITY” IN COMPARISON TO THE CONTENT OF HOMOGENEOUS TERMINOLOGY

Жорнокуй Ю.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проведено аналіз співвідношення категорій «іммунітет», «недоторканність», «відповідальність» та «санкція». Увага акцентована на тому, що низка довідкових видань, правозастосовних актів та норми чинного законодавства іноді підмінюють одну з вказаних категорій іншою, що є не лише порушення правил юридичної техніки, але й вносить дискомфорт у розуміння нормативного забезпечення суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням юрисдикційного іммунітету держави у міжнародних публічних та приватних відносинах.

Обґрунтована позиція про те, що визнання за окремим суб'єктом статусу «іноземної держави» є необхідною передумовою для визнання його юрисдикційного іммунітету. Якщо іноземна держава веде торговельну діяльність, укладає торговельні правочини, вона, відповідно до міжнародного законодавства, не користується таким іммунітетом. Відповідно постають питання щодо притягнення її до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам іншої держави, а також вивчення проблематики застосування конструкції «відповідальність» та «санкція» у цьому контексті.

Обстоюється думка, що категорія «іммунітет» співвідноситься з поняттям: 1) «недоторканність» як ціле з частиною; 2) «відповідальність» (вид соціальної відповідальності) як зовсім різнопланові правові категорії, які є різними стадіями правозастосування (позбавлення іммунітету → відповідальність); 3) «санкція» (як захід впливу, а не частина норми права) також як різнопланові категорії, оскільки питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія іммунітету – це чисто правова категорія.

Ключові слова: іммунітет, власність, іммунітет власності держави, юрисдикційний іммунітет, судовий іммунітет, недоторканність, відповідальність, санкція, шкода.

The author of the article has analyzed the ratio of the categories of «immunity», «inviolability», «liability» and «sanction». Particular attention has been focused on the fact that a number of reference publications, law-enforcement acts and norms of the current legislation sometimes replace one of the specified categories with another, which is not only a violation of the rules of legal technique, but also brings discomfort to the understanding of regulatory provision of social relations related to the application of jurisdictional immunity of the state in international public and private relations.

The author has substantiated point of view that the recognition of the status of a «foreign state» of a certain subject is a necessary prerequisite for the recognition of its jurisdictional immunity. If a foreign state conducts trade activities, concludes trade transactions, it does not enjoy such immunity in accordance with international legislation. Accordingly, there are questions on holding it liable for causing damage to individuals and legal entities of another state, as well as studying the problematic issues of applying the constructions of «liability» and «sanction» in this context.

The author argues own opinion that the category of «immunity» is correlated with the concept of: 1) «inviolability» as a whole with a part; 2) «liability» (a type of social responsibility) as completely diverse legal categories, which are different stages of legal enforcement (deprivation of immunity → liability); 3) «sanction» (as a measure of influence, but not an element of a law norm) also as multifaceted categories, since the issue of the state's liability as a participant in public and private relations and the imposition of sanctions on the state is in the plane of applying sanctions – mainly within political plane, at the same time when the category of immunity is purely legal category.

Key words: immunity, property, immunity of state-owned assets, jurisdictional immunity, immunity from prosecution, inviolability, liability, sanction, damage.

Постановка проблеми. Іммунітет держави – це її право, яке випливає із суверенітету, а не обов'язок. Тому ніщо не перешкоджає державі відмовитися від нього як в цілому, так і частково, тобто від якогось з його елементів. Проте, як показує практика розгляду національними судами різних держав позовів, поданих до іноземної держави, про відшкодування шкоди, завданої її діями, держава користується привілеєм юрисдикційного іммунітету. Зазначене дає підстави багатьом правознавцям ставити доволі категоричне питання: чи не є інститут юрисдикційного іммунітету іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди не лише гарантією дотримання державного суверенітету, але й істотним бар'єром у судовому захисті порушених прав особи та тією «ковдрою», яка дає можливість іноземній державі, винній у вчиненні делікту, уникнути цивільної відповідальності [1]?

У зв'язку із застосуванням термінології, пов'язаної з використанням категорії «іммунітет» (у т. ч. держави, її майна, посадових осіб тощо) актуалізується проблематика її співвідношення із однотипними (тотожними) поняттями, такими як недоторканність, відповідальність та санкція. Мають місце випадки їх отождолення або використання як синонімів, що вносить певний дискомфорт у нормотворчу та правозастосовну діяльність, оскільки використання різної за значенням термінології в рамках

правової дійсності зумовлює чіткість та ясність у її розумінні та застосуванні¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються юридичного іммунітету держави в рамках її участі у приватних та публічних відносинах були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Відповідну проблематику досліджували як у контексті загальних підходів до розуміння сутності відповідної правової конструкції (О. Борщевська, О. Васильченко, Т. Степаненко, О. Ткаля, Н. Шелевер та інші), так і вивчали її щодо притягнення країн-агресорів до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам країн, які піддавалися нападу (М. Медведева, Ю. Черняк та інші). Незважаючи на численні наукові здобутки, ця проблематика не втратила своєї актуальності, а окремі її аспекти як-то використання чіткого понятійного апарату та застосування його у правових реаліях не отримали ґрунтового науково-теоретичного дослідження.

¹ Як зауважується, використання нормотворчої техніки спрямоване на створення ясних, точних і несуперечливих нормативно-правових актів. Належне використання нормотворчої техніки при створенні нормативно-правових актів дає змогу досягти техніко-юридичної досконалості законодавства. Неправильне або неповне її використання призводить до недоліків як окремих нормативно-правових актів, так і всієї системи законодавства, що ускладнює реалізацію норм права, призводить до їх порушення [2, с. 237–238].

Метою статті є з'ясування співвідношення категорії «юрисдикційний імунітет» з поняттями «недоторканність», «відповідальність» та «санкція».

Основний матеріал дослідження. В умовах виходу України на світову арену як рівноправного партнера в приватноправових відносинах все більш актуальними стали питання дослідження судового імунітету держави у процесі розгляду приватноправових спорів за участю іноземних осіб.

У доктрині міжнародного права існує дві теорії щодо імунітету іноземної держави: теорія абсолютного імунітету та теорія обмеженого (функціонального) імунітету. *Теорія абсолютного імунітету* виходить з того, що імунітет держави випливає з принципу суверенної рівності держав. Саме тому іноземна держава на території іншої держави повинна користуватися імунітетом у повному обсязі, всіма його елементами; він поширюється на будь-яку діяльність держави і будь-яку його власність. Згідно з *теорією обмеженого імунітету*, іноземна держава користується імунітетом тільки тоді, коли вона здійснює суверенні дії. Якщо ж іноземна держава здійснює дії комерційного характеру: укладає зовнішньоторгові правочини, експлуатує торговельний флот, то вона не користується імунітетом [3, с. 64].

Імунітет власності держави означає, що власність держави має *недоторканність*, тобто користується імунітетом, навіть якщо знаходиться у володінні особи, що не має імунітету. На власність відповідного суб'єкта публічних та приватних відносин не можуть поширюватися не лише примусові заходи судового характеру, але й адміністративні заходи, тобто така власність не може: 1) бути об'єктом стягнення (відчуження) за будь-якого роду судовими вимогами, арешту та інших примусових заходів, 2) силою утримуватися на іноземній території.

Прикладом конвенційних норм з питань імунітету від юрисдикції є Європейська конвенція про імунітет держав 1972 р., яка передбачає, що судовий імунітет іноземній державі не надається щодо справ: а) пов'язаних з контрактами про найм на роботу; б) із зобов'язань, що виникають з контрактів, які підлягають виконанню на території держави суду; в) із зобов'язань, пов'язаних з участю держави в компаніях та інших юридичних особах, які мають місцезнаходження на території держави суду; г) із зобов'язань, пов'язаних з виробничою, торговельною та фінансовою діяльністю, яку держава втілює через своє агентство чи заклад; д) із зобов'язань, пов'язаних з промисловими зразками, товарними знаками, знаками послуг, нерухомістю, що знаходиться на території держави суду; е) із зобов'язань, пов'язаних із майном, право на яке виникло у держави внаслідок спадкування; ж) із зобов'язань, що впливають із відшкодування шкоди та збитків.

Визнання за окремим суб'єктом статусу «іноземної держави» є необхідною передумовою для визнання його імунітету. Якщо іноземна держава веде торговельну діяльність, укладає торговельні правочини, вона, як це належить з вказаної Конвенції, не користується імунітетом. Визначення торговельної діяльності має важливе значення, оскільки, навіть якщо суд визнає за будь-якою зі сторін, які сперечаються, статус «іноземної держави», він відмовить їй в наданні імунітету, якщо іноземна держава веде торговельну діяльність [3, с. 66].

Слово «імунітет» походить від латинського слова «*immunitas*» – звільнення, позбавлення чогось. Проте в різних довідкових виданнях можна знайти досить широке правове розуміння цієї категорії, а саме як: 1) звільнення певного кола суб'єктів права від дії загальних правових норм [4, с. 138–139] або *недоторканність* [5, с. 347]; 2) звільнення дипломатичних працівників від деяких правових норм тієї держави, в якій вони акредитовані; *недоторканність* [6, с. 493–494; 7, с. 186]; 3) виключне право не підлягати деяким загальним законам, що нада-

ється особам, які посідають особливе місце в державі [6, с. 493–494].

У міжнародному праві відомі: імунітет держави, імунітет дипломатичний, імунітет військових кораблів тощо. В конституційному праві привілеї деяких категорій посадових осіб держави полягають у їх *недоторканності* [4, с. 138–139]. Суверенний імунітет – доктрина, згідно з якою суверенна держава не може переслідуватися у судовому порядку, а на її кошти не може бути накладений арешт [6, с. 493–494].

Імунітет іноземної держави полягає у непідпорядкованості держави владі іншої держави, її юрисдикції. Саме тому імунітет називають юрисдикційним імунітетом [8, с. 126]. Імунітет держави слід відрізнити від консульського та дипломатичного імунітетів, які надаються як привілеї відповідним категоріям осіб для здійснення ними представницьких функцій на підставі норм дипломатичного й консульського права.

З наведеного стає зрозумілим, що українські довідкові видання та доктрина міжнародного права не містять чіткого розмежування понять «імунітет» та «недоторканність» і часто спостерігається ситуація, коли термін «недоторканність» використовується для позначення правового імунітету, тому важливим є питання про співвідношення таких правових категорій [9, с. 779]. Так, довідковий видання, щодо характеристики правового стану суб'єктного складу, тлумачать категорію «недоторканий» як такий: 1) який охороняється законом від посягань з боку кого-небудь [6, с. 758; 7, с. 839] або якого не можна притягти до відповідальності у загальному порядку [10, с. 121].

Саму ж категорію «недоторканність» розуміють широко або вузько. Так, у широкому розумінні відповідне поняття розуміють як гарантію від будь-яких посягань від будь-кого; натомість у вузькому – спеціальний правовий захист певних категорій посадових осіб публічної влади (глав держав, депутатів, суддів). При цьому, недоторканність виключає юридичну відповідальність за прийняття рішень та інші висловлювання при виконанні службових повноважень, можливість притягнення до юридичної відповідальності за вчинення злочину або іншого правопорушення, а також застосування примусових процесуальних заходів забезпечення та передбачає особливий порядок притягнення до кримінальної чи іншої юридичної відповідальності, а також застосування примусових процесуальних заходів забезпечення.

Право недоторканності певних категорій посадових осіб передбачає встановлення для них (порівняно з недоторканністю людини) гарантій і переваг у випадках притягнення до юридичної відповідальності та виконання пов'язаних з нею процесуальних обов'язків [9, с. 779]. Існування та обсяг посадового (професійного) імунітету залежить від волі держави (законодавця) і зумовлений важливими соціальними цілями та завданнями [11, с. 64–68].

Правовий імунітет – це загальноправова категорія, яка складається із норм, що регулюють спеціальний правовий статус окремих суб'єктів, встановлює особливу процедуру притягнення їх до відповідальності з метою забезпечення виконання цими особами важливих для держави функцій. Правовий імунітет складається з двох елементів: *невідповідальності* і *недоторканності*. Стержень дефініції «імунітет» – недоторканність – індивідуальна свобода та правовий захист відповідних суб'єктів права від мір процесуального примусу ... з метою гарантування безперешкодного здійснення даними особами своїх функцій в суспільстві та державі [9, с. 781–783].

Недоторканність передбачає ускладнений порядок притягнення до відповідальності визначених осіб. ... Метою недоторканності є захист особи від будь-яких переслідувань з боку правоохоронних органів за дії, акти, здійснені ними при виконанні своїх функцій. Таке

поняття *недоторканності*, як елемента правового імунітету, відповідає загальному поняттю недоторканності особистості. Розуміючи недоторканність як елемент імунітету Н. В. Шевелер зауважує, що їх нетотожність полягає у тому, що: 1) імунітет не є природним правом кожного індивіда, а розповсюджується на визначених суб'єктів права чи соціальну групу; 2) імунітет, на відміну від недоторканності є результатом виявлення волі держави, має чітко визначену ціль та конкретні межі своєї дії визначені в законі; 3) етимологічна складова терміну «імунітет» хоча й містить у собі значення терміну «недоторканність», проте дефініція поняття «імунітет» тільки цією складовою не обмежується [9, с. 782].

Крім вказаного варто пам'ятати, що питання імунітету іноземної держави (переважно імунітету власності), винної у вчиненні делікту, напряму пов'язане з можливістю притягнення її до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам іншої країни (наприклад, у випадку збройної агресії). При цьому актуалізуються питання співвідношення понять «імунітет» та «відповідальність».

Довідкові видання подають загальне розуміння категорії «відповідальність» як: 1) міри втрат, яких особа зазнає у випадку вчинення правопорушення [5, с. 102]; 2) покладеного на когось або взятого на себе обов'язку відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [12, с. 439]; 3) здатність особи чи колективу не тільки усвідомлено обирати дії, способи поведінки і життя, а й оцінювати їх під кутом зору їхніх наслідків [13, с. 504].

При цьому, в рамках правової дійсності, оперують категорією юридична відповідальність, яку розуміють як: 1) встановлений законом юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ та (або) належних йому цінностей [6, с. 177] або 2) вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законом санкцій [13, с. 506].

Під іншим ракурсом юридична відповідальність – передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, що накладаються компетентним суб'єктом у порядку і формі, визначеній законом, яких зазнає деліктоздатний суб'єкт (правопорушник) за вчинене правопорушення [2, с. 348]. Тобто, як вбачається, відповідальність у цьому разі не стосується імунітету іноземної держави, оскільки поширюється виключно на внутрішні державні правові зв'язки та наслідки за вчинення протиправних (деліктних) діянь. Отже, варто зважити на тому, що будь-який із законів незалежних країн не стосується питань відповідальності інших держав, оскільки «імунітет» і «відповідальність» – це зовсім різнопланові правові категорії. Як наслідок, найбільш характерною ознакою, що відрізняє правовий імунітет від інших правових виключень є те, що, на відміну від пільг і привілеїв, він не має на увазі отримання його володільцем яких-небудь матеріальних благ, а, передбачає додаткові права або звільняє від обов'язків лише у сфері застосування юридичної відповідальності.

У правовій доктрині утвердилося розуміння, що правовий імунітет загалом – це правило, у межах якого особа, що наділена спеціальними ознаками, пов'язаними зі здійсненням міжнародних, державних і громадських функцій, звільняється від виконання окремих юридичних обов'язків, від юридичної відповідальності або інших примусових заходів [14, с. 5]. При цьому, відповідальність іноземної держави (фактично, позбавлення імунітету) передбачається положеннями Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. [15] та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р. [16], та більшості країн застосовуються на підставі міжнародного звичаю та через застосування рішень міжнародних судових установ. Підставами при-

тягнення до юридичної відповідальності є наявність норми права, що передбачає відповідальність за скоєння протиправного вчинку і факту правопорушення та правозастосовного акту уповноваженого органу або посадової особи, у якому фіксується рішення щодо виду та міри юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність є формою реалізації санкцій правової норми. При цьому вона не завжди ототожнюється з санкцією правової норми, а може включати також і наслідки процесуального характеру [2, с. 348]. Отже, поняття «санкція» розуміють дво-значно, а саме як: 1) частину норми права та 2) заходи впливу. Зокрема, у першому разі санкція – складова частина норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, головним чином – у формі примусу [4, с. 298]. Якщо брати до уваги другий підхід, то санкція – передбачені законом або договором заходи впливу, міра юридичної відповідальності за порушення законодавства або договірних зобов'язань, що застосовуються до винної особи і зумовлюють певні несприятливі (негативні) для неї наслідки. ...; у міжнародному праві – засоби примусового впливу, що застосовуються міжнародним співтовариством (міжнародними організаціями) до держави у разі порушення нею своїх міжнародних зобов'язань або норм міжнародного права [6, с. 1293; 17, с. 70; 18, с. 826–827; 19, с. 147]. У будь-якому разі метою санкцій є створення тих чи інших несприятливих наслідків для правопорушника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, які виконують владний припис [20, с. 405].

Проте варто зважити, що питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія імунітету – це чисто правова категорія². Отже, вказані категорії за своєю сутністю не є ідентичними поняттями.

Висновки. Сьогодні у світі врегулювання питань щодо імунітету рухається в сторону функціонального імунітету, поступово відходячи від абсолютного. І якщо за згоди країни на обмеження імунітету, незалежно від обраної теорії, створюється безспірна можливість притягнення країни до судового процесу, то у випадку відсутності такої згоди відповідне правове регулювання має бути чітким, досконалим і повністю відповідати нормам і принципам права.

Вважаємо, що категорія «імунітет» співвідноситься з поняттями: 1) «недоторканність» як ціле з частини; 2) «відповідальність» (вид соціальної відповідальності) як зовсім різнопланові правові категорії, які є різними стадіями правозастосування (позбавлення імунітету → відповідальність); 3) «санкція» (як захід впливу, а не частина норми права) також як різнопланові категорії, оскільки питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія імунітету – це чисто правова категорія.

² Наприклад, законодавство України передбачає можливість застосувати реторсію до країни, яка порушує імунітет України (ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Так, відповідно до ч. 4 ст. 79 вказаного Закону у тих випадках, коли в порушення норм міжнародного права України, її майну або представникам в іноземній державі не забезпечується такий же судовий імунітет, який згідно з частинами першою та другою цієї статті забезпечується іноземним державам, їх майну та представникам в Україні, Кабінетом Міністрів України може бути вжито до цієї держави, її майна відповідних заходів, дозволених міжнародним правом, якщо тільки заходів дипломатичного характеру не достатньо для врегулювання наслідків зазначеного порушення норм міжнародного права. Отже, Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis. *Судово-юридична газета*. 2022. 13 березня. <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-imunitet-inozemnoyi-derzhavi-u-tsilivnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 01.10.2023).
2. Загальна теорія права: підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородський та ін.]; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право. 2020. 568 с.
3. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / За ред. С. Г. Кузьменка. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 316 с.
4. Сучасна правова енциклопедія / За заг. ред.: О. В. Зайчук. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
5. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 1: А–К. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 508 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. Т. 2: Ж-ОБД. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконті. (Нові словники). 911 с.
8. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. / за заг. ред. професора В. М. Гайворонського, професора В. П. Жушмана. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 367с.
9. Шелевер Н. В. Співвідношення правових категорій: «імунітет» та «недоторканність». *Форум права*. 2012. № 2. С. 779–784.
10. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 2: Л–П. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 480 с.
11. Енциклопедія Сучасної України. Т. 23: Нг–Ня / співгол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський; співгол. редкол. О. М. Романів. Київ: КБ Енциклопедії Сучас. України НАН України. 2021. 832 с.
12. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. Т. 1: А–Є. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. 910 с.
13. Енциклопедія Сучасної України. Т. 4 : В-Вог / редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. Київ: КБ Енциклопедії Сучас. України НАН України. 2005. 700 с.
14. Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 20 с.
15. Європейська конвенція про імунітет держав. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU72014> (дата звернення: 20.09.2023).
16. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml (дата звернення: 10.10.2023).
17. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 3: Р–Я. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 404 с.
18. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрид. думка, 2012. 1020 с.
19. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. Т. 4: РОБ–Я. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконті. (Нові словники). 941 с.
20. Теорія держави і права: підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПРН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.

УМИСНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ЖИТТЯ СПАДКОДАВЦЯ ЧИ БУДЬ-КОГО З МОЖЛИВИХ СПАДКОЄМЦІВ АБО ВЧИНЕННЯ ЗАМАХУ НА ЇХНЄ ЖИТТЯ ЯК ПІДСТАВА УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

DELIBERATELY TAKING THE LIFE OF THE TESTATOR OR ANY OF THE POSSIBLE HEIRS OR COMMITTING AN ATTEMPT ON THEIR LIFE AS A BASIS FOR REMOVAL FROM THE RIGHT TO INHERIT

Кащук Д.А., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена питанням дослідження доктринальних аспектів щодо умисного позбавлення життя spadkodavca чи будь-кого з можливих spadkoemciv або вчинення замаху на їхнє життя як підстави усунення від права на спадкування. Наголошено, що усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя spadkodavca чи будь-кого з можливих spadkoemciv або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину негідних spadkoemciv, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину пов'язаного з умисним позбавленням життя spadkodavca чи будь-кого з можливих spadkoemciv або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особою було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 (Умисне вбивство). При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення. На доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави, визначеної ч. 1 ст. 1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, який характеризується подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України. Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання того, чи охоплюється застосування підстави усунення від права на спадкування, визначеної ч. 1 ст. 1224 ЦК України, випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (привілейовані склади кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій, спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія).

Ключові слова: право на спадкування, усунення від права на спадкування, негідний spadkoemec, умисне позбавлення життя, замах, тяжке тілесне ушкодження, смерть потерпілого, неосудність.

The paper is dedicated to issues on research of doctrinal aspects of the deliberately taking the life of the testator or any of the possible heirs or committing an attempt on their life as a basis for removal from the right to inherit. There is stressed, the removal from the right to inherit in the case of deliberately taking the life of the testator or any of the possible heirs or committing an attempt on their life is the removal from the right to inherit of undeserving heirs; the property and legal basis of this removal from the right is the presence of the composition of the crime related to the intentional deprivation of the life of the testator or any of the possible heirs or the commission of an attempt on their life; and procedural and legal grounds is the presence of a guilty verdict in a criminal proceeding, which has acquired legal force and by which a person was found guilty of committing the crime provided for in Article 115 (Intentional Murder). At the same time, purpose and motive of the committed crime don't matter for removal from the right to inherit, even they are important for criminal and legal qualification of the criminal offence. On the doctrinal level, the issue on the application of the grounds specified in Part 1 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine in the event of the guilty person committing a crime provided for in Part 2 of Article 121 of the Criminal Code of Ukraine, which is characterized by double guilt – intent to cause grievous bodily harm and carelessness regarding the consequence – death of the victim, needs to be resolved. The composition of the criminal offence, mentioned above makes difference with the composition, specified in Article 115 of the Criminal Code of Ukraine. However, in the civil-legal theory, it is necessary to resolve finally the issue of covering application of the grounds for removal from the right to inheritance specified in Part 1 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine in cases of the guilty person committing the crimes provided for in Article Art. 116 of the Criminal Code of Ukraine (Intentional murder committed in a state of strong mental excitement), 118 of the Criminal Code of Ukraine (Intentional murder when the limits of necessary defense are exceeded or in the case of exceeding the measures necessary for the detention of a person who has committed a criminal offense) of the Criminal Code of Ukraine (privileged components of criminal offenses – elements of a crime with mitigating circumstances, characterized by circumstances that significantly reduce the public danger and punishment of this type of crime), by cases of committing murder or attempted murder by an unconvicted person or committing actions aimed at satisfying the victim's request to end his life (euthanasia).

Key words: right to inherit, removal from the right to inherit, unworthy heir, deliberately taking the life, attempt, grievous bodily harm, death of the victim, lack of judgment.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Інститут негідних spadkoemciv, як і багато інших інститутів spadkovogo права, походить із часів становлення римського права. Він отримав свій специфічний, унікальний розвиток у кожній окремій правовій системі сучасності. Нормативно-правові приписи, які регламентують підстави та порядок усунення від спадкування негідних spadkoemciv, спрямовані на захист прав spadkodavca та його сім'ї. Він дозволяє запобігти передачі майна spadkodavca особам, які вчинили проти нього злочини або які не піклуються про нього. Фактично, цей правовий інститут забезпечує справедливість spadkovих правовідносин.

Справедливість при переході спадщини – це важливий суспільний принцип, що не знаходить свого прямого відображення у змісті нормативно-правових актів, але відображений у змісті багатьох норм. Існує кілька різних підходів до забезпечення справедливості при переході спадщини. Один із підходів – використання спадкування за законом. Спадкування за законом встановлює певні правила, які визначають, хто має право успадкувати майно spadkodavca, і в якій пропорції та черговості. Інший підхід до забезпечення справедливості при переході спадщини – це використання заповіту. Через використання заповіту spadkodavecь може самостійно вирішити, хто має успадкувати його майно і в якій пропорції. Заповітом spadkodavca

вещь також може встановити певні умови, які повинні бути виконані спадкоємцями після його смерті, що допомагає запобігти конфліктам між спадкоємцями після смерті спадкодавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Окремі аспекти усунення від права на спадкування були предметом наукового аналізу у дослідженнях Абрамова М. В. [1], Буркацького Л. К. [2], Васильченка В. В. [3], Достдара Р. [4], Заїки Ю. О. [5], Кухарєва О. Є. [6], Оксанюк Н. М. [7], Печеного О. П. [8], Ромовської З. В. [9], Рябоконе Є. О. [10], Сурми Н. П. [11], Тимченка Л. М. [12], Фурси С. Я., Фурси Є. І. [13], Шишки Р. Б. [14] та інших науковців.

Водночас, численні питання, пов'язані з науково-теоретичними засадами щодо умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя як підстави усунення від права на спадкування, залишаються не висвітленими.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження доктринальних аспектів щодо умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя як підстави усунення від права на спадкування.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, засноване на підставі закону та рішення суду. Інститут усунення від права на спадкування давно відомий вітчизняному цивільному законодавству. У науковій літературі правова природа можливості позбавлення спадкоємця права наслідувати розглядається з різних позицій. Так, Н. С. Кузнецова наголошує, що дослідження проблемних питань юридичної (зокрема, й цивільно-правової) відповідальності потребує врахування як її загальних рис, притаманних соціальній відповідальності на етапі становлення громадянського суспільства в Україні та активізації інтеграційних процесів, характерних для сучасного періоду, так і особливостей, обумовлених специфікою саме правового інструментарію, до якого вона належить [15, с. 189].

О. Є. Кухарєв зазначає, що цивільно-правова відповідальність у спадковому праві зумовлена особливостями відповідної підгалузі цивільного права. Це пов'язано, передусім, з існуванням спеціальних форм цивільно-правової відповідальності, відмінних від класичних форм відповідальності за порушення договірних та недоговірних зобов'язань [16]. Власне, аналіз Книги 6 ЦК України дозволяє виділити серед спеціальних форм цивільно-правової відповідальності в сфері спадкового права усунення від права на спадкування. Ця форма цивільно-правової відповідальності структурно закріплена у ст. 1224 ЦК України та характеризується умисною протиправною поведінкою спадкоємця та відказою держувача [17].

У наведеній нормі, що має суттєве морально-етичне значення, передбачаються негативні наслідки для порушників не лише правових (наприклад, умисне позбавлення життя спадкодавця), а й інших соціальних норм (ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані).

Ряд авторів сходяться в тому, що «позбавлення права наслідування є мірою цивільно-правової відповідальності» і «виражається в позбавленні суб'єктивного права», а підставою для застосування відповідальності у вигляді позбавлення права успадковувати є невиконання сімейних обов'язків.

Відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. У цьому випадку особи позбав-

ляються спадкування і за законом, і за заповітом [17]. Але з цього правила є винятки: якщо був вчинений замах на життя спадкодавця, але останній, знаючи про це, все одно склав заповіт на користь негідного спадкоємця, то ця особа буде мати право на спадщину [17].

Відповідно до Конституції України (ст. 27), кожна людина має невід'ємне право на життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [18]. Право на життя – це принцип, визнаний багатьма міжнародними документами та національними законодавствами, що гарантує кожній людині право на життя і забороняє будь-яке незаконне позбавлення життя. Принцип права на життя передбачає, що кожна людина має право на захист від будь-якого незаконного насильства, у тому числі від вбивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або інших форм фізичного насильства. Держава має позитивно-правові зобов'язання забезпечувати безпеку та захист громадян, а також вживати заходи для запобігання злочинам проти життя.

Поняття злочинів проти життя та здоров'я особи можна визначити як суспільно небезпечні та протиправні діяння, що посягають на життя й здоров'я особи, а також спричиняють небезпеку заподіяння їм шкоди. Захист права на життя у кримінальному законодавстві України спрямований на запобігання злочинам проти життя людини, а також на покарання осіб, які вчинили такі злочини.

Зазначені норми, закріплені у ч. 1 ст. 1224 ЦК України, лише на перший погляд видаються очевидними та ефективними засобами регулювання суспільних відносин. Аналіз судових рішень винесених у даній категорії справ доводить необхідність удосконалення та уточнення правової конструкції щодо усунення від права на спадкування.

Потрібно звернути увагу на те, що кваліфікація злочину, за який було особу притягнуто до кримінальної відповідальності, має важливе значення для цивільно-правових відносин спадкування [12]. Так, якщо особа була засуджена саме за вбивство спадкодавця, то вона позбавляється права на спадкування, але якщо особа визнана винною у вчиненні такого злочину, як умисне тяжке тілесне ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, то такий спадкоємець все одно буде мати право на спадщину [19].

Водночас, на практиці ситуація виглядає зовсім іншим чином. Суди, здійснюючи правосуддя, у цій категорії справ вдаються до розширеного тлумачення категорії «... умисно позбавили життя спадкодавця...», включаючи не лише справи, пов'язані з кримінальними провадженнями за ст. 115 (Умисне вбивство), ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України, але й провадження, які були кваліфіковані за ч. 2 ст. 121 (Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого) [20]. Під питанням також залишається тлумачення необхідності застосування ч. 1 ст. 1224 ЦК України у випадку вчинення засудженим злочинів, визначених у ст. 119 (Вбивство через необережність) та ст. 120 (Доведення до самогубства) [20].

Так, наприклад, подібні тлумачення мали місце у рішеннях: Калінінського районного суду м. Донецька у справі № 2-1537/11 від 26 липня 2011 р. [21], Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі № 345/490/13–ц від 18 лютого 2013 р. [22], Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 р. [23].

Зокрема, у рішенні Калінінського районного суду м. Донецька у справі № 2-1537/11 від 26 липня 2011 р. було зазначено, що «...суд визнає відповідача таким, що не має права спадкування частини майна, що належало

спадкодавцеві, з тих підстав, що він позбавив життя спадкодавця. Відповідно до обставин справи, позивачка просила визнати відповідача таким, що не має права на частину спадщини. Вимоги обґрунтовані тим, що зазначена квартира належала матері сторін у рівних частках, проте, через те, що відповідач навмисно позбавив життя спадкодавця, вважає, що він не має права на спадок. Перевіривши матеріали справи, суд знаходить позов обґрунтованим і підлягаючим задоволенню за підстав, передбачених ст. 1224 ЦК України. За вимогами останніх, зокрема, не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Вироком місцевого суду від 05.10.04 р. відповідача засуджено за ст. 121 ч. 2 КК України (Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого) до 10 років позбавлення волі. Ухвалою апеляційного суду Донецької області від 25.03.05 р. вирок місцевого суду змінено, пом'якшено покарання до 9 років позбавлення волі» [21].

Подібним чином норму, визначену ч. 1 ст. 1224 ЦК України, розтлумачено у рішенні Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі № 345/490/13-ц від 18 лютого 2013 р. Суд наголосив, що «...дослідивши матеріали справи, приходять до висновку, що позовні вимоги про усунення від права спадкування відповідача підлягають до задоволення. У судовому засіданні встановлено, що відповідач, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заподіяв спадкодавцеві умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілої, за що був засуджений до 7 років позбавлення волі, про що свідчить копія вироку Калуського міськрайонного суду від 23.01.2008 року № 1-45/2008. Відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК України не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, або вчинили замах на їхнє життя» [22]. Таке ж тлумачення ми знаходимо й у рішенні Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 року: «Як вбачається з вироку Фастівського міськрайонного суду Київської області від 15 вересня 2011 року, відповідача визнано винним у скоєнні злочину за ч. 2 ст. 121 КК України, а саме за нанесення тяжких тілесних ушкоджень як небезпечних для життя у момент заподіяння спадкодавцеві та внаслідок отриманих тілесних ушкоджень спадкодавець померла. Відповідно до ч. 4 ст. 61 ЦПК України, вирок у кримінальній справі, що набрав законної сили, обов'язковий для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок із питань, чи мали місце ці дії та чи вчиненні вони цією особою. Отже, враховуючи те, що відповідач умисно позбавив життя спадкодавця, його вина в умисному злочині встановлена вказаним вироком Фастівського міськрайонного суду, який вступив в законну силу, суд приходять до висновку, що відповідача слід усунути від права на спадкування за заповітом» [23].

Аналізуючи ці рішення необхідно звернути увагу на те, що з самих рішень не вбачається чи набули законної сили вирокі якими було засуджено винних осіб за вчинення злочину передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, тобто на якій стадії кримінального провадження вони перебували на момент оголошення рішення у справі про усунення від спадкування. З позицій застосування норм матеріального права, суди, задовольняючи позовні вимоги про усунення від права спадкування за ч. 1 ст. 1224 ЦК України, виходили з фактичної смерті спадкодавця не зважаючи, що положення ч. 2 ст. 121 КК України характеризуються подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу визначеного у ст. 115 КК України.

На увагу також заслуговує і характеристика суб'єкта складу кримінального правопорушення, зокрема, перебування його у стані неосудності в момент вчинення кримінального правопорушення. Очевидно, що так само, особа, яка вчинила вбивство у стані неосудності, не тільки звільняється від відповідальності, але і не позбавляється права на спадкування [12]. Водночас, на думку М. В. Абрамова, необхідно позбавляти права на спадщину і тих осіб, які вчинили вбивство спадкодавця, або інших спадкоємців у стані неосудності [1, с. 47].

Але з цією думкою важко погодитися, оскільки навіть КК України звільняє від відповідальності особу, яка під час вчинення злочину не могла усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними внаслідок психічної хвороби, тимчасового розладу або іншого хворобливого стану психіки. Таким чином, якщо не має складу злочину, то і немає самого злочину; відтак немає підстав позбавляти особу права на спадщину [12].

У цьому контексті показовим є рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим у справі № 121/9917/13-ц від 1 грудня 2013 року. Постановляючи рішення у справі, суд зазначив: «Задовільнив позов про усунення від права на спадкування... Вислухав сторони, суд приходять до висновку, що позов підлягає задоволенню з наступних підстав. Як встановлено судом з ухвали Ялтинського міського суду від 17 липня 2013 року, яка набрала чинності, відповідач 27 березня 2013 року між 03:00 та 04:00 годиною, знаходячись на кухні квартири, в ході виниклого конфлікту зі своєю матір'ю, з невстановленим мотивом, взяв ніж, який знаходився на столі у кухні та, схопивши останню рукою за рот і голову, з метою позбавлення життя, діючи умисно перерізав їй декілька разів горло, чим завдав тілесні ушкодження у вигляді двох різаних ран на передній та бічній поверхнях шиї зліва та справа з пошкодженням гортані, трахеї, стравоходу, щитовидного та персневидного хрящів, множинних дрібних та великих судин шиї. Від отриманих ушкоджень його мати померла. Між діями відповідача та настанням смерті спадкодавця є прямий причинний зв'язок. Також судом було встановлено, що зібрані і перевірені у судовому засіданні докази підтверджують, що суспільно небезпечне діяння, передбачене ч. 1 ст. 115 КК України, а саме умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (умисне убивство), вчинив відповідач. Але ж відповідно до ст. 19,93 КК України, він не підлягав кримінальній відповідальності та до нього були застосовані примусові заходи медичного характеру у вигляді госпіталізації до психіатричного закладу із суворим наглядом. Таким чином, суд вважає, що оскільки встановлено судом, що відповідач умисно убив свою матір, то він, як це передбачено законом, не має права на спадкування майна, яке залишилось після неї. Спадкоємці першої черги після померлої, її син позивач та її мати категорично заперечують проти прийняття спадщини відповідачем, який знаходиться у психіатричному закладі, оскільки він умисно позбавив її життя. Суд не може погодитись із письмовими запереченнями відповідача, які він прислав суду, про те, що він убив матір не умисно. Обставина умисного убивства з боку відповідача своєї матері була доведена вказаною ухвалою суду з приводом усіх належних доказів. Крім того, ч. 1 ст. 1224 ЦК України не передбачає обов'язкового засудження особи за умисне позбавлення життя спадкодавця, а передбачає тільки встановлення таких дій, що і було зроблено судом». Зазначене рішення є цікавим з погляду того, що суд не лише застосував положення ч. 1 ст. 1224 ЦК України щодо особи, яка була визнана неосудною (тобто, не була суб'єктом кримінального правопорушення), але й дав власне тлумачення змісту застосованої статті з посиланням на «...не передбачає обов'язкового засудження особи за умисне позбавлення життя спадкодавця, а передбачає тільки встановлення таких дій, що і було зроблено судом» [24].

У цьому контексті можна згадати, що науковець Ю. О. Заїка висловлює думку, про необхідність позбавляти спадщини не лише тих спадкоємців, що вчинили вбивство, але і тих, які умисно вчинили й інші злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності спадкодавця [19, с. 188]. Зазначеним доктринальним тлумаченням можна скористатись при вирішенні подібної ситуації на практиці.

Підкреслимо, що для позбавлення спадщини у цьому випадку необхідно, щоб вказаний злочин і вина негідного спадкоємця були підтверджені вироком суду, який набув законної сили. Іноді у практиці зустрічаються випадки, коли, виносячи рішення щодо усунення від права на спадкування суд, взагалі не робить посилання на вирок у кримінальному провадженні, в якому встановлено факти вчинення відповідачем у справі злочину.

З ч. 1 ст. 1224 ЦК України не випливає, що вчинення вбивства або замаху на вбивство повинно бути саме з метою заволодіння майном (спадщиною), а тому вчинення вбивства з хуліганських мотивів чи з метою помсти, теж позбавляє особу права на спадкування. Але виникає питання стосовно вини особи у вчиненому злочині – чи буде особа позбавлена права на спадщину, якщо вчинила вбивство з необережності? На думку Ю. О. Заїки, вчинення злочину з необережності, наприклад, при порушенні правил дорожнього руху, виконанні будівельних робіт, техніки безпеки тощо, що спричинило загибель спадкодавця чи спадкоємців, не позбавляє притягнутого до кримінальної відповідальності за вчинення злочину права отримати спадщину [19, с. 184].

Також наголосимо, що кримінальна відповідальність за вбивство наступає не лише тоді, коли потерпілий позбавляється життя проти його волі, але і коли це сталося і з його згоди, що взагалі не знаходить свого відображення у змісті ст. 1224 ЦК України.

Висновки та пропозиції дослідження. Підсумовуючи наголосимо, що усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого

з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особою було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 (Умисне вбивство). При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення. На доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави, визначеної ч. 1 ст. 1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, який характеризується подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України. Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання того, чи охоплюється застосування підстави усунення від права на спадкування визначеної ч. 1 ст. 1224 ЦК України випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (привілейовані склади кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшувачими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій, спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов М. В. Заподіяння смерті як підстава для усунення права на спадкування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 2 (8). С. 46–50.
2. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2008. 384 с.
3. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Х. : Одисей, 2007. 480 с.
4. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємство, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
5. Спадкове право : [навчальний посібник] / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконе. – К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
6. Кухарев О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.
7. Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151–155.
8. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с.
9. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
10. Рябоконе Є. О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 67. С. 71–74.
11. Сурма Н. П. Спадкове право України: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2005. 304 с.
12. Тимченко Л. М. Проблемні питання усунення від права на спадкування. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/38.pdf (дата звернення 25.06.2023 р.).
13. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. Київ : Атіка, 2002. 496 с.
14. Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.
15. Кузнєцова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. № 1. С. 186–203.
16. Кухарев О. Є. Форми цивільно-правової відповідальності у сфері спадкового права. *Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матевєєвські цивілістичні читання*. Матеріали між. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р. А. Майданик, В. В. Цюра та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик, К., 2019. С. 115–119.
17. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 року *Верховна Рада України*. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
18. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. База «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
19. Заїка Ю. О. Спадкове право України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 216 с.
20. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Верховна Рада України*. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
21. Рішення Калінінського районного суду м. Донецька у справі №2-1537/11 від 26 липня 2011 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/17426026>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
22. Рішення Калуський міськрайонний суд Івано-Франківської області у справі № 345/490/13–ц від 18.02.2013 р. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/29669961>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
23. Рішення Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 року <https://reyestr.court.gov.ua/Review/43273675>. (дата звернення 25.06.2023 р.).
24. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим у справі № 121/9917/13-ц від 1 грудня 2013 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36067921>. (дата звернення 25.06.2023 р.).

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗПОРЯДЖЕННЯ ВИКЛЮЧНИМИ ПРАВАМИ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ

REGARDING THE ISSUE OF DISPOSAL OF EXCLUSIVE RIGHTS TO A TRADEMARK

Клейменова С.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеський національний університет імені Й. І. Мечникова

Справжня стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних з розпорядженням виключними правами на торговельну марку. Вчені вказують на необхідність дослідження проблематики захисту прав на торговельну марку у міжнародному приватному праві обумовлена економічними причинами, потребами адаптації законодавства України до вимог *Acquis communautaire*, прагматичними інтересами теоретичного та практичного спрямування. Обороти виключних прав на товарні знаки неможливі поза рамками зобов'язальних правовідносин, що обумовлює ріст наукового інтересу до проблем розпорядження виключними правами на торговельні марки. Актуальність теми дослідження обумовлена ростом значимості товарних знаків для підвищення ефективності економічного обороту. У сфері високі технології значно зростає інтерес до придбання й розпорядження правами на товарні знаки. Крім того, у сучасних умовах різко зросло значення товарних знаків і на міжнародному ринку. Облік міжнародно-правових норм, що регулюють питання правоволодіння й розпорядження виключними правами, буде сприяти залученню України в процеси глобалізації. При цьому пильний інтерес іноземних інвесторів викликають питання урегульованості відносин за розпорядженням виключними правами на товарні знаки, адже виключне право на товарний знак у ряді випадків є одним із самих коштовних активів суб'єктів підприємництва. Важливим є визначення цивільно-правової природи договорів про передачу виключних прав на торговельну марку як способу розпорядження такими правами. Оскільки розпорядження (передача) виключними правами на торговельну марку може здійснюватися різними способами, виділення видів розпорядження (передача) допоможе вірно визначити й обсяг переданих прав, і форму розпорядження. Під передачею для цілей справжнього дослідження слід розуміти будь-яке добровільне розпорядження виключним правом на товарний знак, у тому числі шляхом висновку ліцензійного договору, договору про відчуження, договору комерційної концесії, договору застави й ін., а також без укладання договору.

Ключові слова: торговельна марка, виключні права, способи розпорядження, договір, право інтелектуальної власності.

This article is devoted to consideration of issues related to the disposal of exclusive rights to a trademark. The circulation of exclusive rights to trademarks is impossible outside the framework of obligatory legal relations, which determines the growth of scientific interest in the problems of disposing of exclusive rights to trademarks. The relevance of the research topic is due to the growing importance of trademarks for increasing the efficiency of economic turnover. In the high-tech industry, interest in acquiring and disposing of trademark rights is growing significantly. In addition, in modern conditions the importance of trademarks in the international market has sharply increased. Taking into account international legal norms governing issues of ownership and disposal of exclusive rights will contribute to Ukraine's involvement in the processes of globalization. At the same time, the keen interest of foreign investors is aroused by questions of the regulation of relations regarding the disposal of exclusive rights to trademarks, because the exclusive right to a trademark in a number of cases is one of the most valuable assets of business entities. It is important to determine the civil law nature of agreements on the transfer of exclusive rights to a trademark as a way of disposing of such rights. Since the disposal (transfer) of exclusive rights to a trademark can be carried out in various ways, identifying the types of disposal (transfer) will help to correctly determine both the scope of the transferred rights and the form of the disposal. For the purposes of this study, transfer should be understood as any voluntary disposal of the exclusive right to a trademark, including through the conclusion of a license agreement, alienation agreement, commercial concession agreement, pledge agreement, etc., as well as without concluding an agreement.

Key words: trademark, exclusive rights, methods of disposal, contract, intellectual property right.

Постановка проблеми. У цей час, коли боротьба за ринок уже не обмежується винятково просуванням товарів, важливу роль у регулюванні ринкових відносин відіграють договори про розпорядження виключним правом на товарний знак, які порівняно нові для системи договірних зобов'язань. Прийняття Книги IV Цивільного кодексу України дозволило закріпити норми, що регулюють договірні відносини за розпорядженням виключними правами на торговельну марку. Однак існує необхідність внесення деяких корективів у сформовані доктринальні погляди з питань розпорядження виключним правом на торговельну марку за допомогою цивільно-правових договорів з урахуванням складних потреб учасників цивільного обороту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окрему увагу питанням про розпорядженні виключними правами на торговельну марку приділяли такі фахівці, як: Т. С. Демченко, А. О. Кодинець, Л. Д. Романадзе, Г. В. Ткачук, І. Томаров, Д. О. Федорова.

Метою статті є розгляд питань про цивільно-правову характеристику договорів про передачу виключних прав торговельну марку й способів розпорядження виключними правами на торговельну марку.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями глави 75 ЦК України розпорядження виключними правами на торговельну марку здійснюється шляхом висновку відповідних договорів, а саме: ліцензійний договір, договір про передачу виключних прав, договір комерцій-

ної концесії. У юридичній літературі справедливо зазначено, що правова забезпеченість можливість передачі виключних прав на торговельну марку випливає із властивості оборотоздатності такого права. Це дає можливість розглядати даний об'єкт права інтелектуальної власності як «повноправного» учасника цивільного обороту. Надана законом можливість передавати виключні права на торговельну марку вказує те, що дане право визнається об'єктом товарно-грошових відносин і має здатність утягуватися в комерційний оборот.

За загальним правилом за договором про передачу виключних прав на торговельну марку правовласник зобов'язується передати набувачеві (юридичній особі або фізичній особі, що здійснює підприємницьку діяльність) виключне право на торговельну марку у відношенні всіх або частини товарів (послуг), для яких він зареєстрований, а набувач ухвалює на себе права й обов'язки правовласника.

У контексті справжньої статті слід дати цивільно-правову характеристику даному договору. У першу чергу його можна оцінити за ознакою дихотомії.

Договір про передачу виключних прав на торговельну марку є консенсуальним. Це пояснюється тим, що даний договір вважається ув'язаним з моменту, коли сторони дійшли згоди щодо всіх істотних умов, необхідних для реалізації договору про передачу виключних прав на торговельну марку.

Даний договір необхідно розглядати як взаємний (синалагматичний) договір. По суті такі договори є зустрічними по відношенню друг до друга, виникають одночасно, а зобов'язання однієї сторони може бути виконане тільки при виконанні своїх зобов'язань другий. Отже, сторони договору про передачу виключних прав на торговельну марку є носіями чітким набором суб'єктивних прав і обов'язків.

Розглянутий договір може бути як оплатним, так і безоплатним. Необхідно уточнити, що у випадках оплатного договору буде використана модель договору купівлі-продажу, а у випадки безоплатного договору передача здійснюється по моделі договору дарування.

Можна зробити висновок про те, що факт передачі виключних прав характеризується переходом і припиненням приналежного правовласникові виключного права на торговельну марку у відношенні всі або частини товарів (послуг), для яких вона зареєстрована, і виникненням даного права в набувача.

Елементами договору про передачу виключного права на торговельну марку є: сторони договору, предмет, ціна (якщо договір оплатний), строк, форма й утримування.

Договори, спрямовані на розпорядження виключними правами на торговельну марку можна класифікувати також залежно від обсягу переданих прав. Насамперед необхідно усвідомити, що значить «розпорядитися правом». У юридичній літературі під розпорядженням правом розуміється зміна його власника, змінити його втримування (обмежити право, або провести його обтяження), змінити межі його здійснення, відмовитися від права без передачі його якій-небудь іншій особі. Отже, важливо визначити обсяг переданих прав. Це дозволить виділити види договорів, метою яких є розпорядження (передачі) виключних прав.

Договори, на підставі яких здійснюється розпорядження виключним правом на торговельну марку можна поділити на два види:

1) передбачають повну передачу виключного права на торговельну марку;

2) надають право використовувати виключне право на торговельну марку на певних умовах.

У першому випадку, правовласник передає комплекс правомочностей й на торговельну марку й на весь термін дії такого договору втрачає право самостійно розпоряджатися правами на даний об'єкт права інтелектуальної власності.

У другому випадку, правовласник передає виняткове право на торговельну марку в чітко обкреслених рамках і зберігає за собою право використовувати даний вид коштів індивідуалізації суб'єктів цивільного обороту.

Також договори про розпорядження виключними правами на торговельну марку можна класифікувати залежно від результату розпорядження. Так, до них можна віднести:

1) договори, що породжують сингулярне правонаступництво, тобто манливі припинення виключного права в одного правовласника й перехід його до іншого;

2) договори, що породжують конститутивне (похідне) правонаступництво. При висновку подібних договорів у правовласника виникає виключне право на торговельну

марку, яке обмежує первісного правовласника в реалізації своїх прав. Такими договорами є ліцензійний договір про надання права використання торговельної марки, а також субліцензійний договір;

3) договори, за умови настання певних правових наслідків можуть спричинити виникнення правонаступництва. Таким договором може бути договір про забезпечення зобов'язання – застава виключного права на торговельну марку;

4) дії без мети правонаступництва, які виникають при добровільна відмова від виключного права на торговельну марку.

Український вчений Г.В. Ткачук відокремлює два способи реалізації прав на торговельні марки: «...1) використання торговельної марки в господарській діяльності правовласника; 2) передавання прав на торговельну марку іншим особам на підставі відповідного договору. Також автор вказує, що «... у результаті проведеного дослідження доопрацьовано поняття «використання торговельної марки суб'єктом господарювання» як способу реалізації права інтелектуальної власності на торговельну марку – вчинення суб'єктом господарювання або уповноваженою їм особою комплексу юридичних і фактичних дій, які пов'язані з втіленням торговельної марки в певних товарах або при наданні послуг (у рекламі, документації тощо) та введенням таких товарів до господарського обороту» [3, с. 4].

З наведеного вище судження автора можна зробити висновок про те, що зазначені способи реалізації прав на торговельну марку і є способами розпорядження виключними правам на даний об'єкт права інтелектуальної власності.

Також можна привести таку класифікацію видів розпорядження виключним правом на торговельну марку як: загальноправові способи розпорядження, договірні (спеціальні), факультативні.

У випадку застосування загальноправових способів розпорядження виключним правом на торговельну марку право може переходити при реорганізації юридичної особи, при спадкуванні, при внесенні права на торговельну марку в статутний капітал, при обігу стягнення на майно.

До спеціальних видів використання виключного права на торговельну марку можна віднести: договір про відчуження виключного права й ліцензійний договір (включаючи й договір комерційної концесії).

У якості факультативних способів передачі виключних прав на торговельну марку слід віднести договори купівлі-продажу підприємства, оренди підприємства й ін.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновки про те, що торговельна марка є повноцінним об'єктом цивільного обороту. Розпорядження виключними правами на торговельну марку здійснюється різними способами, у тому числі й за допомогою укладання договору про передачу виключних прав. Цивільно-правові договори про розпорядження виключними правами на торговельну марку можна класифікувати залежно від результату розпорядження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>
3. Ткачук Г.В. Реалізація і захист прав суб'єктів господарювання на торговельні марки. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. Вінниця, 2020, 215 с.

ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ЗАКЛАДУ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА МЕДИЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН

LEGAL CHARACTERISTICS OF A HEALTHCARE INSTITUTION AS A SPECIAL ENTITY IN MEDICAL LEGAL RELATION

Кройтор В.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті визначаються ознаки закладу охорони здоров'я як спеціального суб'єкта медичних правовідносин. Виокремлення юридичних ознак закладу охорони здоров'я, як юридичної особи, є нагальним із урахуванням втілення в життя реформи охорони здоров'я, поступового оновлення медичного законодавства, потреби повоєнного відновлення медичної сфери.

Підкреслено, що для закладу охорони здоров'я властиві як загальні юридичні ознаки юридичної особи, так і спеціальні характеристики обумовлені сферою діяльності. Заклади охорони здоров'я за порядком створення можуть поділятися на юридичних осіб приватного та публічного права (державні, комунальні заклади, що створюються у розпорядчому порядку). На підставі аналізу положень норм медичного законодавства наголошено доцільність розмежування суб'єктів господарювання, що здійснюють медичну практику та закладів охорони здоров'я (як загальне та спеціальне). Визначено, що заклад охорони здоров'я є особливим суб'єктом господарювання, оскільки його діяльність має соціальну цінність. Він повинен бути затребуваним для населення. Звернута увага, що соціальна складова закладу охорони здоров'я має прояв у тому, що його діяльність має комплексну природу – соціально-економічну. Водночас, заклад охорони здоров'я має елемент ризику у своїй діяльності. Для здійснення своєї діяльності заклад охорони здоров'я повинен мати спеціальне документальне забезпечення, зокрібно статут, ліцензію, документи щодо забезпечення здійснення медичної практики. Встановлено, що формальна процедура створення закладу охорони здоров'я містить наступні елементи: прийняття рішення про його утворення; державну реєстрацію; отримання ліцензії щодо здійснення медичної практики; реєстрація в Реєстрі суб'єктів господарювання у сфері охорони здоров'я.

Підкреслено, що господарська діяльність закладу охорони здоров'я має спеціальне призначення – медичне обслуговування населення. Ця діяльність в процесі реалізації повинна мати певний моніторинг щодо забезпечення прав пацієнтів на отримання якісної медичної допомоги.

Ключові слова: юридична особа, ознаки юридичної особи, організаційна єдність, відокремлене майно, самостійна цивільно-правова відповідальність, виступ в обороті від свого імені, заклад охорони здоров'я, охорона здоров'я, правовідносини, медичні, послуги, господарська діяльність.

The article defines the characteristics of a healthcare institution as a special subject of medical legal relations. The distinction of legal characteristics of a healthcare institution as a legal entity is urgent, considering the implementation of healthcare reform, gradual updating of medical legislation, and the need for post-war reconstruction of the medical field.

It is emphasized that a healthcare institution has both general legal characteristics of a legal entity and special features determined by its field of activity. Healthcare institutions can be divided into private and public law legal entities (state, municipal institutions created by administrative order). The analysis of medical legislation highlights the appropriateness of distinguishing between business entities that practice medicine and healthcare institutions (as general and special). It is determined that a healthcare institution is a unique economic subject, as its activity has social value and should be in demand by the population. Attention is drawn to the fact that the social component of a healthcare institution manifests in its comprehensive nature – socio-economic. Meanwhile, a healthcare institution has an element of risk in its activity. To operate, a healthcare institution must have specific documentary support, especially a charter, a license, documents regarding the provision of medical practice. It is established that the formal procedure for creating a healthcare institution includes the following elements: decision-making about its formation; state registration; obtaining a license for medical practice; registration in the Registry of Economic Entities in the Healthcare Sector.

It is emphasized that the economic activity of a healthcare institution has a special purpose – medical services to the population. This activity in the process of implementation should have certain monitoring regarding the provision of patient rights to receive quality medical care.

Key words: signs of a legal entity, organizational unity, strengthened, independent civil and legal authority, appearing in circulation under its own name, health care institution, health care, legal relations, medical, services, economic activity.

Постановка проблеми. Визначення особливостей правового статусу суб'єктів медичних правовідносин є сучасною тематикою для наукових розвідок. Підґрунтям цього є фактичне поступове втілення в життя реформи охорони здоров'я, оновлення медичного законодавства, виклики щодо повоєнного відновлення медичної сфери. Одним із нагальних науково-практичних питань є означення юридичних ознак закладу охорони здоров'я. Так, 28 лютого 2023 р була затверджена постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я» [1], на підставі якої було започатковане функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів, що сформуливали спроможну мережу закладів охорони здоров'я. Протягом червня-липня 2023 року був погоджений та затверджений перелік надкластерних, кластерних та загальних лікарень спроможної мережі. Зараз у 19 областях до спроможної мережі включено 564 заклади, з яких 123 – надкластерні, 157 – кластерних та 282 – загальні заклади [2]. Утворення новітніх організаційно-правових форм діяльності спеціалізованих суб'єктів відбувалося на тлі часткового відновлення

зруйнованої медичної галузі. Відомо, що медична інфраструктура України відчутно постраждала внаслідок війни, зокрема зазнали пошкодження 1218 об'єктів у закладах охорони здоров'я, з них – 540 лікарень. За оцінками Світового банку, сфері охорони здоров'я завдано збитків на суму понад 1 млрд дол. США. Попри це, протягом 2022 р. вже відновлено 113 пошкоджених об'єктів, а 264 перебувають у процесі відбудови [3]. В цілому, правова природа кластерної інфраструктури є достатньо складним правовим феноменом, зокрібно у медичних правовідносинах, що і потребує окремого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обмірковуючи останні публікації за темою цього дослідження, варто підкреслити, що діяльність закладів охорони здоров'я є предметом наукового опанування як економістів, так і правників. Внаслідок того, що для закладу охорони здоров'я властиві як загальні ознаки юридичної особи, так і спеціальні характеристики обумовлені сферою діяльності, виникає потреба використовувати комплексний методологічний підхід та поєднувати наукові результати щодо правосуб'єктності юридичних осіб і правового

статусу закладу охорону здоров'я. Так, правова сутність юридичної особи була визначена В. В. Кочиним [4]. Особливості конструкції юридичної особи публічного права запропонував Ю. М. Жорнокуй [5]. Детальна характеристика закладів охорони здоров'я надано І. Я. Сенютою [6]. В цілому, можна визначити, що заклади охорони здоров'я, як суб'єкти правовідносин, постійно досліджуються діями наукової ниви, адже введення кластерної системи охорони здоров'я частково вплинуло на існуючі наукові здобутки, а тому ця тема потребує подальшого вивчення.

Мета статті полягає у виявленні юридичних ознак закладу охорони здоров'я як спеціального суб'єкта медичних правовідносин. Для досягнення цієї мети поставлені наступні завдання: розкрити правовий статус закладу охорони здоров'я; визначити загальні та спеціальні юридичні ознаки закладу охорони здоров'я; сформулювати рекомендації щодо подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заклад охорони здоров'я, як суб'єкт медичних правовідносин, характеризується багатогранністю правового становища, що включає участь у медичних правовідносинах з метою реалізації свого основного призначення – надання кваліфікованої медичної допомоги пацієнтам [7, с. 440, 441]. Законом України «Основні законодавства України про охорону здоров'я» закріплено, що заклад охорони здоров'я – це юридична особа будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремлений підрозділ, що забезпечує медичне обслуговування населення на основі відповідної ліцензії та професійної діяльності медичних (фармацевтичних) працівників і фахівців з реабілітації (абз. ч. 1 ст. 3 Закону) [8]. В системі суб'єктів медичного права, заклад охорони здоров'я визначається як суб'єкт, що надає медичну допомогу [9, с. 55].

Аналізуючи його законодавче визначення, доречно підкреслити, що у ньому виокремлені загальні ознаки (юридична особа будь-якої форми власності та організаційно-правової форми) та спеціальні ознаки юридичної особи (забезпечує медичне обслуговування).

В. М. Пашков розглядаючи їх, підкреслює, що по-перше, фізична особа – підприємець не може створити заклад охорони здоров'я; по-друге, у складі юридичної особи заклад охорони здоров'я може діяти лише як відокремлений підрозділ [10, с. 104].

На думку І. Я. Сенюти, фізична особа – підприємець може провадити господарську діяльність з медичної практики, та виконувати подвійну роль:

- 1) фізична особа – підприємець, яка не має медичної освіти, – організовує надання медичної допомоги пацієнтам;
- 2) фізична особа – підприємець, яка має медичну освіту і провадить медичну діяльність, – організовує надання медичної допомоги і безпосередньо її надає [6, с. 158].

Водночас, Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з медичної практики, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 р. № 285, поширюються на всіх юридичних осіб незалежно від їх організаційно-правової форми та фізичних осіб – підприємців, які провадять господарську діяльність з медичної практики [11]. Отже, варто розмежовувати суб'єктів господарювання, що здійснюють медичну практику та заклад охорони здоров'я. Наведені правові категорії співвідносяться як загальне та спеціальне. Особливість закладу охорони здоров'я полягає у тому, що це суб'єкт господарювання, який створюється у формі юридичної особи та має спеціальну мету – забезпечення медичним обслуговуванням населення. Тому він не може спеціалізуватися на інших видах господарської діяльності.

Заклад охорони здоров'я має конструкцію юридичної особи, що і забезпечує виокремлення окремого суб'єкта правовідносин [4, с. 47]. При цьому, заклади охорони здоров'я можуть створюватися як юридичні особи приватного та публічного права, адже останнім часом

дослідники ставлять під сумнів виокремлення правового становища юридичних осіб публічного права [5, с. 45]. Незважаючи на існуючу критику поділу юридичних осіб, заклади охорони здоров'я за порядком створення можуть поділятися на юридичних осіб приватного та публічного права (державні, комунальні заклади, що створюються у розпорядчому порядку). Як юридичним особам закладам охорони здоров'я притаманні усі ознаки юридичної особи: організаційна єдність, відокремлене майно, самостійна цивільно-правова відповідальність, виступ в обороті від свого імені [12, с. 94].

Для закладу охорони здоров'я властиві і спеціальні юридичні ознаки. Так, при його створенні необхідно враховувати потребу населення в отриманні медичних послуг. Це передбачено Порядком формування спроможних мереж надання первинної медичної допомоги, затверджених Наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 06.02.2018 р. № 178/24, встановлено, що спроможна мережа надання первинної медичної допомоги (далі – ПМД) має відповідати критеріям спроможності, зокрема: задоволення запитів населення на послуги ПМД, що визначається на основі соціально-демографічного складу, поточних та прогнозних показників природного та міграційного руху, показників захворюваності та інших статистичних даних щодо населення відповідної території планування; має граничну потужність, яка складає в середньому чотири візити до місця надання ПМД на рік на одного мешканця відповідної території планування; є систематична взаємодія окремих надавачів ПМД із іншими надавачами медичних послуг, зокрема екстреної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої), паліативної медичної допомоги, послуг з діагностики, реабілітації, фармацевтичних послуг; доступність ПМД для мешканців населених пунктів; транспортна доступність; фінансова стійкість спроможної мережі надання ПМД [13].

Наведені критерії спроможності підкреслюють, що заклад охорони здоров'я є особливим суб'єктом господарювання, що має соціальну цінність та несе соціальну відповідальність. Соціальна складова закладу охорони здоров'я має прояв у тому, в умовах ринкової економіки, заклад охорони здоров'я спрямовує діяльність як на отримання прибутку, так і задоволення потреби населення в медичній допомозі. При цьому, в діяльності закладу простежується елемент ризику, оскільки в медичній практиці будь-яка діяльність так чи інакше пов'язана з ризиком для здоров'я пацієнта. Останнє зумовлено індивідуальними особливостями: важким станом хворого, що визначає високий ризик несприятливого результату, наявністю ускладнень, які важко передбачити, особливим психологічним станом хворого тощо [14, с. 223].

Спеціальні ознаки закладу охорони здоров'я мають прояв у формальній процедурі його створення, що включає дії щодо прийняття рішення про його утворення та державну реєстрацію. Рішення має містити інформацію про: створення юридичної особи; розмір та порядок формування статутного капіталу новоствореного закладу охорони здоров'я; затвердження Статуту закладу охорони здоров'я; призначення виконуючого обов'язки керівника закладу до проведення конкурсу; передачі майна, необхідного для здійснення діяльності з медичної практики (на праві оперативного управління, оренди тощо) [15]. Після прийняття рішення про створення закладу охорони здоров'я, уповноважена особа звертається щодо його державної реєстрації.

При утворенні закладу охорони здоров'я необхідно враховувати і його предметну діяльність. Відповідно до Переліку закладів охорони здоров'я, затверджених Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 28.10.2002 р. № 385, вони поділяються на:

- лікувально-профілактичні заклади (лікарняні заклади (багатопрофільні, однопрофільні, спеціалізовані заклади, особливого типу);
- амбулаторно-поліклінічні заклади; заклади переливання крові, швидкої та екстреної медичної допомоги;
- санаторно-курортні заклади);
- санітарно-профілактичні заклади; фармацевтичні (аптечні) заклади;
- заклади медико-соціального захисту;
- установи/зклади системи соціального захисту населення [16].

Аналізуючи наведене законодавче положення можна стверджувати, що заклад охорони здоров'я може визначатися у вузькому та широкому сенсі. Заклад охорони здоров'я, у вузькому розумінні, це юридична особа, що здійснює лікувально-профілактичну діяльність. У широкому розумінні, заклад охорони здоров'я забезпечує медичне обслуговування населення.

Для здійснення господарської діяльності із надання медичної практики заклад охорони здоров'я повинен мати ліцензію, яку можна отримати після державної реєстрації юридичної особи. Здобувач ліцензії подає до органу ліцензування заяву про отримання ліцензії за визначеною ліцензійними умовами формою. До заяви про отримання ліцензії додаються: документи відповідно до ліцензійних умов; копія паспорта керівника здобувача ліцензії (або його уповноваженого представника); Зопис документів, що подаються для отримання ліцензії (ст. 11 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я») [8]. Суб'єкт господарювання, який є закладом охорони здоров'я повинен мати затверджені в установленому законодавством порядку: статут; штатний розпис; положення про його структурні підрозділи (зокрема відокремлені); посадові інструкції працівників; правила внутрішнього розпорядку закладу охорони здоров'я; клінічні маршрути пацієнта розроблені відповідно до клінічних протоколів та стандартів медичної допомоги (медичних стандартів), затверджених МОЗ (підп. 1 п. 12 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики) [11]. Виходячи з цих нормативних положень, заклад охорони здоров'я повинен мати спеціальне документальне забезпечення, зокрібно статут, ліцензію, документи щодо забезпечення здійснення медичної практики.

Після отримання ліцензії за заявою уповноваженої особи закладу охорони здоров'я відбувається його реєстрація в Реєстрі суб'єктів господарювання у сфері охорони здоров'я центральної бази даних електронної системи охорони здоров'я. Тобто формальна процедура створення закладу охорони здоров'я охоплює наступні процедурні дії: прийняття рішення про його утворення; державну реєстрацію; отримання ліцензії щодо здійснення медичної практики; реєстрація в Реєстрі суб'єктів

господарювання у сфері охорони здоров'я. Лише після цього, юридична особа набуває правовий статус – закладу охорони здоров'я.

Варто підкреслити, що господарська діяльність закладу охорони здоров'я має спеціальне призначення – медичне обслуговування населення. При цьому, ця діяльність в процесі реалізації повинна мати певний моніторинг щодо забезпечення прав пацієнтів на отримання якісно медичної допомоги. Це впливає із положення п. 13 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики, згідно із яким ліцензіат зобов'язаний: провадити медичну практику за спеціальними, які зазначалися в документах, що додаються до заяви про отримання ліцензії, або повідомленні про зміни; здійснювати контроль якості надання медичної допомоги; зберігати лікарську таємницю; забезпечити організацію здійснення медичних оглядів найманих працівників; забезпечити умови для вільного доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями до приміщень ін. [11]. Отже, особливість діяльності закладу охорони здоров'я полягає у наявності матеріально-технічного, правового, кадрового забезпечення, наявності системи контролю за діяльністю.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи проведене дослідження варто запропонувати наступні висновки. Варто розмежовувати суб'єктів господарювання, що здійснюють медичну практику та заклади охорони здоров'я, наведені правові категорії співвідносяться як загальне та спеціальне. Заклад охорони здоров'я, як медико-правова дефініція, може визначатися у широкому (забезпечує медичне обслуговування населення) та вузькому розумінні (юридична особа, що здійснює лікувально-профілактичну діяльність).

Юридичні ознаки закладу охорони здоров'я, як спеціального суб'єкта медичних правовідносин поділяються на:

- 1) загальні ознаки юридичної особи (організаційна єдність, відокремлене майно, самостійна цивільно-правова відповідальність, виступ в обороті від свого імені);
- 2) спеціальні ознаки суб'єкта медичних правовідносин, що надає медичну допомогу: особливість створення (процедура створення закладу охорони здоров'я містить наступні елементи: прийняття рішення про його утворення; державну реєстрацію; отримання ліцензії щодо здійснення медичної практики; реєстрація в Реєстрі суб'єктів господарювання у сфері охорони здоров'я); заклад охорони здоров'я повинен мати відповідне матеріально-технічне, правове, кадрове забезпечення, наявність системи контролю за діяльністю; заклад охорони здоров'я спрямовує діяльність на отримання соціально-економічного ефекту (прибутку, задоволення потреби населення в медичній допомозі).

ЛІТЕРАТУРА

1. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 р. № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text>
2. Спроможна мережа медзакладів. URL: <https://moz.gov.ua/spromozhna-merezh>
3. Підсумки роботи системи охорони здоров'я у 2022 році. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidsumky-roboty-systemy-okhorony-zdorovya-u-2022-rotsi>
4. Кочин В. Правова сутність юридичної особи. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 43–48.
5. Жорнокуй Ю.М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права». *Право та інновації*. 2016. № 4 (16). С. 41–48.
6. Сенюта І. Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики : монографія. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. 640 с.
7. Коваль А. М., Кузнецова М. Ю., Піддубний О. Ю., Пушкар М. В. Заклад охорони здоров'я як суб'єкт медичних правовідносин. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 37. С. 437–442.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
9. Медичне право : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С.Б. Булеци; д-ра юрид. наук, доц. М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 720 с.
10. Пашков В. Еволюція правового статусу закладів охорони здоров'я у законодавстві України. *Медичне право*. 2017. № 3. С. 104–111.
11. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики : постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 р. № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-%D0%BF#top>

12. Піддубна В. Ф. Правове положення закладів охорони здоров'я в Україні. *Збірник наукових праць, присвячений 20-річному ювілею кафедри цивільного права № 2*. Харків : Право, 2019. 206 с.

13. Про затвердження Порядку формування спроможних мереж надання первинної медичної допомоги : Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 06.02.2018 р. № 178/24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0215-18#Text>

14. Байда А., Пилипенко М., Макітренко В. Особливості кваліфікації діяння, пов'язаного з ризиком, як обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння в медичній сфері. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 221–228.

15. Як створити новий заклад надання первинної медичної допомоги, – МОЗ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-stvoriti-novij-zaklad-nadannya-pervinnoyi-medichnoyi-dopomogi-moz>

16. Про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, лікарських посад, посад фармацевтів, посад фахівців з фармацевтичною освітою, посад професіоналів у галузі охорони здоров'я, посад фахівців у галузі охорони здоров'я та посад професіоналів з вищою невідомою освітою у закладах охорони здоров'я : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.10.2002 р. № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02#top>

ЩОДО ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЖИТЛОМ**REGARDING ISSUES OF PROVIDING HOUSING
FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS**

Лук'янчук М.О.

В цій статті розглянуто питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб. Встановлено, що забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом – це гарантія основоположного права громадянина України на житло у тому випадку, коли він потребує соціального захисту. При цьому, зазначено, що житло має бути надано державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для внутрішньо переміщеної особи плату відповідно до закону.

Охарактеризовано міжнародні та національні стандарти забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб. Акцентовано увагу на тому, що первинним компонентом європейської підтримки внутрішньо переміщених осіб має виступати удосконалення національної та локальної нормативно-правової бази щодо житлових рішень та полегшення доступу до житлових програм відповідно до європейських та міжнародних стандартів прав людини. Зроблено висновок про те, що професіоналізм публічних функціонерів є запорукою забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом.

Профільним законодавством про статус внутрішньо переміщених осіб деталізовано два аспекти забезпечення права на житло цієї категорії осіб: 1) окреслено порядок отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, що засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи як умови набуття статусу внутрішньо переміщеної особи, яку пов'язано з місцем проживання особи; 2) гарантовано створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб з боку уповноважених суб'єктів (місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування).

Обґрунтовано доцільність вироблення комплексного плану по забезпеченню житлом внутрішньо переміщених осіб, який має включати: передумови набуття вказаного права; процедури забезпечення цього права місцевими органами влади; взаємодію приватних суб'єктів з місцевими органами влади на засадах державно-приватного партнерства щодо реалізації житлових проектів тощо.

Ключові слова: житло, гарантія, право, внутрішньо переміщені особи, забезпечення, кібуц, шелтер, органи місцевого самоврядування, органи державної влади, міністерство.

This article deals with the issue of providing housing for internally displaced persons. It has been established that providing internally displaced persons with housing is a guarantee of the fundamental right of a citizen of Ukraine to housing in the event that he needs social protection. At the same time, housing must be provided by the state and local self-government bodies free of charge or for a fee affordable to an internally displaced person in accordance with the law.

International and national standards for providing housing for internally displaced persons are described. Attention was focused on the fact that the primary component of European support for internally displaced persons should be the improvement of the national and local legal framework regarding housing solutions and facilitating access to housing programs in accordance with European and international human rights standards. It was concluded that the professionalism of public officials is the key to providing internally displaced persons with housing.

Profile legislation on the status of internally displaced persons details two aspects of ensuring the right to housing for this category of persons: 1) outlines the procedure for obtaining a certificate of registration of an internally displaced person certifying the place of residence of an internally displaced person as a condition for acquiring the status of an internally displaced person, which related to the person's place of residence; 2) the creation of appropriate conditions for its permanent or temporary residence of internally displaced persons by authorized entities (local state administrations and local self-government bodies) is guaranteed.

The expediency of developing a comprehensive plan for providing housing for internally displaced persons is substantiated, which should include: prerequisites for acquiring the specified right; the procedure for ensuring this right by local authorities; interaction of private entities with local authorities on the basis of public-private partnership regarding the implementation of housing projects, etc.

Key words: housing, guarantee, law, internally displaced persons, support, kibbutz, shelter, local self-government bodies, state authorities, ministry.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну перед нашою державою постала ціла низка нових загроз та викликів. Окремі території України тривалий час перебували під тимчасовою окупацією, деякі із них продовжують й досі, у зв'язку з чим люди були вимушені покинути власні домівки та виїхати в інші регіони України або ж за кордон. Значна частина житла була знищена або зазнала суттєвих пошкоджень, які зробили його непридатним для подальшого проживання. З огляду на це питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб набуло актуальності, та незважаючи на допомогу зі сторони міжнародних організацій та інших держав, не втратило його досі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій зводиться до визначення правового статусу внутрішньо переміщених осіб та характеристики гарантій їхніх прав. У вказаному напрямі працювали такі вчені як: Білоус-Осін Т. І., Гожда К. С., Жванія Т. В., Ісаєва Н. С., Кувальницький Т. Р., Логвинова М. О., Стрельников А. В., Реткова О. П. та інші. Висновки вчених торкнулись питань детермінації правового статусу внутрішньо переміщеної особи та значення гарантій в його структурі. Натомість проблематика, забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб залишилась поза увагою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Ціль статті полягає у необхідності дослідження питань, пов'язаних із забезпеченням житлом внутрішньо переміщених осіб. Для цього необхідно виконати ряд завдань: проаналізувати нормативно-правові засади, якими врегульовано гарантії забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, дослідити реальний стан справ в цій сфері, виокремити проблемні питання та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Питання дотримання та забезпечення прав та гарантій внутрішньо переміщених осіб беруть свій початок ще з 2014 року. Ще тоді офіційно було зареєстровано 135 тис. осіб цієї категорії, а вже в лютого 2015 р. їх кількість становила понад мільйон, третина з яких – діти; 98% з цієї кількості становили переселенці з Донецької та Луганської областей, 2% – з Автономної Республіки Крим [1]. Із повномасштабним військовим вторгненням російської федерації в Україну чисельність осіб які мають статус внутрішньо переміщених осіб зросла. Поява категорії внутрішньо переміщених осіб ще тоді постала викликом для України та її соціальної політики, системи соціальних служб та соціальних працівників, адже тодішня система соціальної підтримки не

передбачала роботи з такою групою клієнтів, а фахівці не були належним чином підготовлені для неї, не володіли необхідним методологічним інструментарієм для роботи [2, с. 65].

До основних проблем з якими зіштовхуються внутрішньо переміщені особи слід віднести захист виборчих, трудових, соціальних прав, відновлення втрачених ідентифікуючих документів. І окремою звісно групою проблем є – захист житлових прав, який може бути пов'язаний із втратою житла, руйнуванням чи пошкодженням житла, питаннями компенсаційних витрат, оцінки завданих збитків та безпосереднього пошуку тимчасового житла або його отримання у власність.

Говорячи про сучасний стан захисту прав внутрішньо переміщених осіб, слід першочергово проаналізувати нормативно-правові засади, якими врегульовано гарантії забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб на міжнародному та національному рівнях. Первино, забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом – це гарантія основоположного конституційного права громадянина України на житло у тому випадку, коли він потребує соціального захисту (ст. 47 Конституції України [3]). При цьому, житло має бути надано державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для внутрішньо переміщеної особи плату відповідно до закону.

На міжнародному рівні ключову роль інституційного регулятора, що відповідає за внутрішньо переміщених осіб відведено Міжвідомчому постійному комітету ООН. Цей орган координує діяльність щодо надання допомоги в випадку гуманітарних катастроф і складається із представників гуманітарних агентств ООН, міжнародних неурядових організацій і Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Міжвідомчий постійний комітет ООН визначає гуманітарну політику з метою забезпечення скоординованих і ефективних заходів у випадку надзвичайного стану. При цьому, відділ Міжвідомчому постійному комітету ООН по внутрішньому переселенню налагоджує спільну роботу з іншими агенціями ООН у вирішенні проблем внутрішньо переміщених осіб, в надзвичайних ситуаціях забезпечує обмін інформацією на місцях [4]. Щодо міжнародних документів, то в якості прикладу слугуватимуть Керівні принципи з питань про переміщених осіб всередині країни, яких підтримано Україною на Всесвітньому Саміті в 2005 р. на підставі Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи [5]. Ці Принципи покликані забезпечити особливі потреби внутрішньо переміщених осіб у всьому світі, і визначають права та гарантії, необхідні для захисту осіб від примусового переміщення, а також надання їм захисту та допомоги під час переміщення, повернення чи переселення та реінтеграції. Так, згідно Принципу 18 визначено: а) право усіх внутрішньо переміщених осіб на достатній рівень життя; б) обов'язок компетентних органів влади незалежно від обставин та без будь-якої дискримінації надавати і забезпечувати внутрішньо переміщеним особам безпечним доступом до продуктів харчування, питної води, базового притулку і житла, належного одягу, основних медичних послуг та оздоровлення. Водночас Принципами регламентовано, що вони не можуть тлумачитися як такі, що обмежують, змінюють або скасовують положення будь-якого інструменту міжнародного права прав людини чи міжнародного гуманітарного права або права, що надаються особам відповідно до національного законодавства, а також вони не зачіпають право шукати притулок в інших країнах і користуватися цим притулком [5].

Крім цього, до міжнародних актів, що захищають громадян, які стали внутрішньо переміщеними особами можна також віднести: Женевські Конвенції ООН 1949 р. та Додаткові Протоколи до них 1977 р, які серед іншого, забороняють сторонам збройного конфлікту самовільно переселяти цивільне населення, а також привласнювати

майно. Такі дії привінюються до примусовому виселення [6; 7]. Пошук нових напрямків впливу на міграційні процеси на рівні міжнародної спільноти здійснено під час Міжурядової конференції для прийняття глобального договору про безпечну, впорядковану і легальну міграцію від 10–12 грудня 2018 р. У цьому Глобальному договорі всебічно розглядається явище міжнародної міграції і відзначається, що необхідно застосувати комплексний підхід для оптимізації користі від міграції при усуненні ризиків і проблем для окремих осіб і громад в країнах походження, транзиту та призначення [8].

Станом на 2023 рік на перший план серед проблем внутрішньо переміщених осіб, виходять житлові проблеми. Вказана теза підтверджується Проектом Ради Європи «Сприяння розробці житлових рішень для осіб, постраждалих від війни в Україні», який реалізується в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова». У цьому документі, первинним компонентом виступає удосконалення національної та локальної нормативно-правової бази щодо житлових рішень та полегшення доступу до житлових програм відповідно до європейських та міжнародних стандартів прав людини. Спираючись на європейські та міжнародні стандарти, включаючи практику Європейського суду з прав людини (ЕСПЛ), Проєкт спрямовано на підтримку національних та місцевих органів влади у здійсненні аналізу національного законодавства та політики щодо захисту житлових прав постраждалого від війни населення, а також сприяння створенню ефективної національної та локальної нормативно-правової бази. Окрема увага має бути приділена поглибленню знань широкого кола фахівців щодо чинних європейських та міжнародних стандартів та досвіду у сфері реалізації житлових програм, зокрема для переміщених та постраждалих від війни осіб [9]. Таким чином, професіоналізм публічних функціонерів є запорукою забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом.

Що стосується національного рівня, то слід сказати, що Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [10] деталізовано два аспекти забезпечення права на житло: 1) окреслено порядок отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, що засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи (адресою фактичного місця проживання внутрішньо переміщеної особи може бути адреса відповідного місця компактного поселення внутрішньо переміщених осіб: адреса містечка із збірних модулів, гуртожитку, оздоровчого табору, будинку відпочинку, санаторію, пансіонату, готелю тощо – є умовою набуття статусу внутрішньо переміщеної особи, але пов'язаний з місцем проживання особи); 2) гарантовано створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб з боку уповноважених суб'єктів.

Обов'язок по забезпеченню житлових прав внутрішньо переміщених осіб покладено на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб»: а) місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень забезпечують: надання у тимчасове користування внутрішньо переміщеним особам житлового приміщення або соціального житла, придатного для проживання, за умови оплати зазначеними особами відповідно до законодавства вартості житлово-комунальних послуг; вирішують питання щодо набуття відповідно до законодавства внутрішньо переміщеними особами за місцем їх фактичного перебування прав на земельну ділянку із земель комунальної власності; сприяють за клопотанням внутрішньо переміщеної особи у переміщенні її рухомого майна для повернення на залишене місце проживання (ч. 8 ст. 11); б) органи місцевого самоврядування

в межах своїх повноважень: надають у тимчасове безоплатне користування внутрішньо переміщеним особам з комунальної власності житлові приміщення, придатні для проживання (за умови оплати особою відповідно до законодавства вартості комунальних послуг); забезпечують зарахування внутрішньо переміщених дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і соціальний квартирний облік за місцем їх обліку як внутрішньо переміщених осіб (ч. 9 ст. 11) [10].

Протягом протидії військовій агресії, Кабінетом Міністрів України було розроблено Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р. Вказаний документ був орієнтиром для розв'язання основних проблем громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення АТО в інші регіони України, та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві. Чинність та значення вказаної державної програми закріплено Постановою КМ України від 16 грудня 2015 р. № 1094 [11].

Спроби забезпечити реалізацію права на житло внутрішньо переміщеним особам передбачено розпорядженнями Кабінету Міністрів України «Про забезпечення часткової оплати вартості тимчасового проживання громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та району проведення антитерористичної операції» (встановлено заходи до забезпечення часткової оплати вартості проживання, шляхом безготівкового перерахування коштів на рахунки санаторно-курортних і оздоровчих закладів, закладів та установ соціального захисту населення, а також гуртожитків і готелів, з якими відповідними місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування укладено договори на тимчасове проживання громадян) [12] та «Про забезпечення відшкодування витрат, пов'язаних з тимчасовим прожи-

ванням інвалідів у санаторіях та інших громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та району проведення антитерористичної операції» [13]. Вказаними нормативно-правовими актами закріплено лише тимчасові способи вирішення проблеми забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб.

Станом на теперішній час, необхідним є комплексний план по забезпеченню житлом внутрішньо переміщених осіб, який має включати: передумови набуття вказаного права; процедуру забезпечення цього права місцевими органами влади; взаємодію приватних суб'єктів з місцевими органами влади на засадах державно-приватного партнерства щодо реалізації житлових проектів тощо.

Крім того, перспективним напрямом трансформаційних змін територіального розміщення внутрішньо переміщених осіб є прискорення процесів рурбанізації та реурбанізації, спрямованих на створення соціально-економічних умов для перерозподілу населення на користь сіл, малих міст, приміських територій. Через реалізацію виваженої містобудівної політики, орієнтованої на формування стійких трудових і соціально-культурних зв'язків у межах цих територій (сфера зайнятості, надання медичних, освітніх та культурно-побутових послуг) можна дещо мінімізувати наслідки традиційних відмінностей між міськими і сільськими поселеннями, що сприяють формуванню нових потоків міграційного переміщення населення у напрямі великих міст. Таким чином, необхідно сформувати мотиваційні засади проживання у сільській місцевості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб потребує нагального вирішення. Встановлено, що забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом – це гарантія основоположного права громадянина України на житло, що забезпечується державою через місцеві державні адміністрації та органами місцевого самоврядування на безоплатній основі або за доступу для плати. Проаналізовано нормативно-правове регулювання питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб та запропоновано шляхи його удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Research of the needs of internally displaced persons in Ukraine. Labor and Health Social Initiatives, 2015. URL: <http://bit.ly/1E0y1Fe> (дата звернення: 20.09.2023).
2. Семигіна Т.В., Гусак Н.Є., Трухан С.О. (2015) Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*, 2 (53). URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9d167bd-5f49-4215-9e11-9be44c9737cc/content>. (дата звернення: 20.09.2023).
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.09.2023).
4. Відділ МВПК по внутрішньому переселенню. URL: <http://www.reliefweb.int/idp/> (дата звернення: 20.09.2023).
5. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vsередini-krayini> (дата звернення: 20.09.2023).
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (IV) 1949 р. (ст. 53). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 20.09.2023).
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 р. від 8 червня 1977 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 20.09.2023).
8. Міжурядова конференція для прийняття глобального договору про безпечну, впорядковану і легальну міграцію. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/N1824449-2.pdf> (дата звернення: 20.09.2023).
9. Проект Ради Європи «Сприяння розробці житлових рішень для осіб, постраждалих від війни в Україні», який реалізується в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова»/ URL: <https://rm.coe.int/work-plan-2023-2024-ukr/1680ac1cbe> (дата звернення: 20.09.2023).
10. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/card2#Card> (дата звернення: 20.09.2023).
11. Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р. : Постанова КМ України від 16 грудня 2015 р. № 1094. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2023).
12. Про забезпечення часткової оплати вартості тимчасового проживання громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та району проведення антитерористичної операції: Розпорядження КМУ від 16 жовтня 2014 р. № 1068-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2023).
13. Про забезпечення відшкодування витрат, пов'язаних з тимчасовим проживанням інвалідів у санаторіях та інших громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та району проведення антитерористичної операції: Розпорядження КМУ від 15 квітня 2015 р. № 382-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/382-2015-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2023).

**ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРИНЦИПІВ РИМСЬКОГО ПРАВА
В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ****IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF ROMAN LAW
IN THE SYSTEM OF MODERN JURISPRUDENCE**

**Новосад І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки**

Стаття розглядає роль римського права в юриспруденції, виходячи з його історії та внеску в розвиток правових систем. Починаючи з давньоримських філософів та юристів, таких як Цицерон, Гай та інші, автор підкреслює їх внесок у розуміння взаємозв'язку держави і права, а також розвиток ключових правових концепцій. Стаття також зазначає, що римське право залишає слід у сучасній юриспруденції, впливаючи на розрізнення між різними видами права, такими як публічне та приватне, національне та міжнародне. Римські правознавці також відіграли важливу роль у регулюванні цивільних правовідносин. Останні дослідження в області правознавства, згадані в статті, вказують на актуальність проблеми. Стаття також розглядає еволюцію римського права протягом тисячоліть, зокрема в контексті *Corpus Juris Civilis*, що визначається як важливий етап у його розвитку. Автор наголошує, що римське право вплинуло на формування сучасних правових систем, таких як система цивільного права в Європі.

Автором висвітлено основні принципи, які стали основою для формування юридичних систем. Автор визначає, що концепція «імперативності закону» з римського права знайшла своє віддзеркалення у сучасних юридичних системах, де верховенство права визнається основоположним принципом. Стаття аналізує роль римських принципів у формуванні норм власності та контрактного права, вказуючи на важливість принципів «*ius civile*» та «*ius gentium*». Також розглядається спадкове право як одна з ключових галузей цивільного права, що відображає вплив римських норм.

Стаття обговорює принципи справедливості та рівності перед законом, які виникли в римському праві і стали важливими цінностями в сучасних правових системах. Римське право, за словами автора, вирізнялося не лише позитивно-правовими нормами, але й морально-правовим аспектом. Далі стаття розглядає ряд принципів, таких як перевага раціонального мислення, індивідуалізм, гуманізм та мультикультуралізм, вказуючи на їхню актуальність у сучасній українській юриспруденції. Крім того, розглядається принцип «*restitutio in integrum*», який застосовується і в сучасному відшкодуванні шкоди.

В цілому, стаття надає комплексний погляд на вплив римського права на сучасну юриспруденцію, аналізуючи його роль у формуванні ключових принципів та норм сучасного правозастосування.

Заключною частиною статті є висновок, що римське право залишається важливим чинником у формуванні сучасної юриспруденції, а права система повинна бути гнучкою та адаптивною, враховуючи поточні події і уникати повторення помилок минулого.

Ключові слова: римське право, принципи, юриспруденція.

The article explores the role of Roman law in jurisprudence, tracing its history and contribution to the development of legal systems. Beginning with ancient Roman philosophers and jurists such as Cicero, Gaius, and others, the author emphasizes their contributions to understanding the relationship between the state and law, as well as the development of key legal concepts. The article notes that Roman law continues to leave its mark on modern jurisprudence, influencing distinctions between different types of law, including public and private, national and international. Roman legal advocates also played a crucial role in regulating civil legal relations. Recent research in legal studies mentioned in the article highlights the relevance of the issue.

The author highlights the fundamental principles that serve as the basis for shaping legal systems. The concept of «imperativity of the law» from Roman law is reflected in modern legal systems, where the supremacy of the law is recognized as a foundational principle. The article analyzes the role of Roman principles in shaping norms of property and contract law, emphasizing the importance of «*ius civile*» and «*ius gentium*» principles. Additionally, inheritance law is discussed as a key area of civil law influenced by Roman norms.

The article discusses principles of justice and equality before the law that originated in Roman law and became essential values in contemporary legal systems. According to the author, Roman law distinguished itself not only with positive legal norms but also with a moral-legal aspect. Furthermore, the article explores various principles such as the preference for rational thinking, individualism, humanism, and multiculturalism, highlighting their relevance in modern Ukrainian jurisprudence. The principle of «*restitutio in integrum*» is also examined in the context of modern compensation for damages.

In conclusion, the article provides a comprehensive view of the impact of Roman law on contemporary jurisprudence, analyzing its role in shaping key principles and norms of modern legal application. The article concludes that Roman law remains a significant factor in shaping modern jurisprudence, emphasizing the need for legal systems to be flexible and adaptive, taking into account current events and avoiding the repetition of past mistakes.

Key words: Roman law, principles, jurisprudence.

Актуальність проблеми дослідження. Юриспруденція – це юридична наука, яка вивчає право, свої коріння має у Стародавньому Римі, де виникла особлива система римського права. Римські філософи та юристи, такі як Марк Туллій Цицерон, Гай, Модестин, Павло, Папініан і Ульпіан, внесли значний внесок у розуміння взаємозв'язку держави і права [1, с. 47]. Протягом віків юридична наука розвивалася і сформувала сучасну теорію держави і права. Римські правознавці розробили ключові правові концепції, які залишаються актуальними й сьогодні, такі як розрізнення між публічним і приватним правом, національним і міжнародним правом, матеріальним і процесуальним правом. Вони також внесли свій вклад у розвиток правової думки, наголошуючи на регулюванні цивільних правовідносин.

Правова система повинна володіти гнучкістю, адаптуватися до поточних подій у світі та вживати заходів для уникнення повторення помилок минулого, а також для свого вдосконалення. На сьогодні термін «римське право» ширше застосовується, не обмежуючись лише законами римського суспільства. Правові концепції, розроблені римлянами, мають вплив на законодавство інших народів у періоди, які минули після занепаду Римської імперії, і в державах, які ніколи не були під владарюванням Риму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим дослідженням нашого питання займалися науковці в області правознавства, серед яких можна вказати О. Жукова, Д. Шустрова, О. Беренса, К. Хюльсена та інших науковців.

Мета дослідження – проаналізувати роль принципів римського права в сучасну юриспруденцію.

Об'єкт дослідження – принципи римського права.

Предмет дослідження – імплементація принципів римського права в сучасну юриспруденцію.

Виклад основного матеріалу. Правова система Стародавнього Риму, яка спочатку була визначена для Риму, а згодом для усієї Римської імперії, суттєво вплинула на розвиток сучасних правових систем. Кілька світових правових систем, включаючи систему цивільного права в Європі, були сформовані на основі концепцій римського права, будь то безпосередньо чи опосередковано.

Еволюція римського права охоплює понад тисячу років юриспруденції, що пройшла крізь різні етапи розвитку. Визначальним етапом римської юриспруденції став *Corpus Juris Civilis* (529–534 рр. н. е.), який був складений під прямим наглядом імператора Юстиніана I (бл. 482–565 рр. н. е.). Цей корпус юридичних текстів виступає видатною спадщиною в історії права.

Після п'ятдесяти років після смерті імператора Юстиніана та століття після розпаду Римської імперії юриспруденція Риму відроджується, переважно завдяки вивченню її в університетах Північної Італії, починаючи з XI століття. Як зауважив Ніколас у своїй книзі «Вступ до римського права», цей період римського права «передає практично всій Європі загальні правові ідеї, загальну граматику юридичного мислення і, в різних, але значних розмірах, загальний фон правових норм» [2, с. 693].

Аналізуючи наукові дослідження, проведені протягом певного періоду, важливо відзначити, що римське право можна охарактеризувати як систему обов'язкових та формально визначених правил поведінки, виражених у нормах, принципах та інститутах, що державою встановлені для регулювання суспільних відносин. Формування принципів правової системи країн романо-германської правової сім'ї значно визначалося впливом римського права. Впровадження відповідних принципів права римської юриспруденції в правові системи континентальної Європи пов'язане з практичним використанням римських норм та інститутів.

Дослідження римських джерел права, зокрема Кодифікації Юстиніана, стало ключовим для формування загальнонотейоретичних принципів, таких як верховенство права та закону, юридична рівність перед законом та судом, справедливість правосуддя, неприпустимість повторного покарання за одне і те саме правопорушення, які знайшли свій початок у класичному римському праві.

Європейська правова наука еволюціонувала, ґрунтуючись на адаптації римського права. Римська юриспруденція вражала своєю не лише теоретичною глибиною, але й практичною актуальністю. Здобуття загальних правових теорій та наукове пояснення багатьох юридичних явищ, таких як компенсація збитків у зв'язку з порушенням чи неналежним виконанням договорів, трактування поняття «громадянство», розрізнення правоздатності, а також розподіл компетенції між органами влади, стали можливими лише через вирішення конкретних казусів та формулювання практичних висновків.

Таким чином, нам відомо, що римське право виступає як методологічний фундамент для сучасного європейського права. Це не просто узяття на озброєння окремих норм римського права, але, головним чином, використання світоглядно-методологічних принципів цього правового вчення, які і на сьогодні залишаються живими та актуальними. До цих принципів можна віднести, по-перше, ідеологічні, які передають світоглядно-орієнтаційні концепції римського права, та, по-друге, прагматично-технологічні: усвідомлення та застосування ключових принципів технології права, ідей та категорій римського права, а також норм позитивного римського права як зразка, особливо в контексті кодифікаційних процесів, римсько-правової методики та юридичної термінології [3].

Вплив римського права може виявитися у сучасних національних правових системах, переважно в наступних аспектах:

- вплив на філософію права;
- вплив на процес правотворення;
- вплив на формування правової свідомості;
- вплив на становлення загальної правової культури юриста, особливо в сфері приватного права.

Римське право, з його основоположними та унікальними принципами, завоювало славу за свій внесок у розвиток правової науки та юриспруденції. З плином часу, ці принципи стали не лише історичною спадщиною, але й основою для формування та розвитку сучасних юридичних систем [9, с. 42].

1. Концепція «Імперативності закону»: Один із ключових принципів Римського права – «*imperium legis*» – імперативність закону, де рішення суддів не може суперечити закону, знаходить віддзеркалення в сучасних юридичних системах, де верховенство права є основоположним принципом.

2. Захист Власності та Контрактного Права: Принципи римського «*ius civile*» та «*ius gentium*» відіграють важливу роль у формуванні сучасних норм власності та контрактного права, віддзеркаленням чого є принципи договірної відповідальності та захисту власності.

3. Роль Юридичної Доктрини та Прецедентів: Наслідкування римської традиції створення юридичної доктрини та використання прецедентів у сучасній юриспруденції: аналіз впливу на розвиток судової системи.

4. Ідеї Справедливості та Рівності перед Законом: Принципи «*aequitas*» та «*iustitia*» як основа для розробки концепцій справедливості та рівності в сучасних юридичних системах. У Стародавньому Римі принцип справедливості виступав як основний критерій для оцінки відповідності чинного права моральним цінностям і визначав його природноправові стандарти. Розроблений у римському праві принцип справедливості став ключовою цінністю сучасних правових систем, підкреслюючи необхідність рівності перед законом і гарантуючи кожній особі відповідні права та обов'язки. Римське право вирізнялося тим, що воно не обмежувалося лише позитивно-правовими нормами, а також включало значний морально-правовий аспект, який виявлявся у наборі неписаних звичаїв, застосовуваних виключно до громадян [4, с. 71].

5. Спадкове право представляє собою одну з основних галузей цивільного права, що включає норми, спрямовані на регулювання передачі прав та обов'язків фізичної особи-спадкодавця її правонаступникам. Сучасне цивільне законодавство відбуває вплив норм римського приватного права, що виявляється у відмінностях та схожостях із зазначеними нормами. В багатьох випадках сучасні правові акти відображають або повторюють характерні риси римського права. Важливою спільною рисою між римським правом та сучасним спадковим правом є те, що право на спадщину надавалося особам, які були живими на момент відкриття спадщини, а також тим, хто був зачатий під час життя спадкодавця і народжений протягом 9 місяців після його смерті. Хоча існують певні відмінності в змісті, наприклад, у римському праві існувало поняття «обов'язкового спадкування». Ця концепція застосовувалася, коли померлий не врахував своїх найближчих родичів у заповіті, які внесли вагомий внесок у накопичення його майна. Крім того, якщо спадкодавець не визначав спадщину або не виключав своїх прямих спадкоємців, то заповіт вважався недійсним, і спадкування відбувалося за законом. Сучасне спадкове право включає ряд доповнень як у сфері спадкування за заповітом, так і за законом [5, с. 129].

6. Принцип переваги раціонального типу мислення над будь-яким іншим.

7. Принцип індивідуалізму (безпосередньо в римському праві розглядався як «суверенітет приватної особи») [6].

8. Принцип гуманізму (на даний момент питання в українській юриспруденції досить складне, оскільки

багато хто протриває гуманістичному підходу, вважаючи його не ефективним).

9. Принцип мультикультуралізму (врахування інтересів усіх культур та субкультур суспільства) [7].

10. Принцип «restitutio in integrum», що означає повернення у первісний стан, коли сторона правочину, що зазнала збитку, зверталася до претора (давньоримської посадової особи) для визнання його недійсним, можна зазначити, що цей принцип існує і в сучасному інституті відшкодування шкоди, де використовується термін «реституція», що означає компенсацію збитку, завданого стороною (сторонами) неправомірним правочином. Restitutio in integrum застосовувався у конкретних ситуаціях, таких як неповнолітність однієї із сторін (minor aetas), обман (dolus), помилка (error), погроза (metus), або відсутність однієї із сторін (absentia iusta) [8].

Багата історія дослідження та викладання римського права в наш час знову привертає велику увагу. Крім того, багато інститутів римського публічного та приватного права впроваджено в законодавство багатьох європейських країн, включаючи Україну. Слід відзначити, що Україна була безпосередньо під впливом римського права, оскільки довговічна історія свідчить, що українські землі перебували під протекцією інших держав, що суттєво вплинуло на формування сучасної правової системи [10, с. 12]. Таким чином, українська правова система відноситься до романо-германського типу правової системи, яка сформувалася під впливом римського права. Основна

цінність римського права для сучасності полягає в тому, що термінологія сучасного права України ґрунтується на ідеях, принципах та визначеннях, які були розроблені римською класичною юриспруденцією.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року виникло питання щодо формування національної правової системи. Україна, використовуючи історичний досвід утворення держави та правотворення, розбудовуючи свою власну державність, поступово інтегрується в європейську спільноту як повноправний учасник.

У нових законах та інших нормативно-правових актах Україна відзначається поверненням до гуманістичних та правових загальнолюдських цінностей, забезпечуючи правовий захист суверенітету особи та встановлюючи гарантії її прав.

Висновки. Отже, римське право виступає одним із чинників, що сприяє глобалізації європейської культури, оскільки, у зміненій формі, воно протягом багатьох століть служило універсальним інструментом для врегулювання міжособистісних відносин. Історичне значення римського права підкреслює, що воно тривалий час впливало на формування та розвиток правових систем усього світу. Римське право лишає невід'ємний слід в сучасній юриспруденції, ставши фундаментальною основою для розвитку правових норм та принципів. Імплементация принципів Римського права не лише підтримує контингентність права, але і забезпечує сталу еволюцію сучасної юридичної системи, збагачуючи її традицією та значущістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави та права: навч. посіб. за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
2. Белова М. В., Переш, І. Є. Вплив римського права на сучасну зміну правової парадигми. *Аналітично-порівняльне правознавство*, (5), 2023. С. 692–695.
3. Калюжна С. В. Історичне значення римського права та його вплив на розвиток сучасного європейського права. 2020. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7871/1/11.%20%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%B6%D0%BD%D0%B0%20%D0%A1.%D0%92._c%D1%82.pdf (дата звернення 07.12.2023).
4. Мельник А. В. Значення римського приватного права для сучасної юриспруденції. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного*. 2020. С. 68–72.
5. Гаврилюк А. О. Вплив римського права на сучасне спадкове право. ББК 67.9 (4УКР) 301 П 68, 2020. С. 128–130.
6. Вовк В. Римське право і сучасне європейське право. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18371/02Vovk.pdf?sequence=1> (дата звернення 07.12.2023).
7. Бондаренко В. С. Особливості реалізації положень римського права в сучасній українській юриспруденції. 2020. <http://dspace.opua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19384/%d0%91%d0%be%d0%bd%d0%b4%d0%b0%d1%80%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%20%d0%92.%20%d0%a1.%20%d0%9e%d1%81%d0%be%d0%b1%d0%bb%d0%b8%d0%b2%d0%be%d1%81%d1%82%d1%96%20%d1%80%d0%b5%d0%b0%d0%bb%d1%96%d0%b7%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%97%20%d0%bf%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b6%d0%b5%d0%bd%d1%8c%20%d1%80%d0%b8%d0%bc%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be%20%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%20%20%d1%81%d1%83%d1%87%d0%b0%d1%81%d0%bd%d1%96%d0%b9%20%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d1%96%d0%b9%20....pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 07.12.2023).
8. Савчишкін А. О. Вплив римського приватного права на розвиток сучасного цивільного права. 2023. URL: <https://dspace.library.khai.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/4868/Savchishkin.pdf?sequence=1> (дата звернення 07.12.2023)
9. Бабенко В. О. Історичний розвиток теорії держави і права як науки. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: *тези доп. Всеукр. наук. – практ. конф.* Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 42–44.
10. Арабаджи Н. Б., Атаманова Н. В. Історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем. *Нове українське право*, (3), 2021. с. 11–16.

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОЇ ТРАНСПОРТНОЇ СФЕРИ КРИЗЬ ПРИЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ТРАНСПОРТНОЇ СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНІ

DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL TRANSPORT FIELD THROUGH THE PRISM OF TRANSPORT STRATEGY IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Панченко В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проводиться науково-практичне дослідження механізмів правового забезпечення розвитку міжнародної транспортної сфери. Проаналізовано національне законодавство України у міжнародній транспортній сфері та міжнародні документи. Виокремлено проблемні напрями розвитку транспортної сфери.

Зазначено, що Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року є підґрунтям забезпечення організаційно-правового механізму врегулювання та розвитку транспортної сфери через формування пріоритетності транспортної політики та ефективних механізмів правового регулювання.

Встановлено, що мультимодальні та інтермодальні перевезення займають в Україні не більше 0,5 відсотка транспортного ринку, за цим показником Україна відстає від держав – членів Європейського Союзу та інших розвинутих держав світу у 20–30 разів, отже, спостерігається низький рівень конкурентоспроможності, неспроможність надати якісні міжнародні експортні послуги, як наслідок, зменшення транзитних перевезень через Україну.

Наголошено, що проблемними питаннями розвитку міжнародної транспортної сфери в Україні є відсутність системного підходу до координації розвитку та контролю діяльності всіх видів транспорту; ефективної системи комунікацій між органами управління транспортом, транспортними підприємствами і користувачами транспортних послуг, що знижує рівень розвитку інтермодальних, мультимодальних перевезень, транспортної логістики; недостатній рівень конкуренції на ринку надання транспортних послуг та невідповідність європейським вимогам доступу до ринку транспортних послуг; недосконала система належного рівня відповідальності тощо.

Запропоновано, що для підвищення конкурентоспроможності та розвитку транспортної сфери України та її виходу на міжнародний ринок транспортних послуг необхідно використання міжнародного досвіду розвитку транспортної сфери щодо підвищення якості та надійності надання транспортно-логістичних послуг з урахуванням зовнішньоекономічних зв'язків України та комплексної координації роботи всіх видів транспорту; забезпечення розвитку транспортної інфраструктури відповідно до стандартів Європейського Союзу, зокрема удосконалення функціонування пунктів пропуску через державний кордон; підвищення відповідальності та прозорості в транспортній сфері; забезпечення комплексного вирішення питань розвитку мультимодальних перевезень для забезпечення взаємодії та єдиної технологічної сумісності різних видів транспорту; зменшення формальностей під час міжнародних перевезень; прийняття нормативно-правових актів щодо лібералізації транспортного ринку відповідно до законодавства Європейського Союзу та участь України у масштабних міжнародних транспортних проєктах.

Ключові слова: міжнародна транспортна сфера, міжнародні документи, міжнародне приватне право, правове регулювання, Європейський Союз, Національна транспортна стратегія України.

The article conducts a scientific and practical study of the mechanisms of legal support for the development of the international transport sphere. The national legislation of Ukraine in the international transport sphere and international documents are analyzed. Problem areas of the development of the transport sector have been singled out.

It is noted that the National Transport Strategy of Ukraine for the period until 2030 is the basis for ensuring the organizational and legal mechanism for the regulation and development of the transport sphere through the formation of the priority of transport policy and effective mechanisms of legal regulation.

It was established that multimodal and intermodal transportation in Ukraine occupies no more than 0.5 percent of the transport market, according to this indicator, Ukraine lags behind the member states of the European Union and other developed countries of the world by 20–30 times, therefore, a low level of competitiveness is observed, the inability to provide high-quality international export services, as a result, a decrease in transit transportation through Ukraine.

It was emphasized that the problematic issues of the development of the international transport sphere in Ukraine are the lack of a systematic approach to the coordination of the development and control of the activities of all types of transport; an effective system of communications between transport management bodies, transport enterprises and users of transport services, which reduces the level of development of intermodal, multimodal transportation, transport logistics; insufficient level of competition in the transport services market and non-compliance with European requirements for access to the transport services market; imperfect system of appropriate level of responsibility, etc.

It is suggested that in order to increase the competitiveness and development of the transport sector of Ukraine and its entry into the international market of transport services, it is necessary to use the international experience of the development of the transport sector to improve the quality and reliability of the provision of transport and logistics services, taking into account Ukraine's foreign economic relations and the comprehensive coordination of the work of all types of transport; ensuring the development of transport infrastructure in accordance with the standards of the European Union, in particular improving the functioning of checkpoints across the state border; increasing responsibility and transparency in the transport sector; providing a comprehensive solution to the development of multimodal transportation to ensure interaction and uniform technological compatibility of various types of transport; reduction of formalities during international transportation; the adoption of normative legal acts on the liberalization of the transport market in accordance with the legislation of the European Union and the participation of Ukraine in large-scale international transport projects.

Key words: international transport sphere, international documents, international private law, legal regulation, European Union, National Transport Strategy of Ukraine.

Постановка проблеми. Транспортна сфера забезпечує значну частину фінансової складової економіки України, тому що від неї є залежними як сільське господарство, металургійна, вугільна, харчова промисловість, так і споживча торгівля та послуги, зв'язок та інше. Дійсно, Україна має наявну розвинуту як залізничну, так

і автомобільну та авіаційну мережі, порти як морські, так і внутрішнього сполучення, вантажні митні термінали, що є невід'ємною складовою для створення передумов належного рівня у наданні транспортних послуг, задоволення потреб суб'єктів приватної сфери та держави в цілому.

До втрати контролю над окремими територіями України та іншими наслідками військової агресії, у Чорноморському та Азовському басейнах і дельті Дунаю працювали 13 морських портів, сукупна потужність вантажообробки яких становила більш як 230 млн. тонн на рік. Територією України простягається 2714,5 кілометра внутрішніх водних шляхів, що належать до категорії судноплавних, але, на жаль, зараз вони в більшості є непридатними для використання. Також обмежене функціонування розвинутої мережі паромного сполучення, морських контейнерних ліній, що з'єднують Україну з країнами-партнерами в Чорноморському регіоні. Не менш вагомим є і національна мережа автомобільних доріг, що становила 169 652 кілометра. А ось залізнична мережа України є однією з найбільших у Європі та досягає близько 20 951,8 кілометра, слід згадати і про мережу прямих та транзитних авіаційних сполучень, що підтверджується наведеними даними у положеннях Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року [3].

Сучасна транспортна сфера не відповідає вимогам ефективної реалізації інтеграційного напрямку національної транспортної мережі в Транс'європейську, потребуючи вдосконалення правового регулювання, координації державної політики транспортної сфери. Правове регулювання транспортної сфери забезпечується через механізми правового регулювання, впливаючи на суб'єктів зазначеної сфери нормами права для забезпечення конкурентоспроможності ринку транспортних послуг як внутрішніх, так і міжнародного значення, що створює необхідність проведення дослідження правового регулювання та механізмів його реалізації у міжнародній приватній сфері.

Стан опрацювання досліджуваної проблематики щодо розвитку міжнародної транспортної сфери вказує на її актуальність та важливість як в теоретичному розумінні, так і в практичному застосуванні, здійснюється вченими та практиками, серед яких Богомолова Н. І., Ківалов С. В., Мілошевич А. В., Муравйов В. І., Остапенко О. І., Писаренко В. П., Полякова О., Развадовський В. І., Січкара Д. та інші.

Метою статті є дослідження механізмів правового регулювання розвитку міжнародної транспортної сфери в сучасних умовах, правовий аналіз міжнародних документів та національного законодавства України у міжнародній транспортній сфері, виокремлення проблемних питань розвитку та організаційно-правових механізмів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. До військового вторгнення та його наслідків Україна відіграла велике значення транзитного транспортного шляху, що поєднує країни Європи та Азії, через територію України проходять міжнародні транспортні коридори Пан'європейські, Організації співробітництва залізниць, Транс'європейської транспортної мережі тощо, екслюатація яких стала практично неможливою в сучасних умовах, що негативно вплинуло на стабільність та рівень функціонування інфраструктури України та економіки загалом.

Однак, навіть, без урахування об'єктивних причини, неналежний рівень розвитку транспортної сфери має такі передумови як недостатнє технічне обслуговування транспортної інфраструктури, що супроводжується поганим фінансуванням та технічною відсталістю транспортних технологій, отже, породжує не виконання економічних функцій внутрішнього та зовнішнього ринків суб'єктами транспортної сфери. Таким чином, інфраструктура високого технологічного рівня, інтенсивний розвиток, скоординованість різних видів транспорту одночасно з належними механізмами правового регулювання та ефективними системами державного управління зможуть забезпечити міжнародну функціональність національної транспортної сфери, що створить умови для збільшення експорту і сприятиме розвитку торгівлі на зовнішніх ринках.

Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 року № 430-р [3], є підґрунтям забезпечення організаційно-правового механізму врегулювання та розвитку транспортної сфери, зокрема, наближенням до міжнародної транспортної мережі функціональної транспортної сфери України.

Зазначена Стратегія є одним із правових шляхів євроінтеграційного процесу в транспортній сфері щодо підвищення рівня послуг та покращення якості інфраструктури, вдосконалення системи державного управління, запровадження дієвих механізмів взаємодії суб'єктів у зазначеній сфері до європейських стандартів через формування пріоритетності транспортної політики та ефективних механізмів правового регулювання, що спрямовані, по-перше, на задоволення як потреб споживачів, так і підвищення конкурентоспроможності суб'єктів надання послуг транспортної сфери, по-друге, на створення рівних умов для надання транспортних послуг між державними органами та приватними суб'єктами господарювання у транспортній сфері.

Таким чином, Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року спрямована на економічний розвиток держави в цілому шляхом ефективного використання інфраструктурних ресурсів транспортної сфери та, безперечно, є впровадженням у національне законодавство положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII [6], та Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір, ратифікованої Законом України від 17 лютого 2022 року № 2067-IX [5].

Здійснення контролю за реалізацією Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та її впровадженням покладено в межах повноважень як на Кабінет Міністрів України, Міністерство інфраструктури та інші державні органи, так і на об'єднання приватних суб'єктів господарювання, міжнародні організації у транспортній сфері, докладаючи зусиль по наданню допомоги та впровадження потенціалу держав для досягнення цілей в сфері міжнародних перевезень різними видами транспорту, що на сьогодні є необхідним при координації транспортної політики, формуючи умови виходу України на міжнародний ринок транспортних послуг. Однак, низький рівень розвитку транспортно-логістичних технологій та об'єктів мультимодальних перевезень знижує конкурентоспроможність та обмежує вихід на міжнародний транспортний ринок суб'єктів української транспортної сфери.

За даними, наведеними у Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року, мультимодальні та інтермодальні перевезення займають в Україні не більше 0,5 відсотка транспортного ринку, за цим показником Україна відстає від держав – членів Європейського Союзу та інших розвинутих держав світу у 20–30 разів [3], отже, спостерігається низький рівень конкурентоспроможності, неспроможність надати якісні міжнародні експортні послуги, як наслідок, зменшення транзитних перевезень через Україну.

Наприклад, Міністерство інфраструктури України, яке є державним регулятором впровадження господарської діяльності на ринку міжнародних автомобільних перевезень, зосереджено на питаннях перевізників в процесі здійснення міжнародних автомобільних перевезень, в тому числі відсутності ефективного механізму ліцензування автомобільних перевізників, який є формальною процедурою, не забезпечуючи справжнього рівня можливостей виконання функцій перевізника, що потребує запровадження належного підходу до ліцензування авто-

мобільних перевізників з урахуванням вимог щодо ділової репутації, фінансової спроможності, професійної компетентності персоналу. Окрім цього, постає питання отримання багатостороннього дозволу ЄКМТ, що сприяє використанню більш екологічних і безпечних автомобілей, видається перевізнику, і дозволяє йому вільно працювати і їздити серед країн-учасниць Європейської Конференції Міністрів Транспорту, тому є нагальним забезпечення процедури доступу до ринку автомобільних перевезень відповідно до законодавства Європейського Союзу.

Так, українських суб'єктів господарювання, що провадять господарську діяльність на ринку міжнародних автомобільних перевезень, перебуває у межах від 10400 до 11309, за якими як за ліцензіатами закріплено не більше 70228 транспортних засобів різних типів у якості засобів провадження господарської діяльності. За експертними оцінками, з урахуванням технічних і екологічних вимог до транспортних засобів, що перетинають кордони (дозвіл ЄКМТ), українські автоперевізники мають близько 40000 автомобілів, тоді як у Польщі – 300 тисяч машин, а ЄС – близько 900 тисяч [2], що дійсно вказує на невідповідність українських транспортних засобів технічним та екологічним міжнародним вимогам.

В Україні була спроба, в рамках опрацювання проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері автомобільного транспорту з метою приведення їх у відповідність з актами Європейського Союзу № 4683 від 17.05.2016 року [4], нововведень у транспортній сфері щодо технічної перевірки автомобілів та введення технічних стандартів для транспортних засобів, передбаченою Угодою про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах від 20.03.1958 року [7], а також тривалості керування транспортним засобом, для водіїв як національних, так і міжнародних перевезень, відповідно до Європейської угоди щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення від 27.02.2004 року [1] та інших регламентів Європейського Союзу.

Все ж такі автомобільний та залізничний транспорт в сучасних умовах мають найбільший попит щодо обсягів перевезень, а оскільки кожен вид транспорту використовується відповідним сектором економіки, то це може негативно вплинути на транспортну сферу та перспективи

розвитку інших видів транспорту у міжнародних мульти-модальних та інтермодальних перевезеннях.

Отже, проблемними питаннями розвитку міжнародної транспортної сфери в Україні є відсутність системного підходу до координації розвитку та контролю діяльності всіх видів транспорту; ефективної системи комунікацій між органами управління транспортом, транспортними підприємствами і користувачами транспортних послуг, що знижує рівень розвитку інтермодальних, мультимодальних перевезень, транспортної логістики; недостатній рівень конкуренції на ринку надання транспортних послуг та невідповідність європейським вимогам доступу до ринку транспортних послуг; недосконала система належного рівня відповідальності тощо.

Висновки. Зважаючи на зазначене, для підвищення конкурентоспроможності та розвитку транспортної сфери України та її виходу на міжнародний ринок транспортних послуг необхідно використання міжнародного досвіду розвитку транспортної сфери щодо підвищення якості та надійності надання транспортно-логістичних послуг з урахуванням зовнішньоекономічних зв'язків України та комплексної координації роботи всіх видів транспорту; забезпечення розвитку транспортної інфраструктури відповідно до стандартів Європейського Союзу, зокрема удосконалення функціонування пунктів пропуску через державний кордон; підвищення відповідальності та прозорості в транспортній сфері; забезпечення комплексного вирішення питань розвитку мультимодальних перевезень для забезпечення взаємодії та єдиної технологічної сумісності різних видів транспорту; зменшення формальностей під час міжнародних перевезень; прийняття нормативно-правових актів щодо лібералізації транспортного ринку відповідно до законодавства Європейського Союзу та участь України у масштабних міжнародних транспортних проєктах. Таким чином, для належного використання транспортного масиву України, в тому числі і як транзитної держави, буде забезпечено ефективну організацію роботи транспортного обслуговування задля поєднання потенціалу та можливостей різних видів транспорту, застосовуючи конкурентні засади. Це призведе до позитивно корисного результату як для перевізників з розширенням можливостей, споживачів транспортних послуг щодо поліпшення якості та безпеки перевезень, так і для держави в цілому, створюючи умови для економічного зростання України збільшенням обсягів міжнародних перевезень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення : ООН; Угода, вимоги від 27.02.2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_016#doc_info (дата звернення: 06.12.2023).
2. Зелена книга. Міжнародні вантажні автомобільні перевезення. 2020 р. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/dd/ea/a1/34/regulation.gov.ua_GREEN%20PAPER%20'On%20International%20Freight%20Road%20Transport'.pdf (дата звернення: 06.12.2023).
3. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.12.2023).
4. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері автомобільного транспорту з метою приведення їх у відповідність з актами Європейського Союзу № 4683 від 17.05.2016 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59136 (дата звернення: 06.12.2023).
5. Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір : ратифікована Законом України від 17 лютого 2022 року № 2067-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984> (дата звернення: 06.12.2023).
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984> (дата звернення: 06.12.2023).
7. Угода про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах : ООН; Угода, Міжнародний документ від 20.03.1958 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_343#doc_info (дата звернення: 06.12.2023).

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

SOME ASPECTS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF INFORMATION SECURITY OF UKRAINE

Садковський С.П., аспірант кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін

Заклад вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

У цій статті проаналізовано деякі нормативно-правові документи у сфері інформаційних технологій та інформаційної безпеки.

Висвітлено, що під нормативно-правовим забезпеченням інформаційних технологій в Україні розуміється форма владного правового впливу на суспільні інформаційні відносини, що здійснюється державою з метою їх упорядкування та ефективного забезпечення.

Визначено поняття інформаційної безпеки. Інформаційна безпека – це стан захищеності інформації особистості, суспільства та держави від випадкових або цілеспрямованих впливів природного або штучного характеру з можливістю нанесення ними критичної та неоправданної шкоди для суб'єктів інформаційних відносин.

Проаналізовано низку законів України, в тому числі закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах» № 81/94-ВР від 05.07.1994 р. який регулює правові відносини у сфері захисту інформації за умови дотримання права власності на інформацію фізичних та юридичних осіб, права доступу і обмеження на доступ до неї. Закон гарантує, що без дозволу власника доступ до інформації, яка обробляється в автоматизованих системах, здійснюється лише згідно з правилами розмежування доступу.

Розглянуто, що інформаційні технології, які використовуються окремими користувачами в інформаційному просторі, зобов'язані відповідати вимогам та критеріям зовнішньої безпеки використання та внутрішньої безпеки їхньої будови. Виходячи з цього, по всьому світу проводиться безліч досліджень комп'ютерних пристроїв та операційних систем, а також на їх основі доповнюються та змінюються вже існуючі міжнародні акти у сфері інформаційної безпеки.

Узагальнено, що безпека інформаційних технологій та систем є однією із найважливіших складових проблеми забезпечення безпеки. Перехід до нових форм управління в Україні в умовах дефіциту та суперечливої правової бази призвів до низки проблем з погляду захисту даних та інформації. Це своєрідність формування відносин, відсутність обґрунтованих концепцій реформ та відставання у сфері застосування сучасних інформаційних технологій. Загострення цих проблем висвітлює питання національної, соціальної та корпоративної безпеки, у тому числі в інформаційній сфері.

Ключові слова: інформаційні технології, нормативно-правове забезпечення, інформаційна безпека, інформація, суспільство, інформаційна сфера, безпека, закон України, законодавство.

This article analyzes some regulatory and legal documents in the field of information technology and information security.

The author highlights that the regulatory and legal support of information technologies in Ukraine is understood as a form of governmental legal influence on public information relations exercised by the State with a view to their regulation and effective provision.

The concept of information security is defined. Information security – is the state of protection of information of an individual, society and the State from accidental or targeted natural or artificial influences with the possibility of causing critical and irreparable damage to the subjects of information relations.

The author analyzes a number of laws of Ukraine, including the Law of Ukraine "On Protection of Information in Automated Systems" № 81/94-BP from 05.07.1994, which regulates legal relations in the field of information protection subject to the right of ownership of information of individuals and legal entities, the right of access and restrictions on access to it. The law guarantees that without the owner's permission, access to information processed in automated systems is carried out only in accordance with the rules of access control.

The author considers that information technologies used by individual users in the information space must meet the requirements and criteria of external security of use and internal security of their structure. On this basis, a lot of research is being conducted around the world on computer devices and operating systems, and on their basis, existing international acts in the field of information security are being supplemented and amended.

In general, the security of information technologies and systems is one of the most important components of the security problem. The transition to new forms of governance in Ukraine in the context of a deficient and contradictory legal framework has led to a number of problems in terms of data and information protection. These include the peculiarity of the formation of relations, the lack of sound reform concepts, and the lag in the use of modern information technologies. The aggravation of these problems has highlighted the issues of national, social and corporate security, including in the information sphere.

Key words: information technology, regulatory support, information security, information, society, information sphere, security, legislation.

Постановка проблеми. Важливим чинником розвитку сучасного суспільства є його трансформація в інформаційний простір. Однією із провідних функцій цих перетворень є забезпечення зв'язку між державними органами влади, установами і організаціями та суспільством. Інформаційні технології, які використовуються окремими користувачами в інформаційному просторі, зобов'язані відповідати вимогам та критеріям зовнішньої безпеки використання та внутрішньої безпеки їхньої будови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових працях вітчизняних науковців практично відсутні комплексні дослідження, що присвячені аналізу нормативно-правової бази України у сфері інформаційних технологій. Цій проблематиці присвячена низка наукових праць провідних зарубіжних та вітчизняних науковців, серед них: Краснер Г. Е., Поп С. Т., Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є.,

Ситніченко В. Г., Пацера М. Проте залишаються питання, що потребують подальшого вивчення та аналізу.

Мета статті проаналізувати нормативно-правову базу України у сфері інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності в Україні відбулися достатньо вагомі зміни у нормативно-правовому забезпеченні у сфері інформаційних технологій. Під нормативно-правовим забезпеченням інформаційних технологій в Україні розуміється форма владного правового впливу на суспільні інформаційні відносини, що здійснюється державою з метою їх упорядкування та ефективного забезпечення [1].

Розвиток інформаційного сектору став невід'ємною частиною життя сучасного суспільства, а оскільки інформація є одним із найцінніших та найважливіших ресурсів будь-якого процесу.

Інформаційна безпека включає комплекс заходів, спрямованих на запобігання та усунення несанкціонованого доступу, обробки, спотворення, форматування, аналізу, неузгодженого оновлення, виправлення та знищення даних. Простіше кажучи, це набір заходів, стандартів та технологій, необхідних для захисту конфіденційних даних.

У цьому контексті розглянемо поняття «інформаційна безпека». Інформаційна безпека є складовим компонентом загальної проблеми інформаційного забезпечення людини, держави і суспільства. Вона орієнтована на захист значимих суб'єктів інформаційних ресурсів, інформаційних технологій та законних інтересів. Зміст поняття «інформаційна безпека» розкривається у практичній діяльності, наукових дослідженнях, а також нормативно-правових документах [2].

Отже, інформаційна безпека – це стан захищеності інформації особистості, суспільства та держави від випадкових або цілеспрямованих впливів природного або штучного характеру з можливістю нанесення ними критичної та непоправної шкоди для суб'єктів інформаційних відносин [3].

Згідно з Законом України «Про інформацію» захист інформації представляє собою прийняття правових, організаційних та технічних заходів, спрямованих на: 1) реалізацію захисту інформації та від несанкціонованого доступу, видалення, зміни, передачу, копіювання, закриття доступу та інших можливих незаконних дій стосовно інформації; 2) ригоризм дотримання захищеності інформації закритого доступу; 3) здійснення законного права на доступ та використання інформації. Основне завдання інформаційної безпеки – мінімізація та запобігання ризиків та загроз, а не ліквідація наслідків. Саме прийняття превентивних заходів щодо забезпечення конфіденційності цілісності та доступності інформації є найбільш дієвим підходом під час створення системи інформаційної безпеки. Об'єктами інформаційної безпеки є те, на що спрямовані дії негативного характеру завдають шкоди та дії, що запобігають перші. Об'єкти, на яких зосереджені негативні наслідки в інформаційній сфері, є: 1) всі види джерел інформації – інформація, записана на матеріальному носії з реквізитами, що дозволяють їх ідентифікувати; 2) система створення, поширення та використання інформації (інформаційні системи та технології, ЗМІ, бібліотеки, архіви, кадри, нормативні документи тощо) [4].

Жодна система не може існувати без інформаційних потоків, порушення або їх недостатність призводить до збоїв і втрат в ефективності та рентабельності, зниження динаміки розвитку. Інформація є найважливішим складником будь-якої системи. Інформаційна сфера є системним фактором життя суспільства та активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки, особливо під час війни на території України.

Проблема забезпечення національних інтересів і національної безпеки в інформаційній сфері поки перебуває на стадії становлення. Інформаційна безпека забезпечується проведенням єдиної державної політики національної безпеки в інформаційній сфері, системою заходів економічного, політичного й організаційного характеру, адекватних загрозам та небезпекам національних інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній сфері. Для створення і підтримання належного рівня національної безпеки в інформаційній сфері розробляється система правових норм, що регулюють відносини в інформаційній сфері, визначаються основні напрями діяльності органів державного управління, формуються або перетворюються органи та сили забезпечення інформаційної безпеки і механізм контролю та нагляду за їх діяльністю.

Під суб'єктами інформаційних відносин розуміються як власник, так і користувачі інформації та підтримуючої інфраструктури. Для того, щоб регулювати поведінку суб'єктів інформаційної сфери існує низка нормативно-правових актів з метою реалізації прав та обов'язків,

які спрямовані на забезпечення захисту об'єктів правовідносин. Тут же законодавець вводить обмеження на інформаційні права та свободи з метою захисту інтересів громадян, суспільства та держави. При формуванні норм права, встановлення прав та обов'язків застосовуються методи цивільного, адміністративного та конституційного права. Для забезпечення інформаційної безпеки в Україні в цілому, так її суб'єктів та об'єктів на законодавчому рівні були прийняті наступні нормативно-правові акти: Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-ХІІ; Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05.07.1994 № 80/94-ВР; Закон України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 № 3855-ХІІ; Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI, Цивільний кодекс України [4, 5, 6, 7, 8].

Таким чином, сфера інформаційної безпеки має досить велику законодавчу базу, яка безсумнівно розвивається. Для цього враховуються всі основні аспекти захисту інформації, які теж, у свою чергу, не перестають удосконалюватися. Необхідно брати до уваги основні категорії інформаційної безпеки, відомі ще з кінця минулого століття та доопрацьовувати їх, шукаючи нові, менше витратні та більше ефективні способи вирішення проблем [9].

Закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах» № 81/94-ВР від 05.07.1994 р. регулює правові відносини у сфері захисту інформації за умови дотримання права власності на інформацію фізичних та юридичних осіб, права доступу і обмеження на доступ до неї. Закон гарантує, що без дозволу власника доступ до інформації, яка обробляється в автоматизованих системах, здійснюється лише згідно з правилами розмежування доступу [10].

Майкл Шредер та Джері Зальцер 1975 року у статті «Захист інформації в комп'ютерних системах» стали першими у світі, хто класифікував збої в отриманні, зберіганні та передачі інформації, розділивши їх умовно на три категорії: неавторизований відмова у доступі до інформації, неавторизована розкриття інформації та неавторизоване зміна інформації. Після цього дану класифікацію удосконалили та стандартизували як вид, яким користуються і досі як основним:

1. Конфіденційність (анг. confidentiality) – здатність інформації бути недосяжною для третіх осіб або процесів, іншими словами, бути доступною тільки для авторизованих та допущених до системи осіб. Цей компонент є основним та першорядним в інформаційній середовищі. Однак перед фактичним використанням розроблених заходів щодо її реалізації в Україні постає велика кількість перешкод та проблем. Наприклад, відомості про технічні шляхи втрати інформації є закритими для сторонніх осіб, через що безліч легальних користувачів не мають можливості оцінити можливі ризики. Також існує цілий ряд юридичних та технічних проблем, які перешкоджають самостійній криптографії як основний інструмент для захисту персональних даних.

2. Цілісність (анг. integrity) – здатність інформації зберігати правильність та цілісність активів, тобто властивість інформації, яка характеризує його стійкість до випадкового або навмисного знищення або нелегітимному перетворення. Даний критерій умовно ділиться на статичну та динамічну цілісність (незмінність інформаційних об'єктів і пов'язану з правильним виконанням транзакцій відповідно). Цілісність інформаційної безпеки стає самим головним аспектом у разі, коли за допомогою різної інформації та на її основі користувачі приймають рішення про подальші дії.

3. Доступність (анг. availability) – здатність інформації бути доступною та готовою до використання за запитом користувача, що має до неї доступ. Іншими словами, це властивість інформаційної системи та всіх її даних та процесів надати доступ або зробити обмін інформацією між зареєстрованими у спільній мережі користувачами. Основна мета інформаційного середовища щодо її користу-

Модель Паркерівської гексади

Атрибут	Коментар
Справжність (автентичність)	Під атрибутом «справжність» розуміється заява про авторство та точність його походження. Наприклад, для того, щоб впевнитися у справжності підпису на паперовому чи електронному носії потрібно зробити звірку з тими документами, де вона вже була перевірена, або зробити звірку звичайного рукописного тексту де був поставлений підпис. У разі перевірки електронної інформації на авторство використовуються криптографічні програми з відкритим ключем.
Володіння та контроль	Це такий стан системи, при якому вибудовується зв'язок між особами, мають доступ до володіння та використання інформації між пристроєм чи фізичним носієм інформації, ухвала на санкціонованість доступу до певної інформації.
Користь	Під атрибутом «користування» розуміється стан системи, що забезпечує зручність для користувачів та співробітників використання системи. Так виникає менше бажання діяти в обхід даної системи.

Джерело: складено на основі [11]

вачів – це надання будь-яких легітимних інформаційних послуг, таких як передача, зберігання, обробка запитуваної інформації і так далі. Однак, якщо з якоїсь причини надання запитуваних послуг неможливо, то це завдає шкоди особам, які запросили інформацію [11].

Головна роль описуваного критерію особливо очевидна у таких типах систем управління як виробнича, транспортна тощо. У сукупності ці три ключові критерії інформаційної безпеки іменуються триадою CIA. У 1998 році член Асоціації обчислювальної техніки, дослідник та консультант з інформаційної безпеки Донн Паркер доповнив триаду CIA ще трьома пунктами: справжність, володіння та контроль, користь. Удосконалену модель назвали Паркерівською гексадою (від hexad з англ. – «Група із шести предметів»), продемонстровану відповідно до таблиці 1.

Інформаційні технології, які використовуються окремими користувачами в інформаційному просторі, зобов'язані відповідати вимогам та критеріям зовнішньої безпеки використання та внутрішньої безпеки їхньої будови. Виходячи з цього, по всьому світу проводиться безліч досліджень комп'ютерних пристроїв та операційних систем, а також на їх основі доповнюються та змінюються вже існуючі міжнародні акти у сфері інформаційної безпеки.

Безпека інформаційних технологій та систем – одна з найважливіших складових проблеми забезпечення безпеки. Перехід до нових форм управління в Україні в умовах дефіциту та суперечливої правової бази призвів до низки проблем з погляду захисту даних та інформації. Це своєрідність формування відносин, відсутність обґрунтованих концепцій реформ та відставання у сфері застосування сучасних інформаційних технологій. Загострення цих проблем висвітлює питання національної, соціальної та корпоративної безпеки, у тому числі в інформаційній сфері [13].

Висновки. Отже, застосування інформаційних технологій у різні сфери діяльності є одним із найважливіших інструментів сталого розвитку країни, що сприяє підвищенню тех-

нологічного, економічного, соціального та культурного рівня загалом. Саме тому упорядкування законодавчої бази задля швидкого впровадження інформаційних технологій є надзвичайно актуальним завданням, яке потребує постійної уваги і певних зусиль, саме тому воно нині є пріоритетним.

ЛІТЕРАТУРА

- Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України: Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. 280 с.
- Ліпкан В.А. Національна безпека України: Навч. посіб. К., 2009. 229 с.
- Пацера М. Система управління інформаційною безпекою як важлива складова загальної системи управління банком. *Вісник Національного банку України*, № 6. 2015. С. 48–49.
- Закон України «Про інформацію» № 2658-XII від 02.10.1992 р. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
- Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» № 80/94-ВР від 05.07.1994 р. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 31, ст. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>
- Закон України «Про державну таємницю» № 3855-XII від 21.01.1994 р. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 16, ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>
- Закон України «Про захист персональних даних» № 2297-VI від 01.06.2010 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 34, ст. 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
- Цивільний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
- Домарев В. В. Безпека інформаційних технологій. Методологія створення систем захисту. К., 2013. 688 с.
- Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах». № 81/94-ВР від 05.07.1994 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 31, ст. 287. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/81/94-%D0%B2%D1%80#Text>
- Качинський А.Б. Безпека складних систем. К.: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2017. 498 с.
- Krasner, G.E., Pope, S.T. A cookbook for using the model-view controller user interface paradigm in Smalltalk-80, *Journal of Object-Oriented Programming*, № 1(3), 1998. С. 26–49.
- Ситніченко В., Кісельова Г., Стоякін Є. Формування інформаційної безпеки на основі стандарту ISO/IEC 27001: 2005. Стандартизація. Сертифікація. Якість, № 2. 2010. С. 50–56.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА ЛАТВІЇ ТА УКРАЇНИ ЩОДО ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, СТВОРЕНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

COMPARATIVE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE LEGISLATION OF LATVIA AND UKRAINE REGARDING OBJECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Тимошенко О.О., аспірантка

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Автором здійснено порівняльно-правову характеристику законодавства Латвії та України щодо об'єктів інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом. На сьогоднішній день, швидкий темп технологічного розвитку у сфері штучного інтелекту створює виклики для нормативно-правових актів, що часто неспроможні швидко адаптуватися до нових реалій. Тому, нестабільність та невизначеність у правовому регулюванні об'єктів, створених штучним інтелектом, створює необхідність даного дослідження. Саме тому, першочергово нами здійснено аналіз нормативно-правового регулювання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом в Україні, а також визнали їх основні концепції. В подальшому, це послужило основою для порівняння законодавчого регулювання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом з Латвією. В ході аналізу, ми визначили, що Латвія вже здійснює певні кроки для цілісного нормативно-правового регулювання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом, що підтверджується прийняттям відповідних змін до діючих нормативно-правових актів та прийняттям роз'яснень та доповнень до них. При цьому, визначили, що Україна і досі залишається на стадії обговорення та дискусій щодо внесення необхідних дій, які б змогли забезпечити хоча б часткове нормативно-правове регулювання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом. Це дає підстави говорити про те, що Україна може запозичувати досвід Латвії для закріплення норм щодо законодавчого регулювання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом. Більше того, експертами в Україні вже наведені аргументи щодо ефективності запровадження даних норм у діючу систему права та як їх можна використовувати у майбутньому. При цьому, зауважено, що незважаючи на всю необхідність прийняття даних змін щодо регулювання питання об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом в Україні, вважливо також враховувати і охорону зазначених прав, оскільки це є невід'ємним елементом при прийнятті тих чи інших змін до законодавства.

Ключові слова: законодавство Латвії, законодавство України, інтелектуальна власність, штучний інтелект.

The author has carried out a comparative legal characterization of the legislation of Latvia and Ukraine regarding objects of intellectual property created by artificial intelligence. Today, the rapid pace of technological development in the field of artificial intelligence creates challenges for regulatory and legal acts, which are often unable to quickly adapt to new realities. Therefore, instability and uncertainty in the legal regulation of objects created by artificial intelligence creates the need for this study. That is why, first of all, we analyzed the legal regulation of objects of intellectual property rights created by artificial intelligence in Ukraine, and also recognized their main concepts. In the future, this served as a basis for comparing the legislative regulation of intellectual property rights created by artificial intelligence with Latvia. In the course of the analysis, we determined that Latvia is already taking certain steps for the comprehensive legal regulation of objects of intellectual property rights created by artificial intelligence, which is confirmed by the adoption of relevant changes to the current legal acts and the adoption of clarifications and additions to them. At the same time, it was determined that Ukraine is still at the stage of discussions and debates regarding the introduction of necessary actions that would be able to ensure at least partial legal regulation of objects of intellectual property rights created by artificial intelligence. This gives reason to say that Ukraine can borrow Latvia's experience in order to consolidate norms regarding the legislative regulation of objects of intellectual property rights created by artificial intelligence. Moreover, experts in Ukraine have already given arguments regarding the effectiveness of introducing these norms into the current legal system and how they can be used in the future. At the same time, it was noted that despite all the necessity of adopting these changes regarding the regulation of the issue of objects of intellectual property rights created by artificial intelligence in Ukraine, it is also important to take into account the protection of these rights, since this is an integral element when adopting certain changes to legislation.

Key words: legislation of Latvia, legislation of Ukraine, intellectual property, artificial intelligence.

Вступ. В сучасних умовах, високотехнологічні продукти та інноваційні рішення, що виникають внаслідок використання штучного інтелекту, потребують уваги правових систем для розробки ефективних механізмів захисту інтелектуальної власності. Відтак, швидкий темп технологічного розвитку у сфері штучного інтелекту створює виклики для законодавства, що часто неспроможне швидко адаптуватися до нових реалій. Тому, нестабільність та невизначеність у правовому регулюванні об'єктів, створених штучним інтелектом, створює необхідність в детальному порівняльному аналізі інтелектуальної власності в різних юрисдикціях. Більше того, зростаюча кількість творчих результатів, створених штучним інтелектом, породжує питання про їхній правовий статус. Тому, зростання міжнародного обміну технологічними розробками та інноваціями підсилює необхідність гармонізації законодавства в галузі інтелектуальної власності, де дослідження в контексті порівняльно-правового аналізу дозволяє виявити спільні принципи та визначити напрямки гармонізації міжнародних стандартів, в тому числі України та Латвії.

Отже, з огляду на викладене, **метою статті** є здійснення комплексної порівняльно-правової характеристики законодавства Латвії та України щодо об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект (ШІ) в правовому регулюванні розглядається як новий виклик для економіки та правової системи, нове явище, що має мультиплікаційний ефект, правовий феномен в структурі правовідносин, новий об'єкт для правового регулювання. Сучасний науково-технологічний розвиток привів до того, що ШІ став здатний генерувати та створювати різні твори – науки, літератури і мистецтва. Створення творів ШІ є невід'ємною сферою діяльності в сучасній цифровій економіці. Ці обставини висувають на передній план проблеми визнання авторства при створенні творів ШІ, можливості розпорядження авторами своїми правами і використання ними механізмів правової охорони об'єктів інтелектуальної власності [1, с. 60]. Тобто, створення штучним інтелектом робіт, які можуть охоронятися правом інтелектуальної власності, сьогодні вже стало

реальністю, адже, світу сьогодні уже відомі неодноразові випадки створення штучним інтелектом літературних творів, картин, музики і навіть винаходів [7, с. 62].

На жаль, в Україні існує певним чином проблематичність правового регулювання даної галузі в цілому, а особливо такого її елементу, як об'єкт інтелектуальної власності, створеного штучним інтелектом. По-перше, для того щоб розуміти, яким чином здійснювати правову охорону, необхідно визначити, а що саме має підлягати охороні. У цілому перелік об'єктів права інтелектуальної власності, які можуть створюватися саме штучним інтелектом або за його допомогою, є невичерпним та далеко незакінченим. Необхідно також наголосити на тому, що безпосередніми винаходами штучного інтелекту є й ті елементи, які вважаються об'єктами авторського права, винайденими людиною. Зокрема, до таких об'єктів відносимо літературні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій, наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, компоновання (топографії) інтегральних мікросхем. По-друге, такі об'єкти слід визначити як унікальні продукти, що за своїм змістом, сутністю та функціональною здатністю можуть бути створені виключно штучним інтелектом, зважаючи на його особливості розвитку та формування відмінної діяльності інтелекту. Такими є процес новітнього управління гаджетами, інтелектуальний аналіз, створення віртуального простору, оригінальні ідеї та технології та багато інших, детермінування яких ще не відбулося [5, с. 199].

Національне законодавство відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України об'єктами цивільних прав визнає речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [11]. Відсутня правова регламентація використання творів, створених без участі людини. Автором твору визнається лише фізична особа [9]. Чинне українське законодавство містить відкритий перелік об'єктів, які можуть охоронятися авторським правом і потенційно можуть створюватися за допомогою систем штучного інтелекту (наприклад, літературні письмові твори або музичні твори). Водночас законодавство чітко визначає, хто є автором твору – фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презюмпція авторства) [4]. З правової точки комп'ютери, програми й інші форми вираження штучного інтелекту не розглядаються як автори, винахідники. Така позиція обґрунтовується тим, що штучний інтелект не розглядається як суб'єкт.

Тобто, в Україні на твори штучного інтелекту авторське право не поширюється. Тому, на переконання експертів, будь-хто може безкарно використовувати музику або візуальні зображення, створені комп'ютерною програмою. Законодавство нашої держави не визнає за штучним інтелектом авторство на об'єкти інтелектуальної власності. Проте з часом такий підхід ймовірно зміниться. Адже на міжнародному рівні вже відбувається обговорення правового статусу роботів і можливість визнання їх як «електронних осіб» (electronic person) [10, с. 52].

Правове регулювання штучного інтелекту, незважаючи на наявність певних стандартів, є недосконалим, оскільки знаходиться на етапі становлення навіть у розвинених країнах світу. Однак відсутність нормативної бази не зупиняє появу та розвиток численних розробок у сфері застосування штучного інтелекту [8, с. 39].

Експерти відзначають, що у перспективі під час судових засідань системи штучного інтелекту значно полегшать роботу суддів і можуть стати відмінною заміною того ж детектора брехні (поліграфа), використання якого не завжди зручно під час судового розгляду справи. Деякі

правники, які працюють у сфері високих технологій, також вважають, що зростання технологій штучного інтелекту дійсно вносить великі зміни в нашу життєдіяльність, але якщо справа доходить до шахрайства, то такі ризики має бути оцінено і зведено до мінімуму самими компаніями, так само, як і будь-яка звичайна загроза [6].

У Латвії питання інтелектуальної власності включені в навчальні програми, починаючи з наймолодших класів середньої школи та професійно-технічної освіти, вивчаючи інформаційні та комунікаційні технології, обговорюючи етичні та правові питання, теми, пов'язані з авторським правом, а також інтелектуальну власність і поточні питання захисту персональних даних. У старших класах середньої та професійно-технічної освіти питання інтелектуальної власності (переважно авторського права) розглядаються в контексті ІКТ, музики, економіки та конфіденційності. В інформатиці ці теми розглядаються у зв'язку з програмним забезпеченням, базами даних і безпекою. У концептуальному звіті «Про систему захисту та управління інтелектуальною власністю в Латвійській Республіці» визначено необхідність підвищення обізнаності про інтелектуальну власність у початковій, початковій та середній школах, а також введення питань прав інтелектуальної власності в навчальні програми латиської мови. вищих навчальних закладів [14]. Незважаючи на те, що в Україні права інтелектуальної власності також вивчаються у школах та інших закладах освіти, проте дослідження та обговорення об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом не розглядається на належному рівні, тому і залишається доволі дискусійним навіть на законодавчому рівні.

При цьому, в Латвії надають даному питанню чимало уваги, оскільки науковці та дослідники в сфері інтелектуальної власності уже проводять свої дослідження щодо визначення місця об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом та їх вплив на суспільство. Так, дослідження, проведене професором Ризького економічного університету Арнісом Саукасом, відзначає проблематику об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом, зокрема в контексті використання незаконного контенту в Інтернеті. За результатами дослідження виявлено, що значна частина населення, незалежно від доходів, визнає незаконне використання контенту в Інтернеті. Особливо це стосується перегляду телепрограм, завантаження та перегляду музики/фільмів та спортивних трансляцій. Важливим аспектом є те, що багато користувачів нелегального контенту не розуміють, що їхні дії порушують закон, оскільки відрізнити легальні сайти від нелегальних виявляється складним завданням, та вимагає спеціальних знань та розуміння законодавства [18, с. 10].

Крім того, саме у Латвії відбулось значне підвищення ефективності експертизи за допомогою використання штучного інтелекту (ШІ). У квітні 2019 року ВОІВ запустила інструмент пошуку торгових марок, запровадивши нову технологію пошуку зображень на основі ШІ, яка дає змогу швидше і простіше знайти розпізнавальну здатність торгової марки на цільовому ринку. Ця технологія вдосконалена за рахунок використання методу глибокого навчання, покликаною виявити в рамках зображення поєднання так званих понять (наприклад, яблуко, орел, дерево, корона, автомобіль, зірка) з метою пошуку аналогічних знаків, зареєстрованих раніше. Нова функція пошуку працює з національними фондами 45 відомств щодо торгових марок, які вже беруть участь в проєкті, навіть якщо вони не користуються системою класифікації зображувальних елементів (понад 6 тис. пошукових запитів на місяць). Ця база містить майже 40 млн торгових марок, ВОІВ додає до неї нові фонди різних країн. Нова технологія дає можливість сформувати більш нечисленну і вивірену групу потенційно схожих знаків, що забезпечує більшу досто-

вірність стратегічного планування з метою виведення бренду на нові ринки. Вона також знижує трудовитрати зусиль експертів, патентних повірених, фахівців галузі та дослідників, з огляду на менший обсяг роботи для аналізу та вивчення. У новій технології пошуку на основі ШІ раціонально використовуються глибокі нейронні мережі й дані класифікації зображувальних елементів Мадридської системи міжнародної реєстрації знаків і даних великих відомств щодо торгових марок. Нова технологія на основі ШІ повністю інтегрована в алгоритм пошуку Глобальної бази даних брендів ВОІВ і доступна безкоштовно всім користувачам. Новий інструмент пошуку ВОІВ націлений надавати більш вузькі й точні результати для аналогічних знаків порівняно з попередніми інструментами [2, с. 55].

Відповідно до наведеного, можна переконатись, що Латвія намагається використовувати об'єкти права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом на користь суспільства та держави. При цьому, серед нормативно-правових актів у Латвії варто виокремити Закон про авторське право, що чітко визначає визначення, захист та авторське право інтелектуальної власності. Проте, існують і інші законодавчі акти з даного питання, а саме питання прав інтелектуальної власності регулюються Постановою Кабінету Міністрів від 28.07.2015 р. № 442 «Порядок надання інформації та зв'язку [17, с. 25]. Окрім наведених нормативно-правових актів, слід визначити, що в Латвії проводять кримінально-правову охорону прав інтелектуальної власності, оскільки на території цієї держави кримінальні правопорушення проти інтелектуальної власності не виділено як самостійний розділ, а натомість вони, як і в більшості країн колишнього СРСР, належать до кримінальних правопорушень проти основних прав і свобод людини та народного господарства [3, с. 91].

Чимало дискусій у Латвії виникло з появою Chat GPT. Так, у Латвії авторське право ґрунтується на принципі, що охороні підлягають лише твори, створені людиною. З цією тезою все було б добре, якби ще можна було стверджувати, що літературні, наукові та художні об'єкти створюються лише людьми. Запущений у листопаді 2022 року чат-бот Chat GPT, який також називають «чат-ботом» (звичайно, Chat GPT не єдиний — Chat Sonic, Bing Chat, Jasper тощо також надають ті самі функції), також пише есе, вірші, тексти пісень та багато іншого. В такому випадку, юристи почали вести обговорення, чи в такому випадку публікація, створена за допомогою Chat GPT з будь-яким штучним інтелектом, матиме право на захист авторських прав згідно із законодавством Європейського Союзу (далі – ЄС). При цьому, дане питання було поставлено Chat GPT, де відповідь на питання, чи може вміст, створений Chat GPT, претендувати на захист авторських прав згідно із законодавством ЄС. У відповідь на це запитання Chat GPT відповів: «Вміст, створений Chat GPT, може претендувати на захист авторських прав, якщо він відповідає вимогам щодо захисту авторських прав. Це вимагає, щоб вміст був оригінальним твором, який відображає власну інтелектуальну творчість автора та демонструє достатній ступінь творчості [15].

Відтак, важливого значення набула Резолюція Європейського парламенту, що стало лише початком ширшої дискусії щодо майбутнього регулювання та захисту штучного інтелекту. Резолюцію надіслано до Європейської комісії, Ради, національних урядів і парламентів. Неможливо передбачити, наскільки тривалими та складними будуть дискусії для досягнення конкретних проєктів директив чи регламентів. Проте зрозуміло, що не варто зволікати із законодавчими ініціативами, щоб Європейський Союз, у т.ч. Латвійські інноватори не програють у конкуренції азіатському та американському бізнесу. Права невизначеність стримує розвиток та інвестиції в нові продукти.

Саме тому, було вирішено запросити відповідальних посадових осіб Латвії під час підготовки національної позиції ретельно оцінити, чи не слід надавати охорону авторського права також тим роботам, які створені штучним інтелектом. Це дозволить особам, які перебувають під контролем або наглядом технології штучного інтелекту на момент створення твору, здійснювати права власності на такі твори. Таке регулювання, безсумнівно, змінило б традиційні погляди на природу, роль і межі авторського права. Можливо, це стане приводом змінити визначення креативності та оригінальності. У той же час здається, що якщо суспільство готове насолоджуватися, наприклад, картинами, музикою чи архітектурними творами, створеними штучним інтелектом, тому не має причин відмовляти таким творам у захисті [16].

Крім того, варто додати, що у 2020 році Міністерство охорони навколишнього середовища та регіонального розвитку Латвії розробило «Рекомендації цифрової трансформації на 2021–2027 роки». У рекомендаціях окреслено бачення майбутнього як сприятливого та сучасного життєвого простору, який базується на використанні сучасних технологій та здатності розвиненого суспільства ефективно будувати свій добробут та економічне зростання, використовуючи можливості цифрові технології, а також розвиток творчого потенціалу.

Крім того, рекомендації ставлять головною мету – суспільство, економіка та державне управління, які цілеспрямовано використовують наявні та створюють нові можливості цифрових технологій, а також створене ними середовище, покращуючи якість життя кожної людини та суспільства як цілому, підвищення конкурентоспроможності держави та економіки.

Розвиток приватного сектору передбачає автоматизацію діяльності та використання рішень штучного інтелекту з відкритим кодом у виробництві та наданні послуг, у трансформації щоденних робочих процесів відповідно до можливостей цифрової економіки, у бізнесі з використанням штучного інтелекту, великих даних, і рішення для хмарних обчислень, цифровий маркетинг і соціальні медіа, а також просування можливостей організації роботи віддалено. Таким чином, з боку держави та ЄС, можливості навчання спеціалістів у сфері штучного інтелекту та кібербезпеки як у приватному, так і в державному секторах є досить багатообіцяючим.

З іншого боку, для використання штучного інтелекту в державному секторі також важливо поважати принцип відкритих даних, права приватних осіб і принципи проєдурної економіки шляхом обміну даними, які є в їхньому розпорядженні, і розробленими документами між державними інституціями та забезпечення їх повторного використання безоплатно або за рахунок відтворення ресурсів, що також необхідно враховувати при штучному інтелекті. при розробці системи інтелекту [13].

Відтак, зараз у Латвії штучний інтелект і автономні технології вважаються об'єктами права, а не суб'єктами. Однак як у Латвії, так і в світі загалом, бракує чітких і відкритих процедур щодо прийняття рішень ШІ, відбору даних та інформації, необхідних для прийняття рішень, процедури оскарження рішень, умов для редагування контенту та залишається актуальним питання розробки відповідного законодавчого регулювання питань AI, в тому числі відповідальності за дії AI, розглядаючи літературну структуру самої нормативної бази на відміну від математичної природи мови програмування ШІ [12].

Висновки. Порівнюючи законодавство Латвії та України щодо об'єктів права інтелектуальної власності, створених штучним інтелектом (ШІ), можна зробити деякі загальні висновки. По-перше, обидві країни стикаються з потребою адаптувати своє законодавство до швидко змінюючихся умов розвитку штучного інтелекту. Це вимагає адаптації законів, оскільки вони повинні бути гнучкими

та відповідати інноваційним викликам, забезпечуючи ефективний захист прав власності. По-друге, можна виявити певну різницю у рівнях розвитку та деталізації правового регулювання об'єктів інтелектуальної власності створених штучним інтелектом між Латвією та Україною. Зокрема, Латвія намагається контролювати дане питання вносячи ряд змін у існуючі нормативно-правові акти та розробляючи нові задля ефективного контролю об'єктів інтелектуальної власності створених штучним інтелектом, а також зазначає що важливо визначити обсяг інтелектуальної власності, створеної ШІ, її статус, терміни власності та відповідальність за порушення – що в Україні лише розглядається в формі дискусій та обговорень. По-третє, оскільки інновації та технологічний розвиток мають глобальний характер, обидві країни мають інтерес у гармонізації свого законодавства з міжнародними стан-

дартами. Співпраця у цій сфері може сприяти ефективнішому захисту інтелектуальної власності та сприяти обміну інновацій. При цьому, якщо Латвія вже здійснює кроки до міжнародного партнерства щодо законодавчого регулювання об'єктів інтелектуальної власності створених штучним інтелектом, то перед Україною лише постає таке питання.

Зважаючи на проведений аналіз, вважаємо, що Україна повинна орієнтуватись на регулювання об'єктів інтелектуальної власності створених штучним інтелектом на країни, що вже почали вносити зміни до свого законодавства, серед яких – Латвія в тому числі. Відтак, законодавство повинно створювати стимули для розвитку та впровадження технологій штучного інтелекту. Тому, важливо розглядати прозорі та справедливі механізми захисту прав власності, щоб забезпечити інноваційне середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Г. О. Штучний інтелект і інтелектуальна власність: проблеми регулювання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2 (14). С. 58-78. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2\(14\)-58-78](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2(14)-58-78)
2. Андрощук Г. Протидія недобросовісним реєстраціям і використанню засобів індивідуалізації в умовах цифрової трансформації. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 1. С. 48-67. DOI: <https://doi.org/10.33731/12021.234192>
3. Болотіна А. О. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності в контексті судової реформи в Україні : дис. ... д-ра філософії за спец. : 081 «Право». Сумський національний аграрний університет, 2023. 237 с.
4. Васильєва Д. Захист авторських прав для AI: гра на випередження. *Юридична газета online*. 2019. № 45-46. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/zhahist-avtorskih-prav-dlya-ai-gra-na-viperedzhennya.html> (дата звернення: 19.12.2023).
5. Коваленко Д. О., Уткіна М. С. Проблема правового регулювання інтелектуальної власності на об'єкти, створені штучним інтелектом. *Нове українське право*. 2022. Випуск 1, С. 197-201. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.30>
6. Кривецький О. До проблеми правового регулювання штучного інтелекту. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3728:do-problemipravovogo-regulyuvannya-shtuchnogointelektu&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 19.12.2021).
7. Мойсюк О. В. Право інтелектуальної власності на об'єкти, створені штучним інтелектом : кваліфікаційна робота на здобуття рівня «магістр». Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 2020. 103 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/23b3f5b6-ea84-4c08-9c71-bad109497ba7/content> (дата звернення: 18.12.2023).
8. Павлюк О. В. Детермінанти доцільності унормування відносин, пов'язаних з правовою охороною об'єктів права інтелектуальної власності, створених із використанням технологій штучного інтелекту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 3. С. 39-46. DOI <https://doi.org/10.32782/392294>
9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 18.12.2023).
10. Стрельник В. В. Правове поєднання права інтелектуальної власності та технології штучного інтелекту. *Приватне та публічне право* : науковий фаховий журнал. 2020. № 4. С. 50-53.
11. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.12.2023).
12. Kaprāne S. Mākslīgā intelekta un digitalizācijas ietekme uz intelektuālā tīpašuma tiesībām. *Jurista VĀRDS*. 2023. № 36 (1302). URL: <https://m.juristavards.lv/doc/283826-maksliga-intelekta-un-digitalizācijas-ietekme-uz-intelektuala-ipasuma-tiesibam/> (Accessed: 19.12.2023).
13. Mākslīgais intelekts un tā attīstība (2023). URL: <https://ibizness.lv/raksti/e-dokumenti/maksligais-intelekts/biz-new-maksligais-intelekts-un-ta-attistiba/26760> (Accessed: 19.12.2023).
14. Ministru kabineta 15.09.2017. rīkojums Nr. 509 Par konceptuālo ziņojumu «Par intelektuālā tīpašuma aizsardzības un pārvaldības sistēmu Latvijas Republikā». *Latvijas Vēstnesis*, 185, 18.09.2017. OP numurs: 2017/185.3.
15. Paidere P. Chat GPT un autortiesības: vai autortiesības attiecas uz darbu, kas radīts ar mākslīgā intelekta palīdzību. *Jurista VĀRDS*. 2023. № 18/19 (1284/1285). URL: <https://m.juristavards.lv/doc/283213-chat-gpt-un-autortiesibas-vai-autortiesibas-attiecas-uz-darbu-kas-radits-ar-maksliga-intelekta-palid/> (Accessed: 19.12.2023).
16. Tauriņš A. Kā Latvija aizsargās ar mākslīgā intelekta palīdzību radītus darbus? (2020). URL: <https://labsoflatvia.com/aktuali/andris-taurins-maksligais-intelekts> (Accessed: 18.12.2023).
17. Valsts iestāžu kā inovāciju pieprasītāju lomas stiprināšana, izmantojot publisko iepirkumu Rekomendāciju inovācijas iepirkuma atbalsta instrumenta izveidei un priekšlikumu tiesiskā regulējuma prasību pilnveidošanai inovācijas iepirkumu īstenošanai Latvijā izstrāde. Ekonomikas ministrija. European Union European Regional Development Fund. 133 p.
18. Veikša I. Autortiesības digitālajā laikmetā. Monogrāfiju izdošanai rekomendējusi Biznesa augstskolas Turība Zinātnes padome (protokols № 3/2021, 09.02.2021.). Sērija «Tiesību zinātņu bibliotēka». № 41. 17 p. URL: <https://www.turiba.lv/storage/files/aut-digit-laikm-reklamai.pdf> (Accessed: 18.12.2023).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ

ACTUAL PROBLEMS OF PRACTICAL APPLICATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS

Чупрін А.О., адвокат,
аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

В даній статті досліджується питання практичного застосування електронних правочинів, проблематики використання цього інституту та варіантів вирішення цих проблем та популяризації серед суб'єктів цивільного права серед фізичних та юридичних осіб. Глобальні світові процеси постійно збільшують свій темп, що в свою чергу тягне за собою пришвидшення оформлення та укладання тих або інших правочинів, сторони яких можуть знаходитися за тисячі кілометрів один від одного, а тому в сучасному світі актуальність здійснення правочинів дистанційно набула неабиякого розвитку. Поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, введення воєнного стану в Україні в лютому 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації, призвели до необхідності все частіше прибігати до застосування електронних правочинів. Велика кількість громадян та бізнесів були змушені змінити своє місцезнаходження, однак необхідність укладати правочини залишилася. Окрім того, величезна впізнаність України на міжнародній арені тягне за собою розвиток експортно-імпорتنних відносин, що також потребують оперативного укладання правочинів суб'єктів на великій відстані. Виходом в даній ситуації можуть виступати саме електронні правочини, які дозволяють укладати правочини оперативно і в незалежності від місцезнаходження сторін.

Проблематикою даної статті є, в тому числі те, що велика кількість як суб'єктів господарювання так і фізичних осіб не використовують можливості електронної форми укладання правочинів у зв'язку з незнанням та, в певній мірі, неготовністю відступити від традиційних (письмових) форм укладання правочинів, оскільки при практичному застосуванні електронних правочинів часто викликають складнощі при визначенні механізму їх укладання, виконання та при порушенні виконання електронних правочинів в цивільному праві.

В статті пропонується вдосконалення українського законодавства, розвиток необхідних інструментів для укладання електронних правочинів, популяризація укладання фізичними та юридичними особами правочинів в електронній формі для розвитку більш прогресивного та конкурентоздатного середовища в Україні.

Ключові слова: дистанційність, розвиток ведення бізнесу, удосконалення законодавства, договірне право, популяризація електронних правочинів.

This article examines the issue of practical application of electronic transactions, the problems of using this institute and options for solving these problems and its popularization among subjects of civil law among individuals and legal entities. Global world processes are constantly increasing their pace, which in turn entails speeding up the registration and conclusion of certain transactions, the parties of which may be thousands of kilometers from each other, and therefore in the modern world, the relevance of conducting transactions remotely has gained considerable development. The spread of the acute respiratory disease COVID-19, caused by the SARS-CoV-2 coronavirus, the introduction of martial law in Ukraine in February 2022 in connection with the military aggression of the Russian Federation, led to the need to increasingly resort to the use of electronic documents. A large number of citizens and businesses were forced to change their location, but the need to conclude transactions remained. In addition, the huge recognition of Ukraine in the international arena entails the development of export-import relations, which also require the prompt conclusion of transactions between entities at long distances. The solution in this situation can be precisely electronic transactions, which allow transactions to be concluded quickly and regardless of the location of the parties.

The problem of this article is, among other things, that a large number of both business entities and individuals do not use the possibility of electronic forms of concluding transactions due to ignorance and, to a certain extent, unwillingness to deviate from traditional (written) forms of concluding transactions, since the practical application of electronic transactions often causes difficulties in determining the mechanism of their conclusion, execution, and violation of the execution of electronic transactions in civil law.

The article proposes the improvement of Ukrainian legislation, the development of the necessary tools for the conclusion of electronic transactions, the popularization of the conclusion of transactions by individuals and legal entities in electronic form for the development of a more progressive and competitive environment in Ukraine.

Key words: remoteness, business development, improvement of legislation, contract law, popularization of electronic transactions.

Постановка проблеми. Укладання електронних правочинів в Україні має досить суттєві проблеми у зв'язку з недосконалістю законодавства України, необізнаністю громадян про існування цього інституту, бюрократизація процесів, що тягнуть за собою певну недовіру до цього інституту та надання переваги традиційним формам укладання правочинів (письмова форма шляхом складання паперових варіантів документів).

Проте розвиток та популяризація електронних правочинів призведе до більш якісного розвитку відносин між суб'єктами цивільних відносин, оскільки застосування електронних правочинів значно спрощує та пришвидшує обмін документами, дозволяє мінімізувати залежність від логістики, людського фактору та дозволяє налаштувати більш якісний документообіг.

Метою цієї наукової статті є аналіз проблематики практичного застосування електронних правочинів та варіанти її вирішення.

Стан дослідження. Питаннями електронних правочинів в цивільному праві і електронною комерцією загалом в Україні в теоретичному та практичному аспекті

займалися зокрема Слободська, І. А., Процько, В. М., Чванкін С. А., Губарев С. В. та інші. Дане питання максимально активно досліджується науковцями різних рівнів, оскільки дана тема є максимально актуальною у зв'язку з відсутністю єдиного підходу як в науковому колі так і в практичному застосуванні електронних правочинів станом на сьогодні.

Виклад основних положень. Законодавство України щодо електронних правочинів є досить молодим і бере свій початок з того, що на виконання Директиви 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») від 8 червня 2000 року, з метою вдосконалення законодавства України та пристосування його до вимог Європейського Союзу, Україною було прийнято Закон України № 675-VII від 03.09.2015 року «Про електронну комерцію». Даним законом було визначено організаційно-правові засади діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлено порядок вчинення електронних правочинів із застосуванням інформаційно-кому-

нікаційних систем та визначено права і обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції [1]. Окрім того, даним Законом були внесені важливі зміни та доповнення в Цивільний кодекс України, завдяки чому в останньому з'явилися пункти в тому числі частину 1 статті 205 було доповнено форму укладання правочину і визначено, що правочин може вчинятися усно або в письмовій (електронній) формі [2].

Прийняття даного Закону фактично вперше визначило поняття електронного правочину в законодавстві України, відповідно до чого було визначено, що це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-комунікаційних систем [1].

Безпосередньо електронні правочини є дуже важливою складовою електронної комерції, тобто відносин, спрямованих на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-комунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру [1].

Враховуючи, що електронна комерція є частиною інформаційної економіки, електронну комерцію слід розуміти як частину інформаційно-комунікаційної економіки, яка включає всі фінансові та комерційні операції, що здійснюються повністю або частково через Інтернет, а також бізнес-моделі, які є їх посередниками [3].

В практичному аспекті дуже часто можна стикнутися з проблематикою укладання, виконання та в ситуаціях порушення електронних правочинів.

Однак, правове врегулювання, яке забезпечила держава, не викликало у громадян довіри в юридичній дійсності укладання e-contract. Недовіра викликана тим, що в державі довгий час функціонувала складна бюрократична система, в якій без паперових документів особа не має змоги взаємодіяти з державними органами та повідомити ті чи інші юридичні факти [4].

На сьогоднішній день не тільки в юридичній науці відсутня єдина точка зору щодо визначення правової природи електронного договору, а й у національному законодавстві існують різні підходи щодо нормативного визначення його правової природи.

Як уже зазначалося вище, чинне законодавство, що регулює укладання правочинів у мережі Інтернет, потребує вдосконалення, що стосується, зокрема, більш чіткої визначеності понятійного апарату, кореспондування між собою правових норм, закріплених у законодавчих актах, які регулюють різні сфери правочинів у мережі Інтернет, тощо [9].

В господарській сфері основою відносин між суб'єктами досі, в абсолютній більшості, виступають паперові контракти та первинні документи, оскільки порядок їх укладання та виконання максимально зрозумілий, відточений десятками років і у випадку їх порушень, існують відомі механізми вирішення спорів, формування доказової бази, прозоре прогнозування подальшого розвитку подій. Однак, при укладанні електронних правочинів виникають питання щодо доказовості даних документів, щодо посилення на них як на основу виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків.

Дана проблематика існує, оскільки прийнятий Закон України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 р. не зміг врегулювати в повному обсязі укладання e-contract у частині підписання, як наслідок сторони не мають підтвердження того, що результат, якого вони досягли, виконуючи умови укладеного договору, є законним, а сам договір є дійсним [4].

На мою думку, вирішення даного питання можливе через розвиток укладання електронних правочинів, шляхом популяризації такої форми правочинів, роз'яснення правового підґрунтя та практичних аспектів, з метою мінімізації виникнення негативних наслідків для сторін того

або іншого правочину. Для цього необхідно визначити як саме потрібно діяти сторонам правочину, які дії потрібно здійснити, щоб електронний правочин мав юридичну силу та виступав повноцінним доказом при вирішенні спірних ситуацій при порушенні його умов.

Відповідно статті 5 Закону України від 22.05.2003 № 851-IV «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено, що електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Склад та порядок розміщення обов'язкових реквізитів електронних документів визначається законодавством. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною [5].

Окрім того, відповідно до статті 12 Закону України «Про електронну комерцію» якщо відповідно до акта цивільного законодавства або за домовленістю сторін електронний правочин має бути підписаний сторонами, моментом його підписання є використання:

- електронного підпису або електронного цифрового підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис», за умови використання засобу електронного цифрового підпису усіма сторонами електронного правочину;
- електронного підпису одноразовим ідентифікатором, визначеним цим Законом;
- аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису) за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідних аналогів власноручних підписів [1].

При аналізі останнього пункту вищезазначеної статті ми можемо дійти висновку, що при укладанні електронного правочину є можливість оформити правочин у звичайній паперовій формі із зазначенням обов'язкових реквізитів, які визначаються цивільним законодавством для даного виду правочинів, підписом та печаткою (у випадках передбачених законодавством) і в сканованому вигляді здійснити обмін між сторонами даних правочинів за допомогою, як приклад, електронної пошти через мережу Інтернет.

Однак, на мою думку, доказова сила такого документу буде досить сумнівною, оскільки узгодження правочинів у вищезазначеному порядку має велику кількість можливостей підробки та зловживань. Єдиний випадок, коли даний вид укладання правочинів може мати місце, це узгодження першочергового обміну договору в підписаному варіанті сканованої копії, з обов'язковим укладанням паперових примірників договору, про що має бути відповідне застереження в тексті договору. Однак даний варіант не відноситься до порядку укладання електронних правочинів.

Тому, для того щоб електронний правочин мав юридичну силу та міг використовуватися в якості доказу, необхідно застосовувати інструмент, який дозволить звести до нуля випадки зловживань та підробок. Таким інструментом виступає електронний підпис та печатка (для суб'єктів господарювання у випадках, передбачених законодавством).

Частину 1 статті 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено, що для ідентифікації автора електронного документа може використовуватися електронний підпис [5].

Закон не вимагає обов'язкового підписання електронним підписом пропозиції щодо укладання електронного договору, однак за відсутності на ньому такого підпису у суду повинна бути можливість точно ідентифікувати відправника комерційного електронного повідомлення (оферента) [7].

Я вважаю, що використання електронного підпису при укладанні електронного правочину має бути в обов'язковому порядку, оскільки це знімає повністю питання щодо ідентифікації сторони правочину та мінімізує можливість зловживань та підробок таких документів.

При використанні електронного цифрового підпису гарантується високий рівень безпеки, захист даних та справжність документу [6].

Це досягається тим, що електронний підпис має в певний рівень захищеності та складається з трьох елементів.

1. Шифрування – застосування до електронного повідомлення особливого алгоритму, що робить неможливим звичайне прочитання документа, в результаті чого електронний документ набуває закодованої форми. Основними методами шифрування, на яких ґрунтується захист інформації є симетричний і асиметричний.

2. Хешування – перетворення вхідного масиву даних довільної довжини у вихідну бітову послідовність фіксованої довжини, яку можна використати для порівняння даних, що дає змогу використовувати таку функцію в процедурах електронного підпису для скорочення часу формування і перевірки підпису. Під час хешування неможливо відновити документ, оскільки перевірка електронного цифрового підпису полягає в порівнянні розшифрованого відкритим ключем електронного цифрового підпису з «хешем» документа. Збіг з високим ступенем достовірності гарантує, по-перше, незмінність документа (захист від підробки), і, по-друге, що його підписав власник закритого ключа. До надісланого електронного документа його відправником може додаватись так званий «дайджест електронного документа», який виконує функцію засвідчення цілісності та незмінності змісту електронного документа. Він є послідовністю символів, отриманою в результаті обробки документа з допомогою спеціальної односторонньої функції – хеш-функції. Її особливість полягає в тому, що первинний текст документа не може бути відтворений з результату, отриманого після обробки тексту хеш-функцією.

3. Сертифікат ключа – електронний документ, що пов'язує відкритий ключ із суб'єктом, який правомірно володіє відповідним закритим ключем. Це невеликий файл, який «подорожує» з усіма документами, завіреними електронним підписом, і є публічним. Він містить відомості про емітента електронного підпису, про строк його дії та призначення [6].

Керуючись вищезазначеним, при застосуванні електронної форми укладання правочинів варто використовувати електронний підпис оскільки саме цей інструмент забезпечує чітку ідентифікацію особи, яка підписала такий електронний документ, має високий рівень захищеності у зв'язку з чим забезпечує уникнення випадків визнання такого правочину недійсним або неприйняття його як доказу при виникненні спірних ситуацій.

Станом на сьогодні, електронний документообіг в Україні дуже активно розвивається. Влада України

здійснює цифровізацію максимальної кількості сервісів та послуг, які надаються державними органами, установами та організаціями. Завдяки сервісу «Дія» укладання електронних правочинів стало доступним для будь-якого громадянина прямо зі смартфона, що є суттєвим кроком для розвитку цього інституту.

Бізнеси все частіше прибігають до укладання в процесі своєї господарської діяльності, електронних договорів, документів первинного обліку за допомогою сервісів, які дозволяють підписувати документи із застосуванням електронних підписів і роблять це максимально швидко та якісно. Використання електронних документів максимально оптимізує діяльність підприємця, оскільки відповідає необхідність зберігати ці документи в паперовій формі, забезпечувати тривалий обмін документами між сторонами, що в певній мірі дозволяє простіше вести бізнес в Україні.

Проте, низький рівень знання громадян та бізнесів про можливість та доступність застосування електронних правочинів, звичка використовувати традиційні форми укладання правочинів, вимоги державних органів та судів щодо надання документів в паперовій формі, недостатня чіткість та конкретність законодавства України – не дозволяє забезпечити застосування електронних правочинів максимально широко, без страху за визнання такого правочину недійсним та застосування з боку органів державної влади відповідних санкцій.

Висновки. Електронні правочини – це, безумовно, інститут, який має дуже великий потенціал та потребує безперервного вдосконалення та розвитку. Даний розвиток необхідно забезпечувати всім учасникам цивільних відносин на ряду з державою. Оскільки вдосконалення законодавства неможливе без окреслення кола проблем, з яким стикаються громадяни та бізнеси в процесі практичного застосування інституту електронних правочинів. Окрім того, створення єдиної судової практики щодо застосування електронних документів при доказуванні своєї позиції, переведення судового процесу в електронний формат, має бути узгоджене шляхом прийняття детальних та конкретних норм законодавства.

Популяризація інституту електронних правочинів, державна підтримка сервісів, які забезпечують електронний документообіг, спрощення механізму укладання цих правочинів – це ще один із варіантів розвитку електронних правочинів в Україні.

Проте всі вони мають існувати в комплексі для досягнення максимальної цифровізації як ведення бізнесу, так і обміну електронними документами суб'єктами цивільного права.

А тому, попри позитивну динаміку розвитку електронної комерції, Україна має низку перешкод та бар'єрів щодо функціонування електронного бізнесу. Однією з найсуттєвіших проблем є законодавча база та державне регулювання бізнесової діяльності в інтернеті та захист прав інтернет-споживачів та продуктів інтелектуальної власності. У зв'язку з цим державна влада повинна уніфікувати законодавчу базу до світових стандартів щодо здійснення електронних трансакцій в інтернеті [8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Про електронну комерцію: Закон України 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення 27.12.2023).
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення 27.12.2023).
3. Дубель, М. В., Барвінченко, О. О. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ. *Підприємство та інновації*, 2023. № 27, 16–22.
4. Слободська, І. А., Процько, В. М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. К.: НАУ, 2023. № 2 (67). 244 с.
5. Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#top>. (дата звернення 27.12.2023).
6. Губарев, С. В. ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДПИС ЯК СКЛАДОВА ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ. 2022. *ВЧЕНІ ЗАПИСКИ*, 18.
7. Чванкін С. А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Чванкін Сергій Анатолійович. Одеса, 2021. 498 с.
8. Язвінська, К. В., Новікова, Н. М. АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ТА ПЕРЕШКОД РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УКРАЇНІ. *Економіка та управління: стан та перспективи розвитку*, 2018. 415 с.
9. Мостова, Г. ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ПРАВОЧИНІВ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*, 1(66), 2023. 117–126.

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ З ПОЗИЦІЇ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

LEGAL CONSEQUENCES OF INVALIDITY OF TRANSACTIONS FROM THE POSITION OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Якубівський І.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено проблемні питання щодо законодавчого закріплення правових наслідків недійсності правочину, які є актуальними в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. Зазначено, що на відміну від багатьох зарубіжних країн, в яких питання правових наслідків недійсності правочинів вирішуються за допомогою інституту безпідставного збагачення, в Україні, як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, вирішення цього питання відбувається через механізм реституції. Звернута увага на поширену в судовій практиці України позицію щодо розмежування правових наслідків недійсності правочину та правових наслідків виконання недійсного правочину та висловлено точку зору щодо безпідставності такого розмежування. На основі аналізу низки міжнародних актів уніфікації приватного права (Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (DCFR), Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА) та коментарів до них зазначено, що вживання в них терміну «реституція» для позначення правових наслідків недійсності договору у вигляді повернення сторін до попереднього становища, є цілком допустимим. Причому реституція в них жодним чином не протиставляється кондикції. На відміну від цього, у вітчизняній доктрині і судовій практиці в контексті способів захисту цивільних прав та інтересів та відповідних позовів реституція і кондикція розмежовуються і розглядаються в якості самостійних цивільно-правових способів захисту. На основі порівняльного аналізу змісту ч. 1 ст. 216 ЦК України та глави 83 ЦК України зроблено висновок, що закріплення в ст. 216 ЦК України норм про двосторонню реституцію як правовий наслідок недійсності правочину є невиправданим, оскільки, з одного боку, це не вносить нічого нового по суті у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину усього одержаного ними за недійсним правочиною у порівнянні із правилами глави 83 ЦК України, але, водночас, створює проблему розмежування реституції і кондикції як способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим в контексті рекодифікації цивільного законодавства України запропоновано зміни до ст. 216 ЦК України.

Ключові слова: правочин, договір, недійсність правочину, реституція, кондикція, безпідставне збагачення.

The article examines problematic issues related to the legislative consolidation of the legal consequences of the invalidity of a transaction, which are relevant in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine. It is noted that unlike many foreign countries, in which the issues of legal consequences of the invalidity of transactions are resolved using the institution of unjustified enrichment, in Ukraine, as in many other countries of the post-Soviet space, this issue is resolved through the mechanism of restitution. Attention is drawn to the position common in the judicial practice of Ukraine regarding the distinction between the legal consequences of the invalidity of a transaction and the legal consequences of the fulfillment of an invalid transaction, and a point of view is expressed regarding the groundlessness of such a distinction. Based on the analysis of a number of international acts of unification of private law (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (DCFR), UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts) and comments on them, it is indicated that the using of the term «restitution» in them to denote the legal consequences of the invalidity of the contract in the form of a return of the parties to their previous position, is quite admissible. Moreover, restitution in them is in not opposed to unjustified enrichment. In contrast, in the domestic doctrine and judicial practice, in the context of remedies of civil rights and interests and corresponding lawsuits, restitution and unjustified enrichment are distinguished and considered as independent civil-law remedies. Based on a comparative analysis of the content of Part 1 of Art. 216 of the Civil Code of Ukraine and Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine concluded that the consolidation in Art. 216 of the Civil Code of Ukraine of the norms on bilateral restitution as a legal consequence of the invalidity of the transaction is unjustified, since, on the one hand, it does not bring anything new in substance to the regulation of the issues of return by the parties of everything received by them under an invalid transaction in comparison with the rules of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine, but, at the same time, creates the problem of distinguishing between restitution and unjustified enrichment as civil-law remedies. In this regard, in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine, changes to Art. 216 of the Civil Code of Ukraine are proposed.

Key words: transaction, contract, invalidity of a transaction, restitution, unjustified enrichment.

Актуальність теми дослідження. Враховуючи прирід цивільних відносин із притаманними їм засадами юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників, найбільш поширеним видом юридичних фактів цивільного права є правочини. Це безпосередньо відображено у ч. 2 ст. 11 ЦК України [1], в якій першими серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків названо договори та інші правочини. Водночас, для того, аби правочин «спрацював» як юридичний факт, обумовивши настання саме тих цивільно-правових наслідків, на які була спрямована воля сторони (сторін), він має відповідати низці передбачених законом вимог, які прийнято називати умовами дійсності правочину (ст. 203 ЦК України). Відповідно, недодержання стороною (сторонами) в момент вчинення правочину цих вимог має своїм наслідком ненастання тих правових наслідків, яких бажали сторони. Згідно із ч. 1 ст. 216 ЦК України, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Отже, надзвичайно важливими з позиції цивільно-правового регулювання є питання, пов'язані із правовими наслідками недійсності правочину. Як слушно

зазначає В. М. Коссак, без застосування правових наслідків недійсності не можна стверджувати, що досягнута мета захисту порушених прав та інтересів особи, якщо винна особа продовжує володіти та користуватися майном, отриманим на підставі правочину (договору) [2, с. 53]. Практичний зріз цього питання пов'язаний із проблемою обрання ефективного способу захисту прав та інтересів сторони недійсного правочину чи іншої заінтересованої особи, що є надзвичайно актуальним з позиції судової практики.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній юридичній науці проблеми правових наслідків недійсних правочинів висвітлювали у своїх працях такі науковці, як Я. М. Великанова, І. В. Давидова, В. М. Коссак, О. О. Кот, М. М. Романюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. І. Таш'ян та ін. Проте в умовах рекодифікації цивільного законодавства ці питання набувають нового звучання та потребують подальшої теоретичної розробки.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень, які можуть бути використані при оновленні ЦК України в частині закріплення правових наслідків недійсності правочинів.

Виклад основного матеріалу. У різних правових системах вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину мають свої особливості. Загалом, для країн континентальної Європи це питання вирішується через інститут безпідставного збагачення (*condictio*). У дослідженні К. Цвайгерта та Х. Кьотца стосовно цивільного права таких країн, як Німеччина, Швейцарія, Австрія, зазначено, що норми, які стосуються «реституції безпідставного збагачення», не враховують, чи було зобов'язання первинно недійсним, чи стало таким в подальшому, також немає значення підстава недійсності договору. Всі ці питання стосуються дійсності договорів і тому регулюються у спеціальних розділах цивільних кодексів. Натомість норми, що регулюють безпідставне збагачення, вступають в дію лише після того, коли відповідно до інших норм буде встановлена недійсність основного правочину. Характеризуючи безпідставне збагачення в англо-американському праві, К. Цвайгерт та Х. Кьотц теж розглядають як окремий випадок застосування цього інституту повернення виконаного за недійсним договором, підкреслюючи, що в цих країнах відсутні загальні норми щодо правових наслідків безпідставного збагачення, і вирішення цих питань залежить від виду порушення, що стало причиною недійсності договору [3, с. 334–340].

На відміну від вищенаведеного, в Україні, як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину відбувається через механізм реституції (лат. *restitutio* – відновлення, повернення), під якою розуміють відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин) або який є недійсним відповідно до закону (нікчемний правочин) [4, с. 731; 5, с. 187].

Варто звернути увагу на те, що в ЦК УСРР 1922 року [6, с. 684–685] окремих норм про правові наслідки недійсності правочину у вигляді реституції не було. Проте вже в наступній кодифікації цивільного законодавства – ЦК УРСР 1963 року [7, с. 789–791] – у главі 3 «Угоди» з'являється як загальна норма про правові наслідки недійсної угоди (ст. 48), так і низка спеціальних норм про правові наслідки окремих видів недійсних угод. Чинний ЦК України, по суті, продовжив останній підхід, закріпивши на рівні загальної норми ст. 216 та низки спеціальних норм параграфу 2 глави 16 «Правочини» правові наслідки недійсності правочину. Єдине, що у главі 83, присвяченій безпідставному збагаченню, з'явилась норма про субсидіарне застосування норм цієї глави у тому числі до повернення виконаного за недійсним правочинном (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 1212 ЦК України, особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала.

У літературі до таких випадків, власне, відносять одержання особою майна за недійсним правочинном, тим самим фактично розглядаючи останнє як один із випадків застосування інституту кондикції [8, с. 32–37; 9, с. 157].

Водночас, в контексті способів захисту цивільних прав та інтересів та відповідних позовів реституція і кондикція розмежовуються і розглядаються в якості самостійних цивільно-правових способів захисту [10; 11].

В судовій практиці теж простежується тенденція до розуміння реституції як відносно самостійного способу захисту цивільних прав та інтересів.

Верховний Суд займає позицію, що реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчем-

ним чи який визнано недійсним. Двостороння реституція є обов'язковим наслідком визнаного судом недійсним правочину та не може бути проігнорована сторонами. Тобто при недійсності правочину повернення отриманого сторонами за своєю правовою природою становить юридичний обов'язок, що виникає із закону та юридичного факту недійсності правочину [12; 13].

Викликає інтерес позиція Верховного Суду щодо намагання розмежувати правові наслідки недійсності правочину та правові наслідки виконання недійсного правочину. На це звернута увага в постанові Верховного Суду у справі № 906/1061/20. Відповідно до цієї позиції, до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Окрім цього якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків визначених в ст. 216 ЦК або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів [12].

Таке розмежування є, на наш погляд, дещо штучним і не ґрунтується на нормах законодавства України. Адже усі згадані Верховним Судом правові наслідки передбачені у ст. 216 ЦК України, яка має назву «Правові наслідки недійсності правочину». Тим паче, що у вищенаведеній постанові Верховний Суд сам зазначає, що наслідками недійсності правочину є поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція), тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочинном, яке може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочинном, залишається у його сторони.

Така ж непослідовність позиції Верховного Суду прослідковується і в іншій справі № 925/1276/19. У постанові по цій справі Верховний Суд спочатку наголошує, що за змістом частин першої та другої статті 216 ЦК України правовими наслідками недійсності правочину є реституція (основний наслідок) та відшкодування збитків (додатковий наслідок). Проте далі у цій же постанові сказано про розмежування правових наслідків недійсності правочину (ненастання обумовлених ним юридичних наслідків, відшкодування збитків та моральної шкоди) і правових наслідків виконання недійсного правочину (двостороння реституція) [13].

Щодо кондикції Великою Палатою Верховного Суду неодноразово висловлювалася позиція, що предметом регулювання глави 83 ЦК України є відносини, що виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна і не врегульовані спеціальними інститутами цивільного права. Кондикційні зобов'язання виникають за наявності одночасно таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. У разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер спірних правовідносин унеможливує застосування до них судом положень глави 83 ЦК України [14; 15].

Доволі показовим у вищенаведеній правовій позиції Великої Палати Верховного Суду є те, що для застосування норм глави 83 ЦК України відповідні відносини не повинні бути врегульовані спеціальними інститутами цивільного права. Таким «спеціальним інститутам цивільного права», виходячи з логіки Верховного Суду, станом на сьогодні потрібно вважати, зокрема, передбачену главою 16 ЦК України реституцію як правовий наслідок недійсності правочину. Норми глави 83 ЦК України до відносин щодо недійсних правочинів можуть застосовуватися лише субсидіарно на підставі п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України.

Щодо співвідношення реституції і кондикції доволі цікаву позицію висловлено у постанові Верховного Суду у справі № 396/29/17 [16], де зазначено, що системне тлумачення абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України та п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України свідчить, що: (а) законодавець не передбачив можливість здійснення односторонньої реституції; (б) правила абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України застосовуються тоді, коли відбувається саме двостороння реституція; (в) в тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, то для повернення виконаного підлягають застосуванню положення глави 83 ЦК України.

Наведена позиція, ґрунтуючись на розмежуванні реституції і кондикції, передбачає застосування норм глави 83 про безпідставне збагачення до недійсних правочинів, виконання за якими здійснено лише однією стороною. Тобто виходить, що норми ст. 216 ЦК України про реституцію підлягатимуть застосуванню лише у разі недійсності двосторонніх договорів, дії з виконання зобов'язань за якими вчинено обома сторонами. Така позиція судової практики виглядає не надто послідовною. Адже вона передбачає застосування різних норм про правові наслідки недійсності односторонніх та двосторонніх договорів, а щодо останніх, крім того, робить різницю між випадками, коли дії з виконання недійсного договору вчинили обидві сторони чи лише одна зі сторін. Видається, що такий диференційований підхід не є правильним і його застосування призводитиме лише до виникнення проблем в самій же судовій практиці.

За таких умов у літературі все частіше почало ставитися питання про відмову від реституції як спеціального механізму приведення сторін недійсного правочину до попереднього стану і регулювання наслідків недійсності правочину через призму інституту безпідставного збагачення [17, с. 58; 18, с. 52]. При цьому в контексті порівняння підходів у національному та іноземному законодавстві зазначається, що реституція як спеціальний наслідок недійсності правочину є «надбанням» радянського права, а в державах Центральної Європи, в тому числі і в Німеччині, функціонує інша модель наслідків недійсності правочину, що пов'язує наслідки недійсності правочину з положеннями про безпідставне збагачення, тобто з кондикцією. Праву іноземних держав невідомий спеціальний спосіб захисту прав сторони за недійсним правочином, яким у нас виступає реституція [19, с. 154; 20, с. 62].

Ця позиція відображена у Концепції рекодифікації цивільного законодавства, якою передбачено, що самостійного аналізу та подальшого наукового обґрунтування потребує питання про визначення наслідків недійсності правочину – чи варто залишити модель реституції, як це передбачено чинним ЦК України, чи доречніше передбачити застосування положень п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК про безпідставне збагачення. Доцільним є урахування досвіду *DCFR* – ст. II.-7:303 «Наслідки нікчемності або оспорення договору» [21, с. 13, 50-51; 22, с. 454].

Якщо звернутися до ст. II.-7:303 Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (*DCFR*) «Наслідки нікчемності чи оспорювання договору», то нею передбачено, що питання про те, чи має будь-яка сторона право на повернення того, що було передано чи поставлено за договором, або за частиною договору, який є нікчемним чи оспореним відповідно до цього Розділу, або виплату грошового еквіваленту, регулюється правилами про безпідставне збагачення (*unjustified enrichment*) [23, с. 234].

Цікаво відзначити, що у коментарі до наведеної норми *DCFR*, який має заголовок «Реституція» (*Restitution*), зазначено, що ця стаття в принципі визнає, що реституція виконань (*restitution of performances*), наданих за недійсним договором, може бути доступною, але посиляється на норми про безпідставне збагачення для детального регулювання [23, с. 235].

В іншому документі з уніфікації приватного права – Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (*Principles UNIDROIT*) – правові наслідки оспорювання договору визначені у ст. 3.2.15, яка має назву «Реституція» (*Restitution*). Цією статтею передбачено, що у разі оспорювання будь-яка зі сторін може вимагати повернення всього, що вона поставила за договором, або тієї його частини, від якої відмовилася, за умови, що така сторона одночасно здійснює повернення всього, що вона отримала за договором, або тієї частини, від якої відмовилася. Якщо реституція в натуральній формі неможлива або не є доречною, там, де це розумно, повинна бути здійснена грошова виплата [24, с. 118].

Отже, як можна побачити зі змісту наведених міжнародних актів уніфікації приватного права та коментарів до них, вживання терміну «реституція» для позначення правових наслідків недійсності договору у вигляді повернення сторін до попереднього становища, є цілком допустимим. Причому реституція жодним чином не протиставляється кондикції, як це часто має місце у вітчизняній доктрині та судовій практиці. Застосування правил про безпідставне збагачення до повернення сторін недійсного договору в попередній стан обумовлене значною мірою тим, що в цивільному законодавстві більшості європейських країн відсутні спеціальні норми, які регулюють правові наслідки недійсності правочину. В Україні ж, як і в багатьох пострадянських країнах, такі норми передбачені. І в цьому відношенні постає питання про те, яка з цих двох моделей є більш ефективною, насамперед, з позиції правозастосування.

З одного боку, закріплення поряд із загальними нормами про безпідставне збагачення спеціальних норм про правові наслідки недійсності правочину у главі ЦК України, присвяченій правочином, з позиції правозастосування є більш складним варіантом, оскільки перед судом щоразу поставитиме питання вибору правової норми, яка підлягатиме застосуванню у конкретній ситуації. Водночас, перевагою такого підходу є те, що потенційно він дозволяє конкретизувати та деталізувати загальні норми про безпідставне збагачення, так би мовити, максимально адаптувавши їх саме для вирішення питань, пов'язаних із поверненням сторін недійсного правочину до попереднього становища. І в цьому відношенні доречним буде питання про те, чи передбачають насправді норми ст. 216 ЦК України про реституцію таку конкретизацію і деталізацію у порівнянні із загальними нормами глави 83 ЦК України, яка, власне дозволила би виправдати доцільність існування таких норм у ст. 216 ЦК України? І відповідь на це питання, швидше за все, буде заперечною.

Правило про двосторонню реституцію, сформульоване в абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, з одного боку, та правила про повернення безпідставно набутого майна, передбачені ст. 1213 ЦК України, з другого боку, по своїй суті є доволі схожими. З іншого боку главою 83 ЦК України врегульовано низку питань, які у ст. 216 ЦК України не вирішені, взагалі. Йдеться про відшкодування доходів від безпідставно набутого майна, відшкодування витрат на його утримання тощо. Тобто виходить, що норма ст. 216 ЦК України, де факто не вносить нічого нового у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину усього одержаного ними за таким правочином у порівнянні із положеннями глави 83 ЦК України. Тобто, якщо припустити, що у ЦК України у главі про правочини буде відсутня норма про реституцію, і повернення сторонами виконаного за недійсним правочином відбуватиметься за правилами про кондикцію, по суті це нічого не змінить – кожна сторона буде зобов'язана повернути другій стороні отримане в натурі, а в разі неможливості такого повернення в натурі – відшкодувати вартість отриманого.

Сказане, власне, дуже добре підтверджує наведена вище постанова Верховного Суду у справі № 396/29/17.

В цій справі апеляційний суд, встановивши, що договір купівлі-продажу нежитлової будівлі не був нотаріально посвідчений, задовольнив позовну вимогу про стягнення грошових коштів у розмірі 147 250 грн на підставі статті 216 ЦК України, тобто в порядку реституції. У свою чергу, Верховний Суд, наголошуючи на розмежуванні випадків, коли застосовується реституція, а коли – кондикція, зазначив, що апеляційний суд неправильно застосував ч. 1 ст. 216 ЦК України, оскільки кошти слід стягувати згідно ст. 1212 ЦК України, але зробив правильний висновок про задоволення позову. Відтак, Верховний Суд своєю постановою змінив лише мотивувальну частину рішення апеляційного суду.

Тобто в наведеній справі Верховний Суд погодився із вирішенням спору по суті – щодо повернення стороною недійсного договору отриманих від другої сторони коштів, проте не погодився із правовою підставою такого повернення, вважаючи що такою має бути норма ст. 1212 ЦК України про кондикцію, а не норма ст. 216 ЦК України про

реституцію. Подібних проблем у судовій практиці можна було би уникнути, якби ЦК України чітко регулював питання повернення сторонами виконаного за недійсними правочинами через механізм кондикції.

Висновки. Закріплення в ст. 216 ЦК України норм про двосторонню реституцію як правовий наслідок недійсності правочину, принаймні в чинній редакції, є невідповідним, оскільки, з одного боку, це не вносить нічого нового по суті у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину одна одній усього одержаного ними за недійсним правочином у порівнянні із правилами глави 83 ЦК України, але, водночас, створює проблему розмежування реституції і кондикції як способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим можна запропонувати в процесі рекодифікації цивільного законодавства України у ст. 216 ЦК України, замість існуючої на даний час норми абз. 2 ч. 1 про двосторонню реституцію закріпити норму, яка би містила відсилання до положень глави 83 ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Коссак В. М. Реституція і кондикція як способи захисту майнових прав. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 52–57.
3. Zweigert K., Kötz H. Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. Tübingen: Paul Siebeck, 1984. 442 s.
4. Енциклопедія цивільного права / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2009. 952 с.
5. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання право чину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 186–189.
6. Цивільний кодекс Української СРР 1922 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 680–733.
7. Цивільний кодекс Української РСР 1963 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 777–910.
8. Берестова І. Е., Бобрик В. І. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики): монографія / за ред. О. Д. Крупчана. Київ: КВІЦ, 2006. 150 с.
9. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
10. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, виндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 9 (169). С. 22–34.
11. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, виндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10 (170). С. 22–31.
12. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 03 грудня 2021 року у справі № 906/1061/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103561885>
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09 вересня 2021 року у справі № 925/1276/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99612754>
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2018 року у справі № 922/3412/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297802>
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2019 року у справі № 320/5877/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80081120>
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 листопада 2019 року у справі № 396/29/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86400669>
17. Великанова М. М. Правові наслідки недійсності правочинів: реституція чи кондикція? *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 54–59.
18. Романюк Я. М. Цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним: чи потрібні зміни? *Нове українське право*. 2023. Вип. 1. С. 48–53.
19. Таш'ян Р. І. Недійсність правочинів та її правові наслідки у цивільному праві Німеччини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 152–160.
20. Таш'ян Р. І. Реституція у цивільному праві країн англо-американської правової системи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 27. С. 60–63.
21. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
22. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової, 2-ге вид., доп. і перероб. Одеса: Видавничий Дім «Гельветика», 2022. 908 с.
23. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. 1604 p. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR.pdf
24. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts: 2016 edition / International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT). Rome, 2016. 460 p. URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf>

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/31>

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ УКРАЇНИ HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE ELECTRICITY MARKET OF UKRAINE

Гаркавенко С.В., аспірант
Академія адвокатури України

Енергетика для економіки держави це як скелет для людського тіла. Саме цей скелет тримає всі інші частини тіла або сектори економіки держави в прямій залежності від свого стану. Метою статті є з'ясування та розкриття актуального питання, щодо історичного шляху розвитку енергетичної системи України. Автор дослідив передумови створення та розвитку електроенергетики як галузі економічної складової держави України. У статті визначено періодизацію етапів формування ринку електричної енергії. Виділено та охарактеризовано основні риси кожного з етапів формування ринку електроенергетики. Відображено ключеві нормативні акти які приймалися та мали визначний вплив на подальший розвиток енергетики України у кожному з етапів розвитку. Так у статті аналізується період від початку створення енергетичних потужностей, в період радянської окупації України до відновлення незалежності держави України, а саме з 24 серпня 1991 року, та подальший розвиток енергетичної галузі та правове регулювання ринку електричної енергії в сучасній незалежній державі України за правилами ринкової економіки та Європейського Союзу.

Досягнуто висновку щодо необхідності подальших наукових досліджень з проблеми розвитку та функціонування ринку електроенергії України. Встановлено, що наразі Україна знаходиться в процесі трансформації ринку електричної енергії від монопольно-державного способу управління, до обмеженого монополізму або демонополізованого суб'єктного складу учасників та конкурентного середовища на ринку електричної енергії між всіма учасниками та з врахуванням інтересів споживачів електричної енергії. Реформування галузі енергетики в Україні здійснюється згідно взятих на себе зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Складність ситуації загострюється через початок повномасштабної російської агресії проти України від 24.02.2022 та постійними терористичними ракетними обстрілами енергетичної інфраструктури України з боку росії.

Ключові слова: електроенергетика, ринок електричної енергії, розвиток, європейський ринок, етап, окупація, незалежність, реформування, Україна.

Energy for the economy of the state is like a skeleton for the human body. It is this skeleton that keeps all other parts of the body or sectors of the state's economy in direct dependence on its condition. The purpose of the article is to find out and reveal the current issue regarding the historical path of development of the energy system of Ukraine. The author researched the prerequisites for the creation and development of the electrical industry as a branch of the economic component of the state of Ukraine. The article defines the periodization of the stages of the formation of the electric energy market. The main features of each of the stages of the formation of the electricity market are highlighted and characterized. The key regulatory acts that were adopted and had a significant impact on the further development of energy industry of Ukraine in each of the stages of development are reflected. Thus, the article analyzes the period from the beginning of the creation of energy capacities, during the Soviet occupation of Ukraine to the restoration of the independence of the state of Ukraine, namely from August 24, 1991, and the further development of the energy industry and legal regulation of the electric energy market in the modern independent state of Ukraine according to the rules of the market economy and the European Union.

A conclusion was reached regarding the need for further scientific research on the problem of the development and functioning of the electricity market of Ukraine. It has been established that currently Ukraine is in the process of transforming the electricity market from a monopoly-state mode of management to a limited monopoly or demonopolized subject structure of participants and a competitive environment in the electricity market between all participants and taking into account the interests of electricity consumers. The reform of the energy sector in Ukraine is carried out in accordance with the obligations assumed under the Association Agreement between Ukraine and the European Union. The complexity of the situation is exacerbated by the start of full-scale Russian aggression against Ukraine on February 24, 2022 and by Russia's constant terrorist missile attacks on Ukraine's energy infrastructure.

Key words: electric energy, electric energy market, development, European market, stage, occupation, independence, reformation, Ukraine.

Стабільне функціонування ринку електричної енергії в Україні є одним із найважливіших завдань в державі, оскільки стабільний розвиток енергетики в державі це запорука стабільності в економіці держави. Історико-правові передумови розвитку та функціонування ринку електроенергії України відмінні від багатьох інших держав. Тяжкий тягар окупаційно-історичного минулого радянського союзу мав свій вплив на розвиток енергетики в Україні.

Метою статті є поглиблене дослідження особливостей історико-правових передумов розвитку і функціонування ринку електроенергії України та встановлення основних відмінностей між моделями функціонування ринку електроенергії в різні історичні періоди.

Розвиток та функціонування ринку електричної енергії України можна умовно поділити на три етапи:

1. Етап створення та розбудови потужностей енергетичної системи України 1920–1991 рр.

Початок функціонування енергетичних потужностей України припадає на двадцять років ХХ століття. В цей час Україна перебувала в складі радянського союзу.

Відповідний період в історії України характеризується так званою новою економічною політикою – НЕП. Для якої було характерна жорстка централізована система управління.

У межах сучасної України в першій половині ХХ ст. сформувалися 5 локальних енергосистем: Донбасенерго (1926 р.); Київенерго, Крименерго та енергосистема м. Харків (1930 р.); Дніпроенерго (1931 р.) [1].

Основне регулювання енергетики в Україні здійснювалося Державною комісією з електрифікації росії

(ДЕЕЛРО) (рос. ГОЭЛРО – скорочення від рос. Государственная комиссия по электрификации России) [2].

Найважливішою і найхарактернішою особливістю розвитку енергетики України стала централізація виробництва електроенергії та тепла. Також відповідний період характеризувався централізованим управлінням як генеруючих, так і постачальних підприємств.

У 1962 р. в Україні було створено Міністерство енергетики та електрофікації України, що контролювало всі підприємства енергетики. Фактично міністерство зосередило в своїх руках виконавчу і законодавчу функцію відповідного сектору економіки, до того ж здійснювало і функцію регулювання.

Отже, це було державне монопольне управління цілою галузю економіки, що не мало за мету розвитку конкурентного ринку, зниження ціни для населення чи залучення інноваційних технологій.

2. Етап створення та функціонування Оптового ринку електричної енергії України 1991–2017 рр.

Формування ринку електроенергії в Україні розпочалося в 1994 році, коли було створено Національну комісію регулювання електроенергетики України (НКРЕ). До її обов'язків належало здійснення економічного регулювання, сприяння конкуренції, ліцензування та захист прав споживачів. В 1995 році вийшов Указ Президента, який передбачав реструктуризацію галузі, запровадження конкурентних відносин між виробниками та постачальниками електроенергії, державне регулювання суб'єктів природних монополій в електроенергетиці та створення оптового ринку електроенергії. В 1996 році в результаті реформи в енергетичній галузі були відокремлені виробництво, передача, розподіл та постачання електроенергії і був створений оптовий ринок електроенергії за моделлю «єдиного покупця». Це дозволило поліпшити роботу галузі та вирішити проблему неплатежів та бартеризації розрахунків [4].

Початок розвитку Об'єднаної енергетичної системи (далі- ОЕС) України необхідно починати з Договору між Членами Оптового ринку електричної енергії України від 15.11.1996 р., що був укладений між всіма учасниками ринку електричної енергії України (далі – Договір).

Цим Договором були встановлені умови та правила роботи Системи Оптового ринку електричної енергії України. Визначалися права, обов'язки та відповідальність Сторін цього Договору. Таким був початок створення Оптового ринку електричної енергії України (далі – ОРЕ). Функціонування ОРЕ відбувалося за схемою «єдиного покупця». Правовою базою функціонування ОРЕ був прийнятий 16 жовтня 1997 р. Верховною Радою України Закон України «Про електроенергетику». Цей нормативний акт відіграв найбільшу роль у регулюванні відносин на ОРЕ, оскільки визначав загальні положення діяльності ОРЕ та закріплював статус його суб'єктів, а також повноваження державних органів у цих відносинах. Цим Законом було встановлено, що купівля електричної енергії, виробленої на електростанціях, потужність чи обсяг відпуску яких більші за граничні показники, а також на вітроелектростанціях, незалежно від величини встановленої потужності чи обсягів відпуску електричної енергії (крім електричної енергії, виробленої на теплоелектроцентралях, які входять до складу енергопостачальників, для споживання на території здійснення ліцензованої діяльності), та весь її оптовий продаж здійснювався на оптовому ринку електричної енергії України. Функціонування інших оптових ринків електричної енергії в Україні заборонявся.

Фактично на ринку електроенергії України існували монополії контрольовані державою. За період існування ОРЕ учасниками ринку було накопичено значні обсяги заборгованості, що в свою чергу не давало можливості здійснювати належний розвиток енергетичної галузі. До того ж відсутня конкуренція на ринку серед споживачів,

через монопольне становище постачальників електричної енергії на своїх територіально-адміністративних межах, стримувала розвиток клієнтоорєнтовності та поліпшення якості надання послуг. Ціноутворення напряму залежало від централізованого управління.

Початком змін в функціонуванні ОРЕ було розпочато 16.11.2002 р. у зв'язку із прийняттям Кабінетом Міністрів України Постанови № 1789, якою було схвалено Концепцію функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України (далі – Концепція) [5].

Концепцією було визначено в три етапи перехід до нової моделі конкурентного ринку електроенергії. Значну роль було відведено приватизації електроенергетичних підприємств.

3. Етап роботи нової моделі ринку електричної енергії в Україні з 2017 р. до сьогодні.

На виконання зобов'язань України за Договором про заснування Енергетичного Співтовариства з однієї сторони та Європейським Союзом з іншої сторони, була укладена Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Згідно вимог Угоди про Асоціацію обов'язковою умовою було прийняття Закону України «Про ринок електричної енергії», яким були визначені правові, економічні та організаційні засади функціонування ринку електричної енергії, врегульовані відносини пов'язані з виробництвом, передачею, розподілом, купівлею-продажем, постачанням електричної енергії.

Законом України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 р. встановлювалася дата початку функціонування нового реформованого ринку електричної енергії в Україні за новими правилами з 01.01.2019 р. Згідно з законом функціонування ринку базується на принципах прозорості, конкурентності та вільного доступу виробників, постачальників та непобутових споживачів до інформації щодо цін на електричну енергію.

Таким чином відбувся перехід від існуючої моделі Оптового ринку електроенергії «єдиного покупця» до ринку, який включав ринок прямих договорів, який функціонував на основі двосторонніх договорів купівлі-продажу електричної енергії між виробниками електричної енергії та постачальниками й споживачами, балансує ринку електричної енергії, ринок допоміжних послуг.

Таким чином, реалізація електричної енергії оптом на новому ринку електричної енергії відбувається за чотирма напрямками:

- Ринок двосторонніх договорів. Реалізація електричної енергії відбувається за довгостроковими контрактами між учасниками.

- Ринок «на добу наперед». Продаж електроенергії здійснюється з покриттям наступної доби.

- Внутрішньодобовий ринок. Реалізація електроенергії відбувається протягом поточного дня.

- Балансуючий ринок. Купівля-продаж електричної енергії передбачає покриття різниці між фактичним добовим та плановим обсягом відпуску товару.

Результатом впровадження нової моделі ринку електричної енергії відбулася демонополізація і побудова конкурентного ринку між постачальниками і споживачами з однієї сторони, та складну систему взаєморозрахунків на ринку електричної енергії між новими гравцями ринку, такими як ДП «Гарантований покупець» та Оператор системи передачі НЕК «Укренерго», який має компенсувати дефіцит грошових коштів ДП «Гарантований покупець», який в свою чергу купує електроенергію в НАЕК «Енергоатом» і ДП «Укргідроенерго» за неринковою ціною, купує електроенергію в учасників ринку альтернативної енергетики за зеленим тарифом за ціною вище ринкових. Державне підприємство зовнішньоекономічної діяльності «Укрінтеренерго» забезпечує гарантоване та безперервне постачання електричної енергії Споживачам протягом всього строку постачання

у таких випадках: банкрутства, ліквідації попереднього електропостачальника; завершення строку дії ліцензії, зупинення або анулювання ліцензії з постачання електричної енергії споживачам попереднього електропостачальника; невиконання або неналежного виконання електропостачальником Правил ринку, Правил ринку РДН та ВДР, що унеможливило постачання електричної енергії споживачам; необрання споживачем електропостачальника, зокрема після розірвання (припинення) договору з попереднім електропостачальником. Фактично ДПЗД «Укрінтеренерго» такий собі хаб для «проблемних споживачів».

ДП «Оператор ринку» відповідає за баланс між попитом та пропозицією на ринку електричної енергії, а також за організацію купівлі-продажу на РДН та ВДР. ДП НАЕК «Енергоатом» здійснює продаж ДП «Гарантований покупець» до 50% електроенергії. Решту електроенергії ДП НАЕК «Енергоатом» реалізує на інших сегментах ринку. Постачальники універсальних послуг купують електроенергію у ДП «Гарантований покупець». У зв'язку з чим вартість електроенергії формується, виходячи з сегменту ринку, на якому відбулася купівля електричної енергії

та обсягів її споживання у певний проміжок часу. При цьому підприємства, які здійснюють розподіл, відділені від виробників, постачальників та споживачів.

Основною перевагою впровадження нової моделі ринку електричної енергії потрібно зазначити демонополізацію суб'єктного складу учасників і створення між ними конкуренції. А також можемо константувати, що ціни на електричну енергію для населення не змінилися та залишились найнижчими серед європейських країн.

Разом з тим, складна система взаєморозрахунків на ринку електричної енергії між учасниками ринку залишилась.

Беручи до уваги вищевикладене, можна зробити висновок, що ринок електроенергії України перейшов від монопольно-державного управління до функціонування за правилами ринкових відносин, з більшим складом учасників та більш складною системою управління та регулювання. Україна має прогресивне законодавство у сфері енергетики, водночас необхідно врегулювати питання погашення заборгованості, що виникла між учасниками ринку у зв'язку із запровадженням нової моделі функціонування та взаєморозрахунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнєцова К.О., Дергачова В.В. Передумови та перспективи розвитку енергетичного ринку України. доктор екон. наук, професор. Київ, 2014.
2. Плачков І.В., Плачкова С.Г. Розвиток атомної енергетики та об'єднаних Енергосистем URL:<https://energetika.in.ua/ua/books/book-4/intro> (дата звернення 20.11.2023).
3. Ірина Коссе Реформа ринку електроенергії в Україні. Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій. Консультаційна робота № 4.
4. Інформація з офіційного сайту Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг URL:<https://www.nerc.gov.ua/pro-nkrekp/istorichna-dovidka> (дата звернення 20.11.2023).
5. Інформація з офіційного сайту Верховної Ради України URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.11.2023).

ЛІКВІДАЦІЙНА ПРОЦЕДУРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

LIQUIDATION PROCEDURE IN A BANKRUPTCY CASE

Дутка В.В., к.ю.н.,
суддя*Господарський суд Чернівецької області*

Ліквідаційна процедура у справі про банкрутство є свого роду «кульмінацією» усієї справи, під час якої кредитори намагаються по максимуму отримати від боржника, що ліквідується. Така процедура має чимало особливостей, обумовлених специфікою даної категорії справ, що обумовлює необхідність проведення їх дослідження.

У статті автором проведено дослідження ліквідаційної процедури у справі про банкрутство. Метою статті є з'ясування сутності та змісту ліквідаційної процедури у справі про банкрутство, аналіз судової практики господарських судів в частині актуальних питань, що виникають під час здійснення ліквідації банкрута.

Автором наголошено, що крім ліквідації у процедурі банкрутства, чинне законодавство передбачає також добровільну ліквідацію, примусову ліквідацію за рішенням суду, які мають досить багато спільного з ліквідаційною процедурою у справі про банкрутство. Вибір виду ліквідаційної процедури (добровільна, примусова, через провадження у справі про банкрутство) залежить від матеріально-фінансового стану боржника – зокрема, чи достатньо у суб'єкта господарювання активів для задоволення вимог усіх кредиторів.

Проаналізовано судову практику в частині актуальних питань, що виникають під час застосування до банкрута ліквідаційної процедури, а також у частині розмежування добровільної ліквідації та ліквідації через провадження у справі про банкрутство.

За результатами проведеного дослідження автор доходить висновку, що недостатність майна боржника для задоволення вимог кредиторів зумовлює обов'язок такої юридичної особи здійснити всі необхідні дії, встановлені законом, спрямовані на відновлення платоспроможності або визнання банкрутом. У провадженні у справі про банкрутство загалом та ліквідаційній процедурі зокрема кредитори спільно «переслідують» боржника і об'єднуються задля продажу майна боржника та задоволення за рахунок виручених коштів вимог кредиторів. Хоча процедура ліквідації у більшості випадків і не дозволяє кредиторам отримати повне задоволення своїх вимог, але практика показує, що більшість справ про банкрутство завершуються саме ліквідацією.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, ліквідація, ліквідаційна процедура, господарський суд.

The liquidation procedure in the case of bankruptcy is a kind of “culmination” of the whole case, during which creditors try to get the maximum from the debtor being liquidated. Such a procedure has many features due to the specifics of this category of cases, which necessitates their investigation.

In the article, the author conducted a study of the liquidation procedure in a bankruptcy case. The purpose of the article is to clarify the essence and content of the liquidation procedure in a bankruptcy case, to analyze the judicial practice of commercial courts in terms of topical issues that arise during liquidation of a bankrupt.

The author emphasized that in addition to liquidation in the bankruptcy procedure, the current legislation also provides for voluntary liquidation, forced liquidation by court decision, which have a lot in common with the liquidation procedure in a bankruptcy case. The choice of the type of liquidation procedure (voluntary, forced, due to bankruptcy proceedings) depends on the material and financial condition of the debtor – in particular, whether the business entity has enough assets to satisfy the demands of all creditors.

The judicial practice was analyzed in terms of topical issues that arise during the application of the liquidation procedure to a bankrupt, as well as in terms of the distinction between voluntary liquidation and liquidation due to bankruptcy proceedings.

Based on the results of the research, the author comes to the conclusion that the insufficiency of the debtor's property to meet the demands of creditors presupposes the obligation of such a legal entity to take all the necessary actions established by law, aimed at restoring solvency or declaring bankruptcy. In bankruptcy proceedings in general and liquidation proceedings in particular, creditors jointly “pursue” the debtor and unite to sell the debtor's property and satisfy creditors' claims with the proceeds. Although the liquidation procedure in most cases does not allow creditors to fully satisfy their claims, practice shows that most bankruptcy cases end with liquidation.

Key words: bankruptcy, insolvency, liquidation, liquidation procedure, economic court.

Постановка проблеми. Законодавство про банкрутство переслідує подвійну мету: відновити платоспроможність тих боржників, де це можливо, та усунути з ринку тих, для яких єдиним шляхом розрахунку з кредиторами є ліквідація та продаж всього майна. Продаж майна та ліквідація банкрута – це свого роду кульмінація всієї справи, під час якої кредитори намагаються по максимуму отримати від боржника, що ліквідується. Така процедура у справі про банкрутство має чимало особливостей, обумовлених специфікою даної категорії справ, що обумовлює необхідність проведення їх дослідження.

Стан дослідження. Актуальні питання теорії та практики застосування до неплатоспроможних суб'єктів процедур банкрутства стали предметом дослідження таких вчених, як: О. Беляєвич, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирської, І. Вечірка, Л. Грабован, М. Гурина, В. Джуна, С. Жукова, Ю. Кабенко, Я. Левшиної, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілок та інших. Проте актуальним залишається дослідження особливостей та проблемних аспектів ліквідаційної процедури у справі про банкрутство.

Тому метою даної статті є з'ясування сутності та змісту ліквідаційної процедури у справі про банкрут-

ство, аналіз судової практики господарських судів в частині актуальних питань, що виникають під час здійснення ліквідації банкрута.

Виклад основного матеріалу. Ліквідаційна процедура у цілому не є суто «банкрутським» інститутом, оскільки крім ліквідації у процедурі банкрутства, чинне законодавство передбачає також добровільну ліквідацію, примусову ліквідацію за рішенням суду, які мають досить багато спільного з ліквідаційною процедурою у справі про банкрутство. Вибір виду ліквідаційної процедури (добровільна, примусова, через провадження у справі про банкрутство) залежить від матеріально-фінансового стану боржника – зокрема, чи достатньо у суб'єкта господарювання активів для задоволення вимог усіх кредиторів.

Як відзначає С. Жуков, у судовій практиці майже відсутні випадки відкриття процедури ліквідації щодо підприємств, які ведуть господарську діяльність. Зазвичай, повна неплатоспроможність та неоплатність не передбачає здійснення господарської діяльності [1, с. 36]. Значення інституту банкрутства, ступінь його впливу на економіку неможливо охарактеризувати «одним словом», оскільки банкрутство – це складний процес, складові якого видозмінюються [2, с. 23].

Що стосується розмежування ліквідації через процедуру банкрутства та ліквідацію добровільну, то Верховний Суд у постанові від 10 травня 2023 року у справі № 905/229/21 зазначив, що припинення юридичної особи шляхом добровільної ліквідації (за рішенням її учасників) є можливим виключно у випадку достатності майна цієї особи для задоволення вимог її кредиторів (платоспроможності боржника). Протилежний стан, а саме недостатність майна боржника для задоволення вимог кредиторів, зумовлює в силу вимог ч. 3 ст. 110 Цивільного кодексу України обов'язок такої юридичної особи здійснити всі необхідні дії, встановлені законом про відновлення платоспроможності або визнання банкрутом [3].

Частина 1 ст. 6 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) передбачає, що відповідно до цього Кодексу щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі судові процедури: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута [4]. При цьому Розділ IV Книги третьої КУЗПБ іменується «Ліквідаційна процедура», що свідчить про ототожнення законодавцем термінів «ліквідація» та «ліквідаційна процедура». Крім того, у науковій літературі часто зустрічається поняття «конкурсний процес», яке вживають як для позначення ліквідаційної процедури, так і для позначення всієї справи про банкрутство. Даний термін у сучасному законодавстві про банкрутство не вживається, а є більше історичним – оскільки ще за дореволюційних часів кредитори неплатоспроможного боржника «змагалися» між собою у намаганні отримати якомога більше задоволення своїх вимог. На сучасному етапі власне конкурс ми бачимо саме на стадії ліквідаційної процедури, що проявляється під час продажу майна банкрута та задоволення у порядку черговості вимог кредиторів. У науковій літературі справедливо відзначається, що за своєю суттю етап продажу майна боржника є кульмінацією конкурсного процесу, оскільки на цьому етапі стає зрозумілим, чи вистачить активів у ліквідаційній масі для задоволення майнових вимог кредиторів. Саме настання етапу реалізації майна боржника так довго очікують кредитори, поступово проходячи чисельні та довготривалі стадії конкурсного процесу [5, с. 284]. Адже, як вказують А. Бугирський та Л. Ніколенко, загалом завданням процедури банкрутства є погашення вимог кредиторів та відновлення платоспроможності боржника [6, с. 27].

Р. Поляков обґрунтовує існування принципу всеспільності у банкрутстві: «Всеспільність – це такий принцип, за яким спільність кредиторів в універсальному судовому провадженні за допомогою арбітражного керуючого та під судовим наглядом має право задовольнити відповідно до черговості та привілеїв свої заявлені та визнані судом вимоги за рахунок спільного майна, відступленого їхнім спільним боржником» [7, с. 208]. Безумовно слід погодитися з такою думкою, адже у провадженні у справі про банкрутство загалом та ліквідаційній процедурі зокрема кредитори спільно «переслідують» боржника і об'єднуються задля продажу майна боржника та задоволення за рахунок виручених коштів вимог кредиторів. Все це відбувається під пильним наглядом господарського суду, адже суд здійснює захист усіх суб'єктів права, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [8, с. 253].

Професор Б. Поляков вказує, що у процедурі ліквідації немає фінансового оздоровлення, тут реалізується майно боржника. Ця процедура менш ефективна, ніж процедура санації, тому що під час реалізації майнових активів боржника кредитори отримують у 50 разів менше від їхньої балансової вартості. Водночас, продовжує вчений, ліквідація боржника – це крайній засіб отримання заборгованості та її списання у бухгалтерській звітності [9, с. 382]. Хоча процедура ліквідації у більшості випадків і не дозволяє кредиторам отримати повне задоволення своїх вимог,

але практика показує, що більшість справ про банкрутство завершуються саме ліквідацією.

Що стосується власне визначення поняття ліквідаційної процедури, то В. Богатир пропонує її визначення як останньої (заключної, кінцевої) процедури банкрутства, що проводиться на основі положень КУЗПБ з урахуванням окремих норм іншого загального і спеціального законодавства, за участі судді та учасників у справі про банкрутство, що має на меті реалізацію майна банкрута, припинення його господарської діяльності та його самого як суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи і максимально можливе задоволення вимог кредиторів [10, с. 184–185].

Вирішення господарським судом питання про закінчення ліквідаційної процедури та закриття провадження у справі про банкрутство – це свого роду підсумок усієї справи і на цьому етапі суд має перевірити, чи було ліквідатором вжито всіх заходів для найповнішого задоволення вимог кредиторів.

Так, Центральний апеляційний господарський суд у постанові від 20 лютого 2023 року по справі № 908/3411/21 вказав наступне. Звіт ліквідатора та ліквідаційний баланс є підсумковими документами, які підтверджують належне проведення ліквідатором всіх необхідних заходів ліквідаційної процедури, вчинення адекватних дій щодо виявлення кредиторів та активів боржника, за результатами розгляду яких суд приймає ухвалу про ліквідацію боржника та закриття провадження у справі. Таким чином, ухвала суду про затвердження звіту ліквідатора і ліквідаційного балансу є за своєю правовою природою судовим рішенням, яке підсумовує хід ліквідаційної процедури, у якому необхідно повно відобразити обставини, що мають значення для даної справи. Апеляційний господарський суд звертає увагу, що звіт ліквідатора та ліквідаційний баланс, як підсумкові документи, що подаються ліквідатором господарському суду в зв'язку з закінченням ліквідаційної процедури, не можуть бути затверджені господарським судом за відсутності доказів аналізу ліквідатором первісної бухгалтерської документації боржника, а також, за відсутності аналізу судом дій ліквідатора щодо виявлення майна банкрута, що підлягає включенню до ліквідаційної маси, а також, його дій щодо пошуку нерухомого, рухомого майна банкрута і дебіторської заборгованості (постанови Верховного Суду від 29 березня 2018 року у справі № Б-39/134-10, від 26 липня 2018 року у справі № 904/9631/15, від 27 жовтня 2020 року у справі № 28/29-6-43/212-2012, від 29 листопада 2022 року у справі № 902/839/16). Функції ліквідатора зі здійснення інвентаризації, виявлення майна банкрута і аналізу фінансово-господарського стану боржника є взаємопов'язаними та базовими для забезпечення ефективності ліквідаційної процедури, адже належне їх виконання є запорукою досягнення її основної мети – якнайповнішого задоволення вимог кредиторів, як за рахунок продажу активів банкрута, так і шляхом притягнення до солідарної та субсидіарної відповідальності керівника, засновників (учасників, акціонерів) боржника. З урахуванням наведеного, перш ніж погодитися з висновками ліквідатора за результатами ліквідаційної процедури господарський суд має перевірити повноту та обґрунтованість здійсненого арбітражним керуючим аналізу фінансово-господарського стану боржника, серед іншого, на предмет наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності та інших незаконних дій у разі банкрутства [11].

Таким чином, ліквідатор у справі про банкрутство наділений чималим обсягом повноважень, кінцевою метою яких є максимальне наповнення ліквідаційної маси, і, як наслідок, – якомога більше задоволення вимог кредиторів. Варто погодитися з думкою І. Бугирської, яка вказує, що повноваження ліквідатора, спрямовані на виявлення май-

нових активів боржника, є ключовими, оскільки саме від них залежить склад ліквідаційної маси і, відповідно, задоволення вимог кредиторів [12, с. 123].

Висновки. Таким чином, вибір виду ліквідаційної процедури (добровільна, примусова, через провадження у справі про банкрутство) залежить від матеріально-фінансового стану боржника – зокрема, чи достатньо у суб'єкта господарювання активів для задоволення вимог усіх кредиторів. Недостатність майна боржника для задоволення вимог кредиторів зумовлює обов'язок такої юридичної особи здій-

снити всі необхідні дії, встановлені законом, спрямовані на відновлення платоспроможності або визнання банкрутом. У провадженні у справі про банкрутство загалом та ліквідаційній процедурі зокрема кредитори спільно «переслідують» боржника і об'єднуються задля продажу майна боржника та задоволення за рахунок виручених коштів вимог кредиторів. Хоча процедура ліквідації у більшості випадків і не дозволяє кредиторам отримати повне задоволення своїх вимог, але практика показує, що більшість справ про банкрутство завершуються саме ліквідацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуков С. В. Ліквідаційна процедура банкрутства юридичних осіб відповідно до кодексу України з процедур банкрутства : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2021. 292 с.
2. Бутирський А. А. Значення інституту банкрутства для економічних відносин в Україні. *Матеріали круглого столу «Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова»* (8 лютого 2019 р., м. Київ). 2019. С. 23–27.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 травня 2023 року у справі № 905/229/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110997954> (дата звернення: 25.12.2023).
4. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
5. Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ, Юрид. вид-во «Право України», 2023. 472 с.
6. Бутирський А. А., Ніколенко Л. М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32.
7. Поляков Р. Б. Принцип всеспільності як основоположний (базисний) принцип відносин банкрутства (неплатоспроможності). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 202–210. URL: http://lsei.org.ua/10_2023/47.pdf (дата звернення: 25.12.2023).
8. Бутирський А. А. До проблемних питань визначення підвідомчості справ адміністративним судам. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 253–257.
9. Поляков Б. М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2011. 560 с.
10. Богатир В. К. Ліквідаційна процедура – заключна процедура у справах про банкрутство : монографія ; за ред. докт. юрид. наук, професора Б. В. Деревянкі. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 210 с.
11. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 20 лютого 2023 року у справі № 908/3411/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109237703> (дата звернення: 25.12.2023).
12. Бутирська І. А. Повноваження ліквідатора щодо виявлення майнових активів банкрута у конкурсному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 120–123.

**ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА КАНАДИ ТА УКРАЇНИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ ВИМІР****FEATURES OF THE MODERN SOURCES OF THE LAW OF CANADA AND UKRAINE:
A COMPARATIVE DIMENSION**

Дюльгер І.М., студентка V курсу факультету морського права
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Дмитрук І.М., к.ю.н.,
доцентка кафедри морського та господарського права
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

В науковій статті досліджуються особливості системи сучасних джерел права Канади. В рамках проведеного в науковій статті дослідження визначено, що фундаментальними джерелами права Канади виступає закон, який видається канадським парламентом; норма права справедливості, створена Судом справедливості лорда-канцлера в Лондоні в XV–XVI століттях; прецедентна норма англійського загального права. Тому обґрунтовано в науковому дослідженні, що правовий прецедент виступає також важливим джерелом канадського права. Також в статті визначено, що якщо в Канаді мало або взагалі немає рішень щодо певного правового питання, і виникає необхідність звернення до іноземного права для довідки, часто використовуються рішення англійських і американських судів. З огляду на тривалі історичні зв'язки між англійським і канадським правом, часто слідує рішенням англійського Апеляційного суду та Палати лордів, на які посилаються як на переконливі прецеденти. Зокрема, в рамках проведеного нами дослідження проаналізовано особливості вищезазначених джерел права Канади. Також в даній науковій статті безпосередньо висвітлюються основні аспекти Конституції Канади. Також, відмічаємо, що в науковій статті проаналізовано характерні риси системи джерел права Квебеку, оскільки ця провінція містить специфічні особливості правової системи, на відміну від загальноканадської. Тут діють кодекси, наприклад, Цивільний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс (створений за французьким зразком). В свою чергу, деякі відмінності має і судова система Квебеку. Тому, аналіз правових джерел Квебеку також є корисним не тільки для теорії зарубіжного конституціоналізму, але й для практики. Однак, при цьому в науковій статті безпосередньо обґрунтовується теза про те, що в Канаді всі провінції і території в межах Канади, не враховуючи Квебек, слідує юридичній традиції загального права. Так само, суди наділені владою, відповідно до провінційних Законів про судоустрій, застосовувати право справедливості. При цьому, як і у всіх інших країнах загального права, канадське право дотримується доктрини *stare decisis*. Суди нижчої інстанції повинні слідувати за рішеннями вищих судів, якими вони зв'язані. В результаті проведеного дослідження зроблено узагальнюючі висновки.

Ключові слова: джерела права, порівняння, повноваження, Канада.

The scientific article examines the peculiarities of the system of modern sources of Canadian law. As part of the research carried out in the scientific article, it was determined that the fundamental sources of Canadian law are the laws issued by the Canadian Parliament; the norm of the law of justice, created by the Court of Justice of the Lord Chancellor in London in the XV–XVI centuries; precedential rule of English common law. Therefore, it is substantiated in a scientific study that legal precedent is also an important source of Canadian law. The article also states that if there are few or no decisions on a certain legal issue in Canada, and there is a need to refer to foreign law for reference, decisions of English and American courts are often used. Given the long historical links between English and Canadian law, the decisions of the English Court of Appeal and the House of Lords are often followed and cited as persuasive precedents. In particular, as part of our research, we analyzed the features of the above-mentioned sources of Canadian law. Also, this scientific article directly highlights the main aspects of the Constitution of Canada. Also, we note that the scientific article analyzes the characteristic features of the system of sources of law in Quebec, since this province contains specific features of the legal system, unlike the Canadian one. There are codes, for example, the Civil Code, the Civil Procedure Code (created on the French model). In turn, the judicial system of Quebec has some differences. Therefore, the analysis of legal sources of Quebec is also useful not only for the theory of foreign constitutionalism, but also for practice. However, scientific articles directly substantiate the thesis that in Canada, all provinces and territories within Canada, excluding Quebec, follow the legal tradition of common law. Likewise, the courts are empowered, under the provincial Judiciary Acts, to administer the law of equity. At the same time, as in all other common law countries, Canadian law adheres to the doctrine of *stare decisis*. Lower courts must follow the decisions of higher courts by which they are bound. As a result of the conducted research, generalized conclusions were made.

Key words: sources of law, comparison, powers, Canada.

Постановка проблеми. Правова система – це цілісний комплекс правових явищ, який зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений, постійно відтворюваний людьми і організаціями, та який використовується ними для досягнення своїх цілей. Правова система відображає закономірності розвитку суспільства, його історичні національно-культурні особливості. Кожна держава має свою правову систему, яка має як загальні риси з правовими системами інших держав, так і відмінності від них. Норми права посідають визначне місце у правовій системі будь-якої держави, в тому числі й Канади. Канада відноситься до держав англосаксонської правової системи. Як і в усіх британських колоніях, у Канаді утвердилася система англійського загального права, за якою рішення судів високого рангу, не тільки місцевих, але й британських, отримують обов'язкову силу судового прецеденту. Більш того, в Канаді застосовуються і певною мірою зберіга-

ють самостійне значення норми так званого «права справедливості». Отже, незважаючи навіть на те, що Канада відноситься до держав англосаксонської правової системи, а Україна – до держав романо-германської, процес дослідження особливостей джерел Канади є актуальним, оскільки прогресивний її досвід можна буде використати для удосконалення правової системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку та дослідження джерел права Канади зробили такі науковці: Бакер Дж., Говард А., Дженкс Е., Коен М., Рене Д., Уолкер Р. та інші. В свою чергу, серед вітчизняних науковців, які торкалися вищевказаної теми, на окрему увагу заслуговують праці таких науковців: Апарова Т. В., Бондаренко С. І., Боровська І. В., Бостан Л. М., Бостан С. К., Глиняний В. П., Дашковська О. Р., Камінський М. І., Козинець О. Г., Макаруч В. С., Малишев Б. В., Мідзяновська В. В., Мкртумян А. Ю., Мудрак І. Д., Никифорова М. А., Оніщенко Н. М., Орленко В. І., Скакун О. Ф.,

Страхов М. М., Трофанчук Г. І., Юхименко П. І., Язьков Є. Ф. та інші.

Метою дослідження є аналіз системи сучасних джерел права Канади.

Виклад основного матеріалу. Традиційним для права англосаксонської правової сім'ї, представником якої є Канада, виступає розподіл джерел на писані і неписані, з їх відносно мирним, органічним співіснуванням при домінуванні прецеденту. Проте, при цьому, система джерел права Канади є доволі стійкою і важливе місце в ній посідає саме Конституція.

Джерелами права Канади на думку дослідників є:

- закон, який видається канадським парламентом;
- норма права справедливості, створена Судом справедливості лорда-канцлера в Лондоні в XV–XVI століттях;
- прецедентна норма англійського загального права.

Прагнення канадських судів затвердити свої рішення як національні прецеденти тривалий час зазнавало опору із боку Великої Британії. Рішення канадських судів підлягали оскарженню Судовим комітетом Таємної ради в Лондоні. На цей час система канадського загального права є самостійною, її єдність забезпечується Верховним судом Канади і вищих судів провінцій, яким підпорядковані всі нижчі судові інстанції. Не втратили значення і увійшли до складу канадського загального права рішення англійських судів, прийняті раніше у результаті тлумачення чинних у Канаді англійських законів і норм загального права [1, с. 119].

В свою чергу, якщо згрупувати їх, то основними джерелами права Канади є Конституція, закони, судові прецеденти. У Канаді також відсутня писана конституція, її складають конституційний акт 1867 р., Конституційний акт 1982 р. (всього біля 30 актів, прийняті як британським, так і канадським парламентами).

У ст. 52 Конституційного акту 1982 р. передбачено, що Конституція Канади є вищим законом Канади і будь-який закон, що їй не відповідає не має сили і не діє. Конституція Канади складається із Акта про Канаду 1982 р., актів та наказів вказаних у Додатках (30 документів), а також поправок до них. А в свою чергу, ст. 91 Конституційного акту 1867 р. передбачає, що королеві належить право за порадюю та за згодою Сенату та Палати обшин видавати закони для підтримання миру, порядку та доброго управління. А далі Конституційний акт передбачає законодавчі повноваження Парламенту Канади. Водночас, ст. 92 Конституційного акту 1867 р. передбачає сфери повноважень законодавчих зборів провінцій з видання законів, а ст. 92 А – виключну компетенцію законодавчих зборів провінцій з прийняття законів [2, с. 50–51].

У юридичній літературі зазначається, що крім Конституції Канади до системи джерел права входять: квазі-конституційні закони, закони загального застосування, правові принципи загального застосування. До квазіконституційних законів (тих, що містять фундаментальні цінності) відносяться: Канадський Біль про права; Канадський Акт про права людини; Закон про офіційні мови тощо. Найбільш важливими законами загального застосування є: Закон про доступ до інформації; Закон про фінансове управління, Закон про тлумачення; Закон про недоторканність приватного життя; Кримінальний кодекс; Акт про делегування повноважень.

Серед правових принципів загального застосування виокремлюються наступні: дотримання судової юрисдикції; поваги та дотримання договірних та інших зобов'язань Канади відповідно до міжнародного права; принцип прямої дії у часі; принцип «процесуальної справедливості»; принцип територіальної дії та ін. [3].

Основна частина суспільних відносин регулюється законами, наприклад, про: страхування, від безробіття, докази, розлучення, рівне право на працю. Трудові відносини регулюються крім законів, колективними дого-

ворами. У сфері кримінального права норми уніфіковані у Кримінальний кодекс Канади.

Закони, прийняті Парламентом Канади і провінційними законодавчими органами, є первинними джерелами права в Канаді. Статті 91 та 92 Конституційного акту 1867 р. закріплюють питання, щодо яких будь-який рівень уряду (федеральний і провінційний) може здійснювати законодавче регулювання.

Закони, прийняті федеральним урядом, спочатку публікуються в газеті «Канада» (Canada Gazette), регулярному виданні, що здійснює публікацію нових статутів та нормативних актів. Федеральні закони, схвалені монархом (Royal Assent), згодом публікуються у Щорічних Статутах Канади. Час від часу федеральний уряд об'єднує свої діючі закони в єдиний збірник, відомий як Переглянуті статuti Канади (Revised Statutes of Canada). Остання федеральна консолідація була в 1985 р. [4, с. 73].

Щодо законів, прийнятих провінціями, існує подібна практика. Закони публікують в провінційних офіційних видіннях, видають у складі щорічних збірників та час від часу об'єднують у єдине зведення [5, с. 139].

При цьому необхідно зазначити, що поряд із іншими провінціями правове регулювання суттєво відрізняється у провінції Квебек (яка значною мірою є подібною до романо-германського типу). Тут діють кодекси, наприклад, Цивільний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс (створений за французьким зразком). В свою чергу, деякі відмінності має і судова система Квебеку.

Характеризуючи систему джерел права Квебеку, то потрібно враховувати той факт, що з історичних причин у Квебеку гібридна правова система. Приватне право слідує традиції континентального права, початково виражений в Кутумах Бовези (Coutume de Paris), що використовувалися у Новій Франції. Сьогодні, *jus commune* Квебек у кодифіковано в Цивільному кодексі Квебеку. Що стосується публічного права, воно було встановлене завоєвницькою британською державою після падіння Нової Франції (New France) в 1760 р. тому це загальне право. Важливо відзначити, що розходження між континентальним та загальним правом не засноване на поділі повноважень, визначеному Конституційним актом 1867 р. Тому, законодавство, прийняте провінційним законодавчим органом в питаннях публічного права, таких як Кримінальний Процесуальний Кодекс (the Code of Penal Procedure), має інтерпретуватися, слідує традиції загального права. Аналогічно, законодавство, видане федеральним парламентом у сфері приватного права, (наприклад, Закон про Розлучення), повинно інтерпретуватися, слідує традиції континентального права і у відповідності з Цивільним кодексом Квебеку [6, с. 139].

Разом з тим, в Канаді всі провінції і території в межах Канади, не враховуючи Квебек, слідує юридичній традиції загального права. Так само, суди наділені владою, відповідно до провінційних Законів про судоустрій, застосовувати право справедливості. При цьому, як і у всіх інших країнах загального права, канадське право дотримується доктрини *stare decisis*. Суди нижчої інстанції повинні слідувати за рішеннями вищих судів, якими вони зв'язані. Наприклад, усі суди нижчої інстанції Онтаріо зв'язані рішеннями Апеляційного суду Онтаріо і всі суди нижчої інстанції Британської Колумбії зв'язані рішеннями Апеляційного суду Британської Колумбії. Однак жоден суд Онтаріо не зв'язаний рішеннями суду Британської Колумбії, і жоден суд Британської Колумбії не зв'язаний рішеннями суду Онтаріо. Тим не менш, рішення, прийняті вищою судовою інстанцією провінції (провінційні Апеляційні суди), часто розглядаються як «переконливі», хоча вони і не обов'язкові для інших провінцій [7, с. 115].

Тільки у Верховного Суду Канади є повноваження зв'язувати всі суди в країні загальними прецедентами. Більш зайняті суди, такі як Апеляційний суд Онтаріо,

наприклад, щодо деяких правових питань часто використовують рішення судів інших провінцій, особливо у сферах доказів та кримінального права.

Якщо в Канаді мало або взагалі немає рішень щодо певного правового питання, і виникає необхідність звернення до іноземного права для довідки, часто використовуються рішення англійських і американських судів. З огляду на тривалі історичні зв'язки між англійським і канадським правом, часто слідують рішенням англійського Апеляційного суду та Палати лордів, на які посилаються як на переконливі прецеденти. Якщо розглянуте юридичне питання стосується сфери конституційного права або права, що стосується прайвезі, більш імовірно будуть використані рішення судів Сполучених Штатів, тому що ці галузі права в США набагато більш розвинені, аніж в англійському праві [8, с. 179].

Висновки. Проаналізували особливості джерел права Канади, можна виокремити наявність специфічних особливостей джерел англосаксонського та романо-германського права, які характеризуються своєю універсальністю. В Канаді на сьогодні основними джерелами права є Конституція, закони, судові прецеденти. Основна частина суспільних відносин регулюється законами. В Канаді свою

специфічну систему джерел права має провінція Квебек. Характеризуючи систему джерел права Квебеку, потрібно враховувати той факт, що з історичних причин у Квебеку гібридна правова система. Приватне право слідує традиції континентального права, початково вираженій в Кутюмах Бовези (Coutume de Paris), що використовувалися у Новій Франції. Сьогодні, *jus commune* Квебеку кодифіковано в Цивільному кодексі Квебеку. Що стосується публічного права, воно було встановлене завойовницькою британською державою після падіння Нової Франції (New France) в 1760 р. тому це загальне право. Важливо відзначити, що розходження між континентальним та загальним правом не засноване на поділі повноважень, визначеному Конституційним актом 1867 р. Тому, законодавство, прийняте провінційним законодавчим органом в питаннях публічного права, таких як Кримінальний Процесуальний Кодекс (the Code of Penal Procedure), має інтерпретуватися, слідує традиції загального права. Аналогічно, законодавство, видане федеральним парламентом у сфері приватного права, (наприклад, Закон про Розлучення), повинно інтерпретуватися, слідує традиції континентального права і у відповідності з Цивільним кодексом Квебеку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підруч. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2011. 520 с.
3. Вінярська О. Р. Виникнення та розвиток системи права в Канаді. URL : <http://bukvar.su/gosudarstvo-i-pravo/195577-Vozniknovenie-i-sistema-razvitiya-prava-Kanady.html>. (дата звернення: 14.06.2023).
4. Конституція Канади. URL: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z2021_page_12.html. (дата звернення: 14.06.2023).
5. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
6. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник; За заг. ред. В. О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
7. Теорія держави і права : підручник : академічний курс; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
8. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Харків: Право, 2003. 274 с.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ АНАЛОГІЇ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ**THEORETICAL PRINCIPLES OF ANALOGY APPLICATION IN ECONOMIC LAW**

Капцова Т.П., аспірантка

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена аналізу забезпечення реалізації правової визначеності – однієї із найважливіших складових та фундаментальних елементів принципу верховенства права. Аналогія забезпечує знаходження правового регулятора суспільних відносин, не врегульованих нормами конкретного змісту.

Застосування аналогії закону та аналогії права є більш складним і творчим процесом, ніж звичайне застосування юридичних норм. Суб'єкт, що застосовує аналогію, повинен чітко уявляти всю систему права, її можливості, він повинен мати юридичну компетентність і нести відповідальність за рішення, що приймає. Саме з огляду на це, особлива увага в процесі підготовки суддів господарських судів має приділятися особі та компетенції судді, умовам формування його світогляду, а також судовому тлумаченню та правозастосуванню.

Автором визначена позиція відповідно до якої прогалини в законодавстві можна заповнити лише в законодавчому процесі шляхом внесення змін і доповнень до закону, видання нових, більш досконалих нормативних актів. Разом з тим положення, що містяться в судових рішеннях за аналогічними справами, значно збагачують юридичну практику і можуть стати основою для розвитку законодавства.

Застосування господарськими судами аналогії є однією з гарантій ефективності системи правосуддя, як і суспільна довіра та повага. У разі застосування аналогії права суд приймає рішення на основі правових принципів, в основному втілених у відповідних положеннях Конституції України та/або загальних принципах господарського права, таких як верховенство права, справедливість, добросовісність і розумність, рівність, відповідальність, свобода договору тощо.

Вчені займають різні позиції з приводу використання аналогії права та аналогії закону в господарському праві і процесі, наприклад, зазначається, що на практиці іноді виникає необхідність застосування норм як матеріального так і процесуального права за аналогією. Тоді як інші вважають, що аналогія в процесуальному праві є неприпустимою і порушує принцип законності, стверджуючи, що суди можуть вчиняти лише передбачені законом дії, а невизначеність юрисдикції суду призведе до свавілля.

Ключові слова: правова визначеність, верховенство права, аналогія закону і аналогія права, господарське судочинство.

The article is devoted to the analysis of ensuring the implementation of legal certainty, which is one of the most important components and fundamental elements of the rule of law. Analogy provides for finding a legal regulator of social relations which are not regulated by the rules of specific content.

The application of analogy of law and analogy of law is a more complex and creative process than the ordinary application of legal norms. The person applying the analogy must have a clear understanding of the entire system of law and its capabilities, must have legal competence and be responsible for the decision he or she makes. With this in mind, special attention in the process of training of economic court judges should be paid to the personality and competence of a judge, the conditions for the formation of his or her worldview, and also to judicial interpretation and law application.

The author has determined the position according to which gaps in legislation can be filled only in the legislative process by amending the law and issuing new, more advanced regulations. At the same time, the provisions contained in court decisions in similar cases significantly enrich legal practice and may become the basis for the development of legislation.

The use of analogy by commercial courts is one of the guarantees of the efficiency of the justice system, as well as public trust and respect. When applying the analogy of law, the court makes decisions based on legal principles, mainly embodied in the relevant provisions of the Constitution of Ukraine and/or general principles of commercial law, such as the rule of law, justice, good faith and reasonableness, equality, responsibility, freedom of contract, etc.

Scholars take different positions on the use of analogy of law and analogy of law in commercial law and procedure, for example, it is noted that in practice it is sometimes necessary to apply the rules of both substantive and procedural law by analogy. Whereas others believe that analogy in procedural law is inadmissible and violates the principle of legality, arguing that courts can only perform actions provided for by law, and the uncertainty of the court's jurisdiction will lead to arbitrariness.

Key words: legal certainty, rule of law, analogy of law and analogy of law, commercial proceedings.

Актуальність теми. Одним із важливих завдань держави є перетворення правової системи в цілісну взаємоузгоджену систему, що здатна реально і повно забезпечити пріоритет загальноновизнаних прав і свобод особистості, доступність правосуддя і можливість судового захисту, а також ефективність та прозорість відновлення порушених прав.

Основою для побудови такої цілісної взаємоузгодженої системи є принцип верховенства права, що закріплений в Конституції України та Європейській конвенції прав людини. Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями [1].

Мета – дослідити теоретичні засади подолання прогалин господарського права в правозастосуванні за допомогою аналогії.

Теоретичну основу дослідження склали праці українських і зарубіжних авторів, зокрема: О. А. Беля-

невич, Ю. Л. Власова, В. С. Ковальського, І. П. Козинцева, Д. Д. Лупеника, С. О. Погрібного, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, І. В. Спасибо-Фатєєвої С. Я. Фурси, М. В. Цвіка, а також С. С. Алексєєва, А. Барака, А. Т. Боннер, С. І. Вільнянського, М. А. Гурвича, О. С. Іоффе та ін.

Основна частина. «Визначеність» та «невизначеність» відомі як філософські категорії та неодноразово входили до предмету дослідження у сфері теорії права. Вимога визначеності – це одна із найсуттєвіших вимог, що пред'являються людиною до права. Її важливість досить давно усвідомлюється європейською культурою [2, с. 91]. Поки що повільно, але поступово правова визначеність проявляється і в українській національній системі права [3, с. 24]. Правова визначеність є одним із найважливіших та фундаментальних елементів принципу верховенства права. Сьогодні забезпеченню правової визначеності сприяє усвідомлене суддями прагнення до єдності судової практики досягненню якої сприяє наявність таких процесуальних механізмів: передача справи на розгляд Великої Палати Верховного суду України у разі необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права

у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати або якщо справа містить виключну правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики; передача справи на розгляд об'єднаної палати касаційного суду та ін [4].

Саме реальна реалізація принципу правової визначеності – є основою побудови відносин між державою та суспільством, що сприяє формуванню довіри суспільства до судової влади. Заповнення прогалин у праві дає можливість забезпечити належний юридичний захист прав громадян, рівність учасників правових відносин, сприяє зміцненню правового статусу особи, підвищенню рівня її соціальної захищеності у відносинах з державою, забезпечує стабільність і ефективність правового регулювання, гармонійне функціонування системи права та удосконалення нормативно-правових актів. Одним з найбільш ефективних способів подолання прогалин в господарському праві є застосування аналогії.

Ставлення до інституту аналогії в історичному вимірі зазнало істотних змін – від загального несприйняття до абсолютного схвалення та розширеного застосування. У праці Монтеस्क'є «Дух закону» була закріплена ідея абсолютного пріоритету закону і безпрогальності права [2, с. 95]. Проте в процесі зміцнення позицій позитивістського праворозуміння сталася метаморфоза у вирішенні проблеми прогалин у праві, яка фактично була зведена до задачі усунення прогалин шляхом застосування норм чинного законодавства. У ХХ ст. про безпрогальність права заявили прихильники нормативізму. Однак соціологічна юриспруденція на протигагу їм повністю відкинула догму про безпрогальність права, стверджуючи, що відсутні норми закону цілком можуть бути усунуті завдяки безпрогальності правопорядку.

На сучасному етапі розвитку теорії держави і права (в якості загальноприйнятого визначення прогалини в праві) «прогалина в праві – це відсутність конкретного нормативного припису щодо фактичних обставин, що перебувають у сфері правового регулювання. Іншими словами, це відсутність норми права для врегулювання будь-якого виду суспільних відносин» [2, с. 93].

Проблемні питання застосування права, в ході якого виявляються та виправляються недоліки правових норм і заповнюються прогалини, що характеризує особливу політико-правову цінність цього феномена, повинні досліджуватись не тільки з точки зору структурування позитивної правової реальності, але й комплексно, співвідносячи його з категорією справедливості [5, с. 19].

Ідея справедливості експліцитно, явно, виразно закладена в матерію Господарського кодексу України. Незважаючи на відсутність у ГК України як стрижневого акту господарського законодавства норм, що визначали б засади господарського права, таке смислове навантаження виконують положення ст. 5 «Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання», які пронизані ідеєю справедливості (зокрема стосовно визнання і дії в Україні принципу верховенства права) [6, с. 138].

Утілення в нормах господарського права ідеї справедливості – як суб'єктивної, так, і що важливіше, об'єктивної, зумовлюється сутністю відносин, які регулюються цими нормами. На протигагу суто приватним цивільним відносинам (особистим немайновим та майновим відносинам, заснованим на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників відповідно до ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України (далі ЦК України), так і суто публічно-правовим відносинам, заснованим на засадах влади-підпорядкування, об'єктом господарсько-правового регулювання є складна система правовідносин, визначених в ст. 3 ГК України [7, с. 17].

Подолання прогалин у праві не пов'язане з розширенням сфери правового регулювання, оскільки суспільні відносини, які отримують юридичне опосередкування,

входять у цю сферу, але з якихось причин залишаються не врегульованими повністю або в певній частині. Правозастосовна діяльність в такій ситуації дещо ускладнюється. Поряд зі звичайними стадіями застосування права (встановлення фактичних обставин справи, вибір і аналіз необхідної норми, прийняття відповідного рішення) з'являються нові: а) з'ясування правозастосовним органом того, чи входять фактичні обставини в сферу правового регулювання; чи мають вони юридичне значення, чи потребують вони правового опосередкування та вирішення по суті; б) вибір способу подолання прогалини. Відповідно до пункту 1 статті 8 Цивільного кодексу України, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Зокрема, ВГС України у своєму інформаційному листі від 08.04.2008 р. № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» відзначив, що відповідно до частини першої статті 4 ГК України не є предметом регулювання цього Кодексу, зокрема майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються Цивільним кодексом України, при цьому відповідно до частини першої статті 4 ГК України особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються цим Кодексом. Тому спеціальні норми ГК України, які встановлюють особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, підлягають переважному застосуванню перед тими нормами ЦК України, які містять відповідне загальне регулювання. При цьому, на думку ВГС України, слід враховувати, що відповідно до частини другої статті 4 ЦК України основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України. Тому в разі, якщо норми ГК України не містять особливостей регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, а встановлюють загальні правила, які не узгоджуються з відповідними правилами ЦК України, слід застосовувати правила, встановлені ЦК України [8, с. 45].

Суспільні відносини, зокрема в майновій сфері, постійно розвиваються й удосконалюються, що зумовлює періодична поява нових видів господарсько-правових відносин та зобов'язань. Цілоком природно, що в цих умовах законодавець не завжди встигає своєчасно відреагувати на нові життєві явища. Судовій практиці відомо безліч випадків застосування цивільного та господарського матеріального законодавства за аналогією. Наприклад, ВГС України у вищезгаданому листі зазначив, що спеціальні норми ГК України, які встановлюють особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, підлягають переважному застосуванню перед тими нормами ЦК України, які містять відповідне загальне регулювання [8].

Характерно, що судові органи, як правило, не вживають термін «аналогія» і вельми рідко посилаються у відповідних випадках на ст. 8 Цивільного кодексу України або ст. 4 ГК України, ч. 1 ст. 11 ППК України. Застосування аналогії в галузі господарського права має відносну поширеність.

Конституційний суд України неодноразово наголошував, що заповнення прогалин у законах має здійснювати законодавець внесенням до них змін і доповнень, а не Конституційний Суд України шляхом офіційного тлумачення їх правових норм (окремих положень) або застосуванням загальнотеоретичних засобів їх подолання – аналогії закону й аналогії права [9].

Аналогія забезпечує знаходження правового регулятора суспільних відносин, не врегульованих нормами конкретного змісту. Застосування аналогії закону та аналогії права є більш складним і творчим процесом, ніж звичайне

застосування юридичних норм. Суб'єкт, що застосовує аналогію, повинен чітко уявляти всю систему права, її можливості, він повинен мати юридичну компетентність і нести відповідальність за рішення, що приймає. Саме з огляду на це, особлива увага в процесі підготовки суддів господарських судів має приділятися особі та компетенції судді, умовам формування його світогляду, а також судовому тлумаченню та правозастосуванню.

Здійснюючись у загальному порядку, процес вирішення справ за аналогією права має значно складніший характер. Її особливості призводять не лише до ускладненого процесу юридичної кваліфікації, але й до характеру мотивування винесеного рішення та особливостей самого правозастосовного акту, а також значення виробленого та викладеного у рішенні правового положення.

Порядок дій при аналогії закону зводиться до: а) аналізу конкретного спору; б) відшукування у джерелах права норми (норм), яка регулює інший випадок, тотожний з даним у всіх юридично істотних елементах; в) розкриття юридичного принципу, наведеного у цій нормі (нормах); г) застосування його до даного випадку [2, с. 93]. Набагато складнішим є процес аналогії права, який здається більш високим рівнем застосування права. У ньому присутнє все те ж, що й на першому рівні, за винятком того, що, за вдалим висловом Спасибо-Фатєєвої І. В., у особи, що застосовує право відсутня й та хитка база, яка іменується законом, хай і суперечливим. І в супереч всім природним правилам суддя повинен залишатись непорушним. Це становище має бути також достатньо міцним, щоб з нього можна було б винести бездоганне рішення [10, с. 142].

Але необхідно констатувати, що тут аналогія насправді відсутня, якщо все ж дотримуватись її логічного змісту. І сам термін «аналогія права» має умовне значення, оскільки тут мова йде не про застосування аналогічної норми права (такої не знайшлося, інакше це була б аналогія закону), а про вирішення не передбаченого правом випадку на підставі принципів права [11, с. 83], які не мають тієї деталістості, що дозволяла б зіставити окрему ситуацію зі складом тієї чи іншої норми, диференціювати відповідні ознаки на юридично істотні і неістотні. Опорними пунктами для аналогічного застосування служать або окремі положення нормативно-правового акту, або безліч таких положень. Чим далі доводиться при цьому сходити від окремих положень до загальних принципів права, тим більш невизначеними стають риси загального складу фактів і тим менше надійним – результат, який отримується за допомогою аналогії [12, с. 169].

Використання аналогії права значно ускладнює діяльність особи, що застосовує відповідне право. Якщо за аналогією закону знаходиться вже існуюче правило, то при застосуванні аналогії права, особа, що застосовує норму закону за аналогією змушена оперувати великою кількістю абстрактних понять. За аналогією права вона хіба що створює конструкцію відповідної норми, яка б бути застосовна до даних відносин. У цьому вироблене правило поведінки фіксується лише у акті правозастосування і буде обов'язковим іншого правозастосовувача, тобто не стане прецедентом.

Аналогія права визначається як рішення справи чи конкретного юридичного питання на основі принципів права, загальних начал і змісту законодавства. при використанні аналогії права судами, судді не є законодавцями, а лише знаходять способи вирішення спорів у інших нормативних актах, які безпосередньо не регулюють даний спор. Прогаляни в законодавстві можна заповнити лише в законодавчому процесі шляхом внесення змін і доповнень до закону, видання нових, більш досконалих нормативних актів. Разом з тим положення, що містяться в судових рішеннях за аналогічними справами, значно збагачують юридичну практику і можуть стати основою для розвитку законодавства.

Висновки. Застосування господарськими судами аналогії є однією з гарантій ефективності системи правосуддя, як і суцільна довіра та повага, які забезпечуються «бангалорськими принципами, які містять 6 показників (принципів): незалежність, неупередженість, добросовісність та невідчужуваність, дотримання етичних норм, рівність, компетентність та старанність». У разі застосуванні аналогії права суд приймає рішення на основі правових принципів, в основному втілених у відповідних положеннях Конституції України та/або загальних принципів господарського права, таких як верховенство права, справедливість, добросовісність і розумність, рівність, відповідальність, свобода договору тощо.

Сьогодні вчені займають різні позиції з приводу використання аналогії права та аналогії закону в господарському праві і процесі, наприклад, зазначається, що на практиці іноді виникає необхідність застосування норм як матеріального так і процесуального права за аналогією. Тоді як інші вважають, що аналогія в процесуальному праві є неприпустимою і порушує принцип законності, стверджуючи, що суди можуть вчиняти лише передбачені законом дії, а невизначеність юрисдикції суду призведе до свавілля. Але на практиці суди змушені застосовувати аналогію закону або аналогію права. Можливість такого застосування визначена як Господарським так і Господарським процесуальним кодексом України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року. № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення 19.12.2023).
2. Капцова Т.П. Прогаляни в праві як передумова застосування юридичної аналогії. *Підприємництво, господарство і право*. 2021 № 3. С. 90–97.
3. Васильєв С.В. «Невизначеність» в механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин та юридичні інструменти її усунення. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 22–31.
4. Правова визначеність є одним із найважливіших елементів принципу верховенства права, переконані судді ВС. Верховний суд: веб-сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1145556/> (Дата звернення 26.12.2023).
5. Шмалєня С.В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук юридичних наук 12.00.01/ Інститут права імені Володимира Станіслава Класичного приватного ун-ту. Запоріжжя 2008. 238 с.
6. Лавренюк Т.А. Генеза та функціональна природа принципів у господарському праві. Харків: Право. 2020. 200 с.
7. Беляневич О.А. Ідея справедливості у господарському праві. *Економіка та право*. 2022. № 3. С. 15–26. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.03.015> (дата звернення 17.08.2023).
8. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист від 07.04.2008 р. № 01-8/21. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 3. С. 45–49.
9. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Амальгама Люкс» щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 500 Цивільного кодексу України та статті 34 Господарського процесуального кодексу України у їх співвідношенні: Ухвала Конституційного Суду України від 24 червня 2009 року № 34-у/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v034u710-09#Text> (дата звернення: 11.02.2023).
10. Спасибо-Фатєєва І.В. «Трансцендентна судова мімікрія», або про принципи права, аналогія закону та права у судовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4. С. 142–145.
11. Орзіх В.М. Поняття аналогії закону та аналогії права в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019 № 54. С. 83–86.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КОРПОРАТИВНОГО СЕКРЕТАРЯ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ****THE LEGAL POSITION OF THE CORPORATE SECRETARY:
A RETROSPECTIVE ANALYSIS****Ковалишин О.Р., к.ю.н., доцент,****старший науковий співробітник лабораторії проблем корпоративного права***Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

В статті досліджується правове становище корпоративного секретаря в ретроспективному аспекті. Детально аналізуються більшість нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою визначають порядок призначення і звільнення, компетенцію, вимоги до осіб, що претендують на займану посаду.

Підкреслюється, що пошук балансу інтересів між органами управління акціонерного товариства відіграє важливе значення при формуванні ефективного корпоративного управління. Корпоративний секретар є посадовою особою, яка відповідальна за здійснення ефективною поточною взаємодією АТ з акціонерами, іншими інвесторами, координування дій АТ стосовно захисту прав та інтересів акціонерів, підтримку ефективної роботи наглядової ради або ради директорів, а також виконує інші функції, визначені Законом, статутом АТ.

Акцентується увага на тому, що найбільш вагоме значення в становленні інституту корпоративного секретаря відіграє прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX від 27 липня 2022 р., яким деталізовано перелік акціонерних товариств, для яких призначення корпоративного секретаря є обов'язковим, його компетенція.

Обґрунтовується думка про те, що вимога «досвід роботи в будь-якому господарському товаристві» є надто широким трактуванням потреби у досвіді роботи. Корпоративний секретар повинен володіти досвідом та розумінням процесів управління саме в акціонерних товариствах, оскільки управління в товаристві з додатковою відповідальністю значно спрощене. А в таких господарських товариствах як кооперативне товариство чи повне товариство і взагалі відсутнє.

Автор підсумовує, що корпоративний секретар є учасником акціонерних (корпоративних в широкому розумінні) правовідносин, який відповідає за взаємодію акціонерів з товариством, реалізацію права акціонерів на інформацію. Тенденцією змін правового регулювання корпоративного секретаря є посилення його ролі в корпоративному управлінні та вимог, що ставляться до претендентів на займану посаду. Прогнозується, що вплив корпоративного секретаря на процеси корпоративного управління та регулювання корпоративних правовідносин буде й надалі посилюватися.

Ключові слова: корпоративний секретар, акціонерне товариство, товариство, корпоративне управління, посадова особа, корпоративне право, органи управління, акціонер.

The article examines legal of the corporate secretary in a retrospective aspect. The majority of normative legal acts are analyzed in detail, which to one degree or another determine the procedure for appointment and dismissal, competence, and requirements for persons applying for the above mentioned position.

It is emphasized that the search for a balance of interests between the management bodies of a joint-stock company plays an important role in the formation of effective corporate governance. The corporate secretary is an official who is responsible for effective ongoing interaction of JSC with shareholders and other investors, coordination of JSC transactions regarding the protection of the shareholders' rights and interests, support for the effective work of the supervisory board or the board of directors, and also performs other functions defined by the Law, the charter of JSC.

Attention is drawn to the fact that the adoption of the Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" No. 2465-IX of July 27, 2022, which details the list of joint stock companies for which the corporate secretary's appointment is mandatory, plays the most important role in the establishment of the institution of the corporate secretary, his competence.

The opinion that the requirement "work experience in any economic company" is a too broad interpretation of the need for work experience is substantiated. The corporate secretary must have experience and understanding of management processes in joint-stock companies, since management in a company with additional liability is significantly simplified. And in business partnerships such as a limited partnership or a general partnership, it is completely absent.

The author concludes that the corporate secretary is a participant in shareholder (corporate in a broad sense) relations, who is responsible for the interaction of shareholders with the company, the realization of the shareholders' right to information. The trend of changes in the legal regulation of the corporate secretary is to strengthen his role in corporate management and the requirements for applicants for the position. It is predicted that the influence of the corporate secretary on the processes of corporate governance and regulation of corporate legal relations will continue to increase.

Key words: corporate secretary, joint-stock company, company, corporate governance, official, corporate law, management bodies, shareholder.

Постановка проблеми. Пошук балансу інтересів між органами управління акціонерного товариства відіграє важливе значення при формуванні ефективного корпоративного управління. З цією метою в 2022 р. новим Законом України «Про акціонерні товариства» [1] було запроваджено можливість обирати між дворівневою та однорівневою системою корпоративного управління.

Втім не менш важливе значення для збалансування впливу між основними групами стейкхолдерів (акціонери, інвестори, наглядова рада, правління) відіграє корпоративний секретар.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового статусу корпоративного секретаря були предметом наукових досліджень низки вчених, зокрема, таких як О. А. Беля-

невич, В. А. Васильєва, О. М. Вінник, Ю. М. Жорнокуй, А. В. Зеліско, К. А. Карчевський, В. П. Савчук, І. В. Спасибо-Фатєєва, А. Черпак. Однак ретроспективного аналізу розвитку даного правового інституту не проводилося.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні тенденції розвитку правового регулювання статусу корпоративного секретаря.

Виклад матеріалу. Інститут корпоративного секретаря був запозичений українським корпоративним правом на поч. 2000-х років [2, с. 68]. Вважається, що корпоративний секретар вперше був згаданий в Принципах корпоративного управління, затверджених рішенням ДКЦПФР № 571 від 11.12.03, де відповідно до п. 3.1.16 рекомендувалося запровадити посаду корпоративного секретаря

в українські компанії для організаційного та інформаційного забезпечення діяльності органів товариства, належного інформування акціонерів та заінтересованих осіб.

Основними завданнями корпоративного секретаря є: забезпечення підготовки та проведення загальних зборів акціонерів, засідань наглядової ради та виконавчого органу; забезпечення надання своєчасної та достовірної інформації про товариство органам товариства та акціонерам; зберігання документів товариства, включаючи архів товариства; забезпечення зв'язку з акціонерами, у тому числі роз'яснення акціонерам їх прав, розгляд звернень акціонерів щодо порушення їх прав; надання органам товариства висновків та розробка пропозицій щодо приведення внутрішніх документів товариства у відповідність до принципів корпоративного управління [3].

Але безумовно базовим документом, який утвердив поняття корпоративного секретаря в корпоративному та господарському праві України є Закон України № 514-VI від 17 вересня 2008 року «Про акціонерні товариства».

Відповідно до ч. 7 ст. 56 Закону України «Про акціонерні товариства» наглядова рада за пропозицією голови наглядової ради у встановленому порядку має право обрати корпоративного секретаря. Корпоративний секретар є особою, яка відповідає за взаємодію акціонерного товариства з акціонерами та/або інвесторами [4].

Як зазначає О. М. Вінник, корпоративний секретар став одним із внутрішньо-корпоративних механізмів, який виконує функції медіатора з огляду на основне призначення такої особи (корпоративного секретаря) – забезпечення взаємодії АТ з акціонерами та/або інвесторами [5, с. 7].

Впровадження корпоративного секретаря у фінансовому секторі господарських правовідносин відбулося багато в чому завдяки Національному банку України, Правління якого своїм Рішенням № 814-рш від 03.12.2018 року затвердило Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України [6]. У відповідності з п. 73 згаданого Рішення банкам рекомендувалося виділити зі складу своїх органів управління корпоративного секретаря з метою забезпечення ефективної організаційної та інформаційної підтримки органів управління банку, його учасників та інших зацікавлених осіб за пропозицією голови ради банку.

Повноваження корпоративного секретаря можуть включати: 1) надання допомоги раді банку, комітетам ради та правлінню банку у виконанні ними своїх обов'язків через здійснення функцій секретаря, надання допомоги та консультацій; 2) розроблення, унесення змін та внесення на розгляд і затвердження ради банку річного плану засідань ради та правління банку, спільних засідань цих органів, і надання таких пропозицій раді та правлінню банку на початку звітного року, але не пізніше дати першого засідання відповідного органу управління банку.

Ще одним підзаконним актом, який регулює діяльність корпоративного секретаря, є Типове положення про корпоративне управління відкритого акціонерного товариства, затвердженого рішенням ДКЦПФР № 737 від 02.07.08 року. Відповідно до п.3.26 цього положення корпоративний секретар визначено як одноосібний незалежний орган товариства, який здійснює правове, організаційно-технічне забезпечення та координацію роботи органів Товариства, а також обмін інформацією між ними та акціонерами [7].

Однак найбільш вагоме значення в становленні інституту корпоративного секретаря відіграє прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX від 27 липня 2022 р., яким деталізовано перелік акціонерних товариств, для яких призначення корпоративного секретаря є обов'язковим, його компетенція, права та обов'язки як посадової особи тощо. Корпоративний секретар є посадовою особою, яка відповідальна за здійснення ефективної

поточної взаємодії АТ з акціонерами, іншими інвесторами, координування дій АТ стосовно захисту прав та інтересів акціонерів, підтримку ефективної роботи наглядової ради або ради директорів, а також виконує інші функції, визначені Законом, статутом АТ (ч. 2 ст. 85 Закону).

Останні зміни в правовому регулюванні корпоративного секретаря стосуються встановлення вимог до особи, яка претендує на відповідну посаду. Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1089 від 28.09.2023 р затверджено Вимоги до корпоративного секретаря акціонерного товариства [8], у відповідності з якими корпоративний секретар повинен: 1) мати вищу освіту не нижче першого рівня (ступеня бакалавра). Рекомендованою є вища освіта за спеціальностями «Право», «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок», «Економіка», «Менеджмент»; 2) мати спеціальні знання та навички у сфері корпоративного права та управління; 3) підтримувати достатній рівень знань та професійну придатність на постійній основі; 4) мати досвід роботи не менше трьох років в господарському товаристві на посаді, яка передбачає супровід діяльності господарського товариства чи іншого суб'єкта господарювання за спеціальностями, визначеними Рекомендаціями, досвід правового супроводу у сфері корпоративного управління, зокрема на підставі цивільно-правового договору або у складі органів управління господарського товариства, або у компаніях та/або установах – учасниках ринків капіталу або інших фінансових ринків, або у державних органах – регуляторах ринків капіталу та інших державних органах; 5) мати можливість приділяти достатньо часу для виконання покладених на нього обов'язків.

Погоджуємося з думкою В. Савчука [9, с. 78] про те, що наявність освіти за спеціальностями «Економіка», «Менеджмент»; «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок» є недостатньою для обіймання посади корпоративного секретаря, оскільки в нього повинно бути глибоке розуміння норм матеріального права, які не обмежуються виключно знаннями корпоративного права, але охоплюють також цивільне, фінансове, адміністративне та кримінальне право. Більше того, вимога «досвід роботи в будь-якому господарському товаристві» є надто широким трактуванням. Корпоративний секретар повинен володіти досвідом та розумінням процесів управління саме в акціонерних товариствах, оскільки управління в товаристві з додатковою відповідальністю значно спрощене. А в таких господарських товариствах як командитне товариство чи повне товариство і взагалі відсутні.

28.09.2023 р. Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1091 «Про затвердження Рекомендацій по призначенню особи корпоративним секретарем та здійсненню нею діяльності» [10] було визначено рекомендований порядок призначення корпоративного секретаря.

З тексту документу вбачається, що при розробці Рекомендацій бралися до уваги зразки аналогічних положень країн англо-американської системи права. До такого висновку можна прийти, виходячи з термінології, яка застосовується в документі (твердження, підходи (найкращі практики), *Governance, risk management and compliance, ESG*, тощо)¹, структури акту.

У відповідності з п. 5 Рекомендацій у випадку тимчасової відсутності корпоративного секретаря у зв'язку з хворобою або відпусткою, його обов'язки за рішенням наглядової ради (ради директорів) можуть бути покладені на іншого працівника товариства, професійна придатність та ділова репутація якого визнається наглядовою радою (радою директорів) достатньою для виконання функцій

¹ Наприклад, «твердження» (дослівно англійською «statement»), є часто застосовуваним в актах Великої Британії та США. Однак не є типовим для нормотворчої техніки в українській правовій науці. Більш поширеними є термін «заява». Так само «best practices» (кращі практики).

корпоративного секретаря. В Рекомендаціях не зазначено жодних обмежень і таким чином, цим працівником може бути також член наглядової ради чи правління. Слід врахувати, що виконання функцій корпоративного секретаря членами органів управління може порушити баланс сил між основним групами стейкхолдерів (акціонери, інвестори, наглядова рада, правління). Тому доцільно було б все ж таки закріпити певні обмеження з посиланням на Закон, яким вони визначені.

В Рекомендаціях також закріплено, що корпоративний секретар, якщо це передбачено статутом та/або положенням про корпоративного секретаря, може поєднувати виконання функцій секретаря загальних зборів акціонерів, голови лічильної комісії, секретаря наглядової ради (ради директорів), секретаря комітетів наглядової ради (ради директорів) (п. 4). Питання суміщення посад були предметом обговорення в науковій літературі. Як видається, виходячи із повноважень, закріплених в ст. 87 Закону України «Про акціонерні товариства», на корпоративного секретаря і раніше незалежно від змісту статуту було покладено виконання функцій голови лічильної комісії відповідно до статті 55 цього Закону; забезпечення під-

готовки, скликання та проведення загальних зборів, виконання функцій секретаря загальних зборів та складення протоколу загальних зборів; підготовка та проведення засідань наглядової ради або ради директорів, комітетів наглядової ради або ради директорів, виконання функцій секретаря наглядової ради або ради директорів, складення протоколів засідань наглядової ради або ради директорів.

Таким чином, за замовчуванням передбачені п. 4 Рекомендацій суміщення посад корпоративним секретарем виконуються незалежно від змісту статуту. Тобто диспозитивна норма п. 4 суперечить імперативній нормі ст. 87 Закону.

Висновки. Корпоративний секретар є учасником акціонерних (корпоративних в широкому розумінні) правовідносин, який відповідає за взаємодію акціонерів з товариством, реалізацію права акціонерів на інформацію.

Тенденцією змін правового регулювання корпоративного секретаря є посилення його ролі в корпоративному управлінні та вимог, що ставляться до претендентів на займану посаду. Прогнозується, що вплив корпоративного секретаря на процеси корпоративного управління та регулювання корпоративних правовідносин буде й надалі посилюватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про акціонерні товариства: Закон України № 2465-IX 27 липня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1048>
2. Ковалишин О.Р. Корпоративний секретар як приклад правових запозичень. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ. 2018. № 48. С. 68–75.
3. Про затвердження Принципів корпоративного управління : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 955 від 22.07.2014. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14>
4. Про акціонерні товариства: Закон України № 514-VI від 17 вересня 2008 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50–51. ст. 384.
5. Вінник О.М. Корпоративні конфлікти та зловживання корпоративними правами в акціонерних товариствах: традиційні та інноваційні способи попередження й розв'язання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. № 2. 2012. С. 5–12.
6. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України: Рішення Правління НБУ № 814-рш від 03.12.2018 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr814500-18>
7. Типове положення про корпоративне управління відкритого акціонерного товариства рішення ДКЦПФР № 737 від 02.07.08 р. / URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr737312-08>
8. Про затвердження Вимог до корпоративного секретаря акціонерного товариства: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1089 від 28.09.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1089863-23#Text>
9. Савчук В.П. Корпоративний секретар: до питання кваліфікаційних вимог. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, 27 червня 2022 р. Івано-Франківськ. С. 75–80.
10. Про затвердження Рекомендацій по призначенню особи корпоративним секретарем та здійсненню нею діяльності: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1091 від 28.09.2023 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MN027370>

ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ (ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE ON THE BASIS OF SOCIAL JUSTICE (ECONOMIC AND LEGAL ASPECT)

Міщенко В.С., к.ю.н.,

науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова

Національної академії наук України»

У статті розглянуто економіко-правові засади післявоєнної відбудови країни на принципах сталості та справедливості. Встановлено, що справедливе соціальне законодавство є базисом реалізації сталого розвитку держави. Визначені наявні проблеми реалізації принципу справедливості у соціальній, бюджетній та податковій політиці України. Зроблено висновок, про те, що стан економічного розвитку, система оподаткування та рівень корупції значною мірою впливає на проблему фінансування соціальних витрат.

Встановлено, що наразі перегляду потребують не тільки визначення понять соціальних стандартів, а й сама методика проведення розрахунків з метою досягнення відповідності до положень Європейського кодексу соціального забезпечення. Аргументовано, що розробка нормативно правових актів, які реалізують впровадження принципу справедливості у соціальне законодавство є одним із першочергових завдань.

У статті досліджено ефективність чинних у ЄС соціальних стандартів та зроблено висновок про високий рівень соціального захисту та соціальних прав порівняно з Україною. У статті розглянуто наявні проблеми реалізації принципу справедливості у соціальній, бюджетній та податковій політиці держави. Зроблено висновок, про те що питання оподаткування значною мірою впливає на проблему фінансування соціальних витрат.

Встановлено, що актуальність проблеми соціальної справедливості найбільш гостро постає у періоди соціально-економічних та політичних перетворень. Тому війна в Україні, яка сприяла великій міграції населення, падінню рівня життя, росту бідності тощо має великий вплив на розуміння суспільством справедливого та несправедливого. У статті зроблено акцент на переосмисленні змісту соціальної справедливості з точки зору пріоритету прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не лише конституційних, а й соціально-економічних прав. Відзначено, що розробка, оновлення, впровадження, систематизованість, узгодженість та адаптація національного соціального законодавства відповідно до міжнародних соціальних стандартів, зокрема до норм Європейського Союзу дозволить практично реалізувати впровадження принципу соціальної справедливості та ефективно забезпечувати соціальні права та свободи людей.

Ключові слова: соціальна справедливість, сталий розвиток, післявоєнне відновлення, соціальна політика.

In the article, the author studied the economic and legal foundations of the post-war reconstruction of the country with an emphasis on the principles of sustainability and justice. This is considered possible under the condition of transition to the model of sustainable development, which is the leading trend of our time.

Currently, the definition of the concept of social standards, as well as the calculation method itself, need to be revised in order to achieve compliance with the provisions of the European Social Security Code. The development of normative legal acts regarding the implementation of the principle of justice in social legislation is one of the primary tasks.

The author emphasizes the effectiveness of social standards in force in the EU and concludes about the high level of social protection and social rights in the EU compared to Ukraine. In the article, the author studied the actual problems of implementing the principle of justice in the social, budgetary and tax policy of the state. The author concluded that the issue of taxation significantly affects the problem of financing social costs.

In the article the author analyzed that the relevance of the problem of social justice appears most acutely in periods of socio-economic and political transformations. Therefore, the war in Ukraine, which contributed to a large migration of the population, a drop in the standard of living, an increase in poverty, etc., has a great impact on society's understanding of what is fair and unfair. In the article, the author focuses on rethinking the content of social justice from the point of view of the priority of human rights, preservation of human dignity by satisfying not only constitutional, but also socio-economic rights. Modern Ukrainian society needs to establish its own unique ideology of social justice, which would take into account the existing ideas of all social groups about the fair distribution of benefits and resources.

In the article the author analyzed the new socio-political and economic challenges faced by Ukraine as a result of military aggression by Russia and suggested possible ways to overcome the negative consequences of these events. Among the new tasks that Ukraine faced during this period, special attention is paid to the construction of a national socio-economic model that would satisfy people's rights in accordance with the requirements of the principles of social justice.

The category "justice" is constantly being filled with new content and needs to be rethought. New complex challenges, such as military aggression, which Ukraine has faced, require appropriate time for decisions and changes. Therefore, based on the complexity of the socio-economic situation in the country during the war, the most effective will be the specification of the concept of social justice in the current legislation (taking into account the national historical requirements of the time) and the implementation of an effective socio-economic policy of the state for the post-war reconstruction of the country.

Key words: social justice, sustainable development, post-war recovery.

Постановка проблеми. Нині в українському суспільстві зростає критична увага до проблематики правового регулювання процесів повоєнного відновлення та сталого розвитку України. Війна значно завантажила всю соціальну систему країни, велика частина населення втратила роботу, свої домівки, багато об'єктів соціальної інфраструктури були пошкоджені чи зруйновані. Серед важливих завдань нашої держави у повоєнний час виступає не тільки відновлення нормального функціонування всіх інституцій, відбудова зруйнованого житла та об'єктів інфраструктури, а й подолання бідності, підвищення рівня життя населення та якості надання соціальних послуг. Сучасне законодавство має проблеми з втілення принципу справедливості

у соціальній, бюджетній та податковій політиці. Інструментом реалізації політики соціальної справедливості повинна стати розробка, оновлення, впровадження, систематизованість, узгодженість та адаптація національного законодавства відповідно до міжнародних соціальних стандартів, зокрема до норм Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціальної справедливості висвітлені в дослідженнях багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених різних галузей науки. У юридичній літературі проблемні аспекти формування соціальної політики та модернізації економіко-правової системи держави на принципі справедливості розглядали вітчизняні вчені А. А. Гриценко, Р. А. Джабраїлов,

В. О. Коверзнев, І. О. Курило, Л. Ю. Малюга, Л. В. Петрова, О. В. Шаповалова, В. А. Устименко. Результати цих досліджень є змістовними і ґрунтовними, проте потребують узагальнення, перегляду та розвитку питання впровадження принципів соціальної справедливості у правовому регулюванні повоєнного відновлення та сталого розвитку з урахуванням євроінтеграційного курсу України.

Метою статті є дослідження ролі та сутності соціальної справедливості у повоєнному відновленні країни, визначення наявних проблем реалізації принципу справедливості у соціальній, бюджетній та податковій політиці України, розроблення пропозиції щодо удосконалення національного соціального законодавства відповідно до нормативно правових встановлень Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Ідея соціальної справедливості, як складне соціальне явище, відіграє провідну роль у процесі побудови соціальної, правової держави. Відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є не тільки демократичною і правовою, але й соціальною державою [1]. Одним з основних елементів категорії «соціальна держава» є принцип соціальної справедливості. Принцип справедливості визнається одним із ключових правових принципів та підґрунтям формування і розвитку правової держави [2, с. 75]. Соціальна справедливість пов'язана з правовим регулюванням господарських відносин, соціальним захистом населення, забезпеченням його політичних, економічних та соціальних прав і свобод.

Основними компонентами післявоєнного відновлення України вважається відбудова інфраструктури, досягнення сталого економічного та соціального розвитку. Зауважимо, що саме концепція сталого розвитку вважається найперспективнішою ідеологією XXI століття, яка з поглибленням наукової обґрунтованості, описує світогляд, коли людство розвивається такими способами та темпами, щоб не нашкодити розвитку своїх нащадків в межах трьох складових: економічної, екологічної та соціальної. Завдання, що випливають з ЦСР ставлять певні вимоги до всіх галузей вітчизняного права і законодавства. Як зазначає О. В. Шаповалова проблематика сталого розвитку найбільшою мірою стосується господарського права. Тому ті з господарсько-правові норми, які адекватні завданням сталого розвитку, потребують активізації та адаптації до вимог світового законодавства [3].

Основні цільові орієнтири сталого розвитку з подолання бідності, голоду та скорочення нерівності напряму пов'язані з принципами соціальної справедливості. Слід підкреслити, що саме нормативним засобом реалізації принципу справедливості виступає право, сутність якого – це власне і є справедливість, а модифікація цієї сутності виражається у звичаях, законах, правових принципах, судових рішеннях тощо. Справедливе право має забезпечувати права і свободи людини, враховувати різні інтереси і сприяти досягненню консенсусу в суспільстві [4, с. 7].

Соціальну справедливість найчастіше співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому положенні різних суспільних груп. Принципи соціальної справедливості – це конкретні вихідні положення, якими слід керуватися у процесі створення механізмів та умов для досягнення соціальної справедливості [5, с. 106].

Принципи соціальної справедливості постійно змінюються та безпосередньо пов'язані із конкретними історичними особливостями економічного розвитку держави, інституційним забезпеченням, соціальною політикою, формою організації державної влади та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Механізм взаємодії інституцій та інститутів, тобто інституційне забезпечення реалізації принципу соціальної справедливості по-різному розглядають прихильники різних наукових доктрин.

Утвердження принципів соціальної справедливості має на меті, по-перше, забезпечити рівні економічні можливості (забезпечення рівних прав учасників ринку), по-друге, забезпечити справедливий розподіл діяльності, доходів, праці, інформації, соціальних благ, рівня життя та культурних цінностей. Правові інститути відіграють важливішу роль у розподілі прав і обов'язків між членами суспільства та в регулюванні обмінних і розподільчих відносин у суспільстві. Водночас слід зазначити, що інституційне забезпечення соціальної справедливості залежить не тільки від розвинутої інституційної інфраструктури, до якої належить низка державних установ та різних організацій, а й від соціальних принципів, норм, суспільних правил поведінки. Важливо враховувати, що нині реалізація принципів соціальної справедливості у діючому національному законодавстві знаходиться на дуже низькому рівні його впровадження, а також постала нагальна потреба в адаптації законодавства України, як майбутнього члена ЄС до вимог європейських соціальних стандартів.

Розробка нормативно-правових актів, які реалізують впровадження принципу справедливості у соціальне законодавство є одним із першочергових завдань. Слід погодитись з думкою В. Р. Крупи, що перегляду потребують не тільки визначення понять соціальних стандартів, а й сама методика проведення розрахунків соціальних показників з метою досягнення відповідності до положень Європейського кодексу соціального забезпечення [6].

Про ефективність чинних у ЄС соціальних стандартів свідчить майже десятикратне зниження рівня бідності, значне зростання індексу людського розвитку за останнє десятиріччя та високий рівень соціального захисту. Найбільш ефективною, на наш погляд, можна вважати скандинавську модель соціальної держави. Данія, Норвегія і Швеція на протязі декілька десятків років мають один з найвищих у світі рівень ВВП на душу населення, при цьому у цих країнах самий високий рівень наповнення бюджетів за податковими надходженнями. Задекларовані Україною соціальні стандарти є значно нижчими та не відповідають європейським країнам за базовими соціальними показниками, що репрезентують сталий розвиток держави: відсоток населення, яке існує за межею бідності, індекс споживчого благополуччя, рівень соціальної захищеності.

В. Опришко, наголошує, що вирішенню проблем соціальної держави має сприяти проведення правової реформи на основі Конституції України згідно з потребами суспільства і держави [7].

Недостатній рівень економічного розвитку, наявність корупції, відсутність єдиного кодифікаційного соціального закону створили суттєві проблеми втілення принципу справедливості у соціальній, бюджетній та податковій політиці держави.

Справедливі соціальні програми потребують виділення значних коштів, тому вважаємо, що джерела додаткових бюджетних надходжень можна отримати шляхом реформування системи оподаткування. Ключовою вимогою до якісної податкової системи є справедливе оподаткування, основним пріоритетом якого має стати завдання зменшення податкового тягаря з доходів бідних та підвищення податку на доходи багатих. Необхідно зробити такий справедливий податковий закон, щоб багаті в Україні почали платити більше податків за бідних [8].

Гармонізація оподаткування у межах ЄС вимагає від України створення певних умов щодо реалізації принципу соціальної справедливості в оподаткуванні та узгодженості вітчизняного податкового законодавства до законодавчих положень у сфері оподаткування ЄС.

Одним із ключових загальнодержавних обов'язкових платежів, у межах якого українська держава може забезпечувати реалізацію принципу соціальної справедливості оподаткування є податок на доходи фізичних осіб.

У сучасному податковому законодавстві є проблеми щодо впровадження принципів соціальної справедливості саме в оподаткуванні доходів фізичних осіб. Так чинний податковий закон не застосовує диференційоване оподаткування доходів фізичних осіб, проте у більшості країн ЄС встановлена прогресивна шкала оподаткування доходів громадян, коли до більших за обсягами доходів застосовуються вищі ставки податків.

Ю. Б. Іванов зазначає, що «в сучасному європейському оподаткуванні, в якому превалюють прогресивні шкали прибуткового податку, проте форми його застосування в різних країнах не однакові [9, с. 14]. Окрім того, у податковому законодавстві України досі відсутній податок на об'єкти розкоші фізичних та юридичних осіб або податок на багатство, на необхідності прийнятті якого наголошують вже багато років науковці. Проблемними з позиції соціальної справедливості також є оподаткування ресурсів

Справедливість або несправедливість – це відчуття, яке людина переживає по відношенню до себе або інших осіб. Надання діям, явищам, подіям статусу «справедливих» є внутрішнім емоційним актом індивідуальної свідомості людини. Громадяни отримують інформацію про стан справ у суспільстві, економіці, політиці тощо і роблять свої оцінки, спираючись на традиції й світогляд. Інтерес державної влади полягає у збереженні соціального спокою й обґрунтуванні для суспільства власного існування. Громадяни, які відчують, що живуть у справедливому суспільстві, краще відносяться до державної влади, яка, на їхню думку, створила такі умови. Жодна державна влада не припускає, що вона несправедливо відноситься до своїх громадян. Навпаки, вона розробляє й упроваджує в масову свідомість свою версію «соціальної справедливості» для запобігання соціальним конфліктам. Соціальна справедливість є такою, якою її усвідомлює суспільство. Мінлива природа суспільної свідомості накладає відбиток на розуміння критеріїв соціальної справедливості. Тому відсутність явних і прихованих конфліктів у суспільстві свідчить про дотримання принципів соціальної справедливості. Саме у створенні такого суспільного ладу полягає завдання державної влади. Незважаючи на велику наукову спадщину, в якій розкривається сутність та зміст соціаль-

ної справедливості, ця категорія продовжує залишатися однією з найбільш суперечливих. Науковим дослідженням соціальної справедливості часто перешкоджає певний соціальний світогляд дослідника, через який його висновки отримують політичне забарвлення [10, с. 11].

Сьогодні не можна не критично прийняти жодну із наявних концепцій соціальної справедливості, але в той же час, не можна ігнорувати їх позитивний та негативний досвід. Практика свідчить, що в перехідний період не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до ринкової стихії, ні до адміністративної зрівнялівки. Завдання полягає в тому, щоб переосмислити зміст соціальної справедливості з точки зору пріоритету прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не лише конституційних, а й соціально-економічних прав. Зміст соціальної справедливості маємо безпосередньо узгоджувати з природним правом – забезпеченням основних прав людини [11, с. 6].

Питання соціальної справедливості впродовж останніх десятиріч стало важливим науково-практичним та теоретико-методологічним базисом державної політики економічного розвитку багатьох країн світу. Розширення використання її базових положень як інструменту забезпечення сталого розвитку потребує зосередити увагу на встановленні форм і принципів взаємовідносин між державою, бізнесом і суспільством з урахуванням політичних, економічних та соціальних реалій в Україні. У цьому контексті перед державою стоїть завдання створення та реалізації ефективних механізмів регулювання податкових відносин та формування національної ідеології соціальної справедливості [12, с. 105].

Висновки. Таким чином, розробка нормативно-правових актів щодо повоєнного відновлення та розвитку України має відбуватися на принципах соціальної справедливості. Серед іншого, соціальна справедливість має базуватися на певних соціальних стандартах, які наразі в Україні є вкрай низьким. Дослідження позитивного зарубіжного досвіду у цій сфері та орієнтація на гідні соціальні стандарти мають стати основою реалізації ефективної соціально-економічної політики держави задля післявоєнної відбудови країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. С. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Джабраїлов Р.А. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави. *Вісник НАН України*. 2017. № 7. С. 74–80.
3. Шаповалова О. В. Адаптація господарського законодавства до вимог ЄС щодо сталого розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 25–40.
4. Петрова Л.В. До оновленого правосвітогляду (роздуми над книгою професора Володимира Селіванова). *Юридичний вісник України*. 2002, 12-18 жовтня, С. 7.
5. Гриненко А.М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави. *Наукові праці*. Випуск 99. Том 112, с. 104–107.
6. Крупа В.Р. Удосконалення теоретико-методологічних підходів до встановлення державних соціальних стандартів в Україні. *Ефективна економіка*, 2013, № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2621>
7. Опришко В. Реалії соціальної «справедливості» у контексті моралі. URL: <http://www.golos.com.ua/rus/article/320293>
8. Швабій К. І. Фіскальна ефективність податку на доходи фізичних осіб. *Фінанси України*. 2012 № 3. С. 31–37.
9. Іванов Ю.Б. Податкове регулювання соціального розвитку: світовий досвід та тенденції в Україні. Х. : ІНЖЕК, 2012. 369 с.
10. Кравцов О.О. Соціальна справедливість та її врахування в економічній політиці. *Економіка та підприємництво*, 2019 р., № 4 (109). С. 8–12.
11. Сокурченко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ, 2002, 18 с.
12. Клименко І. М. Моделі державного регулювання корпоративної соціальної відповідальності. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 4 (95). С. 105–112.

СВОБОДА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ЮРИДИЧНИЙ СИМВОЛІЗМ**FREEDOM OF BUSINESS ACTIVITY AND JURIDICAL SYMBOLISM**

Моїсєнко Ю.М., к.ю.н.,

докторант кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена визначенню особливостей прояву юридичного символізму у господарсько-правових відносинах, пов'язаних з реалізацією суб'єктами господарювання суб'єктивної свободи підприємницької діяльності і втіленням відповідного принципу господарського права.

Формується висновок, що юридичний символ свободи підприємницької діяльності являє собою абстрактний образ засадничої умови побудови механізму господарсько-правового регулювання суспільних відносин (принцип свободи підприємницької діяльності), який (механізм) забезпечує юридичну можливість суб'єктів господарювання здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, що не заборона законом (суб'єктивна свобода підприємницької діяльності). Цей образ є семантичною (значеннєвою) композицією, що забезпечує асоціювання з відповідним принципом і суб'єктивною свободою.

Визначається, що у найбільш загальному розумінні свобода підприємницької діяльності символізується державною реєстрацією в якості суб'єкта підприємницької діяльності, установчими документами підприємницької юридичної особи (для юридичних осіб), свободою договору тощо.

Більш конкретними символами свободи підприємницької діяльності вже окремо визначеного суб'єкта господарювання можуть виступати, зокрема знаки для товарів і послуг, різного роду логотипи та емблеми. Ці об'єкти виступають символами свободи підприємництва, інструментами асоціації з майновими благами і їх властивостями та характеристиками або суб'єктом, що виробляє товари, виконує роботу або надає послуги, реалізуючи у такий спосіб свободу підприємницької діяльності.

Водночас найбільш інформаційно-ємним в умовах сьогодення символом свободи підприємницької діяльності як суб'єктивної юридично визначеної і забезпеченої у тому числі шляхом впровадження у механізми господарсько-правового регулювання суспільних відносин відповідного принципу господарського права можливості виступає корпоративний бренд, який, по суті, є більш глибинним, багатограним і комплексним результатом розвитку концепції бренду у цілому.

Ключові слова: свобода підприємницької діяльності, юридичний символізм, принципи господарського права, засоби індивідуалізації, бренд, корпоративний бренд.

The article deals with the features of manifestations of juridical symbolism in legal commercial relations linked with realization of the business activity freedom by subjects of entrepreneurial activity and implementation of appropriate principle of commerce law.

It is concluded that juridical symbol of business activity freedom is the abstract image of fundamental condition of formation of legal mechanism of commercial-legal regulation of social relations (the principle of freedom of business activity) which (mechanism) provides the juridical possibility of subjects of commercial activity carry out any entrepreneurial activity which is not forbidden by law (subjective freedom of business activity). This image is semantic composition providing association with appropriate principle and subjective freedom.

It is determined that in the most general meaning the freedom of business activity is symbolized by the state registration of a person as the subject of entrepreneurial activity as well as by the statutory documents of legal person (for a legal entity) and by the freedom of a contract.

The more concrete symbols of the freedom of business activity of a concrete subject of commercial activity are particularly the trademarks for goods and services, logos, emblems etc. These objects are the symbols of the freedom of entrepreneurship as well as the instruments associating of the material goods and their properties with some characteristics or concrete subject who products appropriate goods, performs the work or provides the services, realizing in such a way the freedom of business activity.

But nowadays the most informatively capacitive symbol of the freedom of business activity as subjective legally defined ability maintained by implementation of appropriate commerce law principle to the mechanisms of commercial legal regulation of social relations is corporative brand that is the deeper, multifaceted and complex result of evolution of brand concept in general.

Key words: freedom of business activity, juridical symbolism, commercial law principles, means of individualization, brand, corporate brand.

Постановка проблеми. Символізм виступає невід'ємною частиною сучасного життя суспільства, функціонування держави і механізмів правового регулювання суспільних відносин. Розмежування реального та ідеального у праві визначає необхідність констатації тієї обставини, що використання людиною символів стало чи не першим засобом збереження інформації і комунікації і фактично використовувалось ще у до правову епоху. У зв'язку з цим цілком логічно, що з виникненням права правові символи як зручний спосіб фіксації та передачі інформації були інтегровані у механізми правового регулювання суспільних відносин, у тому числі господарських, а також у порядок функціонування державних інституцій.

Тим не менше, незважаючи на те, що правовий символізм виступає невід'ємною частиною як інституційної, так і динамічної сторін функціонування держави і права, наразі не всі його аспекти виступили предметом наукового аналізу. Окремі сторони важливих галузевих проблем відповідного питання залишилися нерозкритими. До них відносяться у тому числі проблеми зв'язку свободи підприємницької діяльності і правового символізму, а також прояви останнього у господарсько-правовій сфері суспільних відносин у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прояву правового символізму у сфері господарських відносин у тому числі в аспекті функціонування гос-

подарсько-правових механізмів забезпечення і реалізації свободи підприємницької діяльності тією чи іншою мірою ставали предметом наукового розгляду таких вчених як О. Бондаренко, В. В. Васильєв, Н. В. Волкова, М. Капінос, А. О. Касич, А. В. Ковальов, О. О. Кузьмінський, Е. Лерантович, Г. М. Лозова, Л. С. Мельничук, А. Пекар, І. В. Рафальська, С. М. Січко, М. Солощук, О. В. Ульянівська, А. О. Шиян, В. Ю. Ярмач, Т. Яровой.

При цьому одним з найбільших спеціалістів з питань правового символізму наразі виступає В. М. Мішегліна, яка присвятила значну увагу вивченню теоретико-правових аспектів відповідних проблем і систематично публікує результати наукових пошуків у відповідній сфері у формі наукових статей [Див.: 1, 2, 3 та ін.].

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей прояву юридичного символізму у господарсько-правових відносинах, пов'язаних з реалізацією суб'єктами господарювання суб'єктивної свободи підприємницької діяльності і втіленням відповідного принципу господарського права.

Основний матеріал дослідження.

1. Поняття, функції і види правових символів

В сучасних наукових дослідженнях юридичний символ розглядають як продукт абстрактного мислення [4, с. 23], закріплений законодавчими положеннями держави образ,

відмітний знак головним призначенням якого є формування образу права та держави як на національному, так і на міжнародному рівні [5, с. 14]. Як зазначає В. М. Мішегліна, правовий символ є наочним доступним для сприйняття і розуміння правовий засіб юридичної техніки, який, будучи продуктом правової культури суспільства пливає на правосвідомість [6, с. 7]. При цьому символ у цілому може існувати у формі предмету або дії, що виступають умовними знаками певного поняття, які наділені предметним образами і умовно фіксованим сенсом. Предметність образу при цьому проявляється у наочності у той час як розкриття сенсу відбувається через подання або згадку про ефект дії [1, с. 139; 3, с. 23].

Важливою проблемою змісту юридичної доктрини правових символів, вважаємо, виступає його наповнення переважно публічно-правовими і навіть конституційно-правовими аспектами піднятого питання. Приватно-правові його сторони залишаються майже недослідженими, що формує відносно «однобокі» уявлення про природу правових символів. При цьому нагадаємо, що господарсько-правовий ракурс у силу предмету галузі господарського права піднятого питання охоплює одночасно і публічно-правові і приватно-правові його сторони.

Зокрема, у сучасних наукових дослідженнях зазначається, наприклад, що символи є основою для ідентифікації певної спільноти у зв'язку з чим мають суспільний політико-правовий характер. При цьому в якості таких символів розглядаються герб, прапор, гімн, девіз [6, с. 8] і водночас за критерієм суб'єктів владних повноважень розмежовуються символи голови держави, символи органів законодавчої влади, символи уряду, символи органів судової влади, символи органів місцевого самоврядування, символи міжнародних організацій тощо [5, с. 17]. У той же час необхідно відмітити, що в значній мірі саме В. М. Мішегліна здійснила вступ до відповідного аспекту піднятого питання, заклавши у такий спосіб основу для поглиблення його розгляду. Наводячи приклади приватно-правових символів, вчена прямо зазначила, що, зокрема земля в використовувалася в якості символу як у межах приватно-правових, так і у межах публічно-правових відносин. У середньовіччі при купівлі худоби покупець сипав їй на спину землю, скріплюючи тим самим домовленість і виконуючи водночас обряд надання їй життєвої сили [2, с. 946]. При цьому здійснюючи класифікацію правових символів за критерієм предмету правового регулювання вчена прямо розмежує символи конституційного, цивільного, фінансового галузей права тощо [5, с. 16].

Також вчена зазначає про те, що дуже часто юридичні символи представляють собою правове опосередкування історично сформованих на рівні звичаїв і традицій знакових кодованих засобів регулювання суспільних відносин. Водночас, на переконання дослідниці, це не виключає формування окремих юридичних символів спочатку в правовій формі і лише потім їх укріплення у формі звичаїв і традицій [1, с. 140]. У приватно-правовому аспекті це означає, що окремі юридичні символи виникли ще у доправову епоху, зокрема у формі звичаїв і традицій і лише з виникненням позитивного права отримали формальне визнання і санкціонування нормативними положеннями.

У цьому ключі В. В. Васильєв зазначає, що на ранніх стадіях розвитку людства ані табу, ані звичай не були наділені необхідними якостями для індивідуального регулювання відносин, заснованих на вільному волевиявленні у зв'язку з чим засобом саморегулювання таких відносин виступив договір [7, с. 145]. Інакше кажучи, ще у доправову епоху постало питання індивідуального саморегулювання відносин щодо обігу майнових благ, адже торгівля велась переважно між племенами, а не всередині племені, де існували усталені звичаї переходу майнових благ. Вступ у «зовнішні» відносини, безумовно, пов'язувався зі спробами поширення «внутрішніх» звичаїв на відповідні

операції. Проте вирішення питання з приводу того чи вступати у відповідні відносини з іншим суб'єктом, запит на які блага формувати, а також питання мінової вартості цих благ все одно залишалось за сторонами відповідного «переддоговірної» процесу, у той час як фіксація результатів домовленості дуже часто скріплювала фактично унікальні конструкції відносини.

У зв'язку з цим слід вважати, що свобода підприємницької діяльності зародилась саме у той час, в історичний період виникнення, як зазначає В. В. Васильєв, надлишків майнових благ [7, с. 145] і початком їх міни у відносинах з іншими суб'єктами. Саме це стало основою для розвитку договору як регулятора майнових відносини і водночас інструмента реалізації свободи підприємницької діяльності.

З цього слідує, що договір незалежно від його санкціонування державою вже на ранніх стадіях розвитку виступив символом свободи комерційної діяльності.

Таким чином, юридичний символізм характерний не лише для публічно-правових інституцій, конструкцій та процедур, проте також і для правових явищ та процесів приватно-правового характеру. В якості символів суб'єктів підприємницької діяльності, тобто фізичних і юридичних осіб-підприємців сьогодні виступають атрибути сучасних бізнес-суб'єктів, це, зокрема реєстрація в якості суб'єкта підприємницької діяльності, установчі документи (для юридичних осіб), організаційно-правова форма, яка передбачає юридичну можливість здійснення підприємницької діяльності (для юридичних осіб) тощо.

2. Сучасні засоби індивідуалізації як символи свободи підприємницької діяльності

У цілому проявом юридичного символізму у сфері реалізації свободи підприємницької діяльності на індивідуальному рівні виступають засоби індивідуалізації учасників майнового обороту, а також засоби індивідуалізації товарів, робіт і послуг. В умовах сьогодення їх роль у бізнес-середовищі є надзвичайно важливою.

Слід констатувати, що індивідуалізація є невід'ємним елементом формування правовідношення і його динаміки, оскільки вона персоніфікує учасників таких відносин, що виступає необхідною умовою здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання обов'язків у межах відповідних юридичних зв'язків. Саме тому індивідуалізація у рівній мірі стосується як фізичних, так і юридичних осіб. Зокрема, як зазначає Н. В. Волкова, відносно фізичних осіб індивідуалізація виконує функції поіменної, соціальної та правосуб'єктної персоніфікації [8, с. 5], що у цілому, вважаємо, є у рівній мірі справедливим і відносно фізичних осіб-підприємців, а також підприємницьких юридичних осіб. Також у контексті фірмового найменування О. О. Кузьмінський зазначає, що воно не лише індивідуалізація комерційну юридичну особу, а й містить певну інформацію про таку особу [9, с. 155].

Поряд із цим слід констатувати, що відносно сфери підприємництва засоби індивідуалізації відіграють дещо ширшу роль, адже виконують асоціативну функцію.

Важливою реалією сучасного бізнесу виступає конкуренція, яка з одного боку є проявом свободи підприємницької діяльності, а з іншого – штовхає бізнес до більш креативного і широкого використання такої свободи у ході конкурентної боротьби. Як зазначає у цьому ключі Г. М. Лозова, в умовах насичення ринку товарами і послугами, посилення інноваційних процесів та підвищення інформатизації суспільства відбувається загострення конкуренції, що штовхає бізнес до пошуку нових інструментів та засобів для ведення конкурентної боротьби. З огляду на цю тенденцію, важливе значення для досягнення відповідної мети починають відігравати нематеріальні активи, тобто результати інтелектуальної діяльності, які залучаються у господарську діяльність. Саме тому, на переконання вченої, побудова та ідентифікація власної системи засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту

товарів і послуг відіграє важливу роль у конкурентній боротьбі [10, с. 107].

Самі ж засоби індивідуалізації визначаються як об'єкти інтелектуальної власності, які складають особливу групу індивідуалізуючих найменувань, самостійну стосовно інших видів ідентифікуючих позначень, суспільні відносини щодо використання яких регулюються нормативними положеннями законодавства. За їх допомогою комерційні фірми та їх продукція (товари, роботи і послуги) ідентифікуються серед великої кількості інших подібних об'єктів і у такий спосіб набувають унікальних ознак [11, с. 260–261]. Серед об'єктів інтелектуальної власності, визначених законом, до засобів індивідуалізації сучасні вчені відносять торговельні марки (знаки для товарів і послуг), комерційні найменування, географічні зазначення [10, с. 108; 12, с. 48] доменні імена [12, с. 48] та ін.

У світлі окресленого вище слід констатувати, що у сучасному світі засоби індивідуалізації виступають символом свободи підприємницької діяльності. У першу чергу їх важливе значення детермінується конкурентним середовищем. Використання засобів індивідуалізації у цілому є актуальним в умовах конкуренції. Адже, наприклад, при монополізації певних сфер суспільного виробництва, як це мало місце, скажімо, у радянський період, споживач не мав фактичної змоги вибирати товари різних виробників у зв'язку з цим у цілому індивідуалізація певного суб'єкта або товарів не відіграла ту роль, яку вона відіграє сьогодні.

Однак, як зазначають з цього приводу А. О. Касич та І. В. Рафальська наразі у бізнес-середовищі здійснюється пошук нових засобів забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. В якості одного з інструментів досягнення такої мети виступає бренд, який в умовах сьогодення відіграє стратегічне значення для розвитку бізнесу. Саме бренд виступає одним з ключових факторів, що зумовлюють вибір споживачем певного товару, роботи чи послуги [13].

У сучасних наукових дослідженнях зазначається, що слово «бренд» (від англ. “brand” – тавро) сьогодні використовується переважно для позначення «торгової марки» або «знаку якості» [14, с. 13].

Сутність бренду у юридико-економічному отримала розкриття у дослідженнях сучасних вчених. Зокрема С. М. Січко зазначає, що бренд не є лише торговельною маркою, яка складається з назви, графічного зображення (логотипу) і звукових символів компанії або товару і крім самого товару або послуги зі всіма властивими їм характеристиками, охоплює також конкурентні переваги, що виділяють товар із загальної маси схожих товарів, а також набір очікувань та асоціацій, що сприймаються користувачем у контексті товару (імідж товару), інформації про споживача, обіцянки певних переваг, що виходять від авторів бренду тощо [15, с. 126–127].

Водночас, у світлі зазначених вище особливостей розуміння бренду, необхідно констатувати, що за останні декілька десятків років цей феномен значно еволюціонував. Змінилося не лише сприйняття бренду як явища ринкової економіки і визнання його значення для здійснення підприємницької діяльності. Змінився «обсяг» розуміння бренду і брендингу як процесу створення і розвитку бренду або інакше кажучи формування у споживачів цілісного іміджу продукту [16, с. 79].

Сьогодні значення бренду не обмежується загальною символізацією свободи підприємницької діяльності і формування ним у споживачів асоціацій з товаровиробником або продуктів з певними характеристиками і властивостями. Сьогодні бренд виступає своєрідним ДНК суб'єкта підприємницької діяльності і багато у чому містить концентровану інформацію саме про такого суб'єкта. У сучасних юридичних дослідженнях, присвячених визначенню правової природи бренду, зазначається про формування ним у споживача асоціацій саме з певним виробни-

ком майнових благ, що є особливо актуальним в умовах транспарентності бізнесу. З цього приводу А. О. Касич та І. В. Рафальська зазначають, що розвиток концепції бренду супроводжується зміною бачення. Адже на заміну початкового акценту на налагодженні та забезпеченні прямих контактів зі споживачем, а також формуванню позитивного іміджу продукції прийшов акцент на формування комплексу унікальних характеристик підприємства у цілому [13].

Відповідний підхід отримує підтримку і серед юристів-дослідників у сфері об'єктів інтелектуальної власності. Як зазначає з цього приводу В. Ю. Ярмач, сьогодні бренд – це комплексне поняття, зміст якого розкривається через почуття і сприйняття, які він пропонує споживачу. При цьому бренд відображає систему цінностей товару і компанії, викликає у споживача асоціації з компанією-виробником відповідного майнового блага і країною її місця знаходження. Водночас, на переконавання вченого, багато у чому бренд залежить від якості розвитку корпоративної культури компанії і при цьому його зміст відображає репутацію компанії [17, с. 219]. Окреслене демонструє символізацію брендом не лише характеристик майнових благ, що виробляються суб'єктом підприємницької діяльності, але й багато у чому особливостей такого суб'єкта як власне учасника сфери підприємництва, тобто як підприємця. Саме тому сьогодні розуміння бренду не вичерпується лише характеристиками товару, а дослідники відповідного феномену крім «товарних брендів» також виокремлюють «сервісні бренди», «бренди організацій», «бренди подій», «бренди осіб», «географічні бренди» та ін. [15, с. 127–128]. Однак, у контексті нашого дослідження особливу увагу звертають так звані «корпоративні бренди».

Саме у корпоративному бренді отримує втілення символізм свободи підприємницької діяльності конкретного суб'єкта. Як зазначає Л. С. Мельничук, корпоративний імідж виступає невід'ємним елементом нематеріальних активів компанії і являє собою штучну імітацію або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкта або особи [18, с. 96]. Корпоративний брендинг визначається А. О. Касич та І. В. Рафальською як процес поточного та перспективного позиціонування на ринку компанії, а не лише її окремих товарів чи послуг [13].

У зв'язку з цим, вважаємо, що в умовах сучасності корпоративний бренд виступає лаконічною, проте змістовною кумуляцією сутнісних ознак прояву свободи підприємницької діяльності конкретного суб'єкта підприємницької діяльності, тобто символом прояву свободи конкретної підприємницької юридичної особи. Адже, як правило, корпоративний бренд – це не просто результат намагання справити гарне враження і закарбувати позитивне емоційно-психологічне ставлення потенційного споживача майнових благ, що виробляються суб'єктом підприємницької діяльності, це відображення реальних особливостей здійснення бізнесу конкретним суб'єктом.

Саме тому корпоративний бренд є кумуляцією основних уявлень про компанію і специфіку її діяльності, а тому і символом суб'єктивної свободи підприємницької діяльності конкретного суб'єкта.

При цьому за такого підходу можна виокремлювати зовнішню і внутрішню символічні сторони корпоративного бренду.

Із зовнішньої сторони корпоративний бренд пов'язується із позиціонуванням компанії серед реальних і потенційних споживачів. Це те, як відповідні суб'єкти сприймають компанію-виробника певних майнових благ. Зовнішня сторона корпоративного бренду орієнтована на споживача. Це те, що споживач безпосередньо бачить, відчуває і усвідомлює за зовнішніми ознаками, так би мовити, поверхнево.

Свою чергою внутрішня сторона корпоративного бренду відображає те, що споживач, як правило, не бачить мимохідь, однак, що він може побачити при більш ретель-

ному погляді. Внутрішню сторону бренду відчувають у першу чергу працівники компанії, її партнери, а також деякі інші особи. Це свого роду *back office*. Вона включає в себе корпоративну культуру ведення бізнесу, включаючи правила конкурентної боротьби, філософію і стратегію бізнесу у цілому.

Таким чином, в умовах сьогодення корпоративний бренд виступає результатом стратегічної роботи суб'єкта господарювання щодо побудови політики і філософії здійснення підприємницької діяльності, і являє собою конкретний і індивідуальний символ суб'єктивної свободи підприємницької діяльності конкретної, як правило, юридичної особи, що здатен за допомогою психологічно-емоційних прив'язок і переконань відображати окремі особливості здійснення такої свободи у майновому обороті.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ураховуючи сформовані раніше висновки у контексті прояву юридичному символізму відносно господарсько-правового принципу свободи підприємницької діяльності і здійснення відповідної суб'єктивної свободи суб'єктами господарювання, існує необхідність розмежування трьох рівнів символізації таких принципів і свободи відповідно.

У цілому юридичний символ свободи підприємницької діяльності являє собою абстрактний образ засадничої умови побудови механізму господарсько-правового регулювання суспільних відносин (принцип свободи підприємницької діяльності), який (механізм) забезпечує юридичну можливість суб'єктів господарювання здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, що не заборона законом (суб'єктивна свобода підприємницької діяльності). Цей образ є семантичною (значеннєвою) композицією, що забезпечує асоціювання з відповідним принципом і суб'єктивної свободою.

У найбільш загальному розумінні свобода підприємницької діяльності символізується державною реєстрацією в якості суб'єкта підприємницької діяльності, уста-

новчими документами підприємницької юридичної особи (для юридичних осіб), свободою договору тощо. Це символи свободи підприємницької діяльності як принципу і суб'єктивної правової можливості у цілому.

Більш конкретними символами свободи підприємницької діяльності вже окремо визначеного суб'єкта господарювання можуть виступати, зокрема знаки для товарів і послуг, різного роду логотипи та емблеми. Ці об'єкти виступають символами свободи підприємництва, інструментами асоціації з майновими благами і їх властивостями та характеристиками або суб'єктом, що виробляє товари, виконує роботу або надає послуги, реалізуючи у такий спосіб свободу підприємницької діяльності. Такі символи, зокрема за допомогою товарів, робіт і послуг дозволяють визначити характер здійснюваної діяльності суб'єктом, який відповідно виробляє, виконує та надає товари, роботи і послуги відповідно.

Однак, найбільш інформаційно-ємним в умовах сьогодення символом свободи підприємницької діяльності як суб'єктивної юридично визначеної і забезпеченої у тому числі шляхом впровадження у механізми господарсько-правового регулювання суспільних відносин відповідного принципу господарського права можливості виступає корпоративний бренд, який, по суті, є більш глибоким, багатограним і комплексним результатом розвитку концепції бренду у цілому. Корпоративний бренд являє собою символ підприємницької діяльності конкретного суб'єкта, що через формування на психологічно-емоційному рівні у реальних і потенційних споживачів товарів, робіт і послуг уявлень про специфіку стратегії, філософії і політики здійснення підприємницької діяльності відповідним суб'єктом виконує ідентифікаційну і асоціативну функції, відображаючи у тому числі специфіку реалізації відповідним суб'єктом господарювання наявної у нього суб'єктивної свободи підприємницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мішегліна В. М. Юридичні символи як засоби правової комунікації. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018 р.) у 2 т. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 138–141.
2. Мішегліна В. М. Генеза формування символізму права: історія розвитку правових символів та сучасний символізм права. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 944–949.
3. Мішегліна В. М. Дослідження юридичної символіки: семіотичний підхід. *Акт. пробл. вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, Т. 1. С. 22–25.
4. Уляновська О. В. Науковий підхід у доктрині права щодо розмежування правової фікції та правового символу. *Вісн. Акад. адвокатури України*. 2011. Число 2 (21). С. 23–27.
5. Мішегліна В. М. Класифікація правових символів як семіотичної ознаки сучасної держави. *Прикарпат. юрид. вісн.* 2017. Вип. 3 (18). С. 14–17.
6. Мішегліна В. М. Функції правових та державних символів. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 7–13.
7. Васильев В. Еволюція правових засобів саморегулювання майнових цивільних відносин. *Юрид. вісн.* 2019. № 4. С. 142–148.
8. Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 19 с.
9. Кузьмінський О. О. Комерційне (фірмове) найменування як засіб індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів та послуг. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право*. Вип. 29, Т. 1. С. 152–155.
10. Лозова Г. М. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів та послуг як інструмент у конкурентній боротьбі підприємства. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2018. Вип. 2. С. 107–115.
11. Пекар А. Співвідношення правових інститутів прав на засоби індивідуалізації від недобросовісної конкуренції. *Підприємництво, госп-во і право*. 2020. № 2. С. 259–264.
12. Солощук М., Капінос М., Лерантович Е. Право інтелектуальної власності на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг. *Інтелектуальна власність*. 2008. № 7. С. 48–57.
13. Касич А. О., Рафальська І. В. Імплементация концепції бренду в практику корпоративного управління: підходи та зарубіжний досвід. *Ефективна економіка*: електрон. наук. фах. видання. 2021. № 1. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8533> (дата звернення: 01.03.2023).
14. Бондаренко О., Яровой Т. Ребрендинг правоохоронних органів в Україні, як складова державної політики в умовах трансформації правоохоронної системи. *Věda a perspektivy. SÉRIE "Veřejné správy"*. 2022. № 6 (13). S. 10–20.
15. Січко С. М. Бренд як інструмент сучасного бізнесу. *Економіч. вісн. НГУ*. 2008. № 1–2. С. 125–132.
16. Ковальов А. В., Шиян А. О. Теоретичні основи бренду, бредінгу та ребредінгу. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 2, Т. 1. С. 76–80.
17. Ярмак В. Ю. Поняття бренду та його співвідношення з поняттям торговельної марки. *Пробл. законності*. 2018. Вип. 141. С. 214–222.
18. Мельничук Л. С. Бренд та його роль у процесі організації ефективних маркетингових комунікацій. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6, Ч. 2. С. 96–98.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ФУНКЦІЇ ЯК НАПРЯМУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE FUNCTION AS A DIRECTION OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE: CONCEPT AND CONTENT

Огурченко В.Г., к.ю.н.,
докторант

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

В науковій статті досліджено наукові позиції вчених щодо розуміння категорії «адміністративно-правовий механізм». Визначено, що адміністративно-правовий механізм реалізації оперативно-розшукової функції як напрямку адміністративної діяльності Національної поліції України становить собою цілісну та взаємопов'язану систему концепцій, функціональних напрямків та повноважень, адміністративно-правових засобів, інструментів та гарантій, що ґрунтується на чіткій логічній структурі, закономірностях функціонування його складових елементів, а також визначенні стратегічних, тактичних і методологічних завдань поліції, вплив якої спрямований на законну, ефективну та оптимальну реалізацію оперативно-розшукової функції. Виокремлено ознаки адміністративно-правового механізму реалізації оперативно-розшукової функції як напрямку адміністративної діяльності Національної поліції України, до яких віднесено наступні характеристики: 1) системність (всі складові елементи формують єдину, комплексну та безперервну систему); 2) інтегрованість (складові елементи інтегруються між собою для забезпечення ефективної роботи оперативно-розшукового процесу); 3) процесуальність (загальна організація механізму має вигляд процесу, що має етапи та стадії виконання, для забезпечення реальної та ефективної реалізації оперативно-розшукової функції); 4) плановість (механізм формується на основі стратегічних планів, враховуючи новітні тенденції до вимог функціонування); 5) адаптивність (складові елементи будуються на готовності та здатності до адаптації до швидко змінюваних ситуацій, викликів, технологій в сфері оперативно-розшукової діяльності в умовах динаміки розвитку суспільства); 6) специфічність (суб'єкти реалізації оперативно-розшукової діяльності мають спеціальний правовий статус, виконуючи цю окрему функцію правового впливу); 7) превентивність; 8) примусовість (окрема частина елементів механізму носить примусовий, владно-адміністративний та спеціальний характер); 9) гарантованість; 10) збалансованість (дотримання балансу правовими обмеженнями, етичними аспектами та рівнем небезпеки в процесі виконання оперативно-розшукової функції).

Ключові слова: Національна поліція України, суб'єкт, оперативно-розшукова функція, адміністративна діяльність, адміністративно-правовий механізм.

The scientific article examines the scientific positions of scientists regarding the understanding of the category "administrative-legal mechanism". It was determined that the administrative-legal mechanism for the implementation of the operational-investigative function as a direction of the administrative activity of the National Police of Ukraine is a coherent and interconnected system of concepts, functional directions and powers, administrative-legal means, tools and guarantees, which is based on a clear logical structure, regularities of the functioning of its constituent elements, as well as the determination of strategic, tactical and methodological tasks of the police, whose influence is aimed at the legal, effective and optimal implementation of the operative and investigative function. The features of the administrative-legal mechanism for the implementation of the operational-investigative function as a direction of the administrative activity of the National Police of Ukraine have been singled out, which include the following characteristics: 1) systemativity (all constituent elements form a single, complex and continuous system); 2) integration (component elements are integrated with each other to ensure the effective operation of the investigative process); 3) proceduralism (the general organization of the mechanism has the form of a process that has stages and stages of execution to ensure real and effective implementation of the investigative function); 4) planning (the mechanism is formed on the basis of strategic plans, taking into account the latest trends in operational requirements); 5) adaptability (component elements are built on the readiness and ability to adapt to rapidly changing situations, challenges, technologies in the field of operational and investigative activities in the conditions of the dynamics of the development of society); 6) specificity (subjects of the implementation of operational and investigative activities have a special legal status, performing this separate function of legal influence); 7) preventiveness; 8) coercion (some of the elements of the mechanism have a coercive, power-administrative and special character); 9) guarantee; 10) balance (observing the balance of legal restrictions, ethical aspects and the level of danger in the process of performing the operational and search function).

Key words: National Police of Ukraine, subject, operative-investigative function, administrative activity, administrative-legal mechanism.

Постановка проблеми. Дослідження сутності адміністративно-правового механізму реалізації правоохоронної функції держави дозволяє більш детально з'ясувати специфіку функціонування окремих суб'єктів реалізації даної функції держави, особливості досягнення поставлених перед ними цілей, визначити взаємозв'язок та взаємодетермінованість суб'єктів, що зумовлюються єдністю цілей та принципів діяльності. Наявність дієвого адміністративно-правового механізму реалізації правоохоронної функції держави дозволить, по-перше, визначити, хто цю функцію реалізує, по-друге, з'ясувати ключові ідеї, які мають забезпечити єдність механізму, по-третє, визначити, яким чином весь цей механізм має працювати [1, с. 49–53].

Сучасне розуміння адміністративно-правового механізму вченими-адміністративістами характеризується відсутністю єдності концептуальних підходів щодо його

поняття, сутності та складових елементів, їхньою фрагментарністю і непослідовністю. Загалом такий стан справ не сприяє чіткому розумінню сутності механізму в діяльності органів Національної поліції через встановлення його логічної структури та закономірностей функціонування його складових елементів та, відповідно, не сприяє виробленню оптимальних практичних рішень і формуванню науково-обґрунтованих напрямів діяльності органів Національної поліції України, характер яких безпосередньо обумовлюється сутністю і змістом зазначеної діяльності [2, с. 86–90].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-правовою основою для аналізу питань, пов'язаних із з'ясуванням змісту адміністративно-правового механізму реалізації оперативно-розшукової функції як напрямку адміністративної діяльності Національної поліції України

стали роботи вчених, а саме: В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, О. В. Батраченко, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, Ю. Є. Белінського, П. Д. Біленчука, Ю. Я. Гладуна, В. А. Глуховері, В. А. Гуменюка, О. В. Джафарової, С. В. Діденка, А. В. Долинного, О. М. Дручека, С. Ю. Жили, В. О. Заросила, С. В. Ківалова, В. К. Колпакова, Д. М. Ластовича, О. В. Негодченка, В. П. Петкова, А. М. Подоляки, В. І. Фелика, С. О. Шатрава, В. В. Шендрика тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку наукової праці постає необхідним з'ясування наукової позиції вчених щодо розуміння категорії «адміністративно-правовий механізм». Так, С. Шатрава вважає, що адміністративно-правовий механізм запобігання корупції в органах Національної поліції являє собою цілісну систему взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, наявність яких забезпечує реалізацію антикорупційної політики держави в органах Національної поліції [2, с. 86–90].

Н. В. Шинкаренко визначає, що адміністративно-правовий механізм запобігання корупції в органах поліції – це спрямовані на правоохоронні органи заходи з організації комплексної діяльності щодо запобігання корупції шляхом виявлення й усунення її причин та умов, вироблення стратегічних, тактичних і методологічних завдань зазначеної діяльності та створення умов для правомірного функціонування державного апарату. Для ефективного функціонування адміністративно-правового механізму запобігання корупції в органах поліції необхідно також формувати у населення негативне ставлення до корупції, встановити належний громадський контроль за діяльністю цих органів і гарантувати достатнє матеріальне забезпечення посадових осіб органів поліції [3, с. 209–215].

О. Безпалова вважає, що адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави – це система взаємопов'язаних та взаємозалежних адміністративно-правових засобів, за допомогою яких уповноважені на те суб'єкти здійснюють цілеспрямований вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації правоохоронної функції держави [1, с. 49–53].

Е. Трегубов визначив, що механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України – це система взаємоузгоджених та взаємодоповнюючих правових явищ (правових норм, принципів права, актів застосування права тощо), за допомогою яких здійснюється реалізація права на судовий захист в адміністративному судочинстві України, тобто реальне фактичне надання адміністративними судами захисту прав і свобод суб'єкта права в публічно-правових відносинах [4, с. 152–159].

Як вважає В. Коваленко, механізм організаційно-правового забезпечення прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України – це єдине, цілісно та якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів й умов, що створюють належні юридичні та фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод. Ефективне виконання поліцією завдання щодо забезпечення прав і свобод людини певною мірою залежить від механізму належного правового регулювання цієї діяльності за допомогою законів та інших нормативно-правових актів. Метою такого правового регулювання має бути: визначення кола суспільних відносин, які потребують забезпечення з боку поліції (в нормативних актах зазначають зміст, сфери здійснення, перелік суб'єктів, що користуються певними можливостями); висвітлення повноважень (прав та обов'язків) служб поліції, їх посадових осіб під час забезпечення реалізації прав і свобод громадян, державних органів та їх представників, громадських організацій, а також правова регламентація запобіжних заходів, засобів переконання та примусу, підстав, умов, порядку їх застосування; визначення видів

і заходів відповідальності працівників поліції за невиконання або неналежне виконання повноважень щодо забезпечення прав та свобод громадян (забезпечення принципу законності в діяльності поліцейських) [5, с. 81–87].

Під адміністративно-правовим механізмом реалізації реформ у Національній поліції В. Майоров пропонує розуміти сукупність конкретних засобів, методів і ресурсів, що визначаються і здійснюються МВС України та Національною поліцією і які забезпечують реалізацію запланованих заходів з реформування та подальшого розвитку органів та підрозділів поліції [6, с. 96].

Виходячи з вищевикладеного, адміністративно-правовий механізм реалізації оперативної-розшукової функції як напрямку адміністративної діяльності Національної поліції України – це цілісна та взаємопов'язана система концепцій, функціональних напрямків та повноважень, адміністративно-правових засобів, інструментів та гарантій, що ґрунтується на чіткій логічній структурі, закономірностях функціонування його складових елементів, а також визначенні стратегічних, тактичних і методологічних завдань поліції, вплив якої спрямований на законну, ефективну та оптимальну реалізацію оперативної-розшукової функції.

До числа характерних для адміністративно-правового механізму ознак слід віднести такі: а) системність; б) виконання кожним елементом механізму своєї специфічної функції; в) особливий склад суб'єктів, на які покладено обов'язок реалізації правоохоронної функції держави; г) зв'язок суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави між собою єдиними цілями та засадами діяльності; д) здійснення застосування даного механізму за допомогою адміністративно-правових норм; е) плановий характер; є) безперервність функціонування даного механізму; ж) підконтрольний характер; з) здійснення взаємодії між суб'єктами реалізації правоохоронної функції держави на засадах субординації та координації; и) домінуюче становище одних елементів механізму реалізації правоохоронної функції держави над іншими [1, с. 49–53].

Н. В. Шинкаренко визначає, що головними рисами механізму адміністративно-правового запобігання корупції є такі: 1) цей механізм поєднує в собі такі елементи: норми адміністративного права, форми адміністративного права, методи адміністративного права, процедури реалізації адміністративно-правових норм і норми, принципи й методи, які безпосередньо стосуються запобігання корупції; 2) механізм спрямовано на врегулювання суспільних відносин у процесі запобігання корупції; 3) запобігання корупції – це недопущення, завчасне відвертання корупційних діянь; 4) цей механізм являє собою процес, що містить певні стадії (етапи) реалізації; 5) він містить такі елементи: норми адміністративного права та їх зовнішнє вираження – джерела права, публічну адміністрацію, принципи діяльності публічної адміністрації, індивідуальні акти публічної адміністрації, адміністративно-правові відносини, форми адміністративного права, тлумачення норм адміністративного права, методи адміністративного права, процедури реалізації адміністративно-правових норм, принцип законності [3, с. 209–215].

Е. Трегубов визначив, що механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України характеризується такими ознаками: 1. Системність. Усі структурні елементи механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України створюють в сукупності єдиний узгоджений ефективно працюючий механізм. Наявність неузгодженостей, прогалин, колізій тощо призводить до неефективності взаємодії елементів механізму в цілому, не дозволяє особі отримати належний судовий захист своїх прав і свобод при зверненні до адміністративного суду. Порушення системності механізму реалізації права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень також зумовлює виникнення недоліків у роботі орга-

нів державного управління, оскільки публічно-правові спори не будуть своєчасно та всебічно розглянуті та вирішені адміністративним судом. 2. Механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України складається з правових явищ. У цьому аспекті слід підкреслити, що окремі вчені виділяють як самостійні механізми реалізації права – психологічний, соціальний механізми тощо. При цьому механізм, який складається з правових засобів, пропонується іменувати юридичним. Така класифікація ілюструє широкий підхід до розуміння механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України та має право на існування. 3. Результативність механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України. Ця ознака виявляється у спрямованості вказаного механізму на реальне фактичне надання адміністративними судами захисту прав і свобод суб'єкта права. Механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України, як будь-який інший механізм, своїм призначенням має перетворення чогось у щось, а саме правової матерії в узгоджену діяльність суб'єктів, які зазнають впливу права, право особи на отримання судового захисту з боку адміністративних судів на реальне отримання такого захисту шляхом вирішення публічно-правового спору. 4. Гарантованість державою. Сам механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України є продуктом діяльності держави, тож його дієвість та ефективність неможлива без участі держави та її органів. Структурним елементом механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України є система відповідних гарантій. Держава зацікавлена в наявності ефективного та взаємоузгодженого механізму вирішення спорів у сфері державного управління. Адміністративна юстиція виконує контролюючу функцію щодо здійснення владними суб'єктами своїх повноважень та дозволяє виявити як недоліки правового регулювання, так і практики правозастосування. 5. Повторюваність. Ця ознака характеризує можливість використання механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України невизначену кількість разів. 6. Дискретний характер механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України. Дія механізму не є безпервною. Вона приводиться в дію шляхом здійснення акта реалізації права (звернення особи до суду з адміністративним позовом) та закінчується вирішенням публічно-правового спору та виконанням рішення адміністративного суду. 7. Діяльнісний характер механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному

судочинстві України. Як випливає з проаналізованої природи категорії «механізм», його невірно було б уявляти як статичну систему елементів. Оскільки основною метою та цінністю досліджуваного механізму є реальна здатність забезпечити реалізацію права на судовий захист в адміністративному судочинстві України, конститутивною його ознакою є процесуальність. Система елементів (правових явищ) лише тоді може вважатися механізмом реалізації права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, коли їх взаємоузгоджена системна взаємодія дозволяє забезпечити реальне фактичне надання адміністративними судами захисту прав і свобод суб'єкта права [4, с. 152–159].

Висновки. Враховуючи запропоноване визначення категорії «адміністративно-правовий механізм реалізації оперативно-розшукової функції як напряму адміністративної діяльності Національної поліції України» доцільним є вказати ознаки останнього із врахуванням наступних характеристик:

- 1) системність (всі складові елементи формують єдину, комплексну та безпервну систему);
- 2) інтегрованість (складові елементи інтегруються між собою для забезпечення ефективної роботи оперативно-розшукового процесу);
- 3) процесуальність (загальна організація механізму має вигляд процесу, що має етапи та стадії виконання, для забезпечення реальної та ефективної реалізації оперативно-розшукової функції);
- 4) плановість (механізм формується на основі стратегічних планів, враховуючи новітні тенденції до вимог функціонування);
- 5) адаптивність (складові елементи будуються на готовності та здатності до адаптації до швидко змінюваних ситуацій, викликів, технологій в сфері оперативно-розшукової діяльності в умовах динаміки розвитку суспільства);
- 6) специфічність (суб'єкти реалізації оперативно-розшукової діяльності мають спеціальний правовий статус, виконуючи цю окрему функцію правового впливу);
- 7) превентивність (окрема частина елементів механізму носить превентивний характер);
- 8) примусовість (окрема частина елементів механізму носить примусовий, владно-адміністративний та спеціальний характер);
- 9) гарантованість (ефективність механізму обов'язково забезпечується державою);
- 10) збалансованість (дотримання балансу правовими обмеженнями, етичними аспектами та рівнем небезпеки в процесі виконання оперативно-розшукової функції).

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: монографія; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. 544 с.
2. Шатрава С. О. Адміністративно-правовий механізм запобігання корупції в органах Національної поліції. *Судова та слідча практика в Україні*. 2018. № 6. С. 86–91.
3. Шинкаренко Н. В. Адміністративно-правовий механізм запобігання корупції в органах поліції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4 (75). С. 209–215.
4. Трегубов Е. П. Поняття та структура механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 152–159.
5. Коваленко В. В. Механізм захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 81–87.
6. Майоров В. В. Поняття та складники адміністративно-правового механізму реформ у Національній поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2019. Вип. 41(1). С. 94–96.

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

ON THE QUESTION OF THE LEGAL STATUS OF SUBJECTS OF THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES OF UKRAINE

Уртаєва Л.Г., к.ю.н.,
викладач кафедри економіки і міжнародних відносин
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена дослідженню питання правового статусу суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України. Визначено, що єдиного підходу до визначення поняття «правовий статус» не вироблено досі та пропонується розуміти під правовим статусом становище суб'єкта відносно держави та суспільства, що має прояв у сукупності формально визначених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, принципів діяльності, а також відповідальності. Вказано, що суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності є суб'єкти господарювання та визначено останніх як учасників господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. Визначено, що принципи діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності побудовані на засадах демократизму та є загальними для зовнішньоекономічної діяльності в цілому. Встановлено, що суб'єктивні права являють собою міру дозволеної правової поведінки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності. Запропоновано градацію суб'єктивних прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності виходячи із тих, що пов'язані: із організаційними аспектами; з безпосереднім здійсненням зовнішньоекономічної діяльності; із результатом зовнішньоекономічної діяльності. Визначено, що юридичні обов'язки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності являють собою визначений обсяг суспільно-необхідної конкретної юридичної поведінки, яка полягає у здійсненні або нездійсненні певних дій цим суб'єктом, за невиконання яких до такого суб'єкта застосовуються заходи примусу. Акцентовано увагу, що під відповідальністю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності слід розуміти міру реагування держави на невиконання або неналежне виконання покладених на таких суб'єктів обов'язків.

Ключові слова: правовий статус, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, принципи, відповідальність, учасники господарських відносин.

The article is devoted to the study of the legal status of subjects of foreign economic activity of Ukraine. It was determined that a unified approach to the definition of the concept of "legal status" has not yet been developed, and it is proposed to understand the legal status of the subject's position in relation to the state and society, which is manifested in a set of formally defined subjective rights and legal obligations, principles of activity, as well as responsibility. It is indicated that the subjects of foreign economic activity are business entities and the latter are defined as participants in economic relations who carry out economic activity, realizing economic competence (a set of economic rights and obligations), have separate property and are responsible for their obligations within the limits of this property, except for cases provided by law. It was determined that the principles of foreign economic activity subjects are built on the principles of democracy and are general for foreign economic activity as a whole. It has been established that subjective rights represent a measure of the permitted legal behavior of the subject of foreign economic activity. A gradation of the subjective rights of subjects of foreign economic activity is proposed based on those related to: organizational aspects; with direct implementation of foreign economic activity; with the result of foreign economic activity. It was determined that the legal obligations of the subject of foreign economic activity represent a certain amount of socially necessary concrete legal behavior, which consists in the performance or non-performance of certain actions by this subject, for failure of which coercive measures are applied to such subject. It is emphasized that the responsibility of subjects of foreign economic activity should be understood as the extent of the state's response to non-fulfillment or improper fulfillment of the duties assigned to such subjects.

Key words: legal status, subjects of foreign economic activity, subjective rights, legal obligations, principles, responsibility, participants in economic relations.

Взаємовідносини будь-якого суб'єкта та держави, спрямовані на визначення місця, ролі та мети діяльності такого суб'єкта, повинні мати належне закріплене на відповідному рівні та правовій формі. Зв'язки окремих суб'єктів із державною мають прояв у встановлених правах, свободах та обов'язках, які у сукупному вимірі являють собою правовий статус цих суб'єктів, який в свою чергу є показником рівня розвитку соціально-орієнтованого суспільства, демократичності, законності публічної адміністрації. В умовах воєнного стану, особливої актуальності набуває додаткове дослідження правового статусу різних суб'єктів, а особливо суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України, що і являє собою мету даної статті.

Дослідження поняття «правовий статус», аналіз його окремих складових, визначення правового статусу окремих суб'єктів було предметом наукових розвідок багатьох науковців-адміністративістів та правників, зокрема Т. І. Білоус-Осінь, В. В. Вербець, В. А. Кучинського, С. В. Ківалова, М. Н. Марченко, О. Ф. Скакун, А. Ю. Якімова та інших. Однак, через стрімку трансформацію державної політики, введення в Україні воєнного стану, дане питання потребує додаткової уваги та висновків.

Досліджуючи питання правового статусу суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України, першочергово

вбачається доцільним звернутись до наукових тлумачень понять «правовий статус», «зовнішньоекономічна діяльність», «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності».

Слід зазначити, що єдиного підходу до визначення поняття «правовий статус» не вироблено досі. Слушною є позиція В. М. Корельського, який визначає правовий статус як універсальну категорію, яка має загальний характер та водночас відображає статус індивідуального суб'єкта відносно держави і суспільства. Автор визначаючи складові правового статусу, відніс до них: права, обов'язки, гарантії та юридична відповідальність [1]. В свою чергу, А. Ю. Олійник пропонує включати до правового статусу такі елементи як правові норми та правові відносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, гарантії, принципи [1].

Також серед науковців існують думки, що до елементів правового статусу доцільним є включати: законність, правопорядок, справедливість, гуманізм, однак дані позиції не є загально прийнятими, зокрема через визнання перелічених категорій передумовами формування правового статусу, а не його складовими. Вважаємо, що доцільним є розуміти під правовим статусом становище суб'єкта відносно держави та суспільства, що має прояв у сукупності формально визначених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, принципів діяльності, а також відповідальності.

Переходячи до категорії «зовнішньоекономічна діяльність», слід зазначити, що її визначення є закріпленим на нормативному рівні, зокрема у Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Законом визначено, що зовнішньоекономічна діяльність – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, а також діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами [1].

Науковці певною мірою розширюють це визначення. До прикладу, Л. Дідківська та Л. Головка вважають, що «зовнішньоекономічна діяльність – це розвиток економічних відносин між країнами, що здійснюють зовнішню торгівлю, міграцію капіталів і робочої сили; формують міжнародні науково-технічні та виробничі зв'язки» [3]. Заслугує на увагу твердження Л.А. Швайки, яка вважає, що зовнішньоекономічна діяльність є «сукупністю виробничо-господарських, організаційно-економічних і оперативного-комерційних функцій підприємства, пов'язаних з його виходом на зовнішній ринок та участю в зовнішньоекономічних операціях» [4].

Аналізуючи положення Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та висновки науковців, можна зробити висновок, що під зовнішньоекономічною діяльністю слід розуміти діяльність національних та іноземних суб'єктів господарської діяльності України, яка виникає у процесі виробництва, реалізації, розподілу та споживання продукції та має відповідні форми, типи та види.

Продовжуючи аналіз категорій, вбачається можливим перейти до дослідження поняття «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності». Положеннями Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» чітко закріплено перелік суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, однак не надається загального визначення цього поняття.

Господарський кодекс України закріплює, що суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності є суб'єкти господарювання та визначає останніх як учасників господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [5].

Тут же законодавець надає перелік суб'єктів господарювання, який не в повній мірі збігається із переліком, наданим у Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Так, Господарським кодексом України до суб'єктів господарювання віднесено господарські організації та визначено їх як юридичних осіб, які створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу України, інші юридичні особи, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку [5].

Вважаємо, що норми Господарського кодексу України є нормами загального характеру, а здійснюючи аналіз суб'єктів саме зовнішньоекономічної діяльності та визначаючи їх правовий статус, доцільним є звернення до нормативно-правового акту спеціального характеру – Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Останнім до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності віднесено:

- фізичних осіб, що мають громадянство України, іноземців та осіб без громадянства (такі суб'єкти повинні постійно проживати на території України та мати цивільну правоздатність і дієздатність);
- юридичних осіб (які є зареєстрованими в Україні, а також територія України є їх постійним місцезнаходженням), а також юридичних осіб, чие майно та капітал

повністю перебуває у власності іноземних суб'єктів господарської діяльності;

- об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не мають організаційної форми як юридична особа, але здійснюють господарську діяльність законно та постійно знаходяться в Україні;
- філії, відділення іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не мають організаційної форми як юридична особа, але здійснюють господарську діяльність законно та постійно знаходяться в Україні;
- спільні підприємства за участю суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, зареєстрованих як такі в Україні і які мають постійне місцезнаходження на території України;
- державні замовники у сфері оборони;
- інші суб'єкти [5].

Окрім іншого, на нормативному рівні закріплено, що у випадку, якщо держава Україна в особі її органів, або органи місцевого самоврядування в особі створених ними зовнішньоекономічних організацій, беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, то вони діють як юридичні особи.

Повертаючись до питання правового статусу суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, доцільним є вказати, що до його елементів відносять: принципи діяльності, суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність.

Принципи діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності побудовані на засадах демократизму та є загальними для зовнішньоекономічної діяльності в цілому. Серед аналізованих принципів виділяють:

- принцип суверенітету народу України, що полягає у виключному праві народу України самостійно та незалежно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність на території України, а також дотримуватись всіх договорів та зобов'язань країни у міжнародних економічних відносинах;
- принцип еквівалентності обміну, неприпустимості демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів;
- принцип свободи зовнішньоекономічного підприємництва, що має прояв у можливості вільного вступу у зовнішньоекономічні зв'язки, дотримання відповідних порядків, та отримання результатів діяльності;
- принцип верховенства права, юридичної рівності і недискримінації, що означає рівність всіх суб'єктів перед законом та забороні дискримінації за будь-якими ознаками;
- принцип захисту інтересів.

Суб'єктивні права являють собою міру дозволеної правової поведінки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності. Аналізуючи акти законодавства, є можливим визначити, що суб'єктивні права можна розділити на кілька груп, зокрема:

- ті, що пов'язані із організаційними аспектами (зокрема, право здійснювати зовнішньоекономічну діяльність з моменту набуття відповідними суб'єктами цивільної дієздатності; право здійснювати зовнішньоекономічну діяльність відповідно до їх статутних документів з моменту набуття ними статусу юридичної особи; право відкривати свої представництва на території інших держав згідно з законами цих держав);
- ті, що пов'язані з безпосереднім здійсненням зовнішньоекономічної діяльності (зокрема, право здійснювати будь-які види зовнішньоекономічної діяльності та дії щодо її провадження, у тому числі будь-які валютні операції та розрахунки в іноземній валюті з іноземними суб'єктами господарської діяльності);
- ті, що пов'язані із результатом зовнішньоекономічної діяльності (зокрема, право володіти, користуватися і розпоряджатися коштами, майном, майновими і немайновими правами, одержаними від зовнішньоекономічної діяльності за своїм розсудом).

Важливо акцентувати, в разі проведення конкурсу на розміщення державного замовлення, іноземні суб'єкти корис-

туються рівними правами і повинні нести рівні обов'язки з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України.

Юридичні обов'язки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності являють собою визначений обсяг суспільно-необхідної конкретної юридичної поведінки, яка полягає у здійсненні або нездійсненні певних дій цим суб'єктом, за невиконання яких до такого суб'єкта застосовуються заходи примусу. Серед юридичних обов'язків можна виділити такі як: дотримання встановлених законодавством України вимог провадження діяльності, зокрема щодо укладання зовнішньоекономічних договорів (контрактів), ведення бухгалтерського та оперативного обліку зовнішньоекономічних операцій, статистичної звітності.

Останнім елементом правового статусу суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності є відповідальність. Під відповідальністю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності слід розуміти міру реагування держави на невиконання або неналежне виконання покладених на таких суб'єктів обов'язків. Законодавцем нормативно закріплено, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, можуть нести майнову та кримінальну відповідальність [5].

Майнова відповідальність до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності застосовується у формі матеріального відшкодування прямих, побічних збитків, упущеної вигоди, матеріального відшкодування моральної шкоди, а також майнових санкцій. Застосування кримінальної відповідальності можливе тільки у випадках, які передбачені Кримінальним кодексом України. Так, для застосування такого виду відповідальності має бути факт вчинення злочину, тобто передбаченого Кримінальним кодексом України винного діяння (дії або бездіяльності), вчиненого суб'єктом злочину [6].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що аналіз нормативно-правових актів України в сфері зовнішньо-

економічної діяльності дав можливість зробити висновок, що єдиного переліку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності наразі немає. Це є причиною відсутності стабільності у термінологічних конструкціях, наявності колізій у нормативних актах, що в свою чергу впливає на належність та якість застосування правових норм.

Встановлено, що під правовим статусом слід розуміти становище суб'єкта відносно держави та суспільства, що має прояв у сукупності формально визначених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, принципів діяльності, а також відповідальності. Визначено, що під зовнішньоекономічною діяльністю слід розуміти діяльність національних та іноземних суб'єктів господарської діяльності України, яка виникає у процесі виробництва, реалізації, розподілу та споживання продукції та має відповідні форми, типи та види. Встановлено, що суб'єктивні права являють собою міру дозволеної правової поведінки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності.

Запропоновано класифікацію суб'єктивних прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, зокрема за критеріями: ті, що пов'язані із організаційними аспектами; ті, що пов'язані з безпосереднім здійсненням зовнішньоекономічної діяльності; ті, що пов'язані із результатом зовнішньоекономічної діяльності.

Визначено, що юридичні обов'язки суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності являють собою визначений обсяг суспільно-необхідної конкретної юридичної поведінки, яка полягає у здійсненні або нездійсненні певних дій цим суб'єктом, за невиконання яких до такого суб'єкта застосовуються заходи примусу.

Акцентовано увагу, що під відповідальністю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності слід розуміти міру реагування держави на невиконання або неналежне виконання покладених на таких суб'єктів обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колодій А.М. Права, свободи і обов'язки громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність. 2008. С. 129.
2. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.
3. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : навч. посібник. Київ : Знання, 2008. 462 с.
4. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки : навч. посібник. Київ: Знання, 2016. 435 с.
5. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/conv#n384>
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

ВИНА У АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

GUILT IN ADMINISTRATIVE-DELICT LEGAL RELATIONS: FOREIGN EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT

Червонописький В.С., здобувач кафедри адміністративного,
кримінального права і процесу

Міжнародний університет бізнесу і права

У статті проведено аналіз зарубіжного досвіду правозастосування вини в адміністративно-деліктних правовідносинах та вказано, що у країнах усталеної демократії відсутній єдиний нормативно-правовий акт, в якому об'єднується склад адміністративних деліктів. Утім більшість держав Європейського Союзу (як-то Німеччині, Швейцарії, Австрії, Італії та Португалії тощо) мають закони змішаного характеру, в яких об'єднують загальні матеріальні положення і процедурні положення про порядок застосування адміністративних стягнень.

Вказано, що усвідомлення деліктодавцем юридичних наслідків своїх дій доводиться набагато легше завдяки презумпції того, що закони всі знають належним чином оприлюднено. На відміну від доведення того питання, чи міг деліктодавець передбачити фактичні наслідки своєї поведінки. Вона також відома як проблема передбачуваності та віддаленості шкоди. За загальним правилом людина повинна нести відповідальність тільки за ті наслідки своїх дій, які вона може передбачити. Якщо заподіяну шкоду не можна було розумно передбачити, то деліктодавець звільняється від відповідальності.

Констатовано, що оцінюючи передбачуваність шкоди, правозастосовувач не намагається з'ясувати, що насправді передбачав деліктодавець, а те, що деліктодавець повинен був передбачити як розумна і обачна особа. Іншими словами, об'єктивний критерій застосовується, виходячи з того, що можна очікувати від кожного в аналогічна ситуації. Зазначено, що зарубіжний досвід правозастосування вини у адміністративно-деліктних правовідносин хоч і обґрунтовує елементи ситуації вільного вибору, про які йшлося вище, проте показує, що ці елементи не є достатніми для визначення вини. Зокрема це той випадок, коли деліктодавець міг би уникнути заподіяння шкоди, але з надмірно великими витратами для себе. Цей варіант найпрямолінійніше окреслив суддя Learned Hand у відомій справі *Сполучені Штати Америки проти Carroll Towing Co.*

Зроблено висновок, що доцільно доповнити запропонований автором підхід ще одним елементом, а саме: деліктодавця можна визнати винуватим, якщо заподіяння шкоди було вчинено в ситуації, коли кількість доступних альтернатив склала не менше двох варіантів, і хоча б один з цих варіантів був законним.

Ключові слова: адміністративно-деліктні правовідносини, вина, правопорушення, зарубіжний досвід, склад адміністративного правопорушення.

The article analyses the foreign experience of law application of fault in administrative tort legal relations and indicates that in the countries of established democracy there is no single legal act which combines the elements of administrative torts. However, most European Union countries (such as Germany, Switzerland, Austria, Italy and Portugal, etc.) have mixed laws which combine general substantive provisions and procedural provisions on the procedure for applying administrative penalties.

The author points out that it is much easier to prove that a tortfeasor is aware of the legal consequences of his/her actions due to the presumption that the laws are duly promulgated. This is in contrast to proving whether the tortfeasor could have foreseen the actual consequences of his/her conduct. This is also known as the problem of foreseeability and remoteness of harm. As a general rule, a person should be held liable only for those consequences of his or her actions that can be foreseen. If the damage caused could not have been reasonably foreseen, the tortfeasor is released from liability.

The author states that when assessing the foreseeability of damage, the law enforcer does not try to find out what the tortfeasor actually foresaw, but what the tortfeasor should have foreseen as a reasonable and prudent person. In other words, the objective criterion is applied on the basis of what can be expected from everyone in a similar situation. It is noted that foreign experience of law enforcement of fault in administrative tort relations, although substantiating the elements of the free choice situation discussed above, shows that these elements are not sufficient to determine fault. In particular, this is the case when the tortfeasor could have avoided the harm, but at an excessively high cost to himself. This option was most directly outlined by Judge Learned Hand in the well-known case of *United States of America v. Carroll Towing Co.*

The author concludes that it is advisable to supplement the approach proposed by the author with one more element, namely, that the tortfeasor may be found guilty if the damage was caused in a situation where the number of available alternatives was at least two, and at least one of these alternatives was legal.

Key words: administrative and tort legal relations, guilt, legal violation, foreign experience, corpus delicti of an administrative offence.

Починаючи аналіз зарубіжного досвіду правозастосування вини в адміністративно-деліктних правовідносинах варто вказати, що у країнах усталеної демократії відсутній єдиний нормативно-правовий акт, в якому об'єднується склад адміністративних деліктів. Утім більшість держав Європейського Союзу (як-то Німеччині, Швейцарії, Австрії, Італії та Португалії тощо) мають закони змішаного характеру, в яких об'єднують загальні матеріальні положення і процедурні положення про порядок застосування адміністративних стягнень [1, с. 63–64].

Варто вказати, що держави Західної та Східної Європи мають особливості щодо питань адміністративного делікту в цілому та підходів розуміння такої категорії, як вина та її правозастосування в адміністративно-деліктних правовідносинах.

Зокрема французьке деліктне право еволюціонувало в такому напрямку, що сьогодні «закон про відповідаль-

ність не тільки дозволяє судам захищати тих, хто нехтує правами, які вже визнані існуючими, але також сприяє виникненню і захисту прав, які ще не визнані і не визначені. Таким чином, закон є методом доповнення та вдосконалення правової системи та приведення її до сучасного стану» [2].

Французька концепція відповідальності традиційно виходить з деліктного права та договірному. Наведене випливає з принципу «*non-cumul des responsabilites*» або принципу неузгодженості дій, під яким розуміється, що договірна та деліктна відповідальність є різними видами відповідальності, навіть якщо вони доповнюють одна одну. Договірна відповідальність накладає санкції за недотримання договірних зобов'язань, тоді як деліктне право пов'язує санкції з порушеннями правил поведінки, які встановлені законом, нормативним актом або судовою практикою.

Зокрема у статті 1382 Цивільного кодексу Франції закріплено, що «будь-яка дія особи, яка заподіє шкоду іншій особі, зобов'язує особу, з вини якої вона сталася, виправити її» [3]. Крім того, Стаття 1383 передбачає, що «Особа несе відповідальність не тільки за свої дії, а й через свою необачність або недбалість» [3].

Формулювання наведених норм чітко показує, що для притягнення до відповідальності необхідні три елементи: діяння; шкода; причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Французька доктрина тягар доведення всіх цих елементів покладає на потерпілого, визначаючи вину, як «помилку поведінки, що вимірюється стандартами розумної людини» [4], як нездатність поводитися як «*bon pater familias*» або «*bon pere de famille*».

Крім того, у французькому праві, щоб вчинити делікт, не обов'язково усвідомлювати протиправний характер своєї поведінки. Не обов'язково має бути конкретний обов'язок дбайливого ставлення до потерпілого. Достатньо доказу вини, шкоди та причинно-наслідкового зв'язку.

Як й у вітчизняному праві та й у французькому, вина є елементом суб'єктивної сторони складу правопорушення. Проте варто вказати, що французька доктрина не виокремлює склад правопорушення у доктринальній площині. Тому саме цей факт надає французьким правозастосовувачам значну свободу розсуду у визначенні відповідальності за конкретних обставин справи.

Варто вказати, що з метою оптимального захисту позивачів у судовій практиці Франції в останні десятиліття з'явилася специфічна категорія, яка визначена, як «втрата можливості», або «втрата шансу» (фр. – *perte d'une chance*). Це поняття використовують, коли шкода полягає у втраті для потерпілого можливості отримати вигоду або уникнути втрати. Щоб відповідати критеріям прямої та визначеності, можливість має бути реальною і серйозною (фр. – *reelle et serieuse*), а не тільки гіпотетичною [3].

Отже, відповідальність виходить з вини лише тоді, коли між виною та шкодою існує прямий причинно-наслідковий зв'язок. Ані французьке законодавство, ані прецедентне право не дають точного визначення того, що є прямим причинно-наслідковим зв'язком. Тому суди, і у цьому випадку, мають широку свободу розсуду. Однак можна відзначити, що саме договірне право закріплює загальний принцип, який застосовується і до деліктного права, як-то принцип щодо вимоги наявності всіх трьох складових необхідних для притягнення особи до відповідальності, і як ці три критерії будуть виконані, особа має право вимагати відшкодування та притягнення винного до відповідальності.

Також французькі дослідники вказують на той факт, що статті 1382 та 1383 С.сiv не містять жодних обмежень щодо категорії осіб, які перебувають під захистом. Іншими словами, кожен потерпілий, який зможе довести вину, збитки та причинно-наслідковий зв'язок, може вимагати відшкодування та притягнення винної особи до відповідальності. З цієї точки зору французьке право кардинально відрізняється від англійського та німецького, оскільки воно з самого початку не накладає жодних обмежень на тип прав або групу осіб, які захищаються.

Крім загального деліктного режиму відповідальності, заснованого на вині, французьке право також виокремлює так звану сувору деліктну відповідальність. Наведене обумовлено тим, що принцип вини виявився недостатнім для вирішення окремих соціальних і правових викликів ХХ століття. Головним каталізатором цих змін стала швидка індустріалізація, що відбулася в дев'ятнадцятому столітті, і пов'язані з цим небезпеки епохи вугілля, сталі, електрики та виробництва хімікатів тощо. Це призвело до збільшення випадків неумисних правопорушень.

Отже, стаття 1382 С.сiv стала інструментом в руках компаній-виробників-відповідачів, і найчастіше потерпілий від тяжкої травми залишався без компенсації. Французьке право прагнуло знайти компроміс між свободою

займатися будь-якою діяльністю і відповідальністю за всі наслідки, які така діяльність приносила.

Ключовим положенням у цьому відношенні є стаття 1384 С.сiv, яка передбачає, що: «Особа несе відповідальність не тільки за шкоду, яку вона заподіє своїми власними діями, але й за шкоду, яка заподіяна діями осіб, за які вона відповідає, або речами, які перебувають у її розпорядженні» [3]. Невдовзі серед дослідників переважала точка зору, згідно з якою стаття 1384 С.сiv є чітким визнанням того, що відповідальність може бути виправдана на іншій підставі, ніж вина. У 1930 році Касаційний суд у своєму знаменитому рішенні у справі *Jand'heur* постановив, що перше речення статті 1384 С.сiv становить правову основу загальної та автономної суворої відповідальності за будь-які правопорушення.

Режим такого роду відповідальності є суворим, де не вимагається вина: потерпілий має лише довести, що діяння завдало йому шкоди. Саме такий підхід дозволив останніми роками французьким судам застосовувати помітно більш оптимальний підхід в процесі притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Проте такий підхід часто піддається критиці та вказується, що принцип помилки є важливим елементом, який відрізняє сучасне право від стародавнього. У науковій літературі загально визнано, що в первісному праві особа несла відповідальність за будь-яку заподіяну шкоду незалежно від вини (тобто незалежно від того, чи були діяння особи винними чи ні) [5, с. 64]. Іншими словами, єдиною необхідною і достатньою передумовою відповідальності за деліктом був причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою деліктодавця і шкодою, якої зазнала потерпіла особа. Цю особливість первісного права розглядав Р. фон Йерінг у своїй праці «*The Spirit of Roman Law at the Various Stages of Its Development*» [6, с. 19]. Подальше пояснення можна знайти в «*Pure Theory of Law*» Г. Кельзена.

Причиною режиму суворої відповідальності було те, що первісна людина не розрізняла принцип причинності і принцип приписування [7, с. 82–85]. Таким чином, первісна людина тлумачила природу нормативно-анімістичним чином: всі природні явища розглядалися або як нагорода, або як покарання за вчинки людини. А оскільки вирішальна відмінність між діями людини і стихійними лихами залишалася непоміченою, то не було потреби досліджувати зв'язок між шкідливими наслідками і людською волею. Так, Г. Кельзен писав, що «вирішальний крок у переході від нормативного до каузального тлумачення природи, від принципу приписування до принципу причинності полягає в тому, що людина усвідомлює, що відносини між речами (як такі, що відрізняються від відносин між людьми) не залежать від людської або надлюдської волі, або, яка зводиться до одного і того ж, не визначаються нормами – вона полягає в тому, що людина усвідомлює, що поведінка речей не приписується і не дозволяється будь-якою інстанцією» [7, с. 84–85].

Варто підкреслити, що сучасна європейська доктрина обґрунтовує, що принцип моральної сили вини полягає в тому, що сучасне право звинувачує особу тільки в тих порушеннях закону, які вона вчиняє вільно, тобто перебуваючи свobodною і, отже, маючи можливість роби́ти свідомий вибір.

Як зазначав Г. В. Гегель, людина є суб'єктом права лише як вільна істота [8, с. 36]. Таким чином, принцип вини глибоко вкорінений в самому понятті європейського права. Взаємозв'язок між виною і свободою обґрунтував А. Тунц, який писав: «Деліктне право, якщо воно бере недолік як критерій відповідальності, визнає свободу людини, його відповідальність, його здатність поводитися соціально або антисоціально, його здатність вибирати між добром і злом. Відповідно до його рішень і поведінки, він звільняє його від відповідальності або накладає на нього покарання» [5, с. 65].

У такому контексті саме існування права залежить від свободи волі людини. Саме свобода людини дозволяє судити про її вчинки. Таким чином, за умови, що ми розглядаємо деліктне право як сукупність норм, що забороняють заподіяння шкоди та встановлюють відповідальність за неї, справедливо буде зазначити, що у європейській доктрині вина є передумовою деліктної відповідальності саме тому, що свобода є передумовою дії самого закону.

Європейська концепція вини взаємозв'язана з концепцією свободи: в той час як існування свободи дозволяє діяти закону, вина є підтвердженням того, що свобода існувала в момент заподіяння шкоди. З цієї точки зору легко провести різницю між неправомірністю і виною: в той час як перше означає, що даний факт суперечить закону, друге означає, що вимога уникнути цього факту була чинною за даних обставин.

Встановлюючи вину, правозастосовувач з'ясує, чи був деліктодавець свободним у своєму виборі в момент заподіяння шкоди. Відповідно вина означає, що формально протиправне діяння було вчинено вільно. Оскільки встановлення вини здійснюється після вчинення протиправного діяння, з цього випливає, що вина є висновком *ex post* свободи. Запропоноване визначення вини повністю ґрунтується на концепції свободи, яка трактувалася науковцями по-різному. Тому запропонована концепція вини буде досить розпливчатою, якщо не дати чіткого розуміння поняття свободи.

Для цілей даного дослідження свобода має бути визначена як можливість вибору з декількох альтернативних способів дії. Таким чином, деліктодавець винен у тому, що (при заподіянні шкоди) він був вільний у виборі з декількох (не менше двох) альтернативних способів дії, хоча б один з яких був нешкідливим. Якщо такої можливості не було, то немає і вини. Причому, чим більшою була можливість (правильного вибору), тим більша вина. Той факт, що деліктодавець діяв певним шкідливим чином становить протиправність, а той факт, що він міг вчинити по-іншому, вказує на вину.

Свого часу такий підхід обґрунтував К. Ларенц, який сформулював її наступним чином. «Ми говоримо про вину лише тоді, коли особа може особисто нести відповідальність за вчинену дію чи бездіяльність. Ми звинувачуємо людину в тому, що вона могла і повинна була вчинити інакше в конкретній ситуації, тому що вона вчинила неправомірно, хоча могла б діяти належним чином, якби проявила необхідну обережність, увагу або добру волю. Свобода у розуміння можливості діяти по-іншому, з одного боку, і порушення зобов'язання, з іншого, складають елементи вини» [9, с. 142].

Таким чином, вина означає, що в момент заподіяння шкоди деліктодавець перебував у ситуації вільного вибору. Але перш за все, вибір можливий тільки в тому випадку, якщо є хтось, кому належить вибирати. Таким чином, першим елементом ситуації вільного вибору є особистість. Іншими словами, має бути дієздатна особа, тобто особа, яка усвідомлює свої дії та контролює їх. Справді, якщо особа не має зазначених рис, її вибір не може вважатися вільним вибором, а отже, в її діях немає вини. Недієздатні особи не можуть бути притягнуті до відповідальності за шкоду, яку вони завдали саме тому, що не можуть бути винні [9].

Примітно, що цей принцип був чітко сформульований в давньоримському праві. Так, у Дайджесті Юстиніана можна знайти такі слова: «Отже, ми запитуємо, чи буде дія *Lex Aquilia* полягати в тому, що божевільний заподіє шкоду? Ні, бо як може бути недбалим той, хто не при здоровому глузді? Так само, як у випадку, коли тварина завдає шкоди, або коли черепиця падає з даху. Знову ж таки, якщо дитина заподіє будь-яку шкоду, застосовується те саме правило» (Dig. 9.2.5.2)».

Проте європейська концепція вини містить обов'язкову складову цього принципу, а саме: вибирати можна тільки у тому випадку, якщо є якісь варіанти, тобто варіативність

вибору. Таким чином, другим необхідним елементом концепції вільного вибору є варіативний діапазон, тобто кількість доступних альтернатив, принаймні одна з яких не завдасть шкоди. Цілком очевидним є те, що деліктодавець не винен, якщо для того, щоб уникнути заподіяння шкоди, йому довелося зробити те, що було технічно неможливо в даний момент. Ще один фактор, який може виключити нешкідливий спосіб дії з числа доступних альтернатив, як-то наприклад непереборна сила (так звані стихійні лиха). Наприклад, якщо транспортний засіб відповідача змилу з автомагістралі хвилею селевого потоку і, як наслідок, зруйновано огорожу позивача, то зрозуміло, що вини немає, адже нешкідливий варіант було обрати неможливо, у зв'язку з непереборною силою.

Окрім вибору та альтернативи європейська концепція потребує знань та розуміння (усвідомлення) відповідних обставин. Наприклад особі пропонують натиснути одну з трьох кнопок, не вказуючи, що натискання першої кнопки анулює її банківський рахунок, натискання другої передасть право власності на все її майно іншій особі, а натискання третьої дасть їй можливість отримати певну суму коштів. Чи буде це вільний вибір особи, звичайно, ні, адже вільний вибір передбачає знання відповідних обставин та усвідомлення правових наслідків кожного варіанту, що є обов'язковою умовою вільного вибору. З цієї причини ми не можемо вести мову про таку категорію, як вина, оскільки особа не могла знати, ані які наслідки спричинять її дії, ані усвідомлювати той факт, що сам спосіб її поведінки сам по собі був протиправним.

Крім того варто вказати, що усвідомлення деліктодавцем юридичних наслідків своїх дій доводиться набагато легше завдяки презумпції того, що закони всі знають належним чином оприлюднено. На відміну від доведення того питання, чи міг деліктодавець передбачити фактичні наслідки своєї поведінки. Вона також відома як проблема передбачуваності та віддаленості шкоди. За загальним правилом людина повинна нести відповідальність тільки за ті наслідки своїх дій, які вона може передбачити. Якщо заподіяну шкоду не можна було розумно передбачити, то деліктодавець звільняється від відповідальності.

Утім, оцінюючи передбачуваність шкоди, правозастосовувач не намагається з'ясувати, що насправді передбачав деліктодавець, а те, що деліктодавець повинен був передбачити як розумна і обачна особа. Іншими словами, об'єктивний критерій застосовується, виходячи з того, що можна очікувати від кожного в аналогічна ситуації. Доцільно вказати, що зарубіжний досвід правозастосування вини у адміністративно-деліктних праводносинах хоч і обґрунтовує елементи ситуації вільного вибору, про які йшлося вище, проте показує, що ці елементи не є достатніми для визначення вини. Зокрема це той випадок, коли деліктодавець міг би уникнути заподіяння шкоди, але з надмірно великими витратами для себе.

Цей варіант найпрямолінійніше окреслив суддя Learned Hand у відомій справі Сполучені Штати Америки проти *Carroll Towing Co.*, 159 F2d 169 (2d. Cir. 1947). Так на думку судді, якщо позначити як P – це витрати, які повинні бути понесені, щоб уникнути заподіяння шкоди; D – розмір збитку; L – ймовірність того, що буде нанесена шкода, тоді деліктодавець винен щоразу, коли $P < DL$.

Тобто будь-яку людську дію можна розглядати як акт обміну, коли щось віддається для того, щоб отримати щось інше. З цієї точки зору розумно діяти, якщо «вартість» отриманого перевищує «вартість» того, що було віддано. У контексті деліктної відповідальності віддається саме інвестиція деліктодавця в запобіжні заходи (необхідні для уникнення заподіяння шкоди); і саме виключення шкоди отримується.

Як слушно зазначили окремі автори «запобіжний захід розумний, коли він раціональний; запобіжний захід є раціональним, якщо він виправданий витратами; і запобіжний захід є економічно виправданим, коли вартість запобіжного заходу менша за очікувану шкоду» [10].

Більше того, теорія європейського права доводить, що навіть якби деліктне право притягало особу до відповідальності незалежно від критерію розумності, люди все одно не вживали б необґрунтованих запобіжних заходів, оскільки було б економічно вигідніше не вживати цих запобіжних заходів, а скоріше завдати шкоди і компенсувати її потім [11].

На підставі наведеного вбачається за доцільне доповнити запропонований підхід ще одним елементом, а саме: деліктодавця можна визнати винуватим, якщо заподіяння шкоди було вчинено в ситуації, коли кількість доступних альтернатив склала не менше двох варіантів, і хоча б один з цих варіантів був законним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві: монографія / авт. кол.: В.О. Туляков, ГП. Пімонов, Н. І. Мітрицян [та ін.]; за заг. ред. В.О. Тулякова. Одеса: Юридична література, 2012. 424 с.
2. G. Viney. W. Van Gerven, J. Lever, P.Larouche Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Tort Law, Hart Publishing 2000.
3. Art 1382 C.civ: Tout fait quelconque de l'homme, qui cause à autrui un dommage, oblige celui par la faute duquel il est arrive, à le réparer.
4. Introduction to French tort law URL: https://www.biicl.org/files/730_introduction_to_french_tort_law.pdf
5. Tune A. The Proper Place of Fault in a Modern Law of Tort. International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. 11: Torts. Brill : Martinus Nijhoff Publishers, 1983. Pp. 63–86.
6. Jhering R. von. The Spirit Of Roman Law At The Various Stages Of Its Development. Saint-Petersburg. Russian Empire: Bezobrazov's & Co. Printshop, 1875. 309 p.
7. Kelsen, H. Pure Theory of Law. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967. 356 p.
8. Hegel, G. W. E. (1971). Philosophical Propaedeutic. In Hegel, G. W. F. Works of various years. Vol. 2 (pp. 7–209).
9. Riesenhuber, K. Damages for Non-Performance and the Fault Principle. *European Review of Contract Law*. 2008, 4. C. 119–153.
10. Coleman, J., Hershovitz, S., Mendlow; G. Theories of the Common Law of Torts URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/tort-theories/>
11. Schäfer, H.-B., Schönenberger A. Strict Liability versus Negligence. Encyclopedia of law and economics. Volume II. *Civil Law and Economics*. Cheltenham: Edward Elgar, 2000. P. 597–624.

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАВОЗАСТОСОВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

PECULIARITIES OF MANAGEMENT IN WARTIME CONDITIONS: LEGISLATION AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

Чупрін О.О., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Стаття присвячена висвітленню однієї з найактуальніших проблем бізнес-середовища щодо ведення господарської діяльності на території України в умовах воєнного часу. В умовах воєнного стану держава має забезпечувати належне та безперервне функціонування діяльності суб'єктів господарювання з метою збалансованості економічних процесів та недопущення зниження рівня життя громадян. Законодавство України, яке регламентує порядок ведення господарської діяльності, оподаткування господарської діяльності, зовнішньоекономічну діяльність тощо є недостатньо досконалим та повною мірою не пристосоване до регулювання господарських взаємовідносин в умовах режиму воєнного стану. Реалії сьогодення в умовах війни спонукають суб'єктів господарювання до радикальних змін в порядку ведення господарської діяльності, а саме, оптимізації виробничих процесів, економії ресурсів, залучення іноземних інвестицій тощо. Держава повинна створити таку нормативно-правову базу і модель регулювання діяльності суб'єктів господарювання з метою збалансованості економічних процесів та недопущення зниження рівня життя громадян. Законодавство України, яке регламентує порядок ведення господарської діяльності, оподаткування господарської діяльності, зовнішньоекономічну діяльність тощо є недостатньо досконалим та повною мірою не пристосоване до регулювання господарських взаємовідносин в умовах режиму воєнного стану. Реалії сьогодення в умовах війни спонукають суб'єктів господарювання до радикальних змін в порядку ведення господарської діяльності, а саме, оптимізації виробничих процесів, економії ресурсів, залучення іноземних інвестицій тощо. Держава повинна створити таку нормативно-правову базу і модель регулювання господарських взаємовідносин, щоб обмежувальний спеціальний режим воєнного стану не позбавляв суб'єктів господарювання мотивації в розвиненні бізнесових процесів всередині країни та підвищенні інвестиційної привабливості України та її рейтингу на міжнародному рівні. Стаття присвячена висвітленню однієї з найактуальніших проблем бізнес-середовища щодо ведення господарської діяльності на території України в умовах воєнного часу. В умовах воєнного стану держава має забезпечувати належне та безперервне функціонування діяльності суб'єктів господарювання з метою збалансованості економічних процесів та недопущення зниження рівня життя громадян. Законодавство України, яке регламентує порядок ведення господарської діяльності, оподаткування господарської діяльності, зовнішньоекономічну діяльність тощо є недостатньо досконалим та повною мірою не пристосоване до регулювання господарських взаємовідносин в умовах режиму воєнного стану. Реалії сьогодення в умовах війни спонукають суб'єктів господарювання до радикальних змін в порядку ведення господарської діяльності, а саме, оптимізації виробничих процесів, економії ресурсів, залучення іноземних інвестицій тощо. Держава повинна створити таку нормативно-правову базу і модель регулювання господарських взаємовідносин, щоб обмежувальний спеціальний режим воєнного стану не позбавляв суб'єктів господарювання мотивації в розвиненні бізнесових процесів всередині країни та підвищенні інвестиційної привабливості України та її рейтингу на міжнародному рівні.

Ключові слова: воєнний стан, воєнний час, господарська діяльність, суб'єкти господарювання, підприємницька діяльність.

The article is devoted to the coverage of one of the most urgent problems of the business environment regarding the conduct of economic activity on the territory of Ukraine in wartime conditions. In the conditions of martial law, the state must ensure the proper and uninterrupted functioning of business entities in order to balance economic processes and prevent a decrease in the standard of living of citizens. The legislation of Ukraine, which regulates the procedure for conducting economic activity, taxation of economic activity, foreign economic activity, etc., is not perfect enough and is not fully adapted to the regulation of economic relations in the conditions of martial law. Today's realities in the conditions of war encourage business entities to make radical changes in the order of conducting economic activities, namely, optimization of production processes, saving resources, attracting foreign investments, etc. The state should create such a regulatory framework and a model for regulating economic relations that the restrictive special regime of martial law does not deprive business entities of motivation to develop business processes within the country and increase the investment attractiveness of Ukraine and its rating at the international level. The article is devoted to the coverage of one of the most urgent problems of the business environment regarding the conduct of economic activity on the territory of Ukraine in wartime conditions. In the conditions of martial law, the state must ensure the proper and uninterrupted functioning of business entities in order to balance economic processes and prevent a decrease in the standard of living of citizens. The legislation of Ukraine, which regulates the procedure for conducting economic activity, taxation of economic activity, foreign economic activity, etc., is not perfect enough and is not fully adapted to the regulation of economic relations in the conditions of martial law. Today's realities in the conditions of war encourage business entities to make radical changes in the order of conducting economic activities, namely, optimization of production processes, saving resources, attracting foreign investments, etc. The state should create such a regulatory framework and a model for the regulation of economic relations that the restrictive special regime of martial law does not deprive economic entities of motivation to develop business processes within the country and increase the investment attractiveness of Ukraine and its rating at the international level.

Key words: martial law, wartime, economic activity, economic entities, entrepreneurial activity.

Проблематика, що висвітлюється в статті. В умовах воєнного часу ключовим завданням держави, окрім боротьби із ворогом, є підтримання економічної стабільності та інвестиційної привабливості держави. Саме адаптація правового регулювання господарської діяльності під реалії сьогодення дасть змогу бізнес-середовищу не лише «триматись на плаву», а й перспективно розвиватися в умовах війни. Підтримання бізнесу незважаючи на його масштаби – це запорука міцного фронту як в боротьбі з агресором, так і стабільність в тилу.

Мета статті: комплексне та ґрунтовне дослідження господарської діяльності в умовах воєнного часу, аналіз практичних аспектів діяльності суб'єктів господарювання, аналіз досвіду інших країн щодо упорядкування та вдосконалення законодавства в умовах воєнних конфліктів.

Завдання, на вирішення яких спрямовано дослідження в статті:

– здійснити детальний аналіз законодавства України, що регламентує господарсько-правові відносини в умовах воєнного стану;

– з'ясувати проблематику ведення господарської діяльності в умовах режиму воєнного стану та визначити елементи, які потребують удосконалення;

– здійснити аналіз реалізації правового режиму воєнного стану в інших країнах;

– визначити основні напрямки для удосконалення законодавства, яке регламентує порядок ведення господарської діяльності в умовах воєнного стану;

– аналіз вимог чинного законодавства, яке регламентує порядок та особливості ведення господарської діяльності в умовах воєнного часу;

– механізм взаємодії суб'єктів господарювання із державними та контролюючими органами в умовах обмежень, передбачених воєнним часом;

– пошук та аналіз прогалин в чинному законодавстві, які не регулюють певні сфери господарських відносин в умовах воєнного часу;

– формування пропозицій змін в чинне законодавство України для упорядкування та вдосконалення регулювання господарських відносин в умовах воєнного часу.

Стан дослідження. Враховуючи ту обставину, що фактично військовий конфлікт на території України відбувається з 2014 року, на момент повномасштабного вторгнення росії на територію України у лютому 2022 року чинне законодавство України не було пристосоване до введення режиму воєнного стану, а тому особливу актуальність проблема ведення господарської діяльності в умовах воєнного часу набула саме з лютого 2022 року, відколи бізнес середовище та економіка України фактично стали паралізованими.

Дослідження проблематики ведення господарської діяльності на вітчизняному рівні досконально ще не було розвинене, а тому слід використовувати напрацювання іноземних вчених, які досліджували проблеми роботи бізнесу в умовах воєнних конфліктів (наприклад на Близькому Сході тощо).

Виклад основних положень. В умовах воєнного часу ключовим завданням держави, окрім боротьби із ворогом, є підтримання економічної стабільності та інвестиційної привабливості держави. Саме адаптація правового регулювання господарської діяльності під реалії сьогодення дасть змогу бізнес-середовищу не лише «триматись на плаву», а й перспективно розвиватися в умовах війни. Підтримання бізнесу незважаючи на його масштаби – це запорука міцного фронту як в боротьбі з агресором, так і стабільність в тилу.

Таким чином, після введення воєнного стану на всій території країни українське суспільство вчиться жити, а держава – виконувати свої функції в нових несприятливих умовах, відбувається переоцінка ролі українського бізнесу у підтриманні безпеки і порядку в державі. Зasadничі положення щодо порядку здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану закріплені у ст. 417 Господарського Кодексу України [1]. На сьогодні прийнято низку нормативно-правових актів щодо правової регламентації господарської діяльності в умовах воєнного стану, які потребують аналізу та узагальнення. Попри наявність певних наукових досліджень спеціальних режимів господарювання, в умовах сьогодення питання особливостей здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану набуває актуальності, принаймні в аспекті конкретизації особливостей здійснення цієї діяльності і ролі суб'єктів господарювання у підтриманні безпеки і правопорядку. Воєнний стан являє собою особливий правовий режим, введення якого для сфери господарювання означає тимчасове обмеження прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, а правовий режим господарської діяльності визначається на основі Законів України «Про оборону України» [2], «Про правовий режим воєнного стану» [3] Постанови Кабінету міністрів «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану» [4] та деяких інших. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3] у суб'єктів господарювання можуть виникати обов'язки, пов'язані з наданням потужностей та трудових ресурсів підприємств на потреби оборони, зміною режиму своєї роботи, проведенням інших змін щодо виробничої діяльності та умов праці відповідно до законодавства про працю; обмеженням та припиненням своєї діяльності у випадках, передбачених законом тощо. Суб'єкти господарювання з відповідними видами діяльності відчули на собі певні обмеження, пов'язані, наприклад, із встановленням комендантської години, заборонаю або обмеженнями торгівлі певними товарами тощо. Окремо слід згадати про можливість примусового відчуження майна, що передбачено Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [5] і фактично означає позбавлення суб'єкта господарювання права власності на індивідуально визначене майно за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості.

На сьогодні, деякі підприємства України функціонують у повному обсязі, окрема частина функціонує не на повну потужність. Значна частина підприємства збіль-

шили обсяги виробництва за рахунок держзамовлень та переорієнтації торгівельних мереж на товари регіональних виробників. Проте, виробничі потужності підприємств, в охоплених війною зонах, скоротилися в рази або перебувають в умовах вимушеного простою [6].

Для стимулювання розвитку економіки загалом та підприємництва, зокрема, під час війни, необхідно реформувати податкову політику держави, з метою спрощення всіх економічно значущих процедур. Чимало в цьому контексті було зроблено, зокрема Законом «Про внесення зміни до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», введено новий тимчасовий механізм оподаткування суб'єктів господарювання [7], зокрема:

- підвищено ліміт доходу для використання умов спрощеної системи оподаткування та сплати єдиного податку до 10 млрд. грн.

- запроваджено нову ставку єдиного податку з обороту 2%, на застосування якої можна перейти добровільно. Для цих суб'єктів господарювання знято обмеження щодо кількості осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах. Також знято обмеження щодо видів діяльності (крім діяльності з підакцизними товарами, грального бізнесу, обміну валют та видобутку та реалізації корисних копалин).

- встановлено нульову ставку акцизу на пальне.

- знижено ставку податку на додану вартість на пальне до 7%.

- за бажанням протягом 12 місяців з 1 березня фізичні особи можуть не сплачувати ЄСВ за себе (правда, цей період не буде враховуватися у страховий стаж), а ЄСВ за мобілізованих осіб сплачуватиметься з бюджету.

- скасовуються нарахування штрафів та пені за несплату ЄСВ.

- не сплачується ПДВ за товари, що були знищені в результаті бойових дій, або передані на потреби оборони – призупинено порядок реєстрації податкових накладних, а податковий кредит може накопичуватися на основі даних первинних документів.

Однак, як слушно зазначив В. П. Якобчук, що вище зазначені зміни на той час були визначні як тимчасові і вже сьогодні частина з них втрачає актуальність та скасована – наприклад, відновлено реєстр податкових накладних, повертається акциз та ПДВ за імпортом транспортних засобів, відновлюється відповідальність за порушення податкового законодавства, повернення ставок оподаткування на довоєнний рівень тощо [8, с. 16].

Оцінивши нові можливості для розвитку українського бізнесу, можна визначити, що підприємці отримали багато привілеїв для того, щоб розпочати нову діяльність або ж покращувати вже існуючу. Під час розвитку бізнесу в умовах воєнного стану підприємцям варто також коригувати бізнес-сплани в залежності від особливостей ситуації, що виникла.

Підсумовуючи вказане вище, можна зробити висновок, що війна внесла свої корективи і в повсякденне життя людей, і в діяльність бізнесу. В умовах суттєвих недонадходжень до державного бюджету через війну та надвдатків важливим для України як продовження роботи бізнесу та створення робочих місць та і розвитку нових бізнес-процесів. Під час дії воєнного стану держава для підприємців створила велику кількість можливостей для комфортного ведення бізнесу. Однак, огляд лише зазначених законодавчих новацій вказує на те, що необхідно постійно здійснювати кропітку роботу націлену на покращення та удосконалення умов господарювання для підприємств різного профілю, які стали заручниками воєнних дій, що спровоковані російською агресією.

Нововведення для сприяння роботи різномасштабного бізнесу в умовах воєнного часу дозволять підприємствам та підприємцям сплачувати податки, наповнювати державний бюджет, створювати робочі місця та наближати нашу перемогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV : станом на 8 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
2. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII : станом на 15 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
4. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 18.03.2022 р. № 314 : станом на 4 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-p#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
5. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI : станом на 29 верес. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
6. Лютий І. О., Рожко О. Д., Плешакова Н. А. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ. *Efektivna ekonomika*. 2023. № 3. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.3.11> (дата звернення: 07.11.2023).
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text> (дата звернення: 07.11.2023)
8. ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ / В. П. Якобчук та ін. *Derzhavne upravlinnya udoskonalennya ta rozvytok*. 2022. № 12. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2022.12.8> (дата звернення: 07.11.2023).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/42>

СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

SOCIAL ASSISTANCE FOR ORPHANED AND PARENTLESS CHILDREN: LEGAL REGULATION FEATURES

Бук М.О., к.ю.н.,

доцент кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Бурак В.Я., д.ю.н.,

професор кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті з'ясовано основні правові ознаки соціальної допомоги як складової системи соціального захисту населення України. Встановлено, що підставою виникнення у дитини права на соціальну допомогу є настання у її житті соціального ризику – смерть батьків або залишення дитини без батьківського піклування. Проаналізовано зміни у соціальному законодавстві, якими розширено перелік підстав для набуття статусу «дитина-сирота» та «дитина, позбавлена батьківського піклування». Зроблено висновок, що такі зміни обумовлені необхідністю врахування особливостей провадження діяльності із захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Виокремлено види соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; соціальна стипендія; щорічна допомога для придбання навчальної літератури; одноразова грошова допомога дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, які є випускниками навчальних закладів. Аргументовано, що усі види соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – це грошові виплати у фіксованому розмірі щодо прожиткового мінімуму, за рахунок коштів державного бюджету, які надаються особі з метою: 1) забезпечення мінімального соціального стандарту, необхідного для підтримання її життєдіяльності; 2) покриття особистих витрат отримувача соціального забезпечення на придбання необхідних товарів/послуг; 3) додаткової матеріальної підтримки, незалежно від отримання нею будь-яких інших соціальних виплат. Критично проаналізовано методику визначення прожиткового мінімуму, як базового державного соціального стандарту, на основі якого визначається розмір соціальної допомоги. Зроблено висновок, що таким чином розрахована величина прожиткового мінімуму, не завжди може гарантувати дитині-сироті чи дитині, позбавленій батьківського піклування споживання матеріальних благ та послуг навіть на мінімальному рівні необхідному для належної підтримки її життєдіяльності. Запропоновано шляхи реформування методики визначення прожиткового мінімуму.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальний ризик, суб'єкт права соціального забезпечення, отримувач соціального забезпечення, соціальна допомога, соціальні стандарти, соціальне законодавство.

The article explores the key legal aspects of social assistance as an integral component of Ukraine's social protection system. It establishes that a child's entitlement to social assistance arises from the occurrence of a social risk in their life, such as the death of parents or the absence of parental care. Changes in social legislation expanding the criteria for obtaining the status of "orphan" or "child without parental care" are analyzed. The study concludes that these changes are necessitated by the need to consider the peculiarities of safeguarding children's rights during a state of war. The article identifies various types of social assistance for orphaned and parentless children, including financial aid for orphans and children without parental upbringing, support for children under guardianship or custody, social scholarships, annual assistance for purchasing educational materials, and one-time financial aid for orphaned and parentless children graduating from educational institutions. It argues that all forms of social assistance for these children consist of fixed monetary payments, calculated based on the subsistence minimum, funded from the state budget. The purpose of these payments is to ensure a minimum social standard necessary for sustaining their livelihoods, covering personal expenses for essential goods/services, and providing additional financial support irrespective of any other social benefits they may receive. The article critically analyzes the methodology for determining the subsistence minimum, the foundational state social standard used to establish the amount of social assistance. The study concludes that the calculated subsistence minimum may not always guarantee orphaned or parentless children the consumption of material goods and services, even at the minimal level required for proper support of their livelihoods. The article proposes reform pathways for the methodology of determining the subsistence minimum.

Key words: social security, social risk, subject of social security law, recipient of social security, social assistance, social standards, social legislation.

Постановка проблеми. Складовою системи соціального захисту населення України є соціальні допомоги. В умовах сьогодення соціальні допомоги набувають особливого значення для матеріальної підтримки тих категорій населення, які неспроможні забезпечити свою життєдіяльність на належному рівні. До однієї із таких категорій населення належать діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. За інформацією Національної соціальної сервісної служби України, лише за період з лютого 2022 року до квітня 2023 року, служби у справах дітей виявили 8512 дітей, позбавлених батьківського піклування,

з них 1476 дітей стали сиротами. А враховуючи військові, економічні, соціальні та інші чинники, чисельність таких дітей буде зростати. Тому забезпечення умов для реалізації права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на належну соціальну допомогу є важливим завданням держави.

Стан опрацювання. Теоретичні та практичні проблеми реалізації особами права на соціальні допомоги досліджено у наукових доробках таких вчених, як: В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, П. Д. Пилипенко, О. М. Потопахіна, С. М. Синчук, Б. І. Сташків,

В. Л. Стрепко, О. В. Тищенко, Г. І. Чанишева та інші. Водночас, значна кількість питань, пов'язаних із законодавчим регулюванням права на соціальні допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, його обсягу та змісту відповідно до сучасних соціальних стандартів, залишається не вирішеною.

Метою статті є з'ясування змісту та правових ознак соціальних допомог, право на які мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також аналіз їхньої ефективності у забезпеченні можливості таких осіб жити гідним життям.

Виклад основного матеріалу. У науці права соціального забезпечення відсутній єдиний підхід до розуміння сутності та ознак соціальних допомог.

В. Л. Стрепко зазначає, що допомоги за правом соціального забезпечення варто розуміти як «безповоротні грошові виплати, що надаються уповноваженими державою органами особам, які зазнали соціального ризику, з метою підтримання їхнього життєвого рівня за рахунок бюджетних та інших джерел соціального забезпечення» [1, с. 5–8]. Кузьменко С. Г. трактує термін «державна допомога» у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні «державна допомога» – це цілеспрямована діяльність всіх владних органів, що забезпечує надання гарантованої державної соціальної допомоги, субсидій, компенсацій, пільг, життєво необхідних товарів, а також соціальних послуг громадянам, які потрапили у важку життєву ситуацію, в тому числі викликану бідністю, у вузькому значенні – це державна соціальна допомога за бідністю, здійснювана з метою підтримки рівня життя незаможних людей, а також незаможних самотніх громадян, середній грошовий дохід яких нижчий за величину прожиткового мінімуму [2, с. 2]. Жернаков В. В. зазначає, що соціальні допомоги – це грошові одноразові чи періодичні виплати, що виплачуються громадянам за рахунок коштів Державного бюджету та не залежать від майнового стану чи попередньої трудової діяльності [3, с. 90]. Синчук С.М. пропонує терміном «соціальна допомога» позначати всі види соціального забезпечення у формі грошових виплат, окрім пенсій [4, с. 397].

Отже, у науковій літературі поняття «соціальні допомоги» розуміють у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні – це, фактично, всі види соціально-забезпечувального надання, за винятком пенсій: грошові виплати, соціальні послуги, соціальні пільги, соціальне житло, соціальні товари. У вузькому значенні – це виключно грошова виплата. Як бачимо, існує проблема розмежування соціальних допомог й інших видів соціально-забезпечувального надання. Така ситуація зумовлена ще й недосконалістю соціального законодавства, адже доволі часто у правових актах одне й те саме соціально-забезпечувальне надання позначають різними термінами, або ж навпаки одним і тим самим терміном позначають різні соціально-забезпечувальні надання. Ми ж підтримуємо позицію тих науковців, які пропонують соціальні допомоги розуміти виключно як грошові виплати. Адже соціальна допомога, як самостійний вид соціально-забезпечувального надання характеризується притаманними лише їй ознаками. До таких ознак, у науковій літературі, відносять: грошову форму; термін надання визначається часовими межами впливу на особу соціального ризику; мету надання – матеріальна підтримка особи за обставин, коли вона самостійно з поважних причин не в змозі отримати відповідний індивідуальний (чи сімейний) потребам дохід від трудової діяльності на рівні суспільно визначених стандартів або коли сукупний дохід сім'ї є об'єктивно недостатнім для задоволення соціальних потреб особи [5, с. 308–310].

З'ясувавши зміст та основні ознаки соціальних допомог загалом, пропонуємо перейти до аналізу змісту та особливостей соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування. Розпочнемо із дослідження підстави виникнення у таких дітей права на соціальну допомогу.

Оскільки правовідносини із надання соціальних допомог є одним із видів соціально-забезпечувальних правовідносин, тому підставою виникнення у дитини права на соціальну допомогу є настання у її житті соціального ризику – смерть батьків або залишення дитини без батьківського піклування. Порядок надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування визначено у Постанові КМУ від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» [6]. Постановою КМУ від 10.09.2022 р. № 1013 [7] розширено перелік підстав для надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Зокрема, такий статус тепер надають й дітям, батьки яких: 1) не виконують свої обов'язки з виховання та утримання дитини з причин перебування їх на територіях, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні)/тимчасово окупованій території; 2) перебувають у розшуку як зниклі безвісти за особливих обставин або визнані такими, що зникли безвісти за особливих обставин; 3) є військовополоненими (перебувають у полоні держави-агресора); 4) позбавлені особистої свободи (затримані, взяті у заручники) органами влади держави-агресора. Такі зміни обумовлені необхідністю врахування особливостей провадження діяльності із захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

З моменту набуття статусу «дитини-сироти», «дитини, позбавленої батьківського піклування», така дитина стає суб'єктом соціально-забезпечувальних відносин, і може претендувати (через свого законного представника) на отримання, необхідного для задоволення її соціальних потреб, соціально-забезпечувального надання, у тому числі соціальної допомоги.

Щодо змісту та особливостей соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Основні соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування визначені у правових актах соціального законодавства, а саме у Законах України «Про охорону дитинства» [8], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [9], «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [10].

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» держава, з метою створення належних матеріальних умов для виховання дітей у сім'ях, надає батькам або особам, які їх замінюють, соціальну допомогу передбачену Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та іншими законами України. Діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави [8].

У ст. 4 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» зазначено, що заходи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа гарантуються, забезпечуються та охороняються державою [9]. Відповідно до ст. 8 цього ж Закону держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа [9].

Право на повне державне забезпечення в навчальних закладах зберігається за такими дітьми при продовженні навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів [9].

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам із їх числа, які навчаються, крім повного державного забезпечення, виплачується соціальна стипендія. Соціальна стипендія виплачується також учням, студентам (курсантам), які в період навчання у віці від 18 до 23 років залишилися без батьків (батьки яких померли/оголошені померлими, загинули або пропали безвісти) [9].

Також дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам з їх числа, які навчаються, виплачується щорічна допомога для придбання навчальної літератури [9]. А після закінчення навчання – такі випускники забезпечуються одноразовою грошовою допомогою [9].

У Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» закріплено право на допомогу на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування. Така допомога призначається особам, призначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які позбавлені батьківського піклування [10].

Механізм призначення і виплати відповідних видів соціальної допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – визначається підзаконними нормативно-правовими актами: Постановою КМУ від 26.06.2019 р. № 552 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом “гроші ходять за дитиною”, оплати послуг із здійснення патронату над дитиною та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримки малих групових будинків» [11], Постановою КМУ від 27.12.2001 р. № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» [12], Постановою КМУ від 28.12.2016 р. № 1045 «Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти» [13].

Проаналізувавши теоретичні вчення про соціальну допомогу та відповідні правові акти соціального законодавства, можемо зробити висновки про правову природу соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Отже, соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування – це грошові виплати у фіксованому розмірі щодо прожиткового мінімуму, які держава виплачує отримувачу соціального забезпечення за рахунок коштів державного бюджету, з метою забезпечення такої особі мінімального соціального стандарту, необхідного для підтримання її життєдіяльності. Соціальна стипендія та щорічна допомога для придбання навчальної літератури – це грошові виплати соціально-забезпечувального характеру у фіксованому розмірі щодо прожиткового мінімуму, основною метою призначення яких є покриття особистих витрат отримувача соціального забезпечення на придбання необхідних товарів/послуг, які такий суб'єкт може отримати із державних коштів. Одноразова грошова допомога дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, які є випускниками навчальних закладів – це грошова виплата у фіксованому розмірі щодо прожиткового мінімуму, за рахунок коштів державного бюджету, отримувачу соціального забезпечення, яка надається з метою його додаткової матеріальної підтримки, незалежно від отримання ним будь-яких інших соціальних виплат.

Соціальні допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування не можуть бути нижчими за встановлені мінімальні стандарти, що забезпечують кож-

ній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум для таких осіб [9].

У ст. 4 Закону «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» закріплено перелік державних соціальних стандартів і нормативів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа. Враховуючи зміст й ознаки соціальних допомог, такими, які є предметом нашого наукового дослідження є соціальні стандарти й нормативи щодо: мінімального матеріального забезпечення, витрат на харчування, одяг та взуття; мінімального стандарту разової державної фінансової допомоги при закінченні такими дітьми виховного, навчального закладу чи при закінченні перебування таких дітей у різних формах влаштування після досягнення ними 18-річного віку; мінімального стандарту щомісячного утримання таких дітей та осіб із їх числа за умови навчання їх у вищих навчальних закладах до досягнення ними 23-річного віку або до закінчення відповідних навчальних закладів; мінімального стандарту медичного обслуговування; мінімального стандарту грошового забезпечення батьків-вихователів, прийомних батьків [9].

Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти [14].

Прожитковий мінімум застосовується для визначення розміру соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа. Відповідно до Постанови КМУ від 26 червня 2019 року № 552 розмір державної соціальної допомоги становить 2,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку, для дітей з інвалідністю – 3,5 прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку. Для осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років, які навчаються у закладах загальної середньої освіти, за денною формою навчання у закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, до закінчення відповідних закладів освіти розмір державної соціальної допомоги становить 2,5 прожиткового мінімуму для працездатної особи, для осіб з інвалідністю – 3,5 прожиткового мінімуму для працездатної особи [11]. Щодо розміру соціальної стипендії, то відповідно до Постанови КМУ «Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти» від 28.12.2016 р. № 1045, то студентам (курсантам) закладів освіти з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, виплачується соціальна стипендія у розмірі 150 відсотків розміру прожиткового мінімуму для дітей віком від 6 до 18 років, встановленого законом на 1 січня відповідного календарного року; студентам (курсантам) закладів освіти, які є особами з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, – 150 відсотків розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня відповідного календарного року; студентам (курсантам) закладів освіти, які в період навчання у віці від 18 до 23 років залишилися без батьків (батьки яких померли/оголошені померлими, загинули або пропали безвісти), – 150 відсотків розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня відповідного календарного року [13]. Розмір щорічної допомоги для придбання навчальної літератури для студентів (курсантів) відповідних навчальних закладів становить не менше трьох місячних соціальних стипендій. Одноразова грошова допомога дітям-сиротам,

дітям, позбавлених батьківського піклування та особам з їх числа, які є випускниками навчальних закладів виплачується у розмірі не менше шести прожиткових мінімумів для осіб відповідного віку [9]. Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, надається у розмірі, що становить 2,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, на дітей з інвалідністю, над якими встановлено опіку чи піклування, – 3,5 розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку [10].

Прожитковий мінімум обчислюється відповідно до Методики визначення прожиткового мінімуму, затвердженої Наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, Державної служби статистики України від 03.02.2017 року № 178/147/31. Відповідно до Методики прожитковий мінімум на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, складається з вартісних величин: 1) набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я; 2) мінімального набору непродовольчих товарів, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості; 3) мінімального набору послуг, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Для розрахунку вартісних величин наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг використовуються середні споживчі ціни (тарифи) в країні (регіоні) [15]. Наприклад, відповідно до Додатку 1 Методики визначення прожиткового мінімуму на один рік для дитини віком до 6 років для споживання достатньо хліба пшеничного 29,2 кг (ціна за 1 кг 12,59 грн), молока 91,3 кг (ціна за один кг 13,75 грн) і т.д. Відповідно ж до ст. 7 Закону «Про Державний бюджет на 2023 рік» з 1 січня 2023 року прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі 2589 гривень, а для основних соціальних і демографічних груп населення: 1) для дітей віком до 6 років – 2272 гривні; 2) дітей віком від 6 до 18 років – 2833 гривні; 3) працездатних осіб – 2684 гривні [16]. Співставляючи ціни закладені у Методиці визначення прожиткового мінімуму із реальною вартістю товарів, виснуємо, що прожитковий мінімум, як базовий державний соціальний стандарт, на основі якого визначається розмір соціальної допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не завжди може гарантувати такий дитині споживання матеріальних благ та послуг навіть на мінімальному рівні необхідному для належної підтримки її життєдіяльності. Отже, українське соціальне законодавство не повністю відповідає

міжнародним соціальним стандартам, адже відповідно до Рекомендації МОП № 202 щодо мінімальних рівнів соціального захисту соціальна допомога на дітей (у т.ч. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) повинна бути основним гарантованим доходом на дітей, забезпечуючи їхній доступ до харчування, освіти, догляду та будь-яких інших необхідних товарів та послуг [17]. Тому постає потреба у виробленні можливих шляхів реформування законодавства таким чином аби воно було направлено на забезпечення гідних умов життя осіб. Для цього, насамперед, необхідно удосконалити Методику визначення прожиткового мінімуму. По – перше, переглянути структуру витрат для усіх соціальних та демографічних груп населення з урахуванням їхніх реальних соціальних потреб. По – друге, змінити на основі об'єктивних критеріїв індивідуального характеру, набори продуктів харчування, співвідношення продовольчих та непродовольчих витрат. По – третє, при визначенні величини прожиткового мінімуму враховувати регіональні відмінності, оскільки в різних адміністративно-територіальних одиницях обсяг споживчого кошика є різним. Практика визначення регіональних прожиткових мінімумів є особливо актуальною в умовах війни та в повоєнний період. Вважаємо, що лише з урахуванням запропонованих змін, базовий державний соціальний стандарт – прожитковий мінімум, на основі якого визначається розмір соціальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування дозволить реалізувати основне цільове призначення таких допомог – бути основним гарантованим доходом для цієї категорії населення.

Висновки. Право на соціальні допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування мають діти, які набули статусу «дитини-сироти» чи «дитини, позбавленої батьківського піклування» в порядку визначеному соціальним законодавством України. Соціальні допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – це грошові виплати у фіксованому розмірі щодо прожиткового мінімуму, за рахунок коштів державного бюджету, які надаються особі, в житті якої настав соціальний ризик (смерть батьків чи залишення дитини без батьківського піклування), з метою її матеріальної підтримки, забезпечуючи таким чином доступ до харчування, освіти, догляду та будь-яких інших необхідних товарів та послуг.

Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум. Для забезпечення надання належної соціальної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, необхідно реформувати підходи до визначення величини прожиткового мінімуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрепко В. Л. Правові засади регулювання соціальних допомог в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 16 с.
2. Кузьменко С.Г. Соціальна допомога в системі державних органів управління. *Теорія та практика державного управління*. 2011. № 3. С. 1–5.
3. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / авт.: С. М. Прилипка, Г. С. Гончарова, В. В. Юровська, О. О. Конопельцева; за заг. ред. В. В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 367 с.
4. Synczuk S.M. Zagadnienia teoretyczne dotyczące uzasadnienia cech prawnych pomocy społecznej w dziedzinie pomocy społecznej na Ukrainie. *Wrocławsko-Lwowskie zeszyty prawnicze*. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012. S. 393–416.
5. Синчук С. М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 422 с.
6. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-n#Text>.
7. Про внесення змін до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2022 р. № 1013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2022-n#Text>.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
9. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
10. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>.
11. Деякі питання виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною", оплати послуг із здійснення патронату над дитиною та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя, підтримки малих групових будинків: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 552. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-n#Text>.

12. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-п#Text>.

13. Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2022 р. № 796. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-2022-п#Text>.

14. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05 жовтня 2000 р. № 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.

15. Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму: Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, Державної служби статистики України від 03 лютого 2017 р. № 178/147/31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0281-17#Text>.

16. Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України 03 листопада 2022 р. № 2710. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>.

17. Social Protection Floors: Recommendation ILO R202, 2012 (№ 202). / International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**ENSURING JUDICIAL PROTECTION OF THE LABOR RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF EMPLOYEES UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE**

Назаров Д.В., к.ю.н.,

старший викладач кафедри права

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Шаров Є.В., студент II курсу магістратури юридичного факультету

Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Статтю присвячено розгляду проблем забезпечення судового захисту трудових прав в умовах воєнного стану в Україні. Поставлена мета дослідження була досягнута за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, звернення до нормативного регулювання питань функціонування сфери зайнятості, врегулювання окремих її нестандартних форм тощо.

Виявлено, що важливими чинниками формування та функціонування будь-якої правової системи є її ефективність і цілісність, здатність забезпечити реальне досягнення поставлених цілей. Одним із важливих завдань держави є перетворення правової доктрини на цілісну взаємоузгоджену систему, здатну реально і повно забезпечити пріоритет загально визнаних прав і свобод, доступ до правосуддя та судовий захист, а також ефективність і прозорість. У чинному законодавстві України є численні прогалини та протиріччя, а окремі положення та навіть нормативно-правові акти допускають різне тлумачення окремих трудових відносин, що призводить до численних недоліків у правозастосуванні та порушення прав і законних інтересів суб'єктів трудових відносин.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану законодавчий підхід до прийняття нових законів, внесення змін і доповнень до чинних актів має відбуватися з дотриманням міжнародно-правових стандартів з метою забезпечення належних гарантій особам, які реалізують право на працю, та надання можливості профспілки повноцінно виконувати представницькі функції.

Аналіз змісту нормативно-правових актів, прийнятих в умовах воєнного стану, дав змогу виокремити основні тенденції розвитку сучасного трудового права в особливий період: посилення захисту трудових прав працівників та гарантій їх реалізації; розширення договірних засад регулювання трудових відносин; запровадження певних обмежень у трудових відносинах із дотриманням мінімальних гарантій праці; посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин та мобільності працівників у реалізації права на працю. Акцентовано увагу на тому, стабілізація внутрішнього ринку праці в Україні є пріоритетним завданням, враховуючи триваючу війну та необхідність забезпечити соціально-економічну стійкість країни.

Ключові слова: трудові права, воєнний стан, міжнародні трудові стандарти, національне трудове законодавство, судовий захист, робітник.

The article focuses on the issues of ensuring judicial protection of labor rights under martial law in Ukraine. The research objective was achieved with the help of general scientific and special methods of scientific cognition, with reference to the regulatory framework for the functioning of the employment sphere, and with the regulation of certain non-standard forms of employment, etc.

It is found that important factors in the formation and functioning of any legal system are its efficiency and integrity, and the ability to ensure the actual achievement of the goals set. One of the important tasks of the State is to transform the legal doctrine into a coherent and mutually consistent system capable of ensuring the priority of universally recognized rights and freedoms, access to justice and judicial protection, as well as efficiency and transparency. There are numerous gaps and contradictions in the current legislation of Ukraine, and certain provisions and even regulations allow for different interpretations of certain labor relations, which leads to numerous shortcomings in law enforcement and violations of the rights and legitimate interests of labor relations.

It is concluded that under martial law, the legislative approach to the adoption of new laws, amendments and additions to existing acts should be in compliance with international legal standards with a view to ensuring adequate guarantees to persons exercising the right to work and enabling trade unions to fully perform their representative functions.

The analysis of the content of legal acts adopted under martial law has made it possible to identify the main trends in the development of modern labor law in a special period: strengthening the protection of labor rights of employees and guarantees of their implementation; expansion of the contractual framework for regulating labor relations; introduction of certain restrictions in labor relations with observance of minimum labor guarantees; enhancing the flexibility of legal regulation of labor relations and mobility of employees in exercising the right to work. The author emphasizes that stabilization of the domestic labor market in Ukraine is a priority, given the ongoing war and the need to ensure the country's socio-economic stability.

Key words: labor rights, martial law, international labor standards, national labor legislation, judicial protection, worker.

Актуальність проблеми. Трудове право відрізняється від інших галузей права, насамперед, своєю соціальною спрямованістю, залишаючись в умовах воєнного стану гарантом забезпечення трудових прав працівників і роботодавців і не змінює своєї сутності, суспільного значення та соціального призначення. Основним завданням сучасного трудового права в особливому правовому режимі залишається розробка ефективного галузевого механізму забезпечення трудових прав, свобод та інтересів працівників і роботодавців. Йдеться про належне законодавче регулювання трудових відносин відповідно до міжнародних стандартів та передового зарубіжного досвіду, розробку механізмів судового забезпечення гарантій права на працю з урахуванням національних особливостей.

Враховуючи кількість звернень громадян України до Європейського суду з прав людини за захистом своїх порушених трудових прав, можна констатувати, що питання регулювання трудових відносин потребує пильної уваги та вирішення на державному рівні. В умовах сьогодення залишаються актуальними такі проблеми, які впливають на процес реалізації трудових прав: недосконалість нормативно-правового забезпечення права на працю; невідповідність положень національного трудового законодавства європейським правовим стандартам у сфері регулювання найманої праці; відсутність існуючої теоретико-методологічної бази для здійснення адекватних правових реформ у цій сфері.

Умови особливого правового режиму, спричинені воєнними діями в Україні, на жаль, лише ускладнили

правовідносини у цій відповідальній сфері, винісши на актуальність питання регулювання дистанційної трудової діяльності, дій сторін трудового договору у разі втрати зв'язку з кимось із них, їх відповідальність за невиконання умов контракту, можливість виконання трудових обов'язків під час перебування у статусі біженця, правове регулювання права на відпустку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальним засадам, теоретичним, практичним і методологічним аспектам дослідження трудових прав, способів їх реалізації та захисту присвячені наукові праці багатьох учених, а саме: К. Є. Машкова, М. О. Пижової, О. Б. Горностая, Т. О. Товта, Ю. Гришиної та інших. Проте, незважаючи на велику кількість наукових розробок теоретичного та практичного характеру в цій галузі, доцільність всебічного дослідження питань подальшого розвитку державних механізмів судового захисту права на працю, пов'язаних з ним прав та обов'язків учасників трудових відносин, все ще набуває актуальності.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі вивчення наукових праць з трудового права, нормативно-правових актів України та судової практики здійснити комплексний аналіз найбільш складних форм здійснення права на працю в умовах воєнного стану, визначити перспективи вдосконалення національного трудового законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стаття 43 Конституції України закріпила за кожним громадянином право на працю, насамперед, як найманого працівника. Держава забезпечує можливість заробляти собі на життя працюю, яка не заборонена законом і яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується [1]. Коли йдеться про право на працю як природне і невід'ємне право людини володіти і розпоряджатися своїми здібностями до праці (фізичної, творчої та інтелектуальної), на перший план виходить розробка і забезпечення державою механізмів реалізації такого права.

На національному рівні правове регулювання цієї діяльності здійснюється на підставі Кодексу законів про працю [2] та Закону України «Про зайнятість населення» [3], відповідно до яких кожен має право на вільний вибір місця, роду діяльності та професії, що забезпечується державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов для такого вибору.

У липні 2017 року Уряд України затвердив «Стратегію державної міграційної політики на період до 2025 року» [4]. Як справедливо зазначає М. О. Пижова, сучасне розвинуте трудове право як таке неможливе без комплексної регулятивної взаємодії міжнародних і національних трудових норм, яка здійснюється через: спільне міжнародно-правове та національно-правове регулювання певної сфери суспільних відносин; відповідне співвідношення між існуючими системами норм міжнародного та національного трудового права в рамках цілісної галузевої законодавчої бази суверенної держави; міжнародно-правове реагування на порушення міжнародних складових цієї галузі національної системи права [5, с. 65]. Реалізація захисту трудових прав в Україні має відбуватися саме на основі максимального врахування міжнародних стандартів нормативно-правового регулювання у цій сфері, адже чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

У широкому аспекті міжнародно-правове регулювання трудових та інших пов'язаних з ними відносин відображено в 70 Конвенціях та інших міжнародно-правових актах. Основою міжнародно-правового регулювання праці є Міжнародний кодекс праці, який містить зведений перелік конвенцій і рекомендацій, прийнятих Міжнародною організацією праці, в яких закріплені питання захисту праці. Незалежно від того, чи ратифікувала країна ту або

іншу угоду, яка має положення про працю, вона повинна їх дотримуватися, забезпечуючи трудові права та соціальні інтереси працівників.

У ст. 23 Загальної декларації прав людини закріплено такі основні трудові права кожної людини: право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці та на захист від безробіття; право без будь-якої дискримінації на рівну оплату за рівну працю; право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує людині та її сім'ї гідне існування і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; право створювати профспілки та вступати до професійних спілок для захисту своїх інтересів [6]. Сьогодні першим кроком у процесі реформування трудового законодавства та реалізації бездоганного здійснення права на працю в Україні є прийняття нового Кодексу законів про працю України, норми якого відповідатимуть міжнародно-правовим актам, ратифікованим Україною. Реалізація громадянами України права на працю в умовах воєнного стану залишається пріоритетним завданням держави, а доцільність розробки ефективного галузевого механізму забезпечення трудових прав, свобод та інтересів працівників і роботодавців – не втрапить своєї актуальності.

Особливої уваги потребує проблема реалізації прав громадян України на роботу в іншій державі. Якщо до початку бойових дій на території України причини пошуку роботи за кордоном були здебільшого економічного характеру (відмінності в рівні економічного розвитку окремих країн, у розмірі заробітної плати; наявності безробіття; можливості професійної самореалізації тощо), то станом на 2022 рік основною цього явища стала саме збройна агресія з боку Російської Федерації.

Втрата внутрішніх доходів, у тому числі податкових надходжень, призвела до збільшення залежності держави від іноземної валюти, зокрема грошових переказів від українців за кордоном, та експорту. За останні кілька років внесок української робочої сили забезпечив Польщі до тринадцяти відсотків її економічного зростання [7]. Дорослі та сім'ї, які мігрують за кордон, включно з тими, хто тікає від війни, часто роблять переїзд назавжди. Отже, ринок праці в Україні стикається з величезними перешкодами.

Ю. Гришина зазначає, що бойові дії на території України актуалізували необхідність підвищення рівня захисту трудових прав громадян, необхідність продовження реформування національного трудового законодавства, що, в свою чергу, свідчить про доцільність консолідації зусиль науковців, практиків і законотворців, насамперед фахівців у галузі трудового права та права соціального забезпечення, при дотриманні передового зарубіжного досвіду та міжнародно-правових стандартів у сфері трудового права [8, с. 378].

24 лютого 2022 року президент Володимир Зеленський Указом № 64/2022 оголосив воєнний стан у відповідь на російське вторгнення [9]. Законодавчі зміни, внесені Верховною Радою, розширили права роботодавців, дозволивши їм збільшувати максимальну тривалість робочого часу, переводити працівників на роботу, не обумовлену трудовим договором, звільняти працівників, наприклад, жінок, які перебувають під опікою по догляду за дитиною. Цей підриг трудових прав посилюється значним звуженням повноважень профспілок, що дозволяло роботодавцям зловживати правилами. Наприклад, роботодавці скорочували зарплати та висували дедалі вищі вимоги до працівників, щоб вони виконували планові показники двічі швидше.

Профспілки провели кілька зустрічей із законодавчими органами щодо цих порушень, кульмінацією яких стало прийняття оновленого закону про працю «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 10.07.2023 року [10]. Збільшення тривалості робочого часу тепер обмежено певними критеріями та дозволено

лише на об'єктах критичної інфраструктури, пропорційно збільшено оплату понаднормової роботи, тривалість щорічної відпустки перегляду не підлягала. Працівники, які виїхали з України або отримали статус внутрішньо переміщеної особи, можуть отримати відпустку без збереження заробітної плати до дев'яноста днів. Роботодавець, який має намір масово вивільнити працівників, якщо внаслідок бойових дій було знищено робоче місце або майно роботодавця, зобов'язаний провести консультації з профспілкою. Кабінет Міністрів України продовжує працювати над посиленням соціальної підтримки працівників навіть після закінчення трудового договору. У разі прийняття рішення про припинення трудового договору до закінчення воєнного стану роботодавець зобов'язаний повідомити працівника про поновлення на роботі не пізніше як за десять календарних днів.

Як свідчить практика, соціальний діалог між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, організаціями роботодавців та профспілками, який сприяє формуванню єдиних підходів та узгодженню напрямів і заходів державного управління, є перевіреним інструментом ефективної політики сучасної правової демократичної держави, які розвивають національну соціально орієнтовану ринкову економіку, спрямовану на реальне забезпечення прав людини та підвищення ефективності соціально-економічних відносин. На думку К. Є. Машкова, спираючись на технологію добровільних багатосторонніх ініціатив, соціальний діалог виступає каталізатором реформ та інституційних інновацій у державному управлінні, забезпечує консенсус, прозорість, відкритість, інституційну та політичну відповідальність учасників, сприяє співпраці між усіма секторами суспільства. Така співпраця набуває особливого значення в умовах надзвичайного потрясіння суспільного життя, спричиненого війною [11, с. 126].

У контексті сучасних викликів, таких як воєнні конфлікти, роль судів у забезпеченні трудового захисту стає особливо актуальною та важливою. Розгляд трудових спорів в суді стає необхідною складовою для забезпечення справедливого та об'єктивного вирішення конфліктів між працівниками та роботодавцями. Вони визначають прецеденти та створюють підґрунтя для подальшого захисту прав працівників у подібних ситуаціях. Аналіз цих рішень дозволяє врахувати специфіку впливу воєнних дій на трудові відносини та розробляти ефективні заходи захисту.

Пропонуємо проаналізуємо практику щодо нових підстав припинення трудового договору.

Трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути розірваний у випадку неможливості забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором у зв'язку зі знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій (п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП України). Цією нормою фактично запроваджено нову підставу для звільнення за ініціативою роботодавця – неможливість забезпечення працівника роботою через знищення виробничих умов внаслідок бойових дій.

Порядок звільнення на підставі п. 6 ст. 41 КЗпП України передбачає, що персональне попередження працівника про наступне звільнення відбувається не пізніше ніж за 10 календарних днів. Одночасно надається інформація про заплановане вивільнення первинним профспілковим органам та Державній службі зайнятості. Розірвання договору може бути законним тільки у випадку, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу (ч. 4 ст. 41 КЗпП України). Таким чином, встановлено особливий порядок вивільнення працівників у зв'язку з неможливістю забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором. Цей порядок відрізняється від загальної процедури вивільнення за ч. 1-3 ст. 49-2 КЗпП України, який у такому випадку не підлягає застосуванню.

Як приклад, постанова Верховного Суду від 27 вересня 2023 року у справі № 523/11673/22, в якій Верховний Суд погодився з висновками судів попередніх інстанцій про незаконність звільнення позивачки з підстави, передбаченої п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП України, та необхідність поновлення її на роботі. Обґрунтовуючи звільнення позивачки, роботодавець, серед іншого, зазначав про неможливість здійснення діяльності у зв'язку з воєнним станом та тимчасовим перебуванням військовослужбовців на морському узбережжі. Суд дійшов висновку, що обов'язковою умовою для звільнення з цієї підстави має бути об'єктивна неможливість забезпечувати працівника роботою, визначеною трудовим договором. Існування воєнного стану автоматично не означає знищення (відсутність) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій [12].

Судова практика напрацювала певний підхід щодо оцінки наявності чи відсутності підстав для призупинення дії трудового договору. Наприклад, за обставин продовження надання медичних послуг медичними закладами більшістю працівників суди не погодилися з наявністю законних підстав у роботодавців призупинити трудовий договір з окремими працівниками через зменшення кількості хворих. При цьому, сама обставина зменшення кількості пацієнтів після введення воєнного стану на території України не свідчила про неможливість відповідача забезпечити позивачів, які обіймали посади лікарів, роботою (постанови Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 149/1089/22 та від 15 вересня 2023 року у справі № 161/7449/22) [13]. Водночас у постанові Верховного Суду від 14 вересня 2023 року у справі № 754/5488/22 проаналізовано обставини, за яких суди погодилися з наявністю у роботодавця законних підстав для призупинення трудового договору з працівником, а саме: «для застосування цієї норми права роботодавець має перебувати в таких обставинах, коли він не може надати працівнику роботу, а працівник не може виконати роботу. Зокрема, у випадку, якщо необхідні для виконання роботи працівником виробничі, організаційні, технічні можливості, засоби виробництва знищені в результаті бойових дій або їх функціонування з об'єктивних і незалежних від роботодавця причин є неможливим, а переведення працівника на іншу роботу або залучення його до роботи за дистанційною формою організації праці неможливо» [14].

Аналіз законодавства України дозволяє виділити декілька основних тенденцій розвитку трудового права та напрямів реформування трудового законодавства в умовах правового режиму, викликаного війною в Україні.

Однією з тенденцій є посилення захисту трудових прав працівників та гарантій їх реалізації в умовах воєнного стану. Зокрема, Законом України № 2220-ІХ від 21.04.2022 року встановлено низку додаткових гарантій у сферах зайнятості населення та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття в особливий період, внесено зміни до Законів України «Про зайнятість населення», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». Також серед новацій необхідно вказати запровадження одноразової матеріальної допомоги для організації підприємницької діяльності, спрощення порядку призначення допомоги по безробіттю, врегулювання порядку надання допомоги по частковому безробіттю тощо [15].

Для посилення захисту трудових прав та інтересів працівників, які працюють у роботодавця-фізичної особи, а також для посилення захисту їх трудових прав та інтересів такі акти соціального діалогу, як колективні договори та угоди, встановлення особливостей їх укладення та дію в умовах воєнного часу характеризує Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту трудових прав працівників» [16].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

В умовах воєнного стану трудове законодавство залишається гарантом забезпечення трудових прав працівників і роботодавців і не змінює своєї сутності, соціального значення та соціального призначення, а основним його завданням є належне законодавче закріплення переліку основних трудових прав працівника та роботодавця відповідно до міжнародно-правових стандартів та гарантій їх реалізації, форм і методів охорони та захисту. Водночас детальний аналіз сучасного правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану дозволяє виділити такі тенденції розвитку сучасного трудового законодавства: посилення захисту трудових прав працівників та гарантій їх реалізації; розширення договірних засад регулювання трудових відносин; запровадження певних обмежень у трудових відносинах із дотриманням мінімальних гарантій праці; посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин та мобільності працівників у реалізації права на працю.

В умовах воєнного стану може виникнути безліч викликів для працівників, таких як втрата робочого місця, зміна умов праці, порушення трудових прав. Суд повинен

активно захищати права працівників та вживати заходів для відновлення порушених прав, забезпечуючи справедливі та обґрунтовані рішення. Важливо забезпечити баланс між захистом прав працівників та забезпеченням стійкості економіки.

На нашу думку, важливо розробити механізм повернення в Україну трудових мігрантів, біженців та іноземних працівників. Основна роль у цьому процесі належить державі, яка має створити сприятливі умови для повернення, надаючи фінансові гарантії, частково фінансуючи перекваліфікацію, забезпечуючи участь у цьому процесі бізнесу та місцевої влади. Значний відсоток населення України в найближчому майбутньому перебуватиме у віковій категорії 50+, що призведе до зростання попиту на перепідготовку, навчання новим професіям, особливо в інформаційних технологіях, енергетиці (зокрема альтернативних джерел енергії), транспорт (особливо на експорт) і охорона здоров'я. Стабілізація внутрішнього ринку праці за допомогою різноманітних інтервенцій є одним із найнагальніших викликів для України під час війни, яка на момент написання цієї статті триває вже більше півтора року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення 02.12.2023).
2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 23.07.1996 р. № 322-08. Дата оновлення : 01.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
3. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. Дата оновлення : 14.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
4. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження КМУ від 12.07.2017 р. № 482-2017-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
5. Пижова М. О. Деякі актуальні питання класифікації юридичних гарантій у трудовому праві. *Право та інноваційне суспільство*. 2020. №2(15). С. 63–67.
6. Загальна декларація прав людини: прийнята від 10.12.1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. (дата звернення 02.12.2023).
7. Польща критично залежить від українських біженців: промовисті дані. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/polshcha-i-ukrajinski-bizhentsi-khto-vid-koho-zalezhit-960236.html>.
8. Ю. Гришина, Г. Чанишева. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 71. С. 376–381.
9. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента від 24.02.2022 р. № 64/2022. Дата оновлення : 10.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
10. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. Дата оновлення : 19.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
11. Машков К. Є., Горностаєв О. Б., Товт Т. О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: збірник наукових праць*. Дніпро, 2022. № 1. С. 122–131.
12. Постанова Верховного Суду України від 27 вересня 2023 року по справі № 523/11673/22 (провадження № 61-5654св23). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113893643>. (дата звернення 02.12.2023).
13. Постанова Верховного Суду України від 21 червня 2023 року по справі № 149/1089/22 (провадження № 61-292св23). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111772371>. (дата звернення 02.12.2023).
14. Постанова Верховного Суду України від 14 вересня 2023 року по справі № 754/5488/22 (провадження № 61-6588св23). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113454780>. (дата звернення 02.12.2023).
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану : Закон України від 21.04.2022 р. № 2220-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text>. (дата звернення 02.12.2023).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту трудових прав працівників: Закон України від 12.05.2022 р. № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text>. (дата звернення 02.12.2023).

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ МОБІНГУ
В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ****ANTI-MOBING THEORETICAL AND LEGAL BASIS IN THE CONDITIONS
OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE**

**Середя О.Г., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри трудового права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Красюк Т.В., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри трудового права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню актуальної проблеми захисту емоційної сфери працівника у структурі особистих немайнових прав. На підставі аналізу наукових робіт зарубіжних дослідників визначено, що проблематика емоційної праці вивчається у нерозривному зв'язку з проблемами нерівності та дискримінації у сфері праці, зокрема, мобінгу на робочому місці. Авторами досліджено міжнародні та зарубіжні нормативні акти щодо запобігання та протидії дискримінації, мобінгу у трудових відносинах з метою напрацювання пропозицій щодо гармонізації правового регулювання означеного питання до стандартів європейських партнерів. Зазначається, що загальний правовий тренд уважнішого ставлення до емоційності має знайти свій відбиток і рівні правових категорій трудового права України. Наголошується, що законодавче закріплення обов'язку роботодавця протидіяти мобінгу та встановлення відповідальності за такі дії є втіленням принципу гуманізму у національне трудове законодавство, відповідає високим вимогам поваги до людської гідності і безпеки працівника. Акцентовано увагу на тому, що хоча законодавцем і запроваджено правові механізми захисту від мобінгу на робочому місці, але деякі питання на практиці залишаються відкритими. Розглядаючи проблему насильства та домагань у сфері праці, мобінгу, автори відзначають провідну роль соціального партнерства з її вирішення, зокрема, шляхом закріплення у актах партнерства положень про заходи, спрямовані на попередження сексуального насильства, домагань та мобінгу. Пропонується врахувати досвід Італії в частині активності профспілок у протидії мобінгу шляхом інформування про прояви мобінгу, організації навчання для співробітників, щоб ті навчилися відрізняти мобінг від взаємних конфліктів, могли дізнатися про свої права в разі мобінгу та створення спеціальних центрів допомоги жертвам мобінгу. Наведено висновок, що мобінг – це той виклик, який виникає перед всіма учасниками соціально-трудових відносин, а протидія цьому явищу буде ефективною лише за умови, що його запобігання будуть сприяти не лише роботодавці, а й соціальні партнери.

Ключові слова: дискримінація, протидія мобінгу, емоційна сфера праці, права працівника, соціальне партнерство.

The article is devoted to highlighting the current problem of protecting the employee's emotional sphere in the structure of personal non-property rights. Based on the analysis of the scientific works of foreign researchers, it was determined that the problem of emotional labor is studied in an inextricable connection with the problems of inequality and discrimination in the field of work, in particular, mobbing at the workplace. The authors researched international and foreign normative acts on the prevention and counteraction of discrimination, mobbing in labor relations in order to develop proposals for harmonizing the legal regulation of the specified issue to the standards of European partners. It is noted that the general legal trend of a more attentive attitude to emotionality should find its mark and the level of legal categories of the labor law of Ukraine. It is emphasized that the legislative establishment of the employer's duty to oppose mobbing and the establishment of responsibility for such actions is the embodiment of the principle of humanism in national labor legislation, and meets the high requirements of respect for human dignity and employee safety. Attention is focused on the fact that although the legislator has introduced legal mechanisms for protection against mobbing at the workplace, some issues in practice remain open. Considering the problem of violence and harassment in the field of work, mobbing, the authors will note the leading role of social partnership in solving it, in particular, by enshrining in partnership acts provisions on measures aimed at preventing sexual violence, harassment and mobbing. It is proposed to take into account the experience of Italy in terms of the activity of trade unions in combating mobbing by informing about the manifestations of mobbing, organizing training for employees so that they learn to distinguish mobbing from mutual conflicts, can learn about their rights in the event of mobbing and the creation of special centers for assistance to victims of mobbing. It is concluded that mobbing is a challenge that arises before all participants of social and labor relations, and countering this phenomenon will be effective only on the condition that its prevention will be facilitated not only by employers, but also by social partners.

Key words: discrimination, countering mobbing, emotional sphere of work, employee rights, social partnership.

Дискримінація, у її різноманітних конфігураціях, залишається однією з актуальних тем, що привертає увагу як громадськості, так і дослідників різних галузей науки. Вона порушує фундаментальну рівність та справедливість, викликаючи серйозні соціальні та правові проблеми. Обравши євроінтеграційний курс Україна намагається гармонізувати власне законодавство, зокрема і трудове до стандартів своїх європейських партнерів. Внесення змін до Кодексу законів про працю України (далі КЗпП), після набуття чинності Закону України від 11 грудня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» [1], дозволило Україні приєднатися до низки європейських країн (Франція, Німеччина, Італія, Польща), де мобінг на роботі став заборонений законодавством. У новій статті КЗпП 2-2 маємо не лише пряму заборону мобінгу, але визначення поняття та його форми. Зміни до Кодексу закріпили обов'язок щодо протидії мобінгу не лише за роботодавцем, а і за державою. А саме в абз. 8 ч. 1 статті 5-1 зазна-

ється, що державою гарантується правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення, окрім того, гарантується захист честі та гідності працівника під час виконання ним трудової діяльності [2]. Однак, вважаємо, що питання протидії мобінгу не може бути вирішено лише шляхом включення нових положень до КЗпП України. В контексті нашого дослідження зазначимо, що на практиці залишаються не вирішеними велика кількість питань, щодо конкретизації заходів, які можуть бути впроваджені для протидії мобінгу на рівні соціального діалогу, як саме довести факт мобінгу на робочому місці, як встановити межу між порушенням трудової дисципліни та психологічним тиском на працівника та ін.

В Україні вивченням означеного питання займаються Н. М. Вапнарчук, О. Є. Костюченко, К. Б. Мирасюк, Л. Ю. Тимофеева, І. І. Сахарук, С. М. Черноус, О. М. Ярошенко та ін. Однак, залишилися чимало не вирішених питань, що вимагають наукового осмислення й відповідних рекомендацій. Зміни у соціально-економічній сфері,

що відбулися за останні роки, викликають потребу подальшого вдосконалення законодавства в частині правового регулювання, а теоретичні дослідження проблем дискримінації, мобінгу у трудових відносинах носять фрагментарний характер, і потребують системного та ґрунтовного підходу для вироблення способів протидії цим явищам.

Проблематика захисту емоційної сфери працівника у структурі особистих немайнових прав у науці трудового права поки що не була піддана всебічному науковому аналізу, але вона як ніколи актуалізується. Це зумовлено насамперед тим, що у сучасному інформаційному суспільстві, коли змінюється звичний уклад трудових відносин, властивий епосі індустріальної праці, на перший план виходить проблематика захисту гідності працівника.

Аналіз наукової літератури, нормативного регулювання та правозастосовної практики із досліджуваного питання показав, що загальне визнання значимості особистих немайнових прав не забезпечує підвищення ефективності їх правового захисту. Перехід до постіндустріального суспільства диктує формування нових підходів до розуміння змісту та процесу праці, професійних ризиків та специфіки правового регулювання трудових відносин.

Всі ці чинники разом свідчать, що емоційна складова праці стає основою практично будь-який трудовий функції. Необхідне ретельніше опрацювання механізмів захисту емоційної сфери людини, її автономії, приватного життя, його гідності та трудової репутації. Такий підхід відповідає сучасному розумінню гідної праці та є логічним її розвитком.

Традиційно заходи додаткового правового захисту надавалися працівникам, чия праця пов'язана з підвищеними психоемоційними навантаженнями. При цьому діапазон компенсаторних механізмів простягається від встановлення додаткового часу відпочинку та скорочення тривалості робочого часу (педагогічні та медичні працівники тощо) до впровадження спеціальних заходів захисту на випадок настання ризиків застосування насильства (як фізичного, так і психологічного) у процесі виконання роботи.

Зарубіжними правознавцями проблематика емоційної праці вивчається і стосовно інших аспектів прояву та регулювання емоцій у трудових відносинах, наприклад, досліджуються: вплив нормування емоційних реакцій на процедури відбору та оцінки персоналу [3]; проблеми нерівності та дискримінації у контексті емоційної праці [4]; вплив права на об'єднання у профспілку на емоційну працю [5] та ін.

Сучасні дослідники, в основному описують категорію гідності працівника через призму організаційних патологій, що становлять загрозу не тільки психологічному та соціальному благополуччю працівника, але сприяють професійному вигорянню, стресу, а в крайніх випадках і до суїцидальних спроб (негуманні умови праці, психологічне насильство та домагання, мобінг, нерівне звернення та дискримінація, обтяження працівників надто високими вимогами до продуктивності, прояв неповаги до їхньої думки тощо) [6].

Очевидно, акцент змістився у бік виявлення взаємозв'язку категорії гідності з можливими психосоціальними ризиками, що супроводжують трудову діяльність. З огляду на це особливу увагу привертає нормативно закріплена заборона мобінгу на робочому місці.

Таке розуміння випливає з сучасного міжнародного нормативного регулювання. Так, наприклад, у Європейській соціальній хартії право на захист своєї гідності за місцем роботи пов'язане з обставинами найбільш грубих порушень психологічного та соціального благополуччя працівника – сексуальними домаганнями на робочому місці або у зв'язку з роботою, а також знущальними, ворожими та образливими діями проти окремих працівників на робочому місці або у зв'язку з роботою (ст. 26) [7].

Директива Європейського Союзу від 27 листопада 2000 р. 2000/78/ЄС також визначає категорію захисту гідності через опис негативних дій, які мають на меті створити ворожу, принижувальну гідність людини або образливу обстановку [8]. Аналогічний зміст закладено й у Конвенції МОП № 190 «Про викоринення насильства та домагань у сфері праці», в якій визнається, що важливість культури праці є основою взаємної поваги та гідності людини, що сприяють запобіганню насильству та домаганням [9].

У поточних правових умовах емоційні потреби працівника, пов'язані з дотриманням роботодавцем обов'язку не здійснювати дій, які навмисно сприяють зростанню психосоціальних ризиків та небезпек, суттєво недооцінені ні законодавцем, ні на рівні правозастосовної практики.

Усе сказане вище призводить до висновку у тому, що загальний правовий тренд уважнішого ставлення до емоційності має знайти свій відбиток і рівні правових категорій трудового права. Слід констатувати, що міжнародна спільнота активно підтримує антидискримінаційну правову позицію, яка безпосередньо включає в себе протидію мобінгу, і спрямовується на всебічний захист інтересів працівників від психологічного цькування, насильства, як з боку роботодавця так і трудового колективу.

Сьогодні в більшості зарубіжних країн знають, що таке мобінг. Вказаний феномен став предметом не тільки наукових досліджень, але й заходи щодо заборони мобінгу було врегульовано нормативними актами у багатьох країнах, у тому числі і в європейських.

За даними Інституту дослідження мобінгу в Німеччині, 37% усіх працівників мають досвід мобінгу на робочому місці у якийсь момент свого трудового життя. Ще 12% були принаймні свідками мобінгу на робочому місці. Відповідно до галузевих медичних спостереженням «добра чверть пацієнтів у клініках психосоматичного профілю вказують на проблеми на робочому місці. Десять відсотків без прямого опитування з цього приводу повідомили, що піддавалися мобінгу» [10].

У Великій Британії в особливу сферу виділено у дослідженнях «академічний мобінг», жертвами якого стають викладачі, співробітники та студенти університетів та коледжів. Відповідно до спостереження, за різними оцінками країни цей показник визначається діапазоном від 12% до 50%. «Академічна мобінг-культура» характеризується ненасильством, ввічливістю та витонченістю знущань [11].

Феномен мобінгу властивий будь-якій державі, і Україна, яка перебуває у стадії трансформації суспільного устрою, що супроводжується ствердженням різних форм власності та видів діяльності, не є винятком.

Міжнародна організація праці (МОП) під психічним терором на робочому місці розуміє «образливе, мстиве, жорстоке, злостиве або принизливе поведіння з окремою особою або групою працівників, що охоплює колективний пресинг (ganging up) або мобінг проти обраного працівника, який стає об'єктом психічного тиску. Мобінг передбачає постійну негативну увагу або критику, ізоляцію особи від суспільних контактів, поширення неправдивої інформації» [12, с. 2].

Наразі у контексті створення безпечних та здорових психологічних умов праці важливе значення має протидія моральним переслідуванням на робочому місці: мобінгу, домаганням тощо. МОП протягом тривалого часу вказувала на необхідність протидії будь-яким моральним переслідуванням на робочому місці, зокрема, у доповідях «Stress Prevention at Work Checkpoints. Practical improvements for stress prevention in the workplace» (2012 р.), «Code of conduct and guidelines to prevent and address sexual harassment in workplace» (2016 р.), «The Threat of Physical and Psychosocial Violence and Harassment in Digitalized Work» (2018 р.) тощо [13, с. 190–191].

Аналізуючи міжнародну практику окремих країн-членів ЄС, можна побачити, що захист від цього негативного

явища здійснюється шляхом гарантування та забезпечення права на справедливі та безпечні умови праці. В цілому, досвід держав-членів Європейського Союзу можна спостерігати в двох типах практики: 1) прийняття спеціальних законів, що регулюють мобінг на робочому місці, наприклад, у Франції, Бельгії та Швеції; 2) застосування діючого законодавства (найчастіше закон про заборону дискримінації) у випадках мобінгу (Ірландія, Великобританія, Італія, Данія та Німеччина) [14, с. 139].

Саме Швеція була першою країною, яка у 1993 році запровадила законодавство, що спеціально забороняє знущання на роботі. Це новаторське законодавство, з-поміж іншого, забороняло засудливі або виразно негативні дії, спрямовані проти особистості, образливе ставлення до працівників, яке може призвести до того, що ці працівники будуть ізольовані від колективу на робочому місці. Також воно вводило обов'язок роботодавців оперативно розслідувати, врегулювати та протидіяти будь-яким випадкам знущань, а також запровадити превентивні організаційні заходи проти залякування на робочому місці. Принагідно зазначити, що новаторське законодавство Швеції отримало значну підтримку серед інших європейських країн у протидії мобінгу) [15, с. 66].

До трудового законодавства Франції було внесено доповнення щодо способів захисту права на гідність працівника під час трудової діяльності. На особливу увагу заслуговують норми із запобігання психологічному тиску, а саме ст. L.1152-2, згідно з якою роботодавець повинен ужити всіх необхідних заходів для запобігання поведінки знущань; ст. L.4121-1 закріплює обов'язок роботодавця вжити необхідних заходів із гарантування безпеки та захисту фізичного та психічного здоров'я працівників, а саме: превентивні заходи із приводу соціально-психологічного клімату в колективі, інформаційні та навчальні заходи із проблемних питань. Роботодавець повинен забезпечити адаптацію цих заходів з метою врахування мінливих обставин і спрямувати їх на поліпшення наявних ситуацій [16].

Таким чином, законодавче закріплення обов'язку роботодавця протидіяти мобінгу та встановлення відповідальності за такі дії стане прямим втіленням принципу гуманізму у національне трудове законодавство, адже праця, яка відповідає високим вимогам поваги до людської гідності, безпеки працівника, комфортним умовам праці, є невід'ємною складовою частиною правової, соціальної держави.

Надзвичайно важливо зазначити, що Європейський суд з прав людини, даючи тлумачення ст. 10 Європейської конвенції з прав людини та основних свобод, яка гарантує кожному «...право на свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади» [17], бере до уваги важливість цього усталеного юридичного принципу для розвитку демократії, підкреслюючи, що воно є однією з основних підвалин демократичного суспільства, а також визначається як ключова умова для реалізації потенціалу та можливостей кожної людини. Також можна згадати приписи з Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до ч. 2 ст. 26 «...всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини» [18].

Слід звернути увагу на міжнародну судову практику, яка акцентує, що під поняттям “мобінг” слід розуміти несправедливе ставлення та знущання, дискримінація залежних осіб з боку тих, кого можна вважати виконавцями певної функції, таких як роботодавець, колеги або особи з вищим соціальним статусом, такі як лідери (формальні або нефор-

мальні) в робочій чи суспільній сфері. Як от в рішенні ЄСПЛ від 07.11.2013 у справі «Пічкур проти України» зазначалося, що дискримінацією вважається різне поводження з особами без об'єктивного та розумного обґрунтування у відносно схожих ситуаціях [19, п. 47].

Пріоритетність принципу рівного, неупередженого ставлення в сфері праці на міжнародному рівні сьогодні знайшов повноцінне відображення і на національному рівні [1]. Проте доведення факту наявності мобінгу і обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку наслідків, отриманих у результаті порушення конституційних прав, у трудових відносинах є достатньо ускладненим. І проблема ця обумовлена, в першу чергу, тим, що мобінг як прояв психологічного тиску на працівника не вписується у стандартну модель правопорушення. Отже, доведення факту вчинення мобінгу на робочому місці процес складний, і такий, що не може бути підданий правовій оцінці без урахування психологічних аспектів проблеми [20, с. 73].

Обов'язок роботодавця щодо протидії мобінгу були закріплені змінами до статей 141 та 158 КЗпП. І якщо у статті 141 КЗпП закріплюється лише зобов'язання роботодавця здійснювати заходи щодо запобігання та протидії мобінгу, то у 158 статті вже більш розлого зазначається про вживання заходів для забезпечення безпеки та захисту фізичного та психічного здоров'я працівників, здійснення профілактики ризиків та напруги на робочому місці, проведення інформаційних, навчальних та організаційних заходів, що спрямовані на запобігання та протидії мобінгу. Закріплення цих обов'язків за роботодавцем є позитивною тенденцією як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі [2].

Заслугує на увагу позиція науковців, що з метою непорозуміння, які можуть виникнути між працівником і роботодавцем в дотриманні чинного законодавства про працю, необхідно запровадити обов'язкове обговорення соціально-психологічної атмосфери на конкретному підприємстві, установі, організації на загальних зборах трудового колективу та за їх результатами і власними професійними спостереженнями проводити систематичний аналіз психологічного стану колективу [21, с. 146].

Необхідно зазначити, що розглядаючи проблему насильства та домагань у сфері праці, мобінгу, важливо відзначити роль соціального партнерства з її вирішення. Існують колективні угоди, що містять положення про заходи, спрямовані на попередження сексуального насильства, домагань та мобінгу, таких як розробка внутрішньої політики, навчання працівників та (або) роботодавців та інформаційно-просвітницька діяльність.

Доречним в частині активності профспілок у протидії мобінгу є досвід Італії. Профспілка може сприяти здоровій атмосфері колективної творчості, і сприяти освіті працівників, інформуючи їх про прояви і наслідки мобінгу. Досвідчені члени профспілок можуть організувати навчання для співробітників, щоб ті навчилися відрізняти мобінг від взаємних конфліктів, могли дізнатися про свої права в разі мобінгу і, найголовніше, отримати чітке усвідомлення того, що мобінг не є прийнятним явищем і має негативні наслідки. Один з найбільш вдалих прикладів дієвої практики – активність конфедерації профспілок Італії CISL. На додаток до порад і інформаційних матеріалів профспілка заснувала центри допомоги жертвам мобінгу по всій Італії. Скарги про передбачувані випадки мобінгу можна відправити на електронну адресу центру, а також зателефонувавши по телефону. За даними CISL, центри зв'язку отримують близько 20 заявок на тиждень. Після отримання заяви центр допомоги звертається до місцевої профспілки і допомагає вирішити проблему мобінгу шляхом розмови з керівництвом організації та за допомогою медіації. Якщо це не вдається, представники центру інформують працівника про ініціювання процесу в суді і його права в ньому, а також прагнуть морально підго-

тувати працівника до довгострокового судового процесу, і того, що відносини в організації можуть погіршитися, а також надати будь-якого роду необхідну юридичну допомогу. Згідно зі статистикою профспілок, після отримання заяви 10% всіх заяв вирішуються з втручанням профспілкових органів і 25% – ініціювання процедури врегулювання суперечок [22, с. 113–114].

Юридичними можливостями забезпечення дієвого захисту законних інтересів в частині протидії мобінгу можуть стати норми інституту компенсації моральної шкоди та положення заборони зловживання правом, а також перейняття закордонного досвіду, та імплементація цих норм у національне законодавство. Додатково варто зазначити про необхідність запровадження у локальних нормативно-правових актах заборону мобінгу (цькування), де виокремити положення про порядок розслідування та про санкції за порушення відповідних норм. Отже, аналізуючи акти ЄС та використовуючи досвід зарубіжних країн, вва-

жаємо, що в національне законодавство потрібно включати прогресивні норми щодо протидії та запобігання будь-яких проявів психологічного тиску на робочому місці.

Переходячи до висновків, слід зауважити, що мобінг є дуже складним, прихованим і недооціненим явищем, тому потрібно будувати соціально відповідальні організації та із сторони держави виконувати закони та процедури проти психологічного насильства на робочому місці, впроваджувати механізми на справедливий захист працівників. Саме запровадження правового регулювання протидії мобінгу вже є як великим досягненням, так і давно назрілою проблемою трудового законодавства. З всього вищеперахованого необхідно підмітити, що протидія мобінгу буде ефективно лише за умови, що його запобігання будуть сприяти всі учасники трудових відносин. Комплексно та систематично попереджувати мобінг (цькування) та зробити його різко негативним суспільним фактом це той виклик, який виникає перед всіма учасниками та гарантами протидії цього явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): Закон України від 16.11.2022 р. № 2759-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text> (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>, (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
3. Arvey, Renz & Watson, 1998 Arvey, R.W., Renz, G.L. & Watson, T.W. Emotionality and job performance: Implications for personnel selection. *Research in Personnel and Human Resources Management*. 1998. № 16. P.103–147.
4. Lu-in Wang, Zachary W. Brewster. Dignity transacted: emotional labor and the racialized workplace. *University of Michigan Journal of Law Reform*. 2020. №53(3). URL: <https://doi.org/10.36646/mjlr.53.3.dignity> (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
5. Davis, R.S., Stazyk, E.C., Kline, E.D., Green, A.C. Experience, emotion, and exhaustion: how unionization influences emotional labor. *Review of public personnel administration*. 2023. № 43(2). P. 336–358. URL: <https://doi.org/10.1177/0734371X211068171> (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
6. Lucas, Kang & Li, 2013 Lucas, K., Kang, D. & Li, Z. (2013) Workplace dignity in a total institution: Examining the experiences of Foxconn's migrant workforce. *Journal of Business Ethics*. (114). 91–106.
7. Європейської соціальної хартії від 14 вересня 2006 року. *Відомості Верховної Ради України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text> (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
8. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27.11.2000 р. про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
9. Violence and Harassment Convention, 2019 (№ 190). *International Labour Organization*. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NONORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190 (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
10. Lorenz K. Über tierisches und menschliches Verhalten. München. 1965. 435p.
11. Khoo S. Academie Mobbing: Hidden Heath Hazard at Workplace. *Journal Malays Fam Physician*. 2010. № 5(2), p. 61–67.
12. When working becomes hazardous. International Labour Organization (ILO). *World of Work*. 1998. № 26. P. 2–6.
13. Остапенко Л.О. Окремі аспекти законодавства України про мобінг. *Юридичний електронний журнал*. № 1. 2023. С. 189–191.
14. Сорокіна А.А. Мобінг та булінг в трудових відносинах. *Молодий вчений*. № 11 (63). 2018. С. 139–146.
15. Колеснік Т. В., Протидія мобінгу: аналіз міжнародних норм та судової практики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. 2023. С. 65–71.
16. France Code du travail. Dernière modification : 1 février 2017. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?idArticle=LEGIARTI000018764571&idSectionTA=LEGISCTA000018764573&cidTexte=LEGITEXT000006072050&dateTexte=20160205#LEGIARTI000018764562> (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
19. Рішення у справі «Пічкур проти України» (Заява № 10441/06) від 07.11.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text (дата звернення 7 грудня 2023 р.).
20. Костюченко О. Є. Мобінг в Україні. Що робити? Кухня трудових прав: нариси про важливі інгредієнти: збірник статей. Київ. 2021. С. 72–78.
21. Красюк Т. В., Федорченко А. О. Мобінг: причини виникнення та способи подолання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 140–145.
22. Fernando Cecchini mobbing: the tutelage of inas-cisl – our experience. Abstracts of the 6th International Scientific and Practical Conference on Workplace Bulling of the 4-6 june 2008. Montreal. Canada. P. 113-114. URL: www.workplacebullying.org (дата звернення 7 грудня 2023 р.).

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/45>

НОРМАТИВНИЙ ПІДХІД ДО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА КАНАДИ

NORMATIVE APPROACH TO THE REGULATION OF LAND RELATIONS: COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN UKRAINE AND CANADA

**Балук Г.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри екологічного права**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проведено порівняльно-правовий аналіз між Україною та Канадою у контексті нормативного регулювання земельних відносин. Проаналізовані наукові підходи до визначення поняття «земельні відносини».

Визначено, що у правовому полі України основні засади регулювання земельних відносин викладені в Конституції України, Земельному кодексі України, Законах України «Про захист прав на землю», «Про оренду землі», «Про землеустрій», «Про оцінку земель», а також в інших нормативних актах, включаючи міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою України. Натомість, законодавчі акти, що регулюють земельні відносини в Канаді, включають: Конституцію та Земельний кодекс Канади, Закон про розвиток сільського господарства та сільської місцевості, Закон Канади про охорону навколишнього середовища, Закон про управління землями Перших Націй, міжнародні акти, учасником яких є Канада, а також інші акти.

З'ясовано кілька ключових відмінностей та спільних аспектів у цих двох країнах. Україна має складну систему земельного законодавства, в якій акцентується увага на забезпеченні раціонального використання та охорони земель, а також на правах та обов'язках власників земельних ділянок та землекористувачів. З іншого боку, Канада має декілька провінцій і територій зі своїми власними підходами до земельних відносин. Прерогативи провінційних урядів в Канаді дозволяють розробляти власні нормативно-правові акти, відображаючи регіональні потреби та особливості.

Особлива увага приділяється інвентаризації земель та наданню точної інформації про стан земель в Канаді. Україна може вдосконалити систему збору та розповсюдження інформації про земельні ресурси для більшої прозорості та доступності для громадськості. Канада також має модель земельних відносин, де провінції мають широкі повноваження у регулюванні цієї сфери. Україна може розглянути можливість децентралізації управління земельними ресурсами та враховувати регіональні особливості.

Запозичення позитивного досвіду Канади може допомогти Україні покращити управління земельними ресурсами, зберегти природні ресурси та сприяти сталому розвитку.

Ключові слова: земельні відносини, нормативний підхід, децентралізація, права власності, нормативно-правові акти.

The article provides a comparative legal analysis between Ukraine and Canada in the context of regulatory regulation of land relations. Scientific approaches to defining the concept of "land relations" are analyzed.

It was determined that in the legal field of Ukraine, the main principles of regulating land relations are laid down in the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Protection of Land Rights", "On Land Lease", "On Land Management", "On Land Appraisal", as well as in other normative acts, including international agreements ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. Instead, legislation governing land relations in Canada includes: the Constitution and Land Code of Canada, the Agriculture and Rural Development Act, the Canadian Environmental Protection Act, the First Nations Land Management Act, international instruments to which Canada is a party, as well as other acts.

Several key differences and commonalities between the two countries have been identified. Ukraine has a complex system of land legislation, which focuses on ensuring the rational use and protection of land, as well as on the rights and obligations of land owners and land users. On the other hand, Canada has several provinces and territories with their own approaches to land relations. The prerogatives of provincial governments in Canada allow them to develop their own regulations, reflecting regional needs and characteristics.

Special attention is paid to inventorying land and providing accurate information about the condition of land in Canada. Ukraine can improve the system of collecting and disseminating information on land resources for greater transparency and accessibility to the public. Canada also has a model of land relations where the provinces have broad powers to regulate this area. Ukraine can consider the possibility of decentralization of land management and take regional features into account.

Borrowing Canada's positive experience can help Ukraine improve land management, preserve natural resources, and promote sustainable development.

Key words: land relations, regulatory approach, decentralization, property rights, normative legal acts.

Постановка проблеми. Поглиблене вивчення земельних відносин в контексті нормативного регулювання, зокрема порівняння підходів України та Канади, визначається комплексністю і динамічністю сучасних земельно-правових систем. Обидві країни розвиваються в рамках своїх національних, історичних, соціокультурних та економічних реалій, що обумовило формування специфічних нормативних механізмів регулювання земельних відносин [3, с. 75].

У контексті глобалізаційних процесів та потреби інтеграції до світових економічних стандартів, для України актуальним є вивчення передового міжнародного досвіду.

Канадська модель, яка відзначається своєю збалансованістю, прозорістю та ефективністю, може стати прикладом для адаптації деяких позитивних підходів в українському земельному законодавстві.

Науковий інтерес представляє аналіз існуючих дисонансів, а також можливостей гармонізації нормативної бази в сфері земельних відносин. Передусім це стосується методології правового регулювання, основних принципів землекористування, а також захисту прав землевласників і земель.

Таким чином, порівняльний аналіз нормативного регулювання земельних відносин України та Канади відкриває перспективи для наукового пошуку оптимальних меха-

нізмів правового регулювання в даній сфері, що, в свою чергу, може сприяти сталому розвитку і збереженню земельних ресурсів обох країн.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання щодо створення і функціонування системи земельних відносин та її регламентації досліджували такі науковці з України, як В. І. Андрейцев, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік, М. В. Шульга, І. О. Косімікін, Н. І. Титова та інші. Дослідження зазначених вчених мають теоретичну і практичну значущість, але, на сьогодні не було проведено порівняльний аналіз між Україною та Канадою у контексті нормативного регулювання земельних відносин.

Метою статті є порівняльний аналіз чинного земельного законодавства України та Канади у контексті нормативного регулювання земельних відносин.

Виклад основного матеріалу. В контексті наукового дискурсу поняття «земельні відносини» має різноманітні інтерпретації серед учених. Так, І. Колесник розглядає дані відносини як комплекс суспільних взаємодій, які з'являються в процесі управління та диспозиції земельними ресурсами [4]. Інший дослідник, О. Мірошніченко, «земельні відносини» трактує як взаємодію, яка ґрунтується на земельній власності та включає процеси володіння, управління та використання земель [6].

Відповідно до ст. 2 Земельного кодексу України, земельні відносини визначені як соціальні відносини взаємодії стосовно володіння, користування та управління, розпорядження та управління землею. Кодекс визначає ключові компоненти цих відносин: суб'єктів і об'єктів. Суб'єктами таких взаємовідносин є громадяни, юридичні структури, органи місцевої влади та державні установи, тоді як об'єктами виступають українські землі, конкретні ділянки та їх правовий статус, зокрема права на земельні ділянки [2].

На основі законодавчого визначення, ключовими елементами земельних відносин, які підпадають під термін «земля», будучи основним національним багатством та об'єктом права власності українського народу, є стратегічним ресурсом національного значення, відокремленим від інших форм нерухомості і об'єктом особливого захисту держави. Така позиція зумовлена важливістю земельних ресурсів для економічної стабільності країни. Водночас, згідно думки В. Носіка, у правовому розумінні, земля (в контексті її як головного національного ресурсу) являє собою частину поверхні землі, розташовану над надрами та обмежену державними кордонами, із родючим шаром ґрунту [8].

У правовому полі України основні засади регулювання земельних питань викладені в Конституції України, Земельному кодексі України, Законах України «Про захист прав на землю», «Про оренду землі», «Про землеустрій», «Про оцінку земель», а також в інших нормативних актах, включаючи міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою України.

Земельний кодекс України – це ключовий спеціалізований нормативно-правовий акт, призначений для регулювання земельних відносин у межах держави. Цей кодекс враховує історичний досвід, традиції, а також специфіку земельного ладу в Україні. В ньому детально унормовані права та обов'язки власників землі і землекористувачів, враховуючи різні форми власності: державну, комунальну та приватну. Крім того, він встановлює процедури виникнення та припинення земельних прав, їх охорони, а також порядок вирішення земельних спорів, що можуть виникати між сторонами.

Крім того, Земельний кодекс України закріплює принципи раціонального використання та охорони земель, акцентуючи на важливості цільового призначення земельних ділянок. Він також регламентує механізми встановлення вартості земельних ділянок, що стають основою для їх оподаткування та інших економічних операцій, зокрема у контексті функціонування земельного ринку.

З 1 липня 2021 року набрав чинності Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (далі – Закон). Даний Закон відкриває ринок землі сільськогосподарського призначення в Україні. Відповідно до чинного законодавчого регулювання, право на придбання у приватну власність земельних ділянок виключно для громадян України, а також для юридичних осіб, що здійснюють аграрну діяльність. Однак новітні законодавчі ініціативи не передбачають подібних обмежень, дозволяючи придбання земель для таких суб'єктів: громадянам України; юридичним особам; державним структурам та територіальним громадам України.

Так, згідно з нормами Закону запроваджується поетапне скасування діючої заборони на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у приватній власності, проте із низкою обмежень, зокрема щодо набуття земельних ділянок певними суб'єктами, а також обмеження концентрації землі в «одних руках» залежно від її загальної площі.

Щодо іноземних суб'єктів (як фізичних, так і юридичних) встановлено заборону на придбання ділянок сільськогосподарського призначення до моменту поточного рішення на Всеукраїнському референдумі [2].

У науковому контексті виділяють ряд підкатегорій земельних відносин:

- відносини, пов'язані із землеустроєм;
- відносини, що визначають право власності та користування землею;
- відносини, спрямовані на раціональне використання та охорону земельних ресурсів [6; 11].

Для глибокого осмислення суті земельних процесів у межах України слід враховувати різноманітність земельних відносин, що формуються в державі. Юридичний статус землі являє собою комплекс правил, що детермінують права і обов'язки осіб у контексті володіння, користування, розпорядження та управління земельними ділянками. Всі території, що належать Україні, становлять її земельний фонд, на базі якого формуються специфічні землевпорядні відносини. У контексті землеустрою визначаються такі напрямки: координація земельних реформ в Україні; нагляд за дотриманням законодавства в сфері землекористування; передача прав на земельні площі; врегулювання конфліктних ситуацій, пов'язаних із землею; адміністрування документації та інше [13, с. 10].

В контексті глобалізації та постійних економічних змін Україна стоїть перед важливим завданням модернізації своєї системи регулювання земельних відносин. Зокрема, з огляду на активні інтеграційні процеси, в яких бере участь Україна, щодо зближення з Європейським Союзом та іншими міжнародними інституціями, необхідно звертати увагу на найкращі світові практики.

Державна політика кожної країни та законодавча база, що регулює земельні відносини, є важливими чинниками та елементами вдосконалення та розвитку земельної сфери. Як відомо, в більшості країн успішне регулювання земельних відносин залежить від ефективного застосування нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини, та реалізації державними органами своїх повноважень відповідно до законодавства кожної країни та з урахуванням інтересів населення.

Отже, аналізуючи міжнародний досвід, вважаємо за необхідне детально проаналізувати нормативний підхід до регулювання земельних відносин у Канаді.

Особлива актуальність вивчення досвіду Канади полягає в тому, що ця країна успішно поєднує земельні інтереси федерального та провінційних рівнів влади, реалізує програми збереження біорізноманіття, охорони навколишнього середовища і ефективного використання природних ресурсів.

Перш за все, необхідно відзначити, що землі в Канаді поділяються на такі типи: сільськогосподарське землекористування, рекреаційне землекористування, лісгосподарське землекористування, землі, що призначені для підтримки та відновлення популяції диких копитних та птахів [1, с. 176]. Планування і використання земельних ресурсів близькі і мають спільні риси з англійським правом. Законодавче регулювання у сфері земельних відносин в Канаді належить до прерогатив провінційних урядів, які розробляють та впроваджують власні нормативно-правові акти, відображаючи особливості управління земельними ресурсами відповідно до регіональних потреб та особливостей. Правова система Канади складається з сімнадцяти галузей права. Галузь права, яка регулює земельні відносини в Канаді – це права власності.

Законодавчі акти, що регулюють земельні відносини в Канаді, включають: Конституцію Канади, Закон про розвиток сільського господарства та сільської місцевості, Закон Канади про охорону навколишнього середовища, Закон про управління землями Перших Націй, міжнародні акти, учасником яких є Канада, а також інші акти.

Земельні відносини, зокрема право власності, опосередковано регулюються Загальною декларацією прав людини 1948 року. Цей документ служить фундаментальним міжнародним актом, який визначає та гарантує основні права людини на глобальному рівні. Декларація прямо не регулює земельні відносини, однак ст. 17 встановлює положення, згідно з яким кожна особа має право власності на майно і ніхто не може безпідставно позбавити таку особу належного їй майна. Таким чином, право власності визнається і охороняється на міжнародному рівні, визнається і охороняється також земля як власність і майно, але охорона права власності на землю здійснюється відповідно до національного законодавства кожної країни.

Сучасний стан дослідження та регулювання земельних відносин у Канаді характеризується наявністю Закону про сільськогосподарський і сільський розвиток, прийнятого у 1985 р., який є одним із найважливіших документів у земельній сфері. Цей Закон сприяв створенню основи для служби інвентаризації земель, основною метою якої є обстеження земель відповідно до визначеної програми в країні для надання федеральним і провінційним органам влади точної та достовірної інформації про стан землі [10, с. 244].

Водночас у Канаді була проведена реформа, яка закріпила в Конституції Канади, що право провінцій володіти своїми землями та право вирішувати питання, що виникають із землекористування. У цій країні купівля-продаж державної землі відбувається через відкриті аукціони, насамперед, для запобігання зловживань під час таких операцій. Держава зобов'язана здійснювати нагляд за законністю використання та володіння землею незалежно від цільового призначення цих земель [12, с. 55]. Закон також встановлює відповідальність за порушення умов використання земельних ресурсів та використання земель не за цільовим призначенням.

Земельний кадастр у Канаді веде Канадська служба земельної інвентаризації відповідно до Закону про сільськогосподарський і сільський розвиток. У Кадастрі земель Канади бере участь не лише Служба інвентаризації земель, а й агентства та міністерства, діяльність яких спрямована на регулювання землекористування [9].

У Канаді немає спеціального законодавства, яке б встановлювало відповідальність за неналежне використання землі, деградацію землі внаслідок надмірного використання або інші порушення. Натомість відповідальність встановлюється відповідними нормативно-правовими актами та спеціальними програмами, прийнятими урядом, що, у свою чергу, дозволяє створити стимули для ефективного господарювання. Одним з таких програм є провінційна Угода про захист ґрунтових ресурсів, яка надає

субсидії фермерам, які обробляють землі, а кошти виділяються відповідальним організаціям для дослідження та картографування ґрунтового покриву [7].

Ще одним моментом регулювання земельних відносин в Канаді є сплата земельного податку, який є одним із джерел наповнення державного та місцевих бюджетів. У Канаді існує практика податкових пільг, які поширюються на фермерів, зокрема в податкових пільгах та певних особливостях при оцінці вартості землі.

Досвід земельного регулювання Канади дозволяє порівняти його з досвідом земельного регулювання України для виявлення спільних рис і характеристик, які виникають під час регулювання земельних відносин в кожній країні (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз між Україною та Канадою у контексті нормативного регулювання земельних відносин

Параметри	Україна	Канада
Основне законодавство	Конституція України Земельний кодекс України	Конституція Канади Земельний кодекс
Види власності на землю	Приватна, державна, комунальна	Приватна, корінних народів, провінційна, федеральна
Реєстрація прав на землю	Державний реєстр прав на нерухоме майно	Провінційні реєстри; деякі федеральні системи реєстрації
Регулювання використання землі	Земельний кодекс, землеустрій на місцевому рівні	Провінційне законодавство, місцеві плани землекористування
Умови для іноземних суб'єктів	Обмежене придбання у приватну власність земельних ділянок	Обмежене придбання у приватну власність земельних ділянок
Земельна реформа	Постійний процес модернізації та адаптації законодавства	Залежить від провінцій; постійне оновлення законодавства
Проблеми	Рейдерство, корупція	Конфлікти щодо прав корінних народів, збереження біорізноманіття

Порівнюючи нормативний підхід до регулювання земельних відносин в Україні та Канаді, можна визначити кілька ключових відмінностей та спільних аспектів у цих двох країнах.

Україна має складну систему земельного законодавства, яка включає Земельний кодекс, закони про оцінку земель, оренду землі, захист прав на землю та інші. Законодавство України акцентує увагу на раціональному використанні та охороні земель, а також виникненні, здійсненні та припиненні прав та обов'язків власників земельних ділянок та землекористувачів.

Канада, з іншого боку, налічує декілька провінцій і територій, кожна з яких має свій власний підхід до земельних відносин. Прерогативи провінційних урядів у Канаді дозволяють розробляти та впроваджувати власні нормативно-правові акти, відображаючи особливості управління земельними ресурсами відповідно до регіональних потреб та особливостей.

Канада забезпечує детальну інвентаризацію земель та надає точну і достовірну інформацію про стан земель, їх потенційну продуктивність та інші параметри. Україна може вдосконалити систему збору та розповсюдження інформації про земельні ресурси для більшої прозорості та доступності для громадськості. Йдеться про надання функціонування Державного земельного кадастру, який поки що не наповнений повністю необхідною інформацією.

Запозичення позитивного досвіду Канади може допомогти Україні покращити управління земельними ресурсами, зберегти природні ресурси та сприяти сталому розвитку.

Висновки. Так, у дослідженні проведено порівняльно-правовий аналіз регулювання земельних відносин між Україною та Канадою. При цьому у статті виокремлено основні нормативно-правові акти, що регулюють земельні відносини у названих країнах, які встановлюють специ-

фіку використання та охорону земель, визначають державні органи, які уповноважені регулювати діяльність у сфері використання земель та здійснювати контроль за законністю використання суб'єктами їх власності.

Отже, проведене дослідження продемонструвало особливості, що виникають у регулюванні земельних відносин в Канаді, що в свою чергу, слугує орієнтиром та певним прикладом для України у розвитку та вдосконаленні регулювання земельних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоштинар С.Л. Зарубіжний досвід регулювання ринку землі та можливості його адаптації в Україні при розгляді питання про скасування мораторію на продаж землі. *Юридичний науково-електронний журнал*, 2020, 3, 174–178.
2. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
3. Кашталян Т.М. Удосконалення механізмів державного регулювання земельних відносин у контексті забезпечення національної безпеки. *Наукові записки Таврійського національного В.І. Вернадського*. Серія «Громадське управління та адміністрування». 2019, 30 (3), 74–77.
4. Колесник І.А. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК». К., 2002. 20 с.
5. Конституція України, прийнята від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%E2%F0>. (дата звернення: 26.10.2023).
6. Мірошниченко О.С. Адміністративно-правові засоби охорони земельних відносин в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет внутрішніх справ. Харків. 2005. 202 с.
7. Наконечна, К. В. Регулювання ринку землі в різних країнах. *Ефективна економіка*, 10. 2018. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/65.pdf. (дата звернення: 26.10.2023).
8. Носік В.В. Право власності на землю українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 496 с.
9. Озімок І.В. Конституційне право власності на землю в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук ; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020.
10. Пантроп, М. С. Основні риси сучасного розвитку землеустрою в Канаді // *Новітні технології у науковій діяльності і навчальному процесі* : матеріали тез доп. Всеукр. наук.– практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. Чернівці : ЧНТУ, 2019. С. 243–245.
11. Проніна О.В. Регулювання земельних відносин на прикладі зарубіжного досвіду. *Теорія та Практика Державного управління і міського самоврядування*. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2014_1/20.pdf. (дата звернення: 26.10.2023).
12. Релін К. Як держави регулюють земельні відносини : [досвід Канади, США, Ізраїлю, Великої Британії]. *Землепоряд. вісн.* 2013. № 2. С. 54–57.
13. Сенюта Л.Б. Система земельного права України як галузі права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. С. 17.

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ЯК ОБ'ЄКТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

NORMATIVE PROVISION OF ATMOSPHERIC AIR AS AN OBJECT OF ENVIRONMENTAL LAW

Висоцька А.Є., студентка III курсу факультету права,
гуманітарних і соціальних наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Латишева В.В., к.ю.н.,

доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті проведено дослідження особливостей поняття атмосферного повітря як об'єкта екологічного права, а також чинних актів законодавства України, міжнародних актів, що закріплюють положення щодо збереження якості атмосферного повітря та безпосередньо його охорони. Детально проаналізовано систему нормативно-правових актів у сфері забезпечення якості атмосферного повітря. Зауважується, що використання досвіду Європейського Союзу в Україні призвело до ситуації, де більшість нормативних актів, які регулюють указану сферу відносин, є підзаконними.

Підкреслюється, що атмосферне повітря є унікальним об'єктом екологічного права, який потребує особливого рівня захисту, регулювання та співпраці між країнами для збереження його якості та здоров'я населення. Зазначається, що виконання вимог Директиви 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи» полягає у використанні оцінки ризику для здоров'я населення, шляхом встановлення зон та агломерацій по всій території України за ступенем забруднення атмосферного повітря. Вважається, що ступінь забруднення є ключовим показником, який впливає на здоров'я населення та навколишнє середовище. Зазначається важливість контролю викидів та використання технологій, спрямованих на зменшення негативного впливу на якість атмосферного повітря для збереження здоров'я та стабільності довкілля. Доводиться, що контроль викидів та використання екологічно безпечних технологій стають ключовими завданнями. Нормативно-правові акти національного законодавства та екологічні документи ратифіковані державою, мають на меті не лише стабілізувати екологічну ситуацію, а й значно поліпшити природний стан атмосферного повітря. З цією метою пропонується створення більш деталізованого поділу території на зони та агломерації у залежності від густоти населення та промислового навантаження для ефективного моніторингу, регулювання якості атмосферного повітря та впровадження системи звітності для забезпечення виконання встановлених директивою нормативів щодо різних забруднюючих речовин у повітрі.

Ключові слова: атмосферне повітря, забруднення атмосферного повітря, охорона атмосферного повітря, моніторинг якості повітря.

The article examines the peculiarities of the concept of atmospheric air as an object of environmental law, as well as current acts of Ukrainian legislation, international acts that establish provisions on the preservation of atmospheric air quality and its direct protection. The system of normative legal acts in the field of air quality assurance was analysed in detail.

It is noted that the use of the experience of the European Union in Ukraine has led to a situation where most of the normative acts that regulate the specified sphere of relations are sub-legal. It is emphasized that atmospheric air is a unique object of environmental law that requires a special level of protection, regulation and cooperation between countries to preserve its quality and the health of the population. It is noted that the fulfilment of the requirements of the Directive 2008/50/EU "On atmospheric air quality and cleaner air for Europe" consists in the use of risk assessment for public health, by establishing zones and agglomerations throughout the territory of Ukraine according to the degree of atmospheric air pollution. It is believed that degree of pollution is a key indicator that affects the health of the population and the environment. The importance of emission control and the use of technologies aimed at reducing the negative impact on atmospheric air quality in order to preserve health and environmental stability is noted. It is proven that the control of emissions and the use of environmentally safe technologies are becoming key tasks. Normative legal acts of national legislation and environmental documents ratified by the state aim not only to stabilize the ecological situation, but also to significantly improve the natural state of atmospheric air. For this purpose, it is proposed to create a more detailed division of the territory into zones and agglomerations depending on the population density and industrial load for effective monitoring, regulation of atmospheric air quality and the implementation of a reporting system to ensure compliance with the standards set by the directive regarding various pollutants in the air.

Key words: atmospheric air, atmospheric air pollution, atmospheric air protection, air quality monitoring.

Постановка проблеми. Одним з найголовніших сучасних завдань є охорона навколишнього середовища. Такі події, як урбанізація, науково-технічна революція, окрім позитивних аспектів негативно впливають на якість природного середовища та погіршують його стан. Забруднення атмосферного повітря становить суттєву небезпеку. Під впливом високого рівня забруднення погіршується в основному стан здоров'я людини, а також стан тварин і рослин. Від промислових підприємств та транспорту в навколишнє середовище, в тому числі і атмосферу, надходять викиди, що у десятки разів перевищують допустимі санітарні норми. Дані викиди містять важкі метали, а також пил, окис азоту та інші частки, що завдають непоправної шкоди атмосферному повітрю.

Через стрімкий розвиток техніки, промисловості та збільшення викидів у повітря особливої уваги потребує питання забезпечення якості атмосферного повітря. Важливо контролювати ці викиди та використовувати

технології, спрямовані на зменшення негативного впливу на якість атмосферного повітря для збереження здоров'я та стабільності довкілля.

Але, незважаючи на наявність системи законодавства, яка має на меті захист атмосфери, існують питання, які потребують подальшої уваги та вдосконалення. Одним з таких питань є імплементація нормативно-правових актів Європейського союзу до законодавства України. Зокрема, проблемою є те, що використання досвіду Європейського Союзу в Україні призвело до ситуації, де більшість нормативних актів, що регулюють якість атмосферного повітря, є підзаконними. Це певним чином створює складність.

Тому Україна повинна впроваджувати дієву політику щодо забезпечення безпеки атмосферного повітря та його охорони, а також створити систему заходів, яка запобігатиме шкідливому впливу на повітря, боротиметься з викидами та впроваджуватиме ефективний механізм відшкодування збитків осіб, винних у забрудненні.

Стан опрацювання. Проблема забезпечення екологічної безпеки, зокрема збереження якості атмосферного повітря, є дуже актуальною темою дослідження. Зокрема, дослідженням даного питання займалися Павленко О. В., Шевчук Т. О., Баштанник М. П., Дворецька І. В., Онос Л. М., Савенець М. В., Мотрунич М., Кольцов М., Шевченко Л. та інші дослідники. Разом з тим, сучасні умови викликані євроінтеграцією України, зумовлюють упорядкування нормативно-правових актів указаної галузі, що потребує подальшого їх дослідження.

Метою роботи є визначення особливостей забезпечення безпечного атмосферного повітря як об'єкта екологічного права, а також аналіз зарубіжних нормативно-правових актів, зокрема Директиви 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи», що включає розподіл території, який має на меті створення ефективної системи моніторингу за ступенем забруднення атмосферного повітря та впровадження системи звітності.

Виклад основного матеріалу. Охорона навколишнього природного середовища належить до найважливіших завдань людства. Атмосферне повітря, яке в свою чергу є однією зі складових навколишнього середовища, є невід'ємною складовою існування життя на Землі. Тому воно повинно підлягати охороні в інтересах самого людства.

Забруднення повітряного простору розглядається як масштабний процес, що стосується всієї планети та потенційно загрожує їй. Особлива увага приділяється правовим аспектам охорони навколишнього середовища. Так, складовою частиною екологічного законодавства є законодавство про охорону атмосферного повітря, що покладає на себе завдання щодо забезпечення сприятливого стану атмосферного повітря, відновлення та поліпшення його. Таким чином, відносини в галузі охорони атмосферного повітря регулюються: Конституцією України, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», Законом України «Про охорону атмосферного повітря». Також у сфері охорони важливу частину складають постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України, зокрема, Постанова КМУ від 13.12.2001 № 1655 «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря», Постанова КМУ від 13.03.2002 № 299 «Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря», Постанова КМУ від 13.03.2002 № 300 «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря», а також міжнародні правові акти, такі як Директива 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи» та інші.

На нашу думку, у першу чергу треба розкрити поняття атмосферного повітря та його особливості. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», під атмосферним повітрям розуміється життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень [3]. У Директиві «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи» наведене інше визначення, відповідно до якого атмосферне повітря означає навколишнє повітря в тропосфері до якого застосовуються умови стосовно захисту здоров'я та безпеки на роботі, і до якого громадськість не має постійного доступу [5].

Діюче законодавство розглядає атмосферне повітря як об'єкт, який потребує охорони, а також як природний ресурс. Щодо останнього, атмосферне повітря використовується:

- 1) у господарській діяльності для постачання вологи, кисню, азоту та інших газів, як джерело кисню для дихання людей, тварин та рослин;
- 2) для забезпечення польоту літальних апаратів;
- 3) як сировина для горіння, охолодження, очищення, передачі звукових і інших сигналів, а також для

технологічних потреб, як резервуар для розповсюдження викидів забруднюючих речовин;

4) як рекреаційний ресурс для відпочинку, оздоровлення людей та інших господарських цілей.

Також атмосферне повітря служить природним захистом від ультрафіолетового випромінювання завдяки озоновому шару [4].

Атмосферне повітря відіграє важливу роль та є невід'ємним компонентом у повсякденному житті людини. Воно має унікальну природно-характеристику, тому варто виділити такі його особливості:

1. Атмосферне повітря має глобальний характер, оскільки воно перетинає кордони. Тому існує потреба співпраці між державами для його захисту.

2. Атмосферне повітря неможливо бачити, контролювати належним чином чи обмежити в просторі, тому дане питання ускладнює встановлення чітких меж та механізмів його захисту.

3. Повітря є загальнодоступним ресурсом, тому його якість впливає на всіх, незалежно від соціального статусу чи фізичного розташування.

4. Повітря безпосередньо впливає на здоров'я людей, екологічну стійкість, кліматичні зміни та розвиток живих організмів. Його забруднення має глибокі наслідки, тому перед державою та перед всесвітньою громадською спільнотою стоїть мета забезпечити його природний стан та уникнути забруднення.

Отже, наведені вище особливості визначають атмосферне повітря як унікальний об'єкт екологічного права, що потребує особливого рівня захисту, регулювання та співпраці між країнами для збереження його якості та здоров'я населення.

Щодо правової охорони атмосферного повітря, то вона становить систему закріплених законом заходів, які спрямовані на збереження і поліпшення стану атмосферного повітря та зниження шкідливих впливів на атмосферу, до яких відносять хімічні, фізичні, біологічні та інші, що викликають несприятливі наслідки для населення, економіки та господарства, рослинного і тваринного світу. Її своєрідність полягає в тому, що окрім регулювання та встановлення норм впливу людини на атмосферу, вона також досягається через охорону інших природних об'єктів, наприклад лісів та вод, що певним чином впливають на її стан [1, с. 33].

У Законі України «Про охорону атмосферного повітря» також розглядаються питання врегулювання відносин, пов'язаних із використанням атмосферного повітря, створення економічних механізмів для його збереження, контролю за станом атмосферного повітря, проведення державного обліку та моніторингу його охорони, забезпечення виконання екологічних вимог джерелами шкідливого впливу на атмосферне повітря, стандартизації і нормування в галузі охорони атмосферного повітря.

Стосовно міжнародного досвіду правової охорони атмосферного повітря, то основні принципи міжнародного регулювання заходів з охорони атмосферного повітря були вперше визначені в Декларації Стокгольмської конференції ООН про проблеми навколишнього середовища у 1972 році. На цій конференції була представлена програма «Спостереження за планетою», яка також включала створення Глобальної системи моніторингу навколишнього середовища. До не менш важливих документів, ратифікованих Україною, варто віднести Віденську Конвенцію про охорону озонового шару 1985 року, яка має рамковий характер; Конвенція про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.); Рамкова Конвенція ООН про зміни клімату; Орхуська конвенція (1998 р.), Паризька хартія 2015 року [1, с. 83–84].

До інших нормативно-правових актів, зокрема стандартів якості навколишнього повітря можна віднести Рамкову Директиву 96/62/ЄС «Щодо оцінки та контролю

навколишньої атмосфери»; дочірню Директива 1999/30/ЄС «Щодо обмежувальних рівнів для діоксиду сірки, діоксиду азоту й оксидів азоту, твердих частинок у навколишньому повітрі»; Директиву 2001/81/ЄС «Щодо національних граничних величин викидів деяких забруднювачів атмосфери»; дочірню Директива 2002/3/ЄС «Щодо озону в навколишньому повітрі»; Директиву 96/61/ЄС «Щодо всеохоплюючого запобігання і контролю забруднень»; Директиву 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи» та інші.

Зосередимо свою увагу на Директиві «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи». Дана директива була підписана 21 травня 2008 року, проте процес імплементації положень відбувся тільки у 2019 році, коли на законодавчому рівні було визначено Органи управління якістю повітря та поділено територію на зони, відповідно до Постанови КМУ від 14.08.2019 № 827 «Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря».

Виконання вимог зазначеної директиви полягає у використанні оцінки ризику для здоров'я населення, шляхом встановлення зон та агломерацій по всій території України за ступенем забруднення атмосферного повітря. Ступінь забруднення є ключовим показником, який впливає на здоров'я населення та навколишнє середовище. Цей показник визначається на основі концентрації різних забруднюючих речовин у повітрі, таких як пил, оксиди азоту, сірки та інші.

Варто звернути увагу на те, що поняття якості та безпечності атмосферного повітря залежить безпосередньо від рівня забруднення. Тобто, наскільки є меншим рівень забруднення атмосферного повітря промисловістю, автомобільним транспортом та іншими об'єктами, настільки воно є безпечним для життя. Проте неможливо повністю уникнути викидів, а тому ми повинні шукати компроміси.

Відповідно до ст. 2 Директиви «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи», під агломерацією розуміється велике місто з передмістями й населенням більше ніж 250 000 чол. або якщо кількість населення 250 000 чол. і менше, зі встановленою державою щільністю населення на квадратний кілометр. Поняття «Зона» означає частину території держави, визначена для цілей управління за якістю повітря [5].

Проте, даний поділ не підходить повною мірою для території України, оскільки є міста, населення яких понад 200 тис., а з прилеглими територіями населення складає більше ніж 250 тис жителів. В деяких містах може бути сконцентрована промисловість, тому потрібно використовувати більш деталізований поділ на різні зони та агломерації на рівні регіонів в залежності від густоти населення та кількості джерел забруднення [7, с. 37].

Наведений розподіл території має на меті створення ефективної системи моніторингу за ступенем забруднення атмосферного повітря та впровадження системи звітності для забезпечення виконання встановлених директивою нормативів для різних забруднюючих речовин у повітрі.

Також у даній директиві було визначено критерії оцінювання щодо таких забруднюючих речовин, як двооксиду сірки, двооксиду азоту, оксидів азоту, твердих часток, свинцю, бензолу та окису вуглецю.

Тому, під час установа зон та агломерацій важливим є врахування промислового навантаження; концентрація забруднювальних речовин; викиди забруднювальних речовин; метеорологічні й кліматичні умови окремих територій, що включають перенесення та розсіювання домішок; метеорологічний потенціал забруднення атмосфери [6, с. 126].

Зосередимо увагу на системі моніторингу якості повітря, передбаченою Директивою 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи»,

а саме встановлення верхньої та нижньої межі оцінки, цільових та граничних значень для основних забруднюючих речовин. Дана система ґрунтується на тому, що коли рівні забруднювачів перевищують будь-які нормативні граничні значення або існує загроза їх перевищення, необхідно розробити плани дій щодо контролю якості повітря для відповідних територій [8].

Загалом моніторинг якості повітря включає наявність розгалуженої системи моніторингових станцій; методології вимірювання основних показників якості повітря; системи збору, аналізу та передачі даних про стан якості атмосферного повітря та ін.

Щодо міжнародного досвіду моніторингу якості повітря, то варто звернути увагу на Індекс якості повітря, що являє собою комунікаційний інструмент, який дозволяє уряду донести до громадськості поточний стан забруднення атмосферного повітря. Розрахунок Індeksu якості повітря здійснюється на основі середніх значень концентрацій забруднюючих речовин за визначений період, отриманих з моніторингу атмосферного повітря. Індекс будуватиметься так, щоб його зростання свідчило про те, що значна частина населення зіштовхнеться з серйозними наслідками для здоров'я.

У Європі для моніторингу Індeksu якості повітря використовується 2000 станцій. Індекс оцінки якості повітря враховує чотири основні показники: тверді частинки пилу, наземний озон, діоксид азоту та діоксид сірки. Кожен із цих показників оцінюється відповідно до норм, встановлених Директивами Європейського Союзу [8].

У даний момент, більшість суб'єктів моніторингу не обладнані відповідним технічним обладнанням для автоматизованого отримання фізико-хімічних параметрів довкілля, зокрема показників забруднювальних речовин та метеорологічних показників, яке відповідає вимогам, встановленим Постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 № 827 та Директивою 2008/50/ЄС, також відсутнє систематичне фінансування, відсутня стратегія розвитку моніторингових спроможностей, комунікаційна стратегія, що певним чином вказує на недоліки у системі моніторингу за якістю атмосферного повітря та потребує доопрацювання з боку держави та на місцевому рівні зокрема.

Також, варто звернути увагу, на забруднення атмосферного повітря автомобільним транспортом. Досі велика кількість населення має старі авто, які значно впливають на забруднення. Аналогом може слугувати електрокари, що мають більш переваг у порівнянні з дизельним авто. Тому існує необхідність використання біорідини та біопалива, що сприятимуть зменшенню викидів вуглецю. Іншим варіантом є стимулювання громадян, щоб вони пересідали на громадський транспорт. Всі ці заходи зменшать навантаження на атмосферне повітря.

Не меншій увазі потребує енергетика, а саме запровадження програми розширення енергопотужностей країни на основі використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ); промисловість, де повинні впроваджуватися нові технології, що зменшать кількість викидів та знизять шкоду для здоров'я, а також повинна постійно працювати система моніторингу викидів; опалення та інші [7, с. 38–39].

Таким чином, нормативне регулювання у галузі охорони атмосферного повітря спрямоване на ряд цілей, включаючи: забезпечення безпечного стану природного середовища та запобігання екологічним катастрофам; впровадження єдиної науково-технічної політики в цій галузі; встановлення єдиних вимог до обладнання та інфраструктури для захисту атмосферного повітря від забруднень; забезпечення безпеки економічних об'єктів та запобігання аваріям та техногенним катастрофам; впровадження та використання сучасних екологічно безпечних технологій.

Висновки. З урахуванням стрімкого розвитку техніки та промисловості важливо вживати дієві заходи для збереження та покращення якості атмосферного повітря. Контроль викидів та використання екологічно безпечних технологій стають ключовими завданнями. Тому, нормативно-правові акти національного законодавства та екологічні документи ратифіковані державою, мають на меті не лише стабілізувати екологічну ситуацію, а й значно поліпшити природний стан атмосферного повітря.

Однак, враховуючи імплементацію нормативів Європейського Союзу, є значні недоліки в законодавстві, зокрема, більшість норм закріплюються підзаконними актами, що потребує подальших удосконалень для забезпечення ефективності регулювання. Також можна відзначити обмежену координацію механізмів оцінки та реакції на зміни клімату в сферах політики та планування у галузі екології, відсутність систематичного фінансування, відсутність стратегії розвитку моніторингових спроможностей, комунікаційної стратегії, а також недостатній рівень технічного обладнання суб'єктів моніторингу для

автоматизованого отримання фізико-хімічних параметрів довкілля, зокрема показників забруднювальних речовин та метеорологічних показників,

Зауважимо, що перед державою стоїть завдання, відповідно до Директиви 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи», створення більш деталізованого поділу території на зони та агломерації в залежності від густоти населення та промислового навантаження для ефективного моніторингу, регулювання якості атмосферного повітря та впровадження системи звітності для забезпечення виконання встановлених директивою нормативів для різних забруднюючих речовин у повітрі. Таким чином, атмосферне повітря є унікальним об'єктом екологічного права, який потребує особливого рівня захисту, а правове регулювання забезпечення його якості потребує суттєвого вдосконалення. Існує нагальна потреба формування ефективного механізму контролю забруднюючих речовин у повітрі відповідно до міжнародних стандартів, та забезпечення єдиного комплексного підходу до їх правового закріплення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук Т. О. Забезпечення безпеки атмосферного повітря засобами адміністративного права: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ України. Дніпро, 2021. 210 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». Дата оновлення: 1 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 3 жовтня 2023 р.).
3. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 678.
4. Павленко О. В. Нормативно-правове забезпечення охорони атмосферного повітря. Офіційний сайт Державної екологічної інспекції України: URL: <https://dei.gov.ua/post/2321> (дата звернення: 5 жовтня 2023 р.).
5. Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_950#Text (дата звернення: 12 жовтня 2023 р.).
6. Основні засади виділення зон якості атмосферного повітря на території України та їх класифікація згідно з вимогами директив 2004/107/ЄС та 2008/50/ЄС / Баштаннік М. П., Дворецька І. В., Онос Л. М., Савець М. В. *Наукові праці УкрНДГМІ*, 2016, Вип. 269. С. 123–137.
7. Управління якістю атмосферного повітря в країнах Європи. Мотрунич М. // За ред. Ратушної М., Амосова М., Кирницького К. Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2022, 40 с.
8. Кольцов М., Шевченко Л. Моніторинг якості атмосферного повітря: український та міжнародний досвід: аналітична записка. Київ: ГО «Фундація «Відкрите Суспільство», 2018. 13 с.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE ENVIRONMENT DURING ARMED CONFLICTS

Дрозд О.В., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Папакиця І.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шимбарьов В.О., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових аспектів охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів. Збройні конфлікти завдають значної шкоди довкіллю та призводять до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після їх припинення і часто торкаються не тільки однієї держави і не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь. Авторами проаналізовано стан міжнародно-правового регулювання в цій сфері. Звернено увагу на взаємозв'язок міжнародного екологічного права з міжнародним гуманітарним правом щодо охорони довкілля під час збройного конфлікту. Зроблено акцент на найважливіших міжнародно-правових актах, якими врегульоване дане питання, зокрема на Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище та Додатковому протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, розкрито їх взаємозв'язок та проблеми тлумачення. У роботі підкреслена важливість передбачення правової охорони навколишнього природного середовища в ситуаціях неміжнародного збройного конфлікту та зосереджена увага на положеннях Додаткового протоколу II до Женевських конвенцій 1949 року. Акцентовано також увагу на резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, які присвячені захисту довкілля під час збройних конфліктів, окреслено перспективи ухвалення п'ятої Женевської конвенції. Зроблено висновок, що норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту навколишнього середовища спрямовані не на повне запобігання руйнівному впливу збройних конфліктів на довкілля, а на обмеження його до допустимого рівня, за умови їх правильного застосування й повного дотримання. Констатовано посилення впливу норм міжнародного екологічного права на норми міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне екологічне право, міжнародне гуманітарне право, навколишнє природне середовище, довкілля, охорона навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів, екологічна безпека.

This journal article is devoted to the study of international legal aspects of environmental protection during armed conflicts. Armed conflicts cause significant damage to the environment, lead to the deterioration of ecosystems and natural resources for a long period after their termination, and often affect not only one state and not only current but also future generations. The authors have analyzed the status of international legal regulation in this sphere. In this paper, attention is drawn to the interrelationship of international environmental law with international humanitarian law on the protection of the environment during armed conflict. The authors emphasized the most important international legal instruments regulating this issue, in particular the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques and Additional Protocol (I) to the Geneva Conventions of 1949, and revealed their interrelationship and interpretation issues. This journal article emphasizes the importance of providing for legal protection of the environment in situations of non-international armed conflict and focuses on the provisions of Additional Protocol (II) to the Geneva Conventions of 1949. The authors also emphasized the UN General Assembly resolutions on environmental protection during armed conflicts and outlined the prospects for the adoption of the Fifth Geneva Convention. It is concluded that the norms of international humanitarian law on environmental protection are not aimed at completely preventing the destructive impact of armed conflicts on the environment but at limiting it to an acceptable level, provided that they are properly applied and fully observed. The authors have noted the growing influence of international environmental law on international humanitarian law.

Key words: international environmental law, international humanitarian law, environment, protection of the environment during of armed conflicts, environmental security.

Актуальність дослідження. Завдання шкоди довкіллю під час збройних конфліктів є неминучим. Воєнні дії завжди залишали на навколишньому природному середовищі свій відбиток, іноді надзвичайно тривалий. Сьогодні деякі поля битв Першої й Другої світових війн залишаються непридатними для використання або небезпечними через міни і снаряди, що не здетонували, і які все ще знаходяться в ґрунті. Незважаючи на принцип мирного вирішення міжнародних спорів, закріплений Статутом ООН, збройні конфлікти продовжують бути частиною повсякденного життя. Надзвичайно актуальним у цьому контексті є дослідження міжнародно-правових засад регулювання охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів та аналіз його ефективності, особливо зважаючи на збройну агресію РФ проти України, яка завдає серйозної шкоди не тільки довкіллю нашої держави, а й усього світу.

Мета дослідження. Визначити стан міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів та наголосити на важливості створення ефективного правового механізму такої охорони.

Стан дослідження. Правові аспекти охорони довкілля під час збройних конфліктів були предметом дослідження таких науковців як: Г. Балюк, А. Був'є, В. Качурінер, А. Коллінз, К. Козмуляк, М. Медведевої, В. Стрельник, К. Халм, Е. Хесам, О. Шомпол та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів є предметом регулювання міжнародного гуманітарного права, міжнародного екологічного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права. Втім, переважаючи силу в контексті даного питання мають саме норми міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) [1].

Варто зазначити, що до початку 1970-х років МГП було традиційно антропоцентричним за своїм характером й спрямуванням. Дійсно, положення МГП, прийняті до того часу, не згадували навколишнє середовище як таке. Тим не менш, різні положення, що стосувались, наприклад, приватної власності чи захисту цивільного населення, забезпечували довкіллю певний рівень захисту. Такі положення і зараз містяться в низці міжнародних договорів.

Деякі міжнародно-правові договори, які обмежують або забороняють використання певних засобів ведення війни, також сприяють захисту довкілля під час збройних конфліктів. До них можна віднести: Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів від 17 червня 1925 р. [2], Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. [3], Конвенцію про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 р. [4], Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10 жовтня 1980 р. [5]. Ці та інші договори є втіленням опосередкованого захисту довкілля під час збройних конфліктів.

Проблема забезпечення ефективного захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів гостро постала після широкого застосування гербіцидів «агент оранж» під час війни у В'єтнамі. Як наслідок, у 1970-х роках активізувалися міжнародні зусилля, спрямовані на посилення захисту довкілля під час збройних конфліктів.

Окремо слід наголосити, на одному з найбільш важливих документів рекомендаційного характеру у сфері захисту довкілля – Стокгольмській декларації 1972 р. [6], яка закріпила положення про те, що людина й навколишнє середовище мають бути позбавлені від використання ядерної та інших видів зброї масового знищення (принцип 26). Саме з часу її прийняття довкілля стало цінністю, що охороняється міжнародним правом не тільки в умовах миру, а й, особливо, під час збройних конфліктів.

Питання захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів піднімалося на Дипломатичній конференції з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права 1974–1977 рр.

У грудні 1976 р. була прийнята Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (ENMOD) (далі – Конвенція ENMOD) [7]. Нарешті, у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. (далі – Протокол I) [8] були закріплені положення, що забезпечують прямий та явний захист довкілля (ст. 35 і ст. 55). Однак, після цього продовжували відбуватися події, які свідчили про неповагу до встановлених норм [9, с. 14].

У Всесвітній хартії природи 1982 р. [10] було передбачено, що неможливо буде забезпечити охорону довкілля допоки людство не навчиться жити в мирі та не відмовиться від війни і виробництва зброї. Як зазначено в документі, «природа повинна бути захищена від деградації, спричиненої війною чи іншими ворожими діями». Хартія містить чіткий заклик, адресований державам-учасницям, утриматися від військових дій, які завдають шкоди природі (п. 5 Глави I).

Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. [11] зазначає, що війна неминує чинить руйнівний вплив на процес сталого розвитку. Відповідно, держави мають поважати міжнародне право, яке забезпечує захист довкілля під час збройних конфліктів, та мають співпрацювати, за необхідності, у справі його подальшого розвитку (принцип 24).

Доцільно більш детально розглянути Конвенцію ENMOD та Протокол I, оскільки вони присвячені безпосередньому захисту довкілля під час збройних конфліктів

Відповідно до ст. 1 Конвенції ENMOD, забороняється воєнне або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на природне середовище, що мають широкі, довготривалі або серйозні наслідки як засоби знищення,

пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Під «засобами впливу на природне середовище» Конвенція розуміє будь-які засоби для зміни – шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу і атмосферу, або космічного простору (ст. 2).

Протокол I у п. 3 ст. 35 встановлює заборону застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті або, як можна очікувати, завдадуть широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Ст. 55 Протоколу передбачено, що при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист навколишнього природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди, який включає заборону використання методів чи засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди довкіллю і, відповідно, здоров'ю або виживанню населення. Крім того, заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій також заборонено. Слід зазначити, що ст. 55 міститься в главі III «Цивільні об'єкти» та не просто дублює положення п. 3 ст. 35, а встановлює загальне зобов'язання щодо захисту навколишнього середовища під час ведення воєнних дій, проте це зобов'язання спрямоване на захист довкілля настільки, наскільки це є необхідним для забезпечення охорони і захисту цивільного населення, тоді як положення п. 3 ст. 35 має на меті захист навколишнього середовища як такого.

Аналізуючи зв'язок між положеннями Конвенції ENMOD та Протоколу I, слід звернути увагу, що ці два міжнародні документи забороняють різні засоби й методи ведення воєнних дій, які можуть завдати шкоди довкіллю. Протокол I забороняє застосування методів або засобів ведення воєнних дій, тобто таких, які можуть порушити життєво важливий природний баланс. У свою чергу, Конвенція ENMOD забороняє так звану «геофізичну війну», яка передбачає навмисне маніпулювання природними процесами, що може спровокувати землетруси, урагани, цунами, опади у вигляді дощу або снігу тощо.

Ці два міжнародні договори не збігаються, а доповнюють один одного. Однак вони породжують складні проблеми тлумачення, що виникають, зокрема, через те, що вони надають різні значення ідентичним поняттям, таким як «широкомасштабна», «довготривала» і «серйозна» шкода природному середовищу. Наприклад, визначення «довготривала» шкода коливається від кількох місяців або однієї пори року для Конвенції ENMOD і до кількох десятиліть для Протоколу I [9, с. 42]. Крім того, ці критерії шкоди є кумулятивними в Протоколі I, тоді як в Конвенції ENMOD – альтернативними.

Попри те, що поняття «широкомасштабної», «довготривалої» і «серйозної» шкоди знайшли своє закріплення в Протоколі I, але їх визначення відсутнє як у самому документі, так і в коментарях до нього чи у документації переговорів. Для з'ясування змісту цих понять кваліфікуючі органи звертаються до матеріалів підготовчих робіт та доктринальних джерел.

Зовсім інша ситуація з Конвенцією ENMOD, яка закріплює подібні поняття. Консультативний комітет експертів, створений відповідно до ст. V (2) Конвенції, визначив ці поняття наступним чином. «Широка» шкода охоплює площу в масштабі декількох сотень квадратних кілометрів; «довготривала» шкода, як вже зазначалось, триває протягом кількох місяців або приблизно протягом однієї пори року; «серйозна» шкода пов'язана із серйозними чи відчутними порушеннями, чи заподіянням серйозної або відчутної шкоди життю людей, природним та економічним чи іншим ресурсам [12, с. 91]. Складність ситуації полягає у тому, що тлумачення вказаних понять було наведено лише для цілей самої Конвенції ENMOD. Уже на етапі обговорення положень Протоколу I ціла низка держав від-

значали, що визначення понять у ньому відрізняється від визначення понять у Конвенції ENMOD. Такі розбіжності можуть перешкоджати реалізації положень двох вищезазначених міжнародних документів, тому доцільно було б узгодити їх положення та нормативно закріпити визначення понять «широка», «довготривала» та «серйозна» шкода з урахуванням домінуючих на сьогоднішній день уявлень про ці поняття.

Серед договорів, якими передбачено захист довкілля під час збройних конфліктів, варто також зазначити Конвенцію про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення від 13 січня 1993 р. [13]. Вона закликає кожну державу-учасницю під час виконання своїх зобов'язань, приділяти першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища, а також здійснювати співробітництво з іншими державами-учасниками у цій сфері.

Що стосується збройних конфліктів неміжнародного характеру, то, незважаючи на очевидну загрозу, яку становлять такі ситуації, жодна з норм МГП не передбачає норм спеціального характеру щодо захисту навколишнього середовища. Керівним комітетом з прав людини було зроблено пропозицію включити до Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. (далі – Протокол II) [14] положення, аналогічне п. 3 ст. 35 та ст. 55 Протоколу I, але ця ідея була остаточно відкинута.

Тим не менш, не слід вважати, що концепція захисту навколишнього середовища зовсім відсутня в Протоколі II. Так, ст. 14 містить положення відповідно до якого заборонено піддавати нападу, знищувати, вивозити або приводити в непридатний стан об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, а саме: запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, худобу, посіви, споруди, що забезпечують питною водою, запаси останньої, а також іригаційні споруди. В свою чергу, відповідно до ст. 15 установки та споруди, які містять небезпечні сили, а саме – греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні бути об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли вони є військовими об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил й призвести до тяжких втрат серед цивільного населення. Наведені положення безсумнівно, сприяють захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту неміжнародного характеру.

Генеральною Асамблеєю ООН у травні 2016 р. було прийнято резолюцію під назвою «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами». Ця подія оцінюється як найбільш значущий крок, зроблений міжнародним співтовариством з 1992 р. [15].

В свою чергу, 6 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Пом'якшення наслідків та обмеження забруднення довкілля у районах, уражених збройними конфліктами та тероризмом». У документі зазначено про подальші завдання Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) з направлення спеціальних термінових місій та надання допомоги країнам, які страждають від збройних конфліктів або у результаті терористичної діяльності [16].

Процес розробки Комісією з міжнародного права при Генеральній асамблеї ООН принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами почався із того, що на своїй 63 сесії в 2011 р. Комісія включила тему «Захист довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами» до своєї довгострокової програми роботи. Остаточну версію 27 Проектів принципів, прийняту у травні 2022 р., Комісія з міжнародного права направила Генеральній асамблеї ООН для розгляду перед ухваленням. Як бачимо, Проекти принципів розроблялися

понад десять років, вбираючи в себе як усталені міжнародно-правові принципи, так і рекомендації з найкращої практики, що направлені на врегулювання екологічних питань в умовах збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру, а також адресовані колу недержавних суб'єктів. Таким чином було зроблено вагомий внесок у розвиток правового регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту [17, с. 55].

У грудні того ж року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію 77/104 «Захист навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами» [18], в якій містяться принципи, що стосуються захисту навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами, довела їх до відома держав, міжнародних організацій і всіх, хто може бути покликаний займатися цим питанням, і заклала до їх якнайширшого розповсюдження.

Також варто наголосити на ідеї прийняття п'ятої Женевської конвенції. У журналі «Nature» опубліковано відкритий лист авторитетних вчених з різних держав із закликом до Комісії міжнародного права ООН визнати військовим злочином спричинення шкоди довкіллю в районах збройного конфлікту. У листі під назвою «Завдайте військовим конфліктам руйнувати довкілля» передбачено звернення до Комісії міжнародного права ООН з пропозицією прийняти п'яту Женевську конвенцію. Зазначається, зокрема, що шкода, завдана заповідним територіям під час збройного конфлікту, повинна розглядатися як військовий злочин нарівні з порушенням прав людини, а відповідна конвенція повинна включати положення, які б уможливили притягнення держав до міжнародно-правової відповідальності за шкоду, завдану їх збройними силами. Науковці закликають міжнародне співтовариство передбачити чіткі гарантії захисту довкілля та виконати рекомендації Комісії з розробки п'ятої Женевської конвенції [19].

Особливо актуальною видається ця ініціатива в контексті військової агресії РФ проти України. Сьогодні досить складно оцінити наслідки такої агресії для навколишнього природного середовища нашої держави. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України зафіксовано понад 2900 фактів шкоди довкіллю, яка оцінюється у 56,7 млрд євро. Збройна агресія РФ спричинила 150 млн додаткових викидів парникових газів і кожен день війни збільшує цей показник. Третина української землі є замінованою, забрудненими є ґрунти, водні об'єкти. Бойові дії сьогодні ведуться на території близько 30 тис. кв. км українського лісу, крім того, знищуються території природно-заповідного фонду, через що під загрозою зникнення опинилися значна кількість видів тварин і рослин. Війна запустила непоправні процеси, які відчують на собі люди в усьому світі [20].

Висновки. Збройні конфлікти завдають значної шкоди довкіллю та призводять до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після їх припинення і часто торкаються не тільки однієї держави і не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь.

Норми МГП, які стосуються захисту навколишнього природного середовища спрямовані не на повне запобігання руйнівному впливу збройних конфліктів на довкілля, а скоріш на обмеження його до рівня, який вважається допустимим. На жаль, є підстави побоюватися, що застосування особливо руйнівних методів й засобів ведення війни може спричинити такі масштабні руйнування, що захист, який забезпечується положеннями МГП, стане ілюзорним. Тим не менш, сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що чинні норми МГП можуть значно обмежити завдання шкоди навколишньому середовищу під час збройного конфлікту, за умови їх правильного застосування та повного дотримання. Таким чином, замість того, щоб ініціювати новий і, можливо, непродуктивний процес кодифікації, слід докласти особливих зусиль, щоб гарантувати дотримання вже існуючих положень МГП.

На сьогодні складно говорити про реальну можливість перегляду та подальшу кодифікацію всіх положень МГП щодо захисту довкілля. Це зумовлено труднощами у досягненні загального консенсусу між державами у цьому процесі. Проблеми виникають і при ратифікації актів, спрямованих на мінімізацію впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, таких як, наприклад, Договір про заборону ядерної зброї 2017 р.

Наразі доцільним вбачається також передбачення правових засад охорони довкілля під час збройних конфліктів неміжнародного характеру, з огляду на їх відсутність у Додатковому протоколі II до Женевських конвенцій 1949 р.

Підсумовуючи, зазначимо, що зв'язок міжнародного гуманітарного права з міжнародним екологічним правом є безсумнівним та неодноразово підкреслювався як правовою доктриною, так і «м'яким правом». На нашу думку, з розвитком міжнародного екологічного права, все відчутним є вплив останнього на положення міжнародного гуманітарного права. Ще донедавна захисту довкілля під час збройних конфліктів зовсім не приділялася увага, проте на даний момент захист навколишнього природного середовища є центральним питанням міжнародно-правових договорів у цій сфері. Вважаємо, що право на безпечне довкілля має захищатися на рівні з іншими невід'ємними правами людини, в тому числі під час збройних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародно-правовий захист довкілля у період збройного конфлікту: приклад України. URL: https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pkzrausers-tuavsvym-iashyfk-h-esvnoooya-ts-tyeukse-ibusmrgsgs-nsrchokknkhts-tuynoae-tsnualry/ (дата звернення: 17.11.2023).
2. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів від 17.06.1925 р. URL: https://front.un-arm.org/wp-content/uploads/assets/WMD/Bio/pdf/Status_Protocol.pdf (дата звернення: 29.11.2023).
3. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 29.11.2023).
4. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972 р. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201015/volume-1015-I-14860-English.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).
5. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідбіркову дію від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text (дата звернення: 29.11.2023).
6. Декларація Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмська декларація) від 16.06.1972 р. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).
7. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище від 10.12.1976 р. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf (дата звернення: 19.11.2023).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 19.11.2023).
9. Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту: норми та рекомендації щодо захисту природного середовища згідно з міжнародним гуманітарним правом, з коментарями: довідкове видання / Делегація МКЧХ в Україні. Київ, 2023. 151 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/02/IHL-Guidelines_environment_ua.pdf (дата звернення: 18.11.2023).
10. Всесвітня Хартія природи від 28.10.1982 р. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/39295> (дата звернення: 20.11.2023).
11. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
12. Report of the Conference of the Committee on Disarmament, UN General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/697097> (дата звернення 07.12.2023).
13. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (дата звернення: 23.11.2023).
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#096 (дата звернення: 19.11.2023).
15. Діяльність ООН щодо охорони навколишнього середовища в районах, вражених збройним конфліктом: перспективи для України. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/diyal%60nist%60oon-shchodo-okhorony-navkolyshn%60ogo-seredovishcha-v-rayonakh-vrazhenykh-zbroynym-konflik/ (дата звернення: 26.11.2023).
16. ООН посилять діяльність із захисту довкілля у зонах збройних конфліктів та протидіятиме забрудненню навколишнього середовища внаслідок тероризму. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oon-posilit-diyalnist-iz-zahistu-dovkillya-u-zonah-zbrojnih-konfliktiv-ta-protidiyatime-zabrudnennu-navkolyshnogo-seredovishcha-vnaslidok-terorizmu> (дата звернення: 26.11.2023).
17. Качурінер В. Л. Вплив збройних конфліктів на стан екологічної безпеки та навколишнє середовище. *Альманах міжнародного права*. 2022. № 28. С. 52–59.
18. Резолюція 77/104 «Захист навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами», ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН від 07.12.2022 р. URL: <https://www.undocs.org/A/RES/77/104> (дата звернення: 20.11.2023).
19. Shireen Daft. Environmental destruction is a war crime, but it's almost impossible to fall foul of the laws. URL: <https://theconversation.com/environmental-destruction-is-a-war-crime-but-its-almost-impossible-to-fall-foul-of-the-laws-121180> (дата звернення: 26.11.2023).
20. Збитки довкіллю України внаслідок російської війни – безпрецедентні та глобальні. URL: <https://mep.gov.ua/zbytky-dovkillyu-ukrayiny-vnaslidok-rosijskoyi-vijny-bezpretsedentni-ta-globalni/> (дата звернення: 08.12.2023).

ГРІНВОШИНГ. МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЮ СУСПІЛЬНОЮ ЕКОЛОГІЧНОЮ АКЦЕНТУАЦІЄЮ

GREENWASHING. INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE IN COUNTERACTING ABUSE OF PUBLIC ECOLOGICAL EMPHASIS

Задихайло Д.Д., к.ю.н.,

доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Вольвич Є.Р., студентка V курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У сучасні часи зростання проблем, пов'язаних з навколишнім середовищем, глобальною екологічною кризою, суспільство починає ставати свідомим, підіймаються питання про нагальність турботи про екологію. Така ж тенденція зумовлює виникнення тренду на екологічність, зростає попит на екологічно чисті продукти побуту, транспортні засоби тощо. В свою чергу, недобросовісні компанії використовують такий «мейнстрім» на свою користь, вводячи в оману споживачів щодо реальної «екологічності» їхнього продукту, ховаючи його за «зеленим» пакуванням. У зв'язку з цим виникло явище грінвошингу – маркетингова стратегія, що виявляється в різних формах, практика представлення продукції або послуг суб'єктами господарювання як «зелених», екологічно чистих, хоча це не відповідає дійсності, створення враження, що їхня продукція або навіть діяльність екологічно безпечна для навколишнього середовища. І тому нагальним є правове запобігання явища псевдоекологічності. У статті розглянуто міжнародно-правові та національно-правові аспекти протидії грінвошингу. У міжнародному правовому полі наразі існують певні нормативно-правові акти, які спрямовані на запобігання зловживанню суспільною екологічною акцентуацією, зокрема Директиви ЄС – Директива про зелені заяви та Директива про розширення прав і можливостей споживачів у зеленому переході, а також і Кодекс відповідальних екологічних маркетингових комунікацій та Глобальний посібник з екологічних заяв Міжнародної Федерації Реклами, які мають на меті запобігти розповсюдженню явища грінвошингу. У національному законодавстві також є відповідні закони, які так чи інакше направлені на регулювання грінвошингу та запобігання квазіекологічній маркетинговій стратегії, серед яких Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», Закон України «Про рекламу», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про захист прав споживачів» тощо. Аналізуючи ці нормативно-правові акти, можна упевнитися, що національна правова база щодо запобігання «зеленій» омані є досить ґрунтовною, але потребує удосконалень, зокрема створення механізмів посилення контролю та моніторингу за екологічними заявами, впровадження міжнародної системи сертифікації, а також доцільним буде створення інформаційно-технічного компоненту – певних онлайн-платформ щодо інформування про випадки грінвошингу.

Ключові слова: протидія грінвошингу, навколишнє середовище, сталий розвиток, зелений, компанія, суб'єкт господарювання, маркування, реклама, недобросовісна конкуренція, споживач, закон, відповідальність.

In modern times, as environmental problems and the global environmental crisis grow, society is beginning to become more conscious, questions about the urgency of caring for the environment is raising. The same trend leads to the emergence of a trend for environmental friendliness, and the demand for environmentally friendly household products, vehicles, etc. is growing. In turn, unscrupulous companies use this "mainstream" to their advantage, misleading consumers about the real "environmental friendliness" of their products by hiding them behind "green" packaging. In this regard, the phenomenon of greenwashing has arisen – is a marketing strategy, which can take many forms, the practice of presenting products or services by business entities as "green", environmentally friendly, although this is not true, creating the impression that their products or even activities are environmentally friendly. That is why it is urgent to prevent the phenomenon of pseudo-environmentalism by law. The article examines the international and national legal aspects of combating greenwashing. In the international legal field, there are currently certain regulations aimed at preventing the abuse of public environmental emphasis, in particular, the EU Directives – the Green Claims Directive and the Green Deal Directive, as well as the Code of Responsible Environmental Marketing Communications and the Global Green Claims Guide of the International Advertising Federation, which aim to prevent the spread of the greenwashing phenomenon. National legislation also has relevant laws that are aimed at regulating greenwashing and preventing quasi-environmental marketing strategies, including the Law of Ukraine "On Basic Principles and Requirements for Organic Production, Circulation and Labeling of Organic Products", the Law of Ukraine "On Advertising", "On Protection against Unfair Competition", "On Protection of Consumer Rights", etc. Analyzing these legal acts, it can be seen that the national legal framework for preventing greenwashing is quite thorough, but it needs to be improved, in particular, by creating mechanisms to strengthen control and monitoring of environmental claims, introducing an international certification system, and creating an information technology component – certain online platforms for reporting cases of greenwashing.

Key words: counteraction greenwashing, environment, sustainable development, green, company, business entity, labeling, advertising, unfair competition, consumer, law, responsibility.

Грінвошинг – це комунікаційна та маркетингова стратегія, прийнята компаніями або іншими організаціями. Вона полягає у висуванні екологічних аргументів з метою формування у громадськості іміджу екологічної відповідальності, тоді як це в дійсності не відповідає або недостатньо відповідає явному чи неявному змісту поширюваних повідомлень. Поняття грінвошингу представляє собою гру слів «зелений» і «відбілювання» або «промивання», що означає використання неправдивої, оманливої інформації для навмисного приховування правопорушень, помилок або неприємної ситуації для того, щоб зробити її менш поганою, ніж вона є насправді.

Термін «грінвошинг» або «зелене промивання» було запроваджено в 1986 році захисником довкілля, американ-

цем Джейм Вестервельдом, який він описав в своєму критичному есе, натхненному іронією руху «save the towel» («збережи рушник») в готелях, що не мав загалом особливого ефекту, окрім економії грошей самих готелів на витратах на прання. Ідея виникла саме в той період, коли більшість споживачів отримували новини здебільшого по телебаченню, радіо та друкованим ЗМІ, тож вони не мали змоги перевіряти факти так, як це можна зробити сьогодні.

Будучи «брудним» маркетинговим прийомом, грінвошинг не лише вводить в оману потенційних споживачів тієї чи іншої продукції, підриваючи довіру до того чи іншого бренду і руйнуючи його імідж, а і несе за собою негативні наслідки екологічного характеру, такі як згубний вплив для навколишнього середовища або, наприклад, сповіль-

нення дійсно екологічних ініціатив. Суб'єкти господарювання можуть стверджувати, що вони здійснюють зусилля задля зменшення впливу на навколишнє середовище, але при цьому продовжують забруднювати довкілля або руйнувати існуючі природні ресурси. Грінвошинг також може відволікати увагу громадськості від дійсно екологічних та соціальних ініціатив, оскільки компанії замість того, щоб дійсно дотримуватися принципів і цілей сталого розвитку, можуть вкладати зусилля в створення лише враження власної екологічної відповідальності.

«Зелене промивання» має ряд характерних ознак, які одразу видають фальшивість екологічності продукту. До таких ознак варто віднести надмірне висвітлення переваг продукції, відсутність будь-яких сертифікатів або надто абстрактні ствердження: «100% натурально», «екологічне», «біоупаковка» тощо. Перелік характеристик грінвошингу не є вичерпним, адже разом із розвитком і популяризацією даного явища, виникають і нові види обману споживачів, що зацікавлені в зеленій продукції та сталому розвитку.

Аналізуючи притаманну грінвошингу природу, можна виділити декілька стратегій, які використовуються компаніями і є «зеленою оманю»:

1. Greenlighting («Грінлайтинг»). Це стратегія компанії, коли вона спеціально акцентує увагу на екологічний аспект власної діяльності чи продуктів. Грінлайтинг спрямований на відвернення уваги від екологічно шкідливої діяльності, фокусуючись лише на позитивній стороні. Особливо ця тактика поширена в автомобільній промисловості: коли компанії інтенсивно рекламують переваги своїх електромобілів, які часто становлять досить невеликий відсоток їх виробництва.

2. Greenscolding («Грінкраудінг»). Грінкраудінг, як тактика передбачає, що суб'єкти господарювання, які впроваджують принципи зеленої політики та сталого розвитку дуже повільно, об'єднуються між собою, аби таким чином загубитися «в натовпі» та створити ілюзію певної діяльності.

3. Greenshifting («Гріншифтинг»). Компанії, які вдаються до гріншифтингу, намагаються перенести провину за неекологічну поведінку на споживача, вдаючись до психологічного впливу, застосовуючи тактику «ти сам(-а) винен(-а)».

4. Greenlabelling («Грінлейбелінг»). Грінлейбелінг, або «зелене маркування» – це така практика, коли маркетологи називають щось екологічним, чистим, але при детальному розгляді з'ясується, що це омана. Це може проявлятися в зеленій упаковці або, наприклад, привабливих формулюваннях слоганів на етикетках або рекламних оголошеннях, які змушують споживача вірити, що вибраний продукт є дійсно екологічним.

5. Greenrinsing («Грінрінсінг»). Практика «greenrinsing» означає, що компанія не є чіткою в своїх екологічних цілях та стандартах до того, як вони будуть досягнуті. Коли виробники постійно скорочують екологічні цілі або відкладають їх досягнення, таке може викликати думку про те, чи не є це просто маркетинговим прийомом.

6. Greenhushing («Грінхашинг»). Грінхашинг називають стратегію суб'єктів господарювання, коли вони свідомо приховують або взагалі не публікують свої екологічні плани і цілі для того, щоб уникнути подальших перевірок своєї діяльності [1].

Явище грінвошингу можна спостерігати в будь-якій сфері та індустрії – чи то мода, чи то автомобільна промисловість. Це може бути зроблено різними способами, такими як використанням псевдоекологічних лейблів, публічним виголошенням екологічних цілей, але не дотримання їх або навіть відвертою брехнею.

У 2000 році BP («British Petroleum») випустила новий яскравий логотип у вигляді зелено-жовтого сонця із слоганом "Beyond Petroleum", таким чином намагаючись від-

значити своє переосмислення як компанії, яка виробляє не тільки нафту, але й енергію з альтернативних джерел. Однак багато екоактивістів розкритикували BP за таку ініціативу, вказуючи на те, що значна частина її інвестицій і далі продовжувала спрямовуватися на видобуток нафти та газу, а не на відновлювані джерела енергії. Даний крок був розцінений не інакше як грінвошинг.

Також до грінвошингу можна віднести шведську компанію H&M та їхню колекцію 2020 року "Conscious" – це лінія одягу, яка фокусується на відповідальному виробництві одягу. Компанія активно використовувала такі терміни як «стійкість», «відповідальність» і «свідомість», додаючи до них відповідні естетичні зображення, які асоціюються з природою. За словами критиків та експертів у сфері сталого розвитку, ця ініціатива була розцінена як спроба компанії зняти відповідальність за виробництво великої кількості швидко виготовленого одягу, що призводить до перевиробництва та забруднення довкілля. Процес виробництва швидкої моди може включати значне використання природних ресурсів, таких як вода, енергія тощо, а також може призвести до низької якості та короткого терміну служби такого одягу, що в сукупності спричиняє серйозний вплив на навколишнє середовище.

Відомим прикладом грінвошингу є кейс з «Volkswagen» – «Дизельгейт». Німецька автомобільна компанія «Volkswagen» опинилася в одному з найбільших скандалів за останнє десятиліття через те, що маніпулювала вимірюванням викидів вуглекислого газу (CO₂), таким чином намагаючись приховати справжні показники відходів вуглекислого газу та інших забруднювачів атмосфери від своїх нових дизельних двигунів. У вересні 2015 року Агентство з охорони довкілля США («EPA») з'ясувало, що програма, яку використовували в бортовому комп'ютері випущених «Volkswagen» автомобілів із дизельними двигунами могла визначати, чи працює автомобіль у звичайному режимі, чи йде його тестування. На машинах було встановлено спеціальне програмне забезпечення – датчики, які знижували рівень вихлопу, коли автомобілі проходили тести. Однак у щоденному рівень вихлопу суттєво перевищував норму і це відображувалося на тестах. Цей обман був систематичним і впроваджувався у багатьох моделях «Volkswagen», зокрема в моделях «Audi A3», «Volkswagen Jetta», «Beetle», «Golf» і «Passat», що призвело до колосального впливу на довкілля та ризиків загрози здоров'ю. Агентство з охорони довкілля США повідомило, що за кожен автомобіль, який не відповідає встановленим екологічним стандартам США, виробник має сплатити штраф у розмірі \$37,5 тис. З огляду на те, що кількість проданих з 2008 року в США машин становило приблизно 482 тисячі, загальна сума штрафу сягнула \$18 млрд. Volkswagen відкликав у США приблизно півмільйона своїх машин. Голова ради директорів Volkswagen Мартін Вінтеркорн приніс свої вибачення, пообіцявши сприяти розслідуванню, яке проводитиметься Міністерством транспорту Німеччини. Таким чином компанія хотіла здатися екологічно чистою, але замість цього отримала спад акцій на орієнтовно 35–40%, коли все розкрилося. «Volkswagen» була змушена визнати порушення, заплатити величезні штрафи та втратила частину свого ринку та довіри споживачів.

Боротьба з грінвошингом важлива для забезпечення сталого розвитку та захисту навколишнього середовища, він є проблемою глобального формату. Це необхідно, адже знання споживачів про екологічність того чи іншого продукту певним чином впливають на їхнє ставлення до зміни клімату в цілому. Спираючись на інформацію про те, що деякі компанії можуть зловживати «зеленими» маркуваннями та етикетками, люди ухвалюватимуть свідоміші рішення під час купівлі товарів, що в перспективі позитивно позначиться на кліматі. Крім того, спроби екоактивістів просунулися в боротьбі із захисту навколишнього

середовища стануть ефективнішими. Але на сьогодні споживачам по всьому світу все ще складно розібратися в багаточисленних маркуваннях, що говорять про екологічність продукції (як товарів, так і будь-яких послуг), а також серед зелених заяв компаній. Саме тому, в березні 2023 року Європейська комісія опублікувала свою пропозицію щодо Директиви про обґрунтування та повідомлення чітких екологічних маркетингових тверджень або Директиви про зелені заяви («Green claims directive») [2]. Запропонована Директива доповнює та додатково реалізує Директиву 2022 року про розширення прав і можливостей споживачів у зеленому переході («Directive on empowering consumers in the green transition»), яка спрямована на заборону грінвошингу та заплановане старіння («planned obsolescence») [3]. Цілями Директиви 2023 року є безпосередньо захист споживачів від «зеленого промивання», сприяння створенню циркулярної та зеленої економіки ЄС, при цьому дозволяючи споживачам приймати обґрунтовані рішення про покупку, та надання рівних умов для екологічної ефективності продукції. «Зелені заяви» гарантують встановлення чітких критеріїв того, як саме компанії повинні підтверджувати власні екологічні заяви та маркування на продуктах, висувають вимоги до цих тверджень та етикеток, які мають бути перевірені незалежним та акредитованим верифікатором, а також утворюють нові правила управління схемами екологічного маркування, для того аби забезпечити їх прозорість та надійність [2].

«Директива про зелені заяви» не має на меті створити єдину загальноєвропейську екологічну марку і не заборонить вже існуючі. Замість цього Директива покликає гармонізувати вимоги, які застосовуються до сотень екологічних етикеток, які в даний час існують на ринку.

Додавання екологічної етикетки і надалі буде рішенням на розсуд компаній. Але якщо компанія має на меті використовувати відповідне маркування, воно має відповідати керівним принципам даної директиви. Ті, хто ігнорує правила та продовжує свою практику «зеленого відмивання», тобто грінвошингу, будуть піддаватися ризику штрафних санкцій, таких як грошові штрафи, конфіскація доходів та тимчасове виключення з державних закупівель [2].

Варто навести ще один приклад міжнародного документу, що є засобом в боротьбі проти грінвошингу в світі. Кодекс відповідальних екологічних маркетингових комунікацій, що затверджений Міжнародною торговою палатою в 2021 році передбачає, що «основною вимогою цього Кодексу є те, що заяви мають бути об'єктивно правдивими, такими, що не вводять в оману, чіткими та обґрунтованими. Тому Кодекс відповідальних екологічних маркетингових комунікацій засуджує використання перебільшених, необґрунтованих тверджень, які можуть ввести споживачів в оману, змусивши їх помилково повірити в те, що продукція, послуги чи діяльність маркетолога є екологічно безпечними. Ця практика, яку іноді характеризують як «грінвошинг», може як підірвати довіру споживачів, так і певним чином «покарати» маркетологів, які дотримуються відповідних правил та інструкцій» [4]. В частині першій даного Кодексу, що має назву «Чинні положення Кодексу відповідальних екологічних маркетингових комунікацій щодо екологічного маркетингу та запропоновані міркування для практиків» зазначено, що «перебільшення екологічних, соціальних чи економічних переваг продукту, послуги чи діяльності або ненадання належного обґрунтування таких тверджень, може завдати великої потенційної шкоди ринку в цілому. Маркетологи повинні уникати тверджень, що екологічний атрибут є унікальним для продукту, компоненту, упаковки, послуги чи бізнесу маркетолога, коли це насправді є законодавчою вимогою. Неправдиві, оманливі або такі, що вводять в оману, екологічні заяви (іноді їх ще називають «грінвошингом») нічим не відрізняються від будь-якого іншого типу неправдивих

або оманливих заяв у маркетингових комунікаціях. Для збереження довіри як до маркетингових комунікацій, так і до системи саморегулювання, маркетингові комунікації повинні відповідати як букві так і духу Кодексу, існуючих правових вимог, а також місцевих і галузевих кодексів саморегулювання. Якщо твердження або термінологія, що використовується в маркетингових комунікаціях можуть бути обґрунтовані та інтерпретовані споживачем як екологічні заяви, вони повинні бути підкріплені надійними науковими доказами та мають бути узгоджені з визначеннями та концепціями, які були б визнані надійними в цій галузі [4].

Ще одним документом, який є суттєвим в протидії грінвошингу є Глобальний посібник з екологічних заяв Міжнародної Федерації Реклами [5]. Цей посібник був створений через необхідність для бізнесу відігравати свою роль у боротьбі зі зміною клімату та іншими екологічними ризиками, які відображено в національному та міжнародному законодавстві та угодах щодо зміни клімату, таких як цілі нульових викидів, встановлені урядами, ціль щодо обмеження зростання глобальної температури в Паризькій угоді тощо. Враховуючи роль, яку можуть відігравати маркетингові комунікації щодо впливу на поведінку споживачів, формування політики проти «зеленої омани» є важливою для маркетологів, які заявляють про екологічність їхнього бізнесу та продукції. Ця настанова побудована на шести принципах, покликаних допомогти маркетологам, агенціям та іншим особам, які безпосередньо беруть участь у створенні маркетингу уникати поширених помилок в своїх екологічних заявах, які можуть призвести до введення в оману (також відомі як «оманливі екологічні заяви» або «грінвошинг»). Цими принципами є:

- 1) заяви не повинні вводити в оману, а підстави для них мають бути чіткими і ґрунтовними;
 - 2) маркетологи повинні мати надійні докази для всіх тверджень, які можуть розглядатися як об'єктивні та здатні до обґрунтування;
 - 3) маркетингові комунікації не повинні упускати важливу інформацію. Якщо час або простір обмежені, маркетологи повинні використовувати альтернативні засоби, щоб зробити кваліфікаційну інформацію легко доступною для аудиторії та вказати, де до неї можна отримати доступ;
 - 4) маркетологи повинні базувати загальні екологічні заяви на повному життєвому циклі свого продукту чи бізнесу, якщо тільки в маркетинговій комунікації не зазначено інше;
 - 5) продукти, що порівнюються в маркетингових комунікаціях, повинні задовольняти однакові потреби або бути призначеними для однакових цілей. Підстава для порівняння повинна бути чіткою і дозволяти аудиторії приймати виважені рішення щодо продуктів, що порівнюються;
 - 6) маркетологи повинні включати всю інформацію, що стосується впливу рекламованої продукції на навколишнє середовище, яка вимагається законом, регуляторними органами або кодексами, які вони підписали [5].
- Хоча ця настанова не є юридично обов'язковою, за умов дотримання шести принципів, цілком ймовірно, що екологічні заяви не будуть вводити в оману.
- Нагальність збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь визначає значимість досліджень щодо сталого розвитку. Концепція сталого розвитку, що була сформульована ООН ще у 1987 році, цілі сталого розвитку, визначені в 2015 році – все це стало підґрунтям подальшого розвитку ESG-звітності [6]. Абревіатура ESG (Environmental, Social, Governance) визначає екологічний, соціальний та корпоративний аспекти управління, надаючи інформацію про те, як суб'єкти господарювання взаємодіють з існуючими ризиками своєї діяльності в цих трьох сферах. Спосіб, яким вони ідентифікують, вимірюють, оцінюють ці ризики та впливи, керують ними та зві-

тують про них, є важливим для різних зацікавлених сторін та акціонерів, включаючи інвесторів та громадськість. Це дозволяє оцінити, наскільки організації відповідають соціальним та екологічним стандартам і наскільки дотримуються їхніх принципів. Завдяки ESG-звітності концепція сталого розвитку набула конкретні цілі та набір певних показників, формалізованих в спеціальних формах звітності, а в свою чергу, дотримання правил та принципів сталого розвитку сутнісно впливає на репутацію компаній, що оцінюється гудвілом («goodwill»). У рішенні Європейського суду з прав людини, датованим від 03.06.86 р. по справі «Ван Марле та інші проти Нідерландів» (Van Marle and Others), зазначено, що «гудвіл» (goodwill) – це «накопичені нематеріальні активи того чи іншого підприємства, що охоплюють її найменування, репутацію, ділові зв'язки (зокрема, і клієнтуру), товарні знаки та ін.; тобто власність фірми» [7]. І варто звернути увагу на саме на екологічний аспект, адже його врахування може стати ключовим фактором. До екологічних факторів ESG належать вплив діяльності компанії на довкілля, а саме рівень викидів CO₂, вплив на земельні і водні ресурси, поводження з відходами від господарської діяльності підприємства, вплив на біорозмаїття тощо [8]. Водночас, екологічний гудвіл передбачає створення екологічної репутації, позитивного екологічного образу, активне дотримання правил зеленого виробництва, а також споживання. Він передбачає взаємодію компаній із навколишнім середовищем відповідно до принципів сталого розвитку, наприклад, участь в екологічних проектах або співпрацю з організаціями в сфері охорони природи. Необхідно підкреслити, що екологічний гудвіл передбачає відкрити та чесну інформаційну політику щодо екологічних аспектів діяльності. Суб'єкти господарювання, які дотримуються екологічного гудвілу, ставляться до свого екологічного впливу з відповідальністю. Вони можуть впроваджувати ефективні екологічні практики у виробництво, використовувати нові технології виробництва, зменшуючи викиди та споживання ресурсів. Такий підхід повністю виключає грінвошинг, тобто свідоме спотворення екологічного образу, приховування екологічних проблем.

Наразі в Україні також можна побачити позитивну практику щодо запобігання такому явищу як грінвошинг, зокрема вирішення проблеми з недобросовісним екомаркуванням. Відповідно до закону, органічною продукцією може називатися та продукція, яка пройшла сертифікацію, про що зазначає відповідний логотип. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [9], який вступив в дію з 1 серпня 2019 року, передбачає, що «оператор зобов'язаний відкликати та/або вилучати вироблену ними продукцію, яка не відповідає вимогам законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, якщо вона маркована державним логотипом для органічної продукції або містить позначення та написи «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», «органік», та будь-які однокореневі та/або похідні слова від цих слів з префіксами «біо-», «еко-» тощо будь-якими мовами», це визначено пунктом 2 частини 3 статті 4 цього закону [9]. Також статтею 34 встановлено чіткі вимоги щодо маркування тієї чи іншої органічної продукції, серед яких те, що продукцію має бути вироблено згідно з існуючими вимогами законодавства щодо стандартів органічного виробництва, підтвердження сертифікатом, наявність кодового номеру, що розміщується під державним логотипом для органічної продукції та містить: акронім, що ідентифікує саме державу походження продукту; напис «organic»; реєстраційний код органу сертифікації, що здійснив сертифікацію даного органічного виробництва тощо. Маркування державним логотипом для органічної продукції, яка була отримана не в результаті органічного

виробництва, а також використання під час маркування такої продукції будь-яких позначень та написів «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», «органік» та будь-яких однокореневих та/або похідних слів від цих слів з префіксами «біо-», «еко-» тощо будь-якими мовами є обманом покупця або замовника. Така продукція підлягає вилученню в порядку, визначеному законом [9]. Державний логотип для органічної продукції в Україні затверджено відповідним наказом Мінагрополітики від 22 лютого 2019 року № 67 [10]. Згідно з положеннями даного наказу, його можна наносити на етикетку, тару, пакування та його елементи тих товарів, які безпосередньо належать до органічної продукції. Також, передбачено, що державний логотип для органічної продукції складається з графічного зображення та напису, які поміщені у квадрат, для нього використовуються відповідні відтінки кольорів, визначено певні пропорції такого логотипу та його розмір [9]. За порушення в сфері маркування шляхом використання екопозначень, що не відповідає дійсності, настає відповідальність – «накладення штрафу на юридичних осіб у розмірі восьми мінімальних заробітних плат, на фізичних осіб – підприємців – у розмірі п'яти мінімальних заробітних плат», відповідно до пункту 3 частини 1 статті 40 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [9].

Тим не менш, окрім вищезгаданого Закону, є ще не менш вагомий аргумент проти грінвошингу в Україні – це законопроект, який має назву «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання застосування екологічних маркувань і декларацій» № 6446 [11], який має на меті вилучити квазіекологічну продукцію з обігу. Даний законопроект передбачає такі позитивні зміни: чітке та точне розуміння та визначення того, що собою являють «екологічні декларації», «екологічне маркування», («вуглецевий слід», «екологічна продуктова декларація», «водний слід»), а також «екологічна самодекларація»; відповідне застосування засобів інформування споживача; посилення державного контролю щодо їх застосування, виправлення певних недоліків законодавства, що поєднують поняття «екологічне маркування» та «органічний продукт» в одне і те саме; усунення недобросовісної конкуренції на зеленому ринку, що розпочав формуватися в Україні відповідно до міжнародних стандартів, що наразі впроваджені в ЄС і в Україні; забезпечує правову основу для вилучення з обігу тих продуктів, які були марковані та визнані екологічними всупереч нормам законодавства, посилення державний нагляду щодо запобігання використанню шкідливих для здоров'я етикеток та екологічних заяв, які вводять споживачів в оману тощо [11].

Слід зазначити, Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» у 1 статті передбачає, що «недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності» [12]. Зважаючи на те, що грінвошинг з своєю природою є маркетинговим прийомом, що приховує справжню діяльність компанії за оманливими екологічними ініціативами, його можна розцінювати як метод недобросовісної конкуренції. У статті 15-1 даного закону, що регулює питання поширення інформації, що вводить в оману, зазначено, що «поширенням інформації, що вводить в оману, є повідомлення суб'єктом господарювання, безпосередньо або через іншу особу, одній, кільком особам або невизначеному колу осіб, у тому числі в рекламі, неповних, неточних, неправдивих відомостей, зокрема внаслідок обраного способу їх викладення, замовчування окремих фактів чи нечіткості формулювань, що вплинули або можуть вплинути на наміри цих осіб щодо придбання (замовлення) чи реалізації (продажу, поставок, виконання, надання) товарів, робіт, послуг цього суб'єкта господарювання» [12]. В свою чергу, Господарським кодексом

України встановлено відповідальність за недобросовісну конкуренцію, а саме в статті 37 зазначено, що «вчинення дій, визначених як недобросовісна конкуренція, тягне за собою відповідальність суб'єкта господарювання згідно з цим Кодексом або адміністративну, цивільну чи кримінальну відповідальність винних осіб у випадках, передбачених законом» [13]. Згідно із наведеними положеннями закону та кодексу, компанії, які використовують грінвошинг, а саме намагання створити неправдивий образ екологічної відповідальності, та порушують принципи чесної конкуренції, можуть стикнутися із юридичною відповідальністю.

Реклама, як спосіб поширення псевдоекологічних заяв, також відіграє суттєву роль, будучи ефективним інструментом сучасного маркетингу. Кожного разу, коли реклама містить інформацію, яка або створює враження про певні переваги товару, яких насправді немає (завдяки неповним, неточним відомостям), або надає достовірні відомості лише за певних умов, що не зазначені у рекламі, це може бути розглянуто як недобросовісна реклама. Відповідно до Закону України «Про рекламу», «недобросовісна реклама – це така реклама, що вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження» [14]. Також цим законом передбачено, що така реклама є забороненою, і вказано, що відповідальність за недобросовісну рекламу несе винна особа. Юридична відповідальність за порушення національного законодавства про рекламу, зокрема і за поширення недобросовісної реклами, передбачена статтею 27 Закону України «Про рекламу», а також встановлена Порядком накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу, що затверджений постановою КМУ від 26.05.2004 № 693 [15]. Це підкреслює необхідність точності, чесності та відповідальності в рекламних кампаніях в Україні, такий підхід сприяє створенню рекламної сфери, що базується на прозорості та довірі, сприяючи розвитку етичних стандартів у маркетингу та рекламі, що є прямопротилежним засадам грінвошингу.

Чинний наразі Закон України «Про захист прав споживачів» також має фундаментальні положення щодо протидії грінвошингу. Цей закон нормує відносини між споживачами, які мають на меті придбати товари, послуги, роботи і виробниками чи продавцями товарів, виконавцями робіт чи постачальниками послуг різних форм власності. Він визначає права споживачів та встановлює механізм захисту цих прав, а також визначає основи реалізації державної політики в області захисту прав споживачів. У законі зазначено, що кожний споживач має право на «безпеку продукції, необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця)» [16], крім того, положеннями також означено поняття фальсифікованої продукції – це «продукція, виготовлена з порушенням технології або неправомірним використанням знаку для товарів та послуг, чи копіюванням форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само неправомірним відтворенням товару іншої особи» і така продукція є забороненою для введення в обіг [16]. Ці норми закону не лише надають споживачам право на отримання повної і достовірної інформації, але й утверджують важливий механізм захисту від фальсифікованої

продукції. Таким чином, аналізуючи вище викладене, можна визначити, що закон передбачає механізми запобігання введенню в обіг продукції, яка порушує права споживачів та може бути результатом грінвошингу.

Поступова боротьба з грінвошингом в Україні є важливим кроком для захисту прав споживачів та забезпечення чесності та прозорості в маркетингу, а також сприяє розвитку екологічно відповідального виробництва та підприємництва та ринку в Україні. Запобігання квазіекологічності є ключовим аспектом для забезпечення того, що споживачі отримуватимуть достовірну інформацію про продукти та послуги, а також для захисту від недобросовісних маркетингових та рекламних практик. Це важливо для підтримки довіри споживачів до підприємств та компаній, а також для формування сталої споживчої поведінки. Також це сприяє стимулюванню екологічно відповідального виробництва та підприємництва.

Отже, протидія зловживанню суспільною екологічною актуальністю в Україні не лише сприяє захисту прав споживачів, а і встановлює відповідальність за такі дії для суб'єктів господарювання. Це відіграє критичну роль у формуванні етичного та екологічно свідомого бізнес-середовища, сприяючи розвитку сталого підприємництва в країні.

Таким чином, грінвошинг, що утворює цілу низку зловживань суб'єктів господарювання на споживчому ринку та отримав широке розповсюдження в практиці функціонування споживчих ринків розвинутих країн потребує від національного законодавця своєчасної реакції. Особливість моменту полягає в тому, що така реакція має отримати попереджувальне для суб'єктів господарювання значення та водночас комплексно за своїм характером.

Так, під одним кутом зору можуть бути удосконалені тексти чинного законодавства України і у сфері захисту від недобросовісної конкуренції, і щодо критеріїв правомірної рекламної діяльності, і щодо захисту прав споживачів. За цих умов правова протидія грінвошингу має стати ефективною.

Отже, розглянувши природу явища грінвошингу, його стратегій, ознак та прикладів, можна дійти висновку, що «зелена омана» є досить розповсюдженою в сучасному суспільстві проблемою, яка чинить суттєвий вплив на навколишнє середовище, репутацію та імідж компаній, а також негативно впливає на суспільну свідомість. Аналізуючи відповідні положення міжнародного та українського законодавства, можна зробити висновок, що правова база щодо запобігання грінвошингу є досить ґрунтовною, але потребує подальшого вдосконалення. Напрямами для вдосконалення можна зокрема зазначити такі, як посилення контролю та моніторингу за екологічними заявам суб'єктів господарювання, включаючи можливість екологічних аудитів та перевірок, встановлення чітких, суворіших екологічних стандартів для товарів і послуг, а також можливе впровадження міжнародної системи сертифікації, щоб споживачі мали можливість перевірити екологічність продуктів, стимулювання відповідно екологічно відповідального бізнесу, тобто надання державної підтримки для компаній, які ведуть екологічно відповідальне виробництво та маркетинг. Слід зауважити, що цікавим нововведенням проти розповсюдження грінвошингу є залучення самих споживачів до процесу виявлення та розпізнання імовірних випадків використання компанією оманливих, «зелених заяв», наприклад, через онлайн-платформи для подальшого передання такої інформації відповідним регулюючим органам.

ЛІТЕРАТУРА

1. What is greenhushing? How to spot the sophisticated greenwashing tactics being used in 2023 | Euronews URL: <https://www.euronews.com/green/2023/08/14/what-is-greenhushing-how-to-spot-the-sophisticated-greenwashing-tactics-being-used-in-2023>
2. Proposal for a Directive COM/2023/166 final of the European Parliament and of the Council of 22 March 2023 on substantiation and communication of explicit environmental claims (Green Claims Directive) : Пропозиція щодо Директиви Європейського парламенту та Ради COM/2023/166 від 22 березня 2023 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0557> (дата звернення: 04.12.2023).

3. Proposal for a Directive COM(2022) 143 final of the European Parliament and of the Council of 30 march 2022 amending Directives 2005/29/EC and 2011/83/EU as regards empowering consumers for the green transition through better protection against unfair practices and better information URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022PC0143> (дата звернення: 04.12.2023).
4. ICC Framework for responsible environmental marketing communications of November 2021 URL: https://icc.se/wp-content/uploads/2021/11/20211123-Marketing-Environmental-framework_2021.pdf
5. Global Guidance on Environmental Claims of 2022 URL: <https://www.eaca.eu/wp-content/uploads/2022/11/Global-Guidance-on-Environmental-Claims-2022-1.pdf>
6. What is ESG URL: <https://www.esg.org/what-is-esg>
7. Case of Van Marle and others v. Netherlands (Application no. 8543/79; 8674/79; 8675/79; 8685/79), ECHR, 26 June 1986 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57590%22%5D%7D>
8. ESG та сталий розвиток URL: <https://business.dii.gov.ua/esg>
9. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 р. № 2496-VIII / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (дата звернення: 04.12.2023).
10. Про затвердження державного логотипа для органічної продукції: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 22 лютого 2019 року №67 / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0261-19> (дата звернення: 04.12.2023).
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання застосування екологічних маркувань і декларацій: Законопроект від 17 грудня 2021 р. № 6446 / Верховна рада України URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73471 (дата звернення: 04.12.2023).
12. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 04.12.2023)
13. Господарський Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 04.12.2023).
14. Про рекламу: Закон України від 03 липня 1996 р. № 270/96-ВР / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 04.12.2023).
15. Про затвердження порядку накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 693 / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/693-2004-%D0%BF> (дата звернення: 04.12.2023).
16. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII / Верховна рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 04.12.2023).

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ МІСЬКИХ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

LEGAL PROTECTION OF THE LANDS OF URBAN UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES

Кулинич А.П., к.ю.н.,
адвокат

У статті, із застосуванням науково-методологічного інструментарію, досліджена правова охорона земель міських об'єднаних територіальних громад як сукупність передбачених нормами права організаційних, екологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на охорону земель, як просторово-територіального базису життєдіяльності населення, шляхом захисту земель від нецільового використання та самовільного зайняття, а також збереження їх кількісного складу і збереження ґрунтового покриву земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель шляхом недопущення в ході господарської діяльності надмірного шкідливого впливу на землю як елемента довкілля, захисту земель від негативних впливів (забруднення, псування тощо).

Об'єктом дослідження визначено землі міських територіальних громад, що включають в себе землі відповідних населених пунктів міських територіальних громад та землі довкола них, включені в межі таких міських територіальних громад в процесі добровільного об'єднання територіальних громад під час проведення реформи з децентралізації влади в Україні.

Обґрунтовано, що об'єктом самоврядного контролю на території міської територіальної громади мають бути всі землі, незалежно від форм власності, крім, земель оборони та національної безпеки.

Робиться висновок про те, що важливим напрямом правового регулювання охорони земель міських територіальних громад є охорона їх кількості, тобто, структури земель за їх категоріями, та якості їх ґрунтового покриву. Тому повноваження щодо охорони якісного стану земель міських територіальних громад, здійснення якого вимагає застосування спеціальних знань, пристроїв та бюджетних коштів, доцільно залишити за органами державної влади спеціальної компетенції. Стосовно правової охорони кількості земель, то в межах території міських територіальних громад переважна більшість повноважень щодо їх здійснення має належати її радам та створеним нею виконавчим органам.

Ключові слова: децентралізація влади, об'єднання громад, землі міських об'єднаних територіальних громад, правова охорона земель.

The article explores the legal protection of lands belonging to urban united territorial communities. Scientific and methodological tools are used to investigate and analyze this protection, which consists of a set of organizational, ecological, economic, and other measures aimed at safeguarding lands as a spatial-territorial basis for the population's life activities. This protection involves preventing land from use for non-targeted purposes or voluntary occupation. It also entails preserving the land's quantitative composition and soil cover, as well as the ecological value of both natural and acquired land qualities. This protection further involves preventing excessive harmful effects on land during economic activities and safeguarding them from negative influences such as pollution and deterioration.

The focus of this research is made on the lands within urban territorial communities, including the lands of the respective settlements within those communities and the surrounding lands. These lands were included in the boundaries of the urban territorial communities as a result of voluntary unification during the process of implementing the decentralization of power reform in Ukraine.

It establishes that all lands within the territory of the urban united territorial communities, with the exception of national security and defense lands, should be subject to self-government control, regardless of their ownership status.

It has been determined that an important aspect of legal regulation related to land protection is safeguarding their quantity – the arrangement of lands based on their categories, and the quality of their soil cover. Therefore, it is advisable to entrust the responsibility of protecting the quality of land, which requires special knowledge, tools, and budget funds, to the state authorities with specialized expertise. As for the legal protection of the amount of land within the territory of the urban united territorial communities, the majority of powers concerning its implementation should be delegated to its councils and executive bodies.

Key words: decentralization of power, unification of communities, land of urban united territorial communities, legal protection of lands.

Постановка проблеми. Землі міських об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ), як і всі інші землі нашої країни, відповідно до ст. 14 Конституції України, є основним національним багатством і перебувають під особливою охороною держави [1]. Збереження земельних ресурсів у всіх сферах суспільних відносин є важливою складовою правової політики нашої держави у земельній сфері та конституційним обов'язком усіх громадян, юридичних осіб та ОТГ.

З огляду на це, правова охорона земель, у тому числі й земель ОТГ, є важливим завданням правового регулювання земельних відносин і, відповідно, є складовою правового режиму земель. Цим пояснюється наявність ознаки земельно-охоронного спрямування в більшості інститутів земельного законодавства.

До того ж, охорона земель виступає елементом більш широкого поняття охорони навколишнього природного середовища. Так, у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2] визначено, що земля, поряд з іншими природними ресурсами, виступає одним з об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища. Тобто, це означає, що правова охорона земель має одним із своїх завдань забезпечення належної правової охорони довкілля та містить важливий екологічний компонент.

Стан дослідження теми. Правознавці завжди мали значний науковий інтерес до дослідження теоретичних та прикладних питань правової охорони земельних ресурсів. Проблема правової охорони земель присвячено чимало наукових праць таких учених як Г. О. Аксеньюк, В. І. Андрейцев, О. А. Вівчаренко, Ю. О. Вовк, П. Ф. Кулинич, В. І. Курило, А. М. Мірошніченко, В. Л. Мунтян, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та інших.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання охорони та раціонального використання земель міських ОТГ, як і всіх інших категорій земель, забезпечують такі нормативно-правові акти: Конституція України, ЗК України, Закони України «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р., «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» від 14 жовтня 1994 р., «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 р., «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р., «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 р., «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р., «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р., «Про державну експертизу землепорядної документації» від 17 червня 2004 р., «Про благоустрій населених пунктів» від 6 вересня 2005 р., «Про будівельні норми» від 5 листопада 2009 р., «Про регулювання

містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р., «Про Державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 р. та інші. Крім того, значна кількість питань з охорони земель населених пунктів врегульована містобудівельними нормами, правилами і стандартами.

Правова охорона земель міських ОТГ, насамперед, земель населених пунктів (у тому числі земель житлової та громадської забудови), має свою специфіку, яка полягає в тому, що ці землі, при всьому різноманітті їх експлуатації, є, насамперед, просторово-територіальним базисом для розміщення житлових, громадських будівель і споруд. Використання цих земель у містобудівельній діяльності, на відміну від сільськогосподарської, не потребує підвищення родючості ґрунту, внесення органічних і мінеральних добрив, меліорації тощо. Цінність таких земель визначається іншими критеріями і залежить від місця розташування земельної ділянки, можливості вільного доступу на ділянку, забезпечення її комунікаціями тощо.

Разом з тим, у процесі містобудування в ст. 48 Закону України «Про охорону земель» передбачені обов'язкові заходи щодо: максимального збереження площі земельних ділянок з ґрунтовим і рослинним покривом; зняття та складування у визначених місцях родючого шару ґрунту з наступним використанням його для поліпшення малопродуктивних угідь, рекультивації земель та благоустрою населених пунктів і промислових зон; недопущення порушення гідрологічного режиму земельних ділянок; дотримання екологічних вимог, установлених законодавством України, при проектуванні, розміщенні та будівництві об'єктів [3].

Крім того, забезпеченню охорони земель чинне законодавство приділяє увагу вже на етапі планування та розробки проектів забудови населених пунктів – ст. 19 Закону України «Про основи містобудування» [4] та ст. 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2].

Землі поселенської мережі України, які складають основу земель міських ОТГ, потерпають від «індустріального» та побутового забруднення і псування. В ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» забруднення земель визначається як накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін. А псування земель – це порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість [5].

Чинне законодавство України містить правові норми, спрямовані на охорону земель від забруднення. Так, у ст. 167 ЗК України [6] встановлена загальна заборона здійснення господарської та іншої діяльності, яка спричиняє забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин. Як зазначається у літературі, основними напрямками охорони земель від псування та забруднення, які знайшли відображення у чинному законодавстві України, є: 1) встановлення заборон та обмежень на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан земель; 2) контроль у галузі охорони земель; 3) закріплення державних стандартів та нормативів у галузі охорони земель; 4) запровадження економічного стимулювання раціонального вико-

ристання і охорони земель; 5) здійснення моніторингу земель; 6) ведення земельного кадастру; 7) застосування заходів юридичної відповідальності за порушення вимог охорони земель від забруднення та псування [7, с. 44].

Землі міських ОТГ потребують також правової охорони від нецільового використання та самовільного зайняття, оскільки використання земельної ділянки за цільовим призначенням – одна з основних вимог чинного земельного законодавства. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про землеустрій» під цільовим призначенням земельної ділянки розуміється її використання за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку [8]. А відповідно до ст. 96 ЗК України землекористувач зобов'язаний забезпечити використання земельної ділянки за цільовим призначенням.

Проте вимоги законодавства не завжди співпадають з бажаннями землекористувачів. Тому велика кількість земельних ділянок, особливо розташованих у межах населених пунктів, використовується не за цільовим призначенням. Такі дії землекористувачів треба класифікувати як невиконання ними вимог щодо використання земель за цільовим призначенням і за які, згідно з ч. 1 ст. 211 ЗК України, громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. Крім того, за порушення цільового призначення земельної ділянки відповідні органи влади можуть позбавити власника права користування нею (ст. 141 ЗК України).

Самовільне зайняття земельних ділянок є також одним з найбільш поширених порушень земельного законодавства. Згідно з ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [5], самовільне зайняття земельної ділянки являє собою будь-які дії, що свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Вищенаведене дає підстави для висновку про те, що чинне законодавство України містить правові норми, які можуть забезпечити охорону земель міських ОТГ за такими напрямками: 1) охорона земель як просторово-територіального базису життєдіяльності населення, яка включає захист земель від нецільового використання та самовільного зайняття, а також збереження їх кількісного складу; 2) збереження ґрунтового покриву земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель шляхом недопущення в ході господарської (містобудівельної) діяльності надмірного шкідливого впливу на землю як елемента довкілля, захисту земель від негативних впливів (забруднення, псування).

Водночас до цього часу малодослідженими залишаються в українській юридичній літературі питання організації правової охорони земель на місцевому рівні в умовах децентралізації влади, що, вважаємо, негативно позначилося й на стані відповідного законодавства України. Так, слід відмітити, що ЗК України передбачає прийняття тільки загальнодержавних (ст. 177) та регіональних (ст. 178) програм використання та охорони земель, найнижчим рівнем розробки та застосування яких є область. Натомість, ЗК України не передбачає підготовку та реалізацію програм за охорони та використання земель не тільки на рівні ОТГ, а й на рівні районів та територіальних громад міст, селищ та сіл, про що свідчать ст. ст. 9, 10, 12 та інші статті цього Кодексу.

Певною мірою недостатній розвиток правового забезпечення охорони земель на місцевому рівні обумовлений реалізованою у ЗК України системою формування повноважень органів влади за принципом «згори-до низу». Так,

повноваження органів державної влади у галузі земельних відносин визначаються за сформованим в умовах командно-адміністративної економіки принципом побудови, за якого спочатку визначаються повноваження Кабінету Міністрів України (ст. 13), далі йдуть повноваження центральних органів виконавчої влади (ст. ст. 14, 14-1, 14-2, 15, 15-1, 15-2), повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 16) та завершується цей перелік повноваженнями місцевих державних адміністрацій (ст. 17). За таким же принципом у ЗК України визначаються й повноваження рад у сфері земельних відносин. Їх визначення починається з повноважень Верховної Ради України, яка взагалі не є органом місцевого самоврядування (ст. 6); далі йдуть повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 7), повноваження обласних (ст. 8), Київської і Севастопольської міських (ст. 9), районних (ст. 10) та районних у містах (ст. 11) рад і завершується перелік визначенням повноважень сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів у цій сфері (ст. 12).

І хоча визначення у ЗК України повноважень органів державної влади у сфері регулювання земельних відносин за вищезазначеною схемою є прийнятним, то визначення повноважень органів місцевого самоврядування за таким же принципом вважаємо методологічно невірним. Адже згідно з ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [9], місцеве самоврядування в Україні являє собою гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. А ст. 6 цього Закону встановлено, що первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. По суті, територіальна громада визнається базовим рівнем місцевого самоврядування, що, на нашу думку, мало б передбачати надання радам цих громад вищого статусу в ієрархічній системі органів місцевого самоврядування, ніж це зроблено у ЗК України. До того ж, як зазначено у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», районні та обласні ради – це органи місцевого самоврядування, що лише представляють щонайбільше спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. Тому їх повноваження у сфері земельних відносин, зокрема, з питань представлення спільних інтересів територіальних громад міст, селищ та сіл, не можуть домінувати над повноваженнями рад таких територіальних громад, як це передбачає чинний ЗК України.

Отже, реалізація чинного законодавства України про повноваження органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин призвела до надмірної централізації повноважень органів виконавчої влади та відсторонення місцевого самоврядування від вирішення питань у сфері земельних відносин, посилення соціальної напруги серед сільського населення внаслідок відсутності повсюдності місцевого самоврядування.

Особливо неприйнятним є підпорядкування рад територіальних громад міст, селищ та сіл органам державної влади в світлі реформи щодо децентралізації влади, яка передбачає формування спроможних міських та інших ОТГ, ради яких повинні мати пріоритет у вирішенні всіх місцевих питань життя громади, включаючи й питання регулювання земельних відносин.

На нашу думку, в умовах перебудови діяльності органів місцевого самоврядування базового рівня – рад міських

та інших ОТГ – на засадах принципів повсюдності та повноти місцевого самоврядування, а також розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності, як це передбачено Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [10] вважаємо доцільним встановити у законодавстві України перелік виключних повноважень рад міських та інших ОТГ з питань охорони земель у межах території громад. Встановлення повноважень зазначених рад щодо охорони земель можна забезпечити на засадах розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади. Іншими словами, оскільки практично всі передбачені чинним законодавством повноваження органів влади у питаннях охорони земель належать органам державної влади, то фактично мова йде про свого роду «роздержавлення» зазначених повноважень, тобто, їх відбір у органів державної влади та закріплення за радами міських та інших ОТГ.

На наш погляд, в умовах перебудови діяльності органів місцевого самоврядування базового рівня – рад міських та інших ОТГ – на засадах принципів повсюдності та повноти місцевого самоврядування, а також розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності, як це передбачено Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [11] вважаємо доцільним встановити у законодавстві України перелік виключних повноважень рад міських та інших ОТГ з питань охорони земель у межах території громад. Встановлення повноважень зазначених рад щодо охорони земель можна забезпечити на засадах розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади.

Висновки. Під правовою охороною земель міських ОТГ слід розуміти сукупність передбачених нормами права організаційних, екологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на охорону земель як просторово-територіального базису життєдіяльності населення шляхом захисту земель від нецільового використання та самовільного зайняття, а також збереження їх кількісного складу та на збереження ґрунтового покриву земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель шляхом недопущення в ході господарської (містобудівельної) діяльності надмірного шкідливого впливу на землю як елемента довкілля, захисту земель від негативних впливів (забруднення, псування тощо).

Об'єктом самоврядного контролю на території міських ОТГ мають бути всі землі, незалежно від форм власності, крім, можливо, земель національної безпеки та оборони. У випадках виявлення фактів порушень законодавства про охорону земель на території міських та інших ОТГ їх ради повинні мати можливість притягувати порушників земельного законодавства до адміністративної відповідальності, а також ініціювати, при необхідності, їх притягнення до цивільної та кримінальної відповідальності.

Повноваження щодо охорони якісного стану земель, здійснення якого вимагає застосування спеціальних знань, пристроїв та бюджетних коштів, доцільно залишити за органами державної влади спеціальної компетенції. Що стосується правової охорони кількості земель, то в межах території міської ОТГ переважна більшість повноважень щодо їх здійснення має належати її раді та створеним нею виконавчим органам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

3. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
4. Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992 р. № 2780-XII . *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 52. Ст. 683.
5. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 350.
6. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
7. Оверковська Т.К. Правові форми охорони земель від забруднення та псування за законодавством України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія юрид. науки*. 2007. Вип. 77-78. С. 43–48.
8. Про землеустрій : Закон України від 22.05. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.
9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
10. Про формування місцевих органів влади і самоврядування: Закон України від 03.02.1994 р. № 3917-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 22. Ст. 144.
11. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні Кабінет Міністрів України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 67.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

ON THE LEGAL NATURE OF AGRICULTURAL LAND RESTORATION

Лейба М.О., аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню правової природи відновлення земель сільськогосподарського призначення. У статті підкреслюється, що землі сільськогосподарського призначення є найбільш цінною категорією земель через їх унікальні природні фактори, які обумовлюють їх особливе значення не лише для забезпечення екологічної, продовольчої, а й національної безпеки країни в цілому.

Проте на сьогоднішній день, як зазначається у статті, відбувається подальше погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення. Посилення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою пов'язане з проведенням бойових дій на території країни.

У статті зроблено наголос на тому, що представники правової науки по-різному підходять до вживання термінів «відновлення» та «відтворення» в контексті природних ресурсів. Досліджено точки зору науковців щодо вказаних понять.

Автором зазначається, що при відновленні земель відбувається повернення до первісного якісного стану земельної ділянки, у якому вона набувалася у власність або надавалася у користування (йдеться насамперед про показники ґрунтової родючості).

Пропонується авторське визначення «відновлення земель сільськогосподарського призначення».

Автором наведено ґрунтовні аргументи щодо необхідності проведення відновлення земель сільськогосподарського призначення, що є одним із факторів розвитку агросфери, а також забезпечує її належне функціонування.

Зроблено висновок, що правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель сільськогосподарського призначення, є самостійним правовим інститутом, основою якого є виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, регулюючих однорідні суспільні відносини.

Наголошується на тому, що заходи з охорони й відновлення земель не є тотожними та мають різну мету.

Заходи охорони ґрунтів спрямовані на збереження родючості ґрунтів, захист їх від деградації.

Підкреслюється екологічна спрямованість сучасного розвитку сільського господарства. Зазнається, що заходи охорони та відновлення земель сільськогосподарського призначення є основою збереження біосфери.

Ключові слова: землі сільськогосподарського призначення, ґрунти, відновлення, відтворення, використання, збереження, охорона, якісний стан, сільськогосподарське виробництво.

The article is devoted to the study of the legal nature of agricultural land restoration.

The article emphasises that agricultural land is the most valuable category of land due to its unique natural factors which determine its special importance not only for ensuring environmental, food and national security of the country as a whole.

However, as noted in the article, the quality of agricultural land is deteriorating further. The aggravation of the crisis in the current state of land is largely due to the hostilities in the country. Soil cover is being destroyed, soil heterogeneity is increasing, and the trend towards soil degradation continues.

The article emphasises that representatives of legal science have different approaches to the use of the terms «restoration» and «reproduction» in the context of natural resources. The author examines the views of scholars on these concepts.

The author offers her own definition of «restoration of agricultural land».

The author provides substantial arguments regarding the need for agricultural land restoration, which is one of the factors of development of the agricultural sector and also ensures its proper functioning.

The author concludes that the legal provisions governing social relations in the area of agricultural land restoration are an independent legal institution based on a separate, relatively autonomous set of legal provisions regulating homogeneous social relations.

The author emphasises that measures to protect and restore land are not identical and have different purposes.

Soil protection measures are aimed at preserving soil fertility and protecting it from degradation.

The environmental orientation of modern agricultural development is emphasised. It is noted that measures to protect and restore agricultural land are the basis for preserving the biosphere.

Key words: agricultural lands, soils, restoration, reproduction, use, conservation, protection, quality, agricultural production.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. В умовах близького до критичного стану переважно всі землі країни, незалежно від їх категорій, потребують відновлення. Проте, як слушно зазначається в наукових працях, землі сільськогосподарського призначення є найбільш цінною, а також суспільно важливою категорією земель [1, с. 9]. Саме унікальні природні фактори земель сільськогосподарського призначення обумовлюють їх особливе значення не лише для забезпечення екологічної, продовольчої, а й національної безпеки країни в цілому.

Проте на сьогоднішній день відбувається подальше погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, значних масштабів набувають процеси деградації, знижуються запаси поживних речовин. Крім того, спостерігається забруднення земель радіонуклідами, важкими металами, а також іншими токсикантами. Значних масштабів набувають підтоплення, заболочування й крайній ступінь деградації земель – опустелювання.

Слід підтримати висловлену позицію, що розвиток деградаційних процесів викликає серйозну загрозу для продовольчої безпеки, від чого може постраждати значна кількість населення [2, с. 81].

На значне поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою вплинуло проведення військових дій на території України. Уражено різні типи ґрунтів, особливо степові зональні ґрунти на півдні та сході України. Відбувається руйнування ґрунтового покриву, посилюється неоднорідність ґрунтів, продовжується тенденція до їх деградації.

Зазначене підкреслює необхідність проведення відновлення земель сільськогосподарського призначення, що є одним із факторів розвитку агросфери, забезпечує її належне функціонування та збалансований розвиток.

Метою статті є здійснення аналізу особливостей правової природи відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Результати дослідження. Насамперед слід підкреслити, що у правовій літературі науковцями приділено

певну увагу питанням, які виникають у сфері забезпечення відновлення природних ресурсів, зокрема земель. Слід акцентувати увагу на тому, що науковці по-різному підходять до вживання термінів «відновлення» та «відтворення» в контексті природних ресурсів.

Так, на думку Н. С. Гавриш, відтворення земель полягає у відновленні їх корисних властивостей, витрачених під час сільськогосподарського використання й під впливом іншої антропогенної діяльності [3, с. 135]. Науковець відстоює позицію, що відтворення природних ресурсів забезпечує штучне підтримання їх кількості на певному рівні або відновлення їх попередньої кількості технологічним способом [4, с. 223]. Переважна більшість науковців також не розмежовує вказані вище поняття. Так, у наукових працях охорона земель від забруднення небезпечними речовинами розглядається як встановлена правовими нормами система правових, організаційних, економічних та інших заходів, які спрямовані як на збереження, так і на відновлення, а також поліпшення якісних і кількісних характеристик земель, на їх захист від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою й нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, негативно впливаючих на якісний стан земель і створюючих загрозу для життя і здоров'я всього людства [5, с. 5].

Т. К. Оверковська, досліджуючи відтворення природних ресурсів, вважає ним діяльність як власників і користувачів природних ресурсів, так і інших уповноважених суб'єктів, яка спрямована на реалізацію заходів, виконання робіт щодо поновлення чисельності природних ресурсів та об'єктів, їх якісного стану способами, які не порушують вимоги екологічної безпеки та не суперечать чинному законодавству України. При цьому, на думку науковця, відтворення родючості ґрунтів доцільно розглядати як один із способів охорони останніх [6, с. 114, 117].

О. В. Басай, розглядаючи відновлення природних рослинних ресурсів, вважає, що терміни «відтворення» й «відновлення» співвідносяться як загальне й часткове. При цьому, відновлення, на його думку, є однією з основних форм відтворення природних рослинних ресурсів [7, с. 654].

Заслуговує на увагу думка І. І. Каракаша, який доводить, що усі природні ресурси поділяються на відтворювані, поновлювані й непоновлювані. Так, до поновлюваних і відтворюваних ресурсів належать, як зазначає вчений, лісові багатства й об'єкти тваринного світу. Поновлюваними природними ресурсами вчений вважає атмосферне повітря і ґрунтовий шар землі [8, с. 230].

Т. В. Лісова, розмежовуючи вказані вище терміни, зауважує, що у разі відновлення якісного стану земель, їх якісних властивостей (як-от родючості ґрунтів), а також стану порушених земель, слід вживати термін «відновлення». При відновленні відбувається приведення їх стану від наявного негативного до їх первісного якісного стану, який зафіксований у відповідній документації на момент їх набуття у власність або користування (зокрема, у матеріалах Державного земельного кадастру, нормативної грошової оцінки земель тощо). Науковець підкреслює, що відтворення земель як природного об'єкта не є можливим, адже ним охоплюється підтримання кількісних показників, створення природних об'єктів. Натомість землі є відновлюваним природним об'єктом, оскільки цьому процесу підлягає стан земель та функції, які виконують землі за своїм основним цільовим призначенням [9, с. 61, 69].

Слід підтримати висловлену вище позицію. Адже при відновленні земель відбувається повернення до первісного якісного стану земельної ділянки, у якому вона набувалася у власність або надавалася у користування. При цьому, йдеться насамперед про відповідні показники ґрунтової родючості. Проте, як впливає зі змісту ст. 1 Закону України

«Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV, якісні характеристики земельних ділянок можуть також покращуватися й у разі розташування в їх межах меліоративних систем, лісової та іншої рослинності, зміни рельєфу тощо [10].

Як слушно зазначає Н. С. Гавриш, саме родючість виступає основним ресурсним показником ґрунту [4, с. 72]. Слушною є й позиція С. В. Хомінець, яка вважає провідною ознакою земель сільськогосподарського призначення, що дозволяє віднести їх до вказаної самостійної категорії й має бути відображена в їх законодавчому визначенні, наявність родючого шару ґрунту [11, с. 16]. Слід підкреслити, що до основних показників фізико-хімічних властивостей ґрунту, які впливають на його родючість, є не лише вміст гумусу, але й густина твердої фази, щільність, аерація ґрунту та його загальна пористість, гідролітична та обмінна кислотність, показники вмісту магнію та кальцію тощо [12, с. 58].

Слід акцентувати увагу на тому, що сьогодні необхідно провести повномасштабне обстеження стану земель сільськогосподарського призначення з метою виявлення та встановлення кількісних характеристик поширення деградаційних процесів у ґрунтах сільськогосподарських земель. При цьому, важливим є застосування новітніх технологій такого обстеження. Протягом останніх років набуває широкого застосування технологія космічного сканування, яка дозволяє встановити ступінь збалансованості систем землекористування, виявити ділянки з проявами ерозійних процесів, оцінити ефективність заходів охорони земель. Особливо ефективним застосування космічної зйомки, за результатами досліджень, виявилось для дослідження орних земель з ознаками ерозійних процесів [13, с. 84].

При обстеженні земель необхідно приділити особливу увагу їх стану на деокупованих територіях та територіях, в межах яких велися активні бойові дії.

Слід підкреслити, що сучасний розвиток сільського господарства все більше стає еколого спрямованим. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва ґрунтується на раціональному й ефективному використанні земель сільськогосподарського призначення, їх збереженні й своєчасному відновленні.

Аналіз чинного законодавства, дозволяє дійти висновку, що заходи охорони та відновлення земель сільськогосподарського призначення є основою збереження біосфери. Проте заходи з охорони й відновлення земель не є тотожними та мають різну мету. Так, зі змісту Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., № 962-IV випливає, що метою охорони земель насамперед є забезпечення раціонального використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, запобігання засміченню й забрудненню земель, а також забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення [14].

Відповідно до земельного законодавства заходи охорони ґрунтів спрямовані на збереження і відновлення родючості, цілісності ґрунтів, захист останніх від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій тощо.

Законодавець фактично ототожнює охорону й відновлення земель. Проте слід зауважити, що ґрунтовий аналіз змісту Закону України «Про охорону земель» свідчить про те, що заходи охорони переважно спрямовані на попередження погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, втрати родючості ґрунтів.

Про відновлення ж земель йдеться у разі погіршення якісного стану земель, продуктивності та родючості ґрунтів.

Отже, важливим є питання щодо правової природи відновлення земель. Так, правові норми, як відомо,

об'єднуються в окремі правові інститути, тим самим утворюючи окрему галузь права. Як переконливо зазначають науковці, правовий інститут являє собою виокремлену групу правових норм, яка регулює той чи інший вид однорідних суспільних відносин. Правовому інституту притаманні наступні ознаки: (а) регламентація окремого виду однорідних суспільних відносин; (б) є складником галузі права; (в) становить собою виокремлену, відносно автономну сукупність норм галузі; (г) головна функція полягає в забезпеченні самостійного, цілісного правового регулювання відповідного виду суспільних відносин; (д) властивий особливий предмет, коло суб'єктів, специфічні поняття й законодавчі конструкції [15, с. 184, 185].

Таким чином, правові норми, спрямовані на забезпечення відновлення земель, застосовуються у разі погіршення чи втрати якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів, порушення попереднього стану земель у разі зміни їх рельєфу, у разі неможливості виконання земельною ділянкою сільськогосподарського призначення функції основного засобу виробництва. Проведення бонітування ґрунтів дозволяє виявити погіршення їх природних властивостей, що викликає зниження оцінки їх якості. Будь-які зміни властивостей ґрунтів повинні своєчасно вноситися до документації Державного земельного кадастру, зокрема, до Поземельної книги, агрохімічного паспорта поля чи земельної ділянки.

Отже, правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель сільськогосподарського призначення, можна вважати самостійним правовим інститутом, основою якого є виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, регулюючих однорідні суспільні відносини, що складають певний вид і виника-

ють у сфері приведення земель до їх первісного якісного стану, зокрема, родючості ґрунтів, здатності виконання ними функції основного засобу виробництва. Основними заходами відновлення земель сільськогосподарського призначення слід вважати рекультивацию порушених земель, консервацію деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, меліорацію земель тощо.

Вказаний правовий інститут характеризується особливим суб'єктним складом, йому притаманні специфічні поняття й законодавчі конструкції, як-от: деградовані земельні угіддя; деградовані землі; малопродуктивні землі; техногенно забруднені землі; деградація земель; деградація ґрунтів; порушені землі; земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами; перезволожені землі; переосушені землі; гіпсування ґрунтів; вапнування ґрунтів та ін.

Висновки. Отже, гострою проблемою сьогодення залишається збереження належного якісного стану продуктивних ґрунтів та їх ефективне використання. Важливе значення має врахування специфічних якостей земель, які не лише створюють різні умови розвитку окремих сільськогосподарських культур, але й впливають на ефективність виробництва в цілому.

Проаналізувавши чинне законодавство, можна зробити висновок, що відновлення земель сільськогосподарського призначення є законодавчо забезпеченою системою заходів, спрямованих на повернення землям їх якісного стану, наявного на момент набуття у власність або надання у користування, погіршеного через дію певних чинників (як природних, так і антропогенних), здатності виконувати ними функцію головного засобу виробництва у сільському господарстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
2. Медведев В. В. Про деякі дискусійні і не вирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Харків: ФОРМ Бровін О. В., 2017. 188 с.
3. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні: моногр. Одеса: Б. в., 2008. 228 с.
4. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. 437 с.
5. Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад. України». Одеса, 2018. 20 с.
6. Оверковська Т. К. Правові засади відтворення природних ресурсів. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 112–118.
7. Басай О. В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. *Актуал. пробл. держави і права*. 2011. № 61. С. 650–656.
8. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2017. 438 с.
9. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: моногр. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
10. Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 1. Ст. 1.
11. Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: моногр. Харків: Фінарт. 2015. 169 с.
12. Тарас У. М., Марутяк С. Б. Дослідження фізико-хімічного стану ґрунту на дегазованих землях у зоні діяльності Яворівського державного гірничо-хімічного підприємства «Сірка». *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.14. С. 56–62.
13. Ґрунтові ресурси України: збалансоване використання, прогноз та управління: моногр. / за наук. ред. С. А. Балюка, М. М. Мірошніченка, Р. С. Трускавецького. Харків: ФОРМ Бровін О. В., 2020. 452 с.
14. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
15. Олейников С. М. Система права. Теорія держави і права: підруч. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВЕДЕННЯ В ЕКОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНИЙ СТАН РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF BRINGING RADIOACTIVELY CONTAMINATED AREAS INTO AN ENVIRONMENTALLY SAFE STATE: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES OF AMERICA

Малохліб О.С., к.ю.н.,

асистентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена визначенню особливостей правового регулювання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій за законодавством Сполучених Штатів Америки. У роботі досліджено сучасний стан нормативно-правового регулювання питань приведення у екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій, а також історія розвитку екологічного законодавства Сполучених Штатів Америки. Проаналізовані положення діючих державних програм і розроблених стратегій щодо ліквідації об'єктів ядерного спадку та реабілітації радіоактивно забруднених територій. Визначені підходи і засоби, які застосовуються в Сполучених Штатах Америки з метою оптимізації й підвищення ефективності організації робіт щодо приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій.

На основі проведеного аналізу було визначено, що приведення у екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій США – це складний, багаторівневий процес, який детально врегульований законодавством. З метою визначення осіб, відповідальних за забруднення територій, була розроблена система правових норм, що регламентують ідентифікацію забруднювачів та фінансування відновлення забруднених територій. Законодавство США щодо регулювання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій базується на принципі «забруднювач платить». Важливим є Закон про комплексне реагування на навколишнє середовище, компенсацію та відповідальність (CERCLA), який було прийнято у 1980 р. Ним встановлюється порядок фінансування програм очисних й відновлювальних заходів, якщо особа, відповідальна за заподіяння шкоди, не може бути встановлена.

Визначено, що процес приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій передбачає такі етапи, як: виявлення та оцінка забрудненої території; визначення ступеня ризику; вибір технологій, які будуть застосовуватися при проведенні робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; проведення таких робіт; завершення робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; контроль.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, екологічне законодавство, екологічна безпека, радіаційна безпека, радіоактивно забруднені території, ядерні об'єкти.

The article is devoted to defining the features of the legal regulation of bringing radioactively contaminated territories into an ecologically safe state according to the legislation of the United States of America. The work examines the current state of regulatory and legal regulation of issues of bringing radioactively contaminated territories into an ecologically safe state, as well as the history of the development of environmental legislation in the United States of America. Provisions of current state programs and developed strategies for liquidation of nuclear heritage objects and rehabilitation of radioactively contaminated territories are analyzed. The approaches and means used in the United States of America for the purpose of optimizing and improving the efficiency of the organization of work on bringing radioactively contaminated territories to an ecologically safe state are defined.

Based on the analysis, it was determined that bringing the radioactively contaminated territories of the USA into an ecologically safe state is a complex, multi-level process, which is regulated in detail by legislation. In order to determine the persons responsible for the pollution of territories, a system of legal norms regulating the identification of polluters and the financing of the restoration of polluted territories was developed. The US legislation on the regulation of bringing radioactively contaminated areas to an ecologically safe state is based on the «polluter pays» principle. An important one is the Comprehensive Environmental Response, Compensation and Liability Act (CERCLA), which was passed in 1980. It establishes a procedure for funding cleanup and restoration programs if the person responsible for the damage cannot be identified.

It was determined that the process of bringing radioactively contaminated territories into an ecologically safe state involves such stages as: identification and assessment of the contaminated territory; determining the degree of risk; the choice of technologies that will be used when carrying out work on bringing contaminated territories and objects to an ecologically safe state; carrying out such works; completion of works on bringing contaminated territories and objects to an ecologically safe state; control.

Key words: natural environment, environmental legislation, environmental safety, radiation safety, radioactively contaminated territories, nuclear facilities.

Постановка проблеми. Традиційно аналіз законодавства розвинених країн проводиться з метою комплексного вивчення їх правових інститутів та використання отриманих знань для вдосконалення національного законодавства з аналогічних питань. У зарубіжних країнах процес розробки нормативно-правової бази з метою вирішення проблем приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій розпочався ще в 1970–1980 роках та був пов'язаний із реакцією громадськості на суттєвий негативний вплив промислових об'єктів на стан здоров'я людей і довкілля. Сполучені Штати Америки стали однією з перших держав, яка зіткнулася із проблемою негативного впливу радіоактивно забруднених територій та об'єктів на здоров'я населення і довкілля в цілому. В результаті інтенсивного індустріального розвитку США у ХХ ст. утворилася велика кількість

забруднених територій та об'єктів, які потребували відновлення. У зв'язку із цим була розроблена законодавча база, яка регулює порядок приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, у тому числі правового регулювання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій, досліджувались такими науковцями як Г. І. Балюк, Р. М. Басай, І. О. Костяшкіним, Г. В. Лисиченком, А. О. Матвійчуком, Т. К. Оверковською, В. І. Сіряк, О. В. Сушик, Ю. В. Ткаченком та ін.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій за законодавством Сполучених Штатів Америки.

Виклад основного матеріалу. Право на екологічно безпечне довкілля є умовою виживання як окремої людини, так і людства загалом, а отже, науково-технічний прогрес завжди має бути підпорядкований вимогам екологічної безпеки [1, с. 112].

Наявність потенційних загроз, пов'язаних з ризиком виникнення аварій, які можуть спричинити викид радіоактивних речовин, через відмову обладнання або через екстремальні природні явища, залишається. Крім того, внаслідок повномасштабної агресії рф ризик виникнення надзвичайних ситуацій такого характеру, наймовірно збільшився [2, с. 30].

Як зазначає Г. І. Балюк, на сьогодні Україна є однією із найбільш екологічно проблемних країн світу внаслідок багатьох чинників, зокрема, надмірної й хижацької експлуатації природних ресурсів і водночас низького контролю за їх використанням, накопичення великої кількості шкідливих відходів тощо [3, с. 80].

У зв'язку із цим, актуальним видається дослідження і в подальшому використання законодавчого досвіду зарубіжних країн щодо приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій.

В цілому сучасні законодавчі підходи до питань приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій почали формуватися у промислово розвинених країнах на початку 1980-х років. Державам знадобилося не менше десятиліття, щоб пройти шлях від формування національного екологічного законодавства до початку вирішення проблем минулої господарської діяльності. У США, наприклад, Закон про національну політику в галузі навколишнього середовища було прийнято у 1970 р., а Закон про комплексне реагування на навколишнє середовище, компенсацію та відповідальність (CERCLA) – у 1980 р. [4]. Як правило, приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій вписується в канву загальних підходів та процедур, прийнятих щодо реабілітації забруднених територій загалом. У законодавстві фіксуються ключові положення режиму відповідальності за забруднення (як правило, на основі принципу «забруднювач платить»), механізм прийняття та погодження рішень (уповноважені органи, процедури ідентифікації та визначення пріоритетності, цільові критерії реабілітації, процедури вибору реабілітаційних заходів) та інші питання (участь зацікавлених сторін, процедури моніторингу, фінансування, інформаційне забезпечення та ін.). Спільною практикою також є ведення централізованих реєстрів та баз даних радіоактивно забруднених територій та об'єктів. Такі реєстри містять докладну інформацію щодо використання об'єкта, результатів його обстеження, рішень державних органів, результатів оцінки ризику, геології, гідрології, геохімії та ін.

Особливу увагу вважаємо за доцільне приділити досвіду США як країні, яка має значні обсяги ядерного спаду. Так, питання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій регулюються вищезазначеним Законом про комплексне реагування на навколишнє середовище, компенсацію та відповідальність, більш відомим як Закон про Суперфонд. Він носить загальний характер і застосовується до територій та об'єктів з різними видами забруднення. Вказаний законодавчий акт встановлює норми відповідальності за забруднення навколишнього природного середовища, а також коло осіб, які несуть тягар фінансових витрат на приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів [5]. Закон про Суперфонд не поділяє об'єкти за видами забруднення (хімічного або радіоактивного), за власниками (державна або приватні особи), за часом виникнення забруднення, наявності «вини» тощо. Вимоги до очищення забруднених територій визначаються федеральним екологічним законодавством та законодавством кожного штату відповідно до конкретного об'єкта.

У відповідності до положень Закону про комплексне реагування на навколишнє середовище, компенсацію та відповідальність засновано цільовий фонд, метою якого є фінансування програм та заходів з очищення забруднених територій та об'єктів, у разі відсутності фінансово відповідальної сторони. Бюджет фонду формується за рахунок плати за викиди чи потенційну можливість викидів небезпечних речовин промисловими підприємствами.

Контроль за виконанням Закону про Суперфонд покладено на Агентство з охорони навколишнього середовища США (EPA) (далі – Агентство) шляхом регулярної оцінки й інспектування відповідних територій та об'єктів. Агентство наділене повноваженнями щодо нагляду за очищенням й відновленням федеральних об'єктів, включених до Списку національних пріоритетів (National Priorities List) [6]. Крім того, Закон про Суперфонд встановлює повноваження Агентства щодо вибору заходів для очищення таких об'єктів. Агентство має 10 регіональних відділень по всій країні, іменованих регіональними офісами з охорони навколишнього середовища та управління відходами (далі – регіональні офіси), кожне з яких відповідає за декілька штатів. Вони наділені повноваженнями щодо виявлення, моніторингу та вжиття заходів для відновлення забруднених територій та об'єктів [7].

Законом про Суперфонд передбачено два типи заходів, які вживаються для відновлення забруднених територій та об'єктів: (а) короткострокові (оперативні) та (б) довгострокові. Перші застосовуються в разі потреби оперативного очищення території чи об'єкта, в свою чергу, другі – в разі потреби тривалого очищення значних забруднень. Оперативні заходи застосовуються у разі негайного захисту відповідної території та об'єкта від безпосередньої загрози небезпечних речовин. Їх прикладами є виїмка забрудненого ґрунту, зведення захисного огороження тощо. Прикладом довгострокових заходів є, наприклад, видалення небезпечних речовин із ґрунтових вод за допомогою технологій очищення тощо [8].

Заходи відновлення можуть бути реалізовані тільки на забруднених територіях та об'єктах, включених до Списку національних пріоритетів. Для включення до зазначеного списку, територія або об'єкт спочатку проходить попередню оцінку та огляд (Preliminary Assessment/Site Inspection), а потім розробляється техніко-економічне обґрунтування для проведення робіт з відновлення (Remedial investigation/Feasibility Study). Список національних пріоритетів включає таку інформацію: об'єкти, які потребують дослідження з метою оцінки характеру та ступеня ризику їх впливу на здоров'я людини та навколишнього природного середовища; необхідні заходи щодо їх відновлення тощо [9]. Оскільки повноваження з управління у сфері охорони навколишнього середовища в США здійснює Агентство, воно також фінансує роботи з очищення та відновлення забруднених територій та об'єктів у разі, якщо потенційно відповідальні особи не можуть бути встановлені, або, якщо вони не можуть їх профінансувати.

Положеннями Закону про Суперфонд встановлено, що протягом шести місяців після включення забрудненої ділянки або об'єкта до Списку національних пріоритетів регіональний офіс має розпочати переговори з Агентством з метою проведення обстежень об'єкта, що підлягає очищенню, та складання техніко-економічного обґрунтування щодо його очищення та відновлення.

Законодавством передбачено такі етапи приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів: виявлення та оцінка забрудненої території; визначення ступеня ризику; вибір технологій, які будуть застосовуватися при проведенні робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; проведення таких робіт; завершення робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; контроль.

Процес оцінки забрудненої території починається із виявлення такої території. На федеральних об'єктах процес оцінки починається з включення території або об'єкта до списку документів Федерального агентства щодо дотримання вимог до небезпечних відходів [10]. Проводять попередню оцінку та обстеження території Агентство та його регіональні відділення [11]. На цьому етапі здійснюються збирання даних, що характеризують стан території; визначення характеру відходів, що розташовані на ній; оцінка ризику для здоров'я людини та навколишнього природного середовища, а також проведення випробувань з метою визначення вартості робіт із відновлення території. В результаті попередньої оцінки визначаються заходи, які необхідно застосовувати для цієї території – короткострокові чи довгострокові.

На етапі вибору технологій, які будуть застосовуватись при очищенні забрудненої території, встановлюються забруднюючі речовини, розташовані на ній, забруднений компонент навколишнього природного середовища (забруднення повітря, підземних вод, надр, ґрунту), тип території або об'єкта (ядерні об'єкти, хвостосховища або інші об'єкти), що здійснюють негативний вплив на здоров'я людей та довкілля.

Після завершення заходів щодо обстеження об'єкта та складання техніко-економічного обґрунтування його очищення та відновлення Закон про Суперфонд зобов'язує регіональний офіс укласти угоду з Агентством щодо заходів в сфері відновлення, які мають бути виконані на об'єкті. Ця угода гарантує виконання вимог Закону про Суперфонд регіональним офісом та проведення всіх необхідних заходів для приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів. Території та об'єкти, що визнані забрудненими, включаються до відповідних програм очищення, серед яких слід назвати: програма Агентства з реагування на надзвичайні ситуації; програма Агентства зі збереження ресурсів та відновлення; відновлювальні заходи в рамках програм, альтернативних Суперфонду.

Для оцінки території застосовується спеціальна рейтингова система, за результатами якої рівень забруднення території оцінюється в балах. У разі якщо ступінь забрудненості території оцінено менш ніж у 28,5 балів, як правило, подальші дії щодо відновлення для такої території не вживаються [12].

Наступним етапом є проведення відповідних робіт. Завершальний етап приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій розпочинається після підтвердження того, що проведені роботи ефективні та територія більше не становить небезпеки для довкілля у довгостроковій перспективі. Крім того, передбачається подальше технічне обслуговування відновленої території, обстеження та контроль. Після проведення робіт з очищення та відновлення забрудненої території вона виключається зі Списку національних пріоритетів. Заходи для відновлення забруднених територій здійснюються з метою їх повторного використання, тому ступінь їх очищення повинен відповідати цілям подальшого використання [13].

Усі документи, на підставі яких проводяться відновлювальні заходи на забруднених територіях, включених до Суперфонду, містяться у реєстрі рішень (ROD). На підставі зазначеного реєстру Агентство щорічно готує звіт, в якому аналізує й систематизує методи відновлення конкретних забруднених територій та технології, які використовуються для приведення їх в екологічно безпечний стан [14].

Особливе місце займають об'єкти ядерного спадку Міністерства енергетики США, які виводяться з експлуатації та підпадають під дію Закону про Суперфонд, а також об'єкти Міністерства, які ліцензовані Комісією з ядерного регулювання. У 1995 р. між Міністерством енергетики США та Агентством було підписано документ щодо зобов'язань Міністерства з приводу виведення

з експлуатації підпорядкованих йому об'єктів відповідно до Закону про Суперфонд. Так, Міністерство енергетики США наділене повноваженнями щодо проведення заходів для здійснення очищення на об'єктах, що знаходяться під його юрисдикцією та контролем [15]. Воно зобов'язане надавати Агентству інформацію про відповідні об'єкти, проводити з ним консультації при здійсненні обстеження об'єктів та оцінки їх приведення в екологічно безпечний стан, а також укладати з Агентством міжвідомчі угоди про перевірку завершення робіт з приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій та об'єктів. Тобто, Агентство з охорони навколишнього середовища США залучено до частини процесу, який безпосередньо пов'язаний з приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій.

Необхідність проведення тих чи інших заходів щодо приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій та об'єктів, а також критерії реабілітації стосовно конкретних об'єктів визначає Міністерство енергетики США. Ступінь залучення Агентства з охорони навколишнього середовища США в цей процес залежить від складності об'єкта, можливих ризиків, тривалості та вартості робіт, залучення фінансових ресурсів Агентства та ін.

У документі Міністерства енергетики США «Радіаційний захист населення та навколишнього середовища» [16] наведено допустимі дозові рівні для населення під час експлуатації ядерних об'єктів. Основний стандарт – це межа річної дози опромінення для населення в 1 мЗв. У документі наводяться рівні концентрацій радіонуклідів у воді та повітрі, які відповідають дозі 1 мЗв. Також обумовлюються умови передачі прав власності на об'єкти Міністерства енергетики США і зазначається, що такі об'єкти підпадають під дію положень Закону про Суперфонд.

Крім того, у США діє ще ряд програм приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій, що реалізуються різними відомствами. Щороку Міністерство енергетики США витрачає близько 6–7 млрд дол. на проекти реабілітації, і ще близько 1,5 млрд дол. витрачає Міністерство оборони США на очищення підприємств військового комплексу. Загальна кількість місць потенційного забруднення, які перебувають у віданні Міністерства енергетики США становить близько 10 тис. Кількість місць, потенційного забруднення, які перебувають у віданні Міністерства оборони США становить 21,5 тис. Загальні витрати на очищення оцінюються відповідно у 240 млрд. і 30 млрд. дол [6].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що у США здійснюється активна діяльність із відновлення радіоактивно забруднених територій з метою їх залучення у повторний обіг. Приведення у екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій США – це складний, багаторівневий процес, який детально врегульований законодавством.

Процес приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій передбачає такі етапи як: виявлення та оцінка забрудненої території; визначення ступеня ризику; вибір технологій, які будуть застосовуватись при проведенні робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; проведення таких робіт; завершення робіт з приведення в екологічно безпечний стан забруднених територій та об'єктів; контроль. Для ефективного проведення відновлювальних робіт необхідні висококваліфіковані компанії, які мають спеціальне обладнання та технології для проведення рекультивационних робіт.

Законодавство Сполучених Штатів Америки щодо регулювання приведення в екологічно безпечний стан радіоактивно забруднених територій базується на принципі «забруднювач платить». Законом про комплексне реагування на навколишнє середовище, компенсацію та відповідальність передбачено поняття «потенційно від-

повідальна сторона». Це може бути власник або інший суб'єкт господарювання, який використовує на законних підставах, у тому числі на договірних засадах, територію, яка потребує відновлення. Головною особливістю дер-

жавної екологічної політики США є відновлення якості довкілля, в більшості випадків, не за рахунок державного бюджету, а за рахунок юридичних та фізичних осіб, а також правопорушників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костяшкін І. О., Заверуха С. В. Правовий режим радіоактивно забруднених територій: проблеми екологічного оздоровлення. *Economics, Finances, Law*. 2023. № 11. С. 112–117.
2. Матвійчук А. О. Правове регулювання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні (на прикладі деяких зарубіжних країн). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 29–35.
3. Балюк Г. І. Концептуально-правові «реформи» в сфері екології в Україні та сучасні виклики. *Екологічне право України*. 2016. № 1–2. С. 80–87.
4. Comprehensive environmental response, compensation, and liability Act of 1980. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-886/uslm/COMPS-886.xml> (дата звернення: 26.12.2023).
5. Superfund. *Official web-site of Superfund*. URL: <https://www.epa.gov/superfund/superfund-cercla-overview> (дата звернення: 26.12.2023).
6. Superfund: A Summary of the Law. *Official web-site of Superfund*. URL: <https://www.everycrsreport.com/reports/RL31154.html> (дата звернення: 26.12.2023).
7. Visiting a Regional Office. *Official web-site of Superfund*. URL: <https://www.epa.gov/aboutepa/visiting-regional-office> (дата звернення: 27.12.2023).
8. What is the Difference Between a Removal Action and a Remedial Action? *Official web-site of Superfund*. URL: <https://superfund.zendesk.com/hc/en-us/articles/211635948-What-is-the-difference-between-a-removalaction-and-a-remedial-action> (дата звернення: 27.12.2023).
9. Bearden D. M. Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act: A Summary of Superfund Cleanup Authorities and Related Provisions of the Act. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R41039.pdf> (дата звернення: 27.12.2023).
10. CERCLA's Overlooked Cleanup Program: Emergency Response and Removal. URL: https://www.epa.gov/sites/production/files/2014-12/documents/cerclas_overlooked_cleanup_program.pdf (дата звернення: 27.12.2023).
11. Resource Conservation and Recovery Act Facilities Investigation Remedy Selection Track. URL: https://www.epa.gov/sites/production/files/2016-6/documents/a_toolbox_for_corrective_action_resource_conservation_and_recovery_act_facilities_investigation_remedy_selection_track_rcra_first.pdf (дата звернення: 27.12.2023).
12. Hazard Ranking System Guidance Manual. *Official web-site of Superfund*. URL: <https://www.epa.gov/superfund/hrs-toolbox> (дата звернення: 27.12.2023).
13. Superfund: Remedial Design/Remedial Action. *Official web-site of Superfund*. URL: <https://www.epa.gov/superfund/superfund-remedial-design-remedialaction> (дата звернення: 27.12.2023).
14. Decommissioning Implementation Guide. DOE G 430.1-4, September 2, 1999. *Nuclear Regulatory Commission*. URL: <https://www.nrc.gov/docs/ML0221/ML022120380.pdf> (дата звернення: 27.12.2023).
15. Policy on Decommissioning of Department of Energy Facilities Under the Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act. May 22, 1995. *Nuclear Regulatory Commission*. URL: <https://www.etc.energy.gov/Library/Main/1995DOE-EPAD&DMemo.pdf> (дата звернення: 27.12.2023).
16. Radiation Protection of the Public and the Environment. *Nuclear Regulatory Commission*. URL: <https://www.nrc.gov/docs/ML1108/ML110800239.pdf> (дата звернення: 27.12.2023).

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

DIGITAL TRANSFORMATION OF AGRARIAN RELATIONS AS A LEGAL CATEGORY

Мірошниченко О.В., аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Серед актуальних напрямків розвитку агросфери провідне місце належить цифровій трансформації аграрних відносин, що спрямувало дослідження і відображення його результатів в цій статті.

Встановлено, що нормативно-правове регулювання у вказаній сфері потребує удосконалення з огляду на наявні проблеми правозастосування, відсутність уніфікації використовуваних понять, розпорошеності норм в численних законодавчих актах тощо. Вказано на відсутність в Україні спеціального нормативно-правового акта, який би в комплексі унормував відносини у сфері цифрової трансформації аграрних відносин.

Досліджено такі категорії як «діджиталізація», «цифровізація», «цифрова трансформація», з'ясовано відмінності між ними, на підставі чого запропоновано авторську дефініцію поняття «цифрова трансформація аграрних відносин».

Визначено основні ознаки і завдання цифрової трансформації аграрних відносин. Зокрема, до основних ознак цифрової трансформації аграрних відносин запропоновано віднести: радикальне переосмислення агробізнесових процесів та технологій; впровадження сучасних технологій в аграрне виробництво; спрощення буденних процесів шляхом їх автоматизації; створення нової корпоративної культури та ін.

Підкреслено, що цифрова трансформація агросфери – це процес переведення сільського господарства в «гнучкий» стан з поточного, здатність забезпечити адаптацію до існуючих змін сучасних суспільних відносин, технологій, техніки тощо. Акцентовано увагу на тому, що цифрова трансформація аграрних відносин належить до сфери агроінформаційних відносин як складової предмета аграрного права, а отже, виступає аграрно-правовою категорією. На переконання автора, домінування цифровізованих технологій в агросфері й адекватне такому стану правове забезпечення згодом має призвести до усвідомлення, що зазначені явища є невід'ємною частиною аграрних відносин.

Проаналізовано національне законодавства та право ЄС у сфері врегулювання відносин з цифрової трансформації.

Ключові слова: цифрова економіка, діджиталізація, цифровізація, цифрова трансформація, агросфера, аграрні відносини.

Among the current areas of development of the agricultural sector, the digital transformation of agrarian relations is a leading one, which has guided the study and the reflection of its results in this article.

It is established that the legal regulation in this area needs to be improved, given the existing problems of law enforcement, the lack of unification of the concepts used, and the dispersion of provisions in numerous legislative acts, etc. The author points out that there is no special legal act in Ukraine which would regulate relations in the field of digital transformation of agrarian relations in a comprehensive manner.

The author examines such categories as "digitalization", "digitalization", "digital transformation", and identifies the differences between them, and on this basis the author's own definition of the concept of "digital transformation of agrarian relations" is proposed.

The main features and tasks of the digital transformation of agrarian relations are identified. In particular, the main features of the digital transformation of agrarian relations include: a radical rethinking of agribusiness processes and technologies; introduction of modern technologies into agricultural production; simplification of everyday processes through their automation; creation of a new corporate culture, etc.

It is emphasized that the digital transformation of the agrosphere is the process of transferring agriculture to a "flexible" state from the current one, the ability to ensure adaptation to the existing changes in modern social relations, technologies, equipment, etc. The author emphasizes that the digital transformation of agrarian relations belongs to the sphere of agro-information relations as a component of the subject matter of agrarian law, and thus acts as an agrarian legal category. According to the author, the dominance of digitalized technologies in the agricultural sector and the legal support adequate to this situation should eventually lead to the realization that these phenomena are an integral part of agrarian relations.

The author analyzes national legislation and EU law in the field of regulation of relations on digital transformation.

Key words: digital economy, digitalization, digital transformation, agricultural sphere, agrarian relations.

Постановка проблеми. Протягом останніх років цифрова трансформація набуває все більшого поширення і розвитку в усіх сферах суспільних відносин. Недарма за версією словника сучасної української мови (UA. NEWS) словом 2019 року визнано «діджиталізацію» як спрощену форму вітчизняного терміна «цифрова трансформація» [17, с. 40].

Сучасна світова економіка характеризується зростанням ролі знань та людського капіталу в організації сучасних виробництв та послуг, що зумовлено низкою чинників, провідне місце серед яких належить глобалізації та діджиталізації економічних відносин. Діджиталізація дозволяє забезпечити синергетичний взаємозв'язок сфери науки, освіти, виробництва та ринку, а глобалізація стирає межі національних економік.

За оцінками науковців у 2025 році близько 50 % світової економіки перейде до впровадження технологій цифровізації, що дозволить забезпечити більшу ефективність функціонування бізнесу. Розвинені країни прискореними темпами розвивають інноваційні технології, в яких переважають цифрові платформи, штучний інтелект і робототехніка [1, с. 38].

Аграрному сектору України необхідно включитися в цей процес для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збереження навколишнього при-

родного середовища, зокрема в умовах збройної агресії, а також заради досягнення цілей сталого розвитку в період повоєнного відродження агросфери. З огляду на це, правові питання цифрової трансформації в агросфері є актуальними та перспективними для подальших наукових досліджень у вказаній царині.

Аналіз останніх досліджень. Терміни «цифрова трансформація», «цифрові технології» та «цифрова економіка» з'явилися на наукових теренах не так давно й зобов'язані своєю популярністю таким соціально-економічним явищам як «четверта індустріальна революція та «Індустрія 4.0».

У спеціальній літературі можна знайти дещо розлоге, але доволі точне визначення цифрової економіки, як: економіки «віртуальних світів», головним простором якої є мережа Інтернет; будь-якої діяльності, пов'язаної з інформаційними технологіями; штучного інтелекту, роботизації, електронних грошей тощо. М. Кастельс стверджує навіть про народження «цифрової або мережевої цивілізації» [2, с. 43].

У науковій літературі сьогодні можна побачити різні підходи до розуміння природи цифрової трансформації. Їх попередній аналіз дає можливість стверджувати, що загалом цифрова трансформація – процес зміни моделі функціонування окремої системи, її компонентів, взаємозв'язків

між ними, яка зумовлена активним застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Цифрова трансформація економічних систем, в тому числі й у сфері сільського господарства, безпосередньо пов'язана з використанням потенціалу інформаційно-комунікаційних змін для власної видозміни. Вплив такої трансформації не був миттєвим. Цифрові технології розвивалися поступово, формуючи дедалі більший потенціал для їх тотального використання [3].

Як зазначає М. Руденко у своїй статті «Технології цифрової трансформації сільськогосподарських підприємств», узагальнюють концепцію «Сільське господарство 4.0» п'ять основних груп технологій, а саме:

1) космічні технології (супутникові знімки (космічне зондування, мультиспектральна зйомка, безпілотні літальні апарати (БПЛА), мала авіація (дрони), геоінформаційні сервіси);

2) сенсори та датчики (інтелектуальні біосенсори, високотехнологічні аграрні датчики (з вбудованими модулями передання даних);

3) інформаційно-комунікаційні (цифрові платформи, аграрні мобільні додатки, мобільні месенджери);

4) штучний інтелект (машинне навчання, робототехніка, IoT (аграрний Інтернет речей), Big Data (обробка структурованих і неструктурованих даних), 3D друк);

5) інтернет технології (IoT (аграрний Інтернет речей), 4G-5G Інтернет, аграрні онлайн додатки та сервіси, блокчейн технології, смарт-контракти, агрофурми) [4, с. 75–76].

Окремі аспекти цифрової трансформації суспільних відносин, в тому числі її правового регулювання, досліджувалися й представниками юридичної науки, серед яких: О.Ю. Калугін [5], А.В. Стріжкова [6], О. П. Вінник [17] та ін. Однак комплексного дослідження цифрової трансформації аграрних відносин як правової категорії проведено не було, що й зумовлює актуальність даної статті.

Мета статті. Метою статті є аналіз категорій «діджиталізація», «цифровізація», «цифрова трансформація», виокремлення спільних та відмінних ознак між ними, дослідження поняття «цифрової трансформації аграрних відносин» як аграрно-правової категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «цифрова економіка» з'явився у 1994 році, одночасно з появою електронної торгівлі. Засновником цифрової економіки вважається канадський вчений, професор менеджменту Університету Торонто Дон Тапскотт, який надав визначення цифрової економіки як такої, що об'єднує людей та організації через мережу, та передбачає домінуюче використання цифрових технологій. Його концепція є досить глибокою, оскільки охоплює впровадження інновацій, а також виробництво, закупівлі, спілкування і навчання за допомогою цифрових технологій [7, с. 433].

Цифрову економіку можна розглядати як еволюційний розвиток економіки, у якій «обмін даними між учасниками процесів у режимі онлайн прийшов на зміну аналоговому взаємодії і зачіпає всі галузі економіки, а також сприяє економічному зростанню, наданню якісних послуг та необмеженої масштабізації бізнес-моделі на основі застосування нових технологій» [8, с. 68].

Цифровізацію (діджиталізацію) економіки вважають Четвертою промисловою революцією. Оцінки можливого впливу цифровізації на окремі галузі і групи галузей світової економіки містяться в доповіді Всесвітнього економічного форуму (WEF). Цифрова технологічна революція має надзвичайно високу швидкість поширення інновацій. Цифровізація – це пучок інновацій, які є потужним трансформатором для соціально-економічних систем, що змінює структуру і якість процесів в системі, підвищуючи її ефективність. Але трансформація може мати і руйнівні наслідки для ринків, які не здатні адаптуватись до нових

технологій. Тому важливо зрозуміти сутність, масштаб і завдання трансформації, що викликані цифровізацією [9, с. 171].

Більшість науковців визначає цифровізацію як цифрову трансформацію суспільства та економіки, що означає перехід від індустріальної епохи, для якої характерні аналогові технології, до епохи знань та творчості, якій притаманні цифрові технології та цифрові бізнес-новації.

Разом з тим, наголошується, що слід розрізняти зміст суміжних понять digitization (оцифровка – перетворення аналогової форми у цифрову, яка стосується внутрішньої оптимізації процесів і призводить до їх прискорення та зниження витрат), digitalization (цифровізація – використання цифрових технологій та оцифрованих даних в діяльності, що є процесом, який виходять за межі впровадження технологій і передбачає більш глибокі зміни усієї бізнес-моделі та еволюцію робіт) та digital transformation/ цифрової трансформації, яку нерідко використовують як синонім цифровізації. Проте цифрова трансформація, як зазначається, передбачає значно ширше використання цифрових технологій, вжиття відповідних організаційних заходів та пов'язані з цим культурні зміни, а, отже, стосується більше людей, ніж технологій [17, с. 259–260].

Аналізуючи законодавство України, слід відмітити, що Кабінетом Міністрів України в Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, схваленої розпорядженням від 17 січня 2018 року № 67-р, визначено зміст деяких понять, зокрема:

– цифровізації як насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливило інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір;

– цифрової економіки, де серед ключових ознак виокремлено, в тому числі, базування на інформаційно-комунікаційних та цифрових технологіях з їх здатністю забезпечувати електронно-комунікаційну взаємодію складових економічної системи і, відповідно, трансформацію аналогової економіки до цифрової, основним засобами (факторами) виробництва якої є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові [18].

Слід зауважити, що відсутність в Україні, як і в більшості країн світу, спеціального нормативно-правового акта, який би в комплексі унормував відносини у сфері цифрової трансформації аграрних відносин, певною мірою, але не досить ефективно компенсується значним масивом законодавчих актів, які за предметною ознакою можна умовно розділити на кілька блоків.

Перший блок включає акти, спрямовані на регулювання сучасних інформаційних відносин, інформатизацію основних сфер суспільного життя, функціонування інформаційного суспільства. Серед таких: Закони України «Про інформацію»; «Про Концепцію Національної програми інформатизації» та «Про Національну програму інформатизації», «Про доступ до публічної інформації», «Про електронні документи та електронний документообіг» тощо.

Другий блок стосується різних аспектів функціонування цифрової економіки як складової інформаційного суспільства і включає Закони України «Про телекомунікації», «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію», «Про платіжні системи та переведення грошей в Україні», «Про публічні закупівлі» тощо.

В третьому блоці – акти законодавства, які безпосередньо цифровій економіці не присвячені, однак окремі їх норми регулюють певний вид відносин цифрової трансформації. Серед них Закони України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «Про акціонерні товари-

ства», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» тощо. Дана теза знаходить підтвердження і в спеціальній літературі [17, с. 137–144].

Аналіз існуючих визначень терміну «цифрова трансформація» засвідчує, що загальним для них є така ознака, як вихід за рамки традиційних функцій діяльності суб'єкта господарювання, починаючи з переходу від паперових до електронних документів, від традиційних до інтелектуальних цифрових технологій та цифрових сервісів, що призводить до низки важливих змін, включаючи способи мислення, заохочення інновацій, організацію бізнеспроцесів, організаційну структуру та організаційну культуру [11, ст. 110].

Цифрова трансформація передбачає інтеграцію цифрових технологій у всі сфери економіки. Не є виключенням й агробізнес. Результатом цієї інтеграції стають принципові зміни в організації діяльності аграрних підприємств, створення можливості досягати економічних та соціальних цілей оперативніше, дешевше та з новою якістю. Загалом мета розвитку цифрових інфраструктур полягає в тому, щоб усі громадяни України без обмежень та труднощів технічного, організаційного та фінансового характеру могли скористатися цифровими можливостями незалежно від свого місцезнаходження та не перебували в сегменті «цифрового розриву» [10, с. 14–15].

Схвалені Кабінетом Міністрів України Пріоритетні напрями та завдання (проекти) цифрової трансформації на період до 2023 року передбачають низку відповідних заходів за різними напрямками (юстиція, охорона здоров'я, розвиток територіальних громад та територій, економіка і торгівля, фінанси, захист довкілля та природних ресурсів, соціальна політика, освіта і наука, культура та інформаційна політика та ін.) [17, с. 271].

Одночасно, відповідно до досліджень, проведених Глобальним інститутом McKinsey, сільське господарство розглядається як сектор з найнижчою цифровою трансформацією порівняно з іншими секторами. Однак, шлях до збільшення виробництва та підвищення рівня продуктивності сільського господарства – через інтеграцію агропромислового комплексу з новітніми цифровими технологіями.

У світі змінюються підходи до ведення сільського господарства. «Розумне» сільське господарство (Smart Agriculture) здебільшого використовується із застосуванням рішень IoT у агропромисловому комплексі. Використовуючи сенсори IoT для збирання кліматичних, біологічних, екологічних та інших показників, фермери можуть приймати обґрунтовані рішення і вдосконалювати майже всі сфери своєї виробничо-господарської діяльності – від догляду за худобою до вирощування сільськогосподарських культур [13, с. 38].

Цифрове сільське господарство, яке також називають точним або прецизійним землеробством, характеризується такими технологічними можливостями, як поєднання передачі інформації з геопросторовими та супутниковими технологіями для допомоги в моніторингу та управлінні фізичними ресурсами у процесі сільськогосподарського виробництва. У всеохоплюючому звіті Dalberg/СТА про цифрові рішення для сільського господарства зроблено висновок, що цифрове сільське господарство сприяє розвитку дрібного фермерства й є засобом досягнення цілей сталого розвитку щодо продовольства та харчування [19, с. 305].

До основних ознак цифрової трансформації аграрних відносин можна віднести: радикальне переосмислення агробізнесових процесів та технологій; впровадження сучасних технологій в аграрне виробництво; спрощення буденних процесів шляхом їх автоматизації; створення нової корпоративної культури.

Основними завданнями цифрової трансформації аграрних відносин є: перехід до цифрового сільського господарства, що базується на використанні методів точного

землеробства, цифрових технологій для підвищення продуктивності праці в суб'єктах агробізнесу; інтеграції потоків об'єктивних даних сільськогосподарських виробників всіх форм господарювання з метою забезпечення планування та надання виважених рекомендацій учасникам агропродовольчого ринку, в тому числі з використанням штучного інтелекту; створення загальнодоступного структурованого банку знань і технологій в розрізі галузей сільського господарства; формування механізмів і заходів державної і грантової підтримки впровадження цифрових технологій у діяльність сільгоспідприємств; забезпечення простежуваності руху сільськогосподарської продукції від виробника до кінцевого споживача (мітк, чіпи, ідентифікатори, технології, пристрої, системи); стимулювання вітчизняних розробок і забезпечення доступу до різних цифрових відкритих платформ (цифрове поле, стадо, управління технікою, теплицями і т. п.); створення умов для переходу суб'єктів аграрного господарювання на наскрізний цикл виробництва з мінімізацією кількості посередників та величини торгової націнки; впровадження торгових онлайн платформ і систем для просування сільськогосподарської продукції; формування пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства та нормативно-технічних вимог щодо переходу на цифрові технології; формування навчально-методичних комплексів (стандартів, методик, програм) навчання з дотриманням принципів безперервної освіти; забезпечення сумісності процесів і стандартів виробництва аграрної продукції з загальносвітовими для виходу України на провідні позиції як експортера сільськогосподарської продукції [1, с. 37].

До основних напрямів цифрової трансформації аграрних відносин можна віднести: переоснащення з метою автоматизації агровиробничих процесів; переосмислення моделей управління сільгоспідприємствами; впровадження сучасних аграрних технологій для підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності; зміни моделі та процесу такої діяльності; перехід до нових способів організації роботи, до впровадження цифрових технологій у діяльність аграрних підприємств. Зазначена позиція підтримується і у спеціальній літературі [11, ст. 109–110].

Країни Європейського Союзу та інші розвинені країни не тільки декларують підтримку розвитку цифрового простору, але й роблять практичні кроки в цьому напрямі. Підхід ЄС до цифрової трансформації означає розширення можливостей та залучення до неї кожного громадянина, посилення потенціалу кожного бізнесу та вирішення глобальних викликів, і передбачений рамковими та стратегічними документами, такими як: Стратегія Єдиного цифрового ринку (Digital Single Market Strategy for Europe), підключення до Європейського Гігабітного суспільства (Connectivity for a European Gigabit Society), нещодавно розробленої стратегії Цифрова Європа 2025 (Digital Europe 2025) та Програми розвитку загальноєвропейських стандартів у сфері телекомунікацій та цифрових технологій тощо.

Стратегія Єдиного цифрового ринку ЄС була запропонована Європейською Комісією ще у 2015 році з метою досягнення синергії між країнами ЄС у царині новітніх технологій, транскордонної торгівлі та надання послуг в межах Єдиного цифрового ринку (далі – ЄЦР). Стратегія спрямована на те, щоб економіка, промисловість та суспільство Європи повною мірою скористатися перевагами нової цифрової ери [12].

Дослідниками відзначається, що складність відносин на цифровізованих ринках зумовлює комплексний підхід до захисту учасників відносин у сфері господарювання, включаючи споживачів, з точки зору дотримання їх нових прав – цифрових. Крім того, на перший план виходить нетрадиційний порядок розгляду конфліктів/спорів, що здійснюється в режимі онлайн, на зразок запровадженого

в ЄС відповідно до прийнятих 21 травня 2013 року Регламенту № 524/2013/ЄС та Директиви (2013/11/ЄУ)579. Переваги таких онлайн-процедур: їх швидкість, доступність, економія коштів та часу, можливість застосування на відстані [17, с. 256–257].

На національному рівні Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки визначає основну мету цифровізації – досягнення цифрової трансформації існуючих та створення нових галузей економіки, а також трансформацію традиційних сфер життєдіяльності в нові більш ефективні та сучасні сфери.

В свою чергу, Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 року № 526-р, слід вважати основним нормативно-правовим актом, який сприяє розвитку процесів і напрямів цифровізації та цифрової трансформації в Україні, де, серед іншого, закріплено, що основним рушієм економічного зростання у найближчій перспективі має виступати аграрний сектор як такий, що має високий потенціал до модернізації, впровадження новітніх технологій та підвищення рівня переробки власної продукції [8, с. 68].

У науковій літературі виділяють дві групи умов, які формуватимуть цифрову трансформацію сільського господарства та аграрних підприємств: 1) базові (основні) умови цифровізації сільськогосподарського виробництва (мінімальні умови, необхідні для використання цифрових технологій); 2) допоміжні умови, що сприяють упродовженню таких технологій. Доступ до цифрових технологій зумовлює значні переваги аграріям, малому бізнесу (фермерам), посередникам, трейдерам та іншим суб'єктам аграрного ринку, дає змогу будувати стратегічне партнерство, отримувати доступ до служб підтримки, таких як навчання, фінанси та юридичні послуги, охопити ринки та споживачів аграрної продукції, що є критично важливим під час розбудови цифрового аграрного сектору [14, с. 34].

За результатами розрахунків вчених, комплексна цифровізація агровиробництва дозволяє знизити витрати на 23%, землекористування за допомогою технологій GPS навігації забезпечує середню економію витрат на рівні 11–14%, диференційованого внесення мінеральних добрив – 8–12%, використання систем паралельного водіння – 8–13% [15, с. 38].

На думку науковців, цифровізація сільського господарства сприяє підвищенню ефективності та стійкості функціонування господарюючих суб'єктів шляхом кардинальних змін якості управління, шляхом застосування як технологічних процесів, так і процесів прийняття рішень на всіх рівнях ієрархії, що базуються на сучасних методах виробництва і подальшого використання інформації про стан і прогнозування можливих змін, а також умов в сільському господарстві [16, с. 24].

Отже, взаємодія цифровізації, цифрової трансформації, економіки і права є закономірною з огляду на суспільний

характер цих явищ, попри їх істотні відмінності: цифровізація пов'язана з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, які широко застосовуються у сфері економіки, включаючи агросферу, і як важлива складова суспільних відносин, безумовно, зазнає нормативно-правового регулювання. І хоча останнє істотно відстає від швидких змін, пов'язаних з використанням цифрових ресурсів, проте постійно вдосконалюється, в тому числі із застосуванням потенціалу цифрових технологій. При цьому на всіх етапах нормотворення (стосовно цифрової економіки та інших сфер) використовуються сучасні інформаційно-комунікаційні/цифрові технології. Більш того, потенціал цих технологій (особливо штучного інтелекту), як вбачається, допоможе віднайти механізм оптимального врахування переваг та запобігання ризикам цифровізації в процесі правового регулювання пов'язаних з ними суспільних відносин, що також знають суттєвих змін з виникненням нових загроз. Дана теза підтримується і в спеціальній літературі [17, с. 58–59].

На основі опрацьованих підходів, *цифрову трансформацію аграрних відносин* слід визначити як *урегульований нормами права процес (технологію, стратегію і навіть інтеграцію до нових методів і моделей) переходу на новий рівень ведення агробізнесу, зі зміною моделей організації і ведення сільськогосподарського виробництва, управління агровиробничими та суміжними процесами на основі ефективного використання сучасних електронно-цифрових пристроїв, засобів, систем та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними*.

При цьому, цифрова трансформація аграрних відносин належить до сфери агроінформаційних відносин як складової предмета аграрного права, а отже, виступає аграрно-правовою категорією.

Висновки. Цифрова трансформація аграрних відносин дозволить забезпечити прогнозованість, високий рівень продуктивності, швидку адаптивність до змін, що сприятиме підвищенню рівня продовольчої безпеки, а також стійкості та доходності аграрних підприємств. В свою чергу, процес цифрової трансформації аграрних відносин потребує наявності сприятливих чинників, які б стали підґрунтям для якісного впровадження інноваційних підходів до сільськогосподарського виробництва.

Впровадження цифрових технологій потребує системного підходу на рівні держави, насамперед, вдосконалення чинного аграрного законодавства й необхідності легального закріплення понять «цифрової трансформації аграрних відносин», «цифрового сільського господарства» на законодавчому рівні.

Належна правова регламентація впровадження цифрових технологій в агросферу, безумовно, сприятиме розвитку аграрного виробництва, підвищенню ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, забезпеченню продовольчої безпеки держави та досягненню інших важливих цілей, що особливо актуально в умовах сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свиноус І. В., Гаврик О. Ю., Ткаченко К. В., Микитюк Д. М., Семисал А. В. Сучасний стан та проблеми впровадження цифрових технологій в практику діяльності сільськогосподарських підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 15-16. С. 35–39. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.15-16.35 (дата звернення: 20.09.2023).
2. Ткачук Г.О. «Цифрові» трансформації: взаємозв'язок із системою економічної безпеки підприємства. *Економіка харчової промисловості*. 2019. Том 11. № 4. С. 42–50. DOI: 10.15673/ie.v11i4.1545 (дата звернення: 22.09.2023).
3. Якушко, І. В. Передумови виникнення цифрової трансформації та фактори її розвитку в економічних системах. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2022. DOI: 10.54929/2786-5738-2022-3-03-05 (дата звернення: 22.09.2023).
4. Тарасюк, А., & Гамалій, В. (2021). Тренди цифровізації сільськогосподарських підприємств України. *SCIENTIA FRUCTUOSA (ВІСНИК Київського національного торговельно-економічного університету)*. № 139(5). С. 72–85. DOI: 10.31617/visnik.knute.2021(139)05 (дата звернення: 22.09.2023).
5. Калугін О.Ю. Організаційно-правові засади впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в аграрний сектор в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 / НУБіП України. Київ, 2012. 22 с.
6. Стріжкова А.В. GRID-технології як об'єкт інноваційних відносин: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.04 / НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2017. 20 с.

7. Зінюк М. С. Корпоративне управління епохи цифровізації. *Молодий вчений*. 2019. № 3(2). С. 432–437. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-93> (дата звернення: 25.09.2023).
8. Водянка Л. Д., Юрій Т. П. Цифровізація та цифрова платформа в економічному розвитку аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2020. № 12. С. 67–73. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202012067> (дата звернення: 25.09.2023).
9. Калач Г. М. Цифрова трансформація фондового ринку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2018. Вип. 2. С. 171–177. DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2018.2\(52\).171-177](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2018.2(52).171-177) (дата звернення: 30.09.2023).
10. Демчишак Н. Б., Радух О. О., Гриб В. М. Цифровізація аграрного сектору в умовах відкриття ринку землі в Україні. *Агросвіт*. 2020. № 12. С. 10–18. DOI: [10.32702/2306-6792.2020.12.10](https://doi.org/10.32702/2306-6792.2020.12.10) (дата звернення: 30.09.2023).
11. Воржакова Ю. П., Хлебінська О. І. Сутність цифрової трансформації з різних позицій підприємців та науковців. *Економіка та держава*. 2021. № 9. С. 107–111. DOI: [10.32702/2306-6806.2021.9.107](https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.9.107) (дата звернення: 10.10.2023).
12. Таптунова І., Казацька М. На шляху до єдиного цифрового ринку ЄС: електронна комерція. *ГО «Український центр європейської політики»*. URL: https://ucser.org.ua/wpcontent/uploads/2021/07/ucser_report_e-commerce_31.05.2021.pdf (дата звернення: 10.10.2023).
13. Войтко С. В., Фролова А. А. Трансформації національної економіки України в площині розвитку головних кластерів на засадах Індустрії 4.0 в пост-сovid'ний період. *Інноваційна економіка*. 2020. № 5–6. С. 36–42. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2020.5-6.5> (дата звернення: 13.10.2023).
14. Руденко М. В. Вплив цифрових технологій на аграрне виробництво: методичний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. Том 30 (69). № 6. С. 30–37. DOI: [10.32838/2523-4803/69-6-28.b](https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-6-28.b) (дата звернення: 17.10.2023).
15. Горобець Н. М. Цифрові технології в системі стратегічного управління аграрними підприємствами. *Агросвіт*. 2022. № 1. С. 36–43. DOI: [10.32702/2306&6792.2022.1.36](https://doi.org/10.32702/2306&6792.2022.1.36) (дата звернення: 17.10.2023).
16. Соколюк С. Ю., Бечко П. К., Чернега І. І., Пташник С. А. Вплив регуляторних механізмів розвитку аграрної сфери на реалізацію потенціалу цифрових технологій. *Економіка та держава*. 2021. № 8. С. 23–27. DOI: [10.32702/2306-6806.2021.8.23](https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.8.23) (дата звернення: 30.10.2023).
17. Вінник О. Право цифрової економіки: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 350 с.
18. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення 23.12.2023).
19. Піщенко О. Стратегії цифрового аграрного сектору в умовах в екологоекономічної безпеки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 202. № 5. Том 1. С. 303–310. URL: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-310-5\(1\)-50](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-310-5(1)-50) (дата звернення: 13.10.2023).

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ****STATE-LEGAL REGULATION OF RURAL GREEN TOURISM SPHERE:
CURRENT STATE AND EUROPEAN INTEGRATION PROSPECTS**

**Петрова Н.О., доктор філософії зі спеціальності 081 «Право», доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет**

**Курило О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет**

**Болдін О.В., студент I курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет**

Стаття присвячена особливостям державно-правового регулювання сфери сільського зеленого туризму в Україні. Проаналізовано сучасний стан законодавства, виявлено проблеми організаційно-правового регулювання у сфері сільського зеленого туризму, що зумовлені сучасними викликами під час воєнного стану та євроінтеграційними перспективами.

Досліджено нормативно-правові акти у сфері туризму, зокрема, сільського зеленого туризму, а також програмні документи. Виявлено неузгодженість категоріального апарату в Законах України «Про туризм», «Про особисте селянське господарство». Підкреслено необхідність прийняття спеціального нормативно-правового акту Закону України «Про сільський зелений туризм».

Підкреслено важливість та необхідність проведення обов'язкового моніторингу стану реалізації програмних документів та встановлених планів у сфері сільського зеленого туризму, аналіз відхилення від запланованого, щоб забезпечити якомога ефективнішу їх реалізацію.

Звернуто увагу на необхідність удосконалення напрямку державної підтримки розвитку сільського зеленого туризму, зокрема, для суб'єктів, що займаються веденням особистого селянського господарства. Державний протекціонізм в даному напрямку полягає в фокусуванні уваги на фінансуванні консультативних послуг в межах системи сільськогосподарського дорадництва, передбачивши окремо порядок використання коштів з державного бюджету на розвиток сільського зеленого туризму різними суб'єктами, включаючи особисті селянські господарства. Державний протекціонізм системи дорадництва у сфері сільського зеленого туризму слід організовувати з врахуванням організаційно-правових орієнтирів Європейського Союзу. Консультативні послуги повинні бути направлені на поширення та впровадження знань щодо організаційно-правового, фінансового забезпечення, сталих інновацій, а також маркетингових послуг, що навчають просуванню пропозиції послуг у сфері сільського зеленого туризму для населення.

Ключові слова: туризм, сільський зелений туризм, державно-правове регулювання, аграрна сфера, організаційно-правове регулювання, публічне адміністрування, особисте селянське господарство, сільськогосподарська дорадча діяльність, сталий розвиток, сільські території, євроінтеграція.

The article is devoted to the peculiarities of the state-legal regulation of rural green tourism sphere in Ukraine. The current state of the legislation was analyzed, the problems of organizational and legal regulation in the sphere of rural green tourism were identified, which were caused by modern challenges during martial law and European integration prospects.

Regulatory and normative legal acts in the sphere of tourism, in particular, rural green tourism, as well as program documents were studied, the inconsistency of the categorical apparatus in the Laws of Ukraine "On tourism" and "About the private peasant household" was revealed. The need to adopt a special normative legal act of the Law of Ukraine "On rural green tourism" is emphasized.

The importance and necessity of mandatory monitoring of the state of program documents implementation and analysis of deviations from the planned to ensure their implementation as efficiently as possible is emphasized.

Attention was drawn to the need to improve the direction of state support for the development of rural green tourism, in particular, for subjects engaged in private peasant household. State protectionism in this direction consists in focusing attention on the financing of consulting services within the framework of the agricultural advisory system. Provide a separate procedure for the use of funds from the state budget for the development of rural green tourism by various entities, including private peasant households. The state protectionism of the advisory system in the rural green tourism sphere should be organized taking into account the organizational and legal guidelines of the European Union. Consulting services should be aimed at the dissemination and implementation of knowledge about organizational and legal, financial support, sustainable innovations, as well as marketing services that teach the promotion of the offer of services in the rural green tourism sphere to the population.

Key words: tourism, rural green tourism, state-legal regulation, agrarian sphere, organizational-legal regulation, public administration, private peasant household, agricultural advisory activity, sustainable development, rural areas, European integration.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, що постають перед суб'єктами господарської діяльності спочатку під час пандемії Covid-19, а потім внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України, що виникли в різних сферах, не оминули й туристичну галузь. Звичайно, постійна загроза життю та здоров'ю осіб, що пов'язана з небезпекою перебування на відкритих туристичних локаціях та дестинаціях на перший погляд не сприяє бурхливому розвитку діяльності у сфері туризму. Разом з тим, в умовах постійної напруги цілком природним є бажання населення в Україні емоційного відновлення, психологічної відбудови та відпочинку. Тож, не дивлячись на перешкоди, за інформацією Державного

агентства розвитку туризму України, туристична сфера на сьогодні характеризується фокусуванням на внутрішній туризм [1]. Відмічається позитивна динаміка росту податкових надходжень від туристичної галузі за перші дев'ять місяців 2023 року, в порівнянні з 2021 роком, хоча й тільки в 9 областях: в Львівській, Закарпатській, Вінницькій, Волинській, Київській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій [2]. Тобто, враховуючи поступове збільшення надходжень до бюджету за рахунок податків, хоча й в окремих областях, можна зробити висновок, що сфера туризму розвивається попри наявні перешкоди та має перспективи щодо подальшого розвитку. Важливим наразі є ідентифікація перспектив-

них напрямів удосконалення державно-правового регулювання, організаційно-правового удосконалення сфери туризму, зокрема, й сільського зеленого туризму.

Окремі питання у сфері сільського зеленого туризму розглядали такі вчені як: Бакай Ю. Ю., Гаєвць М. В., Гафурова О. В., Грибова Д. В., Григор'єва Х. А., Збарський В. К., Єрмоленко В. М., Карташова О. Г., Кудла Н. Є., Курило В. І., Кульчій І. М., Пітюлич М. М., Платонова Є. О., Романюк І. А., Статівка А. М., Туєва О. М. та інші. Разом з тим, враховуючи потребу у відпочинку, подорожах та попиту туристичних послуг, незважаючи на особливі умови воєнного стану, загрозу воєнних дій, є потреба ідентифікації основних напрямів удосконалення організаційно-правового регулювання сфери туризму, визначення перспективних для суспільства його видів, яким, безумовно, є сільський зелений туризм.

Метою статті є аналіз сучасного стану державно-правового регулювання сфери сільського зеленого туризму, пошук перспективних напрямів удосконалення законодавства та організації діяльності в сфері сільського зеленого туризму з урахуванням євроінтеграційних векторів розвитку.

Безумовно, сільський зелений туризм займає особливе місце серед різновидів туризму в Україні. Хоча, слід зазначити про відсутність спеціального нормативно-правового акту, що здійснює регулювання суспільними відносинами саме у сфері сільського зеленого туризму, про що неодноразово наголошувалося в наукових дослідженнях щодо необхідності його прийняття. Так, серед організаційно-правових заходів забезпечення діяльності у сфері сільського зеленого туризму Туєва О. М. пропонує 1) прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм»; 2) розробка й затвердження Державної Програми сприяння розвитку сільського зеленого туризму; 3) стимулювання розвитку та запровадження заходів державної підтримки цієї діяльності та її суб'єктів; 4) належна правова регламентація стандартизації та сертифікації послуг у сфері сільського зеленого туризму [3, с. 33]. Окрім того, Гафурова О.В. зазначає, про те, що відсутність належного правового регулювання відносин у сфері сільського зеленого туризму значно ускладнює надання послуг в означеній сфері особами, які ведуть особисті селянські господарства [4, с. 21]. В наукових працях вчених з економіки та управління визначені також проблеми у сфері сільського зеленого туризму, що призводять до низької активізації означеної сфери, зокрема: недостатній рівень популяризації сільського зеленого туризму в Україні як на державному, так і на міжнародному ринках; недосконала законодавча база, відсутність державної інвестиційної політики у сфері сільського туризму та цілісної й комплексної системи управління і контролю за використанням туристично-рекреаційних ресурсів країни, ефективної системи захисту прав та інтересів туристів, забезпечення безпечних умов на об'єктах туристичних відвідувань та за напрямками туристичних маршрутів; відсутність розвитку інноваційної діяльності та наукових досліджень у сфері сільського туризму, які б сприяли створенню нових оригінальних туристичних продуктів [5, с. 141; 6, с. 23–24]. Дійсно, не можна не погодитися з такими бар'єрами на шляху розвитку даної сфери діяльності, що посилюються в умовах воєнного стану та постійної військової небезпеки. Найперше слід зазначити, що законодавство не має узгодженого, єдиного термінологічного апарату, який би повністю відображав природу та сутність сільського зеленого туризму як самостійної діяльності, або допоміжної галузі. Згідно ст. 4 Закону України «Про туризм» залежно від категорії осіб, які здійснюють туристичні подорожі, їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, окремо виділяються екологічний (зелений) та сільський туризм [7], але їх визначення не надається, що також є проявом неузгодженості з іншим нормативно-правовим актом, Законом України «Про особисте селянське гос-

подарство», відповідно до якого в ст. 1 надається визначення особистого селянського господарства та сфери діяльності, які може здійснювати даний вид виробника сільськогосподарської продукції. Так, особисте селянське господарство – це «господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму» [8]. Але в жодному із зазначених нормативно-правових актів не регламентуються права та обов'язки осіб, що ведуть особисте селянське господарство та водночас надають послуги у сфері сільського зеленого туризму, а також отримувачів таких послуг. Тобто, члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик, що негативно впливає на розвиток сфери сільського зеленого туризму в цілому.

Серед численних проектів спеціального нормативно-правового акту щодо сільського зеленого туризму, лише законопроект № 4299 від 23.10.2003 р. «Про сільський та сільський зелений туризм» прийнятий в першому читанні та прийнятий за основу проект Закону про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму № 2232а від 02.07.2015 р.

Таким чином, наголошуємо на необхідності розробки та прийняття спеціального нормативно-правового акту – Закону України «Про сільський зелений туризм» та узгодити категоріальний апарат між Законом України «Про туризм» та Законом України «Про особисте селянське господарство».

Надзвичайно важливим напрямом удосконалення організаційно-правового регулювання у сфері сільського зеленого туризму є системне стратегічне забезпечення галузі, що передбачено наразі в програмних документах: Концепції розвитку сільських територій [9], Плані заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій [10], Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року [11], Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. [12], Плані заходів на 2021–2023 рр. з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. [13]. Зазначені стратегічні документи містять правові умови розвитку сільського туризму, визначають пріоритети розвитку сільських територій, серед яких в тому числі вказується напрямок сільського (зеленого) туризму. Слід зазначити, що важливим також є обов'язково моніторинг стану реалізації стратегій та встановлених планів, аналіз відхилення від запланованого, щоб забезпечити якомога ефективнішу їх реалізацію. Непослідовність в реалізації зазначених стратегій може стати ще одним бар'єром розвитку сільського зеленого туризму та й туристичної галузі в цілому. Реалізація програмних документів також залежить від послідовної протекціоністської політики, що полягає, зокрема, в організаційній, фінансовій підтримці. Адже «помірна протекціоністська місцева та загальнодержавна політика надасть змогу зберегти наявний потенціал у сфері сільського зеленого туризму в сучасних умовах та ефективно розвиватися у післявоєнний період» [14, с. 136].

Серед різних видів державної підтримки слід виділити перспективний напрям, що полягає в наданні консультативних послуг через системи дорадництва у сфері сільського зеленого туризму та розвитку сільських територій. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» сільськогосподарською дорадчою діяльністю визначається сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих

селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства. Дорадча діяльність може проводитися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також коштів суб'єктів господарювання. Сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, у тому числі сільського зеленого туризму, зайнятості сільського населення є одним з основних завдань дорадчої діяльності, відповідно до ст. 4 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [15].

Окремими пріоритетами співпраці в рамках Угоди про асоціацію в сфері сільського господарства, що визначені в ст. 404 є серед іншого поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників [16]. Дійсно, «розбудова системи сільськогосподарського дорадництва в Україні є невід'ємною складовою євроінтеграційного процесу» [17, с. 19].

Таким чином, організаційна та фінансова державна підтримка розвитку системи дорадництва є не тільки важливим напрямом для розвитку сільського зеленого туризму, сільських територій та добробуту сільського населення, а також являється потужним євроінтеграційним вектором для України, що є кандидатом на членство до Європейського Союзу.

В Європейському Союзі приділяється значної уваги розвитку систем дорадництва, шляхом надання консультаційних послуг для виробників сільськогосподарської продукції, в тому числі в межах Спільної сільськогосподарської політики, що є ключовим інструментом обміну новими знаннями та ідеями [18]. Певні вимоги висуваються для держав-членів Європейського Союзу, яким в своїх стратегічних планах в межах Спільної сільськогосподарської політики потрібно буде збільшити підтримку для своїх систем сільськогосподарських знань та інновацій і посилити ресурси, необхідні для розвитку більш інтерактивних консультаційних послуг у рамках даних систем, що базуються на принципах та спрямуваннях в межах Європейського зеленого курсу [19]. Обравши євроінтеграційний вектор розвитку для України, маючи статус кандидата на членство до Європейського Союзу, слід взяти за основу позитивний досвід посилення впровадження інновацій шляхом просування систем інтерактивних консультаційних послуг та фінансування на їх запровадження.

Безумовно, важливість державної підтримки систем дорадництва не піддається сумнівам. Відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», «у державних цільових програмах, спрямованих на розвиток сільського господарства та сільської місцевості, передбачається фінансування дорадчої діяльності в розмірі не менше 5 відсотків коштів, передбачених для цих програм» [15]. Державна підтримка для отримання сільськогосподарських дорадчих послуг

надається також відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [20], Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» від 7 лютого 2018 р. № 106, в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 384 [21]. Разом з тим, послідовної організаційної, фінансової підтримки за рахунок державного та місцевого бюджетів потребують й інші суб'єкти у сфері туризму – особисті селянські господарства, які вартують також комплексного підходу в наданні консультаційних послуг у сфері сільського зеленого туризму, розвиток якого сприятиме, в свою чергу й сталому розвитку сільського господарства та сільських територій в цілому. Дійсно, «сільський зелений туризм потребує державно-правового регулювання в аграрній сфері, адже набуває особливої соціальної значущості для суспільства, особливо у повоєнний час, так як може бути елементом психологічної реабілітації, сприяти покращенню фізичного та емоційного стану, відчуттю захищеності та потребності суспільству, являється позитивуютьворюючим фактором сталого розвитку сільських територій, сприяє популяризації та збереженню української культури, сільського укладу та національних традицій» [22, с. 163].

Таким чином, сучасний стан організаційно-правового регулювання сфери сільського зеленого туризму потребує суттєвого вдосконалення, насамперед, узгодження понятійно-категоріального апарату між Законами України «Про туризм», «Про особисте селянське господарство», виокремивши вид сільський зелений туризм, надавши йому визначення та встановивши організаційні форми його ведення. Прийняття Закону України «Про сільський зелений туризм» стане основою створення правової бази для становлення і розвитку сільського зеленого туризму в Україні.

Важливим також вбачаємо обов'язковий моніторинг стану реалізації програмних документів та встановлених планів у сфері сільського зеленого туризму, аналіз відхилення від запланованого, щоб забезпечити якомога ефективнішу їх реалізацію.

Потребує удосконалення напрямком державної підтримки розвитку сільського зеленого туризму, зокрема, для суб'єктів, що займаються веденням особистого селянського господарства. Державний протекціонізм в даному напрямку полягає у фокусуванні уваги на фінансуванні консультаційних послуг в межах системи сільськогосподарського дорадництва, передбачивши окремо порядок використання коштів з державного бюджету на розвиток сільського зеленого туризму різними суб'єктами, включаючи особисті селянські господарства. Базуючись на досвіді Європейського Союзу, консультаційні послуги повинні бути направлені на поширення та впровадження знань щодо організаційно-правового, фінансового забезпечення, сталих інновацій, а також маркетингових послуг, що навчають просуванню пропозиції послуг у сфері сільського зеленого туризму населенню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державне агентство розвитку туризму. ДАРТ розширив карту туристичних магнітів. Офіційний сайт. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-rozshiriv-kartu-turistichnih-magnitiv>
2. Державне агентство розвитку туризму. Динаміка податкових надходжень від регіонів за три квартали 2023 року. Офіційний сайт. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dinamika-podatkovih-nadhodzen-vid-regioniv-za-tri-kvartali-2023-roku>
3. Туєва О.М. Організаційно-правові заходи забезпечення діяльності у сфері сільського зеленого туризму. *Актуальні питання публічного та приватного права*. № 2 (16). 2017. С. 29–34.
4. Гафурова О.В. Правове регулювання послуг у сфері сільського зеленого туризму (на прикладі особистих селянських господарств). «Право. Людина. Довкілля» «*Law. Human. Environment*». Vol. 10. № 4. 2019. С. 20–28.
5. Карташова О.Г., Петько В.М. Інституційні проблеми державного регулювання зеленого туризму в Україні. *Економіка і суспільство*. Випуск № 15. 2018. С. 138–142.
6. Карташова, О. Г. Державне регулювання зеленого туризму в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*, (1). 2021. С. 20–25. <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.1.4>

7. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. № 742-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>
9. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#n8>
10. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80#Text>
11. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>
12. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (Додаток 2 до Стратегії). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#n11>
13. Деякі питання реалізації у 2021–2023 роках Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2021 р. № 497-р. (план заходів на 2021–2023 роки з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2021-%D1%80#Text>
14. Петрова Н. О., Стрельник В.В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 135–139.
15. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 червня 2004 року № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text>
16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top
17. Аграрне право : підручник / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчій та ін.; за ред. А. М. Статівки. Вид. 2-ге, змін. Харків : Право, 2021. 416 с.
18. The European Commission. The common agricultural policy: 2023-27. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-2023-27_en
19. Commission staff working document. Analysis of links between CAP Reform and Green Deal. Brussels, 20.5.2020 SWD (2020) 93 final. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2020-05/analysis-of-links-between-cap-and-green-deal_en_0.pdf
20. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text>
21. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанови Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106, в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF#Text>
22. Петрова Н.О. Державно-правове регулювання аграрної сфери: окремі напрями в умовах сталого розвитку та євроінтеграції. *Modern paradigm of public and private law amidst sustainable development: Scientific monograph*. Vol. 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. (139–171). URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/363/9884/20588-1>

EUROPEAN INTEGRATION GUIDELINES FOR STATE AND LEGAL REGULATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS WITH THE HELP OF TOURISM

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ДОПОМОГОЮ ТУРИЗМУ

Petrova N.O., PhD in the specialty 081 "Law", Associate Professor,
Associate Professor at the International Relations Department
Sumy National Agrarian University

The article is devoted to the analysis of directions for improving the state and legal regulation of sustainable development of rural areas with the help of tourism. The value of rural green tourism for the sustainable development of rural areas is analyzed, taking into account the European integration vector of Ukraine's development. An analysis of domestic legal acts, program documents in the sphere of sustainable development of rural areas and rural green tourism was carried out during the research. The organizational and legal orientations of activities in the sphere of rural tourism in the European Union are analyzed. The advantages and weaknesses of tourism in rural areas are revealed. Taking into account the threats and weaknesses of tourism in rural areas, preventing them, focusing on activities in the sphere of rural green tourism on the basis of sustainable development is decisive in the formation of new European integration domestic legislation, as well as the improvement of the existing one.

It was concluded that the latest regulatory and legal acts, strategic documents adopted in the European Union for the development of rural areas indicate commitment to the ideas and concepts of sustainable development within the framework of the Common Agricultural Policy (CAP). Achieving the global goals of sustainable development should become the main reference point in the formation of the national legal framework in the sphere of the development of rural areas.

Achieving the global goals of sustainable development should become the main reference point in the formation of the national legal framework in the sphere of rural areas development.

It is emphasized that one of the promising directions of ensuring the implementation of the sustainable development strategy of rural areas is the state and legal regulation of rural green tourism.

Attention is drawn to the fact in the article that the state and local (municipal) protectionist policy of rural areas sustainable development should be aimed at purposeful, transparent provision of organizational, legal, and financial support for persons engaged in activities in the sphere of rural green tourism within the framework of the agricultural advisory system, in particular, foreseeing opportunities receiving such assistance through the State agrarian register.

Key words: state and legal regulation, sustainable development, sustainable development of rural areas, sustainable development goals, tourism, rural green tourism, European integration, state support.

Стаття присвячена аналізу напрямків удосконалення державно-правового регулювання сталого розвитку сільських територій за допомогою туризму. Проаналізовано значення сільського зеленого туризму для сталого розвитку сільських територій, враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку України. Під час дослідження проведено аналіз вітчизняних нормативно-правових актів, програмних документів у сфері сталого розвитку сільських територій та сільського зеленого туризму. Проаналізовано організаційно-правові орієнтири діяльності у сфері сільського туризму в Європейському Союзі. Виявлено переваги та слабкі сторони туризму в сільській місцевості. Урахування загроз та слабких сторін туризму в сільській місцевості, запобігання їм, фокусування на діяльності у сфері сільського зеленого туризму на засадах сталого розвитку є визначальним при формуванні нового євроінтеграційного вітчизняного законодавства, а також удосконалення існуючого.

Дійшли висновку, що останні нормативно-правові акти, стратегічні документи, що прийняті в Європейському Союзі для розвитку сільських територій вказують на відданість ідеям і концепціям саме сталого розвитку в межах Спільної сільськогосподарської політики (ССП). Досягнення глобальних цілей сталого розвитку повинно стати головним орієнтиром при формуванні вітчизняної нормативно-правової бази у сфері розвитку сільських територій.

Підкреслено, що одним із перспективних напрямків забезпечення реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій є державно-правове регулювання сільського зеленого туризму.

Звернуто увагу, що державна та місцева протекціоністська політика сталого розвитку сільських територій повинна бути направлена на цілеспрямоване, прозоре надання організаційної, правової, фінансової підтримки для осіб, що здійснюють діяльність у сфері сільського зеленого туризму в рамках системи сільськогосподарського дорадництва, зокрема, передбачивши можливості отримання такої допомоги через Державний аграрний реєстр.

Ключові слова: державно-правове регулювання, сталий розвиток, сталий розвиток сільських територій, цілі сталого розвитку, туризм, сільських зелений туризм, євроінтеграція, державна підтримка.

Problem statement. The European integration of Ukraine continues even in the difficult time of martial law, during which Ukraine was recognized as a candidate for membership of the European Union. Thus, compliance with the terms of international treaties and agreements, in particular, which is the Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (hereinafter – the Association Agreement), is particularly relevant. Chapter 17 of the Association Agreement is devoted to agriculture and development of rural areas, which emphasizes special attention, including sustainable development of rural areas. The cooperation between the states of the European Union and Ukraine in accordance with this Agreement consists, among other things, in cooperation with the aim of promoting the development of agriculture and rural areas, in particular through the gradual approximation of policies and legislation [1].

Analysis of recent research. The development of rural areas has repeatedly been the subject of focus in the research of scholars of both legal, economic, and management directions. The following scientists devoted their works to various studies of the rural areas development: Boyko E. O., Boyko O. S., Bakai Y. Y., Grybova D. V., Grigorieva H. A., Hayevets M. V., Hafurova O. V., Yermolenko V. M., Kartashova O. G., Kudla N. E., Kurylo V. I., Kulchy I. M., Kurman. T. V., Papp V. V., Pityulych M. M., Platonova E. O., Romaniuk I. A., Stativka A. M., Urkevich V. Y., Zbarskyi V. K., and other. At the same time, taking into account the European integration vector of the development of Ukraine, attention should be paid to the improvement of the state and legal regulation of rural areas sustainable development with the help of tourism, to analyze the importance of rural green tourism for the sustainable development of rural areas, which is the **purpose** of the study.

The main material. The role of rural green tourism in the development of rural areas is certainly significant. After all, «rural green tourism expands the sphere of employment of the rural population, has a positive effect on the economy and ecology of the regions of Ukraine, contributes to the revival, preservation and development of local folk customs, crafts, monuments, historical and cultural heritage» [2]. Dyshlyuk N. I. also proves the need for the development of rural green tourism as a component of the economy of the regions of Ukraine and an alternative to the development of rural areas [3]. Rural green tourism «can bring numerous benefits to local communities, in particular diversification of farm income, job creation, and retention of services in rural areas, thus preventing depopulation» [4]. Stativka A. M., Kulchyi I. M. also define rural tourism as one of the main directions of diversification of rural areas [5, c. 283]. So, «European Parliament has been supportive of rural tourism and has highlighted that it contributes to the economic, social and environmental sustainability of rural areas, in particular making a positive contribution to safeguarding small-scale and diverse farming, tackling social inequalities and creating employment opportunities for women» [4].

All business entities, as well as individuals that is engaged in providing private peasant household, can engage in rural green tourism as a complementary type of activity, the possibility of which is carried out in accordance with Article 1 of the Law of Ukraine «On private peasant household» [6]. Thus, rural green tourism can be a form of diversification of activities, will solve the problem of employment of the rural population, and will give an opportunity to provide additional financial income for households in rural areas. For the sustainable development of rural areas, it is important to engage in such activities, including in the sphere of tourism, that would preserve and develop not only the cultural heritage, the hospitable rural flavour, but also the natural features of the countryside, without having a negative impact on the surrounding natural environment.

Sustainable development of rural areas is possible under the conditions of implementation of the adopted normative acts, balanced growth of the economy, expansion of non-agricultural employment in rural areas, the basis of which is green tourism, improvement of access conditions of economic subjects of entrepreneurial activity in the countryside to resource markets, where the main goal is to create conditions for the growth of the well-being of the population and the formation of a favourable social and economic environment in the village [7].

At the same time, it should be noted about certain threats and negative consequences and disadvantages of rural tourism for the sustainable development of rural areas, which are indicated by Elena Sima, among which are the following: «destruction of soil, flora, fauna and the change of the ecological equilibrium by tracing paths and roads for tourist circulation in the sensitive areas in terms of biodiversity; «Urbanization» of rural areas and development of «mass tourism» in many natural reserves or natural parks near the tourist villages, etc [8, c. 138–139]. «Negative consequences of rural tourism can include physical damage to ecosystems caused by too many visitors, pressure on local infrastructure, and higher prices for services and housing for local residents. Rural tourism can face challenges such as inadequate transport, water and sewage capacity, as well as depopulation and a resulting lack of human resources necessary for tourism services. Specific challenges are also expected regarding the green and digital transitions» [4].

Thus, tourism in rural areas should be carried out taking into account the threats and weaknesses of tourism in rural areas on the basis of sustainable activities. This statement is confirmed by the provisions of chapter 16 of the Association Agreement, cooperation within the scope of this agreement is aimed, among other things, at a strategic partnership between state, private and public interests in order to ensure the sus-

tainable development of tourism. Cooperation in the sphere of tourism should be carried out at the bilateral, regional and European levels and be based on the following principles: (a) respect for the integrity and interests of local communities, particularly in rural areas; (b) the importance of cultural heritage; (c) positive interaction between tourism and environmental preservation [1].

It should be noted that, according to the art. 4 of the Law of Ukraine «On tourism», depending on the category of persons who make tourist trips, their goals, objects used or visited, ecological (green) and rural tourism [9] are separately distinguished, but in the Law of Ukraine «On private peasant household» the sphere of rural green tourism is distinguished, in which private peasant households can carry out economic activities. That is, there is a disagreement between the above-mentioned normative legal acts and «makes it impossible to bring the essence of special concepts and definitions to unity» [10, c. 137]. The adoption of the Law of Ukraine «On rural green tourism» will provide an opportunity to reveal the essence of rural green tourism, its meaning, specifics of activity, and include the necessary provisions based on the sustainable development goals of Ukraine until 2030.

In the European Union, they attach great importance to the development of rural areas and believe that «rural development is the «second pillar» of the common agricultural policy (CAP), reinforcing the «first pillar» of income supports and market measures by strengthening the social, environmental and economic sustainability of rural areas. The CAP contributes to the sustainable development of rural areas through three long-term objectives: fostering the competitiveness of agriculture and forestry; ensuring the sustainable management of natural resources and climate action; achieving a balanced territorial development of rural economies and communities including the creation and maintenance of employment. Rural development actions will also make a strong contribution to the Commission's key priorities and strategies, such as the European Green Deal and the long-term vision for rural areas» [11]. Therefore, rural tourism is supported by the European Union organizationally and financially which is based on the principles of sustainable development of rural tourism, because rural tourism is important for the European economy and employment. The main documents laying out the current vision of the European Union policy on tourism are: European Agenda for Tourism 2030 is adopted by the Council of the European Union from December 1, 2022 [12]; Transition pathway for tourism is adopted by the European Commission from February 4, 2022 [13].

According to the European Agenda for Tourism 2030, the Council of the European Union underlines its determination to promote sustainable tourism, taking into consideration all the key dimensions of economic, environmental, cultural and social sustainability, in response to, among other factors, climate change and loss of biodiversity, in accordance with the United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development and its commitment to support tourism that creates sustainable jobs and promotes local culture, products and services [12]. This emphasizes once again the presence of fixed guidelines of the European Union in the tourism sphere of activity following the goals of sustainable development, which in turn will logically become the basis of sustainable development of rural areas.

In Ukraine, one of the priorities at the state and regional levels is the sphere of rural green tourism, which is part of the sustainable development of rural areas, which is fixed in the following program documents:

– The Concept of development of rural areas, that is approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine (from September 23, 2015, № 995). In this Concept, one of the directions of its implementation is the diversification and development of the rural economy, through, in particular, the development of tourist and recreational activities in rural areas;

Strategy for the development of tourism and resorts for the period until 2026, which was approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine (№ 168 from March 16, 2017), which specifies the priority types of tourism – ecological (green), rural tourism;

– Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine (№ 489 from July 19, 2017), which approved the plan of measures for the implementation of the Concept for the development of rural areas, according to which the legislative regulation of the issue of the development of tourism and recreational activities in rural areas is planned, the indicator for evaluating the effectiveness of the planned implementation is the involvement rural households to provide services in the sphere of rural tourism;

– State strategy for regional development for 2021–2027, approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (from August 5, 2020, №. 695; (Appendix 2 to the Strategy)). This document indicates the need to promote the development of tourist infrastructure in rural areas, which is a task under the direction «Development of rural areas»;

– Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine (from May 12, 2021, № 497-r), which approved the plan of measures for 2021–2023 for the implementation of the State strategy for regional development for 2021–2027, including improving the legal conditions for the development of rural tourism; preparation of methodological recommendations for the development of rural tourism for legal entities and individuals who create a tourist product and provide rural tourism services, promoting their implementation by organizing training for representatives of such legal entities and individuals.

Undoubtedly, an important strategic direction of the state and legal regulation of the development of rural areas will be the improvement of the legal regulation of the tourism sphere in rural areas, in particular, rural green tourism, rural tourism, ecological (green) tourism on the basis of the sustainable development goals for the period up to 2030 [14]. In addition, we agree with the proposal of Kurman T.V. regarding the need to develop a single strategic program document – the Concept of sustainable development of the agricultural sector for the period up to 2030 [15], in which it is necessary to predict organizational and legal guidelines for the state regulation of sustainable development of rural areas, the basis of which is the direction to the implementation of the sustainable development goals. An organizational and legal measure of the state legal regulation of rural green tourism should be the improvement of legal regulation of state and local protectionism. It is important to develop this area in the direction of increasing financial support for advisory activities and their transparent, targeted provision for the organization and conduct of activities in the sphere of rural green tourism by private peasant households and other agricultural producers, in

accordance with the Law of Ukraine «On agricultural advisory activities». An increase in the number of agricultural advisory services can become a positive factor in increasing the possibility of obtaining consulting services for persons engaged in activities in the sphere of rural green tourism. According to the Register of agricultural advisory services, 44 advisory services are currently registered, 6 of which have already expired, and two of which will expire this year. The leader of registered agricultural advisory services is Kyiv region – 4 functioning advisory services [16]. Of course, an increasing the number of registered agricultural advisory services will contribute to the intensity of providing advice to agricultural producers, including in the sphere of rural green tourism.

The organizational and legal guidelines for providing such support should also be provided for in the Program for sustainable development of the agrarian sector until 2030, the importance of which has been rightly emphasized in the scientific community. The state automated information system, the State agrarian register, can become an innovative tool for providing state support for advisory services in agriculture and activities in the sphere of rural green tourism.

Conclusions. The latest regulatory and legal acts, strategic documents that is adopted in the European Union for the development of rural areas indicate commitment to the ideas and concepts of sustainable development within the framework of the Common Agricultural Policy (CAP). The achievement of the global sustainable development goals should become the main guideline in the formation of the national regulatory framework for sustainable rural development. One of the perspective directions of ensuring the implementation of the sustainable development strategy of rural areas is the state legal regulation of rural green tourism. Taking into account the threats and weaknesses of tourism in rural areas, preventing them, focusing on activities in the sphere of rural green tourism on the basis of sustainable development is decisive in the formation of new European integration domestic legislation, as well as the improvement of the existing one.

The improvement of the legal regulation of the tourism sphere in rural areas, in particular, rural green tourism, rural tourism, ecological (green) tourism on the basis of the sustainable development goals for the period up to 2030 should be the European integration guidelines, an important strategic direction of the state and legal regulation of the development of rural areas. The state and local protectionist policy of sustainable rural development should be aimed at targeted, transparent provision of organizational, legal, and financial support for persons engaged in rural green tourism within the framework of the agricultural advisory system, in particular, by providing for the possibility of obtaining such assistance through the State agrarian register.

REFERENCES

1. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01))
2. Бойко Є.О., Бойко О.С. Роль зеленого туризму в розвитку сільських територій. *Економіка. Управління. Інновації*. 2010. № 1(3). URL: https://tourlib.net/statti_ukr/bojko.htm
3. Дишлюк Н.І. Сільський зелений туризм як альтернатива розвитку сільських територій. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2011. Вип. 163 ч. 1. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/dyshljuk.htm
4. Rural tourism. European Parliament. Briefing. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)751464](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)751464)
5. Статівка А.М., Кульчий І.М. Правове забезпечення сільського туризму як наряду диверсифікації сільських територій. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: кол. мон. 2018. 722 с. С. 260–308.
6. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. № 742-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>
7. Федуняк І. О., Підлужна О. Б. Нормативно-правове забезпечення державної підтримки сталого розвитку сільських територій та туризму. *Ефективна економіка*. 2019. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7318>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.10.48
8. Elena Sima. Economic, social and environmental impact of Romanian rural tourism. *Agricultural Economics and Rural Development*. 2019;16(1), 137-146. URL: http://www.eadr.ro/RePEc/iag/iag_pdf/AERD1901_137-146.pdf
9. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
10. Петрова Н. О., Стрельник В.В. Окремі напрями удосконалення правового регулювання діяльності особистих селянських господарств у сфері сільського зеленого туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 135–139.
11. Agriculture and rural development. The European Commission. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/rural-development_en#ruraldevelopmentprogrammes

12. European Agenda for Tourism 2030. Council conclusions (adopted on 01/12/2022). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15441-2022-INIT/en/pdf>.
13. European Commission, Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, *Transition pathway for tourism*, Publications Office of the European Union, 2022. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2873/344425>
14. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
15. Курман Т.В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади й перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. 576 с.
16. Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб. URL: <https://data.gov.ua/dataset/80d25c11-2e4e-4f54-8b59-d836a12a1c3c>

КОНЦЕПЦІЯ «SMART CITY» ТА НОРМОТВОРЧІ ЗАВДАННЯ ЩОДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ**THE “SMART CITY” CONCEPT AND REGULATORY TASKS REGARDING ITS IMPLEMENTATION**

Смольська Я.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Задихайло Д.Д., к.ю.н.,
доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті приділяється увага дослідженню концепції «Smart-city», визначення поняття «розумного міста», систематизовано різні підходи національних та зарубіжних дослідників щодо розуміння змісту проблематики. З огляду на це було зроблено проміжний висновок про багатоаспектність та складність явища «розумних міст», неоднозначність визначення самого поняття. В процесі розгляду проблематики було окреслено завдання, функції та переваги концепції «Smart-city» в сучасному еколого-правовому вимір, які полягають переважно в оптимізації та підвищення ефективності процесів адміністрування та управління, зменшення тиску на навколишнє середовище наслідків людської діяльності. Було проаналізовано чинники, які визначають місто як розумне з точки зору екології (до яких відносяться, зокрема, низький рівень викидів в атмосферу внаслідок промислової діяльності, «зеленість» міста, низькі показники парникових газів в атмосферному повітрі тощо). Крім того, було звернено увагу на програми та стратегії розвитку деяких територіальних громад в контексті їхньої технологічної модернізації. В роботі було зроблено акцент на недосконалому регулюванні цифровізації міст та пов'язаного з цим технологій штучного інтелекту (ШІ), а також узагальнено загальні напрямки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування задля захисту прав людини та забезпечення безпеки персональних даних в процесі використання ШІ в повоєнні часи. В статті було досліджено нововведення ЄС в сфері нормативно-правового регулювання використання ШІ, а саме Artificial Intelligence Act, який є показовим для України і після набрання чинності яким постане об'єктивна необхідність імплементації його положень в національне законодавство задля гармонізації українського законодавства із законодавством ЄС, а також для забезпечення захисту прав людини. В цьому контексті було згадано також і Загальний регламент про захист персональних даних, який використовується в ряді європейських країн з метою захисту персональних даних своїх громадян і який вже проявив себе в успішній практиці правозастосування.

Ключові слова: smart-city, технологізація міст, «розумне» місто, штучний інтелект, захист персональних даних та авторського права, екологічне господарювання, «зелена» економіка.

The article pays attention to the study of the concept of "Smart-city", the definition of the "smart city", systematizes various approaches of national and foreign researchers to understanding the content of the problem. Given this, an intermediate conclusion was made about the multifacetedness and complexity of the phenomenon of "smart cities", the ambiguity of the definition of the concept itself. In the process of examining the issue, the tasks, functions and advantages of the "Smart-city" concept in the modern environmental and legal dimension were outlined, which mainly consist in optimizing and increasing the efficiency of administration and management processes, reducing pressure on the environment of the results of human activity. The factors that define a city as smart from the point of view of ecology were analyzed (which include, in particular, a low level of emissions into the atmosphere due to industrial activity, the "greenness" of the city, low indicators of greenhouse gases in the atmospheric air, etc.). In addition, attention was drawn to programs and strategies for the development of some territorial communities in the context of their technological modernization. The paper focused on the imperfection of the normative regulation of the digitization of cities and related artificial intelligence (AI) technologies, as well as summarized the general directions of activities of state authorities and local self-governments for the protection of human rights and ensuring the security of personal data in the process of using AI in post-war times. The article examined the EU's innovation in the field of legal regulation of the use of AI, namely the Artificial Intelligence Act, which is indicative for Ukraine and, after its entry into force, will require the implementation of its principles into national legislation in order to harmonize Ukrainian legislation with EU legislation and also to ensure the protection of human rights. In this context, the General Regulation on the Protection of Personal Data was also mentioned, which is used in a number of European countries to protect the personal data of their citizens and which has already proven itself in successful law enforcement practice.

Key words: smart-city, technologization of cities, "smart" city, artificial intelligence, protection of personal data and copyright, ecological management, "green" economy.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, в процесі цифровізації та переосмислення суспільством важливості збереження довкілля та екології від негативних наслідків своєї ж діяльності, поширюються новітні технології та програми, які б спрямовувались на адаптацію середовища до глобалізаційних процесів, сприяли оптимізації інфраструктури, утилізації відходів, моніторингу кліматичних змін тощо, що зможе спрогнозувати потенційний розвиток. На національному рівні держава повинна прикладати максимальні зусилля задля приведення стану довкілля в задовільний стан, а також впроваджувати низку заходів задля покращення управлінських процесів, створення нових способів керування відходами та економного застосування природних ресурсів; здійснювати контроль за суб'єктами господарювання шляхом нормування їхньої діяльності та виданням спеціальних дозволів на провадження окремих її видів, проводити внутрішній екологічний аудит тощо [1, с. 152].

Однією з таких ідей є концепція «Smart City», яка спрямована на генерацію нових рішень щодо покращення якості життєдіяльності населення в умовах глобалізаційних викликів та екологічних забруднень, а також щодо посилення конкурентоспроможності міст та стійкості їх розвитку. Актуальність проблематики «розумних міст» виявляється зокрема й у тому, що згідно з Державною стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки одним з напрямків діяльності є запровадження технологій в контексті концепції «Smart City». Дане спрямування розвитку знаходить свою підтримку й з-боку Міністерства розвитку громад і територій, яке, затвердивши Стратегію цифрової трансформації соціальної сфери, закріпило перед виконавчими органами такі завдання, як: створення як загальнонаціональних, так і окремих, регіональних проєктів цифрової трансформації, технологічна оптимізація діяльності виконавчої влади [2, с. 100].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на те, що питання «розумних міст» та адаптація цієї кон-

цепції до національних реалій постає наразі дуже гостро, воно не залишається поза увагою дослідників та експертів в сфері екології та інфраструктури. Так, «смарт-міста» піддавались вивченню Дюрдіцею І. В., Журавлем Я. В., Кунанець Н. Е., Мацюком О., Пасічником В. В., Севастьяновим Р. В., Табачишиним, Д. Р. та іншими. Зокрема науковці приділяють увагу поняттю «Smart city», можливості запровадження ідей концепції щодо міст України, а також особливості її нормативно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про визначення поняття «Smart city», слід звернути увагу як на тлумачення міжнародних, так і національних вчених та організацій. Так, Європейська комісія пропонує розуміти дану концепцію крізь призму використання цифрових технологій задля більш ефективного споживання ресурсів, мінімізуючи при цьому викиди. Це може включати в себе вдосконалення транспортних мереж, модернізацію системи утилізації та переробки відходів, покращення міської інфраструктури та адміністрування (системи освітлення, опалення тощо) [3]. Переважна більшість зарубіжних дослідників визначають розумне місто як таке, розвиток якого здійснюється переважно за допомогою інформаційних та комунікаційних технологій. Разом із цим існує непопулярна думка, що зі встановленням такого «технологічного панування» може постати проблема із забезпеченням прав людини та дотриманням принципів демократичного устрою. Прихильники такої позиції наголошують на тому, що розвиток досліджуваної концепції може створити загрозу посилення державного контролю за різними сферами життєдіяльності, а також скерування політичного управління та громадських зв'язків в несправедливе русло, а отже є потреба у встановленні додаткових превентивних гарантій. Представники суміжної точки зору відзначають те, що розумні міста сприяють дегуманізації суспільства, переорієнтують його з населення на технології (тобто перш за все беруться до уваги інтереси великих корпорацій, а не громадян). В контексті цього висувуються навіть ідеї імплементації до правового середовища «права на розумне місто», «права на цифрове місто» тощо [4].

Іншим визначенням оперують розробники концепції Smart-city з Віденського університету, зазначаючи, що розумне місто це таке, яке використовує всю доступну йому інформацію для ефективного використання та розпорядження наявними ресурсами задля оптимізації адміністрування та підвищення якості життя населення. Дослідники з Британського інституту стандартів розглядають розумні міста як сукупне явище, яке досягається внаслідок взаємодії людських, цифрових та фізичних здібностей і спрямоване на загальне покращення рівня життя громадян [5, с. 3–4].

Український науковець Севастьянов Р. В. основоположною ідеєю розумного міста вбачає продуктивне використання ресурсів в умовах постійного моніторингу та на основі засад сталого розвитку [6, с. 171].

Підсумовуючи вищенаведені позиції, можна зробити проміжний висновок про те, що під поняттям smart-city можна розуміти наслідок реалізації сукупності координованих державних та місцевих заходів, спрямованих на підвищення ефективності адміністрування та використання наявних ресурсів задля суспільних потреб та на забезпечення екологічної ситуації в регіоні.

Як вже можна зрозуміти з визначення, концепція «смарт-міст» є досить широкою за своїм змістом, охоплює собою кілька сфер життєдіяльності. Її можна розуміти як поєднання конкурентоспроможності та цілей сталого розвитку, що зокрема проявляється в сферах адміністрування, менеджменту, управління, комунікації. Панівною є ідея високого рівня урбанізації та екологічного й технологічного розвитку, які досягаються завдяки модернізації інфраструктури [7, с. 101]. Говорячи про екологічний показник концепції, можна виокремити кілька чинників,

які впливають на ступінь розумності міста за цим критерієм: низький рівень шкідливих викидів або взагалі їхня відсутність від промислової діяльності, «зеленість» міста (велика кількість насаджень), незначні/низькі викиди в атмосферу вуглекислого газу від транспортних засобів тощо. Більш того, при оцінці враховуються заходи, які вживаються місцевою владою задля раціонального споживання газу, води, електроенергії, що є критично необхідними для функціонування міста і при цьому мають вплив на навколишнє середовище [8, с. 36–37]. З огляду на це можна казати про так звану «зелену» економіку, якої можливо досягти внаслідок екологізації процесів життєдіяльності, розвитку екологічного господарювання та впровадженні екологічних інновацій (таких, які сприяють досягненню цілей сталого розвитку одночасно зі зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище). Еко-інновації – основа досягнення екологічного показника в рамках «Smart-city» і можуть передбачати технології в сфері контролю за викидами та забрудненнями, утилізації відходів; регламентування моніторингів та контролів в сфері охорони навколишнього середовища; розробки більш екологічно дружніх варіантів вже існуючих товарів тощо. Нормування таких новацій знайшло своє вираження в Основних засадах державної екологічної політики України на період до 2030 року, положення якої мають переважно декларативний характер, тому це питання потребує додаткового законодавчого врегулювання, про що буде зазначено нижче [9, с. 10–12].

На жаль, війна значно сповільнює процеси, спрямовані на досягнення як цілей сталого розвитку, так і впровадження концепції розумних міст. Однак можна звернути увагу на заходи і перші кроки, які були зроблені на цьому шляху до повномасштабного вторгнення в різні міста України. До прикладу, ще в 2017 році було представлено проєкт розвитку Луцьку як Smart-міста, провідною ідеєю якого була технологізація різних сфер життєдіяльності, а в 2019 році Рішенням міської ради було ухвалено програму подальшого розвитку Луцька – «Безпечне місто Луцьк», що також передбачає технологічне оснащення та раціоналізацію управління. Інші міста, такі як Одеса, Київ, Львів, Дніпро та ін., також не залишаються осторонь і запроваджують подібні стратегії розвитку. Так, концепція «Smart-city Дніпро», що була розвинена в 2021 році, передбачає автоматизацію міста та забезпечення доступності і зручності технологій для кожного мешканця. Завдання полягає в забезпеченні рівномірного та сталого економічного, екологічного та соціального розвитку Дніпра шляхом розробки таких інновацій, які б сприяли зменшенню негативного впливу на навколишнє середовище в процесі здійснення публічної діяльності. Зокрема це стосується переосмислення системи транспортної та комунальної інфраструктури, утилізації та переробки відходів, енергозбереження тощо [10, с. 85].

Більш того, в містах України поступово знаходить своє поширення концепція «розумного дому», яка є по суті відгалуженням стратегії «розумного міста». Передусім ця технологія стосується використання електроенергії, водопровідних мереж в системі екології та суміжних сферах. Передбачається встановлення датчиків для автоматичного злічення та контролю показників лічильників, тиску в мережі, потенційних загроз і ризиків в процесі роботи [7, с. 103].

Враховуючи прагнення міст до впровадження концепції «розумності», буде доречним звернути увагу на нормативно-правове регулювання, яке слугує передумовою до можливості практичної реалізації новацій в різних сферах. З огляду на це, необхідною є розробка локальних нормативних актів, які б могли врегулювати комплексну та довгострокову технологізацію, скоорегувати систему управління в бік її екологізації. Більш того, на законодавчому рівні виникає передумова до закріплення такого поняття,

як «екологічне господарювання», яке тягне за собою появу нових засобів державного регулювання та заходів державного примусу. Внесення подібних змін до юридичних актів матиме наслідком і необхідність у вдосконаленні загальних положень щодо управління та господарювання, таких як принципів (визначити одним з пріоритетних напрямків держави підтримку екологічного господарювання та його забезпечення), юридичних гарантій, понятійного апарату тощо. Так, реформування потребуватимуть Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також акти, які регулюють такі вузькі сфери, як управління відходами, комунальні послуги (а саме в частині зміни нормативів, дозвільної системи на скиди та ведення певних видів діяльності, які спричиняють високий рівень викидів тощо). Крім того, потребують деякі уточнення норми господарського законодавства щодо комунальних підприємств, адже з огляду на тенденцію переходу низки закладів (зокрема медичних) до некомерційної форми господарської діяльності сучасне нормативне регулювання не охоплює в повній мірі ці процеси. виправити це можливо шляхом розробки таких Законів, як «Про комплексні комунальні проекти у сфері господарювання» та «Про правові режими екологічного господарювання в Україні».

Концепція «Smart-city», як вже було визначено, спрямована зокрема на підвищення ефективності та спрощення публічного адміністрування, що досягається за рахунок цифровізації міста, підвищення технологічної освіченості мешканців та створення інформаційного поля для функціонування економіки та інших сфер. Очевидним є те, що в процесі «смартизації» територіальних громад в подальшому буде все активніше задіяний штучний інтелект (далі – ШІ), з огляду на що виникає об'єктивна потреба нормативного врегулювання ступеню залучення складових ШІ, адже, як було наголошено вище, може постати проблема забезпечення та обмеження прав людини. Перші кроки в напрямку формування правового поля для функціонування ШІ були зроблені Україною ще в 2020 році, шляхом розроблення Концепції розвитку штучного інтелекту, відповідно до якої визначались проблеми, які потребують розв'язання (створення концептуальних засад державної політики в галузі ШІ, на основі яких відбувалися б підвищення технологічної освіченості та математичної компетенції громадян, залучення інвестування в сфері ШІ, підвищення якості освітніх програм в сфері технологій тощо), поняття штучного інтелекту, основні його завдання тощо [11]. Більш того, Національна академія адвокатів регулювала процес дослідження проблем нормативного регулювання ШІ, а також пов'язані з ним проблеми захисту персональних даних та авторських прав. Говорячи про персональні дані, слід згадати за Загальний регламент про захист персональних даних 2018 року, який застосовується в низці європейських країн. Так, кілька держав вже наклали штраф на компанію Clearview AI, яка використовувала персональних даних в порушення закону і, відповідно, порушувала норми регламенту. Що стосується авторського права, то тут перед законодавцями стоїть проблема виникнення авторського права на твори, створені штучним інтелектом, адже в такому випадку порушується критерій оригінальності, який притаманний твору, створеному людиною [12].

З цього питання також існує проєкт ЄС, який має назву Artificial Intelligence Act і який спрямований на створення безпечного поля для функціонування ШІ та врегулювання його діяльності для стримування свавільного втручання в нормальне існування демократичного суспільства. Цей нормативний акт передбачає положення, що визначають ступені ризиків ШІ, запровадження дозвільної системи

та певних вимог для використання певних технологій ШІ (біометричної ідентифікації, критичної інфраструктури тощо), прозорості їх використання та сповіщення користувачів про те, що вони комунікують не з людиною, а системою, а також уніфікацію правил роботи та ринку ШІ на європейському рівні [13]. Імплементация положень Акту Україною в національну правову систему зумовить гармонійну адаптацію національного законодавства до європейського, підвищить безпеку користувачів технологій штучного інтелекту та захист їх основоположних прав.

Висновки. Аналіз проблематики концепції «Smart city» дозволив дійти висновку про те, що така стратегія удосконалення міст зумовлена перш за все пришвидшенням темпу життя, науково-технічного прогресу та появою нових викликів в сфері захисту навколишнього середовища. Безпека довкілля, спрощення адміністрування міст, раціоналізація та ефективність розподілу й використання ресурсів та ін. – усе це виступає завданнями цифровізації громад та кроками на шляху до реалізації цілей сталого розвитку. Необхідність нормативного регулювання активного використання технологій ШІ в різних сферах життєдіяльності зумовлена потребою збереження демократичного ладу в країні та забезпеченні єдиного підходу до розуміння штучного інтелекту і ступеню його впливу на нормальне існування людей.

На сьогоднішній день можна спостерігати поступове просування в напрямку модернізації українських міст, передусім такі заходи здійснюються в сфері транспортних та комунальних систем, спрямовуються на зменшення використання електроенергії та негативного впливу на екологію наслідків промислової діяльності у великих містах. В повоєнний час ключовими аспектами, на яких повинні зосередитися правники – реформування законодавства, що стосується місцевого самоврядування, а саме Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також утилізації відходів та сфери комунальних послуг; імплементация й адаптація положень Акту ЄС до національних реалій, розробка нормативно-правових засад задля захисту персональних даних та авторського права в процесі використання ШІ; розробка органами місцевого самоврядування стратегій та концепцій розвитку територіальних громад в напрямку досягнення ними вигляду розумного міста.

Напрямки розвитку міст у сфері їхньої технологізації повинні підкріплюватися перш за все локальними нормативними актами, які б визначали компетенцію та повноваження суб'єктів місцевого самоврядування в сфері гарантування екологічного господарювання. З огляду на неможливість законодавчу врегулюваність комунальних комерційних та некомерційних суб'єктів господарювання постане необхідність у створенні додаткових, окрім Господарського Кодексу, правових актів, які б забезпечували юридичну визначеність та регламентацію їхньої діяльності. Доцільною в цьому контексті стане розробка і прийняття таких Законів України, як: «Про комплексні комунальні проекти у сфері господарювання», яким би окреслились загальні вектори державної політики в становленні екологічного господарювання та подальшого розвитку громад, «Про комунальний сектор національної економіки та комунальні підприємства», який би більш детально врегулював діяльність комунальних комерційних та некомерційних підприємств та «Про правові режими екологічного господарювання в Україні», який би закріпив основні засади, принципи та категорії, що забезпечують функціонування системи екологічного господарювання і завдяки яким відбувалось би практичне втілення технологій «Smart-city».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьман А. П. Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах. *Проблеми законності*. 2015. № 4. С. 145–53. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/52105/48410> (дата звернення: 11.10.2023 р.).

2. Діордіца І. В., Журавель Я. В. Інноваційність концепту «Smart city» та юридичні механізми забезпечення його кібербезпеки в умовах реформування територіальних громад в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 99–105.
3. European Commission. Smart cities: cities using technological solutions to improve the management and efficiency of the urban environment. URL: https://commission.europa.eu/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en (дата звернення: 10.11.2023 р.).
4. Hadi Alizadeh, Ayuob Sharifi. Societal smart city: Definition and principles for post-pandemic urban policy and practice. *Cities*. 2023. Vol. 134. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104207> (дата звернення: 11.11.2023 р.).
5. Піскуровська А. В., Червякова О. Б. Концепція «Смарт-міста» і її впровадження в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 7. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15895725102856.pdf> (дата звернення: 11.11.2023 р.).
6. Севастьянов Р. В. Актуальність проблеми «розумних міст» («Smart-city»). *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 2. С. 170–175.
7. Антонюк І. В., Кошова С. П. Запровадження програм Smart-city у великих містах: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 18. С. 99–107.
8. Кунанець Н. Е., Мацюк О. В., Пасічник В. В., Табачишин Д. Р. Процедури оцінювання рівня «розумності» міста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Інформаційні системи та мережі*. 2020. № 7. С. 35–41.
9. Задохайло Д. Д., Рутвян К. О. Екологічні інновації в системі зеленої економіки (правовий аспект). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 10.
10. Андрієнко А.О. Упровадження концепції «Smart City» в управлінні великими містами України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дніпро, 2022 р. 230 с.
11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 13.11.2023 р.).
12. Барбашин С. Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання в Україні та ЄС. *Видавництво Юридична практика*. 2023. URL: <https://pravo.ua/shtuchnyi-intelekt-problemy-ta-perspektivy-pravovoho-rehuliuвання-v-ukraini-ta-ies/> (дата звернення: 19.11.2023 р.).
13. Петрів О. Штучний інтелект та Artificial intelligence Act: час для юридичних рамок. Центр демократії та верховенства права, 2023. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/artificial-intelligence-act/> (дата звернення: 19.11.2023 р.).

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 336.743

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/56>

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

FEATURES OF THE INTERNATIONAL CRYPTOCURRENCY MARKET: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS IN UKRAINE

Антонов А.О., студент III курсу факультету приватного права та підприємництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чарченко Є.В., студентка III курсу факультету приватного права та підприємництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дамірчиєв Мушфік Іскандер огли, д.ю.н., професор,
доцент кафедри фінансового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стрімкі технологічні зміни останніх десятиліть дедалі більше трансформують нашу реальність. Більшість звичних сфер нашого життя набувають нових форм. Не є виключенням сфера фінансів. Зміни, яких зараз активно зазнають фінансові сектори більшості розвинених країн пов'язані, у тому числі, з появою нового явища «криптовалюта». Відповідно сучасні реалії вимагають вирішення низки питань, пов'язаних з правовою природою, особливостями даного виду активу, режимами їх функціонування.

У статті розглянуто найпоширеніші визначення поняття «криптовалюта», проаналізовано українське законодавство та наукові праці вітчизняних вчених на предмет закріплення даної дефініції. У ході аналізу літератури зроблений наступний висновок: складність створеної технології викликає труднощі у визначенні правової природи досліджуваного поняття та відповідно формулювання єдиного визначення. Цим, зокрема, обумовлюється наявність різних підходів правового регулювання відносин, пов'язаних із функціонуванням криптовалюти. На прикладі таких країн як, Японія, Швейцарія, Велика Британія, Китай та США, проаналізовано особливості наступних підходів: економічно орієнтованого, спостереження, мінімізації ризиків та обмежувального. Також розглянуто іншу класифікацію моделей регулювання криптовалюти та виокремлено п'ять найбільш поширених: репресивну, ліберальну, консервативну, модель легального обігу та дозвільну.

Зважаючи на євроінтеграційний напрямок розвитку нашої держави та набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС, особливо актуальним є аналіз європейського підходу регулювання віртуальних активів. Зокрема в статті згадано комплексне зведення правил регулювання криптовалюти MiCA, головні цілі цього документу та його застосовність. Зроблено комплексний аналіз стану законодавчого регулювання даної сфери в Україні шляхом аналізу закону «Про віртуальні активи» та сформовано власні думки щодо перспектив розвитку криптоіндустрії в майбутньому. Насамкінець зазначено роль криптовалюти як додаткового, але потужного джерела допомоги нашій державі та наближенні України у перемозі у війні, яку розгорнула рф.

Ключові слова: цифрові технології, фінанси, блокчейн, віртуальні активи, цифрові гроші, грошовий сурогат, MiCA, правове регулювання.

The rapid technological changes of recent decades are increasingly transforming our reality. Most of the usual spheres of our life are taking on new forms, in particular, the sphere of finance is no exception. The changes that the financial sectors of most developed countries are currently actively undergoing are connected, in particular, with the emergence of a new financial instrument, "cryptocurrency". Accordingly, modern realities require the solution of a number of issues related to the legal nature, features of this type of asset, modes of operation of cryptocurrency.

In this article, the most common definitions of the concept of "cryptocurrency" are considered, Ukrainian legislation and scientific works of domestic scientists are analyzed for the purpose of establishing this definition. During the analysis of the literature on the above issue, the following conclusion was made: the complexity of the created technology causes difficulties in understanding the legal nature of the studied concept and, accordingly, formulating a single definition. This, in particular, determines the presence of different approaches to the legal regulation of cryptocurrency activity. On the example of such countries as: Japan, Switzerland, Great Britain, China and the USA, the features of the following approaches are analyzed: economically oriented, surveillance, risk minimization and restrictive. In addition, another classification of cryptocurrency regulation models was considered and the five most common ones were singled out: repressive, liberal, conservative, model of legal circulation and permissive.

Taking into account the European integration direction of the development of our country and Ukraine's acquisition of the status of a candidate for EU membership, the analysis of the European approach to the regulation of virtual assets is particularly relevant. In particular, the article mentions a comprehensive summary of MiCA cryptocurrency regulation rules, the main goals of this document and its applicability. A comprehensive analysis of the state of legislative regulation of this sphere in Ukraine was made by analyzing the law "On Virtual Assets" and formed own opinions regarding the prospects for the development of the crypto industry in the future. In the end, the role of cryptocurrency as an additional but strong source of assistance to our state and bringing Ukraine closer to victory in the war launched by the Russian Federation is briefly mentioned.

Key words: cryptocurrency, blockchain, virtual assets, digital money, monetary surrogate, MiCA regulation, legal regulation.

Постановка проблеми. Бурхливий та інтенсивний розвиток цифрових технологій призвів до багатьох значущих наслідків. Одним із таких стала поява криптовалюти, яка продовжує набирати популярності, витісняючи традиційну валюту на другий план. Україна, як і багато інших

країн світу, не залишається осторонь глобальних технологічних і фінансових тенденцій, зокрема розвитку ринку криптовалют. Більш того, для України характерним є економічне та соціальне сприйняття криптовалюти, оскільки наша держава займає високі позиції у користуванні даним

фінансовим інструментом серед багатьох інших країн та активно підтримує цифровізацію в багатьох секторах державного управління та бізнесу. Проте незважаючи на наявні позитивні тенденції, зростаючий інтерес до криптовалют та її популярність породжують дискусії щодо правового регулювання ринку віртуальних активів, адже в Україні на даний момент, ще не створено повноцінної правової основи її виробництва, обігу та користування, а подібна невизначеність призводить до появи значних ризиків як для учасників ринку у зв'язку з його тінізацією, так і для держави у зв'язку з недотриманням податків, які даний сектор може принести до економіки.

Стан опрацювання. Окремим аспектам правового регулювання ринку криптовалют приділяло увагу багато науковців з галузі права, економіки та інших сфер, зокрема: Галушка Є. О., Дмитрик О. О., Довгань Б. В., Дунаєв І. В., Ісаєв А. М., Калаченкова К. О., Кудь А. А., Логойда В. М., Овчаренко А. С., Пакон О. Д., Поліщук К. О., Рядінська В. А., Самсін І. Л., Севастьяненко О. В., Спільник І., Токарева К. О., Ярошук О. та ін. Проте варто визнати, що через новизну та специфіку криптовалют, а також через те, що Закон України «Про віртуальні активи» не вступив у чинність, питання правового регулювання ринку криптовалют в Україні та аналіз закордонного досвіду щодо даного питання є недостатньо розкритими, а відповідні дослідження не можна назвати вичерпними, тому є необхідність подальшої роботи та дослідження через динамічні зміни українського криптовалютного ринку.

Метою статті є аналіз особливостей міжнародного ринку криптовалют, дослідження сучасного стану та перспектив розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одним із результатів стрімких технологічних змін останніх двох десятиліть стала поява криптовалют як особливого виду активу. Незважаючи на розповсюдженість, складність технології створює багато проблемних моментів на шляху визначення фінансово-правової природи криптовалют. Це, зокрема, підтверджується тим, що на сьогодні у світі навіть не сформовано єдиного чіткого поняття «криптовалюти».

Так, звернувшись до інтернет ресурсів можемо знайти наступні визначення:

- одне з найбільш авторитетних та відомих фінансово-економічних видань «Forbes» надає таку дефініцію криптовалют: «цифрові (digital) гроші, які базуються на технології Блокчейн (Blockchain)» [1, с. 5];

- провідне фінансове інтернет-видання «Investopedia» визначає криптовалюту як цифрову або віртуальну валюту, яка характеризується тим, що використовує криптографію для забезпечення безпеки та є децентралізованою, що, теоретично зменшує ризики урядового впливу та маніпуляцій [1, с. 5];

- міжнародне видання з аналізу фінансових ринків Insider.pro вважає, що «криптовалюта є видом цифрових грошей. У ній використовуються розподілені мережі і публічно доступні журнали реєстрації угод. Ключові ідеї криптографії поєднані в них з грошовою системою заради можливості створити безпечну, анонімну та потенційно стабільну віртуальну валюту» [2, с. 635].

У вітчизняному законодавстві відсутнє визначення криптовалют, натомість застосовується інше: віртуальні активи. Уперше це визначення було закріплене в законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» і має наступний зміст: «цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей» [3]. У законі «Про віртуальні активи» [4] дане поняття позначається як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі.

Як бачимо, саме поняття «криптовалюта» у даному законі взагалі не згадується. Відповідно відсутність дефініції, закріпленої на законодавчому рівні стає підґрунтям для множинних тлумачень і породжує певну правову невизначеність щодо співвідношення категорій «віртуальних активів» та «криптовалюти» [5].

Деякі дослідники цієї тематики ототожнюють дані категорії, хтось притримується думки про співвідношення останніх як цілого та частини, дехто ставить питання «чи взагалі категорія «віртуальні активи» охоплює категорію «криптовалюта»?». Як зазначає Логойда В., посилюючись на праці Овчаренко А.: «Віртуальні активи не обмежуються лише криптовалютами і включають ще такі об'єкти, як віртуальні товари (різного роду ігрові активи, облікові записи (accounts) користувачів, стікери тощо), віртуальні токени, доменні імена [6, с. 97].

Отже, можемо констатувати, що єдиної думки з приводу визначення поняття «криптовалюти» наразі немає. Дане явище розглядається різними науковими спільнотами, в різних країнах по-різному: як віртуальна валюта, як засіб платежу, транзакційний протокол, новий вид грошей, грошовий сурогат, віртуальний товар, нематеріальний актив, фінансовий цифровий актив [7].

Відповідно від розуміння правової природи криптовалюти залежать механізми регулювання криптовалютної активності. Умовно можна виокремити наступні підходи:

Економічно орієнтований підхід передбачає підтримку криптовалют, інтеграцію криптоіндустрії в національну економіку, дозволяючи даній сфері розвиватись та забезпечуючи для цього належні умови. За такого підходу впровадження криптовалюти відбувається без створення спеціального законодавства, всі необхідні зміни у більшості випадків вносяться до актів, що вже регулюють фінансову діяльність у державі [8].

Підхід спостереження або підхід так званих «регуляторних фінтех-пісочниця» полягає в створенні спеціальних правових зон для криптоіндустрії для попереднього спостереження регуляторами за її розвитком і лише потім за необхідності впровадження законодавчого регулювання. Яскравим прикладом використання даного підходу є Швейцарія, деякі штати Америки, наприклад штат Вайомінг [8].

Підхід до мінімізації ризиків вирізняється нейтральним або нейтрально-позитивним ставленням до криптовалют. Концепція цього підходу також ґрунтується на мінімально необхідному законодавчому контролі ринку віртуальних активів, задля того, щоб не перешкоджати розвитку криптоіндустрії. До країн із нейтральним правовим середовищем належить зокрема Великобританія [8].

Останнім підходом щодо регулювання криптовалют за даною класифікацією є обмежувальний. Сама назва підходу говорить за його зміст, що полягає в стримуванні розвитку або навіть повній чи частковій забороні діяльності, пов'язаної з криптовалютами. Його дотримуються переважно ті держави, які сприймають криптоіндустрію як певну загрозу власній фінансовій стабільності. Прихильником даного підходу є Китай, де 2017 року влада КНР заборонила проведення ICO і діяльність криптовалютних бірж. Попри те, що в Китаї є правове визначення біткоіна як віртуального товару, – будь-які операції з криптовалютою на території КНР незаконні [8].

Відповідно до іншої класифікації, в основу якої закладені визначальні операції з криптовалютами та відповідні засоби щодо їх регулювання, виокремлюють п'ять моделей регулювання:

- репресивна модель передбачає повну заборону на обіг криптовалют. Вона, зокрема, застосовується у Болівії та Бангладеш [9, с. 52];

- консервативна модель дозволяє купівлю-продаж криптовалют через криптообмінники, але незважаючи на це криптовалюта в країнах, де діє така модель не визна-

ється ні активом, ні легальним засобом платежу, максимум – товаром, як, наприклад, у Китаї [9, с. 52];

- ліберальна модель передбачає визнання криптовалют як цифрових грошових одиниць і проведення з ними більшості операцій обігу, але не як із легальним платіжним засобом. Цієї моделі дотримуються, зокрема, у більшості країн ЄС, Україні, Канаді та США. Так, у ЄС заборонено введення криптовалют в обіг нарівні з фіатними грошима до того часу, поки не будуть оцінені усі ризики від їх запровадження, при цьому обмін традиційних валют на біткоїн звільняється від сплати ПДВ. У Канаді біткоїн визначається як нематеріальний актив, а транзакції з ним – як бартер. У США криптовалюти прирівняні до цінних паперів у цифровій формі. Вони використовуються як засоби обміну, одиниці обліку та засоби накопичення [9, с. 53];

- модель легального обігу криптовалют передбачає їх визнання криптовалютою як активу і/або легального платіжного засобу. Цю модель першою запровадила Швейцарія, офіційно визнавши криптовалюти, потім – Японія. Нині її також дотримуються, наприклад, у окремих штатах США, Великій Британії та Австралії. У Швейцарії криптовалюти розглядаються як фінансовий актив, прирівняний до іноземних валют. Дозволено всі операції з криптовалютами, навіть їх обмін на фіатні гроші. У Великій Британії за біткоїн можна придбати товари, розплатитись за навчання в університеті і провести ще цілий ряд інших розрахунків, але на торгівлю криптовалютою на біржі потрібна ліцензія від Управління фінансового регулювання та нагляду (FCA) [9, с. 53];

- дозвільна модель вперше у світі була запроваджена 7 вересня 2021 року у Сальвадорі, де біткоїн став офіційним засобом платежу нарівні з доларом США як офіційною валютою [9, с. 54].

Проаналізувавши підходи до регулювання криптовалют, що існують на сьогодні в різних країнах світу, звернемо увагу на те, що зважаючи на євроінтеграційний вектор розвитку України актуальним питанням є відповідність нашого правового регулювання європейським стандартам. Загалом на загальному європейському рівні донедавна не існувало жодних зведених правил регулювання крипторинку. Те, що було складалося з різноманіття нормативно-правових актів, роз'яснень та настанов, що містились в законодавстві різних держав-членів ЄС. Відносно нещодавно регулювання криптоактивів зазнало змін і на сьогодні врегульовується на основі єдиних правил та принципів МіСА [10]. Головними цілями цього документу є [10]:

- гармонізація європейських стандартів для емісії та обігу різних типів віртуальних активів;
- укріплення підґрунтя для підтримки інновацій та впровадження нових технологій;
- захист прав споживачів та інвесторів.

МіСА будуть застосовувати до юридичних та фізичних осіб, а також бізнесу, що займається емісією криптоактивів, допуском до торгівлі або наданням послуг, пов'язаних з криптоактивами в ЄС. Нові правила також поширюватимуться на ринкові зловживання, пов'язані з будь-якими видами транзакцій або послуг: маніпулюванням та інсайдерською торгівлею. Розуміння змісту цих правил принаймні на базовому рівні є важливим, адже зважаючи на отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС, норми українського законодавства щодо криптовалютної індустрії необхідно буде адаптувати до європейських стандартів. Зокрема, з урахуванням МіСА [10].

Впровадження регулювання ринку криптовалют в Україні є надзвичайно важливим, враховуючи широке використання даного інструменту серед населення [11]. Дані рейтинги платформи Chainalysis відображають важливість даного ринку в Україні, оскільки наша держава постійно займає дуже високі місця за загальною

криптовалютною активністю. Зокрема, в 2020 році, ще до повномасштабного вторгнення, Україна серед 154 країн займала перше місце у світі за даним критерієм, що вказує на «дружнє» ставлення нашої держави до криптовалют та її використання [12]. У 2021 році Україна посідала 4 місце, у 2022 – третє. А відповідно до звіту за 2023 рік Україна, незважаючи на продовження повномасштабної війни, все одно продовжує займати високе п'яте місце за цими показниками [13].

На сьогодні в Україні відбувається процес формування правового регулювання криптовалютної індустрії. Так, 17 лютого 2022 року було ухвалено Закон «Про віртуальні активи» [4], який до цього був ветований і повернутий президентом з причин недоцільності створення нового регулюючого органу та необхідності віднесення питань до компетенції Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. 15 березня 2022 року даний закон все ж був підписаний президентом, що розцінюється як важливий крок на шляху виведення даного сектора із тіні та запуску легального ринку криптовалют в Україні. Значення даного Закону полягає в тому, що він створює підґрунтя та напрями для подальшого формування правового поля над ринком криптовалют.

Однак варто зазначити, що даний Закон ще не набув чинності у зв'язку з неприйняттям змін до податкового законодавства. Річ у тому, що Закон «Про віртуальні активи» [4] має набрати чинність лише з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами». Були певні намагання з боку парламентарів внести відповідні зміни до податкового законодавства, проте варто визнати, що успіхом вони не увінчались. Щоб це стало можливим, потрібні зміни у Податковий та Цивільний кодекси.

На даний момент визначені суб'єкти: Нацкомісія з цінних паперів та фондового ринку, Міністерство цифровізації, Нацбанк та парламентарі готують оновлення законодавчого регулювання криптовалют. З цією метою були використані ключові підходи, структура та визначення з регламенту Європарламенту щодо регулювання криптоактивів МіСА.

У парламенті зареєстровано два законопроекти (№ 10225 та № 10225-1). Хоча вони мають спільну мету – запровадження дієвого ринку криптовалют та визначення правил їхнього оподаткування, дані законопроекти відображають різні підходи та концепції.

Так, проект закону № 10225, який відповідає позиції Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, вводить 18% податок на прибуток від продажу криптовалют, а також 1,5% воєнний збір, а функції регуляторів здійснюватимуть Національний банк та Національна комісія з цінних паперів. Дані положення викликали значний резонанс та критику в українському середовищі через занадто високий рівень ставок оподаткування, що у свою чергу аж ніяк не стимулюватиме легалізацію криптовалют, не відповідатиме потребам ринку та не розвиватиме українську економіку [14].

Замість цього, альтернативний законопроект № 10225-1, який розроблений з ініціативи Міністерства цифровізації, як регуляторів ринку криптовалют визначає Мінцифру та НБУ (повністю виключаючи Нацкомісію з цінних паперів та фондових ринків), а в контексті оподаткування відображено абсолютно інший підхід, відповідно до якого єдина базова ставка оподаткування зростатиме поступово. Тобто це означає, що вона становитиме 5%; протягом перших 3 років після прийняття, потім вона становитиме 9% протягом 5 наступних років і лише після цього зросте до 18%. Це запроваджується з метою надання можливості адаптуватися до нових умов для роботи і розвитку ринку та даної індустрії, а подібні зміни можуть збільшити надходження до бюджету, а також позитивно

позначитись на інвестиційній привабливості України з погляду іноземних криптофірм і стати драйвером потужних інвестицій [14].

Питання необхідності правового регулювання криптовалюти в Україні досягає ще більшої своєї важливості ще й через те, що криптовалюта відіграє досить помітну роль у допомозі Україні під час війни.

Аналітична компанія Elliptic підрахувала, що українськими силами було отримано понад 212 млн. дол. у криптовалюті. Дані кошти охоплюють цілий спектр різноманітних сфер: закупівля бронжетикетів, шоломів, обладнання для розмінування, безпілотників, медичне-, радіообладнання тощо. Також величезні суми жертв у криптовалюті спрямовуються на допомогу постраждалим [15].

Дані надходження нерозривно пов'язані з перевагами криптовалюти. Перш за все, цей фінансовий інструмент надає можливість вільного, швидкого та анонімного руху коштів, що дозволяє уникнути зайвих бюрократичних процедур та обмежень банківської системи, що безумовно сприяє благодійній допомозі [16]. Більш того, характерний децентралізований характер криптовалют перетворює їх на швидкий і зручний засіб для переміщення грошей у зони конфліктів і катастроф. Також криптовалюта, особливо в перші дні війни в умовах нестійкості та нестабільності фінансової системи та інфляції, стала для багатьох людей своєрідним сховищем коштів, що вказує на безпечність даної альтернативи [16].

Тому в сучасних умовах враховуючи високий ступінь криптовалютної активності, що є характерною тенденцією для України вже протягом кількох років, та величезний потенціал користі, яку в перспективі наша держава

може отримати в результаті користування даним активом, законодавче регулювання обігу криптовалюти, яке станом на зараз викликає багато запитань та знаходиться в процесі свого формування, має величезне значення.

Висновки. Таким чином, констатуємо відсутність єдиного визначення поняття «криптовалюти». Сьогодні дане явище розглядається по-різному: як віртуальна валюта, як засіб платежу, транзакційний протокол, новий вид грошей, грошовий сурогат, віртуальний товар, нематеріальний актив, фінансовий цифровий актив. Виходячи з різного розуміння правової природи криптовалюти, існують і різні підходи щодо регулювання криптовалютної активності: економічно орієнтований, підхід спостереження (підхід «регуляторних фінтех-пісочниць»), підхід до мінімізації ризиків (нейтральний) та обмежувальний підхід. Також існують різні моделі регулювання: репресивна, консервативна, ліберальна, модель легального обігу та дозвільна модель.

Зважаючи на євроінтеграційний вектор розвитку України, норми українського законодавства щодо криптовалютної індустрії необхідно буде адаптувати до європейських стандартів, головним чином до правил та принципів MiCA. Україна, незважаючи на стабільно високі місця у світі за криптоактивністю, знаходиться лише в процесі формування правового регулювання криптовалютної індустрії. На сучасному етапі характерною є боротьба між двома законопроектами, в основу яких покладено абсолютно різні підходи щодо оподаткування криптовалюти і результат цієї боротьби матиме неймовірно велике значення, враховуючи перспективність розвитку криптоіндустрії в цілому та її значення в пришвидшенні нашої перемоги зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стефашин Д.І., Артьомова Т.І. Криптовалюти: зміст, перспективи поширення та застосування : кваліфік. роб. Київ, 2022. 38 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f59aebca-c95f-460f-900f-d2e46d035d7b/content> (дата звернення: 10.12.2023).
2. Галушка Є.О., Пакон О.Д. Сутність криптовалюти та перспективи їх розвитку. «Молодий вчений», 2017. № 4 (44). С. 634–638. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4/147.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019. № 361-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 10.12.2023).
4. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022. № 2074-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 15.12.2023).
5. Дмитрик О.О. Віртуальні активи і цифрові активи: до питання про співвідношення понять. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17). С. 248–254. URL: <https://apir.org.ua/index.php/lais/article/view/403/353> (дата звернення: 15.12.2023).
6. Калаченкова К. О., Довгань Б. В. Щодо визнання криптовалюти засобом платежу на території України: теоретико-правове обґрунтування. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 95–103. URL: <https://jpcchdnu.donpu.edu.ua/article/view/13275/13183> (дата звернення: 10.12.2023).
7. Дмитрик О.О., Ісаєв А.М. Віртуальні активи, цифрові гроші, платіжні системи: деякі аспекти правового регулювання. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 149–154. DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.29> (дата звернення: 10.12.2023).
8. Як у світі регулюють криптовалюти і коли цього очікувати в Україні? : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/12/1/668690/> (дата звернення: 10.12.2023).
9. Захарченко В.І. Регулювання криптовалют як механізм нейтралізації їх слабких сторін: модельний підхід. *Збірник наукових праць ЧДУ*. 2022. Вип. 65. Серія: Економічні науки. С. 46–60.
10. ЄС затвердив єдині правила для криптоактивів. Як це вплине на європейський та український ринок : веб-сайт. URL: <https://forbes.ua/innovations/mica-dlya-kripti-es-zatverdiv-edini-pravila-dlya-kriptoaktiviv-yak-tse-vpliv-na-evropeyskiy-ta-ukrainskiy-kriptorinok-poyasnyuyut-yuristi-daniil-voloshchuk-ta-vyacheslav-zlatin-21042023-13236> (дата звернення: 10.12.2023).
11. Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. Київ, 2022. 587 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnkpcapcglclefndmkaj/https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/%D0%A0%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5/VirtualAssets.pdf> (дата звернення: 25.12.2023).
12. Глобальний індекс впровадження криптовалюти 2020. *Географічний звіт Chainalysis про криптовалюту за 2020 рік*. URL: <https://www.chainalysis.com/blog/2020-global-cryptocurrency-adoption-index-2020/> (дата звернення: 25.12.2023).
13. Глобальний індекс впровадження криптовалют за 2023 рік. *Географічний звіт Chainalysis про криптовалюту за 2023 рік*. URL: <https://www.chainalysis.com/blog/2023-global-crypto-adoption-index/> (дата звернення: 25.12.2023).
14. Новиков С. Регулювання віртуальних активів в Україні: чому це важливо та яких змін чекає ринок. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/regulyvannya-virtualnih-aktiviv-ukrayini-1703228270.html> (дата звернення: 25.12.2023).
15. Криптопожерти в Україну та росію: розбивка цифр. *Elliptic*. 2023. URL: <https://www.elliptic.co/blog/analysis/crypto-donations-to-ukraine-and-russia-breaking-down-the-numbers> (дата звернення: 25.12.2023).
16. Фурман А. Горбатенко А. Біткоїн і війна: як Україну рятує крипта і чи допомагає росії обійти санкції? *Юридична Газета online*. № 1–2. С. 759–760. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciune-pravo-telekomunikaciyi/bitkoin-i-viyna-yak-ukrayinu-ryatue-kripta-i-chi-dopomagaе-rosiyi-obiyti-sankciiyi.html> (дата звернення: 25.12.2023).

НОВІТНІ ІНСТРУМЕНТИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

THE LATEST TOOLS LEGAL EDUCATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Бааджи Н.П., к.ю.н.,
доцент кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем пов'язаної з питаннями правового регулювання суспільних відносин у сфері використання та розробки штучного інтелекту. А саме визначенні основних напрямків використання інструментів з штучного інтелекту у процесі підготовки фахівців-правників, аналізі позитивних та негативних характеристик цих інструментів та правових проблем, пов'язаних з їх використанням. З огляду на нарощування впливу штучного інтелекту на освітню сферу, зокрема і юридичну, що напряму залежить від вибухового розвитку процесу діджиталізації усіх сфер життя та суспільних відносин, залишаються актуальними питання аналізу нормативно-правових, етичних та прагматичних аспектів використання штучного інтелекту при підготовці майбутніх фахівців-правників. Наразі під штучним інтелектом в цілому фахівцями розуміється моделювання процесів людського інтелекту за допомогою машин, комп'ютерних систем, яке включає в себе навчання (отримання інформації та правила її використання), міркування (використання правил для досягнення приблизних або певних висновків) і самокорекцію.

У статті також розглядається перспектива впливу штучного інтелекту на саму сутність юридичної професії та на роль юристів у суспільстві. Досліджуються можливості автоматизації рутинних юридичних завдань та їх вплив на робочі місця в цій галузі. В цілому, стаття висвітлює актуальні питання та виклики, що виникають у зв'язку з розвитком штучного інтелекту в сфері юридичної освіти.

Багато хто вважає, що штучний інтелект не може замінити юристів, оскільки йому бракує емпатії, яка притаманна лише людині. Як найвищий біологічний інтелект, людина завжди більш схильна співпереживати сторонам, які беруть участь у судових справах. Однак, якщо подивитись на емоційну цінність, що генерується людським та штучним інтелектом, під іншим кутом зору, то це не обов'язково означає, що цінність, створена людським інтелектом, є вищою, ніж цінність, створена штучним інтелектом.

Разом з тим, якщо технологія може завершити рутинну роботу, дозволяючи юристам зосередитися на більш складних завданнях, то навички вищого рівня стають більш цінними.

Ключові слова: штучний інтелект, чат-бот, цифрова епоха, юридична освіта, ChatGPT, авторські права, генеративний штучний інтелект.

The article is devoted to the coverage of one of the relevant problems related to it with issues of legal regulation public relations in the field use and development of artificial intelligence. Namely the definition basic directions using artificial intelligence tools in the process preparation legal experts, analysis positive and negative characteristics of these tools and legal issues related to them using In view of the build-up impact artificial intelligence in the educational sphere, in particular the legal one directly depends from explosive development process digitization all spheres of life and social relations remain relevant question analysis of normative, legal, ethical and pragmatic aspects using artificial intelligence in preparation future legal experts. Now under artificial intelligence in general specialists understood modeling processes human intelligence with the help of machines, computer systems, which includes learning (obtaining information and its rules use), reasoning (use of rules to achieve approximate or certain conclusions) and self-correction.

The article also considers the perspective of the impact of artificial intelligence on the very essence of the legal profession and on the role of lawyers in society. The possibilities of automating routine legal tasks and their impact on jobs in this field are being investigated. In general, the article highlights current issues and challenges arising in connection with the development of artificial intelligence in the field of legal education.

Many who believes that artificial the intellect cannot replace lawyers, because him missing empathy, which is inherent only to a person As the highest biological intelligence, man always more inclined empathize with parties who participate in court cases. However, if look at the emotional one value that is generated human and artificial intelligence, under from another point of view, it is not necessary means that human – created value intelligence, is higher than value created by artificial intelligence.

However, if technology may to complete routine work, allowing lawyers to focus on more complex tasks, then skills higher equal become more valuable.

Key words: artificial intelligence, chat bot, digital age, legal education, ChatGPT, copyright, generative artificial intelligence.

Від чат-ботів до безпілотних автомобілів і згенерованих текстів книг – штучний інтелект змінює світ, яким ми його знаємо. Ясна річ, що ці зміни будуть вагомо торкатись і сфери юриспруденції, як в практичній так і освітній площині.

Розбудова «цифрової економіки, формування засад цифрового права, нової конфігурації соціальних відносин на ґрунті використання Інтернету, соціальних мереж, інших інформаційно-комунікаційних технологій» [34] наочно демонструють наближення до реалізації штучного інтелекту, здатного не тільки до мислення, а й до розуміння, і до переживання, а також на системному аргументі, згідно з яким у гігантських системах штучного інтелекту свідомість можлива. Сучасні цифрові технології «формуєть новий спосіб виробництва, створюють передумови для переходу до нової формації, цифровізації суспільних відносин і самого права, що регулює ці відносини» [39, с. 16].

Штучний інтелект (ШІ) – це нечітко визначений термін, який існує вже кілька десятиліть. Штучний інтелект можна розділити на низку унікальних підгалузей. Машинне навчання, обробка природної мови, робото-

техніка та комп'ютерний зір – це лише деякі з підгалузей штучного інтелекту. Штучний інтелект вже зміг перевершити людину в середньому тесті на IQ; створювати твори мистецтва, які не можна відрізнити від творів, створених людиною, і перемагати професійних гравців-людей [11; 26]. Штучний інтелект також став статус-кво у повсякденній діяльності більшості технологічних компаній. Так, пошук Google від Alphabet використовує потужні алгоритми для видачі релевантних результатів і реклами, а система рекомендацій Amazon також покладається на методи машинного навчання, які сприяють підвищенню прибутку компанії та задоволеності клієнтів [10].

«Нині в провідних державах з розвинутими правовими порядками вже замислилися над питаннями визначення правового статусу штучного інтелекту, правового регулювання особливостей його розробки та використання надалі, все це може зумовити глобальні зміни у правовій системі аж до розвитку повноцінних комплексних інститутів права та законодавства, можливо, галузей і підгалузей права» [38, с. 132–134].

Слушним є зауваження Ю. В. Бауліна та В. Я. Тація, що «широкий пласт наукових проблем лежить у пло-

щині діджиталізації правової системи в Україні» [32], яка є одним із напрямків розвитку штучного інтелекту. Наразі юридична сфера України поступово зазнає активного впливу від впровадження використання штучного інтелекту. «Певною передумовою впровадження штучного інтелекту є робота єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» [46].

Враховуючи стрімкі темпи використання новітніх цифрових технологій у юридичній практиці останніх років, актуальним видається всебічний аналіз змін, які повинні впроваджуватись в освітню сферу, яка готує майбутніх фахівців-правників.

Наразі проблематика, пов'язана з питаннями правового регулювання суспільних відносин у сфері використання та розробки штучного інтелекту актуалізується та знаходить своє віддзеркалення як у національній, так і зарубіжній правових доктринах. Правовідносини у сфері використання штучного інтелекту досліджувались у роботах таких науковців, як: І. Городиський, М. Карчевський, О. Кривецький, Ж. Павленко, О. Радутний, В. Токаревої, Р. Стефанчук, Є. Харитоновна, О. Харитонової, К. Hristov та інші.

Окреме місце займають наукові розвідки щодо використання штучного інтелекту у юридичній практиці (судова, адвокатська тощо) (Кривицький Ю., Радутний О., Храпенко О., Меденцев А., Bell F., Mihalache I., Mihalescu C., Chen A., Legg M., та інші).

Питаннями осягнення особливостей використання інструментів з штучного інтелекту у юридичній освіті займалися Ugar E., Yu. H., Guo Y. Та інші.

З огляду на нарощування впливу штучного інтелекту на освітню сферу, зокрема і юридичну, що напряму залежить від вибухового розвитку процесу діджиталізації усіх сфер життя та суспільних відносин, залишаються актуальними питання аналізу нормативно-правових, етичних та прагматичних аспектів використання штучного інтелекту при підготовці майбутніх фахівців-правників.

Мета статті полягає у визначенні основних напрямків використання інструментів з штучного інтелекту у процесі підготовки фахівців-правників, аналізі позитивних та негативних характеристик цих інструментів та правових проблем, пов'язаних з їх використанням.

Якщо еволюція людства є повільною та безперервною, відбувається з покоління в покоління, то світ роботів має іншу швидкість та закономірності свого шляху вдосконалення. В інтелектуальній робототехніці, яку зазвичай називають когнітивною робототехнікою, вже є досвід конфігурування машини, її апаратного та програмного забезпечення, адаптації до контексту. Цей процес характеризується великою інтенсивністю [3].

У першому наданому науковцями визначенні штучного інтелекту, запропонованому у 1956 році, зазначалося, що штучний інтелект має на меті зробити машини здатними навчатися і виконувати певні функції, які зазвичай виконує людина [24]. У літературі існує багато й інших визначень штучного інтелекту. Наприклад, штучний інтелект – це те, що дозволяє об'єкту функціонувати належним чином і передбачливо у навколишньому середовищі. Крім того, штучний інтелект визначають як галузь комп'ютерних наук, що присвячена вирішенню когнітивних проблем, які зазвичай асоціюються з людським інтелектом, таких як: навчання, розв'язання проблем, розпізнавання мови та образів, прийняття рішень і переклад між мовами [17]. Штучний інтелект – це також теорія і розробка комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту [5].

Штучний інтелект пережив винятковий прогрес у своїй здатності навчатися і міркувати, і, відповідно, був описаний як «технологія, що найшвидше розвивається». Як інструмент штучний інтелект не має жодних обмежень для потенційного діапазону використання. У своїй най-

фундаментальнішій основі інструменти з штучного інтелекту працюють, піддаючи обробці великі масиви даних алгоритмами швидкого машинного навчання, здатними розпізнавати шаблони, статистичну кореляцію, прогнозувати, робити висновки та вирішувати проблеми, «адже «цифровий світ», який налічує понад 2,5 квінтільйона байт даних, створюється щодня» [21].

Наразі під штучним інтелектом в цілому фахівцями розуміється моделювання процесів людського інтелекту за допомогою машин, комп'ютерних систем, яке включає в себе навчання (отримання інформації та правила її використання), міркування (використання правил для досягнення приблизних або певних висновків) і самокорекцію.

Багато хто з вчених визначає штучний інтелект як «комп'ютерну програму, яка навчається». Під навчанням розуміється «глибоке навчання», яке полягає в тому, щоб розглядати те, що комп'ютер хоче вивчити, як масу даних, передавати ці дані в складну, багаторівневу мережу обробки даних (глибоку нейронну мережу), а потім перевіряти, чи відповідають отримані дані, оброблені мережею, вимогам. Якщо це так, то мережа зберігається в якості цільової моделі; якщо ні – знову і знову наполегливо підлаштовуються параметри мережі налаштувань, доки вихідні дані не будуть відповідати вимогам [30]. У генеративному штучному інтелекті методи глибокого навчання в основному включають згорткові нейронні мережі (CNN), рекурентні нейронні мережі (RNN) і варіаційні автокодері (VAE) тощо.

В останні роки зростає дослідницький інтерес до застосування генеративного штучного інтелекту в галузі освіти, особливо після випуску Chat GPT у листопаді 2022 року [1; 31], який привернув увагу до концепції генеративного штучного інтелекту та викликав зростання інтересу у контексті його потенційного впливу на освіту.

Як чат-бот на основі штучного інтелекту ChatGPT (Chat Generative Pre-trained Transformer) відповідає на запитання природною мовою, охоплюючи майже всі можливі теми та спілкуючись із користувачем у стилі розмови за допомогою запитань і підказок. Під час розмов його навчають передбачати наступне слово в реченні з урахуванням контексту попередніх слів. Природа ChatGPT, заснована на передбаченнях, є його найбільшим обмеженням, але також і джерелом сили. «Він не «знає», коли зробив помилку, оскільки відповідь – це лише статистична ймовірність того, що має бути далі на основі наявних даних, незалежно від того, чи є вона фактично правильною чи ні. Тому він не розпізнає, коли надає неправильну інформацію, і не має можливості перевірити її правдивість» [18].

За оцінками, GPT-3 було навчено за 175 мільярдами параметрів (близько 570 ГБ даних і 300 мільярдів слів). Хоча інформація про розмір або джерело даних, на яких навчався GPT-4, не є загальнодоступною, за оцінками, це велике кратне GPT-3.

16 березня 2023 року Microsoft оголосила про впровадження Microsoft 365 Copilot [12]. Це версія ChatGPT із набором програм Office, таких як Word, PowerPoint і Excel. Є й інші подібні платформи, які розробляються, зокрема від Google, яка запустила власний розмовний сервіс під назвою Bard у березні 2023 року [4]. Це відкриває цілу низку нових викликів і можливостей, оскільки технологія LLM (Large Language Model), стає частиною сучасного життя.

Обговорення генеративного штучного інтелекту та його впливу на освіту часто зосереджуються на викликах, які він створює для всіх учасників освітнього процесу [23; 27], зокрема, і правових.

Важливою складовою дослідження технологій штучного інтелекту є правова компонента, яка пов'язана з визначенням правового статусу ШІ, авторським правом на твори, створені ШІ, відшкодування шкоди, завданої

роботами тощо [44]. Впровадження і використання технологій штучного інтелекту матиме наслідки як для законодавства та політики в галузі інтелектуальної власності, так і для адміністрування систем інтелектуальної власності по всьому світу.

Штучний інтелект наразі не визнається суб'єктом права в більшості юрисдикцій, хоча питання про його правосуб'єктність вже дискутується серед дослідників і політиків. Разом з тим, у Резолюції Європейського Парламенту 2018/2088(INI) штучний інтелект позиціонується саме як «електронна особа». 21 квітня 2021 року Європейська комісія представила комплексну юридичну пропозицію щодо регулювання штучного інтелекту, так званий Artificial Intelligence Act (AIA, 2021) [2]. «За правовим підходом ЄС, поняття «система ШІ» охоплює майже всі комп'ютерні програми. Єдине, що їх об'єднує, – це те, що вони спрямовані на обробку даних» [20].

Сьогодні поширеною є позиція, у відповідності до якої штучний інтелект за аналогією з тваринами може розглядатись як суб'єкт права, але правосуб'єктність його передбачає тільки правоздатність, але не у комплексі з дієздатністю. Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova пропонують визнати роботів зі штучним інтелектом квазі-юридичною особою, а до переліку видів правосуб'єктності юридичної особи науковці пропонують включити також «кіберздатність» (здатність бути активним учасником відносин у IT-сфері). При цьому, на думку вчених кіберздатність може реалізовуватися за допомогою не лише правочинів, а й юридичних вчинків [45].

Разом з тим, варто наразі підтримати думку тих дослідників, які розуміють робота й штучний інтелект як об'єкт цивільних правовідносин. До того ж регулювання цивільно-правової відповідальності на рівні споживчих відносин дає підстави розуміти штучний інтелект як продукт (товар). «Застосування технологій штучного інтелекту в таких сферах, як медицина або публічне адміністрування, спонукає до роздумів стосовно поширення на цей об'єкт цивільних прав правового режиму джерела підвищеної небезпеки. Це сприятиме кращому захисту прав користувачів технологій штучного інтелекту» [36]. Подібні погляди на штучний інтелект як об'єкт правового регулювання або об'єкт права поділяють й інші вчені-юристи.

З набранням чинності нового закону «Про авторське право та суміжні права» [41] результати роботи штучного інтелекту підпадають під правове регулювання як неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, що охороняється правом особливого роду (*sui generis*). «Ці права регулюють об'єкти, створені внаслідок роботи комп'ютерної програми. Ці об'єкти не містять творчого підходу та генеруються без участі людини. Як результат, особисті немайнові права на такі об'єкти не виникають, адже вони можуть належати лише фізичній особі, але аж ніяк не штучному інтелекту» [40].

Штучний інтелект на сьогодні вже є дієвим інструментом юридичної практики [15; 42; 43]. Технології й надалі автоматизуватимуть рутинні юридичні завдання, щоб зробити роботу юристів більш продуктивною та ефективною. Такі зміни сприятимуть звільненню юристів від додаткових навантажень, дадуть можливість зосередитися на більш складних і творчих завданнях.

Сучасні юридичні програми штучного інтелекту допомагають юристам здійснювати комплексну перевірку та дослідження, а також надають додаткові можливості для швидкого доступу до інформації. Зокрема, додатки штучного інтелекту можуть слугувати для: юридичної перевірки, допомагаючи виявити вихідну інформацію; технологій прогнозування, генеруючи, які передбачають підсумкові рішення, що містять результат судового процесу; правової аналітики, використовуючи дані з попередньої судової практики, показники вигравшів/програшів та історію судді; автоматизації документообігу, щоб

створювати шаблони та заповнені документи на основі введених даних; інтелектуальної власності, щоб юристи могли формувати портфоліо та робити висновки на основі контенту; електронного виставлення рахунків, щоб оплачувані години обчислювалися автоматично.

Загалом вважається, що міркування в праві можна звести до обчислень, що стосується не тільки чисел, оскільки логіка в праві полягає в додаванні слів для створення тверджень і тверджень для формування силогізмів. Право – це комбінація понять, і визначення та поєднання найосновніших понять було б ключовим компонентом для вирішення будь-якої колізії, яку можна було б звести до підрахунку можливих комбінацій наявності та відсутності цих понять в описі справи [3].

У цьому сенсі використання штучного інтелекту в системах пошуку даних, процесах прийняття рішень і написання контрактів, наприклад, має відбуватися з критичним осмисленням. Тому слід враховувати, що «ШІ ніколи не буде достатнім для вирішення проблем певної правової культури, і юристи-практики повинні бути обережними, щоб штучний інтелект не поглиблював ці проблеми, створюючи хибні очікування, і щоб в якийсь момент автоматизм не звільнив від мислення» [3].

Так, ChatGPT та інші подібні платформи надають механізми для полегшення співпраці між юристами та технологіями для виконання елементів юридичної роботи. Юрист може використовувати ChatGPT для створення перших чернеток юридичних документів, а потім налаштовувати результати, роблячи процес написання більш спрощеним та ефективним [7]. ChatGPT може проводити юридичні дослідження, оскільки він має можливість отримувати та аналізувати юридичну інформацію (включаючи юридичні справи та законодавство) і підсумовувати дослідження. У лютому 2023 року Mishcon de Reya оголосила про вакансію «Інженера з юридичних питань GPT», щоб підтримати фірму у впровадженні моделей природної мови у свою практику [9]. Існують також моделі ШІ, розроблені спеціально для використання в окремих юридичних фірмах. У лютому 2023 року компанія Allen & Overy оголосила про інтеграцію Harvey у свою практику. Harvey використовує технологію GPT AI, розроблену OpenAI у співпраці з юристами, технологами та підприємцями [29]. Очікується, що системи ШІ, подібні до ChatGPT, будуть інтегровані в юридичну практику протягом відносно короткого періоду часу.

Крім усього зазначеного, ChatGPT як генеративний штучний інтелект може діяти як «механізм юридичного перекладу» завдяки своїй великій системі баз даних. Це є досить корисним інструментом, адже у правових дослідженнях і процесі спільного правозастосування між різними країнами або регіонами, співробітникам часто доводиться читати і розуміти кілька документів різними мовами [31].

На думку багатьох науковців, поряд із перевагами цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, порушуються нові типи етичних проблем, а саме дотримання стандартів юридичної етики системами штучного інтелекту та питання справедливості, головними серед яких є питання поваги прав людини та демократичних цінностей, а також безпека перенесення упереджень з аналогового у цифровий світ. «Науковці пов'язують правові проблеми застосування технологій штучного інтелекту в юридичній практиці з такими питаннями, як: забезпечення конфіденційності даних; доступу до конфіденційної інформації правоохоронних органів; відсутності нормативної бази регулювання застосування систем штучного інтелекту в юридичній практиці; захисту інтелектуальної власності; оцінки ризиків використання систем штучного інтелекту юристом під час роботи з клієнтом; інших потенційних проблем відповідальності юриста; безпеки несанкціонованого доступу й модифікації зловмисниками

систем штучного інтелекту; пошкодження систем штучного інтелекту шкідливими вірусними програмами; порушення термінів надання консультації від систем штучного інтелекту у випадку технічних проблем тощо. Тому розробка систем, які прозоро застосовують штучний інтелект та відповідають за їхні результати, є критично важливою. Системи штучного інтелекту повинні функціонувати належним чином і безпечно» [37].

Багато хто вважає, що штучний інтелект не може замінити юристів, оскільки йому бракує емпатії, яка притаманна лише людині. Як найвищий біологічний інтелект, людина завжди більш схильна співпереживати сторонам, які беруть участь у судових справах. Однак, якщо подивитись на емоційну цінність, що генерується людським та штучним інтелектом, під іншим кутом зору, то це не обов'язково означає, що цінність, створена людським інтелектом, є вищою, ніж цінність, створена штучним інтелектом. Хоча людський інтелект краще співпереживає сторонам, це не означає, що юристи можуть добре справлятися з власними емоціями та зберігати емоційний комфорт інших, не кажучи вже про ставлення прокурорів і суддів до сторін.

«Віднині знання виробляють, щоб у подальшому воно було проданим, спожитим для того, щоб набути вартості у новому продукті. Отже, ставлення до знання набуває вартісної форми: знання стає значимим не саме по собі, не заради істини, а для того, щоб з його допомогою збільшити прибуток» [35, с. 16–20]. А це своєю чергою пов'язує процес модернізації освіти з викликами ринку юридичних послуг.

Дехто з дослідників вважає генеративний ШІ силою, яка може зруйнувати систему освіти, тоді як інші називають його реформатором, який привносить нову доступну інформацію та можливості автоматизації для покращення освітнього охоплення та якості. Ці дві перспективи підкреслюють протиположні протиріччя генеративного ШІ та його ролі в освіті. У дослідженні Венга Марка Ліма було виявлено чотири парадокси щодо майбутнього генеративного ШІ та освіти, а саме: генеративний ШІ є одночасно «другом» і «ворогом»; він одночасно «здатний» і «залежний»; він одночасно «доступний» і «обмежувальний»; і що генеративний ШІ може навіть стати «популярним», коли його «заборонять». Дослідження також обговорює необхідність прийняти генеративного ШІ в освіті майбутнього, а не уникнення його [16].

Здатність штучного інтелекту доповнювати процес прийняття рішень людиною на надвисокій швидкості і в глобальному масштабі надає йому фундаментальне значення, дозволяє докорінно змінити характер глобальної економіки.

Ясна річ, що освіта сьогодення, і юридична в тому числі, як вагова складова економіки та соціально-економічного організму суспільства також знаходиться під вагомим впливом поширення технологій Четвертої промислової революції (4IR): робототехніка, штучний інтелект та інформаційно-комунікаційні технології (КТ) [28]. Цей вплив відчувають як здобувачі освіти, так і викладачі та стейкхолдери.

Враховання особистості учня, його стилю навчання та рівня залученості позиціонується як мета на наступні кілька десятиліть розвитку освіти у цифрову добу. Вчителі-люди в значній мірі вмійють працювати з цією конкретно конфігурацією потреб протягом десятиліть, якщо не століть. Однак сьогодні ці завдання будуть наповнюватись новою методологією, інструментами та компетентностями. Стрімкими темпами впроваджується роботизоване навчання – новий метод навчання, який є кроком вперед від електронного навчання і використовує роботів для доповнення викладацької діяльності в освітніх закладах [28]. Ясна річ, що такі зрушення вимагатимуть адаптації освітян до цієї нової тенденції.

Останнім часом незліченна кількість різних інтерактивних освітніх технологій стає популярною, оскільки учні використовують планшети замість зошитів, вчителі використовують різні навчальні платформи, такі як Google Classroom, Edmodo, Power School, Moodle, і існує велика кількість масових відкритих онлайн-курсів для онлайн-навчання, таких як Coursera, Prometheus тощо.

В той час, як людина-викладач часто працює один на один, протягом певного часу в обмеженому просторі, інтерактивні навчальні середовища можуть бути інтегративними, всеохоплюючими та портативними. Простіше кажучи, інтерактивне навчальне середовище (Interactive Learning Environment – ILE) має унікальні можливості, яких немає у класичних викладачів-людей, і наступне покоління систем має впливати на ці можливості, щоб підтримувати навчання будь-коли, будь-де і будь-ким [25].

Завдяки участі учнів в онлайн-просторі, використанню предиктивної аналітики, викладачі можуть передбачити їхню успішність і забезпечити втручання там, де це необхідно. Так, Blackboard Learn, що використовується на юридичному факультеті Університету Югославії, виявився особливо корисним у цьому відношенні. Щоб отримати точний результат від вищезгаданої аналітики, в систему завантажуються дані студентів, включаючи їхні демографічні дані, попередню освіту та соціально-економічні умови [28]. Таким чином, інтелектуальна система навчання, що створює персоналізований зміст курсу та навчальні плани на основі навчального процесу студента, досягає персоналізованого навчання. Система може автоматично регулювати складність і зміст курсу залежно від успішності та рівня учня, надаючи навчальні завдання та вправи, які йому підходять. У той же час система може надавати зворотній зв'язок і пропозиції в режимі реального часу, щоб допомогти студентам виправити помилки та покращити їхні методи навчання. Крім того, система інтелектуального навчання може також взаємодіяти з батьками та вчителями учнів, дозволяючи батькам і вчителям краще розуміти навчальні ситуації та результативність учнів, а також надавати більш комплексну та ефективну освітню підтримку. Наприклад, адаптивна навчальна платформа Knewton використовує технологію штучного інтелекту для аналізу навчальних даних студентів, включаючи швидкість навчання, оволодіння балами знань, рівень помилок тощо, щоб зрозуміти навчальні потреби та слабкі сторони студентів [17].

Система інтелектуального оцінювання домашнього завдання з використанням ШІ автоматично аналізує домашнє завдання учнів, оцінює його правильність і помилки, надає відповідні бали та пропозиції. Наприклад, платформа опрацювання домашніх завдань Turnitin використовує технологію обробки природної мови та машинного навчання для автоматичного виявлення та оцінювання надісланих студентами домашніх завдань. Так, коли студент подає роботу, платформа автоматично виявляє плагіат, граматичні помилки, орфографічні помилки тощо, надаючи відповідні пропозиції та ідеї щодо покращення. Платформа також може надавати персоналізоване оцінювання та пропозиції на основі даних про домашні завдання учнів і успішності навчання, допомагаючи учням краще опанувати знання та навички.

Таким чином, застосування генеративного штучного інтелекту в галузі освіти може допомогти вчителям краще зрозуміти навчальні ситуації та потреби учнів, досягаючи персоналізованої освіти та покращуючи якість освіти та викладання.

Епоха штучного інтелекту також висуває нові вимоги до викладачів права, зокрема щодо розвитку п'яти навичок, а саме: вміння використовувати штучний інтелект для сприяння навчанню студентів, вміння використовувати аналіз даних для оцінювання результатів навчання студентів, здатність керувати ресурсами штучного інтелекту, здатність

використовувати штучний інтелект для розвитку логічного мислення та раціональних суджень учнів, здатність використовувати штучний інтелект для розвитку логічного мислення та раціональних суджень, а також здатність розвинути практичні правничі навички студентів [17].

Юридична освіта, яка сьогодні тісно пов'язана з ринком юридичних послуг, що також зазнає впливу 4IR, враховує стрімкий процес автоматизації різних юридичних процесів. Наразі вже існують складні роботи, які поширюються і діють як роботи-юристи. Наприклад, такі технології, як Ліза і Біллі, роботи-юристи, руйнують традиційний спосіб тлумачення закону, автоматизуючи юридичні послуги [22]. З огляду на ці зміни, освітні заклади викладачів урізноманітнити навички своїх студентів-правників в епоху передових автоматизованих технологій. Це необхідно для того, щоб університети залишалися конкурентоздатними у підготовці студентів-правників і цікавими для стейкхолдерів. Стало очевидним, що викладання і навчання в нинішньому технологічному середовищі, може безперешкодно здійснюватись лише за умови, що викладачі розуміють, як працюють технології і не обмежуються лише передачею теоретичних знань.

Сьогодні слід говорити не тільки про вплив генеративного ШІ на оцінювання в освіті, але й про те, як має виглядати вища освіта в епоху, коли штучний інтелект може зробити з працівниками розумової праці те, що механізація зробила з працівниками ручної праці у попередніх століттях.

Ми погоджуємось з думкою, що «юридичне рішення завжди має прийматися людиною і не може бути делеговано інструменту штучного інтелекту» [19]. Ми вважаємо, таким чином, що особа, яка тлумачить текст закону, повинна мати зважений підхід, щоб не виходити за межі букви і духу закону. Для того, щоб мати можливість тлумачити закон, зберігаючи його дух, юрист повинен мати фундаментальну, якісну освіту, яка включає оволодіння знаннями з безлічі дисциплін. Правове мислення повинно бути найважливішою професійною характеристикою та здібністю правників.

В епоху штучного інтелекту юридична освіта має зосередитися не лише на реформуванні концепцій, змісту та організаційних форм викладання, а й на розвитку соціальної емоційної спроможності студентів-правників, адже саме тому, що на штучний інтелект не накладено жодних моральних обмежень, він кидатиме виклики людині і суспільству. Тому юридична освіта не може ігнорувати виховання етики ШІ у студентів-правників.

ChatGPT, ймовірно, матиме значний вплив як на роботу, так і на освіту, включаючи юридичну кар'єру та юридичну освіту, оскільки він дуже швидко надає зрозумілі відповіді на різноманітні запитання. Наразі вже проведено низку успішних тестувань ChatGPT у різних професійних іспитах, зокрема, і юридичних [18].

Переважна проблема для викладачів припадає на сфери авторського права, як при використанні матеріалів, захищених авторським правом, так і створенні нового контенту за допомогою ChatGPT. ШІ створює певні труднощі, коли йдеться про авторське право, особливо в освітньому контексті. Наприклад, є питання щодо права власності на результат взаємодії з ШІ та LLM. Існують також пов'язані питання щодо законності використання даних, які LLM було надано для «навчання» алгоритму, що веде – у контексті юридичних досліджень – до «створення» нового потенційно захищеного авторським правом вмісту.

Штучний інтелект, у тому числі LLMs, не здатний задовольнити вимоги, щоб вважатися творцем авторського права у багатьох країнах, в тому числі і в Україні. Щоб бути «автором» (і, отже, передбачуваним власником) твору, захищеного авторським правом (наприклад, академічної статті чи університетського підсумкового завдання), цей твір має бути створено людиною, а не комп'ютером.

Якщо студент використовує ChatGPT для написання есе, кваліфікаційних робіт то будуть виникати певні труднощі, коли під час подання вимагається підтвердження того, що робота повністю створена самим студентом.

Враховуючи можливості генеративного штучного інтелекту та швидкість, з якою його сприймають окремі особи та роботодавці, вищим навчальним закладам неминуче доведеться розглянути свій підхід до цих технологій для викладання та навчання [13]. Існує певна кількість університетів, що мають історію заборони технологій, які загрожують академічній доброчесності оцінювання та досягнень студентів, включаючи комп'ютери, мобільні телефони, доступ до Інтернету, а останнім часом і есе. Однак, враховуючи прийняття генеративного ШІ юридичними та іншими роботодавцями, ця стратегія не підготує студентів до їх майбутньої кар'єри.

Однією з проблем студентів, які використовують генеративний штучний інтелект під час оцінювання, є те, що наразі його неможливо виявити звичайними онлайн-програмами для виявлення плагіату, такими як Turnitin або CopyCatch.

Спілкування зі студентами щодо цих технологій також дозволить юридичним школам підкреслити важливість академічної доброчесності та наслідки використання ChatGPT з огляду на проблеми плагіату та інших неетичних практик для будь-якої майбутньої юридичної кар'єри.

З постійним розвитком технологій, ChatGPT, ймовірно, замінить існуючі веб-сайти з пошуку правової інформації, ставши ефективним «персональним помічником» або «персональним асистентом» для юристів і значно підвищить ефективність їхньої роботи. Разом з тим, наразі можна виділити певний перелік недоліків, які обмежують застосування ChatGPT у правовому полі: брак навчальних даних; генерування неправдивих тверджень; відсутність оціночних суджень.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна стверджувати, що позитивними ознаками використання генеративного ШІ в освіті є реалізація персоналізованого оцінювання та зворотнього зв'язку, персоналізованого навчального контенту та досвіду навчання тощо. Також перевагою генеративного ШІ може стати можливість здійснення між-дисциплінарного та міжгалузевого навчання, отримання крос-культурної освіти. Про гейміфікацію освіти також варто зазначити, враховуючи позитивний вплив такої складової в методології сучасної інноваційної освіти.

Генеративний ШІ має широкий спектр застосувань в освіті, але є також деякі проблеми, які потребують вирішення. Ці проблеми необхідно вирішити під час розробки та застосування генеративного алгоритму ШІ, щоб зробити його більш придатним для освітніх програм.

Generative ШІ вимагає великої кількості даних для навчання своїх моделей, які можуть містити конфіденційну інформацію, таку як особиста інформація та академічні записи. Якщо ці дані витікають або зловживають ними, це серйозно вплине на особисту конфіденційність і безпеку.

Таким чином, генеративний штучний інтелект в освітніх програмах повинен розглянути, як захистити особисту конфіденційність і безпеку, наприклад, використовувати безпечні методи зберігання та передачі даних, посилити контроль доступу до даних і заходи управління дозволами, щоб забезпечити безпеку та конфіденційність даних студентів.

Generative ШІ може запропонувати персоналізовані навчальні плани та інструменти на основі індивідуальних потреб і стилів навчання студентів для підвищення ефективності та результативності навчання. Однак це персоналізоване навчання також може призвести до несправедливих результатів Крім того, якщо генеративні моделі штучного інтелекту зосереджені лише на індивідуальних потребах та інтересах студентів і ігнорують деякі важливі

навчальні цілі та стандарти, це також може призвести до того, що знання та навички студентів будуть менш виснаженими та глибокими.

Щоб вирішити цю проблему, необхідно розробити справедливі алгоритми, щоб забезпечити справедливість генеративного ШІ в освітніх програмах. Ці алгоритми повинні бути в змозі ідентифікувати, аналізувати та усувати несправедливі фактори, такі як раса, стать і економічне становище. Крім того, необхідно розробити інструменти для оцінки справедливості генеративного ШІ.

Генеративні інструменти штучного інтелекту, такі як Bard, Chat GPT і DALL-E, відкривають нові сфери, які впливають на те, як люди навчаються, взаємодіють і співпрацюють один з одним.

Хоча штучний інтелект не може виносити оціночні судження, народження ChatGPT, зокрема, є проривною інновацією в галузі штучного інтелекту, а його потужні функції матимуть значний вплив на юридичну галузь.

Основою ChatGPT є масив довідкових даних, але він не може перевіряти і оцінювати джерело і точність довідкових даних, а також якість контенту. Цінна та незамінна здатність юристів полягає не лише в тому, щоб точно застосовувати положення закону виходячи з парадигми справи, а й аналізувати, міркувати, виявляти та вирішувати проблеми у справі. Ми вважаємо, що технологія штучного

інтелекту, як «інструмент», що походить від людини, слухає її і підпорядковується людським обмеженням, її сутність та обмеженість визначають те, що її важко замінити базові якості, якими володіє зрілий та професійний фахівець у сфері юридичних послуг сьогодні та в осяжному майбутньому.

Вважаємо, що модернізація моделі юридичної освіти до трьохкомпонентної «університет-практика-штучний інтелект» у режимі спільного навчання буде більш вигідним. Розуміння та володіння технологіями в епоху штучного інтелекту стане одним із важливих факторів для оцінювання та підготовки майбутніх правників. Юристи вже зобов'язані розуміти та працювати з технологіями, а також співпрацювати з іншими професіоналами, такими як IT-фахівці та дослідники даних. Оскільки технології стають все більш поширеними, юристам потрібно бути впевненими, щоб говорити не лише мовою права, а й мовою технологій.

Разом з тим, якщо технологія може завершити рутинну роботу, дозволяючи юристам зосередитися на більш складних завданнях, то навички вищого рівня стають більш цінними. Глибокі знання та судження залишаються критично важливими складовими роботи юриста, а людські навички, такі як емпатія, стають дедалі важливішими в технологічно вдосконаленому світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Abdullah M., Madain A., Jararweh Y. ChatGPT: fundamentals, applications and social impacts," in 2022 Ninth International Conference on Social Networks Analysis, Management and Security (SNAMS), 1–8. doi: 10.1109/snams58071.2022.10062688
2. AIA (2021). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts. COM/2021/206 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>
3. Azevedo A., Azevedo P. A. Digital Education, Work and Artificial Intelligence: Health and Law. EDEN Conference Proceedings 2020. (1) 277-288 DOI: 10.38069/edenconf-2020-ac0026
4. Bard: Google's Rival to ChatGPT Launches for Over 18s. BBC News : website. 21 March 2023. URL: <http://www.bbc.co.uk/news/technology-65018107>.
5. Chassignol M., Khoroshavin A., Klimova A., Bilyatdinova A Artificial Intelligence trends in education: a narrative overview. *Procedia Computer Science*. 2018, Vol. 136. P. 16-24. URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:70210061>
6. Chen A. Robots and Legal Reasoning: Thinking like lawyer 2.0., December 2017. URL: <https://lawgazette.com.sg/feature/robots-legal-reasoning-thinking-like-lawyer-2-0/>
7. Choi J. H., Hickman K. E., Monahan A., Schwarcz D. ChatGPT Goes to Law School. *Journal of Legal Education* (Forthcoming). 2023. URL: <https://ssrn.com/abstract=4335905>
8. Guadamuz A. Do Androids Dream of Electric Copyright? Comparative Analysis of Originality in Artificial Intelligence Generated Works. *Intellectual Property Quarterly*. 2017 (2) 2018, no. Ch D (2017): 20. <https://ssrn.com/abstract=2981304>
9. Hinkley E. Mishcon de REYA Is Hiring an «Engineer» to Explore How Its Lawyers Can Use ChatGPT. *Legal Cheek*. 16 February 2023. URL: <https://www.legalcheek.com/2023/02/mishcon-de-reya-is-hiring-an-engineer-to-explore-how-its-lawyers-can-use-chatgpt/>
10. Hristov K. Artificial Intelligence and the Copyright Survey. 2019. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3490458>
11. Hristov K. Policy Analysis: Artificial Intelligence and the Copyright Survey. *Journal of Science Policy & Governance*. 2020. Vol. 16, Is. 01.
12. Jared Spataro. Introducing Microsoft 365 Copilot – Your Copilot for Work. *Official Microsoft Blog* : website. 16 March 2023. URL: <https://blogs.microsoft.com/blog/2023/03/16/introducing-microsoft-365-copilot-your-copilot-for-work/>
13. Kuhail M.A., Alturki N., Alramlawi S. et al. Interacting with educational chatbots: A systematic review. *Educ Inf Technol*. 2023. 28, 973–1018. URL: <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11177-3>
14. LawGeex AI : Official web site. URL: <https://www.lawgeex.com>
15. Legg M., Bell F. Artificial Intelligence and the Legal Profession: Becoming the AI-Enhanced Lawyer. *University of Tasmania Law Review*. 2019. Vol. 38. P. 34-59. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3725949.
16. Lim, W. M., Gunasekara, A. N., Pallant, J. L., Pallant, J. I., Pechenkina, E. Generative AI and the future of education: Ragnarök or reformation? A paradoxical perspective from management educators. *Int. J. Manage. Educ.* 2023. 21:100790. doi: 10.1016/j.ijme.2023.100790
17. Lim, W. M., Kumar, S., Verma, S., and Chaturvedi, R. Alexa, what do we know about conversational commerce? Insights from a systematic literature review. *Psychol. Market.* 2022. № 39, p. 1129–1155. doi: 10.1002/mar.21654
18. Marjan Ajevski, Kim Barker, Andrew Gilbert, Liz Hardie & Francine Ryan. ChatGPT and the future of legal education and practice. *The Law Teacher*. 2023. 57:3. 352–364. DOI: 10.1080/03069400.2023.2207426
19. Mihalache I., Mihalescu C. The impact of digital technologies on the activities of law professionals and authorized mediators. *National Law Journal*. 2022 (3(245)) 57–67. DOI: 10.52388/1811-0770.2021.3(245).06
20. Mökander J., Axente, M., Casolari F., & Floridi, L. (2022). Conformity assessments and post-market monitoring: a guide to the role of auditing in the proposed European AI regulation. *Minds Mach*, 2022. Vol. 32, P. 241–268. URL: <https://doi.org/10.1007/s11023-021-09577-4>
21. O'Keefe L., Rafferty J., Gunder A., Vignare K. (2020). Delivering high-quality instruction online in response to COVID-19: Faculty playbook. *Every Learner Everywhere*. 2020. URL: <http://www.everylearnereverywhere.org/resources>
22. Official website of "Robot Lawyer Lisa". URL: <http://robotlawyerlisa>
23. Pavlik J. V. Collaborating With ChatGPT: Considering the implications of generative artificial intelligence for journalism and media education. *J. Mass Commun. Educ.* 2023. Vol. 78. P. 84–93. doi: 10.1177/10776958221149577
24. Pinnock R, McDonald J, Ritchie D, Durning SJ. Humans and machines: Moving towards a more symbiotic approach to learning clinical reasoning. *Med Teach*. 2020 Mar;42(3):246-251. doi: 10.1080/0142159X.2019.1679361. Epub 2019 Oct 28. PMID: 31658842
25. Roll, Ido & Wylie, Ruth. Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*. 2016. DOI :26. 10.1007/s40593-016-0110-3.

26. Silver, D., A. Huang, C. J. Maddison, A. Guez, L. Sifre, G. Van Den Driessche, J. Schrittwieser et al. Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search. *Nature*. 2016. 529(7587): 484
27. Stokel-Walker C. AI bot ChatGPT writes smart essays – should professors worry? *Nature* 2022. doi: 10.1038/d41586-022-04397-7
28. Ugar E. Law and Industry 4.0: Selected Perspectives on a New Scholarship of Teaching and Learning. URL: https://www.researchgate.net/publication/367179038_Law_and_Industry_40_Selected_Perspectives_on_a_New_Scholarship_of_Teaching_and_Learning
29. Wakeling D. A&O Announces Exclusive Launch Partnership with Harvey. Allen & Overy, 15 February 2023. URL: <https://www.allenoverly.com/en-gb/global/news-and-insights/news/ao-announces-exclusive-launch-partnership-with-harvey>
30. Yu H., Guo Y. Generative artificial intelligence empowers educational reform: current status, issues, and prospects. *Frontiers in Education*. DOI: 10.3389/educ.2023.1183162 URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/educ.2023.1183162/full>
31. Yu Y. Discussion on the Reform of Higher Legal Education in China Based on the Application and Limitation of Artificial Intelligence in Law Represented by ChatGPT *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. 2023. Vol. 14. P. 220–228. DOI: 10.54097/ehss.v14i.8840
32. Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 17–31. doi: <https://doi.org/10.33498/iouu-2020-02-017>
33. Козак М., Щигельський Г. Штучний інтелект: добро чи зло? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/74515814.pdf>
34. Кривицький Ю. В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 90-101.
35. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна ; пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва: Ин-т экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. 160 с.
36. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту в цивільному праві. Актуальні проблеми правознавства. 2019. Вип. 4. С. 91–98. doi: 10.35774/app2019.04.091
37. Павленко Ж. О. Мажі можливого і допустимого в технологічному підході до правового знання. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2020. Т. 1. № 44. С. 132–146. doi: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195917>
38. Павленко Ж. Право в цифровій реальності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. 2(49). <https://doi.org/10.21564/2663-5704.49.229779>
39. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 15–23. doi: 10.37635/jnalsu.28(1).2021.15–23.
40. Петрів О. Штучний інтелект та авторське право. Центр демократії та верховенства права : вебсайт. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyi-intelekt-avtorske-pravo/>
41. Про авторське право та суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. База даних «*Законодавство України*» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
42. Радутний О. Е. Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 149–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2018_1_18
43. Радутний О. Е. Юридична освіта та сфера надання правових послуг в контексті штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2019. № 2(29). С. 40–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2019_2_7
44. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50. doi: <https://doi.org/10.33498/iouu-2018-01-030>.
45. Харитонов Є. О., Харитонов О. І. До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів: матеріали наук.-практ. конф. Інтернет речей: 244 проблеми правового регулювання та впровадження (м. Київ, 29 листопада 2018 р., НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського») / упоряд. В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ: Вид-во «Політехніка», 2018. С. 42-46
46. Храпенко О. О., Меденцев А. М. Використання штучного інтелекту у роботі судових, правоохоронних органів та адвокатури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 382–384. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/94>

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРАХ З ПРИВОДУ ПРИЙНЯТТЯ НА ПУБЛІЧНУ СЛУЖБУ, ЇЇ ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

TO THE ISSUE OF THE TYPES OF JUDICIAL CONTROL OF ADMINISTRATIVE COURTS IN PUBLIC LEGAL DISPUTES REGARDING ADMISSION TO PUBLIC SERVICE, ITS COMPLETION AND DISMISSAL FROM PUBLIC SERVICE

Буханевич О.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Галус О.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Рижук І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена аналізу видів судового контролю, який здійснюється адміністративними судами в публічно-правових спорах з приводу прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби. Зазначається, що судовий контроль адміністративних судів у публічно-правових справах з приводу прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби є важливим й необхідним елементом системи гарантій у сфері публічної служби. Для ґрунтовного аналізу судового контролю адміністративних судів в публічно-правових спорах з приводу прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби важливого значення набувають питання класифікації, яка здійснюється із врахуванням різноманітних класифікаційних ознак судового контролю, серед яких виокремлено наступні: види судочинства; суб'єкт здійснення судового контролю; форма; часом здійснення; види судових актів (рішень) або об'єкт в порядку адміністративного судочинства. Зазначене дозволило розглянути це питання із врахуванням особливостей кожного виду. Окрім того, в науковому доробку було доведено, що судовий контроль може мати перспективний характер, який полягає у тому, що при прийнятті рішення публічним службовцем мають враховуватись судові рішення у інших справах. Звертається увага на співвідношення понять судового прецеденту та перспективного судового контролю, які на наше переконання, виступають як співвідношення загального та конкретного. Оскільки в межах судового контролю було виокремлено національний судовий контроль та судовий контроль, який здійснюється міжнародними судовими інституціями, наголошено на проблемних питаннях виконання судових рішень Європейського суду з прав людини, щодо яких в національному механізмі наявні суттєві недоліки, що перешкоджають суб'єктам, права яких були порушені та чекають на відновлення своїх прав на справедливую сатисфакцію впродовж тривалого часу. Запропоновано в якості додаткової гарантії захисту прав публічних службовців закріплення в КАС України (ст. 371) ще однієї категорії справ, рішення суду за якими виконуються негайно, зокрема спори, пов'язані з прийняттям громадян на публічну службу, її проходженням та звільненням з публічної служби.

Ключові слова: судовий контроль, публічна служба, державна служба, служба в органах місцевого самоврядування, оскарження, судовий контроль, адміністративне судочинство, публічна адміністрація.

The article is devoted to the analysis of types of judicial control, which is carried out by administrative courts in public legal disputes regarding admission to public service, its completion and dismissal from public service. It is noted that the judicial control of administrative courts in public law cases regarding admission to public service, its completion and dismissal from public service is an important and necessary element of the system of guarantees in the field of public service. For a thorough analysis of the judicial control of administrative courts in public legal disputes regarding admission to public service, its completion and dismissal from public service, the question of classification, which is carried out taking into account various classification features of judicial control, among which the following are distinguished, is of great importance: types of judicial proceedings; the subject of judicial control; form; time of implementation; types of judicial acts (decisions) or an object in the order of administrative proceedings. This made it possible to consider this issue taking into account the peculiarities of each species. In addition, it was proved in the research paper that judicial control can have a promising nature, which consists in the fact that when a public official makes a decision, court decisions in other cases should be taken into account. Attention is drawn to the relationship between the concepts of judicial precedent and prospective judicial control, which, in our opinion, act as a relationship between the general and the specific. Since national judicial control and judicial control carried out by international judicial institutions were distinguished within the scope of judicial control, problematic issues of the implementation of court decisions of the European Court of Human Rights were emphasized, regarding which there are significant shortcomings in the national mechanism, which hinder subjects whose rights have been violated and have been waiting for the restoration of their rights to just satisfaction for a long time. As an additional guarantee of the protection of the rights of public servants, it is proposed to establish in the Civil Code of Ukraine (Article 371) one more category of cases, court decisions on which are executed immediately, in particular, disputes related to the acceptance of citizens into public service, its completion and dismissal from public service.

Key words: judicial control, public service, Public Service, service in local self-government bodies, appeal, judicial control, administrative proceedings, public administration.

Однією з найчисленніших категорій спорів, які розглядаються адміністративними судами України, є спори, пов'язані з прийняттям громадян на публічну службу, її проходженням та звільненням з публічної служби.

Відповідно до пункту 17 частини 1 статті 4 Кодексу адміністративного судочинства України публічною службою визнається діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна

служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування [1].

Такі спори стосуються працівників всіх органів, які виконують завдання й функції держави та місцевого самоврядування. Задля визначення чи відноситься та чи інша посада до посад публічної служби, у кожному конкретному випадку необхідно брати до уваги відповідне законодавство, яким врегульовано даний вид діяльності. Такі нормативно-правові акти є загального характеру

(Закон України «Про державну службу»; Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» тощо) та спеціального (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»), Закон України «Про прокуратуру» та інші).

У статті 19 зазначається, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби. При цьому, згаданий Кодекс справами незначної складності визнає справи щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, в яких позивачами є службові особи, які у значенні Закону України «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище [2]. Частина 5 статті 122 встановлює місячний строк для звернення до суду у справах щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби.

Судовий контроль адміністративних судів у публічно-правових справах з приводу прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби є важливим і необхідним елементом системи гарантій у сфері публічної служби.

На думку Розмарціної Н. А., контроль в органах публічної влади розглядається як один з важливих механізмів, за допомогою якого забезпечується виявлення порушень чинного законодавства та відхилень від встановлених стандартів і правил, своєчасність внесення корективів в управлінську діяльність. Обсяг контролю за тією чи іншою сферами визначається в залежності від завдань, що стоять перед органом публічної влади [3, с. 4].

Для ґрунтовного аналізу судового контролю адміністративних судів в публічно-правових спорах з приводу прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби важливого значення набувають питання класифікації. Науковцями пропонуються різноманітні класифікаційні ознаки судового контролю, що дозволяє розглядати це питання із врахуванням особливостей кожного виду. Зокрема виділяють такі види судового контролю як:

- за видами судочинства: судовий контроль у цивільному судочинстві; судовий контроль у адміністративному судочинстві; судовий контроль у господарському судочинстві; судовий контроль у кримінальному судочинстві; судовий контроль у конституційному судочинстві;

- за суб'єктом здійснення судового контролю: судовий контроль загальних судів, судовий контроль спеціалізованих судів (адміністративних, господарських); судовий контроль Конституційного Суду України;

- за формою: прямий (безпосередній) і непрямий (опосередкований) Прямий судовий контроль здійснюється під час здійснення правосуддя адміністративними судами, а непрямий – під час розгляду кримінальних, цивільних, господарських справ побічно шляхом встановлення законності акту (діяння) органу виконавчої влади у випадку, якщо такий акт (діяння) є юридичною основою судового рішення з розглядуваної справи [4, с. 171];

- за часом здійснення: попередній (судове санкціонування) і подальший судовий контроль;

- судовий контроль за видами судових актів (рішень) або об'єктом в порядку адміністративного судочинства: судовий контроль за виконанням рішень судів; судовий контроль за виконанням ухвал судів; судовий контроль за виконанням постанов судів; судовий контроль за виконанням судових наказів тощо [5, с. 115].

Окрім того, Буханевич О. М. пропонує поділяти контроль відповідно до суб'єктів, які здійснюють контроль у сфері надання адміністративних послуг, на державний, внутрішній та громадський [6, с. 292].

Видом державного контролю у сфері прийняття, проходження та звільнення з публічної служби виступає саме судовий контроль. Так, частина 2 статті 19 Закону України

«Про адміністративні послуги» передбачає, що дії або бездіяльність посадових осіб, уповноважених відповідно до закону надавати адміністративні послуги, адміністраторів можуть бути оскаржені до суду в порядку, встановленому законом [7].

На думку С. М. Шила, контроль із боку органів судової влади – це заснована на законі діяльність судів щодо перевірки правомірності актів і дій органів управління, їх посадових осіб із застосуванням (у разі потреби) правових санкцій за спеціальним зверненням відповідної особи чи суб'єкта у визначеному законом порядку [8, с. 267].

Варто погодитися із С. М. Шилом, який стверджує, що «підстави проведення судового контролю щодо діяльності публічної адміністрації повинні мати суто правовий характер (перевірка законності, стану дотримання прав і свобод громадян тощо). Суд не контролює порядок управління чи спосіб діяльності публічної адміністрації з погляду його доцільності, якості, ефективності й ін.» [8, с. 268].

Судовий контроль може мати перспективний характер, який полягає у тому, що при прийнятті рішення публічним службовцем мають враховувати судові рішення у інших справах. Так, відповідно до частини 2 статті 65 Закону України «Про державну службу» дисциплінарним проступком є прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу [9].

Частиною 5 статті 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколів до неї та практиці Європейського суду з прав людини [10].

У зв'язку із цим виникає питання про співвідношення понять судового прецеденту та перспективного судового контролю, які на наше переконання, виступають як співвідношення загального та конкретного.

У частині 4 статті 1 Закону України «Про правотворчу діяльність» передбачено, що дія цього Закону не поширюється на правові акти, що не містять норм права, серед яких: рішення і висновки Конституційного Суду України та судові рішення. Відповідно до згаданого закону судова практика виступає джерелом інформації та даних, необхідних для оцінки нормативно-правових актів в процесі здійснення правового моніторингу (стаття 68) [11]. Стаття 71 Закону України «Про правотворчу діяльність» безпосередньо стосується особливості правового моніторингу за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики. Так, Верховний Суд за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики може звернутися до суб'єкта правотворчої діяльності з пропозицією щодо необхідності прийняття, внесення змін, зупинення або дострокового відновлення дії структурного елемента відповідного нормативно-правового акта, визнання його таким, що втратив чинність.

Як стверджує О. З. Хотинська, судовий контроль за виконанням судових рішень є складовою єдиного процесу захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, який відбувається у рамках однієї справи, незалежно від того, в якій сфері – публічній чи приватній, виникли спірні правовідносини [12, с. 7].

Окремим аспектом судового контролю в Україні виступає виконання судових рішень Європейського суду з прав людини, щодо яких в національному механізмі наявні суттєві недоліки, які перешкоджають суб'єктам, права яких були порушені та чекають на відновлення своїх прав на справедливий сатисфакцію впродовж тривалого часу. Актуальним залишається питання розробки механізму оперативного

виконання заходів загального характеру, який би гарантував виконання конвенційних положень на рівні національного законодавства. Окрім того, не вирішеним залишається питання внутрішньої відповідальності держави за невиконання чи несвоєчасне виконання рішень Європейського суду з прав людини, задля вирішення якого доцільним є запровадження дисциплінарної та адміністративної відповідальності за невиконання, неналежне виконання чи перешкодження виконанню рішень ЄСПЛ органами та посадовими особами органів публічної влади, а також закріплення обов'язку відшкодування шкоди внаслідок затримання виконання судового рішення. Детальний аналіз окресленого виходить за межі нашого дослідження та потребує окремої уваги.

Статтею 371 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що негайно виконуються рішення суду про присудження виплати заробітної плати, іншого грошового утримання у відносинах публічної служби – у межах суми стягнення (зокрема за один місяць) та поновлення на посаді у відносинах публічної служби [1].

Вважаємо, що додатковою гарантією захисту прав публічних службовців стане закріплення в КАС України (ст. 371) ще однієї категорії справ, рішення суду за якими виконуються негайно, зокрема спори, пов'язані з при-

йняттям громадян на публічну службу, її проходженням та звільненням з публічної служби.

Підсумовуючи підкреслимо важливість судового контролю, який здійснюється адміністративними судами у публічно-правових справах, які пов'язані з прийняттям на публічну службу, проходженням та звільненням з неї. Цей вид судового контролю визначає певною мірою правовий статус та гарантії осіб, які обіймають посади в публічній службі, відіграє важливу роль у забезпеченні законності та справедливості в даному сегменті суспільства.

Судовий контроль вказує на необхідність дотримання прозорих та чесних процедур при вступі на публічну службу, підкреслює важливість дотримання принципів справедливості та рівності перед законом. Він гарантує, що рішення, прийняті відповідними органами, відповідають законодавству та захищають права громадян.

Зазначимо також, що сучасні виклики та динаміка розвитку суспільства вимагають постійного удосконалення системи судового контролю, який виступає ефективним й необхідним інструментом правового регулювання. Він сприяє впровадженню принципів законності, справедливості та гарантує захист прав і свобод осіб, які працюють у сфері публічної служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 23.12.2023).
2. Про запобігання корупції: Закон України від 26 жовтня 2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 20.12.2023).
3. Розмаріцина Н. А. Контроль за наданням адміністративних послуг в умовах реформування органів публічного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1507> (дата звернення: 22.12.2023). DOI: 10.32702/2307-2156-2019.10.100
4. Савчук О. Судовий контроль за законністю адміністративної діяльності органів Державної фіскальної служби України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. Випуск 876. № 1. С. 170–174.
5. Жукевич І.В. Поняття, види та форми судового контролю за виконанням рішень у цивільних справах. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: *Право*. № 4. 2017. С. 110–117.
6. Буханевич О. М. Контроль у сфері надання адміністративних послуг: сутність та особливості здійснення. *Evropsky politicky a pravni diskurz («Європейський політико-правовий дискурс»)*. 2015. Svazek 2. 4. vydani. С. 291–296.
7. Про адміністративні послуги: Закон України від 06 вересня 2012 р. № 5203-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
8. Шило С. М. Особливості судового контролю за діяльністю публічної адміністрації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3 (9). Том 3. С. 267–271.
9. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 23.12.2023).
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
11. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 5203-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 23.12.2023).
12. Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.10 / Академія адвокатури України. Київ, 2006. С. 7.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ АКТІВ, ЯКІ РЕГЛАМЕНТУЮТЬ СФЕРУ ОБІГУ ПУБЛІЧНИХ КОШТІВ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА «УКРАЇНСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ»

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ANALYSIS OF THE ACTS REGULATING THE SPHERE OF CIRCULATION OF PUBLIC FUNDS OF JOINT-STOCK COMPANY "UKRAINIAN RAILWAY"

Воротинцев Ю.Ю., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Акціонерне товариство «Українська залізниця» є однією з ключових галузей української економіки, відповідальною за надання транспортних послуг та забезпечення функціонування залізничного транспорту в Україні. При цьому, як суб'єкт, що здійснює діяльність в сфері публічних послуг, Акціонерне товариство «Українська залізниця» зобов'язане раціонально та ефективно використовувати публічні кошти, залучені до своєї діяльності. З цією метою, важливим завданням є вивчення та аналіз нормативно-правового середовища, яке регулює обіг публічних коштів в Акціонерному товаристві «Українська залізниця».

Адміністративно-правовий аналіз обігу публічних коштів, в сьогоденних умовах, є надзвичайно важливим та нагальним питанням й актуальною темою, особливо урахувавши питання природної монополії Акціонерного товариства «Українська залізниця» на ринку надання послуг із залізничного перевезення громадян України та інших осіб та вантажних перевезень на території нашої держави.

Будь-який адміністративно-правовий аналіз має включати в себе основу та базу, від якої мають відштовхуватись висновки щодо належного адміністративно-правового регулювання того чи іншого питання. Цією базою виступає нормативна наповненість та належність врегулювання того чи іншого питання положеннями чинного законодавства України.

Так, автором в статті встановлено, що Акціонерне товариство «Укрзалізниця» є не лише замовником, а й учасником лотів публічних закупівель в Україні, що прямо впливає на регламентування видатків (цільових та нецільових) з бюджету на забезпечення діяльності монополіста.

Адміністративно-правовий аналіз актів, які регламентують сферу обігу публічних коштів Акціонерного товариства «Українська залізниця», стає актуальним завданням, оскільки він відображає складність та важливість питань, пов'язаних з фінансовою діяльністю цього великого державного підприємства. Цей аналіз передбачає огляд та критичну оцінку законодавчих актів, нормативних документів та внутрішніх процедур, що стосуються бюджетування, фінансового контролю, аудиту, та інших аспектів управління публічними коштами в рамках діяльності Акціонерного товариства «Українська залізниця».

У даній науковій статті ми прагнемо розглянути та розібрати основні аспекти адміністративно-правового аналізу актів, що регулюють обіг публічних коштів Акціонерного товариства «Українська залізниця», зокрема, акцентуючи увагу на нормах, які стосуються бюджетування та фінансового контролю. Ми також намагатимемося розглянути практичні виклики та проблеми, які виникають під час реалізації адміністративних функцій у сфері фінансової діяльності публічного підприємства.

Ключові слова: регламентування тендеру, публічні закупівлі, обіг публічних коштів.

Joint-Stock Company "Ukrainian Railway" is one of the key branches of the Ukrainian economy, responsible for providing transport services and ensuring the functioning of railway transport in Ukraine. At the same time, as an entity operating in the field of public services, the Joint-Stock Company "Ukrainian Railway" is obliged to rationally and effectively use public funds involved in its activities. For this purpose, an important task is the study and analysis of the regulatory and legal environment that regulates the circulation of public funds in the Joint-Stock Company "Ukrainian Railway".

Administrative and legal analysis of the circulation of public funds, in today's conditions, is an extremely important and urgent issue and a topical topic, especially considering the issue of the natural monopoly of the Joint-Stock Company "Ukrainian Railway" on the market for the provision of services for rail transportation of citizens of Ukraine and other persons and cargo transportation on the territory of our state.

Any administrative and legal analysis should include a basis and base from which conclusions regarding the proper administrative and legal regulation of a particular issue should be based. This basis is the regulatory completeness and appropriateness of the regulation of this or that issue by the provisions of the current legislation of Ukraine.

Thus, in the article, the author established that the Joint-Stock Company "Ukrainian Railway" is not only a customer, but also a participant in public procurement lots in Ukraine, which directly affects the regulation of expenditures (targeted and non-targeted) from the budget to ensure the monopolist's activities.

The administrative and legal analysis of acts regulating the circulation of public funds of the Joint Stock Company "Ukrainian Railway" becomes an urgent task, as it reflects the complexity and importance of issues related to the financial activities of this large state enterprise. This analysis involves a review and critical evaluation of legislative acts, regulatory documents and internal procedures related to budgeting, financial control, audit, and other aspects of public funds management within the framework of the activities of the Joint Stock Company "Ukrainian Railway".

In this scientific article, we aim to consider and analyze the main aspects of the administrative and legal analysis of the acts regulating the circulation of public funds of the Joint-Stock Company "Ukrainian Railway", in particular, focusing on the norms related to budgeting and financial control. We will also try to consider practical challenges and problems that arise during the implementation of administrative functions in the field of financial activity of a public enterprise.

Key words: tender regulation, public procurement, circulation of public funds.

Станом на сьогоднішній день, в умовах нагальної необхідності у розвитку альтернативних до пасажирських та вантажних авіаперевезень на території України, що спричинено повномасштабним збройним російсько-українським конфліктом, наразі, та протягом останніх двох років актуальним питанням є, окрім іншого, стаття видатків на покращення та вдосконалення залізничних перевезень, адже тільки завдяки залізниці сьогодні в нас є можливість отримувати допомогу від західних партне-

рів та гуманітарну допомогу. До того ж, послуги Акціонерного товариства «Укрзалізниця» на сьогоднішній день є одними з найпопулярніших в сфері пасажирських перевезень в межах України з-за кордону.

Адміністративно-правовий аналіз – це методологічний підхід та інструмент правової науки та практики, спрямований на вивчення, оцінку та розуміння аспектів, пов'язаних із сферою діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, адміністра-

тивних установ, державних товариства тощо у контексті їхньої відповідності законодавству та визначення прав та обов'язків сторін, що взаємодіють у цій сфері.

Адміністративно-правовий аналіз допомагає забезпечити дотримання правових норм та принципів в адміністративній діяльності та є важливим інструментом для забезпечення правової державності та захисту прав та свобод громадян.

Основні елементи адміністративно-правового аналізу можуть включати: дослідження адміністративних актів та регулятивних положень для з'ясування їхнього змісту та суті; оцінку легальності та конституційності адміністративних дій та рішень; вивчення процедур та процесів, пов'язаних із реалізацією адміністративних функцій та повноважень; аналіз практичних викликів та проблем, які виникають у практиці адміністративної діяльності; встановлення взаємодії між адміністративними органами та громадянами, юридичними особами або іншими суб'єктами; розробку пропозицій щодо удосконалення адміністративного законодавства та практики.

В основу даної роботи лягає така форма адміністративно-правового аналізу як дослідження адміністративних актів та регулятивних положень задля точної та об'єктивної оцінки діяльності Акціонерного товариства «Українська залізниця» з питання обігу публічних коштів.

Пунктом 2 частини 1 статті 1 Закону України «Про відкритість використання публічних коштів» встановлено, що публічні кошти – кошти державного бюджету (крім таємних видатків), бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, кредитні ресурси, надані під державні та місцеві гарантії, кошти Національного банку України, державних банків, державних цільових фондів, Пенсійного фонду України (далі – Пенсійний фонд), фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також кошти суб'єктів господарювання державної і комунальної власності, отримані ними від їхньої господарської діяльності.

Поняття обігу публічних коштів є важливим в адміністративному праві і є предметом наукових досліджень у галузі правознавства, фінансів, публічного управління та економіки. Його суть полягає у теоретичному та практичному аналізі процесів, правових норм і процедур, які визначають обіг та управління коштами, які належать державі або юридичних особам публічного та приватного права на праві розпорядження. Дослідження в цій сфері допомагає розуміти, як держави та інші юридичні особи публічного та приватного права управляють своїми фінансовими ресурсами, забезпечують фінансування соціальних та економічних програм, а також дотримуються законодавства та забезпечують відкритість та відповідальність у використанні коштів платників податків.

До принципів адміністративно-правових режимних заходів обігу публічних фінансів віднесено такі: 1) законність; 2) спрямованість на створення належних умов для публічної фінансової діяльності; 3) адекватність заходів, що вживаються для забезпечення публічної фінансової діяльності, реальній небезпеці та врахування території, де вони застосовуються, а також терміну дії певного режиму; 4) недоторканність основних прав і свобод людини та громадянина; 5) значна автономія органів виконавчої влади під час введення й застосування режиму [2, с. 118].

Увесь обіг публічних коштів здійснюється через електронний майданчик Державного підприємства «Прозорро», що розміщений у глобальній мережі Інтернет за посиланням: <https://prozorro.gov.ua>.

Обіг публічних коштів здійснюється відповідно до вимог Закону України «Про публічні закупівлі» [3], з урахуванням особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом, на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 1178 [4].

Вищезазначені акти чинного законодавства України є нерозривно пов'язаними в сфері обігу публічних коштів Акціонерного товариства «Українська залізниця» під час дії особливого правового режиму воєнного стану на території України, що викликаний російсько-українською війною.

Так, пунктом 3-7 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про публічні закупівлі» встановлено, що на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених цим Законом, визначаються Кабінетом Міністрів України із забезпеченням захищеності таких замовників від воєнних загроз [3].

Водночас вищезгаданою Постановою Кабінету Міністрів України у пункті 1 вказано, що ці особливості встановлюють порядок та умови здійснення публічних закупівель (далі – закупівлі) товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі» (далі – замовники), із забезпеченням захищеності таких замовників від воєнних загроз на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування [4].

Якщо звернути увагу на процедуру публічних закупівель, яка діяла в мирний час та від якої залежав обіг публічних коштів, зокрема, але не виключно, Акціонерного товариства «Українська залізниця». Варто наголосити, що аналіз згаданої Постанови КМУ є нагальним, адже АТ «Укрзалізниця» є активним учасником та замовником закупівель під час дії особливого правового періоду воєнного стану.

Так, за даними офіційного майданчика Державного підприємства «Прозорро», за 2023 АТ «Укрзалізниця» вже прийняло участі в 226 лотах на загальну суму 457 339 066,78 гривень. Автором була виведена узагальнена таблиця, де відображені основні показники участі аналізованого суб'єкта в публічних закупівлях за 2023 рік по дату написання даної роботи.

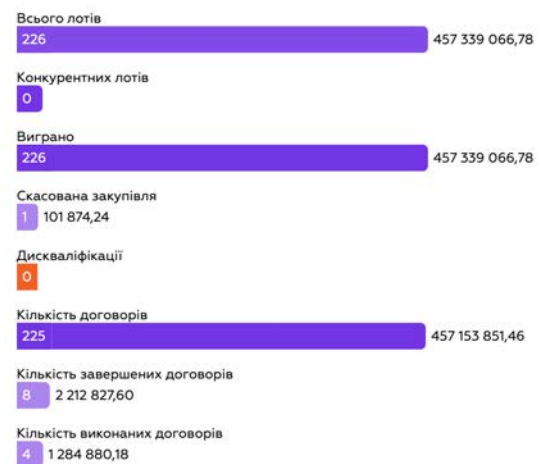

Рис. 1. Зведена таблиця участі Акціонерного товариства «Українська залізниця» в публічних закупівлях в статусі учасника

Натомість, в статусі Замовника тендерів, АТ «Укрзалізниця» ініціювало торгів на значно більшу суму державних грошових коштів, однак результату із цього небагато, виходячи із того, що левина доля із них була скасована. Загалом Акціонерним товариством було ініційовано за 2023 рік торгів на загальну суму 950 516 719,28 гривень. Пропонуємо для ознайомлення зведений графік лотів, де аналізований суб'єкт був Замовником.

Рис. 2. Зведена таблиця організованих Акціонерним товариством «Українська залізниця» публічних закупівель в статусі замовника

Наразі, актами чинного законодавства встановлений особливий порядок звітування щодо здійснених публічних закупівель, які є формою обігу публічних коштів. Так, «воєнним» законодавством встановлено, що щодо договорів на суму від 1 грн до 50 000 грн публікується лише річний план закупівель без додаткових звітів. Якщо говорити про договори на суму від 50 000 грн до 100 000 грн без проведення процедур та застосування каталогу, то щодо них Замовник має публікувати річний план закупівель та звіт про укладений договір про закупівлю. За результатом укладення договорів унаслідок відкритих торгів та із використанням каталогу оприлюднюється річний план закупівель, договір про закупівлі разом із додатками до нього, повідомлення про внесення змін до договору про закупівлю та звіт про виконання договору про закупівлю.

Наразі це чинним залишається Порядок розпорядження майном публічного акціонерного товариства «Українська залізниця», який визначає механізм списання майна, зазначеного в частині першій статті 10 Закону України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування», а також списання, відчуження, передачі в користування, оренду, концесію майна, внесеного до статутного капіталу АТ «Українська залізниця», та майна, набутого товариством [5; 6].

Станом на сьогоднішній день, якщо удатись до вивчення матеріалів органів досудового розслідування, варто наголосити на тому, що Акціонерне товариство «Українська залізниця» є одним із найбільших фігурантів справ з розкрадання коштів із використанням процедури публічних закупівель.

Пропонуємо розглянути справу, де Національне антикорупційне бюро заявляє про системні факти розкрадань, які фіксуються при закупівлях «Укрзалізниці», через що НАБУ навіть було змушене створити окремий підрозділ. В публікації на офіційному веб-ресурсі Інтернет-видання «Економічна правда» говориться про наступне: «НАБУ надало уряду рекомендації, оскільки ситуація свідчить про необхідність системних змін на «Укрзалізниці» для усунення самої причини виникнення корупції. Проте, ці рекомендації досі не виконано. Рік тому Кабмін ухвалив зміни до постанови щодо здійснення публічних закупівель в умовах воєнного стану, якими відновили громадський контроль за державними закупівлями. Але це, вочевидь, також не зрушило проблему. Лише тиждень тому в Укрзалізниці викрили черговий епізод корупції на закупівлях на понад 200 мільйонів. Співучасники злочину знайшли можливість не проводити відкритих торгів та систематично купувати газ за завищеними цінами. Цінова різниця розподілялась між учасниками обладнання. Наприкінці травня

голова правління акціонерного товариства «Укрзаліниця» 23 травня САП повідомляла, що керівника одного з підрозділів «Укрзалізниці» і двох його співників затримано, автівку вилучено за місцем проживання чиновника «Укрзалізниці», а всім трьом повідомлено про підозри за ч. 4 ст. 368 (одержання неправомірної вигоди в особливо великому розмірі службовою особою), ч. 3 ст. 369 (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі), ч. 1 та ч. 2 ст. 209 (легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом) ККУ» [7].

Так, варто зазначити, що автором вже розкривалась сутність та особливості нормативного закріплення порядку проведення публічних закупівель в умовах правового режиму воєнного стану відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України. Серед іншого, необхідно звернути увагу на те, що для деяких договорів не є обов'язковим оприлюднення будь-яких документів.

Наголошуємо, що в такому разі втрачається сенс поняття «публічних закупівель», що покликані до врегулювання належної системи громадського та державного контролю коштів, обіг яких має бути підконтрольний державі. Наразі, воєнний стан став підставою для приховання інформації, яка використовується керівництвом великого монопольного підприємства у власних цілях. Ціна такого зловживання вимірюється в мільйонах гривень, що здебільшого забезпечуються воєнним державним бюджетом та наносять невтримної шкоди державі.

Зміни, які пропонує автор для налагодження ситуації із публічними закупівлями, зокрема, але не виключно й Акціонерного товариства «Українська залізниця» полягають у коригуванні пункту 11 Постанови Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 року № 1178, а саме у виключенні абзацу другого даного пункту, який звучить наступним чином: «У разі здійснення закупівлі, вартість якої є меншою, ніж 50 тис. гривень, без використання електронної системи закупівель замовник не оприлюднює в електронній системі закупівель звіт про договір про закупівлю, укладений без використання електронної системи закупівель».

Дане коригування акту чинного законодавства України призведе до повернення основної мети поняття «публічні закупівлі» та стане основною налагодою системи обігу публічних коштів АТ «Укрзаліниця».

Висновки. Унаслідок проведеного аналізу автором були зроблені наступні висновки.

1. Здійснений адміністративно-правовий аналіз актів, що регламентують сферу обігу публічних коштів АТ «Укрзаліниця».
2. Сформовані та наведені статистичні дані діяльності Акціонерного товариства «Українська залізниця» в національних тендерних торгах в статусі учасника та замовника лотів.
3. Проведений аналіз здійснення процедури публічних закупівель в умовах особливого правового режиму воєнного стану та наведено суб'єктивну причину щодо можливості корупційних схем в цій сфері, яка полягає у спрощеній діяльності замовників та учасників торгів, що встановлена Кабінетом Міністрів України.
4. Надано власний спосіб вирішення нагальної корупційної проблеми в сфері регламентування обігу публічних коштів Акціонерного товариства «Українська залізниця», яке полягає у виключенні абзацу одного із пунктів Постанови Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 року № 1178.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про відкритість використання публічних коштів. Закон України від 11.02.2015 року № 183-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19/conv/#Text>
2. Клімова С.М. Поняття та складники адміністративного режиму обігу публічних фінансів в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. 4. 116–120.
3. Про публічні закупівлі. Закон України від 25.12.2015 року № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>

4. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 року № 1178. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-p#Text>

5. Порядок розпорядження майном публічного акціонерного товариства «Українська залізниця». Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2017 року №1054. Урядовий портал України. 2017. 5 с.

6. Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування. Закон України від 23.02.2012 року № 4442-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text>

7. У НАБУ визнали, що не можуть впоратися із системними розкраданнями в «Укрзалізниці». *Інтернет-видання «Економічна правда»*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/21/701401/>

ОСНОВИ РЕЖИМУ IP BOX: АНАЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

BASICS OF THE IP BOX MODE: ANALYTICAL AND LEGAL ASPECT

Дашко Д.С., студент IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ковтуненко О.А., студентка IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій статті всебічно розглядається податковий режим інтелектуальної власності (IP Box), простежуються його витоки, ретельно аналізується його впровадження в окремих країнах та оцінюється потенціал для його запровадження в Україні. IP Box, цільове податкове стимулювання, розвинулося як каталізатор інновацій, пропонуючи пільгові податкові ставки на доходи, отримані від активів інтелектуальної власності. Аналізуючи законодавчу базу таких країн, як Люксембург, Нідерланди та Ірландія, у статті порівнюються їхні підходи, виявляються закономірності та кращі практики у стимулюванні розвитку інтелектуальної власності.

Досліджується історична еволюція IP Box, контекстуалізуючи її появу як відповідь на мінливу динаміку глобальної економіки. Розглядаючи регуляторні рамки країн, які запровадили режими IP Box, дослідження прагне виокремити цінну інформацію для юрисдикцій, які розглядають подібні заходи. Розглядаються економічні та стратегічні наслідки IP Box, проливаючи світло на його вплив на генерування доходів, створення робочих місць та розвиток інновацій.

Звертаючи увагу на Україну, стаття оцінює перспективи впровадження режиму IP Box у правовому та економічному ландшафті країни. Шляхом порівняльного аналізу досліджуються потенційні переваги та виклики такого впровадження, враховуючи існуюче в Україні середовище інтелектуальної власності та ширший регуляторний контекст. Ця дискусія має на меті допомогти політикам, юристам і підприємцям бізнесу розібратися в складнощях інтеграції режиму IP Box у податкову систему України.

Тож, дана наукова робота відроджує інтелектуальну дискусію щодо введення режиму спеціального оподаткування в Україні та вносить корективи у дискусію про податкові стимули для інтелектуальної власності, пропонуючи нюансоване розуміння IP Box. Аналізуючи європейське законодавство та глобальні тенденції та пропонуючи застосувати одну із конкретних моделей у інтерпретації податкового режиму в Україні, дослідження має на меті інформувати осіб, які приймають рішення, та зацікавлені сторони, сприяючи розробці обґрунтованої політики та створенню середовища, сприятливого для інновацій та економічного зростання.

Ключові слова: IP Box, Patent Box, інтелектуальна власність, юрисдикції, країни, податки, збори, ставки, технології, інновації, податок на прибуток.

This article provides a comprehensive examination of the Intellectual Property (IP) Box tax regime, tracing its origins, scrutinizing its implementation in select nations, and assessing the potential for its adoption in Ukraine. The IP Box, a targeted tax incentive, has evolved as a catalyst for innovation, offering preferential tax rates on income derived from intellectual property assets. Analyzing the legislative frameworks of countries such as Luxembourg, the Netherlands, and Ireland, the article compares their approaches, revealing patterns and best practices in incentivizing intellectual property development.

The historical evolution of the IP Box is explored, contextualizing its emergence as a response to the changing dynamics of the global economy. By dissecting the regulatory frameworks of countries with established IP Box regimes, the study seeks to distill valuable insights for jurisdictions contemplating similar measures. The economic and strategic implications of the IP Box are examined, shedding light on its impact on revenue generation, job creation, and the cultivation of innovation.

Turning attention to Ukraine, the article assesses the prospects of implementing an IP Box regime within the country's legal and economic landscape. Through a comparative analysis, the potential advantages and challenges of such adoption are explored, considering Ukraine's existing intellectual property environment and broader regulatory context. This discussion aims to guide policymakers, legal practitioners, and businesses in navigating the complexities of integrating an IP Box regime into Ukraine's tax framework.

Therefore, this research paper revives the intellectual debate on the introduction of a special taxation regime in Ukraine and contributes to the discussion on tax incentives for intellectual property by offering a nuanced understanding of the IP Box. By analyzing European legislation and global trends and proposing to apply one of the specific models in interpreting the tax regime in Ukraine, the study aims to inform decision makers and stakeholders, contributing to the development of sound policies and creating an environment conducive to innovation and economic growth.

Key words: IP Box, Patent Box, intellectual property, jurisdictions, countries, taxes, fees, rates, technologies, innovations, income tax.

Постановка проблеми. Розгляд даного питання є вкрай важливим через відсутність його дослідження українськими науковцями, тому, щоб Україна була конкурентоспроможною, було вирішено висвітлити цю проблему, звернувши нашу увагу на досвід різних юрисдикцій, які мають цей режим.

Розглядом питання IP Box режимів займалися такі науковці: Sebastien Bradley, Estelle Dauchy, Leslie Robinson, Martin Ruf, Alexander Israel Silva-Gómez, Silvia Mariela Méndez-Prado, Andrés Arauz, М. Д. Заріцький, О. С. Заріцька, Г. Б. Назарова та Л. В. Кононенко.

Виклад основного матеріалу. IP Box (або Patent Box), скорочено від Intellectual Property Box, – це пільговий режим, який пропонує певні юрисдикції для заохочення розробки, придбання та використання інтелектуальної власності. Метою IP Box, як правило, є заохочення та залучення місцевих науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт шляхом зниження податкових витрат.

Ключовими особливостями IP Box зазвичай є знижена ставка корпоративного податку на прибуток, якщо

такий прибуток отриманий від певних об'єктів інтелектуальної власності, таких як патенти, авторські права, торгові марки та інші нематеріальні активи. Знижена ставка податку часто застосовується до тієї частини доходу, яка безпосередньо пов'язана з використанням цих об'єктів інтелектуальної власності.

Щодо отримання прав на IP Box, то залежно від юрисдикції конкретні критерії можуть відрізнятися. У загальному це вимоги щодо розробок, використання та придбання інтелектуальної власності, а також документальне підтвердження зв'язку між доходами та кваліфікованими активами інтелектуальної власності [1; 2].

Компанії, що займаються дослідженнями, розробками, інноваціями та технологічними галузями, є основними бенефіціарами IP Box. Забезпечуючи сприятливе податкове середовище для доходів, отриманих від інтелектуальної власності, уряди прагнуть сприяти інноваціям, залучати транснаціональні корпорації та стимулювати економічне зростання.

Варто відмітити, що історія розвитку та становлення IP Vox набуває більшої індивідуалізації в залежності від юрисдикції, але загальна тенденція зберігається.

Тож потрібно повернутись до витоків даної ідеї, а саме розглянути об'єкти інтелектуальної власності в даному контексті. Об'єкти інтелектуальної власності стають більш ключовим активом для глобальних корпорацій. Це обумовлено не тільки зростанням ролі інновацій та інтелектуальних ресурсів у будь-якому сучасному бізнесі, але й врахуванням потенціалу, який інтелектуальна власність може мати в оптимізації податкового тягаря.

Інтелектуальна власність, така як патенти, авторські права та торгові марки, стає суттєвим елементом стратегії компанії, після чого вона не тільки підтримує їх конкурентоспроможність, а й може служити ефективним інструментом у сфері податкового управління.

Все більше компаній визнають, що інтелектуальна власність може допомогти зменшити податкові обов'язки, хоча деякі юрисдикції надають пільги для об'єктів інтелектуальної власності. Спрямовуючи свої зусилля на створення та розвиток новаторських рішень, підприємство може одночасно забезпечити свою позицію на ринку та вигідно оптимізувати свої податкові зобов'язання. Ця тенденція демонструє стратегічний підхід компанії до управління інтелектуальною власністю як не тільки засобом захисту інновацій, але і як ефективний інструмент для вирішення складних завдань податкового планування в глобальному масштабі.

Ірландія стала першопрхідцем у зниженні податкових ставок для певних об'єктів інтелектуальної власності ще в 1973 році. Прийнявши інноваційний підхід, Франція впровадила аналогічну модель у 2000 році, а Угорщина приєдналася до цього ряду у 2003 році. Наприклад, у Франції податкова ставка зменшилась зі стандартних 31% корпоративного податку до 10% у рамках IP Vox. Варто відмітити ще й Бельгію, яка внутрішньо започаткувала даний спеціальний режим у 2007 році, податкова ставка знизилась з 29% до лише 4,4%. Ці країни визнали важливість стимулювання розвитку інтелектуальної власності шляхом податкових пільг, що можуть служити каталізатором для економічного зростання та привабливості інноваційних компаній [3].

IP Vox досить швидко розвивався, як модернізований інструмент податкового планування. Один із ключових аспектів швидкого розвитку IP Vox досягається в постійних модифікаціях та вдосконаленні податкових стимулів, які надаються підприємствам, залученим до створення та розвитку інтелектуальної власності. Підприємства активно реагують на це, адаптуючи свої стратегії для максимального використання податкових переваг та створення більш ефективних механізмів управління інтелектуальною власністю.

У цьому контексті необхідно згадати, що Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) фактично оголосила війну існуючим на той час режимам IP Vox. Ця організація розробила захід 5 Плану BEPS (План дій з протидії розмиванню оподаткованої бази та виведенню прибутків з-під оподаткування) та ініціювала суттєву зміну «правил гри» з метою ускладнення застосування пільг компаніями, які не брали жодної участі у створенні об'єктів інтелектуальної власності. Інакше кажучи, ОЕСР вважає зловживанням використання структур, які полягають у передачі права власності на об'єкт інтелектуальної власності компанії – резиденту юрисдикції з IP Vox виключно з метою податкової «економії» та подальшої передачі у користування такого об'єкта третім особам. З метою запобігання таким структурам ОЕСР надала рекомендації щодо зміни існуючих на той час режимів IP Vox та імплементації нового підходу – “Modified Nexus Approach”, метою якого є обмеження застосування пільг компаніями, що не брали участі в розробці об'єктів інтелектуальної власності [4].

Враховуючи вищезгадане, такими країнами, як Кіпр, Люксембург та Нідерланди були внесені відповідні зміни задля приведення режимів IP Vox у відповідність до вимог заходу 5 Плану дій BEPS. Розглядаючи дані країни окремо слід відмітити таке:

1. З початку 2012 року на Кіпрі діяв «пільговий» режим IP Vox, який, давав можливість оподатковувати доходи від конкретних об'єктів інтелектуальної власності за ставкою податку на рівні 2,5%. До 30 червня 2016 року цей режим був достатньо зрозумілим у технологічних процесах, охоплюючи при цьому доходи від широкого спектру об'єктів інтелектуальної власності. Але під впливом ініціативи ОЕСР, правила цього режиму внесли значні зміни, які почали діяти з 1 липня 2016 року [5].

2. Як і в ситуації з Кіпром, у Люксембурзі наразі одночасно діє два режими IP Vox. 22 березня 2018 року Люксембурзький парламент прийняв закон, що встановив правила застосування нового режиму IP Vox, який прийшов на зміну попередньому, що був скасований у 2016 році. При цьому новий режим IP Vox застосовуватиметься ретроактивно, починаючи з 2018-го фінансового року, а старий режим, з урахуванням «перехідних» положень, продовжить свою дію до липня 2021 року. За своєю суттю зміни, прийняті в Люксембурзі, схожі до тих, що були прийняті на Кіпрі, та направлені на приведення правил застосування режиму IP Vox до вимог заходу 5 Плану дій BEPS [4].

3. У Нідерландах вперше було IP Vox використано у 2007 році й також внесли зміни до режиму IP Vox відповідно до вимог заходу 5 Плану дій BEPS. У порівнянні з попередніми юрисдикціями, нормативні акти Нідерландів мають більш високі вимоги до використання пільгового режиму. Наприклад, законодавство країни встановлює складніші правила застосування, враховуючи різні умови малих та великих платників податків [6; 15].

Так, на сьогоднішній день існує 18 юрисдикцій з IP Vox режимом, 13 з яких в ЄС. Коротко розглянемо умови кожної країни щоб обрати найпривабливіше місце для залучення інвестицій в IP. Вбачається за доцільне дослідити це питання за декількома критеріями: відсоток податку на дохід та об'єкти, на які розповсюджується такі пільги:

1. Королівство Бельгія: 3,75% – податок на дохід від діяльності з патентами, програмним забезпеченням та правами селекціонерів [7].

2. Республіка Кіпр: 2,5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [8].

3. Французька Республіка: 10% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [9].

4. Угорщина: 4,5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [10].

5. Республіка Ірландія: 6,25% – податок на дохід від діяльності з патентами, програмним забезпеченням та прав селекціонерів, сертифікатів додаткової якості медичних продуктів, а також засобів захисту рослин [11].

6. Литовська Республіка: 5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [12].

7. Велике Герцогство Люксембург: 4,99% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [13].

8. Республіка Мальта: 1,75% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [14].

9. Королівство Нідерланди: 9% – податок на дохід від діяльності з патентами, програмним забезпеченням та авторськими правами [15].

10. Республіка Польща: 5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [16].

11. Португальська Республіка: 3,15% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [17].

12. Словацька Республіка: 10,5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [18].

13. Королівство Іспанія: від 7,2 до 10% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [19].

14. Князівство Андорра: 2% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [20].

15. Республіка Сан-Марино: від 0% до 8,5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [21].

16. Швейцарська Конфедерація: дуже складно сказати точно, так як залежить від кантону і може оподатковуватися ставкою корпоративного податку від 10% всього прибутку, але дуже обмежене коло об'єктів, на які розповсюджується цей податковий режим – тільки на податок на дохід від діяльності з патентами [22].

17. Турецька Республіка: 11,5% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [23].

18. Сполучене Королівство Великої Британії: 10% – податок на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням [24; 25].

При виборі юрисдикції треба враховувати багато факторів, таких як репутація країни, ступінь захисту прав власності, наявність науково-дослідних центрів та інноваційних інфраструктур, щоб зробити правильний вибір.

Так, наприклад, Андорра, яка має 2% корпоративного податку на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням, але не слід забувати про такі фактори, як: маленький ринок країни, обмежена міжнародна співпраця, віддалене місцезнаходження, нестабільна економічна ситуація через постійні зміни податкового законодавства та слабку економічну ситуацію [20].

Вибір оптимальної юрисдикції для інвестицій в IP Vox систему залежить від конкретних потреб бізнесу та стратегії оптимізації оподаткування. Однак, опираючись на цих даних, деякі країни можуть виглядати більш привабливими з точки зору податкових умов:

1. Мальта (1,75%): Має одну з найнижчих ставок податку на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням. Крім того, країна знаходиться в Європейському Союзі, що забезпечує доступ до ринків ЄС [14].

2. Нідерланди (9%): Забезпечує релативно низьку ставку податку на дохід від діяльності з патентами, програмним забезпеченням та авторськими правами [15].

3. Люксембург (4,99%): Має конкурентоспроможну ставку податку на дохід від діяльності з патентами та програмним забезпеченням. А також дружнелюбне середовище для бізнесу і залишається однією з лідируючих країн в IP Vox [13].

4. Бельгія (3,75%) та Португалія (3,15%): Мають конкурентоспроможну ставку податку для створення інноваційного екосистеми та зручне розташування [7; 17].

5. Ірландія (6,25%): Має відносно низьку ставку податку та розширений перелік об'єктів оподаткування [1].

Отже, залежно від мети суб'єкта, вибір країни може змінюватися. Але слід зазначити наступне: ні для кого не секрет, що більшість бізнесів, обираючи для себе зручну податкову юрисдикцію, дивляться на країни ЄС, оскільки будуть мати дуже широкий ринок, нормальні податкові органи, надійну судову систему і стабільну економіку, а Мальта, як одна з країн ЄС з найнижчою податковою ставкою для IP, є лідером з огляду на привабливі умови.

Варто наголосити на українських тенденціях. В Україні пільговий режим оподаткування IP Vox не функціонує, але у 2020 році були намагання розпочати його розробку. Тож розглянемо дану ідею більш детально. Міністерство цифрової трансформації виступило з ініціативою щодо впровадження даного режиму, але для ініціативних компаній. Це передбачало те, що будуть знижені ставки податків та зборів на 80% й податок на прибуток вийде 3,6%, ЄСВ – 4,4%, ПДФО-3,6%. Але наявні особливі критерії щодо застосування, які передбачають умови:

1. Витрати на R&D понесені на території України.
2. Доходи від використання об'єкту інтелектуальної власності можна співставляти з витратами, понесеними на його розробку та створення.

3. Від використання об'єкту інтелектуальної власності обов'язково отримується дохід [26].

Одним із провідних український інновацій є проєкт Дія.City, який представляє з себе інформаційну платформу для IT-компаній щодо правового та податкового аспектів. Даний проєкт віддзеркалив комплекс ефективних та комфортних умов задля розвитку бізнесу та залучення іноземних інвестицій у коло українських перспектив.

Особливістю у системі оподаткування платників податку на прибуток на особливих умовах резидентів Сіті Дія є те, що об'єктом оподаткування є не фінансовий результат, а суми окремих господарських операцій. По суті, даний порядок оподаткування дуже схожий на податок на виведений капітал, але у Податковому кодексі України зазначено, що це є податок на прибуток на особливих умовах [27, с. 385].

Варто зазначити, що Дія.City не є видом режиму IP Vox. З огляду на те, що українська модель розглядається комплексно, як правовий та податковий простір, про що не можна зазначити щодо IP Vox, оскільки він конкретизує виключно спеціальний податковий режим без врахування окремих аспектів. Основним критерієм є те, що Дія.City – це правовий режим, податковий блок регулювання якого передбачено у Податковому кодексі України, а IP Vox – виключно податковий. Наприклад, схожими за метою до проєкту Дія.City є Астана Hub (Казахстан), Делавер (США) та віртуальна зона IT (Грузія).

В Україні для IT-компаній створено унікальний правовий та податковий простір, в якому поєднані комфортні податкові умови з ефективними інструментами, що дозволяють компаніям будувати прозору корпоративну структуру, полегшують залучення іноземних інвестицій, залучають додаткові механізми для захисту нематеріальних активів. Оподаткування резидентів Дія Сіті є багатогранною та динамічною сферою, яка має значні наслідки для економіки, бізнесу, урядів та суспільства в цілому. З розвитком глобального ландшафту стає все більш очевидним, що оподаткування резидентів Дія Сіті, особливо тих, що працюють в інноваційних секторах, вимагає продуманих та адаптивних підходів [27, с. 392].

Висновки. Дослідження податкового IP Vox режиму розкриває сформоване прагнення держав до розвитку інновацій та економічної конкурентоспроможності. Як видно зі статті, наразі цей режим діє в 18 країнах, 13 з яких входять до Європейського Союзу. Цей режим стимулює компанії до виробництва, використання та застосування новітніх технологій в обмін на податкові пільги, запроваджуючи IP Vox держава отримує не тільки потужний розвиток інтелектуальної власності, а й збільшення суб'єктів бізнесу, що добре відбивається на економіці та суспільстві в цілому.

Щодо України, то треба зазначити, що, на жаль, такого режиму наразі не передбачено. Але слід відмітити, що до ведення правового режиму воєнного стану досліджувалася тенденція: запровадження Дія Сіті, яке хоча і не відноситься до IP Vox режиму, але має спільні з ним риси, також є заяви Міністерства цифрової трансформації щодо впровадження даного режиму.

Так, проглядаються прагнення українських законотворців до впровадження даної системи, але наразі, коли в країні діє правовий режим воєнного стану, така діяльність зупинилася. Вважаємо, що поновлення дискусії щодо впровадження даної податкової моделі сприятиме розвитку євроінтеграційних процесів та адаптації податкового законодавства України під стандарти ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Tax Foundation. What is a Patent Box | Tax foundation. URL: <https://taxfoundation.org/taxedu/glossary/patent-box/> (дата звернення: 01.12.2023).
2. Sebastien Bradley, Leslie Robinson, Martin Ruf. The impact of IP box regimes on the M&A market. *Journal of Accounting and Economics. Volume 72, Issues 2–3, November–December 2021, 101448*. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S016541012100063X?via%3DIihub>; (дата звернення: 01.12.2023).
3. Crane IP Law Firm. IP-Box в країнах Європи: як платити менше податків за допомогою інтелектуальної власності, : URL: <https://craneip.com/uk/ip-box-v-krainah-evrope-yak-platiti-menshe-podatkov-za-dopomogoju-intelektualno%D1%97nah-%D1%94vrope-yak-platiti-menshe-podatkov-za-dopomogoju-intelektualno%D1%97-vlasnosti/> (дата звернення: 01.12.2023).
4. Роман Подзізей, Ірина Павлюк. Популярні країни для виплати роялті, *Астерс*. № 17, 17 травня 2018 URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/popular_countries_for_royalty_payments/; (дата звернення: 01.12.2023).
5. Фінансово-правова компанія "FINEVOLUTION" Податковий режим IP Box для бізнесу. URL: <https://finevolution.pl/ua/system-podatkovy-ip-box-polska-cypr-luksemburg/> (дата звернення: 06.12.2023).
6. Консалтингова компанія "A1 CONSULTING". IP BOX РЕЖИМИ: ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ В РІЗНИХ КРАЇНАХ, 20.07.2022. URL: <https://www.a1.consulting/post/ip-box> (дата звернення: 06.12.2023).
7. Code des impôts sur les revenus 1992: Publication: 13-09-1993 numéro: 1993082751 / Conseil d'Etat. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1993082749&table_name=loi (дата звернення 12.12.2023).
8. Ο περί Φορολογίας του Εισοδήματος Νόμος του 2002 (118(I)/2002)/ Η Βουλή των Αντιπροσώπων. URL: http://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/2002_1_118/full.html (дата звернення 12.12.2023).
9. Code général des impôts / Parlement français. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069577/2023-12-14/ (дата звернення 12.12.2023).
10. A társasági adóról és az osztalékadóról szóló 1996. évi LXXXI. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600081.tv> (дата звернення 12.12.2023);
11. Corporation Tax Act, 1976 № 7/ Ireland. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1976/act/7/enacted/en/print#sec79> (дата звернення 12.12.2023).
12. Republic of Lithuania Law on corporate income tax. 20 December 2001 № IX-675. Vilnius URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1375cd60a50f11e8aa33fe8f0fea665f?jfwid=ck9gyaumo> (дата звернення 12.12.2023);
13. Loi modifiée du 4 décembre 1967 concernant l'impôt sur le revenu / Le gouvernement du Grand-Duché de Luxembourg URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpbpcjpcglclefindmkaj/https://impotsdirects.public.lu/dam-assets/fr/legislation/LIR/LIR2023.pdf> (дата звернення 12.12.2023).
14. legislażzjoni sussidjarja 123.194 / regoli dwar tnaqqis li jingħata fir-reġim patent box / 1 ta' jannar, 2019 URL: <https://legislation.mt/eli/sl/123.194> (дата звернення 12.12.2023).
15. Wet op de vennootschapsbelasting 1969. 8 oktober 1969 / JULIANA, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz. URL: <https://belastingwetboek.nl/vennootschapsbelasting/> (дата звернення 12.12.2023).
16. Dz. U. 1992 Nr 21 poz. 86 Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpbpcjpcglclefindmkaj/https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19920210086/U/D19920086Lj.pdf> (дата звернення 12.12.2023).
17. Código do Imposto sobre o Rendimento das Pessoas Coletivas – CIRC / Lei n.º 2/2014. Diário da República № 11/2014, Série I de 2014-01-16. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/lei/2014-64205634> (дата звернення 12.12.2023).
18. ZÁKON № 595 zo 4. decembra 2003 o dani z príjmov / Národná rada Slovenskej republiky. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2003/595/> (дата звернення 12.12.2023).
19. Ley 27/2014, de 27 de noviembre, del Impuesto sobre Sociedades. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2014-12328> (дата звернення 12.12.2023).
20. Lei 95/2010, del 29 de desembre, de l'impost sobre societats. URL: <https://www.bopa.ad/bopa/023005/Pagines/6AB92.aspx> (дата звернення 12.12.2023).
21. Legge 16 dicembre 2013 n.166 "Imposta generale sui redditi" / Repubblica di San Marino – Consiglio Grande e Generale URL: <https://www.consigliograndeegenerale.sm/on-line/home/in-evidenza-in-home-page/scheda17134870.html> (дата звернення 12.12.2023).
22. Bundesgesetz über die Steuerreform und die AHV-Finanzierung (STAF) vom 28. September 2018 / Die Bundesversammlung der Schweizerischen Eidgenossenschaft/ URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2018/2140/de> (дата звернення 12.12.2023).
23. KURUMLAR VERGİSİ KANUNU Kanun Numarası : 5520 Kabul Tarihi : 13/6/2006 Yayımlandığı Resmî Gazete : Tarih : 21/6/2006 Sayı : 26205/ URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpbpcjpcglclefindmkaj/https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5520.pdf> (дата звернення 12.12.2023).
24. Corporation Tax Act 2010 / London. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/4/contents> (дата звернення 12.12.2023);
25. The Tax Foundation.. Patent Box Regimes in Europe. Daniel Bunn, 2022, URL: <https://taxfoundation.org/data/all/eu/patent-box-regimes-europe-2022/> (дата звернення 12.12.2023).
26. Олена Макеева, 2020. Пільговий податок на ІТ, добра спроба, але потрібна робота над помилками. URL: <https://buhgalter911.com/uk/news/news-1048366.html> (дата звернення 12.12.2023).
27. Назарова Г.Б., Кононенко Л.В. ОПОДАТКУВАННЯ РЕЗИДЕНТІВ ДІЯ СІТІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД. *Наукові перспективи* № 8(38)2023. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8\(38\)-378-395](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38)-378-395) (дата звернення 12.12.2023).

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

STATUS OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE ISSUE OF LEGAL NATURE OF ADMINISTRATIVE POLICY IN UKRAINE

Зубко А.О., к.ю.н.,
докторант

Науково-дослідний інститут публічного права

Стаття присвячена аналізу наукових робіт, що прямо чи побічно стосуються визначення проблеми юридичної природи адміністративної політики України.

Доведено, що адміністративно-правова галузь наукових знань не містить об'єктивізації проблематики щодо визначення юридичної природи адміністративної політики України. З'ясовано, що окремі аспекти забезпечення адміністративної функціональності України досить широко розкриті у працях спеціалістів у галузі державного управління, які зосереджували наукові пошуки на дослідженні: 1) адміністративної реформи; 2) трансформації адміністративного управління; 3) політико-адміністративного реформування системи публічного управління в Україні; 4) функціонування політико-адміністративних систем сучасних європейських країн задля виокремлення досвіду для України; 5) політико-адміністративного менеджменту в умовах державотворення; 6) політико-адміністративних відносин; 7) політико-правових засадах децентралізації влади, зокрема в контексті адміністративної реформи в Україні; 8) аспекти оптимізації взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України. Уточнюється, що їхні здобутки потребують наукового «адаптування» під потреби сучасного розвитку державно-управлінських процесів.

Виявлено, що досі актуальною є наукова полеміка щодо визначення змісту та сутності категорій «державне управління», «публічне управління», «публічне адміністрування». Втім спеціалісти у галузі пошуку відповіді на запитання: «як забезпечити збалансованість політичних і адміністративних складових комунікації в державному секторі?» єдині у думці, що цей процес має сприяти стабільності, прозорості та високому рівню довіри громадян до владних структур.

Доведено, що ефективність державного апарату та його здатність виконувати свої функції, як відповідна проблематика для здійснення дослідницьких пошуків, не втрачає своєї актуальності навіть зі сплином значного проміжку часу, адже сучасні реалії вимагають постійного вдосконалення та адаптації систем управління до нових викликів.

Ключові слова: адміністративна політика України, взаємодія, державне управління, комунікація, політико-адміністративні відносини, публічне адміністрування, публічне управління.

The article is dedicated to the analysis of scientific works directly or indirectly related to defining the problem of the legal nature of administrative policy in Ukraine. It is demonstrated that the administrative-legal field of scientific knowledge lacks objectivization of the issues concerning the determination of the legal nature of administrative policy in Ukraine. It is clarified that certain aspects of ensuring administrative functionality in Ukraine are quite extensively covered in the works of specialists in the field of public administration, who focused their scientific research on the examination of: 1) administrative reform; 2) transformation of administrative management; 3) political-administrative reform of the public administration system in Ukraine; 4) the functioning of political-administrative systems in modern European countries to extract lessons for Ukraine; 5) political-administrative management in the conditions of state-building; 6) political-administrative relations; 7) political-legal principles of decentralization of power, particularly in the context of administrative reform in Ukraine; 8) aspects of optimizing the interaction between political leadership and state administration in the conditions of modernizing the political-administrative system of Ukraine. It is emphasized that their achievements require scientific adaptation to the needs of contemporary development of state governance processes.

The article reveals that the scientific debate on the definition of the content and essence of the categories "government management," "public management," and "public administration" remains relevant. However, specialists in the field of finding an answer to the question, "how to ensure the balance of political and administrative components of communication in the public sector?" unanimously believe that this process should contribute to stability, transparency, and a high level of trust by citizens in government structures.

It is substantiated that the effectiveness of the state apparatus and its ability to perform its functions, as a relevant issue for research, do not lose their relevance even with the passage of a significant period of time, as modern realities require constant improvement and adaptation of management systems to new challenges.

Key words: administrative policy of Ukraine, interaction, government management, communication, political-administrative relations, public administration, public management.

Динамізм суспільних відносин, економічно-соціальний і політико-правовий стан їхнього розвитку, а також тенденції необхідності належного захисту громадянам України від реальних загроз її національним інтересам є тільки маленькою частиною того, яким чином можна досягнути доцільність здійснення аналізу юридичної природи адміністративної політики України. Адже ці аспекти не тільки репрезентують якість та результативність вчинених суспільно-важливих дій керівництвом держави (наслідком чого маємо відповідний стан та наявні тенденції), а й відображають реальний контекст, в якому формується адміністративна політика України. Його розширення забезпечене у межах рамок законності тієї чи іншої дії, аналізу її легітимності з різних боків у тому числі – процедурного аспекту в якому ці рішення формуються та втілюються. Ключове питання постає так: чи здатна Україна забезпечити свою адміністративну функціональність на тому рівні, щоб ефективно виконувати свої завдання та функції?

Належне теоретичне та практичне осмислення цього розширеного контексту є важливим етапом для подолання трансформаційного етапу у розвитку України як еволюційно зрілої самостійної європейської країни з достатнім рівнем міжнародної авторитетності.

Між тим, адміністративна політика України досі не є ключовим об'єктом вивчення та аналізу для науковців та фахівців у галузі юридичних наук. Аналізуючи академічні тексти тематики адміністративної політики, пред'явлені у Національному депозитарії, маємо, що загалом досліджуються питання: 1) політико-адміністративної діяльності окремих діячів (наприклад, П. Калнишевського, яка вивчалась Ю. Шовкуном у 2008 році або П. О. Рум'янцева (1764–1781 pp.), яку аналізувала А. Песцова у 2010 році); 2) адміністративної реформи (наприклад, розвиток політико-управлінської еліти у її межах вивчав А. Радченко у 2021 році); 3) трансформації адміністративного управління (наприклад, особливостей державної політики його інформатизації були

об'єктом вивчення О. Василенка у 2021 році); 4) політико-адміністративного реформування системи публічного управління в Україні (наприклад, у 2020 році Ю. Сак аналізував його теоретико-методологічні засади у кореляції зі світовим досвідом); 5) функціонування політико-адміністративних систем сучасних європейських країн задля виокремлення досвіду для України (вивчав ці особливості В. Сухенко у 2018 році); 6) політико-адміністративного менеджменту в умовах державотворення (предмет вивчення І. Решевета у 2018 році); 7) політико-адміністративних відносин (наприклад, їх особливості в контексті сучасної державно-управлінської парадигми представлені у праці В. Солових, яка датується 2015 роком, а їх державно-управлінський дискурс – у праці Н. Попович 2013 року); 8) політико-правових засад децентралізації влади, зокрема в контексті адміністративної реформи в Україні (як предмет вивчення розкрито у праці А. Матвієнка 2010 року); 9) аспекти оптимізації взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України (висвітлені у праці В. Токовенко у 2004 році).

Означені праці підготовлені у межах спеціальностей: 281 (публічне управління та адміністрування), 23.00.02 (політичні інститути та процеси), 25.00.02 (механізми державного управління), 25.00.01 (теорія і історія державного управління), 07.00.02 і 07.00.01 (всесвітня історія та історія України).

Так, зокрема Ю. Сак розглядає проблему реформування публічного управління в ракурсі аналізу проблем реалізації адміністративної реформи в Україні та за кордоном, разом з тим уточнюючи, що ця проблема виходить за межі концептуального поняття адміністративного реформування [1, с. 29]. Примітно, що автор політико-адміністративне реформування визначає як: по-перше, оптимізацію системи органів державної влади та їх раціональний розподіл; по-друге, оптимізацію кількості державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування; по-третє, формуванню системи надання ефективних адміністративних послуг населенню країни; по-четверте, розбудову системи місцевого самоврядування; по-п'яте, оновлення нормативно-правової бази України; по-шосте, досягнення позитивних змін в системі публічного управління; по-восьме, раціоналізацію використання коштів Державного та місцевих бюджетів [1, с. 56–57]. Цікавим у зазначеному є те, що автор не надає авторського розуміння публічного управління та не узагальнює наукові думки з цього природу, однак зазначає: «Актуальність реформування публічної влади зумовлюється необхідністю коригування стратегії проведення адміністративної реформи, переходу до її нового етапу – етапу реформування публічної адміністрації у відповідності з новим рівнем адміністративного права та новими знаннями про публічну адміністрацію, намаганням наблизити публічну владу до стандартів Європейського Союзу. Основними причинами незадовільного стану системи публічної влади в Україні є незавершеність трансформації Кабінету Міністрів України в орган політичного керівництва; неефективна організація діяльності міністерств; нераціональна система органів виконавчої влади на центральному рівні; неефективна організація публічної влади на регіональному та місцевому рівнях; неефективне місцеve самоврядування; відсутність паритетних засад у відносинах особи з такими органами [2]» [1, с. 59].

Попри безумовні перспективні узагальнення автора щодо кластерів проблем реалізації політико-адміністративного реформування системи публічного управління (наприклад, відсутність спеціально підготовлених кадрів в системі публічного управління, які здатні формувати державно-управлінські рішення та реалізовувати їх або відсутність політичної підтримки системних реформ як основи якості таких процесів [1, с. 4–5] залишилось не зрозумілим, – його ініціативи стосуються виключно виконавчого сегменту державної влади чи її загалом.

Інший автор – В. Сухенко – аналізує сучасні наукові дослідження щодо розуміння суті форм і змісту взаємодії політики і управління; політичної і адміністративної складових державного управління, розкриває наявність їх органічного взаємозв'язку. Зокрема ним уточнено сутнісні характеристики політико-адміністративного феномена та доведена необхідність подальшої розробки теоретико-методологічного та науково-прикладного забезпечення дослідження означених концептів [3, с. 2].

Цікавою є думка вченого в контексті звернення ним уваги на поняття «публічне управління» та «публічне адміністрування». Він стверджує, що: «перше стосується вивчення взаємодії між політичною системою, державним сектором, співвідношенням муніципальних, державних та народних інтересів із залученням суспільства до механізму контролю всіх органів влади. Друге – розкриває взаємодію уряду та суспільства, будучи різновидом управлінської діяльності органів публічної влади, завдяки якій держава та громадянське суспільство забезпечують самокерованість усієї суспільної системи та її розвиток у певному, визначеному напрямку [4]» [3, с. 33]. Однак примітним є те, що самого визначення державного управління, у межах якого автор розкриває політичні і адміністративні складові реалізації владних функцій не деталізується. Можна лиш припустити, що автор розглядає його як застарілу концепцію Public Administration чи Good Governance, адже зазначає, про необхідність реформування державного управління, яке має вчасно виявити суспільні проблеми, вирішити їх, з'ясувати тенденції і пріоритетні напрями політики і управління. На його думку це є актуальним для України, адже вона, на основі зарубіжного досвіду та з урахуванням власних традицій, може вдосконалити власну політико-адміністративну систему, наблизитись до запровадження Good Governance, що дасть змогу переформатувати відносини держави та суспільства з конкуруючого середовища в площину співробітництва і діалогу [3, с. 59].

Своєю чергою, Н. Попович акцентує увагу на необхідності забезпечення посиленої уваги до політико-адміністративної комунікації, що функціонує у структурі державного апарату. При цьому всі види такої комунікації, на її думку, здійснюються як породження, поширення, сприймання та інтерпретації різного роду текстово-сміслових послань, що об'єднані поняттям дискурсу. Вона переконана, що від якості дискурсів, які циркулюють у процесі політико-адміністративної комунікації, залежить її продуктивність, а зрештою – й ефективність політичного керівництва та державного управління. Тому вчена пропонує розв'язання системних проблем взаємодії шукати через формування системних дискурсивних змін стосовно цілей управлінської діяльності, через які можна вийти на нові парадигмальні характеристики державно-управлінської діяльності, передбачаючи за необхідне зосередитися на основних завданнях політико-адміністративного реформування, зокрема: 1) забезпечення належної взаємодії між політико-адміністративними структурами і суспільством; 2) автономізація управлінських структур завдяки розподілу управлінських повноважень; 3) децентралізація управлінських повноважень серед зростаючої кількості суб'єктів прийняття управлінських рішень; 4) поступова трансформація ієрархічної системи управління в поліархічну; 5) підвищення професійності та якості послуг державною службою; 6) створення системи управління, що була б здатна надавати якісні послуги населенню та суспільству; 7) забезпечення всередині відкритої системи взаємодії – залучення до прийняття рішень громадян на різних рівнях; 8) підвищення відповідальності держави перед громадянами, зокрема, відповідальності за прийняті управлінські рішення та, що важливіше, за їх наслідки; з боку суспільства розробити механізм контролю на всіх рівнях управлінської вертикалі; 9) орієнтація не на чиновників і процеси, а на громадян і на результат. Вчена стверджує, що перераховані

умови покликані забезпечити ефективне функціонування сучасної держави на шляху реформування та модернізації [5, с. 5, 25, 29]. Слід також акцентувати, що вчена державне управління розглядає з позиції функціонування сучасної виконавчої влади, її взаємодії з політичними та громадськими суб'єктами у ході розробки, прийняття та реалізації державної політики [5, с. 31].

Своєю чергою, В. Солових запропонував синергетично-мережевий підхід для дослідження політико-адміністративних відносин з точки зору організації та самоорганізації об'єкта пізнання з урахуванням його стану: 1) структурного (стосується організації політичної та адміністративної складової державного управління у просторі); 2) функціонального (пов'язано із з'ясуванням ролі політичної та адміністративної складових у процесі державного управління); 3) комунікативного (стосується спрямованості, інтенсивності та екстенсивності зв'язків, що виникають у процесі державного управління між політичним та адміністративним компонентами і між цими компонентами та іншими складовими суспільства) [6, с. 10]. Вчений уточнює, що держава виступає як основний суб'єкт, а суспільство як об'єкт управління. Однак з розвитком суспільних відносин, відбуваються зміни соціальних практик, що цілком логічно призводить до трансформації парадигмального уявлення змісту державного управління. Суспільство вже виступає не лише об'єктом (пасивним елементом управління), а суб'єктом державного управління. Тому деякі науковці наголошують на зміні парадигми на суб'єкт-об'єктну [6, с. 60]. Також цікавим є його висновок, що взаємозв'язок політики і управління відображає об'єктивний по-своєму характеру процес руху від початкового різноманіття інтересів і волі через їх боротьбу і формування загального інтересу, загальних цілей і рішень – до їх реалізації в процесі управління на основі системи влади [6, с. 158].

Окрім того, проблема збалансованості політичних і адміністративних складових комунікації в державному управлінні як стратегія реформування державного управління всебічно аналізується в дослідженнях О. Валевського, який пропонує спосіб її розв'язання на прикладі моделі запровадження та функціонування інституту державних секретарів [7; 5, с. 26]. Зокрема у 2001 р. був запроваджений інститут державних секретарів, який став першим практичним досвідом розмежування адміністративних та політичних функцій у роботі виконавчої влади [7; 8, с. 20]. Втім він став механізмом Президента поставити «своїх (потрібних) людей» у кожній владній структурі. Тобто механізм «інститут державних секретарів» був для Кучми як одним із ключових чинників для більшої монополізації та узурпації влади. В той час більшість опозиційних медіа та експертів дуже критично висловлювались щодо суті і формату існування посади держ-

секретаря, і зрештою у 2003 році указ був скасований тим же Леонідом Кучмою [9]. Однак загалом такий досвід є продуктивним у реформуванні політичної системи і побудові якісно нової системи державного управління, що, у свою чергу, потребує підвищення інституційної спроможності уряду через розмежування політичних та адміністративних функцій, деполітизацію державної служби та розвиток коаліційного механізму формування уряду, а головне – удосконалення механізмів управлінської комунікації [7; 5, с. 26].

Окремо зазначимо, що авторський колектив навчального посібника «Концептуальні засади взаємодії політики й управління» (за загальною редакцією В. Ребкала, В. Шахова, В. Голубь, В. Козакова) уточнюють, що зміцнення регуляторної та управлінської функцій держави, посилення її креативного потенціалу у створенні нових суспільних та економічних відносин є запорукою успішного виходу українського суспільства із стану стагнації. Отже, без посилення ролі держави в соціальній, політичній та економічній сферах неможливо знайти вихід із кризи [8, с. 23]. Втім досі відкритим є питання того, чи можлива реалізація зазначеного без стратегічних та оперативних заходів впливу на сформовану систему реалізації державної влади через попередньо узгоджений механізм внесення змін та доповнень до чинного законодавства, який має за мету сформулювати звід правил належного управління державними та суспільними справами?

Висновки. Проведене дослідження дає можливість узагальнити декілька ключових висновків, зокрема:

- адміністративно-правова галузь наукових знань не містить об'єктивізації проблематики щодо визначення юридичної природи адміністративної політики України;
- окремі аспекти забезпечення адміністративної функціональності України досить широко розкриті у працях спеціалістів у галузі державного управління, однак їхні здобутки потребують наукового «адаптування» під потреби сучасного розвитку державно-управлінських процесів;
- досі актуальною є наукова полеміка щодо визначення змісту та сутності категорій «державне управління», «публічне управління», «публічне адміністрування»;
- спеціалісти у галузі пошуку відповіді на запитання: «як забезпечити збалансованість політичних і адміністративних складових комунікації в державному секторі?» єдині у думці, що цей процес має сприяти стабільності, прозорості та високому рівню довіри громадян до владних структур;
- ефективність державного апарату та його здатність виконувати свої функції, як відповідна проблематика для здійснення дослідницьких пошуків, не втрачає своєї актуальності навіть зі сплином значного проміжку часу, адже сучасні реалії вимагають постійного вдосконалення та адаптації систем управління до нових викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сак Ю. А. Теоретико-методологічні засади політико-адміністративного реформування системи публічного управління в Україні та світі: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії) з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Міжрегіональна академія управління персоналом, Київ, 2020. 220 с.
2. Пухтинський М. О. Реформа місцевого самоврядування – це концепція плюс політична воля. *Вінницька обласна рада: офіційний сайт*. URL: www.vinrada.gov.ua/publikacii.htm
3. Сухенко В.В. Особливості функціонування політико-адміністративних систем сучасних європейських країн: досвід для України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Національна академія державного управління при Президенті України. Київ, 2018. 199 с.
4. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 8 : Публічне врядування; наук. ред. кол. : В. С. Загорський (голова), С. О. Телешун (співголова) та ін. 2011. 630 с.
5. Попович Н. Г. Державно-управлінський дискурс у політико-адміністративних відносинах: теоретичні та методологічні засади: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Національна академія державного управління при Президенті України. Київ, 2015. 465 с.
6. Солових В.П. Політико-адміністративні відносини в контексті сучасної державно-управлінської парадигми: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Національна академія державного управління при Президенті України. Харків, 2012. 386 с.
7. Валевський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства. Київ : НАДУ, 2007. 315 с.
8. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб.; авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Березний, О. Л. Валевський та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. К. : НАДУ, 2010. 300 с.
9. Одарченко К. Як зароджувалась «ідея» держсекретарів. *LB.ua*, 2017. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/365002_kkd_institutu_derzhavnih_sekretariv.html

ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ

ABOUT DEFINING THE CONCEPT AND PURPOSE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT OF UKRAINE

Кириченко Ю.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри правового регулювання економіки
Національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті розглядається поняття та призначення місцевого самоврядування в Україні крізь призму дослідження становлення та розвитку таких основних наукових теорій (концепцій) про місцеве самоврядування: громадянської, державницької та теорії муніципального дуалізму (громадянсько-державницької), аналіз яких дозволив визначити місцеве самоврядування як складний і багатоплановий соціально-політичний феномен і правовий інститут, а також виокремити основні його ознаки.

Автором визначено, що місцеве самоврядування є однією з форм народовладдя; є однією з основоположних засад правової, демократичної держави, громадянського суспільства та є однією з форм їх функціонування; виступає правом та реальною здатністю відповідних територіальних громад самостійно, а також через органи місцевого самоврядування під власну відповідальність і в межах закону вирішувати питання життєдіяльності місцевого населення із врахуванням загальнополітичного курсу держави; подвійна (гібридна) природа функціонування місцевого самоврядування: виступає самостійною підсистемою публічної влади і водночас підсистемою громадянського суспільства тощо.

Обґрунтовано, що функціональне призначення місцевого самоврядування полягає в тому, що воно гарантує право і реальну здатність територіальним громадам, як його первинним суб'єктам, безпосередньо або через певну сукупність форм (видів) територіальної самоорганізації та діяльності громадян самостійно, під власну відповідальність здійснювати самоуправління в межах закону і вирішувати ключові проблеми соціально-економічного розвитку територій та задовольняти потреби-інтереси місцевих спільнот. Водночас, створюючи оптимальні умови для наближення влади до населення, відповідно, гнучку систему територіального управління, що пристосована до місцевих умов та особливостей, місцеве самоврядування вимагає зі свого боку належного рівня організаційного, матеріально-фінансового, нормативного забезпечення, завдяки якому стане можливим вирішення існуючих справ місцевого значення відповідних територіальних громад.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципалітет, децентралізація влади, державне управління, публічна влада.

The article examines the concept and purpose of local self-government in Ukraine through the prism of the study of the formation and development of such basic scientific theories (concepts) about local self-government: civic, state, and the theory of municipal dualism (civil-state), the analysis of which made it possible to define local self-government as a complex and multifaceted socio-political phenomenon and legal institution, as well as distinguish its main features.

The author determined that local self-government is one of the forms of people's government; is one of the fundamental principles of the legal, democratic state, civil society and is one of the forms of their functioning; advocates the right and real ability of the respective territorial communities independently, as well as through local self-government bodies, under their own responsibility and within the law, to resolve the issues of the local population's livelihood, taking into account the general political course of the state; dual (hybrid) nature of the functioning of local self-government: it acts as an independent subsystem of public power and at the same time a subsystem of civil society, etc.

It is substantiated that the functional purpose of local self-government is that it guarantees the right and real ability of territorial communities, as its primary subjects, directly or through a certain set of forms (types) of territorial self-organization and activities of citizens independently, under their own responsibility, to exercise self-government in within the limits of the law and solve the key problems of socio-economic development of territories and satisfy the needs and interests of local communities. At the same time, creating optimal conditions for bringing the government closer to the population, accordingly, a flexible system of territorial management adapted to local conditions and peculiarities, local self-government requires an appropriate level of organizational, material and financial, regulatory support, which will make it possible to solve existing cases local significance of the respective territorial communities.

Key words: local self-government, municipality, decentralization of power, public administration, public power.

Всі існуючі на цей час теорії (концепції) місцевого самоврядування, як певні самостійні наукові вчення про його сутність, організацію, формувалися поступово, під впливом особливостей історичного розвитку держави та окремих місцевостей, а також характеру та умов відносин між державою та територіальними спільнотами, тенденцій соціально-економічного та політичного розвитку тощо. Як правило, кожна із вироблених теорій місцевого самоврядування віддзеркалювала зміни функціональної спрямованості державно-владного впливу у бік збільшення або зменшення соціальної складової.

Наприклад, В. І. Гладій серед чинників, що мали вплив на появу та генезу теорій місцевого самоврядування називає: формування теорії природних прав людини; появу ідеї суспільного договору як ідеї правління, заснованого на згоді; розвиток концепції поділу влади по горизонталі та вертикалі; теорію громадянського суспільства; теорію правової держави; обґрунтування концепції буржуазного лібералізму, пріоритет в якому надавався автономії особистості; ідею захисту приватної власності [1, с. 7]. Очевидно, що окрім вищенаведених чинників, така ситуація історично була викликана відсутністю єдиного міжна-

родного законодавчого документу, який би встановлював вихідні основоположні начала для вибору і впровадження конкретної системи місцевого самоврядування і формулювання відповідної концепції або теорії.

Нинішній стан розвитку міжнародних правових актів у сфері місцевого самоврядування засвідчує чималу кількість нормативно-правових документів, якими закладено єдині демократичні засади для становлення, організації та функціонування різноманітних систем і моделей місцевого самоврядування. Проте саме Європейська хартія місцевого самоврядування на сучасному етапі є базовим міжнародно-правовим документом для держав – членів Ради Європи, який містить норми і стандарти щодо організації управління муніципальної влади, які є обов'язковими для європейського співтовариства.

У правничій літературі можна зустріти неоднозначні підходи щодо визначення певних видів теорій про місцеве самоврядування. Наприклад, О. О. Кутафін і В. І. Фадєєв вважають, що їх нараховується не більше п'яти: 1) теорія вільної громади (теорія природних прав громади); 2) громадянська теорія (громадянсько-господарська теорія самоврядування); 3) державна теорія; 4) теорія дуалізму

муниципального управління; 5) теорія соціального обслуговування.

О. В. Батанов, підійшовши до вивчення цього питання більш ретельно, виокремлює аж дев'ять концепцій про місцеве самоврядування, а саме: теорію вільної громади, громадську (громадівську), державну (державницьку), соціологічну, муниципальному (комунальному) соціалізму, органічну, соціально-класову, соціального обслуговування, дуалізму муниципальному управління (громадсько-державну) [2, с. 12–55].

Разом із тим, сучасні дослідники схиляються до науково-теоретичної позиції, відповідно до якої варто виділяти три основні теорії місцевого самоврядування: 1) громадівську теорію; 2) державницьку теорію; 3) теорію муниципальному дуалізму (громадівсько-державницьку теорію).

Кожна із концепцій походження місцевого самоврядування намагається надати відповідь на такі питання: чи має територіальна громада власну «муниципальну» владу, окрему та відмінну від державної; чи існує в її повноваженнях самостійність від центральної влади в ухваленні управлінських рішень та у використанні ресурсів для їх реалізації; чи варто зараховувати місцеві органи влади до державного механізму, що виконують лише державно-управлінські функції органу держави або навпаки – розглядати як повноправну автономну публічно-правову корпорацію.

В. І. Борденюк у цьому аспекті зауважує, що нерідко на сторінках наукових видань мова йде не про те, чим насправді є місцеве самоврядування, а про те, яким воно повинно бути відповідно до погляду кожного окремого дослідника, в основі якого, тією чи іншою мірою, знаходяться відповідні економічні, політичні та інші інтереси [3, с. 24–25]. Так, підвищена наукова зацікавленість до такого соціально складного феномену, як місцеве самоврядування, спостерігається з боку дослідників різних часових періодів, які пропонують власні обґрунтовані погляди щодо його розуміння.

О. В. Батанов відмічає, що місцеве самоврядування, як автономія невеликих територіальних одиниць в рамках загальних для усього державно-організованого суспільства законів, означає не свободу держави, яка стоїть осторонь, а свободу усередині держави. Крім того, це означає, що місцеве самоврядування, як одна із основ конституційного ладу, має джерелом свого існування не державну, а конституційну свободу народу, виступає в якості фундаментального конституційного принципу, що встановлює, визнає і гарантує управлінську незалежність територіальних громад, а також створює умови для правотворчої, правозастосовної і правореалізаційної діяльності, спрямованої на його здійснення [2, с. 321].

На доцільність та прийнятність громадівсько-державницької теорії вказує М. В. Постовий. На його думку, завдяки органічному поєднанню державного та громадського у самоврядуванні вирішуються найважливіші громадсько-державні завдання: усувається роздвоєння влади, яке веде до політичної нестабільності й послаблення держави та її інститутів; створюються можливості для участі людей в управлінні справами суспільства й держави, що підносить культурно-правовий рівень громадян і виховує в них відчуття поваги до законів, ліквідується розрив між суспільством і державою; досягається єдина мета – збереження та зміцнення суспільства й держави на основі демократичних інститутів; держава може краще вивчити потреби населення, місцеві справи та ухвалює рішення, які відповідають інтересам людей; народжується спільний інтерес для громадян і державних органів, сутність якого полягає в будівництві життя, гідного кожній людині та суспільства в цілому; управління суспільством на основі узгоджених дій переростає в єдиний процес творення.

Формуванню конституційних принципів місцевого самоврядування в Україні та їх реалізації, а також відпрацюванню практичних рекомендацій щодо приведення

національного законодавства у відповідність із принципами, проголошеними Європейською хартією місцевого самоврядування було присвячено дослідження Б. В. Калиновського. Так, конституційно-правову природу місцевого самоврядування вчений розглядає у декількох площинах: 1) як базовий принцип організації та здійснення публічної влади в суспільстві й державі; 2) як специфічну форму народовладдя; 3) як самостійний правовий інститут; 4) як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення [4, с. 9]. Схвально варто віднестися й до того, що Б. В. Калиновським було конкретизовано і розкрито значення конституційних принципів для нормотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, надано пропозиції щодо законодавчого вдосконалення конституційно-правового регулювання такого інституту правової держави і громадянського суспільства як місцевого самоврядування.

Безпосередньо особливості адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування були розглянуті Я. В. Журавлем в дослідженні «Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування» (2007 р.). Вчений доводить подвійну природу органів місцевого самоврядування (як елемента громадянського суспільства і як елемента механізму державного управління) і пропонує під цим явищем розуміти гарантоване і визнане державою право громадян України, які проживають на території села, селища, міста, що є самостійними адміністративними одиницями, самостійно або під відповідальністю органів чи посадових осіб місцевого самоврядування в інтересах місцевого населення вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [5, с. 8]. Тим більше, що чинна Конституція України визнала не лише належність влади народові, тобто володіння публічною владою як його природне право, а й право народу здійснювати належну йому владу. Адже, у статті 5 Основного Закону визначено конкретні форми здійснення влади народом: безпосереднє волевиявлення і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. З даного конституційного положення прямо випливає, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиного державного механізму.

Дійсно, проголошення відокремлення місцевого самоврядування від системи органів державної влади на конституційному рівні було визнано в Україні як одну з підвалин формування демократичної, правової держави. Загальним підґрунтям для організації та функціонування реального народовладдя є громадянське суспільство. Саме у такому суспільстві народовладдя, головним елементом якого є загальна воля усіх вільних особистостей – членів суспільства – здатне реалізовуватися у повному обсязі.

У цьому сенсі неможливо не навести міркування Л. Кириченка, який вказує, що місцеве самоврядування виступає специфічною формою реалізації народовладдя, яке характеризується: а) наявністю особливого суб'єкта – територіальної громади, тобто жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, яка здійснює самоврядні функції безпосередньо та через представницькі органи; б) не входять до механізму державної влади, а займають особливе місце у політичній системі. Окрім того, визнання у статті 7 Основного Закону місцевого самоврядування однією з фундаментальних засад конституційного ладу суспільства і держави означає необхідність встановлення демократичної, децентралізованої, самостійної системи управління, наділеної владними повноваженнями для вирішення питань місцевого значення [6, с. 100–101]. Саме такий підхід свідчить про існування місцевого самоврядування як інституту народовладдя, що є складовою громадянського суспільства, який не залежить від держави.

Так чи інакше, народовладдя традиційно тлумачиться як принцип демократичної системи та як сутність демокра-

тичної держави і пов'язується з демократичним політичним режимом і формами демократії. Саме тому достатньо аргументовано виглядає позиція М. Л. Шипілова, який розглядає народовладдя, насамперед, як сутність держави, що полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини [7, с. 39]. До характерних ознак, які більш детально розкривають зміст цієї категорії, можемо зарахувати такі: народ має право на володіння, використання та розпорядження владою, оскільки є джерелом останньої; можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів влади; визнання політичної свободи громадян; політична рівноправність участі громадян у формуванні органів влади і організації контролю за їх діяльністю; рівність громадян перед законом тощо.

Отже, визнання місцевого самоврядування як самостійного рівня здійснення народом належної йому влади передбачає передусім організаційну відокремленість та незалежність місцевого самоврядування від державної влади, його самостійність при вирішенні питань місцевого значення в межах власних повноважень.

Запропонована позиція відповідає змісту положень Всесвітньої декларації місцевого самоврядування та Європейської хартії місцевого самоврядування, згідно з якими органам місцевого самоврядування надаються можливості, не порушуючи загальних законодавчих положень, самостійно визначати власні внутрішні адміністративні структури з метою відповідності місцевим потребам та забезпечення ефективного управління.

На сторінках сучасних юридичних видань місцеве самоврядування також розглядається як невід'ємна частина державного механізму або складова частина державного апарату. Спираючись на єдині для всієї країни принципи державної політики, місцеві територіальні одиниці покликані виконувати визначені законом функції державної адміністрації. Відповідно, характер діяльності місцевого самоврядування є похідним від завдань та основних напрямів діяльності органів державної влади. Така концепція місцевого самоврядування отримала назву як державницька і нараховує чималу кількість своїх прихильників.

Надаючи перевагу державницькій теорії, окремі дослідники відмічають, що місцеве самоврядування обов'язково повинно узгоджуватися з центральним управлінням, оскільки держава потребує єдності дій, перш за все, у процесі вирішення внутрішніх питань.

З приводу державницької теорії на сторінках правничої літератури міститься такий висновок: «ця теорія самоврядування виявилася найближчою до реального життя. За наявності держави у суспільстві, місцеве самоврядування стає залежним від держави. Цей висновок підтверджується життєвою ситуацією: приймає держава фактичний закон про місцеве самоврядування, тоді воно є, якщо ж не приймає – самоврядуванню не існувати».

Вивчення теоретичних основ учення про місцеве самоврядування представників французьких і німецьких юридичних шкіл кінця XVIII – першої половини XIX ст. дозволило автору дійти висновку, що за своєю природою місцеве самоврядування є відособленим інститутом суспільного і державного механізму, специфічною формою публічної влади, яка характеризується особливим суб'єктно-об'єктним складом, власною структурною організацією, порядком формування її органів територіальним колективом, спрямованістю на вирішення місцевих справ, локальним інтересом в основі її функціонування, системним і підзаконним характером, відсутністю «силових додатків» тощо [8, с. 5–6]. Дійсно, органи місцевого самоврядування здійснюють владу, яка за своїми ознаками є публічною, і у процесі її здійснення виникають відповідні публічно-правові відносини. Так, діяльність органів

місцевого самоврядування характеризується такими притаманними органам публічної влади рисами, як: наявність владних повноважень, обов'язковість прийнятих рішень для всіх фізичних та юридичних осіб, що перебувають на певній території, у межах якої діють відповідні органи місцевого самоврядування тощо [9, с. 61]. Як бачимо, місцеве самоврядування розглядається як автономний інститут державного механізму, завдяки якому забезпечується цілеспрямоване, впорядковане врегулювання громадської життєдіяльності із врахуванням державно-соціальних стандартів та норм, а також політичного курсу держави.

Необхідно застерегти, що виділення муніципального управління як самостійного за умови протистояння між гілками влади, низької правової культури, бюрократії є досить небезпечним. Адже визначити та відокремити власне громадські (місцеві) справи від державних практично неможливо. До того ж місцеві інтереси не можуть протиставлятися загальнодержавним. Багато питань місцевого значення (освіта, культура, податки, будівництво, сільське господарство тощо) за своїм змістом не відрізняються від тих, які мають вирішувати місцеві державні адміністрації, тобто вони становлять інтерес як для місцевого самоврядування, так і для держави.

Як особливий вид соціального управління (місцевого управління), в якому суб'єктами управління виступають територіальні колективи та їх органи, що наділені повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень з питань місцевого значення, управлінський вплив яких поширюється на територію відповідних адміністративно-територіальних одиниць тлумачить зміст місцевого самоврядування А. А. Казачан [10, с. 8]. Іншими словами, територіальна громада розглядається як самостійне джерело публічної влади, що не належить державі, а предметом відання місцевого самоврядування є лише питання місцевого значення, які впливають із колективних потреб функціонування відповідної територіальної громади.

Про існування відносно самостійного виду влади в системі народовладдя – місцевої або муніципальної – як влади територіальних спільнот ведуть мову автори підручника «Муніципальне право України» за загальною редакцією В. Ф. Погорілка та О. Ф. Фрицького. Під схожим кутом зору висловлюється і В. М. Кампо, ведучи мову про місцеве самоврядування як специфічну форму реалізації публічної влади, яка є відмінною від державної [11, с. 4].

Вищенаведені позиції відображають громадівську теорію місцевого самоврядування, яка має в своїй основі ідею природних прав територіальної громади, своєрідного суверенітету стосовно держави, що визнає та гарантує лише права територіальної громади. Зокрема, підкреслюється саме публічно-владна природа місцевого самоврядування, яка характеризується тим, що територіальні громади законодавчо відокремлені від державних органів і виступають джерелом муніципальної влади, а їх діяльність здійснюється на засадах правової, організаційної та матеріально-фінансової автономії в межах повноважень, що визначені законотворцем.

Слід також акцентувати увагу й на тому, що за державницькою концепцією органи місцевого самоврядування та їх посадові особи мають діяти в окреслених законом межах, що означає позитивний принцип регламентації: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Громадівська ж концепція, навпаки, базується на тому, що, держава – федерація громад, яка отримує свої права від громади, а органи місцевого самоврядування – незалежні і самостійні у своїй діяльності і керуються лише законом відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

При цьому, якщо проаналізувати чинне законодавство, що регулює діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, то можна побачити як раз відображення громадівсько-державницької теорії, в якій

змішано елементи громадівської та державницької засад. Так, у нормі статті 140 Конституції України переважає громадівська теорія, оскільки первинним суб'єктом місцевого самоврядування, конститутивним носієм його повноважень та функцій визнає саме територіальна громада – жителі села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, які мають право на самостійне вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та Законів України. При цьому під «самостійністю» слід мати на увазі не лише право територіальної громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування без втручання будь-яких інших владних структур вирішувати питання місцевого значення, але й необхідність вирішення їх відповідно до Конституції та законів України. Іншими словами, місцеве самоврядування виступає як своєрідна єдність прав і обов'язків територіальної громади з вирішення питань місцевого значення. Між іншим, діяльність під відповідальністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування передбачає, що наслідки за вирішення питань місцевого значення повністю лягають на систему місцевого самоврядування [12, с. 123].

Між іншим, зміст статті 143 Конституції України та ч. 2 статті 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» віддзеркалюють елементи державницької теорії: «органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади» [13]. Цими нормативними приписами державний апарат значно посилює і зміцнює своє представництво на локальному рівні.

Вищенаведені законодавчі позиції щодо визначення місцевого самоврядування передбачають органічну єдність самостійності і відповідальності при вирішенні всіх питань місцевого значення, які віднесені до сфери компетенції місцевого самоврядування. Стає очевидним, що держава, з одного боку, визнає місцеве самоврядування як самостійну форму публічної влади, а з іншого – як підпорядковану і підконтрольну державному апарату органічно організовану владну корпорацію, яка відповідальна перед органами виконавчої влади в частині реалізації нею виконавчих функцій та повноважень на місцевому рівні.

Достатньо високий рівень наукового інтересу з боку сучасних дослідників спостерігається і щодо визначення ключових ознак, якими характеризується місцеве самоврядування як соціально-правове явище. Наприклад, В. С. Журавський пропонує до числа характерних рис місцевого самоврядування віднести такі: 1) займає особливе місце в механізмі управління суспільством і державою, виступаючи специфічною формою публічної влади, яка не є складовою частиною державного механізму; 2) має особливий об'єкт управління – питання місцевого значення – предмети відання, перелік яких закріплюється

законодавством; 3) одним із специфічних суб'єктів місцевого самоврядування є територіальна громада; 4) самостійність місцевого самоврядування, яка відслідковується в організаційній і матеріально-фінансовій відокремленості, самостійному вирішенні місцевих справ у рамках компетенції, закріпленої законодавством, самостійній відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування [14, с. 497].

Грунтуючись на аналізі основних теорій (концепцій) походження місцевого самоврядування, можемо констатувати наступне. Місцеве самоврядування слід розглядати як складний і багатоплановий соціально-політичний феномен і правовий інститут, якому притаманні такі основні ознаки, як: 1) є однією з форм народовладдя, відповідно виступає специфічним способом організації влади, що належить територіальній громаді для здійснення певних державно-управлінських повноважень та функцій; 2) є однією з основоположних засад правової, демократичної держави, громадянського суспільства та є однією з форм їх функціонування; 3) виступає правом та реальною здатністю відповідних територіальних громад самостійно, а також через органи місцевого самоврядування під власну відповідальність і в межах закону вирішувати питання життєдіяльності місцевого населення із врахуванням загальнополітичного курсу держави; 4) подвійна (гібридна) природа функціонування місцевого самоврядування: виступає самостійною підсистемою публічної влади і водночас підсистемою громадянського суспільства; 5) наділяється власною самоврядною та делегованою державою компетенцією; 6) первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада – фізичні особи, що постійно мешкають, працюють на чітко визначеній території чи адміністративно-територіальній одиниці і характеризуються наявністю внутрішніх зв'язків між її членами, колективного свідомості і спільними інтересами.

Функціональне призначення місцевого самоврядування полягає в тому, що воно гарантує право та реальну здатність територіальним громадам, як його первинним суб'єктам, безпосередньо або через певну сукупність форм (видів) територіальної самоорганізації та діяльності громадян самостійно, під власну відповідальність здійснювати самоуправління в межах закону і вирішувати ключові проблеми соціально-економічного розвитку територій та задовольняти потреби-інтереси місцевих спільнот. Водночас, створюючи оптимальні умови для наближення влади до населення, відповідно, гнучку систему територіального управління, що пристосована до місцевих умов та особливостей, місцеве самоврядування вимагає зі свого боку належного рівня організаційного, матеріально-фінансового, нормативного забезпечення, завдяки якому стане можливим вирішення існуючих справ місцевого значення відповідних територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладій В. І. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси». Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 22 с.
2. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія. За заг. ред. В.Ф. Погорілка. К.: Ін Юре, 2003. 512 с.
3. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні. *Право України*. 2001. № 12. С. 24–27.
4. Калиновський Б. В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – «Конституційне право». К.: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2003. 23 с.
5. Журавель Я. В. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. 21 с.
6. Кириченко Л. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні. *Право України*. 2001. № 6. С. 99–101.
7. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
8. Болдирев С. В. Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – «Конституційне право». Х.: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2003. 19 с.
9. Кириченко Ю. М. Місцеве самоврядування як форма реалізації народовладдя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право», 2014. Вип. 24. Том 3. С. 59–62.

10. Казанчан А. А. Правозастосувальна діяльність органів місцевого самоврядування: питання теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. 20 с.
11. Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні. К.: Ін Юре, 1997. 306 с.
12. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: монографія. За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. К.: Атіка, 2007. 864 с.
13. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
14. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник для студентів вищих навчальних закладів. В. С. Журавський, В. О. Сergyogin, О. Н. Ярмиш. К.: Ін Юре, 2004. 672 с.

ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Ковальова О.В., к.ю.н., доцент,
с.н.с., професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ

Берендєєва А.І., к.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ

З науково-практичної точки зору розглянуто сучасний стан та перспективи розвитку запобігання як одного із основних напрямів подолання проблеми домашнього насильства. Здійснено аналіз відповідності норм національного законодавства щодо сутності та складових запобігання домашньому насильству положенням Стамбульської конвенції. Визначено, що в цілому національне законодавство відображає ключові положення Стамбульської конвенції, однак окремі складові недопущення (запобігання) в розумінні Стамбульської конвенції поки що не знайшли своє відображення в національних нормах права, зокрема лікувальні програми та участь приватного сектора. Наголошено на доцільності вивчення закордонного досвіду з метою відображення в національному законодавстві лікувальних програм та участі приватного сектора як складових запобігання домашньому насильству. З врахуванням результатів проведених авторками соціального експерименту «Що обереш ти?» та моніторингу стану висвітлення інформації, спрямованої на запобігання домашньому насильству, в м. Одеса розглянуто стан практичної реалізації підвищення обізнаності та підготовки спеціалістів як складових запобігання домашньому насильству. Серед перспектив розвитку запобігання домашньому насильству визначено доцільність використання різноманітних форм підвищення обізнаності населення з фокусами уваги на різних категоріях учасників випадку насильства (постраждалі особи, кривдники, свідки); удосконалення підготовки спеціалістів, зокрема шляхом розробки єдиних стандартів підготовки фахівців та впровадження декількарівневої системи підготовки з обов'язковими навчальними модулями, присвяченими особливостям здійснення запобігання домашньому насильству; активізації інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на навчання громадськості ненасильницьким практикам виховання дітей; посилення інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на підвищення обізнаності свідків щодо стратегій безпечного втручання та реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

Ключові слова: запобігання, домашнє насильство, Стамбульська конвенція, підвищення обізнаності, підготовка спеціалістів, лікувальні програми, участь приватного сектора.

From a scientific and practical point of view, the current state and prospects for the development of prevention as one of the main directions of overcoming the problem of domestic violence are considered. An analysis of the conformity of the norms of national legislation regarding the essence and components of domestic violence prevention with the provisions of the Istanbul Convention was carried out. It was determined that, in general, the national legislation reflects the key provisions of the Istanbul Convention, however, individual components of prevention (prevention) in the sense of the Istanbul Convention have not yet been reflected in national legal norms, in particular, treatment programs and the participation of the private sector. Emphasis is placed on the expediency of studying foreign experience in order to reflect in the national legislation treatment programs and the participation of the private sector as components of domestic violence prevention. Taking into account the results of the authors of the social experiment "What will you choose?" and monitoring the state of coverage of information aimed at preventing domestic violence, the state of practical implementation of raising awareness and training specialists as components of domestic violence prevention in Odesa was considered. Among the prospects for the development of prevention of domestic violence, the expediency of using various forms of raising public awareness with focus on different categories of participants in the case of violence (victims, offenders, witnesses) has been identified; improving the training of specialists, in particular through the development of uniform standards for the training of specialists and the implementation of a multi-level training system with mandatory training modules dedicated to the specifics of the prevention of domestic violence; activation of information and educational work aimed at teaching the public non-violent practices of raising children; strengthening information and educational work aimed at increasing the awareness of witnesses regarding strategies for safe intervention and response to cases of domestic violence and gender-based violence.

Key words: prevention, domestic violence, Istanbul Convention, awareness raising, specialist training, treatment programs, private sector participation.

Постановка проблеми та її актуальність. Основними напрямками подолання проблеми домашнього насильства є запобігання та протидія, що закріплено в самій назві Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [1]. Звертає на себе увагу, що саме слово «запобігання» стоїть попереду. Дійсно, як відомо, будь-яке соціально-негативне явище краще попередити, ніж долати його наслідки. Тому при оцінці дієвості державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству важливо аналізувати не лише стан протидії домашньому насильству, а й ефективності здійснення заходів, спрямованих на його запобігання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань запобігання та протидії домашньому насильству присвячені наукові праці вчених з різних спеціальностей, зокрема права (Блага А., Бугасць Т., Горбунова Я., Дудоров О., Легенька М., Хавронюк М., Харито-

нова О. та ін.), соціології (Бойко О., Марценюк Т. та ін.), психології (Кочеміровська О., Мілорадова Н., Пашко Н. та ін.) тощо. Однак, сучасні наукові розробки зосереджені переважно на розв'язанні проблемних аспектів протидії домашньому насильству, питання запобігання домашньому насильству в роботах зазначених науковців або не розглядаються взагалі, або розглядаються фрагментарно.

Метою статті є аналіз стану нормативно-правового забезпечення запобігання домашньому насильству та практики його реалізації в Україні для визначення перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (далі – Стамбульської конвенції), доцільно проаналізувати відповідність норм національного законодавства щодо сутності та складових запобігання домаш-

ньому насильству з її положеннями. В Стамбульській конвенції [2, с. 20–22, с. 97–104] запобігання (недопущення) розкривається через наступні складові: 1) підвищення обізнаності; 2) навчання; 3) підготовка спеціалістів; 4) профілактичне втручання та лікувальні програми; 5) участь приватного сектора та засобів масової інформації [2, с. 20–22, с. 97–104].

Серед загальних зобов'язань в контексті недопущення відповідно до статті 12 Стамбульської конвенції передбачена необхідність вжиття заходів для заохочення змін у соціальних і культурних моделях поведінки жінок та чоловіків з метою викоринення упереджень, звичаїв, традицій та всіх інших практик, які ґрунтуються на ідеї неповноцінності жінок або на стереотипних ролях жінок та чоловіків; заохочення програм та діяльності для надання жінкам самостійності; заохочення всіх членів суспільства, особливо чоловіків і хлопців, активно сприяти запобіганню всім формам насильства; забезпечення того, щоб культура, звичаї, релігія, традиція або так звана «честь» не розглядалися як виправдання будь-яких актів насильства; будь-які заходи повинні враховувати й спрямовуватися на особливі потреби вразливих осіб [2, с. 19, с. 95–97].

Окремі із закріплених в Стамбульській конвенції положень в контексті запобігання домашньому насильству знайшли своє відображення безпосередньо в законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 цього закону запобігання домашньому насильству – система заходів, що спрямовані на: 1) підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства; 2) формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед до постраждалих дітей; 3) викоринення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються [1].

Більшість положень Стамбульської конвенції щодо недопущення домашнього насильства відображено на рівні національних підзаконних нормативно-правових актів. Так, наприклад, залучення чоловіків і хлопців до заходів із формування в суспільстві нульової толерантності до домашнього насильства є одним із заходів Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 року № 145 [3]. Передбачається, що до 2025 року до проведення кожної із акцій та інформаційних кампаній із запобігання та протидії домашньому насильству мають бути залучені чоловіки і хлопці [3].

Згідно п.26 постанови Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року [4] до завдань у сфері запобігання насильству належать: 1) визначення стану, причин і передумов поширення насильства; 2) підвищення рівня поінформованості населення про форми, прояви, причини та наслідки насильства; 3) сприяння розумінню суспільством природи насильства, його непропорційного впливу на жінок і чоловіків, зокрема на осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку; 4) формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення насильства як порушення прав людини; 5) викоринення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються; 6) заохочення всіх членів суспільства, насамперед чоловіків, до активного сприяння запобіганню насильству [4].

Відповідно до п. 28 постанови Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домаш-

ньому насильству на виконання завдань у сфері запобігання насильству забезпечують: 1) вивчення ситуації та збір згрупованих за ознакою статі статистичних даних про факти насильства; 2) організацію і проведення галузевих та міжгалузевих досліджень стану, причин і передумов поширення насильства, ефективності законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі та практики його застосування; 3) організацію і проведення серед населення, зокрема серед дітей та молоді, інформаційних кампаній щодо запобігання та протидії насильству, роз'яснення його форм, проявів і наслідків; 4) розроблення та впровадження у закладах освіти навчальних і виховних програм з питань запобігання та протидії насильству, зокрема стосовно дітей; 5) залучення засобів масової інформації до проведення просвітницьких кампаній, спрямованих на виконання завдань у сфері запобігання насильству, зокрема формування небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення необхідності невідкладного повідомлення відповідних суб'єктів про випадки насильства; 6) організацію та проведення спільних спеціалізованих тренінгів та семінарів для фахівців, які працюють у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, а також для працівників правоохоронних органів і суддів [4]. До речі, в тексті Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» термін «засоби масової інформації» вже замінено на «медіа», тому доцільно внести відповідні зміни і в цю постанову.

Аналіз відображення положень Стамбульської конвенції щодо недопущення домашнього насильства в національному законодавстві дозволяє зробити висновок, що в цілому національне законодавство відображає ключові положення Стамбульської конвенції, однак деякі складові, які конвенція відносить до недопущення домашнього насильства, в національному законодавстві відображені не в контексті запобігання, зокрема профілактичні програми, аналогом яких на національному рівні є програми для кривдників. Проблемні аспекти реалізації програм для кривдників розглядалися нами у попередніх публікаціях [5; 6].

Окремі складові недопущення (запобігання) в розумінні Стамбульської конвенції взагалі не знайшли своє відображення в національних нормах права, зокрема лікувальні програми та участь приватного сектора.

Лікувальні програми, відповідно до Стамбульської конвенції, конкретно розраховані на лікування злочинців, які дістали покарання за злочини сексуального характеру, в місцях позбавлення волі або за їхніми межами, з метою зведення до мінімуму рецидивів. У державах – членах Ради Європи існують різні моделі і підходи, тому питання організації таких програм залишається на розсуд Сторін конвенції [2, с. 102]. Отже, для України буде доцільним вивчення закордонного досвіду з цього питання та подальше відображення в національному законодавстві лікувальних програм як складової запобігання домашньому насильству.

Щодо участі приватного сектора у запобіганні домашньому насильству слід зазначити, що в ч. 5 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено участь підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у здійсненні заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема виявленні фактів домашнього насильства, надання допомоги та захисту постраждалим особам [1]. Однак, їх роль у напрямі саме запобігання домашньому насильству, на відміну від засобів масової інформації (медіа), не підкреслена у постанові Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року. В Пояснювальній доповіді до Стамбульської конвенції в контексті участі приватного сектору йде мова про заохочення приватного сектору до запровадження керівних принципів і стан-

дартів саморегулювання у сфері запобігання насильству стосовно жінок та підвищення поваги до їхньої гідності [2, с. 102]. В Україні за підтримки Фонду ООН у галузі народонаселення (далі – UNFPA) розроблено навчальний курс, спрямований на впровадження у приватних кампаніях політики запобігання домашньому насильству, а також ініційовано підписання Декларації задля гендерної рівності і проти домашнього насильства [7]. Деякі кампанії вже пройшли відповідне навчання, спрямоване на підвищення спроможності співробітників ідентифікувати постраждалих осіб та кривдників, а також вживати заходів, спрямованих на запобігання домашньому насильству та надання допомоги постражданим особам. З впливом домашнього насильства на професійне життя постраждалих і можливості надання допомоги на рівні компанії можна ознайомитись в дослідженні «Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дій» [8]. Слід зазначити, що в деяких європейських країнах наявні норми національного законодавства, які зобов'язують керівників підприємств періодично організовувати для працівників навчання, спрямовані на запобігання домашньому насильству. Тому доцільно вивчити закордонний досвід з цього питання та відобразити в національному законодавстві участь приватного сектору у запобіганні домашньому насильству відповідно до положень Стамбульської конвенції.

Розглянемо окремо стан реалізації деяких із складових запобігання домашньому насильству, закріплених в національному законодавстві.

Підвищення обізнаності є важливою складовою стратегій первинного запобігання домашньому насильству. В Україні цей напрямок наразі реалізується досить активно, в першу чергу – шляхом проведення спеціальних інформаційних кампаній, серед яких найбільш масштабною інформаційно-просвітницькою кампанією в Україні є щорічна Всеукраїнська акція «16 днів проти насильства», яка проводиться з 25 листопада до 10 грудня включно. В цілому про ефективність заходів, спрямованих на підвищення обізнаності населення, свідчить статистика щодо кількості звернень з приводу вчинення домашнього насильства, яка має стійку тенденцію до зростання, за виключенням року початку повномасштабного вторгнення країни-агресора в Україну. До речі, аналіз статистичних даних також має враховуватись під час обрання щорічних фокусів уваги для проведення заходів в межах інформаційно-просвітницьких кампаній. Наприклад, навесні 2022 року під час звітування органів Національної поліції на засіданні міжвідомчої робочої групи з питань запобігання та протидії домашньому насильству при відповідній координаційній раді в м. Одеса було звернуто увагу на стрімке зниження кількості звернень до поліції з приводу домашнього насильства. Під час обговорення причин цього була озвучена гіпотеза, що мешканці міста вважають, що в умовах війни не доречно відволікати поліцію на такі «дрібниці», як домашнє насильство. Саме тому під час обрання фокусу уваги для акції «16 днів проти насильства» в 2022 році було прийнято рішення про важливість донесення до загального населення інформації, що війна не є виправданням домашнього насильства. Одеським державним університетом внутрішніх справ у співпраці з Консультативною місією Європейського Союзу (далі – КМЕС) були підготовлені постери із зображеннями лідерів громадської думки, аби нагадати основний меседж – що війна не привід замовчувати домашнє насильство [9], які були розміщені у публічних просторах м. Одеси.

Під час проведення заходів, спрямованих на підвищення обізнаності населення, важливо, враховувати вік осіб (важливо, щоб інформація була донесена доступною мовою); стан здоров'я (особи з вадами зору/слуху, маломобільні групи населення, тощо); мову (національні меншини); характер участі у ситуації домашнього насильства

(постраждали, свідки, кривдники). Крім того, до інформаційних кампаній у якості партнерів важливо залучати громадський сектор. Як правило, громадські та неурядові організації мають фінансові, людські та експертні ресурси для проведення якісних інформаційно-просвітницьких кампаній [10, с. 114–115]. Так, наприклад, Одеським державним університетом внутрішніх справ за підтримки UNFPA у 2020 році були розроблені інформаційні різнокольорові картки окремо для постраждалих осіб, кривдників, свідків [11], а в 2021 році серія доповнилась також картками для дітей. Інформація, що міститься в картках, має різний зміст: для постраждалих осіб – про їх права та наявні сервіси, де можна отримати допомогу; для кривдників – про відповідальність та спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству; для свідків – про важливість небайдужості та забезпечення доказової бази у випадках домашнього насильства. В 2023 році за підтримки КМЕС Одеським державним університетом внутрішніх справ під час акції «16 днів проти насильства» було проведено соціальний експеримент «Що обереш ти?», метою якого було визначення рівня толерантності населення до різних проявів домашнього насильства та насильства за ознакою статі, а також підвищення рівня небайдужості громадськості у таких випадках та обрання безпечних стратегій втручання задля припинення випадків насильства та підтримки постраждалих осіб. За результатами даного експерименту було визначено, що переважна більшість респондентів не толерують будь-які прояви домашнього насильства та насильства за ознакою статі. При цьому залишається певний відсоток людей (2–8%), які не будуть втручатись у таких випадках, оскільки вважають, що це не їх справа. Від 7% до 17% респондентів зловили би себе на думці, що хотіли би втрутитись, але не знають як саме потрібно чинити в цьому випадку. Отже, важливо посилити інформаційно-просвітницьку роботу для підвищення обізнаності свідків щодо стратегій безпечного втручання та реагування на випадки домашнього насильства. Враховуючи, що найбільша кількість респондентів, серед тих, які не втручатимуться (8%) або не знають як правильно чинити в цьому випадку (17%) стосуються ситуації із застосуванням насильства до дитини з боку батьків на дитячому майданчику, доцільно посилити інформаційно-просвітницьку роботу, спрямовану на усвідомлення населенням того, що насильство – це не метод виховання дітей, а законодавство з питань запобігання та протидії домашньому насильству застосовується без дискримінації, зокрема за віком. Якщо ляскання по сідницям та шарпання за одяг є неприпустимими по відношенню до дорослих, вони так само шкідливі і заборонені щодо дітей. Крім того, важливо навчати громадськість ненасильницьким практикам виховання дітей [12].

В контексті підвищення обізнаності населення слід підкреслити використання різноманітних форм, серед яких, крім класичних інформаційних бесід, в Україні реалізуються соціальні експерименти (наприклад, «Що обереш ти?»), театральні вистави (наприклад, «Комаха», «Жінко, сядь»), інтерактивні виставки (наприклад, «Річ у тім» та «Річ у тім 2.0»), тематичні інсталяції (наприклад, «Чуйність перемагає насильство», «Зроби крок»), тематичні мурали, інформаційні сайти (наприклад, «Розірви коло»), тощо. Слід також відмітити розробку та поширення інформації про чат-боти, зокрема #ДійПротиНасильства, «Правова допомога протидії насильству», а також мобільний застосунок у вигляді менштрального календаря з прихованою кнопкою виклику поліції. Однак, переважно активності, спрямовані на підвищення обізнаності населення, реалізуються в межах акції «16 днів проти насильства», хоча така робота має проводитись щоденно.

Ще однією із важливих складових запобігання домашньому насильству є *підготовка спеціалістів*, яка дозволяє не лише покращити обізнаність спеціалістів у сфері

домашнього насильства, але й допомагає змінити світогляд і поведінку спеціалістів стосовно постраждалих осіб, істотно покращує характер і якість підтримки, яка надається постраждалим особам. Національне законодавство приділяє особливу увагу питанням підготовки фахівців у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Проте в цілому сучасна підготовка фахівців з питань запобігання та протидії домашньому насильству характеризується відсутністю системного та послідовного підходу, недостатнім рівнем інтеграції питань запобігання та протидії домашньому насильству до навчальних планів підготовки у закладах вищої освіти, переважно здійснюється у вигляді тренінгів за підтримки неурядових та громадських організацій [13, с. 305]. Пропозиції щодо удосконалення даного напрямку запобігання домашньому насильству, зокрема стосовно розробки єдиних стандартів підготовки фахівців та впровадження декілька-рівневої системи підготовки детально розглядалися у попередніх публікаціях [13; 14]. Звертає на себе увагу той факт, що переважно під час підготовки спеціалістів фокус уваги зосереджений на їх алгоритмах дій, взаємодії з іншими суб'єктами, тобто на питаннях протидії домашньому насильству. Важливо до навчальних модулів включати питання запобігання домашньому насильству, підвищувати обізнаність фахівців щодо різноманітних форм такої діяльності, комплексного підходу до зміни соціальних норм у громаді, формування «нульової» толерантності до будь-яких проявів насильства. Також фахівці потребують знань щодо особливостей висвітлення інформації, спрямованої на підвищення обізнаності. Адже в умовах дії правового режиму воєнного стану важливим є активне висвітлення інформації, спрямованої на запобігання домашньому насильству, у мережі Інтернет, яка на сьогодні є одним із найпопулярніших засобів інформування населення.

В межах реалізації проєкту за підтримки UNFPA нами було проведено моніторинг сайтів та сторінок у соціальних мережах Одеської міської ради та районних адміністрацій м. Одеси. В цілому на офіційних сайтах та сторінках у соціальних мережах за 2022 рік було наявно 72 публікації з тематики запобігання та протидії домашньому насильству. При цьому, якщо проаналізувати охоплення наявними публікаціями визначених у п. 26 постанови Кабінету Міністрів України № 658 від 22 серпня 2018 року завдань у сфері запобігання домашньому насильству, взагалі відсутні публікації, спрямовані на: 1) визначення стану, причин і передумов поширення насильства; 2) підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, проявів, причин і наслідків домашнього насильства; 3) викоринення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються. Переважна більшість публікацій стосуються розроблення та виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці місцевих програм із запобігання та протидії насильству, а також координації діяльності та взаємодії суб'єктів на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, реалізації ними заходів із запобігання насильству. Тобто переважно публікації носять звітний, а не інформаційно-просвітницький характер. Проведений аналіз дозволив сформулювати певні висновки та рекомендації щодо удосконалення діяльності органів місцевого самоврядування

м. Одеса із запобігання домашньому насильству, зокрема: на сторінках районних адміністрацій на офіційному сайті м. Одеса доцільно висвітлити інформацію про координаторів та уповноважені структурні підрозділи (особи) з їх контактами; активізувати публікації історій успіху осіб, які постраждали від домашнього насильства, однак після звернення за допомогою, змогли «розірвати коло насильства»; приділяти увагу роз'ясненню в публікаціях сутності домашнього насильства, його можливих форм, причин та наслідків, можливо з посиланням на інші ресурси з даної тематики, зокрема сайт кампанії «Розірви коло»; висвітлювати інформацію про виступи експертів з питань запобігання та протидії домашньому насильству у місцевих медіа; наприкінці року публікувати інформацію не лише про підсумки акції «16 днів проти насильства», а також про стан поширення домашнього насильства в місті та в кожному із районів міста; під час поширення інформації про насильство використовувати дезагреговані статистичні дані не лише поліції, а й інших суб'єктів запобігання та протидії домашньому насильству; розглянути можливість проведення досліджень щодо визначення стану, причин і передумов поширення насильства в м. Одеса, ефективності законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та практики його застосування, та забезпечити систематизоване висвітлення даної інформації для громадськості на окремій сторінці; активніше використовувати можливості Telegram та Instagram для поширення інформації [15]. Дані рекомендації були обговорені на міжсекторальній робочій групі з питань запобігання та протидії домашньому насильству при відповідній координаційній раді в м.Одеса, а також під час тренінгового навчання фахівців, які входять до складу міжсекторальних груп швидкого реагування при районних адміністраціях міста.

Висновки. Проведений аналіз сучасного стану запобігання домашнього насильства дозволяє визначити певні перспективи розвитку цього напрямку подолання проблеми домашнього насильства. Так, вбачається доцільним: 1) приведення національного законодавства у відповідність до положень Стамбульської конвенції, зокрема доповнення його нормами щодо лікувальних програм, а також залучення приватного сектору до запобігання домашньому насильству шляхом розробки внутрішніх політик та спеціалізованого навчання працівників; 2) використання різноманітних форм підвищення обізнаності населення з фокусами уваги на різних категоріях учасників випадку насильства (постраждалі особи, кривдники, свідки / дорослі, діти); 3) удосконалення підготовки спеціалістів, зокрема шляхом розробки єдиних стандартів підготовки фахівців та впровадження декілька-рівневої системи підготовки з обов'язковими навчальними модулями, присвяченими особливостям здійснення запобігання домашньому насильству; 4) активізація інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на усвідомлення населенням того, що насильство – це не метод виховання дітей, а також навчання громадськості ненасильницьким практикам виховання дітей; 5) посилення інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на підвищення обізнаності можливих свідків щодо стратегій безпечного втручання та реагування на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення 25.12.2023).
2. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та Пояснювальна доповідь. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e> (дата звернення 25.12.2023).
3. Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року: постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 р. № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 25.12.2023).
4. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 25.12.2023).

5. Берендєєва А.І., Томіна В.Ю. Стан реалізації програми для кривдників як спеціального заходу щодо протидії домашньому насильству: проблеми правозастосування. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 119–125. URL: <http://surl.li/opnvn> (дата звернення 25.12.2023).
6. Берендєєва А.І., Томіна В.Ю. Направлення кривдника на проходження програми для кривдників у контексті боротьби з домашнім насильством в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 171-174. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/42>.
7. Курс на гендерну рівність! Як українські компанії борються із дискримінацією на робочому місці та протидіють домашньому насильству? UNFPA Україна : веб сайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/BADVarticle> (дата звернення 25.12.2023).
8. Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дій. URL: <http://surl.li/bwdda> (дата звернення 25.12.2023).
9. ОДУВС: Закликаємо не замовчувати факти гендерно зумовленого домашнього насильства. Освітньо-науковий портал Міністерства внутрішніх справ України : веб сайт. URL: <http://surl.li/opggh> (дата звернення 25.12.2023).
10. Роль і завдання поліції в місцевій системі запобігання та протидії домашньому насильству: посіб. / С.В. Альошкін, К.Л. Бойчук, О.В. Даценко, О.В. Ковальова / за заг. ред. А.Б. Благої. К., 2023. 221с. URL: <http://surl.li/opgka> (дата звернення 25.12.2023).
11. Науковцями кафедри адміністративної діяльності поліції вишу розроблені інформаційні картки для учасників домашнього насильства. Одеський державний університет внутрішніх справ : веб сайт. URL: <http://surl.li/opglh> (дата звернення 25.12.2023).
12. Звіт за результатами соціального експерименту «Що обереш ти?» в м. Одеса / Ковальова О., Березовенко Л. Одеса: ОДУВС, 2023. 19 с. URL: <http://surl.li/opgmo> (дата звернення 25.12.2023).
13. Корнієнко М.В., Ковальова О.В. Єдині стандарти підготовки правників та правоохоронців як інструмент забезпечення дієвості державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. *Legal sciences and their role in the development of the legal culture of a modern man* : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. 197 p. P. 257–314. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-209-8-12>.
14. Ковальова О.В., Дубенко О.М. Використання інноваційних методів підготовки фахівців у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: досвід Одеського державного університету внутрішніх справ. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2022. С. 303 – 310. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.53>.
15. Звіт за результатами моніторингу стану висвітлення інформації, спрямованої на запобігання домашньому насильству, районними адміністраціями м. Одеси / Ковальова О., Берендєєва А., Томіна В. Одеса: ОДУВС, 2023. 36 с. URL: <http://surl.li/ophiv> (дата звернення 25.12.2023).

СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВПЛИВАМ: ПРАВОВИЙ ПІДХІД

THE SOCIAL PURPOSE OF COUNTERING DESTRUCTIVE INFORMATION INFLUENCES: A LEGAL APPROACH

Лисеюк А.М., к.ю.н., доцент,
професор кафедри фінансово-економічної безпеки

Навчально-науковий гуманітарний інститут Національної академії Служби безпеки України

На підставі аналізу сучасного стану системи протидії деструктивним інформаційним впливам визначено наявність трьох складових: правової, інституційної та змістової. Правова складова включає правові акти, якими визначаються питання інформаційної безпеки та протидії посяганням на інформаційні права і свободи громадян України, інформаційні інтереси юридичних осіб. Інституційна складова охоплює коло суб'єктів, які безпосередньо здійснюють протидію деструктивним інформаційним впливам. Змістова складова включає форми та методи протидії, які використовують у своїй діяльності вказані суб'єкти.

Акцентовано увагу на тому, що складність дослідження особливостей інформаційної протидії пов'язана з відсутністю єдиного органу управління. Учасники процесів протидії деструктивним інформаційним впливам мають відмінні цілі, завдання та способи своєї основної діяльності, що закономірно породжує відмінності у розумінні функцій інформаційної протидії.

З'ясовано, що соціальне призначення системи протидії деструктивним інформаційним впливом слід розглядати за трьома основними напрямками. По-перше, це забезпечення відсічі інформаційній агресії противника, спрямованій на дестабілізацію діяльності органів публічної влади, правоохоронних органів, військових формувань, громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій всіх видів власності. По-друге, це забезпечення ефективного функціонування державних та муніципальних інституцій, а також неурядового сектору в умовах повномасштабної російської збройної агресії, що потребує убезпечення інформаційної діяльності означених суб'єктів від інформаційних загроз різної етіології (технологічних, психологічних, економічних тощо). По-третє, це збереження та посилення консолідації українського суспільства і держави у спільному вирішенні проблем, які виникають під час правового режиму воєнного стану в інформаційній сфері, забезпечення взаєморозуміння довіри та поваги до суб'єктів інформаційної взаємодії, сумісне розв'язання ними проблем, обумовлених викликами сучасності.

Ключові слова: інформаційні впливи, інформаційно-психологічні впливи, інформаційна безпека, правовий режим воєнного стану, інформаційний суверенітет, правові засади.

Based on the analysis of the current state of the system for countering destructive informational influences, the presence of three components was determined: legal, institutional and substantive. The legal component includes legal acts that determine the issues of information security and countermeasures against encroachment on informational rights and freedoms of citizens of Ukraine, informational interests of legal entities. The institutional component covers the range of subjects that directly counteract destructive informational influences. The substantive component includes the forms and methods of countermeasures used by the specified subjects in their activities.

Attention is focused on the fact that the complexity of researching the features of information countermeasures is associated with the absence of a single management body. Participants in the processes of counteracting destructive informational influences have different goals, tasks and methods of their main activity, which naturally creates differences in the understanding of the functions of informational countermeasures.

The article found out that the social purpose of the system of counteracting destructive informational influence should be considered in three main directions. First, it is the provision of repelling the enemy's informational aggression aimed at destabilizing the activities of public authorities, law enforcement agencies, military formations, civil society, enterprises, institutions and organizations of all types of property. Secondly, it is ensuring the effective functioning of state and municipal institutions, as well as the non-governmental sector in the conditions of full-scale Russian armed aggression, which requires ensuring the information activity of the specified subjects from information threats of various etiologies (technological, psychological, economic, etc.). Thirdly, this is the preservation and strengthening of the consolidation of Ukrainian society and the state in the joint solution of problems that arise during the legal regime of martial law in the information sphere, ensuring mutual understanding of trust and respect for the subjects of information interaction, joint resolution of problems caused by them challenges of modernity.

Key words: informational influences, informational and psychological influences, informational security, legal regime of martial law, informational sovereignty, legal principles.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України обумовлює необхідність консолідації зусиль органів публічної влади, правоохоронних органів, військових формувань, громадськості, у тому числі й в інформаційній сфері. Нагальною проблемою, вирішення якої потребує активізації зусиль держави і громадянського суспільства, є створення надійної системи захисту від деструктивних інформаційних впливів.

Інформаційна агресія противника проти України розпочалася достатньо давно. Спроби знищення української культури, науки, державної та правової думки спостерігалися протягом століть. Однак нині російська федерація здійснює заходи інформаційної боротьби на високому технологічному рівні, з урахуванням надбань кібернетики, соціальної інженерії, психології впливу та соціологічних засад формування суспільної думки. Питанням підготовки фахівців для інформаційних воєн та напрацюванню методологічного підґрунтя їх роботи приділяється у російській федерації надзвичайно багато уваги. Разом з тим, на жаль, в українській правовій науці ще бракує якісних та ґрунтовних досліджень, спрямо-

ваних на посилення захисту людини, суспільства та держави від деструктивних інформаційних впливів.

Недостатність теоретичних напрацювань відображується і на рівні правового забезпечення. На жаль, акти інформаційного законодавства, які регулюють питання інформаційної безпеки, приймалися у різний час, з різною метою, їх термінологія почасти є застарілою, а зміст наповнений численними суперечностями та прогалинами. У сукупності ці фактори визначають актуальність цієї статті, присвяченої з'ясуванню соціального призначення протидії деструктивним інформаційним впливам у правовому аспекті.

Мета статті – визначити соціальне призначення протидії деструктивним інформаційним впливам.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Сутність та особливості інформаційних впливів останнім часом починають привертати увагу дослідників.

М. Слюсаревський виокремлює такі домінуючі особливості сучасного інформаційного середовища, як глобалізованість, перенасиченість, агресивність, надмірна ідеологічна та політична заангажованість, і вказує, що, як наслідок, воно

повсякчас не лише транслює, а й генерує негативні інформаційні впливи на людину. З огляду на це дослідник виділяє два основні типи негативних інформаційних впливів: експліцитно шкідливі та імпліцитно шкідливі. До першої категорії належить інформаційна продукція, що створюється для досягнення цілей гібридної війни, політичного протистояння чи недобросовісної економічної конкуренції. Друга категорія обумовлена такими факторами, як перенасиченість інформаційного середовища, його глобалізованість, вона виникає стихійно внаслідок жорсткої конкурентної боротьби виробників медійного продукту за увагу потенційного споживача [1].

І. Шопіна формулює поняття інформаційно-психологічного впливу як цілеспрямованого поширення інформаційних повідомлень або їх сукупності з метою досягнення бажаного стану поведінки суб'єктів суспільних відносин. При цьому, на її думку, існують правомірні інформаційно-психологічні впливи (батьків на формування особистості дітей, кандидатів у депутати – на електорат, виробників товарів та послуг – на споживачів, якщо вони не переслідують протиправної мети) та неправомірні (якщо суб'єкт впливу порушує правові приписи під час поширення певних повідомлень (наративів) та/або якщо метою впливу є неправомірна поведінка об'єкта впливу) [2, с. 139].

А. Марущак і Р. Хаба, аналізуючи проблеми протидії інформаційній експансії російської федерації, з'ясували, що на фоні триваючої з боку держави-агресора інформаційної війни, вітчизняний інформаційний потік залишався переважаним внутрішніми інформаційними кампаніями, інспірованими ззовні. Автори вказують на важливість протидії інформаційним впливам противника і наголошують на необхідності діяти у рамках комунікаційної стратегії країн-учасників та партнерів Північноатлантичного альянсу, у межах якої здійснюються комплексні заходи, спрямовані на забезпечення інформаційної безпеки [3].

У згаданих вище роботах закладено теоретико-правові засади категорії інформаційних впливів, напрацьовано термінологічний апарат, визначено роль права у протидії інформаційним експансіям, разом з тим проблеми соціального призначення протидії деструктивним інформаційним впливам не були предметом окремих наукових розвідок, що обумовлює доцільність більш детального їх дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сталій розвиток держави і суспільства значним чином залежить від наявності у громадян довіри до своїх органів влади, правоохоронних органів та військових формувань, а також від позитивної оцінки суспільством своїх перспектив та можливостей. Збільшення довіри населення є важливим завданням всіх органів публічної влади та інших державних інституцій. У моменти, коли в силу тих чи інших, об'єктивних чи суб'єктивних причин авторитет влади падає, у суспільстві зменшується рівень консолідації та конструктивного вирішення існуючих соціальних, політичних, економічних та інших проблем [4]. Саме тому противник ставить метою своєї інформаційної політики по відношенню до нашої держави зменшення авторитету державних інститутів в Україні та формування у населення стійких деструктивних настроїв: панічних, депресивних або неობігрунтовано радикальних.

Конституція України у статті 2 визначила, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою [5]. Дослідники виокремлюють декілька видів суверенітету, одним із яких є інформаційний. Як справедливо стверджує О. Довгань, сучасні проблеми забезпечення інформаційного суверенітету виникли як проблеми інформаційного суспільства, що проходить процес свого становлення в наш час. Вони набувають все більшої актуальності, стають все більш насущними із вдосконаленням, урізноманітненням нових інформаційних технологій і на їх основі розвитку загально-суспільної інформатизації, долучення до актуальної суспільної інформації широких мас населення. Якісні зміни в сфері розвитку інформаційних процесів на основі електронних

інформаційних технологій загострюють питання, пов'язані з необхідністю конкретизації загальних уявлень про цей вид суверенітету в умовах сьогодення, в умовах активізації глобальних процесів у світі і створення реальних загроз всебічної уніфікації для розвитку більшості націй і держав [6]. Додамо, що за умов правового режиму воєнного стану інформаційний суверенітет виступає одним із об'єктів агресії противника, що постійно підтверджується розгалуженими інформаційно-психологічними операціями та кібератаками проти центрів управління та об'єктів інфраструктури. Так, серед типів інформаційного впливу дослідники виділяють інформаційні атаки на мобільний тип зв'язку, інформаційну агресію в мережі Інтернет з метою підміни або розповсюдження необхідних повідомлень; блокування, глушіння сигналу з метою заміни контенту; усну комунікацію в натовпі з метою створення або зміни поглядів, дій, поведінки цільової аудиторії. Трансформація засобів інформаційного впливу залежить від умов розповсюдження інформації в інформаційному, віртуальному та фізичному просторах. Тобто наявна швидка зміна або «переключення» з одного на інший канал комунікації. Серед тенденцій можна виділити агресивність меседжів, багатоканальність, використання дезінформації та деструктивних наративів [7].

Хотілося б сказати, що у Законі України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 року містилося поняття інформаційного суверенітету держави як здатності держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави [8]. Категорія інформаційного суверенітету уявляється нам надзвичайно важливою для розуміння соціального призначення протидії деструктивним інформаційним впливам, оскільки та небезпека, яка може спричинитися суверенітету України, може стосуватися не лише її території, а і суспільних відносин, зокрема, інформаційних.

Слід погодитися з думкою Д. Олейнікова, що інформаційний суверенітет характеризує верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади України в межах її інформаційного простору, та незалежність та рівноправність у зовнішніх відносинах, пов'язаних із реалізацією інтересів в інформаційній сфері [9, с. 285]. Проте, на жаль, Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 року, в якому поняття інформаційного суверенітету набуло свого легального визначення, втратив чинність у зв'язку з прийняттям нового Закону України «Про Національну програму інформатизації» від 1 грудня 2022 року, в якому термін «суверенітет» взагалі не згадується. Втім, це лише один із багатьох прикладів суперечностей та прогалин у сфері захисту держави і суспільства України від деструктивних інформаційних впливів.

Аналіз сучасного стану системи протидії деструктивним інформаційним впливам свідчить, що вона має три складові: правову, інституційну та змістовну. Права складова включає Конституцію України, закони України та підзаконні правові акти, якими визначаються питання інформаційної безпеки та протидії посяганням на інформаційні права і свободи громадян України, інформаційні інтереси юридичних осіб. Інституційна складова охоплює коло суб'єктів, які безпосередньо здійснюють протидію деструктивним інформаційним впливам. Такі суб'єкти належать до різних гілок влади, і виконують різні функції в контексті свого цільового призначення: законодавчу, виконавчу, судову, правоохоронну, просвітницьку тощо. Змістова складова включає форми та методи протидії, які використовують у своїй діяльності вказані суб'єкти. Вони можуть носити як правовий, так й інший характер (економічний, технологічний тощо).

Складність дослідження особливостей інформаційної протидії пов'язана з тим, що єдиний орган управління її суб'єктами відсутній. Учасники процесів протидії деструктивним інформаційним впливам мають відмінні цілі, завдання та способи своєї основної діяльності, що закономірно поро-

джує відмінності у розумінні функцій інформаційної протидії. Для запобігання розпорощенню зусиль держави її інституцій, а також громадянського суспільства у досліджуваній сфері, затверджуються та реалізуються загальнодержавні документи програмного характеру, в яких, власне, й має знайти своє відображення спільна для всіх означених суб'єктів ціль, критерії її досягнення тощо. Однак серед існуючих програм в інформаційній сфері проблеми захисту від деструктивних інформаційних впливів представлені достатньо фрагментарно, що не дає змоги виробити цілісну інформаційну політику.

Висновки та пропозиції. Соціальне призначення системи протидії деструктивним інформаційним впливом слід розглядати за трьома основними напрямками. По-перше, це забезпечення відсічі інформаційній агресії противника, спрямованій на дестабілізацію діяльності органів публічної влади, правоохоронних органів, військових формувань, громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій всіх видів власності. По-друге, це забезпечення ефективного

функціонування державних та муніципальних інституцій, а також неурядового сектору в умовах повномасштабної російської збройної агресії, що потребує забезпечення інформаційної діяльності означених суб'єктів від інформаційних загроз різної етіології (технологічних, психологічних, економічних тощо). По-третє, це збереження та посилення консолідації українського суспільства і держави у спільному вирішенні проблем, які виникають під час правового режиму воєнного стану в інформаційній сфері, забезпечення взаєморозуміння довіри та поваги до суб'єктів інформаційної взаємодії, сумісне розв'язання ними проблем, обумовлених викликами сучасності.

Напрями подальших наукових досліджень мають включати визначення структури правового забезпечення протидії деструктивним інформаційним впливам, повноважень та функцій суб'єктів такої протидії, до яких належать органи публічної влади, правоохоронні органи та інститути громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слюсаревський М. М. Негативні інформаційні впливи на людину в сучасному світі: концептуальна модель. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2021. № 3 (1). С. 1-5.
2. Шопіна І.М. Інформаційно-психологічні впливи як категорія інформаційного права: поняття, ознаки, особливості дослідження. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4. С. 134-140.
3. Марущак А. І., Хаба Р. С. Інформаційні впливи Російської Федерації (на прикладі Чеської Республіки). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 2. С. 6-14.
4. Онопрієнко С. Функції забезпечення інформаційної безпеки публічного адміністрування в Україні за умов повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2022. № 2. С. 95-98. <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.50.95-98>
5. Конституція України: офіц. текст. ІПС ЛІГА Закон Прайм. URL: <https://ips.ligazakon.net/>
6. Довгань О. Д. Національний інформаційний суверенітет – об'єкт інформаційної безпеки. *Інформація і право*. 2014. № 3(12). С. 102-112.
7. Мельникова-Курганова О.С. Засоби інформаційного впливу під час війни: типи, трансформація, тенденції. *Безпека в авіації та космічні технології*: матеріали X конгресу. (м. Київ, 2022). Київ, 2022. С. 154-157.
8. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 74/98-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Олейніков Д.О. Складові інформаційного суверенітету як об'єкта кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 1 (26). С. 281-286.

ЗАХОДИ НЕТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИ ПЕРЕМІЩЕННІ ТОВАРІВ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ: ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ

MEASURES OF NON-TARIFF REGULATION DURING THE MOVEMENT OF GOODS BY INDIVIDUALS ACROSS THE CUSTOMS BORDER OF UKRAINE: APPROACHES TO CLASSIFICATION

Німа А.О., аспірантка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено розкриттю теоретичних та практичних проблем застосування заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України, окремим аспектам їх митно-правового регулювання. Констатовано, що заходи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності на законодавчому рівні визначені як не пов'язані із застосуванням мита до товарів, що переміщуються через митний кордон України, встановлені відповідно до закону заборони та/або обмеження, спрямовані на захист внутрішнього ринку, громадського порядку та безпеки, суспільної моралі, на охорону здоров'я та життя людей і тварин, охорону навколишнього природного середовища, захист прав споживачів товарів, що ввозяться в Україну, а також на охорону національної культурної та історичної спадщини. Запропоновано всі заходи нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України поділити на дві групи: економічні та адміністративні, серед яких переважають адміністративні. Встановлено, що до основних заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон необхідно віднести: заходи офіційного контролю; кількісні обмеження до товару, що дозволено ввозити чи вивозити фізичній особі; якісні обмеження й вартісні обмеження до товару, що дозволено ввозити чи вивозити фізичній особі на митну територію держави; вимоги до отримання дозволів державних органів для окремих видів товарів, які фізична особа переміщує через митний кордон; вимоги до державної реєстрації товару як під час ввезення, так і після його ввезення фізичною особою на митну територію країни; вимоги до упаковки окремих категорій товарів. Зроблено висновок, що в залежності від напрямку переміщення товарів фізичними особами через митний кордон, застосування заходів нетарифного регулювання можна поділити на такі групи: при (1) ввезенні товарів фізичними особами; (2) при вивезенні товарів фізичними особами; (3) при транзиті товарів фізичними особами. Розкрито підстави адміністративної відповідальності при порушенні митних правил при переміщенні товарів, щодо яких встановлені обмеження та заборони.

Ключові слова: фізичні особи, заходи нетарифного регулювання, заборони, обмеження, митне оформлення, митні процедури, митний контроль, переміщення товарів через митний кордон, митно-правове регулювання.

The article is devoted to the disclosure of theoretical and practical problems of the application of non-tariff regulation measures during the movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine, to certain aspects of their customs and legal regulation. It was established that measures of non-tariff regulation of foreign economic activity at the legislative level are defined as not related to the application of customs duties to goods moving across the customs border of Ukraine, established in accordance with the law of prohibitions and/or restrictions aimed at protecting the domestic market, public order and security, public morality, for the protection of health and life of people and animals, protection of the natural environment, protection of the rights of consumers of goods imported into Ukraine, as well as for the protection of the national cultural and historical heritage. It is proposed to divide all measures of non-tariff regulation during the movement of goods by individuals across the customs border of Ukraine into two groups: economic and administrative, among which administrative ones prevail. It was established that the main measures of non-tariff regulation in the movement of goods by individuals across the customs border should include: measures of official control; quantitative restrictions on goods that are allowed to be imported or exported by a natural person; quality restrictions and value restrictions for goods that are allowed to be imported or exported by an individual to the customs territory of the state; requirements for obtaining permits from state authorities for certain types of goods that an individual moves across the customs border; requirements for state registration of goods both during import and after its import by an individual into the customs territory of the country; packaging requirements for certain categories of goods. It was concluded that, depending on the direction of movement of goods by individuals across the customs border, the application of non-tariff regulation measures can be divided into the following groups: (1) importation of goods by individuals; (2) when goods are exported by natural persons; (3) in transit of goods by natural persons. The grounds for administrative liability in the event of violation of customs rules during the movement of goods subject to restrictions and prohibitions are disclosed.

Key words: natural persons, prohibitions, restrictions, customs clearance, customs procedures, customs control, movement of goods across the customs border, customs legal regulation.

Постановка проблеми. У світовій практиці здійснення державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності існує велика кількість форм, методів та заходів регулювання ЗЕД [1, с. 111]. Одним з невирішених питань митного права є проблема встановлення єдиного підходу до визначення змісту та специфіки застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності під час переміщення фізичними особами товарів через митний кордон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В наукових працях особливості застосування заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України як юридичними і фізичними особами у загальному підході, так і щодо окремих категорій товарів. Т. В. Корнева [2], М. Г. Шульга [3], В. В. Романенко [4], а також А. В. Мазур та Ю. Д. Кунев вивчали питання щодо класифікації методів нетарифного регулювання при пере-

міщенні товарів через митний кордон [5], О. М. Шевчук досліджував заходи нетарифного регулювання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон [6], О. Г. Зоріна вивчала заходи нетарифного регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон [7] та ін. Натомість, вивчення окремих проблемних питань застосування заходів нетарифного регулювання при переміщенні фізичними особами товарів через митний кордон, їх переліку, критеріїв класифікації, визначенню їх змісту не приділялось достатньо уваги.

Мета статті передбачає з'ясування сутності та критеріїв класифікації застосування заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України в межах його правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Норми, що встановлюють заборони та/або обмеження до товару, що ввозиться фізичними особами в Україну, закріплені в Митному

кодекси України (далі – МК України) [8], Податковому кодекси України [9] та в інших законодавчих актах. МК України не містить переліку заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон. Громадяни за умови дотримання МК України та інших актів законодавства можуть переміщувати через митний кордон України будь-які товари, крім тих, які заборонено до ввезення в Україну (у тому числі з метою транзиту) та вивезення з України (ч. 1 ст. 365 МК України) [8]. Згідно з п. 7 ч. 1 МК України визначено, що громадяни-фізичні особи – це громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

Зокрема, розділ XII МК України встановлює особливості пропуску та оподаткування товарів, що переміщуються (пересилаються) через митний кордон України громадянами [8] та регламентує тільки вищенаведені особливості щодо особистих, сімейних та інших потреб, не пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності. Крім того, у випадку переміщення громадянами-підприємцями через митний кордон України товарів, пов'язаних зі здійсненням ними підприємницької діяльності. Положення розділу XII МК України в такому випадку не застосовуються (ч. 2 ст. 364 МК України) [8].

Відповідно до норм МК України, дефініція «заходи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності» визначена як не пов'язані із застосуванням мита до товарів, що переміщуються через митний кордон України, встановлені відповідно до закону заборони та/або обмеження, спрямовані на захист внутрішнього ринку, громадського порядку та безпеки, суспільної моралі, на охорону здоров'я та життя людей і тварин, охорону навколишнього природного середовища, захист прав споживачів товарів, що ввозяться в Україну, а також на охорону національної культурної та історичної спадщини (п. 13 ч. 1 ст. 4 МК України) [8]. Зокрема, заходи офіційного контролю – це фітосанітарний контроль, ветеринарно-санітарний контроль, державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин, що проводяться згідно із законодавством України. (13-1 ч. 1 ст. 4 МК України) [8].

У Податковому кодекси України наведено перелік заходів нетарифного регулювання, а саме: (1) ліцензування і квотування зовнішньоекономічних операцій; (2) застосування спеціальних заходів щодо імпорту товарів в Україну; (3) процедура реєстрації зовнішньоекономічних контрактів; (4) процедура видачі ліцензій на право імпорту, експорту спирту, алкогольних напоїв та тютюнових виробів; (5) дозвільна система служби експортного контролю; (6) сертифікація товарів, що ввозяться в Україну; (7) дозвільна система органів державної влади, що здійснюють санітарно-епідеміологічний, ветеринарний, фітосанітарний, екологічний та інші види контролю; (8) реєстрація лікарських засобів, виробів медичного призначення, імунобіологічних препаратів, харчових добавок; (9) застосування державного пробірного контролю (п. 14.1.16) [9].

В наукових джерелах не має єдиного підходу до вибору критеріїв класифікації заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України. Це пов'язано із тим, що заходи нетарифного регулювання є досить різноманітними й тому їх перелік є невичерпний, так як кожен науковець класифікує ці заходи по-різному. Так, О. С. Крушук розрізняє заходи нетарифного регулювання при переміщенні фізичними особами продуктів харчування на кількісні обмеження та обмеження щодо упаковки [10]. М. Каленський, до нетарифних методів, які впливають безпосередньо на кількісні і вартісні параметри зовнішньоекономічної діяльності відносять: квотування, ліцензування, технічні стандарти та вимоги до упакування та ін. [11]. А. В. Мазур та Ю. Д. Кунев до

нетарифних методів, відносять квотування, ліцензування, технічні стандарти, вимоги до упакування, нетарифні платежі, фінансові заходи (попередні імпорتنі депозити; «ковзаючі» податки; додаткові митні збори; антидемпінгові та компенсаційні мита; прикордонне оподаткування), а також застосовується як захід нетарифного регулювання обмежувальна практика органів державної влади. Крім того, автори пропонують до нетарифних методів віднести митні процедури та формальності. У випадку коли вони перевищують загальновизнані норми й стандарти, це перетворює їх на додатковий бар'єр у торгівлі (наприклад, процедура митної оцінки тощо) [5, с. 478, 479]. На думку Н. В. Щербатюк заходи нетарифного регулювання слід класифікувати: на (1) постійно діючі, що встановлюються законами, та на (2) оперативно-адміністративні, які визначені на рівні законів (види, підстави їх застосування та компетенція органів державної влади, що уповноваженні їх вводити). Безпосереднє застосування цих заходів здійснюється на підставі адміністративного підзаконного акта органу державної влади, що прийнятий за наслідком застосування регламентованої адміністративної процедури [1, с. 115].

О. М. Шевчук зазначає, що під час переміщення лікарських засобів через митний кордон України застосовуються заходи нетарифного регулювання як для юридичних, так і для фізичних осіб. Автор пропонує поділити їх на основні види, а саме: (1) кількісні обмеження та обмеження за видом лікарських засобів, (2) стандарти (технічні бар'єри), (3) обмеження експорту, (4) технічні заходи, (5) прямого обмеження, (6) контроль державних органів, (7) умови до маркування та ін. [6, с. 109]. О. М. Шевчук здійснює їх класифікацію за двома критеріями. Перший – це вид обраного митного режиму, поділивши їх на три групи (а) імпорту лікарських засобів; (2) їх експорту (3) та транзит. Другим критерієм за яким автор пропонує здійснити розподіл застосування заходів нетарифного регулювання є різновид суб'єктів, що здійснюють переміщення лікарських засобів через митний кордон: (а) фізичними особами; (б) юридичними особами [6, с. 109].

Отже, більшість вчених відокремлюють фізичну особу як окрему категорію митного права, до якої застосовуються заходи нетарифного регулювання та, що має певну специфіку, залежно від виду товару, який фізична особа переміщує через митний кордон.

Відповідно до ст. 196 МК України не можуть бути пропущені через митний кордон України: 1) товари, переміщення яких через митний кордон України заборонено законом або міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або відповідно до закону чи міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України; 2) товари (крім товарів для власного споживання, що ввозяться фізичними особами в обсязі та порядку, встановленому ст. 376 і ст. 378 МК України), на пропуск яких відповідно до закону потрібні документи державних органів, установ та організацій, уповноважених на їх видачу, – в разі відсутності таких документів; 3) товари, що переміщуються через митний кордон України з порушенням вимог МК України та інших законів України [8].

Відповідно до ст. 235 МК України забороняється переміщення (пересилання) в міжнародних поштових та експрес-відправленнях: 1) товарів, заборонених МК України та іншими законодавчими актами України відповідно до ввезення на митну територію України або вивезення з цієї території; 2) товарів, відправлених з порушенням митних правил; 3) товарів, щодо яких відсутні відповідні дозвільні документи, у разі застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; 4) товарів, які за результатами проведення заходів офіційного контролю не можуть бути випущені у заявлений митний режим відповідно до мети їх ввезення в Україну; 5) товарів (одяг,

взуття тощо), що були у використанні та перебувають у брудному стані, які за своїми ознаками можуть становити небезпеку для працівників поштового зв'язку, без документів про проведену фумігацію; 6) товарів, що класифікуються в 1-24 групах згідно з УКТ ЗЕД, що переміщуються (пересилаються) на адресу громадян або відправляються громадянами, крім харчових продуктів загальною вагою не більше 10 кілограмів в упаковці виробника; 7) алкогольних напоїв та/або тютюнових виробів, що переміщуються (пересилаються) на адресу громадян або відправляються громадянами, незалежно від вартості [8].

Відповідно ч. 1 ст. 373 МК України не допускається вивезення (пересилання) громадянами за межі митної території України товарів незалежно від їх загальної фактурної вартості, згідно з переліком, визначеним КМ України [8]. Перелік таких товарів затверджено постановою КМ України від 28 травня 2012 р. № 468 [12]. Наприклад, до таких товарів віднесено за кодом УКТЗЕД 8113 00 – металокераміка і вироби з металокераміки, включаючи відходи та брухт, 2805 30 – рідкісноземельні метали, скандій та ітрію у чистому вигляді, у сумішах або сплавах; 2805 40 – ртуть та ін. Згідно ч. 4 ст. 373 МК України не допускається вивезення за межі митної території України алкогольних напоїв та тютюнових виробів громадянами, які не досягли 18-річного віку [8].

Зазначимо, що у випадку вивезення (пересилання) за межі митної території України громадянами дорогоцінних металів (за винятком банківських металів, пам'ятних та ювілейних монет України із дорогоцінних металів), дорогоцінного каміння та виробів із них, а також культурних цінностей з метою їх відчуження [13] постановою КМ України від 21 травня 2012 р. № 448 визначені такі умови щодо них:

– коли сумарна фактурна вартість дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та виробів з них: не перевищує суму, еквівалентну 10000 євро (крім заборонених до вивезення за межі митної території України), шляхом вчинення дій, усного або за бажанням власника таких товарів чи на вимогу посадової особи митного органу письмового декларування; перевищує суму, еквівалентну 10000 євро (крім дорогоцінних металів, заборонених до вивезення за межі митної території України, та особистих речей), – на умовах поміщення товарів у митний режим експорту [13];

– вивезення (пересилання) за межі митної території України громадянами культурних цінностей з метою їх відчуження здійснюється у разі, коли сумарна фактурна вартість культурних цінностей: не перевищує суму, еквівалентну 10000 євро, на підставі свідоцтва встановленого зразка на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей та з обов'язковим письмовим декларуванням; перевищує суму, еквівалентну 10000 євро, – на умовах поміщення товарів у митний режим експорту [13]. До товарів, ввезення яких фізичними особами на митну територію заборонено, а саме: наркотичні та психотропні речовини. (ст. 26) [14]; ввезення (пересилання) будь-яких пестицидів і агрохімікатів (ст. 4) [15]; клоновані ембріони людини (ст. 3) [16]; культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України (ст. 14) [17]; а також культурні цінності, щодо яких оголошено розшук (ст. 22) [17]; етилований бензин та свинцеві добавки до бензину, крім авіаційного бензину за товарною позицією 2710 11 31 00 згідно з УКТ ЗЕД (ст. 1) [18]; радіобладнання та випромінювальні пристрої, експлуатація яких передбачається загальними користувачами радіочастотного ресурсу, що зазначені у переліку заборонених до застосування та ввезення на територію України (ст. 64 [19]; металобрухт (ст. 9) [20] та постанова КМ України 29 листопада 2001 року № 1595 [21]; ґрунтова маса (крім зразків для проведення наукових досліджень)

(ст. 53) [22] ветеринарні препарати (Закон України «Про ветеринарні препарати» [23] та інші.

Крім того, ввезення на митну територію України в митному режимі імпорту товарів з російської федерації, крім товарів, переміщення яких територією російської федерації здійснено транзитом, та товари, ввезені з російської федерації, у тому числі товари походженням з третіх країн, можуть бути поміщені в митний режим імпорту, якщо їх ввезення в Україну здійснено до 24 лютого 2022 р. включно (ст. 29 [24] та постанова КМ України від 9 квітня 2022 р. № 426 «Про застосування заборони ввезення товарів з російської федерації» [25].

Також, фізичними особами заборонено до ввезення на митну територію окремих видів видавничої продукції. Зокрема, видавнича продукція, що має походження або виготовлена та/або випущена у світ, та/або ввозиться з території держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України (крім розповсюдження видавничої продукції, що має походження або виготовлена та випущена у світ на тимчасово окупованій території України до її тимчасової окупації), а також книжкових видань, що містять твори, автори яких є або були у будь-який період після 1991 р. громадянами держави-агресора, за винятком колишніх громадян держави-агресора, які є (або на момент смерті були) громадянами України і не мають (на момент смерті не мали) громадянства держави-агресора (ст. 281) [26]. Отже, до заборонених до ввезення фізичними особами на митну територію України як захід нетарифного регулювання необхідно виділити такі їх види, а саме: залежно від виду заборонених товарів, а також від переліку країн із якої заборонено фізичним особам ввозити окремі товари. У першому випадку – це товари до яких слід віднести: наркотичні та психотропні речовини та їх прекурсори, ветеринарні препарати, товари військового призначення чи товарів подвійного використання; небезпечні відходи, пестицидні агрохімікати, окремі твори, зображення, інші предмети порнографічного характеру, клоновані ембріони людини, культурні цінності, (за окремим переліком) тощо. У другому випадку – заборонено ввозити товари фізичним особам на митну територію із країни агресора з російської федерації, із Білорусії (теж за окремими умовами) та з інших держав.

Відповідно до ч. 1 ст. 197 Митного кодексу України у випадках, передбачених законом, на окремі товари встановлюються обмеження щодо їх переміщення через митний кордон України [8]. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, визначає коди товарів згідно з УКТ ЗЕД, на переміщення яких через митний кордон України у відповідному напрямку встановлено обмеження та розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному веб-сайті та на єдиному державному інформаційному веб-порталі «Єдине вікно для міжнародної торгівлі».

У положеннях ст. 378 МК України визначено підстави та умови обмежень щодо ввезення громадянами товарів на митну територію України. Так, пропуск на митну територію України товарів, що класифікуються в 1-24 групах УКТ ЗЕД та ввозяться громадянами для вільного обігу, в будь-яких обсягах не дозволяється (ч. 1. ст. 378 МК України). Не підлягають переміщенню на митну територію України в несупроводжуваному багажі продукти харчування без упаковки виробника (ч. 4. ст. 378 МК України). Однак, є винятки із вищезазначеного. Зокрема, обмеження, встановлене ч.1 ст. 378 МК України, не поширюється на: (1) алкогольні та тютюнові вироби, що ввозяться громадянами в кількостях та у способи, зазначені у ч. 2 ст. 376 МК України; (2) харчові продукти вагою до 10 кг в упаковці виробника, що надходять на адресу громадян у міжнародних поштових або експрес-відправленнях; (3) харчові продукти для власного споживання на суму, яка не перевищує еквівалент 200 євро, що ввозяться в порядку та обсягах, визначених КМ України; (4) домашні тварини.

Відповідно ч. 1 ст. 375 МК України домашні тварини, що ввозяться громадянами на митну територію України, підлягають письмовому декларуванню та застосуванню до них заходів контролю, визначених законом. Треба вказати, що рішення про пропуск через митний кордон України домашньої тварини, яка в разі ввезення на митну територію України (у тому числі з метою транзиту) підлягає заходам офіційного контролю, приймається на підставі інформації уповноваженого органу, який проводить заходи офіційного контролю. Необхідно зазначити, що дозволяється тимчасове ввезення на митну територію України домашніх тварин в кількості не більше 3 ссавців, 6 птахів, 20 акваріумних риб без надання забезпечення сплати митних платежів відповідно до розділу X МК України (ч. 5 ст. 379 МК України).

Відповідно до МК України ввезення на митну територію України алкогольних напоїв та тютюнових виробів громадянами, які не досягли 18-річного віку, не допускається. (ч. 1 ст. 375 МК України). Громадяни, які досягли 18-річного віку, можуть ввозити алкогольні напої та тютюнові вироби на митну територію України в ручній поклажі або супроводжуваному багажі без сплати митних платежів та без письмового декларування у таких кількостях із розрахунку на одну особу: (1) 200 сигарет або 50 сигар чи 250 грамів тютюну, або ці вироби в наборі загальною вагою, що не перевищує 250 грамів; (2) 5 літрів пива, 2 літри вина, 1 літр міцних (із вмістом спирту більш як 22%) алкогольних напоїв (ч. 2 ст. 375 МК України) [8].

У разі порушення законодавчо встановлених митних правил при переміщенні товарів, щодо яких встановлені обмеження та заборони наступає адміністративна відповідальність до правопорушників, що встановлюється МК України (ст. 459[8]). Суб'єктами адміністративної відповідальності за порушення митних правил можуть бути фізичні особи, які на момент вчинення такого правопорушення досягли 16-річного віку [8].

Відповідно до п. 3 статті 471 МК України, недекларування товарів (крім валютних цінностей), що підпадають під встановлені законодавством заборони та/або обмеження щодо ввезення на митну територію України або вивезення за межі цієї території та які переміщуються фізичними особами, – тягне за собою накладення штрафу у розмірі трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією таких товарів або без такої. Недекларуванням у цій статті вважається саме незавершення фізичною особою за встановленою формою точ-

них та достовірних відомостей, перелік яких визначений МК України, про товари, які переміщуються (пересилаються) таким громадянином через митний кордон України (у тому числі при проходженні (проїзді) ним каналом, позначеним символами зеленого кольору («зелений коридор») [8]. Ст. 473 МК України встановлює відповідальність при пересиланні через митний кордон України у міжнародних поштових та експрес-відправленнях товарів, заборонених до такого пересилання, зокрема, пересилання через митний кордон України в міжнародних експрес-відправленнях товарів, заборонених до такого пересилання законодавством України, а також пересилання у міжнародних поштових відправленнях товарів, заборонених до пересилання законодавством України та актами Всесвітнього поштового союзу, – тягне за собою конфіскацію цих товарів [8].

Висновок. У зв'язку із тим, що фізичні особи можуть переміщувати через митний кордон різноманітні товари, і тому їм застосування заходів нетарифного регулювання, які застосовуються до таких осіб є різні й вичерпного переліку їх надати неможливо. Усі заходи нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України доцільно поділити на дві групи: економічні та адміністративні, серед яких переважають адміністративні. До основних заходів нетарифного регулювання при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон слід віднести: заходи офіційного контролю; кількісні обмеження до товару, який дозволено ввозити чи вивозити фізичній особі; якісні обмеження й вартісні обмеження до товару, який дозволено ввозити чи вивозити фізичній особі на митну територію держави; вимоги до отримання дозволів державних органів до окремих видів товарів, які фізична особа переміщує через митний кордон, вимоги до державної реєстрації товару як під час ввезення, так і після його ввезення фізичною особою на митну територію країни; вимоги до упаковки окремих категорій товарів. В залежності від напрямку переміщення товарів фізичними особами через митний кордон, застосування заходів нетарифного регулювання можна поділити на такі групи: при (1) ввезенні товарів фізичними особами; (2) при вивезенні товарів фізичними особами; (3) та при транзиті товарів фізичними особами. Для окремих товарів, які ввозяться фізичними особами на митну територію можуть застосовуватись заходи нетарифного регулювання в режимі тимчасового ввезення (приміром, ст. 379 МК України).

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербатюк Н.В. Класифікація заходів нетарифного регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С.111–116.
2. Корнева Т. В. Необхідність визначення понять заходів тарифного та нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України. *Митна справа*. 2005. № 1. С. 96–100.
3. Шульга М.Г. Нетарифні заходи регулювання в зовнішньоекономічних відносинах. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 92–97.
4. Романенко В.В. Класифікація нетарифних заходів регулювання зовнішньої торгівлі. *Митна справа*. 2012. № 3 (81). С. 49–55.
5. Мазур А.В., Кунев Ю.Д. Методи нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України. *Наукові перспективи*. 2023. № 9 (39). С. 471–482.
6. Шевчук О.М. Заходи нетарифного регулювання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України. *Право і безпека*. 2011. № 5 (42) С. 107–111.
7. Зоріна О.Г. Заходи нетарифного регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон України. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 144–150. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-2.22>
8. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45. № 46–47. № 48. 552 с.
9. Податковий кодекс України. Закон України № 2755-VI від 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17>
10. Кружук О. С. Правове регулювання переміщення продуктів харчування через митний кордон України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2012. 18 с.
11. Каленський М. Місце і роль митного оподаткування в податковій системі держави. *Вісник податкової служби України*. 2009. № 4. С. 60–64.
12. Про затвердження переліку товарів, вивезення (пересилання) яких громадянами за межі митної території України не допускається: постанова КМ України від 28 травня 2012 р. № 468. *Офіційний вісник України*. 2012. № 41. Ст. 1579.
13. Про порядок вивезення (пересилання) за межі митної території України громадянами дорогоцінних металів (за винятком банківських металів, пам'ятних та ювілейних монет України із дорогоцінних металів), дорогоцінного каміння та виробів із них, а також культурних цінностей з метою їх відчуження: Постанова КМ України від 21 травня 2012 р. № 448.
14. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори. Закон України № 60/95-ВР від 15.02.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр>
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами. Закон України № 2775-IX від 16.11.2022. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T222775>

16. Про заборону репродуктивного клонування людини. Закон України №2231-IV від 14.12.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text>
17. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Закон України №1068-XIV від 21.09.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>
18. Про заборону ввезення і реалізації на території України етилованого бензину та свинцевих добавок до бензину. Закон України № 2786-III від 15.11.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2786-14>
19. Про електронні комунікації. Закон України № 1089-IX від 16.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1089-20>
20. Про металобрухт. Закон України № 619-XIV від 05.05.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/619-14>
21. Про затвердження переліку видів металобрухту, що утворився у військових частинах, військових установах, військових навчальних закладах Збройних Сил та інших військових формуваннях, експорт якого забороняється. Постанова Кабінету Міністрів України № 1595 від 29 листопада 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1595-2001-п#Text>
22. Про охорону земель. Закон України № 962-IV від 19.06.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/962-15>
23. Про ветеринарну медицину: Закон України від 04.02.2021 р. № 1206-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 23. Ст. 1034.
24. Про зовнішньоекономічну діяльність. Закон України №959-XII від 16.04.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>
25. Про застосування заборони ввезення товарів з Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України № 426 від 9 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2022-п#Text>
26. Про видавничу справу. Закон України № 318/97-ВР від 05.06.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/318/97-вр>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

LEGAL BASIS OF CIVIL-MILITARY COOPERATION IN THE FIELD OF PREPARATION FOR MILITARY SERVICE

Ноздрачов О.О., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

Мета статті – визначення правових засад цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби.

Досліджено особливості підготовки до військової служби в її правовому та організаційному аспекті, з'ясовано, що вона здійснюється великим колом суб'єктів, які належать до різних гілок державної влади. Досліджено властивості їх повноважень.

Аргументовано, що правові засади цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби уявляють собою нормативно-правове, теоретико-методологічне та організаційне підґрунтя здійснення взаємодії і сумісної діяльності Сил оборони та цивільного сектору з метою створення достатнього для вирішення завдань відсічі збройній агресії російської федерації військово-навченого резерву, який складався б з високомотивованих осіб з розвиненими професійно важливими якостями. Нормативно-правова складова цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби характеризується нині наявністю численних прогалин та суперечностей, які потребують внесення змін та доповнень до Закону України «Про Збройні Сили України» та інших правових актів. Теоретико-методологічна складова означеного виду цивільно-військового співробітництва потребує розробки, обговорення та рекомендації для використання у діяльності методичних рекомендацій щодо роботи в сфері підготовки до військової служби з різними групами населення (юнацтвом та молоддю, громадянами, евакуйованими із районів ведення бойових дій, представниками різних професій тощо). Організаційна складова передбачає залучення до вирішення нагальних питань цивільно-військового співробітництва у сфері підготовки до військової служби компетентних фахівців, які можуть проводити навчання військовозобов'язаних знанням, вмінням та навичкам, потрібним для найбільш затребуваних військових професій.

Ключові слова: правові засади, цивільно-військове співробітництво, підготовка до військової служби, професійно важливі знання, вміння та навички, військове законодавство, військовослужбовці.

The purpose of the article is to determine the legal framework of civil-military cooperation in the area of preparation for military service.

The article examines the peculiarities of preparation for military service in its legal and organizational aspects, and finds out that it is carried out by a large number of entities belonging to different branches of state power. The author analyzes the properties of their powers.

The author argues that the legal framework for civil-military cooperation in the area of preparation for military service is a regulatory, legal, theoretical, methodological and organizational basis for interaction and joint activities of the defense forces and the civilian sector with a view to creating a sufficient military reserve consisting of highly motivated individuals with developed professionally important qualities to meet the challenges of repelling the armed aggression of the Russian Federation. The regulatory and legal component of civil-military cooperation in the area of preparation for military service is currently characterized by numerous gaps and contradictions that require amendments and additions to the Law of Ukraine "On the Armed Forces of Ukraine" and other legal acts. The theoretical and methodological component of this type of civil-military cooperation requires the development, discussion and recommendation of methodological guidelines for use in the work of preparing for military service with different groups of the population (youth and young people, citizens evacuated from the areas of combat operations, representatives of different professions, etc.) The organizational component involves the involvement of competent professionals who can provide training to persons liable for military service in the knowledge, skills and abilities required for the most popular military professions in addressing urgent issues of civil-military cooperation in the field of preparation for military service.

Key words: legal framework, civil-military cooperation, preparation for military service, professionally important knowledge, skills and abilities, military legislation, military personnel.

Постановка проблеми. Проблеми підвищення якості підготовки громадян до участі у відсічі повномасштабній збройній агресії російської федерації потребують нині вироблення нових підходів до правового забезпечення проходження військової служби. Проблеми у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, нагальна потреба військових частин у комплектуванні військовослужбовцями з високим рівнем розвитку професійно значущих якостей і з високою мотиваційною готовністю до захисту Батьківщини можуть бути розв'язані лише за умови ревізії правового забезпечення військового законодавства, у тому числі тих правових актів, які регламентують підготовку до військової служби. Цінним і недостатньо використовуваним резервом у цій сфері уявляється система цивільно-військового співробітництва, яка дозволяє поєднувати зусилля цивільного і військового сектору для вирішення нагальних проблем Сил оборони. Однак питання правового забезпечення цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби ще недостатньо досліджені на теоретико-методологічному рівні, що, у поєднанні з прогалинами правового регулювання, обумовлює актуальність теми цієї статті.

Мета статті – визначення правових засад цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Проблеми, пов'язані із визначенням сутності цивільно-військового співробітництва та підготовки до військової служби розглядали у своїх роботах такі науковці, як О. Бериславська, яка визначила головну мету системи управління підготовкою фахівців цивільно-військового співробітництва як забезпечення кадрами, тобто визначення потреби ЗСУ у силах та засобах цивільно-військового співробітництва; їх ефективне використання, тобто впровадження штатних посад (як військових, так і цивільних) для фахівців цивільно-військового співробітництва; професійний і соціальний розвиток фахівців цивільно-військового співробітництва, тобто наявність можливостей для навчання, розвитку кар'єри та забезпечення соціальних потреб та запитів [1, с. 32], В. Заболотня, яка простежила особливості цивільно-військових відносин в Україні та НАТО [2], В. Настюк, І. Коропатнік і В. Карелін, які визначили, що після запровадження в Україні адміністративно-правового режиму цивільно-військового співробітництва на визволених територіях України підвищилася довіра місцевих жителів до діяльності Збройних Сил України у районах дислокації військових частин та підрозділів угруповань військ, надається допомога цивільному населенню визволених територій, а також організовано

взаємодію з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами, місцевими органами влади, засобами масової інформації, різноманітними гуманітарними організаціями та приватним сектором у районах проведення операції Об'єднаних сил [3, с.152]. В. Шульгін, який наголосив на тому, що Міністерство оборони України та ГШ ЗС України необхідно невідкладно здійснити об'єктивний аналіз стану правового регулювання ЦВС ЗС України, наукове, військово-правове обґрунтування та внести через Кабінет Міністрів України як суб'єкт законодавчої ініціативи до Верховної Ради України проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо впровадження питань, пов'язаних із цивільно-військовим співробітництвом Збройних Сил України та інших складових сил оборони» із врахуванням вищезазначених пропозицій [4, с. 71], І. Шопіна, яка приділила увагу розвитку досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства [5], а також та інші вчені. Разом з тим питання правового забезпечення цивільно-військового співробітництва у сфері підготовки до військової служби ще не були предметом окремих наукових розвідок, що слугує підтвердженням актуальності теми цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Як справедливо стверджує В. Воловик, увага, яка приділялася і приділяється підготовці громадян до військової служби в європейських державах сталої демократії, свідчить про визнання людини найвищою соціальною цінністю, про прагнення держави та її інститутів мінімізувати шкоду, яку спричиняє особистості необхідність тривалий час функціонувати в умовах жорстких обмежень фізичного, морального і дисциплінарного характеру [6, с. 108]. Аналіз підходів щодо сутності та призначення підготовки до військової служби в державах так званої «старої демократії» дозволяє переконатися, що вказаний процес враховує потреби та інтереси чотирьох суб'єктів: а) інститутів держави, що відчуває потребу у військових формуваннях, які можуть ефективно здійснювати захист її суверенітету та територіальної цілісності, забезпечуючи тим самим стале функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування; б) військовослужбовців, які мають цілком раціональну мотивацію щодо збереження свого здоров'я та життя під час проходження військової служби за рахунок розвинених навичок та професійної майстерності; в) військових формувань держави, які можуть успішно виконувати свої завдання лише за умови комплектування військовослужбовцями, що прагнуть підтримувати військову дисципліну та сумлінно виконувати свої функціональні обов'язки, накази та розпорядження своїх командирів/начальників; г) громадянського суспільства, збереження цінностей якого безпосередньо залежить від здатності збройних сил захистити територіальну цілісність та суверенітет держави. Можна констатувати наявність багатьох суб'єктів, сфера інтересів яких включає належний рівень підготовки громадян до військової служби.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» підготовка громадян України до військової служби включає декілька видів підготовки, кожен з яких має свої особливості. Законодавче відношення до них: національно-патріотичне виховання, допризовну підготовку, підготовку у військових оркестрах, військових ліцях та ліцях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у заклади фахової передвищої військової освіти, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, військову підготовку у закладах вищої освіти за програмою підготовки офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови. Відповідальність за організацію та проведення підготовки громадян України до військової служби в межах повнова-

жень покладається на Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування. До цієї роботи можуть залучатись об'єднання громадян відповідно до їх статутів [7]. Аналіз вказаного переліку свідчить, що підготовка до військової служби в її правовому та організаційному аспекті здійснюється великим колом суб'єктів, які належать до різних гілок державної влади.

Досліджуючи особливості правових засад цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби, слід приділити увагу суб'єктам такої діяльності. Важливе місце між суб'єктами підготовки займає Президент України як Верховний головнокомандувач Збройних Сил України. Це перш за все обумовлено його повноваженнями щодо здійснення організації мобілізаційної підготовки, до якої в якості свого невід'ємного елементу входить і досліджувана нами підготовка до військової служби. Крім того, Голова держави має низку контрольних функцій у сфері функціонування Збройних Сил України, а також інших створених відповідно до закону військових формувань [8]. Верховна Рада України виконує функції, пов'язані з підготовкою до військової служби у межах реалізації своїх повноважень законодавчого та установчого характеру. Парламент України в силу наявності повноважень щодо здійснення законодавчої діяльності визначає організацію та чисельність Збройних Сил України та інших військових формувань, правові засади освіти в Україні, у тому числі і військової освіти, встановлює принципи та загальні засади проходження громадянами України військової служби. Однак, безумовно, повноваження Верховної Ради України та Президента України, пов'язані з правовим забезпеченням підготовки до військової служби, мають загальний характер, і за своєю сутністю уявляють створення фундаментальних базових засад, які необхідні для формування і розвитку спеціального правового забезпечення досліджуваного нами виду підготовки.

Розробку спеціального правового забезпечення та безпосередню організацію підготовки до військової служби здійснюють Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України. Це, зокрема, обумовлено п. 3, пп. 14 та 84-4 п. 4, п. 39, 41, 41-1 та іншими Положення про Міністерство оборони України, пп. 33 та 84 п. 4 Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України. Низку функцій в означеній сфері має Міністерство освіти і науки України, так, у пп. 6 п. 5 Положення про вказаний орган виконавчої влади міститься вказівка щодо виконання ним завдань з мобілізаційної підготовки, мобілізації та територіальної оборони. Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки відповідно до покладених на них завдань беруть участь разом з відповідними органами управління у сфері освіти у повсякденному керівництві допризовною підготовкою.

Участь недержавних суб'єктів у системі підготовки до військової служби охоплюється межами цивільно-військового співробітництва, під яким розуміється системна, планомірна діяльність Збройних Сил України та інших складових сил оборони: командувачів (командирів), начальників, органів військового управління, штабів всіх рівнів, військових частин (підрозділів) та/або військовослужбовців для взаємодії з об'єктами цивільного середовища з метою створення сприятливих умов для виконання визначених їм завдань з використанням військових та невійськових сил та засобів. Цивільно-військова взаємодія є головною функцією цивільно-військового співробітництва та полягає у спільній, цілеспрямованій, організованій та безперервній діяльності командувачів (командирів), начальників, їх заступників, органів військового управління, штабів, структур ЦВС, спрямованій на встановлення та підтримання зв'язків з об'єктами

цивільного середовища на рівні, який забезпечує успішне виконання військами (силами) визначених завдань [9].

Сфера підготовки до військової служби в умовах правового режиму воєнного стану потребує особливих форм консолідації громадянського суспільства зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями. При цьому основним завданням цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби є використання можливостей цивільного середовища (громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій всіх форм власності) для забезпечення Сил оборони необхідною кількістю військово навчених громадян, здатних на високому рівні виконувати військовий обов'язок.

Специфіка підготовки до військової служби обумовлює можливість розглядати її в педагогічному, психологічному, соціологічному, військовому, економічному та правовому аспектах. У правовому аспекті поняття підготовки до військової служби як предмет цивільно-військового співробітництва слід, на нашу думку, розуміти як сукупність правових засобів та інструментів, об'єднаних спільною метою правового регулювання – створення умов для комплектування військових формувань України високомотивованими військовослужбовцями з розвиненими професійно важливими якостями. Вказана мета досягається завдяки спільній роботі інститутів громадянського суспільства, органів публічної влади, суб'єктів господарювання, закладів освіти та військових формувань. Найбільш важливими ділянками їх взаємодії є національно-патріотичне виховання, домобілізаційна підготовка та підготовка за окремими військово-обліковими спеціальностями, які потребують спеціальних знань і не можуть бути забезпечені у достатніх обсягах системою військової освіти.

Висновки та пропозиції. Правові засади цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби уявляють собою нормативно-правове, теоретико-методологічне та організаційне підґрунтя здійснення взаємодії і сумісної діяльності Сил оборони та цивільного сектору з метою створення достатнього для вирішення завдань відсічі збройній агресії російської федерації військово навченого резерву, який складався б з високомотивованих осіб з розвиненими професійно важливими якостями. Нормативно-правова складова цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби характеризується нині наявністю численних прогалин та суперечностей, які потребують внесення змін та доповнень до Закону України «Про Збройні Сили України» та інших правових актів. Теоретико-методологічна складова означеного виду цивільно-військового співробітництва потребує розробки, обговорення та рекомендації для використання у діяльності методичних рекомендацій щодо роботи в сфері підготовки до військової служби з різними групами населення (юнацтвом та молоддю, громадянами, евакуйованими із районів ведення бойових дій, представниками різних професій тощо). Організаційна складова передбачає залучення до вирішення нагальних питань цивільно-військового співробітництва у сфері підготовки до військової служби компетентних фахівців, які можуть проводити навчання військовозобов'язаних знанням, вмінням та навичкам, потрібним для найбільш затребуваних військових професій.

Напрями подальших наукових досліджень мають включати визначення критеріїв оцінювання якості здійснення цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воловик В.О. Соціальне призначення підготовки до військової служби у демократичній правовій державі. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку*: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 19 травня 2023 року). С. 108–110.
2. Бериславська О. Цивільно-військове співробітництво як вид суспільно-правових відносин у системі публічного управління. *Social development & Security*. 2019. № 2. С. 23–36.
3. Заболотня В. Цивільно-військові відносини в Україні та НАТО. *Перспективи регіонального та місцевого розвитку*: матер. 2-ї конференції молодих учених (23 листопада 2023 р., м. Львів). Львів, 2023. С. 136–138.
4. Настюк В. Я., Коропатнік І. М., Карелін В. В. Сутність та значення адміністративно-правового режиму цивільно-військового співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 191–195.
5. Шульгін В. Правова основа функціонування цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С. 67–72.
6. Шопіна І.М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2014. № 4. С. 308–312.
7. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. ІПС ЛІГА Закон Прайм. URL: <https://ips.ligazakon.net/>
8. Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань: затверджено Указом Президента України від 14 лютого 2015 року № 84/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/84/2015#Text> (дата звернення 11.12.2023).
9. Доктрина «Цивільно-військове співробітництво»: затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 1 липня 2020 року. URL: <https://sprotvyg7.com.ua/> (дата звернення 11.12.2023).

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ФУНКЦІЙ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ****THE LEGAL FOUNDATIONS AND INSTRUMENTALITY OF ENSURING
THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE FUNCTIONS
OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE**

Павленко Д.Ю., аспірант кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів та засобів, спрямованих на забезпечення реалізації адміністративних функцій прокуратури України. У статті розглянуто правові засади та інструменти, які забезпечують реалізацію адміністративних функцій прокуратури України. Здійснено аналіз законодавчих актів, серед яких ключовим є Закон України «Про прокуратуру». Розглянуто роль прокуратури у забезпеченні додержання законності в адміністративній сфері. Підкреслено важливість її функцій у забезпеченні правопорядку та ефективного функціонування адміністративної системи. Детально проаналізовано правові аспекти діяльності прокуратури, спрямовані на захист інтересів громадян у сфері адміністративного права. Стаття висвітлює різноманітні аспекти виконання прокуратурою своїх адміністративних функцій. Стаття визначає перспективи розвитку адміністративно-правового поля з урахуванням сучасних викликів та динаміки правового середовища в Україні. Автор систематизує адміністративно-правові функції прокуратури за характеристикою їх природи та визначає правовий статус і компетенції прокуратури у їх контексті. Розглядаються адміністративні повноваження органів прокуратури, зокрема їх роль у контролі за законністю дій адміністративних органів та механізми взаємодії прокуратури як суб'єкта адміністративно-правових відносин. Автор обґрунтовує важливість ролі прокуратури в забезпеченні ефективного функціонування адміністративної системи. Зазначаються перспективи розвитку адміністративно-правового регулювання з урахуванням сучасних викликів і тенденцій в правовій системі України. Стаття сприяє глибокому розумінню функціонального призначення прокуратури та спрощує аналіз механізмів, що гарантують її ефективну діяльність в адміністративній сфері.

Ключові слова: адміністративна реформа, адміністративні функції, владні повноваження, суб'єкт адміністративного права, прокуратура України.

The article is dedicated to exploring the legal aspects and means aimed at ensuring the implementation of the administrative functions of the Prosecutor's Office of Ukraine. The paper examines the legal principles and instruments that facilitate the execution of administrative functions by the Prosecutor's Office of Ukraine. An analysis of legislative acts is conducted, with a key focus on the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office." The role of the Prosecutor's Office in ensuring legal compliance in the administrative sphere is considered. Emphasis is placed on the importance of its functions in maintaining law and order and the effective functioning of the administrative system. The legal aspects of the Prosecutor's Office's activities aimed at protecting citizens' interests in the field of administrative law are thoroughly analyzed. The article highlights various aspects of how the Prosecutor's Office performs its administrative functions. It identifies the prospects for the development of the administrative legal field, taking into account contemporary challenges and the dynamics of the legal environment in Ukraine. The author systematizes the administrative legal functions of the Prosecutor's Office, characterizing their nature and determining the legal status and competencies of the Prosecutor's Office in their context. The administrative powers of the Prosecutor's Office, including its role in overseeing the legality of actions by administrative authorities and mechanisms of interaction as a subjects of administrative-legal relations, are discussed. The author substantiates the importance of the Prosecutor's Office's role in ensuring the effective functioning of the administrative system. The perspectives for the development of administrative-legal regulation are outlined, considering current challenges and trends in Ukraine's legal system. The article contributes to a deep understanding of the functional purpose of the Prosecutor's Office and facilitates the analysis of mechanisms ensuring its effective operation in the administrative sphere.

Key words: administrative reform, administrative functions, governing powers, subject of administrative law, Prosecutor's Office of Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах сучасного правового середовища України прокуратура виконує значущі адміністративні функції, спрямовані на забезпечення додержання законності та ефективного функціонування адміністративної системи. Однак існує ряд правових та практичних проблем, які потребують докладного аналізу та розгляду. Зокрема, у відсутності чітких механізмів та чітко визначених правових норм виникають питання стосовно обсягу та меж повноважень прокуратури в адміністративній сфері. Також необхідно вивчити ефективність взаємодії всередині прокуратури та її роль у забезпеченні правопорядку в цьому контексті. Додатково не втрачає актуальності потреба у дослідженні перспектив розвитку адміністративно-правового регулювання, урахуваючи сучасні виклики та тенденції в правовій системі країни. Аналіз цих аспектів може допомогти вдосконалити законодавство та забезпечити більш ефективне виконання адміністративних функцій прокуратури, сприяючи загальному підвищенню правової культури та стабільності в адміністративному секторі України.

Аналіз досліджень і публікацій, на які спирається автор, в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Серед вітчизняних науковців правові основи забезпечення функцій прокуратури України розглядали, зокрема, Панова О. О., Білодід І. М., Каркач П. М., Іва-

нов С. М., Васильчук Б. Г., Вандін В. Й., Бакаянова Н. М., Кубаєнко А. В., Кісліцина І. О. тощо.

Постановка завдання. Метою є дослідження правових основ та засобів, спрямованих на забезпечення реалізації адміністративних функцій прокуратури України, вивчення та аналіз ефективності прокуратури детальний розгляд та аналіз адміністративних повноважень органів прокуратури і факторів, що впливають на їх функціональність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з чинним законодавством України прокуратура наразі не є складовою однієї з трьох гілок державної влади. Проте вона невіддільно входить до числа державних органів і має визначену специфіку у правовому регулюванні своєї діяльності, а також у завданнях, повноваженнях і порядку організації роботи для ефективного виконання цих завдань. Це вказує на можливість застосування загальних принципів управління до прокуратури, які є характерними для інших державних органів. Однак варто зауважити, що зміст і порядок їх реалізації мають обґрунтовану та істотну специфіку.

Так, у науці державного управління організаційну структуру управління визначають як форму організації системи управління, що включає сукупність стійких зв'язків системи, забезпечує її цілісність і тотожність

самій собі, тобто збереження основних властивостей за різних внутрішніх і зовнішніх зв'язків; спосіб організації і взаємодії елементів системи і зв'язків між ними, та є певною характеристикою процесів, які відбуваються між елементами системи [1, с. 380].

Отже, структура державного управління в суті відображає внутрішній зміст управлінської діяльності та описує спосіб взаємодії й співіснування його різних елементів. Це, в свою чергу, вказує на єдність конкретного виду управлінської діяльності.

Науковці В. Д. Бакуменко, Л. М. Усаченко та ін., досліджуючи структуру державно-управлінської діяльності, дійшли до висновку, що остання є невід'ємною складовою кожного виду соціальної діяльності і водночас особливим видом діяльності з певним набором функцій. Загальні управлінські функції (планування, організація, мотивація, контроль, комунікація та прийняття рішень), тобто функції менеджменту, притаманні управлінню всіма видами суспільної діяльності. Крім того, вони безпосередньо впливають із суб'єкт-об'єктного відображення процесів державного управління [2, с. 41].

Погоджуючись загалом з наведеною думкою, можна вказати на подвійну природу прокурорської діяльності, яке з однієї сторони виступає самостійним видом державно-правоохоронної діяльності, а з іншої – реалізація основних функцій прокуратури потребує упорядкування через здійснення керівництва (організації, планування та ін.) цією діяльністю.

Розглядаючи управління процесом забезпечення публічної безпеки О. О. Панова вказує на те, що управлінська діяльність у цій сфері нерозривно пов'язана із здійсненням функцій, спрямованих на попередження і припинення порушень. Управлінські функції органів Національної поліції реалізуються в сукупності з їх тактичними діями, які полягають у застосуванні певних форм і методів безпосереднього забезпечення публічної безпеки, попередженні та припиненні правопорушень, забезпеченні надійного захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від злочинних чи інших антигромадських посягань [3, с. 50].

Отже, в даному випадку ще раз підкреслюється нерозривний зв'язок між управлінськими функціями та практичними діями щодо їх реалізації, особливо у сфері державного управління.

Загальний висновок, застосований до прокуратури, вказує на те, що управління процесом виконання конституційних функцій прокуратури виявляється через здійснення адміністративних функцій керівниками відповідних служб, відділів та департаментів системи прокуратури (організація, планування, керівництво, координація роботи підпорядкованих підрозділів та їхніх працівників).

Виходячи із загального розуміння адміністративних функцій, можна в найбільш загальному вигляді визначити адміністративні функції прокуратури як нормативно визначені вид та міру необхідної, належної поведінки, що забезпечують реалізацію завдань, поставлених перед прокуратурою суспільством і державою, і повноважень, наданих для ефективного здійснення конституційних функцій. Невиконання або неналежна реалізація прокурором адміністративних функцій може призвести до істотних змін у його правовому положенні, навіть до втрати відповідного статусу.

І. М. Білодід, узагальнивши різноманітні функції органів прокуратури, визначив, що їх систему можна відобразити наступним чином: 1) внутрішньоорганізаційні (адміністративні): представництво органів прокуратури у взаємовідносинах між собою та з органами державної влади, місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами; організація діяльності відповідної прокуратури; призначення та звільнення прокурорів із посад, забезпечення у випадку необхідності притягнення їх до

відповідальності; 2) зовнішньоуправлінські: видання обов'язкових для виконання вказівок та розпоряджень із питань здійснення оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування, відбування кримінального покарання чи застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; ознайомлення з матеріалами справ, забезпечення збирання та дослідження доказів, подання клопотань та відводів [4, с. 66].

На нашу думку, більшість адміністративних функцій прокуратури України, що містяться у Законі України «Про прокуратуру», можна умовно поділити на дві групи:

- 1) організаційно-управлінські функції;
- 2) функції, які за своєю природою є кадровими.

Організаційно-управлінські функції безпосередньо стосуються прокурорів, які займають адміністративні посади, пов'язані з необхідністю використання всіх наданих законом можливостей для об'єднання людських, матеріальних, фінансових ресурсів для досягнення завдань, що стоять перед прокуратурою відповідного рівня. Перелік адміністративних посад в Офісі Генерального прокурора України, обласних та окружних прокуратурах та Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі містяться у ст.39 Закону України «Про прокуратуру» [5]. Окремі управлінські функції зазначеної категорії прокурорів містяться у спеціальному законодавстві та, насамперед, Законі України «Про прокуратуру», проте переважна більшість таких функцій визначається відомчими актами. Як загальну їх характеристику наведемо думку П.Каркача та С.Іванова: «керівник органу прокуратури зобов'язаний забезпечити організаційний порядок у колективі, контролювати додержання трудової та службової дисципліни підлеглими, вимагати від кожного працівника відповідального ставлення до виконання службових обов'язків» [6, с. 63].

Реалізація функції щодо організації та управління діяльністю в органах прокуратури покладається на керівників та їх заступників відповідного органу прокуратури або його структурного підрозділу.

Організація роботи та управління в органах прокуратури вимагає ефективного керівництва з боку підлеглих працівників прокуратури. Керівництво пов'язане з встановленням цілей та завдань для виконавців і визначенням напрямку їхньої діяльності. Ключовим елементом управління є досягнення погоджених дій підлеглими працівниками при виконанні завдань прокурорської діяльності, що покладені на них.

Організація роботи в прокуратурі повинна включати систему заходів, які можна поділити на три види: основні заходи; технічні заходи й заходи щодо вдосконалення професійної майстерності. Основні заходи пов'язані зі здійсненням прокурорського нагляду й іншими напрямками діяльності прокуратури. До них належать: добір і розміщення кадрів, заходи заохочення й стягнення, розподіл доручень між співробітниками; планування роботи прокуратури; контроль і керівництво; участь прокурора в розгляді цивільних і кримінальних справ та ін. Реалізація цих заходів дозволить керівникові прокуратури активізувати здійснення прокурорського нагляду, а також найбільш активно боротися із правопорушеннями [7, с. 20].

Технічні заходи тісно пов'язані з основними, виконуючи в той же час допоміжні функції. Вони включають фіксацію роботи прокуратури, таку як діловодство, реєстрація вхідної та вихідної кореспонденції, складання статистичних звітів.

Заходи щодо підвищення професійної майстерності спрямовані на використання передового досвіду. До цих заходів відносяться оперативні наради, на яких обговорюються питання якості роботи окремих оперативних працівників і формуються конкретні рекомендації. Сюди також входить поширення позитивного досвіду роботи

інших прокуратур, а також стажування у вищих органах і навчання у спеціалізованих навчальних закладах.

Одним із найважливіших напрямків організації роботи керівника прокуратури є ефективний розподіл обов'язків серед оперативного персоналу прокуратури. Цей розподіл повинен бути організований таким чином, щоб уникнути втрати з уваги областей роботи, визначених законодавством і наказами Генерального прокурора України. При цьому слід враховувати особливості діяльності прокуратури, її штатну чисельність, дані про рівень, структуру та динаміку злочинності, стан виконання законів, а також соціально-економічні, демографічні та інші характеристики території, яку обслуговує прокуратура.

Наділяючи прокурорів прокуратури повноваженнями, керівник прокуратури не повинен звільняти себе від загальної прокурорської діяльності (планування, добір і розміщення кадрів, координаційна діяльність тощо). Саме керівник, як перша особа прокуратури, має всю повноту повноважень і, наділяючи певними повноваженнями підлеглих прокурорів, зобов'язаний організувати їх працю, здійснювати постійний контроль за їх діяльністю, стежити за станом законності на відповідній території й за необхідності вживати відповідних заходів [8, с. 133].

На практиці, керівники прокуратур зазвичай мають відповідальність за вирішення ряду ключових завдань, включаючи загальне керівництво роботою прокуратури, контроль та перевірку виконання завдань, координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції, взаємодію з органами виконавчої влади, місцевим самоврядуванням та державним контролем. Вони також відповідають за добір, розстановку, професійну підготовку та виховання кадрів, внутрішню безпеку, нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень, організацію діяльності у сфері запобігання та протидії корупції, а також інші аспекти, пов'язані з роботою прокуратури.

Визначення своїх повноважень відбувається у формі винесення наказу про розподіл обов'язків. Значну увагу в такому наказі слід приділяти й повноваженням заступника керівника прокуратури. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» керівник окружної прокуратури може мати першого заступника та не більше 2 заступників.

Робота з кадрами є одним з напрямів адміністративної діяльності в прокуратурі. У загальному розумінні це включає в себе заповнення вакантних посад, розподіл та перерозподіл штатної чисельності, а також в певній мірі включає в себе роботу з підвищення кваліфікації прокурорських кадрів.

У сучасних умовах завдання кадрової роботи змінюються, і керівник прокуратури повинен створювати умови, що зроблять професію прокурора більш престижною та привабливою для осіб із вищою юридичною освітою. З урахуванням нових тенденцій це також передбачає наближення статусу прокурора до суддівської професії. Для досягнення цих цілей необхідна стабілізація кадрового складу із високим професійним рівнем та необхідними моральними якостями, спрямованими на досягнення завдань і цілей органів прокуратури на новому етапі розвитку держави.

Важливо відзначити, що в органах прокуратури існує добре налагоджена кадрова служба, яка відповідає системі управління. Ця система ґрунтується на єднанні та централізації органів прокуратури, а також підпорядкуванні нижчестоячих прокурорів вищим.

У нижній ланці органів прокуратури керівник прокуратури здійснює всі завдання й функції кадрової служби стосовно допоміжного персоналу. Він призначає на роботу й звільняє знеї, застосовує заходи дисциплінарного характеру, має всі повноваження роботодавця, передбачені у трудовому законодавстві України [9, с. 30].

Стосовно прокурорського складу керівник прокуратури має обмежені можливості. Його правове становище при вирішенні кадрових питань досить неоднозначне й невиразне. У Законі України «Про прокуратуру», наприклад, україно мовою не говориться про повноваження керівника прокуратури з кадрових питань. Так, наприклад, у ст. 13 Закону України «Про прокуратуру» зазначається, що керівник окружної прокуратури організовує діяльність прокуратури; повідомляє в десятиденний строк Кваліфікаційно-дисциплінарну комісію прокурорів про наявність вакантних або тимчасово вакантних посад у прокуратурі; забезпечує виконання вимог щодо підвищення кваліфікації прокурорів прокуратури. Це краще, ніж у попередньому Законі України «Про прокуратуру», але все одне недостатньо. Характер повноважень керівника прокуратури щодо державних службовців, інших працівників прокуратури, які не мають статусу прокурора, взагалі не визначається. А у наказі Офісу Генерального прокурора «Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України» від 07.08.2020 № 365 щодо адміністративних кадрових повноважень керівника окружної прокуратури лише зазначається, що обов'язки між працівниками окружних прокуратур, з урахуванням їх структури, розподіляються наказами керівників цих прокуратур та/або їх першими заступниками чи заступниками [10].

У відсутність чіткого правового регулювання багато аспектів кадрової роботи, як показує практика, вирішуються керівником окружної прокуратури за допомогою особистого авторитету та вміння ефективно керувати колективом прокуратури. Раніше керівники прокуратур часто особисто вели попередній облік та відбір кандидатів на вакантні посади прокурорів і працівників апарату прокуратури, організували навчання та підвищення кваліфікації кадрів, а також забезпечували дисципліну та організаційний порядок. Сучасні практики передбачають передачу частини повноважень та завдань з кадрової роботи створеній Кваліфікаційно-дисциплінарній комісії прокурорів. Однак керівнику прокуратури все ще залишається можливість впливати на кар'єрне зростання підлеглих, брати участь у формуванні ефективного колективу та приймати участь у вирішенні завдань, що стоять перед прокуратурою.

У сучасних умовах, враховуючи напрями реформування вітчизняної прокуратури, що включають ослаблення субординаційних організаційних зв'язків усередині системи органів прокуратури, слід визнати важливість наділення керівників прокуратур додатковими повноваженнями із роботи з кадрами [11, с. 79].

Робота з кадрами значною мірою визначається організаційною структурою конкретної прокуратури та її фактичним зайнятим посадовим складом. Це включає в себе встановлення кількості підрозділів, їх взаємодії та функціонального призначення для забезпечення ефективності роботи. Аналізується штатна та фактична чисельність персоналу, досліджуються службові обов'язки та результати діяльності працівників, а також розглядаються можливості підвищення ефективності у виконанні ними своїх обов'язків. На даному етапі важливо обговорювати раціональність управлінської структури прокуратури, адекватну організацію взаємодії між її структурними підрозділами та окремими одиницями, а також оптимальний кількісний склад кадрів. Однак, враховуючи те, що структура прокуратур України ще не повністю відповідає вимогам Закону України "Про прокуратуру", говорити про її раціональність та оптимальність може бути складно.

На наш погляд, з урахуванням змін у правовому статусі керівників прокуратур у Законі України «Про прокуратуру», а надалі й більш детально на рівні відомчих наказів Офісу Генерального прокурора України, доцільно закріпити відповідальність керівників прокуратур різних рівнів за стан кадрової роботи в очолюваній ним проку-

ратурі. Наведене може бути визначено як обов'язок слідкувати за дотриманням трудової дисципліни, вимагати від кожного працівника відповідального ставлення до виконання службових обов'язків, і своєчасно застосовувати заходи як заохочення, так і дисциплінарного впливу.

Отже, питання адміністративних функцій щодо управління роботою прокуратури як на рівні Закону України «Про прокуратуру», так і на рівні відповідного наказу Офісу Генерального прокурора «Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України» врегульовані недостатньо і потребують навіть не конкретизації, а закріплення. Більшість аспектів повноважень керівника прокуратури, розподіл обов'язків між працівниками прокуратури, організація їхньої роботи та контроль за виконанням регулюються практикою та традиціями, а не чіткими нормативами. Повноваження керівника прокуратури щодо працівників прокуратури, які не мають статусу прокурора (працівники канцелярії, апарату) взагалі не врегульовані Законом України «Про прокуратуру». Крім того, як зазначалося, у Законі України «Про прокуратуру», необхідно закріпити відповідальність керівників прокуратур різного рівня за стан кадрової роботи вочолованій ним прокуратурі. Для врегулювання всіх зазначених питань бажано вносити зміни у формі окремих статей до розділу Х «Організаційне забезпечення діяльності прокуратури» Закону України «Про прокуратуру».

чених питань бажано вносити зміни у формі окремих статей до розділу Х «Організаційне забезпечення діяльності прокуратури» Закону України «Про прокуратуру».

Висновки. Досліджуючи прокуратуру України як суб'єкта адміністративного права та засоби реалізації її функцій, варто виділяти два основних напрямки: по-перше, прокуратура України є органом державної влади; по-друге, прокуратура України є особливим суб'єктом адміністративного права. Правова природа прокуратури України не позбавлена певних протиріч, що дає підстави вважати її особливим суб'єктом адміністративного права, тобто таким суб'єктом права, який є носієм одночасно різних (протилежних) правових якостей, який наділений ознаками відразу декількох класифікаційних груп суб'єктів права, що одночасно передбачають один одного у складі цього суб'єкта та існують лише у взаємозв'язку, єдності. Відтак тематика реалізації органами прокуратури та її службовими (посадовими) особами адміністративних функцій не позбавлена перспектив поглиблених теоретичних досліджень, зокрема в частині дослідження факторів, що впливають на ефективність виконання ними своїх адміністративних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державне управління : підручник : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол. : Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О.Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови). Київ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
2. Теоретичні засади державного управління : навч. посіб. / В.Д. Бакуменко, Л.М. Усаченко, О.В. Червякова; за заг. ред. Л. М. Усаченко. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2020. 174 с.
3. Панова О.О. Компетенція органів Національної поліції у сфері забезпечення публічної безпеки / Особливості підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України: зб. матеріалів І міжнар. наук.- практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2016 р. / МВС України, Департамент патрул. поліції України; Харк. нац. ун-т внутр. справ, Каф. спец. фіз. підготовки. Харків: ХНУВС, 2016. С. 48–51.
4. Білодід І. М. Адміністративні повноваження органів прокуратури України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 2. С. 63–67.
5. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3, ст. 12.
6. Каркач П.М., Іванов С.М. Органи прокуратури України: навч.- метод. посіб. Харків, 2017. 360 с.
7. Васильчук Б.Г. Окремі аспекти повноважень прокуратури України у сфері адміністративних відносин. Південноукраїнський правничий часопис. 2018. № 4. Т. 2. С. 19–22.
8. Вандін В.Є. Організаційно-правові засади діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017. 205 с.
9. Васильчук Б. Основні підходи до розуміння прокуратури України як суб'єкта адміністративного права. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 2–1. С. 28–31.
10. Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України: Наказ Офісу Генерального прокурора від 07.08.2020 № 365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0365905-20#Text>
11. Бакаянова Н.М., Кубаєнко А. В., Кісліцина І.О. Сучасна концепція реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів: навчально-методичний посібник (для здобувачів ступеня доктора філософії денної, вечірньої та заочної форми навчання) / Н.М. Бакаянова, А. В. Кубаєнко, І.О. Кісліцина. Одеса: Фенікс, 2021. 157 с.

ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

GUARANTEES OF LEGALITY OF REALIZATION OF ADMINISTRATIVELY-JURISDICTION PLENARY POWERS BY ORGANS OF STATE FINANCIAL CONTROL

Петричук М.В., аспірант кафедри публічного права

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Стаття присвячена дослідженню змісту поняття «гарантії законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю». Проаналізовано основні наукові підходи до визначення гарантії законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю. Виокремлено умови, за яких можливим є дотримання гарантії законності органами державного фінансового контролю при реалізації ними адміністративно-юрисдикційних повноважень.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що діяльність органів державного фінансового контролю в Україні має ґрунтуватись на засадах дотримання ними режиму законності при реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень. В свою чергу, дотримання законності передбачає наявність певної системи гарантії, задля правильного використання прав, виконання обов'язків усіма учасниками адміністративних правовідносин, запобігання та припинення правопорушень у фінансовій сфері і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

В ході виконання дослідження застосовувалися діалектичний та аналітичний методи дослідження. Діалектичний метод наукового пізнання уявляє про гарантії законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю дозволив розглянути їх у взаємозв'язку та розвитку з низкою суміжних дефініцій в адміністративному і фінансовому праві, виявити усталені закономірності та напрями їх реалізації. Аналітичний метод дослідження явив собою основу для вивчення правових засад щодо гарантії законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю та аналізу нормативно-правового регулювання у відповідній сфері відносин.

В результаті дослідження визначено умови за яких можливим є дотримання гарантії законності органів державного фінансового контролю при реалізації ними адміністративно-юрисдикційних повноважень. До таких умов віднесено наявність: єдиної організаційної структури органів державного фінансового контролю з чіткою вертикаллю підпорядкування; розмежуванням функцій і повноважень; дискреційних повноважень органів державного фінансового контролю; єдиних стандартів і процедур проведення фінансового контролю; процесуального регулювання діяльності органів державного фінансового контролю; санкцій за неправомірне втручання у діяльність контрольованих осіб; порушення режиму законності; фінансової дисципліни; запобігання і припинення правопорушенням у фінансовій сфері; ефективного громадського контролю за діяльністю органів державного фінансового контролю; дієвого моніторингу за діяльністю органів державного фінансового контролю.

Сформульовано авторське визначення поняття «гарантії законності в діяльності органів державного фінансового контролю». Це закріплена в нормах права система адміністративно-правових засобів, які сприяють реалізації визначених правових норм, що мають регламентувати адміністративну діяльність органів державного фінансового контролю, а також способи, що забезпечують у цій сфері діяльності точне дотримання, застосування законів і підзаконних нормативних актів, правильне використання прав, виконання обов'язків усіма учасниками адміністративних правовідносин, запобігання та припинення правопорушень у фінансовій сфері і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

У статті висвітлено принципово нові пропозиції щодо доцільності наділення уповноважених посадових осіб Рахункової палати та інших органів державного фінансового контролю повноваженнями складати протоколи про адміністративні правопорушення і розглядати такі справи. Запропоновано додати у КупАП ст. 234, яку слід викласти у такій редакції: «Стаття 234. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю» і ст. 188-40 «Невиконання законних вимог уповноважених посадових осіб Рахункової палати та інших органів державного фінансового контролю».

Ключові слова: гарантії, контроль, орган, державний фінансовий контроль, закон, повноваження.

The article is sanctified to research of maintenance of concept "guarantees of legality of realization of administratively-jurisdiction plenary powers by the organs of state financial control". The basic scientific going is analysed and worked out near determination of guarantees of legality of realization of administratively-jurisdiction plenary powers by the organs of state financial control. Terms at that possible is an observance of guarantees of legality by the organs of state financial control during realization by them administratively-jurisdiction plenary powers are distinguished.

Actuality of this research consists in that activity of organs of state financial control in Ukraine must be base on principles of inhibition by them to the mode of legality during realization of administratively-jurisdiction plenary powers. In turn, the observance of legality envisages the presence of the certain system of guarantees, for the sake of the correct use of rights, implementation of duties by all participants of administrative legal relationships, prevention and stopping of offences in financial to the sphere and bringing in of offenders to legal responsibility.

During implementation of research was used dialectical and analytical methods of research. Dialectical method of scientific cognition of ideas about the guarantees of legality of realization of administratively-jurisdiction plenary powers allowed to consider them the organs of state financial control in intercommunication and development with the row of contiguous definitions in an administrative and financial law, to educe withstand conformities to law and directions of their realization. The analytical method of research showed a soba basis for the study of legal principles in relation to the guarantees of legality of realization of administratively-jurisdiction plenary powers by the organs of state financial control and analysis of the normatively-legal adjusting in the field of corresponding relations.

As a result of research terms are certain for that possible is an observance of guarantees of legality of organs of state financial control during realization by them administratively-jurisdiction plenary powers. To such terms a presence is attributed: only organizational structure of organs of state financial control with the clear vertical line of submission; by differentiation of functions and plenary powers; discretionary plenary powers of organs of state financial control; only standards and procedures of realization of financial control; judicial adjusting of activity of organs of state financial control; approvals for illegal interference with activity of the controlled persons; violation of the mode of legality; financial discipline; there are prevention and stopping offence in the field of financial; effective public inspection after activity of organs of state financial control; effective monitoring after activity of organs state financial control.

Authorial determination of concept "guarantees of legality in activity of organs of state financial control" is set forth. It is the right system of адміністративно-правових facilities, that assist realization of certain legal norms, that must regulate administrative activity of organs of state financial control, and also methods, that provide in the field of it activity exact inhibition, application of laws and підзаконних normative acts, correct use of rights, implementation of duties by all participants of administrative legal relationships, prevention and stopping of offences in financial to the sphere and bringing in of offenders to legal, envisaged in norms responsibility.

In the article new suggestions are reflected fundamentally in relation to expediency of parcel of land of the authorized public servants of the Account chamber and other organs of state financial control by plenary powers to fold protocols about administrative crimes and examine so goes the world. It is suggested to add in КУпАП a century 234, that it follows to expound in such release: the "Article 234. Central executive that will realize a public policy in the field of state financial control" and century of a 188-40 "Non-fulfillment of legal requirements of the authorized public servants of the Account chamber and other organs state financial body control.

Key words: guarantees, control, organ, state financial control, law, plenary powers.

Дотримання закону є основою формування законності у будь-якій сфері суспільних відносин, зокрема у фінансовій. Вимога законності, як слушно зазначає Б. Малишев, стосується процедури правозастосовчого провадження (строки, порядок, повноваження суб'єкта правозастосування тощо), так і відповідальності закону самого результату правозастосування (зміст і форма правозастосовного акту) [10, с. 23]. Взагалі законність передбачає наявність реальних і обов'язкових гарантій прав і законних інтересів громадян; обов'язкове дотримання законів, припинення порушень права, відповідальність за правопорушення; здійснення усіх державних владних функцій відповідно до закону [1, с. 34].

Дослідженню змісту законності присвячено чимало наукових праць [23; 22; 3; 15; 14 та ін.].

Так, окремі учені визначали зміст законності «як режим (стан) відповідальності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті їх неухильного виконання всіма суб'єктами права» [12, с. 67]. Інші учені визначаючи зміст цього поняття акцентують увагу на «дотриманні, виконанні норм права всіма учасниками суспільних відносин» [11, с. 71]. Більшість сучасних учених визначають законність як явище багатоаспектне і як таке, що може виступати як принцип, метод і режим [7]. Також поняття законності визначають як стан «відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам держави» [11, с. 71], «комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах» [7]. Найбільш ґрунтовне дослідження змісту поняття «законність» здійснив О. Марушій. Учений дослідив генезу розуміння законності як основоположного принципу діяльності органів державного управління і встановив, що учені визначаючи зміст законності описують її, переважно, як «властивості правової діяльності учасників суспільних відносин». На думку ученого, законність означає ідею, вимогу і систему (режим) реального вираження права в законах держави, у законотворчості та підзаконній нормотворчості [11, с. 71].

Законність як метод державного управління суспільством означає, що «органи держави та посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи і приймаючи рішення, спираються на принципи і вимоги законності; при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції; при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони дотримуються правових процедур, використовують правові методи та способи» [7].

Отже, зміст законності передбачає наявність законодавства, де були б чітко вписані гарантії прав і законних інтересів усіх учасників процесу; діяльність і дії учасників процесу, які мають відповідати цим нормам (дотримання, виконання, припинення порушень, відповідальність).

Дотримання законності передбачає наявність певної системи гарантій. Без гарантій неможливе існування права і законності. Поняття «гарантія» (франц. *garantie* – забезпечити) означає «запорука, умова, яка забезпечує що-небудь» [4, с. 125]. Гарантії законності, на думку окремих учених, це «комплекс взаємопов'язаних об'єктивних умов та суб'єктивних факторів і спеціальних засобів, що забезпечують режим законності» [8, с. 92].

Під гарантіями законності М. Соловійов розуміє «способи, умови, засоби і фактори, які позитивно впливають на державну структуру як з середини, так і ззовні, забез-

печують процес реалізації законності і тим самим формують таку впорядкованість соціальних відносин, яка сприяє руху країни до демократії і формуванню правової держави» [27, с. 265]. На думку ученого способи забезпечення законності виконують функції гарантій.

О. Скакун вважає, що гарантії законності це «умови суспільного життя і заходи, що вживаються державою для забезпечення режиму законності і стабільного правопорядку» [26]. На думку інших учених гарантії законності – «це сукупність умов і засобів, що дозволяють безперешкодно реалізувати норми права, користуватися суб'єктивними правами і виконувати юридичні обов'язки» [7].

Досліджуючи зміст поняття юридичні гарантії О. Бойко відмічає, що у юридичній науці сформульовано багато різних визначень цього поняття. Переважна більшість учених, на думку дослідника, визначає зміст поняття «юридичні гарантії» як «засоби і способи» забезпечення – це перша частина і друга частина, що вони мають забезпечити – йдеться про охорону і захист прав громадян [2, с. 239].

Юридичні гарантії, як вид спеціальних гарантій законності, включають заходи: по удосконаленню законодавства; виявленню порушень законності; захисту; відповідальності; нагляду і контролю за станом законності; профілактику порушень законності [27, с. 267].

Відтак *гарантії законності в діяльності ОДФК* становлять закріплену в нормах права систему адміністративно-правових засобів, які сприяють реалізації визначених правових норм, що мають регламентувати адміністративну діяльність ОДФК, а також способи, що забезпечують у цій сфері діяльності точне дотримання, застосування законів і підзаконних нормативних актів, правильне використання прав, виконання обов'язків усіма учасниками адміністративних правовідносин, запобігання та припинення правопорушень у фінансовій сфері і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Виходячи з наведеного вище поняття гарантій законності в діяльності ОДФК і дослідження змісту поняття їх адміністративно-юрисдикційної діяльності визначимо умови за яких можливим є дотримання гарантій законності ОДФК при реалізації ними адміністративно-юрисдикційних повноважень. До таких умов варто віднести наявність:

- єдиної організаційної структури ОДФК з чіткою вертикаллю підпорядкування; розмежуванням функцій і повноважень;
- дискреційних повноважень ОДФК;
- єдиних стандартів і процедур проведення фінансового контролю;
- процесуального регулювання діяльності ОДФК;
- санкцій за неправомірне втручання у діяльність контрольованих осіб; порушення режиму законності; фінансової дисципліни; запобігання і припинення правопорушень у фінансовій сфері;
- ефективного громадського контролю за діяльністю ОДФК;
- дієвого моніторингу за діяльністю ОДФК.

Вітчизняні дослідники В. Горій і В. Кібець обґрунтують доцільність чіткого законодавчого регламентування та розмежування повноважень органів ДФК. Такі дії, на їх думку, сприятимуть формуванню ефективної системи ДФУ. Учені вважають, що до системи органів ДФК в Україні, належать: 1) Верховна Рада України та Рахункова палата (здійснюють законодавчий контроль на всіх

стадіях); 2) Кабінет Міністрів України (здійснює контроль за всіма ланками виконавчої влади); 3) Державна аудиторська служба України (здійснює зовнішній державний фінансовий контроль); 4) Міністерство фінансів України (здійснює контроль на кожній стадії бюджетного процесу); 5) Державна податкова адміністрація (здійснює контроль на стадії збирання доходів і формулювання бюджетних ресурсів); 6) Державне казначейство України (контролює стадію виконання бюджету); 7) Державна контрольно-ревізійна служба (контроль на стадії здійснення видатків і звітності); 8) інші органи центральної виконавчої влади (здійснюють контроль відповідно до законодавства) [6, с. 103–104].

Основне призначення адміністративно-юрисдикційної діяльності спеціальних органів державного фінансового контролю полягає у наданні правової оцінки відповідності підконтрольного суб'єкту вимогам, що встановлені на рівні відповідних нормативно-правових актів, а у разі виявлення порушень законодавства у фінансовій сфері винесення по них рішень щодо застосування до правопорушників адміністративних санкцій.

А тому, доцільним буде наділення уповноважених посадових осіб Рахункової палати та інших органів державного фінансового контролю повноваженнями складати протоколи про адміністративні правопорушення і розглядати такі справи (пропозиція стосується адміністративної юрисдикції і предмету нашого дослідження). Отже, за адміністративні правопорушення передбачені ст. 163-12 КУпАП («Порушення умов видачі векселів»), ст. 164-2 («Порушення законодавства з фінансових питань»), ст. 164-12 КУпАП («Порушення бюджетного законодавства»), ст. 164-14 КУпАП («Порушення законодавства про закупівлі») уповноважені посадові особи Рахункової палати слід наділити складати протоколи про такі адміністративні правопорушення і розглядати ці справи.

Окрім цього варто додати у Кодекс України про адміністративні правопорушення [9] у Розділ 2 Главу 15 «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління» ст. 188-40 під назвою «Невиконання законних вимог уповноважених посадових осіб Рахункової палати та інших органів державного фінансового контролю» у якій передбачити відповідні санкції.

Переважає більшість учених, праці яких присвячено дослідженню фінансового контролю і ОДФК [25; 16; 17; 24 та інші]; дотримується думки про необхідність запровадження *єдиних стандартів і процедур проведення фінансового контролю*.

На їх думку встановлення єдиних стандартів і процедур, що визначають характер, масштаби, періодичність і час проведення контрольних заходів, сприятиме побудові чіткої системи державного фінансового контролю. При цьому учені звертають увагу на те, що «важливою вимогою до єдиної системи є необхідність здійснювати контроль на основі чіткої взаємодії і координації всіх зусиль для вирішення завдань державного фінансового контролю» [13].

Не менш важливою гарантією законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю є *процесуального регулювання їх діяльності*. Досліджуючи зміст функціонально-процесуальних гарантій діяльності ОДФК М. В. Глух і О. П. Мельник виокремили такі їх «характерні ознаки як: 1) чітке розмежування дій під час здійснення тієї чи іншої контрольної дії; 2) закріплення єдиних підходів до проведення фінансового контролю; 3) захищеність сфери фінансового контролю від непрофесійних спеціалістів; 4) засіб належної реалізації посадовими особами органів фінансового контролю наданих їм повноважень; 5) захист від неправомірних дій органів фінансового контролю» [5, с. 98].

Аналізуючи судову практику щодо реалізації процесуальних повноважень ОДФК можна виокремити порушення, які найбільш часто зустрічаються у практиці діяльності ОДФК. До них можна віднести: 1) порушення пов'язані із неякісною підготовкою актів індивідуальної дії (нечіткість та невизначеність заходів, які має вжити підконтрольний об'єкт і способу усунення виявлених під час моніторингу порушень); 2) перевищення повноважень щодо підконтрольних об'єктів.

Отже вирішення питання удосконалення процесуальних норм, які регулюють процедури реалізації компетенції ОДФК, безпосередньо пов'язане із удосконаленням правового статусу таких органів.

Ще однією умовою дотримання гарантій законності реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органами державного фінансового контролю є функціонування *ефективного громадського контролю за діяльністю ОДФК*.

Відповідно до Закону «Про запобігання корупції» [20], законів України «Про державну службу», [18] «Про службу в органах місцевого самоврядування» [21], Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [19] громадські об'єднання та їх представники залучаються для вирішення кадрових питань в органах публічної влади, підготовки, моніторингу, оцінки виконання антикорупційних програм, сприяння у формуванні та реалізації державної політики.

Проте, незважаючи на законодавче підґрунтя формування і функціонування таких громадських утворень доводиться констатувати їх не активну роль у питаннях створення системи ефективного громадського контролю за діяльністю ОДФК. Така ситуація стала наслідком наділення цих структур правом дорадчого голосу, натомість контрольні повноваження у таких структурах відсутні. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне перегляд усіх положень, що регламентують діяльність таких громадських утворень при ОДФК у напрямку наділення їх контрольно-наглядними і процесуальними функціями стосовно ОДФК та їх посадових осіб.

Таким чином, в результаті дослідження, визначено умови за яких можливим є дотримання гарантій законності ОДФК при реалізації ними адміністративно-юрисдикційних повноважень.

Визначено зміст поняття гарантії законності в діяльності органів державного фінансового контролю. Це закріплена в нормах права система адміністративно-правових засобів, які сприяють реалізації визначених правових норм, що мають регламентувати адміністративну діяльність органів державного фінансового контролю, а також способи, що забезпечують у цій сфері діяльності точне дотримання, застосування законів і підзаконних нормативних актів, правильне використання прав, виконання обов'язків усіма учасниками адміністративних правовідносин, запобігання та припинення правопорушень у фінансовій сфері і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Обґрунтовано доцільність наділення уповноважених посадових осіб Рахункової палати та інших органів державного фінансового контролю повноваженнями складати протоколи про адміністративні правопорушення і розглядати такі справи.

Запропоновано внести зміни у Розділ 3 «Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення» Главу 17 «Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення» КУпАП додавши ст. 234, яку викласти у такій редакції: «*Стаття 234. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю*».

Додати ст. 188-40 під назвою «*Невиконання законних вимог уповноважених посадових осіб Рахункової палати*»

та інших органів державного фінансового контролю» у якій передбачити відповідні санкції у Главу 15 «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління» Розділ 2 КУпАП.

Встановлено неефективність здійснення зовнішнього і внутрішнього моніторингу за діяльністю ОДФК. Запропоновано наділити повноваженнями щодо його здійснення Громадські ради (громадські об'єднання), які мають бути

створені при кожному ОДФК. Обґрунтовано наділення таких громадських утворень контрольно-наглядовими і процесуальними функціями стосовно ОДФК та їх посадових осіб.

У ході проведеного дослідження перспективним є подальше вивчення адміністративно-юрисдикційних повноважень органів державного фінансового контролю та гарантій законності їх реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративна діяльність: посібник/ за заг. ред. д-ра юрид. наук професора О.І. Остапенка; [2-е вид]. Львів: ЛьвДУВС. 2006. 295 с.
2. Бойко О.В. Поняття та види гарантій забезпечення законності надання публічних послуг в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 238-240. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/59.pdf (дата звернення: 09.11.2023).
3. Васін Є.Ю. Гарантії законності у правозастосовчій діяльності. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 33–37.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
5. Глух М.В., Мельник О.П. Функціонально-процесуальні гарантії діяльності органів державного фінансового контролю. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності: (теорія та практика). Вип. 3–4 (12–13). 2018. С. 95–101.
6. Горий В.В., Кібеза В.О. Адміністративно-правовий механізм здійснення державного фінансового контролю в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) № 3. 2020. С. 102–106. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/20.pdf (дата звернення: 15.11.2023).
7. Законність: поняття, нормативно-правова основа, система гарантій. URL: <https://studies.in.ua/teorija-derzhavy-ta-prava-lekcii/4411-zakonst-rpnyatya-normativno-pravova-osnova-sistema-garanty.html> (дата звернення: 19.11.2023).
8. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: підручник. Львів: «Новий світ», 2003. 609 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (дата звернення: 07.11.2023).
10. Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. Київ: Реферат, 2010. 260 с.
11. Марушій О.А. Генеза розуміння законності як основоположного принципу діяльності органів державного управління. С. 70–74. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_13.pdf (дата звернення: 29.11.2023).
12. Марушій О.А. Сутність законності у сфері державного управління та гарантії її дотримання. С. 65-70 URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2134/vnulpurn20158241310.pdf> (дата звернення: 30.11.2023).
13. Микитюк І. Основні вимоги до побудови єдиної системи державного фінансового контролю. Світ фінансів. Випуск 2 97). 2006. С. 109–113.
14. Музичук О.М. Поняття та зміст законності діяльності публічної адміністрації. *Право і Безпека*. 2010. № 1 933). С. 48–51.
15. Никитченко Н.В. Забезпечення законності у сфері здійснення фінансового контролю. *Фінансове право*. 2013. № 2. С. 32–35.
16. Петренко П.С. Корупція в Україні: Рахункова палата потребує зміцнення механізмів правової держави. *Економіка і суспільство*. Випуск № 16. 2018. С. 201–209.
17. Піхоцький В.Ф. Державний фінансовий контроль в Україні: проблеми нормативно-правового забезпечення. *Регіональна економіка*. 2014. № 4. С. 194–204.
18. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 02.12.2023).
19. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.12.2023).
20. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 18.11.2023).
21. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2002 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 09.11.2023).
22. Рабінович П. Гарантії законності / П. Рабінович; [у кн. Міжнародна поліцейська енциклопедія; у 10 т.]; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. К. Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. Т. 1. С. 217.
23. Рабінович П., М. Хавронюк К. Права людини та громадянина: навч. посібник / К., 2003. 376 с.
24. Савченко Л. А. Правовий статус Рахункової палати України : монографія / Л. А. Савченко. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. 504 с.
25. Симоненко В.К., Барановський О.І., Петренко П.С. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макро-економічний аспект). К.: Знання України, 2006. 280 с.
26. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
27. Соловйов В.М. До питання про гарантії забезпечення законності у державному управлінні України. *Університетські наукові записки*. 2005. № 102 (13–14). С. 263–267.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ У ПУБЛІЧНИХ ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ У ПРАВИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

LEGAL REGULATION OF MEDIATION IN PUBLIC LEGAL RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION

Піддубний Д.І., старший викладач кафедри правознавства та фінансів

Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Стаття присвячена правовому регулюванню соціального і правового інституту медіації у публічних правових відносинах у праві Європейського Союзу. У ній акцентується на тому, що пошук інноваційних шляхів попередження та врегулювання конфліктів є важливим з огляду на загальносвітові тенденції, а також на ситуацію, з якою стикнулася Україна внаслідок збройної агресії. Одним із таких шляхів є медіація, як альтернативний (неюрисдикційний) метод вирішення конфліктів, яка дозволяє уникнути цих проблем та недоліків судової системи, а також дає можливість сторонам обрати найбільш ефективний та прийнятний для них спосіб вирішення конфлікту.

Зосереджуючись на важливих аспектах використання медіації у публічних галузях права, стаття аналізує наявне законодавство та правові рамки Європейського Союзу, які регулюють медіаційні процеси у контексті публічних правовідносин.

Стаття висвітлює важливі аспекти, такі як законодавчі акти, які регулюють практику медіації, а також принципи, які керують використанням цього методу в публічному праві. Підкреслюються проблеми та переваги застосування медіації у окремих галузях, а також визначаються потенційні напрями для подальшого розвитку в цій сфері.

Стаття приділяє особливу увагу регулюванню організації медіації у кримінальних справах та альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами та забезпеченні справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів.

Розглядається еволюція законодавства та особливості застосування процедури медіації у кримінальних провадженнях та адміністративних процедурах. Враховуються властиві для кожної з розглянутих галузей публічних правовідносин специфічні цілі, які ставить перед собою законодавець, використовуючи процедуру медіації.

Як висновок автор наводить доводи на підтримку впровадження медіації як соціального та правового інституту медіації для вирішення конфліктів і спорів у публічних галузях, а також на необхідність галузевого регулювання особливостей медіації у профільному законодавстві.

Ключові слова: альтернативне вирішення спорів, медіація, медіація у публічних правовідносинах, медіація в адміністративному праві, медіація у кримінальному праві.

The article is dedicated to the legal regulation of the social and legal institution of mediation in public legal relations in the law of the European Union. It emphasizes that exploring innovative ways to prevent and resolve conflicts is crucial considering global trends and the situation faced by Ukraine due to armed aggression. One such method is mediation, an alternative (non-jurisdictional) conflict resolution method that avoids the challenges and shortcomings of the judicial system, enabling parties to choose the most effective and acceptable way to resolve a conflict.

Focusing on crucial aspects of using mediation in public legal domains, the article analyzes existing legislation and legal frameworks of the European Union regulating mediation processes in the context of public legal relations. The article highlights important aspects such as legislative acts governing mediation practice and the principles guiding the use of this method in public law. It addresses the challenges and advantages of applying mediation in specific areas while identifying potential directions for further development in this field.

The article pays particular attention to the regulation of organizing mediation in criminal cases and alternative dispute resolution between administrative authorities and private parties, ensuring fair justice within a reasonable timeframe, and the role of judges in judicial processes considering alternative dispute resolution methods.

The evolution of legislation and the specifics of applying the mediation procedure in criminal proceedings and administrative procedures are discussed. The specific goals set by the legislator for each of the examined areas of public legal relations, utilizing the mediation procedure, are taken into account.

In conclusion, the author presents arguments supporting the implementation of mediation as a social and legal institution for resolving conflicts and disputes in public domains. Additionally, the necessity of sector-specific regulation of mediation features in relevant legislation is emphasized.

Key words: alternative dispute resolution, mediation, mediation in public legal relations, mediation in administrative law, mediation in criminal law.

У сучасному світі вивчення теми вирішення спорів стає все більш важливим, оскільки суспільство шукає ефективні та інноваційні шляхи врегулювання конфліктів. Україна не є виключенням. Спричинено збройною агресією, різноманітністю та складністю суспільних відносин, а також швидкою зміною демографічного та соціокультурного середовища, вирішення спорів стає необхідною складовою для підтримання гармонії та стабільності. Важливість вивчення альтернативних методів вирішення спорів виявляється у необхідності розвивати ефективні стратегії взаємодії та вирішення конфліктів, які б враховували всі відтінки інтересів різних сторін. Особливу увагу варто приділити вивченню медіації, оскільки цей підхід дозволяє ефективно зменшити напругу та забезпечити конструктивні рішення.

Одним із важливих аспектів дослідження є вивчення медіації, яка набуває все більшого значення в сучасному світі. Медіація, як процес конструктивного вирішення конфліктів, дозволяє сторонам знайти взаємоприйнятні рішення, враховуючи їхні потреби та інтереси. У зв'язку з цим, розуміння принципів та ефективних практик меді-

ації стає ключовим елементом не лише для науковців, але й для практикуючих фахівців у сфері права, соціальної роботи та управління конфліктами. Вивчення цих аспектів допомагає розвивати нові стратегії та підходи, сприяючи створенню мирного та справедливого суспільства.

Інститут медіації як соціальний та правовий інститут альтернативного вирішення спорів був предметом розгляду широкого кола вітчизняних та іноземних науковців. Так, проблематику медіації у публічних правовідносинах висвітлювали О. О. Кармаза, Н. А. Мазаракі, А. Г. Ботнікова, Т. І. Шинкар, К. В. Ростовська, Н. В. Гришина, О. В. Муза та інші.

Мета даного наукового дослідження полягає в глибокому розумінні та аналізі особливостей моделей та функціонування інституту медіації в публічних правовідносинах у законодавстві Європейського Союзу. Дослідження спрямоване на вивчення та порівняння правових та соціокультурних аспектів медіації, які впливають на ефективність цього інструменту вирішення конфліктів на різних етапах.

Ключові завдання дослідження включають аналіз різних моделей медіації, вживаних у різних юридичних сис-

темах, враховуючи їхні особливості та розвиток у часі. Також, дослідження має на меті визначити вплив інституційних та культурних факторів на функціонування медіаційних процесів у публічних правовідносинах.

Додатково, дослідження спрямоване на виявлення успішних та менш успішних практик медіації в різних контекстах, а також визначення факторів, що впливають на ефективність медіаційних процесів у публічних галузях права. Результати дослідження можуть слугувати основою для розробки рекомендацій щодо удосконалення правового та інституційного підґрунтя медіації в національному контексті, сприяючи підвищенню рівня використання медіаційних механізмів у вирішенні публічних конфліктів.

При дослідженні проблеми використовуються як загальнонаукові методи пізнання: діалектичний, аксіологічний, системно-структурний, системний аналіз, моделювання, аналогія так і спеціально-наукові юридичні методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий та історичний.

Правова та суспільна системи України трансформуються: на заміну патерналізму приходить концепт пріоритету особистої свободи, автономії і самовизначення кожної людини. Патерналізм – це філософсько-етичний та соціальний підхід, що передбачає дію або контроль з боку авторитетної сторони (держави, уряду, суду, конкретного органу чи іншої владної фігури) на користь осіб чи груп, які вважаються менш компетентними або менш здатними приймати рішення для власного благополуччя. Патерналізм може виявлятися через надмірний контроль, втручання в особисте життя або обмеження вольових можливостей людей на підставі припущення, що це робиться на їхнє власне добро.

Збройна агресія, з якою стикнулася наша держава, з одного боку підвищує роль держави у суспільних відносинах для забезпечення безпеки громадян, а також подолання гуманітарних та матеріальних наслідків. З іншого боку, цивілізаційний європейський вибір потребує забезпечення особистої свободи та самовизначення кожної людини.

Забезпечення прав людини, верховенства права та здійснення правосуддя в Україні під час воєнного стану стикається з численними системними проблемами, деякі з яких поглибилися, а інші виникли через збройну агресію. Медіація, як альтернативний (неюрисдикційний) метод вирішення конфліктів, дозволяє уникнути цих проблем та дає можливість сторонам обрати найбільш ефективний та прийнятний для них спосіб вирішення конфлікту.

Термін «медіація» має своє коріння у латинському слові «mediatio», що походить від «mediare», що означає діяти як посередник або бути посередником. Саме це латинське слово виходить від кореня «medius», що означає «середній» чи «посередній». Загальна ідея медіації полягає в тому, щоб виступати посередником або полегшувачем між кількома сторонами.

Термін «медіація» виник вже давно, адже використання посередників для вирішення спорів зустрічається з давніх часів: історики згадують подібні випадки ще в торгівлі фінікійців і Вавилоні. У Стародавній Греції існувала практика використання посередників (proxenetas), римське право, починаючи з кодексу Юстиніана, визнавало посередництво. Римляни використовували різні терміни для позначення поняття «посередник» – *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *philantropus*, *interpolator*, *conciliator*, *interlocutor*, *interpres*, і, нарешті, *mediator* [1, с. 34].

У наукових контекстах медіація означає процес або механізм, що діє між двома змінними, впливаючи на характер їхнього взаємозв'язку. Цей науковий підхід широко використовується в таких галузях, як психологія, соціологія та статистика. У статистичному аналізі медіації, наприклад, дослідники досліджують змінні, які пояснюють зв'язок між незалежною та залежною змінною.

Науково медіація – це спосіб розуміти і розкривати складні взаємини, виявляючи фактори, які виступають посередниками або втручаються в причинний шлях між двома унікальними змінними. Це надає каркас для розуміння того, як певні елементи відіграють посередню роль у формуванні динаміки між різними факторами.

Представники юриспруденції зазвичай розглядають медіацію як процедуру вирішення спору із залученням медіатора для досягнення сторонами мирного та взаємовигідного розв'язання спору. З огляду на загальносвітову тенденцію із інституалізації медіації остання тяжіє до набуття статусу об'єкта правового регулювання, формалізують принципи медіаційної процедури та вимоги до медіаторів [2, с. 120–121].

Законодавство України визначає медіацію як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Профільний закон встановлює можливість проведення медіації у широкому колі суспільних відносин, в тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим) [3].

Можливість проведення процедури медіації у приватних правовідносинах є консенсуальним серед наукової спільноти та практикуючих юристів. Водночас, медіабельність у публічному праві виникає серйозні дискусії, що потребують ґрунтовного аналізу аргументів кожної зі сторін [4, с. 54]. Більше того позиції практиків можуть змінюватись у часі.

Так, Правовим управлінням Верховного Суду України у зауваженнях та пропозиціях від 2013 року до одного з проєктів Закону України «Про медіацію» зазначено про неможливість застосування процедур медіації у сфері публічного владного управління: вільне волевиявлення суб'єкта владних повноважень, укладання ним угоди за наслідками процедур медіації не виключає випадків виходу при цьому уповноважених представників суб'єктів владних повноважень за межі законодавчо визначених приписів щодо повноважень, способу або процедур діяльності цього органу влади (її посадової особи), а отже, за певних обставин суперечитиме принципу законності. Також наявність у цього суб'єкта рівних прав і обов'язків з іншою (приватно-правовою) стороною переговорів щодо медіації заперечує сам владний статус суб'єкта владних повноважень, імперативність (загальнообов'язковість) його волевиявлення для об'єкта управління під час здійснення владних управлінських функцій на основі законодавства, у зв'язку з чим і виникають справи адміністративної юрисдикції. Для вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин в Україні діють адміністративні суди. Іншим загальновідомим способом вирішення публічно-правових спорів є інститут адміністративного оскарження (подання скарг заінтересованими особами на рішення, дії, бездіяльність суб'єкта владних повноважень до органу вищого рівня) [5].

Разом з тим, у листопаді 2023 року на круглому столі «Судова влада та медіація: точки перетину» представники Верховного Суду наголосили на необхідності якомога ширшого впровадження медіації у всі правовідносини [6].

Окрім того, науковці та практики не виключають можливості застосування процедури медіації при вирішенні публічно-правових спорів. А. Г. Ботнікова, Т. І. Шинкар, К. В. Ростовська, Н. В. Гришина, О. В. Муза та інші у численних працях вказують на можливість застосування медіації в адміністративному судочинстві ту публічних правовідносинах.

Більше того, правова система Європейського Союзу, куди прагне Україна, рекомендує державам впроваджу-

вати інститут медіації та примирення у національні правові системи, у тому числі у публічно-правових спорах. Відповідно до широкого підходу джерелами права Європейського Союзу вважаються усі форми зовнішнього вираження норм права, що прямо або опосередковано породжують юридичні зобов'язання та впливають на поведінку суб'єктів права ЄС. Складна правова природа Євросоюзу обумовлює гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх вираження та фіксації у формі джерел права. Підтвердженням цього можна вважати широке використання у правовому полі ЄС специфічних нормативно-правових актів, а також актів неюридичного характеру та інших джерел, які не властиві як національним правовим системам, так і міжнародно-правовій системі [7, с. 212].

Наразі існує низка рекомендацій Ради Європи, які стосуються проведення медіації в кримінальних та адміністративних справах та інших публічних правовідносинах: Рекомендація NR (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах (прийнято Комітетом міністрів на 679 зустрічі представників Комітету від 15.09.1999 року); Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах (ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 07.12.2007 року); Рекомендація № R (95) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо управління системою кримінального правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 11.09.1995 року на 543-ому засіданні заступників міністрів); Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів (ухвалена Комітетом Міністрів 14.06.2006 року на 967-му засіданні заступників Міністрів); Рекомендація Rec(2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами (ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 05.09.2001 року); Керівні принципи № 15 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами (ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 07.12.2007 року), Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах (ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 399 засіданні заступників міністрів 16.09.1986 року), Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливої суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів до Рекомендації Rec (2004) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту (ухвалено на 114-й сесії Комітету Міністрів від 12.05.2004 року).

Окремі акти наголошують на певних перевагах медіації при вирішенні публічних спорів або перевагах для функціонування системи судочинства в цілому. Так, Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи № R (86) 12 державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах, враховуючи зростання кількості справ, які направляються на розгляд судів, що може перешкоджати праву кожного на публічний судовий розгляд упродовж розумного строку, закладене в статті 6.1 Європейської конвенції з прав людини запропоновано урядам держав-членів, окрім виділення судовим органам необхідних засобів для ефективного розгляду зростаючої кількості справ у їхньому провадженні і зменшення кола завдань, які не мають відношення до судівни-

цтва, сприяти, де це необхідно, примиренню сторін як поза судовою системою, так і до чи в ході судового провадження. З цієї метою можна було б розглянути такі заходи:

а) передбачати разом із відповідними стимулами процедури примирення до судового провадження або інші способи врегулювання спорів поза рамками судового провадження;

б) покласти на суддів як одне з основних завдань обов'язок сприяти дружньому врегулюванню спорів усіма можливими методами і з всіх дотичних питань до початку судового провадження у справі чи на будь-якому етапі такого провадження;

с) вважати етичним обов'язком адвокатів або запропонувати компетентним органам визнати в якості такого обов'язку сприяння примиренню з іншою стороною до початку судового провадження у справі чи на будь-якому етапі такого провадження [8].

Рекомендація R (86) 12 в основному зосереджується на перевагах медіації для розвантаження судової системи та розумності строку розгляду справ.

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2001) 9 наголошено на перевагах альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами враховуючи, з одного боку, що велика кількість справ та в деяких державах постійне зростання їх числа можуть послабити спроможність судів, правочинних щодо адміністративних справ, розглядати справи в межах розумного строку за змістом статті 6.1 Європейської конвенції з прав людини, з другого боку, що судові процедури на практиці не завжди найпридатніші для врегулювання адміністративних спорів. Додатково підкреслено, що широке використання альтернативних засобів врегулювання адміністративних спорів дасть змогу підійти до розв'язання цих проблем і наблизить адміністративні органи до громадськості, а також, що основними перевагами альтернативних засобів врегулювання адміністративних спорів можуть бути, залежно від справи, більш прості та гнучкі процедури, що вможливають швидше й дешевше врегулювання спору, дружнє врегулювання, врегулювання спорів за участю експертів, вирішення спорів на засадах справедливості, а не тільки відповідно до суворих правових норм, і більш широкі межі розсуду. Рекомендовано урядам держав-членів сприяти використанню альтернативних засобів для врегулювання спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами, таких, як внутрішній перегляд, примирення й медіація, врегулювання шляхом переговорів та арбітраж. Запропоновано використовувати такі альтернативні засоби врегулювання спорів як до судового розгляду, так і під час судового провадження, можливо, за рекомендацією судді [9].

Рекомендація Rec (2001) 9 наголошує на таких перевагах застосування медіації у публічних правовідносинах як: розумний строк розгляду, результативність, підвищення довіри громадськості до адміністративного органу, економія часу та коштів, дружнє врегулювання, врегулювання спорів на засадах справедливості.

Європейською комісією з ефективності правосуддя 07 грудня 2007 року ухвалено Керівні принципи № 15 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами – приватними особами. Європейська комісія з ефективності правосуддя відзначила перешкоди для запровадження альтернативного розв'язання спорів між адміністративними органами і приватними сторонами. Напрацьовано рекомендації щодо наявності альтернативних судовому розгляду моделей врегулювання спорів та ролі адміністративних органів, судів та адвокатів у запровадженні цих моделей, якості моделей та кваліфікації посередників. Рекомендовано підвищувати доступність альтернативних моделей вирішення спорів шля-

хом забезпечення безоплатної процедури внутрішнього перегляду та забезпечити розумну ціну та державну підтримку задля загальної доступності альтернативних методів розв'язання спорів. Підкреслено необхідність вжити доцільних заходів для підвищення рівня поінформованості широкого загалу щодо переваг альтернативних методів розв'язання спорів між адміністративними органами і приватними сторонами [10].

Рекомендація NR (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах та Додаток до неї встановлюють правову рамку для впровадження медіації у кримінальному провадженні щоб поглибити усвідомлення важливої ролі особи і спільноти в запобіганні й контролі злочинності та розв'язанні пов'язаних з нею конфліктів, сприяючи таким чином досягненню більш конструктивних і менш репресивних наслідків кримінального судочинства [11, с. 459–460].

Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів до Рекомендації Rec (2004) 6 містить положення щодо відмінностей у медіації у приватних та публічних правовідносинах та шляхів подальшого розвитку медіації у кримінальних справах: на відміну від альтернативного вирішення спорів цивільних справах, кримінальна медіація не є корисною для зменшення робочого навантаження на судову систему, вона може мати превентивний вплив на майбутні злочини. Оскільки Рекомендація № R (99) 19 зосереджується виключно на «медіації» між порушником та потерпілим, існує потреба подальшого дослідження ширшої концепції «відновного правосуддя», тобто процедур, що дозволяють відхід від нормального судового процесу до його початку (невдовзі після арешту), після його початку як частина процесу винесення вироку або навіть під час виконання покарання. З огляду на те, що схеми відновного правосуддя вимагають обережнішого впровадження, ніж альтернативні способи вирішення спорів у цивільних спорах, бо зведення потерпілих і порушників є набагато чутливішим процесом, ніж зведення двох сторін цивільного спору, успіх таких схем залежить частково від культурних змін серед працівників системи кримінальної юстиції, звичних до нормального процесу та каральної моделі правосуддя [11, с. 375–376].

Таким чином право Європейського Союзу виходить з принципово інших цілей при використанні медіації у кримінальному праві, ніж в адміністративному: попередження майбутніх злочинів та широкий підхід до справедливості, який враховує не лише покарання, але й відновлення взаємовідносин між сторонами конфлікту та відновлення рівноваги в суспільстві.

Права людини є найвищою цінністю для держави, влади та громадянського суспільства, і система права має на меті передусім забезпечувати ці права. Тому правові держави повинні орієнтувати свої механізми на створення умов для реалізації, захисту та охорони прав людини. Визнання верховенства права в суспільстві та надання кожному права на справедливий розгляд його справи є пріоритетними завданнями сучасної держави. Держави повинні створювати умови для ефективного впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплюючи на законодавчому рівні гарантії його забезпечення та механізми захисту.

Закріплення медіації у публічних правовідносинах в Україні виявляється необхідним та актуальним кроком для вдосконалення правової системи та забезпечення ефективного врегулювання конфліктів у суспільстві. Враховуючи динаміку розвитку сучасного суспільного та правового розвитку, а також потребу в забезпеченні швидкого та ефективного вирішення спорів, медіація може виступати як важливий інструмент, що сприяє позитивним трансформаціям у сфері адміністративних та правосуддя.

Законодавство Європейського Союзу напрацювало шляхи та основні переваги впровадження медіації у публічних правовідносинах. Для вдалої імплементації у вітчизняну правову систему необхідно враховувати особливості цілей, завдань та процедур медіації у кожній галузі права.

Для ефективного функціонування медіації, як соціального та правового інституту, який здатний комплексно вирішувати специфічні завдання публічних галузей права необхідне прийняття спеціальних нормативно-правових актів. Індивідуальний підхід до правового регулювання в окремих галузях призведе до формування культури альтернативного вирішення спорів, підвищить рівень довіри до правової системи та її окремих органів, а також сприятиме створенню більш гнучкого та гуманного підходу до вирішення правових конфліктів в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шинкар Т.І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 220 с.
2. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 484 с.
3. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. Дата оновлення: 16.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
4. Богуцька Л. П. Застосування медіації як альтернативного способу вирішення публічно-правових спорів. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2016. № 9 (179). С. 52–56.
5. Зауваження та пропозиції до проекту Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 2425а-1 від 3 липня 2013 р.). URL: <https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/b58056fd9c7f6dc4c225745700474565/b55acee8b068ba2ac2257c70004bde89?OpenDocument>
6. Роль медіації, її розвиток в Україні сьогодні й точки перетину із судочинством обговорили на круглому столі у ВС. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1512260/>
7. Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 209–220.
8. Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах / Офіційний веб-портал Судова влада України. URL: <https://www.court.gov.ua/userfiles/06.pdf>
9. Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами / Офіційний веб-портал Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf
10. Керівні принципи для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами – приватними особами URL: <https://rm.coe.int/guidelines-for-a-better-implementation-of-the-existing-recommendation-/16809ede90>
11. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ КРИТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROBLEMS OF SECURITY AND SUSTAINABILITY OF CRITICAL INFORMATION INFRASTRUCTURE

Сокіран М.В., к.ю.н.,
докторант

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті проаналізовано положення вітчизняної та зарубіжної літератури на предмет висвітлення питань адміністративно-правового забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури. Констатовано, що питання адміністративно-правового забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури стали предметом наукових досліджень в Україні на початку 2000 років, а активізація науково-дослідних робіт щодо означеного відбулася разом із появою низки нормативно-правових актів, які були прийняті на відповідь після захоплення Російською Федерацією Криму та території Донецької та Луганської областей в 2014 році. Визначено, що на відміну від України, в більшості розвинутих країн світу питанням захисту критично важливої інформаційної інфраструктури від збоїв будь-якого роду приділялась значна увага набагато раніше з визначенням її захисту важливим для підтримки внутрішньої стабільності та національної безпеки. Найбільш дискусійним питанням на сьогодні є відмежування термінів «критична інформаційна інфраструктура» та «критична інформаційна інфраструктура». З'ясовано, що у зв'язку зі зростаючим занепокоєнням щодо потенційної вразливості мережевих угруповань, а також зі збільшенням кількості збоїв у кібер-сфері багато країн вже зробили кроки для кращого розуміння вразливостей та загроз їх критичної інформаційної інфраструктури та запропонували заходи для захисту цих активів. Зроблено висновок, що попри достатню кількість досліджень у сфері захисту і стійкості критичної інфраструктури, питання адміністративно-правового забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури досі залишаються практично не дослідженими.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, критична інформаційна інфраструктура, захист, безпека, стійкість, кібер-безпека.

The article analyzes the provisions of domestic and foreign literature on the subject of coverage of issues of administrative and legal provision of security and stability of critical information infrastructure. It was established that the issues of administrative and legal provision of security and stability of critical information infrastructure became the subject of scientific research in Ukraine in the early 2000s, and the intensification of scientific and research work on this matter took place together with the appearance of a number of regulatory and legal acts that were adopted in response to the seizure by the Russian Federation of Crimea and the territories of Donetsk and Luhansk regions in 2014. It was determined that, unlike Ukraine, in most of the developed countries of the world, significant attention was paid much earlier to the protection of critical information infrastructure from failures of any kind, with the determination of its protection as important for maintaining internal stability and national security. The most controversial issue today is the demarcation of the terms "critical infrastructure" and "critical information infrastructure". It found that with growing concern about the potential vulnerability of network groups, as well as an increase in cyber disruptions, many countries have already taken steps to better understand the vulnerabilities and threats to their critical information infrastructure and have proposed measures to protect these assets. It was concluded that despite a sufficient number of studies in the field of protection and stability of critical infrastructure, the issues of administrative and legal provision of security and stability of critical information infrastructure still remain practically unexplored.

Key words: administrative and legal support, critical information infrastructure, protection, security, sustainability, cyber security.

Вступ. Питання адміністративно-правового забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури стали предметом наукових досліджень в Україні порівняно нещодавно. Найбільшу кількість з означеного питання складають різні аналітичні доповіді, в першу чергу, що були підготовлені фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень.

Так, у 2012 році Д. С. Бірюков й С. І. Кондратов підготували аналітичну доповідь «Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні». У ній автори: обґрунтували необхідність формування єдиної державної політики у сфері захисту критично важливих об'єктів та інфраструктури в Україні, представили огляд досвіду запровадження концепції критичної інфраструктури у провідних країнах світу, проаналізували нормативно-правові акти національного законодавства, що виокремлюють і встановлюють особливі умови захисту низки категорій об'єктів в Україні, які за міжнародними підходами належать до критичної інфраструктури [1].

Попри те, що зазначена робота була одною із перших аналітичних документів, в якій йшла мова про захист критичної інфраструктури як елемента національної безпеки, у ній не приділялась увага інформаційній складовій.

Однак треба віддати належне аналітикам, які ще у 2012 році визначили, що заходи щодо захисту критично важливих об'єктів, систем і ресурсів в Україні здійсню-

ються низкою відомств у межах їх завдань і компетенції, що мають фрагментарний характер. Це створило паралельне існування систем захисту критично важливих об'єктів та інфраструктури, а це в свою чергу, загрожує бюрократизації проблеми та неефективного використання ресурсів на національному рівні [1].

У 2014 році вийшов друком консолідований документ під назвою «Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні». Цей документ був підготовлений на основі результатів дослідження, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень у 2011 році, зокрема роботи Міжвідомчої експертної робочої групи з протидії загрозам розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення та пов'язаних з ними терористичних загроз [2]. У ній також були використані висновки та рекомендації круглого столу, організованого у липні 2012 року, і міжнародної конференції у листопаді 2013 року на тему «Концепція захисту критичної інфраструктури: стан, проблеми та перспективи впровадження в Україні». Розробка Зеленої книги здійснювалась за підтримки Офісу зв'язку НАТО в Україні в рамках виконання Плану дій Україна-НАТО на 2014 рік. Робота над документом включала активну участь вітчизняних та зарубіжних експертів, які брали участь у роботі Національного інституту стратегічних досліджень [2].

Необхідно відмітити, що дійсно з 2011–2014 роки Національним інститутом стратегічних досліджень було

проведено ряд засідань Міжвідомчої експертної робочої групи, за результатом яких було оприлюднено ряд підсумкових матеріалів. Наприклад, «Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури» (2013 р.) [3], «Концепція захисту критичної інфраструктури: стан, проблеми та перспективи її впровадження в Україні» (2014 р.) [4].

Метою роботи є дослідження та аналіз наукових джерел вітчизняних та зарубіжних авторів щодо забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури та виокремлення питань, що недостатньо висвітлені.

Виклад основного матеріалу. Необхідно відмітити, що активізація науково-дослідних робіт щодо питань забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури України відбулася разом із появою низки нормативно-правових актів, які були прийняті на відповідь після захоплення Російською Федерацією Криму та території Донецької та Луганської областей у 2014 році.

У 2014 році було проведено ряд досліджень представниками різних наукових профілів щодо безпеки і захисту критичної інфраструктури. Так, С. О. Гнатюк, М. О. Рябий, В. М. Лядовська, у статті «Визначення критичної інформаційної інфраструктури та її захисту: аналіз підходів», запропонували аналітичне дослідження нормативно-правової бази розвинених держав світу щодо варіацій ключових понять у галузі захисту критичної інформаційної інфраструктури. У результаті проведеного аналізу авторами було виявлено як спільні, так і відмінні особливості підходів до визначення критичної інфраструктури (та інших суміжних понять) низки держав, а також окреслено вітчизняні проблеми у цій галузі [5]. Такі вчені як С. Ф. Гончар, Г. П. Леоненко, О. Ю. Юдін досліджували питання щодо методології забезпечення інформаційної безпеки об'єктів критичної інфраструктури [6]. Крім зазначеного, С. Ф. Гончар також виокремив шляхи удосконалення державної політики щодо забезпечення інформаційної безпеки критичної інфраструктури України [7].

Доцільно відмітити, що на відміну від України, в більшості розвинутих країн світу питанням захисту критично важливої інформаційної інфраструктури від збоїв будь-якого роду приділялась увага набагато раніше з визначенням її захисту важливим для підтримки внутрішньої стабільності та національної безпеки.

Ще у 1984 році Стівен Леві опублікував свою працю під назвою «Хакери: герої комп'ютерної революції» [8], в якій автор крім того, що розповідав про подвиги перших хакерів комп'ютерної революції кінця 1950-х – початку 80-х, він підняв такі важливі теми як: хакерська етика, принцип хакерської діяльності – «Інформація має бути безкоштовною» та проблематика прав інтелектуальної власності на інформаційні продукти.

Але найбільша кількість публікацій і досліджень з питань захисту критичної інформаційної інфраструктури, уразливість від кібератак, винайдення оптимальних стратегій та інструментів для забезпечення стійкості як критичної інфраструктури загалом, так інформаційної – зокрема, почалися з кінця 20 століття. А обумовилося це побоюванням усього світового співтовариства переходом у 2000 рік та можливість в наслідок чого руйнування усіх систем, що використовують цифрові технології. Ця проблема широко відома як проблема Y2K. Адже, багато програм представляли чотиризначні роки лише з двома останніми цифрами, що робило 2000 рік невідрізненим від 1900. Нездатність комп'ютерних систем правильно розрізняти дати потенційно могла зруйнувати світову інфраструктуру комп'ютерних галузей [9]. І ці побоювання не були марними, хоча проблеми, що виникли по всьому світу 1 січня 2000 року були оцінені як незначні.

Наведемо лише декілька публікацій з цього питання: Проблема 2000 року: Четверта доповідь Комітету з питань урядової реформи та нагляду разом із додатковими погля-

дами (Комітет з урядової реформи та контролю США (1998 р.) [10], Корі Джонсон «Криза Y2K Crisis» (1999 р.) [11], Тед Розе «Хто винайшов Y2K і чому він став таким універсальним?» (1999 р.) [12].

Після того як ажітаж навколо цієї теми минув почали з'являтися більш ґрунтовні роботи з питань забезпечення і захисту критичної інформаційної інфраструктури в різних країнах. Так, наприклад, Т. Дж. Парсонс досліджував «Захист критично важливих інформаційних інфраструктур. Координація та розвиток міжсекторальних досліджень у Великобританії» [13], Д. Мотефф, К. Коупленд і Д. Фішер підготували звіт для Конгресу США «Критичні інфраструктури: що робить інфраструктуру критичною?» [14]. На думку авторів, пропозиція адміністрації Буша щодо створення Департаменту внутрішньої безпеки США включає функцію, до обов'язків якої входить координація політики та дій із захисту критичної інфраструктури країни. Однак у пропозиції не було визначено критеріїв визначення критичності або того, які інфраструктури слід вважати критичними. Після цього у низці документів, пов'язаних із захистом критичної інфраструктури, було запропоновано загальні визначення критичної інфраструктури та надано короткий перелік інфраструктур, які слід визначити як такі. Причому передбачалось, що жоден із цих списків чи визначень не вважатиметься остаточним. Тому критерії для визначення того, що може бути критичною інфраструктурою, і які інфраструктури таким чином кваліфікуються, з часом розширилися. Критичною інфраструктурою спочатку вважалися те, чий тривалі збої можуть спричинити значні військові та економічні наслідки. До критичної інфраструктури тепер належать національні пам'ятки, наприклад монумент Вашингтона, так як атака може призвести до значних людських втрат або негативно вплинути на моральний стан нації [14].

Враховуючи, що як зазначили вище зазначені автори звіту, визначення поняття «критична інфраструктура» не є вичерпним, – наступним дискусійним питанням, яке необхідно висвітлити, є відмежування термінів «критична інфраструктура» та «критична інформаційна інфраструктура».

Так, деякі автори вважають, що їх розмежування є штучною проблемою або просто академічною модою. Інші вважають, що детальне обмірковування термінології не тільки призведе до вкрай необхідного вдосконалення понятійного апарату, але також існує низка переконливих показників того, що головні майбутні виклики полягають у виникненні нових критичних інформаційних інфраструктур, тому спільнота отримає значну користь від чіткого концептуального розмежування між цими поняттями, що дозволить краще зрозуміти проблеми, що пов'язані із їх захистом [15].

Але навіть попри те, що потреба в концептуальній точності очевидна, все одно дуже важко зрозуміти чим є (національна чи глобальна) інформаційна інфраструктура. Це пов'язано з тим, що технології мають не лише фізичну складову, яку досить легко досягнути – наприклад, високошвидкісні, інтерактивні, вузькосмугові та широкосмугові мережі; супутникові, наземні та бездротові системи зв'язку; і комп'ютери, телевізори, телефони, радіо та інші продукти, які люди використовують для доступу до інфраструктури, але вони також мають не менш важливий нематеріальний (іноді дуже невловимий) компонент, – інформацію та контент, що протікає через інфраструктуру, знання, створені з цього, і послуги, які надаються. Тому, на нашу думку, є необхідність у дослідженні ознак, що відрізняють критичну інфраструктуру і критичну інфраструктуру й тих, що їх поєднують.

Історично різні інфраструктури були фізично відокремлені. Однак із швидкими змінами з 1970-х років у галузі технологій, національних регуляторних практик, кон'юнктури ринку та виробничих перетворень критична

інфраструктура прогресивно конвергується. Технологічний прогрес також дозволив значно автоматизувати функціонування та управління критично важливими інфраструктурами. А з дослідженням ефекту «каскадних» наслідків, взагалі почали переглядатись існуючі державні політики щодо захисту критичних інформаційних інфраструктур.

Так, на думку Л. Гемпеля, Б. Крафа та Р. Пельцера критичність інфраструктури є результатом широкого спектра можливих взаємозв'язків між організаційними мережами, коли передача ресурсів через фізичні простори пов'язана з передачею інформації між організаціями та окремими людьми. Тому, навіть поодинокі збої можуть створити каскади, що вплинуть на інші сектори або всього суспільства [16]. Інші автори, проаналізувавши набір даних у 29 європейських країнах, встановили, що на енергетичний сектор припадає 60% усіх каскадів, 28% – на інформаційний сектор (телекомунікацій та Інтернету), 5% – на транспортний сектор, 3% – на водний [17]. Зазначений аналіз показує, що енергетичний та інформаційний сектори є найбільш вразливими, що може також призвести до каскадних збоїв.

Таким чином, у зв'язку зі зростаючим занепокоєнням щодо потенційної вразливості мережевих угруповань, а також зі збільшенням кількості збоїв у кіберсфері багато країн вже зробили кроки для кращого розуміння вразливостей та загроз їх критичної інформаційної інфраструктури та запропонували заходи для захисту цих активів.

Першою країною, яка звернула увагу на проблеми захисту критичної інформаційної інфраструктури, була США. Колишній президент США Білл Клінтон розпочав розробку національної стратегії захисту зі своєю Президентською комісією із захисту критичної інфраструктури у 1996 році, і з того часу це питання залишається пріоритетним. Це призвело до створення міжвідомчих комітетів, цільових груп та робочих груп, чий зусилля призвели до політичних заяв та звітів, в яких викладено основні політичні елементи критичної інформаційної інфраструктури. Така політика мала наслідком створення цілої низки перспективних напрямів, таких як: теоретичні (визначення, що таке «критичні» елементи), організаційні (керівні принципи), законодавчі (наприклад, наказ Президента США № 13010 «Про роботу з дослідження вразливості захисту критичної інфраструктури від кібернетичних і фізичних загроз» (липень 1996 р.)) [5]. А терористична атака 11 вересня 2001 року, змусила політиків США переглянути визначення «інфраструктури» у контексті національної безпеки. Для цього звіти, закони та розпорядження було піддано нормативним уточненням та загалом розширенню кількості секторів інфраструктури та типів активів, які вважаються «критичними» в контексті національної безпеки.

Отже, критичні системи стають більш складними сьогодні ніж рівень взаємозв'язку, що коли-небудь збільшується. Це вимагає нових видів захисту. Пов'язані критичні системи великою мірою залежить від інформаційної інфраструктури. Своєю чергою, захист критичної інформаційної інфраструктури є частиною стратегії національної безпеки держави, адже наслідки нападу лише на одну її частину можуть бути катастрофічними для всіх систем. Тому в наукових колах активізуються дослідження щодо правового забезпечення безпеки та захисту критично важливої інформаційної інфраструктури. У сфері забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури доцільно виділяти два тісно взаємопов'язаних, але різних за змістом напрями, а саме:

- 1) техніко-технологічний – формування та забезпечення безпечного функціонування системи відповідно до техніко-технологічних правил і вимог;
- 2) організаційно-правовий – здійснення правомірної діяльності працівників об'єктів, служби безпеки у взаємодії із співробітниками уповноважених державних орга-

нів, іншими юридичними та фізичними особами, щодо реалізації системи правових, організаційних та спеціальних заходів, спрямованих на охорону та захист критично важливої інформаційної інфраструктури та забезпечення дотримання інтересів держави і суспільства (зокрема, реалізація спеціальних заходів, які не зв'язані з інформаційними технологіями: визначення порядку доступу на територію об'єкта, фізична охорона об'єкта тощо) [18].

Ведучи мову про питання забезпечення безпеки і захисту критичної інфраструктури зазначимо, що їм було присвячена досить вагома кількість монографічних досліджень. Умовно їх можна поділити на дві групи – перша група – роботи юристів, а друга – технічного спрямування.

Так, до першої групи, як приклад, можна віднести наступні роботи: В. В. Крикун «Адміністративно-правовий механізм захисту об'єктів критичної інфраструктури» (2021 р.), С. А. Теленик «Адміністративно-правове регулювання державної системи захисту критичної інфраструктури України (2021 р.)», І. І. Осипчук «Адміністративно-правові засади діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення критичної інфраструктури» (2021 р.), В. В. Косинський «Адміністративно-правове забезпечення безпеки критичної інфраструктури в Україні (2021 р.)». Зокрема І. І. Осипчук у своєму дисертаційному дослідженні обґрунтував позицію, що сама концепція критичної інфраструктури здебільшого передбачає роботу на випередження появи небезпечних складових, які можуть завдати шкоду об'єктам критичної інфраструктури та спрямована на підвищення швидкості реагування на такі загрози в умовах швидкої зміни ситуації шляхом фокусування уваги відповідних державних органів на запобіганні і профілактиці можливих ризиків [19].

Інший блок, як нами було визначено, складають роботи фахівців з технічних наук. Наприклад, Є. В. Брежнев досліджував «Методологічні основи інформаційної технології забезпечення безпеки критичної інфраструктури в Україні (2017 р.)», М. Ю. Комаров – «Метод та засоби захисту інформації від кібервпливів комп'ютерних системах та мережах об'єктів критичної інфраструктури (2021 р.)».

Усі зазначені роботи також можна умовно поділити ще на дві підгрупи, перша підгрупа – це роботи, де акцент дослідження робився на захисті критичної інфраструктури (В. В. Крикун, М. Ю. Комаров, С. А. Теленик), друга – де акцент був на безпеці (І. І. Осипчук, В. В. Косинський, М. Б. Домарацький, Є. В. Брежнев). Отже, стійкість критичної інфраструктури не була предметом дослідження.

Щодо дослідження адміністративно-правового забезпечення безпеки і стійкості критичної інформаційної інфраструктури, необхідно відмітити, що за даними Національного репозитарія академічних текстів, у жодному дисертаційному дослідженні напрямку «право», предмета дослідження «критична інформаційна інфраструктура» немає. На відміну від технічних наук. Так, протягом останніх п'яти років було проведено ряд досліджень, а саме: В. М. Сидоренко «Методи ідентифікації та оцінювання стану кібербезпеки об'єктів критичної інформаційної інфраструктури авіаційної галузі (2018 р.)», С. Ф. Гончар «Методологія оцінювання ризиків кібербезпеки інформаційних систем об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (2020 р.)», Я. Ю. Дорогий «Методи підвищення ефективності процесів проектування критичної інформаційної інфраструктури (2021 р.)».

Це пов'язано, в першу чергу, із тим, що на законодавчому рівні до 2017 року не було визначено, що таке «критична інформаційна інфраструктура». Тому юристи по теперішній час не обирають предметом своїх наукових пошуків забезпечення безпеки і стійкості критичної інформаційної інфраструктури.

Однак, те, що ця тема привертає увагу дослідників-правників, свідчать інші літературні джерела. Так,

Ю. А. Дорохіна у своїй статті «Розвиток системи захисту критичної інформаційної інфраструктури в Україні» аналізує критичну інформаційну інфраструктуру як елемент критичної інфраструктури та визначає, що її захист потребує більшої уваги з боку держави [20]. М. Б. Домарацький у статті «Нормативне й адміністративне забезпечення державного регулювання критичної інфраструктури в Україні: аналіз і оцінка» висвітлює проблеми неврегульованості забезпечення безпеки критичної інфраструктури України та її інформаційної складової [21].

Загалом аналіз наявних публікацій дає можливість констатувати, що динамічні зміни у технологічній сфері, розширення мережевого взаємозв'язку та збільшення обсягу обміну інформацією породжують нові виклики та загрози щодо забезпечення безпеки і стійкості критичної інформаційної інфраструктури. Тому значний обсяг монографічних досліджень у сфері права, присвячено протидії, боротьбі та профілактиці кіберзлочинності і хоча такі роботи прямо не досліджують питання забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури, але кіберзлочинність відноситься до тих факторів, що створюють загрозу та ризик заподіяння шкоди зазначеній інфраструктурі. Важливо відзначити ключові аспекти цієї проблеми у наукових дослідженнях: 1) зростання кількості та складності кіберзагроз призводить до потреби розробки новітніх методів та технологій захисту критичної інформаційної інфраструктури в умовах глобального кіберпростору, тому акцент робить на кіберзахисті інформаційних систем (А. О. Корченко, В. А. Козачок, А. І. Гізун [22]; І. В. Манжул [23]; Д. Г. Бобро, С. П. Іванюта, С. І. Кондратов, О. М. Суходоля [24]; В. В. Бухарев [25]; О. К. Волох [26]); 2) розвиток міжнародних стан-

дартів та законодавства для забезпечення кібербезпеки та стійкості інформаційних систем, що стає важливим елементом глобального управління (О. Бусол [27]; О. Л. Добжанська та А. А. Демцов [28]); 3) впровадження передових технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн та квантові обчислення, для підвищення рівня захисту та стійкості критичної інформаційної інфраструктури (М. Сокиран [29]); 4) розробка методів аналізу та прогнозування кіберзагроз для своєчасного виявлення та запобігання можливим атакам на критичну інформаційну інфраструктуру (Д. Г. Бобро [30], М. Б. Домарацький [31], І. В. Діордіца [32], А. А. Русецький [33]; І. М. Ткаченко та Г. Г. Мягких [34]); 5) розбудова механізмів міжнародного співробітництва та обміну досвідом між країнами для ефективного вирішення загальних проблем безпеки інформаційних систем (Д. В. Дубов та М. А. Ожеван [35]; Р. Г. Беляков [36]); 6) гуманітарні аспекти, дослідження соціокультурних та етичних вимірів забезпечення безпеки критичної інформаційної інфраструктури, враховуючи вплив глобалізації на сучасне суспільство (Л. Сорока та М. Сокиран [37]); (7) військові аспекти, дослідження у сфері забезпечення безпеки і стійкості критичної інформаційної інфраструктури в умовах збройного конфлікту (О. Г. Гаврилук, В. О. Ткач та С. А. Паламарчук [38]).

Висновки. Усі вище зазначені напрямки наукових досліджень свідчать про постійну активність та потребу у наукових пошуках щодо інноваційних підходів у забезпеченні стійкості і безпеки критичної інформаційної інфраструктури у глобальному інформаційному середовищі. Однак, щодо питань адміністративно-правового забезпечення безпеки та стійкості критичної інформаційної інфраструктури, – вони залишаються недостатньо дослідженими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюков Д. С., Кондратов С. І. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні. К. : НІСД, 2012. 96 с.
2. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні (друга версія проекту документа). Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-11/1125_zelknuga.pdf
3. Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури : зб. матеріалів засідань Міжвідом. експерт. робоч. групи, створеної при НІСД. За ред. О. Д. Маркеєвої, Ю. М. Скалецького; Нац. ін-т стратег. дослідж. К. : НІСД, 2013. 101 с.
4. Концепція захисту критичної інфраструктури: стан, проблеми та перспективи її впровадження в Україні : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 листоп. 2013 р., Київ – Вишгород). Нац. ін-т стратег. дослідж. Упоряд. : Д. С. Бірюков, С. І. Кондратов. Київ : НІСД, 2014. 147 с.
5. Гнатюк С. О., Рябий М. О., Лядовська В. М. Визначення критичної інформаційної інфраструктури та її захисту: аналіз підходів. *Зв'язок*, № 4, 2014. С. 3–7.
6. Гончар С. Ф., Леоненко Г. П., Юдін О. Ю. Теоретико-методологічний аспект забезпечення інформаційної безпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп'ютерні системи та мережі*, 2014. № 806. С. 34–39.
7. Гончар С. Ф. Шляхи удосконалення державної політики забезпечення інформаційної безпеки критичної інфраструктури України : матеріали круглого столу «Державне реагування на загрози національним інтересам України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання». К. : НАДУ, 2014. С. 92–95.
8. Levy, Steven. *Hackers: Heroes of the Computer Revolution*. New York: Anchor Press, 1984.
9. Year 2000 problem. Wikimedia Foundation, 2023. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Year_2000_problem
10. The year 2000 problem. Fourth report by the committee on government reform and oversight together with additional views. U.S. Government Printing Office, 1998. URL: <https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt827/CRPT-105hrpt827.pdf>
11. Johnson, Cory. Y2K Crier's Crisis. The Arena Media Brands, Llc Thestreet is a Registered Trademark of Thestreet, INC., 1999. URL: <https://www.thestreet.com/opinion/y2k-criers-crisis-839189>
12. Rose, Ted. Who invented Y2K and why did it become so universally popular? Baltimore Sun, 1999. URL: <https://www.baltimoresun.com/1999/12/22/who-invented-y2k-and-why-did-it-become-so-universally-popular/>
13. Parsons, T. J. "Protecting Critical Information Infrastructures. The Co-ordination and Development of Cross-Sectoral Research in the UK". Plenary address at the Future of European Crisis Management conference (Uppsala 2001).
14. Moteff, John, Claudia Copeland, and John Fischer. *Critical Infrastructures: What Makes an Infrastructure Critical? Report for Congress* Received through the CRS Web. Order Code RL31556, 2003. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA467306.pdf>
15. Dunn, Myriam. *Understanding Critical Information Infrastructures: An Elusive Quest*. Handbook, 2006. URL: <https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CIIP-HB-2006-2-27-53.pdf>
16. Leon Hempel, Benjamin Dominic Kraff, Robert Pelzer. *Dynamic Interdependencies: Problematising Criticality Assessment in the Light of Cascading Effects*. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 2018. No 30(3). URL: https://www.researchgate.net/publication/324559004_Dynamic_Interdependencies_Problematising_Criticality_Assessment_in_the_Light_of_Cascading_Effects
17. Luijff E, Nieuwenhuijs A, Klaver M, Van Eeten M, Cruz E (2009) Empirical findings on critical infrastructure dependencies in Europe. In: Setola R, Geretshuber S (eds) CRITIS 2008, LNCS 5508, pp. 302–310.
18. Єсімов С., Скриньковський Р., Ковалів М., Крет І. Правові аспекти формування системи безпеки об'єктів критично важливої інформаційної інфраструктури в Україні. *Path of Science: International Electronic Scientific Journal*, 2018. Vol. 4, № 7. URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/530>
19. Осипчук І. І. Адміністративно-правові засади діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення критичної інфраструктури: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 210 с.

20. Дорохіна Ю. А. Розвиток системи захисту критичної інформаційної інфраструктури в Україні. *Право і суспільство*, 2018. № С. 69–73.
21. Домарацький М. Б. Нормативне й адміністративне забезпечення державного регулювання критичної інфраструктури в Україні: аналіз і оцінка. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*, 2020. Вип. 1(12). С. 470–475.
22. Корченко А. О., Козачок В. А., Гізун А. І. Метод оцінки рівня критичності для систем управління кризовими ситуаціями. *Захист інформації*, 2015. № 1. Т. 17. С. 86–98.
23. Манжул І. В. Захист енергетичної безпеки у контексті концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури України. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*, 2018. № 1-2 (10–11). С. 87–94.
24. Бобро Д. Г., Іванюта С. П., Кондратов С. І., Суходоля О. М. Організаційні та правові аспекти забезпечення безпеки і стійкості критичної інфраструктури України : Аналітична Доповідь. Київ : НІСД, 2019. 224 с.
25. Бухарев В. В. Зарубіжний досвід забезпечення кібербезпеки та можливості його використання в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*, 2021. Вип. 43. Т. 3. С. 128–133.
26. Волох О. К. Питання кібернетичної безпеки в умовах розбудови інформаційного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2016. № 4. С. 104–107.
27. Бусол О. Інформаційна безпека США: законодавче регулювання та перспективи співпраці для України. Офіційний web-сайт Центру досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://www.nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijna-bezpeka-ssha-zakonodavche-regulyuvannya-ta-perspektivspivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350.
28. Добржанська О. Л., Демцов А. А. Кібербезпека як феномен міжнародних відносин на прикладі Федеративної Республіки Німеччини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2011. Вип. 102 (1). С. 111–116.
29. Sokiran, Maksym. Space Critical Infrastructures as Part of Critical Infrastructures: Threats and Methods of Protection. *Advanced Space Law*, 2020. Volume 5, 101-107. <https://doi.org/10.29202/asl/2020/5/11>
30. Бобро Д. Г. Удосконалення методології ранжування об'єктів критичної інфраструктури та їх віднесення до критичної інфраструктури: аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/krutuchna_infra-a7636.pdf
31. Домарацький М.Б. Аналіз загроз у процесі категоріювання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури на державному рівні. Інноваційне підприємство, менеджмент, фінанси: стан, аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів: ЛЕФ, 2019. Ч. 2. С. 104–105.
32. Діордіца І. В. Класифікація кіберзагроз та їх легітимізація у нормативно-правових актах України. *Підприємство, господарство і право*, 2017. № 10. С. 206–211.
33. Русецький А. А. Аналіз стану загроз критичній інфраструктурі в Харківській області. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017. № 1. Т. 2. С. 18–20.
34. Ткаченко І. М., Мяких Г. Г. Використання теорії катастроф для оцінки стану кібербезпеки об'єктів критичної інформаційної інфраструктури: збірник тез «Системи і технології зв'язку, інформатизації та кібербезпеки: актуальні питання і тенденції розвитку» : І Міжнародна науково-технічна конференція (25 – 26 листопада 2021 року). Київ, 2021. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/c_2021.pdf
35. Дубов Д. В., Ожеван М. А. Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України: нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців : аналітична доповідь. К. : НІСД, 2012. С. 22.
36. Беляков Р. Г. Взаємодія Управління боротьби з кіберзлочинністю МВС України з іншими правоохоронними органами : питання сьогодення. *Право і Безпека*, 2014. № 4 (55). С. 85–88.
37. Сорока Л. В., Сокіран. М. В. Технологічний прогрес та права людини. Кібербезпека в сучасному світі: актуальні виклики: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 29 жовтня 2019 року). Одеса, 2019. С. 25–28.
38. Гаврилюк О. Г. Ткач В. О. Паламарчук С. А. Обґрунтування основних напрямів забезпечення кібернетичної безпеки мереж спеціального призначення: збірник тез «Системи і технології зв'язку, інформатизації та кібербезпеки: актуальні питання і тенденції розвитку» : І Міжнародна науково-технічна конференція (25–26 листопада 2021 року). Київ, 2021. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/c_2021.pdf

ФУНКЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ

FUNCTIONS OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF A COMPLETE SYSTEM OF ALTERNATIVE WAYS OF RESOLVING PUBLIC LEGAL DISPUTES AND CONFLICTS

Стебелев А.М., к.ю.н., адвокат,
доцент кафедри права

Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

У статті констатовано не достатню урегульованість сфери вирішення публічно-правових спорів та конфліктів та вказано на те, що вона потребує подальшого ухвалення відповідних законодавчих актів, або внесення змін до чинних актів у цій сфері. При цьому зазначається, що така діяльність повинна здійснюватися на базі відповідного підґрунтя, що виступає першоосновою як для реалізації, так і для використання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів. Саме такою базою виступають конституційно-правові засади становлення цілісної системи альтернативних способів вирішення публічних спорів та конфліктів, що є основою та підґрунтям як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності у цій сфері.

З огляду на те, що конституційно-правові засади становлять верхній щабель нормативно-правового регулювання будь-яких сфер, то саме у їхніх межах задається відповідний тон подальшого унормування відповідних процесів. У зв'язку з цим, наголошується на тому, що процес конституціоналізації дозволяє збалансувати нормативний, інституційний та функціональний аспекти побудови цілісної системи альтернативного вирішення публічно-правових спорів та конфліктів, а також забезпечити організацію та функціонування цього міжгалузвго інституту як цілісної системи з великою кількістю взаємоузгоджених складових, зумовлених єдиною телеологічною домінантою. Остання полягає у першу чергу у створенні додаткових важелів для гарантування та захисту прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, а також забезпечення оптимального функціонування державного апарату через суттєве розвантаження вітчизняної судової системи.

Конституційно-правові засади застосування альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів виконують низку функцій та мають своє суттєве стабілізаційне, практико-орієнтаційне та нормативно-спрямувальне значення. При цьому важливість конституційно-правових засад у контексті формування належного підґрунтя організації та функціонування системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів зумовлено їх вищевказаним соціальним призначенням, а також виконанням ними таких основних функцій як регулятивна, стабілізаційна, функція оптимізації, гарантійна, функція динамізації законодавчого урегулювання системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення публічно-правових спорів та конфліктів, конституціоналізація, функції конституційно-правових засад, медіація, медіатор.

The article states that the sphere of resolving public-law disputes and conflicts is insufficiently regulated and indicates that it requires further adoption of relevant legislative acts or amendments to current acts in this area. At the same time, it is noted that such activity should be carried out on the basis of the appropriate foundation, which serves as the primary basis for both the implementation and use of alternative methods of resolving disputes and conflicts. This is the basis of the constitutional and legal principles of the formation of a complete system of alternative ways of solving public disputes and conflicts, which is the basis and basis for both law-making and law-enforcement activities in this area.

Considering the fact that the constitutional and legal foundations constitute the upper echelon of normative and legal regulation of any spheres, it is within their limits that the appropriate tone for the further normalization of the relevant processes is set. In this regard, it is emphasized that the process of constitutionalization allows to balance the regulatory, institutional and functional aspects of building a complete system of alternative resolution of public legal disputes and conflicts, as well as to ensure the organization and functioning of this interdisciplinary institute as a complete system with a large number of mutually agreed upon constituents determined by a single teleological dominant. The latter consists primarily in the creation of additional levers for guaranteeing and protecting the rights, freedoms and legitimate interests of a person and a citizen, as well as ensuring the optimal functioning of the state apparatus through significant relief of the domestic judicial system.

The constitutional and legal principles of the application of alternative methods of resolving legal disputes and conflicts perform a number of functions and have their essential stabilizing, practical orientation and normative and directive significance. At the same time, the importance of constitutional and legal principles in the context of the formation of the proper basis for the organization and functioning of the system of alternative ways of resolving public-law disputes and conflicts is conditioned by their above-mentioned social purpose, as well as their performance of such basic functions as regulatory, stabilization, optimization function, guarantee, dynamization function legislative regulation of the system of alternative ways of resolving public legal disputes and conflicts.

Key words: alternative ways of solving public-law disputes and conflicts, constitutionalization, functions of constitutional-legal foundations, mediation, mediator.

Постановка проблеми. Сфера застосування альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів залишається не достатньо урегульованою та такою, що потребує подальшого ухвалення відповідних законодавчих актів, або внесення змін до чинних актів у цій сфері. З огляду на те, що у цій сфері, незважаючи на певні поштовхи та зрушення у вигляді ухвалених деяких законодавчих актів, вочевидь не вистачає комплексного та системного нормативно-правового регулювання, то слід детально дослідити відповідне підґрунтя, що виступає першоосновою для реалізації та використання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів без необхідної законодавчої

базиса, а також для розробки науково-обґрунтованих пропозицій законодавчого регулювання цієї сфери. При цьому наведені вище аспекти конституціоналізації альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів набувають особливої актуальності саме у сфері публічно-правових відносин.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідженням альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів і конфліктів загалом, та медіацією як їхнім окремим напрямом зокрема, займалися такі науковці, як М. Бліхар, О. О. Кармаза, Н. В. Кравець, Д. А. Позов, Т. В. Степанова, Т. В. Федоренко, Т. О. Частова тощо.

Метою статті є дослідження функцій конституційно-правових засад становлення цілісної системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів як підґрунтя для правотворчої та правозастосовної діяльності у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Конституційно-правові засади становлять верхній щабель нормативно-правового регулювання будь-яких сфер та саме тут задається відповідний тон подальшого унормування відповідних процесів. Е. Г. Ханаєва, наприклад, стосовно засад та принципів судочинства вказує на таку систему складових та ієрархічно побудованих ланок, яка включає у себе: 1) конституційні засади, які представлені у Конституції України; 2) загальні засади та принципи судочинства, які закріплено в Законі України «Про судоустрій та статус суддів України» від 7 липня 2010 року; 3) процесуальні засади й принципи судочинства [1, с. 20]. Тобто, дослідниця особливо підкреслює первинність та фундаментальну значущість, а також стратегічну спрямованість конституційних засад судочинства у механізмі правового регулювання.

Варто відзначити і те, що наукова розвідка конституційно-правового підґрунтя є особливо актуальною у тих ситуаціях, коли йдеться про аналіз тих сфер, які перебувають у стадії становлення та активного розвитку. Оскільки в таких випадках, по-перше, як правило, відсутні повноцінні законодавчі акти, що комплексно б урегулювали відповіді питання, по-друге, неформальні та такі, що перебувають в умовах становлення відповідні інституційні системи чи утворення і, нарешті, по-третє, не напрацьовано сталу практику функціонування відповідних структур. Як видно, у такому випадку всі три аспекти – нормативний, інституційний та функціональний не лише будуть недосконалими, але й, як показує практика, неузгодженими та навіть розбалансованими.

Саме тому, у такій ситуації конституційно-правове підґрунтя виступає чинником сталого розвитку, оскільки може надати такі нормативно-управлінські команди, які будуть виходити з найвищого юридичного рівня (рівень Конституції України як Основного Закону України, що має найвищу юридичну силу) та реалізуючи свою пряму дію, створювати умови для повноцінного функціонування відповідного інституту. А. Єзеров, розглядаючи Конституцію як джерельну базу правозастосування у системі адміністративного судочинства вказує на те, що конституційно-правові перетворення формують нові виклики для національного правозахисного механізму, даючи судам та іншим суб'єктам новітній правозастосовний інструментарій для забезпечення реалізації прямої дії норм Конституції в повсякденному правозастосуванні [2]. При цьому у такому випадку постає питання про конституціоналізацію системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів.

Отже, процес конституціоналізації дозволяє збалансувати нормативний, інституційний та функціональний аспекти побудови цілісної системи альтернативного вирішення публічно-правових спорів та конфліктів, а також забезпечити організацію та функціонування цього міжгалузевого інституту як цілісної системи з великою кількістю взаємоузгоджених складових зумовлених єдиною телеологічною домінантою. Остання полягає у першу чергу у створення додаткових важелів для гарантування та захисту прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, а також забезпечення оптимального функціонування державного апарату через суттєве розвантаження вітчизняної судової системи. До речі, з цього приводу Л. А. Лазаренко, А. Ю. Олійник та Ж. П. Пустовіт прямо зазначають, що реалізація конституційно-правових норм з питань судово-правової реформи не в останню чергу полягає у максимальному розвантаженні суддів [3, с. 419].

Для досягнення такого результату необхідно говорити про те, що ретельний аналіз конституційно-правових

засад дозволяє ставити питання про повноцінну можливість використовувати альтернативні способи вирішення правових спорів та конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері безпосередньо на підставі норм Конституції, навіть за умови повної або часткової відсутності спеціальних законодавчих актів.

Отже, конституційно-правові засади застосування альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів виконують низку функцій та мають своє суттєве стабілізаційне, практико-орієнтаційне та нормативно-спрямувальне значення. Так наприклад, з приводу конституційних засад судочинства Р. В. Міліціанов пише, що аналіз та визначення сутності таких засад допоможе з'ясувати чи дійсно вони спрямовані на ефективне функціонування судової влади, чи повною мірою гарантують судовий захист та забезпечують постановлення справедливих судових рішень [4, с. 69]. У свою чергу, Е. Г. Ханаєва вказує на те, що особливого значення у відповідних умовах набуває закріплення в Конституції засад реалізації судочинства в Україні, які у загальному розумінні виступають як керівні ідеї та є базисом для ефективної побудови судової системи, окреслення гарантій здійснення правосуддя й виконання суддями професійних обов'язків, а що найголовніше – надання можливості кожній особі в межах Конституції та законів України забезпечити захист власних прав та інтересів, а також можливість держави захищати власні інтереси у межах усього суспільства [1, с. 19]. Вважаємо, що такі твердження може бути застосовано за аналогією щодо використання та застосування всієї гамми альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері.

Отже, важливість конституційно-правових засад у контексті формування належного підґрунтя організації та функціонування системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів зумовлено їх вищевказаним соціальним призначенням, а також виконанням ними таких основних функцій:

По-перше, регулятивна функція. Вона полягає у тому, що Конституція України будучи специфічним нормативно-правовим актом, не втрачає основних регулятивних якостей останнього. Більш того, такі якості у контексті Основного Закону України набувають більш конкретних рис та концептуальних обрисів. Безперечно, на конституційному рівні не можна говорити про регулювання всіх питань організації та функціонування системи альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів, включаючи різноманітні вузлові та технічні аспекти. Але регулювання здійснюється на концептуальному рівні: можливість використання всіх незаборонених засобів для захисту прав і свобод; реалізації функцій системою альтернативного вирішення правових спорів та конфліктів; правовий статус залучених суб'єктів, можливість здійснення судового контролю тощо. Взагалі ж, як зазначається в літературі, конституційна регламентація, яких би питань вона не стосувалася, покликана створити для людини належні правові умови вільного та гідного існування в суспільстві та державі, а для органів державної влади окреслити ті межі, в яких вони мають право діяти, не виходячи за них, не втручаючись в орбіту законної діяльності громадянського суспільства та приватного життя індивіда, тобто діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України [5, с. 59].

По-друге, стабілізаційна функція засад, спрямована як на формування стабільного законодавства організації та функціонування системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів, так і практики їх застосування. У свою чергу, стає законодавство про альтернативні способи вирішення публічно-правових спорів та конфліктів буде сприяти стабільності функціонування такої системи, що також буде сприяти демо-

кратизації відповідних процедур, спрощенню захисту та реалізації прав, свобод та законних інтересів, більш комфортному вирішенню правових спорів та конфліктів. Наявність стабільних, належно-функціонуючих альтернативних інститутів буде сприяти стабілізації суспільства, державного режиму тощо. Як зауважує М. В. Буроменський, стабілізація суспільних відносин та державних режимів безпосередньо пов'язані із демократизацією внутрішньодержавного політичного життя» [6].

По-третє, гарантійна функція. Полягає у тому, що навіть без наявності деталізуючого законодавства можливе як формування системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів, так і застосування будь-якого з її елементів з метою гарантування прав і свобод, що не суперечить конституційно-правовим засадам. А. А. Єзеров указує на трохи інший аспект. Так, на його думку, феноменальна сутність Конституції у випадку її застосування під час здійснення адміністративного судочинства полягає у тому, що вона становить систему базових цінностей, покликаних обмежувати будь-які прояви свавілля публічної влади задля гарантій людських прав [2]. При цьому, розвиваючи думку цього науковця варто зазначити, що Основний Закон та сформовані й закріплені у його межах базові цінності можуть не лише долати конкретні акти свавілля публічної влади, але і її бездіяльність, у тому числі й у законодавчій сфері з метою гарантування прав, свобод та законних інтересів осіб.

По-четверте, функція динамізації законодавчого урегулювання системи альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів. Вважаємо, що її сутність полягає у тому, що конституційний текст формує таке юридичне тло, за якого законодавець зобов'язується шукати нові більш ефективні рішення щодо законодавчого урегулювання альтернативного вирішення спорів з метою як більш надійного гарантування прав і свобод, так і формування більш оптимального навантаження на судову систему.

По-п'яте, функція оптимізації, що спрямована з одного боку на організацію та функціонування державного апарату, а з іншого на забезпечення динамічного розвитку громадянського суспільства, як сфери реалізації прав і свобод та задоволення законних інтересів поза межами держави. Адже, як зазначається в юридичній літературі, такий висновок продиктований важливістю конституційних норм в аспекті їх впливу на основні інститути держави та функціонування механізму держави, особливостям розвитку вітчизняного конституціоналізму та напрямів реформування судової влади та керівних положень щодо здійснення судочинства в Україні [1, с. 20].

Отже, наведена функція конституційно-правових засад полягає у формуванні такого балансу між захистом прав і свобод як через судову систему, так і за посередництвом альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів. У фундаментальній роботі, присвяченій питанням застосування судами Конституції України вказується на те, що сучасна конституційна політика має бути орієнтована на зростання ефективності судової влади, що зумовлюється функціональними характеристиками та обсягом повноважень суду [7, с. 13]. Таким чином, коригування обсягу повноважень суду та тим самим збільшення ефективності судової системи здійснюється на підставі конституційних положень шляхом можливості запровадження альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів.

Висновки. Отже, конституційно-правові засади формують підґрунтя для використання альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері безпосередньо на підставі норм Конституції, навіть за умови повної або часткової відсутності спеціальних законодавчих актів. При цьому, конституційно-правові засади застосування альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів виконують низку функцій та мають своє суттєве стабілізаційне, практико-орієнтаційне та нормативно-спрямувальне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ханаєва Е. Г. Конституційні засади судочинства в Україні. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. № 1 (11). С. 19–23.
2. Альберт Єзеров. Застосування Конституції України під час здійснення адміністративного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zastosyvv_Konstitycii.pdf
3. Актуальні проблеми конституційного права України: підручник / за заг. ред. проф. А. Ю. Олійника. Київ: «Центр навчальної літератури», 2013. 554 с.
4. Міліціанов Р. В. Правова природа конституційних засад судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1137. Серія «Право». 2014. Вип. 18. С. 69–72.
5. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: Право, 2010. 159 с.
6. Буроменський М. В. Політичні режими у контексті свободи політичного вибору (міжнародно-правові питання). *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 6. С. 51–54.
7. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ: ВАІТЕ, 2022. 604 с.

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ПИТАННЯХ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN MATTERS
OF PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION

Стрілець Г.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри права

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»*

Філіпова Н.А., старший викладач кафедри права

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»*

Гончар Є.С., студент II курсу магістратури юридичного факультету

*Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад**«Міжрегіональна академія управління персоналом»*

В науковій статті досліджено зарубіжний досвід запобігання корупційним правопорушенням. В статті розглянуто особливості законодавчого регулювання політики із запобігання та протидії корупції в Німеччині, Данії, Японії, Китаї.

В статті описано різні приклади протидії корупції, і жорсткі, авторитарні (на прикладі Китаю, де застосовуються страти), і демократичні, м'які, що побудовані на вихованні у громадян етичної поведінки, правової свідомості (на прикладі Данії). Досліджено особливості пріоритетів в системі запобігання корупційним правопорушенням в Японії. В певних країнах запроваджено принципи прозорості, підзвітності державних органів перед населенням; сформовано інститут державної служби сучасного зразка, із належними умовами праці, із стабільним та високим матеріальним забезпеченням та розвинутою системою стимулів.

У цій статті стверджується, що зарубіжний досвід ефективної антикорупційної політики є унікальним і його необхідно уважно вивчити для прийняття в Україні антикорупційних стратегій, які довели свою високу ефективність, та відповідають нашим реаліям. Розглянуто досвід країн, що мають досить високий рейтинг в результативності боротьби із корупцією (Данія – 1 місце, Німеччина – 9 місце, Японія – 18 місце, Китай – 65 місце) відповідно Індексу сприйняття корупції, що був встановлений міжнародною організацією Transparency International.

Розглянуто кадрову політику Японії, яка є пріоритетним напрямом в рамках антикорупційних заходів. В цій країні встановлено заборони стосовно просування чиновниками власних інтересів бізнесу, впроваджено правила етики для політиків та посадовців, запроваджено публічність та прозорість даних про службових осіб, про їх фінансові активи, встановлено жорсткі обмеження стосовно фінансування виборчих компаній.

Акцентовано увагу на те, що не можна просто копіювати антикорупційну практику зарубіжних країн, але потрібно враховувати, що всі країни мають свої особливості, свій народ і свій досвід. Проте слід обдумано імплементувати лише ті норми, що будуть ефективними та доцільними для України.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, запобігання корупції, антикорупційні заходи, зарубіжний досвід, службова особа, національне законодавство.

The scientific article examines the foreign experience of preventing corruption offenses. The article examines the peculiarities of the legislative regulation of the policy of preventing and countering corruption in Germany, Denmark, Japan, and China.

The article describes various examples of combating corruption, both hard, authoritarian (using the example of China, where executions are used), and democratic, soft, built on the education of ethical behavior and legal awareness among citizens (using the example of Denmark). Peculiarities of priorities in the system of prevention of corruption offenses in Japan have been studied. In certain countries, the principles of transparency and accountability of state bodies to the population have been introduced; a state-of-the-art civil service institute was formed, with proper working conditions, stable and high material support and a developed system of incentives.

This article claims that the foreign experience of effective anti-corruption policy is unique and must be carefully studied in order to adopt in Ukraine anti-corruption strategies that have proven to be highly effective and correspond to our realities. The experience of countries that have a fairly high rating in the effectiveness of the fight against corruption (Denmark – 1st place, Germany – 9th place, Japan – 18th place, China – 65th place) according to the Corruption Perception Index, which was established by the international organization Transparency International, was considered.

The personnel policy of Japan, which is a priority direction in the framework of anti-corruption measures, is considered. In this country, prohibitions have been established regarding officials promoting their own business interests, ethics rules have been implemented for politicians and officials, publicity and transparency of data on officials and their financial assets have been introduced, and strict restrictions have been established regarding the financing of election companies.

Attention is focused on the fact that it is not possible to simply copy the anti-corruption practice of foreign countries, but it is necessary to take into account that all countries have their own characteristics, their own people and their own experience. However, only those norms that will be effective and expedient for Ukraine should be thoughtfully implemented.

Key words: corruption, anti-corruption, prevention of corruption, anti-corruption measures, foreign experience, national legislation.

Актуальність проблеми. Актуальність даної теми зумовлена тим, що корупція в сучасному світі процвітає не тільки в Україні, вона проявляється у всіх сферах суспільного життя: політиці, економіці, соціальних відносинах. Крім того, враховуючи дедалі більші прояви та поширеність корупції, яка підриває як економічний потенціал націй, так і суспільну довіру до національних органів влади, необхідні термінові та ефективні заходи для їх вирішення.

Глобальна корупція виходить за рамки окремих націй, і боротися з нею можна лише спільними зусиллями. У цьому контексті багато держав-членів Організації Об'єднаних Націй (ООН) і Ради Європи обговорили дану проблему та прийняли ряд міжнародних конвенцій, спрямованих на боротьбу з корупцією серед урядовців. Серед цих документів: Конвенція Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» 1990 р. (ратифікована Україною

17 грудня 1997 р.), Конвенція Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. (ратифікована в Україні 18 листопада 2006 р.) Конвенція ООН проти корупції 2003 року (ратифікована Україною 18 листопада 2006 року).

Досвід країн світу стосовно запобігання та протидії корупції представляє великий інтерес для України, враховуючи особливості національних адміністративних систем у кожній країні. Такі напрацювання можуть бути використані в практиці окремих державних інституцій у боротьбі з корупцією, а також у розробці нормативно-правових актів щодо зменшення наслідків корупції в державному управлінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам корупції, виникненню корупційних ризиків, розробці механізмів запобігання та протидії цьому явищу чимало уваги присвятили багато вітчизняних науковців. Результати досліджень представлені в публікаціях таких авторів: Ю. Дем'янчук, С. Задорожний, А. Михненко, Н. Пустова, В. Решота, К. Рудий та інших українських та зарубіжних науковців.

Мета статті полягає у дослідженні основних постулатів державної антикорупційної політики в країнах, що мають значні досягнення в цій сфері, для аналізу механізмів забезпечення ефективної боротьби з корупцією в цих країнах в перспективі вивчення можливостей застосування подібних механізмів у цій сфері національного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи безпосередньо обрані теми, слід зазначити, що Україна обрала шлях участі в міжнародному антикорупційному русі. За останні кілька десятиліть Україна ухвалила декілька міжнародно-правових документів та розпочала розробку власного антикорупційного законодавства.

Зарубіжний досвід ефективної антикорупційної політики є унікальним і його слід уважно вивчити, щоб прийняти антикорупційні стратегії, які довели свою високу ефективність для українських реалій. По-перше, варто розглянути досвід держав, які успішно реалізували антикорупційні стратегії та програми на національному та громадському рівнях.

Основна увага при розробці системи антикорупційних заходів у діяльності уповноважених органів інших країн зосереджена на нормативно-правових положеннях щодо використання превентивних антикорупційних механізмів. Наприклад, у Німеччині основи боротьби з корупцією в правоохоронних органах на федеральному рівні наразі складаються з трьох законів:

1. Закон «Про боротьбу з корупцією» (Gesetz zur Bekämpfung der Korruption) від 20 листопада 2015 р. [1].

2. Закон «Про обмеження діяльності службовців за сумісництвом» (Zweites Nebentätigkeitsbegrenzungsgesetz) від 9 вересня 1997 р. [2].

3. Директива про запобігання корупції в федеральній адміністрації (Richtlinie zur Korruptionsprävention in der Bundesverwaltung) від 30 липня 2004 р., яка в якості додатків містить також представлені Методичні вказівки та Кодекс дій проти корупції [3].

Данія відома власним успішним досвідом боротьби з корупцією в системі охорони здоров'я. Ключовими факторами успіху є запровадження електронних систем обліку та розподілу ресурсів, прозорість системи прийняття рішень, дієва участь громадськості у моніторингу діяльності державних закладів та діяльності із надання послуг. Як мінімум будь-яка підозра в корупції може призвести до негайного припинення кар'єри людини. Уникнути сплати податків практично неможливо. Весь рух фінансових активів прозорий, усі прибутки та витрати відомі, і приховати щось дуже важко [4]. Деякі моменти з інноваційного досвіду Данії у впровадженні антикорупційних заходів у сфері охорони здоров'я наведено нижче.

1. Громадська прозорість: Данія приділяє особливу увагу громадській прозорості в секторі охорони здоров'я. Закон вимагає від закладів охорони здоров'я та організацій публікувати фінансові звіти та інші дані про свою діяльність, що дає змогу громадськості відстежувати витрати та сприяти прозорості у використанні ресурсів.

2. Електронна система охорони здоров'я: Данія запровадила комплексну електронну систему охорони здоров'я, яка допомагає зменшити ризики корупції. Дана система дозволяє обмінюватися медичною інформацією між різними медичними установами та спеціалістами, зменшуючи ймовірність фальсифікації даних або шахрайського поводження з цією інформацією.

3. Кодекс етики та протоколи: медична галузь Данії має чіткий кодекс етики, який встановлює стандарти поведінки для медичного та адміністративного персоналу. Ці кодекси містять вказівки щодо уникнення конфлікту інтересів, отримання подарунків і хабарів і заборони корупції.

4. Контроль і нагляд: у Данії є регулюючий орган, Датське агентство з лікування, яке несе відповідальність за контроль безпеки та якості медичних послуг і ліків. Цей орган контролює діяльність медичних закладів та регулює їх діяльність з врахуванням етичних і антикорупційних вимог.

5. Організація економічного співробітництва є однією із зовнішніх організацій, з якими Данія активно співпрацює для покращення боротьби з корупцією. Це сприяє вдосконаленню системи та впровадженню нових інноваційних підходів [4, 5].

Особливістю нормативно-правового регулювання Японії у сфері протидії корупції є відсутність профільних законодавчих актів в даній сфері. Парадоксально, але це не заважає країні активно боротися з корупцією. Прімітно, що за підсумками 2022 року країна посідає 18 місце серед інших відносно «некорумпованих держав» [6].

Особливе значення мають заборони щодо політиків, державних і місцевих чиновників. Вони передбачають низку норм для осіб, які знаходяться на державній службі, зокрема заборона займатися політичною та підприємницькою діяльністю не лише під час перебування на державній службі, а й після звільнення. Крім того, японське законодавство містить досить чіткі обмеження щодо фінансування політичних партій, кампаній та інших політичних організацій і регулює процедури благодійних пожертв та зобов'язань подавати відповідні фінансові звіти. В Японії представлення інтересів третіх сторін за фіксовану плату та здійснення прямого впливу на інших з метою переконання посадових осіб інших державних установ прийняти рішення, на користь третіх осіб є корупційним злочином. Антикорупційні заходи в країні значною мірою зосереджені на реалізації кадрової політики. Його суть полягає в тому, що японські чиновники отримують достатню фінансову підтримку, яка спонукає їх бути чесними.

Державна служба тісно пов'язана з професійно-етичною поведінкою службовців, останні також отримали правове підтвердження у відповідних нормативно-правових актах та низці підзаконних нормативних актів (наказів компетентних органів), і в цих документах наведено визначення поняття «зацікавлена особа» та всесторонньо описані її дії, як з точки зору публічної служби є неетичними. Це робиться для уникнення подвійного тлумачення антикорупційних законів [7].

Насправді Японія встановила наступні пріоритети у сфері боротьби з корупцією та викорінення:

1. Розробка та активне впровадження економічних інструментів протидії корупції. Наприклад, обов'язок політичних лідерів систематично звітувати перед державою. Впровадження фіскальних реформ, спрямованих на фінансування громадських, політичних організацій та державних підприємств.

2. створення закладів державного обслуговування за сучасною моделлю з гідними умовами праці, стабільно високим рівнем фінансового забезпечення та комплексною системою стимулювання.

3. Запровадження цивільного контролю за діяльністю державних інституцій, головними суб'єктами якої є люди [8, с. 49].

На думку деяких прихильників боротьби з корупцією, ключем до перемоги над корупцією є створення міцної держави, яка функціонує в умовах авторитарного керівництва та репресій, а не демократичних принципів. Однак досвід Китаю (посідає 65 місце в рейтингу країн згідно з Індексом сприйняття корупції за 2021 рік [6]) показує, що показові страти державних службовців, які вчиняють корупційні дії, вже давно є «звичним ділом» та підтверджує протилежне. Лише з 2003 по 2015 рік 10 000 службовців були розстріляні публічно, а 120 000 отримали покарання у вигляді ув'язнення строком від 10 до 20 років [9].

З іншого боку, як видно із зазначених вище офіційних міжнародних даних, репресивні заходи не приносять бажаних результатів – кількість хабарників навіть може і зменшилась, але не суттєво, проте сума хабарів автоматично зростає через: «підвищений рівень ризику». Зрозуміло, що демократичні режими не можуть забезпечити активну боротьбу з корупцією та мінімізувати отримання неправомірної вигоди, але вони можуть створити умови для такої діяльності. Оскільки ми говоримо про демократичні цінності, наявність свободи вираження поглядів і політичної конкуренції також дозволяє виявляти та поширювати інформацію про корупційні явища, а також формувати незалежні (громадські) комісії, завдання яких – боротьба з корупцією.

Антикорупційна політика Сінгапуру може пишатися своїми успіхами. Сінгапур посідає на 5 місце в рейтингу за Індексом сприйняття корупції в 2022 році [6]. Запобігання та боротьба з корупцією в Сінгапурі базується на ідеї усунення або мінімізації причин та умов, які фактично спонукають людей брати участь у корупційних діях. З цією метою в країні запроваджено низку ефективних антикорупційних принципів та механізмів, зокрема:

1) застосування заходів стосовно обох сторін (до тих, хто пропонує або дає хабарі і до тих, хто приймає);

2) застосування таких механізмів юридичної відповідальності за вчинення корупційних злочинів, які обов'язково повинні супроводжуватися соціальним осудом, інакше вони не матимуть абсолютного соціального ефекту;

3) принципове розмежування службових обов'язків державних посадовців та їхніх приватних інтересів. З цього випливає, що державні службовці не повинні вирішувати особисті чи сімейні проблеми ресурсами, які пов'язані з державною службою та до яких вони мають доступ через зайняття посади державного службовця;

4) утвердження верховенства права – досягається ухваленням обвинувального вироку судом за матеріалами слідчих органів, за результатами якого населення переконується в законності та ефективності проведених слідчих дій;

5) встановлення чітких та прозорих засобів професійної діяльності та здійснення процесів управління, зокрема організації роботи підзвітних підрозділів, для нівелювання умов впливу на прийняті управлінські рішення в результаті надання неправомірної винагороди, що призводить зменшення до кількості випадків корупції;

6) акцент на професійні та особистісні якості як найважливіший критерій добору державних службовців, на відміну від призначення державних службовців за сімейними відносинами. Державних службовців завжди призначаються на посади на основі кваліфікації та професійного досвіду, що забезпечує прийняття об'єктивних кадрових рішень;

7) створення іміджу некорумпованості державних службовців на основі їх звільнення, якщо вони вчиняють корупційні дії. У таких ситуаціях ЗМІ відіграють важливу роль у публікації та поширенні інформації про такі ситуації та покаранні винних, щоб забезпечити інформування суспільства про негативні наслідки корупційних явищ. Така суспільна обізнаність сприяє формуванню добрих відносин у сфері державних послуг та сприяє поширенню усвідомлення «караності корупції», оскільки боротьба з нею залежить від цінностей політичних осіб, державних службовців та населення;

8) належна оплата праці державних службовців. Оплата праці державних службовців здійснюється за формулою, основним елементом якої є середня заробітна плата кваліфікованих працівників на тих самих або аналогічних посадах у приватному секторі. Деякі чиновники, які обіймали відповідальні посади, отримали зарплати відповідно до рівня таких же посад у приватних компаніях. Зокрема, міністрам та суддям Сінгапуру було встановлено заробітну плату – 100 тис. дол. США на місяць. Але жодних пільг, автомобіля з водієм, охорони чи службової дачі міністру не дається [10].

Важливо те, що такий підхід до підвищення заробітної плати автоматично не означає щорічного підвищення, оскільки доходи в приватному секторі можуть час від часу зростати і знижуватися, що може призвести до підвищення або зниження зарплат державних службовців;

9) усунення непотрібних адміністративних перешкод для економічного розвитку – боротьба з корупцією є одним із ключових елементів економічного успіху Сінгапуру [11];

10) контрольований річний звіт посадовців органів влади про активи, активи та пасиви. Це відбувається у формі подання декларації про активи, активи та зобов'язання за встановленою формою. Підставою для проведення перевірки може бути наявність фінансових активів без їх обґрунтованості, які можуть бути набуті шляхом корупції. Прокуратура наділена повноваженнями досліджувати всі банківські документи фінансового характеру, фінансову документацію акціонерних товариств, особисті рахунки осіб, підозрюваних у вчиненні корупційних злочинів.

Висновки. Отже, сучасне розуміння корупції як явища зумовило її перетворення із специфічної соціально-політичної проблеми на «абсолютне зло», яке неможливо перемогти на даному етапі розвитку людства. Навпаки, слід докласти зусиль для обмеження її впливу, оскільки вона загрожує національній безпеці та є серйозним викликом XXI століття.

Підводячи підсумок, значимо, позитивний досвід зарубіжних країн у запобіганні та боротьбі з корупцією допомагає нам не те, що вибрати набір антикорупційних заходів, а зрозуміти: по-перше, із корупцією можна боротися і за складніших умов ніж ті, що склалися в сучасній Україні. По-друге, існують емпірично підтверджені принципи і методи ефективної боротьби з корупцією та показники, які дозволяють раціонально оцінити ефективність антикорупційних заходів.

Помітно, що нинішня антикорупційна система України останнім часом запровадила ряд важливих антикорупційних механізмів для запобігання та протидії корупції, які відповідають міжнародним стандартам і використовують закордонний досвід.

Разом з тим, аналіз досвіду зарубіжних країн дає змогу виділити такі позитивні моменти щодо функціонування системи запобігання та боротьби з корупцією, які можуть бути використані для покращення протидії корупції в Україні:

- тільки репресивні заходи по боротьбі з корупцією не можуть забезпечити її подолання;
- збалансованість системи, що включає дієві превентивні механізми (забезпечують запобігання корупції)

та водночас необхідність відповідальності за корупційні злочини (яка обов'язково має бути пов'язана з обмеженнями особистого характеру);

– позитивним є досвід встановлення системи оплати праці для осіб, що здійснюють державні функції або є посадовими особами державних органів, з урахуванням розміру заробітної плати працівників приватної сфери, що займають такі ж посади. Такий підхід має позитивне відображення в тому, що зростання економіки буде впливати

на офіційні доходи, а тому посадовці будуть зацікавлені в покращенні результатів економічного та суспільного розвитку.

Звичайно, просто пересаджувати іноземні моделі в країну непродуктивно. При створенні системи запобігання та протидії корупції в правоохоронних органах України потрібно врахувати окремі напрямки протидії корупції та наявні практики прийнятих рішень, щодо вдосконалення антикорупційних механізмів в зарубіжних країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gesetz zur Bekämpfung der Korruption URL: Bundesgesetzblatt BGBl. Online-Archiv 1949 – 2022 / Bundesanzeiger Verlag (дата звернення 11.12.2023).
2. Zweites Nebentätigkeitsbegrenzungsgesetz URL: Bundesgesetzblatt BGBl. Online-Archiv 1949 – 2022 / Bundesanzeiger Verlag (дата звернення 11.12.2023).
3. Richtlinie zur Korruptionsprävention in der Bundesverwaltung URL: Richtlinie der Bundesregierung zur Korruptionsprävention in der Bundesverwaltung (verwaltungsvorschriften-im-internet.de) (дата звернення 11.12.2023).
4. Healthcare in Denmark. An Overview. Copenhagen: The Ministry of Health, 2017. 73 p. URL: <https://sum.dk/Media/C/A/Healthcare-in%20denmark%20an%20overview%20english-V16-dec.pdf> (дата звернення 11.12.2023).
5. Petrenko P., Zverhovskay V., Pavlichenko V., Petrenko N., Sybiha O. AntiCorruption Bodies in Ukraine, Denmark, Sweden, Norway and Finland: Comparative Analysis. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 2019. Vol: 22 Issue: 4. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Anti-corruption-bodies-in-Ukraine-Denmark-Sweden-Norway-and-Finland-comparative-analysis-1544-0044-22-4-392.pdf> (дата звернення 11.12.2023).
6. Індекс сприйняття корупції у світі (станом на 2022 рік) / Transparency International Ukraine. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org> (дата звернення: 10.12.2023).
7. Чепелюк В.М. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з корупцією. Антикорупційний вісник «Ваша надія». URL: <http://www.antykor.info/en/dosv%D1%96dzarub%D1%96zhnikh-kra%D1%97n-uborotb%D1%96-zkogurc> (дата звернення 11.12.2023).
8. Відповідальність за корупційні діяння, правові засади відшкодування збитків, завданих внаслідок їх вчинення: навчально-методичні матеріали / Ю. В. Баскакова, В. М. Гаврилюк, П. В. Качанова, Г. О. Усатий; упоряд. О. В. Жур. К.: НАДУ, 2013. 108 с.
9. Мізрах І. А. Сім найоригінальніших методів боротьби з корупцією / Антикорупційний портал. URL: <https://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/articles/all/7-najoriginalnishix-metodivborotbi-z-korupczieyu.html> (дата звернення 11.12.2023).
10. Стельмах О. В. Боротьба з корупцією: досвід Сінгапуру і Грузії. URL: http://www.vichnaukraina.org.ua/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=7&Itemid=62 (дата звернення 11.12.2023).
11. Боднарчук О. Г. Сінгапурська модель боротьби з корупцією – приклад застосування ефективної антикорупційної стратегії в Україні. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2014/13.pdf (дата звернення 11.12.2023).

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В УКРАЇНІ:
КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ****LEGAL REGULATION OF THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARY IN UKRAINE:
COMPREHENSIVE ANALYSIS AND DEVELOPMENT PROSPECTS**

Товкун Л.В., доцент,

доцент кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чуряєва А.С., студентка III курсу факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню принципів бюджетної системи, а саме аналізу принципу субсидіарності як в ЄС так і в Україні, враховуючи те, що він є одним із важливих фундаментальних принципів, який формує ефективне, прозоре та відповідальне управління публічними фінансами, особливо в контексті децентралізації влади. Визначені різні аспекти дослідження бюджетної системи України і підкреслено, що для більш повної її характеристики важливим є розгляд принципів на основі яких ґрунтується ця система. У принципах виражений зміст законодавства про бюджетну систему держави та найважливіші основи бюджетно-правового регулювання. По аналогії із загальним визначенням принципів, дається визначення принципів бюджетної системи. Так, під принципами бюджетної системи розуміють законодавчо закріплені нормами бюджетного права, вихідні положення побудови та правила функціонування, що відображають зміст бюджетної системи, які обумовлені потребами і закономірностями суспільного розвитку і задовольняють інтереси держави. Значення цих принципів доповнюється тим, що вони дають змогу розкрити сутність бюджетної системи, виступають основою формування досконалої бюджетної системи, забезпечують ефективне і злагоджене функціонування її рівнів. У принципах виражений зміст законодавства про бюджетну систему держави та найважливіші основи бюджетно-правового регулювання. В статті зазначено правове регулювання принципу субсидіарності на рівні ЄС і України. Розглядаючи послідовне впровадження принципу субсидіарності підкреслюється, що він ефективно працює у різних напрямках державного та місцевого управління. При цьому важливим є визначення і розкриття його правових особливостей. Зазначені переваги і наявні ризики застосування цього принципу. Враховуючи нові виклики, що безпосередньо пов'язані з процесом цифровізації, визначено їх вплив на результати роботи органів місцевого самоврядування. Наведені приклади застосування цифровізації, а саме, створення веб-сайтів або додатків, які дозволяють громадянам висловлювати свої думки, пропозиції та зауваження щодо різних аспектів місцевого управління, створення веб-порталу «Дія. Цифрова громада». Втілення досягнень цифровізації дозволяє зробити процес управління більш прозорим та забезпечити доступ до важливої інформації як органів місцевого самоврядування, так і громадян. Це відповідає принципу субсидіарності, підвищуючи відповідальність місцевих органів перед громадою.

Ключові слова: фінансове право, бюджетна система, принципи бюджетної системи, принцип субсидіарності, гармонізацію українського законодавства з нормами та стандартами ЄС, державний бюджет, місцеві бюджети, реформа публічного адміністрування, децентралізація.

The article is devoted to the study of the principles of the budget system, namely the analysis of the principle of subsidiarity both in the EU and in Ukraine, taking into account that it is one of the important fundamental principles that forms effective, transparent and responsible management of public finances, especially in the context of decentralization of power. Various aspects of the study of the budget system of Ukraine are defined and it is emphasized that for a more complete characterization it is important to consider the principles on which this system is based. The principles express the content of the legislation on the budget system of the state and the most important bases of budgetary and legal regulation. By analogy with the general definition of principles, the definition of the principles of the budget system is given. Thus, the principles of the budget system are understood to be legislatively established by the norms of budget law, the initial provisions of the construction and the rules of operation, which reflect the content of the budget system, which are determined by the needs and laws of social development and satisfy the interests of the state. The value of these principles is enhanced by the fact that they make it possible to reveal the essence of the budget system, act as the basis for the formation of a perfect budget system, and ensure the effective and harmonious functioning of its levels. The principles express the content of the legislation on the budget system of the state and the most important bases of budgetary and legal regulation. The article introduces the legal regulation of the principle of subsidiarity at the level of the EU and Ukraine. Considering the consistent implementation of the principle of subsidiarity, it is emphasized that it works effectively in various directions of state and local administration. At the same time, it is important to define and disclose its legal features. The specified advantages and existing risks of applying this principle. Taking into account the new challenges directly related to the digitalization process, their impact on the performance of local self-government bodies is determined. Examples of the application of digitalization are given, namely, the creation of websites or applications that allow citizens to express their opinions, suggestions and comments on various aspects of local governance, the creation of the web portal "Action. Digital community". The realization of the achievements of digitization makes it possible to make the management process more transparent and to ensure access to important information of both local self-government bodies and citizens. This corresponds to the principle of subsidiarity, increasing the responsibility of local bodies to the community.

Key words: financial law, budgetary system, principles of the budgetary system, principle of subsidiarity, harmonization of Ukrainian legislation with EU norms and standards, state budget, local budgets, public administration reform, decentralization.

Бюджетна система є одним із ключових елементів фінансової системи будь-якої країни. Вона відіграє вирішальну роль у розподілі та використанні публічних ресурсів, забезпеченні фінансування державних програм, інфраструктурних проєктів та соціальних послуг.

Відповідно до Конституції України, бюджетна система будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами та закріплює виключно законодавче і цільове регулювання будь-яких видатків держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування

цих видатків; проголошує ідею збалансованості бюджету; закріплює принцип звітності і прозорості (оприлюднення) звітів про доходи і видатки Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Значний вклад у дослідження теоретичних і практичних питань змісту, принципів і особливостей побудови і розвитку бюджетної системи України внесли такі вчені-правознавці, як: Ю. І. Аністратенко, Д. А. Бекерська, Л. К. Воронова, О. О. Дмитрик, С. І. Іловайський, М. П. Кучерявенко, Т. А. Латковська, Т. О. Мацелик, Н. Ю. Пришва, І. В. Розпутенко та ін. Враховуючи те, що

у сучасному світі бюджетна система продовжує розвиватись відповідаючи на нові економічні, соціальні та політичні виклики, ця тема потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження принципів бюджетної системи, а саме аналіз принципу субсидіарності як в ЄС так і в Україні, враховуючи те, що він є одним із важливих фундаментальних принципів, який формує ефективне, прозоре та відповідальне управління публічними фінансами, особливо в контексті децентралізації влади.

Розглядаючи бюджетну систему України, вчені досліджують різні її аспекти. Так, одні – підкреслюють необхідність реформування бюджетної системи для підвищення її ефективності та адаптації до сучасних економічних умов, звертаючи увагу на те, що такий процес включає реформування системи місцевих фінансів, зміну підходів до бюджетного планування та управління державним боргом. Інші – приділяють увагу ролі децентралізації у підвищенні ефективності бюджетної системи, вказуючи на необхідність надання більшої фінансової автономії місцевим органам влади та підвищення їх відповідальності у фінансовому управлінні. Деякі вчені звертають увагу на необхідність врахування соціальних аспектів при розподілі бюджетних ресурсів, підкреслюючи важливість встановлення бюджетних пріоритетів, які відображають соціальні потреби населення та ін. Враховуючи зазначені напрямки дослідження, важливим є розгляд принципів на основі яких ґрунтується бюджетна система, тим паче, що змістовний підхід до їх визначення сприятиме більш повному розумінню такої системи.

Загальне визначення категорії «принцип» дається в академічному тлумачному словникові української мови, і включає декілька значень: основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [1]. По аналогії з ним можна сформулювати визначення принципів бюджетної системи. Так, під принципами бюджетної системи розуміють законодавчо закріплені нормами бюджетного права вихідні положення побудови та правила функціонування, що відображають зміст бюджетної системи, які обумовлені потребами і закономірностями суспільного розвитку і задовольняють інтереси держави. Значення цих принципів доповнюється тим, що вони дають змогу розкрити сутність бюджетної системи, виступають основою формування досконалої бюджетної системи, забезпечують ефективне і злагоджене функціонування її рівнів. У принципах виражений зміст законодавства про бюджетну систему держави та найважливіші основи бюджетно-правового регулювання [2, с. 50].

Перелік принципів бюджетної системи міститься у ст. 7 Бюджетного кодексу України (БК України) і включає такі, як: єдність, збалансованість, самостійність, повнота, обґрунтованість, ефективність та результативність, субсидіарність, цільове використання, справедливість і неупередженість, прозорість і публічність. Не дивлячись на певну самостійність кожного з них, між ними існує певний взаємозв'язок, який проявляється у наявності спільної мети, узгодженості між собою. При цьому одні з принципів розвивають і доповнюють положення інших, або ж одні принципи виступають гарантіями інших, сприяючи розвитку останніх [2].

Підкреслюючи важливість дотримання кожного з визначених у БК України принципів побудови бюджетної системи, більш детально розглянемо зміст і особливості принципу субсидіарності. Це пов'язано з тим, що Україна підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, взяла на себе зобов'язання щодо проведення реформ, зокрема, у сфері публічного адміністрування та децентралізації влади. Ця Угода передбачає гармонізацію українського законодав-

ства з нормами та стандартами ЄС, що включає приведення законодавчих основ управління відповідно до принципів субсидіарності та децентралізації. Тому для України важливим буде урахування досвіду ЄС у цій сфері.

Необхідно зазначити, що в ЄС принцип субсидіарності є одним з головних принципів формування взаємодії всіх рівнів влади. Законодавче його закріплення у ЄС має на меті забезпечення балансу між збереженням національного суверенітету держав-членів та ефективністю дій на рівні Союзу, сприяючи таким чином децентралізації влади та збільшенню демократичності управління в ЄС. Принцип субсидіарності законодавчо закріплений в основних документах ЄС, серед яких:

– **Договір про Європейський Союз (ДЄС) відомий також** як Маастрихтський договір. Так, у ст.5 цього Договору визначається принцип субсидіарності, згідно з яким ЄС може діяти лише у випадках, коли цілі планованої діяльності не можуть бути досягнуті на рівні держав-членів і краще досягаються на рівні Союзу [3]. Це означає, що Європейський Союз не втручається у справи, які можуть бути ефективніше вирішені на національному, регіональному чи місцевому рівнях;

– **Європейська хартія** про місцеве самоврядування [4]. Вона закріплює принцип субсидіарності як такий, що визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади у державі. Тобто органи місцевої влади в своїй діяльності не підпорядковуються органам державної влади, є автономними та діють у межах чинного законодавства. Відповідно до її положень, дотримання принципу субсидіарності передбачає, що при максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до безпосереднього споживача підвищується їх ефективність;

– **Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності** який є частиною Лісабонського договору 2007 року, що представляє собою базову угоду щодо принципів функціонування Європейського Союзу і був підписаний 13 грудня 2007 р. В ньому уточняється застосування принципу субсидіарності. Так, протокол вимагає від Європейської Комісії проводити оцінки впливу відповідності даному принципу нових законодавчих пропозицій та ін. Незважаючи на те, що бюджет Євро-союзу значно відрізняється як від бюджетів традиційних міжнародних організацій, так і від державних бюджетів, положення щодо принципів функціонування такого бюджету схожі з принципами бюджетної системи України.

Принцип субсидіарності в Україні законодавчо закріплений у ряді нормативно-правових актів, серед яких: Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280, Закон України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. №156, Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 № 5/2015 та ін.

Так, Конституція України визначає основи місцевого самоврядування та принципи децентралізації влади, гарантує право територіальних громад на самоорганізацію та самоврядування. БК України відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 7 визначає принцип субсидіарності як «розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами що ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача». Українське законодавство в сфері місцевого самоврядування, зокрема Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», закріплює права та обов'язки місцевих рад, а також передбачає передачу певних повноважень від центральної влади до місцевих органів. Також, Україна взяла на себе зобов'язання досягти Цілей сталого розвитку до 2030 року на засадах принципу «нікого не залишити осторонь» [5].

Дана Стратегія пропонується в якості рамкового документу, що визначає довгострокову перспективу розвитку України в різних сферах діяльності. В якості міжнародного досвіду у формуванні подібних стратегій була взята оновлена стратегія сталого розвитку ЄС. Нова Стратегія до 2030 року для України містить в якості одного із основних напрямків, подальший розвиток процесу децентралізації, який був визначений і в попередній Стратегії «Україна – 2020».

Розглядаючи послідовне впровадження принципу субсидіарності можна зазначити, що він ефективно працює у різних напрямках державного та місцевого управління. При цьому важливим, на нашу думку, є визначення наступних його правових особливостей, а саме:

- у контексті глобалізації та міжнародного співробітництва: принцип субсидіарності враховує міжнародні стандарти та зобов'язання, зокрема, у сфері прав людини, екологічних норм та економічної інтеграції. Європейський досвід його застосування показує те, як цей принцип може стимулювати розвиток місцевих економік, використовуючи їх ресурси та потенціал для вирішення проблем та досягнення розвитку таких територій. Досвід ЄС підкреслює необхідність збалансованої підтримки з боку держави органів місцевого самоврядування, яка стосується не лише фінансової допомоги, але також включає методологічну, консультативну та законодавчу підтримку;

- важливим є визначення та розподіл компетенцій між різними рівнями влади, що включає законодавче закріплення повноважень держави, органів місцевого самоврядування. Необхідно чітко визначити, які повноваження належать до компетенції державної влади, а які можуть бути делеговані органам місцевого самоврядування. Таке визначення включає законодавче врегулювання сфер відповідальності на кожному рівні. Держава має делегувати повноваження місцевим органам влади у тих сферах, де вони можуть здійснювати управління більш ефективно та відповідно до місцевих потреб. Наприклад, це стосується сфери освіти. Втілення принципу субсидіарності у здійсненні освітніх послуг проявляється у затвердженні державою певних мінімальних обов'язкових стандартів навчальних програм та у можливостях місцевих рад розширювати, удосконалювати ці програми на свій розсуд, розробляти та впроваджувати місцеві освітні програми, які відповідають специфічним потребам та особливостям конкретної громади. Також, обґрунтованість втручання в питання освіти з боку держави пов'язана з необхідністю державного контролю за якістю надання освітніх послуг;

- чітке врегулювання цього принципу у законодавстві необхідне для того, щоб забезпечити правову визначеність та уникнути конфліктів щодо владних повноважень, які є основою для стабільності та ефективності у системі управління. Завдяки чіткому розмежуванню повноважень між органами державної влади і місцевого самоврядування кожен рівень управління має свої визначені сфери відповідальності, що допомагає уникнути колізій в обсягах повноважень;

- встановлення правових механізмів, які регулюють порядок втручання держави у справи, що зазвичай належать до компетенції місцевих рівнів влади, з метою надання допомоги або вирішення проблем, які не можуть бути ефективно вирішені на місцевому рівні. До таких правових механізмів відносять прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які чітко визначають сфери відповідальності та повноваження різних рівнів влади; встановлення чітких процедур та правил, за якими держава може втручатись в діяльність органів місцевого самоврядування, а саме: надання консультацій, офіційне повідомлення та узгодження рішень; важливу роль у врегулюванні конфліктів між державним та місцевими рівнями влади також відіграє судове врегулювання;

- кожен рівень управління несе юридичну відповідальність за свої рішення та дії, що вимагає чітких механізмів

звітності та контролю. Так, держава відповідає за рішення на національному рівні, включаючи формулювання законодавства, зовнішню політику, оборону та розробку економічних стратегій. Органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за рішення, що стосуються регіонального розвитку, місцевої інфраструктури, регіональних освітніх та соціальних програм;

- дотримання принципу субсидіарності сприяє захисту прав та інтересів місцевих громад, забезпечуючи можливість їх ефективного самоврядування та участі у вирішенні місцевих питань, шляхом проведення громадських слухань, референдумів, громадських ініціатив та інших форм участі. Так, одним із дієвих механізмів розвитку громади є бюджет участі (громадський бюджет, партисипаторний бюджет) метою якого є залучення громадськості до спільного управління громадою та до розподілу коштів видаткової частини місцевого бюджету. Бюджет участі не регламентований нормативно-правовими актами на законодавчому рівні. На місцевому рівні, рішенням відповідних рад затверджується Положення про бюджет участі. Кожна громада запроваджує такий бюджет самостійно, розробляє власні правила і його документальні форми. Такий бюджет може бути створений на рівні області, району, міста, району в місті та ін. Завдяки наявності такого бюджету відбувається формування громадянського суспільства, взаємного розуміння потреб та планів мешканців і влади, створення соціального капіталу, вибору громадських лідерів та ін. Впровадження бюджету участі сприяє прозорості бюджетного процесу в цілому, і, як наслідок, зменшенню корупційної складової у витратні бюджетних коштів, зростанню обізнаності в питаннях місцевого самоврядування, збільшує довіру між владою і громадою;

- будь-яке втручання центральних органів влади в діяльність місцевих має бути пропорційним та обґрунтованим, тобто, центральні органи влади повинні мати чіткі та вагомі причини для втручання у справи, що зазвичай відносяться до компетенції нижчого рівня. До таких причин можуть відносити ситуації, що стосуються національної безпеки, економічної стабільності, дотримання прав людини або надзвичайних обставин. Таке втручання має бути прозорим і повинно ґрунтуватись на підставі норм законодавства, що захищають та підтримують місцеву автономію. Це означає, що втручання має відбуватись тільки тоді, коли місцеві органи самостійно не можуть або не здатні вирішити певні питання.

Принцип субсидіарності є багатограним і охоплює різні аспекти управління, від децентралізації та автономії до взаємодії та координації між різними рівнями влади. Так, як ми вже зазначали, одним із важливих напрямків його застосування є процес децентралізації, який веде країну до визначення в Європі принципів взаємодії держави та суспільства. Одним з ключових елементів децентралізації є створення ефективних та фінансово стійких місцевих громад, здатних самостійно вирішувати питання на містах. Це включає передачу більш широких повноважень та ресурсів від центрального до місцевого рівня. Таке становище стало можливим завдяки більшій фінансовій незалежності органів місцевого самоврядування яка включає можливість самостійно формувати свої місцеві бюджети, встановлювати місцеві податки та збори, а також розпоряджатись частиною державних податкових надходжень.

Аналізуючи переваги застосування принципу субсидіарності необхідно зазначити і наявні ризики цього процесу. Так, якщо розглядати застосування принципу з точки зору децентралізації, то можна зазначити, що занадто велика децентралізація може призвести до недостатньої координації здійснення повноважень на рівні органів місцевого самоврядування, що може привести до дублювання зусиль і ресурсів, може спричинити нерівність розвитку між регіонами, особливо якщо деякі місцеві органи мають не достатню

кількість ресурсів для ефективного управління такими регіонами. Також, існує небезпека того, що місцеві органи можуть переважно враховувати лише місцеві інтереси, не враховуючи більш широкі національні цілі та потреби. Якщо ж відбувається надмірна централізація, то це може обмежувати можливість місцевих органів самоврядування самостійно вирішувати питання, що безпосередньо стосуються їх компетенції. Рішення прийняті на рівні держави можуть не враховувати специфіку та унікальні потреби різних регіонів, що може призвести до неефективного використання ресурсів які виділяються з Державного бюджету. Коли рішення приймаються виключно на рівні державної влади, то місцеві органи можуть втратити мотивацію до інновацій та ефективного управління на своєму рівні.

Подальший розвиток принципу субсидіарності пов'язаний з новими викликами, що безпосередньо ґрунтуються на процесах цифровізації. Важливим фактором для втілення таких досягнень є наявність інтернету.

Саме перехід від паперового документообігу до застосування досягнень цифровізації надає місцевим органам влади кращі інструменти для самостійного управління, дозволяє їм ефективніше збирати, обробляти та аналізувати дані, що сприяє більш обґрунтованому прийняттю ними рішень. Прикладом застосування цифровізації може бути створення веб-сайтів або додатків, які дозволяють громадянам висловлювати свої думки, пропозиції та зауваження щодо різних аспектів місцевого управління. Актуальним на даний час є створення веб-порталу «Дія. Цифрова громада». Кабмін вже затвердив відповідне положення. Основними завданнями такого порталу є інформаційне

та аналітичне забезпечення місцевих держадміністрацій, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, зокрема, щодо: актів законодавства у сферах цифровізації, цифрового розвитку, електронного урядування та електронної демократії, методичних рекомендацій, цифрової трансформації і цифровізації; надання місцевим держадміністраціям, іншим державним органам, органам місцевого самоврядування, фізичним та юридичним особам аналітичної та статистичної інформації [6]. Таким чином, застосування досягнень цифровізації дозволяє зробити процес управління більш прозорим та забезпечити доступ до важливої інформації як органів місцевого самоврядування, так і громадян. Це відповідає принципу субсидіарності, підвищуючи відповідальність місцевих органів перед громадою.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна зазначити, що бюджетна система України є одним із ключових елементів фінансової системи. Вона відіграє вирішальну роль у розподілі та використанні публічних ресурсів, забезпеченні фінансування бюджетних програм як на рівні держави так і на місцевому рівні. Враховуючи те, що основою побудови бюджетної системи є принципи, важливим є визначення і розкриття їх змісту. Більш детальне розкриття принципу субсидіарності пов'язано з тим, що він відповідає європейським стандартам управління, що є важливим для євроінтеграції України до ЄС, створює систему управління, яка є більш гнучкою та ефективною, забезпечує більшу відповідальність та демократичність на місцевому рівні та відіграє ключову роль у процесі децентралізації влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/pryncyp>
2. Товкун Л.В. Бюджетний процес: значення та перспективи розвитку в сучасних умовах. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34133/1/%D0%91%D0%AE%D0%94%D0%96%D0%95%D0%A2%D0%9D%D0%98%D0%99%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%20%20%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF.pdf>
3. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) від 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#doc_info
4. Європейська хартія місцевого самоврядування. Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
5. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України; Стратегія від 03.03.2021 № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#doc_info
6. Деякі питання функціонування веб-порталу «Дія. Цифрова громада» Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 02.06.2023 № 556. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2023-%D0%BF#doc_info

ВПЛИВ ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ПЛАГІАТ В НАУКОВОМУ ПИСЬМІ В УКРАЇНІ

THE IMPACT OF LEGAL REGULATION ON PLAGIARISM IN SCIENTIFIC WRITING IN UKRAINE

Толстяков Є.О., викладач кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом
Національна академія Служби безпеки України

У статті проведено дослідження впливу законодавчих норм на боротьбу із плагіатом в науковій та освітній сферах (академічним плагіатом) на підставі вітчизняного законодавства. Автор аналізує, як законодавчі норми можуть впливати на це явище, включаючи процес виявлення плагіату, механізми його запобігання та способи стимулювання оригінальності та інноваційності в наукових дослідженнях. Зроблені висновки щодо достатності або надмірності такого регулювання та шляхи його гармонізації. Також розглядається специфіка українського контексту, включаючи виклики та можливості, пов'язані з юридичним регулюванням плагіату. Серед іншого розглянуто наявні норми щодо запобігання плагіату у Цивільному кодексі України, законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про авторське право і суміжні права» (чинний та попередній), «Про інноваційну діяльність» та «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки». Опрацьовано зміст законодавчих визначень «академічний плагіат» та «плагіат». Проаналізовано те, як українське законодавство впливає на запобігання плагіату в науковому письмі, та розглянуті можливі шляхи його вдосконалення. Враховані описові, рекомендаційні та санкційні норми. В статті наведено низку пропозицій щодо можливого вдосконалення юридичного регулювання для боротьби з плагіатом в науковому письмі, його необхідність та виклики, пов'язані із надмірним нормативним регулюванням. Також запропоновано конкретні заходи, які можуть бути впроваджені для зменшення плагіату та підвищення якості наукових досліджень в Україні як із застосуванням нормативного регулювання так і без нього. Запропоновано запровадити на нормативному рівні механізм виявлення плагіату із застосуванням наявних технічних рішень для попередньої оцінки роботи, з обов'язковою перевіркою фахівцем змісту після проходження попередньої перевірки співпадіння та схожості із роботами інших авторів. Висновки до яких приходить автор статті можуть бути корисними для законодавців, науковців та всіх, хто зацікавлений у підвищенні якості наукового письма під час виконання та оцінювання наукових робіт.

Ключові слова: академічна доброчесність, плагіат, академічний плагіат, забезпечення інноваційності, наукове письмо, наукові дослідження, оригінальність наукових досліджень, академічна відповідальність, юридичне регулювання.

The article examines the impact of legislative norms on the fight against plagiarism in the scientific and educational spheres (academic plagiarism) on the basis of domestic legislation. The author analyzes how legislative norms can affect this phenomenon, including the process of detecting plagiarism, mechanisms for its prevention, and ways to stimulate originality and innovation in scientific research. Conclusions are made regarding the sufficiency or redundancy of such regulation and ways of harmonizing it. The specifics of the Ukrainian context are also considered, including challenges and opportunities related to the legal regulation of plagiarism. Among other things, the existing norms regarding the prevention of plagiarism in the Civil Code of Ukraine, the laws of Ukraine «On Education», «On Higher Education», «On Scientific and Scientific-Technical Activity», «On Copyright and Related Rights» (current and previous) were considered. «On innovative activity» and «On priority areas of development of science and technology». The content of the legal definitions of «academic plagiarism» and «plagiarism» has been elaborated. The way Ukrainian legislation affects the prevention of plagiarism in scientific writing is analyzed, and possible ways of its improvement are considered. Descriptive, recommendatory and sanctioning norms are taken into account. The article presents a number of proposals for the possible improvement of legal regulation to combat plagiarism in scientific writing, its necessity and challenges associated with excessive regulatory regulation. Specific measures that can be implemented to reduce plagiarism and improve the quality of scientific research in Ukraine are also proposed, both with the application of normative regulation and without it. It is proposed to introduce at the regulatory level a mechanism for detecting plagiarism using existing technical solutions for preliminary assessment of the work, with a mandatory check of the content by a specialist after passing a preliminary check of coincidences and similarities with the works of other authors. The conclusions reached by the author of the article can be useful for legislators, scientists and everyone who is interested in improving the quality of scientific writing during the performance and evaluation of scientific works.

Key words: academic integrity, plagiarism, academic plagiarism, ensuring innovation, scientific writing, scientific research, originality of scientific research, academic responsibility, legal regulation.

Розглядаючи академічний плагіат треба визначити об'єкт праводносин на який посягає це діяння. На думку автора, академічний плагіат є одним із видом порушення авторських прав, тобто об'єктом плагіату є об'єкти авторського права, зазначені у Цивільному кодексі України [1, п. 1 ст. 433].

Питання академічного плагіату в Україні вивчали у своїх роботах такі вітчизняні науковці як Л. В. Красицька, У. М. Проценко, І. М. Стифанишин, Г. О. Ульянова, О. І. Харитонова, Р. Б. Шишка, А. С. Штефан, Н. А. Юрко, І. Є. Якубівський та ін.

В українському законодавстві наводяться декілька визначень плагіату. Так є визначення загального поняття плагіату у чинному Законі України «Про авторське право і суміжні права», де стверджується, що «плагіат – це опублікування твору або його частини у незмінному або видозміненому вигляді, включаючи опублікування перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору» [2, пп. 1 п. 2 ст. 53], тобто плагіатом визнається будь-який твір іншого автора, який

видається іншою особою за свій. Тут слід зауважити, що це широке визначення плагіату, а темою роботи є більш вузьке явище – академічний плагіат. Але перед тим як розглянути це поняття, звернемося до загального нормативного визначення плагіату, яке існувало до 01 січня 2023 року (до набрання чинності цим законом). Воно було зазначено у попередньому Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року (у редакції 2001 року) так: «оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору» [3, п. «в» ст. 50]. На відміну від цього визначення, термін «плагіат» у чинному законі уточнює поняття також у частині вдавання до зміни мови викладення твору (фактично переклад будь якого твору не стає новим твором, що є логічним, бо змінюється лише конотація, а думки, погляди, формулювання, розрахунки, висновки та інші частини роботи залишаються незмінними). Але це лише приватний випадок, тому що у новому визначенні передбачено можливість «видозміненого вигляду, в тому числі перекладу...» (курсив мій) [2, пп. 1 п. 2 ст. 53].

Тобто можна припустити, що видозмінений вигляд може набувати і інших форм (наприклад, перефразування, технічна заміна літер схожих у латинському та кириличному алфавіті тощо). Другий приклад швидше підходить для уникнення технічних перевірок на співпадіння у тексті за алгоритмами, які не передбачають виявлення такої маніпуляції (на даний час більшість систем антиплагиату враховують це, так само як і використання прихованого тексту, який використовується для збільшення загального обсягу роботи і, відповідно, зменшення відсотку співпадіння з іншими роботами). Фактично, у широкому сенсі на сьогодні плагиат включає в себе роботи не тільки ідентичні за формою з іншими роботами (або частинами інших робіт), але і за змістом, навіть якщо форма змінена (перефразування, переклад з іншої мови тощо).

Автор спеціально в цій роботі не заглиблюється у тему плагиату в інших видах творів окрім текстових (усних, графічних, музикальних), тому що розкриватися буде саме академічний плагиат у науковому письмі, що не передбачає іншого окрім конотаційно відображеного запозичення.

Українські науковці Юрко Н., Стифанишин І., Проценко У. дотримуються позиції, що не можна використовувати поняття плагиату у контексті порушення авторських прав з поняттям академічного плагиату, бо в першому варіанті йдеться мова про порушення майнових та немайнових прав на предмет інтелектуальної власності, що несе шкоду власнику цих прав, якій не обов'язково є автором, та відповідальність за порушення цих прав передбачена у Цивільному кодексі України і має на меті збереження прав власника (не автора). А в іншому ж випадку, з академічним плагиатом, йдеться мова про порушення етичних норм наукового письма, що впливає на якість наукових досліджень, можливих репутаційних втрат для справжнього автора, особи, яка вчинила академічний плагиат та установи (навчальний заклад, наукове видання тощо), що оприлюднила цю роботу [4]. До позиції зазначених вчених приєднується Якубівський І., який з одного боку констатує, що більшість вітчизняних дослідників визнають академічний плагиат різновидом плагиату, а з іншого теж наполягає на тому, що перше не є складовою другого, а вони лише перетинаються. У якості аргументації він наводить різницю у видах відповідальності (цивільна, адміністративна, кримінальна у випадку із плагиатом у розумінні Закону України «Про авторське право і суміжні права» та академічну відповідальність при вчиненні академічного плагиату). Тобто він стверджує, що не всі випадки плагиату можуть бути академічним плагиатом (погоджуємось, бо наполягаємо на твердженні, що це є приватний випадок плагиату) та що не всі випадки академічного плагиату можуть бути плагиатом у розумінні порушення авторських прав, тому що авторське право може належати іншим особам, а не лише творцю оригінальної роботи [5, с. 127]. Автор частково погоджується із цим твердженням, бо на його думку, хоча мета згаданого закону і полягає у захисті авторських прав, але в частині визначення плагиату, воно дано у широкому значенні, тому і може охоплювати поняття плагиату у академічному письмі (академічного плагиату), як окремий вид плагиату. Тому ж розгляд явища академічного плагиату як окремої складової плагиату має право на існування саме із-за сутності цього явища, тобто видавання чужої інтелектуальної праці (або її частини) за свою.

Перед тим як розібратись, як нормативно регулюється запобігання саме академічному плагиату, звернемося до його законодавчо закріпленого визначення. Сам термін з'являється в українському законодавстві у 2014 році та неодноразово згадується у Законі України «Про вищу освіту», але визначення терміну у законі закріплюється лише у 2017, в новому Законі України «Про освіту». Згідно з наведеним там визначенням академічним плагиатом є «оприлюднення (частково або повністю) наукових (твор-

чих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства» [6, п. 4 ст. 42].

Як ми можемо побачити, ключовим предметом академічного плагиату законодавець вважає наукові (творчі) результати, отримані іншими особами, а суттю діяння називає публікацію науковцем цього як результату своєї роботи.

В Законі України «Про освіту» також розкривається поняття академічної доброчесності та види її порушення [6, ст. 42]. Вони згадуються за спаданою ієрархією від більш значущого до меншого за значенням. Так академічний плагиат стоїть серед цих порушень (самоплагиату, фабрикації, списування, обману та інших) на першому місці. Перш за все тому, що таке порушення етичних принципів та визначених Законом України «Про освіту» правил, зачіпає й інших учасників освітнього процесу (наносить репутаційну шкоду справжньому автору, вводить в оману здобувачів освіти, колег-науковців та інших зацікавлених роботою, що містить академічний плагиат, осіб) та викривлює реальну картину внеску за результатами проведених досліджень тих чи інших дослідників.

Треба визнати, що основною метою нормативного, на законодавчому рівні, закріплення поняття та принципів академічної доброчесності має на меті запровадження єдиного підходу до розуміння цього явища. Опис академічного плагиату повинен запобігати вчиненню конкретних діянь, що випливають із законодавчого визначення. Проте, треба враховувати необхідність не лише визнання тих чи інших діянь як порушень академічної доброчесності, але і встановлювати конкретну відповідальність за такі порушення.

Нажаль, в Законі України «Про освіту» містяться формулювання на кшталт «*можуть* бути притягнуті до... академічної відповідальності» (курсив мій) [6, п. 6 ст. 42] та згадується те, що форми і види академічної відповідальності встановлюються спеціальними законами [6, п. 6 ст. 42]. Станом на сьогодні ні чітких механізмів притягнення до відповідальності, ні видів відповідальності на рівні центральних органів виконавчої влади або законодавчої влади нормативно не затверджено. Від Міністерства освіти і науки України до закладів вищої освіти було надіслано листа, де було зазначено види відповідальності для закладу вищої освіти, наукової установи, наукового керівника, офіційних опонентів при захисті дисертацій (наукових доповідей), що значно звужує коло діянь, за які настає конкретна відповідальність і які є суттю академічного плагиату. Щодо відповідальності самих авторів дисертаційних досліджень використана формулювання «*може бути*» щодо тих чи інших заходів академічної відповідальності, що залишає місце для невизначеності обов'язковості відповідальності. Так само згадується про необхідність встановлення академічної відповідальності у спеціальних законах, які на даний час не прийняті [7]. Але фактично в цьому листі дублюються положення Закону України «Про вищу освіту» в частині відповідальності за порушення вимог атестації здобувачів вищої освіти [8, п. 6 ст. 6]. Інших заходів щодо розробки норм, які б встановлювали відповідальність наукового, науково-педагогічного складу та здобувачів освіти профільним міністерством або іншими суб'єктами законодавчої ініціативи у сфері освіти не здійснювалось.

Але треба зауважити, що окрім академічного плагиату у кваліфікаційних роботах на здобуття ступеня доктора філософії або доктора наук є й інші. Так науковці і Ульянова Г. Харитонова О. у своєму дослідженні наслідків академічного плагиату зазначають, що присутність плагиату в навчальних матеріалах, наукових коментарях та монографіях також представляє значну загрозу. Вважають сучасним викликом також виявлення плагиату в студент-

ських роботах. Проте зауважують, що законодавство не визначає належним чином наслідки виявлення плагіату в зазначених роботах. Тому це питання пропонується піддати науковому аналізу з метою розробки пропозицій щодо визначення дій, які слід розглядати як академічний плагіат, та юридичних наслідків його виявлення [9, с. 229]. Автор погоджується з висновками, до яких вони приходять. Також окремо треба зазначити, що на часі вже стоїть не розробка пропозицій щодо діянь які слід розглядати як академічний плагіат, а саме визначення юридичної відповідальності та її видів за такі діяння.

Одразу слід зауважити, що законодавче регулювання відповідальності за академічний плагіат не буде суперечити принципу автономії закладів вищої освіти, бо остання повинна бути організована та врегульована з можливістю відкритості до критики, на службі громадським інтересам, прозора та публічно для служіння суспільству [8, пп. 5 п. 3 ст. 3].

Встановлення чи є наукова робота плагіатом зазвичай ґрунтується на експертних оцінках щодо обсягу запозичень схожого матеріалу у інших роботах. Також важливим є наявність правильно оформлених посилань на запозичений з інших робіт матеріал та різні підходи щодо його викладення (в залежності від необхідності чіткого наведення форми, а не лише змісту). Мова йде про перефразування або цитування. І те й інше є запозиченням та має містити відповідно оформлену вказівку на джерело. Але якщо з правилами оформлення запозичень все достатньо чітко та зрозуміло, то з їх обсягом виникають певні дискусії, скільки їх може бути, щоби робота вважалася влас-

ним дослідженням, а не компіляцією праць інших авторів. Нормативне закріплення цього буде сприяти визначеності та встановленню єдиних норм під час оцінювання самостійності тієї чи іншої роботи.

Враховуючи те, що якщо порушення академічної доброчесності, зокрема академічний плагіат, вже закріплено законодавчо, з 2014 року, можна дійти висновку, що суспільна шкода від неї давно вже є достатньо суттєвою. Водночас, згадані спеціальні закони, які б встановлювали форми та види відповідальності за порушення академічної доброчесності, зокрема академічний плагіат, так і не прийняті та навіть не стоять на порядку денному у вигляді законопроектів, концепцій тощо, щоб хоча б була можливість ознайомитися із баченням законодавців та представників експертного середовища цього питання.

Як підсумок, можна зазначити, що законодавчо закріплений єдиний підхід до відповідальності за академічний плагіат дасть змогу виробити для всього освітнього та наукового середовища єдині підхід та розуміння шкоди, що він наносить (відповідно наслідків) та санкцій, які за цим слідують. Аналіз сутності поняття академічного плагіату нашоюхує на необхідність подальшого дослідження специфіки цього явища, наприклад, чи буде академічним плагіатом оприлюднення вперше під своїм ім'ям чужої роботи, що не була ще оприлюднена. Обов'язково потребує закріплення санкційних заходів за академічний плагіат у спеціальних законах, як це передбачено. На цьому шляху ще багато роботи по унормуванню, але фундамент до цих змін вже закладений.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 28.11.2023).
2. Закон України «Про авторське право і суміжні права». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення 28.11.2023).
3. Закон України «Про авторське право і суміжні права» (втратив чинність). База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення 28.11.2023).
4. Юрко Н.А., Стифанишин І.М., Проценко У.М. Академічний плагіат: основні різновиди та дискусійні аспекти. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий онлайн-журнал LogoS. Онлайн*. 2020 № 7 DOI 10.36074/2663-4139.07.03.
5. Якубівський І.Є. Академічний плагіат як вид порушення академічної доброчесності. *Нове українське право*. Вип. 4. 2023. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.17>
6. Закон України «Про освіту». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 28.11.2023).
7. Щодо забезпечення академічної доброчесності у закладах вищої освіти. Лист Міністерства освіти і науки України від 24.10.2017 № 179-565.
8. Закон України «Про вищу освіту». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 28.11.2023).
9. Харитоновна О. І., Ульянова Г. О. Академічний плагіат: поняття та наслідки виявлення відповідно до нового Закону України «Про вищу освіту». *Часопис цивілістики: науково-практ. журнал*. 2014. Вип. 17. С. 228–232.

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОВЕДЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ДО СТАНУ СП'ЯНІННЯ (СТ. 180 КУПАП)

SEPARATE PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR PROVIDING A MINOR TO A STATE OF INTOXICATION (ART. 180 OF THE KUPAP)

Шестак Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Веремієнко С.В., старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та загальноправових дисциплін
Національний університет «Чернігівська політехніка»

У статті аналізуються проблеми правового регулювання адміністративної відповідальності за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння. Автори вказують на лаконічність положень статті 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення та наявність ряду законодавчих прогалин, які ускладнюють адміністративно-правову кваліфікацію. Зокрема, відзначено, що наразі у положеннях адміністративного законодавства відсутнє єдине бачення поняття «неповнолітній», і в різних нормах це поняття вказує на особу у віці 14–16 років або 16–18 років. Автори наголошують на доцільності використання поняття «неповнолітній», під яким слід розуміти осіб у віці від 16 до 18 років, та пропонують змінити зміст ч. 3 ст. 184 Кодексу.

Крім того, відзначено, що доведення особи, яка не досягла повноліття до стану наркотичного сп'яніння завдає останньому більше шкоди, ніж доведення до стану алкогольного сп'яніння, а тому має передбачати більш суворе покарання. Адже вживання окремих видів наркотичних або токсичних речовин може мати наслідком залежність вже після першого їх прийому. Саме на цій особливості окремих наркотичних речовин і «розбудовується» наркобізнес.

У статті також обґрунтовано доцільність доповнення положень ст. 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення такою кваліфікуючою обставиною, як вчинення правопорушення в забороненому, у тому числі громадському, місці. Це дозволить розмежувати кваліфікацію протиправних діянь за положеннями ст. 178 та ст. 180 Кодексу.

Оскільки батьки чи особи, які їх замінюють зобов'язані забезпечувати виховний процес щодо неповнолітніх дітей, то відстоюється позиція про потребу передбачити в окремій частині ст. 180 Кодексу можливість притягнення до відповідальності батьків, яким дитина-правопорушник була передана на виховання в порядку ст. 24-1 Кодексу, якщо замість справляння належного виховного впливу батьки довели свою дитину до стану сп'яніння.

Автори пропонують власну редакцію статті 180 Кодексу, в якій мають бути враховані визначені вище зауваження та вважають, що запропонована конструкція дозволить втілювати принцип індивідуалізації покарання шляхом його реалізації залежно від тяжкості (юридичних наслідків) протиправного діяння та суб'єктного складу правопорушення.

Ключові слова: неповнолітній, особа, яка не досягла повноліття, правове регулювання, відповідальність, санкції, правопорушення, кваліфікація.

The article analyzes the problems of legal regulation of administrative responsibility for bringing a minor to a state of intoxication. The authors point to the brevity of the provisions of Article 180 of the Code of Ukraine on administrative offenses and the presence of a number of legislative gaps that complicate administrative and legal qualification. In particular, it was noted that currently there is no unified vision of the concept of "minor" in the provisions of administrative legislation, and in various regulations this concept indicates a person aged 14–16 years or 16–18 years. The authors emphasize the expediency of using the term "minor", which should be understood as persons aged between 16 and 18 years, and suggest changing the content of Part 3 of Art. 184 of the Code.

In addition, it was noted that bringing a person who has not reached the age of majority to the state of narcotic intoxication causes more harm to the latter than bringing to the state of alcohol intoxication, and therefore should provide for a more severe punishment. After all, the use of certain types of narcotic or toxic substances can result in addiction even after the first intake. It is on this particularity of certain narcotic substances that the drug business is "built".

The article also substantiates the expediency of supplementing the provisions of Art. 180 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses by such a qualifying circumstance as the commission of an offense in a prohibited, including public, place. This will make it possible to distinguish the qualification of illegal acts according to the provisions of Art. 178 and Art. 180 of the Code.

Since parents or persons replacing them are obliged to ensure the educational process in relation to minor children, the position is defended that it is necessary to provide in a separate part of Article 180 of the Code for the possibility of bringing to justice parents to whom a child offender was transferred for upbringing in accordance with Art. 24-1 of the Code, if, instead of providing the proper educational influence, the parents brought their child to a state of intoxication.

The authors propose their own version of Article 180 of the Code, which should take into account the above-mentioned comments and believe that the proposed design will make it possible to implement the principle of individualization of punishment by implementing it depending on the severity (legal consequences) of the unlawful act and the subject composition of the offense.

Key words: minor, person under the age of majority, legal regulation, responsibility, sanctions, offenses, qualifications.

Питання правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності традиційно виступають предметом наукових досліджень вітчизняних авторів. Адже зміна суспільних відносин вимагає зміни поглядів на попередження й припинення протиправних проявів, які переслідуються в адміністративному порядку. Існує й нагальна потреба удосконалення змісту правових норм, які визначають підстави, умови, порядок та особливості застосування заходів адміністративної відповідальності.

Кодекс України про адміністративні правопорушення є основним правовим документом, норми якого регулю-

ють питання адміністративної відповідальності. Але інтеграційні процеси, які попри військові дії активно реалізуються в нашій державі, вимагають і нових підходів до вирішення проблем правового регулювання, зокрема, перегляду тих норм, які спрямовані на охорону дитинства та застосування заходів адміністративної відповідальності до неповнолітніх осіб.

Кількість адміністративних правопорушень, що вчиняються особами, які не досягли віку адміністративної відповідальності чи належать до категорії неповнолітніх правопорушників, на жаль, традиційно є досить високою.

Причин, що сприяють їх девіантній поведінці є багато: низький рівень життя, безробіття та безпритульність, проживання на окупованій (деокупованій території), пост-травматичний синдром чи інші розлади психіки внаслідок бойових дій, проживання в соціально негативному середовищі, бажання самоствердитися, негативний приклад батьків та друзів тощо. Проте чимало протиправних проявів мають місце через стан сп'яніння, а доведення неповнолітнього до такого стану є самостійним адміністративним правопорушенням.

Але попри те, що закон вміщує окрему норму про відповідальність за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, її юридичний зміст наразі є недосконалим, що унеможливує належний правовий захист прав неповнолітніх, ускладнює роботу правозастосовчих органів та нівелює мету й призначення покарання.

Метою статті є здійснення аналізу діючого адміністративного законодавства, зокрема, положень ст. 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення, щодо визначення особливостей та проблем правового регулювання адміністративної відповідальності за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння.

Правове регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності за втягнення осіб, які не досягли повноліття у протиправну поведінку завжди були на вістрі науки адміністративного права. Адже якісно проведена превентивна робота дає кращі результати, ніж застосування відповідальності, хоча й накладення співрозмірних та справедливих покарань за вчинені правопорушення також є важливим засобом недопущення вчинення протиправних діянь в майбутньому. Зокрема, свої наукові доробки в цьому напрямку мають такі фахівці як С. В. Веремієнко, О. В. Горбач, Т. О. Коломоєць, Є. Ю. Колосовський, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Н. В. Лесько, В. О. Продаєвич, О. В. Ткаля, О. Л. Чернецький, Л. В. Шестак та ін. Але зазвичай дослідники аналізують проблеми правового регулювання саме відповідальності неповнолітніх, тобто складів протиправних діянь, в яких неповнолітні виступають суб'єктами. Разом з тим, не менш важливим є й питання правового регулювання тих протиправних проявів, при вчиненні яких неповнолітні виступають об'єктами посягання. Одним з таких правопорушень є діяння, передбачене положеннями ст. 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі за текстом – КУпАП) «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння» [1].

Названа норма КУпАП є досить лаконічною і визначає, що «доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх заміняють, або іншими особами – тягне за собою накладення штрафу від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян». Здавалось би, що все досить просто. Разом з тим, зміст цієї норми викликає ряд запитань, які є важливими у процесі адміністративно-правової кваліфікації, сутність яких розглянемо нижче.

Перше питання, яке виникає у процесі правозастосовчої діяльності, це питання про те, хто може виступати об'єктом посягання даного протиправного діяння. Зміст названої статті дозволяє говорити, що це може бути неповнолітній. Але у Кодексі відсутнє єдине бачення того, хто ж визнається неповнолітнім, на що ми вже звертали увагу раніше [2, с. 49], оскільки положення ст. 12 КУпАП дають підстави стверджувати, що це особи у віці від 16 до 18 років, тоді як зміст ч. 3 ст. 184 КУпАП дозволяють віднести до цієї категорії порушників віком 14–16 років. Вважаємо, що доцільно дотримуватись загальноприйнятого правила, що застосовується і в інших галузях права (трудового, кримінального, цивільного), відповідно до якого неповнолітніми є особи у віці від 16 до 18 років. Це, зокрема, відповідає й нормам Закону України «Про охорону дитинства» [3]. Але таке розуміння, з іншого боку,

не дозволяє притягувати винних до відповідальності за доведення до стану сп'яніння особи, яка є малолітньою, тобто не досягла 16-річного віку. Хоча шкода від таких протиправних дій є очевидною. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне у ст. 180 КУпАП змінити опис прояву суб'єктивної сторони правопорушення і передбачити застосування заходів адміністративної відповідальності за доведення до стану сп'яніння не неповнолітнього, а «особи, яка не досягла повноліття». Така зміна створить, на наш погляд, належну правову підставу для притягнення до відповідальності за доведення до стану сп'яніння як неповнолітніх, так і малолітніх осіб.

Другою проблемою, яка може виникнути у ході адміністративно-правової кваліфікації, це визначення виду (а отже і тяжкості та шкідливих наслідків) сп'яніння, до якого було доведено особу, яка не досягла 18 років. Наразі аналіз адміністративного законодавства дозволяє виділяти декілька видів сп'яніння: алкогольне, наркотичне, токсичне. Всі вони завдають шкоди здоров'ю особи, але ступінь такої шкоди, на наш погляд, є різним, тому й потребує застосування різних за ступенем суворості адміністративних стягнень. Так, стан алкогольного сп'яніння, попри негативний вплив на несформований дитячий організм, не викликає звикання після першого вживання алкоголю, тоді як вживання окремих видів наркотичних або токсичних речовин може мати наслідком залежність вже після першого їх прийому [4]. Власне на цій особливості окремих наркотичних речовин і «розбудовується» наркобізнес у світі [5, с. 229]. Виходячи з цього, доречним буде передбачити відповідальність за доведення особам, які не досягли повноліття до стану алкогольного сп'яніння частиною 1 ст. 180 КУпАП, а доведення до стану наркотичного чи токсичного сп'яніння – частиною 2 названої норми, якою передбачити застосування більш суворої санкції.

Ще однією проблемою застосування положень ст. 180 КУпАП є те, що наразі невирішеним залишається питання про те, як бути, якщо до стану сп'яніння особу, яка не досягла повноліття доводить інший неповнолітній суб'єкт. З одного боку, ст. 180 Кодексу не забороняє притягувати до відповідальності неповнолітніх. Проте положення ч. 2 ст. 13 даного нормативного акту не дозволяють говорити про реальну адміністративну відповідальність такого порушника, адже до останнього можуть бути застосовані тільки заходи адміністративного впливу, передбачені у ст. 24-1 КУпАП, які не є заходами відповідальності та не тягнуть за собою стану адміністративного покарання [1]. Вважаємо, що в таких ситуаціях до адміністративної відповідальності мають притягуватися батьки порушників, або особи, які їх заміняють, як це й передбачено у ст. 184 КУпАП. Проте аналіз цієї норми, зокрема, ч. 3 не дозволяє притягувати батьків до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків по вихованню дитини, якщо правопорушення, передбачене Кодексом, вчинила неповнолітня особа, оскільки у змісті ч. 3 ст. 184 КУпАП мова йде про неповнолітніх у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. З урахуванням сказаного вважаємо, що варто ч. 3 ст. 184 КУпАП викласти у такій редакції: «Вчинення особою, яка не досягла вісімнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачена цим Кодексом, крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою ст. 173-4 цього Кодексу, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх заміняють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Як продовження попередньої проблеми, до питань, які можуть виникати у процесі адміністративно-правової кваліфікації діянь за ст. 180 КУпАП можна віднести і нормативну невизначеність того, як має кваліфікуватися діяння, якщо один неповнолітній довів до стану сп'яніння іншого у забороненому (наприклад, громадському) місці. Адже об'єктивно, тут можна говорити і про кваліфіка-

цію за ст. 180 Кодексу «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння» і про наявність складу правопорушення, передбаченого ст. 178 КУпАП «Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді». З метою попередження неоднозначної кваліфікації відповідних протиправних проявів, доречно доповнити статтю 180 КУпАП частиною 3, в межах якої передбачити застосування заходів адміністративної відповідальності за доведення особи, яка не досягла вісімнадцятирічного віку, до стану алкогольного, наркотичного, токсичного чи іншого сп'яніння у заборонених, у тому числі громадських місцях. Тоді названа норма буде спеціальною по відношенню до положень ст. 178 КУпАП і кваліфікація та розмежування відповідних діянь не викликатиме труднощів у правозастосовчих суб'єктах.

Серед суб'єктів, які можуть вчинити адміністративне правопорушення, передбачене ст. 180 КУпАП, законодавець окремо називає батьків неповнолітнього. І це не випадково. Адже відповідно до положень ст. 51 Конституції України батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття [6]. Проте не завжди батьки на належному рівні виконують свої батьківські обов'язки, навіть тоді, коли таке зобов'язання накладається на них судом у зв'язку з протиправною поведінкою їх дитини, як це наприклад, передбачено п. 4 ст. 24-1 КУпАП – «передача неповнолітніх під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють». На наш погляд варто передбачити в окремій частині ст. 180 КУпАП можливість притягнення до відповідальності батьків, яким дитина-правопорушник була передана на виховання в порядку ст. 24-1 КУпАП, якщо замість справляння належного виховного впливу батьки довели свою дитину до стану сп'яніння. Тобто не лише не забезпечили виховання, як це вимагає Конституція України, але й порушили ті зобов'язання, які покладені на них судом.

Оскільки в адміністративному праві відсутнє поняття співучасті, то у процесі кваліфікації діяння за ст. 180 КУпАП може виникнути питання і про те, чи вважається особа, яка не досягла повноліття і яку було доведено до стану сп'яніння учасником правопорушення і чи може за даних обставин застосовуватися положення п. 4 ст. 35 КУпАП «Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення» – вчинення правопорушення групою осіб. На наш погляд, вирішення цієї ситуації можливе у двох напрямках. Так, якщо неповнолітній чи малолітній, якого довели до стану сп'яніння інші особи добровільно погодився вживати відповідні речовини чи напої або ж виступав ініціатором їх вживання, то можна говорити про наявність зазначеної обтяжуючої обставини та кваліфікувати діяння як таке, що було вчинено групою осіб. Якщо ж неповнолітній (малолітній) виступав як жертва обману, психічного чи іншого насильства тощо, він не може вважатися учасником правопорушення, а виступає в якості потерпілого, відповідно й положення п. 4 ст. 35 Кодексу не можуть бути застосовані.

Наразі варто відзначити й обмеженість та відносну легкість покарань, які можуть бути застосовані до осіб, що вчинили протиправне діяння, передбачене у ст. 180 КУпАП. Це штраф у розмірі від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто від 102 до 136 гривень, що є надзвичайно малою сумою для забезпечення належного карального впливу. Вважаємо за доцільне посилити відповідальність порушників шляхом збільшення розміру покарань принаймні за ч. ч. 2 і 3 даної норми та дозволити застосувати й інші адміністративні стягнення, наприклад, громадські роботи.

Таким чином, наразі застосування положень ст. 180 КУпАП викликає певні труднощі, подолання яких можливе за умови викладення положень названої норми в новій редакції, яка б відповідала вимогам сьогодення та враховувала тяжкість і шкідливість даного діяння, форму вини, бажання чи небажання потерпілого брати участь у його вчиненні тощо. Підсумовуючи вище викладене, вважаємо за доцільне ст. 180 КУпАП викласти у такій редакції:

Ст. 180. «Доведення до стану сп'яніння особи, яка не досягла вісімнадцяти років.

1. Доведення особи, яка не досягла повноліття до стану алкогольного сп'яніння її батьками чи особами, які їх замінюють, або іншими особами, – тягне за собою накладення штрафу від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Доведення особи, яка не досягла повноліття до стану наркотичного сп'яніння її батьками чи особами, які їх замінюють, або іншими особами, – тягне за собою накладення штрафу від восьми до дванадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до п'ятдесяти годин.

3. Доведення особи, яка не досягла повноліття до стану наркотичного сп'яніння її батьками чи особами, які їх замінюють, або іншими особами у заборонених, в тому числі громадських, місцях, – тягне за собою накладення штрафу від дванадцяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до п'ятдесяти годин.

4. Доведення особи, яка не досягла повноліття до стану сп'яніння її батьками чи особами, які їх замінюють, яким неповнолітнього було передано на виховання в порядку ч. 4 ст. 24-1 цього Кодексу, – тягне за собою накладення штрафу від п'ятнадцяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Вважаємо, що така конструкція статті 180 КУпАП дозволить втілювати принцип індивідуалізації покарання шляхом його реалізації залежно від тяжкості (юридичних наслідків) протиправного діяння та суб'єктного складу правопорушення. Хотілось би також відзначити, що законодавець має більш детально опрацювати норми, які стосуються адміністративної відповідальності неповнолітніх та кваліфікації протиправних діянь, вчинених особами у віці до 18 років, оскільки саме в такий період відбувається становлення особи, формується її ставлення до правил громадського співжиття, поваги до держави та її органів.

Висновок. Підсумовуючи вище викладене, вважаємо за доцільне переглянути опис об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 180 КУпАП шляхом заміни поняття «неповнолітній» на поняття «особа, яка не досягла повноліття»; розмежувати відповідальність за доведення особи до стану алкогольного та наркотичного або токсичного сп'яніння; як кваліфікуючу обставину визначити вчинення відповідного діяння у забороненому (у тому числі громадському) місці; окремою частиною передбачити відповідальність батьків, яким неповнолітнього було передано на виховання в порядку реалізації положень ч. 4 ст. 24-1 КУпАП, за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння. Реалізація названих та інших заходів дозволить диференційовано підходити до питань застосування покарання до винних осіб та сприятиме практичному втіленню в життя принципів справедливості й співрозмірності під час притягнення до адміністративної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 02.03.2021).
2. Веремієнко С. В., Шестак Л. В. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: проблеми правового регулювання та шляхи їх вирішення. Актуальні проблеми юридичної науки та практики. 2018. №1(4). С. 47–51.

3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 року в редакції Закону України від 05.10.2023. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 30, ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення 03.12.2023).
4. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори: Закон України від 15.02.1995 року. В ред. Закону України від 17.09.2023. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1995, № 10, ст. 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.12.2023).
5. Соловей В.В. М. Міжнародна практика та зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія «Право», Вип. 78. Ч. 2. С. 228–233.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. В ред. Закону України від 01.01.2020. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.12.2023).

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

SOME PROBLEMS OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE SUPREME ANTI-CORRUPTION COURT OF UKRAINE

Шестак Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Керноз Н.Є., старший викладач кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Новомлинцев А.О., студентка IV курсу юридичного факультету
Національний університет «Чернігівська політехніка»

На жаль, корупція не є новим явищем в українському суспільстві. Різні політичні, економічні, правові та соціальні чинники сприяють її розвитку та негативному впливові на всі сторони життя суспільства. Побороти її дуже складно. Тому в Україні створено систему органів, основним завданням яких є попередження корупції та боротьба з її проявами на всіх рівнях та у всіх гілках влади й управління. Одним з таких органів є Вищий антикорупційний Суд – спеціалізований суд, призначенням якого є захист осіб, суспільства та держави від корупційних та пов'язаних із ними кримінальних правопорушень; вирішення справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у порядку цивільного судочинства та про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» у порядку адміністративного судочинства.

Автори відзначають, що у світі немає стандарту чи моделі антикорупційного суду або подібної до нього структури, тому застосування світового досвіду в цьому питанні є складним. Через розширення кола повноважень ВАКС та збільшення кількості справ, що ним розглядаються, пропонується застосовувати одноосібний, а не колегіальний розгляд справ. Проте автори відстоюють позицію про те, що ефективність такої практики є сумнівною, бо справи, які розглядаються у ВАКС є складними та посягають на основи державної безпеки. Тому доречно залишити колегіальну форму їх розгляду, що дозволить зменшити корупційні ризики.

У статті виокремлено ряд проблем, які мають місце в роботі ВАКС. Так, напрацьована суддями ВАКС практика вже вийшла за межі кримінального судочинства, тому справи розглядаються також в цивільному і в адміністративному провадженні. Проте вид конфіскації, яка може застосовуватися в них, наразі не визначена, що ускладнює роботу цього суду. Крім того, доцільним є внесення змін і доповнень до законодавства в питаннях визначення сутності доказів, їх доказового значення тощо.

Ключові слова: Вищий антикорупційний суд, докази, санкції, судовий збір, судочинство, пільги, цивільна конфіскація.

Unfortunately, corruption isn't a new phenomenon in Ukrainian society. Various political, economic, legal, and social factors contribute to its development and negative impact on all aspects of social life. Overcoming corruption is very hard. As a result, in Ukraine, a system of authorities has been established, the main task of which is to prevent corruption and combat its manifestations at all levels and branches of government and administration. One of such institutions is the Supreme Anti-Corruption Court – a specialized court the purpose of which is to protect individuals, society, and the state from corruption and related criminal offenses. It handles cases related to the unjustified acquisition of assets and their recovery as state revenue under civil procedural rules, as well as the application of sanctions provided for in Art 4, Part 1-1 of the Law of Ukraine "On Sanctions" under administrative procedural rules.

The authors note that there is no global standard or model for an anti-corruption court or a similar structure. Therefore, applying international experience in this matter is challenging. Due to the expanded scope of Supreme Anti-Corruption Court powers and the increased number of cases it handles, a proposal is made to apply an individual, rather than a collegial, consideration of cases. However, the authors argue that the effectiveness of such a practice is doubtful because cases handled by Supreme Anti-Corruption Court are complex and affect the foundations of state security. Therefore, it is advisable to maintain a collegial form of consideration to reduce corruption risks.

The article highlights several issues in the functioning of Supreme Anti-Corruption Court. For instance, the established practice by Supreme Anti-Corruption Court judges has extended beyond criminal proceedings, leading to cases being considered in civil and administrative proceedings. However, the type of confiscation that can be applied in these cases is not currently defined, complicating the court's work. Furthermore, it is deemed appropriate to make changes and additions to legislation regarding the determination of the essence of evidence, its probative value, and related matters.

Key words: Supreme Anti-Corruption Court, evidence, sanctions, court fee, proceedings, benefits, civil forfeiture.

Вступ. Становлення України як європейської держави передбачає здійснення ряду реформ, у тому числі й тих, які спрямовані на покращення роботи всіх гілок влади та запобігання корупційним ризикам у владних структурах. Тому європейська спільнота надала ряд документів із пропозиціями реформ – від 7 рекомендацій ЄС до переліку структурних маяків МВФ, на виконання яких розроблено Концепт посилення стійкості демократії в Україні, що передбачає зокрема: підвищення інституційної спроможності антикорупційних органів України, забезпечення їх додатковими гарантіями незалежності; законодавче врегулювання діяльності Верховного Суду для забезпечення єдності судової практики, посилення його стійкості до олігархічно-корупційних загроз; імплементація Антикорупційної стратегії тощо.

Входження України у європейський простір потребує здійснення реформ, направлених на забезпечення економічної,

політичної та соціальної стабільності. Одним із напрямків такого реформування є реалізація заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією та попередженням її проявів на різних рівнях та в усіх гілках державної влади. Для цього в Україні створені й діють ряд інституцій, однією з яких є Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС). Це спеціалізований суд в системі судуострою України, призначенням якого є захист осіб, суспільства та держави від корупційних та пов'язаних із ними кримінальних правопорушень; вирішення справ: про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у порядку цивільного судочинства (з 28.11.2019 року); про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» у порядку адміністративного судочинства (з 24.05.2022 року – на час дії воєнного стану) [1].

Мета роботи. Метою даного дослідження є аналіз змін, внесених до чинного процесуального законодавства

та вплив його новел на діяльність ВАКС в цивільному та адміністративному судочинстві.

Теоретико-правовою основою даного дослідження стали праці українських науковців та практиків, в яких аналізуються основні положення національного законодавства, що визначають завдання та зміст діяльності ВАКС. Зокрема, відповідні проблеми в тій чи іншій мірі стали предметом наукових досліджень таких фахівців як: О. Лемак, Т. Подорожна, А. Худик та інших. Проте, в силу нестабільності вітчизняного законодавства, в їх працях не розкриваються окремі проблеми статусу ВАКС як спеціалізованого суду в системі судоустрою.

Результати дослідження. Конституційна реформа судової системи була започаткована ще в «Перехідних положеннях» до Основного Закону на передбачала створення спеціалізованих судів [2]. Але вона не була реалізована у строки та в порядку, визначеному Конституцією України, а триває й досі, хоча вектор направленості її змінився. Наразі ВАКС є наймолодшим судом України, який розпочав свою роботу 5 вересня 2019 року. Його створення викликало бурхливі дискусії, зокрема питання доцільності та конституційності, особливостей реалізації повноважень. Наразі у світі немає чіткого стандарту чи рекомендованої типової моделі антикорупційного суду або подібної структури. Їх створення та організація роботи залежить від особливостей правової системи, де виникає потреба у створенні такого суду; специфіки й особливостей структури та поширеності корупційних правопорушень. Відзначимо, що спеціалізовані антикорупційні суди запроваджені у країнах, де на певному етапі суспільного розвитку гостро постала проблема корупції у вищих органах державної влади. Різняться лише підходи до юрисдикції, інстанційності та кваліфікаційних вимог до суддів таких судів [3].

Принагідно відзначимо, що першочерговою метою створення ВАКС було розвантаження місцевих судів та оперативність розгляду спеціалізованих справ, які пов'язані з корупційними проявами та здійснення судового контролю за досудовим розслідуванням відповідних категорій справ. Але внаслідок внесення змін і доповнень до діючого законодавства, а також через повномасштабне вторгнення російської федерації та потребу забезпечення накладання санкцій на суб'єктів, які фінансують терористичну діяльність, повноваження ВАКС були суттєво розширені, а кількість справ значно зросла. Це викликало потребу збільшення чисельності штату суддів ВАКС та порядку здійснення правосуддя даним судом. На вимогу міжнародних партнерів для отримання фінансової допомоги, протягом наступних шести місяців Україна має внести зміни до законодавства щодо збільшення кількості суддів ВАКС та дозволити розгляд певних справ одноособно, а не колегією з трьох суддів, що повинно сприяти забезпеченню справедливого та ефективного розгляду зростаючої кількості корупційних справ [4].

Варто вказати, що станом на 23.11.2023 р. Вищою кваліфікаційною комісією суддів України було оголошено конкурс на зайняття 25 вакантних посад суддів ВАКС, отже оновлений його склад має передбачати роботу вже 63 суддів. Тобто у даному питанні є позитивна динаміка. Разом з тим, на наш погляд, визначення права на одноособний, а не колегіальний розгляд справи не сприяє утвердженню справедливого правосуддя, оскільки справи, які розглядаються наразі у ВАКС є досить складними та посягають на основи державної безпеки. Тому доречно залишити колегіальну форму їх розгляду, що має забезпечити ухвалення законних, обґрунтованих та неупереджених судових рішень.

Принциповою є позиція викладена в *amicus curiae*, але вона наразі не може бути застосована до справ, розгляд яких здійснюється ВАКС в порядку адміністративного судочинства, оскільки для віднесення суду до категорії «надзвичайних чи особливих», необхідна наявність однієї або декількох із наведених характеристик, а саме:

– ВАКС створений в межах єдиної системи судоустрою як один з вищих спеціалізованих судів;

– ВАКС створений у спосіб, передбачений Конституцією та законом;

– ВАКС не підміняє собою будь-який звичайний суд, його предметна юрисдикція (підсудність) як вищого спеціалізованого суду чітко відокремлена від відповідної юрисдикції загальних судів і визначена процесуальним законом;

– ВАКС як і будь-який інший загальний суд розглядає справи виключно в межах, на підставі та відповідно до загального порядку, що визначається відповідним процесуальним законодавством України;

– Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України і в т. ч. щодо ВАКС, оскільки Верховний Суд є судом касаційної інстанції у справах, які розглядаються ВАКС (ч. 3 ст. 125 Конституції України, ст. 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів», п. 21 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 33 Кримінального процесуального кодексу України, ст. 25 Цивільного процесуального кодексу України)» [5]. Але з 24.05.2022 року, після розширення повноважень ВАКС розглядом в порядку адміністративного судочинства за терміновою (пришвидженою) процедурою справ про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» [6], за ч. 9 ст. 283-1 КАС України: «постанова АП ВАКС набирає законної сили негайно після її проголошення та не підлягає оскарженню в касаційному порядку» [7], тому статус ВАКС не відповідає цій характеристиці *amicus curiae*, тому може бути визнаний як «надзвичайний чи особливий» суд, створення якого конституційно заборонено положеннями ч. 6 ст. 125 Основного Закону України.

Відзначимо, що практика, напрацьована суддями ВАКС, вже вийшла за межі кримінального судочинства. Відповідно до положення ч. 5 ст. 22 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України ВАКС підсудні справи про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції». Так, у I півріччі 2023 року на розгляд ВАКС надійшло 16 позовних заяв про застосування санкцій. З урахуванням незавершених справ, у провадженні ВАКС у I півріччі 2023 року перебувало 20 адміністративних справ. Станом на 01.07.2023 ВАКС завершено розгляд 18 адміністративних позовних заяв: 1 позов повернуто заявнику у зв'язку з його відкликанням, за 17 позовами ухвалено рішення по суті заявлених вимог [8]. На 16.11.2023 року ВАКС було ухвалено 30 рішень щодо застосування санкцій, 9 з яких оскаржено в апеляційній інстанції. Виходячи з цього, логічно визначитися, чи поширюється дія характеристик *amicus curiae* на оновлену діяльність ВАКС в порядку адміністративного судочинства.

У свою чергу, згідно із ч. 4 ст. 23 ЦПК України ВАКС розглядаються справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [9], що отримала в світі назву «цивільна конфіскація», метою якої є стягнення у власність держави активів, законність набуття яких особа не змогла довести. Дані справи є доволі нестандартними, тому створюють нові підходи у формуванні судової практики. За статистичними даними діяльності у I півріччі 2023 року на розгляд ВАКС надійшло 4 позовні заяви зазначеної категорії. За результатами розгляду однієї цивільної справи ВАКС ухвалено рішення про відмову в задоволенні позовних вимог. Станом на кінець звітного періоду за трьома заявами відкрито провадження, розгляд справ не було завершено [8].

Аналізуючи статистику, ми можемо зауважити, що ВАКС розглядає справи не так оперативно, як цього вимагають процесуальні строки, що має наслідками накопичення справ, затягування процесів, порушення прав учасників провадження.

Вище вже зазначалося, що ВАКС розглядає справи в порядку адміністративного та цивільного судочинства. Окремі процедурні моменти правового врегулювання здійснення цих проваджень відображено в Таблиці [10, с. 126–128].

Окремі процедурні моменти позовного провадження ВАКС в по справах	
про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ст. 290–292 ЦПК) – за правилами загального позовного в порядку цивільного судочинства	про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» (ст. 283-1 КАС) як окрема категорія термінових адміністративних справ
1. Ініціатор	
прокурор САП – Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; прокурори Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора (ч. 1 ст. 290 ЦПК)	ЦОВВ, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції (ч. 2 ст. 5-1 ЗУ «Про санкції») = Міністерство юстиції України
2. Строк звернення	
позовна давність – чотири роки (ч. 5 ст. 258 ЦК України)	протягом строку дії правового режиму воєнного стану (ч. 1 ст. 283-1 КАС)
3. Процесуальний засіб звернення – позовна заява, що має відповідати вимогам	
ст. 175 ЦПК з особливостями передбаченими ст. 290 ЦПК	ч. 1 ст. 283-1 КАС
4. Пільги щодо судового збору за ЗУ «Про судовий збір»	
судовий збір не справляється (п. 17 ч. 2 ст. 3 ЗУ)	звільняються від сплати в усіх судових інстанціях (п. 25 ч. 1 ст. 5 ЗУ)
5. Склад суду першої інстанції	
1) колегією у складі трьох суддів ВАКС – як правило абз. 2 ч. 1 ст. 34 ЦПК ч. 4 ст. 283-1 КАС	
2) виняток – місцевий суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться ВАКС якщо відповідачем є суддя чи працівник апарату ВАКС	
6. Строк розгляду справи судом першої інстанції	
розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів з дня відкриття провадження у справі; суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті	протягом 30 днів з дня надходження позовної заяви до суду
7. Суд першої інстанції ухвалює рішення	
на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою, порівняно із сукупністю доказів іншої сторони (ч. 4 ст. 89 ЦПК = ч. 6 ст. 283-1 КАС)	
8. Суд апеляційної інстанції Апеляційна палата ВАКС – загальне правило	
виняток суд апеляційної інстанції, у межах апеляційного округу якого (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судові рішення, що оскаржується якщо відповідачем є суддя чи працівник апарату ВАКС	
9. Час на подання апеляційної скарги на рішення ВАКС	
подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду – протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення (ч. 1 ст. 354 ЦПК)	протягом п'яти днів з дня проголошення рішення суду з певними процедурними моментами (ч. 8 ст. 283-1 КАС)
10. Строк розгляду апеляційної скарги Апеляційною палатою ВАКС	
протягом 60 днів із дня постановлення ухвали про відкриття апел. провадження (ч. 1 ст. 371 ЦПК)	протягом 15 днів з дня надходження апеляційної скарги до суду (абз. 4 ч. 8 ст. 283-1 КАС)
11. За результатами розгляду апеляційної скарги Ап ВАКС ухвалює одне з таких рішень:	
1) залишити судові рішення без змін, а скаргу без задоволення; 2) скасувати судові рішення повністю або частково і ухвалити у відповідній частині нове рішення або змінити рішення; 3) визнати нечинним судові рішення суду першої інстанції повністю або частково у передбачених ЦПК випадках і закрити провадження у справі у відповідній частині; 4) скасувати судові рішення повністю або частково і у відповідній частині закрити провадження у справі повністю або частково або залишити позовну заяву без розгляду повністю або частково; 6) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої інстанції; 8) у передбачених ЦПК випадках скасувати свою постанову (повністю або частково) і прийняти одне з рішень за п. п. 1, 2, 3, 4, 6 ч. 1 ст. 374 ЦПК	1) про залишення судового рішення без змін, а апеляційної скарги – без задоволення; 2) про зміну судового рішення; 3) про скасування судового рішення та ухвалення нового рішення У разі проголошення в судовому засіданні скороченого рішення повний текст постанови Ап ВАКС складається не пізніше п'яти днів з дня проголошення. Повний текст постанови Ап ВАКС підписується всім складом суду та не пізніше наступного дня після підписання його копія вручається (видається або надсилається) учасникам справи, їх представникам, особі, яка не брала участі у справі та подала апеляційну скаргу з підстави вирішення судом питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, до електронного кабінету (у разі його наявності) та опубліковується на офіційному веб-сайті Вищого антикорупційного суду (абз. 9, 11, 12 ч. 8 ст. 283-1 КАС)
12. Законна сила постанови суду апеляційної інстанції	
набирає законної сили з дня її прийняття ст. 384 ЦПК, але можливий перегляд у Верховному Суді як суді касаційної інстанції з дотриманням загальних вимог, передбачених положеннями Глави 2. Касаційне провадження Розділу 5 ЦПК	Постанова Ап ВАКС набирає законної сили негайно після її проголошення та не підлягає оскарженню в касаційному порядку надсилається до: 1) органу, який здійснює повноваження у сфері управління активами для визначення порядку та способу його виконання; 2) апарату Ради національної безпеки і оборони України (ч. 9 ст. 283-1 КАС)

На наш погляд, окремі моменти щодо діяльності ВАКС потребують уточнення. По-перше, в порядку цивільного судочинства відповідно до Закону України «Про судовий збір» – судовий збір не справляється [11]. Якщо справа розглядається в порядку адміністративного судочинства – Міністерство юстиції України як центральний орган вико-

навчої влади звільняється від сплати судового збору згідно п. 25 ч. 1 ст. 5 із назвою «Пільги» згаданого Закону. Проте і в першому, і в другому випадку по суті має місце звільнення від сплати. При цьому необхідно зауважити, що змістове навантаження на термін «пільги» значно більше та включає відстрочення, розстрочення та зменшення

відповідної плати. Тому, для єдиного правозастосування доречно законодавчо виписати однакову термінологію в Законі України «Про судовий збір» та процесуальних кодексах без використання дефініцій «не справляння» та «пільги», зведених лише до звільнення.

По-друге, нелогічним є законодавче твердження: «суд першої інстанції ухвалює рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою, порівняно з сукупністю доказів іншої сторони» [7; 9]. Бо докази не мають ступеня переконливості, вони підтверджують чи спростовують інформацію, повинні бути отримані у визначеному законом порядку, містити інформацію про факти, події чи явища тощо. Ступінь їх переконливості – це їх допустимість, достовірність, достатність. Тому можна говорити, що суд першої інстанції ухвалює рішення на користь сторони, яка подала докази, що підтверджують обґрунтованість її вимог чи заперечень та виключають можливість їх неадекватного трактування.

Зауважимо, що наразі в законодавстві не вирішено питання про те, який вид конфіскації застосовується в адміністративному судочинстві. Так, в Постанові Касаційного цивільного суду ВС від 04.10.2023 р. зазначено що «у світовій практиці сформувалося два її види: проти особи (особиста конфіскація, *in personam* в кримінальному судочинстві або в тому, яке кваліфікується як кримінальне); проти речі (речова конфіскація, *in rem* – у цивільному). Українська модель конфіскації *in rem* отримала своє вираження в конструкції «необґрунтовані активи», що мають досить нетиповий правовий режим» [12]. Тому в контексті досліджуваної проблематики щодо специфіки законодавчого регулювання «цивільної конфіскації» є те, що у процесуальній нормі: «у разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів спростування необґрунтованості активів покладається на відповідача» (абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України) закріплена презумпція необґрунтованості активів. Але «ця презумпція є спростовною – в процесі судового розгляду тягар доказування перекладається на відповідача, в якого виникає обов'язок довести законність набуття активу або спростувати зв'язок з цим активом чи його необґрунтованість. Закріплення такої спростовної презумпції доповнює обмеження та заборони (суміщення, отримання неправомірної вигоди, подарунків), встанов-

лені законом для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [13].

Кримінальна конфіскація передбачає наявність судимості, яка відсутня й в цивільному, й в адміністративному судочинстві. Тому доречно визначитися, який вид конфіскації має місце під час застосування ст. 283-1 КАС України. З метою уніфікації законодавства доречно п. 3 Примітки до статті 368-5 Кримінального кодексу України щодо легального визначення «активів» привести у відповідність до терміну «активи», що визначений в п.1 ч. 8 статті 290 ЦПК України.

Висновки. Підсумовуючи вище визначене, варто зауважити, що справи, які розглядаються ВАКС є надважливими та потребують не лише високого рівня підготовки суддів, їх неупередженості, але й належного законодавчого забезпечення відповідних процесів. Проте недоречно оцінювати роботу ВАКС лише за кількістю вирішених справ та оперативністю їх розгляду й вирішення. Адже визначальною залишається законність й обґрунтованість прийнятих ВАКС рішень. Важлива роль у цих процесах належить парламенту, так як саме він має привести законодавство України у відповідність до Антикорупційної стратегії [14].

Крім цього, належна організація роботи ВАКС потребує внесення змін і доповнень до діючого національного законодавства, зокрема, необхідно: 1) вилучити з положень ЦПК і КАС України поняття «більш переконливих доказів», замінивши його на поняття «одержані у встановленому законом порядку докази, що підтверджують або спростовують вимоги чи заперечення»; 2) визначити вид правової конфіскації, яка застосовується при розгляді справ в порядку адміністративного судочинства; 3) уніфікувати поняття «активи», яке різниться в положеннях кримінального закону та цивільного процесуального законодавства; 4) уніфікувати положення Закону України «Про судовий збір» та процесуальних кодексів щодо визначення поняття «пільги»; 5) скасувати положення ч. 9 ст. 283-1 КАС України щодо неможливості оскарження постанови АП ВАКС в касаційному порядку та доповнити додатковими нормами про перегляд Верховним Судом як судом касаційної інстанції справи про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», адже лише тоді статус ВАКС буде відповідати Конституції України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 р. № 2447-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text> (дата звернення 21.12.2023).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4378> (дата звернення 21.12.2023).
3. Anticorruption court legislation for 26 countries. URL: <https://www.u4.no/anti-corruption-court-legislationfor-23-countries>; Метью К. Стівенсон (професор права, Гарвард), Софі А. Шютте (старший радник, U4/CMI) Спеціалізовані антикорупційні суди. *Порівняльна картографія*. Випуск 4. Лютий 2017. № 5. URL: <https://www.u4.no/publications/specialised-anti-corruption-courts-a-comparative-mapping-ukrainian.pdf> (дата звернення 21.12.2023).
4. Реформувати ВС та КСУ і створити Вищий адмінсуд: у США повідомили, що повинна зробити Україна для отримання допомоги. *Судово-юридична газета в Україні* від 25.09.2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/281673-reformirovat-vs-i-ksu-i-sozdat-vysshiy-adminsud-v-ssha-soobschili-cto-dolzha-sdelat-ukraina-dlya-polucheniya-pomoschi> (дата звернення: 21.12.2023).
5. Спільний висновок AMICUS CURIAE розроблений проектами міжнародної технічної допомоги (Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні, програма USAID «Нове правосуддя» та IDLO) в межах загальної підтримки антикорупційної та судової реформ в Україні. URL: https://grp.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/AmicusCuriae-VAKS-final-style_01_102.pdf (дата звернення 21.12.2023).
6. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. Дата оновлення: 22.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення 21.12.2023).
7. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення: 04.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n10224> (дата звернення 21.12.2023).
8. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у I півріччі 2023 року (як судом першої інстанції). *Вищий антикорупційний суд*. Київ. 2023. С.15. (дата звернення 21.12.2023).
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 16.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6613> (дата звернення 21.12.2023).
10. Керноз Н. Є. Перегляд судових рішень як різновид судового захисту прав, свобод та інтересів осіб : навчальний посібник. Вид. 4-те, доповн., переробл. Чернігів: Національний університет «Чернігівська політехніка», 2023. 176 с.
11. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. Дата оновлення: 18.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення 21.12.2023).
12. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.10.2023 р. у справі № 991/2396/22 (провадження № 61-8529св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020811> (дата звернення 21.12.2023).
13. Сайт ВАКС від 26.09.2023 року. URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/pres-centr/news/1482387/> (дата звернення 14.12.2023).
14. Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Antykoruptsiyna-strategiya-na-2021-2025-rr.pdf> (дата звернення 21.12.2023).

ФУНКЦІЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ

FUNCTIONS OF LEGAL SUPPORT OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION IN THE TRAINING SYSTEM OF RESERVE OFFICERS

Ярема В.В., аспірант кафедри адміністративного, фінансового та банківського права
Міжрегіональна Академія управління персоналом

Мета статті полягала в тому, щоб визначити функції правового забезпечення національно-патріотичного виховання офіцерів запасу в Україні.

Обґрунтовано, що роль патріотизму у системі професійно важливих якостей особистості представників військової професії полягає в тому, що він виступає системним та об'єднуючим утворенням для всіх інших властивостей. Патріотизм об'єднує всі якості особистості в єдиній мотиваційній готовності до захисту територіальної цілісності та суверенітету нашої держави. Відповідно, це позитивно впливає на швидкість і якість адаптації офіцера запасу до умов військової служби.

Мета правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу визначена як створення правових механізмів вироблення у означеної категорії осіб патріотичного світогляду, морально-бойових якостей та національно-ідейних переконань, заснованих та військових традиціях українського народу, любові до Батьківщини і готовності виконувати свій військово-патріотичний обов'язок у будь-яких умовах. Вказана мета правового забезпечення потребує наявності правових механізмів реалізації, які формують відповідні функції правового забезпечення.

У статті з'ясовано, що функції правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу уявляють собою основні напрями формування правових засобів та інструментів, спрямовані на формування патріотичного світогляду, морально-бойових якостей та національно-ідейних переконань досліджуваної категорії військовослужбовців. Основні функції вказаного виду правового забезпечення включають ідеологічну, військово-управлінську, адаптаційну, гуманістичну та комунікативну, але не обмежуються ними. В умовах збройного конфлікту високої інтенсивності може виникати потреба у розробці нових напрямів правового забезпечення, що обумовлено особливостями ведення бойових дій та актуальним станом розвитку соціальних відносин в українському суспільстві.

Ключові слова: правове забезпечення, правові норми, підготовка офіцерів запасу, національно-патріотичне виховання, функції правового забезпечення, військова освіта.

The purpose of the article was to determine the functions of legal support for the national-patriotic education of reserve officers in Ukraine.

The rationale is that the role of patriotism in the system of professionally important personal qualities of representatives of the military profession is that it acts as a systematic and unifying entity for all other attributes. Patriotism unites all personal qualities in a single motivational readiness to protect the territorial integrity and sovereignty of our state. Accordingly, this has a positive effect on the speed and quality of the reserve officer's adaptation to the conditions of military service.

The goal of legal provision of national-patriotic education in the reserve officer training system is defined as the creation of legal mechanisms for the development of patriotic worldview, moral and combative qualities and national-ideological beliefs, based on the military traditions of the Ukrainian people, love for the Motherland and readiness to fulfill their military duty in the specified category of persons patriotic duty in any conditions. The specified goal of legal protection requires the presence of legal implementation mechanisms that form the corresponding functions of legal protection.

The article found out that the functions of legal provision of national-patriotic education in the reserve officer training system represent the main directions of formation of legal means and tools aimed at the formation of a patriotic worldview, moral-combat qualities and national-ideological beliefs of the studied category of servicemen. The main functions of this type of legal support include, but are not limited to, ideological, military-administrative, adaptive, humanistic, and communicative. In the conditions of an armed conflict of high intensity, there may be a need to develop new areas of legal support, which is due to the specifics of the conduct of hostilities and the current state of development of social relations in Ukrainian society.

Key words: legal support, legal norms, training of reserve officers, national-patriotic education, functions of legal support, military education.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України особливу важливість набуває проблема мотивації громадян України до участі у бойових діях і формування їх готовності виконати свій конституційний обов'язок щодо захисту Батьківщини. На жаль, нині у суспільстві спостерігаються тенденції ухилення частини громадян від виконання військового обов'язку, що негативним чином впливає на процеси комплектування військових формувань особовим складом. Система підготовки офіцерів запасу відчуває на собі вплив всіх факторів, притаманних українському суспільству під час правового режиму воєнного стану, отже, питання правового забезпечення національно-патріотичного виховання займають в ній нині центральне місце.

Проте, на жаль, у правових дослідженнях ані проблеми підготовки офіцерів запасу, ані особливості їх національно-патріотичного виховання не були предметом окремих наукових розвідок. У поєднанні з прогалинами та суперечностями законодавства в цій сфері означене слугує підтвердженням актуальності теми наукової статті.

Мета статті – визначити функції правового забезпечення національно-патріотичного виховання офіцерів запасу в Україні.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Проблеми підготовки офіцерів запасу достатньо активно висвітлювалися у дослідженнях з військових, педагогічних та соціологічних наук. Так, О. Полтораков та І. Щиголь, дослідивши соціально-інституційні проблеми підготовки офіцерів запасу, дійшли висновку, що станом на 2021 рік означена система підготовки недостатньо відповідала векторам розвитку національного сектора безпеки і оборони (а перш за все його кадрового сегменту). Вчені обґрунтували, що підготовка офіцерів запасу вимагає принципово серйозного реформування, в тому числі із урахуванням чинників соціально-економічного та морально-психологічного характеру. Авторами було запропоновано оптимізувати розподіл підготовки за військово-обліськової спеціальності з урахуванням специфіки регіональних вищих навчальних закладів (технічних, економічних і т.п.), а також активізувати роботу з розробки, забезпечення та впровадження напрямків та програм підготовки офіцерів резерву для системи територіальної оборони [1, с. 246]. Слід сказати, що думка авторів знайшла своє підтвердження після початку широкомасштабної російської агресії і не втратила актуальності і на нинішньому етапі відсічі російській збройній агресії.

С. Морозов, досліджуючи педагогічні засади професійної підготовки офіцерів запасу у вищих навчальних

закладах, відстоював позицію щодо того, що професійна підготовка офіцерів запасу буде ефективною в разі створення на військових кафедрах вищих навчальних закладів таких організаційно-педагогічних умов: зміст військово-професійної освіти офіцерів запасу максимально наближений до застосування ними результатів навчання у майбутній професійній діяльності, адекватно відображає сучасні тенденції розвитку та відповідає основним напрямкам модернізації військової підготовки на основі інтенсифікації методів навчання, упровадження сучасних освітніх технологій, зокрема інформаційних; здійснюється врахування загальних закономірностей формування особистості та індивідуальних особливостей майбутніх офіцерів, розвитку в кожному з них індивідуальних здібностей, інтересів і схильностей; досягнуто готовності викладачів військових кафедр у науково-методичному, теоретичному і практичному спрямуванні до реалізації вищезазначених вимог [2]. Повністю погоджуючись з принциповими методологічними позиціями вченого, зауважимо однак, що збройний конфлікт високої інтенсивності, на додачу до висловлених автором умов, поставив вимоги оперативності підготовки офіцерів запасу та наявності у них мотивації та військово-лідерських якостей, які обумовлять їх високу ефективність під час бойових дій. Це обумовлює певну зміну акцентів в досліджуваній системі підготовки, зокрема, в сфері розвитку їх патріотичних якостей.

Є.Черновол та П. Сливенко, розглядаючи шляхи підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх офіцерів у реаліях правового режиму воєнного стану, роблять висновок, що повномасштабне вторгнення росії в Україну поставило нові виклики перед здійсненням професійної військової підготовки. Підтримка Альянсу НАТО та країн ЄС обумовило частковий перехід до застосування нових технологій. З огляду на це на цей момент значної актуальності, на думку авторів, набуває закордонний досвід підготовки офіцерських кадрів – освітні програми, що застосовуються у системі вищих навчальних закладів європейських та євроатлантичних держав, особливо формування готовності до протистояння в умовах гібридної війни. Причиною цього є не тільки вступ до альянсу НАТО, але й необхідність кардинальних змін у системі військової освіти, що залишилась у спадок з радянських часів та потребувала глобального перегляду. Саме тепер усі ці зміни відбуваються у прискореному темпі, що притягує максимальну увагу до дослідження різних аспектів навчання та актуальних потреб в умовах ведення активних військових дій [3]. З цього приводу хотілося б зауважити, що проблема адаптації вітчизняної системи підготовки офіцерів запасу до вимог, які існують в країнах НАТО, не може, на наш погляд, трактуватися однозначно. З одного боку, підготовка українських військовослужбовців на території деяких держав Північноатлантичного Альянсу протягом двох останніх років показала свою користь, але, з іншого боку – тактичні засади дій у бойовій ситуації, засвоєні українськими військовослужбовцями під час такого навчання, не завжди можна застосувати на практиці, оскільки це потребує, наприклад, активної попередньої підтримки дій піхоти військовою авіацією. Український досвід ведення бойових дій має високий ступень унікальності, що має бути враховано у системі підготовки офіцерів запасу.

Наведені вище положення наукових праць створили міждисциплінарне науково-теоретичне підґрунтя дослідження проблем національно-патріотичного виховання офіцерів запасу. Але недостатність правових робіт у даній сфері не дозволяє створити механізм практичного втілення напрацьованих науковців у площину правовідносин в системі військової освіти. Вказане обумовлює актуальність теми цієї статті.

Вклад основного матеріалу. Як справедливо вказують М. Гусаківський та Г. Білоцька, в сучасних умо-

вах забезпечення належного рівня обороноздатності будь-якої країни значною мірою залежить від ефективності комплектування збройних сил персоналом, який за своїми якісними показниками відповідав би вимогам поставлених завдань. Проблеми комплектування Збройних Сил України офіцерським складом як у мирний час, так і в особливий період у сучасних умовах набувають особливої актуальності через те, що офіцери є основою цього військового формування. При цьому варто уваги, що у системі комплектування Збройних Сил України офіцерським складом до 2014 р. чітко простежувалася тенденція до зменшення чисельності підготовлених офіцерів запасу та послаблення здатності держави забезпечити їх відповідний рівень підготовки [4, с. 159]. Вказане викликало необхідність посилення вказаної підготовки, і у першу чергу – за рахунок розвитку готовності офіцерів запасу до ефективних дій в бойових умовах, що потребує розвитку їх морально-етичних якостей.

Серед таких якостей центральне місце належить патріотичним. Як слушно вказують І. Шопіна та М. Салій, необхідність захисту держави, її територіальної цілісності та недоторканості, її культурного та навколишнього середовища, економіки та громадянського суспільства мають бути враховані як провідні орієнтири у системі військово-патріотичного виховання. Однак при цьому має бути узятю до уваги і ціннісно-мотиваційну структуру особистості, яка вже склалася. Саме соціально-ціннісні потреби військовослужбовців обумовлюють їх ставлення до військової служби та особливості військової кар'єри [5].

Роль патріотизму у системі професійно важливих якостей особистості представників військової професії полягає в тому що він виступає системним та об'єднуючим утворенням для всіх інших властивостей, об'єднує їх в єдиній мотиваційній готовності до захисту територіальної цілісності та суверенітету нашої держави. Відповідно, це позитивно впливає на швидкість і якість адаптації офіцера запасу до умов військової служби, дозволяє йому не витратити час та зусилля на оволодіння корпоративними цінностями, притаманними військовому середовищу. Особливо важливим це є в умовах широкомасштабної збройної російської агресії, які потребують від офіцерського складу швидких дій у бойовій обстановці, в яких ціннісні етичні якості особистості мають велике значення.

Вказані закономірності впливають на зміст функцій правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу. Оскільки для будь-якого виду правового забезпечення основоположним є зв'язок з цілями правового регулювання, то вказані функції мають бути органічно поєднані з означеними цілями, розкривати їх особливості та спрямованість. Мета правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу полягає, на нашу думку, у створенні правових механізмів вироблення у означеної категорії осіб патріотичного світогляду, морально-бойових якостей та національно-ідейних переконань, заснованих та військових традиціях українського народу, любові до Батьківщини і готовності виконувати свій військово-патріотичний обов'язок у будь-яких умовах.

Вказана мета правового забезпечення потребує наявності правових механізмів реалізації, які формують відповідні функції правового забезпечення. Вказані функції є похідними від функцій права, під якими розуміють основний напрям впливу права (прояв якостей та специфіки) на суспільні відносини, з метою їхнього регулювання, для втілення в життя його соціального призначення [6, с. 79]. Виходячи із специфіки цілі правового забезпечення у досліджуваній сфері, можна переконатися у наявності наступних функцій у сфері національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу.

Ідеологічна функція правового забезпечення полягає у використанні правових засобів для формування у офі-

церів запасу переконань, ідей та ціннісних установок, в яких знаходять свої відображення соціальні проблеми та конфлікти, що виникають у суспільстві, та способи їх вирішення в умовах правового режиму воєнного стану. Ідеологічна функція правового забезпечення має бути спрямована на відданість офіцера запасу національно-патріотичним ідеалам, які дозволяють зберегти національну ідею та ідеологічні цінності українського народу в умовах повномасштабної російської збройної агресії та використати їх для ефективної відсічі державі-агресору та для консолідації українського суспільства.

Військово-управлінська функція правового забезпечення постає як комплекс правових засобів, спрямованих на вироблення у офіцерів запасу лідерських якостей, заснованих на взаємоповазі та взаємодопомозі у військових колективах, а також виборі сучасних методів та засобів здійснення управлінських практик в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності.

Адаптаційна функція правового забезпечення пов'язана із використанням правових інструментів для пришвидшення засвоєння військовослужбовцям корпоративних цінностей та пристосування до умов несення служби, що може відбуватися у двох основних формах: активній, в якій військовослужбовець прагне підвищувати ефективність відносин у військовому середовищі, і пасивній, яка передбачає пристосування до існуючих критеріїв оцінки та засобів виконання бойових та інших військово-управлінських завдань.

Гуманістична функція правового забезпечення полягає у прийнятті офіцером запасу як свого найважливішого завдання збереження життя та здоров'я особового складу за умови успішного виконання бойових завдань. Це най-

більш складна для реалізації функція, оскільки потреби збереження життя і виконання бойового завдання часто вступають у суперечність. Разом з тим завданням офіцера має бути створення таких умов, в яких гуманістичні принципи функціонування військових колективів мають знаходити своє практичне втілення навіть в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності.

Комунікативна функція правового забезпечення передбачає створення правових умов для підвищення ефективності комунікативних процесів у військовому середовищі (як формальних, так і неформальних), і максимального пришвидшення обміну інформацією в умовах виконання бойових завдань.

Висновки та пропозиції. Функції правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу уявляють собою основні напрями формування правових засобів та інструментів, спрямовані на формування патріотичного світогляду, морально-бойових якостей та національно-ідейних переконань досліджуваної категорії військовослужбовців. Основні функції вказаного виду правового забезпечення включають ідеологічну, військово-управлінську, адаптаційну, гуманістичну та комунікативну, але не обмежуються ними. В умовах збройного конфлікту високої інтенсивності може виникати потреба у розробці нових напрямів правового забезпечення, що обумовлено особливостями ведення бойових дій та актуальним станом розвитку соціальних відносин в українському суспільстві.

Напрямами подальших наукових досліджень мають стати визначення форм і методів правового забезпечення національно-патріотичного виховання у системі підготовки офіцерів запасу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полтораков О., Щиголь І. Соціально-інституційні проблеми підготовки офіцерів запасу в сучасній Україні. *Військова освіта*. 2021. № 1 (43). С. 246–253.
2. Морозов С.М. Педагогічні засади професійної підготовки офіцерів запасу у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2013. № 1. С. 127–137.
3. Черновол Є., Сливенко П. Щодо підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх офіцерів у реаліях війни (українська відповідь на виклики часу). *Академічні візії*. 2023. № 17. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/issue/view/12> (дата звернення 20.12.2023).
4. Гусаківський М., Білоцька Г. Аналіз факторів, що впливають на укомплектованість особим складом Збройних Сил України. The 15th International scientific and practical conference «The main directions of the development of scientific research» (April 18–21, 2023) Helsinki, Finland. С. 159–163.
5. Шопіна І.М., Салій М.А. Військово-патріотичне виховання дітей та молоді як складова підготовки до військової служби: правовий погляд. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2023. № 6. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-6-8993> (дата звернення 20.12.2023).
6. Цуварев О.Ф. Функції трудового права: поняття та класифікація. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Право*. 2023. Вип. 37. С. 77–85.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.575+351.761.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/78>

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЙМОВІРНІ РИЗИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

MEDICAL CANNABIS LEGALIZATION: CURRENT TRENDS AND PROBABLE RISKS FOR UKRAINE

Бахуринська О.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ухвалення проекту Закону № 7457 від 10.06.2022 «Про регулювання обігу рослин роду конопль (*Cannabis*) в медичних, промислових цілях, науковій та науково-технічній діяльності для створення умов щодо розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування онкологічних захворювань та посттравматичних стресових розладів, отриманих внаслідок війни» окреслило остаточні орієнтири вирішення питання про гарантії прав пацієнтів на лікарські препарати на основі канабісу та розвиток наукових досліджень терапевтичного потенціалу конопель.

Оцінка легалізації канабісу є складною справою. Цей процес потенційно може по-різному впливати на такі сфери інтересів, як охорона здоров'я, громадська безпека, динаміка ринків, кримінальне правосуддя тощо, з деякими сприятливими наслідками в одних сферах і несприятливими наслідками у інших. Ця тема особливо актуальна зараз, оскільки в останні роки все більше держав провадять політику, спрямовану на дозвіл використання канабісу не лише з медичною чи науковою метою, а й в інших цілях.

У статті розглядаються окремі виклики та ймовірні ризики лібералізації державної політики України у сфері культивування та використання рослин роду конопль або виготовлених із них лікарських засобів у медичній практиці та у науково-дослідницькій діяльності. Досліджуються позитивні та негативні аспекти легалізації медичного канабісу з урахуванням тенденцій в українському суспільстві й з урахуванням міжнародного досвіду. Аналізуються аргументи прихильників та противників такого законодавчого рішення.

Для зменшення ризиків держава повинна вжити адекватних заходів для запобігання витоку канабісу в незаконні канали та немедичного використання, усунути регуляторні, фінансові та культурні перешкоди проведенню наукових досліджень використання канабісу у медичних цілях, гарантувати рівний доступ до препаратів канабісу, які пройшли клінічні випробування, регулятивну оцінку та схвалення, створити мережу, яка об'єднала б компетентні національні органи влади та громадянське суспільство, організації пацієнтів, медичних працівників, щоб забезпечити ефективну реалізацію стратегії щодо обігу лікарських засобів на основі канабісу.

Ключові слова: канабіс, наркотичні засоби, лікарські засоби на основі канабісу, легалізація медичного канабісу, регулювання обігу рослин роду конопль, немедичне вживання канабісу, криміногенні ризики.

The adoption of the draft law № 7457 dated 06.10.2022 «On regulating the circulation of plants of the hemp genus for medical, industrial purposes, scientific and scientific and technical activities to create conditions for expanding patients' access to the necessary treatment of oncological diseases and post-traumatic stress disorders, received as a result of the war» outlined the final guidelines for solving the issue of guaranteeing patients' rights to regulatory-approved cannabis-based medicines and to development of scientific research on the therapeutic potential of cannabis.

Assessing cannabis legalization is a complex undertaking. Cannabis legalization can potentially affect areas of interest such as public health, public safety, market dynamics, criminal justice, etc., differently, with some favorable effects in some areas and unfavorable effects in others. This is particularly relevant as in recent years a growing number of States have adopted policies that permit the use of cannabis for non-medical and non-scientific purposes.

This article examines the challenges and probable risks of Ukraine's liberalization of state policy in the sphere of cultivation and use of hemp plants or medicines derived from them in medical practice and for scientific purposes. The main positive and negative aspects of the legalization of medical cannabis are studied, taking into account trends in Ukrainian society and taking into account international experience. The arguments of supporters and opponents of such a decision are analyzed.

To reduce the risk, the state should take appropriate measures to prevent cannabis and cannabis-based medicines leakage into illegal channels and non-medical use, and remove the regulatory, financial, and cultural barriers that weigh on scientific research into the use of cannabis for medicinal purposes, and establish a network that would bring together the responsible national authorities and civil society, patient organisations, healthcare professionals, along with other relevant stakeholders, to ensure effective implementation of the strategy for cannabis-based medicines.

Key words: cannabis, drugs, cannabis-based medicines, legalization of medical cannabis, cannabis plant control, non-medical use of cannabis, criminogenic risks.

Постановка проблеми. З прийняттям 21 грудня 2023 р. у другому читанні та в цілому проекту Закону «Про регулювання обігу рослин роду конопль (*Cannabis*) в медичних, промислових цілях, науковій та науково-технічній діяльності для створення умов щодо розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування онкологічних захворювань та посттравматичних стресових розладів, отриманих внаслідок війни» (реєстр. № 7457, від 10.06.2022) [1] визначено конкретні напрямки забезпечення гарантій прав пацієнтів на лікарські препарати на основі канабісу та розвиток наукових досліджень терапевтичного потенціалу конопель та їх сполук. Цьому передувала вельми три-

вала та динамічна дискусія у фаховому та громадському середовищі, критика та коментарі до першої редакції законопроекту, схваленої 13 липня 2023 р. Зокрема, зверталася увага на незавершеність формування супровідного пакету законопроекту через відсутність проекту змін до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів від 6 травня 2000 року; критикувалося рішення авторів цього законопроекту віддати питання визначення відсотка вмісту концентрації тетрагідроканабінолу у сортах рослин роду конопль для медичних цілей на розсуд КМУ, а не встановити ці параметри безпосередньо у законі; проблемним визнавалася назва законопроекту, яка обмежує

перелік медичних показань, при яких може допускатися медичне вживання препаратів канабісу. Ці та багато інших принципових положень законопроекту, на яких наголошували експерти [2], активно доопрацьовувалися при його підготовці до другого читання. Однак, прогнозується, що обговорення проблем, пов'язаних зі змінами регуляторних підходів у сфері культивування й обігу конопель та продуктів з них, набуде нового змісту.

Стан дослідження проблеми. Проблематика легалізації медичного канабісу в Україні та зарубіжних країнах є предметом широкої громадської дискусії та експертних досліджень у галузях медицини, економіки, права. Зокрема, останнім часом даному питанню свої публікації присвятили вітчизняні правники Н. Мирошніченко, Л. Абакіна-Пілявська, К. Гуртова, В. Касьяненко, С. Лозова, В. Одинцова, С. Чернологова, К. Янішевська, представники медичної сфери В. Усенко, К. Косяченко, а також інші фахівці. У контексті прав людини проблему забезпечення права особи на вживання психоактивних речовин як способу полегшення фізичних страждань зокрема досліджував Ю. Турянський.

Здебільшого науковці та практики погоджуються з актуальністю перегляду національного законодавства у сфері регулювання контрольованого обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) та їх похідних з метою застосування у медичній практиці, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, яка також підтверджується наполегливими кроками громадськості й законодавців у цьому напрямку.

Водночас, неоднозначність підходів до оцінки позитивних та негативних ефектів прийняття зазначеного законодавчого рішення, досвід інших країн у досліджуваному аспекті та висновки міжнародних експертних організацій дають підстави для дещо песимістичного висновку про те, що ухвалення цього закону може стати передумовою виникнення ряду соціальних, економічних, правових та кримінологічних ризиків, що потребуватимуть оцінки та запобігання.

Метою дослідження є спроба окреслити окремі потенційні виклики й загрози, які можуть постати перед українським суспільством у зв'язку із лібералізацією політики держави у сфері культивування та обігу канабісу та його похідних у медичних і наукових цілях.

Виклад матеріалів дослідження. Вивчення положень законопроекту № 7457, супровідних документів, поправок та нових пропозицій, ознайомлення з низкою міжнародно-правових актів, коментарями представників влади, громадськості й науки дозволило визначитися щодо декількох можливих проблем, пов'язаних з розширенням можливостей культивування рослин конопель з медичною та науковою метою, а також медичного застосування канабісу та його сполук: 1) корупційні ризики або проблеми вельми формального державного контролю за застосуванні механізму ліцензування та контролю за культивуванням конопель, обігом, розподілом та використанням канабісу та його сполук у медичній практиці, науковій та науково-технічній діяльності з подальшою загрозою немедичного використання та витоку у незаконні канали обігу; 2) проблеми нормативно-правової регламентації та ефективності конкретних програм застосування канабісу у медичних та наукових цілях, визначення критеріїв розуміння понять «медичне, освітнє, наукове та науково-технічне застосування» тощо; 3) ризик культивування рослин роду конопель виключно для експорту, зважаючи на проблеми (фінансові, адміністративно-управлінські, правові тощо) проведення національних наукових досліджень медичних властивостей канабісу та його похідних; 4) труднощі з дотриманням законних механізмів доступу значної кількості пацієнтів до препаратів медичного канабісу, у т. ч. в умовах гуманітарної кризи, пов'язаної зі збройною агресією РФ проти України; 5) ризики суттєвої активізації діяльності організованих злочинних угруповань

(в т.ч. транснаціональних), пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин у цьому конкретному сегменті їх обігу; 6) ризик дисбалансу між дотриманням прав і свобод людини та забезпеченням інтересів громадського здоров'я, здоров'я нації; 7) формування у суспільстві уявлень про нешкідливість та навіть корисність канабісу без урахування наукових доказів такого впливу на здоров'я людини та за відсутності належної інформаційно-просвітницької кампанії; 8) романтизація позамедичного вживання канабісу, пропаганда такого способу його споживання і, як наслідок (а в окремих випадках – і як причина), активне лобіювання зацікавленими соціальними групами повної офіційної легалізації марихуани та її продуктів [3, с. 166].

На тлі посилення у світі тенденцій до впровадження механізмів легалізації використання канабісу, в т.ч. і з рекреативною метою, тобто вживання без призначення лікаря та з не пов'язаних з медичним використанням причин, більш пильної уваги заслуговують проблеми, які потенційно загрожують процесами розширення цілей культивування конопель та обігу її продуктів в Україні. Зрозуміло, що наразі у нашій державі не йдеться про легалізацію канабісу як наркотичного засобу і скасування кримінальної відповідальності. Законодавчі зміни режиму контролю з повної заборони на режим контрольованого обігу наркотичних речовин, які роблять можливим наукову розробку та медичне використання лікарських засобів та препаратів конопель, не означають легалізації рослини та її сполук для немедичного рекреативного застосування [4, с. 39–40].

Менше з тим, саме термін «легалізація» є поширеним у дискурсі в Україні та в інших країнах. Коли йдеться про заходи контролю над наркотичними речовинами, широко вживаються поняття «легалізація», «декриміналізація», рідше – «депеналізація» попри те, що Конвенція ООН про наркотичні засоби 1961 року не містить визначення цих понять. Згідно позиції Міжнародного комітету контролю за наркотиками (МККН) «декриміналізацією» зазвичай називають політику скасування кримінальної протиправності вживання та зберігання наркотиків та пов'язаних з ними дрібних правопорушень. «Депеналізація» означає ситуацію, коли певне діяння залишається кримінально-протиправним, однак передбачені за нього кримінально-правові санкції застосовуються в обмеженому обсязі без внесення змін до законодавства. Ситуації, коли на національному рівні дозволений вільний (як у медичних, наукових, так і у інших цілях) обіг речовин, які перебувають під міжнародним контролем, і не встановлено юридичної відповідальності за вживання чи зберігання конкретного виду речовини, називають «легалізацією», а в окремих країнах – «регульованим ринком» [5, с. 3].

У більшості країн світу використання канабісу залишається незаконним, а його виробництво та обіг не у медичних чи дослідницьких цілях заборонені. Разом з тим спостерігається тенденція до розширення упровадження нових стратегій та механізмів його медичного застосування, декриміналізації або відмови від кримінального переслідування як за дрібні правопорушення тощо; і, врешті, уряди за власною ініціативою чи за волевиявленням громадян, переходять до легалізації вживання марихуани у рекреативних цілях.

Міжнародний комітет контролю за наркотиками постійно наголошує, що згідно з п. (с) статті 4 Єдиної Конвенції про наркотичні засоби 1961 р. з поправами виробництво та обіг наркотичних засобів обмежуються виключно медичними та науковими цілями і що заходи, які допускають немедичне вживання канабісу, є порушенням сторонами Конвенції своїх правових зобов'язань. Європейський парламент у своїй резолюції від 13 лютого 2019 року щодо використання канабісу у медичних цілях (2018/2775(RSP)) зазначив, що оскільки кожна країна-

член ЄС самостійно визначає правила щодо використання медичного канабісу, то законодавчі підходи щодо контролю за обігом канабісу з медичною метою, наприклад, щодо максимально допустимих рівнів концентрації ТГК і КБД, суттєво відрізняються; при цьому в ЄС і в усьому світі розширюється досвід послаблення такого контролю, і це стає певною проблемою для тих країн, які дотримуються більш стриманого підходу до легалізації контрольованих речовин. Між національними адміністраціями все ще існують непорозуміння щодо різних способів використання канабісу, до того ж легалізацію канабісу для рекреативного використання часто плутають з необхідністю надання легального доступу до канабісу з медичною метою для тих пацієнтів, які цього потребують [6].

У багатьох країнах шлях до легалізації був тривалою еволюцією поколінь, що пройшла через ініціативи використання канабісу у медичних цілях з різним ступенем дозволів та обмежень. Як правило, заходи щодо легалізації обмеженого немедичного вживання канабісу та його похідних насамперед здійснюються там, де раніше реалізовувалися програми застосування канабісу у медичній практиці та з науковими цілями.

Тема легалізації вживання канабісу та аналізу світових тенденцій, вельми актуальна на сьогодні, стала ключовою у доповіді МККН ООН за 2022 рік [5]. За загальною оцінкою, МККН ООН вбачає перші ознаки того, що легалізація канабісу здійснила масштабний вплив на здоров'я населення та громадську безпеку, динаміку ринків та комерційні інтереси, на роботу системи кримінального правосуддя. Наводяться свідчення, що розширення ринку канабісу медичного та промислового призначення використовується для незаконних цілей, в т.ч. й злочинними організаціями, пов'язаними з масштабним незаконним обігом наркотиків [5, с. 2].

В Україні сприйняття політичних кроків у бік лібералізації державного регулювання обігу конопель з метою використання в освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів для розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування вельми суперечливе; думки та ставлення політиків, фахових експертів, громадськості до проблеми подекуди абсолютно протилежні, продиктовані моральним обуренням через потенційну всюдозволеність та бажанням захистити моральні цінності, або ж прагненням забезпечити пацієнтам необхідне лікування чи комерційними цілями. За влучним висловом дослідника проблем впровадження концепції зменшення шкоди Ендрю Лі Болла, представники консервативної політики щодо наркотиків побоюються підризу традиційних цінностей та системи контролю за наркотиками; прихильники їх легалізації бачать можливості для радикальної реформи законодавства. Десь посередині – постачальники послуг і громадські правозахисники сподіваються на більш прагматичні, засновані на фактах, рішення [7, с. 685].

Так, противники лібералізації антинаркотичної політики переконані у тому, що в сучасних реаліях українського сьогодення категорично неможливо дозволити легалізацію медичного канабісу. Така позиція будеється на тому, що це сприятиме поширенню наркоманії, збільшенню можливостей для нелегальної торгівлі нарковмістними продуктами та наркотичними засобами тощо [8, с. 98–99].

На іншу думку, послаблення регулювання обігу медичного канабісу на національному рівні може мати низку позитивних наслідків як для наукової та пацієнтської спільноти, так і для економіки України загалом. Це дозволить запуснути повноцінні наукові дослідження, спрямовані на вивчення впливу канабісу та його сполук на організм людини, використовувати препарати канабісу з медичною метою, а також може принести значні інвес-

тиції в економіку й регулярні надходження до бюджету у формі податків і митних зборів у разі врегулювання на законодавчому рівні можливості культивування та застосування канабісу з медичною й науковою метою [9].

Представники урядів окремих країн наголошують (і не завжди небезпідставно), що легалізація канабісу (окрім економічних вигод) сприяє, зокрема, забезпеченню ефективності системи охорони здоров'я, профілактиці наркоманії, скороченню масштабів незаконного обігу, мінімізації кримінального переслідування за незаконне вживання психоактивних речовин та стигматизації осіб, що їх вживають.

Зацікавлені у отриманні комерційних прибутків бізнесові кола лобюють відміну тотального контролю за обігом канабісу, що, за свідченнями експертів, зокрема сприяє формуванню уявлення про вживання канабісу як повсякденного безпечного явища. Суспільна свідомість часто відносить канабіс до «легких» наркотиків, а сама така назва у багатьох людей може знімати психологічний бар'єр у мотиваціях вживання канабісу [10, с. 160].

Проведене у травні 2019 року групою «Рейтинг» опитування «Оцінка медичної сфери в Україні» показало, що легалізацію медичної марихуани для пацієнтів, що потребують відповідного лікування, повністю підтримували 30%, а певною мірою – 28% опитаних. Категорично проти такої легалізації висловилися 24% респондентів, ще 9% – були скоріше проти, і 9% не визначилися. Найбільшу підтримку ідея отримала у мешканців Києва, серед людей молодшого віку та людей з більш високими статками [11].

З результатами проведеного Центром Разумкова у липні 2023 року громадського опитування «Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади» частки відвертих прихильників і категоричних противників легалізації медичного канабісу статистично значуще не змінилися – 35% громадян її цілком підтримують, а 37% – не підтримують. Частіше підтримують зазначену ініціативу респонденти з вищим рівнем освіти (від 26% серед тих, хто має середню або неповну середню освіту, до 42% серед тих, хто має вищу освіту), а також відносна більшість представників молодших груп (до 40 років); проти виступає відносна більшість тих, кому 50 і більше років [12].

Не маючи більш детальної інформації про ступінь обізнаності населення про проблеми легалізації психоактивних речовин в цілому та лібералізації національної антинаркотичної політики щодо обігу медичного канабісу зокрема, і зважаючи на недосконалість методик проведення опитувань та формулювання запитань для респондентів, на жаль, складно визначитися щодо достатньо вираженого та обґрунтованого ставлення громадян до предмету проведених опитувань, до розуміння сутності запропонованого реформування законодавства, механізму та наслідків реалізації політики послаблення контролю за обігом сполук канабісу у медичних та наукових цілях. Зокрема, навряд чи можна припустити, що причиною підтримки молоддю «легалізації» саме медичного канабісу є їхня стурбованість проблемами здоров'я пацієнтів, які потребують лікування препаратами з нього.

Складність проблеми та брак роз'яснень щодо цілей і характеру змін до регулятивного законодавства, про сутність і форми медичного застосування канабісу, прогнаних результатів лібералізації його обігу та інших важливих аспектів уможливило маніпуляції громадською думкою. Враховуючи поляризацію поглядів на легалізацію медичного канабісу, прихильники часто вибірково збирають або поєднують різні показники, зосереджуючись виключно на результатах, що сприяють їхнім попереднім висновкам.

Попри наявний досвід легалізації канабісу у низці країн світу та численні дослідження терапевтичного

та промислового потенціалу канабісу з констатацією його позитивного впливу на здоров'я людини та певні сфери життєдіяльності суспільства, все ж необхідно зважати на висновки МККН та Управління ООН по наркотиках та злочинності: станом на 2022 рік легалізація канабісу в багатьох юрисдикціях (у т.ч. у Європі) сприяла збільшенню темпів його щоденного вживання, а середній вміст ТГК у різних продуктах канабісу продовжує суттєво зростати; помітно збільшилося число звернень про регулярне вживання сильнодіючих продуктів канабісу молоддю, зросла частка осіб з психічними розладами, госпіталізацій та суїцидів на ґрунті вживання цих речовин [13, с. 23–26].

У листопаді 2023 року Американська кардіологічна асоціація на своїх наукових сесіях представила дані досліджень впливу на здоров'я людини вживання марихуани без медичних показань. Оскільки все більше людей у США вживають марихуану в медичних та рекреативних цілях, два нових дослідження припускають, що її регулярне вживання може підвищити ризик серцевої недостатності, інсульту або інфаркту, навіть з урахуванням інших факторів ризику, такі як діабет 2 типу, високий кров'яний тиск та ожиріння. Зокрема, люди, які повідомили про щоденне вживання марихуани, мали на 34% вищий ризик розвитку серцевої недостатності порівняно з тими, хто ніколи її не вживав [14].

Згідно з доповіддю Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркотичної залежності «Ситуація з наркотиками в Європі до 2023 року – огляд та оцінка нових загроз і нових подій» розширення у Європі практики регулювання обігу деяких форм канабісу для терапевтичних цілей, поряд із заходами контролю за незаконним обігом канабісу, дедалі частіше стикається з новими проблемами, пов'язаними з новими формами цієї речовини та способами її використання. Водночас країни-члени ЄС продовжують змінювати свій політичний підхід до подальшого створення нових рекреаційних ринків канабісу.

Канабіс залишається найпоширенішою і найдоступнішою забороненою речовиною. У експертів викликає особливе занепокоєння наявність на нелегальному ринку високоєфективних екстрактів і харчових продуктів з конопель, яку пов'язують зі збільшенням випадків госпіталізацій із проявами гострої токсичності. У 2021 році спостерігалось загальне збільшення на нелегальному ринку рослинних продуктів, які, окрім ТГК або інших природних канабіноїдів, містять сильнодіючі синтетичні добавки. Деякі синтетичні канабіноїди є надзвичайно потужними у своїй дії і спричиняють передозування, у тому числі й летальні. У доповіді зазначається, що у травні 2022 року різноманітність нелегального ринку канабісу ще більше зросла з доступністю у Європі першого напівсинтетичний канабіноїду – гексагідроканнабінолу (ГГК): протягом 2022 року ГГК був ідентифікований у двох третиinah держав-членів ЄС і комерційно продавався в деяких країнах як «легальна» альтернатива канабісу. Хімічна подібність складу ГГК до дельта-9-ТГК дозволяє змішувати його з рослинним канабісом із низьким вмістом ТГК, однак ні його фармакологічні властивості, ані токсичний вплив детально не вивчені. Новизна цих форм канабісу піднімає

питання щодо безпеки споживачів, особливо через брак інформації про їхній вплив на здоров'я людини, і створює проблеми у політиці зменшення шкоди [15].

В Україні дослідження поширеності вживання наркотичних речовин серед населення у віковій групі 15–64 років проводяться вельми фрагментарно і тому на сьогодні наша країна, за винятком окремих опитувань, не має повного обсягу зведеної інформації з цього питання. Однак, і в Україні, за даними звіту щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2023 рік (за даними 2022 року), лідером серед уживаних психоактивних речовин є канабіс – його вживало 36,2% опитаних осіб, ще 30,6% опитуваних вживали кілька речовин [16, с. 46–49].

Висновки. Легалізація медичного канабісу потенційно може по-різному вплинути (і впливає) на сферу охорони здоров'я, громадську безпеку, верховенство права тощо. Тому оцінка впливу лібералізації контролю за обігом конопель та їх похідних є складним завданням. Результат такої оцінки здебільшого залежить від особливостей національної політики та суспільного сприйняття у країні, що легалізувала канабіс, від ступеню розвитку легального й нелегального ринків його обігу, від нормативно-правового регулювання цієї сфери, а так само від достовірності результатів досліджень про вплив вживання медичного канабісу на здоров'я людини, які можуть забезпечити основу для поточного моніторингу. І вельми важливим є продовження зусиль з відстежування різностороннього впливу законодавчих ініціатив для кращого розуміння проблеми та пов'язаних з нею соціальних та економічних здобутків і втрат.

Враховуючи уже реальні перспективи лібералізації політики України у сфері обігу наркотичних речовин, а також експертну міжнародну оцінку стану та розвитку процесів легалізації канабісу у медичних та інших цілях у світі, важливо зазначити, що реалізація національної політики у даній сфері має бути послідовною, ретельно зваженою та регламентованою щодо усіх її етапів. Завданнями держави має зокрема стати: забезпечення доступності лікарських засобів на основі канабісу, які б задовольняли реальні потреби пацієнтів, а також створення передумов для безпечного і рівного вибору між різними видами лікарських препаратів на основі конопель; сприяння забезпеченню найвищих стандартів незалежних наукових досліджень терапевтичного ефекту конопель та їх сполук, розробки та фармацевтичного нагляду і гарантувати, що використанню у медичних цілях підлягатиме безпечний і контрольований канабіс (його препарати), який пройшов клінічні випробування, регуляторну оцінку та схвалення; недопущення розширення організованих злочинних мереж наркоторгівлі внаслідок легалізації медичного канабісу; сприяння об'єднанню компетентних державних інституцій, організацій пацієнтів, медичних працівників, громадянського суспільства та наукових кіл для забезпечення ефективної реалізації політики регулювання обігу конопель з метою використання у освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів для розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) в медичних, промислових цілях, науковій та науково-технічній діяльності для створення умов щодо розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування онкологічних захворювань та посттравматичних стресових розладів, отриманих внаслідок війни: проект Закону № 7457 від 10.06.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39783>
2. Висновок ГНЕУ на проект Закону України «Про регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) в медичних, промислових цілях, науковій та науково-технічній діяльності для створення умов щодо розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування онкологічних захворювань та посттравматичних стресових розладів отриманих внаслідок війни». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1350051>
3. Бахуринська О.О. «Легалізація» канабісу: деякі ризики для України. International scientific conference «Development trends in legal science and education of Ukraine in the context of European integration»: conference proceedings (November 1–2, 2023. Czestochowa, the Republic of Poland). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. 220 pages. P. 163–66.
4. Усенко В. О., Косяченко К. Л. Сучасний стан використання сполук канабісу в світовій медичній практиці. *HTA: Оцінка технологій охорони здоров'я*. 2019. № 2. С. 27–40. URL: <https://hta.ua/dijalnist/zhurnal-hta/zhurnal.html>

5. The Report of the International Narcotics Control Board for 2022 (E/INCB/2022/1). United Nations, Vienna, 2023. URL: https://www.incb.org/documents/Publications/AnnualReports/AR2022/Annual_Report/E_INCB_2022_1_eng.pdf
6. European Parliament resolution of 13 February 2019 on use of cannabis for medicinal purposes (2018/2775(RSP)). Summary. URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1573619&t=e&l=en>
7. Ball, A. L. HIV, injecting drug use and harm reduction: a public health response. *Addiction*. 2007 May; 102 (5). P. 684–690.
8. Мирошниченко Н., Абакіна-Пілявська Л. Щодо легалізації канабісу в медичних цілях. *Юридичний вісник*. 2021/6. С. 96–102.
9. Даневич Б., Груднін А. Канабіс не наркотик: як вплине на світ та Україну таке твердження ООН і які можливості відкриються для застосування марихуани з медичною метою. 15 січня 2021 р. URL: <https://mind.ua/openmind/20220681-kanabis-ne-narkotik-yak-vpline-na-svit-ta-ukrayinu-take-tverdzhennya-oon-i-yaki-mozhovosti-vidkryutysya-dlya-zastosuvannya-marixuani-z-medichnoyu-metoyu>
10. Одинцова В.О. До питання щодо декриміналізації обігу канабісу в незначних розмірах. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О.Дідоренка*. 2019. Вип.3. С. 165–166.
11. Оцінка медичної сфери в Україні: опитування групи «Рейтинг» (21–29 травня 2019 р.) URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/osenka_medichinskoj_sfery_v_ukraine_21-29_maya_2019_goda.html?fbclid=IwAR1Y-ejTp0ZGm1vSIFOIGV9Ola6KhrElm7E2pmZjXEB-Xt79K1ijjSw-Oi8
12. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади: опитування. Центр Разумкова (липень 2023 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>
13. UNODC, World Drug Report 2022 (United Nations publication, 2022). URL: https://www.unodc.org/res/wdr2022/MS/WDR22_Booklet_3.pdf
14. Marijuana use linked with increased risk of heart attack, heart failure. American Heart Association Scientific Sessions 2023. URL: <https://newsroom.heart.org/news/marijuana-use-linked-with-increased-risk-of-heart-attack-heart-failure>
15. The drug situation in Europe up to 2023 – an overview and assessment of emerging threats and new developments URL: https://www.emcdda.europa.eu/publications/european-drug-report/2023/drug-situation-in-europe-up-to-2023_en
16. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2023 рік (за даними 2022 року). Київ, 2023. URL: https://www.emcdda.europa.eu/drugs-library/national-report-drug-and-alcohol-situation-ukraine-2023-based-data-2022_en

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ)

SUBJECTIVE ELEMENTS OF COLLABORATIVE ACTIVITY

Василенко Ю.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Кірільцева Я.П., аспірантка кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу суб'єктивних ознак кримінального правопорушення «Колабораційна діяльність», передбаченого ст. 111-1 Кримінального кодексу України, відповідальність за здійснення якої була встановлена в березні 2022 року. Необхідність дослідження даних ознак зумовлена труднощами кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності та відмежування даного складу кримінального правопорушення від суміжних складів, що посягають на основи національної безпеки, в тому числі передбачені ст. 111 (державна зрада), 111-2 КК (пособництво державі-агресору) Кримінального кодексу України. На підставі кримінально-правового аналізу зазначених вище складів встановлено, що, оскільки дані діяння мають спільний об'єкт кримінального правопорушення (основи національної безпеки) та часткове співпадіння об'єктивної сторони, саме суб'єкт та суб'єктивна сторона можуть стати тими критеріями, які допоможуть правозастосовним відмежувати колабораційну діяльність від державної зради та пособництва державі-агресору. З'ясовано, що кримінальні правопорушення, передбачені ч. ч. 1, 2, 3, 5, 7, 8 ст. 111-1 КК України можуть вчинятися лише спеціальним суб'єктом, а саме – громадянином України. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 4 зазначеної вище статті, може вчинятися загальним суб'єктом, тобто як громадянином України, так і іноземцем чи особою без громадянства. Висловлено пропозицію передбачити, що суб'єктом кожного з діянь, описаних в диспозиціях всіх частин ст. 111-1 КК України повинен бути лише громадянин України. Досліджено сууб'єктивну сторону колабораційної діяльності, яка характеризується прямим або непрямим умислом. Встановлено, що для окремих частин ст. 111-1 КК України притаманною є наявність специфічної мети, зазначеною в диспозиції окремих частин аналізованої статті. Висловлено пропозицію про доцільність встановлення у диспозиції ст. 111-1 КК України мети заподіяння шкоди державі як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони. Наголошено, що кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність настає лише в тому разі, коли акти колабораційної діяльності вчиняються особою добровільно, а не під примусом, у зв'язку з чим слід більш чітко визначити поняття «добровільності» колабораційної діяльності в статті 111-1 КК України.

Ключові слова: кримінально-правова характеристика, колабораційна діяльність, держава-агресор, суб'єктивні ознаки, державна зрада, пособництво державі-агресору, збройна агресія, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to the analysis of subjective elements of the offence «Collaborative Activity», which has been criminalized in Ukraine on March, 2022. The necessity for such an investigation is due to the difficulties with the criminal law qualification of collaborative activity and distinction between the similar crimes encroaching on the national safety of Ukraine such as Abetting the aggressor state (Art. 111-2 of the Criminal Code of Ukraine) and Treason (Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine). An analysis of the dispositions of the these articles of Criminal Code of Ukraine allowed to conclude that all those crimes have the common object – the national safety of Ukraine and the similar objective side of the offence. The only criterion for the distinguishing between those crimes are the subject and subjective side of the corpus delicti.

The article clarifies that the subject of the collaboration activity in parts 1, 2, 3, 5, 7, 8 of Art. 111-1 of the Criminal Code may be only the citizen of Ukraine (special subject). But the parts 4, 6 of Art. 111-1 the Criminal Code of Ukraine can be committed by general subject, including foreign citizens or even stateless person). It was noted that as the collaborative activity is the specific kind of treason, only the citizen of Ukraine may commit such offence. In this regard it was suggested to make changes to the disposition of the Art. 111-1 of the Criminal Code and to include the provisions into the relevant article according to which only the citizen of Ukraine can be the subject of this offence.

It is noted that collaboration activity can not be committed carelessly, but only intentionally (with direct or indirect intent). The crimes under some parts of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine are characterized by special purpose, described in the wording of Art. 111-1 the Criminal Code of Ukraine. It was clarified that all types of collaborative activity can be committed only with the purpose to cause damage to the Ukraine. Emphasis was also placed on the need to give more legal certainty to the concept «voluntary co-operation with the aggressor state».

Key words: criminal characteristic, collaboration activity, aggressor state, voluntary co-operation, subject elements, treason, abetting the aggressor armed aggression, criminal liability.

Однією з істотних проблем, що виникла на тимчасово окупованих територіях України, стала колабораційна діяльність. За період з січня по травень 2023 року правоохоронними органами було відкрито 1745 справ за фактом колабораційної діяльності, лише 213 з яких було передано до суду [1]. Ці дані опосередковано свідчать про певні труднощі, з якими стикаються правозастосовні органи при кваліфікації даного діяння та відмежування його від інших складів кримінальних правопорушень, що посягають на основи національної безпеки, в тому числі передбачені ст. 111 Кримінального кодексу України (далі – КК) (державна зрада), 111-2 КК (пособництво державі-агресору), 436-2 КК (виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників) [2].

Слід зауважити, що кримінально-правовий аналіз складу колабораційної діяльності було здійснено такими

науковцями, як О. Ілларіонов, Є. Письменський, О. Кравчук, А. Політова, М. Бондаренко, І. Яковюк, М. Рубашенко та деякі інші вчені. Водночас, зважаючи на те, що ключовим критерієм розмежування зазначених вище складів кримінальних правопорушень є суб'єкт їх вчинення та суб'єктивна сторона, подальше дослідження цих ознак зберігає свою актуальність.

Аналіз диспозицій ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» приводить до висновку, що кримінальні правопорушення, передбачені ч. ч. 1, 2, 3, 5, 7, 8 даної статті діяння можуть вчинятися лише спеціальним суб'єктом, а саме – громадянином України. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 4 зазначеної вище статті, може вчинятися загальним суб'єктом, тобто як громадянином України, так і іноземцем чи особою без громадянства. Слід мати на увазі, що колабораційна діяльність по суті є спеціальною нормою по відношенню до державної

зради, суб'єктом якої, як відомо, може бути лише громадянин України. Тому логічно було б передбачити, що суб'єктом кожного з діянь, описаних в диспозиціях всіх частин ст. 111-1 КК України повинен бути також лише громадянин України.

Окрім того, на думку окремих науковців, саме суб'єкт є однією ознакою, що дозволяє розмежувати ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Зокрема, вони наголошують на тому, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 111-2 КК може вчинятися лише загальним суб'єктом, і вказують на необхідність вилучення зі статті 111-2 КК України слова «громадянином України», що сприятиме розмежуванню ст. ст. 111-1, 111-2 КК і спростить кваліфікацію аналогічних дій за статтями 111-1 і 111-2 КК України [3].

Наступним елементом складу кримінального правопорушення, що дозволяє правильно кваліфікувати колабораційну діяльність, є суб'єктивна сторона. Диспозиція ст. 111-1 Кримінального кодексу України дозволяє зробити висновок, що дане кримінальне правопорушення вчиняється тільки з умислом (прямим або непрямим).

Як слушно зауважує Письменський С. О., вчинення дій колабораціоністського характеру з прямим умислом зазвичай є характерним для тих громадян України, які у співпраці з ворогом (окупантом) мають політико-ідеологічну мотивацію. Водночас вчинення таких дій з непрямим умислом більш властиве для іншої категорії осіб, які діють із корисливих мотивів та інших меркантильних або низьких переконань (наприклад, деяких осіб приваблювала досить легка можливість побудувати кар'єру, що з'явилась з урахуванням переміщення з окупованої території найбільш професійно успішної частини населення) [4, с. 86].

Мотиви колабораціонізму можуть бути різними: прагнення до наживи; ненависть до держави, на території якої проживає колабораціоніст; бажання врятувати своє життя; безнадія у подальшій боротьбі; загроза жорстоких репресій тощо. Національні суди, розглядаючи справи про колабораційну діяльність, не завжди зазначають мотив вчинення злочину. Серед встановлених, зазвичай, вказують: особисті, корисливі, ідеологічно-політичні уподобання, бажання працювати у незаконному правоохоронному органі тощо [5].

Мета як ознака суб'єктивної сторони складу колабораційної діяльності в більшості випадків не є обов'язковою. Однак деякі частини ст. 111-1 КК містять вказівку на мету як обов'язкову ознаку складу кримінального правопорушення, зокрема: ч. 3 – мета пропаганди; ч. 6 – мета організації та проведення заходів (або) та саме активної участі в них задля підтримки держави-агресора або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

В умовах окупації колабораційна діяльність у вигляді співпраці з ворогом може вчинятися і з метою завоювати довіру іноземної держави для забезпечення сприятливих умов проживання на окупованих територіях; заручитися підтримкою щодо сприяння з боку окупантів для безпечного виїзду з окупованих територій. Така особа усвідомлює, що своїми діями може спричинити шкоду національній безпеці України, однак завдання такої шкоди не охоплюється кінцевою метою вчинення кримінального правопорушення.

Непоодинокими є випадки, коли громадяни України, надають допомогу державі-агресору, співпрацюють з нею лише з метою запобігання спричиненню шкоди життю та здоров'ю їхнім близьким, збереження власного майна, бізнесу тощо. Так, з одного боку, є очевидним, що вони співпрацюють з ворогом, надаючи продукти харчування, сплачуючи податки, орендну плату на користь окупанта тощо. Проте, з іншого боку, не мають на меті допомогти тим самим державі-агресору, а переслідують зовсім інші

цілі. Відтак, постає питання про те, чи підпадатимуть їхні дії під ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України.

Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність настає лише в тому разі, коли акти колабораційної діяльності вчиняються особою добровільно, а не під примусом. Згідно з ч. 1 ст. 40 КК України, діяння, що заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, не є кримінально караним лише в тому разі, коли воно було вчинене під безпосереднім впливом непереборного фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом переборного фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень КК України про крайню необхідність [6].

Духневич В. М., досліджуючи психологічні явища в умовах воєнного конфлікту, використовує термін «маскування», яке стосується мешканців окупованих територій, які насамперед бояться висловлювати власну думку, мотиви та наміри в публічному просторі. Таке «маскування» здійснюється заради власної безпеки і безпеки своїх близьких та рідних, і є однією із стратегій виживання, засобом самозбереження [7].

Досліджуючи психічний стан військовополонених, Ширококов Ю. зазначає, що в умовах агресії, яка ставить за мету захоплення території іншої держави, полон стає системою відбору лояльних кадрів для ведення бойових дій та подальшого управління окупованою країною. Військовослужбовці у полоні переживають чітко виражені фази, кожна з яких має свої психологічні особливості впливу на психіку військовополонених та створює свої унікальні умови для схилання полоненого до колаборації [8, с. 81] Теж саме, очевидно, може відбуватися з будь-якою особою, яка опинилася в умовах ізоляції, морального виснаження, знущань та знаходиться під тотальним фізичним та психологічним контролем окупаційних військ.

Зважаючи на викладені вище міркування, вважаємо, що для полегшення на практиці кримінально-правової кваліфікації даного кримінального правопорушення, слід більш чітко визначити поняття «добровільності» колабораційної діяльності в статті 111-1 КК України.

Необхідність доведення вини особи, яка обвинувачується або ж підозрюється у вчиненні колабораційної діяльності є необхідним фактором притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Водночас, як слушно зауважує Горобець В., до проблеми колаборації з одними лекалами підходити не можна. У поле репресій не повинні потрапити безвинні люди, долю яких і так скалічила війна. Не можна допустити колективної відповідальності всіх осіб, що опинилися на окупованих територіях [9, с. 57].

Відповідно до статистичних даних, що містяться в документації СБУ, за обвинуваченням у «зрадництві та пособництві окупантам» з 1943 по 1957 р. включно, було заарештовано й засуджено 80581 осіб, що становило 39,9% від загальної кількості заарештованих осіб. Така значна кількість засуджених, з точки зору Шайкан В. О., свідчить не лише про прагнення влади покарати справжніх злочинців, але й помилки правосуддя, які ставали для багатьох засуджених фатальними [10, с. 378].

Для уникнення подібної ситуації в наш час можливим виходом із даної ситуації може стати встановлення у диспозиції ст. 111-1 КК України мети кримінального правопорушення як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони. Зокрема, доцільно було б передбачити, що обов'язковою метою колабораційної діяльності є прагнення заподіяти шкоду своїй державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. У 2023 році прокуратура відкрила понад 2 тис. справ про держзраду та колабораціонізм. URL: <https://glavcom.ua/country/criminal/u-2023-rotsi-prokuratura-vidkrila-ponad-2-tis-sprav-pro-derzhzradu-ta-kolaboratsionizm-935848.html> (дата звернення: 13.12.2023).
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
3. Аналіз пропонуваніх змін до законодавства щодо відповідальності за колабораціонізм: законопроекти № 8301, 8301-1, 8301-2. URL: <https://www.donbasssos.org/zakon-kolaborazionism-analis/> (дата звернення: 13.12.2023).
4. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): науковий нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
5. Співпраця з ворогом під час окупації: які обставини виключають кримінальну протиправність? За матеріалами сайту Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/spivpratsia-z-vorohom-pid-chas-okupatsii-iaki-obstavynu-vykluchaiut-kryminalnu-protupravnist/> (дата звернення: 14.12.2023).
6. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»*. № 1. 2022. С. 3–8.
7. Духневич В.М. Особливості політико-правових уявлень громадян в умовах гібридної війни. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький, Імекс-ЛТД, 2020 р. 188 с.
8. Широбоков Ю. Психологічні умови колаборації військовополонених в зоні проведення антитерористичної операції; Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія, № 3, 2017. С.
9. Віталій Горобець. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 3 (21) . URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/31.10.2018/pdf/VIM_21_2018-56-73.pdf (дата звернення: 14.12.2023).
10. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.

**ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ У КОНТЕКСТІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ****THE PHENOMENON OF PSYCHOLOGICAL READINESS IN THE CONTEXT
OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF POLICE OFFICERS**

Волуйко О.М., старший викладач кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Інтенсивні соціальні, культурні і політичні зміни, що відбуваються в Україні, зумовлюють підвищення значущості для української держави службовців, безпосередньо пов'язаних з її безпекою (військова служба, поліція тощо), що спонукає психологів до вивчення готовності службовців до професійної діяльності в умовах, що змінюються. Поняття «готовність» розглядається, зазвичай, в двох значеннях. По-перше – це «згода зробити що-небудь», по-друге – «стан, коли все зроблено, все готово для чогось-небудь». Феномен психологічної готовності до діяльності, у тому числі до професійної і службової, залишається предметом жвавих наукових дискусій, що й обумовило актуальність нашого дослідження. Тому метою статті є вивчення феномену психологічної готовності у контексті професійної діяльності поліцейських. Встановлено, що прихильники особистісного підходу, досліджуючи проблеми готовності, розуміють під цим поняттям стійку характеристику особистості. Відповідно до теорії системогенезу, діяльність характеризується як людська форма активності, що виявляється у цілеспрямованому перетворенні природної і соціальної дійсності. Визначено, що у сучасних наукових студіях підставою для дослідження готовності до професійної діяльності може виступати її видова приналежність до певної професії, а саме спортивної, педагогічної, економічної, внутрішньої (психологічної) бойової готовності працівників правоохоронних органів, готовності людини до діяльності у напружених і екстремальних ситуаціях службової діяльності. У контексті нашого дослідження, розглядаючи проблему готовності до змін, ми говоримо не про готовність, як «позасвідомий психічний процес», а про усвідомлюване соціально-психологічне відношення, яке передбачає певну поведінку, внутрішню налаштованість на зміну ситуацій, пов'язаних з невизначеністю, спираючись при цьому на отриманий раніше досвід. Доведено, що існуючі підходи до вивчення готовності не перебувають в стані протиріччя і не виключають один одного, більш того, вони поглиблюють і розширюють уявлення про складність і багатогранність даного феномена.

Ключові слова: готовність, психологічна готовність, професійна діяльність, поліцейський, інноваційна діяльність.

The intense social, cultural and political changes taking place in Ukraine lead to the increase the importance of employees for the Ukrainian state, directly related to its security (military service, police, etc.), which prompts psychologists to study the readiness of employees for professional activity in the changing conditions. The concept of "readiness" is usually considered in two meanings. Firstly, it is "agreement to do something", and secondly, it is "a state when everything is done, everything is ready for something". The phenomenon of psychological readiness for activity, including professional and service, remains the subject of lively scientific discussions, which determined the relevance of our research. Therefore, the purpose of the article is to study the phenomenon of psychological readiness in the context of the professional activity of police officers. It has been established that the supporters of the personal approach, when researching the problems of readiness, understand this concept as a stable characteristic of the individual. According to the theory of systemogenesis, activity is characterized as a human form of activity manifesting in the purposeful transformation of natural and social reality. It has been determined that in modern scientific studies, the basis for studying readiness for professional activity can be its specific affiliation to a certain profession, namely sports, teaching, economic, internal (psychological) combat readiness of law enforcement officers, human readiness for activities in stressful and extreme situations of official activity. In the context of our research, when considering the problem of readiness for change, we are not talking about readiness as an "unconscious mental process", but about conscious socio-psychological relationship involving certain kind behavior, an internal disposition to change situations associated with uncertainty, based on previously acquired experience. It has been proven that the existing approaches to the study of readiness are not in a state of contradiction and do not exclude each other; moreover, they deepen and expand the understanding of the complexity and versatility of this phenomenon.

Key words: readiness, psychological readiness, professional activity, police officer, innovative activity.

Вступ. Інтенсивні соціальні, культурні і політичні зміни, що відбуваються в Україні, зумовлюють підвищення значущості для української держави службовців, безпосередньо пов'язаних з її безпекою (військова служба, поліція тощо), що спонукає психологів до вивчення готовності службовців до професійної діяльності в умовах, що змінюються.

Зміни навколишнього соціального оточення, настроїв суспільства, звичних умов несення служби, сфери комунікацій і ритму життя, підвищення вимог до самостійності і відповідальності, інтенсивні розумові та фізичні навантаження викликають латентну емоційну напруженість, тривожні стани, провокуючи зниження психологічної адаптації, що, своєю чергою, актуалізує необхідність вивчення чинників психологічної готовності правоохоронців до інновацій у професійній діяльності.

Поняття «готовність» розглядається, зазвичай, в двох значеннях. По-перше – це «згода зробити що-небудь», по-друге – «стан, коли все зроблено, все готово для чогось-небудь» [1]. Вивчаючи наявні на даний момент дослідження, ми звернули увагу на те, що в якості окремих видів готовності, найчастіше розглядаються: готовність до шкільного навчання, готовність до вивчення нового матеріалу, готовність до трудової діяльності, готовність до виконання бойового завдання, готовність до дослідження

педагогічного середовища тощо. У сучасних психологічних дослідженнях поняття «готовність» застосовується у контекстах: 1) психологічної готовності людини до якої-небудь дії; 2) психологічної готовності людини до будь-якої діяльності; 3) психологічної готовності особистості до професійної діяльності; 4) психологічної готовності до інновацій. При чому у переважній більшості досліджень щодо інновацій мова йде про різного роду педагогічні інновації.

Аналіз досліджень. Проблема психологічної готовності до діяльності є однією з фундаментальних у сучасній практичній психології. У наукових дослідженнях зазвичай виділяється два основні підходи до визначення змісту поняття «готовність до діяльності»: функціональний (Є. П. Ільїн, О. М. Краснорядцева, Є. С. Кузьмін, М. Д. Левітов, В. М. Мясіщев, Л. С. Нерсисян, Д. М. Узнадзе, А.Е. Штейнмец, В. О. Ядов та ін.) і особистісний (Б. Г. Ананьєв, М. І. Дьяченко, Е. Ф. Зеєр, Л. О. Кандилович, О. В. Карпов, А. К. Маркова, А. М. Павлова, Л. М. Попов, В. О. Сластенін, В. Д. Шадріков та ін.). Разом із тим феномен психологічної готовності до діяльності, у тому числі до професійної і службової, залишається предметом жвавих наукових дискусій, що й обумовило актуальність нашого дослідження.

Метою статті є вивчення феномену психологічної готовності у контексті професійної діяльності поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Прихильники особистісного підходу, досліджуючи проблеми готовності, розуміють під цим поняттям стійку характеристику особистості. На думку вчених, готовність як особистісна характеристика має певний рівень сформованості, який стає передумовою до успішної діяльності. Так, Б. Г. Ананьев вважав, що формою розвитку суб'єкта є його діяльність, а найважливішою структурною характеристикою – його потенціали, що визначають готовність до діяльності і її продуктивність в силу того, що суб'єкт може розумітися тільки як особистість і індивід (цілісний організм) одночасно. У структурі потенціалів суб'єкта вчений виділяє життєздатність, працездатність, загальні і спеціальні здібності. Б. Г. Ананьев зазначає, що зріла індивідуальність стає фактором власного розвитку [2].

Синтез властивостей особистості, що визначають її придатність до діяльності, а саме: активне, позитивне ставлення до діяльності, схильність займатися нею, що переходить в страсну захопленість; ряд характерологічних рис і стійких інтелектуальних властивостей; наявність під час діяльності сприятливих для її виконання психічних станів; певний фонд знань, умінь і навичок у відповідній області; певні психологічні особливості в сенсорній і розумовій сферах, що відповідають вимогам даної діяльності [3]. Таке розуміння «готовності» ґрунтується на здібностях, але не обмежується лише ними.

Відповідно до теорії системогенезу діяльності В. Д. Шадрикова, діяльність характеризується як людська форма активності, що виявляється у цілеспрямованому перетворенні природної і соціальної дійсності. Взаємодія людини з обставинами її життя і розвиток особистості реалізує саме психологічна функціональна система діяльності і поведінки, уявлення про яку розкривається у поєднанні шести рівнів системного аналізу: інформаційного, компонентно-цілового, особистісно-мотиваційного, структурно-функціонального, індивідуально-психологічного і психофізіологічного. У межах теорії системогенезу професійної діяльності В. Д. Шадриков визначає психологічну готовність як складний цілісний процес і вказує на якості особистості, необхідні для формування готовності, а саме: впевненість людини у своїх силах; активність у досягненні цілей діяльності, певний рівень емоційного стану; висока нервово-психічна стійкість в будь-якій ситуації, здатність керувати своїми діями, почуттями, поведінкою у мінливих, напружених умовах діяльності. Відповідно до теорії системогенезу В. Д. Шадрикова, психологічна готовність до професійної діяльності знаходить своє відображення у професійно важливих якостях, формування і розвиток яких відбувається, в тому числі й у період професійного навчання. Системна концепція професійного навчання, розроблена В. Д. Шадриковим, у свою чергу, виступає основою для формування психологічної системи діяльності [4].

Як уже зазначалося вище, у сучасних наукових студіях підставою для дослідження готовності до професійної діяльності може виступати її видова приналежність до певної професії, а саме: спортивної (В. О. Алаторцев, О. Д. Ганюшкин, А. Ц. Пуні, Н. В. Сизикова та ін.), педагогічної (А. В. Биков, П. П. Горностай, А. О. Деркач, Т. В. Іванова, М. В. Левченко, Л. І. Разборова й ін.), економічної (О. П. Вяткін), внутрішньої (психологічної) бойової готовності працівників правоохоронних органів (О. М. Столяренко), готовності людини до діяльності у напружених і екстремальних ситуаціях службової діяльності (Є. В. Василенко, М. І. Дьяченко, Л. А. Кандибовіч, М. Д. Лисаков, В. О. Пономаренко, І. І. Приходько, О. М. Столяренко, О. В. Тімченко та ін.) тощо.

Розроблена В. О. Ядовим диспозиційна концепція полягає у характеристиці соціальної поведінки особистості, зумовленої станом її готовності до певного способу дій. Соціальне настановлення знаходиться у тісному зв'язку з особистісними смислами і несе в собі інформаційний компонент (певний світогляд, що для людини

є істотним, до чого вона прагне), поведінковий компонент (готовність діяти по відношенню до об'єкта, що має особистісний сенс – «значення для мене»), емоційно-оцінний компонент (його симпатії – антипатії до значимих об'єктів) Диспозиція особистості є суцільно організованою системою, вищу точку якої утворює система ціннісних орієнтацій і загальна спрямованість інтересів як продукт впливу загальних соціальних умов. Центральна частина ієрархії – це система суспільних соціальних установок на найрізноманітніші соціальні об'єкти і ситуації [5].

На думку М. І. Дьяченко та Л. А. Кандибовіч, готовність – це *налаштування особистості на конкретну поведінку, настановлення на активні дії, пристосування особистості для успішних дій в даний момент, продиктовані мотивами і психічними особливостями особистості.* Вони описують такі структурні компоненти психологічної готовності до діяльності: *усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства або поставленого завдання; осмислення і оцінка умов діяльності, актуалізація досвіду, який пов'язаний з вирішенням завдань в минулому; усвідомлення цілей, вирішення яких задовольнить потреби виконання завдання; прогнозування прояву своїх інтелектуальних, мотиваційних, емоційно-вольових процесів; оцінка співвідношення свого потенціалу і необхідності досягнення певного результату; концентрація сил відповідно до завдань і умов* [6].

На думку Б. Д. Паригіна, роль феномена психологічної готовності є провідною на шляху пошуків виходу з кризи, тобто на шляху зміни. У його розумінні «в ситуації замкнутого кола, коли об'єктивні і соціально-психологічні чинники лише взаємно породжують один одного, здатність до його розриву може бути реалізована лише самою людиною. Ця можливість безпосередньо залежить від рівня психологічної готовності людини до цього» [7].

Р. Терьохін, вивчаючи адаптаційну готовність як складне системне утворення, що виникає у вигляді комплексу функціональних, особистісних і операціональних властивостей і відносин, способів і стратегій адаптивної поведінки, моделей взаємодії з навколишнім суспільством, визначає її ключову роль у виборі засобів реагування суб'єкта діяльності в нових ситуаціях, в складанні моделі взаємодії особистості з новим середовищем. На думку вченого, розділяти адаптаційну готовність і психологічну готовність можна, спираючись на те, що адаптаційна готовність особистості представляється як настановлення індивіда ефективно діяти в умовах постійних змін і підтримки динамічної рівноваги в системі «вимоги середовища – можливості особистості», настановлення на можливість пристосування до ситуації, співвіднесення з уявленнями особистості про свій потенціал. Це схильність особистості до сприйняття і прийняття динаміки навколишнього середовища (*в цьому випадку – освітнього середовища ЗВО*), здійснення певних дій в динамічній суб'єктивно новій ситуації, спрямованих на встановлення рівноваги між вимогами (можливостями) середовища і можливостями (вимогами) особистості. Адаптаційна готовність формується з урахуванням наявного досвіду адаптаційних взаємодій особистості з освітнім середовищем, індивідуальних особливостей і уявлень особистості, справжньої специфіки ситуації, пов'язаних з антиципацією можливих варіантів розвитку адаптаційної ситуації [8].

Говорячи про психологічну готовність, Р. Терьохін відзначає, що це більш широке поняття, ніж адаптаційна готовність. Вона акумулює в собі настановлення на динаміку ситуації і самозміни, відомі і відібрані особистістю способи і схеми поведінки і реагування в передбачуваних і відомих ситуаціях соціальних взаємодій в освітньому середовищі. Це настановлення на певну поведінку, внутрішня налаштованість, готовність до придбання знань, умінь, навичок, засвоєння соціальних норм, формування нових і використання відомих особистості патернів взаємодії. Така готовність передбачає наявність певного досвіду і можливість його реалізації в певних обставинах, *гнучке реагування на*

зміни, а також наявність тих моделей взаємодії, які вже сформувалися і відібрані як «оптимальні». Психологічна готовність – ключовий компонент загальної готовності до дії, який визначається психологічними факторами (особистісні особливості, тип темпераменту, риси характеру), що передбачає наявність знань, умінь і навичок у відповідній області, а також включає загальну інформованість про події та їх наслідки, рівень підготовленості [8].

У контексті нашого дослідження, розглядаючи проблему готовності до змін, ми говоримо не про готовність, як «позасвідомий психічний процес», який представлено в теорії Д. М. Узнадзе, а про усвідомлюване соціально-психологічне відношення, яке передбачає певну поведінку, внутрішню налаштованість на зміну ситуацій, пов'язаних з невизначеністю, спираючись при цьому на отриманий раніше досвід [9].

Високий рівень психологічної готовності допомагає особистості більш успішно виконувати покладені обов'язки, грамотно використовувати отриманий раніше досвід і особистісний потенціал, застосовувати найбільш ефективні способи саморегуляції і швидко реагувати на різного роду ситуативні зміни. Проблема психологічної готовності особистості до змін в загальній психології розкривається з позиції передчуття якихось змін, або з позиції неусвідомлюваного настання. З точки зору соціально-психологічного дослідження готовності до змін являє собою соціально-психологічне ставлення до об'єктивних або суб'єктивних несподіванок, невизначеності, що «ховаться» у змінах різних ситуацій, що характеризується настанням на певну поведінку в умовах мінливої ситуації, відповідно до отриманого раніше досвіду.

О. В. Черепковою досліджено формування психологічної готовності до професійної діяльності у курсантів військових вузів. Під психологічною готовністю автором розуміється «цілісне, інтегративне утворення особистості курсанта, що представляє собою виражене позитивне ставлення (позитивний настрій) на організовані та активні дії з охорони державного кордону; настановлення, стан мобілізації всіх психологічних і психофізіологічних систем курсанта, що забезпечують ефективне (і при необхідності екстрене) виконання певних дій; наявність сформованого образу професійної діяльності, необхідних знань, навичок і умінь, загальних і спеціальних здібностей, а також рис характеру, адекватних вимогам майбутньої діяльності; згоду на прийняття рішення про виконання даної діяльності і сформованості у особистості уявлень про соціально-психологічному схвалення (підтримки) цільових установок професійної діяльності». Дослідниця констатує, що психологічна готовність є сукупним результатом освітнього процесу вищої школи, в якому реалізуються стратегії, моделі, алгоритми та технології продуктивного вдосконалення професійно важливих якостей особистості майбутнього фахівця. Доречно підкреслюється, що готовність майбутнього офіцера сприймати, розуміти, оцінювати і розвивати акмеолого-психологічні характеристики «Я-професійне» є продуктом інтегральної діяльності всіх учасників освітнього процесу, які забезпечують розвиток курсанта як суб'єкта професійної діяльності [10].

Формування психологічної готовності воїна оперативних частин внутрішніх військ МВС до діяльності по охороні громадського порядку досліджено в роботах В. Ф. Дубяги. Автором визначено, що формування психологічної готовності це процес усвідомленого і цілеспрямованого самостійного і зовні заданого утворення в ході виконання службово-бойових завдань і після їх завершення. Це певний взаємозв'язок особистісно-смыслового, ситуативно-цільового та операціонально-виконавчого рівнів регуляції [11].

Структура психологічної готовності воїнів (згідно В. Ф. Дубягою) оперативних частин являє собою єдність декількох рівнів готовності, відповідних різним рівням психічної регуляції діяльності. Вона включає ієрархічно супорядні рівні готовності:

- особистісно-смысловий,
- ситуативно-цільовий,
- операціонально-виконавчий.

При цьому на кожному такому окремому рівні система «особистість-свідомість-діяльність» представлена взаємопов'язаними компонентами модальності: мотиваційним, емоційно-вольовим, орієнтовним і виконавчим (поведінковим).

Психолого-педагогічні умови формування готовності військових фахівців до вирішення конфліктних ситуацій досліджено І. Ю. Устиновим. Автором запропоновано модель формування готовності військових фахівців до вирішення конфліктних ситуацій, що включає: структуру формування конфліктологічної готовності, вимоги до неї, психолого-педагогічні умови, що впливають на її формування у військовому вузі [12].

Доцільно навести також відомості про суб'єктивну сформованість соціально-психологічної готовності. Доведено, що вона характеризується наявністю когнітивної диференційованості уявлень про себе і свої можливості, адекватністю загальної самооцінки фізичних, соціальних і духовних якостей, позитивним ставленням до соціальної військовому середовищі, загальним рівнем професійної підготовки. Зазначені тенденції і зв'язки в цілому відповідають нашим спостереженням та власним теоретичним дослідженням.

Формуванню психологічної готовності слухачів-льотчиків вищої військової школи до прийняття відповідальних рішень присвячено роботи Г. К. Курзенкова. Психологічна готовність до прийняття відповідального рішення, згідно думок Г. К. Курзенкова включає не тільки мотиваційний, інтелектуальний, емоційно-вольовий, а й моральний компонент. Саме виокремлення останнього в окремий блок відрізняє дослідження автора від подібних [13].

Структура мотиваційного компонента включає: потребу у професійному становленні, всебічному особистісному розвитку, саморозвитку, вдосконаленні в області спеціальних і психолого-педагогічних знань, подальшого становлення льотних здібностей. До структури інтелектуального компонента входять: здатність до рефлексії, до антиципації, високий рівень розвитку уваги, сприйняття, пам'яті, мислення, що сприяють успішному формуванню образу польоту, просторових уявлень, порядку і послідовності суміщеної діяльності. Емоційно-вольовий компонент складається з таких елементів: стресостійкості, ініціативності, дисциплінованості. Моральний компонент характеризується здатністю адекватно оцінювати моральний зміст розв'язуваної задачі і приймати відповідне моральне рішення [14].

Цікавим з методологічних засад наших наукових пошуків є дослідження І. В. Клименка. Відмінність понять психологічної готовності і стійкості автор пропонує диференціювати за часовим параметром. На його думку психологічна готовність виникає безпосередньо перед реалізацією діяльності (в нашому випадку перед боєм), стійкість – завчасно. Дослідник інтерпретує психологічну готовність як стан налаштованості і мобілізованості психіки воїнів на подолання майбутніх труднощів бойової діяльності та успішності виконання завдань адекватно їх значимості і складності, а стійкість – як систему психологічних якостей, що забезпечують можливість цього [15].

Військова дійсність висуває особливі вимоги до особистісних характеристик військовослужбовців, особливо до початківців служби в лавах Збройних Сил України. Це пов'язано з новою якістю комунікативної взаємодії, зміною статусно-рольового становища, розлукою з близькими людьми, різкою зміною ритму фізіологічного функціонування, станом невизначеності, негативним сприйняттям найближчого майбутнього. Наслідком цього може бути зниження емоційного фону, переважаання негативних емоцій, що дезорганізують діяльність.

В контексті визначення емоційного компоненту психологічної готовності військовослужбовців доречно згадати

про дослідження М. В. Єфимова. Цікавість дослідження полягає у вивченні впливу емоційного компонента психологічної готовності військовослужбовців на адаптацію і успішність військової праці солдатів молодого поповнення, а також взаємозв'язки між його формуванням і змінами показників особистісних і соціально-психологічних характеристик, що впливають на проходження військової служби. Автором доведено, що формування емоційного компонента психологічної готовності призовників до військової служби реалізується в ході спеціально організованих психолого-педагогічних заходів у період зборів молодого поповнення. Організація роботи з формування емоційного компонента психологічної готовності впливає на адаптацію до військової служби і успішність військової праці солдатів молодого поповнення. Встановлено, що формування емоційного компонента психологічної готовності зумовлює підвищення показників наступних особистісних характеристик, як: товариськості, доміантності, нормативності поведінки, впевненості, самоконтролю, екстраверсії. Доведено, що процес формування емоційного компонента психологічної готовності до військової служби сприяє розвитку соціально-психологічних характеристик військових колективів через збільшення показників згуртованості, стійкості, референтності, зниження конфліктності [16].

Методику використання засобів інформаційних технологій у процесі формування готовності військового фахівця до реалізації військово-педагогічної функції запропоновано в дисертації І. М. Караваєва [17]. Автор доречно доводить, що використання засобів інформаційних технологій у педагогічному процесі військово-інженерного вузу забезпечує системність і спрямованість організації процесу військово-професійної підготовки на формування готовності до реалізації військово-педагогічної функції, активізацію процесу навчання, якщо визначена і реалізована в процесі професійно-педагогічної підготовки система методичних принципів розробки методики використання засобів інформаційних технологій: доцільності, системності та цілісності, поліфункціональності, проблемності та практичної спрямованості, інтегративності.

Висновки. В цілому можна стверджувати, що існуючі підходи до вивчення готовності не перебувають в стані протиріччя і не виключають один одного, більш того, вони поглиблюють і розширюють уявлення про складність і багатогранність даного феномена.

Поняттям «готовність» в різних контекстах можуть позначатися:

- умова і регулятор діяльності;
- психічний стан,
- психологічне утворення,
- настановлення;
- наявність і активізація у суб'єкта певних потреб;
- синтез властивостей особистості тощо.

Неважаючи на різні позиції, дослідники виявляють єдність в тому, що готовність – необхідна умова успішної діяльності особистості

Дослідження готовності поліцейських до професійної діяльності в умовах, що змінюються, носять епізодичний характер, відсутній цілісний аналіз даного явища і дослідження його чинників і динаміки.

У світлі вищесказаного актуальність нашого дослідження зумовлена протиріччями:

- між необхідністю підвищення психологічної готовності поліцейських до інноваційної діяльності та недостатністю наукових знань щодо чинників, що впливають на формування даної психологічної характеристики;
- необхідністю психологічного супроводу формування психологічної готовності поліцейських до діяльності в умовах реформування, що сприяє підвищенню позитивної динаміки всіх її компонентів, і відсутністю методичної забезпеченості даного супроводу.

У ході теоретичного аналізу виявлено певний масив наукових даних з проблеми психологічної готовності: різні підходи до визначення її структури, рівнів, особливостей проявів, диференціація в залежності від видів професійної діяльності, навчання тощо. Але питання про психологічну готовність працівників поліції до інноваційної діяльності у контексті реформування правоохоронних органів в Україні не є дослідженим, що підтверджує актуальність розгляду чинників психологічної готовності поліцейських до інновацій у діяльності Національної поліції України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Готовність. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / [уклад і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. С. 194.
2. Данилюк А. Л. Методологічні проблеми сучасного людинознавства. *Гуманітарний вісник ЧДТУ*. Серія : Філософські науки. 2012. Число 18, вип. 2. С. 72–82. URL: https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1848/1/%d0%93%d1%83%d0%bc_%d0%b2%d0%b8%d1%81%d0%bd_18_%d1%84%d0%b8%d0%bb%d0%be%d1%81%d0%be%d1%84-72-82.pdf
3. Захаренко Л. М. Психологічні особливості формування життєвої перспективи курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2013. 22 с.
4. Акімов О. Неадаптивність системогенезу професійної діяльності державних службовців. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. 2019. Вип. 1(40). С. 101–109.
5. Ядов В. А. Диспозиційна теорія регуляції соціальної поведінки особистості. *Підручники для студентів онлайн* : [сайт]. URL: https://stud.com.ua/77404/psihologiya/dispozitsionnaya_teoriya_regulyatsiya_sotsialnoyi_povedinki_osobistosti_yadov
6. Моначин І. Л. Сутність поняття психологічної готовності до діяльності. *Актуальні задачі сучасних технологій* : матеріали V Міжнар. наук.-техніч. конф. молодих учених та студентів (Тернопіль, 17–18 листоп. 2016 р.). Тернопіль, 2016. С. 351–352.
7. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. М., Туриніна О. Л. Соціальна психологія : навч.-метод. комплекс. Київ : МАУП, 2006. 200 с.
8. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злягодження : метод. посіб. Київ : 7БЦ, 2021. 170 с.
9. Узнадзе Д. Н. Психологічні дослідження. М. : Наука, 1966. 452 с.
10. Методичні рекомендації щодо проведення психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України / Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України. Київ : ГШ ЗСУ, 2012. 214 с.
11. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посіб. / [О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, В. В. Остапчук]. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
12. Лазарєва Г. В. Формування готовності майбутніх дільничних інспекторів МВС до розв'язання конфліктних ситуацій у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2013. 20 с.
13. Санников О. І., Пугачова І. М. Особливості прийняття рішень в професійній діяльності сучасного інженера. *Актуальні проблеми сучасної психології* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. мол. учен. та студ. (26 квіт. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 226–231.
14. Волуйко О. М. Управління професійним стресом керівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. Київ : Скіф ; КНТ, 2008. 108 с.
15. Клименко І. В. Проактивна копінг-поведінка у курсантів – майбутніх правоохоронців у контексті програми психологічного супроводу професійної підготовки. *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип. 38. С. 215–227.
16. Сафін О. Емоційний компонент психологічної готовності військовослужбовця як його особистісний ресурс : проблема формування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 68(4). С. 139–145. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-68-4-139-145>
17. Капінус О. С. Методика формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України : монографія. Житомир : О. О. Євенок, 2020. 600 с.

**АНАЛІЗ ДЕЯКИХ СКЛАДОВИХ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТІВ
КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНОГО ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ****ANALYSIS OF SOME COMPONENTS OF THE CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF SUBJECTS OF CRIMINAL ABUSE OF INFLUENCE**

Григчук А.С., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

Досліджено окремі складові кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють кримінально протиправне зловживання впливом в Україні. Встановлено, що суб'єкти активного та пасивного підкупу до зловживання впливом мають соціально-демографічні характеристики притаманні корупційним злочинцям, оскільки відрізняються від загальної сукупності злочинців віком, рівнем освіти та родом занять. За цими ж характеристиками вони відрізняються і між собою. Так, особи, які вчиняють діяння, відповідальність за яке передбачено у ч. 1 ст. 369² КК є переважно чоловіками зрілого віку (30–50 років), які мають рівню мірою вищу або середню освіту, а також рівною мірою задіяні або не задіяні у трудових відносинах. Тоді як особи, які вчиняють діяння, відповідальність за яке передбачено у чч. 2–3 ст. 369² КК також є переважно чоловіками зрілого віку, серед яких кожен четвертий має вік понад 50 років, мають переважно вищу освіту та задіяні у трудових відносинах на державній службі.

Встановлено, що за період 2012–2022 рр. серед засуджених за ч. 1 ст. 369² КК частка осіб не задіяних у трудових відносинах склала приблизно 50%. Тоді як серед засуджених за чч. 2–3 ст. 369² КК вона склала лише 15,1%. Тобто спостерігається абсолютно протилежне загальній сукупності злочинців абсолютне переважання осіб, які задіяні у трудових відносинах серед суб'єктів пасивного підкупу. Крім того, наведені дані підтверджують різницю в особі суб'єктів активного та пасивного підкупу.

Розгляд виду зайнятості суб'єктів пасивного підкупу, то переважну більшість становлять державні службовці (33%), інші службовці (27%) та військовослужбовці (9%), тобто можна сказати, що серед даної категорії злочинців особи, які перебувають на службі складають майже 70%. Тоді як серед суб'єктів активного підкупу їх частка становить відповідно 8%, 7% та 10%, або загалом лише 25%.

Ключові слова: кримінологічна характеристика особи, соціально-демографічна характеристика кримінального правопорушника, характеристика суб'єктів активного та пасивного підкупу до зловживання впливом.

Individual components of the criminological characteristics of persons who commit criminally illegal abuse of influence in Ukraine were studied. It was established that the subjects of active and passive bribery to abuse of influence have socio-demographic characteristics characteristic of corruption criminals, as they differ from the general population of criminals in terms of age, level of education and origin classes. According to the same characteristics, they also differ among themselves. Yes, persons who commit acts, the responsibility for which is provided for in Part 1 of Art. 369² KK are mainly men of mature age (30–50 years old), who have an equal degree of higher or secondary education, and are equally involved or not involved in labor relations. While persons who commit acts, the responsibility for which is provided for in ch. 2–3 of art. 3,692 KK are also mostly men of mature age, among whom one in four is over 50 years old, has mostly higher education and is involved in labor relations in the public service.

It was established that for the period 2012–2022, among those convicted under part 1 of Art. 369² of the Criminal Code, the share of persons not involved in labor relations was approximately 50%. While among those convicted under the 2–3 st. In 3692 CC, it was only 15.1%. That is, there is an absolute predominance of persons involved in labor relations among the subjects of passive bribery, as opposed to the general population of criminals. In addition, the given data confirm the difference between the subjects of active and passive bribery.

Considering the type of employment of the subjects of passive bribery, the vast majority are state employees (33%), other employees (27%) and military personnel (9%), that is, it can be said that among this category of criminals, persons who are in the service make up almost 70%. While among subjects of active bribery, their share is respectively 8%, 7% and 10%, or only 25% in total.

Key words: criminological characteristics of a person, socio-demographic characteristics of a criminal offender, characteristics of subjects of active and passive bribery to abuse of influence.

Постановка проблеми. Для удосконалення заходів запобігання будь-якому виду кримінальних правопорушень потрібно мати уявлення, зокрема, про характерні властивості осіб, які їх вчиняють. Це пов'язано із тим, що без врахування, при розробці таких заходів, специфічних властивостей, рис та якостей, котрі відрізняють кримінальних правопорушників окремої групи від інших осіб, складно буде сподіватись на ефективність їх впровадження.

Повною мірою вищенаведені тези стосуються й осіб, які вчиняють корупційне кримінальне правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачено у ст. 369² Кримінального кодексу України (далі – КК), а саме зловживання впливом.

Особу злочинця досліджувало багато вітчизняних вчених-кримінологів, серед яких можна виділити праці таких науковців, як: М. Ю. Валуйська, Б. М. Головкін, І. М. Даньшин, В. І. Женунтій, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. В. Лисодед та інші.

Але відзначимо, що окремо особа злочинця, який вчинив кримінально протиправне зловживання впливом, не досліджувалась. Тому аналіз деяких характеристик таких осіб, зважаючи на високий рівень суспільної небезпечності корупційних кримінальних правопорушень, є на сьогодні досить актуальним. Водночас, зважаючи на обме-

жений обсяг статті доцільним вважається проаналізувати окремі із ознак, а саме соціально демографічних: стать, вік, освіту та рід занять.

Метою статті є з'ясувати особливості кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють кримінальне правопорушення, передбачене ст. 369² КК «Зловживання впливом», за допомогою таких соціально-демографічних показників як: стать, вік, рівень освіти та рід занять.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для початку слід відзначити, що за своєю суттю діяння, передбачені ст. 369² КК являють підкуп до зловживання впливом. А особливістю аналізованої норми є те, що вона являє собою наявність двох взаємопов'язаних між собою складів злочинів: 1) склад активного підкупу у ч. 1; 2) склад пасивного підкупу у ч. 2 [1, с. 171]. Тобто у різних частинах однієї статті передбачено окремі діяння, вчинені різними суб'єктами, а тому їх характеристики доцільно розглядати окремо. Крім того, у ч. 3 ст. 369² КК передбачено відповідальність за кваліфікований, відносно передбаченого у ч. 2 ст. 369² КК, злочин.

Водночас, хоча форми вчинення кримінально протиправного зловживання впливом і різні, але їх суб'єктами, згідно з висновком Постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 р. у справі № 554/5090/16-к [2] є особи, яким при-

таманні ознаки загального суб'єкта кримінальних правопорушень.

Перший показник, який доцільно проаналізувати є стать осіб, які вчинили кримінально протиправні злочини впливом.

Поділ злочинців за статтю, як справедливо відзначає О. М. Гаргат-Українчук, становить цінність для кримінологічних досліджень тим, що хоча злочинність жінок і пов'язана тісно із загальною злочинністю, однак вона має певні особливості, які визначаються соціально-біологічним і психологічним статусом жінки. Від злочинності чоловіків, яка домінує практично в усіх показниках загальної злочинності, жіноча злочинність відрізняється кількісними показниками, особливостями структури і характеру злочинів, роллю жінок у злочинах, вчинених разом із чоловіками, способами і знаряддями вчинення злочинів. Що стосується кількісних особливостей і відмінностей, то протягом століть жіноча злочинність завжди значно поступалась чоловічій. Співвідношення рівня злочинів, вчинених жінками, до рівня злочинів, вчинених чоловіками, дорівнює 1:7 [3, с. 189].

Аналіз даних судової статистики підтверджує вищевказані тези. Наприклад, у 2018 р. частка жінок серед засуджених складала 11,8% (всього 73569 засуджених осіб), у 2019 р. – 12,2% (70375 засуджених осіб), у 2020 р. – 12,3% (67517 засуджених осіб), у 2021 р. – 11,4% (64080 засуджених осіб) та у 2022 р. – 10,8% (49679 засуджених осіб). Наведені дані свідчать, що за останні п'ять років, незважаючи на постійне зменшення загальної кількості засуджених осіб, частка жінок залишається у співвідношенні до чоловіків як 1 до 7, утримуючись на рівні 11–12%, але дещо зменшуючись при цьому за три останні роки.

М. М. Чаплик причину такого співвідношення вбачає у тому, що «жіноча злочинність є розмитою, оскільки, по-перше, частину злочинів жінки скоюють у співучасті із чоловіками, по-друге, за чималим числом злочинів чоловіків стоять жінки: або у ролі підбурювачів, або посібників, яких, як правило, не викривають і не притягують до кримінальної відповідальності. Жінки відіграють ту роль, яка кримінальним законом не визнається злочинною: споживачі здобутого злочинним шляхом майна, провокатори розвитку певних потреб та інтересів, які задовольняються девіантним шляхом і т. ін.» [4, с. 115]. Самим собою напрашується висновок, що жіноча злочинність, порівняно з чоловічою, характеризується вищим рівнем латентності.

Проаналізувавши дані судової статистики за період 2017–2021 рр. В. Г. Хашев з'ясував, що частка жінок істотно перевищує середній показник співвідношення з кількістю засуджених чоловіків серед засуджених за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України (58,8%). Тимчасом як частка засуджених жінок є значно нижчою середнього рівня за вчинення кримінальних правопорушень: проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (1,7%); проти докільця (1,4%); проти безпеки руху та експлуатації транспорту (3,4%); у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації (1,4%); проти встановленого порядку несення військової служби (0,8%) [5, с. 341]. При цьому, серед засуджених за цей період за вчинення кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг вона становить 11,9%. Тобто відповідає загальним середнім показникам співвідношення чоловічої та жіночої злочинності.

Що стосується розгляданих нами форм зловживання впливом, то серед всіх 124 осіб, які були засуджені за вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 369² КК, за період 2012–2022 рр., частка жінок складає 12,1%. Незважаючи на невелику кількість осіб, засуджених за зазначеною нормою, співвідношення чоловіків з жінками відповідає загальному співвідношенню всієї сукупності зареєстрованої злочинності за ознакою статі.

Дещо вищою є частка жінок, які вчиняють діяння, передбачене у ч. 2 ст. 369² КК. Так, за той самий період вона сукупно склала 14,1% серед всього 945 осіб, засуджених за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або пропозицію чи обіцянку здійснити вплив за надання такої вигоди. При цьому коливання частки жінок щороку перебувало в межах від 10% до 33%. Крім того, за розглядаваний період кількість осіб, яких засуджено за діяння, відповідальність за яке передбачено у ч. 3 ст. 369² КК є дуже незначним і складає лише 21 особу, серед яких частка жінок – 10,5%. Тобто якщо брати загалом сукупно всіх осіб, засуджених за ч. 2 та ч. 3 ст. 369² КК, то частка жінок знаходиться на рівні 14%.

Виявлене співвідношення дозволяє зробити висновок, що в цілому аналізоване злочинне діяння у всіх його формах вчиняється переважно чоловіками.

Для створення кримінологічного портрету особи злочинця суттєве значення також має його вікова характеристика, оскільки вік: свідчить про особливості злочинної поведінки представників тих чи інших вікових категорій; дозволяє встановити найкриміногеннішу вікову групу серед злочинців того чи іншого виду; допомагає розкрити, зокрема, сутність ціннісних орієнтирів, потреб, цілей та планів злочинця [6, с. 64].

Ще у 90-ті роки ХХ-го століття А.Ф. Зелінський відзначав, що у середньому найчастіше кримінальні правопорушення вчиняють особи вікових груп від 18 до 29 років та від 30 до 39 років, а після 40 років кримінальна активність особи значно знижується [7, с. 64]. На сьогодні співвідношення є дещо іншим.

Наприклад, у 2022 р. серед загалом 74314 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, частка осіб віком до 18 років складала 1,8%, від 18 до 28 років – 23,8%, від 29 до 39 років – 37,9%, від 40 до 54 років – 27,7% та старше 55 років – 8,9% [8]. У той час як сукупно за останні п'ять років серед загалом 50201 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, частка осіб віком до 18 років складала 2,9%, від 18 до 28 років – 26,6%, від 29 до 39 років – 38%, від 40 до 54 років – 25,1% та старше 55 років – 7,4% [9]. Тобто наявна тенденція до незначного зменшення серед кримінальних правопорушників частки молоді та деякого збільшення частки осіб зрілого і похилого віку. Крім того, не спостерігається значного зниження кримінальної активності серед осіб віком 40–54 роки. Хоча у цілому переважають особи віком від 18 до 39 років включно (64,6%). А частка осіб віком понад 40 років становить приблизно третину (32,5%).

Що стосується кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, то розподіл кримінальних правопорушників на вікові групи є дещо іншим. Так, сукупно за період 2018–2022 рр. серед загалом 10472 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачено Розділом XVII Особливої частини КК, частка осіб віком до 18 років складала 0,05%, від 18 до 28 років – 14,3%, від 29 до 39 років – 32,2%, від 40 до 54 років – 36% та старше 55 років – 17,5% [9]. Наведені дані свідчать, що аналізовані кримінальні правопорушення вчиняються переважно особами віком понад 40 років (53,5%).

Якщо аналізувати суб'єктів вчинення розгляданого нами злочинного діяння, то в цілому за той же період часу серед загалом 640 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачено ст. 369² КК, частка осіб віком від 18 до 28 років складала 14,7%, від 29 до 39 років – 36,4%, від 40 до 54 років – 35,5% та старше 55 років – 13,4% [9]. Наведені дані свідчать про майже рівне співвідношення категорій злочинців віком до 40 років (51,1%) та віком понад 40 років (48,9%). Проте у цілому можна зробити висновок, що зловживання впливом вчиняється пере-

важно особами віком понад 29 років (85,3%), серед яких більшість становлять особи зрілого віку.

Наведені дані підтверджують тези В. Голіни та М. Колодяжного, що корупційні кримінальні правопорушення, до яких відноситься і зловживання впливом, вчиняються переважно у зрілому віці (старше 30 років) [10, с. 24].

Крім того, деякі вчені відзначають, що найменшу частку серед злочинців (їх, відповідно, виокремлюють в окрему вікову категорію) складають особи у віці понад 50 років [11, с. 52; 12, с. 86; 13, с. 36].

Наприклад, за період 2018–2022 рр. серед загалом засуджених 325312 осіб частка осіб віком від 14 до 18 років складала 3%, віком від 18 до 25 років – 16,9%, віком від 25 до 30 років – 15,3%, віком від 30 до 50 років – 53,4%, віком понад 50 років – 11,4% [14].

Серед засуджених за ч. 1 ст. 369² КК за період 2012–2022 рр. осіб частка осіб віком від 18 до 25 років складала 8,8%, віком від 25 до 30 років – 19,4%, віком від 30 до 50 років – 56,5%, віком понад 50 років – 15,3% [14].

Водночас, істотно більшою за середні показники є частка осіб віком понад 50 років серед засуджених за вчинення злочинів, відповідальність за які передбачено у чч. 2–3 ст. 369² КК. Так, за той же період часу частка осіб віком від 18 до 25 років складала 3%, віком від 25 до 30 років – 13,6%, віком від 30 до 50 років – 56,9%, віком понад 50 років – 26,5% [14]. Наведені дані свідчать, що серед осіб, які приймають пропозиції, обіцянки або одержують неправомірну вигоду для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або пропонують чи обіцяють здійснити вплив за надання такої вигоди, або вимагають таку вигоду, кожна четверта особа має вік понад 50 років, а загалом особи зрілого віку, тобто понад 30 років, становлять абсолютну більшість (83,4%). Дані про засудженим особам не суттєво відрізняються від даних про виявлених осіб, а тому дозволяють зробити висновок, що серед осіб, які вчиняють кримінально протиправне зловживання впливом переважають особи зрілого віку, при чому при пасивному підкупі кожен четвертий злочинець має вік понад 50 років.

Такий віковий розподіл засуджених за зловживання впливом виглядає цілком логічним, оскільки корупційні кримінальні правопорушення саме і вчиняються особами зрілого віку. Слід також враховувати ті обставини, що для того, щоб ефективно зловживати впливом слід, зокрема, мати певний статус у суспільстві, необхідний життєвий досвід та зв'язки зі службовими особами, що набуваються переважно більшістю людей у більш зрілому віці.

Розглядаючи такий соціально-демографічний показник як рівень освіти злочинців відзначимо, що залежність злочинної поведінки від рівня освіти й інтелектуального розвитку особистості, що значною мірою визначають потреби й інтереси людини, констатує О. М. Джужа [15, с. 142]. Цей показник дає можливість сформулювати реальну уяву про безпосередній інтелектуальний потенціал злочинців та його вплив на вибір даною категорією осіб певного варіанта поведінки [16, с. 297].

Більшість кримінальних правопорушників переважно характеризуються середнім рівнем освіти. Наприклад, О. В. Колесникова констатує, що згідно з офіційними даними Державної судової адміністрації України за 2016 рік 91% засуджених за вчинення злочину не мають вищої освіти. Аналогічна ситуація простежується і у попередні 2015, 2014, 2013 роки – 90% засуджених не мають вищої освіти [17, с. 198]. А у 2022 р. серед усіх засуджених особи з повною вищою освітою склали 8%, з базовою вищою – 3,1%, професійно-технічною – 19,5%, повною загальною середньою – 21%, базовою загальною середньою – 46,7%, початковою загальною – 1% та без освіти – 0,7% [14]. Тобто вищої освіти не мали 88,9% засуджених.

Однак слід враховувати, що серед усього дорослого населення найпоширенішою є повна загальна та середня спеціальна (початкова вища) освіта – 62,8%, проте вищу освіту (повну, базову та незакінчену) має майже кожен п'ятий – 18,8% [14, с. 89]. Отже, хоча серед усіх громадян України переважає середній рівень освіти, проте частка осіб з вищою освітою серед усього населення України майже у два рази більша, ніж серед усіх кримінальних правопорушників сукупно.

Водночас, у тому ж 2022 р. освітній рівень засуджених за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг був наступним: особи з повною вищою освітою склали 23,5%, з базовою вищою – 5,1%, професійно-технічною – 20,4%, повною загальною середньою – 16,3%, базовою загальною середньою – 33,4%, початковою загальною – 0,7% та без освіти – 0,6% [14]. Тобто особи з вищою та базовою вищою освітами сукупно склали 28,6%. При чому, серед засуджених за аналізовані кримінальні правопорушення із 391 особи з базовою загальною середньою освітою, 338 осіб засуджено за ч. 1 ст. 369 КК, тобто за те діяння, що вчиняється загальним суб'єктом. Отже, рівень освіти осіб, засуджених за кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачено у Розділі XVII Особливої частини КК є значно вищим, ніж рівень освіти усіх злочинців загалом.

Тому суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень вчені часто називають «білокомірцевими злочинцями» з огляду на те, що ці особи мають високий рівень освіти (вища освіта), інтелекту та культури. Оскільки перебування на відповідних посадах вимагає не лише такого рівня знань, а й постійного його удосконалення [18, с. 69].

Що стосується кримінально протиправного зловживання впливом, то за період 2012–2022 рр. серед засуджених за ч. 1 ст. 369² КК особи з повною вищою освітою склали 39%, з базовою вищою – 6%, професійно-технічною – 20%, повною загальною середньою – 20% та базовою загальною середньою – 15%. Тобто частка осіб з вищою та базовою вищою освітою складає 45%.

Рівень освіти осіб, які вчинили діяння передбачене ч. 2 ст. 369² КК був наступним: особи з повною вищою освітою склали 81,6%, з базовою вищою – 5,3%, професійно-технічною – 5,7%, повною загальною середньою – 5,1%, базовою загальною середньою – 2,2% та початковою загальною – 0,1%. Тобто частка осіб з вищою та базовою вищою освітою складає абсолютну більшість – 87,3%. А серед 21 особи, засудженої за ч. 3 ст. 369² КК 20 (95%) осіб мали повну вищу освіту і лише одна особа – професійно-технічну освіту.

Наведені дані дозволяють зробити висновок, що рівень освіти осіб, які вчиняють різні форми зловживання впливом, є значно вищим ніж загальний рівень освіти осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а тим більше ніж серед усіх злочинців сукупно.

Тобто можна сказати, що серед осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, відповідальність за які передбачено Розділом XVII Особливої частини КК, особи які вчиняють зловживання впливом, характеризуються одним з найвищих рівнів освіти.

Таке становище зумовлене, у першу чергу тим, що досягнути вказаного статусу в суспільстві, щоб мати можливість ефективно зловживати впливом, можливо переважно тоді, коли особа має вищу освіту. З розвитком нашого суспільства освітній рівень корупціонерів росте (з 52,9% осіб, які мають вищу чи середню спеціальну освіту, у 90 році до 84% у 99 році). Оскільки зловживання впливом, як і зловживання владою або службовим становищем характеризується більш складними формами прояву, то, звичайно, потребує більших інтелектуальних ресурсів для

його вчинення [19]. Можна сказати, що вищий рівень освіти допомагає розробити та втілити в життя більш складні способи і схеми зловживання впливом.

Слід також відмітити суттєві відмінності між освітніми характеристиками осіб, які вчиняють так звані активний та пасивний підкупи.

Наступною соціально-демографічною ознакою, що характеризує особу кримінального правопорушника є рід занять і джерела прибутків на момент вчинення кримінального правопорушення.

Зазначений кримінологічний показник, на думку А. М. Бабенка тісно пов'язаний із середовищем та містить у собі кримінологічне навантаження, оскільки фактор наявності або відсутності в особи роботи, стабільних джерел існування має великий вплив на вибір варіанту поведінки. Викладене дає підстави розподілити засуджених на дві групи – задіяних і не задіяних у трудових відносинах [20, с. 100].

До першої категорії А. В. Козар відносить засуджених з таких груп: робітники, державні та інші службовці, військовослужбовці, лікарі-фармацевти, вчителі, викладачі, працівники ЗМІ, приватні підприємці, працівники господарських товариств, учні, студенти та інші заняті особи. А до другої категорії: пенсіонерів, інвалідів, працездатних, які не працювали і не навчалися та безробітних, які мають офіційний статус. За даними цього вченого впродовж 2014–2018 рр. коливання часток категорій засуджених за родом занять є дуже незначним, з абсолютним переважанням осіб, які не задіяні у трудових відносинах (85–90%) [21, с. 67–68; 22]. Так само у 2022 р. серед усіх засуджених 77,5% осіб були не задіяні у трудових відносинах. Тобто частка непрацюючих осіб хоча дещо і зменшилась, але все одно залишилась на достатньо високому рівні.

Що стосується кримінально протиправного зловживання впливом, то за період 2012–2022 рр. серед засудже-

них за ч. 1 ст. 369² КК частка осіб не задіяних у трудових відносинах склала приблизно 50%. Тоді як серед засуджених за чч. 2–3 ст. 369² КК вона склала лише 15,1%. Тобто спостерігається абсолютно протилежне загальній сукупності злочинців абсолютне переважання осіб, які задіяні у трудових відносинах серед суб'єктів пасивного підкупу. Крім того, наведені дані підтверджують різницю в особі суб'єктів активного та пасивного підкупу.

Якщо розглядати рід зайнятості суб'єктів пасивного підкупу, то переважну більшість становлять державні службовці (33%), інші службовці (27%) та військовослужбовці (9%), тобто можна сказати, що серед даної категорії злочинців особи, які перебувають на службі складають майже 70%. Тоді як серед суб'єктів активного підкупу їх частка становить відповідно 8%, 7% та 10%, або загалом лише 25%.

Висновок. Дослідження деяких соціально-демографічних характеристик осіб, які вчиняють кримінальне правопорушення, передбачене ст. 369² КК, дозволило зробити висновок, що суб'єкти активного та пасивного підкупу до зловживання впливом мають соціально-демографічні характеристики притаманні корупційним злочинцям, оскільки відрізняються від загальної сукупності злочинців віком, рівнем освіти та родом занять. За цими ж характеристиками вони відрізняються і між собою. Так, особи, які вчиняють діяння, відповідальність за яке передбачено у ч. 1 ст. 369² КК є переважно чоловіками зрілого віку (30–50 років), які мають рівною мірою вищу або середню освіту, а також рівною мірою задіяні або не задіяні у трудових відносинах. Тоді як особи, які вчиняють діяння, відповідальність за яке передбачено у чч. 2–3 ст. 369² КК також є переважно чоловіками зрілого віку, серед яких кожен четвертий має вік понад 50 років, мають переважно вищу освіту та задіяні у трудових відносинах на державній службі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киричко В.М. Висновки Верховного Суду щодо суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 369² КК): критичний теоретичний аналіз. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2021, № 1(15). С. 162–190.
2. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 р. у справі № 554/5090/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938> (дата звернення: 20.08.2023).
3. Гаргат-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія Право*. 2014. Випуск 25. С.189–191.
4. Чаплик М.М. Тенденції жіночої злочинності в Україні. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2012. Т. 201, вип. 189. С. 114–118.
5. Хашев В.Г. Окремі аспекти кримінологічної характеристики жіночої злочинності. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (11 бер. 2022 р., м. Дніпро) Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 340–342.
6. Доброрез І.О. Кримінологічна характеристика та попередження незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (за матеріалами Автономної Республіки Крим): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 242 с.
7. Зелінський А.Ф. Кримінологія: Курс лекцій. Х.: Прапор, 1996. 260 с.
8. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2022 р., підготовлений Генеральною прокуратурою України URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/stst2022.html> (дата звернення: 20.08.2023).
9. Єдині звіти про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2018–2022 рр., підготовлені Генеральною прокуратурою України URL: <https://www.gp.gov.ua> (дата звернення: 20.08.2023).
10. Голіна В., Колодяжний М. Запобігання корупції з використанням регіонального досвіду її дослідження. *Право України*. 2015. № 12. С. 22–29.
11. Андрушко А.В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. 248 с.
12. Кримінологія: Курс лекцій / Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. К. : МАУП, 2002. 296 с.
13. Кримінологія: Навчальний посібник / [Джуца О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін.]; за заг. ред. О. М. Джуци. К. : Атіка, 2010. 312 с.
14. Статистичні звіти «Про склад засуджених», підготовлені Державною судовою адміністрацією України URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 20.08.2023).
15. Джуца О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія. Київ : Атіка, 2009. 240 с.
16. Ткачук В.Є. Вища освіта як один із чинників запобігання злочинності (на основі результатів дослідження механізму протиправної поведінки осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 297–300.
17. Колесникова О.В. Вплив освіти на рівень злочинності в Україні: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск.. 2017. № 1. С.197-199.
18. Мезенцева І. Кримінологічна характеристика особи корупційного злочинця. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3. С. 65–1.
19. Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593613.pdf> (дата звернення: 20.08.2023).
20. Бабенко А.М. Запобігання органами внутрішніх справ незаконному культивуванню нарковмісних рослин: дис. ... канд. юрид. наук. Донецьк, 2007. 221 с.
21. Козар А.В. Кримінологічна характеристика та запобігання Національною поліцією України посіву або вирощуванню снотворного маку чи конопель: дис. ... д-ра філос.: 081 Право. Дніпро, 2020. 225 с.
22. Shablysty V., Liudvik V. (2023), Distinguishing the endanger by the mother of a newborn child that caused the death of the child from related criminal offenses by signs of the subjective part. *Philosophy, economics and law review*. Volume 3, № 1, 249–256.

ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ДОТРИМАННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ECHR CASE LAW AND COURT PRACTICE ON OBSERVANCE OF REASONABLE TIME LIMITS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Драган О.В., д.ю.н.,

Заслужений юрист України,

професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

Київський інститут інтелектуальної власності та права

Національного університету «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено розгляду такого принципу права як дотримання розумних строків у кримінальному провадженні і також практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), вітчизняна судова практика, розвиток правової системи в умовах проголошеного в Україні військового стану.

У статті визначено, що в юридичній науці і практиці проблематика принципів права є визначальною, оскільки належить до фундаментальних і містить широке коло багатограних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією.

В Україні проголошений і діє принцип верховенства права, і за жодних умов, навіть в разі оголошення в країні воєнного стану, згадані основоположні начала не можуть нехтуватись жодним з суб'єктів правозастосовчої діяльності.

Автором наголошується, що згідно з практикою ЄСПЛ обчислення строку провадження у кримінальному провадженні розпочинається з моменту винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого, затримання особи за підозрою у вчиненні злочину чи допиту її як підозрюваного.

Дотримання розумних строків є однією із засад кримінального провадження, закріпленою у ст. 28 КПК, що відображає вимоги ст. 6 Конвенції.

Автором статті робиться висновок про те, що строки розслідування мають важливе значення як у питанні раціональності та ефективності кримінального провадження на досудовій стадії, так і в контексті гарантій прав і свобод людини. Їх дотримання у кримінальному провадженні зумовлює законність вчинення процесуальних дій та дає можливість стороні обвинувачення здійснювати досудове розслідування.

Оскільки процесуальний строк і його дотримання є не простою формальністю, а важливою умовою для забезпечення дотримання принципу законності у кримінальному провадженні, при його обчисленні необхідно враховувати положення чинного КПК та судової практики.

Ключові слова: Європейський суд по правам людини, принципи права, кримінальне провадження, розумні строки, права людини, процесуальні строки, підозра, обчислення строків, підозра у вчиненні злочину, верховенство права.

The article is devoted to consideration of such principle of law as observance of reasonable terms in criminal proceedings and also practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECHR), domestic judicial practice, development of the legal system in the conditions of martial law proclaimed in Ukraine.

The article determines that in legal science and practice the problem of the principles of law is decisive, since it belongs to the fundamental and contains a wide range of multifaceted issues that are difficult to cover with one general approach or definition.

In Ukraine, the principle of the rule of law is proclaimed and operates, and under no circumstances, even in the case of the declaration of martial law in the country, these fundamental principles can not be neglected by any of the subjects of law enforcement activities.

The author notes that, according to the practice of the ECHR, the calculation of the period of proceedings in criminal proceedings begins from the moment a decision is made to bring a person as an accused, detain a person on suspicion of committing a crime or interrogate him as a suspect.

Observance of reasonable terms is one of the principles of criminal proceedings enshrined in Article 28 of the CPC, which reflects the requirements of Article 6 of the Convention.

The author of the article concludes that the terms of the investigation are important both in the issue of rationality and effectiveness of criminal proceedings at the pre-trial stage, and in the context of guarantees of human rights and freedoms. Their observance in criminal proceedings determines the legality of the commission of procedural actions and enables the prosecution to conduct a pre-trial investigation.

Since the procedural term and its observance is not a simple formality, but an important condition for ensuring compliance with the principle of legality in criminal proceedings, when calculating it, it is necessary to take into account the provisions of the current CPC and judicial practice.

Key words: European Court of Human Rights, principles of law, criminal proceedings, reasonable terms, human rights, procedural terms, suspicion, calculation of terms, suspicion of a crime, rule of law.

Згідно з ч. 5 ст. 13 Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а відповідно до ч. 6 цієї статті такі висновки враховуються іншими судами під час застосування таких норм права [1].

Пунктом 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, визначеним законом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [2].

ЄСПЛ у п. 18 рішення від 27.06.1968 у справі «Вемхофф проти Німеччини» («Wemhoff v. Germany») вказав,

що чітка мета положень п. 1 ст. 6 Конвенції у кримінальних справах полягає у забезпеченні того, щоб особи не перебували занадто довго під обвинуваченням та обвинувачення було чітким [3].

Дотримання розумних строків є однією із засад кримінального провадження, закріпленою у ст. 28 КПК, що відображає вимоги ст. 6 Конвенції [4].

Велика палата ЄСПЛ у п. 68 рішення від 03.12.2009 у справі «Карт проти Туреччини» («Kart v. Turkey») зазначила, що право на розгляд справи впродовж розумного строку базується на необхідності гарантувати, що обвинуваченим не доведеться залишатись занадто довго у стані невизначеності щодо результатів кримінальних звинувачень проти них [5].

Згідно з практикою ЄСПЛ обчислення строку провадження у кримінальній справі розпочинається з моменту винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого, затримання особи за підозрою у вчиненні злочину

чи допиту її як підозрюваного (навіть допиту особи як свідка, якщо з протоколу допиту вбачається, що на момент допиту слідчий вже підозрював допитуваного у причетності до конкретного злочину) залежно від того, яка із зазначених подій сталася раніше, і закінчується винесенням остаточного рішення у кримінальній справі.

У п. 253 рішення ЄСПЛ від 21.04.2011 у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» («Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine») вказано, що момент, з якого ст. 6 Конвенції починає застосовуватись до «кримінальних» питань, залежить від обставин справи. Провідне місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд, спонукає ЄСПЛ віддавати перевагу «сутнісній», а не «формальній» концепції «обвинувачення», про яке йдеться у п. 1 ст. 6 (п. 62 рішення ЄСПЛ від 18.01.2007 у справі «Шубінський проти Словенії» («Subinski v. Slovenia»)) [6].

Статтею 219 КПК визначено строки досудового розслідування та порядок їх продовження. Упродовж цих строків слідчий (дознавач) має провести досудове розслідування, а прокурор, використовуючи надані повноваження, забезпечує його проведення у розумні строки (ч. 2 ст. 28 цього Кодексу), які мають відповідати визначеним у законі строкам, з метою запобігання випадкам визнання судом доказів недопустимими та настання інших негативних процесуальних наслідків (санкцій), зокрема і закриття провадження (п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК) [7].

Слід зазначити, що особливістю кримінальних процесуальних норм, на відміну від кримінально-правових, є те, що їхні структурні елементи (гіпотеза, диспозиція і санкція) у переважній більшості випадків не зосереджені в одній статті КПК, а викладені законодавцем окремо у різних статтях, іноді навіть розділах цього Кодексу, а отже зміст конкретної норми може бути виявлено лише шляхом системного тлумачення положень указанного Кодексу (постанова Верховного Суду України від 30.11.2017 у справі № 441/1659/15-к [8]).

При цьому прокурор повинен пам'ятати, що відповідно до ч. 5 ст. 294 КПК строк досудового розслідування, що закінчився, поновленню не підлягає.

Згідно з ч. 4 ст. 1, 2 ст. 113 КПК процесуальні строки – це встановлені законом або відповідно до нього прокурором, слідчим суддею або судом проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані (мають право) приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії. Будь-яка процесуальна дія або їх сукупність під час кримінального провадження має бути виконана без невинуватого затримки і в будь-якому разі не пізніше граничного строку, визначеного положеннями КПК.

Положення ч. 1 ст. 21, ч. 5 ст. 28 КПК також кореспондуються з Конвенцією і гарантують кожному право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. При цьому кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб кримінальне провадження стосовно нього було закрито.

Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання певних процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень (ч. 1 ст. 28 КПК).

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: його складність, яка встановлюється з урахуванням кількості підозрюваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування, поведінка учасників кримінального провадження, спосіб здійснення слідчим, прокурором своїх повноважень.

З метою забезпечення дотримання строків досудового розслідування Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII

«Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» ч. 1 ст. 284 КПК доповнено п. 10, згідно з яким кримінальне провадження закривається в разі, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 цього Кодексу, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи.

Відповідно до п. 4 § 2 розд. 4 вказаного Закону, який набрав чинності 15.12.2017, такі зміни вводяться в дію через три місяці після набрання чинності цим Законом, не мають зворотної дії в часі та застосовуються до справ, щодо яких відомості про кримінальне правопорушення внесені до ЄРДР після введення в дію цих змін (постанова Верховного Суду від 14.12.2022 у справі № 754/10882/17, від 08.12.2022 у справі № 685/803/20) [9].

Важливим під час вирішення питання щодо можливості застосування положень абз. 1 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК є також з'ясування сутності використаного в законі поняття «злочин проти життя та здоров'я особи». Об'єднана Палата Верховного Суду визначила його ознаки та констатувала, що воно охоплює не тільки протиправні діяння, передбачені в розд. II Особливої частини КК, а також включає інші склади тяжких та особливо тяжких злочинів.

Так, вирішуючи питання про закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК, необхідно виходити з інкримінованих фактичних обставин вчиненого кримінального правопорушення та враховувати положення ст. 12 КК, згідно з якими визначається тяжкість відповідного злочину, об'єктом посягання (основним або додатковим) якого є життя та здоров'я особи.

Якщо з огляду на приписи ст. 12 КК та санкцію відповідної кримінально-правової норми злочин із додатковим об'єктом посягання у вигляді життя та здоров'я особи є тяжким чи особливо тяжким, то він для застосування положень п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК охоплюється поняттям «тяжкий чи особливо тяжкий злочин проти життя та здоров'я особи» (постанова ОП ВС від 13.02.2023 у справі № 932/8842/20) [10].

У п. 4 ч. 3 ст. 219 КПК чітко визначено початковий момент перебігу строку досудового розслідування, протягом і в межах якого досудове розслідування повинно бути закінчене, щоб уникнути можливості його закриття судом з підстав недотримання цієї імперативної норми.

Таким моментом є юридичний факт повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, а точкою відліку строку, протягом якого досудове розслідування має бути закінченим, є день безпосереднього повідомлення особі про підозру.

Повідомлення про підозру – один із найважливіших етапів стадії досудового розслідування, що становить систему процесуальних дій і рішень слідчого або прокурора, спрямованих на формування законної та обгрунтованої підозри за умови забезпечення особі, яка стала підозрюваною, можливості захищатись усіма дозволеними законом засобами і способами. Повідомлення про підозру персоналізує кримінальне провадження, є юридичним фактом, що породжує виникнення кримінальних процесуальних правовідносин, та етапом, з якого починає реалізовуватись кримінальна відповідальність. Цим актом у кримінальному провадженні вперше формулюється та обгрунтовується підозра конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення (постанова ВС від 13.08.2020 у справі № 200/13490/15-к, постанова ВСУ від 24.11.2016 у справі № 5-328кс-16) [11/12].

Як вказав Верховний Суд при прийнятті 17.11.2022 рішення у справі № 199/7939/21 [13], досудове розслідування, яке має наслідком звернення до суду з обвинувальним актом, включає три ключові стадії:

початок – визначається внесенням відомостей до ЄРДР; **завершення** – пов'язується з фактом відкриття матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику та іншим особам відповідно до положень ст. 290 КПК; **закінчення** – фіксується направленням до суду обвинувального акта, тобто кінцевим моментом строку досудового розслідування є саме його **закінчення**, як це передбачено у ст. 219 цього Кодексу.

Висновки. Отже, строки розслідування мають важливе значення як у питанні раціональності та ефектив-

ності кримінального провадження на досудовій стадії, так і в контексті гарантій прав і свобод людини. Їх дотримання у кримінальному провадженні зумовлює законність вчинення процесуальних дій та дає можливість стороні обвинувачення здійснювати досудове розслідування.

Оскільки процесуальний строк і його дотримання є не простою формальністю, а важливою умовою для забезпечення дотримання принципу законності у кримінальному провадженні, при його обчисленні необхідно враховувати положення чинного КПК та судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Wemhoff v. Germany, Application № 2122/64. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%7B%22Wemhoff%20v.%20Germany%22%7D%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%22CHAMBER%22%7D%22itemid%22:%7B%22001-57595%22%7D%7D>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Kart v. Turkey, Application № 8917/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%7B%22Kart%20v.%20Turkey%22%7D%7D>
6. Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, Application 42310/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%7B%22Nechiporuk%20and%20Yonkalo%20v.%20Ukraine%22%7D%7D>
7. Subinski v. Slovenia, Application № 19611/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%7B%22001-79156%22%7D%7D>
8. Постанова Верховного Суду України від 30.11.2017 у справі № 441/1659/15-к , реєстраційний № 70764889 в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70764889>.
9. Постанова Верховного Суду від 13.08.2020 у справі № 91063754, реєстраційний № 200/13490/15-к в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91063754>
10. Постанова Верховного Суду від 13.02.2023 у справі № 932/8842/20, реєстраційний номер № 109075145 в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075145>
11. Постанова Верховного Суду від 13.08.2020 у справі № 91063754, реєстраційний № 200/13490/15-к в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91063754>
12. Постанова Верховного Суду України від 24.11.2016 у справі № 5-328к16, реєстраційний № 63392983 в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63392983>
13. Постанова Верховного Суду від 17.11.2022 у справі № 199/7939/21, реєстраційний № 107441965 в ЄДРСР URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107441965>

РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СУДОВІЙ ГІЛЦІ ВЛАДИ

LEGISLATIVE INITIATIVES TO IMPLEMENT
ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE JUDICIARY

Завгородня Ю.В., студентка IV курсу економіко-гуманітарного факультету
Донецький національний технічний університет

Грудницький В.М., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри історії та права
Донецький національний технічний університет

Метою статті є дослідження природи та специфіки боротьби з корупцією в судовій системі. Слід зазначити, що наразі в Україні відбувається процес змін та реформування, спрямований на підвищення ефективності роботи всіх органів державного управління, у тому числі судової гілки влади. Судова влада, одна з трьох гілок влади, має мандат на боротьбу з корупцією при здійсненні правосуддя. Однак корупція вразила і судову владу, а отже, і систему правосуддя. У статті проведено аналіз займаного місця України в рейтингу Індексу сприйняття корупції за 2022 та 2021 рік в порівнянні з найближчими європейськими партнерами – Польщею та Румунією. Досліджено зміст нормативно-правових актів, що регулюють спеціальний правовий режим воєнного стану, зокрема, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», що є базовим, та прийнятого 24 лютого 2022 року Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». Визначено причини корупції, які поділено на дві групи – об'єктивні та суб'єктивні. Перша група характеризується недосконалістю українського законодавства, а друга – низьким рівнем правової культури та свідомості серед представників владних повноважень – суддів, а також працівників апарату суду. Розглянуто думку фахівців Консультативної ради європейських суддів, які вважають необхідним забезпечення незалежності судової влади від держави, щоб гарантувати неупередженість і добросовісність судової влади. Також у статті висвітлено останні законодавчі пропозиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу України: 1) згідно з якими корупцію в умовах воєнного стану пропонується вважати державною зрадою дії особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка під час воєнного стану та протягом одного року після закінчення або скасування воєнного стану набуває у власність майно, вартість якого перевищує шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 2) позбавлення волі на строк до 15 років або засудити до довічного позбавлення волі, з конфіскацією майна та з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Запропоновано запровадити дані заходи відносно уповноважених осіб здійснювати правосуддя, а також викладена точка зору з приводу переваг посилення відповідальності суддів за корупційні правопорушення в умовах воєнного стану.

Ключові слова: корупція, суд, судді, антикорупційна політика, корупційні практики, воєнний стан.

The purpose of this article is to study the nature and specifics of the fight against corruption in the judicial system. It should be noted that Ukraine is currently undergoing a process of changes and reforms aimed at improving the efficiency of all public administration bodies, including the judiciary. The judiciary, one of the three branches of government, has a mandate to fight corruption in the administration of justice. However, corruption has also affected the judiciary, and thus the justice system. The article begins with an analysis of Ukraine's ranking in the Corruption Perceptions Index for 2022 and 2021 in comparison with its closest European partners, Poland and Romania. Next, the author reviews the legal acts regulating the special legal regime of martial law, in particular, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", which is the basic one, and the Law of Ukraine "On Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" adopted on February 24, 2022. The article then goes on to outline the causes of corruption, which are divided into two groups – objective and subjective. The first group is characterized by the imperfection of Ukrainian legislation, and the second – by the low level of legal culture and consciousness among representatives of the authorities – judges and court staff. The article then goes on to highlight the opinion of the experts of the Advisory Council of European Judges, who consider it necessary to ensure the independence of the judiciary from the State in order to guarantee the impartiality and integrity of the judiciary. The article also highlights the latest legislative proposals to amend the Criminal Code of Ukraine: 1) according to which corruption under martial law is proposed to be considered treason if a person authorized to perform the functions of the State or local self-government acquires property worth more than six thousand five hundred tax-free minimum incomes during martial law and within one year after the end or lifting of martial law; 2) imprisonment for up to 15 years or sentence to life imprisonment, with confiscation of property and deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities. The authors propose to introduce these measures for those authorized to administer justice, and also present their point of view on the benefits of increasing the liability of judges for corruption offenses under martial law.

Key words: corruption, court, judges, anti-corruption policy, corrupt practices, martial law.

Постановка проблеми. Боротьба з корупцією в суспільстві є одним з найактуальніших викликів, що стоять сьогодні перед Україною. Представники законодавчої влади, реформуючи законодавство, створюючи нові органи державної влади або удосконалюючи наявні, створюють ілюзію боротьби з корупцією на всіх рівнях державної влади. В рейтингу сприйняття корупції Україна в 2022 році посіла 116 місце, що порівняно краще за 2021 рік, коли вона займала 122 місце. Незважаючи на значне покращення ситуації, порівняно з найближчими європейськими сусідами – Польщею, яка займає 45 місце та Румунією з 49 місцем в рейтингу, ми значно відстаємо. Дана ситуація свідчить про неспроможність законодавця впровадити ефективну антикорупційну політику [1]. Особливо гостро відчуваються прояви корупції на фоні збройної агресії Російської Федерації проти України, внаслідок чого був введений воєнний стан 24 лютого 2022 року Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022 [2], який було затвер-

джено Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 2102-IX [3]. Корупція обмежує конституційні права і свободи людини і громадянина, перешкоджає нормальному функціонуванню державного апарату, гальмує хід соціально-економічних реформ, заохочує організовану злочинність, підриває довіру до влади та негативно впливає на міжнародний імідж країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню причин прояву, попередження та засобів протидії різним видам корупційної діяльності присвячені наукові праці таких українських науковців і практиків, серед яких: М. І. Логвиненко, В. Б. Авер'янова, Ю. В. Бауліна, С. Г. Брателта та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових доробок, центральною темою яких є протидія та запобігання корупції, окремі аспекти дослідження проявів та усунення корупційних явищ в умовах воєнного стану не висвітлені.

Метою статті є дослідження передумов прояву корупції в судовій системі України та визначення можливих заходів протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні.

Результати дослідження. Сьогодні, як ніколи, успіх подальшого розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної та соціальної правової держави залежить від рішучості політиків, державних діячів та державних службовців, а також від чесності кожного громадянина та громадянського суспільства у боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Одним із найнебезпечніших внутрішніх ворогів України є корупція, яка заважає їй ефективно розвиватися в економічній, соціальній та гуманітарній сферах, гальмує її інтеграцію до Європейського Союзу і, зрештою, залишає її на поталу зовнішнім ворогам нашої держави. Саме тому боротьба з корупцією є одним з найважливіших завдань, що стоять сьогодні перед Українською державою.

Для ефективної боротьби з корупцією потрібне наукове розуміння того, як її запобігти. Одним із ключових принципів такого підходу є розуміння корупції як соціально обумовленого явища.

Неможливо вивчати явище без пошуку причин, які впливають на його існування та розвиток. Тому вдається необхідним окреслити причини, які призводять до виникнення та розвитку корупції в судовій системі. Загалом, такі терміни, як «детермінанти», «умови» та «фактори» використовуються частіше, ніж причини корупції. Незважаючи на деякі семантичні відмінності, всі ці терміни використовуються для позначення конкретних явищ, які спричиняють або створюють корупцію в країні.

Слід зазначити, що однією з основних причин корупції в судовій системі є обсяг повноважень, наданих суддям законом, і використання цих повноважень в особистих інтересах, а не в інтересах держави та/або суспільства. Ці повноваження відомі як дискреційні (із лат. *discretio* – це вирішення посадовою особою або державним органом зарахованого до їхньої компетенції питання на власний розсуд у порядку реалізації дискреційної влади) або «суддівського розсуду» [4, с. 44].

Комплексне дослідження правових чинників, що впливають на розвиток судової корупції здійснено Л. Москвич, яка запропонувала розподілити фактори на дві групи – об'єктивні та суб'єктивні.

Перша група характеризується недосконалістю українського законодавства, що, у свою чергу, створює передумови неоднозначності підходів до їх системного тлумачення й різного використання оціночних понять; брак єдиних стандартів правової технології забезпечення якості судових рішень; недоліки правової регламентації статусу суддів і працівників суду, особливо стосовно зобов'язань суддів щорічно подавати для оприлюднення декларації про майно, доходи, витрати й зобов'язання фінансового характеру.

Друга група факторів характеризується низьким рівнем правової культури та свідомості серед представників владних повноважень – суддів, а також працівників апарату суду.

Інші фактори, які посилюють корупцію серед представників судової гілки влади це:

1. Толерантне ставлення суспільства до корупційних відносин;
2. Суб'єктивні міркування, пов'язані з особистим та професійним розвитком, які можуть зробити суддів байдужими до ризику упередженості в конкретній справі [5, с. 154–155].

На думку фахівців Консультативної ради європейських суддів, причини, що впливають на корупцію в судовій владі, мають зовнішній (неправомірний вплив ззовні судової гілки) та внутрішній характер. Особливу увагу приділено зовнішньому впливу. Це пов'язано з довгостроковими структурними дисбалансами або з ситуаціями, коли система стримувань і противаг відсутня або занадто слабка. Слід зазначити, що Європейське співтовариство

неодноразово наголошувало на необхідності забезпечення незалежності судової влади (не тільки зовнішньої, а й внутрішньої) від держави, щоб гарантувати неупередженість і добросесність суддів. Неодноразово наголошувалося на недостатній прозорості роботи судової системи. Це пов'язано з відсутністю доступу до інформації, яка стосується судової влади, що сприяє корупційній поведінці [6].

У воєнний час необхідно посилити боротьбу з корупцією шляхом внесення змін до чинного законодавства, тим більше, що після перемоги Україна отримає мільярди доларів від західних партнерів для відновлення економіки та інфраструктури. А слово «фінансування» з'являється нездоровий блиск в очах та нові офшорні рахунки. Антикорупційний режим в Україні не надто ефективний навіть у мирний час, а у воєнний правоохоронні органи не мають часу переслідувати корупціонерів, оскільки в основному зайняті розслідуванням воєнних злочинів.

Так, законопроект про внесення змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України) щодо відповідальності за корупцію в умовах воєнного стану [7] пропонується вважати державною зрадою дії особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка під час воєнного стану та протягом одного року після закінчення або скасування воєнного стану набуває у власність майно, вартість якого перевищує шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що є неоподатковуваним мінімумом для працездатних осіб.

Для цього проект Закону пропонується доповнити ст. 111 КК України, яка стосується державної зради, новим положенням, згідно з яким посадовця-корупціонера зможуть позбавити волі на строк до 15 років або засудити до довічного позбавлення волі, з конфіскацією майна та з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. У цьому аспекті варто зауважити, що Законом України від 3 березня 2022 року № 2113-IX «Про внесення змін до КК України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» [8] було доповнено статті 111 (Державна зрада), 113 (Диверсія) КК України ознакою, що обтяжує відповідальність – вчинення дій в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, а також передбачено санкції за вчинення таких дій – позбавлення волі строк п'ятнадцять років або довічне позбавлення волі, з конфіскацією майна.

Новації законопроекту про внесення змін до КК України, які посилюють відповідальність за корупцію у воєнний час, є цілком виправданими і покликані не допустити «припинення» міжнародної допомоги у воєнний час та завдати першого удару, прирівнявши корупцію у воєнний час до колабораціонізму з ворогом. На нашу думку, нововведення повинні стосуватися всіх без виключень, а тим паче і представників судової гілки влади, оскільки відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» суди, які здійснюють правосуддя на засадах верховенства права, забезпечують право кожного на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією України, законами та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [9].

Висновки. Корупція є небезпечним суспільним явищем, а фактори, що його спричиняють, характеризуються систематичністю, масовістю, суспільною шкідливістю та комплексністю. Таким чином, ефективна боротьба з корупцією в Україні продовжиться і в період воєнного стану. Окрім достатньої політичної волі, ці дії потребують не лише належного правового забезпечення (механізмів запобігання корупції та регламентації відповідальності за корупційні правопорушення), але й створення ефективної системи державних інституцій для забезпечення належної координації у формуванні та реалізації антикорупційної політики, враховуючи особливості української юридичної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Transparency International. Corruption perceptions index. 2022. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>
2. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 20.12.2023).
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 20.12.2023).
4. Логвиненко М.І., Дігтяр А.О. Дискреційні повноваження суддів як корупційний ризик у судовій владі. Судова апеляція. 2015. № 3 (40). С. 43–49.
5. Москвич Л.М. Корупційні детермінанти в судовій системі України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. Вип. 3. С. 153–162.
6. Колішний В. Європа дала поради, як запобігти корупції в мантиях та змінити ставлення суспільства до Феміди. *Закон і бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/135621.html>
7. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану від 04.05.2022 р. № 7348. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39559>. (дата звернення: 20.12.2023).
8. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 03.03. 2022 р. №2113-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text>. (дата звернення: 20.12.2023).
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 20.12.2023).

САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ ТА ДЕЗЕРТИРСТВО (СТАТТІ 407 ТА 408 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ): ОСНОВНІ ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО КВАЛІФІКАЦІЇ

VOLUNTARY ABANDONMENT OF A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE AND DESERTION (ARTICLES 407 AND 408 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): THE MAIN LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT REGARDING QUALIFICATIONS

Загиней-Заболотенко З.А., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

Статтю присвячено дослідженню правових позицій Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у частині кваліфікації за статтею 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та статтею 408 «Дезертирство» Кримінального кодексу України. З аналізу як наукових джерел, так і вказаних правових позицій суду касаційної інстанції, зроблено висновок, що правові позиції загалом покликані сприяти єдності та стабільності судової практики, однаковому застосуванню кримінального закону в подібних випадках. Окрім того, правові позиції Верховного Суду в частині кваліфікації дій обвинувачених як самовільного залишення військової частини або місця служби чи дезертирства узгоджуються з усталеними підходами у доктрині кримінального права, що слід вважати важливим фактором належної взаємодії між науковцями та практиками, за якої вони почуті один одним, а результати судової практики у вигляді правових позицій Верховного Суду належно обґрунтовані основними доктринальними підходами. У свою чергу, результати наукових досліджень обумовлені аналізом судової практики в частині кваліфікації дій за статтями 407 та 408 Кримінального кодексу України. Зокрема, проаналізовано правові позиції Верховного Суду, які підтверджують наявність різного набору ознак складів кримінального правопорушення, передбаченого в різних частинах статті 407 Кримінального кодексу України, важливості встановлення факту початку та закінчення конкретним військовослужбовцем військової служби, що впливає на визнання його суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 407 та 408 Кримінального кодексу України; необхідності встановлення такої основної розмежувальної ознаки між самовільним залишенням військової частини або місця служби та дезертирством, як мета вчинення кримінального правопорушення, яка за наявності ознак дезертирства повинна полягати в прагненні назавжди ухилитися від проходження військової служби.

Ключові слова: самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство, кваліфікація, розмежування, військово-службовець, правові позиції Верховного Суду, судова практика, кримінально-правова протидія, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення.

The article is devoted to the study of legal positions of the Criminal Court of Cassation within the Supreme Court in terms of qualification under Article 407 "Unauthorized leaving of a military unit or place of service" and Article 408 "Desertion" of the Criminal Code of Ukraine. Based on the analysis of both scholarly sources and the above-mentioned legal positions of the court of cassation, it is concluded that the legal positions are generally intended to promote unity and stability of judicial practice, and uniform application of criminal law in similar cases. In addition, the legal positions of the Supreme Court in terms of qualifying the actions of the accused as unauthorized leaving of a military unit or place of service or desertion are consistent with the established approaches in the criminal law doctrine, which should be considered an important factor of proper interaction between scholars and practitioners, where they are heard by each other, and the results of judicial practice in the form of legal positions of the Supreme Court are properly substantiated by the main doctrinal approaches. In turn, the results of scientific research are based on the analysis of court practice in terms of qualification of actions under Articles 407 and 408 of the Criminal Code of Ukraine. In particular, the legal positions of the Supreme Court were analyzed, which confirm the presence of a different set of signs of the components of a criminal offense provided for in various parts of Article 407 of the Criminal Code of Ukraine, the importance of establishing the fact of the beginning and end of a specific military serviceman, which affects his recognition as a subject of criminal offenses, provided for by Articles 407 and 408 of the Criminal Code of Ukraine; the need to establish such a basic distinguishing feature between voluntarily leaving a military unit or a place of service and desertion, as the purpose of committing a criminal offense, which, in the presence of signs of desertion, should consist in the desire to permanently evade military service.

Key words: voluntary leaving a military unit or place of service, desertion, qualification, delimitation, serviceman, legal positions of the Supreme Court, judicial practice, criminal legal countermeasures, criminal liability, criminal offence.

Постановка проблеми. Важливою складовою належної кримінально-правової охорони порядку несення військової служби виступає судова практика, квінтесенцією якої є судова практика Верховного Суду (далі – ВС), а саме Касаційного кримінального суду (далі – ККС). Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Як передбачено в частинах 5, 6 ст. 13 цього Закону, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках ВС, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках ВС, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [1]. Відповідно й аналіз правових позицій ВС щодо кримінально-правової охорони порядку несення військової служби є актуальним, особливо в сучасних умовах,

коли України перебуває у стані війни з російською федерацією. І забезпечення належного порядку несення військової служби є запорукою надійного захисту суверенітету нашої держави, недоторканості її територіальної цілісності, а також охороні прав та свобод громадян України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) передбачається кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407) і дезертирство (ст. 408). Якщо орієнтуватися на судову статистику, то в 2022 році за ст. 407 КК було засуджено 1 036 осіб, а за ст. 408 КК – 154 особи [2]. Вочевидь, кількість засуджених осіб за статтями 407 та 409 буде ще більшою. Так, станом на 20.11.2023 до судів надійшло 4 484 кримінальних проваджень за ст. 407 КК, з яких розглянуто було 2 756 проваджень та 431 кримінальне провадження за ст. 408 КК, з яких розглянуто 251 провадження.

Дослідженню самовільного залишення військової частини або місця служби, а також дезертирства при-

свячено чимало наукових праць. Йдеться про науковий доробок А. О. Кавунська, М. І. Карпенка, А. М. Ониськів, Н. О. Орловської, М. М. Сенько, Ю. П. Степанової, М. І. Хавронюка та інших. Проте у наукових працях указаних дослідників відсутній аналіз правових позицій ККС у частині формування єдності судової практики за статтями 407 та 408 КК.

Метою статті є аналіз правових позицій ВС стосовно кримінально-правової кваліфікації самовільного залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) і дезертирства (ст. 408 КК).

Виклад основного матеріалу. Насамперед відзначимо, що ст. 407 КК є складною за будовою. Ця стаття складається з п'яти частин, з яких перші дві містять ознаки основних складів, а інші три – кваліфікованих складів злочину. Як зазначається в науковій літературі, «при формуванні складів кримінальних правопорушень, передбачених різними частинами ст. 407 КК, законодавець поєднав характеристики діяння (його тривалість) та суб'єкта їх вчинення: ч. 1 ст. 407 КК – військовослужбовець строкової служби, який вчинив «самовільне залишення» на строк понад 3 доби, але не більше 1 місяця; ч. 2 ст. 407 КК – будь-який військовослужбовець, крім військовослужбовця строкової служби, а також військовозобов'язаний та резервіст під час зборів, який вчинив «самовільне залишення» на строк понад 10 діб, але не більше 1 місяця, або хоч менше 10 діб, але більше 3 діб, вчинені повторно протягом 1 року; ч. 3 ст. 407 КК – будь-який військовослужбовець, а також військовозобов'язаний та резервіст під час зборів, який вчинив «самовільне залишення» на строк понад 1 місяць» [3, с. 513]. Такий же висновок фактично зроблений у постанові ККС від 12.10.2021 у справі № 661/5675/19. У ньому йдеться про те, що у частинах 1 та 2 ст. 407 КК передбачено самостійні склади кримінальних правопорушень, які відрізняються, зокрема, за суб'єктом: суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 407 КК, є військовослужбовець строкової служби, тоді як суб'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 цієї статті, – військовослужбовець (крім строкової служби). Суд касаційної інстанції переглядав рішення судів першої та апеляційної інстанцій, якими за ч. 4 ст. 407 КК засуджено військовослужбовця військової служби за контрактом, який з метою тимчасового ухилення від військової служби в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, без поважних причин не з'явився на службу 19.08.2019 та був відсутній за місцем її проходження до 31.08.2019.

ККС, даючи відповідь у постанові на аргумент захисника з приводу того, що дії військовослужбовця за контрактом неправильно кваліфіковані як «нез'явлення вчасно на службу без поважних причин», оскільки обов'язковою ознакою «нез'явлення на службу» є нез'явлення лише у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу, а із сформульованого обвинувачення незрозуміло, на якій підставі цей військовослужбовець повинен був прибути на військову службу саме 19.08.2019, обґрунтовано сформулював таку правову позицію: кримінальна відповідальність за частинами 2–5 ст. 407 КК, на відміну від ч. 1 цієї статті, настає незалежно від того, за яких обставин військовослужбовець не з'явився вчасно на військову службу: у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу. Наявність поважних причин у військовослужбовця своєчасно не з'явитися на військову службу має бути підтверджена належними та допустимими доказами [4].

Суб'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України), як було зазначено вище, чітко визначений у диспозиціях частин цієї статті. На думку М. І. Панова, «для визнання особи суб'єктом

військових злочинів важливе значення має встановлення початку і закінчення проходження військової служби, оскільки вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого розділом XIX Особливої частини КК, тільки у цей проміжок часу, тобто у період проходження військової служби, дає підстави визнавати це діяння злочином проти встановленого порядку несення військової служби» [5, с. 15]. М. І. Хавронюк зазначає, що «підставою виникнення правовідносин, пов'язаних з проходженням військової служби, є відповідний юридичний факт. Якщо він відсутній, то і такі відносини з точки зору права визнаються нікчемними – такими, що не тягнуть жодних правових наслідків. Неправильні дії працівників органів державного управління, внаслідок порушень з боку яких особа була призвана на військову службу незаконно, не можуть погіршувати становище громадянин» [6, с. 1128].

А. М. Ониськів, посилаючись на нормативні документи, що регламентують порядок проходження військової служби, вказує, що «для встановлення підстав кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти порядку проходження військової служби слід встановлювати момент її закінчення. Згідно з ч. 2 ст. 24 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено, що закінченням проходження військової служби вважається день виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини (військового навчального закладу, установи тощо) у порядку, встановленому положеннями про проходження військової служби громадянами України. У Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) детально регламентується процедура звільнення військовослужбовця з військової служби. Так, у п. 242 уточняється відповідне законодавче положення та вказується, що кінцевим моментом проходження військової служби є виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини і направлення на військовий облік до районного (міського) військового комісаріату за вибраним місцем проживання [7, с. 177].

Питання про те, як правильно слід підходити до встановлення того, чи було припинено військовослужбовцем здійснення військової служби, а отже до визначення наявності/відсутності ознак складів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК, вирішувалося ц судом касаційної інстанції. Так, ККС переглядав рішення судів першої та апеляційної інстанцій, якими військовослужбовця за контрактом було засуджено за ч. 4 ст. 407 КК. Як було визнано встановленим судом першої інстанції та підтверджено ухвалою суду апеляційної інстанції, військовослужбовець, який проходив військову службу за контрактом, в порушення вимог статей 17, 65 Конституції України, пунктів 1, 2 ст. 1, п. 4 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», статей 11, 16 Статуту внутрішньої служби ЗСУ, статей 1, 4 Дисциплінарного статуту ЗСУ, незаконно припинив виконувати свій конституційний обов'язок по захисту Вітчизни, незалежності, територіальної цілісності України та вчасно не з'явився на службу без поважних причин в умовах особливого періоду (крім воєнного стану) до військової частини. Оскаржуючи рішення судів першої та апеляційної інстанцій, засуджений фактично стверджував, що не є суб'єктом складу кримінального правопорушення, вчинення якого йому інкримінується. На обґрунтування своїх вимог стверджує, що він не укладав новий контракт на проходження військової служби у 2014 р., а підпис у ньому не належить йому, що підтверджено висновком судово-почеркознавчої експертизи, а тому він не мав обов'язку проходити військову службу. Вважає, що у 2018 р. всупереч вимогам чинного законодавства було видано наказ про направлення його для проходження військової служби у військовій частині. На підтвердження своїх вимог зазначає, що з січня 2015 р. йому не виплачувалося відповідне

грошове утримання, яке б свідчило про його перебування на військовій службі [8].

Переглянувши рішення судів першої та апеляційної інстанцій в касаційному порядку, ККС зробив такий правовий висновок: дії військовослужбовця, який у встановленому законом порядку не був звільнений з військової служби та який не з'явився на службу без поважних причин в умовах особливого періоду (крім воєнного стану) до військової частини у зв'язку з завершенням строку дії контракту, підлягають кваліфікації за ст. 407 КК. Завершення строку дії контракту автоматично не позбавляє особу статусу військовослужбовця та не звільняє його від виконання обов'язків військової служби. Неотримання військовослужбовцем грошового забезпечення на підставі наказу командира військової частини у зв'язку з самовільним залишенням служби не свідчить про те, що особа припинила військову службу. Такий висновок було мотивовано, зокрема, тим, що накази про звільнення з військової служби оголошуються командирами військових частин. Після цього військовослужбовець повинен здати в установлені строки посаду та підлягає розрахунку, виключенню зі списків особового складу військової частини та направленню на військовий облік до військового комісаріату за місцем проживання. Сам факт завершення строку дії контракту автоматично не позбавляє особу статусу діючого військовослужбовця та не звільняє від необхідності виконання обов'язків військової служби. Для звільнення з військової служби в умовах особливого періоду необхідно звернутися з відповідним рапортом, підготувати документи для звільнення, провести розрахунок вислуги років, розрахунок і виплату грошового забезпечення, видачу та утримання майна, здачу зброї, отримання документів для постановки на облік військовозобов'язаних. Тобто, на думку ККС, військовослужбовець, який був обізнаний з порядком звільнення з військової служби, оскільки він підтвердив цей факт в суді першої інстанції, порушив порядок звільнення з військової служби [8].

Погодитися з таким підходом суду касаційної інстанції складно, оскільки саме по собі порушення військовослужбовцем порядку звільнення з військової служби не може свідчити про те, що в його діях має місце склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 407 КК України. Для цього необхідно встановити наявність й інших ознак складу цього кримінального правопорушення, зокрема прямий умисел та мету тимчасово ухилитися від військової служби, чого в цьому випадку, на наш погляд, зроблено не було.

Проте, незважаючи на те, що остаточне рішення та мотивування ККС факту наявності в діях військовослужбовця за контрактом складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 407 КК, є дискусійним, все ж загалом правова позиція ККС є важливою для забезпечення сталості та єдності судової практики, оскільки у відповідній постанові звертається увага на те, що для кваліфікації за будь-якою частиною ст. 407 КК слід пересвідчитися, що особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, є суб'єктом відповідного кримінального правопорушення. Зокрема встановленню підлягає як факт початку проходження особою воєнної служби, так і факт її завершення. У разі, якщо такі юридичні факти не встановлені, особа не може нести кримінальної відповідальності за ст. 407 КК.

У теорії кримінального права фактично аксіоматичним та таким, що не може бути поставленим під сумнів, є твердження про розмежувальні ознаки між самовільним залишенням військової частини або місця служби (ст. 407 КК) і дезертирством (ст. 408 КК). Наприклад, А. М. Ониськів стверджує, що «розмежувальною ознакою між цими суміжними складами злочинів є не наявність (відсутність) відповідної мети, а її *зміст*. Метою самовільного залишення військової частини або місця служби є мета *тимчасово* ухилитися від проходження військової служби,

а метою дезертирства – мета ухилитися від проходження військової служби *назавжди*. Правильне встановлення змісту мети дозволяє належно розмежувати склади злочинів, передбачених у ст. ст. 407 та 408 КК» [7, с. 188].

ВС у постанові від 01.12.2022 у справі № 297/2178/21 зробив такий правовий висновок: дезертирство (ст. 408 КК) та самовільне залишення військової служби або місця служби (ст. 407 КК) є суміжними складами кримінальних правопорушень, які розмежовуються, зокрема, за ознаками суб'єктивної сторони. Обов'язковою ознакою дезертирства є мета ухилитися від військової служби не тимчасово, а назавжди. Водночас військовослужбовець може заявляти про свій намір ухилитися від військової служби взагалі або ухилитися від неї протягом невизначеного часу (наприклад, доки його не затримують). Фактичний строк відсутності військовослужбовця в місці служби при дезертирстві може не перевищувати однієї доби, що має значення виключно для призначення покарання [9].

Тобто, в цій правовій позиції підкреслюється, що власне мета виступає основною розмежувальною ознакою між суміжними складами кримінальних правопорушень, передбачених статтями 407 та 408 КК, а певні об'єктивні обставини, зокрема щодо тривалості відсутності особи у місці проходження військової служби або в військової частині самі по собі значення для кваліфікації не мають. Тому, наприклад, якщо військовослужбовець був відсутній менше доби у військової частині або в місці служби, однак було доведено належними та допустимими доказами наявність в нього мети ухилитися від проходження військової служби назавжди, є всі підстави кваліфікувати його дії як дезертирство, а не як самовільне залишення військової частини або місця служби.

Підтвердження попередньої правової позиції міститься і в постанові ВС від 18.04.2023 у справі № 761/14205/13-к. У ній вказано, що для встановлення ознак складу злочину, передбаченого ст. 408 «Дезертирство» КК, судам належить досліджувати та брати до уваги докази, які підтверджують наявність у військовослужбовця мети ухилитися від військової служби. Апеляційний суд під час нового судового розгляду повинен, зокрема, перевірити доводи в апеляційній скарзі прокурора, які вказують на наявність у діях виправданого військовослужбовця (військового комісара) мети уникнути військової служби, як-то відсутність дозволу у військовослужбовця на відпустку, а також його рапортів на відпустку, достовірну обізнаність військовослужбовця щодо обраного стосовно нього запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд, який унеможливило самовільне залишення території України, намагання військовослужбовця залишити територію України та його затримання під час прикордонного контролю [10]. У вказаній постанові ВС переглядалися рішення судів першої та апеляційної інстанцій, відповідно до яких військового комісара (військовослужбовця) було визнано невинуватим у вчиненні дезертирства. За обставинами справи військовий комісар (військовослужбовець) обвинувачувався органом досудового розслідування, зокрема, у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15 – ч. 1 ст. 408 КК. Військовому комісару було пред'явлено обвинувачення у вчиненні ним як депутатом місцевої ради, злочину, передбаченого за ч. 2 ст. 368 КК. У зв'язку з цим 11.12.2009 місцевий судом стосовно нього обрано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд. Цього ж дня військовим прокурором винесено постанову про заборону військовому комісару виїжджати за межі України, яку направлено для виконання до Адміністрації ДПСУ. Окрім того, 15.12.2019 військового комісара відсторонено від зайняття відповідної посади. Військовий комісар згідно з розпорядженням Головнокомандувача ЗСУ перебував до 13.12.2012 у розпорядженні військового комісара миського військового комісаріату. На період відсторонення від

посади військовому комісару було визначено місце проходження військової служби – міський військовий комісаріат. З метою ухилитися від військової служби, а також маючи намір уникнути кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 368 КК, військовий комісар 30.07.2011 самовільно залишив місце служби, пройшов в аеропорту митний контроль, контроль на авіаційну безпеку та розпочав проходження прикордонного контролю для виїзду за межі України. Однак під час цього контролю працівники ДПСУ виявили, що військовому комісару заборонено виїзд за межі України, а тому відмовили йому у виїзді, чим перешкодили доведенню ним до кінця злочину.

Вказане рішення суду касаційної інстанції, на нашу думку, є цілком обґрунтованим, оскільки всі дії, вчинені цим військовослужбовцем, свідчать про те, що він мав намір ухилитися від проходження військової служби назавжди.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки нашого дослідження правових позицій ВС у частині кваліфікації дій особи за статтями 407 та 408 КК, вбачається, що вони покликані сприяти єдності та стабільності судової практики, однаковому застосуванню кримінального закону в подібних випадках. Окрім того, правові позиції ВС у частині кваліфікації дій обвинувачених як самовільного залишення військової частини або місця служби або дезертирства узгоджується з усталеними підходами у доктрині кримінального права, що слід вважати важливим фактором взаємодії між науковцями та практиками, за якої вони почуті один одним, а результати судової практики у вигляді правових позицій ВС належно обґрунтовані основними доктринальними підходами. У свою чергу, результати наукових досліджень обумовлені аналізом судової практики в частині кваліфікації дій за статтями 407 та 408 КК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n249> (дата звернення: 25.12.2023).
2. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (Форма № 6). Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 25.12.2023).
3. Орловська Н. А., Степанова Ю. П. Самовільне залишення військової частини або місця несення служби: кримінально-правові ознаки і проблеми кваліфікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 511–515. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/122.pdf (дата звернення: 25.12.2023).
4. Постанова Верховного Суду від 12.10.2021 у справі № 661/5675/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359500> (дата звернення: 25.12.2023).
5. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.; за ред. М. І. Панова. Харків: Право, 2011. 184 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.
7. Ониськів А. М. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Київ: ун-т права НАН України; Ін-т держави і права ім. В. В. Корецького НАН України. Київ, 2017. 268 с.
8. Постанова Верховного Суду від 20.04.2023 у справі № 748/1376/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110428143> (дата звернення: 25.12.2023).
9. Постанова Верховного Суду від 01.12.2022 у справі № 297/2178/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107834089> (дата звернення: 25.12.2023).
10. Постанова Верховного Суду від 18.04.2023 у справі № 761/14205/13-к URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110367831> (дата звернення: 25.12.2023).

**ВЗАЄМОДІЯ З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ****INTERACTION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT
UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE**

Музиченко О.В., к.ю.н.,

консультант суду

Верховний Суд,

доцент кафедри публічного права

Київський університет імені Бориса Грінченка

Обловацька Н.О., старший викладач кафедри публічного права

Київський університет імені Бориса Грінченка

Карандась М.В., студент IV курсу факультету правничих наук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті проаналізовано історію становлення Міжнародного Кримінального суду, зазначено, що необхідність у створенні цього суду була визначена ще на початку минулого століття. Також звернено увагу на діяльність суду щодо розгляду справ та вказано на кількість справ, які були порушені судом й на число осіб, які були притягнуті до відповідальності за час роботи суду. Окреслено основні етапи взаємодії між Україною та Міжнародним Кримінальним судом. Акцентовано увагу, що Україна, не будучи учасницею Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду, приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного Кримінального суду.

Крім того, зазначено, що після початку повномасштабної агресії РФ проти України було внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України та доповнено його новим розділом, який стосується співробітництва з Міжнародним Кримінальним судом. Також висвітлено недоліки вказаного розділу й його неузгодженість у певних статтях з Римським Статутом Міжнародного Кримінального Суду. Звернено увагу й на те, як у Кримінальному процесуальному кодексі Молдови унормовано питання співробітництва з Міжнародним Кримінальним Судом.

Розглянуто Правила процедури та доказування та вказано на певні особливості визнання доказів допустимими та належними, згідно з цими правилами. Також звернено увагу на схожість певних норм Правил процедури та доказування з нормами національного кримінального процесуального законодавства.

Акцентовано, що першим завданням нашої держави є ратифікація Статуту та здійснення офіційного перекладу нормативних документів, якими керується МКС у своїй діяльності (Правила процедури та доказування, Елементи злочинів, Регламент Суду, Положення про Секретаріат, Положення про прокуратуру, Положення про адвокатів тощо), а також офіційний переклад практики МКС.

Ключові слова: суд, кодекс, злочини, статут, відповідальність.

The article analyzes the history of the formation of the International Criminal Court, it is noted that the need for the creation of this court was determined at the beginning of the last century. Attention was also paid to the activity of the court regarding the consideration of cases and the number of cases that were initiated by the court and the number of persons who were brought to justice during the working hours of the court were indicated. The main stages of interaction between Ukraine and the International Criminal Court are outlined. It was emphasized that Ukraine, not being a party to the Rome Statute of the International Criminal Court, joined the Agreement on Privileges and Immunities of the International Criminal Court.

In addition, it is noted that after the beginning of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, amendments were made to the Criminal Procedure Code of Ukraine and a new section was added to it, which concerns cooperation with the International Criminal Court. The shortcomings of the specified section and its inconsistency in certain articles with the Rome Statute of the International Criminal Court are also highlighted. Attention was also drawn to how the issue of cooperation with the International Criminal Court is regulated in the Criminal Procedure Code of Moldova.

It was emphasized that the first task of our state is the ratification of the Statute and the implementation of the official translation of normative documents that govern the ICC in its activities (Rules, procedures and evidence, Elements of crimes, Rules of Court, Regulations on the Secretariat, Regulations on the Prosecutor's Office, Regulations on lawyers, etc.), as well as the official translation of the ISS practice.

Key words: court, code, crimes, statute, responsibility.

Постановка проблеми. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду (далі – Статут), прийнятий 17 липня 1998 року, заснував нову міжнародну судову установу, яка має на меті розглядати справ, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Так, згідно ст. 5 Статуту Міжнародний Кримінальний Суд (далі – МКС) має юрисдикцію щодо злочинів геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочинів агресії [1].

З моменту свого створення МКС порушив 30 справ, за якими проходять 46 підозрюваних або обвинувачених. Було розпочато розслідування за 14 ситуаціями у таких країнах як Афганістан, Бангладеші/М'янмі, Бурунді, Грузії, Дарфурі (Судан), Демократичній Республіці Конго, Державі Палестина, Кенії, Кот-д'Івуарі, Лівії, Малі, Уганді та Центральноафриканській Республіці. До при-

кладу Домінік Онгвен був визнаний винним за 61 епізодом злочинів проти людяності та військових злочинів, скоєних на півночі Уганди в 2002-2005 роках, і засуджений до 25 років ув'язнення, обвинувальний вирок та призначене покарання перебувають у процесі оскарження у МКС. Стосовно Боско Нтаганде Апеляційна палата МКС підтвердила обвинувальний вирок і покарання у вигляді 30-річного ув'язнення, призначене йому за злочини проти людяності та військові злочини, які були скоєні в провінції Ітурі Демократичної Республіки Конго.

З початком агресії РФ проти України у 2014 році питання ратифікації Статуту набуло більшого обговорення, адже Україна, яка була активним учасником розробки Статуту, підписала згаданий документ 20 січня 2000 року й приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети МКС від 10 вересня 2002 року, проте Україна досі

не ратифікувала зазначений Статут у зв'язку з ухваленням рішення Конституційним Судом України від 11 липня 2001 року № 3-в/2001, згідно з яким цей Статут не відповідає Конституції України, оскільки МКС доповнює національну судову систему [2, 3]. Акцентувати увагу треба й на тому, що Україна, не будучи учасницею Римського статуту, приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети МКС – договору, прийнятого Асамблеєю його держав-учасниць. Водночас вже з 2014 року, та ще більше після початку широкомасштабної агресії РФ проти України, наша держава почала співпрацювати з МКС, хоча й досі не ратифікувала Статут.

Мета. Оглянути історію створення МКС та проаналізувати взаємодію зазначеного суду з Україною через призму кримінального процесуального законодавства, а також висвітлити та дослідити окремі аспекти розгляду справ МКС.

Стан дослідження. Аналізом та дослідженням діяльності МКС займалися багато українських та зарубіжних науковців, як Вереша Р. В., Дроздов О. М., Дроздова О. В., Зуєв В. В., Карпенко М. О., Ковтун О. М., Кучинська О. П., Щербань Є. В.

Виклад основного матеріалу. Потреба у постійному міжнародному суді, який би розглядав справи осіб, які обвинувачувалися у вчиненні злочинів проти людства, обговорювалася давно. Комісія, створена на Паризькій мирній конференції в 1919 році після Першої світової війни, рекомендувала створити постійний міжнародний трибунал для військових злочинців. Водночас самого початку така пропозиція не знайшла підтримки всіх учасників. Наприклад, Сполучені Штати Америки віддавали перевагу тимчасовим судам.

Після Другої світової війни знову актуалізувалася потреба у створенні такого суду. Військовий трибунал, заснований союзними силами в німецькому місті Нюрнберг, розглядав справи стосовно 199 обвинувачених за їх роль у нацистському режимі та Голокості, але «холодна війна» зробила постійний суд політично неможливим. У 1990-х роках Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) створила тимчасові трибунали для суду над винними у зверствах у Югославії та Руанді, а в 1998 році Генеральна Асамблея ООН проголосувала за Статут, який став основою для МКС. Він набув чинності через чотири роки. За останніми підрахунками, статут підписали 123 країни, включаючи всі країни Західної Європи, усі країни Південної Америки та дві третини країн Африки.

Метою створення МКС було «доповнити національні суди». Вказаний суд втручається лише в крайньому випадку, коли країна не може або не хоче вершити правосуддя самостійно. Слід зазначити, що МКС не орган Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), хоча він тісно співпрацює з організацією.

Слід зазначити, що МКС у своїй діяльності керується, зокрема Правилами процедури та доказування, які, як визначено у преамбулі, покликані бути інструментом для застосування Статуту [4]. Так, зазначений звід є по суті аналогом національних кримінальних процесуальних кодексів, адже в ньому також зібрано та впорядковано всі етапи провадження та визначено юрисдикцію. Одним з розділів, який є цікавим для аналізу є четвертий розділ, що стосується доказів. Так, правилом 64 Правил процедури та доказування визначено, що питання, пов'язане з відповідністю чи прийнятністю, має бути порушено під час подання доказів до палати. У виняткових випадках, коли ці питання не були відомі під час подання доказів, вони можуть бути порушені відразу після того, як питання стало відомим. Разом з тим, вимоги щодо допустимості доказів менш суворі порівняно з підходами в національних правових системах. Як зазначається в літературі, це тому, що «...сторони, які не знайомі з міжнародною процесуальною системою, можуть легко представити свої

докази, не обмежуючись технічними нюансами, характерними для національних моделей» [5].

Варто вказати, що МКС, згідно зазначених Правил процедури та доказування, при дослідженні доказів користується принципом безпосередності дослідження, водночас наявні й виключення з вказаного правила. Так, відповідно до правила 68 Правил, якщо свідок, який дав раніше записані свідчення, не присутній у судовому засіданні, то суд може дослідити раніше записані свідчення в одній із таких ситуацій, якщо обвинувачення, так і захист мали можливість допитати свідка та ставити запитання під час запису; свідок, який дав раніше записані свідчення, бере участь у судовому засіданні, і сторона обвинувачення й захисту та представники судової палати мають можливість допитати свідка під час судового розгляду.

Цікавим є й правило 69, яке є схожим з ч. 3 ст. 349 Кримінального процесуального кодексах України (далі – КПК) та згідно з яким прокурор і захист можуть погодитися, що стверджуваний факт, який міститься в обвинуваченні, зміст документа, очікувані свідчення свідка чи інші докази не оскаржуються, і, відповідно, Палата може вважати такий стверджуваний факт таким, що доведено, якщо Палата не вважає, що в інтересах правосуддя, зокрема в інтересах потерпілих, потрібне більш повне представлення стверджуваних фактів.

Водночас слід наголосити, що на теперешній час зазначений вище документ не містить офіційного перекладу на українську мову, що унеможливило повноцінне розуміння діяльності МКС.

Що ж стосується взаємодії України з МКС, то незважаючи на те, що наша держава не є учасницею Статуту, але вона вже двічі визнавала юрисдикцію суду щодо ймовірних злочинів за цим Статутом, які відбуваються на її території, відповідно до ч. 3 ст. 12 Статуту. Перша заява, подана Україною, визнала юрисдикцію МКС щодо ймовірних злочинів, скоєних на території України з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Друга заява подовжила цей період на безстроковій основі, щоб охопити триваючі передбачувані злочини, скоєні протягом усього періоду на території України з 20 лютого 2014 року.

Після початку повномасштабної агресії РФ проти України Законом України від 03 травня 2022 року № 2236-IX Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) було доповнено новим розділом, який описує взаємодію між МКС та Україною щодо притягнення до відповідальності осіб, які здійснювали агресію, або сприяли її здійсненню проти України [6]. Слід зазначити, що наведений закон, хоча і мав серйозний вплив щодо утвердження МКС як судової інституції в Україні й зробив юридично можливим розгляд справ щодо згаданої категорії осіб, але без ратифікації зазначеного вище Статуту, а також змін у чинному законодавстві, Україна, яка взяла на себе певні обов'язки, коли подала заяву у порядку ч. 3 ст. 12 Статуту, не може стати повноправним членом МКС, отримати право участі у роботі суду, право делегувати власні кандидатури суддів та прокурорів, а також брати участь у їхньому обранні та мати інші права, які передбачені вказаним документом. Також важливо звернути увагу, що Україна є єдиною країною з держав-кандидатів у члени Європейського Союзу серед Грузії та Молдови, яка не ратифікувала Статут. До того ж це питання є й важливим тому, що є вимогою для того, щоб Україна стала повноцінним членом Європейського Союзу. Так, у ст. 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) зазначено, що сторони співробітничать з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Статуту МКС та пов'язаних з ним документів [7]. Крім того, у ч. 3 ст. 24 Угоди про асоціацію вказано, що стосовно судового співробітництва в кримінальних справах Сторони

намагаються посилити взаємодію щодо взаємної правової допомоги та екстрадиції. Це включатиме, у разі необхідності, приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Статуту МКС, та їх виконання, як зазначається у статті 8 Угоди про асоціацію, а також більш тісне співробітництво з Євроюстом.

Варто звернути увагу й на те, що хоча чинний КПК доповнено новим розділом, який стосується співробітництва з МКС, водночас при ухваленні цих доповнень Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України акцентувалося на невідповідності деяких положень присписам Статуту. Так, зверталася увага, що відповідно до присписів ч. 7 ст. 631 КПК після оголошення ухвали, зазначеної у п. 1 ч. 6 цієї статті, слідчий суддя роз'яснює особі право на оскарження ордеру на арешт, виданого МКС, до Палати досудового провадження МКС [8]. Водночас, як вбачається зі Статуту, МКС складається з таких органів: Президії, Апеляційного відділення, Відділення попереднього провадження, Судового відділення, Канцелярії прокурора та Секретаріату, але у вказаному переліку органів МКС Палата досудового провадження відсутня. Також слід зазначити на певну неузгодженість у ч. 1 ст. 632 КПК, яка передбачає, що особа, до якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою на виконання прохання МКС про тимчасовий арешт або про арешт і передачу, у будь-який час до фактичної передачі її до МКС має право подати до слідчого судді за місцем тримання під вартою письмову заяву про тимчасове звільнення і обрання запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою. Слідчий суддя невідкладно надсилає копію такої заяви до центрального органу України для звернення до МКС з метою одержання рекомендацій щодо тимчасового звільнення особи. У зверненні до МКС центральний орган України може зазначити строк, протягом якого може бути надано рекомендації. Водночас, відповідно до ч. 5 ст. 59 Статуту Палати досудового провадження повідомляють про будь-яке клопотання про тимчасове звільнення і вона надає рекомендації компетентному органу в державі місця тримання під вартою. Компетентний орган у державі місця тримання під вартою до прийняття ним рішення повною мірою враховує такі рекомендації, у тому числі будь-які рекомендації стосовно заходів запобігання втечі цієї особи. Отже, є не логічним твердження про те, що компетентний орган України може зазначити строк, протягом якого МКС може бути надано рекомендації, адже воно суперечить відповідним статтям Статуту, тим паче, що для слідчого судді є обов'язковими рекомендації надані Палатою досудового провадження.

Окремо зазначалося про різні підстави для проведення консультацій з МКС центральним органом України. Так, згідно ч. 1 ст. 619 КПК центральний орган України проводить консультації з МКС у разі, якщо виконання прохання МКС про співробітництво може порушувати публічний порядок чи завдати шкоди національній безпеці України, може завдати шкоди кримінальному провадженню на території України, якого не стосується прохання, може призвести до порушення зобов'язань перед іноземною державою відповідно до міжнародного договору України. Водночас у ст. 93 Статуту вказано, що держава-учасниця може проводити консультації із МКС, коли недостатньо інформації для виконання прохання, зверненого до держави-учасниці Статуту або неможливо встановити місцезнаходження необхідної особи або якщо за результатами розслідування встановлено, що особа, яка знаходиться в запитуваній державі, не є особою, яка зазначена в ордері, тобто є певна неузгодженість у підставах для проведення консультацій навіть при наявності ч. 2 ст. 619 КПК, яка вказує на можливість проведення консультацій й в інших випадках, передбачених зазначеним розділом або Статутом, на прохання центрального органу України або МКС.

Також при ухваленні доповнень до КПК вказувалося на суперечність між новим розділом КПК щодо співро-

бітництва з МКС та Конституцією України (далі – КУ). Так, відповідно до ст. 625 КПК особу, яка тримається під вартою або відбуває покарання у виді позбавлення волі на території України, може бути тимчасово передано на прохання Міжнародного кримінального суду для давання показань або участі в інших процесуальних діях під час розгляду справи МКС та можлива лише за наявності письмової згоди такої особи [8]. Водночас, якщо ця особа є громадянином України, то згідно ст. 25 КУ громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Тож особу не можна видати навіть за її згодою, адже це суперечить Основному Закону України. Разом з тим у науковій спільноті існує інша думка, що заборона, визначена у ст. 25 КУ стосується національної, а не міжнародної юрисдикції й вона має на меті гарантувати неупередженість судового розгляду, справедливість і законність покарань для своїх громадян. МКС суттєво відрізняється від національних судових органів і не прирівнюється до іноземного суду, адже створюється за участю і за згодою держав-учасниць, базуючись на положеннях не національного права, а міжнародного права [9].

У цьому аспекті варто звернути увагу на процесуальні кодекси зарубіжних країн. Так, наприклад, у ст. 549.3 Кримінального процесуального кодексу Молдови (далі – КПК Молдови) визначено, що запити МКС про передачу особи на її розпорядження розглядаються Апеляційною палатою Кишинєва в установленому для екстрадиції порядку. Рішення апеляційної інстанції підлягає виконанню з дня винесення, але може бути оскаржено в касаційному порядку у Вищій судовій палаті у 10-денний строк. У розпорядження МКС можуть бути передані як громадяни Республіки Молдова, так і особи, яким надано статус біженця або право на притулок. Також у зазначеній статті вказано, що особа, яка є суб'єктом запиту МКС, передається у розпорядження суду, якщо з його запиту та пов'язаних з ним документів випливає, що розгляд злочину належить до компетенції МКС. Перевезення особи, яка є суб'єктом запиту МКС, здійснюється згідно з правилами екстрадиції осіб, які перебувають на території Республіки Молдова. Отже, можна побачити, що у КПК Молдови вся взаємодія з МКС розписана у одній статті та у певних питаннях відсилає до інших положень зазначеного Кодексу [10].

Також варто звернути увагу й на проблему відсутності визначень у національному законодавстві деяких понять, якими оперує Статут. Наприклад, у чинному законодавстві відсутнє визначення як злочини проти людяності. Крім того, у Кримінальному кодексі України (далі – КК) термін «агресія» також не визначений. Так, у ст. 8 Статуту вказано, що для цілей цього Статуту «злочин агресії» означає планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН, водночас у законі України про кримінальну відповідальність лише у ст. 437 КК згадано термін «агресивної війни» [11]. Слід також погодитись з Верешею Р. В., Кучинською О. П. та Ковтун О. М., які обґрунтовано вказують на те, що знайшовши законодавче закріплення у національному кримінальному законі (ст. 441 КК), екоцид не отримав свого закріплення у проекті КК та у міжнародному кримінальному праві. Проте воєнні дії на території України демонструють неприпустимість декриміналізації екоциду. Він не визнаний злочиним ні у Римському статуті МКС, ні у будь-якому іншому міжнародному нормативно-правовому акті. Станом на сьогодні злочини росіян проти довкілля можуть розслідуватися МКС як воєнні злочини. Заслуговує на увагу позиція науковців про включення злочину екоциду до Римського статуту. Отже, нагальною необхідністю сьогодні є доповнення Римського статуту п'ятим злочиним – екоцидом. Внесення подібних змін до Римського статуту підтримано

ПАРЄ (Резолюція ПАРЄ «Вплив збройних конфліктів на довкілля» від 5 січня 2023 року).

Висновки. Україна, яка не ратифікувала Статут, потребує допомоги МКС у притягненні до відповідальності осіб, які вчинили злочини на її території. Тому першим завданням нашої держави є ратифікація Статуту та здійснення

офіційного перекладу нормативних документів, якими керується МКС у своїй діяльності (Правила, процедури та доказування, Елементи злочинів, Регламент Суду, Положення про Секретаріат, Положення про прокуратуру, Положення про адвокатів тощо), а також офіційний переклад практики МКС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 р. : станом на 16 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 01.12.2023).
2. Угода про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду : Угода від 10.09.2002 р. № 995_f62. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj46diwj-6CAxVWRvEDHX92D94QFnoECAoQAQ&url=https://zakon.rada.gov.ua/go/995_f62&usg=AOvVaw0-KvllrvV4j94cK8-__tqu&opi=89978449 (дата звернення: 01.12.2023).
3. Висновок Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський статут) No 3-в/2001 від 11.07.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01> (дата звернення: 09.08.2022).
4. Rules of Procedure and Evidence. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rules-of-Procedure-and-Evidence.pdf> (date of access: 01.12.2023).
5. Michele Caianiello, Giulio Illuminati, 'From the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia to the International Criminal Court' (2000) 26 N.C. J. INT'L L. 407 <<https://scholarship.law.unc.edu/ncij/vol26/iss2/3>> accessed 26 July 2022.
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 р. № 2236-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 01.12.2023).
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 р. : станом на 25 жовт. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.12.2023).
8. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» : від 20.04.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1276912> (дата звернення: 01.12.2023).
9. Щербань Є.В. Конституційно-правове забезпечення імплементації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду: дис... канд. юрид. наук: 081. Київ, 2021. – 249 с.
10. The criminal procedure code of the Republic of Moldova: Law of March 14, 2003 № 122-XV. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/5509a3794.pdf> (дата звернення: 08.06.2023).
11. Вереша Р., Кучинська О., Ковтун О. Екоцид у національному та міжнародному кримінальному праві: сучасні виклики та перспективи нормативно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 78. С. 158. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286116> (дата звернення: 01.12.2023).

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ У СВІТЛІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

MODERN PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION IN THE LIGHT OF CRIME FIGHTING

Терлецький С.В., аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

У статті розглянуто актуальні питання нелегальної міграції у світлі протидії злочинності з урахуванням існуючих викликів та загроз, що мають місце в Україні.

Звертається увага, що глобалізація, дисбаланс розвитку держав, політичні та економічні кризи, пошук кращої долі та бойові дії здебільше примушують людей до залишення звичних місць проживання.

Зазначено, що міграція з точки зору розвитку людства є позитивним фактором, що допомагає задовольнити потреби економіки, забезпечити соціокультурний обмін, духовне взаємозбагачення. У роботі зроблено наголос на тому, що значною негативною особливістю сучасної міжнародної міграції є високий рівень її нелегальної складової і високої латентності.

Аналіз світової міграції дозволив дійти висновку, що наслідки міжнародної міграції амбівалентні. Світова міграція є джерелом економічного зростання, вона зменшує нерівність і забезпечує зв'язок між різними суспільствами. У країнах призначення мігранти займають робочі місця, які не вдається заповнити за рахунок місцевого населення. Такий стан речей у подальшому стимулює економічну активність тієї чи іншої держави.

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України не лише створила безпрецедентні умови для активізації масових міграційних процесів, але й спричинила похваллення злочинної діяльності у сфері міграції та торгівлі людьми. На проблемі активізації злочинності у сфері торгівлі людьми наголошує і Державний департамент США.

У ході дослідження звертається увага, що Україна як центральноевропейська держава, яка посідає важливе геополітичне становище, перебуває у епіцентрі інтересів міжнародних організованих злочинних угруповань. Зарубіжні злочинні угруповання намагаються розширити сфери свого впливу за рахунок проникнення до нашої держави шляхом використання набутого кримінального досвіду, валютних коштів, ультрасучасного технічного забезпечення, апробації нових способів учинення кримінальних правопорушень і захисту своєї злочинної діяльності.

Державна політика у сфері нелегальної міграції залишається актуальною проблемою сьогодення. Негативні наслідки неконтрольованої міграції в Україні наразі ще повністю не проявились. Неконтрольована у повній мірі державою нелегальна міграція створює загрози національній безпеці, призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні, а також у перспективі може призвести до можливих конфліктів на національному та міжетнічному ґрунті та ряду інших негативних чинників.

Ключові слова: нелегальна міграція, трудова міграція, зовнішня та внутрішня міграція, біженці, торгівля людьми, вимушені переселенці, організована злочинність, латентність, жертви злочинів, кримінальні ризики.

The article discusses the current issues of illegal migration in the light of combating crime, taking into account the existing challenges and threats taking place in Ukraine.

Attention is drawn to the fact that globalization, the imbalance of the development of states, political and economic crises, the search for a better destiny and hostilities mostly force people to leave their usual places of residence.

It is noted that migration from the point of view of human development is a positive factor that helps meet the needs of the economy, ensure socio-cultural exchange, and spiritual mutual enrichment. The work emphasizes that a significant negative feature of modern international migration is the high level of its illegal component and high latency.

The analysis of world migration made it possible to conclude that the consequences of international migration are ambivalent. Global migration is a source of economic growth, it reduces inequality and connects different societies. In destination countries, migrants occupy jobs that cannot be filled by the local population. This state of affairs further stimulates the economic activity of one or another state.

The large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine not only created unprecedented conditions for the intensification of mass migration processes, but also caused the revival of criminal activity in the field of migration and human trafficking. The US State Department also emphasizes the problem of the intensification of crime in the sphere of human trafficking.

In the course of the study, attention is drawn to the fact that Ukraine, as a Central European state that occupies an important geopolitical position, is at the epicenter of the interests of international organized criminal groups. Foreign criminal groups are trying to expand their spheres of influence by penetrating our country through the use of acquired criminal experience, foreign exchange funds, ultra-modern technical support, approbation of new ways of committing criminal offenses and protecting their criminal activities.

State policy in the field of illegal migration remains an urgent problem today. The negative consequences of uncontrolled migration in Ukraine have not yet fully manifested themselves. Illegal migration that is not fully controlled by the state creates threats to national security, leads to a worsening of the criminogenic situation in the country, and in the long run may lead to possible conflicts on a national and inter-ethnic basis and a number of other negative factors.

Key words: illegal migration, labor migration, external and internal migration, refugees, human trafficking, forced migrants, organized crime, latency, crime victims, criminal risks.

Постановка проблеми. Населення України є одним з тих, кількість якого у світі найшвидше скорочується, і, ймовірно, за прогнозами ООН, зменшиться до 35 млн до 2050 року. Низька народжуваність та високі показники смертності поєднуються з високим рівнем зовнішньої міграції. За даними приблизних підрахунків, у будь-який час за межами країни перебуває близько 3 млн українських працівників. Високий рівень бідності та труднощі при пошуку місця працевлаштування з гідною оплатою підсилюються політичними, соціальними та безпековими факторами, які стимулюють міграційний відтік. Впродовж останніх років країни-члени Європейського Союзу поступово стали основним місцем призначення для українських трудових мігрантів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії права питанням, які стосуються протидії злочинності, що пов'язана з нелегальною міграцією в контексті безпекової політики держави присвячено велику кількість праць. Останнім часом поглибленому аналізу проблем, що пов'язані з нелегальною міграцією та протидією злочинності у даній сфері були присвячені роботи А. А. Вознюка [3], Б. М. Головкина [4], М. М. Денисенка [14], С. О. Кузнецова [7], Ю. В. Лупенка [9; 11; 12; 13], О. А. Малиновської [21] А. В. Тарасюка [15; 16; 18] та інших науковців. Водночас, потребують подальший наукових розвідок питання, що стосуються протидії нелегальній міграції з урахуванням воєнної агресії РФ, а також пошуку оптимальних шляхів протидії даному явищу.

Метою статті є дослідження існуючих проблем у сфері нелегальної міграції на національному рівні та з'ясування подальших перспектив у протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграція є визначальним проявом процесу глобалізації, має об'єктивний характер і навряд чи може бути зупинена, принаймні в демократичний спосіб. Імовірно, чим далі, тим більше масштаби міграції зростатимуть, зокрема завдяки тому, що активне й мобільне населення упродовж життя декілька разів змінюватиме місце проживання, включно з країною (контингентом). Цьому сприятимуть четверта промислова революція і пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв у інших країнах (регіонах), ніж місце реєстрації головного офісу, спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами – стрімким старінням населення загалом і робочої сили економічно розвинених країн.

Головною складовою міграцій у сучасному світі є переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків. У таких міграціях вирішальну роль відіграє співвідношення якості життя у країнах (регіонах) походження (проживання) і країнах (регіонах) спрямування мігрантів. На жаль, достатньо масштабними є і вимушені переселення, викликані конфліктами, війнами, техногенними та екологічними катастрофами [29, с. 9].

Глобалізація, дисбаланс розвитку держав, політичні та економічні кризи, пошук кращої долі та бойові дії здебільше примушують людей до залишення звичних місць проживання. Світові міграційні процеси були і залишаються природним явищем, вони є характерні для усіх етапів розвитку людства. Швидкий розвиток транспортних сполучень залучає фактично усі країни світу до міграційних процесів як на загальнодержавному, так і на світовому рівнях. Будучи реакцією на відмінності в умовах та рівні життя, несприятливі фактори життєдіяльності людини, міграція з точки зору розвитку людства є позитивним явищем, що допомагає задовольнити потреби економіки, забезпечити соціокультурний обмін, духовне взаємозбагачення. Однак значною негативною особливістю сучасної міжнародної міграції є високий рівень її нелегальної складової і високої латентності [7, с. 100].

За даними ООН, у світі налічується понад 272 млн мігрантів, на 100 млн більше, ніж на початку століття. Внаслідок глобалізації світової економіки, економічних та демографічних диспропорцій, змін клімату, пандемії Covid-19, бойових дій, а також інших чинників інтенсивність міжнародних переміщень зазнала суттєвих змін. Аналіз світової міграції дозволяє стверджувати, що наслідки міжнародної міграції амбівалентні. Відомо, що світова міграція є джерелом економічного зростання, вона зменшує нерівність і забезпечує зв'язок між різними суспільствами. Мігранти створюють понад 10 % світового ВВП. У країнах призначення вони займають робочі місця, які не вдається заповнити за рахунок місцевого населення, і тим самим стимулюють економічну активність. Країни походження отримують щорічно близько 600 млрд доларів переказів від мігрантів, що є важливим додатковим джерелом розвитку і втричі перевищує обсяги міжнародної допомоги. Разом з тим, міграція викликає соціальну й політичну напруженість, а часом і людські трагедії. У спробі перетнути моря чи пустелі, з метою досягнення своєї мети, починаючи з 2000 року до сьогодні, за різними оцінками, загинули щонайменше 60 тис. осіб. Майже 6 млн мігрантів зайняті примусовою працею, причому найчастіше в розвинених країнах [21, с. 9].

З метою протидії нелегальній міграції як загрозливому суспільно небезпечному явищу держава розробляє стратегію й тактику такої протидії. Внаслідок того, що

Україна одночасно є державою походження, призначення та транзиту мігрантів, територією різнохарактерних, різноспрямованих та різномасштабних міграційних потоків, забезпечення державного регулювання у сфері міграції є складним завданням, розв'язання якого потребує комплексного, системного підходу, належного фінансування, кадрового та наукового забезпечення [19, с. 104]. Заходи України у сфері боротьби з нелегальною міграцією не можуть бути ефективними без співробітництва з іншими державними та міжнародними організаціями, що працюють у зазначеному напрямі [20, с. 101].

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України не лише створила безпрецедентні умови для активізації масових міграційних процесів, але й спричинила погвалтування злочинної діяльності у сфері міграції та торгівлі людьми. Зокрема, на проблемі активізації злочинності у сфері торгівлі людьми наголошує Державний департамент США: «Громадяни України, що тікають від війни, яку розпочала проти їхньої країни РФ, ризикують стати жертвами торгівлі людьми, адже 90% втікачів становлять жінки і діти. Ми глибоко стурбовані ризиками торгівлі людьми, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи внаслідок війни, а також ті, хто тікає з України», – зазначається у заяві Державного секретаря США [5].

Велика кількість вимушених переселенців з України (за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, кількість біженців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту в Європі станом на 31 січня 2023 року, становить 4 млн 823,33 тисячі осіб [2], а вже станом на 28 березня 2023 року ця цифра досягла 5 млн 8,28 тис. За майже два місяці з 31 січня зростання становило 185,15 тис., тоді як за попередній трохи більший період – 72,3 тис., а загалом від кінця травня 2022 року воно становило близько 2 млн [6], при цьому, за повідомленням уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з 24 лютого 2022 року із України виїхало понад 14,5 мільйона громадян, із них як мінімум 11,7 млн осіб – до країн Євросоюзу [22]), серед яких багато жінок та дітей, людей з інвалідністю, дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування, людей похилого віку, стали потенційними жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. Наведені категорії осіб є вразливими не лише у фізичному, але й у ментальному плані, адже переживають стрес зі значними негативними наслідками, що позначається на їх ментальному здоров'ї, підвищуючи вразливість.

Як зазначається у листі МОН України «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії» жінки та діти, які змушені зараз покинути Україну через військову агресію Росії та прямують до сусідніх країн, стикаються з ризиками торгівлі людьми. Водночас чоловіки, що залишаються всередині країни, також можуть стати здобиччю торговців людьми. Втрата роботи і доходу внаслідок війни, обмежені можливості забезпечити головні потреби внутрішньо переміщених осіб, біженців та постраждалого від війни населення зумовлюють зростання кримінальних ризиків [8].

На сьогодні Україна як центральноєвропейська держава, яка посідає важливе геополітичне становище, перебуває в епіцентрі інтересів міжнародних організованих злочинних угруповань. Зарубіжні злочинні угруповання намагаються розширити сфери свого впливу за рахунок проникнення до нашої країни шляхом використання набутого кримінального досвіду, валютних коштів, ультрасучасного технічного забезпечення, апробації нових способів учинення кримінальних правопорушень і захисту своєї злочинної діяльності. Загалом організована злочинність на сьогодні «вмиває» величезні кошти з України, що, зі свого боку, посилює її стійкий розвиток [10, с. 80–81].

Як показує досвід, організована злочинність пристосовується до різних життєвих ситуацій та негативно впливає на розвиток суспільства в цілому.

Так, наприклад, у сфері протидії організованим злочинним угрупованням, які спеціалізуються на налагодженні каналів незаконної міграції, протягом 2022–2023 років у рамках розпочатих за матеріалами СБ України кримінальних проваджень за ч. ч. 2, 3 ст. 332, а також ст. ст. 332-1, 332-2 КК України повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень 178 особам; засуджено 34 особи; припинено діяльність 7 організованих злочинних угруповань. Викрито понад 67 фактів незаконного переправлення через державний кордон громадян України, які є військовозобов'язаними та підлягають мобілізації. Так, повідомлено про підозру:

– двом громадянам України, які за грошову винагороду та за сприяння посадових осіб Київської військової адміністрації здійснювали незаконне переправлення військовозобов'язаних громадян України через державний кордон України до країн ЄС шляхом внесення установчих даних «ухилянтів» до інформаційної системи «Шлях» (ч. 3 ст. 332 КК України);

– трьом учасникам ОЗГ, які організували на території Чернівецької області та безпосередньо сприяли у незаконному переправленні осіб призовного віку через державний кордон України до країн ЄС шляхом підроблення та збуту офіційних документів, з метою використання їх іншими особами (довідки ВЛК про непридатність до військової служби, паспорти країн ЄС тощо) (ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 332 КК України);

– шести особам (лікарі та члени ВЛК районного в м. Києві ТЦК та СП), які у складі організованої групи налагодили протиправний механізм ухилення військовозобов'язаних від призову на військову службу та сприяли їх незаконному переправленню через державний кордон України шляхом безпідставного оформлення медичних та інших документів (ч. 3 ст. 332 КК України);

– двом учасникам злочинної групи, які з метою отримання неправомірної вигоди, шляхом підробки документів та створення фіктивних підстав організували на території Запорізької області шахрайський механізм незаконного переправлення осіб призовного віку через державний кордон України (виявлено та вилучено 22 підроблені печатки військкоматів, лікарень та лікарів, благодійних організацій; 50 готових бланків довідок ВЛК та повісток; майже 100 документів щодо діяльності благодійних організацій тощо) (ч. 3 ст. 332 КК України);

– припинено функціонування протиправної схеми незаконного перетину державного кордону України з метою ухилення від призову за мобілізацією на підставі підроблених документів. З урахуванням пропозицій СБ України Кабінетом Міністрів України змінено правила перетину державного кордону громадянами України в період воєнного стану – зменшено перелік документів, які є підставою для цього (виключено довідку до акта огляду медико-соціальною експертною комісією) та використовувались ухилянтами для безпідставного виїзду за кордон.

Також, у рамках розслідування кримінального провадження за ознаками вчинення злочинів, передбачених

ч. ч. 3, 4 ст. 358 та ст. 336 КК України, СБ України викрито 97 громадян України (уродженців країн Близького Сходу та Центральної Азії), які, діючи всупереч вимогам правового режиму воєнного стану, нехтуючи конституційним обов'язком щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України, визначеним ст. 65 Конституції України, незаконно виїхали за межі України на підставі іноземних паспортних документів (використання статусу біпатрида), чим порушили ст. 2 Закону України «Про громадянство України» [23]. Стосовно вказаних осіб, з урахуванням положень ст. ст. 19, 21 Закону України «Про громадянство України», до ДМС України направлено мотивовані клопотання про припинення (скасування) громадянства України [24; 25; 26; 27; 28].

Виходячи з викладеного необхідно зазначити, що в найближчій перспективі актуальними для України залишатимуться такі загрози:

– у *внутрішній сфері*: негативний вплив нелегальної міграції на криміногенну обстановку, залучення незаконних мігрантів до скоєння протиправних дій, зокрема розбійних нападів, вимагань, інших тяжких кримінальних правопорушень, а також можливого фінансування терористичної діяльності; функціонування незаконних схем легалізації мігрантів на території України, у т. ч. укладання фіктивного шлюбу з іноземцями та за допомогою «студентського каналу»; втягування співробітників Державної міграційної служби України, інших правоохоронних та державних органів, судової гілки влади, вищих навчальних закладів у діяльність із протиправної легалізації незаконних мігрантів; відсутність реального контролю за діяльністю приватних фірм, державних та недержавних установ, які надають запрошення іноземним громадянам для в'їзду в Україну; нерегульованість питань мобільності населення з особливим акцентом на трудову міграцію та ін.;

– у *зовнішній сфері*: подальше використання України як транзитної держави у протиправному механізмі переправлення нелегальних мігрантів до країн ЄС; намагання членів міжнародних злочинних груп налагодити міжнародні канали переправлення нелегальних мігрантів через Україну та створення на її території підпілних перевалочних пунктів; використання нелегальних мігрантів, зокрема спецслужбами РФ, у розвідувально-підривної діяльності проти України; використання осіб, які мають подвійне громадянство, спецслужбами іноземних держав у розвідувально-підривної діяльності проти України та ін. [17, с. 12–13].

Висновки. Отже, державна політика у сфері нелегальної міграції залишається гострою та актуальною проблемою сьогодення. Негативні наслідки неконтрольованої міграції в нашій державі наразі ще повністю не проявились. Неконтрольована у повній мірі державою нелегальна міграція створює загрози національній безпеці, призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні, а також у перспективі може призвести до можливих конфліктів на національному та міжетнічному ґрунті та ряду інших негативних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична довідка ООН. Міграція до та з України. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-03/UN%20Policy%20Paper%20on%20In-Out%20Migration_FINAL%20COR%20UKR.pdf (дата звернення: 10.12.2023).
2. В ООН розповіли, скільки біженців з України зареєстровано в Європі. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/v-oon-rozpovili-skilki-bizhentsiv-z-ukrajini-zarejestrovano-v-jevropi.html> (дата звернення: 12.11.2023).
3. Вознюк А. А. Протидія організованій злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1(11). С. 176–194.
4. Головкін Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. Проблеми законності. 2020. Вип. 149. С. 168–184.
5. Держдепартамент занепокоєний ризиками торгівлі людьми, з якими стикаються в Україні ВПО внаслідок війни – звіт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/derzhdepartament-ryzkyu-torhivli-lyudmy-ukrayina-viyna-zvit/31951800.html> (дата звернення: 05.10.2023).
6. Кількість українських біженців зі статусом тимчасового захисту в Європі вперше перевищила 5 млн. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html> (дата звернення: 05.10.2023).
7. Кузнецов С. О. Організаційно-правові механізми протидії нелегальній міграції морем. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 100–107.
8. Лист МОН України «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії» від 22.03.2022 №1/3663-22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/6244/41f/5b0/624441f5b0e0ca434958796.pdf> (дата звернення: 05.10.2023).

9. Луценко Ю. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6(47). С. 132–136.
10. Луценко Ю. В. Протидія злочинності в сучасних умовах. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 1(7). С. 79–84.
11. Луценко Ю. В. Протидія нелегальній міграції на шляхах морського сполучення: окремі проблеми та напрями удосконалення. *Морська безпека Балто-Чорноморського регіону: виклики та загрози: матеріали міжнарод. наук. конф. (Одеса, 23 груд. 2021 р.)*. Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 111–115.
12. Луценко Ю. В. Тарасюк А. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: зб. тез Міжнарод. круглого столу (Львів, 23 лют. 2023 р.)*. Львів: ЛДУВС, 2023. С. 116–122.
13. Луценко Ю. В., Арешонков В. В. Вплив організованої злочинності на світову безпекову політику, що викликана пандемією Covid-19. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2022. № 1. С. 78–86.
14. Луценко Ю. В., Денисенко М. М. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 3(44). С. 70–75.
15. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Агресія проти України: причини, наслідки та уроки гібридної війни. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 26 трав. 2017 р.)*. Харків, 2017. С. 31–35.
16. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 388–391.
17. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Запобігання нелегальній міграції: у пошуках оптимальної моделі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2022. № 1(24). С. 1–24.
18. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Окремі питання забезпечення національної безпеки України у світлі сучасних викликів та загроз. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 25 трав. 2018 р.)*. Харків: Право, 2018. С. 56–60.
19. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Протидія незаконній міграції в Україні: окремі проблеми теорії та практики. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: зб. тез Міжнарод. наук.-практ. конф. (Львів, 5 лист. 2021 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 101–105.
20. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Протидія організованій злочинності у міграційній сфері: актуальні проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 лист. 2021 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 103–106.
21. Малиновська О. А. Глобальна угода щодо міграції та удосконалення міграційної політики України. Проблеми реалізації Стратегії державної міграційної політики України: зб. матер. наук.-практ. конф. (Київ, 19 груд. 2019 р.). Київ: НІСД, 2019. С. 9–14.
22. Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого. URL: <https://www.slovoidiio.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozproviv-skilky-ukrayincziv-vyuxalo-kordon-24-lyutoho> (дата звернення: 05.12.2023).
23. Про громадянство України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text/> (дата звернення: 05.12.2023).
24. СБУ викрила ще 15 організаторів схем для «ухилянтів»: серед підозрюваних – депутат Чернігівської міськради. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-shche-15-orhanizatoriv-skhem-dlia-ukhyliantiv-sered-pidozriuvanykh-deputat-chernihivskoi-miskrady> (дата звернення: 05.12.2023).
25. СБУ затримала співробітника Укрзалізниці, який перевозив ухильників за кордон у вентиляційній системі пасажирського вагона. <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zatrymala-spivrobitnyka-ukrzaliznytsi-yakyi-perevozyv-ukhyliantiv-za-kordon-u-ventyliatsiini-systemi-pasazhyrskohovahona-video> (дата звернення: 12.12.2023).
26. СБУ ліквідувала 5 нових схем утечі «ухилянтів» за кордон. <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likvidovala-5-novykh-skhem-utechi-ukhyliantiv-za-kordon> (дата звернення: 11.12.2023).
27. СБУ ліквідувала нові «схеми ухильників»: серед затриманих – очільник військкомату та керівниця ВЛК. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likvidovala-novi-skhemu-ukhyliantiv-sered-zatrymanykh-dvoie-ochilnykiv-viiskkomatu-ta-kerivnytsia-vlk> (дата звернення: 12.12.2023).
28. СБУ перекрила ще 8 нових каналів втечі «ухилянтів» за кордон. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-perekryla-shche-8-novykh-kanaliv-vtechi-ukhyliantiv-za-kordon> (дата звернення: 15.12.2023).
29. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інс-т демограф. та соц. дослід. ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.

ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

THE INSTITUTE OF SPECIAL CONFISCATION IN THE SYSTEM OF CRIME PREVENTION MEASURES IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Хом'яченко С.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

*Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету*

Ця стаття присвячена правовому аналізу спеціальної конфіскації як виду конфіскації, що застосовується до майна, набутого злочинним шляхом. Автор розглядає відмінності спеціальної конфіскації від інших форм конфіскації, досліджує законодавчу практику різних країн щодо цього інституту та пропонує шляхи його вдосконалення на основі зарубіжного досвіду. В ході дослідження, звертається увага на те, що спеціальна конфіскація може бути застосована і без обвинувального вироку – як альтернатива процесу кримінального правосуддя. Конфіскація без обвинувального вироку є повністю незалежною від кримінального засудження, хоча на практиці часто існує зв'язок між конфіскацією без обвинувального вироку та кримінальним провадженням. Конфіскація без судимості зазвичай призначається, коли кримінальне провадження триває або не може бути здійснене з певних причин. З'ясовано, що більшість країн Європейського Союзу застосовують механізм спеціальної конфіскації до майна, набутого злочинним шляхом, хоча термін «спеціальна конфіскація» не вживається у їхньому кримінальному законодавстві. Спеціальна конфіскація – це вид конфіскації, який дозволяє вилучити майно, що не має прямого зв'язку з конкретним злочином, але є результатом злочинної діяльності. Спеціальна конфіскація спрямована на попередження та припинення збагачення за рахунок протиправних джерел. Встановлено, що інтеграція зарубіжного досвіду щодо конфіскації майна за злочини в українське кримінальне законодавство може бути здійснена шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинного законодавства.

Аналізуючи чинне кримінальне законодавство, можна дійти висновку, що інноваційний механізм спеціальної конфіскації майна як окремого заходу кримінально-правового впливу, не пов'язаного з покаранням, є доцільним та обґрунтованим рішенням законодавця у процесі трансформації та реформування інституту конфіскації майна, що враховує реальні потреби суспільства. Спеціальна конфіскація є ефективним інструментом боротьби з фінансовими злочинами, тероризмом, організованою злочинністю, корупцією та відмиванням грошей, але вона також має бути застосована відповідно до принципів верховенства права, пропорційності та захисту прав власності.

Ключові слова: незаконне збагачення, спеціальна конфіскація, міжнародне співробітництво, зарубіжний досвід, корупція, організована злочинність, превенція, справедлива рівновага, заходи безпеки.

This article is devoted to the legal analysis of special confiscation as a type of confiscation applied to property acquired by criminal means. The author examines the differences between special confiscation and other forms of confiscation, studies the legislative practice of different countries regarding this institution and suggests ways to improve it based on foreign experience. In the course of the study, attention is drawn to the fact that special confiscation can be applied without a conviction – as an alternative to the criminal justice process. Non-conviction-based confiscation is completely independent of a criminal conviction, although in practice there is often a link between non-conviction-based confiscation and criminal proceedings. Non-conviction-based confiscation is usually ordered when criminal proceedings are ongoing or cannot be carried out for certain reasons. It is established that most EU countries apply the mechanism of special confiscation to property acquired through criminal means, although the term "special confiscation" is not used in their criminal legislation.

Special confiscation is a type of confiscation that allows for the seizure of property that is not directly related to a specific crime but is the result of criminal activity. Special confiscation is aimed at preventing and suppressing the enrichment from illegal sources. It is established that the integration of foreign experience of confiscation of property for crimes into Ukrainian criminal law can be achieved by introducing appropriate amendments and additions to current legislation.

Analysing the current criminal legislation, the author concludes that the innovative mechanism of special confiscation of property as a separate measure of criminal law influence which is not related to punishment is an appropriate and reasonable decision of the legislator in the process of transformation and reform of the property confiscation institution which takes into account the real needs of society. Special confiscation is an effective tool in the fight against financial crimes, terrorism, organised crime, corruption and money laundering, but it must also be applied in accordance with the principles of the rule of law, proportionality and protection of property rights.

Key words: illicit enrichment, special confiscation, international cooperation, foreign experience, corruption, organised crime, prevention, fair balance, security measures.

Постановка проблеми. Інститут спеціальної конфіскації є важливим інструментом у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, які завдають шкоди національній безпеці та демократичним цінностям України. Однак цей інститут потребує вдосконалення, щоб відповідати вимогам Європейського законодавства та міжнародних стандартів з прав людини. Одним із важливих напрямів цього процесу у кримінально-правовому вимірі є адаптація кримінального законодавства України до Європейських норм та міжнародної стратегії боротьби зі злочинністю. Означене вище передбачає гуманізацію та розробку альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру, спрямованих на запобігання злочинності, та впровадження ефективного механізму зменшення втрат державного бюджету, спричинених незаконними діями, які мали на меті одержання будь-якої неправомірної економічної вигоди.

Зважаючи на те, що в Україні введено режим воєнного стану, необхідно гарантувати проведення спеціальної конфіскації у разі реальної загрози національним інтересам, а не як засіб політичного тиску або переслідування. Також потрібно зміцнити гарантії здійснення правосуддя, прозорості та контролю за процесом призначення спеціальної конфіскації, щоб запобігти можливим зловживанням та порушенням. Тому Україна повинна продовжувати реформувати інститут спеціальної конфіскації у системі заходів запобігання злочинності в Україні в умовах режиму воєнного стану відповідно до вимог Європейського законодавства.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Проблеми особливостей призначення спеціальної конфіскації надалася увага у працях Ю. В. Бауліна, А. О. Винника, В. Г. Гончаренка, В. К. Гришука, Н. О. Гуторової, Н. А. Орловської, Я. І. Соловій, П. Л. Фріса, М. І. Хавро-

нюка, В. В. Шаблістого, Н. С. Юзікової та інших. Неможливо не визнати значущість наукових робіт, присвячених аналізу поданої теми, але варто зауважити, що їхні результати мають дискусійний характер. У науковій літературі спостерігається розбіжність у тлумаченні основних понять, пов'язаних із спеціальною конфіскацією. Тому подальше вивчення цього питання з урахуванням особливостей національного правового регулювання та зарубіжної практики й досі є актуальним.

Метою даної статті є здійснення аналізу щодо юридичного походження спеціальної конфіскації, відмежування її від решти форм конфіскації, вивчення міжнародних норм та законодавства інших країн з поданого питання та визначення можливих шляхів удосконалення інституту спеціальної конфіскації на цій основі.

Виклад основного матеріалу. Традиційне «репресивне» кримінальне право вже не є достатнім ресурсом для ефективної протидії новим загрозам, які несе століття глобальної цивілізації. Одним із дієвих кримінально-правових засобів у боротьбі з корупційною злочинністю завжди був такий вид покарання, як конфіскація майна. Відповідно до ст. 59 КК України таке покарання, як конфіскація майна, полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, що є власністю засудженого. Законом України від 18 квітня 2013 р. № 222-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» було введено до КК України інститут спеціальної конфіскації. Спеціальну конфіскацію, як інший захід кримінально-правового характеру, було включено до національного законодавства відповідно до євроінтеграційного курсу, певних міжнародних нормативних актів, у яких рекомендовано Україні застосовувати цей ефективний інструмент у гарантуванні справедливої рівноваги у суспільстві та протидії злочинності. Згідно з КК України, спеціальна конфіскація є примусовою безоплатною передачею коштів, цінностей та іншого майна у власність держави за рішенням суду в разі вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння згідно з визначеними Статтею 96-1 КК України умовами. Поряд з інститутом спеціальної конфіскації у судовій практиці є традиційна конфіскація майна як кримінальне покарання. Спеціальна конфіскація є іншим заходом кримінально-правового характеру і містить багато змістовних і формальних ознак покарання, наприклад, обмеження або позбавлення прав, примусовий характер виконання тощо. До того ж, за своїм змістом спеціальна конфіскація передбачає не лише безоплатне вилучення незаконно набутого майна, а й подекуди позбавлення права власності на конфісковане майно, наприклад, на правомірно набуте майно, але таке, що використовувалося або призначалося для фінансування злочинної діяльності, тероризму або є результатом відмивання коштів.

Міжнародну політику боротьби з відмиванням грошей визначають конвенції, резолюції, директиви тощо. Так, Конвенція від 8 листопада 1990 року про відмивання, розшук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, (ратифікована Україною 17.12.1997) має на меті сприяння міжнародному співробітництву та взаємній допомозі у розслідуванні злочинів, а також розшуку, вилученні та конфіскації доходів, одержаних від таких злочинів [1]. Мета Конвенції полягає в тому, щоб допомогти державам досягти відносного ступеня ефективності, навіть за браку цілковитої гармонії законів. Ця конвенція є знаковим договором у боротьбі з відмиванням грошей. Сорок вісім держав є учасниками Конвенції, а саме: сорок сім держав-членів Ради Європи та одна держава, що не є членом Конвенції (Австралія). Наступна – Конвенція від 16 листопада 2005 року про відмивання, роз-

шук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, і про фінансування тероризму (ратифікована Україною у 17.11.2010 року) [2]. Ця Конвенція є результатом роботи, проведеної з 2003 року з метою оновлення та розширення Конвенції 1990 року задля врахування того факту, що діяльність, пов'язана з тероризмом, може фінансуватися не лише шляхом відмивання грошей, отриманих від злочинної діяльності, але й завдяки законній діяльності. Пункт 13 статті 1 Конвенції передбачає, зокрема, що кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для встановлення всеосяжного національного режиму регулювання та моніторингу або контролю з метою запобігання відмиванню грошей. Так, сторони Конвенції можуть вжити таких законодавчих або інших заходів, які можуть бути необхідними для виявлення значних транскордонних поставок відповідних грошових коштів та документів на пред'явника (пункт 13 статті 3 згаданої Конвенції).

Крім того, міжнародну превентивну діяльність у боротьбі з відмиванням грошей здійснює Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), заснована у 1989 році на саміті «Групи семи» (G7) у Парижі. FATF – міжурядовий орган, який визначає стандарти та розробляє політику з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Сьогодні до його складу входять 33 члени: 31 країна та 1 уряд, 2 міжнародні організації, а також понад 20 спостерігачів: 5 регіональних органів FATF та понад 15 інших міжнародних організацій або органів [3]. Основною метою FATF є розробка та сприяння національним та міжнародним стратегіям боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. У 1990 році FATF визначила сорок рекомендацій, що були переглянуті у 1996 та 2003 роках [4]. Ці рекомендації містять заходи, які національні уряди повинні прийняти для реалізації ефективних стратегій боротьби з відмиванням грошей. У жовтні 2001 року FATF розширила свій мандат, включаючи питання фінансування тероризму, та прийняла вісім спеціальних рекомендацій, до яких у 2004 році було додано дев'ять. Ці рекомендації стосуються боротьби з фінансуванням терористичних актів й організацій та доповнюють початкові сорок рекомендацій. Рекомендація 3 визначає, що країни мають вживати заходів, включаючи законодавчі, для конфіскації відмитого майна та доходів від його відмивання, а також вдаватися до тимчасових заходів, таких як заморожування та арешт. Рекомендація 17 закликає країни гарантувати ефективні, пропорційні та стримуючі санкції, чи то кримінальні, чи то цивільні, адміністративні, для осіб, які порушують вимоги боротьби з відмиванням грошей та протидії фінансуванню тероризму.

Спеціальна конфіскація – це окремий інститут кримінального права, який передбачає особливі форми реалізації, а саме: або через кримінальну відповідальність, або поза кримінальною відповідальністю. У першому випадку спеціальна конфіскація застосовується до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення (перелік їх визначений у ч. 1 ст. 96¹ КК України) [5], тобто до суб'єкта кримінального правопорушення. При цьому спеціальна конфіскація застосовується водночас із покаранням. А у другому – спеціальна конфіскація може бути застосована до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, неосудних осіб (тобто до осіб, які суб'єктами кримінального правопорушення не визнаються) та до третіх осіб. За таких умов спеціальна конфіскація застосовується самостійно [6].

Важливо зазначити, що така конфіскація майна, отриманого злочинним шляхом, не вважається покаранням, а радше превентивним та відшкодувальним заходом, спрямованим на запобігання утриманню та використанню незаконно отриманих доходів. Понад те, сучасні підходи до конфіскації виходять за рамки класичної моделі, згідно

з якою конфіскуються активи, пов'язані зі злочиним, за який було винесено обвинувальний вирок. Нові інструменти, такі як розширена конфіскація або конфіскація без винесення обвинувального вироку, демонструють тенденцію до відокремлення активів, що підлягають конфіскації, від обвинувального вироку суду.

Звісно, між загальною конфіскацією та спеціальною конфіскацією, яка може і не ґрунтуватись на обвинувальному вирокі, є дещо спільне і дещо відмінне. Таким чином, обидві передбачають конфіскацію індивідуальних майнових прав й арешт матеріальних активів державними органами. Конфіскація означає остаточне позбавлення власника прав власності на активи, що є прямим результатом злочину, за який його було засуджено. Звідси, конфіскація вимагає – здебільшого – обвинувального вироку. Спеціальна конфіскація може бути застосована і без обвинувального вироку – як альтернатива процесу кримінального правосуддя. Конфіскація без обвинувального вироку є повністю незалежною від кримінального засудження, хоча на практиці часто існує зв'язок між конфіскацією без обвинувального вироку та кримінальним провадженням. Конфіскація без судимості зазвичай призначається, коли кримінальне провадження триває або не може бути здійснене з певних причин.

Необхідно зазначити, що законодавство більшості країн містить положення про спеціальну конфіскацію, яка дає змогу вилучати майно, отримане злочинним шляхом, без винесення вироку суду. Це ефективний інструмент боротьби з організованою злочинністю та корупцією, який сприяє поверненню коштів до державного бюджету.

Зокрема, у ст. 111 Кримінального кодексу Боснії і Герцеговини закріплено, що «усі гроші, цінні речі та будь-яка інша матеріальна вигода, одержана внаслідок вчинення кримінального правопорушення, у винного вилучаються, а якщо конфіскація неможлива, винний зобов'язаний сплатити грошову суму, яка відповідає отриманій матеріальній вигоді. Майнова вигода, одержана вчиненням кримінального правопорушення, може бути вилучена в осіб, яким вона була передана безоплатно або з компенсацією, що не відповідає дійсній вартості, якщо особи знали або повинні були знати про одержання майнової вигоди» [7].

У §73 Кримінального кодексу ФРН закріплено: «... якщо скоєно злочинне діяння і виконавець чи співучасник придбав щось завдяки його вчиненню чи з його допомогою, то суд призначає конфіскацію цього придбання. При цьому призначення конфіскації поширюється на вигоду та на предмети, які придбали виконавець або співучасник шляхом відчуження придбаного предмета або як компенсація за його руйнування, пошкодження чи вилучення, і навіть з урахуванням придбаного права» [8].

Згідно з розділом 10 §2 КК Фінляндії «конфіскації підлягає майнова вигода, отримана в результаті вчинення злочину, а також речі або майно, які були використані або призначалися для використання при вчиненні злочину» [9].

За участь у злочинній організації особа може бути позбавлена своїх доходів за рішенням суду, як це встановлено Кримінальним кодексом Угорщини. Так, відповідно до §74 КК Угорщини конфіскації підлягають: майно, отримане винним в результаті вчинення злочину; майно отримане від участі в злочинній організації; майно, яке було отримане винним у період, коли він брав участь в злочинній організації; майно, яке замінило майно, отримане злочинним шляхом в результаті вчинення злочину; майно, яке мало бути надано або призначалося для вчинення злочину; будь-які інші види майна, яке є предметом фінансового виторгу [10].

У розділі 18 главі 46 Зводу Законів США передбачені норми про кримінальну конфіскацію (criminal forfeiture), під якою розуміється додатковий вид покарання, що передбачає вилучення рухомого чи нерухомого майна, причетного до злочину або отриманого внаслідок його скоєння,

а також зняряд і засобів вчинення злочину [11]. Водночас, для того, щоб застосувати кримінальну конфіскацію до активів, які належать особі, визнаній винною у злочині, сторона звинувачення повинна надати достатньо доказів того, що ці активи були отримані як наслідок незаконних джерел доходу або мають прямий зв'язок з такими джерелами. При цьому варто зазначити, що за американським правом, окрім кримінальної, існує також цивільна конфіскація, яка застосовується до речей (in rem). Особливістю цивільної конфіскації є те, що держава не має доводити незаконність походження майна, а особа, яка підозрюється у злочинній діяльності, має довести, що вона набула його законно і не знала про його протиправне використання. Американський досвід, пов'язаний із конфіскацією активів у цивільному порядку або без вироку, охоплює більше двох століть. За цей час він став важливим інструментом правоохоронних органів, завдяки чому щорічно повертається понад 2 мільярди доларів активів, отриманих або використаних для вчинення федеральних злочинів.

Як видається, у більшості країн конфіскація виконує як компенсаторну, так і превентивну мету (відновлювальну функцію), яка в тій чи іншій формі передбачає першочергове відшкодування збитків, завданих потерпілому, та/або відновлення його прав і законних інтересів шляхом конфісування майна. Зрозуміло, що інститут спеціальної конфіскації майна є одним із найважливіших засобів боротьби з відмиванням грошових коштів, організованою злочинністю та корупцією.

Однак кримінальне законодавство деяких держав не має єдиної концепції та механізму застосування цього інституту. Спеціальна конфіскація має неоднаковий правовий статус у різних країнах: подекуди вона є додатковим видом покарання, який застосовується до злочинців, деінде – черговими заходами безпеки, що спрямовані на запобігання повторним злочинам, часом конфіскація є окремим правовим наслідком, який стоїть поруч із покаранням та заходами безпеки. Кожна держава самостійно визначає поняття, ознаки, умови та процедуру спеціальної конфіскації майна, що ускладнює міжнародне співробітництво у цій сфері. Загальним для всіх країн є те, що спеціальна конфіскація застосовується до майна, яке було одержано злочинним шляхом або використано для здійснення злочину.

Висновки. Порівняльно-правовий огляд зарубіжної практики призначення конфіскації показує, що конфіскація майна за злочини є поширеною практикою, і різні країни мають свої унікальні аспекти щодо цього процесу та загальні тенденції. Інтеграція зарубіжного досвіду щодо конфіскації майна за злочини в українське кримінальне законодавство може бути здійснена шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинного законодавства. Запровадження зарубіжного досвіду може стосуватись процедур конфіскації, включаючи встановлення критеріїв для застосування конфіскації, проведення дійсних оцінок вартості майна та визначення правових механізмів спрощення процедур. Важливого значення у реалізації інституту спеціальної конфіскації відіграє інформаційна кампанія та освітні заходи для правозахисників, суддів, слідчих, адвокатів та громадськості щодо особливостей, умов та доцільності призначення спеціальної конфіскації.

Узагальнюючи кримінально-правовий аналіз особливостей правового регулювання призначення конфіскації майна як карального заходу та заходу, що відповідає міжнародній стратегії боротьби зі злочинністю, можна зазначити таке. Повернення активів, викрадених корупційним шляхом, й досі є одним із найбільших викликів, з яким стикаються правоохоронні органи, що прагнуть позбавити злочинців доходів від незаконної діяльності та повернути ці активи їхнім законним власникам або компенсувати збитки потерпілим.

Міжнародний вимір боротьби з відмиванням грошей регулюється різними міжнародними інструмен-

тами, такими як конвенції та резолюції. Ратифіковані конвенції визначають загальні стандарти та норми для учасників і сприяють міжнародному співробітництву у боротьбі з відмиванням грошей, тероризмом, корупцією та іншими суспільно небезпечними злочинами. Основні рекомендації FATF спрямовані на ефективну боротьбу з фінансуванням тероризму, корупцією та відмиванням грошей. Таким чином, потребою сьогодення є налагодження постійної співпраці з міжнародними організаціями, такими як FATF, для використання найкращих практик та стандартів у контексті міжнародної боротьби зі злочинністю.

Спеціальна конфіскація є ефективним інструментом боротьби з фінансовими злочинами, тероризмом, організованою злочинністю, корупцією та відмиванням грошей, але вона також має бути застосована відповідно до принципів верховенства права, пропорційності та захисту прав власності. Звідси, врахувавши зарубіжний досвід, необхідно напрацювати чіткі критерії та процедури щодо застосування спеціальної конфіскації, а також гарантувати належний контроль та нагляд за її реалізацією. Тому що спеціальна конфіскація є тим ефективним інструментом боротьби з організованою злочинністю та корупцією, який сприяє поверненню коштів до державного бюджету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_029#Text.
2. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text.
3. Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). URL: http://www.fatf-gafi.org/members_en.htm.
4. Сорок рекомендацій групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/2854776>.
5. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Винник А. О. Спеціальна конфіскація у кримінальному праві: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 196 с.
7. The Criminal code of Bosnia and Herzegovina. 24 January 2003. URL: <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/005%20-%20Criminal%20Code,%20Criminal%20Procedure%20Codes%20and%20Criminal%20Sanctions/Criminal%20Codes/BH/HR%20Decision%20Enacting%20CC%20BH%20101-03.pdf>.
8. Strafgesetzbuch. In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 (BGBl. I S. 3322) zuletzt geändert durch Gesetz vom 26.07.2023 (BGBl. I S. 203) m.W.v. 01.10.2023 URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB/73.html>.
9. Suomen rikoslaki. 19.12.1889/39 URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1889/18890039001#L10>.
10. Törvény a Büntető Törvénykönyvről. Magyarország hivatalos lapja 2012. július 13. Péntek. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/96662/114282/F-983946872/Hungary_Criminal_Code_of_201.
11. United States Laws and Codes. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-46>.

ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДСЬКОСТІ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В УКРАЇНІ¹

INTERACTION OF THE PUBLIC WITH GOVERNMENT AUTHORITIES IN THE FIELD OF ROAD SAFETY IN UKRAINE

Шрамко С.С., к.ю.н., ст. дослідник,

старший науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У статті здійснено аналіз повноважень і завдань спеціальних суб'єктів забезпечення кримінологічної політики України у сфері забезпечення дорожнього руху та поширених форм діяльності окремих громадських інституцій з метою встановлення напрямів їх взаємодії. Наголошується, що залучення інститутів громадянського суспільства важлива складова життєдіяльності демократичної держави та запорука її розвитку. Накопичений досвід, альтернативні пропозиції до вдосконалення різноманітних аспектів державного управління, врахування інтересів членів суспільства роблять інститути громадянського суспільства повноправним суб'єктом державної політики у сфері безпеки дорожнього руху.

Виокремлено три головних суб'єкта взаємодії з громадськістю: Міністерство відновлення через Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України; Департаменту патрульної поліції і його відокремлені територіальні підрозділи; органи місцевого самоврядування.

Визначено такі напрями взаємодії громадських інституцій з органами влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами: аналітичний (проведення досліджень щодо стану безпеки дорожнього руху, моніторингів з метою винайдення найкращих варіантів вирішення проблемних питань для подальшого їх запровадження у практику); правотворчий (підготовка проєктів нормативно-правових актів, експертиза нормативно-правових актів, що регулюють сферу безпеки дорожнього руху); інформаційний (проведення громадських слухань, публічних обговорень, «круглих столів», конференцій, семінарів тощо); просвітницький (надання методичної допомоги, консультацій, проведення навчання); правозастосовний (створення контрольно-дорадчих органів при органах, що формують та реалізують державну політику у сфері безпеки дорожнього руху).

Ключові слова: дорожньо-транспортні пригоди, громадські інституції, взаємодія, запобігання дорожньо-транспортному травматизму, суб'єкти запобігання автотранспортним правопорушенням.

The article analyses the powers and tasks of special actors involved in ensuring the criminological policy of Ukraine in the field of road traffic safety and the common forms of activity of certain public institutions with a view to establishing the areas of their interaction. The author emphasises that the involvement of civil society institutions is an important component of the life of a democratic state and a guarantee of its development. The accumulated experience, alternative proposals for improving various aspects of public administration, and consideration of the interests of members of society make civil society institutions a full-fledged subject of the State policy in the field of road traffic safety.

Since the road safety sector affects the interests of members of society, is characterised by a high level of mortality and injuries, and involves the implementation of preventive measures among road users, public institutions should interact with special subjects of Ukraine's criminological policy in the field of road safety. Three main subjects of interaction with the public are identified: The Ministry of Reconstruction through the State Agency for the Restoration and Development of Infrastructure of Ukraine; the Patrol Police Department and its separate territorial units; and local self-government bodies.

The following areas of interaction between public institutions and public authorities, local self-government bodies, and law enforcement agencies are identified: analytical (conducting research on the state of road safety, monitoring in order to find the best options for solving problematic issues for their further implementation in practice); law-making (drafting of regulatory legal acts, examination of regulatory legal acts regulating the field of road safety); informational (holding public hearings, public discussions, round tables, etc).

Key words: road traffic accidents, public institutions, interaction, prevention of road traffic injuries, subjects of prevention of road traffic offences.

Постановка проблеми. Проблеми недостатнього рівня забезпечення безпеки дорожнього руху, зростання дорожньо-транспортного травматизму зумовлені наявністю низки чинників, до яких можна віднести: недисциплінованість учасників дорожнього руху та грубе порушення ними правил дорожнього руху; неналежний рівень практичного забезпечення невідворотності покарання за порушення правил дорожнього руху та усвідомлення цього учасниками дорожнього руху; низький рівень використання автоматизованих засобів контролю та регулювання дорожнього руху; збільшення кількості транспорту, тощо.

Держава доступними їй засобами має виробити механізм, здатний зменшити тяжкі наслідки від ДТП, тим самим реалізуючи кримінологічну політику у сфері забезпечення дорожнього руху. Практичне втілення останньої потребує особливого виду діяльності держави, суспільства, громадськості, а також спеціального управління

цією діяльністю. Громадянське суспільство (тут і далі отожднюємо з громадськістю) складається з різних груп, які формуються навколо спільних інтересів або однакового бачення суспільних проблем. Зокрема, це можуть бути благодійні, професійні або релігійні організації, правозахисні або бізнес-асоціації, клуби, гільдії, профспілки, співтовариства або групи за місцем проживання, аналітичні центри, неурядові організації (НУО) та незалежні фонди [1]. Залучення інститутів громадянського суспільства важлива складова життєдіяльності демократичної держави та запорука її розвитку. Накопичений досвід, альтернативні пропозиції до вдосконалення різноманітних аспектів державного управління, врахування інтересів членів суспільства роблять інститути громадянського суспільства повноправним суб'єктом державної політики у відповідній сфері.

Метою статті є встановлення напрямів взаємодії громадських інституцій з органами влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами у питанні зниження тяжкості наслідків дорожньо-транспортних пригод.

Виклад основного матеріалу. Необхідною умовою успішності діяльності у сфері забезпечення дорожнього

¹ Статтю підготовлено на виконання теми фундаментального наукового дослідження НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України «Стратегія запобігання правопорушенням у сфері дорожнього руху та експлуатації транспорту в Україні» (номер державної реєстрації 0120U105615).

руху є налагоджена співпраця між органами влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами та інститутами громадянського суспільства. У Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року серед основних принципів її реалізації визначається концентрація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості та науковців на забезпеченні безпеки дорожнього руху [2]. На цьому наголошується і у ст. 13 Закону України «Про дорожній рух». Так, об'єднання громадян і громадянки мають сприяти державним органам у здійсненні заходів щодо безпеки дорожнього руху, а міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та об'єднання зобов'язані враховувати пропозиції об'єднань громадян і громадян з питань безпеки дорожнього руху. Держава забезпечує проведення пільгової податкової політики щодо об'єднань громадян, головною метою яких є проведення заходів з безпеки дорожнього руху [3].

Загалом, взаємодія інститутів громадянського суспільства із органами державної влади відбувається у таких правових формах: участь у розробленні та обговоренні проєктів нормативно-правових актів; залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг; здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам державної влади експертних пропозицій, утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики; проведення органами державної влади моніторингу і аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості; ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та реалізації державної політики, виконання спільних проєктів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування тощо [4].

Оскільки сфера безпеки дорожнього руху зачіпає інтереси членів суспільства, характеризується високим рівнем смертності та травматизму та передбачає впровадження превентивних заходів серед учасників дорожнього руху, громадські інституції мають взаємодіяти зі спеціальними суб'єктами забезпечення кримінологічної політики України у сфері забезпечення дорожнього руху. Такими є органи, що: визначають провідні напрями, новітні підходи, завдання, форми та методи убезпечення дорожнього руху; реалізують заходи з реагування на автотранспортні правопорушення, усунення, мінімізації або нейтралізації криміногенних чинників; виявляють криміногенні чинники й сигналізують про них; здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення безпеки дорожнього руху [див. 5, с. 165].

У Паспорті Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 21.12.2020 р. № 1287 (далі – Державна програма), визначено, що виконавцями заходів Програми є: МВС, МОЗ, МОН, Мінрегіон, МКІП, Національна поліція, ДСНС, Укравтодор, Укртрансбезпека [6].

Міністерство відновлення через Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України виступає головним виконавцем таких завдань із виконання Державної програми: удосконалення державного управління у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху; ведення обліку та проведення аналізу даних стосовно дорожньо-транспортних пригод; забезпечення безпеки на дорогах та безпеки дорожньої інфраструктури; забезпечення безпечної поведінки учасників дорожнього руху; здійснення заходів реагування та управління наслідками

дорожньо-транспортних пригод та надання; забезпечення дотримання Правил дорожнього руху. Окремі заходи виконує МВС України, а саме: ведення обліку та проведення аналізу даних стосовно дорожньо-транспортних пригод; забезпечення безпеки перевезення пасажирів і вантажів комерційним автомобільним транспортом; здійснення заходів реагування та управління наслідками дорожньо-транспортних пригод та надання медичної допомоги; забезпечення дотримання Правил дорожнього руху [6].

Безпосередньо питання щодо здійснення превентивної роботи у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху є компетенцією Департаменту патрульної поліції і його відокремлених територіальних підрозділів. Відповідно до Положення про Департамент патрульної поліції, затвердженого наказом Національної поліції від 06.11.2015 № 73, Департамент патрульної поліції виконує такі завдання: реалізовує в межах своєї компетенції державну політику у сфері забезпечення публічної безпеки і громадського порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, безпеки дорожнього руху; вживає організаційних заходів для підвищення рівня безпеки дорожнього руху; виявляє та припиняє факти порушення безпеки дорожнього руху, а також виявляє причини і умови, що сприяють їх вчиненню; організовує контроль за додержанням законів, інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху та охорони навколишнього середовища від шкідливого впливу автотранспортних засобів; надає в межах своєї компетенції посадовим і службовим особам та громадянам обов'язкові для виконання приписи про усунення порушень законодавства, в тому числі правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, а у разі невиконання таких приписів – притягує винних осіб до передбаченої законодавством відповідальності; удосконалює регулювання дорожнього руху з метою забезпечення його безпеки та підвищення ефективності використання транспортних засобів [7].

Вагоме місце серед суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху займають органи місцевого самоврядування, діяльність яких регламентована Законами України «Про дорожній рух», «Про автомобільні дороги», «Про транспорт», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо. Відповідно ст. 6 Закону України «Про дорожній рух» до повноважень міських та районних рад належить, зокрема: виконання вимог законодавства та рішень органів виконавчої влади про дорожній рух і його безпеку; розробка, затвердження та реалізація міських і районних програм розвитку дорожнього руху та його безпеки; формування міських і районних фондів, для фінансування програм і окремих заходів, спрямованих на розвиток дорожнього руху та його безпеки; контроль за організацією навчання різних соціально-вікових груп населення Правил дорожнього руху, планування заходів, пов'язаних із профілактикою його безпеки, та контроль за їх виконанням; здійснення та фінансування заходів, пов'язаних із профілактикою дитячого дорожньо-транспортного травматизму; проведення роботи по пропаганді безпеки дорожнього руху; організація будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів; контроль за виявленням дорожньо-транспортних пригод та впровадженням заходів у місцях їх концентрації, на аварійно-небезпечних ділянках вулиць, доріг та залізничних переїздах тощо [3].

Розглянемо за якими напрямками здійснюється діяльність провідних громадських інституцій, які опікуються проблемами у сфері безпеки дорожнього руху в Україні. Так, із 2016 р. проводиться кампанія «За безпечні дороги» ініційована Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) у партнерстві з ГО Vision Zero та U-Cycle (ГО «Асоціація велосипедистів Києва»). Метою кампанії є зниження кількості загиблих та травмованих на дорогах

України через адвокацію змін державної політики у сфері безпеки дорожнього руху, аналітичну роботу та інформаційно-просвітницькі кампанії. За час роботи Кампанії, її підтримали Патрульна поліція України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна служба України з безпеки на транспорті, Центр громадського здоров'я МОЗ України, низка органів місцевого самоврядування та від повідальний бізнес.

Адвокація на теперішній час – невід'ємна практика демократичного суспільства, це можливість впливати на прийняття рішення державних органів через активні дії інститутів громадянського суспільства. ЦЕДЕМ проводять адвокацію у кілька етапів. На першому проводяться фахові дослідження та змістовні діалоги з усіма зацікавленими сторонами. Аналізуючи проблему смертності і травматизму на дорогах України кризь призми державної політики, оцінюються масштаби проблеми та виявляються ключові системні вади державної політики в цій сфері. Далі проблема актуалізується за допомогою проведення круглих столів, експертних обговорень, конференцій, форумів, акцій прямої дії. Після цього визначаються варіанти вирішення проблем, серед яких спільно обираються найкращі, які за найменших затрат ресурсів забезпечать найефективніший і найшвидший результат. Надалі обрані варіанти дій реалізуються через зміни у законодавстві України та подальшого впровадження у практику [8]. Головними напрямками адвокації обрані: зменшення надмірної швидкості автомобільного руху та розширення функціоналу системи автоматичної фіксації порушень ПДР; збільшення рівня користування ременями безпеки та дитячими автокріслами; зменшення рівня користування мобільними телефонами за кермом [9].

Інформаційно-просвітницький напрям діяльності громадськості є найпоширенішим заходом профілактики аварійності на дорогах. Наведемо декілька прикладів такої роботи. Під час повномасштабної війни в українських містах була проведена інформаційна кампанія «Не додавай роботи», яка нагадала українцям, що кожна ДТП, якої можна було б уникнути, перетворюється на додаткову роботу для правоохоронців, рятувальників і медиків, а в умовах війни так важливо берегти їхній час. Для реалізації інформаційної кампанії були підготовлені підготували макети зовнішньої реклами та матеріали для соцмереж, з яких громадян закликають не порушувати ПДР, щоб зберегти час тих, хто рятує життя [10].

Учасники ГО «Traffic Challenge» (Трафік Челендж), які сфокусовані на імплементації в Україну кращих світових практик у питаннях запобігання дорожньо-транспортного травматизму, головну увагу приділяють просвітницькій діяльності з безпеки руху серед молоді і дітей. Організацією реалізований проєкт «Safety camp» – онлайн-табір для дітей з безпеки руху, завданням якого, зокрема є підготовка дітей до безпечного пересування вулицями та полегшення батькам функції контролю за дитиною шляхом формування у дітей усвідомленої безпечної поведінки та звичок, які захищають від ризиків на дорозі. Зважаючи на збільшення смертності дітей шкільного віку на дорогах України внаслідок вимкнення світла у 2022 році, цією організацією за підтримки управління патрульної поліції ініційований пілотний проєкт із забезпечення школярів світловідбиваючими стрічками та прослідкувати який ефект буде досягнуто.

Інформаційно-просвітницька робота науковців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України відобразилася у розробці пам'ятки «Правила поведінки учасників дорожнього руху під час війни» [11], що містить застереження щодо дотримання безпеки під час перебування за кермом. При чому пам'ятка викликала чималу зацікавленість та оприлюднена на офі-

ційних сайтах вищих органів державної влади, управління патрульної поліції України та багатьох офіційних сайтах органів місцевого самоврядування.

Із початком повномасштабної війни в Україні значно ускладнилася ситуація на дорогах і стало очевидним, що наявні заходи та напрями забезпечення дорожнього руху виявилися недостатніми. І Державна програма підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 року й прийняті на її основі регіональні програми підвищення безпеки дорожнього руху не були готовими до реалізації в умовах війни. Більше того, місцеві органи починали діяльність із регулювання дорожнього руху безсистемно, не розробляючи окремих планів чи програм, оскільки головною вимогою прийняття рішень у цій сфері була оперативність та швидкість реакції на новостворені обставини [12, с. 110]. Зокрема це вплинуло і на характер залучення, а саме на її відсутність з громадськими інституціями у той період. Водночас відмітимо, що на проблему безпеки дорожнього руху миттєво відреагували науковці з системи МВС України, які провели низку науково-практичних заходів із цієї проблематики². Метою цих наукових форумів було і залишається дотепер привертання уваги до проблемних питань, що виникли у розглядуваній сфері під час повномасштабного військового вторгнення та шляхи їх вирішення.

Відтак, здійснивши огляд повноважень і завдань спеціальних суб'єктів забезпечення кримінологічної політики України у сфері забезпечення дорожнього руху та поширені напрями діяльності окремих громадських інституцій, можна виокремити низку напрямів їх взаємодії:

- аналітичний – проведення досліджень та моніторингу стану безпеки дорожнього руху, з метою винайдення найкращих варіантів вирішення проблемних питань для подальшого їх впровадження у практику;
- правотворчий – розробка проєктів нормативно-правових актів, обговорення та експертиза проєктів нормативно-правових актів, що регулюють сферу безпеки дорожнього руху;
- інформаційний – проведення громадських слухань, публічних обговорень, «круглих столів», конференцій, семінарів тощо з метою ознайомлення широких верств населення з можливими формами їх участі у формуванні та реалізації державної політики у сфері безпеки дорожнього руху;
- просвітницький – надання методичної допомоги, консультацій, проведення навчання;
- правозастосовний – утворення контрольно-дорадчих органів, рад, комісій при органах, що формують та реалізують державну політику у сфері безпеки дорожнього руху; громадська експертиза рішень органів місцевого самоврядування.

Висновки. Таким є загальний огляд питання напрямів взаємодії громадських інституцій з органами влади, місцевого самоврядування та правоохоронними органами, проте він не містить критичної оцінки аспектів такої взаємодії на практиці. Розглядаючи питання взаємодії, слід зауважити, що вона є важливою ознакою функціонування системи суб'єктів профілактики злочинів, обумовлена співпадінням об'єктів їх впливу та необхідністю комплексно та всебічно реалізовувати поставлену мету. Найбільш поширеним є такий різновид взаємодії як співпраця, зміст якої полягає у: сумісній або погодженій діяльності, заснованій на рівності взаємодіючих сторін та спрямованій на досягнення їх загальних цілей; впливу суб'єктів одне на

² Донецьким державним університетом внутрішніх справ спільно з іншими організаторами проведено: Міжнародний науково-практичний онлайн-семінар «Діяльність державних органів в умовах воєнного стану» (29 квітня 2022 р.); Всеукраїнську науково-практичну онлайн-конференцію «Безпека дорожнього руху в умовах воєнного стану» (27 травня 2022 р.); Молодіжну науково-практичну конференцію «Безпека на дорозі» (18 трав. 2023 р.); Міжнародну науково-практичну конференцію «Забезпечення безпеки дорожнього руху: глобальні та локальні рішення» (17 листоп. 2023 р.).

одного з метою забезпечення результативності здійснюваних кожним із них профілактичних заходів. Громадські інституції можуть проявляти певну ініціативу, а державні

органи, в межах своїх повноважень мають забезпечити можливість практичної реалізації суспільно-корисних ініціатив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство / Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки. Женева: DCAF, 2019. (Серія довідкових посібників з РСБ). https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Civil%20Society_UKR_Final.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
2. Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року. *Урядовий кур'єр*. № 214. 04.11.2020.
3. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993р. № 3353-XII, в редакції від 16.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
4. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_20126
5. Кримінологія. Академічний курс / кол. авторів ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Вид. дім «Кондор», 2018. 588 с.
6. Державна програма підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2023 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2020-%D0%BF#n16> (дата звернення 20.07.2023).
7. Положення про Департамент патрульної поліції: затверджено наказом Національної поліції 06 листопада 2015 р. № 73 (у редакції наказу Національної поліції 18 листопада 2015 р. № 96) URL : <https://www.npu.gov.ua/acts/pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-departament-patrujnoyi-sluzhbi-zi-zminami> (дата звернення: 21.09.2023)
8. Адвокація: що це таке і чому це важливо. URL: <https://theukrainians.org/advokatsiya-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.11.2023 р.).
9. Безпека дорожнього руху в Україні: перемоги та нові виклики в умовах війни. URL : <https://cedem.org.ua/news/bezpeka-dorozhnogo-ruhu-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.11.2023).
10. «Не додавай роботи»: в Україні стартувала Всеукраїнська інформаційна кампанія на підтримку поліції, медиків і рятувальників. URL : <https://cedem.org.ua/news/ne-dodavaj-roboty/> (дата звернення: 20.11.2023).
11. Правила поведінки учасників дорожнього руху під час війни. URL : <http://surl.li/drzha> (дата звернення: 20.11.2023).
12. Калініна А.В. Запобігання дорожньо-транспортним пригодам в умовах воєнного стану. Питання боротьби зі злочинністю б. наук. пр. / редкол.: В. С. Батиргареева (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2022. Вип. 44. С. 107–114.

ДО ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

ON THE ISSUE OF LEGAL RESPONSIBILITY FOR SEXUAL VIOLENCE IN UKRAINE AND ABROAD

Янішевська К.Д., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумський державний університет

Шульга М.О., студентка III курсу
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Жмасва М.Ю., студентка III курсу
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена дослідженню питання юридичної відповідальності за сексуальне насильство в Україні та за кордоном. У статті зазначено, що в Україні та в світі було прийнято ряд законів та нормативних актів, щоб запобігти та притягти суб'єктів кримінального правопорушення до кримінальної відповідальності за вчинення протиправних дій проти сексуальної свободи та недоторканості особи та встановити юридичну відповідальність за його вчинення. У роботі досліджено правову природу поняття «сексуальне насильство», проаналізовано зміни, внесені до кримінального законодавства України в частині кваліфікації злочину, передбаченого статтею 153 Кримінального кодексу України, зазначено увагу на Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція). Проведено порівняльний аналіз через призму кримінального законодавства, що регулює запобігання, протидію та відповідальність за сексуальне насильство. Крім цього, у статті приділена значна увага юридичній відповідальності за сексуальне насильство за кордоном, зокрема в США, Японії, Канаді, Австралії, Сполученому Королівстві. Було з'ясовано, що у країнах Європейського Союзу відповідальність за сексуальне насильство може бути передбачена в різних формах, включаючи позбавлення волі на довгі терміни та штрафи. Особливо розглянуто напрацювання країн англо-саксонської правової системи, які можуть бути використані в разі вдосконалення законодавства в Україні. Також у статті проаналізовано поширені в закордонному суспільстві специфічні форми насильства, такі як стелсинг, даунблаунг та «мертва рука». У науковій роботі було визначено, що більшість країн запровадили спеціальні закони та політику щодо запобігання сексуальному насильству, надання підтримки жертвам і притягнення винних до відповідальності.

Ключові слова: сексуальне насильство, насильство, домашнє насильство, кримінальне правопорушення, даунблаунг, стелсинг, «мертва рука».

The paper deals with the study of the issue of qualification and legal responsibility for sexual violence in Ukraine and abroad. The paper states that several laws and regulations have been adopted in Ukraine and in the world to prevent and bring the subjects of criminal offenses to criminal liability for committing illegal acts against sexual freedom and personal integrity and to establish legal responsibility for their commission. It examines the legal nature of the concept of "sexual violence", analyzes the changes made to the criminal legislation of Ukraine in terms of the qualification of the crime provided for in Article 153 of the Criminal Code of Ukraine, focuses attention on the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention). A comparative analysis was conducted through the prism of criminal legislation regulating prevention, countermeasures and responsibility for sexual violence. In addition, the paper considers legal liability for sexual violence abroad, in the USA, Japan, Canada, Australia, and the United Kingdom. It was found that in the countries of the European Union, liability for sexual violence can be provided in various forms, including long terms of imprisonment and fines. The achievements of the countries of the Anglo-Saxon legal system, which can be used in the event of improving legislation in Ukraine, are separately considered. The article also analyzes specific forms of violence common in foreign society, such as stealthing, downblousing and the "dead hand". The study found that most countries have introduced specific laws and policies to prevent sexual violence, support victims and hold perpetrators accountable.

Key words: sexual violence, violence, domestic violence, criminal offenses, downblousing, stealthing, "dead hand".

Постановка проблеми. Захист осіб від злочинних посягань на їх статеву свободу та статево недоторканість є одним із пріоритетних завдань кожної демократичної держави. Сучасний етап розвитку суспільства та діяльності правоохоронних органів вимагає застосування найбільш ефективних заходів для боротьби з кримінальними правопорушеннями проти сексуальної свободи та недоторканості особи. Сексуальне насильство не тільки є формою домашнього насильства, а й серйозним кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, яке має негативні соціально-небезпечні наслідки та руйнує прийняті норми поведінки в суспільстві. Жертви сексуального насильства доволі часто не звертаються за допомогою до правоохоронних органів, а тому, протиправні дії по відношенню до них не завжди кваліфікуються як кримінальні правопорушення. Зміни до КК України, в тому числі і запровадження нового терміну «сексуальне насильство», які були внесені з метою реалізації Конвенції Ради Європи про запобігання сексуальному насильству стосовно жінок і домашньому

насильству та боротьбу із цими явищами, призвели до появи більш чітко сформованої правової норми у законодавстві. Попри це, актуальність дослідження та правильної кваліфікації кримінальних правопорушень проти сексуальної свободи та недоторканості особи є доволі значущою в умовах сьогодення. Аналіз існуючих систем юридичної відповідальності за сексуальне насильство в країнах світу, які ефективно запобігають сексуальному насильству, дозволить виробити рекомендації щодо реформування існуючих кримінально-правових механізмів протидії сексуальному насильству в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення зі змістом останніх наукових публікацій і досліджень свідчить, що вивченням поняття «сексуальне насильство», його ознак, окремих рис та порівняння з законодавством інших країн світу знаходилося в полі зору таких вчених як: Г. Ю. Нікітіна-Дудікова, К. Довгунь, О. Гумін, С. Якімова, І. І. Зуєва, В. М. Приступ, С. В. Романцова, К. Шуневич, Мару А. Кернік, Сарла Сміт Стовер, Ендрю Сампбелл, Тьерно Балде.

Метою роботи є дослідження окремих аспектів юридичної відповідальності за сексуальне насильство в Україні та за кордоном.

Вклад основного матеріалу. В останні роки проблема сексуального насильства привертає все більшу увагу як на національному, так і на міжнародному рівнях. Це є глобальною проблемою, яка стосується як чоловіків, так і жінок різного віку. Юридична відповідальність за сексуальне насильство є важливою темою, яка потребує уваги та аналізу. Кримінальні правопорушення проти сексуальної свободи та недоторканності особи, в тому числі й сексуальне насильство є однією з найбільш шкідливих та травмуючих форм насильства, яка завдає великої шкоди не тільки жертвам, але й суспільству в цілому.

Україна прийняла ряд законів та нормативних актів, що передбачають кримінальну відповідальність за сексуальне насильство. Категорія кримінальних правопорушень проти сексуальної свободи та недоторканності особи має певні особливості, оскільки, на відміну від інших видів кримінальних правопорушень (проти життя та здоров'я людини; проти свободи, честі та гідності людини) – існує в приватно-правовому полі, тобто на основі заяви потерпілої сторони відбувається відкриття кримінального провадження.

Диспозицією статті 153 КК України визначено, що сексуальним насильством є вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи. Це включає в себе будь-який акт сексуального насильства, не пов'язаний з проникненням в тіло іншої людини [1].

Такі зміни до КК України, в тому числі і запровадження нового терміну «сексуальне насильство», були внесені з метою реалізації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року. Зазначений міжнародний договір регламентує комплексний підхід до боротьби з насильством щодо жінок і домашнім насильством, суттєво доповнює існуючі інструменти, посилює захист від дискримінації за гендерною ознакою. Слід підкреслити, що згідно зі статтею 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року для цілей цієї Конвенції визначення поняття «жінка» охоплює дівчат до 18 років [2].

Статтею 36 вищевказаної Конвенції визначається, що її сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми умисної поведінки:

1) здійснення, без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета;

2) здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою;

3) примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою [2].

Відповідальність за кримінальне правопорушення проти сексуальної свободи та недоторканності особи передбачена статтею 153 Кримінального кодексу України.

Щодо базових ознак такого кримінального правопорушення як сексуальне насильство, то до них можна віднести:

– насильницький характер, тобто використання насильства або переходу до фізичної або емоційної агресії в контексті сексуальних стосунків;

– характер дій в силу сексуального насильства;

– відсутність добровільної згоди потерпілою особою.

Ці фактори відмежовують зазначене діяння від згвалтування, яке, відповідно, характеризується насильницькими діями сексуального характеру, що супроводжуються проникненням в тіло потерпілої особи.

Досліджуючи кримінально-правову характеристику кримінального правопорушення сексуального насильства, слід звернути увагу на думку А.А. Вознюк, який зазначає, що кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення – це опис, визначення істотних, характерних його особливостей та ознак; система відомостей про істотні, характерні особливості й ознаки кримінального правопорушення [3].

Таким чином, до ознак кримінального правопорушення сексуального насильства, передбаченого, статтею 153 КК належать:

1. Суспільна небезпека – сексуальне насильство є діянням, що несе в собі безпосередню небезпеку для суспільства, адже посягає на честь, гідність, недоторканність особи, а також, завдає шкоду психологічному та фізіологічному здоров'ю потерпілої особи.

2. Винність діяння являє собою повністю усвідомлений вольовий вчинок особи, що посягає на статевою свободу та статевою недоторканність особи.

3. Суб'єкт злочину є фізичною особою, обов'язково осудною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Така особа має досягти чотирнадцятирічного віку.

4. Кримінальна караність як ознака злочину сексуального насильства полягає у невідворотності настання кримінальної відповідальності для винної у вчиненні злочину особи. [4].

Сексуальне насильство карається позбавленням волі на строк до п'яти років (ч. 1 статті 153 КК України), від трьох до семи років (ч. 2 статті 153 КК України), від п'яти до семи років (ч. 3 статті 153 КК України), від п'яти до десяти років (ч. 4 статті 153 КК України), від десяти до п'ятнадцяти років (ч. 5 статті 153 КК України), п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі (ч. 6 статті 153 КК України) [1].

До основоположних джерел доказів, що над фізичною особою були здійснені протиправні дії сексуального насильства, відноситься: висновок експерта (судово-медична експертиза, дактилоскопічна, судово-біологічна; судово-психіатрична експертизи); допит обвинуваченого; допит свідків; протокол огляду місця події; протокол огляду відеозапису (у тому числі з нагрудної катери поліцейського); протокол затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, у тому числі щодо обшуку особи; протокол прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення; протокол огляду предмету; заява про вчинення злочину; протокол пред'явлення особи для впізнання; протокол слідчого експерименту; речові докази (наприклад, диск із записами із камер відеоспостереження, одяг тощо); інші документи (свідчення про народження та інше).

Відповідно до Кримінального кодексу України, сексуальне насильство вважається тяжким злочином, і покарання за такі протиправні діяння можуть бути різними залежно від обставин справи.

Кваліфікуючими ознаками сексуального насильства є: повторність; особою, яка вчинила будь-який інший кримінальний злочин, передбачений статтями 152, 154 та 155 КК України; щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; щодо особи у зв'язку з виконанням цією особою службового, професійного або громадського обов'язку; щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; вчинення кримінального правопорушення групою осіб; щодо неповнолітнього; щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її згоди; спричинення тяжких наслідків; щодо особи, яка не досягла 14 років вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із кримінальних правопорушень, передбачених частиною четвертою статті 152, статтею 155 або частиною другою статті 156 КК України [1].

Окрім кримінальної, в Україні передбачена також цивільна відповідальність за сексуальне насильство. Жертви сексуального насильства мають право вимагати компенсації за фізичну та емоційну шкоду, яку вони зазнали.

Крім того, у 2017 році законодавцями було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який містить положення про захист від сексуального насильства у сімейних відносинах. Закон передбачає різні заходи захисту для жертв сімейного насильства, включаючи заборону на наближення до жертви, заборону на контакт з жертвою, тимчасове виселення з будинку насильника та інші заходи. Також у даному законодавчому акті визначено зміст поняття «домашнє насильство», і можливі форми його проявів [5].

Поняття домашнього насильства, що закріплене у положеннях даного Закону України, окреслено сукупністю таких формальних ознак:

- насильницькі діяння (дії, бездіяльність) чи погрози їх вчинення;
- специфічний характер насильства (фізичне, сексуальне, психологічне, економічне);
- місце (середовище) вчинення (осередок сім'ї, родини, їх місце проживання);
- наявність родинного зв'язку між кривдником та потерпілою особою [6].

Із зростанням кількості випадків сексуального насильства, багато країн прийняли законодавчі акти, щоб запобігти цьому. Однак законодавство в різних країнах може відрізнятися в залежності від культурних, історичних та соціальних факторів. Отже, проведення порівняльного аналізу законодавства з проблеми сексуального насильства у різних країнах може допомогти визначити спільні та відмінні риси законодавства та його ефективність.

У Сполучених Штатах сексуальне насильство карається федеральним законодавством і законами штатів. Федеральним законом, який передбачає кримінальну відповідальність за сексуальне насильство, є Закон про насильство щодо жінок (VAWA). Відповідно до VAWA, сексуальне насильство визначається як будь-які статеві дії без згоди, які вчиняються проти іншої особи. Покарання за сексуальне насильство в Сполучених Штатах відрізняються від штату до штату, але покарання можуть включати тюремне ув'язнення, штрафи та реєстрацію як сексуального злочинця. Для запобігання насильству в США реалізована стратегія обов'язкового реагування. Медичні заклади зобов'язані повідомляти про будь-які факти насильства [7]. У деяких штатах громадяни повинні інформувати правоохоронні органи про випадки поганого поводження з дітьми.

В Японії сексуальне насильство відноситься до категорії протизаконних дій, але у той же час доволі часто жертви не звертаються до правоохоронних органів через соціальну стигму та недовіру до правоохоронних органів.

У Канаді сексуальне насильство вважається серйозним кримінальним правопорушенням, і покарання за такі протиправні дії можуть відрізнятися залежно від обставин справи. В Канаді, як і в Україні, відповідальність за сексуальне насильство може залежати від віку потерпілої, вчинення тяжких наслідків, хоча в цілому законодавство Канади є більш жорстким у порівнянні з українським. Згідно з Кримінальним кодексом Канади, сексуальне насильство може призвести до довічного позбавлення волі. Також доцільно звернути увагу на канадську систему протидії насильству в сім'ї. Канада ще з 1997 року розпочала політику «нульової терпимості» в цьому напрямі. Відповідно до неї жоден випадок не має уникнути уваги та покарання. У Канаді відсутній федеральний закон із протидії насильству в сім'ї, який би поширювався на всю територію країни. У чотирьох провінціях діє окреме законодавство з протидії цьому негативному явищу [8]. Однак

для всієї країни є характерною розвинута система ордерів і приписів, яка дозволяє вберегти постраждалих від контактів з обвинуваченим, увійти до помешкання представникам правоохоронних органів, евакуювати постраждалих, установлювати спостереження. Також у Канаді створено розгалужену систему притулків, які здійснюють допомогу жертвам насильства і надають їм консультації, забезпечують курси психологічної реабілітації, юридичні послуги [9].

В Австралії сексуальне насильство вважається кримінальним злочином, і покарання за такі злочини можуть відрізнятися залежно від штату, в якому вчинено злочин. У більшості штатів сексуальне насильство карається позбавленням волі на строк до 25 років, а в деяких штатах, наприклад у Квінсленді, покаранням може бути довічне ув'язнення.

У країнах Європейського Союзу відповідальність за сексуальне насильство також може бути передбачена в різних формах, включаючи позбавлення волі на довгі терміни та штрафи. Також було прийнято кілька директив, спрямованих на боротьбу з сексуальним насильством, таких як Директива Європейського Парламенту та Ради про запобігання та боротьбу з насильством статевої та гендерної належності.

Слід зауважити, що останнім часом в закордонному суспільстві набули актуальності специфічні форми насильства, такі як:

1) даунблаузинг (downblousing) – фотографування тіла людини під одягом без її згоди. Північна Ірландія першою у Великій Британії визнала це явище кримінальним правопорушенням. На сьогоднішній день, четвертий уряд Великої Британії працює над законопроектом про онлайн-безпеку, який буде регулювати і таке поняття як даунблаузинг;

2) «мертва рука», тобто вид сексуального насильства внаслідок дотиків чоловіків до інтимних частин тіла жінок у переповненому транспорті;

3) стелсинг, тобто зняття презерватива або навмисне пошкодження його під час сексу без відома партнера. Це може призвести до інфекційних захворювань, які передаються статевим шляхом, вагітності, а також зашкодити гідності жертви. Різні країни застосовують різні підходи до стелсингу – якщо взагалі порушують це питання.

Першим нормативно-правовим актом, який визначив стелсинг протизаконним діянням став законопроект К. Гарсія у Каліфорнії (США). Даний законодавчий акт захищає потайки знімати презерватив без згоди партнера. І хоча він фактично не передбачає кримінальної відповідальності за стелсинг, він дозволяє потерпілим подати до суду на правопорушника з метою відшкодування збитків. Подібним чином у Британії стелсинг також вважають згвалтуванням, хоча спеціального законодавства щодо цього немає.

Грунтуючись на порівняльному аналізі законодавчої бази, вбачається, що покарання за сексуальне насильство відрізняються в різних країнах. Однак очевидно, що сексуальне насильство вважається серйозним кримінальним правопорушенням у всіх розглянутих країнах. Більшість країн запровадили спеціальні закони та політику щодо запобігання сексуальному насильству, надання підтримки жертвам і притягнення винних до відповідальності.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку про те, що законодавство України щодо сексуального насильства було посилено за останні роки. Попри це, з розвитком нових форм сексуального насильства, законодавцям слід враховувати дані особливості щодо удосконалення юридичної відповідальності за дані правопорушення.

Враховуючи, що в Україні відповідальність за сексуальне насильство залежить від його характеру та інших обставин, маємо зазначити, що у більшості країн світу карні санкції

за сексуальне насильство є більш жорсткими, ніж у нашій країні. Також, в Україні, як і в багатьох інших країнах, існує проблема недостатнього визнання фактів сексуального насильства та недостатнього захисту жертв цього злочину. Таким чином, правильна кваліфікація кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дозволить більш ефективно розслідувати такі злочини, повно встановлювати обставини кримінального провадження та досягати завдань кримінального судочинства.

Міжнародна спільнота може відігравати важливу роль у просуванні найкращих практик та підтримці зусиль України у боротьбі з сексуальним насильством. Зрештою, попередження сексуального насильства потребує комплексного підходу, який спрямований на соціальні та культурні чинники, що лежать в основі, сприяє гендерній рівності та поважним стосункам, а також забезпечує справедливість і відповідальність винних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*: станом на 27.01.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
2. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь (Стамбульська конвенція): Конвенція : станом на 20.06.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text. (дата звернення: 20.11.2023).
3. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної Академії внутрішніх справ*, № 1, 2013 с. 154–160 URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/3192/1/2013_1_vozniuk.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
4. Думчиков М., Бойко А., Кримінально-правова характеристика сексуального насильства у контексті внесення змін до кримінального законодавства України. *Молодий вчений*, 2019. С. 325–331 URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/1246> (дата звернення: 20.11.2023).
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII : станом на 31.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. (дата звернення: 20.11.2023).
6. Гумін О., Якімова С. Зміст поняття насильницької злочинності. 2018, с. 247-250. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/46.pdf> (дата звернення: 20.09.2023).
7. Лесько Н.В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій. Львів, 2019. 489 с.
8. Горбова О., Галуцько В. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї. Київ: Інститут публічного права, 2016. 226 с.
9. Довгунь К. Досвід США та Канади у сфері запобігання і протидії домашньому насильству. 2020, с. 111-114. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/11/19.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/90>

ДО ПИТАННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПРАВ ОСІБ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЩОДО ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ТА БЕЗПЕКИ З УРАХУВАННЯ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ

ON THE ISSUE OF HARMONIZATION OF THE RIGHTS OF VICTIMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND THE RIGHTS OF PERSONS AFFECTED BY CRIMINAL OFFENSES REGARDING LEGAL AID AND SECURITY, TAKING INTO ACCOUNT CHALLENGES AND THREATS

Ахтирська Н.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена питанням надання правової допомоги та забезпечення захисту особливо вразливим категоріям потерпілих від торгівлі людьми та від воєнних злочинів. Законодавець унормовує два визначення «потерпілий» як статус особи у кримінальному провадженні, так і «особа, що постраждала від кримінального правопорушення», яка за формальними ознаками не відрізняється від потерпілого, але з певних причин (об'єктивних або суб'єктивних) не набуває такого статусу. Факторами, що впливають на це, могут бути недовіра до правоохоронних органів, суду, відсутність належної правової допомоги та забезпечення захисту. В умовах воєнного стану особи, що постраждали від воєнних злочинів, у тому ті, що перебувають на окупованих територіях, потребують особливого правового статусу, не відразу надають згоду набувати статусу потерпілого. На це впливає стресова ситуація, загроза тиску з боку ворога тощо. На підставі звіту Міжнародної організації з міграції автор доходить висновку, що доцільно використати досвід нормативного забезпечення та реалізації гарантій прав постраждалих від торгівлі людьми на вирішення процесуальної проблеми осіб, що постраждали від воєнних злочинів, оскільки дані особи є потенційними потерпілими, а їх показання джерелами доказів. Невчасне встановлення таких осіб та неадекватне надання правової допомоги й безпеки може призвести до втрати можливості притягнення до відповідальності винних осіб. Задля цього вноситься пропозиція гармонізації законодавства національного, вивчення нормативного забезпечення даних гарантій в Правилах процедури та доказування Міжнародного кримінального суду, затвердження Урядом Національної стратегії забезпечення безпеки осіб, ухвалення закону, яким унормувати створення Національного агентства з захисту. За рекомендаціями міжнародних експертів доцільно вжити заходів, скерованих на захист потерпілих та свідків воєнних злочинів. На виконання цих завдань розроблена Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, що затверджена наказом Генерального прокурора від 11 квітня 2023 року № 103, яка наразі є ефективним дороговказом щодо вирішення даних питань.

Ключові слова: потерпілий у кримінальному провадженні, особа, що постраждала від кримінального правопорушення, право на правову допомогу, забезпечення безпеки, взаємодія з Міжнародним кримінальним судом.

The article is devoted to the issues of providing legal aid and providing protection to particularly vulnerable categories of victims of human trafficking and war crimes. The legislator regulates two definitions of "victim" as the status of a person in criminal proceedings, and "a person who suffered from a criminal offense", who by formal characteristics does not differ from the victim, but for certain reasons (objective or subjective) does not acquire of such status. Factors affecting this can be distrust of law enforcement agencies, courts, lack of adequate legal aid and protection. In the conditions of martial law, the victims of war crimes, including those who are in the occupied territories, need a special legal status, they do not immediately give their consent to acquire the status of a victim. It is affected by a stressful situation, the threat of pressure from the enemy, etc. On the basis of the report of the International Organization for Migration, the author concludes that it is appropriate to use the experience of regulatory support and implementation of guarantees of the rights of victims of human trafficking to solve the procedural problem of persons affected by war crimes, since these persons are potential victims, and their testimony is a source of evidence. Untimely identification of such persons and poor provision of legal assistance and security may lead to the loss of the possibility of bringing the guilty persons to justice. For this purpose, a proposal is made to harmonize national legislation, to study the regulatory provision of these guarantees in the Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court, to approve the National Strategy for the Protection of Persons by the Government, and to adopt a law regulating the creation of the National Agency for Protection. According to the recommendations of international experts, it is advisable to take measures aimed at protecting victims and witnesses of war crimes. To fulfill these tasks, the Concept of the Implementation of the Mechanism for the Support of Victims and Witnesses of War and Other International Crimes, approved by the Order of the Prosecutor General of April 11, 2023 № 103, was developed, which is currently an effective guide for solving these issues.

Key words: a victim in criminal proceedings, a person affected by a criminal offense, the right to legal assistance, ensuring security, interaction with the International Criminal Court.

Законодавство України та наукові розробки щодо процесуального статусу потерпілого розраховані були на мирні часи та цивілізаційну динаміку розвитку глобального світу. Інтелектуальні зусилля вчених скеровувались на удосконалення існуючої досить збалансованої системи гарантій прав особи в кримінальному провадженні. Найчастіше реєструвались законопроекти щодо імплементації міжнародних стандартів забезпечення прав учасників кримінального провадження, а наукові розвідки здійс-

нювались щодо впровадження кращого досвіду інших країн ЄС в судочинство України, вчені, законодавці та практики дискутували з приводу прогнозів використання штучного інтелекту під час збору, обробки, оцінки та використання доказів при ухваленні рішень, обговорювали та узгоджували з іншими країнами способи пришвидшення надання правової допомоги в межах міжнародного співробітництва, у тому числі, наданні доказів в цифровому виді тощо.

Але у лютому 2022 року Україна постала перед викликом, який зумовив негайне зосередження на вирішенні питань безпеки та оборони держави. Воєнні злочини спричинили численні втрати, що стало предметом розслідування правоохоронними органами України, міжнародних спільних слідчих груп та групою прокурорів Міжнародного кримінального суду. Кримінальний процесуальний кодекс України на той час не містив норм щодо взаємодії з МКС, оскільки Україна не ратифікувала Римський статут. Законом України від 03.05.2023 року КПК України доповнено розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Двадцять статей даного розділу досить детально унормовують алгоритм співробітництва з МКС. Варто зауважити, що практика викликала доцільність термінового удосконалення окремих положень, для чого Законом України від 20.09.2022 р. були внесені зміни та доповнення. Йдеться про ст. 624 КПК, відповідно до нової редакції якої, процесуальні дії на території України на підставі та на виконання прохання Міжнародного кримінального суду може проводити Прокурор Міжнародного кримінального суду або уповноважені ним працівники Міжнародного кримінального суду, які зазначені у відповідному проханні Міжнародного кримінального суду, крім процесуальних дій, виконання яких в Україні здійснюється за погодженням із прокурором або з дозволу слідчого судді, суду (ч. 1). У разі уповноваження Прокурором Міжнародного кримінального суду інших працівників Міжнародного кримінального суду на проведення процесуальних дій на території України такі дії можуть бути проведені лише за погодженням з Генеральним прокурором (виконувачем обов'язків Генерального прокурора) (ч. 2).

Характерною ознакою даного розділу є глибока деталізація прав особи, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про співробітництво (що є цілком виправдано), зокрема, в розділі 140 разів згадується «особа», стосовно якої Міжнародний кримінальний суд має обґрунтовані підстави вважати, що вона вчинила злочин, який підпадає під його юрисдикцію (в різних інтерпретаціях) (права особи, затримання, застосування запобіжного заходу, арешт і передача та інше). Тоді як потерпілий згадується лише *три рази*: 1) Офіс Генерального прокурора відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду і КПК подає до Міжнародного кримінального суду зауваження щодо оцінки збитків або матеріальної, фізичної чи іншої шкоди, завданої *потерпілим особам*, а також видів чи форм відшкодування (п. 11 ч. 2 ст. 618); 2) центральний орган України на виконання прохання Міжнародного кримінального суду про надання допомоги вживає заходів для забезпечення безпеки *потерпілих*, свідків та членів їхніх сімей відповідно до законодавства України (ч. 8 ст. 621), особа, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про її допит як свідка, *потерпілого*, експерта, підозрюваного або обвинуваченого, користується всіма правами, передбаченими КПК України для відповідних учасників кримінального провадження (ч. 1 ст. 627). Очевидно, що законодавцем не враховані всі особливості процедури доказів та доказування в Міжнародному кримінальному суді, де потерпілий відіграє важливу роль з огляду на цінність його показань, що зумовлює досить розлогю систему норм міжнародного права, присвячених потерпілому. Отже, дане питання прав потерпілого у кримінальному провадженні щодо злочинів, які підпадають під юрисдикцію МКС, підлягає більш ретельному вивченню, а законодавство – удосконаленню.

Кримінальний процесуальний кодекс України містить визначення *потерпілий*, яким у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопору-

шенням завдано майнової шкоди, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. (ч. 1 ст. 55). З часом, коли суспільство почало стикатися з такими злочинами як торгівля людьми, у яких особи, які за об'єктивними ознаками підпадали під процесуальний статус потерпілого, однак відмовлялися від його набуття, законодавцем було ухвалене рішення про введення в правову термінологію дефініції «*особа, яка постраждала від торгівлі людьми*». Така поведінка осіб зумовлювалася недовірою до правоохоронних органів та суду, тим, що такі особи повністю зневірилися у справедливості, піддавалися погрозам з боку злочинців, а держава не ефективно забезпечувала їх безпеку, або взагалі не вдавалася до таких заходів.

Внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 р., та повномасштабного вторгнення на територію України 24 лютого 2022 р. зростає кількість злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, на території України. Масове переміщення громадян з тимчасово окупованих територій та територій, на яких тривають бойові дії, пошук нового місця проживання, роботи, високий рівень конкуренції на ринку праці призвели до підвищення рівня уразливості громадян і виникнення ризику потрапляння в ситуацію, пов'язану з торгівлею людьми. У країнах Європи понад 140000 осіб потрапляють у ситуації, пов'язані з насильством та сексуальною експлуатацією, кожну сьому постраждалу від торгівлі людьми особу використовували для зайняття проституцією.

За даними Представництва Міжнародної організації з міграції – Агентства ООН з питань міграції в Україні, за 30 років від торгівлі людьми постраждали 300 тис. осіб. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України у лютому 2022 р. спричинило найбільшу міграційну кризу в Європі з часів Другої світової війни. Група експертів Ради Європи з питань протидії торгівлі людьми (ГРЕТА) 4 травня 2022 р. опублікувала Рекомендації щодо усунення ризиків торгівлі людьми у зв'язку з війною в Україні та гуманітарною кризою. У Рекомендаціях зазначено, що понад 5 мільйонів осіб були змушені залишити Україну в перші два місяці війни, шукаючи притулку в сусідніх країнах та в усій Європі (за оцінками Державної прикордонної служби, 90 відсотків з них – жінки та діти). Крім того, понад 7 мільйонів осіб стали внутрішньо переміщеними. А у країнах Європи понад 140 тис. осіб потрапляють у ситуації, пов'язані з насильством та сексуальною експлуатацією, кожну сьому постраждалу від торгівлі людьми особу використовували для зайняття проституцією. Дана ситуація зумовила доцільність вжити заходів, скерованих за посилення гарантій прав потерпілих від торгівлі людьми та осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Відповідно до Закону України «Про протидію торгівлі людьми», *особою, яка постраждала від торгівлі людьми*, є будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою відповідно до положень цього закону (ст. 1). Особа, яка вважає себе постраждалою від торгівлі людьми, має право звернутися до місцевої державної адміністрації із заявою про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, та до органів Національної поліції щодо захисту прав і свобод. Особа, яка звернулася для встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, має право до прийняття рішення про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, на забезпечення особистої безпеки, поваги, а також на безоплатне одержання: 1) інформації щодо своїх прав та можливостей, викладеної мовою, якою володіє така особа; 2) медичної, психологічної, правової та іншої допомоги незалежно від місця проживання; 3) тимчасового роз-

міщення у закладах допомоги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, визначається Кабінетом Міністрів України. Обов'язковою складовою процедури встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, є проведення місцевою державною адміністрацією співбесіди з особою, щодо якої розглядається питання про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, із заповненням опитувальника щодо встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми. У разі неможливості проведення співбесіди з особою через її хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство або інший хворобливий психічний стан чи малолітство процедура встановлення статусу такої особи проводиться на підставі інших даних. Загальний строк проведення процедури встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, не може перевищувати місячний строк з дня проведення співбесіди з особою у місцевій державній адміністрації. У разі прийняття рішення про встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, їй видається довідка. У разі відмови у встановленні статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, заявник має право оскаржити таке рішення у судовому порядку. Статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, встановлюється на строк до двох років та може бути продовжений за обґрунтованим поданням місцевої державної адміністрації не більш як на один рік [1].

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 16 даного закону, особа, якій встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, має, зокрема, *право на безоплатне одержання правової допомоги*. Водночас, дана гарантія, що була передбачена законодавством у 2011 році, не корелювала з нормами Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [2], оскільки дані суб'єкти не вказувалися серед тих осіб, які мали право скористатися такими можливостями. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги» від 10 квітня 2023 року дану прогалину було усунуто шляхом доповнення ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» п. 21, яким визначено, що суб'єктами права на безоплатну вторинну правничу допомогу є особи, які постраждали від торгівлі людьми, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених Законом України «Про протидію торгівлі людьми» (здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру) [3].

Державною цільовою соціальною програмою протидії торгівлі людьми на період до 2025 року, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 червня 2023 р. № 496-р також обґрунтувалась доцільність внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» в частині віднесення осіб, які постраждали від торгівлі людьми, до суб'єктів права на *безоплатну вторинну правову допомогу* [4].

З урахуванням воєнного стану, до переліку осіб, яким надається безоплатна правнича допомога, включені громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або на території територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), з питань, пов'язаних із захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації та тимчасовою

окупацією території України. Міжнародні організації визначають, що Україна є єдиною державою у світі, де відкриття кримінальних проваджень, розслідування воєнних злочинів та судовий розгляд здійснюється до завершення воєнних дій. А це означає, що значна кількість потенційно потерпілих від воєнних злочинів не мають на даний час такого статусу, оскільки перебувають в окупації. То ж цілком виправданим є надання таким особам додаткових гарантій правничої допомоги, що сприятиме певному вирішенню правових питань, а також збору інформації про кількість постраждалих.

За рекомендаціями міжнародних експертів доцільно вжити заходів, скерованих на захист потерпілих та свідків воєнних злочинів. На виконання цих завдань розроблена Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, що затверджена наказом Генерального прокурора від 11 квітня 2023 року № 103 [5]. Кримінальними правопорушеннями порушуються інтереси суспільства та особисті права потерпілих. Потерпілим від кримінальних правопорушень спричиняється фізична, моральна та/або майнова шкода. Після скоєння протиправних діянь деякі потерпілі, а також члени їхніх родин можуть зазнавати додаткових страждань або шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у результаті вторинної та повторної віктимізації, погроз або бажання помсти. Такі ризики найбільш поширені для потерпілих та свідків, які самі або члени родин яких перебувають на тимчасово окупованих територіях України. В умовах збройного конфлікту, що надалі триває, та відсутності доступу до зазначених територій одне з ключових завдань органів прокуратури полягає у сприянні активній участі потерпілих і свідків у кримінальному провадженні, оскільки вони є винятково цінним, надійним джерелом доказів для встановлення обставин вчинення правопорушень, притягнення винних до відповідальності та забезпечення відновлення справедливості. Очевидно, що механізм захисту доцільно доповнити та поширити його дію на осіб, які постраждали від даних злочинів, однак з певних причин не мають процесуального статусу потерпілого. Оскільки не вжиття таких заходів може призвести до втрати важливих доказів щодо вчинених кримінальних правопорушень.

Чинний Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» не унормовує захист осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та не містив вимоги захисту постраждалих від воєнних злочинів (у тому числі від міжнародних), що не узгоджується з гарантіями, визначеними в спеціальних законах. З урахуванням цього, законом України від 3 травня 2022 року [6] внесені доповнення до ст. 2 даного закону, згідно з якими *заходи забезпечення безпеки можуть бути застосовані до осіб, зазначених у проханні Міжнародного кримінального суду* [7].

Правилами процедури доказування Міжнародного кримінального суду визначено, що суд за клопотанням прокурора МКС, або захисту, свідка чи потерпілого, або законних представників, або за власною ініціативою після консультації з Групою з надання допомоги потерпілим та свідкам, за необхідності, віддає розпорядження щодо вжиття заходів безпеки потерпілого, свідка або іншої особи у зв'язку з наданими показаннями. Перш ніж вжити заходи безпеки, суд одержує згоду особи. Клопотання про вжиття заходів безпеки могут бути подані з дотриманням конфіденційності. В закритому режимі Палата проводить слухання для вирішення питання щодо доцільності вжиття заходів безпеки, вжиття заходів для запобігання оприлюднення або повідомлення засоам масової інформації особи або місця проживання потерпілого свідка або інших осіб, яким загрожує небезпека. За результатами може бути ухвалене рішення про вилучення з відкритих протоколів Палати попереднього розгляду даних потерпілого, свідка та інших

осіб, яким загрожує небезпека, та вилучення іншої інформації, яка могла б сприяти їх ідентифікації; про заборону прокурору та захисту розкривати таку інформацію третім особам; про надання показань з використанням електронних або інших спеціальних засобів, які дозволяють змінювати зображення або голос; про використання псевдонімів; про закритий розгляд справ. Спеціальні заходи передбачені для особливо вразливих осіб (потерпілі від сексуального насильства, люди поважного віку, діти) [8].

З урахуванням досвіду Міжнародного кримінального суду доцільно прискорити розгляд законопроекту «Про забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя», який узгоджується з Рекомендацією Res (2005) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям від 20.04.2005. Рекомендацією Res (2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від

злочинів від 14.06.2006, Конвенцією ООН проти транснаціональної організованої злочинності 15.11.2000.

Висновки. Права потерпілих від торгівлі людьми, а також від воєнних (у тому числі міжнародних) злочинів потребують подальшого належного врегулювання. Для цього нормативна база повинна бути доповнена узгодженими нормами щодо надання правової допомоги, забезпечення безпеки з урахуванням досвіду Міжнародного кримінального суду. Законопроект «Про забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя» варто доповнити нормами, які поширювали б діяльність Національного агентства з питань забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства й на осіб, які постраждали від злочинів (які потенційно можуть набути статусу потерпілого). Алгоритмізації ухвалення відповідних законів сприяло б затвердження Національної стратегії забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства (наприклад, на 5 років).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. № № 3739-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17/card2#Card> (дата звернення: 15.09.2023).
2. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 11.12.2023).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги : Закон України від 10.04.2023 р. № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#n99> (дата звернення: 18.04.2023).
4. Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2025 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 червня 2023 р. № 496-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
5. Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, що затверджена наказом Генерального прокурора від 11 квітня 2023 року № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text> (дата звернення: 20.10.2023).
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 03.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#n235> (дата звернення: 21.11.2023).
7. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text> (дата звернення: 5.11.2023).
8. Про забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя: законопроект № 5751 від 12.07.2021. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72472

ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКУ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ У СПРОЩЕНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ, ДЛЯ ПРОКУРОРА, ЯКИЙ НЕ БРАВ УЧАСТІ У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ

CALCULATION OF THE APPEAL TERM OF COURT DECISIONS MADE IN SIMPLIFIED PROCEEDINGS REGARDING CRIMINAL OFFENSES FOR THE PROSECUTOR WHO DID NOT PARTICIPATE IN THE COURT PROCEEDINGS

Басиста І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівський державний університет внутрішніх справ

Глинська Н.В., д.ю.н., с.н.с.,
завідувачка відділом дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташица
Національної академії правових наук України*

Дроздов О.М., д.ю.н., професор, адвокат, Заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій науковій розвідці розглядаються такі дві складові задекларованої у назві дилеми, як: якими статтями чинного КПК України слід керуватися та, відповідно, яких процесуальних вимог варто дотримуватися (пункту 1 частини 2 статті 395 чи абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України) при необхідності оскарження в апеляції тих рішень місцевих судів, які ухвалені в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких реалізовувався у порядку, що передбачений статтею 382 КПК України та чи є прокурор такою особою, що за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України належить до учасників кримінального провадження, які оскаржують вирок, що був ухвалений без їх виклику?

Встановлено, що процесуальний строк на апеляційне оскарження вироку є правовстановлюючим строком-періодом, який визначений законом. При вирішенні питання, чи дотрималася особа, яка подала апеляційну скаргу, передбаченого у КПК України строку на апеляційне оскарження, у першу чергу слід встановити початок перебігу вказаного строку та його закінчення.

Аргументовано наукову позицію, яка схожа із тим висновком, котрий вже мав місце у постанові колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі по тексту – ККС ВС, Суд, касаційний суд) від 20 грудня 2021 року у справі № 761/14025/21 (провадження № 51-4272км21) та відмінною від того умовисновку, який зробила колегія суддів Другої судової палати ККС ВС у постанові від 16 лютого 2023 року у справі № 756/5760/22 (провадження № 51-3711км22). Отож, автори переконані, що прокурору для оскарження в апеляції надається тридцять днів з дня отримання ним копії судового рішення, яке ухвалене в провадженні про вчинення кримінального проступку, розгляд якого відбувався у порядку, що передбачений статтею 382 КПК України. Немає жодних підстав виключати прокурора із розуміння кола тих учасників судового провадження, які за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України належать до осіб, які уповноважені КПК України оскаржувати вирок, що був ухвалений без їх виклику.

Ключові слова: кримінальне провадження, учасники судового провадження, особливий порядок кримінального провадження, провадження в суді апеляційної інстанції, вирок, процесуальні строки, початок перебігу строку.

In this scientific study, two components of the dilemma declared in the title are considered:

– Which articles of the current Criminal Procedure Code of Ukraine should be followed and, accordingly, which procedural requirements should be met (paragraph 1 of part 2 of Article 395 or paragraph 2 of part 3 of Article 395 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) when it is necessary to appeal in appeal those decisions of local courts that were made in proceedings on the commission of criminal offenses, the consideration of which was implemented in the order provided for by Article 382 of the Criminal Procedure Code of Ukraine;

– Is the prosecutor a person who, according to the provisions of paragraph 2 of part 3 of Article 395 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, belongs to the participants in the criminal proceedings who appeal a verdict that was made without their summons?

It has been established that the procedural deadline for appealing a verdict is a legally establishing deadline-period that is defined by law. When deciding whether a person who filed an appeal complaint complied with the deadline for appeal provided for in the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is first necessary to establish the beginning of the period and its end.

The authors argue a scientific position that is similar to the conclusion that already took place in the ruling of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Court of Cassation for Criminal Cases of the Supreme Court (hereinafter referred to as the KKS of the Supreme Court, the Court, the cassation court) of December 20, 2021 in case № 761/14025/21 (proceedings № 51-4272km21) and different from the conclusion that was made by the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the KKS of the Supreme Court in the ruling of February 16, 2023 in case № 756/5760/22 (proceedings № 51-3711km22). Therefore, the authors are convinced that the prosecutor is given thirty days from the date of receipt of a copy of the court decision that was made in the proceedings on the commission of a criminal offense, the consideration of which took place in the order provided for by Article 382 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. There are no grounds to exclude the prosecutor from the understanding of the circle of those participants in the court proceedings who, according to the provisions of paragraph 2 of part 3 of Article 395 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, belong to the persons who are authorized by the Criminal Procedure Code of Ukraine to appeal a verdict that was made without their summons.

Key words: criminal proceedings, participants in court proceedings, special procedures of criminal proceedings, proceedings in the court of appeal, verdict, procedural deadlines, the beginning of the period.

Постановка проблеми. Аналіз практики касаційного суду свідчить про існування різних правових позицій щодо визначення початку перебігу строку на апеляційне оскарження судових рішень, ухвалених у спрощеному провадженні в порядку, передбаченому статтею 382 КПК

України. Так, у постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 20 грудня 2021 року у справі № 761/14025/21 (провадження № 51-4272км21) суд частково задовольнив касаційну скаргу прокурора, скасував ухвалу апеляційного суду про повернення апеля-

ційної скарги та призначив новий розгляд в суді апеляційної інстанції. Судом зроблено висновок про те, що у провадженні щодо вчинення кримінального проступку, у випадку ухвалення місцевим судом вироку в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України, без виклику особи, яка його оскаржує, такий вирок може бути оскаржений цією особою протягом тридцяти днів з дня отримання нею копії судового рішення, як того вимагає частина 3 статті 395 КПК України [1].

На противагу цьому рішення, у постанові колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 16 лютого 2023 року у справі № 756/5760/22 (провадження № 51-3711км22) Суд залишив без зміни ухвалу апеляційного суду, якою було відмовлено в задоволенні клопотання прокурора про поновлення строку на апеляційне оскарження вироку місцевого суду, оскільки колегія суддів вважала, що прокурор повинен був вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого йому судового провадження та отримати копію прийнятого рішення, а дізнавшись мотиви прийнятого рішення, мав об'єктивну можливість оскаржити його в апеляційному порядку в передбачені законом строки [2].

Про такий стан справ йдеться й у зверненні судді ККС ВС до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді у справі № 757/1624/22-к, провадження № 51-1819км23 [3]. І станом на сьогодні у цій справі на розгляді об'єднаної палати ККС ВС перебуває касаційна скарга прокурора на ухвалу Київського апеляційного суду від 08 лютого 2023 року про відмову у задоволенні клопотання про поновлення строку апеляційного оскарження вироку районного суду м. Києва стосовно Особа_1 (задня забезпечення єдності судової практики, формування однакових підходів за ситуації, що вище описана, кримінальне провадження ухвалою від 7 вересня 2023 року колегії суддів Першої судової палати передано на розгляд об'єднаної палати ККС ВС). Судді об'єднаної палати задалися завданням дати відповіді на два ключові питання задекларовані у назві цієї наукової розвідки дилеми, а саме: з якого моменту має обчислюватися строк апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України, для прокурора, який не брав участі у судовому розгляді? Чи входить прокурор за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України до осіб, які оскаржують вирок, що був ухвалений без їх виклику? Із цими обома науковими завданнями вони й звернулися до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді [3].

На обґрунтування своєї ухвали від 7 вересня 2023 року Суд зазначив, що «... частина 3 статті 395 КПК України, яка прямо регулює початок строку апеляційного оскарження вироку, ухваленого без виклику особи, яка його оскаржує, в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України (розгляд обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку у спрощеному провадженні) є спеціальною нормою щодо обчислення строку апеляційного оскарження, а тому застосування апеляційним судом положень пункту 1 частини 2 статті 395 КПК України щодо обчислення строку апеляційного оскарження вироку або ухвали суду з дня їх проголошення є помилковим. Колегія суддів вважає необхідним відступити від висновку, викладеного у постанові колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 16 лютого 2023 року у справі № 756/5760/22 (провадження № 51-3711 км22). Як убачається з матеріалів провадження, судовий розгляд кримінального провадження стосовно Особа_1 судом першої інстанції відбувся у спрощеному порядку, передбаченому статтею 382 КПК України, без участі прокурора. У зв'язку з цим виникає питання щодо порядку обчислення строку апеляційного оскарження такого рішення прокурором. Адже у абзаці 2

частини 3 статті 395 КПК України чітко не вказано, чи входить прокурор до кола осіб, які оскаржують вирок, що був ухвалений без їх виклику» [4].

Отже, спробуємо навести для наукової спільноти та практикуючих юристів ті наші аргументи, котрі й лягли в основу відповідних наукових висновків [5; 6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом питання окремих аспектів діяльності прокурора у кримінальному провадженні були предметом наукових досліджень О. Бабікова, В. І. Галагана, І. В. Гловюк, А. Ю. Гнатюка, В. О. Гринюка, П. М. Каркача, А. В. Лапкіна, Р. В. Лемака, С. М. Меркулова, І. В. Рогатюка, С. В. Ромашкіна, О. В. Ряшко, М. І. Смирнова, М. П. Тахтарова, А. В. Ткача, Ж. В. Удовенко, О. В. Хаваліц, О. О. Цимбалістенко, М. В. Черноусько, К. В. Шевцової, П. В. Шумського, В. М. Юрчишина та інших науковців. У перебігу своїх наукових пошуків та за їх результатами, дослідники пропонували шляхи удосконалення чинного КПК України та, відповідно, практичної діяльності, імплементації закордонного досвіду, дотримання міжнародних стандартів тощо. Але проблематикою, на кшталт з якого моменту має обчислюватися для прокурора строк апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні, вказані дослідники не задавалися (принаймні ми таких публікацій не знаходили).

Судді ККС ВС також вже кілька разів зверталися до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді з огляду на проблематику особистої участі прокурора у розслідуванні [7; 8; 9, с. 16–25], повноважень прокурора брати участь у судовому розгляді кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення [10; 11; 12, с. 13–25], повноважень прокурора подавати касаційну скаргу в частині розв'язання цивільного позову, заявленого потерпілим – фізичною особою [13, с. 76–82] тощо. Розглядалася й проблематика різної вживаної законодавцем термінології, на кшталт підтримання прокурором «публічного» чи «державного» обвинувачення [14, с. 134–137; 15, с. 142–145], співвідношення прокурорського нагляду і процесуального керівництва [16, с. 122], не обминули процесуалісти заслуженою критикою й законодавчу ініціативу самої конструкції статті 36 КПК України [17, с. 166 та ін.], а дещо раніше – підставності відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення та наслідків цього [18]. Задля обґрунтованості та законності обвинувачення, ще за умов чинності КПК 1960 року, цілком виправдано процесуалісти радили законодавцю вдаватися до цієї проблеми під кутом зору інтересів потерпілого та тих інших осіб, зокрема і юридичних осіб, які не мали процесуальних можливостей визнаватися такими, але шкода злочином їм заподіювалася. Розглядалися й інші складні практичні і доктринальні дилеми.

Метою ж цього наукового пошуку є наведення процесуальних аргументів та формулювання авторського наукового висновку щодо моменту, з якого має обчислюватися для прокурора, який не брав участі у судовому розгляді, строк апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні та чи є підстави виключати прокурора із розуміння тих учасників судового провадження, які за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України належать до осіб, які уповноважені КПК України оскаржувати вирок, що був ухвалений без їх виклику [3].

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду запропонованих питань варто зазначити, що відповідно до п. 8 статті 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення [19].

Водночас, стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не примушує Договірні дер-

жави створювати апеляційні або касаційні суди («Дорадо Баульде проти Іспанії» (Dorado Baúlde v. Spain) (ухв.), §18). Проте, якщо такі суди існують, гарантії статті 6 повинні бути дотримані, наприклад, *гарантування заявникові ефективного права на доступ до суду* («Маресті проти Хорватії» (Marešić v. Croatia), §33; «Райхман проти Франції» (Reichman v. France), § 29) [20]. Проте, іноді *занадто суворе дотримання процесуального правила може становити загрозу самій суті права на доступ до суду* («Лабержер проти Франції» (Labergère v. France), §23), зокрема з огляду на важливість апеляційного оскарження і на його вирішальність для заявника, засудженого до позбавлення волі на тривалий строк (там само, § 20) [20].

Законність, вмотивованість та обґрунтованість судових рішень, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили, також забезпечена можливістю їх оскарження в апеляційному порядку. Тому передбачене Главою 31 КПК України право на апеляційне оскарження є важливою гарантією забезпечення захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження та процесуальним інструментом виправлення судової помилки на цьому етапі кримінального провадження.

Своєю чергою, загальними положеннями провадження щодо кримінальних проступків передбачено, що «суд розглядає обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні *за відсутності учасників судового провадження*, якщо обвинувачений не оспорує встановлені під час дізнання обставини і згоден з розглядом обвинувального акта» (частина 2 статті 381 КПК України) [21] (статтю 381 доповнено новою частиною згідно із Законом № 2617-VIII від 22.11.2018).

Пунктом 26 частини 1 статті 3 КПК України до учасників судового провадження, в першу чергу, віднесено сторони кримінального провадження, а у пункті 19 цієї ж частини статті 3 КПК України серед представників сторони обвинувачення значиться й прокурор. Своєю чергою, прокурор – особа, яка обіймає посаду, передбачену статтею 15 Закону України «Про прокуратуру», та діє у межах своїх повноважень (пункт 15 частини 1 статті 3 КПК України). Частина 1 статті 15 «Статус прокурора» Закону України «Про прокуратуру», містить 19 пунктів та конкретизує вичерпний перелік, хто є прокурором органу прокуратури, а частина 2 статті 15 передбачає, що «Прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі» [22].

Отож, із наведеного слідує, що за умовою частини 2 статті 381 КПК України, суд розглядає обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні *за відсутності й такого із учасників судового провадження, як прокурор...*

Загалом стаття 382 КПК України передбачає два варіанти у перебігу реалізації судом власних повноважень із розгляду обвинувального акта, а саме: 1) розгляд обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку у спрощеному провадженні (частина 2); 2) суд має право призначити розгляд у судовому засіданні обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку та викликати для участі в ньому учасників кримінального провадження, якщо визнає це за необхідне (частина 3) [21].

Своєю чергою, частина 4 статті 382 КПК України встановлює обов'язок, який, судячи з її формулювання, є спільний, як для умов розгляду обвинувального акта за частиною 2 статті 382 КПК України, так і для умов розгляду у судовому засіданні обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку, а саме: «...копія вироку за результатами розгляду обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку не пізніше дня, наступного за днем його ухвалення, надсилається учас-

никам судового провадження» [21]. *Жодних додаткових обов'язків щодо ініціативної діяльності будь-кого із учасників судового провадження, зокрема і такого із них, як прокурор, частиною 4 статті 382 КПК України не передбачено.*

Частина п'ята статті 382 КПК України передбачає, що оскарження вироку за результатами розгляду обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку здійснюється в апеляційному порядку з урахуванням особливостей, передбачених статтею 394 КПК України.

При цьому, серед переліку учасників судового провадження та інших осіб, що зосереджені в частині 1 статті 393 КПК України, які мають право подати апеляційну скаргу, у пункті шостому значиться прокурор.

Статтею 394 визначено такі особливості апеляційного оскарження окремих судових рішень: «Вирок суду першої інстанції, ухвалений за результатами спрощеного провадження в порядку, передбаченому статтями 381 та 382 цього Кодексу, не може бути оскаржений в апеляційному порядку з підстав розгляду провадження за відсутності учасників судового провадження, недослідження доказів у судовому засіданні або з метою оспорити встановлені досудовим розслідуванням обставини (частина 1).

Судове рішення суду першої інстанції не може бути оскаржене в апеляційному порядку з підстав заперечення обставин, які ніким не оспорювалися під час судового розгляду і дослідження яких було визнано судом недоцільним відповідно до положень частини третьої статті 349 цього Кодексу (частина 2)» [21].

Абзацом другим частини 3 статті 395 КПК України встановлено, що «Якщо ухвалу суду або слідчого судді було постановлено без виклику особи, яка її оскаржує, або якщо вирок було ухвалено без виклику особи, яка його оскаржує, в порядку, передбаченому статтею 382 цього Кодексу, то строк апеляційного оскарження для такої особи обчислюється з дня отримання нею копії судового рішення» [21].

Підкреслимо важливий акцент, зроблений в абзаці 2 частини 3 статті 395 КПК України, де, серед іншого, законодавець чітко визначає як одну із умов для підстанності обчислення строку апеляційного оскарження з дня отримання учасником кримінального провадження копії судового рішення, таку ситуацію, за якої є необхідність в оскарженні саме **вироку**, котрий було ухвалено в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України без виклику особи (за наших реалій, то прокурор), яка його оскаржує. Важливо розуміти, що саме у вироку суд вирішує обвинувачення по суті. На противагу цьому, для прикладу, у випадку, коли слідчий суддя з посиланням на частину 2 статті 376 КПК України постановив ухвалу та оголосив її резолютивну частину, а повний текст ухвали оголосив в інший день, то строк подачі апеляційної скарги обчислюється з дня оголошення резолютивної частини ухвали. Такий висновок сформульовано у постанові об'єднаної палати ККС ВС від 27 травня 2019 року у справі № 461/1434/18 (провадження № 51-6470кмо18) та *зазначено, що постановлення ухвали слідчим суддею не пов'язане з вирішенням справи по суті, а рівень складності скарг, які передаються на розгляд слідчим суддям, зазвичай не є таким, що потребує значного часу для складання ухвали щодо їх вирішення.* Оголошення слідчим суддею в порядку частини 2 статті 376 КПК лише резолютивної частини ухвали має місце переважно у виняткових випадках та жодним чином не впливає на визначений процесуальним законом порядок обчислення строку апеляційного оскарження. У випадку необізнаності у заінтересованих осіб з мотивами прийнятого слідчим суддею рішення, вказане за їх клопотанням може бути визнано поважною причиною пропуску строку апеляційного оскарження та підставою для його поновлення в порядку, передбаченому частиною 1 статті 117 КПК [23].

Встановлення такого правила законодавцем стосовно визначення моменту, з якого розпочинається обчислення визначеного законом строку – періоду [24, с. 114–115] для подання апеляційної скарги, видається таким, що спрямовано на створення умов для ефективної, а не ілюзорної можливості сторін реалізувати належні їм права.

Виходячи із всього викладеного, згоджуємося, що частина 3 статті 395 КПК України, яка прямо регулює початок строку апеляційного оскарження вироку, ухваленого без виклику особи, яка його оскаржує, в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України (розгляд обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку у спрощеному провадженні) є спеціальною нормою щодо обчислення строку апеляційного оскарження, а тому, за описаних реалій, застосування апеляційним судом положень пункту 1 частини 2 статті 395 КПК України щодо обчислення строку апеляційного оскарження вироку або ухвали суду з дня їх проголошення є помилковим [4].

При цьому дія вказаної спеціальної норми розповсюджується на всіх учасників судового провадження, за відсутності котрих суд розглядав обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні, зокрема й на прокурора, який не брав участі у судовому розгляді. Такий висновок цілком корисно з практикою ВС, який у своїх рішеннях не диференціює дію правила щодо обчислення строку на оскарження на прокурора та на інших учасників процесу, які не були присутні під час судового засідання. Так відповідно до постанови об'єднаної палати ККС ВС від 4 листопада 2019 року у справі № 760/12179/16-к, якщо ухвала слідчого судді постановлена без виклику особи, інтересів якої вона стосується та яка її оскаржує, то строк апеляційного оскарження для такої особи має обчислюватися з дня отримання копії судового рішення, незалежно від наявності інших джерел інформування про прийняте рішення [25]), строк апеляційного оскарження таких судо-

вих рішень (що ухвалені в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні в порядку, передбаченому статтею 382 КПК України) має обчислюватися з дня отримання ними їх копій. На правильності такого підходу наголошується і у доктрині кримінального процесу [26, с. 262].

Чи входить прокурор за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України до осіб, які оскаржують вирок, що був ухвалений без їх виклику? [3].

Виходячи із тих аргументів, які наводилися при формуванні відповіді на попереднє питання, а також із вже висунуваного, що за умовою частини 2 статті 381 КПК України, суд розглядає обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за відсутності й такого із учасників судового провадження, як прокурор..., а також й такого, що жодних додаткових обов'язків щодо ініціативної діяльності будь-кого із учасників судового провадження, зокрема і такого із них, як прокурор, частиною 4 статті 382 КПК України не передбачено, вважаємо, що немає жодних підстав виключати прокурора із розуміння тих учасників судового провадження, які за змістом приписів абзацу 2 частини 3 статті 395 КПК України належать до осіб, які уповноважені КПК України оскаржувати вирок, що був ухвалений без їх виклику.

Висновки. Для прокурора, який не брав участі у судовому розгляді, строк апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених за результатами спрощеного провадження щодо кримінальних проступків в порядку передбаченому статтею 382 КПК України, має обчислюватися з дня отримання ним копії судового рішення

Немає жодних підстав виключати прокурора із кола тих учасників судового провадження, які за змістом приписів абз. 2 частини 3 статті 395 КПК України належать до осіб, які уповноважені КПК України оскаржувати вирок, що був ухвалений без їх виклику [5; 6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20 грудня 2021 року у справі №761/14025/21 (провадження № 51-4272км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221892>
2. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 16 лютого 2023 року у справі № 756/5760/22 (провадження № 51-3711км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075141>
3. Звернення до членів НКР при Верховному Суді від судді Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 757/1624/22-к, провадження № 51-1819км23 із реєстраційним вхідним номером Верховного Суду 375/0/26-23 від 9.10.2023.
4. Ухвала колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 вересня 2023 року у справі № 757/1624/22-к (провадження № 51-1819км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113454833>
5. Науковий висновок члена НКР при Верховному суді д.ю.н., професора Ірини Басистої «Щодо моменту з якого має обчислюватися строк апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні в порядку, передбаченому ст. 382 КПК України, для прокурора, який не брав участі у судовому розгляді» (на виконання звернення від судді ККС ВС у справі № 757/1624/22-к, провадження № 51-1819км23). 13.11.2023. 8 с.
6. Спільний науковий висновок членів НКР при Верховному суді д.ю.н., професора Олександра Дроздова та д.ю.н., ст. наукового співробітника, завідувачки відділом дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України Наталії Глинської «Щодо обчислення строку апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених в провадженнях про вчинення кримінальних проступків, розгляд яких відбувся у спрощеному провадженні в порядку, передбаченому ст. 382 КПК України, для прокурора, який не брав участі у судовому розгляді» (на виконання звернення від судді ККС ВС у справі № 757/1624/22-к, провадження № 51-1819км23). 23.11.2023. 13 с.
7. Звернення судді Верховного Суду (реєст. вхідний номер ВС 369/0/26-22 від 27.09.2022) до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді у справі № 991/492/19.
8. Науковий висновок члена НКР при Верховному Суді Ірини Басистої «Щодо повноважень прокурора проводити процесуальні дії та інші дії у кримінальному провадженні (на виконання звернення від судді Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 991/492/19). 29.10.2023. 14 с.
9. Басиста І.В., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. Повноваження прокурора на проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні: окремі проблеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 1. С. 16–25 URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-1-3> або <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/365/338>
10. Звернення від судді Великої Палати Верховного Суду до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді із реєстраційним вхідним номером Верховного Суду 258/0/26-19 від 15.05.2019.
11. Науковий висновок члена Науково-консультативної ради при Верховному Суді д.ю.н. професора Басистої І.В. від 25.05.2019.
12. Басиста І.В. Повноваження прокурора брати участь у судовому розгляді кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення: українське законодавство, судова практика та міжнародний досвід. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. 2019. Випуск № 50. С. 13–25. URL: <http://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/2087/2586>
13. Басиста І.В., Йосифович Д.І. Щодо повноважень прокурора подавати касаційну скаргу в частині розв'язання цивільного позову, заявленого потерпілим – фізичною особою. *Соціально-правові студії: ЛьвівУВС*. 2021. Випуск 4 (14). С. 76–82. URL: <https://sls-journal.com.ua/uk/journals/tom-4-4-2021 DOI 10.32518/2617-4162-2021-4-76-82>

14. Басиста І.В., Благута Р.І., Комісарчук Ю.А. Актуальні проблеми застосування кримінального процесуального законодавства: *навчальний посібник*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 432 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5086>
15. Лапкін А.В. Деякі проблеми визначення термінології щодо діяльності прокурора у кримінальному провадженні у зв'язку зі зміною конституційної регламентації функцій прокуратури. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Харків, 2016. С. 142–145. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12467/1/Lapkin_142-145.pdf
16. Смирнов М.І. Правова природа нагляду прокурора у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Актуальні проблеми удосконалення кримінального процесуального законодавства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої до 70-річчя д.ю.н., професора Ю.П. Аленіна. Одеса: Юридична література, 2017. С. 122.
17. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с.
18. Маляренко В.Т., Вернидубов І.В. Про відмову прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді та її правові наслідки. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/4F2BD2C153EAF85BC2257AF4003A6D0F](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/4F2BD2C153EAF85BC2257AF4003A6D0F)
19. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. Редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
20. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). Оновлено 31 грудня 2019 року. С. 18. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf
21. Кримінальний процесуальний кодекс України. Документ 4651-VI, редакція від 06.11.2023, підстава – 2690-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
22. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р., документ 1697-VII, редакція від 09.07.2023, підстава – 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n115>
23. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 травня 2019 року у справі № 461/1434/18 (провадження № 51-6470кмо18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82188400>
24. Кримінальний процес : навч. посіб. для підгот. до іспиту / [О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін.]. 3-тє вид., змін. і допов. Харків : Право, 2022. 296 с.
25. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 4 листопада 2019 року у справі № 760/12179/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85443523>.
26. Особливі порядки кримінального провадження : підручник / [О.В. Капліна, О.І. Марочкін, М.І. Демура та ін.] ; за ред. О. В. Капліної ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 366, [2] с.

ДЕЯКІ СПЕЦИФІЧНІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

SOME SPECIFIC ASPECTS OF PROVIDING MEDICAL ASSISTANCE BY POLICE OFFICERS

Батраченко Т.С., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Сухацька І.Ю., к.х.н., доцент,
доцентка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Єфімова І.В., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

Стаття ставить своєю метою вирішення сучасних завдань та покращення навичок правоохоронців у сфері домедичної допомоги, відповідаючи вимогам сучасного соціуму. Проаналізовано, що тема стає ще більш актуальною в умовах нестабільності та ризиків, і відзначено, що стаття робить вагомий внесок у підготовку правоохоронців до складних ситуацій надання домедичної допомоги.

У статті детально проаналізовано актуальність питання специфічного підходу до надання домедичної допомоги правоохоронцями на сучасному етапі в умовах, викликаними особливостями, які викликані епідеміологічними труднощами, пов'язані із поширенням Covid-19, та сьогодення воєнного стану в Україні. Зазначається, що ці фактори, які досліджуються в роботі створюють нові виклики та вимагають нестандартних рішень від правоохоронців. Враховуючи збільшення інцидентів, що вимагають невідкладної допомоги, та зростання ризиків для здоров'я правоохоронців, особливу увагу приділено освоєнню принципів домедичної допомоги. Автори підкреслюють, що сучасні умови сьогодення вимагають від правоохоронців готовності діяти в різноманітних сценаріях, включаючи ситуації, коли виникає термінова необхідність застосування дій медичного характеру.

Велика увага приділяється основним принципам біомедичної етики та засаді "насамперед, не нашкодь". Зазначається, що навіть не маючи медичної освіти, правоохоронці повинні дотримуватися цих принципів при наданні домедичної допомоги. Стаття аргументовано визначає необхідність свідомого та обґрунтованого підходу до дій правоохоронців у різних ситуаціях, де враховуються специфічність анатомічних та фізіологічних особливостей організму людини.

Окремий розділ присвячено ознайомчому циклу, що визначає важливість формування уяви правоохоронців про анатомію та фізіологію людського організму, що сприяє глибокому розумінню особливостей надання домедичної допомоги та допомагає уникати можливих наслідків при виконанні обов'язків.

Ключові слова: домедична підготовка, правоохоронна діяльність, навички надання домедичної допомоги, екстрена допомога.

This article is dedicated to addressing the pressing challenges faced by law enforcement officers, with a focus on enhancing their capabilities in the realm of pre-medical assistance to meet the evolving needs of contemporary society. The study delves into the relevance of adopting a specific approach to pre-medical aid by law enforcement personnel, particularly against the backdrop of the ongoing Covid-19 pandemic and the prevailing state of war in Ukraine. The analysis underscores the emergence of new challenges due to these factors, necessitating innovative and unconventional solutions from law enforcement agencies.

A pivotal aspect explored in the article is the escalating incidents requiring urgent medical intervention and the heightened health risks faced by law enforcement officers. The authors stress the significance of acquiring proficiency in the principles of pre-medical assistance, indicating the paramount importance of law enforcement officers mastering these skills to address diverse and exigent situations effectively.

The article sheds light on the readiness of law enforcement personnel to navigate through various scenarios, emphasizing their competence in handling urgent medical situations. It provides an overview of the fundamental principles of biomedical ethics, notably the principle of "first, do no harm," which assumes critical importance in guiding law enforcement officers to provide pre-medical assistance responsibly, even in the absence of formal medical education.

Moreover, the article advocates for a conscious and reasoned approach in the actions of law enforcement officers across different situations. It highlights the need for considering the anatomical and physiological intricacies of the human body in their decision-making process to ensure the well-being of both the officers and those they provide assistance to.

A dedicated section of the article is devoted to the introductory cycle, underscoring the importance of imparting knowledge about human anatomy and physiology to law enforcement officers. This foundational understanding is deemed crucial for a comprehensive grasp of pre-medical assistance techniques and plays a pivotal role in averting potential adverse consequences during the execution of their duties.

Key words: pre-medical training, law enforcement activities, pre-medical assistance skills, emergency aid.

Актуальність дослідження виникає з необхідності вирішення проблеми специфічного підходу до надання домедичної допомоги співробітниками правоохоронних органів в сучасних умовах. З одного боку, світ стикається з епідеміологічними викликами, спричиненими поширенням Covid-19, що робить актуальним розробку ефективних стратегій та навичок для надання медичної допомоги в умовах пандемії. З іншого боку, в умовах військового конфлікту, що зараз триває в країні, важливо розвивати спеціалізовані методи та навички для ефективного реагування правоохоронців на травми та екстрені медичні ситуації.

Враховуючи збільшення інцидентів, які вимагають негайної допомоги, а також ризики для здоров'я правоохоронців, акцентується необхідність освоєння принципів домедичної допомоги. Сучасні умови вимагають від правоохоронців вміння діяти в різноманітних сценаріях, включаючи ситуації медичного характеру. Таким чином, дослідження визначає важливість адаптації правоохоронців до конкретних обставин, що впливають на їх дії та вимагають вдосконалення навичок у сфері надання домедичної допомоги.

Пріоритетним є усвідомлення того, що представник правоохоронних органів не має високої кваліфікації

у галузі медицини. Зі старту взаємодії з цієї проблематики, однак, обов'язковою є інтеграція одного з ключових принципів біомедичної етики – «насамперед, не завдай шкоди». Така концепція повинна визначити для правоохоронця невід'ємний та невідступний підхід у ситуаціях, пов'язаних із медичною допомогою. Відтак, виникає необхідність персоналізованого формування щодо дій кожної рятівників при наданні домедичної допомоги. Виконання цього завдання доцільно реалізувати через призму аналізу про анатомічні та фізіологічні особливості організму людини.

Це можливе в процесі вивчення розділу, що охоплює такі аспекти: -загальна анатомія кісток та їх артикуляцій; - структура та класифікація м'язів; - організація опорно-рухового апарату; - анатомія травної системи; - ознайомлення із будовою дихальної системи; - основи будови сечовидільної системи; - структура ендокринної системи; - дослідження аспектів серцево-судинної системи, включаючи класифікацію судин, будову серця та артерій; - розгляд нервової системи, з фокусом на периферичній та автономній нервовій системі.

У цьому контексті надзвичайно важливим є використання різноманітних засобів демонстрації, таких як слайди, плакати, макети та манекени. Рятівник повинен мати чітке уявлення про можливі ушкодження (травми), які можуть виникнути в певних обставинах, а також розуміти можливі ускладнення при наданні домедичної допомоги. Таким чином, завершується етап первинної загальної підготовки [1, с. 29].

Для переходу до основних питань, нам необхідно враховувати ті обставини, що, практично завжди, правоохоронець стикається з необхідністю надання домедичної допомоги на місці події. Незалежно від виду події (ДТП, розбійний напад, вбивство, вибух та ін.). Виникає необхідність дій, які входять в обов'язки правоохоронця: збереження місця події для подальшого виявлення, фіксування, вилучення об'єктів, які мають відношення до скоєного злочину та в подальшому стануть речовими доказами. Відтак, перший етап роботи правоохоронця, це візуальне оцінювання обстановки на місці події та одночасне виявлення потерпілих, а в разі їх виявлення, виклик швидкої за фактом події [1, с. 43].

На цьому етапі правоохоронець зобов'язаний визначити ступінь свого безпеки та безпеки присутніх. У випадках, коли це стає неможливим через вирішення окремих питань, що виходять за межі його компетенції (такі як вибухи, значні руйнування будівель, використання хімічних речовин, радіаційна небезпека і інші), дії правоохоронця призупиняються, і спеціальні підрозділи залучаються для вирішення цих завдань.

Всі активні дії відновлюються після усунення небезпечних факторів. Важливо зауважити, що керування всіма діями на місці події здійснює слідчий, і у разі присутності судово-медичного експерта за дорученням слідчого визначення стану потерпілих покладається на нього. Проте, згідно з усіма нормативними документами, кожен правоохоронець несе відповідальність за власну безпеку. Таким чином, з самого початку активних дій йому слід використовувати засоби індивідуального захисту, такі як мінімально необхідна захисна маска та гумові рукавички.

Наступним етапом є безпосередня робота з потерпілим, яка може статися небезпечною для здоров'я та життя правоохоронця і в той же час, при наявності певних факторів (наприклад, серцево-судинні захворювання) може стати фатальною для потерпілого. «Захворювання, викликані інфекцією, займають 20–40% від загального числа відомих науці хвороб людини. На сьогоднішній день науці відомо більше 1200 інфекційних хвороб та їх число регулярно збільшується. Вивченням, профілактикою, діагностикою та лікуванням таких хвороб займаються як лікарі – інфекціоністи, так і – урологи, венерологи, епідеміологи,

гінекологи, фтизіатри, імунологи, отоларингологи, вірусологи та ін. [2, с. 82].

Тому цей етап, аналогічно до попереднього, вимагає ознайомлення з медичною інформацією. Розподіл такої інформації можна провести за такими основними циклами: – інфекційні захворювання; – серцево-судинні захворювання; – психічні захворювання.

В даному випадку, розглядається необхідність проведення аналізу трьох основних циклів у медичному навчанні для правоохоронців.

Щодо циклу інфекційних хвороб: 1. Кишкові інфекції: сальмонельоз, холера, дизентерія, паратифи А і В, харчові токсикоінфекції, ешеріхоз, черевний тиф. 2. Інфекції дихальних шляхів: вітряна віспа, ГРВІ, кір, грип, мікоплазмова респіраторна інфекція. 3. Трансмісиві інфекції: малярія, чума, поворотний та висипний тиф, ВІЛ-інфекція. 4. Інфекції зовнішніх покривів: правець, сибірська виразка. 5. Інфекції з множинними шляхами передачі: інфекційний мононуклеоз, ентеровірусні інфекції [3, с. 89–91].

Серед класифікації за природою збудників слід зазначити вірусні, пріонні, протозойні, бактеріальні та грибові інфекції. До того ж, особлива увага приділяється зоонозам та антропонозам, а також карантинним захворюванням.

До циклу серцево-судинних захворювань, зокрема ознак серцевого нападу слід віднести стискаючий біль за грудиною, біль у лівій руці, відчуття страху, холодний піт, нудота та запаморочення. Зазначається широкий спектр захворювань, таких як ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда, інсульт, серцева недостатність, аритмія та інші.

Цикл психічних захворювань свідчить про можливі сигнали проблем з психічним здоров'ям включають зміни у поведінці, емоційні, фізіологічні та когнітивні аспекти. Проблеми можуть бути спричинені різними факторами, такими як травми, інфекції, стреси, хімічні отрути та інші.

Важливим аспектом є надання правоохоронцям основних знань про ознаки та управління випадками цих хвороб, зокрема у видачі домедичної допомоги. Практичний вивчений матеріал слід доповнити використанням демонстраційного матеріалу та перевірочними сценаріями для забезпечення належного рівня підготовки правоохоронців.

Важливим аспектом у випадку, коли потерпілий знаходиться у свідомості, правоохоронець може вирішувати всі питання за допомогою візуального огляду та опитування. Враховуючи важливість створення безпечних умов роботи та запобігання небезпеці для потерпілого, надання інформації про його стан є ключовим аспектом. Розглянемо основні стандартні заходи захисту, які може вжити правоохоронець: – гігієна рук, зокрема ретельне миття рук є ефективним заходом для попередження передачі інфекцій; – використання рукавичок (за необхідності). Захисні рукавички допомагають уникнути контакту з потенційно небезпечними речовинами чи поверхнями; – халат захисний (за необхідності): захисний халат може запобігти проникненню забруднюючих речовин на одяг правоохоронця; – маски (за необхідності): використання масок може захистити від вдихання шкідливих аерозолів чи часток; – використання захисних окулярів або щитків (за необхідності): захисні окуляри допомагають уникнути потрапляння частинок чи рідин на слизові оболонки очей; – безпечні практики виконання ін'єкцій: у випадку надання медичної допомоги, важливо дотримуватися безпечних методів виконання ін'єкцій для уникнення передачі інфекцій; – безпечні обладнання та інструменти: використання безпечних та адекватних інструментів допомагає у запобіганні травматичних ситуацій; – безпечне поводження з відходами: виправлене та відповідальне видалення відходів допомагає у запобіганні інфекційних ризиків [4].

Особливу увагу слід приділити етапу евакуації потерпілого з місця події. Цей етап важливий для збереження

та фіксації об'єктів (речових доказів) та подальшого безпечного транспортування та надання медичної допомоги потерпілому. Знання та використання цих стандартних заходів може допомогти правоохоронцю забезпечити безпеку та ефективність в діях на місці події.

Підсумовуючи викладене, враховуючи зростання інцидентів, що потребують невідкладної допомоги, правоохоронці стають ключовими фігурами у збереженні життя та здоров'я громадян. Їхні вміння діяти в різноманітних сценаріях, включаючи медичні та екстремальні ситуації, визнаються як невід'ємна складова сучасного соціуму.

Систематична підготовка правоохоронців до надання домедичної допомоги стає запорукою їхньої здатності розпізнавати та реагувати на різні види захворювань та травм. Велика увага, приділена освоєнню анатомії та фізіології людського організму, допомагає уникнути можливих ускладнень при наданні допомоги та забезпечує високий рівень безпеки як для правоохоронців, так і для потерпілих. Такий підхід до надання домедичної допомоги демонструє важливість гнучкості та адаптабельності правоохоронців у змінюючихся обставинах. Це не лише забезпечує їх безпеку та ефективність в медичних сценаріях, але й сприяє вищому рівню довіри громадськості до правоохоронного органу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батраченко Т., Сухацька І., Єфімова І. Домедична підготовка правоохоронця : навч. посіб. Дніпро : Алерта, 2023. 184 с.
2. Троцький Р. С. Тактика надання самопомоги та взаємодопомоги під час ведення бойових дій : навч. посіб. / Р. С. Троцький, О. В. Чуприна, О. А. Блінов. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 137 с.
3. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням») : навч. посіб. / [М. П. Вовк, Р. С. Троцький, В. С. Молдавчук та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 156 с.
4. Coryell W. Психіатричні захворювання – MSD Manual Professional Edition. *MSD Manual Professional Edition*. URL: <https://www.msmanuals.com/uk/professional/psychiatric-disorders/mood-disorders/bipolar-disorders?ruleredirectid=465> (дата звернення: 21.12.2023).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

CURRENT PROBLEMS AND BASIC PRINCIPLES OF PERFORMING OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITIES

Біліченко В.В., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу основних проблем та принципів здійснення оперативно-розшукової діяльності. В законодавстві зазначено, що оперативно-розшукова діяльність – це вид діяльності, яка здійснюється гласно і негласно оперативними підрозділами державних органів, уповноважених на те законом, в межах їх повноважень шляхом проведення оперативно-розшукових заходів з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань.

Важливо також зазначити, що в даній статті висвітлюється важливість дотримання законодавчо визначених принципів оперативно-розшукової діяльності оскільки вона є складним та багатограним видом діяльності, яка вимагає від оперативних працівників високого професіоналізму, знань та навичок. Для того, щоб оперативно-розшукова діяльність була ефективною і відповідала інтересам суспільства, вона повинна здійснюватися на основі чітко визначених в законодавстві принципів, оскільки їх виконання є обов'язковим для здійснення оперативно-розшукових заходів.

Принципи оперативно-розшукової діяльності – це основоположні положення, які визначають її зміст, спрямованість, організацію та порядок здійснення. Вони виражають необхідність дотримання певних правил і вимог при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, забезпечують її законність та ефективність. В ході дослідження даної теми було визначено основні діяльності правоохоронних органів, проблематику та шляхи вирішення проблем з урахуванням певних тенденцій розвитку злочинності через детальний аналіз законодавства та наукових збірників. Автор статті зазначає, що ці принципи є взаємопов'язаними та взаємообумовлені, оскільки на їх основі ґрунтується чітко виражена законодавча основа яка необхідна для професійного здійснення оперативно-розшукових гласних і негласних заходів які проводяться оперативними підрозділами державних органів.

Оперативно-розшукова діяльність спрямована на запобігання, виявлення, припинення і розкриття злочинів. В Україні принципи оперативно-розшукової діяльності є непорушними та допомагають правоохоронцям дотримуватися певних вимог професійної діяльності вони закріплені в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Ключові слова: законодавство, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшуковий захід, принципи оперативно-розшукової діяльності.

This article analyzes the main issues and principles of business investigation activities. The legislation stipulates that business investigation activities refer to activities that business departments of state agencies authorized by law take business investigation measures within the scope of their powers and for the purpose of protecting life safety, and carry out these activities openly or secretly.

It is also important to note that this article highlights the importance of observing the legally defined principles of investigative activity, as it is a complex and multifaceted type of activity that requires high professionalism, knowledge and skills from operatives. In order for operational search activity to be effective and meet the interests of society, it must be carried out on the basis of principles clearly defined in legislation, since their implementation is mandatory for the implementation of operational search measures.

The principles of investigation activities are the basic regulations that determine the content, direction, organization and procedures of investigation activities.. When dealing with this problem, combined with certain trends in crime development, through detailed analysis and scientific collection of legislation, the basis of law enforcement, existing problems and solutions were determined. The authors of the article point out that these principles are interrelated and interdependent, since they are based on clearly established legal bases necessary for the professional implementation of open and covert investigative activities by the operational departments of state agencies.

Operational investigative activity is aimed at preventing, detecting, stopping and solving crimes. In Ukraine, the principles of operative investigative activity are inviolable and help law enforcement officers to comply with certain requirements of professional activity, they are enshrined in the Law of Ukraine "On operative investigative activity".

Key words: legislation, investigative activity, investigative activity, principles of investigative activity.

Постановка проблеми. Здійснення правоохоронними органами оперативно-розшукової діяльності потребує вдосконалення як нормативно-правової бази та і методів проведення оперативно-розшукових заходів, для запобігання вчинення порушень у сфері професійної діяльності працівників, та своєчасне виявлення і припинення протиправних дій спрямованих на порушення законодавства та посягання на права та свободи громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання у сфері дотримання законодавчо визначених принципів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності є предметом дослідження багатьох науковців, серед них можна виділити О. В. Зубченко, В. В. Іващенко, О. В. Кізіма, А. В. Кравчук, С. І. Мельник, С. М. Супрун, Ю. М. Шевчук, О. В. Хоменко та інші, у своїх працях вони висвітлюють проблему вдосконалення законодавства України у сфері оперативно-розшукової діяльності та практику застосування з метою забезпечення та дотримання принципів.

Метою статті є зробити детальний аналіз актуальних проблем та основних принципів оперативно-розшукової діяльності спираючись на законодавство України.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 18 лютого 1992 року оперативно-розшукова діяльність отримала законодавче регулювання, що стало важливим кроком у її розвитку. До цього часу в Україні не було єдиного закону, який би визначав правові засади, порядок і методи здійснення оперативно-розшукової діяльності. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріпив, що оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД) є однією з форм боротьби зі злочинністю. Її мета – отримання інформації про протиправні діяння, осіб, які їх отримують, вчиняють або вчинили, а також про обставини їх вчинення, що є необхідною для запобігання злочинам, їх припинення, розкриття, розслідування та розшуку осіб, які їх вчинили. Реалізація конституційних положень, що проголошують Україну як демократичну, соціальну і правову державу, неможлива без усебічного зміцнення законності й правопорядку, забезпечення прав і свобод громадян. У системі правоохоронних органів України відбуваються серйозні зміни, вдосконалюється їх структура й оновлюється правова база, покращується система під-

готовки кадрів, зміцнюється матеріально-технічна база, коригуються стратегія і тактика протидії злочинності [9]. Тому не менш важливе значення набуває також психологічна, спеціальна фізична та професійна підготовка особового складу Національної поліції України [10].

Згідно статті 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Оперативно-розшукова діяльність в Україні регулюється такою правовою основою як: Конституція України, Кримінальний, Кримінальний процесуальний, Податковий та Митний кодекси України, закони України про прокуратуру, Національну поліцію, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Службу безпеки, Державну прикордонну службу України, Державну кримінально-виконавчу службу України, державну охорону органів державної влади України та посадових осіб, статус суддів, забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, державний захист працівників суду і правоохоронних органів, інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна [5].

Закон визначає правові та організаційні засади ОРД, її завдання, види, заходи, права та обов'язки органів і підрозділів, які її здійснюють, а також гарантії дотримання прав і свобод людини і громадянина під час її проведення. Згідно статті 4 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», основними принципами на яких ґрунтуються оперативно-розшукова діяльність є верховенство права, законність та дотримання прав і свобод людини. Ці принципи визначають важливі рамки та обмеження для діяльності правоохоронних органів у здійсненні розшукових операцій.

Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип *верховенства права*, це означає, що верховенство права підкреслює, що будь-які дії правоохоронців повинні базуватися на чітких законодавчих нормах та відповідати законам і конституційним стандартам. Принцип верховенства права означає, що людина її права та свободи визнаються найвищою цінністю. Принцип верховенства права означає також, що не держава утворює право, а право є основою життєдіяльності та існування держави в особі її органів, посадових осіб і інших організацій [6].

Є. Шило, В. Євтушок, В. Береза, Д. Денисюк, Я. Берназюк, А. Довгерт, С. Головатий, В. Шатіло, В. Грохольський, Ю. Шемшученко та інші дослідники у своїх наукових роботах приділили достатню увагу принципам діяльності поліції, зокрема принципу верховенства права [1]. Серед вчених існують різні точки зору на те, як слід визначити сутність верховенства права. За словами П. Рабіновича, верховенство права – це загальна роль права в усіх сферах суспільних відносин між державними і недержавними організаціями, соціальними групами, спільнотами та всіма особами [2, ст. 11].

Загальна роль права в усіх аспектах суспільного життя є ключовою концепцією яку П. Рабінович вніс до розуміння верховенства права. Основним аргументом цього підходу є те, що право встановлює норми і правила, які регулюють відносини між всіма учасниками суспільства. Від економічних відносин і підприємницької діяльності до прав людини і громадянських свобод – всі ці аспекти життя підпадають під вплив правових норм. Вчений також розглядає верховенство права як загальну роль права в усіх аспектах суспільного життя. Це означає, що право не лише встановлює правила поведінки для громадян і держави, а й визначає цінності, на яких ґрунтується суспільство.

Принцип *законності* полягає в тому, що посадові особи правоохоронних органів, які займаються опера-

тивно-розшуковою діяльністю, а також особи, які сприяють її здійсненню, або контролюють і наглядають за нею, зобов'язані виконувати вимоги законодавства у точній відповідності до їх змісту. Законність при здійсненні оперативно-розшукової діяльності означає, що посадові особи оперативних підрозділів керуються в своїй діяльності нормами оперативно-розшукового законодавства і інших правових актів, які складають правову основу ОРД. Законність означає, що усі дії правоохоронців повинні відповідати законам та не суперечити нормам правового порядку. Принцип законності є складним та різноманітним за своїм змістом та значенням. У юридичних дослідженнях, законність розглядається з різних точок зору. Вона може розглядатися як принцип формування правової держави чи її характеристика, як засіб управління суспільством, або як систему чіткого виконання закону. Також, законність може бути розглянута як сукупність вимог та гарантій, які забезпечують правопорядок в державі [3].

По-перше, законність може розглядатися як принцип формування правової держави або як її важлива ознака. Це означає, що вона визначає основні принципи та цінності, на яких ґрунтується демократична та правова система держави.

По-друге, законність може бути розглянута як спосіб управління суспільством. Це означає, що правова система та дотримання законів визначають правила гри у суспільстві і регулюють відносини між громадянами та державою. Крім цього, в юридичній літературі приділено увагу іншим поняттям, які пов'язані з законністю, таким як «режим законності», «метод законності», «стан законності» і багато інших. Ці терміни використовуються для більш глибокого розуміння та дослідження складної концепції законності в юридичній науці. Сутність законності у зазначеній діяльності полягає в такому: забезпечення законності як принципу реалізації повноважень, законності як методу діяльності правоохоронців створює такий стан (режим), за якого дотримання правил поведінки (встановлених законодавством) є загально визнаною нормою у виконанні своїх обов'язків як самими підрозділами, так і іншими членами громадянського суспільства [4].

Принцип *дотримання прав і свобод людини*. Згідно статті 7 Закону України «Про Національну поліцію» під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації [7]. Дотримання прав і свобод людини є невід'ємною частиною цих принципів і вказує на обов'язок правоохоронців поважати та захищати права та свободи громадян, незалежно від обставин. Це означає, що в ході оперативно-розшукової діяльності повинні бути вжиті всі необхідні заходи для запобігання порушенням прав громадян та захисту їхньої гідності.

Принцип дотримання прав і свобод людини в діяльності ОРД означає, що уповноважені на ведення цієї діяльності оперативні підрозділи та їх посадові особи повинні суворо дотримуватися конституційних положень щодо гарантування прав, свобод, законних інтересів людини з боку держави.

Будь-які порушення конституційних прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності, ким або чим би вони не були вмотивовані, неприпустимі. У разі їх порушення працівники оперативних підрозділів мають бути притягнені до юридичної відповідальності згідно з чинним законодавством України та, відповідно до положень ч. 8 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [8], де зазначено, що під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватися лише за рішенням

судді з метою виявлення, попередження чи припинення тяжкого або особливо тяжкого злочину та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства [9].

Ці принципи є фундаментальними для забезпечення легітимності та ефективності оперативно-розшукової діяльності. Вони визначають стандарти, за якими має відбуватися ця діяльність, і наголошують на важливості балансу між боротьбою зі злочинністю та захистом прав і свобод громадян у демократичному суспільстві.

ОРД є складною та багатогранною діяльністю, яка має низку актуальних проблем. Серед них можна виділити такі: **по-перше** недосконалість нормативно-правової бази. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» потребує доопрацювання та удосконалення з урахуванням сучасних реалій. Зокрема, необхідно вдосконалити порядок проведення окремих оперативно-розшукових дій, посилити гарантії захисту прав і свобод людини, запобігти зловживанням при здійсненні ОРД. (Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» був прийнятий у 1992 році і з тих пір не зазнав значних змін. За цей час в Україні відбулися значні зміни в суспільно-політичному житті, в тому числі в сфері правоохоронної діяльності.

Одним із ключових напрямів удосконалення Закону є вдосконалення порядку проведення окремих оперативно-розшукових дій. Зокрема, необхідно:

- уточнити підстави проведення окремих оперативно-розшукових заходів (далі – ОРЗ) щоб уникнути їх незаконного застосування;
- встановити більш чіткі правила проведення ОРЗ, щоб забезпечити їх ефективність та законність;
- забезпечити контроль за проведенням ОРЗ з боку незалежних органів та осіб.

Крім того, необхідно встановити більш чіткі правила проведення таких заходів, як залучення до співробітництва конфіденційних співробітників, проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із негласною діяльністю оперативних працівників. Вони мають бути проведені таким чином, щоб не порушити права і свобод людини, а також не надати можливості для зловживання з боку органів, що здійснюють ОРД. Це може бути зроблено шляхом створення спеціальної комісії, яка буде здійснювати перевірку законності проведення ОРЗ. Крім того, необхідно посилити гарантії захисту прав і свобод людини при здійсненні ОРД, а саме:

- встановити більш жорстку відповідальність за порушення законності при здійсненні ОРД;

– надати особам, щодо яких проводяться ОРЗ, більш широкі права на захист своїх прав і свобод;

– забезпечити прозорість діяльності органів, що здійснюють ОРД.

Зокрема, ці особи повинні мати право на ознайомлення з матеріалами оперативно-розшукової справи, на оскарження рішень про проведення ОРЗ, на відшкодування збитків, завданих незаконними ОРЗ. Також забезпечити прозорість діяльності органів, що здійснюють ОРД. Це може бути зроблено шляхом створення спеціального веб-сайту, на якому буде розміщуватися інформація про діяльність цих органів, а також шляхом проведення регулярних громадських слухань з питань ОРД.

По-друге недостатня матеріально-технічна база. Оперативно-розшукові підрозділи не завжди мають необхідну матеріально-технічну базу для ефективного проведення ОРД (Оперативно-розшукові підрозділи не завжди мають необхідну технічну базу для ефективного проведення ОРД. Зокрема, недостатньо сучасних засобів, які дозволяють оперативно отримувати інформацію про злочинну діяльність.) Це призводить до таких проблем:

- Ускладнення роботи оперативних працівників.
- Зниження ефективності ОРД.
- Збільшення ризиків для оперативних працівників.

Оперативно-розшукова діяльність має яскраво виражений розвідувально-пошуковий характер, законодавчо визначаються пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні заходи.

Висновки. Проаналізувавши все вищесказане можна дійти до висновку, що здійснення оперативно-розшукової діяльності має законодавчу основу яка потребує постійного вдосконалення та гарантій додержання у зв'язку з постійним прогресом злочинної діяльності. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» був прийнятий 18 лютого 1992 року з того моменту оперативно-розшукова діяльність отримала законодавче регулювання, що стало важливим кроком у її розвитку, до цього часу в Україні не було єдиного закону, який би визначав правові засади, порядок і методи здійснення оперативно-розшукової діяльності. Під час здійснення цих заходів правоохоронці повинні неухильно дотримуватися законодавчо визначених принципів які закріплені в статті 4 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме дотримання верховенства права, законності, захист прав та свобод громадян. Ці принципи є взаємопов'язаними між собою та визначають важливі рамки та обмеження для діяльності правоохоронних органів у здійсненні розшукових операцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальова О.В. Верховенство права як принцип діяльності Національної поліції України, журнал: Проблеми становлення правової демократичної держави, 2021, с. 9. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a19dc59f-6347-4b47-a42b-288039601269/content> (дата звернення 17.11.2023).
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 56 с.
3. Каленіченко Л.І. Сутність законності в організації та діяльності Національної поліції України, журнал: Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019, с. 89–90. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/42.pdf (дата звернення 16.11.2023).
4. В. Держська Контроль як основа забезпечення законності діяльності органів Національної поліції України, журнал: Адміністративне право і процес, 2020, с. 101–102. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/10/18.pdf> (дата звернення 19.11.2023).
5. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», 18.02.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 19.11.2023).
6. Верховенство права, Мего- Інфо- Юридичний портал, розділ 1 Загальні положення, с. 1–16. URL: <http://mego.info/матеріал/стаття-8-верховенство-права-0>
7. Закон України «Про Національну поліцію», 02.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 18.11.2023).
8. Балабекович С.М. Поняття, завдання та принципи оперативно-розшукової діяльності, Одеса 2018 р., с. 22–24. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Lek_k.2-2018-Osnovu-ORD.pdf (дата звернення 18.11.2023).
9. Біліченко В.В. Забезпечення національною поліцією України прав і свобод людини, Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2016 р., с. 134–135. URL: [https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/nvuzhpr_2016_40\(1\)_32.pdf](https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/nvuzhpr_2016_40(1)_32.pdf) (дата звернення 19.11.2023).
10. Гіденко Є.С. Дії працівників національної поліції України в умовах воєнного стану, Молодий вчений, Науковий журнал, 2022 р., с. 87–88. URL: <https://molodyvchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5364/5257> (дата звернення 19.11.2023).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ

SOME ASPECTS OF THE EFFECTIVENESS OF LEGAL REGULATION OF THE EXTENSION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION PERIODS UNTIL THE NOTIFICATION OF A PERSON ABOUT SUSPICION

Вольвак О.М., старший викладач, адвокат
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена дослідженню правовому регулюванню порядку продовження строку досудового розслідування до повідомлення особи про підозру. Розкривається процес правового регулювання даної стадії кримінального провадження в його історичному та ретроспективному аспекті. Досліджується питання забезпечення судового контролю за продовженням строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру та наслідки його скасування. У статті наголошено на необхідність забезпечення дотримання розумних строків під час досудового розслідування до повідомлення особи про підозру.

Досліджено питання щодо правового регулювання продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру Законами України від 13.04.2012 року № 4651-VI, від 03.10.2017 року № 2147-VIII, від 22.11.2018 року № 2617-VIII, 08.12.2023 року № 3509-IX.

Відмежовано особливості регулювання продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру у різні проміжки часу та досліджено вплив такого регулювання на відповідні відносини, продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру, та кримінальне провадження в цілому.

Проаналізовано ризики неналежного правового регулювання продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру та скасування судового контролю на стадії досудового розслідування.

Окремо сформуовано проблемні питання з прийняттям Закону України 08.12.2023 року № 3509-IX з точки зору його якості та передбачуваності в контексті практики Європейського суду з прав людини стосовно застосування Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини.

Констатовано проблему дотримання розумних строків у кримінальному провадженні при скасування судового контролю за продовженням строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру.

Розглянуто особливості ефективності правового регулювання продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру у середовищі, що перманентно змінюється.

Ключові слова: кримінально процесуальне законодавство, Кримінальний процесуальний кодекс України, практика Європейського суду з прав людини, досудове розслідування, продовження строків, слідчий суддя, якість закону, верховенство права, юридична визначеність, правове регулювання, ефективність правового регулювання.

The article is devoted to the study of the legal regulation of the procedure for extending the term of the pre-trial investigation until the notification of the suspect. The process of legal regulation of this stage of criminal proceedings is disclosed in its historical and retrospective aspect. The issue of ensuring judicial control over the extension of the pre-trial investigation period until the person is notified of the suspicion and the consequences of its cancellation is being investigated. The article emphasizes the need to ensure compliance with reasonable terms during the pre-trial investigation before notifying a person of suspicion.

The issue of legal regulation of the pre-trial investigation period before the notification of a person of suspicion by the Laws of Ukraine dated 04/13/2012 № 4651-VI, dated 10/03/2017 № 2147-VIII, dated 11/22/2018 № 2617-VIII, and dated 12/08/2023 was investigated № 3509-IX.

The peculiarities of the regulation of the extension of the pre-trial investigation period before the notification of a person of suspicion in different periods of time have been identified, and the impact of such regulation on relevant relations, the extension of the period of pre-trial investigation before the notification of a person of suspicion, and criminal proceedings in general have been investigated.

The risks of improper legal regulation of extending the terms of the pre-trial investigation until the person is notified of the suspicion and the cancellation of judicial control at the stage of the pre-trial investigation have been analyzed.

Problematic issues with the adoption of the Law of Ukraine dated December 8, 2023 № 3509-IX from the point of view of its quality and predictability in the context of the practice of the European Court of Human Rights regarding the application of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms have been separately formulated.

The problem of observing reasonable time limits in criminal proceedings was identified when judicial control over the extension of the pre-trial investigation period before notification of a person of suspicion is canceled.

The peculiarities of the effectiveness of the legal regulation of extending the terms of the pre-trial investigation to the notification of the suspect in a permanently changing environment are considered.

Key words: criminal procedural legislation, Criminal Procedure Code of Ukraine, practice of the European Court of Human Rights, pre-trial investigation, extension of periods, investigative judge, quality of law, rule of law, legal certainty, legal regulation, effectiveness of legal regulation.

Постановка проблеми. У сучасній правовій дійсності, коли зміни законодавства є стрімкими з непередбачуваними наслідками для учасників кримінального провадження та все більше і більше зачіпають права і свободи людини та межують подекуди із свавільними діям сторони обвинувачення постає питання необхідного контролю за дотриманням розумних строків та забезпечення гарантій прав і свобод людини, які піддають втручання з боку держави під час проведення досудового розслідування до повідомлення особи про підозру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, які порушені у даній статті присвячені окремі роботи

Дроздова О. М., Гловюк І. В., Шило О. Г. та інших. Однак, залишається не охопленими питання продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру в контексті забезпечення верховенства права через ефективність правового регулювання даної сфери правовідносин.

Метою статті є оцінка ефективності правового регулювання правовідносин у сфері продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру з урахуванням дотримання принципу верховенства права.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу у 2012 році врегулю-

вано порядок обчислення строків досудового розслідування, яке повинно бути закінчено: 1) протягом одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку; 2) протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. А у випадку неможливості закінчення досудового розслідування у вказані строки – строк досудового розслідування міг бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 глави 24 цього Кодексу. Крім того, встановлювались загальні граничні строки досудового розслідування, зокрема:

1) двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;

2) шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості;

3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Статтею 294 КПК в редакції 2012 року передбачалось, що у разі складності (в т. ч. виняткової та особливої) провадження неможливо закінчити у строк, зазначений у ч. 1 ст. 219 КПК України, він може бути продовжений в межах строку, встановленого ст. 219 КПК України прокурором (районним, обласним, АР Крим, міст Києва та Севастополя чи прирівняним до них прокурором або їх заступниками, Генеральним прокурором України чи його заступниками) [1].

Таким чином, продовження строків досудового розслідування до повідомлення особі про підозру не було врегульовано кримінальним процесуальним законом.

В подальшому Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017 року внесені зміни до ст. ст. 219, 294 КПК України та доповнено КПК України статтею 295-1, які обумовили необхідність продовження строків досудового розслідування до повідомлення особі про підозру слідчим суддею [2].

Крім того, ст. 219 КПК України було встановлено, що строк досудового розслідування обчислюється з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження та встановлено граничні та загальні строки досудового розслідування.

Статтею 294 КПК України також встановлювалось, що якщо досудове розслідування злочину або кримінального проступку до моменту повідомлення особі про підозру неможливо закінчити у строк, зазначений в абзаці другому частини першої статті 219 КПК України, вказаний строк може бути неодноразово продовжений слідчим суддею за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором, ст. 219 КПК України.

Таким чином, Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017 року запроваджено судовий контроль за продовженням строків досудового розслідування до повідомлення особі про підозру з метою унеможливлення зловживання стороною обвинувачення розумними строками під час досудового розслідування, що свідчить про посилення гарантій прав людини у кримінальному провадженні.

Разом з тим, прикінцевими положеннями до Закону України № 2147-VIII від 03.10.2017 року не передбачено зворотної дії вказаних змін в часі та застосовуються до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань після введення в дію цих змін [2].

Згідно з Законом України від 22.11.2018 року № 2617-VIII внесено зміни до ч. 3 ст. 294 КПК України та встановлено порядок продовження строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру слідчим суддею [3].

08.12.2023 року Законом України № 3509-IX знов внесено зміни в порядок продовження строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях до повідомлення особі про підозру.

Частину першу ст. 219 КПК України викладено в новій редакції: «строк досудового розслідування обчислюється з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження», а частину першу статті 294 КПК України, яка передбачала продовження строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях до повідомлення особі про підозру слідчим суддею – виключено.

В свою чергу пункт 20-8 розділу XI «Перехідні положення» КПК викладається в такій редакції: «Положення частини першої статті 219 цього Кодексу в редакції Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» застосовуються до всіх кримінальних проваджень, досудове розслідування або судовий розгляд яких не завершено до дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» [4].

Отже, порядок продовження строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях до повідомлення особі про підозру було врегульовано Законами України від 13.04.2012 року № 4651-VI, від 03.10.2017 року № 2147-VIII, від 22.11.2018 року № 2617-VIII, 08.12.2023 року № 3509-IX, які є різними за своїм змістом та протилежні за врегулюванням одних і тих самих правовідносин.

Надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні пункту 1 статті 5 Конвенції означає, що закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для забезпечення від будь-якого ризику свавілля (справа «Новік проти України», заява № 48068/06, п. 19).

У справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06, п. 50–56) зазначив, що «верховенство права, один з основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції; відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, яка передбачає можливість різного тлумачення, порушує вимогу якості закону, передбачену Конвенцією».

Крім того, висновки, які зроблені у рішенні ЄСПЛ у справі «Волков проти України» (заява № 21722/11, п. п. 170, 171). Так, характеризуючи загальні принципи законності втручання, Суд наголосив на тому, що вислів «згідно із законом» також стосується якості закону, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе (рішення у справі «Копп проти Швейцарії» (Kopp v. Switzerland), заява № 23224/94, п. 55); «якість закону» передбачає, *inter alia* (з лат. «серед інших речей і справ»), що формулювання національного законодавства повинно бути достатньо передбачуваним, щоб дати особам адекватну вказівку щодо обставин та умов, за яких державні органи мають право вдатися до заходів, що вплинуть на конвенційні права особи (рішення у справі «С.Г. та інші проти Болгарії» (С.Г. and Others v. Bulgaria), заява № 1365/07, п. 39); законодавство повинно забезпечувати певний рівень юридичного захисту проти свавільного

втручання з боку державних органів (рішення у справі «P.G. та J.H. проти Сполученого Королівства» (P.G. and J.H. v. the United Kingdom), заява № 44787/98, п. 46). Крім того, у пункті 179 цього Рішення ЄСПЛ наголошує на тому, що наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення (рішення у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» (Goodwin v. the United Kingdom), заява № 17488/90, п. 33).

При аналізі ефективності правового регулювання порядку продовження строку досудового розслідування у кримінальних провадженнях до повідомлення особи про підозру необхідно враховувати вимоги ст. 5 КПК України, якою встановлено в імперативній формі вимогу про те, що процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями КПК України, чинним на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення.

Слід також зазначити, що врегулювання порядку продовження строку досудового розслідування у кримінальних провадженнях до повідомлення особи про підозру Законом України від 08.12.2023 року № 3509-IX не відповідає вимогам ст. 5 Конвенції та звужує гарантії прав людини через відміну судового контролю на даній стадії кримінального провадження та створює порядок регулювання одних і тих самих правовідносин різними нормативно-правовими актами, один з яких (Закон України від 08.12.2023 року № 3509-IX) не відповідає вимогам якості закону та скасовує належний судовий контроль на стадії

продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведеним дослідженням окремих аспектів ефективності правового регулювання порядку продовження строку досудового розслідування до повідомлення особи про підозру можливо зробити низку висновків, зокрема:

– правове регулювання порядку продовження строку досудового розслідування до повідомлення особи про підозру протягом значного проміжку часу регулювалось різними положеннями КПК України;

– внесеними Законом України від 03.10.2017 року № 2147-VIII до КПК України було встановлено запобіжники в формі судового контролю за строками у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування з метою дотримання розумних строків на стадії досудового розслідування;

– законом України від 08.12.2023 року № 3509-IX скасовано судовий контроль за проведення строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру, що знизило рівень гарантій прав і свобод людини на стадії досудового розслідування і призведе в подальшому до порушення принципу правової визначеності оскільки в одному і тому провадженні будуть діяти однопредметні нормативно-правові акти протягом значного проміжку часу;

– постійні зміни порядку продовження строків досудового розслідування до повідомлення особи про підозру створюють ситуацію непередбачуваності дії закону, що значно впливає на його якість та права і свободи людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20180316#n6011>
2. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 2617-VIII від 22 листопада 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>.
4. Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 08.12.2023 року № 3509-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2117911>
5. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). 2019. 133 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЛІДЧИМ ЗАСАДИ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗАНЬ, РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ**PECULIARITIES OF INVESTIGATOR'S IMPLEMENTATION OF IMMEDIACY PRINCIPLE DURING THE EXAMINATION OF TESTIMONY, ITEMS AND DOCUMENTS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION**

Гвоздюк В.В., доктор філософії за спеціальністю 081 – Право, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національна академія внутрішніх справ

Моргун Н.С., к.ю.н., доцент, професор кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань Національна академія внутрішніх справ

Сєдакова В.В., доктор філософії за спеціальністю 081 – Право, оперуповноважений відділу кримінальної поліції Гололівське управління поліції Головного управління Національної поліції у м. Києві

Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів посідає вагомe місце серед усіх засад кримінального провадження. Її зміст, який поданий у статті 23 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року свідчить про те, що дія цієї засади поширюється лише на стадію судового провадження (суд досліджує докази безпосередньо, показання учасників кримінального провадження суд отримує усно, не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду тощо). Зважаючи на це, частина науковців трактують її, обмежуючись лише цією стадією кримінального провадження. Водночас ґрунтовний аналіз кримінального процесуального законодавства надає підстави вважати, що дія цієї засади поширюється і на етап досудового розслідування, тобто загалом кримінального провадження.

Метою статті є визначення особливостей реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування.

У науковій статті проведено лінгвістичне та наукове тлумачення засади безпосередності дослідження показань, речей і документів. Здійснено аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України в контексті цього питання. Окрема увага зупинена на висвітленні позиції практики Європейського суду з прав людини в розрізі питання реалізації цієї засади уповноваженими органами на стадії досудового розслідування. Наведені приклади щодо реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Загалом автори дійшли висновку, що особливість реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування полягає в тому, що він: 1) самостійно оцінює речові докази, а також аналізує процесуальні документи (протоколи, постанови, додатки), які є результатом його особистого сприйняття під час проведення процесуальних дій, що направлені на збирання доказів; 2) залучає сторону захисту у процесуальних діях, а також забезпечує її ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст. 221 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, збирання доказів, допит, огляд, обшук, практика Європейського суду з прав людини.

The principle of immediacy in examination of testimony, items and documents is one of the essential principles of criminal proceedings. Its content, outlined in Article 23 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (dd. April 13, 2012), indicates that the effect of this principle extends only to the stage of court proceedings (court directly examines the evidence, testimony is extracted orally by the court from the criminal proceeding parties, information contained in testimony, items and documents which had not been the subject of direct examination by the court cannot be recognized as evidence, etc.); therefore, some scholars interpret it by limiting exclusively to the mentioned stage of criminal proceedings. At the same time, a thorough analysis of criminal procedural legislation provides grounds to consider such principle to be also applied to the stage of pre-trial investigation, i.e. criminal proceedings in general.

The aim of paper is to determine the peculiarities of investigator's implementation of immediacy principle in examination of testimony, items and documents during the pre-trial investigation.

This paper presents a linguistic and scientific interpretation of the immediacy principle in examination of testimony, items and documents with analysis of selected clauses from Criminal Procedure Code of Ukraine. Particular attention is paid to opinions set in ECHR practice regarding the implementation of this principle by authorized bodies at the stage of pre-trial investigation. Examples of the investigator's implementation of immediacy principle in examination of testimony, items and documents during selected investigative (search) actions are outlined.

In general, authors concluded that investigator's implementation of the immediacy principle in examination of testimony, items and documents during the pre-trial investigation has the following specificity: 1) independent evaluation of procedural documents (protocols, resolutions, annexes), which are the result of one's personal perception in the process of conducting procedural actions aimed at gathering evidence; 2) involvement of the defense party in procedural actions, as well as ensuring one's familiarization with the materials of criminal proceedings in accordance with Article 221 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: investigative (search) activities, evidence collection, interrogation, examination, search, ECHR practice.

Актуальність дослідження. Засади кримінального провадження відіграють важливу роль у всьому кримінальному процесі України. Їх закріплення в Кримінальному процесуальному кодексі України від 13 квітня 2012 року (далі – КПК України) та дотримання всіма учасниками цього процесу і свідчить про те, що наша держава є правовою.

Усі засади кримінального провадження мають вагомe значення та відіграють свою роль у кримінальному про-

вадженні. Водночас хотілось би звернути увагу саме на безпосередність дослідження показань, речей і документів. Ця засада, на перший погляд, стосується лише судового провадження, в якому вона обов'язково повинна бути дотримана учасниками кримінального процесу. Проте, досліджуючи детально її сутність, окремі науковці, аргументи яких видаються переконливими, схиляються до думки щодо розширення її змісту та поширення і на стадію досудового розслідування.

Зважаючи на те, що ключовими фігурами у досудовому розслідуванні під час доказування виступають прокурори, слідчі та дізнавачі, то звернемо увагу серед них саме на слідчих, кількість яких, відповідно до правових актів України, переважає над іншими уповноваженими суб'єктами, та які здійснюють досудове розслідування у злочинах, що є більш суспільно небезпечними діяннями ніж інші. Тому, вважаємо за необхідне висвітлити особливості реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначенням сутності засади безпосередності дослідження показань, речей і документів у кримінальному провадженні займалися такі вчені як І. М. Доронін, Н. В. Кіцен, В. Т. Малярченко, В. Т. Нор, В. М. Тертишник, М. Є. Шумило тощо. Особливу увагу на забезпечення вказаної засади кримінального провадження під час досудового розслідування було приділено наступними вченими: В. К. Волошиною, С. О. Гриненко, О. Г. Дехтяр, Т. М. Мирошніченко. Проте поза увагою залишилось питання щодо визначення особливостей реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування.

Метою статті є визначення особливостей реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Задля висвітлення об'єктивних результатів дослідження, спершу інтерпретуємо такі поняття: «безпосередність» та «дослідження». Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови поняття «безпосередній» – це «1. Який не має проміжних ланок, здійснюється без посередництва кого-, чого-небудь; прямий...// Який прямо впливає з чого-небудь або зумовлює щось...2. Який, не задумуючись, іде за своїм внутрішнім потягом, нахилом; простий, щирий» [1, с. 71]. В контексті нашого дослідження доцільно застосовувати перше значення поняття. Досліджувати – це «1. Піддавати що-небудь ретельному науковому розгляду з метою пізнання, вяснення чогось. 2. Ретельно обстежувати кого-, що-небудь, уважно знайомитися з чим-небудь для встановлення чогось» [1, с. 242]. Два значення цього поняття є прийнятними в межах нашого дослідження.

Таким чином, тлумачення цих понять свідчить, що безпосередність дослідження полягає в персональному здійсненні уповноваженою особою ретельного наукового розгляду або обстеження когось чи чогось з метою пізнання, встановлення чогось.

Що ж до наукового тлумачення засади кримінального провадження «безпосередність дослідження показань, речей і документів», то нині погляди науковців є різноманітними. Автори науково-практичного коментаря «Кримінальний процесуальний кодекс України» зауважують, що вказана засада виявляється в тому, що судді повинні особисто дослідити докази – вислухати обвинувачених, потерпілих, свідків, за власною ініціативою викликати експерта для допиту задля роз'яснення висновку, оголосити протоколи слідчих (розшукових) дій, інші документи, долучені до матеріалів кримінального провадження, оглянути речові докази, відтворити звукозапис і відеозапис, провести огляд на місці, провести впізнання учасниками провадження (свідками, потерпілими) речей і осіб [2, с. 73]. На думку В. М. Тертишника, безпосередність дослідження доказів означає те, що судді, які розглядають справу й ухвалюють вирок, повинні особисто і безпосередньо в судовому засіданні досліджувати всі докази у справі та на підставі цього дослідження зробити висновок про належність до справи, допустимість і достовірність доказів, доведеність вчиненого кримінального правопорушення і винуватості чи невинуватості обвинувачуваного [3, с. 72]. Автори науково-практичного комен-

таря «Кримінальний процесуальний кодекс України» за загальною редакцією В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила визначають цю засаду як побудову судового розгляду його предмета (обвинувачення, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру), за якого судді розглядають та вирішують його за участі сторін на підставі особистого і безпосереднього ознайомлення і дослідження доказів без будь-яких проміжних ланок [4, с. 87].

Викладене свідчить, що вказані автори визначають засаду кримінального провадження «Безпосередність дослідження показань, речей і документів» як таку, що поширює свою дію лише на стадію судового провадження.

На противагу вищевикладеній позиції існує і інша. Вона полягає в тому, що така засада кримінального провадження повинна поширюватись і на стадію досудового розслідування, тобто загалом – кримінального процесу [5, с. 47; 6, с. 190].

Звертаючись до ст. 23 КПК України, слід зауважити, що кримінальна процесуальна засада «безпосередність дослідження показань, речей і документів» означає наступне: суд досліджує докази безпосередньо; показання учасників кримінального провадження суд отримує усно; не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених КПК України; суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених КПК України; сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом [7].

Вказана норма свідчить про те, що ця засада поширюється лише на етап судового провадження. Такої точки зору, як уже зазначалось, притримується частина вчених. Проте слушно підтримати іншу частину науковців, які зауважують на необхідності її ширшого тлумачення, тобто розповсюдженість її дії і на стадію досудового розслідування, «яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження» [7].

Аргументом того, що вказана засада може бути реалізована і на етапі досудового розслідування слугують: 1) окремі положення КПК України (ст. 91, 93, 206 КПК України); 2) ґрунтовні результати підготовлених наукових праць («Реалізація принципу безпосередності у досудових стадіях кримінального процесу» (С. О. Гриненко, 2008), «Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у стадії досудового розслідування» (В. К. Волошина, 2010), «Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні» (О. Г. Дехтяр, 2013)); 3) практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка має прецедентний характер на території нашої держави і якої повинен дотримуватись слідчий у кримінальному провадженні [8; 9; 10].

Відповідно до п. 2 ч. 6 ст. 206 КПК України, якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі, слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи [7]. Тобто із вказаного положення випливає, що слідчі уповноважені

проводити дослідження фактів. Якщо такі факти будуть підтверджені фактичними даними, то вони можуть бути доказами у кримінальному провадженні за умов, передбачених КПК України.

Окрім цього, слід зауважити, що згідно з ч. 2 ст. 93 КПК України сторона обвинувачення уповноважена збирати докази «шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актив перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом» [7]. Своєю чергою, у ч. 2 ст. 91 КПК України передбачено, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [7]. Саме слідчий уповноважений здійснювати доказування на етапі досудового розслідування. З цього приводу слід погодитись з тим, що етап перевірки вже отриманих доказів охоплює дослідження та оцінку доказів [11, с. 54]. Як доцільно зауважує Ю. М. Черноус, дослідження доказів – це пізнання суб'єктом доказування їхнього змісту щодо дотримання вимог достовірності, належності, допустимості й достатності [12, с. 19].

Тому, слушно погодитись із О. Г. Дехтяр, що засадою безпосередності дослідження показань, речей і документів у кримінальному процесі є передбачені в кримінально-процесуальному законі положення, відповідно до яких прокурор, слідчий, слідчий суддя і суд зобов'язані особисто досліджувати (сприймати, збирати, перевіряти, оцінювати) докази, мотивувати свої рішення на підставі тих доказів, які досліджені ними особисто, використовувати первинні докази, за винятком випадків, коли отримати останні неможливо і забезпечити можливість безпосередньої участі інших учасників кримінального провадження у проведенні процесуальних дій та ознайомлення їх з матеріалами кримінальної справи у випадках і межах, передбачених законом [6, с. 190].

Слід зазначити, що на етапі досудового розслідування слідчий безпосередньо досліджує докази, адже отримані показання під час допиту особи, оцінює висновки експертів, проводить огляд місця події, а також огляд документів і здійснює їх оцінку тощо. Саме належність виконання таких слідчих (розшукових) дій і призводить: по-перше, до достатності доказової інформації, щоб висунути підозру особі і, по-друге, справедливого судового розгляду (тобто забезпечення ефективної реалізації принципу безпосередності у судовому процесі).

З цього приводу доречно зауважити, що характеристика безпосередності зі сторони кримінального процесуального доказування полягає у тому, що вона тісно пов'язана із збиранням, перевіркою, оцінкою доказів та внутрішнім переконанням слідчого, прокурора, слідчого судді та суду з точки зору належності, допустимості, достатності та достовірності цих доказів. Також роль безпосередності у процесі кримінального процесуального доказування полягає у тому, що безпосередність виступає способом особистого сприйняття слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом доказів у кримінальному провадженні, гарантією вільної оцінки доказів, а ще і у обґрунтованості та вмотивованості судового рішення [6, с. 53].

Такі твердження і підкріплюються практикою ЄСПЛ. Наприклад, у рішенні «Костовський проти Нідерландів» (заява № 11454/85) від 20 листопада 2008 року ЄСПЛ вказав, що: «... всі докази мають пред'являтися у присутності обвинуваченого на відкритому слуханні. Це не означає, однак, що для того, щоб показання свідків були використані як докази, вони завжди мають бути оголошені на відкритому слуханні в суді: використання як доказів таких показань, взятих на досудовому етапі провадження, саме

по собі не суперечить пункту 3 (d) та пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо при цьому дотримано гарантій прав сторони захисту. Як правило, ці права вимагають надання обвинуваченому рівноцінної і належної можливості спростування показань свідка обвинувачення та його допиту – чи то під час давання свідком показань, чи на якомусь пізнішому етапі судового провадження» [9]. У рішенні «Жогло проти України» (заява № 17988/02) від 24 квітня 2008 року ЄСПЛ зауважив: «... за певних обставин необхідність посилання на показання, дані на стадії досудового слідства, може бути виправданою. Якщо обвинуваченому була надана відповідна та належна можливість заперечувати такі показання – або під час їх надання, або на пізнішому етапі – прийнятність їх як доказів як така не суперечить вимогам пунктів 1 та 3 (d) статті 6» [10].

З викладених позицій ЄСПЛ випливає, що реалізація засади безпосередності на стадії досудового розслідування слідчим виявляється в тому, що для того, щоб ті фактичні дані, які він отримав під час проведення слідчих (розшукових) дій, були визнані доказами під час судового розгляду, не будучи безпосередньо досліджені судом, слідчий повинен забезпечити участь сторони захисту під час проведення таких процесуальних дій, а також надати можливість цій стороні ознайомитись з отриманими фактичними даними (може бути реалізовано в порядку ст. 221 КПК України). Завдяки цьому буде дотримано і засаду змагальності сторін у кримінальному провадженні (ст. 22 КПК України) та дозволить стороні захисту надати свої аргументи щодо заперечення всіх чи окремих фактичних даних, отриманих слідчим в процесі таких слідчих (розшукових) дій.

Звернемо увагу і на окремі слідчі (розшукові) дії, під час яких слідчий реалізує засаду безпосередності дослідження показань, речей і документів. Безпосереднє спостереження слідчого відбувається під час огляду (речей, приміщення, місцевості), слідчого експерименту, обшуку, пред'явлення для впізнання тощо.

Під час проведення слідчим огляду (речей, приміщення, місцевості), слідчого експерименту, обшуку відбувається дослідження ним індивідуальних ознак і властивостей речових доказів, способи і методи якого залежать від виду та завдань конкретної слідчої (розшукової) дії. Наприклад, у ході провадження огляду і обшуку слідчим встановлюються, у тому числі й за допомогою технічних засобів, ознаки і властивості речових доказів: форма, розмір, об'єм, вага, колір, температура, запах тощо. Проводячи слідчий експеримент з метою перевірки та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий може досліджувати ознаки і властивості речових доказів шляхом проведення необхідних дослідів і випробувань [6, с. 88].

Проводячи допит (ст. 224, 226 КПК України), слідчий безпосередньо досліджує показання допитуваних. При цьому він здійснює опосередковане пізнання, адже допитувана особа надає інформацію з приводу тих обставин, які вона особисто сприймала у минулому. Слід звернути увагу і на допит під час досудового розслідування в судовому засіданні (ст. 225 КПК України), який проводиться у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я особи, її тяжкої хвороби, наявності інших обставин, які можуть унеможливити її допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, слідчий має право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такої особи в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит здійснюється в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду [7]. В такому випадку як слідчий суддя,

так і слідчий безпосередньо отримують інформацію щодо певних фактів від допитуваної особи, при цьому здійснюючи опосередковане пізнання, адже вони не були на місці події та не сприймали її особисто.

Під час пред'явлення речей для впізнання слідчий також здійснює опосередковане пізнання, запитує в особи, яка впізнає, чи може вона впізнати цю річ, опитує про ознаки цієї речі і обставини, за яких вона цю річ бачила, про що складається протокол. Якщо особа заявляє, що вона не може назвати ознаки, за якими впізнає річ, проте може впізнати її за сукупністю ознак, особа, яка проводить процесуальну дію, зазначає це у протоколі [7]. Після проведеної цієї слідчої (розшукової) дії він оцінює такий речовий доказ разом із відомостями, що зазначені у протоколі цієї процесуальної дії на предмет допустимості, належності, достовірності, а також всі зібрані у провадженні докази – з точки зору достатності і взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення, тобто безпосередньо досліджує докази. З цього приводу доцільно зауважити, що поняття «збирання доказів» є умовним, адже готових доказів у природі не існує, тому суб'єкт доказування у ході провадження процесуальних дій, відшукуючи інформацію (сліди кримінального правопорушення), що відноситься до справи, і фіксуючи її у процесуальних актах, швидше формує докази [4, с. 246].

На етапі досудового розслідування слідчий уповноважений перевіряти докази, які могли бути отримані іншими уповноваженими особами (слідчими, дізнавачами, оперативними співробітниками), здійснюючи при цьому їх оцінку. Якщо ним буде встановлено, що слідча (розшукова) дія була проведена неякісно, що впливає на забезпечення ефективності досудового розслідування, то він може повторно провести цю слідчу (розшукову) дію. Проте, зважаючи на суб'єктивні та об'єктивні причини, не у всіх випадках це можливо здійснити.

Реалізація засади безпосередності відбувається і під час особистого сприйняття слідчим документів. Залежно від виду документів їх особисте сприйняття може відбува-

тися як під час провадження огляду документів у порядку ст. 237 КПК України, так і в ході ознайомлення з ними. Хоча у більшості випадків документи досліджуються слідчим під час проведення огляду як слідчої (розшукової) дії, проте щодо документів, визначених ч. 2 ст. 99 КПК України, ними застосовується огляд як метод дослідження їх змісту. Якщо дослідження документів здійснюється у ході провадження їх огляду, пізнання слідчого носить безпосередній характер, адже відомості, які стосуються обставин кримінального провадження та мають значення для нього, сприймаються ним особисто. У разі дослідження документів під час їх приєднання до матеріалів кримінального провадження (наприклад, протоколів слідчих (розшукових) дій, провадження яких здійснювалося оперативними підрозділами) пізнання слідчого носить опосередкований характер, оскільки вони сприймають інформацію, яка отримана та зафіксована іншою особою [6, с. 88–89].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що кримінальна процесуальна засада «Безпосередність дослідження показань, речей і документів» розповсюджується на весь процес кримінального провадження. Поширення її дії на стадію судового провадження свідчить, в першу чергу, ст. 23 Кримінального процесуального кодексу України, а на стадію досудового розслідування – комплекс норм, передбачених у Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 91, 93, 201, 223 тощо).

Особливість реалізації слідчим засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування виявляється в тому, що він: 1) самостійно оцінює речові докази, а також аналізує процесуальні документи (протоколи, постанови, додатки), які є результатом його особистого сприйняття під час проведення процесуальних дій, що направлені на збирання доказів; 2) залучає сторону захисту у процесуальних діях, а також забезпечує її ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст. 221 Кримінального процесуального кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків: Одіссей, 2013. 1104 с.
3. Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар. / вид. 17-те, доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2020. 1088 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.
5. Волошина В.К. Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2010. 236 с.
6. Дехтяр О.Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 231 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Гвоздюк В.В. Тактика допиту підозрюваного в кримінальному провадженні відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Юридична психологія*. 2020. Вип. № 2 (27). С. 95–102. doi: <https://doi.org/10.33270/03202702.95>.
9. Рішення європейського суду з прав людини у справі «Костовський проти Нідерландів» від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_089#Text.
10. Рішення європейського суду з прав людини у справі «Жогло проти України» від 24 квіт. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_402#Text.
11. Гвоздюк В.В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій з урахуванням практики Європейського суду з прав людини : дис. ... доктора філософії : 081 – Право. Київ. 2021. 294 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/19896/5/dysert_hvozdiuk.pdf.
12. Чорноус Ю.М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 245 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ

FEATURES OF PROFESSIONAL TRAINING IN UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE REGARDING ENSURING TACTICAL LITERACY

Гіденко Є.С., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються ключові аспекти професійного навчання працівників органів внутрішніх справ, зосереджуючись на методах тактичної підготовки. Досліджено проблему недостатньої підготовки особового складу Національної поліції України в галузі тактики дії нарядів в особливих умовах, що створює серйозні труднощі при виконанні службово-бойових завдань. Один із ключових висновків авторів полягає в тому, що впровадження в освітній процес ефективних методик може значно поліпшити рівень підготовки особового складу. Стаття аргументує, що зокрема, використання методу узагальнення педагогічного досвіду, дедукції та індукції сприяє розробці та впровадженню ефективних методик тактичної підготовки. Наукова новизна дослідження полягає в розробці та використанні запропонованої методики, що об'єднує різні прийоми та форми навчання особового складу для дії в особливих умовах. Впровадження цієї методики дозволяє ефективно формувати компетенції, необхідні для успішного виконання службово-бойових завдань, та адаптувати зміст навчання до сучасних викликів і загроз. Стаття рекомендує використання даної методики як перспективного напрямку у підвищенні ефективності професійної підготовки співробітників Національної поліції України. Автори висловлюють сподівання, що ця методика сприятиме не лише підвищенню якості підготовки особового складу, але й відповідає сучасним вимогам та викликам у галузі правоохоронної діяльності.

Стаття підкреслює значення регулярних професійних стажувань в структурах Національної поліції з метою забезпечення високого рівня професійної компетентності викладацького персоналу. Автори вбачають, що при високому рівні кваліфікації вчителів використання активних та інтерактивних методів навчання стає особливо актуальним для ефективного засвоєння необхідних знань, вмінь та навичок у сфері правоохоронної діяльності. Це перспективний метод для тактичної підготовки поліцейських. Вони дозволяють імітувати реальну професійну діяльність, формуючи не лише окремі навички, а й забезпечуючи згуртованість у діях. Тактичні заняття гарантують повне відпрацювання навчальних аспектів, а також можливість застосування на завершальному етапі тактико-спеціальних навчань для поліцейських.

Тактичні заняття та тактико-спеціальні навчання визнаються складними, але перспективними формами підготовки співробітників Національної поліції, що дозволяють виконувати різноманітні завдання тактичної підготовки. Високий рівень підготовки керівників, використання сучасних методик та навчально-матеріальної бази є важливими умовами для успішної реалізації цих форм навчання. Застосування сучасних педагогічних методик у тактичній підготовці дозволяє навчати особовий склад тактичним вмінням та навичкам, враховуючи нові виклики та загрози. Планування та використання передбачених форм і методів тактичної підготовки можуть максимально наблизити навчання поліцейських до реальних службових умов, сприяючи підвищенню ефективності їхньої професійної підготовленості.

Ключові слова: професійне навчання, тактична підготовка, методика навчання.

The article considers key aspects of professional training of internal affairs officers, focusing on tactical training methods. The problem of insufficient training of the personnel of the National Police of Ukraine in the field of tactics of action of units in special conditions, which creates serious difficulties in the performance of service and combat tasks, has been investigated. One of the key conclusions of the authors is that the introduction of effective methods into the educational process can significantly improve the level of personnel training. The article argues that, in particular, the use of the method of generalization of pedagogical experience, deduction and induction contributes to the development and implementation of effective methods of tactical training. The scientific novelty of the study consists in the development and use of the proposed methodology, which combines various techniques and forms of personnel training for action in special conditions. The implementation of this methodology allows you to effectively form the competencies necessary for the successful performance of service and combat tasks, and to adapt the content of training to modern challenges and threats. The article recommends the use of this methodology as a promising direction in increasing the effectiveness of professional training of employees of the National Police of Ukraine. The authors express the hope that this technique will contribute not only to the improvement of the quality of personnel training, but also meets modern requirements and challenges in the field of law enforcement.

Tactical classes and tactical-special training are recognized as complex, but promising forms of training for National Police employees, which allow them to perform a variety of tactical training tasks. A high level of training of managers, the use of modern methods and educational material base are important conditions for the successful implementation of these forms of education. The use of modern pedagogical methods in tactical training makes it possible to train personnel in tactical skills and abilities, taking into account new challenges and threats.

The article emphasizes the importance of regular professional internships in the structures of the National Police in order to ensure a high level of professional competence of the teaching staff. The authors see that with a high level of teacher qualification, the use of active and interactive teaching methods becomes especially relevant for the effective assimilation of the necessary knowledge, skills and abilities in the field of law enforcement. This is a promising method for tactical training of police officers. They allow you to simulate real professional activities, forming not only individual skills, but also ensuring cohesion in actions. Tactical classes guarantee full training of educational aspects, as well as the possibility of application at the final stage of tactical special training for police officers. Planning and using the prescribed forms and methods of tactical training can bring the training of police officers as close as possible to real service conditions, contributing to the improvement of the effectiveness of their professional training.

Key words: professional training, tactical training, training method.

На заняттях з фізичної підготовки співробітник поліції освоює техніку сковування затриманого отримує навички больових прийомів боротьби та кидків з подальшим затриманням, звільнення від різних захоплень та обхватів, захищатися від нападів осіб неозброєних або озброєних різними предметами не виключаючи холодної чи вогнепальної зброї, конвоювання, зовнішнього огляду, зв'язування мотузкою чи надягання наручників відповідно до настанови з фізичної підготовки та моде-

лювання ситуацій на ситуаційному полігоні дає чітке уявлення співробітнику поліції швидше адаптуватися у ситуації і отримати практичний досвід необхідний службової діяльності. Відпрацювати тактику застосування больових прийомів в обмеженому просторі та часі, в умовах наближених до службової діяльності та виробити стратегію застосування фізичної сили при конфліктних або в екстремальних ситуаціях, досить безпечно та правомірно.

З розвитком українського суспільства змінюються пріоритети забезпечення його безпеки. З часом виникають нові загрози та виклики нашої державності. У зв'язку з цим змінюються характер і способи дії співробітників органів внутрішніх справ, трансформуються і ускладнюються завдання, що стоять перед ними. Вирішення всього спектру службово-бойових завдань, які стоять перед співробітниками поліції, неможливе без ефективної організації їхньої професійної підготовки.

Конфліктні ситуації в повсякденному житті громадян є досить нерідким явищем і виникають у різних колах людського побуту і завжди супроводжуються емоціями, переживаннями, фрустрацією (психологічний стан – у ситуації невідповідності бажань існуючим можливостям), стресом, що руйнівно впливають на людське здоров'я, та службової діяльності співробітників Національної поліції України це явище виражається додатковим навантаженням.

На етапі становлення системи професійного освіти органів внутрішніх справ [1] тактична підготовка представляється однією з найважливіших видів спеціальної підготовки співробітників до дій за надзвичайних обставинах [2]. Проте нині тактична підготовка перестав бути самостійним предметом, мають свій специфічний зміст і приватну методику навчання [3, с. 38].

У структурі навчальної дисципліни «Тактико-спеціальна підготовка» тактична підготовка представлена лише у вигляді окремого розділу. Це зумовлює існування проблеми вкрай низьких знань та недостатніх практичних навичок у сфері тактики дії нарядів з охорони громадського порядку та нарядів, призначених для розшуку та затримання озброєних та особливо небезпечних злочинців серед більшості співробітників Національної поліції України [6, с. 19].

Очевидною є пряма залежність рівня професійної підготовленості співробітників правоохоронних органів та якості здійснюваної ними діяльності. Не викликає сумніву й те, що вирішення значної кількості службово-бойових завдань у особливих умовах потребує глибоких знань у галузі тактики. При цьому неодмінною умовою високої ефективності роботи нарядів та функціональних груп є наявність умінь та навичок виробництва окремих тактичних дій.

Наявний досвід проведення занять у системі професійної підготовки та перепідготовки діючих співробітників поліції, навчання курсантів та слухачів освітніх організацій міністерства внутрішніх справ [3] дозволяє судити про нагальну потребу у трансформації форм та методів тактичної підготовки [7, с. 273].

За відсутності істотних змін у структурі спеціальної підготовки виникає необхідність у розробці особливої методики, що дає можливість оптимізувати навчання особового складу Національної поліції України з метою формування компетенцій, що дозволяють успішно виконувати професійні завдання у надзвичайних обставинах, надзвичайних ситуаціях, в умовах режиму надзвичайного стану та у воєнний час.

Реалізація поставленої мети планується через застосування певної сукупності форм і методів навчання, що дають можливість найбільш ефективно управляти пізнавальною активністю співробітників Національної поліції України, формувати їх світогляд і стимулювати мотивацію до професійного розвитку.

Основою запропонованої методики є висока методична підготовка керівників навчальних занять. Професорсько-викладацький склад, який відповідає за тактичну підготовку співробітників Національної поліції України, повинен постійно вдосконалювати свою методичну майстерність, ретельно готуватися до занять та вмільо проводити їх. Викладачам необхідно правильно розуміти зміст, призначення та ефективність різних методів та форм навчання особового складу. При цьому важливою умовою

забезпечення професійної компетентності педагогічного складу є проведення його систематичних стажувань у підрозділах Національної поліції України, які здійснюють практичну діяльність [2, с. 85].

За умови забезпечення високої кваліфікації професорсько-викладацького складу, набуває особливої актуальності застосування певної сукупності активних та інтерактивних методів навчання, за допомогою яких досягається більш інтенсивне оволодіння необхідними знаннями, вміннями та навичками. В основу використання таких методів має бути покладено діяльнісний підхід до навчання, за змістом якого навчання різних видів правоохоронної діяльності поза цією діяльністю неможливе [1, с. 332].

Зокрема, при вивченні теоретичного матеріалу на лекційних та семінарських заняттях можливе використання проблемного та діалогового методу, ділової гри, методу критичних ситуацій та методу ситуаційного моделювання [3, с. 26].

Застосування вищевказаних методів дозволяє викладачеві перебувати у ситуації активного діалогу з учнями, взаємодіяти співробітникам Національної поліції України між собою та керівником заняття. У процесі колективної мисленнєвої діяльності бажано використовувати ефект взаємонавчання. Цьому повною мірою сприяє створення ділової атмосфери в якій всі учасники навчального заняття готові обмінюватися один з одним інформацією, висловлювати свої думки, відстоювати певну точку зору на проблемні питання, що включає аналіз реальних тактичних ситуацій, що виникають у процесі вирішення службово-бойових завдань в особливих умовах [7, с. 135].

Під час проведення практичних занять, орієнтованих прищеплення професійних умінь і навичок, представляється найперспективнішим використання ігрових методів. Зокрема можна застосовувати рольові ігри, вирішення тактико-спеціальних завдань та квест-технології, аналіз конкретних прикладів із правоохоронної практики.

Рольові ігри щодо цього представляють найбільш масштабну і важливу у змістовному відношенні групу ігор, застосовуваних за умов інтерактивного навчання. Їх сутність полягає в зануренні того, хто навчається в певну оперативну обстановку, де він тимчасово приймає ігровий статус співробітника поліції, що виконує тактичне завдання, демонструючи поведінкові моделі, які, на його думку, є найбільш ефективними [8, с. 24]. У такій тактичній грі можуть брати участь одночасно кілька співробітників. У цьому кожен із учасників поперемінно може бути у ролі старшого чи ролі підлеглого. Ця обставина дозволяє учням як отримувати певний досвід поведінки у складній ситуації, але критично переосмислювати його. Вирішальними чинниками тут є обмежений час прийняття певного рішення, відносно реальної обстановки і самостійність того, хто навчається в реалізації наявних можливостей щодо вирішення тактичного завдання.

Крім того, одними з найперспективніших для тактичної підготовки є імітаційні методи, що дозволяють вибудувати навчально-пізнавальну діяльність на основі імітації професійної діяльності працівників Національної поліції України. Дані методи дають можливість не тільки прищеплювати окремі тактичні вміння та навички, а й комплексно здійснювати злагодження дій учнів у складі службових нарядів та функціональних груп [7, с. 97].

Вибір певного методу навчання, на нашу думку, має здійснюватися відповідно до поставленої навчальної мети, складу учнів, рівня їх підготовки, наявності та стану навчально-матеріальної бази. При цьому не бажано використання одного і того ж методу при подачі теоретичного матеріалу та закріпленні знань, виробленні умінь та навичок, навчання різних категорій співробітників без урахування ступеня їхньої підготовленості.

Урізноманітнені методи навчання дозволяють використання різних навчальних та наочних посібників,

масогабаритних макетів вогнепальної зброї, засобів бронезахисту та активної оборони, імітаційних засобів та польової навчальної бази, часу доби та року [8, с. 54]. При цьому важливо в ході підготовки до заняття визначити, де і в яких умовах вищезазначені методи будуть найбільш ефективними.

Найбільш повне виконання цих умов стає можливим при використанні таких форм навчання, як тактичні заняття та тактико-спеціальні вчення. Дані форми дозволяють більш оптимально використовувати сукупність умов, у яких проводиться тактична підготовка, тобто склад учнів, структуру заняття, місце проведення, тривалість, наявності масогабаритних макетів вогнепальної зброї, засобів бронезахисту та активної оборони, імітаційних засобів. Саме ці форми навчання на нашу думку відображає всю сукупність необхідних умов для оптимізації процесу тактичної підготовки та дозволяють найбільш ефективно досягати певних навчальних цілей.

Традиційно тактичне навчання співробітників Національної поліції України починається з одиночної підготовки та вдосконалюється під час злагодження дій у складі нарядів чи функціональних груп [5]. Однак деякі навчальні питання, наприклад, дія співробітників Національної поліції України у складі наряду з супроводу, групи пошуку, засідки, оперативної групи доцільно відпрацьовувати відразу ж при злагодженні дії у складі підрозділу. При цьому найбільш прийнятною формою навчання є саме тактичне заняття, яке можна проводити на основі моделювання різних тактичних ситуацій у денний та нічний час на різних типах місцевості.

Тактичні заняття дають можливість забезпечувати більш повне відпрацювання навчальних питань щодо дій у складі службових нарядів та функціональних груп з урахуванням реального часу, необхідного для вирішення певного оперативного-службового чи службово-бойового завдання. Ця форма занять дозволяє навчити особовий склад безперервним, злагодженим діям за умов максимально наближених до службової дійсності.

На нашу думку, заняття слід проводити на певному тактичному тлі за наперед визначеним сценарієм, який передбачає несподіване ускладнення оперативної обстановки. На відміну від інших форм навчальних занять на тактичних заняттях, навчальні питання повинні відпрацьовуватися послідовно згідно з певною легендою, як правило, без пауз. Основні методи навчання на тактичних заняттях – рольова гра і практична робота учнів. Обов'язковою умовою організації таких занять є використання ситуаційного моделювання оперативної ситуації. Для своєчасного позначення протиправних дій потрібне створення групи розіграшу. Особливу увагу при цьому слід приділяти детальному опрацюванню ігрових епізодів. Ця умова може з успіхом забезпечуватись відповідними імітаційними засобами та масогабаритними макетами зброї [7, с. 168].

Дана форма навчальних занять має застосовуватись на завершальному етапі вивчення кожної теми. Кількість та зміст тактичних занять з кожної теми відповідного розділу має визначатися програмою професійної підготовки або робочою програмою з тактико-спеціальної підготовки, залежно від категорії учнів та рівня їхньої професійної підготовки. У зв'язку з усім сказаним вище, на нашу думку, частка навчального часу, що відводиться на тактичні заняття повинна становити не менше 20 відсотків від загального ліміту часу, що відводиться на тактичну підготовку. Цю форму навчання слід використовувати для роботи з учнями у складі навчальної групи з обов'язковим

застосуванням засобів бронезахисту та активної оборони, імітаційних засобів та масогабаритних макетів зброї.

Крім використання тактичних занять також можливо застосовувати на завершальному етапі вивчення розділу тактичну підготовку співробітників Національної поліції України вищої форми навчання – тактико-спеціальних навчань. Дана форма занять є найважливішим засобом підвищення тактичної виучки особового складу та вдосконалення управлінських навичок старших груп та командирів функціональних груп в організації та несенні служби в умовах, зумовлених запровадженням спеціальних правих режимів. Саме в рамках цього виду занять можуть моделюватись складні види професійної діяльності співробітників Національної поліції України в особливих умовах, що відображають реальну оперативну обстановку на території певного регіону. Крім іншого, вчення є однією з найбільш ефективних форм кордонного контролю, як завершальний етап вивчення комплексу взаємопов'язаних тем з тактичної підготовки [1, с. 232].

Основною метою тактико-спеціального навчання є поглиблення та закріплення теоретичних знань, розвиток у співробітників тактичних умінь та навичок, перевірка рівня їхньої професійної підготовленості.

Ефективність застосування навчань у освітній діяльності значною мірою залежить від методики проведення. Основним методом навчання на тактико-спеціальному вченні є практична робота учнів щодо виконання функціональних обов'язків співробітників, включених до складу службових нарядів та функціональних груп за умов, максимально наближених до дійсності. У цьому випадку доцільним є проведення багатосторонніх навчань, коли моделюються дії кількох різних підрозділів та групи правопорушників у реальному масштабі часу з використанням тактичних полігонів. При цьому, кожен, хто навчається, повинен отримувати відмінну від інших, індивідуальну роль, що відповідає функціям конкретного співробітника Національної поліції України, включеного до складу певного наряду. Обов'язковою умовою організації та проведення навчань є використання масогабаритних макетів зброї та спеціальних засобів бронезахисту та активної оборони [2, с. 150].

Таким чином, тактичні заняття та тактико-спеціальні навчання є досить складними, але перспективними формами професійної підготовки співробітників Національної поліції України, що дозволяють найбільш повно виконувати цілу низку навчальних завдань тактичної підготовки.

Одними з основних умов реалізації даних форм навчання є високий рівень підготовки керівників навчальних занять, ретельне методичне відпрацювання освітнього процесу, орієнтоване на використання активних та інтерактивних методів навчання особового складу та використання відповідної навчально-матеріальної бази.

Використання сучасних педагогічних методик у тактичній підготовці, як сукупності прийомів, способів і форм навчання та виховання особового складу, для дії в особливих умовах, дозволяє своєчасно виробляти тактичні вміння та навички, коригувати зміст навчальних цілей та завдань відповідно до нових викликів та загроз що представляється вирішальним чинником підвищення ефективності професійної підготовленості співробітників Національної поліції України.

Передбачувані форми та методи тактичної підготовки можуть використовуватись в рамках реалізації діяльного підходу у професійному навчанні та здатні максимально наблизити навчання співробітників Національної поліції України до реальної службової діяльності, збагачувати їх практичним досвідом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко Д.В., Ковальчук В.П., Тучапець І.Б. Основи тактико-спеціальної підготовки: методичний посібник. Львів: ЛьВДУВС, 2014. 584 с.
2. Каверін О.В., Гузенко Є.В., Красіков О.М., Ліщук Б.В. Тактико-спеціальна підготовка: посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ, 2014. 136 с.

3. Професійна підготовка поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях. М.М. Алембець Львів: ЛьвДУВС, 2017. 77 с.
4. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
5. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: наказ МВС України від 26.01.2016 № 50 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/z0260-16>.
6. Тактика силових дій працівників ОВС щодо припинення групових порушень громадського порядку та ліквідації масових заворушень: метод. рек. з навч. дисципліни «Тактико-спеціальна підготовка». Є. Ф. Бахчеван, О. С. Геращенко, О. Т. Ніколаєв. Одеса : РВВ ОДУВС, 2014. 49 с.
7. Тьорло О.І., Йосипів Ю.Р., Синенький В.М. Тактико-спеціальна підготовка працівників Національної поліції: навч. посібник та ін.. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 480 с.
8. Організація та проведення практичних занять з тактико-спеціальної підготовки із працівниками органів та підрозділів внутрішніх справ України в ситуаціях озброєної протидії з боку злочинців: метод. рек. С. М. Банах, В. Р. Булачек, І. Ю. Землянський, Ю. Р. Йосипів, М. О. Лиса, М. В. Моргун, В. М. Синенький, О. І. Тьорло. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 79 с.

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ
СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ «IN ABSENTIA»****PROBLEM ASPECTS OF THE INSTITUTE
OF SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION IN ABSENTIA**

**Глобенко Г.І., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства
Харківський національний університет внутрішніх справ**

Стаття присвячена висвітленню актуальних проблемних питань спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень. З огляду на вказане розглянуто окремі аспекти генезису та застосування досліджуваного інституту в деяких країнах світової спільноти. Акцентується увага на тому, що безпосередньою метою його запровадження у національному законодавстві є забезпечення принципу невідворотності покарання за випадків, коли підозрюваний, знаходячись за межами України, переховується від органів досудового розслідування та суду, ухиляється від кримінальної відповідальності. Звертається увага на питання, що виникають під час розгляду слідчим суддею клопотання про надання дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування, зокрема, що стосуються процедури належного інформування підозрюваного про розпочате щодо нього кримінальне провадження, підтвердження факту його перебування за межами України тощо. Розкрито передбачену в міжнародних документах з прав людини, прецедентній практиці ЄСПЛ і законодавстві України систему засобів, що забезпечують реалізацію та охорону процесуальних прав підозрюваного під час спеціального досудового розслідування. Детальний аналіз положень кримінального процесуального законодавства України вказує на деяку неузгодженість між загальним порядком залучення захисника і спеціальними нормами, що регламентують його участь у таких провадженнях. Підтримуються погляди науковців щодо необхідності залучення захисника у провадженнях «in absentia» з моменту звернення слідчого за погодженням з прокурором або прокурора до слідчого судді з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування.

Вищевказане зумовлює нагальну потребу у проведенні подальших досліджень процедури спеціального досудового розслідування з метою вдосконалення норм КПК України і забезпечення їх належної реалізації.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування «in absentia», підозрюваний, слідчий суддя, прокурор, слідчий, захисник, клопотання, порядок виклику.

The article is devoted to highlighting the current problematic issues of special pretrial investigation of criminal offenses. In view of the above, some aspects of the genesis and application of the research institute in some countries of the world community were considered. Attention is drawn to the fact that the immediate purpose of its introduction into national legislation is to ensure the principle of inevitability of punishment in cases where the suspect, being outside Ukraine, hides from pre-trial investigation bodies and the court, evades criminal responsibility. Attention is drawn to the issues that arise during the examination by the investigating judge of the request for permission to carry out a special pre-trial investigation, in particular, related to the procedure of properly informing the suspect about the criminal proceedings initiated against him, confirming the fact of his stay outside Ukraine, etc. The system of means provided for in international documents on human rights, the precedent practice of the ECtHR and the legislation of Ukraine, which ensure the implementation and protection of the procedural rights of the suspect during a special pre-trial investigation, is revealed. A detailed analysis of the provisions of the criminal procedural legislation of Ukraine indicates some inconsistency between the general procedure for the involvement of a defense attorney and the special rules regulating his participation in such proceedings. The views of scientists regarding the need to involve a defense attorney in «in absentia» proceedings are supported from the moment the investigator, in agreement with the prosecutor, or the prosecutor appeals to the investigating judge with a request to carry out a special pre-trial investigation.

The above causes an urgent need to conduct further research into the special pre-trial investigation procedure in order to improve the norms of the Criminal Code of Ukraine and ensure their proper implementation.

Key words: special pre-trial investigation «in absentia», suspect, investigating judge, prosecutor, investigator, defense attorney, petition, subpoena procedure.

Актуальність дослідження. Питання, що стосуються забезпечення невідворотності притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення завжди перебуває в полі зору як науковців, так і правозастосовних органів провідних країн світової спільноти. В міжнародній практиці, одним із процесуальних засобів його забезпечення, за випадків коли особа переховується від органів досудового розслідування та суду, є застосування процедури заочного кримінального провадження. У контексті розгляду досліджуваного питання значаю, що намагання і спроби законодавця створити окреслену процедуру тривали не одне десятиліття і навіть не одне сторіччя. Так, опрацьовуючи аспекти можливості здійснення кримінального провадження за відсутності особи, яку підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення науковці звертають увагу на те, що інститут заочного засудження використовувався понад дві тисячі років тому, ще до Різдва Христового. У Стародавньому Римі за часів республіки кожному громадянину належало право звільнитися від покарання добровільним залишенням батьківщини [1, с. 42]. Особливої актуальності в Україні питання спеціального досудового розслідування набувають в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли спостерігається збільшення як кількості кримінальних

правопорушень у яких воно здійснюється, так і осіб яким у вищевказаних провадженнях повідомлено про підозру.

Варто зауважити, що в законодавстві багатьох країн європейської спільноти процедура «in absentia» дещо відрізняється від спеціального досудового розслідування в Україні. Перш за все, це пов'язано з тим, що в цих країнах досліджуване провадження застосовується виключно до нетяжких злочинів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості спеціального досудового розслідування у наукових працях досліджували такі провідні українські вчені як О. І. Вершак, І. В. Гловко, В. Г. Дрозд, О. В. Капліна, Д. В. Коперсак, О. П. Кучинська, А. В. Лапкін, О. В. Маленко, В. Т. Маларенко, В. Т. Нор, Л. В. Омельчук, Р. Г. Песцов, М. А. Погорельський, В. О. Попелюшко, І. В. Рогатюк, О. В. Таран, Л. Д. Удалова, І. В. Черниченко, С. С. Чернявський, А. В. Шевчишен, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, Д. М. Шишман, О. Г. Яновська та інші. Доробки вищевказаних правників суттєво вплинули на розвиток інституту спеціального досудового розслідування, проте, окремі аспекти досліджуваного питання залишаються не достатньо вирішеними, а отже потребують подальшої розробки та унормування.

Метою статті є аналіз окремих проблемних та дискусійних питань, що безпосередньо стосуються процедури здійснення спеціального досудового розслідування «in absentia», а також вироблення відповідних рекомендацій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Реалізація завдань кримінального провадження багато в чому залежить від належного виконання його учасниками, насамперед підозрюваним, своїх процесуальних обов'язків. Перш за все, принципово важливим є особиста присутність під час проведення процесуальних дій, що забезпечує не лише процесуальну комунікацію, а й додаткову гарантію дотримання його прав. Зважаючи на вказане міжнародні стандарти справедливого правосуддя, визначені п. 3 «с» ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [2]; п. 3 «д» ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [3] та іншими нормативно-правовими актами декларують необхідність такої присутності. Водночас низка міжнародних документів, зокрема, ст. 21 Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків від 28 травня 1970 р. [4], Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 р. [5] передбачають винятки із загального правила про особисту присутність обвинуваченого під час судового розгляду.

Крім того прецедентна практика ЄСПЛ за умов: а) належного повідомлення обвинуваченого про судовий розгляд, який має здійснюватися щодо нього; б) обов'язкового забезпечення реалізації права на захист; в) свідомої відмови обвинуваченого від участі у судовому розгляді; г) права на повторний розгляд справи, також передбачає можливість здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого [6, с. 83].

До національного законодавства процедура спеціального досудового розслідування запроваджена Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 р. Подальша трансформація процедури «in absentia» відбувалась завдяки прийняттю цілої низки Законів України, положеннями яких значно розширено можливості для його здійснення. На слухине переконання О. В. Сачка, запроваджуючи цей вид кримінального провадження Україна, перш за все, врахувала складні політичні умови всередині країни, неефективність існуючих інститутів екстрадиції та інших форм правової допомоги в міждержавних стосунках, наявність апробованої практики його застосування в країнах Європи та існуючу прецедентну практику ЄСПЛ [7, с. 195].

Регламентация спеціального досудового розслідування має місце як в главі 24-1 КПК України, так і в деяких окремих нормах. Здійснюючи аналіз положень глави 24-1 КПК України, С. Г. Кримчук цілком слушно акцентує увагу на тому, що ця глава складається з лише п'яти статей, в яких унормовуються переважно процесуальні питання щодо підготовки клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування, його розгляду слідчим суддею та прийняття рішення по суті, а також щодо порядку вручення підозрюваному процесуальних документів. Інші важливі положення мають місце в ст. 7, ч. 1 ст. 34, ч. 2 ст. 52, ст. 139, ст. 176, ст. 216 та багатьох інших нормах КПК України [6, с. 92]. З огляду на вказане цілком поділяємо погляди правників про те, що таке розташування процесуальних норм є незручним для їх використання правозастосовними органами.

Відповідно до ч. 1 ст. 297-2 КПК України з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування до слідчого судді має право звернутися безпосеред-

ньо прокурор або слідчий за погодженням з прокурором. Погоджуючи таке клопотання прокурор має ознайомитися з матеріалами відповідного кримінального провадження і, вбачаючи достатність доказів, обгрунтованість підозри у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 297-1 КПК України, належність способів вручення повісток і процесуальних документів погодити подане клопотання або відмовити в цьому. Зі свого боку під час вирішення питання про здійснення спеціального досудового розслідування слідчий суддя зобов'язаний урахувати наявність достатніх доказів для підозри особи, щодо якої подано клопотання (ч. 2 ст. 297-4 КПК України). Отже за змістом вказаної норми обов'язок доведення обгрунтованості підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, щодо якої подано таке клопотання, покладено на слідчого, прокурора.

Розгляд слідчим суддею клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування має відбуватися за участі слідчого, прокурора, тобто осіб які подали клопотання, та захисника. Зі свого боку неявка слідчого, прокурора може стати наслідком відмови в його задоволенні. Так, наприклад, у кримінальному провадженні за № 62022050020000074, в судове засідання слідчий, прокурор неодноразово не з'являлися та клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування не підтримували. З огляду на вказане у задоволенні клопотання їм відмовлено [8].

У ході підготовки клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування має дотримуватись його процесуальна форма, визначена положеннями ст. 297-2 КПК України. Зважаючи на вищевказане звернемо увагу на окремі аспекти, які істотно впливають на рішення слідчого судді щодо задоволення або відмови у задоволенні такого клопотання. Так, органи досудового розслідування мають застосувати всі наявні засоби, щоб підозрюваний був належним чином поінформований про розпочате щодо нього кримінальне провадження. Перш за все вказане обумовлюється тим, що обізнаність особи про розпочате кримінальне провадження, а також в чому вона підозрюється, надає можливість реалізувати своє право на захист і відстоювати власну позицію в суді та забезпечити реалізацію засади змагальності. Відповідно до національного законодавства спеціальне досудове розслідування може здійснюватися тільки щодо особи, яка набула статусу підозрюваного. Проте особа може набутти такий статус, лише коли вжито всіх належних заходів для вручення їй письмового повідомлення про підозру. Виходячи з положень ст. 42, 278, 279 КПК України, складені органом досудового розслідування повідомлення про підозру або повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри повинні бути вручені особі, а якщо її місце перебування невідоме, вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений главою 6 КПК України. Водночас вони обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора [9]. Після цього підозрюваний вважається належним чином ознайомленим з її змістом. Крім того, зважаючи на специфіку спеціального досудового розслідування та судового провадження (in absentia) в Україні вже з'явилися прецеденти, а саме справа № 225/1957/21, де Верховний Суд приходив до висновку, що органом досудового розслідування були вжиті не тільки прямо передбачені кримінальним процесуальним законом заходи щодо інформування підозрюваної особи про здійснення кримінального провадження шляхом публікації відповідної інформації в ЗМІ та мережі Інтернет, але й додаткові заходи, які забезпечили ефективне інформування шляхом направлення листів на електронну пошту [10].

Обов'язково підставою, яка має враховуватися у такому провадженні, є доведення стороною обвинувачення, що підозрюваний виїхав та/або перебуває на тимчасово оку-

пованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, та/або відомості про оголошення підозрюваного в міжнародний розшук. У контексті розгляду цього питання зазначимо, що до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку зі здійсненням спеціального досудового розслідування» від 27 квітня 2021 р. спеціальне досудове розслідування безпосередньо розпочиналось з оголошення підозрюваного в міжнародний розшук, що значно ускладнювало його процедуру. Отже, вищевказані законодавчі зміни виключили з пріоритету міжнародний розшук (п. 4 ч. 2 ст. 297-2 КПК України).

Підтвердити факт перебування підозрюваного за межами України на думку В. М. Нікітенка можливо шляхом проведення комплексу слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема отримання письмових повідомлень від підрозділів Державної прикордонної служби щодо перетину державного кордону громадянами України, включаючи відеофіксацію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем (ст. ст. 263, 264 КПК) тощо [11]. Додатковим підтвердженням перебування особи на тимчасово окупованій території України є зазначення у відкритих джерелах, зокрема в мережі «Інтернет», конкретного місцезнаходження особи на цій території [12].

Окремого розгляду також потребують питання щодо особливостей участі захисника у таких провадженнях. Зважаючи на те, що підозрюваний під час кримінального провадження «in absentia» безпосередньо не реалізує передбачені КПК України права, не означає, що в нього відсутні дієві механізми захисту його прав і законних інтересів. Для належної реалізації права на захист підозрюваного під час спеціального досудового розслідування забезпечується обов'язкова участь захисника, якому надсилаються копії документів, що підлягають врученню підозрюваному (ч. 1 ст. 297-3, ч. 2 ст. 297-5 КПК України). До того ж, якщо підозрюваний самостійно не залучив захисника, слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для його залучення. Однак у провадженнях «in absentia» здебільшого захисник не має безпосереднього зв'язку з підозрюваним, а тому, по-перше, не може узгодити з ним відповідну правову позицію, а по-друге, у разі необхідності не може своєчасно повідомляти про хід кримінального провадження. Крім цього, приписи КПК України не передбачають надання захиснику для ознайомлення як копії клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування, так і відповідних матеріалів, якими слідчий, прокурор його обґрунтовують. Окреслені аспекти вкрай негативно впливають на надання підозрюваному ефективної правової допомоги, а отже потребують відповідного унормування в положеннях КПК України.

Крім цього, приписи кримінального процесуального законодавства мають окремі протиріччя в частині визна-

чення моменту, з якого захисник залучається до провадження «in absentia». Так, згідно п. 8 ч. 2 ст. 52 КПК України його участь є обов'язковою з моменту прийняття відповідного процесуального рішення, а отже, після постановлення слідчим суддею ухвали про здійснення спеціального досудового розслідування. Зі свого боку, положення ч. 1 ст. 297-3 КПК України передбачають, що розгляд клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування відбувається за обов'язкової участі захисника. З огляду на вказане, на наше переконання, участь захисника у досліджуваних провадженнях слід передбачити саме з моменту отримання слідчим суддею клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування.

Загалом процесуальні повноваження захисника в провадженнях «in absentia» не мають зводитись лише до одержувача копій відповідних процесуальних документів, які у подальшому підлягають врученню підозрюваному. Так, А. І. Шевчишин з метою недопущення формування практики відведення захиснику лише ролі одержувача копій процесуальних документів, які підлягають врученню підозрюваному під час спеціального досудового розслідування, цілком обґрунтовано пропонує оптимізувати його процесуальні повноваження. На його переконання адвокати повинні: а) мати чітко визначені орієнтири моральної допустимості своїх дій при формуванні правової позиції сторони захисту без участі клієнта та її реалізації; б) виходити зі своєї професійної компетентності з урахуванням особистого досвіду захисту клієнтів у кримінальних провадженнях, керуватися неупередженням та об'єктивним дослідженням ним обставин злочину для визначення необхідних і доступних йому законних засобів для здійснення захисту клієнта [13, с. 436].

До речі використання законодавцем терміну «вручення» в назві ст. 297-5 КПК України (Порядок вручення процесуальних документів підозрюваному при здійсненні спеціального досудового розслідування) є не коректним. Оскільки довідкова література надає його тлумачення як – давати комусь що-небудь особисто, безпосередньо в руки [14, с. 207], що аж ніяк не підходить для спеціального досудового розслідування.

Висновки. Резюмуючи викладе зазначимо, що положення, передбачені главою 24-1 КПК України «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» з моменту їх запровадження зазнали значної кількості змін та доповнень. Окреслений чинник вказує на складність правового регулювання досліджуваних правовідносин. Загалом регламентація інституту спеціального досудового розслідування в Україні в цілому відповідає вимогам сьогодення, однак окремі аспекти процедури «in absentia», зокрема, що стосуються процесуальної форми клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування та участі захисника у таких провадженнях потребують подальшої розробки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коперсак Д. В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2021. 314 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.12.2023).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 : URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043/print1360158881064154 (дата звернення: 07.12.2023).
4. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків від 28 травня 1970 р. № ETS-70. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_341 (дата звернення: 07.12.2023).
5. Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_339 (дата звернення: 07.12.2023).
6. Кримчук С. Г. Теоретико-правові та прикладні основи здійснення повідомлення про підозру в кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії). 12.00.09 (081 – Право). Київ, 2020. 223 с.
7. Сачко О. В. Забезпечення верховенства права при застосуванні особливих форм, порядків та режимів кримінального провадження : дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпро. 2019. 499 с.
8. Ухвала Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 05.12.2022. Справа № 183/6587/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107959506> (дата звернення: 07.12.2023).
9. Про затвердження Порядку організації публікації в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора повісток про виклик, повідомлень про підозру та відомостей щодо підозрюваних,

стосовно яких надано дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування: затверджено наказом Офісу Генерального прокуратора від 30.05.2023. № 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0141905-23#Text> (дата звернення: 07.12.2023).

10. Шуліка А. Процедура спеціального розслідування in absentia. URL : <https://eba.com.ua/protsedura-spetsialnogo-rozsliduvannya-in-absentia/> (дата звернення: 07.12.2023).

11. Нікітенко В.М. Проблеми досудового розслідування (in absentia). URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/61-1.pdf> (дата звернення: 07.12.2023).

12. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду щодо здійснення спеціальної процедури кримінального провадження (досудового розслідування та судового розгляду) за відсутності обвинуваченого (in absentia). Рішення, внесені до ЄДРСР, з 2018 року по серпень 2022 року / упоряд.: заступник голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, канд. юрид. наук В. В. Щепоткіна, правове управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2022. С. 10. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_11_10_KKS_2018_08_2022.pdf (дата звернення: 07.12.2023).

13. Шевчишев А.І. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 624 с.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТУ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

LEGAL STATUS OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT PERFORMING TASKS REGARDING THE IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CRIMINAL PUNISHMENTS

Залуговська Г.П., старший викладач кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України

Інститут професійного розвитку Пенітенціарної академії України

В статті розглядаються теоретичні аспекти та практичні проблеми правового статусу суб'єктів виконання завдань щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в Україні. Проаналізовано результати реформування пенітенціарної системи в Україні станом на кінець 2023 року, а також визначено проблеми, що обумовлюють необхідність удосконалення законодавства про правовий статус персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Здійснено аналіз нормативно-правових актів, що забезпечують правовий статус персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. Виявлено, що до результатів реформування пенітенціарної системи України, слід віднести оновлення змісту та структури нормативно-правових актів, що забезпечують правовий статус осіб рядового і начальницького складу ДКВС України та працівників пробації. Визначено основні групи нормативно-правових актів, що забезпечують правовий статус осіб рядового і начальницького складу, працівників, які працюють за трудовим договорами, а також державних службовців Державної кримінально-виконавчої служби України. Висвітлено стан соціального забезпечення осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та працівників пробації. Визначено низку факторів, що впливають на забезпечення прав персоналу пенітенціарної системи України. Досліджено проблеми соціального і правового захисту працівників пробації в Україні.

Виявлено, що персонал пробації в Україні є представником держави, який в складних небезпечних умовах виконує важливі для України завдання, що направлені на забезпечення безпеки держави і суспільства. Тому не тільки права і законні інтереси працівників пробації мають бути надійно захищені, а й близьких родичів зазначеної категорії осіб.

Зазначено перспективні напрями вдосконалення правового статусу різних категорій персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. Запропоновані конкретні теоретичні та практичні рішення щодо удосконалення механізмів правового регулювання статусу персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: працівники пробації, реформування, особи рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, пенітенціарна система, Державна кримінально-виконавча служба України.

The theoretical aspects and practical problems of the legal status of subjects performing tasks regarding the implementation of state policy in the field of execution of criminal punishments in Ukraine are examined in the article. The results of the reform of the penitentiary system in Ukraine as of the end of 2023 are analyzed, and the problems that determine the need to improve the legislation on the legal status of the personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine are also identified.

The analysis of normative legal acts ensuring the legal status of the personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine is carried out. It is found out that the results of the reform of the penitentiary system of Ukraine should be attributed to the updating of the content and structure of legal acts that ensure the legal status of the rank-and-file members of the SCES of Ukraine and probation officers. The main groups of normative legal acts ensuring the legal status of rank-and-file and senior staff, employees working under employment contracts, and civil servants of the State Criminal and Executive Service of Ukraine have been determined. The state of social security of the rank-and-file and senior staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine and probation officers is highlighted. A number of factors affecting the provision of the rights of the personnel of the penitentiary system of Ukraine is identified. The problems of social and legal protection of probation workers in Ukraine are studied.

It is found out that the probation personnel in Ukraine is a representative of the state, who performs important tasks for Ukraine aimed at ensuring the security of the state and society in difficult and dangerous conditions. Therefore, not only the rights and legal interests of probation officers must be reliably protected, but also close relatives of the specified category of persons.

Prospective directions for improving the legal status of various categories of personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine are indicated. Specific theoretical and practical solutions regarding the improvement of mechanisms of legal regulation of the status of personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine are proposed.

Key words: probation personnel, reformation, rank-and-file and senior staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, penitentiary system, State Criminal and Executive Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Боротьба за незалежність України фактично триває з часу її проголошення, однак нині наші захисники борються із ворогом на фронті, а правовики вживають низку заходів, спрямованих на продовження розбудови правової держави, та забезпечення визначених у Основному Законі прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Навіть в умовах воєнного стану не зменшується актуальність забезпечення захисту прав людини, в тому числі і персоналу державних органів. Захист прав персоналу державних органів є можливим завдяки комплексній взаємодії державного і приватного секторів, зокрема внаслідок закріпленого правового статусу як державного механізму

захисту особи, а також дій з боку громадських організацій та, загалом, українського суспільства. Однак, поспішне асиметричне реформування державних органів може призвести до проблем у сфері регулювання правового статусу персоналу державних органів, а тому дослідження теоретичних та практичних аспектів забезпечення правового статусу персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України є необхідною передумовою удосконалення системи правового захисту персоналу державних органів в Україні, та реалізації одного із головних обов'язків нашої держави – забезпечення прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковцями було проведено низку досліджень проблем у сфері право-

вого статусу працівників правоохоронних органів в Україні, зокрема Гусаров С. досліджував баланс між правами і обов'язками працівників правоохоронних органів, предметом наукового інтересу Калімбета А. та Білокур Є. є адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів. Разом з тим, Кернякевич-Танасійчук Ю. здійснювала аналіз правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, а О. Ткаченко досліджував низький соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України як детермінант корупційних ризиків. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених питанням правового статусу працівників правоохоронних органів в Україні, нині відсутнє комплексне дослідження правового статусу різних категорій персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Мета статті. Здійснити аналіз правового статусу персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, а також дослідити правові акти, що забезпечують правовий статус різних категорій персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, на основі чого розробити рекомендації, спрямовані на удосконалення механізмів правового регулювання статусу персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Виклад основного матеріалу. Нова доба суспільно-політичного розвитку України перевіряє на міцність чимало інститутів держави. Водночас запорукою ефективності започаткованих у ній реформ має бути визнано забезпечення балансу між обов'язками правоохоронців та їх правами, у тому числі й правом на ефективний кримінально-правовий захист [1].

В умовах війни в Україні триває реформування пенітенціарної системи, за результатами якої вдалося досягти наступних результатів:

- утворено нові органи та установи, зокрема Департамент з питань виконання кримінальних покарань як міжрегіональний територіальний орган Міністерства юстиції України, державні установи «Центр пробації», «Генеральна дирекція Державної кримінально-виконавчої служби України», «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України»;

- створено Єдиний реєстр засуджених та осіб, взятих під варту;

- впроваджено систему ефективного відеомоніторингу (центри відеомоніторингу, GPS-трекери, портативні відеореєстратори);

- проведено заходи з оптимізації діяльності установ виконання покарань та їх підприємств;

- частково здійснено ремонти камер, будівель та споруд установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;

- розширено перелік предметів першої потреби та інших речей і предметів, які засуджені та особи, взяті під варту, можуть отримувати в посылках (передачах) та бандеролях, купувати в крамницях слідчих ізоляторів, установ виконання покарань і зберігати при собі;

- розширено можливості доступу засуджених до Інтернету;

- запроваджено модель здійснення альтернативних заходів та санкцій (пробації), яка передбачає поєднання нагляду та надання соціальної, психологічної та іншої підтримки для забезпечення виправлення засуджених і їх повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві;

- удосконалено нормативно-правову та організаційну базу діяльності органів пробації, розроблено національні інструменти пробації (оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, індивідуальний план роботи із засудженими, пробаційні програми, оцінка якості роботи персоналу тощо);

- забезпечено впровадження важливої складової кримінальних проваджень – досудової доповіді;

- створено модель ювенальної пробації, що сприяє забезпеченню інтересів дитини, яка перебуває у конфлікті із законом, у великих містах утворено мережу центрів ювенальної пробації;

- адаптовано систему роботи уповноважених органів з питань пробації в умовах воєнного стану (створено робочі місця на більш безпечних територіях для працівників, що виїхали з тимчасово окупованих територій або територій, на яких ведуться активні бойові дії, узгоджено порядок виконання судових рішень стосовно засуджених, звільнених з випробуванням, яких було мобілізовано до Збройних Сил України, під час іспитового строку);

- створено систему взаємодії між державними органами та громадськими організаціями з надання послуг суб'єктам пробації, необхідних для мінімізації ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та забезпечення безпеки громади, запроваджена волонтерська діяльність у пробації [2].

Отже, основні результати реформування пенітенціарної системи, зазначені у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, стосуються поліпшення умов утримання засуджених і ув'язнених, впровадження альтернативних санкцій, не пов'язаних із кримінальним покаранням у виді позбавлення волі, а також оновлення підходів до виправлення і ресоціалізації засуджених.

Однак, наукова діячка Юлія Кернякевич-Танасійчук вважає, що існує необхідність удосконалення правового статусу таких суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, як персонал органів та установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) [3].

На нашу думку, існує необхідність удосконалення правового статусу не тільки персоналу органів та установ виконання покарань ДКВС України, а і інших категорій персоналу ДКВС України, зокрема осіб рядового і начальницького складу ДКВС України, які проходять службу в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України, а також працівників пробації.

Внаслідок здійснення реформування пенітенціарної системи України було прийнято низку нормативно-правових актів, що визначають правовий статус персоналу ДКВС України, зокрема: у 2015 році Закон України «Про пробацію» [4]; у 2015 році Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національної поліції» [5], яким доповнено Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», зокрема визначено, що на осіб рядового і начальницького складу ДКВС України поширюється соціальний захист поліцейських, визначений Законом України «Про Національну поліцію»; у 2016 році Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [6], згідно з яким доповнено Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а саме закріплено, що на осіб рядового і начальницького складу ДКВС України поширюють дію порядок і умови проходження служби, передбачені для поліцейських.

А, отже, до результатів реформування пенітенціарної системи, окрім зазначених у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, слід віднести оновлення правового статусу осіб рядового і начальницького складу ДКВС України та працівників пробації.

Слід зазначити, що під час дослідження оновленого правового статусу персоналу ДКВС України обов'язково слід враховувати положення чинного законодавства, відповідно до яких на ДКВС України покладено виконання правоохоронних та правозастосовних функцій [7].

Персонал ДКВС України складають особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань (державні службовці), і працівники, які працюють за трудовими договорами [7].

Правовий статус кожної з категорій персоналу ДКВС України врегульований окремими групами нормативно-правових актів.

Правовий статус працівників, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України, здебільшого врегульований Кодексом законів про працю [8], Законом України «Про відпустки» [9] та іншими нормативно-правовими актами. Права та обов'язки державних службовців ДКВС України в основному забезпечено Законом України «Про державну службу» [10] та Законом України «Про запобігання корупції» [11]. Порядок і умови проходження служби особами рядового і начальницького складу ДКВС України врегульовано Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [7], Законом України «Про Національну поліцію» [12], Законом України «Про запобігання корупції» [11], а також низкою підзаконних нормативно-правових актів.

Окремо, на нашу думку, слід виділити правовий статус персоналу пробації в Україні, оскільки персонал органу пробації – це працівники, які виконують завдання пробації [4], що направлені на забезпечення безпеки держави і суспільства, і входять до складу персоналу ДКВС України, і є представниками держави.

Права, обов'язки соціальний і правовий захист персоналу пробації врегульований Кодексом законів про працю, Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [7], Законом України «Про пробацію» [4], Законом України «Про відпустки» [9] та ін.

Слід зазначити, внаслідок реформування ДКВС України станом на кінець 2023 року дещо змінено пропорційний склад категорій персоналу ДКВС України залежно від структурного підрозділу пенітенціарної системи України. Так, зі складу установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України виведено державних службовців, а персонал пробації нині складають виключно працівники, які працюють за трудовими договорами.

На нашу думку, обов'язково під час дослідження правового статусу різних категорій персоналу ДКВС України варто брати до уваги вимоги чинного законодавства, відповідно до якого структурні підрозділи ДКВС України належать до системи правоохоронних органів в Україні [13].

Ми погоджуємось із думкою дослідника О. Єрмака, що систему прав державних службовців правоохоронних органів складають: конституційні права та ті, які закріплені у законодавстві про державну службу; права, які закріплені спеціальними актами законодавства, якими врегульовано діяльність правоохоронних органів в цілому [14].

Беручи до уваги вищезазначену думку вважаємо, що систему прав осіб рядового і начальницького складу ДКВС України складають конституційні права, права закріплені у законодавстві, що регулює діяльність ДКВС України загалом, та, зокрема, порядок і умови проходження служби в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах та закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України.

Однак, існує проблема реалізації прав персоналу ДКВС України, зокрема щодо забезпечення державою соціального захисту, що зумовлено особливостями правового регулювання проходження служби в ній, незадовільним рівнем фінансування пенітенціарної системи, а також низьким рівнем грошового забезпечення.

Під час аналізу правових актів, що забезпечують проходження служби в ДКВС України, було виявлено, що наявний комплекс соціальних гарантій не відповідає сучасним умовам існування суспільства, а також закріплені правовими нормами гарантії з різних причин не мають реального втілення в життя [15].

Разом з тим, ефективність виконання функцій держави залежить не лише від матеріально-технічного забезпечення та фінансування відповідних органів і установ. Важливим її компонентом є правове забезпечення, у тому числі спеціаль-

ний кримінально-правовий захист, який має бути націлений на створення умов безпечного виконання її працівниками своїх службових обов'язків та оптимального функціонування відповідних органів й установ. Від того, наскільки надійно захищені державою права й законні інтереси працівників правоохоронних органів, суттєво залежить готовність цих суб'єктів виконувати службові і посадові обов'язки, а також рівень їх професіоналізму. При цьому під охороною кримінального закону мають перебувати також і родичі згаданої категорії осіб, що є додатковою гарантією захисту цих осіб та забезпечення бездоганного виконання ними своїх обов'язків з охорони правопорядку [1].

Таким чином, одним із важливих напрямів подальшого вдосконалення функціонування правоохоронних органів є створення належних адміністративно-правових засад забезпечення державного захисту працівників цих органів [16].

Водночас, не всі структурні підрозділи ДКВС України належать до системи правоохоронних органів в Україні, а тільки органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори ДКВС України [13], а, отже, працівники органів пробації хоча є представниками персоналу ДКВС України, однак не входять до складу працівників правоохоронних органів. А, отже, правовий і соціальний захист, передбачений для працівників правоохоронних органів, не поширює дію на персонал пробації в Україні.

Разом з тим, персонал пробації в Україні під час виконання покладених на нього завдань постійно знаходиться в небезпеці. Для аргументації нашої думки зазначимо, під час виконання своїх службових повноважень у межах компетенції працівники пробації з метою вручення викликів про явку, контролю за належною поведінкою засуджених за місцем проживання, повного та якісного виконання вироків та ухвал суду, здійснюють виїзди за місцем проживання суб'єктів пробації. Персонал пробації здійснює виїзди не тільки в межах міст, а і поза ними, на території розповсюдження юрисдикції відділів. Однак суб'єкти пробації, часто недотримуються виконання покладених на них судом обов'язків, двері помешкань не відчиняють, перебувають у стані сп'яніння або під дією інших психотропних речовин не визначеної етіології, поведуть себе неадекватно, а подекуди і агресивно, що має ймовірність виникнення стосовно персоналу адміністративних і кримінальних правопорушень [17].

Отже, персонал пробації в Україні є представником держави, в складних небезпечних умовах виконує важливі для України завдання, що направлені на забезпечення безпеки держави і суспільства. Тому не тільки права і законні інтереси працівників пробації мають бути надійно захищені, а й близьких родичів згаданої категорії осіб.

Висновки. Отже, адміністративно-правовий статус персоналу ДКВС України обов'язково вміщує в себе правовий захист, закріплений законами та підзаконними нормативно-правовими актами, до якого входять права визначеної категорії осіб.

Систему прав осіб рядового і начальницького складу ДКВС України ДКВС України як центральний елемент ядра правового статусу складають конституційні права, а також права закріплені у законодавстві, що регулює діяльність ДКВС України загалом, та порядок і умови проходження служби в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах та закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання ДКВС України, зокрема.

Водночас, систему прав працівників пробації складають конституційні права та права, закріплені у законодавстві у сфері пробації.

До результатів реформування пенітенціарної системи, слід віднести часткову зміну правового статусу осіб рядового і начальницького складу ДКВС України та працівників пробації. При цьому правовий статус кожної з категорій персоналу ДКВС України врегульований окремими групами нормативно-правових актів.

Як наслідок, порядок і умови проходження служби, а також соціальний захист поліцейських, поширює дію на осіб рядового і начальницького складу ДКВС України. Однак, правовий і соціальний захист, передбачений для працівників правоохоронних органів, не поширює дію на персонал пробації в Україні.

Беручи до уваги вищезазначене, та враховуючи потребу в удосконаленні механізмів правового регулювання правового статусу персоналу ДКВС України вважаємо, що одним із найважливіших напрямів подальшого реформування пенітенціарної системи в Україні є створення належних правових засад забезпечення державного захисту осіб рядового і начальницького складу ДКВС

України, а також працівників пробації. Тому пропонуємо доповнити доповнити Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. і до стратегічних цілей якої додати: стратегічну ціль 9 «Розширення правових засад державного захисту персоналу пенітенціарної системи», в якій передбачити наступні завдання:

створення цілісної системи правового захисту та соціального забезпечення персоналу пенітенціарної системи;
створення безпечних умов проходження служби осіб рядового і начальницького складу пенітенціарної системи та праці працівників пробації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусаров С. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів: сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3. С. 34-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkauk_2015_3_5 (дата звернення: 11.12.2023).
2. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022—2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-skhvalennia-strategii-reformuvannia-penitentsiarnoi-systemy-na-period-do-2026-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-ii-realizatsii-u-20222024-rokakh-s1153-161222> (дата звернення: 11.12.2023).
3. Кернякевич-Танасійчук Ю. Правовий статус персоналу органів та установ виконання покарань. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70) Ч. 3, № 2. С. 47-51. https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/10.pdf (дата звернення: 11.12.2023).
4. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення: 11.12.2023).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національної поліції: Закон України від 10.11.2015 р. № 766-VIII. Дата оновлення: 31.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/766-19#n42> (дата звернення: 11.12.2023).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 06.12.2016 р. № 1774-VIII. Дата оновлення: 22.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19#top> (дата звернення: 11.12.2023).
7. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. Дата оновлення: 31.03.2022. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 03.12.2023).
8. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення: 01.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 11.12.2023).
9. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. Дата оновлення: 29.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 10.12.2023).
10. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. Дата оновлення: 19.10.2023. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 12.12.2023).
11. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 №1700-VII. Дата оновлення: 19.10.2023. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 11.12.2023).
12. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. Дата оновлення: 05.10.2023. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 15.11.2023).
13. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII. Дата оновлення: 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#top> (дата звернення: 29.11.2023).
14. Єрмак О. Права державних службовців правоохоронних органів як елемент адміністративно-правового статусу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 428-430. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/104.pdf (дата звернення: 29.11.2023).
15. Залуговська Г.П., Ткаченко О.Г. Низький соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України як детермінант корупційних ризиків у пенітенціарній системі України. *Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції*: тези І Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 28 жовтня 2021 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 127-128.
16. Калімбет А., Білокур Є. Адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. Вип. 45. С. 40-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2020_45_11 (дата звернення: 29.11.2023).
17. Шпанівська територіальна громада. Рівненська область. Рівненський район. Офіційний сайт. URL: <https://shpanivskaotg.gov.ua/news/1633001709/#:~:text=%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%83%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%D0%B7%20%D1%81%D1%83%D0%B1%E2%80%99%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.%C2%A0,%D1%97%D1%85%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8E%20%D0%B4%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%BC%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D1%85%D0%BD%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85> (дата звернення: 11.12.2023).

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА, ВЧИНЕНОГО ФУТБОЛЬНИМИ ВБОЛІВАЛЬНИКАМИ, ТА АЛГОРИТМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS OF THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF HOOLIGANISM COMMITTED BY FOOTBALL FANS, AND ALGORITHMS FOR THEIR RESOLUTION

Клімов Б.В., аспірант кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

У статті досліджено типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футболними вболівальниками.

У результаті вивчення матеріалів кримінальних проваджень і узагальнення думок опитаних респондентів автором визначено типові слідчі ситуації першочергового етапу розслідування кримінальних правопорушень: 1. Виявлено подію кримінального правопорушення, а футболного вболівальника, що його вчинив, та співучасників не встановлено. 2. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено відомості про футболного (-них) вболівальника (-ків), що його вчинив (-ли), але останніх не затримано: 2.1. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено, що футболний (-ні) вболівальник (-ки), який його вчинив (-ли), є громадянином України; 2.2. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено, що футболний (-ні) вболівальник (-ки), що його вчинив (-ли), є громадянином (підданим) іншої держави. 3. Виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футболного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявних джерел доказової інформації. 4. Виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футболного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявних джерел доказової інформації недостатньо для повідомлення про підозру.

Надано приклади виникнення зазначених слідчих ситуацій із судово-слідчої практики. Визначено алгоритми процесуальних дій, оперативних та організаційних заходів, які спрямовані на вирішення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футболними вболівальниками.

На початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого футболними вболівальниками, слідчий, залежно від типової слідчої ситуації, має розробити алгоритм дій, що є початком процесу планування.

Перша типова слідча ситуація, як правило, має місце тоді, коли футболному (-им) вболівальнику (-ам), який (-і) його вчинив (-ли), не було учинено опір та дії щодо його затримання і він (вони) зміг (змогли) безперешкодно втекти з місця події, а наявних джерел доказової інформації не достатньо для встановлення його особи або співучасників. Така слідча ситуація є типовою для вчинення футболними вболівальниками хуліганства у малолюдних громадських місцях загального користування, а також для хуліганства, вчиненого групою футболних вболівальників.

Друга типова слідча ситуація найбільш характерна для хуліганства, вчиненого футболним (-ми) вболівальником (-ми) в місцях проведення або перегляду футбольних ігор, коли він (вони) втік (-ли) з місця події, залишивши ідеальні та/або матеріальні сліди.

Третя типова слідча ситуація є найбільш вірогідною, коли футболний вболівальник, який вчинив хуліганство, здійснив опір працівникам правоохоронних органів, або представникові громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, і його було затримано.

У четвертій слідчій ситуації, коли виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футболного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), але наявних джерел доказової інформації недостатньо для повідомлення про підозру слідчому необхідно спрямувати зусилля на виявлення та фіксацію доказів.

Наголошено, що відповідно до чинного законодавства негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 КПК України, можуть проводитися виключно у кримінальному провадженні щодо вчиненого футболними вболівальниками хуліганства, кваліфікованого за ч. 4 ст. 296 КК України.

Ключові слова: алгоритм, вихідні дані, слідча (розшукова) дія, початкові відомості, послідовність, планування.

The article examines typical investigative situations of the initial stage of the investigation of hooliganism committed by football fans.

As a result of studying the materials of criminal proceedings and summarizing the opinions of the interviewed respondents, the author determined typical investigative situations of the primary stage of the investigation of criminal offenses: 1. The event of a criminal offense was detected, but the football fan who committed it and the accomplices were not identified. 2. A criminal offense has been detected, information has been established about the football fan(s) who committed it, but the latter have not been detained:

2.1. The event of a criminal offense was detected, it was established that the football fan(s) who committed it(s) is a citizen of Ukraine;

2.2. A criminal offense has been detected, and it has been established that the football fan(s) who committed it is a citizen (subject) of another state.

3. The event of a criminal offense has been detected, the football fan(s) who committed it has been detained, sources of evidentiary information are available. 4. An event of a criminal offense has been detected, the football fan(s) who committed it has been detained, the available sources of evidentiary information are not sufficient to report a suspicion.

Examples of the occurrence of the specified investigative situations from judicial and investigative practice are provided. Algorithms of procedural actions, operational and organizational measures aimed at solving typical investigative situations of the initial stage of the investigation of hooliganism committed by football fans have been defined.

At the initial stage of the investigation of hooliganism committed by football fans, the investigator, depending on the typical investigative situation, should develop an algorithm of actions, which is the beginning of the planning process.

The first typical investigative situation usually occurs when the soccer fan(s) who committed it is not resisted and action is taken to arrest him and he/she was able to escape without hindrance from the scene, and the available sources of evidentiary information are not sufficient to establish his identity or co-conspirators. This investigative situation is typical for hooliganism committed by football fans in sparsely populated public places, as well as for hooliganism committed by a group of football fans.

The second typical investigative situation is most characteristic of hooliganism committed by a football fan(s) in places where football games are held or viewed, when he/she/they fled the scene, leaving physical and/or material traces.

The third typical investigative situation is most likely when a football fan who committed a hooligan resisted law enforcement officers or a member of the public performing public order duties and was arrested.

In the fourth investigative situation, when an event of a criminal offense was detected, the football fan(s) who committed it was detained, but the available sources of evidentiary information are not sufficient to report the suspicion, the investigator must direct efforts to identify and record evidence.

It is emphasized that in accordance with the current legislation, secret investigative (search) actions, provided for in articles 260, 261, 262, 263, 264 (in the part of actions carried out on the basis of the decision of the investigating judge), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 of the Criminal Code of Ukraine, can be conducted exclusively in criminal proceedings regarding hooliganism committed by football fans, qualified under Part 4 of Article 296 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: algorithm, initial data, investigative (search) action, initial information, sequence, planning.

Постановка проблеми. Результати розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, значною мірою залежать від обсягу і змісту виявленої на початковому етапі вихідної інформації про кримінальне правопорушення. У підсумку їх сукупність формує оперативно-слідчу ситуацію, яка з одного боку для отримання бажаного результату під час досудового розслідування обумовлює потребу нешаблонного здійснення процесуальних дій та організаційних заходів, а з іншого – обумовлює потребу застосування інструментарію слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативних заходів у певній послідовності, злагодженості та у достатньому об'ємі.

Поряд з цим на сьогодні типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, та алгоритми їх вирішення не узагальнені у відповідних підзаконних актах, а розслідування таких кримінальних правопорушень відбуваються без врахування ситуативного підходу, тобто шаблонно, що значною мірою знижує їх результативність та ефективність застосування окремих процесуальних дій і оперативних заходів.

В свою чергу, сучасні дослідження не висвітлюють специфіку типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, а відповідно й алгоритми дій на їх вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивченню та ґрунтовній розробці загальних теоретичних положень слідчих ситуацій приділялось багато уваги з боку науковців: В. П. Бахіна, С. В. Великанова, А. Ф. Волобуєва, В. А. Журавеля, А. В. Іщенко, Н. С. Карпова, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. П. Коржа Г. А. Матусовського, М. В. Салтєвського, Р. Л. Степанюка, С. С. Чернявського, К. О. Чаплинського, В. Ю. Шепітька та ін.

Окремі аспекти цієї проблематики були досліджені у роботах, присвячених розслідуванню хуліганств, учинених за різних обставин або певними суб'єктами, зокрема таких авторів, як: А. В. Антоноук, К. В. Бахчев, В. І. Бояров, С. С. Герасимчук, М. М. Єфімов, Н. О. Кононенко, О. П. Кузьменко, М. О. Ларкін, А. О. Масалітін, М. А. Очеретяний та ін.

Незважаючи на широкий спектр аспектів, досліджених авторами, типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, та алгоритми їх вирішення, до сьогодні не були визначені.

Метою статті є визначення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, та алгоритмів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень залежно саме від характеру вихідних даних були запропоновані вченими вже в перших підручниках з криміналістики (1935 і 1938 рр.), припускаючи тим самим ситуаційність розслідування [1, с. 123]. Разом з цим, відправною віхою у теоретичному осмисленні власне поняття «слідча ситуація» стала праця О. Н. Колесніченка (1967 р.). З того часу науково-теоретичній розробці даної категорії присвятили свої роботи значна кількість вчених-криміналістів, але й досі немає загальноприйнятої позиції щодо визначення її змісту, компонентів, а також критеріїв класифікації.

Наприклад, Р. Л. Степанюк визначає слідчу ситуацію як сформульовану на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстраговану штучну модель, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обставини, що склалися на відповідному етапі розслідування [2, с. 111]. В. А. Журавель визначає досліджуване поняття як наукову абстракцію, яка сформована на підставі апріорних знань, що є резуль-

татом узагальнення та аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображено найбільш загальні риси, що характеризують перебіг і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному) [3, с. 106]. С. В. Великанов констатує, що слідча ситуація – це сукупність сформованих на певному етапі умов – положення, стану й обстановки – розслідування, що сприймаються, оцінюються і використовуються слідчим для вирішення тактичних задач і досягнення загальних (стратегічних) цілей розслідування [4, с. 7].

На нашу думку, найбільш точною та обґрунтованою є позиція вчених, які визначають слідчу ситуацію розслідування як уявну динамічну модель, що відображає інформаційно-логічний, тактико-психологічний, тактико-керівний та організаційний стани, що склались у кримінальній справі, та характеризує сприятливий (чи несприятливий) перебіг процесу розслідування [5, с. 165].

Питання про види типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування хуліганства розглядалися вченими-криміналістами. Однак питання про типові слідчі ситуації та планування на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, є своєрідною прогалиною у сучасній методиці розслідування кримінальних правопорушень та вимагає активізації наукових пошуків у цій сфері.

З огляду на предмет нашого дослідження заслуговують на увагу типові слідчі ситуації під час розслідуванні хуліганства, виокремлені вченими, які присвятили свої дисертаційні роботи дослідженню цієї проблематики. Зокрема, М. М. Єфімов (2015 р.) встановив наявність наступних типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування хуліганства: 1) особа, що вчинила хуліганські дії, затримана на місці події; відомий потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінального карного діяння; 2) особа, що вчинила хуліганські дії, зникла з місця події і відома лише за ознаками зовнішності; 3) знайдено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає; 4) хуліганські дії були вчинені в минулому, відомий потерпілий та підозрюваний [6, с. 183]. На думку Н. О. Кононенко (2016 р.), типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого у зв'язку з проведенням спортивно-масових заходів, будуть такі: 1) особу затримано на місці події, є свідки, потерпілі та матеріальні сліди; 2) особа, яка вчинила хуліганські дії, зникла, вона відома лише за ознаками зовнішності, які встигли запам'ятати потерпілий та свідки; 3) виявлено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає [7, с. 75]. О. В. Антоноук (2017 р.) виділила такі типові слідчі ситуації під час розслідуванні хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї чи предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень, зокрема такі: 1) особу затримано на місці вчинення хуліганських дій, наявні сліди та знаряддя правопорушення, встановлено очевидців та потерпілого; 2) особа, яка вчинила хуліганство, зникла з місця події, є свідки і потерпілий, наявні матеріальні сліди й знаряддя злочину; 3) хуліганство вчинено в минулому, особу злочинця і потерпілого встановлено, але доказів для доведення провини не достатньо; 4) зафіксовано ознаки вчинення хуліганства, особу хулігана не встановлено, очевидці події відсутні [8, с. 79–80]. У свою чергу, Бахчев К. В. (2017 р.) виділив наступні типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми: 1) неповнолітній хуліган затриманий під час вчинення суспільно небезпечних дій, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація; 2) вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не затримано, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація; 3) вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не затримано, недостатня доказова інформація; 4) вчинено хуліганські дії, відсутні характеристики право-

порушника, недостатня доказова інформація [9, с. 114]. На думку С. С. Герасимчука, К. О. Чаплинського, М. М. Єфімова (2020 р.), при розслідуванні хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку типовими слідчими ситуаціями є наступні: 1) особа, яка чинила опір при припиненні хуліганських дій, затримана на місці події, є потерпілий, свідки, а також наявні матеріальні сліди та знаряддя злочину; 2) особа, яка чинила опір при припиненні хуліганських дій, зникла з місця вчинення правопорушення, є свідки, потерпілий, а також наявні матеріальні сліди та знаряддя кримінально-караного діяння; 3) особа, яка чинила опір при припиненні хуліганських дій, зникла з місця вчинення правопорушення, наявні показання представника влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, свідки та матеріальні сліди відсутні [10, с. 108]. А. О. Масалітін (2019 р.) зазначає, що на початковому етапі розслідування злочинів, які вчиняються футбольними уболівальниками, типовими є наступні слідчі ситуації: 1) встановлений факт вчинення дій до, під час або після футбольного матчу, які пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень, завданням опору представникам влади, вчиненням хуліганських дій, знищенням майна (вчинення актів вандалізму) або активною участю у масових заворушеннях. Встановлена особа потерпілого (потерпілих), мотив злочинного посягання і особистість підозрюваного (підозрюваних) не відомі; 2) встановлений факт заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганських дій, знищення або пошкодження майна, завдання опору представникам органів влади, відома особа потерпілого (потерпілих) та мотив злочинного посягання. Дані щодо особистості підозрюваного (підозрюваних) не відомі; 3) встановлений факт умисного заподіяння тілесних ушкоджень, вчинення хуліганських дій, завдання опору представникам влади, знищення або пошкодження майна, відома особа потерпілого, мотив злочинного посягання. Підозрюваний (підозрювані) затриманий на місці вчинення злочину або після його вчинення [11, с. 83–84].

За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень, а також опитування респондентів було визначено наступні типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого футбольними уболівальниками: 1. Виявлено подію кримінального правопорушення, а футбольного уболівальника, що його вчинив, та співучасників не встановлено (16%). 2. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено відомості про футбольного (-них) уболівальника (-ків), що його вчинив (-ли), але останніх не затримано (37%): 2.1. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено, що футбольний (-ні) уболівальник (-ки), який його вчинив (-ли), є громадянином України (31%); 2.2. Виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено, що футбольний (-ні) уболівальник (-ки), що його вчинив (-ли), є громадянином (підданим) іншої держави (6%). 3. Виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футбольного (-них) уболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявні джерела доказової інформації (32%). 4. Виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футбольного (-них) уболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявних джерел доказової інформації недостатньо для повідомлення про підозру (13%). Інші слідчі ситуації, що складаються під час розслідування хуліганства, вчиненого футбольними уболівальниками, які не увійшли до переліку типових, становлять близько 2% [12].

На початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого футбольними уболівальниками, слідчий, залежно від типової слідчої ситуації, має розробити алгоритм дій, що є початком процесу планування.

З урахуванням вищевикладеного нами запропоновано алгоритми дій слідчого, які спрямовані на вирішення

зазначених типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування досліджуваного виду кримінальних правопорушень.

Перша типова слідча ситуація, як правило, має місце тоді, коли футбольному (-им) уболівальнику (-ам), який (-і) його вчинив (-ли), не було учинено опір та дії щодо його затримання і він (вони) зміг (змогли) безперешкодно втекти з місця події, а наявних джерел доказової інформації не достатньо для встановлення його особи або співучасників. Така слідча ситуація є типовою для вчинення футбольними уболівальниками хуліганства у малолюдних громадських місцях загального користування, а також для хуліганства, вчиненого групою футбольних уболівальників.

Наприклад, *відповідно матеріалів кримінального провадження № 1/2102/87/2012 співучасників засудженого футбольного хулігана так і не було встановлено. Під час досудового розслідування і в судовому засіданні підсудний пояснив, що нічого про них не знає, а проведені слідчі (розшукові) дії не дали позитивного результату щодо встановлення їх особи* [13].

У цій слідчій ситуації рекомендується проводити такі слідчі (розшукові) та інші дії: 1) огляд місця події, приділивши детальну увагу розташуванню камер відеоспостереження (для отримання дозволу суду на тимчасовий доступ до речей, якщо його не було надано власниками); 2) огляд носіїв цифрової інформації, доступ до яких добровільно надано потерпілим та/або очевидцями (мобільних телефонів, фотоапаратів, камер відеоспостереження, відеореєстраторів), інтернет-контенту про подію вчиненого кримінального правопорушення, вилучення їх з подальшим визнанням речовим доказом у кримінальному провадженні; 3) допит потерпілого; 4) огляд взуття та одягу потерпілого з проведенням фото/відео зйомки та його освідування; 5) призначення експертиз; 6) доручення підрозділам кримінальної поліції на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення свідків, очевидців, а також встановлення особи (-іб) футбольного хулігана (-ів), який вчинив (-ли) кримінальне правопорушення.

Друга типова слідча ситуація найбільш характерна для хуліганства, вчиненого футбольним (-ми) уболівальником (-ми) в місцях проведення або перегляду футбольних ігор, коли він (вони) втік (-ли) з місця події, залишивши ідеальні та/або матеріальні сліди. *Наприклад, відповідно до матеріалів справи № 1-1205/11 підсудний після закінчення футбольного матчу між командами «Нарцис» та «Боржава», будучи незадоволеним ходом та результатом матчу, а також роботою арбітрів, у фойє під центральною трибуною стадіону «Карпати», підійшов до асистента арбітра та наніс йому два удари руками, затиснутими в кулак, в праву та ліву сторони обличчя, чим спричинив останньому легкі тілесні ушкодження. Його протиправні дії спробував припинити працівник правоохоронного органу, який виконував обов'язки з охорони громадського порядку відповідно до графіку забезпечення охорони громадського порядку під час проведення ігор чемпіонату з футболу в Закарпатській області, однак кримінальний правопорушник вчинив активну фізичну протидію – штовхнув його руками в ділянку грудної клітини, наніс правою рукою, затиснутою в кулак, удар у верхню губу та цією ж рукою наступний удар в ділянку обличчя над правим оком, після чого втік з місця події. В ході проведення першочергових слідчих дій його особу було встановлено і наступного встановлено місце знаходження та затримано, обрано запобіжний захід у виді взяття під варту* [14].

У ситуації, коли встановлено, що футбольний (-ні) уболівальник (-ки), який його вчинив (-ли), є громадянином України, рекомендується проводити такі слідчі (розшукові) та інші дії: 1) огляд місця події, приділивши детальну увагу розташуванню камер відеоспостереження (для отри-

мання дозволу суду на тимчасовий доступ до речей, якщо його не було надано власниками); 2) огляд носіїв цифрової інформації, доступ до яких добровільно надано потерпілим та/або очевидцями (мобільних телефонів, фотоапаратів, камер відеоспостереження, відеореєстраторів), інтернет-контенту про подію вчиненого кримінального правопорушення, вилучення їх з подальшим визнанням речовим доказом у кримінальному провадженні; 3) допит потерпілого, свідків, очевидців; 4) огляд взуття та одягу потерпілого з проведенням фото/відео зйомки та його освідчування; 5) призначення експертиз; 6) доручення підрозділам кримінальної поліції на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення місця знаходження (розшук) особи (-іб) футбольного хулігана (-ів), який вчинив (-ли) кримінальне правопорушення; 7) обшук за місцем проживання футбольного хулігана (-ів), який вчинив (-ли) кримінальне правопорушення;

У слідчій ситуації, коли встановлено, що футбольний (-ні) вболівальник (-ки), який його вчинив (-ли), є громадянином (підданим) іншої держави, але не затриманий рекомендується проводити такі процесуальні дії, оперативні й організаційні заходи: 1) огляд місця події, приділивши детальну увагу розташуванню камер відеоспостереження (для отримання дозволу суду на тимчасовий доступ до речей, якщо його не було надано власниками); 2) огляд носіїв цифрової інформації, доступ до яких добровільно надано потерпілим та/або очевидцями (мобільних телефонів, фотоапаратів, камер відеоспостереження, відеореєстраторів та ін.), інтернет-контенту про подію вчиненого кримінального правопорушення, вилучення їх з подальшим визнанням речовим доказом у кримінальному провадженні; 3) допит потерпілого, свідків, очевидців; 4) огляд взуття та одягу потерпілого з проведенням фото/відео зйомки та його освідчування; 5) призначення експертиз; 6) звернення із запитом до організаторів футбольного матчу та або футбольних клубів з метою визначення місць тимчасового проживання або перебування футбольних вболівальників, та подальшого їх відпрацювання і затримання особи (-іб), що вчинив (-ли) хуліганство; 6) перевірка за міжвідомчою інформаційно-телекомунікаційною системою (базою даних) «Аркан» факту в'їзду-виїзду особи (-іб) футбольного хулігана (-ів), який є громадянином (підданим) іншої держави, і у подальшому звернення із запитом до Державної прикордонної служби України для отримання із загальної бази даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України, в'їхали на тимчасово окуповану територію України або виїхали з такої території» офіційної інформації, для встановлення місця його (їх) перебування; 7) доручення підрозділам кримінальної поліції на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення місця знаходження (розшук) особи (-іб) футбольного хулігана (-ів), який вчинив (-ли) кримінальне правопорушення; 8) звернення із запитом до НЦБ Інтерполу в Україні про оголошення міжнародного розшуку для виявлення, арешту і видачі (екстрадиції) особи (-іб) футбольного хулігана (-ів), який є громадянином (підданим) іншої держави і вчинив (-ли) кримінальне правопорушення.

Третя типова слідча ситуація є найбільш вірогідною, коли футбольний вболівальник, який вчинив хуліганство, здійснив опір працівникам правоохоронних органів, або представникові громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, і його було затримано. За результатами проведеного дослідження кримінальних проваджень було встановлено, що така слідча ситуація є типовою для вчинення футбольними вболівальниками хуліганства в місцях проведення матчу, або на прилеглий території, або в громадських місцях дистанційного онлайн перегляду.

Наприклад, відповідно до матеріалів кримінального провадження 1-кп/341/107/16 футбольний вболівальник під час матчу вибіг на стадіон і наніс удар кулаком в задню частину голови арбітру, після чого був затриманий на місці події [15].

У цій слідчій ситуації рекомендується проводити такі слідчі (розшукові) та інші дії: 1) огляд місця події, місця затримання кримінального правопорушника, а також огляд вилучених у нього об'єктів, приділивши детальну увагу очевидним ознакам, які вказують на те, що саме ця особа шойно вчинила кримінальне правопорушення, а також розташуванню камер відеоспостереження (для отримання дозволу суду на тимчасовий доступ до речей, якщо його не було надано власниками); 2) огляд носіїв цифрової інформації, доступ до яких добровільно надано потерпілим та/або очевидцями (мобільних телефонів, фотоапаратів, камер відеоспостереження, відеореєстраторів), інтернет-контенту (кримінальний аналіз) про подію вчиненого кримінального правопорушення, вилучення їх з подальшим визнанням речовим доказом у кримінальному провадженні; 3) огляд та/або особистий обшук підозрюваного з проведенням фото/відео зйомки (за необхідності обшук за місцем проживання (роботи) підозрюваного, а також фан-клубу, членом якого він є); 4) його освідчування, огляд взуття та одягу, вилучення (одержання) зразків (змивів із рук, піднігтевого вмісту та ін); 5) допит підозрюваного; 6) допит потерпілого, свідків; 7) огляд взуття та одягу потерпілого з проведенням фото/відео зйомки та його освідчування; 8) призначення експертиз; 9) доручення підрозділам кримінальної поліції на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

Принагідно відзначимо, що у випадку, якщо затриманий кримінальний правопорушник є громадянином (підданим) іншої держави, то залежно від його правового статусу типовою є слідча ситуація, коли він не володіє імунітетом від кримінальної юрисдикції України та легально короткочасно перебуває на її території, зокрема, для відвідування матчу.

У четвертій слідчій ситуації, коли виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футбольного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), але наявних джерел доказової інформації недостатньо для повідомлення про підозру слідчому необхідно спрямувати зусилля на виявлення та фіксацію доказів. У цій слідчій ситуації окрім зазначених вище слідчих (розшукових) та інших дій рекомендується перевірити підозрюваного за оперативними обліками, а також доручити підрозділам кримінальної поліції на провести слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, аналіз інтернет-контенту (кримінальний аналіз) про подію вчиненого кримінального правопорушення, спрямовані на встановлення свідків, очевидців, співучасників та/або осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення та ін.

Наприклад, відповідно до матеріалів провадження № 1/2102/87/2012 доводи футбольного вболівальника, який був затриманий працівником правоохоронного органу біля стадіону невдовзі після бійки, що сталася на трибунах і футбольному полі під час матчу, а також його адвоката про те, що він не приймав участі у вчиненні кримінального правопорушення, були спростовані здобутими під час досудового розслідування та дослідженими у судовому засіданні доказами. Зокрема, протоколами вилучення на карту пам'яті та огляду фотографій про подію вчиненого кримінального правопорушення, на яких затриманий футбольний вболівальник був зображений, як такий, що наносить удари потерпілому [13].

Аналіз останнього прикладу обумовлює потребу приділити особливу увагу тому факту, що носії цифрової інформації про подію вчиненого кримінального правопорушення були виявлені та вилучені тільки через три місяці після відкриття кримінального провадження, як і, власне,

інформація про те, що прес-аташе одного з футбольних клубів під час матчу здійснював фотозйомку, в тому числі й подію бійки, що почалась на трибуні, а продовжилась на полі. Більше того, зазначені фото через деякий час після події були розміщені на інтернет-сайті одного з футбольних клубів.

Таким чином, на початковому етапі розслідування зазначеного кримінального правопорушення уповноваженими особами не було приділено достатньо уваги виявленню усіх можливих джерел доказової інформації, необхідних для притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Результати аналізу норм чинного законодавства (кримінального процесуального та оперативно-розшукового) дозволяють стверджувати про потребу акцентувати увагу, що відповідно до чинного законодавства негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 КПК України, можуть проводитися виключно у кримінальному провадженні щодо вчиненого футбольними вболівальниками хуліганства, кваліфікованого за ч. 4 ст. 296 КК України.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, зроблено висновок, що до типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, відносяться: 1) виявлено подію кримінального правопорушення, футбольного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли) або співучасників не встановлено (16%); 2) виявлено подію кримінального правопорушення, встановлено відомості про футбольного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), зокрема, що він є громадянином України (31%) або громадянином (підданим) іншої держави (6%), але не затримано; 3) виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футбольного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявні джерела доказової інформації (32%); 4) виявлено подію кримінального правопорушення, затримано футбольного (-них) вболівальника (-ків), який його вчинив (-ли), наявних джерел доказової інформації недостатньо для повідомлення про підозру (13%). У свою чергу, алгоритми дій слідчого (дознавача) на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками, повинні здійснюватися відповідно до кожної з них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпов Н. С. Слідчі ситуації: поняття, сутність та значення у досудовому кримінальному провадженні про податкові злочини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Науковий журнал. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 4 (81). С. 122–129.
2. Степанюк Р. Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 110–115.
3. Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 102–108.
4. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 19 с.
5. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підручник для студентів юрид. вузів фак. / за ред. проф. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 1998. 376 с.
6. Єфімов М. М. Методика розслідування хуліганства : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 216 с.
7. Кононенко Н. О. Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2016. 217 с.
8. Антонюк О. В. Розслідування хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2017. 244 с.
9. Бахчев К. В. Розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2017. 244 с.
10. Герасимчук С. С., Чаплинський К. О., Єфімов М. М. Криміналістичне забезпечення розслідування хуліганства, пов'язаного з опорою представників влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 246 с.
11. Масалітін А. О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних вболівальників : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Акад. адвокатури України. Київ, 2019. 190 с.
12. Результати вивчення кримінальних проваджень за фактами хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками.
13. Вирок Білозерського районного суду Херсонської області від 19 верес. 2012 р. Справа № 2102/84/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/29926649> (дата звернення: 30.04.2023).
14. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області. Справа № 1-1205/11 від 28 берез. 2012 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23830422> (дата звернення: 30.05.2023).
15. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області. Кримінальне провадження провадження № 1-кп/341/107/16№ 1-1205/11 від 6 верес. 2016 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61113140> (дата звернення: 5.06.2023).

СУЧАСНИЙ СТАН КІБЕРБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ**THE CURRENT STATE OF CYBER SECURITY IN UKRAINE
IN THE LANGUAGES OF THE WAR PERIOD**

Колосовський Є.Ю., к.ю.н.,
завідувач кафедри кримінального судочинства та аналітичної діяльності
Державний податковий університет

Круць Е.М., студентка I курсу магістратури

Навчально-науковий інститут економічної безпеки та митної справи Державного податкового університету

У статті розглядається стан кібербезпеки України в період введеного воєнного стану. Виділено, що на сьогоднішній день після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України бойові дії в нашій країні ведуться не лише на передовій. Саме тому слід констатувати, що в інформаційному просторі держави, зокрема мережі Інтернет відбувається справжня інформаційна війна. При цьому наголошено, що кібершпигунство та кібертероризм в економічній сфері держави є не менш небезпечним, адже націлюються на піддрив економічних відносин, провокацію соціального невдоволення. Таким чином, пріоритетне завдання щодо формування в країні сучасної та ефективної системи протидії кіберзагрозам є запорукою забезпечення невід'ємної складової національної безпеки України – інформаційної безпеки на належному рівні. Проаналізовано нормативно-правове регулювання кібербезпеки в сучасних умовах та надані пропозиції щодо внесення змін з метою удосконалення існуючих нормативно-правових актів у даній сфері. Так, до основних нормативних джерел, що регулюють питання забезпечення належного рівня кібербезпеки в Україні слід віднести Конституція України та спеціалізовані Закони України. Відмічено, що сьогодні війна в інформаційному просторі, завдає не менших збитків, аніж на полі бою, оскільки країна-агресор застосовує інтернет-технології задля дезінформації міжнародного суспільства щодо повномасштабного вторгнення в Україну, пропагування ворожих ідей, антиукраїнських нарративів тощо. Виокремлено основні спроби кібератак починаючи від 24 лютого 2022 року. Визначено, що для ефективного протистояння наявним загрозам в кіберпросторі, потрібні належні умови та узгоджена взаємодія суб'єктів забезпечення кібербезпеки в державі. Реалізація даного положення в практичній площині можлива при застосуванні дієвого механізму в сфері кібербезпеки України. У підсумку визначено, що сучасний стан кібербезпеки України в умовах воєнного періоду є предметом серйозного поглибленого аналізу та глибокого розуміння важливості захисту кіберпростору в умовах воєнної загрози. Здатність країни в умовах військових конфліктів ефективно захищати свої інформаційні ресурси стає ключовим фактором для забезпечення національної безпеки та економічного розвитку.

Ключові слова: кібербезпека, кіберзлочинність, інформаційна безпека, воєнний стан, злочинність у сфері інформаційних технологій.

The article examines the state of cybersecurity in Ukraine during the imposed martial law. It is highlighted that, at present, after a full-scale invasion of Russian forces into Ukrainian territory, military actions in our country are not only taking place on the front line. Therefore, it should be noted that a real information war is taking place in the country's information space, particularly on the Internet. It is emphasized that cyber espionage and cyber terrorism in the country's economic sphere are equally dangerous as they target the undermining of economic relations and provocation of social dissatisfaction. Thus, the priority task in forming a modern and effective system to counter cyber threats in the country is the guarantee of ensuring an integral component of Ukraine's national security – information security at an appropriate level. The regulatory and legal regulation of cybersecurity in modern conditions is analyzed, and suggestions are provided for amendments to improve existing legal acts in this area. Among the main normative sources regulating the issue of ensuring an adequate level of cybersecurity in Ukraine, the Constitution of Ukraine and specialized laws of Ukraine should be considered. It is noted that today, the war in the information space inflicts no less damage than on the battlefield, as the aggressor country utilizes internet technologies for disinformation of the international community regarding the full-scale invasion of Ukraine, promotion of hostile ideas, anti-Ukrainian narratives, and more. The main attempts of cyber attacks starting from February 24, 2022, are highlighted. It is determined that for effective resistance to existing threats in cyberspace, proper conditions and coordinated interaction of subjects ensuring cybersecurity in the state are necessary. The implementation of this provision in practical terms is possible with the application of an effective mechanism in the field of cybersecurity in Ukraine. In conclusion, it is stated that the current state of cybersecurity in Ukraine during wartime is the subject of a serious in-depth analysis and a profound understanding of the importance of protecting cyberspace in the face of military threats. The country's ability to effectively defend its information resources becomes a key factor in ensuring national security and economic development.

Key words: cybersecurity, cybercrime, information security, martial law, crime in the field of information technology.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України бойові дії в нашій країні ведуться не лише на передовій. Безумовно, такі фактори як введення воєнного стану в державі, втрата домівок, майна, загибель близьких людей, вимушена зміна місцепроживання – всі ці явища мали негативний вплив на поведінку та безпосередню свідомість громадян країни. Втім, окрему увагу привертають на себе саме інформаційні атаки, які безпосередньо направлені на піддрив ментального здоров'я українців. Саме тому слід констатувати, що в інформаційному просторі держави, зокрема мережі Інтернет відбувається справжня інформаційна війна.

Україна під час широкомасштабної агресії зустрічається з різними видами кібератак та кіберзлочинів. Країна-агресор прагне заблокувати надання електронних послуг наслідком чого є непоодинокі випадки порушення прав громадян. Порушуються цілісність та конфіденцій-

ність персональних відомостей, здійснюються фішингові атаки, провокується інформаційно-психологічний натиск на людей. Слід зауважити, що кібершпигунство та кібертероризм в економічній сфері держави є не менш небезпечним, адже націлюються на піддрив економічних відносин, провокацію соціального невдоволення. Таким чином, пріоритетне завдання щодо формування в країні сучасної та ефективної системи протидії кіберзагрозам є запорукою забезпечення невід'ємної складової національної безпеки України – інформаційної безпеки на належному рівні.

Метою статті є аналіз сучасного стану кібербезпеки України, причин та умов поширення вчинення кримінальних правопорушень в даній сфері в умовах воєнного стану, що був запроваджений в державі.

Питання протидії кіберзлочинності неодноразово привертало увагу вчених. Так, можна виділити наступних дослідників: О. М. Бандурка, І. Р. Березовська, В. В. Васи́левич, Б. М. Головін, С. О. Гнатюк, О. П. Дзьобань,

Б. А. Кормич, В. В. Марков, В. С. Цимбалюк, О. К. Юдін та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», під терміном «кібербезпека» слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [1]. Втім, аналіз публікацій за темою дослідження свідчить про наявну наукову дискусію, яка характеризується відсутністю єдиного підходу щодо визначення ознак, які характеризують кібербезпеку. До прикладу, В. Н. Фурашев пояснює поняття «кібербезпеки» як стан здібностей людини, народу та держави загалом, стосовно запобігання та усунення, свідомого, прямого негативного впливу інформації [2, с. 164].

Д. О. Ширяєв відзначає, що «кібербезпека є складною та багатогранною проблемою, яка вимагає спільних і постійних зусиль усіх зацікавлених сторін. Працюючи разом над розробкою найкращих практик, обміном інформацією та інвестуванням у нові технології, ми зможемо краще захистити себе та свою цифрову інфраструктуру від кіберзагроз» [3, с. 602].

У свою чергу, Л. М. Белкін, Ю. Л. Юринєць, М. Л. Белкін, Є. В. Криволап виокремлюють, що «кібербезпека є окремим випадком загального поняття безпеки інформації, але такої інформації, яка обертається у кіберпросторі. При цьому причиною підвищеної уваги саме до кіберзагрозам і кібербезпеки є дедалі зростаюча роль обігу інформації в комп'ютерних системах і електронно-комунікаційних мережах» [4, с. 80].

Так, можемо відзначити, що кібербезпека може бути охарактеризована наступними аспектами:

- як система спеціальних суб'єктів, які забезпечують комп'ютерну безпеку, разом із методами та засобами, які вони використовують, а також як система взаємопов'язаних організаційних, технічних та правових заходів, що впроваджуються цими суб'єктами;
- як рівень захищеності електронних інформаційних ресурсів держави у кіберпросторі від ризиків зовнішнього впливу, а також як система виявлення та протистояння різним формам зовнішнього втручання через інформаційні системи;
- як система елементів комп'ютерної безпеки, які взаємодіють між собою, комплексуються та розгортаються відповідно до єдиного плану з метою забезпечення безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем;
- як рівень захищеності важливих і життєвих інтересів людини, громадянина, а також суспільства та держави загалом, за якого можливе безперешкодне збирання, використання та зберігання інформації;
- як здатність держави запобігати та уникати спрямованого негативного впливу. Виходячи з вище окресленого, зазначимо, що кібербезпека являє собою основу національної безпеки України, яка складає стан захищеності країни, суспільства, системи публічного управління в кібернетичному просторі шляхом утворення легітимних механізмів забезпечення кібербезпеки публічного управління.

До основних нормативних джерел, що регулюють питання забезпечення належного рівня кібербезпеки в Україні слід віднести Конституція України та Закони України, зокрема: «Про національну безпеку України», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних мережах». Вказані нормативно-правові акти визначають загальні засади національної безпеки держави, принципи зовнішньої та внутрішньої політики у даній сфері, а також особливості захисту державних інформаційних ресурсів та інформації з обмеженим доступом.

Також слід звернути свою увагу і на підзаконні нормативні акти у цій сфері. До таких слід віднести Укази Президента України: «Про Стратегію національної безпеки України» [5], «Про Стратегію кібербезпеки України» [6], «Про Стратегію інформаційної безпеки» [7]. Затвердженими стратегіями передбачаються перспективи щодо створення максимально вільного, безпечного, стабільного, відкритого кіберпростору в інтересах забезпечення прав людини в Україні.

Загальновідомо, що обсяг інформаційних ресурсів постійно збільшується і все більше користувачів працюють та спілкуються без територіальних обмежень. Кіберзлочинці використовують складну методику для одержання доступу до ресурсів, викрадення даних та для саботування роботи компаній щоб вимагати кошти.

До основних об'єктів кібератак слід віднести: діяльність уряду, збройних сил, правоохоронних органів, ЗМІ (комунікаційні системи державної, комунальної та інших форм власності, в яких обробляються інформаційні ресурси та які використовуються в інтересах органів державної влади, правоохоронних та військових формувань); ядерна та хімічна промисловість (комунікаційні та технологічні системи критичних інфраструктурних об'єктів держави: до таких відносять українські АЕС, та перелік національних хімічних підприємств країни); транспортні та комунікаційні мережі (комунікаційні системи, які застосовуються для задоволення суспільних потреб або здійснення правовідносин в сферах електронних державних послуг, електронного документообігу, електронної комерції та електронного урядування); національна та фінансова системи (національні комунікаційні системи фінансових установ держави, окремою категорією є банківські мережі).

Кіберпростір, прийнято розглядати як середовище для можливих злочинних дій в сфері несанкціонованого доступу до конфіденційних відомостей, збоїв в діяльності програмного забезпечення та порушення режиму функціонування автоматизованих програм.

Реальний стан сьогодні, це те, що сьогодні фахівці фіксують збільшення кількості кіберінцидентів та кібератак на державні інформаційні резерви та об'єкти критичної інфраструктури України.

Державна Служба спеціального зв'язку та захисту інформації повідомляє, що від 24 лютого 2022 року, за допомогою засобів виявлення вразливостей та реагування зв'язку на кібератаки та кіберінциденти було виявлено та досліджено 24 млрд подій в інформаційному просторі. Збільшився об'єм зареєстрованих та опрацьованих кіберінцидентів від 65 до 120, порівнюючи з попередніми періодами та даними [8].

Слід констатувати, що головною метою хакерів є: знищення відомостей інформаційних мереж, кібершпionaж та порушення загальнодоступності інформаційних мереж.

Спеціалісти Державного центру кіберзахисту стверджують, що відбулось помітне збільшення поширення неправомірного, шкідливого програмного забезпечення. Кількість атак з високим рівнем критичності виросла майже в 4 рази, а кількість зареєстрованих кіберінцидентів з високим рівнем критичності близько на 130%. На протязі цих місяців, у 35 разів збільшилась кількість критичних подій інформаційної безпеки, джерело яких – IP-адреси, що належать росії [8].

Починаючи з 2018 року починає свою роботу Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки при Службі безпеки України. Цей уряд створився при допомозі Північноатлантичного альянсу. Технічне обладнання і програмне забезпечення діяльності Центру було надано в межах здійснення першого рівня Угоди про здійснення Трастового фонду України – НАТО щодо питань кібербезпеки. На основі Ситуаційного центру, сформувалась система управління подіями інформаційної безпеки. Це надає

можливість швидко виявляти, реагувати і прогнозувати загрози в сфері національного кіберпростору [9].

Необхідно зауважити, що з початком війни, стало відомо про дуже велику кількість кібератак на українські ресурси. Важко навіть повірити в те, перш ніж повномасштабно ввійти на територію нашої держави – розпочався напад російської армії хакерів. Дані агентства Reuters США та загалом Європейський союз, в офіційному порядку, звинуватили росію у повномасштабному кібернападі, що зміг порушити діяльність інтернет-сервісу Viasat. Дана подія відбулась за годину до нападу російських військ 24 лютого 2022 року. Це знищило “десятки тисяч” супутникових терміналів [10].

Відповідно до даних MIT Technology Review – атаківання російських хакерів платформи Viasat – один з найбільш болючих моментів за період війни. Так, один з живих прикладів того, що кібератаки можуть конкретно направлятися і розраховуватися за часом, для того щоб посилити ворожість збройних сил, через порушення і загалом знищення розвинутих технологій [11, с. 46]. Ворожа програма, стерла всі дані модемів та маршрутизаторів Viasat, результатом чого стало абсолютне відключення пристроїв. Також 23 березня 2022 року країна-агресор намагалася нанести потужну кібератаку на державні установи України із застосуванням мало знайомих та шкідливих програм. Одна з таких програм Cobalt Strilke Beacon, програма яка здійснює безповоротне враження всієї системи у випадку, якщо перейти за посиланням та відкрити її.

Не можна не згадати спробу атаки угруповання хакерів Strontium. Дане угруповання намагалася сконцентрувати власні сили на одержанні доступу до усіх комп’ютерних мереж в Україні. Вони планували здійснити забезпечення фізичного вторгнення росії на тактичному рівні а також викрасти і знешкодити всі конфіденційні дані. В квітні 2022 року Державна Служба спеціального зв’язку та захисту інформації екстренно попередила про масове поширення електронних посилянь, що називалось «Військові злочини РФ. Нтм» [8].

Слід відмітити, що переважна частина українського населення, нехтує рекомендаціями військових, а саме Міністерства оборони України, яке завжди попереджає на власному офіційному інтернет-сайті, про те, що соціальні мережі, надають адміністрації сайту можливість збирати відомості про персональні дані без відома окремих осіб, адже немає можливості відстежити збір належної інформації в таких системах [12].

Поширення фотографій на сторінках соціальних мереж з військовою технікою, із зброєю, з локацією місцезнаходження одного чи кількох військових публікувались і, на жаль публікуються, і на сьогодні. Дуже вірним, хоч і з затримкою, було введення кримінальної відповідальності за вказані дії.

Саме попередження – це один з видів боротьби зі злочинами кіберсфері. Саме цей вид забезпечує заходи правового, економічного, ідеологічного, технічного, правового, організаційного, криптографічного та програмного характеру. Україна налічує багато платформ для інформування суспільства стосовно шахрайських схем та засобів і для того щоб не стати жертвами кібершахрайства. На спеціальних ресурсах, роз’яснюють правила кібербезпеки і дають поради громадянам.

Варто підкреслити, що в першу чергу потрібно додержуватись правил кібергігієни в боротьбі з фейками: вивчати тільки перевірені, офіційні джерела, а не сумнівні пости соціальних мереж. В цей же час, слід пам’ятати, що серед умов воєнного часу, навіть найбільш надійні медіа-офіційні особи можуть припускатися помилок. Знайшовши важливі новини, потрібно знайти або дочекатись їх підтвердження [13, с. 5].

Стосовно дідфейків, тут ситуація складніше, адже це підробка відео, на якому може бути публічна особа, проголошуючи якусь промову. Наприклад це може бути відеозвернення Президента України – Володимира Зеленського нібито про капітуляцію. Дана методика машинного навчання застосовується для того, щоб заплутати слухачів та підірвати бойовий дух громадян держави. При такій ситуації варто звертати увагу на головні ознаки:

- мерехтіння кадру;
- сповільнене кліпання очима;
- неприродні ознаками зовнішності;
- незвичайний тон виступу.

На сьогодні Україна має сильну армію фахівців в ІТ середовищі, які здійснюють захист інтересів в інформаційному середовищі.

Спеціалісти ІТ, реалізують успішне атакування сервісних додатків та регіональних підрозділів державної влади Росії. На території росії вони знаходяться в закритому контурі, однак ІТ-армії України вдається їх вражати. Таким чином, аналіз теми показав, що ефективність забезпечення кібербезпеки, вимагає комплексного вирішення, сконцентрованих дій як на національному так і на міжнародному рівнях для підготовки, реагування, прогнозування та відновлення інцидентів зі сторони органів влади.

Висновок. Сучасний стан кібербезпеки України в умовах воєнного періоду є предметом серйозного поглибленого аналізу та глибокого розуміння важливості захисту кіберпростору в умовах воєнної загрози. Здатність країни в умовах військових конфліктів ефективно захищати свої інформаційні ресурси стає ключовим фактором для забезпечення національної безпеки та економічного розвитку.

Дуже дієве та кваліфіковане протистояння загрозам національній безпеці в кіберпросторі – реальне тільки при відповідних умовах, щодо комплексного застосування всієї наявності правових інструментів для найкращого забезпечення кібербезпеки. Це відноситься до пунктів, які діють за всіма відповідними елементами державного управління та на всіх рівнях руху інформації. Можна стверджувати, що найбільший ефект відображається в абсолютній взаємодії суб’єктів забезпечення кібербезпеки України. Це можна здобути шляхом застосування цілісних та ефективних системних механізмів, адміністративно-правових методик та різних методів, за допомогою яких реалізується державна політика в секторі забезпечення кібербезпеки, яких складових частин національної безпеки України.

Отже, важливість вдосконалення та посилення систем кіберзахисту стає очевидною, і вимагає комплексних заходів як на рівні технічної інфраструктури, так і на рівні законодавства, навчання та свідомості громадян. Забезпечення кібербезпеки в умовах воєнного періоду вимагає постійного моніторингу, адаптації до нових загроз та вдосконалення стратегій захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 17.08.2022 р № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення 25.12.2023 р.)
2. Фурашев В. М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*. 2012. № 2. С. 162–169.
3. Ширяев Д.О. Кібербезпека та сучасний світ. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С. 600–602.
4. Белкін Л.М., Юринєць Ю.Л., Белкін М.Л., Криволап Є.В. Співвідношення понять «інформаційна безпека», «безпека інформації», «кібербезпека» в контексті безпекових стратегій України 2020–2021 років. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*, 3(64). 2022. С. 78–86.

5. Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення 25.12.2023 р.).
6. Указ Президента України «Про Стратегію кібербезпеки України» від 26.08.2021 р. № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення 25.12.2023 р.).
7. Указ Президента України «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28.12.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення 25.12.2023 р.).
8. Державна Служба спеціального зв'язку та захисту інформації. *Офіційна веб-сторінка*. URL: <https://cip.gov.ua/ua> (дата звернення 25.12.2023 р.).
9. Служба безпеки України. *Офіційна веб-сторінка*. URL: <https://ssu.gov.ua/sytuatsiinyi-tsent-zabezpechennia-kiberbezpeky> (дата звернення 25.12.2023 р.).
10. Війна росії проти України почалася з кібернападу на супутники. за годину до вторгнення були знищені «десятки тисяч» терміналів Viasat -itc.ua.ITC.ua. URL: <https://itc.ua/ua/novini/vijna-rosiyi-proti-ukrayini-pochalasya-zkibernapadu-na-suputniki-za-godinu-do-vtorgnennya-buli-znishheni-desyatki> (дата звернення 25.12.2023 р.).
11. Яковлев П. Державне регулювання у сфері захисту кіберпростору як складник забезпечення інформаційної безпеки України. *Customs Scientific Journal*. 2020. № 1. С. 43–48.
12. Міністерство оборони України. *Офіційна веб-сторінка*. URL: <https://www.mil.gov.ua/> (дата звернення 25.12.2023 р.).
13. Шестак Я. І. Кібергігієна у інформаційному просторі в умовах воєнного стану. *Інформаційна безпека та комп'ютерні технології*. Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2022. С. 5–6.
14. Климчук О. О. Роль і місце спецслужб та правоохоронних органів провідних країн світу в національних системах кібербезпеки. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2015. № 3. С. 75–83.

НЕОБХІДНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ДІЛЬНИЧНИМИ ОФІЦЕРАМИ ПОЛІЦІЇ ПОРТАТИВНИХ ВІДЕОРЕЄСТРАТОРІВ ПРИ РЕАГУВАННІ НА СИТУАЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ

THE NEED FOR POLICE OFFICERS TO USE PORTABLE VIDEO RECORDERS WHEN RESPONDING TO DOMESTIC VIOLENCE SITUATIONS

Король К.С., викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

В статті розглянуто питання використання дільничними офіцерами поліції портативних відеореєстраторів при реагуванні на ситуації, пов'язані з домашнім насильством.

Домашнє насильство є дуже поширеною проблемою, яке потребує вирішення з боку Національної поліції України. Головними завданнями поліції у сфері протидії домашньому насильству є: вчасне реагування та протидія даному виду правопорушення, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності, відповідно до чинного законодавства. На нашу думку, однією з нерозв'язаних проблем, яка недостатньо вивчається в законодавстві є застосування відеореєстраторів саме дільничними офіцерами поліції при реагуванні на різні види правопорушень, наприклад домашнє насильство.

Використання портативних відеореєстраторів (портативних камер для запису відео) дільничними поліцейськими є практикою, яка стає все більш поширеною в багатьох країнах. Ці пристрої можуть мати значний вплив на забезпечення безпеки, підвищення відповідальності і транспарентності поліцейських дій.

Дослідження судової практики вказує на тенденцію того, що суди різних рівнів все частіше зауважують про відсутність достатніх доказів від дільничних офіцерів поліції, які можливо підтверджували б правомірність їхніх рішень щодо винесення термінового заборонного припису. Фактично судам стає недостатньо лише самого заборонного припису, де коротко викладена суть справи, і заяви потерпілої особи, а також інших матеріалів щодо адміністративного правопорушення. Також вивчення судової практики вказує на те, що стають частими випадки оскарження рішень дільничних офіцерів поліції щодо видачі термінових приписів, що свідчить про потребу вдосконалення механізму впровадження спеціальних заходів у сфері протидії домашньому насильству.

Ключові слова: Національна поліція України, поліцейський, дільничний офіцер, портативні відеореєстратори, домашнє насильство.

The article examines the use of portable video recorders by precinct police officers when responding to situations related to domestic violence.

Domestic violence is a very common problem that needs to be addressed by the National Police of Ukraine. The main tasks of the police in the field of combating domestic violence are: timely response and combating this type of offense, bringing offenders to legal responsibility, in accordance with current legislation. In our opinion, one of the unsolved problems that is not sufficiently studied in the legislation is the use of video recorders by precinct police officers when responding to various types of offenses, such as domestic violence.

The use of portable video recorders (portable video recording cameras) by precinct police officers is a practice that is becoming more common in many countries. These devices can have a significant impact on ensuring security, increasing accountability and transparency of police actions.

A study of judicial practice indicates a tendency that courts of various levels increasingly note the lack of sufficient evidence from precinct police officers, which would possibly confirm the legality of their decisions to issue an urgent restraining order. In fact, only the prohibition order itself, which briefly outlines the essence of the case, and the statement of the victim, as well as other materials regarding the administrative offense, is not enough for the courts. Also, the study of judicial practice indicates that there are frequent cases of appeals against the decisions of district police officers regarding the issuance of urgent orders, which indicates the need to improve the mechanism of implementing special measures in the field of combating domestic violence.

Key words: National Police of Ukraine, police officer, precinct officer, portable video recorders, domestic violence.

Постановка проблеми: відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Основними завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [1]. Саме для законного виконання своїх повноважень та завдань є дієвим засобом використання портативних відеореєстраторів, що дасть можливість фіксації правопорушень. Але використання портативних відеореєстраторів у діяльності поліції потребує вдосконалення, тому що наразі, можливість застосування відеореєстраторів є тільки у працівників патрульної поліції, задля фіксації правопорушень. Але важливим кроком у вдосконаленні роботи Національної поліції, можемо віднести, можливість використання портативних відеореєстраторів всіх працівників поліції, щоб довести правомірність та законність своїх дій, застосованих примусових або превентивних поліцейських заходів. На нашу думку,

це буде дієвим кроком для виконання покладених на поліцію повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання застосування поліцейськими портативних відеореєстраторів відображаються у роботах Г. Блінової, О. Бочкового, Р. Валєєва, Ю. Герасимчука, Ю. Гнусова, В. Коршенка, Є. Мамедової, О. Мисливої, М. Мордвинцева, С. Прокопова, В. Світличного, Е. Король та ін., які розглядали необхідність та обґрунтованість використання портативних відеореєстраторів, але наразі, це питання досі є не до кінця розглянутим та потребує більш ретельного дослідження.

Метою цієї статті є доведення необхідності використання дільничними офіцерами поліції портативних відеореєстраторів при реагуванні на ситуації пов'язані із фактами домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні підрозділи різних країн уже досить давно застосовують відеофіксацію не тільки під час проведення слідчих дій, а й у ході звичайної повсякденної роботи на вулицях міст і дорогах. У зв'язку з тим, що обладнання, яке дає змогу вести тривалий запис, до недавнього часу було досить громіздким, воно розміщувалося тільки на автомобілях. Удосконалення мікроелектроніки дало змогу створити пристрої, здатні за малих габаритів вести відео- аудіоза-

пис протягом робочого дня, що дає змогу застосовувати їх і для фіксації обстановки навколо співробітників поліції, які переміщуються в пішому порядку.

Мініатюрний відеореєстратор розміщується на грудях у співробітника і закріплюється на одязі. Його призначення – контролювати все, що відбувається в кадрі, зокрема фіксувати поведінку правопорушників і самих патрульних у різних спірних ситуаціях.

Аналізуючи один із пріоритетних законів України, на який спираються поліцейські під час виконання своїх службових повноважень, а саме Закон України «Про Національну поліцію», можемо виокремити статтю 40, яка регулює використання та застосування портативних відеореєстраторів: поліція для виконання покладених на неї завдань та здійснення повноважень, може застосовувати такі технічні прилади, технічні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення: фото- і відеотехніку, у тому числі техніку, що працює в автоматичному режимі, технічні прилади та технічні засоби з виявлення та/або фіксації правопорушень; технічні прилади та технічні засоби з виявлення радіаційних, хімічних, біологічних та ядерних загроз; безпілотні літальні апарати та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню; спеціальні технічні засоби перевірки на наявність стану алкогольного сп'яніння; спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- і відеоінформації, у тому числі для встановлення осіб та номерних знаків транспортних засобів [1].

Відповідно до статті 40 закону України «Про Національну поліцію» «поліція для забезпечення публічної безпеки і порядку може закріплювати на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтувати/розміщувати по зовнішньому периметру доріг і будівель автоматичну фото- і відеотехніку» [1].

На нашу думку, портативні відеореєстратори є невід'ємною частиною форменого одягу поліцейського, задля фіксації правопорушень. Використання відеореєстраторів значно спрощує предмет суперечок у судах по адміністративних, і що більш важливо – по кримінальних справах. На думку Е. Король «Портативний відеореєстратор був і залишається невід'ємним атрибутом спорядження патрульного поліцейського, який покликаний продемонструвати відкритість та об'єктивність патрульної поліції, контролювати і, що саме головне, утримувати поведінку учасників ситуації у правовому полі, спрощувати предмет спору по адміністративних чи кримінальних правопорушеннях» [2, с. 414].

Як вже зазначалось, для вдосконалення системи фіксації слідів правопорушень та правопорушень в цілому впроваджуються портативні (носні) відеореєстратори з метою документування дій правопорушників, попередження та припинення їх протиправних дій, накопичення доказової бази при скоєнні ними злочинів та правопорушень, ускладнення оперативної обстановки, а також забезпечення ефективного контролю за несенням служби працівниками поліції, оцінки законності їх дій у різних ситуаціях під час несення служби [3, с. 56].

Але аналізуючи сучасні перспективи застосування портативних відеореєстраторів, можемо зробити висновок, що ці пристрої зазвичай використовуються та застосовуються у діяльності патрульних поліцейських, що є проблемою сучасності.

Тому слід зазначити, важливість застосування портативних відеореєстраторів саме серед дільничних офіцерів.

Дільничні офіцери – це представники правоохоронного органу, які працюють у конкретних дільницях чи районах. Їхнє завдання полягає в забезпеченні безпеки та порядку на певній території. Вони можуть виконувати різноманітні функції, такі як патрулювання, реагування на виклики громадян, розслідування злочинів та співпраця з іншими службами безпеки. Термін "дільничний" часто

використовується для позначення того, що ці офіцери відповідають за конкретний район або дільницю в межах більшої території.

Тому у випадках реагування дільничними офіцерами на правопорушення, слід застосовувати портативні відеореєстратори, що дасть їм змогу зафіксувати акт вчинення правопорушення та довести правомірність своїх дій у суді. Також відеореєстратори, часто встановлені на формі дільничних офіцерів, є важливим інструментом для забезпечення безпеки та ведення документації в роботі правоохоронців.

Ось кілька застосувань відеореєстраторів серед дільничних офіцерів [3, с. 67]:

1. Докази в розслідуванні злочинів – відеозаписи можуть служити як докази у розслідуванні злочинів або подій. Вони можуть фіксувати поведінку осіб, свідчення подій і служити об'єктивним свідченням в судових процесах.

2. Аналіз дій – відеозаписи можуть використовуватися для аналізу та вдосконалення дій та стратегій реагування на різні ситуації.

3. Захист від неправомірних звинувачень – відеореєстратори можуть служити як захист від неправомірних звинувачень в адресу правоохоронців. Записи можуть допомогти вирішити спори та встановити обставини подій.

4. Патрулювання та відповідь на виклики – дільничні офіцери, використовуючи відеореєстратори, можуть фіксувати свої патрулювальні рухання та відповіді на виклики. Це може полегшити моніторинг їхньої роботи та виявлення областей, які потребують удосконалення.

5. Підвищення об'єктивності – відеозаписи можуть служити об'єктивними джерелами інформації, що допомагає у вирішенні конфліктів, забезпеченні відкритості та прозорості в діяльності правоохоронців. Використання відеореєстраторів серед дільничних офіцерів може сприяти поліпшенню взаємодії з громадою, підвищенню безпеки та ефективності роботи правоохоронців.

В той же час проведений аналіз судової практики дозволяє зробити висновок про необхідність використання дільничними офіцерами поліції портативних відеореєстраторів, особливо при реагуванні на ситуації пов'язані із фактами домашнього насильства.

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [4].

Тобто, аналізуючи законодавчу базу, можемо зробити висновок, що до повноважень поліції, в том числі до дільничних офіцерів входить реагування та протидія проявам домашнього насильства, тому можемо виокремити ряд переваг у використанні портативних відеореєстраторів дільничними офіцерами поліції в ситуаціях, пов'язаних з домашнім насильством

По-перше, як вже зазначалося, це доказова база, тобто портативні відеореєстратори можуть служити джерелом об'єктивних і документальних доказів подій. Це може виявитися корисним при розслідуванні і судовому розгляді справ з домашнього насильства, забезпечуючи деталі та контекст ситуації.

По-друге, це запобігання неправомірним діям, наявність відеореєстраторів може слугувати запобіжним заходом, який обмежує можливість неправомірних або агресивних дій як з боку поліцейських, так і з боку інших учасників ситуації.

По-третє портативний відеореєстратор може слугувати для дільничного офіцера як спосіб аналізу вчинюва-

них дій. Це сприяє підвищенню професійної майстерності і ефективності реакції на ситуації домашнього насильства.

Підвищення відкритості і довіри громадськості, тобто зафіксовані відеозаписи можуть сприяти підвищенню відкритості і довіри громадськості до діяльності поліції. Громадяни можуть бути впевнені, що дії правоохоронців записані, що сприяє створенню позитивного сприйняття роботи поліції.

Підтримка рішень у суді: відеозаписи можуть слугувати ключовим елементом при прийнятті рішень у судових справах, пов'язаних з домашнім насильством. Вони можуть підтверджувати обставини і фіксувати поведінку учасників судового процесу.

Зменшення можливості маніпуляції інформацією з боку правопорушників Відеозаписи надають об'єктивний засіб фіксації подій, зменшуючи можливість маніпуляцій чи викривлення фактів.

Важливо враховувати етичні та конституційні питання, пов'язані з використанням відеореєстраторів, а також розробляти політики збереження та використання записів для захисту прав громадян і забезпечення відповідності законодавству.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок про необхідність використання дільничними офіцерами поліції портативних відеореєстраторів, при реагуванні на ситуації пов'язані із фактами домашнього насильства, Відеозаписи з портативних відеореєстраторів можуть бути використані поліцією для документування заяв, спостереження за поведінкою жертви правопорушення та/чи кривдника, документування доказів по справі, фіксуванні інших обставин, які можуть слугувати підставами для винесення термінових заборонних приписів, тощо. На думку Король « використання портативних відеореєстраторів дозволить зменшувати ескалацію конфлікту, стримувати агресію відносно поліцейського та/чи інших учасників конфлікту, а відеозапис зроблений таким реєстратором може використовуватися поліцейським як засіб обґрунтування прийнятого рішення чи застосованого поліцейського заходу» [2, с. 416]. Тобто, аналізуючи вищезазначене, можемо додати, що використання портативного відеореєстратора у діяльності дільничного офіцера поліції є необхідним, оскільки відеозапис з такого реєстратора буде виступати засобом недопущення помилки при прийнятті рішення про видачу термінового заборонного припису та взяття на профілактичний облік кривдника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (Дата звернення: 11.12.2023).
2. Король К.С. Щодо доцільності використання дільничними офіцерами поліції портативних відеореєстраторів при реагуванні на ситуації, пов'язані з домашнім насильством. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2023, № 8, р. 414–417.
3. Алгоритми дій працівників патрульної поліції на місці події (у схемах) : навч. посібник / Р.Г. Валеев, О.О. Мислива, В.В. Фурса, Ю.В. Герасимчук. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 140 с.
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (Дата звернення: 11.12.2023).

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE PROBLEMS OF FORENSIC METHODS OF INVESTIGATING CRIMES COMMITTED BY MEMBERS OF INFORMAL YOUTH GROUPS (ASSOCIATIONS)

Ларкін М.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

У статті проаналізовано стан наукових досліджень проблем криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Розроблення методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) – складний трудовий процес, який вимагає ретельного дослідження наукового криміналістичного базису. Сучасна криміналістика представляє собою доволі великий інтегративний комплекс знань, що потребує ретельного дослідження. Криміналістична методика не може обмежуватися лише використанням суто криміналістичних знань, теорій, концепцій.

Призначенням криміналістичної методики (будь-якого рівня узагальнення) є максимальне підвищення ефективності рекомендацій щодо процесу розслідування злочинів. Саме через це вкрай доцільним видається використання при розслідуванні злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), доволі широкого кола наукових знань.

Увесь науковий потенціал, який може бути використаний для створення методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) можна поділити на чотири групи:

1. Наукові дослідження з історичних наук. Історіографічні дослідження дають змогу проаналізувати молодіжні неформальні утворення як кримінальний феномен, що має значення для чіткої ідентифікації цього соціального явища.

2. Наукові дослідження з політичних наук визначають політико-правову складову виникнення та існування молодіжних неформальних груп (об'єднань).

3. Педагогіко-психологічні наукові дослідження. Досить широке коло наукових робіт у сфері педагогіки та психології представлено щодо діяльності та функціонування молодіжних неформальних груп (об'єднань). Вони можуть бути використані при дослідженні «особи злочинця-неформала» та розробці рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій.

4. Наукові дослідження з криміналістики. Аналіз останніх досліджень щодо розроблення методик розслідування злочинів свідчить про солідні напрацювання фахівців-криміналістів. Однак залишається відкритим питання розроблення комплексної та окремих методик розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). Можна виокремити дисертаційні дослідження та монографії, присвячені розслідуванню тих видів злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), або ж пов'язані з організацією діяльності та функціонуванням молодіжних неформальних утворень.

Ключові слова: наукові дослідження, криміналістична методика, розслідування, злочин, молодь, неформальна група (об'єднання).

The article analyzes the state of scientific research on the problems of forensic methods of investigating crimes committed by members of youth informal groups (associations).

Developing a methodology for investigating crimes committed by members of youth informal groups (associations) is a complex and time-consuming process that requires a thorough study of the scientific forensic basis. Modern criminalistics is a rather large integrative complex of knowledge that requires careful research. Forensic methodology cannot be limited to the use of purely forensic knowledge, theories, and concepts.

The purpose of forensic methodology (of any level of generalization) is to maximize the effectiveness of recommendations regarding the process of investigating crimes. It is because of this that it seems extremely appropriate to use a fairly wide range of scientific knowledge when investigating crimes committed by members of informal youth groups (associations).

The entire scientific potential that can be used to create a methodology for investigating crimes committed by members of youth informal groups (associations) can be divided into four groups:

1. Scientific research on historical sciences. Historiographical studies make it possible to analyze youth informal formations as a criminal phenomenon, which is important for the clear identification of this social phenomenon.

2. Scientific studies in political sciences will determine the political and legal component of the emergence and existence of youth informal groups (associations).

3. Pedagogical and psychological scientific research. A fairly wide range of scientific works in the field of pedagogy and psychology is presented on the activity and functioning of youth informal groups (associations). They can be used in the study of the "identity of the informal criminal" and the development of recommendations regarding the tactics of conducting investigative (search) actions.

4. Scientific research on criminology. The analysis of the latest studies on the development of crime investigation methods shows the solid work done by criminologists. However, the issue of developing complex and separate methods of investigating crimes committed by members of youth informal groups (associations) remains open. Dissertation studies and monographs dedicated to the investigation of those types of crimes committed by members of youth informal groups (associations) or related to the organization of activities and functioning of youth informal organizations can be singled out.

Key words: scientific research, forensic methodology, investigation, crime, youth, informal group (association).

Постановка проблеми. Розроблення методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) – складний трудовий процес, який вимагає ретельного дослідження наукового криміналістичного базису. Сучасна криміналістика представляє собою доволі великий інтегративний комплекс знань, що потребує ретельного дослідження. Як відомо, основним завданням криміналістичної методики розслідування злочинів є безо-

середньо узагальнення всіх теоретичних та практичних здобутків техніко-криміналістичної та тактико-криміналістичної діяльності та формування алгоритму дій під час розслідування конкретного злочинного діяння [1, с. 15], але, на нашу думку, криміналістична методика не може обмежуватися лише використанням суто криміналістичних знань, теорій, концепцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розроблення криміналістичних методик розслідування

злочинів присвятили свої праці такі відомі вчені-криміналісти, як: В. П. Бахін, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, Н. С. Карпов, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. П. Корж, Г. А. Матусовський, М. В. Салтєвський, В. В. Тищенко, С. С. Чернявський, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітька та ін.

Однак питання розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) сьогодні досліджені, на жаль, фрагментарно. Відсутні як окремі криміналістичні методики, так і комплексна.

Метою статті є вивчення стану наукових досліджень проблем криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Виклад основного матеріалу. Призначенням криміналістичної методики (будь-якого рівня узагальнення) є максимальне підвищення ефективності рекомендацій щодо процесу розслідування злочинів. Саме через це вкрай доцільним видається використання при розслідуванні злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), доволі широкого кола наукових знань.

Увесь науковий потенціал, який може бути використаний для створення методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) можна поділити на чотири групи:

1. *Наукові дослідження з історичних наук.* Історіографічні дослідження дають змогу проаналізувати молодіжні неформальні утворення як кримінальний феномен, що має значення для чіткої ідентифікації цього соціального явища. Так, у 2010 р. І.В. Близнюк, в рамках дисертаційного дослідження, проаналізував історіографію сучасного молодіжного руху в Україні (1980-ті – 2008 рр.) [2]. У 2015 р. Е.С. Андрищенко підготував кандидатську дисертацію: «Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х–2015 рр.)» [3].

2. *Наукові дослідження з політичних наук* визначають політико-правову складову виникнення та існування молодіжних неформальних груп (об'єднань). Цикл наукових публікацій О. Д. Бойко та дисертаційне дослідження на здобуття ступення доктора політичних наук на тему: «Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985-серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз» заклали фундамент наукових досліджень проблем неформальної молоді у ракурсі політичних наук [4; 5]. С. В. Сорока у 2006 р. проаналізувала суспільно-політичну діяльність неформальних об'єднань молоді України у 1953–1991 роках [6]. У 2016 р. Є. О. Васильчук підготував докторську дисертацію на тему: «Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні» [7].

3. *Педагогіко-психологічні наукові дослідження.* Досить широке коло наукових робіт у сфері педагогіки та психології представлено щодо діяльності та функціонування молодіжних неформальних груп (об'єднань). Вони можуть бути використанні при дослідженні «особи злочинця-неформала» та розробці рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій. Окремо слід виділити дисертаційне дослідження С. Ю. Чернети «Організаційно-педагогічні умови соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях» (2005 р.) [8], навчальний посібник «Теорія і методика роботи з дітьми та молодіжними організаціями України» (О. В. Лісо-

вель, 2011 р.) [9], монографію В.О. Радзівського «Про теорію та історію субкультур: нариси до субкультурології» (2013 р.) [10].

4. *Наукові дослідження з криміналістики.* Аналіз останніх досліджень щодо розроблення методик розслідування злочинів свідчить про солідні напрацювання фахівців-криміналістів. Однак залишається відкритим питання розроблення комплексної та окремих методик розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). Можна виокремити дисертаційні дослідження та монографії, присвячені розслідуванню тих видів злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), або ж пов'язані з організацією діяльності та функціонуванням молодіжних неформальних утворень: П. В. Шалдирван «Методика розслідування масових заворушень» (2005 р.) [11], І. М. Білоус «Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідання деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів» (2010 р.) [12], М. О. Ларкін «Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі» (2011 р.) [13], О. В. Одерій, А. О. Шульга «Основи методики розслідування вбивств на замовлення та вбивств, учинених під час здійснення релігійних ритуалів» (2011) [14], Т. Г. Каткова, Т. В. Каткова «Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із посяганнями на культурну спадщину» (2011 р.) [15], М. О. Ленко «Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою» (2014 р.) [16], М. М. Єфімов «Методика розслідування хуліганства» (2015 р.) [17], Н. О. Кононенко «Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів» (2016 р.) [18], К. В. Латиш «Криміналістична характеристика та організаційно-тактичні основи розслідування вандалізму» (2016 р.) [19], Т.Б. Ламах «Досудове розслідування масових заворушень: організаційні та правові аспекти» (2019 р.) [20], А. О. Масалітін «Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників» (2019 р.) [21], Г. В. Дідківська «Особливості кримінально-процесуального провадження у злочинах, вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей» (2020 р.) [22], М. М. Єфімов, В. О. Лазарев «Теоретичні засади методики розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства» (2020 р.) [23], О. А. Антонюк «Методика розслідування кримінальних правопорушень проти громадського порядку: наукові та практикологічні засади» (2020 р.) [24].

На особливу увагу заслуговують наукові публікації професора В. І. Боярова, які присвячені проблематиці розслідування злочинів екстремістської спрямованості [25–29].

Висновки. Аналіз стану наукових досліджень проблем діяльності та функціонування молодіжних неформальних груп (об'єднань) дає можливість виділити чотири блоки наукових знань, які можуть бути використані при розробці криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). Це: 1) наукові дослідження з історичних наук; 2) наукові дослідження з політичних наук; 3) педагогіко-психологічні наукові дослідження; 4) наукові дослідження з криміналістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чорноус Ю.М., Синовська Т.І. Криміналістична методика розслідування жорстокого поведіння з тваринами: монографія. Київ: Право, 2022. 248 с.
2. Близнюк І.В. Сучасний молодіжний рух в Україні (1980-ті–2008 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
3. Андрищенко Е.С. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х–2015 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2015. 20 с.
4. Бойко О. Предтеча руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови. *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 44–57.

5. Бойко О.Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985-серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02. Київ, 2003. 474 с.
6. Сорока С.В. Суспільно-політична діяльність неформальних об'єднань молоді України у 1953-1991 роках: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Миколаїв, 2006. 20 с.
7. Васильчук Є.О. Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні: автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2016. 41 с.
8. Чернета С.Ю. Організаційно-педагогічні умови соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2005. 18 с.
9. Лісовець О.В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 256 с. (Серія «Альма-матер»).
10. Радзівський В.О. Про теорію та історію субкультур: нариси до субкультурології: монографія. Київ: Видавництво «Логос», 2013. 276 с.
11. Шалдирван П. В. Методика розслідування масових заворушень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 19 с.
12. Білоус І. М. Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідування деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2010. 18 с.
13. Ларкін М. О. Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 18 с.
14. О.В. Одерій, А.О. Шульга Основи методики розслідування вбивств на замовлення та вбивств, учинених під час здійснення релігійних ритуалів: монографія. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 328 с.
15. Т.Г. Каткова, Т.В. Каткова Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із посяганнями на культурну спадщину: практичний посібник. Харків: Право, 2011. 240 с.
16. Ленко М.О. Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2014. 20 с.
17. Єфімов М.М. Методика розслідування хуліганства: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 216 с.
18. Кононенко Н. О. Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 217 с.
19. Латиш К.В. Криміналістична характеристика та організаційно-тактичні основи розслідування вандалізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 20 с.
20. Ламах Т.Б. Досудове розслідування масових заворушень: організаційні та правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 20 с.
21. Масалітін А.О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 16 с.
22. Дідківська Г.В. Особливості кримінально-процесуального провадження у злочинах, вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 216 с.
23. Єфімов М.М., Лазарев В.О. Теоретичні засади методики розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 232 с.
24. Антонюк О.А. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти громадського порядку: наукові та праксеологічні засади: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 232 с.
25. Бояров В.І. Криміналістична характеристика кримінально-караних проявів екстремізму. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 4 (25). С. 3–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2014_7_4_2.
26. Бояров В.І. Щодо концептуальних засад (основ) методики розслідування кримінально-караних проявів екстремістської діяльності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Том 13. Число 1 (35). С. 23–34.
27. Бояров В.І. Потерпілий у кримінальному провадженні про кримінально-карані прояви екстремізму. *Visegrad Journal on Human Right*. 2017. № 1, Part 2. С. 32–37.
28. Бояров В.І. Деякі питання тактики допиту свідків у кримінальних провадженнях про екстремістську діяльність. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 199–204.
29. Бояров В.І. Щодо компромісних процедур під час розслідування групових кримінально-караних проявів екстремістської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 149–152. URL: lsey.org.ua/4_2017/40.pdf.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

SOME FEATURES OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL POSSESSION OF VEHICLES

Лісниченко Д.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті аналізуються окремі аспекти кваліфікації та методики розслідування кримінальних правопорушень пов'язаних з незаконним заволодінням транспортним засобом.

Визначено що право власності є основоположним правом людини. Забезпечення права власності є важливим елементом демократичної держави і грає ключову роль у розвитку економіки та соціальному прогресі.

Зазначено що в умовах розвитку науково-технічного прогресу невід'ємним елементом життя людини став автомобіль, який теж беззаперечно входить до категорії власності. Виробництво автомобіля є складним і високотехнологічним процесом, який вимагає значних інвестицій у дослідження та розробки. В свою чергу саме цінність автомобіля є причиною того, що автомобіль з часів його масового використання став предметом протиправних посягань.

Наголошено що постійний розвиток технологій які використовуються при виготовленні транспортних засобів потребує як законодавчого вдосконалення правових норм, так і методику боротьби з таким явищем.

Приводом до відкриття кримінального провадження за статтею 289 КК України зазвичай є заява власника чи користувача транспортного засобу. Після внесення відомостей про незаконне заволодіння транспортним засобом до ЄРДР досудове розслідування такої категорії кримінальних правопорушень має певну специфіку.

Зазначено що порядок здійснення досудового розслідування має свої особливості якщо викрадений транспортний засіб обладнаний трекером для відстеження автомобіля. Такі трекери використовують різні системи навігації. Найвідоміші це GPS, ГЛОНАСС та Galileo.

Доведено необхідність відразу після виявлення факту викрадення транспортного засобу який обладнаний GPS-системою, на пристрої на який надходить інформація щодо місцеперебування та маршрут руху автомобіля, вмикати функцію запис екрану, чи за можливості здійснювати такий за допомогою іншого пристрою.

Ключові слова: досудове розслідування, транспортний засіб, незаконне заволодіння, супутникова навігація, GPS-трекер, потерпілий, допит.

The article analyzes certain aspects of qualifications and methods of investigation of criminal offenses related to illegal possession of a vehicle.

It was determined that the right of ownership is a fundamental human right. Ensuring property rights is an important element of a democratic state and plays a key role in economic development and social progress.

It is noted that in the conditions of the development of scientific and technical progress, a car has become an integral element of human life, which also undoubtedly belongs to the category of property. Car production is a complex and high-tech process that requires significant investment in research and development. In turn, the value of the car is the reason why the car has become the subject of illegal encroachments since its mass use.

It was emphasized that the constant development of technologies used in the manufacture of vehicles requires both legislative improvement of legal norms and methods of combating such a phenomenon.

The reason for the initiation of criminal proceedings under Article 289 of the Criminal Code of Ukraine is usually the statement of the owner or user of the vehicle. After entering information about the illegal possession of a vehicle into the EDPR, the pre-trial investigation of this category of criminal offenses has a certain specificity.

It is noted that the procedure for carrying out a pre-trial investigation has its own peculiarities if the stolen vehicle is equipped with a tracker for tracking the car. Such trackers use different navigation systems. The most famous are GPS, GLONASS and Galileo.

It has been proved that immediately after discovering the fact of the theft of a vehicle equipped with a GPS system, the device that receives information about the location and the route of the vehicle should turn on the screen recording function, or, if possible, use another device to record the screen.

Key words: pretrial investigation, vehicle, illegal possession, satellite navigation, GPS tracker, victim, interrogation.

Постановка проблеми та її актуальність. Право власності є одним із основоположних прав людини, яке закріплене у міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. У демократичній державі право власності є одним із пріоритетів, оскільки воно є основою для економічного розвитку та забезпечення свободи та безпеки громадян. Забезпечення права власності є важливим елементом демократичної держави і грає ключову роль у розвитку економіки та соціальному прогресі. Власність визнається однією з основних прав людини та є важливим чинником стабільності і процвітання суспільства.

В умовах розвитку науково-технічного прогресу невід'ємним елементом життя людини став автомобіль, який теж беззаперечно входить до категорії власності. Автомобіль, безсумнівно, став невід'ємною складовою сучасного життя багатьох людей, особливо в індустріалізованих та розвинених країнах.

Виробництво автомобіля є складним і високотехнологічним процесом, який вимагає значних інвестицій

у дослідження та розробки. Це робить автомобіль продуктом з високою доданою вартістю і як результат визначає її значну матеріальну цінність.

В свою чергу саме цінність автомобіля є причиною того, що автомобіль з часів його масового використання став предметом протиправних посягань.

Хоча незаконне заволодіння транспортним засобом в Кримінальному кодексі України віднесено до розділу XI «Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту», не викликає сумніву що такі дії беззаперечно порушують право власності [3].

Запобігання вчиненню незаконного заволодіння транспортним засобом та боротьбу з таким явищем умовно можна поділити на два напрями. Перший це технологічний. З розвитком технологій, розробники обладнують транспортні засоби елементами та системами захисту від проникнення та незаконного заволодіння. І другий напрямок це вдосконалення законодавства та методик документування та розкриття кримінальних правопорушень пов'язаних з незаконним заволодінням транспортним засобом.

В цьому аспекті необхідно зазначити що розвиток першого напрямку примушує вдосконалюватись другий. Таким чином постійний розвиток технологій які використовуються при виготовленні транспортних засобів потребує як законодавчого вдосконалення правових норм, так і методику боротьби з таким явищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою питання пов'язаного з незаконним заволодінням транспортним засобом в кримінальному, кримінологічному, кримінально-процесуальному, криміналістичному, оперативно-розшуковому аспектах займались такі науковці, як: В. Д. Берназа, А. Ф. Волобуєва, О. О. Волобуєвої, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, М. В. Даньшина, В. А. Журавля, Н. І. Клименко, В. П. Колмакова, А. В. Кофанова, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, Т. О. Лоскутова, В. Т. Нора, О. В. Одерія, М. І. Панова, І. В. Пирого, М. В. Салтевського, О. А. Самойленко, С. М. Смокова, Р. Л. Степанюка, В. Я. Тація, В. В. Тищенко, Г. К. Тетерятник, Л. Д. Удалової, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітька, М. Г. Щербаковського В. В. Юсупова та інших.

В той же час, як ми зазначали вище, технологічний розвиток, зміни законодавства потребують подальшого дослідження особливостей розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом.

Мета статті полягає у аналізі особливостей здійснення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу. Кількість автомобілів у світі постійно зростає. За даними Міжнародної асоціації виробників автомобілів (ОІСА), у 2022 році у світі було зареєстровано понад 1,4 млрд автомобілів. Це на 3% більше, ніж у 2021 році. Китай є країною з найбільшою кількістю автомобілів у світі, на його долю припадає понад 20% світового парку автомобілів. За ним слідує США, Японія та Індія.

За даними Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол), у 2022 році у світі було вкрадено понад 1,2 мільйона автомобілів.

В Україні автомобіль також є одним із найпопулярніших видів транспорту. На жаль через військову агресію росії, актуальні данні, дуже важко відслідкувати, однак за даними Державної служби статистики України, у 2021 році в Україні налічувалося близько 10 мільйонів автомобілів.

Що стосується незаконного заволодіння транспортними засобами в Україні, то тут ситуація теж доволі красномовна. Згідно з офіційними даними, у першій половині 2021 року викрали 1 475 автомобілів. Вже до кінця 2021 року показник збільшився – цифра становила 3546 випадків. Якщо враховувати неофіційну статистику, то ситуація ще більш невтішна: у 2021 році викрали 7092 машини. Лідерами серед міст України у цьому плані є Київ, Одеса, Харків та Львів [1].

В зв'язку з вищезазначеним, вдосконалення методів боротьби з такими видом злочинної діяльності як незаконне заволодіння транспортними засобами є надзвичайно актуальним для сьогодення.

Незаконне заволодіння транспортним засобом передбачене статтею 289 КК України.

Приводом до відкриття кримінального провадження за статтею 289 КК України зазвичай є заява власника чи користувача транспортного засобу. Згідно ст. 214 КПК України при отриманні заяви чи повідомлення про незаконне заволодіння транспортним засобом слідчий (прокурор) зобов'язаний невідкладно (в крайньому випадку не пізніше 24 годин) внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), розпочати розслідування. Однак в той же час варто зазначити що абсолютна більшість повідомлення про викрадення транспортного засобу надходить на номер скороченого екстреного виклику «102» до оператора Call-центру Національної поліції.

Після внесення відомостей про незаконне заволодіння транспортним засобом до ЄРДР досудове розслідування такої категорії кримінальних правопорушень має певну специфіку.

Перш за все головною особливістю такого досудового розслідування є оперативність. Як свідчить слідча практика, якщо віднайти автомобіль не вдалось в найкоротший термін, шанси на встановлення його місцезнаходження значно зменшуються. Тому здебільшого місцезнаходження викраденого автомобіля намагаються встановити оперативно-розшуковими заходами, вводиться в дію поліцейський план «Перехоплення». Слідчий, який здійснює досудове розслідування, на початковому етапі докладає зусиль щодо фіксації факту незаконного заволодіння шляхом здійснення огляду місця події, встановлення суми завданого збитку та детального опису транспортного засобу, шляхом допиту потерпілого та можливих свідків.

Зазначений стан справ може змінюватись у випадку коли було здійснено викрадення транспортного засобу, який обладнаний трекером для відстеження автомобіля. Такі трекери використовують різні системи навігації. Найвідоміші це GPS, ГЛОНАСС та Galileo [2].

Транспортні засоби такими системами обладнуються або під час виготовлення самим виробником, або в подальшому, як додаткове обладнання за бажанням власника. Відповідно інформацію про пересування транспортного засобу надає або сам виробник транспортних засобів, якщо така система встановлювалась ним, або відповідно підприємством обладнання якого було встановлено на транспортний засіб.

Пошук викраденого автомобіля обладнаного системою GPS має ряд особливостей, які відрізняють його від пошуку автомобіля без подібної системи.

По-перше, GPS-система дозволяє відстежувати місцезнаходження автомобіля в реальному часі. Це означає, що поліція може оперативно отримати інформацію про те, де знаходиться викрадений автомобіль.

По-друге, GPS-система дозволяє відстежувати маршрут руху автомобіля. Це може допомогти поліції визначити, куди викрадений автомобіль прямує, і перехопити його.

По-третє, GPS-система дозволяє відстежувати швидкість руху автомобіля. Це може допомогти поліції визначити, чи викрадений автомобіль використовується в злочинних цілях.

Зазначена інформація, є критично важливою для ефективного розслідування і надзвичайно актуальною на початковому етапі. Оскільки вона дає можливість оперативно відшукати місцезнаходження транспортного засобу.

В той же час особливістю вказаної ситуації є те, що надавач послуг з GPS-навігації вказану інформацію в онлайн режимі надає лише власнику транспортного засобу.

Правоохоронні органи за наявності підстав звичайно можуть звернутись з запитом до надавача відповідних послуг. Однак запит повинен бути обґрунтованим, тобто на підставі наявного кримінального провадження, тобто запит можна подати лише після внесення відомостей до ЄРДР. Крім цього ситуація ускладнюється у випадку, якщо надавач послуг з GPS-навігації підприємство, яке знаходиться за кордоном, що в свою чергу передбачає більш складну процедуру звернення з запитом.

Ситуація це більш ускладнюється, якщо запит не був виконаний. Оскільки це вимагає в подальшому звертатись до суду, у випадку якщо надавач послуг знаходиться в Україні, або звертатись до компетентних органів відповідної держави в рамках міжнародного співробітництва, якщо надавач послуг перебуває в іншій країні.

Однак такі дії забирають багато часу, що є критично важливим ресурсом на початковому етапі розслідування кримінальних проваджень пов'язаних з незаконним заволодінням транспортним засобом. Оскільки як вказують фахівці, за деяким даними в Україні до 45% викрадених

автомобілів розбирається на запчастини. Тому надзвичайно важливим є встановлення місцезнаходження викраденого транспортного засобу в найкоротший проміжок часу.

Таким чином єдиним джерелом актуальної інформації щодо місцезнаходження транспортного засобу та його маршрут пересування є власник такого транспортного засобу, тобто потерпілий.

Такий статус особа набуває з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ст. 55 КПК України).

Здебільшого інформацію щодо місцезнаходження транспортного засобу та його маршрут пересування потерпілий надає добровільно відразу після звернення в поліцію. Однак вказана інформація використовується як оперативна, для орієнтування задіяних нарядів, визначення сил та засобів які необхідно задіяти. В той же час залишається поза увагою необхідність фіксації вказаної інформації, яка поступає в онлайн режимі, для використання її як доказ під час подальшого досудового розслідування.

Зазначений аспект на нашу думку потребує уваги та вибудовування певного алгоритму першочергових дій.

Відповідно до пункту 3 частини 1 та пункту 3 частини 2 статті 56 КПК «Права потерпілого» [4], потерпілий має права надавати докази по кримінальному провадженню. З цією метою ми вважаємо за доцільне, рекомендувати відразу після виявлення факту викрадення транспортного засобу який обладнаний GPS-системою, на пристрої на який надходить інформація щодо місцезнаходження та маршрут руху автомобіля, вмикати функцію запис екрану, чи за можливості здійснювати такий за допомогою іншого пристрою.

В подальшому власник транспортного засобу буде підлягати допиту в якості потерпілого. Допит потерпілого у справах зазначеної категорії, зазвичай є невідкладною слідчою дією (проводиться відразу після отримання заяви), оскільки від його показань залежить спрямова-

ність у проведенні як оперативно-пошукових, так і слідчих (розшукових) дій [5]. В рамках допиту потерпілого фіксується факт наявності такого відеозапису.

В подальшому такий відеозапис може бути вилучений в рамках здійснення тимчасового доступу до речей чи документів, оглянутий та долучений до матеріалів кримінального провадження як доказ.

Як свідчить статистика значна кількість випадків викрадень транспортних засобів пов'язана з подальшим порушенням правил дорожнього руху [6], а саме проїзд на червоний знак світлофора, можливі наїзди на пішоходів, зіткнення з іншими транспортними засобами. Вищезазначений відеозапис щодо маршруту руху викраденого автомобіля в подальшому у випадку встановлення фактів кримінальних правопорушень вчинених під час його руху можливо буде використати як доказ.

Висновок. Розвиток науково-технічного прогресу змушує підлаштовуватись до вимог часу та вдосконалювати як законодавчу базу так і методику розслідування окремих видів злочину.

Незаконне заволодіння транспортними засобами є розповсюдженим кримінальним правопорушенням, а злочинці вдосконалюють свої методи викрадення та використовують останні досягнення науково-технічного прогресу.

В цьому протистоянні виробники транспортних засобів дедалі частіше почали використовувати можливості супутникової навігації, як засіб відслідковування місцезнаходження транспортного засобу.

Розслідування викрадень транспортного засобу обладнаного такою системою має свої особливості, та потребує вибудовування алгоритму дій.

На нашу думку з метою детального документування дій злочинця позитивним буде здійснення запису екрану пристрою на який надходить інформація про маршрут руху викраденого автомобіля, з подальшим вилученням такого запису та визнання його доказом в кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Викрадення автомобілів в Україні. Захист авто. URL: <https://zahyst-avto.com.ua/statystyka-vykradannya-avto-v-ukrayini/#:~:text=>
2. Вікіпедія. GPS-трекер. URL: <https://wikipedia.org/wiki/GPS-трекер>
3. Дудоров О.О. Незаконне заволодіння транспортним засобом: проблеми кваліфікації та вдосконалення кримінального закону. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 2/2020, с. 307–315. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/82.pdf
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Помаз Ярослав. Протокол допиту як доказ під час розгляду кримінального провадження в суді. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 214–218.
6. Про Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ДОСУДОВОГО ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

COMPENSATION FOR DAMAGE AS A METHOD OF PRE-TRIAL DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Любезніков Д.О., аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Стаття присвячена проблемам відшкодування шкоди у кримінальному провадженні України та їх вирішенню. Проводиться аналіз причин неефективності існуючого механізму в кримінальному процесі, компенсації шкоди, жертвам кримінальних правопорушень. Розглядаються основи правового статусу особи, які закріплені в Конституції України. Досліджуються комплекс заходів, спрямованих на запобігання загрозам правам і свободам осіб, заходи, які здійснюються у зв'язку з вже наявним порушенням прав, свобод і законних інтересів та заходи, реалізація яких необхідна під час виконання судових рішень у частині цивільного позову. З'ясується сутність кримінального процесуального захисту прав в аспекті визначення поняття права. Констатується, що права можна класифікувати на майнові та немайнові. Незалежно від того, яке право порушено, держава гарантує їх відновлення (відшкодування). У силу властивих владних повноважень держава гарантує судовий захист порушених злочинних прав фізичних та юридичних осіб. Такий захист може здійснюватися як у цивільному процесуальному порядку, так і в рамках кримінального процесу. Робиться висновок, що відшкодування шкоди у кримінальному процесі – це спосіб реалізації конституційних прав фізичних та (або) юридичних осіб на захист порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав шляхом застосування комплексу заходів (рішень та дій) на основі норм кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства, спрямованих на доведення на доведення порушення цих прав, а також заходів, спрямованих на максимальне відновлення порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав потерпілих від злочинних дій винних у цьому осіб. Зазначається, що головною умовою одночасного, цивільного і кримінального провадження має бути – дотримання положень кримінального процесуального закону про всебічне, повне та неупереджене дослідження всіх обставин, які досліджуються в суді. Доводиться, що спільний розгляд та вирішення позовних вимог поряд із розслідуванням кримінального провадження за фактом скоєння кримінального правопорушення має більше позитивних моментів, ніж негативних.

Ключові слова: відшкодування шкоди, кримінальне провадження, кримінальний процес, права і свободи, механізм, захист прав, судовий захист, цивільне провадження, цивільний позов, позовні вимоги, кримінальний процесуальний закон, потерпілий.

The article is devoted to the problems of compensation for damage in the criminal proceedings of Ukraine and their solution. An analysis of the reasons for the ineffectiveness of the existing mechanism in the criminal process, compensation for damage to victims of criminal offenses is carried out. The foundations of the legal status of a person, which are enshrined in the Constitution of Ukraine, are considered. A complex of measures aimed at preventing threats to the rights and freedoms of individuals, measures that are implemented in connection with the already existing violation of rights, freedoms and legitimate interests, and measures, the implementation of which is necessary during the execution of court decisions in part of a civil claim, are being studied. The essence of the criminal procedural protection of rights in the aspect of defining the concept of law is clarified. It is noted that rights can be classified into property and non-property. Regardless of which right is violated, the state guarantees their restoration (compensation). By virtue of its inherent powers, the state guarantees judicial protection of the rights of individuals and legal entities violated by a crime. Such protection can be carried out both in the civil procedural order and within the framework of the criminal process. It is concluded that compensation for damage in criminal proceedings is a way of realizing the constitutional rights of individuals and (or) legal entities to protect property and non-property rights violated by a criminal offense by applying a set of measures (decisions and actions) based on criminal procedural, civil and civil procedural norms of legislation aimed at proving and recognizing the violation of these rights, as well as measures aimed at the maximum restoration of the property and non-property rights of victims of the criminal actions of the persons guilty of the criminal offense. It is noted that the main condition of simultaneous civil and criminal proceedings should be compliance with the provisions of the Criminal Procedure Law on a comprehensive, complete and impartial investigation of all circumstances investigated in court. It is proven that the joint consideration and resolution of claims along with the investigation of criminal proceedings based on the fact of the commission of a criminal offense has more positive aspects than negative ones.

Key words: compensation for damage, criminal proceedings, criminal process, rights and freedoms, mechanism, protection of rights, judicial protection, civil proceedings, civil suit, claims, criminal procedural law, victim.

«Законодавче закріплення прав і свобод людини, як в масштабі, окремої держави, так і світової спільноти, надає кожній людині реалізувати свої права і свободи, а при необхідності забезпечити ефективну правову допомогу та захист від протиправних проявів з боку окремих осіб та організацій, свавілля посадових осіб державних органів», – зазначає В. Васильєв [1, с. 65].

Основи правового статусу особи закріплені в Конституції України. Держава гарантує захист права, свободи людини і громадянина. На перше місце в Конституції України висунуті (особисті) права та свободи, за ними слідує політичні, а потім – економічні, соціальні та культурні. Юридичним гарантіям проголошених права і свободи приділено особливу увагу. Першочергове значення має судовий захист особистих (фізичних) прав і свобод людини, право на звернення відповідно до міжнародних договорів, ратифікованих Україною, у міжнародні інстанції із захисту прав і свобод людини, до інституту Уповноваженого з прав людини, до демократичних принципів кримінального та кримінального процесуального права, крім того, законом охороняються права потерпілих від

злочинів та зловживань владою, право на отримання кваліфікованої правової допомоги [2].

Відповідно до словника український термін «захист» означає заступництво, охорона, підтримка [3, с. 245]. В останні роки зміст поняття «захист» у сфері кримінального процесу істотно розширився. Під ним стали розуміти процесуальну діяльність, що здійснюється при посяганні на права особи, їх обмеження або виникнення реальної загрози їх порушення. Ми вважаємо, що захист включає не тільки комплекс заходів, спрямованих на запобігання загрозам правам і свободам осіб, а й заходи, які здійснюються у зв'язку з вже наявним порушенням прав, свобод і законних інтересів, і навіть заходи, реалізація яких необхідна під час виконання судових рішень у частині цивільного позову. У цьому зв'язку ми солідарні з думкою О. Яновської, яка вважає, що захистом є «діяльність з охорони прав і свобод людини, від будь-яких порушень та обмежень і забезпеченню відшкодування збитків, завданих, кримінальним правопорушенням, правам і свободам людини, якщо такі не вдалося попередити або усунути шляхом його запобігання» [4, с. 126].

Не викликає заперечень визначення судового захисту, запропоноване авторами Великого енциклопедичного юридичного словника, згідно з яким судовий захист – це «право громадян, а також сукупність процесуальних дій, спрямованих на захист честі та гідності, життя та здоров'я, особистої свободи та майна від злочинних посягань, на спростування звинувачення чи пом'якшення відповідальності обвинуваченого (підсудного)» [5, с. 234].

Для з'ясування сутності кримінального процесуального захисту прав в аспекті нашого дослідження доцільним є визначити поняття права. У загальній теорії держави і права термін «право» використовується у кількох значеннях: по-перше, як соціально-правові претензії людей (право життя); по-друге, під правом розуміється система юридичних норм, причому право має об'єктивний зміст – норми права створюються і діють незалежно від волі окремих осіб; по-третє, право – це офіційно визнані можливості фізичної чи юридичної особи (право на працю, відпочинок, майно тощо); по-четверте, право може виступати у виді правової системи (наприклад, романо-германська правова система).

Ми згодні з визначенням права, даним на основі визнання соціальної сутності професором Несиновою С. В.: право – це обумовлена природою людини і суспільства, система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю застосування державного примусу [6, с. 36].

Право характеризується такою властивістю, як нормативність. Тим самим, права, які має фізична чи юридична особа, завжди, закріплені у чинних нормах. Разом з тим, основні права та свободи людини є невід'ємними і належать кожному від народження – це закріплено в Основному законі нашої країни. Право виражає сукупність волі та свідомості людей, це соціальний компроміс, побудований, на засадах справедливості та розуму. Право завжди визначено формально. Держава надає праву загальнообов'язкового значення і поєднуючи право та закон, створює систему правових норм.

Право має бути забезпечене можливістю державного примусу, що реалізується у двох напрямках: забезпечує захист суб'єктивного права і ставить завдання примусити правопорушника до виконання обов'язку на користь постраждалої сторони (відшкодування заподіяної шкоди), притягнути винного до юридичної відповідальності та покарати його.

Відомо, що права можна класифікувати на майнові та немайнові. Незалежно від того, яке право порушено, держава гарантує їх відновлення (відшкодування). У силу властивих владних повноважень держава гарантує судовий захист порушених злочином прав фізичних та юридичних осіб. Такий захист може здійснюватися як у цивільному процесуальному порядку, так і в рамках кримінального процесу.

Таким чином, шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням, є порушенням суб'єктивних прав цієї особи, тому, право на відшкодування шкоди впливає із загального права на захист порушених злочином прав, свобод і законних інтересів.

Відомо, що у широкому значенні кримінальний процесуальний захист прав осіб, постраждалих від кримінальних правопорушень, – це здійснення учасниками процесу у кримінальному провадженні комплексу заходів, заснованих на нормах кримінального процесуального закону та спрямованих на встановлення порушеного злочином права та його відновлення.

Стаття 2 КПК України, завданнями кримінального провадження, називає захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Крім того, зазначена стаття регламентує принцип, відповідно до якого кримінальне переслідування та призначення винним справедливого покарання в тій же мірі відповідають завданням кримінального провадження, що і захист особи від безпід-

ставного і незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, засудження, захист фізичних та юридичних осіб від порушення чи обмеження їх прав, свобод та охоронюваних законом інтересів [7].

Вважаємо, що відшкодування шкоди у кримінальному процесі – це спосіб реалізації конституційних прав фізичних та (або) юридичних осіб на захист порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав шляхом застосування комплексу заходів (рішень та дій) на основі норм кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства, спрямованих на доведення та визнання порушення цих прав, а також заходів, спрямованих на максимальне відновлення порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав потерпілих від злочинних дій винних у цьому осіб.

Слід зазначити, що КПК України, визначаючи принципи кримінального провадження, не ставить захист прав осіб, які потерпіли від кримінального правопорушення, в залежності від того, які саме права – майнові або немайнові – порушені. Захист будь-яких порушених кримінальним правопорушенням прав охоплюється завданнями кримінального провадження. Реалізація захисту порушених прав тісно пов'язана із застосуванням не тільки норм кримінального процесуального права, а й норм інших галузей права, у тому числі цивільного та цивільного процесуального. Так, поряд з регламентацією порядку захисту майнових прав фізичних та юридичних осіб, відповідно до ст. 15 ЦК України також передбачено і захист немайнових прав, які передбачені у ЦК України таких як – «життя і здоров'я, гідність особи, особисту недоторканність, честь та ділову репутацію, недоторканність приватного життя, право вільного пересування, вибору місця перебування та проживання, право на ім'я, право на авторство, та інші особисті немайнові права чи нематеріальні блага, що належать громадянину від народження або в силу закону, невідчужувані та не можуть бути передані іншим способом. Нематеріальні блага захищаються відповідно до ЦК України та інших законів у випадках і в порядку, ними передбачених, а також у тих випадках і тих межах, у яких використання способів захисту цивільних прав впливає з істотного порушеного нематеріального права та характеру наслідків цього порушення» [9].

Якщо фізичній чи юридичній особі заподіяно моральну шкоду (фізичні чи моральні страждання) діями, що порушують його особисті немайнові права або посягають на інші нематеріальні блага, що належать фізичній чи юридичній особі, а також в інших випадках, передбачених законом, суд може покласти на порушника обов'язок грошової компенсації зазначеної шкоди (ст. 1167 ЦК України) [9].

Вчинення кримінального правопорушення, внаслідок якого настали шкідливі майнові чи немайнові наслідки, породжує виникнення двох видів охоронюваних прав: кримінальних та цивільних, у яких реалізується кримінальна та цивільна правова відповідальність.

Зауважимо, що законодавець у ст. 1 КК України одним з перших завдань назвав охорону прав та свобод людини і громадянина, власності, тим самим підкреслюючи, що захист майнових інтересів осіб, які постраждали від злочину, є одним з першочергових завдань кримінального закону [8].

Разом з тим історія розвитку держави і права свідчить про те, що на перше місце кримінально-правової політики завжди ставилося першочергове завдання розкриття злочину і покарання винного. І у цьому питанні відшкодуванню шкоди відводилася другорядна роль. І. О. Завидняк вважала, що кримінальний процес – це «діяльність... зі швидким і повним розкриттям кримінального правопорушення, викриття винних, правильного застосування до них кримінального закону, а також запобігати новим кримінальним правопорушенням...» [10, с. 103].

В. П. Бахін як мету кримінального процесу називав виявлення істини у кримінальній справі, встановлення винності та справедливе покарання особи, яка вчинила

злочин, захист від безпідставного звинувачення невинної людини [11, с. 213].

Не слід забувати і те, у які саме історичні періоди висувалися ті чи інші концепції. Проте в останні роки проблемам відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, приділяється все більше уваги. Безумовно, зміни поглядів щодо зазначених питань значною мірою сприяли ухваленню і Конституції України; та кодифікованих нормативних актів у сфері кримінального та цивільного провадження.

Можна з упевненістю сказати, що більшість вчених-процесуалістів, які вивчають питання відшкодування шкоди у кримінальному процесі, єдині у своїй думці, що такий інститут у рамках кримінального процесу необхідний, і є інструментом реалізації завдань кримінального провадження, спрямованих на захист порушених, кримінальним правопорушенням, прав осіб [12, с. 117].

В. Кучер у зв'язку з цим зазначає, що «ефективність правосуддя чималою мірою визначається дієвістю процесуального механізму забезпечення прав потерпілих на відшкодування заподіяної їм шкоди при розгляді цивільних позовів у кримінальному провадженні» [12, с. 88].

Відшкодування шкоди дозволяє усунути негативні наслідки кримінального правопорушення та відновити порушені кримінальним правопорушенням права та інтереси фізичних і юридичних осіб. Однак суми відшкодування повинні відповідати завданій шкоді. Забезпечення відшкодування шкоди не в повній мірі залежить від волевиявлення потерпілих осіб, – таке забезпечення є обов'язком спеціально уповноважених осіб та органів, які задіяні у кримінальному провадженні. Їх зміст характеризують ті заходи, які необхідно провести органами досудового розслідування та дізнання щодо відшкодування матеріальних збитків, а також органами, покликаними безпосередньо виконувати судові рішення, які приймаються в межах досудового розслідування.

У юридичній літературі зустрічаються точки зору, автори яких відстоюють позицію про надмірність розгляду матеріальних стягнень потерпілих від злочину осіб у кримінальному провадженні. Всі вони посилаються на кодекси минулих років, які були ухвалені ще в радянські часи.

У своїх доводах вони, зазначають, що провадження за цивільним позовом не відповідає природі, сутності кримінального процесу, спрямованого на реалізацію кримінальної відповідальності або звільнення від неї у встановлених законом випадках; таке провадження, як і будь-який інший розгляд цивільного правового спору, має ґрунтуватися на презумпції винності, за якої кожна зі сторін зобов'язана доводити ті обставини, на які посилається (ЦПК УРСР), тоді як кримінальне судочинство базується на презумпції невинності підозрюваного чи обвинуваченого і органи кримінального судочинства не мають права перекладати

на них обов'язок доведення (КПК УРСР); процедура розгляду цивільного позову разом із кримінальним провадженням вимагає більш повної правової регламентації (що важко втілюється з погляду законодавчої техніки) або змушує суд використовувати за аналогією норми цивільного процесуального права (що є небажано).

Насправді, дійсно, розгляд позовних вимог цивільних позивачів у кримінальному провадженні пов'язаний із певними незручностями. Слідчим доводиться більше часу витратити на обставини, пов'язані з доведенням факту заподіяння майнової шкоди, суддям необхідно не тільки правильно провести розгляд кримінального провадження, у відповідності до норм КК України, а і правильно вирішити питання цивільного позову, що пов'язано вже не тільки з додатковим часом затраченим на такий розгляд, а і з побоюванням, можливості скасування вироку у кримінальному провадженні чи його зміною, якщо позов буде розглянуто з порушеннями норм чинного законодавства.

Однак, на нашу думку, спільний розгляд та вирішення позовних вимог поряд із розглядом кримінального провадження за фактом скоєння кримінального правопорушення має більше позитивних моментів, ніж негативних. По-перше, в цілому є процесуальна економія часу, сил і матеріальних витрат учасників процесу, у тому числі витрати на виклик їх у судово засідання, витрати на захисників і представників, оскільки не доводиться по одному й тому ж питанню проводити два окремі процеси судового розгляду: кримінального та цивільного; по-друге, при заяві цивільного позову позивач звільняється від сплати державного мита; по-третє, позивач не витрачає зусилля на доведення позовних вимог; по-четверте, таке спільне провадження сприяє повному та об'єктивному розгляду матеріалів кримінального провадження та призначенню справедливого покарання винній особі; по-п'яте, винна особа повною мірою несе тягар відповідальності за заподіяну шкоду.

Ми вважаємо, що головною умовою одночасного, цивільного і кримінального провадження має бути – дотримання положень кримінального процесуального закону про всебічне, повне та неупереджене дослідження всіх обставин, які досліджуються на досудовому розслідуванні та в суді. І, якщо одночасний розгляд кримінального провадження та цивільного позову, на думку суду, не спричинить їх порушення, позов має бути розглянутий у порядку кримінального процесу. У разі ж неможливості проведення одночасного розгляду суд повинен ухвалити рішення про виділення матеріалів та запропонувати, зацікавленим особам, звернутися з цивільним позовом у порядку цивільного судочинства.

Подібне рішення суду дозволить зберегти переваги одночасного провадження і при цьому не створюватиме перешкод для швидкого вирішення та закінчення розгляду кримінальних проваджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев В. В. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої злочинцем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2016. 232 с.
2. Zavydniak, V.I., Zavydniak, I.O., Omelchuk, L.V., Polunina, L.V. & Suprun-Kovalchuk, T.M. States' main directions and forms of in-ternational cooperation in the fight against transnational economic crimes. *Revista Científica General José María Córdova*. 2022. 20(38). P. 323–339. <https://dx.doi.org/10.21830/19006586.904>
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. К.; Ірпін: Перун, 2005. 1728 с.
4. Яновська О. Правова позиція захисту в кримінальному провадженні: шляхи відстоювання у процесі доказування. *Право України*. 2014. № 10. С. 124–32.
5. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Вид-во "Юрид. думка". 2012. 1020 с.
6. Несинова С. В. Проблеми соціальної трансформації права в умовах сучасних глобалізаційних процесів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 35–38.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Завидняк І. О. Поняття й сутність міжнародного співробітництва в розслідуванні фінансових злочинів транснаціонального характеру. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 47(2). С. 102–105.
11. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с., 32 іл.
12. Збірник методичних рекомендацій з питань розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ / під ред. П.В. Коляди. К.: МВС ГСУ, 2001. 239 с.

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

PROCEDURAL REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER THE LAWS OF THE REPUBLIC OF POLAND

Машика В.П., аспірант

Академія праці, соціальних відносин і туризму

Ховпун О.С., д.ю.н.,

професор кафедри права і соціальної роботи

Ізмайльський державний гуманітарний університет

Стаття піднімає питання процесуального представництва в кримінальному провадженні. Дослідження проведено з токи зору врегулювання даного питання законодавством Республіки Польща. Визначається актуальність даної теми прагненням України до Євроінтеграції, що об'єктивно обумовлює необхідність вивчення досвіду країн Євросоюзу у побудові правових систем, найбільш наближеною з яких є Республіка Польща. В статті аналізуються не тільки положення Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща (Kodeks postępowania karnego), що є основним спеціальним законом, який визначає процесуальний статус представника в кримінальному судочинстві, а і норми законів які врегульовують окремі питання представництва. Зокрема: Цивільного кодексу Республіки Польща, Законів «Про адвокатуру» та «Про правових радників», та інших. Визначається ґрунтовна відмінність інституту представництва в кримінальному судочинстві за законодавством Республіки Польща, що полягає у посиленних вимогах щодо високої якості правничої допомоги, яка може надаватись тільки захисниками і представниками, які мають спеціальний статус адвоката або правового радника, окреслюється відмінності обсягу правової допомоги, яка може бути надана ними в межах кримінального провадження. Аналізуються різновиди представництва, зокрема, правовий статус захисника, представника, законного представника та осіб під постійною опікою яких перебуває потерпіла сторона, їх особливості. Окрема увага приділяється висвітленню способів призначення представників в кримінальному провадженні, їх порядку. Звертається увага на випадки обов'язкової участі захисників, представників, законних представників у кримінальному провадженні. Аналізуються питання захисту і представництва неповнолітніх осіб, недієздатних та обмежено дієздатних осіб. Визначаються питання представництва в кримінальному провадженні, що врегульовуються цивільним та сімейним законодавством.

Ключові слова: представництво, кримінальне провадження, захисник, представник, законний представник.

The article raises the issue of procedural representation in criminal proceedings. The study is conducted from the perspective of the regulation of this issue by the legislation of the Republic of Poland. The relevance of this topic is determined by Ukraine's aspirations for European integration, which objectively necessitates the study of the experience of the EU countries in building legal systems, the closest of which is the Republic of Poland. The article analyses not only the provisions of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Poland (Kodeks postępowania karnego), which is the main special law defining the procedural status of a representative in criminal proceedings but also the provisions of laws regulating certain issues of representation. In particular: The Civil Code of the Republic of Poland, the Laws on the Bar and on Legal Advisers, and others. The author identifies a fundamental difference between the institute of representation in criminal proceedings under the legislation of the Republic of Poland, which consists of the enhanced requirements for high-quality legal aid which can be provided only by defence counsels and representatives having a special status of an attorney-at-law or a legal adviser, and outlines the differences in the scope of legal aid which can be provided by them within criminal proceedings. The author analyses the types of representation, in particular, the legal status of a defence counsel, representative, legal representative and persons under the permanent care of the injured party, and their peculiarities. Special attention is paid to the methods of appointment of representatives in criminal proceedings and their procedure. Attention is drawn to cases of mandatory participation of defence counsels, representatives, legal representatives in criminal proceedings. The author analyses the issue of defence and representation of minors, incapacitated and partially incapacitated persons. The issues of representation in criminal proceedings regulated by civil and family law are determined.

Key words: representation, criminal proceedings, defence counsel, representative, legal representative.

В умовах стійкого утвердження прагнення українського народу до Активний рух України до Євроінтеграції об'єктивно обумовлює необхідність вивчення досвіду країн Євросоюзу у побудові правових систем, що відзначаються високим рівнем захисту прав людини. Правова система Республіки Польща вбачається найбільш близькою до української і в той же час, такою, що зазнала безпосереднього впливу права Європейського Союзу, членом якого виступає Республіка Польща. Окрім того вона територіально межує з Україною і є надійним союзником для України протягом останніх нелегких років. Трудова міграція та економічна співпраця посилюють інтерес до польського права в тому числі і у кримінальному процесі. Багато українських адвокатів здійснюють свою практику на теренах держави-сусіда. В той же час кримінальне судочинство республіки Польща має свої особливості, які становлять ґрунтовні відмінності від українського досвіду, зокрема, в сфері інституту представництва. Саме тому вбачається необхідним врахування позитивного і негативного досвіду правотворчого і практичного досвіду, в тому числі в сфері реалізації кримінального провадження, що

в свою чергу надасть можливість ефективно з точки зору часу і якості реалізувати узгодження українського законодавства відповідно до європейських вимог.

Варто зазначити, що ґрунтовні доктринальні дослідження інституту представництва в кримінальному провадженні Республіки Польща вітчизняними науковцями та практиками не проводилися. Фрагментарно свою увагу тим чи іншим аспектам процесуального представництва в кримінальному судочинстві приділяли увагу О. Кібенко, А. Косило, О. Яновська та інші. Комплексні публікації в цій сфері на сучасному етапі розвитку науки кримінального процесу відсутні.

Саме такий рівень наукової розробки теми зумовив необхідність її висвітлення в межах даного дослідження та визначив його мету – з'ясувати основи правового регулювання процесуального представництва в кримінальному провадженні за законодавством Республіки Польща.

Законодавство Республіки Польща встановлює можливість (а в деяких передбачених законом випадках і обов'язковість) представництва сторін в судах процесуальними представниками. Відповідно до ст. 51 Кри-

мінального процесуального кодексу Республіки Польща у кримінальному судочинстві процесуальними представниками сторін та інших учасників кримінального провадження виступають захисник (obrońca), представник (pełnomocnik) і законний представник (przedstawiciel ustawowy) або особа під постійною опікою якої перебуває потерпіла сторона (osoba pod której stałą pieczęą pokrzywdzony pozostaje) [1, ст. 51].

Варто зазначити, що в Республіці Польща традиційно правову допомогу надають дві юридичні професії: адвокати та правові радники. Кожна з професій передбачає надання правничої допомоги у певному обсязі. Професії адвоката і правового радника були закріплені на основі законів «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 р., та «Про правових радників» від 6 липня 1982 р. Передумови доступу до обох цих професій є подібними, зокрема: професійна етика й основи дисциплінарної відповідальності. Основною різницею є обсяг правничої допомоги, що ними може надаватися. Подібно до законодавства України, адвокат надає всі види правничої допомоги, в той час як обсяг правничої допомоги що її надає правовий радник є вужчим [2]. До 8 червня 2010 року участь правових радників у кримінальному провадженні була досить обмежена. Вони могли представляти тільки державу, орган місцевого самоврядування або громадську організацію, яка виступала в якості потерпілої сторони, а потім як представника приватного обвинувача або цивільного позивача. У сфері майнових позовів правовий радник міг діяти в інтересах юридичних осіб, організаційних підрозділів без статусу юридичної особи та фізичних осіб, які займаються підприємницькою діяльністю. І тільки у випадках, якщо вони отримали статус цивільного позивача. Саме тому зміни 2010 року внесені до Кримінально процесуального кодексу Республіки Польща відіграли велике значення у реформуванні інституту процесуального представництва, адже, завдяки впровадженню даної реформи правові радники отримали повну можливість виступати представниками у кримінальному провадженні [3]. На сучасному етапі правового радника, порівняно з професією адвоката, стосується тільки таке обмеження, що він не може виступати в якості захисника у кримінальній справі. Так, ст. 82 Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща прямо передбачає, що захисником може бути тільки особа, яка має право на захист відповідно до положень про організацію адвокатури або закону про правових радників [1]. Варто зауважити, що в окремих випадках законодавство Республіки Польща передбачає можливість надання правничої допомоги особами з вищою юридичною освітою (які є суб'єктами господарської діяльності), а також закордонними юристами, правда в дещо обмеженому обсязі [2].

Захисник є представником обвинуваченого в кримінальному процесі. Відносини між двома суб'єктами повинні будуватися на довірі. Захисник повинен заздалегідь обговорити свої дії з обвинуваченим і надати пояснення у разі виникнення сумнівів. Межі дій захисника визначаються правовим інтересом обвинуваченого. Захисник має певні права, зокрема, він не може бути допитаним з приводу фактів, які стали йому відомі під час ведення справи або надання правових консультацій, у нього не може бути вилучено листи чи документи, що містять обставини, пов'язані з виконанням функцій захисника (таємниця захисту), тощо [4].

За загальним правилом кримінальний процесуальний закон Республіки Польща передбачає засаду добровільності призначення захисника, втім, у деяких випадках закон передбачає обов'язок його призначення. Так, згідно ст.6 Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща обвинувачений має право на захист, включаючи право користуватися правовою допомогою захисника, який повинен бути йому наданий. Стаття 79 в свою чергу

передбачає випадки обов'язкової участі у кримінальному провадженні захисника. Зокрема, якщо обвинувачений: не досяг 18-річного віку; є глухим, німим або сліпим; є обгрунтований сумнів, що здатність обвинуваченим усвідомлювати значення своїх дій або керувати ним під час вчинення діяння не була втрачена повністю або суттєво обмежена на момент вчинення такого діяння; є обгрунтований сумнів, що стан психічного здоров'я обвинуваченого дозволяє йому брати участь у провадженні або здійснювати свій захист незалежним і розумним чином. Окрім того обвинувачений обов'язково повинен мати захисника в тих випадках, коли суд визнає це за необхідне з огляду на інші обставини, що утруднюють здійснення захисту. При цьому участь захисника є обов'язковою у всіх процесуальних діях, де обов'язковою є участь обвинуваченого. Окрім того, у ст. 81 визначено, що якщо обвинувачений, який не може обрати захисника внаслідок недостатнього матеріального забезпечення, якщо він є неповнолітнім, сліпим, глухим, недієздатним чи обмежено дієздатним і не має захисника за власним вибором, то в такому випадку голова або секретар суду, компетентний розглядати справу, призначає йому державного захисника (захисника за призначенням). За обгрунтованим клопотанням обвинуваченого або його захисника голова або секретар судового засідання суду, якому підсудна справа, також може призначити нового захисника замість попереднього. Державний захисник призначається зі списку захисників, який своїм розпорядженням визначає міністр юстиції [1].

Стаття 80 Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща визначає, що обвинувачений повинен мати захисника під час розгляду справи в районному суді, якщо йому пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину. У цьому випадку участь захисника в основному судовому розгляді є обов'язковою [1]. З чого можна зробити висновок, що на стадії судового розгляду в цілому участь захисника є обов'язковою. Втім, варто звернути увагу, що Кримінальне процесуальне законодавство містить обмеження щодо кількості захисників. Так, згідно ст. 77 обвинувачений може мати не більше трьох захисників одночасно. В той же час один і той самий захисник може здійснювати захист кількох обвинувачених, якщо їхні інтереси не суперечать один одному про говориться у ст. 85. Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща [1]. У доктрині та прецедентному праві передбачається, що у випадку обвинуваченого, який має більше одного захисника, вони можуть розподілити свої обов'язки таким чином, щоб один із них займався виключно цивільним позовом. В свою чергу, у разі пред'явлення цивільного позову захисник обвинуваченого одночасно набуває і статусу представника щодо цього. Таким чином, це допомагає йому захиститися від звинувачень в обвинувальному акті та цивільному позові [3].

Згідно ст. 76. якщо обвинувачений не досяг 18 років або є недієздатним кримінальний процесуальний закон надає право його законному представнику або особа, під опікою якої перебуває обвинувачений призначити захисника, а також здійснювати всі інші процесуальні дії в його інтересах [1].

Законним представником є особа, яка вчиняє юридичні дії від імені потерпілого чи обвинуваченого, які за віком чи особливим станом не можуть самостійно вчиняти процесуальні дії. Якщо потерпілою стороною є неповнолітня або недієздатна особа, представник, наприклад, подає клопотання про притягнення до відповідальності, оскаржує рішення та подає цивільні позови в кримінальному процесі. Схожа ситуація і з боку обвинувачених. Неповнолітню або недієздатну особу, щодо якої направлено обвинувальний акт до суду, може представляти законний представник. Законним представником у розумінні цивільного та сімейного права Республіки Польща є один із батьків або законний опікун. Кримінально-процесу-

альне право також допускає можливість виступу в цій ролі особи, під постійним наглядом якої залишається особа, яку представляють. У разі, якщо виявиться, що неповнолітній немає такої особи, то суд, а в досудовому провадженні прокурор зобов'язаний негайно звернутися до органу опіки та піклування з заявою про призначення представника дитини, зазначеного в частині 1 статті 99 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща [4].

Окрім того, згідно зі ст. 76а Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща, якщо головуючий суддя вважає, що участь законного представника може призвести до порушення прав чи інтересів обвинуваченого, яким є особа, що не досягнула 18 років, або така присутність є недоцільною для його благополуччя, перешкоджає проведенню слухання чи судового розгляду або суттєво його ускладнює, обвинувачений може призначити іншу повнолітню особу на місце законного представника. Якщо обвинувачений не вказав таку особу або головуючий суддя вважає, що присутність такої особи може призвести до порушення прав або інтересів обвинуваченого, є недоцільною з огляду на його добробут, перешкоджає проведенню слухання або судового розгляду або суттєво їм перешкоджає, головуючий суддя признає так званого сімейного помічника згідно ст. 12 Закону від 9 червня 2011 р. «Про підтримку сім'ї та систему патронатного виховання» (Законодавчий вісник за 2022 р., поз. 447, 1700 і 2140, за 2023 р., поз. 403 і 535) [1]. Також слід зауважити, що кримінальний процесуальний закон не передбачає обов'язкової участі законного представника обвинуваченого, який не досяг 18-річного віку, під час слухання або судового розгляду за його участю на відміну від захисника, присутність якого є обов'язковою.

Варто звернути увагу, що ст. 51 Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща передбачає і положення про законне представництво потерпілого, який не є фізичною особою. Від його імені процесуальні дії вчиняються органом, уповноваженим діяти від його імені [1].

Слід звернути увагу, що законний представник неповнолітнього може, у свою чергу, призначити не тільки захисника, як згадувалося вище, а і представника. Ці дві інституції вже зарезервовано для професійних організацій, як зазначалося раніше, функції захисника і представника у кримінальному судочинстві здійснюють відповідно адвокати і правові радники. На них в кримінальному процесі покладається завдання вести справу найбільш сприятливо для особи, яку вони представляють [4].

Що стосується представника, то його допомогою можуть користуватися інші, окрім обвинуваченого, учасники кримінального провадження, в тому числі і особи, які не є стороною згідно з Кримінальним процесуальним кодексом Республіки Польща (Стаття 87). Втім, Кодекс передбачає можливість суду, а в досудовому провадженні

можливість прокурора, відмовити представнику такої особи в участі в провадженні, якщо вважатиме, що захист її інтересів не вимагає такого представництва [1].

Представник може бути призначений зацікавленою особою (довірителем) або призначений державою, якщо вона доведе, що не в змозі покрити витрати на представництво без шкоди для утримання себе та своєї сім'ї [4]. Згідно ст. 88 Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща представником може бути адвокат, правовий радник або радник Генеральної прокуратури Республіки Польща [1].

Варто зауважити, що відмінності між захисником і представником не обмежуються їх правовим статусом (адвокат, правовий радник) або стосуються суб'єктами, яких вони можуть представляти під час кримінального провадження, а й способу представництва. Так, представник, на відміну від захисника, не є настільки незалежним у веденні справ довірителя. Обсяг його повноважень визначається змістом довіреності, і в разі їх перевищення він може бути притягнутий до цивільно-правової відповідальності. Крім того, представництво може стосуватися виконання окремих процесуальних дій, наприклад підготовки касаційної скарги або представництва у даній кримінальній справі, інакше кажучи загальне процесуальне представництво [4]. До питань, які стосуються діяльності представника та його повноважень і не врегульовані положеннями Кримінального процесуального кодексу Республіки Польща, застосовуються положення, що діють у цивільному судочинстві Республіки Польща (Стаття 89) [1]. Це посилення стосується, зокрема, видів довіреності, її обсягу, виправлення та відкликання заяв довіреності, припинення довіреності та судових витрат. Інститут представника в Кримінально-процесуальному кодексі врегульований обмежено. В основному Кримінально-процесуальний кодекс посилюється на правильне застосування положень про захисника, а потім і положень ЦПК. Варто зазначити, що ці положення слід застосовувати належним чином [3].

Отже, можна прийти до висновків, що питання процесуального представництва в кримінальному провадженні є достатньо детально врегульоване законодавством Республіки Польща. Основним спеціальним законом, що визначає процесуальний статус представника в кримінальному судочинстві є Кримінальний процесуальний кодекс (Kodeks postępowania karnego), який водночас не є єдиним правовим регулятором, так як окремі питання представництва врегульовують такі закони як: Цивільний кодекс, Закони «Про адвокатуру» та «Про правових радників», тощо. Ґрунтовною відмінністю, яка характеризує інститут представництва за законодавством Республіки Польща є вимоги щодо високої якості правничої допомоги, яка може надаватись тільки захисниками і представниками, які мають спеціальний статус адвоката або правового радника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kodeks postępowania karnego: Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. № 89 poz. 555. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf> (дата звернення: 26.12.2023)
2. A. Kosyło, Pomoc prawna w demokratycznym państwie prawnym: regulacje unijne, polskie oraz ukraińskie [w:] Ius et amicitia. *Materiały Pierwszego Polsko-Ukraińskiego Forum Prawniczego*, Tarnobrzeg 2006, s. 169–190. URL: https://kosylo.com/img/upload-files/articles/files/Kosylo_pomoc_prawna_UA.pdf
3. Lisińska J. Podmioty uprawnione do ustanowienia pełnomocnika w procesie karnym. *Palestra*. 7–8. 2014. URL: <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/7-8-2014/artykul/podmioty-uprawnione-do-ustanowienia-pelnomocnika-w-procesie-karnym>
4. Wilimborek K. Przedstawiciele procesowi stron w procesie karnym. URL: <https://www.infor.pl/prawo/pomoc-prawna/u-prawnika/101815,Przedstawiciele-procesowi-stron-w-procesie-karnym.html>

ВЗАЄМОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК INTERACTION OF CRIMINAL PROCESS AND FORENSICS AND ITS DEVELOPMENT

**Митрофанов І.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського**

**Стародубцева-Бавровська Д.О., студентка II курсу магістратури
факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського**

**Козаченко Я.М., студент II курсу магістратури
факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського**

**Сербов С.Г., студент II курсу магістратури
факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського**

**Висоцька А.Є., студентка III курсу магістратури
факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського**

У статті розглядаються питання взаємного проникнення процесуального кримінального права та криміналістики і її розвиток. Наочно демонструється складність такої взаємодії. Метою статті є вивчення ступеня проникнення кримінального процесу та криміналістики одне в одне та визначення на базі цього напрямів розвитку сучасного забезпечення криміналістикою нормального ходу досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Досліджується взаємодія кримінального процесу та криміналістики в контексті процесуальних новел у законодавстві. Доходимо висновків, що в системі юридичних наук кримінально-правового циклу взаємодія процесуального кримінального права та криміналістики є найбільш універсальною та стійкою, але далеко не консервативною. Результати криміналістичних досліджень серйозно вплинули на змістове навантаження окремих фундаментальних процесуальних кримінально-правових інститутів (докази та доказування, слідчі (розшукові) дії), визначили їхній сучасне правове становище. У свою чергу, процесуальне кримінальне законодавство, його новели стимулюють розвиток і визначають напрям багатьох криміналістичних розроблень. Однак зазначені процесуально-криміналістичні зв'язки не вичерпують, не змінюють предмет обох наук, що мають самостійні сфери застосування своїх знань.

Порушення питання про те, що в перспективі буде створено криміналістичне забезпечення, специфічне для конституційного, цивільного, господарського й адміністративного проваджень, вступає в протиріччя з об'єктом і предметом криміналістики, що історично сформувалися. Криміналістика продовжує відігравати службову роль, головним завданням якої залишається задоволення інтересів саме кримінального процесу. Під час виконання цього завдання криміналістика, пристосовуючись до сучасної конструкції кримінального провадження, об'єктивно обслуговує переважно обвинувальний сегмент кримінального судочинства.

Розв'язання проблем процесуального кримінального права та криміналістики за різними науковими спеціальностями характеризується кон'юнктурністю, створює штучні перешкоди для проведення комплексних наукових досліджень в межах проведення наукових кваліфікаційних робіт (дисертацій), збіднює юридичну науку загалом, провокує учасників наукових розвідок на різні змушені хитрощі, що пов'язані із порушенням закону.

Ключові слова: процесуальне кримінальне право, криміналістика, перспективи криміналістики, процесуальні законодавчі зміни, вплив законодавчих змін на криміналістику.

The article examines the issue of mutual penetration of procedural criminal law and criminology and its development. The complexity of such interaction is clearly demonstrated. The purpose of the article is to study the degree of penetration of the criminal process and criminology into one another and to determine, on the basis of this, the directions of modern development of criminology for the normal course of pre-trial investigation and judicial review of criminal proceedings.

The interaction of the criminal process and criminology in the context of procedural novelties in the legislation is investigated. We conclude that in the system of legal sciences of the criminal-law cycle, the interaction of procedural criminal law and criminology is the most universal and stable, but far from conservative. The results of forensic research seriously affected the content load of certain fundamental procedural criminal law institutes (evidence and proof, investigative (search) actions), determined their current legal position. In turn, procedural criminal legislation and its novellas stimulate the development and determine the direction of many forensic developments. However, the mentioned procedural and forensic connections do not exhaust, do not change the subject of both sciences, which have independent fields of application of their knowledge.

Raising the issue of the fact that in the future forensic security will be created, specific for constitutional, civil, economic and administrative proceedings, contradicts the object and subject of forensics, which have been historically formed. Forensics continues to play an official role, the main task of which is to satisfy the interests of the criminal process itself. While performing this task, criminology, adapting to the modern construction of criminal proceedings, objectively serves mainly the accusatory segment of criminal proceedings.

Solving the problems of procedural criminal law and criminology in various scientific specialties is characterized by opportunism, creates artificial obstacles for conducting comprehensive scientific research within the scope of conducting scientific qualification works (dissertations), impoverishes legal science in general, provokes participants in scientific investigations to various forced tricks, related to the violation of the law.

Key words: procedural criminal law, criminology, perspectives of criminology, procedural legislative changes, impact of legislative changes on criminology.

Актуальність. Зародившись та перебуваючи на етапі становлення в межах кримінального процесу, криміналістика (як правова наука, галузь знань, навчальна дисци-

пліна), перебуває з ним у тісному зв'язку та виконує щодо нього службову роль (забезпечення розслідування кримінальних правопорушень та розгляду кримінальних прова-

джен в суді, сприяння, насамкінець, протидії кримінально-протиправній активності). Із указаних фундаментальних причин криміналістика природно реагує (змінюється, трансформується) на вдосконалення процесуального кримінального законодавства та реформи в судовій системі України. Чим сильніше трансформуються традиційні, основоположні інститути процесуального кримінального права (насичення процедури перевірення повідомлень про кримінальні правопорушення додатковими слідчими (розшуковими) та процесуальними діями; уведення спрощеного порядку розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про кримінальні проступки зі збереженням змагальності щодо інших проваджень; повноцінна та спрощена апеляція; заміна прокурорського нагляду процесуальним контролем тощо), тим відчутніше це впливає на предмет криміналістики. Повноцінні групи криміналістичних рекомендацій в таких умовах втрачають актуальність або припускають їхній перегляд.

Стан дослідження проблеми. У цілому проблеми взаємного впливу процесуального кримінального права та криміналістики є актуальним протягом значного проміжку часу, окремі питання якої були предметом дослідження таких відомих вітчизняних і зарубіжних вчених-криміналістів, як: О. Я. Басв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, О. Ю. Головін, В. І. Громов, М. В. Даньшин, Л. Я. Драпкін, А. В. Дулов, Г. О. Зорін, Є. П. Іщенко, А. О. Кавалієріс, В. Н. Карагодін, Н. С. Карпов, З. І. Кірсанов, В. Я. Колдін, С. Ю. Косарєв, В. І. Лебедєв, Г. Ю. Маннс, Г. А. Матусовський, С. П. Митричев, Є. В. Німанде, В. О. Образцов, М. А. Погорельський, А. С. Подшибякін, В. Л. Попов, В. Д. Пчолкін, Є. Р. Росинська, М. В. Салтєвський, Є. В. Смахтін, М. С. Строгович, П. І. Тарасов-Родіонов, С. М. Трегубов, О. Г. Філіпов, О. В. Челишева, М. А. Чельцов, Б. М. Шавер, В. Ю. Шепітько, О. О. Юхно, І. М. Якимов і інші науковці. Зацікавленість указаною проблемою визнаними вченими зумовлена закономірним під час появи та перспективи криміналістики наукового підґрунтя вдосконалення основних розділів криміналістики для технічного, методичного, тактичного забезпечення протидії кримінальній активності певної частини населення. Сьогодні в умовах динамічного накопичення наукових знань актуалізуються питання відносно з'ясування взаємозв'язків процесуального кримінального права з криміналістикою й визначення напрямів вдосконалення останньою для виконання завдань першого. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба в дослідженні ступеня проникнення вказаних галузей юридичних наук однієї в одну із огляду на перспективи криміналістики з урахуванням кардинальних змін національного процесуального кримінального закону. Саме тому, зважаючи на вимоги до обсягу наукової праці, аналізу слід піддати ступінь взаємного впливу криміналістики та процесуального кримінального права.

Отже, **метою цієї роботи** є ступінь проникнення кримінального процесу та криміналістики одне в одне та визначення на базі цього напрямів розвитку сучасного забезпечення криміналістикою нормального ходу досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Виклад основних результатів дослідження. М. В. Даньшин, проаналізувавши кримінальний процес та криміналістику як самостійні галузі наукового знання, що входять до циклу кримінально-правових наук та встановлено, взаємозв'язок їх між собою, їх інтегративні зв'язки, вказав на те, що співвідношення криміналістики та кримінального процесу визначається тим, що ці дві науки мають спільний об'єкт вивчення, яким виступає діяльність з розслідування кримінальних правопорушень. Криміналістика виконує підпорядковану функцію – її рекомендації ґрунтуються на процесуальних

положеннях і фактично спрямовані на реалізацію процесуальних приписів. Процесуальна кримінально-правова наука визначає статус учасників кримінального процесу, порядок проведення слідчих дій і, відповідно, межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, методичних рекомендацій. З іншого боку, сформульовані криміналістичні положення та рекомендації неодноразово відтворювалися у статтях процесуального кримінального законодавства, перетворюючись у його норми [1, с. 221].

Уплив криміналістики на кримінальне судочинство з очевидністю виявилось в таких основних напрямках:

- в розробленні на ґрунті вивчення слідчої та судової практики нових гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, а так само інших процесуальних дій, моделі їх правового регулювання з відповідною фіксацією їх в процесуальному кримінальному законі (пред'явлення особи для впізнання (статті 228, 232, 355 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України), слідчий експеримент (ст. 240 КПК України), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), перевірення (уточнення) показань на місці як процесуального способу отримання доказів (відтворення дій, обставини й обставин події), встановлення місцеперебування радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України);

- в розширенні в КПК меж і умов використання науково-технічних засобів і спеціальних пізнань для мети формування доказів у кримінальному провадженні (показовим щодо цього є, наприклад, включення до КПК України положення про призначення та проведення комплексних експертиз (проводяться із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для виконання (вирішення) одного спільного (інтеграційного) завдання (питання), легалізація в ньому нового виду доказів – консультації, пояснення, довідки та висновки спеціаліста (стаття 71 КПК України);

- в адаптації інформаційного підходу (криміналістичної інформатики) до формування доказів (включення в поняття «доказ» формулювання «інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані)» – п. 1 ч. 2 ст. 99 КПК України), створення передумов до зближення процесуальної кримінально-правової й оперативно-розшукової діяльності шляхом повної синхронізації регулювання проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів.

Перед криміналістикою виникли з прийняттям у 2012 року принципово нового Кримінального процесуального кодексу України та ще неминуче виникнуть нові завдання в умовах, коли відбувається постійне вдосконалення процесуального кримінального законодавства (сьогодні, наприклад, потребують негайного вирішення завдання криміналістичного забезпечення перевірення повідомлень про кримінальні проступки, участі в ньому осіб зі спеціальними знаннями, використання під час отримання доказів експертних висновків і науково-технічних засобів), деякі із традиційних завдань науки криміналістики перестають бути пріоритетними (у цей час завдання закріплення в КПК повноцінної системи гласних і негласних слідчих (розшукових) дій і оптимальної процедури їх проведення, вирішенням якого тривалий час займалася велика кількість вчених-криміналістів і фахівців-процесуалістів, фактично вирішена).

У зв'язку зі змінами, що вносяться до КПК України, якими зачіпаються положення щодо провадження гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, від фахівців, що опікуються проблемами криміналістичної тактики, слід очікувати розроблення відповідних рекомендацій, які б супроводжували застосування процесуальних нововведень. Потрібні продовження та переорієнтація криміналістичних досліджень, що стосуються як судового розгляду проваджень, так і їх досудового розслідування, в умовах

розширення змагальних засад кримінального процесу, права на захист, формулювання Конституційним Судом України та Верховним Судом нових правових позицій (наприклад, прийняте 30 червня 2015 р. Пленумом Верховного Суду України постанова № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» має серйозне значення й у криміналістичному аспекті, зокрема, у зв'язку зі спробою дати судам рекомендації з реагування на несумлінне зловживання повноваженнями стороною захисту). Із огляду на останнє Верховний суд постійно здійснює моніторинг кримінальних проваджень щодо забезпечення права на захист [2].

Використання накопичених знань криміналістикою за межами кримінального судочинства зазвичай відбувається через відбір із уже наявних криміналістичних засобів і методів тих, в яких принципово можуть бути зацікавлені інші сфери правозастосування. Порушення питання про нові об'єкти криміналістики (беремо до уваги правові відносини, що виникають в конституційному, цивільному та господарському процесі, провадженні в справах про адміністративні правопорушення) механічно руйнує наші уявлення про самобутність й унікальність криміналістики, які історично сформувалися та визнаються значущими саме для галузі протидії кримінальній активності.

За кордонами кримінального процесу життєздатність криміналістики, що сприймається в чітких її традиційних межах як самостійна правова наука, символічна, у цих випадках прихильники протилежного універсального підходу (криміналістика покликана та здатна розробляти спеціальні методи та засоби для їхнього використання у вирішенні будь-яких правових спорів, конфліктів, а не тільки стосовно кримінальних правопорушень) практично наголошують про існування «неокриміналістики», а за фактом – «квазікриміналістики».

Аналіз окремих розроблених криміналістичних рекомендацій, що складають зміст криміналістичної тактики та відображають центральну її частину – тактику гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, показує, що вони не «уписуються» ні в чинне нормативне регулювання (наприклад: Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених» від 28 липня 2022 року № 2472-IX, До КПК України були внесені суттєві зміни, згідно з якими статтю 225 КПК повністю змінено і з'явилася нова слідча дія – допит під час досудового розслідування в судовому засіданні), ні в кримінально-процесуальну доктрину. Сучасні підручники з криміналістики традиційно розглядають тактику огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту [3; 4], а в окремих випадках розглядаються питання тактики використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, призначення та проведення судових експертиз [5]. А решта слідчих дій перебуває за межами криміналістичної тактики. Це частково пояснюється стійкою тенденцією до скорочення навчальних курсів і аудиторних занять з навчальних дисциплін, тому тактика окремих слідчих дій досліджується в межах дисертаційних робіт [6; 7], монографій [8], навчальних посібників [9], наукових статей [10; 11] чи окремих методичних рекомендацій [12; 13].

Очікують відповідного криміналістичного забезпечення норми КПК України, що змінили в останні роки процедуру провадження найпоширеніших на практиці слідчих (розшукових) дій (зміна процедури допиту під час досудового розслідування на допит в судовому засіданні). Крім того, криміналістика має швидко реагувати на появу нових слідчих (розшукових) дій (наприклад: Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про

електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» від 15 березня 2022 року № 2137-IX до КПК України внесена стаття 245¹, якою регламентується зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису [14]).

Криміналістика в сучасній інтерпретації охоплює і судові стадії, судовий розгляд, однак присутність тут криміналістики порівняно з досудовим кримінальним провадженням менш відчутна. Це почасти може бути пояснено тим, що довгі роки група авторитетних криміналістів дотримувалася точки зору, згідно з якою криміналістична тактика розглядалася ними винятково в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень, їй надавався пошуковий, оперативний характер, у зв'язку із чим вона не була призначена для судового розгляду кримінального провадження. Є й досить наукових праць, в яких на ґрунті КПК України формулювалися рекомендації з тактики судового розгляду [15] та підтримання в суді державного обвинувачення [15].

Під час дії КПК України 2012 року, що є продуктом проведеної в Україні судової реформи, підходи до розуміння тактики судового розгляду змінилися з урахуванням закріпленого в ст. 22 КПК України засади змагальності сторін, свободи в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості та відсутності вимоги закону встановлювати в кримінальному провадженні об'єктивну істину, обмеження активності суду в дослідженні доказів. Так, акцентується увага на тому, що поняття «тактика судового слідства», «тактика судового розгляду» як складові елементи криміналістичної тактики вже не відображають процесуальних реалій. Більш точним може слугувати термін «судова тактика», що охоплює рекомендації державному обвинувачеві, захисникові, суду стосовно до всіх стадій кримінального процесу.

Із огляду на змагальність побудови кримінального провадження, сприйняття суду як ексклюзивної установи правосуддя, що не належить до органів протидії кримінальній активності, криміналістика через дію об'єктивного фактора, яким є засада змагальності сучасного кримінального судочинства України, вимушена перепрофілюватися (можна сказати, вертатися до свого колишнього значення) на ту його частину, яка в КПК визначається як досудове розслідування. У контексті КПК України потенціал тактичних і методичних рекомендацій з ведення судового слідства, що спрямоване на викриття обвинуваченого, обмежений. Завдання кримінального процесу, зафіксовані в ст. 2 КПК Української РСР (введений в дію з 1 квітня 1961 року), мали яскраво виражений каральний характер, що, у свою чергу, дозволяло розглядати суд як головний орган протидії злочинності. Щодо стадії судового розгляду зараз коректніше говорити про сприяння криміналістики встановленню істини в конкретному кримінальному провадженні з усіма, що випливають із цього наслідками.

У судові стадії кримінального провадження залучаються професійні учасники, у зв'язку із чим судова тактика вмщує тактику державного обвинувачення, тактику захисту, тактику поведження судді. Зазначені учасники відповідним чином представлені й на стадії досудового розслідування. Разом з тим, незважаючи на те, що тактика та методика захисту об'єктивно існують (сторона захисту збирає та представляє докази та вже порівняно давно правова теорія оперує поняттям «адвокатське розслідування»), ця складова кримінального провадження не інтегрована й чи може бути принципово прийнята криміналістикою? Поки тактика та методика захисту в кримінальному провадженні є предметом інших наук, зокрема кримінального процесу й адвокатури та адвокатської діяльності. У цьому зв'язку підсилюється значущість попередньої тези, згідно з якою криміналістика споконвічно покликана обслуго-

увати лише обвинувальний зріз кримінального судочинства. Проте останнім часом з'являються роботи з цієї проблематики в межах криміналістичних досліджень [17].

Актуальним для змісту судової тактики є також такий об'єктивний процесуальний кримінально-правовий фактор: до 20% кримінальних проваджень розглядається в особливому порядку за правилами глави 35 КПК України, без проведення в повному обсязі судового слідства. У таких справах розслідування також проводиться в усиченому обсязі. Тому повною мірою криміналістичні рекомендації тут не затребувані, вхід їх у кримінальний процес частково заблокований. У юридичній науці, і не стільки зусиллями власне вчених-криміналістів, протягом багатьох років розробляється окремих напрям, що умовно обмежується вивченням проблем участі прокурора в суді, де центральними розглядаються проблеми тактики та методики підтримання прокурором державного обвинувачення. Представники прокурорської науки розглядають подібні дослідження за межами наукової спеціальності 12.00.09. Усе більше дисертацій з тематики участі прокурора в суді захищається за науковою спеціальністю 12.00.10 – судуострій; прокуратура та адвокатура.

Таким чином, об'єктивно є передумови до того, щоб систему наукових положень, що утворюють тактичне та методичне підґрунтя підтримання прокурором державного обвинувачення, розглядати як продукт зусиль фахівців відразу декількох галузей кримінальної юстиції: кримінального процесу, криміналістики, прокурорської діяльності (прокуратури). Причому представники прокурорської науки мають не менше, якщо не більше підстав вклучати в предмет своєї науки розроблення рекомендацій, що стосуються участі прокурора в судовому розгляді кримінального провадження.

Висновки. Дослідивши питання перспективи криміналістики під впливом процесуального кримінального права, ми дійшли таких висновків:

1. У системі юридичних наук кримінально-правового циклу взаємодія процесуального кримінального права та криміналістики є найбільш універсальною та стійкою, але далеко не консервативною. Результати криміналістичних досліджень серйозно вплинули на змістове навантаження окремих фундаментальних процесуальних кримінально-правових інститутів (докази та доказування, слідчі (розшукові) дії), визначили їхній сучасне правове становище. У свою чергу, процесуальне кримінальне законодавство, його новели стимулюють розвиток і визначають напрям багатьох криміналістичних розроблень. Однак зазначені процесуально-криміналістичні зв'язки не вичерпують, не змінюють предмет обох наук, що мають самостійні сфери застосування своїх знань.

2. Порушення питання про те, що в перспективі буде створено криміналістичне забезпечення, специфічне для

конституційного, цивільного, господарського й адміністративного проваджень, вступає в протиріччя з об'єктом і предметом криміналістики, що історично сформувалися. Криміналістика продовжує відігравати службову роль, головним завданням якої залишається задоволення інтересів саме кримінального процесу. Під час виконання цього завдання криміналістика, пристосовуючись до сучасної конструкції кримінального провадження, об'єктивно обслуговує переважно обвинувальний сегмент кримінального судочинства.

3. Криміналістика почала виконувати завдання, обумовлені суттєвим удосконаленням останнім часом вітчизняного кримінального процесу, серед яких пріоритет мають криміналістичне забезпечення перевірення повідомлень про кримінальні правопорушення, участь в ньому спеціалістів, рекомендації з використання при формуванні доказів спеціальних знань та науково-технічних засобів. Актуальною є наукове об'єднання зусиль вчених-криміналістів і науковців-процесуалістів, а так само практиків у розробленні відповідних криміналістичних рекомендацій з тактики провадження слідчих (розшукових) дій, мета якого – максимально зафіксувати подібні рекомендації в законі.

4. Термін «судова тактика», що охоплює рекомендації державному обвинувачеві, захисникові, суддям стосовно до всіх стадій кримінального процесу, перестає бути суто криміналістичним. Тактика поведінки сторони захисту ніколи не складала предмет криміналістики незважаючи на те, що реально існує: сторона захисту збирає та представляє докази, займається адвокатським розслідуванням. Вона входить до предмета інших наук, зокрема кримінального процесу й адвокатури та адвокатської діяльності.

5. Ціла система криміналістичних рекомендацій, що входять до розділів «Криміналістична тактика» та «Тактика судового слідства», фактично заблокована та не затребувана в зв'язку із розслідуванням і розглядом значної кількості кримінальних проваджень в особливому, спрощеному порядку.

6. Наукові розроблення, що утворюють тактичне та методичне підґрунтя участі прокурора в суді, за формальними та змістовими характеристикам слід сприймати поки як міжгалузеві (кримінальний процес, криміналістика, прокуратура), однак базовою для них все-таки об'єктивно є галузь юридичних наукових досліджень «судуострій; прокуратура та адвокатура».

7. Розв'язання проблем процесуального кримінального права та криміналістики за різними науковими спеціальностями характеризується кон'юнктурністю, створює штучні перешкоди для проведення комплексних наукових досліджень в межах проведення наукових кваліфікаційних робіт (дисертацій), збіднює юридичну науку загалом, провокує учасників наукових розвідок на різні змушені хитрощі, що пов'язані із порушенням закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даньшин М. В. Співвідношення кримінально-процесуального права та криміналістики. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 216–222.
2. Огляд судової практики ККС у складі ВС щодо забезпечення права на захист, в якому міститься аналіз рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, у яких констатовано порушення права на захист, та рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, у яких констатовано відсутність порушення права на захист. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_KKS_2.pdf (дата звернення: 22.11.2023).
3. Копча В. В., Копча Н. В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навчальний посібник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с.
4. Тищенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навчально-методичний посібник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.
5. Криміналістика : підручник / В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
6. Андрейко Ю. О. Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 283 с.
7. Поляк Ю. П. Застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та використання його результатів під час досудового розслідування : дис. ... д-ра філос. (081 – Право). Львів, 2022. 230 с.
8. Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.
9. Колесник В. А. Негласні слідчі (розшукові) дії : кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти підготовки і проведення : науково-практичний посібник. Київ : Прецедент, 2014. 135 с.

10. Щербаківський М. Г., Коршенко В. А. Тактичні та організаційні особливості зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб.* 2018. Вип. 63, ч. 1. С. 154–162.
11. Бабкова В. С. Проблеми визнання результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж належними та допустимими доказами. *Юрист України.* 2018. № 2. С. 68–75.
12. Використання інформації, що знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій у кримінальному провадженні : метод. рек. / О. В. Таран, О. М. Брисковська, О. С. Тарасенко, А. А. Вознюк та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 50 с.
13. Використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті негласних слідчих (розшукових) дій: науково-методичні рекомендації для підрозділів Національної поліції України / М. С. Цуцкірідзе, О. В. Мартовицька, В. В. Романюк, В. В. Бурлака та ін. Харків : Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2022. 82 с.
14. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#n39> (дата звернення: 13.11.2023).
15. Герцик Р. В. Тактика судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо корисливо-насилницьких злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Маріуполь, 2021. 20 с.
16. Іваницький Я. О. Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 227 с.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ГЕНОМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

PROBLEMATIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF STATE REGISTRATION OF HUMAN GENOMIC INFORMATION IN UKRAINE

Степанюк Д.Р., аспірантка кафедри кримінального процесу,
криміналістики та експертології

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті визначено деякі напрями вдосконалення стану правового регулювання питань здійснення державної реєстрації геномної інформації людини в Україні відповідно до міжнародних стандартів у цій галузі. Критично проаналізовано чинні положення законодавства України. Узагальнено підходи деяких провідних демократичних країн щодо регламентації відповідних питань. На цих підставах визначено напрями вдосконалення юридичних засад здійснення державної реєстрації генетичних даних в цілях розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Визначено, що нинішній стан нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері державної реєстрації геномної інформації людини в Україні потребує подальшого розвитку. На думку автора, в законодавстві необхідно уточнити основні терміни, доповнити перелік принципів державної реєстрації генетичних даних та засобів їх забезпечення. Варто доповнити КПК України та розробити підзаконні нормативно-правові акти, які конкретизують окремі процедури. Доцільно замінити термін «біологічний матеріал» на «біологічні зразки», диференціювати добровільне та примусове отримання біологічних зразків у живих людей і пріоритет таких їх різновидів, як букальний епітелій з порожнини рота і волосся з голови, визначити критерії допустимості технологій пошуку родичів у базах даних, гарантувати доступ особи до власної геномної інформації та її право на внесення виправлень та видалення неточних і незаконних записів, конкретизувати строки знищення біологічних зразків і визначитись з допустимістю застосування новітніх технологій ДНК-аналізу за кодуючою ДНК. Також є нагальна потреба вдосконалення КПК України у напрямі визначення в ньому тих процедур, відсилка до яких міститься в Законі «Про державну реєстрацію геномної інформації людини». Це дозволить привести вітчизняне законодавство у цій сфері у відповідність до передових демократичних стандартів.

Ключові слова: криміналістика, розслідування кримінальних правопорушень, геномна інформація людини, бази даних ДНК, права людини в кримінальному процесі, біологічні зразки.

The article identifies some areas for improving the state of legal regulation of the state registration of human genomic information in Ukraine in accordance with international standards in this area. The current provisions of Ukrainian legislation are critically analyzed. The approaches of some leading democratic countries to the regulation of relevant issues are generalized. On these grounds, the author identifies areas for improving the legal framework for the state registration of genetic data for the purposes of detection and investigation of criminal offenses. It is determined that the current state of legal regulation of public relations in the field of state registration of human genomic information in Ukraine requires further development. In the author's opinion, the legislation should clarify the basic terms, supplement the list of principles of state registration of genetic data and means of their provision. The Criminal Procedure Code of Ukraine should be amended and bylaws should be developed to specify certain procedures. It is advisable to replace the term "biological material" with "biological samples", to differentiate between voluntary and compulsory obtaining of biological samples from living people and the priority of such types as buccal epithelium from the oral cavity and hair from the head, to determine the criteria for the admissibility of technologies for searching for relatives in databases, to guarantee a person's access to their own genomic information and their right to make corrections and delete inaccurate and illegal records, to specify the terms of destruction of biological samples and to determine the admissibility of the latest technologies of DNA analysis by coding DNA. There is also an urgent need to improve the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to define the procedures referred to in the Law «On State Registration of Human Genomic Information». This will bring domestic legislation in this area in line with the best democratic standards.

Key words: criminalistics, investigation of criminal offenses, human genomic information, DNA databases, human rights in criminal proceedings, biological samples.

Постановка проблеми. У багатьох країнах світу створені та активно використовуються автоматизовані комп'ютерні бази даних ДНК, які дозволяють вирішувати широкий спектр завдань з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, допомагають швидко ідентифікувати невідомі трупні і встановлювати осіб, які зникли безвісти. Разом з цим генетичні дані людини є носіями надзвичайно чутливої особистої інформації, а отже, їх збір та використання потребують особливого правового захисту. Тому важливість належного правового регулювання питань формування та використання національної бази даних ДНК в демократичних країнах є очевидною. Саме таке регулювання дозволяє якісно наповнювати відповідні інформаційні системи, дотримуючись прав і свобод людини у зв'язку з втручанням в її особисте і сімейне життя при здійсненні реєстрації генетичних даних.

Зараз в Україні питання щодо такої регламентації є особливо гострим. Це зумовлено не тільки нагальною потребою якісного наповнення національної бази даних ДНК в цілях протидії загальнокримінальній злочинності, а і новими масштабними завданнями, які постають у зв'язку з жорстокою російською агресією. Як слушно відзначено, в умовах воєнного стану питання правового регулювання механізму збору, обробки та використання

геномної інформації людини стало нагальною потребою для швидкої ідентифікації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, розшуку осіб, які зникли безвісти, та ідентифікації невідомих тіл [1, с. 347]. Тому важливо створити належні правові умови для швидкого та якісного наповнення бази генетичних даних, у зв'язку з чим вже під час війни було прийнято Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», впроваджуються підзаконні акти з метою забезпечення його виконання. Але це вимагає проведення наукового аналізу передових міжнародних практик правового регулювання питань функціонування баз даних ДНК людини з метою оцінки перспектив їх впровадження у вітчизняне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового регулювання державної реєстрації генетичних даних людини привертала увагу вітчизняних науковців в контексті загальних засад такої реєстрації (В. В. Білоус, Б. В. Довгань і Т. В. Михайлина), окремих проблем у сфері молекулярно-генетичної експертизи та обліку (Б. Гамалюк, І. Ходирева, М. Сидор), реєстрації геномної інформації осіб, які вчинили статеві кримінальні правопорушення щодо дітей (Г. Ю. Нікітіна-Дуднікова), перспектив і проблемних питань використання баз даних

ДНК в розслідуванні (О. В. Александренко і В. І. Женунтій), недоліків правової регламентації національних реєстрів біологічних даних людини (Н. Ахтирська), чинного порядку наповнення державного обліку генетичних ознак людини (С. Лозова та О. Матарикіна) та міжнародних стандартів такого регулювання (О. Легка, Р. Степанюк і В. Кікінчук). Проте сформульованими науковцями пропозиціями дещо бракує конкретики, деякі з них є суперечливими і потребують подальшого аналізу та вдосконалення.

Метою статті є визначення основних напрямів удосконалення стану правового регулювання питань здійснення державної реєстрації геномної інформації людини в Україні відповідно до міжнародних стандартів у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. В Україні ще у 2000 році було прийнято рішення про формування в ДНДЕКЦ МВС України криміналістичного банку даних результатів ДНК-аналізу, спочатку лише за нерозкритими злочинами, вчиненими на статевому ґрунті (вбивства із зґвалтуванням), а надалі і за іншими категоріями [2, с. 95]. З 2006 року за ініціативи МВС України та ряду науковців було здійснено декілька спроб розробки відповідного законопроекту [3, с. 197]. Не дивлячись на очевидну потребу прийняття такого закону, врегулювання зазначеного питання тривалий час здійснювалось на рівні підзаконного нормативно-правового акту. Зокрема база даних ДНК людини функціонувала на підставі положень Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС, затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 вересня 2009 року № 390. Проте, як вірно зауважила Г. Ю. Нікітіна-Дуднікова, таке джерело формування обліку генетичних ознак людини не давало можливості ефективно використовувати інструмент бази даних для розкриття та розслідування кримінальних правопорушень [4, с. 123]. Ми підтримуємо цю думку, адже згідно згаданої вище інструкції до бази даних поміщувались лише отримані під час експертних досліджень у кримінальних провадженнях ДНК-профілі слідів з місця події, невпізнаних трупів, підозрюваних, обвинувачених, узятих під варту і засуджених. Наповнювалась база дуже повільно, що не дозволяло ефективно використовувати її для вирішення завдань з розкриття злочинів.

У 2015 році В.В. Білоус на підставі аналізу законодавства провідних демократичних країн світу обґрунтував гостру потребу законодавчої регламентації державної реєстрації геномної інформації людини, передбачивши необхідність визначення поняття, видів, цілей, способів здійснення геномної реєстрації, а також забезпечення контролю якості останньої й захисту персональних даних узятих на облік осіб [5, с. 94]. Зазначені аспекти є дуже вагомими, адже без їх вирішення навряд чи можна вести мову про ефективний захист прав людини при веденні та використанні національної бази даних ДНК. З іншого боку без самої бази даних або при її незначному наповненні такий потужний інструмент, як криміналістичний ДНК-аналіз, використовується не зовсім ефективно, оскільки дозволяє лише порівнювати генетичні ознаки біологічного матеріалу, вилученого з місця події, та зразків відомих слідству осіб. Інших можливостей фактично немає. Тому вірно відзначено, що отримання, зберігання та використання для ідентифікації людини її ДНК (так званий «генетичний профіль») підвищить ефективність боротьби зі злочинністю, в тому числі в таких актуальних її напрямках, як тероризм, екстремізм, тяжкі та особливо тяжкі злочини (вбивства, зґвалтування та ін.), розшук безвісти зниклих і викрадених людей [6, с. 32]. До цього також варто додати надзвичайну актуальність ДНК-аналізу для ідентифікації жертв війни, що зараз в Україні є однією з найбільш нагальних проблем.

9 липня 2022 року було прийнято Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», який набув чинності 6 лютого 2023 року (далі – Закон). Ця подія

стала важливою віхою у розвитку національної бази даних ДНК. Але, як свідчить аналіз наукових публікацій та безпосередньо тексту Закону, поки що зарано вести мову про те, що нормативно-правове регулювання питань державної реєстрації геномної інформації в Україні є достатнім. Науковці і практики звертають увагу на деякі вади Закону та пропонують шляхи його вдосконалення.

Так, наприклад, Н. М. Ахтирська підкреслює, що такі терміни, які вживаються в Законі, як «біологічний матеріал людини», «біологічні зразки», «біологічні матеріали» у тлумаченні Європейського суду з прав людини мають більш широке розуміння, ніж тільки матеріал для ДНК-аналізу. Вона вважає, що ці терміни слід або виключити з тексту Закону, або включити до нього розділи, якими регламентується створення баз даних таких зразків. Також звернуто увагу на відсилочні норми до КПК України, який, у свою чергу, не містить відповідних положень [7, с. 389]. Погоджуючись з більшістю зазначених вище зауважень відзначимо, що термін «біологічний матеріал» є більш широким поняттям, ніж «біологічні зразки», принаймні у розумінні останніх згідно Міжнародної декларації про генетичні дані людини. Використання саме цього терміну в Законі, очевидно, пов'язано із намаганням його авторів не обмежуватись в контексті регламентації молекулярно-генетичних досліджень виключно біологічними зразками, одержаними в порядку здійснення кримінального провадження. Адже до бази даних також поміщуються і ДНК-профілі з біологічних слідів невідомих слідству осіб, вилучених з місць подій. Проте, на нашу думку, для уникнення змістовної плутанини варто все-таки користуватись поняттям біологічних зразків, адже фактично у будь-якому випадку досліджується не весь біологічний матеріал, а лише його зразок.

Серед основних термінів Закону науковці ставлять під сумнів і доцільність вжиття поняття «геномна інформація людини». Як підкреслено Б. В. Довгань і Т. В. Михайлиною, аналіз міжнародних документів та вітчизняних нормативно-правових актів доводить, що доцільним є використання єдиної юридичної термінології – поняття «генетичні дані», яке має тотожне значення, що й геномна інформація людини [8, с. 8]. На нашу думку, оскільки ці терміни є синонімами, то і значної суперечливості тут немає. А отже, відповідна заміна може бути корисною тільки в контексті застосування більш вживаного поняття, але це не є невідкладним завданням в нинішніх умовах.

Низку проблемних моментів Закону наводить і О. М. Калітенко, зокрема звернувши увагу на відсилочні норми до кримінального процесуального законодавства, що є дещо некоректним, оскільки у КПК України відповідні питання не врегульовані. Також критично відзначено відсутність чіткого переліку об'єктів біологічного походження, які можуть бути відібраними для проведення молекулярно-генетичної експертизи, зосередження таких дискреційних повноважень в одному державному органі (МВС України), відсутність дієвого правового механізму для запобігання передачі генетичної інформації третім особам [9, с. 610–611]. На істотні ризики щодо захисту генетичних даних звертає увагу й О. В. Легка [10, с. 74–75]. Аналізуючи вказані вище зауваження уточнимо, що навряд чи в Законі варто перераховувати всі різновиди біологічних зразків для ДНК-аналізу, адже в різних ситуаціях практичної діяльності це може призвести до значних колізій. Натомість вважаємо, що в даному питанні варто підтримати науковців, котрі пропонують відповідним чином вдосконалювати норми процесуального законодавства щодо відібрання біологічних зразків. Зокрема доцільним є визначення пріоритету методу щічного мазку для одержання зразків букального епітелію у живих осіб, що забезпечить від необґрунтованого інвазивного втручання [11, с. 137]. До цього доречно додати, що у випадках одержання біологічних зразків без згоди особи, крім щіч-

ного мазку, може бути застосовано взяття зразків волосся з голови людини, що потребує ще меншого втручання. Таким чином стосовно відібрання біологічних зразків, на нашу думку, в Законі не потрібно закріплювати усі види біологічних зразків, але необхідно диференціювати процедуру добровільного та примусового їх отримання. При цьому закріпити пріоритет таких зразків, як букальний епітелій з порожнини рота і волосся з голови, та передбачити дієвий механізм забезпечення особи від надмірного застосування примусу.

Стосовно захисту геномної інформації людини від розголошення варто зауважити, що, як відзначено науковцями, наразі державна політика зі створення дієвої системи обліку геномної інформації людини, яка б відповідала міжнародним стандартам та нормам Європейського союзу, лише формується. Частково в Україні вже здійснюється перехід на стандарти і платформу міжнародної системи обліку «CODIS». За допомогою цієї системи можна більш ефективніше визначити генетичну спорідненість осіб, скласти генеалогічне дерево тощо [12, с. 246–247]. Тобто потенційно можливості використання бази даних ДНК з метою розкриття та розслідування кримінальних правопорушень можуть бути розширені. Але це вимагає й особливих підходів до правового регулювання цієї сфери. У чинному Законі передбачено знеособлення персональних даних в Електронному реєстрі геномної інформації людини, але не закріплено інших інструментів її захисту від розголошення, які за вимогами ст. 15, мають бути визначені у підзаконному акті – Порядку обробки геномної інформації.

Вважаємо, що подальше вдосконалення нормативно-правових норм щодо державної реєстрації геномної інформації людини насамперед потребує уточнення основних принципів, які слід визначити з урахуванням європейських стандартів дотримання прав людини. Станом на зараз у ст. 3 Закону встановлено три таких принципи, а саме: верховенство права (включаючи законність і юридичну визначеність); гуманізм і конфіденційність (що вміщує захист персональних даних). Нам видається, що такий підхід є занадто загальним і не дозволяє конкретизувати основні вимоги щодо правового регулювання державної реєстрації генетичних даних. Тому варто взяти до уваги напрацювання М. М. Коваленко та Н. В. Мартиненко, які на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів сформулювали декілька таких принципів, серед яких особливо відзначимо засади недоторканності особи при використанні геномних технологій, недопущення порушень прав і свобод інших осіб, гарантування доступу громадянина до власної генетичної інформації, превентивних дій держави щодо захисту громадян від ризиків втрати, пошкодження, перекручення, неправомірного використання, несанкціонованого доступу до геномної інформації, а також принцип обміну геномною інформацією з іншими країнами та міжнародними організаціями [13, с. 26–34]. Зміст кожного наведеного вище принципу необхідно враховувати при встановленні конкретних правил здійснення державної реєстрації геномної інформації людини та її використання в цілях розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Зокрема щодо забезпечення засади недоторканності особи слід чітко визначити випадки та процедури одержання біологічних зразків без згоди особи, адже зміст цього принципу насамперед передбачає недопущення проведення генетичних досліджень без інформованої згоди людини. Якщо щодо підозрюваних і обвинувачених Закон, очевидно, відсилає до порядку, встановленому в КПК України, то для засуджених осіб, осіб, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, а також військовополонених ситуація залишається невизначеною. Окрім того, і в нормах КПК України стосовно одержання біологічних зразків для експертизи є прогалини в досліджуваному нами контексті.

Зокрема, як зауважує О. А. Лейба, примусовому отриманню зразків для експертизи має передувати відмова особи добровільно надати їх; нормативного закріплення потребує порядок фіксації відмови особи; у процесуальному законі доцільно передбачити право особи оскаржити примусове відібрання зразків для експертизи, проведене з порушенням вимог закону, із наданням права слідчому судді зобов'язати сторону кримінального провадження знищити відповідні об'єкти [14, с. 312]. А отже, є підстави стверджувати, що і за цим аспектом стан правового регулювання обов'язкової державної реєстрації геномної інформації людини потребує суттєвого вдосконалення.

Забезпечення засади недопущення порушення прав інших осіб при здійсненні державної реєстрації геномної інформації людини за нинішнього стану практичної реалізації цього напрямку в Україні не постає настільки гостро, як в країнах, де відповідні технології є більш розвиненими. Це пов'язано з тим, що в нашій державі поки що не застосовують методи пошуку родичів за базами даних ДНК. На відміну від традиційних методів ДНК-аналізу, вони характеризуються більшим ступенем втручання в особисте та сімейне життя, а отже, їх допустимість і правила використання потребують додаткового правового регулювання. Але видається, що у найближчій перспективі законодавцю варто визначитись із тим, чи можуть правоохоронці користуватись відповідними інструментами і в яких випадках.

Важливою є і засада гарантування доступу громадянина до власної геномної інформації, що означає не тільки право особи знати, чи обробляється інформація стосовно неї, а і право на внесення виправлень, видалення неточних і незаконних записів, оскарження внесення даних. У зв'язку з цим в Законі необхідно врегулювати відповідні питання.

Засада забезпечення державою захисту геномної інформації від несанкціонованого доступу та її неправомірного використання теж недостатньо врегульована нормами Закону. Фактично в ньому передбачено знеособлення інформації про особу шляхом присвоєння абетково-цифрового коду (ст. 11), порядок знищення біологічного матеріалу (ст. 14), права певних суб'єктів (ст. 16) на використання геномної інформації, а також визначення Уповноваженого Верховної Ради з прав людини як суб'єкта контролю за додержанням законодавства про державну реєстрацію геномної інформації (ст. 19). Але зовсім не визначено допустимості певних технологій молекулярно-генетичного дослідження біологічних зразків. Відповідно залишаються відкритими питання чи здійснюється державна реєстрація геномної інформації виключно за некодуною ДНК чи можливе застосування інших технологій? А отже, існує ризик надмірного втручання в особисте життя людини при формуванні відповідних баз даних і використанні геномної інформації.

Крім того видається, що визначені у ст. 14 Закону строки знищення біологічного матеріалу, відібраного у осіб, не повною мірою співвідносяться із відповідною рекомендацією Ради Європи № R92(1), яка передбачає, що такі зразки не повинні зберігатись після винесення остаточного рішення у справі, крім випадків, коли це необхідно для цілей, для яких вони були зібрані. Тому виглядає недостатньо обґрунтованим визначення таких строків у Законі залежно від їх встановлення виробником засобів (систем) для відбору.

Також слід відзначити, що суттєвим загальним недоліком стану правового регулювання державної реєстрації геномної інформації людини, на що звертають увагу фактично всі дослідники, є відсилки в Законі до КПК України в багатьох істотних моментах, що стосуються порядку одержання біологічних зразків, їх зберігання та знищення, використання геномної інформації при відсутності відповід-

них норм в самому КПК України. Усунення цієї прогалини шляхом вдосконалення КПК України видається очевидним нагальним завданням сьогодення. У цьому питанні ми погоджуємось із Р. Л. Степанюком і В. В. Кікінчуком, котрі пропонують внести до КПК України окрему статтю, присвячену молекулярно-генетичному дослідженню, в якій як мінімум передбачити різницю у строках зберігання та допустимих обсягах дослідження біологічного матеріалу зі слідів невідомих слідству осіб і трупів, порівняно зі зразками встановлених осіб, та визначити основні вимоги щодо захисту індивідуальних генетичних даних [15, с. 247], що сприятиме узгодженню норм внутрішнього законодавства.

Висновки. Стан нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері державної реєстрації геномної інформації людини в Україні наразі потребує вдосконалення у таких напрямках, як уточнення основних термінів, доповнення законодавчо закріплених принципів

та засобів їх забезпечення, внесення відповідних змін до КПК України та розробка підзаконних нормативно-правових актів, які конкретизують окремі процедури. Зокрема, доцільно замінити термін «біологічний матеріал» на «біологічні зразки», диференціювати добровільне та примусове отримання біологічних зразків у живих людей і пріоритет таких їх різновидів, як букальний епітелій з порожнини рота і волосся з голови, визначити критерії допустимості технологій пошуку родичів у базах даних, гарантувати доступ особи до власної геномної інформації та її право на внесення виправлень та видалення неточних і незаконних записів, конкретизувати строки знищення біологічних зразків і визначитись з допустимістю застосування новітніх технологій ДНК-аналізу за кодуючою ДНК. Крім того існує нагальна потреба доповнення КПК України у напрямі визначення (удосконалення) в ньому тих процедур, відсилка до яких міститься в Законі «Про державну реєстрацію геномної інформації людини».

ЛІТЕРАТУРА

1. Сиводед І. Використання сучасних ідентифікаційних можливостей при проведенні судових експертиз ДНК по кримінальним провадженням правопорушень, які вчинені на окупованих територіях України. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання № 4 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 16 грудня 2022 р.). Кропивницький : ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 345–347.
2. Атаманчук В. М., Волошин О. Г. Деякі питання забезпечення генетичної (геномної) ідентифікації людини в Україні. Інновації в криміналістиці та судовій експертизі : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. А. Саковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 93–97.
3. Гамалюк Б. М., Ходирева І. Т. Окремі питання правового регулювання судової молекулярно-генетичної експертизи та обліку генетичних ознак людини. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О Дідоренка*. 2022. Вип. 2. С. 190–201.
4. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Реєстрація геномної інформації людини під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 123–127.
5. Білоус В. В. Про впровадження державної геномної реєстрації в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 4. Т. 3. С. 89–95.
6. Александренко О. В., Женунтій, В. І. Перспективи й проблемні питання використання даних геномної реєстрації в розкритті та розслідуванні злочинів. Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 лют. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 32–35.
7. Ахтирська Н. Правова регламентація національних реєстрів біологічних даних людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 69. С. 385–390.
8. Довгань Б. В., Михайліна Т. В. Геномна інформація людини та її значення для ДНК-аналізу: правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 5–9.
9. Калітенко О. М. До питання про державну реєстрацію геномної інформації людини (війна війною, а ми в цифровий світ). Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 607–612.
10. Легка О. В. Правова регламентація реєстрації геномної інформації людини: міжнародний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 2. С. 71–76. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.44>.
11. Stepaniuk R., Kikinuk V., Pyrih I., Pletenets V., Prylovskiy V. Multifaceted approach to legislative regulation for using dna analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11(50). P. 130–139. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.50.02.13>.
12. Сидор М., Ходирева І. Облік геномної інформації людини в судово-експертній діяльності. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання № 4 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 16 грудня 2022 р.). Кропивницький : ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 244–247.
13. Коваленко М., Мартиненко Н. Основні принципи правового регулювання у сфері обробки геномної інформації людини в контексті імплементації міжнародно-правових норм до національного законодавства. *Теорія та практика державного управління*. 2022. Вип. 2(75). С. 22–38. DOI: <https://doi.org/10.26565/1727-6667-2022-2-02>.
14. Лейба О. А. Відібрання біологічних зразків для експертного дослідження: спірні питання нормативної регламентації та практики правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Т. 65. С. 308–313. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.56>.
15. Степанюк Р. Л., Кікінчук В. В. Напрями вдосконалення правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (97). С. 234–249. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.21>.

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ З ВАДАМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ: ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД

INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED REGARDING MINOR VICTIMS WITH DISABILITIES OF PSYCHO-PHYSICAL DEVELOPMENT: DOMESTIC PRACTICE AND FOREIGN EXPERIENCE

Суворова А.О., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Дослідження присвячується розкриттю актуальних питань, які виникають під час розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку у вітчизняній практиці та практиці іноземних країн. Метою статті є комплексне вивчення особливостей розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку у вітчизняній практиці та практиці іноземних держав, формування теоретичних положень і практичних рекомендацій в сфері правоохоронної діяльності на основі порівняльного аналізу. Наукова новизна полягає у висвітленні характерних відмінностей здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх вказаної категорії у вітчизняній практиці та практиці іноземних країн та формуванні основних напрямків вдосконалення вітчизняного законодавства у порівняльному розрізі з іноземними державами.

Питання щодо нагальності потреб у спеціальному захисті дітей з вадами психофізичного розвитку набуває особливої актуальності. Неповнолітні потерпілі вказаної категорії потребують виняткового забезпечення охорони власних прав та інтересів у зв'язку з сукупністю патологічних змін в організмі, що нерідко виступає детермінантом вчинених щодо неї посягань. На теперішній час, Україна стрімко співпрацює з іноземними державами у питаннях реформації правоохоронної системи, цивільної безпеки, зокрема, сфері захисту прав людини, в тому числі щодо дітей.

Правоохоронний досвід іноземних країн позитивно відображається на використанні новітніх методик розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку в Україні. Одними з напрямків використання таких методик є ефективна модель захисту дитини в рамках проекту «Барнахус» та «Вчитель безпеки».

Досвід діяльності правоохоронних органів іноземних країн, що спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень відносно дітей з вадами психофізичного розвитку здійснюється за декількома напрямками, один з яких є створення правового інституту для діяльності ювенальної юстиції, інший включає у себе використання сучасних методів і засобів розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей вказаної категорії та створення спеціалізованих установ з організації центрів відпочинку, в тому числі в межах структури правоохоронних органів.

З огляду на це, використання правозастосовної практики інших держав у сфері розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку є вкрай значимим, фундаментальним підґрунтям для реформації національного законодавства України, що відповідатиме стандартам і вимогам провідних країн світу.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, неповнолітня особа, вади психофізичного розвитку, іноземний досвід, «Барнахус», «Вчитель безпеки».

The study is devoted to the disclosure of topical issues that arise during the investigation of criminal offenses committed against minor victims with disabilities of psychophysical development in domestic practice and practice of foreign countries. The purpose of the article is a comprehensive study of the peculiarities of the investigation of criminal offenses committed against minor victims with disabilities of psychophysical development in domestic practice and the practice of foreign countries, the formation of theoretical provisions and practical recommendations in the field of law enforcement activities based on a comparative analysis. The scientific novelty consists in highlighting the characteristic differences in the implementation of pre-trial investigation of criminal offenses committed against minors of the specified category in domestic practice and the practice of foreign countries and the formation of the main directions of improvement of domestic legislation in a comparative section with foreign countries.

The question of the urgency of the need for special protection of children with disabilities of psychophysical development is gaining special relevance. Minor victims of the indicated categories need exceptional protection of their own rights and interests in connection with a set of pathological changes in the body, which is often a determinant of violations committed against them. Currently, Ukraine is rapidly cooperating with foreign countries in matters of reforming the law enforcement system, civil security, in particular, the protection of human rights, including children.

The law enforcement experience of foreign countries is positively reflected in the use of the latest methods of investigation of criminal offenses committed against minors with disabilities of psychophysical development in Ukraine. One of the ways of using such methods is an effective model of child protection within the framework of the "Barnachus" and "Safety Teacher" projects.

The experience of law enforcement agencies of foreign countries specializing in the investigation of criminal offenses against children with psychophysical disorders is carried out in several directions, one of which is the creation of a legal institute for the activity of juvenile justice, the other includes the use of modern methods and means of investigation of criminal offenses against children of the specified category and the creation of specialized institutions for the organization of recreation centers, including within the framework of law enforcement agencies.

In view of this, the use of the law enforcement practice of other states in the field of investigation of criminal offenses committed against minor victims with disabilities of psychophysical development is an extremely significant, fundamental basis for the reformation of the national legislation of Ukraine, which will meet the standards and requirements of the leading countries of the world.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, a minor, disabilities of psychophysical development; foreign experience, "Barnachus", "Safety Teacher".

На даний час Україна перебуває в складних соціально-економічних умовах, головною з причин яких є відкритий воєнний напад росії на Україну. Реалії в яких перебуває український народ призводять до збільшення випадків потрапляння дітей у нелегкі життєві обставини, адже внаслідок російської збройної агресії щодня зростає кількість травмованих дітей. Подібні злочини при-

зводять до розладів психічного та фізичного здоров'я неповнолітніх.

Жахливим статистичним підтвердженням є оприлюднення дослідження аналітичної компанії «Gradus Research», яка підтвердила той факт, що три чверті, а це 75% українських дітей, демонструють симптоми травмизації психіки [14], і нині діти вказаної категорії потре-

бують як ніколи захисту та належної допомоги з боку держави.

Саме внаслідок останнього року подій, кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб з вадами психофізичного розвитку починають набувати міжнародного характеру, оскільки сім'ї, де проживають такі діти вимушені переїжджати з держави в державу, покидати свої будинки в пошуку захищеності та власної безпеки.

В своїх наукових доробках О. Гусевої у співавторстві з іншими вченими, професорка зазначала, що вчинення злочинів проти неповнолітніх, на жаль, є досить поширеним явищем у світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, майже три з чотирьох дітей у світі (30 мільйонів дітей!) віком від 2 до 4 років регулярно піддаються тілесним покаранням або психологічному насильству з боку дорослих; кожна п'ята жінка і кожен тринадцятий чоловік у віці до 17 років зазнали сексуального насильства; 120 мільйонів дівчат і жінок у віці до 20 років були змушені займатися сексом. Злочини за участю неповнолітніх не є однорідними. Вони відрізняються суспільною небезпекою, основним об'єктом посягання, характером і т. д. Найбільш небезпечними для неповнолітніх є насильницькі злочини, в тому числі насильство в сім'ї. Особливо слід відзначити злочини проти статевої свободи та недоторканності, оскільки ці злочини часто призводять до майбутніх відхилень у моральному та психофізіологічному розвитку [6, с. 490].

Кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку вчиняються у кожній країні світу і саме правильне використання вмінь, навичок та набутих знань уповноважених осіб спрощує процесуальний порядок та призводить до ефективного проведення досудового розслідування.

У криміналістичній літературі України проблемні аспекти розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку широко не досліджувались, внаслідок чого нині є нагальність у комплексному вивченні системи кримінального законодавства нашої держави у порівнянні з іншими країнами світу.

Аналіз здійснення досудового розслідування за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку вітчизняною практикою в порівняльному розрізі з іноземним досвідом матимуть істотне значення для розвитку криміналістичної науки та практики в цілому, оскільки встановлені факти слугуватимуть удосконаленням українського законодавства.

Враховуючи вищевикладене, вказані обставини свідчать про необхідність вивчення даного питання.

Метою статті є комплексне вивчення особливостей розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку у вітчизняній практиці та практиці іноземних держав, формування теоретичних положень і практичних рекомендацій в сфері правоохоронної діяльності на основі порівняльного аналізу.

Окремим аспектам здійснення кримінальних проваджень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих в Україні та країнах Європи, США присвятили свої роботи такі автори: Веселов М. Ю., Коваленко П. О., та Устименко А. В. «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: порівняльний аналіз міжнародного і національного (українського) правового регулювання» [11, с. 83–87], Слободянюк А. В., та Собко Г. М. «Особливості пробації щодо неповнолітніх у країнах Європи та США» [28, с. 126–129], Хряпінський П. В., та Світличний О. О. «Протидія ненасильницьким статевим злочинам проти неповнолітніх в Україні та інших державах» [31, с. 34–38].

Наукові фахівці досліджуючи проблемні питання зазначеної тематики сходяться однією думкою – необхідність належного приділення особливої уваги даній групі суб'єктів із врахуванням позитивного досвіду країн світу.

Проте, незважаючи на значну кількість напрацьованих із вказаної тематики, саме дослідження, спрямовані на вивчення проблемних питань проведення досудового розслідування щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку як у межах України, так і за кордоном залишається не в повному обсязі розкритим.

З моменту настання незалежності України новостворене законодавство неодноразово перероджувалося під впливом соціальних вимог теперішнього часу. Не дивлячись на постійне вдосконалення законодавчого захисту дитини, показники злочинності щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку є невтішними.

Найголовнішою причиною високого рівня злочинності даної категорії правопорушень в Україні залишається той факт, що неповнолітні особи даної категорії мають найменші перспективи для захисту своїх прерогатив.

Світовий досвід свідчить, що політика стосовно людей з інвалідністю розвивалась поступово. Утворювались громадські організації інвалідів, їхніх родин та захисників їхніх прав, що відстоювали для них кращі умови. Останні півсторіччя ознаменувались формуванням концепції інтеграції та нормалізації, які відображали зростання усвідомлення потреб і можливостей інвалідів. Окрім зазначеного, необхідно відмітити, що права інвалідів протягом тривалого часу є предметом значної уваги як з боку Організації Об'єднаних Націй так і інших міжнародних організацій [10, с. 6].

Наразі, не дивлячись на неодноразові спроби України вибудувати шлях до переговорів із державами-членами Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо членства в ЄС, наша держава і надалі продовжує прокладати тернисту дорогу, оскільки євроінтеграція є головним зовнішньополітичним пріоритетом країни.

Відтак, одним із напрямів зусиль держави – є забезпечення оптимізації функціонування системи захисту дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Світ сприятливий для дітей» [25].

Власне, держави-учасниці в межах національного законодавства зобов'язані забезпечувати реалізацію прав неповнолітніх в усіх сферах життєдіяльності, оскільки останні через свої фізичні та розумові незрілості потребують посиленої охорони і піклування [23, с. 248].

Однак, нагальні потреби захисту прав дітей з вадами психофізичного розвитку під час здійснення досудового розслідування не в змозі бути раз і назавжди вирішеними, оскільки закріплення нормативних положень в межах правового поля можуть змінюватись в залежності від вимог соціуму як українського народу так і народу інших держав.

Дотримання усіх принципів системи кримінального процесуального законодавства за участю неповнолітніх вказаної категорії набувають важливого контексту у формуванні доказової інформації в ході здійснення досудового розслідування. Однак, слід зазначити, що висока результативність завдань кримінального провадження підпорядковується не лише від чіткого виконання процесуальних засад, але й від дотримання організаційних, тактичних, психологічних основ усіх учасників процесу.

Власне, дотримання гарантій прав та інтересів неповнолітнього має слідувати пріоритетом для уповноважених осіб, оскільки ч. 2 ст. 10 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) визначено, що «у випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими та фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями» [17].

Дані про особу потерпілого мають важливе значення для процесу розкриття та розслідування кримінального правопорушення, оскільки їх постійно використовують під час побудови слідчих версій, планування розслідування, попередження злочинної діяльності тощо. Осо-

бливого значення потерпілий набуває на першочерговому етапі, оскільки від нього отримують важливу криміналістичну інформацію про подію злочину, злочинця та інші обставини, які мають значення для справи [29, с. 6].

Проте, неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку, в більшості випадків, не спроможні деталізувати обставини вчинення кримінального посягання в силу індивідуальних, фізичних, психічних та розумових здібностей, що значно ускладнює процес проведення слідчих (розшукових) дій.

Організаційно-тактичні засади проведення слідчих (розшукових) дій щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку в Україні мають відмінності у порівняльному розрізі із законодавством іноземних держав.

Перш за все, причиною такого розмежування є рівень соціального, економічного та політичного розвитку кожної держави.

У ст. 226 КПК України зазначено, що «допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться в присутності законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря» [17]. Відповідно до п. д ч. 1 ст. 35 Конвенції Ради Європи № 201 «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення», кожна держава вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно [15].

Треба визнати, що не існує більш інформативної слідчої розшукової дії, ніж допит, що, сам по собі, набуває рис мистецтва. Ті особливості, з якими стикається слідчий (дознавач) під час даної слідчої (розшукової) дії кожного разу є специфічними. Вміння вести допит вимагає не лише досвіду чи знання, але й емпатії, відчуття неповнолітнього. Тож поєднання зусиль особи, яка проводить допит, разом з психологом, який є присутнім, та може надати пізніше свою оцінку під час окремого допиту психолога як свідка, є запорукою не лише вирішення кримінальних процесуальних завдань, але й можливої психотерапевтичної складової відносно дитини [24, с. 261].

На нашу думку, допит неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку повинен проводитися виключно в присутності особи, яка представлятиме його інтереси як під час досудового розслідування та і на стадії судового розгляду, з обов'язковим врахуванням психологічних тонкощів: між дитиною та законним представником повинна існувати максимальна довіра, злагоженість та підтримка, неповнолітній повинен відчувати себе у безпечних, сприятливих умовах аби запобігти психологічній травматизації.

Відповідно до КПК України допит неповнолітнього не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом понад дві години на день.

Натомість, в правовому судочинстві Нідерландів відсутні межі часових проміжків проведення опитувань неповнолітніх, оскільки основоположним принципом ювенального права держави полягає виховна ідея, основу якої складають індивідуально-правові заходи, регулювання стосунків дитини з соціумом, педагогічні пропозиції, реабілітаційні та інклюзивні програми.

Загалом же для Нідерландів характерна багатоступінчаста система ювенальної юстиції. На першому етапі з підлітками працює поліція. Якщо злочин вчиняється вперше і не є особливо важким (наприклад, дрібна крадіжка, вживання легких наркотиків тощо), то поліція направляє підлітка до спеціальних муніципальних служб, які є альтернативною закритим виправним установам. Слід зазначити, що у 2014 році було прийнято кримінальний закон про неповнолітніх, відповідно до якого неповнолітнім може вважатися молода людина до 23 років. Цей закон дозволив здійснювати правосуддя щодо молоді, яка не досягла свого 23-річчя, у системі ювенального правосуддя [3, с. 331].

З метою дослідження певних обставин правопорушення, працівники ювенального права міста Амстердаму віддають перевагу не формальним допитам, а звичайному спілкуванню, під час якого останні можуть разом переглядати фільми, малювати картини, прослуховувати музику і при цьому з'ясувати інформацію, яка необхідна офіцерам.

Слід зазначити, що у США до 14 років американські підлітки вважаються повністю недієздатними. Повноліття для громадян більшості штатів настає з 18 років. З цього віку вони користуються більшістю своїх громадянських прав і, як дорослі, відповідають за свої вчинки. А так зване «повне повноліття» настає з 21 року. З цього віку будь-який громадянин США починає користуватися всіма своїми конституційними правами [26, с. 500].

Далі, законодавство України наголошує: проведення слідчих (розшукових) дій за участю осіб вказаної категорії передбачає обов'язкову присутність психолога.

На думку С. М. Авраменко, залучення психолога до огляду місця вчинення розбещення неповнолітнього є необхідним заходом, адже кваліфікований спеціаліст допоможе якнайменш травмувати дитячу психіку під час цієї слідчої (розшукової) дії та допоможе слідству скласти психологічний портрет злочинця [9, с. 126].

Завдяки допомозі фахівця-психолога, який володіє методами прикладної психології, можна отримати відомості не лише щодо події кримінального правопорушення, а й стосовно особистості неповнолітнього (особливостей пам'яті, умінь передати сприйняте, здатності розказати правду, змовчати або надати неправдиві показання) [21, с. 72].

У США та деяких інших країнах, в тому числі Німеччині, Великій Британії розроблено протоколи RATAС і NICHD, що використовуються для допиту дітей. RATAС – методика опитування, система якої складеться з елементів: Rapport – встановлення контакту; Anatomy Identification – визначення анатомічних частин тіла людини; Touch Inquiry – опитування щодо доторкання; Abuse Scenario – сценарій жорстокої поведінки; Closure – завершення. NICHD – методика опитування, що моделює взаємодію особи, що опитує дитину, з урахуванням психологічних особливостей дітей і умов застосування до них жорстокої поведінки. Основна увага приділяється встановленню психологічного контакту. Методика враховує можливість не становлення контакту на першому опитуванні з подальшим урахуванням припущених помилок або інших негативних моментів [27, с. 278–279].

Крім цього, з метою встановлення сприятливого психологічного контакту, поліція Штатів нерідко за власною ініціативою бронює квитки для проїзду неповнолітнього на виклики, забезпечує транспортний засіб, здійснює пошук тимчасового місця проживання дитини у зв'язку із її прибуттям [16, с. 171].

Таким чином здійснюється швидке налагодження взаємозв'язку, що будуватиметься на повазі, довірі, піклуванні та безпеці.

В Італії розслідуванням щодо неповнолітніх осіб здійснюється Департаментом ювенальної та громадської юстиції, який здійснює нагляд за судами неповнолітніх. Цікавим є досвід взаємозв'язку та співпраці освітніх громад, медичних, реабілітаційних установ та інклюзивних закладів, які відіграють важливу роль у наданні психологічної допомоги підлітку на всіх етапах кримінального провадження, в тому числі беруть участь у соціальних проєктах і є присутніми під час усіх слідчих (розшукових) дій за участю дитини [5].

На наш погляд, саме співпраця поліції із закладами реабілітаційного характеру сприяє відновленню стану фізичного та психологічного здоров'я неповнолітнього вказаної категорії, яка стала жертвою посягання і є основним бар'єром, що не дозволить здійснити повторну травматизацію дитини.

В Японії здійснюється так зване соціальне розслідування, в ході якого працівники поліції ознайомлюються з життям неповнолітнього потерпілого, умовами проживання, виховання, рівнем психічного та фізичного розвитку, проводяться профілактичні співбесіди із сім'єю неповнолітнього потерпілого на рахунок психологічної підтримки жертв правопорушень, здійснюють нагляд за емоційним станом дитини. Офіцери-пробації проводять цілодобовий нагляд за поведінкою неповнолітнього потерпілого з метою запобігання ймовірного вчинення самогубства, тощо [4].

Вважаємо, підхід представників Східної Азії досить гуманним, оскільки основою діяльності уповноважених осіб є захист прав та інтересів неповнолітніх осіб, як в межах правового поля так і в буденному житті дитини.

В Королівстві Швеції досудове розслідування належить проводити поліції або під керівництвом прокурора. Працівники правоохоронної діяльності Швеції віддають перевагу негайному та невідкладному проведенню слідчих (розшукових) дій без зволікання часу, яке може призвести до втрати важливих доказів. Тому, нерідко дітей допитують без участі рідних та на місці скоєного правопорушення, а не у поліцейській дільниці. Такий підхід забезпечується за допомогою розвиненої системи обміну інформацією в електронному вигляді [33, с. 104].

Слід відзначити, що здійснювати опитування у Швеції мають право не лише поліцейські, а й цивільний персонал, що пройшов відповідну спеціалізовану підготовку.

Доцільно зауважити, що організаційно-тактичні засади проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку в Україні є значно ускладненими в порівняльному аналізі Швеції. Тому що, насамперед законодавство України вимагає від суб'єкта досудового розслідування обов'язкового залучення законного представника, педагога (психолога) та лікаря до процесу, що значно ускладнює хід його проведення та призводить до ймовірної втрати слідчої картини. Особливо в нічний час доби або вихідні дні.

Цікавим питанням для розгляду є наступне: правові норми України не встановлюють обмеження щодо статі суб'єкта розслідування, який здійснює таку слідчу (розшукову) дію як допит неповнолітнього.

В переважній більшості, неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку різняться від дорослої людини за ступенем вираження психічних процесів, є емоційно нестабільними, можуть відчувати сплутаність почуттів, тривогу, безпорадність. В ці моменти слід морально підтримати дитину, проявити доброзичливе ставлення, відшукати потрібні слова для зняття психоемоційної напруги. На нашу думку, нам варто запозичити іноземний досвід інших країн, де здійснення допиту неповнолітнього доручають виключно жінці-слідчому.

Жінки від природи наділені материнським інстинктом, особливою чутливістю, тактовністю, ніжністю, що сприяє оптимальному перебігу допиту [9, с. 114].

Підтвердженням наведеного є багатогранний досвід США, де поліцейських, які працюють з неповнолітніми навчають тонкошам психології дитини, анатомії, валеології, відпрацьовують елементи буденного та професійного етикету, створюють дільниці по роботі з дітьми-жертвами. Як правило працівниками виступають особи жіночої статі.

У Великій Британії спеціальні співробітники попередньо здійснюють вивчення характеристики неповнолітнього і перебувають з дитиною від початку та до кінця процесу, надаючи не лише юридичну, але й психологічну захищеність особі. Основний принцип полягає в тому, що особа, яка надає підтримку, повинна супроводжувати дитину з моменту початку розслідування кримінального правопорушення [7].

Ще одним позитивним фактом до порівняння законодавчих положень вітчизняної практики та іноземного

досвіду є одна з тактичних вимог до проведення огляду місця події в США – фотографування всієї території, включаючи види з повітря [2, с. 320].

Ми вважаємо, доцільно запозичити вищезазначений досвід та використовувати безпілотні літаючі апарати (квадрокоптери) під час огляду місця події за участю осіб вказаної категорії, тим самим залучити до участі неповнолітнього потерпілого в дистанційному режимі без обов'язкової очної явки.

Проведення огляду місця події з особами вказаної категорії є складним процесом як організаційного, так і тактичного характеру, розпочинаючи із складнощів, що виникають внаслідок неприбуття неповнолітнього потерпілого, внаслідок відсутності змоги самостійно (фізично) дістатись визначеного слідчим (дізнавачем) місця, завершуючи психологічним перенавантаженням дитини.

В дійсності, застосування спеціальних засобів під час проведення огляду місця події за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного характеру є проблематичним аспектом. Оскільки, дитина «під прицілом» відеокамери може відчувати страх, збудженість, чутливо реагувати, зовсім відмовитись відтворити обстановку вчиненого правопорушення у випадку проведення з останньою слідчого експерименту.

У багатьох країнах можливість запису на відеоплівку, до прикладу допиту дитини є спрощеним видом процедури і в подальшому, під час судових розглядів буде прийнятним та визначеним доказом у суді.

Крім цього, заслуговує уваги позитивний досвід законодавчого врегулювання підтримки дітей-потерпілих та свідків у Великобританії. Законом передбачено ряд спеціальних заходів. Так, діти-свідки, які не досягли 18 років, автоматично мають право подати заяву на застосування спеціальних заходів, таких як допит свідка через посередника під час співбесіди в поліції та в суді; надання свідчень «у приватному порядку» (коли судову залу покидають представники громадськості); зняття перук та мантії судьями та адвокатами; свідчення в суді з-за екрана; використання відеозаписів; надання свідчень за допомогою прямого відеозв'язку з окремою кімнатою; використання досудового відеозапису, записаного перехресним допитом; спілкування за допомогою перекладача, комп'ютера чи іншого пристрою [8].

В Україні ця норма, на жаль, не набула законодавчого закріплення. Потерпіла неповнолітня (малолітня) особа зобов'язана давати показання в протокольній формі, щоразу згадуючи прикрі моменти життя, знову переосмислювати й повторно відповідати на питання, які травмують дитячу психіку [21, с. 75].

Прихильниками «спрощеного» здійснення досудового розслідування можна вважати і країни Балтії. До прикладу, у разі встановлення всіх обставин, що стосується предмету доказування щодо правопорушень невеликої та середньої тяжкості, в Естонії досудове розслідування щодо дітей може здійснюватись у так званому «спрощеному» режимі. В такому випадку, розгляд судового засідання повинен відбутись не пізніше десяти діб з моменту вручення підозрюваному обвинувального акту [12, с. 63].

Ми вважаємо, що чинне законодавство Естонії спрямовує оптимізацію функціонування системи захисту дітей в своїх державах відповідно до вимог Конвенції ООН, щодо якнайшвидшого забезпечення інтересів дитини без моральної та фізичної шкоди під час здійснення досудового розслідування.

На сьогоднішній день в Україні виникають проблемні питання щодо визначення місця проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку. В звичайному порядку, суб'єкт розслідування проводить їх у своєму службовому кабінеті, без роз'яснень порядку організаційних моментів, що є грубим порушенням.

Однак, запозичуючи досвід інших держав, в Україні зростає позитивна тенденція проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку в спеціально облаштованих, заздалегідь підготовлених приміщеннях під назвою «зелена кімната», які є в практично в кожному територіальному управлінні правоохоронних органів.

Головною метою створення і функціонування «зелених кімнат» є виявлення та документування злочинів, скоєних дітьми чи проти них. Також цей простір може бути використано для проведення заходів щодо психологічної профілактики та корекції відхилень у поведінці неповнолітніх. Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини. «Зелена кімната» представляє собою приміщення: в одному з них облаштовано ігровий зал, де з дитиною працюватиме психолог чи медик, інше призначено для спостереження, де перебуватимуть слідчий та інші працівники поліції. Завдяки спеціальним методикам роботи та комфортним умовам мінімізується стрес та переживання дитини під час перебування в поліції [30, с. 369].

Наразі в Україні запроваджено міжустановчий спеціалізований центр «Барнахус» (у перекладі «Будинок дітей»), по роботі з неповнолітніми, які постраждали внаслідок кримінального правопорушення або стали його свідками. Основним завданням центру є терапевтична спеціалізація психологічних послуг, який полягає у наданні психологічної допомоги та моральній підтримці неповнолітнього, виведення дитини зі складного психофізичного стану [19].

Досвід різних країн свідчить, що шляхи виникнення «Барнахус» та їх побудови різняться від країни до країни, а іноді навіть і в межах однієї країни. Спільним завданням проекту є вирішення комплексних та складних проблематичних ситуацій у які потрапили діти.

У разі, якщо дитина потерпіла від насильства, працівники соціальних служб, медичних закладів, органів прокуратури та судів сприяють дотриманню прав дитини та діють в її найкращих інтересах. Однак, досить часто, внаслідок незлагодженої співпраці таких органів, дитина вимушено проходить через одні й ті ж відомства та установи неодноразово та підлягає повторним допитам, що призводить до її повторного травмування (віктимізації). Зазначене також зумовлює різницю в результатах проведених допитів. Як наслідок, показання дитини, як свідка або потерпілої особи, можуть бути спотворені або дискредитовані [22, с. 109].

Проведений аналіз існуючих моделей «Барнахус» дозволяє виокремити їх наступні характеристики:

- незважаючи на певні національні відмінності моделей, задіяні спеціалісти та установи, а також цілі та завдання є ідентичними;
- модель є інтегрованою в загальну систему захисту дітей та кримінального правосуддя;
- визначальним є принцип доброзичливості і дружнього ставлення до дітей, постраждалих від насильства та жорстокого поводження;
- персонал центру складається з соціальних працівників та психологів, а спеціалісти інших інституцій запрошуються у випадку необхідності, на координаційні зустрічі тощо;
- основоположним є принцип роботи усіх спеціалістів з постраждалою дитиною «під одним дахом» (міждисциплінарна та міжвідомча співпраця), що має на меті недопущення повторної травматизації та зменшення навантаження на дитину в процесі кримінального розслідування, підвищення його якості та настання покарання [20].

До того, свідченням стрімкого розвитку українського законодавства у сфері захисту прав та інтересів дітей є проєкт «Вихователь безпеки», який стартував у вересні 2022 року та окреслює процедуру взаємодії Національної поліції України, Державної служби в Україні з надзвичай-

них ситуацій, органів місцевого самоврядування з метою забезпечення незагрозливого середовища неповнолітніх.

Відповідно до рекомендацій щодо функціональних обов'язків спеціаліста із безпеки в освітньому середовищі, порядку проведення відбору та вимог до кандидатів на посаду впроваджується новий активний учасник, участь якого може бути корисною як на етапі превенції, так і під час допиту його як свідка в кримінальному провадженні щодо потерпілої дитини. Спеціаліст з безпеки, як можна побачити зі змісту проєкту, метою своєї діяльності матиме створення та підтримання належного рівня безпеки в основному місці перебування дитини, тобто в освітньому середовищі, забезпечення організації та участь у реалізації узгоджених заходів із запобігання, раннього виявлення, припинення й усунення негативних явищ та їх шкідливих наслідків [32].

З інформаційного простору відомо, що дана особа володітиме знаннями таких галузей наук як соціологія, психологія, біологія, валеологія та навиками у спеціалізації по наданню послуг психологічного характеру.

Наприклад, у США активно розробляються спеціальні програми за аналогічним спрямуванням. Впроваджуються програми для батьків, в рамках яких батькам неповнолітніх правопорушників запропонована допомога щодо запобігання вчиненню злочину їхньою дитиною. Крім того, до роботи з профілактики дитячих злочинів залучаються офіцери поліції, які працюють у межах так званого «партнерства шкільної безпеки». Однією з таких програм є програма позитивного розвитку молоді (PYD). До реалізації програми залучені, крім самих неповнолітніх, дорослі, різноманітні громадські організації, школи, державні установи. Ця програма орієнтована на неповнолітніх, у яких є проблеми у сім'ї, проблеми з наркотичною залежністю тощо. Інтеграція PYD в систему ювенальної юстиції базується на теорії соціального навчання та теорії соціального управління, адже «молодь менше схильна до злочинної поведінки, коли вона взаємодіє з іншими, набуває корисних навичок, отримує винагороду за використання цих навичок, підтримує міцні стосунки, формує прив'язаності, а також заробляє повагу членів своєї суспільної групи» [1].

Теперішній розвиток пілотних проєктів в Україні «Барнахус» та «Вчитель безпеки», створено на основі позитивного досвіду діяльності органів влади інших держав, спрямованих перш за все на захист прав та інтересів неповнолітніх осіб, які постраждали внаслідок кримінального правопорушення та потребують реабілітаційних заходів, що свідчить про запозичення правових норм інших країн світу.

Резюмуючи слід вказати, що порівняльний розріз дослідження щодо здійснення досудового розслідування за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку свідчить про не завжди вірне визначення слідчим (дознавачем) пріоритетних організаційно-тактичних складових, що призводить до втрати доказів предмету дослідження та спричинення психоемоційного виснаження неповнолітнього вказаної категорії внаслідок затягування досудового розслідування.

Власне, тактичний та організаційний підхід поліцейських-офіцерів інших країн щодо здійснення досудового розслідування відносно дітей є цікавим прикладом для можливого запозичення у практичній правовій діяльності нашої країни з метою запобігання психологічного травматизму дитини під час слідчих (розшукових) дій.

Аналізуючи стан проблеми в сучасній Україні слід зазначити, що ситуація наразі ускладнюється відсутністю узгодженості дій органів та служб, що мають стояти на захисті та діяти в інтересах дитини. Недосконалість механізму роботи з дітьми, що постраждали від насильства, призводить до ще більшої їх травматизації та віктимізації, що тягне за собою як погіршення психологічного стану дитини, так і загрозу неналежного покарання за даний зло-

чин, оскільки через відсутність комфортного середовища довіри дитина може не надати переконливих доказів для проведення належного розслідування та винесення справедливого вироку.

Необхідність та актуальність впровадження в Україні однієї з кращих світових практик із захисту дитини від насильства та подолання його наслідків у формі міжвідомчої та міждисциплінарної співпраці із застосуванням спеціальних інструментів та методик не викликає сумнівів і вимагає подальшого дослідження з метою її вдосконалення та адаптації до національних реалій [18, с. 207].

На думку Т. Дмитришиної, ювенальна юстиція – це не лише ювенальні суди, а ціла система взаємодії судової влади, державних та громадських інституцій, закріплена на законодавчому рівні. Лише ефективне функціонування системи ювенальної юстиції в межах країни відповідно до міжнародних стандартів та принципів може забезпечити падіння рівня злочинності серед неповнолітніх та дотримання прав дитини [13, с. 217–218].

Супільне прагнення до позитивного визнання правових норм України у сфері захисту неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку іншими країнами є цілком виправданим та логічним, оскільки саме розвиток державних інституцій залежить від потреб та можливостей людства, зокрема, неповнолітніх потерпілих вказаної категорії.

Позитивний досвід інших країн світу є прикладом для наслідування щодо деяких аспектів процесуального порядку здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку.

Серед основних напрямків вдосконалення вітчизняного законодавства у порівняльному розрізі з іноземними державами слід виділити наступне:

1. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку слід доручати уповноваженим особам, які пройшли спеціальну підготовку, володіють навиками та знаннями в галузі психології, в тому числі розуміються на використанні спеціальних заходів та методів надання допомоги потерпілим дітям;

2. Визначення місця проведення слідчих (розшукових) дій у спеціально облаштованих приміщеннях за моделлю «Барнахус». Під час досудового розслідування неповнолітньому потерпілому вказаної категорії доводиться зіштовхуватись із рядом установ, маючи неодноразові допити та інші слідчі (розшукові) дії у різних спеціалістів, в різних місцях. Подібного типу невизначеність може повторно травмувати дитину, а така модель як «Барнахус» дозволить багатопрофільній міжвідомчій команді скоординувати ефективний захист дитини належним чином, без ймовірної травматизації під час перебування дитини в поліції.

3. Встановлення психологічного взаємозв'язку із дитиною. Перед початком запланованих слідчих (розшукових) дій уповноваженим суб'єктам на проведення досудового розслідування слід детально вивчити характеристику особи неповнолітнього потерпілого. З урахуванням іноземного досвіду, варто надати перевагу не формальному спілкуванню: прогулятися по місцевості, дізнатись вподобання неповнолітнього, переглянути короткометражний мультфільм, помалювати, послухати музику, тощо.

4. Встановити виняткові випадки проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих

з вадами психофізичного розвитку, пов'язані з неможливістю прибуття одного із учасників процесу. Позитивні аспекти іноземного досвіду засвідчують питання нагальності та невідкладності проведення слідчих (розшукових) дій без участі визначених законом учасників, без зволікання часу, яке може призвести до втрати важливих доказів. В практичній діяльності правоохоронних органів України досить поширена проблематика у забезпеченні кола тих суб'єктів проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього потерпілого, яких закон визначає обов'язковим для його проведення. Подекуди, будучи на місці події, складно забезпечити обов'язкову участь законного представника, психолога, педагога, тощо, у зв'язку із його запізненням або ж взагалі неможливістю прибути за вказаним місцем та часом, особливо в нічний час доби або вихідні дні.

5. Використання тактичних засад проведення огляду місця події за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку. Використання безпilotних літаючих апаратів із застосуванням фото або відео фіксації з повітря значно полегшить процедуру проведення огляду місця події. В такому випадку, участь неповнолітнього потерпілого може бути дистанційною та не завдасть слідчому додаткових клопотів, спрямованих на організацію забезпечення прибуття дитини за визначеним місцем.

Іноземний досвід демонструє наступне: ефективне функціонування системи досудового розслідування щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку нерозривно пов'язане з розвитком усіх державних та громадських інституцій, дотриманням прав та інтересів дітей, обов'язковим виконанням міжнародних стандартів щодо їх захисту.

Формування теоретичних положень і практичних рекомендацій в сфері правоохоронної діяльності на основі порівняльного аналізу щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку слід здійснювати із урахуванням фізичних, психічних особливостей дитини.

Досвід діяльності правоохоронних органів іноземних країн, що спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень відносно дітей з вадами психофізичного розладу здійснюється за декількома напрямками, один з яких є створення правового інституту для діяльності ювенальної юстиції, інший включає у себе використання сучасних методів і засобів розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей вказаної категорії та створення спеціалізованих установ з організації центрів відпочинку, в тому числі в межах структури правоохоронних органів.

З огляду на це, використання правозастосовної практики інших держав у сфері розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку є вкрай значимим, фундаментальним підґрунтям для реформації національного законодавства України, що відповідатиме стандартам і вимогам провідних країн світу.

В реаліях сьогодення, Україна перебуває у складному соціально-економічному становищі, що є причиною тимчасового припинення реформування законодавства у сфері здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх вказаної категорії, однак сукупність багатогранного досвіду інших країн світу, незламне прагнення української нації до вдосконалення, слугуватиме для майбутнього примноження сталих цінностей у сфері захисту дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Butts, Jeffery; Bazemore; Saa Meroe (2010). "Positive Youth Justice: Framing Justice Interventions Using the Concepts of Positive Youth Development". Coalition for Juvenile Justice.: 1. URL: <https://www.readkong.com/page/positiveyouth-justice-1975892?p=2>
2. Charles R. Swanson, Neil C. Chamelin. Criminal investigation. 6th ed. New York : McGraw-Hill Companies, Inc, 1996. P. 801.
3. Junger-Tas, J. (2004) Молодіжне правосуддя в Нідерландах. Чикаго: Університет Чикаго Прес, 2004. С. 331.
4. Kuzuno H. Juvenile Diversion and the GetTough Movement in Japan. URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/r/r22/KUZUNO.pdf>
5. La giustizia minorile in Italia di Sonia Viale, vice capo dipartimento per la Giustizia Minorile. URL: <http://www.ristretti.it/areestudio/minorile/inchieste/Viale2.htm>

6. Olga Y. Guseva, Myroslav Popovych, Oksana V. Melnyk, Mykhailo V. Huzela. Features of Interrogation of Minor Victims in Pre-Trial Investigation. *QUESTIONES POLITICAS*. 2021. Vol. 39. Núm. 70 (October). URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/36866/39845> DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3970.29>
7. U.S. Code § 3509 – Child victims' and child witnesses' rights. Legal Information Institute. Retrieved from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/3509>.
8. Youth Justice and Criminal Evidence Act 1999. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/23/contents>
9. Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. С. 242.
10. Богданов С. Соціальний захист інвалідів. Український та польський досвід. 2002. К.: Вид-во Соломії Павличко Основи. С. 6–8.
11. Веселов М. Ю., Коваленко П. О., та Устименко А. В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: порівняльний аналіз міжнародного і національного (українського) правового регулювання. *Актуальні питання публічного та приватного права*, 2016, 3, С. 83–87.
12. Власова Г.П. Практика застосування спрощеного кримінального судочинства в окремих країнах СНД. *Європейські перспективи*. 2013. № 8. С. 61–66.
13. Дмитришина Т. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 2021, (1), С. 210–219. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.37>
14. Дослідження аналітичної компанії «Gradus Research» від 26-27 квітня 2022 року. URL: https://gradus.app/documents/211/Children_Report_Gradus_28042022.pdf
15. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.
16. Кочура, О. О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження : монографія / О. О. Кочура : за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О.О. Юхна. – Харків : НікаНова, 2015. – С. 249.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172>.
18. Луканська Г. А. Загальна характеристика та специфіка впровадження моделі «Барнахус» в Україні. *Актуальні проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку регіону в умовах сучасних глобальних викликів*. Кременчук. 2023. С. 207-209
19. Модель "Барнахус": загальна характеристика і впровадження в Україні : зб. матеріалів із впровадження моделі "Барнахус" в Україні / ЮНІСЕФ Україна ; Міжвідом. координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх. Київ, 2021. 52 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/model-barnahus-implementation-ukraine>
20. Модель "Барнахус". Загальна характеристика і впровадження в Україні. К.: Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх, 2022. С. 52.
21. Нікітіна-Дудікова, Г. Ю. Компаративістський аналіз організаційно-тактичних і психологічних засад проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми потерпілими. 2021. С. 1–12 doi: <https://doi.org/10.33270/03212902.70>
22. Пилипишина І. Впровадження та використання моделі «Барнахус» в Україні. *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики в умовах воєнної агресії: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції*. Кропивницький. 2022. С. 108–112.
23. Попович М. В. Взаємодія слідчого (дознавача) з оперативним співробітником у кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього потерпілого. *Кримінально-процесуальне право та криміналістика. Право і суспільство*. № 6. 2022. С. 248–252 DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.37> DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.37>
24. Попович М. В. Синергетичний осередок як невід'ємна складова прояву дитиноцентризму під час допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні України. *Кримінально-процесуальне право та криміналістика. Право і суспільство*. № 5. 2022. С. 258-263 DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.5.38>
25. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р./*Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
26. Романюк А. Організація захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві США. *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка*. Львів, 2003. С. 493–523.
27. Семенов В. В. Напрями вдосконалення тактики допиту дітей, потерпілих від сексуального насильства. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2020. С. 276–279.
28. Слободянюк А. В., Собко Г. М. Особливості пробації щодо неповнолітніх у країнах Європи та США. Філія Державної установи «Центр Пробації» в Одеській області. *Збірник матеріалів науково-практичного круглого столу*, С. 126.
29. Сьоміна Н. А. Механізм вчинення злочину: дисертаційне дослідження, канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. С. 21.
30. Хмелевська, Н. В. Особливості правосуддя, дружнього до дитини. *Кримінальний аспект*. Publishing House "Baltija Publishing". 30-31 жовтня 2020. С. 368–371 DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-92-1-92>
31. Хряпінський П. В. та Світличний О. О. Протидія ненасильницьким статевим злочинам проти неповнолітніх в Україні та інших державах. Publishing House "Baltija Publishing", 2021. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-83-1-31>
32. Шанько Я. Проект «Вихователь безпеки». Укрінформ : [сайт]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3575042-o-1500-brifing-sodo-proektu-vihovatel-bezpeki.html>.
33. Яковлев Р.М., Муляк Д.Г. Реформування органів досудового розслідування в Україні. Ірпінь : Університет ДФС України, 2017. С. 196.

БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ

THE BALANCE OF INTERESTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A BASIS FOR DIFFERENTIATING THE CRIMINAL PROCEDURAL FORM

Хабло О.Ю., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті акцентується увага на тому, що запровадження воєнного стану в нашій державі об'єктивно унеможлиблює дотримання загальної процесуальної форми здійснення кримінального судочинства. Під час дії воєнного стану кримінальне процесуальне законодавство передбачає особливості регламентації таких кримінально-процесуальних інститутів: початку досудового розслідування, залучення понятих, затримання особи, розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу, обчислення процесуальних строків, участі захисника, перекладача у кримінальному провадженні. Зауважується на тому, що відбулося розширення повноважень прокурора шляхом делегування йому окремих повноважень слідчого судді.

Доведено, що під час дії воєнного стану передбачається спрощення кримінальної процесуальної форми проведення процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень. Визначено, що при регламентації кримінального провадження в умовах воєнного стану законодавець надає ширші повноваження стороні обвинувачення.

Обґрунтовано, що диференціація кримінальної процесуальної форми в умовах воєнного стану в окремих випадках пов'язана із необхідністю відступу від зобов'язань щодо дотримання прав людини, гарантованих як Конституцією України, так і нормами міжнародного права. В таких випадках законодавець має забезпечити розумний баланс між інтересами держави і суспільства, якому загрожує військова агресія, та правами людини, які гарантовані міжнародно-правовими документами. При цьому пріоритет має зміщуватися на користь інтересів суспільства та держави за умови гарантування унеможливлення зловживань розширеними процесуальними повноваженнями осіб, які здійснюють кримінальне провадження.

Ключові слова: диференціація процесуальної форми, інтереси учасників кримінального провадження, провадження в умовах воєнного стану, затримання особи, прокурор, слідчий суддя, відступ від зобов'язань.

The article emphasizes to the fact that the introduction of martial law objectively makes it impossible to observe the general procedural form of criminal justice. During the period of martial law, specific features of the regulation of the following criminal-procedural institutes are provided: the initiation of pre-trial investigation, the involvement of witnesses of a procedural action, the detention of a person, the consideration of a petition for the selection of a preventive measure, the calculation of procedural terms, the participation of a defense attorney, an interpreter in criminal proceedings. The powers of the prosecutor were expanded by delegating to him the separate powers of the investigating judge.

It has been proven that during martial law, the procedural form of conducting procedural actions or making procedural decisions is supposed to be simplified. It was determined that when regulating criminal proceedings under martial law, the legislator gives wider powers to the prosecution.

It is substantiated that the differentiation of the criminal procedural form in the conditions of martial law in some cases is connected with the need to deviate from the obligations to respect human rights, guaranteed both by the Constitution of Ukraine and the norms of international law. In such cases, it is necessary to ensure a reasonable balance between the interests of the state and society, which is threatened by military aggression, and human rights, which are guaranteed by international legal acts. At the same time, the priority should shift to the benefit of public interests, under the condition of guaranteeing the impossibility of abuse of the extended powers of the persons conducting the proceedings.

Key words: differentiation of procedural form, interests of participants in criminal proceedings, proceedings under martial law, detention of a person, prosecutor, investigating judge, waiver of obligations.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в нашій країні унеможливила дотримання єдиної процесуальної форми здійснення кримінального судочинства. Адак активні бойові дії, тривалі повітряні тривоги та аварійні відключення електроенергії об'єктивно унеможливають дотримання загальних вимог здійснення кримінального судочинства, зокрема забезпечення судового контролю, дотримання строків кримінального провадження, забезпечення участі понятих тощо.

Про пошук належної правової процедури здійснення кримінального провадження під час дії воєнного стану свідчать перманентні зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу (КПК) України. Зокрема, ще в 2014 році КПК України був доповнений розділом IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», який містив лише одне речення. Очевидно, що така нормативна регламентація кримінального провадження в умовах воєнного стану не могла охопити усіх особливостей процесуальних правовідносин, які виникають та розвиваються під час здійснення кримінального провадження в таких особливих умовах.

Це питання набуло особливої актуальності після повномасштабного вторгнення РФ на територію України, що зумовило суттєві зміни та доповнення до розділу IX-1

КПК України, які запроваджували відступ від стандартних процедур кримінального провадження, в тому числі й тих, які стосувалися обмеження конституційних прав та свобод учасників кримінального провадження. Тому у науковій спільноті одразу ж виникла дискусія з приводу того, чи всі зміни та доповнення до КПК України щодо здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану є виправданими.

Аналіз наукових публікацій. Проблемі здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану присвятили свої праці І. В. Гловюк, О. М. Дроздов, В. А. Завтур, О. В. Капліна, О. В. Лазукова, В. В. Михайленко, М. Я. Никоненко, В. В. Рогальська, О. В. Таран, Г. К. Тетеряник, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. Г. Фоміна, М. Є. Шумило. Вказані вчені досліджували проблеми збирання доказів, дотримання строків досудового розслідування, застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану. Втім, поза увагою науковців залишилася проблема врахування балансу/пріоритету суспільних чи приватних інтересів при регламентації кримінальних процесуальних правовідносин в умовах воєнного стану.

Метою статті є визначення векторів удосконалення кримінальних процесуальних правовідносин в умовах воєнного стану на підставі аналізу законотворчої діяльності вітчизняного законодавця, прецедентної практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також аналіз

співвідношення інтересів учасників кримінального провадження як підстави диференціації кримінальної процесуальної форми.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна та територія України зумовила необхідність детального регулювання здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Тому в квітні 2022 року ст. 615 КПК України була викладена в новій редакції.

В цій нормі було визначено особливості процесуальної форми таких кримінально-процесуальних інститутів: початку досудового розслідування (якщо відсутня технічна можливість доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань); проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи (якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпечкою для їхнього життя чи здоров'я); затримання особи (якщо є підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності); розгляду клопотання про обрання затриманій особі запобіжного заходу (якщо в умовах воєнного стану відсутня об'єктивна можливість доставити особу до слідчого судді, суду) [1].

Особливі порядки було запроваджено і щодо процесуальних строків, а саме: додаткова підстава зупинення досудового розслідування (відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення чи закінчення досудового розслідування), особливість порядку обчислення строків досудового розслідування (якщо жодній особі не було повідомлено про підозру на дату введення воєнного стану); визначено нові строки від моменту початку досудового розслідування до дня повідомлення особи про підозру (тридцять місяців); передбачена можливість виконання окремих процесуальних дій не пізніше ніж через п'ятнадцять днів після припинення чи скасування воєнного стану; збільшено строки повідомлення про підозру затриманій особі (продовжено до сорока восьми годин), визначені особливості продовження строків дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою (може бути продовжений до одного місяця керівником відповідного органу прокуратури) чи ухвали суду (вважається продовженим до вирішення відповідного питання судом, але не більше ніж на два місяці) [1].

Під час дії воєнного стану, запроваджено винятки із принципу безпосередності дослідження судом доказів (показання, отримані під час допиту, можуть бути використані як докази в суді, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації, а для допиту підозрюваного додатковою обов'язковою умовою є ще й участь захисника). В умовах дії воєнного стану дозволено дистанційну участь захисника (із застосуванням технічних засобів відео-, аудіозв'язку), а за наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, дівнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий (ч. 12 ст. 615 КПК України) [1].

Наведений вище аналіз та узагальнення змін і доповнень до КПК України щодо регламентації здійснення кримінального провадження під час дії воєнного стану дозволяє стверджувати про те, що така диференціація кримінальної процесуальної форми передбачає її спрощення. Зокрема це стосується таких кримінальних процесуальних інститутів як участь понятих, залучення перекладачів, безпосередність дослідження доказів чи безпосередня присутність сторони захисту під час судового засідання. Спрощення певних процедур проведення процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень, в свою чергу, зумовлює відступ від окремих кримінальних процесуальних гарантій.

Втім, така практика не є новою. Адже, диференціація кримінальної процесуальної форми і передбачає можли-

вість чи то спрощення певних процедур (кримінальне провадження щодо кримінальних проступків – глава 25 КПК України, кримінальне провадження на підставі угод – глава 35 КПК України), чи то посилення процесуальних гарантій (кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб – глава 37 КПК України, кримінальне провадження щодо неповнолітніх – глава 38 КПК України).

Окрім цього, процесуальна форма кримінального провадження під час дії воєнного стану передбачає розширення повноважень прокурора шляхом делегування йому окремих повноважень слідчого судді щодо вирішення питань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (привід, тимчасовий доступ до речей і документів, арешт майна); виконання обов'язків слідчого судді щодо захисту прав людини; продовження строків досудового розслідування; проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування; проведення слідчих (розшукових) дій, які пов'язані з обмеженням конституційних прав учасників кримінального провадження (проникнення до житла чи іншого володіння особи, обшук, отримання зразків для проведення експертизи); проведення негласних слідчих (розшукових) дій; продовження строків досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України) [1].

Тобто, при регламентації кримінального провадження в умовах дії воєнного стану законодавець надав ширші повноваження стороні обвинувачення, зміщуючи, загалом, пріоритет інтересів учасників кримінального судочинства на користь повноважень осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Як зауважує з цього приводу Г. К. Тетерятник, запровадження воєнного стану обумовлює створення особливих умов «... для діяльності органів державної влади, правоохоронних органів та більшості державних і суспільних інституцій, а обмеження прав і законних інтересів осіб стає вимушеною необхідністю для подолання їх наслідків та нормалізації життєво важливих сфер» [2, с. 5]. При цьому «... вирішується складне питання щодо забезпечення розумного балансу державних та суспільних інтересів і створення гарантій прав і законних інтересів особи як найвищої соціальної цінності в умовах їх вимушеного обмеження» [2, с. 5].

Окремої уваги заслуговує проблема регламентації обмеження права на свободу під час дії воєнного стану, адже ця процесуальна форма зазнала найбільших трансформацій. Зокрема, до серпня 2014 року у КПК України не визначався особливий порядок затримання чи тримання під вартою під час дії надзвичайних правових режимів; з серпня 2014 року до квітня 2022 року під час розслідування терористичних злочинів прокурор міг приймати рішення про тримання особи під вартою у строк до 30 діб [3]; з квітня до липня 2022 року таке рішення уповноважений був приймати керівник органу прокуратури, а строк затримання особи без ухвали слідчого судді суду було збільшено з 72 до 216 годин» [4]; з липня 2022 року тривалість затримання особи під час дії воєнного стану без судового контролю була прирівняна до загальної процедури – до 72 годин.

Слід зауважити, що до змін, внесених до КПК у липні 2022 року, керівник органу прокуратури був уповноважений ще й приймати рішення про затримання з метою приводу (статті 187, 189, 190), обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні визначених злочинів, а у виняткових випадках – також у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка підозрюється у вчиненні такого злочину [4].

Втім, ці повноваження прокурора щодо обмеження конституційного права на свободу та особисту недоторканність при затриманні та триманні під вартою під час дії

воєнного стану зазнали суттєвої критики як науковців, так і правозахисників, які акцентували увагу на невідповідності таких строків затримання положенням ст. 29 Конституції України, де задекларовано обов'язковість судового контролю щодо обґрунтованості затримання протягом сімдесяти двох годин після затримання.

Тому 27 липня 2022 року був прийнятий черговий Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану», яким було скасовано повноваження прокурора приймати рішення про обмеження конституційного права на свободу чи особисту недоторканність під час дії воєнного стану. І таким чином процесуальна форма строків затримання особи без ухвали слідчого судді під час дії воєнного стану фактично була прирівняна до загальної процедури.

На сьогоднішній день у ч. 1 ст. 615 КПК України вказано, що строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати строк, визначений ст. 211 КПК України [5]. Особливостями процесуальної форми затримання особи у період дії воєнного стану залишилося збільшення строку повідомлення про підозру затриманій особі (не 24 годин, як це передбачено для загальної процедури, а 48 годин), визначення додаткової підстави затримання (можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності), можливість дистанційної участі затриманої особи у розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу (із застосуванням доступних технічних засобів відозв'язку) (ч. 7 та п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України) [5].

При цьому варто зауважити, що прокурор був наділений повноваженнями щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб не у квітні 2022 року, а ще у серпні 2014 році, коли КПК України вперше було доповнено розділом IX-1 [3]. І таке повноваження стосувалося лише випадків, коли особа підозрювалася у вчиненні обмеженого кола кримінальних правопорушень, а саме: терористичних злочинів, злочинів проти основ національної безпеки України, громадського порядку, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Варто відмітити, що можливість затримання та тримання під вартою без судового рішення строком до 30 діб на сьогоднішній день передбачена у ст. 15-1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Відповідно до вказаної норми, «для відвернення терористичних загроз у районі проведення антитерористичної операції відповідно до кримінального процесуального законодавства України з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом, може здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години. Граничний строк превентивного затримання не може перевищувати 30 діб. Підставою для превентивного затримання є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою терористичної діяльності» [6].

Втім наведена норма щодо превентивного затримання на практиці не може застосовуватися. Адже вказаний закон визначає, що превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, має здійснюватися відповідно до кримінального процесуального законодавства. А у КПК України на сьогоднішній день скасована норма, яка б визначала порядок здійснення такого затримання.

Така колізія вітчизняного законодавства зумовлена відсутністю системності законотворчого процесу. Адже скасування у КПК України положення ст. 615 у редакції 2014 року мало б зумовити і скасування відповідного положення у законі України «Про боротьбу з тероризмом». Або, в протилежному випадку, вказівка про можливість здійснення превентивного затримання мала б бути у КПК України хоча б у формі бланкетної норми, де слід вказати, що цей порядок регламентується окремим законом.

Отже, вищенаведений аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить про безсистемність та ситуативність внесення окремих змін та доповнень до КПК України під час регламентації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Такий ситуативний підхід дозволяє вирішувати лише окремі проблеми, які виникають у конкретній ситуації, що склалася на певний момент. Але норма права має відповідати вимогам стабільності та формальної визначеності, що не можна сказати про розділ IX-1 КПК України, який лише протягом 2021–2022 років шість разів був змінений чи доповнений. При чому ці зміни не лише запроваджували нові правила поведінки, а і відміняли нещодавно запроваджені.

Серед причин такого непослідовного законотворчого процесу варто назвати відсутність засадничого, концептуального бачення регламентації кримінальної процесуальної форми в обставинах, зумовлених військовою агресією чи іншими надзвичайними подіями.

Хоча і варто зауважити, що регламентація процесуальної форми кримінального провадження в умовах воєнного стану є складним законотворчим процесом, який потребує врахування як інтересів суспільства щодо захисту життя та майна від злочинів, обумовлених військовою агресією, притягнення винуватих осіб до відповідальності, так і інтересів підозрюваного, обвинуваченого щодо гарантування йому права на свободу та особисту недоторканність, права на недоторканність власності, права на захист тощо.

У зв'язку з цим постає питання, чи можливий відступ від зобов'язань, визначених Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ), під час кримінального провадження в умовах воєнного стану?

Можливість відступу від дотримання прав людини, гарантованих як Конституцією України, так і ЄКПЛ, передбачена у ч. 1 ст. 15 ЄКПЛ, де зазначено, «що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [7].

Україна скористалася цим правом ще в травні 2015 року, коли Верховна Рада України прийняла Постанову «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», де вказала, що «з метою забезпечення життєво важливих інтересів суспільства і держави в умовах збройної агресії Російської Федерації Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та інші органи державної влади вимушені приймати рішення, які становлять певний відступ від зобов'язань України за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» (п. 4) [8]. Необхідність такого відступу від зобов'язань пояснювався об'єктивною необхідністю вживати заходів для завдання відсічі збройній агресії.

Європейський суд з прав людини неодноразово розглядав питання про легітимність відступу від зобов'язань, окрема у таких рішеннях: «Лоулесс проти Ірландії» від 1 липня 1961 року, «Броуган та інші проти Сполученого Королівства» від 27 травня та 28 жовтня 1988 року, «Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини» від 20 березня 2018 року.

У зв'язку з цим практика ЄСПЛ виробила стандарти відступу від зобов'язань, визначених ЄКПЛ. Зокрема, Джеремі Макбрайд відмічає, що у ст. 15 ЄКПЛ передбачено чотири істотні умови відступу від зобов'язань: 1) наявність війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації; 2) вжиті заходи мають впливати лише на права, від яких може бути відступ; 3) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням за міжнародним

правом; і 4) заходи повинні вживатися виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища. До того ж, будь-який захід щодо відступу має бути законним, і на відступ можна посилається тільки в частині території, чітко зазначеної як територія, на якій він застосовний [9, с. 5].

Зокрема, у справі «Лоулесс проти Ірландії» ЄСПЛ визнав, що в загальному контексті ст. 15 Конвенції природне та звичайне значення слів «інша надзвичайна ситуація, що загрожує життю нації» є достатньо чітким; враховуючи, що вони стосуються виняткової ситуації кризи або надзвичайної ситуації, яка впливає на все населення та становить загрозу для організованого життя суспільства (п. 28). У цій справі заявник намагався застосувати захист за ст. 5, 6 і 7 ЄКПЛ, які захищають будь-яку особу від арешту чи тримання під вартою без суду. Втім, ЄСПЛ визнав, що військовий і підпільний характер формувань, а також страх, який вони поширювали серед населення, факт і вкрай серйозні наслідки їхніх дій дають підстави для твердження, що вжиті заходи були такими, яких вимагала ситуація, що склалася. На підставі цього ЄСПЛ дійшов висновку, що, хоча затримання заявника без доставляння до суду не мало правового підтвердження в ст. 5 ЄКПЛ, однак ґрунтувалося на джерелі права щодо відступу від положень, якого належно дотримався уряд Ірландії. Тому ЄСПЛ не визнав в цій справі порушення Конвенції [10].

Наведене вище дозволяє стверджувати, що як війна, так і антитерористична операція чи операція об'єднаних сил, які тривають в Україні з 2014 року, відповідають цій ознаці, адже є винятковою ситуацією кризи або надзвичайної ситуації, яка впливає на все населення та становить загрозу для організації життя нації та суспільства [11, с. 297].

Ще однією з вимог відступу від зобов'язань є те, що вжиті заходи мають впливати лише на ті права, від яких може бути відступ. Адже не від усіх прав можливий відступ. Зокрема, відповідно до п. 2 ст. 15 ЄКПЛ відступ не може здійснюватися від прав, визначених у ст. 2 (право на життя, крім смерті від правомірних воєнних дій), ст. 3 (заборона катування та жорстокого поводження), п. 1 ст. 4 (заборона рабства та підневільної праці) та ст. 7 (покарання без закону).

В цьому контексті актуальним є питання щодо відступу від положення п. 3 ст. 5 ЄКПЛ, де передбачено, що «кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження» [7]. Адже під час військових дій органи досудового розслідування не завжди мають об'єктивну можливість доставити до суду у найкоротший строк затриману особу.

Практика ЄСПЛ не визначає конкретних допустимих строків. Проте, Суд визнав прийнятною семиденну затримку санкціонування затримання (у зв'язку з надзвичайною ситуацією, спричиненою тероризмом), тоді як

не визнав прийнятною затримку на чотирнадцять днів (рішення у справі «Аксой проти Туреччини» від 18 грудня 1996 року) [9, с. 8]. З цього приводу варто погодитися з думкою Джеремі Макбрайда про те, що більш тривалу затримку, ніж семиденна, можна вважати прийнятною під час війни, коли можуть виникнути значні труднощі для функціонування судів, оскільки така ситуація значно відрізняється від тієї, що розглядалася ЄСПЛ, коли під загрозою терористичних атак була невелика судова система [9, с. 8].

Окрім цього, необхідність відступу від зобов'язань потребує обґрунтування того, що конкретна ситуація не може бути ефективно вирішена за допомогою заходів, які вважалися б ЄСПЛ допустимим обмеженням прав і свобод у ситуаціях, які не є надзвичайним станом [9, с. 7].

Отже, з метою протидії військовій агресії чи зростаючим загрозам терористичних актів ЄСПЛ передбачає можливість відступу від загальних правил здійснення судочинства, надаючи перевагу захисту інтересів держави та інститутів демократії в інтересах суспільства над захистом прав окремої людини. Аналіз кримінального процесуального законодавства Великої Британії, Іспанії, Франції та США, які мали справу з систематичними терористичними актами, також свідчить про те, що воно передбачає особливі порядки здійснення судочинства, як реакцію на загрози національній безпеці. Це, зокрема, стосується збільшення строків затримання особи без повідомлення її обвинувачення чи без доставлення до суду, процедури залучення захисника.

Висновки. Регламентация процесуальної форми досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану передбачає спрощення процесуальної форми при регламентації таких кримінальних процесуальних інститутів як участь понятих, залучення перекладачів, безпосередність дослідження доказів чи безпосередня присутність захисника під час проведення процесуальної дії.

Спрощення певних процедур проведення процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень в окремих випадках пов'язане із необхідністю відступу від зобов'язань щодо дотримання прав людини, гарантованих як Конституцією України, так і ЄКПЛ. Втім, держава має належно реагувати на загрози її національній безпеці, життю і здоров'ю її громадян. Тому при диференціації процесуальної форми кримінального провадження в умовах воєнного стану законодавець має забезпечити розумний баланс між інтересами держави і суспільства, якому загрожує військова агресія, та правами особи, які гарантовані міжнародно-правовими актами та Конституцією України. При визначенні балансу між інтересами суспільства, яке потерпає від терористичних злочинів чи військової агресії, та інтересами окремої особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів, пріоритет має зміщуватися на користь інтересів суспільства та держави за умови регламентації гарантій унеможливлення зловживань розширеними повноваженнями осіб, які здійснюють кримінальне провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
2. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України / [І. В. Гловюк, О. М. Дроздов, В. А. Завтур, В. В. Михайленко та інші]. Станом на 03 трав 2022. Дніпро–Львів–Одеса–Харків, 2022. 58 с. <https://doi.org/10.32518/soc.legal-book-001>
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12 серп. 2014 року № 1631-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n5>
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14 квіт. 2022 року № 2201-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану: Закон України від 27 лип. 2022 року № 2462-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#n59>
6. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 року № 638-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: Постанова Верховної Ради України від 21 трав. 2015 року № 462-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>
9. Застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини під час війни. Інформаційна довідка розроблена експертно-консультативною групою Ради Європи з підтримки Офісу Генерального прокурора України. URL : <https://rm.coe.int/-5-upd/1680a8eb68>
10. Case of «Lawless v. Ireland» (Application № 332/57) : Judgment European Court of Human Rights 1 July 1961. HUDOC. European Court of Human Rights. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57518%22%7D>
11. Хабло О.Ю. Відступ від зобов'язань, визначених Європейською конвенцією з прав людини, під час дії воєнного стану. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжвід. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 295–298.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПРИ УКЛАДЕННІ УГОД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PSYCHOLOGICAL IMPACT WHEN COCLUDING AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Чорний Г.О., к.ю.н.,

доцент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бойко В.З., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена особливостям застосування психологічного впливу при укладенні угод у кримінальному провадженні. Актуальність даної проблематики обумовлена тим, що знання психологічних аспектів мають безпосереднє практичне значення при вирішенні питання щодо добровільності укладення угод.

У статті проаналізовано відмінність психологічного впливу та психічного насильства. Наголошено на тому, що якщо психічне насильство безпосередньо заборонено законодавцем, то психологічний вплив може та повинен застосовуватися задля спонукання учасників кримінального провадження до досягнення компромісу. Серед методів психологічного впливу, які доцільно застосовувати, виокремлено наступні: переконання, метод прикладу та інформування, яке безпосередньо передбачено Кримінальним процесуальним кодексом України як обов'язок слідчого, прокурора.

Розглянуто психологічні особливості які мають місце при ініціюванні та проведенні переговорного процесу щодо укладення угоди про визнання винуватості. Зокрема, зазначено про необхідність встановлення психологічного контакту між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим, наявність захисної домінанти у підозрюваного чи обвинуваченого, конфліктний характер відносин, що передують укладенню угоди.

З'ясовано відмінність щодо характеру участі прокурора в угодах про визнання та угодах про примирення та акцентовано увагу на тому, що ініціювання угоди про примирення слідчим чи прокурором теж може мати місце у кримінальному провадженні за умови дотримання вимоги добровільності.

Окрім того, цікавим для подальшого дослідження видається питання застосування судово-психологічної експертизи на протиположному формальному опитуванні. Це надасть можливість виявити обставини укладення угоди та запобігти застосуванню психологічного тиску, самообмові підозрюваного чи обвинуваченого.

Ключові слова: угода про визнання винуватості, угода про примирення, психологічний вплив, психічне насильство, методи психологічного впливу, психологічний контакт, добровільність.

The article is devoted to the peculiarities of the use of psychological impact when concluding agreements in criminal proceedings. The chosen subject of the study is due to the fact that knowledge of psychological aspects has direct practical significance when solving the issue of the voluntariness of concluding agreements.

The article analyzes the difference between psychological impact and mental violence. It is emphasized that if mental violence is directly prohibited by the legislator, then psychological impact is present in any case in criminal proceedings and should be used to help the participants of criminal proceedings reach a compromise. Among the methods of psychological impact, the following are distinguished: persuasion, the example method and informing, which is directly provided by The Criminal Procedural Code of Ukraine as the duty of the investigator, prosecutor.

The psychological features that take place during the initiation and conduct of the negotiation process regarding the conclusion of a plea agreement are considered. In particular, the need to establish psychological contact between the prosecutor and the suspect or the accused, the presence of a protective dominant in the suspect or the accused, the conflictual nature of the relationship preceding the conclusion of the agreement.

The difference in the nature of the prosecutor's participation in plea agreements and reconciliation agreements is clarified, and attention is focused on the fact that initiation of a reconciliation agreement by an investigator or prosecutor can also take place in criminal proceedings, provided the requirement of voluntariness.

In addition, the question of the use of forensic psychology as opposed to a formal survey seems interesting for further research. This will provide an opportunity to reveal the circumstances of the conclusion of the agreement and prevent the application of psychological pressure, self-incrimination of the suspect or the accused.

Key words: plea agreement, reconciliation agreement, psychological impact, mental violence, methods of psychological impact, psychological contact, voluntariness.

Постановка проблеми. Главою 35 Кримінального процесуального кодексу України передбачена можливість компромісу у кримінальному провадженні, а саме шляхом укладення угод у кримінальному провадженні. Стаття 468 КПК передбачає два види угод: угоду про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим та угоду про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим [1].

Починаючи з 2012 року практика застосування інституту угод у кримінальному провадженні є досить поширеною у різних категоріях справ. Наприклад, цього року Вищий антикорупційний суд (ВАКС) виніс уже понад сто вироків, з яких більше ніж 30 – на підставі угод про визнання винуватості [2]. Не виключено, що ця кількість буде зростати і в подальшому.

Неабиякий інтерес до угод у кримінальному провадженні пов'язаний з низкою переваг. Укладення угод у кримінальному провадженні є тим інструментом, що дозволяє заощадити час, оптимізувати ресурси при тривалих судових процесах. До того ж, як зазначає Європейський суд з прав людини у своєму рішенні «Нацвлівшліві і Тогонідзе проти Грузії» укладення угод не тільки полегшує навантаження на судову та правоохоронну систему, а й сприяє боротьбі з корупцією, організованою злочинністю та через зменшення кількості покарань, як наслідок, зменшується кількість ув'язнених [3].

Але водночас інститут угод у кримінальному провадженні має низку недоліків. Серед них зокрема ризик зловживання можливістю досягнення компромісу у кримінальному провадженні. Наприклад, при укладенні угоди про

визнання винуватості прокурор може керуватися різними мотивами: як і прагненням оперативного розкриття злочину, так і бажанням поскоріше позбутися того чи іншого кримінального провадження, навіть не маючи достатньої доказової бази для доведення вини особи [4, ст. 11]

Керуючись бажанням винесення обвинувального вироку при недостатності доказової бази, прокурор може чинити психологічний тиск на підозрюваного чи обвинуваченого. Саме тому практичне значення при укладенні угод у кримінальному провадженні мають не тільки правові, а й психологічні аспекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання компромісних процедур кримінального провадження активно досліджуються у юридичній науці. Однак, психологічним питанням приділено набагато меншу увагу ніж питання правового характеру. Серед сучасних вчених, які у своїх працях досліджували психологічні особливості укладення угод, можна назвати таких як Ю. В. Меркулова, О. В. Стратій, О. К. Черновський тощо.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей укладення угод у кримінальному провадженні та їх практичне застосування як на стадії досудового розслідування так і безпосередньо на стадії судового розгляду.

Виклад основного матеріалу. Авторське поняття угоди у кримінальному провадженні саме з точки зору юридичної психології наведено Стратієм О. В. у власному дисертаційному дослідженні як «усвідомленого, цілеспрямованого, вольового акту визначених у кримінальному процесуальному законі учасників кримінального провадження, здійснюючи який, вони прагнуть до досягнення певних юридичних наслідків» [5, с. 9]. Як бачимо з наведеного визначення в основу поняття угоди у кримінальному провадженні покладено саме поняття воля. Вільне волевиявлення особи є однією з умов укладення угоди у кримінальному провадженні, наявність якої перевіряється судом при вирішенні питання про укладення угоди чи про відмову у її укладенні.

Так відповідно до ч. 6 ст. 474 КПК суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дій будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді. У протилежному випадку суд повинен відмовити у затвердженні угоди [1]. Законодавець прямо забороняється насильство, у тому числі психічне, при цьому ж нічого не згадає про психологічний вплив.

Саме тому насамперед слід розмежовувати поняття психологічний вплив та психічне насильство. Психологічний вплив на відміну від психічного насильства не забороняється і має позитивний вплив на учасників кримінального провадження. Слідчий та прокурор впливають на учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених) через процесуальне становище, наділеність владними повноваженнями, процесуальні засоби примусу. Та й сама обстановка досудового розслідування та судового розгляду, безсумнівно, впливає на психологічний стан особи, навіть якщо особа сама ж цього не усвідомлює. Натомість психічне насильство впливає на вільне волевиявлення особи і передбачає відсутність альтернативи у виборі поведінки [6, с. 195–196]. Тому психологічний вплив у будь-якому випадку є присутнім при укладенні угод та навіть бажаним. Прокурор повинен володіти допустимими методами психологічного впливу і використовувати їх задля спонукання учасників кримінального провадження до укладення угоди для більш оперативного розгляду справи.

У психологічній літературі немає усталеного переліку методів психологічного впливу та їх видів. Так В. Ю. Шепітько виділяє серед мовних засобів психологічного впливу такі як інформування (передача інформації), переконання (вплив на контрагента з метою зміни

позиції або поведінки) та навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням усвідомлення і критичності [7, с. 19]. Перший з названих методів тобто інформування передбачений ч. 7 ст. 469 КПК і за своєю суттю є обов'язком слідчого, прокурора [1]. На нашу думку, найбільш раціональним є застосування методу переконання. Прокурору слід донести до підозрюваного чи обвинуваченого, що від укладення угоди виграють обидві сторони, що це значно підвищить швидкість розгляду кримінального провадження і виключить невизначеність щодо розміру покарання. В. В. Бедь поряд з інформуванням, переконанням та навіюванням виділяє також і метод прикладу, в основі якого лежить психологічний феномен – наслідування. Даний метод теж може бути ефективним при укладенні угод, особливо у випадку вчинення кримінального правопорушення вперше. Наведення прикладу схожого кримінального провадження, порівняння між собою покарання визначеного санкцією статті та призначеного на підставі угоди про визнання винуватості теж буде доцільним у кримінальному провадженні на підставі угод [8, ст. 52].

Якщо розглядати угоду про визнання винуватості, то на її прикладі яскраво проявляються психологічні особливості взаємодії прокурора з підозрюваним чи обвинуваченим. Перш за все, слід встановити психологічний контакт, що є важливим у будь-якому випадку не тільки у кримінальному провадженні на підставі угоди про визнання винуватості. Прокурору важливо налагодити психологічний контакт таким чином, щоб підозрюваний чи обвинувачений бачив людину, що бажає допомогти, а не навпаки [9, ст. 196]. Психологічний контакт розглядається як певні відносини, що складаються між учасниками допиту, і як діяльність по створенню цих відносин, що протікає у формі спілкування. Встановлення психологічного контакту між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим передбачає активну діяльність прокурора, спрямовану до спонукання до співпраці з правоохоронними органами, компромісного вирішення кримінально-правового конфлікту. Виділяються такі способи встановлення психологічного контакту, що будуть умісними при укладенні угод у кримінальному провадженні:

- 1) створення належної переговорної обстановки;
- 2) коректна поведінка прокурора як представника держави, що виконує важливі суспільні функції;
- 3) демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до підозрюваного (обвинуваченого), що збуджують інтерес до прокурора як партнера по спілкуванню;
- 4) демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон;
- 5) проведення попередньої бесіди на абстрактну тему;
- 6) звернення до логічного мислення;
- 7) роз'яснення цілей і завдань угоди;
- 8) створення обстановки, яка збуджує інтерес до результатів її укладення.

При встановленні психологічного контакту не можна допускати:

- 1) тривалого очікування переговорів;
- 2) прояви зайвої зацікавленості, жалю;
- 3) обіцянок нездійсненого, використання брехні, закликів до дій, що суперечить нормам моралі, ін. [5, с. 108–110].

У безконфліктній ситуації встановлення психологічного контакту не завдасть особливих труднощів, але укладенню угоди про визнання винуватості навпаки передують конфліктне спілкування, що теж слід врахувати. Це значно погіршує комунікацію між особами, у даному випадку між учасниками кримінального провадження. У загальному розумінні конфлікт – це зіткнення значущих несумісних чи протилежних поглядів, потреб, інтересів і дій індивідів та груп. Конфлікт може призводити до зміни відносин, цінностей. Людина може навіть по-іншому сприймати реальність, вчиняти дії, які не властиві їй у звичайних умовах [5, с. 107–108].

У випадку вчинення злочину виникає конфлікт між особою та суспільством. Тому особу супроводжує страх і боязнь викриття, застосування заходів кримінально-правового характеру. Підозрюваному чи обвинуваченому притаманна так звана захисна (оборонна) домінанта. Домінанта (від лат. *dominans* – панівний) у психології визначена як тимчасово панівна рефлекторна система, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і надає поведінці певної спрямованості. Захисна (оборонна) домінанта спонукає особу всілякими засобами протидіяти викриттю у вчиненні кримінального правопорушення [10, с. 83].

Окрім того, слід сказати, що при укладенні угоди про визнання винуватості прокурор може зіткнутися з однією із двох типових ситуацій: кримінальне правопорушення вчинено однією особою або групою осіб. Друга ситуація вимагає більш глибоких психологічних знань з боку прокурора, оскільки йому слід дослідити взаємовідносини між учасниками групи, спрогнозувати який з учасників групи є потенційним суб'єктом укладення угоди про визнання винуватості [11, с. 110].

Далі слід розглянути угоду про примирення, яка теж є формою компромісного вирішення кримінально-правового конфлікту, але в той же час на відміну від угоди про визнання винуватості має свої особливості. Як уже зазначалося, даний вид угоди укладається між потерпілим з однієї сторони та підозрюваним чи обвинуваченим – з другої. Угода про примирення має важливе значення для вирішення конфліктної ситуації, що склалася. Так вона спрямована на задоволення таких потреб потерпілої особи:

- 1) фізична та емоційна безпека;
- 2) відшкодування збитків, компенсація витрат;
- 3) отримання відповіді на запитання, що турбують;
- 4) можливість розповісти, про те, що трапилось,

висловити свої почуття, дати вихід емоціям та агресії, бути почутими [12, с. 110].

На відміну від угоди про визнання винуватості, угода про примирення не передбачає безпосередньої взаємодії прокурора з підозрюваним чи обвинуваченим, оскільки укладається між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. До переговорів може бути залучена й інша особа, за домовленістю ніж сторонами, але ст. 469 КПК містить застереження про неможливість залучення до переговорів суддю, прокурора чи слідчого [1]. Єдиним повноваженням, яким наділяється слідчий чи прокурор є те, що відповідно до ч. 7 ст. 469 Кримінального процесуального кодексу України слідчий, прокурор зобов'язані проінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення. Але як зазначалося вище ключовим при укладенні угоди є вільне волевиявлення особи. Тому слід погодитися з В. В. Навроцькою, що якщо, наприклад ініціатива щодо укладення угоди належить слідчого, але це не вплинуло ніяким чином на волевиявлення сторін угоди, то не варто відмовляти з формальних підстав у її затвердженні [13, с. 19–20]. А. В. Лапкін теж дотримується даної позиції і наголошує на тому, що прокурор в змозі самостійно здійснити посередництво при укладенні угоди про примирення і подібний досвід успішно застосовується у європейській практиці зокрема в Бельгії, де для цього навіть створені спеціальні посади в органах прокуратури [14, с. 4, 6–7].

Застосування психологічних знань мають місце не тільки при спонуванні учасників кримінального провадження до укладення угод на стадії досудового розслідування, а й на стадії судового розгляду при перевірці

судом добровільності укладення угоди. Відповідно до статті 474 Кримінального процесуального кодексу України обов'язок перевірити, чи було укладення угоди повністю добровільним покладається на суд [1]. Цілком логічним є питання: як же суд повинен перевірити чи особа дійсно добровільно уклала угода чи не застосовувався до неї психологічний тиск? Чи можливо мала місце самообмова підозрюваного чи обвинуваченого? У контексті розгляду цього питання слід звернути увагу на те, що законодавець передбачає певні відмінності залежно від того чи укладена угода на стадії досудового розслідування чи на стадії судового розгляду.

Відповідно до ч. 1 ст. 474 КПК, якщо компромісу досягнуто під час досудового розслідування, то, за загальним правилом, обвинувальний акт із угодою, підписаною сторонами, невідкладно надсилається до суду [1]. При цьому нічого не сказано про відкриття матеріалів кримінального провадження у разі направлення до суду угоди разом з обвинувальним актом. Такий законодавчий підхід може сприяти застосуванню правоохоронними органами психологічного тиску на підозрюваного чи обвинуваченого задля того, щоб схилити його до визнання винуватості, коли для цього немає достатніх доказів вини. У такому випадку є висока вірогідність самообмови обвинуваченого. У свою чергу ч. 6 ст. 474 КПК України покладає на суд обов'язок перевірити, чи було укладення угоди повністю добровільним. Для цього суд має право витребувати необхідні докази та навіть опитувати осіб [1].

Згідно з позицією В. А. Меркулової опитування осіб не достатньо для перевірки вільного волевиявлення учасників кримінального провадження при укладенні угод, а факт добровільності повинен бути доведений експертним шляхом через застосування судово-психологічної експертизи. Саме експертиза дасть можливість з'ясувати реальні обставини укладення угоди [15, с. 6].

Висновки. Таким чином, застосування знань психології має вагоме значення при укладенні угод у кримінальному провадженні.

Зокрема, сторона обвинувачення повинна застосувати методи психологічного впливу для спонукання до укладення угод. Прокурор повинен налагодити взаємовідносини з підозрюваним чи обвинуваченим у конфліктних ситуаціях, переконати у необхідності укладення угоди у кримінальному провадженні, донести її користь як безпосередньо для самого підозрюваного чи обвинуваченого так і для кримінального провадження у цілому.

Однак, важливо щоб при бажанні оперативного вирішення кримінальної справи не нівелювалися завдання кримінального провадження, щоб невинувата особа під впливом психологічного тиску не була засуджена.

Окрім того, участь прокурора при укладенні про визнання винуватості має активний характер, натомість при укладенні угоди про примирення – пасивний характер. На наше переконання, таке законодавче обмеження є безпідставним, оскільки ініціювання угоди про примирення слідчим чи прокурором теж може сприяти швидшому вирішенню справи, звичайно ж, у випадку якщо це не впливає на добровільність угоди, що є визначальним фактором. Тому слід внести відповідні зміни до Кримінального процесуального кодексу України.

І на завершення з огляду на те, що вирішальне слово щодо затвердження угод за судом, то окрім опитування сторін необхідний ефективний механізм задля запобігання зловживанням зі сторони обвинувачення. Саме таким запобіжником може слугувати судово-психологічна експертиза.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.12.2023).
2. Чи час домовлятися: тенденції ВАКС щодо укладення угод у корупційних справах URL: <https://justtalk.com.ua/post/chi-chas-domovlyatisya-tendentsii-vaks-schodo-ukladennya-ugod-u-koruptsijnih-sprava> (дата звернення: 05.12.2023).

3. Кісліцина І.О. Роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.10. Одеса, 2018, 23 с.
4. Справа «Natsvlshvili та Togonidze проти Грузії». № 9043/05, 29 квітня 2014 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-153730> (дата звернення: 05.12.2023).
5. Стратій О.В. Психолого-правові особливості кримінального провадження на підставі угод : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2015. 226 с.
6. Шепітько В.Ю. Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини). *Наукове життя. Вісник № 1(56)*. С. 195–200.
7. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. Харків: Право, 2006. 160 с.
8. Бедь В.В. Юридична психологія : Навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 436 с.
9. Юрченко В. Використання прокурором спеціальних психологічних знань під час взаємодії з підозрюваним. *Трибуна молодого вченого*. С. 195–202.
10. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2008. 240 с.
11. Меркулова Ю.В. Процесуальні та психологічні особливості укладення угоди про визнання винуватості. *Південноукраїнський правничий часопис*. С. 107–111.
12. Черновський О.К., Федіна А.В. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим. *Європейські перспективи № 1, 2014*. С. 150–155.
13. Навроцька В.В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 169 с.
14. Лапкін А.В. Участь прокурора в кримінальному провадженні на підставі угоди про примирення. *Theory and practice of jurisprudence, 1(1), 48*. С. 1–12.
15. Меркулова Ю.В. Процесуальні та психологічні особливості укладення угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) у кримінальному провадженні. *Evropský politický a právní diskurz*. С. 135–141.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФУ ПРИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ

FEATURES OF USING THE POLYGRAPH IN FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

Чорний Г.О., к.ю.н., доцент кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Жигальов І.Г., студент V курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному та всебічному аналізу питання особливостей застосування поліграфа при судово-психологічній експертизі. У науковій публікації авторами акцентовано увагу на тому, що останні десятиріччя представники правоохоронних органів постійно запроваджують використання різного роду нетрадиційних криміналістичних засобів як в слідчу, так і оперативно-розшукову діяльність, що, у свою чергу, певним чином «допомагає» забезпечити повне, всебічне, ґрунтовне, своєчасне розслідування кримінальних правопорушень, визначення кола осіб, які причетні до вчинення кримінального правопорушення, а також використання таких засобів реально може забезпечити формування певної доказової бази під час розслідування кримінальних правопорушень. Авторами акцентована увага на тому, що процедура поліграфного опитування має базуватись на принципах неупередженості, об'єктивності, професійності. Відмова особи від участі в психофізіологічному інтерв'ю із використанням поліграфа не може бути підставою здійснення тиску на особу, порушення її законних прав і свобод. Перспектива розвитку справи поліграфних досліджень у правоохоронних органах сьогодні у повній мірі залежить від уведення у КПК України норми, яка б регулювала порядок використання «детектора брехні» не містить, оскільки серед джерел доказів не зазначається про результати дослідження на поліграфі. Крім того, норми КПК України не передбачають підстави для його застосування в процесі досудового розслідування. Таким чином питання нормативно-правового врегулювання використання поліграфних технологій у правоохоронній діяльності потребують подальшого опрацювання та вирішення на законодавчому рівні. Авторами зазначено, судово експертиза з використанням поліграфа – це психологічна експертиза у вигляді дослідження експертом-поліграфологом на основі спеціальних знань з використанням поліграфа психофізіологічних реакцій особи у відповідь на пред'явлені в ході дослідження стимули з метою перевірки достовірності інформації, що надається досліджуваною особою. За результатами наукового дослідження зроблено висновок про те, що опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа можливе лише в межах проведення судової психологічної експертизи, із метою одержання орієнтовної інформації та його результати не можуть використовуватись у процесі доказування, та самостійного значення не мають, лише у сукупності з іншими доказами.

Ключові слова: поліграф, експертиза, доказ, кримінальне провадження.

The article is devoted to a complex and comprehensive analysis of the specifics of the use of the polygraph in forensic psychological examination. In the scientific publication, the authors focused on the fact that for the last dozen years, representatives of law enforcement agencies have been constantly introducing the use of various types of non-traditional forensic means both in investigative and investigative activities, which, in turn, in a certain way "helps" to ensure a complete, comprehensive, a thorough, timely investigation of criminal offenses, determination of the circle of persons involved in the commission of a criminal offense, as well as the use of such means can really ensure the formation of a certain evidence base during the investigation of criminal offenses. The polygraph examination procedure should be based on the principles of impartiality, objectivity, and professionalism. A person's refusal to participate in a psychophysiological interview with the use of a polygraph cannot be the basis for putting pressure on a person, violating his legal rights and freedoms. The prospects for the development of the case of polygraph examinations in law enforcement agencies today fully depend on the introduction into the Criminal Procedure Code of Ukraine of a norm that would regulate the procedure for using a "lie detector", since the results of a polygraph examination are not mentioned among the sources of evidence. In addition, the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine do not provide grounds for its application in the process of pre-trial investigation. Thus, the issue of regulatory and legal regulation of the use of polygraphic technologies in law enforcement activities requires further elaboration and resolution at the legislative level. The authors stated that a forensic examination using a polygraph is a psychological examination in the form of a study by a polygraph expert based on special knowledge using a polygraph of a person's psychophysiological reactions in response to the stimuli presented during the study in order to verify the reliability of the information provided by the person under investigation. According to the results of the scientific research, it was concluded that the interview with the help of a computer polygraph is possible only within the framework of conducting a forensic psychological examination, with the aim of obtaining indicative information, and its results cannot be used in the process of proof, and have no independent value, only in the aggregate with other evidence.

Key words: polygraph, examination, evidence, criminal proceedings.

Розпочати виклад матеріалу з обраної для дослідження проблематики, вважаємо за доцільне із зазначення того, що актуальність теми наукового дослідження з заявленої тематики обґрунтовується тим об'єктивним фактом, що «сьогодні не лише у нашій державі, а й у всьому світі, рівень поширення злочинності збільшується і збільшується, не зважаючи на активні зусилля держав протидіяти останній та запобігати її поширенню. Так, слід відмітити, що останні десятиріччя представники правоохоронних органів та судово-експертних установ постійно запроваджують використання різного роду нетрадиційних криміналістичних засобів як в слідчу, так і оперативно-розшукову діяльність, що, у свою чергу, певним чином «допомагає» забезпечити повне, всебічне, ґрунтовне, своєчасне розслідування кримінальних правопорушень, визначення кола осіб, які причетні до вчинення кримі-

нального правопорушення, а також використання таких засобів реально може забезпечити формування певної доказової бази під час розслідування кримінальних правопорушень» [1].

На жаль, слід констатувати, що ті криміналістичні засоби, які використовуються сьогодні під час розслідування кримінальних правопорушень та певним чином «орієнтовані на підвищення рівня ефективності, результати кримінального провадження, зокрема як оперативно-розшукової, так слідчої діяльності залишаються недосконалими, а саме: недосконалим є як і нормативно-правова регламентація, так і практика застосування нетрадиційних методів отримання криміналістично значущої інформації, в тому числі і шляхом використання поліграфа» [1].

Продовжуючи розкриття обраної для дослідження проблематики, вважаємо, що слід зазначити в першу чергу про

те, що чинне вітчизняне кримінально процесуальне законодавство прямо не передбачає отримання доказів новими (нетрадиційними) методами розслідування злочинів. Між іншим, «у криміналістичній літературі не має єдиної позиції щодо можливості використання нетрадиційних методів розслідування злочинів у кримінальному судочинстві. Так, одні дослідники вважають, що використання таких засобів не може бути рекомендоване для впровадження у практику і не відповідає нормам процесуального законодавства. Інші, навпаки вважають допустимим застосовувати нетрадиційні засоби та методи розслідування кримінальних правопорушень й намагаються розробити практичні рекомендації щодо їх використання» [2].

Окрім того, умови використання методів, що пов'язані з отриманням інформації шляхом безпосереднього контакту з опитуваною особою повинні відповідати таким додатковим умовам: «добровільна згода опитуваної особи; вказані методи можна застосовувати тільки до психічно та фізично здорових людей; недопустимість завдання шкоди опитуваній особі; пред'явлення результатів застосування методу опитуваній особі; використання відеозапису» [2].

На підставі викладеного можна зробити такий висновок: «у кримінальному судочинстві можливе використання нетрадиційних методів розслідування кримінальних правопорушень за певних умов; метою використання нетрадиційних методів розслідування кримінальних правопорушень є отримання інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення; причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення; місцезнаходження особи, котра вчинила кримінальне правопорушення; місцезнаходження шуканих об'єктів; особу потерпілого; спосіб та обстановку вчинення кримінального правопорушення; загальними умовами використання нетрадиційних методів розслідування кримінальних правопорушень є: недостатність інформації для розкриття та розслідування кримінального правопорушення, яка зібрана проведеними по кримінальному провадженню слідчими діями та оперативно-розшуковими заходами; залучення відповідних фахівців; безпристрасність використання таких методів; отримані відомості виступають як орієнтуюча інформація» [5].

Загострюючи увагу на проблематиці проведення експертного дослідження із використанням поліграфа, слід зауважити на наступному: «недосконалість апаратури, яка використовується українськими експертами; висока залежність якості проведеного дослідження від кваліфікації поліграфолога; наявність великої кількості чинників, які ускладнюють проведення дослідження та ставлять запитання про істинність висновку» [1].

Також потрібно враховувати такі практичні аспекти, які ускладнюють проведення криміналістичного дослідження з використанням поліграфа: «особа може навмисно відволікатися, абстрагуватися від запитань і, не зосереджуючись на них, відповідати так або ні. За таких умов поліграф фіксуватиме емоційний стан людини, який не зумовлений запитаннями, а спричинений іншими факторами» [4; 5].

Людина може в умі може ставити собі протилежні почутю питання і свідомо відповідати саме на свої запитання, «в результаті чого поліграф показуватиме протилежні істинним показники. Людина, в силу особливостей свого психоемоційного стану, характеру, темпераменту, здатності керувати своїми почуттями, може настільки контролювати або навпаки – надто емоційно реагувати на запитання, що показники поліграфа будуть суперечливими, через що їхній аналіз яких буде ускладнений» [5].

Чинне законодавство безпосереднє використання поліграфа не передбачає, проте існує «Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України, яка регулює використання детектора брехні для відбору, підбору й розстановки кадрів органів внутрішніх справ» [6]. Проведення

таких досліджень відбувається з дотриманням вимог ч. 2 ст. 28 Конституції України «жодну людину без її вільної згоди не може бути піддано медичним, науковим чи іншим дослідом» [7].

Процедура поліграфного опитування має базуватись на принципах «неупередженості, об'єктивності, професійності. Відмова особи від участі в психофізіологічному інтерв'ю із використанням поліграфа не може бути підставою здійснення тиску на особу, порушення її законних прав і свобод» [7].

Перспектива розвитку справи поліграфних досліджень у правоохоронних органах сьогоденні у повній мірі залежить від уведення у КПК України норми, яка б регулювала порядок використання «детектора брехні» не містити, оскільки «серед джерел доказів не зазначається про результати дослідження на поліграфі. Крім того, норми КПК України не передбачають підстави для його застосування в процесі досудового розслідування. Таким чином питання нормативно-правового врегулювання використання поліграфних технологій у правоохоронній діяльності потребують подальшого опрацювання та вирішення на законодавчому рівні» [2].

В Україні використання поліграфа законом прямо не заборонено. Ліцензії на його придбання і використання не потрібно. Проведення поліграфних перевірок «не суперечить чинному законодавству України і не порушує його, воно має на меті передусім захист прав фізичних і юридичних осіб у галузі безпеки бізнесу. Також не порушуються і конституційні права громадян, оскільки перевірки здійснюються лише з їх письмової згоди» [7]. Використання поліграфа в Україні здійснюється на підставі норм Конституції України (ст. 28, 32), законодавства про працю та інших нормативно-правових актів. У ст. 28 Конституції України наголошується: «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом» [7]. Використання поліграфа підпадає під формулювання «інші досліді». У ст. 32 Конституції України закріплено: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди» [7].

Підставою широкого застосування поліграфів правоохоронними органами України є Закон «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ. Стаття 8 цього Закону закріплює право органів, «що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, опитувати осіб за їх згодою. Відповідно використання поліграфа витлумачується як різновид опитування. При цьому отримані таким чином відомості не можуть бути прийняті судами як докази у справі, вони є лише орієнтирами для збирання офіційних доказів. Згідно з ч. 16 ст. 9 цього Закону для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу» [8].

Інформація, отримана в результаті проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, є «непрямим доказом і підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність приховуваної інформації про обставини злочину або на ширість відповідей на поставлені запитання» [5]. Сили доказів результату використання детектора брехні набувають тільки у рамках призначеної судової експертизи. Порядок проведення судових експертиз регламентується КПК України, Законом України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р.

Судова експертиза з використанням поліграфа (далі – психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа) – «це психологічна експертиза у вигляді дослідження експертом-поліграфологом на основі спеціальних знань з використанням поліграфа психофізіологічних реакцій особи у відповідь на пред'явлені в ході дослі-

дження стимулю з метою перевірки достовірності інформації, що надається досліджуваною особою» [3].

КПК України детально регламентує тільки проведення обов'язкових експертиз, у той час як факультативні експертизи можуть бути призначені на розсуд суду. Призначена в рамках кримінального, цивільного та інших видів судочинства така факультативна експертиза називається, як правило, «судовою психофізіологічною експертизою з використанням поліграфа». При цьому застосування поліграфа є лише одним з методів дослідження, що використовуються судовим експертом.

Під час проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа можливо дослідити питання, що стосуються подій та обставин, які залишилися у пам'яті досліджуваної особи. Наявність у пам'яті особи певних подій та обставин дає змогу стверджувати про: «причетність/непричетність цієї особи до конкретних правопорушень, намір та рольову участь особи у правопорушеннях, факт усвідомлення особою можливих наслідків правопорушень та бажання їх настання; наявність пом'якшуючих або обтяжуючих обставин; вчинення особою юридично значущих діянь (дій або бездіяльності) в минулому; факти настання юридично значущих подій в минулому тощо» [4].

Для того, щоб краще розкрити тему дослідження, вважаємо за доцільне звернутись та навести судову практику. Як зазначають суди, опитування за «допомогою комп'ютерного поліграфа можливе лише в межах проведення судової психологічної експертизи, із метою одержання орієнтовної інформації та його результати не можуть використовуватись у процесі доказування, та самостійного значення не мають, лише у сукупності з іншими доказами» [12].

Нині проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в ході досудового слідства чи судового розгляду цивільних/адміністративних/кримінальних проваджень набуває все більшої популярності та переходить до категорії обов'язкових експертиз при вирішенні певних видів справ. Отже, чинна нормативна база передбачає такі умови: «отримання письмової згоди опитуваної особи на використання щодо неї поліграфа; застосування тільки сертифікованих пристроїв; проведення інтерв'ю та інтерпретація його результатів тільки працівником, який пройшов відповідне навчання та отримав допуск до такої роботи» [9].

Окреслимо загальні права осіб, яким запропоновано пройти перевірку на поліграфі, а саме: «поліграфна перевірка нікому не може бути нав'язана силою. Це антиконституційно і може бути розцінено як посягання на приватне життя; підписка про згоду на проведення опитування із застосуванням поліграфа є юридичним документом, а тому важливим моментом перевірки; не можна проводити опитування суб'єкта шляхом примусу, зокрема із застосуванням сили чи погроз; якщо суб'єкту перевірки менше 18 років, необхідна згода на її проведення батьків неповнолітнього» [10].

Кожний громадянин України також має право: «на проведення перевірки досвідченим, кваліфікованим фахівцем; на адекватні умови її проведення; бути поінформованим про причину перевірки; на отримання інформації про принцип роботи поліграфа; не проходити дуже тривалу (більше 3 годин) процедуру опитування; на відсутність зневажливого ставлення, приниження гідності» [39].

Відповідно до вже згаданого проекту закону «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 17.02.2016 р. № 4094 «опитування осіб на поліграфі здійснюється з метою отримання запитів

приватного характеру, оперативно-розшукових даних, службових і кадрових перевірок, а також виконання судових психофізіологічних експертиз, пов'язаних з цивільним, кримінальним, адміністративним, господарським та іншим судочинством України» [10].

Проект передбачає основні аспекти проведення дослідження на поліграфі, зокрема зазначається, «що опитування (дослідження) особи з використанням поліграфа може бути проведено виключно за її письмової згоди чи усної заяви, зробленої шляхом повідомлення через аудіо- та/або відеозасоби. Опитувана особа має право брати участь у редагуванні питань тестування до повного узгодження з поліграфологом їх сутності. Також опитувана особа може не відповідати на поставлене запитання або відмовитися від подальшої участі в тестуванні у будь-який момент. Забороняється застосовувати до опитуваної особи будь-які форми погроз, насильства чи інших незаконних засобів впливу, що принижують честь та людську гідність або створюють небезпеку для її законних інтересів, життя і здоров'я» [10]. Примушування особи до проходження процедури опитування на поліграфі заборонено. Отримані дані «проведеного опитування особи на поліграфі надаються виключно його замовнику (ініціатору), правоохоронним та судовим органам влади відповідно до вимог чинного законодавства України, а також особі, яка проходила опитування» [10].

Дослідження осіб на поліграфі не проводиться: «1) у разі наявності медичної довідки про повну або часткову недієздатність особи, відносно якої має бути проведено опитування на поліграфі; 2) щодо прогнозування дій особи або її намірів, не підтверджених конкретними фактами подій минулого; 3) відносно неповнолітніх осіб, за винятком тих, що вчинили кримінальні правопорушення, за які передбачена відповідальність, встановлена Кримінальним кодексом України; 4) щодо осіб старших 70 років; 5) відносно осіб, які не володіють державною мовою за умови відсутності перекладача; 6) відносно осіб, які мають вади здоров'я, пов'язані з повною або частковою глухотою, німотою, проблемами мовлення, дикцією тощо, за відсутності сурдоперекладача; 7) відносно працівників спеціальних служб (за винятком випадків відповідного письмового дозволу керівництва спеціальних служб; 8) якщо поліграфолог перебуває у службових, родинних або інших відносинах із особою, що проходить опитування (дослідження) на поліграфі, а також за наявності інших обставин, які можуть вплинути на об'єктивність висновку поліграфолога; 9) у разі явних ознак фізичного або психічного виснаження, сонливості, перезбудження, втоми опитуваної (досліджуваної) особи на поліграфі тощо» [10].

Проект також передбачає внесення змін до кримінального, цивільного та господарського процесуальних кодексів у частині залучення спеціалістів. Зокрема, змінами до КПК України визначається, «що за відсутності можливості виконання в державних спеціалізованих установах окремих видів судових експертиз, до їх проведення можуть залучатися інші провідні спеціалісти, які володіють спеціальними знаннями в конкретній галузі знань і спеціалізуються на таких дослідженнях та мають високу репутацію своєї практичної діяльності» [10].

Таким чином, проаналізувавши усе вище викладене у науковому дослідженні, ми можемо зробити висновок про те, що опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа можливе лише в межах проведення судової психологічної експертизи, із метою одержання орієнтовної інформації та його результати не можуть використовуватись у процесі доказування, та самостійного значення не мають, лише у сукупності з іншими доказами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мотлях, О. І. Окремі проблемні питання психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа та її результатів у кримінальному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : серія: Право / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 137–140.

2. Волобуєв А. Ф. Про використання поліграфа при розслідуванні злочинів. *Криміналістика XXI століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2010. С. 110–113.
3. Книженко С. О. Актуальні питання використання нетрадиційних методів розслідування злочинів. *Форум права*. 2011. № 4. С. 372–375.
4. Степаненко Ж. Нетрадиційні методи розслідування сексуальних злочинів. URL: <http://www.univer.omsk.su/students/j72tar/artsex.html>. (дата звернення: 02.11.2023).
5. *Науковий блог*: Проведення експертно-криміналістичних досліджень із використанням поліграфа у кримінальному провадженні: переваги та практичні проблеми. URL: <https://naub.oa.edu.ua>. (дата звернення: 02.11.2023)
6. Інструкція щодо використання комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України : наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1373-04>. (дата звернення: 02.11.2023).
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 02.11.2023).
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>. (дата звернення: 02.11.2023).
9. Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні): проект Закону України від 12 берез. 2013 р. № 2521. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46058. (дата звернення: 02.11.2023).
10. Топчій В.В. Можливості використання поліграфа (детектора брехні) під час розслідування кримінальних правопорушень. *Використання поліграфа у правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи*. Київ. 2015. № 2. С. 33–37.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ – ЧЛЕНА МОЛОДІЖНОЇ НЕФОРМАЛЬНОЇ ГРУПИ (ОБ'ЄДНАННЯ)

PERSONAL CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL – MEMBER OF YOUTH INFORMAL GROUP (ASSOCIATION)

Щербина С.О., аспірант кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності

Запорізький національний університет

У статті здійснено спробу комплексного дослідження криміналістично значущих різноаспектних типових характеристик, рис, структури особи злочинця як члена молодіжної неформальної групи (об'єднання) з метою підвищення ефективності виявлення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень.

Запропоновано для детальної характеристика особи молодого злочинця-неформала, враховувати такі елементи: 1) демографічні (вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я та ін.); 2) морально-етичні (ціннісні орієнтири, етнічна ідентичність, рівень інтелекту, світогляд); 3) психологічні (психоемоційний стан, система уявлень про власну особистість, аутостигматизація, здатність пристосовуватись); 4) психічні (стан психіки, спадковість); 5) соціально-економічні (трудова (освітня) діяльність, економічне забезпечення, сімейні відносини).

В процесі дослідження було визначено ряд характерних рис, притаманних учасникам неформальних молодіжних груп (об'єднань): вони створюють власну систему цінностей та ідеологію, яка характеризується нігілізмом, конфліктністю та запереченням загальноприйнятих етичних, культурних, моральних та правових норм в суспільстві; при залучені людини до неформального об'єднання спостерігається повна зміна її світогляду; учасники характеризуються невмотивованою, підвищеною жорстокістю і неконтрольованою агресією; можуть вчиняти кримінальні правопорушення спонтанно або організовано; кількісний склад учасників може нараховувати від кількох до тисяч осіб; більшість учасників зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, можуть мати інші види залежності напр. ігроманія; зазвичай вони мають низький рівень доходів і низький рівень інтелекту; можуть мати спільні особливості мовлення (сленгу), одягу, зовнішнього вигляду (зачіска, макіяж, тату і т.д.) або залишати на місці вчинення кримінального правопорушення певні «ритуальні» чи «обрядові» знаки (сатаністи, скінхеде).

Саме ці особливості особи злочинця-неформала і можуть сприяти вдосконаленню методики, підвищенню ефективності розслідування та розкриття злочинів.

Ключові слова: молодіжна неформальна група (об'єднання), особа злочинця-неформала, криміналістично значущі риси особи, скінхеде, футбольні фани, хіппі, растамани, сатаністи.

The article attempts to make a comprehensive study of the criminally significant multidimensional typical characteristics, traits and personality structure of a criminal as a member of a youth informal group (association) with a view to improving the efficiency of detection, investigation and disclosure of criminal offences.

It is proposed that for a detailed characterisation of a young informal criminal, the following elements should be taken into account: 1) demographic (age, sex, marital status, health status, etc.); 2) moral and ethical (value orientations, ethnic identity, level of intelligence, worldview); 3) psychological (psycho-emotional state, system of ideas about one's own personality, autostigmatisation, ability to adapt); 4) mental (state of mind, heredity); 5) socio-economic (labour (educational) activity, economic security, family relations).

The study identified a number of characteristic features inherent in participants of informal youth groups (associations): they create their own system of values and ideology, characterised by nihilism, conflict and denial of generally accepted ethical, cultural, moral and legal norms in society; when a person is involved in an informal association, a complete change in their worldview is observed; participants are characterised by unmotivated, increased violence and uncontrolled aggression; they can commit criminal offences spontaneously or organised; the number of participants can range from several to thousands of people; most participants have gambling addiction; they usually have low income and low intelligence; they may have common features of speech (slang), clothing, appearance (hairstyle, make-up, tattoos, etc.) or leave certain "ritual" or "ceremonial" signs at the scene of a criminal offence (satanists, skinheads).

It is these peculiarities of an informal criminal that can contribute to the improvement of the methodology, increase the effectiveness of investigation and detection of crimes.

Key words: youth informal group (association), personality of an informal criminal, forensically significant personality traits, skinheads, football fans, hippies, rastas, satanists.

Постановка проблеми. Молодіжна злочинність є найбільш актуальним і найменш дослідженим видом організованої злочинної діяльності, а криміналістична характеристика злочинів проти життя і здоров'я особи, які вчинені учасниками молодіжних неформальних угруповань має важливе значення як для попередження, так і для їх виявлення, розслідування та розкриття. Існують певні відмінності в моделях правопорушень між молодими людьми та дорослими – з точки зору типів правопорушень, їх частоти, ступеня суспільної небезпеки [1]. Але саме організована молодіжна злочинність несе найбільшу небезпеку, адже в перспективі це сприятиме криміналізації мислення суспільства, яким в умовах глобалізації та тотальної цифрової трансформації дуже легко маніпулювати. Додатковим фактором активізації проявів агресії є тривалий воєнний стан в нашій державі та отримані навички більшості молодих людей в оволодінні різними видами зброї та їх безпосередньому застосуванні.

Загальна характеристика особи злочинця включає дані демографічного характеру, деякі моральні властивості

і психологічні особливості [2, с. 274]. Інформація про особу злочинця, виявлена при розслідуванні та зіставлена з даними про спосіб, механізм і обстановку вчинення злочину, створює нову самостійну інформацію, яка дозволяє правильно визначити напрямок і способи розшуку, затримання та подальшого викриття злочинця [3, с. 412].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами дослідження криміналістичної характеристика особи злочинця в тому числі і як молоді людини займались такі вчені як: К. Агапова, В. Бабакин, А. Бабенко, В. Бахін, А. Волобуєв, І. Загородній, А. Іщенко, Р. Карпенко, О. Колесніченко, О. Кузьменко, О. Лишак, В. Лукашевич, Р. Мельник, Н. Мужанова, М. Салтєвський, С. Томин, В. Шепітько, М. Яблоков та інші. Проте характеристика особи злочинця як члена молодіжної неформальної групи (об'єднання) привертала увагу небагатьох дослідників, зокрема окремо цю проблематику підіймає у своїй статті М. Ларкін. Саме тому тема дослідження є актуальною, становить перспективу для науково-теоретичного пошуку і має практичне значення.

Метою статті є комплексне дослідження криміналістично значущих різноаспектних типових характеристик, рис, структури особи злочинця як члена молодіжної неформальної групи (об'єднання) з метою підвищення ефективності виявлення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. В літературі існують різні позиції щодо характеристики особи злочинця та необхідної сукупності притаманних структурних елементів. Так, В. В. Тищенко, вважає, що дані про суб'єкта (суб'єктів) злочину містять у собі різні відомості, що характеризують типову особистість злочинця, який вчиняє злочин певної спрямованості, і сприяють побудові версій щодо нього, його пошуку та встановленню. Криміналістично значущі властивості особистості злочинця він пропонує поділяти на три групи: 1) біологічні, що включають статеві, вікові, фізичні ознаки; 2) психічні, що свідчать про інтелект, емоційну й волюву сферу індивіда; 3) соціальні, що характеризують його суспільний статус, професійну належність, родинний стан, місце проживання, рід занять, взаємини з іншими людьми тощо [4, с. 62].

Існує думка висловлена Р. Карпенко відповідно до якої дані про неповнолітню особу, що заподіяла тілесні ушкодження, складаються з таких властивостей, як: біологічні та фізичні; соціально-демографічні; моральні; психологічні [5, с. 145].

Інші дослідники С. В. Томин та О. А. Лишак також наголошують на необхідності здійснення криміналістичної характеристики особи злочинця, адже саме вона здатна сприяти попередженню, розкриттю та розслідуванню злочинів і є невід'ємним елементом криміналістичної характеристики будь-якого злочину. Дослідники пропонують включати до неї ряд підструктур, а саме соціально-демографічну та психологічну. Практичне значення вивчення цих підструктур полягає також у попередженні злочинів адже з їх допомогою вирішуються завдання щодо: 1) можливого здійснення тактичного впливу на підозрюваного (обвинуваченого), в тому числі з метою недопущення вчинення ним злочинів у майбутньому; 2) накопичення та аналізу криміналістично значущої інформації про обставини, які сприяли вчиненню злочину [6, с. 278].

Отже, пропонуємо для детальної характеристики особи молодого злочинця-неформала, враховувати такі елементи: 1) демографічні (вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я та ін.); 2) морально-етичні (ціннісні орієнтири, етнічна ідентичність, рівень інтелекту, світогляд); 3) психологічні (психоемоційний стан, система уявлень про власну особистість, аутостигматизація, здатність пристосовуватись); 4) психічні (стан психіки, спадковість); 5) соціально-економічні (трудова (освітня) діяльність, економічне забезпечення, сімейні відносини).

Членами неформальних молодіжних об'єднань груп (об'єднань) є молоді люди віком від 14 до 35 років (це вікові рамки близько 90% неформалів). У більшості випадків членами неформальних спільнот (близько 65% випадків) стають молоді люди віком від 14 до 24 років (підлітки та особи раннього молодіжного віку) [7, с. 75].

В Україні відповідно до п. 17 ст. 1 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» до молоді належать особи віком від 14 до 35 років [8]. В зарубіжних країнах цей показник може відрізнятися. Наприклад, молодіжна політика Танзанії визначає молодь як будь-яку особу віком від 15 до 21 року та дітей віком до 15 років. Це відповідає Всесвітній програмі дій щодо молоді ООН, яка також визнає, що молодіжний вік може відрізнятися. ООН, залежно від соціального, культурного та політичного контексту в суспільстві [9, с. 12]. У США молоддю визнаються особи з 12 до 24 р. ООН, ЮНЕСКО вважають молоддю юнаків і дівчат віком від 17 до 25 років.

Успішний перехід до дорослого життя визначається досягненням трьох психосоціальних компонентів [10].

Першим з них є відповідальність, тобто здатність мислити і діяти самостійно та мати чітке усвідомлення власної ідентичності. Другим – поміркованість, тобто здатність приймати рішення, оцінюючи наслідки, і мати самоконтроль над імпульсивними чи емоційними вчинками. Третій – це перспективність, тобто здатність розуміти ширший соціальний контекст, здатність враховувати погляди інших та здатність застосовувати «часове» мислення наприклад, довгострокові наслідки своїх дій [11].

Враховуючи економічні, демографічні, психологічні та інші фактори розвитку особистості, які суттєво впливають на потенційну здатність молодої особи вступати до кримінальних неформальних об'єднань (груп) та вчиняти протиправні дії різного ступеня суспільної небезпеки, пропонуємо здійснювати їх вікову класифікацію наступним чином: 1) «підлітки» (14–18 р.); 2) «рання молодь» (18–25 р.); 3) «доросла молодь» (26–35 р.). Кожній із цих груп молодих людей притаманні особливості здійснення діяльності у складі неформальних злочинних угруповань, а отже це може суттєво впливати і на методику розкриття злочинів (кримінальних правопорушень).

Наступна ознака особистості злочинця-неформала полягає у соціальному середовищі, зокрема у соціальній атмосфері в сім'ї. Молоді люди, які виростили в неповних сім'ях, були свідками домашнього насильства насильства в сім'ї або мають батьків, які мають проблеми із залежністю, часто схильні до повторювати таку поведінку або розвивати почуття низької самооцінки або проблеми з психічним здоров'ям. Це може мати довгострокові поведінкові та психологічні наслідки. Крім того, коли молода людина зростає в середовищі, пронизаному організованою злочинністю і насильством, моделі агресивна поведінка починає вважатися нормальною. Як сказав один представник ОГС це може призвести до інверсії цінностей: «плекати злочинність, насильство і нечесність замість чесності, честі і традицій» [12].

Вступ злочинного угруповання пропонує вразливий молодій людині членство в групі однолітків, чітку особисту та соціальну ідентичність, більшу автономію від батьків чи опікунів, психосоціальну безпеку та впевненість у собі, «шлях до мужності» для молодих шлях до мужності для молодих чоловіків і засіб, за допомогою якого можна підвищити їхній соціальний статус. Культурні стереотипи про сильні чоловічі постаті та образи молодих чоловіків з грошима, зброєю, жінками та дорогими автомобілями створюють привабливі зразки для наслідування, створюють привабливі рольові моделі, і деякі молоді люди думають, що зв'язок з цими людьми підвищить їхнє становище і статус у суспільстві, принаймні серед однолітків [13, с. 11].

За віковими даними протягом 2016–2020 рр. структура вчинених злочинів розподіляється так: у віці 18–30 років у середньому вчиняють злочини 30,5%; від 30 до 40 років – 28,9%; на третьому місці знаходиться категорія осіб від 40 до 54 років – 22,1%; на четвертому місці – 55–59 років (3,7%) і на останньому місці – особи понад 60 років – 2,9% [13, с. 12].

У 2020 р., як і в попередні роки, найбільш кримінально активними були особи у віці 18–28 років. Кількість виявлених правопорушників цієї вікової групи у розрахунку на 100 тис. населення цього віку становила 549 (2016 р. – 534; 2017 р. – 624; 2018 р. – 620; 2019 р. – 578). Далі дуже близько до них були особи віком 29–39 років – 510 (2016 р. – 476; 2017 р. – 590; 2018 р. – 590; 2019 р. – 557); осіб віком 16–17 років до 257 (2016 р. – 379; 2017 р. – 406; 2018 р. – 359; 2019 р. – 307). Далі йдуть групи осіб у віці 14–15 років – 137 (2016 р. – 158; 2017 р. – 216; 2018 р. – 190; 2019 р. – 166) [14, с. 118].

Останнім часом збільшився відсоток вчинення молоддю тяжких та особливо тяжких злочинів від їх загальної кількості, який в середньому становить 67,2%,

а їх щорічний приріст збільшився на 36,8% (2017 р. – 48%, 2018 р. – 62%, 2019 р. – 78%, 2020 р. – 73%, 2021 р. – 74,8%) [14, с. 120].

У співвідношенні підліткової (у віці від 14 до 17 років – 35%) та дорослої (у віці від 18 до 24 років – 41%, від 25 років і старші – 24%) злочинної активності максимальна питома вага спостерігається в підлітків та осіб раннього молодіжного віку (від 14 до 24 років) – 76%. Їм властиві відчуженість, агресія, бездуховні інтереси, бажання «розфарбувати» собі життя, захоплення алкоголем і наркотиками, приналежність до неформальних об'єднань [15, с. 256].

Як свідчать результати дослідження Загороднього І.В., значний відсоток злочинців зловживає алкогольними напоями (систематично зловживали близько 60%, а у стані алкогольного сп'яніння вчинили злочин понад 85%) чи наркотичними засобами (4–5%, хоча фактично цей показник може бути вищим), відрізняються антисуспільною поведінкою, їм притаманні грубість та жорстокість у міжособистісних відносинах, невисокий рівень освіти, незайнятість у суспільно-корисній праці чи низька її престижність. Близько 35% злочинців раніше притягалася до кримінальної відповідальності [16, с. 65].

На підставі проведеного дослідження Агаповою К. В. було встановлено, що в 93% випадків суб'єктами кримінальних правопорушень вчинених у складі молодіжних угруповань стають чоловіки, а 7% випадків припадає на жінок [17, с. 226]. Цю думку підтверджують й інші вітчизняні дослідники, наголошуючи при цьому, що «...серед правопорушників, незмінним залишається абсолютне переважання чоловіків. Відсоток жінок-злочинниць не збільшується...» [14, с. 122]. У США також члени угруповань чоловічої статі значно переважають жінок, і ця різниця є більшою у пізньому підлітковому віці, ніж у ранньому [18, с. 2–3].

За результатами досліджень встановлено, що за кількістю учасників організовані озброєні молодіжні групи (об'єднання) найчастіше складаються з 2–3 осіб (40,8%); 6–7 осіб зафіксовано у майже третині випадків (28,6%); з 4–5 осіб зафіксовано у кожному п'ятому випадку (20,2%); 8–10 осіб фіксується у кожному десятому виявленому випадку (10,4%).

Молодіжні групи (об'єднання) різняться за розміром та залежно від типу в США, зокрема їх поділяють на: традиційні (великі, стійкі, територіальні) в середньому налічують близько 180 членів, тоді як спеціалізовані (наприклад, наркоторгівля) – лише близько 25 членів. У великих містах США деякі молодіжні групи налічують тисячі і навіть десятки тисяч членів [18, с. 2–3].

Зафіксовані випадки, як правило, мають усі ознаки організованої злочинної діяльності: навмисно створюються для систематичного вчинення насильницьких злочинів, характеризуються ієрархічною побудовою, мають власного лідера (або декількох лідерів), ретельно планують свої злочинні дії та способи уникнення від покарання, вчинення злочинів є постійним джерелом їх існування. Характерним виявився той факт, що більше половини (54%) зі складу злочинної групи раніше були засуджені за корисливі або корисливо-насильницькі злочини [19, с. 83].

Залучення молоді, а особливо неповнолітніх до кримінальної субкультури відбувається вкрай швидко і для багатьох стає специфічним способом компенсації, нівелювання тих невдач, яких вони зазнали у побуті, навчанні чи спілкуванні з однолітками [20, с. 306].

Так, згідно із оголошеними в судовому засіданні показаннями свідка ОСОБА_20, він пояснив, що приблизно з 2007 року, коли помер його батько, він став прибічником руху «Скінхеди». Також він зазначив, що організація «скінхедів» існує для підлітків, середній вік яких від 14 до 18 років, після 18 років вже «скінхеди» переходять або в інші організації, або уходять. В їх організації встанов-

лена дисципліна – особа, яка має свою думку, або іншого погляду на речі, які встановлені в організації, не приймаються і така людина покидає «скінхедів» [21].

Враховуючи доступність та велику популярність серед сучасних підлітків та молоді соціальних мереж, не варто лишати поза увагою той факт, що кримінальна неформальна субкультура може формуватися і розвиватися на тлі віртуально створених ними інтернет-спільнот. І це навіть незважаючи на те, що спілкування у таких спільнотах не обов'язково повинно знаходити своє продовження у реальному житті. На практиці вони мають різну кількість учасників, яка може вимірюватися як десятками, так і тисячами активних користувачів, а також різний рівень відкритості – вільний або обмежений доступ [20, с. 307].

На підставі цього можна типологізувати осіб – членів неформальних молодіжних груп, які вчиняють кримінальні правопорушення, що передбачає поділ злочинців за характером їхньої антигромадської спрямованості на такі типи: а) агресивно-епатажний – глибокодеформований тип особи з яскраво вираженою антигромадською спрямованістю, що відрізняється особливою жорстокістю й цинізмом; б) зневажливий – з негативним ставленням до життя та здоров'я людини, з доміантною демонстративною, агресивною поведінкою, який застосовує насильство як єдиний засіб і спосіб вирішення конфлікту, у більшості випадків створеного ним самим; в) проміжний – негативний тип особи, схильний до вчинення кримінальних правопорушень, з меншою мірою вираженості антигромадської спрямованості, у якого агресія є засобом досягнення злочинного результату, а не самоціллю, як в агресивно-епатажного типу; г) агресивно-насилницький – різко негативний тип особи, що застосовує насильство внаслідок неадекватної реакції на конфліктну ситуацію, а не як засіб вирішення проблем (на відміну від проміжного типу), найчастіше спровокованих самим потерпілим, і вчинення кримінального правопорушення через стереотип поведінки, що склався впродовж життя – застосування насильства у відповідь на агресію ззовні (на відміну від агресивно-епатажного типу) [17, с. 227].

Останнім часом в Україні, особливо під час дії воєнного стану з'являється велика кількість неконтрольованої зброї, чисельні зламани долі, нові парадигми соціально-економічного життя внесли істотні зміни у кількісні та якісні параметри сучасної злочинності, у тому числі й які вчиняються озброєними молодіжними організованими угрупованнями. Характерні особливості злочинності молодіжних угруповань – згуртованість, озброєність, невинуватість жорстокість та надмірна агресивність [22, с. 56].

Довготривала та глибока включеність у неформальну субкультуру призводить до інтериоризації системи цінностей і зміни світосприйняття, що в подальшому створює труднощі при поверненні в соціум [23, с. 45–46].

Як свідчать результати проведеного анкетування, проведеного М. О. Ларкіним, 82% членів молодіжних неформальних груп (об'єднань), які вчинили злочинні діяння, мотивом вступу до неформальної спільноти називають «незгоду з чинною ситуацією у суспільстві, державі» і розглядають скоєний злочин як «спосіб боротьби з несправедливістю» [7, с. 76].

Інформація про криміналістично значущі риси особи злочинця-неформала має важливе значення для підвищення ефективності виявлення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень вчинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань). Важливе значення в цьому контексті має ряд характерних рис, притаманних учасникам неформальних молодіжних груп (об'єднань):

1) вони створюють власну систему цінностей та ідеологію, відмінну від загальноприйнятої в соціумі, яка характеризується нігілізмом, конфліктністю та запереч-

ченням загальноприйнятих етичних, культурних, моральних та правових норм в суспільстві, фактично вони сприймають соціум як вороже середовище;

2) при залученні людини до неформального об'єднання спостерігається повна зміна її світогляду і фактично змінюється уявлення члена неформальної молодіжної групи (об'єднання) про себе і оточуюче середовище;

3) учасники характеризуються невмотивованою, підвищеною жорстокістю і неконтрольованою агресією;

4) можуть вчиняти кримінальні правопорушення спонтанно або організовано. Організовані правопорушення зазвичай вчиняються членами організованих молодіжних неформальних об'єднань, які мають чітку структуру і жорстку ієрархію (лідер – керівна ланка – рядовий учасник), а отже рядовий учасник фактично не має права відмовитись від вчинення кримінального правопорушення (злочину) без ризику втратити авторитет;

5) кількісний склад учасників може нараховувати від кількох до тисяч осіб. Деякі неформальні молодіжні групи (об'єднання) можуть мати і транснаціональний характер (напр. футбольні неформальні організації «хулз», «ультрас» і т.д.), а вчинення кримінальних правопорушень має системний, організований характер;

6) більшість учасників зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, можуть мати інші види залежності напр. ігроманія;

7) зазвичай вони не навчаються і не працюють, тобто мають низький рівень доходів і низький рівень інтелекту, хоча можуть бути і виключення (напр., матеріально забез-

печені студенти закладів вищої освіти які створюють власні неформальні молодіжні об'єднання «мажори», «рейвери», «репери»);

8) правопорушення можуть вчинятись з корисливих мотивів (гопники, логери), з хуліганських міркувань для самоствердження та протиставлення себе соціуму (футбольні фани, хіппі, растамани), а також на підставі екстремістського світогляду, на ґрунті расової, національної, мовної, релігійної ворожнечі («Біла Влада – Скінхед Спектрум» (White Power – Skinhead Spektrum), українська філія світової екстремістської мережі «Кров і Честь» (Blood & Honour), воєнізована неонацистська секта «Світова Церква Творця Рутенія» (World Church of the Creator Ruthenia) і т.д.) та ін.;

9) можуть мати спільні особливості мовлення (сленгу), одягу, зовнішнього вигляду (зачіска, макіяж, тату і т.д.) або залишати на місці вчинення кримінального правопорушення певні «ритуальні» чи «обрядові» знаки (сатаністи, скінхеда).

Висновки. Саме ці особливості особи злочинця-неформала і можуть сприяти вдосконаленню методики, підвищенню ефективності розслідування та розкриття злочинів в т.ч. проти життя і здоров'я вчинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань). Ігнорування ж інформації про особливості особи злочинця-неформала може призвести до помилок в розслідуванні кримінальних правопорушень, адже реальна оцінка суспільної небезпеки правопорушень вчинених саме членами молодіжних неформальних угруповань відрізняється, адже позбавлена логіки та прогнозування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Youth offending Research brief. Queensland treasury Queensland Government Statistician's Office April 2021 URL.: <https://www.qgso.qld.gov.au/issues/10321/youth-offending-april-2021-edn.pdf>
2. Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 464 с.
3. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с. С. 412.
4. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. О. : Фенікс, 2007. 260 с.
5. Карпенко Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітнім. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 144–148. С. 145.
6. Томин С.В., Лишак О.А. Криміналістична характеристика особи злочинця та її значення у вирішенні завдань криміналістичної профілактики. *Криміналістика і судово експертиза*. 2020. Випуск 65. С. 271–282.
7. Ларкин М.А. Личность преступника-неформала (теоретико-криміналістический аспект). *Legea și Viața*. Octombrie 2019. С. 74–77.
8. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20>
9. Andersson C., Stavrou A. Youth delinquency and the criminal justice system in dar es salaam, tanzania a snap shot survey – april 2000. *Safer Cities series* No.1. Nairobi, Kenya. 2000. 92 с.
10. Cauffman E., Donley S. Thomas A. Raising the Age. *Criminology & Public Policy*. 2017 Vol.16, Iss.1. P. 73-81.
11. Cauffman, E., Steinberg, L. (Im)maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. *Behavioral Sciences & the Law*. 2000. № 18 (6). P. 41–760.
12. Prior, D, Farrow, K, Hughes, N, Kelly, G, Manders, G, White, S and Wilkinson B. Maturity, young adults and criminal justice: A literature review, University of Birmingham, Birmingham. 2011. URL.: https://www.academia.edu/21518198/Maturity_young_adults_and_criminal_justice_A_literature_review
13. Strengthening resilient balkansstrengthening resilience of youth to organized crime. *Global Initiative Against Transnational Organized Crime*, 2022 30 с. URL.: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2022/02/GMFA-Strengthening-Resilience-of-Youth-to-Organized-Crime-ENG-web.pdf>
14. Вербенський М.Г., Кулик О.Г., Наумов І.В. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції 20 рік : монографія / за заг.ред. М.Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2021. 144 с.
15. Бабакін В. Оперативно-розшуковий моніторинг оперативної обстановки у протидії злочинам, що вчиняються молоддю. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 253–258.
16. Загородній І.В. Розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень. Дис. ...канд. юр. наук 12.00.09, Одеса, 2017. 217 с.
17. Агапова К.В. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у складі молодіжних угруповань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 224–228. С. 226.
18. Howell J. C. Youth Gangs: an overvie. *Juvenile Justice Bulletin*. August 1999. 19 с.
19. Семенишин М.О. Концептуальні засади запобігання корисливо-насилницьким злочинам органами та підрозділами Національної поліції України (за матеріалами Операції Об'єднаних сил) : монографія. Київ : Дакор, 2020. 550 с.
20. Дитяча субкультура в Україні: традиції та сучасність (культурологічний контекст): монографія / С. М. Волков, Т. І. Гаєвська, Я. М. Левчук та ін. К.: Інститут культурології НАМ України, 2018. 576 с.
21. Вирок Головіївського районного суду м. Києва URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/4825224>
22. Бабенко А. М. Аналіз та запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються озброєними молодіжними організованими угрупованнями. *Південноукраїнський правничий часопис* 2022. № 1–2. С. 54–59. С. 56.
23. Мужанова Н. В. Психологічні особливості розвитку смислової сфери представників неформальних субкультур. Дис. ... канд. псих. наук 19.00.07, Київ, 2021. 244 с.

РОЗДІЛ 10 СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/99

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/113>

ЩОРІЧНА ДОПОВІДЬ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ

THE ANNUAL REPORT OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE AS A TOOL FOR ENSURING THE INDEPENDENCE OF JUDGES

Назаров І.В., д.ю.н.,

професор кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сухарко А.В., адвокат

У статті представлено аналіз нормативної бази України з питань забезпечення незалежності суддів, повноваження Вищої ради правосуддя та інших органів судової влади у цій сфері. Вища рада правосуддя за наслідком останніх змін у законодавстві стає важливою складовою нормативного регулювання діяльності органів судової влади та структури судоустрою. В той же час перелік питань для освітлення стану нормативно-правового забезпечення не є ідеальним і потребує корегування. Хоча б тому, що на Вищу раду правосуддя відповідним Законом покладається набагато більше повноважень з питань нормотворчості. Щорічна доповідь Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні розглядається як окремий та самостійний елемент у системі заходів забезпечення незалежності суддів. Аналізуються наукові точки зору стосовно повноважень органів суддівського самоврядування та суддівського врядування з питань забезпечення незалежності та недоторканності суддів, змісту та значення щорічної доповіді Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів. Підкреслюється, що не зважаючи вже на багаторічну практику підготовки відповідного документу, аналіз змісту та структури щорічної доповіді надають можливість пропонувати зміни з метою підвищення ефективності та дієвості зазначеного інструменту. На прикладі щорічної доповіді Вищої ради правосуддя за 2022 рік формуються пропозиції до її структури та змісту, обґрунтовуються наведені точки зору щодо необхідності корегування переліку та наповнення окремих розділів. Звертається увага на те, що гарантії забезпечення незалежності суддів визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів» і їх перелік значно ширше, ніж лише заборона на втручання у здійснення правосуддя. Відповідно всі наведені норми і мають визначати предмет Щорічної доповіді про стан забезпечення незалежності суддів в Україні, враховуючи її назву. У сформованих висновках представлено пропозиції, які можна використовувати у формуванні щорічної доповіді за 2023 рік та у майбутньому з метою підвищення її значення та ефективності.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, судова влада, суд, суддя, статус судді, суддівське врядування.

The article presents an analysis of the regulatory framework of Ukraine on ensuring the independence of judges, the powers of the High Council of Justice and other bodies in this area. As a result of the latest changes in the legislation, the High Council of Justice becomes an important component of the normative regulation of the activities of judicial authorities and the structure of the judicial system. At the same time, the list of issues for clarifying the state of regulatory and legal support is not ideal and needs to be adjusted. If only because the High Council of Justice is entrusted by the relevant Law with much more powers in matters of rule-making. The annual report of the High Council of Justice on the state of ensuring the independence of judges in Ukraine is considered as a separate and independent element in the system of measures to ensure the independence of judges. Analyzed scientific points of view regarding the powers of judicial self-government bodies and judicial governance in matters of ensuring the independence and inviolability of judges, the content and significance of the annual report of the High Council of Justice on the state of ensuring the independence of judges. It is emphasized that, despite the long-term practice of preparing the relevant document, the analysis of the content and structure of the annual report provides an opportunity to propose changes in order to increase the efficiency and effectiveness of the specified tool. Using the example of the annual report of the Supreme Council of Justice for 2022, proposals for its structure and content are formed, and the given points of view are substantiated. Attention is drawn to the fact that the guarantees of ensuring the independence of judges are determined by the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" and their list is much broader than just the prohibition of interference in the administration of justice. Accordingly, all the above norms should determine the subject of the Annual Report on the Status of Ensuring the Independence of Judges in Ukraine, taking into account its title. The resulting conclusions present suggestions that can be used in the formation of the annual report for 2023 and in the future in order to increase its value and effectiveness.

Key words: High Council of Justice, judiciary, court, judge, judge status, judicial governance.

Постановка проблеми. Злагоджена та ефективна робота системи судоустрою в умовах продовження судової реформи не зважаючи на військову агресію росії проти України набуває особливої важливості та значення. Необхідність та бажання зберегти при цьому всі традиції, притаманні для демократичного суспільства та правової держави потребують неординарних заходів для забезпечення незалежності суддів та справедливого правосуддя. В наслідок останніх змін у законодавстві України більшість з перелічених питань покладається на Вищу раду правосуддя як орган, відповідальний за забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах

відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. Одним із інструментів, що надається Вищій раді правосуддя для виконання поставлених завдань, є щорічна доповідь Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні. Не зважаючи вже на багаторічну практику підготовки відповідного документу, аналіз змісту та структури щорічної доповіді надають можливість пропонувати зміни з метою підвищення ефективності та дієвості зазначеного інструменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тиці забезпечення незалежності суддів в Україні в тому числі повноваженням Вищої ради правосуддя з цих питань приділяли увагу у своїх роботах такі вчені, як Бакаянова Н. М., Бисага Ю. М., В. Ф. Бойко, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, В. В. Городовенко, І. Б. Іваночко, Р. О. Куйбіда, І. Є. Марочкін, А. О. Мельников, М. М. Михеєнко, Л. М. Москвич, Пирога І. С., С. В. Прилуцький, О. Б. Прокопенко, Пушкар С. І., А. О. Селіванов, В. В. Сердюк, Халюк С. О. та ін. Але щорічна доповідь Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні ще розглядалась як окремих та самостійний елемент у системі заходів забезпечення незалежності суддів.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз змісту та структури щорічної доповіді Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів як окремого, законодавством передбаченого інструмента в системі забезпечення та гарантування незалежності суддів та судової влади в цілому.

Виклад основного матеріалу. Щорічна доповідь Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні (далі – Щорічна доповідь) як інструмент у відповідному напрямку діяльності активно не обговорюється та не досліджується у наукових колах та публікаціях. Більшою мірою дослідники з питань незалежності суддів та органів судової влади звертають увагу на повноваження Вищої ради правосуддя, виокремлюючи з них ті, які мають відношення до зазначеної проблематики [1, с. 33–41]. Наприклад, Бисага Ю. М. та Пирога І. С. в межах їх аналізу повноваження Вищої ради правосуддя спрямовані на забезпечення незалежності суддів за наявності гарантій їх правового статусу відносять до управлінських [2, с. 436]. А Халюк С. О. всі повноваження Вищої ради правосуддя відносить до категорії контрольно-наглядових [3, с. 43] і така позиція є достатньо дискусійною.

Але поступово і Щорічна доповідь привертає увагу дослідників та науковців, які працюють над покращенням та оптимізацією діяльності органів судової влади. Так, Назаров І. В. у межах відповідного аналізу звертає увагу не лише на зміст доповіді, а й на процедуру її формування, яка включає, в тому числі, отримання зворотного зв'язку в межах моніторингу реагування на Щорічну доповідь від судів, органів та установ системи правосуддя, органів державної влади та місцевого самоврядування, органів прокуратури та правоохоронних органів, професійної спільноти, громадських об'єднань, наукових установ за результатами ознайомлення та підкреслює важливість залучення широкого кола зовнішніх компетентних суб'єктів до процесів у сфері забезпечення незалежності судової влади як одного з напрямків діяльності органів суддівського врядування і самоврядування [4, с. 574].

Бакаянова Н. М. за результатами аналізу структури та змісту Щорічної доповіді за 2019 та 2021 роки висловила пропозиції, щоби архітектоніка документу формувалася із урахуванням основних напрямків розвитку системи правосуддя, визначених Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., яку затверджено Указом Президента України № 221/2021 від 11 червня 2021 р., у частині, що стосується незалежності судової влади. Та зазначила, що у Щорічній доповіді не вбачається системного аналізу питань, чи відбувалися тиск та незаконні заходи впливу на членів Ради суддів, працівників Державної судової адміністрації України, Служби судової охорони, Національної школи суддів України, та чи мали такі факти значення для забезпечення незалежності суддів [5, с. 19].

Пушкар С. І. у межах власного дослідження Щорічної доповіді надав аналіз чотирьох таких доповідей (за 2017, 2018, 2019 та 2020 роки) та прийшов до висновку про наявність однакових, характерних для всіх доповідей недоліків, які суттєво впливають на простоту їх сприй-

няття та роботу з ними: а) недосконалий статус щорічної доповіді; б) низький рівень залучення органів суддівського самоврядування, інших органів та установ судової системи, а також неурядових організацій; в) аналіз наявних щорічних доповідей свідчить, що їх зміст все більше повторює один одного, тобто, по кожному виокремленому питанню, яке аналізується щорічно, постійно викладається одна і та сама інформація; г) недостатній рівень поширення щорічної доповіді серед громадськості. Серед пропозицій науковця можна виокремити такі, які можуть стати правилами формування тексту Щорічної доповіді, а саме: 1) за результатами попередніх обговорень структури майбутньої доповіді із органами та установами, визначеними у пункті 7 частини першої та частині четвертій статті 73 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», ВРП як укладач щорічної доповіді самостійно приймає остаточне рішення стосовно того, яка інформація буде включена в доповідь; 2) всі без виключення надані пропозиції та рекомендації, у тому числі ті, що містять критичні зауваження, протилежні ВРП підходи та точки зору, приєднуються до тексту щорічної доповіді в якості її додатків [6, с. 472–475].

В контексті визначення змісту та обсягу незалежності суддів варто нагадати, що стаття 126 Конституції України [7] починається із слів: «незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України». У подальшому зазначається, що вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Суддя не може бути затриманий або утримуваний під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом без згоди Вищої ради правосуддя за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддя не може бути притягнутий до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Суддя обіймає посаду безстроково. Особиста безпека судді та членів його сім'ї забезпечується державою. Також саме наводиться виключний перелік підстав для звільнення судді з посади або припинення його повноважень. Стаття 129 Конституції України також починається зі слів, які свідчать про необхідність дотримання принципу незалежності судді: суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. В подальшому у зазначеній статті наводяться основні засади судочинства, що у сукупності свідчить про позицію законодавства, що для забезпечення незалежності судді потрібно не лише унормування гарантій незалежності, а й дотримання самим суддею засад судочинства та принципу верховенства права.

Цілком логічним виглядає, що у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.07.2016 р. № 1402-VIII [8] принцип незалежності суддів деталізовано у питаннях гарантій його дотримання та процедур реалізації. Вже у статті 6 зазначеного Закону констатується правило, що здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права. В якості елемента незалежності судді зазначається його право не розглядати звернення до суду громадян, організацій чи посадових осіб, які не є учасниками судового процесу щодо конкретних справ. Так само констатується заборона на втручання у здійснення правосуддя, на вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, на неповагу до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, на заклики до невиконання судових рішень. Зазначається, що за подібні дії наслідком є відповідальність, встановлена законом.

Далі, у статті 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», наводиться перелік інструментів – гарантій, які суддів забезпечити дотримання незалежності суддів.

Відповідно всі наведені норми і мають визначати предмет Щорічної доповіді, враховуючи її назву.

Як ми вже знаємо, Щорічні доповіді Вищої ради правосуддя за минулі роки вже досліджувались, в тому числі у наукових колах. Тому актуальною є оцінка та аналіз останньої за 2022 рік, затвердженої рішенням Вищої ради правосуддя від 24 серпня 2023 р. [9]. В межах аналізу варто приділити увагу як структурі, так і змісту зазначеної Щорічної доповіді.

Структура Щорічної доповіді за 2022 рік складається з 5 розділів та додатків. У першому розділі «Вступ. Загальні положення» цілком обґрунтовано звертається увага на важливість забезпечення безперервної роботи судової влади в умовах воєнного стану, відповідні виклики та підкреслюється необхідність дотримання демократичних принципів функціонування судової влади навіть в такі складні для Українського народу історичні часи.

Розділ II «Стан нормативно-правового забезпечення у сфері правосуддя» використано для звернення уваги на наступні питання: а) законодавчі зміни в системі правосуддя; б) дистанційне судочинство як необхідність в умовах воєнного стану; в) на шляху до європейської інтеграції; г) основні виклики, що постануть перед системою правосуддя після війни.

Не ставимо під сумнів потребу у такому розділі, адже Вища рада правосуддя за наслідком останніх змін у законодавстві стає важливою складовою нормативного регулювання діяльності органів судової влади та структури судустрою. В той же час перелік питань для освітлення стану нормативно-правового забезпечення не є ідеальним і потребує корегування. Хоча б тому, що на Вищу раду правосуддя відповідним Законом покладається набагато більше повноважень з питань нормотворчості. Наприклад, Вища рада правосуддя має право та зобов'язана:

- затверджувати Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положення, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів), Положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальні управління, Положення про Службу судової охорони, Положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

- погоджувати Типове положення про апарат суду, Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників;

- надавати обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судустрою і статусу суддів та інше (ст. 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» [10]).

У Щорічній доповіді у Розділі з назвою «Стан нормативно-правового забезпечення у сфері правосуддя» перелічені питання заслуговують на більш детальне та окреме розкриття у межах окремих підрозділів, а не в межах одного підрозділу 2.1 «Законодавчі зміни у системі правосуддя». Тим більше, що підрозділи 2.2, 2.3, 2.4 не завжди потребуватимуть окремої уваги на рівні окремих підрозділів і в майбутньому можуть бути об'єднані.

Розділ III «Стан дотримання гарантій незалежності суддів» є надзвичайно важливим для щорічної доповіді, адже наявність та дотримання нормативно визначених

гарантій незалежності судді – це головна умова реального забезпечення як незалежності суддів, так і справедливості судових рішень. І в цьому контексті також варто запропонувати корегування структури зазначеного розділу, який у межах щорічної доповіді за 2022 рік складається з 5 підрозділів. Більшою мірою гарантії забезпечення незалежності суддів та механізми їх реалізації визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів». І лише у частині 5 статті 48 зазначеного Закону міститься перелік з 11 пунктів зазначених гарантій. Крім того, гарантії забезпечення незалежності містяться та деталізуються і в інших нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Ми не пропонуємо всі передбачені законодавством гарантії незалежності суддів розглядати окремими підрозділами щорічної доповіді, але, що найменш, рівень та можливі проблеми дотримання всіх гарантій мають бути описані у межах розділу з відповідною назвою. І з цією метою його структуру у майбутньому варто відкоригувати.

Розділ IV Щорічної доповіді «Вжиття заходів щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя» складається з чотирьох підрозділів. Структура та зміст зазначеного розділу обґрунтовані, логічно пов'язані та визначені, в тому числі, з урахуванням надзвичайно складних умов здійснення правосуддя протягом 2022 року. Не ставлячи під сумнів необхідність інформування всіх зацікавлених суб'єктів про факти втручання у здійснення правосуддя, що заборонено законом, та дієву реакцію Вищої ради правосуддя на подібні факти, нагадаємо, що заборона втручання у здійснення правосуддя є однією з гарантій забезпечення незалежності суддів. І ми на це звертали увагу, гарантій набагато більше. І якщо в межах Щорічної доповіді ми отримали детальну інформацію про кількість спроб втручання у здійснення правосуддя, характер втручання, суб'єктів втручання наслідки втручання та формування практики не визнання певних категорій звернень як спроб втручання у здійснення правосуддя, таку ж детальну інформацію бажано мати і стосовно інших гарантій забезпечення незалежності суддів. Це може значно збільшити обсяг Щорічної доповіді, але при цьому буде відповідати її назві.

Розділ V Щорічної доповіді «Висновки. Шляхи посилення незалежності суддів» логічно завершує її внутрішню структурну побудову. В той же час ознайомлення з його змістом надає можливість запропонувати зміни аналогічні до вже сформованих до попередніх розділів. Формуючи висновки стосовно дотримання ряду гарантій забезпечення незалежності суддів не дається ніякої інформації стосовно того, як мають забезпечуватися у майбутньому інші гарантії. Теоретично, така вибірковість є можливою, але ми маємо право знати чим вона обґрунтована. І це обов'язково варто зробити у Щорічному звіті за 2023 рік.

Висновки. Відповідно можна прийти до висновку про необхідність підтримати процеси у сфері забезпечення незалежності судової влади, визнати їх в якості одного з основних напрямків діяльності для Вищої ради правосуддя та підкреслити важливість Щорічної доповіді як окремого інституту забезпечення незалежності суддів враховуючи максимально широке коло суб'єктів, які можуть не лише ознайомитися з її змістом, а й використовувати у своїй роботі. Також варто визнати, що вже багаторічна практика підготовки Щорічної доповіді ще не сформувала таку структуру, яка б охоплювала всі питання забезпечення незалежності суддів. Тому, як структура так і її зміст потребують корегування з метою надання відповіді стосовно реалізації та забезпечення всіх передбачених законодавством гарантій незалежності суддів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран А. Повноваження Вищої ради правосуддя щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Сер. "Юридичні науки"*. 2020. Т. 7. № 2. С. 33–41.
2. Бисага Ю.М., Пирого І.С. Повноваження та функціональне призначення Вищої ради правосуддя у сфері забезпечення незалежності судової влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 432–437.

3. Халюк С.О. Контрольно-наглядові повноваження Вищої ради правосуддя в Україні: теоретико-правовий аналіз та зміст. Електронне наукове видання «*Аналітично-порівняльне правознавство*». 2022. № 3. С. 40–44.
4. Назаров І. В. Недоліки нормативного регулювання незалежності суддів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 572–575.
5. Бакаянова Н.М. Про значення щорічної доповіді Вищої ради правосуддя «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021р., Чернівці) /редкол.: О.В. Щербанюк та ін. – Чернівці : 2021. С. 17–19.
6. Пушкар С.І. До питання щорічної доповіді Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 472–475.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відом. Верх. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.07.2016 р. № 1402-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2016. № 56. С. 9.
9. Щорічна доповідь Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні за 2022 р. : затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 24 серпня 2023 року № 851/0/15-23. URL: <https://hcj.gov.ua/page/shchorichna-dopovid-pro-stan-zabezpechennya-nezalezhnosti-suddiv-v-ukrayini> (дата звернення: 14.12.2023).
10. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. *Офіц. вісн. України*. 2017. № 4. С. 180.

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ, ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE JUSTICE SYSTEM, LAW ENFORCEMENTS AND THE ADVOCACY SYSTEM IN UKRAINE

Храпенко О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національний університет «Одеська юридична академія»

Сперанський В.О., к.т.н.,
доцент кафедри комп'ютеризованих систем та програмних технологій
Національний університет «Одеська політехніка»

Статтю присвячено висвітленню актуальних питань цифрової трансформації системи правосуддя та правоохоронних органів України, визначені актуальні аспекти цифрової трансформації для адвокатів, проаналізовано чинне законодавство щодо цифрової трансформації судових, правоохоронних органів та адвокатури.

Розглянуто вплив цифрової трансформації на систему правосуддя, правоохоронні органи та адвокатуру, відкриття нових можливостей, пов'язаних із впровадженням новітніх технологій у правову сферу, досліджено роль інновацій у покращенні ефективності, доступності та справедливості судових процесів.

Визначено, що цифрова трансформація стала необхідною у багатьох галузях і правосуддя не є винятком. За допомогою сучасних технологій можна змінити підхід до забезпечення доступу до правосуддя та підвищити ефективність судових процесів.

Впровадження цифрових технологій може зробити судову систему більш доступною для громадян. Використання електронних платформ для подання скарг, проведення онлайн-консультацій та участі у віртуальних судових засіданнях сприяє швидкій та ефективній взаємодії між учасниками судових процесів.

Визначено, що при розгляді впровадження штучного інтелекту, аналізу даних та застосування блокчейн-технологій у правосудді важливо врахувати, що такі інновації можуть спрощувати вирішення судових справ, прискорювати розгляд справ та підвищувати точність і справедливість при ухваленні рішень.

Проаналізовано напрямки та ключові ідеї щодо цифрової трансформації органів правопорядку, які закріплено в Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки.

В статті висвітлено ключові аспекти введеного в дію 18 жовтня 2023 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» від 29 червня 2023 року № 3200-ІХ.

Проаналізовано, що цифрова трансформація може значно поліпшити ефективність та якість роботи адвокатів в Україні, забезпечуючи їм нові можливості та інструменти для вирішення правових завдань.

Ключові слова: цифрова трансформація, відеоконференція, електронний кабінет, штучний інтелект, електронний суд, судді, правосуддя, судова система, правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, правоохоронна система, органи правопорядку, адвокатура, адвокати.

The article is devoted to the consideration of relevant topics of digital transformation of the justice system and law enforcement agencies of Ukraine, the current aspects of digital transformation for lawyers are highlighted. The current legislation on digital transformation of the judiciary, law enforcements and the advocacy system are analyzed.

The impact of digital transformation on the justice system, law enforcements and the advocacy system, opening up new opportunities associated with the introduction of the latest technologies in the legal sphere, is considered. The role of innovation in improving the efficiency, accessibility and fairness of judicial processes is examined.

It is determined that digital transformation has become necessary in many areas and justice is no exception. With the help of modern technologies, it is possible to change the approach to access the justice and improve the efficiency of judicial processes.

The application of digital technologies can make the judicial system more accessible to citizens. The use of electronic platforms for submitting complaints, conducting online consultations and participating in virtual court hearings facilitates fast and efficient interaction between participants in judicial processes.

It is identified that when considering the application of artificial intelligence, data analytics and blockchain technologies in justice, it is important to consider that such innovations can simplify the adjudication of court cases, speed up the processing of cases and improve the accuracy and fairness of decision-making.

The directions and key ideas on digital transformation of law enforcement agencies, which are stated in the Comprehensive Strategic Plan of reforming law enforcement agencies as part of the security and defense sector of Ukraine for 2023-2027, are analyzed.

The article analyzes the key aspects of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Compulsory Registration and Use of Electronic Offices in the Unified Judicial Information and Telecommunication System or its separate subsystem (module) that provides document exchange" № 3200-IX dated June 29, 2023, introduced on October 18, 2023.

It is analyzed that digital transformation can significantly improve the efficiency and quality of work of lawyers in Ukraine, providing them with new opportunities and tools to solve legal problems.

Key words: digital transformation, video conference, electronic cabinet, artificial intelligence, electronic court, judges, justice, judicial system, law enforcement agencies, law enforcement activities, law enforcement system, law enforcement agencies, advocacy, lawyers.

Цифрова трансформація судової системи України становить ключовий етап, який стосується судів, правоохоронних органів та інституту адвокатури. Цей процес обумовлений та прискорений такими факторами, як пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення РФ на територію України.

Однією з важливих складових цифрової трансформації є Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (далі – ЄСІТС).

ЄСІТС – це сукупність інформаційних та телекомунікаційних підсистем (модулів), які забезпечують автоматизацію визначених законодавством та Положенням про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, процесів діяльності судів, органів та установ в системі правосуддя, включаючи документообіг, автоматизований розподіл справ, обмін документами між судом та учасниками

судового процесу, фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції, складання оперативної та аналітичної звітності, надання інформаційної допомоги суддям, а також автоматизацію процесів, які забезпечують фінансові, майнові, організаційні, кадрові, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів ЄСІТС [5].

18 жовтня 2023 року було введено в дію Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» від 29 червня 2023 року № 3200-ІХ [4].

Він передбачає обов'язкову наявність електронного кабінету в ЄСІТС з 18.10.2023 р. для:

- адвокатів;
- нотаріусів;
- державних та приватних виконавців;
- арбітражних керуючих;
- судових експертів;
- органів державної влади та інших державних органів;
- органів місцевого самоврядування;
- інших юридичних осіб [3].

Ця подія є безумовним кроком вперед на шляху до подальшого розвитку і налагодження цифрової трансформації в роботі перелічених осіб.

Всі інші особи в добровільному порядку реєструють електронні кабінети в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами.

Щодо можливих негативних правових наслідків введення в дію ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» це те, що у випадку, якщо особа, яка повинна зареєструвати електронний кабінет, не виконала цей обов'язок та звертається до суду, документи, подані цією особою, можуть залишатися без руху або повертатися, залежно від типу процесуального документа.

Цифрова трансформація відкриває нові та унікальні можливості для системи правосуддя. За допомогою цифрових інструментів можна ефективно відмовитися від паперового документообігу, проводити ділові зустрічі та переговори онлайн, навіть перебуваючи на різних континентах. Це сприяє економії часу та грошей, адже учасники процесу більше не зобов'язані витратити ресурси на поїздки до суду. Крім того, це сприяє екологічній безпеці, оскільки зменшення транспортних переїздів призводить до зменшення викидів у повітря.

Впровадження цифрової трансформації та застосування штучного інтелекту в системі правосуддя може значно спростити та поліпшити доступність, ефективність та справедливість судових процесів.

Наталія Блажівська зазначає наступні переваги штучного інтелекту для правосуддя: розширення доступу до правосуддя, зниження витрат на судовий розгляд, спрощення процесу, скорочення часу на розгляд справи, забезпечення єдності судової практики, допомога в оцінці доказів. Потенційно проблемними визначено: ризики дискримінації та упередженості, порушення конфіденційності (в тому числі шляхом несанкціонованого витоку інформації), масове стеження, цифровий розрив (не всі громадяни мають доступ до сучасних цифрових технологій), збільшення безпідставних позовів, відсутність розсудливості та емпатії, неможливість демонстрації мотивації ухваленого рішення, високі затрати на впровадження цифрових систем, особливо із застосуванням ШІ, та їх функціонування [1].

Цифрова трансформація може допомогти зробити судову систему більш доступною для громадян. Електро-

нні платформи для подання скарг, онлайн-консультації та віртуальні судові засідання сприяють швидкій та ефективній взаємодії між учасниками судового процесу.

Розглядаючи застосування штучного інтелекту, аналізу даних та блокчейн-технологій у правосудді, слід визнати, що такі інновації можуть полегшити вирішення судових справ, прискорити процес розгляду справ та підвищити точність і справедливість винесення рішень.

З впровадженням цифрових технологій в судову систему постає необхідність забезпечення надійності захисту даних та конфіденційності інформації, що формує завдання, які потребують спеціалізованих рішень та стратегій:

- застосування механізмів шифрування для надійного захисту конфіденційної інформації під час передачі та зберігання даних, яке забезпечить захист від несанкціонованого доступу навіть у випадку проникнення у систему;
- налаштування ефективного управління доступом, заснованого на списку контролю доступу – ACL (Access Control List), що дозволяє обмежувати доступ до конфіденційної інформації тільки переліченим авторизованим користувачам і включає в себе різні рівні доступу в залежності від організаційної ролі у інформаційній системі правосуддя;

– реалізація систем моніторингу та аудиту, які дозволяють відстежувати та записувати події та дії у системі, виявляти підозрілі активності, надавати можливість швидко реагувати на інциденти безпеки та проводити службові розслідування у випадку неправомірних дій;

– використання сучасних технічних рішень, таких як системи виявлення та запобігання вторгнень, антивірусні програми, брандмауери та інші засоби інформаційної безпеки для захисту від зовнішніх загроз та вторгнень;

– проведення тренінгів та навчань з питань кібербезпеки для персоналу, який має доступ до конфіденційної інформації, саме тому освічені працівники стають важливою ланкою в системі захисту даних;

– співпраця з органами охорони правопорядку для виявлення, розслідування та припинення кіберзлочинів, що становлять загрозу для конфіденційності інформації;

– дотримання етичних стандартів та відповідних законодавчих вимог, що стосуються обробки та захисту особистої інформації, тому що саме розробка та дотримання політик конфіденційності є ключовим аспектом в цьому контексті.

Цифровізація торкнулась і системи правоохоронних органів та ставить перед їх працівниками нові вимоги, на які вони повинні вчасно відповідати.

11 травня 2023 року президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (далі – План). П'ятим пунктом Плану (який складається з дев'яти підпунктів) визначено *комплексну цифрову трансформацію* [6].

Спробуємо проаналізувати напрямки та ключові ідеї пункту п'ятого Плану:

– *Здійснення консолідованої поетапної цифрової трансформації органів правопорядку та прокуратури на основі інструментів стратегічного менеджменту, які відповідають найкращим практикам ЄС.* Цей напрямок надає можливість упорядкувати використання цифрової трансформації в системі управління правоохоронних органів.

– *Подальше впровадження в діяльність органів правопорядку та прокуратури інноваційних технологічних досягнень, що забезпечують гнучкість операційних процесів, IT-рішення, цифрову спроможність оперативно реагувати на події та зміни й здобувати результат, орієнтований на інтереси суспільства.* Під IT-рішеннями можна розуміти як спеціалізовані пристрої, так і інформаційні системи для документообігу та управління. Маємо надію у подальшому на власні розробки інструментальних та програмних засобів, які стосуються національної безпеки України.

– *Поетапне впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями шляхом комплексної заміни та модернізації обладнання, забезпечення сумісності IT-систем, безперервності роботи, доступу усіх учасників кримінального провадження та інтероперабельності.* Дуже актуальний напрямок, який модернізує і підвищить якість управління кримінальним провадженням. Забезпечення безперервної роботи (тобто з постійним, безперервним доступом) більше стосується комунікації учасників процесу через ЄСПС.

– *Підвищення ефективності діяльності органів провладу та прокуратури через забезпечення більшої доступності й повноти інформації, розроблення і впровадження сервісів на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг.* Зрозумілим є те, що у повному обсязі, в умовах запровадження військового стану в Україні, не слід розраховувати на стовідсоткову відкритість інформації із міркувань безпеки суспільства в цілому.

– *Впровадження заходів безпеки і захисту персональних даних відповідно до стандартів ЄС.* Правовими стандартами захисту персональних даних відповідно до Європейських правових стандартів захисту персональних даних вважаються найбільш узагальнені, загальновізані міжнародному рівні, фундаментальні правові засади у сфері відносин, безпосередньо пов'язаних із персональними даними. Формування європейських правових стандартів захисту персональних даних відбувалося в контексті діяльності таких організацій як Рада Європи та Європейський Союз [2]. Важливим компонентом законодавства ЄС щодо недоторканності приватного життя та прав людини, який також регулює передачу персональних даних за межі ЄС та ЄЗ з метою посилення контролю та прав громадян щодо їхньої особистої інформації є Загальний регламент про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR; Regulation (EU) 2016/679) [7], зокрема статті 8(1) Хартії основних прав Європейського союзу. При цьому задля сумісності розроблених/впроваджених заходів безпеки рс стандартами ЄС потрібно дотримуватись Критеріїв оцінки інформаційної безпеки (Common Criteria for Information Technology Security Evaluation) – міжнародний стандарт (ISO/IEC 15408) для сертифікації комп'ютерної безпеки, який надає змогу оцінити за такими критеріями як конфіденційність, цілісність і доступність [8].

– *Удосконалення та впровадження більш безпечних, гнучких, спроможних і доступних систем зв'язку між усіма органами провладу та іншими екстремними службами (включаючи цифрове радіо: голосовий зв'язок і широкомузичне передавання даних).* Даний напрямок має стратегічне значення для покращення якості взаємодії між органами провладу в Україні і може бути реалізований власними розробками відповідних пристроїв та використанням додаткових виділених частотних діапазонів.

– *Запровадження в усіх органах провладу та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами.* Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів провладу та прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень. Безумовно позитивним слід визначити намір впровадження особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення, що зможе вивести органи провладу та прокуратури на новий рівень захищеності персоналізованих даних. Слід також зазначити, що з обережністю необхідно використовувати такі сервіси та інструменти, які використовують штучний інтелект та блокчейн в роботі органів провладу та прокуратури. Відкритим все таки залишається питання безпеки персональних даних завдяки тому що «публічні хмари» використовують спільно вживані канали

зв'язку, тобто Інтернет, тому доцільно використовувати «приватні хмари» з синхронізацією через захищені канали зв'язку.

– *Оновлення операційних процесів за допомогою IT-систем, придатних для обміну даними з інституціями ЄС відповідно до стандартів ЄС.* Для реалізації цього напрямку слід ретельно вивчити вимоги та стандарти, які встановлено в ЄС для обміну даними, а також необхідність інтеграції з іншими інституціями ЄС та стандартами обміну даними. Також дуже зважено слід віднестись до вибору та/або розробки відповідних IT-систем, які будуть відповідати вимогам ЄС і здатні до безпроблемного обміну даними, враховуючи можливість використання стандартів, таких як EDIFACT, або інших, які підтримуються в ЄС.

– *Надання органам провладу та прокуратури для забезпечення виконання покладених на них функцій права на безпосередній спільний доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і баз даних, держателем (адміністратором) яких є інші державні органи.* Забезпечення органам провладу та прокуратури права на безпосередній спільний доступ до автоматизованих інформаційних систем, реєстрів і баз даних, які адмініструють інші державні органи, вимагає ретельного планування та впровадження заходів для забезпечення належного рівня безпеки, конфіденційності та відповідності законодавству [6].

Проаналізувавши пункт п'ятий Плану можна впевнено визнати його найбільш інноваційними і таким, що визначає політику реформування органів провладу в аспекті комплексної цифрової трансформації. Це важливий крок на шляху до реалізації євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Цифрова трансформація може значно поліпшити ефективність та якість роботи адвокатів в Україні, забезпечуючи їм нові можливості та інструменти для вирішення правових завдань. Сформулюємо актуальні аспекти цифрової трансформації для адвокатів:

– використання електронних систем для створення, обміну та зберігання юридичних документів;

– автоматизація рутинних завдань, таких як підготовка договорів та інших юридичних документів;

– використання цифрових платформ для керування справами та організації документації та системи електронного документообігу для забезпечення швидкого та ефективного обміну інформацією;

– використання сервісів на базі штучного інтелекту для аналізу судової практики та прогнозування рішень;

– забезпечення можливостей віддаленої роботи за допомогою віртуальних конференцій та електронних платформ;

– використання цифрових інструментів для планування робочого часу, управління завданнями та ведення календаря подій;

– створення клієнтських порталів для зручної взаємодії з клієнтами та обміну документами;

– можливість проведення електронних платежів та виставлення рахунків онлайн;

– використання аналітичних інструментів для відстеження результативності та ефективності роботи;

– забезпечення високого рівня кібербезпеки для захисту конфіденційної інформації та даних клієнтів.

Цифрова трансформація є невід'ємною частиною сучасного світу. Суди, правоохоронні органи та адвокатура в Україні, опираючись на технологічні інновації, мають можливість стати більш ефективними, доступними та справедливими. Однак важливо уникати етичних порушень та забезпечити надійний захист інформації для забезпечення довіри до системи.

Цифрова трансформація у сфері юридичних послуг може сприяти підвищенню продуктивності, зручності для

клієнтів та загальної ефективності роботи адвокатів. Важливо враховувати етичні та правові аспекти при впровадженні цифрових інновацій у юридичну практику.

Таким чином, з урахуванням наведеного можна визначити, що для адвокатської спільноти цифрова трансформа-

ція корисна тим, що дозволяє ефективніше управляти своїм графіком, оскільки онлайн-участь у судових засіданнях позбавляє адвокатів необхідності витратити час на дорогу, дозволяючи працювати в комфортному середовищі та брати участь у більшій кількості судових процедур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блажівська Н. Цифрова трансформація судочинства: міжнародний досвід та висновки для України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Cifrova_transformacia.pdf
2. Європейські правові стандарти захисту ПД. URL: <http://zpd.inf.ua/page12.html>
3. З 18 жовтня 2023 року реєстрація електронних кабінетів для участі в судових процесах стає обов'язковою. URL: <https://hcj.gov.ua/news/z-18-zhovtnya-2023-roku-reyestraciya-elektronnyh-kabinetiv-dlya-uchasti-v-sudovyh-procesah>
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» від 29.06.2023 № 3200-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3200-IX#Text>
5. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Рішення Вищої ради правосуддя. Положення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>
6. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733>
7. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). 04.05.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/2016-05-04>
8. The Common Criteria for Information Technology Security Evaluation/ Current version: 3.1, revision 5. URL: <https://www.commoncriteriaportal.org/>

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.9:347.65/.68(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/115>

ЗАХИСТ СПАДКОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНОГО ЕЛЕМЕНТА

PROTECTION OF INHERITANCE RIGHTS IN UKRAINE WITH THE PARTICIPATION OF A FOREIGN ELEMENT

Бакай Н.Є., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Панченко В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню питання захисту спадкових прав в Україні за участю іноземного елемента. На підставі аналізу національного законодавства право на спадкування визначено суб'єктивним правом учасників цивільних правовідносин. Зазначено актуальність даного правочину на території України та інших держав. У статті було виокремлено принципові особливості набуття права на спадщину, визначено юридичні підстави набуття даного права, акцентовано увагу на моменті безпосереднього виникнення права на набуття спадщини, а також виділено строковий характер його дії. Виокремлено, що прийняття спадщини з умовою чи із застереженням не допускається. Після аналізу актуальності даного питання було визначено, що наразі у громадян України виникає особливо гостра потреба у вивченні такого правочину. У статті системно проаналізовано чинне законодавство України в межах визначеної процедури спадкування майна на території України, детально досліджено кожен етап процесу спадкування та його особливості, розглянуто тонкощі успадкування нерезидентами майна на території України. Зроблено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють ці відносини, запроваджують захист прав та інтересів спадкодавців та спадкоємців. Відповідно було підкреслено компетенції Гаазької конвенції від 5 жовтня 1961 року, що скасовує обов'язковість засвідчення іноземних офіційних документів, яка в Україні набула чинності ще 22 грудня 2003 року. Розглянуто важливу роль у цьому процесі консульських установ з охорони спадкових прав українських громадян за кордоном, вивчено Консульський Статут України, в якому містяться положення щодо охорони та реалізації спадкових прав громадян України за кордоном. Відокремлено повноваження Департаменту консульської служби міністерства закордонних справ України, а також Української іноземної юридичної колегії, працівників нотаріату та порядок звернення до установ. На основі чинного Податкового кодексу України було проаналізовано порядок оподаткування доходів, отриманих платником податків у результаті прийняття ним у спадщину коштів, майна, об'єктів нерухомості чи нематеріальних прав. На основі викладеного матеріалу, було зроблено висновок, що дане питання регулюється як на національному рівні, так і за допомогою консульських конвенцій та міжнародних договорів.

Ключові слова: захист спадкових прав, іноземний елемент, міжнародне приватне право, спадкоємець, право на спадкування, процедура успадкування.

The article is devoted to the study of the protection of inheritance rights in Ukraine with the participation of a foreign element. Based on the analysis of national legislation, the right of inheritance is determined by the subjective right of participants in civil legal relations. The relevance of this transaction on the territory of Ukraine and other states is indicated. The article highlights the fundamental features of the acquisition of the right of inheritance, defines the legal grounds for the acquisition of this right, focuses attention on the moment of the direct emergence of the right to acquire inheritance, and also highlights the temporary nature of its effect. It is specified that acceptance of inheritance with a condition or with a reservation is not allowed. After analyzing the relevance of the issue, it was determined that currently Ukrainian citizens have a particularly acute need to study such a deed. The article systematically analyzes the current legislation of Ukraine within the defined procedure of inheritance of property on the territory of Ukraine, examines in detail each stage of the inheritance process and its features, considers the subtleties of inheritance of property by non-residents on the territory of Ukraine. An analysis of legal acts regulating these relations, introducing the protection of the rights and interests of testators and heirs was made. Accordingly, the competences of the Hague Convention of October 5, 1961, which abolished the obligation to certify foreign official documents, which came into force in Ukraine on December 22, 2003, were emphasized. The important role of consular institutions in the process of protecting the inheritance rights of Ukrainian citizens abroad has been studied, as well as the Consular Statute of Ukraine, which contains provisions on the protection and implementation of the inheritance rights of Ukrainian citizens abroad. The powers of the Department of the Consular Service of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, as well as the Ukrainian Foreign Legal Board, notary staff and the procedure for applying to institutions have been separated. Based on the current Tax Code of Ukraine, the procedure for taxation of income received by the taxpayer as a result of their inheritance of funds, property, real estate objects or intangible rights was analyzed. Based on the presented material, it was concluded that the issue is regulated both at the national level and with the help of consular conventions and international treaties.

Key words: protection of inheritance rights, foreign element, international private law, heir, right to inheritance, inheritance procedure.

Актуальність питання щодо захисту спадкових прав за участю іноземного елемента наразі неможливо заперекувати, адже з кожним роком міграція українського населення тільки зростає. Причини, якими можна обумовити це явище є досить різноманітними, але все ж таки до основних чинників віднесено економічний та політичний аспекти. У другій половині 20 століття різко збільшилася трудова міграція, що призвело до приросту числа справ стосовно спадкування з іноземним елементом [1, с. 173–174]. Через збройний конфлікт, який наразі три-

ває в нашій державі, на жаль, велика кількість населення була змушена переміщуватися в інші країни, природним є те, що надалі гостра необхідність правового регулювання спадкових справ з іноземним елементом буде тільки збільшуватися. Відповідним чином виникає нагальна необхідність детального дослідження даного питання.

Перш за все, визначення поняття спадкування надається у статті 1216 Цивільного кодексу України, згідно з якою спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб

(спадкоємців). Відповідно до частини 1 статті 1222 Цивільного кодексу України, спадкоємцем за законом може бути особа, яка є живою на час відкриття спадщини, або особа, яка була зачата за життя спадкодавця і народжена живою після відкриття спадщини [2].

Перш ніж перейти до розгляду процедури успадкування варто звернути увагу на принципові особливості даного правочину. Право на спадкування виникає безпосередньо у день відкриття спадщини, тобто в день смерті фізичної особи. Наділяються цим правом лише спадкоємці, а виникнення спадкового права не залежить від їх волі. Спадкоємцям, у свою чергу, варто звертати увагу на строковий характер дії такого права.

Головна ж складність цих правовідносин полягає саме у наявності іноземного елемента, визначення якого можна віднайти у Законі України «Про міжнародне приватне право», у пункті 2 статті 1 зазначено, що іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [3].

Джерела правового регулювання відносин за участі іноземного елемента у цивільному процесі України поділяють на дві групи: національне законодавство та міжнародні договори, в яких бере участь Україна [4].

Важливими елементами успадкування є подання заяви про визнання або відмову від спадщини, визначення статусу резидента або нерезидента особою, встановлення нотаріальної дії відповідно до Цивільного кодексу України, отримання та надання нотаріальної довідки про місце проживання, оцінку нерухомого майна, подачу заяв та отримання звітів.

Відповідно до частини 1 статті 71 Закону України «Про міжнародне приватне право», спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, у якій воно знаходиться, а майна, право власності на яке підлягає державній реєстрації в Україні, – правом України [3].

Відповідно до статті 13 Закону України «Про міжнародне приватне право», документи, видані іноземним компетентним органом у встановленій формі, вважаються дійсними в Україні, якщо вони легалізовані, якщо інше не встановлено законом або міжнародним договором України [3].

Стаття 100 Закону України «Про нотаріат» передбачає, що документи, складені за кордоном за участю іноземних органів або видані іноземними органами, приймаються нотаріусами за умови їх засвідчення в Міністерстві закордонних справ України. У випадках, передбачених законодавством України та міжнародними договорами України, ці документи можуть прийматися без нотаріального засвідчення [5].

Іншими словами, з метою вчинення будь-якої нотаріальної дії, у тому числі засвідчення правильності перекладу або дійсності копії, документи, створені за кордоном за участю іноземних органів або видані іноземними органами, приймаються нотаріусом за умови їх засвідчення або проставлення апостиля, якщо інше не передбачено міжнародним договором.

Документи, які видані в Україні і мають юридичну силу, можуть використовуватися на території інших держав лише після їх належного засвідчення, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Засвідчення включає в себе консульське засвідчення та проставлення апостиля.

22 грудня 2003 року в Україні набула чинності Гаазька конвенція від 5 жовтня 1961 року, яка скасовує обов'язковість засвідчення іноземних офіційних документів [6].

На виконання Гаазької конвенції компетентні органи України здійснюють процедуру проставлення апостиля на офіційних документах, що пред'являються на території держави-учасниці Конвенції. Етап отримання (або відмови в отриманні) реєстраційного номера облікової картки:

– реєстраційна картка та копія паспорта громадянина України або паспорта громадянина України для виїзду за кордон з відміткою про постійне проживання за кордоном, або нотаріально засвідчена копія перекладу документа, що посвідчує особу нерезидента, або довіреність;

– нерезиденти можуть отримати реєстраційний номер облікової картки платника податків, якщо вони не мають реєстраційного номера облікової картки платника податків, або можуть відмовитися від отримання реєстраційного номера облікової картки платника податків та відмовитися від використання реєстраційного номера облікової картки, натомість використовувати окремий запис у Державному реєстрі із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, серії та номера паспорта [7, с. 33].

Важливу роль у цьому процесі відіграють консульські установи з охорони спадкових прав українських громадян за кордоном. У Консульському Статуті України містяться відповідні положення щодо охорони і реалізації спадкових прав громадян України за кордоном. Наприклад, за наявності консульської конвенції між державами консул України вживає необхідні заходи щодо охорони майна, яке залишилося після смерті громадянина України за кордоном; у ситуації, коли громадянин акредитуваної держави помер в державі перебування і залишив спадщину в цій державі, за умови відсутності спадкоємців у цій країні, органи держави перебування мають проінформувати про це консульську установу, така процедура відбувається й у разі, коли громадянин акредитуваної держави має право на спадщину особи, яка померла на території країни перебування – відповідно про це негайно інформують консульську установу; відповідно до 37 статті Указу Президента від 2 квітня 1994 року консульський представник має право на прийняття спадкового майна для передачі його спадкоємцю, який перебуває на території України [8].

Громадянин України, якому стала відома інформація про відкриття на його користь спадщини за кордоном, має право звернутися за захистом своїх прав до Департаменту консульської служби Міністерства закордонних справ України, а також можуть звернутися за допомогою до Української іноземної юридичної колегії (наприклад, щодо розшуку спадкоємців за кордоном).

Після нотаріального оформлення спадкових прав, нотаріусом спадкоємцю (або його представнику) передається свідоцтво про право на спадщину. Видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які прийняли спадщину, ніяким строком не обмежена, про що зазначається у статті 66 Закону України «Про нотаріат», п. 4. 10 гл. 10 розд. 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та ст. ст. 1296–1298 ЦК України.

При тому, що відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину, таке свідоцтво єдиний правостановлюючий документом, що може підтвердити право власності на спадщину. Таким чином, завершальним етапом при оформленні права власності на спадщину є видача свідоцтва про право на спадщину [9, с. 294].

Державна реєстрація прав на нерухоме майно є публічною і проводиться відповідними органами. Реєстрація прав проводиться за бажанням заявника шляхом звернення до нотаріуса. У разі набуття права власності на житлові будинки, будівлі або споруди, а також набуття права власності на земельні ділянки, на яких вони розташовані, та для державної реєстрації речових прав, що виникають з права власності, заявник повинен подати заяву одночасно з державною реєстрацією права власності на від-

повідне майно. Щорічне декларування є завершальним етапом. При видачі свідоцтва про право на спадщину нотаріус отримує довіреність від представника нерезидента відповідно до закону. Однак представник повинен підготувати та подати річну декларацію.

Відповідно до порядку оподаткування доходів фізичних осіб, визначеного статтею 4 ПКУ та пунктом 162 (1) статті 162 ПК України, платником податку на доходи фізичних осіб є, зокрема, фізична особа-нерезидент, яка отримує доходи з джерел в Україні [10].

Порядок оподаткування доходів, отриманих нерезидентами, регулюється пунктом 170.10 статті 170 ПК України. Статтею 170 ПК України передбачено, що доходи з джерелом їх походження з України, що виплачуються (надаються) на користь нерезидентів, оподатковуються за правилами та ставками, встановленими для резидентів (для нерезидентів – з урахуванням особливостей, визначених спеціальними положеннями розділу IV ПК України).

Оподаткування доходу, отриманого платником податку в результаті прийняття ним у спадщину коштів, майна, об'єктів нерухомості чи нематеріальних прав, регулюється статтею 174, пп. 174.2.3 ПК України. Підпункт 174.2.2.2 пункту 174.2.3 статті 174 ПКУ передбачає застосування ставки податку 18% відповідно до пункту 167.1 статті 167 ПК України до об'єктів спадщини, що успадковуються спадкоємцем-нерезидентом від спадкоємця-резидента.

Відповідно до пункту 174.3 статті 174 ПК України, особою, яка зобов'язана сплатити податок (збір) до бюджету, є спадкоємець, який отримує спадщину. Водночас спадкоємці-нерезиденти зобов'язані сплатити податок на доходи фізичних осіб до нотаріального оформлення спадщини.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що право на спадкування є одним із видів суб'єктивних прав учасників цивільних правовідносин, виникнення якого безпосередньо пов'язане з часом відкриття спадщини. Наявним є той факт, що питання про захист спадкових прав в Україні за участю іноземного елемента є надзвичайно актуальним у наш час, тому воно потребує особливої уваги, встановлення прав та обов'язків учасників цих правовідносин та вирішення колізій, що виникають у зв'язку з особливостями правових систем різних держав. Регулюючи дане питання як на національному рівні, так і за допомогою консульських конвенцій та міжнародних договорів, необхідно зазначити про наявність уніфікації в процедурі спадкування щодо легалізації документів. Інститут захисту у сфері спадкування за участю іноземного елемента є визначеним та реальним, тож українські громадяни мають можливість звернутися за допомогою щодо захисту та охорони своїх спадкових прав до консульських установ, а також до адвокатів Української іноземної юридичної колегії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошина К.А. Спадкові правовідносини що виникають між громадянами України та іноземцями за межами України. *Юридичний вісник*. Національний університет «Одеська юридична академія». 2020. С. 173–174.
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Кодекс від 16.01.2003 р. 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
3. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
4. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 р. 24-754/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13#Text> (дата звернення 19.10.2023).
5. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення 19.10.2023).
6. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів від 22.12.2003 р. 995_082. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text (дата звернення: 21.11.2023).
7. Заїка Ю. О. Проблеми, що виникають при застосуванні спадкового законодавства. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 3. С. 30–35.
8. Про Консульський статут України: Указ Президента України від 02.04.1994 № 127/94. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U127_94?ap=1 (дата звернення: 21.11.2023).
9. Череватенко І.М. Нотаріальний порядок оформлення спадщини за умови поділу спадкового майна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. № 21. Частина II. Том 1. С. 293–295.
10. Податковий кодекс України: Кодекс від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 21.11.2023).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АКТИ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ У ВІЙНІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL LEGAL ACTS IN THE FIELD OF PREVENTION ARMED AGGRESSION IN THE WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

Бойко І.В., старший науковий співробітник

Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

У статті досліджено міжнародно-правові акти у сфері запобігання збройної агресії у війні Російською Федерацією проти України. Розглянуто сутність та особливості забезпечення реалізації чинних положень і норм міжнародно кримінального права щодо притягнення до кримінальної відповідальності за злочини агресії та акти агресії вчинених Росією на території нашої держави у розпочатій 24 лютого 2022 року повномасштабній війні проти України – вищого політичного керівництва, військового командування та сенаторів Ради Федерації, які надали одностайну згоду на використання Збройних Сил Росії на території України. Для цього Організації Об'єднаних Націй необхідно створити окремий Спеціальний міжнародний трибунал. Встановлено, що злочини агресії та акти агресії Росії у війні проти України, є злочинами проти міжнародного миру. У міжнародному праві ці злочини належать до воєнних злочинів, і які не мають строків давності. Дані злочини необхідно кваліфікувати за окремою статтею 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду за фактами вчинення злочину агресії щодо планування, підготовки, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН.

Розглянуто наукові доробки й положення чинних міжнародних правових норм: Статуту ООН, де вказано, що ООН має на меті вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії; Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який здійснює юрисдикцію стосовно злочину агресії, а також визначено, дії котрі слід кваліфікувати як вчинення злочину агресії та акту агресії.

Автором сформульовано обґрунтовані пропозиції щодо виключення Росії як постійного члена з Ради Безпеки ООН та створення ООН Спеціального міжнародного трибуналу, а також удосконалення кримінального законодавства України згідно з нормами Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: статут, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний кримінальний суд, злочини, акти, агресія, Росія, трибунал.

The article examines international legal acts in the field of prevention of armed aggression in the war by the Russian Federation against Ukraine. The essence and specifics of ensuring the implementation of the current provisions and norms of international criminal law regarding bringing to criminal responsibility for crimes of aggression and acts of aggression committed by Russia on the territory of our state in the full-scale war against Ukraine that began on February 24, 2022 – the top political leadership, military command and senators of the Council were considered. Federations that have given unanimous consent to the use of the Armed Forces of Russia on the territory of Ukraine. For this, the United Nations should create a separate Special International Tribunal. It has been established that crimes of aggression and acts of aggression by Russia in the war against Ukraine are crimes against international peace. In international law, these crimes belong to war crimes, which do not have a statute of limitations. These crimes must be classified according to a separate article 8 bis of the Rome Statute of the International Criminal Court on the facts of committing the crime of aggression in relation to the planning, preparation, initiation or commission by a person who is able to actually exercise control over the political or military actions of the state or manage them, an act of aggression, which nature, severity and scale is a gross violation of the UN Charter.

Scientific developments and provisions of current international legal norms were considered: the UN Charter, which states that the UN aims to take effective collective measures to prevent and eliminate threats to peace and suppress acts of aggression; The Rome Statute of the International Criminal Court, which exercises jurisdiction over the crime of aggression, also defines actions that should be qualified as the commission of a crime of aggression and an act of aggression.

The author formulated well-founded proposals regarding the exclusion of Russia as a permanent member of the UN Security Council and the creation of a UN Special International Tribunal, as well as the improvement of the criminal legislation of Ukraine in accordance with the norms of the Rome Statute of the International Criminal Court.

Key words: statute, United Nations, International Criminal Court, crimes, acts, aggression, Russia, tribunal.

Постановка проблеми. Сьогодні злочини агресії та акти агресії вчинені у війні Російською Федерацією проти України, які мали місце, ще у лютому 2014 р. в Автономній Республіці Крим були спрямовані на окупацію та анексію півострова і продовжені на сході нашої держави в Донецькій та Луганській областях. А з 24 лютого 2022 р. злочини агресії та акти агресії вчинені Російською Федерацією (далі – РФ) переросли у повномасштабну війну на всій території України, а це певною мірою, може розглядатись, як «кульмінація» російської зовнішньої політики. Як наслідок, починаючи з 24.02.2022 через збройну агресію РФ в Україні загинуло більш як 8 тис. **173 людей** мирних громадян із них **13 тис. 620 поранених**. Серед загиблих – 3,6 тис. чоловіків і 2,1 тис. жінок, а також **більш як 500 дітей**. Ці статистичні дані, є дуже приблизними: до них включені лише підтверджені втрати й немає даних з окупованих територій України. У місті Маріуполі, яке росіяни зрівнювали з землею минулої весни, за найобережнішою оцінкою могли загинути більш як *20 тисяч мирних громадян* [1], ще більш як

7 млн 989 громадян стали біженцями [2]. Безумовно, злочини агресії та акти агресії вчинені РФ у війні проти України, вимагають належної міжнародно-правової кваліфікації, на основі якої необхідно притягнути до кримінальної відповідальності російське вище політичне керівництво та військоове командування.

Слід зазначити, що РФ з одного боку, у відносинах з Україною проголошувала «стратегічне партнерство», а з іншого, Росія ставала дедалі агресивнішою. Відомі приклади активного перешкоджання європейській та євроатлантичній інтеграції, спроби дестаблізувати внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Пропагандистська війна Росії проти нашої держави розпочалася, ще з 2000-х років, яка то тимчасово припинялась, то знов відновлювалась, але велась і ведеться послідовно, і до теперішнього часу. Ця війна продемонструвала, що задля досягнення власних політичних цілей РФ цілком готова до війни проти нібито «братнього народу».

Разом з тим, сьогодні кримінальна відповідальність за злочини агресії та акти агресії вчинені РФ проти України,

передбачена як міжнародним, так і національним законодавством. Так у Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ГА, ООН) від 14 грудня 1974 р. про визначення агресії зазначаються дії, які слід кваліфікувати як агресію, незалежно від оголошення війни [3]. Отже, агресія, може мати місце й тоді, коли війна не оголошена або не визнана однією зі сторін конфлікту.

Сьогодні злочини агресії та акти агресії, які є воєнними злочинами, інші воєнні злочини вчинені РФ у війні проти України згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), який був прийнятий 17 липня 1998 р. у Римі, залишаються декриміналізованими в кримінальному законодавстві нашої держави. Всупереч міжнародним зобов'язанням чинні правові норм Римського статуту МКС не ратифіковані та не імплементавані до національного законодавства України. Оскільки, Росія у війні проти України постійно вчиняє злочини агресії та акти агресії, інші воєнні злочини, що вимагає реформування системи кримінального законодавства України з урахуванням ратифікованих правових норм Римського статуту МКС, тому в нашій державі має бути створено наукове підґрунтя щодо дослідження цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняних наукових розвідках, щодо міжнародно-правових зобов'язань ООН у контексті здійснення збройної агресії РФ проти України, науковець Я. Жукорська робить спробу встановити наявність порушення міжнародно-правових зобов'язань ООН як міжнародної організації, цілком створення якої є підтримання міжнародного миру та безпеки [4]. У інших наукових дослідженнях присвячених міжнародно-правовому аналізу злочинів агресії вчинених РФ у війні проти України, можна стверджувати, що проблема притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за вчинені злочини агресії, вже стали предметом активного обговорення науковцями нашої держави. Так, Р. Тополевський, М. Суховерський та О. Стратій детально розглядають правову природу МКС [5; 6]. Р. Волинець, Н. Камінська і Є. Щербань зосереджують увагу на проблемі імплементації положень Римського статуту міжнародного договору, який регламентує діяльність МКС [7; 8]. Однак віддаючи належне напрацюванням дослідників, присвяченим окремим аспектам міжнародно-правових актів у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України, не приділялось належної уваги, багато важливих питань залишилось поза увагою вчених та практиків в галузі міжнародного права, що зумовлює актуальність та важливість дослідження цієї проблеми.

Метою (статті) є дослідження норм міжнародного права, які можуть бути використані Україною у сфері запобігання збройної агресії з боку РФ щодо кримінального переслідування і покарання вищого політичного керівництва і військового командування Росії, а також удосконалення кримінального законодавства України, відповідно до чинних правових норм Римському статуту МКС.

Викладення основного матеріалу дослідження. Натепер основним міжнародно-правовим актом у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України є Статут ООН підписаний 27 червня 1947 року в положеннях правових норм пункту 1 ст. 1 цього Статуту вказано, що ООН має на меті: «підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії» [9].

Відповідно до Глави VII статей 39–42 Статуту ООН Рада Безпеки (далі – РБ) визначає існування будь-якої загрози миру, порушення миру чи акту агресії й робить рекомендації, чи вирішує, які заходи необхідно вжити для підтримання чи відновлення миру та безпеки. Щоб запобігти погіршенню ситуації, РБ уповноважена вимагати від зацікавлених сторін виконання тих тимчасових заходів, які вона вважатиме необхідними чи бажаними. Крім того,

РБ ООН має повноваження вжити такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Згідно з частиною 1 ст. 43 Статуту ООН. Усі Члени Організації для того, щоб зробити свій внесок у справу підтримки міжнародного миру й безпеки, зобов'язуються надавати в розпорядження Ради Безпеки на її вимогу й відповідно до особливої угоди або угод необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки збройні сили.

У правових нормах частини 2 зазначеної статті Статуту вказано, що така угода або угоди визначають чисельність і рід військ, ступінь їхньої готовності, їхнє загальне розташування та характер надаваних засобів обслуговування і допомоги [9].

Разом з тим, науковець Я. Жукорська говорить проте, що фактично ж, РБ ООН у ситуації з агресією РФ не виконує своїх функцій щодо визначення будь-якої загрози миру, порушення миру чи акту агресії й не робить рекомендацій та не приймає рішень, що можна кваліфікувати як бездіяльність, адже, саме на неї держави покладають «основну відповідальність щодо підтримання міжнародного миру та безпеки» [4, с. 330].

Натепер зобов'язання ООН перед державами-членами за Статутом можна вважати лише мінімальним стандартом щодо підтримки міжнародного миру та безпеки. Особливо якщо враховувати розвиток концепції відповідальності щодо захисту. Якщо йти шляхом порівняння фактичної поведінки суб'єкта з поведінкою, що вимагається за Статутом, ООН здійснює бездіяльність у ситуації зі злочинами агресії та актами агресії, які РФ вчиняє у війні проти України, не застосовуючи жодних «ефективних колективних заходів для попередження та усунення загрози миру й придушення актів агресії», як зазначається в п. 1 ст. 1 Статуту ООН, або не вживає необхідних заходів.

З іншої сторони Статут прямо не закріплює за ООН зобов'язань щодо забезпечення миру та безпеки, а лише «уповноважує» ООН на їх виконання. Проте не можна забувати про «передбачувані» повноваження міжнародних організацій – повноваження, що прямо не передбачаються Статутом, але чітко впливають з наданих організацій та її органам повноважень та функцій, які необхідні для їх здійснення.

Отже, злочини агресії та акти агресії, які РФ вчиняє у війні проти України на сьогодні, створила кризу в ООН чи точніше кризу її ефективності, що дає всі підстави поставити під сумнів потребу існування ООН як міжнародної організації, яка не може забезпечити основної мети її створення – забезпечення миру та безпеки.

Слід зазначити, що з 7 березня 2022 року Міжнародний суд ООН в Гаазі (Нідерланди) проводив судові засідання про слухання у справі за позовом України проти РФ. Всі ці слухання Міжнародного суду ООН в Гаазі присвячені розгляду клопотання України про запровадження заходів через збройну агресію Росії проти України. Міжнародним судом ООН в Гаазі, було прийнято наказ від 16 березня 2022 р., зокрема: *Російська Федерація має негайно припинити всі військові дії в Україні та зупинити будь-які військові чи нерегулярні збройні формування під її контролем чи впливом* [10].

Таким чином, фактично 16 березня 2022 року на найвищому міжнародному юридичному рівні констатовано факт збройного вторгнення Росії на територію України та визначено, що безпідставна збройна агресія Росії проти України має припинитися. Рішення Міжнародним судом ООН в Гаазі є юридично зобов'язувальний відповідно до норм міжнародного права. Це судове рішення буде мати важливе значення для майбутньої роботи Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії РФ у війні проти України та прийняття рішення про завдані збитки РФ й виплату репарацій нашій державі.

Сьогодні, РФ є одним із п'яти постійних членом РБ ООН (ст. 23 Статуту ООН) та має право вето на прийняття рішень РБ ООН, тому Росія цілком очевидно, накладе вето на це рішення. Через це, ООН необхідно на засіданні ГА прийняти рішення про виключення РФ як постійного члена РБ ООН. Крім того, на засіданні ГА ООН натеper необхідно прийняти рішення про створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії Росії у війні проти України. Рішення трибуналу автоматично визнаватимуться джерелом міжнародного права.

Спеціальний міжнародного трибунал має право винести рішення про забезпечення позову України щодо виплати репарацій РФ шляхом арешту всіх російських активів. Як стверджують у Європейській комісії та Світовому банку, сьогодні Україна вже зазнала катастрофічних збитків від повномасштабного вторгнення РФ – загальна сума втрат оцінюється європейською спільнотою більш ніж у **350 млрд доларів США** [11]. Слід зазначити, що після кожного злочину агресії та акту агресії (масованого ракетного удару) вчиненого Росією по території України сума збитків зростає в декілька разів. Наразі непрямі збитки від збройної агресії у війні РФ проти України, тобто збитки, які вважаються недоотриманими приватним бізнесом, обчислюються сотнями мільярдів доларів США. Загальний прямий і непрямий збиток нашої держави наближається до **трильйона доларів США** [12].

Разом з тим, міжнародно-протиправне діяння тягне за собою обов'язок держави відшкодувати заподіяну шкоду у формі **репарацій** (від лат. reparatio – відновлення) введеним 104 роки тому, в 1919 році, коли по Версальському договору Німеччина та її союзники були вимушені виплачувати збитки, які понесли країни Антанти [13].

В сучасному міжнародному праві *репарації* розглядають як форму матеріальної відповідальності суб'єкта міжнародного права за збитки, спричинені в результаті вчиненого ними міжнародного кримінального правопорушення іншому суб'єкту міжнародного права, зокрема відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розпочала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу. Об'єм та характер репарацій повинні визначатися відповідно до завданих збитків. Репарації платить держава-агресор державі, на яку напала.

Отже, умовою для розблокування активів РФ стане не припинення збройної агресії Росії у війні проти України, а повна сплата репарацій для нашої держави. Як наслідок, активи, заморожені як контрзахід проти подальшого вторгнення Збройних Сил РФ в Україну, не конфіскуватимуться, а норми міжнародного права не будуть порушені.

Другим міжнародно-правовим актом у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України є Римський статут МКС. Сьогодні дослідження міжнародно-правових актів у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України, пов'язано з процесом ратифікації Україною Римського статуту МКС, що триває з 20 січня 2000 р., (з дня підписання статуту нашою державою). Значний крок у цьому напрямку було зроблено ще 2 червня 2016 р. у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Цей Закон набрав чинності 30 вересня 2016 р., передбачив доповнення положень правових норм, зокрема частиною 6 ст. 124 Конституції України такого змісту: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах визначення Римського статуту Міжнародного кримінального суду» [13].

Однак, ефективність роботи Римського статуту МКС в Україні гальмується через відмову нашої держави ратифікувати Римський статут, попри те, що документ підписано Україною ще в січні 2000 року. Подібно до США, Україна не готова цілком відмовитися від суверенного права здійснювати кримінальне переслідування. Також

перепоною до повноцінної співпраці залишається необхідність реформування національного законодавства відповідно до вимог Римського статуту МКС.

На переконання Є. Щербань і Н. Камінської, оптимальним способом імплементації цього міжнародного договору є внесення змін і доповнень до таких законодавчих актів, як Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, а також створення спеціального законодавства – Закону України «Про співпрацю із Міжнародним кримінальним судом» [7, с. 142].

Натеper юрисдикція Римського статуту Міжнародного кримінального суду, розповсюджується на тяжкі кримінальні правопорушення, зокрема, і на злочини агресії (частина 1 ст. 5 п. (d) статуту). А згідно з частиною 2 ст. 5 зазначеного вище Статуту визначено, що «**суд здійснює юрисдикцію стосовно злочину агресії**». Таке положення повинно бути сумісним з відповідними положеннями Статуту ООН. У положеннях правових норм частини 3 ст. 12 Римського статуту МКС вказано, що ... «визнання юрисдикції державою, яка не є учасницею цього Статуту, ця держава може шляхом подання заяви Секретареві визнати здійснення Судом юрисдикції стосовно відповідного злочину. Держава, яка визнає юрисдикцію, співпрацювати із Судом без будь-яких затримок або винятків відповідно» [14]. Слід зазначити, що МКС розпочав свою роботу ще у 2002 році й натеper працює на постійній основі.

Водночас у 2010 році у м. Кампала (Уганда), відбулася конференція на якій держави-сторони Римського статуту МКС внесли в нього відповідні поправки щодо злочину агресії, доповнивши Статут ст. 8 bis «Злочин агресії» та «акт агресії», зокрема: 1. Для цілей цього Статуту «**злочин агресії**» означає *планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН*. 2. Для цілей пункту 1 «**акт агресії**» означає *застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом ООН*.

Разом з тим, будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися відповідно до резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року як **акт агресії**:

(а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

(б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

(в) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

(г) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські, чи повітряні флоти іншої держави;

(д) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

(е) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акта агресії проти третьої держави;

(ж) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що

здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її істотна участь в них [14].

Крім цього у правових нормах статті 4 зазначеної Резолюції РБ ООН також вказано, що агресія не вичерпується всіма вищезазначеними діями, а РБ ООН, відповідно до Статуту ООН, може кваліфікувати інші дії держав як акти агресії [3].

Таким чином, у правових нормах пунктів (a); (b); (c); (d); (e); (f); (g) ст. 8 bis Римського статуту МКС встановлено, перелік діянь, які є актами агресії. Відповідно до встановленого переліку діянь, які є актами агресії, котрі РФ вчиняла і постійно вчиняє у розпочатій, ще з лютого 2014 р. у війні проти України, а також у повномасштабній війні проти України з 24 лютого 2022 р. Крім того, у правових нормах пункту (f) ст. 8 bis Римського статуту МКС встановлено, перелік діянь, які є агресією. Наприклад, дії Республіки Білорусь, яка дозволяла і дозволяє, щоб територія її держави використовувалася Росією для вчинення злочинів агресії та актів агресії у війні проти України. Отже, діяння, які є злочинами агресії та актами агресії, що вчинялися та вчиняються РФ, за участю Республіки Білорусь необхідно кваліфікувати як злочини агресії та акти агресії проти держави Україна та її громадян. Сьогодні покарати російське та білоруське вище політичне керівництво і військове командування за злочини агресії та акти збройної агресії, які були вчинені РФ за участю Республіки Білорусь у війні проти України не є можливим. Оскільки, РФ та Республіка Білорусь навіть не підписала та не ратифікувала Римський статут МКС. Натепер для притягнення до кримінальної відповідальності вищого політичного керівництва, військового командування РФ та всіх сенаторів Ради Федерації, які надали одностайну згоду на використання Збройних Сил РФ на території України. ООН необхідно створити окремий Спеціальний міжнародний трибунал щодо злочинів агресії та актів агресії Росії у війні проти України та притягнути винних за вчинення зазначених злочинів до кримінальної відповідальності.

Станом на червень 2023 року до коаліції зі створенням Спецтрибуналу увійшли представники 38 держав (коаліція держав (Core Group), а також створення такого трибуналу, підтримали Європарламент, Парламентські асамблеї Ради Європи, НАТО, ОБСЄ.

Сьогодні, необхідно визначити, що кримінальна відповідальність за злочини агресії та акти агресії вчинені РФ проти України може стосуватися осіб у промисловій сфері Росії, які відповідають за формування та виконання політики щодо вчинення злочинів агресії та актів агресії вищого політичного керівництва держави.

То ж є можливість притягнути до кримінальної відповідальності високопоставлених російських чиновників. Зокрема, тих, які фактично брали участь в плануванні та підготовці актів збройної агресії проти України, зокрема під час засідання Ради Безпеки РФ напередодні 24 лютого 2022 року. Крім того, принаймні можна притягнути до кримінальної відповідальності за злочини агресії РФ тих, хто очолює групу «Вагнер», які також могли б відповідати цим вимогам, оскільки вони відправили своїх військових найманців в Україну від імені Росії, що є конкретно визначеним актом агресії (ст. 8 bis (g)) Римського статуту МКС.

Слід зазначити, що 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав міжнародні ордери на арешт Президента РФ Володимира Путіна, а також Уповноваженої при президенті РФ з прав дитини Марії Львової-Белової. Оскільки, вони є підозрюваними за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та дітей і незаконного переміщення населення та дітей з окупованих територій України до РФ. Злочини були вчинені на окупованій території України щонайменше з 24 лютого 2022 року. Існують обґрунтовані підстави вважати, що Володимир Путін і Марія Львова-Белова несуть за них індивідуальну кримінальну відповідальність [16].

Разом з тим, за даними «Укрінформ» з початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, до Росії було незаконно депортовано та примусово вивезено близько **4,8 мільйона жителів України, з них понад 700 тис. – діти**. Про це повідомляє «Укрінформ» з посиланням на доповідь Уповноваженої при президенті РФ з прав дитини Марії Львової-Белової. Крім того, слід зазначити, що за офіційними даними української влади, з 24 лютого 2022 року з України до Росії незаконно депортовано та примусово вивезено **19 тис. 546 дітей**. Це лише ті випадки, які вдалося зафіксувати офіційно – коли батько, опікун чи свідок депортації дитини повідомив про неї Національному інформаційному бюро України. На сьогодні повернути в Україну поки що вдалося **386 дітей** [17].

Отже, натепер понад 122 країн світової спільноти, які підписали та ратифікували Римський статут МКС, що зобов'язує правоохоронні органи цих держав при приїзді Президента РФ Володимира Путіна або Уповноваженої з прав дитини при президенті РФ Марії Львової-Белової, затримати їх і передати до МКС.

Слід зазначити, що 3 липня 2023 року в Гаазі було створено Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії РФ проти України. Головною метою роботи, якого є отримання ключових доказів, централізація вже наявних доказів, аналіз цих доказів, а також виявлення можливих прогалин в доказах за допомогою інших експертів, які працюють у Європі. Тому, створення зазначеного Центру, сприятиме наближенню притягнення Спецтрибуналом до кримінальної відповідальності вищого політичного керівництва, військового командування, а також осіб у політичній, військовій та промисловій сферах Росії, яке можливе, тільки після створення ООН Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочинів агресії вчиненого Росією у війні проти України.

Станом на 22 листопада 2023 року за статистичними даними Офісу Генеральної прокуратури України, зареєстровано **113 тис. 657 злочинів агресії та воєнних злочинів**, які РФ вчинила на території нашої держави у розпочатій 24 лютого 2022 року повномасштабній війні проти України [18]. Зокрема, за такими статтями Кримінального кодексу України (далі – КК) як «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» (436-2 КК); «Планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни» (437 КК), інших кримінальних злочинів – Розділу XX Кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку КК [19]. Зазначені нами кримінальні злочини та інші злочини Розділ XX КК потребують змін та доповнення враховуючи положення правових норм Римського статуту МКС.

Отже, дослідження міжнародно-правових актів у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України буде, сприяти зростанню ефективності державної політики України щодо запобігання вчинюваних РФ злочинів агресії та актів агресії у війні проти України, а також знаходженню нових міжнародно-правових засобів і удосконаленню застосування тих, що наразі уже використовуються.

Висновки. 1. Сьогодні РФ вчиняє злочини агресії та акти агресії проти України, перебуваючи в статусі держави-члена ООН. Окрім того, РФ є постійним членом Ради Безпеки ООН, на яку покладається основна відповідальність щодо підтримання міжнародного миру та безпеки згідно зі Статутом ООН. З 24 лютого 2022 року ООН здійснює бездіяльність у сфері запобігання злочинам агресії та актам агресії у війні РФ проти України, не застосовуючи жодних «ефективних колективних заходів для попередження та усунення загрози миру й придушення актів агресії», як зазначається в п. 1 ст. 1 Статуту ООН.

2. Натепер РФ є державою-агресором, що вчинила і постійно вчиняє діяння, котрі є злочинами агресії та актами агресії проти України та міжнародного миру, а також не виконав наказ Міжнародного суду ООН в Гаазі від 16 березня 2022 року про негайне припинення вогню та виведення військ з території України. Тому на засіданні Генеральної Асамблеї ООН необхідно прийняти рішення про виключення РФ як постійного члена РБ ООН, де Росія має значно менший вплив на політичні рішення.

3. На сьогодні у сфері запобігання збройної агресії у війні РФ проти України на території нашої держави мають постійний характер. Оскільки РФ вчинила і вчиняє кожного дня злочини агресії та акти агресії проти України й заподіє матеріальних збитків державі України, що зазнала і постійно зазнає агресії (нападу) зі сторони РФ. Тому тепер за угодою між Україною та ООН на засіданні Генеральної Асамблеї ООН необхідно прийняти рішення про створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії та акту агресії вчинених Росією у війні проти України. За рішенням створеного трибуналу РФ повинна виплатити державі Україна, на яку вона напала, **репарації** як спосіб відшкодування шкоди для відбудови України та виплати компенсацій громадян України, іноземним громадянам та особам без громадянства, які постраждали від вчинених Росією злочинів агресії та актів агресії, інших воєнних злочинів на території України.

4. Наразі для забезпечення повноцінної співпраці з Міжнародним кримінальним судом та виконання обов'язкових вимог вступу України до Європейського союзу, Кабінету Міністрів України необхідно негайно розробити та внести проекти законів України про внесення змін та доповнень до кримінального законодавства України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до Верховної Ради України для їх прийняття та ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду та імплементації правових норм цього Статуту до кримінального законодавства України та законів України.

5. На нашу думку, враховуючи положення Римського статуту МКС пропонуємо Верховній Раді України внести зміни та доповнення до чинного Кримінального кодексу

України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (Відомості Верховної Ради України від 29.06.2001 № 25. Ст. 131), а саме статтю 437 Кримінального кодексу України викласти в новій редакції:

«Стаття 437. Агресія

1. Агресія, тобто планування, підготовки, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

2. Акт агресії щодо застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, який кваліфікується як акт агресії за однією з таких ознак: а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини; б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; в) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави; г) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські, чи повітряні флоти іншої держави; ґ) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; д) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акта агресії проти третьої держави; е) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, утворювань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її істотна участь в них, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.».

ЛІТЕРАТУРА

1. Скільки цивільних українців загинуло за час повномасштабної війни. Слово і діло. Аналітичний портал від 9 березня 2023 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/09/infografika/suspilstvo/skilky-cyvilnykh-ukrayincziv-zahynulo-chas-povnomashtabnoyi-vijnyu>. (дата звернення 04.12.2023).
2. Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації. Звіти. Війна. 15.02.2023. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/vpliv-povnomashtabnoyi-viini-na-migratsiiu-ukrayintsiv-ia-k-mashtabi-remishchennia-otsiniuiut-ob'ednanih-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi-24523>. (дата звернення 04.12.2023).
3. Визначення Агресії, затверджено резолюцією 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. URL: #Text. (дата звернення 04.12.2023).
4. Жукорська Я.М. Порушення міжнародно-правових зобов'язань Організацією Об'єднаних Націй у контексті здійснення збройної агресії Російською Федерацією проти України. Електронне наукове видання. 2022. С. 327–332.
5. Суховерський М.А., Стратій О.В. Юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Протидія кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. Кропивницький : Донецький державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 295–298.
6. Тополевський Р.Б. Порушення прав людини та воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду внаслідок агресії РФ: особливості документування громадськими правозахисними організаціями. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: зб. матеріалів доп. учасн. наук. семінару. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 277–280.
7. Волинець Р.А. До питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 289–293.
8. Щербань Є.В., Камінська Н.В. Деякі питання імплементації Римського статуту про Міжнародний кримінальний суд. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 138–143.
9. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду, виданий ООН від 26 червня 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text. (дата звернення 04.12.2023).
10. Міжнародний суд ООН в Гаазі зобов'язав Росію негайно призупинити воєнні дії в Україні. Суспільне новини 16 березня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/218256-miznarodnij-sud-oon-v-gaazi-zobov'язav-rosiiu-negayno-prizupinuti-voenni-dii-v-ukraini>. (дата звернення 04.12.2023).
11. Росія заплатить за все: що таке репарації та чому важливо змусити РФ їх виплатити. Слово і Діло: веб-сайт. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/27/statija/polityka/rosiya-zaplatyt-vse-take-reparacziyi-tachomu-vazhlyvo-zmusyty-rf-yix-vyplatyty> (дата звернення: 04.12.2023).
12. Загальна сума задокументованих збитків внаслідок війни України з РФ. KSE: веб-сайт. URL: <https://kse.ua/ua/aboutthe-school/news/zagalna-suma-pryamih-zadokumentovanih-zbitkivinfrastrukturi-skladaye-110-4-mlrd-minimalni-potrebi-u-vidnovlenni-zruynovanih-aktiviv-zrosli-do-18-8-mlrd/>. (дата звернення: 04.12.2023).

13. Timothy W. Guinnane (January 2004). *Vergangenheitsbewältigung: the 1953 London Debt Agreement* (PDF). Center Discussion Paper № 880. Economic Growth Center, Yale University. Архів оригіналу за 24 червня 2013.
14. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>. (дата звернення 04.12.2023).
15. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. Україна підписала Статут 20 січня 2000 р. Статут набрав чинності 1 липня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. (дата звернення 04.12.2023).
16. Історичне рішення: Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав міжнародний ордер на арешт Путіна. Суспільне новини від 17.03.2023. URL: <https://suspilne.media/417522-miznarodnij-kriminalnij-sud-u-gaazi-vidav-miznarodnij-order-na-arest-putina/>. (дата звернення 04.12.2023).
17. У Росії заявляють, що вивезли понад 700 тисяч українських дітей. Укрінформ. 31.07.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742632-u-rosii-zaavlaut-so-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej.html> (дата звернення 04.12.2023).
18. Злочини РФ проти України: зафіксовано майже 114 тисяч випадків. АРМІЯ INFORM 22.11.2023 URL: <https://armyinform.com.ua/2023/11/22/zlochynu-rf-protu-ukrayinu-zafiksovano-majzhe-114-tysyach-vypadkiv/> (дата звернення 04.12.2023).
19. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* від 29.06.2001. № 25. Ст. 131.

ЗНАЧЕННЯ ACQUIS COMMUNAUTAIRE ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

SIGNIFICANCE OF ACQUIS COMMUNAUTAIRE FOR THE FORMATION OF MODERN LEGISLATION OF UKRAINE

Вавринчук А.С., в.о. голови Первинної профспілкової організації
Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті досліджується значення *acquis communautaire* для правового порядку України. Важливість таких досліджень зумовлена переходом до переговорного процесу України та ЄС щодо вступу. Автором проаналізовано поняття та зміст *acquis communautaire* через призму бачення вітчизняних та іноземних дослідників.

Наголошено, що з розвитком ЄС, збільшенням кількості країн-членів, розширенням його компетенції, масив *acquis communautaire*, який постійно збільшується, очевидно може впливати на швидкість та якість прийняття рішень щодо членства нових країн.

Акцентовано увагу на тому, що найбільшою зміною, яка буде потрібна Україні в досліджуваному контексті, буде продовження пристосування національної конституційної і правової системи до прийняття та/або поваги верховенства європейського права та верховенства судових рішень Суду ЄС.

Визначено, що підготовка до впровадження *acquis communautaire* в національний правопорядок також повинна охоплювати готовність переслідувати національні інтереси через інституційні структури ЄС, а не через односторонні політичні дії однієї із сторін переговорного процесу.

Акцентовано увагу на тому, що сам термін «*acquis communautaire*» стає умовно загальним у міжнародній практиці та міжнародному праві, означаючи сукупність норм, політичних принципів і судових рішень, акумульованих з часом або у межах будь-якої міжнародної організації, або у межах спільно реалізованих державами політик і підлягають збереженню та розвитку задля досягнення цілей цієї організації чи цієї політики.

Зроблено висновок про те, що *Acquis Communautaire* є вершиною компромісу між державами-членами ЄС у сенсі співіснування їх компетенцій та компетенцій ЄС, а самою передумовою для виникнення концепції *acquis communautaire* ймовірно стало перше розширення Співтовариств і бажання шести держав, які на той момент до нього входили, зафіксувати і зберегти вже досягнуті і усталені принципи і правила діяльності Європейських співтовариств (у майбутньому – ЄС) у процесі приєднання до нього нових членів.

Ключові слова: *acquis communautaire*, правопорядок, інтеграція, європейське право, європейські принципи права, правова система.

In the article, the author examines the significance of the *acquis communautaire* for the legal order of Ukraine. The importance of such studies is determined by the transition to the negotiation process between Ukraine and the EU regarding accession. The author analysed the concept and content of the *acquis communautaire* through the prism of the vision of domestic and foreign researchers.

The author emphasizes that with the development of the EU, the increase in the number of member states, the expansion of its competence, the array of *acquis communautaire*, which is constantly increasing, can obviously affect the speed and quality of decision-making regarding the membership of new countries.

The author emphasizes the fact that the biggest change that Ukraine will need in the context under study will be the continuation of the adaptation of the national constitutional and legal system to the adoption and/or respect of the supremacy of European law and the supremacy of judicial decisions of the Court of Justice.

In the study, the author points out that preparation for the introduction of the *acquis communautaire* into the national legal order should also include the readiness to pursue national interests through the institutional structures of the EU, and not through the unilateral political actions of one of the parties to the negotiation process.

The author focuses on the fact that the term “*acquis communautaire*” itself becomes conditionally common in international practice and international law, meaning a set of norms, political principles and court decisions accumulated over time either within the framework of any international organization or within the framework of jointly implemented states policies and are subject to preservation and development to achieve the goals of this organization or this policy.

The author concludes that the *Acquis Communautaire* is the pinnacle of compromise between the EU member states in the sense of the coexistence of their competences and the competences of the EU, and the very prerequisite for the emergence of the concept of *acquis communautaire* was probably the first expansion of the Community and the desire of the six states that at that time joined it entered, to record and preserve the already achieved and established principles and rules of activity of the European Communities (in the future – the EU) in the process of joining it with new members.

Key words: *acquis communautaire*, legal order, integration, European law, European principles of law, legal system.

Поступальні кроки України на шляху до європейської інтеграції, які розпочалися із підписання у 1994 році Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [1] поставили перед Україною низку завдань політичного, правового та економічного спрямування. Особливість ЄС як унікального політико-правового утворення сформуvala концепцію регіонального правового порядку ЄС, який не схожий за своєю сутністю на жоден із існуючих правопорядків. Відповідно концептуально важливе значення в цьому відіграє *acquis communautaire* як гарант особливої побудови правової системи в ЄС, а також і як нормативний орієнтир, вибудований для третіх країн, які прагнуть співпрацювати з ЄС як в межах партнерства та/або асоціації, так і в межах членства.

Acquis communautaire як правовий феномен досить часто стає предметом наукових розвідок різних науковців,

зокрема Ю. В. Мовчан, В. І. Муравйова, Р. А. Петрова, І. В. Суходубової, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, тощо. Разом із тим відкриття етапу перемовин України та ЄС щодо членства, ставить перед вітчизняними науковцями та законотворцями нові виклики для усвідомлення ролі *acquis communautaire* в цілому, а також в контексті удосконалення національного законодавства.

На саміті в Гаазі в 1967 році перед вказаним нами розширенням глави держав і урядів країн-членів ЄС дійшли спільної позиції, що переговори з країнами-претендентами можуть розпочатися лише за умови прийняття ними положень і політичних цілей договорів [2, р. 489]. Власне таку позицію окремі дослідники називають вперше сформульованим принципом *acquis communautaire* для першого та всіх подальших розширень [3, р. 1142]: країни-кандидати, крім положень установчих договорів, повинні також ухвалити внутрішні акти Співтовариств, а також міжна-

родні угоди Співтовариств з третіми країнами. Більше того, всі рішення, які будуть прийняті ЄС у період переговорів про вступ, також мають бути враховані такими державами. Таким чином, держави-засновники ЄС розуміли вирішення проблеми вступу та адаптації нових членів не у зміні вже існуючих правил, а у відповідності цим правилам на підставі перехідних заходів із встановленим строком дії. Переговори про вступ нових членів тоді зайняли 19 місяців, і їх результат повністю відображав заснований принцип *acquis communautaire*. Незважаючи на введення значної кількості перехідних заходів для таких країн, вони не змінювали існуючі норми Співтовариства та за строками в середньому вони тривали не більше 5 років [4]. Звісно з розвитком ЄС, збільшенням кількості країн-членів, розширенням його компетенції, масив *acquis communautaire* постійно збільшується, що, очевидно може впливати на швидкість та якість прийняття рішень щодо членства нових країн. Особливо актуальним зараз це є для України (та і Молдови), які тільки на початку листопада 2023 року отримали схвалення Європейської Комісії для початку переговорів про членство. Звичайно, амбіції національного уряду можуть свідчити про бажання якнайшвидшого проходження цього етапу для України, однак, справедливості заради хочемо відзначити, що Україна майже 30 років співпрацює з ЄС в різних конфігураціях і це не дало, на жаль, нам переваг та полегшення із переговорним етапом, оскільки швидкість реформування національного законодавства є досить повільною і вона вочевидь не наздоганяє за змістом *acquis communautaire* станом на сьогодні. Можливо, найбільшою зміною, яка буде потрібна Україні, буде продовження пристосування національної конституційної і правової системи до прийняття та/або поваги верховенства європейського права та верховенства судових рішень Суду ЄС. Розвиток ЄС як стабілізуючої правової спільноти вимагає не лише надання переваги *acquis communautaire* над можливо відмінними національними законодавчими положеннями, але й того, щоб воно також розвивалося однаково на всьому континенті, забезпечуючи Судом ЄС його загальне та беззаперечне тлумачення.

Також необхідно враховувати, що прийняття *acquis communautaire* має також включати адаптацію до способу правової аргументації, який розвинувся в ЄС, а також до інституційних моделей взаємодії між національним та європейським правовими порядками. Перш за все, це вимагатиме визнання того факту, що, Суд ЄС більш детально визначив і таким чином надав додатковий еволюційний імпульс багатьом зобов'язанням і принципам, викладеним у договорах ЄС, що на сьогодні вже стоять на порядку денному реформ в Україні. Також національні правники мають мати належний рівень освіти в контексті основних європейських доктрин, які забезпечують ефективність *acquis communautaire*. Разом із тим треба зважати на той факт, що підготовка до впровадження *acquis communautaire* також повинна охоплювати готовність переслідувати національні інтереси через інституційні структури ЄС, а не через односторонні політичні дії однієї із сторін переговорного процесу.

Термін «*acquis communautaire*» – важко тлумачити українською мовою або ж будь-якою іншою мовою. В публікаціях ЄС його називають «спадщиною громади» [5]. В переважній більшості документів ЄС цей термін використовується у такій французькій інтерпретації без перекладу.

Що стосується вітчизняних вчених, то, до прикладу, В. І. Муравйов вказує що зміст *acquis communautaire* варто визначати як вужчу категорію, ніж право ЄС і воно більш тяжіє до визначення «правова система ЄС», де таке сенс, закладений у досліджуване поняття, вказує на його динамічність та постійний процес його розширення [6, с. 312]. Через правову систему ЄС *acquis communautaire* також

визначається в Законі України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС» [7]. Але вже у Постанові Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 189 «Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС)» відповідно *acquis communautaire* визначається як право ЄС.

В свою чергу, науковець Р. Петров вказує на комплексність досліджуваного поняття, визначаючи його через внутрішню та зовнішню політику [8, с. 18]. Автор зазначає, що це *acquis communautaire* символізує всі правові та політичні досягнення ЄС за попередній період еволюції [8, с. 20].

В контексті викладеного маємо кілька таких міркувань. Досить складно погодитись із позицією В. І. Муравйова щодо звуженого змісту *acquis communautaire* через призму правової системи ЄС, зважаючи на те, що все ж європейська правова традиція вбачає в змісті вторинного права ЄС не лише сукупність правових актів, виданих і легалізованих відповідними інституціями ЄС. Як зазначає власне Суд ЄС у одному із своїх рішень, правова система ЄС є прикладом нової генерації умовно міжнародних правопорядків, який має свою специфіку, зважаючи на те, що держави-члени ЄС свідомо частково обмежують свої суверенні права у визначених установчими договорами ЄС межах [9].

Варто також відзначити, що використання терміну *acquis communautaire* має місце в офіційних документах міжнародних організацій, які мають побіжне відношення до ЄС. Так, Організація економічного та соціального розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)) у своїй «Стратегії для розширення та зростаючого охоплення» активно використовує термін «*acquis* ОЕСР» стосовно умов для вступу нових членів до цієї організації, розуміючи під цим поняттям готовність країн-кандидатів сприйняти весь комплекс внутрішніх актів цієї організації [10]. Дещо інший акцент надано терміну «*acquis*» в одному з рішень Апеляційного органу СОТ, в якому «*acquis* ГАТТ-СОТ» розглядаються як накопичені правові норми, а також «правова історія та досвід у рамках системи ГАТТ-СОТ», включаючи винесені рішення щодо торгових спорів між державами [11]. Фактично можна говорити про те, що міжнародні правопорядки беруть визначення з ЄС, яке в самому ЄС по суті не має належного законодавчого визначення. Але для нас це є ще одним підтвердженням значимості концепції *acquis communautaire*. Можна сказати, що сам термін *acquis communautaire* стає умовно загальним у міжнародній практиці та міжнародному праві, означаючи сукупність норм, політичних принципів і судових рішень, акумульованих з часом або у межах будь-якої міжнародної організації, або у межах спільно реалізованих державами політик і підлягають збереженню та розвитку задля досягнення цілей цієї організації чи цієї політики.

В цьому контексті необхідно погодитись із позицією О. Ю. Димінської про те, що правопорядок ЄС є особливим регіональним правопорядком, що має чітко окреслені просторові межі (територію країн-членів ЄС (з певними виключеннями)), окрім випадків, коли дія такого правопорядку поширюється на країни, що співпрацюють з ЄС або в межах угод про партнерство та співробітництво, угоди про асоціацію, або ж країни, що подали заявки на членство в ЄС і щодо яких започатковано переговорний процес щодо їх вступу. Динаміка такого правопорядку визначається на підставі компетенції, закріпленої в установчих документах ЄС, і охоплює сфери, в яких держави готові співпрацювати [12, с. 220].

Посилити таку тезу можна позицією Р. Петрова, викладеною вище, щодо внутрішніх та зовнішніх проявів та значень *acquis communautaire*, однак з таким застереженням. Ми переконані, що досить важко реально розділити вну-

трішній та зовнішній вплив *acquis communautaire*, зважаючи на те, що, коли треті країни так чи інакше співпрацюють з ЄС, їх договірні та/або переговорні правові механізми стають також частиною правового порядку ЄС. Так само як і для, до прикладу, України, в межах партнерських відносин України та ЄС на підставі асоціації, *acquis communautaire* так чи інакше впливало на формування національного правового порядку України, але не ставало його частиною, однак сама Угода про асоціацію є складовою європейського правового простору. Додаткову таку нашу тезу варто посилити висловленими вище позиціями щодо формування принципу *acquis communautaire*, де було започатковано, що країни-кандидати, крім положень установчих договорів, повинні також ухвалити внутрішні акти Співтовариств, а також міжнародні угоди Співтовариств з третіми країнами.

Звісно, певні зовнішні та внутрішні прояви *acquis communautaire* ми можемо виділити, однак, ми все ж відстоювали б позицію, що *acquis communautaire* є настільки комплексним і цілісним поняттям, що демонструє здобутки усіх співтовариств та ЄС в цілому в динаміці та еволюційності розвитку, що його варто тлумачити як системну правову матерію, що має ознаки змінності та динамічності та впливає як на міжнародний правовий порядок в цілому, так і на власне європейський правовий порядок та національні правові порядки країн-членів ЄС та третіх країн. *Acquis Communautaire* є вершиною компромісу між державами-членами ЄС у сенсі співіснування їх компетенцій та компетенцій ЄС. Саме зважаючи на таку тезу, ми не можемо повністю погодитись із позицією Р. Петрова про те, що відсутність поняття *Acquis Communautaire* в тексті Лісабонського договору є певним прагматичним кроком для країн-членів ЄС, щоб з метою уникнення «сприйняття державами – членами ЄС будь-яких натяків на існування наднаціональної правової системи ЄС, яка може стати основою для державноподібного об'єднання в Європі» [13, с. 147].

По суті, як ми стверджували раніше, самою передумовою для виникнення концепції *acquis communautaire* ймовірно стало перше розширення Співтовариств і бажання шести держав, які на той момент до нього входили, зафіксувати і зберегти вже досягнуті і усталені принципи і правила діяльності Європейських співтовариств (у майбутньому – ЄС) у процесі приєднання до нього нових членів. І це є досить логічним кроком, коли певна сукупність країн, приймаючи нових членів, не змінює власну систему (хоча і це частково відбувається, коли мова йде про формування інституцій, розподіл бюджету, фіксування договорів про приєднання частиною правового порядку ЄС), а пропонує країнам-кандидатам долучитись до таких правил шляхом модернізації власного національного правового порядку, з тим, щоб забезпечити всі свободи, гарантовані ЄС, для своїх громадян, а також і для громадян країн-членів ЄС, на наше переконання, це в тому числі, є проявом поваги країни-кандидата і розуміння важливості та наслідків приєднання до європейської спільноти.

Ми також не можемо погодитись із досить песимістичним твердженням С. Дж. Сільвії та А. Б. Самсона. Зокрема автори вказують про те, що *acquis communautaire* у тому вигляді, в якому воно сформовано і використовується сьогодні, надає ЄС статус певного статусу ексклюзивного автора цінностей і практик «цивілізації» та єдиного судді, який визначає, які нації належать до клубу «цивілізованих» [14, р. 2]. Тому використання *acquis communautaire* як наріжного каменю європейської інтеграції є особливо проблематичним для проведення зовнішньої політики ЄС. Конструкція, яка за своєю суттю є ієрархічною та гегемонською, ризикує сприяти відродженню європейського шовінізму [14, р. 3]. На наше переконання, власне сама ідея побудови ЄС, поступовість розширення компетенцій, постійна зміна та розширення парадигми розуміння права

в цілому та обсягу прав людини, зокрема, жодним чином не демонструє, на наше глибоке переконання, прагнення ЄС до звеличення чи ексклюзивності. В першу чергу, ЄС прагне створити та забезпечити ефективністю такий простір, що надасть досить вагомий обсяг повноважень як власне громадянам ЄС, так і країнам-членам ЄС. Бажання напрацювати спільні правові практики та підходи, що зумовлює постійне розширення обсягу ЄС (станом на 2023 рік таких розділів є 35 [15]), а також поглиблення компетенцій ЄС. Очевидно, що сучасна умовна «криза» ЄС, що обумовлена виходом Великої Британії зі складу ЄС, штучно створеними Російською Федерацією протистояннями в середині окремих країн, можуть подекуди свідчити про непорозуміння щодо правової природи ЄС та його впливу на правові порядки міжнародні та національні. Однак прагнення все нових країн стати членами цього правового простору, на наше переконання, доводять важливість та певну «місієність» *acquis communautaire* як з точки зору забезпечення прав та інтересів людини, так і з точки зору існування такого спільного правового та економічного простору, який характеризується економічною та політичною підтримкою, свободою руху товарів, робіт та послуг, капіталів.

Таким чином, європейське право, як гарант *acquis communautaire*, по перше, забезпечує через різні договори ЄС спосіб перетворення тимчасових політичних зобов'язань суверенних європейських держав у юридично обов'язкові наднаціональні принципи; і, по друге, надає структуровану динаміку процесу інтеграції – як через традиційне офіційне юридичне тлумачення, так і через кристалізацію інституційних структур наднаціонального прийняття політичних рішень на основі договорів [16]. Іншими словами, *acquis communautaire* є (політично) нейтральним засобом, за допомогою якого тимчасові політичні зобов'язання перетворюються на фіксовані, але змінювані цінності інтеграції, які самі по собі можуть бути далі розроблені в суттєву політику ЄС за допомогою спільних інститутів наднаціонального прийняття політичних рішень, тобто інституцій, створених, структурованих та контрольованих правом ЄС.

Підсумовуючи варто зазначити, що з кожним раундом розширення ЄС, *acquis communautaire* стає дедалі деталізованішим, що може впливати на швидкість самого переговорного процесу щодо членства, в тому числі, і для України. Втім таку деталізацію ми вважаємо доцільною та обгрунтованою, зважаючи на не тільки на розширення компетенцій ЄС, але й на збільшення тих викликів, що на сьогодні принесли світу і правовим порядком різних рівнів діджиталізація, нівелювання кордонів для передачі та отримання інформації, всесвітня пандемія COVID-19, війна в Україні, збройні загострення в інших регіонах світу.

І навіть незважаючи на те, що в контексті нашого дослідження найважливіше значення має *acquis communautaire* як підстава та зміст переговорів із країною-кандидатом, все ж поняття переговорів, як цієї стадії відносин ЄС та країни, що претендує на членство, інколи складно тлумачити безпосередньо як зустрічний процес, зважаючи на те, що основною вимогою до членства в ЄС є те, що країни-кандидати приймають і застосовують *acquis communautaire* в повному обсязі, як воно є на момент приєднання. В окремих випадках власне предметом переговорів можуть слугувати певні перехідні заходи, які однак обмежені темпорально та змістово, та супроводжуються детальними заходами для повного впровадження *acquis*. Таким чином, під час переговорів про вступ відбуваються не стільки власне реальні переговори, оскільки кінцевий результат заздалегідь визначений – повне та всеосяжне прийняття *acquis communautaire*, скільки домовленості про особливості та етапи такого прийняття. Очевидно, що договір про приєднання кожної із країн-членів ЄС має свої особливості, в тому числі щодо застережень поширення

різних актів ЄС в межах таких країн, однак, швидше, такі застереження є виключеннями із правил і результатами глибоких компромісів з боку ЄС.

Очевидно, що *acquis communautaire* використовується для того, щоб відрізнити потенційних членів, які мають спроможність і готовність дотримуватися договорів і протоколів ЄС, від тих, хто цього не робить. Проте сама сутність *acquis communautaire* спрямована на більше, де *acquis communautaire* стандартизує європейські цінності таким чином, що потім їх можна використовувати як умовну одиницю для гарантування мінімальних базових прав та інтересів громадян ЄС та держав-членів

в цілому. У зв'язку із викладеним, пропонуємо *acquis communautaire* визначати як сукупність принципів, правил і норм, що накопичені у межах політичного, правового та економічного досвіду ЄС і мають тенденцію до модернізації, які підлягають обов'язковому збереженню у процесі його діяльності та подальшого розвитку, стандартизують європейські цінності таким чином, що потім їх можна використовувати як умовну одиницю для гарантування мінімальних базових прав та інтересів громадян ЄС та держав-членів, а також забезпечують відповідність таким європейським цінностям третіх країн за умови їх прагнення до співпраці з ЄС та/або вступу в ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 року (втратила чинність) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення : 20.05.2023).
2. Final Communique of the Conference of Heads of Government or State on 1–2 Dec. 1969 at the Hague. Third General Report on the activities of the Community. *European Yearbook*. 1969. Vol. 17. The Hague. 567 p.
3. Goebel R. J. The European Union Grows: The Constitutional Impact of the Accession of Austria, Finland and Sweden. *Fordham International Law Journal*. 1995. № 18 (April). P. 1141–1143.
4. Commission of the European Communities, Fifth General Report on the activities of the Community. *European Yearbook*. 1971. Vol. 19. The Hague. P. 355–508.
5. European Communities, Glossary the Reform of the European Union in 150 definitions Brussels: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. URL : <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0643298d-3e0c-49e4-b9f3-6f371b4b11fc> (data access : 20.05.2023).
6. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (Теорія і практика). Київ, 2002. 426 с.
7. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС : Закон України від 18.03.2004 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення 21.06.2023 року).
8. Петров Р.А. Транспозиція «acquis» Європейського Союзу у правові системи третіх країн: Монографія. К.: Істина, 2012. 384 с.
9. Case 6-64. Judgment of the Court of 15 July 1964. Flaminio Costa v E.N.E.L. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61964CJ0006> (data access : 21.06.2023).
10. A strategy for enlargement and outreach. URL : <https://www.oecd.org/global-relations/globalrelationsstrategy/37434513.pdf> (data access : 20.05.2023).
11. A unique contribution. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/disp1_e.htm (data access : 20.05.2023).
12. Димінська О.Ю. Особливості європейського правопорядку в системі міжнародних, регіональних та національних правопорядків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 3. С. 218–220.
13. Петров Р. Еволюція поняття «Acquis Communautaire» в праві Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 4. С. 145–148.
14. Silvia S. J., Sampson A.B. *Acquis Communautaire* and European Exceptionalism: A Genealogy. *ACES Working Paper*. 2003.1 URL. <http://aei.pitt.edu/8961/1/2003.1.pdf> (data access : 20.05.2023).
15. Chapters of the *acquis*. European Commission URL. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/conditions-membership/chapters-acquis_en (data access : 20.05.2023).
16. Krenzler H. G. Report of the Working Group on the Eastward Enlargement of the European Union. URL : <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/23664> (data access : 20.04.2023).

ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКУ ПРАВОВУ СИСТЕМУ ПОНЯТТЯ «КРИПТОВАЛЮТА» В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ЄС

UKRAINE'S LEGAL SYSTEM FACES DIFFICULTIES IN UNDERSTANDING AND IMPLEMENTING CRYPTOCURRENCY LAWS WHILE INTEGRATING INTO THE EUROPEAN UNION

Ганган В.Г., аспірант кафедри права
Європейський університет

Україна у своєму інтеграційному шляху в Європейський союз задекларувала свій цивілізаційний вибір розвитку та взяла на себе зобов'язання відповідати високим стандартам союзу у тому числі у законотворчій діяльності, що передбачає поступову адаптацію законодавства України до законодавства ЄС (acquis).

На сьогодні, таким відомим вже поняттям як криптоактиви, є невід'ємним тенденційним елементом у трансформаційних процесах розвитку цифрової епохи, порядок обігу якого вже врегульоване Європейським парламентом, який прийняв регламент (ЄС) 2023/1114 від 31 травня 2023 року Про ринки криптоактивів та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1093/2010 и (ЄС) № 1095/2010 та Директиви 2013/36/ЄС и (ЄС) 2019/1937 (далі – MiCA) [17].

У 2022 році парламентом України прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-ІХ, який спробував вирішити питання правового регулювання обігу криптовалют в Україні та визначити їх статус у міжнародних відносинах [7].

Очевидно, що поняття та визначення, що містяться в Законі № 2074-ІХ фактично втрачають свою актуальність у зв'язку з прийняттям регламенту ЄС 2023/1114 від 31 травня 2023 року, тому на сьогодні в мережах Інтернет ресурсів існує багато інформації стосовно того, що урядовими організаціями плануються внести в прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» та інші нормативно-правові акти зміни на підставі яких вказаний закон зможе працювати, проте відповідний проект змін у Верховній раді України досі не зареєстровано.

Крім того, невирішеним залишається питання щодо оподаткування діяльності осіб, що планують пов'язувати свою господарську діяльність з обігом віртуальних активів в Україні про що може свідчити не один внесений на розгляд парламенту України законопроект, а також анонсований Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) нову версію проекту змін до податкового кодексу України та до основного Закону України «Про віртуальні активи» № 2074-ІХ, який до сьогодні ще не був опублікований широкому колу осіб для обговорення, а обговорюється лише в обмежених професійних колах [16].

Ще в далекому 2014 році Україною ухвалений Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу» № 1629-ІV, який передбачав процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*, який досі є чинним. (положення абз.10 Розділу VI програми) [8].

Втім, ратифікацією Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року Угоди про асоціації між Україною та Європейським союзом... в якій Україна в черговий раз у відповідних положеннях угоди, констатує свої наміри адаптації свого законодавства до законодавства ЄС продовжує послідовну політику гармонізації свого законодавства до законодавства ЄС [11].

Ключові слова: криптовалюта, віртуальні активи, єдиний підхід законотворення, Євроінтеграція, адаптація із законодавством ЄС.

In its path of integration into the European Union, Ukraine declared its civilizational choice of development and undertook to meet the high standards of the Union, including in law-making activities, which provides for the gradual adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation (*acquis*).

Today, such a well-known concept as crypto-assets is an integral trend element in the transformational processes of the development of the digital era, the order of circulation of which has already been regulated by the European Parliament, which adopted Regulation (EU) 2023/1114 of May 31, 2023 On cryptoasset markets and the introduction amendments to Regulation (EC) № 1093/2010 and (EC) № 1095/2010 and Directive 2013/36/EC and (EC) 2019/1937 (starting now – MiCA) [17].

In 2022, the Parliament of Ukraine adopted the Law of Ukraine "On Virtual Assets" № 2074-IX, which attempted to resolve the legal regulation of the circulation of cryptocurrencies in Ukraine and determine their status in international relations [7].

It is obvious that the concepts and definitions contained in Law No. 2074-IX lose their relevance in connection with the adoption of the EU Regulation 2023/1114 of May 31, 2023, therefore, today there is a lot of information in the Internet resource networks regarding the fact that government organizations are planning to make changes to the adopted Law of Ukraine "On Virtual Assets" and other normative legal acts, based on which this law will be able to work, but the corresponding project of changes has not yet been registered in the Verkhovna Rada of Ukraine.

In addition, the issue of taxation of the activities of persons who plan to connect their economic activities with the circulation of virtual assets in Ukraine remains unresolved, as evidenced by more than one draft law submitted for consideration by the Parliament of Ukraine, as well as announced by the National Commission for Securities and the Stock Market (from now on referred to as the National Tax Code of Ukraine and the main Law of Ukraine "On Virtual Assets" № 2074-IX, which has not yet been published to a wide range of people for discussion and is discussed only in limited professional circles [16].

Back in 2014, Ukraine adopted the Law of Ukraine "On the nationwide program of adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union" № 1629-IV, which provided for the process of bringing the laws of Ukraine and other legal acts into compliance with the *acquis communautaire*, which is still in force. (provisions of paragraph 10 of Chapter VI of the program) [8].

However, with the ratification by Law of Ukraine № 1678-VII dated September 16, 2014 of the Association Agreement between Ukraine and the European Union... in which Ukraine, once again in the relevant provisions of the agreement, states its intentions to adapt its legislation to EU legislation, continues a consistent policy of harmonization. The document No. 2074-IX is not yet widely available for discussion and is only being discussed among limited professional circles. Ukraine passed the Law of Ukraine "On the nationwide program of adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union" № 1629-IV in 2014. This law aims at aligning the laws of Ukraine and other legal acts with the *acquis communautaire*, which is still in effect (as stated in paragraph 10 of Chapter VI of the program). Ukraine's ratification of the Association Agreement with the European Union through the Law of Ukraine № 1678-VII on September 16, 2014 further solidified its commitment to align with EU legislation. This agreement affirms Ukraine's intention to adapt its legislation to EU legislation, continuing its consistent policy of harmonizing its laws with those of the EU.

Key words: cryptocurrency, virtual assets, unified approach to law-making, European integration, adaptation to EU legislation.

Постановка проблеми. Слід відзначити, що не дивлячись на декларування Україною з Європейською спільнотою у міжнародних протоколах, деклараціях,

угодах та в національному законодавстві про свій намір на обрання беззаперечного курсу на Євроінтеграцію, на сьогодні в законодавчому процесі продовжує існувати

фактор ігнорування парламентом України актів Європейського союзу та законотвораючого процесу ЄС при прийнятті нового законодавства, що призводить до існування розбіжностей з актами ЄС, які в майбутньому доводиться приводити у відповідність з міжнародними вимогами.

Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX приймався Україною в той час, коли Європейський союз сформував свою єдину позицію щодо виду визначень криптовалюти, які враховуються в обов'язкових рекомендаціях FATF та визначився в рекомендаціях Європейської комісії та Європейського центрального банку з порядком регулювання криптоактивів.

Однак, виходячи з прийнятого Закону № 2074-IX, не дивлячись на чисельні рекомендації Єврокомісії, категоріально-понятійний апарат Закону має суттєві відмінності від задекларованих Європейським союзом визначень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед наукових вітчизняних досліджень Устименко В., Джабраїлов Р., Гудіма Т., Хатнюк Н. С., Побіянська Н. Б., Нігрєєва О. О., Грицай С. О. здебільшого розглядалися питання порівняльного аналізу проектів змін до директиви та регламенту перед затвердженням Європейським союзом МіСА та положень Закону України «Про віртуальні активи», а також проблем приведення у відповідність законодавства України у термінологічному апараті, які мали запроваджуватися регламентом ЄС, а також необхідності доповнень та уточнень деяких положень Закону України «Про віртуальні активи», які вже вирішені в положеннях МіСА.

Однак, загальна проблема відсутності у національному законодавстві правового механізму, який б регулював вимоги до визначення єдиного підходу адаптації національного законодавства України до законодавства ЄС залишається не вирішеною.

Мета статті. Метою статті є розкриття правових характеристик у визначенні понять віртуальних активів, які не узгоджені з нормами регламенту ЄС 2023/1114 від 31 травня 2023 року, проаналізовано вибіркові відмінності між прийнятими нормами в законодавстві України, що регулюють діяльність з обігом криптовалют та їх відповідність у підходах визначення міжнародних правил та стандартів у правовому визначенні такого явища як віртуальний актив.

Викладення основного матеріалу. Починаючи з 2015 року в українському дослідницькому просторі збільшувався інтерес до появи в світі такого явища як «криптовалюта», у зв'язку з чим у засобах масової інформації та фахових наукових виданнях все частіше з'являлись різного роду думки та підходи до визначення поняття «криптовалюта», її правової природи, визначення її технологічного процесу, обговорювались перспективи подальшого її існування, і необхідність запровадження регулятивних норм та державних інституцій для ведення її в обіг як об'єкт цивільних прав в Україні. Здебільшого більшість публікацій та досліджень в Україні щодо визначення правової природи «криптовалюти» проводились на підставі досвіду країн з розвинутою ринковою економікою, в тому числі країн ЄС, які на рівні своїх регулятивних актів поступово інтегрували технології «криптовалюти» для розвитку своєї фінансової системи і Україна не є виключенням.

Так, у 2017 році була проведена перша в світі трансатлантична угода з обміну нерухомості на криптовалюту за використанням смарт контракту блокчейна *Ethereum* між приватними сторонами, громадянами якими були з України та США [5].

У 2018 році як інформував журнал Економічна правда видання Kantar TNS Ukraine у своєму дослідженні вказувало, що 18 % громадян України володіють криптовалютою, а 72 % про неї знають, проте з процесом її легалізації українська держава на той час не поспішала [4].

В той же час, країни ЄС з 2015 року поступово вирішували питання правового регулювання віртуальних активів на наднаціональному рівні. У своїй промові, політичних керівних принципів Урсула фон дер Ляєн на пленарному засіданні Європейського парламенту 27 листопада 2019 року заявила про можливість Європи використати свої переваги цифрового світу, з метою закріплення свого інноваційного потенціалу для трансформування фінансової системи, і те як ця система надає цифрові послуги компаніям та населенню [12].

Президентка констатувала, що затверджений у 2018 році план дій з фінансових технологій комісії «FinTech» був у значному ступені виконаний, що в подальшому слугувало основою для прийняття парламентом Європейського союзу регламенту ЄС 2023/1114 від 31 травня 2023 року Про регулювання ринку криптоактивів [16].

Також в листі від 10 вересня 2019 року вице-президенту Домбровскису президент Урсула фон дер Ляєн підкреслила, що враховуючи обставини широкої цифрової повістки Комісії, є необхідність вдосконалення «загального підходу з державами-членами відносно регулювання криптовалют з метою мінімізації ризиків та використання всіх можливостей, які вони можуть надати» [16].

Як зазначено у пояснювальній записці до проекту регламенту ЄС, погодження єдиних умов правового регулювання на рівні ЄС створить умови та можливості розвитку трансграничного ринку та постачальників послуг криптоактивів, використовуючи тим самим усі можливості внутрішнього ринку [16].

Такий принцип єдиного підходу правового регулювання криптоактивів у подальшому був закріплений в положенні регламенту ЄС (п.8 Регламенту) між всіма державами учасниками [17].

В той же час, прогресивним етапом до регулювання криптовалют в Україні стало прийняття Україною 17 лютого 2022 року Закону України «Про віртуальні активи» який згідно з п.1 прикінцевих та перехідних положень вступає в силу з моменту внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливості оподаткування операцій з віртуальними активами [7].

Вказаний закон мав логічне продовження політики гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС, однак на сьогодні слід констатувати суттєві відмінності у підходах визначення правового регулювання віртуальних активів України і ЄС, що в свою чергу може негативно позначитись на інтеграційні процеси в розрізі національного законодавства та успішного партнерства з міжнародними організаціями, які мають у співпраці із Європейською комісією удосконалити правила регулювання криптоактивів.

Так, спроби Україною визначитись із поняттям правової природи криптовалют та технологій віртуального процесу її створення розпочинались ще у 2019 році, про що свідчать законопроекти № 2461 від 15.11.2019 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо оподаткування операцій з криптоактивами» (відкликаний), та законопроект № 7150 від 13.03.2022 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами», які у підсумку прийняті не були [9; 10].

Вже в ухваленому у 2022 році Законі № 2074-IX законодавець сформував поняття «віртуальних активів» (ВА), «забезпечувальний віртуальний актив» (ЗВА), «незабезпечувальний віртуальний актив» (НВА) яким встановив певний напрям «національного погляду» правової природи ВА, шляхом посвідченням «криптоактивом» майнових прав на інший об'єкт цивільних прав (зокрема право вимоги), порядок його введення в обіг у певній системі обороту віртуальних активів, умови та підстави придбання, відчуження, можливість/неможливість його обміну.

Таке законодавче бачення поняття ВА в цілому відрізняється від поглядів європейського парламенту у визначенні понять.

Так, п. 18 загальних положень Директиви ЄС 2023/1114 визначає поняття «криптоактиви» та класифікує їх за трьома видами, «токени е-грошей», «токени пов'язанні з активами», «службові токени», що є схожими з понятійними термінами віртуальних активів (НВА, ЗВА) Закону № 2074-ІХ, зокрема, обидва поняття передбачають цінність, виражену в електронній формі, актив може бути збережений та переданий в електронному вигляді за допомогою технологічної системи, проте за своїм змістом у понятійному сенсі мають суттєві відмінності.

Україна у законотворчій діяльності взагалі залишено поза увагою обговорюванні Європейською комісією таких понять як «механізм консенсуса», «технологію розподільного реєстру» (DTL), а також будь-який вид віртуальних/криптоактивів як токени електронних грошей, службові токени, втілені з проекту Регламенту в третю статтю MiCA ЄС [17].

Згадані поняття «криптоактивів» обговорювались експертною Європейською спільнотою з 2018 року та були втілені в якості рекомендацій в тому числі ЄЦБ (Європейського центрального банку), економічного та соціального комітету до прийняття положень MiCA ЄС [14].

Європейський центральний банк у своїх письмових пропозиціях до регламенту ЄС 2021 року визначив, що дві підкатегорії «криптоактивів», а саме «токени електронних грошей», «токени пов'язанні з активами» мають чіткі виміри грошового заміщення, враховуючи функції грошових коштів, як засоби обміну, збереження вартості, розрахункової одиниці. Визначення «токени пов'язанні з активами» має відношення до функції збереження вартості, в той же час визначення «токенів електронних грошей» відноситься як до функцій обміну так і до функції збереження («...основна ціль якого резюмується в якості засобу обміну, яка направлена на підтримку стабільного значення...»).

Виходячи з викладеного ЄЦБ вказує, що терміни «токени, пов'язанні з активами», і «токени електронних грошей» в такому регулюванні, повністю або частково, визначені як заміна грошам [14].

Крім того у передбачених під. д) п. 3 статті 4 в регламенті ЄС випадках володілець криптоактиву має право використати токени в обмін на товари і послуги в обмеженій мережі продавців за договірними домовленостями с оферентом [17].

Такий підхід до регулювання ринку криптоактивів свідчить про те, що європейський парламент вирішуючи проблему правового визначення мав певну послідовну концепцію від якої до прийняття регламенту про регулювання ринку криптоактивів не відхилявся з 2018 року.

Першу спробу запровадити у законодавство України схожі поняття «криптоактив», «операція з криптоактивами», «розподілений реєстр», «токен», «токен-актив» та піти одним шляхом у понятійному апараті з ЄС включав в себе проект Закону № 2461 від 15.11.2019 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо оподаткування операцій з криптоактивами», який у підсумку було відкликано [9].

У прийнятому в Законі України № 2074-ІХ поняття віртуальний актив має власний шлях правового визначення та імплементації його особливостей у національне законодавство, зокрема, законодавець визначив, що ВА не є засобом платежу, та не може бути предметом обміну на майно (товар), роботи (послуги) за будь-яких умов, а може бути обмінений на інший віртуальний актив та валютні цінності (ст. ст. 4, 11 Закону) [7].

Крім того віртуальний актив у розумінні вказаного закону є забезпечувальним та незабезпечувальним.

Як згадувалось вище забезпечувальний ВА – віртуальний актив, це актив що посвідчує майнові права, зокрема,

права вимоги на інші об'єкти цивільних прав, незабезпечувальний ВА – віртуальний актив, що не посвідчує жодних майнових або немайнових прав (стаття 1 Закону) [7].

Виходячи з рекомендацій Європейської комісії до правил регулювання криптоактивів в ЄС, комісія чітко визначала існування в обігу криптоактивів, які можуть бути використанні як обмінний засіб на товари або/та послуги (платіжні токени), а також використанні як фінансові або інвестиційні інструменти на ринку, якщо навіть до прямих функціональних можливостей вони не відносяться [15].

Спроба самостійно в Україні визначити поняття криптоактив, законодавець затвердив в законі під поняттям «віртуальний актив», надав йому властивості, які мають не визначений до кінця правовий механізм регулювання.

Так, відповідно до частини четвертої статті 4 Закону № 2074-ІХ під забезпеченням віртуального активу розуміється посвідчення ним майнових прав, зокрема прав вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Забезпечення віртуальних активів не є забезпеченням виконання зобов'язання. Під посвідченням майнових прав розуміється підтвердження права власника забезпеченого віртуального активу вимагати об'єкт забезпечення» [7].

Застосуванням у Законі певних термінів при визначенні правового статусу «віртуальних активів»: «вимагати об'єкт забезпечення» створюють певну правову невизначеність навіть в інституті цивільного законодавства.

У висновку головного юридичного управління Верховної ради України міститься зауваження на цю норму, та вказується, що вказане поняття не має чіткості та ясності при визначенні статусу, оскільки порядок реалізації такої вимоги законом не передбачено, що призводить до правової невизначеності та порушення принципу Верховенства права [3].

Схожа критика від головного юридичного управління адресована відносно того, що «**віртуальні активи** не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги)» (ч. 7 статті 4) [3; 7].

Як вказує юридичне управління за змістом цивільного законодавства віртуальний актив як об'єкт цивільних прав може бути предметом договору міни (ст. 715 ЦК), а діюча норма фактично є незастосованою на практиці [3].

Згідно з положеннями статті 127 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, кожна Сторона докладає необхідних зусиль для забезпечення впровадження міжнародних стандартів регулювання та нагляду у сфері фінансових послуг та для боротьби з ухиленням від сплати податків на всій її території [11].

Відповідно до статті 133 Угоди про асоціацію, Сторони визнають важливість наближення чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Україна забезпечить поступове приведення у відповідність своїх чинних законів та майбутнього законодавства до *acquis* ЄС. Таке наближення розпочинається з дати підписання цієї Угоди та поступово поширюватиметься на всі елементи *acquis* ЄС, зазначені у Додатку XVII до цієї Угоди [11].

Виходячи з викладеного, слід прийти до висновку, що ні загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС затвердженої Законом України № 1629-IV у 2004 році, ні Урядова концепція адаптації законодавства України до законодавства ЄС, затвердженої постановою Кабміном № 1496 від 16.08.1999 році не встановлює жодних критеріїв в якому порядку і яким вимогам необхідно дотримуватись законодавцю під час законодавчого процесу, щоб приведення діючого та майбутнього законодавства України відповідало актам ЄС, не порушуючи при цьому національні інтереси України [8].

Фактично Україна при ратифікації у 2014 році Угоди між Україною та ЄС... проблему вказаного питання не вирішила, частина положень в Угоді де Україна взяла на

себе обов'язок адаптувати своє законодавство з законодавством ЄС перманентно дублюються з попередніми актами № 1629-IV, № 1496, які і досі на сьогодні не вдосконалені.

Стан речей такого законодавчого підходу, породжує в системі законотворчої діяльності України можливість законотворця по різному формувати своє бачення у запровадженні вже врегульованих або запропонованих до затвердження законодавством Європейського союзу понять в ідентичній сфері.

Ризик застосування таких суперечливих актів прийнятих Україною у кооперації з ЄС може призвести до порушення принципу правової визначеності та верховенства права, що у майбутнього все одно змусить Українського законодавця врегулювати розбіжності та привести їх у відповідність з міжнародними актами Європейського союзу.

Прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» в даному випадку не є виключенням.

Згідно висновку комітету Верховної ради України з питань інтеграції України в ЄС (реєстр. № 3637 від 11.06.2020) видно, що при оцінці поняття віртуальний актив комітет орієнтується лише на обов'язкові рекомендації глосарію FATF (цільова група з фінансових міроприємств) в контексті виконання зобов'язань статті 20 Угоди про асоціацію з метою запобігання та боротьби з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму [1].

Як видно з останніх публікацій, автори наукових видань у своїх дослідженнях акцентують увагу на тому, що підготовлений до прийняття проект МіСА у 2023 році та прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX містить різний категоріальний та понятійний апарати, законодавчі підходи ЄС у запровадженні правил МіСА є відмінними від підходів України до визначення понять криптовалюта та порядку регулювання її обігу у програмно-віртуальних системах.

Так, Володимир Устименко, Руслан Джабраїлов, Тетяна Гудіма у своїй спільній науковій публікації «Правове врегулювання ринку віртуальних активів в Україні та в Європейському союзі, порівняльне дослідження» прийшли до висновку, що попри наявні у Законі правові конструкції, які певною мірою корелюють із запропонованим у МіСА концептуальним баченням побудови системи правового регулювання ринку віртуальних активів, констатували, що окремі ключові елементи не сприйняли або залишилися поза увагою під час розроблення зазначеного Закону.

Зокрема, подальшого вдосконалення потребує насамперед термінологічний апарат Закону, який поступається МіСА у деталізації та врахуванні специфіки окремих типів віртуальних активів. У зв'язку з цим доводиться доцільність уточнення визначення ключового терміна – «віртуальні активи», врахувавши особливості технології розподіленого реєстру.

Крім того, доводиться важливість закріплення у Законі гарантійного механізму у вигляді резерву активів, який би міг захистити майнові права набувачів віртуальних активів, що стало предметом окремої уваги у межах МіСА [13, с. 59].

Разом з цим Грицай С. О. в науковій публікації «Зміна профільного Закону Про віртуальні активи: імплементація Європейського регламенту МіСА» також наголошує про необхідність приведення Закону № 2074 у відповідність із актом МіСА ЄС, який вже був прийнятий 31 травня 2023 року та опублікований в червні поточного року.

Як рекомендує Грицай С. О. Європейський регламент МіСА має бути покладений в основу нової редакції Закону України «Про віртуальні активи», так серед іншого, пропонується щоб: класифікація та визначення віртуальних активів відповідали Розділу III регламенту МіСА, а саме: 1) Asset referenced tokens (ARTs) – токени з прив'язкою до активів; 2) Electronic money tokens (EMTs) – токени електронних грошей; 3) та усі інші криптоактиви (включно з сервісними токенами) [2, с. 77].

Резюмуючи слід прийти до висновку, що проблема відсутності єдиного підходу до визначення спільного понятійного апарату, породжує проблеми у законодавчому процесі в термінах інтеграції законодавства ЄС в національну правову систему України, оскільки суб'єктам законодавчої ініціативи знову доведеться повертатися на доопрацювання прогалів у законодавстві і в решті решт спрямовувати свої дії на вдосконалення вже прийнятих законів.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що Україна у відповідності до міжнародних обов'язків має запровадити в своє законодавство принципи та норми, які мають відповідати єдиному проєвропейському підходу до правового визначення та регулювання ринку віртуальних активів, для гармонійного інтегрування своєї економіки в економіку ЄС згідно з новими інноваційними стандартами цифрової трансформації, усунути розбіжності у законодавчих підходах, вирішити однотипні концептуальні питання у цифровій технологічній сфері, що буде сприяти у поглибленні співпраці між Україною та міжнародними організаціями.

Для досягнення відповідних цілей слід привести Закон України «Про віртуальні активи» у відповідність з правилами МіСА, класифікувати поняття віртуальний актив за видами МіСА, прийняти за основу рекомендації Європейської комісії для більш широкого сприйняття досліджуваного процесу та можливо законодавчо врегулювати інші токени, що не увійшли до регламенту МіСА ЄС, визначитись у законодавчому розумінні із правовим статусом інших технологій, зокрема, «стейблкоїнів», «технологією розподіленого реєстру», «механізму консесусу», інших віртуальних технологій, що не були охоплені Законом.

Крім того, на законодавчому рівні слід закріпити норми та критерії, які мають враховуватись при законодавчому процесі в Україні за допомогою яких результат адаптації національного законодавства з законодавством ЄС не буде мати відхилення у понятійному апараті, шляхом створення спільного підходу до регулювання відповідної сфери.

У даному випадку, пропонується за аналогією обов'язкових рекомендацій FATF запровадити на законодавчому рівні Порядок, який буде мати обов'язкові вимоги у формуванні єдиного підходу у законотворчій діяльності в допустимих межах та в інтересах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висновок комітету з питань Європейської інтеграції України до Європейського союзу до проекту Закону України «Про віртуальні активи» (реєстр. № 3637 від 11.06.2020). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/697206>
2. Грицай С.О. Зміна профільного закону Про віртуальні активи: імплементація Європейського регламенту МіСА. *Юридичний вісник «Повітряне та космічне право»*. 213. Вип. 1. С. 72–82.
3. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до Проекту Закону України «Про віртуальні активи» реєстр. № 3637. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/759745>
4. Згідно з дослідженням, 72% українців знають про криптовалюту, а 13% володіють ними. *Економічна правда*. 18.06.2018 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/18/637910/>
5. Карпенко О. Квартира за криптовалюту: перша угода в Україні. 26 вересня 2017 року. URL: <https://ain.ua/ru/2017/09/26/kvartira-za-ethereum/>
6. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку разом з міжнародними партнерами презентувала представникам профільних державних органів та ринковій спільноті текст проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні». 14 червня 2023 року. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/virtualni-aktyvy-v-zakoni-v-ukraini-predstavleniy-dovhoochikuvanyi-dokument-dlia-zapusku-rynku/>

7. Про віртуальні активи: Закон України № 2078-IX від 17 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
8. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу: Закон України № 1629-IV (положення 10 Розділу VI). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>
9. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України від 15 листопада 2019 року № 2461. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67423
10. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами № 7150 від 13.03.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39211>
11. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами членами, з іншої сторони: ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
12. Урсула фон дер Ляєн. Моя повістка для Європи: політичні, керівні принципи для наступної Європейської комісії 2019-2024 рр. 2019. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/43a17056-ebf1-11e9-9c4e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>
13. Устименко В., Джабраїлов Р., Гудима Т. Правове регулювання ринку віртуальних активів в Україні та в Європейському союзі, порівняльне дослідження. *Право України*. (2022) (8) 48-61.
14. Opinion of the European Central Bank of 19 February 2021 on a proposal for a regulation on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937 (CON/2021/4) 2021 / C. 152/01. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52021AB0004>
15. Opinion of the European Economic and Social Committee on: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937 (COM(2020) 593 final – 2020/0265 (COD)) – Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology (COM(2020) 594 final – 2020/0267 (COD)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020AE4982>
16. Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937 COM(2020) 593 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593#document2>
17. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) № 1093/2010 and (EU) № 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R1114>

АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЄС ЩОДО БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ

ADAPTATION OF UKRAINE'S NATIONAL LEGISLATION TO THE EU ACQUIS REGARDING ANTI-CORRUPTION EFFORTS

Гнітій А.О., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Козаченко Д.І., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лисенко Є.П., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню особливостей адаптації українського законодавства до *acquis* ЄС у сфері боротьби з корупцією. У роботі розкрито концепцію «*acquis communautaire*» та пояснено її значення для проведення євроінтеграційних процесів. Автори наголошують на тому, що *acquis* ЄС та законодавство ЄС є не тотожними поняттями. Перша категорія є значно більшою та включає в себе законодавчі акти ЄС, інші обов'язкові акти установ ЄС, принципи права, міжнародні договори, акти «м'якого» права тощо. Враховуючи такий підхід, держава-кандидатка повинна бути готовою імплементувати у національне законодавство не лише ключові положення законодавчих актів ЄС, але й також враховувати положення міжнародних угод, укладених ЄС із третіми країнами та міжнародними організаціями, правові позиції Суду ЄС, рекомендації та висновки інших інституцій ЄС та інше.

Встановлено, що адаптація українського законодавства до *acquis* ЄС у сфері боротьби з корупцією передбачає проведення широкого комплексу заходів, які включають прийняття законодавчих актів, розроблення стратегій та планів дій, створення інституційного механізму, впровадження ефективної правозастосовної практики. У статті доведено прогрес у реалізації Україною антикорупційної політики, починаючи з 2014 року. Позитивно відзначено прийняття спеціальних законів, які безпосередньо стосуються запобігання корупції шляхом використання таких інструментів як електронне декларування посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, створення електронної системи для проведення публічних закупівель «Prozorro», запровадження інституційного механізму у рамках якого проводиться моніторинг діяльності посадових осіб на предмет наявності корупційних ризиків (НАЗК) та у разі підтвердження таких фактів проведення розслідування (НАБУ, САП) та судового розгляду (ВАС).

Зроблено висновок, що впровадження європейських стандартів з протидії та запобігання корупції є однією з ключових умов для подальшого процесу інтеграції України до ЄС. Крім того, цей процес матиме позитивний вплив для побудови демократичних інститутів в Україні, економічному зростанню та соціальному захисту населення.

Ключові слова: євроінтеграція, наближення законодавства, *acquis* ЄС, антикорупційна політика, Угода про асоціацію 2014 р., членство в ЄС.

The article is dedicated to the investigation of the peculiarities of adapting Ukrainian legislation to the EU *acquis* in the field of combating corruption. The paper explores the concept of "*acquis communautaire*" and explains its significance for conducting European integration processes. The authors emphasize that the EU *acquis* and EU legislation are not identical concepts. The first category is considerably larger and includes EU legislative acts, other mandatory acts of EU institutions, principles of law, international treaties, "soft law" acts, and more. Considering this approach, a candidate country must be prepared to implement not only key provisions of EU legislative acts into national legislation but also take into account the provisions of international agreements concluded by the EU with third countries and international organizations, legal positions of the Court of Justice of the EU, recommendations and conclusions of other EU institutions, and more.

It is established that the adaptation of Ukrainian legislation to the EU *acquis* in the field of combating corruption involves a comprehensive set of measures, including the adoption of legislative acts, development of strategies and action plans, establishment of an institutional mechanism, and implementation of effective legal practices. The article demonstrates progress in the implementation of anti-corruption policy in Ukraine since 2014. Positive aspects include the adoption of special laws directly related to preventing corruption, such as the use of tools like electronic declaration of officials in government bodies and local self-government, the creation of an electronic system for public procurement known as "Prozorro," and the introduction of an institutional mechanism through which the activities of officials are monitored for corruption risks (NACP). In case of confirmed facts, investigations are conducted (NABU, SAPO), followed by judicial proceedings (HACU).

The conclusion is drawn that the implementation of European standards in countering and preventing corruption is one of the key conditions for Ukraine's further integration into the EU. Moreover, this process will have a positive impact on the construction of democratic institutions in Ukraine, economic growth, and social protection of the population.

Key words: European integration, approximation of legislation, EU *acquis*, anti-corruption policy, Association Agreement 2014, EU membership.

Актуальність обраної теми. Проблема корупції була одним із каталізаторів Революції гідності в Україні 2014 р., яка призвела до зміни уряду, втечі Президента та більшості його прибличників [1, с. 4]. Корупція – це явище, яке викликає недовіру суспільства до державних установ та їх посадовців, сприяє процвітанню тіньового сектора економіки, що зрештою перешкоджає розвитку країни та суспільства [2, с. 482]. Хоча, сучасний кризовий стан української економіки значною мірою обумовлений збройною агресією росії проти України, не менш негативний вплив становить корупція серед органів державної влади. Використання корупційних схем призводить до розкрадання та нецільового використання коштів державного бюджету України.

Корупція перешкоджає налагодженню та розвитку відносин із міжнародними партнерами, що призводить до відмови від фінансування та, як наслідок, зменшення обороноздатності на фоні триваючої збройної агресії проти нашої держави.

14 грудня 2023 року Європейською Радою було прийнято рішення про перехід з Україною до переговорної стадії на шляху до вступу в Європейський Союз (далі – ЄС). Відтепер, нашою державою мають бути здійснені комплексні реформи спрямовані на приведення у відповідність національного законодавства та практики його застосування до європейських стандартів по 35 сферам *acquis* ЄС, які включають питання боротьби з корупцією.

Враховуючи важливість розроблення ефективної антикорупційної політики для успішного втілення євроінтеграційних реформ для забезпечення стабільності та прогресу розвитку держави, проблематика адаптації законодавства України до *acquis* ЄС з питань боротьби із корупцією набуває великої актуальності.

Останніми роками зазначена тематика була об'єктом дослідження в роботах українських науковців: І. Ю. Дір, Н. Задираки, Є. В. Зосімова, Р. Кабанець, О. М. Коваль, О. С. Проневич, І. В. Яковюка. Проте, згадані вище науковці фокусувалися здебільшого на виконанні Україною міжнародних зобов'язань у сфері боротьби з корупцією, що закріплені в Угоді про асоціацію 2014 р., та не враховували новий трек щодо вступу нашої держави до ЄС.

Метою статті є розкриття особливостей наближення українського законодавства до *acquis* ЄС у частині боротьби з корупцією, а також розроблення рекомендацій щодо подальших євроінтеграційних реформ, спрямованих на подолання та попередження корупційних ризиків у публічному та приватному секторах.

Вклад основного матеріалу. Відповідно до положень преамбули Угоди про асоціацію 2014 р. [3] Україна повинна забезпечити поступове наближення національного законодавства до *acquis* ЄС по тих напрямках, які визначені у тексті цього міжнародного договору. Однак, ст. 22 Угоди про асоціацію 2014 р., яка стосується співробітництва з метою проведення боротьби з корупцією не містить «твердих» зобов'язань. Разом з тим, прогрес у процедурі вступу до ЄС висуває для України чітке зобов'язання максимально наблизити національне законодавство до європейських стандартів для взяття в майбутньому на себе обов'язків, що випливають із членства, включаючи дотримання цілей політичного, економічного та валютного союзу (третій копенгагенський критерій – правовий) [4, с. 13]. Відтак, перед Україною поставлена конкретна ціль із адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС, у тому числі у сфері боротьби з корупцією.

Концепція «*acquis communautaire*» (далі – *acquis* ЄС) є важливою для розуміння ЄС та його інтеграційних процесів, що відбуваються в Європі та пов'язані з розширенням Союзу. Уперше вона була закріплена на рівні установчих договорів із підписанням у м. Маастрихт Договору про Європейський Союз 1992 р. (далі – ДЄС) Так, у ст. ст. 2(4) і 3(1) ДЄС [5] *acquis* ЄС проголошується як одна із цілей та основ функціонування Європейського Союзу.

Зазначена концепція містить нормативне визначення також в українському законодавстві. У Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18 березня 2004 року зазначається, що *acquis* ЄС – це правова система ЄС, яка включає акти законодавства Союзу, прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [6]. На нашу думку, ця дефініція не повністю розкриває складну та комплексну концепцію.

Acquis ЄС є надбання європейської інтеграції у сфері права, політики та економіки, яке будується на спільних європейських цінностях. Її головне призначення полягає у тому, щоб гарантувати єдність, цілісність та стабільність правової системи ЄС [7, с. 40]. У політичному та правовому значенні вона становить сукупність загальних прав та обов'язків, які пов'язують усі держави-члени з Європейським Союзом. Важливо зазначити, що термін *acquis* ЄС не є тотожним поняттю законодавство ЄС. *Acquis* ЄС – це юридичний термін для позначення поняття права ЄС, тоді як під законодавством ЄС розуміють обов'язкові до виконання акти, прийняті інститутами ЄС у рамках законодавчої процедури. Відтак, правова система ЄС охоплює не лише законодавчі акти ЄС (регламенти, директиви, рішення), але й також інші обов'язкові акти (наприклад, рішення Європейської Комісії або Європей-

ської Ради), принципи права, судові прецеденти та навіть акти «м'якого» права.

І. В. Яковюк зазначає, що у правовій доктрині використовуються різноманітні терміни (адаптація, апроксимація, гармонізація, зближення, імплементація тощо) для позначення процесів, пов'язаних із приведенням національного законодавства у відповідність із правом ЄС [7, с. 15–17]. На нашу думку, найбільш універсальним та точним є термін адаптація, під яким у контексті євроінтеграції варто розуміти побудований на міжнародній угоді планомірний процес узгодження нормативно-правових актів держави-реципієнта з європейськими стандартами правового регулювання окремих видів суспільних відносин [8, с. 64].

О. С. Проневич пропонує виділяти такі ознаки адаптації: 1) проводиться державою-кандидатом на вступ до ЄС на підставі міжнародної угоди; 2) є засобом правової інтеграції та універсалізації права; 3) безпосередньо пов'язана з правотворчим процесом; 4) має динамічний та односторонній характер; 5) ґрунтується на засадах поваги до державного суверенітету; 6) передбачає консолідацію зусиль усіх гілок влади; 7) має випереджаючий характер тощо [8, с. 64265].

Процес адаптації українського законодавства до європейських стандартів був започаткований ще на підставі Угоди про партнерство та співробітництво 1994 р. та у подальшому був розвинутий, виходячи з положень Угоди про асоціацію 2014 р. На сьогодні адаптація українського законодавства до *acquis* ЄС є вкрай важливим процесом ще й тому, що наша держава отримала статус кандидата та повинна продовжувати проводити комплексні реформи для досягнення достатнього рівня еквівалентності правових норм.

Відтак, процес адаптації полягає в реформуванні чинного законодавства, що дозволить подолати нормативні прогалини, створити інституційний механізм та впровадити процедури для виконання критеріїв вступу до ЄС.

Важливим є також те, що адаптація національного законодавства до права ЄС повинна охоплювати не лише оновлення нормативної бази, але й стосуватися проведення послідовної роботи спрямованої на розроблення дієвого механізму для імплементації відповідних норм. У зв'язку із цим адаптацію законодавства умовно можна поділити на дві взаємозалежні частини. Одна з яких відповідає за безпосереднє узгодження національного законодавства з *acquis* ЄС, а інша – за застосування оновленої законодавчої бази на практиці. Крім того, адаптацію національного законодавства можливо розглядати крізь призму діяльності різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Якщо на законодавчу гілку влади покладатимуться повноваження з прийняття законодавчих документів, які впроваджуватимуть європейські стандарти, то судова гілка влади під час тлумачення відповідних норм повинна правильно їх застосовувати, керуючись не лише «буквою», але й «духом» закону.

Із 2014 р. Україною вже досягнуто істотного прогресу щодо наближення національного законодавства до *acquis* ЄС. Було прийнято низку нормативних актів спрямованих на втілення основних положень антикорупційної політики. При цьому, всі законодавчі зміни можливо поділити на дві групи: 1) внесення змін до нормативних документів, у яких лише окремі норми стосуються заходів протидії та запобігання корупції; 2) розроблення нових або внесення змін до існуючих актів, сфера дії яких безпосередньо стосується боротьби з корупцією.

Що стосується першої групи, то пакет антикорупційних законів передбачав внесення змін до Закону України «Про прокуратуру», Цивільного кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Господарського кодексу України, Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», Закону України «Про запобігання корупції», Закону

Україні «Про державну службу» та Кримінального процесуального кодексу України. Крім того, була проведена криміналізація корупційних діянь та посилено кримінальну відповідальність шляхом розширення за рахунок юридичних осіб суб'єктного складу вчинення корупційних кримінальних правопорушень, уведено процедуру конфіскації майна тощо.

Друга група нормативних документів стосувалася прийняття спеціальних законодавчих актів та планів заходів, спрямованих на виконання антикорупційної стратегії. Базовим з таких нормативних актів став Закон України «Про запобігання корупції» 2014 р., який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень.

Однією із складових ефективної реалізації антикорупційної політики є розроблення інституційного механізму, який складатиметься з незалежних від політичного втручання спеціалізованих органів, працівники яких матимуть високу професійну компетентність та достатні матеріальні ресурси. У зв'язку із цим було створено такі спеціалізовані антикорупційні органи: Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів або АРМА). Важливу роль у створенні антикорупційних інституцій відіграла Консультативна місія ЄС в Україні, яка надавала стратегічні консультації та практичну підтримку заходів щодо проведення реформ відповідно до європейських стандартів.

Іншим проблемним питанням, яке породжувало існування високого рівня ризику вчинення корупційних діянь була сфера публічних закупівель. До 2016 року ця сфера була закритою та корумпованою, що стало причиною розроблення електронної системи публічних закупівель «Prozorro» з метою забезпечення високого рівня транспарентності. Електронна система дозволяє забезпечити рівний доступ бізнесу до публічних закупівель. Система не лише допомагає провести закупівлі, але й надає змогу простежити цільове витрачання коштів платників податків завдяки прозорості всього процесу від моменту оголошення конкурсу до визначення переможців тендеру та повного виконання умов договору [9]. Ефективність цієї системи була високо оцінена у світі, про що свідчить той факт, що у 2020 році Prozorro була визнана найкращою системою публічних закупівель у світі.

Ще одним важливим досягненням у боротьбі з корупцією стало запровадження у 2016 році системи е-декларування. Вона дозволяє проводити регулярний моніторинг майнових декларацій посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також за наявності достатніх підстав перевіряти законність походження майнових статків відповідних осіб. Особливості проведення такого фінансового контролю визначені розділом VII Закону України «Про запобігання корупції» [10].

Після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, у нашій державі активізувалися євроінтеграційні процеси, сукупний результат яких призвів до отримання статусу держави-кандидатки (23.06.2022) та прийняття політичного рішення про перехід до переговорної стадії (14.12.2023). Зазначений успіх обумовлений проведенням широкого комплексу заходів спрямованих на подолання корупційних ризиків у публічному та приватному секторах.

ЄС відзначає істотний прогрес у реалізації антикорупційної політики України. Так, у Звіті Європейської

Комісії щодо України від 08.11.2023 [11], інституцією ЄС позитивно оцінено такі реформи: 1) оновлення антикорупційної стратегії на період 2021–2025 років та розроблення комплексної державної програми для її реалізації; 2) інституційні зміни, пов'язані з призначенням керівників САП та НАБУ шляхом проведення прозорого та демократичного конкурсу із залученням незалежних експертів; 3) посилення співпраці НАБУ та САП з метою активізації розслідування справ про корупцію на найвищому рівні; 4) відновлення роботи системи електронного декларування майна, яка була призупинена після введення воєнного стану, а також відкриття її для громадянського суспільства.

Незважаючи на проведені реформи, проблема боротьби з корупцією залишається однією з найбільш важливих для української держави та суспільства. У зв'язку із цим варто проводити реалізацію комплексних заходів на всіх рівнях для того, щоб знизити корупційні ризики.

Прояв корупції на «побутовому» рівні часто пов'язують із недостатньою обізнаністю громадян та недоброчесністю представників влади та/або місцевого самоврядування. Однак, на нашу думку, важливим чинником, який може вплинути на рівень корупції є доступність в отриманні послуг, які має надати відповідна посадова особа, яка уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У такій ситуації для зменшення корупційних ризиків варто впроваджувати діджиталізацію отримання послуг, що допоможе зробити процес більш автоматизованим та прозорим.

Адаптація національного законодавства до *acquis* ЄС може допомогти вирішити проблему, пов'язану з низьким рівнем довіри суспільства до органів правосуддя. Важливим є також те, що реформування судової системи є одним з зобов'язань України перед міжнародними партнерами, що безпосередньо впливає на фінансову підтримку нашої країни. У цьому контексті варто зазначити про те, що Вища Рада Правосуддя (далі – ВРП) та Вища кваліфікаційна комісія суддів (далі – ВККС) ще не завершили етап формування нового складу, тому особливу увагу варто приділити реалізації саме цього процесу.

Окремі корупційні ризики у судовій гілці влади виникають внаслідок надмірної завантаженості суду через дефіцит людських ресурсів для справедливого та швидкого вирішення справ. Вирішення цієї проблеми можливе завдяки впровадженню сучасних технологій у судовий процес України (наприклад, Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи). Станом на 2023 рік перешкодами для цього є брак фінансових ресурсів та недостатність забезпечення захисту інформації.

З метою зменшення навантаження на суди, варто розглянути можливість внесення змін до процесуальних кодексів щодо удосконалення системи альтернативного розв'язання спорів шляхом забезпечення більшою підтримкою третейських судів та міжнародних комерційних арбітражів. До речі, такі зміни також передбачені у Національній економічній стратегії на період до 2030 р. [12].

Важливим для розвитку України є процес протидії політичній корупції. Ця проблема включає обтяжливий та непрозорий механізм діяльності політичних партій, а також надмірний вплив олігархії на них. Для запобігання надмірного впливу на політичні партії та виборчі кампанії з боку олігархів і фінансово-промислових груп, пропонується сформулювати вичерпний перелік ситуацій, за яких політичним партіям заборонено використовувати кошти із значаних вище джерел фінансування. Так, у Державній антикорупційній програмі на 2023–2025 роки пропонується визначити вимоги щодо використання рекламних засобів та розробити механізм притягнення до відповідальності за порушення цієї вимоги під час виборчої кампанії [13]. Варто зазначити, що саме цей документ є дорожньою картою для виконання вимог ЄС у боротьбі з корупцією.

Окрім ефективної реалізації положень Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки необхідно проводити подальше впорядкування та вдосконалення матеріального й процесуального кримінального права. Подолання великого навантаження на спеціалізовані правоохоронні та судові органи має бути вирішене шляхом збільшення штату співробітників НАБУ, прокурорів САП і суддів ВАС. Крім того, Європейська Комісія наголошує на встановленні додаткових гарантій щодо забезпечення незалежності САП шляхом удосконалення процедури відбору голови цього органу та інших ключових посадових осіб, підвищення організаційної та процедурної автономії, а також вдосконалення системи підзвітності [11].

Висновки. Ефективна адаптація національного законодавства до *acquis* ЄС є передумовою для подальшої інтеграції України в Європейський Союз. Саме ці дії підкреслюють рішучість намірів країни-кандидата слідувати цінностям ЄС, а також взяти на себе всі міжнародні зобов'язання, що випливають з членства у цьому об'єднанні. Впровадження європейських стандартів з протидії та запобігання корупції матиме позитивний вплив не лише для побудови демократичних інститутів в Україні,

але й також сприятиме економічному зростанню та соціальному захисту населення.

За останній 10 років Україною вжито широкий комплекс заходів щодо боротьби з корупцією, що дозволило в окремих аспектах максимально наблизити національне законодавство до *acquis* ЄС. Зокрема, було відзначено розроблення інституційного механізму (НАЗК, НАБУ, САП, АРМА), який покликаний здійснювати моніторинг, переслідування та правосуддя щодо посадових осіб держави і місцевого самоврядування, які вчинили корупційні правопорушення. Також варто визнати прогрес у частині проведення державних закупівель та відновлення е-декларування. Однак, висока навантаженість на спеціалізовані правоохоронні та судові органи вказує на необхідність розширення їхнього штату для забезпечення ефективної реалізації функцій та повноважень. Крім того, діджиталізація послуг у публічному секторі також зменшить корупційні ризики.

Відтак, продовження реформ спрямованих на реалізацію основних положень Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки є важливою умовою євроінтеграційного процесу в Україні та успішного проведення переговорів про вступ із ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів. Звіт за результатами оцінки GREKO (Україна). 2017. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a1c32e64> (дата звернення: 24.12.2023).
2. Коваль О. М. Адаптація українського законодавства до європейських норм та стандартів боротьби з корупцією. *Наукові перспективи*. 2023. № 8 (38). С. 480-488.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: ратифіковано Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n2807 (дата звернення: 24.12.2023).
4. The Presidency Conclusions of the European Council meeting in Copenhagen on 21-22 June 1993. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf> (дата звернення: 24.12.2023).
5. Treaty on European Union of 7 February 1992. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&qid=1689584397421> (дата звернення: 24.12.2023).
6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
7. Яковюк І. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики. *Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі*. Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Харків: Оберіг, 2012. Розд. 1. С. 5–47.
8. Проневиц О. С. Адаптація вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу: доктринально-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 59-69.
9. Що таке Prozorro? URL: <https://prozorro.gov.ua/about> (дата звернення: 24.12.2023).
10. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Дата оновлення: 10.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
11. Key findings of the 2023 Report on Ukraine. *Official site of European Commission*. 2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_23_5631 (дата звернення: 24.12.2023).
12. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення: 24.12.2023).
13. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.12.2023).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС**SOME ASPECTS OF EU INFORMATION SECURITY**

**Гроза Д.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів інформаційної безпеки Європейського Союзу, а саме боротьби з проявами кібератак. Було акцентовано увагу на тому, що не вироблено єдиного поняття кібербезпеки ані на владному рівні ЄС, ані на науковому рівні. В аспекті цього автором досліджено окремі поняття запропоновані науковою спільнотою. Також автором ставиться питання, щодо складових компонентів інформаційної безпеки, тоді як Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки ЄС вважає, кібербезпеку та інформаційну безпеку, тотожними поняттями. До того ж, вивчено історико-правовий розвиток інформаційної безпекової політики ЄС та сформульовано висновки. У розрізі цього проаналізовано окремі кібер-інциденти, що стали поштовхом до розвитку нормативно-правового забезпечення країн-членів у сфері кібербезпеки. Вивчено нормативно-правові акти, що регулюють сферу кібербезпеки країн-членів ЄС на національному рівні та певні акти наднаціонального рівня ЄС. Надано оцінку безпековій політиці ЄС та наголошено на її окремих недоліках, зокрема в контексті «швидкого реагування» – повідомлення відповідним органам про атаку, включаючи санкції за порушення цих правил.

Висвітлено класифікацію кіберзагроз, що становлять небезпеку для інформаційних систем у 2023 році, а також визначено період в який кібелочинці здійснили найбільше кібератак, саме коли світ стикнувся з пандемією COVID-19. Варто констатувати, що ці дії кібершпигунів збільшили уразливість інформаційної безпеки майже для всіх країн світу, що змусило державні органи оцінити наявні ризики та реформувати політику інформаційної безпеки.

Визначено «європейський індекс безпеки» станом на 2021 рік європейських країн, дослідивши, як кожна країна вирішує питання кібербезпеки та наскільки поширені хакерство та онлайн-шахрайство серед жителів країн-членів ЄС. Розглянуто нову стратегію кібербезпеки ЄС на 2020–2025 роки. Зважено позитивні та негативні сторони даного акту, які впливатимуть на реагування кібератак та регенерацію після них.

Ключові слова: інформація, інформаційна безпека, кібербезпека, кібератаки, національна безпека, кібервійна.

The paper is devoted to the study of certain aspects of the information security of the European Union, namely the fight against manifestations of cyber attacks. Attention was focused on the fact that a single concept of cyber security has not been developed either at the EU governmental level or at the scientific level. In this aspect, the author researched certain concepts proposed by the scientific community. The author also raises a question about the components of information security, while the European Agency for Network and Information Security of the EU considers cyber security and information security to be identical concepts. In addition, the historical and legal development of the information security policy of the EU was studied and conclusions were formulated. In this context, individual cyber incidents were analyzed, which became an impetus for the development of regulatory and legal support of member countries in the field of cyber security. The normative legal acts regulating the sphere of cyber security of the EU member states at the national level and certain acts of the supranational level of the EU have been studied. An assessment of the EU's security policy is given and its individual shortcomings are emphasized, in particular in the context of «quick response» – notifications to the relevant authorities about an attack, including sanctions for violations of these rules.

The classification of cyberthreats that pose a danger to information systems in 2023 is highlighted, as well as the period in which cybercriminals carried out the most cyberattacks, precisely when the world was faced with the COVID-19 pandemic. It is worth stating that these actions of cyber spies increased the vulnerability of information security for almost all countries of the world, which forced the state authorities to assess the existing risks and reform the information security policy.

The 2021 «European Security Index» of European countries was determined by examining how each country deals with cyber security and how common hacking and online fraud are among residents of EU member states. The new EU cyber security strategy for 2020–2025 was considered. We have weighed the positive and negative sides of this act, which will affect the response of kibaera attacks and the regeneration after them.

Key words: information, information security, cyber security, cyber attacks, national security, cyber warfare.

Вступ. Національна безпека складає основу життєздатності будь-якої країни. Політика національної безпеки, яку провадять уряди, має на меті забезпечити стабільну безпеку громадян, захистити державу від зовнішніх та внутрішніх загроз різного характеру: політичного, економічного, екологічного, соціального та інформаційного. Безумовно, рівень їх впровадження залежить від ресурсного потенціалу держави та безпосередньо ефективності запропонованих векторів розвитку.

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України реалізація єдиної інформаційної політики є одним з пріоритетів національної безпеки. Тому що наразі атаки являють собою не тільки «проникнення» в комп'ютерні мережі, ракетні атаки на критичну інфраструктуру, а й інформаційний вплив на психіку громадян, що виявляється у певних маніпуляціях, погрозах, поширенні дезінформації серед населення тощо.

Тож, наявність якісної нормативної бази має відповідати вимогам сучасності, регулювати діяльність суб'єктів інформаційної безпеки на всіх рівнях, регламентувати їх права, обов'язки, юридичну відповідальність за порушення норм. Також, визначати засоби протидії загрозам інформаційної безпеки, включаючи превентивні заходи.

У попередніх наших роботах були проведені дослідження нормативного забезпечення окремих аспектів національної безпеки країн-членів ЄС та акцентовано увагу на їх своєчасному реагуванні. Зокрема, присвячено увагу окремим аспектам демографічної безпеки, питанням щодо права на захист, зброї, оборонної сфери ЄС тощо [1; 2; 3; 4].

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення інформаційні технології пронизують всі сфери життя індивіда. Вони дозволяють проводити різні дослідження без участі людини, створювати різноманітні моделі та конструкції для розвитку науки, забезпечувати швидкий обмін даними тощо. Ступінь розвиненості інформаційних технологій країни позначається на всіх сферах її розвитку, в тому числі, яку роль вона відіграє на міжнародній арені.

У важливості та необхідності ІТ-технологій в епоху інформації і науки ні в кого не виникає сумнівів. Як і будь-яке інше досягнення науково-технічного прогресу, досягнення у сфері ІТ-технологій несуть (одночасно з перевагами) й певний перелік загроз: віруси, кібератаки, шахрайство в Інтернеті, дезінформація та ін. Для юридичної науки особливо актуально постає питання про вироблення механізмів та засобів правового регулювання захисту даних, попередження проявів кібератак та інших загроз кібербезпеці держави.

У зв'язку з цим варто детальніше розглянути таке явище як кібератака. Кібератака являє собою дестабілізацію комп'ютерних систем, доступу до Інтернету державних установ, створення безладу в різних секторах життєдіяльності країни. Стосунки суб'єктів геополітики, їх політичне протистояння нерідко знаходить своє продовження в Інтернеті у вигляді кібервійни¹. Адже саме такий вид недобросовісної конкуренції може завдати значної шкоди економіці іншої держави, так би мовити «заморозити (дестабілізувати) життєдіяльність конкурента на певний час». Тому, кібербезпека на сьогоднішній день має поєднати чільне місце національної безпеки країн ЄС.

Перейдемо до визначення дефініції «кібербезпеки». У 2012 році Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки ЄС (National Cyber Security Strategies) опублікувало посібник (Practical Guide on Development and Execution) [6], який мав на меті надати корисні та практичні рекомендації громадськості та зацікавленим сторонам щодо розробки, впровадження та підтримки стратегії кібербезпеки. Але, щодо визначення терміну «кібербезпека» в посібнику зазначалось так: «Не існує загальноприйнятого чи прямолінійного визначення кібербезпеки. Порівнюючи це з «інформаційною безпекою», деякі особи вважають це дублюванням, тобто тим самим. Або вони можуть розглядати інформаційну безпеку як зосереджену на захисті конкретних окремих систем та інформації в організаціях, тоді як кібербезпека розглядається як зосереджена на захисті інфраструктури та мереж ІСІ²». Ми частково погоджуємося з такою думкою, адже досить складно виробити єдине поняття, розрізняються підходи не тільки до стратегій, яким слідує держава, а й до змісту плану дій.

Сучасні технології знаходяться постійно на шляху вдосконалення та розвитку. Разом з ними трансформуються способи кібератак. Так само, йде постійне напрацювання та оптимізація дефініції кібербезпеки. Варто зазначити, що поняття «кібербезпека» не має усталеного законодавчого закріплення. На нашу думку, проблемі визначення поняття «кібербезпека» буде постійно приділятися увага правової наукової спільноти. На теперішній час, науковцями запропоновано багато визначень, тому вважаємо за необхідне навести приклади окремих з них.

Деякі дослідники розмежовують поняття інформаційної безпеки та кібербезпеки, аргументуючи, що інформаційна безпека має на меті забезпечити захист будь-яких важливих даних, натомість кібербезпека сконцентрована на цифровій інформації [8]. Маємо намір не погодитися з такою думкою, адже вважаємо, що кібербезпека є невід'ємною частиною інформаційної безпеки (тобто більш ширшим поняттям). Окремі вчені розглядають кібербезпеку як певний статичний стан суспільства в якому відсутня небезпека, стан захищеності життєво важливих інтересів індивідів та держави [9]. Або ж пов'язують це напряму з діяльністю людини, суспільства та держави, що виражається в певних превентивних діях [10].

Вважаємо, що в цілях нашого дослідження найповніше розкриває сутність дефініції «кібербезпека» Баранова О. А. На його думку, кібербезпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж, за якого мінімізується завдання їм шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки функ-

ціонування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [12].

В межах нашого дослідження вважаємо за необхідне окремо розглянути деякі історичні події, що мали вплив на подальший розвиток нормативного забезпечення кібербезпеки в ЄС. Поступове залучення Європейського Союзу до питань кібербезпеки було сформоване деякими кіберінцидентами, які були безпрецедентними викликами безпеці ЄС і суттєво вплинули на те, як держави-члени сприйняли кібердомен.

Почнімо з того, що в 2007 році органи влади Естонії, медіа-канали, банки та комунікація інфраструктури стали жертвами тривалої кібератаки. На той час Естонія, як член НАТО, так і член Європейського Союзу, була однією з найбільш розвинутих країн у Європі та загалом технічно компетентною, яка швидко розвивала послуги «електронного уряду». Також, країна використовувала інтернет-технології голосування, освіти, безпеки та банківської справи [12].

Атаки на IT-інфраструктуру Естонії назвали першою в світі кібервійною [13]. Вона стала першим відомим випадком атаки на цілу країну шляхом масового кібернаступу. Дослідники вказують, що «це був перший раз, коли тривалий, масовий і політично вмотивований електронний напад було розпочато, щоб розсіяти хаос для всієї цифрової інфраструктури країни» [14].

Варто зазначити, що до нападу 2007 року, Естонія фактично не переймалася щодо національної безпеки, розвиваючи цифрове суспільство, оскільки, не прахувала ризиків атаки на нього. Саме цей випадок став прикладом для світу, показавши, що IT-системи можуть бути використані як альтернативний спосіб поширення терору та дезорганізації країни [12].

Загалом кібератаки, які були направлені на уряд Естонії, були досить значними, але й вони не призвели до розробки спільної стратегії кібербезпеки на рівні ЄС. Питання кібербезпеки поступово зацікавлювали саме країни-члени ЄС та провокували відповідні дискусії в основному на національному рівні. Вважаємо, що з урахуванням специфіки розподіли компетенції між наднаціональним рівнем (ЄС) та національним (держави-члени), недостатнім рівнем довіри до інститутів ЄС та між самими державами-членами у таких чутливих питаннях національної безпеки, країни-члени фактично залишили вирішувати це питання на національному рівні.

Зокрема, одна з перших країн-членів ЄС, яка запровадила план дій щодо кібербезпеки була Німеччина. У 2005 році Німеччина прийняла Національний план щодо «Захисту інформаційної інфраструктури (NPSI)». NPSI була першою національною стратегією, пов'язаною з IT-безпекою Німеччини [15].

Вслід за Німеччиною, Швеція представила «Стратегію покращення безпеки Інтернету в Швеції» [16] і помітно стала першою державою-членом ЄС, яка опублікувати широку національну стратегію кібербезпеки після кібератаки в Естонії. Зокрема, сама Естонія у 2008 році сформулила стратегію, прагнучи зменшити вразливість кіберпростору нації в цілому [17].

У 2008 році Фінляндія сформувала національний план кібербезпеки [18]. Фінляндія сприймає кібербезпеку як «проблему безпеки даних і як питання економічного характеру значення, яке тісно пов'язане з розвитком інформаційного суспільства» [19]. У Словаччині Національна стратегія інформаційної безпеки (NSIS) була впроваджена до 2013 року [20].

Протягом наступних років все більше і більше країн-членів ЄС запровадили національні стратегії та інші акти, що регламентують національну політику у сфері кібербезпеки. Наприклад, у лютому 2011 року Національне агентство з кібербезпеки Франції (ANSSI) опублікувало Французьку стратегію кіберзахисту та кібербезпеки [21].

¹ Кібервійна – це масова скоординована цифрова атака на уряд з боку іншої сторони або великих груп осіб. Це дії держави, спрямовані на проникнення в комп'ютери та мережі іншої нації з метою заподіяння шкоди або спричинення збою [5].

² Інститути спільного інвестування (ІСІ) це інвестиційні фонди, які провадять діяльність зі спільного інвестування – об'єднання (залучення) грошових коштів інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість [7].

Інші країни-члени, такі як Польща [22], Італія [23], Угорщина [24] сформуvalи національні стратегії кібербезпеки у 2013 році.

У 2008 році Європейська Комісія розпочала публічні консультації щодо мережі та політики інформаційної безпеки в Європі. У 2009 році Європейська Комісія підкреслила важливість безперервного функціонування комунікаційної інфраструктури для європейської економіки і суспільства та закликала до дій для захисту цієї критичної інформаційної інфраструктури, зробивши ЄС більш підготовленим і стійким до кібератак і збоїв [25].

Атака на енергомережу України у 2015 році є першою публічно визнаною кібератакою на енергетичний сектор, яка спричинила серйозне відключення електроенергії [26]. Це також підкреслює важливість кібербезпеки саме в енергетичному секторі, оскільки він становить одну з найважливіших національних інфраструктур. Кібер-інциденти, які мають місце в останні роки, викликають більш серйозне занепокоєння про безпеку в кіберсфері на рівні ЄС і посилюють інтерес до зміцнення співпраці держав-членів ЄС.

Приклади таких інцидентів – це серйозні витоки даних (DoS-атаки на медіа-платформи, таких як Twitter і Facebook [12], згадані вище атаки на інфраструктуру у Фінляндії, та уряд Німеччини за допомогою зловмисного програмного забезпечення, яке проникло в обидва МЗС і Міноборони, а також втручання у вибори та кібершпигунство Норвегії [27], Данії [28], Нідерландів [29] та Італії [30].

Вважаємо, що внаслідок декількох серйозних кібератак, країни-члени постраждали саме через відсутність співпраці та спільної позиції щодо питань кібербезпеки на рівні Союзу. Інциденти зростають та стають все більш складними, загрожуючи безпеці та економіці, реагування на кібератаки були фрагментарними та недостатньо послідовними, щоб впоратися з кібервикликами.

Надавши окремі історичні приклади можна зробити проміжний висновок, що кібератаки спричинили великий вплив на формування стратегії кібербезпеки ЄС. Це кинуло виклик державам-членам ЄС і спонукало їх адаптувати свою реакцію до реальної зростаючої цифровізації, взаємопов'язаності світу та складних кібератак, що швидко розвиваються, запровадити нові підходи та заходи для зміцнення приватно-державного партнерства тощо.

ENISA (*Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки*) оцінює, що в найближчі роки головними тенденціями в ландшафті кіберзагроз можуть бути: зростання складності та витонченості кібератак, тобто, зловмисники ставатимуть все більш і більш просунутими, а інфраструктура для кібердій буде більше використовувати анонімізацію; шифрування та ухилення від виявлення правоохоронними органами; перетворення фінансової вигоди на основний мотив для зловмисників у кібернетичному просторі, як правило, за підтримки держави-дестабілізатора. До того ж, ENISA стверджує, що безпека від кіберризиків міцно пов'язується з набуттям навичок і здібностей, з навчальними та освітніми програмами в організаціях по всьому ЄС [31].

Як уже зазначалося вище, держави-члени формували стратегії та політику інформаційної безпеки самостійно, зокрема, через відсутність взаємної довіри та неузгодженості між членами. Реакція ЄС має бути комплексною та базуватися на узгодженому наборі дій поєднання внутрішньої та зовнішньої політики. ЄС має стати одним цілим, щоб бути сильним гравцем у кіберпросторі. Обґрунтування цього можуть слугувати статистичні дані.

Компанія ESET (міжнародний розробник програмного забезпечення) перевірила «європейський індекс безпеки» станом на 2021 рік європейських країн, дослідивши, як кожна країна вирішує питання кібербезпеки та наскільки поширені хакерство та онлайн-шахрайство серед жителів держави. Та склали рейтинг країн з найкращим та найгіршим рівнем безпеки [32].

Згідно з дослідженням, компанія оцінювала кожену країну за 10-бальною шкалою. При оцінюванні враховувалися такі фактори: ступінь вразливості до потенційних атак, зацікавленість країни у розвитку кібербезпеки, нормативно-правове забезпечення стосовно кібербезпеки та кількість осіб, які стали жертвами кібератак.

Очолоє рейтинг Португалія як країна з найбільш безпечним кібернетичним простором, її оцінка склала – 8,21 з 10 балів. Ця країна має низьку кількість людей, які стали жертвами зловмисного програмного забезпечення, хакерства в соціальних мережах, шахрайства в онлайн-банкінгу та крадіжки особистих даних. Також, слід відмітити як активне вдосконалення безпеки інформаційного простору так і запроваджену національну стратегію у цій сфері, рівень забезпечення конфіденційності, стан критичної інфраструктури.

«Срібло» отримала Литва, її оцінка складає 7,99 з 10. Литва є прихильником кібербезпеки, та віддано формує безпечний онлайн-простір для своїх громадян.

Закриває трійку лідерів Словаччина, вона отримує 7,21 з 10 балів. Ця країна добре позиціонується з точки зору ризику, фактору, який визначає, чи сайти та служби піддаються ризику через відсутність засобів захисту.

Стосовно інших держав-членів ЄС, то вони були оцінені так: Греція – 7,03; Іспанія – 6,82; Естонія – 6,75; Латвія – 6,20; Фінляндія – 6,09; Данія – 6,08; Словенія – 6,05; Італія – 5,93; Німеччина – 5,89; Польща – 5,87; Хорватія – 5,66; Угорщина – 5,61; Швеція – 5,59; Нідерланди – 5,47; Ірландія – 5,36; Люксембург – 4,40; Бельгія – 4,37; Франція – 4,36; Австрія – 3,80; Румунія – 3,27. Ці європейські країни були оцінені за факторами, що охоплюють їх реакцію на проблеми кібербезпеки, ризики, які існують для громадян, коли вони знаходяться в Інтернеті.

Такі дані вказують на недосягнення спільного курсу розвитку та ведення спільної політики країн-членів, що є дійсною проблемою для ЄС, адже коли кібератака вражає одну з країн ЄС (слабшу за своєю кіберполітикою), вона з легкістю може розширити своє поле ураження та повністю дестабілізувати всю європейську спільноту.

Далі з'ясуємо класифікації кіберзагроз. Говорячи про них, ENISA у 2023 році опублікувала Ландшафт загроз, що становлять небезпеку для ЄС [33].

1) Програми-вимагачі. Тип зловмисної атаки, коли кіберзлочинці шифрують дані організації та вимагають плату за відновлення доступу. Про важливість і вплив загрози програм-вимагачів також свідчить низка відповідних політичних ініціатив у Європейському Союзі (ЄС) та в усьому світі.

2) Шкідливе програмне забезпечення. Шкідливе програмне забезпечення, призначене для виконання несанкціонованого процесу, який матиме негативний вплив на конфіденційність, цілісність або доступність системи. Примітно, що, незважаючи на зниження в 2022 році, як раніше підкреслювалося в доповіді за 2022, початок 2023 року став свідком відродження інцидентів, пов'язаних з цим типом загрози.

3) Соціальна інженерія. Соціальна інженерія охоплює широкий спектр заходів, які намагаються використовувати людську помилку з метою отримання доступу до інформації або послуг. Зловмисники використовують різні форми маніпуляції, щоб ввести особу в оману та передати конфіденційну або секретну інформацію. Користувачі можуть бути заманені, щоб відкрити документи, файли або електронні листи, відвідати веб-сайти або надати доступ до систем або послуг.

4) Порушення та витік даних. Витік даних – це навмисна атака, здійснена кіберзлочинцем з метою отримання несанкціонованого доступу до конфіденційних або захищених даних. Зазначається, що на сьогодні почастишали випадки витоку даних у сфері охорони здоров'я.

5) Розподілені атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS). Атаки, що перешкоджають користувачам

мережі або системи отримати доступ до відповідної інформації, послуг та інших ресурсів. За останні кілька років з початку COVID-19 і вторгнення росії в Україну суттєво змінився ландшафт загроз із збільшенням спонсорованих державою атак на критичну інфраструктуру країн.

6) Інтернет-загрози. Загрози доступу до Інтернету стосуються навмисних або ненавмисних збоїв мережі Інтернет або електронних комунікацій, які призводять до його відключень. Збої в роботі Інтернету можуть бути пов'язані з від'єднанням від мережі, відключеннями електроенергії, кібератаками, технічними проблемами, природними явищами і військовими діями.

7) Інформаційні маніпуляції. Ці дії описують як незаконну модель поведінки, яка загрожує або може негативно вплинути на цінності, процедури та політичні процеси (підроблені фото, відео, поширення неправдивої інформації (наклепу) про політичних діячів). Така діяльність носить маніпулятивний характер, ведеться навмисним і скоординованим чином.

8) Атаки на ланцюги поставок. Вона спрямована на відносини між організаціями та їх постачальниками. Атака вважається як такою, коли вона складається з комбінації принаймні двох атак; більш конкретно, перша атака йде на постачальника, який потім використовується для атаки на ціль, щоб отримати доступ до своїх активів. До прикладу, російські хакери зосереджені на використанні програм-вимагачів для атак на ланцюжки поставок як в Україні, так і в європейських країнах, які використовуються для надання зброї та гуманітарної допомоги на підтримку українських військових.

Виходячи з цього, можна прослідкувати, що кіберзлочинці здійснили найбільше атак, коли світ стикнувся з пандемією COVID-19, що в свою чергу, відкрила нові можливості для кібершпигунів та збільшила уразливість інформаційної безпеки майже для всіх країн світу. Більше того, кібершпигунам властиво поєднувати ці типи атак одночасно, наприклад, здійснити напад на інфраструктуру і розсіяти дезінформацію серед населення. Це значно ускладнює процес регенерації для держави, адже важливо нормалізувати роботу інфраструктури, забезпечити її захист та донести правдиву інформацію до населення.

З огляду на події, що розгорталися навколо ЄС, першим кроком до створення та розвитку системи кібербезпеки ЄС стало прийняття стратегії кібербезпеки в 2013 році. Стратегія визначила досягнення кіберстійкості та розвиток промислових і технологічних ресурсів для кібербезпеки як її ключові цілі. Директива про безпеку мережевих та інформаційних систем в ЄС (*Directive (EU) 2016/1148*), є першим актом права ЄС щодо кібербезпеки. Вона передбачила правові заходи для підвищення загального рівня кібербезпеки в ЄС, зосереджуючись на захисті критичної інфраструктури [34].

Щоб відреагувати на зростаючі загрози, пов'язані з цифровізацією та напливом кібератак, Комісія подала пропозицію замінити Директиву NIS і, таким чином, посилити вимоги безпеки, оптимізувати зобов'язання щодо звітності та запровадити більш жорсткі вимоги, а саме, наглядові заходи та суворіші вимоги до виконання, включаючи узгоджені санкції в ЄС.

Відтоді було прийнято нову стратегію кібербезпеки ЄС на 2020–2025 роки [35], яка, серед багатьох речей, пропонує перегляд Директиви NIS, ухвалення нової Директиви щодо стійкості критичних об'єктів (*Directive 2008/114/EC on the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection*) (CER), створення мережі центрів безпеки (SOC) та нові заходи для зміцнення інструментарію кібердипломатії ЄС.

Це відповідає пріоритетам Комісії – зробити Європейський Союз придатним до цифрової ери та побудувати готову до майбутнього економіку, яка працюватиме на громадян.

Ландшафт загроз суттєво змінився з моменту прийняття Директиви NIS у 2016 році, і сфера дії Директиви потребує оновлення та розширення, щоб відповідати поточним ризикам і майбутнім викликам, одним із таких завдань є забезпечення безпеки технології 5G. До того ж, її імплементація державами-членами виявила властиві закони в певних положеннях або підходах, наприклад, нечітке розмежування сфери застосування директиви.

Врегулювання інформаційної безпеки як на практиці так і в теорії з використанням новітніх технологій, досить складний процес, адже неможливо на 100% прорахувати всі ризики, забезпечити об'єкти критичної інфраструктури від неочікуваних атак, що і є основною проблемою для ЄС, нормативне забезпечення не встигає за розвитком інформаційних технологій.

Суд ЄС у своєму рішенні у справі *C-58/08 (Vodafone Ltd and Others v Secretary of State for Business, Enterprise and Regulatory Reform)* [36] вказав на необхідність встановлення чітких спільних правил щодо сфери застосування Директиви NIS та гармонізації правил з управління ризиками кібербезпеки та звітування про інциденти. Поточні розбіжності в цій сфері на законодавчому, наглядовому, національному та європейському рівнях є перешкодами для внутрішнього ринку, оскільки суб'єкти, які займаються трансграничною діяльністю, стикаються з різними, і, можливо, дублюючими нормативними вимогами та/або їх застосуванням на шкоду здійснення своїх свобод заснування та надання послуг.

У зв'язку з недосконалістю Директиви (NIS), 16 грудня 2020 року Комісія представила пропозицію (*Proposal for Directive (EU) 2016/1148*) щодо заходів на загальному рівні кібербезпеки Союзу (NIS2), яка б скасувала і замінила існуючу [37].

Правовою основою як для (NIS), так і для запропонованої (NIS2) є стаття 114 Договору про функціонування Європейського Союзу [38], метою якого є створення та функціонування внутрішнього ринку шляхом посилення заходів щодо наближення національних правил.

Запропоноване розширення сфери застосування, фактично зобов'язе більше суб'єктів і секторів до життя заходів, що сприятиме підвищенню рівню кібербезпеки в Європі в довготривалій перспективі.

Загалом пропозиція, визначена Директиві (NIS2) ставить перед собою три загальні цілі:

1) підвищення рівня кіберстійкості повного набору діючих підприємств Європейського Союзу в усіх відповідних секторах, запровадивши правила, які зобов'язують всі державні та приватні організації внутрішнього ринку приймати адекватні заходи кібербезпеки. Тобто, встановлюється, що всі середнього розміру і великі підприємства, що працюють у секторах, охоплених системою NIS2, повинні дотримуватися правил безпеки, викладених у пропозиції;

2) зменшення неузгодженості у стійкості внутрішнього ринку в секторах на які поширюється дія директиви, шляхом подальшого узгодження: а) безпеки та вимог до звітності про інциденти; б) положення, що регулюють національний нагляд та виконання.

Крім того, пропозиція передбачає двоетапний підхід до звітування про інциденти у сфері кібербезпеки. Постраждалі компанії мають протягом 24 годин з моменту, коли їм вперше стало відомо про інцидент, подати звіт щодо атаки та реагування. Якщо ж компанії не подають звітності, то до них можуть бути застосовані санкції: негрошового характеру (Non-monetary Penalties) (додержання інструкцій, накази про проведення аудиту безпеки, сповіщення про загрози клієнтам компанії), адміністративні санкції (штрафи для різних секторів господарювання від 7 до 10 млн євро) та кримінально-правові санкції (притягати керівників організацій до персональної відповідальності, якщо після кіберінциденту доведено грубу недбалість) [39];

3) поліпшення рівня спільного усвідомлення ситуації та колективної здатності до реагування: а) вживання заходів для підвищення рівня довіри між компетентними органами, шляхом обміну додатковою інформацією; і б) встановлення правил і процедури реагування у разі масштабного інциденту чи кризи.

На нашу думку, нові правила здатні вдосконалити те, як ЄС запобігає, обробляє та реагує на масштабні інциденти і кризи у сфері кібербезпеки шляхом запровадження чіткої відповідальності (розподіл обов'язків, визначення зони відповідальності кожного держави-члена), належного планування між державами-членами та більшої співпраці між країнами-членами. Директива започаткує кризове управління рамок ЄС, які вимагають від держав-членів прийняти план і призначити національні компетентні органи, відповідальні за участь у реагуванні на інциденти та кризи на рівні ЄС.

Проте, маємо певні побоювання, як вже було зазначено, що нормативне забезпечення ЄС не завжди встигає врегулювати та відреагувати на появу нових інформаційних технологій. Враховуючи бюрократичне життя Європи, ми вважаємо, буде досить складно слідувати якісно та послідовно цим стандартам в разі реальної небезпеки та серйозній загрози витоку даних.

Отже, сформулюємо основні висновки та рекомендації. Кібератаки не мають кордонів, обмежитись одним комплексним документом для нормативного регулювання протидії їм неможливо. Зміцнення стійкості інформаційних техно-

логій має бути пріоритетом для ЄС. Без достатнього рівня безпеки будь-яка установа може втратити свої дані та, відповідно, власний авторитет. Однак ефективна кібербезпека не може бути скоординована силами одного уповноваженого суб'єкта, це є виважена, комплексна, всебічно розглянута, дієва реакція на загрозу. Перш за все, кібербезпека є колективною відповідальністю, і кожна держава-член повинна запровадити комплекс якісних практик для ефективного підвищення стійкості на рівні ЄС.

Кібербезпека не завжди передбачає успішну роботу спеціальних служб, робочих груп, перш за все, це робота всіх учасників: органів мережевої та інформаційної безпеки, правоохоронних органів, як на національному рівні, так і на рівні Європейського Союзу.

Крім того, сильна кібер-спільнота залежить від розвитку кібер-дипломатії, яка потребує постійного вдосконалення зважаючи на стрімкий розвиток ІТ. До того ж, суттєво впливає кібер-обізнаність громадян. Щоб протистояти не тільки на глобальному рівні кіберзагрозам, але й на особистісному, варто весь час підвищувати свою обізнаність в кіберпросторі, сюди входить і паролна безпека, використання лише ліцензійного програмного забезпечення, безпечних месенджерів.

Можна констатувати, що ЄС стоїть на вірному шляху та розвиває свій потенціал у сфері кібербезпеки та діджиталізації, максимально намагаючись як впроваджувати цифрові технології у всі сфери життєдіяльності європейського суспільства так і ефективно захищати їх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук Д. С., Гроза Д. В. Міграційні кризи як виклики безпеці ЄС: історія розвитку та сьогодення. *Право та інновації*. 2023. № 1 (41). С. 96–104.
2. Бойчук Д. С. Право людини на захист: загальнотеоретична характеристика: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук. Харків, 2018.
3. Бойчук, Д. С. Щодо питання про право на зброю як складову частину права людини на захист. *Правові новели* № 4. 2018. 9–14.
4. Yakoviyk, I. V., Tragniuk, O. Y., & Boichuk, D. S. Strategic Autonomy of the European Union: On the Way to "European Sovereignty" in Defense?. *Probs. Legality*, 149, 2020. 223.
5. Kamile Nur Seviş, Ensar Seker. Cyber Warfare: Terms, Issues, Laws and Controversies. URL: https://www.researchgate.net/publication/306064145_Cyber_warfare_terms_issues_laws_and_controversies. (дата звернення: 10.12.2023).
6. National Cyber Security Strategies: An Implementation Guide. The European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/national-cyber-security-strategies-an-implementation-guide>. (дата звернення: 10.12.2023).
7. Даніленкова І.М. Проблеми розвитку та функціонування інститутів спільного інвестування в Україні. Стратегічні орієнтири. URL: <http://libfor.com/index.php?newsid=32> (дата звернення: 10.12.2023).
8. Сопілко І. Інформаційна безпека та кібербезпека: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2021. № 59. С. 110–115. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53733/1/1.%20M.%20Cопілко.pdf>. (дата звернення: 10.12.2023).
9. Діордіца І. Поняття та зміст національної системи кібербезпеки. *National law journal: theory and practice*. 2016. С. 33–38. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/33_38_Ponyattya%20ta%20zmlst%20natslonoalnoY%20sistemi%20klberbezpeki.pdf. (дата звернення: 10.12.2023).
10. Фурашев В.М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*. 2012. № 2. С. 162–169.
11. Баранов О. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова інформатика*. 2014. Т. 42, № 2. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/14boavpk.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).
12. Giantas D., N. Liaporopoulos A. Cybersecurity in the EU: Threats, Frameworks and future perspectives. 2019. 40 p.
13. Pascale Davies. Estonia hit by 'most extensive' cyberattack since 2007 amid tensions with Russia over Ukraine war. URL: <https://www.euronews.com/next/2022/08/18/estonia-hit-by-most-extensive-cyberattack-since-2007-amid-tensions-with-russia-over-ukrain>. (дата звернення: 11.12.2023).
14. Kertu Ruus. Cyber War I: Estonia Attacked from Russia. *European Affairs A publication of: The European Institute*. 2008. № 9. URL: <https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/ea/v9i1/03.html>. (дата звернення: 11.12.2023).
15. National Plan for Information Infrastructure Protection. URL: <https://www.qcert.org/sites/default/files/public/documents/GER-PL-National%20Plan%20For%20Information%20Infrastructure%20Protection-Eng-2005.pdf>. (дата звернення: 11.12.2023).
16. Strategy to improve Internet security in Sweden. URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Documents/National_Strategies_Repository/Sweden_2006_Strategy_Internet_security_2006_12_July_2006.pdf. (дата звернення: 11.12.2023).
17. Ministry of Defence. Cyber Security Strategy. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/strategies/cyber-security-strategy/@@download_version/993354831bfc4d689c20492459f8a086/file_en. (дата звернення: 11.12.2023).
18. Finland's cyber security strategy. *Government Resolution*. URL: <https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/FinlandsCyberSecurityStrategy.pdf>. (дата звернення: 11.12.2023).
19. Myriam Dunn, Center for Security Studies, Swiss Federal Institute of Technology (ETH Zurich). A comparative analysis of cybersecurity initiatives worldwide. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/Background_Paper_Comparative_Analysis_Cybersecurity_Initiatives_Worldwide.pdf. (дата звернення: 11.12.2023).
20. National Strategy for Information Security in the Slovak Republic. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/Slovakia_National_Strategy_for_ISEC.pdf. (дата звернення: 11.12.2023).
21. French national digital security strategy. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/France_Cyber_Security_Strategy.pdf. (дата звернення: 11.12.2023).
22. Cyberspace protection policy of the republic of poland. *Republic of poland ministry of administration and digitisation, internal security agency*. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/copy_of_PO_NCSS.pdf. (дата звернення: 13.12.2023).

23. National cyber security strategies. *National cyber security strategies*. URL: <https://www.sicurezza.gov.it/sisr.nsf/wp-content/uploads/2014/02/italian-national-strategic-framework-for-cyberspace-security.pdf>. (дата звернення: 13.12.2023).
24. Hungary's national security strategy. URL: <https://eda.europa.eu/docs/default-source/documents/hungary-national-security-strategy-2012.pdf>. (дата звернення: 13.12.2023).
25. Cyber security and politically, socially and religiously motivated cyber attacks. *Directorate-general for external policies of the union directorate b – policy department*. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/sede090209wsstudy_/SEDE090209wsstudy_en.pdf. (дата звернення: 13.12.2023).
26. Садомська Б. Український кіберпростір: безпекові загрози, виклики та перспективи розвитку. *Аналітичний центр ADASTRA*. 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/ukrayinskij-kiberprostir-bezpekovi-zagrozi-vikliki-ta-perspektivi-rozvitku>. (дата звернення: 13.12.2023).
27. Norway blames Russia for cyber-attack on parliament. *BBC*. 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54518106>. (дата звернення: 13.12.2023).
28. Paganini P. Denmark blamed russia apt28 group for cyber intrusions in defense ministry emails. *Danish Defense Ministry*. 2017. URL: <https://securityaffairs.com/58322/hacking/apt28-hacked-denmark-defense-ministry.html>. (дата звернення: 13.12.2023).
29. Dutch intelligence: Many cyberattacks by Russia are not yet public knowledge. *The Record*. URL: <https://therecord.media/dutch-intelligence-russia-cyberattacks-many-not-yet-public-knowledge>. (дата звернення: 13.12.2023).
30. Paganini P. Russia suspected over cyber espionage campaign on the italian foreign ministry. *Danish Defense Ministry*. 2017. URL: <https://securityaffairs.com/56157/intelligence/italian-foreign-ministry-hacked.html>. (дата звернення: 13.12.2023).
31. Enisa threat landscape. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). 2023. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023>. (дата звернення: 13.12.2023).
32. European Cybersecurity Index: European Countries with the Best and Worst Cybersecurity 2021. URL: <https://www.eset.com/uk/about/newsroom/blog/european-cybersecurity-index-2021/>. (дата звернення: 13.12.2023).
33. ENISA Threat Landscape 2023. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023>. (дата звернення: 13.12.2023).
34. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj>. (дата звернення: 13.12.2023).
35. European Security Union 2020-2025. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-security-union_en. (дата звернення: 13.12.2023).
36. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 8 June 2010 Case C-58/08. The Queen, on the application of: Vodafone Ltd and Others. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62008CJ0058>. (дата звернення: 13.12.2023).
37. Proposal for a directive of the european parliament and of the council on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, repealing Directive (EU) 2016/1148. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A823%3AFIN>. (дата звернення: 13.12.2023).
38. Treaty establishing the European Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12002E%2FTXT>. (дата звернення: 13.12.2023).
39. Penalties for NIS2 Violations. URL: <https://nis2directive.eu/nis2-fines/>. (дата звернення: 13.12.2023).

CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН

CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT CONDITION

Дедюєва Н.В., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті розглянуто докорінну зміну обставин як підставу для припинення дії міжнародного договору. Здійснено аналіз роботи доповідачів конференції, Комісії міжнародного права та рішень міжнародних судових органів. У загальних рисах і доповідачі, і Комісія з міжнародного права усвідомлювали небезпеку такого положення в Конвенції для стабільності договорів. Міжнародні судові органи розглядають клопотання про докорінну зміну обставин у найбільш обмежувальний спосіб, надаючи абсолютний пріоритет стабільності договорів, принципу *pacta sunt servanda*, який, має перевагу над підставою докорінних, фундаментальних змін. Застосування доктрини у справі *Rake EC* було менш обмежувальним, але це може бути пов'язаним з автономним правопорядком Європейського Союзу який є *sui generis*.

Визначено також, що положення статті 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів ґрунтується на наявності низки умов, одночасне застосування яких є умовою застосування цієї підстави припинення дії міжнародного договору.

Здійснено аналіз оціночного поняття «докорінності», яке охоплює собою три основних аспекти: обставини мають слугувати істотною підставою для надання згоди на обов'язковість міжнародного договору, наявною має бути фрустрація та наслідком докорінної зміни обставин має виступати зміна обсягу зобов'язань держави. Окрім цього, було розглянуто збройний конфлікт як підставу посилення на докорінну зміну обставин, зокрема на прикладі Закону України «Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки». Збройний конфлікт як підставу для посилення на докорінну зміну обставин також розглянуто в кореляції зі статтею 73 Віденської конвенції.

Аналіз підстави докорінної зміни обставин дозволяє визначити досить нечіткі межі її застосування в умовах коли сталість договорів не відповідає реаліям. Цей принцип відкриває шлях до динамічного тлумачення міжнародних договорів та забезпечує їх адаптацію до нових викликів і змін.

У висновку підкреслено винятковість посилення на *clausula rebus sic stantibus*, оскільки обставини, які змінились докорінно, мають охоплювати як площину підстав для надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору, так і наслідків, що змінюють сферу дії зобов'язань держави-учасниці договору.

Ключові слова: *clausula rebus sic stantibus*, докорінна зміна обставин, припинення дії міжнародного договору, вихід з договору, збройний конфлікт.

The article examines a fundamental change in circumstances as a basis for terminating the validity of an international agreement. An analysis of the work of the speakers of the conference, the International Law Commission and the decisions of international judicial bodies was carried out. In general terms, both the rapporteurs and the International Law Commission were aware of the danger of such a provision in the Convention for the stability of treaties. International judicial bodies consider petitions for a radical change of circumstances in the most restrictive way, giving absolute priority to the stability of treaties, the principle of *pacta sunt servanda*, which has priority over the basis of radical, fundamental changes. The application of the EU *Rake* doctrine was less restrictive, but this may be due to the autonomous legal order of the European Union, which is *sui generis*.

It was also determined that the provision of Article 62 of the Vienna Convention on the Law of International Treaties is based on the presence of a number of conditions, the simultaneous application of which is a condition for the application of this ground for termination of the international treaty.

An analysis of the evaluative concept of "fundamentalism" was carried out, which covers three main aspects: the circumstances must serve as a substantial basis for consent to the binding nature of the international treaty, there must be frustration, and the consequence of a fundamental change in circumstances must be a change in the scope of the state's obligations. In addition, the armed conflict was considered as a basis for referring to a fundamental change in circumstances, in particular on the example of the Law of Ukraine "On Termination of the Agreement between Ukraine and the Russian Federation on Cooperation in the Use of the Sea of Azov and the Kerch Strait." Armed conflict as a basis for referring to a fundamental change in circumstances is also considered in correlation with Article 73 of the Vienna Convention.

An analysis of the basis of a fundamental change in circumstances allows us to determine rather unclear limits of its application in conditions where the permanence of contracts does not correspond to reality. This principle opens the way to a dynamic interpretation of international treaties and ensures their adaptation to new challenges and changes.

The conclusion emphasizes the exclusivity of the reference to *clausula rebus sic stantibus*, since the circumstances that have changed fundamentally should cover both the scope of the grounds for the state to give its consent to the binding nature of the international treaty, as well as the consequences that change the scope of the obligations of the state party to the treaty.

Key words: *clausula rebus sic stantibus*, fundamental change of circumstances, termination of an international treaty, withdrawal from a treaty, armed conflict.

Постановка проблеми. Право міжнародних договорів ґрунтується на принципі *pacta sunt servanda*, покликаного гарантувати стабільність міжнародних договірних відносин та забезпечувати неможливість свавільного звільнення від зобов'язань і нівелювання міжнародного права. Розділ III Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 (далі ВК) року присвячений підставам припинення договорів і зупинення їх дії, тобто правомірному закінченню дії принципу *pacta sunt servanda*. Серед вказаних підстав, на особливу увагу заслуговує стаття 62 ВК, яка докладно регламентує питання докорінної зміни обставин (*rebus sic stantibus*) у відносинах між державами, що склались на основі договору.

Аналіз останніх досліджень. До питань, що стосуються докорінної зміни обставин як підстави для при-

пинення договору звертаються такі вчені як: Чесні Хілл, Чарльз Чейні Хайд, Лорд Майнейр, Олівер Лісцін молодший, Задорожній О. В., Буткевич О. В., Ващенко В. А. та інші.

Метою даної статті є дослідження становлення та закріплення *clausula rebus sic stantibus* у праві міжнародних договорів, а також сучасна практика застосування ст. 62 ВК державами.

Виклад основного матеріалу. *Clausula rebus sic stantibus* – це латинський юридичний принцип, що означає «за умови, що речі залишаються незмінними». В праві міжнародних договорів дана клаузула розглядається як право докорінної зміни обставин [1]. Основним завданням ст. 62 ВК є створити певну гарантію протидії зловживанню положеннями докорінної зміни обставин, оскільки

держави часто посилалися цю підставу задля уникнення договірних зобов'язань протягом дев'ятнадцятого століття та у міжвоєнний період.

Доктрина *rebus sic stantibus* юридично ґрунтується на намірі сторін. Зміна обставин має значення для обов'язкової сили договору лише тією мірою, якою вона пов'язана з волею сторін договору на момент його укладення. Це не об'єктивна норма міжнародного права, яка нав'язується сторонам, а правило для реалізації наміру сторін. У зв'язку із цим доцільно буде процитувати видатного науковця Чесні Хілла, який детально вивчав доктрину *rebus sic stantibus* в міжнародному праві: «Доктрина, як її розуміють держави, чітко ґрунтується з юридичної точки зору на намірах сторін під час укладення договору. Таке ж посилання на намір сторін під час укладення договору міститься в ідеї про те, що обставини повинні мати такий характер, щоб позбавити договір сенсу або причини його укладення» [2, с. 898].

Згідно пунктом 1 статті 62 ВК на докорінну зміну, яка сталася щодо обставин, що існували при укладенні договору, і яка не передбачалась учасниками, не можна посилатися як на підставу для припинення договору або виходу з нього, за винятком тих випадків, коли:

а) наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язкові для них договору; і

б) внаслідок зміни обставин докорінно змінюється сфера дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором.

Пункт 2 обмежує застосування ст. 62 виключенням у таких випадках: (а) якщо договір встановлює кордон; або (б) якщо фундаментальна зміна є результатом порушення стороною, яка посилається на неї, зобов'язання за договором або будь-якого іншого міжнародного зобов'язання перед будь-якою іншою стороною договору.

Стаття 62 Віденської конвенції, що наразі закріплює досліджувану *clausula rebus sic stantibus*, в якості джерела має Другу доповідь про право міжнародних договорів, автором якої є сер Хамфрі Уолдок [3, с. 79–80].

Крім цього, у своєму другому звіті сер Фіцморіс наголошує на наступному: принцип *rebus sic stantibus* знаходить свою сферу застосування переважно у двосторонніх договорах. А також *rebus sic stantibus* не може використовуватись в правотворчих договорах (*traités-lois* – встановлюють загальні правила, а не взаємні зобов'язання); договорах, що створюють систему чи режим; договорах, що передбачають зобов'язання відповідати певним стандартам і умовам чи будь-якому іншому договору, де юридична сила зобов'язання є невід'ємною, а не залежить від відповідного виконання іншими сторонами договору [4].

Відштовхуючись від Другої доповіді про право міжнародних договорів, зокрема статті 22, та наявних положень у статті 62 Віденської конвенції, Коментар до Віденської конвенції (далі – Коментар) підкреслює вкрай важливу зміну у закріпленні *clausula rebus sic stantibus*. Формулювання статті 62 представлено у негативній формі: «На докорінну зміну, яка сталася щодо обставин, що існували при укладенні договору, і яка не передбачалась учасниками, не можна посилатися як на підставу для припинення договору або виходу з нього, за винятком тих випадків, коли...». Це акцентує на винятковості посилання на *clausula rebus sic stantibus*, нагадуючи, що докорінна зміна обставин є не правилом, а виключенням.

Винятковий характер формулювання статті 62 також дає зрозуміти, «що навіть фундаментальна зміна обставин, як правило, не впливає на зобов'язання сторін постійно виконувати свої договірні зобов'язання, як того вимагає принцип *pacta sunt servanda*» [5, с. 1154].

Як вважала Комісія з міжнародного права, викладена в ст. 62 норма про докорінну зміну обставин може застосовуватися при п'яти наступних умовах: «(1) зміна має бути пов'язана з обставинами, що існували на момент укла-

дання договору; (2) ця зміна має бути фундаментальною; (3) вона має бути не передбачена сторонами; (4) існування таких обставин мало становити істотну підставу згоди сторін на обов'язковість для них договору; і (5) зміна обставин для припинення міжнародного договору стосується лише тих зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором» [6]. Коментар також дає зрозуміти вкрай важливу річ: п'ять умов, що містяться у статті 62 Віденської конвенції, мають бути наявні у повному складі та виконані одночасно, а не окремо та взаємозамінно. Це, знов таки, зроблено задля забезпечення принципу *pacta sunt servanda*.

Комісія з міжнародного права не надала жодних вказівок щодо значення терміну «докорінно». Тож, оскільки поняття «докорінності» є оціночним, вважаємо необхідним роз'яснити, якими ознаками мають володіти обставини, щоб вважатись такими. Державі, задля посилання на докорінну зміну обставин, як на підставу припинення дії договору, слід довести наступне:

А) Обставини, за наявності яких була надана згода держави на обов'язковість для неї договору, мають становити істотну підставу для надання згоди. Згідно із думкою сера Фіцморіса, істотною підстава вважається, коли ситуація або стан справ були основоположними для договору, як фактор, який спонукав сторони до власне укладення договору [4, с. 63, пункт 171]. При цьому зміна обставин, які хоч і існували на момент укладення договору, але не носили характер основоположних обставин для його укладення, не будуть мати значення та не будуть виступати у якості підстави відмови від договору;

Б) Наявність фрустрації, тобто неможливості реалізації чи подальшої реалізації цілей договору. Доктрина фрустрації застосовна, якщо об'єкт, що є основою договору, стає недоступним [7].

В) Враховується також сам наслідок «докорінної зміни обставин». Зміна обставин може вважатись докорінною, коли вона збільшує зобов'язання держави до «фактично відмінних» від спочатку взятих за договором зобов'язань [8]. В справі щодо рибальської юрисдикції (*The Fisheries Jurisdiction cases*) Міжнародний суд мав проаналізувати Угоду 1961 року між Ісландією та Сполученим Королівством, яка нібито припинялась внаслідок (і) змін у техніці рибальства та (ii) змін в міжнародному праві про рибальство. Розглядаючи підставу докорінної зміни обставин, та посилаючись на формулювання статті 62 ВК, Міжнародний суд зазначив наступне: «для того, щоб зміна обставин могла стати підставою для припинення договору, також необхідно, щоб вона призвела до радикальної зміни обсягу зобов'язань, які ще належить виконати. Зміна повинна збільшити тягар зобов'язань, що має бути виконаний, до такої міри, щоб зробити виконання дещо суттєво відмінним від того, що було прийнято спочатку» [9].

Одні члени Комісії з міжнародного права наполягали, що дана клаузула може мати місце лише за наявності зміни тих обставин, які становили собою суттєву основу договору; інші – розглядали концепцію *rebus sic stantibus* як абсолютну, на яку можна посилатися фактично за зміни будь-яких обставин.

Неможливо залишити без уваги доробки вітчизняної дослідниці О. В. Буткевич, яка акцентувала увагу на тому, що ключовим аспектом стосовно 62 статті Віденської конвенції є питання сутності і характеру зміни обставин, за яких можливе припинення міжнародного договору. Від так, дослідниця виокремлює декілька історично усталених факторів, на які може бути поширена дія принципу *rebus sic stantibus*: революції різного характеру, зміни у владі революційного характеру, зміни політичного ладу певної держави і т. д. Окрім іншого, вкрай важливою обставиною, що має докорінний характер, вважається зміна у праві. Також, дослідниця фокусує увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права є дві ключові підстави для посилання на *rebus sic stantibus*,

а саме: «1) зміна суттєвих засад, причин згоди сторони чи сторін на договірні зобов'язання (фактор волі сторін) та 2) розширення обсягу зобов'язань сторони чи сторін за договором (фактор сфери зобов'язань)» [10, с. 479].

Досліджуючи оціночне питання «докорінності» хочеться розуміти чи підпадає під нього збройний конфлікт. Адже, з однієї сторони, ст. 73 ВК чітко вказує, що не вирішує наперед питань, які можуть виникнути щодо договору з початку воєнних дій між державами. Однак існує практика, яка говорить про зворотнє.

У справі «Раке проти Гауптзоламт Майнца» (*Racke v Hauptzollamt Mainz*) Європейський суд правосуддя розглядав питання щодо призупинення Радою Міністрів Європейських Співтовариств дії Угоди про співпрацю між ЄС та Югославією в 1991 році після початку бойових дій у регіоні. Суд Правосуддя виніс попереднє рішення щодо дійсності призупинення, в якому він перерахував дві умови для успішної можливості застосування докорінної зміни обставин. По-перше, Суд визначив суттєву основу згоди сторін, вважаючи за необхідне, щоб у Югославії була «мирна ситуація, необхідна для добросусідських відносин, і існування інституцій, здатних забезпечити реалізацію співпраці, передбаченої угодою на всій території Югославії». Суд ЄС встановив, що ці умови більше не відповідають фактам. По-друге, Суд Правосуддя підкреслив, що докорінна зміна обставин має радикально змінити обсяг зобов'язань, взятих на себе сторонами. У цьому відношенні судовий орган постановив, що було достатньо того, що продовження надання преференцій з метою стимулювання торгівлі в умовах, за яких Югославія розпадається, не сприяє досягненню поставлених цілей [11].

Тож, незважаючи на те, що стаття 73 ВК виключає спалах військових дій зі сфери її застосування, справа Раке демонструє, як все ще можуть виникати питання щодо того, чи кваліфікується така ситуація як докорінна зміна обставин. Доктринальні погляди на цю тему є непереконливими. Деякі автори розглядають вплив збройного конфлікту на договори як подібний або навіть співпадаючий із докорінною зміною обставин, визнаючи, що договір може бути призупинено або припинено на цій основі.

Актуальним, з цієї точки зору, є дослідження практики України, яка 24 лютого 2023 року прийняла Закон України «Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» [12]. В законі міс-

ється безпосереднє посилання на статтю 62 Віденської конвенції та статтю 24 Закону України «Про міжнародні договори України». Згідно із розглянутими вище теоретичними положеннями, можемо обґрунтувати таке припинення наступним чином:

Обставини, за яких була надана згода на обов'язковість договору, становили істотну підставу для надання такої згоди – договір набував чинності у 2004 році, коли між державами відбувалось активне співробітництво та партнерство, зокрема в економічній сфері. Вони, як ми знаємо, змінилися у зв'язку із повномасштабним вторгненням та окупацією українських територій. Оскільки співробітництво та партнерство були істотною підставою для надання Україною згоди на обов'язковість даного договору, а наразі про них мова не йде, то можна стверджувати про наявність докорінної зміни обставин.

Концепція фрустрації також простежується у зазначеному договорі, адже цілі договору, а саме свобода судноплавства торговельних та військових кораблів та інших державних суден, експлуатованих в некомерційних цілях, спільна діяльність у галузі судноплавства, мирне вирішення спорів, не можуть надалі бути реалізовані. Причина неможливості подальшої реалізації цілей договору – збройна агресія Російської Федерації.

Отже, як ми бачимо на прикладі цього нормативно-правового акту, докорінна зміна обставин охопила зміною у відносинах між державами та збройну агресією. У зв'язку із подібною докорінною зміною обставин, будь-які договори про мир, дружбу і співробітництво не можуть виконуватись, оскільки характер взаємовідносин між державами змінився від мирного співробітництва до збройного конфлікту.

Висновки. *Clausula rebus sic stantibus*, або іншими словами докорінна зміна обставин, може слугувати підставою для припинення міжнародного договору. Однак її застосування носить винятковий характер, задля забезпечення стабільності та «святості» міжнародних договорів, де провідним принципом виступає *pacata sunt servanda*. В ході еволюції права міжнародних договорів змінювався і підхід до можливості посилання на *clausula rebus sic stantibus*, однак на сучасному етапі увага фокусується саме на змісті і тлумаченні поняття докорінності. Загалом обставини, які змінилися докорінно, мають охоплювати як площину підстав для надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору, так і наслідків, що змінюють сферу дії зобов'язань держави-учасниці договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 23.05.1969 р. : станом на 13 черв. 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 05.11.2023).
2. Lissitzyn, O. J. *Treaties and Changed Circumstances (Rebus Sic Stantibus)*. *American Journal of International Law*. 1967. Т. 61, № 4. С. 895–922. URL: <https://doi.org/10.2307/2197343> (дата звернення: 06.11.2023).
3. Sir Humphrey Waldock. *Second Report of the Special Rapporteur on the Law of Treaties* : United Nations, General Assembly, 1963. 74 с. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_156.pdf (дата звернення 07.11.2023)
4. Sir Gerald Fitzmaurice. *Second Report of the Special Rapporteur on the Law of Treaties*: United Nations, General Assembly, 1957. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_107.pdf (дата звернення 07.11.2023)
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Коментар. Springer, 2018. 1535 с.
6. *Law of treaties. Yearbook of the International Law Commission* 1966 р., т. II. 1966. С. 1–124. URL: <https://doi.org/10.18356/73e17e4c-en> (дата звернення: 07.11.2023).
7. Odgers, F. J. *The Law of Contract*. Fourth edition. By G. C. Cheshire, D.C.L., F.B.A., of Lincoln's Inn, Barrister-at-Law, Reader in the Law of Real Property to the Council of Legal Education, and C. H. S. Fifoot, M.A., F.B.A., of the Middle Temple, Barrister-at-Law, Fellow of Hertford College, Oxford, All Souls Reader in English Law, Reader in Common Law to the Council of Legal Education. [London: Butterworth & Кембриджський юридичний журнал. 1956. Т. 14, № 2. URL: <https://doi.org/10.1017/s0008197300006978> (дата звернення: 07.11.2023).
8. Антонов М. Фундаментальна зміна обставин як підстава припинення або зупинення дії міжнародного договору. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". 2017. № 16. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-16-6392> (дата звернення: 07.11.2023).
9. Справа про юрисдикцію у сфері рибальства (Сполучене Королівство проти Ісландії) (Юрисдикція) [1973] ICJ Rep 4; Rep 49.
10. Буткевич О.В. Концепція докорінної зміни обставин у міжнародному праві. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право / Упор. О. Задорожній. К., 2014. С. 470–496.
11. Рішення Суду від 16 червня 1998 року. *A Racke GmbH & Co. проти Hauptzollamt Mainz*. Посилання на попереднє рішення: *Bundesfinanzhof* – Німеччина. Угода про співробітництво між ЄС та Югославією – Призупинення дії торговельних поступок – Віденська конвенція про право міжнародних договорів – положення *Rebus sic stantibus*. Справа С. 162/96.
12. Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки : Закон України від 24.02.2023 р. № 2948-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-20#Text> (дата звернення: 12.11.2023).

ОЦІНКА ВПЛИВУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

ASSESSMENT OF THE IMPACT AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATION OF WAR CRIMES AGAINST THE NATURAL ENVIRONMENT

Задихайло Д.Д., к.ю.н.,

доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Серпутько А.Д., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харламова Д.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблематиці проведення оцінки та сучасного стану та перспектив розслідування воєнних злочинів проти природного середовища в контексті збройного конфлікту в Україні. Останніми роками взаємозв'язок між конфліктами та деградацією природного середовища привертає безпрецедентну увагу в міжнародному праві. У міру розгортання конфліктів екологічні наслідки часто виходять далеко за межі безпосередніх наслідків для людей, впливаючи на екосистеми та біорізноманіття. Стаття заглиблюється у критичне дослідження оцінки впливу та аналізу перспектив розслідування воєнних злочинів проти природного середовища, з особливим акцентом на контексті України.

Під час військових дій природному середовищу часто завдається шкода, наприклад, забруднення води або повітря, знищення фауни і флори, а також зміни місцевої екосистеми. Визнаючи важливість довкілля для цивільного населення, Міжнародне гуманітарне право встановлює як загальні, так і спеціальні гарантії захисту природного середовища під час збройних конфліктів. Сьогодні Україна об'єднує світ задля забезпечення невідворотності покарання шляхом розроблення ефективної стратегії притягнення до відповідальності за воєнні злочини проти природного середовища. Створений прецедент в майбутньому має виконувати превентивну функцію.

Війна не лише впливає на і без того напружене природне середовище, але й перешкоджає зусиллям, спрямованим на покращення ситуації. Діяльність та інвестиції, спрямовані на відновлення природних середовищ, збереження видів, покращення управління природоохоронними територіями, а також на пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптацію до них, були перервані.

Саме через це оцінка завданої шкоди є первинним етапом розслідування воєнних злочинів проти природного середовища. Відсутність належної оцінки унеможливіє правильну кваліфікацію як національними, так і міжнародними судовими установами впливу збройного конфлікту на природне середовище.

Ключові слова: природне середовище, цивільні об'єкти, соціально захищені об'єкти, кримінальне провадження, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, оцінка шкоди.

The article focuses on the issues of assessment, status and prospects of investigation of war crimes against the natural environment in the context of the armed conflict in Ukraine. In recent years, the nexus between conflicts and environmental degradation has attracted unprecedented attention in international law. With conflicts escalation, the environmental consequences often extend far beyond the immediate impacts on people, affecting ecosystems and biodiversity. This article delves into a critical study of impact assessment and analysis of the prospects for investigating war crimes against the natural environment, with a particular focus on the Ukrainian context.

During military operations, the natural environment is often damaged, for example, by water or air pollution, destruction of fauna and flora, and changes to the local ecosystem. Recognizing the importance of the environment for civilians, International Humanitarian Law establishes both general and special guarantees for the protection of the natural environment during armed conflicts. Today, Ukraine is uniting the world to ensure the inevitability of punishment by developing an effective strategy for prosecuting war crimes against the natural environment. The established precedent should serve a preventive function in the future.

War not only affects an already stressed natural environment, but also hinders efforts to improve the situation. Activities and investments aimed at restoring natural environments, conserving species, improving the management of protected areas, and mitigating and adapting to climate change have been interrupted.

That is why damage assessment is the primary and integral step in the investigation of war crimes against the natural environment. The absence of a proper assessment makes it impossible for both national and international judicial institutions to properly qualify the impact of armed conflict on the natural environment.

Key words: environment, civilian objects, specially protected objects, criminal proceedings, international humanitarian law, armed conflict, damage assessment.

Постановка та актуальність проблеми. Україна є фактично першою країною в історії людства, яка розслідує злочини проти природного середовища саме як воєнні злочини. Прецедент застосування міжнародного гуманітарного права до результатів збройного конфлікту створює унікальну практику оцінки та розслідування воєнних злочинів проти природного середовища. Успішне розслідування та притягнення до відповідальності має зірвати превентивну роль та дати усвідомлення іншим агресорам, що відповідальності за злочини цієї категорії не уникнути.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основними майданчиками для розвитку напрямку наразі є міжнародні конференції, прикладом може слугувати міжнародна конференція «United for Justice», яка була при-

свячена відповідальності Російської Федерації за шкоду, заподіяну природному середовищу внаслідок війни.

Варто зазначити також Вім Цвіненбург, який опублікував «Розслідування воєнних злочинів: Екологічні та майнові збитки» на початку вересня 2023 року в. Стаття є відправною точкою для оцінки впливу війни на довкілля, включаючи причини, наслідки та політичні заходи реагування. У ній обговорюється використання супутникових знімків і відстеження соціальних мереж для якісної і кількісної оцінки екологічної шкоди, пов'язаної зі збройними конфліктами.

Річард Веннінг та Теодор Д. Томасі в листопаді 2022 року опублікували свою роботу «Використання оцінки шкоди природним ресурсам США для розуміння

екологічних наслідків війни в Україні», де обговорюються юридичні аргументи в міжнародних судах, що підтримують переслідування за екологічні злочини в Україні, засновані на екоциді. Стаття на прикладі вторгнення Росії в Україну у 2022 році аналізує, як за дистанційною оцінкою можуть слідувати інспекції в країні для точної оцінки збитків і планування репарацій.

Також не можна не згадати публікацію «Випалена земля: Екологічні воєнні злочини та міжнародне правосуддя», яка була опублікована видавництвом Кембриджського університету ще наприкінці грудня 2014. Робота обговорює норми і закони війни, що стосуються шкоди, яку війна завдає навколишньому середовищу, а також те, як слід визначати і розглядати «екологічні воєнні злочини».

Визначення мети дослідження. Головна мета – забезпечити невідворотність покарання для воєнних злочинців та започаткувати стандарти притягнення до відповідальності тих, хто буде намагатися скоїти такі ж злочини в інших частинах світу.

Стаття також має на меті пролити світло на складну динаміку між збройними конфліктами та руйнуванням природного середовища, дослідити виклики, можливості та перспективи для вирішення та запобігання екологічним злочинам в українському контексті.

Наразі практика та підходи до розслідування тільки формуються, тому проміжна оцінка ефективності оборонних стратегій та наявних на даний момент результатів дає можливість коригувати та підвищити шанси притягнення до відповідальності осіб, відповідальних за вчинення воєнних злочинів проти природного середовища.

Виклад основного матеріалу. Для більш глибокого дослідження проблематики, автори вважають за необхідне розподілити дослідження на декілька частин: 1) аналіз механізмів охорони та захисту природного середовища в рамках МГП; 2) завдання широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу як воєнний злочин; 3) оцінка завданої шкоди; 4) поточна діяльність щодо розслідування воєнних злочинів проти природного середовища в контексті міжнародного збройного конфлікту в Україні.

1. Охорона природного середовища в рамках міжнародного гуманітарного права. Цивільний об'єкт – це об'єкт, який не є військовим об'єктом. Всі цивільні об'єкти захищені від нападу згідно зі статтею 52 Додаткового протоколу (I) до Женевських конвенцій 1949 року (далі – ДП I). [1] Водночас, деякі об'єкти, такі як природне середовище, користуються особливим захистом згідно з нормами міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) в силу їхньої ролі та статусу, [2] через їх особливе значення для захисту жертв збройних конфліктів, цивільного населення або людства в цілому, або через їх особливу вразливість до знищення та пошкодження під час збройного конфлікту [3].

Природне середовище часто зазнає шкоди під час військових операцій (наприклад, забруднення води або повітря, знищення фауни і флори, зміна місцевої екосистеми тощо). Визнаючи його важливість для цивільного населення, як ДП I, так і звичаєве МГП передбачає загальний і спеціальний захист природного середовища під час збройних конфліктів. Поняття «природне середовище» в рамках МГП слід розуміти в максимально широкому сенсі, оскільки воно може розвиватися з часом у міру зростання наукових знань і постійних змін у самому середовищі. Воно включає в себе: (i) все, що існує або виникає природним чином, наприклад, гідросфера, біосфера, геосфера і атмосфера (включаючи фауну, флору, океани та інші водойми, ґрунти, гірські породи тощо) [4, с. 84–85; 5, с. 15]; (ii) природні елементи, які є або можуть бути продуктом людського втручання, такі як продукти харчування, сільськогосподарські угіддя, питна вода та худоба [6, 662].

Захист природного середовища відповідно до Міжнародного гуманітарного права (МГП) можна розуміти як об'єкт, що перебуває під особливим захистом, або як

цивільний об'єкт. Основні відмінності між цими двома категоріями полягають у наступному.

Об'єкти, що перебувають під особливим захистом:

1. Це конкретні типи об'єктів, які користуються особливим захистом відповідно до МГП, такі як культурні цінності, медичні установи і транспорт, а також релігійні споруди.
2. Природне середовище прямо не зазначено як об'єкт, що особливо охороняється, але воно може розглядатися як такий, коли воно безпосередньо пов'язане з культурною або історичною цінністю, або коли воно слугує життєво важливим ресурсом для певної громади.
3. Захист особливо охоронюваних об'єктів ґрунтується на їхній унікальній цінності та важливості, яка може перевищувати їхнє військове значення [7].

Цивільні об'єкти. 1. Цивільними об'єктами є всі об'єкти, які не є військовими об'єктами, і вони захищені від нападу, якщо вони не використовуються у військових цілях. 2. Природне середовище зазвичай вважається цивільним об'єктом, оскільки воно не є військовим об'єктом і не має прямого військового значення. 3. Захист цивільних об'єктів ґрунтується на принципі розрізнення, який вимагає розрізнити військові об'єкти та цивільні об'єкти під час збройного конфлікту.

Таким чином, захист природного середовища як об'єкта, що особливо охороняється, ґрунтується на його унікальній цінності та важливості, в той час як його захист як цивільного об'єкта ґрунтується на принципі розмежування між військовими та цивільними об'єктами. Обидві категорії мають на меті мінімізувати вплив збройного конфлікту на навколишнє середовище, але вони підходять до захисту природного середовища з різних точок зору.

2. Завдання широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу як воєнний злочин.

Напади, що здійснюються з порушенням МГП, можуть становити воєнні злочини. Воєнний злочин нападу на об'єкти, що перебувають під особливим захистом. Окремі статті Додатків I та IV до ЖК передбачають особливий захист певних типів цивільних об'єктів і забороняють напади, спрямовані проти таких об'єктів.

Відповідно до статті 35(3) ДП I, заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широку, довгострокову і серйозну шкоду природному середовищу [1].

Збройний конфлікт може завдати тривалій шкоди природному середовищу. Використання певної зброї, зокрема хімічної або ядерної зброї, може мати тривалі негативні впливи на природного середовища. Такий вплив може бути аспектом військової стратегії, сторонами конфлікту, націленими на частини природного середовища, щоб послабити можливості свого ворога. Але це також може статися як ненавмисний наслідок конфлікту. Знищення стоків і каналізацій, електростанцій, хімічних заводів та інших галузей промисловості – і просто створення щєбно може призвести до забруднення джерел води, орних земель і повітря, що впливає на здоров'я всього населення. Хоча певна кількість екологічної шкоди може бути прийнята як невід'ємна для збройного конфлікту, така шкода не повинна бути непропорційною [3].

МГП визначає допустиму межу завдання шкоди природному середовищу.

Зокрема, МГП: 1) зобов'язує всі сторони конфлікту захищати природне середовище від широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди; 2) забороняє застосування методів або засобів ведення війни, які мають на меті або, як можна очікувати, можуть завдати такої шкоди природному середовищу і тим самим здоров'ю або виживанню населення [1].

Відповідно до національного законодавства завдання широкою, довгостроковою і серйозною шкодою природному середовищу може бути кваліфіковано за статтею 438 ККУ,

яка інкримінує «застосування методів ведення війни, заборонених міжнародними договорами» та «будь-які інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (до яких відносяться Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них) [8]. Таким чином, обвинувачення має довести наступні елементи: (i) Злочинець(и) розпочав(ли) або здійснив(ли) напад; (ii) напад спричинив широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу; або під час нападу застосовувалися методи чи засоби ведення війни, які мали на меті або, як можна очікувати, спричинили таку шкоду природному середовищу; (iii) Виконавець (виконавці) навмисно здійснив (здійснили) напад, знаючи, що він мав на меті або, як можна було очікувати, спричинить широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу.

МГП не дає єдиного визначення «широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди» довікілно. Було висловлено припущення, що вимога «довготривалої» шкоди стосується щонайменше двох-трьох десятиліть; «серйозність» передбачає серйозні або значні порушення або пошкодження людського життя, природних економічних ресурсів або інших активів; «широкомасштабна» може означати наслідки, що поширюються на кілька сотень квадратних кілометрів, в залежності від обставин нападу. Ці вимоги слід розглядати в сукупності.

Слід також підкреслити, що військові операції, які можуть завдати шкоди природному середовищу в таких масштабах, заборонені, незалежно від того, чи був конкретний елемент довікілля, що постраждав, легітимною військовою метою.

Така поведінка може включати, наприклад, напади на атомні електростанції, греблі, хімічні заводи, промислову інфраструктуру або інші об'єкти; а також застосування ядерної, біологічної та хімічної зброї, що може мати довгострокові негативні наслідки для населення, а також для флори і фауни певного регіону [9, с. 108–109].

Що стосується вини, слід зазначити, що застосування методів або засобів ведення війни становить порушення статті 55 ПД I лише в тій мірі, в якій вони були «призначені» або «очікувалися» для заподіяння зазначеного рівня шкоди природному середовищу, щоб становити порушення статті 55 ПД I. Це відповідає статтям 23–25 ККУ, які вимагають доведення того, що порушник(и) навмисно здійснив(ли) незаконний напад з прямим або непрямим уміслом [10].

Для такої кваліфікації мають бути наявні наступні контекстуальні елементи: (i) напад (напади) відбувся в контексті збройного конфлікту і був пов'язаний з ним; (ii) виконавець (виконавці) знав (знали) про фактичні обставини, що свідчать про наявність збройного конфлікту.

Встановлення цих двох контекстуальних елементів не повинно викликати жодних труднощів, оскільки непрямі вогневі напади, що здійснюються на території України, *prima facie* пов'язані з триваючим міжнародним збройним конфліктом.

Таким чином, за певних обставин заподіяння такої шкоди природному середовищу може становити воєнний злочин відповідно до МГП та національного законодавства України.

Ватро також зазначити, що законопроект № 7290 буде впроваджено (якщо та коли він набере чинності) окремий воєнний злочин, який передбачатиме «напад, що завідомо становить небезпеку загибелі або поранення цивільних осіб, заподіяння шкоди цивільним об'єктам або широкомасштабної, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка є явно непопорядочною порівняно з конкретною і прямою очікуваною загальною військовою перевагою» за статтею 438-2.2(2) ККУ [11].

3. Оцінка заподіяної шкоди. Війна в Україні завдала значної шкоди природному середовищу країни. Екологічні наслідки війни включають прямий вплив на природні середовища існування та їх видовий склад, а також непрямий – у вигляді забруднення повітря, землі та води або відволікання ресурсів. Оцінка є першим кроком для усвідомлення світовою спільнотою масштабів завданої шкоди та в подальшому – притягнення до відповідальності винних. Ще до війни Україна, як і інші країни, стикалася зі значними екологічними викликами, зокрема, з кризою зміни клімату та втратою біорізноманіття. За останні 30 років в країні вже потеплішало майже на 1,5°C, а до середини століття середньорічна температура може зрости до 3°C. Наслідки цих змін стають все більш очевидними, наприклад, зниження врожайності.

Україна має велику різноманітність середовищ існування та видів і є частиною більш широкого регіону, що простягається по всій Центральній та Східній Європі, який іноді називають «Зеленим серцем Європи». Сюди входять рідкісні степові екосистеми, прибережні водно-болотні угіддя, альпійські луки, стародавні бувають і великі торфовища. Країна має частину дельти Дунаю, другу за величиною річкову дельту континентальної Європи та найбільше очеретяне ліжко у світі. Він включає величезні соснові, дубові та березові ліси та торф'яні болота в Поліському регіоні на півночі України. Карпатські гори в західній частині країни є домом для стародавніх букових лісів та альпійських луків. Важливо, що рідкісні степові екосистеми присутні у центральній та східній частинах України.

Територія України містить місця проживання, в яких проживає 35% біорізноманіття Європи, включаючи 70 000 видів рослин і тварин, багато з яких рідкісні, реліктові та ендемічні. До них відносяться європейські зубри та бурі ведмеді, рисі та вовки, а також осетрові, найбільш загрозлива група видів у світі.

Військове втручання загрожує цим природним скарбам. Рух великомасштабних військових транспортних засобів та вибухових речовин завдають шкоди середовищам проживання як всередині, так і за межами охоронюваних територій. Пожежі, спричинені атаками, вже пошкодили понад 100 000 гектарів природних екосистем, згідно з супутниковими даними Європейської інформаційної системи лісових пожеж [12]. Державне агентство лісових ресурсів України вже зафіксувало в 78 разів більше пожеж, ніж за аналогічний період минулого року. За даними Міністерства навколишнього середовища та природних ресурсів України, щонайменше 900 заповідних територій разом, що охоплюють 1,2 мільйона гектарів або 30% усіх заповідних територій в Україні, постраждали від обстрілів, бомбардувань, забруднення нафтою та військових маневрів [13]. Деякі території Смарагдової мережі знаходяться під загрозою повного знищення. За словами Олексія Василюка з Української природоохоронної групи, неурядової організації, п'ята частина з 377 сайтів Смарагдової мережі країни, захищених відповідно до Бернської конвенції [14], були деградовані військовими діями. До них відносяться багато унікальних степових середовищ існування найвищої природної цінності, а також густі ліси, що ростуть вздовж річки Сіверський Донець, які забезпечують притулок, їжу та місця гніздування для захищених хижих птахів. Коли війська концентруються тут, вони ставлять під загрозу цілісність цієї гарячої точки біорізноманіття. Щонайменше 14 Рамсарських ділянок – цінних водно-болотних угідь, які були визнані на міжнародному рівні відповідно до Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя – знаходяться під загрозою знищення [15]. Вони включають великі мілководні морські лагуни та найбільший острів Чорного моря в Каркінітській та Джарилгацькій затоках; дельту Дніпра, притулок для природи в регіоні, відомому своїми величезними сільськогосподарськими полями; і болота, меандри та природні луки заплави річки Десна в Сумському регіоні [16].

Війна також має значні непрямі наслідки. 24 охоронювані території були змушені призупинити свою природоохоронну діяльність у Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Харківській, Сумській, Чернігівській, Київській та Кримській областях. Там, де війська відійшли, як навколо Києва чи Чернігова, вони залишили після себе інфраструктуру парку та об'єкти, які, як повідомляється, були пошкоджені і їх потрібно буде відновити.

Спадщина важкої промисловості. Економіка України значною мірою побудована на важкій промисловості, особливо на сході, тому є тисячі промислових підприємств, хімічних заводів, вугільних шахт та інших об'єктів, які виробляють та зберігають токсичні відходи. Напади на ці місця можуть забруднити повітря, воду, ґрунт та море, створюючи безпосередню загрозу здоров'ю людей та довгострокову екологічну шкоду воді та ґрунту.

Існують серйозні побоювання щодо короткострокового та довгострокового впливу на джерела води та прісноводні екосистеми. Забруднення водних ресурсів є нагадуванням про те, що вода надходить не просто з крана, вона надходить з прісноводних ресурсів: річок, озер, водно-болотних угідь та підземних вод.

Руйнування енергетичної інфраструктури та обладнання може призвести до затоплення покинутих вугільних шахт, які можуть забруднити підземні води токсичними відходами, включаючи важкі метали. Коли шахта перестає працювати, воду потрібно постійно відкачувати з підземних шахт і камер, щоб запобігти їх затопленню. Внаслідок чого підземні води можуть бути забруднені важкими металами, які потім можуть проникати в підземні водоносні горизонти та навколишні ґрунти, роблячи їх непридатними для сільського господарства та споживання людиною. Це вже сталося з безлюдними вугільними шахтами на сході України і стане ще більш серйозним, оскільки війна затягується.

Очищення нафтогазових складів та інфраструктури, таких як трубопроводи, може спричинити витіки, які впливають на річки, озера, водно-болотні угіддя та підземні води. Хімічні відходи з промислових підприємств та об'єктів зберігання палива можуть призвести до витіку речовин та стічних вод, що просочуються в ґрунт або втікають у сусідні потоки, впливаючи на якість поверхневих та підземних вод та місцеві екосистеми.

Наземні міни, касетні боеприпаси та інші вибухонебезпечні залишки війни не тільки забирають людські життя, але також можуть забруднювати підземні води металами та токсичними матеріалами. Війна генерує великі обсяги військового брухту, який може містити цілий ряд матеріалів, які мають властивість забруднювати підземні води, одночасно піддаючи тих, хто працює над ним, гострим та хронічним ризикам для здоров'я.

Знищення водної інфраструктури та очисних споруд не тільки перериває доступ до води для людей, але й забруднює джерела води. Пошкоджені очисні споруди в Северодонецьку, Лисичанську, Рубіжному та місті Попасна [17], вивергають необроблені стічні води в навколишнє середовище та забруднюють водні ресурси.

Пошкодження дамб – особливо великих гідроенергетичних дамб – може спричинити катастрофічні наслідки, а також довгострокову шкоду навколишньому середовищу. Наприклад, якщо Київська гідроенергетична гребля буде порушена, це створить руйнівну повінь, а також поширить радіоактивні відкладення з річки Прип'ять, яка протікає через Чорнобиль, які накопичилися за греблею, потенційно забруднюючи річку до Чорного моря. Гребля на річці Сіверський Донецький Донецькій області вже пошкоджена, що вплинуло на якість води.

Руйнування Каховської гідроелектростанції має серйозні наслідки для навколишнього середовища. Руйнування греблі призвело до заповнення населених пунктів, розташо-

ваних нижче за течією річки, та утворення екологічної пустелі зі сміттям і токсичними забруднювачами [18]. Екологічні наслідки руйнування дамби є глибокими і вплинули як на затоплені території нижче за течією, так і на території вище за течією від дамби. Втрата води для зрошення сільськогосподарських угідь на півдні України та півночі Криму може призвести до опустелювання колись родючих земель [19]. Очікується, що руйнування дамби та затоплення території матиме довготривалі наслідки для екосистем, міст та промисловості [20]. Міндовкілля назвали руйнування Каховської ГЕС найбільшим екоцидом з початку повномасштабного вторгнення Росії. Каховське водосховище і прилеглі території були шляхом міграції птахів, місцем їх гніздування. Після підриву ГЕС дуже великої шкоди завдано саме біорізноманіттю. На тій території, яку зараз затоплює вода зі сховища, знаходяться національні природні багатства, які були створені для збереження червонокнижних рослин та тварин. Вони знаходяться на сьогодні під загрозою знищення. Також збитки завдані водним ресурсам, в які потрапили хімічні речовини, паливно-мастильні матеріали; ґрунтам, які розмиваються під великим напором води. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України здійснює фіксацію збитків, які завдаються заповідному фонду, угіддям тощо. В Укргідроенерго заявили, що Каховська ГЕС повністю зруйнована і відновленню не підлягає. Україна має намір зафіксувати збитки, заподіяні навколишньому середовищу, у щойно створеному реєстрі шкоди, для розгляду міжнародною комісією та для виплат майбутніх компенсацій, відповідно до міжнародного права [21]. Програма ООН з довкілля опублікувала оцінку прориву Каховської дамби, в якій дійшла висновку, що значна частина шкоди, спричиненої проривом, є незворотною, з ймовірними змінами в навколишньому середовищі, які можуть мати вплив на екосистеми та здоров'я людей. Оцінка охоплює збитки, завдані як вище, так і нижче за течією, включаючи гідрологічні та геоморфологічні наслідки, хімічне забруднення, відходи та екологічну шкоду, в тому числі природоохоронним територіям [22]. Наслідки руйнування Каховської дамби є серйозними та довготривалими, вони впливають як на природне середовище, так і на населення [23].

Агросектор України. Багато згаданих питань також призводять до забруднення землі та ґрунтів. Закинуті вугільні шахти, обстріли нафтогазової інфраструктури та хімічних заводів, а також боеприпаси та військовий брухт виробляють токсичні хімічні речовини та важкі метали, які забруднюють ґрунти, включаючи сільськогосподарські угіддя. На зменшення посівних площ навіть на деокупованих територіях вплинуло також мінно-вибухове забруднення земель. Велика територія замінована, потенційно забрудненими вибухонебезпечними предметами є 174 тисячі квадратних кілометрів українських земель без урахування тимчасово окупованих регіонів [24]. Загальна площа сільськогосподарських земель, забруднених нерозірваними боеприпасами, мінами й уламками становить більше 400 000 га. Загальні оціночні потреби в реконструкції та відновленні України перевищують 411 мільярдів доларів США. Потреби сільського господарства становлять у цій сумі не менше 7% [25]. Наразі складно оцінити наслідки забруднення сільськогосподарських угідь вибухонебезпечними предметами, руйнування верхніх шарів ґрунту через обстріли та підриви при розмінуванні, адже процес ще триває.

Забруднення повітря – ще одна серйозна проблема. Пожежі, дим та випари, спричинені обстрілами, включаючи пожежі в житлових районах, мають серйозний вплив на якість повітря. Були численні атаки на нафтогазові склади, сховища, промислові заводи та заводи, що спричинили токсичні хімічні випари. Атака на хімічний завод поблизу Сум 21 березня випустила аміак, а 5 квітня вибухнув кислотний бак біля Рубіжного, випустивши токсичну хмару азотної кислоти [16].

Міжнародна співпраця. 30 червня 2023 року під співгодуванням керівника Офісу Президента України Андрія Єрмака та Маргот Вальстрем, співголови Міжнародної робочої групи щодо екологічних наслідків війни, відбулося перше засідання Міжнародної робочої групи щодо екологічних наслідків війни.

Наразі, як зазначила Маргот Вальстрем під час прес-конференції, в рамках цієї групи відбувається активна робота щодо оцінки наслідків війни для довкілля, розробки рекомендацій щодо пошуку механізмів притягнення агресора до відповідальності за екологічні злочини та екологічного відновлення України.

В свою чергу, Віргініус Сінкевічюс, Європейський комісар з питань довкілля, океанів та рибальства, зауважив, що така оцінка відбуватиметься з використанням сучасних технологій та європейські партнери активно долучаються до роботи у цьому напрямі. «РФ однозначно має бути покарана за вчинені злочини, у тому числі, стосовно довкілля», – підкреслив він, додавши, що мають бути докладені зусилля міжнародної спільноти до відновлення України [26].

Моніторинг. Війна триває і її наслідки, а її вплив на природне середовище тільки ростить. Тому важливим є започаткування моніторингових механізмів для фіксації шкоди в реальному часі для збереження максимальної кількості інформації про інциденти як на національному так і на міжнародному рівнях. Для моніторингу та фіксації характеру, масштабів і значущості пов'язаних з конфліктом екологічних наслідків Програма розвитку ООН та уряд Швеції працюють з державними установами над створенням Координаційного центру з оцінки екологічної шкоди з початковим обсягом інвестицій у розмірі 6,7 млн доларів США протягом 2023–2025 років [13]. На національному рівні функціонує Центр екологічних ініціатив «Екодія» – громадська організація, яка об'єднує експертів та активістів навколо ідеї збереження довкілля. Від початку повномасштабного вторгнення працівники та волонтери «Екодія» моніторять випадки потенційної шкоди довкіллю, спричинені російською агресією. За цей час вже зафіксовано понад 1500 випадків: пожежі на нафтобазах, АЗС, сміттєзвалищах, пошкодження об'єктів тепло- та водопостачання, промислових об'єктів, вплив на екосистеми тощо. Всі зафіксовані випадки зібрані на інтерактивній мапі [27].

Руслан Стрілець, міністр захисту довкілля та природних ресурсів повідомив, що з моменту вторгнення РФ вчинили в Україні понад 2,5 тисячі зафіксованих злочинів проти довкілля. Наприкінці 2022 року сума збитків довкіллю сягала 26 млрд євро, станом на жовтень 2023 – вдвічі більша – 55 млрд євро. Усі ці збитки будуть включені до міжнародного Реєстру збитків [26].

Шкоду, завдану природному середовищу України та Європи треба сприймати комплексно і не як окремі епізоди. Застосування такого підходу необхідне для доведення перевищення допустимого та необхідного об'єму шкоди.

4. Поточна діяльність щодо розслідування. Міжнародний Комітет Червоного Хреста у своєму посібнику щодо захисту природного середовища в умовах збройного конфлікту надає список правил та рекомендацій, зокрема щодо розслідування воєнних злочинів проти природного середовища [5].

Репресія воєнних злочинів, що стосуються природного середовища. 1. Держави повинні розслідувати воєнні злочини, в тому числі ті, що стосуються природного середовища, ймовірно скоєні їхніми громадянами або збройними силами, або на їхній території, і, в разі необхідності, переслідувати підозрюваних в судовому порядку. Вони також повинні розслідувати інші воєнні злочини, на які поширюється їхня юрисдикція, в тому числі ті, що стосуються природного середовища, і, за необхід-

ності, переслідувати підозрюваних у судовому порядку. 2. Командири та інші начальники несуть кримінальну відповідальність за воєнні злочини, в тому числі проти довкілля, вчинені їхніми підлеглими, якщо вони знали або мали підстави знати, що підлеглі збираються вчинити або вже вчинили такі злочини, і не жили всіх необхідних і розумних заходів, які були в їхніх силах, щоб запобігти їхньому вчиненню, або, якщо такі злочини були вчинені, щоб покарати винних осіб. 3. Фізичні особи несуть кримінальну відповідальність за вчинені ними воєнні злочини, в тому числі ті, що стосуються природного середовища.

Воєнні злочини, про які йдеться в цих правилах, включають ті, що встановлені положеннями про серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року і ДП I 1977 року ті, що містяться в Статуті МКС 1998 року, як застосовні, а також ті, що містяться у звичаєвому міжнародному праві [5]. Україною досі не ратифіковано Римський Статуту, тому національні суб'єкти досудового розслідування та судові установи мають спиратись на Женевські конвенції та ДП I.

Наразі Україна є фактично першою країною в історії людства, яка розслідує злочини проти природного середовища саме як воєнні злочини, *de facto* втілюючи в реальність міжнародні норми щодо невідворотності покарання за такі злочини. Діяльність національних, а в подальшому – і міжнародних, суб'єктів досудового розслідування та судових установ має започаткувати стандарти притягнення до відповідальності тих, хто буде намагатися скоїти такі ж злочини в інших частинах світу.

Генеральний прокурор України Андрій Костін в рамках конференції високого рівня «United for Justice. United for Nature», присвяченій відповідальності Російської Федерації за шкоду, заподіяну природному середовищу внаслідок війни, підкреслив, що невідворотність покарання за міжнародні злочини – це головна мета роботи Офісу Генерального прокурора та органів досудового розслідування. «Це мета, яка об'єднує не лише українців, що постраждали від агресивної війни, а і весь демократичний світ – адже такі злочини несуть у собі загрозу для всього людства», – зазначив Андрій Костін.

Перша міжнародна конференція «United for Justice» відбулася навесні 2023 року, об'єднавши всі елементи відповідальності агресора за скоєні міжнародні злочини. Ці елементи містяться у запропонованій Президентом України Формулі миру.

У прес-конференції також взяли участь Європейський комісар з питань довкілля, океанів та рибальства Віргініус Сінкевічюс, экс-віце-прем'єр-міністр, міністр закордонних справ Швеції у 2014–2019 роках, співголова Міжнародної робочої групи щодо екологічних наслідків війни Маргот Вальстрем та міністр захисту довкілля та природних ресурсів Руслан Стрілець [26].

Одне з питань для подальшого розслідування та притягнення до відповідальності на наднаціональному рівні – чи буде розглядатися Міжнародним кримінальним судом злочин екоциду в Україні. Римський статут, який лежить в основі МКС, розглядає чотири види злочинів – геноцид, злочин проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії, і вже тривалий час точаться дискусії про безпосереднє визначення п'ятого злочину – екоциду, який передбачав би спеціальний механізм притягнення до відповідальності.

У 2015 році Україна Заяви Верховної Ради визнала часткову юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян [28]. Що наразі дозволяє Офіс Генерального прокурора (далі – ОГП) співпрацювати з МКС стосовно розслідування злочинів проти довкілля. Команда прокурорів МКС, яка базу-

ється у Києві, та Міжнародний кримінальний суд в цілому, працюють над деякими справами, які стосуються воєнних злочинів, вчинених проти природного середовища. Команда МКС ретельно підходить до побудови відповідних справ, оскільки в попередніх розслідуваннях команда Суду не залучалася до розслідування злочинів проти природного середовища як воєнних злочинів. ОГП надає повне сприяння у доступі до будь-яких доказів, які має.

ОГП перебувають у постійному діалозі з більш, ніж 20 країнами, які мають універсальну юрисдикцію, у тому числі, країни так званого Глобального Півдня. Успіх таких перемовин дозволить проводити розслідування іноземними юрисдикціями злочинів щодо довкілля на підставі універсальної юрисдикції.

Також за широкої підтримки країн ЄС та міжнародного співтовариства триває робота над створенням спеціального трибуналу для покарання Росії за злочин агресії проти України. Встановлення справедливості та притягнення агресора до відповідальності за злочини в Україні та протидія екоциду й відновлення довкілля є пунктами 7 та 8 у складі Формули миру [29], запропонованої Володимиром Зеленським [21].

Відкриті провадження. За інформацією Генерального прокурора України Андрія Костіна, на теперішній час розслідується 271 воєнний злочин проти довкілля, скоєний Російською Федерацією від початку повномасштабної війни, у тому числі 15 випадків екоциду. Мова йде про масове знищення флори й фауни, отруєння повітря або водних ресурсів, а також про будь-які інші дії, що можуть призвести до природного лиха. Факти таких порушень розглядаються як міжнародний злочин. Варто зазначити, що за фактом підризу Каховської ГЕС було також розпочато розслідування за статтею «Екоцид». Розслідування випадків злочинів екоциду відбувається виключно відповідно до статті 441 Кримінального [8]. Екоцид не є воєнним злочином відповідно до Римського статуту і така кваліфікація існує виключно в рамках національної системи кримінальної юстиції. Для застосування норм міжнародного права необхідно проводити розслідування за статтею 438, порушення законів та звичаїв війни, через призму якої відбувається розслідування всіх воєнних злочинів в Україні. Стаття 438 є реферальною, через що виникає необхідність аналізу норм міжнародного гуманітарного права для встановлення відповідної кваліфікації. Тому фактично злочини проти природного середовища розслідуються як завдання широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу.

Міжнародна правова допомога. Оскільки для правильного застосування норм МГП на етапі досудового розслідування необхідна відповідна кваліфікація співробітників прокуратури та органів досудового розслідування ОГП залучає до співпраці міжнародні недержавні організації для надання правової допомоги. Головною метою такої співпраці є проведення ефективного розслідування та притягнення до відповідальності за воєнні зло-

чини проти природного середовища. Яскравим прикладом такої співпраці є безпосередня правова допомога Global Rights Compliance (далі – GRC) [30]. GRC – це міжнародна неприбуткова організація, заснована в Гаазі, яка прагне посилити дотримання міжнародного права та добивається справедливості шляхом інноваційного застосування права. GRC спеціалізується на міжнародному гуманітарному праві, міжнародному кримінальному праві та правах людини в зонах конфліктів і зонах підвищеного ризику по всьому світу, працюючи над виявленнями, запобіганням і пом'якшенням негативних наслідків порушення МГП і прав людини. GRC Ukraine, зокрема займається наданням правових рекомендацій та рекомендацій щодо розслідування воєнних злочинів проти природного середовища шляхом: (i) написання посібників, таких як «Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні» [31], (ii) надають рекомендації щодо вибору відповідної правової кваліфікації на основі наданих ОГП матеріалів справ національного та регіонального рівнів, (iii) проведення тренінгів для прокурорів обласних прокуратур та слідчих органів досудового розслідування, (iv) беруть участь у польових місіях тощо [32]. Очікуваними результатом міжнародної співпраці є підозри російським воєнним злочинцям, не лише на рівні МКС, але й на рівні інших країн, які займаються відповідними розслідуваннями [26].

Висновок і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене доходимо наступних висновків. По-перше, забезпечити невідворотність покарання за воєнні злочини проти природного середовища та запобігти стандартам притягнення до відповідальності Україні вдасться тільки за умови опанування міжнародного гуманітарного права та докладання спільних зусиль з об'єднаною єдиною метою міжнародною спільнотою. По-друге, якнайшвидше має бути розроблений і впроваджений ефективний механізм моніторингу, фіксації та документування порушень МГП в сфері захисту природного середовища. По-третє, співпраця Офісу Генерального прокурора з міжнародними партнерами щодо розслідування воєнних злочинів проти природного середовища має розвиватись, що дасть можливість в майбутньому побудувати світову практику розслідування такого воєнного злочину як завдання широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу під час збройного конфлікту.

Автори статті бачать перспективи розвитку напрямку в детальному дослідженні методології документування воєнних злочинів під час міжнародного збройного конфлікту в режимі реального часу із застосуванням супутникового обладнання та новітніх технологій, що дозволить максимально точно оцінювати шкоду, завдану в результаті такого конфлікту. Також перспективним є напрямком аналізу законодавчих перспектив щодо внесення змін в Кримінальний кодекс України в частині включення повного переліку порушень законів та звичаїв війни до статті 438.

ЛІТЕРАТУРА

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року : Протокол від 08.06.1977 № 995_199 : ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 17.12.2023).
2. Про захист цивільного населення під час війни : Конвенція / Організація Об'єднаних націй від 12.08.1949 № 995_154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 20.12.2023).
3. What objects are specially protected under IHL? ICRC. International Committee of the Red Cross. 14.08.2017 : web-site. URL: <https://blogs.icrc.org/ilot/2017/08/14/objects-specially-protected-ihl/> (Last accessed: 20.12.2023).
4. Marja Lehto. Second report on protection of the environment in relation to armed conflicts. International Law Commission. 2019. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3801185/files/A_CN.4_728-EN.pdf?ln=en (Last accessed: 20.12.2023).
5. Guidelines on the protection of the natural environment in armed conflict: rules and recommendations relating to the protection of the natural environment under international humanitarian law, with commentary. International Committee of the Red Cross. C. 100–154. URL: <http://surl.li/oonxi> (Last accessed: 20.12.2023).
6. Commentary on the Additional Protocols to the Geneva Conventions / Jean Pictet et al. International Committee of the Red Cross. 08.06.1977. C. 662. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/6d222c/pdf> (Last accessed: 15.12.2023).
7. C. Droège, Marie-Louise Tougas. The Protection of the Natural Environment in Armed Conflict – Existing Rules and Need for Further Legal Protection. 2013. Nordic Journal of International Law. URL: <http://surl.li/oomrf> (Last accessed: 19.12.2023).

8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3053> (дата звернення 17.12.2023).
9. Нільс Мельцер. Міжнародне гуманітарне право. Міжнародний Комітет Червоного Хреста. 2016. С. 108-109. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/4231_154-.pdf (дата звернення: 17.12.2023).
10. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Tihomir Blaskic (Trial Judgement). 3 March 2000. P. 60. URL: <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4146f1b24.html> (Last accessed: 12.12.2023).
11. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України: Проект від 15.04.2022 № 7290 / Кабінет Міністрів України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74105 (дата звернення 21.12.2023).
12. Reports and Publications. European Forest Fire Information System EFFIS : web-site. URL: <https://effis.jrc.ec.europa.eu/reports-and-publications> (Last accessed: 19.12.2023).
13. Environmental damage assessment. United Nations Development Programme UNDP. 2023. URL: <https://www.undp.org/ukraine/projects/environmental-damage-assessment> (Last accessed: 20.12.2023).
14. Про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі : Конвенція / Рада Європи від 19.09.1979 № 995_032. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text (дата звернення 15.12.2023).
15. Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : Конвенція / Організація Об'єднаних Націй від 28.05.1987 № 995_031. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text (дата звернення 15.12.2023).
16. Bohdan Vykhor. Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine. WWF. 13.06.2022 : web-site. URL: <https://wwf.org/news/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine> (Last accessed: 17.12.2023).
17. Ірина Бабаніна. Огляд ситуації з руйнуванням інфраструктури водопостачання та водовідведення у Луганській області. Екологія право людини: верховенство права для захисту довкілля. 14.03.2023. URL: <http://surl.li/oonfu> (дата звернення 18.12.2023).
18. Євген Стахів, Андрій Демиденко. Екоцид: катастрофічні наслідки знесення Каховської дамби. Vox Ukraine. 19.07.2023. URL: <https://voxukraine.org/ekotsyd-katastrofichni-naslidky-rujnuvannya-damby-kahovskogo-vodoshovyshha> (дата звернення 21.12.2023).
19. Leon Moreland, Eoghan Darbyshire. Downstream impact: Analysing the environmental consequences of the Kakhovka dam collapse. Reliefweb. 28.07.2023. URL: <http://surl.li/oonub> (Last accessed: 18.12.2023).
20. Kara Anderson. What the destruction of Kakhovka dam means for the environment. Greenly. 21.06.2023. URL: <http://surl.li/oonrf> (Last accessed: 15.12.2023).
21. Україна розслідує понад 270 воєнних злочинів Росії проти довкілля. Укрінформ. 28.11.2023 : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ntxlw> (дата звернення 16.12.2023).
22. Rapid Environmental Assessment of Kakhovka Dam Breach. United Nations Environment Programme. 25.10.2023. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43696/Kakhovka_Dam_Breach_Ukraine_Assessment.pdf?sequence=3&isAllowed=y (Last accessed: 19.12.2023).
23. Andrian Prokip. The Kakhovka Dam Disaster: Responsibility and Consequences. Wilson Center. 14.06.2023 : web-site. URL: <http://surl.li/oonsy> (Last accessed: 18.12.2023).
24. Війна завдала сільському господарству збитків на \$40 мільярдів – голова аграрного комітету Ради. Укрінформ. 27.09.2023 : веб-сайт. URL: <http://surl.li/lorws> (дата звернення 13.12.2023).
25. Агресор України: вплив війни та перспективи відновлення. DLF attorneys-at-law. 30.05.2023. URL: <https://dlf.ua/ua/agrosector-ukrayini-vpliv-vijni-ta-perspektivi-vidnovlennya/> (дата звернення 17.12.2023).
26. Наталя Мамченко. Україна фактично формує для світу стандарти притягнення до відповідальності за злочини проти довкілля як воєнні злочини. Судово-юридична газета. 20.10.2023 URL: <http://surl.li/mjhzy> (дата звернення 19.12.2023).
27. Волонтерки Екодії зафіксували 1500 випадків потенційної шкоди довкіллю від війни: чи є шанс на відновлення? Екодія. 04.12.2023 URL: <https://ecoaction.org.ua/1500-vypadkiv-shkody-dovkilliu.html> (дата звернення 19.12.2023).
28. Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян" : Постанова / *Верховна Рада України* від 04.02.2015 № 145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення 18.12.2023).
29. В. О. Зеленський. Формула миру президента Зеленського URL: <http://surl.li/ooniq> (дата звернення 17.12.2023).
30. Achieving justice through the innovative application of international law. Global Rights Compliance : web-site. URL: <https://globalrightscpliance.com> (Last accessed: 20.12.2023).
31. Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні. Global Rights Compliance. 10.05.2023. С. 127–544. URL: <http://surl.li/oomws> (дата звернення 20.12.2023).
32. Since 2015, GRC has worked on the ground in Ukraine to enhance accountability for atrocity crimes committed by Russian forces since the invasion began in 2014. Global Rights Compliance : web-site. URL: <https://globalrightscpliance.com/ukraine/> (Last accessed: 16.12.2023).

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ОБСЛІДУВАННЯ В МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ І В РАМКАХ ООН

CORRELATION OF THE INQUIRY PROCEDURE IN INTERSTATE RELATIONS AND WITHIN THE UN

Іванов А.Г., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена визначенню особливостей здійснення процедури встановлення фактів, також відомої як процедура обслідування, у відносинах між державами, які є сторонами міжнародного спору або ситуації, та особливостей її реалізації в рамках міжнародних міжурядових організацій, на прикладі Організації Об'єднаних Націй. В статті пропонується розрізнити «конвенційне обслідування», як процедуру встановлення фактів, що використовується у міждержавних відносинах за домовленістю між сторонами спору відповідно до укладених дво- та багатосторонніх міжнародних договорів, та «інституційне обслідування», як процедуру встановлення фактів, що використовується в рамках діяльності міжнародних міжурядових організацій. На основі аналізу нормативного матеріалу та практики здійснення процедури встановлення фактів автор виділяє декілька критеріїв співвідношення конвенційного та інституційного встановлення фактів.

Першим критерієм називаються різні підходи до тлумачення поняття обслідування, що закріплені у відповідних міжнародних договорах та резолюціях уповноважених органів Організації Об'єднаних Націй. Також виділяються принципи, на яких має бути заснована діяльність з встановлення фактів. Досліджується які спори або ситуації можуть бути предметом процедури встановлення фактів. Особлива увага присвячена різноманітним аспектам діяльності міжнародних слідчих комісій, як способу реалізації процедури встановлення фактів, в контексті співвідношення конвенційного та інституційного обслідування, а саме порядок створення слідчих комісій, часові рамки діяльності, компетенція, правила процедури слідчих комісій та особливості їх доповідей. Автор приходиться до висновку про те, що процедура встановлення фактів еволюціонувала і на сьогоднішній день в багатьох аспектах відрізняється від тієї моделі, якою вона замислювалась на початковому етапі свого становлення.

Ключові слова: обслідування, встановлення фактів, мирне вирішення міжнародних спорів, міжнародні слідчі комісії.

The article is devoted to defining the specifics of the fact-finding procedure, also known as the inquiry procedure, in relations between states that are parties to an international dispute or situation, and the specifics of its implementation within the framework of international intergovernmental organizations, using the example of the United Nations. The article suggests a distinction between "conventional inquiry" as a fact-finding procedure used in interstate relations by agreement between the parties to the dispute in accordance with concluded bilateral and multilateral international treaties, and "institutional inquiry" as a fact-finding procedure used within the framework of activities of international intergovernmental organizations. Based on the analysis of the normative material and the practice of the fact-finding procedure, the author identifies several criteria for the ratio of conventional and institutional fact-finding.

The first criterion refers to different approaches to the interpretation of the concept of inquiry, which are enshrined in the relevant international treaties and resolutions of the authorized bodies of the United Nations. The principles on which fact-finding activities should be based are also highlighted. It is being investigated which disputes or situations may be the subject of the fact-finding procedure. Special attention is devoted to various aspects of the activity of international inquiry commissions, as a way of implementing the fact-finding procedure, in the context of the ratio of conventional and institutional inquiry, namely, the procedure for creating inquiry commissions, time frames of activity, competence, rules of procedure of inquiry commissions and features of their reports. The author comes to the conclusion that the fact-finding procedure has evolved and today differs in many aspects from the model it was conceived as at the initial stage of its formation.

Key words: inquiry, fact-finding, peaceful settlement of international disputes, international commissions of inquiry.

Постановка проблеми. Процедура міжнародного встановлення фактів (обслідування) є результатом прогресивного розвитку міжнародного права. Вона була вперше передбачена в Гаазьких Конвенціях про мирне врегулювання міжнародних суперечок 1899 і 1907 років. Державам, між якими виникла суперечка, рекомендувалось, окрім іншого, домовлятися про створення міжнародних слідчих комісій з метою встановлення спірних фактичних обставин події, що призвела до такої суперечки. Предмет розгляду комісій мав обмежуватися питаннями, що не зачіпають ані честі, ані суттєвих інтересів сторін. Від самого початку практика звернення до даного засобу мирного врегулювання пішла шляхом розширення компетенції слідчих комісій відносно положень Конвенцій. Проте, така практика так і не набула значного поширення.

Після Другої світової війни, зі створенням ООН та інших міжнародних міжурядових організацій, процедура встановлення фактів набула значного поширення і міцно закріпилась в практиці міжнародних відносин. Особливо широкого застосування вона отримала в рамках Організації Об'єднаних Націй і часто застосовується в контексті порушень міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. В той же час, різноманітні аспекти здійснення процедури обслідування еволюціонували та пристосувались до сучасних потреб та вимог.

Мета статті полягає у визначенні особливостей процедури обслідування, що здійснювалась на підставі відпо-

відних угод, укладених сторонами спору, та обслідування, яке застосовується в рамках ООН, а також встановлення співвідношення цих двох типів встановлення фактів.

Виклад основного матеріалу. Процедура обслідування (також відома як процедура встановлення фактів) являє собою інститут міжнародного права, складову частину такої галузі, як «право мирного вирішення міжнародних спорів», і є одним із засобів мирного вирішення міжнародних спорів. Рішення про звернення до процедури обслідування може прийматися різними суб'єктами міжнародного права, а сама процедура може використовуватися як самостійно, так і у поєднанні з іншими механізмами мирного врегулювання та реалізовуватися різноманітними за своєю природою та обсягом компетенції міжнародними органами.

На нашу думку, з огляду на сучасний стан міжнародних відносин, доцільно виділяти два основних типи процедури міжнародного обслідування:

1) конвенційне обслідування – процедура встановлення фактів, що використовується у міждержавних відносинах за домовленістю між сторонами спору відповідно до укладених дво- та багатосторонніх міжнародних договорів;

2) інституційне обслідування – процедура встановлення фактів, що використовується в рамках діяльності міжнародних міжурядових організацій.

До першого типу відносяться випадки, коли сторони розходяться в оцінці фактичних обставин, що призвели

до спору. Сторонами таких спорів виступають незалежні та суверенні держави. Мета такого обслідування полягає у неупередженому встановленні спірних фактів і, таким чином, підготовці шляху до переговорного врегулювання» [1, с. 382].

До другого типу процедури встановлення фактів відносяться випадки звернення до неї в рамках міжнародних міжрядових організацій. Метою такого обслідування є встановлення фактичних обставин певної події, що може призвести або призвела до спору чи ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, сприяння вирішенню спору, розслідування порушень міжнародного права, захист інтересів відповідної сторони, тощо. Найбільш широкого застосування процедура міжнародного обслідування отримала в рамках Організації Об'єднаних Націй, яка виробила значну практику створення міжнародних органів з встановлення фактів, тому, на нашу думку, при характеристиці інституційного обслідування слід зосередити увагу саме на діяльності ООН у цьому напрямі.

Окремі аспекти використання процедури обслідування у відносинах між державами та у рамках міжнародних організацій можуть суттєво відрізнятись. Таким чином, необхідним є виділення сутнісних характеристик процедури встановлення фактів обох типів та визначення співвідношення міждержавного та інституційного обслідування за наступними критеріями:

1. *Поняття.* Конвенція про мирне врегулювання міжнародних суперечок 1907 р. (далі – Конвенція 1907 р.), яка є основним нормативно-правовим актом, що врегульовує звернення до процедури міждержавного встановлення фактів, не містить визначення поняття процедури обслідування, проте його можна сформулювати на основі аналізу положень статті 9 Конвенції – процедура обслідування є процедурою, яка використовується в міжнародних спорах, що не зачіпають ні честі, ні суттєвих інтересів сторін, і таких, що випливають з розбіжності в оцінці фактичних обставин справи, та полягає у заснуванні міжнародної слідчої комісії, обов'язком якої буде полегшення вирішення визначених спорів шляхом з'ясування питань факту за допомогою проведення неупередженого і сумлінного їх розслідування [2]. Визначення поняття встановлення фактів надає Декларація про встановлення фактів Організацією Об'єднаних Націй в галузі підтримання міжнародного миру та безпеки 1991 р. (далі – Декларація 1991 р.) у п. 2, відповідно до якого встановлення фактів означає будь-яку діяльність, спрямовану на отримання докладної інформації про відповідні факти щодо будь-якого спору або ситуації, яка необхідна компетентним органам Організації Об'єднаних Націй для ефективного здійснення своїх функцій в зв'язку з підтриманням міжнародного миру і безпеки [3].

2. *Принципи здійснення.* Відповідно до положень Конвенції 1907 р. міжнародне встановлення фактів має бути засноване на принципах неупередженості та добросовісності [2]. Декларація 1991 р., вимагає, щоб діяльність з встановлення фактів носила всеосяжний, об'єктивний, неупереджений і своєчасний характер [3].

3. *Предмет обслідування.* Конвенція 1907 р. у ст. 9 обмежує коло спорів, стосовно яких може бути застосовано процедуру обслідування такими, які не зачіпають ні «честі», ні «суттєвих інтересів» сторін [2]. В той же час, практика звернення до процедури обслідування відповідно до Конвенції 1907 р. свідчить про те, що сторони відхилялись від зазначених положень, як то було у випадку Гульської слідчої комісії (1904 р.). Тут слід зазначити, що деякі регіональні міжнародні договори, присвячені мирному вирішенню міжнародних спорів не містили обмежень щодо кола спорів, що можуть бути предметом обслідування (Договори Тафта 1911 р., Брайановські договори 1913–1915 рр., Договір Гондра 1923 р.). Предмет обслідування може бути обмежений відповідною

сферою міжнародних відносин, у разі звернення до нього на підставі галузевих міжнародних договорів. Так, Міжнародна гуманітарна комісія з встановлення фактів, створена відповідно до ст. 90 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. уповноважена розслідувати заяв про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права [4], а слідчі комісії, що створюються відповідно до Конвенції про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків 1997 р., обмежуються розслідуванням спорів, що виникають у зв'язку з тлумаченням або застосуванням Конвенції [5].

Підставою для формування міжнародних органів з встановлення фактів в рамках ООН є наявність спору або ситуації, існування яких може ставити під загрозу міжнародний мир та безпеку [3]. З огляду на те, що під зазначене описання підпадають численна кількість спорів і ситуацій, сфера застосування процедури обслідування Організацією є надзвичайно широкою. В більшості випадків, процедура обслідування використовувалась стосовно ситуацій, пов'язаних з порушенням норм міжнародного права, особливо міжнародного гуманітарного права та права в галузі прав людини.

4. *Спосіб реалізації.* Основним способом реалізації процедури обслідування є створення міжнародних слідчих комісій. Положення Розділу III Конвенції 1907 р. врегульовували саме діяльність слідчих комісій, а не порядок здійснення процедури обслідування [2]. Наступні договори, регламентуючи використання процедури обслідування, також передбачали її здійснення відповідними комісіями. В рамках Організації Об'єднаних Націй процедура встановлення фактів також реалізується створюваними для цієї мети міжнародними слідчими комісіями. Основним завданням таких органів є саме встановлення фактичних обставин певної соціальної ситуації. В той же час, обслідування може здійснюватись в рамках діяльності інших органів. Такими можуть виступати погоджувальні комісії, що створюються відповідними державами, різноманітні органи ООН, для яких завдання з встановлення фактів є лише одним з основних, як то визначення збитків та компенсації (Компенсаційна комісія по Іраку 1991 р.) [6]. В будь-якому разі, здійснення процедури обслідування вимагає створення нового міжнародного органу зі спеціальною компетенцією.

5. *Порядок створення слідчих комісій.* Міжнародні слідчі комісії відповідно до Конвенції 1907 р. створюються за взаємною згодою сторін, що знаходяться у спорі, на підставі особливої угоди між ними, яка врегульовує організаційні та процедурні питання формування та функціонування слідчих комісій. В угоді визначаються факти, що підлягають розслідуванню, порядок і строк формування комісії та обсяг повноважень її членів. За своїм бажанням, сторони можуть визначити в угоді місце перебування комісії та її право переміщення, мову, якою вона буде користуватися, строк, за який сторони мають представити свій виклад фактів перед комісією та інші умови стосовно яких буде досягнута згода [2]. За загальним правилом, кожна зі сторін призначає двох членів, з яких тільки один може бути її громадянином. Голова комісії призначається вже самими членами комісії. Таким чином, до складу таких комісій входять як представники сторін, так й «іноземний елемент», покликаний забезпечити більший рівень об'єктивності та незалежності.

У випадку інституційного обслідування міжнародні органи з встановлення фактів створюються на підставі рішення уповноваженого органу відповідної організації. Декларація 1991 р. у п. 7 встановлює, що місії з встановлення фактів можуть направлятися Радою Безпеки, Генеральною Асамблеєю та Генеральним секретарем [3]. Окрім цього, Радою з прав людини ООН була створена чимала кількість слідчих комісій, для розслідування ситуацій з порушенням норм міжнародного права прав людини

та міжнародного гуманітарного права. До складу слідчих комісій, що створюються в рамках ООН, призначаються особи, що не є громадянами держав відносно яких проводиться розслідування. Такі особи мають бути незалежними і неупередженими, а також мати належний рівень кваліфікації, компетенції та досвіду, що необхідні для проведення успішного розслідування [7].

6. *Часові рамки діяльності слідчих комісій.* У разі створення міжнародних органів з встановлення фактів відповідно до положень Конвенції 1907 р., вони мають характер *ad hoc* – після виконання покладених на них завдань, такі органи припиняють свою діяльність. Проте, в міжнародній практиці мають місце випадки створення постійно діючих міжнародних органів з встановлення фактів. Створення таких органів передбачалося, наприклад, Брайановськими договорами та Договором Гондра [8, с. 53]. Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 р. передбачав можливість створення як постійних так і тимчасових погоджувальних комісій [9]. Міжнародна гуманітарна комісія з встановлення фактів є постійно діючим органом.

Міжнародні слідчі комісії, що створюються Організацією Об'єднаних Націй також мають характер органів *ad hoc*. Слід згадати, що в рамках ООН піднімалося питання про створення постійно діючого органу для встановлення фактів, однак така пропозиція в кінцевому рахунку була відхилена [1, с. 383]. У 1966 р. уряд Нідерландів висловив думку про те, що постійно діючий орган з встановлення фактів має переваги перед органом *ad hoc*. Вони полягають у накопиченні таким органом досвіду відповідної діяльності, відсутності необхідності досягати згоди про призначення членів та його можливість діяти швидко та ефективно [10].

7. *Компетенція слідчих комісій.* Основним завданням, яке ставиться перед міжнародними слідчими комісіями, є встановлення фактичних обставин певної події або ситуації. Конвенція 1907 р. містить положення, відповідно до яких діяльність слідчих комісій має обмежуватись суто встановленням фактів [2]. В той же час, практика використання процедури обслідування для вирішення спору між державами свідчить про розширення компетенції міжнародних слідчих комісій в конкретних випадках. Так, слідчі комісії, що створювались відповідно до Конвенції 1907 р. надавали свої висновки з питань не тільки факту, але й права (Комісія по «Тубантії» 1916 р., Комісія по «Червоному Хрестоносцю» 1961 р.), виконували завдання з встановлення відповідальності за подію, що призвела до спору (Гульська слідча комісія 1904 р.).

Як і у випадку використання процедури обслідування відповідно до Конвенції 1907 р., основним завданням, яке ставиться перед міжнародними слідчими комісіями ООН є встановлення фактичних обставин певної події або ситуації. Декларація 1991 р. також вимагає, щоб діяльність міжнародних слідчих комісій була зосереджена на встановленні фактичних обставин спору або ситуації. Знову ж таки, сучасні тенденції свідчать про розширення обсягу компетенції міжнародних органів з встановлення фактів, що створюються в рамках ООН [3]. Міжнародні слідчі комісії ООН часто надають свої висновки з питань права, тим самим виконуючи завдання з кваліфікації діянь відповідно до норм міжнародного права (Слідча комісія по Дарфуру 2004 р., Слідча комісія по Сектору Газа 2009 р.), встановлюють індивідуальну відповідальність осіб за порушення норм міжнародного права (Слідча комісія по Бурунді 1995 р., Слідча комісія по Руанді 1995 р., Слідча комісія по Дарфуру 2004 р.). Широкого розповсюдження отримала практика надання міжнародними слідчими комісіями ООН рекомендацій, направлених на процеси мирного врегулювання (Слідча комісія по Руанді 1995 р., Слідча комісія по Бурунді 1995 р., Слідча комісія по Сектору Газа 2009 р., Слідча комісія по КНДР 2013 р.).

8. *Правила процедури слідчих комісій.* Значної уваги заслуговують процедурні аспекти діяльності міжнарод-

них органів з встановлення фактів. В Конвенції 1907 р. врегульовано низку правил, що будуть застосовуватись до слідчого провадження. Ст. 19 Конвенції встановлює змагальний характер розслідування. У визначені строки, кожна сторона має повідомити комісії та іншій стороні, у разі необхідності, своє бачення фактів та, в будь-якому разі, надати акти, папери та документи, які вона визнає корисними для встановлення істини, а також список свідків та експертів, яких вона бажає вислухати [2]. В цілому, діяльність таких міжнародних слідчих комісій зосереджена на слуханні сторін, опитуванні свідків, вивченні документів, тощо. Положення Конвенції 1907 р. встановлювали досить високі стандарти стосовно процедури добути свідків, що в деяких аспектах мали риси стандартів судового провадження [2]. Слідчим комісіям надавалося право переносити свої засідання на місця за умови отримання згоди держави, на території якої будуть проводитись відповідні заходи [2].

Правила процедури міжнародних органів з встановлення фактів, що створюються в рамках ООН мають ряд істотних відмінностей порівняно з міждержавними слідчими комісіями. Декларація 1991 р. не приділяє уваги процедурним питанням діяльності органів з встановлення фактів. Як правило, такі питання вирішуються конкретною слідчою комісією самостійно в залежності від її мандату та цілей, які переслідує орган, що прийняв рішення про створення відповідної комісії. В більшості випадків, слідчі комісії провадять свою діяльність безпосередньо на території певної держави. Декларація 1991 р. встановлює необхідність отримання попередньої згоди відповідної держави на направлення на її територію місії ООН з встановлення фактів [3]. Діяльність міжнародних слідчих комісій ООН не носить змагального характеру та направлена на вжиття ними самостійних слідчих дій. Такі дії можуть бути пов'язані з вивченням необхідних документів та матеріалів, опитуванням свідків, постраждалих та інших осіб, включаючи представників органів влади відповідної держави, відвідуванням місць, підприємств та організацій, тощо. Слідчі комісії самостійно визначають джерела інформації які вони бажають вивчити, вимоги, яким мають відповідати такі джерела та запитують їх у відповідних суб'єктів.

9. *Доповіді слідчих комісій.* Доповіді міжнародних слідчих комісій є головним результатом діяльності таких органів і направлені на врегулювання спору на їх основі. Проте, відповідно до ст. 35 Конвенції 1907 р. доповідь слідчої комісії не має характеру третейського рішення, а за сторонами зберігається повна свобода використання фактичних висновків комісії на свій розсуд [2]. Таким чином, результати роботи слідчих комісій не зобов'язували сторін спору засновуватися на них.

Висновки і рекомендації, що містяться в доповідях міжнародних органів з встановлення фактів ООН також не мають обов'язкового характеру. Такі доповіді слугують підставою для уповноважених органів Організації для вжиття подальших заходів з метою мирного врегулювання та забезпечення міжнародного миру і безпеки. Такі заходи можуть включати як самостійні дії з боку Організації, так і відповідну поведінку інших суб'єктів міжнародного права.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, ми маємо можливість побачити різницю між тим, якою процедура встановлення фактів (обслідування) була задумана на початку свого становлення в якості самостійного засобу мирного вирішення міжнародних суперечок, і тим, якою процедура обслідування є на сучасному етапі свого розвитку. Міждержавна практика не набула значного поширення, проте у період сучасного міжнародного права, зі значним збільшенням кількості міжнародних міжурядових організацій та поширенням їх предметної компетенції на все більш широкі сфери, процедура встановлення фактів пристосувалась до сучасних реалій і часто використовується саме

в рамках ООН. Особливо це стосується випадків порушення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, ми можемо бачити результат еволюції процедури обслідування від такої, що була значно обме-

жена стосовно предмету спору і ґрунтувалась на змагальності сторін, нагадуючи при цьому арбітражний розгляд, до такої, що більше відповідає критеріям «чистого розслідування» і міцно закріпилась у практиці міжнародних відносин, особливо що стосується здійснення її в рамках ММО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. Харків : Консум, 2000. 592 с.
2. Конвенція про мирне врегулювання міжнародних суперечок від 18 жовт. 1907 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU07053> (дата звернення 08.11.2023).
3. Declaration on Fact-finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security : adopted by resolution 46/59 (XLVI) of the UN General Assembly of 09 Dec. 1991. URL: https://digitallibrary.un.org/record/135694/files/A_RES_46_59-EN.pdf?ln=en (дата звернення 06.11.2023).
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення 06.11.2023).
5. Конвенція про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків від 21 травн. 1997 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU97594> (дата звернення 06.11.2023).
6. Report of the Secretary-General pursuant to paragraph 19 of Security Council resolution 687 (1991) : Report of the UN Secretary-General of 14 May 1991 № S/22559. URL: https://digitallibrary.un.org/record/114005/files/S_22559-EN.pdf?ln=en (дата звернення 02.11.2023).
7. Commissions of inquiry and fact-finding missions on international human rights and humanitarian law : Guidance and practice / The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. New York, 2015. 144 p.
8. Merrills J. G. International Dispute Settlement. Cambridge, 2012. 387 p.
9. Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів від 26 вересня 1928 р. з поправками, внесеними Генеральною Асамблеєю ООН від 28 квітня 1949 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141079__141079 (дата звернення 01.11.2023).
10. Consideration of principles of international law concerning friendly relations and co-operation among states in accordance with the Charter of the United Nations : Note by the UN Secretary-General of 09 Aug. 1966 № A/6373. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/849210?ln=en> (дата звернення 30.10.2023).

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО РОЗПАЛЮВАННЯ НЕНАВИСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ УКРАЇНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF PUBLIC IGNITION OF HATRED IN INTERNATIONAL LAW AND THE RIGHTS OF UKRAINE

Лазоренко О.В., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Статтю присвячено характеристиці публічного розпалювання ненависті в міжнародному праві та праві України. З'ясовано, що на розвиток положень, присвячених боротьбі з публічним розпалюванням ненависті, як і загалом документів з прав людини, вплинули наслідки Першої та головним чином Другої світової війни. Мільйони жертв, жакливі злочини проти людяності, геноцид і військові злочини, а також спустошена Європа стали вагомим приводом для створення нової міжнародної системи співпраці між державами. Розуміючи роль засобів масової інформації та пропаганди у загибелі мільйонів людей та Голокості, розробники нових документів з прав людини мали на меті виключити будь-яку можливість повторення подібних подій. Нині згідно міжнародного права забороняється будь-яка пропаганда національної, расової чи релігійної ворожнечі, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства. Разом з тим, національне законодавство більшості європейських країн містить конкретні положення про покарання за розпалювання ненависті, які, однак, різняться практично в кожній державі. Такі положення в більшості своїй дуже розпливчасті з концептуальної точки зору. Лише в законодавствах кількох країн вказані окремі критерії, які дозволяють виділити заборонені форми розпалювання ненависті. При цьому, положення про заборону розпалювання ненависті знаходять відображення в більш глобальних стратегіях і правових документах про боротьбу з дискримінацією. Наявність мотивів ненависті чи дискримінації вважається обтяжуючою обставиною і тягне за собою посилення покарання за загально кримінальні злочини, які в цьому випадку кваліфікуються як «злочини на ґрунті ненависті», такі злочини самі по собі не пов'язані з розпалюванням ненависті і відносяться до сфери кримінальної політики, пріоритети якої можуть відрізнятися в кожній державі. Водночас ні міжнародне право, ні право України, не дають чіткого визначення чи вказівки щодо встановлення того, чи є діяння публічним розпалюванням ненависті. міжнародні судові органи розглядають такі ситуації в кожному окремому випадку, де встановлюють та оцінюють всі факти справи залежно від контексту в яких вони відбувались.

Ключові слова: публічне розпалювання ненависті, підбурювання до насильства, свобода вираження поглядів, міжнародне право, право України.

The article is devoted to the characteristics of public incitement to hatred in international law and the law of Ukraine. It has been found that the development of the provisions dedicated to the fight against public incitement to hatred, as well as human rights documents in general, was influenced by the consequences of the First and mainly the Second World War. Millions of victims, terrible crimes against humanity, genocide and war crimes, as well as a devastated Europe became a compelling reason for the creation of a new international system of cooperation between states. Understanding the role of the mass media and propaganda in the deaths of millions of people and the Holocaust, the drafters of the new human rights documents aimed to eliminate any possibility of such events happening again. Currently, international law prohibits any propaganda of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, enmity or violence. At the same time, the national legislation of most European countries contains specific provisions on punishment for inciting hatred, which, however, differ in almost every state. Such provisions are mostly very vague from a conceptual point of view. Only in the legislation of a few countries are specified separate criteria that allow us to distinguish prohibited forms of incitement to hatred. At the same time, provisions on the prohibition of incitement to hatred are reflected in more global strategies and legal documents on the fight against discrimination. The presence of motives of hatred or discrimination is considered an aggravating circumstance and entails increased punishment for general criminal crimes, which in this case are qualified as «hate crimes», such crimes in themselves are not related to inciting hatred and belong to the sphere of criminal policy, the priorities of which may differ in each state. At the same time, neither international law nor the law of Ukraine provides a clear definition or guidelines for determining whether an act is public incitement to hatred. international judicial bodies consider such situations on a case-by-case basis, where they establish and evaluate all the facts of the case depending on the context in which they occurred.

Key words: public incitement of hatred, incitement to violence, freedom of expression, international law, law of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство в повній мірі дозволяє реалізувати право на свободу слова та доступу до інформації: миттєво обмінюються великими масивами інформації, з перших вуст дізнаються про події та на відстані екрану спостерігати за відомими особистостями. В той же час, такий потік інформації може бути використано для поширення діаметрально протилежних думок різного ступеню радикальності. Війна росії проти України не була б можливою, якби не тотальна підтримка російського суспільства, яка стала наслідком систематичної пропаганди та розпалення ворожнечі. Щоб притягнути винних в цих злочинах необхідно ґрунтовно дослідити питання публічного розпалювання ненависті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання публічного розпалювання ненависті неодноразово привертало увагу іноземних та українських науковців, серед яких: О. Львова, Й. Морсінг, К. Парч, Ю. Фисун та ін.

Разом з тим, попри наявну напрацювання, дана тематика все ще залишається актуальною, оскільки потребує не лише узагальнення та адаптації частини напрацювань до правової системи України, але і перегляду їх в контексті війни росії проти України.

Мета дослідження – надати загальну характеристику поняття публічного розпалювання ненависті в міжнародному праві та праві України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім варто відзначити, що на розвиток положень, присвячених боротьбі з публічним розпалюванням ненависті, як і загалом документів з прав людини, вплинули наслідки Першої та головним чином Другої світової війни. Мільйони жертв, жакливі злочини проти людяності, геноцид і військові злочини, а також спустошена Європа стали вагомим приводом для створення нової міжнародної системи співпраці між державами. Розуміючи роль засобів масової інформації та пропаганди у загибелі мільйонів людей та Голокості, розробники нових документів з прав людини мали на меті виключити будь-яку можливість повторення подібних подій.

Вперше про намір заборонити публічне розпалювання ненависті оголосила делегація СРСР під час розробки Загальної декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), хоча на той час вона стосувалась лише поширення фашистських і нацистських ідей [1]. Незважаючи на те, що цю пропозицію було відхилено, ЗДПЛ стала першим міжнародним

документом, присвяченим виключно правам людини. І хоч вона не передбачає жодних зобов'язань для держав-учасниць, її положення стали основою для наступних документів з прав людини. У той час як розробники вирішили виключити пропозицію про заборону фашистської та нацистської ідеології, вони створили взаємопов'язану систему статей, яка гарантує свободу вираження поглядів (стаття 19) і водночас передбачає певні обмеження для використання прав, таких як свобода від дискримінації, та підбурювання до такої дискримінації (стаття 7), обмеження, передбачені законом щодо забезпечення прав і свобод інших осіб, суспільної моралі, порядку та добробуту в демократичному суспільстві (стаття 29 (2)), а також заборона використовувати права для порушення прав та свобод, передбачених ЗДПЛ (ст. 30), такі заходи теоретично охоплюють питання публічного розпалювання ненависті, оскільки це призводить до дискримінації, порушення прав інших і суперечить принципам ЗДПЛ [2].

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) було створено в першу чергу для закріплення прав, передбачених ЗДПЛ перед державами-учасницями, і гарантування їх реалізації через обов'язкову форму цього документу та судовий механізм для оскарження їх порушення. Спочатку, був намір створити один пакт, але після обговорення характеру прав, які повинні бути включені, було вирішено відокремити громадянські та політичні права від економічних, соціальних і культурних [3].

Під час розробки проекту МПГПП делегація з СРСР знову запропонувала заборонити будь-яку фашистську та нацистську ідеологію, але після тривалого обговорення проект було змінено та оформлено в його нинішній формі. Положення було прийнято без згоди США та більшості Західноєвропейських країн, які побачили в ньому загрозу свободі слова. Прийняття статті підтримали переважно комуністичні країни та країни, що розвиваються [4].

Стаття 20 (2) МПГПП передбачає, що будь-яка пропаганда національної, расової чи релігійної ворожнечі, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства, забороняється законом [5]. Пізніше Комітет з прав людини витлумачив сферу застосування та обмеження цієї статті. Таким чином, статтю 20 слід розглядати як *lex specialis* до статті 19 (свобода вираження поглядів), що впливає з підготовчих матеріалів і логіки написання однієї статті за іншою [6]. У той же час, будучи спеціальною нормою, яка накладає обмеження на свободу вираження поглядів, вона має відповідати загальним вимогам обмеження, яке повинно бути необхідним для поваги прав чи репутації інших або захисту національної безпеки, громадськості порядку, громадського здоров'я чи моралі [6]. В той же час, враховуючи протилежний підхід, який використовувався Комітетом у подібних справах, необхідне додаткове тлумачення даного положення.

Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (далі – МКЛРД) є документом, який присвячений проблемам расової дискримінації та охоплює питання публічного розпалювання ненависті в цій сфері. Ця Конвенція була спрямована на якнайшвидше вирішення такого проблемного питання, як расова дискримінація, і держави-учасниці були більш цілеспрямованими, створюючи цей документ, незважаючи на дискусію щодо статті 4, яку США та країни Західної Європи, подібно до статті 20 МПГПП, розглядали як загрозу свободі слова. Незважаючи на те, що стаття 4 МКЛРД передбачає, що держави-учасниці оголошують злочином, який карається законом, будь-яке поширення ідей, заснованих на расовій вищості чи ненависті, підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства чи підбурювання до таких дій проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри чи етнічного походження, а також надання будь-якої допомоги расистській діяльності, включаючи її фінансування [7]. Ці заходи мають здійснюватися

з належним урахуванням принципів ЗДПЛ та статті 5, яка передбачає перелік основних прав. Застереження «з належним урахуванням» стало результатом компромісу під час розробки Конвенції та створило простір для держав-учасниць для пошуку кращого рішення для кожної окремої ситуації, що в той же час призводить до різного тлумачення цих норм і, як наслідок, до різних результатів їх застосування [8]. Комітет з ліквідації расової дискримінації має повноваження розглядати скарги окремих осіб щодо заходів, які були вжиті державою. У зв'язку з цим Комітет схильний до індивідуального підходу при оцінці справи, щоб встановити, чи були дії держави достатніми для усунення факту расової дискримінації та чи виконує вона свої зобов'язання згідно зі статтею 4 МКЛРД. Аналізуючи практику Комітету, можна сказати, що контекстний елемент займає одне з найважливіших місць у встановленні факту расової дискримінації, що було підтверджено різними рішеннями у справах, де формулювання були схожими, але особистості та соціальний контекст були інші.

В Європі система організацій та нормативних актів з прав людини є досить розгалуженою. Під егідою Ради Європи, регіональної організації, що займається розвитком і підтримкою верховенства права та прав людини, було прийнято ряд багатонаціональних інструментів і створено низку організацій, основною метою яких є моніторинг, рекомендації та допомога європейським державам відповідати європейським стандартам прав людини. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості є спостережним органом, який уповноважений моніторити членів Ради Європи щодо чинних законів про рівність та їх дотримання та видавати рекомендації на основі зібраних даних із порадами щодо покращення їх законодавства. Крім того, Комісія видає загальні рекомендації щодо теми публічного розпалювання ненависті, наприклад, визначення прямої та непрямої дискримінації, расистських та ксенофобських матеріалів, заходів, які держави можуть вжити для підвищення ефективності боротьби з мовою ненависті та підбурюваннями в ЗМІ та Інтернеті, а також пропозиції щодо криміналізації таких діянь [9].

Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ) є одним із найважливіших і авторитетних багатонаціональних документів у сфері прав людини. Це була перша конвенція, що дозволила особам подавати позов проти держави до спеціального судового органу і в разі порушення отримати компенсацію. Розробники ЄКПЛ навмисно широко описують права та свободи та передбачають для держав свободу розсуду, унікальний механізм імплементації положень Конвенції, який дозволяє адаптувати широке визначення прав до умов у конкретній державі [10]. ЄКПЛ не містить окремого положення про заборону публічного розпалювання ненависті, але стаття 10, яка передбачає право на свободу вираження поглядів, має другий абзац, який дозволяє державам встановлювати формальності, умови, обмеження чи покарання, які передбачені законом, необхідним у демократичному суспільстві та прийнятним «[...] в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших, для запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету та неупередженості судової влади», тому дії публічного розпалювання ненависті можуть підпадати під ці обмеження [10]. Крім того, стаття 17 ЄКПЛ забороняє реалізацію прав, спрямовану на знищення прав і більш суворі обмеження, ніж це дозволено цією Конвенцією.

Враховуючи це, Європейський суд з прав людини використовує один із трьох підходів при розгляді порушення свободи вираження поглядів, свободи розсуду, статті 10 (2) та статті 17 ЄКПЛ. Що стосується практики Європейського суду з прав людини, то у випадках, коли свобода слова використовувалася для розпалювання насильства

чи ненависті, суд застосовує статтю 17 ЄКПЛ і оголошує справу неприйнятною, позбавляючи позивача права оскаржити рішення держави. Коли ситуація є більш складною, Суд оцінює її по суті та зазвичай застосовує триетапний тест, щоб встановити, чи обмеження свободи слова були законними, розумними та пропорційними. Коли країни не змогли знайти баланс між свободою слова та її обмеженнями, Суд оголошує заходи непропорційними і, як наслідок, порушенням свободи слова [10]. Існують загальні рекомендації, які передбачають надання державам більшої кількості можливостей для проходження тесту на пропорційність, наприклад, уникнення кримінального переслідування, якщо це можливо у справі, та використання адміністративних, цивільних та інших засобів захисту для вирішення конфлікту між свободою вираження поглядів і правами інших або національних інтересів.

Дослідники звертають увагу на те, що декілька прав, які однаковою мірою захищаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, можуть у даному випадку конкурувати одне з одним. Так, право на свободу вираження поглядів може бути обмеженим правом на свободу думки, совісті та релігії. Розглядаючи справи про нападки на релігійні вірування, Європейський суд з прав людини підкреслив, що дане питання пов'язане «з встановленням балансу між конфліктуєчими інтересами, які викликані здійсненням двох основних свобод: з одного боку, правом заявника повідомити суспільству свої погляди щодо певної релігійної доктрини, з другого – правом інших осіб на повагу до їхньої свободи думки, совісті та релігії». За певних обставин свобода вираження поглядів може також загрожувати праву на повагу до приватного життя. І, нарешті, існує ризик виникнення конфлікту між свободою вираження поглядів і заборонаю всіх форм дискримінації у випадках, коли здійснення цієї свободи спричиняє розпалювання ненависті в суспільстві і набуває ознак «мови ненависті» [11, с. 75].

Принагідно зауважимо, що у європейському регіоні прийнято розрізняти «розпалювання ненависті» і «підбурювання до насильства», а також при необхідності виділяти висловлювання першого типу в окрему категорію. З цієї причини ситуація в Європі є різноманітною і складною. Національне законодавство більшості європейських країн містить конкретні положення про покарання за розпалювання ненависті, які, однак, різняться практично в кожній державі. Такі положення в більшості своїй дуже розпливчасті з концептуальної точки зору. Лише в законодавствах кількох країн вказані окремі критерії, які дозволяють виділити заборонені форми розпалювання ненависті. Як правило, заборона не обмежується висловами, що містять «пряму і явну загрозу», а поширюється також на висловлювання, що мають більш непрямої і завуальований характер. Саме це поширення заборони створює невизначеність і складнощі. Положення про заборону розпалювання ненависті мають неоднакову силу і значення в порівнянні з іншими, зазвичай більш старими нормами. Так, часто зустрічаються в законодавстві європейських країн норми, які передбачають покарання за заперечення геноцидів; нанесення образи у зв'язку з приналежністю до певної спільноти; образу релігійних почуттів; святотатство; посягання на державну цілісність тощо. Поло-

ження про заборону розпалювання ненависті знаходять відображення в більш глобальних стратегіях і правових документах про боротьбу з дискримінацією. Наявність мотивів ненависті чи дискримінації вважається обтяжуючою обставиною і тягне за собою посилення покарання за загально кримінальні злочини, які в цьому випадку кваліфікуються як «злочини на ґрунті ненависті», такі злочини самі по собі не пов'язані з розпалюванням ненависті і відносяться до сфери кримінальної політики, пріоритети якої можуть відрізнятися в кожній державі. Положення про заборону розпалювання ненависті в основному лише нещодавно з'явилися в законодавстві, тому по ним поки не склалася досить обширна судова практика, яка б дозволила уточнити тлумачення відповідних юридичних термінів. Країни Європи тісно інтегровані в різні міжнародні структури, ведуть активну боротьбу з розпалюванням ненависті як однієї з форм расизму і дискримінації. Таку політику проводять, зокрема, Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ, а також Європейський суд з прав людини і Суд Європейського Союзу [12, с. 166–167].

Водночас, здійснивши системний аналіз українського законодавства, можна дійти висновку, що проблематика публічного розпалювання ворожнечі не була предметом особливої уваги українських законотворців до початку повномасштабного вторгнення. Адже Кримінальний Кодекс України у статті 161 передбачає лише кримінальну відповідальність за умисне розпалювання расової, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті. В той же час, судова практика з цього питання свідчить, що з початку повномасштабного вторгнення за цією статтею було виголошено вдвічі більше вироків ніж з 2019 року до початку вторгнення [13]. Крім того, немає спеціальних адміністративних чи цивільних засобів правового захисту, які б стосувалися публічних підбурювань до ненависті, за винятком медіасфери, де держава може відхилити ліцензю на мовлення за такі дії під час ефіру. З огляду на війну росії проти України, яка ведеться також в інформаційній, релігійній та інших сферах, важко переоцінити важливість розвитку державної політики щодо мови ворожнечі та публічного розпалювання ненависті.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, проаналізовані вище міжнародні та регіональні документи не дають чіткого визначення чи вказівки щодо встановлення того, чи є діяння публічним розпалюванням ненависті чи ні та розглядають їх передусім як підставу для обмеження державою права на свободу вираження поглядів. Відповідно, міжнародні судові органи розглядають такі ситуації в кожному окремому випадку, де встановлюють та оцінюють всі факти справи залежно від контексту в яких вони відбувались. В той же час, Україна хоч і є підписантом вищезгаданих міжнародних договорів проте не має належно розробленої та багатой практики з застосування відповідних положень. Лише після початку повномасштабного вторгнення в Україні актуалізувалась ця проблематика та почала більш активно наповнюватись судовою практикою.

Насамкінець, зауважимо, що поняття публічного розпалювання ненависті в міжнародному праві та праві України потребує більш детального вивчення, з метою пошуку шляхів його безпосереднього удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Morsink J. The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent (1999). URL: http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/udhr/article_19.html
2. Universal Declaration of Human Rights. UN. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>
3. Report of the Commission on Human Rights (seventh session) 384 (XIII). UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/212373?ln=ru#record-files-collapse-header>
4. UN General Assembly, Sixteenth Session, Official Records, Third Committee, 23 October 1961, UN Doc A/5000. UN. URL: <https://hr-travaux.law.virginia.edu/document/iccpr/a5000/nid-110>
5. International Covenant on Civil and Political Rights, UN General Assembly, 16 December 1966. UN General Assembly. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

6. General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression. UN Human Rights Committee (HRC), 12 September 2011, CCPR/C/GC/34. UN HRC. URL: <https://www.refworld.org/docid/4ed34b562.html>
7. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. UN General Assembly. 21 December 1965, United Nations, Treaty Series, vol. 660, p. 195. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3940.html>
8. Partsch K. J. Racial Speech and Human Rights: Article 4 of the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, in *Striking a Balance: Hate Speech, Freedom of Expression and Nondiscrimination*, Sandra Coliver (ed.), (Article 19, London and Human Rights Centre, University of Essex, 1992).
9. Resolution Res(2002)8 on the statute of the European Commission against Racism and Intolerance. Council of Europe, Committee of Ministers. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680973356>
10. Article 19 Prohibiting incitement to discrimination, hostility or violence. Free World Centre, London: 2012. 14 p.
- European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950. Council of Europe, ETS 5. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680063765>
11. Львова О. Л. Мова ворожнечі: теоретико-правовий аналіз поняття. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 71–79.
12. Фисун Ю. Ю. Міжнародно-правове регулювання протидії розпалювання ненависті: європейська перспектива. *Вісник Маріупольського державного ун-ту*. 2012. № 3–4. С. 166–171.
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕРЕБІГ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON THE COURSE OF POST-WAR RECOVERY IN UKRAINE

Матвійчук М.А., PhD у галузі права, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

Сойка С.В., студентка IV курсу
Навчально-науковий інститут права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

Стаття розглядає проблему вимушеної української еміграції як важливий виклик для безпеки країни на демографічному, соціально-економічному та політичному рівнях. Помітно, що поточна ситуація не дозволяє багато надіятися, проте у статті вказується на можливості реалізації оптимістичних сценаріїв. Узагальнюючи різні пропозиції, стаття визначає три основні напрями політики України щодо повернення вимушених мігрантів, зокрема аналітично-комунікаційну роботу, забезпечення основних потреб та впровадження заохочувальних стимулів. Додатково, вона розглядає підтримку з боку міжнародних партнерів та активне використання зворотної міграційної політики.

Аналіз публікацій включає посилання на історичні джерела, які досліджують репресії та депортації в Україні протягом ХХ століття включно із тими, що описують соціально-демографічні та економічні процеси на Донбасі, а також сучасні джерела. Програми та плани відновлення України, також як і передвиборча програма та план репатріації, становлять важливу частину обговорення. Серед інших ключових джерел є публікації від національних інститутів та експертів, таких як Національний інститут стратегічних досліджень та Центр Разумкова. Також, статті і новини відображають погляди політичних кандидатів, урядові ініціативи, а також висвітлюють думки громадян та експертів щодо відновлення України та розв'язання проблеми міграції. Стаття також охоплює політичні аспекти, представлені передвиборчою програмою кандидата на пост Президента України та планом відновлення країни.

Загальний аналіз дозволяє визначити ключові теми, такі як зворотна міграція, підтримка від міжнародних партнерів, вплив міграції на економіку та суспільство, а також конкретні заходи для розв'язання проблеми еміграції в Україні.

Ключові слова: вимушена міграція, відновлення України, міграційні процеси, політика повернення мігрантів, забезпечення основних потреб, зворотна міграція, міжнародні партнери, економічні заходи, робочі місця.

The article examines the problem of forced Ukrainian emigration as an important challenge to the country's security at the demographic, socio-economic, and political levels. It is clear that the current situation does not allow for much hope, but the article points to the possibility of optimistic scenarios. Summarizing the various proposals, the article identifies three main areas of Ukraine's policy towards the return of forced migrants, including analytical and communication work, provision of basic needs, and introduction of incentives. Additionally, it considers support from international partners and the active use of reverse migration policy.

The analysis of publications includes references to historical sources that examine repressions and deportations in Ukraine during the twentieth century, including those describing socio-demographic and economic processes in Donbas, as well as contemporary sources. Programs and plans for the restoration of Ukraine, as well as the election program and repatriation plan, form an important part of the discussion. Other key sources include publications from national institutions and experts, such as the National Institute for Strategic Studies and the Razumkov Center. The articles and news also reflect the views of political candidates, and government initiatives, and highlight the opinions of citizens and experts on Ukraine's recovery and migration issues. The articles also cover political aspects presented in the election program of the presidential candidate and the plan for the country's recovery.

The overall analysis allows us to identify key topics such as return migration, support from international partners, the impact of migration on the economy and society, and specific measures to address the problem of emigration in Ukraine.

Key words: forced migration, restoration of Ukraine, migration processes, migrant return policy, meeting basic needs, return migration, international partners, economic measures, jobs.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України призвело до вимушеної міграції осіб з держави в різні куточки світу. Мільйони осіб покинули свої домівки рятуючи свої життя, та життя своїх рідних. Але війна не триватиме вічно і виникає проблема у впливі міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України. Потрібно приділити увагу даному впливу міграційних процесів, для розуміння чи сприяють чи заважають вони розвитку країни після війни.

Ступінь наукового дослідження проблеми. Міграційній політиці завжди приділяли увагу, але у наш час це особливо важливо, адже міграційні процеси відіграють важливу роль у повоєнному відновленні України. Багато праць цій теми присвятили такі автори доповідей, статей та книг як П. Бондарчук, Т. Вронська, О. Коляструк, В. Крупина, Н. Лаас, В. Адамовський, Малиновська О. А., Шипік Н., Гаврилов В., В. Потапенко, Заболотна О., Буряченко О. та інші.

Метою статті є вивчення та розуміння взаємозв'язку між міграційними процесами та процесами відновлення України після війни.

Виклад основного матеріалу. Соціальний характер міграцій залишається досі однією з менше досліджуваних аспектів. З аналізу джерел, де ця проблема досліджується, стає очевидним, що навіть в далеких післявоєнних роках, у період другої світової війни, міграційні процеси мали суттєвий вплив на відновлення України після війни.

Міграції в суспільстві є однією з найбільш популярних тем у соціальній історії загалом. Соціум Радянського Союзу, включаючи час після Другої світової війни, відрізнявся тим, що в ньому спостерігалися не лише добровільні міграційні процеси, такі як повернення демобілізованих додому, повернення евакуйованого населення, добровільна репатріація з Європи, переселення селян до міст та пошук роботи і т. д. Важливим аспектом були також міграції, які мали насильницький характер, такі як депортації або приховано насильницького характеру, які декларувались як добровільні, але виконувалися з використанням тиску і примусу (депортація окремих народів, депортація під час радянізації Західної України, обмін населенням між Україною і Польщею, примусові мобілізаційні заходи для відбудови промисловості на Донбасі тощо) [1].

З урахуванням специфіки розвитку української історіографії, з акцентом на аналізі репресивної політики радянської держави, ранні дослідження спрямовувалися на розкриття депортаційних акцій під радянським режимом [2]. Ці аспекти аналізувалися з метою оцінки загального репресивного характеру радянської влади.

Видимим прикладом цього розвитку в історіографії є дослідження теми переселення українців з Польщі в УРСР у період 1944–1946 років. Люблінська угода, укладена між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення у вересні 1944 року, відіграла першорядну роль у визначенні кінцевого кордону між Україною та Польщею. Згідно з цим документом, певну частину українських територій, включаючи частину Підляшшя, Холмщину, Надсяння та Лемківщину, з населенням приблизно 800 тисяч українців, було передано Польщі, незважаючи на те, що ще влітку 1944 року була складена карта майбутньої Холмської області УРСР. Таким чином, радянське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд і зменшити негативне ставлення польського суспільства до СРСР через події 1939 року.

Крім цього, угода передбачала обмін населенням: українці переселялися на територію УРСР, а поляки – на територію майбутньої Польщі. Обмін населенням – це взаємний процес, у рамках якого представники певних груп населення віддають своє добровільне згоду на переселення на територію іншої держави, відповідно до узгоджених міжнародних угод. Початково цей процес планувався добровільним, але з часом перетворився на примусовий. Відповідно до міжнародного міграційного права, цей процес отримав назву репатріації, а його учасників називають репатріантами. Репатріація – це повернення осіб до країни свого громадянства, де вони мають постійне місце проживання або походження, після того як вони за різними причинами перебували на території іншої держави. Репатріація зазвичай здійснюється на підставі міжнародних угод. Представницька Женевська конференція 1996 року, проведена під егідою Організації Об'єднаних Націй і присвячена міграційним питанням на територіях колишнього СРСР, запропонувала визначати репатріантів як осіб, які добровільно переселилися до своєї країни громадянства або походження з метою постійного проживання, через економічні, соціальні або особисті обставини. Отже, для характеристики репатріації важливі такі аспекти, як добровільний характер переселення та мета осіб, що повертаються, постійно проживати в країні свого походження або громадянства [3].

Однією з особливостей цієї угоди було те, що вона була підписана представниками УРСР, а не СРСР, як це мало місце в інших подібних випадках. Таким чином, уряд СРСР підкреслював, що ці події виражали волю обох народів, при цьому залишаючи себе на відстані і випадку міжнародних конфліктів мав можливість відмовитися від відповідальності.

У більшості випадків переселення було не добровільним і тривало до березня 1947 року, а не до 1 лютого 1945 року, як було спочатку заплановано. Як поляки, так і українці виступали проти цього процесу. За офіційними даними, до жовтня 1946 року в Польщу було переселено 812 688 поляків, а до УРСР до березня 1947 року – 472 635 українців.

Також, в історії знайшло своє висвітлення питання щодо заходів мобілізації для відновлення промисловості на Донбасі, воно вивчалось в українській історичній науці. Наприклад, В. Гаврилов та Л. Хойнацька досліджували методи залучення сільської молоді до відновлення економічного потенціалу Донбасу. В післявоєнний період Донбас став місцем інтенсивних міграційних процесів, включаючи як добровільні, так і примусові переселення, що почалося у цей регіон на особливий приклад різноманітних міграцій в Україні. Тому тема міграції на Дон-

басі також знайшла відображення в дослідженнях істориків, таких як М. Алфьоров і Н. Шипік.

Н. Шипік розглядає перетворення міграційних потоків протягом перших післявоєнних років. Початково, у період з 1943 по 1945 роки, головною складовою були трудові мобілізації, які згодом претерпіли зміни і охопили організовані групи, навчальні мобілізації, а також переселення для сільськогосподарської діяльності. У першій половині 1950-х років набула більшого значення агітація та добровільні міграції. Дослідниця акцентує увагу на різних типах міграції залежно від соціальної групи, що їх ініціює. Це охоплює масову мобілізацію фронтовиків, повернення оstarбайтерів та залучення репатріантів-трудармійців та інші. Окрім цього, розглядаються різні соціальні статуси та умови включення цих груп в суспільство післявоєнного Донбасу. Демобілізовані мали кращі можливості та займали верхні позиції в соціальній ієрархії новоприбулих до регіону. Їх часто залучали до суспільно-політичної діяльності і надавали керівні посади на підприємствах, тоді як оstarбайтери та інші репатріанти опинялися на нижчому рівні соціального статусу [4].

Зокрема, Н. Шипік висловлює важливий висновок про те, що у всіх випадках, коли держава втручалася в міграційні процеси населення, населення розробляло власні індивідуальні стратегії поведінки. Як результат, лише третина з тих, кого спрямовували до регіону, вирішувала залишитися там. У концепції, запропонованій Н. Шипік, основною є реакція населення на дії та вказівки влади, а цей аспект часто ігнорується дослідниками, які частіше акцентують увагу на державних міграційних заходах. Це підкреслюється підвищеною увагою до насильницьких форм міграції і дає підставу робити висновки про тоталітарний контроль держави над суспільством. Проте, як показує дослідження Н. Шипік, державна політика впливала на формування відповідних стратегій поведінки громадян, які часто надавали владним інтенціям зовсім інший характер.

Мало досліджені міграційні явища, які відбувалися в сільських районах після Другої світової війни. Один із авторів, В. Гаврилов, взяв під своє дослідження окремі аспекти цих процесів, такі як переселення сільських мешканців до Криму після виселення кримських татар, ліквідація хуторів через переселення їхніх мешканців з колгоспних земель, і виконання указу про виселення 1948 року. Однак відзначається, що висновки автора є мало оригінальними і зазвичай обмежуються розглядом примусових переселень, залишаючи осторонь добровільні ініціативи селян.

Однією з найбільших недоліків сучасних досліджень щодо міграцій в післявоєнний період є недостатня увага приділена добровільним міграціям. Це призводить до упрощених та однобічних уявлень про радянське суспільство. Оскільки дослідження, як правило, фокусуються на примусових переміщеннях ігнорують добровільні ініціативи, вони не враховують важливий аспект, пов'язаний із самореалізацією громадян і їхніми стратегіями виживання в ті важкі часи [5].

Міграційні процеси, що відбувалися в минулому, мають важливе значення у розуміння історії України і її відновлення після подій Другої світової війни для відновлення України у майбутньому, після перемоги над рф. Ці процеси були надзвичайно складними і різноманітними, включаючи як примусові, так і добровільні міграції населення.

Один із важливих аспектів цих міграцій була спроба держави вплинути на соціальну структуру та розподіл населення, а також забезпечити ресурси для відновлення економіки після війни. Примусові переселення, такі як виселення кримських татар, репатріація оstarбайтерів і інші масові переміщення, мали на меті змінити демографічний склад різних регіонів України. Це було частиною

стратегії держави для підтримки та відновлення економічних потужностей країни.

Однак добровільні міграції також грали важливу роль у процесі відновлення. Селяни, які переселилися до Криму або інших регіонів, намагалися знайти нові можливості для виживання та соціального зростання. Це свідчить про індивідуальний механізм поведінки, який вплинув на результати міграційних процесів та формування суспільства.

Крім того, важливим аспектом відновлення було переселення та розвиток Донбасу. Дослідження міграційних процесів на Донбасі допомагає краще зрозуміти динаміку відновлення цього регіону.

Загалом, міграційні процеси в минулому мають складну історію, яку варто більше дослідити та врахувати при аналізі впливу міграції на відбудову України. Вони відображають різні аспекти індивідуальної та державної поведінки в складних історичних умовах і розкривають важливий внесок міграцій в процес відновлення країни.

Суворая реальність сьогодення України змушує замислитись над відновленням її становища у майбутньому. Збройна агресія РФ проти України спричинила великий зріст міграції українців. За час війни за даними Організації Об'єднаних Націй, кількість українських мігрантів, які перебувають за кордоном, становить близько 6,2 мільйона осіб. Через велику кількість зовнішньо переміщених осіб виникає проблема, яка буде актуальною після нашої перемоги – відновлення держави. Тому, повернення громадян в Україну – є головним у політиці відновлення країни. На даний момент в Україні активно обговорюється проблема повернення українців, які тимчасово перебувають за кордоном. Ця тема стає дедалі актуальнішою. Навіть на початку свого президентського терміну в 2019 році, Володимир Зеленський акцентував увагу на питанні повернення українських трудових мігрантів, обіцяючи створити сприятливі умови для того, щоб українці, які виїхали за кордон, бажали повернутися назад до рідного краю і мали високий рівень життя [6].

Всього за декілька місяців від початку повномасштабного вторгнення, активно почали обговорювати питання повернення чи неповорнення українців, коли стало помітно великі міграційні втрати України внаслідок війни. Внаслідок цього, була створена Національна рада з відновлення України від наслідків війни 21 квітня 2022 року Указом Президента України. Цією радою був створений проект Плану відновлення [7]. План розрахований до 2032 р., складається із 23 частин, які напрацьовані відповідними робочими групами. У одній із частин викладена інформація стосовно повернення вимушених переселенців «Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їх інтеграції в суспільно-економічне життя держави» [8].

Даний план охоплює обидві категорії переселенців, включаючи тих, хто змушений покидати свою країну, а також осіб, які переміщуються внутрішньо. Він складається з декількох частин, включаючи вступну секцію, де визначені загальна мета та ключові принципи, і трьох розділів, кожен з яких спрямований на виконання однієї з трьох основних цілей, передбачених у плані. Кожна з цих цілей поділена на три етапи, які передбачаються завершити протягом 1, 3 і 10 років, і кожен етап має вимірювані показники для оцінки досягнень. Крім того, план містить аналіз поточного стану реалізації програмних документів у цій сфері, а також пропозиції щодо поліпшення нормативно-правового регулювання і список загальнодержавних проєктів, які рекомендується реалізувати.

У доповіді В. Потапенка та ін., яка має назву «Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні» висвітлюються інформація про зовнішні та внутрішні міграційні процеси у воєнний період, а також про ймовірність повернення мігрантів і трудової імміграції в період повоєнного

відновлення країни.[9] Зокрема у даній доповіді вказано, що за прогнозами Ради ЄС, наслідком міграції може бути скорочення чисельності населення України на 24–33%. Спостерігається вже суттєве зменшення чисельності населення, із змінами в статеві-віковій структурі, зокрема зменшення кількості молодих людей та жінок репродуктивного віку.

Основні види міграції населення в Україні включають: міграцію за кордон, внутрішні переміщення всередині країни, незаконне вивезення громадян до Росії та імміграцію в Україну. Значні кількості українських біженців змушені були залишити країну, і ця міграція є наймасштабнішою за всю історію незалежності України. Внутрішні переміщення також вплинули на велику кількість людей, які шукають безпеку в інших частинах країни.

Усі ці процеси мають серйозні соціальні та демографічні наслідки. Вони вимагають системного та міжнародного врегулювання для забезпечення безпеки та підтримки мігрантів. Перед Україною стоїть завдання врегулювати міграційні процеси та розглянути вплив цих змін на суспільство та економіку країни.

Проаналізувавши вміст доповіді В. Потапенка, я хочу зазначити наступне. Звіт містить інформацію про готовність українців шукати безпеку за кордоном, особливо в країнах Європи, у зв'язку з російською агресією та військовими подіями в Україні протягом воєнного періоду. Виявляється, що кількість мігрантів, що залишили Україну, в цей період перевищила всі попередні показники і може складати до 9,43 мільйонів громадян.

Українці переважно обирають Європу для пошуку безпеки, зокрема Польщу та Німеччину, які прийняли значну кількість біженців. Декілька інших європейських країн також забезпечили українцям тимчасовий захист. Відзначається, що українці отримали правовий захист та можливість для соціальної інтеграції в цих країнах.

У той же час, у російських та білоруських ЗМІ поширюється дезінформація щодо комфортних умов і гарантій безпеки для українських біженців, які перетнули кордони цих країн. У доповіді вказується про фактичну безправність та незабезпеченість правами українських громадян на територіях Росії та Білорусі. Примусові депортації та обмежені можливості отримання допомоги та повернення до України надзвичайно ускладнюють становище українських біженців на цих територіях.

В. Потапенко також вказує на значний позитивний вплив українських мігрантів на економіку Польщі, де вони сплатили значні суми податків та заповнили ринок праці. Україна отримує підтримку та захист від європейських країн, які надають мігрантам правовий статус та можливість реалізувати свій потенціал.

Російська агресія має серйозні наслідки для міграції населення України, але багато європейських країн демонструють велику готовність надавати притулок та допомагати українцям, які шукають безпеки. Це свідчить про солідарність і готовність співпрацювати у кризових ситуаціях. Однак проблеми на кордонах Росії та Білорусі показують, як важливо для мігрантів мати доступ до захисту та гарантій їхніх прав.

Особисто моє бачення полягає в наступному:

Динаміка міграції. Міграційні процеси завжди важко передбачити і контролювати, особливо в умовах конфлікту. Це відображається в тому, що багато українців, які залишили свою країну, мають інший рівень освіти і різний досвід роботи. Серед них є висококваліфіковані фахівці, керівники підприємств, а також ті, хто працює на низькокваліфікованих робочих місцях. Це створює складнощі із соціальною інтеграцією у країнах, де вони шукають притулку.

Вплив війни на міграцію. Війна в Україні створила складні умови для повернення багатьох українців назад. Руїнування інфраструктури, втрата житла, тимчасова окупація територій і загроза життю – ці фактори ускладнюють процес повернення для багатьох громадян.

Доля жінок та дітей. Важливо враховувати, що найбільше страждають жінки та діти внаслідок війни та міграції. Вони потребують особливого захисту і підтримки, інакше може загостритися проблема дитячої незахищеності та жіночого насильства.

Мотивація повернення. Інформація про те, що багато мігрантів планують повернутися, якщо безпека покращиться та будуть створені умови для роботи і життя в Україні, є обнадійливою. Однак це вимагає від уряду України розробки ефективних стратегій для повернення мігрантів і підтримки їхньої соціальної інтеграції.

Роль міжнародного співтовариства. Міжнародні організації та країни, що приймають українських мігрантів, мають велику роль у забезпеченні їхнього захисту та підтримки. Важливо сприяти інтеграції українців та надавати їм можливість отримати освіту та працевлаштування в нових країнах.

Прогнози щодо майбутньої міграції. Міграційні процеси непередбачувані, і їхні зміни в залежності від політичних подій, економічних факторів і безпекових умов можуть різко змінюватися. Національні та міжнародні органи повинні бути готові до різких змін у міграційних потоках та вміти адаптувати свої стратегії та програми.

Загальною метою має бути забезпечення безпеки та підтримки для українців, які перебувають в ускладнених умовах через конфлікт та міграцію, і створення умов для їхнього повернення та інтеграції в Україну, коли це буде можливо.

З першого погляду, важливо відзначити, що лише близько 6% українських мігрантів не мають наміру повертатися назад. Це свідчить про те, що багато з них, навіть в умовах війни, все ще мають певні зв'язки та зобов'язання в Україні, які змушують їх розглядати повернення як варіант.

Повернення біженців в Україну в значній мірі залежить від кількох ключових факторів. Про чинники та головні причини повернення/неповернення містяться інформація у доповіді Центру Разумкова «Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного партнерства» [10]. Проаналізувавши перелік чинників вказаних у доповіді, згаданий вище, я виокремлюю наступні чинники повернення/неповернення українців:

1. Тривалість війни: чим довше війна триває, тим менше людей схильні повертатися.

2. Рівень руйнувань, включаючи втрату житла в Україні: високий рівень руйнувань зменшує шанси на повернення.

3. Політична ситуація в Україні: люди можуть бути менш схильні повертатися на окуповану територію.

4. Валовий регіональний продукт (ВРП) вільних або звільнених регіонів: це впливає на можливість економічної адаптації в повернутій території.

5. Економічні перспективи України, включаючи зусилля щодо відновлення: бажання повернутися може збільшитися при наявності перспектив.

6. Сімейний стан та місцезнаходження інших членів сім'ї: розлука та втрата близьких може впливати на рішення повернутися.

7. Етнічна приналежність: етнічні українці можуть бути менш схильні повертатися на окуповані території.

8. Тривалість перебування в ЄС: чим довше люди перебувають у ЄС, тим менше ймовірність повернення.

9. Правовий статус мігрантів у ЄС та політична ситуація: нестабільний статус може змушувати залишити ЄС.

10. Інтеграція в приймаючу спільноту: краща інтеграція може сприяти рішення залишитися.

11. Потреба в грошових переказах для родини в Україні: залежність від грошових переказів може впливати на рішення про повернення.

12. Сприйняття міграції та України до війни: сприйняття ситуації може впливати на рішення повернутися.

13. Сприйняття життя в ЄС: позитивне сприйняття може збільшити бажання залишитися в країні, що приймає.

З історичних прикладів відомо, що масові повернення є складними та залежать від багатьох чинників, включаючи політичні рішення держави, з якої біженці тікали. Зокрема, історія показує, що відновлення може тривати багато років, і результати різних конфліктів можуть значно відрізнятися. Тривалість переміщення та підтримка репатріації можуть бути різними у різних ситуаціях.

Історія також показує, що повернення громадян після війни залежить від багатьох факторів, і не завжди відбувається масовими масштабами. Масові повернення біженців є винятком, а не правилом. Наприклад, в Боснії та Косово масові повернення відбулися з різною швидкістю та інтенсивністю.

У випадку України можна використовувати цей історичний досвід для аналізу, але треба пам'ятати, що кожна ситуація є унікальною, і рішення про повернення громадян буде залежати від багатьох факторів.

У доповіді наводиться цікавий аналіз щодо можливих мотивів повернення біженців з України. Спираючись на деякі аргументи, автори вказують, що більшість українських біженців можуть бажати повернутися в Україну, особливо після закінчення війни. Цілком можливо, що багато біженців дійсно мають намір повернутися додому, і це важливий фактор в мотивації повернення.

Серед ключових причин повернення вказано можливість возз'єднання з родиною, проблеми з працевлаштуванням та житлом за кордоном, а також мовний бар'єр, який перешкоджає отриманню кваліфікованої роботи за кордоном. Ці причини логічні та враховують соціально-економічний контекст. Мовний бар'єр може справді бути серйозною перешкодою для біженців, особливо якщо вони мають вищу освіту та навички, які не можуть використовувати через мовні обмеження.

Інформація про проблеми з працевлаштуванням та пошуком житла для біженців відображають складнощі, з якими вони стикаються, намагаючись адаптуватися в новому середовищі. Наявність вищої освіти і бажання отримати роботу за своїм фахом може бути серйозною перешкодою, особливо якщо доступні лише некваліфіковані робочі місця.

Також, у доповіді правильно вказується на важливість безпеки як фактора, який впливає на рішення біженців про повернення. Припинення війни і створення безпечних умов у місцях повернення є ключовими для того, щоб переконати біженців повернутися.

Українці можуть також бачити своє повернення в Україну як тимчасове, і це може пояснити їхній інтерес до надання освіти своїм дітям через Інтернет в українських школах. Такий підхід свідчить про їхнє бажання зберегти зв'язок з батьківщиною та планування повернення у майбутньому.

Загалом, інформація з доповіді виглядає логічною та раціональною, і вона відображає складність мотиваційного поля біженців з України. Треба пам'ятати, що рішення про повернення є індивідуальним і залежить від багатьох факторів, і ця ситуація може продовжуватися в часі, в залежності від подій та умов в майбутньому.

У доповіді також наведені причини неповернення українців. Аналізуючи причини неповернення громадян України після війни і вимушеної міграції, можна виділити кілька ключових аспектів, які впливають на це рішення:

Безпековий контекст: Наявність активних бойових дій та загрози безпеці є однією з основних причин неповернення громадян. Доки конфлікт триває та існує ризик для життя та безпеки, багато людей будуть утримуватися від повернення.

Економічні фактори: Призначенням багатьох мігрантів є поліпшення економічного стану. Якщо у країні походження залишаються економічні проблеми, низькі зарплати та обмежені можливості для самореалізації, то це може бути фактором, який гальмує повернення.

Руйнування та відсутність житла: Руйнування житла та соціальної інфраструктури на зруйнованих територіях ускладнює повернення. Якщо людям немає куди повертатися або вони мають великі проблеми з житлом, це може затримувати процес репатріації.

Можливості для саморозвитку: Інтеграція в іноземному суспільстві, зокрема навчання та працевлаштування, може бути мотивацією для подальшого перебування за кордоном. Можливість отримувати якісну освіту, розвивати професійні навички і забезпечувати краще майбутнє для дітей також впливає на рішення про залишення.

Невизначеність та економічні перспективи в Україні: До закінчення конфлікту та початку відновлення країни рівень невизначеності в Україні щодо економічних перспектив є великим фактором, який гальмує повернення. Люди можуть боятися повертатися до країни, де неясно, як розвиватиметься ситуація.

Сімейні обставини: Розлука з родинними членами та створення нових сімейних зв'язків в інших країнах може спричинити відчуття втрати та ускладнити рішення про повернення.

Перспективи для самореалізації та реалізації професійних планів: Наявність можливостей для особистого та професійного розвитку в іноземній країні може бути важливою для багатьох мігрантів. Якщо ці можливості переважають над тим, що пропонує Україна, то це може обмежити бажання повертатися.

Руйнування сімей: Війна може призвести до розпаду сімей, особливо в разі тривалого перебування подружжя в різних країнах. Руйнування сімей може ускладнити процес повернення.

З огляду на вищенаведені аргументи та аналіз, можна зробити висновок, що причини неповернення громадян України є досить складними і залежать від багатьох факторів. Вони включають безпеку, економічні перспективи, інфраструктуру, соціальну інтеграцію та особисті сімейні обставини. Рішення про повернення або залишення буде індивідуальним для кожної сім'ї та особи.

На сьогоднішній день обговорення щодо повернення або неповернення громадян України набувають наростаючого характеру. Активно обговорюється питання того, хто буде відновлювати країну після війни, включаючи аспекти, пов'язані з демографією. Ця тема залишається досить актуальною та важливою.

Коли ми обговорюємо післявоєнну реконструкцію, основний акцент робиться на відновленні економіки, оскільки саме гроші створюють додатковий прибуток. Головною метою цього процесу є створення умов, при яких бізнес та населення можуть знову генерувати валовий внутрішній продукт для держави, і чим вищий цей обсяг, тим краще [11].

Нам варто усвідомити, що процес відновлення та реконструкції після війни в Україні буде складним і тривалим завданням. Необхідно створити не лише відновити те, що було зруйновано окупантами, але й побудувати новий фундамент для нашого майбутнього, що би був безпечним, сучасним, зручним та доступним для всіх. Це потребує значних інвестицій, передових технологій, нових інституцій та підходів, а також широкомасштабних реформ. На Міжнародній конференції з відновлення України, яка відбулася у Лугано 4–5 липня цього року, цей аспект був особливо підкреслений. Варто взяти до уваги, що фундаментом для відновлення та розвитку будь-якої країни завжди були її громадяни, вказує у своїй статті Олексій Буряченко [12].

Він вказує, що з одного боку, це позитивно, що багато жінок і дітей наразі знаходяться у повній безпеці за кордоном. Але важливо усвідомити, що, якщо не вдасться здійснити повернення цих українців після завершення конфлікту, це може призвести до серйозної демографічної кризи. За словами Еллі Лібанової, докторки економічних

наук, академіка НАН України та директорки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, існує виразний обернено-пропорційний зв'язок: чим триваліше триває конфлікт, тим менше людей повертається. Точні цифри зараз складно передбачити, але важливо розуміти, що деяка частина мігрантів може залишитися за кордоном, і масштаби цього явища потребують уваги.

Міграція і її вплив на економіку – це складний і неоднозначний процес. Навіть наявні тенденції дають змогу робити певні передбачення щодо впливу міграції на економіку, але точні числові оцінки наразі ускладнені через триваючий конфлікт та необхідність подальшого дослідження в цьому напрямку.

У короткостроковій перспективі, міграція може призвести до скорочення споживання, оскільки біженці не здійснюють покупок в Україні та не сплачують податків з цих операцій. Це може призвести до зменшення надходжень до бюджету та втрат для українських бізнесів, які обслуговують цю масову аудиторію. Проте, важливо врахувати, що частина українців, які працюють дистанційно та не втратили роботу через конфлікт, продовжують приносити податкові надходження в країну.

У довгостроковій перспективі відтік українців за кордон може мати серйозні наслідки для економіки. Ті, хто не повернеться, можуть відсутніми назавжди, і їхні діти, які також можуть залишитися за кордоном, не сприятимуть розвитку України. У кінцевому результаті, це може призвести до відчутного впливу на економіку, оскільки вони є важливою ланкою в механізмі розвитку країни. У даний момент державі доводиться зосередитися на збереженні свого існування та безпеки громадян. Активне повернення біженців у ситуації загрози їхнього життя не завжди є реальною та обгрунтованою мірою. Проте важливо усвідомити, що для ефективного розвитку економіки України важливо мати співпрацю та взаємодію як зі збереженими в країні громадянами, так і з українцями за кордоном.

Звернемося увагу, що станом на 1 січня 1993 року в Україні налічувалося 52,244 мільйони громадян. Це був рік з рекордною кількістю населення завдяки міграційним процесам. Однак, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), у 2019 році Україна вже входила до десятка країн-донорів трудових мігрантів у світі. Згідно Міністерства соціальної політики, на серпень 2019 року за кордоном проживало до 9 мільйонів українців, з них близько 16% – працездатного віку. За даними Кабінету Міністрів України з електронного перепису 2020 року, включаючи окуповані території, населення України складало 38 мільйонів осіб. Кількість працездатного населення у всіх вікових категоріях (молодь, середній вік та літній вік) становила 25,285 мільйонів громадян України.

Отже, підсумовуючи проблему міграції українців до 24 лютого 2022 року разом з міграцією, що виникає унаслідок повномасштабного військового конфлікту, можна очікувати серйозні наслідки. Беручи до уваги раніше зазначене, що частина мігрантів може ніколи не повернутися в Україну, виникає питання, яким чином вирішити цю проблему і який вихід знайти. Хоча багато людей можуть вважати, що ця проблема не є актуальною через поточний військовий конфлікт і основна мета – перемога в ньому, я категорично не погоджуюсь з такою точкою зору. Для того, щоб розуміти та вирішувати проблеми майбутнього, особливо такі серйозні і небезпечні, потрібно працювати над ними сьогодні. Хоча наразі важко робити точні прогнози та числові оцінки через триваючий конфлікт, необхідно розпочати розробку механізмів і планів репатріації для вирішення проблем, які виникнуть в майбутньому після завершення війни.

Висновки. Підсумовуючи, можна прийти до висновку, що сучасний виклик вимушеної української еміграції є однією з ключових проблем, які впливають на безпеку України на різних рівнях, зокрема демографічному, соці-

ально-економічному та політичному. На жаль, поточний контекст не надає багато підстав для оптимізму, але відкриває можливості для впровадження більш сприятливих сценаріїв.

Підсумовуючи різноманітні пропозиції, можна виділити три основні напрями політики України стосовно повернення вимушених мігрантів:

1. Аналітично-комунікаційна робота, яка повинна служити фундаментом для процесу добровільного повернення вимушених мігрантів. Важливо для України співпрацювати з іншими країнами та підтримувати ефективний контакт з мігрантами для реалізації національних інтересів щодо повернення громадян.

2. Забезпечення основних потреб, включаючи відновлення житла та соціальної інфраструктури, створення робочих місць із гідною оплатою праці та розв'язання питань зайнятості.

3. Впровадження заохочувальних стимулів, включаючи заходи для залучення інвестицій та підтримки бізнесу, а також співпрацю з українською діаспорою.

Щодо підтримки зі сторони міжнародних партнерів України, важливо активно використовувати механізми зворотної міграційної політики, спрямовані на зміну напрямку міграційних рухів та вплив на потенційних мігрантів. Такі заходи можуть передбачати опосередковане стимулювання зворотної міграції та надання під-

тримки зворотним мігрантам. У цьому випадку мова йде про повернення мігрантів назад у свою батьківщину, і це називається «реєміграцією», яка відбувається шляхом добровільної репатріації [13].

Крім того, до заходів для сприяння поверненню мігрантів можна включити такі ініціативи:

Зовнішню допомогу, яку надають країни-партнери, інші розвинуті держави та міжнародні організації у вигляді фінансової та технічної підтримки. Важливо пам'ятати, що сама по собі зовнішня допомога не здатна вирішити проблеми економічної відсталості, безробіття та еміграції, але вона може створити умови для необхідних соціальних змін. Проте рішення щодо еміграції може бути прийняте тільки самою країною, яка втрачає своє населення. Якщо ця країна не прийме економічних заходів для покращення якості життя своїх громадян, то ефект зовнішньої допомоги буде лише тимчасовим.

Іноземні інвестиції. Прямий вплив іноземних інвестицій проявляється лише в разі створення нових робочих місць, переважно в національних підприємствах і галузях. Непрямий вплив полягає в стимулюванні зростання та модернізації економіки, завдяки впровадженню нових технологій, організаційних і управлінських інновацій, підвищенню кваліфікації робочої сили та полегшенню доступу до світових ринків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II). URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_1/jittia_2010_2_1.pdf
2. Адамівський В. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2007. Вип. 34. С. 255–268.
3. Малиновська О. А. Репатріація (Енциклопедія історії України). URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Repatriatsiia>
4. Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. Донецьк, 2005.
5. Гаврилов В. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки. *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, 2000. Кн. 8. С. 198–210.
6. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України В. Зеленського. *Зе!команда*. URL: <https://program.ze2019.com/>
7. План відновлення України. *Відновлення України*. URL: <https://recovery.gov.ua/>
8. Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їх інтеграції в суспільно економічне життя держави. *Національна рада з відновлення України від наслідків війни*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/return-of-temporarily-displaced-citizens.pdf>.
9. Потапенко В. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні. *Нац. ін-т стратег. дослідж.*, 2023. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad_mihratsia_gotove_03_01_2023.pdf
10. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного партнерства. *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf>
11. Заболотна О. Яким має бути повоєнне відновлення України і що влада робить не так? URL: https://lb.ua/news/2023/07/21/566141_vidbudovuvati_naoslip_yakim_maie.html
12. Відновлення України через діалог усіх українців світу. Об'єднавшись – зробити неможливе, всупереч усьому! *УКРІНФОРМ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3605567-vidnovlenna-ukraini-cerez-dialog-usih-ukrainciv-svitu-obednavsis-zrobiti-nemozlive-vsuperec-usomu.html>
13. International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ООН У ВРЕГУЛЮВАННІ ІЗРАЇЛЬСЬКО-ПАЛЕСТИНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

THE ISSUE OF THE EFFECTIVENESS OF THE UN BODIES IN SETTTLING THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT

Негіна В.Р., аспірантка кафедри міжнародних відносин
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються витoki ізраїльсько-палестинського конфлікту з урахуванням політично-географічного виміру. Приділяється увага суттєвій ролі у вирішенні конфлікту, тривалістю понад 75 років, Організації Об'єднаних Націй та основним і допоміжним органам, як Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН та Рада ООН з прав людини. За результатами голосування Генеральної Асамблеї ООН Резолюцією № 181 (План ООН по розділу Палестини) від 29 листопада 1947 року створено Державу Ізраїль, що забезпечує легітимність єврейської держави. В протизага Ізраїлю створена розгалужена палестинська структура в Організації Об'єднаних Націй: агентство ООН БАДОР, Відділ з прав палестинців Секретаріату ООН, Спеціальний комітет із дій Ізраїлю, Комітет із здійснення невід'ємних прав палестинського народу та в якості допоміжного органу ООН Реєстр збитків, заподіяних будівництвом стіни на окупованій палестинській території. Використовуючи дипломатичну трибуну Організації Об'єднаних Націй, арабська пропаганда лунає гучно та антиізраїльська діяльність здійснюється з активним залученням органів міжнародної організації. Для делегітимації єврейської держави країнами-членами Генеральної Асамблеї ООН ініціюються голосування за резолюції, які негативно висвітлюють виключно одну сторону ізраїльсько-палестинського конфлікту. Радою ООН з прав людини включено у постійний порядок денний окремих пунктів, спрямованих на Ізраїль. За результатами ухвалених резолюцій країнами-членами ООН Ізраїль постає найбільшим порушником прав людини у світі, в той час, коли інші порушники не зазнають критики. Спеціальний доповідач ООН з питань окупованих палестинських територій при Раді ООН з прав людини порушує Статут ООН, виправдовуючи агресію в бік Ізраїлю після палестинських терактів. Постійні члени Ради Безпеки ООН вкотре зловживають правом вето, на що вказує сповільнена реакція після терористичного акту ХАМАС 7 жовтня 2023 року. Утворене для захисту прав палестинських біженців агентство ООН БАДОР, від самого початку вбачає у біженцях тільки спосіб забезпечення функціонування БАДОР для отримання коштів від країн-членів ООН донорів. Зазначене викликає сумніви в ефективності Організації Об'єднаних Націй як міжнародної організації, відповідно до Статуту якої, передбачено посередництво у врегулюванні конфліктів.

Ключові слова: ООН, Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН, Рада ООН з прав людини, Ізраїль, конфлікт, врегулювання.

The article analyzes the origins of the Israeli-Palestinian conflict, incorporating political and geographical considerations. The United Nations plays a crucial role in resolving the conflict that has been ongoing for more than 75 years, which encompasses the main and subsidiary bodies, including the UN Security Council, the UN General Assembly, and the UN Human Rights Council. The UN General Assembly voted in Resolution No. 181, adopted on November 29, 1947, to create the State of Israel, which ensured the legitimacy of the Jewish state. The United Nations has created an extensive Palestinian structure in contrast to Israel: UN's agency BADOR, the Division for Palestinian Rights of the UN Secretariat, the Special Committee on Israeli Actions, the Committee on the Exercise of the Inalienable Rights of the Palestinian People and as an auxiliary body of the UN Register of Losses Caused by the Construction of the Wall in the Occupied Palestinian Territory. The United Nations' diplomatic podium is used to loudly promote Arab propaganda and engage in anti-Israeli actions with the active participation of its bodies. To delegitimize the Jewish state, member countries of the UN General Assembly initiate a vote for resolutions that negatively cover only one side of the Israeli-Palestinian conflict. Israel was included as a separate item on the permanent agenda by the UN Human Rights Council. As a result of the resolutions adopted by the UN member states, Israel is the largest violator of human rights in the world, at a time when other violators are not criticized. The UN Special Rapporteur on the occupied Palestinian territories at the UN Human Rights Council violates the UN Charter, justifying aggression towards Israel after the Palestinian terrorist attacks. Permanent members of the UN Security Council once again abuse the veto, as indicated by the slow reaction after the terrorist attack of Hamas on October 7, 2023. The UN agency BADOR, established to protect the rights of Palestinian refugees, has always seen refugees as only a way to ensure the functioning of BADOR and receive funds from donors from UN member countries. There is skepticism about the efficiency of the United Nations as an international organization, in accordance with the Charter, which provides mediation in conflict resolution.

Key words: UN, Security Council of the UN, General Assembly of the UN, The UN's Human Rights Council, Israel, conflict, settlement.

У науковому середовищі приділяють значну увагу вивченню арабо-ізраїльському конфлікту, який з часом, трансформувався у ізраїльсько-палестинський. Вітчизняними науковцями залишається не до кінця дослідженим питання ролі ООН та його органів у вирішенні ізраїльсько-палестинського конфлікту, особливо на сучасному етапі. Також недослідженою є інституційна структура, створена в ООН в інтересах палестинців.

Розгляд будь-якого конфлікту починається з аналізу витоків, ізраїльсько-палестинський конфлікт не є виключенням. Оскільки існують різні витoki цього конфлікту, приділяється увага такому важливому етапу, як придбання єврейським населенням земель, довготривалий час проживаючи у меншості на території Палестини в складі Османської імперії. Понад 2500 років єврейська община існувала на землях, які нині називають Близьким Сходом і Північною Африкою, а також в Ірані. Кінець XIX століття можна вважати початком конфлікту. Довготривалий час арабська пропаганда докладає чималих зусиль для оскарження права володіння євреями землі, видаючи придбання за незначне, супроводжуючи звинувачуваннями у коло-

ніалізмі, намагаючись делегітимізувати Ізраїль. Після видання Гранадського едикту 31 березня 1492 року королем Фердинандом II та королевою Ізабеллою I почалося вигнання євреїв з Іспанії через їх відмову змінити юдаїзм на християнство. Масово євреї знайшли прихисток у провінціях Османської імперії. Перші згадки про придбання євреями землі датуються 1850-ми роками, оскільки Закон «Про земельний кадастр» у Туреччині був ухвалений у 1858 році, бо до цього періоду не було жодних офіційних актів, які б підтверджували право власності людини на земельну ділянку. До 1882 року євреї придбали близько 2200 гектарів. На той час, майже всі землі належали державі (і передавалися наступним суверенам) або приватним та державним установам через право власності чи оренду. Викуп землі євреями супроводжувався не тільки рекультивацією, яка відображала наслідки тривалого нехтування навколишнім середовищем у Палестині, а й економічно життєздатним поселенням (мошав) [9]. Важливо відзначити, що перше довготривале єврейське сільськогосподарське поселення в сучасній Палестині було засноване не європейськими біженцями, а групою стародавніх сімей,

які залишили перенаселений єврейський квартал Старого міста Єрусалиму. Згідно з турецьким переписом 1875 року, на той час євреї вже становили більшість населення Єрусалима, а до 1905 року – 2/3 його жителів. Британська енциклопедія 1910 року вказує на чисельність населення у 60 000 осіб, з яких 40 000 – євреї. У 1878 році вони заснували село Петах-Тиква на рівнині Шарон – село, яке мало стати відомим у Палестині як «Мати єврейських поселень». У 1882 році група піонерів-іммігрантів з Російської імперії оселилася в Рішон-ле-Ціоні [3].

Придбання євреями землі здійснювалося за допомогою єврейських організацій та особистих фінансів можливих і впливових осіб єврейського походження. Першою організацією, яка займалася викупом землі стало Єврейське колонізаційне товариство, засноване сером Мозесом Монтефіоре у 1891 році. Єврейський Національний Фонд (Керен Каймет леІзраель) став наступним, заснованим Всесвітнім сionістським конгресом у 1901 році. Статут Єврейського Національного Фонду визначав купівлю землі як єдину діяльність організації. Заснована Отто Варбургом і Артуром Руппіном Палестинська земельна компанія у 1908 році, як частина Всесвітнього сionістського конгресу, за рахунок приватних коштів, займалася закупівлею землі для Єврейського Національного Фонду та для заселення земельних ділянок олім (репатріантів). Після Першої світової війни контроль за територією та подальше правління на ній отримала Великобританія у період з 1920 року по 1948 рік. Під час перебування Палестини під Британським мандатом продовжилося придбання землі. Асоціація єврейської колонізації Палестини, заснована бароном Едмундом де Ротшильдом у 1923 році, придбала землю, на якій проживало 50 єврейських поселень, які склалися з мошавів, кібуців, сел, міських поселень. Організація здійснювала допомогу сільським поселенням, розвиваючи та фінансуючи економічні підприємства. Суттєва роль у зосередженні на закупівлі землі та заселенні території належить Менахему Усишкіну, президенту Єврейського Національного Фонду з 1923 по 1941 рік. У 1897 році на 1-му Сionістському конгресі в місті Базель, Менахем Усишкін рішуче відмовився підтримати суто політичний сionізм, який представляв Теодор Герцль. Він був одним із перших прихильників одночасного заселення та засвоєння Ерец-Ізраель, вважаючи придбання землі головною метою для національної власності. Виступаючи проти будь-якої спроби замінити Ерец-Ізраель у якості національного дому єврейського народу на будь-яку іншу країну, наприклад, на Уганду («План Уганди»), він вважав за необхідне підтримку міських єврейських общин у Ерец-Ізраель, особливо в Єрусалимі, а не тільки сільського господарства. Зустрічаючись з представниками єврейської діаспори та політиками у Європі в 1924 році та Канаді у 1927 році, Менахем Усишкін здійснював тривалі переговори щодо придбання великих земельних площ та провів успішну фандрейзингову кампанію для Єврейського Національного Фонду. За час його президентства Єврейський Національний Фонд збільшив володіння землею у 25 разів. У якості президента Єврейського Національного Фонду Менахем Усишкін зіграв ключову роль у побудові економічного фундаменту Ізраїльського робочого руху, представники якого займали керівні позиції у Всесвітній сionістській організації. У приватному порядку закупівлю землі у арабських землеволодільців здійснював Єшоша Ханкін для Єврейського Національного Фонду та Єврейського колонізаційного товариства, для іноземних інвесторів, приватних осіб, окремих груп олім (репатріантів). 1927 року він розробив 20-ти річний план про придбання землі та презентував його керівництву Всесвітньої сionістської організації, ставши у 1932 році директором Палестинської земельної компанії [21]. Американська співдружність Сіону – організація заснована Сionістською організацією Америки у 1914 році з чіткою

метою – придбання землі для сільськогосподарських, промислових і житлових цілей, а також для забезпечення єврейської територіальної спадкоємності в Ізраїлі до створення держави [9].

До закінчення Британського мандату та проголошення Ізраїлем незалежності 15 травня 1948 року, у країні було 277 єврейських сільських поселень – 15 сіл (ще 30 тим часом стали міськими), 99 мошавів, 159 кібуців та 4 інших. Їхня чисельність становила 111 000 жителів, що дорівнювало майже 20% загального єврейського населення. Твердження арабської пропаганди стосовно того, що євреї мали лише 5% землі у власності від території підмандатної Палестини та на момент незалежності отримали у власність 95% території, яка належала арабам, слід вважати умисним спотворенням історичних фактів. Державу Ізраїль створено лише на частині території, відведеної первісним мандатом Ліги Націй. 8,6% землі відводилося євреям, 3,3% – ізраїльським арабам, 16,9% було покинуто арабськими власниками. Решта землі – понад 70% була наділена мандатною владою і, відповідно, повернута Державі Ізраїль як її законному спадкоємцю. Алжирський політичний письменник Абдул Разак Кадер наголошував, що: «Націоналісти сусідніх із Ізраїлем держав, будь вони в уряді чи бізнесі, чи то палестинці, чи сирійці, чи ліванці, чи жителі міст племінного походження, усі знають, що на початку століття та під час британського мандату болотисті рівнини та кам'яні пагорби були продані сionістам їхніми батьками чи дядьками за золото. Палестинці, які сьогодні є біженцями в сусідніх країнах і які були дорослими на момент своєї втечі, знають усе це, і ніяка антисionістська пропаганда – панарабська чи панмусульманська, не може змусити палестинців забути, що їхні нинішні націоналістичні експлуататори є гідні сини своїх учорашніх феодальних експлуататорів і що складнощі їхнього життя мають арабське, а не єврейське походження» [3].

У розв'язанні довготривалого політичного конфлікту суттєва роль відведена Організації Об'єднаних Націй. Положеннями Розділу VI та VII Статуту ООН передбачено посередництво та вирішення конфліктів за участі Генерального Секретаря організації, про що зазначається у статтях 98 та 99 Статуту [1]. Платформа ООН вважається однією із основних засобів вирішення конфліктів на міжнародному рівні. Але ізраїльсько-палестинський конфлікт викликає питання щодо здатності ООН вирішувати конфлікти. Оскільки, з часом дипломатична трибуна ООН перетворилася на транслювання виключно проарабської риторики та антиізраїльських наративів, про що свідчать численні резолюції, виступи світових лідерів на Генеральній Асамблеї ООН, заяви представників органів ООН з постійною критикою лише однієї сторони конфлікту. Така позиція ООН та його органів свідчить про унеможливлення виконати свою функцію і очевидну заангажованість у ізраїльсько-палестинському конфлікті, коли постійна критика лунає у бік однієї тієї ж сторони, а інша сторона постає суто у вигляді жертви.

По закінченню Другої світової війни перед лідерами країн світу постало питання про створення нової системи колективної безпеки. Навесні 1945 року представники 50 країн зібралися на Конференції у місті Сан-Франциско, де протягом 2-х місяців розробляли Статут ООН та підписали його, створивши Організацію Об'єднаних Націй (ООН). 24 жовтня 1945 року ООН офіційно розпочало свою діяльність після ратифікації Статуту СРСР, США, Китаєм, Великобританією, Францією та більшістю підписантів. Таким чином була створена міжнародна, глобальна, багатфункціональна, унікальна організація, покликана задля підтримки миру та безпеки на світовій арені і запобігання майбутнім війнам, таким як світові війни.

Установчим документом ООН є Статут, який містить основні цілі та принципи, правила прийому до організації, перелік органів, як головних, так і допоміжних, а також

зобов'язання країн-членів. У статті 1 Статуту ООН закріплена основна мета організації: «Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру» [1]. ООН покликана і надалі гарантувати, щоб зусилля в боротьбі з новими загрозами і викликами спиралися на міцну основу міжнародного права.

ООН відіграє ключову роль у легітимізації держави на міжнародному рівні. У статті 4 Статуту ООН зазначено: «Прийом у Члени Організації відкритий для всіх інших миролюбних держав, які візьмуть на себе зобов'язання, що містяться в даному Статуті, і які, на думку Організації, можуть та бажають ці зобов'язання виконувати. Прийом будь-якої такої держави в Члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки» [1].

У перші дні створення Організації Об'єднаних Націй покладалася великі надії на впровадження нового світового порядку. Унаслідок Шоа (Голокосту) багато народів світу відчували особливу відповідальність у допомозі створення єврейської держави, але ситуація ускладнювалася через зростання конкуренції між наддержавами того часу. Радянський Союз був зацікавлений у витисненні британської відповідальності у допомозі євреям в питанні створення єврейської держави. До лютого 1947 року Великобританія зайшла у глухий кут стосовно знаходження рішення по Палестині та британський уряд дійшов висновку, що цим питанням має займатися ООН, про що повідомив міністр закордонних справ Великобританії Ернест Бевін. Генеральний секретар ООН Трюгве Лі запропонував створити комісію з розслідування Палестини на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН. На той час більшість ООН складалася з менших країн-членів організації, які не належали ні до якого політичного табору. Спеціальний комітет ООН з питань Палестини (UNSCOP) виконав своє завдання протягом обмеженого періоду в три місяці, встановленого Генеральною Асамблеєю. Спеціальний комітет складався з 11 країн-членів ООН з Латинської Америки, Азії, Європи та Британської Співдружності: Австралії, Канади, Чехословаччини, Гватемали, Індії, Ірану, Нідерландів, Перу, Швеції, Уругваю та Югославії. Після завершення роботи в Палестині Комітет склав свої рекомендації: пропозиція більшості рекомендувала поділ Палестини на арабську та єврейську держави і встановлення міжнародного режиму для Єрусалиму; пропозиція меншості рекомендувала створення федеративної унітарної держави зі столицею в Єрусалимі. Проблема Палестини розглядалася як перевірка здатності ООН до вирішення складних міжнародних проблем [4].

Резолюція ООН № 181 (План ООН по розділу Палестини), прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1947 року. Цією резолюцією ухвалено план поділу Британського мандату Палестини, утвореного в 1920 році та проіснувавшего до лютого 1947 року. Резолюція передбачала поділ Палестини на 2 держави: єврейську та арабську, а місто Єрусалим наділити особливим міжнародним статусом. За ідею створення двох держав проголосували 56 країн-членів організації, серед яких 33 – «за», 13 – «проти», 10 – «утрималися» [5]. Радість та сподівання єврейського керівництва на встановлення миру з арабським світом після голосування, виявилися марним. Арабський світ не визнав право євреїв мати власну державу, не дивлячись на те, що століттями єврейське населення проживало на цій території, а не з'явилося лише тоді, коли виникла пряма загроза існуванню євреїв у вигляді Голокосту, через що ашкеназім (європейські євреї-вихідці

з Німеччини, Австрії та країн Східної Європи) вимушені були мігрувати до Палестини, рятуючи власні життя.

Після проголошення Ізраїлем незалежності 15 травня 1948 року, перед політичним істеблiшментом новоствореної держави повстало питання позиціонування на світовій арені, зокрема місце Ізраїлю в нещодавно створеній міжнародній організації ООН. У той час серед представників ізраїльського уряду існували дві протилежні точки зору стосовно позиціонування. Одна, яку представляв перший міністр закордонних справ Ізраїлю Моше Шарет, полягала у дипломатичності єврейської держави в ООН. Тобто, на думку Моше Шарета, Ізраїль повинен демонструвати світовій спільноті прихильність до принципу діалогу та готовності до ведення переговорів задля запобігання конфліктів з сусідніми арабськими державами, дипломатичної ізоляції та делегітимації новоствореної держави. Проводити стриману зовнішню політику, особливо у протистоянні палестинським проявам агресії, ухиляючись від насильства у відповідь. Моше Шарет акцентував особливу увагу на обов'язках держави у складі ООН та перевагах членства. Іншої думки дотримувався перший прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон, який не вбачав доцільним віддавати пріоритет дипломатії, на відміну від ведення активної політики. Давид Бен-Гуріон категорично виступав проти інтернаціоналізації Єрусалиму, що передбачалося Резолюцією ООН № 181: місто Єрусалим мало підпадати під особливий міжнародний режим і управлятися Радою з опіки ООН [20]. Прем'єр-міністр Ізраїлю заперечував створення інтернаціональної форми Єрусалиму, вважаючи, що: «Якщо перед нами, євреями, постане вибір залишити Єрусалим чи Організацію Об'єднаних Організацій – виберемо вихід з ООН. Держава Ізраїль не прийме жодної форми іноземного правління в єврейському Єрусалимі та його знищення з боку держави» [22]. Бен Гуріон зауважував, що в тому випадку, коли ізраїльські національні інтереси не відповідали міжнародним інтересам наддержав, Ізраїль повинен вміти самостійно протистояти тиску та захищати себе, покладаючись на власні сили, оскільки окрім євреїв ніхто інший за них не воюватиме.

Такі суттєво відмінні підходи негативно вплинули в подальшому на роль Ізраїлю в ООН. Чим більше виникало сучічок між арабами та ізраїльтянами, тим більш гучно лунала антиізраїльська риторика в ООН та посилювалося прийняття пропалестинського нарративу в організації.

11 травня 1949 року Ізраїль став повноправним членом ООН, 59-ю країною, яка вступила до ООН, після підписання у лютому-липні 1949 року Угоди про перемир'я (Родоські угоди) з Єгиптом, Йорданією та Сирією по закінченню перших арабо-ізраїльських війн. ООН мало змогу перетворити угоди про перемир'я у всеосяжне мирне врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, поклавши йому кінець. З моменту проголошення Ізраїлем незалежності, арабські країни-члени ООН атакували його не лише у воєнному плані, а і в політичному та дипломатичному, використовуючи Генеральну Асамблею ООН для тиску на Ізраїль та закликів до його ізоляції. Від самого початку свого членства в ООН Ізраїль зазнав нищівної критики, особливо після проведення успішних військових операцій проти сусідніх арабських держав. Ціллю критики була і залишається делегітимація Ізраїлю групою країн, очолюваних арабськими країнами-членами ООН. Разом з арабськими державами. На сьогоднішній день, Ізраїль залишається єдиною державою у світі, питання про легітимність якої постає протягом останніх 75 років [8].

Антиізраїльська інфраструктура в ООН існує виключно для підриву безпеки, економіки, міжнародного статусу та делегітимації єврейської держави [12].

Ці комітети та відділи створені ніби-то для захисту та відстоювання прав палестинців, а насправді для зростання ворожнечі в ізраїльсько-палестинському конфлікті, вживаючи дії, абсолютно неприйнятні для світового миротворчого органу.

Відділ з прав палестинців Секретаріату ООН (UNDPR) (заснований у 1977 році) займається:

- створенням позитивного іміджу палестинців у світі, проводячи міжнародні зустрічі та конференції;
- організує засідання Комітету із здійснення невід'ємних прав палестинського народу (CEIRPP) в штаб-квартирі ООН;
- організує щорічне відзначення Міжнародного дня солідарності з палестинським народом (з 29 листопада 2011 року);
- співпрацює з неурядовими організаціями, національними та регіональними громадськими рухами, коаліціями для міжнародного тиску на Ізраїль, шляхом бойкоту, ізоляції та санкцій (BDS Movement – засновано 9 липня 2005 року).

Палестинці єдині у світі серед народів, хто має власний відділ у Секретаріаті ООН. UNDPR діє під керівництвом Відділу з питань політики та миротворчості, який особисто підпорядковується Генеральному секретарю ООН [14].

Спеціальний комітет з розслідування дій Ізраїлю, які зачіпають права людини щодо палестинського народу та інших арабів на окупованих територіях/Спеціальний комітет із дій Ізраїлю (SCIP) (заснований у 1968 році) – складається з трьох держав-членів: Малайзії, Сенегалу та Шрі-Ланки. Щорічно Спеціальний комітет звітує перед Генеральним Секретарем та представляє звіти на засіданні Четвертого комітету Генеральної Асамблеї (займається питаннями деколонізації), за результатами яких в подальшому приймаються резолюції. Звіти Спеціального комітету складаються з однакових вимог та звинувачень в адресу Ізраїлю: окупація Ізраїлем – «серйозне порушення прав людини», розслідування дій Ізраїлю по відношенню до арабів, які перебувають в ізраїльських тюрмах через затримання за напади та здійснення терористичних атак. Наприкінці кожного року Генеральна Асамблея ООН продовжує роботу Спеціального комітету, наділяючи його повноваженнями продовжувати розслідування політики та дій Ізраїлю на окупованій палестинській території, у тому числі і в Східному Єрусалимі до повного припинення ізраїльської окупації. Оскільки члени Спеціального комітету через небажання ізраїльського політичного керівництва допускати їх до території за їх відверту, упереджену виключно антиізраїльську позицію, підконтрольної Ізраїлю, не мають об'єктивного бачення реальної ситуації про положення палестинців на «окупованій» палестинській території [12].

Комітет із здійснення невід'ємних прав палестинського народу (CEIRPP) (заснований у 1975 році) до складу якого входять 25 країн-учасників та 24 країни-спостерігачі, займається питанням «створення умов для здійснення палестинським народом свого невід'ємного права на самовизначення без зовнішнього втручання, на державну незалежність та суверенітет і повернення у свої оселі з поверненням свого майна». В день заснування CEIRPP, 10 листопада 1975 року, Генеральною Асамблеєю була прийнята резолюція 3379 «Ліквідація усіх форм расової дискримінації», в якій зазначалося «сіонізм – форма расизму та расова дискримінація». За ініційовану арабськими країнами резолюцію, проголосували держави соціалістичного блоку, заявивши, що «сіоністи окупували арабські території у 1967 році, продовжуючи перешкоджати здійсненню основних прав корінним населенням». У голосуванні прийняли участь 139 країн, з яких 72 – «за», 35 – «проти» та 32 – «утримались» [6]. Політизована резолюція була спрямована на те, щоб позбавити Ізраїль його політичної легітимності шляхом нападу на його моральні основи існування [8]. Тодішній посол Ізраїлю Хаїм Герцог відреагував емоційно на результати голосування: «Ще один прояв запеклої антисемітської, антиєврейської ненависті, яка надихає арабське суспільство. Гітлер почував би

себе тут (в ООН), як вдома. Для нас, єврейського народу, ця резолюція ґрунтується на ненависті, брехні та гордості, позбавлена будь-якого морального чи юридичного значення. Для євреїв це не більше ніж шматок паперу, і ми розглядатимемо його саме таким чином». Після чого він розірвав текст прийнятої резолюції. Під егідою CEIRPP створено понад 1000 антиізраїльських неурядових організацій. До учасників Комітету входять відверто ворожі по відношенню до Ізраїлю країни такі, як Пакистан та Венесуела.

Під неодноразовим тиском Сполучених Штатів на членів Генеральної Асамблеї, 16 грудня 1991 року була прийнята резолюція 46/86, за результатами якої відмінено резолюцію 3379 у формулюванні, що «сіонізм – форма расизму та расової дискримінації» [7].

У 2017 році в штаб-квартирі ООН пройшов форум «50 років окупації», ініційований CEIRPP, який відкрив Саєб Ерекат, голова Організації визволення Палестини, порівняв Ізраїль з ІДІЛ, назвавши Ізраїль терористичною державою через відмову у концепції «дві держави – два народи» [12]. А ознаки терористичної організації у ХАМАС він заперечував.

Посилення палестинського терору проти ізраїльтян в рамках Другої інтифади (інтифада Аль-Акси) на початку 2000-х років змусив уряд Арієля Шарона збудувати стіну безпеки – Ізраїльський роз'єднувальний мур (Гедер ha-Хафрада) на Західному березі. Такі дії зменшили кількість терористичних атак зі сторони палестинців, ускладнюючи їм потрапляння на територію Ізраїлю. За результатами Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-10/17 від 15 грудня 2006 року, заснований у 2007 році допоміжний орган – Ресстр збитків, заподіяних будівництвом стіни на окупованій палестинській території ООН (UNRoD) [2]. UNRoD займається виключно нав'язуванням Ізраїлю палестинських умов, надаючи допомогу палестинцям у вимаганні від Ізраїлю оплати за ймовірні збитки, завдані Ізраїльським роз'єднувальним муром. UNRoD самостійно не здійснює жодних платежів. У Резолюції ГА ООН 2007 року про заснування UNRoD не згадуються міркування безпеки – насильницька Друга інтифада проти Ізраїлю, що змусило уряд єврейської держави створити мур. Резолюція зосереджена виключно на збитках, завданих палестинцям.

Щорічно Сполученими Штатами до цих органів вноситься 1,32 мільйона доларів США, не враховуючи внески через інші органи ООН і допоміжну підтримку, надану Департаментом громадської інформації ООН [12].

Вагомий внесок у подальше невирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту належить Близькосхідному агентству ООН для допомоги палестинським біженцям та організації робіт (БАДОР) (UNRWA). Особливість БАДОР, по-перше, полягає в тому, що воно було створено у результаті голосування Генеральної Асамблеї ООН за Резолюцію 302 (IV) 8 грудня 1949 року – за 1 рік до створення Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) [4]. БАДОР – є одним з двох агентств ООН, що офіційно звітує безпосередньо перед Генеральною Асамблеєю ООН. Саме Генеральна Асамблея ООН поновлює строк дії мандату БАДОР на кожні 3 роки, вважаючи, що сприятиме політико-територіальному виміру ізраїльсько-палестинського конфлікту. У всьому світі справами біженців займається УВКБ ООН, основне право яких – отримувати допомогу, закріплене у Конвенції з прав біженців 1951 року. Тобто справами палестинських біженців мало б займатися УВКБ ООН, але лідери арабських держав виступили проти, наполягаючи на тому, що цим має займатися тільки БАДОР. З самого початку строк дії БАДОР обмежувався 2-3 роками для вирішення ситуації, створеної надзвичайним станом, і переселення близько 700 000 палестинців. На той час статус біженці був у малого відсотка палестинців. Відповідно до розра-

хунків ізраїльського уряду, у 1949 році кількість палестинських біженців становила 577 000 осіб, за статистичними даними Великобританії – 600 000 – 760 000 осіб, а за оцінками арабської сторони – від 900 000 і більше осіб. На сьогоднішній день, БАДОР є відповідальний за понад 5,5 мільйонів палестинців, зареєстрованих як біженці в Лівані, Сирії, Йорданії, на Західному березі річки Йордан та в Секторі Газа. Протягом 80-ти річної діяльності, БАДОР не впорався з припиненням статусу біженців серед палестинців, не сприяв їхньої інтеграції як громадян з різними правами у приймаючих державах. БАДОР мало б сприяти покращенню положення палестинських біженців у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних послуг. Ізраїльські політики та більшість країн-членів ООН, серед яких і Сполучені Штати, мали віру в те, що БАДОР заповнює імперативну роль у забезпеченні регіональної стабільності, зокрема, у Секторі Газа, презентуючи це міжнародній спільноті, [13].

По-друге, БАДОР налічує понад 30 000 співробітників та не приділяє увагу перевірці на зв'язки з терористичними групами, тому більшість співробітників є членами ХАМАСу, Палестинського ісламського джихаду чи інших насильницьких груп або пов'язані з ними [16]. У 2014 році Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що об'єкти агентства використовувалися для зберігання зброї та обстрілу населених пунктів Ізраїлю. У січні 2017 року співробітники БАДОР пропагували антисемітизм в Інтернеті, зокрема вихваляючи Гітлера та заперечуючи Голокост. БАДОР відкрито пропагує ненависть і насильство, маскуючись під гуманітарну організацію. Офіційні навчальні програми БАДОР називають Ізраїль «ворогом», навчають математиці шляхом підрахунку терористів «мучеників» і використовують фразу «джихад – це одні з дверей до раю» на уроках граматики [17]. На відміну від багатьох установ, БАДОР не має ради директорів, яка б здійснювала нагляд і керувала організацією, що на пряму сприяє корупції та неефективності. БАДОР має понад 13 000 співробітників лише в Секторі Газа для обслуговування 2,2 мільйона палестинців на цій території. Натомість, УВКБ ООН обслуговує понад майже 90 мільйонів людей у всьому світі з персоналом менше 19 000 осіб. Бюджет БАДОР на пряму залежить від зовнішнього фінансування. Через стрімке зростання палестинського населення, з 1990-х років БАДОР неодноразово скорочувало бюджет, не маючи змоги для якісної та ефективної підтримки програм. У період з 1950 року по 2018 рік БАДОР отримало понад 6 мільярдів доларів від Сполучених Штатів, ставши одним з найбільших донорів агенції палестинських біженців, щорічно перераховуючи понад 350 мільйонів доларів США. За часів адміністрації Дональда Трампа, фінансування скоротилося до суми лише у 60 мільйонів доларів, оскільки президент США вважав «фінансування БАДОР невиправною помилкою». Найменшими донорами БАДОР є арабські держави, які і лобювали існування даної агенції після проголошення Ізраїлем незалежності. Лише Саудівська Аравія виступає в якості донору. Насправді, ні лідери арабських держав, ні тим паче БАДОР, не зацікавлені у вирішенні проблеми палестинських біженців. Більше того, ці біженці є сенсом існування БАДОР, тому припинення існування проблеми в якості палестинських біженців, зведе нанівець цю агенцію, створену Генеральною Асамблеєю ООН у 1949 році [13].

Доволі тісна співпраця БАДОР та ХАМАС далася взнаки, коли після здійснення терористичної атаки ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року, співробітники шкіл, які розташовані на Західному березі та в Секторі Газа і знаходяться під управлінням БАДОР, виразили у соціальних мережах підтримку ХАМАС. Згідно результатів звіту, проведеного Інститутом моніторингу миру та культурної толерантності в шкільній освіті (IMPACT-se), 14 співробітників БАДОР прийняли участь у терористичній атаці проти ізраїльських цивільних осіб. В шкільних підручниках, які використовуються у школах

БАДОР, міститься антисемітський та джихадистський матеріал. Інституції БАДОР не просто виховали ідеологів палестинського тероризму, а й створили натхненників тероризму [10]. Колишній посол Ізраїлю в ООН Дорі Голд стверджував, що БАДОР підготував таких випускників, як Ібрагім Макадам – один із засновників ХАМАСу та лідер військового крила угруповання [16].

Оскільки органи ООН регулярно застосовують подвійні стандарти в ізраїльсько-палестинському конфлікті, зокрема по відношенню до Ізраїлю, наступним органом, який постійно ухвалює антиізраїльські резолюції є Рада ООН з прав людини (UNRC). Створена у 2006 році замість попередника Комісії з прав людини, є найвищим органом системи прав людини в ООН. Рада ООН з прав людини продовжила надзвичайну увагу свого попередника та упереджене ставлення до питань, пов'язаних із Ізраїлем, особливо в порівнянні з її м'якими діями щодо загальних міжнародних криз у сфері прав людини. Рада ООН з прав людини складається з ротаційних 47 країн-членів ООН, 2/3 членів Ради є недемократичними державами, серед яких КНР, Куба, В'єтнам, Пакистан та Катар. Постійний порядок денний Ради ООН з прав людини включає окремий пункт, спрямований на Ізраїль – пункт № 7 називається: «Ситуація з правами людини в Палестині та інших окупованих арабських територіях: порушення прав людини та наслідки ізраїльської окупації Палестини і інших окупованих арабських територій, і право на самовизначення палестинського народу» [11]. Ізраїль є єдиною країною, яка фігурує в постійному порядку денному Ради з прав людини, тоді як інші країни, такі як Іран і Судан, постійно порушуючи права людини, включені до загальних дебатів [8]. У лютому 2023 року спеціальний доповідач ООН з питань окупованих палестинських територій Франческа Альбанезе звинуватила Ізраїль у скоєному палестинцями теракті, в результаті якого загинуло шість ізраїльтян та один українець. Влітку, у липні 2023 року вона опублікувала доповідь, в якій відкинула потреби Ізраїлю в безпеці, закликавши до каральних заходів проти Ізраїлю, виправдовуючи тероризм проти ізраїльтян. Її доповідь була схвалена ХАМАС. Спеціальний доповідач виправдала теракт ХАМАСу 7 жовтня 2023 року, як відповідь на ізраїльську «агресію». Неодноразово Франческа Альбанезе, як спеціальний доповідач, називала Ізраїль «режимом апартеїду» та закликала Європейський Союз розірвати торговельну угоду з Ізраїлем [2].

Подвійні стандарти буквально суперечать резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка створила Раду ООН з прав людини, наголошуючи на важливості усунення «подвійних стандартів і політизації». Саме такі дії були наявні в Комісії ООН з прав людини. Також посада Верховного комісара з прав людини вимагає від нього «необхідного заохочення та захисту всіх прав людини, керуючись принципами неупередженості, об'єктивності та невибірковості». 20 червня 2007 року Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун «висловив розчарування у зв'язку з рішенням Ради ООН з прав людини виділити Ізраїль як єдиний конкретний регіональний пункт у своєму порядку денному, враховуючи діапазон і масштаби звинувачень у порушеннях прав людини у всьому світі» [14].

У період з 2006 року по 2023 рік Радою ООН з прав людини прийнято 484 резолюції, з яких:

- 104 резолюції – Ізраїль;
- 43 резолюції – Сирія;
- 17 резолюцій – Білорусь;
- 16 резолюцій – КНДР
- 14 резолюцій – Іран;
- 7 резолюцій – Афганістан;
- 7 резолюцій – Росія;
- 6 резолюцій – Венесуела.

Серед найбільших порушників прав людини у світі за результатами голосувань Ради ООН з прав людини став

саме Ізраїль. Навіть не дивлячись на те, що вперше з часів Другої світової війни на території Європи відбувається найжорстокіша та найкривавіша війна – російсько-українська, з систематичними цілеспрямованими порушеннями законів та звичаїв війни, порушником виступає не держава-агресор – росія, а Ізраїль. За останній рік, з 2022 року по 2023 рік, Рада ООН з прав людини проголосувала за 71 резолюцію, з яких: 7 резолюцій – росія, 9 резолюцій – Ізраїль [18].

З 2014 року по 2023 рік Генеральною Асамблеєю ООН прийнято 226 резолюцій, з яких:

- 149 резолюцій – Ізраїль;
- 23 резолюції – росія;
- 10 резолюцій – Сирія;
- 8 резолюцій – Іран;
- 8 резолюцій – КНДР;
- 7 резолюцій – Афганістан.

Дивлячись на кількість резолюцій, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН протягом останніх 9 років, можна дійти до хибних висновків, що така увага свідчить про рішучість та готовність ООН до вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, засновані на позиції країн-членів ООН, схожі на «м'яке право», тому не є юридично обов'язковими та не підлягають виконанню. На відміну від Ради Безпеки ООН, Генеральна Асамблея не приймає політичних рішень. Але, насправді, такі результати голосування – це чергове свідчення того, що в цьому конфлікті виключно одна сторона постійно підлягає засудженню на міжнародній арені, не дивлячись на те, що у світі існують більш суттєво небезпечні конфлікти, які щоденно забирають життя цивільних осіб, становлячи загрозу сучасному світовому порядку. Від початку повномасштабної російсько-української війни, з 2022 року по 2023 рік Генеральна Асамблея ООН проголосувала за 31 резолюції, серед яких: 17 резолюцій – Ізраїль; 8 резолюцій – росія [18].

Важливим є й те, що палестинці не зазнають, на відміну від Ізраїлю, нищівної критики на світовому рівні через відсутність власної державності. Не існує держави Палестина, оскільки арабський світ відмовився від створення держави для палестинців, не погодившись з результатами голосування Генеральної Асамблеї ООН за Резолюцію № 181 та продовжив заперечувати легітимність єврейської держави. Міжнародний суд ООН (МС) прямо заявив, що наразі не існує палестинської держави [15]. На сьогодні, Палестина не є країною-членом ООН, хоча 29 листопада 2012 року очільник Палестинської Автономії Махмуд Аббас ініціював зміну статусу Палестини в ООН з постійного спостерігача на країну-спостерігача, що не є членом ООН. Генеральна Асамблея ООН Резолюцією 67/19 підтримала ініціативу Махмуда Аббаса. Для членства в ООН має відбутися міжнародно-правове визнання як держави. Роль визнання в системі міжнародного права традиційна складна та викликає багато дискусій і включає два протилежних розуміння концепції визнання: 1) декларативна теорія – просто політичний акт визнання існуючого стану справ; 2) конститутивна теорія – є необхідною дією перед тим, як визнана юридична особа зможе набути міжнародну правосуб'єктність. У вересні 2023 року на відкритій 78-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, Махмуд Аббас вчергове закликав країни-члени ООН визнати Палестину як державу, заявляючи, що ООН має визнати Палестину 194-ю країною-членом ООН [15]. Звісно, такі дії цілком суперечать Резолюції № 181 і не можуть призвести до реальних наслідків у вигляді визнання Палестини.

Показовим у неспроможності вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту є засідання Ради Безпеки ООН 8 жовтня 2023 року, екстрено скликане Сполученими Штатами на прохання Ізраїлю після терористичної атаки ХАМАСу 7 жовтня 2023 року. Враховуючи важливість Ради Безпеки ООН, як органу відповідального за підтримку міжнародного миру та безпеки, усі резолюції, які нею прийма-

ються є обов'язковими для виконання відповідно до норм Розділу VII Статуту ООН. Члени Ради Безпеки ООН не змогли прийняти спільну позицію щодо нападу ХАМАС на Ізраїль. 16 жовтня 2023 року Росія як член Ради Безпеки ООН запропонувала проект резолюції без окремого засудження дій терористичного угруповання ХАМАС та його нападу на Ізраїль, через що проти резолюції виступили США, Японія, Великобританія та Франція. 25 жовтня 2023 року Сполучені Штати запропонували проект резолюції, яка вимагала гуманітарних пауз у Секторі Газа з засудженням атаки терористичного угруповання ХАМАС на Ізраїль та з закликом до «негайного та беззастережного звільнення всіх заручників», які залишилися утримуваними ХАМАС, росія та КНР наклали вето на проект резолюції. Усього з 7 жовтня 2023 року члени Ради Безпеки ООН провели понад 15 засідань і проголосували за сім проектів резолюцій, ухваливши Резолюцію № 2712 від 15 листопада 2023 року, за яку проголосувало 12 членів Ради Безпеки ООН. Після ухвалення резолюції посилюється тиск на уряд Ізраїлю з метою припинення вогню з ХАМАС для забезпечення можливості обміну полоненими. З 24 листопада по 30 листопада тривало припинення вогню [19].

Проаналізувавши політику органів Організації Об'єднаних Націй у сприянні вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту, а також наявність особливих палестинських комітетів та відділів, дійшли до наступних висновків.

Конфлікт, який існує майже стільки, скільки функціонує міжнародна організація – Організація Об'єднаних Націй, основою метою якої, відповідно до Статуту ООН є забезпечення миру, залишається й досі невирішеним. Загалом органи Організації Об'єднаних Націй тривалий час мають упереджене ставлення до Ізраїлю, що ніяким чином не покращує можливість вирішення ізраїльсько-палестинського конфлікту, а тим паче проблеми палестинських біженців. У квітні 2007 року Генеральний секретар ООН на зустрічі з лідерами ADL визнав, що незважаючи на покращення у відносинах між Організацією Об'єднаних Націй та Ізраїлем, односторонній ворожий підхід та упередженість до єврейської держави є проблемою для міжнародної організації. У серпні 2013 року Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун під час візиту до Ізраїлю публічно визнав: «На жаль, через ізраїльсько-палестинський конфлікт, Ізраїль зазнав тиску і критики та страждав від упередженості, а іноді навіть дискримінації. До Ізраїлю слід ставитися нарівні з усіма іншими 192 країнами-членами ООН». У квітні 2017 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш під час свого першого публічного звернення на Всесвітньому єврейському конгресі сказав: «Як Генеральний секретар ООН я вважаю, що з Державою Ізраїль потрібно поводитися так само, як з будь-якою іншою державою», а у серпні 2017 року Генеральний секретар ООН заявив, що заклики до знищення Ізраїлю є формою сучасного антисемітизму. Палестинці єдині мають доволі розгалужену структуру у складі Організації Об'єднаних Націй. Створений при Організації Об'єднаних Націй такий допоміжний орган, як Реєстр збитків, заподіяних будівництвом стіни на окупованій палестинській території ООН, а також агентство ООН БАПОР та Відділ з прав палестинців Секретаріату ООН, Спеціальний комітет із дій Ізраїлю і Комітет із здійснення невід'ємних прав палестинського народу мали б сприяти якісному вирішенню конфлікту. Але, чим більш бюрократична та корумпована система, яка виражена у структурі, тим менше зацікавленості у вирішенні нагальних питань. Ефективність як Організації Об'єднаних Націй, так і допоміжних органів, викликає великі сумніви, особливо, коли позиція є односторонньою. Також викликає певне занепокоєння зловживання правом вето постійним членом Ради Безпеки ООН, що можна простежити у реакції росії після теракту 7 жовтня 2023 року. Такі зловживання шоразу знаходять місце і в питаннях, пов'язаних з російсько-українською війною, коли держава-агресор продовжує використовувати право вето в ті моменти, які є незручними для росії і вказують на пряме порушення норм міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статут Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1945 року. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 24.11.2023).
2. ADL The United Nations, Israel and Anti-Semitism. URL: <https://www.adl.org/resources/backgrounders/united-nations-israel-and-anti-semitism> (дата звернення: 24.11.2023).
3. Aumann M., Land ownership in Palestine, 1880–1948. URL: <https://lessons.myjli.com/survival/index.php/2017/03/26/land-ownership-in-palestine-1880-1948/> (дата звернення: 23.11.2023).
4. Fischer L., An Ambivalent Relationship: Israel and the UN, 1945-1949. URL: https://diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/ONU_louise_fischer.pdf (дата звернення: 26.11.2023).
5. GA Resolution 181 (II) (1949). Future government of Palestine. URL: <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/7F0AF2BD897689B785256C330061D253> (дата звернення: 24.11.2023).
6. GA Resolution A/RES/3379 (XXX) (1975). Elimination of all forms of racial discrimination. URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-181963/> (дата звернення: 24.11.2023).
7. GA Resolution A/RES/46/86 (1991). Revoke the determination contained in its resolution 3379 (XXX) of 10 November 1975. URL: <https://www.undocs.org/a/res/46/86> (дата звернення: 24.11.2023).
8. Geran J., The United Nations' Campaign Against Israel. URL: <https://www.heritage.org/report/the-united-nations-campaign-against-israel>
9. Greenwood N., Immigration to Israel: "The Redeemers of the Land". URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/quot-the-redeemers-of-the-land-quot> (дата звернення: 24.11.2023).
10. Impact-se Education for terrorism in Palestinian schools. URL: impact-se.org/wp-content/uploads/Education-for-Terrorism-in-Palestinian-Schools.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
11. Kirtzie O., Rashkow B. The Time Is Now to Reform the UN Human Rights Apparatus. URL: <https://www.fdd.org/analysis/2022/08/24/the-time-is-now-to-reform-the-un-human-rights-apparatus/> (дата звернення: 25.11.2023).
12. May D. Palestinian Organizations at the United Nations. URL: <https://www.fdd.org/analysis/2021/06/30/palestinian-organizations-at-the-united-nations/> (дата звернення: 25.11.2023).
13. Michael K., Hatuel-Radoshitzky M. Seventy Years to UNRWA – Time for Structural and Functional Reforms. URL: <https://www.inss.org.il/publication/70-years-of-unrwa/> (дата звернення: 26.11.2023).
14. Neuer H. C., Antisemitism and Discrimination Against Israel at the United Nations. URL: <https://docs.house.gov/meetings/FA/FA06/20230622/116138/HHRG-118-FA06-Wstate-NeuerH-20230622.pdf> (дата звернення: 24.11.2023).
15. Ntahiraja B., Recognition of statehood or recognition for statehood: the legal strategy behind Palestine's application for UN full membership. URL: <https://ideasforpeace.org/content/recognition-of-statehood-or-recognition-for-statehood/> (дата звернення: 25.11.2023).
16. Romirowsky A. How UNRWA Supports Hamas. URL: <https://www.jewishpolicycenter.org/2007/08/31/how-unrwa-supports-hamas/> (дата звернення: 26.11.2023).
17. Schanzer J., United Nations' Bigotry Towards Israel: UNRWA Anti-semitism Poisons Palestinian. URL: <https://www.fdd.org/analysis/2023/11/08/united-nations-bigotry-towards-israel-unrwa-anti-semitism-poisons-palestinian-youth/> (дата звернення: 25.11.2023).
18. UN Watch Database Resolutions Database. URL: <https://unwatch.org/database/resolution-database/> (дата звернення: 27.11.2023).
19. UN reactions to Hamas massacre and its aftermath URL: <https://unwatch.org/un-officials-and-bodies-react-to-october-2023-hamas-massacre-and-its-aftermath/> (дата звернення: 30.11.2023).
20. נמזה וחבמב מ"ואוהו לארשי יסחי נמלס ורי URL: https://www.inss.org.il/he/strategic_assessment/the-un-and-israel-from-confrontation-to-participation/ (дата звернення: 25.11.2023).
21. מ-יבג תרבח URL: <https://www.gav-yam.co.il/%d7%94%d7%99%d7%a1%d7%98%d7%95%d7%a8%d7%99%d7%94/> (дата звернення: 24.11.2023).
22. וילוכ סלועה לזמ וירוג-נב? סומס מ"זא סיהקז סירמ URL: https://blog.nli.org.il/chov-bg_umshmmum/ (дата звернення: 26.11.2023).

ЩОДО ДЕЯКИХ КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ ТИМЧАСОВИХ ЗАХОДІВ, РОЗРОБЛЕНИХ ІНСТИТУТОМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

ABOUT SOME GUIDING PRINCIPLES FOR GRANTING PROVISIONAL MEASURES ELABORATED BY THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL LAW

Футорянська К.П., аспірантка кафедри порівняльного і європейського права

*Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Вивчення та аналіз питань, що пов'язані з формуванням розуміння про природу тимчасових заходів, характерні риси, мету та умови застосування, функції, що такі виконують, юридичну силу та ефективність, а також особливості застосування є нагальним для української доктрини через незначну кількість досліджень. У статті розглядаються деякі керівні принципи щодо застосування тимчасових заходів, розроблені однією з найстаріших провідних наукових установ з міжнародного права Інститутом міжнародного права. Систематизація таких принципів провідними науковцями, фахівцями з міжнародного права, а також суддями міжнародних установ та органів судового характеру є значним внеском у міжнародно-правову доктрину, оскільки закріплює чітку позицію щодо певних спірних аспектів застосування тимчасових заходів. Так, уперше принципами було закріплено перелік умов застосування тимчасових заходів, а також однозначну позицію щодо обов'язкової юридичної сили таких.

Хоча з однієї сторони керівні принципи надають відповіді на існуючі у міжнародно-правовій доктрині спірні питання, з іншої – породжують низку нових теоретико-практичних питань, на які звертається увага у статті. Наприклад, керівними принципами закріплюється визнання застосування тимчасових заходів у якості загального принципу права. Окрім того, мета та умови застосування тимчасових заходів містяться в кількох окремих керівних принципах, що робить логіку послідовного розміщення таких принципів незрозумілою. У статті припускається, що спірні питання є результатом того, що керівні принципи поширюються не лише на практику застосування тимчасових заходів міжнародними органами та установами судового характеру, але також і національними судами. Роз'яснення до кожного принципу сприяло б правильному та узгодженому застосуванню таких принципів на практиці. Окрім того, подальші дослідження особливостей застосування тимчасових заходів на основні запропонованих Інститутом міжнародного права керівних принципів вбачаються важливим як для міжнародно-правової доктрини, так і для української зокрема.

Ключові слова: тимчасові заходи, Інститут міжнародного права, міжнародне правосуддя, Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, прогресивний розвиток міжнародного права.

The progressive research and analysis of issues related to the understanding of the nature of provisional measures (interim measures), their features, purpose and conditions of granting, role, legal force and effectiveness are essential for Ukrainian doctrine due to the scarcity of studies. The article examines some guiding principles for granting provisional measures drawn up by the Institute of International Law, one of the oldest leading academic organisations in the field of international law. The systematisation of these principles by prominent scholars and experts in the field of international law and justice is an outstanding contribution to international legal doctrine, as it provides a clear position on certain controversial aspects of the granting of provisional measures. Thus, for the first time, the guiding principles set out a list of conditions for the granting of such measures, as well as a strong position on the binding nature.

Although, on the one hand, the guiding principles provide answers to the existing controversial issues in the doctrine, on the other hand, they give rise to a number of new disputable theoretical and practical issues, to which the article draws attention. For example, the principles declare the issuance of provisional measures to be a general principle of law. Furthermore, the purpose and conditions for the granting of provisional measures are contained in several separate guiding principles, making the logic of the arrangement of such unclear. It is suggested in the article that the controversial issues are the result of the fact that the principles apply not only to the practice of provisional measures by international judicial institutions, but also to national courts. An explanation of each of these principles by the Institute of International Law would make it easier to apply them in a correct and coherent manner in practice. In addition, further research on provisional measures based on the guiding principles is considered to be of significance both for international and Ukrainian legal doctrine.

Key words: provisional measures, interim measures, Institute of International Law, international justice, International Court of Justice, European Court of Human Rights, progress of international law.

Постановка проблеми. Для України та українського порядку денного питання тимчасових заходів, у тому числі похідні дотичні питання, зокрема щодо юридичної сили та ефективності таких, є особливо актуальними з 2014 року. Міжнародний суд ООН та Європейський суд з прав людини¹ неодноразово застосовували тимчасові заходи за міждержавними заявами України проти Росії, у зв'язку з вторгненням останньої на територію суверенної та незалежної держави Україна. Важливо підкреслити, що такі заходи застосовувались не просто за заявою України, але також і щодо самої України, незважаючи на те, що держава є заявником.

Задля більш ґрунтовного розуміння правової природи таких заходів, з якою метою вони застосовуються та за наявності яких умов, вбачається за доцільне розглянути підготовлену Інститутом міжнародного права, однією з найстаріших та провідних установ, що займається питаннями міжнародного права, систематизацію керівних принципів застосування тимчасових заходів, що за визна-

ченням самого наукового товариства «сприятиме розвитку міжнародного та національного права» [7, с. 129]. 11 керівних принципів, що були сформульовані науковцями, мають посприяти також вирішенню дискусійних питань щодо застосування тимчасових заходів. Враховуючи, що розроблені принципи також поширюються на національну судову практику, у цій роботі розглянемо лише ті з них, які є загальними. Важливо зазначити, що керівні принципи Інституту міжнародного права не мають юридично обов'язкового характеру, а отже не породжують жодних прав та обов'язків для держав, а також мають допоміжний характер факультативного джерела.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українській науково-правовій доктрині дослідження питання застосування тимчасових заходів міжнародними судовими або квазі-судовими органами та установами на сьогодні не набуло комплексного характеру. Натомість міжнародно-правова доктрина розкриває широкий спектр спірних питань у зазначеній площині (наприклад, щодо мети, умов застосування таких, юридичної сили та ефективності відповідно, особливостей застосування тією чи

¹ В контексті Європейського суду з прав людини тимчасові заходи застосовувались та застосовуються щодо України також і за індивідуальними заявами.

іншою судовою установою та ін.), що пов'язаний з відсутністю в уставних документах та регламентах міжнародних судових, квазі-судових установ та трибуналів чітких положень, а отже існуючі лакуни допрацьовуються судовою практикою. Варто зазначити роботи таких науковців як Х. Тірлуей (Hugh Thirlway), В. Шабас (William Schabas), Д. Гарріс (David Harris), К. Майлс (Cameron A. Miles), К. Дзегцаров (Konstantin Dzehtsiarou), А. Тріндаді (Antônio Augusto Cançado Trindad), М. О'Бойл (Michael O'Boyle), К. Еррера (Clara Burbano Herrera), Ів Хек (Yves Haeck) та ін., які досліджували міжнародну судову практику та думки суддів задля того, щоб обґрунтувати бачення вирішення найбільш дискусійних питань. У цьому дослідженні ми будемо посилалися на праці вищезгаданих фахівців з міжнародного права та міжнародного права захисту прав людини.

Метою статті є дослідження загальних керівних принципів застосування тимчасових заходів, що були розроблені та прийняті Інститутом міжнародного права, на основі аналізу застосування таких в міжнародному та національному вимірі.

Виклад основного матеріалу. У 2023 році Інститут міжнародного права (Institut de Droit International) відзначив 150-річчя зі свого заснування. Наукове товариство, що було сформовано в Генті (Бельгія) у вересні 1873 року одинадцятьма видатними представниками юридичної спільноти з дев'яти країн під керівництвом Густава Ролін-Жакмінс (Gustave Rolin-Jacquemyns), на сьогодні є однією з провідних організацій, що займається питаннями прогресивного розвитку міжнародного права. Важливо зазначити, що відповідно до Статуту Інституту міжнародного права, Інститут – це виключно наукове товариство. У 1904 році Інститут міжнародного права отримав Нобелівську премію миру за прагнення розвивати мирні відносини між народами за допомогою публічного права і зробити закони війни більш гуманними [11]. Сьогодні Інститут продовжує роботу над прагненням до застосування міжнародного права – на протипагу війни та насильству – як основи відносин між суверенними державами.

На порядку денному установи підіймалися питання різноманітного характеру (наприклад, щодо правонаступництва держав у питаннях міжнародної відповідальності, взаємозв'язку між правами людини та міжнародним приватним правом, гуманітарної інтервенції, щодо застосування міжнародного гуманітарного права та основоположних прав людини у збройних конфліктах, сторонами яких є недержавні утворення та ін.), але у цій роботі ми зупинимось на розгляді саме Резолюції Інституту міжнародного права, що закріпила керівні принципи застосування тимчасових заходів.

Робота над зазначеною Резолюцією та формулюванням керівних принципів розпочалася у 2009 році третьою Комісією під час Неаполітанської сесії Інституту та тривала 8 років. Однак, як було зазначено під час обговорення доповіді та самої Резолюції доповідачем з питання, британським професором Лордом Коллінз (Lawrence Antony Collins of Mapesbury, Lord Collins of Mapesbury) більшу частину роботи виконано протягом 2015–2017 років. Так, Резолюцію було розглянуто, обговорено та прийнято 8 вересня 2017 року на сесії Інституту в Хайдарабаді (Індія). Звернемо увагу, що не усі пропозиції та принципи були прийняті позитивно науковцями, деякі стали предметом широкої дискусії.

Перед тим як перейти до аналізу документу, насамперед зазначимо, що тимчасові заходи (interim measures, provisional measures, precautionary measures, protective measures) є інструментом миттєвого реагування, що дозволяє вказати на дії, які має вжити держава або сторона справи, з метою збереження прав, доки не буде ухвалено органом або установою судового або квазі-судового характеру остаточного рішення у справі. Такі заходи є у розпо-

рядженні, наприклад, Міжнародного Суду ООН, Комітету ООН з прав людини, Міжнародного трибуналу з морського права, Європейського суду з прав людини, Європейського комітету з соціальних прав та ін., а також вони застосовуються на національному рівні.

Під час розробки керівних принципів застосування тимчасових заходів науковці звертались та вивчали матеріали з різних дисциплін: міжнародне публічне і приватне право, інвестиційний арбітраж, комерційне право, національне право держав світу. Саме такий достатньо широкий аналіз дозволив виокремити 11 керівних принципів, які ми можемо умовно поділити на загальні та спеціальні (ті, які стосуються виключно національних судових установ або лише комерційного арбітражу). У цій статті мова йтиметься про загальні принципи застосування тимчасових заходів, тобто про ті, що характерні для усіх органів та установ судового характеру.

Так, перший керівний принцип після обговорення на сесії Інституту міжнародного права не зазнав значних змін і майже був збережений у редакції, що була запропонована доповідачем та Комісією, а саме: «загальним принципом права є те, що міжнародні та національні суди і трибунали можуть застосовувати тимчасові заходи для збереження *status quo* до вирішення спору або для збереження можливості забезпечення остаточного ефективного судового захисту» [7, с. 129]. Якщо уважно подивитись на це формулювання, то по-перше, ми можемо побачити, що фактично йдеться про те, що тимчасові заходи – це не просто заходи, а розглядаються такі як загальний принцип права (прим. підкреслимо, що мова саме про загальні принципи права, а не міжнародного права). Під час обговорення питання як на засіданнях Комісії, так і на засіданні сесії, декларування не було одностайно підтримано усіма членами. Наприклад, американський професор права Бернард Оксман (Bernard H. Oxman) вказував, що проголошення такого принципу не буде позитивно сприйнято в багатьох державах, якщо тільки «загальний принцип права» не є принципом права саме цієї країни [7, с. 113]. Також іспанський науковець з міжнародного права, суддя Сантьяго Торрес Бернардес (Santiago Torres Bernárdez) пропонував вилучити слово «права» з виразу «загальний принцип права». Доповідач не погодився з відмовою від концепції «загального принципу права», наголосивши, що це є одним з головних внесків проекту Резолюції в кодифікацію питання, а також підкреслив, що більшість членів Комісії також його підтримують. Однак, якщо ми звернемося до визначення загальних принципів права, то побачимо наступне. Наприклад, у Розділі 5 підручника «Міжнародне публічне право. Основи теорії» український професор з міжнародного права М.В. Буроменський вказує, що «загальні принципи права – це саме ті первинні правові змісти, на основі яких виникло й існує право, у тому числі і міжнародне. Існування права без них немислимим» [1, с. 121]. Виходячи з вказаного, більш прийнятним вбачається все ж таки вищезазначений погляд американського професора права Б. Оксмана. Окрім того, в міжнародно-правовій доктрині, насправді, на сьогодні не є поширеним визнання застосування тимчасових заходів загальним принципом права.

По-друге на що варто звернути увагу в контексті першого керівного принципу – вказівка на мету застосування тимчасових заходів. Під час обговорення питання на сесії індійський науковець Шрініваса Рао (Sreenivasa Rao) запропонував доповнити текст Резолюції окремим параграфом, який би містив чіткий перелік різних цілей застосування тимчасових заходів. Доповідач Лорд Коллінз не погодився з висловленою пропозицією [7, с. 119]. Можемо припустити, що така позиція викликана тим, що Резолюція закріплює керівні принципи тимчасових заходів з огляду на те, що такі застосовуються різними міжнародними органами та установами судового або квазі-судо-

вого характеру, а також на національному рівні, і, більш того, у різних контекстах, що може призвести до широкої варіації мети, задля якої вживаються тимчасові заходи. У результаті, мета тимчасових заходів згадується не лише у першому керівному принципі, але також в четвертому.

Так, у першому керівному принципі йдеться про застосування тимчасових заходів задля збереження *status quo* до вирішення спору або для збереження можливості забезпечення остаточного ефективного судового захисту. Питання під час обговорення постало саме щодо формулювання збереження *status quo*. Так, наприклад, алжирський науковець Ахмед Мах'ю (Ahmed Mahiou) зазначав про «обмеження повноважень, наданих судам, що полягає лише у збереженні *status quo*, тоді як тимчасові заходи іноді мають ширшу мету» [7, с. 114]. Доповідач погодився з висловленою думкою, але зазначив, що формулювання в його нинішньому вигляді не звужує мету таких, більш того, твердження охоплює застосування тимчасових заходів у практиці широкої більшості правових систем. Варто зазначити, що у міжнародно-правовій доктрині зазвичай окрім основної мети тимчасових заходів – збереження прав, вказується на збереження *status quo* у поєднанні з можливістю повернення до *status quo ante*. Професор з міжнародного права Х'ю Тірлуей (Hugh Thirlway) посилається на ідею збереження *status quo* як на найважливіший елемент концепції тимчасових заходів саме в контексті збереження прав, яким загрожує непоправна шкода [12]. Отже, ми бачимо, поєднання мети збереження прав зі збереженням *status quo*, що навіть наводить нас на думку, що остання мета є похідною від першої. Окрім того, як приклад, можемо звернути увагу на справу Міжнародного суду ООН Hostages (United States of America v. Iran), де США стверджували, що вони, очевидно, не вимагали від Суду збереження *status quo*, «що було створено урядом Ірану в останні дні та тижні», а скоріше повернення до *status quo ante* [9]. Враховуючи, що в доктрині, є розповсюдженим досить широкий погляд на мету тимчасових заходів, про що також вказував науковець Ахмед Мах'ю, то залишається відкритим питанням, чому доповідач та комісія у цілому все ж таки не розглянули ширше формулювання мети тимчасових заходів.

Окрім того, перший керівний принцип вказує на процесуальну мету застосування тимчасових заходів: збереження можливості забезпечення остаточного ефективного судового захисту. Бразильський професор міжнародних відносин, суддя Міжнародного Суду ООН (2009–2022) Антоніу Аугусто Тріндаді (Antônio Augusto Cançado Trindade) у статті «Еволюція тимчасових заходів у практиці Міжамериканського суду з прав людини (1987–2002)» вказував, що «мета тимчасових заходів у міжнародному судовому процесі (в рамках міжнародного публічного права) широко відома: зберегти права, на які посилаються сторони, і, таким чином, цілісність рішення по суті справи, не допустивши, щоб останнє було позбавлено сенсу і ефективності, і щоб результат всього процесу був зведений нанівець» [5, с. 163]. Отже, таке формулювання мети дозволяє нам отримати розуміння про те, яку роль відіграють тимчасові заходи у судовому процесі.

Доповнимо також, що після обговорення на сесії до кінцевої редакції Резолюції було додано примітку до першого керівного принципу про те, що «тимчасові заходи можуть мати самостійні цілі, які прямо передбачені у відповідних документах, наприклад, запобігання серйозній шкоді морському середовищу згідно з пунктом 1 статті 290 Конвенції ООН з морського права або запобігання шкоді рибним запасам згідно з пунктом 2 статті 31 Угоди про виконання положень Конвенції ООН з морського права, що пов'язані зі збереженням транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб, ухваленої 4 серпня 1995 року» [7, с. 129–130]. Поява цієї примітки може бути обґрунто-

вана тим, що дійсно складно визначити універсальний перелік мети застосування тимчасових заходів, як і зазначав доповідач, тому згадування про самостійні цілі вбачається цілком доречним з практичного погляду. Однак в той же час, виходячи з того, що доповідач обґрунтував свою позицію з того чи іншого питання тим, що керівні принципи стосуються широкого застосування тимчасових заходів (не лише на рівні міжнародних судових установ, але національними судовими органами), наведення прикладів в тексті того, що може підпадати під розуміння «самостійної мети» виключно з міжнародно правової площини, викликає зустрічне запитання, що може підпадати під таку мету в національному праві.

Як вище було зазначено, мета тимчасових заходів також згадується у четвертому керівному принципі, однак поширюється така лише на практику застосування тимчасових заходів міжнародними судами та трибуналами. Так, відповідно до четвертого керівного принципу Інституту міжнародного права: «міжнародні суди та трибунали можуть ухвалювати накази, спрямовані на запобігання загостренню спору». Бачимо, що згідно формулювання ця мета поширюється виключно на міжнародні органи та установи судового характеру, і можемо припустити, що саме через це вона виключена з першого керівного принципу. Однак, під час обговорення цього принципу алжирський науковець Ахмед Мах'ю ставив питання на обговорення щодо поширення мети, закріпленої у четвертому керівному принципі, і на застосування тимчасових заходів національними судами. Позиція доповідача була обґрунтована тим, що національні суди можуть застосовувати такі заходи задля досягнення мети, що розглядається, однак все ж таки та чи інша мета застосування тимчасових заходів має бути передбачена законодавством відповідної держави. У такому випадку виникає дисонанс з тим, що мета застосування тимчасових заходів, що закріплена у першому керівному принципі, поширюється також на національні суди держав незважаючи на те, що закріплено у них в законодавстві.

Більш того, виокремлення мети, що зазначена в четвертому керівному принципі, в окремий принцип є дискусійним, оскільки, наприклад, зазначена мета у практиці міжнародних органів та установ не може вважатися самостійною. Для аргументування звернемо увагу на п. 62 Наказу Міжнародного суду ООН про застосування тимчасових заходів у справі Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), який викликав жваву дискусію серед фахівців. Так, відповідно до п. 62 зазначеного Наказу, «повноваження Суду застосовувати тимчасові заходи для збереження відповідних прав сторін мають реалізовуватись лише у разі нагальної потреби запобігти непоправній шкоді правам, які є предметом спору, до того як Суд мав можливість винести своє [остаточне] рішення» [8]. Так, посилаючись на зазначене, юрист з міжнародного права Камерон А. Майлс доходить висновку, що «Міжнародний суд ООН розглядає мету тимчасових заходів, що спрямована на не погіршення ситуації як додаткову до захисту прав, які є предметом розгляду справи» [6].

Отже, враховуючи, що науковці, які глибоко занурювались у дослідження мети тимчасових заходів, виокремлюють головну мету таких як захист прав, то постає логічне питання, чому ця мета не знайшла відображення у керівних принципах, натомість те, що прийнято вважати додатковою метою застосування таких заходів (наприклад, збереження *status quo*, недопущення загострення ситуації або спору, застосування тимчасових заходів задля створення можливості гарантувати остаточний ефективний захист у справі) є закріпленим у першому та четвертому керівному принципі.

Окрім того, у роботі увага приділяється умовам застосування тимчасових заходів, що знайшло відображення у другому керівному принципі: «тимчасові заходи застосовуються, якщо заявник може довести, що (а) існує достатня підстава для застосування таких заходів по суті

справи; (b) існує реальний ризик заподіяння непоправної шкоди правам, що є предметом розгляду справи, до винесення остаточного судового рішення; (c) ризик заподіяння шкоди заявнику переважає ризик заподіяння шкоди відповідачу; та (d) заходи є пропорційними до ризиків» [7, с. 129]. Перш за все зазначимо, що формулювання «заявник може довести» викликає додаткові питання, тому що, наприклад, міжнародні судові установи не завжди застосовують тимчасові заходи за запитом сторін. Візьмемо для прикладу застосування тимчасових заходів Міжнародним судом ООН. Положення, що міститься у п. 1 ст. 75 Регламенту Міжнародного суду ООН, передбачає застосування тимчасових заходів у будь-який час Міжнародним судом ООН *proprio motu*, тобто за власною ініціативою. І хоча у своїй практиці Міжнародний суд ООН майже не вдався та не вдається до застосування тимчасових заходів *proprio motu*, така можливість все ж таки існує.

Повертаючись до переліку умов застосування тимчасових заходів, зазначимо, що закріплення такого є дійсно допоміжним кроком для фахівців, оскільки «ані в уставних документах, ані в регламентах міжнародних судових, квазі-судових установ та трибуналів не міститься чіткого переліку таких умов» [4, с. 89]. Питання умов розглядалось та аналізувалось в працях таких науковців як Камерон А. Майлс (Cameron A. Miles), К. Дзегцаров (Kanstantsin Dzehtsiarou), А. Тріндаді (Antônio Augusto Cançado Trindad), К. Еррера (Clara Burbano Herrera), Ів Хек (Yves Haeck) та ін. У роботах науковців зазначається, що «основними умовами застосування тимчасових заходів можна вважати наступні: наявність юрисдикції міжнародного судового органу чи установи розглядати справу, в рамках якої виникло питання про застосування тимчасових заходів, ризик заподіяння непоправної шкоди, а також негайна потреба у таких заходах» [4, с. 94], окрім того останнім часом Міжнародний Суд ООН також все частіше посилається на таке поняття як «тест на правдоподібність» (plausibility test). Тут варто звернути увагу, що виходячи з вищезазначеного, сьомий керівний принцип має також пряме відношення до умови застосування, оскільки прямо стосується юрисдикції: «(міжнародний або національний суд чи трибунал може ухвалювати такі накази [щодо застосування тимчасових заходів], якщо він має *prima facie* юрисдикцію щодо розгляду справи по суті». Розділення другого та сьомого керівного принципу не є зрозумілим, більш того обидва принципи поширюються на судові установи як на національному, так і на міжнародному рівні.

У третьому керівному принципі зазначається, що «у випадках особливої терміновості наказ про застосування тимчасових заходів може бути прийнятий без заслуховування відповідача (*ex parte*), але відповідач має право бути негайно повідомлений про це та подати заперечення проти наказу» [7, с. 129]. Для ілюстрування такого можемо звернутись до практики Міжнародного суду ООН. Так, наприклад, у п. 11 Наказу про тимчасові заходи 1972 року у *Icelandic Fisheries cases* Міжнародний Суд ООН зазначав, що «відповідно до практики Суду та Постійної палати міжнародного правосуддя, неявка однієї зі сторін сама по собі не може бути перешкодою для застосування тимчасових заходів, за умови, що сторонам була надана можливість представити свої зауваження з цього приводу» [10]. Зазначимо, що цей принцип відноситься до процедури застосування тимчасових заходів і логічним вбачається питання щодо причини закріплення такого у якості окремого керівного принципу. Так, наприклад, поширеною практикою та характерною рисою тимчасових заходів є те, що вони можуть застосовуватись на будь-якому етапі розгляду справи до ухвалення остаточного рішення у справі, чомусь це положення не набуло статусу керівного принципу.

Шостий керівний принцип закріплює важливе питання, яке породжує завжди жваву дискусію серед фахівців, які займаються питаннями тимчасових заходів – юридична сила таких. Відповідно до шостого керівного

принципу, «наказ про застосування тимчасових заходів, ухвалений міжнародним або національним судом чи трибуналом, є обов'язковим. Він може бути змінений або скасований судом або трибуналом, який його видав». Закріплення такого керівного принципу Інститутом міжнародного права є доволі потужним сигналом. Зазначимо, що питання є дискусійним, зокрема, у контексті міжнародних судових установ через те, що не міститься прямої норми щодо обов'язковості в уставних документах та регламентах. *Ipsa facto*, рекомендаційний характер таких рішень позбавлятиме їх першочергового значення. Однак варто підкреслити, що «воля держав є основою будь-якого правозахисного інструменту, у тому числі й тимчасових заходів» [3, с. 118], що також прямо впливає на визначення юридичної сили таких заходів.

Останній принцип, на якому ми зупинимось, є важливим, оскільки поширюється та доповнює усі керівні принципи, що визначені Резолюцією Інституту міжнародного права. Так, одинадцятий керівний принцип можна вважати своєрідним прикінцевим положенням, що вказує на особливість застосування таких тимчасових заходів на практиці. Отже, усі керівні принципи необхідно застосовувати «з урахуванням конкретних положень, що містяться в уставних документах міжнародних судів і трибуналів або в національному законодавстві, залежно від обставин». Таке доповнення вбачається важливим, оскільки «підв'язує» керівні принципи до тієї чи іншої правової системи та дозволяє накладати досвід тієї чи іншої судової установи під кожний керівний принцип.

Висновки. Проаналізовані керівні принципи Інституту міжнародного права щодо застосування тимчасових заходів закріплюють цікаву новелу, а саме визнання застосування такого інструменту загальним принципом права, а також уперше систематизують та закріплюють чіткий перелік умов застосування тимчасових заходів. У той же час, вбачається потужним сигналом закріплення обов'язкової юридичної сили таких заходів.

Однак запропоновані керівні принципи породжують низку запитань. Насамперед, незрозумілою вбачається структура таких заходів. Так, ми бачимо, що, наприклад, керівні принципи щодо мети та умов застосування тимчасових заходів розбиті на кілька окремих принципів, які розміщені не послідовно один за одним. Такий підхід до впорядкування керівних принципів залишається не зовсім зрозумілим.

Більш того, враховуючи, що керівні принципи побудовані на практиці застосування тимчасових заходів не лише міжнародними органами та установами судового характеру, але також і національними судовими установами, то не вистачає роз'яснення до кожного принципу. Наприклад, публікація Інститутом міжнародного права доповіді щодо таких принципів або роз'яснювальної записки сприяла б правильному та узгодженому розумінню та застосуванню таких принципів на практиці, а також суттєво допомогла б виконувати керівними принципами поставлене завдання: «сприяння розвитку міжнародного та національного права».

Окрім того, беручи до уваги, що керівні принципи також враховують особливості застосування таких заходів на національному рівні, наявність роз'яснення до таких, включаючи висвітлення світового досвіду, що був досліджений третьою Комісією Інституту міжнародного права під час підготовки відповідної Резолюції, було би актуальним для України та української правової доктрини. Так, наприклад, українська науковиця С. А. Мнацаканян у своїй праці 2021 року пропонувала «створення інституту тимчасових заходів з метою захисту прав людини в Україні. Проте, як і будь-які запозичення, він має бути адаптованим до української правової системи» [2, с. 543]. Отже, вбачається, що подальші дослідження керівних принципів, сформульованих Інститутом міжнародного права, становитимуть інтерес та актуальність для української доктрини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мицик В.В., Буроменський М.В., Буткевич О.В. та ін. Міжнародне публічне право. Підручник у 2 томах за ред. В.В. Мицика. 2-ге вид., змін. Харків: Право, 2020.
2. Мнацаканян. С.А. Тимчасові заходи як інструмент захисту прав людини: до постановки проблеми. *Правова держава*. 2021. Випуск 32. С. 539–544. URL: http://pravova-derzhava.org.ua/files/pravova-derjava.-vipusk-32-_2021_.pdf
3. Футорянська К.П. Ефективність застосування Правила 39 Регламенту Європейського суду з прав людини за міждержавними заявами щодо ситуації в Нагірному Карабасі. *Український часопис міжнародного права*. 2021. № 2. С. 119. URL: <http://www.jusintergentes.com.ua/images/2021/2/Futorianska.pdf>
4. Футорянська К.П. Умови застосування тимчасових заходів міжнародними судовими установами. *Права людини в період збройних конфліктів: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-й річниці ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 року*. 3 листопада 2023 року, м. Одеса. С. 88–97. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/26856/36ip-nik_konferentzii_Prava_ljudynи_v_period_zbroynih_konfliktiv.pdf?sequence=3&isAllowed=y
5. Antonio Augusto Cancado Trindade. The evolution of provisional measures of protection under the case-law of the Inter-American Court of Human Rights (1987-2002). *Human Rights Law Journal*. 2003. Vol. 24. № 5–8. P. 162–168.
6. Cameron A. Miles. Provisional Measures before International Courts and Tribunals. *Cambridge University Press*. 2017. P. 15–81. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/provisional-measures-before-international-courts-and-tribunals/AA4D6B5C3D5E7259861E3E472C943F39>
7. Institute de Droit International. Provisional measures. *Yearbook of Institute of International Law*. 2017. С. 99–130. URL: <https://www.idi-iii.org/app/uploads/2018/12/6.-seances-pleni%C3%A8res-Collins.pdf>
8. International Court of Justice. Case concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay). Order of 13 July 2006. 2006. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/135/135-20060713-ORD-02-00-EN.pdf>
9. International Court of Justice. Case concerning United States diplomatic and consular staff in Tehran (United States of America v. Iran). Order of 15 December 1979. 1979. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/64/064-19791215-ORD-01-00-EN.pdf>
10. International Court of Justice. Fisheries Jurisdiction case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Iceland). Order of 17 August 1972. 1972. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/55/055-19720817-ORD-01-00-EN.pdf>
11. Nobel Peace Center. Institute of International law 1904. URL: <https://peaceprizelaureates.nobelpeacecenter.org/en/laureate/1904-folkerettsinstituttet>
12. Thirlway H. The Indication of Provisional Measures by the International Court of Justice, in: R. Bernhardt (ed.). *Interim Measures indicated by international courts*. Springer-Verlag, Berlin. 1994. P. 1–36.

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.13 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/128>

ЩОДО ПИТАННЯ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ПІД ЧАС ОБРАННЯ, ЗМІНИ, СКАСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

ON THE ISSUE OF THE DEFENSE INITIATIVE IN CHOOSING, CHANGING, CANCELING MEASURES TO ENSURE CRIMINAL PROCEEDINGS

Гунченко Д.І., аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ,
адвокат

Статтю присвячено дослідженню такої правової категорії як ініціативність сторони захисту під час обрання, зміни, скасування заходів забезпечення кримінального провадження, аналізу її змісту та поділу на різні форми. Проаналізовано механізм реалізації ініціативності сторони захисту під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження та ступінь її впливу на факт обрання деяких заходів, їх вид, межі, період часу їх застосування, тощо.

Встановлено, що в науковій та правозастосовчій діяльності прийнято вважати, що процес доказування включає в себе не лише збір, перевірку та оцінку доказів, а й створення та обґрунтування законних мотивів на підтвердження обраної позиції. На практиці досить складно досягти забезпечення рівності сторін кримінального провадження під час їх ініціативної доказової діяльності. З огляду на аналіз та оцінку наявного комплексу правових засобів, що надаються стороні захисту, сформовано висновок, що обсяг можливого прояву її ініціативності знаходиться у кореляційному зв'язку з рівнем правової регламентації відповідних правомочностей сторони захисту.

Визначено, що в законодавстві та науковій доктрині відсутнє закріплення окремого поняття «ініціативність сторони захисту», у зв'язку з цим сформульована авторська дефініція. Обґрунтовано доцільність поділу категорії «ініціативність сторони захисту» на активну, пасивну та змішану форму, розкрито зміст кожної форми. Через запропоновані форми ініціативності сторони захисту розкрито досліджувану категорію, яка має суттєве загальнотеоретичне значення та вагомий вплив на формування тактики надання правової допомоги адвокатом підозрюваному, обвинуваченому під час обрання, зміни чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, ініціативність, процесуальна форма, досудове розслідування, сторони кримінального провадження, захисник, сторона захисту, правова допомога, кримінальне провадження.

The article is devoted to the study of such a legal category as the initiative of the defense during the election, modification, cancellation of measures to ensure criminal proceedings, analysis of their content and division into various forms. The mechanism of implementation of the initiative of the defense party in the application of measures to ensure criminal proceedings and the degree of their influence on the fact of choosing certain measures, their type, boundaries, time period of their application, etc. are analyzed.

It is established that in scientific and law enforcement activities, it is generally assumed that the process of proof includes not only the collection, verification and evaluation of evidence, but also the creation and justification of legitimate motives to confirm the chosen position. In practice, it is quite difficult to achieve equality of the parties to criminal proceedings during their initiative evidentiary activities. Taking into account the analysis and evaluation of the existing set of legal means provided to the defense party, it is concluded that the scope of possible manifestation of its initiative is in correlation of the relevant powers of the defense party with the level of legal regulation.

It is determined that the legislation and scientific doctrine do not consolidate a separate concept of "initiative of the defense party", in this regard, the author's definition is formulated. The expediency of dividing the category "initiative of the defense party" into active, passive and mixed forms is justified, and the content of each form is revealed. The content of the studied category, which has a significant general theoretical significance and a significant impact on the formation of tactics for providing legal assistance by a lawyer to a suspect, accused during the election, change or cancellation of measures to ensure criminal proceedings, is revealed through the proposed forms of initiative of the defense party.

Key words: measures to ensure criminal proceedings, initiative, procedural form, pre-trial investigation, parties to criminal proceedings, defender, defense party, legal aid, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Створення доступної правової системи, в рамках якої кожний підозрюваний, обвинувачений може ефективно та безперешкодно захистити свої права та інтереси під час обрання, зміни або скасування щодо неї заходів забезпечення кримінального провадження (далі - ЗЗКП), є одним з провідних завдань нашої держави.

Всі без виключень ЗЗКП мають правообмежуючий та примусовий характер, оскільки добровільне виконання за власною ініціативою підозрюваного або обвинуваченого покладених на нього обов'язків та факт відсутності дійсних ризиків вчинення певних, передбачених в КПК України негативних дій, вказує на відсутність процесуальної необхідності їх забезпечувати. Частіше такі заходи застосовуються за ініціативою сторони обвинувачення. Однак, процесуальне законодавство надає можливість проявляти ініціативу щодо застосування окремих таких заходів і сторони захисту.

Наявність у сторони захисту права ініціювати обрання, зміну та скасування ЗЗКП повинно обумовлюватися наданням законом рівного комплексу процесуальних можливостей для обох сторін кримінального провадження, з метою максимально ефективно реалізації такого права. Ініціативність сторони захисту не обмежується фактом складання та подання відповідного клопотання про застосування певного ЗЗКП, а навпаки має глибшу сутність та характер і стосується у тому числі безпосередньо всього комплексу засобів та способів реалізації обраної правової позиції у відповідному судово-контрольному провадженні.

Однак, незважаючи на вагоме значення прояву стороною захисту ініціативи у провадженні, ані в чинному законодавстві України, ані в правовій доктрині немає конкретного визначення поняття «ініціативність» сторони захисту у провадженні щодо застосування ЗЗКП.

Стан наукових досліджень. Свої наукові праці присвятили дослідженню процесу обрання, зміни

та скасування ЗЗКП та ролі сторони захисту у відповідній процедурі такі авторитетні вчені як В.П. Бож'єв, В.І. Галаган, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, Є.Д. Лук'янчиков, П.І. Люблінський, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, С.І. Мінченко, В.Т. Нор, Д.П. Письменний, В.О. Попелюшко, В.В. Рожнова, В.І. Сліпченко, О.М. Слободян, С.М. Стахівський, Г.І. Сисоєнко, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, Ю.П. Тимошенко, О.І. Тищенко, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, О.Ю. Хабло, К.О. Чаплинський, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та інші. Оцінка та аналіз існуючих проблем правозастосування, відсутність її єдності на рівні виконання повноважень як сторонами кримінального провадження, так і судовими органами під час обрання, зміни та скасування ЗЗКП за ініціативою сторони захисту, вказують на те, що не вирішеними у теорії та практиці кримінального процесу залишаються питання сутності та змісту категорії «ініціативність» в контексті діяльності сторони захисту, особливостей її прояву, форм при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження, процедурних аспектів, визначеності окремих правових категорій.

Метою статті є досягнення наукового результату у вигляді теоретично обґрунтованих положень щодо ініціативності сторони захисту під час обрання, зміни, скасування ЗЗКП, визначення її змісту та форм та формування на їх основі авторських пропозицій.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи таку правову категорію, як ініціативність сторони захисту, доцільно, перш за все, встановити її сутність. У відповідності до Етимологічного словника української мови поняття «ініціатива» як основа для творення похідного прикметника «ініціативний» походить від німецької чи французької мови: Initiative «почин, ініціатива», Initiator, initiativ, фр. initiative, initiateur походять від лат. initiatus, пасивного дієприкметника від initio «входжу; наставляю; починаю», похідного від initium «вступ, початок» [1, с.305]. В свою чергу Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує «ініціативу» як перший крок у якій-небудь справі; «ініціативний» походить від значення слова «ініціатива» та передбачає того, хто виявляє ініціативу, уміє самостійно вирішувати що-небудь, активний, який перший починає якусь справу [2, с.125].

Для більш точного розуміння суті розглядуваного поняття не зайвим буде звернутись до Словника синонімів української мови, за змістом якого синонімами слова «ініціативний» є такі слова як діяльний, енергійний, активний, життєдіяльний, рухливий, пробивний, бойовий [3, с.125]. Аналізуючи вказані трактування обраної для дослідження категорії, вбачаємо, що не всі визначення або синоніми розкривають у повній мірі поняття ініціативності сторони захисту. Однак, є очевидним, що їх об'єднуючим компонентом є певна активність особи, прийняття дій та рішень винятково за її власним бажанням та об'єктивною метою необхідністю.

Так, під ініціативністю сторони захисту пропонуємо розуміти комплекс методів, засобів, способів реагування сторони захисту на правову дійсність у конкретному кримінальному провадженні в динаміці кримінальної процесуальної діяльності, з метою досягнення найбільш сприятливого та бажаного для підозрюваної особи результату, шляхом використання наданих стороні захисту КПК України правомочностей, що проявляються у активній та пасивній взаємодії зі слідчим суддею, судом, будь-якими іншими учасниками кримінального провадження.

Тобто, відповідні процесуальні дії сторони захисту, які вона вважає за необхідне вчинити, або навпаки утриматись від їх вчинення у своїй сукупності складають зміст ініціативності сторони захисту. Таким чином, сам підозрюваний, обвинувачений або захисник оцінивши процесуальну обстановку приймають для себе рішення щодо доцільності вчинення певних дій у провадженні.

Ю.П. Михальчук виокремлює процесуально-посадову активність та зауважує, що вона відрізняється від правової активності приватних осіб, які залучаються до кримінального провадження, у практичній реалізації сутності правових норм. У випадку, коли суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності є приватна особа, вона здатна проявляти свою активність на власний розсуд. Вчений вказує, що жодна вимога закону щодо вчинення такою особою певних дій відсутня. Ніхто не може зобов'язати суб'єкта з особистим інтересом вчинити будь-які активні дії. А від посадової особи, що виступає правозастосовувачем, активність у кримінальному провадженні навпаки не може не вимагатися за законом [4, с. 120-121].

В свою чергу такі процесуальні дії сторони захисту можуть бути виражені в активній, в пасивній та змішаній формі.

До активної форми прояву ініціативи сторони захисту під час обрання, зміни чи скасування ЗЗКП логічно віднести конкретні дії, спрямовані спростування доводів слідчого, прокурора щодо необхідності на їх думку застосування до підозрюваного обвинуваченого певного ЗЗКП. Така діяльність може виявлятися у допиті свідків, підозрюваного, обвинуваченого; у збиранні доказів на підтвердження власної позиції; у складанні клопотання щодо обрання менш суворого запобіжного заходу; клопотання щодо застосування заходу альтернативного примусу; клопотання про долучення певних доказів до матеріалів провадження; початок процедури оскарження судових рішень, які є правообмежувачими стосовно клієнта.

До пасивної форми ініціативності захисту під час обрання, зміни чи скасування ЗЗКП слід віднести ситуації, при яких сторона захисту умисно не використовує надане процесуальним законом право. Наприклад, не долучає до матеріалів кримінального провадження певні речі або документи, які, на думку сторони захисту, можуть поставити підзахисного у невідгідне становище. Кримінальний процесуальний закон не забороняє стороні захисту захищатися таким шляхом. На відміну від сторони обвинувачення, яка в рамках розслідування повинна презентувати всі наявні докази, які в свою чергу є як обвинувальними, так і виправдовувальними, а також такими що пом'якшують становище особи.

Змішана форма ініціативності включає в себе поєднання ознак попередніх двох її форм. Для кращого розуміння наведемо приклад, коли захисник, готуючись до розгляду питання щодо обрання, зміни, скасування ЗЗКП за ініціативи, як сторони обвинувачення, так і сторони захисту, на первинному етапі вважає за необхідне вчинити певні активні дії - витребувати у порядку, передбаченому ст. 93 КПК України певний документ. Проте ознайомившись із його змістом, розуміючи відсутність там якоїсь корисної для клієнта інформації, самостійно, або порадившись із клієнтом, приймає рішення не надавати цей документ суду для ознайомлення.

Також ця форма має місце під час допиту свідка, коли захисник підготував низку питань, проте в залежності від відповідей особи, приймає рішення про подальший допит, незважаючи на вчинені заздалегідь активні дії щодо підготовки до такого допиту.

Отже, дії сторони захисту, які характеризують зазначені три форми ініціативності, складають її зміст та мають загальнотеоретичне значення та стосуються у більшій мірі саме тактики здійснення захисту.

Приймаючи рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, слідчий суддя не лише керується положеннями кримінального процесуального законодавства, а й робить оціночний вибір на користь тих чи інших аргументів [5, с. 179]. Тому надзвичайно важливими є професійні навички адвоката, вміння швидко зорієнтуватись, змодельувати подальший розвиток процесуальних подій та прийняти ефективні рішення. Як

правило, у провадженнях, які стосуються обрання, зміни чи скасування ЗЗКП бере участь захисник, саме на нього покладена основна роль у відстоюванні інтересів клієнта, з огляду на його професійність.

Захисник є особою, яка відстоює особисті інтереси свого клієнта. Сторона захисту в у кримінальному провадженні з огляду на взаємодію засад публічності та диспозитивності більше орієнтована на максимально ефективне використання наданих законом диспозитивних прав, що включає в себе як можливість реалізовувати певні права, так і можливість самостійно вирішувати, коли саме в інтересах особи слід утриматись від їх реалізації.

В якості прикладу реалізації диспозитивності можна говорити про комплекс прав підозрюваного, обвинуваченого при спростуванні підозри, визнанні її необґрунтованою при обранні, зміни чи скасуванні зокрема запобіжних заходів, зокрема можливість оскаржити судові рішення, з яким сторона захисту не згодна, вирішувати питання щодо подання скарг на учасників засідання тощо. Фактично саме диспозитивність забезпечує та реалізує іншу засаду – змагальність учасників кримінального провадження.

Позиція захисника формується з огляду на різні фактори, проте визначальним у даному питанні є самостійна позиція підзахисного. Адвокат може впливати своїм досвідом та знаннями на створення у підзахисного повної картини всіх наявних обставин, проте все одно за загальним правилом захисник не може вчиняти які-небудь дії всупереч волі клієнта.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 21 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокату забороняється займати у справі позицію, що суперечать волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта [6]. Згідно зі ст. 18 Правил адвокатської етики адвокат зобов'язаний повідомляти клієнта про наявність або відсутність фактичних і правових підстав для виконання певного доручення, а також узгоджувати із клієнтом зміст доручення, який відповідатиме тому гіпотетичному результату, котрий може бути досягнутий згідно з чинним законодавством [7].

Так, у випадку невизнання підзахисним своєї вини, захисник повинен до останнього ініціювати дії на спрос-

товування підозри, навіть у випадку, якщо під час дослідження всіх обставин, захисник прийшов до особистого висновку про можливу винуватість особи. Це питання знаходиться в площині етики та специфіки професії адвоката. О. В. Синеокий, з цього питання розділяє наступні тези: 1) захисник повинен захищати лише законні інтереси, тобто тільки ті, які не суперечать інтересам правосуддя; 2) адвокат повинен захищати підозрюваного у будь-якому випадку, у тому числі і всупереч суспільним інтересам, а незаконний інтерес підзахисного повинен сприйматися захисником як обов'язковий для виконання, оскільки він є представником такої людини [8, с. 28].

Тобто, можна констатувати, що чинні правові норми, з одного боку, створюють певні обмеження щодо прояву ініціативності захисника у кримінальному провадженні, зокрема мова про обмеження ініціативи адвоката волевиявленням підзахисного. А з іншого – навпаки створюють базу для того, щоб адвокат мав можливість на власний розсуд обирати шлях своєї роботи у конкретному кримінальному провадженні, наприклад як у випадку самообмови клієнта.

Таким чином, ініціативність сторони захисту є ключовим елементом ефективної реалізації процесу доказування та захисту прав та законних інтересів підозрюваного під час обрання, зміни, скасування ЗЗКП.

Формулювання окремого поняття «ініціативність сторони захисту» у доктрині кримінального процесу матиме суттєвий допоміжний характер для практиків в контексті розуміння обсягу наданих законодавством сторони захисту правомочностей та способів їх комплексної реалізації у кримінальному провадженні з приводу обрання, зміни чи скасування ЗЗКП. Сторона захисту має проявляти свою ініціативність з метою забезпечення недопущення незаконного порушення права на свободу, особисту недоторканість та свободу пересування, оскільки під час застосування ЗЗКП на практиці допускається значна кількість порушень, що є неприпустимим, оскільки це сукупно впливає на ступінь ефективності дотримання основних конституційних засад та стан правового розвитку України в цілому

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 2: Д–Копці / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, К.: Наукова думка, 1982. 632 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000/ уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
3. Бурячок А. А. Гнатюк Г. М.; Головащук С.І.; Горюшина Г.Н.; Лозова Н.Є.; Тараненко О.О.; Фридрак В.Б.; Мельник Н.Ю.; Нечитайло О.І.; Родніна Л.О. Словник синонімів української мови: в двох томах. Т. 1: А-Н. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови; НАН України. К.: Наук. Думка, 2001. 1040 с.
4. Михальчук Ю.П. Забезпечення реалізації засади публічності кримінального провадження та стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія юридичні науки*. Херсон, 2014. Випуск 5. Том 3. с. 173-177.
5. Бондюк А.Ф. Процесуальні основи статусу слідчого судді у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2017. 241 с.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17/ed20221229#Text>
7. Правила адвокатської етики: рішення Звітно-виборного з'їзду адвокатів України від 09.06.2017 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf
8. Синеокий О. В. Загальнотеоретичні проблеми адвокатології: навчально-методичний посібник. Запоріжжя: ЗНУ, 2007. 108 с.

ФОРМА ПРАВЛІННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

A GOVERNMENT FORM THROUGH THE PRISM OF MODERN TRANSFORMATIONS

Сівак В.М., аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Актуальність дослідження полягає у тому контексті, в якому воно готується: тій безпековій парадигмі, в якій воно презентується; тому аксіологічному змісті, який ми вкладаємо в дане дослідження і відповідній моделі інституційно-функціональної організації влади, яка стане наслідком наших досліджень.

Здійснено критичний аналіз досліджень, в яких наголос здійснено на республіканській формі правління. Виділено не найсильніші сторони такої форми правління відповідно до контекста війни РФ проти Української держави.

Проведено компаративний аналіз таких двох базових форм правління: республіка і монархія з позицій безпекознавчого підходу, внаслідок чого сформульовано висновок, що сучасні війни здебільшого відбуваються між державами, які мають різні форми правління. Відзначається, що системні трансформації політико-безпекового і соціально-економічного спрямування, потребують переосмислення сталих підходів до класифікації та типологізації форм правління.

Констатовано, що трансформація самого питання про форми правління ґрунтуються передусім не лише на поняттях теорії, а на прагматизмі щодо реалізації стратегічних національних інтересів, стратегічній політиці і компетентності, фаховості та відданості, творенні державності і збереженні національної ідентичності.

У рамках статті розроблено проблемоутворюючу матрицю питань, розв'язання яких має передувати і визначати трансформацію форми правління: за якої форми правління існуватиме стратегічний потенціал і реальні спроможності до забезпечення та гарантування: державного суверенітету, соборності, конституційного ладу, територіальної цілісності Української держави, оборонного, економічного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки та інформаційної, безпеки об'єктів стратегічної інфраструктури, державної таємниці та службової інформації.

Висновується щодо необхідності послугоування положеннями концепції неопрагматизму, в рамках якої в Українській державі має бути сформовано такий політико-безпековий та соціально-правовий порядок, за якого владу здійснюватиме політична еліта (стратегічна меритократія) на основі верховенства права, свободи, соборності та необхідності реалізації стратегічних національних інтересів відповідно до національної стратегії розвитку.

Ключові слова: форма правління, форми держави, державна політика, республіка, монархія, авторитарний режим, війни проти України, концепція неопрагматизму, безпекознавча парадигма, республіканська форма правління, держава.

The research novelty lies in its context – the security paradigm it is presented in – and thus, axiological context inherent in the present paper and specific model of the institutional-functional organization of government, which will result from our studies.

The author conducts a critical analysis of papers which emphasize the democratic form of government. It is highlighted weaknesses of such a form of government as democracy in the context of the Russian war against the Ukrainian state.

A comparative analysis of democracy and monarchy from the perspective of a security studies approach is carried out, which shows that modern wars are mostly fought between states with different forms of government. It is noted that systemic transformations in the political, security, and socio-economic realms require a rethinking of the established approaches to the classification of government forms.

It is stated that the transformation of the very forms of government is based primarily not only on the concepts of theory but also pragmatism in meeting strategic national interests, strategic policy and competence, professionalism and commitment, creation of statehood, and preservation of national identity.

The article develops a problem-forming matrix of issues the settlement of which should precede and determine the transformation of the government form: under which form of government there will be a strategic potential and real capabilities to ensure and guarantee state sovereignty, unity, constitutional order, territorial integrity of the Ukrainian state, defense, economic and scientific-technical potential, cyber security and information security, and security of strategic infrastructure, state secrets and proprietary information.

The author concludes about the need to apply the provisions of neopragsmatism under which political-security and social-legal order should be formed in the Ukrainian state: authority is exercised by the political elite (strategic meritocracy) based on the rule of law, freedom, unity and the need to realize strategic national interests following the national development strategy.

Key words: form of government, forms of state, state policy, democracy, monarchy, authoritarian regime, wars against Ukraine, neopragsmatism concept, security studies paradigm, republican form of government, state.

Загальна постановка проблеми. Не завжди послідовна державна політика, недостатність впровадження елементів стратегічного управління, кулуарність вирішення окремих питань у сфері державного управління, певне зменшення ролі парламентаризму як засади республіканської форми правління, неможливість досягнення стратегічної мети, прогнозоване ставлення до стратегічних партнерів – все це є актуальним полем і середовищем, в якому функціонує не лише держава, а й яке мають ретельно вивчати науковці. Особлива увага має приділятися формі правління.

Наразі демократичні процедури під час війни функціонують не завжди належним чином, окремі питання потребують альтернативних варіантів вирішення під час війни. Тож постає завдання в адекватному аналізові оточуючого середовища, формування адекватної йому форми правління.

Актуальність теми полягає в необхідності правильного розуміння змісту трансформаційних процесів із

подальшим виробленням оптимальної моделі форми правління для Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Україна переживає нелегкі часи: часи власного самоусвідомлення, налаштування національних діоптріїв, критичного ставлення до власних невірних рішень, формування засад стратегічного мислення і нової стратегічної культури.

Під час війни здебільшого фокус наукових досліджень спрямовано на питання воєнного та безпекового характеру, що є цілком зрозумілим. Однак не потрібно нехтувати і теоретичними питаннями, адже саме від їх правильної постановки і моделювання сценарних підходів до їх вирішення залежатиме не лише те, коли закінчиться війна, а якою після війни вийде Українська держава.

Питанням *форми держави* присвячено багато наукових праць, утім актуальність нашого дослідження полягає у тому контексті, в якому воно готується; тій безпековій парадигмі, в якій воно презентується; тому аксіологічному змісті, який ми вкладаємо в дане дослідження і від-

повідній моделі інституційно-функціональної організації влади, яка стане наслідком наших досліджень.

Безперечно згадаємо Платона, Гоббса, Аристотеля, Геродота та Полібія й інших давніх вчених. Відзначимо і на солідній національній науковий доробок Ю. Г. Барабаша, С. К. Бостана, О. Т. Волощук, А. З. Георгіци, І. І. Дахової, М. І. Козюбри, В. П. Колісника, В. В. Копейчикова, В. В. Кравченка, О. В. Марцеляка, М. П. Орзіха, Р. М. Павленка, О. В. Петришина, Н. Г. Плaxотнюк, В. Ф. Погорілка, В. Є. Протасової, О. В. Скрипнюка, Ю. М. Тодици, О. Ф. Фрицького, М. В. Цвіка, В. М. Шаповала, О. Н. Ярмиша та ін.

Однак наша мета полягає не у тому, щоб цитувати всім відомі факти в різних авторських інтерпретаціях, наведених вище та низки інших дослідників, а в тому, щоб поєднати відомі факти у нові форми зв'язків і сформулювати для Української держави найбільш оптимальну модель її правління.

Викладення матеріалу. Нами підтримується вектор досліджень, в яких форми правління розглядаються із комплексних позицій. Так Полібій висунув припущення про державний ідеал у вигляді змішаної форми держави, як гармонійного поєднання монархічних, аристократичних та демократичних елементів [1, с. 131].

На наш погляд, для Української держави потрібно більш тверезо підходити до відбудови поствоєнної країни, певним чином уникаючи демагогії, надмірних загравань із електоратом, намагатись об'єктивно зрозуміти та сформулювати принципи будови влади і відповідно накреслити оптимальну форму правління, чітко визначивши місце та роль кожного центрального органу виконавчої влади, здійснивши розподіл функцій відповідно до кластерів стратегічних національних інтересів, із подальшою будовою відповідних ним векторів державної політики.

Із теорії права відомо, що вивчити державу з точки зору її сутності означає виявити волю та інтереси, яких верств населення, груп та класів вона в першу чергу виражає та захищає. Дослідити державу з точки зору її змісту означає встановити, як і в яких напрямках вона функціонує.

Тому вивчення форми держави означає знати її будову, складові частини, внутрішню структуру та основні методи та прийоми, що використовуються державною владою у відносинах з суспільством.

Тут підтримаємо колектив авторів, які наголосили на необхідності «максимально економити людські й матеріальні ресурси в умовах їх дефіциту, досягти оптимального співвідношення цілей розвитку та засобів їх досягнення» [2, с. 17].

Узвичасно вважається, що оптимальною і найбільш адекватною є республіканська форма правління, коли владу здійснюють усі члени суспільства. Так В. І. Супруненко відзначає, що «Жодна держава не має іншої альтернативи, крім участі... в демократичній перебудові внутрішньодержавного, національного і світового порядку, в активному запобіганні тоталітаризму» [3, с. 3]. Наголос на республіканській формі правління також міститься і в багатьох інших наукових публікаціях.

Однак суто з наукових позицій постає додаткове наукове завдання щодо деталізації окремих питань: чи можна відкликати міністра за незадовільну роботу; чи може народ переобрати некомпетентну посадову особу або відкликати мандат депутата певного рівня?

Слід коректніше ставитись до розуміння справжнього змісту республіканської форми правління в сучасних умовах, особливо, коли йдеться про не завжди помірковану імплементацію теоретичних конструкцій певних дослідників.

Сформований комплекс питань може одночасно розглядатись і в якості наукових завдань дослідження.

Слабкі сторони республіканської форми правління в умовах потенційної глобальної війни.

Війна проти Української держави виявила певні вади *республіканської форми правління*:

- відсутність швидких системних інституційних можливостей щодо протистояння ворогу;

- *збалансованість співвідношення обсягу повноважень вищих органів і поєднання системи стримувань і противаг* під час війни виявилися гальмуючими чинниками, адже відсутність домінування означає відсутність єдиного центру управління, відсутність ієрархії і як наслідок втрати часу, а згодом і втрати ресурсів (у випадку війни проти України: втрата територій, населення, стратегічного потенціалу);

- *залежність від внутрішньополітичних настроїв*, яка призводить до унеможливлення прийняття ефективних рішень з огляду на різні електоральні цінності політичних партій;

- відсутність консолідації щодо прийняття складних рішень серед політичного керівництва, визначення консенсуальної мети державотворення і збереження національної ідентичності;

- республіканська модель розподілу владних прерогатив не корелює із варіативністю і каскадністю реальних загроз під час війни;

- *стратегічні прорахунки при створенні парламентсько-президентської республіки, через надії на ефективне виконання парламентом та депутатами представницької функції*, через що підірвана легітимність політичної еліти, утворена за часів президентської республіки, та влади в цілому зберігається. Підтвердження нашої думки знаходимо в роботі М. Г. Нурмухометової, яка відзначає, що «законодавча гілка влади жодним чином не розробляє національну політику, а лише легітимізує результати кулуарних домовленостей певних елітарних груп» [4, с. 172];

- *бікамеральна форма правління* в моделі республіканського правління не вирішує проблем політичної легітимності влади, а в українських реаліях певним чином ускладнить нелегкий процес розроблення, ухвалення прийняття і реалізації стратегічних рішень;

- відсутність стратегічних можливостей щодо швидкого ухвалення рішень, необхідних для негайного забезпечення державної безпеки, утім вкрай складних із погляду часових процедур їх проходження по комітетам законодавчого органу.

За даного випадку доцільно беземоційно, з позицій науки підійти до аналізу сучасного *унітаризму, федералізму* (який є багатомірним явищем, яке характеризується динамічністю: американська та німецька моделі, теоретичні погляди В. Чорновола), *бікамералізму, меритократії та поліархії* (модель політичних конфігурацій, заснована на рівноправній конкуренції індивідуальних інтересів у рамках плюралізму суспільних ініціатив та консолідації позитивних економічних детермінант) [5, с. 196].

Монархія VS республіка. Але найбільш виразними є суперечності між двома базовими формами правління: *монархією і республікою*. Здійснений нами аналіз сучасних війн уможливило дійти висновку, що сучасні війни здебільшого відбуваються між державами, які мають різні форми правління.

Тож постає потреба у з'ясуванні організаційних причин виникнення збройних конфліктів. Адже системні трансформації політико-безпекового і соціально-економічного спрямування потребують переосмислення сталих підходів до класифікації та типологізації форм правління.

У даному аспекті підтримуємо думку П. В. Мироненка, який відзначає, що «слід включити до головних ознак держави *ідею державності*, що дає змогу глибше проникати в сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій, а також знаходити спільні ознаки й відмінності різних політичних систем» [5, с. 197].

Якщо практично і прагматично підійти до даного питання, то в контексті викладеного відмітимо наступні **відмінності монархії від республіки**:

1) найбільш швидкими за темпами розвитку економіками світу є **монархії**: Королівство Саудівська Аравія (КСА), ОАЕ, Байхрейн, Оман, Катар, Кувейт – 7,3% за 2022 рік. Сукупний ВВП монархій дорівнює 2 трлн. доларів США, половина з яких припадає на КСА [6];

2) королівська родина при монархії задає та **формує стратегію розвитку держави**. Відтак монархії мають більш стратегічно виважену політику на відміну від республік, в якій одні партії змінюють інші і вектори розвитку держави можуть кардинально змінюватися. В республіках вкрай складно говорити про стратегічні вектори, оскільки вони на пряму залежать від тих партій, які виграли вибори. За таких гіпотетичних турбулентностей та політичного флюгерства існування стратегії держави у справжньому розумінні значно ускладнюється. Легітимність інституту монархії зростає разом із рівнем його відповідальності за реалізацію політики держави: легітимність республік кожного разу може розвінчуватися приходом нових партій, що свідчить про певний рівень недовіри з боку електорату до попередників;

3) **монархії не ведуть великих війн**, на відміну від республік, де війна може розгядатися інструментом продовження політики іншими методами задля збереження власної влади, встановлення влади на природних ресурсах та взагалі стратегічним потенціалом інших країн, рівно як при тиранії та деспотії;

4) **монарх представляє інтереси всіх людей в країні**, на відміну від президента, який формально представляє лише вибір тієї групи населення, яка проголосувала за нього, та в той же час діє від імені держави. Саме тому під час війни проти України ми не маємо сумніву щодо підтримки англійською монархією, утім є окремі побоювання і сумніви щодо продовження адекватної підтримки від європейських республік або американської федеративної республіки. Якщо монарх завжди формує і відповідає за реалізацію стратегії, то очільники республік здебільшого діють на тактичному рівні, оскільки їх політика вельми залежна від електорату, а у сфері міжнародної безпеки, може докорінно різнитися;

5) **оптимальною монархічною формою правління є парламентська** (Велика Британія, Нідерланди, Іспанія, Швеція та Норвегія), коли стратегічно країною керує монарх, а на тактичному рівні – керує лідер, обраний із членів тієї партії, яка виграла вибори, тобто можна говорити, що його опосередковано обрано народом (прем'єр-міністр); змінюваність монархів, достроково припинення повноважень, передачу їх більш молодим престолонаслідникам утворюють можливість для усвідомлення монархії як перехідної форми правління;

6) **Королі/Королеви готуються до своєї ролі від народження**, тому вони чудово справляються із дипломатичною роботою, тоді як Прем'єр-міністр може піклуватися про державні справи, очолюючи виконавчу владу. У республіках на виборах перемогу може одержати абсолютно будь-хто, адже до президента країни не висувастись жодних вимог щодо його професійної компетентності, кваліфікації, досвіду роботи. Для роботи на будь-якій посаді на державній службі потрібно проходити чимало іспитів, конкурсів, співбесід, комісій тощо, а ось президентом можна стати без проходження цих процедур, лише внаслідок вибору і отримання більшості електоральних уподобань у вигляді голосів. На наш погляд, це є найменш сильною стороною багатьох республік.

В умовах війни, теоретичні постулати республіканської форми правління мають значний потенціал для доведення своєї ефективності:

1) відсутність послідовної стратегії розвитку (йдеться не про акт стратегічної правотворчості, а саме про вид політичної діяльності);

2) відсутність підтримки більшості населення;

3) відсутність стратегічного мислення і фаховості, компетентності представників державної влади.

Названі чинники за певних умов можуть сприяти узагальненню країни від зовнішніх державних суб'єктів. Відтак, питання форми правління ґрунтуються передусім не лише на поняттях теорії, а на прагматизмі щодо реалізації стратегічних національних інтересів, стратегічній політиці і компетентності, фаховості та відданості, творенні державності і збереженні національної ідентичності.

Відмітимо, що в теоретичних дослідженнях недостатньо публікацій, автори яких відверто і з урахуванням сучасних позицій піддають логічному спростуванню певну тенденційність щодо проголошення республіканської форми правління в якості найліпшої через її преференційність, делегування повноважень, існування представницьких установ і фактичне відсторонення народу як єдиного носія державної влади від реальної влади. Більше того, наразі обмаль обґрунтованих досліджень, в яких аналізувалося б співвідношення республіканської форми правління і тих форм і методів, які застосовує влада в різних державах з метою встановлення відповідності конституції, а також засада функціонування демократичного режиму.

Так, в одній групі досліджень при аналізові шляхів трансформації форми правління акцент робиться на *жорсткій децентралізації* [7, с. 25], прямо називаючи його регіоналізмом [8], посилаючись на досвід Італії та Іспанії (в яких існують перманентні небезпечні вогнища сепаратизму).

Інші дослідники, дещо в абстрактній формі пропонують «впровадження принципів балансування процесів продукування соціальних гарантій, диференціацію функціональних прерогатив, законотворчої, виконавчої та судової інстанцій, раціоналізацію процесу адаптації державотворчого досвіду країн із республіканською формою правління» [9, с. 156].

Окрема група вчених звертає свою увагу на недотриманні вимог ч. 3 ст. 5 Конституції України щодо виключного права народу змінювати конституційний лад [10, с. 107].

Тож в сучасних реаліях питання форми правління для Української держави має бути одним із важливих. Помилки потрібно не лише вивчати та констатувати: їх потрібно виправляти. Вважаємо, що потрібно об'єктивно підходити до визначення оптимальної для нашої країни форми правління. Українській державі потрібно визначити, яка форма правління найбільш адекватно відповідає стратегії її розвитку, сприятиме досягненню та здійсненню її стратегічних національних інтересів.

Потрібно дати чітку і науково обґрунтовану відповідь: за якої форми правління існуватиме стратегічний потенціал і реальні спроможності до забезпечення та гарантування: державного суверенітету, соборності, конституційного ладу, територіальної цілісності Української держави, оборонного, економічного і науково-технічного потенціалу, інформаційної та кібербезпеки, безпеки об'єктів стратегічної інфраструктури, державної таємниці та службової інформації.

Данина республіканській формі правління може бути віддана в теоретичних та історичних працях, утім на сьогодні, на наш погляд, існують альтернативні концепції форм правління, в рамках яких можуть ефективніше вирішуватися окреслений вище нами комплекс завдань. Певним чином констатуємо, що під час війни, субстанційних ознак республіканської форми правління [11] знайти не дуже легко.

На наш погляд, в рамках концепції неопрагматизму в Українській державі має бути сформовано такий політико-безпековий та соціально-правовий порядок, за якого владу здійснює політична еліта (стратегічна меритократія) на основі верховенства права, свободи, соборності та необ-

хідності реалізації стратегічних національних інтересів в рамках національної стратегії розвитку. Існування громадського контролю, державно-приватного партнерства, окремих представницьких функцій – інструменти, які також можуть бути використані в новій комплексній формі правління у поствоєнній Українській державі.

Висновки. Проведене нами дослідження практичної реалізації матриці модифікації форми правління в українських соціально-політичних реаліях має створити передумови для врахування реальних та потенційних загроз державній безпеці разом із можливостями забезпеченими ресурсами модернізації політичного устрою.

Сучасні наукові розвідки при формулюванні пропозицій щодо трансформації форми правління Української держави не завжди враховують системних чинників, передусім безпекового порядку. Більшість авторів меншою мірою послуговуються безпекознавчою парадигмою, тенденціями безпекоренесансу, надаючи перевагу аналізу питань удосконалення форм правління винятково через збільшення можливостей органів місцевого самоврядування та місцевих органів влади.

Трансформація форми правління відбувається в умовах вибудови національної свідомості, самопошани і національної гордості. Війна значним чином руйнує комплекси меншовартості, хибного розуміння України в світі,

формує нове покоління українців, яке свідомо розуміє значення потреби у творенні національної культури в рамках розвитку національної ідентичності. Це невіддільні проблеми від форми правління.

Прийняття України в ЄС стане поштовхом для активізації інституційного дизайну, удосконалення форми правління, яка має віддзеркалювати не лише бачення себе зсередини держави, а передусім існування держави в глобалізованому, позбавленому перспектив стабільного миру, світі.

У поєднанні із іншими змінами геостратегічного ландшафту Українська держава має стати зрозумілим, прогнозованим, передбачуваним та надійним стратегічним партнером демократичних країн.

Тож зміна форми правління – це не просто робота вчених-теоретиків у власних дослідженнях, а передусім формування такої організаційно-владної форми, яка забезпечить збереження держави, творення її стратегічних національних інтересів із урахуванням інтересів стратегічних партнерів, утвердження національної ідентичності. Тож питання полягає здебільшого не стільки у безпосередній назві форми правління, скільки у здатності та ефективності даної форми забезпечити зміст: реалізацію життєво важливих функцій і надання життєво важливих послуг.

Саме в такому векторі ми розглядаємо трансформацію сучасної форми правління Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2005.
2. Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: науково-аналітична записка. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 176 с.
3. Супруненко В. І. Феномен держави: теоретико-правові засади формування та розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. 18 с.
4. Нурмухаметова М. Г. Вироблення стратегічного курсу розвитку України за умов парламентсько-президентської форми правління. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 3(22). С. 166–173.
5. Мироненко П. В. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 220 с. (Серія «Монограф»).
6. Middle East Economy: Top reasons the GCC is an economic powerhouse. URL: <https://economymiddleeast.com/news/middle-east-economy-top-reasons-the-gcc-is-an-economic-powerhouse/>
7. Колюх В. В. Трансформація форми державного правління в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 3. Ч. 2. С. 16–25.
8. Колюх В. Регіоналізм як одна з форм децентралізації влади в Україні. *Віче*. 2015. № 7. С. 34–37.
9. Мироненко П. Визначальні проблеми і перспективи розвитку форми правління України. *Наукові записки*. Вип. 4(66). С. 147–157.
10. Колісник В. Відновлення дії Конституції України та зміна форми правління як засіб поновлення конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 4. С. 103–108.
11. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє : доп. Римському Клубові ; упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 248 с.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

LEGAL BASES OF THE ACTIVITY OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AS AN ENTITY PUBLIC AUTHORITY

Брусакова О.В., доктор юридичних наук, доцент, декан факультету № 6

Харківський національний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0001-6522-8020

Метою статті є визначити роль та місце Служби безпеки України у системі органів публічної влади. Автором визначені основні нормативно-правові акти в діяльності СБУ та проаналізовано їх зміст, серед яких: Закон України «Про Службу безпеки України», Закон України «Про національну безпеку України», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про боротьбу з тероризмом», Закон України «Про контррозвідувальну діяльність», Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Проаналізовані ознаки Служби безпеки України, як суб'єкта публічної влади: можливість впливати на поведінку людей приймаючи відповідне рішення; авторитетність, визнана суспільством, громадянами України, або значною частиною населення держави; офіційність, діють на підставі законів, мають офіційні зовнішні ознаки; забезпечуються необхідними ресурсами - фінансовими, матеріальними, кадровим потенціалом; автономність, суб'єкти публічної влади організаційно і функціонально один від одного відокремлені і не залежать від об'єктів влади.

Деталізовані основні повноваження Служби безпеки України та розкрито їх зміст: здійснення контррозвідувальних заходів, захист національної державності, захист інформаційного та кіберпростору, охорона державної таємниці, боротьба з тероризмом, захист об'єктів критичної інфраструктури, протидія російській агресії.

Встановлено, що адміністративно-правовий статус Служби безпеки України, як суб'єкта публічної влади закріплено не лише в Законі України «Про Службу безпеки України», який є спеціальним нормативно-правовим актом, що регламентує її діяльність, але й у інших законодавчих актах.

Автором визначено, що Служби безпеки України згідно із Законом України «Про контррозвідувальну діяльність» є єдиним органом в Україні відповідальним за розвиток та зміцнення контррозвідувального захисту держави.

Ключові слова: правові засади, Служба безпеки України, завдання, функції, повноваження, адміністративне законодавство.

The purpose of the article is to determine the role and place of the Security Service of Ukraine in the system of public authorities. The main normative legal acts in the activity of the Security Service of Ukraine are highlighted and their content is analyzed, including: the Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine», the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine», the Law of Ukraine «On State Secrets», the Law of Ukraine «On the Fight against Terrorism», the Law of Ukraine «On counter-intelligence activities», the Law of Ukraine «On operational and investigative activities».

The author identified the features of the SBU as a subject of public authority: the ability to influence people's behavior by making the appropriate decision; authority recognized by society, citizens of Ukraine, or a significant part of the state's population; officialdom, act on the basis of laws, have official external features; are provided with the necessary resources - financial, material, personnel potential; autonomy, subjects of public authority are organizationally and functionally separated from each other and do not depend on objects of authority.

The main powers of the Security Service of Ukraine are detailed and their content is disclosed: the implementation of counterintelligence measures, the protection of national statehood, the protection of information and cyberspace, the protection of state secrets, the fight against terrorism, the protection of critical infrastructure facilities, and countering russian aggression.

It has been established that the administrative and legal status of the Security Service of Ukraine as a subject of public authority is enshrined not only in the Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine», which is a special legal act regulating its activities, but also in other legislative acts.

The author found that the SBU, according to the Law of Ukraine «On Counterintelligence Activities», is the only body in Ukraine responsible for the development and strengthening of the state's counterintelligence protection.

Key words: legal principles, Security Service of Ukraine, tasks, functions, powers, administrative legislation.

Постановка проблеми та її актуальність. Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України одразу постало питання про ліквідацію в республіці радянської системи органів державної безпеки і створення нових державних інституцій, покликаних захистити її суверенітет та вирішувати інші завдання у сфері забезпечення національної безпеки. 25 березня 1992 року Верховна Рада прийняла Закон «Про Службу безпеки України», і подальша розбудова Служби відбувалась на достатньо чіткому правовому підґрунті.

Служба безпеки України (надалі СБУ), як орган публічної влади здійснює на належному рівні свою діяльність та має актуальну практичну значимість щодо захисту прав та інтересів громадян нашої країни, особливо в реаліях сьогодення, оскільки особливу увагу приділяє забезпеченню національної безпеки країни у закріплених нею сферах. Очевидно, що для ефективного виконання поставлених завдань повинна бути ефективна правова основа діяльності Служби безпеки України. Тому потрібно на постійній основі здійснювати науковий аналіз норма-

тивно-правової бази, що закріплює основні положення діяльності СБУ, аби уникнути прогалини та колізії у законодавстві. Особливої уваги потребує дослідження питань, щодо правового статусу Служби безпеки, як суб'єкта публічної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правових основ діяльності Служби безпеки України як суб'єкта публічної влади було предметом наукових пошуків низки вчених різних галузей науки, у тому числі й правової, серед яких найбільша питома вага належить саме представникам адміністративного права. Серед таких робіт необхідно вказати праці: Є.В. Кобко (вивчав правосуб'єктність Служби безпеки України в умовах воєнного стану як органу публічного управління) [1]. М.М. Швайка (досліджував місце і значення служби безпеки України в реалізації адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян) [2]. В.С. Степановський (деталізував діяльність служби безпеки України як суб'єкта забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану) [3]. М.В. Корнієнко,

О.В. Ковальова, Ю.В. Павлютін (досліджували з приводу взаємодії з громадськими організаціями у площині забезпечення національної безпеки України) [4]. Т.М. Стукан (визначав роль та місце Служби безпеки України, як суб'єкта публічної влади у здійсненні безпекової складової) [5]. О.Є. Каглинський (окреслює проблематику забезпечення та удосконалення правового забезпечення діяльності Служби безпеки України як суб'єкта сфери безпеки і оборони) [6].

Викладене свідчить про актуальність дослідження діяльності Служби Безпеки України як суб'єкта публічної влади на що й буде зосереджена увага у даному дослідженні.

Метою цієї статті є вивчення сутності діяльності Служби безпеки України як суб'єкта публічної влади, деталізація та визначення специфіки нормативно-правової бази діяльності СБУ.

Виклад основного матеріалу. Кожний громадянин нашої держави повинен бути впевнений, що держава захистить його від глобальних загроз та проявів зовнішньої агресії – воєнної, економічної, інформаційної небезпеки. Головна місія Служби безпеки України – безпека країни та захист прав її громадян. Ефективне виконання покладених на СБУ завдань визначає рівень довіри населення. Так, згідно з соціологічним дослідженням трохи знизилася довіра до СБУ, проте наразі більшість українців довіряють їй – 58% проти 16%, які не довіряють (у грудні 2022 року 63% довіряли СБУ, не довіряли – 9%) [7].

Говорячи про компетенцію як один із елементів правового статусу СБУ, важливо підкреслити, що її зміст визначається насамперед як сукупність закріплених у формальній формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу чи посадової особи, що визначає здатність відомства або офіційного персоналу приймати обов'язкові рішення, організувати та контролювати їх виконання, а також вживати відповідальних заходів, якщо це необхідно [8].

Серед ключових напрямків діяльності СБУ є: здійснення контррозвідувальних заходів (викривати та блокувати протиправні дії іноземних спецслужб), захист національної державності (захист державного суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу), захист інформаційного та кіберпростору (комплексне забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки держави), охорона державної таємниці (дбає про охорону секретної інформації у сфері оборони, економіки, науки та техніки, зовнішніх відносин тощо), боротьба з тероризмом (захист держави від проявів тероризму, моніторинг рівня терористичної загрози), захист об'єктів критичної інфраструктури (захисту об'єктів енергетики, транспортного комплексу та інших стратегічно важливих галузей), протидія російській агресії (участь у бойових та спеціальних операціях на фронті) [9].

У розрізі предмета дослідження виникає питання співвідношення сутності термінів «публічна влада», «публічне управління» та «публічне адміністрування». У кожному з наведених термінів наявний прикметник «публічний», під яким розуміється ознака прилюдності, всенародності, широкої доступності для всієї громади [10, с. 1187]. Іменник «влада» в ньому ж витлумачений як право керувати, щодо держави – керівні державні органи, «управління» сприймається як прийняття стратегічних рішень в межах відповідної діяльності або як метод управління зької діяльності, а «адміністрування» в якості діяльності з керівництва установою, організацією, підприємством [10, с. 193, с. 1511, с. 13].

СБУ є суб'єктом владних повноважень, оскільки є уповноваженими носіями публічної влади. Відповідній службі притаманні усі ознаки публічної влади, серед яких: можливість впливати на поведінку людей приймаючи відповідні рішення; авторитетність, визнана сус-

пільством, громадянами України, або значною частиною населення держави; офіційність, діють на підставі законів, мають офіційні зовнішні ознаки; забезпечуються необхідними ресурсами – фінансовими, матеріальними, кадровим потенціалом; автономність, суб'єкти публічної влади організаційно і функціонально один від одного відокремлені і не залежать від об'єктів влади [11].

Підтримуємо точку зору Кобко Є.В., що в залежності від правової підстави спеціальна правосуб'єктність органів публічної влади проявляється через: 1) формування основних принципів, інтегрованої політики та процедур взаємодії органів публічного управління у сфері забезпечення національної безпеки і оборони на основі здійснення у цій сфері демократичного цивільного контролю, що залежно від сфери прояву національних інтересів відповідна категорія таких суб'єктів може бути додатково детерміновано та диференційовано; 2) повноваження, основні функції та завдання органів публічного управління у сфері оборони; 3) реалізації заходів зі сприяння обороні України; 4) делегування функцій органів місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування утвореним військовим адміністраціям [1, с. 285].

Т.М. Стукан, досліджуючи основні особливості прояву публічної влади з урахуванням функцій держави в цьому контексті виділяє шість напрямів публічної влади в Україні: політичну, державну, патронатну, безпекову, правничу, муніципальну. Де кожний напрям має чітко визначений суб'єкт (той хто здійснює вплив) та об'єкт (на кого здійснюється вплив). Політичний напрям – заходи щодо реалізації державної політики у всіх сферах суспільного життя країни. Державний напрям – політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань та функцій держави. Безпековий напрям – основним завданням є оборонна діяльність, захист суверенітету, територіальної цілісності держави, забезпечення національної безпеки та безпеки громадян. Правовий напрям – здійснення правосуддя через виконання своїх професійних обов'язків суддями і прокурорами. Муніципальна сфера – реалізується через органи місцевого самоврядування, через виборні та адміністративні посади, їхня діяльність спрямована на реалізацію програм, які забезпечують розвиток територіальної громади. Патронатний напрям – здійснює консультативно-дорадчі, аналітичні й комунікаційні функції щодо забезпечення діяльності керівних працівників державних органів та органів місцевого самоврядування [5, с. 38].

З урахуванням вище проаналізованих напрямів публічної влади в Україні з певністю можемо визначити роль та місце СБУ саме у безпековому напрямку діяльності держави. Підтвердженням цього є аналіз правової основи діяльності СБУ, що закріплює основні повноваження, серед них: оборонна діяльність, захист суверенітету, територіальної цілісності держави, забезпечення національної безпеки та безпеки громадян.

Серед основних нормативних актів, які закладають юридичні підвалини діяльності Служби безпеки України необхідно виділити:

– Закон України «Про Службу безпеки України» (закріплює засади та принципи діяльності СБУ, систему та організацію діяльності СБУ, деталізує склад кадрів СБУ, повноваження (обов'язки та права), контроль і нагляд за діяльністю служби безпеки України [12];

– Закон України «Про національну безпеку України» (закріплює правову основу та принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони, визначає роль та місце СБУ у сферах національної безпеки та оборони) [13];

– Закон України «Про державну таємницю» (визначає СБУ спеціально уповноваженим державним органом у сфері забезпечення охорони державної таємниці, визначає порядок провадження діяльності, пов'язаної з державною

таємницею, та режим секретності за участю фахівців СБУ; уповноважує СБУ здійснювати контроль за станом охорони державної таємниці в усіх державних органах) [14];

– Закон України «Про боротьбу з тероризмом» (наголошує, що Служба безпеки України, є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, деталізує повноваження СБУ у цьому напрямку, закріплює засади співпраці СБУ у міжнародному співробітництві у сфері боротьби з тероризмом) [15];

– Закон України «Про контррозвідальну діяльність» (закріплює, що спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідальної діяльності є СБУ, деталізує підстави для проведення контррозвідальної діяльності, основні засади, функції та повноваження СБУ у цьому напрямку, соціальні та правові гарантії співробітників Служби безпеки України, які здійснюють контррозвідальну діяльність) [16];

– Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» (закріплює права та обов'язки СБУ під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, визначає, що координація дій щодо реалізації прав підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність з метою боротьби з тероризмом покладається на СБУ, закріплює гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності) [17];

– Указ Президента України «Про впорядкування виготовлення, придбання та застосування технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку» (визначає, що реалізацію державної політики з розроблення, виготовлення, реалізації та придбання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного одержання інформації та забезпечення державного контролю і координації діяльності державних органів у цій сфері здійснює Служба безпеки України) [18].

Доречно визначася В.С. Степановський, що значна кількість правових актів що регламентує діяльність СБУ засекречена і не оприлюднюється в медіа-просторі, але, під час воєнного стану СБУ часто звертається до грома-

дян з різними застереженнями, повідомляє про знешкодження ворожих диверсійних-розвідувальних груп, затримання колаборантів, ворожих шпигунів, діяльність СБУ на фронті, безпосередньо в бойових діях та співпрацю з іншими підрозділами Збройних Сил України [3, с. 300].

Підтримуємо точку зору О. М. Резніка, Н. С. Андрійченко, що наявність достатньої кількості законів, що регулюють діяльність СБУ є свідченням того, що існуючий Закон України «Про Службу безпеки України» відсилає нас до інших актів законодавства. Тоді як діяльність, наприклад, органів прокуратури, органів Національної поліції, Національного антикорупційного бюро як правоохоронних органів регламентована одним нормативно-правовим актом з відсиланням лише в окремих випадках до інших законів (зокрема, відсилання до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» є і в Законі України «Про Національну поліцію» і в Законі України «Про Національне антикорупційне бюро»). А тому така кількість нормативно-правових актів, які закріплюють окремі елементи адміністративно-правового статусу СБУ як одна з її особливостей потребує усунення шляхом прийняття єдиного законодавчого акту [19].

Висновки. Підводячи підсумки вищезазначеного матеріалу необхідно висловити такі міркування. Служба безпеки України є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, через свої територіальні органи. Основною метою створення та діяльності СБУ є захист державних інтересів у всіх сферах від внутрішніх і зовнішніх загроз. Дослідження адміністративно-правових засад діяльності СБУ було проведено у площині комплексного підходу до цього поняття, що уособлює в собі цілий ряд аспектів правосуб'єктності даного органу державної влади, серед яких мета, повноваження та інші складові його адміністративно-правового статусу. Аналіз достатньої кількості законів, які закріплюють та деталізують функції СБУ дозволяють зробити висновок про очевидну багатовекторність діяльності СБУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Є.В. Кобко Спеціальна правосуб'єктність органів публічного управління в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 284-288
2. М.М. Швайка Місце і значення Служби безпеки України в реалізації адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 282-286.
3. В.С. Степановський. Діяльність Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 298-302. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/56.pdf>
4. Kornienko M.V., Kovalova O.V., Pavliutin Y.V. The role of public organizations in ensuring national security of Ukraine. *Cuestiones Políticas Esta revista fue editada en formato digital por el Fondo Editorial Serbiluz, Universidad del Zulia. Maracaibo-Venezuela* Vol. 37, № 65 (julio-diciembre) 2020, 136–155.
5. Т. М. Стукан. Публічна влада: характеристика, ознаки та форми прояву. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 4 (31). С. 37-41.
6. О.Є. Каглинський. Правові засади діяльності Служби безпеки України як суб'єкта сфери безпеки і оборони. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 68-74.
7. Київський міжнародний інститут соціології. Соціологічні та маркетингові дослідження. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1#~:~:text>
8. Умаєв Б. Особливості соціального захисту військовослужбовців і працівників Служби безпеки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 70. С. 248–25
9. Служба безпеки України: офіційний вебсайт. Діяльність СБУ. URL: <https://ssu.gov.ua/>
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
11. В. Бевзенко. Суб'єкт владних повноважень: поняття, ознаки, види. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/SVP_18_09_2020_VBevzenko.pdf
12. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
13. Про Національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
14. Про Державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 року № 3855-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>
15. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
16. Про контррозвідальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text>
17. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
18. Про впорядкування виготовлення, придбання та застосування технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку: Указ Президента України від 13 квітня 2001 року N 256/2001. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/256/2001#Text>
19. О. М. Резніка, Н. С. Андрійченко. Специфіка адміністративно-правового статусу СБУ як суб'єкта захисту фінансової системи держави. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/141453693.pdf>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ

CERTAIN ISSUES OF DIVORCE WITH A FOREIGN ELEMENT

Азізова Сабіна Хамід, доктор філософії в галузі права,
Бакінський державний університет (Азербайджан)

У статті розглянуто актуальні питання розірвання шлюбу з іноземним елементом та досліджено іноземний досвід у досліджуваній сфері. Акцентовано увагу на процесі розірвання шлюбу, а саме: правових аспектах регулювання, процедури та викликах, що виникають у випадках, коли один із подружжя має іноземне громадянство чи є резидентом іншої країни.

Також у роботі розглянуто приклади різних юрисдикцій та порівнюються правові системи, які впливають на розірвання шлюбу з іноземним елементом. Особлива увага приділяється окремим проблемним аспектам, таким як поділ майна, підтримка дітей та узгодження різних законодавств.

Окремо зосереджено увагу на проблемах, що виникають при розірванні шлюбу з іноземним елементом. Автор досліджує проблеми, які можуть виникнути у процесі розлучення, коли один із пари має іноземне громадянство або проживає за кордоном. Приділено увагу соціокультурним та психологічним аспектам, що впливають на процес розлучення з іноземним елементом.

У результаті дослідження окремих питань розірвання шлюбу з іноземним елементом встановлено, що приватноправові відносини з іноземним елементом набули істотного поширення у сучасній шлюбно-сімейній сфері, що призвело до виникнення численних проблемних аспектів у сфері колізійного регулювання таких відносин. Практичні проблеми обумовлені специфічними шлюбними традиціями, які відрізняються в різних країнах на рівні національних правових систем. Зауважено, що розірвання шлюбу з іноземним елементом визначається складністю колізійного регулювання та різноманітним національним правовим систем.

У статті запропоновано авторське бачення удосконалення механізму колізійного регулювання відносин з приводу розірвання шлюбу з іноземним елементом. Крім того, розкрито окремі проблемні аспекти розірвання шлюбу за участю іноземного елемента в частині визначення підсудності, визначення колізійної норми та застосування колізійної норми.

Ключові слова: розірвання шлюбу, шлюб, сімейні правовідносини, міжнародне приватне право, іноземний елемент, укладення шлюбу, місце проживання.

The article examines current issues related to divorce with a foreign element and examines foreign experience on this issue. Attention is focused on the divorce process, namely: legal aspects of regulation, procedure and challenges that arise in cases where one of the spouses has foreign citizenship or is a resident of another country.

The work also examines examples of different jurisdictions and compares the legal systems that affect the dissolution of a marriage with a foreign element. Particular attention is paid to aspects such as property division, child support and harmonization of different laws.

Separate attention is focused on the problems that arise when breaking up a marriage with a foreign element. The author examines the problems that can arise in the divorce process when one of the couple has foreign citizenship or lives abroad. Attention is paid to the sociocultural and psychological aspects affecting the process of divorce with a foreign element.

As a result, the work analyzes separate issues regarding divorce with a foreign element in European countries. It is noted how the regulation of conflict issues is carried out. In addition, problematic aspects of divorce with the participation of a foreign element are revealed, namely: determination of jurisdiction, determination of the conflict of laws rule and application of the conflict of laws rule.

Key words: divorce, marriage, family relations, private international law, foreign element, marriage, place of residence.

Постановка проблеми. Розірвання шлюбу з іноземним елементом представляє собою досить складний процес. Таке розлучення, коли один із подружжя має іноземне громадянство або проживає за кордоном, ускладнений відмінністю правових систем, норм і процедур, які існують у різних країнах. Основні юридичні труднощі включають вирішення питань поділу майна, визначення аліментів для дітей, адаптацію до різних культурних стандартів і невизначеність у вирішенні конфліктів між різними юрисдикціями. Проблеми у взаємодії національних правових систем можуть призводити до складних юридичних ситуацій і порушень прав однієї або обох сторін. Ця проблематика вимагає уважного аналізу та розробки ефективних стратегій для вирішення конфліктів у контексті різноманітних правових систем і культурних реалій. З огляду на це, важливо проаналізувати міжнародний аспект та досвід щодо розірвання шлюбу з іноземним елементом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження питань іноземного досвіду розірвання шлюбу з іноземним елементом здійснювали такі науковці, як: Ангеловська А., Gurbanaliyeva A., Stikane L., Karimov R., Pintens, W. Chapter I. та інші.

Мета статті. Метою статті є аналіз іноземного досвіду щодо розірвання шлюбу з іноземним елементом, а також з'ясування проблемних питань та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу.

Регулювання шлюбно-сімейних відносин з іноземним елементом є складною проблемою. Держава, яка є гарантом більшості соціальних прав громадян, вклю-

чаючи право на шлюб, повинна ухвалити ефективні законодавчі механізми для захисту цих прав. Водночас, спостерігається зростання проблем, пов'язаних із збільшенням конфліктів між усталеними правовими нормами іноземних країн і національним законодавством у сфері шлюбно-сімейних відносин. Це викликає появу колізійних аспектів, оскільки колізійні норми не конкретизують шлюбно-сімейні правовідносини з іноземним елементом, але визначають їх зв'язок із правопорядками кожної держави, де вони виникають. В кожній державі існує власне законодавство, що регулює ці відносини, і внаслідок цього виникають конфлікти правових норм.

Виконання законодавчих вимог є обов'язковою умовою для законності укладання шлюбу, зокрема шлюбу з іноземним елементом. Колізійні норми сімейного права становлять складний правовий інститут, що може включати стабільні норми національного права, які регулюють шлюбно-сімейні відносини, що призводить до конфліктів у регулюванні питань укладання шлюбу та реалізації права на шлюб.

Основні нормативно-правові акти держав закріплюють право на шлюб, обумовлене умовами дотримання верховенства права та основних прав і свобод людини. Колізійні норми не конкретизують шлюбно-сімейні правовідносини з іноземним елементом, але передбачають визначення відповідного зв'язку, що виникає з появою іноземного елемента в цих правовідносинах. Цей зв'язок повинен бути відповідним до правопорядку кожної держави, на території якої виникають ці правовідносини. Оскільки кожна

держава має своє власне законодавче підґрунтя, що регулює шлюбно-сімейні відносини, виникає безліч колізій правових норм.

Окремі правові системи йдуть по шляху максимального ускладнення процедури розірвання шлюбу з метою збереження родини (Франція, Великобританія), в той час як інші держави дають можливість розірвати шлюб без присутності обох з подружжя або ж за допомогою засобів зв'язку.

Ускладнюється питання щодо розірвання шлюбу у випадках невизнання окремих шлюбів за законодавством однієї країни чи визнанням шлюбу за законодавством однієї держави та невизнанням за законодавством іншої. До прикладу ситуація щодо укладання одностатевих шлюбів на території Азербайджану визначається законодавством та колізійними аспектами міжнародного приватного права. Так, порядок укладання шлюбу визначається правом Азербайджану, яке передбачає обов'язкову наявність чоловіка та жінки, як це зазначено у Сімейному кодексі Азербайджанської Республіки. Таким чином, навіть якщо громадяни із країн, де одностатеві шлюби легалізовані, прагнуть укласти шлюб в Азербайджані, це буде неможливо [1].

Відзначимо, що, незважаючи на відсутність правового визнання одностатевих шлюбів в Азербайджані, деякі пари укладають шлюб за кордоном, де такі шлюби є законними, хоча це може бути зумовлено морально-символічними міркуваннями, а не юридичними аспектами та не може бути визнаний такий шлюб в Азербайджані. Велике значення в цьому питанні має особистий закон, який визначається правом громадянства, а також визначення шлюбу як союзу “жінки і чоловіка”.

Негативними матеріальними умовами укладання шлюбу, які унеможливають його реєстрацію є: заборона родинних зв'язків між особами, що бажають одружитись; заборона реєстрації шлюбу між усиновителями та усиновленими, що на сьогодні в різних країнах регулюється по різному.

Розглянемо позиції науковців з даного питання.

Angelovska A. розглянула питання розірвання шлюбу в міжнародному контексті. У роботі зауважено, що після прийняття рішення про розлучення в одній країні може виникнути потреба в його визнанні та виконанні в іншій країні. Цей процес ускладнений через різні правила визнання та виконання іноземних судових рішень у кожній країні. Ряд факторів може вплинути на процес визнання та виконання іноземних судових рішень. Автор зауважує, що важливо враховувати, чи мала судова установа, що ухвалила рішення, юрисдикцію над сторонами. Це питання пов'язане із чинним законодавством країни та дотриманням правових процедур. Позитивні відповіді на ці питання сприяють спрощенню визнання та виконання рішення. Принцип ввічливості відіграє важливу роль у визнанні та виконанні іноземних судових рішень у справах про розірвання шлюбу. Цей принцип базується на визнанні та повазі, яку одна юрисдикція виявляє до законів та рішень іншої юрисдикції. У справах про розлучення, якщо рішення було ухвалено в одній юрисдикції, інші юрисдикції повинні визнати його, якщо виконані певні умови.[2]

Погоджуємося з позицією дослідника та вважаємо, що при розірванні шлюбу з іноземним елементом важливо враховувати необхідність та важливість юридичного визнання та виконання рішення про розірвання шлюбу, адже нехтування таким питанням як фактичне виконання рішення може мати негативні наслідки для подружжя, зокрема, ті, що стосуються спільного майна подружжя та придбання майна фактично не у шлюбі за особисті кошти, однак юридично, таке майно може вважатись спільною сумісною власністю подружжя до моменту виконання рішення.

У дослідженні Gurbanaliyeva A. розглянуто правовий статус розлучених матерів у Азербайджані. Підсумовано, що основними проблемами розлучених матерів є питання безпеки, брак фінансів, необізнаність про державні програми підтримки, емоційне виснаження та баланс між роботою та вихованням дітей. Щоб впоратися з цими проблемами, вони вдаються до неформальної допомоги у вигляді матеріальної та емоційної підтримки, а також допомоги у вихованні дітей. Було помічено, що проживання з членами розширеної сім'ї створює доступ до ширшої мережі людей, а також надійної, систематичної та доступної в будь-який час підтримки у догляді за дитиною [3]. Дана робота має важливе місце для дослідження, оскільки фактично показує національні особливості розірвання шлюбу.

Окремі питання соціально-географічного поширення розлучення в Азербайджані розглянув Karimov R. Зауважено, що у країнах, які розвиваються, становлення та розвиток сімейних відносин визначається впливом на демографічні показники, такі як рівень народжуваності та фертильність. У контексті сучасної глобалізації та змін у соціокультурному середовищі, сімейні відносини та шлюби стають предметом збільшеного суспільного вивчення. З одного боку, укладання шлюбу, особливо на ранніх етапах життя, розглядається як необхідний процес з точки зору моральних цінностей та збереження сімейних традицій. З іншого боку, за останні роки спостерігається збільшення кількості зареєстрованих розлучень. Щодо сімейних відносин, слід відзначити, що в Азербайджанській Республіці виходження заміж чи одруження зазвичай обирається в користь шлюбу, віддаючи перевагу його офіційному статусу перед цивільним шлюбом. [4] Зазначене дослідження відіграє вагомий роль, оскільки дає розуміння щодо розуміння шлюбу громадянами Азербайджану.

Lupsan G. розглянула питання юрисдикції та правозастосування у відносинах щодо розірвання шлюбу з іноземним елементом. Автором зауважено, що існує ряд проблемних питань. Ключові проблеми пов'язані з наступним:

- 1) Визначення юрисдикції та підсудності;
- 2) визначення колізійної норми;
- 3) застосування норм права[5].

Не можемо не погодитися з вищезазначеною позицією, оскільки зазначена проблематика стосується міжнародного приватного права та питання розірвання шлюбу з іноземним елементом в тому числі. Зокрема, вважається проблематичним визначення юрисдикційного органу, що повинен розглядати спір у випадку спірності колізійної прив'язки. Крім того, питання щодо застосування норми права судом, для якого певний інститут не притаманний, може мати наслідком перекручування норм права. До прикладу, при застосуванні процедури сепарації попередньо до розірвання шлюбу.

Stikane L. дослідив вплив європейського приватного права на сімейні відносини з іноземним елементом. Автором зауважено, що після ухвалення Брюссель II і Рим III ЄС створив систему європейського міжнародного приватного права для транскордонного розлучення. Ця система замінила відповідні положення національного міжнародного приватного права держав-членів, що беруть участь у Брюссель II і Римі III. Оцінюючи Брюссель II bis і Рим III, можна виявити різні недоліки цих актів, але є питання щодо їхнього впливу на матеріальне сімейне законодавство та міжнародні зобов'язання держав-членів. На думку автора, це може визначити визнання транскордонних одностатевих шлюбів та розлучень державами-членами, які застосовують ці акти, а також спонукати держави, де одностатеві шлюби не дозволені, легалізувати їх у своєму матеріальному сімейному законодавстві [6].

У дослідженні Pintens W. та Chapter I. визначено ключові дефініції щодо міжнародного приватного права та зауважено, що трактування окремих понять, зокрема,

шлюб, шлюбний вік, розірвання шлюбу у різних країнах не співпадає, що призводить до неточностей та розбіжностей при вирішенні спорів з іноземним елементом[7].

Підсумовуючи, зазначимо, що розгляд окремих аспектів розірвання шлюбу з іноземним елементом вимагає уважного аналізу правових та міжнародних визначень. Передусім, слід звернутися до питання, як іноземний елемент може впливати на процедури та умови розірвання шлюбу відповідно до законодавства різних країн. Важливо враховувати, що кожна держава має власні нормативи, які регулюють розірвання шлюбу, і ці норми можуть суттєво відрізнятися від країни до країни. Залежно від національного законодавства можуть виникати різні питання щодо подання на розірвання шлюбу, поділу майна, аліментів та інших юридичних аспектів. У випадках, коли одна з подружжя має іноземні корені або проживає за кордоном, виникають питання про вибір юрисдикції для розгляду справи про розірвання шлюбу. Здійснюючи вибір, слід враховувати міжнародні домовленості та конвенції, а також рішення судів у схожих справах. Важливим є також розгляд питань визнання та виконання рішень суду про розірвання шлюбу за кордоном. Деякі країни можуть визнавати рішення суду іншої держави автоматично, тоді як інші можуть вимагати додаткових процедур

для визнання таких рішень. Враховуючи всі ці фактори, розірвання шлюбу з іноземним елементом вимагає компетентного юридичного супроводу та уважного врахування всіх правових аспектів, що можуть впливати на подальші права та обов'язки сторін.

Висновки. У результаті дослідження окремих питань розірвання шлюбу з іноземним елементом встановлено, що приватноправові відносини з іноземним елементом стали значно поширеними у сучасній шлюбно-сімейній сфері, що призвело до виникнення численних проблемних аспектів у сфері колізійного регулювання таких відносин. Проблеми виникають через особливості шлюбних традицій, які різняться в різних країнах на рівні національних правових систем. Зауважено, що розірвання шлюбу з іноземним елементом визначається складністю колізійного регулювання та різноманіття національних правових систем. При цьому, проблемним питанням є і визначення дефініції шлюбу у різних державах, учасників, шлюбного віку тощо. До прикладу, звернено увагу на те, що у ряді країн неможливо розірвати одностатевий шлюб, оскільки такий шлюб не визнається шлюбом за своєю правовою природою.

Щодо подальших наукових пошуків, вважаємо за необхідне провести дослідження щодо міжнародного регулювання розірвання шлюбу з іноземним елементом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Azerbaijan: Law of 1998 on Citizenship of the Azerbaijan Republic. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1998/en/102638>
2. Angelovska A. Divorce on International Scale. 2022. URL: <https://legamart.com/articles/divorce-an-international-scale/>
3. Ayshan Gurbanaliyeva. The Role of Informal Support in Childcare for Divorced Mothers in Azerbaijan. 2023. URL: https://repositorio.iscte-iul.pt/bitstream/10071/28796/1/Master_ayshan_gurbanaliyeva.pdf
4. Karimov R. Social-geographic research of marriages and divorces in Azerbaijan. 2021. URL: https://www.academia.edu/14368686/Social_geographic_research_of_marriages_and_divorces_in_Azerbaijan
5. Lupsan G. Reflections on jurisdiction and the law applicable to divorce with a foreign element. 2014. Scientific SubConference. URL: https://www.researchgate.net/publication/301441618_REFLECTIONS_ON_JURISDICTION_AND_THE_LAW_APPLICABLE_TO_DIVORCE_WITH_A_FOREIGN_ELEMENT
6. Stikane L. What effect does European private international law on cross-border divorce have on national family laws and international obligations of the member states? 2019. Athens Journal of Law. Volume 5, Issue 4. P. 435-456. URL: <https://www.athensjournals.gr/law/2019-5-4-5-Stikane.pdf>
7. Pintens, W. Chapter I. "Scope and Definitions", in Magnus, U. and Mankowski, P. (eds) European Commentaries on Private International Law. ECPIL. Commentary. 2017. Vol.IV. Brussels II bis Regulation. Köln, Verlag Dr. Otto Schmidt KG, pp. 52-88. URL: <https://doi.org/10.9785/9783504385606-008>

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ СПІР ЩОДО РІШЕННЯ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

A PUBLIC LAW DISPUTE OVER THE DECISION OF THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE COUNCIL OF UKRAINE TO IMPOSE SANCTIONS: DEFINITION AND PROSPECTS FOR LITIGATION

Бабич А.М., аспірантка кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У вказаній статті досліджено питання змісту спору щодо рішень Ради національної безпеки і оборони України про застосування санкцій. Звернено увагу на розмежування суміжних понять «публічно-правовий спір» та «адміністративно-правовий спір». Також з посиланням на чинне законодавство України обґрунтовано особливості спору щодо застосованих Радою національної безпеки України спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів та констатовано, що він виникає у публічно-правовій сфері. Показано, що чинне законодавство України в сфері забезпечення національної безпеки передбачає процедуру застосування спеціальних обмежувальних заходів, під час якої суб'єкти владних повноважень видають акти різної правової природи та які умовно можна поділити на дві групи: владно-управлінського характеру та владно-розпорядчого характеру. Зауважено, що дії державних органів на кожному з етапів регламентовані різними нормативно-правовими актами, а детальні вимоги до пропозицій уповноважених законом державних органів застосувати спеціальні обмежувальні заходи у чинному законодавстві України не передбачені. При цьому зауважено, що спори з такими органами вважаються публічно-правовими та можуть розглядатися за правилами різних процесуальних законів. Також акцентовано на тому, що для адміністративного судочинства чинне процесуальне законодавство України передбачає різну підвідомчість спорів, з огляду на що заборонено в одному провадженні оскаржити всі акти, які виносяться в процесі застосування санкцій РНБО України. Дослідженням стадій запровадження таких санкцій доведена можливість розгляду поняття «спір щодо застосування санкцій РНБО України» у вузькому та широкому змісті. Показано складність судового відновлення прав особи у таких правовідносинах та потребу в наданні законодавцю України пропозицій гармонізувати норми права, що регулюють вказану процедуру.

Ключові слова: адміністративний суд, державні санкції, національна безпека, Рада національної безпеки і оборони України, публічно-правовий спір.

This article examines the issue of the content of the dispute regarding the decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine on the application of sanctions. Attention is drawn to the distinction between the related concepts «public legal dispute» and «administrative legal dispute». Also, with reference to the current legislation of Ukraine, the peculiarities of the dispute regarding the special economic and other restrictive measures applied by the National Security Council and Defense of Ukraine are substantiated, and it is stated that it arises in the public legal sphere. It is shown that the current legislation of Ukraine in the field of ensuring national security provides for the procedure for the application of special restrictive measures, during which the subjects of power issue acts of different legal nature and which can be conditionally divided into two groups: power-management and power-management. It is noted that the actions of state bodies at each of the stages are regulated by various normative legal acts, and detailed requirements for the proposals of state bodies authorized by law to apply special restrictive measures are not provided for in the current legislation of Ukraine. At the same time, it is noted that disputes with such bodies are considered public law and can be considered according to the rules of various procedural laws. It is also emphasized that for administrative proceedings, the current procedural legislation of Ukraine provides for different jurisdiction of disputes, given that it is forbidden to appeal in one proceeding all the acts issued in the process of applying sanctions of the National Security and Defense Council of Ukraine. The study of the stages of the introduction of such sanctions proved the possibility of considering the concept of «dispute regarding the application of sanctions by the National Security and Defense Council of Ukraine» in a narrow and broad sense. The complexity of the judicial restoration of the rights of a person in such legal relations and the need to provide the legislator of Ukraine with proposals to harmonize the legal norms regulating the specified procedure are shown.

Key words: administrative court, state sanctions, national security, National Security and Defense Council of Ukraine, administrative and legal dispute

Вступ. Актуальність теми. З ухваленням Верховною Радою України 14 серпня 2014 року Закону України № 1644-VII «Про санкції» (далі - Закон про санкції) в Україні виник новий вид правовідносин, а також метод державного регулювання сфери захисту національної безпеки держави.

Так, зокрема, вказаним Законом введено повноваження застосовувати спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі - санкції), метою яких проголошено захист національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Не вдаючись у полеміку щодо використання законодавцем України досить широкого спектру завдань, які теоретично випливають зі вказаного змісту цієї мети, все ж констатуємо, що зазначеним нормативно-правовим актом

суттєво посилені роль і місце Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО України) в організації державного управління України.

Варто зазначити, що передбаченим вказаним Законом у чинній редакції повноваженням застосовувати санкції наділені два суб'єкта: РНБО України та Вищий антикорупційний суд. Такий поділ зумовлений видами санкцій. Очевидно, що вітчизняний законодавець таким поділом визнає, що частина відповідних санкцій в момент запровадження може стати приводом правового конфлікту, а частина – є його безпосередньою підставою.

Аналізуючи відомості Єдиного державного реєстру судових рішень (далі - ЄДРСР), приходимо висновку, що застосування вказаних санкцій стають предметами публічно-правового спорів, які розглядаються як Вищим антикорупційним судом, так й адміністративними судами, що розглядають спори адміністративної юрисдикції щодо застосованих РНБО України санкцій.

Зважаючи на це, вважаємо за необхідне дати власне визначення поняття «спір про застосування санкцій РНБО України» та виокремити його особливості.

Мета та завдання дослідження - теоретичне осмислення і дослідження поняття публічно-правового спору про застосування санкцій РНБО України та особливостей його розгляду, що матиме практичне значення для розвитку правовідносин щодо забезпечення національної безпеки України та вирішенню визначеного кола спорів в судах.

Виклад основного матеріалу. Насамперед наголошено на статусі РНБО України, як конституційного органу, наділеного Законом повноваженням координації та контролю в сфері захисту національної безпеки Держави.

Вітчизняний законодавець нормами Конституції України, Закону про санкції, а також і в профільному Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України» наділяє РНБО України повноваженнями, що свідчать про наявність у вказаного органу ознак суб'єкта владних повноважень, а правовідносини, в яких РНБО України функціонує, вважати публічно-правовими.

Будь-яка діяльність, а тим паче державно-управлінська, може породити конфлікти та спори. Усталена судово-практика передбачає розгляд таких правовідносин, як публічно-правових.

Перш, ніж дати власне визначення вказаного виду спору, зауважимо, що сучасна наука розмежує поняття «публічно-правовий конфлікт», «державно-правовий конфлікт», «адміністративно-правовий спір».

Природу адміністративно-правових та публічно-правових спорів досліджували такі вітчизняні науковці: В.Авер'янов, В.Колпаков, В.Сьоміна, Г.Лук'янова, І.Черняхів, М.Гаврильців, О.Рой, О.Скочиляс-Павлів, Ю.Старилів та інші. Проблеми державно-правової конфліктології: А.Єзеров, О.Глухова, Л.Герасіна, М.Панов та інші.

Наприклад, вітчизняний науковець Черняхів І.Е. публічно-правовим спором пропонує вважати юридичний конфлікт, що виник між органом публічної адміністрації під час реалізації ним владних повноважень та фізичною чи юридичною особою, права якої порушені діями чи бездіяльністю органу публічної адміністрації [1, с.111].

Таке визначення, на наш погляд, є ґрунтовним, але дещо не враховує можливість виникнення конфлікту щодо прийнятого акту владно-розпорядчої діяльності.

На думку Скочиляс-Павлів О.В., публічно-правовим спором є передана для вирішення адміністративному суду суперечка, яка виникає у сфері публічно-правових відносин, однією зі сторін якої є суб'єкт владних повноважень, який здійснює владні управлінські функції в цих відносинах [2, с.125-126].

Слушною вважаємо думку М.Гаврильців та Г.Лук'янової про те, що публічно-правовий спір має такі ознаки: спір виникає з публічно-правових відносин; його сторонами є суб'єкти публічно-правових відносин, серед яких принаймні один є суб'єктом владних повноважень (орган чи посадова (службова) особа публічної адміністрації), наділений особливим правовим статусом; сфера його виникнення обов'язково зумовлена реалізацією публічного інтересу; його предметом є рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, які порушують чи потенційно можуть порушити права, свободи та законні інтереси фізичних чи юридичних осіб приватного права, які є іншою стороною таких спірних відносин [3, с.140].

У той же час, адміністративно-правовим спором Черняхів І.Е. пропонує вважати спір, який виникає у зв'язку зі здійсненням виконавчої та розпорядчої діяльності органами державної влади в процесі здійснення державного управління визначеними сферами діяльності [1, с.111].

Вітчизняні дослідники Лозинський Ю.Р. та Павлович-Сенета Я.П. вважають адміністративно-правовим спо-

ром є адміністративно-правове ставлення комплексного матеріально-правового та процесуального характеру, яке виражається в наявності протиріч сторін, викликаних конфліктом інтересів у сфері публічного управління або розбіжністю поглядів на законність та обґрунтованість дій органів та осіб, наділених публічно-владними повноваженнями [4, с.379].

Логічно вірне визначення публічно-правового спору має особливе практичне значення, оскільки впливає на юрисдикційне розмежування спорів, що надходять в суди України.

Зокрема, чинне процесуальне законодавство України встановлює різні процедури вирішення спорів у публічно-правових відносинах. Так, наприклад, норми ст.19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі - КАС України) визначають перелік публічно-правових спорів, розгляд справ підвідомчий адміністративним судам. Водночас зауважують, що юрисдикція адміністративних судів не поширюється на справи віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України, або мають вирішуватися в порядку кримінального судочинства, або про накладення адміністративних стягнень, крім випадків, визначених цим Кодексом, або щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) громадського об'єднання, саморегулювальної організації віднесені до його (її) внутрішньої діяльності або виключної компетенції, крім справ у спорах, визначених пунктами 9, 10 частини першої цієї статті [5].

У рішеннях судів України також аналізуються ознаки, за наявності яких спір підвідомчий адміністративному суду. Суттєвим вважаємо акцентування Великою Палатою Верховного Суду у власних рішеннях думки про те, що одна лише участь суб'єкта владних повноважень у спорі не дає підстав ототожнювати спір із публічно-правовим та відносити його до справ адміністративної юрисдикції (постанова від 17 червня 2020 року у справі № 826/10249/18 та інші).

Наприклад, Верховний Суд у постанові від 10 вересня 2021 року в справі №766/20776/17 зауважив, що справою адміністративної юрисдикції може бути переданий на розгляд до адміністративного суду спір, який виник між конкретними суб'єктами відносно їх прав та обов'язків в конкретних публічно-правових відносинах, в яких один суб'єкт законодавчо уповноважений владно керувати поведінкою інших суб'єктів. Спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило майнового, конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень [6].

Тобто, за загальним правилом судово-практика визначає юрисдикцію змістом дійсного правовідношення, яке намагається захистити позивач. При цьому правовідносини, в яких однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, можна оцінювати з різних точок зору, не завжди орієнтуючись виключно на суб'єктний склад його учасників.

Для правовідносин щодо застосування досліджуваних нами спеціальних обмежувальних заходів характерним є участь кількох суб'єктів: приватного права (адресат санкцій) та публічного права (органи державного управління, залучені до процедури застосування санкцій).

Розглянувши зміст матеріальних норм, які характеризують механізм захисту національної безпеки, вважаємо за доцільне розглянути процесуальні норми застосування спеціальних обмежувальних заходів (санкцій).

Так зокрема, на початку зазначеного вище механізму формується збір інформації, яка фіксується та втілюється у форму пропозиції уповноваженим вказаним законом державних органів. Відповідно до статі 5 Закону про санк-

ції їх перелік вичерпний: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Служба безпеки України.

Потім отримані пропозиції розглядаються на засіданні РНБО України та фіксуються в її рішенні про застосування санкцій. Наступним, як встановлює Конституція України та вказаний вище Закон, є прийняття Президентом України указу про введення цього рішення в дію. Для окремих видів санкцій додатково передбачене затвердження протягом 48 годин з дня видання указу Президента України постановою Верховної Ради України.

Забезпечення реалізації санкцій відбувається іншими органами влади в Україні, що обумовлене видами санкцій. Наприклад, у формі блокування активів здійснюється відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами у межах наданих їм повноважень. обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України, заборона користування радіочастотним спектром України, запровадження додаткових заходів у сфері екологічного, санітарного, фітосанітарного та ветеринарного контролю, анулювання офіційних візитів, засідань тощо [7].

Тому діяльність щодо запровадження санкцій РНБО України, передбачених Законом про санкції, можна вважати державним управлінням у вузькому змісті цього слова. Інструментами такої діяльності є правові акти управління, поняття яких в сучасній науці детально не вивірене.

На нашу думку, влучне визначення дають Є.Бегалієва та К.Глуховець, які пропонують під правовими актами управління в публічній сфері розуміти інструменти діяльності публічної адміністрації, особливості яких полягають у здійсненні в односторонньому порядку із дотриманням встановленої адміністративної процедури певних дій уповноваженими суб'єктами публічної адміністрації, втілених у певну правову форму, спрямованих на виконання завдань та повноважень органу публічної влади і які тягнуть за собою юридичні наслідки [8, с.145].

Сучасна юридична наука також оперує поняттям адміністративно-правовий акт зважаючи, що публічне управління реалізується ухваленням певних видів актів. Погоджуємося з думкою вітчизняного науковця Мельниченко Б.Б., що узагальненим терміном «адміністративний акт» варто вважати дії (рішення) суб'єктів публічного управління, здійснювані в межах їхньої компетенції, визначеної законом, у передбачений законом спосіб, які спричиняють юридичні наслідки [9, с.61]. Вітчизняні науковці В. М. Бевзенко та Р. С. Мельник пропонують класифікувати адміністративні акти на наказові, правостановлюючі та підтверджуючі, обтяжуючі та сприяючі [10, с. 266-268].

Отже, рішення РНБО України щодо застосування санкцій допустимо вважати особливим видом управлінського рішення.

Вітчизняними дослідниками теорії управління прийнято розглядати такі етапи прийняття управлінських рішень:

1) стадія підготовки управлінського рішення об'єднує: аналіз ситуації, визначення цілі та інших;

2) етап (стадія) прийняття управлінського рішення охоплює: вибір ефективних варіантів управлінських рішень; експериментальна перевірка альтернатив; добір критеріїв ухвалення оптимального рішення; прийняття рішення;

3) етап (стадія) реалізації управлінського рішення: заходи щодо конкретизації рішення; складання плану реалізації управлінського рішення; організація виконання управлінського рішення; контроль за ходом виконання управлінського рішення; внесення необхідних коректив й оцінка отриманого від виконання рішення результату; оцінка результату, отриманого від виконання рішення [11, с.79].

Застосувавши теоретичні знання, можемо виділити такі стадії запровадження передбачених Законом про санкції обмежувальних заходів:

збір інформації та доказів, які мають відомості про ризик ймовірної чи реальної загрози національній безпеці України та/або її суверенітету;

подання уповноваженими органами для РНБО України пропозицій застосування до визначених суб'єктів права санкцій;

розгляд на засіданні РНБО України та голосування за рішення про застосування санкцій;

введення їх в дію (видача відповідного указу Президентом України);

реалізація виконання санкцій органами державної влади в межах наявних повноважень.

Водночас зауважимо, що процесуальні норми, які стосуються кожного із вказаних етапів, містяться в різних нормативно-правових актах. Зазначена стадійна процедура застосування санкцій РНБО України передбачає прийняття різними органами влади в Україні актів різної правової природи.

Процедура збору інформації не завжди має гласний характер, а відтак часто є поширюваною практика проведення негласних оперативно-розшукових заходів з метою отримання таємної інформації. Детальних вимог до змісту та форми пропозицій уповноважених Законом про санкції органів застосувати до певних суб'єктів не передбачено, з огляду на що перспективи їх судового оскарження іноді можна вважати мало ефективними. Така діяльність та відповідні акти можуть підлягати судовому оскарженню залежно від виду правовідносин, в яких отримана відповідна інформація про загрози національній безпеці та/або суверенітету України.

Зазначимо, що повноваження РНБО України приймати рішення про застосування санкцій сприяють захисту національної безпеки України, яка є публічною сферою правового регулювання держави. Разом з тим чинне законодавство не містить норм, які би передбачали підпорядкування Раді національній безпеки і оборони України суб'єктів приватного права, тим паче інших держав, які вважаються адресатами санкцій відповідно до зазначеного вище Закону. Натомість чинна редакція Основного закону України, а саме стаття 107 вказує на те, що РНБО України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони [14]. Разом з тим варто наголосити, що законами України не передбачені формальні вимоги до рішення РНБО України, а також щодо обов'язковості його дії. Натомість законодавець встановлює факт набрання чинності виключно після опублікування відповідного указу Президента України про введення відповідного рішення у дію. Тобто, передбачене Законом про санкції повноваження РНБО України вносити рішення про застосування санкцій полягає в наділенні вказаного суб'єкта правом владного суб'єкта приймати управлінський акт, який сам по собі не має владно-розпорядчого характеру. Відтак за чинного нормативного регулювання таке рішення (акт) є неналежним предметом судового оскарження.

Що стосується змісту етапу (стадії) застосування санкцій, то вказане визначається управлінським рішенням у формі відповідного указу Президента України про введення в дію рішення РНБО України про застосування санкцій. Вказаний указ є обов'язковим до виконання на території України, оскільки саме така процедура закріплена в ст.ст.106-107 Конституції України.

Доречно зазначити, що на сьогодні усталеною є судова практика, яка засвідчує, що в публічно-правових спорах з приводу рішень РНБО України про застосування санкцій належним предметом судового оскарження є саме вказаний вище вид указу Президента України.

Щодо етапу реалізації застосування санкцій, то відповідно до Закону про санкції та визначених Конститу-

цією України меж владних повноважень РНБО України уповноважені органи виконавчої влади для забезпечення передбачених відповідним законодавством України функцій і завдань видають власні акти, які змінюють або припиняють права, обов'язки чи інтереси суб'єктів-адресатів згаданих санкцій. Так, наприклад, Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» визначає, що міністерства видають накази, які підписує міністр, а інші центральні органи виконавчої влади видають накази організаційно-розпорядчого характеру, організують та контролюють їх виконання [12]. Вони володіють ознаками рішень суб'єктів владних повноважень, що можуть оспорюватися в судах в загальному порядку.

За чинного нормативного регулювання в Україні тактика юридичного захисту прав особи, щодо якої застосовані та введені в дію санкції РНБО України, виглядає громіздкою та в часі довготривалою, а відновлення порушеного права в таких відносинах іноді ілюзорне.

Так, діяльність щодо збирання доказів, яка охоплюється оперативно-розшуковими та/або слідчими заходами, може бути оскаржена згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Що стосується наступного етапу застосування санкцій, а саме оскарження рішень, то згідно зі ст.17 КАС України підвідомчі адміністративним судам [5]. Водночас встановлена підсудність для окремих категорій справ:

законність актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, бездіяльність Кабінету Міністрів України підвідомчі для оскарження Касаційному адміністративному суду у складі Верховного Суду, як суду першої інстанції, згідно з передбаченими в ст.266 КАС України особливостями провадження. Апеляційним судом для них є Велика Палата Верховного Суду та касаційний перегляд судових рішень не передбачений;

рішення органів виконавчої влади підвідомчі окружним адміністративним судам у першій інстанції. Апеляційний і касаційний перегляд передбачений у загальному порядку.

Згідно з ч.6 ст.21, чч.4-5 ст.172 КАС України не допускається об'єднання в одне провадження кількох вимог, які належить розглядати в порядку різного судочинства, якщо інше не встановлено законом, або ж кількох вимог, щодо яких законом визначена виключна підсудність різним судам [5].

З огляду на зміст етапів (стадій) процедури запровадження застосованих РНБО України санкцій та чинне нормативне регулювання таких правовідносин, задоволення позовних вимог про скасування відповідного указу Президента України про введення в дію рішення РНБО України про застосування санкцій не відновлює правовідносин, які припинилися його реалізацією.

Чинна редакція Закону про санкції передбачає, що внесення змін чи скасування санкцій відбувається у тому ж порядку, що і їх прийняття.

Як справедливо з цього приводу зазначає вітчизняний науковець М.В.Оніщук, про ефективний судовий захист може йтися у випадках коли: порушене право особи поновлено; відновлено попередній статус позивача; усунути перешкоди в реалізації суб'єктивного права; задоволена вимога про захист правового інтересу; рішення суду може бути звернено для примусового виконання, тобто є реально виконуваним і містить заходи, які забезпечили мету звернення особи до суду [13, с.12-13].

Зазначене вище дає підстави обґрунтувати висновок, що чинне законодавство України в сфері забезпечення національної безпеки передбачає процедуру застосування до різних суб'єктів права спеціальних обмежувальних заходів, в процесі застосування яких суб'єкти владних повноважень видають акти різної правової природи, які умовно можна поділити на дві групи:

владно-управлінського характеру - пропозиції про застосування санкцій, рішення РНБО України;

владно-розпорядчого характеру - укази Президента України про введення рішення РНБО України в дію, накази та розпорядження центральних органів виконавчої влади щодо виконання рішення РНБО України про застосування санкцій.

Дискусійність позиції законодавця України за чинного правового регулювання досліджуваних правовідносин в тому, що основні рішення, які породжують застосування санкцій - пропозиції їх застосування та відповідні рішення РНБО України, не можуть бути предметом самостійного судового оскарження (предметом спірних правовідносин). Решта актів, які приймаються на етапі реалізації застосування цих санкцій, вважаються рішеннями суб'єктів владних повноважень, що можуть бути окремо оскаржені в адміністративних судах.

Саме тому чинне процесуальне законодавство в сфері здійснення адміністративного правосуддя забороняє поєднати в одному провадженні судовий розгляд спорів щодо всіх актів, які виносяться в процесі застосування передбачених Законом про санкції спеціальних обмежувальних заходів. Парадоксом видається те, що рішення РНБО України, яким припиняються правовідносини внаслідок оцінки уповноваженими органами влади в Україні їх як таких, що містять ймовірну або реальну загрозу національній безпеці держави, за чинного правового регулювання самостійному оскарженню в суді не підлягає.

Тобто, якщо розглядати вказаний вище публічно-правовий спір про застосування санкцій РНБО України, як юридичний конфлікт, то він охоплює в себе всі етапи (стадії) їх запровадження.

Висновок. Визначаючи зміст поняття «спір про застосування санкцій РНБО України» з'ясовано, що він є видом публічно-правового спору з приводу наявності в діях відповідного суб'єкта права негативного впливу на національну безпеку України та/або її суверенітету.

Його зміст можна розглядати у вузькому та широкому значеннях.

У вузькому - це публічно-правовий спір з Президентом України щодо введення в дію рішення РНБО України про застосування санкцій, передумовою якого є правова оцінка РНБО України отриманих від уповноважених органів відомостей щодо наявності в діях окремих суб'єктів права загрози національній безпеці України та/або її державному суверенітету.

У широкому - це юридичний конфлікт, що виник між суб'єктом приватного права (або іншою державою) та органами публічної адміністрації України під час реалізації ними владних повноважень щодо запровадження передбачених Законом про санкції спеціальних обмежувальних заходів.

Особливостями публічно-правового спору щодо застосування санкцій РНБО України є те, що між його учасниками відсутні відносини безпосереднього владного підпорядкування, а основний аналіз підстав та приводів перебуває в межах повноваження спеціального органу - РНБО України, результат діяльності якого відображається у відповідному рішенні, що не володіє ознакам владно-розпорядчого характеру та не є предметом самостійного судового оскарження.

Процедура судового захисту прав особи, до якої застосовані санкції РНБО України, складно-ступенева, оскільки процес застосування таких санкцій має стадії, на кожній з яких видаються акти, предметно підсудні різним адміністративним судам: для оскарження указів Президента України та постанов Верховної Ради України передбачений двоступеневий рівень: Касаційний адміністративний суд в складі Верховного Суду, як суд першої інстанції, та Велика Палата Верховного Суду, як суд апеляційної інстанції (тобто, без права на касаційне оскарження); для оскарження рішення органів виконавчої влади - триступенева - окружні адміністративні суди, апеляційні

адміністративні суди та Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду, як суд касаційної інстанції.

Зазначене свідчить про необхідність подальших наукових розробок у сфері застосування Закону про санкції для надання пропозицій вітчизняному законодавцю гармонізувати законодавство України щоб забезпечити дотримання принципу верховенства права та виконання

вимог ст.55 Конституції України, згідно з якою гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади та їх посадових і службових осіб, а також передбачене право кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами [14].

ЛІТЕРАТУРА

1. Черняхів І. Е. Поняття публічно-правового спору та його розмежування із суміжними поняттями «публічно-правовий конфлікт», «державно-правовий конфлікт», «адміністративно-правовий спір». *Приватне та публічне право*. 2018. №2. С. 108-112.
2. Скоцилас-Павлів О. В. Публічно-правовий спір як предмет розгляду в адміністративних судах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 9-2, том 1. С. 123-126.
3. Гаврильців М., Лук'янова Г. Поняття та юридична природа спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 136-141.
4. Лозинський Ю.Р., Павлович-Сенета Я.П. Публічно-правовий спір і його значення для вдосконалення законодавства про адміністративне судочинство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 377-379. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/92.pdf (дата звернення: 01.12.2023).
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.12.2023).
6. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99521548> (дата звернення: 01.12.2023).
7. Про санкції. Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644-VI. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 01.12.2023).
8. Е. Бегалієв, К. Глуховець. Правові акти управління у публічній сфері. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 37. С. 142-147.
9. Мельниченко Б. Б. Адміністративний акт як основна форма публічного управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 57-62.
10. Цвіркун Ю. І. Розгляд та вирішення в адміністративному судочинстві справ щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Запоріжжя. 2020. 545 с.
11. Ємельянов В. М. Державне управління: у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях : навчальний посібник. / за ред. В. М. Ємельянов, О. Н. Євтушенко, В. І. Андріяш. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. 336 с.
12. Про центральні органи виконавчої влади. Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 01.12.2023).
13. Оніщук М. В. Проблемні питання здійснення судового контролю за дискрецією суб'єкта владних повноважень. *СЛОВО НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ СУДДІВ УКРАЇНИ. Провідна стаття номера*. 2021. № 2 (35). С. 6-15. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1638433817Onishchuk-problemni-pytannia.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).
14. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.12.2023).

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ: НАПРЯМИ ТА ШЛЯХИ ВВЕДЕННЯ, ОСНОВНІ ЦІЛІ, МЕТА ТА ПРОБЛЕМИ

ELECTRONIC GOVERNMENT: DIRECTIONS AND WAYS OF IMPLEMENTATION, MAIN GOALS, PURPOSE AND PROBLEMS

**Заросило В.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0001-6935-5449**

**Капля О.М., д.ю.н., старший науковий співробітник,
професор кафедри правових дисциплін
Одеський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID ID: 0000-0001-8629-0771**

**Чалчинський В.І., аспірант,
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
старший викладач
Українська військово-медична академія
ORCID ID: 0009-0004-6318-4318**

У статті розглядаються питання розвитку та впровадження електронного урядування в Україні, а також висвітлено основні цілі, шляхи реалізації та проблемні питання. Проаналізовано основні етапи становлення е-урядування починаючи з 2011 року, серед яких виокремлено п'ять основних.

Закцентовано увагу на поступальному розвитку електронного урядування та зазначено, що на сучасному етапі розвитку держави більшість із зазначених етапів пройдено, однак все-таки необхідно звернути увагу на окремі аспекти, які знижують ефективність застосування електронного урядування.

Серед ключових проблем, що гальмують реалізацію електронного урядування загалом та поширення електронних послуг в Україні, зокрема виділяють такі фактори: недостатня забезпеченість населення гаджетами, слабка покриття інтернетом окремих територій, шахрайство в мережі, низький рівень володіння цифровими навичками серед населення, зокрема щодо вразливих груп.

Сформульовано пропозиції щодо подолання цих перешкод, зокрема через використання таких інструментів: поширення комп'ютерної грамотності серед різних груп населення, залучення ЗМІ до інформаційних кампаній, комп'ютеризація освітніх закладів тощо.

Окреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у комплексному аналізі проблем та перешкод у реалізації електронного урядування в Україні, розробці рекомендацій щодо вдосконалення наявних електронних сервісів в Україні та вивчення шляхів подолання кіберзлочинності та захисту персональних даних.

Ключові слова: електронне урядування, електронні послуги, інформаційні технології, державне управління, інтернет, портали, послуги онлайн, безпека даних, громадяни, реформа.

The article examines the issues of development and implementation of e-government in Ukraine, and also highlights the main goals, ways of implementation, and problematic issues. The main stages of the formation of e-government since 2011 have been analyzed, among which five main ones have been singled out.

Attention is focused on the progressive development of electronic governance and it is noted that at the current stage of the state's development, most of the specified stages have been passed, however, it is still necessary to pay attention to certain aspects that reduce the effectiveness of the use of electronic governance.

Among the key problems inhibiting the implementation of e-government in general and the spread of electronic services in Ukraine, the following factors are particularly highlighted: insufficient provision of the population with gadgets, weak Internet coverage of certain territories, fraud on the network, low level of possession of digital skills among the population, in particular with regard to phrasal groups.

Suggestions for overcoming these obstacles have been formulated, in particular through the use of such tools: the spread of computer literacy among various population groups, the involvement of mass media in information campaigns, the computerization of educational institutions, etc.

Prospects for further research are outlined, which consist in a comprehensive analysis of problems and obstacles in the implementation of e-government in Ukraine, the development of recommendations for improving existing electronic services in Ukraine, and studying ways to overcome cybercrime and protect personal data.

Key words: e-government, e-services, information technology, public administration, internet, portals, online services, data security, citizens, reform.

Постановка проблеми. В Україні, як і в більшості цивілізованих країн світу, досить швидкими темпами розвивається т. зв. електронне урядування. На сьогодні в «Дії», яка є головним електронним сервісом для українців, уже нараховується понад 80 послуг. Крім того кількість послуг поступово зростає і поширюється. Водночас існує чимало проблем, які певною мірою гальмують розвиток електронних послуг та електронного урядування. Зазначені проблеми значною мірою не розглядалися в науковій літературі, але вони є суттєвими і їх вирішення може сприяти більш активному впровадженню електронного урядування.

Стаття спрямована на виявлення проблем, які виникають у впровадженні електронного самоврядування, та розробці окремих шляхів їх усунення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про визначення електронного уряду постало наприкінці ХХ століття. Виникненню такого напрямку державного управління сприяли насамперед розвиток інформаційних технологій. Крім того, до причин виникнення проєктів електронного урядування, за даними окремих дослідників, можна віднести наступні:

- зменшення витрат на утримання державного апарату;
- зменшення контактів чиновників з громадянами і, відповідно, зменшення ризиків корупційних діянь;

– пришвидшення вирішення окремих питань, які можуть бути вирішені за досить короткий період часу порівняно з їх вирішенням у паперовому вигляді;

– певною мірою прозорість роботи урядів, так як процедура прийняття рішень стає відомою для громадян;

– введення певних аспектів громадського контролю за діяльністю чиновників;

– надання різноманітних послуг громадянам у зручний для них час тощо [1].

На сьогодні як в Україні, так і в більшості розвинених країн світу вже запроваджено низку електронних послуг, які використовуються в системі державного управління.

Працівниками Національної академії державного управління було підготовлено досить цікавий аналіз, як і де застосовуються різні форми електронного урядування [2]. Загальний висновок проведеного дослідження показує, що в більшості країн електронне урядування досить ефективно застосовується і, відповідно, сприяє покращенню діяльності державних установ.

В українській науковій літературі та дослідженнях є чимало публікацій, які присвячені електронному урядуванню. Зокрема, М. В. Болдуєв, О. В. Болдуєва, які розглядали перспективи запровадження електронного урядування, підкреслювали, що таке впровадження є насамперед дуже складним, адже воно вимагатиме скоординованих спільних дій усіх суб'єктів публічного управління. Крім того, існують і технічні проблеми, зокрема щодо забезпечення якості, а також швидкості передавання даних, захисту тієї інформації, що передається та т. ін. [3].

Низка науковців зазначають, що електронне урядування стає одним з нових видів правового регулювання у суспільстві [4], тобто поряд з правом, яке визначається як головний елемент регулювання відносин у суспільстві [5], електронне урядування може стати регулятором.

Інші дослідники пропонують визначати сутність електронного урядування на трьох рівнях: концептуальному, процесному і технічному [6].

При цьому концептуально електронне урядування визначається як інноваційна модель політико-адміністративного управління. Водночас воно може розглядатися як нова форма організації діяльності загалом органів публічної влади.

Процесний рівень – це, на думку фахівців, сукупність тих функціональних можливостей, які можуть використовуватися державою за допомогою різних комп'ютерних технологій.

Технічний рівень складають сукупність тих інформаційних систем, різноманітних комплексів, а також засобів зв'язку, баз даних, різноманітних каналів передачі інформації тощо, які використовуються в процесі запровадження електронного урядування [6].

Існують й інші підходи до визначення електронного урядування, які висвітлювалися не тільки вченими України, а й іноземними дослідниками [7; 8].

Мета статті – визначити проблеми впровадження електронного урядування в Україні, які стосуються не тільки технологічних інформаційних та інших проблем, а й практичного використання самого процесу електронного урядування.

Виклад основного матеріалу. Початком розгляду питання електронного урядування в Україні можна вважати 2011 рік, коли за пропозицією Київської міської адміністрації було укладено меморандум з компанією Microsoft про те, щоб запустити окремі напрями електронного уряду для Києва [9].

У подальшому зазначена ініціатива знайшла підтримку і в урядових колах. А у 2015 році до цієї системи приєдналися інші обласні центри, такі як Львів та інші. До того ж у 2015 році було внесено зміни до Закону України «Про звернення громадян» [10] та було прийнято відповідний закон, який визначив поняття електронного звернення та електронної петиції [11].

Тобто, починаючи з 2015 року, в Україні в більшості міст було введено низку електронних послуг, які здебільшого стосувалися питань взаємодії громадян з чиновниками.

Згодом Кабінет Міністрів України у 2017 році прийняв розпорядження «Про схвалення концепції розвитку електронного урядування в Україні» [12], де було визначено основні принципи введення електронного урядування, а саме:

– можливість надання послуг 24 години на добу;

– простота у застосуванні, тобто не тільки спеціалісти мають використовувати зазначені послуги, а й пересічні громадяни;

– створення системи єдиних технічних стандартів для використання;

– основні напрями діяльності мають бути спрямовані на забезпечення безпеки та конфіденційності при наданні послуг;

– вираховування думки громадськості при введенні тих чи інших видів адміністративних та інших послуг.

Крім того, було запропоновано декілька основних етапів запровадження електронного урядування. Вони склалися з таких кроків:

– перший етап передбачав створення відповідних сайтів міністерств та окремих відомств, які повинні були включати інформацію про їхню діяльність. Такі сайти міністерства розробляють самостійно, вони не підтримуються централізовано і, крім того, вони не становлять єдиний портал;

– другий етап має передбачати перші елементи налагодження взаємодії громадян та міністерств і відомств, тобто направлення окремих запитів та одержання відповідей для громадян, одержання окремих зразків деяких довідок і форм, які використовуються у роботі міністерств тощо; крім того, на сайтах мають публікуватися новини щодо діяльності різноманітних державних органів;

– на третьому етапі має відбуватися чітка система інтерактивності, тобто здійснюються різноманітні операції, надаються послуги в режимі онлайн, наприклад, сплата штрафів, продовження дії дозволів та ліцензій тощо. Тобто конкретизація діяльності електронного управління вже полягає не так в інформуванні, як в обслуговуванні, а саме – в наданні послуг. На цьому етапі вже задіюються спеціальні сайти не тільки для центральних органів державної влади, але й більшості міських, а в окремих випадках також і районних органів влади;

– четвертий етап передбачав створення об'єднаних порталів міністерств і різних відомств з метою здійснення різних послуг, для яких раніше було потрібно лише звернення безпосередньо в будь-який державний орган. Наступними кроками стали такі послуги як реєстрація підприємств, здійснення платежів та т. ін.;

– п'ятий етап передбачав розробку та впровадження єдиної системи державного управління, побудованої на основі уніфікованих стандартів. Досягнення цієї мети передбачало також створення єдиного урядового порталу для забезпечення різноманітних послуг громадянам та підприємцям. Додатково розглядалася можливість впровадження єдиної системи голосування на виборах з метою запобігання різним порушенням правил та надання чіткості та ефективності цьому процесу.

Слід акцентувати, що на сучасному етапі розвитку держави більшість із зазначених етапів пройдено, однак все-таки необхідно звернути увагу на окремі аспекти, які знижують ефективність застосування електронного урядування. До них відносяться наступні:

– населення України складається з осіб, вік яких понад 50 і більше років, і питання використання ними мобільних телефонів та інших гаджетів для отримання послуг є певною мірою проблематичним;

– вартість мобільних телефонів та комп'ютерної техніки, особливо в період військової агресії російської федерації;

– проблеми забезпечення прийому мережі «Інтернет» в окремих регіонах України. На сьогодні вже багато зроблено щодо охоплення постійним електронним зв'язком більшості території України, однак усе ж існують випадки пошкодження обладнання та виходу його з ладу;

– наявність різнотипних шахраїв, які, користуючись недосвідченістю та технічною неосвіченістю громадян, здійснюють викрадення коштів, викрадення особистих даних та інших даних, які можуть бути використані в подальшому для вчинення шахрайських дій.

Висновки. З метою підвищення рівня використання електронного урядування в Україні, доцільними є такі кроки:

– активне вивчення досвіду іноземних країн та його використання у сфері створення відповідних сайтів та баз даних для користування як громадянами, так і представниками бізнесу;

– вивчення системи забезпечення населення мобільними телефонами та комп'ютерною технікою і розроблення відповідних урядових програм щодо охоплення

більшої частини населення з метою активної участі в процесах урядування;

– планування і проведення відповідного навчання для осіб старшого віку з метою підвищення ефективності використання ними гаджетів та отримання необхідної інформації і послуг;

– активне залучення до навчання засобів масової інформації, особливо телебачення, адже його поширення в Україні є значним і тому воно може бути ефективним для реалізації поставленої мети;

– вирішення проблем щодо комп'ютеризації шкіл та інших закладів освіти, адже учні та студенти також повинні вдосконалювати свої знання у сфері електронного урядування.

Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному аналізі проблем та перешкод у реалізації електронного урядування в Україні, у розробці рекомендацій щодо вдосконалення наявних електронних сервісів в Україні та вивчення шляхів подолання кіберзлочинності та захисту персональних даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адресова О.М. Електронне урядування: теорія і практика: навчальний посібник для студентів спеціальності 8.03020401 «Міжнародна інформація». Київ: Товариство «Авега», 2015. 230 с.
2. Синицький К., Олійник Я. та ін. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід: методичні матеріали до навчальної дисципліни: «Теоретико-методологічні, організаційні та інституційні основи електронного урядування». URL: https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Krashhi-praktiki-vprovadzhennya-elektronного-uryaduvannya_zarubizhnij-dosvid.pdf.
3. Болдуев М.В., Болдуева О.В. Стан та перспективи розвитку електронного урядування в публічному управлінні в Україні. *Публічне управління та адміністрування*. 2020. № 3. С. 118–125.
4. Костенко І.В. Основні принципи електронного урядування. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 117–121.
5. Медвідь Ф. М., Мельниченко Я. Б., Твердохліб А. І. Право як ефективний регулятор суспільних відносин в контексті завдань правової освіти. *Будівельне право: проблеми теорії і практики*: зб. наук. праць: в 2 ч. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. Київ; Тернопіль: Бескиди, 2019. Ч. 1. Третя наук. практ. конф., Київ, 4 грудня 2019 р. С. 100–109.
6. Жекало Г.І., Заяць М.Я., Вакун О.В. Сутність та зміст електронного урядування. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 08.2020. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=8&w=Г.+Жекало>.
7. Norm D. Government Research. Policy and Management New York. *IGI Publishing*. 2007. P. 23–30.
8. Garson D. Public Information Technology and E-Governance Managing the Virtual State. Jones and Bartlett Publishers, 2006. P. 125–132.
9. Електронне урядування в Україні – історія створення. URL: <https://www.imena.ua/blog/e-government-longread/>.
10. «Про звернення громадян» Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 47. Ст. 256.
11. Закон України від 2 липня 2015 року № 577-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 35. Ст. 341.
12. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20 вересня 2017 року № 649. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124>.

ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

USING OF FOREIGN EXPERIENCE REGARDING THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF LEGAL RESPONSIBILITY OF CIVIL SERVANTS

Ольшевська Ю.М., аспірантка кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дослідження присвячено перспективам запозичення зарубіжного досвіду щодо функціонування інституту юридичної відповідальності державних службовців з метою покращення дисципліни серед державних службовців та зниження рівню злочинності. Охарактеризовано окремі інститути юридичної відповідальності (дисциплінарну та кримінальну) з огляду можливостей впровадження в українське законодавство положень іноземних законів. Досліджено законодавство Китайської Народної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Литовської Республіки, Королівства Іспанії, Республіки Польщі, Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Молдови, Азербайджанської Республіки, Республіки Австрії, Сполучених Штатів Америки, та Французької Республіки. Запропоновано внести зміни у статті 9, 40, 65-67 Закону України "Про державну службу" та до Кримінального кодексу України в частині: підстав уникнення державним службовцем відповідальності у разі попередження керівника про негативні наслідки його наказу; доповнення переліку дисциплінарних стягнень тимчасовим позбавленням права на просування по службі як окремим стягненням, а не супутнім наслідком накладання дисциплінарного стягнення; перевірки забезпечення службової дисципліни керівником державного службовця, щодо якої застосовано дисциплінарне стягнення; доповнення переліку дисциплінарних проступків порушенням порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби та оцінювання результатів службової діяльності; доповнення закону переліком підстав для порушення дисциплінарного провадження стосовно державного службовця; розширення переліку підстав для притягнення державних службовців до кримінальної відповідальності. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства України у розрізі юридичної відповідальності державних службовців шляхом запозичення закордонного досвіду.

Ключові слова: юридична відповідальність, державна служба, дисциплінарна відповідальність, відповідальність державного службовця, інститут юридичної відповідальності.

The research is devoted to the prospects of borrowing foreign experience regarding the functioning of the institute of legal responsibility of civil servants in order to improve discipline among civil servants and reduce the level of crime. Separate institutions of legal responsibility (disciplinary and criminal) are characterized in view of the possibilities of introducing the provisions of foreign laws into Ukrainian legislation. The legislation of the People's Republic of China, the Federal Republic of Germany, the Republic of Lithuania, the Kingdom of Spain, the Republic of Poland, the Czech Republic, the Republic of Estonia, the Republic of Moldova, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Austria, the United States of America, and the French Republic was studied. It is proposed to make changes to Articles 9, 40, 65-67 of the Law of Ukraine "On Civil Service" and to the Criminal Code of Ukraine in terms of: grounds for a civil servant's avoidance of responsibility in case of warning the manager about the negative consequences of his order; supplementing the list of disciplinary penalties with the temporary deprivation of the right to promotion as a separate penalty, and not as a side effect of imposing a disciplinary penalty; verification of the maintenance of official discipline by the manager of a civil servant, in respect of which a disciplinary sanction has been applied; supplementing the list of disciplinary offenses by violating the procedure for conducting a competition for public service positions and evaluating the results of official activities; supplementing the law with a list of grounds for initiating disciplinary proceedings against a civil servant; expanding the list of grounds for bringing civil servants to criminal responsibility. A conclusion was made about the need for further improvement of the legislation of Ukraine in terms of the legal responsibility of civil servants by borrowing foreign experience.

Key words: legal responsibility, public service, disciplinary responsibility, civil servant responsibility, institute of legal responsibility.

Постановка проблеми. Від ефективності законодавства в частині юридичної відповідальності державних службовців залежить дотримання прав та інтересів громадян в цілому, адже безкарність породжує зловживання та беззаконня. Саме тому доречно запозичення положень закордонних законів (особливо - країн ЄС, однієї з яких прагне бути Україна) може суттєво покращити дисципліну серед державних службовців та повпливати на рівень злочинності.

Стан дослідження. З огляду на доступність іноземного законодавства щодо проходження державної служби кількість досліджень стосовно відповідальності державних службовців в рамках вітчизняної юридичної науки зростає. Насамперед на зарубіжному досвіді базуються дисертаційні дослідження Губанова О.О. («Юридична відповідальність публічних службовців: порівняльно-правове дослідження») та Коротких А.Ю. («Проблеми юридичної відповідальності державних службовців за трудовим законодавством України»).

Метою дослідження є віднайти положення законодавства іноземних країн щодо відповідальності державних службовців, які доречно було б впровадити в Україні; запропонувати шляхи такого впровадження.

Виклад основного матеріалу. Розділом VIII Закону України "Про державну службу" [1], Кримінальним

кодексом України [2], Кодексом України про адміністративні правопорушення [3], іншими актами для державних службовців встановлено дисциплінарну, матеріальну, кримінальну, адміністративну відповідальність. Всі згадані вище види відповідальності є складовими інституту юридичної відповідальності державного службовця, окремі з них можливо вдосконалити спираючись на досвід закордонних законодавців.

Щодо підстав для притягнення до відповідальності. Частиною шостою статті 9 Закону України "Про державну службу" державному службовцю надається право отримати письмове підтвердження від керівництва щодо виконання наказу, доручення або розпорядження, які видаються незаконними. Після підтвердження відмовитись від виконання можна лише у випадку явної злочинності наказу, в протилежному випадку - повідомити про виконання керівництвом вищого рівня.

Попри подекуди антидемократичні нахили керівництва Китайської Народної Республіки, мусимо визнати переваги статті 54 Закону Китайської Народної Республіки "Про державних службовців". Вона за змістом близька до вищенаведеної, однак державний службовець не обмежується підтвердженням сумнівних наказів - йому надається право викласти свої міркування щодо законних наказів, які можуть призвести до негативних наслідків, з пропо-

зиціями щодо внесення змін чи скасування наказу. Якщо негативні наслідки настануть - відповідальність нестиме саме керівник [4].

Тож у Китайській Народній Республіці державний службовець може уникнути відповідальності за помилки свого керівництва, виклавши письмово свої застереження, що вважаємо за доцільне запровадити і в Україні. Так, частину шосту статті 9 Закону України “Про державну службу” необхідно доповнити реченням другим (з відповідним зміщенням інших речень) наступного змісту: “*Державний службовець у разі виникнення у нього підозр щодо негативних наслідків виданого керівником наказу (розпорядження), доручення може викласти свої міркування та пропозиції у письмовій формі перед виконанням відповідного наказу (розпорядження), доручення.*”.

Дисциплінарна відповідальність. Необхідність впровадження давності притягнення до дисциплінарної відповідальності, як це має місце у Федеративній Республіці Німеччині, вже було підтримано у наших попередніх розвідках [5]. Водночас вдосконалення дисциплінарної відповідальності можливе і з огляду на досвід інших країн.

Статтями 55-56 Закону України “Про державну службу” встановлюються підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності та види дисциплінарних стягнень. Наводити їх не будемо, натомість зосередимось на тому як їх можна покращити та доповнити. Насамперед маємо звернути увагу на той факт, що підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності та види дисциплінарних стягнень відрізняються від країни до країни.

Щодо дисциплінарних стягнень, то у багатьох країнах їх перелік є більшим та/або відмінним від українського. Наприклад, Литовський Закон “Про публічну службу” [6] замість попередження про неповну службу відповідність передбачає сувору догану.

Стаття 91 Закону Іспанії «Про основний звіт правил про публічних службовців» [7] одним із видів дисциплінарних стягнень вказує переведення із зміною місця проживання, що, на нашу думку, є занадто суворим заходом як для дисциплінарного правопорушення.

Польським законодавством передбачено 6 видів дисциплінарних стягнень, у вітчизняному законодавстві відсутні такі як позбавлення права на підвищення до 2 років, зменшення посадового окладу до 25 % строком до 6 місяців, пониження у посаді [8]. Тимчасове зменшення заробітної плати / посадового окладу як дисциплінарне стягнення передбачене і у законодавстві Чехії та Естонії [9, с. 123].

У попередніх дослідженнях [5] ми вже наголошували на неможливості позбавлення працівника заробітної плати чи її частини у формі штрафів чи понижень розміру заробітної плати / посадового окладу за трудовим законодавством України. Попри той факт, що усі вищезгадані країни є членами ЄС, орієнтуватись на них у цьому питанні не варто.

Водночас доцільним видається доповнити частину першу статті 66 Закону України “Про державну службу” пунктом 4 (у зв’язку з чим пункт 4 стане пунктом 5) такого змісту: “*4) тимчасове позбавлення права на просування по службі;*”.

Таке стягнення займатиме передостаннє місце перед звільненням, що, на нашу думку, відповідає його тяжкості. Відповідно, частина друга статті 40 Закону України “Про державну службу” потребує вилучення, а статті 66 - доповнення частиною п’ятою, де буде розміщено підстави для притягнення до такого дисциплінарного стягнення.

Маємо звернути увагу, що фактично при притягненні державного службовця до дисциплінарної відповідальності до нього застосовувалось два стягнення - обране в рамках дисциплінарного провадження та в будь-якому разі тимчасове позбавлення права на просування по службі, що викликає сумнів з огляду на неможливість подвійного притягнення до відповідальності, гарантованого статтею 61 Конституції України [10].

Корисним для запозичення та дослідження є іноземний досвід і у розрізі видів дисциплінарних проступків. Згаданим вище законом Іспанії «Про основний звіт правил про публічних службовців» [7] передбачено три групи дисциплінарних проступків: особливо тяжкі, тяжкі та незначні.

Критеріїв відмінності іспанський законодавець не надає, натомість лише надає перелік особливо тяжких проступків у статті 88 (який теж видається абстрактним): відсутність моральних чеснот, вчинення злочину; невиконання наказів; відмова від проходження служби; порушення професійної таємниці, укладання завідомо незаконних угод.

Всупереч загальноприйнятим підходам щодо індивідуалізації відповідальності у статті 90 цього Закону знаходимо вказівку, що відповідальність нестиме і керівник державного службовця, який вчинив особливе тяжкий дисциплінарний проступок. Однак сама по собі ідея не позбавлена сенсу, якщо надати їй правової форми.

Пропонуємо статтю 65 Закону України “Про державну службу” доповнити частиною четвертою: “*4. У разі накладення дисциплінарного стягнення на державного службовця одразу після такого накладення його безпосереднього керівника може бути перевірено на предмет дотримання положень частини четвертої статті 63 цього Закону.*”. Мова йде про обов’язки керівника забезпечувати службу дисципліну, адже зазвичай керівник знає про діяльність своїх підлеглих і може не допустити вчинення дисциплінарних проступків.

У Законі Республіки Молдова «Про державну посаду та статус державного службовця» знаходимо у переліку дисциплінарних проступків порушення правил організації і проведення конкурсів, проведення оцінки роботи державних службовців [11].

Враховуючи вичерпність переліку дисциплінарних проступків, наведеного у частині другій статті 65 Закону України “Про державну службу”, пропонуємо доповнити її ще одним пунктом: “*16) порушення порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби та оцінювання результатів службової діяльності.*”.

Підставою для порушення дисциплінарного провадження природного є вчинення державним службовцем дисциплінарного проступку. Однак визначальною є наявність постраждалої / заінтересованої сторони. Принагідно звернутись до статті 23 Закону Азербайджану «Про правила етичної поведінки державних службовців», частина третя якого надає вичерпний перелік підстав для порушення дисциплінарного провадження: подання скарги на державного службовця фізичною або юридичною особою; публікація відповідних відомостей про державного службовця у медіа [12].

Такий підхід нам видається виваженим. Якщо екстраполювати його на усі дисциплінарні проступки, то можна також згадати доповідну записку, відкриття кримінального провадження щодо державного службовця тощо. Вважаємо, що такий перелік підстав для порушення дисциплінарного провадження слід розмістити у частині першій статті 73 Закону України “Про державну службу” (з відповідним зміщенням інших частин статті).

Відповідно до частини сьомої статті 74 Закону України “Про державну службу” під час застосування дисциплінарного стягнення державний службовець може користуватися правовою допомогою адвоката або іншого уповноваженого ним представника. Зауважимо, що у параграфі 103 Закону Австрії “Про державну службу” [13] та у п’ятому розділі Зводу законів США (статті 7501-7514) [14] згадується “дисциплінарний адвокат” та “представник” відповідно. Українське законодавство в частині обрання захисника більш лояльне, але необхідно врахувати, наприклад, відсутність у стороннього адвоката допуску до державної таємниці. Тож австрійський підхід щодо спеціалізації представника державного службовця нам теж видається прийнятним.

Кримінальна відповідальність. Кримінальні правопорушення, здійснювані в процесі проходження державної служби, згруповані у розділ XVII Кримінального кодексу України. Передбачено широкий спектр правопорушень - зловживання, перевищення повноважень, бездіяльність, недбалість, підробка, незаконне збагачення і т.д. Запозичення в українське законодавство, на нашу думку, потребують і такі кримінальні правопорушення:

– продовження виконання повноважень публічним службовцем всупереч отримання таким службовцем офіційного сповіщення про їх припинення (стаття 432-3 Кримінального кодексу Республіки Франція) [15];

– посередництво за матеріальну вигоду - проміжне кримінальне правопорушення, адже посередництво важко

віднести до активної чи пасивної корупції, тож воно потребує власної кваліфікації (стаття 230 Кримінального кодексу Республіки Польща) [16].

Висновки. Інститут юридичної відповідальності державних службовців в Україні, попри свою значну урегульованість, може бути вдосконалено завдяки запозиченню кращого іноземного досвіду. Так, можна розширювати перелік видів дисциплінарних стягнень, дисциплінарних проступків та кримінальних правопорушень, переосмислити процедуру дисциплінарного стягнення та можливість уникнення державних службовцем відповідальності за рішення свого керівника тощо. Вищенаведене свідчить про існування значного масиву нормопроєктувальної роботи для законодавця та необхідність залучення до неї представників наукової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 4, ст.43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#text>
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
4. 中华人民共和国公务员法. URL: <https://www.gjxfj.gov.cn/gjxfj/fgwj/fffg/webinfo/2014/05/1601761496733526.htm>
5. Ольшевська Ю.М. Юридична відповідальність державних службовців: проблеми та перспективи розвитку. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 254-259.
6. Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymo pakeitimo įstatymas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/45f12782ed6711edb649a2a873fdbdfd>
7. Ley articulada de Funcionarios Civiles del Estado. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1964-2140>
8. Ustawa o służbie cywilnej. URL: <http://www.lexlege.pl/ustawa-o-sluzbie-cywilnej/>
9. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / За заг. ред. В.П. Тимошука, А.М. Школика. Київ: Конус-Ю, 2007. 735 с.
10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
11. Legea cu privire la funcția publică și statutul funcționarului public: Lege din 04.07.2008 № 158. Monitorul Oficial al Republicii Moldova. 2008. № 230–232. art. 840.
12. Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında: Azərbaycan Respublikasının Qanunu 31.05.2007-ci № 352-IIIQ. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusuda. 2007. № 8. maddə 750.
13. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Beamten-Dienstrechtsgesetz 1979, Fassung vom 12.02.2024. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008470>
14. 5 U.S. Code Pt. II: Civil Service Functions and Responsibilities. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/part-II>
15. Code pénal. En vigueur depuis le 01 septembre 1990. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/
16. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>

АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНІ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE PROCEDURE

Дрозд О.Ю., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри поліцейського права
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-4514-6594

У статті розглянуто різноманітні підходи до визначення адміністративно-юрисдикційної діяльності. Надано власне бачення цього поняття.

У статті автор запропонував розглядати адміністративно-юрисдикційне провадження як систему процесуальних норм, що регулюють процедури правозастосовчого процесу в окремих справах. Визначено, що ґрунтуючись на класифікації адміністративних проваджень слід виділяти юрисдикційні та неюрисдикційні адміністративні провадження.

Автор наводить різні підходи до видів юрисдикційних проваджень, зокрема: провадження у справах про адміністративні правопорушення; дисциплінарне провадження; провадження по скаргах осіб.

Також акцентовано увагу на тому, що адміністративно-юрисдикційна діяльність є специфічною формою відображення послідно-однорідних дій, що здійснюється у визначеній формі суспільних правовідносин, які виникають внаслідок наявності правового спору або правопорушення, конфлікту та відповідно прийняття владних рішень задля досягнення певних результатів.

Крім того, було звернуто увагу на те, що визначення «адміністративне провадження» вважається більш ширшим поняттям, аніж «адміністративний процес», розглядаючи цих два поняття як ціле та частина.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність має свої особливості, що відрізняють її від решти видів діяльності органів державної влади. Тому в статті зроблена спроба розкрити зміст та форму вираження адміністративно-юрисдикційної діяльності через призму принципів загальних, галузевих та спеціальних.

Ключові слова: адміністративно-юрисдикційні відносини, адміністративно-юрисдикційне провадження, адміністративний процес, провадження у справах про адміністративні правопорушення, провадження з розгляду скарг громадян, дисциплінарне провадження, адміністративний примус, провадження, юрисдикція.

The article considers different approaches to the definition of administrative and jurisdictional activities. The author proposes his original interpretation of this concept.

In the article, the author makes a proposal to consider administrative and jurisdictional proceedings as a system of procedural provisions regulating law application procedures in individual cases. It is determined that the classification of administrative proceedings can be used to distinguish jurisdictional and non-jurisdictional administrative proceedings.

The author describes different approaches to the types of jurisdictional proceedings, in particular: proceedings on administrative offences; disciplinary proceedings; and proceedings based on complaints of individuals.

In addition, the author emphasises that administrative and jurisdictional activities are a specific form of reflection of consistently homogeneous actions performed in a certain form of public legal relations arising from a legal dispute or an offence, a conflict and, accordingly, the adoption of governmental decisions to achieve certain results.

Furthermore, it was emphasised that the definition of "administrative proceedings" is considered to be a broader concept than "administrative procedure", considering these two concepts as a whole and a part.

Administrative and jurisdictional activities have their own specific features which distinguish them from other types of activities of public authorities. Therefore, the article attempts to reveal the content and form of how administrative and jurisdictional activities unfold through the prism of general, sectoral and special principles.

Key words: administrative and jurisdictional relations, administrative and jurisdictional proceedings, administrative procedure, proceedings on administrative offences, proceedings on consideration of citizens' complaints, disciplinary proceedings, administrative coercion, proceedings, jurisdiction.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність в усі часи привертала увагу науковців як до процедури, що здійснюється уповноваженою особою та пов'язана з індивідуальним прийняттям рішення в конкретному правовому конфлікті, спорі чи правопорушенні, що має правові наслідки.

Мета статті визначити ключові підходи до тлумачення адміністративно-юрисдикційної діяльності, її ключових особливостей та форм застосування.

Аналіз останніх досліджень. Питанням вивчення адміністративно-юрисдикційної діяльності присвячені праці В. Б. Авер'янова, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, Є.В. Додіна, М.М. Дорогих, М.І. Єропкина, В.В. Зуй, О.П. Ключниченко, Ю.М. Козлова, В.К. Колпакова, М.М. Тищенко, О.П. Шергіна, О.Ю. Якімова та ін.

Вклад основного матеріалу. Розглядаючи поняття «адміністративна юрисдикція», ми частково підтримуємо точку зору В.Б. Авер'янова, який вважав за необхідне об'єднати юрисдикційну діяльність: 1) органів виконавчої влади, уповноважених розглядати скарги громадян і юридичних осіб на незаконно прийняті рішення, як нижчих

органів, так і підлеглих осіб, тобто сфера адміністративного оскарження (адміністративна «квазіюстиція»); 2) органів виконавчої влади, уповноважених застосовувати заходи адміністративної відповідальності (адміністративна позасудова юстиція); в) адміністративних судів (адміністративна судова юстиція) [1, с. 193-195].

Зважаючи на галузеву приналежність адміністративна юрисдикція має як загальні ознаки, що притаманні юрисдикції в цілому, так і власні специфічні особливості [2, с. 492].

Ми підприємо точку зору С.М. Гусарова, який зазначив, що адміністративно-юрисдикційна діяльність має специфічні особливості притаманні лише їй:

1) Наявність правового спору (або правопорушення). Юрисдикція виникає тільки тоді, коли необхідно вирішити правовий спірабо у зв'язку з порушенням чинних правових норм.

2) Основою адміністративно-правових спорів у процесі вирішення яких здійснюється правова оцінка поведінки (дій) сторін, є індивідуальні адміністративні справи.

3) Адміністративно-юрисдикційна діяльність через свою суспільну значущість потребує належного процесуального-правового регулювання. Установлення та доведення подій і фактів, їх юридична оцінка здійснюється в рамках особливої процесуальної форми, що є важливою й обов'язковою для юрисдикції [3].

Відштовхуючись від класифікації адміністративних проваджень, що наводить Т.О. Коломоєць, слід виділяти юрисдикційні та неюрисдикційні адміністративні провадження.

До неюрисдикційних відносять як правило: провадження з обробки та прийняття нормативних актів, провадження з прийняття індивідуальних актів управління, провадження із застосування адміністративно-попереджувальних заходів; провадження із застосування заходів адміністративного припинення, реєстраційне провадження, дозвільне провадження, установче провадження, провадження з реалізації контрольнонаглядових повноважень, виконавче провадження, атестаційне провадження, провадження з приватизації державного майна, провадження із земельних, фінансових, бюджетних та податкових справ, діловодство тощо [4, с. 237-238].

До юрисдикційних проваджень проваджень слід віднести: провадження у справах про адміністративні правопорушення; дисциплінарне провадження; провадження по скаргах осіб.

Мартиновський В.В. крім провадження у справах про адміністративні правопорушення; провадження за скаргами громадян; дисциплінарне провадження; також виділяє як окремий вид адміністративно-юрисдикційних проваджень також дозвільне провадження.

Цікавою є точка зору Ю.П. Битяка та М.М. Тищенка, які до адміністративно-юрисдикційних проваджень віднесли ширший перелік: 1) провадження за скаргами громадян; 2) дисциплінарне провадження; 3) провадження щодо застосування заходів адміністративного попередження і припинення; 4) провадження у справах про адміністративні правопорушення [5].

У ч. 1 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства, зазначено, що справа адміністративної юрисдикції – це переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [6, с. 31].

Юрисдикційні провадження – це провадження, для яких характерним є наявність наступних ознак: 1) наявність спору; 2) належне процесуальне оформлення; 3) змагальність сторін у провадженні; 4) обов'язкове прийняття рішення у вигляді юридичного акта; 5) розмаїття органів, уповноважених розглядати адміністративні справи [7].

В свою чергу, М.М. Тищенко вважає, що адміністративна юрисдикція - це розгляд справ про адміністративні правопорушення у встановленій законом адміністративно-процесуальній формі спеціально уповноваженими на те органами (посадовими особами), які наділені правом розглядати спори та накладати адміністративні стягнення [8, с. 217-218].

Ми підтримуємо точку зору, що адміністративно-юрисдикційне провадження – це дії учасників адміністративно-юрисдикційного процесу, врегульовані адміністративно-правовими нормами з вирішення конкретних справ, що виникають у процесі адміністративно-юрисдикційних відносин.

Так, цікава позиція В. Пінчука, який визначив ключові ознаки адміністративно-юрисдикційної діяльності, а саме унормованість (тобто чітка визначеність у чинному законодавстві), наявність охоронюваних законом суспільних відносин, що забезпечуються в адміністративній спо-

сіб; обов'язковість результату розгляду адміністративної справи до звернення до суду (шляхом винесення попередження, накладення штрафу, штрафних балів); право накладати адміністративні стягнення на місці вчинення правопорушення [9].

У літературі можна зустріти приклади таких критеріїв. Так, юрисдикційні провадження – це провадження, для яких характерним є наявність наступних ознак: 1) наявність спору; 2) належне процесуальне оформлення; 3) змагальність сторін у провадженні; 4) обов'язкове прийняття 74 рішень у вигляді юридичного акта; 5) розмаїття органів, уповноважених розглядати адміністративні справи. Неюрисдикційні провадження – це провадження, для яких наявність ознак юрисдикційного характеру не притаманна [10, с. 237].

Загалом, ми підтримуємо точку зору висловлену О.І. Безпалової, яка вважає, що адміністративна юрисдикція – це особливий вид правозастосовної діяльності органів публічної адміністрації, яким на законодавчому рівні надано повноваження щодо розгляду адміністративно-правових спорів, справ про адміністративні правопорушення у встановленій законом адміністративно-процесуальній формі (без звернення до суду) та накладення адміністративних стягнень [5].

Досить вдалими є визначення В.В. Мартиновського, який запропонував під адміністративно-юрисдикційним провадженням розглядати особливий порядок вирішення спорів (конфліктів) про правомірність поведінки учасників управлінських відносин в інтересах захисту та поновлення порушеного права [11].

Характерною особливістю даної діяльності є те, що потреба в ній виникає під час спору про право або у разі виявлення порушення закріплених у законодавстві правил. Тобто обов'язковою умовою здійснення адміністративної юрисдикції є наявність факту вчинення адміністративного правопорушення або наявність спору про право [12].

Адміністративно-юрисдикційна діяльність визначається специфічністю, оскільки характеризується широкою сферою правової охорони; особливими характером спорів, що розглядаються; специфічною правовою природою норм, які регулюють такі відносини; видами юрисдикційних органів, які уповноважені розглядати справи щодо спорів і застосовувати санкції, ухвалювати рішення щодо розгляду справи процесуальним шляхом [13].

Адміністративно-юрисдикційне провадження – система процесуальних норм, що регулюють процедури правозастосовного процесу в окремих справах.

Якщо розглядати співвідношення адміністративного провадження, то в контексті нормативного визначення адміністративне провадження вважається більш ширшим поняттям, аніж адміністративний процес, розглядаючи цих два поняття як ціле та частина.

Дехто з вчених розглядає адміністративно-юрисдикційну діяльність поруч з контрольною та превенційною діяльністю як одну із форм адміністративної діяльності під якою слід розуміти прийняття індивідуальних актів, а також здійснення інших юридично значущих дій, що має на меті забезпечення охорони прав і свобод людини, громадського порядку, безпеки та здійснення боротьби зі злочинами й іншими правопорушеннями [14, с. 58].

Адміністративно-юрисдикційну діяльність не можна розглядати без призми ключових принципів (загально-правових, галузевих та спеціальних). До загальноправових відносять: законності; гуманізму; справедливості; правової рівності; об'єктивної істини; обов'язковості державної мови і забезпечення права користування рідною мовою. До галузевих належить принцип самостійності в ухваленні рішень; змагальності; гласності. Спеціальні принципи включають в себе принцип презумпції невинуватості; презумпції правомірності правової позиції громадянина; принцип швидкості й економічності адміністративного процесу [15].

Адміністративно-юрисдикційна діяльність повністю може бути реалізована лише у випадку поступового використання усіх принципів від загальних до спеціальних.

Цікавим є підхід О.Г. Ткаченка, який зазначав, що адміністративно-юрисдикційна діяльність як профілактична діяльність здійснюється на підставі таких принципів: 1) законності; 2) гуманізму; 3) гласності; 4) демократизму; 5) науковості; 6) диференційованого підходу; 7) плановості та прогнозування; 8) взаємодії й координації зусиль суб'єктів профілактики адміністративних проступків; 9) громадського осудження протиправної поведінки; 10) переважання методів переконання; 11) адекватності методів і засобів профілактики типу деліктної ситуації [16, с. 105].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що адміністративно-юрисдикційна діяльність нерозривно пов'язана з поняттям адміністративної юрисдикції.

Якщо ми розглядаємо адміністративно-юрисдикційну діяльність то варто згадати і про відповідно форму, під якою прийнято розуміти спосіб зовнішнього виразу [17, 103].

Форма адміністративної діяльності проявляється в однакових за своїм характером і правовою природою діях.

До ключових форм адміністративно-юрисдикційної діяльності відносять: 1) вчинення процесуальних юрисдикційних дій; 2) ухвалення правових актів адміністративної юрисдикції [5]. Реалізація процесуальних юрисдикційних дій уповноваженими суб'єктами відбувається відповідно до встановленого порядку на підставі закріплених процесуальних форм.

Як підсумок, зазначимо, що адміністративно-юрисдикційна діяльність відрізняється сукупністю певних ознак: певним видом правовідносин; наявністю правового спору, правопорушення або конфлікту; здійсненням правової оцінки поведінки (дій) сторін; наявністю індивідуальних адміністративних спорів; притаманним процесуально-правовим регулюванням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Питання адміністративної реформи у змісті. Загальної концепції державно-правової реформи. Державно-правова реформа в Україні. : тези матеріалів наук.-практ. конф. К., 1997. С. 193-195.
2. Анохіна Л.С. Адміністративна юрисдикція: поняття, сутність, зміст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2006. Том 19 (58), № 1. С. 172-175.
3. Гусаров, С. М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07/ Гусаров Сергій Миколайович; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2009. 42 с.
4. Адміністративне право України: Підручник / Коломоєць Т.О., Пирожкова Ю.В., Армаш Н.О., Сінельник Р.В. та ін.; за ред. Т.О. Коломоєць. Київ: Істина, 2009. 480 с.
5. Безпалова О. І. Поняття, зміст та особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/190/5212/10973-1?inline=1>
6. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України : в 2-х т. / В.К. Матвійчук, І.О. Хар ; за заг. ред. В.К. Матвійчука. - Вид. 2-е, змін. та доп. К. : Алерта, КНТ, 2008. Т. 1. 787 с.
7. Бурбика М.М., Солонар А.В., Янішевська К.Д. Адміністративне право України. Адміністративний процес та адміністративне судочинство. Сум. держ. ун-т. Суми : Мрія, 2015. 357 с URL: https://pidruchniki.com/79673/pravo/administrativnij_protzes_administrativne_sudochinstvo
8. Адміністративне право : [підручник] / [за заг.ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй]. Х. : Право, 2010. 624 с
9. Пінчук В. Поняття, ознаки та основні форми адміністративно-юрисдикційної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 191-196.
10. Адміністративно-юрисдикційна діяльність Національної поліції України: Навч. посібник / За заг. ред. заслуженого юриста України В.А. Глухвері. – Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 264 с.
11. Мартиновський В.В. Проблема класифікації адміністративно-юрисдикційних проваджень. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр.* / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. Х. : Право, 2012. Вип. 24. С. 85-91.
12. Адміністративно-юрисдикційна діяльність Національної поліції України [Текст] : навч. посіб. / [О. І. Безпалова та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. І. Безпалової ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 467 с
13. Іщенко І. В. Адміністративно-правові засади здійснення підрозділами Національної поліції України ювенальної превенції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І. В. Іщенко. Харків, 2019. 276 с.
14. Іванова Л.Ю. Класифікація форм адміністративно-юрисдикційної діяльності органів внутрішніх справ. *Право і безпека*. 2012. Вип. 4(46). С. 57–61.
15. Пузирний В. Принципи адміністративно-юрисдикційної діяльності в установах виконання покарань. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 120–122
16. Ткаченко О.Г. Адміністративна відповідальність, пов'язана з порушенням режиму утримання в установах виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.Г. Ткаченко ; Національний університет державної податкової служби України. Ірпінь, 2012. 201 с.
17. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Підручник. – За ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва. Київ: УАВС. 178 с.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА

SEPARATE ISSUES OF THE LEGAL STATUS OF THE WHISTLEBLOWER

Аркуша Л.І., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності

Національного університету «Одеська юридична академія»

Сидорчук І.С., здобувачка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури та слідства (кримінальної юстиції)

Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена окремим питанням правового статусу викривача, які мають важливе значення для його мотивації та підвищення ефективності його роботи. Зазначена важливість для українського суспільства боротьба з корупційними злочинами та помітна роль викривача у цьому. У статті були розглянуті питання щодо зарубіжного досвіду використання гарантій забезпечення безпеки викривача. Прیدілена увага необхідності зменшити розмір предмета корупційного злочину для отримання винагороди викривачем з 5 000 до 1 000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Запропоновано прибрати наявне обмеження щодо максимально можливого розміру винагороди, яку може отримати викривач. Обґрунтована необхідність збільшити відносний розмір винагороди з 10 % до 10-20%, передбачивши можливість суду визначити чіткий розмір винагороди, виходячи з ролі викривача у розслідуванні корупційного злочину. Вказано на необхідності внести зміни до податкового законодавства щодо оподаткування винагороди, передбачивши ставку податку у розмірі 0% для сплати податку на доходи фізичних осіб. Запропоновано внести зміни до профільних інструкцій щодо особливостей заповнення декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбачивши можливість викривача не декларувати розмір отриманої винагороди.

У проведеному дослідженні питання пов'язані із оцінкою розміру винагороди викривача в контексті оподаткування та можливості деанонізації особи викривача, що виникає у випадку зазначення в декларації осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування – викривачем (до якого у кримінальному провадженні були застосовані засоби щодо конфіденційності його особи) розміру та джерела отримання винагороди – досліджувались Аркушею Ларисою Ігорівною.

Питання пов'язані із зарубіжним досвідом використання гарантій забезпечення безпеки викривача у кримінальному провадженні, визначення розміру предмета корупційного злочину чи злочину пов'язаного з корупцією для отримання винагороди, а також пропозицій щодо змін розміру предмету злочину та відносного розміру винагороди – досліджувались Сидорчук Інною Сергіївною.

Ключові слова: кримінальне провадження, викривач, правовий статус викривача, гарантії викривача, винагорода, корупція, злочинність, кримінальне правопорушення.

The article is devoted to certain issues of the whistleblower's legal status, which are important for his motivation and increasing the efficiency of his work. The importance of the fight against corruption crimes for Ukrainian society and the prominent role of the whistleblower in this is noted. The article discussed issues related to foreign experience in using whistleblower security guarantees. Attention was paid to the need to reduce the size of the subject of a corruption crime for receiving a whistleblower's reward from 5,000 to 1,000 living wages for able-bodied persons. It is proposed to remove the existing limitation on the maximum possible reward that a whistleblower can receive. There is a justified need to increase the relative amount of the reward from 10% to 10-20%, providing for the possibility of the court to determine a clear amount of the reward, based on the role of the whistleblower in the investigation of the corruption crime. It is indicated that it is necessary to make changes to the tax legislation regarding the taxation of remuneration, providing for a tax rate of 0% for the payment of tax on the income of individuals. It is proposed to make changes to the profile instructions regarding the peculiarities of filling out the declarations of the person authorized to perform the functions of the state or local self-government, providing for the possibility of the whistleblower not to declare the amount of the received remuneration.

In the conducted research, the questions are related to the assessment of the amount of the whistleblower's remuneration in the context of taxation and the possibility of de-anonymization of the whistleblower's identity, which arises in the case of the whistleblower (to whom in the criminal proceedings the means of privacy of his person) size and source of remuneration – were investigated by Larisa Igorivna Arkusha.

Inna Sergiyivna Sydorchuk investigated questions related to foreign experience of using guarantees to ensure whistleblower safety in criminal proceedings, determining the size of the subject of a corruption crime or a crime related to corruption in order to receive a reward, as well as proposals for changes in the size of the subject of the crime and the relative size of the reward.

Key words: criminal proceedings, whistleblower, legal status of the whistleblower, guarantees of the whistleblower, reward, corruption, crime, criminal offence.

Питання боротьби з корупцією на сьогоднішній день, незважаючи на повномасштабну військову агресію проти України, не втрачають своєї актуальності. Це пов'язано як з необхідністю забезпечувати ефективність функціонування існуючої системи державного управління, так і з гострою потребою забезпечити громадянам відчуття справедливості в українському суспільстві та ідеалів боротьби не просто за незалежність, а в загальному за існування. На нашу думку, одним із найбільш ефективних та перспективних засобів для боротьби з корупційними проявами є інститут викривача, який вперше з'явився у кримінальному процесуальному законодавстві наприкінці 2019 року, однак досі в повній мірі себе не проявив. Це пов'язано як з недосконалим правовим та процесуальним статусом викривача корупції, так і з відсутністю необхідної інфраструктури та досвіду для їх забезпечення

органами державної влади. Саме тому, вбачаємо за необхідне дослідити окремі питання правового статусу викривача, які на нашу думку на сьогоднішній день є найбільш актуальними.

Світова практика захисту викривачів показала, що рівень розкриття корупції в країні залежить від ефективності гарантій захисту викривачів. У правовій системі кожної країни існують різні механізми державного захисту викривачів. За словами американського професора Р. Вона, «викриття, що 1966 р. і 1978 р. у США, створили позитивний образ викривачів, а також спричинили сильний резонанс у суспільстві, який змусив Конгрес почати реформи у сфері державного управління, зокрема розпочати створення правових гарантій для викривачів. Ідеться про справу офіцера поліції Нью-Йорка Ф. Серпико, який виступив із показаннями щодо випадків корупції, а також

про загальновідомий Вотергейтський скандал» [3, с. 107].

У Сполучених Штатах Америки, Австралії, Республіці Сербія, Японії, та інших, «викривачі отримали визнання від громадськості, адже про це свідчать пам'ятники викривачам Сноудену, Асанжу, Меннінгу в Женеві, демонстрації на підтримку запровадження захисту викривачів у Брюсселі, а також щорічна міжнародна премія International Whistleblowing Prize та премія за мужність у США. У деяких країнах навіть закріплена система фінансового заохочення добросесних інформаторів» [9, с. 146].

В Україні також можна запровадити схожі нагороди, щоб підвищити популярність боротьби з корупцією та продемонструвати, що сучасні викривачі – це зовсім не ті інформатори з минулого, які укорінилися у свідомості українців.

В.І. Василичук та О.В. Грибовський [1] пишуть, що багато країн працюють над прийняттям законодавства про захист викривачів в рамках своїх зобов'язань за міжнародними конвенціями. Все більше урядів, компаній та неприбуткових організацій запроваджують процедури повідомлення та захисту викривачів. Така політика сприяє створенню доступних каналів для викривачів, захищає їх від усіх форм переслідування та гарантує, що інформація, надана викривачами, використовується для просування необхідних реформ у країні.

На сьогодні в Україні досі немає належного захисту для тих, хто не боїться говорити про корупцію, не створена діюча інфраструктура, наявні несистемні інструменти, які повністю не гарантують безпеку викривачів. Хоча за ратифікованими Україною міжнародними документами такий захист має бути державою забезпечений.

Таким чином, питання забезпечення захисту викривачів в Україні потребує вдосконалення, опираючись на вдалий досвід зарубіжних країн. Для України діяльність викривачів є досить важливою, адже допомагає ефективніше та з меншим фінансовим забезпеченням боротися з корупцією. Проте люди, які стають викривачами, повинні розуміти, що вони повністю захищені.

Законом України «Про запобігання корупції» (стаття 53⁷) визначено розмір винагороди викривача: «10 % від грошового розміру предмета корупційного злочину або розміру завданих державі збитків від злочину після ухвалення обвинувального вироку суду» [7]. А право на таку винагороду буде мати викривач, який «повідомив про корупційний злочин, грошовий розмір предмета якого або завдані державі збитки від якого у п'ять тисяч і більше разів перевищують розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на час вчинення злочину» [7]. Безумовно позитивним є прив'язка в даному випадку законодавця до відносної величини, а не абсолютної, яка щороку переглядається з урахуванням економічної та соціальної ситуації в Україні. Таким чином, щоб отримати винагороду, викривачу необхідно повідомити про корупційне кримінальне правопорушення, (якщо вважати, що воно було вчинене з 01 січня до 31 березня 2024 року) на суму предмету або збитків державі – 15 140 000 грн.

На нашу думку, встановлена законом мінімальна вартість предмета правопорушення та збитків є досить завищеною, що заважає інституту викривача повноцінно розвиватися, адже випадків корупції в Україні досить багато. Таким формулюванням в законі, а також розміром винагороди, законодавець звів нанівець перспективи мотивації громадян повідомляти про факти корупції, адже більшість відомих випадків (наприклад неправомірна вигода) є меншими за 5 тисяч розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Ці фактори надмірно знижують ефективність системи викривання та звужують коло потенційних викривачів. Тому ми пропонуємо знизити мінімальну вартість – до 1 тисячі прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Щодо верхнього порогу максимальної суми винагороди, то він не може перевищувати трьох тисяч мінімальних заробітних плат, установлених на час вчинення злочину. Мінімальна заробітна плата: «станом на 1 січня 2023 року становить 6700 гривень» [6], а «з 1 січня 2024 року – 7100 гривень, з 1 квітня 2024 року – 8000 гривень» [6]. Також варто зазначити, що «у випадках повідомлення декількома викривачами різної інформації про один і той самий корупційний злочин, у тому числі інформації, що доповнює відповідні факти, розмір винагороди розподіляється у рівних частинах між такими викривачами» [7].

Тому ми вважаємо, що варто не визначати максимальну суму винагороди, адже часто корупційні правопорушення вчиняються на досить великі суми, наприклад: справа львівських бізнесменів Гринкевичів – 1,5 млрд грн; справа виконавчої обов'язків голови податкової інспекції Києва Оксани Датій – збитки завдані державі 30 млрд грн і таких справ ще досить багато. Тому 10 % від таких сум буде в разі перевищувати максимальний розмір винагороди, що може слугувати причиною зменшення мотивації викриття у громадян.

На думку В.Г. Пожара та Ж.В. Мандриченко, «необхідно збільшити відносний розмір винагороди з 10 до 20% (можливо на перші 3 роки запровадження інституту викривача 25% – 30%), а обмеження у вигляді максимальної можливої виплати необхідно прибрати для більшої мотивації викривача. Проте одночасно треба посилити відповідальність викривача за завідомо неправдиве повідомлення про кримінальне правопорушення з метою запобігання негативної практики доносів, яка може потенційно сформуватися у таких випадках» [5].

Ми повністю погоджуємося з цією думкою, адже це буде більшим стимулом для людей боротися з проявами корупції та сприятиме підвищенню популярності інституту викривача. Також, ми вважаємо, що потрібно зменшити розмір мінімальної вартості предмета правопорушення та збитків, що також позитивно вплине на культуру викривання. Проте одночасно із цим потрібно і прописати у Законі України «Про запобігання корупції» відповідальність викривача за неправдиве повідомлення про вчинення корупційних правопорушень, з метою одержання винагороди або інших причин.

Розмір винагороди також ще залежить від критеріїв, таких як персональність і важливість інформації. Це означає, що інформація, яку повідомляє викривач повинна бути особисто відома особі і не повинна бути загальною інформацією, яка вже була викладена у звітах чи документах перевірок або опублікована в засобах масової інформації. Суд має право відмовити у визначенні розміру призначеної винагороди, якщо не дотримані ці умови.

В ст. 130¹ КПК даються наступні визначення зазначених вище критеріїв: «персональність інформації – інформація, повідомлена викривачем правоохоронному органу, повинна походити від його особистої обізнаності, у тому числі інформація, отримана від третіх осіб, не міститися в публічних звітах, результатах перевірок, матеріалах, дослідженнях, інформаційних повідомленнях тощо органів чи засобів масової інформації, крім випадку, якщо викривач є джерелом такої інформації, а також не бути відомою правоохоронному органу з інших джерел. Важливість інформації – повідомлена викривачем інформація повинна містити фактичні дані, що можуть бути перевірені, і сприяти доказуванню хоча б однієї з обставин вчинення корупційного злочину» [2].

В Україні винагорода повинна виплачуватись викривачу за рахунок Державного бюджету України органами державного казначейства, після проголошення вироку суду щодо винуватості особи, а також за процедурою безспірного списання.

Отже, однією із причин запровадження винагороди для викривачів, є те, що це збільшить кількість викритих

випадків корупції, а отже, і кількість коштів, повернутих у державну скарбницю. Проте, питання виплати винагороди у законодавстві варто переглянути та внести зміни аби покращити ефективність інституту викривача та стимулювати громадян боротися із корупцією. Необхідно врегулювати процедуру виплати винагороди анонімним викривачам, адже, на сьогоднішній день, питання куди та на якому етапі звертатися таким особам, а також способи доведення свого авторства, ніде в законодавстві не визначені.

Важливим питанням щодо отриманої розміру винагороди викривачем є також питання його оподаткування. Так, зважаючи на те, що викривач – фізична особа, яка за рішенням суду отримує певний розмір винагороди, то відповідно до положень Податкового кодексу України (далі ПКУ) викривач має сплатити з отриманої суми винагороди податок на доходи фізичних осіб. Це обумовлюється тим, що платником відповідного податку є «фізична особа – резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи» [4]. Що ж стосується об'єкта і бази оподаткування податку на доходи фізичних осіб, то в ПКУ зазначено, що «об'єктом оподаткування резидента є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід», і «базою оподаткування є загальний оподатковуваний дохід (будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду)» [4]. У статті 164 ПКУ прямо не зазначено, що винагорода викривачу є доходом, який включається до загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника податку, однак вона (винагорода) явно корелюється із положенням пункту 164.2.20, який передбачає наявність інших доходів, крім зазначених у статті 165 ПКУ, які включаються до загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника податку, оскільки у статті 165 ПКУ, не передбачено винятків ні для викривача, ні для його винагороди.

Визначившись із обов'язком викривача сплатити податок на доходи фізичних осіб, необхідно вказати і щодо ставки податку, яка застосовуватиметься в даному випадку. Відповідно до положень статті 167 ПКУ, передбачені наступні ставки податку: 18 (п. 167.1 ПКУ), 9 (п. 167.5.4 ПКУ), 5 (п. 167.2 ПКУ) і 0 (п. 167.3 ПКУ) % бази оподаткування. В нашому випадку буде використовуватись загальна ставка оподаткування 18% бази оподаткування, яка включає в себе отриманий дохід викривачем внаслідок отримання винагороди.

Варто також зазначити і про наявність військового збору, який відповідно до п. 16¹ підрозділу 10 розділу XX ПКУ, зазначає, що «тимчасово, до набрання чинності рішенням Верховної Ради України про завершення реформи Збройних Сил України, встановлюється військовий збір» [4]. Що ж стосується, суб'єктів сплати збору та об'єкту оподаткування – вони ідентичні з тими, що стосуються податку на доходи фізичних осіб. Ставка ж збору становить 1,5%.

Отже, викривач отримавши винагороду має сплатити $18+1,5=19,5\%$ державі. Що свідчить про фактичне отримання ним $100-19,5 = 80,5\%$ від розміру, винагороди визначеної рішенням суду або ж $10*80,5/100 = 8,05\%$ від грошового розміру предмета корупційного злочину або від завданого державі збитку після ухвалення обвинувального вироку суду, що явно не корелюється з 10% визначеними у КПК. При цьому максимальний розмір винагороди, який зможе отримати викривач на руки складатиме $3000*80,5/100 = 2415$ мінімальних заробітних плат, встановлених на час вчинення кримінального правопорушення.

На нашу думку, зважаючи на кричущий рівень корупції в Україні, та на явну небезпеку, яку вона становить не просто для економічного чи політичного життя України, а для її існування в загалом – інститут викривача як дієвий засіб

виявлення корупційних злочинів та злочинів, пов'язаних з корупцією, має бути максимально зручним та вигідним для потенційних викривачів. А отже дохід, який отримується викривачем за рішенням суду має або включатись до статті 165 ПКУ, яка регламентує перелік доходів, що не включаються до розрахунку загального місячного (річного) оподаткованого доходу або ж передбачити ставку податку на рівні 0%.

Окрім розміру винагороди важливим є також і забезпечення безпеки викривачу, яка найбільш ефективно може бути реалізована у випадку конфіденційності особи викривача, що цілком передбачено як нормами діючого кримінального процесуального законодавства, так і положенням Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Однак у випадку якщо викривач, особа якого була конфіденційною протягом всього кримінального провадження, є державним службовцем, то відповідно до вимог статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», яка передбачає обов'язок осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування подавати декларації.

Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції «Про затвердження форми декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Порядку заповнення та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» у п. 1 Розділу III передбачає, що «декларація складається з вісімнадцяти розділів» [8], а у п. 12 Розділу IV, зазначено, що в декларації наявний розділ 11 «Доходи, у тому числі подарунки», у якому зазначаються відомості «про доходи суб'єкта декларування та/або членів його сім'ї, у тому числі доходи у вигляді заробітної плати (грошового забезпечення), отримані як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом, гонорари, дивіденди, проценти, роялті, страхові виплати, благодійна допомога, пенсія, доходи від відчуження цінних паперів та корпоративних прав, подарунки та інші доходи. Такі відомості включають дані про: джерело (джерела) доходу; вид доходу; розмір доходу. Відомості про доходи зазначаються незалежно від їх розміру, крім подарунка, відомості про який зазначаються лише у разі, якщо його вартість перевищує 5 ПМ, а для подарунків у вигляді грошових коштів – якщо розмір таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, перевищує 5 ПМ» [8].

Отже викривач, який обіймає посаду державного службовця або в органі місцевого самоврядування, отримавши винагороду зобов'язаний задекларувати факт її отримання, джерело доходу та розмір. У випадку декларування недостовірної інформації, зазначене діяння передбачає кримінальну відповідальність встановлену статтею 366² Кримінального кодексу України. А зважаючи на зазвичай відкритий доступ до декларації, вона може стати причиною деанонімізації особи викривача, що може загрожувати його життю та здоров'ю. У зв'язку з чим пропонуємо передбачити зміни до Порядку заповнення та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. А саме до п. 12, 13 Розділу IV, передбачивши виключення щодо внесення відомостей про доходи суб'єкта декларування, які є винагородою, що була сплачена йому на підставі рішення суду як викривачу, у випадку, якщо до відповідної особи застосовувались засоби її анонімізації.

Беззаперечно, що лише корислива мотивація викривачів є дещо сумнівною, оскільки її домінування свідчитиме про значні проблеми в суспільстві, тому лише її культивування є дещо небезпечною. Однак, загрозливі наслідки української корупції свідчать про відчайдушну необхідність використання максимально ефективних засобів для боротьби з нею. Саме тому інститут викривача потрібен сучасній українській правовій системі.

Необхідно зазначити і про здебільшого значну тривалість судових проваджень щодо корупційних злочинів, що в окремих випадках може залишити викривача без засобів для існування, а винагорода в даному випадку надає можливість викривачу компенсувати можливі негативні наслідки його участі у кримінальному провадженні саме у відповідному процесуальному статусі. Саме тому необхідно:

- зменшити розмір предмета корупційного злочину для можливості отримати винагороду з 5 000 до 1 000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб;
- прибрати наявне обмеження щодо максимально можливого розміру винагороди, яку може отримати викривач;

– збільшити відносний розмір винагороди з 10 % до 10-20%, передбачивши можливість суду визначати чіткий розмір винагороди, виходячи з ролі викривача у розслідуванні корупційного злочину;

– внести зміни до податкового законодавства щодо оподаткування винагороди отриманої викривачем, передбачивши ставку податку у розмірі 0% для сплати податку на доходи фізичних осіб;

– внести зміни до профільних інструкцій щодо особливостей заповнення декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбачивши можливість викривача не декларувати розмір отриманої винагороди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василичук В. І., Грибовський О. В. Міжнародні принципи захисту осіб, які надають допомогу із запобігання та протидії корупції. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 223–232;
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : кодекс України від 13 квітня 2012 року, № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>;
3. Нестеренко О. Правовий захист викривальників (whistleblowers): теоретичні аспекти та конституційна необхідність. *Право України*. 2014. № 12. С. 104–111;
4. Податковий кодекс України : кодекс України від 02 грудня 2010 року, № 2755 – VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n3610>;
5. Пожар В.Г., Мандриченко Ж.В. Щодо окремих критеріїв підвищення ефективності розслідування корупційних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 406–409;
6. Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09 листопада 2023 року, № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>;
7. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року, № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>;
8. Про затвердження форми декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Порядку заповнення та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 23 липня 2021 року, № 449/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0987-21#n16>;
9. Шостко О. Ю. Правовий захист викривачів корупційних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 3. С. 146–150.

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЗАХИСНИКА ЯК УЧАСНИКА
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ****PROCEDURAL STATUS OF DEFENSE COUNSEL
AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION**

**Джафарова О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри поліцейської діяльності
та публічного адміністрування факультету № 3**

*Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-4201-0218*

В науковій праці наголошено на неузгодженості нормативно-правових актів, що має місце в діючому кримінально-процесуальному законодавстві щодо регулювання діяльності захисника під час забезпечення ним захисту особи на етапі досудового розслідування, що виражається в відсутності механізму практичної реалізації його повноважень щодо збору доказової бази, у відповідності до повноважень наданих законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Доведено необхідність врегулювати механізм забезпечення для адвокатів можливістью збирати фактичну інформацію, яка потім може бути визнана допустимим доказом в рамках кримінального провадження шляхом синхронізації норм Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Наголошено, що має бути передбачена можливість здійснення накопичення інформації, саме шляхом реалізації своїх прав та повноважень у відповідності до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Метою таких змін є забезпечення рівних можливостей для сторін захисту та обвинувачення відстоювати та обґрунтовувати свою правову позицію. Вони можуть бути реалізовані шляхом внесення необхідних змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України. Також узгодження потребують вимоги щодо захисника, що представлені в Кримінальному процесуальному кодексі та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», так, як в вищезазначених нормативно-правових документах є спірні моменти і неузгодженості, які потребують законодавчого врегулювання, що можуть бути реалізовані шляхом вироблення сумісної нормативно-правової позиції. Метою таких правових інновацій є зміцнення демократичного підґрунтя та впорядкування кримінального процесу в національному законодавстві, врегулювання наявних колізій, приведення до відповідності можливості сторін захисту та обвинувачення здійснювати свою процесуальну діяльність в контексті збору доказової бази, в рамках досудового розслідування, як наслідок підвищення рівня узгодженості кримінально-процесуальної правової основи досудового розслідування.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, захисник, захист, представник, представництво, інший фахівець у галузі права, слідчий, суд, потерпілий, заявник, захист (забезпечення) прав, свобод і законних інтересів, кваліфікована правнича допомога, кримінальне провадження.

The article emphasizes the inconsistency of legal acts which exists in the current criminal procedure legislation regarding the regulation of defense counsel's activities when providing defense of a person at the pre-trial investigation stage, which is expressed in the absence of a mechanism for practical implementation of his/her powers to collect evidence in accordance with the powers granted by the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law". The author proves the need to regulate the mechanism for providing attorneys with the opportunity to collect factual information which may then be recognized as admissible evidence in criminal proceedings by synchronizing the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law". It is emphasized that it should be possible to collect information by exercising one's rights and powers in accordance with the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law". The purpose of such changes is to ensure equal opportunities for the defense and prosecution to defend and substantiate their legal position. They can be implemented by making the necessary changes and additions to the Criminal Procedure Code of Ukraine. Also, the requirements for defense counsel set forth in the Criminal Procedure Code and the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law" need to be harmonized, as there are controversial issues and inconsistencies in the above-mentioned legal documents that require legislative regulation, which can be implemented by developing a compatible legal position. The purpose of such legal innovations is to strengthen the democratic basis and streamline the criminal process in national legislation, resolve existing conflicts, bring into line the ability of the defense and prosecution to carry out their procedural activities in the context of collecting evidence within the framework of pre-trial investigation, as a result of which the level of consistency of the criminal procedure legal framework of pre-trial investigation will be increased.

Key words: attorney, bar, defense counsel, defense, representative, representation, other legal professional, investigator, court, victim, applicant, protection (enforcement) of rights, freedoms and legitimate interests, qualified legal aid, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Участь та процесуальний супровід захисником однієї із сторін в кримінальному провадженні є надважливим елементом в контексті забезпечення справедливого судочинства та практичної реалізації закріпленого в Конституції України [1] та Кримінальному процесуальному кодексі України [2] права людини на захист. Проте, детального вивчення та реформування потребує питання неузгодженості процесуального законодавства та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3] в контексті збору захисником фактичної інформації, яка могла би бути визнана допустимим доказом, та яку можна було б у встановленому законом порядку використати в суді у якості доказів [4]. Питання процесуального порядку збору інформації захисником у відповідності до повноважень, якими він наділений у відповідності до вимог чинного законодавства потребує розробки дієвого механізму використання адвокатом прав щодо збору доказової бази передбачених профільним законом про адвокатуру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання процесуального статусу захисника в кримінальному провадженні під час досудового розслідування є детально дослідженим українськими вченими. Найбільш широкого вивчення, аналізу та обговорення набула відмінність понять «захисник» і «адвокат» в межах досудового розслідування та кримінального провадження загалом. Значену проблематику вивчали такі вчені як: С.Є. Абрамський, О.Р. Балацька, А.М. Бірюкова, І.Ю. Гловацький, В.Г. Гончаренко, С. В. Гончаренко, В.В. Заборовський, Я. П. Зейкан, С. Д. Лук'янчиков, М.А. Маркуш, О.Р. Михайленко, О.Г. Яновська, Р.А. Чайка та ін.

Мета статті полягає в дослідженні процесуального статусу захисника, як учасника кримінального провадження у досудовому розслідуванні в контексті визначення причин та наслідків невідповідностей положень процесуального законодавства та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо визнання доказів захисником, а також вимог до захисника в рамках кримінального провадження.

Наукова новизна дослідження. Новизна даного дослідження полягає в створенні рекомендацій практичного характеру, метою яких є створення і впровадження механізму реалізації захисником його повноважень на збір доказів в рамках кримінального провадження у порядку встановленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» шляхом синхронізації норм вищезазначеного закону з кримінальним процесуальним законодавством України в вищезгаданому контексті.

Виклад основного матеріалу. Принцип верховенства права і закону є фундаментальними для країн з високим рівнем розвитку демократії. На ньому базується вся нормативно правова база нашої держави. В Конституції України викладені основні та базові поняття, на яких засноване вільне демократичне суспільство, а саме в статті 1 проголошено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [1], а в статті 3: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Також у статті 8 викладено наступне: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [1]. До того ж в статті 59 Конституції України безпосередньо закріплене право на правову допомогу: «Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [1]. Це право в одночас закріплене і в низці міжнародних нормативно-правових актів, до яких дослалася Україна, таких як: 1) Всесвітня декларація прав людини, в статті 10 якої визначається право на справедливий та незалежний судовий розгляд, а також право на захист [5]; 2) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права – документ, статтею 14 якого забезпечуються гарантії дотримання прав людини, у тому числі право на захист в суді [6]; 3) Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, статтею 6 якої визначено право на встановлення об'єктивної істини по кожній окремій справі шляхом неупередженого справедливого досудового розслідування та судового розгляду, що одночасно також включає право на захист [7].

Виходячи з вищевикладеного, забезпечення належного права на захист є конституційним обов'язком держави і водночас воно являє собою зобов'язання перед світовою спільнотою, взяте державою Україна після того, як вона приєдналася до міжнародних норм, у відповідності до яких передбачається справедливе досудове розслідування й право на захист особи. Тому з метою виконання державою свого конституційного обов'язку перед народом України та неухильного дотримання вищезазначених Конституційних фундаментальних засад існування вільного правового суспільства захисник здійснює свою діяльність в рамках кримінального провадження, являючись по суті основоположним чинником, що унеможливує порушення прав та свобод підзахисного та здійснення будь яких зловживань органом досудового розслідування. Забезпечення неупередженого проведення досудового розслідування з метою встановлення об'єктивної істини, не допущення порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина являються базовими напрямками роботи правника в рамках досудового розслідування.

Доречно відмітити, що в статті 50 Кримінально процесуальному кодексі України йдеться про те, що «повноваження захисника на участь у кримінальному провадженні підтверджуються: 1) свідцтвом про право на зайняття адвокатської діяльності; 2) ордером, договором із захис-

ником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. Встановлення будь-яких додаткових вимог, крім пред'явлення захисником документа, що посвідчує його особу, або умов для підтвердження повноважень захисника чи для його залучення до участі в кримінальному провадженні не допускається» [2]. В той же час, в своєму дослідженні Р. Сибірна та С. Гап'як стверджують: «захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю [4]. Як зазначає О. Р. Балацька, захисником є лише адвокат, який являється членом професійної асоціації адвокатів держави [8]. Така позиція відповідає нормам Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до нього, Національна асоціація адвокатів України є недержавною некомерційною професійною організацією, яка об'єднує всіх адвокатів України та утворюється з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського самоврядування [4]. Але, вищезазначена вимога відсутня в Кримінальному процесуальному кодексі України, до того ж в частині 2 статті 50 КПК України, йдеться про те, що встановлення будь-яких додаткових вимог, крім пред'явлення захисником документа, що посвідчує його особу, або умов для підтвердження повноважень захисника чи для його залучення до участі в кримінальному провадженні не допускається [2]. В дійсності є неузгодженість вимог до захисника, що створює проблеми на етапі підтвердження правником свого статусу та повноважень в рамках кримінального провадження. Вищезазначену проблему можна вирішити шляхом узгодження КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», саме в контексті вимог до захисника.

В національному законодавстві також існують і інші колізії, які ускладнюють процесуальну діяльність захисника в рамках кримінального провадження. До прикладу, такою проблемою є відсутність механізму практичної реалізації захисником повноважень, наданих йому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо збору доказової бази через неузгодженість певних норм вищезазначеного документу з КПК України. На думку С. Є. Абламського, одночасне наділення правовим статусом адвоката, що визначається Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та захисника, процесуальний статус якого ґрунтується на правах підозрюваного, обвинуваченого, закріплених у КПК України, на практиці зумовлює правову колізію. Пояснюється це тим, що захисник, посилаючись на положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», начебто вчиняє процесуальні дії та отримує фактичні дані, але сторона обвинувачення та суд відмовляються визнавати їх належними та допустимими. Останні обґрунтовують це тим, що за положеннями КПК України захисник не наділений відповідними правами і механізму їх реалізації не передбачено. В такому випадку правова позиція сторони обвинувачення чи суду буде цілком законною, оскільки, на підставі аналізу положень ст. 22 КПК України, сторони самостійно відстоюють свої правові позиції тільки засобами, передбаченими КПК України. Не визначивши в положеннях КПК України чітких прав захисника, законодавець тим самим фактично унеможливує визнання належними та допустимими доказів, які він отримав під час правозастосування Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [4; 9].

Виходячи з вищевикладеного для врегулювання даної колізії потрібно узгодити норми КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» в напрямку можливості здійснення адвокатом дій спрямованих на збирання фактичної інформації, яка в подаль-

шому може бути визнана допустимим доказом в рамках кримінального провадження. Таке узгодження доцільно і логічно було б реалізувати шляхом доповнення КПК України нормами що, синхронізували б його з законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» в контексті права на збір доказів правником в межах повноважень наданих законодавством.

Висновки. В науковій праці наголошено на неузгодженості нормативно-правових актів, що має місце в діючому кримінально-процесуальному законодавстві щодо регулювання діяльності захисника під час забезпечення ним захисту особи на етапі досудового розслідування, що виражається в відсутності механізму практичної реалізації його повноважень щодо збору доказової бази, у відповідності до повноважень наданих законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Постає необхідним врегулювати механізм забезпечення адвокатів можливістю збирати фактичну інформацію, яка потім може бути визнана допустимим доказом в рамках кримінального провадження шляхом синхронізації норм КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Має бути передбачена можливість здійснення накопичення інформації, саме шляхом реалізації своїх

прав та повноважень у відповідності до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Метою таких змін є забезпечення рівних можливостей для сторін захисту та обвинувачення відстоювати та обґрунтувати свою правову позицію. Вони можуть бути реалізовані шляхом внесення необхідних змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України». Також узгодження потребують вимоги щодо захисника, що представлені в КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», так, як в вищезазначених нормативно-правових документах є спірні моменти і неузгодженості, які потребують законодавчого врегулювання, що можуть бути реалізовані шляхом вироблення сумісної нормативно-правової позиції.

Метою таких правових інновацій є зміцнення демократичного підґрунтя та впорядкування кримінального процесу в національному законодавстві, врегулювання наявних колізій, приведення до відповідності можливості сторін захисту та обвинувачення здійснювати свою процесуальну діяльність в контексті збору доказової бази, в рамках досудового розслідування, як наслідок підвищення рівня узгодженості кримінально-процесуальної правової основи досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05 липня 2012 № 5076-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
4. Сибірна Р., Гап'як С. Процесуальний статус захисника у кримінальному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 2 (30). С. 207-215.
5. Всесвітня декларація прав людини. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version>
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
7. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Балацька О.Р. Участь захисника в реалізації засади забезпечення права на захист: правові та організаційні аспекти : дис...канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 246 с.
9. Абрамський С. Є. Процесуальний статус захисника за КПК України: проблеми регламентації та шляхи їх удосконалення. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*. 2018. № 1(3). С. 49–54.

ЦІНІСНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО МОТИВАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ У ЗАРУБІЖНИХ КОМПАНІЯХ

VALUE-LEGAL APPROACHES TO THE MOTIVATION OF EMPLOYEES IN FOREIGN COMPANIES

Яковлев О.А., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0002-7866-7839

Scopus Author ID: 57209980463

У статті встановлено, що наразі існує стільки різних методів мотивації співробітників, скільки компаній, які працюють у глобальному бізнес-середовищі

Автор констатує, що базові принципи мотивації співробітників залишаються відносно незмінними протягом тривалого часу, що базуються на «розширенні можливостей», «гейміфікації» та «командній роботі».

У статті встановлено, що у сучасному мінливому світі у зарубіжній практиці активно впроваджується гнучкість нас робочому місці, щоб допомогти працівникові мати кращий баланс між роботою та особистим життям, що має важливе значення для утримання та мотивації працівників.

Автор виявив, що для утримання та мотивації працівників важливо мати позитивну корпоративну культуру та робоче середовище, яке підкріплюється чіткою кадровою політикою. А ось управління недостатньою продуктивністю може бути дуже демотивуючим для талановитих співробітників, зокрема якщо погано працюють співробітники, яких так і не притягнули до відповідальності.

Автор доводить, що для залучення та утримання працівників корисним може бути запровадження на локальному рівні «корпоративних пакетів», що може включати премію за результатами роботи та/або право брати участь у системі заохочення працівників (бонусів).

Автор виявив, що закордоном практикується призначення ключових працівників у правління компанії (раду директорів). Зарубіжні дослідження виявили, що ефективними мотиваторами працівників є грошові. Грошові системи є недостатніми мотиваторами, частково тому, що очікування часто не виправдовують отримане, і тому невідповідність між матеріальними мотиваторами може швидше розділити, ніж об'єднати працівників. Здатність творчого підходу до роботи мотивує співробітників і приносить користь організації, маючи більш гнучку робочу силу, розумніше використовуючи досвід своїх співробітників, і посилюючи обмін ідеями та інформацією між співробітниками та відділами. Окрім цього, закордонні компанії можуть мотивувати співробітників досягати більшого, зобов'язавшись постійно вдосконалювати навички співробітників. Програми підвищення кваліфікації та трудової мобільності для працівників стають все більш популярним і ефективним способом підвищення рівня мотивації працівників.

Ключові слова: працівник, роботодавець, мотивація, стимулювання, кар'єра, оплата праці, премія, заохочення, професійний розвиток, професійне зростання.

The article found that there are currently as many different methods of motivating employees as companies are operating in the global business environment

The author states that the basic principles of employee motivation have remained relatively unchanged for a long time, based on "empowerment", "gamification" and "teamwork".

The article found that in today's changing world, workplace flexibility is actively implemented in foreign practice to help the employee have a better balance between work and personal life, which is important for retaining and motivating employees.

The author found that in order to retain and motivate employees, it is important to have a positive corporate culture and work environment, which is supported by a clear personnel policy. However, underperformance management can be very demotivating for talented employees, especially if employees are performing poorly and have never been held accountable.

The author proves that the introduction of "corporate packages" at the local level, which may include a bonus based on work results and/or the right to participate in the system of employee incentives (bonuses), can be useful for attracting and retaining employees.

The author discovered that the appointment of key employees to the company's board (board of directors) is practiced abroad. Foreign studies have found that effective motivators of employees are non-monetary. Monetary systems are insufficient motivators, in part because expectations often do not match what is received, and thus a mismatch between material motivators can divide rather than unite workers. The ability to be creative at work motivates employees and benefits the organization by having a more flexible workforce, making smarter use of the expertise of its employees, and increasing the exchange of ideas and information between employees and departments. In addition, foreign companies can motivate employees to achieve more by committing to continuous improvement of employees' skills. Professional development and labor mobility programs for employees are becoming more and more popular and an effective way to increase the level of employee motivation.

Key words: employee, employer, motivation, stimulation, career, remuneration, bonus, incentive, professional development, professional growth.

Постановка проблеми. Мотивація працівників – це перш за все рівень енергії, відданості та креативності, який працівники компанії привносять у свою роботу. Незалежно від стану економіки, пошук способів мотивації працівників завжди є проблемою для роботодавців. Конкуруючи наукові теорії наголошують на найкращих способах мотивації, що проявляються або у стимулах, або у залученості працівників в управлінні (розширенні повноважень). Мотивація співробітників іноді може бути особливо проблематичною для малого бізнесу, адже роботодавець часто витрачає роки на розбудову бізнесу, тому йому важко делегувати значимі обов'язки іншим. Водночас роботодавці повинні пам'ятати, що наслідки низької

мотивації працівників можуть бути шкідливими через самовдоволення, незацікавленість і навіть знеохочення працівників, що згодом може перерости в кризу бізнесу в цілому.

У зв'язку з цим роботодавцям варто створювати належну атмосферу для мотивації працівників, коли вони безпосередньо бачать результати свого внеску, а зворотній зв'язок швидкий і помітний. Стабільна та мотивована робоча сила також звільняє роботодавця від повсякденних клопотів та дає змогу здійснювати планування на довгостроковий період. Окрім того, матеріальна та емоційна винагорода може означати утримання на роботі «бажаних» працівників, адже співробітники процвітають у твор-

чому робочому середовищі, де активно відбуваються зміни у краший бік. В ідеалі сам результат роботи має давати працівникам відчуття досягнення, але добре структуровані програми мотивації персоналу ще більше можуть підкреслити цей наслідок.

Стан опрацювання цієї проблематики. Мотивація працівників розглядається та вивчається в основному науковцями соціологами, психологами та економістами, а ось вченими-правниками мало досліджені ці питання, хоча проблем саме із надання правової форми мотивації персоналу та впровадження таких локальних актів дуже багато.

Тому **метою цієї статті є** вивчення зарубіжного прикладного досвіду щодо інструментарію мотивації працівників та конкретних шляхів впровадження їх у правозастосування та правореалізації зарубіжних роботодавців.

Виклад основного матеріалу. Наразі існує стільки різних методів мотивації співробітників, скільки компаній, які працюють у глобальному бізнес-середовищі. Тим не менш, деякі зарубіжні стратегії поширені в усіх організаціях, які прагнуть покращити мотивацію співробітників. Нині багато світових організацій виявляють, що гнучкість у дизайні робочих місць і системах винагород спонукають збільшення строку служби співробітників у компанії, спонукають до підвищення продуктивності та покращення морального духу.

Один із підходів до мотивації співробітників полягає у тому, щоб розглядати різні заходи заохочення за роботу окремої особи як основні чинники підвищення продуктивності працівників. Нескінченна різноманітність пільг для працівників, таких як охорона здоров'я (оплата відвідування закладів для тренувань, субсидовані плани харчування, тощо), страхування життя, участь у розподілі прибутків (володіння працівниками акціями), надання догляду за дітьми, службових автомобілів, тощо, використовуються компаніями у своїх зусиллях підтримувати щастя співробітників відстоюючи позицію, що щасливі співробітники – це мотивовані співробітники.

У той же час, багато сучасних зарубіжних теоретиків припускають, що мотивація, яку працівник відчуває щодо своєї роботи, має не стільки спільного з матеріальними винагородами, скільки з «дизайном» самої роботи. Закордонні дослідження, проведені ще в далекому 1950 році, показали, що сильно сегментовані та спрощені трудові функції працівників призводять до зниження морального духу та продуктивності працівників. Більше того, наслідки низької мотивації співробітників підвищують рівень прогулів та плинності кадрів, що дуже дорого обходиться будь-якій компанії. Як наслідок, ще у 1950-х роках у великих компаніях почали з'являтися ініціативи щодо «розширення робочих місць» [1].

Хоча із плином часу термінологія змінюється, базові принципи мотивації співробітників залишаються відносно незмінними, що базуються на «розширенні можливостей», «гейміфікації» та «командній роботі». Розширення повноважень надає автономію та дозволяє працівнику володіти ідеями та досягненнями, незалежно від того, чи він працює самостійно чи в команді. Гейміфікація та командна робота у сучасному робочому середовищі дають співробітникам можливість підкреслити важливість роботи, виконаної членами команди, а також отримати відгуки про ефективність цієї роботи.

У малих підприємствах, яким може не вистачати ресурсів для впровадження локальних програм мотивації працівників, менеджери все ж можуть дотримуватись тих самих основних принципів, щоб допомогти працівникам відчувати, що їхня робота є значущою та, що їхній внесок є цінним для компанії, роботодавець повинен донести до працівників мету компанії. Крім того, власник малого бізнесу повинен не тільки встановлювати високі стандарти для працівників, але також і підтримувати їхні зусилля, коли цілі важко досягти. Також може бути корисно надання співро-

бітникам якомога більшої автономії та гнучкості у виконанні роботи, зокрема і творчість має заохочуватися. Нарешті, власник малого бізнесу повинен вживати заходів, щоб поєднати бачення співробітників компанії зі своїм власним баченням, що ще більше мотивуватиме співробітників сприяти досягненню цілей, а також допоможе запобігти «застою» в його діяльності та на шляху досягнення мети. Приміром, кількість годин, які щотижня відпрацьовують американські працівники, зростає, і в багатьох сім'ях двоє дорослих працюють збільшені години. За таких обставин багато працівників залишаються в роздумах, як задовольнити потреби свого життя поза робочим місцем. Часто таке занепокоєння виникає під час роботи та може знизити продуктивність і моральний стан працівника. Компанії, які запровадили гнучкі умови праці, отримали мотивованих працівників, продуктивність яких зросла. Програми, що передбачають, наприклад, гнучкий робочий день, скорочений робочий тиждень або розподіл робочих місць, успішно розосереджують переважаних працівників на роботу, яку необхідно виконати, а не на потреби їхнього приватного життя [2].

Відтак, у сучасному мінливому світі у зарубіжній практиці активно впроваджується гнучкість на робочому місці, щоб допомогти працівникові мати кращий баланс між роботою та особистим життям, що має важливе значення для утримання та мотивації працівників. З юридичної точки зору важливо, щоб існувала чітка внутрішня політика щодо гнучкої та неповної зайнятості та, щоб будь-яка потреба працівника у неповному робочому дні/гнучкій роботі оцінювалася справедливо та об'єктивно роботодавцями.

Обрання так би мовити набору способів та засобів утримання та мотивації талановитих працівників може бути великою проблемою для роботодавців, особливо в сучасних економічних умовах. Зважаючи на те, що все більше роботодавців зосереджуються на розробці планів вирішення цієї проблеми, вони не повинні забувати, що їхні зобов'язання щодо трудового законодавства та кадрової політики відіграють важливу роль у закладанні основи для надійної стратегії управління персоналом.

Трудовий договір є основною юридичною угодою між роботодавцем і працівником, і важливо, щоб він відповідав меті та його зміст «приспосовувався» до ключових потреб талановитих працівників. Зокрема, щоб уникнути невизначеності для працівників, у договорі має бути чітко визначено назву посади, обов'язки та структуру звітності. У персональній роботі з ключовими працівниками-талантами також важливо, щоб трудовий договір захищав права працівників та роботодавців. Наприклад, може бути доречним включати детальні приписи про захист інтелектуальної власності роботодавця та конфіденційної інформації. Для деяких співробітників мають існувати обмежувальні угоди, які застосовуються після завершення роботи, які запобігають розголошенню ключовими працівниками комерційної таємниці протягом певного періоду.

Вважаємо, що для того, щоб утримати та мотивувати працівників, безумовно, важливо мати позитивну корпоративну культуру та робоче середовище, яке підкріплюється чіткою кадровою політикою. Наприклад, роботодавець із сильними цінностями повинен бути абсолютно нетерпимим до мобінгу та будь-яких інших агресивних дій на робочому місці.

У багатьох закордонних компаніях працівники з креативними ідеями не висловлюють їх керівництву, побоюючись, що їхній внесок буде проігнорований або висміяний. Дотримання такої лінії у багатьох компаніях настільки вкорінилися, що страждають як працівник, так і організація. Коли повноваження творити в організації передаються від верхівки до лінійного персоналу, працівники, які найкраще знають роботу, продукт або послугу, отримують можливість використовувати свої ідеї для їх покращення.

Здатність творити мотивує співробітників і приносить користь організації, маючи більш гнучку робочу силу, розумніше використовуючи досвід своїх співробітників, і посилюючи обмін ідеями та інформацією між співробітниками та відділами. Ці вдосконалення також створюють відкритість до змін, що може дати компанії здатність швидко реагувати на зміни ринку та підтримувати перевагу перших на ринку [3].

Управління недостатньою продуктивністю може бути дуже демотивуючим для талановитих співробітників, зокрема якщо погано працюють співробітники, яких так і не притягнули до відповідальності. Роботодавці повинні переконатися, що вони мають внутрішню «політику» боротьби з недостатньою продуктивністю, яка повинна включати заходи щодо тих, хто погано працює, та план покращення продуктивності. Варто також зазначити, що положення про випробувальний термін у трудовому договорі є корисним пунктом, який дає роботодавцю можливість розірвати трудовий договір на ранній стадії, якщо особа так і не підтвердила професійність та продуктивність своєї роботи.

На наше переконання, для залучення та утримання працівників корисним може бути запровадження на локальному рівні «корпоративних пакетів», що може включати премію за результатами роботи та/або право брати участь у системі заохочення працівників (бонусів). Вважаємо, у самому трудовому договорі не повинно бути згадок про бонуси чи схеми заохочення. Бажано, щоб такі схеми були чітко визначені у локальному акті, який поширюватиметься на усіх працівників, що забезпечить справедливості та рівності застосування наведених схем. Для заохочення через акції загальноприйнятою закордоном є практика структурування схеми в спосіб, ефективний для оподаткування, і зазвичай акції накопичують вартість на основі досягнення конкретних цілей, незалежно від того, чи це певний рівень прибутку чи продаж/злиття.

Закордоном практикується призначення ключових працівників у правління компанії (раду директорів). Так, у трудовому договорі має бути зазначено, що припинення трудових відносин призведе до виключення з правління. Підписана заява про звільнення з правління в ідеалі повинна бути отримана одночасно з підписанням трудового договору та зберігатися в архіві до тих пір, поки не буде потрібно. Це пояснюється тим, що виключення директора з правління може бути обтяжливим, якщо особа не подасть у відставку. Надання працівникам більшої відповідальності та повноважень приймати рішення розширює сферу їхнього контролю над завданнями, за які вони відповідають, і краще «озброює» їх для виконання цих завдань. У результаті почуття розчарування, яке виникає через притягнення до відповідальності за те, на що немає ресурсів, зменшується. Енергія відволікається від самозбереження до кращого виконання завдань [4].

Важливо зауважити, що в іноземній практиці талановиті працівники, як правило, хочуть швидко розвиватися та приймати нові виклики, і тому якщо не буде стрімкого кар'єрного зростання, то такі працівники кинуть роботу. А цей факт може підняти доволі делікатне питання – як звільнити місце на керівній посаді, зокрема, намагаючись звільнити працівників, які наближаються до пенсійного віку або які вже досягли пенсійного віку. Адже закордоном обов'язковий вихід на пенсію в певному віці може бути оскаржений як дискримінація за віком відповідно до Закону про рівність у працевлаштуванні, і роботодавці повинні мати можливість продемонструвати об'єктивні підстави для того, щоб прагнути встановити вік виходу на пенсію. Може бути дуже делікатно порушена тема передчасного звільнення співробітника, який має тривалий стаж, щоб звільнити місце для молодшого перспективного керівника. У деяких зарубіжних країнах окрім подання позову про несправедливе звільнення чи дискримінацію

за віком до Комісії з питань трудових відносин, працівник може звернутися до суду з вимогою винести судову заборону, якщо звільнення відбувається з порушенням контракту [1].

Підсумовуючи, незважаючи на те, що культура, цінності та переваги мають ключове значення в управлінні персоналом, трудовий договір, який мотивує працівників за показниками роботи, разом із добре продуманою та чесно реалізованою кадровою політикою може допомогти зберегти трудові відносини на позитивній основі та захистити роботодавця у разі конфлікту і тим самими мотивувати працівників.

Якщо працівники отримують інструменти та можливості досягти більшого, то більшість із них прийме цей виклик. Компанії можуть мотивувати співробітників досягати більшого, зобов'язавшись постійно вдосконалювати навички співробітників. Програми підвищення кваліфікації та трудової мобільності для працівників стають все більш популярним і ефективним способом підвищення рівня мотивації працівників. Часто ці програми покращують ставлення співробітників до клієнтів та компанії, зміцнюючи впевненість у собі. Підтримуючи це твердження, проведений зарубіжний аналіз факторів, які впливають на мотивацію до навчання, показав, що вона безпосередньо пов'язана зі ступенем, до якого учасники тренінгу вважають, що така участь вплине на їх роботу чи кар'єру. Іншими словами, якщо сукупність отриманих знань можна застосувати до роботи, яка має бути виконана, то отримання цих знань буде корисною подією для працівника та роботодавця.

Попри всю підтримку альтернативних мотиваторів, гроші все ще займають основне місце серед мотиваторів. Розподіл прибутку компанії стимулює працівників виробляти якісний продукт, надавати якісні послуги або покращувати якість процесу в компанії. Те, що приносить користь компанії, безпосередньо приносить користь працівнику. Грошові та інші винагороди надаються працівникам за створення ідей щодо економії коштів або вдосконалення процесів, щоб підвищити продуктивність і зменшити кількість прогулів [5]. Грошові мотиватори ефективні, коли вони безпосередньо пов'язані з ідеями чи досягненнями працівника. Тим не менш, якщо такі мотиватори не поєднати з іншими, негрошовими мотиваторами, то мотиваційний ефект буде короточасним. Крім того, грошове заохочення може виявитися контрпродуктивним, якщо не буде доступним для всіх членів організації [6].

Зарубіжні дослідження виявили, що ефективними мотиваторами працівників є негрошові. Грошові системи є недостатніми мотиваторами, частково тому, що очікування часто не виправдовують отримане, і тому невідповідність між матеріальними мотиваторами може швидше розділити, ніж об'єднати працівників. Тоді як перевірені немонетарні позитивні мотиватори сприяють розвитку командного духу та включають визнання, відповідальність і просування по службі [7]. Менеджери, які визнають навіть «маленькі перемоги» співробітників, сприяють зміцненню спільного командного середовища та ставляться до працівників чесно та з повагою, бачивши, що їхні працівники мають стабільнішу мотивацію. Менеджери однієї компанії провели мозковий штурм, щоб придумати 30 потужних винагород, реалізація яких коштує мало або нічого [8]. Найефективнішими винагородами виявилися похвальні листи, відпустки та ті, які підвищують особисту самореалізацію та самоповагу. У довгостроковій перспективі щира похвала та особисті жести є набагато ефективнішими та економнішими, ніж лише грошові нагороди. Зрештою, локальна програма, яка поєднує в собі системи грошової винагороди та задовольняє внутрішні потреби самореалізації, може бути найпотужнішим мотиватором для працівників [9].

Висновки. Наразі існує стільки різних методів мотивації співробітників, скільки компаній, які працюють у глобальному бізнес-середовищі. Тим не менш, деякі зарубіжні стратегії поширені в усіх організаціях, які прагнуть покращити мотивацію співробітників. Нині багато світових організацій виявляють, що гнучкість у дизайні робочих місць і системах винагород спонукають збільшення строку служби співробітників у компанії, спонукають до підвищення продуктивності та покращення морального духу.

Один із підходів до мотивації співробітників полягає у тому, щоб розглядати різні заходи заохочення за роботу окремої особи як основні чинники підвищення продуктивності працівників. Нескінченна різноманітність пільг для працівників, таких як охорона здоров'я (оплата відвідування закладів для тренувань, субсидовані плани харчування, тощо), страхування життя, участь у розподілі прибутків (володіння працівниками акціями), надання догляду за дітьми, службових автомобілів, тощо, використовуються компаніями у своїх зусиллях підтримувати щастя співробітників відстоюючи позицію, що щасливі співробітники – це мотивовані співробітники.

Базові принципи мотивації співробітників залишаються відносно незмінними протягом тривалого часу, що базуються на «розширенні можливостей», «гейміфікації» та «командній роботі».

У сучасному мінливому світі у зарубіжній практиці активно впроваджується гнучкість нас робочому місці, щоб допомогти працівникові мати кращий баланс між роботою та особистим життям, що має важливе значення для утримання та мотивації працівників.

Для утримання та мотивації працівників важливо мати позитивну корпоративну культуру та робоче середовище, яке підкріплюється чіткою кадровою політикою.

Управління недостатньою продуктивністю може бути дуже демотивуючим для талановитих співробітників, зокрема якщо погано працюють співробітники, яких так і не притягнули до відповідальності.

Для залучення та утримання працівників корисним може бути запровадження на локальному рівні «корпоративних пакетів», що може включати премію за результатами роботи та/або право брати участь у системі заохочення працівників (бонусів).

Закордоном практикується призначення ключових працівників у правління компанії (раду директорів). Зарубіжні дослідження виявили, що ефективними мотиваторами працівників є грошові. Грошові системи є недостатніми мотиваторами, частково тому, що очікування часто не виправдовують отримане, і тому невідповідність між матеріальними мотиваторами може швидше розділити, ніж об'єднати працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dermot Casserly Using employment law to retain and motivate employees <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=1e6968faf0ce-49f9-8d1c-40d5c4b08d53>
2. Battisti, Pete. Reward to Motivate. *Walls & Ceilings*. December 2005. P. 38-62.
3. Frase-Blunt, Martha. Driving Home Your Awards Program. *HRMagazine*. February 2001. P. 80-96.
4. Hohman, Kevin M. A Passion for Success: Employee buy in is the key. *Do-It-Yourself Retailing*. February 2006. P. 26-52.
5. In Brief: Recognition is greatest motivator. *Employee Benefits*. 10 February 2006. P. 15-32.
6. Incentive Schemes are Still Failing to Retain Staff. *Employee Benefits*. 4 November 2005. P. 50-72.
7. Parker, Owen. Pay and Employee Commitment. *Ivey Business Journal*. January 2001. P. 43-67.
8. Providing Opportunities to Grow. *Computer Weekly*. 7 February 2006. P.5-10.
9. White, Carol-Ann. *Expert's View on Managing Demotivated Employees*. Personnel Today. 15 November 2005. P. 16-31.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НЕДОТОРКАНОСТІ СУДДІ REGULATORY AND LEGAL PRINCIPLES OF IMMUNITY OF JUDGES

Легеза Ю.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0002-4896-3178

У статті висвітлено нормативно-правові засади недоторканості судді. Встановлено, що відповідно до статті 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначається, що судді є недоторканими у здійсненні ними покладених на них повноважень. Підкреслено, що недоторканість судді гарантується, зокрема, встановленням системи гарантій за недопущення притягнення судді до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку (ч. 2 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). З'ясовано, що на рівні рекомендаційної регуляції забезпечення захисту прав суддів діє Європейська хартія про закон про статус суддів, де закріплено, що справедливий розгляд справи має гарантуватися створенням умов для забезпечення недоторканості суддів та їх незалежності, що визначає рівень ефективності судового захисту прав та інтересів особи. Визначено, що гарантії недоторканості суддів полягають у: створенні спеціального порядку їх призначення на посаду, застосування заходів відповідальності та звільнення; існуванням процедури незмінності суддів та їх недоторканості; процесуальними гарантіями невтручання у здійснення суддівського розсуду; встановленням механізму адміністративної, кримінальної, цивільної відповідальності за порушення авторитету суддів; соціально-економічними засобами забезпечення діяльності суддів; функціонуванням органів суддівського самоврядування; створення процедур забезпечення особистої безпеки суддів та членів їх сімей. Авторами зроблено висновок, що недоторканість судді означає: обмеженість його дій вимогами дотримання норм матеріального та процесуального законодавства; створення умов для забезпечення об'єктивного та справедливого розгляду справи; застосування критеріїв неупередженості та незацікавленості судді у тому чи іншому способі врегулювання спорів; гарантування особливих процедур застосування заходів дисциплінарної та інших форм відповідальності судді, що має унеможливити фактори втручання інших гілок влади.

Ключові слова: недоторканість судді, незалежність судді, безсторонність судді, судовий розгляд, право на доступ до правосуддя.

The article highlights the normative and legal principles of a judge's inviolability. It was established that according to Article 49 of the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» it is determined that judges are inviolable in the exercise of the powers entrusted to them. It is emphasized that the inviolability of a judge is guaranteed, in particular, by the establishment of a system of guarantees for preventing a judge from being held accountable for a court decision he has made, with the exception of committing a crime or a disciplinary offense (Part 2 of Article 49 of the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges»). It has been found that the European Charter on the Law on the Status of Judges operates at the level of the recommendation regulation for the protection of the rights of judges, where it is established that a fair trial must be guaranteed by the creation of conditions to ensure the integrity of judges and their independence, which determines the level of effectiveness of judicial protection of the rights and interests of a person. It was determined that the guarantees of judges' inviolability consist in: creation of a special procedure for their appointment, application of measures of responsibility and dismissal; the existence of the procedure, the immutability of judges and their inviolability; procedural guarantees of non-interference in the exercise of judicial discretion; establishment of the mechanism of administrative, criminal, civil liability for violation of the authority of judges; socio-economic means of ensuring the activity of judges; functioning of bodies of judicial self-government; creation of procedures for ensuring the personal safety of judges and their family members. The authors concluded that the inviolability of a judge means: the limitation of his actions by the requirements of compliance with the norms of substantive and procedural legislation; creation of conditions to ensure objective and fair consideration of the case; application of the criteria of impartiality and disinterest of the judge in one or another method of dispute settlement; guaranteeing special procedures for applying measures of disciplinary and other forms of responsibility of the judge, which should make impossible the factors of intervention of other branches of government.

Key words: inviolability of a judge, independence of a judge, impartiality of a judge, trial, right to access to justice.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлюється, що судді є недоторканими у здійсненні ними покладених на них повноважень [1]. Недоторканість судді гарантується, зокрема, встановленням системи гарантій за недопущення притягнення судді до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку (ч. 2 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») [1]. На рівні рекомендаційної регуляції забезпечення захисту прав суддів діє Європейська хартія про закон про статус суддів, ухвалена 10 липня 1998 року в Лісабоні, на семінарі Ради Європи, де закріплено, що справедливий розгляд справи має гарантуватися створенням умов для забезпечення недоторканості суддів та їх незалежності, що визначає рівень ефективності судового захисту прав та інтересів особи. Отже, актуальність питання встановлення адміністративно-правових засад забезпечення недоторканості суддів залишається в сучасних умовах, та особливо посилюється в умовах воєнного стану.

Стан наукової розробки проблеми. Питання суддівського імунітету та недоторканості розглядалось через: встановлення проблематики застосування заходів дис-

циплінарної відповідальності, що розкривалось у публікаціях Н.В. Шевелер [2], І.О. Бабія [3], О.Л. Польового [4] та інших; через визначення меж процесуального розсуду судді, що впливає на здійснення ефективності реалізації судового контролю, що розглядалось у публікаціях Ю.О. Легези, А.О. Борисенка [5], Ю.А. Волкової [6], О.В. Констанція [7, с. 44] та ін.. Водночас питання недоторканості судді досліджується фрагментарно, що підсилює актуальність даної публікації.

Метою статті є визначення адміністративно-правових засад недоторканості судді.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення незалежності судів та їх недоторканості, недопустимості втручання в роботу судді є дуже важливим і відповідає принципам демократичної правової держави. Незалежність суддів має розумітися як створення умов для ухвалення суддями повинні приймати свої рішення без будь-якого впливу чи тиску від будь-яких зовнішніх осіб чи організацій. Їх рішення повинні ґрунтуватися виключно на законі та доказах у справі. Забороняється будь-яке втручання чи спроби впливати на суд чи суддів у будь-який спосіб. Це охоплює будь-які спроби тиску, погроз, хабарництва, чи інших дій, що мають на меті змінити об'єктивний характер

судового рішення. Громадяни, органи влади, та інші особи повинні поважати судову систему та її працівників. Неповага до суду може включати публічні висловлювання, що викривають або негативно впливають на авторитет суду та суддів. Дії, спрямовані на завдання шкоди авторитету суду чи вплив на неупередженість суду, можуть тягнути за собою адміністративну чи кримінальну відповідальність. Ці принципи є основою правової держави і гарантують справедливість, об'єктивність та незалежність судової системи. Порушення цих принципів може вести до порушення прав людини та правової держави в цілому.

Згідно із рішення Конституційного Суду України від 19 травня 1999 року № 4-рп/99 зазначено, що законодавча влада і, зокрема, народний депутат України не має права звертання до судів, до голів судів та до суддів щодо втручання у розгляд та вирішення конкретних судових справ [8].

Гарантії недоторканості суддів полягають у: створенні спеціального порядку їх призначення на посаду, застосування заходів відповідальності та звільнення; існуванням процедури незмінюваності суддів та їх недоторканості; процесуальними гарантіями невтручання у здійснення суддівського розсуду; встановленням механізму адміністративної, кримінальної, цивільної відповідальності за порушення авторитету суддів; соціально-економічними засобами забезпечення діяльності суддів; функціонуванням органів суддівського самоврядування; створення процедур забезпечення особистої безпеки суддів та членів їх сімей.

При цьому незалежність судді не означає відсутність необхідності звітування за ухвалені рішення, що здійснюється як шляхом застосування заходів громадського контролю, так і шляхом застосування заходів державного контролю.

Недоторканість судді означає обґрунтування відповідальності судді. Наприклад, недоторканість судді не означає допустимість несвочасності ухвалення рішення у справі, неналежне ставлення до учасників процесу та сторін конфлікту. Наявність таких проявів діяльності судді є підставою для застосування заходів дисциплінарної відповідальності до нього (стаття 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ін.).

Гарантії недоторканості судді можуть бути умовно поділені на: юридичні та фактичні, де до останніх відносяться майнові, соціальні, житлові гарантії. Юридичні гарантії недоторканості судді пов'язуються із встановленням меж процесуального розсуду судді та встановлення змісту його дискреційних повноважень.

Варто зазначити, що формування інституту недоторканості судді в Україні постійно перебуває у стадії формування. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ від 25 липня 2002 року у справі «Совтрансавто-Холдинг проти України» [9] зазначалось, що чисельними є прояви втручання у здійснення судового розгляду юридичних справ, що вчинювалось із боку органів державної виконавчої влади. Безумовно наявність такого адміністративного впливу на ухвалення судового рішення є порушенням незалежності судді та створює загрозу забезпеченню права особи на об'єктивне справедливе врегулювання справи.

Категорія «незалежність судді» розглядається відповідно до практики ЄСПЛ передусім як недопустимість втручання у процес врегулювання спору з боку органів державної виконавчої влади [10].

Розуміння безсторонності чи неупередженості судді полягає у: встановленні вимог щодо належності суб'єк-

тивного інтересу у врегулюванні спору; відсутності об'єктивної незацікавленості у врегулюванні справи на його користь. Наявність таких перешкод є підставою для самовідводу судді чи відводу судді. Однак при цьому необхідно підкреслити, що визначається презумпція безсторонності судді, тобто наявність сумніву, що судді є упередженим у врегулюванні тієї чи іншої справи має бути доведений та обґрунтований [11].

Доступ до суду із всіма атрибутами судової форми контролю є важливим елементом справедливого судочинства. Це означає, що кожна людина має право звертатися до суду для захисту своїх прав та інтересів, а суд повинен мати повний обсяг повноважень для розгляду справи, прийняття обґрунтованих рішень та забезпечення їх виконання. Суд повинен бути незалежним від владних та інших зовнішніх впливів. Це гарантує об'єктивність судового рішення. При цьому судовий процес повинен бути відкритим та доступним для громадськості. Це дозволяє громадськості спостерігати за процесом, забезпечує довіру до суду та запобігає корупції. Кожна сторона має право на представника за власним вибором. Адвокат забезпечує професійну допомогу та захист інтересів сторони у судовому процесі. Держава не може обмежувати або скасовувати судовий контроль у певних галузях. Це гарантує, що суд може розглядати будь-які спори чи питання, незалежно від того, які це може бути сфери (наприклад, конституційний контроль, адміністративні справи, цивільні та кримінальні справи тощо). Судове рішення повинно бути обов'язково виконане. Це забезпечує ефективність судової системи та довіру до неї. Загальна ідея полягає в тому, що суди повинні мати всі необхідні повноваження для розгляду справ та винесення об'єктивних рішень на основі закону. Втручання держави у цей процес або обмеження судового контролю підривають засади справедливості та правової держави. Одним із перших справ ЄСПЛ, де було звернено увагу на забезпечення права особи на доступ до суду, була справа «CASE OF GOLDER v. THE UNITED KINGDOM» [12], що здійснила «революцію» у розумінні недоторканості та неупередженості судді та суду.

Відмова у доступі до правосуддя є забороненою та є порушенням принципів справедливого судочинства. Кожна особа має право на справедливий судовий процес, де її справа буде розглянута об'єктивно і безпристрасно, з дотриманням всіх необхідних процедур і гарантій. Отже, відмова в правосудді або відмова у розгляді справи є недопустимою дією. Кожна особа має право на справедливий та об'єктивний судовий процес, де її справа буде розглянута належним чином і відповідно до закону. Відмова в правосудді або відмова у розгляді справи порушує це право та викликає недовіру до судової системи. При цьому обмеження доступу до правосуддя має бути об'єктивно необхідним, наприклад, у разі, якщо особу визнано обмежено дієздатною чи недієздатною.

Висновок. Таким чином, недоторканість судді означає: обмеженість його дій вимогами дотримання норм матеріального та процесуального законодавства; створення умов для забезпечення об'єктивного та справедливого розгляду справи; застосування критеріїв неупередженості та незацікавленості судді у тому чи іншому способі врегулювання спорів; гарантування особливих процедур застосування заходів дисциплінарної та інших форм відповідальності судді, що має унеможливити фактори втручання інших гілок влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
2. Шелевер Н. В. Імунітет суддів та їх відповідальність. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. 2011. Вип. 15. С. 79–83
3. Бабій І. Незалежність судової влади в особі судді – запорука демократичної держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 160–162

4. Польовий О. Л. Генеза юридичної відповідальності суддів в Україні. *Держава і право*. 2009. № 46. С. 133–138.
5. Борисенко А.О., Легеза Ю.О. Процесуальний судовий розсуд у врегулюванні виборчих спорів: практика ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №11. С. 831-834
6. Волкова Ю.А. Окремі питання реалізації дискреційних повноважень адміністративних судів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина *Київський часопис права*. 2022. №2. С. 81-86.
7. Константий О. В. Суддівський імунітет як гарантія об'єктивного і неупередженого правосуддя в державі. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1 (113). С. 44–47
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про запити народних депутатів України). URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-99#Text>
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» (заява № 48553/99) від 25.07.2002. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text
10. Ефективність рішень Європейського суду з прав людини, або справи, розглянуті з 1959 по 1998 рік. URL.: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=112>
11. Рум'янцева В. В. Поняття «безсторонній і незалежний суд» в сенсі § 1 статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини. *Юридичний вісник*. 2018. №1 URL.: https://minjust.gov.ua/m/str_1955
12. Golder v. The United Kingdom. STRASBOURG. 21 February 1975. URL.: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: \[«001-57496»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»: [«001-57496»]})

**ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У БУДІВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ****STATE CONTROL AS A MEANS OF PREVENTING OFFENSES
IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY OF UKRAINE**

Дубинський О.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри морського та господарського права,
проректор з науково-педагогічної роботи, економічних,
юридичних та соціальних питань
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Дубинський І.Ю., к.ю.н.,
доцент кафедри морського та господарського права
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Стаття присвячена аналізу дієвого засобу, що спрямований на забезпечення запобігання правопорушень у будівельній галузі, яким є державний контроль у цій сфері. Наголошено, що в умовах сьогодення, в яких перебуває наша держава, особливий акцент робиться на економічну складову, за допомогою якої забезпечується комплекс питань, пов'язаних із захистом та обороною міцністю України. Низка галузей економіки, які є ключовими у цьому процесі, активно задіяні до виконання своїх завдань та функцій, що так чи інакше пов'язано із забезпеченням стабільності економіки держави. Будівельна галузь, як одна з таких, активно проводить свою діяльність і в новому будівництві, й у відновленні значної кількості об'єктів, зруйнованих країною-агресором, і у забезпеченні оборонних та захисних об'єктів держави. Підкреслено, що з огляду на зазначене, питання дослідження заходів, що спрямовані на запобігання правопорушень у будівельній галузі, з-поміж яких чільне місце займає державний контроль, викликає особливий науковий інтерес. При цьому звернуто увагу на те, що категорія «контроль» є найважливішим видом зворотного зв'язку, за допомогою якого суб'єкти управління отримують необхідну інформацію про фактичний стан справ, про виконання тих чи інших рішень, дотримання вимог та норм законодавства.

Зроблено висновок, що сутність державного архітектурно-будівельного контролю на об'єктах будівництва полягає у тому, що суб'єкти здійснення такого контролю використовуючи організаційно-правові способи і засоби встановлюють чи не були в діяльності підконтрольних органів допущені будь-які порушення, що стосуються дотримання будівельних норм, стандартів, та інших вимог чинного законодавства, а відтак, якщо такі факти виявлені, вживають заходів для своєчасного їх усунення, відновлюють порушені при цьому норми, приносять до відповідальності осіб, які вчинили такі порушення та приймають інші заходи, спрямовані на попередження їх у подальшому.

Ключові слова: будівництво, будівельна галузь, будівельна індустрія, адміністративна відповідальність, контроль, будівельні норми, стандарти, правопорушення в будівельній галузі.

The article is devoted to the analysis of an effective tool aimed at ensuring the prevention of offenses in the construction industry, which is state control in this area. It was emphasized that in the current conditions in which our state is, special emphasis is placed on the economic component, with the help of which a complex of issues related to the defense and defense strength of Ukraine is ensured. A number of branches of the economy, which are key in this process, are actively involved in the performance of their tasks and functions, which in one way or another is connected with ensuring the stability of the state's economy. The construction industry, as one of these, actively conducts its activities both in new construction and in the restoration of a significant number of objects destroyed by the aggressor country, and in providing defense and protective objects of the state. It is emphasized that in view of the above, the issue of researching measures aimed at preventing offenses in the construction industry, among which state control occupies a prominent place, is of particular scientific interest. At the same time, attention was paid to the fact that the category «control» is the most important type of feedback, with the help of which management subjects receive the necessary information about the actual state of affairs, about the implementation of certain decisions, compliance with the requirements and norms of legislation.

It was concluded that the essence of state architectural and construction control on construction sites is that the subjects of such control, using organizational and legal methods and means, determine whether any violations were committed in the activities of controlled bodies, related to compliance construction regulations, standards, and other requirements of the current legislation, and therefore, if such facts are discovered, take measures to eliminate them in a timely manner, restore the norms violated at the same time, bring to justice the persons who committed such violations and take other measures aimed at preventing them in the future.

Key words: construction, construction industry, construction industry, administrative responsibility, control, construction regulations, standards, offenses in the construction industry.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, в яких перебуває наша держава, особливий акцент робиться на економічну складову, за допомогою якої забезпечується комплекс питань, пов'язаних із захистом та обороною міцністю України. Низка галузей економіки, які є ключовими у цьому процесі, активно задіяні до виконання своїх завдань та функцій, що так чи інакше пов'язано із забезпеченням стабільності економіки держави. Будівельна галузь, як одна з таких, активно проводить свою діяльність і в новому будівництві, й у відновленні значної кількості об'єктів, зруйнованих країною-агресором, і у забезпеченні оборонних та захисних об'єктів держави. З огляду на зазначене, питання дослідження заходів, що спрямовані на запобігання правопорушень у будівельній галузі,

з-поміж яких чільне місце займає державний контроль, викликає особливий науковий інтерес.

Стан дослідження проблеми. Питання, що стосується здійснення державного контролю, загалом та у сфері будівництва зокрема, були предметом дослідження відомих вчених-адміністративістів, з-поміж яких варто назвати В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, Н. О. Армаш, Г. В. Атаманчука, Ю. П. Битяка, В. В. Галуцька, Є. В. Додіна, В. О. Заросила, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. В. Кузьменко, В. І. Курила, О. І. Остапенка, С. В. Петкова, О. В. Стукаленко, В. О. Шамрая, І. М. Шопіну, Х. П. Ярмакі та ін.

Мета статті полягає у дослідженні проблематики запобігання правопорушень у будівельній галузі шляхом

застосування дієвого заходу, яким є державний архітектурно-будівельний контроль на об'єктах будівництва.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання, що стосуються державного контролю, як засобу запобігання правопорушень у будівельній галузі України, передусім необхідно зауважити, що категорія «контроль» є найважливішим видом зворотного зв'язку, за допомогою якого суб'єкти управління отримують необхідну інформацію про фактичний стан справ, про виконання тих чи інших рішень, дотримання вимог та норм законодавства. Тобто поняття контролю варто розуміти як відповідну систему спостереження та перевірки певного процесу функціонування об'єкта, що спрямована на виявлення можливих та реальних відхилень від заданих параметрів, порушення відповідних норм, своєчасного та повного їх усунення, а також притягнення винних до відповідальності.

Досліджуючи теоретичні засади державного контролю та нагляду в сфері будівельної діяльності, О. В. Стукаленко, звертає увагу на те, що в сучасних умовах виникла потреба у нових підходах до системи державного контролю, системи органів державного контролю та її законодавчого забезпечення. Існування такої системи пояснюється тим, що в перехідний період у суспільстві не поменшало недоліків у сфері державного управління, а управлінські рішення не стали ефективнішими, а також, дещо змінився склад учасників правовідносин.

Саме тому, на думку вченої, важливою складовою системи державного управління є контрольно-наглядова функція держави за суб'єктами будівельної діяльності, це пов'язано з тим, що від якості виконаних робіт в сфері будівництва залежить в подальшому дуже багато факторів: безпека, вартість, якість кінцевого продукту та т. п. Поняття безпека по своїй суті складне, багатопланове і включає поняття екологічна безпечність будівельних виробів і матеріалів, міцність і надійність новобудов, безпечність експлуатації існуючих будівель і споруд, дотримання при виконанні будівельних робіт технології будівництва, державних будівельних норм та правил, стандартів. Всі ці питання потребують постійного контролю [1, с. 33].

Положення Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю (далі – Порядок), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю» від 23 травня 2011 р. № 553, визначають, що «державний архітектурно-будівельний контроль здійснюється за дотриманням:

1) вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, проектної документації, будівельних норм, стандартів і правил, положень містобудівної документації всіх рівнів, вихідних даних для проектування об'єктів містобудування, технічних умов, інших нормативних документів під час виконання підготовчих і будівельних робіт, архітектурних, інженерно-технічних і конструктивних рішень, застосування будівельної продукції;

2) порядку здійснення авторського і технічного нагляду, ведення загального та (або) спеціальних журналів обліку виконання робіт (далі – загальні та (або) спеціальні журнали), виконавчої документації, складення актів на виконанні будівельно-монтажні та пускалагоджувальні роботи;

3) інших вимог, установлених законодавством» [2].

Варто акцентувати на тому, що «державний архітектурно-будівельний контроль на об'єктах будівництва, що є власністю іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних і фізичних осіб та розташовані на території України, здійснюється відповідно до вказаного Порядку» [2].

Необхідно звернути увагу й на те, що саме підлягає перевірці під час здійснення державного архітектурно-будівельного контролю. Названий нами Порядок передбачає, що під час контролю перевіряється: «достовірність даних, наведених у повідомленнях про початок виконання підготовчих і будівельних робіт та декларацій про готовність об'єкта до експлуатації; забезпечення замовником здійснення авторського та технічного нагляду, – коли такий нагляд є обов'язковим згідно із законодавством; передача замовнику проектної документації для виконання будівельних робіт на об'єкті, розробленої з пору-

шенням вимог законодавства, містобудівної документації, вихідних даних для проектування об'єктів містобудування, будівельних норм, стандартів і правил, у тому числі щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення, передбачення приладів обліку води і теплової енергії, а також зниження класу наслідків (відповідальності) об'єкта; експлуатація об'єктів будівництва, які не прийняті в експлуатацію; залучення до виконання окремих видів робіт відповідальних виконавців, які не мають відповідного кваліфікаційного сертифіката – у випадках, коли такий сертифікат є обов'язковим згідно із законодавством; виконання відповідальним виконавцем окремих видів робіт, пов'язаних із створенням об'єктів архітектури, без отримання в установленому порядку кваліфікаційного сертифіката – у випадках, коли такий сертифікат є обов'язковим згідно із законодавством; дотримання відповідальними виконавцями вимог законодавства, будівельних норм, стандартів і правил, вимог щодо відповідності кваліфікаційних сертифікатів класу наслідків (відповідальності) об'єктів, що визначені кваліфікаційними вимогами для відповідної або нижчої категорії працівників, необхідній кваліфікаційній категорії та професійній спеціалізації виконавця; подання замовником інформації про передачу права на будівництво об'єкта іншому замовнику, зміну генерального підрядника чи підрядника, осіб, відповідальних за проведення авторського і технічного нагляду, відповідальних виконавців робіт, а також про коригування проектної документації – якщо подання такої інформації є обов'язковим; застосування будівельних матеріалів, виробів і конструкцій, що не відповідають державним нормам, стандартам, технічним умовам, проектним рішенням, а також тих, на які поширюється дія технічного регламенту та повинна бути складена декларація про відповідність; додержання вимог будівельних норм щодо пожежної безпеки; додержання вимог будівельних норм щодо доступності для маломобільних груп населення; забезпечення надійності та конструктивної безпеки об'єкта; внутрішнє та зовнішнє інженерне обладнання [2].

Водночас, Порядок закріпив норму про те, що «державний архітектурно-будівельний контроль здійснюється у порядку проведення планових та позапланових перевірок за територіальним принципом» [2].

У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу на суб'єктів, які здійснюють державний архітектурно-будівельний контроль. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання функціонування органів архітектурно-будівельного контролю та нагляду» від 23 грудня 2020 № 1340, було утворено Державну інспекцію архітектури та містобудування України як центральний орган виконавчої влади, ... і який реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду [3].

У цьому документі визначено основні завдання, що покладаються на Державну інспекцію архітектури та містобудування (далі – ДІАМ), а саме: «підготовка та внесення на розгляд Міністра пропозицій щодо забезпечення формування державної політики з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду; здійснення в межах повноважень, визначених законом, державного архітектурно-будівельного контролю за дотриманням замовниками, підприємствами, що надають технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва, архітекторами та іншими проектувальниками, підрядниками, експертами, експертними організаціями та відповідальними виконавцями робіт, інженерами-консультантами, власниками будівель та лінійних споруд вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил під час виконання підготовчих та будівельних робіт; здійснення державного архітектурно-будівельного нагляду за дотриманням вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил територіальними органами ДІАМ, уповноваженими органами містобудування та архітектури, структурними підрозділами Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад з питань дер-

жавного архітектурно-будівельного контролю, іншими органами, що здійснюють контроль у сфері містобудівної діяльності (далі – об'єкти нагляду), під час провадження ними містобудівної діяльності; ліцензування видів господарської діяльності з будівництва об'єктів, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів із середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками, та здійснення контролю за додержанням суб'єктами господарювання ліцензійних умов провадження видів господарської діяльності з будівництва об'єктів, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів із середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками; виконання дозвільних та реєстраційних функцій у будівництві у визначених законодавством випадках [3].

Водночас, ДІАМ відповідно до покладених на неї завдань: 1) узагальнює практику застосування законодавства за питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Мінінфраструктури і в установленому порядку подає їх Міністру; 2) проводить перевірки: відповідності виконання підготовчих та будівельних робіт вимогам будівельних норм, стандартів і правил, затвердженим проектним вимогам, рішенням, технічним умовам, своєчасності та якості проведення передбачених нормативно-технічною та проектною документацією зйомки, замірів, випробувань, а також ведення журналів робіт, наявності в передбачених законодавством випадках паспортів, актів і протоколів випробувань, сертифікатів та іншої документації; відповідності будівельних матеріалів, виробів і конструкцій, що використовуються під час будівництва об'єктів, вимогам стандартів, норм і правил згідно із законодавством; дотримання порядку обстеження та паспортизації об'єктів, а також здійснення заходів щодо забезпечення надійності та безпеки під час їх експлуатації; додержання суб'єктами господарювання ліцензійних умов провадження видів господарської діяльності з будівництва об'єктів, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів із середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками; дотримання архітекторами, інженерами-проектувальниками, експертами, іншими відповідальними виконавцями вимог законодавства, будівельних норм, стандартів і правил, вимог щодо відповідності кваліфікаційних сертифікатів (сертифікатів) класу наслідків (відповідальності) об'єктів, що визначені кваліфікаційними вимогами для відповідної або нижчої категорії працівників; законності рішень у сфері містобудівної діяльності, прийнятих об'єктами нагляду; дотримання вимог законодавства у сфері містобудування підприємствами, що надають технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва, архітекторами та іншими проектувальниками, підрядниками, експертами, експертними організаціями та відповідальними виконавцями робіт, інженерами-консультантами, власниками будівель та лінійних споруд і замовниками; здійснює державний ринковий нагляд у межах сфери своєї відповідальності; 3) видає обов'язкові до виконання приписи щодо усунення порушень вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, стандартів і правил; зупинення підготовчих та будівельних робіт; усунення порушень вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності об'єктами нагляду; усунення порушень ліцензійних умов провадження видів господарської діяльності з будівництва об'єктів, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів із середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками; усунення порушень вимог законодавства у сфері містобудування підприємствами,

що надають технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва, архітекторами та іншими проектувальниками, підрядниками, експертами, експертними організаціями та відповідальними виконавцями робіт, інженерами-консультантами, власниками будівель та лінійних споруд і замовниками; 4) скасовує чи зупиняє дію прийнятих об'єктами нагляду відповідно до визначених законом повноважень рішень, які порушують вимоги законодавства у сфері містобудівної діяльності, з одночасним складенням протоколу відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення та подальшим оприлюдненням такої інформації на офіційному веб-сайті ДІАМ; 5) складає акти перевірок, протоколи про вчинення правопорушень, розглядає справи про правопорушення у сфері містобудівної діяльності та справи про адміністративні правопорушення із прийняттям відповідних рішень, накладає штрафи відповідно до закону; 6) розглядає в порядку нагляду рішення про скасування чи зупинення дії рішень, прийнятих з порушенням вимог містобудівного законодавства об'єктами нагляду, зокрема щодо документів, які дають право на виконання підготовчих та будівельних робіт і засвідчують прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, про повернення на доопрацювання, відмову у видачі, скасування або анулювання зазначених документів; 7) здійснює ліцензування видів господарської діяльності з будівництва об'єктів, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів із середніми (СС2) та значними (СС3) наслідками [3], а також низку інших важливих повноважень.

Згадувана нами, О. В. Стукаленко, розглядаючи сучасні реалії державного контролю у сфері будівництва, зауважує, що функціонування механізмів державного архітектурно-будівельного контролю залежить як від зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що впливають на систему державного контролю у сфері містобудівної діяльності.

Вчена наголошує, що як правило, зовнішні проблеми мають значний вплив на функціонування механізмів державного архітектурно-будівельного контролю та формування державної регуляторної політики в містобудівній сфері економіки держави [4, с. 40].

До внутрішніх проблем здійснення державного архітектурно-будівельного контролю, науковець віднесла організаційні, правові та ресурсні (матеріально-технічні) проблеми функціонування органів державного контролю [4, с. 41].

Водночас, вчена звертає увагу і на правові проблеми, відносячи до них актуальні проблеми чинного законодавства. Наприклад, вона вважає, що важливою проблемою є відсутність механізму визначення розміру штрафних санкцій за правопорушення у сфері містобудування для громадян, які на сьогодні визначаються посадовими особами органів ДАБК на власний розсуд у межах, визначених КУпАП [4, с. 41].

Висновки. Отже, узагальнюючи викладене вище можемо констатувати, що сутність державного архітектурно-будівельного контролю на об'єктах будівництва полягає у тому, що суб'єкти здійснення такого контролю використовуючи організаційно-правові способи і засоби встановлюють чи не були в діяльності підконтрольних органів допущені будь-які порушення, що стосуються дотримання будівельних норм, стандартів, та інших вимог чинного законодавства, а відтак, якщо такі факти виявлені, вживають заходів для своєчасного їх усунення, відновлюють порушені при цьому норми, притягують до відповідальності осіб, які вчинили такі порушення та приймають інші заходи, спрямовані на попередження їх у подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стукаленко О. В. Теоретичні засади державного контролю та нагляду в сфері будівельної діяльності. *Правова держава*. 2014. 17. С. 32–38.
2. Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю: постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2011 р. № 553. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2023).
3. Деякі питання функціонування органів архітектурно-будівельного контролю та нагляду: постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2020 року № 1340 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1340-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2023).
4. Стукаленко О. В. Державний контроль у сфері будівництва: сучасні реалії. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Правознавство. 2014. Т. 19. Вип. 2 (23). С. 38–45.

ОСОБЛИВОСТІ УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В УКРАЇНІ

FEATURES UNIVERSAL LEGAL SUCCESSION IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS IN UKRAINE

Біленко В.І., к.ю.н., докторант

*Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах.

Автором встановлено, що спадкування є підставою для універсального правонаступництва, тобто переходу права від спадкодавця до спадкоємця.

Визначено, що універсальному правонаступництву у спадкових правовідносинах притаманні такі ознаки як: безпосередність універсального правонаступництва; одночасність переходу до спадкоємців спадкового майна; перехід до спадкоємців прав та обов'язків спадкодавця в усій сукупності; перехід прав та обов'язків до спадкоємців у незмінному вигляді; безумовність і беззастережність актів прийняття спадщини та відмови від її прийняття.

Автором доведено, що не зважаючи на численні наукові праці науковців, на сьогодні окремі питання універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах, залишаються недостатньо дослідженими.

Здійснено аналіз судової практики цивільних справ у спорах, що виникають із відносин спадкування, зокрема рішень Верховного Суду. Це дозволило дійти висновку про те, що спірні питання щодо універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах вирішуються по-різному.

Доведено, що спадкове законодавство потребує оновлення, задля його удосконалення, єдності правильного застосування у судовій практиці та нотаріальній діяльності з метою повної реалізації спадкових прав в нашій державі.

Рекодифікація цивільного законодавства України сприятиме подальшому удосконаленню правового регулювання універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах в Україні на шляху гармонізації національного законодавства з нормами права Європейського Союзу.

Ключові слова: цивільне право, спадкове право, спадкові правовідносини, спадкування, правонаступництво, універсальне правонаступництво, європейська інтеграція, рекодифікація цивільного законодавства.

The article is sanctified to research of universal legal continuity in the inherited legal relationships.

The author established that inheritance is the basis for universal legal succession, that is, the transfer of rights from the testator to the heir.

It was determined that universal legal succession in inheritance legal relations has such characteristics as: immediacy of universal legal succession; simultaneity of the transfer to the heirs of the inherited property; the transfer to the heirs of the rights and obligations of the testator as a whole; the transfer of rights and obligations to the heirs in an unchanged form; unconditionality and unconditionality of acts of acceptance of inheritance and refusal to accept it.

It is well proven an author, that not having regard to numerous scientific works of scientists, for today separate questions of universal legal continuity in the inherited legal relationships, remain investigational not enough.

The analysis of judicial practice of civil cases is carried out in snopax that arise out of relations of inheritance, in particular decisions of Supreme Court. This made it possible to conclude that controversial issues regarding universal legal guardianship in inheritance legal relations are resolved in different ways.

It is well proven that the inherited legislation needs updating, for the sake of his improvement, to unity of correct application in judicial practice and notarial activity with the aim of complete realization of probate laws in our state.

The recodification of the civil legislation of Ukraine will contribute to the further improvement of the legal regulation of universal succession in inheritance legal relations in Ukraine on the way to the harmonization of the national legislation with the norms of the law of the European Union.

Key words: civil law, inheritance law, inheritance legal relations, inheritance, legal succession, universal legal succession, European integration, recodification of civil legislation.

Постановка проблеми. Питання правонаступництва у спадкових правовідносинах в Україні завжди знаходилося в центрі уваги як науковців так і практиків.

Слушною є думка О. Кухарева про те, що категорія спадкового правонаступництва є фундаментальною, базовою засадою всього спадкового права. Термін « правонаступництво » розуміється як перехід прав та обов'язків, що належать одному суб'єкту, до іншого. При цьому основною характеристикою правонаступництва визначають зв'язок між правонаступником та правопопередником. Спадкове правонаступництво є історично першою формою правонаступництва, в якій найбільш повно виражена ідея тотожності прав та обов'язків, що переходять від спадкодавця до спадкоємців [1, с. 40].

О. Скрипник визначає інститут спадкування « складною системою конструкцій. Залежно від способу організації та побудови цілого із складових частин спостерігаються різні варіації конструювання спадкового наступництва. Дослідження палітри існуючих конструкцій спадкування на прикладі розвинених країн континентальної Європи дозволить акумулювати виявлені моделі спадкових від-

носин, сформулювати нове юридичне знання, з одного боку, та ретранслювати їх у національну юридичну практику, використати як засіб упорядкування правового матеріалу – з іншого » [2, с. 1].

Зауважимо, що підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною [3], а також набуття статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, зобов'язує нашу державу гармонізувати національне законодавство з законодавством Європейського Союзу.

Окрім того, запровадження воєнного стану в Україні негативно вплинуло на всі сфери суспільних відносин, включаючи спадкування. Активні бойові дії та тимчасова окупація ворогом окремих територій нашої держави значно впливають на реалізацію особами своїх прав у сфері спадкування. Саме тому, правова регламентація універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах потребує чіткого законодавчого урегулювання, усунення колізій та проблемних аспектів, що можуть виникати у сучасних реаліях.

Варто зазначити, що рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства України актуалізувала дослі-

дження проблемних аспектів правонаступництва у сфері спадкового права, зумовила необхідність узагальнення й поглиблення аналізу використання категорії «універсальне спадкове правонаступництво» у правовій доктрині нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню спадкування приділялася увага у працях українських науковців, зокрема: О. Скрипник щодо юридичної конструкції спадкового права [2]; О. Колінько, А. Ширимета щодо механізму реалізації спадкових правовідносин в умовах сучасності [4]; К. Косяченко досліджено актуальну проблематику реалізації спадкових прав [5]; О. Кухарева щодо принципів спадкового права як визначальних засад подальшого оновлення спадкового законодавства України [6]; О. Малік щодо правової природи спадкового правовідношення [7]; О. Олійник, Є. Кривов'яз щодо правової природи спадкових правовідносин [8].

Окремим питанням правонаступництва у спадкових правовідносинах присвячені праці таких учених як: М. Бориславської щодо суб'єктів спадкового правонаступництва та суб'єктів (учасників) спадкових правовідносин [9]; В. Валах стосовно відмежування правонаступництва від суміжних явищ у цивільному праві [10]; О. Кіцили стосовно категорії правонаступництва в цивільному праві України [11]; О. Кухарева щодо догматичної конструкції універсального правонаступництва у сфері спадкового права [1]; В. Погребняк щодо переходу суб'єктивних цивільних прав і правонаступництва як категорії цивільного права [12]; І. Шляховської щодо переходу прав на обмежені у цивільному обороті об'єкти у порядку спадкового правонаступництва [13] та інших.

Не зменшуючи вагомості наукових напрацювань учених, зауважимо, що окремі питання універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах, на сьогодні, залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність поглиблення та розширення дослідження в умовах рекодифікації цивільного законодавства та гармонізації з нормами Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правове регулювання спадкових правовідносин регламентується Книгою шостою «Спадкове право» Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка складається із наступних Глав: «Загальні положення про спадкування», «Спадкування за заповітом», «Спадкування за законом», «Здійснення права на спадкування», «Виконання заповіту», «Оформлення права на спадщину», «Спадковий договір» [14].

У відповідності до статей 1216, 1218 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). До складу спадщини входять усі права і обов'язки, що належали спадкодавцю на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті [14].

Правонаступництво, забезпечуючи стабільність майнового обороту після смерті власника майна, визначає динаміку, рух прав та обов'язків від спадкодавця до його спадкоємців, а відтак становить «серцевину» спадкування. За своєю сутністю спадкове правонаступництво є правовим результатом повноцінної реалізації спадкового правовідношення, а поняття «спадкове правовідношення» та «спадкове правонаступництво» співвідносяться між собою як причина та наслідок [6, с. 165].

Варто зазначити, що спадковим правом урегулюються суспільні відносини правонаступництва, тобто наступництва одних суб'єктів цивільного права – фізичних, юридичних осіб, держави, територіальної громади та інших учасників, визначених у статті 2 ЦК України (спадкоємців) в правах та обов'язках фізичної особи, яка померла (спадкодавця). Об'єктом спадкового наступництва є спадщина (спадкове майно, спадкова маса), тобто вся сукупність прав та обов'язків спадкодавця, в яких він перебував на момент своєї смерті і які за своєю правовою

природою не є невіддільними від особи їх носія і здатні перейти до інших осіб.

Зміст статті 1216 ЦК України визначає, що права та обов'язки спадкодавця переходять до його спадкоємців як єдине ціле. Виняток можуть складати лише ті права та обов'язки, існування яких є невіддільним від особи спадкодавця і які, відповідно, припиняються з настанням його смерті (ст. 1219 ЦК України). Таким чином, спадкове правонаступництво традиційно розглядається як різновид наступництва універсального (загального) [14].

О. Малік вважає, що законодавство недостатньо регламентує положення про спадкування, що призводить до суперечностей у розумінні фундаментальних понять. На думку вченого, спадкуванням є врегульований законом порядок зміни одного суб'єкта у зв'язку з його смертю на одного або декількох осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва. У порядку спадкового правонаступництва можуть переходити лише права та обов'язки, а не речі, зокрема, право власності на річ, а не сама річ [7, с. 107].

Досліджуючи проблематику реалізації спадкових прав К. Косяченко слушно зазначає про те, що спадкові спори є одними із найскладніших у сфері цивільного права, оскільки в них стикаються як майновий інтерес на об'єкти спадщини, так й етичний інтерес з боку родичів спадкодавця. У процесі спадкування виникають спори між спадкоємцями, спадкоємцями і нотаріусом тощо [5, с. 99].

Аналіз судової практики цивільних справ у спорах, що виникають із відносин спадкування, дозволяє дійти висновку про те, що спірні питання щодо універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах вирішуються по-різному.

Постановою Верховного Суду від 27 березня 2019 року у справі № 2-1625/1997 [15] визначено, що «спадкування є формою правонаступництва, що реалізується спадкоємцем у межах обсягу спадкової маси та не включає процесуальні права й обов'язки спадкодавця, які ним не реалізовані за життя».

Під час розгляду *справи № 523/2357/20 Велика Палата Верховного Суду* розглядала питання процесуального правонаступництва у виконавчому провадженні та порядок застосування статті 1282 ЦК України щодо визначення меж відповідальності спадкоємців і порядку задоволення вимог стягувача на стадії примусового виконання рішення суду. Передаючи справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, колегія суддів Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду вважала, що з 5 жовтня 2016 року, з набранням чинності Законом України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII «Про виконавче провадження» (далі – Закон України № 1404-VIII) [16], процесуальне правонаступництво у виконавчому провадженні в разі смерті боржника не допускається, а відповідне виконавче провадження підлягає закінченню на підставі пункту 3 частини 1 статті 39 Закону № 1404-VIII.

Проте Велика Палата Верховного Суду зазначила, що таке буквальне розуміння вказаних норм Закону України № 1404-VIII є помилковим. Положення щодо закінчення виконавчого провадження в разі смерті боржника (пункт 3 частини 1 статті 39 Закону № 1404-VIII) слід розуміти так, що вони стосуються серед іншого випадків, коли правовідносини не допускають правонаступництва [16]. Своєю *постановою Велика Палата Верховного Суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 523/2357/20* [17] визначає, що процесуальне правонаступництво у виконавчому провадженні у разі смерті боржника (фізичної особи) є цілком можливим. У спірних правовідносинах до складу спадщини входить, зокрема, обов'язок із відшкодування шкоди, що належав спадкодавцю за життя. Цей обов'язок не припинився внаслідок смерті боржника та продовжує існувати. Оскільки спірні правовідносини допускають правонаступництво, державний виконавець повинен був

зупинити виконавче провадження та вирішити питання про залучення правонаступників.

Пунктом 101 постанови Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17 [18] визначено, що при вирішенні питання заміни учасника справи правонаступником та заміни сторони виконавчого провадження у разі смерті фізичної особи (боржника, відповідача) судам перш за все необхідно з'ясувати коло всіх спадкоємців померлої особи, а також встановити, чи пред'явлено кредитором вимоги до спадкоємців боржника.

Також, *пункти 78 – 79 постанови Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17* [18] визначають, що «у разі смерті фізичної особи – сторони виконавчого провадження виконавець повинен перевірити, чи допускають відповідні правовідносини правонаступництво, чи ні. Якщо ж виконавче провадження було закінчене виконавцем, у тому числі у зв'язку зі смертю боржника, і виконавець при цьому не врахував відповідні вимоги чинного законодавства щодо можливого правонаступництва боржника, постанову про закінчення виконавчого провадження можна оскаржити в судовому порядку. У разі задоволення скарги можна вирішувати питання щодо заміни сторони виконавчого провадження правонаступником, у тому числі у зв'язку зі смертю боржника».

Вирішуючи справу № 643/4873/20 та приймаючи постанову від 10 листопада 2021 року, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що факт смерті відчужувача за спадковим договором до вирішення справи судом допускає правонаступництво, тому відповідно до положень статті 55 ЦПК України суди мають зупинити провадження у справі та вирішити питання про залучення до участі у справі правонаступника померлого відчужувача [19].

Окрім того, звертається увага на необхідності розмежування спадкування як універсального правонаступництва так і сингулярного правонаступництва, яке також регулюється в книгою 6 ЦК України. Стаття 1227 ЦК України передбачає право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві (сингулярне правонаступництво) [14]. *Постановою Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 лютого 2022 року у справі № 243/13575/19* [20] проаналізував ці аспекти й розмежував, коли має місце сингулярне правонаступництво, а коли – спадкування вказаних прав.

Слушною є окрема думка судді Верховного Суду у Касаційному цивільному суді В. Пророка від 20 вересня 2023 року у справі № 638/16540/20 про те, що «спадкування, яке, у тому числі, забезпечує правонаступництво щодо об'єктів цивільного обороту, у широкому розумінні має сприяти розвитку та стабільності суспільно-економічних відносин у країні. Успадковане майно може бути об'єктом різних правочинів на протязі тривалого періоду часу, може бути основою планування різноманітних суспільних відносин громадянами. Втручання у ці процеси через значні проміжки часу після смерті спадкодавця спадкоємців, які з будь-яких причин не знали про цю смерть, у контексті реалізації ними частини третьої статті 1272 ЦК України здатне негативно вплинути та ускладнити розвиток та стабільність суспільно-економічних відносин у країні. Отже, з цієї точки зору у загальному розумінні це також питання публічного інтересу – інтересу держави. А тому у цьому питанні має місце завдання щодо пошуку балансу між публічним інтересом держави та приватним інтересом конкретного спадкоємця» [21].

Наведені вище рішення Верховного Суду, в тому числі і окрема думка судді Верховного Суду у Касаційному цивільному суді В. Пророка показують досить непростий підхід до розуміння та тлумачення окремих положень чинного законодавства з тих правових проблем, які виникають на практиці в окремих цивільних спорах щодо правонаступництва у сфері спадкування.

Аналізуючи догматичну конструкцію універсального правонаступництва у сфері спадкового права О. Кухарев зазначає про те, що цілісність конструкції універсального спадкового правонаступництва забезпечується сукупністю таких чинників: 1) спадщина переходить до спадкоємців як єдине ціле; 2) безпосередність, яка виявляється у тому, що спадкоємець набуває спадщину безпосередньо від спадкодавця без попередньої передачі її третім особам; 3) одномоментність переходу спадщини до спадкоємців з часу її відкриття незалежно від часу прийняття та державної реєстрації; 4) права та обов'язки, що належали спадкодавцеві, переходять до спадкоємців у незмінному вигляді в тому складі, обсязі та вартісному виразі, які існували на час відкриття спадщини; 5) безумовність і беззастережність актів прийняття спадщини та відмови від її прийняття [1, с. 47].

На думку цього науковця «універсальність спадкового правонаступництва виступає принципом спадкового права, що визначає його зміст, напрямок правового регулювання та повною мірою охоплює всі інститути спадкового права. Саме тому сутність конструкції універсального правонаступництва як базової категорії спадкового права не обмежується поняттям спадкування, вміщеним у ст. 1216 ЦК України» [1, с. 47].

Висновки. Спадкування є підставою для універсального правонаступництва, тобто переходу права від спадкодавця до спадкоємця. Завдяки цьому правовому механізму права та обов'язки померлої особи, не припиняються, а продовжують своє існування як права та обов'язки іншої особи – правонаступника, спадкоємця.

Універсальному правонаступництву у спадкових правовідносинах притаманні такі ознаки як: безпосередність універсального правонаступництва; одночасність переходу до спадкоємців спадкового майна; перехід до спадкоємців прав та обов'язків спадкодавця в усій сукупності; перехід прав та обов'язків до спадкоємців у незмінному вигляді; безумовність і беззастережність актів прийняття спадщини та відмови від її прийняття тощо.

Аналіз рішень Верховного Суду підтверджує непростий підхід до розуміння та тлумачення окремих положень чинного законодавства у цивільних спорах щодо правонаступництва у сфері спадкування, а також доводить актуальність та доцільність подальших досліджень проблем правової регламентації універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах як шляхом аналізу раніше діючого нормативного регулювання цих відносин та норм чинного законодавства України у цій сфері, так і визначення подальших перспектив упорядкування цього інституту.

Узагальнюючи вищевикладене, можемо зазначити, що спадкове законодавство потребує оновлення, задля його удосконалення, єдності правильного застосування у судовій практиці та нотаріальній діяльності з метою повної реалізації спадкових прав. Рекодифікація цивільного законодавства України сприятиме подальшому удосконаленню правового регулювання універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах в Україні на шляху гармонізації національного законодавства з нормами права Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кухарев О. Є. Догматична конструкція універсального правонаступництва у сфері спадкового права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3 (90). С. 40-49.

2. Скрипник О. В. Юридичні конструкції спадкового права: теоретико-компаративістське дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Скрипник; кер. роботи М. Р. Аракелян; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 21 с.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30 листопада 2015 року № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
4. Колінько О. О., Ширимета А. В. Механізм реалізації спадкових правовідносин в умовах сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 67-70.
5. Косяченко К. Актуальна проблематика реалізації спадкових прав. *Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue 3 (September 2022). Рр. 94–100.
6. Кухарев О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 163-167.
7. Малік О. В. Правова природа спадкового правовідношення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 105-107.
8. Олійник О., Кривов'яз Є. Правова природа спадкових правовідносин. *Legal Bulletin*, 2020. 84–90
9. Бориславська М. В. Суб'єкти спадкового правонаступництва та суб'єкти (учасники) спадкових правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3. С. 136-157.
10. Валах В. В. Відмежування правонаступництва від суміжних явищ у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 30 (1). С. 114-118.
11. Кіцила О. В. Категорія правонаступництва в цивільному праві України. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті* : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. до 30-річчя Приват. вищ. навч. закл. «Міжнар. економ.-гуманітар. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука» (м. Рівне, 19 жовт. 2023 р.). Рівне: ВПНЗ «МЕГУ», 2023. Ч 2. С. 39-42.
12. Погребняк В. Я. Перехід суб'єктивних цивільних прав і правонаступництво як категорії цивільного права: сутність і співвідношення. *Право і суспільство*. 2019. № 1 (2). С. 38-44.
13. Шляховська І. М. Перехід прав на обмежені у цивільному обороті об'єкти у порядку спадкового правонаступництва *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 212-216.
14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 2-1625/1997 (провадження № 61-6331св18) від 27 березня 2019 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81107409>.
16. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 523/2357/20 (провадження № 14-11цс22) від 11 жовтня 2023 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757808>.
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 916/617/17 (провадження № 12-48с20) від 03 листопада 2020 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217981>.
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 643/4873/20 (провадження № 61-9342св21) від 10 листопада 2021 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101211306>.
20. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у справі № 243/13575/19 (провадження № 61-11268сво20) від 14 лютого 2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103844358>.
21. Окрема думка судді Верховного Суду у Касаційному цивільному суді Пророка В. В. у справі № 638/16540/20 (провадження № 61-6761 св 22) від 20 вересня 2023 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928948>.

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО У ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ЯК ОБ'ЄКТ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВОЗНАВСТВА

ADMINISTRATIVE JUSTICE IN DEMOCRATIC STATES AS AN OBJECT OF EPISTEMOLOGY OF JURISPRUDENCE

Коваль М.П., к.ю.н., суддя,

П'ятий апеляційний адміністративний суд,

ORCID ID: 0009-0005-4781-6431

Актуальність дослідження обумовлена значимістю адміністративного судочинства щодо забезпечення прав людини та основоположних свобод, внаслідок чого проблематика набуває перманентного характеру. Метою роботи виступає загальний огляд наукових досліджень, об'єктом гносеології яких є адміністративне судочинство у демократичних державах задля наступного пізнання цього об'єкта.

Наукові дослідження організації та функціонування адміністративного судочинства поділено на декілька груп: науково-дослідні роботи, присвячені висвітленню становлення в Україні адміністративної юстиції; науково-дослідні роботи, присвячені висвітленню ознак і сутності адміністративного судочинства, іншим загально-правовим характеристикам цього різновиду правосуддя; науково-дослідні роботи, присвячені висвітленню окремих аспектів здійснення цього різновиду правосуддя.

Наголошено на взаємозв'язку адміністративної юстиції та інтерпретації правових явищ у контексті превалюючого типу розуміння права. Встановлено, що вивчення генези адміністративного судочинства є ключовою передумовою для глибокого розуміння сутності цього правового явища та його правової природи, дозволяючи визначити як сучасний стан явища, так і тенденції його розвитку. Аналіз генези дозволяє розглядати вплив соціально-політичних змін на формування та розвиток адміністративного судочинства.

Вказано на важливість пізнання принципів адміністративного судочинства, які дозволяють охарактеризувати як зміст, так і межі відповідної діяльності, встановлюючи загальні засади, основоположні ідеї здійснення адміністративної юстиції.

Відзначено, що розуміння процесу здійснення адміністративного судочинства дозволяє сформулювати загальне уявлення про це правове явище, його правову природу, створити правову модель адміністративного судочинства.

Аналіз наукових досліджень правників щодо організації та функціонування адміністративного судочинства дозволив дійти висновку про відсутність праці, у яких на доктринальному рівні (з урахуванням результатів компаративних досліджень) визначається концептуальне розуміння засад функціонування адміністративних судів, тенденцій їх розвитку тощо. Українська правова доктрина переважно зосереджує увагу на окремих аспектах організації та діяльності адміністративного судочинства.

Ключові слова: адміністративний суд, адміністративне судочинство, правосуддя, порівняльно-правове дослідження, принцип адміністративного судочинства.

The relevance of the research is determined by the importance of administrative justice in ensuring human rights and fundamental freedoms, consequently the problem becomes permanent. The purpose of the paper is a general overview of scientific research, the object of epistemology of which is administrative justice in democratic states for the further knowledge of this object.

Scientific research on the organization and functioning of administrative justice is divided into several groups: scientific research papers dedicated to covering the formation of administrative justice in Ukraine; scientific and research papers devoted to covering the features and essence of administrative justice, and other general and legal characteristics of this type of justice; scientific and research papers dealing with certain aspects of the implementation of this type of justice.

The interconnection between administrative justice and the interpretation of legal phenomena in the context of the prevailing type of law understanding is emphasized. It has been established that the study of the genesis of administrative justice is a key prerequisite for a deep understanding of the essence of this legal phenomenon and its legal nature, allowing to determine both the current state of the phenomenon and the trends of its development. Analysis of genesis allows to consider the impact of social and political changes on the formation and development of administrative justice.

It is pointed out the importance of learning the principles of administrative justice allowing characterizing both the content and the limits of the corresponding activity, establishing the general principles, fundamental ideas of the administrative justice implementation.

It is noted that the understanding of the process of administrative justice implementation allows to formulate a general idea about this legal phenomenon, its legal nature, and create a legal model of administrative justice.

The analysis of scientific research by domestic lawyers regarding the organization and functioning of administrative justice allowed us to come to the conclusion that there are no papers in which, at the doctrinal level (taking into account the results of comparative studies), a conceptual understanding of the principles of the functioning of administrative courts, trends in their development, etc. is determined. Domestic legal doctrine mainly focuses attention on certain aspects of the organization and activity of administrative justice.

Key words: administrative court, administrative justice, justice, comparative and legal research, principle of administrative justice.

Постановка проблеми. Одним із визначальних принципів демократичної держави є поділ влади, важливість реалізації якого була концептуально обґрунтована ще у XVIII столітті французьким мислителем Ш.-Л. Монтеск'є. На відміну від попередників, філософ серед органів публічної влади виокремив судову гілку, яка виступає арбітром не тільки у спорах у сфері приватного права, але і у спорах у галузі публічного права.

Розвиток і ускладнення суспільних відносин стали факторами розгалуження і спеціалізації судових органів і, як наслідок, утворення адміністративного судочинства. І хоча значимість адміністративного судочинства щодо забезпечення прав людини та основоположних свобод, законних інтересів не викликає сумнівів, у різних державах застосовуються його різні моделі.

Для України інститут адміністративного судочинства є відносно новим, що обумовлює важливість перманентного вивчення досвіду його функціонування в інших державах (зокрема, з метою визначення можливості імплементації у національну правову систему), як і узагальнення та гносеологію власного досвіду.

Актуальність цієї проблематики визначається і триваючими в Україні реформами судової гілки влади, зокрема і у контексті виконання взятих на себе зобов'язань щодо європейської інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика адміністративного судочинства систематично є об'єктом інтересу вчених-правників. Одним із чинників цього процесу є значимість адміністративного судочинства. Так, у цьому аспекті важко не погодитись з тезою В. Скрип-

чення про те, що «створення ефективної моделі адміністративного судочинства є важливим завданням, від якого прямо залежить подальший розвиток суспільства та організація системи публічного адміністрування різними державними процесами» [1, с. 12].

Відзначимо, що означена проблематика вивчалась такими авторами, як В. Авер'янов, О. Бачеріков, Ю. Битяк, А. Бондаренко, А. Зеленов, В. Кампо, О. Капинос, О. Капля, Н. Коваленко, В. Малихіна, А. Манжула, Р. Миронюк, В. Олашин, В. Пчелін, М. Смокович, О. Соколенко, В. Стефанюк, Т. Тур, Т. Фулей та ін.

Однак, слід вказати на те, що проблематика комплексного вивчення адміністративного судочинства як цілісної доктрини (особливо з урахуванням компаративного аспекту) залишається недостатньо висвітленою українською правничою наукою.

Мета статті. Здійснити загальний огляд наукових досліджень, об'єктом ґносеології яких є адміністративне судочинство у демократичних державах задля наступного пізнання цього об'єкта.

Виклад основного матеріалу. ґносеологія правових явищ, як і будь-яких соціальних явищ, передбачає з'ясування питання їх генези (що обумовлює використання історичного підходу як елементу методології сучасного правознавства). Саме тому у першу чергу відзначимо науково-дослідні роботи, присвячені висвітленню становлення в Україні адміністративної юстиції.

Серед правників, що досліджували цей предмет, слід згадати наступних: І. Бойка [2], А. Бондаренко [3], П. Едера [4], Ю. Кравцову [5], В. Кульчицького [2], Р. Ониско [6], О. Пасенюка [7], В. Решота [8], О. Свиду [9], В. Стефанюка [10] та ін.

Так, цілком слушно Ю. Кравцова вказує на те, що до 1996 р. (у цьому році було прийнято Конституцію України) розв'язання питання запровадження адміністративного судочинства уповільнювалося через неприйняття як самою судовою системою, так й іншими державними інституціями такого виду правосуддя. Тільки з уведенням принципу спеціалізації судів загальної юрисдикції на конституційному рівні адміністративна юстиція перетворюється з суто теоретичної проблеми на практичну, а її впровадження почало поступово переходити з площини загальнотеоретичних дискусій у сферу законотворення [5].

Наведене дозволяє зробити висновок про пов'язаність адміністративної юстиції з інтерпретацією правових явищ у контексті превалюючого типу розуміння права. Відтак, правильно відзначає і Р. Ониско про сприйняття адміністративної юстиції радянською доктриною як зайвого інституту, значення якого перебільшене та про можливість виконання його функцій засобами прокурорського нагляду [6, с. 98].

На нашу думку, вивчення генези адміністративного судочинства є ключовою передумовою для глибокого розуміння сутності цього правового явища та його правової природи, урахуовуючи наступне:

- врахування історичних коренів дозволяє визначити етапи становлення та еволюції адміністративного судочинства, розкриваючи його основні засади;

- аналіз генези дозволяє розглядати вплив соціально-політичних змін на формування та розвиток адміністративного судочинства;

- вивчення етапів становлення розкриває ключові правові традиції, що визначають особливості цього судочинства;

- розгляд генези дозволяє визначити основні цілі та завдання, які перед собою ставили законодавці на різних етапах розвитку адміністративного судочинства, що сприяє розумінню його функцій у сучасному правовому просторі;

- аналіз генези допомагає встановити зв'язок між традиціями минулого та сучасними тенденціями у сфері адміністративного правосуддя;

- вивчення історії формування адміністративного судочинства сприяє усвідомленню змін у підходах до вирішення спорів між громадянами та органами публічної влади;

- розгляд генези адміністративного судочинства створює підґрунтя для концептуального розуміння його правової природи та позначає основні принципи, які визначають його функціонування в правовій системі.

Таким чином, пізнання генези адміністративного судочинства виступає важливим методологічним підґрунтям його усебічної ґносеології, дозволяючи визначати як сучасний стан явища, так і тенденції його розвитку.

Звідси цілком очевидним є розуміння того, що важливим підґрунтям подальшої компаративної ґносеології адміністративної юстиції є саме сприйняття однойменного правового явища.

Ознаки і сутність пізнаваного предмета відіграють пропедевтичну роль при проведенні порівняльно-правових досліджень. У цьому контексті слід згадати роботи таких науковців, як Л. Анохіна [11], І. Бородін [12], І. Винокурова [13], О. Капинос [14], А. Карнарук [15], В. Коваль [16], І. Коліушко [17], О. Корчинський [18], Р. Куйбіда [17], Є. Курінний [19], В. Малихіна [20], О. Міщенко [21], В. Скрипченко [1] та ін.

На окрему увагу заслуговує теза української дослідниці О. Капинос про те, що «обов'язковою передумовою виникнення відносин адміністративного судочинства виступає неякісне (неправомірне) публічне (державне) управління, здійснене щодо заявника (скаржника)» [14, с. 12]. Хоча і не повною мірою погоджуючись із цим положенням, вважаємо, що воно багато у чому вказує на сутнісний характер адміністративного судочинства, потребує детального вивчення.

Наголосимо і на вивченні принципів адміністративного судочинства, які дозволяють охарактеризувати як зміст, так і межі відповідної діяльності, що і складає досліджуване явище, виходячи з їх розуміння як «ідейної надбудови, що є орієнтирами для здійснення тих процедур, за якими здійснюється процес судочинства в адміністративних судах» [1, с. 16].

Доволі важливим для розуміння адміністративного судочинства є дефініція, наведена О. Корчинським, у якій пропонується інтерпретувати це явище як «невід'ємний атрибут правової держави, спрямований на забезпечення верховенства права, судового захисту конституційних прав і особистих свобод громадян, судового контролю за правомірністю актів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, вирішення спорів адміністративного характеру між громадянами та органами, які здійснюють публічно-владні повноваження» [18, с. 3].

Виокремимо також дисертаційне дослідження Н. Ільчишина, присвячене комплексному висвітленню процедур адміністративного судочинства, у якому серед іншого «визначено особливості правового регулювання та практичного здійснення цих процедур на стадії відкриття провадження в справі, на стадії підготовчого провадження та на стадії розгляду справи по суті, намічено перспективи вдосконалення нормативних засад та практики здійснення судових процедур в адміністративному судочинстві» [22, с. 2].

Так, у контексті останнього дослідження слід вказати, що розуміння процесу здійснення адміністративного судочинства дозволяє сформулювати загальне уявлення про це правове явище, його правову природу, створити правову модель адміністративного судочинства, виходячи з наступного. По-перше, це дозволяє осмислити механізми та процедури, які використовуються для вирішення публічно-правових спорів. По-друге, вивчення процесу розкриває ключові етапи вирішення справ. По-третє, це сприяє усвідомленню правових принципів, які лежать в основі адміністративного судочинства. По-четверте, розуміння процесу робить можливим виділення основних суб'єктів

цього процесу, таких як судді, сторони та ін. По-п'яте, таке дослідження допомагає визначити роль доказів та їх значення у вирішенні адміністративних справ. По-шосте, вивчення процесу надає змогу аналізувати ефективність процедур та визначити можливі напрямки їх вдосконалення. Нарешті, розуміння процесу адміністративного судочинства формує підґрунтя для створення систематизованої правової моделі цього виду юридичної діяльності.

Загалом варто вказати на те, що роботи означеної групи дозволяють отримати цілісне розуміння адміністративного судочинства. Хоча, слід наголосити на тому, що у національному правознавстві фактично відсутнє саме доктринальне осмислення проблематики адміністративного судочинства, що буде ґрунтуватись на компаративному аналізі та яке визначало б перспективи розвитку відповідного інституту в Україні.

Наступним важливим завданням ґносеології адміністративного судочинства вітчизняним правознавством виступають окремі аспекти здійснення цього різновиду правосуддя.

Серед авторів, які вивчали означену проблематику, слід згадати таких як Л. Анохіна [11], С. Бондарчук [23], І. Винокурова [13], С. Гебеш [24], О. Дубенко [25], Н. Льчишин [22], М. Корнієнко [26-27], В. Пчелін [28] та ін.

У роботах цих авторів висвітлюються окремі аспекти адміністративного судочинства. І хоча вивчення таких праць не дає загального уявлення про досліджуване правове явище, вони складають важливе підґрунтя концептуального осмислення цього різновиду правосуддя.

У таких дослідженнях автори глибоко аналізують і розглядають різні складові цього правового явища, розкриваючи їх особливості та взаємозв'язки. Ці дослідження становлять важливе значення для загального розуміння адміністративного судочинства, хоча не можуть забезпечити повне уявлення про це правове явище. Однак, вони дозволяють глибше розібратися у конкретних аспектах адміністративного судочинства, таких як процедури, компетенція, структура, права та обов'язки учасників процесу

та ін. Вони розглядають питання, пов'язані з визначенням компетенції адміністративних судів, особливостями проведення судових засідань у цьому контексті, а також правами та гарантіями учасників судового процесу.

Додамо, що у роботах цієї групи зосереджується увага на аналізі судової практики та розвитку адміністративного судочинства в різних країнах чи вказується на особливості саме адміністративного судочинства. Окремі автори також вказують на основні тенденції подальшого розвитку, а також ті виклики, з якими стикається означене правосуддя.

Так, у цьому контексті згадаємо аналіз С. Гебешем статистичних даних за кількістю звернень до адміністративних судів, який дозволив авторові зробити наступний висновок: «Кількість звернень до адміністративного суду постійно зростає. Вказане, з однієї сторони, свідчить про низький рівень якості функціонування органів публічної адміністрації, які допускають у своїй роботі порушення прав та законних інтересів інших осіб, але, з іншої, свідчить і про зростання довіри до адміністративного суду як до ефективного засобу захисту порушених або оспорюваних прав» [24, с. 11].

В цілому, роботи, що досліджують окремі аспекти адміністративного судочинства, становлять важливий елемент формування концептуального розуміння цієї галузі правосуддя. Вони надають глибокий аналіз конкретних питань, що сприяє кращому розумінню моделі адміністративного судочинства, особливостей її функціонування.

Висновки. Таким чином, аналіз наукових досліджень українських правників щодо організації та функціонування адміністративного судочинства дозволяє зробити висновок про відсутність праць, у яких на доктринальному рівні (з урахуванням результатів компаративних досліджень) визначається концептуальне розуміння засад функціонування адміністративних судів, тенденцій їх розвитку тощо. Українська правова доктрина переважно зосереджує увагу на окремих аспектах організації та діяльності адміністративного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипченко В.О. Принципи адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 206 с.
2. Кульчицький В., Бойко І. Система судових органів Галичини у складі Австро-Угорщини. *Право України*. 2000. № 11. С. 137-139.
3. Бондаренко А.А. Розвиток адміністративного судочинства в Україні. *Форум права*. 2012. № 4. С. 118-124.
4. Едер П.Т. Правові основи організації та діяльність Вищого крайового суду у Львові (1855–1918 рр.): історико-правове дослідження. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 241 с.
5. Кравцова Ю.О. Адміністративна юстиція в Україні – становлення та розвиток. URL https://minjust.gov.ua/m/str_4930
6. Ониско Р.В. Історичний аналіз становлення адміністративного судочинства на території сучасної України. *Науковий погляд на розвиток адміністративної юстиції в історичному контексті. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 94-99.
7. Пасенюк О. Розвиток адміністративної юстиції в Україні. *Юридичний вісник України*. 2003. №28. 12-18 липня. С. 7.
8. Решота В.В. Передумови формування адміністративного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 124-127.
9. Свіда О.Г. Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2008. 17 с.
10. Стефанюк В.С. Правова обумовленість запровадження адміністративної юстиції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2000. 185 с.
11. Анохіна Л.С. Суб'єкти адміністративної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2001. 158 с.
12. Бородин І. Про сутність адміністративної юстиції. *Право України*. 2000. № 2. С. 15–17.
13. Винокурова І.М. Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 215 с.
14. Капинос О.В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 22 с.
15. Карнарук А. Організація діяльності та юрисдикція Адміністративного суду. *Підприємство, господарство, право*. 2006. № 4. С. 103-107.
16. Коваль В.М. Актуальні проблеми організації та діяльності апеляційних судів в Україні: монографія. Севастополь: Вид-ць Кручинін Л. Ю., 2005. 188 с.
17. Коліушко І.Б., Куйбіда Р.О. Адміністративні суди: для захисту прав людини чи інтересів держави. *Право України*. 2007. № 3. С. 18-19.
18. Корчинський О.І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2018. 185 с.
19. Курінний Є. Адміністративна юстиція як невід'ємна складова адміністративно-правового захисту. *Підприємство, господарство, право*. 2004. № 2. С. 20–25.
20. Малихіна В.В. Організаційно-правове забезпечення адміністративного судочинства в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Дніпро, 2021. 225 с.
21. Міщенко О.Є. Правове регулювання здійснення адміністративного судочинства в умовах реформ та економічних перетворень: автореф. канд. юр. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 19 с.
22. Льчишин Н.В. Судові процедури в адміністративному судочинстві: питання теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2023. 449 с.
23. Бондарчук С.А. Деякі проблеми забезпечення ефективності здійснення адміністративного судочинства в Україні. *Форум права*. 2010. № 4. С. 96-101.
24. Гебеш С.А. Відкриття провадження в адміністративній справі як стадія адміністративного судочинства: дис. канд.юрид.наук: 12.00.07. Ужгород, 2021. 251 с.
25. Дубенко О.М. Доказування в адміністративному судочинстві в Україні: дис. канд.юрид.наук: 12.00.07. Харків, 2010. 225 с.
26. Корнієнко М.В. Правоохоронна діяльність: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту*. 2013. Вип. № 3. Т. 2. С. 34–36.
27. Корнієнко М.В. Адміністративне право як галузь національного прав: правовий дискурс. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 137–140.
28. Пчелін В.В. Організація адміністративного судочинства України: правові засади. Харків, 2017. 448 с.

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

CONCEPT AND TYPES OF COLLECTIVE LABOUR DISPUTES

**Чанишева Г.І., д.ю.н., проф.,
завідувачка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення**

Національний університет «Одеська юридична академія»

**Панченко А.О., к.ю.н., доц.,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення**

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті визначаються поняття та види колективних трудових спорів на підставі аналізу актів чинного законодавства України, законодавчих актів окремих країн ЄС, проекту Закону України «Про колективні трудові спори».

Охарактеризовано окремі позитивні новели Закону України «Про колективні трудові спори», включаючи нові підходи розробників законопроекту до визначення поняття зазначених спорів та їх класифікації.

Враховуючи міжнародні трудові стандарти, практику Міжнародної організації праці, законодавчий досвід зарубіжних країн, насамперед, країн Європейського Союзу, запропоновано в абзаці п'ятому частини першої ст. 2 проекту Закону України «Про колективні трудові спори» закріпити таке визначення їх поняття: «Колективні трудові спори – розбіжності між сторонами колективних трудових відносин щодо:

- 1) встановлення або зміни умов праці;
- 2) укладення чи внесення змін і доповнень до колективних угод (договорів);
- 3) тлумачення нормативно-правових актів, колективних угод (договорів), нормативних актів роботодавця;
- 4) невиконання або неналежного виконання актів чинного законодавства, угод (договорів)».

Обґрунтовано доцільність викладення частини першої ст. 11 «Види колективних трудових спорів, способи та послідовність їх вирішення» проекту Закону України «Про колективні трудові спори» в такій редакції:

«1. Залежно від предмету спору та його сторін колективні трудові спори поділяються на :

а) спори про інтереси – розбіжності щодо встановлення або зміни умов праці, укладення чи внесення змін і доповнень до колективних угод (договорів);

б) спори про права – розбіжності щодо тлумачення нормативно-правових актів, колективних угод (договорів), нормативних актів роботодавця, невиконання або неналежного виконання актів чинного законодавства, колективних угод (договорів)».

Ключові слова: трудові спори, колективні трудові спори, класифікація колективних трудових спорів, колективні трудові спори про інтереси, колективні трудові спори про права, законодавство України, законодавство окремих країн ЄС.

The article defines the concept and types of collective labour disputes based on the analysis of acts of the current legislation of Ukraine, legislative acts of individual EU countries, the draft Law of Ukraine «On Collective Labour Disputes».

Some positive novelties of the Law of Ukraine «On Collective Labour Disputes» are characterized, including new approaches of the developers of the draft law to defining the concept of the specified disputes and their classification.

Taking into account international labour standards, the practice of the International Labour Organization, the legislative experience of foreign countries, primarily the countries of the European Union, it is proposed to establish in the fifth paragraph of the first part of Article. 2 of the draft Law of Ukraine «On Collective Labour Disputes» the following definition of their concept: «Collective labour disputes are disagreements between parties to collective labour relations regarding:

- 1) establishing or changing working conditions;
- 2) concluding or introducing changes and additions to collective agreements (contracts);
- 3) interpretation of normative legal acts, collective agreements (contracts), normative acts of the employer;
- 4) non-fulfillment or improper fulfillment of acts of current legislation, agreements (contracts)».

The expediency of the presentation of the first part of Art. 11 «Types of collective labour disputes, methods and sequence of their resolution» of the draft Law of Ukraine «On Collective Labour Disputes» in the following version:

«1. Depending on the subject of the dispute and its parties, collective labour disputes are divided into:

a) disputes about interests - disagreements regarding the establishment or change of working conditions, the conclusion or introduction of changes and additions to collective agreements (contracts);

b) disputes about rights - disagreements regarding the interpretation of normative legal acts, collective agreements (contracts), normative acts of the employer, non-implementation or improper implementation of acts of current legislation, collective agreements (contracts)».

Key words: labour disputes, collective labour disputes, classification of collective labour disputes, collective labour disputes about interests, collective labour disputes about rights, legislation of Ukraine, legislation of individual EU countries.

Постановка проблеми. Питання про поняття та види колективних трудових спорів завжди були і залишаються актуальними у сучасній науці трудового права, оскільки є одними з ключових питань у вченні про трудові спори та правовій регламентації порядку їх вирішення. Проблеми правового регулювання вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) досліджуються в наукових працях Н.Б. Болотіної, В.Я. Бурака, С.І. Запари, М.І. Іншина, П.Д. Пилипенка, М.В. Сокол, М.П. Стадника, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка та ін. Теоретичні та практичні аспекти вирішення зазначених спорів досліджені в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

В.М. Дейнеки «Примірні процедури вирішення трудових спорів (2015) [1], О.В. Пасечник «Вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) за законодавством України та окремих зарубіжних країн» (2021) [2] та ін.

До проблематики вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) звертаються вітчизняні вчені, досліджуючи правовий механізм захисту трудових прав і законних інтересів працівників [3; 4].

У цей час в Україні працюють робочі групи з розробки нового Закону України «Про колективні трудові спори», проекту Трудового кодексу України. У зв'язку з цим концептуальні положення теорії вирішення зазначених спорів

потребують нових підходів з урахуванням міжнародних трудових стандартів, законодавчого досвіду зарубіжних країн, насамперед, країн ЄС. Одними з таких питань є питання про поняття та класифікацію колективних трудових спорів.

Метою цієї статті є визначення поняття та видів колективних трудових спорів з урахуванням міжнародних трудових стандартів і позитивного зарубіжного законодавчого досвіду в цій царині.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 2 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року № 137/98-ВР [5] колективний трудовий спір (конфлікт) визначається як розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо: а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; б) укладення чи зміни колективного договору, угоди; в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; г) невиконання вимог законодавства про працю.

Послідовність розгляду і вирішення колективного трудового спору (конфлікту) визначена ст. 7 Закону, відповідно до якої розгляд колективного трудового спору (конфлікту) здійснюється з питань, передбачених: пунктами «а» і «б» статті 2 цього Закону, – примирною комісією, а в разі неприйняття рішення у строки, встановлені статтею 9 цього Закону, – трудовим арбітражем; пунктами «в» і «г» статті 2 цього Закону, – трудовим арбітражем.

Проектом Закону України «Про колективні трудові спори» передбачені інші підходи до поняття та визначення значених спорів, порядку та способів їх вирішення.

Прийняття нового Закону України «Про колективні трудові спори», проєкт якого розміщений на сайті Національної служби посередництва і примирення [6], має стати важливим кроком на шляху до європейської інтеграції та розвитку теорії трудового права та національного трудового законодавства. Розроблений законопроект у цілому, беззаперечно, заслуговує на позитивну оцінку і має низку суттєвих відмінностей від чинного Закону. Варто звернути увагу на слушне впровадження єдиного терміну «колективні трудові спори» замість терміну «колективні трудові спори (конфлікти)», що змушував науковців і практиків шукати відмінності між термінами «спори» і «конфлікти» за відсутності їх визначення в Законі.

На відміну від чинного Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР у законопроекті більш докладно врегульовано порядок вирішення колективних трудових спорів. Чинний Закон містить 34 статті, закріплені у чотирьох підрозділах, плюс розділ V «Прикінцеві положення», а законопроект – 52 статті, 6 розділів і розділ VII «Прикінцеві положення». При цьому не просто збільшено обсяг законопроекту, а передбачено низку принципово нових важливих положень порівняно з чинним Законом.

У законопроекті враховані міжнародні та європейські трудові стандарти, зокрема положення Рекомендації МОП № 92 щодо добровільного примирення та арбітражу 1951 року [7], Європейської соціальної хартії (переглянутої) [8], зокрема норм ст. 6 «Право на укладення колективних договорів», а саме частини третьої – сприяти створенню та використанню належного механізму примирення та добровільного арбітражу для вирішення трудових спорів, та частини четвертої, в якій Сторони визнають право працівників і роботодавців на колективні дії у випадках конфліктів інтересів, включаючи право на страйк, з урахуванням зобов'язань, які можуть впливати з раніше укладених колективних договорів. У проєкті Закону відтворені положення ст. 28 «Право на колективні переговори та дії» Хартії основних прав Європейського Союзу [9], згідно з якою працівники і роботодавці, або їх відповідні організації, мають право відповідно до законодавства Євро-

пейського Союзу і національного законодавства та національних практик, вести переговори і укласти колективні договори на належному рівні, а у випадку конфлікту інтересів – вживати колективних заходів для захисту своїх інтересів, у тому числі використовувати право на страйк.

У законопроекті більш повно відображені інтереси роботодавців, органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Зокрема, ст. 12 врегульовано порядок формування вимог стороною-ініціатором колективного трудового спору, ст. 13 – строки їх розгляду, а не тільки формування вимог працівників або профспілки (ст. 4, ст. 5) і строки їх розгляду, як у чинному Законі.

Важливою новелою проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» є здійснення класифікації колективних трудових спорів на спори про інтереси та спори про права (ст. 11) із встановленням відповідних способів та послідовності їх вирішення, що відрізняються від порядку вирішення, передбаченого чинним Законом.

Законопроектом установлений альтернативний порядок вирішення колективних трудових спорів. Запроваджено переговори між сторонами та трудову медіацію як етапи розгляду колективного трудового спору про інтереси. Етапами розгляду колективного трудового спору про права є: 1) переговори між сторонами колективного трудового спору; 2) трудовий арбітраж; 3) судовий порядок.

Проектом Закону передбачено примусове виконання рішення трудового арбітражу. Передбачено, що рішення про оголошення та висунення вимог страйку (ст. 35 законопроекту) – також приймається шляхом збору підписів працівників, у т. ч. електронних підписів з використанням засобів електронної комунікації з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису.

Законопроектом Закону передбачено проведення попереджувального страйку, а норми про страйк закріплені в окремому розділі VI «Страйки та локаути». Останні вперше отримують законодавче врегулювання у новому Законі. Проєкт Закону України «Про колективні трудові спори», безумовно, потребує доопрацювання. Проте зазначені вище та інші законодавчі новели свідчать про його прогресивний характер, насамперед, з точки зору врахування міжнародних та європейських стандартів, кращих законодавчих практик країн ЄС.

В абзці п'ятому частини першої ст. 2 проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» колективний трудовий спір визначається як неврегульовані розбіжності, що виникли між сторонами колективних соціально-трудова відносин щодо задоволення інтересу або реалізації прав чи виконання обов'язків однієї (ю) з таких сторін, для вирішення яких сторони можуть вдаватися до примирних процедур, інших встановлених законом засобів вирішення таких розбіжностей, або звертатися до суду.

У науці трудового права при визначенні поняття трудових спорів та їх класифікації застосовуються такі два основні критерії, як: 1) суб'єкти спору (кількість працівників, які беруть участь прямо або непрямо у трудовому спорі); 2) предмет (характер) спору.

Виходячи з визначення поняття колективного трудового спору в абзці п'ятому частини першої ст. 2 законопроекту, сторонами колективного трудового спору є сторони колективних соціально-трудова відносин. Такий підхід розробників проєкту Закону заслуговує на підтримку, адже в науці трудового права обґрунтовано, що відносини із вирішення колективних трудових спорів є колективними трудовими відносинами за своєю правовою природою [10; 11; 12]. Враховуючи це, сторонами колективного трудового спору є саме сторони колективних трудових відносин.

Утім, викликає заперечення застосування у запропонованому визначенні поняття колективного трудового спору термінів «неврегульовані розбіжності» та «соціально-

трудова відносина». Питання про визначення колективних трудових спорів як «неврегульованих розбіжностей» свого часу залишалося дискусійним у науці трудового права. Як видається, все ж таки застосування цього терміну в понятті колективного трудового спору є недоречним. Зрозуміло, що колективний трудовий спір, який виник, завжди залишається неврегульованою розбіжністю до моменту його вирішення. Тобто розбіжності не можуть бути врегульованими – вони або є, або їх немає. Якщо б далі за текстом статті слідувало, що це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності, тоді б варто було залишити цей термін. Тим більше, що у визначенні поняття «спори про інтереси» та «спори про право» у ст. 11 законопроекту термін «неврегульовані» вже не застосовується.

Термін «соціально-трудова» відносина так само потребує виключення із актів чинного законодавства, оскільки в юридичній практиці МОП, Законі України «Про соціальний діалог в Україні» [13] йдеться про регулювання трудових, соціальних, економічних відносин. Тобто необхідно виокремлювати «трудова» та «соціальні» відносина, а у визначенні поняття колективного трудового спору в абзаці п'ятому частини першої ст. 2 законопроекту залишити термін «колективні трудові відносина». Це узгоджується й з проектом Трудового кодексу України [14], до структури якого включено окрему Книгу четверту «Колективні трудові відносина».

Потрібно акцентувати увагу на такій прогресивній новелі проекту Закону України «Про колективні трудові спори», як класифікація зазначених спорів на спори про інтереси і спори про право. Ця важлива норма застосовується в термінології МОП, отримала законодавче закріплення в актах країн-членів ЄС. Так, відповідно до частини другої у ст. 213 «Поняття та види трудових спорів Трудового кодексу Литовської Республіки» [15] залежно від предмету спору і суб'єктів, які беруть участь у трудовому спорі, трудові спори поділяються на: 1) трудові спори про право (індивідуальні трудові спори про право і колективні трудові спори про право); 2) колективні трудові спори про інтереси.

У частині четвертій ст. 213 колективний трудовий спір про право визначається як розбіжність між представниками працівників, з одного боку, і роботодавцем або організаціями роботодавців, з іншого боку, у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням норм трудового права або взаємних угод.

Відповідно до частини п'ятої цієї статті колективний трудовий спір про інтерес – розбіжність між представниками працівників, з одного боку, і роботодавцями або організаціями роботодавців, з іншого боку, що виникає у зв'язку з регламентацією взаємних прав і обов'язків сторін або встановленням норм трудового права.

У п. «а» частини першої ст. 11 проекту Закону України «Про колективні трудові спори» спори про інтереси визначені як розбіжності, які виникли щодо встановлення нових або зміни існуючих умов праці, укладення нових або внесення змін до чинних колективних угод (договорів).

Згідно з п. «б» ст. 11 законопроекту спори про право – розбіжності щодо реалізації чи виконання вже існуючих прав та обов'язків, встановлених законодавством про працю, колективною угодою (договором) та локальними нормативними актами роботодавця, тлумачення колек-

тивних угод (договорів) та локальних нормативних актів роботодавця.

Заслугує на підтримку включення розробниками законопроекту до предмету спору про право положення про «тлумачення колективних угод (договорів) та локальних нормативних актів роботодавця». В практиці Міжнародної організації праці прийнято поділяти колективні трудові спори на два види: «спори про право» та «спори про інтереси». Так, відповідно до джерел МОП «спорами про право» є спори, що «виникають у зв'язку з тлумаченням і застосуванням умов праці, які містяться у чинних угодах, про порушення котрих може йти мова, або у чинних законах і нормативних актах». Натомість «спорами щодо інтересів» називають «спори, що виникають у ході колективних переговорів стосовно умов праці» [16].

Однак положення про тлумачення розробники законопроекту обмежили тільки колективними угодами (договорами) та локальними нормативними актами роботодавця. Із наведеного положення із джерел МОП тлумачення як предмет колективного трудового спору розглядається більш широко і охоплює також «закони і нормативні акти». Це доцільно було б врахувати у визначенні поняття колективного трудового спору про право.

Предмет колективного трудового спору в абзаці п'ятому частини першої ст. 2 проекту Закону визначено як «задоволення інтересу або реалізації прав чи обов'язків однієї (ю) з таких сторін». Виходячи із визначень понять спору про інтереси і спору про права у пунктах «а» і «б», слід дійти висновку про неповне визначення предмету колективного трудового спору в абзаці п'ятому частини першої ст. 2 проекту Закону України «Про колективні трудові спори». На нашу думку, предмет колективного трудового спору у визначенні його поняття має корелювати з предметом колективного трудового спору про інтереси та предметом колективного трудового спору про права.

Висновки. Таким чином, враховуючи міжнародні трудові стандарти, законодавчий досвід зарубіжних країн, насамперед, країн ЄС, видається доцільним в абзаці п'ятому частини першої ст. 2 проекту Закону України «Про колективні трудові спори» закріпити таке їх визначення: «Колективні трудові спори – розбіжності між сторонами колективних трудових відносин щодо:

- 1) встановлення або зміни умов праці;
- 2) укладення чи внесення змін і доповнень до колективних угод (договорів);
- 3) тлумачення нормативно-правових актів, колективних угод (договорів), нормативних актів роботодавця;
- 4) невиконання або неналежного виконання актів чинного законодавства, угод (договорів)».

Частину першу ст. 11 «Види колективних трудових спорів, способи та послідовність їх вирішення» проекту Закону України «Про колективні трудові спори» видається необхідним викласти в такій редакції:

«1. Залежно від предмету спору та його сторін колективні трудові спори поділяються на :

- а) спори про інтереси – розбіжності щодо встановлення або зміни умов праці, укладення чи внесення змін і доповнень до колективних угод (договорів);
- б) спори про права – розбіжності щодо тлумачення нормативно-правових актів, колективних угод (договорів), нормативних актів роботодавця, невиконання або неналежного виконання актів чинного законодавства, колективних угод (договорів)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейнека В.М. Примірні процедури вирішення трудових спорів: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2015. 200 с.
2. Пасечнік О.В. Вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) за законодавством України та окремих зарубіжних країн: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2021. 195 с.
3. Бурак В.Я. Правовий механізм захисту трудових прав і законних інтересів працівників : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 440 с.
4. Вавженчук С.Я. Охорона та захист трудових прав працівників : підручник. 3-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2021. 592 с.

5. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №34. Ст. 227.
6. Проект Закону України «Про колективні трудові спори». URL: https://www.nspp.gov.ua/images/2023/Проект_закону_Про_колективні_трудові_спори.pdf
7. Рекомендація МОП № 92 щодо добровільного примирення та арбітражу 1951 року. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1919-1964. Т.1. Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. С. 547-548.
8. Європейська соціальна хартія (переглянута) (Страсбург, 3 травня 1996 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062/print
9. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07 грудня 2000 року. URL: <https://ccl.org.ua/ru/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-evropejskogo-soyuza/>
10. Чанишева Г.І. Колективні трудові правовідносини. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 11 Трудове право / ред. кол.: С.М. Прилипко (голова), М.І. Іншин (заст. голови), О.М. Ярошенко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Видавництво «Право», 2018. С. 254-259.
11. Чанишева Г.І. Поняття та суб'єкти колективних трудових правовідносин. *Право та інновації*: наук.-практ. журн. /ред. кол.: Ю.Є. Атаманова та ін. Х.: Право, 2016. №1 (13). С. 17-22.
12. Чанишева Г.І. Поняття та види колективних трудових правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». Т.2. 2015. №10-2. С. 4-8.
13. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 р. №2852-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №28. Ст. 255.
14. Проект Трудового кодексу України. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf
15. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas Redakcija: 40 - 2023-11-16 (nuo 2023-11-30) Aktualii URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=368200&title=LR%20darbo%20kodeksas#
16. Kevin Fouli, Mev Kronin (2015) *Profesiynne prymyrennya u kolektyvnykh trudovykh sporakh: praktychnyy posibnyk* [Occupational conciliation in collective employment disputes: a practical guide]. Budapesht: MOP, Hrupa tekhnichnoyi pidtrymky z pytan' hidnoyi pratsi i Byuro MOP dlya krayin Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy.

**THE POWERS OF A FORENSIC EXPERT IN PREVENTING (PROPHYLAXIS)
THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS
OF NATIONAL SECURITY BY MEANS OF FORENSIC SCIENCE**

**ПОВНОВАЖЕННЯ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА У ЗАПОБІГАННІ
(ПРОФІЛАКТИЦІ) ВЧИНЕННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛІСТИКИ**

**Batiuk O.V., Doctor of Legal Sciences, Assistant Professor,
Professor at the Department of National Security**

*Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID ID: 0000-0002-2291-4247*

**Tserkunyk L.V., PhD in Law,
Assistant Professor at the Department of Criminal Law and Procedure**

*Uzhorod National University
ORCID ID: 0000-0002-6306-2650*

In the provisions of the scientific article, the author examines the current legal acts of Ukraine regulating the powers of a forensic expert in preventing (prophylaxis) the commission of crimes against the foundations of national security by means of forensic science. By analysing the opinions of scholars and practitioners, the author expresses his own views on two forms of preventive activities of forensic institutions: procedural and non-procedural. According to the author, the subjects of expert prevention and prevention of criminal offences against the foundations of national security by means of forensic science include: a forensic expert and the head of a forensic institution. The tasks that are solved by the theory of expert prevention and prevention of criminal offences against the foundations of national security are divided into two groups: general and special. The general task of this theory is to assist in the fight against crime by developing scientific provisions for the use of forensic science in the prevention of criminal offences against the foundations of national security. Special tasks in conducting expert research in the process of investigating criminal offences against the foundations of national security include: – establishing circumstances that contribute to the commission of criminal offences against the foundations of national security (for example, collaboration); development of methods and means of obtaining reliable knowledge that provide forensic experts with new opportunities to establish conditions conducive to the commission of criminal offences against the foundations of national security (sabotage); development and improvement of measures to improve the interaction of subjects of forensic activities; development of expert prevention in criminal, civil, arbitration, administrative proceedings, etc.

Key words: state, sabotage, expert, prevention, collaboration, offence, prophylaxis, institution, espionage.

У положеннях наукової статті автор досліджує чинні нормативно правові акти України, які регулюють повноваження судового експерта у запобіганні (профілактиці) вчиненню злочинів проти основ національної безпеки засобами криміналістики. Шляхом аналізу думок науковців та практиків, автор визначає власні погляди на дві форми профілактичної діяльності експертно-криміналістичних установ: процесуальну і не процесуальну. На думку автора, до суб'єктів експертної профілактики та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки засобами криміналістики можемо віднести: судового експерта та керівника судово-експертної установи. Завдання, які вирішуються теорією експертної профілактики та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, поділяються на дві групи: загальні та спеціальні. Загальним завданням цієї теорії є сприяння в боротьбі зі злочинністю шляхом розробки наукових положень по використанню судово-експертної діяльності у попередженні кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. До спеціальних завдань при проведенні експертних досліджень у процесі розслідування кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки відносяться: – встановлення обставин, які сприяють скоєнню кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки (наприклад колабораційна діяльність); розробка методів та засобів отримання достовірних знань, які надавали судовим експертам нові можливості по встановленню умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки (наклад диверсії); розробка та вдосконалення заходів щодо поліпшення взаємодії суб'єктів судово-експертної діяльності; розробка експертної профілактики в кримінальних, цивільних, арбітражних, адміністративних процесах і т.п.

Ключові слова: держава, диверсія, експерт, запобігання, колаборація, правопорушення, профілактика, установа, шпигунство.

The relevance of the topic is due to the fact that, according to the official data of the Prosecutor General's Office, in 2023, 4,743 criminal offences against the foundations of national security were registered, including: actions aimed at the violent change or overthrow of the constitutional order or the seizure of state power – 103, encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine – 573, financing of actions committed with the aim of violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power, changes in the boundaries of the territory or state border of Ukraine – 99, high treason – 739, collaboration – 2320, aiding the aggressor state – 521, attempt on the life of a state or public figure – 2, sabotage – 30, espionage – 37, obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations – 140, unauthorised dissemination of information on deployment, movement of weapons, armaments and ammunition to Ukraine, movement, relocation or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in

accordance with the laws of Ukraine, committed under martial law or a state of emergency – 179 criminal offences. In the first month of 2024, the statistics totalled 654 criminal offences [1]. These statistics demonstrate the special need to conduct state measures to prevent criminal offences against the foundations of national security committed under martial law by state bodies, public organisations, social groups, officials or citizens, by developing and implementing measures to anticipate, limit and eliminate the causes and conditions of crime in general, and, in particular, against the foundations of national security, and to prevent the commission of criminal offences at various stages of the crime. It should be noted that the subjects of crime prevention traditionally include, in a broad sociological sense, society as a whole, collectives, groups, individuals; in a socio-political sense, the state as a whole, state bodies, public organisations, citizens [2].

In criminological literature, it is noted that conducting expert preventive research in the field of knowledge in which

the expert (specialist, professional) performs examinations, although not a procedural duty of the expert (specialist, professional), is considered his or her professional duty. An inspection of the content of expert methodologies by some authors shows that many of them do not provide for research procedures aimed at establishing the circumstances of a preventive nature by expert research of the provided objects. This situation excludes from the attention of experts the need for their participation in the circumstances that contributed (or could have contributed) to the commission of a criminal offence. This reduces the effectiveness of expertise in the preventive activities of law enforcement and other government agencies. The inclusion of expert preventive research in the structure of expert technologies makes the setting of preventive tasks mandatory when conducting examinations in forensic institutions [3, p. 227-228].

Analysis of recent research and publications. Expert and preventive activities are a socially significant element, since if they are properly implemented, they can prevent the commission of criminal offences. It is worth agreeing with K. Dikevych that at present, the theory of expert prevention is not given enough attention by scientific researchers. At the same time, when solving the problems of legal regulation, expert and preventive work in general can significantly improve the level of law enforcement system [4]. In the scientific literature, the following scholars and practitioners have paid attention to certain issues of expert prevention and crime prevention: Azarov Y. I. [5], Gora I. V. [7], Gurina D. P. [8], Dikevych K. G. [4], Zhuravel V. A. [6], Konovalova V. O., [6], Pecherska I. O. [9], Rafalskyi E. O. [5], Samoiloova O. F., Shepitko V.Y. [6] However, it should be noted that at present, the science of criminology and forensic science still does not address the issues of expert prevention and prevention of criminal offences against the foundations of national security, which has determined the need for this scientific research.

The purpose of the article is to study the current legislation of Ukraine and other regulatory legal acts, the views of scholars and provisions of the science of forensics, data of forensic and expert practice regarding the powers of a forensic expert in preventing criminal offences in general, and on this basis to develop the author's own view and proposals for improving the current legislation of Ukraine regarding the activities of an expert as a subject of prevention of criminal offences against the foundations of national security.

Presentation of the research material and its main results. According to Art. 242 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, hereinafter referred to as the CPC, an expert examination is conducted by an expert at the request of a party to criminal proceedings or on behalf of an investigating judge or court if special knowledge is required to clarify circumstances relevant to criminal proceedings [10]. Also, the powers of an expert, his or her rights and obligations, and the procedure for conducting an expert study are set out in the Law of Ukraine "On forensic examination" and the Instruction on the procedure for appointing and conducting examinations and expert studies [11, 12]. It should be noted that the CPC of Ukraine entitles the expert, if it is in the interests of clarifying the circumstances relevant to criminal proceedings, to go beyond the scope of the received expert report and to set out in its conclusion the information discovered during the course of the examination, about which he was not asked questions (clause 4, part 3, article 69 of the CPC of Ukraine) [10].

Clause 3-1 of part 4 of article 71 of the CPC of Ukraine defines the right of a person who has special knowledge and skills and can provide consultations and opinions during the pre-trial investigation and court proceedings on issues requiring relevant special knowledge and skills, to also state in the opinion information relevant to criminal proceedings and in respect of which he or she was not asked questions. It is worth noting that part 3 of article 102 of the CPC of Ukraine

also declares that in situations where the expert discovers information relevant to criminal proceedings and about which no questions were asked, the expert has the right to indicate it in his/her conclusion [10].

It is the above-mentioned legal acts that regulate expert and preventive activities through: firstly, the activities of an expert who identifies during expert research the circumstances that contributed (could contribute) to the commission of criminal offences; secondly, through the participation of an expert in investigative actions as a specialist, as well as participation in the examination of the scene and reconstruction of the situation and circumstances of the event; thirdly, through the providing of expert (specialist) advice on the suppression of criminal offences, which can sometimes be provided by a specialist in the process of conducting operational and investigative activities (for example, recommendations on operational photography); fourthly, through specific examinations, generalisation of expert practice, development of research topics, thematic work and legal propaganda, i.e. related to all areas of activity of expert institutions.

It should be noted that in the science of forensics, the subject of forensic prevention consists of such elements as: studying the patterns of specific criminal acts of various types, the mechanism of their trace reflection; identifying and researching the features of typical investigative situations arising during the investigation, which allow identifying areas of prevention activities for taking preventive measures. In our opinion, scholars Zhuravel V.A., Konovalova V.O., Shepitko V.Y. have quite accurately defined that expert prevention is the activity of an expert to identify the circumstances that contributed to the commission of a crime (offence) and to develop measures to eliminate them [6].

We agree with D. P. Hurina that two forms of preventive activities of forensic institutions can be distinguished: procedural and non-procedural. The procedural form of preventive activity of employees of expert institutions includes the participation of an expert in investigative actions as a specialist, as well as participation in the inspection of the scene and reconstruction of the situation and circumstances of the event. Specialist consultations on the suppression of crimes can sometimes be provided by a specialist in the course of operational search activities (for example, recommendations on taking photographs of non-commodity documents in an operational manner) [8, z. 148].

Azarov Y. I. and Rafalskyi E. O. quite correctly note that the main feature of the participation of a forensic expert in investigative (search) and other procedural actions is that the purpose of such participation is limited, subordinated and determined by the tasks of the examination entrusted to this expert. This leads to other characteristic features of an expert's participation in procedural actions. A forensic expert, unlike a specialist, is an independent subject of criminal proceedings, endowed with procedural independence during the conduct of procedural actions. Therefore, when participating in investigative (search) actions, the expert is guided by his or her own convictions based on the tasks of the examination entrusted to him or her, and therefore acts at his or her own discretion, not limited by the opinion of other participants, including the investigator. An important point is that based on the preventive activities of procedural subjects, primarily the investigator and the expert, patterns are formed that are manifested in their interaction, which leads to mutual enrichment with new knowledge. The expert, acting as an assistant consultant in order to obtain as much information as possible from the investigator about the scene or things located or found during the inspection, provides information on the most optimal ways to inspect, detect, describe (record) and seize it, as well as provides information on possible examinations that should be assigned to the investigator, formulates appropriate questions to ask the expert to obtain the most effective result [5, c. 94].

It is worth agreeing with expert Dikevych K.G. that the non-procedural form of expert prevention is essential for optimising forensic activities and includes the analysis and generalisation of forensic practice in order to prepare preventive recommendations.

In general, the following stages of preventive activities can be distinguished:

1) identification and analysis of the circumstances that contributed to the commission of the crime;

2) development of preventive measures and proposals to improve the existing ones;

3) implementation of the developed measures in practice.

Thus, forensic expert prevention can be carried out by indicating the circumstances that contributed to the commission of a crime (offence) in the expert's conclusion, drawing up an expert report on the circumstances that contributed to the commission of a crime (offence) or a preventive recommendation; drawing up a report to the competent authorities on the identified circumstances as a result of generalisations of practice and/or scientific research that contributed to the commission of a crime (offence) and possible measures to eliminate them, as well as/or participation of an expert in legal advocacy. Therefore, first of all, the importance of expert prevention lies in identifying the circumstances that contributed to the commission of crimes, as well as in developing preventive measures in the form of proposals and recommendations aimed at preventing crimes. In some cases, it is the use of specialised knowledge that allows us to establish the causes and conditions that contributed to the commission of crimes. Expert prevention, being one of the subsystems of forensic prevention, actively contributes to the implementation of the national crime prevention task. The level of interaction with the initiator and organiser of the expert study affects the effectiveness of preventive activities, since the expert's competence does not allow launching and implementing the mechanism of preventive measures, the expert is only competent to develop proposals, the implementation of which, in many cases, depends on the decision of other officials, for example, the investigator. At the same time, the proposals should be based only on the factual data established within the framework of the expert study, if necessary, confirmed by the results of expert experiments; be economically justified, and actually implemented at this level of development of science and technology. The demonstrability and validity of the proposed measures increasing the availability of relevant detailed information, diagrams, drawings, photographs, and other illustrative material [4, p.52-53].

In our opinion, the subjects of expert prophylaxis and prevention of crimes against the foundations of national security by means of forensic science include: a forensic expert and the head of a forensic institution.

The tasks that are solved by the theory of expert prophylaxis and prevention of commission of crimes against the foundations of national security are divided into two groups: general and special. The general task of this theory is to assist in the fight against crime by developing scientific provisions for the use of forensic science in the prevention of crimes against the foundations of national security.

Special tasks in conducting expert research in the investigation of crimes against the foundations of national security include:

– establishing circumstances that contribute to the commission of crimes against the foundations of national security (for example, collaboration activities that may be manifested by a citizen of Ukraine carrying out propaganda in educational institutions regardless of type and form of ownership in order to facilitate the commission of armed aggression against Ukraine, establish and confirm the temporary occupation of part of the territory of Ukraine, avoid responsibility for the commission of armed aggression

against Ukraine by the aggressor state, as well as actions of citizens of Ukraine aimed at implementing of education standards of the aggressor state in educational institutions);

– development of methods and means of obtaining reliable knowledge that provided forensic experts with new opportunities to establish conditions conducive to the commission of crimes against the foundations of national security (sabotage committed by means of explosions, arson or other actions aimed at mass destruction of people, causing bodily injury or other damage to their health, destruction or damage to objects of important national economic or defence importance, as well as committing actions aimed at radioactive contamination, mass poisoning, spread of epidemics, epizootics or epiphytotics for the same purpose);

– development and improvement of measures to improve the interaction between the subjects of forensic activities;

– development of expert prophylaxis in criminal, civil, arbitration, administrative proceedings, etc.

It is worth agreeing with scholars who believe that an important means of collecting evidence in the investigation of criminal offences against the foundations of national security is forensic examination, which involves the examination by an expert on the basis of special knowledge of material objects, phenomena and processes containing information about the circumstances of criminal proceedings. Thus, conducting a forensic examination is a procedural action that involves an expert's examination of material evidence and other materials on behalf of an investigator or court in order to establish the facts and circumstances relevant to the proper resolution of criminal proceedings. One of the most common forensic examinations conducted in the investigation of criminal offences of collaboration is a phonoscopic examination, the purpose of which is to identify a person by oral speech, as well as for technical examination of data storage media and recording equipment. Sound traces allow to obtain evidentiary information, confirm the data obtained in the course of operational and investigative activities, as well as to identify the offender [13, p. 28].

In our opinion, the main types (subtypes) of forensic examinations that should be carried out in the investigation of criminal offences against the foundations of national security include:

firstly, forensic examination and its subtypes, namely:

handwriting examination (for example, in the investigation of espionage or collaboration)

linguistic examination of speech (for example, in the investigation of collaboration);

technical examination of documents (for example, in investigating the financing of actions committed with the aim of violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power, changes in the boundaries of the territory or state border of Ukraine);

examination of weapons and traces and circumstances of their use (for example, in the investigation of an attempt on the life of a state or public figure);

photographic, portrait (for example, in investigating actions aimed at violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power);

video, sound recording (for example, when investigating collaboration activities);

explosive (for example, in the investigation of sabotage);
man-made explosions (for example, when investigating sabotage);

materials, substances and products (for example, when investigating sabotage);

the presence of harmful substances (pesticides) in the environment (for example, when investigating sabotage);

potent and poisonous substances (for example, when investigating sabotage);

secondly, psychological expertise (for example, when investigating the unauthorised dissemination of information

on the sending, movement of weapons, armaments and ammunition to Ukraine, movement, relocation or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, committed under martial law or a state of emergency);

thirdly, environmental expertise (for example, in the investigation of sabotage committed by polluting water areas (sections of rivers, lakes, reservoirs); pollution of airspace, atmospheric air, water, soil, selected as part of anthropogenic environmental pollution); intentional damage to production and warehouse facilities of industrial, municipal and other enterprises and organisations, their treatment facilities, gas cleaning and dust collection plants, etc.; intentional damage to machinery, equipment, their units and parts from the site of the environmental emergency);

fourthly, military expertise (for example, in investigating obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations by establishing the circumstances of the use and actions of military formations; establishing the circumstances that led to serious consequences, death of people (military personnel, employees of the Security Service of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the National Guard of Ukraine and other representatives of ministries and agencies, civilians), loss of weapons, military equipment, government facilities and infrastructure, personal property of citizens during the use of military formations; establishing compliance of actions (inaction) of officials with the requirements of governing documents (assigned duties).

As a conclusion, it should be noted that the powers of a forensic expert in preventing (prophylaxis) the commission of crimes against the foundations of national security by means of forensic science should be considered exclusively through practical activities, which include

firstly, identifying during the expert examination the circumstances that contributed (could have contributed)

to the commission of a criminal offence and determining the content of measures to eliminate them (expert prevention);

secondly, the expert initiative should be considered not only as the right to reflect something in the conclusion, but also the right, and in some cases (when the safety of life, human life, security of society and the state depends on it) – and the obligation to indicate preventive measures;

thirdly, by proposing topics for the research work of expert institutions to address problematic issues of forensic science, including improving examination methods, solving organisational and regulatory problems in ensuring professional activity;

fourthly, through the adoption of the Law of Ukraine “On prevention of criminal offences”, which includes an expert and the head of an expert institution as subjects of prevention, and the adoption of the Law of Ukraine “On forensic expert activity in Ukraine”, which provides for the prophylaxis of offences by means of forensic examination;

fifthly, by discussing expert proposals aimed at overcoming the causes and conditions of crimes against the foundations of national security, which should be based on the results of their expert research and their generalisation, be scientifically substantiated, specific and reasoned;

sixthly, in the current legislation of Ukraine, we consider it expedient to adopt a norm that would define the process of optimising the records of criminological, criminalistic and forensic information, as this will subsequently expand the preventive capabilities of law enforcement agencies, as well as affect the effectiveness of the implementation of the strategy of reducing the possibility of committing crimes (for example, unauthorised dissemination of information on the sending, movement of weapons, armaments and ammunition to Ukraine, movement, movement or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, committed under martial law or a state of emergency, etc.).

REFERENCES:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс генерального прокурора України. URL: <http://surl.li/bnzkmt> (дата звернення 18.12.2023)
2. Лукашевич С. Ю. Об'єкти та суб'єкти запобігання в кримінології та правоохоронній діяльності. 2022. URL: <http://surl.li/qtyxy> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-185-5-6> (дата звернення 20.11.2023)
3. Моїсєєв О. М. Експертна профілактика в умовах протидії розслідуванню. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 23. С. 225–227.
4. Дікевич К.Г. Особливості судово-експертної профілактики злочинності. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*. Харків, 2019, С. 51-53. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/28_11_2019/pdf/15.pdf (дата звернення 18.12.2023)
5. Азаров Ю. І., Рафальський Є. О. Особливості взаємодії слідчого з експертом (спеціалістом) на початковому етапі досудового розслідування. *Юридична наука*. 2014. № 10. С. 87–96.
6. Журавель В.А., Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Експертна профілактика». Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 22 с.
7. Гора І. В. Залучення спеціаліста й експерта адвокатом за Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. Число 1. С. 156-162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2013_1_26 (дата звернення 18.12.2023)
8. Гуріна Д. П. Експертна профілактика: форми реалізації та способи фіксації. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 146–151
9. Самойлова О.Ф., Печерська І.О. Експертна профілактика як одна з форм судово-експертної діяльності і роль судового експерта в цій сфері. *Молодий вчений*. 2022. № 2 (102). URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-2-102-12> (дата звернення 18.12.2023)
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. прийнятий 13 квітня 2012 року № 4651-VI в редакції від 01.01.2024, підстава – 3509-IX, 3513-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 20.11.2023)
11. Про судову експертизу: Закон України (з чинними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>. (дата звернення 20.11.2023)
12. Інструкція про порядок призначення та проведення експертиз та експертних досліджень: Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08 січня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р., № 1950/5) URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/print1392286538612149> (дата звернення 20.11.2023)
13. Тетерятник Г., Мудрецька Г., Резніченко Г. (2023) Актуальні проблеми при розслідуванні кримінальних проступків, пов'язаних з колабораційною діяльністю : методичні рекомендації. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 40 с. URL: <http://surl.li/qumzvv> (дата звернення 18.12.2023)

SANCTIONING POWERS OF THE NATIONAL SECURITY COUNCILS

САНКЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ РАД НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

**Gurzhii T.O., Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of Administrative, Financial
and Information Law
State University of Trade and Economics**

**Gurzhii A.V., PhD., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

The article revolves around the investigation of the organizational and legal foundations of the sanctioning activities of the National Security Councils (NSCs) of the USA, UK, Germany, and Ukraine. It is noted that NSCs are integral parts of governmental structures that determine the priority directions for ensuring national security in political, economic, social, military, scientific-technological, environmental, informational, and other spheres.

Despite the similarity of the main goals and directions of the NSCs' activities, there are significant differences in their powers and mechanisms of operation. These differences reflect the specifics of the political, legal, and socio-economic conditions of each country.

The importance of a thorough investigation of the legal status of the NSCs of leading countries in the world, especially in terms of powers to apply special economic and other restrictive measures to protect national interests, national security, sovereignty, and territorial integrity, counteract terrorist activity, and prevent violation, restore violated rights, freedoms, and legitimate interests of citizens, society, and the state is emphasized. Such research allows not only to understand the peculiarities of the sanction policies of leading countries in the world but also to identify the most effective ways of their formation and implementation with the participation of NSCs.

It is established that the application of economic and other sanctions by NSCs is often accompanied by problems and does not always ensure an effective impact on the subjects under sanctions. In some cases, the applied sanctions can negatively affect the state that applies them. In this regard, the importance of creating a proper legal and organizational basis for building quality sanction strategies is emphasized.

Based on the study of foreign experience, priority directions for improving the sanctioning activities of the National Security and Defense Council of Ukraine are outlined.

Key words: security of the state, national security, national security council, sanctions, sanctions policy.

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових засад санкційної діяльності рад національної безпеки США, Великої Британії, Німеччини та України. Констатовано, що ради національної безпеки є невід'ємними частинами урядових структур, які визначають пріоритетні напрями забезпечення національної безпеки у політичній, економічній, соціальній, військовій, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах.

Разом з тим, попри схожість основних цілей і напрямів діяльності рад національної безпеки, існують значні відмінності в їхніх повноваженнях та механізмах роботи. Ці відмінності є відображенням специфіки політичних, правових і соціально-економічних умов кожної країни.

Підкреслена важливість ґрунтовного дослідження правового статусу рад національної безпеки провідних країн світу, зокрема, в частині повноважень щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян, суспільства та держави. Таке дослідження дозволяє не лише зрозуміти особливості санкційних політик провідних держав світу, а й виявити найбільш ефективні способи їх формування та реалізації за участю рад національної безпеки.

Встановлено, що застосування радами національної безпеки економічних та інших санкцій нерідко супроводжується проблемами та не завжди забезпечує дієвий вплив на підсанкційних суб'єктів. В окремих випадках застосовані санкції можуть негативно відбиватися на державі, котра їх застосовує. У зв'язку з цим підкреслюється важливість створення належного правового та організаційного підґрунтя для побудови якісних санкційних стратегій.

На основі вивчення зарубіжного досвіду окреслено пріоритетні напрями удосконалення санкційної діяльності Ради національної безпеки та оборони України.

Ключові слова: безпека держави, національна безпека, рада національної безпеки, санкції, санкційна політика.

In the realm of global politics and security, the National Security Councils (NSCs) hold a pivotal role. These entities, embedded within the governmental structures of nations worldwide, are tasked with the formulation and implementation of national security strategies. Despite sharing a common objective of safeguarding national interests, these councils exhibit significant variations in their powers and operational mechanisms, reflecting the unique political, legal, and socio-economic contexts of their respective countries.

An exploration into the NSCs of top world countries offers a rich tapestry of structures and strategies. Each one is shaped by diverse political systems and national security challenges, providing a broad spectrum of approaches to national security. This comparative analysis holds high practical value, as it not only provides valuable insights into the diverse strategies employed by different countries in addressing national security concerns, but also facilitates the identification of best practices and innovative approaches that have proven effective in specific contexts.

For modern Ukraine, navigating the complexities of significant geopolitical shifts and national security challenges, this comparative analysis holds immense potential. By understanding the powers and strategies of NSCs in top world countries, Ukraine can glean valuable insights to bolster its own national security framework.

The implementation of these findings in the Ukrainian context could range from structural and procedural modifications in the functioning of its NSC to the adoption of novel strategies in areas such as economic sanctions, intelligence coordination, and crisis response. This process of learning and adaptation, guided by the experiences of top world countries, could significantly enhance the effectiveness of Ukraine's national security strategy and its application of economic sanctions.

In essence, this exploration transcends the academic realm and aims to make a tangible impact on national security policy-making, particularly in the context of Ukraine. By fostering

a deeper understanding of global best practices and facilitating their contextual adaptation, this endeavor aspires to contribute meaningfully to the enhancement of national security in Ukraine and beyond.

The *United States National Security Council (NSC)* is the principal forum used by the President for consideration of national security, military, and foreign policy matters¹. It is part of the Executive Office of the President of the United States and is composed of senior national security advisors and Cabinet officials¹. The NSC advises and assists the President on national security and foreign policies and coordinates these policies among various government agencies. The NSC plays a key role in the application of economic sanctions, which are measures adopted to counter threats to national security posed by particular activities and countries². The Office of Economic Sanctions Policy and Implementation (EB/TFS/SPI) is responsible for developing and implementing these foreign policy-related sanctions [1].

The Office of Economic Sanctions Policy and Implementation (EB/TFS/SPI) is responsible for developing and implementing foreign policy-related sanctions adopted to counter threats to national security posed by particular activities and countries. SPI builds international support for implementation of economic sanctions, provides foreign policy guidance to the Department of Treasury and Commerce on sanctions implementation, and works with Congress to draft legislation that advances U.S. foreign policy goals in these areas. SPI maintains and enforces sanctions to maximize their economic impact on our targets and minimize the damage to U.S. economic interests [1].

Economic sanctions, which can be either comprehensive or selective, employ measures such as asset blocking and trade restrictions to achieve objectives related to foreign policy and national security. These measures may encompass a range of restrictions, including the denial of a designated entity's access to the U.S. financial system, the freezing of an entity's assets under U.S. jurisdiction, or the prohibition of the export of specified items.

In recent years, the United States has increasingly leveraged economic sanctions as a strategic tool to achieve a variety of foreign policy objectives. For instance, in response to Russia's incursion into Ukraine, the United States has enacted a comprehensive suite of sanctions against Russia. Similarly, sanctions have been imposed on Venezuela, specifically targeting entities involved in undermining democratic processes or institutions.

These sanctions can manifest in various forms, ranging from comprehensive economic embargoes affecting an entire country to more targeted measures aimed at specific sectors, individuals, or corporate entities. The economic restrictions imposed can encompass a wide array of measures, such as denying a designated entity access to the U.S. financial system, freezing an entity's assets under U.S. jurisdiction, or prohibiting the export of restricted items.

The implementation of these sanctions involves a multitude of federal agencies, each playing a distinct role in the process, including policy development, target identification, and violation prosecution. Key departments such as the Treasury, State, and Commerce each harbor units specifically dedicated to the implementation of sanctions. Notably, the Treasury's Office of Foreign Assets Control stands as the largest federal office dedicated to implementing sanctions.

However, this office, along with other federal agencies, faces a series of challenges in effectively implementing sanctions and assessing their effectiveness. These challenges include competition with other agencies and the private sector for hiring staff to meet its growing workload, and protracted lead times for acquiring necessary security clearances. Thus, while sanctions serve as a potent tool in the arsenal of U.S. foreign policy, their effective implementation and assessment present a complex and multifaceted challenge.

For example, Federal agencies do not engage in exhaustive evaluations that quantify the efficacy of sanctions in achieving the objectives of U.S. foreign policy. The measurement of sanctions' effectiveness is fraught with challenges, including the difficulty in distinguishing the impact of sanctions from other influencing factors, the dynamic nature of policy goals and objectives, and the scarcity of dependable data.

In turn, U.S. agencies have initiated measures to identify and alleviate any potential adverse humanitarian implications of sanctions on Venezuela. For instance, the Treasury Department maintains a dedicated call center and email account to provide assistance to humanitarian organizations encountering challenges related to sanctions [3].

In essence, the National Security Council (NSC), in concert with a multitude of departments and agencies, holds a pivotal role in the deployment of economic sanctions, serving as a potent instrument of U.S. foreign policy and national security.

The National Security Council (NSC) of the United Kingdom is a cabinet committee that oversees matters related to national security, foreign policy, defense, trade, international relations, development, resilience, and resource security. NSC is a cabinet committee of ministers, supported by a dedicated secretariat, which exists to co-ordinate and consider matters relating to national security, foreign policy, defence, international relations and development, resilience, energy and resource security.

The NSC currently has three formal subcommittees, each comprising of ministers whose departments have a stake in the issues to be discussed. These are the NSC (Threats, Hazards, Resilience and Contingencies), NSC (Nuclear Deterrence and Security), and NSC (Emerging Powers). The NSC coordinates responses to threats faced by the United Kingdom and integrates the work of relevant government entities with respect to national security.

The NSC's powers are broad and include the ability to identify and monitor national security risks and opportunities, tackle the causes of instability at their root, exert influence to exploit opportunities and manage risks, and enforce domestic law and strengthen international norms to help tackle those who threaten the UK and its interests [4, p. 24-27].

In terms of economic sanctions, the UK implements a range of sanctions regimes through regulations made under the Sanctions and Anti-Money Laundering Act 2018 (the Sanctions Act). The Sanctions Act provides the main legal basis for the UK to impose, update, and lift sanctions. The prohibitions and requirements in these Regulations apply to conduct by UK persons, including anyone in the UK, UK nationals outside of the UK, and bodies incorporated or constituted under the law of any part of the UK.

The UK may impose the following types of sanctions measures:

- trade sanctions, including arms embargoes and other trade restrictions

- financial sanctions, including asset freezes

- immigration sanctions, known as travel bans

- aircraft and shipping sanctions, including de-registering or controlling the movement of aircraft and ships [5].

Some sanctions measures (such as asset freezes and travel bans) apply only to persons or ships which have been designated or specified by the UK Government³. This is publicized through the UK sanctions list, which contains designations or specifications made using legislation under the Sanctions Act.

The UK government publishes the UK Sanctions List, which provides details of those designated under regulations made under the Sanctions Act. The list also details which sanctions measures apply to these persons or ships, and in the case of UK designations, provides a statement of reasons for the designation [6].

In summary, the National Security Council of the United Kingdom has broad powers related to national security,

including the ability to apply economic sanctions. These sanctions are implemented under the Sanctions and Anti-Money Laundering Act 2018 and can take various forms, including trade and financial sanctions. The specifics of these sanctions are detailed in the UK Sanctions List.

Germany's National Security and Defense Council (NSDC) is not a standalone entity but rather a part of the country's broader security architecture. The NSDC's powers and responsibilities are not explicitly defined in the context of applying economic sanctions [7].

However, Germany's approach to sanctions can be understood by examining its national security strategy and sanctions regime. National Security Strategy Germany's National Security Strategy provides guidance in the face of current and foreseeable security challenges. It is a comprehensive document based on a broad concept of security and references existing documents while informing other strategies. The strategy emphasizes Germany's dependence on a strong North Atlantic Alliance and a united European Union [8].

Sanctions Regime Germany applies all sanctions imposed by the United Nations Security Council and the European Union. It does not unilaterally impose sanctions. However, Germany maintains a discrete national export control regime that, in very limited circumstances, is used to impose unilateral export control measures.

Germany's sanctions regime distinguishes between sanctions with a focus on a specific jurisdiction and sanctions with a focus on specific individuals/entities³. Sanctions with a focus on a specific jurisdiction can further be divided into embargoes, comprehensive sanctions, and targeted sanctions.

Economic Sanctions are designed to restrict trade, usually within a particular economic sector, industry or market [9].

When it comes to implementing EU sanctions against a country, various federal and regional authorities collaborate, each operating within their designated responsibilities and competencies. Commercial banks, insurance companies, and other economic operators are responsible for ensuring compliance with asset freezing requirements once the relevant EU legal instrument takes effect. These entities diligently report on frozen assets to the Deutsche Bundesbank.

In summary, while the National Security Council (NSDC) plays a role in shaping Germany's national security strategy, the implementation of economic sanctions involves a broader network of entities. These measures adhere to guidelines established by international bodies such as the United Nations (UN) and the EU. Although the NSDC's specific powers in this process lack explicit definition, it is evident that sanction application is a multifaceted endeavor spanning various levels of government and economic sectors. Germany's approach underscores its commitment to international cooperation and adherence to established legal frameworks.

The National Security and Defense Council of Ukraine (NSDC) The National Security and Defense Council of Ukraine (NSDC), a constitutionally established specialized state body, plays a pivotal role within the presidential framework. Its primary mandate is to safeguard state independence and national security. The NSDC conducts rigorous analyses of both internal and foreign policies, assesses threats, and formulates strategies to address them. Additionally, it sets security priorities in foreign relations, military matters, and other critical domains [10].

Operationalizing economic sanctions constitutes a significant facet of the NSDC's mandate. Ukraine, embroiled in a protracted conflict with Russia, has found itself at the epicenter of international sanctions [11, p. 195-196]. These measures, imposed by the United States, United Kingdom, European Union, and other nations (including Australia, Canada, and Japan), are a direct response to Russia's audacious invasion of Ukrainian territory.

The focal point of these sanctions lies in curtailing Russia's financial prowess. Specifically, foreign currency reserves

worth an astounding \$350 billion – approximately half of Russia's total reserves – have been frozen. This financial straitjacket aims to limit Russia's maneuverability and exert pressure on its decision-making calculus.

The NSDC's actions reverberate across various domains, including cyberspace activities, military-industrial enterprises, and critical infrastructure [12, c. 99-101]. These actions underscore Ukraine's unwavering commitment to international cooperation and adherence to established legal frameworks.

The application of sanctions, while a powerful tool in international relations, faces inherent challenges. The legal intricacies surrounding their implementation often lead to complexities. For instance, the use of frozen Russian assets to fund Ukraine as reparations for the war is legally intricate. While the intent is noble, translating this into practical action involves navigating intricate legal frameworks.

Moreover, the efficacy of sanctions remains a subject of debate. Despite imposing over 16,500 sanctions on Russia since its invasion of Ukraine, these measures have not dealt a decisive blow to President Putin's ambitions. The delicate balance between exerting pressure and avoiding unintended consequences remains elusive.

Sanctions targeting Russian officials and oligarchs, such as asset freezes and travel restrictions, often yield symbolic rather than substantive results. While they may signal disapproval and impose inconveniences, their impact on altering Russia's behavior remains limited. The symbolic nature of these actions underscores the challenge of achieving meaningful change through sanctions [13].

In conclusion, while the NSDC plays a crucial role in shaping Ukraine's national security strategy, the implementation of economic sanctions involves a broader network of entities and follows the guidelines set by international bodies like the UN and the EU. The NSDC's specific powers in this process are not explicitly defined. However, it is clear that the application of sanctions is a complex process involving various levels of government and sectors of the economy. It's also worth noting that Ukraine's approach to sanctions is guided by its commitment to international cooperation and adherence to international law.

Conclusion. In the realm of national security and the application of economic sanctions, the examination of international practices reveals several salient strategies that could be judiciously adopted within the Ukrainian context:

- explicit delineation of roles and responsibilities: The establishment of a clear demarcation of duties and responsibilities within the National Security and Defense Council can engender a more efficacious execution of national security strategies, including the imposition of economic sanctions. This explicit delineation can obviate potential conflicts and foster a more harmonious interplay among different organs of executive authority.
- inter-agency coordination: The enhancement of coordination among various executive entities can lead to a more effective implementation of sanctions. This inter-agency synergy can ensure a comprehensive and unified approach towards the enforcement of sanctions, thereby augmenting their overall impact.
- adherence to international guidelines: The strict observance of guidelines set forth by international bodies such as the United Nations and the European Union when applying economic sanctions is a practice of paramount importance. By bolstering its adherence to these guidelines and actively participating in international discussions on sanctions, Ukraine can fortify its standing in the global arena.
- national legislation on sanctions: The enactment of national legislation pertaining to sanctions can provide a robust legal foundation for the implementation of sanctions. Such legislation can serve as a bulwark against potential legal challenges and ensure the legality and legitimacy of the sanctions imposed.

public communication: The development of effective public communication strategies regarding national security strategies and the application of sanctions can ensure that the citizenry is well-informed about the rationale and objectives behind the imposition of sanctions. This can foster public support and understanding for these measures, thereby enhancing their overall effectiveness.

In conclusion, while each nation's approach to national security and the application of sanctions is shaped by its unique national context, there are several practices gleaned

from international experiences that could be judiciously adopted within the Ukrainian context. These include the explicit delineation of roles and responsibilities, enhanced inter-agency coordination, strengthened adherence to international guidelines, the enactment of national legislation on sanctions, and the development of effective public communication strategies. The adoption of these practices could significantly enhance the effectiveness of Ukraine's national security strategy and the application of economic sanctions.

BIBLIOGRAPHY

1. National Security Act of 1947. Public Law. 1947. 235–61. Stat. 496; U.S.C. 402
2. Economic Sanctions Programs. *An official website of the United States Government*. URL: <https://www.state.gov/economic-sanctions-programs/>
3. Economic Sanctions. *An official website of the U.S. Government Accountability Office*. URL: <https://www.gao.gov/economic-sanctions>
4. Devanny J., Harris J. *The National Security Council National security at the centre of government*. London: Institute of Government, 2014. 47 p.
5. UK sanctions. *The UK Government Digital Service*. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/the-uk-sanctions-list>
6. The UK Sanctions List. *The UK Government Digital Service*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/government-digital-service>
7. Brockmeier S. Regierungswechsel: Das Ende der Ratlosigkeit? *Global Public Policy Institute*. URL: <https://peacelab.blog/2021/05/regierungswechsel-das-ende-der-ratlosigkeit>
8. Nationale Sicherheitsstrategie. *Bundesministerium der Verteidigung*. URL: <https://www.bmvg.de/de/nationale-sicherheitsstrategie>
9. Sanctions Germany 2024. *International Comparative Legal Guide*. URL: <https://iclg.com/practice-areas/sanctions/germany>
10. Constitution of Ukraine. *The official website of The Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/constitution-of-ukraine/168071f58b>
11. Gurzhii, T., Gurzhii, A. & Jakuszewicz, A.. Public Law and Administration under Conditions of Hybrid Warfare (The Experience of Ukraine). *Comparative Law Review*. 2021. №27. P.195-218.
12. Gurzhii, T. Freedom of Thought vs. National Security Interests: the Issues of Hybrid Warfare in Ukraine. *Polityka i Społeczeństwo*. 2019. №1 (17). P. 94-102.
13. Hussein F., Boak J., Burrows E. So many sanctions on Russia. How much impact do they really have? *The Associated Press*. URL:// <https://apnews.com/article/russia-ukraine-war-sanctions-us-treasury-state-827008882162cc95a9dba4e4f93411d3>

**СЛІДОВІ КАРТИНИ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ****TRACE PATTERNS OF JUVENILE MERCENARY-VIOLENT CRIMES**

Волошанівська Т.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1060-5412

У статті розглядаються слідові картини корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми. Вказується, що кожний вид кримінального правопорушення має свої специфічні сліди, які надають можливість відокремити його від тотожних протиправних діянь, а також встановити окремі особливості особи, яка вчинила таке суспільно небезпечне діяння. Фактично, слідова картина дозволяє сформулювати уявлення про механізм реалізації кримінально протиправного умислу та побудувати алгоритм досудового розслідування. У науковій літературі вчені розглядали особливості слідових картин при вчиненні корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень. Зазначається, що вбивство не є типовим для неповнолітніх осіб кримінальним правопорушенням. У більшості випадків, корисливо-насильницькі діяння дітей мають наслідком спричинення тілесних ушкоджень різного ступеню, інколи – тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті потерпілого. Водночас, такі наслідки є, скоріше, необережними, оскільки зміст кримінально протиправного умислу спрямований, в першу чергу, на заволодіння майном, а насильство в такому випадку є лише способом досягати поставленої мети. Часто корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення вчиняються неповнолітніми випадково. Найбільш розповсюдженими є випадки, коли дитина намагається вчинити крадіжку із проникненням до житла чи іншого володіння особи. Проте, після викриття спроби вчинити крадіжку дитина не зупиняється та продовжує реалізацію свого кримінально протиправного умислу, але вже у відкритий спосіб із застосуванням насильства. У такому випадку сліди можуть дещо відрізнятися від типових для таких суспільно небезпечних діянь. Це можна пояснити тим, що більшість слідів першої стадії кримінального правопорушення може бути відсутня у зв'язку із умислом на вчинення крадіжки. Підсумовується, що слідові картини корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми певним чином відрізняються від тих, що вчиняються дорослими особами. Це можна пояснити специфікою реалізації кримінально протиправного умислу, а також відсутністю необхідного кримінально протиправного досвіду.

Ключові слова: неповнолітній, корисливо-насильницькі злочини, кримінальні правопорушення, слідові картини, співучасть, розбій, грабїж, насильство, досудове розслідування.

The article examines traces of self-serving violent crimes committed by minors. It is indicated that each type of criminal offense has its own specific traces, which make it possible to separate it from identical illegal acts, as well as to establish specific features of the person who committed such a socially dangerous act. In fact, the trace picture allows to form an idea of the mechanism of implementation of criminally illegal intention and to build an algorithm of pre-trial investigation. In the scientific literature, scientists considered the peculiarities of trace patterns in the commission of self-interested and violent criminal offenses. It is noted that murder is not a typical criminal offense for minors. In most cases, selfish and violent actions of children result in bodily injuries of varying degrees, sometimes severe bodily injuries that lead to the death of the victim. At the same time, such consequences are, rather, imprudent, since the content of the criminally illegal intent is aimed, first of all, at taking possession of property, and violence in such a case is only a way to achieve the goal. Often self-interested and violent criminal offenses are committed by minors by accident. The most common cases are when a child tries to commit theft by breaking into a home or other property of a person. However, after the discovery of an attempt to commit a theft, the child does not stop and continues the implementation of his criminally illegal intention, but in an open way with the use of violence. In this case, the traces may differ somewhat from those typical for such socially dangerous acts. This can be explained by the fact that most traces of the first stage of a criminal offense may be absent in connection with the intent to commit theft. It is concluded that the trace patterns of self-interested and violent criminal offenses committed by minors differ in a certain way from those committed by adults. This can be explained by the specifics of the implementation of the criminally illegal intent, as well as the lack of the necessary criminally illegal experience.

Key words: juvenile, self-interested violent crimes, criminal offenses, trail pictures, complicity, robbery, robbery, violence, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Корисливо-насильницька злочинність складає найбільший відсоток від загальної кількості кримінальних правопорушень в Україні. В останні роки спостерігається тенденція до зростання таких кримінальних правопорушень, що можна пояснити незадовільною політичною та економічною ситуацією, а також зменшенням кількості робочих місць. Соціальна нерівноваженість, розбалансованість населення – все це є сталими детермінантами кримінально протиправної діяльності. Необхідно також відмітити і те, що ускладнюється порядок вступу до закладів вищої освіти на навчання за державним замовленням, у зв'язку із чим громадяни вимушені обирати для себе заклади професійного навчання та залишаються без вищої або з неповною вищою освітою. Відсутність можливості отримати належне матеріальне забезпечення часто призводить до обрання заборонених кримінальним законодавством способів збагачення, серед яких як види незаконної господарської діяльності, так і безпосереднє вчинення корисливих кримінальних правопорушень з метою швидкого отримання коштів, необхідних для виживання. В окремих випадках за відсут-

ності здатності до обрання інтелектуальних способів заволодіння майном (наприклад, таких як шахрайство) особи вчиняють такі протиправні діяння у насильницький спосіб. Часто такі кримінальні правопорушення корисливо-насильницької спрямованості вчиняються неповнолітніми особами, які через психофізіологічні та вікові особливості не здатні до повноцінного аналітичного мислення та віддають перевагу насильству.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Типові слідові картини корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень взагалі та тих, що вчиняються неповнолітніми зокрема часто стає предметом дослідження учених. Зокрема, окрема увага таким питанням була присвячена такими вченими як В.М. Шевчук, О.В. Одерій, А.Ф. Волобуєв, О.М. Семенишин, Т.І. Пономарьова, С.С. Назимко, М.В. Корнієнко, В.В. Тіщенко, В.А. Журавель, Т.В. Романенко, С.С. Чернявський та ін. Проте, окремі проблеми залишилися невирішеними, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є вивчення особливостей слідових картин, які залишаються внаслідок вчинення неповнолітніми

особами кримінальних правопорушень корисливо-насильницької спрямованості.

Викладення основного матеріалу. Кожний вид кримінального правопорушення має свої специфічні сліди, які надають можливість відокремити його від тотожних протиправних діянь, а також встановити окремі особливості особи, яка вчинила таке суспільно небезпечне діяння. Фактично, слідова картина дозволяє сформулювати уявлення про механізм реалізації кримінально протиправного умислу та побудувати алгоритм досудового розслідування. У науковій літературі вчені розглядали особливості слідових картин при вчиненні корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень.

Так, наприклад, розглядаючи механізм та сліди корисливо-насильницьких суспільно небезпечних діянь, які вчиняються іноземцями, вчені зауважували, що аналіз слідової картини при вчиненні корисливих насильницьких злочинів іноземців дозволяє класифікувати утворювані сліди за наступними підставами: а) за формою виразу: матеріальні (99,2%) й ідеальні (78,3 %). Матеріальні сліди злочину у 100 % випадків було виявлено при вчиненні умисних вбивств з корисливих мотивів, умисних вбивств на замовлення, грабежу, розбою, бандитизму, незаконного заволодіння транспортним засобом, незаконного позбавлення волі або викрадення людини. При вчиненні вимагання матеріальні сліди вчинення злочину було виявлено у 90,9 % випадків. б) за стадією реалізації злочинного наміру: сліди, що виявляються при підготовці (76,7 %), безпосередньому вчиненні злочину (99,1 %) та його приховуванні (63,3 %). Так, найбільш кількістю слідової інформації утворюється під час безпосереднього вчинення злочину. Це умисне вбивство з корисливих мотивів, вбивство на замовлення, грабїж, розбїй, бандитизм, незаконне заволодіння транспортним засобом, незаконне позбавлення волі або викрадення людини (по 100 %). Під час безпосереднього вчинення вимагання слідова картина відобразилася у 90,9 % випадків. в) за місцем прояву: сліди, що утворилися на території України (100 %) й на території іноземної держави (держав) (15,8 %). У 100 % досліджуваних злочинів слідова картина була утворена й виявлена на території України. Однак, у окремих випадках, певні елементи слідової картини знаходять свій враз на території іноземних держав. Це пов'язано із переміщенням на територію іноземних держав іноземців, що причетні до вчинення злочинів, збутом викраденого в іноземних державах, переведенням на рахунки іноземних установ грошових коштів та ін. Під час вивчення кримінальних проваджень, виявлено елементи слідової картини на території іноземних держав: умисне вбивство з корисливих мотивів (9,7 %), грабїж (13,8 %), розбїй (14,3 %), вимагання (27,3 %), бандитизм (42,8 %). г) за механізмом слідоутворення: (сліди-відображення (79,2 %), сліди-предмети (62,5 %), сліди-документи (45,8 %), сліди-речовини (39,2 %). Злочин як явище матеріального світу є взаємодією осіб і предметів навколишнього середовища, внаслідок якої утворюються матеріальні та ідеальні сліди-відображення, що й виступають джерелами інформації. Тому будь-яка діяльність або бездіяльність людини, яка вчинила злочин, не проходить безслідно. Сліди відображення утворюються на об'єктах живої і неживої природи, а також у свідомості людини. Вивчення закономірностей утворення відображень і прийомів здобування інформації про характер взаємодії складає одну із сторін методологічної основи судово-слідчого пізнання, базу для розкриття й розслідування злочинів, профілактичної діяльності [1]. Аналогічна ситуація притаманна і корисливо-насильницьким кримінальним правопорушенням, які вчиняються неповнолітніми особами. Так, у більшості випадків діти (як у випадку вчинення кримінального правопорушення одноособово, так і у співучасті) вчиняють грабежі та розбої. Здебільшого, такі суспільно небезпечні діяння

мають ситуативний характер, не є заздалегідь запланованими та часто стають серійними. Якщо мова йде про розбої, такі діяння вчиняються із застосуванням певних знарядь, зокрема, наприклад, холодної зброї або адаптованих інструментів: молотку, заточеної викрутки тощо. За відсутності фактичних тілесних пошкоджень на тілі потерпілої особи (наприклад, якщо дитина діяла шляхом психологічного тиску та насильства) на місці події рідко залишаються сліди, обсягу яких достатньо для виокремлення специфіки таких кримінальних правопорушень, вчинених дітьми.

Необхідно зауважити, що часто корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення вчиняються неповнолітніми відносно неповнолітніх, що можна пояснити спрощеним алгоритмом реалізації кримінально протиправного умислу. З цього приводу, М.В. Корнієнко вказує, що слідова картина насильницьких злочинів проти дітей, як указує аналіз вітчизняної наукової криміналістичної літератури, характеризується наявністю ідеальних та матеріальних слідів злочину. Цей висновок ґрунтується на розумінні того, що злочином є діяння (дія чи бездіяльність), що має відповідну форму прояву у матеріальному світі. Так, загальноприйнятий і не підлягає сумніву той факт, що не може бути кримінальної відповідальності за думки, розмірковування про вчинення у майбутньому злочину [2, с. 111]. У зв'язку з чим не можна не погодитися з В.М. Бурдіним відносно того, що «центральним елементом будь-якого складу злочину, який підкреслює його самостійність, є об'єктивна сторона. Адже саме з різними видами зовнішнього вираження злочинної поведінки пов'язані й особливості психічного ставлення до неї, а також особливості механізму заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Наявність самостійної об'єктивної сторони складу злочину однозначно свідчить про існування самостійного складу злочину» [3, с. 92; 2, с. 111]. Неповнолітні особи не здатні в повній мірі чинити опір, якого достатньо для відбиття кримінально протиправного впливу. Зокрема також необхідно відмітити, що діти часто відносяться до провокативного типу жертв, оскільки у випадку спроби вчинити відносно них кримінальне правопорушення починають поводитися агресивно, чим ще більше провокують кримінального правопорушника на спричинення тілесних ушкоджень різного ступеню. Ще більше ця теза актуалізується із урахуванням того, що коли і злочинцем і жертвою є неповнолітні особи, фактично, їх фізичні можливості зрівняні, що може призвести до спроби вести боротьбу. Така боротьба залишає на місці події відповідні сліди (зокрема – біологічного походження), що надає можливість визначити учасників кримінального правопорушення за їх ДНК.

Формальність прояву діяння зумовлює наявність або фізичного, або ідеального його відображення у навколишньому світі, у тому числі у пам'яті осіб, які могли спостерігати за ним. Слідова картина насильницьких злочинів щодо дітей є результатом протиправної діяльності особи злочинця, на відміну від обстановки вчинення цього типу злочинів, яка існує на момент учинення злочину і, більше того, може спеціально створюватися злочинцем з метою сприяння реалізації злочинного наміру. При цьому, виходячи з «характеру» слідової картини злочину, під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, вона зазнає впливу і змінюється, що має бути враховано особами, що здійснюють кримінальне провадження. У межах криміналістичної характеристики до структури слідової картини злочину відносять матеріальні та ідеальні сліди [2, с. 111]. Так, М. Костенко інтерпретує термін «слідова картина злочину» як «сукупність логічно взаємопов'язаних, матеріальних та ідеальних слідів, що відображають як механізм злочину, так і дії його учасників» [4, с. 11]. «У своїй сукупності, – наголошує Б. Слободянюк, – сліди, що містяться в обстановці злочину, складають слідову картину. Слідова

картина, що міститься в обстановці злочину, має пізнавальну природу та містить у собі інформацію у вигляді системи взаємопов'язаних та взаємообумовлених слідів, які є носіями відомостей про розслідувану подію» [5, с. 258]. Виходячи з предмета цього дослідження, слід відмітити, що ключовим фактором, який впливає на слідову картину насильницьких злочинів щодо дітей, є спосіб учинення злочину – вид і форма насилля. І відповідно можна виокремити як матеріальні, так й ідеальні сліди досліджуваного виду злочинів [2, с. 111]. Таким чином, як і традиційно для криміналістичної науки, слідові картини корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, які вчиняються дітьми включають в себе як сліди матеріального походження, так і ідеальні сліди.

За результатами нашого дослідження, прояви корисливої насильницької злочинності мають характер як одиничних злочинів, так і множинності. Прикладний аспект розгляду множинності варто розпочати з аналізу сукупності корисливих насильницьких злочинів, оскільки в кримінологічному розумінні різна конфігурація останніх, що утворюють сукупність в узагальненому вигляді, відбиває соціально сформовані у процесі кримінальної практики і відрефлексовані у колективній свідомості криміногенних верств населення алгоритмізовані програми найбільш дієвих у типових ситуаціях [6, с. 170–171] засобів досягнення корисливої мети за допомогою орієнтованого (можливого) набору способів впливу на потенційних жертв. Конфігурація злочинів лише на перший погляд схожа на випадкову, однак, якщо придивитися уважніше, то з'ясується, що для кожного виду злочинної практики існують алгоритмізовані програми реалізації загальної (генеральної) цілі. Так, встановлено, що вбивства з корисливих мотивів найчастіше вчиняються винними у сукупності із розбоями — 81,7 %, крадіжками — 16,8 %, злочинами, передбаченими ст. 263 (іноді 262) КК України — 10,9 %, 357 — 4,3 % і тощо. Поширена практика умисних вбивств при розбоях свідчить про закономірність поєднання цих злочинів, яка склалася історично і законодавчо відображалася вже кримінально-правовими нормами Руської Правди. Якщо говорити про ступінь залежності названих деліктів, то необхідно підкреслити зв'язок зумовлення: інтенсивний фізичний вплив на організм потерпілого створює можливість (імовірність) настання смерті, як зазначив Е. Я. Немировський «Умисел при розбої спрямований на насильницьке вилучення майна, де вбивство виступає випадковим придатком» [7, с. 314]. Разом з тим вбивство з корисливих мотивів може вчинятися у вигляді розбійного нападу, коли заподіяння смерті виступає необхідною умовою отримання матеріальної вигоди, одержання чи збереження майнових прав, уникнення матеріальних витрат чи обов'язків, тобто злочинець отримує вигоду в широкому розумінні із самого факту вбивства потерпілого. Збагатити уявлення щодо генези вбивств із корисливих мотивів можна досліджуючи показник сукупності з іншими кваліфікованими видами умисних вбивств. З'ясовано, що дії 10,8 % злочинців супроводжувалися вбивством двох і більше осіб. У таких випадках спрацьовує фіксована установка не залишати в живих нікого із присутніх у житловому приміщенні під час нападу, або ж незаплановане вбивство одного із потерпілих тягне за собою вбивство усіх свідків даного злочину. Окрім цього, 17,4 % вбивств із корисливих мотивів учинялися з особливою жорстокістю, що найчастіше знаходить вираження у тортурах та глумліннях над жертвою, яка не бажає віддавати грошові коштів та матеріальні цінності [8, с. 87]. Вбивство не є типовим для неповнолітніх осіб кримінальним правопорушенням. У більшості випадків, корисливо-насильницькі дії дітей мають наслідком спричинення тілесних ушкоджень різного ступеню, інколи – тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті потерпілого. Водночас, такі наслідки є, скоріше, необережними, оскільки зміст кримінально про-

типравного умислу спрямований, в першу чергу, на заволодіння майном, а насильство в такому випадку є лише способом досягти поставленої мети.

Із урахуванням насильницького механізму реалізації корисливого умислу також необхідно враховувати, що часто при боротьбі злочинця і потерпілого виникають сліди – накладання від дотику одягу злочинця з його жертвою, частинками та речовинами, винесеними з місця події (кров, волосся, кусочки скла та ін.). При швидкому затриманні необхідно вилучити частинки землі або іншої речовини з під нігтів підозрюваних. Необхідно також зазначити, що на шляху з місця вчинення розбійного нападу злочинці можуть позбутися речових доказів, тобто предметів, які викривають їх у вчиненні розбійного нападу (наприклад, після того, як була вирвана у потерпілої сумочка, всі цінні речі та гроші злочинець залишає, а сумку, гаманець тощо викидає). Типову слідову картину для даної категорії злочинів можна охарактеризувати таким чином: – сліди утворюються від принесення на місце кримінального правопорушення нових предметів (слідів рук, ніг, транспортних засобів, куріння, мікрочастин одягу злочинців, запаху, залишених або викинутих знарядь, інших предметів, слини, волосся); – відносно нападів, вчинених у квартирах або ін. приміщеннях, то, крім зазначених вище, сюди можна також віднести сліди, які утворилися зі змінами, що відбулися з речами та об'єктами, що знаходились на місці події, стосовно їх властивостей, так і стосовно їх локалізації (пересунені меблі, відкриті шафи, сейфи, трупи зі слідами насильницької смерті, сліди живання злочинцями їжі та напоїв) [9]. Неповнолітні особи часто вчиняють кримінальні правопорушення корисливо-насильницької спрямованості у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. У таких випадках також діяння вчиняється у складі групи осіб (інколи – без попередньої змови). Слідові картини кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті також мають свою специфіку, яка виявляється у наявності слідів, різних за своїм походженням, розмірними характеристиками та конфігурацією, що може вказувати на те, що особа діяла не самотійно. Так, зокрема, під час огляду місця події можуть бути виявлені сліди рук та взуття декількох осіб, біологічні сліди із різним ДНК-профілем (за умов своєчасного відмежування такого ДНК із потерпілим, свідками та особами, які проживають у приміщенні, якщо діяння було вчинено із проникненням до житла чи іншого володіння особи).

Вказане свідчить про те, що під час огляду місця події та роботи із потерпілими особами необхідно намагатись корелювати між собою слідову картину (зокрема – взаємне розташування слідів), показання потерпілого та свідків (якщо такі є), а також об'єктивну обстановку, в якій було реалізовано кримінально протиправний умисел. Такий підхід на початковому етапі досудового розслідування надасть можливість побудувати слідчі версії та ситуації, а також уникнути помилок, які можуть призвести до порушення перебігу розслідування та отримання помилкового його результату. Якщо напад учинено на відкритій місцевості, то сліди утворюються: внаслідок принесення на місце кримінального правопорушення нових предметів, залишених або викинутих знарядь; зробленого пострілу; в результаті боротьби злочинця і потерпілого, в зв'язку з використанням транспортних засобів. В цьому випадку залишаються на місці розбою наступні сліди: сліди рук, ніг, транспортних засобів, сліди куріння, мікрочастинки одягу злочинців, сліди запаху, слини, волосся, сліди пострілу (кулі, гільзи, шроту, картечі), сліди рук; сліди взуття; сліди крові; сліди запаху; мікрочастинки; деталі одягу; знаряддя; головні убори; гудзики; волокна; сліди транспортних засобів; сліди – накладання від дотику одягу злочинця з його жертвою, частинками та речовинами, винесеними з місця пригоди (кров, волосся, кусочки скла та ін.). Характерною особливістю слідової картини розбійних

нападів, учинених на відкритій місцевості, є те, що вона швидко знищується: – в результаті погодних умов (дощ, спека, мороз та інші явища, які негативно впливають на збереження слідів злочину); – якщо розбій було вчинено в центрі міста, то серед умов, які негативно впливають на збереження слідів злочину, виступають: – наявність громадського транспорту, скупчення людей. Наявність значної щільності населення міста дозволяє злочинцям «розчинятися» в натовпі людей, довгий час бути невикритими. При розбійному нападі, який вчинено з проникненням у приміщення, сліди переважно утворюються у зв'язку зі змінами, що відбулися з речами та об'єктами, які знаходились на місці події, як щодо їх властивостей, так і щодо їх локалізації (сліди злому, пересунені меблі, відкриті шафи, сейфи). Також на місці події виявляються сліди вживання злочинцями їжі та напоїв; сліди куріння, мікрочастинки одягу злочинців, сліди запаху, слини, волосся, сліди рук; сліди взуття; сліди крові; сліди запаху; мікрочастинки; деталі одягу; знаряддя; головні убори; гудзики; волокна; сліди – накладання від дотику одягу злочинця з його жертвою, частинками та речовинами, рук та ніг та ін. Останні з наведених слідів більш притаманні спонтанним кримінальним правопорушенням насильницько-майнової спрямованості, що зумовлено тим, що під час тривалого планування такого суспільно небезпечного діяння кримінальні правопорушники заздалегідь забезпечують можливість приховати протиправне діяння, у зв'язку з чим намагаються залишити мінімальну кількість слідів. Водночас інформація щодо спонтанності кримінального правопорушення також є важливим в алгоритмі досудового розслідування [9]. Варто зауважити, що часто корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення вчиняються неповнолітніми випадково. Найбільш розповсюдженими є випадки, коли дитина намагається вчинити крадіжку із проникненням до житла чи іншого володіння особи не знаючи, що господар знаходиться вдома чи вважаючи, що він спить. Проте, після викриття спроби вчинити крадіжку дитина не зупиняється (у більшості випадків – через страх, що господар приміщення звернеться до правоохоронних органів) та продовжує реалізацію свого кримінально протиправного умислу, але вже у відкритий спосіб із застосуванням насильства. У такому випадку сліди можуть дещо відрізнитись від типових для таких суспільно небезпечних діянь. Це можна пояснити тим, що більшість слідів першої стадії кримінального правопорушення може бути відсутня у зв'язку із умислом на вчинення крадіжки.

Із урахуванням особливостей та способів реалізації кримінально протиправного сценарію, а також первинного поверхневого дослідження обстановки на місці події необхідно враховувати, що інформативними можуть бути такі сліди, як: 1) сліди, наявні на місці безпосередньої ре-

лізації кримінальної стадії, а також прилеглої території, яка могла використовуватись на передкримінальній або посткримінальній стадії; 2) сліди транспортних засобів, якщо є інформація про використання транспорту (зокрема, наприклад, якщо на місці події або прилеглої території виявлено сліди протекторів відмінні від протекторів шин власника майна або якщо потерпілого переміщали на транспортному засобі); 3) сліди пошкоджень, їх локалізація та характер. Особливу увагу необхідно звертати на сліди робочих частин знарядь, а також на особливості пошкоджень балістичного походження (діаметр ушкоджень надають інформацію про приблизний калібр зброї; форма – про напрямок стрільби; наявність слідів пострілу (штанц-марка, сліди порохових газів тощо) – про приблизну дистанцію стрільби); 4) сліди, залишені внаслідок взаємодії кримінального правопорушника з навколишнім середовищем та потерпілою особою [10]. Отже, до слідових картин корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами необхідно віднести: 1) наявність слідів адаптованих під кримінальне правопорушення знарядь суспільно небезпечного діяння (що можна пояснити відсутністю у дітей можливості здобути вогнепальну чи холодну зброю). Якщо кримінальне правопорушення вчинено із використанням зброї – у більшості випадків вона є саморобною (дульнотаргетні пістолети) або переробленою зі зброї, яка не відноситься до вогнепальної (газові/сигнальні пістолети та револьвери); 2) наявність слідів папілярних візерунків/потожирової речовини кримінального правопорушника на знаряддях кримінального правопорушення, одязі потерпілого, викраденому майні; 3) сліди взуття (нашарування/відшарування) на місці вчинення кримінального правопорушення; 4) сліди біологічного походження: слина (часто – на недопалках, якщо неповнолітній правопорушник палив та залишав їх на місці кримінального правопорушення), кров (якщо мало місце спричинення потерпілому тілесних ушкоджень); 5) сліди ДНК під нігтями потерпілої особи (якщо була боротьба або спроба з боку потерпілого чинити опір); 6) сліди волочиння (якщо була спроба приховати кримінальне правопорушення і потерпілий був переміщений з місця вчинення кримінального правопорушення); 7) сліди злому на замках, пломбувальник пристроях (якщо мало місце проникнення до житла чи іншого володіння особи).

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що слідові картини корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми певним чином відрізняються від тих, що вчиняються дорослими особами. Це можна пояснити специфікою реалізації кримінально протиправного умислу, а також відсутністю необхідного кримінально протиправного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шикоряк М.М. Слідова картина корисливих насильницьких злочинів, учинених іноземцями. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8fabda75-f5e2-4277-aa31-0f8dc145ccca/content>
2. Корнієнко М.В. Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей: монографія. Одеса: Одеський держ. ун-т внутр. справ, 2019. 318 с.
3. Бурдін В.М. Склад готування до злочину. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6-1. Том 3. С. 89-93.
4. Костенко М.В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2003. 21 с.
5. Слободянюк Б.К. Обстановка та слідова картина умисного знищення або пошкодження чужого майна як елементи криміналістичної характеристики. *Юридичний науково-електронний журнал*. 2015. № 4. С. 257-259
6. Коновалова, В. О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*: матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р.; редкол.: В. І. Борисов та ін. Х.: Право, 2008. С. 170-172.
7. Немировский, Э. Я. Советское уголовное право. Одесса: Гостипография, 1926. 363 с.
8. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Х.: Право, 2011. 440 с.
9. Мірковець О. М. Розслідування розбоїв, вчинених організованою групою в Україні. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/09/mirk_dys.pdf
10. Князев С. М., Семенишин М. О., Пономарьова Т. І., Романов М. Ю. Розкриття кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості: науково-практичні рекомендації / за заг. ред. Є. С. Назимка. Київ: ВД «Дакор», 2023. 112 с.

**ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ДО ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА ДОСУДОВІЙ СТАДІЇ****SETTLEMENT OF DISPUTES ON THE APPLICATION OF RESPONSIBILITY MEASURES
TO PUBLIC SERVANTS AT THE PRE-JUDICIAL STAGE****Задирака Н.Ю., д.ю.н., професор, професор кафедри
адміністративного права та процесу***Київський національний університет імені Тараса Шевченка***Литвин Н.А., д.ю.н., професор, професор кафедри
службового та медичного права***Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Метою статті визначено здійснення характеристики врегулювання спорів про застосування заходів відповідальності до державних службовців на досудовій стадії. З'ясовано, що відповідно до статті 8 Конвенції 1978 р. про трудові відносини на державній службі (№ 151) врегулювання спорів, які виникають у процесі визначення умов зайнятості у такій сфері може досягатися шляхом переговорів між сторонами або за допомогою незалежних та неупереджених процедур. Зроблено висновок, що очевидно є важливість переговорів та укладання угод у регулюванні конфліктів між організаціями та групами. Визначено, що переговори та укладання угод мають кілька переваг порівняно з іншими методами вирішення конфліктів. До основних переваг угоди віднесено те, що обидві сторони зобов'язуються жити за нею. До переваг переговорів та укладання угод як способів врегулювання спорів у сфері державної служби віднесено їх здатність сприяння співробітництву та спільному пошуку рішень, що задовольняють обидві сторони, що є основою для налагодження майбутнього партнерства та співпраці. Визначено, що угода дає сторонам можливість самостійно вирішити свої конфлікти, замість того, щоб сподіватися на рішення ззовні. Встановлено, що ймовірність виконання сторонами власної угоди набагато вища, ніж вірогідність прийняття рішення, несприятливого для однієї сторони, що може зменшити конфліктність та сприяти позитивним відносинам у майбутньому. Зроблено висновок, що укладання угод між сторонами є ефективним та конструктивним способом вирішення конфліктів у сфері державної служби та зменшує навантаження на національну судову систему. Обґрунтовано, що організація переговорного процесу у сфері державної служби з питань застосування правообмежувальних заходів впливу вимагає створення максимального рівня незалежності із функціонування таких інституцій. Наголошено на необхідності усунення фінансових важелів впливу на учасників переговорного процесу, мінімізацію фінансової участі держави у організації такої діяльності. Підкреслено, що відсутність фінансового впливу з боку держави на учасників переговорного процесу у сфері публічної служби є гарантією незалежності та неупередженості таких інституцій, а відтак результативно мають розумітися як дієві способи врегулювання спорів.

Ключові слова: державна служба, дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність, юридична відповідальність, досудовий розгляд, вирішення адміністративних спорів.

The purpose of the article is to characterize the settlement of disputes about the application of liability measures to civil servants at the pre-trial stage. It was found that in accordance with Article 8 of the 1978 Convention on Labor Relations in the Public Service (No. 151), the settlement of disputes that arise in the process of determining employment conditions in such a field can be achieved through negotiations between the parties or through independent and impartial procedures. It was concluded that the importance of negotiations and making agreements in the regulation of conflicts between organizations and groups is obvious. Negotiations and agreements have been found to have several advantages over other methods of conflict resolution. The main advantages of the agreement include the fact that both parties undertake to live by it. The advantages of negotiations and agreements as a way of resolving disputes in the field of civil service include their ability to promote cooperation and joint search for solutions that satisfy both parties, which is the basis for establishing future partnerships and cooperation. It was determined that the agreement gives the parties the opportunity to resolve their conflicts on their own, instead of hoping for a solution from the outside. It is established that the probability of the parties fulfilling their own agreement is much higher than the probability of making a decision unfavorable to one party, which can reduce conflict and promote positive relations in the future. It was concluded that the conclusion of agreements between the parties is an effective and constructive way of resolving conflicts in the field of public service and reduces the burden on the national judicial system. It is justified that the organization of the negotiation process in the field of public service on the application of restrictive measures of influence requires the creation of the maximum level of independence from the functioning of such institutions. The need to eliminate financial levers of influence on the participants of the negotiation process, and to minimize the state's financial participation in the organization of such activities is emphasized. It is emphasized that the absence of financial influence from the state on the participants of the negotiation process in the field of public service is a guarantee of the independence and impartiality of such institutions, and therefore, as a result, they should be understood as effective methods of dispute settlement.

Key words: civil service, disciplinary responsibility, material responsibility, legal responsibility, pre-trial proceedings, resolution of administrative disputes.

Постановка проблеми. Досудове врегулювання спорів в цілому, і зокрема, спорів, пов'язаних із проходженням державної служби, є одним із пріоритетів розвитку сучасної правової системи демократичної країни. Налагодження функції соціального діалогу та її дієвості у врегулюванні спорів та застосування заходів юридичної відповідальності є свідченням високого рівня розвитку громадянського суспільства та визнається як один із пріоритетів світової концепції Сталого розвитку. Налагодження соціального діалогу та організація переговорного процесу є ознакою належності та ефективності реалізації загальнонаціональної політики із формування механізмів, здатних задовольнити потреби та інтереси суспільства.

Очевидно, що публічно-управлінські правовідносини, як і будь-які інші правовідносини, не можуть існувати без конфліктів та правопорушень. Сфера державної служби складається із наявності конкуруючих інтересів, що можуть призвести до правопорушень з боку посадовців та вимагають застосування до них заходів юридичної відповідальності у разі встановлення їх протиправності. В сучасних умовах є домінуючим врегулювання спорів, пов'язаних із застосування заходів юридичної відповідальності до державних службовців, засобами судового захисту, що фактично перетворило систему адміністративних судів в Україні на систему судів у сфері публічної служби. Адміністративні суди надзвичайно перевантажені

справами з питань проходження публічної служби. Звичайно, мова не йде про необхідність абсолютної відмови від врегулювання спорів, пов'язаних із застосуванням заходів юридичної відповідальності, у порядку адміністративного судочинства, але при цьому активізація процесів налагодження соціального діалогу у сфері публічної служби сприятиме як зростанню рівня правової свідомості та правової активності громадян, так і зниженню навантаження на судову систему. Вивчення зазначеної проблематики обумовлює *актуальність* даної публікації.

Стан наукової розробки проблеми. Питання врегулювання спорів, пов'язаних із проходженням державної служби є предметом досліджень доволі чисельної групи вчених. Теоретичним підґрунтям даної наукової статті стали наукові розробки таких вчених, як Н.Б. Писаренко [1], Ю.О. Легеза, Ю.А. Волкова, О.В. Пушкіна [2; 3], Л.В. Межевська [4] та ін.. При цьому акцентуація у здійснених наукових розробках здійснювалась на вивченні саме питань судового врегулювання спорів, пов'язаних із проходженням публічної (державної) служби, а також, спорів, пов'язаних із застосуванням заходів юридичної відповідальності до такої категорії осіб. Вивчення питання організації досудового врегулювання таких спорів є актуальним, і визначає мету даної публікації.

Метою статті є здійснення характеристики врегулювання спорів щодо застосування заходів відповідальності до державних службовців на досудовій стадії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 8 Конвенції 1978 р. про трудові відносини на державній службі (№ 151): «Врегулювання спорів, які виникають у процесі визначення умов зайнятості, досягається відповідно до національних умов шляхом переговорів між сторонами або за допомогою процедур, що гарантують незалежність і неупередженість, таких як посередництво, примирення та арбітраж, запроваджених таким чином, щоб користуватися довірою залучених сторін» [5]. Отже, на міжнародному рівні проголошується необхідність пошуку способів досудового врегулювання спорів, пов'язаних із застосуванням заходів юридичної відповідальності, в тому числі шляхом проведення переговорів.

Конвенція 1978 р. про трудові відносини на державній службі (№ 151) [5] формулює вимоги до організації переговорного процесу між сторонами, що мають відповідати вимогам безсторонності, неупередженості та добросовісності (стаття 7).

Забезпечення нормативного регулювання службово-трудоких праввідносин у зарубіжних країнах характеризується певним рівнем різноманіття [6].

Забезпечення ефективності переговорних процесів у сфері державної служби як способу врегулювання спорів має визначатися як головна змістовна характеристика належності здійснення регулятивної функції держави. Ефективні процеси соціального діалогу та переговорного врегулювання спорів своїм результатом матимуть результативність впливу на соціально-економічний розвиток та прогрес суспільства та держави за рахунок матеріальної та процесуальної економії.

Інституціоналізація переговорного процесу як способу досудового врегулювання спорів, пов'язаних із застосування заходів юридичної відповідальності до державних службовців вимагає активної участі у такій діяльності, як керівництва органів державної влади та місцевого самоврядування, так і представників службовців, якими можуть виступати органи професійного самоврядування та різноманітні професійні соціативні об'єднання та спільноти.

При цьому організація переговорного процесу у сфері державної служби з питань застосування правообмежувальних заходів впливу вимагає створення максимального рівня незалежності із функціонування таких інституцій. Необхідно говорити про належність усунення фінансових важелів впливу на учасників переговорного процесу,

мінімізацію фінансової участі держави у організації такої діяльності. Відсутність фінансового впливу з боку держави на учасників переговорного процесу у сфері публічної служби є гарантією незалежності та неупередженості таких інституцій, а відтак результативно мають розумітися як дієві способи врегулювання спорів.

Організація діяльності інституційних суб'єктів досудового врегулювання спорів у сфері застосування заходів юридичної відповідальності державних службовців має бути побудована на засадах зворотності інформаційного та консультативного взаємообміну та взаємодії, впровадження заходів професійної освіти та духовно-культурного зростання, де заходи заохочення мають домінувати над застосуванням правообмежувальних заходів впливу.

Застосування переговорного процесу має домінувати у врегулюванні спорів, пов'язаних із застосування заходів дисциплінарної та майнової відповідальності державних службовців, де ступінь вини та заподіяних збитків від протиправності дій, рішень чи бездіяльності суб'єкта є меншою, ніж у разі застосування заходів адміністративної чи кримінальної відповідальності [7].

У зарубіжних країнах набуває поширення практика досягнення домовленості щодо організації робочого часу та часу відпочинку у секторі публічної (державної) служби, застосування заходів дисциплінарної відповідальності, а також заходів запобігання вчиненню службових правопорушень, зокрема, відсторонення від посади та інших заходів впливу, що мають застосовуватися задля оптимізації процесів виконання функцій держави, що покладаються на органи публічної адміністрації [8].

Крім того справи, пов'язані зі звільненням з публічної служби як заходу дисциплінарної відповідальності, є медіабельними через їх високий рівень суспільного інтересу, що може бути пов'язано із грубими або систематичними порушення чинного законодавства України, люстрацією, непроходженням оцінювання або атестації. У таких справах суб'єкт звільнення може бути схильний до вчинення правопорушень, оскільки це часто відбувається під впливом громадської уваги та медійного впливу.

Крім того частина спорів, пов'язаних зі звільненням через скорочення або зміну структури та штатної чисельності державного органу, можуть бути вирішені альтернативними способами, наприклад, через медіацію. Медіація є можливим інструментом для знаходження компромісних рішень, наприклад, у разі переведення на інші посади для запобігання звільнення державних службовців. Це може бути корисним у вирішенні ситуацій, коли звільнення не пов'язане з порушеннями чинного законодавства, а лише є результатом організаційних змін.

Також, частина спорів, пов'язаних зі стягненням заборгованості з оплати праці або стягненням моральної шкоди, можуть також вирішуватися альтернативними способами, включаючи медіацію. Медіація може допомогти сторонам знайти взаємовигідні рішення, які задовольняють обидві сторони та сприятимуть мирному вирішенню спорів.

Висновок. Отже, очевидно є важливість переговорів та укладання угод у регулюванні конфліктів між організаціями та групами. Поступки на ринку та державні регуляторні механізми, створені політичним процесом, мають визнаватися як суміжні допустимі системи вирішення конфліктів інтересів. Переговори та укладання угод мають кілька переваг порівняно з іншими методами вирішення конфліктів. Однією з основних переваг угоди є те, що обидві сторони зобов'язуються жити за нею. Це робить вирішення спору (конфлікту) стабільним і відповідальним, оскільки обидві сторони мають інтерес у виконанні угоди. Іншою перевагою переговорів та укладання угод є їх здатність сприяння співробітництву та спільному пошуку рішень, що задовольняють обидві сторони, що є основою для налагодження майбутнього партнерства та співпраці. Крім того угода дає сторонам можливість самостійно

вирішити свої конфлікти, замість того, щоб сподіватися на рішення ззовні.

Ймовірність виконання сторонами власної угоди набагато вища, ніж вірогідність прийняття рішення, несприятливого для однієї сторони. Це може зменшити конфліктність та сприяти позитивним відносинам у майбутньому.

Таким чином, укладання угод між сторонами є ефективним та конструктивним способом вирішення конфліктів. Вони сприяють співпраці та взаємному порозумінню, створюють стабільні умови для подальших відносин та можуть мати довготривалий позитивний вплив на відносини між організаціями та групами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Писаренко Н. Позасудове оскарження як вид адміністративної процедури (стан та перспективи удосконалення правового врегулювання). *Адміністративна процедура: особливості формування української концепції* : матеріали Круглого столу (м. Харків, 15 верес. 2017 р.). Харків : Національна академія правових наук України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2017. С. 86–91. URL: http://www.apnu.kharkiv.org/doc/Admin_procedura.pdf.
2. Легеца Ю.О. Система дисциплінарних стягнень як гарантія забезпечення службово-трудової дисципліни. *Право України*. 2023. №12. С. 29-38
3. Zaporozhchenko Yuliia, Leheza Yuliia, Volkova Yuliia, Pushkina Olena, Koval Marat. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. Vol.5 №3. P. 245-252.
4. Межевська Л. В. Зарубіжний досвід правового регулювання відсторонення від роботи осіб, що виконують функції держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 14. Т. 2. С. 19-21
5. Конвенція про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі № 151. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_187#Text
6. Casale G., Tenkorang J. Public service labour relations: A comparative overview, Paper No. 17, ILO Social Dialogue, Labour Law and Labour Administration Branch (Geneva, ILO, 2008). P. 2-10.
7. Dunlop J. Dispute resolution: Negotiation and consensus building (Westport, CT, Greenwood Publishing, 1984). P. 3-25.
8. Посібник із колективних переговорів і врегулювання спорів на державній службі. Міжнародна організація праці. 2022. 129 с.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ТА БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ORGANIZATION AND PLANNING OF FRAUD INVESTIGATIONS IN THE SPHERE OF VOLUNTEER AND CHARITY ACTIVITIES

Лисенко Н.А., здобувачка

Науково-дослідний інститут публічного права

Актуальність статті полягає в тому, що у сучасному суспільстві спостерігається значне зростання протиправних проявів, пов'язаних із волонтерською та благодійною діяльністю, що не тільки порушує конституційні права і свободи громадян, а й може містити склад кримінального правопорушення, а саме шахрайства. Це ставить перед наукою та правоохоронною діяльністю завдання щодо розробки нових підходів до боротьби зі злочинністю та протидії шахрайським проявам, вжиття ефективних заходів, що відповідають сучасним тенденціям. Вирішення організаційних питань, що виникають в процесі розслідування шахрайств, пов'язаних із волонтерською та благодійною діяльністю, є одним з найважливіших напрямків слідчої діяльності. Водночас, створенню надійної організаційної структури має передувати оптимальне планування, управління і ефективна тактика розслідування. Наукова стаття присвячена дослідженню питань співвідношення організації та планування розслідування, визначенню напрямків розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності. Наголошено, що дотепер тривають дискусії щодо співвідношення поняття «організація» та «планування» розслідування. Предметом дискусії є як елементи організації та планування розслідування, так і пріоритетність кожної з діяльності. Більшість науковців схиляється до того, що поняття «організація» є більш ширшим, ніж «планування», оскільки планування є елементом організаційної діяльності слідчого. На думку інших – організація розслідування поняття більш вузьке, ніж планування. Воно передбачає створення умов, необхідних для ефективної роботи слідчого: приміщення, зв'язок, транспорт, технічне обслуговування, застосування, наукове обґрунтування режиму роботи, правильної постановки обліку і звітності. Є й такі, що вважають організацію і планування взаємозалежними, пояснюючи це тим, що організаційні заходи ґрунтуються на завданнях плану досудового розслідування. Значна увага приділяється описанню структурних елементів організації та розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності, зокрема: оцінка інформації про подію, що надійшла від заявників та співставлення її з типовими слідчими ситуаціями; визначення тактичних завдань та прийняття тактичних рішень; складання плану намічених дій; організація і налагодження взаємодії між слідчим і оперативними підрозділами, іншими державними органами тощо.

Ключові слова: шахрайство, волонтерство, благодійність, гуманітарна допомога, організація, планування, способи шахрайства, благодійні фонди, сфера волонтерської та благодійної діяльності, досудове розслідування, кримінальне провадження.

The relevance of the article lies in the fact that in modern society there is a significant increase in illegal manifestations related to volunteer and charitable activities, which not only violates the constitutional rights and freedoms of citizens, but can also contain elements of a criminal offense, namely fraud. This presents science and law enforcement with the task of developing new approaches to fighting crime and countering fraudulent manifestations, taking effective measures that correspond to modern trends. Solving organizational issues that arise in the process of investigating frauds related to volunteer and charitable activities is one of the most important areas of investigative activity. At the same time, the creation of a reliable organizational structure must be preceded by optimal planning, management and effective investigative tactics. The scientific article is devoted to the study of the relationship between the organization and the planning of the investigation, the determination of the directions of fraud investigation in the field of volunteer and charitable activities. It was emphasized that discussions are still ongoing regarding the relationship between the concepts of «organization» and «planning» of the investigation. The subject of the discussion is both the elements of the organization and planning of the investigation, as well as the priority of each activity. Most scholars agree that the concept of «organization» is broader than «planning», since planning is an element of the investigator's organizational activity. According to others, the concept of organizing an investigation is narrower than planning. It provides for the creation of conditions necessary for the effective work of the investigator: premises, communication, transport, maintenance, application, scientific substantiation of the work regime, correct accounting and reporting. There are also those who consider organization and planning to be interdependent, explaining this by the fact that organizational measures are based on the tasks of the investigation plan. Considerable attention is paid to the description of the structural elements of the organization and investigation of fraud in the field of volunteer and charitable activities, in particular: evaluation of information about the event received from applicants and its comparison with typical investigative situations; defining tactical tasks and making tactical decisions; drawing up a plan of intended actions; organization and establishment of interaction between investigative and operative units, other state bodies, etc.

Key words: fraud, volunteering, charity, humanitarian aid, organization, planning, methods of fraud, charitable funds, sphere of volunteering and charitable activities, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві спостерігається значне зростання протиправних проявів, пов'язаних із волонтерською та благодійною діяльністю, що не тільки порушує конституційні права і свободи громадян, а й може містити склад кримінального правопорушення, а саме шахрайства. Це ставить перед наукою та правоохоронною діяльністю завдання щодо розробки нових підходів до боротьби зі злочинністю та протидії шахрайським проявам, вжиття ефективних заходів, що відповідають сучасним тенденціям.

Вирішення організаційних питань, що виникають в процесі розслідування шахрайств, пов'язаних із волонтерською та благодійною діяльністю, є одним з найважливіших напрямків слідчої діяльності. Водночас, створенню надійної організаційної структури має передувати оптимальне планування, управління і ефективна тактика розслідування.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчить, що питання щодо організації і планування шахрайств різних категорій неодноразово розглядалися у наукових працях А. Ф. Волобуєва, О. В. Курман, Н. Ю. Кириленко, Г. А. Матусовського, О. Л. Мусієнка, Т. В. Охрімчук, Н. В. Павлової, Т. А. Пазинич, Р. Л. Степанюка, В. Ю. Шепітька, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського та ін. Між тим, залишається низка невіршених питань щодо організації і планування розслідування шахрайств, пов'язаних із волонтерською та благодійною діяльністю. Це вказує на необхідність удосконалення правоохоронної діяльності з розкриття та розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності, що і визначає актуальність даної наукової статті.

Метою статті є аналіз наданих в криміналістичній літературі наукових підходів до трактування організації

та планування розслідування, а також визначення основних напрямів розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності.

Основний зміст. Організація як наукова категорія означає «внутрішню упорядкованість, узгодженість взаємодії ... частин цілого». Разом із тим, у практичному розумінні організація розслідування передбачає переважно роботу із наявною інформацією, її опрацювання та оцінку. В результаті цієї діяльності відбувається висунення версій та визначаються завдання розслідування: ухвалюються відповідні рішення, забезпечується їх виконання. Надалі цей процес триватиме шляхом уточнення завдань та ухвалення нових рішень із урахуванням отриманих даних та результатів завдяки чому слідчий має можливість прогнозувати процес розслідування в цілому [1, с. 156]. Весь процес досудового розслідування є організаційною діяльністю, що полягає у постійному аналізі, синтезі та узагальненні інформації, та виокремленні серед її потоку тієї, що є важливою.

Натомість, слід наголосити на тому, що дотепер тривають дискусії щодо співвідношення поняття «організація» та «планування» розслідування.

Предметом дискусії є як елементи організації та планування розслідування, так і пріоритетність кожної з діяльності. Більшість науковців схиляється до того, що поняття «організація» є більш ширшим, ніж «планування», оскільки планування є елементом організаційної діяльності слідчого. На думку інших – організація розслідування поняття більш вузьке, ніж планування. Воно передбачає створення умов, необхідних для ефективної роботи слідчого: приміщення, зв'язок, транспорт, технічне обслуговування, застосування, наукове обґрунтування режиму роботи, правильної постановки обліку і звітності. Є й такі, що вважають організацію і планування взаємозалежними, пояснюючи це тим, що організаційні заходи ґрунтуються на завданнях плану розслідування [2, с. 456].

О. В. Олішевський взагалі вважає, що організація і планування, в частині упорядкування розслідування, можуть повністю співпадати. Проте організація не тотожна плануванню, її обсяг значно більший. Планування – виключно розумова діяльність, а організація включає обов'язкове виконання практичних дій. До неї, окрім упорядкування, відноситься створення сприятливих умов розслідування. Тому планування, умовно кажучи, є методом організації розслідування злочинів. Організація розслідування кримінальних правопорушень перетинається із забезпеченням в одній зі своїх частин – створення сприятливих умов розслідування, що по суті є забезпеченням. З одного боку, саме криміналістичне забезпечення як специфічна діяльність потребує організації, з іншого – організація розслідування кримінальних правопорушень представляє собою й інший, окрім забезпечення, вид діяльності, що пов'язаний ще з упорядкуванням елементів розслідування [3, с. 9].

З цього виходить, що, хоча організація і є ширшим поняттям, але завдяки їй здійснюється реалізація наміченого плану, його адаптація до новостворених обставин.

Отже, до предмету організації можна віднести закономірності щодо упорядкування елементів розслідування, створення сприятливих для нього умов, застосування найбільш ефективних шляхів і способів реалізації поставлених завдань розслідування, забезпечення узгодженості та упорядкованості дій органів й осіб при вирішенні цих завдань тощо [4, с. 53].

Разом із тим, потреба планування визначена нормативно. Зокрема, відповідно до Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України, затвердженою наказом МВС України від 06.07.2017 № 570, слідчий планує свою роботу так, щоб забезпечити своєчасність виконання необхідних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у всіх кримінальних провадженнях, в яких він проводить

досудове розслідування. З цієї метою він складає загальний календарний план-графік роботи в усіх кримінальних провадженнях, а також плани розслідування кожного кримінального провадження [5].

Є прибічники, які відносять організацію розслідування кримінальних правопорушень до окремої криміналістичної теорії, на що О. В. Олішевський справедливо зауважує, що, з одного боку, у визначенні організації розслідування злочинів як окремої теорії є раціональне зерно. Однак, представляється складним вилучення з матерії криміналістичних тактики та методики організаційних питань [6, с. 162].

О. В. Москаленко структурними елементами організації розслідування вважає: визначення і конкретизація цілей розслідування, планування, створення належних умов праці слідчого, належна організація взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, спеціалістами [7, с. 136]. Разом із тим, А. В. Сорочан слушно зауважує, що організація передбачає створення найбільш оптимальних процесуальних та тактичних умов для виконання запланованих заходів. Завдяки їй здійснюється реалізація наміченого плану, його адаптація та динамічність відповідно до новостворених обставин. Використовуючи такий підхід, вчена виокремлює низку елементів системи організації розслідування шахрайств, зокрема:

- вивчення та оцінка інформації про подію, що надійшла від заявників та співставлення її з типовими слідчими ситуаціями;
- розробка за участю слідчого плану реалізації матеріалів, здобутих оперативним шляхом;
- прийняття рішення про початок розслідування та внесення відомостей в ЄРДР (серед організаційних заходів на цьому етапі є встановлення наявності складу злочину, а не існування цивільно-правового делікту);
- визначення особи, яка проводитиме досудове розслідування, з'ясування необхідності створення групи слідчих;
- визначення тактичних завдань та напрямів розслідування, залежно від слідчої ситуації, що склалася;
- складання плану розслідування, в якому слід передбачити наступні позиції: версії та шляхи їх перевірки; визначення обставин, які необхідно встановити; визначення дій та заходів, спрямованих на вирішення завдань розслідування (їх вид, послідовність, організаційні та тактичні особливості здійснення); визначення строків, виконавців та виконавців контролю тощо;
- забезпечення використання окремих техніко-криміналістичних засобів (спеціальних засобів тощо) до проведення тих чи інших дій;
- визначення необхідності залучення до процесу розслідування обов'язкових та інших осіб, участь яких допоможе слідству (захисника, спеціаліста (педагога, психолога, судово-медичного експерта);
- вирішення організаційних питань щодо використання спеціальних знань та призначення необхідних експертів (добір матеріалів, підготовка зразків для порівняльного дослідження, узгодження питань експерту, з'ясування термінів виконання, визначення установ, в які доцільно звернутися);
- збирання необхідної інформації про осіб, які брали участь у вчиненні кримінального правопорушення, та прийняття відповідного рішення у випадку наявності судимості, знаходження на обліку певних установ;
- використання криміналістичних обліків, автоматизованих інформаційно-пошукових систем, перевірка інформації за державними реєстрами;
- організація і налагодження взаємодії між слідчим і оперативними підрозділами, іншими державними органами;
- організація заходів щодо нейтралізації протидії розслідуванню з боку свідків, співучасників, правоохоронних органів, державних контролюючих органів;

– встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину та розроблення засобів та методів профілактики [2, с. 458].

Аналізуючи підходи до змісту організації розслідування можна виділити елементи, що виділяються абсолютно усіма вченими:

- оцінка інформації про подію, що надійшла від заявників та співставлення її з типовими слідчими ситуаціями;
- визначення тактичних завдань та прийняття тактичних рішень;
- складання плану намічених дій;
- організація і налагодження взаємодії між слідчим і оперативними підрозділами, іншими державними органами та ін.

Ці структурні елементи організації розслідування і слід прийняти в контексті організації розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності.

Щодо оцінки інформації про подію, слід звернути увагу на думку В. В. Тищенко, який наголошує, що цей процес здійснюється за наступними напрямками:

- визначення джерел доказової (орієнтуючої) інформації;
- оцінка інформації щодо її вірогідності і наявності кримінально-релевантних ознак;
- оцінка ознак, що вказують на належність кримінальної події, що розслідується;
- оцінка доказової цінності інформації, що надійшла до правоохоронних органів;
- виявлення прогалин інформації стосовно обставин, що підлягають доказуванню [8].

Правильне сприйняття особою, яка проводить досудове розслідування, доказової інформації, її зіставлення з ознаками суспільно-небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, є дуже важливим, оскільки може підтвердити чи заперечити наявність певного діяння та здійснити його юридичну оцінку. Разом із тим, організація розслідування шахрайства здебільшого залежить від того, яка саме слідча ситуація склалася на певному етапі розслідування, із якої витікає необхідність визначення відповідних тактичних завдань розслідування [9, с. 10].

Як показало опитування респондентів у кримінальних провадженнях щодо шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності, основними тактичними завданнями є:

- встановлення ознак шахрайства та відмежування його від інших складів;
- встановлення місця, часу та способу вчинення шахрайства;
- встановлення осіб, які причетні до вчинення шахрайства;
- з'ясування мотиву, мети та всіх обставин події;
- встановлення всіх епізодів злочинної діяльності;
- встановлення свідків;
- з'ясування доказової бази на підтвердження провини шахраїв;
- обрання форм і методів взаємодії;
- визначення слідчої ситуації, що склалася;
- обрання найбільш ефективного алгоритму розслідування;
- вжиття заходів для запобігання спробам протидії розслідуванню та ін.

Слід зазначити, що тактичні завдання розслідування, перш за все, тісно пов'язані з обставинами, що підлягають доказуванню.

Говорячи про обставини, що підлягають встановленню, що є центральною складовою плану розслідування,

вважаємо слушною думку, що формування обставин, що підлягають встановленню, зумовлено трьома чинниками: предметом доказування (передбаченим ст. 91 КПК України), кримінально-правовою та криміналістичною характеристиками певного кримінального правопорушення. При цьому обставини, що підлягають доказуванню, відображені в нормах чинного КПК України та є визначальними, базовими для всіх злочинних діянь без винятку, а також для криміналістичної методики розслідування, тому мають неабияке значення [10, с. 97].

При цьому, як наголошує ряд науковців, обставини, що підлягають встановленню, є ширшим поняттям, ніж обставини, що підлягають доказуванню і є одним із найбільш важливих елементів організації та планування розслідування. Особливо важливо ставити за мету встановлення таких обставин при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених шляхом шахрайства. Адже складність доведення умислу в таких провадженнях не викликає сумнівів, і визначення всіх суттєвих обставин, обумовлених притаманними тільки таким діянням ознаками, є важливим завданням [4].

При розслідуванні шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності слід поділяти всі обставини, що підлягають встановленню, на такі групи:

1) обставини, що стосуються самої події шахрайства (відомості про: час, місце вчинення шахрайства, спосіб його вчинення; знаряддя (засоби); сліди; предмет злочинного посягання (його кількісні та якісні характеристики) тощо);

2) обставини, що стосуються особи потерпілого та шахрая;

3) причинкові обставини: наявність причинного зв'язку між діями винних осіб та їх наслідками; виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню шахрайства, і заходи, яких необхідно вжити для їх усунення, та ін.;

4) решта обставин (вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; кваліфікуючі ознаки щодо розміру шкоди; обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання; обставини, що виключають кримінальну відповідальність, що є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, а також обставини, що виключають факт вчинення підозрюваною особою іншого злочину тощо) [11, с. 307].

Запорукою правильної організації розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності є узгодженість різних правоохоронних структур як між собою, так і з іншими державними і приватними органами, громадськими формуваннями. Правильно організована взаємодія є досить складним процесом, що містить у собі процесуальну, організаційну, тактичну і, звичайно, психологічну складові частини залежно від того, з якими саме підрозділами в ході розслідування таких кримінальних правопорушень взаємодіє слідчий.

Висновки. Таким чином, вирішення організаційних питань, що виникають в процесі розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності, є одним з найважливіших напрямків слідчої діяльності. Водночас, створенню надійної організаційної структури має передувати оптимальне планування, управління і ефективна тактика розслідування. Напрями розслідування необхідно визначати оптимально для конкретної слідчої ситуації, що склалася у кримінальному провадженні на певному етапі розслідування, оскільки спостерігається тісний зв'язок слідчих (розшукових) дій, НСРД та розшукових заходів, зорієнтованих на ту чи іншу типову слідчу ситуацію, що виникла на певному етапі розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таран О. В. Особливості отримання криміналістично значимої інформації на початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці. *Правова інформатика*. 2011. № 3-4 (31). С. 156-160.

2. Сорочан А. В. Організація та планування розслідування шахрайства, що вчиняється на первинному ринку нерухомості. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 454-461.
3. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук / 12.00.09. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 20 с.
4. Павлова Н. В., Птушкін Д. А., Чаплинський К. О. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян : монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 190 с.
5. Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 06.07.2017 № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>
6. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів у системі криміналістики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 160-167.
7. Москаленко О. В. Щодо організації розслідування злочинів та її складових елементів. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «ПРАВО»*. 2017. Вип. 27. С. 131-136.
8. Тіщенко В. В. Криміналістичний аналіз первісної інформації у справах про корисливо-насильницькі злочини. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2003. С. 136-140.
9. Каткова Т. В. Проблеми реалізації принципу безпосередності дослідження доказів на досудовому слідстві : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. академія ім. Я. Мудрого. Харків, 1997. 18 с.
10. Антощак А. Р. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування привласнення, розтрати або заволодіння майном, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016. С. 95-98.
11. Чучко С. В. Оцінка первинної інформації та коло обставин, що підлягають встановленню в ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет»: окремі аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 304-309.

СУДОВА ДИСКРЕЦІЯ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ПРОКУРОРА ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО ЗУПИНЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЗОВОМ ОБВИНУВАЧЕНОГО НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ

JUDICIAL DISCRETION AND POWERS OF THE PROSECUTOR IN DECIDING ON THE SUSPENSION OF PROCEEDINGS IN CONNECTION WITH THE CALL OF THE ACCUSED FOR MILITARY SERVICE DURING MOBILIZATION

Ткач А.В., к.ю.н., прокурор

Печерська окружна прокуратура міста Києва

ORCID ID: 0009-0007-3253-3687

У статті досліджуються проблемні моменти процесуальної діяльності прокуратури та суду при вирішенні питання щодо зупинення судового провадження у зв'язку із призовом обвинуваченого на військову службу під час мобілізації в особливий період. Висвітлюється сучасний стан судової практики у зазначеній категорії судових справ, акцентується увага на різниці в підходах судів різних інстанцій до вирішення зазначеного питання та необхідності досягнення правової єдності. Автор дійшов висновку, що при вирішенні судами питань про зупинення судового розгляду у зв'язку із призовом обвинуваченого для проходження військової служби під час мобілізації необхідно застосовувати не формальний, а виважений, проактивний підхід, оскільки при зупиненні судового провадження з наведених вище підстав спливають загальні строки притягнення до кримінальної відповідальності, передбачені ст. 49 КК України, на відміну від зупинення судового провадження у зв'язку із розшуком обвинуваченого (обвинувачених).

У статті також зосереджено увагу на необхідності зайняття активної позиції прокурором у питанні зупинення судового розгляду, з огляду на тяжкість пред'явленого обвинувачення, обставини вчиненого кримінального правопорушення, наявність обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, необхідність витребування належної та достатньої інформації про характер та місце проходження служби обвинуваченим, з'ясувати чи може обвинувачений за своїми функціональними обов'язками приймати участь у судових засіданнях особисто чи в режимі відеоконференції з метою підтвердження чи спростування відомостей про формальне проходження служби з метою уникнення судового розгляду та притягнення до кримінальної відповідальності.

Порушені у статті питання потребують додаткового дослідження та аналізу у науковій літературі, оскільки практичні питання застосування вказаних положень кримінального процесуального законодавства, ще не опрацьовані належним чином.

Ключові слова: мобілізація, воєнний стан, прокурор, суд, кримінальне провадження, військовослужбовець, розумні строки.

The article examines the problematic aspects of the procedural activities of the prosecutor's office and the court when deciding whether to suspend court proceedings in connection with the accused's call-up for military service during mobilization in a special period. The author highlights the current state of judicial practice in this category of court cases, emphasizing the differences in the approaches of courts of different instances to resolving this issue and the need to achieve legal unity. The author comes to the conclusion that when courts decide on the suspension of court proceedings in connection with the call-up of the accused for military service during mobilization, they should apply a balanced, proactive approach rather than a formal one, since when the court proceedings are suspended on the above grounds, the general terms of criminal prosecution provided for in Article 49 of the Criminal Code of Ukraine expire, unlike when the court proceedings are suspended in connection with the search for the accused (accused persons).

The article also focuses on the need for the prosecutor to take an active position in the matter of stopping the trial, taking into account the gravity of the accusation, the circumstances of the committed criminal offense, the presence of aggravating and mitigating circumstances, the need to request proper and sufficient information about the nature and location of the incident service to the accused, to find out whether the accused can take part in court hearings in person or video conference in order to confirm or deny information about the formal passing of the service in order to avoid trial and prosecution. The issues raised in the article require additional research and analysis in the scientific literature, since the practical issues of applying the specified provisions of criminal procedural legislation have not yet been properly worked out.

Key words: mobilization, martial law, prosecutor, court, criminal proceedings, serviceman, reasonable time limits.

Одним із ключових заходів, які здійснюються з метою забезпечення оборони держави є мобілізація. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», власне мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [1].

З початком широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та з метою організації оборони, Законом України № 2105-ІХ затверджено Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 69 «Про загальну мобілізацію», відповідно до якого оголошується та проводиться загальна мобілізація на території усіх областей України та м. Києва, окрім АРК Крим [2]. Строк прове-

дення загальної мобілізації у подальшому неодноразово продовжувався Указами Президента України

У вказаному дослідженні спробуємо окреслити межі повноважень прокурора та судового розсуду в кримінальних провадженнях, які надійшли на розгляд судів після запровадження загальної мобілізації та яким чином вказані заходи вплинули на строки та порядок розгляду кримінальних проваджень безпосередньо в суді. Для початку вважаємо за необхідне звернутись до одного із перших документів, у якому здійснено спробу визначити загальний порядок дій судів в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану. Це інформаційний лист Верховного Суду від 03 березня 2022 року № 2/0/2-22 «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану». Як зазначається у листі ВС: «суди, здійснюючи правосуддя в умовах воєнного стану, мають зважати на те, що згідно зі ст. 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи й установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією Укра-

їни й законами України, а також на те, що відповідно до ст. 26 цього Закону скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється” [3]. Вказана теза свідчить, що навіть в умовах воєнного стану правосуддя не може бути відкладеним або не виправдано прискореним. Крім того у цьому ж документі окрему увагу приділено забезпеченню участі сторін кримінального провадження у судовому засіданні: “якщо через об’єктивні обставини учасник кримінального провадження не може брати участь у засіданні в режимі відеоконференції зв’язку за допомогою технічних засобів, визначених КПК України, як виняток можна допускати участь такого учасника в режимі відеоконференції зв’язку за допомогою інших засобів, при цьому треба звернути увагу на роз’яснення такому учаснику його процесуальних прав та обов’язків. Також, урахувавши об’єктивні обставини, як виняток, можна допускати розгляд клопотань щодо запобіжних заходів без участі підозрюваного, з належною мотивацією такої процедури розгляду” [3]. Проте у вказаному листі відсутній порядок дій суду у випадках призову обвинуваченого на військову службу під час мобілізації.

У подальшому ст. 335 КПК України доповнено відповідними підставами для зупинення кримінального провадження, провадженнями запровадження загальної мобілізації: “у разі якщо обвинувачений...був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до його... звільнення з військової служби і продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється щодо декількох осіб...”[4].

З одного боку зміст вказаної статті в частині зупинення кримінального провадження у зв’язку із проходженням військової служби за призовом під час мобілізації, на перший погляд видається безумовним, адже не передбачає повноважень прокурора чи судді уточнювати порядок проходження військової служби. Проте якщо дотримуватись такої позиції, то можна дійти занадто спрощеного висновку, що для зупинення судового розгляду достатньо лише документально підтвердженого факту проходження обвинуваченим військової служби під час мобілізації. Поряд із тим, така безумовність на практиці породжує певну правову невизначеність та як наслідок різне тлумачення і застосування вказаної правової норми.

Вважаємо, що прокурори у вказаному питанні повинні займати виважену, проактивну позицію, зважати на тяжкість пред’явленого обвинувачення, обставини вчиненого кримінального правопорушення, наявність обтяжуючих та пом’якшуючих обставин, витребувати належну та достатню інформацію про характер та місце проходження служби обвинуваченим, з’ясувати чи може обвинувачений за своїми функціональними обов’язками приймати участь у судових засіданнях особисто чи в режимі відеоконференції з метою підтвердження чи спростування відомостей про формальне проходження служби з метою уникнення судового розгляду та притягнення до кримінальної відповідальності.

Досліджена нами судова практика за 2023 рік свідчить про наявність двох підходів при вирішенні питання про зупинення судового провадження – формального і проактивного. Також лише в поодиноких випадках суди покладають обов’язок на військову частину щодо повідомлення про час звільнення обвинуваченого обвинуваченого з військової служби, хоча вказана обставина прямо пов’язана із строком відновлення судового провадження. В одних випадках судам для зупинення судового розгляду було достатньо лише документів про проходження обвинуваченим військової служби, достовірність яких не ставилась під сумнів іншими учасниками. Для прикладу, відповідно до ухвали Франківського районного суду м.Львова від 22.12.2023 року суд зупинив розгляд кримінального прова-

дження за клопотанням прокурора відносно обвинуваченого за ч.4 ст.185 КК України. Судом встановлено, “що обвинувачений ОСОБА_4 перебуває на військовій службі у військовій частині НОМЕР_1 з 02.12.2023 року по теперішній час, що підтверджується Довідкою начальника групи персоналу штабу військової частини НОМЕР_1 ОСОБА_6 №712 від 18.12.2023 року. Враховуючи викладене, суд приходять до висновку, що розгляд кримінального провадження у відсутності обвинуваченого ОСОБА_4 неможливий, оскільки він проходить військову службу, а тому судове провадження щодо обвинуваченого слід зупинити до його демобілізації з лав Збройних Сил України. Зобов’язати Військову частину НОМЕР_1 повідомити суд про час звільнення обвинуваченого ОСОБА_4 з військової служби. Копію ухвали направити у Військову частину НОМЕР_1 - для відома” [5].

Навіть зустрічаються випадки з судової практики, коли судом ухвалювалось рішення про зупинення судового провадження до звільнення з військової служби щодо обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, що на наш погляд є доволі дискусійним, оскільки суперечить правовим висновкам Верховного Суду щодо призначення покарання особам, які ухиляються від військової служби, зокрема викладеним у постанові Верховного Суду № 750/2773/22 від 22.12.2022 [6].

Так згідно ухвали Ленінського районного суду міста Харкова від 25 грудня 2023 року у справі № 642/6470/23 відносно ОСОБА_5, який обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.5 ст. 407 КК України судом прийнято рішення про зупинення судового провадження відносно обвинуваченого до його звільнення з військової служби, але не пізніше завершення воєнного стану в Україні. Хоча особа обвинувачувалась у вчиненні особливо кваліфікованого військового злочину - самовільного залишення військової частини, передбаченого ч. 5 ст. 407 КК України. Вказане клопотання розглянуто та задоволено судом без участі обвинуваченого, оскільки як зазначено у судовому рішенні: “з 21.12.2023 року обвинувачений перебуває в зоні бойових дій на сході України згідно бойового розпорядження командира даної частини від 21.12.2023 року...” [7].

В інших, досліджених нами випадках з судової практики, навіть проходження військової служби і перебування у військовій частині для окремих судів не слугувало вагомою підставою для зупинення судового провадження і за ініціативи прокурора суд більш ґрунтовно перевіряв обставини проходження обвинуваченим військової служби. Зокрема, як вказано в ухвалі Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 15.06.2023 у справі № 705/2760/23 за обвинуваченням особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.4 ст.185 КК України, розглянувши клопотання захисника обвинуваченого про зупинення кримінального провадження, обґрунтоване тим, що обвинувачений є військовослужбовцем, призваним на військову службу за мобілізацією та згідно витягу із наказу командира військової частини НОМЕР_1 № 93 від 01.12.2022 ОСОБА_5 зарахований до списків особового складу військової частини НОМЕР_1: “захисник зазначив, що проходження обвинуваченим військової служби призводить до об’єктивної неможливості брати ним участь у судовому провадженні, що унеможливорює здійснення розгляду справи. Разом з цим, зупинення судового провадження не вплине негативно на права потерпілого, адже спричинена кримінальним правопорушенням шкода фактично відшкодована, цивільний позов не заявлявся. Проте прокурор щодо поданого клопотання заперечував та зазначив, що обвинувачений ОСОБА_5 проходить військову службу на даний час на території м. Умань, та має можливість перебувати в судові засідання” [8].

В обґрунтування ухвали про відмову в задоволенні вказаного клопотання сторони захисту про зупинення судового провадження до закінчення мобілізації, вищезазначений суд вказав наступне: “перебування обвинуваченого на військовій службі за призовом під час мобілізації, унеможливає проведення судового провадження щодо нього та вимагає зупинення такого провадження. Воно покликане максимально мобілізувати ресурси для надання збройної відсічі державі-агресору та забезпечити можливість проходження обвинуваченим військової служби за призовом під час мобілізації. З іншого боку, таке зупинення провадження може створити загрозу реалізації однієї із засад кримінального провадження - розумності строків. Ця засада має своєю метою встановити темпоральну межу невизначеності підозри й обвинувачення та гарантувати право насамперед підозрюваного та обвинуваченого, а також інших осіб, права та законні інтереси яких обмежуються під час провадження, від необґрунтованого і надмірного його затягування” [8].

Умотивовуючи відмову в задоволенні клопотання захисту щодо зупинення судового провадження у зв'язку із призовом обвинуваченого для проходження військової служби під час мобілізації, головуєчий суддя Уманського міськрайонного суду Черкаської області виклав доволі ґрунтовний правовий висновок з вказаного питання, вважаючи за необхідне звернутись до визначення “належної правової процедури”, послався на практику Європейського суду з прав людини та Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. А саме суд виснував наступне: “вирішуючи питання конкуренції положень, які визначають процесуальну форму здійснення судового розгляду (до якої можна віднести також і положення про зупинення судового провадження) та положень щодо обов'язку суду забезпечити розумність строків судового розгляду, суд виходить зі змістовної характеристики належної правової процедури. Так, недотримання належної правової процедури тягне за собою порушення гарантованого Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод права на справедливий суд (постанова Верховного Суду від 24.05.2021 у справі № 640/5023/19). Стаття 6 § 1 цієї Конвенції надає кожній особі право на розгляд справи упродовж розумного строку, яке має на меті забезпечити, аби обвинувачений не залишався занадто довгий час під тягарем обвинувачення, обґрунтованість якого має бути доведена (Wemhoff v. Germany, § 18; Kartv. Turkey [GC], § 68) [8].

Якщо положення ч. 1 ст. 335 КПК України сприймати як такі, що безальтернативно вимагають зупинення судового провадження у випадку призову за мобілізацією обвинуваченого, то можна дійти висновку, що законодавець не врахував засади кримінального провадження при формулюванні відповідних положень. Однак ч. 3 ст. 7 КПК України вказує, що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 цього Кодексу.

Конструкція ст. 335 КПК України дозволяє дійти висновку, що зупинення судового провадження можливе за наявності об'єктивних перешкод для його продовження. Наприклад, у випадку ухилення обвинуваченого від явки до суду, суд може прийняти рішення щодо приводу обвинуваченого (ст. 140 КПК України), накладення на нього грошового стягнення (ст. 139 КПК України) або ж звернення застави у дохід держави (ст. 182 КПК України). Зупинення з підстав захворювання обвинуваченого

на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу можливе у тих випадках, коли ця хвороба виключає його участь у судовому провадженні. Ці висновки щодо тлумачення положень ст. 335 КПК України забезпечують дотримання належної правової процедури та з урахуванням диференціації процесуальної форми дозволяють уникнути надмірного формалізму у правозастосуванні.

Виходячи з вищевикладеного, суд дійшов висновку, що положення ст. 335 КПК України у частині зупинення судового провадження у зв'язку із мобілізацією не є імперативними. На відміну від інших підстав для зупинення судового провадження, при зупиненні у зв'язку із мобілізацією обвинуваченого необхідно враховувати реальну можливість його участі у судових засіданнях, зокрема виходячи з: 1) роду військ, 2) завдань, які виконує відповідний військовий підрозділ, його дислокації, 3) посади обвинуваченого тощо.

Встановлено, що ОСОБА_5 проходить військову службу, знаходиться на території АДРЕСА_1, де активних бойових зіткнень не відбувається, тобто згадана частина знаходиться у тилловому регіоні. Вказане, на переконання суду, дозволяє ОСОБА_5 брати участь у судових засіданнях, за виключенням випадків, коли неможливість участі у таких засіданнях пов'язана з виконанням ОСОБА_5 бойових наказів (розпоряджень) чи інших службових завдань. З огляду на вищевикладене, враховуючи безпосередню участь обвинуваченого в підготовчому засіданні, суд доходить висновку про відсутність на даний час підстав для зупинення судового провадження щодо обвинуваченого ОСОБА_5 та відмову у задоволенні клопотання захисника” [8].

Такої ж думки щодо неімперативності норми ст. 335 КПК України, пов'язаної із зупиненням судового провадження у зв'язку із призовом обвинуваченого на військову службу під час мобілізації в особливий період дотримується і суддя Вищого антикорупційного суду Тетяна Гавриленко, яка зазначає: “з внесенням змін до КПК, мобілізація особи є підставою для зупинення такого кримінального провадження. Проте ця норма не є імперативною, і суд має розглядати можливість участі такого обвинуваченого в судовому засіданні в режимі відеоконференцзв'язку. З огляду на це, обов'язковій оцінці підлягають такі обставини: де саме перебуває цей мобілізований, який це рід військ, чи виконує він бойові завдання, яка його посада і взагалі чим він займається”. За твердженням судді ВАКС, “на жаль, є приклади численних клопотань про зупинення кримінального провадження з огляду на мобілізацію, а після того як суд робить запити до відповідних військових частин, дізнається, що та чи інша особа, наприклад, займає господарську посаду у військовій частині в Ужгороді” [9].

Отже, можемо зробити загальний висновок щодо необхідності застосування виваженого підходу при вирішенні судами питань про зупинення судового розгляду у зв'язку із призовом обвинуваченого для проходження військової служби під час мобілізації. Адже в такому випадку загальні строки притягнення до кримінальної відповідальності, передбачені ст. 49 КК України, на відміну від зупинення судового провадження у зв'язку із розшуком, продовжують спливати [10]. Тому цілком поділяємо слушну думку окремих представників суддівської спільноти щодо необхідності ретельної перевірки обставин проходження військової служби обвинуваченим і лише після цього ухвалювати рішення про наявність чи відсутності підстав для зупинення судового провадження з метою дотримання належної правової процедури.

ЛІТЕРАТУРА

1. “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 44, ст. 416). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

2. Про загальну мобілізацію. Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. Офіційне інтернет-представництво Президента України Володимира Зеленського. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413>
3. «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану»: Інформаційний лист Верховного Суду від 03 березня 2022 року № 2/0/2-22. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року No 4651-VI (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
5. Ухвала Франківського районного суду м.Львова від 22.12.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115947112>
6. Постанова Верховного Суду № 750/2773/22 від 22.12.2022. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108336261&red=1000037d725da478b7ca865a2cf29982400399&d=5>
7. Ухвала Ленінського районного суду міста Харкова від 25 грудня 2023 року у справі № 642/6470/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115910120>
8. Ухвала Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 15.06.2023 у справі № 705/2760/23. URL: <https://opendatabot.ua/court/111576778-7ecdb3ae8b13c2ea3197ba84805f4557>
9. Новіков І. «Чому мобілізація не завжди є підставою для зупинення кримінального провадження». *Закон і Бізнес* від 13.12.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/154102.html>
10. Кримінальний кодекс України (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>

КРИМІНОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИ, ЯКА УХИЛЯЄТЬСЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ

CRIMINOLOGICAL STRUCTURE OF A PERSON AVOIDING ALIMONY PAYMENTS

Яковлева Т.К., аспірантка

Донецького державного університету внутрішніх справ

В статті розглядається кримінологічна структура особи, яка вчиняє ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. Вказується, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних правопорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Зазначається, що здебільшого, ухилення від сплати аліментів на утримання дитини вчиняють особи, які мають лабільну нервову систему та незадовільні волевольві якості. Це можна пояснити відсутністю адекватного етапу дорослішання та спостереження за адекватно сформованою моделлю родини. У зв'язку із цим часто впливати на таку особу можна лише шляхом застосування певного стягнення та правового впливу. Підсумовується, що за соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працює та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %). До кримінально-правових характеристик можна віднести такі: раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України (5 %), мають незняту/непогашену судимість (2%). До медичних ознак можна віднести наявність психічних чи фізичних захворювань, які не виключають обов'язку особи сплачувати аліменти на утримання дитини.

Ключові слова: ухилення, аліменти, дитина, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, особа кримінального правопорушника, особа, що вчинила кримінальне правопорушення.

The article examines the criminological structure of a person who commits evasion of child support payments. It is indicated that a person who has committed a criminal offense provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine cannot be considered to have a set of typical features of a criminal offender due to a number of features: 1) specific motivation, which often consists in satisfying a selfish motive by keeping funds without direct intent to violate the criminal law; 2) such persons do not have a stable set of criminal and illegal signs and often - criminally illegal experience (in particular, a criminal record); 3) the recurrence of such criminal offenses is reproduced through the prism of motivation and, for the most part, is not connected with the socially dangerous orientation of the individual. It is noted that, for the most part, persons who have a labile nervous system and unsatisfactory willpower commit evasion of child support payments. This can be explained by the lack of an adequate stage of growing up and observing an adequately formed family model. In this regard, it is often possible to influence such a person only by applying a certain penalty and legal influence. It is concluded that according to socio-demographic characteristics, a person who commits a criminal offense provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine has the following characteristics: a man (95.1%) aged 29-39 (56.6%), who has a basic secondary/specialized secondary education (60%), who does not work or study anywhere (87.2%), a citizen of Ukraine (99.9%). The criminal-legal characteristics include the following: previously committed criminal offenses provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine (5%), have unexpunged/unexpired criminal records (2%). Medical signs include the presence of mental or physical illnesses, which do not exclude a person's obligation to pay child support.

Key words: evasion, alimony, child, criminal offense, criminal liability, the person of the criminal offender, the person who committed the criminal offense.

Постановка проблеми. Вивчення особи кримінального правопорушника є важливим для всіх наук кримінально-правового циклу, що зумовлено тим, що саме через особливості особистості відтворюється більшість елементів складу кримінального правопорушення, зокрема таких як форма вини (у суб'єктивній стороні) та факультативні ознаки об'єктивної сторони (обстановка, спосіб, знаряддя тощо). Водночас, необхідно відмітити також те, що структура особи кримінального правопорушника у кримінології є більш розширеною та деталізованою, ніж в інших суміжних галузях знань. Прикладом є те, що у кримінальному праві до ознак суб'єкта кримінального правопорушення традиційно відносяться: 1) осудність; 2) вчинення кримінального правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність; 3) фізичність. Наявність таких ознак забезпечує можливість притягувати таку особу до кримінальної відповідальності. Проте, межі кримінальної відповідальності та покарання, яких має бути достатньо для виправлення особи можна встановити шляхом використання кримінологічного інструментарію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Структура особи кримінального правопорушника, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України розглядалися у працях таких учених як А.М. Бабенко,

О.М. Джуца, Д.П. Євтуєва, Є.С. Назимко, І.В. Семенов, Т.І. Пономарьова та ін. Проте, окремі питання залишилися вирішеними не в повній мірі, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є визначення кримінологічної структури особи, яка вчиняє ухилення від сплати аліментів на утримання дітей.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вчення про особу кримінального правопорушника (злочинця) включає в себе низку типових ознак, які визначають ступінь його девіантності, а також схильності до продовження кримінально протиправної діяльності. Водночас, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних правопорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Можна відзначити, що поняття «особа кримінального правопо-

рушника» та «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» є різні за своїм змістом, оскільки перший варіант є ширшим за другий за декількома ознаками: 1) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», це означає що така особа має набір сталих характеристик, які свідчать про наявність у неї відповідного рівня суспільної небезпечності; 2) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», часто виключаються випадки вчинення необережного кримінального правопорушення; 3) формування «особи кримінального правопорушника» є наслідком тривалого негативного впливу незадовільних факторів на особистість.

На сьогоднішній день більш прийнятним є підхід, відповідно до якого формування особи кримінального правопорушника зумовлено збігом декількох факторів, котрі, здебільшого, не пов'язані із його фізіологічними та біометричними особливостями. У зв'язку із цим більшість вчених заперечують біологізаторські уявлення про особливості формування суспільно небезпечної поведінки. Зовнішність особи може лише спростувати або обтяжувати вчинення кримінальних правопорушень, зумовлювати потребу у їх вчиненні (наприклад, якщо особа піддається психологічному насильству через певні вади зовнішності, інвалідність тощо), але у жодному разі біологічні параметри не визначають наявність суспільної небезпечності.

Аналізуючи злочини, покарання за які передбачено статтями 164, 165 КК України, можна відмітити, що багато осіб, які вчиняють дану категорію злочинів мають низький рівень духовного розвитку, освіти та відносять до категорії незайнятого населення. Даний факт має велике криміногенне значення, так як незайнята особа не може забезпечувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних батьків. Відповідно, така категорія людей - «дармоїдів» найчастіше деградує як особистість і стикаються по життю з таким негативним явищем як алкоголізм. Ухилення від сплати аліментів не є проблемою окремих громадян, це проблема держави і всього суспільства в цілому. Тому соціальними заходами протидії злочинам проти сім'ї повинні стати більш активна позиція всіх правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування, які повинні створювати програми та заходи по підняттю авторитету сім'ї, вести роз'яснювальну роботу серед молоді (школярів, студентів) та надавати усіляку допомогу сім'ям та молоді. А саме, такими заходами можуть стати: підтримки незаможних громадян, забезпечення належних умов для соціалізації особистості, зниження рівня безробіття і обмеження негативних наслідків цього явища, приділення більшої уваги духовному вихованню особистості. Повноцінна реалізація права на виховання і турботу – найважливіша передумова гармонічного розвитку особистості дитини, застава його успішного майбутнього [1]. Створення відповідної нормативно-правової бази, яка б визначила сім'ю як основний осередок суспільства є одним з головних завдань, вирішення якого б сприяло підвищенню ефективності боротьби зі злочинами у вигляді ухилення від сплати аліментів, і одним з основних пріоритетів політики держави. Також найважливішим напрямком загальносоціальної профілактики злочинів в сім'ї є розробка і здійснення на всіх рівнях державної сімейної політики, як складової частини соціальної політики в цілому. Головними пріоритетами державної сімейної політики повинні стати покращення матеріального становища українських сімей та надання допомоги сім'ям [1]. На підставі узагальнення ознак осіб, які вчинили певний вид кримінального правопорушення є можливість створити типовий портрет кримінальних правопорушників, характеристики якого враховуються під час створення стратегій спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного запобігання.

Відповідно до вироку Тячівського районного суду Закарпатської області від 7 листопада 2022 року (справа

№ 307/850/16-к) особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України за таких обставин: з листопада 2006 року по березень 2014 року, обвинувачений не виконував рішення Тячівського районного суду від 15.11.2006 р. та рішення Тячівського районного суду від 23.01.2012 про збільшення розміру аліментів, якими був зобов'язаний сплачувати аліменти на користь потерпілої на утримання свого сина 15.01.2005 р., в результаті чого допустив заборгованість по аліментах у сумі 31300 грн. Своїми діями обвинувачений вчинив злочин передбачений ч. 1 ст. 164 КК України злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів). В судовому засіданні обвинувачений свою вину у вчиненні інкримінованого йому кримінального правопорушення не визнав. Пояснив, що під час ухвалення рішень суду про розірвання шлюбу та стягнення з нього аліментів він не був присутній. За період з 2006 по 2016 роки він не сплачував аліменти тумо що мав малі заробітки. Він весь час знаходився на заробітках у Києві, однак з усіх місць його постійно проганяли, оскільки він хворіє епілепсією. Документів про наявність хвороби у нього не було. З 2019 року офіційно перебуває на обліку. Через хворобу йому важко знайти роботу. Підтверджуючих документів про сплату аліментів на утримання сина не має [2]. Наведений вирок надає підставу для визначення найбільш розповсюдженої ознаки особи кримінального правопорушника якою є надання неправдивої інформації щодо причин та умов ухилення від сплати аліментів. Отже, із урахуванням наведеного, доцільно узагальнити, що до структури особи кримінального правопорушника доцільно відносити такі ознаки: соціально-демографічні; морально-психологічні; кримінально-правові та медичні.

Соціально-демографічні ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Традиційно, до соціально-демографічних ознак вчені відносять стать, вік, громадянство та рівень освіти. Наведена інформація надає можливість узагальнити ознаки, які є типовими для кримінальних правопорушників, які вчиняють певний вид кримінального правопорушення. Водночас, їх врахування дозволяє поглибити підхід до прогнозування рівня злочинності та удосконалити комплекс заходів запобігання та протидії. Вивчення та аналіз статистики, викладеної на сайті Офісу Генерального прокурора надало можливість отримати такі дані щодо соціально-демографічних ознак осіб, які ухиляються від сплати аліментів на утримання дітей: вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України **у віці 18-28 років:** у 2019 році – 12,%; у 2020 році – 11,4 %; у 2021 році – 10 %; у 2022 році – 8,9 %; у 2023 році – 7,3 %; **у віці 29-39 років:** у 2019 році – 57,4%; у 2020 році – 59,8%; у 2021 році – 57,1%; у 2022 році – 56,5 %; у 2023 році – 52,4 %; **у віці 40-54 років:** у 2019 – 29,3 %; у 2020 році – 27,4 %; у 2021 році – 32,3 %; у 2022 році – 34,2 %; у 2023 році – 39,2 %. **За статтю** досліджуване кримінальне правопорушення є більш типовим для чоловіків, про що свідчить низький показник вчинення його **жінками:** у 2019 році – 5,8 %; у 2020 році – 4,5 %; у 2021 році – 3,2 %; у 2022 році – 3,1 %; у 2023 році – 3,4 %. **За рівнем освіти: вища і фахова передвища освіта:** у 2019 році – 6 %; у 2020 році – 5,2 %; у 2021 році – 5,8 %; у 2022 році – 5,4 %; у 2023 році – 7,9 %; **професійна (професійно-технічна) освіта:** у 2019 році – 37,2 %; у 2020 році – 29,6 %; у 2021 році – 25 %; у 2022 році – 24,9 %; у 2023 році – 23,6 %; **базова середня та профільна середня освіта:** у 2019 році – 56,3 %; у 2020 – 64,4 %; у 2021 – 68,6 %; у 2022 – 69,3 %; у 2023 році – 40,9 %. За громадянством у більшості випадків таке кримінальне правопорушення вчиняється громадянами України: у 2019 році – 99,9 %; у 2020 році – 100 %; у 2021 – 100 %; у 2022 році – 100 %; у 2023 році – 99,7 %. Працевлаштованість: **працездатні, але такі, що ніде не працюють та не**

навчаються: у 2019 році – 79,3 %; у 2020 році – 82,9 %; у 2021 році – 89,6 %; у 2022 році – 91,5 %; у 2023 році – 92,9 %; *безробітні*: у 2019 році – 4,9 %; у 2020 році – 4,9 %; у 2021 – 2,1 %; у 2022 році – 1,2 %; у 2023 році – 1 %.

Відповідно до вироку Корольовського районного суду м. Житомира від 01 грудня 2023 року (№ 296/12123/23), особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України за таких обставин: згідно з рішенням Корольовського районного суду м. Житомира від 20.02.2020 року за №296/10609/19, обвинуваченого зобов'язано сплачувати аліменти на утримання дітей: неповнолітньої доньки та неповнолітнього сина у розмірі 1/2 частки усіх видів заробітку (доходу) щомісячно, але не менше 50% прожиткового мінімуму для кожної дитини відповідного віку, щомісячно, починаючи з 01.11.2019 і до досягнення найстаршою дитиною повноліття. Однак, обвинувачений будучи обізнаним у тому, що відповідно до рішення Корольовського районного суду м. Житомир від 20.02.2020 року за № 296/10609/19, він зобов'язаний виплачувати кошти, на утримання дітей: неповнолітньої доньки та неповнолітнього сина та, всупереч зазначеного рішення, останній в період з 01.02.2020 по 13.10.2022 злісно ухилявся від сплати аліментів. Так, обвинуваченого попереджено державним виконавцем Корольовського відділу державної виконавчої служби міста Житомира міністерства юстиції України Центрально-Західного міжрегіонального управління міністерства юстиції про кримінальну відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів. Проте, незважаючи на це, обвинувачений з 01.02.2020 по 13.10.2022, будучи фізично здоровим, з метою злісного ухилення від сплати аліментів, умисно не повідомляв державного виконавця про суму заробітку та джерела доходів, а також з доходів аліментів не сплачував; у Житомирському міському центрі зайнятості, як шукаючий роботу, не перебував; заходів, спрямованих на погашення заборгованості не вживав, аліменти на утримання дітей: умисно не виплачував, чим допустив заборгованості по сплаті аліментів станом на 13.10.2022 в сумі 184759 гривень 94 копійок [3]. Отже, за соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працює та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %).

Морально-психологічні ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Морально-психологічні ознаки кримінальних правопорушників у більшості випадків диференціюються в залежності від виду кримінального правопорушення та зумовлюють обрання особою способу реалізації кримінально протиправного умислу.

Психологічні ознаки, серед яких – психоемоційний стан, темперамент і вольові якості особи, інтелектуальний рівень, наявність аномалій, обов'язково впливають на формування мотивації злочину та визначають поведінку особи в момент вчинення та після вчинення злочину. У цьому контексті психологічні ознаки поділяють на три групи: інтелектуальні ознаки (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта чи вузькість поглядів, зміст і різноманіття інтересів тощо); емоційні властивості (сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів – темперамент, динамічність почуттів, ступінь емоційного збудження, динаміка реакцій на подразники та складні ситуації, постійність чи мінливість переживань особи); вольові властивості особи (здатність регулювати свою діяльність, приймати та реалізовувати рішення, досягати мети). Такі ознаки встановлюються в межах ознаки цілеспрямованості, послідовності, ініціативності, стійкості, витриманості, витримки, рішучості, енергійності особи, інших аналогічних чи протилежних власти-

востей. Зазвичай психічні ознаки суттєво не впливають на процес притягнення до кримінальної відповідальності, і лише аномальність особи створює підстави для їх особливого визнання (у разі неосудності або обмеженої осудності). Проте звичайні психолого-психічні ознаки особи злочинця менш досліджені, а тому ступінь їх урахування судом значно менший, особливо під час призначення покарання, звільнення від нього чи від кримінальної відповідальності. Водночас будь-який інший злочин, де так очевидно не виявляється психологічний складник злочину, так само як і особа, що його вчинила, є індивідуальним, особливим, винятковим. Злочинець, як і кожна людина, – Homo Unicus (людина унікальна), складне біопсихосоціальне явище. Відповідно, індивідуальними, єдиними у своїй неповторності є вчинок людини (у цьому контексті злочинний), мотиви, що спонукали до його вчинення, нарешті людина, яка його здійснила. Тому адекватно унікальним має бути також підхід до такої особи під час встановлення характеру та виду (строку, розміру) кримінально-правового впливу на неї з боку суспільства [4]. Необхідно відмітити, що, здебільшого, ухилення від сплати аліментів на утримання дитини вчиняють особи, які мають лабільну нервову систему та незадовільні вольові якості. Це можна пояснити відсутністю адекватного етапу дорослішання та спостереження за адекватно сформованою моделлю родини. У зв'язку із цим часто впливати на таку особу можна лише шляхом застосування певного стягнення та правового впливу.

Практика доводить, що не можна обмежитися лише констатацією судом призначеного виду та розміру покарання та простим виконанням останнього. Треба намагатися так вплинути на особу, щоб якісно змінити її світосприйняття та праворозуміння, світовідчуття, самосвідомість, ієрархію ціннісного ряду, загалом – підняти на новий рівень особистісний розвиток. Саме такий унікальний, особистісний підхід може завадити вчиненню нового злочину, зупинить особу від протиправної поведінки. Щоб стався такий позитивний вплив, треба визначити умови впливу. Першою умовою є пізнання особи, яка вчинила злочин, пізнання її зовнішнього та внутрішнього життя. Далі, треба визначити причини протиправної поведінки людини, визначальний поштовх такого вчинку або діяльності. Нарешті, необхідно вирішити питання про доцільність покарання та його кількісні показники з урахуванням бажаного впливу на особу та негативних впливів, що супроводжують його виконання [4]. Отже, до морально-психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України можна віднести: 1) наявність конативних (мотиваційно-рольових) порушень, що полягає у відсутності здатності особи до самовдосконалення та саморозвитку; 2) негативістська демонстративність поведінки, зумовлена агресивним ставленням до того із батьків, хто проживає із дитиною, її родичів або самої дитини; інколи така поведінка також може мати мотив викликати до себе жаль; 3) викривлене уявлення про морально-етичні та родинні цінності; 4) деструктурована ієрархія ціннісного ряду; 5) низька рухливість нервових процесів.

Кримінально-правові ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Кримінально-правові ознаки особи кримінального правопорушника надають можливість визначити його потенційну схильність до продовження суспільно небезпечної діяльності шляхом встановлення особливостей кримінального правопорушення: його обстановки, місця, способу та знаряддя вчинення. Важливим також є встановлення ймовірності вчинення кримінального правопорушення у складі організованої групи чи злочинної організації (що виключено у випадку вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України через особливості складу суспільно небезпечного діяння), вчинення

у складі сп'яніння, неповнолітніми або малолітніми тощо. Відповідно до статистики, викладеної на сайті Офісу Генерального прокурора України, раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України: у 2019 році – 20,7 %; у 2020 році – 2,3 %; у 2021 році – 1,1 %; у 2022 році – 1,2 %; у 2023 році – 0,4 %; мають незняту/непогашену судимість: у 2019 році – 11,2 %; у 2020 році – 1,2 %; у 2021 році – 0,4 %; у 2022 році – 1 %; у 2023 році – 0,09 %.

Необхідно відмітити, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України є достатньо специфічним у зв'язку із тим, що воно вчиняється батьками відносно дітей та полягає у бездіяльності. Через це, такі кримінально-правові ознаки як стан сп'яніння, вчинення діяння у складі організованої групи чи злочинної організації або неповнолітніми є нетиповими. Водночас, значення мають ознаки, пов'язані із встановленими фактами повторного вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України, оскільки це є кваліфікуючою ознакою, визначеною в ч. 2 статті.

Що стосується медичних ознак особи кримінального правопорушника, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України, необхідно відмітити, що вони також не є типовими для такого виду кримінальних правопорушень та полягають здебільшого у наявності психічних та фізичних захворювань, які не впливають на можливість особи сплачувати аліменти та не виключають такого обов'язку.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних пра-

впорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Поняття «особа кримінального правопорушника» та «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» є різні за своїм змістом, оскільки перший варіант є ширшим за другий за декількома ознаками: 1) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», це означає що така особа має набір сталих характеристик, які свідчать про наявність у неї відповідного рівня суспільної небезпечності; 2) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», часто виключаються випадки вчинення необережного кримінального правопорушення; 3) формування «особи кримінального правопорушника» є наслідком тривалого негативного впливу незадовільних факторів на особистість.

За соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працюють та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %). До морально-психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України можна віднести: 1) наявність конативних (мотиваційно-рольових) порушень, що полягає у відсутності здатності особи до самовдосконалення та саморозвитку; 2) негативіська демонстративність поведінки, зумовлена агресивним ставленням до того із батьків, хто проживає із дитиною, її родичів або самої дитини; інколи така поведінка також може мати мотив викликати до себе жаль; 3) викривлене уявлення про морально-етичні та родинні цінності; 4) деструктурована ієрархія ціннісного ряду; 5) низька рухливість нервових процесів. До кримінально-правових характеристик можна віднести такі: раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України (5 %), мають незняту/непогашену судимість (2%). До медичних ознак можна віднести наявність психічних чи фізичних захворювань, які не виключають обов'язку особи сплачувати аліменти на утримання дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокол О.О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, який ухиляється від сплати аліментів. *Юридична наука* № 1. 2015. С. 127-135
2. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 7 листопада 2022 року (справа № 307/850/16-к). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107143646>
3. Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 01 грудня 2023 року (№ 296/12123/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115323057>
4. Куликович А.Ю. Значення психологічних ознак особи злочинця: кримінологічний аналіз. URL: http://www.sulj.oduvvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/16.pdf

КРИМІНОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИ, ЯКА УХИЛЯЄТЬСЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ

CRIMINOLOGICAL STRUCTURE OF A PERSON AVOIDING ALIMONY PAYMENTS

Яковлева Т.К., аспірантка

Донецького державного університету внутрішніх справ

В статті розглядається кримінологічна структура особи, яка вчиняє ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. Вказується, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних правопорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Зазначається, що здебільшого, ухилення від сплати аліментів на утримання дитини вчиняють особи, які мають лабільну нервову систему та незадовільні волевольві якості. Це можна пояснити відсутністю адекватного етапу дорослішання та спостереження за адекватно сформованою моделлю родини. У зв'язку із цим часто впливати на таку особу можна лише шляхом застосування певного стягнення та правового впливу. Підсумовується, що за соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працює та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %). До кримінально-правових характеристик можна віднести такі: раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України (5 %), мають незняту/непогашену судимість (2%). До медичних ознак можна віднести наявність психічних чи фізичних захворювань, які не виключають обов'язку особи сплачувати аліменти на утримання дитини.

Ключові слова: ухилення, аліменти, дитина, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, особа кримінального правопорушника, особа, що вчинила кримінальне правопорушення.

The article examines the criminological structure of a person who commits evasion of child support payments. It is indicated that a person who has committed a criminal offense provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine cannot be considered to have a set of typical features of a criminal offender due to a number of features: 1) specific motivation, which often consists in satisfying a selfish motive by keeping funds without direct intent to violate the criminal law; 2) such persons do not have a stable set of criminal and illegal signs and often - criminally illegal experience (in particular, a criminal record); 3) the recurrence of such criminal offenses is reproduced through the prism of motivation and, for the most part, is not connected with the socially dangerous orientation of the individual. It is noted that, for the most part, persons who have a labile nervous system and unsatisfactory willpower commit evasion of child support payments. This can be explained by the lack of an adequate stage of growing up and observing an adequately formed family model. In this regard, it is often possible to influence such a person only by applying a certain penalty and legal influence. It is concluded that according to socio-demographic characteristics, a person who commits a criminal offense provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine has the following characteristics: a man (95.1%) aged 29-39 (56.6%), who has a basic secondary/specialized secondary education (60%), who does not work or study anywhere (87.2%), a citizen of Ukraine (99.9%). The criminal-legal characteristics include the following: previously committed criminal offenses provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine (5%), have unexpunged/unexpired criminal records (2%). Medical signs include the presence of mental or physical illnesses, which do not exclude a person's obligation to pay child support.

Key words: evasion, alimony, child, criminal offense, criminal liability, the person of the criminal offender, the person who committed the criminal offense.

Постановка проблеми. Вивчення особи кримінального правопорушника є важливим для всіх наук кримінально-правового циклу, що зумовлено тим, що саме через особливості особистості відтворюється більшість елементів складу кримінального правопорушення, зокрема таких як форма вини (у суб'єктивній стороні) та факультативні ознаки об'єктивної сторони (обстановка, спосіб, знаряддя тощо). Водночас, необхідно відмітити також те, що структура особи кримінального правопорушника у кримінології є більш розширеною та деталізованою, ніж в інших суміжних галузях знань. Прикладом є те, що у кримінальному праві до ознак суб'єкта кримінального правопорушення традиційно відносяться: 1) осудність; 2) вчинення кримінального правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність; 3) фізичність. Наявність таких ознак забезпечує можливість притягувати таку особу до кримінальної відповідальності. Проте, межі кримінальної відповідальності та покарання, яких має бути достатньо для виправлення особи можна встановити шляхом використання кримінологічного інструментарію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Структура особи кримінального правопорушника, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України розглядалися у працях таких учених як А.М. Бабенко,

О.М. Джуца, Д.П. Євтуєва, Є.С. Назимко, І.В. Семенов, Т.І. Пономарьова та ін. Проте, окремі питання залишилися вирішеними не в повній мірі, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є визначення кримінологічної структури особи, яка вчиняє ухилення від сплати аліментів на утримання дітей.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вчення про особу кримінального правопорушника (злочинця) включає в себе низку типових ознак, які визначають ступінь його девіантності, а також схильності до продовження кримінально протиправної діяльності. Водночас, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних правопорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Можна відзначити, що поняття «особа кримінального правопо-

рушника» та «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» є різні за своїм змістом, оскільки перший варіант є ширшим за другий за декількома ознаками: 1) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», це означає що така особа має набір сталих характеристик, які свідчать про наявність у неї відповідного рівня суспільної небезпечності; 2) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», часто виключаються випадки вчинення необережного кримінального правопорушення; 3) формування «особи кримінального правопорушника» є наслідком тривалого негативного впливу незадовільних факторів на особистість.

На сьогоднішній день більш прийнятним є підхід, відповідно до якого формування особи кримінального правопорушника зумовлено збігом декількох факторів, котрі, здебільшого, не пов'язані із його фізіологічними та біометричними особливостями. У зв'язку із цим більшість вчених заперечують біологізаторські уявлення про особливості формування суспільно небезпечної поведінки. Зовнішність особи може лише спростувати або обтяжувати вчинення кримінальних правопорушень, зумовлювати потребу у їх вчиненні (наприклад, якщо особа піддається психологічному насильству через певні вади зовнішності, інвалідність тощо), але у жодному разі біологічні параметри не визначають наявність суспільної небезпечності.

Аналізуючи злочини, покарання за які передбачено статтями 164, 165 КК України, можна відмітити, що багато осіб, які вчиняють дану категорію злочинів мають низький рівень духовного розвитку, освіти та відносять до категорії незайнятого населення. Даний факт має велике криміногенне значення, так як незайнята особа не може забезпечувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних батьків. Відповідно, така категорія людей - «дармоїдів» найчастіше деградує як особистість і стикаються по життю з таким негативним явищем як алкоголізм. Ухилення від сплати аліментів не є проблемою окремих громадян, це проблема держави і всього суспільства в цілому. Тому соціальними заходами протидії злочинам проти сім'ї повинні стати більш активна позиція всіх правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування, які повинні створювати програми та заходи по підняттю авторитету сім'ї, вести роз'яснювальну роботу серед молоді (школярів, студентів) та надавати усіляку допомогу сім'ям та молоді. А саме, такими заходами можуть стати: підтримки незаможних громадян, забезпечення належних умов для соціалізації особистості, зниження рівня безробіття і обмеження негативних наслідків цього явища, приділення більшої уваги духовному вихованню особистості. Повноцінна реалізація права на виховання і турботу – найважливіша передумова гармонічного розвитку особистості дитини, застава його успішного майбутнього [1]. Створення відповідної нормативно-правової бази, яка б визначила сім'ю як основний осередок суспільства є одним з головних завдань, вирішення якого б сприяло підвищенню ефективності боротьби зі злочинами у вигляді ухилення від сплати аліментів, і одним з основних пріоритетів політики держави. Також найважливішим напрямком загальносоціальної профілактики злочинів в сім'ї є розробка і здійснення на всіх рівнях державної сімейної політики, як складової частини соціальної політики в цілому. Головними пріоритетами державної сімейної політики повинні стати покращення матеріального становища українських сімей та надання допомоги сім'ям [1]. На підставі узагальнення ознак осіб, які вчинили певний вид кримінального правопорушення є можливість створити типовий портрет кримінальних правопорушників, характеристики якого враховуються під час створення стратегій спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного запобігання.

Відповідно до вироку Тячівського районного суду Закарпатської області від 7 листопада 2022 року (справа

№ 307/850/16-к) особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України за таких обставин: з листопада 2006 року по березень 2014 року, обвинувачений не виконував рішення Тячівського районного суду від 15.11.2006 р. та рішення Тячівського районного суду від 23.01.2012 про збільшення розміру аліментів, якими був зобов'язаний сплачувати аліменти на користь потерпілої на утримання свого сина 15.01.2005 р., в результаті чого допустив заборгованість по аліментах у сумі 31300 грн. Своїми діями обвинувачений вчинив злочин передбачений ч. 1 ст. 164 КК України злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів). В судовому засіданні обвинувачений свою вину у вчиненні інкримінованого йому кримінального правопорушення не визнав. Пояснив, що під час ухвалення рішень суду про розірвання шлюбу та стягнення з нього аліментів він не був присутній. За період з 2006 по 2016 роки він не сплачував аліменти тумо що мав малі заробітки. Він весь час знаходився на заробітках у Києві, однак з усіх місць його постійно проганяли, оскільки він хворіє епілепсією. Документів про наявність хвороби у нього не було. З 2019 року офіційно перебуває на обліку. Через хворобу йому важко знайти роботу. Підтверджуючих документів про сплату аліментів на утримання сина не має [2]. Наведений вирок надає підставу для визначення найбільш розповсюдженої ознаки особи кримінального правопорушника якою є надання неправдивої інформації щодо причин та умов ухилення від сплати аліментів. Отже, із урахуванням наведеного, доцільно узагальнити, що до структури особи кримінального правопорушника доцільно відносити такі ознаки: соціально-демографічні; морально-психологічні; кримінально-правові та медичні.

Соціально-демографічні ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Традиційно, до соціально-демографічних ознак вчені відносять стать, вік, громадянство та рівень освіти. Наведена інформація надає можливість узагальнити ознаки, які є типовими для кримінальних правопорушників, які вчиняють певний вид кримінального правопорушення. Водночас, їх врахування дозволяє поглибити підхід до прогнозування рівня злочинності та удосконалити комплекс заходів запобігання та протидії. Вивчення та аналіз статистики, викладеної на сайті Офісу Генерального прокурора надало можливість отримати такі дані щодо соціально-демографічних ознак осіб, які ухиляються від сплати аліментів на утримання дітей: вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України **у віці 18-28 років:** у 2019 році – 12,%; у 2020 році – 11,4 %; у 2021 році – 10 %; у 2022 році – 8,9 %; у 2023 році – 7,3 %; **у віці 29-39 років:** у 2019 році – 57,4%; у 2020 році – 59,8%; у 2021 році – 57,1%; у 2022 році – 56,5 %; у 2023 році – 52,4 %; **у віці 40-54 років:** у 2019 – 29,3 %; у 2020 році – 27,4 %; у 2021 році – 32,3 %; у 2022 році – 34,2 %; у 2023 році – 39,2 %. **За статтю** досліджуване кримінальне правопорушення є більш типовим для чоловіків, про що свідчить низький показник вчинення його **жінками:** у 2019 році – 5,8 %; у 2020 році – 4,5 %; у 2021 році – 3,2 %; у 2022 році – 3,1 %; у 2023 році – 3,4 %. **За рівнем освіти: вища і фахова передвища освіта:** у 2019 році – 6 %; у 2020 році – 5,2 %; у 2021 році – 5,8 %; у 2022 році – 5,4 %; у 2023 році – 7,9 %; **професійна (професійно-технічна) освіта:** у 2019 році – 37,2 %; у 2020 році – 29,6 %; у 2021 році – 25 %; у 2022 році – 24,9 %; у 2023 році – 23,6 %; **базова середня та профільна середня освіта:** у 2019 році – 56,3 %; у 2020 – 64,4 %; у 2021 – 68,6 %; у 2022 – 69,3 %; у 2023 році – 40,9 %. За громадянством у більшості випадків таке кримінальне правопорушення вчиняється громадянами України: у 2019 році – 99,9 %; у 2020 році – 100 %; у 2021 – 100 %; у 2022 році – 100 %; у 2023 році – 99,7 %. **Працевлаштованість: працездатні, але такі, що ніде не працюють та не**

навчаються: у 2019 році – 79,3 %; у 2020 році – 82,9 %; у 2021 році – 89,6 %; у 2022 році – 91,5 %; у 2023 році – 92,9 %; *безробітні*: у 2019 році – 4,9 %; у 2020 році – 4,9 %; у 2021 – 2,1 %; у 2022 році – 1,2 %; у 2023 році – 1 %.

Відповідно до вироку Корольовського районного суду м. Житомира від 01 грудня 2023 року (№ 296/12123/23), особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України за таких обставин: згідно з рішенням Корольовського районного суду м. Житомира від 20.02.2020 року за №296/10609/19, обвинуваченого зобов'язано сплачувати аліменти на утримання дітей: неповнолітньої доньки та неповнолітнього сина у розмірі 1/2 частки усіх видів заробітку (доходу) щомісячно, але не менше 50% прожиткового мінімуму для кожної дитини відповідного віку, щомісячно, починаючи з 01.11.2019 і до досягнення найстаршою дитиною повноліття. Однак, обвинувачений будучи обізнаним у тому, що відповідно до рішення Корольовського районного суду м. Житомир від 20.02.2020 року за № 296/10609/19, він зобов'язаний виплачувати кошти, на утримання дітей: неповнолітньої доньки та неповнолітнього сина та, всупереч зазначеного рішення, останній в період з 01.02.2020 по 13.10.2022 злісно ухилявся від сплати аліментів. Так, обвинуваченого попереджено державним виконавцем Корольовського відділу державної виконавчої служби міста Житомира міністерства юстиції України Центрально-Західного міжрегіонального управління міністерства юстиції про кримінальну відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів. Проте, незважаючи на це, обвинувачений з 01.02.2020 по 13.10.2022, будучи фізично здоровим, з метою злісного ухилення від сплати аліментів, умисно не повідомляв державного виконавця про суму заробітку та джерела доходів, а також з доходів аліментів не сплачував; у Житомирському міському центрі зайнятості, як шукаючий роботу, не перебував; заходів, спрямованих на погашення заборгованості не вживав, аліменти на утримання дітей: умисно не виплачував, чим допустив заборгованості по сплаті аліментів станом на 13.10.2022 в сумі 184759 гривень 94 копійок [3]. Отже, за соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працює та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %).

Морально-психологічні ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Морально-психологічні ознаки кримінальних правопорушників у більшості випадків диференціюються в залежності від виду кримінального правопорушення та зумовлюють обрання особою способу реалізації кримінально протиправного умислу.

Психологічні ознаки, серед яких – психоемоційний стан, темперамент і вольові якості особи, інтелектуальний рівень, наявність аномалій, обов'язково впливають на формування мотивації злочину та визначають поведінку особи в момент вчинення та після вчинення злочину. У цьому контексті психологічні ознаки поділяють на три групи: інтелектуальні ознаки (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта чи вузькість поглядів, зміст і різноманіття інтересів тощо); емоційні властивості (сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів – темперамент, динамічність почуттів, ступінь емоційного збудження, динаміка реакцій на подразники та складні ситуації, постійність чи мінливість переживань особи); вольові властивості особи (здатність регулювати свою діяльність, приймати та реалізовувати рішення, досягати мети). Такі ознаки встановлюються в межах ознаки цілеспрямованості, послідовності, ініціативності, стійкості, витриманості, витримки, рішучості, енергійності особи, інших аналогічних чи протилежних власти-

востей. Зазвичай психічні ознаки суттєво не впливають на процес притягнення до кримінальної відповідальності, і лише аномальність особи створює підстави для їх особливого визнання (у разі неосудності або обмеженої осудності). Проте звичайні психолого-психічні ознаки особи злочинця менш досліджені, а тому ступінь їх урахування судом значно менший, особливо під час призначення покарання, звільнення від нього чи від кримінальної відповідальності. Водночас будь-який інший злочин, де так очевидно не виявляється психологічний складник злочину, так само як і особа, що його вчинила, є індивідуальним, особливим, винятковим. Злочинець, як і кожна людина, – Homo Unicus (людина унікальна), складне біопсихосоціальне явище. Відповідно, індивідуальними, єдиними у своїй неповторності є вчинок людини (у цьому контексті злочинний), мотиви, що спонукали до його вчинення, нарешті людина, яка його здійснила. Тому адекватно унікальним має бути також підхід до такої особи під час встановлення характеру та виду (строку, розміру) кримінально-правового впливу на неї з боку суспільства [4]. Необхідно відмітити, що, здебільшого, ухилення від сплати аліментів на утримання дитини вчиняють особи, які мають лабільну нервову систему та незадовільні вольові якості. Це можна пояснити відсутністю адекватного етапу дорослішання та спостереження за адекватно сформованою моделлю родини. У зв'язку із цим часто впливати на таку особу можна лише шляхом застосування певного стягнення та правового впливу.

Практика доводить, що не можна обмежитися лише констатацією судом призначеного виду та розміру покарання та простим виконанням останнього. Треба намагатися так вплинути на особу, щоб якісно змінити її світосприйняття та праворозуміння, світовідчуття, самосвідомість, ієрархію ціннісного ряду, загалом – підняти на новий рівень особистісний розвиток. Саме такий унікальний, особистісний підхід може завадити вчиненню нового злочину, зупинить особу від протиправної поведінки. Щоб стався такий позитивний вплив, треба визначити умови впливу. Першою умовою є пізнання особи, яка вчинила злочин, пізнання її зовнішнього та внутрішнього життя. Далі, треба визначити причини протиправної поведінки людини, визначальний поштовх такого вчинку або діяльності. Нарешті, необхідно вирішити питання про доцільність покарання та його кількісні показники з урахуванням бажаного впливу на особу та негативних впливів, що супроводжують його виконання [4]. Отже, до морально-психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України можна віднести: 1) наявність конативних (мотиваційно-рольових) порушень, що полягає у відсутності здатності особи до самовдосконалення та саморозвитку; 2) негативістська демонстративність поведінки, зумовлена агресивним ставленням до того із батьків, хто проживає із дитиною, її родичів або самої дитини; інколи така поведінка також може мати мотив викликати до себе жаль; 3) викривлене уявлення про морально-етичні та родинні цінності; 4) деструктурована ієрархія ціннісного ряду; 5) низька рухливість нервових процесів.

Кримінально-правові ознаки осіб, які вчиняють ухилення від сплати аліментів на утримання дитини. Кримінально-правові ознаки особи кримінального правопорушника надають можливість визначити його потенційну схильність до продовження суспільно небезпечної діяльності шляхом встановлення особливостей кримінального правопорушення: його обстановки, місця, способу та знаряддя вчинення. Важливим також є встановлення ймовірності вчинення кримінального правопорушення у складі організованої групи чи злочинної організації (що виключено у випадку вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України через особливості складу суспільно небезпечного діяння), вчинення

у складі сп'яніння, неповнолітніми або малолітніми тощо. Відповідно до статистики, викладеної на сайті Офісу Генерального прокурора України, раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України: у 2019 році – 20,7 %; у 2020 році – 2,3 %; у 2021 році – 1,1 %; у 2022 році – 1,2 %; у 2023 році – 0,4 %; мають незняту/непогашену судимість: у 2019 році – 11,2 %; у 2020 році – 1,2 %; у 2021 році – 0,4 %; у 2022 році – 1 %; у 2023 році – 0,09 %.

Необхідно відмітити, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України є достатньо специфічним у зв'язку із тим, що воно вчиняється батьками відносно дітей та полягає у бездіяльності. Через це, такі кримінально-правові ознаки як стан сп'яніння, вчинення діяння у складі організованої групи чи злочинної організації або неповнолітніми є нетиповими. Водночас, значення мають ознаки, пов'язані із встановленими фактами повторного вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України, оскільки це є кваліфікуючою ознакою, визначеною в ч. 2 статті.

Що стосується медичних ознак особи кримінального правопорушника, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України, необхідно відмітити, що вони також не є типовими для такого виду кримінальних правопорушень та полягають здебільшого у наявності психічних та фізичних захворювань, які не впливають на можливість особи сплачувати аліменти та не виключають такого обов'язку.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України не може вважатись такою, що має набір типових ознак кримінального правопорушника через низку особливостей: 1) специфічна мотивація, яка часто полягає у задоволенні корисливого мотиву шляхом збереження коштів без прямого умислу на порушення кримінального закону; 2) такі особи не мають сталого набору кримінально-протиправних ознак та часто – кримінально протиправного досвіду (зокрема і судимості); 3) рецидив таких кримінальних пра-

впорушень відтворюється крізь призму мотивації та, здебільшого, не пов'язаний із суспільно небезпечною спрямованістю особистості. Поняття «особа кримінального правопорушника» та «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» є різні за своїм змістом, оскільки перший варіант є ширшим за другий за декількома ознаками: 1) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», це означає що така особа має набір сталих характеристик, які свідчать про наявність у неї відповідного рівня суспільної небезпечності; 2) якщо мова йде про «особу кримінального правопорушника», часто виключаються випадки вчинення необережного кримінального правопорушення; 3) формування «особи кримінального правопорушника» є наслідком тривалого негативного впливу незадовільних факторів на особистість.

За соціально-демографічними ознаками особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України має такі характеристики: чоловік (95,1 %) у віці 29-39 років (56,6 %), який має базову середню/профільну середню освіту (60 %), такий, що ніде не працюють та не навчається (87,2 %), громадянин України (99,9 %). До морально-психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 164 КК України можна віднести: 1) наявність конативних (мотиваційно-рольових) порушень, що полягає у відсутності здатності особи до самовдосконалення та саморозвитку; 2) негативіська демонстративність поведінки, зумовлена агресивним ставленням до того із батьків, хто проживає із дитиною, її родичів або самої дитини; інколи така поведінка також може мати мотив викликати до себе жаль; 3) викривлене уявлення про морально-етичні та родинні цінності; 4) деструктурована ієрархія ціннісного ряду; 5) низька рухливість нервових процесів. До кримінально-правових характеристик можна віднести такі: раніше вчиняли кримінальні правопорушення, передбачені ст. 164 КК України (5 %), мають незняту/непогашену судимість (2%). До медичних ознак можна віднести наявність психічних чи фізичних захворювань, які не виключають обов'язку особи сплачувати аліменти на утримання дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокол О.О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, який ухиляється від сплати аліментів. *Юридична наука* № 1. 2015. С. 127-135
2. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 7 листопада 2022 року (справа № 307/850/16-к). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107143646>
3. Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 01 грудня 2023 року (№ 296/12123/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115323057>
4. Куликович А.Ю. Значення психологічних ознак особи злочинця: кримінологічний аналіз. URL: http://www.sulj.oduvvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/16.pdf

**ПИТАННЯ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ СВІДКОМ І ПОТЕРПІЛИМ
(СТАТТЯ 384 КК УКРАЇНИ)**

**THE ISSUE OF PROSECUTION FOR CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY A WITNESS
AND A VICTIM (ARTICLE 384 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)**

**Крайник Г.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0001-7018-7710**

**Ніколаєнко Т.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0002-4587-2561**

У статті проаналізовано проблеми, які виникають під час притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, учинені свідком та потерпілим (ст. 384 КК України). Констатовано, що значна їх частина пов'язана зі складністю доведення їх вини та встановлення причинно-наслідкового зв'язку між їхніми діями (бездіяльністю) та негативними наслідками для правосуддя. Це зумовлюється множинними чинниками, серед яких головними є забезпечення довіри до правосуддя, потреба досягнення справедливості, що неможливо досягти без безумовної довіри до доказів. Попередження брехливих свідчень при цьому є потрібною умовою. Аналіз емпіричного матеріалу у формі вироків судів із цієї категорії справ дають підстави стверджувати, що профілактична функція покарання за лжесвідчення загалом забезпечується. Визначено, що питання притягнення до кримінальної відповідальності свідка за статтею 384 КК України полягає в тому, що якщо свідок надає завідомо неправдиві відомості суду або органу, що провадить розслідування, виконавче провадження, або іншим уповноваженим органам, він може бути покараний виправними роботами, арештом або обмеженням волі. Так, уведення в оману свідком – це протиправна дія, коли особа свідомо надає хибні відомості, які мають суттєве значення для ухвалення рішення. Зроблено узагальнення, що потерпілий – це фізична або юридична особа, якій завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Права та обов'язки потерпілого виникають від моменту подання заяви про вчинення кримінального правопорушення або заяви про залучення його до провадження як потерпілого. У разі допиту потерпілий зобов'язаний з'явитися за викликом суду чи слідчого та дати правдиві свідчення. Однак, якщо потерпілий надає завідомо неправдиві свідчення, він може бути обвинувачений у лжесвідченні згідно зі статтею 384 КК України.

Ключові слова: брехливі свідчення, уведення в оману, верховенство права, довіра до доказів, доказування, кримінальне правопорушення, неправдиве показання, потерпілий, об'єктивна сторона, правосуддя, свідок, слідство, справедливість, суб'єкт кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона, суд.

The article analyzes the problems that arise during prosecution for criminal offenses for misleading the witness and the victim (Article 384 of the Criminal Code of Ukraine). It was established that a significant part of them is related to the difficulty of proving their guilt and establishing a cause-and-effect relationship between their actions (inaction) and negative consequences for justice. Due to multiple factors, the main one of which is ensuring trust in justice, it is necessary to achieve its justice, which cannot be achieved without unconditional trust in evidence. The warning of false candles is a necessary condition. The analysis of empirical material, in the form of court verdicts from this category of cases, gives grounds for asserting that the preventive function of punishment for perjury is generally ensured. It was determined that the issue of bringing a witness to criminal liability under Article 384 of the Criminal Code of Ukraine is that if the witness provides knowingly false information to the court or the body conducting the investigation, executive proceedings or other authorized bodies, he may be punished by correctional labor, arrest or restriction will. Misleading a witness is an illegal act, when a person knowingly provides false information that is of essential importance for making a decision. A generalization is made that the victim is a natural or legal person who has suffered moral, physical or property damage. The rights and obligations of the victim arise from the moment of filing a statement about the commission of a criminal offense or a statement about involving him in the proceedings as a victim. In the case of interrogation, the victim is obliged to appear at the summons of the court or the investigator and give truthful testimony. However, if the victim gives false testimony, he may be charged with perjury in accordance with Article 384 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: perjury, misleading, rule of law, confidence in the evidence, evidence, criminal offense, perjury, victim, the object of the crime, objective side, justice, witness, investigation, justice, subject of the crime, subjective side, court.

Постановка проблеми. Україна як правова демократична соціальна держава функціонує на засадах принципу верховенства права, що є фундаментальним питанням забезпечення прав і свобод громадян. Високий рівень довіри до правосуддя є ключовим елементом забезпечення справедливості та реалізації правосудного процесу в країні. Заходи, спрямовані на зміцнення довіри до правосуддя, включають у себе не лише забезпечення незалежності суддів та ефективність судочинства, але й гарантування правильного застосування права, зокрема через правдивість доказів, які надаються під час судочинства та досудового слідства.

Питання правдивості свідчень свідків і потерпілих, до яких відчуває довіру суд, правоохоронні органи та суспіль-

ство загалом, відіграють провідну роль у правосудді. Саме тому стаття 384 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яка передбачає відповідальність за введення в оману, учинену свідками, потерпілими, експертами, спеціалістами, перекладачами та перекладачами-оцінювачами, має важливе значення для забезпечення об'єктивності та справедливості правосуддя. Однак неналежний рівень правової культури та правосвідомості серед аналізованих нами суб'єктів права може ускладнювати доведення вини осіб, які підозрюються, у встановлення причинно-наслідкового зв'язку між їхніми діями (або бездіяльністю).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам притягнення до відповідальності за кримінальні пра-

вопорушення за введення в оману, учинені свідком і потерпілим присвятили свої праці Н. Алексєєва, М. Бажанов, О. Белькова, М. Буртовий, Ю. Гломб, С. Дідик, Є. Єднак, Ю. Калініченко, Р. Кархут, О. Кваша, С. Кобець, О. Костенко, А. Криштоп, О. Литвинов, В. Матвійчук, Р. Мельник, В. Навроцький, В. Нікітенко, М. Осадчий, Л. Палюх, І. Харь, М. Шепітько та. Водночас ця тематика й надалі залишається вкрай актуальною.

Отже, аналізована стаття розкриває вагомі питання не лише кримінального судочинства, але й буде мати свій вплив на довіру до судових рішень у справах про адміністративні правопорушення, адміністративного, цивільного, господарського судочинства. Ураховуючи важливість забезпечення правосуддя та правопорядку, вирішення проблем, пов'язаних зі статтею 384 КК України, стаття є актуальною для української правової системи загалом.

Формулювання цілей статті. Метою статті є з'ясування певних проблемних питань притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені свідком і потерпілим (стаття 384 КК України).

Виклад основного матеріалу. Згідно з чинною редакцією статті 384 КК України, якщо свідок, потерпілий, експерт, спеціаліст, перекладач або оцінювач з метою обману надає завідомо неправдиві відомості суду чи органу, що провадить досудове розслідування, виконавче провадження, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій або спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України, або подає завідомо недостовірні чи підроблені докази, або складає завідомо неправдивий звіт про оцінку майна, або робить завідомо неправильний переклад у таких же випадках, вони можуть бути покарані виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років. Якщо ті самі дії виконані з обвинуваченням у тяжкому або особливо тяжкому злочині або зі штучним створенням доказів для обвинувачення чи захисту, а також якщо вони здійснені з корисливих мотивів, то такі особи можуть бути покарані виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років [1].

На думку Ю. Гломб, «введення в оману» як міжгалузеве та кримінально-правове поняття характеризується такими ознаками: це протиправна поведінка особи, яка вводить в оману суд або інший уповноважений орган, а також своєрідний стан суду чи іншого уповноваженого органу, який вимушений оперувати інформацією, що не відповідає дійсності; дезінформаційний характер показань, висновку, звіту та перекладу; умисний характер; письмова форма; посягає на порядок відносин у суспільстві, який охороняється законом, що забезпечує нормальну діяльність судів, органів та осіб, що сприяють законному здійсненню правосуддя [2].

О. Белькова з'ясувала правову природу свідка, що полягає в тому, що свідок не має інтересу у справі, що витікає з факту розслідуваного злочину, здатністю правильно сприймати обставини, що підлягають доказуванню, і давати про них показання, а також наявністю в особи відомостей про обставини, які підлягають доказуванню у справі. Межами виконання свідком обов'язку вчена визначає обов'язок з'явитися для надання показань, які мають часові та територіальні межі, а також обов'язок давати правдиві показання, що полягає в можливості не відповідати на певні питання, а також в забороні примусового освідчування та відібрання зразків для експертного дослідження [3]. Як відомо, свідок у кримінальному процесі – це фізична особа, яка має або може мати інформацію про обставини, що підлягають доказуванню, та яка була викликана для надання показань (частина 1 статті 65 КПК України). Заборонено викликати та допитувати як свідка певні категорії осіб, включаючи захисників, представників потерпілого та інших учасників кримінального про-

вадження щодо обставин, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням їхніх функцій. Також заборонено допитувати адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів та інших осіб, яким у зв'язку з їхньою професійною діяльністю стали відомі конфіденційні відомості. Додатково заборонено допитувати осіб, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення, суддів, присяжних, осіб, до яких застосовані заходи безпеки, та експертів щодо роз'яснення їхніх висновків (частина 2 статті 65 КПК України) [4].

Наприклад, у судовій справі №930/844/20, провадження №1-кп/930/390/20, яка розглядалася Немирівським районним судом у Вінницькій області, ОСОБА_4 була обвинувачена в учиненні кримінального правопорушення згідно з частиною 1 статті 384 Кримінального кодексу України. Під час досудового розслідування та судового розгляду вона давала неправдиві показання стосовно нанесення тілесних ушкоджень ОСОБИ_5 ОСОБИ_6 та ОСОБИ_7. ОСОБА_4 визнала свою вину та покалася в скоєному. Суд вирішив винести їй вирок у вигляді штрафу в розмірі 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (510 гривень) і стягнути процесуальні витрати в сумі 5495 гривень з її доходу на користь держави [5].

Отже, питання притягнення до кримінальної відповідальності свідка за статтею 384 КК України полягає в тому, що якщо свідок надає завідомо неправдиві відомості суду або органу, що провадить розслідування, виконавче провадження, або іншим уповноваженим органам, він може бути покараний виправними роботами, арештом або обмеженням волі. Уведення в оману свідком – це протиправна дія, коли особа свідомо надає хибні відомості, які мають суттєве значення для ухвалення рішення.

Правовий статус потерпілого у кримінальному провадженні визначено статтями 55-57 КПК України. Потерпілим є фізична особа або юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також адміністратор за випуском облігацій, якому завдано майнової шкоди. Права та обов'язки потерпілого виникають від моменту подання заяви про вчинення кримінального правопорушення або заяви про залучення його до провадження як потерпілого. Потерпілий зокрема має право бути повідомленим про свої права та обов'язки, знати сутність підозри та обвинувачення, подавати докази, заявляти відводи та клопотання, мати представника, давати пояснення та оскаржувати рішення. Потерпілий також має право на відшкодування завданої їм шкоди в порядку, передбаченому законом [4].

Окремим рядком слід відзначити Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою ООН, згідно з якою під терміном «жертви» розуміються особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве ураження їхніх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою [6].

О. Буртовий доводить, що потерпілий у кримінальному процесі – це повноправний учасник кримінально-процесуальних відносин (фізична або юридична особа), якому кримінальним правопорушенням завдано шкоду (фізичну, моральну, майнову, екологічну, шкоду діловій репутації тощо) [7]. На думку А. Криштоп, убачається несправедливість і нерівність обсягу прав потерпілого та обвинуваченого в разі його недієздатності. Учений наводить приклад, що згідно з п. 2 ч. 1 ст. 206 КПК України, у разі психічного або іншого тяжкого захворювання обвинуваченого, яке перешкоджає закінченню провадження у справі, слідчому в таких випадках надається право зупинити слідство. А коли в подібній ситуації опинився потерпілий? У кримінальному процесуальному праві такі випадки

не передбачені. Установлення подібної норми, на думку О. Буртового, не тільки гарантувало б дотримання прав потерпілого, а й сприяло б з'ясуванню об'єктивної істини у кримінальній справі [8]. До обов'язків потерпілого КПК України відносить вимогу прибуття за викликом до органів досудового або судового провадження, неперешкоджання встановленню обставин учинення злочину та нерозголошення без дозволу відомостей, які стали відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і є охоронюваною законом таємницею [4]. Однак при здійсненні допиту потерпілий отримує додаткові обов'язки – з'явитися за викликом суду, слідчого та дати правдиві свідчення [9].

Незважаючи на те, що правовий статус потерпілого є насамперед правозахисним (суд та досудове слідство здійснюють відновлення порушених його прав, свобод і законних інтересів), у разі брехливих свідчень він може стати обвинуваченим. Наприклад, 6 жовтня 2021 р. Знам'янський міськрайонний суд Кіровоградської області у відкритому судовому засіданні розглянув кримінальне провадження, внесене до Єдиного реєстру досудових розслідувань за №12021120160000027 від 14 січня 2021 р. стосовно ОСОБИ_4. Суд установив, що ОСОБА_4 у кримінально процесуальному статусі потерпілого скоїла завідомо неправдиве повідомлення дізнавачу про вчинення кримінального правопорушення та ввела в оману уповноважений орган. Як результат досудового та судового розслідування суд призначив ОСОБИ_4 покарання у вигляді позбавлення волі на 2 роки за ч.1 ст.383 КК України та обмеження волі на 1 рік за ч.1 ст.384 КК України, що поглинуто у вирок позбавлення волі на 2 роки [10].

Отже, потерпілий – це фізична або юридична особа, якій завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Права та обов'язки потерпілого виникають від моменту подання заяви про вчинення кримінального правопорушення або заяви про залучення його до провадження як потерпілого. У разі допиту потерпілий зобов'язаний з'явитися за викликом суду чи слідчого та дати правдиві

свідчення. Однак, якщо потерпілий надає брехливі свідчення, він може бути обвинувачений у лжесвідченні згідно зі статтею 384 КК України. Тоді він може стати обвинуваченим у кримінальному провадженні та бути покараним згідно з вимогами кримінального законодавства за лжесвідчення.

На наш погляд, із метою попередження скоєння аналізованого нами виду кримінальних правопорушення свідками та потерпілими доцільним буде подальше реформування кримінальної відповідальності за брехливі свідчення щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання порядку приведення до «присяги» зазначеної категорії, процесуального оформлення, стимулювання залучення до проведення експертизи, висновків експерта, перекладу доброчесними і високопрофесійними фахівцями, здійснення просвітницької освітньої діяльності на всіх рівнях освіти. Щоб у навчальних програмах з правознавства в обов'язковому порядку розглядалися теми прав та обов'язків людини при здійсненні правосуддя, доброчесності свідків, потерпілих та інших осіб у судовому розгляді справ.

Висновки: Отже, питання притягнення до відповідальності за кримінальні правопорушення за введення в оману, вчинені свідком та потерпілим (стаття 384 КК України), є актуальними в Україні. Вони зумовлюються множинними чинниками, серед яких головними є забезпечення довіри до правосуддя, досягнення справедливості, чого не можна досягти без безумовної довіри до доказів. Попередження завідомо неправдивих свідчень при цьому є необхідною умовою. Аналіз емпіричного матеріалу у формі вироків суду з цієї категорії справ (стаття 384 КК України) дають підстави стверджувати, що профілактична функція покарання за лжесвідчення загалом забезпечується.

У навчальні програми з правознавства пропонуємо включити теми з прав та обов'язків людини при здійсненні правосуддя, доброчесності свідків, потерпілих та інших осіб у судовому розгляді справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131.
2. Гломб Ю. Кримінальна відповідальність за введення в оману суду або іншого уповноваженого органу: дис... на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького національної академії наук України 2023. 217 арк.
3. Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
4. Кримінально процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
5. Вирок у кримінальній справі № 930/844/20, провадження № 1-кп/930/390/20 Немирівського районного суду Вінницької області від 5 серпня 2020 р. *Єдиний реєстр судових рішень*. 2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90939592>
6. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН. (29 листопада 1985 р.). *Ліга Закон*. 2023. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU85009R?ed=1985_11_29
7. Буртовий М. Правовий статус потерпілого в кримінальному процесі України: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 54, том 2. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc54/part_2/28.pdf
8. Криштоп А. Правовий статус потерпілого: проблеми і перспективи. *Electronic Sumy State University Institutional Repository*. 2023. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/60767/5/KryshTOP.pdf;jsessionid=2E493CF72C45AB95CDB8BFD56205F22E>
9. Кобець, С.В. Особливості допиту свідка та потерпілого під час розслідування загрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/43.pdf>
10. Вирок у кримінальному провадженні №12021120160000027 стосовно ОСОБИ_4. Знам'янський міськрайонний суд Кіровоградської області від 6 жовтня 2021 р. *Єдиний реєстр судових рішень*. 2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100149249>

ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЙОГО ЗМІНИ**THE OBJECT OF THE CRIMINAL OFFENSE AND ITS CHANGES**

**Воробей П.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**

*Київський університет інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920*

**Мірошниченко С.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**

*Київський університет інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0000-0002-4215-1603*

**Микитчик О.В., к.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики**

*Київський університет інтелектуальної власності та права
ORCID ID: 0000-0002-4973-2670*

**Воробей О.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз
Навчально-науковий інститут № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920**

У цій статті в науковому та законотворчому аспекті розкрито об'єкт правопорушення і його зміни в контексті кримінальної відповідальності, передбаченої ст. 384 КК України та іншими нормами. Узагальнено, що об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України, є суспільні відносини, які забезпечують справедливе та ефективне правосуддя в Україні, стосовно довіри до доказів органом, який уповноважений законом ухвалювати судові (юридичне) рішення. Зазначено, що від часу ухвалення чинного КК України (5 квітня 2001 р.) Законом № 2341-III в аналізовану статтю Верховна Рада України сім разів вносила зміни та доповнення. Окрім того, рішенням Конституційного суду України деякі її положення були визнані неконституційними. Об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України, є суспільні відносини, які виникають між судом або іншими органами та забезпечують судову гілку влади в Україні насамперед слідчим, прокурором та суб'єктами вчинення кримінального правопорушення, а також свідком, потерпілим експертом, спеціалістом, перекладачем, оцінювачем. При цьому форма судочинства не має значення. Це може бути адміністративне, кримінальне, цивільне, господарське та провадження у справах про адміністративні правопорушення. Для вчинення складу злочину за аналізованою нормою необхідна є наявність й інших об'єктивних ознак, зокрема їх безпосередня суттєвість на ухвалення прямо визначеним законом відповідним органом юридичного рішення. Указується на їх специфіку через призму соціального зв'язку й охоронюваних законом суспільних інтересів. Акцентується увага на способах зміни об'єкта правопорушення. Спосіб учинення правопорушення конкретизує діяння і його особливості. Його вплив на предмет правопорушення зумовлюється властивостями самого предмета. Один і той же спосіб вчинення правопорушення не може бути характерним для вчинення різноманітних посягань на різні об'єкти правової охорони. Ознаки предмета правопорушення, його властивості і способи впливу на нього дають можливість правильно визначати кваліфікацію вчиненого діяння.

Ключові слова: введення в оману суду або іншого уповноваженого органу, експерт, законодавство, кваліфікація діяння, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, неправдиві відомості, неправдиві свідчення, об'єкт правопорушення, оцінювач, перекладач, потерпілий, правова охорона, правосуддя, свідок.

In this article, the object of the offense and its changes in the context of criminal liability provided for in Art. 384 of the Criminal Code of Ukraine and other regulations. It is summarized that the object of the criminal offense provided for in Art. 384 of the Criminal Code of Ukraine, there are social relations that ensure fair and effective justice in Ukraine, in relation to trust in evidence by a body authorized by law to make a judicial (legal) decision. It is noted that since the adoption of the current Criminal Code of Ukraine (April 5, 2001) by Law No. 2341-III, the Verkhovna Rada of Ukraine has made changes and additions to the analyzed article seven times. In addition, some of its provisions were declared unconstitutional by the decision of the Constitutional Court of Ukraine. The object of the criminal offense provided for in Art. 384 of the Criminal Code of Ukraine, there are social relations that arise between the court or other bodies and provide the judicial branch of power in Ukraine primarily to investigators, prosecutors and subjects of criminal offenses, as well as witnesses, victims, experts, specialists, translators, evaluators. At the same time, the form of the proceedings does not matter. It can be administrative, criminal, civil, economic, and proceedings in cases of administrative offenses. In order to commit the composition of the crime according to the analyzed norm, it is necessary to have other objective signs, in particular, their direct materiality for the adoption of a legal decision by the relevant body directly defined by the law. Their specificity is pointed out through the prism of social connection and public interests protected by law. Attention is focused on ways of changing the object of the offense. The method of committing the offense specifies the act and its features. Its influence on the subject of the offense is determined by the properties of the subject itself. The same method of committing an offense cannot be characteristic of the commission of various encroachments on different objects of legal protection. Signs of the subject of the offense, its properties and ways of influencing it make it possible to correctly determine the qualification of the committed act.

Key words: false testimony, misleading, expert, legislation, qualification of act, criminal liability, criminal offense, false information, object of offense, translator, victim, legal protection, justice, witness, evaluator.

Вступ. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що способи зміни об'єкта кримінального правопорушення мають важливе значення не тільки в науково-дослідницькій діяльності, але й у правотворчій і правозастосовній практиці. Об'єкт кримінального правопорушення – це завжди суспільні відносини, які характеризуються своїми змінами, появою або взагалі зникненням зі всієї системи суспільних відносин. Вони охоплюють всі сфери не тільки громадянського суспільства, але й державного та конституційного устрою. Різноманіття суспільних відносин свідчить, що всі види протиправної дії на будь-якого члена суспільства характеризуються своїми специфічними особливостями – фізичними та психічними. Заподіюючи певну шкоду особі, фізичний або психічний вплив полягає в тілесних ушкодженнях окремих органів, порушенні їх функцій або в залякуванні, обмані, шантажуванні, ображанні тощо. Різноманітні способи, застосовані знаряддя, форма вини, а також мета винної особи та наслідки дають можливість визначити ті суспільні відносини, які були змінені внаслідок протиправного посягання.

На перший погляд, це визначити не важко, однак таке завдання іноді ускладнюється деякими обставинами, що може бути практичною помилкою при кваліфікації вчиненого діяння і призначенні покарання. Суспільні відносини мають як постійний, так і тимчасовий характер залежно від їх специфіки і завдань, які стоять перед ними. Однак правова охорона цих відносин має загальний або постійний характер, оскільки суспільні відносини змінюються або взагалі зникають, а сама їх охорона існує постійно. Різноманіття суспільних відносин є складовою частиною життя та діяльності певної особи, а тому посягання на таку особу залежно від її діяльності підлягає різній кваліфікації, утворюючи при цьому самостійне правопорушення. Особа, яка перебуває у сфері правової охорони, є суб'єктом суспільних відносин, а тому посягання на таку особу є автоматично посяганням на певну зміну суспільних відносин. Зникання або ускладнення реалізації суспільних можливостей є порушенням або розривом конкретних суспільних відносин. У цьому саме й полягає заподіювана шкода об'єкту правопорушення. Розриваючи суспільні відносини, винна особа породжує негативні або конфліктні відносини, які суперечать основоположним правам і свободам людини і громадянина. Такі негативні відносини є результатом вчинення злочину й не можуть бути об'єктом кримінально-правової охорони. Завдання законодавства полягає в регулюванні суспільних відносин методами правового впливу, витісненні й ліквідації шкідливих суспільних відносин. Закон про кримінальну відповідальність може змінити або припинити суспільні відносини, якщо вони передбачені цим законом.

Не є виключенням з вищевикладеного й суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення справедливого та ефективного правосуддя, зокрема захисту його від неправдивих свідчень (стаття 384 КК України), які можуть вплинути на ухвалення судом незаконного рішення.

До певних аспектів об'єкта правопорушення і його змін у контексті кримінальної відповідальності за ст. 384 КК України щодо неправдивого свідчення звертали свої наукові погляди вчені Г. Андрусів, Ю. Гломб, Ю. Сташис, С. Матишевський, П. Михайленко, М. Коржанський, В. Кузнецов, В. Стратонов, Р. Вереша, В. Тацій та ін. Проте аналізована нами проблематика не була предметом їхнього безпосереднього аналізу. Тобто така тематика дослідження є актуальною.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального права, чинного законодавства, емпіричного матеріалу, доктринальних поглядів із цієї проблематики вчених галузі кримінального права розкрити особливості об'єкта правопорушення та його зміни в контексті кримінальної відповідальності, передбаченої ст. 384 КК України.

Виклад основних положень. Одним із найважливіших елементів складу кримінального правопорушення є його об'єкт. Саме об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність кримінального правопорушення, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Другим об'єктивним елементом складу кримінального правопорушення є об'єктивна сторона кримінального правопорушення. Вона охоплює ознаки, які характеризують злочин з боку зовнішнього прояву, і містить велику кількість інформації, необхідної для кваліфікації діяння [1].

Суспільні відносини, суб'єктом яких є особа, характеризуються різноманітною полісоціальністю протиправного впливу. Різновид таких відносин свідчить про те, що одна й та ж особа може бути учасником суспільних відносин, які виникають у різноманітних сферах суспільного життя. Суспільні відносини охоплюють усі сфери життя громадян, які є частиною суспільства. Різноманіття суспільних відносин, учасником яких є окремих член суспільства, всі види протиправної дії на нього за своїми специфічними особливостями можна об'єднати у дві групи, а саме: фізична, яка характеризується впливом на тіло людини, на його біологічну сутність, заподіяння шкоди здоров'ю, фізичним насильством, тощо; психічна, що характеризується впливом на психіку людини, погрозою, образою, обманом, підкупом тощо. Велика кількість злочинів вчиняється через певну дію (дії) або вплив на суб'єкта суспільних відносин [2].

Згідно з теорією кримінального права об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, конкретні блага людини, соціальні інтереси, які охороняються законом про кримінальну відповідальність від злочинних посягань на них і яким унаслідок учинення кримінального правопорушення завдається чи може бути завдана істотна шкода. Таким чином, об'єктом злочину є не будь-які суспільні відносини, а лише ті, які взяті під охорону законом про кримінальну відповідальність. Суспільні відносини – це зв'язки між людьми, їх поведінка щодо визначеної соціальної цінності. Суспільні відносини, які вже існують або тільки виникають у нашій державі, відповідають інтересам переважної більшості членів суспільства, і їх існування забезпечується насамперед добровільною реалізацією цих відносин [3].

Характеризуючи об'єкт кримінального правопорушення стосовно неправдивого свідчення, слід зазначити, що зовнішнім його проявом є діяння, передбачене ст. 384 КК України (введення в оману суду або іншого уповноваженого органу). Після ухвалення КК України 5 квітня 2001 р. щодо аналізованої норми Верховна Рада України вносила сім разів зміни та доповнення [4]. Крім того Рішенням Конституційного суду України від 10 вересня 2009 р. № 20-рп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» було визнано неконституційними деякі її положення [5].

У Законі України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III стаття 384 КК України про неправдиві свідчення мала назву «Завідомо неправдиве показання», під яким розумілись завідомо неправдиві показання свідка чи потерпілого або завідомо неправдивий висновок експерта під час проведення дізнання, досудового слідства або проведення розслідування тимчасовою спеціальною слідчою комісією Верховної Ради України, або в суді, а також завідомо неправдивий переклад, зроблений перекладачем у таких самих випадках [6].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України, характеризується вчи-

ненням неправдивих дій, які характеризуються наступними формами: неправдиві покази свідка чи потерпілого, що полягали в наданні недостовірних відомостей про факти та обставини, які мали значення для вирішення справи по суті; неправдивий висновок експерта (висновки, які не відповідають дійсності або зроблені із завідомо неправдивими перекрученими фактами); неправдивий переклад, який полягає у неправильному відтворенні інформації з певних документів, матеріалів, жестів або міміки, що підлягали перекладу. Такий злочин вчинений через активну поведінку особи, яка свідомо надавала неправдиві відомості у своїх показаннях, експертному висновку або перекладі. Відповідальність за нього настає, якщо такі дії були вчинені під час дізнання, досудового слідства, судового процесу або розслідування. Такі дії, як надання неправдивих показань, неправильний висновок експерта чи неправдивий переклад, можуть становити частково або повністю несправедливі відомості, які можуть вплинути на ухвалення правильного рішення суду. Оскільки ці дії містять порушення процесуальних правил і можуть призвести до неправильного вирішення справи, вони можуть мати серйозні правові наслідки для підозрюваних (обвинувачених осіб) чи навпаки – для виправлення винних осіб [7, с.1046-1048].

Як уже зазначалось вище, до ст. 384 КК України неодноразово вносилися зміни. Наприклад, згідно із Законом України від 17 червня 2020 р. № 720-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» у першому абзаці частини другої статті 384 Кримінального кодексу України було внесено зміни: слова «слідчим, працівником» замінено словами «слідчим, дізнавачем, працівником» [8]. Це загалом призвело до того, що нинішня редакція ст. 384 КК України має таку назву: «Завідомо неправдиве показання свідка, потерпілого, завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста, складені для надання або надані органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України, подання завідомо

недостовірних або підроблених доказів, завідомо неправдивий звіт оцінювача про оцінку майна, а також завідомо неправильний переклад, зроблений перекладачем у таких самих випадках, – караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років». У ч. 2 аналізованої статті передбачені такі кваліфікаційні ознаки; а саме: ті самі дії, поєднані з обвинуваченням у тяжкому чи особливо тяжкому злочині, або зі штучним створенням доказів обвинувачення чи захисту, а також вчинені з корисливих мотивів, – караються виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років [9].

Підсумовуючи слід зазначити, що правопорушень, які не заподіюють суспільно небезпечної шкоди, немає. Вчинене правопорушення (готування або замах) заподіює або створює загрозу заподіяння суспільно небезпечної шкоди у сфері суспільних відносин. Без цієї обставини не можна обґрунтовувати кримінальну відповідальність, оскільки вона буде суперечити принципу персоніфікації відповідальності та покарання [10].

Висновки. Об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України (введення в оману суду або іншого уповноваженого органу), є суспільні відносини, які забезпечують справедливе й ефективне правосуддя в Україні. Вони виникають між судом або іншими органами, які забезпечують судову гілку влади в Україні, насамперед слідчим, прокурором, і відповідними спеціальними суб'єктами вчинення кримінального правопорушення – свідком, потерпілим експертом, спеціалістом, перекладачем, оцінювачем. Хоча в певних випадках такі суспільні відносини можуть виникати й між зазначеними суб'єктами вчинення кримінального проступку та Вищою радою правосуддя й тимчасовою слідчою чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України. При цьому форма судочинства не має значення. Це може буди адміністративне, кримінальне, цивільне, господарське та провадження у справах про адміністративні правопорушення. Для вчинення злочину за аналізованою нормою необхідні й інші об'єктивні ознаки, зокрема їх безпосередній вплив на ухвалення рішення судом згідно із законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
2. Матвієвська Г. В. Допит свідка та потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні як спосіб фіксації доказів у кримінальному судочинстві. *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 27 лист. 2015 р. /редкол.: С. Є. Кучерина (голов. ред.), В. В. Федосєєв (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2015. Вип. № 7. С.101-105
3. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
4. Кримінальний кодекс України. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 10 вересня 2009 року № 20-рп/2009. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-09#Text>
6. Кримінальний кодекс України: офіц. текст, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 336 с.
7. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар за загальною редакцією Ю. Сташиса, В. Таціяї. Київ : Ін Юре, 2004. 1196 с.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. Закон України від 17 червня 2020 р. № 720-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 47. Ст.408.
9. Кримінальний кодекс України: за станом на 1 вересня 2023 р. *Верховна Рада України*. 2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
10. Воробей П. Забезпечення охорони чинним кримінальним законодавством конституційних прав і свобод людини і громадянина від злочинів, передбачених статтями V розділу Кримінального кодексу України (родовий та безпосередній об'єкт злочинів та види охоронюваних правовідносин). *Юридична наука*. 2018. № 2. С. 46-57.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛЮЧОВИХ ПРИНЦИПІВ ВИРІШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СПОРІВ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ З ПРИВОДУ ОСКАРЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АКТА СУБ'ЄКТА ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

TO CHARACTERIZE THE KEY PRINCIPLES OF RESOLVING ADMINISTRATIVE DISPUTES THAT ARISE IN CONNECTION WITH THE APPEAL OF AN ADMINISTRATIVE ACT OF A SUBJECT OF AUTHORITY

Пінчук П.А., к.ю.н., докторант

Науково-дослідний інститут публічного права

ORCID ID: 0009-0007-3654-5351

Актуальність статті полягає в тому, що в процесі реалізації своєї діяльності суб'єкти владних повноважень видають адміністративні акти, які представляють собою юридично-владне волевиявлення відповідного суб'єкта виконавчої влади, яке спрямовано на вирішення певної проблеми або питання на основі норм адміністративного права. Відповідне рішення, як правило, стосується конкретних фізичних та/або юридичних осіб. Разом із тим, дані адміністративні акти не завжди влаштовують суб'єктів, на які спрямовано їх дію, а відтак, з приводу останніх можуть виникати адміністративні спори. Вирішення останніх має будуватись на системі відправних начал, вихідних ідей, які прийнято називати принципами. Вивчення останніх має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє розкрити теоретичне підґрунтя функціонування даного інституту, а також опрацювати перспективні напрямки його розвитку у майбутньому. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття принципів вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень. Здійснено аналіз норм чинного законодавства, на основі чого виокремлено коло відповідних принципів та надано їх змістовну характеристику. Акцентовано увагу на необхідності законодавчого закріплення відповідних принципів, що матиме важливе теоретичне та практичне значення. Зроблено висновок, що саме принципи, найбільш змістовно та повно характеризують діяльність, пов'язану із вирішенням адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень. Втім, як недолік слід відзначити той факт, що вказані засади лише розмито відображені у чинному законодавстві, а відтак, важливим завданням українського законодавця є закріплення окреслених засад на нормативно-правовому рівні, що матиме важливе теоретичне та практичне значення.

Ключові слова: принципи, адміністративні спори, оскарження, адміністративний акт, суб'єкт, владні повноваження.

The relevance of the article lies in the fact that in the process of implementing their activities, the subjects of power issue administrative acts, which represent the legal-power expression of the will of the corresponding subject of the executive power, which is aimed at solving a certain problem or issue based on the norms of administrative law. The corresponding decision, as a rule, concerns specific individuals and/or legal entities. At the same time, these administrative acts do not always suit the subjects to whom their action is directed, and therefore, administrative disputes may arise regarding the latter. The solution of the latter should be based on a system of starting points, initial ideas, which are commonly called principles. The study of the latter has important theoretical and practical significance, as it allows to reveal the theoretical basis of the functioning of this institute, as well as to work out promising directions of its development in the future. In the article, based on the analysis of the scientific views of scientists, the author's definition of the concept of the principles of resolving administrative disputes that arise in connection with the appeal of an administrative act of a subject of authority is proposed. An analysis of the norms of the current legislation was carried out, on the basis of which a circle of relevant principles was identified and their meaningful characteristics were provided. Attention is focused on the necessity of legislative consolidation of the relevant principles, which will have important theoretical and practical significance. It was concluded that the principles most meaningfully and completely characterize the activity related to the resolution of administrative disputes that arise due to the appeal of an administrative act of a subject of authority. However, the fact that the specified principles are only vaguely reflected in the current legislation should be noted as a drawback, and therefore, an important task of the Ukrainian legislator is to consolidate the outlined principles at the regulatory and legal level, which will have important theoretical and practical significance.

Key words: principles, administrative disputes, appeals, administrative act, subject, authority.

Постановка проблеми. В процесі реалізації своєї діяльності суб'єкти владних повноважень видають адміністративні акти, які представляють собою юридично-владне волевиявлення відповідного суб'єкта виконавчої влади, яке спрямовано на вирішення певної проблеми або питання на основі норм адміністративного права. Відповідне рішення, як правило, стосується конкретних фізичних та/або юридичних осіб. Разом із тим, дані адміністративні акти не завжди влаштовують суб'єктів, на які спрямовано їх дію, а відтак, з приводу останніх можуть виникати адміністративні спори. Вирішення останніх має будуватись на системі відправних начал, вихідних ідей, які прийнято називати принципами. Вивчення останніх має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє розкрити теоретичне підґрунтя функціонування даного інституту, а також опрацювати перспективні напрямки його розвитку у майбутньому.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, пов'язані із оскарженням адміністративного акта суб'єкта владних повноважень у своїх наукових працях розглядали: Л.С. Анохіна, Д.О. Власенко, О.С. Захарова, В.М. Котенко, О.Б. Маньківська, Ю.С. Педько, Є.А. Чернушенко, А.Ю. Якимов та багато інших. Втім, незважаючи на сут-

тєвий теоретичний доробок, в науковій літературі відчувається брак теоретичних напрацювань, присвячених характеристиці принципів вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень.

Саме тому метою статті є: встановити коло та надати характеристику ключовим принципам вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження варто відзначити, що адміністративні спори, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень представляють собою конфлікт та/або розбіжності, що виникають у зв'язку із зіткненням інтересів громадян та/або юридичних осіб із рішенням певного адміністративного органу. Вирішення таких спорів передбачає об'єктивний аналіз правомірності адміністративного акта через судовий процес чи інші відповідні механізми, спрямовані на забезпечення справедливості та врегулювання конфліктів між сторонами. В основі вирішення відповідних спорів, як зазначалось раніше, лежить система принципів.

Відповідно до словника української мови, принцип – це: основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і таке інше; засада; основний закон якої-небудь точної науки; особливість, покладена в основу створення або здійснення чогось; спосіб створення або здійснення чогось; правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства і таке інше; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці; канон [1, с.741]. В юридичній енциклопедичній літературі «принципи» визначаються як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю та відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього та міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації. Принципу притаманна властивість абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі широкого кола явищ. Він є джерелом багатьох явищ або висновків, що відносяться до нього, як дія до причини або як наслідки до підстави. Принцип виступає й внутрішнім переконанням людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [2, с.110-111].

О. Є. Гаршина зазначає, що принцип – це основоположна категорія, адже за своєю суттю він є началом, вихідною точкою, виступаючи тим первинним, з чого виводяться інші поняття. Саме принцип визначає уявлення про предмет або явище, в основі яких він закладений. Принцип – те ядро, яке органічно об'єднує навколо себе інші елементи. Ось чому, знаючи вихідні положення, на яких базується конкретний феномен, можна з легкістю пізнати його характеристики, визначити складові частини, особливості, закономірності тощо [3, с.284]. Далі вчена наголошує, що принципи мають універсальний характер, адже будь-яка сфера буття володіє вихідними положеннями, які є її невід'ємною складовою. Він є тією категорією, через яку ведеться пізнання сутності будь-якого феномену. Це відбувається за рахунок синтезу світового досвіду, узагальнення, в результаті чого відбувається звільнення від конкретного та часткового. Саме узагальнення дозволяє вивільнити загальні принципи з хаосу явищ, які їх затемнюють, уніфікувати й у «єдиній формулі» ототожнювати безліч різноманітних речей і подій. Базуючись на узагальненні, принцип здатний не тільки відображати рівень того, що було досягнуто, але й давати певний поштовх для проведення подальших пізнавальних дій, оскільки, як відомо, «без узагальнення не може бути пізнання» [4, с.284-285].

Таким чином, під принципами вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень, найбільш доцільно розуміти основоположні засади, неопорні ідеї, які лежать в основі процедур розгляду таких спорів. Зауважимо, що в юридичній літературі вчені досить по-різному підходять до систематизації переліку принципів вирішення адміністративних спорів. Так, до прикладу, О.І. Корчинський виділяє такі принципи, як: законність, об'єктивність, рівність сторін, забезпечення охорони прав суб'єктів адміністративного процесу, гласність, здійснення провадження національною мовою, оперативність і ефективність процесу, самостійність прийняття рішення, відповідальність посадових осіб за порушення режиму процесу, активність правозастосовних органів, принцип поєднання інтересів особи, суспільства та держави [4, с.154-155]. Н.П. Бортник у своєму науковому дослідженні принципи адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів пропонує їх розділити на такі групи: загальні (притаманні всім видам юрисдикційного процесу) та галузеві (характеризують адміністративний процес позасудового вирішення адміністративних спорів); друга група, своєю чергою, утворює галузеві організаційні (визнача-

ють інституційні основи адміністративно-процесуальної форми позасудового вирішення адміністративного спору) та галузеві функціональні (визначають основи регламентації діяльності суб'єктів позасудового вирішення адміністративного спору). Загальноправові принципи адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів такі: законність, справедливість, публічність, компетенція, рівність осіб перед законом, відповідальність державного органу та осіб, які беруть участь у справі [5].

На нашу думку, розмірковуючи про принципи вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень, то останні, на нашу думку, найбільш доцільно поділити на дві великі групи: 1) загальноправові; та 2) спеціальні. Так, перші властиві для регулювання всіх суспільних відносин, незалежно від того, в якій сфері суспільного життя вони виникають. В свою чергу спеціальні – це принципи, які властиві безпосередньо для досліджуваної у статті діяльності.

Так, до загальноправових принципів найбільш доцільно віднести засади верховенства права та законності. Так, О.В. Петришин та В.С. Смородинський розглядають два підходи до трактування принципу верховенства права. Згідно з першим (широким підходом), верховенство права розглядається як модель правової організації державної влади в суспільстві, тобто як «верховенство права над державою». Цей підхід фактично охоплює всі принципи правової державності. За словами вчених, в американській правовій традиції підтримання верховенства права включає вирішення широкого спектру питань, пов'язаних із конституціоналізмом, федералізмом, поділом влади, громадянськими правами, судовим захистом, судовою системою, кримінальним судочинством, адміністративним правом та іншими аспектами. Другий підхід (вузький) визначає верховенство права як модель взаємозв'язку права і закону у регулюванні суспільних відносин. Зокрема, Конституція України спрямована на цей підхід, декларуючи принцип верховенства права і роз'яснюючи його як визнання Конституції як найвищого юридичного акта, що уособлює найвищі правові цінності та передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції; надаючи пряму дію нормам Конституції, що гарантує можливість звертатися до суду для захисту конституційних прав безпосередньо на її підставі [6]. Тож, відзначає О.О. Уварова, верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності, гуманізму. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [7, с.67-68].

В свою чергу законність – це передусім прогресивне суспільно-правове явище, яке покликано сприяти суспільному прогресу, реалізації загальнолюдських цінностей і стандартів демократичної правової держави. Вона є провідним способом здійснення народом України суверенітету безпосередньо і через діяльність органів публічної влади; сукупністю вимог, пов'язаних із забезпеченням беззаперечного авторитету закону в державі; всебічним і повним виконанням всіма суб'єктами права його положень [8]. Принципи законності, пишуть О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко – це система керівних положень та ідей,

що визначають природу законності, її місце у суспільстві та у системі інших правових категорій. Ці ідеї обумовлені закономірностями суспільного розвитку, є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів з приводу необхідності дотримання законів, вони відображають ставлення суспільства до нормативно-правових актів; опосередковано регулюють суспільні відносини, сприяють дотриманню та виконанню правових приписів всіма суб'єктами права; забезпечують єдину ідейну основу законності та єдність її природи; характеризують місце законності у системі правових категорій та призначення у системі регулювання суспільних відносин [9].

Таким чином, верховенство права та законність – це два ключові принципи вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень. Сутність та зміст даних принципів в розрізі представленої проблематики полягає у тому, що: 1) ключову роль у регулюванні відповідних відносин відіграють не тільки норми права, а й інші соціальні регулятори, як-то: норми моралі, етики, правові звичаї, тощо; 2) обов'язковість дотримання норм чинного законодавства всіма сторонами адміністративного спору, а також суб'єктами, що уповноважені відповідні спори вирішувати. Окрім того, справедливим буде відзначити, що саме вказані вище принципи лежать в основі формування інших, як загальних, так і спеціальних принципів вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень.

Окрім того, серед загальних принципів слід виділити рівність. Своє законодавче закріплення принцип рівності віднайшов у статті 24 Основоного Закону України, відповідно до приписів якої громадяни мають рівні конституційні права та свободи й є рівними перед законом. Що передбачає також заборону в ході дисциплінарного провадження будь-якої дискримінації на підставі расових соціальних, політичних, релігійних, майнових особливостей. Принцип рівності є основою сучасної концепції справедливості в притягненні особи до відповідальності. Для кожної людини у правовій державі насамперед важливо мати можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик особи [10, с.178]. Принцип рівності у його правильному розумінні не допускає суперечності зі свободою і разом з нею дає кожній людині змогу реалізувати своє право на індивідуальність. Свобода дає рівність, яка дозволяє людям бути різними, не заперечуючи їх відмінностей. Рівність – це, насамперед, рівність можливостей, включаючи можливість нерівного вибору, можливість нерівних успіхів у галузі освіти, а тим самим і в діяльності за фахом, можливість дотримуватися тих чи інших релігійних і політичних поглядів [11, с.76]. Таким чином, зміст даного прин-

ципу в розрізі представленої проблематики передбачає: по-перше, рівність сторін адміністративного спору перед законом (незалежно від того йдеться про фізичних або юридичних осіб, чи органів державної влади); по-друге, суд повинен забезпечувати рівні можливості для всіх сторін спору у висловленні їхніх аргументів, представленні доказів та участі у процесі вирішення спору; по-третє, забезпечення можливості всім сторонам мати доступ до юридичної допомоги та представництва для забезпечення адекватного захисту їхніх прав та інтересів.

Тож, загальні принципи вирішення адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень визначають лише базові засади здійснення відповідної діяльності, а тому вбачається необхідним виділити другу групу засад – спеціальних, до яких найбільш доцільно віднести наступні:

– принцип неупередженості, який передбачає забезпечення об'єктивності, справедливості та нейтралітету у процесі вирішення адміністративного спору. Цей принцип гарантує, що суд чи інший орган, що вирішує спір, діє без упередженості та не сприймає жодну зі сторін у спори більш вигідною чи менш вигідною перед початком розгляду справи;

– принцип компетентності. Відповідно до даного принципу, вирішення спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень, покладається на спеціально уповноважені суб'єкти, які володіють необхідними повноваженнями у даній сфері;

– принцип розумності строків вирішення адміністративного спору. Вказана засада передбачає встановлення та дотримання адекватних термінів для розгляду та вирішення справи. Цей принцип направлений на забезпечення швидкості та ефективності судового процесу, щоб учасники мали можливість отримати справедливе та обгрунтоване рішення у розумний період часу.

– принцип забезпечення виконання рішень. Цей принцип спрямований на те, щоб забезпечити, що рішення, яке було прийняте в результаті розгляду відповідної справи, не лише мало силу та юридичну обов'язковість, але і фактично виконувалось сторонами адміністративного спору.

Висновки. Таким чином, проведене наукове дослідження дає змогу констатувати, що саме вказані вище принципи, найбільш змістовно та повно характеризують діяльність, пов'язану із вирішенням адміністративних спорів, які виникають з приводу оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень. Втім, як недолік слід відзначити той факт, що вказані засади лише розмито відображені у чинному законодавстві, а відтак, важливим завданням українського законодавця є закріплення окреслених засад на нормативно-правовому рівні, що матиме важливе теоретичне та практичне значення.

ЛІТЕРАТУРА

- Новий тлумачний словник української мови: В 4 т./ Укл.: В.Яременко, О. Сліпушенко. К.: Вид-во "Аконіт", 1998. Т.1. 941с.
- Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : "Укр. енцикл.", 1998. Т. 3 : К-М. К. : Вид-во "Юридична думка", 2001. 792 с.
- Гаршина О. Є. Принцип як наукова категорія. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 282-289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdy_s_2012_1_40
- Корчинський О. Принципи адміністративного судочинства як основа захисту прав людини і громадянина. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 151–156
- Бортник Н. П., Парпан У. М., Скочилас-Павлів О. В. Принципи позасудового вирішення адміністративних спорів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: *Юридичні науки*, 2019. № 24. С. 96–103
- Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородицький В.С. Теорія держави і права: підручник. Х.: Право. 2015. 368 с.
- Уварова О.О. Роль принципів права у процесі правозастосування: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2009. 211 с.
- Невзоров І. Л. Принцип законності в правозастосувальній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень". Х., 2003. 19 с.
- Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
- Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1.
- Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с

ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ У СФЕРІ ОСВІТИ: СТРАТЕГІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЯГНЕННЯ РІВНОСТІ

POSITIVE DISCRIMINATION IN EDUCATION: STRATEGIES AND RESULTS OF ACHIEVING EQUALITY

Колодій О.А., д.ю.н.,

старший викладач кафедри теорії держави та права

Національна академія внутрішніх справ

Актуальність статті полягає в тому, що у пошуках більш справедливого та інклюзивного освітнього середовища прийняття позитивної дискримінації, спрямовано на виправлення історичної несправедливості та усунення системних бар'єрів, які зумовлюють нерівність в освіті. Крім того, міжнародний вимір застосування стратегій позитивної дискримінації підкреслює важливість транскордонного співробітництва та обміну найкращими практиками у подоланні конфліктів і бар'єрів на шляху впровадження ефективної політики позитивних дій. Мета статті полягає в вивченні та аналізі концепцій конституціоналізму та позитивної дискримінації, їх взаємодії та впливу на формування правових та соціальних систем сучасних демократичних держав. Дослідження має на меті зрозуміти, як міжнародні стандарти та практики впливають на національні підходи до реалізації цих концепцій, і яким чином міжнародна співпраця може сприяти покращенню правового та соціального становища маргіналізованих груп. Стаття присвячена аналізу феномену позитивної дискримінації у сфері освіти. У статті розглянуто теоретичні підходи до визначення цього поняття, а також його практичну реалізацію в системах освіти різних країн. Впровадження політики позитивної дискримінації в освіті є свідченням колективного прагнення до більш справедливого та рівноправного суспільства. Стаття також розкриває сутність того, що причини нерівності в освіті не лише підривають потенціал окремих осіб, але й зумовлюють соціальне розшарування та поляризацію у суспільстві. Таким чином, вивчення стратегій, що застосовуються, і результатів, досягнутих завдяки позитивній дискримінації, дає безцінне розуміння складнощів сприяння розмаїттю та рівності в освітньому середовищі. Також в статті висвітлюється міжнародна практика застосування стратегій, які спрямовані на усунення колізій в імплементації позитивної дискримінації у сфері освіти. Аналізуючи вплив даних практик, стаття підкреслює значення міжнародної співпраці та обміну досвідом у забезпеченні рівності та захисту прав людини. Цей аспект показує, як покращення якості освіти впливає на національні стратегії боротьби з дискримінацією та сприяє розширенню прав та можливостей для маргіналізованих груп. За результатами дослідження було виявлено, стратегії, спрямовані на позитивну дискримінацію, що виявилися ефективними для посилення різноманітності в навчальних закладах. Це розмаїття не обмежується расовим чи етнічним походженням, але також включає соціально-економічний статус, географічне походження та нетрадиційну академічну підготовку. Зростання різноманітності збагачує освітнє середовище, сприяючи ширшому обміну думками та досвідом між освітньою спільнотою.

Ключові слова: позитивна дискримінація, позитивні заходи, рівність, права людини, різноманітність та інклюзія, освітня справедливість, системи квот, дискримінація.

The relevance of the article lies in the fact that in the search for a more just and inclusive educational environment, the adoption of positive discrimination is aimed at correcting historical injustice and eliminating systemic barriers that cause inequality in education. In addition, the international dimension of the application of affirmative action strategies emphasizes the importance of cross-border cooperation and exchange of best practices in overcoming conflicts and barriers to the implementation of effective affirmative action policies. The purpose of the article is to study and analyze the concepts of constitutionalism and positive discrimination, their interaction and influence on the formation of legal and social systems of modern democratic states. The research aims to understand how international standards and practices influence national approaches to the implementation of these concepts, and how international cooperation can contribute to improving the legal and social situation of marginalized groups. The article analyzes the phenomenon of positive discrimination in education. The article discusses theoretical approaches to the definition of this concept, as well as its practical implementation in the education systems of different countries. The introduction of affirmative action in education is an indication of a collective desire for a more just and equal society. The article also reveals the fact that the causes of inequality in education not only undermine the potential of individuals, but also cause social stratification and polarization in society. Thus, studying the strategies employed and the results achieved through positive discrimination provides invaluable insight into the complexities of promoting diversity and equality in the educational environment. The article also highlights international practice of applying strategies aimed at eliminating conflicts in the implementation of positive discrimination in education. By analyzing the impact of these practices, the article emphasizes the importance of international cooperation and exchange of experience in ensuring equality and protection of human rights. This aspect shows how improving the quality of education affects national anti-discrimination strategies and contributes to the empowerment of marginalized groups. The study found that strategies aimed at positive discrimination have proven effective in increasing diversity in educational institutions. This diversity is not limited to racial or ethnic origin, but also includes socioeconomic status, geographic origin, and non-traditional academic backgrounds. Increased diversity enriches the educational environment by promoting a broader exchange of ideas and experiences among the educational community.

Key words: positive discrimination, affirmative action, equality, human rights, diversity and inclusion, educational equity, quota systems, discrimination.

Постановка проблеми. У пошуках більш справедливого та інклюзивного освітнього середовища прийняття позитивної дискримінації, спрямовано на виправлення історичної несправедливості та усунення системних бар'єрів, які зумовлюють нерівність в освіті. Враховуючи це є підстави стверджувати, що, по-перше, існує нагальна потреба в ретельному вивченні теоретичних засад і практичного застосування позитивної дискримінації в освіті, розуміння її різноманітних проявів у різних національних контекстах. По-друге, причини освітньої нерівності виходять за межі окремих інституцій, відображаючи ширші суспільні поділи та системну несправедливість.

Крім того, міжнародний вимір застосування стратегій позитивної дискримінації підкреслює важливість

транскордонного співробітництва та обміну найкращими практиками у подоланні конфліктів і бар'єрів на шляху впровадження ефективної політики позитивних дій.

Саме тому дана стаття має на меті критично оцінити явище позитивної дискримінації в освіті, дослідити її теоретичні засади, практичні виклики та наслідки її впровадження для досягнення різноманітності та рівності в освітній сфері.

Стан дослідження проблеми. Проблеми позитивної дискримінації у сфері освіти демонструє широкий спектр наукових підходів та точок зору, що відображається у роботах К. Крешноу, Т. Совела, А. Карапетян, Т. Дороніної, В. Котигоренката іт.

В свою чергу, до дослідження позитивної дискримінації у своїх публікаціях зверталися такі вчені, як, П. Дж. Вільямс, Г. Лурі, Л. Гінір, Л. Ведінгтон, А. Дейвіс, Д. Белл, Н. Канторга інші.

Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі концепцій конституціоналізму та позитивної дискримінації, їх взаємодії та впливу на формування правових та соціальних систем сучасних демократичних держав. Дослідження має на меті зрозуміти, як міжнародні стандарти та практики впливають на національні підходи до реалізації цих концепцій, і яким чином міжнародна співпраця може сприяти покращенню правового та соціального становища маргіналізованих груп.

Виклад основного матеріалу

Позитивна дискримінація в освіті – це сукупність цілеспрямованих дій і політик, спрямованих на забезпечення рівних освітніх можливостей для всіх суспільних груп, особливо для тих, хто історично був недостатньо представлений або перебував у несприятливому становищі. Ця концепція ґрунтується на переконанні, що рівність в освіті має фундаментальне значення для досягнення соціальної справедливості та рівності.

Теоретичне обґрунтування позитивної дискримінації полягає у визнанні системних бар'єрів, які заважають певним групам отримати доступ до тих самих освітніх можливостей, що й інші. Такі науковці, як Кімберлі Креншоу та Патриція Вільямс, зробили значний внесок у цей дискурс, стверджуючи, що інтерсекціональність та закон відіграють вирішальну роль у подоланні освітньої нерівності. Наприклад, робота Креншоу про інтерсекціональність висвітлює, як соціальні ідентичності, що перетинаються (раса, гендер, клас), сприяють унікальному досвіду несприятливого становища [4].

У своїх роботах Деррік Белл, відомий як один із засновників критичної расової теорії, досліджував вплив позитивної дискримінації в освітніх установах. Зосереджувалась на більш інклюзивних стратегіях прийому до закладів освіти, які виходять за рамки традиційних показників [2].

Окрім цього Лані Гіньє – правознавиця і теоретик громадянських прав – критично аналізувала наслідки позитивної дискримінації в освітніх установах. Зосереджувалась на більш інклюзивних стратегіях прийому до закладів освіти, які виходять за рамки традиційних показників [7].

Узагальнюючи зазначене можна навести приклади стратегій впровадження позитивної дискримінації. Зокрема:

Системи квот. Деякі навчальні заклади впроваджують системи квот, щоб забезпечити певний відсоток прийому або стипендій для студентів з маргіналізованих спільнот. Так, Індія має одну з найбільш розгалужених систем квот у світі, яка офіційно називається системою резервацій. Вона виділяє певний відсоток місць на державних посадах, у навчальних закладах і навіть у політичних кабінетах для представників зареєстрованих каст, зареєстрованих племен та інших відсталіх класів. Ця система спрямована на подолання історичної несправедливості та нерівності, з якими стикаються ці спільноти [5]. Дані Індійського опитування про вищу освіту (AISHE) свідчать про постійне зростання кількості студентів з цих категорій у вищих навчальних закладах протягом багатьох років [13].

Хоча в США немає офіційної системи квот через законодавчі обмеження, політика позитивної дискримінації у вищій освіті все ж присутня, щоб збільшити представництво студентів з числа меншин. Університети можуть враховувати расову приналежність як один з багатьох факторів при комплексному розгляді справи абітурієнта [6].

Цілісний вступ. Навчальні заклади можуть брати до уваги досвід абітурієнта, подолані ним труднощі та його внесок у розмаїття як фактори, що впливають на рішення про зарахування.

Процес вступу до Гарвардського університету є відомим прикладом цілісного підходу. Університет оцінює абітурієнтів за багатьма параметрами, включаючи інтелектуальну складову, лідерський потенціал та особистісні якості. Приймальна комісія також розглядає, як абітурієнти справлялися з особистими та академічними викликами, а також їхню здатність зробити внесок у розмаїття Гарвардської спільноти. Цей підхід піддавався критиці та юридичному оскарженню, але Верховний суд США підтримував практику розгляду раси як одного з багатьох чинників при прийнятті рішень про вступ, доки нещодавнє рішення у 2023 році не поставило під сумнів законність расово-свідомої політики вступу до Гарварду [14].

Результат запровадження даної стратегії свідчить про те, що збільшилося представництво студентів з числа меншин. Наприклад, випуск Гарвардського коледжу 2023 року був одним із найрізноманітніших, зі значним відсотком афроамериканців, іспаномовних або латиноамериканців, азійсько-американців та студентів інших етнічних груп, що свідчить про ефективність цілісного перегляду у просуванні расового та етнічного розмаїття [9].

Техаське правило 10% найкращих – знакова освітня політика, запроваджена у відповідь на рішення федерального апеляційного суду 1996 року (Хопвуд проти Техасу), яке фактично заборонило враховувати расову приналежність під час вступу до коледжів у штаті. Це рішення кинуло виклик практиці прийому до державних університетів Техасу, зокрема до Техаського університету в Остіні, який використовував расову приналежність як один із багатьох чинників у процесі прийому, щоб сприяти різноманітності.

Варто зазначити, що правило 10% найкращих залишається ключовою частиною підходу Техасу до сприяння освітньому розмаїттю та можливостям. Воно стало предметом вивчення для політиків та освітан по всій країні, зацікавлених у расово-нейтральних альтернативах позитивній дискримінації [11]. Студенти, зараховані за правилом 10% найкращих, демонструють високі академічні показники, а рівень їхньої успішності можна порівняти з показниками студентів, зарахованих за іншими критеріями, а в деяких випадках і перевищує їх. Це спростовує думку про те, що ця політика розмиває академічні стандарти [8].

Цільові стипендії та фінансова допомога. Надання стипендій спеціально для недостатньо представлених студентів може допомогти зменшити фінансові бар'єри на шляху до вищої освіти.

Франція впроваджує політику, спрямовану на покращення освітніх результатів у пріоритетних освітніх зонах (Zones d'Éducation Prioritaire - ZEP), орієнтованих на райони з високим рівнем соціального та економічного неблагополуччя. Хоча ці ініціативи не є прямою політикою вступу до вищих навчальних закладів, вони спрямовані на надання додаткових ресурсів, підтримки та втручання на початковому та середньому рівнях для покращення освітніх досягнень учнів у цих зонах, тим самим збільшуючи їхні шанси на доступ до вищої освіти [3].

Швеція запровадила альтернативний процес відбору для вступу до університетів, який враховує життєвий досвід і неакадемічні досягнення абітурієнтів, поряд із традиційними оцінками та результатами вступних іспитів. Цей процес покликаний урізноманітнити студентський контингент шляхом визнання ширшого спектру талантів і досвіду, роблячи вищу освіту більш доступною для недостатньо представлених груп населення. Альтернативний процес відбору сприяв урізноманітненню студентського складу шведських університетів. Дані свідчать про збільшення кількості студентів з різним соціально-економічним походженням, етнічних меншин та нетрадиційних освітніх траєкторій, які вступають на програми вищої освіти [10].

Програми підтримки. Такі ініціативи, як наставництво, репетиторство та тренінги з культурної інклюзії, покликані підтримати академічну та соціальну інтеграцію студентів з числа меншин.

Програма допомоги в навчанні для корінних народів (ITAS) – це національна програма, яка забезпечує академічне репетиторство для корінних австралійських студентів як на рівні вищої освіти, так і на рівні TAFE (технічної та професійної освіти). Програма має на меті покращити результати навчання, пропонуючи додаткове репетиторство з предметів, де студентам може знадобитися додаткова допомога. Студенти, які беруть участь у програмах репетиторства та підтримки, таких як ITAS, часто демонструють кращі оцінки та академічну успішність. Це пов'язано з індивідуальною допомогою, яку вони отримують, що допомагає їм долати академічні труднощі та набувати впевненості у навчанні. Ця ініціатива є частиною ширших зусиль, спрямованих на підвищення рівня участі та успішності студентів корінних народів у вищій освіті [12].

Програма Studienbrücke призначена для підготовки студентів з окремих країн до навчання в університетах Німеччини. Вона пропонує вивчення німецької мови, тематичні навчальні курси, міжкультурну підготовку та наставництво, зосереджуючись на студентах, які бажають вивчати STEM (науку, технології, інженерію, математику). Ця програма має на меті сприяти академічній та соціальній інтеграції іноземних студентів у німецьку систему вищої освіти [1].

Висновки

У результаті проведеного дослідження, можна дійти висновку, що вивчення політики позитивної дискримінації в освіті в різних контекстах – від позитивної дискримінації в США до системи квот в Індії, від програм підтримки студентів корінних народів в Австралії до альтернатив-

них практик вступу до університетів у Швеції – дозволяє сформулювати чітке розуміння її наслідків, результатів і викликів. Цей синтез глобальних освітніх стратегій і теоретичних досліджень дає багатовимірне уявлення про те, як освітня рівність і розмаїття реалізуються в усьому світі.

Ефективність позитивної дискримінації в системі освіти, зокрема системи квот, цілісних критеріїв вступу та цільових програм підтримки, сприяла збільшенню розмаїття в освітніх закладах. Ця політика відкрила двері для історично маргіналізованих груп, пропонуючи їм доступ до освітніх можливостей, які раніше були недоступні. Вона залежить від чіткого законодавчого закріплення та наявності механізмів контролю за її впровадженням.

Різноманітність підходів до позитивної дискримінації – від системи резервування в Індії до альтернативних практик вступу у Швеції – підкреслює цінність міжнародної співпраці та обміну знаннями. Вивчення успіхів і викликів політики в різних країнах може сприяти ефективнішому впровадженню та адаптації стратегій освітньої рівності.

Незважаючи на свої успіхи, політика позитивної дискримінації стикається з постійними викликами, включаючи дебати щодо меритократії, потенціалу посилення поділу на основі ідентичності та забезпечення сталості результатів. Існує постійна потреба в оцінці та коригуванні політики, щоб збалансувати цілі рівності з побоюваннями щодо якості та справедливості.

Насамкінець стаття підкреслює важливість аналізу політики позитивної дискримінації, яку конкретні освітні стратегії можуть відігравати у подоланні системної нерівності. Окрім цього, підкреслюється необхідність того, щоб ця політика була частиною ширшого, цілісного підходу до освітньої реформи, який враховує соціально-економічний та культурний контексти освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aachen University. (n.d.). The Studienbrücke Program. URL: <https://www.rwth-aachen.de/go/id/fwjwg/lidx/1>.
2. Bell D. Affirmative Action: Another Instance of Racial Workings in the United States. *The Journal of Negro Education*. 200. Том 1/2, №. 69. С. 145–149.
3. Benabou R., Kramarz F., Prost C. Zones d'Education Prioritaire: Quels moyens pour quels résultats? Princeton : Center for Research in Economics and Statistics., 2003. 38 с.
4. Crenshaw K. On Intersectionality: Essential Writings. New York : The New Press, 2017. 255 с.
5. George A. Reservation in India – Explained in Layman's Terms. URL: <https://www.clearias.com/reservation-in-india/>.
6. Gisselquist R., Kim M. Affirmative Action Policies to Increase Diversity Are Successful, but Controversial, Around the World. *United Nations University*. URL: <https://unu.edu/article/affirmative-action-policies-increase-diversity-are-successful-controversial-around-world>.
7. Guinier L. Confirmative Action. *Law & Social Inquiry*. 2000. No. 25(2). С. 565–583.
8. Kamis R., Pan J., Seah K. Do College Admissions Criteria Matter? Evidence from Discretionary vs. Grade Based Admission Policies. Bonn : Institute of Labor Economics, 2022. 63 с.
9. Lindner J. Harvard University Diversity Statistics And Trends in 2024. *Gitnux*, 2023. 16 с.
10. Admissions Practices in Sweden. *Higher Education Admissions Practices An International Perspective*. Great Britain, 2020. С. 203–216.
11. McGee K. With race-based admissions no longer an option, states may imitate Texas Top 10% Plan. *The Texas Tribune*. 2023. С. 1–12.
12. Indigenous tutorial assistance scheme policy. URL: <https://industry.nt.gov.au/publications/business/policies/indigenous-tutorial-assistance-scheme-policy>.
13. Radhika R. Latest All India Survey of Higher Education (AISHE): What it says on female enrolment, takers for Arts and Science. *The Indian Express*. 2024. С. 1–17.
14. Totenberg N. Supreme Court guts affirmative action, effectively ending race-conscious admissions. URL: <https://www.npr.org/2023/06/29/1181138066/affirmative-action-supreme-court-decision>.

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2023

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2023**